De Gids. Jaargang 63

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1899

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001189901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

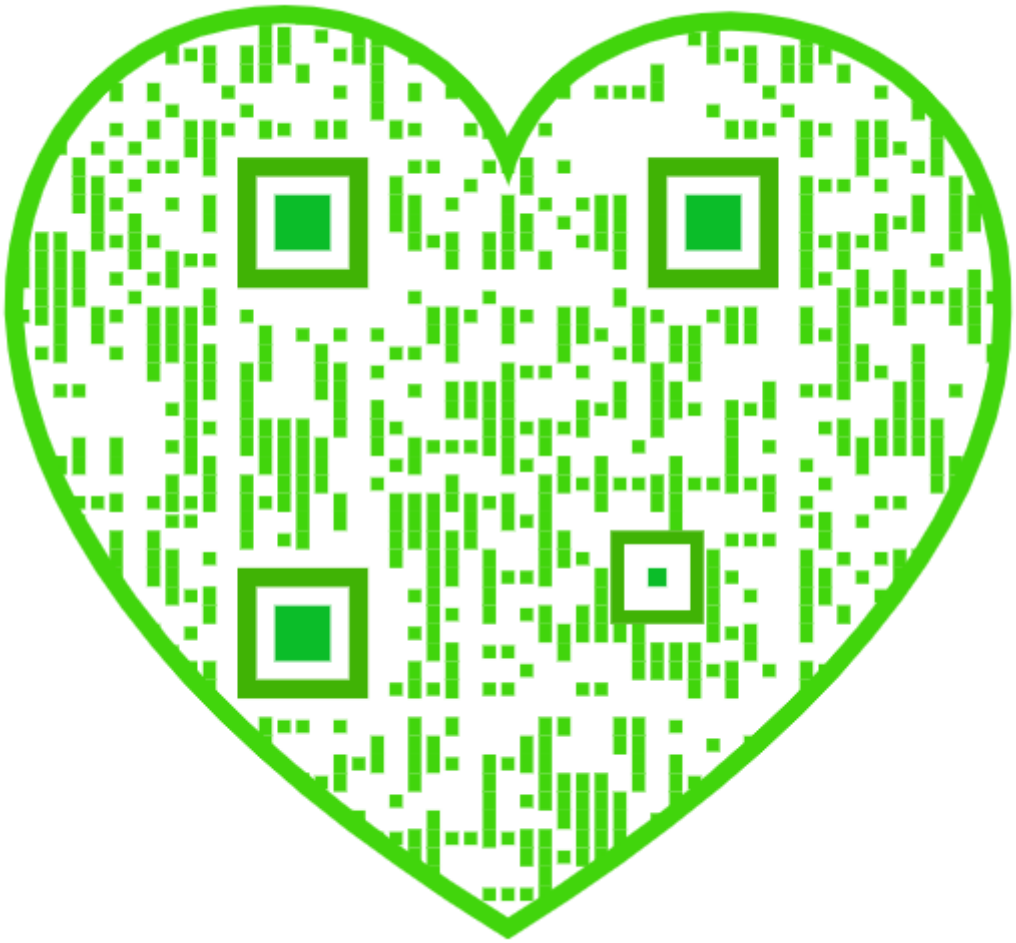

I

R. Fruin.
(1823-1899.)

De dag van het afscheid (1 Februari) was een grillige dag van ijzigen tocht en van sneeuwvlagen. Hoe mat viel het schaarsche licht van den grauwen gejaagden hemel op de koude plek waar Robert Fruin ter rust werd gelegd! Dat was wel de troosteloosheid van het heengaan, wat lucht en grond en omgeving wouden aanduiden in het nuchtere kerkhof, aan Leidens uithoek op de ontbloote wallen geplant. De begrafenis van een eenzamen man.

Maar tegen die snijdende stem verhief zich met een warme tegenspraak het gevoel van de menschen die voor 't laatst den heengegane kwamen begroeten. Niet bijzonder groot hun aantal; de stoet - deftig eenvoudig, zooals het met den kalmen aard van den overledene strookte. Maar het oog van wie in Robert Fruin een vaderlijken vriend hadden verloren stond betraand; maar het hart ook van hen die niet tot den intiemen kring behoorden was ontroerd. Een stuk vaderlandsch leven, - ze wisten het, - thans afgesloten, werd opgeborgen in de herinnering.

De laatste van een verleden groot geslacht van mannen ging heen. Van de oude garde die den naam van Leiden had hernieuwd, Cobet, Dozy, De Vries, Scholten, Kuenen.... - hield hij, de eenig overgeblevene, de academische glorie op. Naar zijn manier, stil, zonder ophef, maar met een edele, rustige kracht.

Een man van het louterste zedelijk gezag, met een geleerd, door en door verstandig hoofd, en een teeder hart.

II

Wat ontbrak er aan die vereeniging van eigenschappen dat zij ook den stempel van natuurlijke grootheid zou dragen?

Eén ding mankeerde: de bezieling; en nog iets anders: de goddelijke vreugd van het ruime, vrije leven, de beste gaaf van den mensch.

Maar onder stillen zelfstrijd bewust geworden van zijn gemis had de ontslapene voortdurend gestreefd naar evenwicht tusschen zijn talent en zijn karakter, en terwijl hij door zelfbeheersching meester was geworden in den kleineren kring zijner persoonlijkheid, had het lot hem gegund om in een grooteren kring bescheiden-machtig gebied te voeren door den zuiveren invloed van zijn harmonischen aard.

Wat al leering, raad, troost en steun is van Fruin's studeerkamer uitgegaan! Wie luisterde niet naar zijn stem; maar ook, onverwacht en ongeweten door de wereld, tot hoevelen is zijn woord niet als een opbeuring gekomen in het uur van verdriet!

Een toonbeeld van een man. Iets meer nog dan een stuk vaderlandsch leven zijn de vrienden van Fruin op dien killen Februaridag gaan begraven, iets hoogers: een deel van het vaderlandsch geweten.

O vaderlandsche grond, wat koel en nuchter in uw lieflijkheid, wat stug en klein bij uw innigheid en trouw, neem uw zoon terug aan 't hart!

Mijn gedachten blijven nog een poos in die kerkhofstemming, altoos een beetje geëxalteerd. Ze gaan terug meer dan een derde van een eeuw, een menschenleeftijd, toen ik, nog een jongen, bij de begrafenis was van Bakhuizen van den Brink. Andere tijden, andere omgeving en heel andere indrukken.

Een druilige zomermorgen. Uit koude nevels ontwikkelen zich vluchtige regenbuien en haastige zonneschijn. Witte windwolken en stukken blauw aan de lucht. Moeder Natuur was er zeker met zichzelf niet over eens wat zij dien dag bedoelde. Even weinig orde vertoonde de plechtigheid. Onze hartelijk goede rector Beynen sprak ernstige woorden bij het open graf. Er luisterde een hoopje belangstellenden, verstrooid. Wij, twee of drie gymnasiasten, als deputatie van het Haagsche

Gymnasium ter eerbewijzing aan den overleden curator, deden ons best om te gevoelen dat een groot man was gestorven, en wij namen deze spreuk mee uit de grafrede: Niet zoo zeer om wat hij gedaan heeft is Bakhuizen van den Brink een groot man geweest, als om wat hij was.

'Wat hij was!' Wij zagen hem levendig voor ons zooals hij was geweest, - ik zie hem nog zooals hij was - de spottende, wonderbaar-vriendelijke oogen in de leeuwenmuil met de gedunde manen, de onbehouwen gestalte neergeplompt op de leunstoel, met de grove hand het leerboek - mijn Xenophon - omknellend.... Komt het daarvan dat ik me een groot man altoos moeielijk anders heb kunnen voorstellen dan met een paar fonkelende kijkers uit een vierkant ruig gezicht?

'Wat hij was!' Fruin moet het gevoeld hebben wat Bakhuizen van den Brink was, toen hij na afloop van zijn studies in Leiden met hem op en neer ging.

Daar bestond in Fruin bij zijn eenzelvigheid een behoefte van aansluiting en vriendschap, en hij heeft dezen man noodig gehad in het vlottende tijdperk van zijn leven, om zijn eigen weg te kunnen vinden.

Bakhuizen had zich op zijn reis door de archieven van Luik, Brussel, Weenen een roes gelezen aan nationale historie. Hij was mee opgenomen geweest in de beroering en de geweldige spanning van het revolutionaire leven tijdens onzen vaderlandschen opstand tegen Spanje. De nederlagen had hij met de verslagenen meegeleden, en in de geuzenstoutheid had hij met de stoutsten meegezwelgd; de komisch-deftige vormen van den burgerstand, wie vatte hun plechtigen humor beter dan hij? en wie kon vroolijker lachen om de onbedorven hartenguitigheid van het steedsche straatleven? Maar ook had hij gevoel voor de ondergaande macht van den adel en de humanistische geestelijkheid; vlagen van heimwee doortrokken zijn geest naar een paradijs van klassieke beschaving, om dan over te slaan, voor een oogenblik, in de somber-godsdienstige stemming van psalmzingende ballingen die in hun gewetensangst de nijdige en nijpende kracht vonden tot verzet tegen alle heerschappij van wereld en hel.

Hij was een volslagen onwedergeboren mensch. Het rommelde in Bakhuizen van gedachten; maar uit dat gewoel

ontschoot plotseling de vonk waarbij de dingen in hun schijnsel van heusch leven zich aan de verbeelding voor kwamen stellen. Hij leek soms wel een Simson die met een zwaai en een ruk den tempel der Philistijnen-conventie deed instorten, en hij schiep uit zichzelf een nieuw leven. Fruin, die de wereld voor iets buiten zich aanzag, ontving van zijn ouderen kameraad les in de werkelijkheid; hij die met zijn oogen zijn best deed om de zaken zuiver te onderscheiden, kreeg van zijn forscheren studiegenoot het gevoel als van vasten grond onder de voeten.

Maar in hun aard bleven zij tegenstanders en mededingers. Bij Fruin ging de aanhankelijkheid nooit over een zekere lijn, daartoe bezat hij te veel zelfbewustheid. Al wat tot het fonds van zijn karakter behoorde, orde, regelmaat, vasthoudendheid, kwam op tegen het geniale libertijnendom van zijn makker, en hij ontwikkelde zich aan Bakhuizen evenzeer door wat hij van hem aannam als door wat hij van hem verwierp.

In de geschiedenis van ons nationaal geestesleven kunnen die twee toch niet goed van elkander worden gescheiden, de breedgebouwde loszinnige en de tengere bedaarde. Hoor den luidruchtigen lach van Bakhuizen en het leuke glimlachje van Fruin tot antwoord! Hoe lang is 't al geleden sinds we op dien Juli-morgen van '65 den een vaarwel zeiden aan zijn graf, niet zoo erg bekommerd omdat de levensdroom met al zijn toekomstige groote mannen zich pas voor ons had ontsloten! Thans, op dezen eersten Februari, ging de ander over tot de meerderheid, nu mijn geest niet meer zoo blij de wazige gestalten van de toekomst oproept, maar terugziend zoekt naar wat er geweest is, zooals men op een wintermorgen denkt aan den rijkdom van het afgeloopen jaar.

En een derde, verder verwijderd, voegt zich bij het tweetal, Groen van Prinsterer. Hij was de voorganger. Fruin heeft onze geschiedenis bestudeerd; Bakhuizen heeft ze doorleefd; maar Groen heeft haar bronnen op nieuw geopend en haar weg op nieuw afgebakend. Door de uitgaaf van het huisarchief der Oranje-Nassau's en door het samenstellen van zijn handboek der Vaderlandsche geschiedenis leidde hij de

moderne methode der historiebeoefening bij ons in. Al weer heeft hij haar bevorderd, evengoed door wat hij deed, als door tegenspraak op te wekken tegen wat hij deed.

Groen was van oorsprong een geleerde. Maar de hartstochtelijke oprechtheid van zijn innerlijk noopte hem in 't praktische en politieke leven post te vatten. Hij werd een leider, en hij wilde dat de staat zijn ideaal zou verwezenlijken: eenheid van de maatschappij onder afhankelijkheid van God. Nederland was, naar zijn gedachte, uitgekozen om een toonbeeld voor de volken te zijn. Hij geloofde aan de energie van onze nationale krachten wanneer ze zich schikten in het heilig verband.

Toch doofde dat hartsverlangen naar de hoogste waarheid om er zijn geest aan te kunnen louteren, bij Groen van Prinsterer nooit den strengen waarheidszin voor de werkelijkheid der geschiedenis. Het was zijn strijd. De kamp tusschen wat hij noemde de dorheid van zijn gemoed (zijn voorliefde voor de bepaaldheid der feiten), en zijn geestdrift voor de vlucht der gedachten naar het oneindige, hield zijn geest in spanning. Maar zijn groot vertrouwen in de hooge leiding der wereld bracht de verzoening....

En niet het beeld van den antirevolutionair Groen van Prinsterer, van den scherpen voorvechter in de vergaderzaal, rijst voor me bij deze kerkhofomgeving mijner gedachten van nu, maar ik zie in mijn verbeelding den werkzamen man op zijn kamer, het hoofd gebogen over zijn taak: Apart van alle menschen; in zijn werk alleen; toch door den liefderijken adel van zijn hart in gemeenschap met het kostbaarste deel der ziel van zijn volk. Een vertegenwoordiger van den vroomsten en meest beschaafden zin onzer burgerij, en tegelijk de vertegenwoordiger eener nog onmondige klasse van onze samenleving.

Fruin was in den grond van zijn hart aan Groen van Prinsterer verwant. Hij ook is een geleerde met neiging naar het staatkundige; en hoewel zijn aard minder grootsch en krachtig was, miste hij toch niet den idealen trek van geest. Alleen wat bij Groen de godsdienstige overgaaf zijner persoonlijkheid vormde, dat moet men bij Fruin noemen den dienst der harmonische ontwikkeling en der geestelijke zelfstandigheid. Hij behoorde naar zijn aanleg tot de liberalen, en kon met het oog op de klaargetrokken lijnen van zijn

liberalisme de stelling van Groen tusschen verleden en toekomst van zijn natie niet goed begrijpen. Daarom is hij begonnen met hem te bestrijden, en hij heeft hem wel gegriefd en geplaagd[1)]; maar hij behield toch met zekere schroom en terughouding een grooten eerbied voor Groen van Prinsterer. Hij erkende in hem den leidsman die voor het eerst kort en bondig een gestalte had gegeven aan de geschiedenis van het nationale leven, hij volgde den geschiedschrijver op zijn pad, en hij gevoelde zich als een jongeren broeder van den ernstigen man met het opofferende hart.

Er is een invloed van zielenbinnenste op zielenbinnenste, een meegevoel dat trots alle vormen van verscheidenheid direct gaat tot het samenstemmende. Bloedverwantschap valt niet weg te redeneeren, maar evenmin verwantschap van temperament. Fruin, de ongeloovige, bezat een vroom temperament, en hij heeft geleden onder den strijd tusschen zijn dorheid van geest en ik weet niet wat voor poëtische macht die in hem ontluiken wou. Hij is geëindigd met eenzaam tegenover het leven te staan in hooge zelfbewustheid; zooals die andere wiens kracht lag in zijn alleenstaan, maar met de ruimere, betere troost voor de toekomst.

Misschien zijn, half bewust, Fruins gedachten op het sterf bed heengegaan om de herinnering aan zijn grooten voorganger op te zoeken, den man tegen wien hij eens de wapenen had gevoerd.

Wonderlijk, ondanks de overeenstemming van ideeën bestaat er een geheime tegenspraak - want ik zal het geen weerzin noemen - tusschen Fruin en Bakhuizen van den

1) Ik bedoel hiermee, buiten den strijd van 1853, 1854 en 1864, de verwijten tegen Groen van Pr. gericht over zijn dubbelzinnigheid en gemis aan openheid bv. in Fruins Gidsartikel, April 1866, *Het Geloof aan Wonderen*.
Groen, met zijn stille ironie, heeft daartegenover bij zijn verzameling overdrukjes van Fruins artikelen een stukje van Van Vloten gelegd waarin deze Fruin van dubbelzinnigheid beschuldigde. Maar de briefwisseling van de beiden tusschen de bedrijven door was zeer vriendelijk. Groen v. Pr. schreef aan Fr. naar aanleiding van zijn *Voorspel van den* 80-*jarigen oorlog*. op 't eind van 't jaar 1859: ‘Ook uw laatste opstel in de Gids verlevendigt bij mij den wensch dat uwe gaven weldra onverdeeld aan 's Lands historie mogen worden gewijd.’
Die waardeering en toewensching van een professoraat stelde Fruin zeer hoog. Een bewijs voor de overeenstemming tusschen Fr. en Gr. zal later worden gegeven.

Brink, en bij den algeheelen afstand van ideeën is er toch een samenkomst met Groen van Prinsterer.

De menschen zijn iets meer dan hun boeken en gedachten.

Hier, op dezen akker van den dood waar mijn verbeelding nog altoos wil blijven, moeten wij 't onszelf bekennen: wat de dood ons overlaat van onze dooden, het is het minste, - wanneer wij dat *minste* niet willen gebruiken als een aanwijzing om het beste van hen voor onzen geest terug te roepen. Het beste: hun levende persoonlijkheid.

Ik wil probeeren me een voorstelling te maken van Fruins persoonlijkheid. Daarom, nu genoeg van het kerkhof met zijn schimmen! Het leven in!

Studietijd.

In September 1842, achttien jaar oud, kwam Robert Fruin als student aan de Hoogeschool te Leiden. Hij vond er zijn broeder den theoloog, en Opzoomer die al drie jaren vóor hem het Rotterdamsche gymnasium verlaten had.

'De Rotterdammers' vormden samen een club; daarbij werd minder rekening gehouden met het verschil van studiejaar. Fruin sloot zich het nauwst bij Opzoomer aan.

Hij bracht, uit zijn geboortestad Rotterdam, niet veel indrukken mee aan de Academie. Zijn jeugd was onder een gedempt licht voorbijgegaan. Een stil ouderlijk huis; de vader, accuraat op zijn zaken, spaarzaam, in zich gekeerd; de moeder, het model van een lieve, vrome vrouw.[1)] Sterk hechtten de huisgenooten aan elkaar. Zij voelden zich misschien nog niet recht ingeburgerd in de stad, en er drukte hen als een herinnering aan geleden smart en ondervonden achteruitgang.

De grootvader van den jongen Robert Fruin, Thomas Frewin, was zich uit Engeland met zijn gezin in Nederland komen vestigen, tusschen 1770 en 1780. Van beroep molenaar, had de concurrentie hem geruïneerd, en genoopt zijn geboortestreek Warwickshire te verlaten. Hij dacht er mis-

1) Levensbericht van Mr. J.A. Fruin door Mr. A.A. de Pinto in het Jaarboek der K. Academie v. Wetensch. 1885.

schien aan over Rotterdam naar Amerika te trekken; dan heeft de opstand der Engelsche kolonies zijn plan verhinderd en hem er toe gebracht om de stad tot verblijfplaats te kiezen. Een gebroken man, zich heel vreemd gevoelend in de vreemde omgeving. Ter nauwernood kwam hem een woord over de lippen. Zwijgend is hij heengegaan.

Zijn kinderen moesten van meet aan beginnen. Zij waren een ernstig geslacht dat het er op gezet had hun weg in de maatschappij te vinden. Een enkele hunner keerde naar Engeland terug en richtte er een kostschool op; Robert, de oudste van de kinderen die in Rotterdam waren geboren, werd apothekersleerling en kreeg door zijn huwelijk met de dochter van een apotheker een bloeiende zaak. Het was de vader van onzen Robert.

De jonge Robert heeft het preciese, bedaard doorzettende, en ook het wat eenzelvige in zijn karakter, van zijn vader geërfd. Het is de familietrek van de kinderen; maar hij wordt getemperd door de hartegoedheid van de moeder. Zij was het aantrekkingspunt van het rustige huishouden, en onder haar invloed heerschte er in den kleinen kring de kalme vroolijkheid en opgewekte wedijver van menschen die niet goed zonder elkaar kunnen leven. Maar tegenover de wereld bestond er terughouding alsof nog een tipje der schaduw van het oude ballingschapsgevoel het huis bedekte.

Op de Latijnsche school heeft Robert Fruin latijn geleerd, methodisch langzaam naar de gewoonte van die dagen. Dat raakte den geest niet diep. Geen persoon onder zijn leeraars droeg tot zijn vorming bij[1)], want toen al ging Fruin zijn eigen gang. Misschien heeft hij een poos lang zich gevoed met de lectuur van Bilderdijk, en ontzag gekoesterd voor den omvang van 's dichters kennis; maar Bilderdijk was te zeer zijn tegenvoeter en tegenvoeler: dat enthousiasme, als het bestaan heeft, kan alleen voorbijgaand zijn geweest[2)].

1) F. was op het gymnasium tijdens den overgang van het rectoraat van Terpstra op Schneither. Zie Dr. J.B. Kan, Geschiedenes van het Erasm. Gymnasium. 1884, p. 95, 101, 104. De noot op de laatst aangehaalde bladz. zegt te veel.
2) Bilderdijk en het Rotterdamsch Gymnasium, zie Opzoomer, Losse Bladen, II 452 vv.

Blijft, als eenige markante indruk van de Rotterdamsche schooljaren, de kennis van Heeren's boek: *Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*.[1)]

'Het toeval wilde dat ik dit boek in handen kreeg,' zegt Fruin in het overzicht van zijn ontwikkelingsweg. Niemand heeft hem er dus op gewezen, en de achttienjarige gymnasiast kreeg zijn geestelijk voedsel op avontuur. Een gelukkig toeval zeker!

Heeren behoort tot de stichters van de historische school; hij heeft het voorbeeld gegeven van het historisch denken waardoor de 19de eeuw zich onderscheidt. Vroeger een verhaal, is de geschiedenis door hem gemaakt tot een uiteenzetting van de wording der dingen in hun onderling verband. Hij heeft het oog niet op de schitterende feiten, maar op de duurzame betrekkingen en de langzaam veranderende toestanden.

Hoe wonderlijk is toch de geboorte der denkbeelden! Terwijl heel Europa in rep en roer is, door revolutie en oorlog, terwijl de Fransche legers in Duitschland vallen en het Duitsche rijk ten gronde gaat, terwijl Napoleon de wereld wil veroveren en Moskou in brand vliegt, zit daar een professor in Göttingen die de verkeerswegen der oudste volken van Afrika, Azië en Europa[1)] naspeurt, en bij het eeuwen en eeuwen zich gelijkblijvende handelsleven der Middellandsche zee zijn overpeinzingen bepaalt. Voor zijn blik trekt stil de karavaan door de woestijn en op den eentonigen maatslag van de riemen beweegt zich langzaam het phenicische schip; maar ook het krachtiger en rijker leven van Griekenland begint zich te ontwikkelen, en hij wil dat rustig zien opbloeien als een natuurlijk gewas van den Europeeschen grond....

Fruin kwam als student in Leiden vervuld van de gedachte die Heeren's boek in zijn geest had ontstoken. Zijn ambitie - aan dat werk voort te bouwen. Hij leerde dan aan de academie Niebuhr's werken en die van K. Otfried Müller kennen, Niebuhr die van de Ditmarsche boeren het primitieve staatsleven had afgezien en daaruit de oude Romeinen had

1) Want in die volgorde verschenen oorspronkelijk de deelen, Afrika 1793, Azië 1796, (dan tusschenbeide de veel vermeerderde uitgaven) Europa, Griekenland, 1812.

1) Want in die volgorde verschenen oorspronkelijk de deelen, Afrika 1793, Azië 1796, (dan tusschenbeide de veel vermeerderde uitgaven) Europa, Griekenland, 1812.

geraden en begrepen, Niebuhr, den scherpsten kop onder de historici, K. Otfried Müller, den rijkst beschaafde, den modernen humanist die zijn ziel had teruggevonden in het oude Griekenland;[1] beiden, evenals Heeren, in reactie tegen de revolutionaire denkbeelden van hun tijd, zoekend naar een ideale wereld.

De professorale collegies van de Universiteit konden Fruin bij zijn plannen niet veel helpen. Hij bleef zijn eigen gang gaan. Dat heele apparaat van geleerde mannen bij elkander gebracht voor universeele studie heeft hem bitter weinig gegeven. 't Is hard om het te erkennen, en 't is, in den meest stelligen zin, toch zoo geweest. De philologie, zooals Leiden ze doceerde, bestond in de interpretatie en kritiek van enkele gedeelten van enkele oude schrijvers. Er stak in haar geen gevoel voor persoonlijkheid en voor leven, ze bracht geen geheel, ze volgde de richting die door Niebuhr en K. Otfried Müller in Duitschland bestreden was. Fruin voerde op zijn stille manier oppositie.

Gelukkig stond hij ten minste niet alleen waar het gold - laat me het zoo noemen - de karakterontwikkeling van zijn geest. Opzoomer was zijn vriend. Hun verschil in leef- en studietijd was juist groot genoeg dat Fruin wat respect voelde voor zijn knappen kameraad, en niet zoo groot of er bestond toch gelijkheid. Ze kwamen beide van een vrome familie, en dikwijls zijn ze samen Zondags naar de kerk gegaan, en hebben gesproken over godsdienstige onderwerpen. Opzoomer met zijn hartstochtelijker aard had vlagen van melancolie en van Calvinistische dweperij, maar zijn geest die alles wou omvatten maakte zich van die banden vrij als ze hem te nauw werden; bij Fruin smolt de kerkschheid weg onder de aangroeiende ervaring van een wereld ruimer dan de Chrislijke wereld.

Zoo vulde de aard van den een dien van den ander aan. Opzoomer was degeen die het meeste gaf. Fruin met zijn preciesheid en zijn geheugen controleerde.

De oudere vriend ontwaakte door de onstuimigheid van zijn

1) Ik volg hierbij de draad door F. zelf aangegeven in zijn *Afscheidsrede* p. 19. Natuurlijk is 't hierbij alleen om het typische te doen. Iets uitvoeriger is F. over den gang zijner studies in de inleiding van zijn dissertatie: *de Manethone*.

wetensdorst tot het gevoel dat de menschheid een nieuw tijdperk binnentrad: de geest, zichzelf bewust geworden, zou de raadsels en de smart van het leven tot klaarheid brengen in zijn licht. En wie zou Opzoomer niet geloofd hebben als hij met den vroolijken gloed van zijn genialiteit dien aanbrekenden werelddag opriep![1)]

Ik meen dat Fruin wel bij zulke schilderingen zijn beelden van de overoude wereld zag verbleeken en verdorren. Had hij niet zoo'n vermogen van volhouden bezeten, denkelijk zou hij zijn studies over de koningslijsten van Egyptenland er aan gegeven hebbeu, om zich met de aanlokkelijker Grieken bezig te houden, - om dan weer dat onderwerp misschien voor een meer pakkende studie te verlaten. Maar hij wilde geen plicht van zich afschuiven. En er was in zijn geest tweestrijd.

Door den omgang met Opzoomer is het actieve deel van zijn karakter tot besef van ziju waarde gekomen; en die kamp in zijn gemoed ging nog wat dieper dan zich bij den eersten schijn laat raden. Zijn praktisch verstand, zijn Engelsch bloed, noopte hem naar buiten te komen, nu hij zijn eersten levensschroom door zijn verkeer in de studentenmaatschappij had overwonnen; de geleerd-poëtische ader van zijn ziel daarentegen hield hem terug bij de tafereelen van het grijs verleden.

Het was een strijd van twee beginsels; maar ze beginnen pas hun tegenstelling te vertoonen....

Ik heb eenige jaren samengegrepen en met een enkelen trek hun verloop geschetst. Een paar feiten dienen opgenoemd te worden om den voortgang van Fruins leven te kenteekenen. In 1845 stierf de oude Robert Fruin, en vanzelf geraakte de zoon door het gemis van zijn vader tot grooter zelfstandigheid. 1846 zag hem als praeses van het Leidsche studencorps. Hij had zich dus ingeleefd in de academie....

En laat ik, nu Fruin als vertegenwoordiger der studeerende jeugd voorkomt, deze opmerking hierbij voegen dat diezelfde

1) Men leze de boeiende passages van Prof. van der Wycks schoon levensbericht over Opzoomer in het Jaarboek van de K. Academie van Wetensch. 1892 p. 71 en 76, om den indruk te krijgen hoe Opzoomer in zijn jeugd was.

wisseling die zich in zijn gedachtengang openbaart ook blijkt in het streven van den geheelen tijd.

De jaren die tusschen 1840 en 1848 verloopen, zijn gekarakteriseerd door een gebrek aan beslistheid. In Groen van Prinsterers briefwisseling van 1843 vind ik de volgende jeremiade (1843):

'Bij de regeering geen beginsel, geen eenheid, geen plan; in de kerk een verwarring die geen regel meer dan het volslagen gemis aan regel erkent; bij mijzelf.... enz.'

Het was wel zoo; het geestelijk leven had geen toon, men verkeerde onder den druk der vermoeidheid en bloedeloosheid na den te lang volgehouden strijd tegen België.

In de literatuur komen een paar namen voor, mannen die op zichzelf stonden, stemmen die niet diep doordringen.

De eenige maatschappelijke groep met intellectueele opgewektheid waren de academies, Leiden vooraan en zijn professoren Thorbecke, Peerlkamp, Bake, anderen - en Geel als titulair professor niet te vergeten.

Het is een verleidelijk onderwerp voor een uitweiding, te spreken over het aandeel dat de hoogeschool genomen heeft in de vorming van ons nationaal geestesleven, niet zoozeer door de verspreiding van kennis, - dat is op 't oogenblik minder mijn bedoeling, - maar door het geven van een gestalte aan dat vage, vlottende ding dat men het leven van den geest noemt. De hervormde hoogescholen zijn de erfgenamen geweest van het humanisme: academie en kerk waren de factoren voor de opvoeding van het menschbewustzijn. In de achttiende eeuw is de overwegende invloed van beide, universiteit en kerk, gebroken in zoover zij corporaties waren. Een vrijere, ruimere geest oefent dan invloed op het leven. Ik noem Voltaire, Rousseau, de Encyclopaedisten, Winckelmann, Lessing, Herder, Goethe, Hume, Johnson; zij zijn humanisten van een nieuw genre en staan buiten de universiteit, meestal maken zij oppositie. Bij ons was het Bilderdijk, die tegelijk de bestrijder en de martelaar der hoogeschool is geweest.

De loop van de negentiende eeuw zag de Universiteit, wanneer de zelfstandige geestkracht terugweek, dikwijls haar macht voor een korter of langer tijdperk herwinnen. Soms in verband met de kerk - ik zal later nog over het ver-

schijnsel der ‘moderne theologie’ in ons land moeten spreken - soms tegenover geloof en kerk. Duitschland vooral is merkwaardig om zijn universitaire beweging; voor Engeland breng ik in herinnering den invloed van Oxford op godsdienst en kerk gedurende de omstreken van het jaar 1840; in Frankrijk duiden de namen van Guizot, Cousin, Michelet de werking aan, die van de hoogeschool uitging.

Vermelding van wat er in andere landen is gebeurd schijnt mij noodig omdat in ons land die geestelijke stroomingen nooit recht klaar aan 't licht zijn gekomen, of ook omdat onze kennis er van niet helder is geworden. Het zijn bij ons, met ons geringer oorspronkelijk geestesleven, altoos gebroken bewegingen geweest, en het was van die gebroken bewegingen nooit meer dan een fragmentarisch weten.

Omstreeks 1840 - om op mijn chapiter terug te komen - probeert de hoogeschool het om het intellectueele leven van ons volk weer in zich op te nemen. Op Thorbecke dient in de eerste plaats gewezen te worden. Hij was in dezen tijd - wat hij dan later ook moge geworden zijn - de professorstaatsman en heeft zijn eigen werk van burgerlijk liberalisme op het geslacht der studeerenden geprent. Maar Bake en Geel hebben ook een belangrijke rol, - niet door hun lessen (Geel als bibliothecaris der universiteit gaf geen college)[1], maar door hun vertegenwoordiging van den academischen geest. Zij waren de voorstanders van het puntige klassicisme dat aan onzen beschaafden middenstand altoos heeft behaagd, en zij wilden daarmee den hoogeren Tollens wekken die in ieder van ons leeft. Een spichtig mager ideaal; maar, hoezeer gekunsteld, een eerlijk ding. Die mannen geloofden er aan in gemoede, en ze deden hun best het te verwezenlijken door zooveel mogelijk al wat talentvol was en hoop gaf in hun kring op te nemen. Ze stonden wat zwak, zooals de heele periode zwak was; en dit had nu voor eenmaal dit goede dat zij zich zelf niet als de bekroning van het gebouw der beschaving aanzagen, wat anders in den professorenaard ligt, maar dat

1) Fruin, die in zijn ‘Bakhuizen van den Brink’ (Gids, 1886. IV 427) het onvoldoende der Leidsche colleges heeft vermeld - ‘er viel op hun colleges niet veel te leeren’ - wijst zijdelings ook op de nonchalance van Geel in de inleiding der door hem en Dr. H.W. van der Mey uitgegeven brieven van Cobet aan Geel p. XXXIV-XXXVIII.

zij wilden werken voor de toekomst en geloofden in de grootheid van het na hen volgende geslacht.

Zelden heeft de studeerende jeugd ook zoo'n verwachting opgewekt. Tot de ouderen behoorden Bakhuizen van den Brink (die zich in 1842 op nieuw liet inschrijven in Leiden) en Cobet; dan Dozij, de Vries, Jonkbloet, Opzoomer, onder de jongeren Fruin en Kuenen; - de wilden of die wild zouden worden, zooals van Vloten en Busken Huet, daarbij niet gerekend; evenmin de mannen als Gerrit de Clercq en Martinus van der Hoeven die wel in Leiden hebben gestudeerd voor een poos, maar niet onder den Leidschen invloed gekomen zijn.

Daar is, zoo vat ik mijn beschouwing te zamen, een beweging, heusch leven; in de bovenregioenen een trekken, en in de wereld daar beneden een opstuwende kracht. Kijkt men nader toe, dan blijkt dat alles te wezen: ongeordend, zichzelf verspillend en uitputtend. Het is het echt Hollandsche gebrek aan een levende organisatie dat voor den dag komt. Goede wil genoeg, talent genoeg, zelfs genie; een rijkdom! en schatten! maar verstikt en begraven zonder redelijken uitweg.

Ik heb mijn best gedaan om naar de stemmen te luisteren die uit het studentenleven van den tijd 1840-1848 nu nog hoorbaar oprijzen. Onze geschiedenis houdt van *point d'orgue's*, ze zwijgt meestal. (Wanneer ze buiten adem is geraakt door het opnoemen van het rijtjen Hollandsche graven, houdt ze alleen nog geluid voor een paar belegeringen uit den tachtigjarigen oorlog, de terechtstelling van Oldenbarneveldt en den moord der de Witten.) Een paar klanken bereiken ons toch nog uit dien studententijd.[1)] Ik onderscheid er twee: een, die het gevoel van kracht doet hooren en van trots op Hollands nationale academie; een ander tot uitdrukking van de vrees voor het gevaar dat die kracht tegen een doode muur zou aanloopen: toen al is Cobet, pas als hoogleeraar opgetreden en voor iets groots bestemd, *een conjecturensmid* genoemd....

1) O.a.G. de Clercq's artikel over *Klihspaan's Studentenleven* (Gids, 1844 B. p. 717-741) waarvan Potgieter heeft gebruik gemaakt in zijn Leven van Bakhuizen van den Brink; en de *Geschiedenis* in de studentenalmanakken vooral van 1848 en 1849 (over '47 en '48 van I.W.G. van Oordt).

Wij keeren naar Fruin terug, zijn overleg, zijn consequentie had hem op den duur tot aanzien gebraeht onder zijn kameraden. Hij scheidde van den grooten club der ‘Rotterdammers’ en nam meer aandeel aan het studentenleven als praeses van het corps. - Opzoomer was in 1846 naar Utrecht gegaan om er den post van professor der wijsbegeerte in te nemen. Maar Fruin had ook zijn muur voor zich. Hij keek in de Egyptische duisternis van zijn dissertatie over Manetho. Thucydides, de kritische staatsmanhistoricus, trok hem veel meer aan; en zijn krachten waren gerijpt, dat voelde hij, onder de bestudeering van werken als die van Niebuhr, een man verwant aan Thucydides.[1)] Met die mummies moest hij echter eerst afgedaan hebben.

Zoo promoveerde hij als doctor in de letteren op het eind van 1847.

Zijn ‘Manetho’ was op heel iets anders uitgekomen dan zijn geestdrift voor Heeren's *Ideën* hem eenmaal had voorgespiegeld. Hij schaamde zich, denk ik, heel in zijn binnenste, een weinig over dit resultaat van zijn arbeid; maar het leven lag voor hem open, hij had geen onmiddellijke zorgen voor zijn bestaan, en hij vertrok naar Utrecht om samen te wezen met zijn vriend Opzoomer, - en om nieuwe studies te beginnen.

Opzoomer had in de oud-bisschoppelijke universiteitsstad een gelukkig huishouden gegrondvest. Bob, zoo werd Fruin door zijn intimi genoemd, werd er de huisvriend; weldra leerde hij Donders kennen en volgde nauwgezet zijn colleges over physiologie. Hoogst noodig voedsel voor zijn geest; hij kwam uit zijn kleine kringetje en begon in de moderne wereldbeschouwing in te groeien. Aan zijn oude voornemen om de klassieke talen op een gymnasium te gaan onderwijzen, keerde hij den rug toe. Hij stond voor een onbekend land.

Het was het jaar 1848. Een revolutie in Frankrijk, en bijna een begin van een kleine revolutie in ons land. Lentevlagen streken door de gemoederen. Het leven, ook hier in ons land, dat zwakjes uit elkaar had dreigen te vallen, kreeg opeens toon, samenstemming tot een groot doel. O, die scherpe,

1) Vgl. Het oordeel van Ed. Meijer (Geschichte des Alterthums II 28) die in onze dagen het werk van Heeren weder heeft opgevat.

korte jeugd van de tweede helft onzer eeuw! Vrijheid, mondigheid, zelfstandigheid, bevrijding!

Hoe graag zouden we een echo willen opvangen van de gesprekken toen door de vrienden Donders, Opzoomer, Fruin gevoerd! Onder de leiding van Donders braken Opzoomer en Fruin met hun grootsche lievelingsdenkbeeld dat het weten voor den wijsgeer een hoogere vorm van het geloof was, en dat de wijsbegeerte door haar klare denkformules een volledig beeld gaf van het geestelijk universum. Neen, de wetenschap van den geest moest evenals de wetenschap van de natuur op de uitkomsten der ervaring worden opgebouwd. De wereld van geloof lag aan stukken. Opzoomer, ongeduldig, en in zijn hart een leeraar die een leer aan de menschen moest brengen, kon zich in die opvatting toch niet geheel schikken; Fruin, zooveel positiever, moest in zulke beschouwingen een prikkel vinden om de gegevens te gaan verzamelen van geestelijke ervaring. En waar zou hij die gegevens vinden dan in de historie en in de literatuur.

Hij heeft ook zeker met Opzoomer veel in Shakespeare gelezen. Dat was de levende voorstellingswereld waaraan hij zijn hart verheugde. De ‘historiën’ trokken hem aan. Naast Shakespeare Walter Scott's romans.

Op die manier kwam toch bij het positieve weten ook de verbeelding tot haar recht. En het leek, voor een oogenblik, een innerlijke bevrediging, dat leven in Utrecht.

Werk! Maar hij had zijn werk voor oogen. Mocht ik een besluit trekken uit het onvolledige materiaal door mij bijeengebracht voor de geschiedenis der ontwikkeling van Fruins geest, dan zou ik zeggen dat op dit oogenblik zijn toekomstige arbeid in dezen vorm hem voorstond:

Een tweeledig onderzoek van de oude wereld, - maar dit was nu Griekenland voor hem geworden, niet langer Egypte en Voor-Azië. De vroegste tijden met hun neerslag van voorstellingen en gevoelens in de mythen en de epische letterkunde; de latere tijden met hun politieke historie, zooals een model daarvan door Thucydides is gegeven. Voor het begrip van de prehistorie was noodig het opsporen der wetten van de verbeelding, een begin van volks-psychologie; voor het begrip der historie, het vinden der regels van het verstandelijk

handelen.[1] Mythologie en politiek, daarheen gaat zijn streven; en hij in de oudheid omdat ze als een afgesloten gebied buiten hem lag. Want het leven, voor Fruin en zijn tijdgenooten, is iets, waarop ze moeten kunnen kijken, zij voelen het niet in zich.

Waarom is hij toen van Utrecht weer naar Leiden vertrokken, op het eind van 1849?

M. de Vries, tot professor aan de Groningsche Universiteit beroepen, had zijn praeceptoraat in Nederlandsch en geschiedenis aan het Leidsche gymnasium neergelegd. Er was dadelijk sprake van of Fruin hem niet zou opvolgen. Hij beraadde er over met De Vries. De Vries was niet sterk voor het plan, hijzelf had de betrekking drukkend gevonden omdat de dubbele werkkring hem weinig vrijen tijd overliet. Het resultaat van de bespreking: Fruin zou niet solliciteeren. Toch stond hij een paar dagen later naar de plaats, omdat hij onverwacht een wenk van een der curatoren had gekregen, dat men hèm wenschte en dat de post gesplitst zou worden (het Nederlandsch zou dan een ander voor zijn rekening krijgen) wanneer hij zich beschikbaar wilde stellen; hij behoefde zichzelf maar candidaat te stellen uitsluitend voor de betrekking van geschiedenis-docent. En zoo gebeurde 't ook.

Ik vermeld dit geval zoo uitvoerig omdat het bewijst hoe men in Leiden den slag had de talentvolle jongelui aan zich te verbinden.

Want Fruin kon dien aandrang niet weerstaan. Hij had behoefte aan vasten arbeid, en Leiden, de zetel van Hollands nationale academie, oefende een groote aantrekking op zijn geest. Bestonden er nog andere redenen?

Een ding is zeker, er was geen verkoeling ontstaan in de verhouding tot Opzoomer en Donders. Met een deel van zijn hart bleef Fruin in Utrecht bij de vrienden.

Dat Leiden, waarheen Fruin nu op 't eind van 1849 terugkeerde, was niet meer geheel het zelfde van vroeger, 1848 had er zijn kracht doen gevoelen. Verlangt men een bewijs, men neme de redevoering ter hand waarmee Dozij in Maart 1850 zijn intrede hield als hoogleeraar in de alge-

1) Zie de inleiding van F's verhandeling *Over de Goden die in Griekenland en Italië gelijkelijk vereerd werden*, van 1851.

meene geschiedenis: *Over den gunstigen invloed, dien de omwentelingen in Frankrijk, sedert* 1789, *hebben uitgeoefend op de studie der middeleeuwsche geschiedenis*.[1)] Daar heerscht een frischheid en ondeugendheid in de rede, daar worden de kleinigheden van het historisch onderzoek met zoo'n forschen duw op zijn gezet, daar wordt zoo flink beproefd om de geschiedenis te doen aansluiten bij de politiek van den dag, dat men zich afvraagt of ze wel heusch in het groot auditorium der hoogeschool zoo is uitgesproken.

Leiden was aan 't politiseeren. Onder den invloed van Thorbecke had men er een liberale club gesticht. Fruin kwam er geregeld met zijn vriend Pluygers die aan het gymnasium was aangesteld. Men debatteerde hartstochtelijk. Toen bij de invoering der bisschoppelijke organisatie van de Katholieke kerk in Nederland een storm tegen Torbecke los brak omdat hij de Roomsche geestelijkheid vrij liet begaan, sloten zijn aanhangers in Leiden zich des te vaster bij hem aan, zelfs konden zij er zich in verheugen dat Kiehl, toen eveneens praeceptor aan het gymnasium en de contubernaal van Fruin, vroeger een heftig tegenstander van ‘den Thor’ (de Leidenaars noemden hem nooit anders) nu plotseling zijn partij ging nemen, met een vuur...

Fruin is onder de politieke strijders niet achtergebleven. Hij koos Groen van Prinsterer tot zijn wederpartij omdat de antirevolutionairen door de agitatie in het land veel in krachten hadden gewonnen. Twee lijvige brochures kwamen van hem in 't licht: de eerste van 1853 vol van Fruin'sche kalmte en leukheid, misschien zelfs wat geniepig in 't bedaard ontleden en vernietigen der theoriën van Groen; maar de tweede van 1854, *De antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onzen staat en onze maatschappij overwogen*, heeft superieure gedeelten; zij grijpt aan en houdt vast, het is de goede en de groote oorlog. Men leert Fruin daardoor wel in den fikschen kant van zijn persoonlijkheid kennen, eerst, wat rustig, toeziend, dan toeslaand.

Duidelijk komt er ook in uit dat hij gedurende de eerste

1) Ook is de redevoering merkwaardig omdat uit haar stijl de invloed van Geels proza blijkt. De navolging is zelfs zeer curieus, ik kan haar niet overal even gelukkig vinden. Geel, gelijk ik in zijn correspondentie vond, was zeer met de rede ngenomen. Dat mocht ook wel.

jaren na zijn komst te Leiden in een opgewekten kring moet hebben geleefd. Daar was vooraan Bakhuizen van den Brink[1] die na zijn terugkeer uit den vreemde op den overgang van 1850 en '51 voor korten tijd in Leiden was gevestigd, dan Kiehl die met Fruin samenwoonde en die gepassioneerd was voor de geschiedenis, en van Vloten die ook het bekende ‘professorenhuis’ of ‘hotel’ op de Breestraat had betrokken, en die met allerlei plannen van letter- en geschiedbeoefening zijn hoofd gevuld had.

Dat alles haalde Fruin uit zijn oude geschiedenissen waaraan hij nog in Utrecht zooveel had gedacht en wier bestudeering hij eerst in Leiden had willen voortzetten.

Van Vloten was hem een oude bekende....

Maar liever dan menschen te beschrijven die nog in ieders herinnering zijn, plaats ik hier enkele regels van een brief door Fruin aan van Vloten geschreven, toen deze met Kiehl naar Deventer vertrokken was om er aan het Athenaeum professoren te zijn[2]. Zij brengen ons in den levenskring van die dagen:

> ‘Amice,’ schrijft Fruin hem, 28 Maart 1855. Ik moet beginnen met U wel te bedanken voor de verschillende lettergeschenken die gij mij hebt overgezonden, vooral voor Uwe - oratie had ik bijna geschreven, maar ik bedenk mij en schrijf redevoering. U die zelfs de secretarissen[3] niet meer bij hun naam noemt mag ik met geen uitheemsche woorden meer aankomen. Maar ik doe beter U te zeggen dat ik Uwe rede met groot genoegen gelezen heb en dat het mij maar spijt dat ik ze U niet heb hooren uitspreken. U op het spreekgestoelte en hooggeleerden Kiehl op de plaats der eere, getabberd en wel - dat zou een gezigt geweest zijn voor een bewonderend huisgenoot. Ik heb nu aan mijn verbeelding moeten overlaten wat mijne oogen niet bereiken konden. Bijzonder hartelijk hebt

1) Zie ook J. van Vloten. *Mijne herinneringen aan B.v.d.B.* in de Levensbode 1865. II p. 11, v.v.
2) Daartoe in staat gesteld door de vriendelijke tegemoetkoming aan mijn wenschen van den Heer Albert Verwey.
3) v. Vloten had ze bij de aanspraak in zijn inaugureele oratie genoemd. ‘schrijvers van gemeente- en schoolbestuur.’

> Gij dan Kiehl juist niet toegesproken, maar dat was, denk ik, ook de bedoeling niet. Ik kan mij wel begrijpen dat Uwe verhandeling, zooals ik ook gehoord heb, zeer naar den zin Uwer hoorders van beiderlei kunne geweest is... Dat Gij een uitval tegen Voltaire hadt gemaakt was mij reeds ter oore gekomen: men zag daarin een blijk Uwer Christelijke gezindheid.....
> Bij ons gaat alles goed, en tevens juist zooals vroeger. Ik heb het hotel nog voor mij alleen, maar (X) maakt aanstalt om mij boven het hoofd te komen zitten.[1)] De voorkamer is prachtig behangen met papier van 25 cents de rol, en een niet minder kostbaar tapijt is besteld. (X) zal meestal huizen op Uw achterkamer en de groote zaal wordt voor bibliotheek ingerigt. Al die plannen rusten op zeer wijsgeerige gronden, die mij door den grooten man zelven verklaard zijn. Het zou te lang duren als ik u in het breede vertellen wou wat hij mij al zoo heeft voorgepraat, maar amusant is het anders wel. Ik vrees zeer dat hij reeds nu in de termen valt om naar Meerenberg te vertrekken. Daarentegen schijnt hij al een heel goed mensch.....
> Komt gij met de feestdagen niet eens naar Leyden en den Haag?.....

Zoo spreekt de Fruin van die dagen, als hij zich wat laat gaan.

Maar noch in het verkeer met van Vloten, noch in dat met andere vrienden ligt voor ons het grootste belang van Fruins praeceptorentijd. Hij leerde Ranke kennen, in zijn werken: dat is het zielenfeit voor Fruin in deze jaren.

De eerste periode van zijn geestelijk leven wordt beheerscht door de *Ideën* van Heeren. Hij heeft zijn krachten daaraan willen meten, en 't is een ontgoocheling voor hem geworden, want in werk dat hemzelf bevredigde heeft hij den inhoud van het boek voor zichzelf niet kunnen omzetten. Toch heeft hij 't, een tijd lang nog, niet willen loslaten; zijn gedachten konden niet verhuizen uit de omgeving van het

1) Op de kamers waar vroeger van Vloten woonde.

eenmaal opgevatte plan. De oudheid bleef voor hem het leven voorstellen; en hij wilde met alle geweld tot dat leven in betrekking komen, en zijn krachten daaraan dienstbaar maken.

Er was inderdaad geen beginnen en geen einde aan. Wel kwam Fruin op vaster grond toen hij in plaats der magere schimmen van de Pharao's Homerus en zijn mythologie aan den eenen kant, en Thucydides aan den anderen tot het onderwerp van zijn studie koos; maar hoe zou hij, op zichzelf, met zijn geringe boekenapparaat, van die oudheid een voorstelling hebben kunnen opbouwen die zijn waarheidsgevoel voldoening gaf!

Fruin heeft het aan Bakhuizen van den Brink en aan de strijdlustige atmosfeer in Leiden te danken dat hij uit zijn opvattingen loskwam. Maar ook zijn onderwijs aan de school heeft hem daarbij geholpen omdat het hem dwong het heele terrein van de geschiedenis te overzien, en natuurlijk moet men den groei van zijn geest, zijn zin voor werkelijkheid in rekening brengen.

Wat geven echter die ervaringen wanneer ze geen gestalte krijgen?

Dat kader voor de nieuwe wereld van feiten die zijn geest bezig hielden heeft Ranke hem gebracht.

Ranke is een veel krachtiger man dan Fruin, zijn ontwikkeling valt in den afloop van een grooter tijd (hij is van 1795), en zijn omgeving is ruimer. Ook heeft hij het geluk gehad - en dat geluk is een andere vorm van zijn talent - dat hij spoediger den weg heeft gevonden waarop hij ongestoord voort is kunnen gaan. Hij gebruikte wat de oudheid ons aan klassieke voortbrengsels heeft overgeleverd tot de eerste vorming van zijn geest, daarna heeft hij haar geen bijzondere aandacht geschonken. Om een voorstelling van het leven te krijgen wendde hij zich tot de nieuwe geschiedenis.

Hem bezielde diezelfde nauwkeurigheid en keurigheid van onderzoek die een man als Fruin voor het geweten hield van den historicus, en daarbij bezat hij een blik op de dingen waarvoor de ingewikkeldste en meest uiteenliggende feiten zich als in een natuurlijke rij ordenden. Daarin bestaat Ranke's kunst dat hij de van zelf-heid van de ontwikkeling der gebeurtenissen weet aan te duiden. De historicus bij hem is buiten de geschiedenis die hij verhaalt, hij heeft zijn han-

den en zijn draden buiten het spel. Toch gaan de feiten in een bepaalde richting en het verhaal heeft een klare gestalte.

Laat hiermee Ranke's manier van geschiedschrijving misschien wat ideaal geteekend zijn, zóo zag Fruin haar in den eersten gloed der kennismaking met die meesterwerken. Het waren geen voorschriften die hij er vond, maar modellen. Ik weet niet welke stem zeide hem dat zijn geest van denzelfden aard was als die van den meester, dat hij het werk door Ranke voor de wereldgeschiedenis van den nieuwen tijd verricht, kon navolgen en nascheppen voor de vaderlandsche.

En in drie opeenvolgende jaren, 1857, 1858, 1859 kwam Fruin met drie studies over tijdperken uit den 80jarigen oorlog voor den dag, die toonden dat hij de man kon wezen om eenmaal aan ons nationaal leven in een historische voorstelling gestalte te geven.

De eerste studie, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, nog wat los van leden, herinnerde in haar rijkdom van afwisseling aan den invloed van Bakhuizen van den Brink.

De tweede, *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh* was, als geheel, zwak van compositie, omdat de vereeniging van biografie en historie, èn aan de levendigheid van de biografie èn aan de volledigheid van de historie te kort deed.

De derde, *Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog*, mag het toonbeeld van een flink aaneengesloten expositie heeten.

Met die drie studies, de eerste de aantrekkelijkste en breedste, de laatste misschien de knapste, komt onze historicbeschrijving uit het tijdperk der essays en handleidingen, tot haar mondigheid.

Fruin was het meesterschap waardig.

Wij zullen hem zijn hoogleeraarschap zien aantreden.

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

UK. 282.

Holland stond voor de schuit te probeeren zijn twijfel in te slikken.

Holland was een man, die al had opgehouden met 't heisa-roepen, maar nog niet toe was aan 't regelen van zijn begrafenis; misschien wel getrouwd; wellicht procuratiehouder van een deftig kantoor; machtig-mooi van oogen, bruin en melancholiek; kaalgeschoren van gelaat, met heel wellevende rimpels; een beetje grijs om het vleezig, fleurig gezicht, echt dat van een jeugdig grijsaard; middelmatig van manieren, niet al te boersch voor een circle van zich vervelende families, noch ook al te mondain voor een renteniersdorp.

De schuit lag gemeerd voor de De Ruyterkade; 't grijsgeele zeil, met UK. 13 in 't zwart erop, flapte zoowat tegen den mast, en naast den mast stond Krelis van Urk, 't pijpje in den mond, de vuisten in de zakken van de wijde pofbroek naar voren gewoeld, te toonen, dat hij er geen scholletje minder om zou eten, als dat heer de gevraagde prijs te hoog zou vinden, en niet mee zou gaan.

Holland draaide nog tweemaal een halven slag om zichzelf rond, niet voor 't geld, maar omdat hij niet wist, of hij het mocht doen, en slikte toen zijn laatste brokje twijfel in. Omziende, had hij den romp van 't Centraal Station zien omhoogkruipen achter den dijk uit, en toen had hij zijn lip moeten optrekken tegen dat Amsterdam, dat daar achter lag, en waar 't niet meer uit te houden was; - want de professoren lieten je gapen, dat je kaken er van kraakten, en de heeren van staat en beurs zaten met gezichten van zelf-

verloochening je voor te liegen, dat de grond er van dreunde, en de dichtertjes en domineetjes deden aan schelden en limonade; - neen, waar 't niet meer uit te houden wàs, en zoo liet hij zich vroolijk in de schuit zakken, en vroeg heel opgelucht: ‘gaan we gauw Van Urk?’

‘Weet ik 't!’ zei Krelis, de vuisten dieper in de zakken gravende en zoo-maar-eens doorknikkend in de knieën.

‘Maar wie weet het dan, als jij 't niet weet Krelis?’

‘Wel hai, het borstjen, èhh!’

Holland zei niets meer, nam een aanloopje, wipte de voorplecht op en bekeek eens de schuit, nu ook zijn schuit. Hm, 't was een nest van een ding, van voren veel te hoog, naardat het van achteren zoo laag op 't water lag; een onnoozel schuitje al naast een rijnaak, en dan met zoo'n ding zee op! maar dat moest misschien voor 't visschen:

‘Zeg Van Urk, heb je een goede vangst aan wal gebracht?’

‘Niks 'oor! Ie denken dat 't altied ansjovis is, 't is ok wel's spiering!’

‘Zoo, heb je spiering aan de markt gebracht?’

‘Wel neen ik,’ en hij lachte met neusgaten als sluizen, en een mond als een haven zoo breed: ‘man, verstae dan toch, dat we 'ier op wal aen 't visschen zijn!’

‘Hier? Waarnaar dan?’

‘Naer een ondeugdelijken knaep!’

‘Hm?’ vroeg Holland, die een kleur kreeg, alsof het hem aanging.

‘Den weggeloopen knaep van men maet Staeg,’ zei Van Urk, die 't nu genoeg vond, zijn zwartgekousde kuit met zwarten klomp op de schoeiing beurde, zich met een goedige zucht optrok, in ééns op de kade sprong, en daar in al zijn reusachtige urkschheid ging wandeler, het hoofd in den wind.

Holland, alleen in de schuit, nu ook zijn schuit, begon al op te gloren van de zekerheid van zijn eigen zeggenschap, van de vrijheid, van zijn eigen meesterschap - net als vroeger! - en begon al in te gaan in de bekoring alle draden af te snijden, alle banden los te gooien, zijn huis, telefoon- en andere nummers te vergeten, om nu zijn geheele zijn heelemaal met zich uit te leven in dit kleine nest; maar, daar waren ze al: tegen elkaar aan bungelend, als

stapten ze nog niet wijdbeensch genoeg om stevig te staan, sleepend als plechtig-bedachtzame dansen, deftig als de slinger van een oude gangklok kwamen daar: de reus Van Urk, de vuisten in de broekzakken, op den forschen romp met 't ronde hoofd het kinderachtige viltje; beneden hem een grijs Urkertje, zijn slingerend lichaampje met stappe-pasjes zóó met moeite recht houdend, dat zijn pantoffelhakken ketsten op de keien, en dwars op 't groote bruine hoofd met grijze haren de karpoets, waarvan de lintjes nog voor de ooren hingen; en boven hem, bijna zoo hoog als Van Urk, een Urker-jongen, in alles fijner dan de ouderen: een wambuis van laken, met borstsplit, waaruit de kleurige strepen van een fijn hemd; een rood-zijden dasje om den hals, in bollen knoop gelegd onder de gouden halsknoppen, de zwarte broek niet zoo poffend boven de fijne kuiten.

‘Staeg en zijn weggeloopen jongen’ mompelde Holland hen toeknikkend.

‘He'k joe niet 'ezeid!’ riep Van Urk ‘de vangst is binnen oor!’ 't meertouw van den dukdalf losmakend.

De jongen keek even langs Holland heen en ging op de voorplecht tegen den mast leunen, aan de anderen zijn rug toekeerend. Staeg kroop zuchtend en blazend van de kade in de schuit, en Holland, hem de hand reikend, vroeg: ‘jij heet immers Staeg, en je vindt het goed, dat ik meevaar?’

‘Wel jae 'oor, Staeg, maer hai is de schipper,’ knikte hij naar van Urk, die de roerpen in de hand nam. Staeg had een veel jonger stem dan Holland verwacht had, bij dat bruine gezicht, ruig van haar en bij den grijzenden stoppelbaard. Op een teeken van Van Urk begon Staeg het meertouw in te palmen, en greep de jongen een staak en ging afduwen.

Langzaam maakte de schuit zich los van de kade. Een windje ontplooide het zeil met UK. 13 er op, en zoetjesaan begon het water van het IJ te babbelen en te praten met de schuit.

Staeg begon vergenoegd te zien uit zijn grijze oogjes, verwisselde zijn pantoffels voor klompen, en ging genoegelijk tegen 't linker zijboord leunen, de voeten tegen een vloerbalk aan, en Holland voldeed aan zijn lust hem dit na te doen.

‘Is dat daar je oudste, Staeg?’

‘Wel neen hai, de kleinste.’

‘Is hij werkelijk van Urk weggeloopen?’ fluisterde Holland.

‘Je laetste net hael je 't zwaerste binnen boord’, lachte Staeg zacht voor zich heen.

‘Hij had toch geen reden om weg te loopen?’

‘Een jong borstjen wordt wais net as wai-zelvers, door 't uithaelen van dwaese streken’, lachtte Staeg zacht voort, maar toen zijn stem opheffend: ‘Wat jong is vliegt gaern, en dan vliegen ze in den donker zich dood tegen 't licht van den Vuurtoren, is 't nie' Krelis?’

Krelis lachte, en de jongen wendde zich half òm den mast en keek op. Een ongetemd gelaat: neusvleugels en lippen krulden prachtig-brutaal; wenkbrauwen en opgeslagen wimpers hard en zwart op het bruine vleesch; in de schaduw van 't viltje donderwolken boven de oogen, oogen die òpbliksemden; en de lippen en neusvleugels krulden even open, als zou een dondergod gaan zeggen, dat zijn naam niet mocht genoemd worden, zonder eerbied.

‘Ho Harm’ lachte Staeg, ‘as joe naer 'n leelijkert wilt kaiken, neem dan 'en spiegel man!’

Van Urk grinnekte en met een gegrom draaide Harm zich bruusk om.

‘Neer het zeil!’ riep Van Urk. Harm sprong als een kat op een touw aan, flappend en plepperend kwam 't zeil neer, en UK. 13 lag stil voor de Oranjesluizen. Staeg stak onder het schutten een pijpje aan, en Holland klom bij Harm op de voorplecht. Ah, daar was de zee, met dansende, gele golven; eh, daar was de zeewind, vol en breed!

‘Hou-jij van de zee, Harm?’ want Holland voelde medelijden met hem, en wilde zijn vertrouwen winnen.

Leuk, schuin van onderop keken Holland aan die brutale oogen, waarin nu spot weerlichtte, en met krullende lippen schaterde Harm zwijgend over die vraag van niets. Maar toen hij begreep, dat dàt heer nu eenmaal zoo was, wilde hij dat kwispelstaartende hondje wel eens aaien, en zei: ‘èh - en joe?’

Holland schaamde zich; hij had dien weggeloopen jongen voorzichtig willen behandelen als een zieke, en hij was zoo gezond, dat hij zelfs tegen geen greintje sentimentaliteit kon! Hij was blij, dat, nu 't schutten gedaan was, en de schuit

zee ingleed, hij van de voorplecht kon afgaan, kwansuis om vaster te staan. Hij duwde zich in tusschen een paar ribben van 't rechterboord, en stond daar nu heel alleen met zichzelf op zee, de Urkers ver genoeg van zich af: dáar Staeg, tenminste zijn voeten, tegenover hem, want Staeg-zelf was niet te zien door 't zeil; rechts Harm, stijf tegen den mast aan, links Van Urk, enkel aandacht voor den wind en de schuit; dus hij alleen met zichzelf op zee, hij geheel alleen en tegenover hem alleen het zeil, geel-glansend van licht, met de groote letters UK. 13 in 't zwart, soms donker-fonkelend als een zwarte diamant. Ha, hoe heerlijk was hem nu de hemel; want voor hèm vlogen die losse wolken met volle zeilen over 't blauw, en voor hèm gleden die opeengepakte wolken zoo statig daar in de verte; en gelukkig, dat ze daar tenminste in Amsterdam hem niet aan konden komen!

Holland had zich even omgewend, maar ziende de kap van het Centraal Station zich nog omhoogwelven, was hij teruggeschrokken, want wat was 't dáár ook weer geweest? Dáár, in dien tunnel was het geweest: geblaas uit koperen keel, vuurgesis uit ratelende, klepperende borst, gedonder en gestamp van bronzen draken op ijzeren rotsen, en dit alles hard weerratelend van den metalen hemel, en daar door heen 't geschreeuw en gedreun van nog zwaardere draken; - maar hier was het: ha, heerlijk, flap-flap gaan de golven, nu al wat vrijer, nu ze onder de kust uit zijn; flap-flap vlieden de golven, lachend elkaar naloopend; tssh, tssh spetteren ze, met spoed snijdend langs boord en zwaard; klets-kabloms-klets slaan ze tegen den boeg bonkend, zoo maar eens, uit aardigheid. Hoe zijn ze hier wit-doorschitterd van het licht, en hoe donkerrillend onder 't gedreig der wolken, en hoe geuren ze, frissche prikkelende geuren! En hoe ze stoeien en kabouteren, en kruipen onder UK. 13 door!

En in droomen gewiegd zag Holland zich vroeger, héél vroeger, ook zoo in éven kleine schuit op éven glanzende gloedvolle zee; en toen, vroeger, ook zoo die goedige kartellijn van 't land achter zich: lanen in nevel, en een hoog eenzaam huis, en uit boomendonker een kerktorentje; en toèn, vroeger, ook de zee zoo in eens veranderend als nu: onder de dwarrellucht, tegen de zon op, schitterend en glanzend de zee met blauwe reflexen, en links en rechts groene en

donker-bruine zeeën, en alom symphonieën van zeemuziek en zeekleur; en overal levende perspectieven: daar een tjalk, trotsch en breed, het schuim voor den boeg, als een zwaan de borst diep in 't water; en dáár een volgeladen praam, deftig en behoedzaam deinend, als eene van leven verzadigde matrone, die langzaam gaat langs straat; en hier het dartele gemarcheer van een visscher, of neen, een opkooper, met de opkoopersvlag in den mast, vroolijk rijdend op de wit-krullende golfjes; alles nog precies zoo als vròeger, als héél vroeger, toen hij nog beter mensch was dan nu. En pinkend over het vroolijk levende Zeeland, met zijn mysteries beneden, - bovenop reeds soms zoo mysterieus rillend onder de droeve drukking van zichzelf te zware wolken - met hier en ginds tegen een donkere lucht een goudblank zeil, glanzend om van te schrikken, voelde Holland oude gedachten terugkomen, zielestanden als van héél vroeger, en hij voelde lang verstorven tranen weer opstaan, en zijn hart werd weer zoo groot en zoo klein, als héél vroeger, zoo vol en zoo eenzaam, zoo heldhaftig en zoo kinderlijk als tóen, en neer drupten zijn tranen, zilt en zoet, zalig en bitter als herinneringen uit oude tijden. O Van Urk en Staeg zouden 't niet zien, en Harm zou het niet hooren, want hij was weer geheel alleen op zijn zee, en Holland mocht schreien, moest schreien, zooals een mensch, wiens leven vernieuwd wordt, moet schreien van droefheid en zaligheid.

Holland schrok op; Staeg had hem wakker geschrikt met die rauwe stem, meer ruim dan hard, en keek nu achter 't zeil om, met den arm wijzend en nieuwsgierig glurend, hoe dat heer 't nu wel zou vinden. Holland bukte zich, maar nauwelijks zag hij het even onder 't zeil door, of hij sprong op de voorplecht en verloor zich in zien. Daar was Urk, al vlak bij, een echt eiland, hoog uit zee, en niet een omdijkte polderkom beneden zee, echt als een rots hoog uit zee en dan, dan een langzaam dalen in zee, zoo langzaam, dat alleen aan de witte branding vermoed kon worden, waar 't eiland ophield. Daar lag Urk, niet proestend en plassend om zich boven water te houden, niet als vlottend op golven, die het alleen uit goedigheid niet meenamen, neen maar opgetast uit de diepte op breede fundamenten, te breeder, naarmate

de diepte dieper was, en eindelijk kalm zich omhoog beurend, niets bang voor die zich zoo breed makende zee, immers ondeerbaar, onschendbaar, in zijn binnenste onbereikbaar voor die zich druk makende golven. Maar vooral vroolijk en rijk lag daar Urk, als 't leven van een krachtig man vroolijk is en rijk; boven alles uit de Kerk, het vroolijk slanke spitsje op een goedig-vierkanten toren, en daarnaast de witte torenrotonde, de Vuurtoren met 't witte wachtershuisje er naast, zoo ouderwetsch helder en netjes, een hooge witheid in een contour van een zwart biesje, en dan, na een afscheiding van eerbied, het kostschoolgekakel van een zwerm kleine roode daken, dan nóg stemmig het breede blauwe dak eener bij-kerk, en dan het joelend geren-uit-school van nog alle andere kleine roode daken, den heuvel af, naar den haven toe, en dit alles onder den schaterlach van hel-fel rood, van urksch rood, razend vroolijk en vast te midden van waterkleuren, steeds wisselend van stemming. En tegen het naar beneden huppelende rood der daken, het donkere havenvlak met de masten, - een dicht opeengedrongen rot ruiters, de speren omhoog -; en opzij tegen den heuvel zich aanvleiend de lage groene vlakte, veilig voor de zee die te vergeefs zijn witte woede tegen het paalwerk aankletste; en naar voren de in zee gebogen bovenarmen, toegereikte welkomsthanden, door de witte havenlantaarns toegestoken.

UK. 13 liet 't zeil naar beneden glitsen, en schommelde voldaan over den tocht, met oude vaart de havenarmen binnen. Holland, op de voorplecht, at alles op met zijn oogen, huilde bijna, dat de dingen die hij net zag, al weer voorbij gingen, en juichte, dat het toch alles volmaakt gewoon was, en al dit nieuwe enkel herinnering: die kleine Urkertjes op en tusschen de palen hangend boven het water, en die stramme oude visschers die met hooge opmerkzaamheid UK. 13 inspecteerden en even salueerden. Zelfs toen bij het inzwenken van de haven Staeg hem had aangewezen: ‘Daer is 't logement, daer zel je slaepen,’ had Holland hem met een lachje toegeknikt, en aan Van Urk 't bedongen geld gegeven, alsof dit niet de eerste maar de duizendste maal was, dat hij hier kwam. Aan land gesprongen verbaasde hij zich al niet meer, noch door wegwijzers, noch door huurkoetsiers te worden aangeschreeuwd, maar ondervond het als een oude

bekoring zijn ongerepte innigheid hier uit te kunnen leven. Die kolossale vrouwen, donker van haar en blik onder de witte mutsjes, schelkleurig gekleed, de bonten lijfjes als een kuras over rug en borst, en de bloote armen gezet op een breedte van rokken; die visschers in oliepak en zuidwester of in wambuis, pofbroek en karpoets; die kleine kleuters ingekropen in diezelfde stoere kleeren; en dit zwijgend volk tusschen die stille huisjes, scheef en vrij staande in die zandstraten, hij kende het, hèrkende het, omdat ook zijn hart luisterde naar het alomme geluid, de melodie der zee; hij hèrkende het voor 't eerst aanschouwde eiland, omdat ook zijn ziel met kinderoogen luisterde naar het mysterieuse gerucht van zeelucht en zeemuziek. Dit stillevende vastigheidje in zee, niet eens zoo groot als een Geldersch landgoed, werd hem een wijd land, wijd om te doordroomen, een hoog vertrek om er in te zingen; deze molshoop, een heuveltje met wat moeras, waarop niets wilde groeien dan kinderen, maar die ook als haringen in zee, werd hem een wondertuin om te doorspieden met hymnen in het hart, om te beluisteren met zachten lach in de oogen.

Boven in 't logementje lag Holland in den donker in 't bedsteedje. Maar instee van bij 't luisteren naar 't ruischen der zee tot slapen weg te zinken, was hij met groote oogen weer alles gaan zien van vanmiddag.

Eerst aan de haven. Van Urk klaar om uit zeilen; Bart bijgekomen, lange Bart, schriel en rimpelig, verweerd van karpoets tot klomp. Wat of Bart dacht van die buien uit 't noorden? Bart hoog opgericht turend, in de wind geroken, dat die bui al aan 't zuielijken was; jawel aan 't zuielijken, want 't was de wind van drie-en-veertig, toen hij die vier onder Ameland had opgevischt. Of dat niet met dien Franschman was geweest? Neen met den Deen; want met den Franschman was het in zevenen-veertig geweest. En verhalen van den eenen heldendaad na den anderen hadden gebeefd uit Barts bibberenden mond, en allen hadden stil staan luisteren, met knikjes van herkenning bij de mooie détails. En Bart voortbibberend had de klacht geklaagd over zijn armen ouden dag, een vonnis tegen de menschen, die hem nu als een wrak op strand lieten vergaan; neen, de Koningin kon 't niet helpen, zij

herinnerde zich den ouden Bart niet meer, maar hard was het, hard....

En toen op de werf. Pier, rood en klein, een pietertje van een ventje, met roode oogleden, vol puntige opmerkingetjes, Pier aan 't praten. Die schuit, neen dat was geen schuit, weetje, dat was een blazer; een schuit is platter, weetje. Die jongen daar in het water plassend, dat was heelegaar niets hoor, want een Urker is altijd nat, behalve Zondags, weetje. Zondags alleen is een Urker droog, en dan weer als hij heel oud is, als hij rheumatiek heeft, want elke oude Urker heeft rheumatiek, weetje!

En toen op de loopplank, die om de haven heenloopt, Jan, een reus met een karpoets als een kerkdak op zijn hoofd, en met heele geschiedenissen in zijn rustige oogen, en zoo open van ziel, dat hij hem alles had durven vragen. Dacht meneer, dat dàt een blazer was, dié daar een blazer? Wel, een blind kokjen kon in den mist nog zien, dat dat een botter was. Een botter had toch veel meer hout op dan een blazer, en kostte wel duizend gulden meer, en lag ook wel een voet vaster op het water. Maar, als 't er op aankwam, was ook de beste botter niets dan een doodkist. Waarom - en zij waren op de loopplank gaan zitten boven 't wiebelend water de even deinende vaartuigen vóór hen - waarom een botter een doodkist was? Niet bij gewoon weêr, zelfs bij zwaar weêr was hij mans genoeg, maar bij nukkig weêr en valsche winden, dan gingen ze meneer! Van 't voorjaar nog de beste botter van de heele vloot gebleven; niets van terecht gekomen dan een spaak, en 't knechtje was aan Duitschland aangespoeld. De beste schipper van de héële vloot; was er maar één vischje in zee, hij wist het wel te halen; en te IJmuiden maakte hij de beste besommingen. Op zijn voorlaatste reis, negentig tongen meneer in één streek, en dat was bij hem een-en-negentig gulden; en zulken blijven 't eerste. Ja, 't zijn altijd de beste schippers, die 't eerst blijven. Hoe 't gekomen was? Och, dat draait altijd z'n zelfden draai, een ongeluk zoogoed als een geluk. Altijd valsche wind. 't Was buiten Texel geweest, bij De Schillinge; ja, Terschelling. Daar was zoo'n valwind komen aangluipen. De heele vloot verschrikt gaan vluchten, maar hij was 't verste en die

valstoot had hem in de fok gepakt. Op den toren van Terschelling was 't gezien.... de noodvlag geheschen voor de reddingsboot.... hij er zich weer boven op gewerkt.... nog steigeren op de vloedgolven.... hij zou 't nog gedaan hebben .... maar net toen hij op zoo'n golf stond te steigeren, had een andere valstoot hem gepakt, en hij was op den kop gaan staan.... en 't was uit geweest.... en op Terschelling hadden ze halfstok geheschen. - Elkaar redden? Zooals Bart? Ah, dat ging goed in den ouden tijd, maar tegenwoordig, wel een mensch had net genoeg aan zichzelf. Bij ongeluk deed je nog wel eens een mooien streek, maar meer uit je dommigheid, dan uit je mooiigheid. Zoo had hij eens een keer - 't was net zulk weêr geweest als nu, een lucht als een turksche trom, opgeblazen, onsecuur, maar mooi genoeg om te zien. Zij hadden in de haven moeten liggen, maar allah, ze hadden visch in zee gezien, en man, je verliest niet altijd als je in de loterij speelt. En zoo lagen ze aan de netten, in volle zee, een paar uur van wal af, en daar kwamen ze opzetten van 't Noorden, die valwinden.

De geheele vloot aan 't vluchten, 't is of ze elkaar gewaarschuwd hebben, aan 't vluchten om Texel nog te halen. Hij, toch al achteraan, moet eerst nog de netten bergen, en net zijn ze binnen, of daar is het al: water en wind in de war, en de botter verschrikt als een schichtig paard. Maar jongens zijn botter loopt zoo; nu maar loopen, loopen, doorschieten, springen over de kopgolven heen, driekwart kiel in de lucht, voortstormen met een vaart dat het kraakt. En den storm de baas blijven, want die warrelwinden, je moet ze weten te pakken en ze zetten op je zeil; en dat gekook van die golven, dat mag je wel hitsig maken, maar alleen om vooruit te jagen, te jagen naar de gaten en niet om te zien naar die zee die heelemaal dol is. Boem! - daar is er een over den kop gegaan, ineens onderste boven geloopen door zoo'n warrelwind. Niet zien, wie 't is, genoeg aan jezelf te doen! De anderen loopen den verongelukte voorbij, ja, als 't er op aankomt, dan is er geen ander evangelie dan zelf doorloopen, doorschieten om de gaten te halen. Ja man, als 't er op aankomt, dan is het leven geen koffiedrinken, en dan weet je niets anders dan doorloopen! Want, zóó kan je zelf op je kop gaan staan, de beenen in de lucht. En op

den romp van den onderste-boven-geloopene zit een man, en hij houdt zijn broek in den wind als noodsein, maar ze stormen hem voorbij, want als 't er op aankomt, moet je aan je eigen schuit denken. En daar zijn ze allen voorbij gestormd, en daar kwam hij zelf de laatste, de allerlaatste, en die op den romp houdt nu 't noodsein naar hèm, hij ziet het: naar hèm! En opeens - hoe hij 't in zijn hersens kreeg, weet hij nog niet, maar zijn knecht en kokjen zeiden later, dat hij geschreeuwd had: ‘we loeven 'm!’ en dat ze gedacht hadden, dat hij gek was geworden van den storm - opeens is hij recht op den romp aangeloopen, maar de botter wou niet, en heeft baloorig gedaan en zee op zee geschept, maar hij heeft vastgehouden, en zijn botter op den romp aangestuurd als wou hij den andere overzeilen, en toen - wonder dat de zijne toen niet op den kop is gaan staan! - toen met een scherpen draai afgehouden, en toen dien vent met het noodsein bij een arm gepakt - want die kon zich al niet meer opgeven - hem binnen boord gesmakt, en niets anders gedaan dan staan zweeten en schreeuwen: ‘pompen kerels, pompen kerels, pompen!’ een kwartier lang achter elkander staan schreeuwen: ‘pompen kerels, pompen!’ - En toen zijn botter er weer bovenop kwam en hij ophield met razen, toen zag hij dat zijn eigen broer aan de pomp stond, dat hij zijn eigen broer van dien romp had afgesleept - ja, man, zijn eigen broer, die een jaar later toch nog is gebleven onder de Engelsche kust; - ja man, wat zul-je der van zeggen: 't zijn altijd de beste schippers die 't eerste blijven ...

Holland had morgenbraafheid. Zijn ziel was effen als de haven, zijn hart wijd en vol lof als de zee, en zijn oogen zagen uit naar zijn taak, waarin hij zich zou toonen een held. Hij zou doen héél wat anders dan tot nu, geen braafheden en dergelijke halfheden meer zou hij doen, maar heerlijkheid, heerlijkheid zooals deze Urkers heerlijkheid lieten opkomen uit een botter. Alleen als een oude angst flauwde in een hoek van zijn ziel nog de vervelende vraag: of hij, om tot die heerlijkheid te komen, niet moest teruggaan tot zijn gewone werk. Maar zich schamend over die vervelende vraag, die immers was als een verloochening van Urk, ging

hij door uit te zien naar zijn taak, waarin hij zich zou toonen een held. Daar lag een schuitje zeilreê - en daar was Staeg ook, en een wonderlijke vroolijkheid zei hem, dat hij mee zou gaan met Staeg, - als hij ten minste niet zou terugkeeren tot zijn gewone werk. Want terugkeeren zou heldhaftigheid zijn en heerlijkheid geven - dat werd hem al klaarder en klaarder. Zeker, hij moest teruggaan tot zijn gewone werk, dat zou - maar dan moest er eerst nog iets gebeuren, maar wat? - dat zou heerlijkheid geven. Toèhhht!!! Holland schrok en werd boos, dat dàt geen geluid voor Urk was; dat was goed voor een land, dat doofgegild en doofgedonderd door stoom eu machineriën, verhard van oor was geworden, maar niet voor Urk, dat geen grooter geluid kende dan 't gezang van zee en menschen. Toéhhht!!! Holland zag het schroefbootje, dat zoo lawaaiig de Urksche stilte verstoorde, als een pleiziertreinmensch een avonddienst in schemerende kerk, de havenarmen indraaien, en begreep, dat het de postboot, de Minister Havelaar was. Hij ergerde zich, dat het bootje zoo groot deed, dat het affecteerde bijna de havenarmen niet in te kunnen, dat het al hooger en hooger opkwam, dat het uitging steken boven (de Urksche grootheden, dat het niet eens kon draaien in de Urker-haven, als ware deze een baarzenslootje, dat het 't aparte van Urk wegnam, met zijn steedsche hurry, dat het van de Urkers, die gewichtig gingen doen, niet-Urkers maakte; en zijn boosheid deed hem zich afwenden van den Minister Havelaar met het besluit: neen, niet mee te gaan tot zijn gewone werk met dat stoomding, neen anders te komen tot dàt, wat hem heerlijk zou maken, neen in geen geval Urk te verloochenen, al deden alle Urkers het, in geen geval Urk te verloochenen. Hij ging naar Staeg, niets willende kennen dan Staeg en wat van Staeg was. Staeg geheel in 't oliepak, was nog kleiner en breeder dan gisteren, en onder zijn zuidwester zag hij nog bruiner en groezeliger en harder dan gisteren. Holland gaf hem in volle expansie de hand, waarop Staeg langzaam, onder de oliejas uit een bruine klomphand met harigen rug, hem nauwelijks toestak.

‘Je goet mee; wel thuus!’ zei hij, zijn harde oogen even wendend naar den Minister Havelaar.

‘Ja ik ga mee met jou,’ antwoordde Holland, verbazing verwachtende over zijn kloeke besluit.

‘Ik weet niks, 'oor!’ zei Staeg, zijn hoofd in den wind zettend, ongenaakbaar.

Holland zocht Staeg's schuit. Half onder de kade lag ze verscholen, een donker bottertje, op 't roodbruine zeil met witte letters geteekend UK. 282. Het had hout genoeg op voor zoo'n klein ding, en zat stevig in zijn binten, maar 't was toch een onnoozel ding, een dwergje bij UK. 13, maar Holland had er een glorie in, dit stille bottertje UK. 282 te verkiezen boven den schreeuwerigen Minister Havelaar.

Harm zat onder een oud viltje, in een werkpak levende garnalen aan hoeken te slaan; de hoeken hingen aan snoertjes, een voet van elkaar af, aan een enorme zetlijn. Naast Harm zat een knechtjen, enkel bruine frischheid van Urkerdertien jaar, evenzoo de knippende garnalen aan de hoeken te slaan. Telkens als ze een gang gereed hadden, werd de zetlijn luchtig zig-zag over elkaar gevouwen in een platten bak, en de snoertjes met de garnalen, naar voren gestrekt voorzichtig, om niet te warren, op elkaar gestapeld. Was de zetlijn afgeloopen, dan was ook de platte bak vol, en begonnen ze opnieuw, altijd door. Holland groette Harm, die even opkeek - hij had nog de brutale krullen om zijn mond, maar zijn oogen waren tammer - en toen doorwerkte, 't knechtjen negeerend, dat grapjes met hem wilde maken.

‘Hoeveel van die haken maak je wel klaar, Harm?’

‘Zestienhonderd, as we reê binne.’

‘En ga je dan met die garnalen visschen?’

‘Eh - met visch vang-ie visch, eh!’

Toèhht! Toèhhht!! 't Was Holland of hij een stomp in den rug kreeg, en nog boozer wordend op den Minister Havelaar, en nog vaster in zijn besluit niet met hem mee te gaan tot zijn gewone werk, liet hij zich opeens in UK. 282 glijden en zei tot Harm: ‘ik ga mee, hoor!’

‘Dat meug-ie toatte vraegen’, zei Harm, met 't hoofd naar Staeg wijzend.

‘En wanneer gaan we dan’? vroeg Holland.

‘As de Minister vaert, vaeren wie ok.’

Holland zag, dat de kapitein juist 't bevel gaf het touw los te gooien, en trotsch op zijn overwinning zette hij zich in de schouders, en plantte zich in al zijn lengte op de voorplecht om den geslagen Minister te zien afdruipen. De jongens

waren klaar gekomen, en 't knechtjen leunde zijn ellebogen op de voorplecht, keek met zijn klare grappige oogen den Minister Havelaar na en deunde:

Visch, visch, platte visch,
Die van den nacht gevangen is.

Staeg liet zich met zijn klompen op de voorplecht vallen, zoodat UK. 282 er van wiebelde en trilde, en ging toen 't hoofd in den wind, zee in kijken.

‘Als je 't goed vindt Staeg, ga ik mee,’ zei Holland tegen Staeg's rug.

‘Hm, valsch weer aan de lucht!’ bromde Staeg ongenaakbaar.

Holland keek, maar zag niets. 't Was een vroolijke zomerlucht, en de wolken zeilden met blanke, gezwollen zeilen statig over 't blauw. En 't was een huppelende zee, met donkere wolkschaduwen over 't groene water, en in de verte een wit geblikker, een vreemd geblikker op 't water heel in verte, dáár achter de Havelaar, die nu juist zee instoomde.

Van de aanlegplaats der boot kwam lange Bart aangestrompeld, en bleef voor UK. 282 staan.

Staeg draaide zich een halven slag om, wees in zee en zei: ‘die daer schienen 't te harden, Bart.’

Bart begon met bibberenden mond: ‘'t Is de wind van zeven-en-veertig 'oor,’ maar zette toen zijn hoofd in den wind, snoof hem op, als wou hij hem proeven, en zei: ‘kwaeje winden binne gien valsche winden Staeg,’ maar ging toen door met het verhaal van zeven-en-veertig. Staeg keek Holland kommandeerend aan, en Holland bood heel gedwee Bart wat uit zijn portemonnaie aan, waarop Staeg goediger begon te kijken, dan hij den geheelen ochtend gedaan had, en wat grommende tegen de jongens naar 't roer ging. Zwijgend pakten Harm en 't knechtjen een staak, en begonnen te boomen. Terwijl UK. 282 de haven uit en de havenarmen ingleed, en Staeg nu en dan zijn hand omhoog lichtte ten groet, voelde Holland zich wonderlijk groot in dit kleine ding. De jongens heschen 't zeil en UK. 282 zocht de zee.

Holland wendde zich, knikte even tegen 't eilandje: 't strandje, de roode daken der huisjes, de blauwe van kleine kerk en school, eindelijk de Vuurtoren en de Kerk, 't geheele heuveltje met zijn staart ompaald weiland, en draaide zich

toen om naar het bottertje en de zee. UK. 282 had al een knappe vaart; het liep al een golf op, heel ferm en correct, en dan er af, onberispelijk, keurig voor zoo'n klein ding. De hemel was vol vroolijke wolken, kluchtige winden spelevaarden door de lucht, en hajoep-hajap, hajoep-hajap ging het bottertje, de golven op, de golven af, de lucht in, de diepte in, tegen de wolken aan, naar den afgrond heen. Urk week met zijn rood-kriewelende daken, week tot een ver gehucht, verloren in de alomme zee. De zee-zelve, in telkens verschietende tusschenkleuren - van de zon af doorzichtig groen, tegen de zon op zilvergeschitter op donker leiblauw, en op zijde één vervlieting en vermengeling van klaarheid en donkerte, van kleur en onkleur - één veld van slangen, spelende slangen, groen-glinsterend aansluipend, aangaloppeerend met open bek, diamantgeflikker in de oogen, wegwentelend met mysterie-reflexen op de hazelbruine, wegkringelende lichamen, speelsch soms den kop omhoog, glinsterend in de zon. Holland zag opeens dat hij niets meer had dan UK. 282; van land en vrienden, van eigen verleden totaal afgesneden, had hij niets meer dan dit bottertje, dat steigerde hoogop, hoogop, zoodat hij wonderlijk van binnen werd, vroolijk van binnen en toch bang, dat hij zeeziek zou worden.

‘Fokke op!’ riep Staeg, en reng, reng heesch Harm met woede de fok.

Holland, door de op elkaar geklemde tanden lucht inzijgend - want hij wilde niet zeeziek worden - zag dat hij niets meer had, dan dit slingerende bottertje, en op de bun gaande zitten, klemde hij zich er met handen en voeten aan, met ontzetting ziende, dat zijn eenige vastigheid was dit schuddende UK. 282. Maar zwaaien, zwenken, zwieren ging het bottertje, en gaf zich bloot aan de aanvallende golven.... o wee!

‘Schoot vieren!’ schreeuwde Harm.

Staeg schudde 't hoofd. 't Bliksemde uit Harms oogen, en had Holland gedurfd, hij zou Staeg bevolen hebben Harm te gehoorzamen. Rits, rits, daar glitste de schoot, door Staeg nu naar eigen zin losgemaakt, over den overloop; 't zeil flapte (in den wind; 't bottertje deinde, waggelde, kreeg een duw, en daar scheerde de giek over Hollands hoofd, sneed zijn hoed van zijn hoofd neer op den bodem, nog een ruk

en - daar ging UK. 282 weer keurig en correct, de golven op, de golven af, hoogop, omneer.

‘Val van Urk!’ riep Staeg tot Holland, even achter zich wijzend.

Holland keek om en zag dat Kerk en Vuurtoren in een lijn lagen - en dat de dalen der golven al dieper en dieper werden.

't Knechtjen zette - in 't voorbijgaan Hollands hoed in 't vooronder schoppend - een bak met garnalen aan de verschansing. Staeg plantte een baken met vlaggetje in 't water; en opeens begon de lijn, de garnalen er afhangend, uit te loopen, regelmatig en vlug, rij na rij, de diepte in. 't Knechtjen haalde een anderen bak; Staeg plantte een ander baken in zee; en 't knechtjen stond onder 't uitloopen der lijn Holland ondeugend aan te loeren, of die nog niet zeeziek werd.

Nauwelijks waren alle lijnen in zee, of Harm, die bij de fok stond uit te kijken, riep ‘Toatte, lij!’

Staeg knikte, liet de schoot glitsen, weer wiebelde 't bottertje, waggelde met flappende zeilen, zoodat Holland vreesde, weer een duw, en daar ging UK. 282 weer steigeren. Harm hield een handspaak omhoog - een jonge Zeegod met zijn drietand, mennend zijn zeespan -; de handspaak plompte omneer; Harm liet zich op zijn buik vallen, haalde aan de handspaak een baken binnen, en begon met uitschietende handen een zetlijn in te palmen. Staeg, ineens jong, zette 't roer vast, schoot naar voren, nam een open zakmes tusschen de tanden, 't knechtjen opende de bun - en aller aandacht was op de lijn, die strak gespannen uit de diepte kwam. Ah, daar verschoot een witte plek in 't doorzichtig groene water en daar spartelde een bot, blauw-groen en gladwit met zijn staart ratelend op 't water. Staeg sneed ze af, 't kechtjen telde één en wierp ze in de bun. Daar was twéé, drie, en - neen, daar spartelde het anders. Ah, een paling, strandkleurig en blauwwit, alle vinnen wijd uit, spartelde door 't water. Daar was weer een baken, 't einde van deze lijn. Terug vloog Staeg naar 't roer, en Harm weer met de spaak op de plecht, terwijl 't knechtjen wat opruimde. Hooger steigerde UK. 282 op hoogere en diepere golven, maar Holland, dapper geworden door de vangst, danste vroolijk mee, hajoep-hajap met zijn bottertje, de golven op, de golven af.

‘Toatte, loef!’ riep Harm, en weer waren ze in een oogwenk aan de nieuwe lijn; Harm aan 't binnenhalen; Staeg de visch afsnijden, tevreden mopperend, dat het vandaag niets was, heelemaal niets; 't knechtjen de grooten nog eens toonend voor ze de bun insprongen, en de kleintjes met een hooge minachting weer in zee werpend; en Holland de hoogste golven tartend, dapper door de vangst, zag lachend toe.

Op eens slapte de lijn... blijkbaar was de lijn gebroken, want daar kwam een los touwtje aangeslierd, en Harm gaf een grom.

‘De drégge!’ riep Staeg, terugvliegend naar 't roer, want 't bottertje, nu niet meer in toom gehouden door de trekking der lijn, waggelde wild op de golven. Lage wolken rukten aan, zwierende meeuwen voor zich uitdrijvend; storm kwam opwaaien. Zwaar zwoegde de zee, in bronzen golven met zwarte reversen. Trotsch, verstoord, hief ze tegen den storm òp, de afgrondkleurige golven, die valsch glansden.

Harm had een dregge in zee geslingerd, en lag op zijn buik: de dreggelijn vierende, met jachtoogen in zee starende, te visschen naar de verloren lijn in zee. Holland keek hem verward na. Was het dolheid, in de diepte van het Val van Urk te gaan dreggen naar een touwtje, met misschien een vischje er aan, een in zee verloren touwtje, of was hìj gek, dat hij niet begreep het noodige van dat dreggen naar een in zee verloren touwtje, verloren in een kokende zee? Neen zìj waren gek, want het begon er om te gaan; het begon er om te gaan! UK. 282 danste al niet meer, maar werkte met schuddende takelage zich moeizaam uit de zee op, van alle kanten 't bruischende schuim van zich proestend, bij het oprijzen uit de bronzen golven.

Holland moest zich vasthouden om niet om te slaan. Want hij was licht in zijn hoofd van het heesch gehuil in de takelage, en van 't gewerk van die gekken, die in den storm naar een touwtje gingen dreggen. Neen, hij wou niet zeeziek worden, en zeeg zich aldoor versche lucht in door de op elkaar geklemde tanden. Gelukkig daar begon het te regenen! Toch tegen den regen in zweette hij nog, en 't kleine kereltje, dat hem lachend in 't vooronder wees, dacht zeker ook al, dat hij zóo zeeziek zou worden. Holland voelde zich ellendig

en alleen, een vergeten gewonde, die vergeten moet sterven. Hij klemde zich vast aan de touwen, 't ijzer, aan wat hij maar kon pakken van UK. 282, want 't bottertje was nog zijn eenige vastigheid, 't eenige wezen dat hem nog kende. Want Staeg met zijn harde, Harm met zijn bliksemende, en 't knechtjen met zijn spottende oogen, dat waren gekken, zeilmachines, die automatisch den dood in zeilden. Maar 't bottertje kende hem, hield hem vast, zou hem beschermen voor die zee, die op hem afkwam, op hem alleen. Als die anderen het bottertje dan maar niet te erg tempteerden, zoodat zelfs UK. 282 't niet kon houden, als dan die anderen maar eindelijk eens ophielden met hun dolligheid! Maar loefhouden, Staeg dacht er niet aan, en 't bottertje kreeg den wind vlak uit de lij; en Harm wees maar altijd juist tegen den storm op; 't was of die 't er op gezet had, liever UK. 282 heelemaal weg te doen, dan dat verloren touwtje. Holland voelde vereering voor dat kleine ding, dat dappere ding, dat zich nog zoo kranig hield, maar zich toch niet zou kunnen houden. Totaal onder den angst kwam hij; in zijn zweeten voelde hij niet meer den regen zich in 't gezicht prikkelen; het was enkel schrikken, en in zijn schrikken zag, zag hij: de vlakte spelende slangen van straks nu één massa donkere draken, de muilen opengesperd, de zeever van woede neerdroppelend langs de huilende muilen, en uit de kelen 't geloei van den afgrond, en valsch, helsch licht uit de oogen - en verstijfd van angst, verlamd door 't vooruitgeproefde lijden van zoo te zullen ingeslokt worden in die grondelooze diepte, waartegen hij zou worstelen, hulpeloos, armelijk zou worstelen....

‘Fokke neer!’ schreeuwde Staeg rauw.

Harm, met vuur bulderende oogen onder zijn woedend neergetrokken wenkbrauwen, schreeuwde neen, blijvende doordreggen. 't Knechtjen vloog op hem toe, om de dregge over te nemen, maar Harm schreeuwde hem van zich terug, woedend, met donderende oogen.

‘Fokke neer!’ schreeuwde Staeg, in toorn zich opheffend, en den arm gebiedend uitstrekkend.

Harm gaf een rauwen schreeuw, wentelde zich op zijn buik half om, en begon met de eene hand - de andere hield de dregge - de fok neer te halen. Maar 't knechtjen

sprong als een kat op 't vooronder, en reng, reng, daar ging de fok neer.

Holland - maar even afgeleid door die stormende menschen - zag nu de stormmonsters, nu de fok neer was, in nog heller licht, hun flitsende oogen in hem borend, hoonlachend over zijn verderf. Toen voelde hij een vreemde resignatie over zich komen. Ja, nu zag hij wat hij vroeger meende te weten, nu zag hij wat hij wist: de Dood kwam op hem aan, de Dood! Zóó zou hij niet meer zijn een mensch tusschen menschen. In de couranten zou 't even staan te lezen, dat hij weg was, en dan zou alles gewoon doorgaan. Maar hij zou dan zijn in dat andere leven, waar God gezien wordt, vanzelf als de zon hier, zonder die ontzettende inspanning, die dit hier kost. Dat andere leven zou zóó beginnen - alleen dat ééne angstmoment van 't verslonden worden moest nog doorgemaakt worden - en hij voelde berouw over zijn vlucht, want hij was zelfmoordenaar, en had niet behoeven te sterven, en toch, dit was 't noodzakelijke slot van zijn leven, dat hij achter zich zag, in beelden, van zijn jeugd af.... - Daar vloog een botter voorbij, nog een, terug naar huis, huppelend de monstergolven wegduwend - en Holland voelde in eens een hoop, een in hem schreeuhoop toch ook terug te keeren.

Weer sprong 't knechtjen op de voorplecht; de fok was geheschen en met meer steigerende vaart vloog UK. 282 tegen de golven op, schuddekoppend tegen de stortzeeën in, dof bonkend de diepten in, proestend zich opbeurend uit 't bruischende schuim.

‘Schoot vieren!’ schreeuwde Staeg, Harm waarschuwend, die deed als hoorde hij niet.

‘Nou! Hou je aen de mast!’ waarschuwde Staeg, en rits, rits daar glitste de schoot reeds over den overloop. Holland bukte zich voor de giek, hoorde 't zeil boven zich flappen, voelde UK. 282 even wild deinen, en met een ruk zich werpen op de andere zijde. Maar zich opbeurend zag hij ontzet, dat de fok bij 't wenden was blijven haken op Harm, dat de fok Harm bij den rug gepakt had, en met rukken hem wilde wegschuiven, dat Harm de dreggelijn om zijn arm had geslingerd, en dat Harm woedend zijn handen duwde tegen 't bolle zeil, maar het was maar al te duidelijk, dat:

- ‘Hou joe dan toch aen de mast!’ schreeuwde Staeg angstig met strafstem - dat Harm geen houvast kon krijgen tegen de bolle zeilen, hoe hij ook zich plat op de plecht vastkleefde om niet door de wild rukkende fok weggeschoven te worden. Verlamd van ontzetting zag hij de fok al harder en harder rukken en.... daar ging Harm onder de fok door - 't gevaar was voorbij, en zonder een kik te geven ging Harm weer voort met dreggen. Ineens gaf hij een mooien schreeuw, en begon met elkaar voorbijvliegende handen de dreggelijn in te palmen - en daar was de zetlijn al.

Staeg zette met de talie 't roer vast, en daar stonden ze weer alle drie aan de lijn, en 't knechtjen telde voort: vier en twintig, vijf en twintig, alsof er niets gebeurd was, en Holland keek toe, keek toe zonder te zien, maar rustig wordende van hun rust in hun werk, en schrok eerst wakker toen Staeg riep, ‘vier en vieftig en dardehalf pond!’ en goedig mopperend, dat 't niets was, heelemaal niets, weer terugging naar 't roer.

't Knechtjen ruimde op, en Harm ging weer op de plecht tegen de mast leunen. Holland begon ineens op te leven, als hersteld uit een zware ziekte, ziende dat deze dood achter hem lag, dat deze dood hem niet had kunnen neerslaan. Want de wilde wind had zich ginds te slapen gelegd, ginds op het land, in de bosschen. De zee verhief zich nog wel zwoegend, maar het was het uitblazen na het geworstel. Daar zeilden nog wel dreigwolken - en Vikings stonden met geheven schild en lans op de plecht - maar 't was nu niet meer om UK. 282 te doen, ze zagen uit naar andere prooi. Hoog stond de hemel, nu niet meer nederdalend om te twisten met de aarde en haar te oordeelen, maar hoog, vast op eeuwige pilaren, hoog om te zegenen de aarde.

En UK. 282 ging weer hajoep-hajap, de golven op, de golven af, steigerend en schuddekoppend soms nog tegen de golven in, maar alleen uit speelschheid. Holland keek nu eens die menschen aan, die zooeven dol den dood waren ingeloopen - om wat visch! Staeg aan 't roer, een pijpje in den mond, 't hoofd in den wind en de oogen op 't zeil; Harm tegen den mast, hoog in zijn zwijgen, soms schuin neerziende op Holland; 't knechtjen, half overboord, de handen in 't water en met zijn oogen heele sprookjes uit 't water

opvisschend - en Holland voelde zijn minderheid; neen 't was bij hen geen machinale onverschilligheid geweest, dat ze zelfs niet meer gerild hadden voor 't gevaar, maar 't was geweest overwinnen van 't gevaar, overwinnen door opgaan, ondergaan in 't werk. Want ondergaan in 't werk, zoodat men 't werk alleen vasthoudt om zichzelf, en zichzelf alleen vasthoudt om 't werk, dat is overwinnen. Holland werd week; omdat werken hem was geworden verveling en niet overwinning, was hij weggeloopen; hij voelde zich een stumpertje bij Staeg, dat Urkertje in zijn oliejas, den zuidwester in den nek, en 't pijpje in den mond.

Bij den wind bruischte UK. 282 terug. Eerst danste de Kerk nog voor den Vuurtoren, toen dansten ze samen, daar de Vuurtoren al voor de Kerk, en daar was heel Urk al weer terug! Reeds gleed 't bottertje de in zee strekkende havenarmen in, nog natrillend van de wilde galloppaden van straks....

'Vier-en-vieftig en dardehalf pond!' riep Staeg naar een bottertje, waarin de mannen garnalen aan de haken zaten te slaan, zich niets geneerend over de vangst, waarover hij toch heel goedig doormopperde.

En daar lag het bottertje al weer aan wal gemeerd, 't kleine ding half onder de havenschoeïing wegschuilend, maar heel ferm zijn mast de lucht inpiekend, en zijn wimpeltje latende wapperen naar zee, naar zee!

Aan de noord-oostkust is de Urker duinreeks, misschien wel een meter hoog, bekleed met kort gras. Daar zat Holland, eenige gramineeën - en daartusschen enkele bloemen als de artemisia maritima - in de hand. En zijn gelaat badend in den honiggeur, dien de bloemen hem offerden, en zijn oogen in de wijde hemelzalen, bevloerd met de glanzende zee - enkel hal van vlammenpijlers en gloriepoort voor de tot hare ruste dalende zonne - zeide hij:

'Zingt niet de ziele die ziet?'

Erbarmelijk en armelijk begeerde de blinde ziel, tot genezen zij ziet en leeft, en geeft leven. Want zien, dat is zich geven, zijn leven geven aan doode dingen, dat is noemen met name, dat is doopen, zegenen, want wat iemand ziet, dat mint hij.

O mijn gierige ziel, die niet zaagt, dat al wat leefde u handen toehield om uw zegen van eerbied, naam en liefde.

O mijn beklaaglijke ziel, die liept te bedelen, en die niet wist van uw koningrijken, niet wist dat gij kondet geven eerbied, naam en liefde!

O mijn gekroonde ziel, hoe zegent uw eerkroon uw hoofd, nu gij eere boodt, noemdet en liefdet de dingen, die waren dood. -

Beklaag de erbarmelijke ziel, die niet ziet, dat alles ter verstoring op haar aanstormt, en dat de strijd haar komt sterken; beklaag de erbarmelijke ziel, die niet ziet, dat door angst zij komt tot zichzelve, door gevaar ten leven, in den storm tot de rust, door berouw tot reinheid, door den nacht tot God; beklaag haar, en zoo zij zich niet bekeert van hare blindheid, begraaf haar! -

Vrees geen ding, dan dit eene, dat uwe ziele zou sterven uit vrees voor den dood. -

En begeer geen ding, dan dat uw ziele zingt van genezing! -

Hoe zoet proeft zij het leven, als zij smaakte de bitterheid des doods, hoe wandelt zij zonder vreeze, als zij bereikte hare kleinheid, en hoe vangt in haar aan de eeuwige blijdschap, nadat zij eens zich boog tot berouw!

Veracht niet den nacht, en verjaag niet den angst, en versmaad niet de vervaardheid; want als in stormenzee de ziele rilde over nacht en afgrond, heft zij, instemmend met haar morgensterre, haar zang, die vreugde wekt in 't nog ongeziene verre! -

Twee meisjes gingen langs, Urksche princesjes, de blonde hoofdjes onder 't zwarte kapje, de klompenvoetjes zacht bewegend over 't korte gras, en de oogen vol schuwe vriendelijkheid voor Holland. Hij knikte ze lachend toe en zei:

‘Vindt jelui 't hier niet mooi op Urk?’

‘En joe?’

Holland kreeg een kleur. Hij zag, dat hij met zijn eenvoudig willen zijn, nog geen kind was. Hij knikte nog eens, verlegen; 't oudste knikte terug, trok 't jongste dat schuw tegen hem opkeek mede, en door gingen ze.

Holland zat ze na te staren, lang na te staren, hoe ze

eindelijk klommen tegen de glooiing op, waar de huizen stonden, en hoe ze weg waren.

En met tranen in de oogen zat hij lang te staren over zee, en te vragen, of hij nog eens eenvoudig kon worden, stil als een kind op moeders schoot, stil als een oude die het leven door is.

Den volgenden ochtend maakte Holland zijn laatsten gang naar zee. Want dat hij zou terugkeeren naar Amsterdam was zeker. 't Was alleen de vraag hoe, en 't hoe beslist over de dingen, maakt ze mooi, leelijk, goed en slecht. Naar 't geraas en geratel, 't geschetter en geleuter - dat de menschen zich gemaakt hebben om hun verveling en doodschheid te maskceren - zou hij terug, maar hoe?

Bang, boos en brutaal tegen de dingen, of hoog van zich af lachend, tevreden en vriendelijk over de dingen? Hij voelde zich nu hoog, op een troon, hoog boven de dingen. Hij vond het een zoetelijk weêrtje: een frisch zonnetje, dat wat speelde met witte wolkjes, een jong zeetje, in 't blauw, wit en lichtgroen, een stokoud windje, zoo tam, dat een paar oude freules er mee konden gaan spelevaren naar Schokland! In zijn hoogheid liep hij de loopplanken der haven op, tot het uiterste punt in zee, en zee voor, zee achter, stond hij boven de zee te groeien in zijn triumf, dat ook hij de zee getart had tot wildheid, en de zee had overwonnen.

Bruusk wendde hij zich om en keerde terug, gevoelende, dat hoogheid zich alleen òp houdt door erkenning en waardeering, dat zijn hoogheid stut en steun eischte van anderen - ook hoogen.

Maar teruggekeerd tot Urk begon hem zijn hoogheid te wankelen; want er was niets dat zijn hoogheid ondersteunde. 't Was stil, Urksch stil, zoo stil als 't alleen kan zijn in een stad, zonder straten en zonder stoom, in een land van enkel menschen, die geen gerucht van zich geven. Hollands ziel kwam onder de kritiek dier stilte, dier levende stilte, zooals soms een man indruk maakt, een man van weinige en gewone woorden, maar die toont door met weinige en gewone woorden indruk te maken, te zijn een groot man. Gelukkig, daar zag hij Staeg staan, Staeg die hem gisteren had gezien, dus hem heden zou erkennen. Maar Staeg wilde hem bijna niet herkennen, want

in zijn oliejas en zuidwester, de handen in den zak, bleef hij onbeweeglijk in zee turen, Hollands morgengroet met een gegrom terugduwend. Staeg keek hem even aan, schuin langs hem heen, precies als Mierevelds Willem de Zwijger, en Holland hoorde in dienzelfden opmetenden blik uit de kalme oogen 't oordeel: ‘hm! Wie is dat? Ook al minder dan hij schijnt?’

Holland zich hoog oprichtend vroeg: ‘Heeft die storm van gisteren Harm geen goed gedaan?’

‘En joe?’

‘Mij? Maar Staeg!’

‘Wel jae, zeg 't maer, ie zatten oek onder 't peerd zien buuk. Harm is noe zoo blak as de zee bie volle maen, en Harm vaert nog 's de scheunste botter van de heele vloot, maar 'k mot hem eerst nog diepgang geven. Harm is biena der bovenop, maor dat biena, dat leer-ie nooit af. 'k Wou maer zeggen, da'k joe giester ferm van ouwe skuld heb afgeholpen, he?’

‘Maar Staeg, wat bedoel je toch?’

‘Och manniggie, betaelen doe-je altied ouwe skuld, 'oor! En skaemen moet zich 'n mensch niet veur z'n skuld. 'K eb altied 'eleerd:

> Waer zit geen beest in,
> Daer zit geen geest in.

't Is maer de kunst den beest er uut te jaegen. En 'n scheune okkoasie was 't giester. Toen 'k die valsche winden zag opzetten, dacht 'k: die zullen de heerachtigheid van Harm en joe wel wegblaezen, en ik stuurde er vlak op in.’

‘Dus heb je ons expres in den storm gejaagd?’

‘Expres manniggie, een visscherman duut nooit expres; maer ik vatte de scheune okkoasie an, en Harm hêt zich best 'ehouden, en joe ok.’

‘Maar 't had toch heel anders kunnen afloopen, Staeg!’

‘Wel jae 'et; maer liever naer de visschen, dan naer den duvel, en 'n mensch gaet lichter naer den duvel, dan naer de visschen. Maer - Harm hêt zich best 'ehouden, en joe ok!’

‘Maar 't was toch roekeloos met jouw schuitje in zoo'n storm!’

‘Mien botterken, ie kent 't nog niet, zooas ik 't ken. En storm?! Ie zoudt dàer gaern gaen vertellen, dat joe op 'n vleugje nae op zee was 'ebleven? Noe, zeg dan maer, dat joe 'n regenbuutje op zee 'ebt 'ehad, en dat joe je best hêt 'ehouden, heel best ok.’

‘Maar was dat dan geen storm, Staeg!’

‘Storm, zal 'k 's zeggen wanneer 't stormt? As ie niet meer weet hoe-ie thuus bent 'ekommen, dan hêt 't 'estormd.’

Toèhht - toèhht!!

Holland schrikte op. Van den kant van Schokland kwam hij, natuurlijk de Minister Havelaar.

‘Daer is ie al weer,’ zei Staeg, met gepeinzen en milde trilling in zijn stem, die Holland er voor 't eerst in hoorde.

‘Dus denk je dat ik ga, Staeg?’

‘Komt joe haelen! In 'n kwartier ree, 'oor!’ - en met uitgestrekten arm wees Staeg naar den Minister Havelaar. Zijn gelaat was een kommando, maar zijn stem was een lach. Hij had de brutale krullen van Harm om den mond, en zijn even dichtgeknepen oogen flonkerden als sterren in een winternacht; zijn geheele wezen was zuivere intiemiteit, en zijn onmerkbare gebaren enkel liefkoozing. Holland begreep toen, en voelde dat hij zeide: Harm en jij hebben gek gedaan, maar je bent er me niets minder lief om, want ik ben precies zoo geweest; dat ik zoo wijs tegenover jelui ben, is geen aparte deugd in mij, later doen jelui precies zoo; weet je dat 't leven je zoo ringeloort is heel mooi, dat je je vaak voelt een grooten kwajong is broodnoodig, en als je jezelf niet eens uitlacht, verzuur je heelemaal; eerlijk leven, mannetje, is nog ernstiger dan doodgaan, maar kun je eerlijk leven, dan is het leven een grapje, een kindergrapje, geloof me.

Holland voelde zich goed gedaan, hij hoorde dat zijn diepste ziel begon te zingen, hij zag achter zijn pas veroverden ernst de vreugde opkomen; hij wist zich uitverkoren tot geluk. Hij wilde Staeg dankzeggen, hem zeggen dat hij hem begreep, hem bewonderde om zijn koelheid, hem zou herdenken om zijn trouw - maar hij kon niet. Nu was zijn ziel één met die van Staeg, ging hij spreken, de intiemiteit zou verbroken worden.... hij zag Staeg aan, liet zijn even dichtgeknepen rechteroog hem toelachen, en knikte, knikte met een lachje, waarin hij wijding legde, en gaf hem de hand.

‘Je komt terug, en dan will'-wie nog betere zee bevaeren met mien botterken!’ riep Staeg hem na.

Op 't achterdek van den Minister Havelaar, die Urk begon te verlaten, stond Holland afscheid te nemen. De bloemen van gisteren had hij in de hand, en de afscheidsgroeten der goede menschen had hij nog in zijn ooren. Zijn oogen rustten nog even op de donkere vrouwen, in 't blauw, rood, paersch, groen en wit, op de langzame mannen, met de geteerde gezichten en de massieve kleeding, op de roode huisjes, links de Kerk en de witte Vuurtoren, rechts de botters en blazers - als ruiters met de gevlagde lansen omhoog - en hij weende niet ten afscheid. Hij had dit alles leeren beminnen, en wien hij leerde beminnen, ging hij op 't afscheid vereeren. Een rilling van vereering kwam in hem. Daar stak er één zijn hand op. 't Was Staeg; zijn breede hand uit de mouw van 't ronde oliepak wuifde, wuifde van den zuidwester kalm even de lucht in, en dan weer terug naar den zuidwester, langzaam en plechtig, driemaal. En Holland, rillende van vereering, wuifde met de bloemen van gisteren terug, eerst vlug, toen stiller, eindelijk ook plechtig en langzaam, en zeide: ‘We komen terug Staeg, en dan zullen we nog betere zee bevaren met je botterken!’

Daar rees een rood-bruin zeil. Harm had 't geheschen, want op 't rood-bruin zeil stond in witte letters: U K. 282. -

G.F. HASPELS.

Camphuysen herdacht.

De herinnering aan den beroemden theoloog Voetius wordt te Utrecht levendig gehouden o.a. door een meesterlijk portret in de Senaatskamer der Universiteit en door een nauwe steeg, die het sinds eenigen tijd niet langer bestaanbaar acht met haar fatsoen, *steeg* te heeten en tot *straat* verheven is. Gemakkelijk in het verkeer is deze steeg evenmin als Voetius het indertijd was: ter eene zijde belemmert zij den vrijen doorgang door een straatlantaarn, ter andere door een paar inrij-palen. Onlangs is in den Utrechtschen Gemeenteraad het plan geopperd, deze steeg te verbreeden en tot een werkelijke straat te maken met het oog op de almachtige ‘eischen van het verkeer.’ Maar kwalijk zou zulk eene metamorphose juist deze steeg passen. Wat wil men Voetius zijn engen weg met hinderpalen ontnemen! Hem past geen breede open straat! Doch de bruisende stroom van het Utrechtsch verkeer heeft de binnenzijde der beide inrij-palen reeds op bedenkelijke wijze ingevreten en uitgesleten en zal wel triomfecren over den lantaarnpaal, al stond hij nog vaster in den grond dan Voetius in de leer. Trouwens de schim van den grooten Utrechtenaar heeft in zijne stad wel meer bijgewoond, waarvan zij met Judas in Vondels *Joseph in Dothan* wrevelig zou kunnen zeggen:

> 'k Moet sien, al 't geen ick niet kan hindren noch verbiên.

Maar zoo bont als onlangs op een October-middag hebben de Utrechtenaars het toch nog zelden tegenover Voetius gemaakt.

Daar zaten in de Senaatskamer der Universiteit, tusschen

die wanden bedekt met de beeltenissen van zoovele hunner rechtzinnige voorgangers, aan de groene tafel de priesters van Sancta Theologia in het schilderachtig zwart met een tikje wit, dat de karaktervolle zeventiende eeuw ons heeft nagelaten en tegenover hen, in het stijve en stijllooze gala-pak dat de negentiende eeuw heeft uitgevonden, een hunner kweekelingen, bezig met de verdediging van een proefschrift ‘tegen de bedenkingen der Faculteit.’ Dat proefschrift behelsde eene van sympathie en bewondering getuigende studie over het leven en de werken van Dirk Rafelsz. Camphuysen. Van Camphuysen, den vrijzinnigen predikant, afgezet door de Dordtsche Synode, van den man wien de Remonstranten nog niet vrijzinnig genoeg waren, dien de Remonstranten maar half tot de hunnen konden rekenen, die eer thuis hoorde bij de Rijnsburgsche Collegianten; van den man die afkeerig was van alle in bepaalde punten vastgestelde Confessies. En dat geschiedde à la barbe van Voetius! Indien de schim van dezen daar had rondgezweefd en post gevat in zijn portret, indien dat portret voor een oogenblik leven had kunnen krijgen, hoe zouden de uitgewaakte oogen in dat bleeke, fijne gezicht zijn gaan fonkelen, hoe zou de rechte scherpe neus zijn opgeheven als rook zij ketterij, hoe zouden die dunne lippen zich nog vaster op elkander hebben geklemd, altezaam uitingen van den onverzettelijken wil die eens moet hebben gehuisd in dat zwakke lichaam! Nu, niets van dat alles. ‘Tempora mutantur et nos mutamur in illis.’ De promotie is rustig afgeloopen en men heeft den heer Rademaker den door hem begeerden graad van doctor in de theologie toegekend.

Het boek dat mij aanleiding gaf tot het schrijven der bovenstaande regelen, is met zorg en toewijding bewerkt. De sympathie die Dr. Rademaker blijkbaar voor Camphuysen gevoelt, heeft zich geopenbaard o.a. in den grooten ijver waarmede hij alles heeft verzameld wat op zijn onderwerp betrekking heeft, de wetenschappelijk nauwkeurigheid waarmede de bestaande levensbeschrijvingen van Camphuysen door hem zijn onderzocht, vergeleken en getoetst aan andere bewijsstukken, de moeite door hem aangewend om ons Camphuysen als mensch, als theoloog en als dichter te schetsen. Zoo is het hem gelukt een boek te leveren, welks waarde

voor de studie onzer kerkgeschiedenis ik niet kan beoordeelen, maar dat voor de beoefenaars onzer literatuurgeschiedenis vrij wat nieuws behelst en hetgeen wij tot dusver over Camphuysen wisten, samenvat in een leesbaren vorm.

Leesbaar - al zou men wel gewenscht hebben dat onder het bewerken van dit proefschrift een sprankje van Camphuysens fijn taalgevoel ware ontgloord in zijn levensbeschrijver, die zich dan wel beter gewacht zou hebben voor zooveel ‘wat onze taal en 't Neerlands oor niet lijd.’

Het is begrijpelijk en te verdedigen dat Dr. Rademaker in zijne studie het oog houdt gericht vooral op den theoloog Camphuysen, al heeft hij daarom den dichter niet over het hoofd gezien. Integendeel, ook het hoofdstuk dat gewijd is aan eene bespreking van Camphuysens poëzie, geeft blijken van grondig onderzoek en juist oordeel. Misschien zullen sommige lezers van dit boek met mij van oordeel zijn, dat ook deze beginnende auteur te ver gaat in de ingenomenheid met zijn held; dat hij zijne eischen wat laag stelt waar hij het bruiloftslied ‘Christelijke wensch’ roemt als ‘een juweel vol practische wenken voor het huwelijksleven’ en bij een citaat uit een door Camphuysen berijmden psalm uitroept: ‘Is het niet alsof men de regelen van Homerus hoort, die Phidias inspireerden voor zijn beroemd beeldwerk?’ Doch wie zal een jong auteur daarover hard vallen? Het is het zwak van ouders voor hunne kinderen, van een kunstenaar voor zijn werk, van een philoloog voor een door hem ontdekt gedicht, van een professor voor de door hem gevormde leerlingen.

Het boek van Dr. Rademaker heeft er mij toe gebracht de *Stichtelijke Rymen* weer eens op te slaan, te herlezen en de indrukken door de lectuur gemaakt samen te vatten. Misschien gaat het anderen als mij en zullen zij tot de overtuiging komen dat Camphuysen zijn bescheiden deel van roem eerlijk verdiend heeft. Misschien ook kan het zijn nut hebben, de heugenis aan Camphuysens persoon en werken te hernieuwen in dezen tijd, die over menschen en poëzie wel gansch anders denkt dan de 17de eeuw, maar toch ook in beide nog veel eert wat toen eveneens geëerd werd: oprechtheid en diepte van gevoel, zuiverheid van taal, degelijkheid van kunst.

I

‘Non omnis moriar!’ - dat woord vol trotsch zelfbewustzijn zou zeker nooit van Camphuysens lippen zijn gekomen, veel min zou zijne pen het ooit hebben neergeschreven. Desniettegenstaande geldt het ook voor hem. Ook hij is niet geheel gestorven. Wie Camphuysen noemt, denkt aan die bekende regels: ‘Ach, waren alle menschen wijs!’ en die andere: ‘Daar moet veel strijds gestreden zijn.’ Wel beginnen die eerste regels langzamerhand te verworden en verbastert men hier en daar het oorspronkelijke ‘En *wilden* daarbij wel’ tot ‘En *deden* daarbij wel,’ ook worden van de zeven oorspronkelijke regels van het tweede stukje door onze haastige eeuw er gewoonlijk maar vier voor het dagelijksch gebruik gehouden - maar toch, ook in die weinige regels leeft de dichter onder het groote publiek voort.

Men onderschatte deze wijze van voortleven niet.

Er is veel noodig voordat het werk van een auteur zoo zeer tot gemeen goed van zijn volk wordt, dat enkele verzen er van steeds weer van mond tot mond en van geslacht tot geslacht gaan. Zulke dichters naderen tot dien grooten naamloozen dichter: het volk, dat der vaderen levenservaring en wijsheid langzamerhand samendringt en samenvat in een rijmend spreekwoord of allitereerende spreuk, dat aan een deel van die wijsheid en ervaring een beknopten, min of meer kunstigen, vorm geeft, en met dien vorm het voortbestaan.

Verzen als de bedoelde vindt men allereerst bij de groote dichters die het algemeen menschelijke in al zijne uitingen weergeven. Daar stroomen de frissche beken waar men edele steenen vindt. Homerus heeft ze en Virgilius, Dante en Shakespeare hebben ze, Vondel en Racine, Molière en Goethe. Van die allen zijn tal van verzen of vers-paren bekend, die eigendom van hun volk of van alle beschaafden zijn geworden.

Tegenover die grooten in het rijk der poëzie staan de kleinen, de dichters die een enkelen keer het geluk hebben gehad een aardigen of geestigen vorm te vinden voor een juist waargenomen verschijnsel in het geestes- of gemoeds-

leven, voor eene onlangs tot bewustheid geworden ervaring. Die dichters sterven, hun vers blijft leven. Hunne tijdgenooten weten nog wie de maker is geweest, een volgend geslacht vergeet den dichter en behoudt zijn vers.

Tusschen deze uitersten vinden wij de dichters die na lange populariteit eindelijk op den achtergrond geraken, maar toch niet zoo vergeten worden of iets van hun werk blijft, aan hun naam verbonden, in de heugenis der menschen voortleven. Tot die laatstgenoemden behoort Dirk Rafelsz. Camphuysen.

Of hij populair is geweest? Hij stierf in 1627; nog vóórdat de 17de eeuw ten einde was, hadden meer dan 20 drukken zijner *Stichtelijke Rymen* het licht gezien. In de 18de eeuw verscheen een minder groot, doch altijd nog aanzienlijk getal van drukken. In de eerste helft dezer eeuw werd hij nog algemeen gelezen en kon een bewonderaar van den dichter in 1839 dit getuigen: 'In mijnen jongen leeftijd heb ik vele bejaarden met geestdrift hooren spreken van Camphuysen's Stichtelijke Gedichten. Zij kenden na de gewijde Schriften niets, dat hen meer tot godsvrucht opwekte, met heilige gedachten vervulde; het aardsche goed en het begeerlijke in de wereld niet boven zijne waarde leerde schatten, en bovenal in wederwaardigheden en teleurstellingen hen meer geduldig en gelaten deed zijn'[1]. Men bedenke eens wat in ons klein land 20 drukken willen zeggen! Zeker, populariteit is niet alles, evenmin als een dichter reeds geoordeeld is, indien hij geene of geringe populariteit bezit. Maar toch, eene dergelijke populariteit maakt een dichter voor den geschiedschrijver tot een belangwekkend persoon en rechtvaardigt de moeite besteed aan een onderzoek en eene beschouwing van zijn werk.

Wat zijn de oorzaken waardoor van Camphuysens werk juist die *Maysche Morgenstond*, en van dat gedicht alleen de slotregels zijn blijven leven, in gezelschap van het korte stukje aanvangend: 'Daar moet veel strijds gestreden zijn'? Die vraag nu reeds op afdoende wijze te beantwoorden, mag ondoenlijk heeten. Ondoenlijk, want wij raken hier aan een vraagstuk der literatuur-wetenschap dat men ter nauwernood

1) Rademaker, t.a.p. bl. 229.

heeft geformuleerd. Wat blijft leven in het rijk der literaire kunst? Het beste - heeft men geantwoord. Maar wat is goed? Zeker, het komt ook mij voor dat men mettertijd in de geschiedenis der wereldliteratuur verschijnselen zal kunnen ontdekken en aanwijzen die ons grond zullen geven tot het vermoeden dat hier, evenals in het rijk der natuur, een 'survival of the fittest' plaats heeft. De moeilijkheid wordt dan echter verschoven naar de vraag: welke literaire werken toonen de meeste geschiktheid tot voortleven? Dat niet de kunst alleen hier in aanmerking komt, mogen wij vermoeden met het oog op de velerlei factoren die zich doen gelden zoowel bij het ontstaan van literaire kunst als bij de indrukken die zij maakt en bij haar voortleven onder de menschen. Behoefte aan schoonheid is hier ongetwijfeld een voorname factor, doch niet de eenige; daarnaast doet zich de behoefte aan geloof en zedelijkheid gelden en niet minder allerlei andere factoren van maatschappelijken of nationalen aard.

Niet hier is de plaats om verder in deze vraag te treden. Doch haar stilzwijgend voorbijgaan mocht ik niet, reeds alleen omdat ik mij moest vrijwaren tegen de misvatting als zou ik hare beteekenis onderschatten of wanen haar reeds nu te kunnen oplossen. Iets anders is het, in dit ondergeschikte geval eene oplossing te beproeven.

Er is in dien *Maysche*(*n*) *Morgenstond* veel wat den Nederlanders der 17de eeuw en ook van later eeuwen sympathiek moest zijn. Vooreerst, het is een *meilied*. Dáár werd een snaar getroffen die sinds eeuwen in het hart van ons volk had getrild en gevoelig is gebleven tot den huidigen dag. Hoe zou het anders? Wie zouden zich meer verheugen op de komst van de jonge Mei dan wij misdeelde Nederlanders met ons nattig en guur klimaat? En hoeveel te meer geldt dat voor vroegere tijden, toen gedurende een langen herfst en winter het vertoeven buiten in bosschen en velden voor de menschen zooveel moeilijker was dan nu, toen zij zich opgesloten voelden in hunne stadjes en steden als vogels in hunne kooien en het uitjubelden als eindelijk, eindelijk de lente kwam. Dan trok de Meikoning rond, hield de Pinksterbruid haren ommegang, dan zwermden de minnaars uit, hechtten bloeiende takken aan raam of deur

der liefste, plantten bloeiende boomen voor haar huis, dan klonk ‘een liedeken van den mey’:

Och ligdy nu en slaept,
Myn utvercoren bloeme?
Och ligdy nu en slaept
In uwen eersten droome?
Ontwect u, soete lief,
Wilt door u. veynster comen,
Staet op, lief, wilt ontfaen
Den mey met sinen bloemen.

Camphuysen bleef dus geheel in den geest van zijn volk, toen hij op het derde couplet van zijn gedicht eene verheerlijking van de Mei liet volgen in verzen die iets trouwhartigs en liefelijks hebben dat zich beter laat voelen dan beschrijven:

3. Nu is de Winter, dor en schraal
   Met al zijn onlust heen
   En d' Aarde heeft voor dese maal
   Haar lijden afgeleên.

4. Dies is de tijd we'erom gekeert
   Waer in natuur verjonkt,
   Haars milden Scheppers goedheyd eert
   En met zijn gaven pronkt.

5. De Mey, wiens zoetheyd zoo ver strekt,
   Dat zijn gedachtenis
   In 's menschen geest al vreugd verwekt,
   Eer hy voorhanden is;

6. De Mey, het schoonste van het Jaar,
   Daar alles in verfraayt,
   De Lucht is zoet, de Zon schijnt klaar,
   't Gewenschte Windje waayt;

7. Het Dauwtjen in de koele Nacht
   Wordt over 't Veld verspreyd,
   Waar door de heel Nature lacht
   En is vol dankbaarheyd.

8. De Aard is met gebloemt geciert,
   Het Byken ga'ert zijn Was,
   Het Leeuwerikjen tiereliert
   En daalt op 't nieuwe Gras.

9. Het Bloempjen dringt ten knoppen uyt,
   't Geboomte ruygt van lof,
   Het Veetjen scheert het klaver-kruyd
   Graag van het Veldjen of.[1)]

Dezelfde gedachte die men in het vijfde couplet vindt, treft men meer dan twee eeuwen vroeger reeds aan bij den Hollandschen dichter Willem van Hildegaertsberch, die in een zijner gedichten opmerkt, dat men het slechte weer na Nieuwjaar zooveel geduldiger verdraagt in het vooruitzicht op de naderende lente:

Want die hoop verdryftet al,
Dat die zomer comen sal.

Met opzet zweeg ik tot dusver over de beide eerste coupletten van *Mayschen Morgenstond:*

1. Wat is de Meester wijs en goed
   Die alles heeft gebouwt
   En noch in wezen blijven doet,
   Wat 's menschen oog aanschout.

2. Die 's Wereld wijden omme-ring,
   Noyt uytgewaakt, bewaakt
   En door gepaste wisseling
   Het zoet noch zoeter maakt.

Dat ik hier niet met het begin begonnen ben, is geschied, omdat het eerst nu pas geeft in dien aanhef een tweede oorzaak aan te wijzen van de aantrekkelijkheid die dit lied voor de zeventiend'eeuwsche Nederlanders hebben moest.

Ook in de middeleeuwen heeft men wel geestelijke meiliederen gedicht, al waren het veelal omwerkingen van wereldlijke. Doch de eerste toon dien men daar hoort, geldt gewoonlijk nog de natuur, de vogels, de bloemen. Camphuysens eerste woord is gewijd aan den 'Meester wijs en goed'. God in de natuur, dat is eene natuurbeschouwing die wij na de Hervorming in de literatuur meer op den voorgrond zien treden. In overeenstemming met deze be-

1) Ontleend met eenige wijziging der oude interpunctie aan den 19^{en} druk der *Stichtelyke Rymen* (Amsterdam, 1682).

schouwing is de tweede helft van het lied, die, hoe nauw ook verbonden met de eerste helft, daarvan toch ook zoo scherp gescheiden is, dat men als het ware eene geleding kan aanwijzen in het derde vers van het 10de couplet:

10. Elk Diertjen heeft zijn vollen wensch
    En quel-begeert leyd stil,
    Behalven in den dwazen Mensch
    Door zijn verkeerden wil.

Een enkele maal, als in 't voorbijgaan en waarschijnlijk onbewust, hebben de dichters der middeleeuwsche lyriek wel eens verband gebracht tusschen het gemoedsleven van den mensch en de hem omringende natuur; nooit het in zoo scherpe tegenstelling gebracht als hier, veel minder die tegenstelling aangewend om de minderheid van den mensch tegenover de dieren te doen uitkomen. Doch begrijpelijk is het, dat wij dezelfde tegenstelling vinden bij Camphuysens tijdgenoot Breeroo in zijn beroemd ‘Aendachtigh Liedt’: ‘'t Sonnetje steeckt zijn hoofjen op’. Breeroo, geniale wildebras met zijn lichtbewogen gemoed, kunstenaar ontroerd door de schoonheid van den zonnigen morgen, wel godsdienstig maar niet zoo innig vroom als Camphuysen, Breeroo begint niet met hart en oog tot God te verheffen; in een paar voortreffelijke coupletten schetst zijn vlugge stift ons het landschap, doch dan volgt ook bij hem de tegenstelling:

d' Hemelen werden meer begroet
Van de diertjes kleyn en soet,
  Als van menschen
  Die maar wenschen
Na het aerts vergancklijck goet,
Datmen hier doch al laten moet.

en hij herhaalt deze gedachte nog eens in zijn slotcouplet.

Democritus-Breeroo lacht goedig om de dwaasheid der ‘redelycke beestjes’, der ‘menscheltjes’, Heraclitus-Camphuysen staan de tranen in de oogen:

11. De mensch van ware Deughden leeg
    En vol van zotten lust
    Hem zelfs en and'ren in de weeg,
    Vermoord zijn eygen rnst.

12. Dit Leven, 't welk alleen niet end
Maar kort ook is van duur
En licht van zelfs slaat tot ellend,
Maakt hij zich dobbel zuur.

13. 't Vee word ontzielt, zijn eynd is snel,
En zijn doodspijn niet groot;
De Mensch door menig ziel-gequel
Sterft meer dan eenen dood.

Dit zuurzoet van strafpreek en stichtelijke bespiegeling heeft te allen tijde den smaak van een groot deel der Nederlandsche lezers gestreeld en bovendien zal menig lezer of hoorder gevoeld en beseft hebben, hoe waar het is wat Camphuysen hier in zijn eenvoudigen trant zegt.

In de tweede helft van het 10de en in het 11de couplet heeft de dichter even de roede gezwaaid, een hard woord laten klinken, maar reeds in het 12de couplet wordt zijne stem zachter, weeker, de roede ontglijdt zijne hand, de strenge ernst van zoo straks maakt plaats voor medelijden, een sprankje van dat goddelijk mededoogen waarmede eens Jezus' hart was vervuld, toen hij de scharen zag vermoeid en verstrooid gelijk schapen die geenen herder hebben. Zulk een sprankje gloort in de weemoedige verzuchting die dit Meilied besluit:

14. Ach! had de Mensch (zoo waar zijn stand
Vol hart- en zinnen-vreugd)
Of zonder deugde min verstand,
Of bij 't verstand meer deugd.

15. Ach! waren alle Menschen wijs
En wilden daarbij wel!
De Aard' waar haar een Paradijs,
Nu is ze meest een Hel.

Dat vooral de vier laatste verzen zijn blijven leven, laat zich hieruit verklaren dat wij hier een kort begrip van het gansche gedicht hebben: dat het samengestelde hoofdmotief zooals het in de bovenaangewezen helften is verwerkt: de heerlijke aarde tot een hel gemaakt door der menschen onverstand, hier nog eens is uitgedrukt in een viertal eenvoudige kernachtige regels die van zelf in het oor blijven hangen, die niet vergeten zullen worden, zoolang onder ons blijft leven het

medelijden met zoovele misdeelden en dat hoogere meedoogen met den mensch ‘kort van dagen en zat van onrust,’ die ‘vlucht als eene schaduw en niet bestaat.’

In *Maysche Morgenstond* zien wij den dichter aanvangen van God, afdalen tot de aarde, zijn blik richten op den mensch en dien in tegenstelling met de natuur plaatsen, om te eindigen met eene weemoedige klacht, onvoldaan. Het zevental verzen dat met *Maysche Morgenstond* is blijven leven, neemt een anderen gang:

> Daar moet veel strijds gestreden zijn,
> Veel kruys en leeds geleden zijn,
> Daar moeten heyl'ge zeden zijn,
> Een nauwen weg betreden zijn,
> En veel Gebeds gebeden zijn,
> Zoolang wij hier beneden zijn,
> Zoo zal 't hier na in vreden zijn.[1)]

Hier staat de dichter niet in de natuur, maar in de maatschappij, in het menschenleven, hier staat de mensch tegenover menschen, daarna de mensch tegenover zichzelven in zijne binnenkamer, vanwaar hij zich verheft op de wieken van het gebed:

> Naer paleizen
> Uyt het slick
> Dezer werrelt.

Ook hier treffen wij die tegenstelling tusschen aarde of wereld en hemel aan, ook hier die beide helften waarvan elk een deel der tegenstelling bevat. De grootste helft van het stukje wordt in beslag genomen door het leven hier op aarde, door het leed, den strijd, het bewandelen van den nauwen weg; het gebed is de Jacobsladder die aarde en hemel verbindt; de tweede helft bestaat slechts uit het laatste vers: het leven hier na.

In dit stukje is niets bijzonder Nederlandsch; het is algemeen menschelijk: het geeft een vorm aan de overtuiging die te allen tijde onder de Christelijke volkeren heeft bestaan,

1) *Stichtelijke Rijmen* bl. 350. Eene in kleinigheden afwijkende redactie werd door Dr. Rademaker overgenomen uit een Album Amicorum; zie t.a.p. bl. 316.

dat de mensch een strijd op aarde heeft. Ziedaar een der oorzaken van zijne populariteit. Doch die oorzaak alleen zou niet voldoende zijn geweest, het zulk eene levenskracht te schenken. Eene andere oorzaak die vooral voor Camphuysens tijdgenooten en ook nog wel voor volgende geslachten van kracht kan zijn geweest, is misschien dat men ook hier getroffen werd door de overeenstemming tusschen Camphuysens verzen en zijn leven, dat men besefte hoe ook hier de zachte roos der poëzie ontbloeid was tusschen de doornen van het leven. Zeker heeft ook de klank van dit zevental verzen er toe mede gewerkt ze te bewaren in het oor en op de tongen der opvolgende geslachten van Nederlanders.

Daar is in dat zestal verzen, statig achter elkander aangolvend met hunne slepende dubbelrijmen, zacht uitruischend in dat slotvers vol vredige berusting en vertrouwen op God, eene harmonie van inhoud en klank die waarschijnlijk ook op onze voorouders indruk heeft gemaakt, al hebben zij zich daarvan niet zoo duidelijk rekenschap gegeven, al hebben zij niet getracht dien indruk zoo te ontleden als gedaan kon worden door een later geslacht, grootgebracht bij analyse en critiek.

II.

Wanneer deze beide gedichten geschreven zijn, weten wij niet. Camphuysen achtte poëzie in 't algemeen en zijne poëzie in 't bijzonder niet gewichtig genoeg om onder elk stuk eene dagteekening te plaatsen. Mogen wij vertrouwen op gronden van innerlijke critiek, dan zouden wij vermoeden dat de *Maysche Morgenstond* moet gedicht zijn in den korten zonnigen tijd dien de dichter beleefde, toen hij tusschen 1617-1619 als predikant te Vleuten werkzaam was: toen hij zich daar met hart en ziel wijdde aan zijn ambt van opvoeder, leidsman, trooster der menschen; toen hij het geweten der boeren niet met rust liet, al waren zij in hun korenland bezig en het jonkvolk van het dorp de kaatsballen wegwierp, als zij hem zagen aankomen; toen hij door zijn Christendom boven geloofsverdeeldheid en zijne vredelievende, op de praktijk des levens gerichte, welsprekendheid de menschen uit Utrecht deed toestroomen totdat de kerk ze niet meer kon bevatten; toen hij ook de Roomschen in de kerk preekte.

Het tweede stukje moet, dunkt mij, afkomstig zijn uit den laatsten tijd van zijn betrekkelijk kort leven. Daar immers heeft hij het uitzicht gevonden op den vrede, dat hem in het Meilied nog verborgen schijnt. Dat stukje kan slechts door iemand gedicht zijn die veel strijd en leed achter zich had, zooals Camphuysen toen hij, verdreven uit Vleuten, bedreigd en vervolgd, door ons land zwierf: van Rotterdam naar Waalwijk, van daar naar Amsterdam, toen naar Norden in Oost-Friesland waar hij veilig scheen; de schrik voor de ruwe benden van Mansfeld deed hem van daar met vrouw en kinderen terugkeeren naar het vaderland. Een tweede zwerftocht ving aan. In Harlingen bedreigde het verraad hem opnieuw, Ameland herbergde hem een tijd lang, doch ziekte maakte er het langer vertoeven onmogelijk. Zoo koos hij dan het vrijzinnig Dockum tot schuilplaats, vond er in den vlashandel eene kostwinning, werkte van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, hoe zeer ook gekweld door pijnlijke ziekte en stierf eindelijk in 1627 op zijn 41ste jaar, ‘met toegeslagen handen en met opgeslagen oogen naar den hemel, al met een blij gelaat,’ zooals zijn levensbeschrijver Rabus ons dat alles uitvoerig mededeelt.

Uit dat laatste tiental levensjaren dagteekent waarschijnlijk een groot deel zijner *Stichtelyke Rymen*[1]. De ontwikkeling van den mensch en dichter kunnen wij in dien bundel dus slechts voor een gering deel waarnemen. Bezaten wij gedichten ook uit vroeger tijdperken van zijn leven, dan zou tot die waarneming beter gelegenheid zijn. Heeft hij ook in zijne jonge jaren verzen geschreven? Indien wij willen trachten een antwoord op die vraag te vinden, dan moeten wij ons eerst herinneren dat ook Camphuysen langzamerhand is geworden die hij geweest is. Zijn vader, geacht chirurgijn te Gorkum, van adellijken bloede, stierf vroeg evenals zijne

1) In de levensbeschrijving, die ook door Dr. R. opgenomen is, vinden wij bewijzen voor deze stelling op meer dan eéne plaats; zoo b.v. op bl. 271: ‘Hier (Loenen in 1619) maakte hij te met een lietje’ enz.; bl. 274: ‘De vrou van Gestranus..... voor de welcke Camphuysen nog het liet maakte’ etc. (Norden na 1620); t.a.p. ‘hij maeckte ook het lietje *nu treurt mijn siel*’ etc.; bl. 276 (o.); bl. 279 (o.): ‘in dese tijt voltrock hy syn nooyt volpreesen stigtelijke rijmen naml. de 2 eerste deele, hoewel het andere ook al gemaakt was’.

moeder. De verweesde knaap werd opgeleid voor schilder en toonde zooveel aanleg voor de kunst, dat hij ‘scheen een uytsteeck in de selve te sullen worden’. Later leert hij Latijn en Grieksch, studeert te Leiden, o.a. onder Arminius, wordt huis-onderwijzer en secretaris bij den Heer van Boetzelaer en verkeert eenigen tijd in diens familie, waar hij ‘geaght wierd als Jozeph in 't hof van Pharao’. Daarna vinden wij hem als leeraar aan de Hieronymus-school te Utrecht.

Deze Camphuysen, al viel er ook toen niets te zeggen op zijn gedrag of zijne zeden, moet toch een ander man zijn geweest dan hij zich later toont. Deze ‘had zijn meeste foute in het aantrecken van costelijcke kleederen die in dien tijt op de nieuste mooden waaren’ en zette ook zijne vrouw menigmaal aan ‘om de kleederen kostelijcker te maaken als sij gewend was’. Deze liet zich scheren ‘met opstaende knevels op sijn spaens en het haer heel lang als de manier was’. Deze hield van een goed glas wijn. Anna Alendorp, toen nog slechts zijne verloofde, door hem met eene slimmigheid in dienst gebracht als huishoudster bij de familie van Boetzelaer, mocht ‘niemand wijn of bier schencken buiten de ordenarij tijden, uitgeseijt monsieur Camphuysen, die sij niets moght weygeren van het gene dat hij uit de kelder soude begeeren’. En zoo gebeurde het dan niet zelden dat Camphuysen ‘altemet sijn tijt met de goevernant quam te verpraaten onder schijn van een glas wijn te eijsschen’. Deze Jozeph in 't hof was zoo gezien bij mevrouw van Boetzelaar en hare zuster dat zij hem zochten ‘uit te huwelijken met de staatjoffer, een joffer van groot qualyteit, diens genegentheit ook scheen te neygen.’ Maar hij bleef Anna getrouw, ook nadat uitgekomen was in welke betrekking deze twee tot elkaar stonden en beiden het huis der Boetzelaers moesten ruimen. Een tijd lang vertoeven zij te Hoedekenskerke ten huize van een vriend. Rabus verhaalt dat Camphuysen zich tijdens dat verblijf ‘met ongemeene naerstigheid in 't doorgronden van fraeye schrijveren geoeffent’ had, zoodat hij ‘de vruchten daarvan liet blijken en bij velen groote lof behaalde.’

Het komt mij waarschijnlijk voor, dat wij bij deze ‘vruchten’ te denken hebben niet aan ‘studiën’ - zooals Dr.

Rademaker vermoedt - maar aan poëzie. Ten eerste omdat zich bij dichters de bestudeering en bewondering van ‘fraeye schrijveren’ gewoonlijk openbaarde in vertaling en navolging. Maar bovendien omdat wij mogen aannemen op het getuigenis van een achttiend'eeuwsch bewonderaar van Camphuysen, den Amsterdamschen koopman Frans Willink, dat Camphuysen in zijne jonge jaren vele gedichten heeft gemaakt van geheel anderen aard dan de latere, die dan ook door den dichter zelven daarom verbrand zijn[1]. Waarschijnlijk is dit dus wereldsche poëzie geweest. Heeft ook Camphuyzen in de snaren der Duitsche Lier gegrepen, voordat hij de Sions harpe deed weerklinken? Onmogelijk is dat natuurlijk niet. Zeker is, dat ook voor hem, als later voor Jan Luyken, het uur der bekeering sloeg. In Utrecht werd hij meer dan eens aangezet zich te bekwamen voor het predikambt. Camphuysen weifelde; hij voelde zich daarvoor nog niet rijp, hij besefte dat zijn gemoed ‘soo wel niet was, als hij wel merckte dat het anders most weesen van een leeraar die den christelijcken godsdienst soude leeren en voortplanten.’ Maar toch, hij is aan het nadenken gebracht. Hij verdiept zich in studiën van theologischen aard en godsdienstige gepeinzen. Dikwijls zocht hij de eenzaamheid. ‘Hij bad God dagelijks op gezette uren om wijsheid met vurige tranen, zoodat als zijn vrouw hem afkomende veeltijts vraagde wat hem mocht drukken dat hy geweent had, hy haar antwoordde: dat hy geen droefheid uit die tranen schepte, maar dat deze tranen vreugdetranen waren.’

Eindelijk is zijn besluit genomen; hij neemt afscheid van de Hieronymus-school en wordt predikant. In de *Stichtelyke Rymen* vinden wij een gedicht, getiteld *Doolings Eynde* dat licht werpt op de mededeelingen uit de levensbeschrijving[2]. In den aanvang van dat gedicht wordt ons iemand geschetst, die wel zoekt naar het betere doch in eene verkeerde richting:

Mijn gedachten liet ik weyden,
Weyden, wijd en breyd,
't Een ding was van 't aâr verscheyden
Doch t'zaam ydelheyd.

1) T.a.p. bl. 19.
2) Stichtelyke Rymen, p. 18.

'k Zocht waer ick zoeken konde
Doch op een doolkompas,
't Word niet op aard gevonden
Dat noyt op aard en was.

Nu ziet de zwerver een licht schemeren:

God die goed is, liet de stralen
Van zijn Heylig Woord
Op mijn hart van verre dalen,
't Licht sloeg ylings voort.

Hij waant de overwinning op zich zelven reeds behaald, maar moet ondervinden dat de wereld hem nog aan zich gebonden houdt:

Liefde tot het zalig leven
Had in 't hart wel steê,
Maar de aardsche Liefd' gebleven,
Woond' en was er meê;
De ziel wou gaarn naar boven
Mits dat z'ook hier troost vand,
Het hart wou wel gelooven
Maar zocht op aarde pand.

Zoo blijft hij zoeken in twee richtingen en vindt niets, niets dan onrust en kwelling, totdat hij na lange worsteling zich losrukt van de wereld, totdat hij zeggen mag:

Het aardsche liet ik strijken
En koos een hemelsch deel

en

Van 't Aardsch ben ik ontbonden,
Mijn God en ik zijn een.

Zoo is hij dan omhoog geworsteld uit het schemerdonker naar het licht, zoo is hij aan het eind van zijn steilen weg en heeft de hoogvlakte bereikt waar de koele hemelwind waait. Zeker, ook nu nog blijft ontwikkeling mogelijk en kan hij verder komen in lijdzaamheid, zelf beheersching, vroomheid, maar toch, de groote slag is geslagen, is gewonnen. In de poëzie, door Camphuysen na dezen tijd gedicht, is in menig opzicht de predikant te erkennen. De dichter

zelf heeft dat niet anders gewild noch bedoeld. Verjaagd uit zijne standplaats, niet langer in staat in het openbaar werkzaam te zijn, maakt hij zijne schrijftafel tot kansel. Tot welk publiek hij zich richt, blijkt reeds dadelijk uit zijn ‘Toe-eygen-rijm aan de Nieuwelingen in Christelyke Deugde’:

Gy die uyt 's werelds droom ontwaakt,
Ten laatsten zijt op 't pad geraakt,
Dat door geduld en heyligheyd
Ten Godgelijken leven leyd,
Ten leven en beërffenis
Waer van 't geniet oneindig is,
Die, Nieuwelingen in den strijd,
Vol moeds maer niet ten eynde zijt,

Ontfang en bruyk dit Rijme-werk

Hij spreekt tot hen over de lijdzaamheid, over de middelen om tot heil en deugd te geraken, over weldoen, 's werelds ijdelheid, het laatste oordeel, het onderscheid tusschen aardschgezinden en hemelschgezinden. Hij troost vrienden die zware verliezen hebben geleden, steunt anderen op hun moeilijken weg, leert, vermaant, wekt op - als toen hij in het rustige Vleuten werkzaam was. Het redetwisten over den meest volmaakten regeeringsvorm laat hem onverschillig: het zal hier op aarde immers steeds onvolmaakt blijven? Aldus uit hij zich o.a. in het volgende couplet dat door zijne kunstigheid van vorm en stevigheid van bouw iets van Camphuysens gaven toont:

Ofschoon Utopia, 't verdichte Nergens-land
Op aarden zich al vand,
Noch waar 't ver van volmaekt' en rustelyke wisheydt.
Is 't Hooft zomwylen wel, zoo schort het aan de Le'en,
Of wil het Lijf na re'en,
Zoo volgt licht 't Hooft een pad dat zorgelyk en mis-leyd;
De draeylijk' en voor 't oog onzienelyke wil
Doet menschenheerschappy steets onvolmaaktheyt houwen
En zet der dingen stand staag op een losse spil;
Op onvast fondament kan niemand oyt vast bouwen.

Wiens, waar en hoe de heerschappij is,
Noyt word 'er wet
Voor 't hart gezet.
Wat is 't belet?
Onmacht in kracht en weet die alle menschen by is[1].

Hij herinnert zijne lezers dat er niets nieuws onder de zon is: ‘op één leest schoeyen alle aardsche dingen.’[2] Hij waarschuwt tegen dat jagen naar wetenschap waarbij de mensch alles leert kennen behalve zich zelven:

Door konst en weet gestadig na te hijgen,
Kan 't hart of noyt of zelden beurte krijgen[3].

Zoo had Thomas à Kempis lang vóór hem geoordeeld en geschreven: ‘Quia vero plures magis student scire quam bene vivere, ideo saepe errant’ en elders: ‘multa sunt quae scire parum vel nihil animae prosunt.’

Zoekt het toch niet steeds buiten u, heet het in een zangerig lied; slechts in u is de ware vrede te vinden:

Zoekt het waar gy kond en wild,
Wend het over alle boegen -
Is er innerlijk geen stilt',
Altijd blijft er ongenoegen
Soo lang gy bent die gy bent
('t Is vergeefs omkeken)
Sal tot droefheyd en ellend
Nimmer stof ontbreken.
En of wel
In 't gequel
Blikt een zonneschijntje -
't Set geen bloed:
In 't gemoed
Schuylt het schalk venijntje[4].

Weest tevreden met wat gij hebt, keert u af van de wereld, lezen wij in een ander lied, eerst dan kunt gij ‘een Heer van Uw gemoed’ worden. Ook Camphuysen had zich van de wereld afgekeerd, en toch, welk een scherpen blik op het leven moet de man gehad hebben die deze weemoedige

1) T.a.p. bl. 95.
2) T.a.p. bl. 103.
3) T.a.p. bl. 66.
4) Bl. 123.

verzen vol diepen zin kon schrijven à governo o.a. voor Christelijke staatslieden:

> Komt een die scherp let op Gods stem,
> In 's Werelds doen te raken -
> Ach! hy zal haar niet, maar zy hem
> Gemeenlijk anders maken[1].

Iemand had hem gevraagd of hij zelf wel beleefde wat hij anderen aanried en voorschreef. Rustige kracht spreekt uit zijn antwoord:

> Gy vraagd my of ik zelfs beleef al wat ik zeg
> En 't pad zoo nauw betreê als ik 't een ander leg?
> Kindsch is de vraag.
> Ziet, wat u voorgezet is:
> Niet ik, maar uwe wet is
> Hetgeen dat God behaagd[2].

Ook hij heeft zijne oogenblikken van zwakheid, oogenblikken dat ‘een snelle angst door zijn gedachten schiet en hem het bloed om het hart stolt,’ maar de gedachte aan Gods goedheid geeft hem telkens nieuwe kracht en moed. Dan verheft hij zich tot eene stoïcijnsche hoogheid van geest die hem doet schrijven:

> Moet gy uyt goed, uyt haaf en land -
> 't Zijn 's werlds Tragedy-Kluchten[3]

Maar welk een kruis was dezen man op de schouders gelegd!

Niet te verwonderen is het, dat hij in een zijner liederen spreekt van het ‘hoog-gelukkig sterven’; dat ook deze ‘vermoeide van kracht’, al vervloekte hij zijn dag niet, soms in dezelfde stemming verkeerde als zoovele ‘bitterlijk bedroefden van gemoed’ vóór hem, ‘die verlangen naar den dood maar hij is er niet en graven daarnaar meer dan naar verborgene schatten’. In zulk eene stemming moet een couplet als het volgende zijn gedicht:

> Hoe lang, ach Heer!
> Hoe lang noch mist mijn ziel den zoeten stand

1) Bl. 141.
2) Bl. 117.
3) Bl. 125.

Van 't waar verhengen!
Helaas, wanneer
Wanneer zal ik eens 't eeuwig vaderland
Betreden meugen?
Jeruzalem, des hoogsten Konings stad,
Des deugd-betrachters hoop en hartenschat,
Die u maar kend, is licht des levens zat,
Te lang, te lang valt bang![1)]

III.

'Rijmpjes maken' is de naam waarmede Camphuysen zijne werkzaamheid als dichter heeft betiteld. Het was, meende hij, eene onschuldige liefhebberij als zoo menige andere. De een houdt van tuinieren, een ander van kruiden zoeken, weer een ander van het konijn te jagen met net en fret - 'rijmpjes maken' is mijn genoegen.

Echter, poëzie kon ook in zijn oog meer zijn dan liefhebberij: middel tot stichting, en als zoodanig stond zij vrij wat hooger. Dat bij deze beschouwing de kunst op den achtergrond moest blijven, spreekt van zelf. Het zou Camphuysen weinig deren, al waren ook zijne verzen slecht, indien hij wist dat die slechte verzen eene ziel gered hadden.[2)]

Hij wil de kunst niet bannen uit zijn werk, doch alleen omdat hij hoopt door die kunst invloed ten goede te kunnen oefenen.[3)]

Hoe hij dan wel denken moest over de poëzie van velen onder zijne tijdgenooten die eene gansch andere opvatting van kunst en van leven hadden, kan men licht vermoeden. Minnepoëzie is uit den Booze en verdichting noemt hij leugen[4)]. Weemoedig klinkt het tot een dichter die volgens hem zijne gaven misbruikte in schildering der lage werkelijkheid:

Ach! reden-rijke Geest, dien 't aan geen gaaf ontbreekt,
Uw penne is te eêl, dat gy ze in modder steekt.

1) Bl. 180.
2) Bl. 36.
3) T.a.p. bl. 36.
4) T.a.p. bl, 5. o.a.: Hou op die geyl gedicht of minneklachten maakt ..... Hon op, tijd-quistigh hoofd dat Logen-stori dicht enz.

Verzen die geschreven konden zijn met het oog op de kluchten zijner tijdgenooten Starter of Breeroo[1].

Strookte het realisme in de kunst weinig met Camphuysens levensopvatting, ook den sterken invloed der Renaissance, de navolging der heidensche oudheid keurt hij af. Geen pralen met Latijnsche of Grieksche geleerdheid wil hij, noch met namen van goden en godinnen; geen zoet en bitter water uit ééne bron: van daag een loflied ter eere van Christus en morgen een voor Bacchus, zooals hij met het oog op Daniël Heynsius schrijft. Wat hij dan wil? Een vers dat stichtelijk is in de eerste plaats, voorts 'spraak- en spreuk-rijk', dat 'zin en zenuw heeft' en zorgvuldig zich wacht voor 'al wat onze taal en 't Neerlands oor niet lijd'[2].

Aan die eischen heeft hij zelf zeker voldaan. Camphuysens taal, zuiver en pittig, is als onversneden wijn op de tong. Bij hem is nog dat fijne gevoel voor de rechte beteekenis en eigenaardige kleur der woorden, dat taalscheppend vermogen dat wel nieuwe afleidingen en samenstellingen voortbrengt, doch altijd in overeenstemming met den geest onzer taal en zóó doorzichtig dat men de beteekenis onmiddellijk voelt of beseft; woorden als 'iets *afpadigs*', '*dwaeslustelyck*', '*lust-paard*', 'het *alfatsoenig* was', '*oor-vreugd*', '*eygen-heylig*', '*afdwalig*', woorden die de bekoring van het nieuwe paren aan de vertrouwelijkheid van het oude.

Zuiver moest de taal zijn, zangerig het vers. 'De la musique, avant toute chose'? Zóó ver te gaan, zou Camphuysen zondig hebben geacht, maar toch besefte ook hij, dat aan goede verzen geen rhythme en melodie mag ontbreken, 'nadien doch alle Rym ofte Gedicht (na oud gebruyk en ook aard van de zake) behoord zoo wel leezelijk als zingelijk, en zoo wel zingelijk als leezelijk te zijn', zooals hij zelf het

1) Dr. R. spreekt op bl. 147 van zijn Proefschrift terloops over de vraag of Camphuysen de dichter is geweest van het bekende strafdicht tegen Starter: 'De ongerijmdheid van Starter's Boekbestraffing' (Dr. R. bedoelt: 'de ongerijmdheid der voorstelling dat C. de auteur van dat gedicht zou zijn) springt dadelijk in 't oog, als wij bedenken dat Starter Camphuysen overleefde.' Dat argument houdt echter geen steek. C. stierf in 1627, nà 1626 vernemen wij niets meer van Starter. De onjuistheid der door Dr. R. bedoelde voorstelling is reeds jaren geleden aangetoond, o.a. door Dr. van Vloten (zie: D. Warande VII, 92).

2) T.a.p. bl. 181 vlgg.

heeft uitgedrukt in de Voorrede zijner *Stichtelyke Rymen*. Naast dit streven naar het muzikale zien wij een drang tot kernachtigheid, tot het 'spreuk-rijke.' Niet te verwonderen is het, dat deze beide neigingen hier en daar strijdig blijken, noch dat in de verzen van *dezen* dichter het kernachtige niet zelden het zangerige verdringt. En gaarne willen wij Camphuysen geloof schenken, waar hij ons zegt, dat hij zoo veel op zijne verzen gewerkt heeft en dat hij een langhsaem ende arbeydelyck Dichter was.[1)]

Trouwens, men behoeft den dichter hier niet op zijn woord te gelooven. Zijn jongste biograaf die de kladden van Camphuysens gedichten heeft gezien, meldt ons: talloos zijn de verbeteringen, doorhalingen, woordverplaatsingen, veranderingen in woordenkeus etc.[2)]

Wie de *Stichtelyke Rymen* doorleest en niet geheel misdeeld is van literairen speurzin, zal telkens verzen hooren die in zijn oor blijven hangen, die hem treffen door zuiver en diep gevoel, door pittigheid en juistheid. Soms zij het enkele verzen, als:

> Ach, beter geen dan hopeloos verlangen![3)]

of dit aangrijpende:

> En beter noyt dan al te lief gehad![4)]

Soms zijn het vers-paren die evenzeer verdienen zouden aan de vergetelheid ontrukt te worden als de bovenvermelde. Zoo b.v. dit paar verzen over het huwelijk, vol diepen zin, even juist van waarneming als voortreffelijk door hun kernachtigen eenvoud:

> Daar is wel vreê by menig paar,
> Daar nutter geenen vrede waar.[5)]

of het zijn reeksen van spreuken, ongedwongen zich aaneenschakelend:

> Juyste schalen wegen effen,
> Vaste voet schrikt noyt van 't pad,
> 't Wyze hart weet hoe en wat,
> Zalig die de Maat kan treffen.[6)]

1) Vgl. Rademaker l.a.p. bl. 109.
2) Ald. bl. 144.
3) Uit Psalm 137, 2 (door C. ingevoegd).
4) Zie hierachter.
5) Bl. 179.
6) Bl. 116-117.

Of al of niemendal bestaan,
Of 't paadje net, of niet gegaan,
Klim niet, is u de berg te hoog,
Of tref het wit of quyt den boog,
Gestukte deugd en geldt er niet,
Daar God volkomen werk gebied.[1)]

Deze neiging tot het kernachtige en spreukrijke openbaart zich ook in het schetsen door middel van opsomming, dat wij bij de dichters der 17de eeuw dikwijls aantreffen, doch vooral bij Huygens en onder diens werken misschien het veelvuldigst in de *Zede-prenten*. Aan dien ontledings-trant herinneren verzen als deze waarin de wereld wordt gekenschetst:

Een ongestadig ding, dat altijd jaagt en woelt,
En in zijn zwaarsten last zijn last nochtans niet voelt,
Een ongelukkig ding dat zacht in onheyl slaapt,
En wellust in zijn pijn en rust in onrust raapt,
Een valsch en listig ding dat rust en heyl belooft
En als 't wel is besien, van rust en heyl berooft,
Zomwijlen waard belacht, zomwijlen waard beschreit,
En nergens van zoo vol als van haar ydelheyd,
En nergens in zoo dwaes als daar zij wijst gelijkt,
En nergens in zoo slecht als daar zij meest mee prijkt.[2)]

Ook in een ander genre kunnen wij Camphuysens streven naar kortheid en puntigheid waarnemen: den dialoog.

De ‘twee-spraak’, zooals onze voorouders dit genre dikwijls noemen, is bijna zoo oud als onze literatuur. Reeds Maerlant heeft er gemaakt en na hem blijft deze dichtsoort lang geliefd. Geen wonder voor wie in aanmerking neemt, dat de kunst van redeneeren, de dialectiek, een vast bestanddeel uitmaakte van het middeleeuwsch onderwijs en ook nog in de 17de eeuw bij de vorming vooral van theologen en juristen dienst deed. Logica en dialectiek oefenden den geest in het juist denken en scherp onderscheiden, in het stellen en omschrijven. Zij dwongen iemand zich op andermans standpunt te plaatsen, zich in andermans zienswijze te denken, zij gaven vaardigheid in aanval en afweer, in het vinden van het juiste woord en antwoord. Nog in de 17de eeuw hebben onze

1) T.a.p. bl. 106.
2) T.a.p. bl. 244. (Uit *Victoria Victis*.)

dichters zich gaarne van den dialoog bediend. Bij Breeroo en Hooft kan men er fraaie staaltjes van vinden. Vondel, natuurlijken aanleg ontwikkelend in de school der Ouden, toont zich in zijn drama's dikwijls een meester in den dialoog. Ook Camphuysen heeft een paar maal getoond wat hij hier vermocht. Zoo b.v. in dit fragment eener ‘tweespraak tusschen de Mensch en Goddelijke Reden’:

Mensch. Ach! wanneer
Krijg ik we'er
't Geen ik zoo beminde?
Godd. Reden. Neem een keer,
Zoek niet meer,
Gy sult beter vinden.
M. Beter vinden kan ik niet.
G.R. 't Zijn qua' oogen daar g'uyt ziet.
M. 't Hart my noyt tot beter ried.
G.R. 't Is niet minnenswaard, dat vlied.
M. Hoe 't zy, had ik 't we'erom, ten eynde waar 't verdriet.[1)]

En nog beter in dat schoone troostgedicht, door den dichter geschreven voor een zijner vrienden, een schipper wiens eenige zoon met een schip op zee was vergaan. De dichter laat hier Menschelijke Weemoedigheid een gesprek voeren met Wijsheyds Rading, waaruit ik hier de volgende verzen overneem:

W.R. Wat heeft de Mensch waarop hy vast mag staan?
Dat sterff'lijk komt, moet sterff'lijk henen gaan;
Vergeefs bezucht men 't gaan van 't noodig pad
En beter noyt dan al te lief gehad.

M.W. Ach! waar die bloem niet al te vroeg geplukt,
Ach! waar by niet ontijdig weg gerukt!
't Verlies is min, wanneer door 't vol geniet
't Hart schemer-reên van minder droefheyd ziet.

W.R. Of vroeg of laat, o mensch, wat leyt er aan,
Als doch de weg in 't eynd moet zijn gegaan,
En als de ziel den steun mist van haar rust?

1) T.a.p. bl. 12.

't Genietsgedenk ontsteekt, maar stopt geen lust.
Ꞩsp;
't Zy 't Lieve dy, 't zy gy het Lieve laat,
Liefs missen smert, als 't hart niet is verzaad.[1)]
enz.

Hebben sommige dezer verzen een Vondeliaanschen klank, elders herinnert Camphuysen ons een dichter van een vorig geslacht, Spieghel, met wien hij sommige karaktertrekken gemeen heeft. Wist men niet wie de volgende verzen geschreven had, men zou al spoedig aan Hendrik Laurensz. gaan denken:

By deugd- lust eyscht goe' kennis,
Om, stuk voor stuk, Deughds wegen
Te zien en t'overwegen
Tot vaste Deugds gewennis.[2)]

IV.

Had men indertijd tot Camphuysen de vraag gericht, welk zijner dichterlijke werken hij het hoogst stelde, hij zou vermoedelijk - indien hij de vraag niet te ijdel had geacht - gewezen hebben op zijne ‘Uytbreyding over de psalmen des propheten Davids.’ Immers, met welk voortbrengsel zijner kunst mocht hij hopen, meer menschen te zullen stichten en verbeteren? Wij die in literatuur in de eerste plaats naar kunst vragen, zullen ten opzichte dier vraag een ander standpunt innemen, doch dat behoeft ons niet te beletten ook hier veel te waardeeren.

Men zou kunnen meenen, dat de omstandigheden waaronder Camphuysen dit werk volbracht heeft niet van de gelukkigste waren. Hij ondernam het niet uit eigen beweging, maar om te voldoen aan de opdracht van eenige Remonstrantsche vrienden die getroffen waren door de schoonheid en den opgang der *Stichtelyke Rymen*; zij wilden den dichter in de gelegenheid stellen iets te verdienen en legden hem dan ook gedurende de berijming eene vaste som toe als honorarium. Echter moet men de ongunst dezer omstandigheid niet te zwaar laten wegen. Lang voordat Camphuysen

1) Dood-Troost, bl. 100.
2) Bl. 107.

dit werk aangreep, had het hem aangegrepen met dezelfde kracht die zooveel dichters voor en na hem hebben ondervonden; de bewerking zelve toont dan ook, hoe sterk dikwijls onder de berijming de aandoening moet geweest zijn, waarmede de grootsche schoonheid, het diep godsdienstig gevoel en de verheven eenvoud der psalmen des dichters ziel hebben vervuld.

Camphuysens werk draagt terecht den titel *Uytbreyding*. Wij hebben hier veel meer dan eene vertaling. Telkens vinden wij verzen en gansche coupletten, die van den bewerker afkomstig zijn. Wel vroom moet het hart, wel rijk het talent van den dichter zijn geweest, die zoo den geest van dit oorspronkelijke wist weer te geven ook in eigen werk, die het vreemde en het eigene wist te vereenigen tot een zoo harmonieus geheel.

Een staaltje van Camphuysens bewerking geeft ons b.v. psalm 121, vs. 1. De Staten-bijbel heeft daar: ‘Ik hef mijne oogen op naar de bergen van waar mijne hulp komen zal.’ Bij Camphuysen leest men daarvoor:

> Ik was in angst en kommernis,
> De Moord-trompette klonk,
> Het dreygend ijzer blonk;
> De noot doet zoeken daar niet is:
> 'k Zag na 't gebergt om hooge
> Met hulp-verwachtend' ooge.

Opmerkelijk is ook de uitbreiding van psalm 14. In den Staten-Bijbel lezen wij daar in den aanvang slechts deze woorden: ‘De dwaas zegt in zijn hart: er is geen God.’ In Camphuysens bewerking wordt het woord ‘dwaas’ tot een afzonderlijk couplet, de overige woorden tot een tweede couplet.

> Waartoe vervalt het roekelooze breyn,
> Als 't eens in zwijm los heen begint te rasen!
> Hoe kan de mensch allenken zich verdwazen
> Door stil bedrog, als hy van grond niet reyn,
> Volgt 's werelds treyn!
>
> Daar is (zoo diep verword de geest in 't zot)
> Daar is, zeyd hy in 't end (hoewel de tonge
> Meest anders praat, door wenst of vrees bedwongen)
> Daar is, zeyd hy in 't harte, beestig bot,
> Daar is geen God!

De aanvang van dezen psalm is in zijn vreeselijken eenvoud Camphuysen blijkbaar te kras geweest. Hij kan dat niet zóó herhalen, moet voorbereiden, toelichten; het woord wil hem de keel niet uit, dat ontzettende ‘daar is geen God!’

Ook waar de bewerker dichter bij den tekst van het oorspronkelijke blijft, weet hij zoowel in deze als in vroeger bewerkte psalmen aangrijpende akkoorden te vinden. Met hoeveel geluk is b.v. in deze bewerking van psalm 125 de trant der oude volksliederen gevolgd:

> Wat winden dat er ruyschen, wat regen dat er plast,
> Het hooge Huys van Zion staat onbeweegt en vast.
>
> De hooggetopte bergen zijn als een vaste schans
> Rondsom Jerus lem heenen, geen vijand heeft er kans.[1)]

Welk eene teederheid heeft hij weten te leggen in den klank dezer bewerking van psalm 23:

> Doe ik als een doolend schaapken afgegaan van 't rechte pad,
> Ongewisse gangen dede en verkeerde wegen trad,
> Bragt Hij als een trouwe Herder, bragt Hy myne voeten weer
> Op des levens rechte straten om Zijns Naams hoogwaarde eer.[2)]

En wat fraaie verzen vindt men b.v. in deze bewerking van psalm 45:

> Met kleed'ren die de naald bevalliglijk doordwaald heeft,
> En een geleerde hand met zyd' en goud bemaald heeft,
> Is z'angedaan die nu als Bruyd en Koningin
> Met haren Joffrensleyp geleyd word tot u in.[3)]

1) *Stichtel. Rymen*, p. 66.
De Staten-bijbel heeft hier: ‘Die op den Heer vertrouwen, zijn als de berg Zion die niet wankelt, maar blijft in eeuwigheid. Rondom Jeruzalem zijn bergen; alzoo is de Heer rondom zijn volk, van nu aan tot in der eeuwigheid.’
2) *S. Rymen* p. 69. In den Staten-bijbel hier slechts de bekende tekst: ‘de Heer is mijn herder, mij zal niets ontbreken. Hij doet mij nederliggen in gruzige weiden.’
3) *S. Rymen* p. 89. In den Staten-bijbel: ‘Des Konings Dochter is geheel verheerlijkt inwendig; hare kleeding is van gouden borduursel. In gestikte kleederen zal zij tot den Koning geleid worden; de jonge dochteren die achter haar zijn, hare medegezellinnen zullen tot a gebragt worden.’

De bewerking der psalmen is Camphuysens zwanezang geweest. Aan dat werk heeft hij zijne leste, zijne beste krachten gegeven. Den ganschen dag bezig in zijn vlaswinkel, moest hij de uren voor dat werk uitkoopen 's avonds laat en 's morgens vroeg. Kort na de voltooiing werd hij zwaar ziek en moest het bed houden; dat ziekbed is zijn doodbed geworden. Doch niet de nadering van den dood was de gedachte die hem, toen hij ziek werd, het meest vervulde. ‘Als dese sieckte hem eerst aenquam, seide hij: de Heere sij gedanckt en gepreesen: het psalmboeck is voltrocken.’ Veertien weken later is hij gestorven.

Welk een indruk de *Stichtelyke Rymen* op Camphuysens tijdgenooten hebben gemaakt, is ons uit het voorgaande gebleken. Niet geheel eenstemmig waren die tijdgenooten in hunne bewondering. ‘Sommige oordeelden dat zijne gezangen te diepzinnig waren,’ verhaalt ons zijn levensbeschrijver. Doch de groote meerderheid heeft blijkbaar anders gedacht. Ook voor ons blijven zijn persoon en zijn werk belangwekkend. Zijn persoon, omdat wij daarin zulk een treffelijk voorbeeld zien van de wijze waarop ons voorgeslacht het ‘vroom, vroed en vrij’ tot eene drie-eenheid wist te maken. Zijne poëzie omdat zij in de eenheid van haar karakter eene phase in de ontwikkeling onzer literatuur te aanschouwen geeft.

Zijne vroomheid en vroedheid zijn overvloedig gebleken in zijn leven als in zijne werken. In zijne vrijheidsliefde, in het bescheiden maar krachtig bewaken en verdedigen zijner zelfstandigheid, is hij een opmerkelijk vertegenwoordiger van dat individualisme, dat zich ook te onzent onder den dubbelen invloed van Humanisme en Hervorming heeft ontwikkeld. Zulke enkelingen ‘van niemant af-gescheijden ende aan niemant precijselyck vast,’ zijn altijd min of meer verdacht geweest in de oogen der drijvers en der overtuigden onder verschillende partijen, in de oogen ook van de groote menigte der aanhangers en bijloopers, die te laag staan om zulk alleenstaan te kunnen begrijpen en eerbiedigen.

In een merkwaardig werkje dat misschien uit de tweede helft der 16de eeuw dagteekent en den zonderlingen titel draagt ‘Herten is troef’ (d.i.: op het hart komt het aan), hooren wij den auteur zich verzetten tegen dat inlijven bij

eene bepaalde partij; onbewimpeld uit hij zijn af keer van dien bekrompen secte-geest: ‘die onbeschaamde Hert-tasters tasten soo dicht na mijn herten-troef, ongheleghen in mijn caert te kycken.’ Ook Coornhert heeft dat in zijn tijd ondervonden. En is het nu anders? Wie zich niet wil laten inlijven of, indien al, zijne persoonlijkheid, ‘höchstes Glück der Erdenkinder’, ongerept wil houden, wie vrijheid wil geven maar ze ook voor zich eischt, die wordt gewantrouwd door de ultra's van verschillende kanten - en daar kan hij in roemen - doch die wordt met een achterdochtig oog aangezien ook door de overtuigden van één richting, te beperkt van blik om het goede elders te kunnen onderscheiden, door anderen die te laag staan om eerlijke overtuiging te waardeeren en - zooals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten - licht geneigd zijn in anderen beweegredenen van minder allooi te onderstellen.

Ook Camphuysen moest worden ingelijfd. De Amsterdamsche burgemeester De Graaf, zal wel niet de eenige zijn geweest die ‘zoo dicht naar Camphuysens harten-troef heeft getast’, gelijk ons dat in de bovengenoemde levensbeschrijving aldus verhaald wordt: ‘Het is dan eens gebeurt, dat hij bij den ouden burgemeester Graaf van Amsterdam (alsoo hij daer familijaert bij was) van geloofsaaken handelden, soo wiert hem gevraagt onder andere, met wie dat hij het hielt of bij wat gesintheit dat hij was, waarop Camphuysen antwoorde: ik ben een Kristen; dat sijn wij altemael, volgde de andere daarop, derhalve met wie hij het dan onder de Kristenen hielt, daer op hij toonde geen geneegentheit te hebben om te antwoorden, maer seijde hij: gelijefje eens te weeten wat dat het is een Christen te sijn en wat pligtten dat se moeten verrigten, daer toe ben ik bereijt en geneegen, maer niemant had hier toe geneegentheit.’[1)]

Doch wat Camphuysens persoonlijkheid in zijn tijd niet heeft kunnen verwerven: billijke waardeering, dat hebben zijne verzen voor hem gedaan.

Vergelijkt men deze stichtelijke poëzie bij de middeleeuwsche, dan ziet men dat zij, hoewel langs enkele lijnen voortzetting daarvan, nochtans in hoofdzaak nieuwe wegen zelfstandig betreedt; dan verkrijgt men tevens hier en daar een blik

1) Rademaker, bl. 283.

op den weg door het gemoedsleven van ons volk in een tweetal eeuwen afgelegd.

Den afkeer van de wereld dien wij in de middeleeuwsche stichtelijke lyriek waarnemen, zien wij ook in Camphuysens werk; in haar als bij hem dat sterk verlangen naar 'het ander land', het hemelsch Jeruzalem. Het leven met en in God dat zich in de middeleeuwsche liederen, onder den invloed der mystiek, begint te vertoonen, doch slechts in zwellende knoppen, zien wij in de *Stichtelyke Rymen* luisterrijk ontbloeid; doch de niet zelden zinnelijke schildering der hemelsche heerlijkheid, waarin de middeleeuwsche lyriek zich vermeit, wordt niet bij Camphuysen gevonden evenmin als de vrees voor 'der hellen stanc'. Uitingen van berouw en klachten over het vroeger verzuimde, zijn in de middeleeuwsche lyriek veelvuldiger dan bij Camphuyzen. De lofliederen op Jezus, Maria en de heiligen zijn in de *Stichtelyke Rymen* vervangen door opwekkende, leerende of troostende liederen tot gelijkgezinde menschen. In de *Stichtelyke Rymen* is de horizon ruimer dan in de middeleeuwsche lyriek: een veel grooter deel van het leven is door Camphuysen binnen den kring zijner beschouwing getrokken, zijne menschenkennis is grondiger en uitgebreider, zijn blik ziet scherper. Het godsdienstig gevoel in zijne poëzie is dieper dan dat in de middeleeuwsche lyriek. Doch ook, dáár heeft het verstandelijke, het redeneerende en betoogende niet zooveel schade gedaan aan de poëzie als in de verzen van Camphuysen, die hier de richting volgden, in de 16de eeuw aangegeven door de met bijbelplaatsen als geharnaste liederen der Hervormden. Camphuysens kernachtigheid mist men in de lyriek der middeleeuwen, doch daarentegen maakt deze zich niet schuldig aan zulke wijdloopige en sopperige bespiegelingen die niet zelden honderden verzen beslaan en desnoods 'leezelijk' maar niet meer 'zingelijk' zijn.

Voor de groote meerderheid der hedendaagsche lezers hebben de *Stichtelyke Rymen* weinig aantrekkelijks. Wie geboeid wil worden en getroffen of geschokt, wie in de poëzie het leven wil verheerlijkt zien in zijn rijkdom van vormen en uitingen, wie het bekoorlijke of het geestige zoekt, vooral wie afwisseling wil - die sla dezen bundel niet open. Camphuysen zelf is wel bewust geweest van het karakter zijner

poëzie. In een brief aan N.N. door hem getiteld: ‘Een is noodig’, lezen wij:

> Mal is beneên, hoog, boven mijn verstand,
> Wer'lds mag ik niet, diep kan noch wil ik dichten,
> Veel beter slecht en altijd eenderhand'
> Dan oyt door qua' verscheydenheid te ontstichten.

Wie oprechte vroomheid kan en wil waardeeren, in welke vormen zij zich ook vertoont, wie niet te doctrinair is om degelijke kunst te kunnen onderscheiden en genieten, ook al is zij dienstbaar gemaakt aan de begeerte om te stichten, die zal het begrijpelijk achten dat Camphuysens poëzie niet geheel is gestorven. Die zal erkennen dat zijn werk geen kasplantje is, zorgvuldig gekweekt in de broeikas van nationale eigenliefde, maar dat het voortgekomen is uit het hart van ons volk, dat het wortel geschoten heeft in dien bodem en daar staat niet met fier opgerichten hoofde en aller aandacht trekkend door pracht van kleuren of schoonheid van vormen, doch bescheiden in de schaduw als lelietjes van dale wier zuiver blank in sappig groen omzweefd van fijne geuren, ons een beeld geven van Camphuysens poëzie in de zuiverheid van hare taal en de reinheid van haar gevoel, in de degelijkheid van hare kunst en het aroom van oprechte vroomheid dat er uit opstijgt als een reukoffer ten hoogen.

G. KALFF.

De zelfmoord als peilschaal van het maatschappelijk geluk.

‘De toestand van Land en Volk is in menig opzicht bevredigend’

Aldus klinkt het in de eerste mededeeling onzer jeugdige Koningin aan Haar volk, in de eerste troonrede door Haar uitgesproken.

Dat deze volzin even als de overigen wel overwogen en gewikt zal zijn, mag veilig worden aangenomen. Zij, die Haar den raad gaven aldus te spreken, waren in staat de juistheid dier bewering te beoordeelen want ‘de toestand van Land en Volk’ kan ‘in menig opzicht’ in *cijfers* worden uitgedrukt.

Die cijfers zijn in stapels formulieren neergelegd, ze zijn gecondenseerd tot statistische resultaten, en daaruit spreekt de materieele vooruitgang, de *welvaart* van het volk.

Welvarend is het; maar is het ook *gelukkig?* Ziedaar een vraag waarop het antwoord minder gemakkelijk in de cijfers te vinden is, en het mag betwijfeld worden of één onzer ministers daarop aan onze Vorstin spoedig een statistisch gemotiveerd antwoord zoude kunnen geven.

Evenals in den tijd van Diogenes geldt ook heden nog, dat het *geluk* niet eenvoudig afhankelijk is van de materieele welvaart; de tevredenheid van den mensch is niet afhankelijk van zijn kennis van het alfabet of de dikte zijner effecten-portefeuille, en in de statistische gegevens van welvaart, intellect, religie en moraliteit kan men geen maatstaf vinden voor het geluk eener sociale groep.

Als er iets ontastbaar, subjectief en zonder maatstaf is,

dan is het wel het gevoel van tevredenheid en het geluk. Eene geheel subjectieve aandoening, die ook slechts subjectief waargenomen en geschat kan worden, moet uit den aard der zaak aan de statistiek ontsnappen. Men kan dan ook veilig beweren, dat eene casuïstische schatting van het geluk van een gegeven aantal menschen onmogelijk is, omdat die schatting op subjectieve meeningen zoude berusten, met andere woorden geen objectief resultaat kan leveren.

Doch het geluk eener s o c i a l e g r o e p , de hoeveelheid tevredenheid die daarin bestaat, is eene grootheid op zich zelf; zoo min als de menschelijke maatschappij louter de som is der levende individuën, maar behalve uit menschen ook uit levende en doode voorwerpen, sociale krachten en banden, uit tradities, regelen en wetten bestaat, zoo weinig heeft men zekerheid, dat het geluk eener sociale groep gelijk zal zijn aan de som van het geluk der individuën. Men kan slechts beweren, dat naarmate het algemeene geluk stijgen of dalen zal, de kans voor een zeker lid der groep om eene zekere mate van geluk te genieten grooter of kleiner zal worden. Of dat echter bij hem tot bewustheid zal komen, is zeer problematisch. In het gevoel van welbehagen, van geluk ligt zóóveel negatiefs, dat het bij het individu slechts zelden tot bewustzijn komt. De meesten vinden hunne gelukkige tijden eerst in het verleden terug; het welbehagen dat zij op het oogenblik genieten, is meestal slechts een wazige achtergrond waartegen de kleine dagelijksche ergernissen des te scherper uitkomen. Eene algemeene collectieve stijging of daling van dat welbehagen kan stellig door het individu niet geappreciëerd worden; wil men zich dus daarover een voorstelling maken zoo dient men ook een collectieven maatstaf aan te leggen.

Nu heeft men voor dien toestand van meer of minder relatief geluk, welbehagen of euphorie der samenleving werkelijk een statistisch objectieven maatstaf, die ons niet alleen de betrekkelijke grootte, doch zelfs de verdeeling dier euphorie over de onderdeelen der samenleving kan doen beoordeelen.

Het is de statistiek van den zelfmoord.

De cijfers over de wanhoopsdaden geven ons een peilschaal van het sociale geluk.

Deze bewering hoop ik in de volgende bladzijden haar

ietwat paradoxaal karakter te doen verliezen, door aan te toonen welk innig verband er bestaat tusschen de zoo regelmatig verloopende sociale stroomingen en het schijnbaar geheel willekeurig en onverwacht optreden van zelfmoord.

Reeds tientallen jaren heeft men zich beziggehouden met de statistieken van den zelfmoord; het gebruikte materiaal reikt somtijds tot aan het begin onzer eeuw en de merkwaardige uitkomsten zijn in sociologische kringen natuurlijk algemeen bekend. Doch eerst in het vorige jaar is er een boek verschenen, waarin die resultaten behoorlijk verwerkt en toegepast worden; wel hadden reeds Morselli en Bertillon het vraagstuk van den samenhang der sociale en extra sociale verschijnselen met den zelfmoord hier en daar aangepakt, doch men mist bij hen de meesterlijke analyse die overal spreekt uit het boek van Emile Durkheim: *Le suicide, étude de Sociologie*. Terwijl Morselli zijn boek nog een hoofdstuk uit de moraalstatistiek noemt, heeft Durkheim de zelfmoord-statistiek verheven tot een peilschaal der sociale euphorie.

Wie zich door zijne studiën als gerechtelijk geneeskundige van tijd tot tijd gesteld ziet voor het raadsel der motieven, die tot deze wanhoopsdaden leiden, dien blijft onwillekeurig het individueele van de daad voor oogen. Hij verbaast er zich telkens weder over dat op de alledaagsche matig bewogen spiegel der maatschappelijke wateren plotseling golven van hartstocht en ellende, somtijds schijnbaar geheel ongemotiveerd, zoo hoog opgeworpen kunnen worden. Vandaar dat zijn verontrust verstand hem telkens weder de vraag influistert of deze onverklaarbare geestelijke afdwaling ook misschien op krankzinnigheid, zij die ook tijdelijk, berust heeft.

Dan is het een geruststelling en zeker eene intellectueele voldoening, als hij zich door Durkheim ziet uitleggen hoe in die wateren stroomingen zijn, die het peil van het algemeen welbehagen op schijnbaar grillige, doch werkelijk constante wijzen doen veranderen, hoe, waar ze samenwerken, de golven opslaan en de deeltjes verstuiven, niet door eigen krachten, doch opgedreven door den samenstoot der algemeene stroomingen; hoe de oorzaak dier verstuiving en vernietiging van enkele deeltjes niet in hen zelf, doch in de krachten van het geheel gelegen zijn, en slechts de plaats, die zij innemen

bepaalt, of *zij* dan wel anderen deel zullen uitmaken van een onvermijdelijk te leveren hoeveelheid.

Het is op grond dezer overwegingen, dat ik mij veroorloven zal eenige der deducties van Durkheim mede te deelen, en uit zijn uitnemend boek, zij het dan ook in sterk veranderden vorm eenige algemeen belangrijke zaken saam te vatten.

Het voornaamste en fundamenteele feit, dat sedert jaren vaststaat, is dat de frequentie van den zelfmoord voor elk beschaafd volk nog constanter is dan de algemeene sterfte; dit geldt echter alleen óf voor groote tijdperken óf ook voor kleinere, zoolang geen bijzondere algemeene invloeden inwerken. Ook is reeds lang vastgesteld, dat de relatieve frequentie, die wij den *tax* zullen noemen en hier steeds per millioen menschen berekend is, sedert het begin onzer eeuw steeds stijgend is en wel sneller stijgend, dan de toename der bevolking.

Die *tax* verschilt echter sterk bij de verschillende volken; zoo vindt men in het tijdperk 1874-1878 per millioen inwoners in Italië 38, in Engeland 69, in Frankrijk 160 en in het Koninkrijk Saksen 334 zelfmoorden.

Verder bestaat er een bijzonder groot verschil in frequentie van den zelfmoord bij mannen en vrouwen; de verhouding is ongeveer die van 4 mannen tegenover ééne vrouw; ze varieert wel iets in verschillende landen doch niet veel.

Deze uit de statistiek afgeleide feiten worden door alle deskundigen als vaststaand aangenomen, en ze bewijzen onmiddellijk, dat er groote algemeen werkende oorzaken voor den zelfmoord moeten zijn, onaf hankelijk van de individueele motieven der daders.

Voor wij echter verder gaan mag wel eens gevraagd worden of het geoorloofd is in deze zaken op de gegevens der officieele statistiek af te gaan. Iedereen kent het gevoel van verbijstering, dat iemand overvalt bij het bericht, dat een zijner bekenden zelfmoord heeft gepleegd, en de neiging om de daad geheim te houden is algemeen. Daarbij komt dat er soms beweegredenen kunnen zijn, die het wenschelijk maken als oorzaak van den dood den zelfmoord niet te noemen, doch eenvoudig de physieke oorzaak van het overlijden officieel op te geven; de doodsoorzaak komt dan in de

statistiek voor als verdrinken, schietverwonding of iets dergelijks. De nog niet gesloten discussiën over de verhouding van den geneesheer tot de levensverzekering-maatschappijen leveren hierover genoeg gegevens, daar sommige dier maatschappijen weigeren de verzekeringssom uit te betalen, als de verzekerde zelfmoord heeft gepleegd.

Daar nu de statistiek op de officieele gegevens steunt, kan er twijfel rijzen over de waarde die daaraan te hechten valt. Doch de statistieken zelf weerleggen de waarde dezer tegenwerpingen. De groote regelmaat, die er in heerscht en die wij telkens weder zullen ontmoeten, maakt het reeds op zich zelf onwaarschijnlijk, dat ze niet te vertrouwen zijn. Als men daarenboven bedenkt, dat er geen reden is, waarom de bovengenoemde overwegingen niet gelijkmatig voor alle soorten van gevallen zouden gelden, springt het in het oog dat, zoo ze ook misschien de absolute getallen wat kunnen doen dalen, de verhouding der relatieve cijfers toch gelijk zullen blijven. En slechts de laatsten hebben wij noodig.

Er is echter een gedeelte van de statistiek over deze quaestie dat dubieus blijft en een ander, dat geheel te verwerpen is. In de handboeken vindt men staatjes, die de frequentie aangeven waarmede verschillende middelen om zelfmoord te plegen worden aangewend. Deze zijn niet best te vertrouwen, daar ze niet alleen op feiten, doch dikwijls op de appreciatie dier feiten door derden berusten.

Hoe eenvoudig meestal die beoordeeling is, zoo kan ze somtijds zeer moeielijk zijn en tot dwalingen aanleiding geven.

Zoo gebeurt het volstrekt niet zelden dat iemand verscheidene middelen om zelfmoord te plegen, onmiddellijk achtereen toepast. Er zijn voorbeelden van menschen die in enkele minuten eerst een dosis vergif nemen, zich daarop levensgevaarlijk verwonden en dan nog in het water springen. Of wel, iemand hangt zich aan een boomtak aan den waterkant op en valt òf dood òf levend door het breken van den tak in het water. In dergelijke gevallen, die betrekkelijk dikwijls voorkomen, kan de werkelijke oorzaak van den dood soms moeielijk of niet zijn aan te geven, nog afgezien van de vraag of hier als middel tot zelfmoord de werkelijke doodsoorzaak of de vooraf beraamde moet vermeld worden.

Doch erger is het gesteld met de opgaven die betrekking hebben op de motieven en de geestestoestanden, die de individuën tot den zelfmoord brengen als daar zijn; finantieele nood, ellende, teleurstellingen, liefdesnooden, wanhoop, kalm overleg en geestesstoornissen. Hier treedt de opvatting van hem, die de opgave doet, geheel in de plaats van de motieven; zelfs de nagelaten papieren en bekentenissen zijn maar al te dikwijls totaal onjuist.

Dergelijke gegevens hebben dan ook statistisch geen waarde.

Het is daarmede als met de statistiek der *doodsoorzaken* in het algemeen; die medische statistiek is geen statistiek van feiten, doch van meeningen der geneeskundigen, die dikwijls juist, somtijds zeer onjuist kunnen zijn. En een statistiek, gebaseerd op meeningen, is een fata morgana die slechts op dwaalwegen en tot deceptiën kan voeren. Wel kunnen zij grove vingerwijzingen geven bij epidemiën; niemand zal beweren, dat de cijfers der pestslachtoffers in Britsch-Indië niet grosso modo kunnen dienen om uit te maken of de pest voortschrijdt of teruggaat: doch zelfs in zulke éclatante gevallen is een nuttig scepticisme onontbeerlijk. Wie zich daarentegen op de hoogte stelt van de controversen over de werkzaamheid van geneesmiddelen bv. van het diphtherie-serum zal spoedig overtuigd zijn van de groote gevaren, die aan het gebruik van medische statistieken verbonden zijn.

Als wij deze dwaalwegen vermijden, kunnen de statistieken over den zelfmoord voor relatieve onderzoekingen zeer goed gebruikt worden. De gewone gepubliceerde officieele gegevens waren echter voor de subtiele onderzoekingen van Durkheim niet afdoende en hij heeft daarom uit de archieven van het fransche ministerie van Justitie de 26000 gevallen van zelfmoord, die in de jaren 1889-91 in Frankrijk voorkwamen, onderzocht, met het oog op den leeftijd, de sexe, den burgerlijken staat en het bezit van kinderen. Dit reuzenwerk stelde hem, onder contrôle van andere statistieken, in staat de fijne deductiën te maken over den invloed van het huwelijk op den zelfmoord, die wij straks zullen behandelen.

De groote regelmaat, die waar te nemen is, in den zelfmoordtax bij de verschillende volken, doet ons dadelijk vragen welke oorzaken aan die regelmaat ten grondslag kunnen liggen. Die oorzaken moeten van algemeenen aard zijn, dat wil zeggen dat ze niet op de individuën doch op de samenleving in het algemeen moeten inwerken. De regelmaat sluit toch ten eenenmale alle *toevalligheid* uit, en ze moet gebaseerd zijn op noodwendig terugkomende omstandigheden, ze moet grondslagen hebben, m.a.w. ze moet door wetten beheerscht worden.

Het ligt voor de hand die grondslagen te zoeken óf in de inwerking der ons omringende natuur op den mensch, óf in den aanleg der individuën van elke maatschappelijke groep, waarover die regelmaat geconstateerd is, óf wel in de verhouding der de groep uitmakende individuën onderling, d.w.z. in de sociale verhoudingen. Men kan dit ook zóó uitdrukken, dat de grondslagen der neiging tot zelfmoord à priori verwacht kunnen worden óf van kosmischen aard te zijn, óf op psychische basis te berusten, óf aftehangen van sociale invloeden.

De samenwerking dier verschillende invloeden is à priori natuurlijk niet uit te sluiten

Zouden kosmische invloeden als temperatuurveranderingen, regen, stormen, enz. zoodanig op het menschdom kunnen inwerken, dat daardoor het peil van den zelfmoord veranderd wordt? Hoe onwaarschijnlijk dit klinkt, zoo zijn er verhalen genoeg, die er op wijzen. De sirocco bijvoorbeeld staat in den slechten naam den zelfmoord te bevorderen.

Daarenboven geven de statistieken ons reden de quaestie ernstig na te gaan. Men heeft hierover echter alleen stellige gegevens betreffende den invloed van de jaargetijden, en deze invloed is vroeger steeds geëxpliceerd als gelijkstaande met die der warmte.

Het is een stellig feit, dat de zelfmoord in frequentie zeer ongelijk over het jaar verdeeld is, en dat wonderlijk genoeg in elk land de zonnige zomermaanden veel zwaarder belast zijn, dan de sombere wintermaanden. Vanaf Januari tot het midden van den zomer stijgt de frequentie voortdurend terwijl ze naar het eind van het jaar vrij geleidelijk weder

afneemt. Grosso modo is de verhouding van den tax der zomermaanden tot die der wintermaanden in alle Europeesche landen als 3 tot 2.

Tot nu toe werd, o.a. door Morselli, hiervan de verklaring gezocht in de hoogere temperatuur. Durkheim heeft echter kunnen aantoonen, dat de tax niet volkomen gelijken tred houdt met de warmte, doch dat de stijging constant plaats vindt van Januari tot Juni en de degressie van Juli tot December. Die afneming stoort zich echter niet aan toevallig hooge temperaturen in late zomermaanden, en reeds deze afwijking moet ons doen twijfelen aan de juistheid der verklaring van Morselli.

Nu blijkt bij nader onderzoek dat de verandering van den tax daarentegen volkomen juist samengaat met het *lengen en korten der dagen*.

Durkheim kon verder aantoonen, dat de verschillende uren van den dag ongelijk belast zijn en wel zóó dat er twee maxima op een dag vallen, één in den voormiddag en één in den namiddag, terwijl de nacht zeer weinig dispositie geeft.

Over de dagen der week is de tax ook ongelijk verdeeld. De Vrijdag en de Zaterdag vertoonen de minste frequentie, terwijl de Zondag het merkwaardig verschijnsel oplevert, dat hij de neiging tot zelfmoord bij de mannen doet afnemen en bij de vrouwen vrij sterk vermeerdert.

Dit alles wijst er op, dat er voor de schommelingen van den tax over de verschillende tijdsruimten een andere grondslag moet zijn dan die der warmte. Durkheim zoekt die in de intensiteit van het maatschappelijk verkeer. Ter illustratie daarvan toont hij aan, dat in de verschillende seizoenen een bekende barometer van het verkeer, de bruto inkomsten der spoorwegen, dezelfde schommelingen in denzelfden zin vertoont als de peilschaal van den zelfmoord.

Uit dit oogpunt beschouwd verklaren zich de bovengenoemde feiten op geheel andere wijze dan door den invloed der warmte. Het lengen der dagen verlengt ook den tijd voor sociale transactiën en vermeerdert ze: de tijden op den dag, waarop de menschen het meest mobiel zijn, de voormiddag en de tijd na het op den *middag* genomen maal zijn ook de meest fatale: de laatste dagen van de week omvatten den door velen geschuwden Vrijdag en den Zaterdag, die slechts een halve

werkdag is. En eindelijk treedt op Zondag de vrouw naar verhouding meer in de samenleving dan gedurende de weekdagen, die haar binnen de grenzen van haar huishouden doen blijven.

Tot staving dezer meening kunnen nog twee resultaten uit Durkheim's staten aangevoerd worden.

Het eerste is dat de regelmatigheid, waarmede het maximum in den zomer bereikt wordt, slechts geldt voor de staten in hun geheel. Neemt men de groote steden op zich zelf, zoo doet zich de gewone zomer-exodus en de daardoor veroorzaakte vermindering van sociaal leven in die centra ook gevoelen in eene verkleining van den zomertax tegen dien van de lente.

Het tweede feit vindt hij in de statistiek van Italië; als men dien staat in een noordelijk, een midden en een zuidelijk Italië verdeelt, vindt men, dat in 1866/7 de verhouding van den zelfmoord in die drie gedeelten was als 100, 75, 24. Over 1884/86 evenwel is ze 100, 139, 33 geworden. Het maximum is dus van het noorden naar het midden verplaatst, terwijl de temperatuur en alle kosmische omstandigheden dezelfde bleven. Maar in het *politieke* Italië was eene groote verandering opgetreden: in 1870 vestigde zich de regeering van Italië in Rome en ze nam in haar gevolg eene groote toename van intensiteit van het sociale leven en ook eene verhooging der zelfmoordfrequentie mede.

Tegen de opvatting als zouden hooge temperaturen nadeelig werken, strijdt ook het feit, dat in Europa de gematigde streken (van 50°-55° noorderbreedte) het maximum van zelfmoordtax vertoonen.

Dit strookt daarentegen geheel met de meening, dat zich hier de invloed van het maatschappelijk leven doet gevoelen.

Zoo blijkt uit het onderzoek van het weinige dat wij weten over den invloed der kosmische invloeden, dat de zelfmoordtax niet direct van deze afhankelijk is, doch waarschijnlijk veroorzaakt wordt door de schommelingen in het sociale verkeer, die weder op haar beurt gedeeltelijk van de seizoenen afhangen.

Als tweede mogelijkheid stelden wij dat de grondslag der

regelmatigheid van den zelfmoordtax misschien op psychische basis kon berusten.

De invloed van het temperament der rassen is zeer moeilijk nategaan doordat ze zoo vermengd zijn en vooral omdat de beschaving en de maatschappelijke inrichting der rassen onderling te veel verschillen. Waar echter zooals in Oostenrijk en in Zwitserland in de verschillende deelen van het rijk verschillende rassen in *ongelijke* verhoudingen vermengd voorkomen, kan men, als men vooraf den invloed van het verschil in Godsdienst uitschakelt, geen duidelijk en vooral geen geregeld verschil aantoonen.

Zelfs de opmerkelijke immuniteit der Israëlieten is, zoo als wij zullen zien, zeer goed op rekening van andere factoren dan die van het ras terug te voeren.

In sommige individueele gevallen treedt de *herediteit* der neiging tot zelfmoord sterk op den voorgrond, wat stellig met den psychischen aanleg der individuën ééner familie in verband staat.

Doch dit zijn zeldzaamheden en het spreekt wel van zelf, dat daarin niet een der factoren van den *constanten* tax van den zelfmoord te vinden kan zijn. Sociologisch gedacht moet men er zich eerder over verbazen, dat die niet te loochenen, sporadisch optredende, hereditaire neiging geen verandering geeft in de totale cijfers.

Datzelfde ontbreken van invloed op den tax ziet men bij de kleine epidemiën van zelfmoord door *imitatie*.

In 1772 pleegden 15 invaliden in een zelfde gesticht achtereen zelfmoord door zich aan een zelfden haak op te hangen; toen de haak werd verwijderd hield de epidemie op. In het leger en ook in kleine gemeenten waar men elkander goed kent, komen van tijd tot tijd dergelijke zelfmoordgroepen door navolging voor; meestal kenmerken zij zich door een zelfde karakter.

Niettegenstaande dergelijke ophoopingen, die zonder twijfel met abnorme geestestoestanden samenhangen, blijft de algemeene tax onveranderd of liever hij gaat ongestoord zijn normalen, in onze eeuw progressieven, gang.

Daaruit blijkt duidelijk, dat ook in deze abnorme geestestoestanden de ware oorzaak niet te vinden is.

Even duidelijk ziet men dit als men de vraag overweegt,

hoe het staat met de verhouding van den zelfmoord en de krankzinnigheid. En toch! hoe dikwijls hoort men niet zeggen, dat eigenlijk ieder die vrijwillig het leven ontvliedt, krankzinnig is, ja, dat de zelfmoord steeds eene uiting van krankzinnigheid is! Tegen deze stelling kan men niet krachtig genoeg opkomen, juist omdat de waarheid er vlak naast ligt, terwijl zij zelf niet waar is.

Het zoude hier te ver voeren om deze quaestie uitvoerig te behandelen; wie de uiteenzetting hierover lezen wil, raadplege het desbetreffende hoofdstuk bij Durkheim. De volgende *feiten* echter spreken duidelijk genoeg.

Zoude de stelling, dat zelfmoord altijd eene uiting van krankzinnigheid is, waar zijn, dan moet er eenige overeenkomst zijn waartenemen in de statistieken der krankzinnigheid en in die van den zelfmoord; het omgekeerde is echter het geval.

Er bestaat onder de bevolking der krankzinnigengestichten meestal eene kleine meerderheid van vrouwen; wij zagen reeds dat daarentegen de zelfmoordtax der mannen tegen die der vrouwen is als 4 tot 1.

Krankzinnigheid komt proportioneel bij Israëlieten meer voor dan bij Christenen; met den zelfmoord is het omgekeerd.

Geestesziekten zijn onder Katholieken en Protestanten proportioneel bijna gelijk verdeeld; wij zullen zien dat de zelfmoordtax der Protestanten zeer veel hooger is dan die der Katholieken.

Er bestaat niet de minste overeenkomst tusschen de verhouding van den zelfmoordtax en van den krankzinnigheidstax in de verschillende staten.

En eindelijk stijgt de zelfmoordtax vanaf de eerste jeugd tot in den grijzen ouderdom. De 75jarige leeftijd heeft drie tot vier maal meer neiging tot zelfmoord dan de jongelingsjaren. Met de krankzinnigheid is het geheel anders; het maximum van haar tax wordt ongeveer op 30 tot 40jarigen leeftijd gevonden.

Tegenover deze feiten zijn er geen te stellen die overeenkomst geven.

Toch is er zekere waarheid in de bewering, dat er een samenhang tusschen abnorme geestestoestanden en zielsziekten aan de ééne zijde en de zelfmoord aan de andere zijde bestaat.

Doch die samenhang is eene andere dan men meestal meent. Niet in die geestesstoornissen moet men de *oorzaken* van den zelfmoord zoeken, die liggen elders en zooals wij reeds zagen aangeduid, zijn ze te vinden in de verhoudingen der samenleving.

Maar de stormwind der wanhoop die over de maatschappelijke zee heenstrijkt, kiest zijn vastgestelden tax uit de opperste lagen, doet de sterkst bewogen wateren uiteen spatten en verstuiven; en in die licht bewogen en schuimende massa's der maatschappij vindt men de geestelijk zwakken, de lichtbewogen, onzekere geesten, de hereditair belasten, de neurasthenici en de kranken van geest.

De overwinning in den levensstrijd hangt niet alleen af van het gemakkelijke levenspad; de kans van ondergang is niet louter evenredig aan de moeielijkheden en de hindernissen. Ze is ook minstens in even groote mate afhankelijk van de geestelijke kracht van den strijder. Ook de krachtigste kan bezwijken als groote schokken zijn geest doen ontzetten, zijn evenwicht verstoren, maar wie klein is van kracht en zwak is van geest gaat reeds veel eerder te gronde.

De psychopathen, de neurasthenici vooral, zijn in onze samenleving de zwakken; zij vormen het predilectie-terrein voor den zelfmoord. In *zooverre* kan men medegaan met hen, die in één adem van zelfmoord en krankzinnigheid spreken. Doch dadelijk dient er aan toegevoegd te worden, dat in die toestanden de *oorzaken* der neiging tot zelfmoord niet liggen. Die moet men elders zoeken.

Zelfs de consumtie van alcohol heeft geen merkbaren invloed. Er is niet de minste overeenstemming te vinden tusschen de cijfers van het alcoholgebruik en den zelfmoordtax, noch bij staten onderling, noch tusschen de deelen der staten op zich zelf. Voor Frankrijk wordt dit door Durkheim volkomen duidelijk aangetoond door vergelijkende kaartjes van dat land, die het alcoholgebruik, de wetsovertredingen onder den invloed van alcohol gepleegd, de aan alcoholmisbruik toegeschreven geestesstoornissen en de frequentie van den zelfmoord aangeven.

Tot nu toe gaf ons onderzoek bijna louter negatieve resul-

taten; noch in de kosmische invloeden, noch in den aanleg van den mensch konden wij oorzaken vinden, die den zelfmoordtax verklaren. Slechts ter loops zagen wij eene aanduiding, dat ze misschien te vinden zullen zijn in de sociale verhoudingen. Het ligt voor de hand deze thans analytisch te gaan onderzoeken.

Wij zullen ze daartoe in het voetspoor van Durkheim nagaan en beproeven te bepalen in welke sociale groepen de zelfmoord predomineert. Als wij dat gedaan kunnen krijgen, zal er uit de eigenaardigheden dier groepen gevolgtrekkingen gemaakt kunnen worden.

Wij zullen er ons toe bepalen achtereenvolgens 1° de religieuse groepen, 2° de groep van het huisgezin en 3° de staten en de politieke groepen te bespreken. Voor ons doel zal dat voldoende zijn. De invloed der groepeeringen op andere basis, b.v. die volgens het vermogen, komen dan ter loops van zelf ter sprake.

Onmiddellijk merken wij, dat wij op den goeden weg zijn, want een overzicht van den zelfmoordtax der Katholieke en Protestantsche staten van Europa geeft al reeds het volgende resultaat: in de zuiver protestantsche is de tax 190, in de gemengde 96, in de zuiver katholieke 58 per millioen inwoners. Daar echter het Protestantisme en het Katholicisme zeer ongelijk verdeeld zijn over de verschillende rassen, zoodat het romaansche ras grootendeels Katholiek is en de Protestanten hoofdzakelijk in de germaansche landen gevonden worden, moet nog worden aangetoond, dat dit groote verschil niet ligt aan het ras of misschien aan het verschil van beschaving. Dit blijkt uit de vergelijking der verschillende provinciën uit een zelfde rijk. De Beiersche provinciën bv. met minder dan 50 % Katholieken geven een tax van 192, die met 50-90 % Katholieken hebben 135, terwijl hij in de bijna zuiver katholieke provinciën tot 75 daalt.

Evenzoo is het in Pruisen. Daar vindt men provinciën met meer dan 90 % Protestanten en een tax van 264,6.

provincien met 89-68 %	protestanten en een tax van 220
provincien met 50-40 %	protestanten en een tax van 163.6
provincien met 32-28 %	protestanten en een tax van 95.6

Zeer leerrijk en nog meer afdoende is de toestand in Zwitserland, waar eene duitsche en fransche bevolking door-

eenleeft en wel zoo, dat men van duitsche en fransche kantons kan spreken.

Onder beiden zijn katholieke en protestantsche kantons te vinden, zoodat men hier te midden van eenzelfde graad van civilisatie de invloed van den godsdienst bij twee rassen kan nagaan.

Onder de fransche kantons geven de katholieken een tax van 83

Onder de fransche kantons geven de protestanten een tax van 453

Onder de duitsche kantons geven de katholieken een tax van 57

Onder de duitsche kantons geven de protestanten een tax van 293

terwijl in de gemengde kantons de tax 212 is.

Het onderscheid in godsdienst geeft dus buiten kijf een groot verschil ten voordeele van het Katholicisme.

De Israelieten hebben een lager cijfer dan de Protestanten en meestal zelfs dan de Katholieken; daar de meeste Israëlieten in de steden wonen en deze tegenover het platteland ook weder een hoogeren tax hebben, is het waarschijnlijk, dat de tax der Israelieten altijd beneden die der Katholieken zal zijn, als ze beiden onder dezelfde sociale verhoudingen verkeeren.

Eene fijnere analyse geeft nog een opmerkelijk feit, dat de immuniteit der Israëlieten gedeeltelijk kan verklaren. Er schijnt over het algemeen eene verlaging van den tax op te treden in die religieuse groep, die in de minderheid is, zoodat in landen, waar de Protestanten de meerderheid hebben het verschil grooter wordt en omgekeerd. Dit is echter geen absoluut doorgaande regel.

De vraag is nu: waardoor kan het onderscheid in godsdienstig stelsel zulk een overwegenden invloed hebben?

Een directe invloed, uitgeoefend door een voorschrift kan het niet zijn, want het Protestantisme veroordeelt den zelfmoord even goed als het Katholicisme, en de troost, die er voor den aardsch misdeelden ligt in de hoop op een volgend leven vindt men in beiden.

Er zijn echter twee fundamenteele verschillen, die hier invloed kunnen hebben. Het is in de eerste plaats de sterke hiërarchische band die in de Katholieke kerk het geheel vast samenhoudt, terwijl ze in het Protestantisme zoo goed als geheel ontbreekt.

In de tweede plaats geeft het geloof op gezag een zelfde

richting van gedachten aan allen en voegt hen zoo samen. Het vrije onderzoek daarentegen geeft individueele ontwikkeling en voert daardoor de geesten op verschillende paden.

Het geloof op gezag geeft aan den geest rust en een vast evenwicht; het vrije onderzoek verstoort die rust, maakt het evenwicht labiel.

Terwijl dus aan de eene zijde de dicipline der hiërarchie het geheel steunt en het Katholieke geloof de geesten der individuën nauw samenbrengt, is aan de zijde der Protestanten de algemeene band uiterst los en gemakkelijk verscheurbaar en doen de voortdurende pogingen om de waarheid zelf te vinden en de verstrooiende invloed van het individueele denken, de protestantsche geesten hoe langer hoe meer uiteengaan.

Zouden deze beide verschillen werkelijk de oorzaak van het onderscheid kunnen verklaren?

Hoezeer ieder weet en voelt welken steun een vast gezag aan den geest geeft en evenzeer hoe een wankelende geest tot uitersten is geneigd en men dus licht de waarschijnlijkheid dezer verklaring zou willen aannemen, is het toch beter zich daarmede niet te vergenoegen en zoo mogelijk naar aanduidingen of bewijzende feiten te zoeken.

Daartoe kan het volgende dienen:

In Engeland vinden wij onder de protestantsche volkeren de sterkste kerkelijke hiërarchie; ofschoon daar de suicidogene oorzaken, die wij later zullen vinden in den vorm van economische storingen zeer zeker niet minder werken dan elders en daarenboven het vrije onderzoek niet verboden is, heeft Engeland toch onder de protestantsche volken een zeer lagen, zoo niet den laagsten zelfmoordtax.

Dit is geen strikt bewijs voor de waarheid der eerste stelling, doch wel een sterke aanduiding.

De tweede bewering kan voldoende gesteund worden door het nagaan van den invloed van het uit het vrije onderzoek noodzakelijk voortvloeiend onderwijs en uit de gevolgen, die de wetenschap op den zelfmoordtax heeft.

Het uitsluitend Katholieke Italië kan men in groepen van provinciën verdeelen naar gelang van het aantal echtelieden die zelf hun huwelijkscontract konden teekenen; bij gebrek aan beter is dit een vrij goede maatstaf voor het genoten en

verwerkte onderwijs. Drukt men het aantal dier geletterden in procenten van de gezamenlijke gesloten huwelijken uit en neemt men den zelfmoordtax per millioen inwoners, zoo ziet men, dat de

eerste groep met 39.09 geletterden, een zelfmoordtax heeft van 41.1

tweede groep met 15.23 geletterden, een zelfmoordtax heeft van 32.5

derde groep met 6.23 geletterden, een zelfmoordtax heeft van 14.7

Vergelijkt men twee protestantsche landen met elkander, b.v. Pruissen en Saksen, zoo blijkt ook hier weder dat in 1865 Pruissen met 5.52 % analfabeten een lager zelfmoordtax had dan Saksen, dat toen slechts 1.3% analfabeten telde.

De statistiek van den zelf moord naar de *beroepen* geeft een overwegend hoogeren tax aan de wetenschappelijke kringen; ofschoon de beoefenaars der wetenschap oneindig minder dan de industrieelen en kooplieden blootstaan aan de verderfelijke invloeden der economische stoornissen, vindt men toch in hunne rangen de hoogste cijfers van den zelfmoordtax - altijd echter nog onder de ook in dit opzicht zwaar belaste renteniers.

Zoo wordt men er toe gebracht om naast het ontbreken van den band der hiërarchie, het vrije onderzoek en de intellectueele ontwikkeling als determineerende factoren van den zelfmoord te beschouwen. Weg te cijferen is hun samengaan niet: onbegrijpelijk komt het ons evenmin voor; de vrucht van den boom der kennis is nog altijd doodelijk.

Dit feit moge voor ons, meer ontwikkelden eene ontnuchtering inhouden, wij moeten toch de feiten nemen zooals zij duidelijk spreken: als het vrije onderzoek in religieuse zaken, als de hoogere ontwikkeling van den geest en de meerdere kennis hare schaduwzijden hebben, waarom zouden wij ze dan ook niet willen zien?

Wij weten toch zeer goed, dat de individueele geest die de waarheid zoekt, het directe geluk, de tevredenheid geenszins najaagt: ieder weet dat, die zich rekenschap over de richting van zijn eigen denken geeft. Wij zien nu, dat hetzelfde in de samenleving het geval is: meerder vrijheid van denken, meerder wetenschap verhoogt de maatschappelijke euphorie geenszins. Maar zoo min het individu, dat door zijn denken zijn rust voelt verminderen, dat streven wil of *kan* opgeven, zoo min kan de maatschappij stilstaan in hare geestelijke ont-

wikkeling. Er is geen keus. Wij moeten individueel en collectief vooruit, zij het vervuld met het ideaal, dat de geestelijke vrijheid haar triomphen als verlosser der lijdende menschheid toch eindelijk zal vieren, zij het slechts vragend naar meer en meerder licht en willig torsend den onvermijdelijk grooter wordenden lijdenslast, die het medebrengt.

Veel moeielijker om te analyseeren, maar zeker niet minder interessant is de invloed, dien de vorming der kleine sociale groep van het huisgezin heeft.

Oppervlakkig schijnt het dat de zelfmoord in zeer vele gevallen af hankelijk is van de ellende, van de zorgen om het bestaan: het is niet te miskennen, dat die zorgen in het algemeen gesproken, vermeerderen voor hen, die een huishouden stichten en het ligt dus voor de hand te vermoeden, dat de lasten van het huisgezin den gehuwden vader tot de wanhoopsdaad van den zelfmoord zullen brengen, met andere woorden, dat het huwelijk suicidogeen zal werken. Wij zullen zien, dat het omgekeerde zich voordoet en hoe daaruit ten duidelijkste blijkt, dat de zwaarte van de lasten des levens de euphorie der massa's niet doet verminderen.

De vraag of de maatschappelijke instelling van het huisgezin de sociale euphorie bevordert of vermindert, kan exact beoordeeld worden, als men in de statistieken den zelfmoordtax van gehuwden en ongehuwden vergelijkt. Doch aan eene juiste vergelijking zijn hier groote moeielijkheden verbonden. Zooals wij reeds zagen neemt de zelfmoordtax met den leeftijd voortdurend toe, en dit heeft des te grooter invloed op de thans gestelde vraag, omdat een groot deel der ongehuwden tot de eerste levensjaren vóór de puberteit behoort. Wil men deze en nog andere fouten vermijden en juist oordeelen, zoo moet men de verhouding berekenen der gevallen van zelfmoord onder de ongehuwden van een zelfden leeftijd tot het totaal aantal der ongehuwde personen van dien zelfden leeftijd, en ditzelfde werk doen voor de gehuwden en voor weduwnaars en weduwen. De zoo verkregen verhoudingsgetallen zijn onderling vergelijkbaar.

Doch ook dit is nog niet afdoende. Wij zagen vroeger, dat de zelfmoordtax voor mannen en vrouwen zeer verschilt. Daar

men vooraf niet weten kan of dat verschil bij het onderscheid in burgerlijken staat d.i. bij ongehuwden, gehuwden en weduwnaars en weduwen gelijk zal blijven, moeten bij al deze berekeningen de sexen gescheiden worden.

Voor dat veel omvattend werk, waarvoor de methode door Bertillon is aangegeven, kan men in de officieele gedrukte statistieken geen voldoende gegevens vinden; alleen die van het Groothertogdom Oldenburg zijn daarvoor bruikbaar. Dit land is echter wat klein om uit zijn statistieken zekere resultaten te trekken. Durkheim heeft daarom door zijn oud-leerling Maus de 26,000 gevallen van zelfmoord, die in 1889, 1890 en 1891 in Frankrijk voorkwamen, laten nawerken en op die wijze volkomen vertrouwbare getallen verkregen. Het onderzoek over deze drie jaren bleek voldoende te zijn, daar de, over elk jaar afzonderlijk verkregen cijfers, merkwaardig gelijk waren.

Al zeer spoedig bleek, dat de gehuwden in het algemeen een kleiner zelfmoordtax hebben dan de ongehuwden; aan die verhouding geeft hij den naam van beveiligingscoëfficient (coëfficient de préservation).

En uit de merkwaardige analyse van dit reuzenwerk kwamen verder de volgende feiten te voorschijn:

Vroegtijdige huwelijken onder 20 jaren vergrooten den zelfmoordtax zeer sterk, vooral voor de mannen; doch als men afziet van deze in vele gevallen zeker onberaden huwelijken, geeft het vormen van een huisgezin aan de echtgenooten eene aanzienlijke beveiliging, die voor de mannen tot den 30-jarigen leeftijd stijgt en dan weder iets afneemt.

Ze bedraagt voor den man ongeveer 2.73, dat wil zeggen, dat als de kans om zelfmoord te plegen voor den gehuwden Franschman gelijk één is, ze voor zijn ongehuwden landgenoot van denzelfden leeftijd 2.73 bedraagt. Voor de vrouw is de coëfficient 1.83, dus veel lager.

De weduwstaat vermindert deze beveiliging, doch heft haar voor den man niet op, terwijl de weduwe in Frankrijk in iets slechter conditie komt dan de ongetrouwde vrouw en zij daarentegen in Oldenburg een deel harer beveiliging behoudt.

Deze feiten putten echter het vraagstuk niet uit.

De voordeelige invloed van het huisgezin kan van twee factoren afhankelijk zijn en wel in de eerste plaats van het voordeel, dat de gehuwde staat qua talis geeft en in de tweede plaats van de vorming van het volledige huisgezin dat uit ouders en kinderen bestaat.

Men kan toch à priori zoowel onderstellen, dat het huwelijk op zich zelf die beveiliging veroorzaakt, ja dat ze verzwakt zal worden door de vergrooting van het gezin, als dat men aanneemt, dat eerst het volledig worden van de huiselijke groep door de aanwezigheid van kinderen den heilzamen invloed uitoefent.

In elk geval was het der moeite waard de zaak zoo nauwkeurig mogelijk te onderzoeken en Durkheim was daartoe, dank zijne tabellen, in staat.

Het resultaat was, dat de beveiligingscoëfficient die voor den gehuwden man in het algemeen d.w.z. met en zonder kinderen 2.73 is, voor den gehuwden *met* kinderen stijgt tot 2.90, terwijl zij die *zonder* kinderen bleven slechts door een coëfficient van 1.5 beveiligd worden. Ja zelfs zijn weduwnaars *met* kinderen er beter aan toe dan gehuwden zonder kinderen.

Voor de vrouw is de verhouding nog treffender. Zooals wij zagen was haar beveiligingscoëfficient in het algemeen 1.83; blijft het huwelijk zonder kinderen, dan daalt die coëfficient tot 0.67, dus minder dan één, dat wil zeggen, dat zij in dat geval meer (en wel ⅓ meer) aan zelfmoord is blootgesteld dan de ongehuwde vrouw.

Hieruit volgt, dat het huwelijk op zich zelf slechts weinig voordeel geeft en nog wel uitsluitend aan den man. Het monogame huwelijk, dat zoo dikwijls wordt aangezien voor eene instelling, die de vrouw beveiligt en haar voordeel geeft, benadeelt haar, ontneemt haar ⅓ van haar geluk. Zij brengt een offer, terwijl de man er zijn voordeel, zij dit ook klein, in vindt. Eerst de kinderen, de vergrooting der groep doet het nadeel, dat de vrouw trof, verdwijnen; doch ook de man profiteert er van.

Dat is een der merkwaardigste resultaten van Durkheim's nasporingen over deze quaestie: nog tal van anderen kon hij trekken, b.v. over den weduwstaat, doch het zou ons te ver voeren op dat alles integaan; zijn boek vloeit over van

belangrijke gevolgtrekkingen en juist dit hoofdstuk is eene rustige lezing overwaard.

Naar aanleiding van deze uitkomst dringt zich een nieuwe vraag op: Kan de beveiliging die het vormen der volledige groep van het huisgezin geeft, toegeschreven worden aan den band, die zich op nieuw vormt tusschen man en vrouw, als zij vader en moeder worden, of ligt ze eenvoudig in de vergrooting der groep en den meerderen samenhang daardoor veroorzaakt?

De eerste mogelijkheid is niet geheel uittesluiten, daar een statistisch daarop gericht onderzoek niet bestaat. Doch dat een samenhang bestaat tusschen den zelfmoordtax en de grootte der gezinnen (de densiteit der familiegroep, zooals Durkheim het noemt) is wel aantetoonen, en wel in dien geest, dat de zelfmoordtax voor een gegeven populatie omgekeerd evenredig is aan de dichtheid der gezinnen; m.a.w. hoe grooter het gezin is des te beter zijn de leden beveiligd tegen den zelfmoord.

Durkheim heeft de departementen van Frankrijk in 6 groepen verdeeld naar gelang van de gemiddelde grootte der gezinnen. Als men de lijst dier groepen zóó opmaakt, dat de volgorde begint met de kleinste dichtheid der gezinnen en eindigt met de grootste en men eene tweede lijst dier zelfde groepen maakt volgens de zelfmoordtax en wel zoo gerangschikt dat de zwaarst belaste groep bovenaan komt te staan, zoo zijn die lijsten volkomen aan elkander gelijk. En een enkele blik op twee kaartjes van Frankrijk, waarop beide verhoudingen zijn aangegeven, doet de overeenkomst duidelijk uitkomen.

Naast dit feit is er nog een ander, dat op dezelfde conclusie wijst. De geboorten zijn in Frankrijk in de laatste jaren sterk afgenomen, de populatie nam weinig toe. Het aantal gezinnen bleef intusschen stijgen. Van 1856-1886 steeg het bevolkingscijfer met twee millioen en het aantal gezinnen evenzeer met twee millioen. De gezinnen werden dus kleiner en de zelfmoord nam toe. Natuurlijk is hieruit geen dwingende conclusie te trekken, omdat allerlei oorzaken daartoe medewerkten, doch het illustreert het bovenstaande.

Dit onverwachte resultaat dwingt tot nadenken. Ten duide-

lijkste blijkt, dat niet de levensnooden, de zorgen voor het dagelijksch brood de groote factoren zijn die de menschheid in den dood drijven. Niet de last van het groote gezin brengt de ouders tot wanhoop; integendeel het beveiligt hen er tegen en hoe grooter het gezin is (niettegenstaande de zorgen toenemen), des te grooter wordt de euphorie, des te meer kans is er om aan de uiterste daden van de wanhoop, aan den zelfmoord, te ontkomen. Voorwaar een uitkomst, die in onze dagen vol neo-malthusianisme en buitendeursche genietingen wel eens overdacht mag worden. Het is als het ware een statistische uitdrukking van het verschil tusschen *genot* en *levensgeluk*.

Het theoretisch gevolg dat Durkheim uit dit alles trekt, is dat ook hier evenals bij het bespreken van den invloed der religie de hoofdzaak neerkomt op de vastheid, den innigen samenhang der sociale groep, en dat die samenhang grooter wordt met de vergrooting van de groep. Elk sociaal complex heeft zijn eigen inwendige kracht, zijn eigen leven, en elk individu, dat er deel van uitmaakt, ondergaat den invloed van die kracht, ze houdt hem vast. Ook hier is het de vitaliteit der groep, de intensiteit der gezamenlijke belangen en zorgen, die het individu doet leven; het is de desagregatie, de oplossing, die hem in den dood drijft.

Is deze regel juist zoo moet hij algemeene beteekenis hebben en wij moeten zijn invloed terug kunnen vinden in de verhouding van den zelfmoordtax bij de volken en de politieke groepen. De beste weg daartoe is nategaan, hoe de tax zich verhoudt onder den invloed van politieke beroeringen. De beantwoording dezer vraag mag met zeker recht tot toetssteen van de juistheid van den regel gesteld worden.

Men zoude alweder oppervlakkig geneigd zijn te meenen, dat de opwinding en overspanning in tijden van politieke beroeringen den zelfmoord zouden bevorderen en dat dus groote en kleine politieke schokken in meerdere of mindere mate gepaard moeten gaan met verhooging van den tax.

Doch volgens den daareven opgestelden regel moet men aldus redeneeren. Alles wat de politieke groep één zelfde belang geeft, moet den onderlingen band versterken, 't zij

dat de invloed een geheel volk in ééne richting drijft, zooals de vaderlandsliefde dat doen zal bij een buitenlandschen oorlog, 't zij dat twee politieke partijen elkander vinnig bestoken.

In beide gevallen ondervindt het volk óf tot ééne groep vereenigd óf in twee groepen gescheiden een intensief gevoel van samenhang, van gemeenschappelijke belangen.

Zal dus onze regel juist zijn zoo moeten politieke stoornissen eene tax-verlaging geven.

De cijfers, die men hierover kan raadplegen, bevestigen deze deductie ten volle.

De revolutie van 1830 deed in Frankrijk plotseling den zelfmoordtax dalen van 1904 in het jaar 1829 tot 1756 in het jaar 1830. De omwenteling van 1848 gaf juist hetzelfde. In 1847 kwamen er 3647 gevallen voor, in 1848 slechts 3301. Telken keere rees de frequentie onmiddellijk weder na afloop der omwenteling.

De laatstgenoemde revolutie vond, zooals ieder bekend is, haar weerklank over het grootste deel van Europa en de politieke spanning daardoor veroorzaakt vindt men in de zelfmoordstatistiek van Pruissen, Denemarken, Beijeren en Oostenrijk ook als duidelijke tax-verlaging terug.

Zelfs kan de invloed bij belangrijke algemeene verkiezingen worden aangetoond. In Frankrijk daalde de zelfmoordtax van de maanden Augustus en September 1889 onder den invloed van de algemeene verkiezingen en het dreigend Boulangisme belangrijk beneden de correspondeerende maanden der jaren 1888 en 1889. De zeer leerzame cijfers zijn:

	1888	**1889**	**1890**
Augustus	786	694	734
September	673	597	720

Hierbij moet bedacht worden, dat, zooals wij reeds bespraken, de maand September altijd een lager tax heeft dan Augustus.

Nationale oorlogen hebben hetzelfde gevolg. Zoo was het totaal-cijfer der zelfmoorden onder den invloed van den Oostenrijksch-Italiaanschen oorlog van 1866:

in het jaar	**1865**	**1866**	**1867**
Voor Italië	678	588	657
Voor Oostenrijk	1464	1265	1407

Deze cijfers zijn niet minder merkwaardig door de snelle

herstelling van den gewonen tax, dan door de verlaging onder den invloed van den oorlog.

Hetzelfde deed zich in 1864 in Denemarken en Saksen voor. Ook op den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 is de regel volkomen van toepassing. De totaalcijfers waren toen:

in	**1869**	**1870**	**1871**	**1872**
Voor Pruissen	3186	2963	2723	2950
Voor Frankrijk	5114	4157	4490	5275

Deze dalingen kunnen niet verklaard worden door het groote verlies van menschenlevens op het slagveld, want merkwaardig genoeg profiteeren de vrouwen daarvan even goed als de mannen.

Het meest leerzame voorbeeld geven echter Frankrijk en Parijs in 1851 en 1852 gedurende den overgang van de tweede republiek in het Keizerrijk.

Die staatkundige verandering liet over het algemeen Frankrijk koel: de zelfmoordtax veranderde niet.

Maar in Parijs daalde onder den invloed der straattroebelen en der kleine politieke beroeringen de tax wel.

Uit deze feiten volgt dat de gestelde regel steck houdt bij het onderzoek naar den invloed der politieke gebeurtenissen, en dat zoodoende deze toetssteen der stelling geworden is tot materiaal harer fundeering.

Wij mogen, naar ik meen, thans wel besluiten, dat de zelfmoordtax eener sociale groep, moge zij door den band der religie, door het familieleven of door de politiek saamgebonden zijn, afhaukelijk is en wel in omgekeerde reden van de stevigheid dier banden en van de intensiteit der samenhang: met andere woorden *de zelfmoordtax is eene functie van den samenhang der sociale groepen*.

Zouden wij nu niet omgekeerd de proef op de som kunnen nemen en ons afvragen: Kennen wij ook invloeden die oplossend werken op de maatschappelijke groepen en zoo ja, kunnen wij hunne werkingen nagaan?

Zeer zeker zijn er zulke invloeden en wij hebben er reeds sommige leeren kennen.

Zoo bespraken wij reeds den invloed van het onderwijs en de wetenschap en wij zien daarin nu de bevestiging onzer meening.

Ook de verkleining der familiegroep werd reeds behandeld.

Thans blijven nog ter bespreking over, de oplossende werking van het politiek bederf, de economische beroeringen en het losser worden van den huwelijksband door de echtscheiding.

Niemand twijfelt er aan, dat politiek bederf, zooals zich dat in oude staten somtijds voordoet, de banden van het geheel verslapt, de instellingen, ja de geheele staten doet uiteenvallen. Over de inwerking daarvan op den zelfmoordtax hebben wij geen stellige, doch louter historische gegevens. Zoo wordt ons verhaald, dat de zelfmoord een alledaagsch verschijnsel was in de latere tijden van het romeinsche rijk, en Helvetius heeft ons medegedeeld dat in zijn tijd, die de groote fransche revolutie voorafging, de zelfmoord in Frankrijk schrikbarend toenam.

Meer is hierover niet te zeggen.

De statistische gegevens bevestigen de reeds lang bestaande meening dat economische perturbatiën den zelfmoordtax omhoog drijven: dit mag als een vaststaand feit worden aangenomen.

Het is van groot belang eens nategaan, wat eigenlijk in die perturbatiën de invloeden zijn, die suicidogeen werken.

Het kan niet de werkelijke misère zijn, de materieele nood, die er door ontstaat. Want in de eerste plaats houdt de stijgingslijn van den tax in deze eeuw absoluut geen rekening met de daling en rijzing in prijs van de voornaamste levensbehoeften, doch het kan ook worden aangetoond, dat perturbatiën, die een voorspoedig, rijkmakend karakter dragen even heilloos op de zelfmoord-frequentie inwerken als de werkelijk economische rampen. Twee frappante voorbeelden kan men daarvan aanhalen.

In de eerste plaats kan men wijzen op de groote economische ontwikkeling, die Italië in de jaren 1870-1890 doormaakte. Tot 1870 was de zelfmoordtax in Italië laag en weinig stijgend: sedert de geboorte van het Koninkrijk Italië nam echter de welvaart en de handelsbeweging plotseling toe en de zelfmoordtax steeg in 7 jaren ook 28 %.

Het tweede voorbeeld levert Duitschland. Terwijl de Fransch-Duitsche oorlog zooals wij zagen de zelfmoord-fequentie sterk deed dalen, zien wij na den vrede en vooral in den tijd, dat handel en industrie, al mede onder den prikkel van de enorme

oorlogsschatting, zich abnorm snel ontwikkelden, van 1875-1886, dus in slechts 10 jaren, het aantal zelfmoorden stijgen van 3278 tot 6212 of ongeveer 90 %.

Een nadere illustratie van de bewering, dat de armoede geen factor is bij het stijgen van den zelfmoord, dus niet suicidogeen werkt, vindt men in eene vergelijking van staatsgroepen naar haar rijkdom. Ierland is zeer arm en heeft weinig zelfmoorden, en in het arme Calabrië is het feit bijna onbekend. Doch daar hier ook stellig andere factoren, bv. religieuse een rol spelen, doet men beter de kaartjes, die Durkheim geeft over den zelfmoord en den rijkdom der Fransche departementen nategaan. Daaruit ziet men dat voor Frankrijk de regel geldt, dat hoe meer renteniers er in een departement zijn, des te hooger de zelfmoordentax is.

Uit dit alles blijkt, dat ook weder de economische perturbatiën niet werken door de veroorzaakte materieele ellende, doch dat de oorzaak is het verstoren van een bestaand evenwicht, het door elkander werpen van hetgeen door economische, finantieele en huiselijke banden vereenigd was: het losmaken van groepen, ziedaar de oorzaak.

Hier zij tevens opgemerkt, dat de intensiteit van het sociale verkeer, dat zooals wij reeds in den beginne zagen de zelfmoord in de hand werkt, niet beschouwd kan worden als een bindende kracht. Integendeel, de voortdurende veranderingen daardoor veroorzaakt, het rijker worden van eenigen, het dalen op den maatschappelijken ladder van anderen, zijn als zoovelen oorzaken tot losmaking van bestaande banden aantezien: de instabiliteit daardoor veroorzaakt is als een chronische perturbatie optevatten.

De studie van den invloed der echtscheiding geeft wederom naast de conclusiën, die er uit te trekken zijn, gelegenheid tot eigenaardige inzichten in het karakter van het huwelijk.

Reeds in 1882 heeft Bertillon er op gewezen, dat in bijna alle staten van Europa (Nederland maakt eene uitzondering) een overeenkomst bestaat in de menigvuldigheid van echtscheidingen en zelfmoord, in dien zin, dat de relatieve frequentie van beiden hand in hand gaat. De overeenkomst is niet absoluut, maar toch zeer duidelijk. In de groep van landen, waar gemiddeld op 1000 huwelijken 2.07 echtscheidingen

voorkomen, is de zelfmoordtax gemiddeld 46.5: in een tweede groep met 6.4 echtscheidingen vinden wij een tax van 102.6, terwijl de derde en hoogste groep gemiddeld 37.3 echtscheidingen met een zelfmoordtax van 257 heeft.

Dezelfde regel geldt voor verschillende provinciën van eenzelfden staat en evenzeer voor de Zwitsersche kantons, zoowel voor de Katholieken als voor de Protestanten, als deze beide groepen elk op zich zelf beschouwd worden.

Dan komt als tweede feit te voorschijn, dat voor de landen, waarvoor dit te berekenen is (Pruissen, Baden, Saksen, Wurttemberg) de zelfmoord der gescheiden echtgenooten, over beide sexen tezamen gerekend, zeer veel hooger is (4 maal) dan die der gehuwden en evenzeer hooger dan die van weduwen en weduwnaars tezamen.

Een wonderlijk feit als men bedenkt, hoe schijnbaar weldadig en rustig het moet zijn, ontheven te worden van een huwelijksjuk, zóó ondragelijk, dat het tot echtscheiding voert.

Men zoude kunnen meenen, dat dit feit kan worden toegeschreven aan de waarschijnlijkheid, dat in het gescheiden echtpaar minstens één slecht geéquilibreerde zal zijn, die daardoor sterk gedisponeerd is tot zelfmoord. Doch deze verklariug strijdt tegen de observatie, en voert volgens de cijfers die Durkheim aanhaalt tot de stellig onjuiste voorstelling dat in Zwitserland 15 maal meer slecht geéquilibreerden trouwen, dan in Italië.

De oorzaak zit dieper, en Durkheim heeft haar door scherpzinnige deductien aangewezen.

Vroeger zagen wij reeds, dat de beveiligingscoëfficient voor gehuwde mannen gedeeltelijk blijft bestaan in den weduwnaarstaat. Vergelijkende staten leveren het bewijs, dat dáár waar het huwelijk den man een groote of kleine beveiligingscoëfficient geeft, de coëfficient voor den weduwnaar ook groot of klein is. Met andere woorden: de beveiliging, die het huwelijk aan den man geeft, werkt na in den weduwnaarsstand.

Als nu in de landen met frequente echtscheidingen de gescheiden man die toch menige punten van overeenkomst met den weduwnaar heeft, zoo bij uitstek bloot staat aan zelfmoord, hoe is het dan daar met den beveiligingscoëfficient voor den nog gehuwden man?

De vergelijking van Italië, Frankrijk, Baden, Pruissen en

Saksen leert nu dat naarmate het getal echtscheidingen in een land grooter is, de beveiligingscoëfficient voor den gehuwden man kleiner is: daaruit volgt dat reeds in het nog niet ontbonden huwelijk de werking te vinden is van de oorzaak die den gescheiden echtgenoot in den dood drijft.

Hoogstwaarschijnlijk zit dus de oorzaak in het huwelijk zelf.

Allermerkwaardigst is nu het volgende zich daaraan sluitend feit. Men zal zich herinneren dat de beveiligingscoëfficient, die het huwelijk op zich zelf aan de vrouw geeft, minder dan 1 (0.67) is: dat zij dus door het huwelijk verliest. Hoe staat het nu met haar beveiligingscoëfficient in de landen met veel echtscheidingen? Het antwoord luidt, dat haar coëfficient daar hooger wordt, dat zij dus gedurende het huwelijksleven reeds profiteert van de mogelijkheid om het huwelijk te ontbinden.

Ook dit feit pleit lijnrecht tegen de bewering, dat de geestestoestand der gehuwden hier de oorzaak zoude zijn; dan ware volstrekt niet in te zien waarom de vrouw van betere conditie zoude zijn dan de man.

De deductiën die Durkheim hieruit maakt, geven tevens met groote waarschijnlijkheid de oorzaak aan van de gemaakte observatiën.

De bevrediging en de rust die het huwelijk aan den man schenkt, zijn zeker voor een groot deel gelegen in het gevoel dat hij zich schikt naar zekere regelen, dat zijn sexueel leven (niet louter in physieken doch hoofdzakelijk in psychischen zin) een bepaalde omgrenzing, een vasten horizont gekregen heeft. Hij heeft zich aan banden gelegd, doch geniet al de voordeelen van het beperkt zijn zijner wenschen. Door zijn gebondenheid kwam er een eind aan zijn dwalende aspiratiën.

Wordt echter door de wetgeving en de gewoonte de echtscheiding gemakkelijk, zoo verandert het huwelijk van karakter. Het verliest de onbewegelijke vastheid, het voor altijd gesloten zijn van den band en daarmede ook juist datgene wat den man zijn rust en tevens zijn beveiliging geeft. Ook hier is dus weder de regel van toepassing: hoe losser de band, die de groep verbindt, hoe hooger de kans op zelfmoord.

Met de vrouw is het anders gesteld. Voor haar bleek reeds de band van het huwelijk een nadeel te zijn. Zij heeft blijkens hare algemeene groote immuniteit tegen den zelfmoord

reeds in zich zelve de rust, die den man ontbreekt. Zij staat ook lang zooveel niet bloot aan de suicidogene oorzaken, die in het maatschappelijk verkeer gelegen zijn. Haar wordt de voor den man zegenrijke band van het huwelijk tot een moeielijk te dragen juk, ja, waar het kinderloos blijft tot een vloek: alles wat de band losser maakt verbetert haar toestand.

Dit strijdt oogenschijnlijk met alles wat wij tot nu toe observeerden; hoe kan het zijn dat terwijl wij overal de desagregatie als oorzaak van den zelfmoord vonden, de gehuwde vrouw niet alleen eene uitzondering, doch zelfs eene weerlegging van den regel vormt.

Wij stuiten hier op eene categorie van zelfmoorden, die een geheel ander aetiologisch moment moeten hebben, dan wij tot nu toe behandelden. Niet *alle* zelfmoorden toch berusten op de door ons gededuceerde oorzaken.

De soldaat die om zijn regiment te redden een waagstuk verricht, waarbij hij zeker den dood tegemoet gaat, de historisch heroïsche daden van een Regulus en Decius, de Hindoe die zich door de raderen van Juggernaut's wagen laat verpletteren, de christenmartelaars, die den dood door beulshanden provoceerden, het zijn alle zelfmoordenaars, doch de oorzaak huuner daden is moeilijk te rijmen met de bovengenoemden. Zij offeren zich op voor iets algemeens, 't zij dat het de groep individuën is waartoe zij behooren, 't zij, dat het uit een ideaal bestaat.

Durkheim noemt dit de altruïstische zelfmoord.

Daaraan sluit zich de zelfmoord aan die in het staande leger met groote regelmaat optreedt, en voornamelijk onder oudgedienden voorkomt.

Zoo is het ook met de zelfmoord-epidemiën onder de slavenbevolkingen: hier schijnt de *overdreven* subordinatie, de *dwang* suicidogeen te werken en waarschijnlijk sluit zich hierbij de verhouding der getrouwde vrouw aan.

Het zoude mij echter te ver voeren hierop uitvoerig in te gaan en dit is te minder noodig, omdat, afgezien van den zelfmoord der getrouwde vrouw, die toch ook weinig voorkomt, deze vormen van zelfmoord hoe langer hoe meer uit de beschaafde samenleving verdwijnen en reeds thans zoo zeldzaam zijn, dat ze geen invloed op den tax uitoefenen.

Voor zoover wij dus kunnen nagaan geldt de regel, dat alles wat de sociale groepen, welk karakter ze ook hebben, vaster bindt, den zelfmoord doet verminderen, terwijl alle oorzaken, die oplossend op de banden werken, den zelfmoordtax doen rijzen. De euphorie der Maatschappij hangt dus af van hare intrensieke gebondenheid en samenhang, van de maatschappelijke onvrijheid der individuën, van de subordinatie.

Als het individu zijnen neigingen kan botvieren, als het de banden verscheurt, die de samenleving hem oplegt, is het gedaan met zijn euphorie en staat hij bloot aan het gevaar van den zelfmoord. Dan kan elke *aanleiding* hem daartoe brengen: die aanleidingen zijn velerlei: zij zijn het, die men in de boeken opgegeven vindt als de *oorzaken* van den zelfmoord: het gemis aan werk, de overdreven verwachtingen van het leven, liefdesnooden en wat niet al.

Dat zijn echter niet de ware *oorzaken*. Onder de millioenen wier materieele nooden groot, wier wenschen onbevredigd zijn, komt het slechts bij hen tot zelfmoord, bij wie de diepere suicidogene oorzaken tijden en tijden lang hebben ingewerkt. De boerenzoon die na tallooze teleurstellingen te gronde gaat in de groote stad, pleegt zelfmoord *naar aanleiding* zijner misère, doch *omdat* hij losgescheurd is uit zijn ware sociale groep.[1)]

De rentenier pleegt zelfmoord *naar aanleiding* van een of andere onaangename ontmoeting, doch *omdat* hij zich uit het werkzame leven teruggetrokken heeft, zich losgemaakt heeft uit het kader der subordinatie, zich *vrij* heeft gemaakt.

In die vrijheid van den rentenier is dan ook de oorzaak te vinden dat in de rij der bedrijven *zijn* stand de hoogste zelfmoordtax aanwijst. De landbouwbevolking vertoont de minste frequentie, handel en nijverheid betwisten met de wetenschappelijke betrekkingen elkander den voorrang, doch het hoogst van alleen staat de benijde groep der renteniers. Onder hen woedt de zelfmoord schrikbarend, hun tax is in Frankrijk 720 per millioen. Zij zijn ook het minst aan de samenleving gebonden. Alle anderen gevoelen in hun werkkring zekere subordinatie, een band die hen vasthoudt; de

1) Het verwaarloozen dezer diepere motieven geeft aan artikels over den zelfruoord, zooals o.a. het opstel van Louis Proal in de *Revuc des deux Mondes* 1 Mei 1898: Les suicides par misère à Paris, eene hinderlijke oppervlakkigheid en de onmacht om tot eenige afdoende conclusie te komen.

rentenier heeft die band vrijwillig verbroken. En die vrijheid, die losheid, geeft aan de *individuën* abnorme zenuwtoestanden, de bekende prikkelbaarheid: ze vormt den laxen jongeling, de lustelooze jonge vrouw; aan de *collectiviteit* geeft ze het gemis van euphorie, de doodelijke gift van den zelfmoord.

Een laatste vraag rijst nu nog. Het is deze: Kan uit het medegedeelde de voortdurende en algemeene stijging van den zelfmoord in deze eeuw verklaard worden.

Met zekerheid: neen. Doch mijn voornemen was ook niet den zelfmoord als dieplood der maatschappelijke kwalen voortestellen: slechts als peilschaal voor de oppervlakkige stijgingen en dalingen zoude hij dienst doen.

Toch kan een poging gedaan worden om eene hypothese hier over te stellen.

Het is dunkt mij, na al het vorige duidelijk, dat de neiging tot zelfmoord (niet der individuën doch der maatschappij) samenhangt met het oplossen van maatschappelijke groepen, met iets wat men dislocatie mag noemen. De ziel van den Moloch van den zelfmoord is onrust, onzekerheid, onvastheid in de maatschappelijke groepeering. Dat louter individueele ontevredenheid en wanhoop in 't spel is, zal wel geen mijner lezers thans meer aannemen.

Welke onrustwekkende en onvastheidgevende oorzaken kennen wij in onze maatschappij, die niet alleen overal werken doch ook voortdurend zóó toenemen aan intensiteit, dat daaruit de algemeene voortdurende rijzing van den zelfmoordtax kan toegeschreven worden.

Mij dunkt er zijn er legio, die allen in één groep kunnen saamgevat worden. Het is de in deze eeuw met duizelingwekkende snelheid zich ontwikkelende intellectueele en materieele vooruitgang, door ontdekkingen van allerlei aard opgewekt. Al die ontdekkingen, zeer weinige uitgezonderd, hebben er toe bijgedragen het sociaal verkeer tot eene ongekende intensiteit optevoeren, de chronische perturbatie waarover wij spraken te verergeren.

In korten tijd zijn alle vroeger bestaande groepen gewijzigd, veranderd, gedeeltelijk opgelost om andere te vormen, en die instabiliteit, die nog altijd toenemende is, kan m.i. voldoende

rekenschap geven van het rijzen van den zelfmoordtax.

Op twee nauw in elkander grijpende wijzen brengt zij dat tot stand. Ten eerste doordat de economische toestanden te snel veranderen. Het snelle opvoeren van sommige arbeidsloonen is voor den arbeidersstand even goed een economische crisis als de groote vlucht der industrie dat voor Duitschland was in 1875-1886.

Met hare materieele verbetering werd er in de arbeidersgroepen beroering gebracht; de euphorie nam af, de zelfmoord toe.

Oude centra van industrie verdwenen en nieuwe verrezen: het steeds meer versnelde verkeer veranderde geheele karaktertrekken der samenleving: de handenarbeid verdwijnt en niemand zal tegenspreken, dat op die wijze enorme stoornis gebracht is in de sociale groepeering. Dat is de oorzaak van de toeneming van den zelfmoord. Niet de ellende maar de te snelle materieele en intellectueele vooruitgang, waaraan het maatschappelijk mechanisme zich niet spoedig genoeg kan adapteeren, is de bron van onrust, die de euphorie doet afnemen, den zelfmoord-tax doet rijzen.

De tweede wijze waarop die enorm sterke ontwikkeling den zelfmoord in de hand werkt, is eigenlijk secundair aan de eerste. Door de voortdurende verschuiving der sociale groepeering wordt de geest van het individu gedesoriënteerd. Niet alleen de middelen, die ter zijner dispositie komen, vermeerderen, maar zijne aspiratiën groeien in nog grooter mate. Hij voelt zich als verdwaald in een samenleving, die hem geen vaste perken meer stelt.

Deze oorzaken, en misschien nog meerdere die ons onbekend zijn, vormen tezamen *l'agent suicidogène*, zooals Durkheim het noemt. Zij doen den zelfmoord als collectief verschijnsel ontstaan, hare voortdurende vermeerdering doet in onze eeuw den zelfmoordtax ook voortdurend stijgen.

En zoo kan men met het oog op de samenleving de aloude verzuchting slaken: het moeten sterke beenen zijn, die de weelde zullen dragen!

De hoop, dat de menschheid eindelijk *gelukkig* zal worden op den weg van ontwikkeling dien wij thans volgen, is stellig nog een verre droom, zoo ze geen fata morgana is. Op den tocht naar dat beloofde land zijn wij thans nog dwalend in

de woestijn: worden wij thans voortgejaagd op het pad, dat leidt tot vergrooting van materieele en intellectueele welvaart, maar ook tot vermeerdering van onrust, tot vermindering van collectief geluk.

Ik wil echter in deze uitspraak geen veroordeeling gelegd zien van onze maatschappelijke ontwikkeling. Het is even onzinnig de onafwendbare ontwikkeling der maatschappij goedof aftekeuren, als zich te verontwaardigen over den loop der jaargetijden. Maar wel mag er op gewezen worden, dat men niet alleen door studiën over moraal en ethica tot de conclusie komt, dat materieele welvaart en geluk voor het individu twee geheel van elkander gescheiden voorstellingen zijn, maar dat ook de nuchtere statistiek voor de maatschappij, voor de collectiviteit tot hetzelfde resultaat voert.

DR. SIEGENBEEK VAN HEUKELOM.

Godsdienstonderwijs.

De befaamde, rabbinale encycliek van dr. Dünner heeft eens weder de aandacht gevestigd op het verband tusschen openbaar- en godsdienstonderwijs. Daarbij was, gelijk in de gansche er op gevolgde polemiek, alleen sprake van de lagere school. De verdedigers der aangevallen instelling zeiden te willen handhaven de volksschool en bedoelden het lager onderwijs. Dr. Dünner en de zijnen hadden eveneens daarop het oog.

In de volgende bladzijden wordt het begrip ruimer genomen en uitgebreid ook tot middelbaar en gymnasiaal onderwijs. Het gaat toch inderdaad niet om de vraag, of de neutraliteit op de lagere school met voorbedachten rade zou worden geschonden. Het is betwijfeld, en met reden. Bespotting, beschimping van godsdienstige of staatkundige denkbeelden - gesteld, dat kinderen onder de twaalf jaar die al hebben kunnen - door onderwijzers is zeker eene uitzondering. Regel is veeleer, dat de neutraliteit angstig wordt gehandhaafd en alles, wat naar linker of rechter zijde ergernis zou kunnen geven, als een zeer gevoelig, prikkelbaar kruidje-roer-me-niet zorgvuldig wordt vermeden.

Veel dieper ingrijpend is de vraag, of niet ons gansche onderwijs schadelijk is aan de godsdienstige opvoeding? En bestaat dat gevaar, dan schuilt het niet alleen, zelfs niet voornamelijk, bij het lager, het dreigt veel meer en ernstiger nog bij het middelbaar en hooger onderwijs. Wanneer ik over godsdienstonderwijs schrijven ga als over een noodwendig tegenwicht tegenover de eenzijdige inrichting van het openbare, dan denk ik zeer bepaald ook aan gymnasia, bur-

gerscholen en dergelijke. En dan is niet dit het kwaad, dat eene enkele maal een onderwijzer, leeraar of docent de neutraliteit schendt, maar dit, dat het openbaar onderwijs de godsdienstige vorming schade doet. Vooreerst, omdat het overmatig de krachten van den leerling in beslag neemt. Dan ook, omdat het tegenover den godsdienst in 't algemeen onwelwillend, voor 't minst passief staat. Deze schadelijke invloed deert maar weinig de kinderen der lagere school, die reeds zeer vroeg onder andere invloeden komen, maar zeer bepaald hen, die tot den volwassen leeftijd toe onderwijs ontvangen.

Door den heer Wagenaar, opperrabbijn van Gelderland, is te dezen opzichte juist gezegd: ‘De verdeeling thans van den tijd van den dag over algemeen en godsdienstonderwijs moet eenen langzamen, moreelen dood van het laatste ten gevolge hebben.... Het godsdienstonderwijs wordt nu tot een gering aantal ondergeschikte uren beperkt, terwijl het daar staat met een schrikbarende overmaat van plichten en een bedroevend minimum van aanspraken. Deze toestand leidt tot de opgroeiing van een geslacht, dat reeds in de vroege jeugd leert het godsdienstig element des levens te beschouwen als het stiefkind, dat zich naar alles heeft te schikken.’ Dit te voorkomen acht hij eene levensvraag voor het Jodendom.

Niet alleen voor het Jodendom, maar voor allen, die hunne kinderen willen zien opgroeien tot godsdienstige menschen. Voor hen is de tegenwoordige toestand oorzaak van wezenlijke bekommering. Zij zijn niet bang voor de spotternij van eenen enkelen onderwijzer, leeraar of docent, want zij weten, dat die zoo doen slechts eene kleine minderheid vormen. En ik herinner hier slechts aan mijn polemiek met het Schoolblad, om meteen te kunnen getuigen, dat zijne uitlatingen ook in de schoolwereld zeer euvel zijn opgenomen. Maar zij zijn bezorgd over de houding van het openbaar tegenover het godsdienstonderwijs. Over den geest, waarvan het doortrokken is. Waarom zou dat niet openlijk worden uitgesproken? Waarom zou men om de hoofdzaak heenpraten, door een enkel geval te noemen, waarin het vierhoekig kleed, dat, van ‘schouwdraden’ voorzien, door Israëlieten onder hunne bovenkleederen dient gedragen te worden, door een onder-

wijzer als bespottelijk voorwerp zou verwijderd zijn. Dit is eene onbeduidende kleinigheid vergeleken bij de groote vraag, waarvoor wij nu staan. Het aantal ouders, dat in het verwijderen van dit vierhoekig kleed heiligschennis ziet, is gering bij de menigte van hen, die het openbaar onderwijs gaan wantrouwen, omdat het wel het verstand ontwikkelt, maar het godsdienstig gemoedsleven verwaarloost. Het veld ligt braak. Er wordt geploegd noch gezaaid. Die zijne jongens of meisjes toevertrouwt aan gymnasium of hoogere burgerschool, mag wel vertrouwen, dat hunne hersenen zullen worden gevuld, maar kan evenzeer verzekerd zijn, dat het onderwijs geen elementen bezit, dat er geen toon in zal klinken, waardoor de godsdienstige aanleg zal worden ontwikkeld, zoodat hij, indien geen andere factoren ingrijpen, aan atrofie sterven zal. Niemand ziet de uitzonderingen over 't hoofd. Maar de algemeene toestand is die van eene passieve negatie. En het is niet alleen *le ridicule qui tue*. Iedereen weet ook wat doodzwijgen is. Onze kinderen verkeeren, gedurende de jaren van hun lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs in eene wereld, waarin de godsdienst wordt doodgezwegen.

Gegeven de onmogelijkheid om de factoren te wijzigen, die de bestaande toestand schiepen, zou men nog vrede met haar kunnen hebben, indien er een tegenwicht bestond. Indien er genoegzaam gelegenheid geboden werd om het tekort aantevullen. Indien het gewone onderwijs eenige uren kon of wilde afstaan aan het godsdienstonderwijs. Doch dit is niet zoo. De heer Armand Sassen heeft in het Handelsblad een pleidooi gehouden voor de openbare school, maar daarin gezegd, dat indien zij de godsdienstige opleiding tegenhield, hij haar zijne liefde zou ontzeggen. Een woord, waarvoor hem dank mag worden gebracht. Maar wat hij onderstelt is een feit. De inrichting van het openbaar onderwijs houdt het godsdienstonderwijs tegen. Het neemt zoo overmatig alle uren in beslag, dat voor de catechisatie slechts het uitschot overblijft. In de laatste maanden is er eene poging gedaan, om van de regeering eene betere regeling te verkrijgen, waarbij niet anders werd gevraagd dan dat op alle roosters morgen- of middaguren zouden worden uitgetrokken voor het godsdienstonderwijs en dat autoriteiten zouden worden

aangeschreven, om deze gunstige regeling te helpen bevorderen. De poging is door Rotterdammer, Vaderland, Handelsblad, Sociaal Weekblad e.a. met sympathie begroet. De bezwaren van praktischen aard, er tegen aangevoerd, zijn gemakkelijk weg te ruimen.

Doch er is iets anders. Zal eene beweging als deze slagen, dan moet blijken, dat de verbetering door velen wordt gewenscht. Dat velen het overwegend belang er van inzien. Uit allerlei kringen zouden stemmen moeten opgaan als eene dringende uitnoodiging aan de regeering. Hier is een belang, dat niets te maken heeft met de politiek, ook niet met eene kerkelijke richting. Hier is slechts noodig, dat men kenne de beteekenis van het godsdienstonderwijs en zijn karakter naar de eischen van dezen tijd. Voor die het niet kennen, zijn de volgende bladzijden geschreven.

Het doel der catechisatie is tweeledig. Zij wil kennis aanbrengen van de godsdienstige verschijnselen en zij wil het godsdienstig gemoedsleven ontwikkelen. Voor een deel is het te doen om zuivere, onbevooroordeelde kennis, zonder eenig bijoogmerk en onder geenerlei invloed, met het wezen dier kennis in strijd. Dat kennis van het godsdienstig leven, in zijne geschiedenis en ontwikkeling, kan leiden tot liefde voor den godsdienst zelven spreekt van zelf en is zeer gewenscht. Vele leerlingen zullen gaan bewonderen het echte beeld, waarvan zij tot nog toe slechts de karikatuur kenden. Maar wat dit onderwijs aanbrengt, is even onvervalschte kennis als bij elk ander vak. Zij schroomt niet het licht. Zij schuilt niet angstig weg voor wat welke wetenschap ook aan den dag brengt. Alle menschelijk weten is aan dezelfde wetten onderworpen, en de catechisatie kan niets leeren, wat zou moeten vreezen voor een ander deel van onze kennis. Zij maakt er juist dankbaar gebruik van en vergadert van overal wat dienen kan, om hare onderwerpen duidelijk en belangrijk te maken. Doch tevens begeert zij het gemoedsleven te ontwikkelen, den zedelijken wil te sterken en het godsdienstig gevoel te verlijnen. De stof, welke zij heeft te behandelen, stelt haar daartoe bij uitnemendheid in staat. En zij laat geene gelegenheid voorbijgaan om, terwijl zij de kennis vermeerdert, tevens den lust aan te blazen voor gerechtigheid

en barmhartigheid, de schoonheid en natuurlijkheid te toonen van geestdrift, van idealisme en van eene vroomheid, die van geene kerk of richting het bizonder eigendom is.

In overeenstemming met dit doel is de stof, die wordt behandeld. Haar omvang is in den laatsten tijd zeer toegenomen en naar een vast plan, systematisch, geordend. Alleen moest bij de samenstelling van het programma rekening worden gehouden met de verschillende leeftijden en de veruiteenloopende ontwikkeling der leerlingen. Andere eischen worden den catecheet gesteld door twaalfjarige kinderen en door volwassenen. Andere door eene klasse gymnasiasten in hun 6de jaar, door eene klasse arbeiders uit eene groote stad, door boereknechts ten platten lande. Voor dienstmeisjes zijn de eischen anders dan voor de leerlingen der vijfde klasse eener meisjesburgerschool. Ik kan mij eene zeer achterlijke klasse denken, bij wie ik al zeer blijde zal zijn, als ik iets van de schoonheid doe zien van Jezus' gelijkenissen en haren invloed doe kennen op ons eigen leven. Maar ik kan mij evenzeer een uur denken van studenten, groote gymnasiasten, meisjes met b.v. eene akte M.O., met wie ik òf een Evangelie lees in 't oorspronkelijke; of eenen vóórchristelijken godsdienst behandel als een der vele vormen, waarin zich ‘de’ godsdienst vertoont; of het Israëlietische profetisme doorga in zijne ontwikkeling, of spreek over middeleeuwsche mystiek; of over de beteekenis van Lessing, Schleiermacher voor onze godsdienstige denkbeelden. Ook een analfabeet moet in de onderwijsstof vinden wat hij noodig heeft. Evenzeer heeft de zeer ontwikkelde recht te eischen, dat zijn geest en zijn hart beide er door worden gevoed. Zoo dient dan het programma zeer elastiek te wezen. Voor elke klasse dient het telkens met zorg te worden vastgesteld. Bij alles is de eisch: het verschijnsel, dat wij godsdienst noemen, te doen kennen naar zijne geschiedenis, zijnen inhoud en zijne beteekenis voor nu.

Naar zijne grootste uitbreiding, maar dikwijls en in verschillenden graad ingekrompen, is het programma aldus: vooreerst de godsdienst, zooals hij zich vertoont bij de hedendaagsche natuurvolken en bij de vóorchristelijke natiën, in zijne laagste vormen beheerscht door het animisme, opklimmende door de lagere natuurgodsdiensten (Mexico. Finnen) en de hoogste (Babylon. Egypte. Griekenland) tot de ethische godsdiensten (Jodendom. Brahmanisme. Perzië. Islâm).

Dan Israël. Niet omdat deze godsdienst, in zijn ontstaan en ontwikkeling, door andere wetten zou worden beheerscht, maar omdat hij een geheel eenigen invloed geoefend en eene geheel bizondere hoogte bereikt heeft. Bij dit gedeelte worden afzonderlijk behandeld: de Oudtestamentische verhalen; ontstaan en inhoud der Oudtestamentische boeken; de ontwikkeling der godsdienstige en zedelijke denkbeelden onder Israël, van de oudste tijden tot aan Jezus. Als afzonderlijke onderwerpen kunnen worden uitgelicht en afgerond b.v. het profetisme, de ontwikkeling van het Godsbegrip, de godsdienst der psalmisten, het Jodendom van Ezra tot Jezus. Het groote gewicht, op dit deel der stof gelegd, wordt gerechtvaardigd door de omstandigheid, dat bij geen volk der oudheid godsdienst zulk eene hoogte en schoonheid heeft ontwikkeld en dat uit Israël het Christendom is voortgekomen. Israël, een onzer ‘geestelijke voorouders.’ Zooals Grieksche kunst het klassieke voorbeeld blijft aller kunst, zoo blijft Israël's religie aller religie onschendbaar exempel. Niet in zijne wettelijke, talmudische vormen, maar in wat profeten en psalmisten hebben getuigd en gezongen.

Nu volgt het leven en de prediking van Jezus en de oorsprong van den christelijken godsdienst. En wederom de Nieuwtestamentische verhalen; kennis der Nieuwtestamentische boeken; inhoud van Jezus' prediking. Aan deze onderwerpen gaat gewoonlijk vooraf een schets van het Joodsche land in Jezus' dagen, terwijl er op volgt het ontstaan der christelijke kerk en de werkzaamheid van Paulus.

Vierde deel der stof is de geschiedenis van het Christendom, dikwijls beperkt tot een algemeen overzicht, of soms uitvoeriger stilstaande bij de afzonderlijke tijdperken, of als eene beeldengalerij van beroemde mannen en vrouwen, of als afzonderlijke behandeling van perikopen, zooals het monnikenwezen, de bekeering van West- en Noordeuropa tot het christendom, het ontstaan der pauselijke macht, het calvinisme, de ‘Aufklärung.’ De geschiedenis van het christendom in ons eigen land wordt afzonderlijk behandeld.

Eindelijk wordt het vijfde deel gevormd door wat gewoonlijk nog heet geloofs- en zedeleer, maar beter wordt genoemd christendom naar de behoeften van onzen tijd. Hiertoe behooren: Godsvoorstellingen. Wezen en inhoud van het geloof

in God. Hoop der onsterfelijkheid. Gebed. Zedelijk leven. Zonde, geweten, berouw. Christendom en zijne verhouding tot staat, maatschappij, kerk en huisgezin.

Dit is de stof voor het godsdienstonderwijs naar haren wijdsten omvang. Naar haren engstgetrokken kring is zij beperkt tot bijbelsche geschiedenis, iets uit de geschiedenis van het Christendom en van onze hedendaagsche godsdienstige en zedelijke denkbeelden. Tusschen beide polen ligt eene gansche breedte van verschillen in uitgebreidheid, onder invloed van ouderdom en ontwikkeling der leerlingen. Nimmer mag de catechisatiekamer worden tot eene collegezaal; maar kennis ontvangen is voor allen noodig, en de wereld vindt geen baat bij dusgenaamde christenen, die niet kunnen zeggen, waarom zij 't zijn en die hunne denkbeelden, ook tegen den zwaksten aanval, niet zouden kunnen verdedigen. Een arme stakkert, die nauwelijks zijne Tien Geboden en zijn Onze Vader leeren kan en van verdere stappen op den weg der kennis althans moet afzien, kan een ootmoedig en rechtvaardig christen zijn; maar ter andere zijde moet het godsdienstonderwijs tenminste even hoog staan als elk ander, met gelijke rechten, maar dan ook met dezelfde plichten.

Gehouden op dit hooge peil zal godsdienstonderwijs van beteekenis blijven. Ja, van overwegend belang. Het geeft wat nergens anders gegeven wordt en toch niet dan tot groote schade wordt gemist. Ik wil met het minste beginnen en het is reeds van gewicht. Bijbelkennis, kennis van godsdienstige verschijnselen in het algemeen, is voorwaarde om van kunst, welke ook, te kunnen genieten. De letterkunde van alle volken en van alle tijden, schilderstukken uit allerlei scholen, zoowel kathedralen als verluchte handschriften, middeleeuwsche en protestantsche kerkliederen, oratoria en passionen - hoe zal iemand doordringen tot de beteekenis, de schoonheid, het genot van dat alles, zonder kennis van de bijbelsche, de godsdienstige wereld? Niemand kan Dante lezen zonder den bijbel, kan Palestrina hooren zonder te weten van middeleeuwsche mystieke vroomheid, of de Mattheus-passion zonder de Evangeliegeschiedenis te kennen. Met wat domverbaasde oogen kunnen sommige menschen in hun tekstboekje kijken, terwijl zelfs het verband der handeling hun ontsnapt. Hoe kunnen zij wandelen langs eene tentoonstelling van oude

of nieuwe meesters en blijven stilstaan voor stukken, waarvan zij niets begrijpen, omdat zij van het onderwerp niets meer weten dan de katalogus aangeeft. En dàt was wel tragikomisch, dezen zomer, die meneer, die op de Rembrandttentoonstelling stond voor de ‘David spelend voor Saul’, sinds door dr. Bredius aangekocht, maar die in zijnen katalogus oplas: ‘Ahasverus en Esther’, aldus in gemoede den harpspelenden herdersknaap makende tot de schoone, joodsche koningin. De gansche kunst, oude en nieuwe kultuur staan zóozeer onder invloed van godsdienstige gedachten; letteren en muziek en beeldende kunst werken zóo herhaaldelijk met bijbelsch materiaal; taal is zóo vol van bijbelsche uitdrukkingen; dat, die nimmer godsdienstonderwijs ontvingen en dus in dit alles onkundig zijn, (want waar zouden ze 't anders hebben geleerd?) zich buiten het meeste kunstgenot plaatsen.

In 't algemeen staat deze onkunde mal en onbeschaafd. Er zijn er wel, die zonder een spier te vertrekken en zonder een spoor van verlegenheid hunne flaters begaan. Maar als een jongen op de catechisatie de weken vóor Paschen wittebroodsweken noemt, is dit lang niet zoo erg als eene jonge dame, die blijkt nimmer te hebben gehoord van de gelijkenis van den Verloren Zoon, of mevrouw, die zoo lief-naïef vraagt, waarom toch eigenlijk een Jobsbode altijd slechte tijding moet brengen, of mijnheer, die van een lijder aan godsdienstwaanzin verhaalt en dat hij had gehoord, dat de man alle tweehonderd psalmen kon opzeggen. Dat zijn *enormiteiten*, die spreken voor een heel boekdeel. En al kan iemand vertellen wie Andromache of Isolde was, maar nooit van Ruth of van Rispa heeft gehoord; al schermt hij, naar de mode van dezen tijd, met Boeddha, maar verwart Jeremia met ‘Jona in den walvisch’, dan is er in zijne kennis niet alleen een groot gat, maar zijne beschaving is er ook eene van de tweede plank. En het is wel opmerkelijk en aangenaam, dat men dit tegenwoordig weer zeggen mag. Hier kan alleen het godsdienstonderwijs helpen. Want de huisgezinnen, waarin dit onderwijs gegeven wordt, zijn zeldzaam. En de school doet het in 't geheel niet.

Wat de school, lager, middelbaar en gymnasiaal, al evenmin doet, niet doen kan, is geschiedenis onderwijzen. Toen die ongelukkige Haagsche onderwijzer, over wien de Residentie-

bode dezer dagen al de fiolen van haren toorn uitstortte, verteld had, dat Luther in zijn klooster leelijke dingen zag, was dat schending van neutraliteit. De arme! Maar als dàt al niet mag, hoe kan dan ook maar éene geschiedenisles tot haar recht komen? En hoe zal de historie in haar geheel worden verslapt tot een levenlooze, uitgemergelde schim! In het ‘Leven van Allard Pierson’ heeft Naber ergens terechtgezegd, dat het eigenlijke, het eerste en laatste in geschiedenis nooit tot zijn recht komt, als het godsdienstig element wordt verzwegen. Natuurlijk, want in alle geschiedenis is godsdienst, in zijn kracht of ook in zijne ontaarding, ‘het’ element. Hoe zult gij gymnasiasten Griekenland leeren kennen, als gij niet van Griekenlands godsdienst kunt spreken, dan als van eene verzameling schuine en zotte fabeltjes? Handel, indien gij kunt, van den Islâm, van de kruistochten, van de reusachtige, geestelijke omwenteling der 16^{e} eeuw, van onzen prins Willem I, van Cromwell, van Gladstone, als gij niet durft spreken van de godsdienstige krachten, die in deze gebeurtenissen, in deze mannen hebben gewerkt. Durven? Ja, of kunnen! Hoeveel leeraren en docenten kunnen het nog? Met wat gezicht zal de Hollandsche leeraar Marnix' Bijenkorf behandelen! Hoe zullen hij en de jongens elkander aankijken, als zij de ‘Lucifer’ lezen of reien uit de ‘Gijsbrecht’ behandelen? Hoevelen kunnen zich inleven in, medevoelen met Mohammeds godsdienstige fantasie en er nog wat anders van maken, dan dat ‘hij aan toevallen leed’? Hoevelen durven èn kunnen laten zien Luthers zieleangst om zijne zaligheid, en dat de Hervorming vooral zaak was van het gemoed? Hoevelen zijn nog bij machte Cromwell's puriteinsche denkbeelden èn zelven te waardeeren èn te laten waardeeren? Durven, kunnen zij onzen opstand tegen Spanje stellen in dat eenig-ware licht, dat hij ontbrandde om des geloofs wille en als een verzet tegen gewetensdwang? Willem III tegenover Lodewijk XIV, Thomas à Kempis en Erasmus, de Jezuïeten, Voltaire, Maurits en Oldenbarneveld, er is niets waarbij niet blijkt, dat als het godsdienstig element (uit tegenzin of uit onvermogen) wordt doodgezwegen, het hart, het leven uit de dingen uitgesneden is. Alsof de ‘Maria Stuart’ werd opgevoerd zonder de vrouwerollen! Alsof werd gesproken van het licht

buiten de zon om! Wat baat die ontzielde stof? Waartoe is het dienstig deze bloedelooze schimmen te laten omwaren in plaats van de krachtige, gezonde lichamen? Een Hector achter Achilles' strijdkar. Hercules aan 't spinrokken. Simson onder Delila's verraderlijke hand. En ik denk, dat veel docenten dat ook wel zullen gevoeld hebben, dat zij 't onderwerp niet geven zooals zij 't moesten geven, dat zij 't verdunden, bedorven en aan hunne leerlingen onthielden, waarop zij recht hadden, al waren die zich dat niet bewust natuurlijk. Met dat al waren het steenen voor brood. In elk geval is het dus van beteekenis, als het godsdienstonderwijs (niet de geschiedenis vervalscht tot kerkelijke doeleinden, want het is eerlijk en onbevooroordeeld, maar) der geschiedenis weder aandraagt dat éene element, zonder hetwelk zij onverklaarbaar en dood is.

Er is nog dit. Geen onderwijs brengt zóo doorgaand jonge menschen in aanraking met het verhevene. Alle aandragen van kennis is schoon, maar niet alle onderwijsstof roept het edelste in menschen wakker. Het behoeft ook niet. Grammatika, wiskunde zijn in zich zelf noodig en goed. De anatomie kan bewondering wekken voor het kunstig samenstel van het menschelijk lichaam; de les in kosmografie kan aan leerlingen den indruk geven van het grootsche, het majestueuse in het heelal. Over 't algemeen bedoelt ons openbaar onderwijs slechts het aandragen van noodige kennis en ook, ten deele, het doen kennen van de wetenschappelijke methode van studie en onderzoek.

De onderwerpen, waarmede het godsdienstonderwijs te doen heeft, zijn van ander karakter. Ook om vermeerdering van kennis is het hier te doen, maar tegelijk toch om het wekken van bewondering voor de hoogste en edelste aandoeningen. De onderwijsstof brengt dat van zelf mede. Wat zooveel geslachten al der menschen heeft gedragen en bezield; wat zooveel geestdrift en heldenmoed, zooveel gerechtigheid en barmhartigheid heeft gewekt; wat zwakken omtoovert tot helden en stamelaars tot profeten; wat van onze menschenmaatschappij nog iets meer heeft gemaakt dan eene kudde dieren of eene bende boosdoeners, dat ontrolt zich bij het godsdienstonderwijs voor der leerlingen oog. En het moet wel omhoog heffen te zien op Jeremia, op Jezus, op Franciscus van Assisi, op Luther.

Is er één stof zóo frisch, zóo opwekkend, zóo afwisselend ook en belangrijk? Is er één vak van onderwijs, dat zoo onbevreesd te kust en te keur kan gaan in onderwerpen, die zich zoo aanbevelen aan hoofd en hart beide? Al wat er edel en liefelijk sluimert in het gemoed van jonge menschen, dat moet wel worden, voor 't minst, gewekt door kennismaking met Oudisraël's wetten van barmhartigheid, door het hooren van de liederen zijner psalmisten, door het leeren zien van de schoonheid der gelijkenissen. En indien het een catecheet mocht gelukken - het mislukt dikwijls - zijne leerlingen zich te doen buigen in bewondering voor b.v. ‘Jezus op Golgotha’, dan heeft hij, naar mijne meening, hun eene groote weldaad bewezen. Maar ook buiten den bijbel en zijn groot schouwtooneel om. Hoe voedt het geest en gemoed de ontwikkeling van den godsdienst na te leeren speuren, van de laagste natuurvolken met hunnen geesten- en fetisdienst, tot aan de innig- of majestueus-godsdienstige hymnen van den Rgveda of het diep ontzag voor goddelijke verhevenheid, dat Phidias zijnen Zeus Olympios beitelen deed. Is niet de schildering van den strijd tusschen het jonge christendom en de machtige Romeinsche wereld eene doorgaande prediking van geloofsmoed en geloofsextaze? Kan de geschiedenis worden verhaald van het lijden en den eindelijken triomf der Waldenzen, zonder dat vanzelf de gedachte wordt gewekt aan de heerlijkheid van zulk een nobel, geduldig, veerkrachtig martelaarschap voor een heilig beginsel? Nergens komen leerlingen zóo dicht nabij aan wat het beste was in menschen. Geen onderwijs beschikt over zulk een rijk materiaal, om te doen zien het liefelijke en teedere, en wat eene majesteit er kan zijn in lijden en welk eene blijdschap in zelfverloochening. Van *la bête humaine* hooren en zien onze half-volwassen zonen en dochters genoeg. Het godsdienstonderwijs zou reeds van beteekenis zijn, indien het niet meer deed dan voor hen uitspreken, dat ook het goddelijke komt ‘over zijn tronie zwieren.’

Ik spreek geen kwaad van ons openbaar onderwijs, reeds niet uit dankbare herinnering. Onze gymnasiale jaren waren misschien onze gelukkigste en het Leidsch gymnasium, in een oud, voormalig klooster toen nog, een zware poortdeur met koperen klopper, kamers met niets dan de banken

en verblindend witte muren - het was in 't bizonder een ‘gezegend en gezellig oord’, waar wij vooral Latijn en Grieksch leerden, zooals dat op een gymnasium behoort. Geen kwaadspreken. Maar noch lager, noch middelbaar of hooger onderwijs laat zich in - kàn zich inlaten, als men wil - met wat er in het gemoed van jonge menschen omgaat. Zij leven niet voor niets in dezen tijd en zij hebben ook hunne twijfelingen, verzuchtingen, moedeloosheden. Indien ergens, dan zal bij het godsdienstonderwijs hun de weg worden gewezen *to come out*. Want het tracht, als de stof dat meêbrengt, en in 't laatste jaar ook opzettelijk, tegenover het slappe scepticisme, het hopelooze, het vermoeiende, te stellen de frischheid van een godsdienstig geloof, dat in volkomen harmonie is met de wetenschap, maar eene zekerheid geeft, die zelfs wetenschap niet geven kan. Tegenover ontzenuwend gedroom stelt het kloeke daad en bezig leven. Tegenover de gaarne aangehoorde, brutale prediking, dat wat genot geeft ook goed is, tracht het mooi en natuurlijk te doen vinden het eenvoudig doen van plicht trots alles en vóór alles. En als eene felle oorlogsverklaring aan de welvoldaanheid der zelfzuchtigen, waarmede ook de leerlingen van ons openbaar onderwijs kunnen worden besmet, hooren zij hier van rechtvaardigheid en erbarming, niet als van een ver ideaal, maar als van een nadrukkelijken eisch voor dezen dag zelven.

In de jaren van den halfvolwassen leeftijd, waarin ook het godsdienstig gevoel zich vertoont, zwak nog, beschroomd, onzeker, uitziende of iemand het zal tegemoet komen om het aan te kweeken, te doen bloeien en vruchtdragen, spreekt de catechisatie van God, niet in formulieren en begrippen, niet van Hem in eene duffe familiariteit van overgeleverde woorden, niet van Hem, tot wiens orakel niemand werd gewijd, alsof ooit menschen gezeten hadden in Zijnen raad. Maar eerbiedig, beschroomd en tegelijk met eene groote blijdschap spreekt zij van God, als van het één en eeuwig einddoel van alle denkende bespiegeling, zonder wien althans geen ding verklaarbaar is, als van den Heilige, die tot heiligheid roept, als van den Vader, tot wien ook nog de onrustige kinderen van dezen tijd gaan mogen om vertroosting en vrede. Terwijl zij aldus de hersenen zuivert van misverstand, van begripsverwarring, verklaart een aantal termen

en woorden, waarmede ook overigens beschaafde en ontwikkelde menschen zoo droevig in het nauw kunnen zitten, tracht zij het gemoed te doen verlangen naar Die van oudsher der vromen hoogst verlangen is geweest.

Veel menschen teren bij hunne voorstelling van wat godsdienstonderwijs is op ik weet niet welke vage herinneringen of op dwaze sprookjes, in overeenstemming met de figuur van den catecheet, die volgens Marcellus Emants een chocolade-slurpende, in vuile kamerjapon gekleede, halfslapende fabeltjesverteller is. Aldus niets wetende van de werkelijkheid, onthouden zij hunnen kinderen, wat hun op geenerlei wijze ooit kan worden vergoed.

Doch zij, die dit wel zien, gevoelen de inrichting van het godsdienstonderwijs, als eene bespotting. Zulk een taak en zulke middelen! Zulke plichten en zulke aanspraken! De heer Wagenaar heeft het wèl juist en scherp gezegd. Eene parodie is het, dat het meest onmisbaar onderwijs worstelen moet, gebonden is aan belemmeringen, moeielijkheden, die nergens anders zouden worden geduld. Eene droevige en ergerlijke parodie, dat wat zou kunnen oefenen den krachtigsten invloed op het geestelijk leven van een volk, afhangt van de willekeur van allerlei autoriteiten, van de genade van het lot der kleine omstandigheidjes, dat het moet concurreeren onder de ongunstigste voorwaarden met elk ander onderwijs, dat het wordt bemoeielijkt op duizenderlei manier en moet bedelen om erkenning.

De inrichting van het godsdienstonderwijs ìs erbarmelijk. Aan de opleiding der catecheten hapert het niet. Zij is tegenover de hooge eischen voldoende. Het ligt aan hen of zij een vruchtbaar gebruik van haar willen maken. Maar daarna, als zij zullen gaan onderwijzen, voelen zij vooreerst den druk van de vrijheid, die men hun laat. De splitsing van klassen, de verdeeling der stof, de methode, of hij nalatig dan ijverig is, of hij 't beste van zijne lessen maakt dan er de haud meê licht - er kraait geen haan naar. Het schijnt eene particuliere liefhebberij. Niemand woont ooit zijne lessen bij, niemand houdt toezicht op zijne wijze van doen en plichtsvervulling, er is nimmer eene openbare les, er is geene commissie van toezicht, gevormd uit ouders en andere gemeenteleden. De catecheet is vrij. En dit schijnt een lust, maar het

is een last. Het is een bewijs van geringe belangstelling. En voor de menschen maakt het de catechisatie tot eene verborgenheid.

Het allerdwaast zijn de uren. In dit opzicht vooral is de inrichting achterlijk, uit den tijd toen godsdienstonderwijs was, dat Zondags voor den kansel de catechismus werd opgedreund. Er is geen enkel vak, dat zich zou willen behelpen met één uur, en welk een uur! Voor fabrieksarbeiders, handwerkslieden, dienstmeisjes het laatste van een zwaren dag, 's avonds om 8, om 9 uur. Van 's morgens af hebben zij getimmerd, gemetseld, letters gezet, sigaren gedraaid, aan het getouw gestaan, slooten gediept, genaaid, gestreken, geschrobd, gekookt. Zij komen vermoeid, afgewonden van den zwaren dag - de warmte en het gaslicht doen de rest. Wie zal zich verbazen, zoo zij, als de tien maagden, sluimerig worden? En wie het hun euvel duiden?

Voor de leerlingen van eenige instelling van onderwijs is de toestand even ongunstig. De Woensdagmiddag heet vrij, maar is inderdaad ingenomen door muziek, teekenen, gymnastiek, wat niet al. Wie neemt het bovendien jongens en meisjes kwalijk, dat zij dan gaarne eens niet leeren? Ja, wie zal dat niet in de hand werken? Zoodat de lofzangen op dien befaamden middag wel eindelijk eens verstommen mochten. Ook hier een avonduur als eenige uitweg. En daar zitten dan onze gymnasiasten, burgerscholieren, normaalschoolleerlingen, kadets en adelborsten, wie gij wilt, wanneer althans geen privaatlessen, geen proefwerkschrik hen thuis houden. Het is 6 uur, opdat hun avond zoo min mogelijk gebroken zij. Zij hebben zoo juist gegeten en het is de welaangename tijd der verpoozing en der spijsvertering. Achter hen ligt de lange schooldag, vóór hen het huiswerk. Daar zitten zij ‘en er is niemand, die hen verschrikt.’ Neen zij zijn kalm genoeg. Maar het is eene noodlottige kalmte. Het is de stilte der verdooving. Niet aan hunnen goeden wil ligt het. Maar aan het jammerlijk uur. En slechts door voortdurend hunne belangstelling te wekken kan men het onderwijs nog vrucht laten dragen.

Eén uur (d.i. 45 uur per jaar of 9 schooldagen!) is reeds veel te weinig, in aanmerking genomen het overwegend belang van dit onderwijs en de uitgebreidheid

der stof. Sommige schoolvakken vragen per week 7 of 8 uur. Zal iemand in ernst kunnen beweren, dat zij ook zeven- of achtmaal zooveel waarde hebben voor de vorming van den leerling? Van alle kanten gaan klachten op, dat het gemoedsleven schade lijdt, dat de hersenen worden overladen, dat Jong-Holland zoo akelig verstandig wordt, dat er zoo weinig geestdrift, idealisme is, dat zij zoo vroeg wijs worden en zoo weinig piëteit hebben. Klachten, luide en veel. En het onderwijs, dat tegen dit euvel althans eenige wapenen kan aanvoeren, dat althans diep doordrongen is van den ernst der kwaal en haar wil trachten te genezen, geeft men te weinig om te leven, te veel om te sterven. Neen erger: men geeft het niets, maar laat het zijn uren zoeken onder den afval. Menigmaal, wanneer ik in donker avonduur, bij storm en ontij, naar de catechisatie-kamer ging voelde ik dat als eene bittere ergernis, dat dit onderwijs, zoo hoog toch van karakter, van zulk een overwegend belang voor jonge menschen, gedwongen werd als een dief het licht te schuwen, als een werk der duisternis heimelijk moest worden gepleegd, als Lazarus nog blijde met de uren-brokjes, die van de tafel van den rijken onderwijsman vallen.

Deze ergernis spreekt uit de beschuldigingen, tegen het openbaar onderwijs ingebracht. Tegen neutraliteitsschending kan worden gewaakt. En de meerderheid van ons volk houdt gelukkig nog de openbare volksschool voor den besten vorm van lager onderwijs. Doch den diepen grond van de polemiek zie ik in de bekommering over de achterafzetting van dat andere onderwijs, dat het opgroeiend geslacht het minste missen kan. De weerzin klimt tegen een onrecht, waardoor als van hooger hand bestendigd en bekrachtigd wordt de waan, dat het hoogstnoodige zich met het minste wel behelpen kan.

Niet de ‘kerk in de school’ begeeren wij. Het onderwijs blijve vrij. Ook niet gaat ons verlangen uit naar de vaak voortreffelijke lokalen der lagere, middelbare en hoogere scholen. Wij willen desnoods ons blijven tevreden stellen met een klein kamertje in een kerktoren, bereikbaar langs een steilen ladder, door een luik, waar 's winters de petroleumlamp als een rood stipje hangt in den rook. Desnoods. Ofschoon er ook veel goede lokalen zijn, gelijk schrijver dezes dankbaar erkent. Wij willen ons troosten, over onze onvol-

doende hulpmiddelen. Wij vragen van den Staat geenerlei bevoordeeling. Hij blijve tegenover het godsdienstonderwijs der onderscheidene gezindten neutraal Doch, dat er een einde kome aan de wanhopige worsteling om beter uren. Laat het worden zooals het in Utrecht is op jongensen meisjesburgerschool. Frissche uren op den rooster uitgetrokken. En eene duidelijke, besliste aanschrijving aan de schoolautoriteiten, dat zij bij de regeling der lesuren voor gymnasiaal, middelbaar, herhalings-, handwerkonderwijs rekening zullen houden met het godsdienstonderwijs. Totdat de dag komt, dat ook patroons, werkbazen, meesteressen een uur op den dag zullen vrijgeven voor hun arbeiders en dienstmeisjes.

Wie zal deze eischen te veel noemen? Hier is nog geen overvragen. Indien maar de openbare meening er zich vóór verklaart. Dat komt eerst langzamerhand, en wij hebben wel geleerd geduld te oefenen. Doch niet te lang worde gewacht met de maatregelen, om het evenwicht te herstellen tusschen de verstands- en de gemoedsontwikkeling. Men behoeft noch eene Cassandra noch een Johannes de Dooper te zijn, om te zeggen, dat wij reeds bezig zijn er de booze vruchten van te oogsten en dat wij er nog meerdere zullen oogsten. Laat Jong-Holland kennis vergaderen hoe meer hoe liever. Maar verhinder hen niet opzettelijk, stelselmatig, te vergaderen wat in hun later leven blijken zal nog de kennis te boven te gaan, sterker wapen, juister maatstaf, hechter steun en grooter blijdschap is.

L. KNAPPERT.

De zaak Hogerhuis.

Er gaat sinds eenigen tijd eene beweging door het land, die het gemoed van velen pijnlijk verontrust. In de tweede helft van het jaar 1896 werden door de Arrondissements-Rechtbank en het Gerechtshof te Leeuwarden drie broeders, Wiebren, Marten en Keimpe Hogerhuis schuldig verklaard aan poging tot diefstal met geweldpleging onder verzwarende omstandigheden, de beide eerste tevens aan poging tot doodslag vergezeld van een straf baar feit en gepleegd met het oogmerk om de uitvoering van dat feit voor te bereiden of gemakkelijk te maken en veroordeeld tot eene gevangenisstraf van 12 jaren, 11 jaren en 6 jaren. Deze straf wordt door de veroordeelden thans in de bijzondere strafgevangenis te Leeuwarden ondergaan. Al spoedig na hunne veroordeeling gingen er stemmen op, die twijfel opperden aan de schuld der gebroeders; andere personen werden met name als de daders aangewezen en in volksvergaderingen en in geschriften werd op de invrijheidsstelling der veroordeelden aangedrongen. In onze volksvertegenwoordiging werd de zaak der veroordeelden met groote warmte bepleit door mr. Troelstra en een op zijn advies ingediende aanklacht wegens meineed tegen den hoofdgetuige in het gevoerde proces leidde tot een nieuw gerechtelijk onderzoek. De Officier van Justitie te Leeuwarden bleef bij zijne opvatting omtrent de schuld der veroordeelden en weigerde aan de ingediende klacht door het vragen van rechtsingang gevolg te geven. Opnieuw kwam de zaak in de Tweede Kamer ter sprake: de uitvoerig gemotiveerde beschikking van den Officier van Justitie lokte van verschillende zijden levendige kritiek uit. Ik zelf vond aanleiding in

verband met die beschikking mijne opvatting omtrent de zaak uiteen te zetten en in een artikel opgenomen in het *Paleis van Justitie* van 1898 n°. 54 ontwikkelde ik de gronden, die aan de juistheid van de uitgesproken veroordeeling mochten doen twijfelen, doch sprak tevens als mijne overtuiging uit dat het bewijs van de onschuld der veroordeelden niet was geleverd. Er bestaat voor mij geene aanleiding om terug te komen op hetgeen ik toen schreef; mijne meening bleef onveranderd; mijne overtuiging van destijds werd niet gewijzigd. Trouwens sinds den zomer van dit jaar is geenerlei nieuw licht in de zaak ontstoken. Te minder bestaat er behoefte om hetgeen vóor en tégen de schuld der gebroeders Hogerhuis kan worden aangevoerd opnieuw aan eene kritische bespreking te onderwerpen omdat de groote waarschijnlijkheid geboren is dat eerlang de hoogste rechter in Nederland zal worden geroepen zijn oordeel daaromtrent te geven. Het bij de Staten-Generaal aanhangige ontwerp van wet tot uitbreiding van de gevallen, waarin revisie van een strafproces zal zijn toegelaten, opent de mogelijkheid om ook het Leeuwardensche arrest aan eene herziening te onderwerpen, wanneer de Hooge Raad daartoe na hernieuwd onderzoek voldoende gronden aanwezig acht. Weldra zal dus de rechter geroepen worden tot het vellen van een nieuw oordeel met volkomen kennis van zaken; in dat vooruitzicht schijnt het geraden de debatten te staken en persoonlijke opvattingen terug te houden, individueele kritiek te doen zwijgen. Vat ik dus thans *op uitnoodiging van de Redactie van dit Tijdschrift* de pen op om een overzicht te geven van de zaak Hogerhuis, ik doe dat allerminst met de bedoeling om opnieuw van mijne eigen opinie rekenschap te gaan geven en positie te gaan nemen in de quaestie. Wat ik zeggen wilde, heb ik gezegd; ik heb daaraan niets toe te voegen of daarvan iets af te nemen. Maar de Redactie van de Gids stelde er prijs op dat de Gidslezers door een onpartijdig overzicht van de zaak op de hoogte zouden worden gesteld van hare beteekenis en die bedoeling waardeer ik, omdat zij getuigenis aflegt van belangstelling in het lot van drie mannen tot langdurende gevangenisstraffen veroordeeld en wier onschuld door velen met groote levendigheid en met groote overtuiging is bepleit; omdat zij bewijst den ernst van het besef welke groote, niet

slechts individueele maar algemeene belangen op het spel staan bij het doen ondergaan van straf aan mogelijk onschuldigen. Onverschilligheid in zoodanig geval is ernstiger vergrijp dan te groote geestdrift, die het onderscheidingsvermogen doet verliezen tusschen wat waar is en wat voor waar wordt gehouden. Het geheele beschaafde Nederland heeft met eene onstuimigheid, het volkskarakter anders weinig eigen, hen gehuldigd, die in een naburig land voor de belangen van een in hun oog onschuldige zijn ten strijde getrokken; van datzelfde Nederland mag dus belangstelling gevraagd worden voor eene beweging binnen eigen grenzen en evenzeer in het belang van mogelijk onschuldigen op touw gezet. Ik verlies door dit te zeggen het groote verschil niet uit het oog dat beide zaken scheidt en waarop door mij zelf elders werd gewezen maar toch bij beide gaat het voor de groote massa om de vraag van schuld of onschuld, niet om die van al dan niet in acht genomen rechtsvormen. Daarom vraagt de Gidsredactie terecht de aandacht harer lezers voor het proces Hogerhuis en wat daarmede verbonden is; daarom gaf ik gehoor aan hare uitnoodiging om in dit Tijdschrift een schets te geven van dit proces en van de beweging daarover ontstaan. Het is mij daarbij, ik herhaal het, niet te doen om een requisitoir te geven of om een pleidooi te leveren, maar slechts om het uitbrengen van een, naar ik hoop, onpartijdig rapport, van een rapport niet meer subjectief dan clke menschelijke arbeid uit den aard moet zijn.

Onder de gemeente Britsum, een weinig ten noorden van Leeuwarden, woonde in den winter van 1895 op eene kleine, tamelijk eenzaam gelegen boerderij in een zeer eenvoudig ingericht huisje de landbouwer Gaitze Haitsma, destijds 53 jaar oud. Met hem woonde ter waarneming van zijn huishouding de twee en twintigjarige Iemkje Jansma. Wiebren Hogerhuis was een vriend des huizes en overnachtte herhaaldelijk ten huize van Haitsma, wiens bed hij dan deelde. Zijn verhouding tot de huishoudster was meer dan vriendschappepelijk; naar hare, in het veroordeelend arrest opgenomen verklaring leefde zij met hem als man en vrouw. Zelfs schijnt er sprake te zijn geweest van een huwelijk tusschen beide. Ook den nacht van 4 op 5 December bracht hij

in de woning van Haitsma door. Den 5den kwam daar ook de dertigjarige Sieds Jansma, broeder van de huishoudster, ten einde eens naar den gezondheidstoestand van zijne zuster te informeeren. Veel bijzonders viel er dien dag niet voor; vermelding verdient alleen dat naar de verklaring van Haitsma en broer en zuster Jansma, Hogerhuis verlof vroeg om een geweer, dat aan Sieds toebehoorde en dat sinds eenige dagen in een hoek der kamer stond, te mogen gebruiken teneinde er vogels meê te schieten. Hogerhuis bracht dat geweer niet weer op zijn plaats terug en toen Sieds het daar 's avonds niet zag staan zocht hij het op en vond het in het varkenshok. Geen der drie getuigen had Wiebren met het geweer hooren schieten. Haitsma verzocht Wiebren om ook de nacht van 5 op 6 December bij hen te blijven doorbrengen maar Wiebren weigerde dit en ging naar huis. Toen hij heenging was het naar de getuigen nog niet bepaald dat Sieds inplaats van Wiebren den nacht zou blijven logeeren. Wiebren zou zelfs met Sieds een konijnenhok, dat Sieds moest meenemen, naar beneden hebben gehaald en in den gang hebben neergezet. Wiebren betwist de juistheid van deze verklaring en beweert dat toen hij wegging, reeds bepaald was dat Sieds wel zou blijven, zoodat dan ook het konijnenhok weer naar boven zou zijn gebracht. Hiertegenover verklaren de getuigen dat dit eerst den volgenden morgen zou zijn geschied en ter bevestiging dier verklaring wordt er op gewezen dat op dit hok sporen van bloed zouden zijn gevonden, afkomstig van de worsteling van den vorigen avond. Wat daarvan zei, Sieds is gebleven zoodat er den avond van 5 December drie personen in de woning van Haitsma aanwezig waren. Te ongeveer negen uur gingen zij ter ruste; de huishoudster in de eene bedstede, Sieds en Haitsma in de andere, de eerste achter, de laatste voor. Ruim elf uur werden zij in hunne rust gestoord door het rinkelen van glasscherven en zagen zij - namelijk Sieds en Haitsma - een in het wit gekleeden en vermomden man door het verst van de deur verwijderde venster naar binnen springen. De indringer was gehuld in een wit hemd met korte mouwen, met een witten doek over het hoofd waarin twee gaten ter hoogte der oogen en daarop iets donkers, terwijl de doek om den hals was vastgebonden.

Haitsma sprong uit het bed en vroeg ‘wat moet dat hier?’ waarop hij ten antwoord kreeg ‘het is mij voor den bliksem om je geld te doen.’ Bij het uitspreken dezer weinig geruststellende mededeeling greep de indringer Haitsma bij de keel en kneep hem die met zooveel geweld dicht dat hem het bloed uit den mond sprong. Toen kwam Sieds hem te hulp en dezen gelukte het Haitsma van zijn aanvaller te bevrijden. Inmiddels was ook een tweede, niet gemaskerde persoon in de woning binnengetreden, die een tweetal schoten op Sieds loste; het eene ketste, het andere trof hem in den nek. Sieds en die tweede persoon raakten toen met elkander aan het worstelen. In den tusschentijd was ook Iemkje op het tooneel van den strijd verschenen. Op haar aansporing tot Sieds ‘schiet ze door het lijf’ werd zij door den eersten indringer beetgepakt, waarop Haitsma haar te hulp kwam. Zij vluchtte de gang in om bij de buren hulp te gaan zoeken doch toen zij het bovengedeelte van de voordeur opende, zag zij een derden persoon staan, die nu beproefde naar binnen te dringen. Met behulp van Haitsma gelukte het haar de deur weer te sluiten en zij keerden naar de strijdplaats terug. Wat daar inmiddels door den eersten indringer was verricht, is niet opgehelderd geworden want toen zij terugkwamen, was deze verdwenen maar was Sieds nog met den tweeden bezig, dien hij ten slotte meester werd en door het raam naar buiten wierp. Toen werd opnieuw een schot gelost door den in het wit vermomden persoon, dat Sieds trof in de binnenzijde van zijn rechterbeen. De drie mannen verwijderden zich daarop in de richting van Beetgum. Sieds beproefde nog hen met een schot uit zijn geweer te treffen maar het lukte niet hen te raken. Sieds zelf was niet onbelangrijk verwond. Hij werd althans den volgenden dag in het Diaconessenhuis te Leeuwarden opgenomen en daar gedurende veertig dagen verpleegd.

Wie waren de daders van dezen brutalen, gelukkig mislukten aanslag op het vermogen van Haitsma, die na een eenige dagen vroeger gepleegde inbraak de voorzorg had genomen zijn geld inplaats van in zijn kabinet in een portefeuille in zijn bedstede te bewaren? De drie getuigen van de inbraak verklaarden aan de justitie de daders niet te hebben herkend, weshalve deze verplicht was langs anderen

weg haar onderzoek aan te vangen. Uitgaande van de onderstelling dat de diefstal door bekenden moest zijn ondernomen vatte zij, naar het schijnt, al spoedig vermoeden op tegen den vriend des huizes, Wiebren Hogerhuis. Deze was reeds den dag na de inbraak in de woning van Haitsma teruggekeerd, en bracht ook daarna verscheidene nachten als vroeger in de woning door. Of dit geschiedde op verzoek van Haitsma of dat Hogerhuis daartoe het denkbeeld had geopperd schijnt niet volkomen vast te staan; zeker is het dat Haitsma ook na de inbraak er geenerlei bezwaar in zag zijn woning en zijn bed met Wiebren te deelen. Zooals gezegd, werd deze door de justitie verdacht en na den negenden December ten huize van Haitsma te zijn verhoord werd hij den volgenden dag gearresteerd en naar Leeuwarden overgebracht. Reeds de elfde zag hem weer in vrijheid; er waren geen voldoende gronden om hem in arrest te houden. Onmiddellijk na zijne invrijheidstelling op zijn terugkeer naar huis, kwam hij ook weer in de woning van Haitsma en werd daar, naar de verklaring van een getuige voor de rechtbank gehoord, zeer vriendelijk ontvangen. Toch had de arrestatie eene verkoeling gebracht, ook in de uiterlijke verhouding der beide vrienden. Inmiddels zette de Commissaris van Politie te Leeuwarden zijn onderzoek voort, en wel meer in het bijzonder door het verhooren van de bij de inbraak tegenwoordige personen. Het eerst lukte het hem Iemkje tot eene verklaring te bewegen omtrent de personen der inbrekers. Toen volgde haar broeder en eindelijk kwam ook Haitsma op zijne vroegere verklaring dat hij de inbrekers niet kende terug en alle drie wezen nu de drie broeders Hogerhuis als de schuldigen aan.

Steunend op die verklaringen legde de Justitie de hand op de drie beklaagden en eene instructie werd tegen hen geopend. De inhechtenisneming geschiedde op 31 December 1895; de behandeling van de zaak voor de Rechtbank had plaats op 3 Juni van het volgende jaar. Er verliepen dus nog vijf maanden tusschen de aanhouding en de terechtstelling; waaraan die besteed werden kan ik niet ophelderen want het licht, dat bij de openbare terechtzitting ontstoken werd, wijst niet naar langdurige en ingewikkelde onderzoekingen heen. Wanneer de verklaringen der hoofdgetuigen bij den aanvang der

instructie waren, zooals zij op de terechtzitting werden afgelegd, kon de eenige vraag slechts zijn of die verklaringen al dan niet betrouwbaar waren. Andere verklaringen van beteekenis waren niet te verwachten en zijn dan ook niet verkregen.

Den derden Juni van het jaar 1896 werden de beklaagden terechtgesteld voor de Arrondissements Rechtbank te Leeuwarden, beticht van de feiten, zooals ik die in den aanvang van dit artikel mededeelde. De hoofdgetuigen van de beschuldiging waren natuurlijk de drie personen, die bij de inbraak tegenwoordig waren geweest; tegenover hun getuigenis stelden de drie beklaagden eene besliste, steeds volgehouden ontkentenis. Bij den aanvang van het verhoor van Haitsma richtte de voorzitter eene vermanende toespraak tot den getuige ongeveer van dezen inhoud: ‘Getuige, ge begrijpt dat van hetgeen ge ons vertellen zult, heel veel afhangt voor de drie mannen die daar zitten. Ge zijt bij het voorloopig onderzoek niet steeds bij dezelfde verklaring gebleven. Gij hebt nu den eed gedaan dat ge zult zeggen de waarheid en niets dan de waarheid. Bedenk dus goed wat gij zeggen zult. Wat in het voorloopig onderzoek gezegd is dat geldt niet meer, alleen geldt wat gij nu zult verklaren.’ Men heeft - zie het artikel van den heer van der Goes, in het Tweemaandelijksch Tijdschrift September 1898 bl. 111 - aan deze woorden eene beteekenis gegeven, die zij niet hebben en niet kunnen hebben en daarin gezocht eene uitnoodiging aan Haitsma om niet te denken aan zijne vroegere opgaven maar alleen aan zijne latere, de eenige die men hier kon gebruiken. Ik acht mij verplicht tegen eene dergelijke opvatting van deze presidiale woorden ernstig te protesteeren. Ik ben allerminst een bewonderaar van de wijze, waarop vele presidenten der strafkamers de debatten leiden maar ik meen dat de grief, hier tegen den Leeuwarder president gericht, van allen grond ontbloot is. Zijne vermaning tot den getuige dat hij hier onder den afgelegden eed goed te bedenken had, wat hij zou zeggen en dat hier alleen gold wat hij ter zitting zou verklaren, was volkomen op hare plaats en ik zou het van harte toejuichen wanneer onze presidenten algemeen vast zouden houden aan den regel, dat ter openbare terechtzitting niet meer geldt het tijdens het onderzoek verklaarde maar alleen hetgeen voor den rechter zelf wordt getuigd.

Doch ik keer tot de getuigen terug, wier verklaringen omtrent de toedracht der feiten de geschiedenis verhalen, zooals ik die boven weergaf. Omtrent de herkenning der inbrekers verklaren zij het volgende. Haitsma verzekert op drieërlei wijze den hoofddader Wiebren te hebben herkend. Allereerst reeds aan zijn wijze van naar binnen springen; naar Haitsma's voorstelling zou Wiebren met een zwaai naar binnen zijn gesprongen en zou dit een eigenaardige wijze van springen zijn, hem in het bijzonder eigen. In de tweede plaats had hij hem herkend aan zijn stem bij het uitspreken van de woorden. ‘Het is mij voor den bliksem om je geld te doen.’ In de derde plaats was een reden voor herkenning de beweging, waarmede Wiebren een brandende lantaarn en een theeblad van de tafel wierp. Den anderen in huis zich bevindenden inbreker heeft Haitsma *in huis* niet herkend, wel toen de drie personen zich verwijderden. Zoowel door het gebroken venster als toen hij even later buiten kwam zag hij de drie mannen op den weg en door het heldere maanlicht daartoe in staat gesteld herkende hij toen in hen - zij liepen natuurlijk met den rug naar hem toegekeerd zoodat hij hun gezicht niet kon zien - de drie broeders, Wiebren, Marten en Keimpe Hoogerhuis.

Niet zoover strekte zich de herkenning door Iemkje uit. Zij heeft haren minnaar Wiebren herkend aan zijn stem, toen hij de bovenvermelde woorden sprak en toen hij zich later omdraaide herkende zij ook zijne oogen. Na hare aansporing om de indringers neer te schieten kreeg zij van Wiebren slagen en schoppen en schijnt hij haar zelf op den grond te hebben geworpen. Eenige woorden schijnen toen niet te zijn gewisseld. Iemkje liet zich deze afstraffing van de zijde van haren aanstaanden meester zonder uiting te geven aan hare verbazing of verontwaardiging welgevallen. Den tweeden persoon, Marten, heeft zij niet herkend; wel den derden, die toen zij de deur uitwilde, door die deur naar binnen wilde. In dezen herkende zij bij het heldere maanlicht den derden broeder, Keimpe.

Sieds herkende naar zijn verklaring den eersten indringer aan zijn wijze van springen want hij had Wiebren wel met denzelfden sprong in de bedstede zien springen. Ook de stem van den inbreker leidde hem tot Wiebren's herkenning. Hij

herkende evenzeer den tweeden beklaagden Marten en wel op het oogenblik toen hij hem beet greep. Hij maakte toen eene omhoog trekkende beweging met zijne schouders en toen Sieds hem naar buiten smeet stelde hij de in deze omstandigheden ietwat naief klinkende vraag ‘wat mot dat?’ Aan zijn stem bij het uitspreken dezer vraag herkends Sieds zijn tegenstander opnieuw. Diens gelaat schijnt hij niet te hebben gezien hoewel het ongemaskerd was. Toen hij na het vertrek der drie mannen buiten kwam zag hij hen op den weg; hij herkende toen Wiebren, die in het wit gekleed in het midden liep en Marten; Keimpe niet met zekerheid. Wel was de derde persoon van dezelfde grootte en postuur als Keimpe.

Het ligt voor de hand dat aan de drie getuigen de vraag niet bespaard bleef waarom zij aanvankelijk én tegenover de justitie én tegenover anderen verklaard hadden de namen der inbrekers niet te kennen, terwijl zij thans verzekerden hen onmiddellijk te hebben herkend. De reden, die zij daarvoor aangaven, was de vrees voor de gebroeders Hogerhuis. Zij waren bang dat, als zij hen aan de politie verraadden, de Hogerhuizen wraak op hen zouden oefenen. Maar bovendien dachten zij dat het wel zonder hen zou uitkomen, want er was een lantaarntje door de inbrekers achtergelaten; dat lantaarntje zou ook aan de justitie wel het licht brengen en dan waren zij niet de uitbrengers geweest. Van daar dat Haitsma bij zichzelf het plan vaststelde de namen niet te noemen en dat Sieds en zijne zuster tezamen tot dezelfde conclusie kwamen. De onderstelling is gemaakt dat Iemkje dit besluit zou hebben genomen om haar vrijer te behouden; was dit inderdaad haar motief, dan schijnt hare vrees niet heel sterk geweest te zijn of althans haar moraliteitsgevoel niet bijster ontwikkeld. Het besluit tot geheimhouding was dus van allen zijden genomen; van daar dat alle drie aan de politie zeiden niets te weten; van daar dat zij tegenover het publiek de onnoozelen speelden; van daar dat Haitsma, consequent in zijn rol, ook tegenover Wiebren deed als of hij niets vermoedde en den man, die hem had willen bestelen en misschien wurgen, van een pistool voorzien in zijn bed noodde of althans daarin toeliet. Men zal moeten erkennen: Haitsma had den moed van zijne vrees.

Maar de aan zichzelf opgelegde plicht tot geheimhouding was aan Haitsma en zijne huishoudster toch te machtig om dien geheel te blijven vervullen. Reeds op den 7^{den} December zou Haitsma zijne wetenschap hebben verraden aan den schilder Riepstra, bij hem gekomen om het gebroken vensterraam weer in orde te brengen. Riepstra die, naar moet worden aangenomen, onderstelde dat Haitsma er meer van wist, vroeg hem of hij rechtuit wilde spreken. Haitsma en Iemkje keken elkander aan, - het blijkt niet of ook zij, na met elkander hunne wetenschap te hebben uitgewisseld, overeengekomen waren hetgeen zij wisten geheim te houden - en waarschijnlijk las Haitsma in de oogen zijner huishoudster eene stilzwijgende toestemming om het geheim op te heffen. Althans Haitsma noemde de namen van Wiebren, Marten en Keimpe Hogerhuis maar verzocht tevens aan Riepstra om stilzwijgendheid, een verzoek waaraan deze met groote nauwgezetheid heeft voldaan. Eene tweede verklaring legde Haitsma af aan zekeren Kalma op den dag waarop Wiebren na zijne eerste arrestatie werd in vrijheid gesteld. Hij verzekerde toen dezen dadelijk bij het binnenspringen te hebben herkend en voegde er later aan toe dat de drie Hogerhuizen de daders waren. Ook Iemkje had in strijd met hare afspraak aan een derden medegedeeld dat zij Wiebren en Keimpe had herkend. Eindelijk liet zich Haitsma tegenover den brigadier der marechaussée Schuringa, die hem toen hij Wiebren de deur zag in- en uitloopen vroeg ‘daar gaat hij, wat denk je er van’? de uitdrukking ontvallen ‘houd dat draadje maar vast’. Men ziet het, de officieuse houding van Haitsma en Iemkje was niet in overeenstemming met hun eigen krijgsplan.

Ik sprak zoo straks een woord over de lantaarn, waarvan de drie hoofdgetuigen het licht voor de justitie verwacht hadden. Die verwachting kwam niet uit want het gelukte der justitie niet met zekerheid de herkomst van deze lantaarn vast te stellen. Wel verklaarde Jansma, de vader van Sieds en Iemkje, dat hij, toen Wiebren eens op een avond voor zijne woning was gekomen, meende dat Wiebren in het bezit van een dievenlantaarn was, - Wiebren ontkent het geheele voorval, - wel verzekerde eene andere getuige dat zij eens een zoodanig dievenlantaarntje in Wiebren's bezit zou heb-

ben gezien en zou Keimpe eens een paar jaren geleden hebben gezegd dat Wiebren zoo'n lantaarntje in eigendom had, maar ieder voelt dat deze vage en weinig besliste verklaringen de identiteit van de gevonden lantaarn niet konden vaststellen. Meer dan een flauw vermoeden vermochten zij niet te vestigen.

De beklaagden beriepen zich tegenover de beschuldiging op een alibi. Zij beweerden den nacht van 5 op 6 December t'huis te zijn geweest en wilden ter bevestiging dier verklaring hunne moeder en zuster als getuigen doen hooren. Wegens hare bloedverwantschap met de beklaagden konden deze slechts met gezamenlijke toestemming van Officier en beklaagden onder eede worden gehoord. De Officier verzette zich echter daartegen en toen de verdediger van Keimpe, mr. v. Leeuwen, aandrong om hen dan buiten eede te hooren verklaarde de rechtbank dat er voor haar geen termen bestonden moeder en zuster zonder eedsaflegging tot het geven van inlichtingen toe te staan. Reeds in mijn artikel in het Paleis van Justitie heb ik gemeend op de onjuistheid van deze beslissing de aandacht te mogen vestigen; het gold hier een belangrijk middel van verdediging, waaromtrent de rechtbank zichzelf mogelijk licht niet mocht onthouden. Getuigen buiten eede te hooren ten nadeele van beklaagden kan een bezwaar zijn, omdat de rechter dan spoedig gevaar loopt verklaringen, die tot het wettig bewijs niet mogen medewerken, toch op zijn overtuiging van invloed te doen zijn. Doch voor omstandigheden, die strekken ter ontzenuwing van de beschuldiging is de rechter in het vestigen zijner overtuiging vrij en niet aan eenig wettig bewijs gebonden; daarbij mag den beklaagde geen middel van verdediging, dat de wet toelaat worden onthouden; aan den rechter de taak om de waarde van dat middel naar zijne overtuiging vast te stellen. Thans was aan de beklaagden alle gelegenheid ontnomen, hun beroep op een alibi nader aannemelijk te maken; alleen ten behoeve van Marten, kon de verklaring in aanmerking komen van een arbeider uit Beetgum, Geert Hoitinga, dezelfde die betrokken werd in de straks te bespreken vervolging wegens beleediging - dat Marten den vijfden December tot kwart voor elf in den avond met hem op de muddenjacht was en toen nog wilde doorjagen, terwijl de getuige het wegens het slechte weer voldoende vond.

Aldus het bewijsmateriaal, waarover rechtbank en hof te beschikken hadden bij de vestiging van hun oordeel. Het wettig bewijs was aanwezig: daaromtrent was twijfel onmogelijk en is ook twijfel nooit geopperd. Alles kwam hier aan op de overtuiging van den rechter, op de vraag naar de betrouwbaarheid der drie hoofdgetuigen in het proces. De rechtbank verklaarde bij haar vonnis van 17 Juni 1896 de overtuiging van de schuld der drie beklaagden te hebben verkregen en het hof legde in zijn arrest van 5 Augustus 1896 (opgenomen in het Paleis van Justitie van 1896 No. 95), *na de drie hoofdgetuigen opnieuw te hebben gehoord*, eene gelijke beslissing neer. In het arrest wordt ook melding gemaakt van het aan de zijde der beklaagden gevoerde betoog dat de drie hoofdgetuigen onbetrouwbaar zouden zijn o.a. omdat zij eerst andere verklaringen aan de politie hadden gedaan. Dit bezwaar wordt weerlegd door de overweging, ‘dat het Hof ondanks deze omstandigheid geloof hecht aan hetgeen de getuigen onder eede met groote beslistheid hebben volgehouden, en in het geloof aan de juistheid hunner getuigenis wordt versterkt door hunne verklaring dat zij bevreesd waren voor beklaagden en hoopten dat de zaak door het lantaarntje zou uitkomen en door de omstandigheid dat de getuigen, toen zij kort na het voorgevallene voor de politie de waarheid verzwegen, reeds aan anderen, blijkens dezer verklaringen ter terechtzitting der Rechtbank, in vertrouwen te kennen gaven dat zij meer wisten dan door hen werd medegedeeld en dat de beklaagden de schuldigen waren.’

Tegen het arrest van het Hof werd cassatie aangeteekend doch het beroep werd niet toegelicht en dus zonder eigenlijke behandeling den 28sten September verworpen bij een arrest, dat waarschijlijk uit niet meer zal hebben bestaan dan uit deze overweging: ‘dat geen gronden voor het beroep zijn aangegeven en ook geene zijn gevonden, waarom het arrest ambtshalve zou behooren te worden vernietigd.’ Het schijnt niet overbodig hierop de aandacht te vestigen en te doen uitkomen dat van eene eigenlijke behandeling in cassatie geen sprake is geweest. Voor mijne niet-rechtsgeleerde lezers voeg ik er de herinnering bij dat het cassatieproces niet brengt een nieuw onderzoek omtrent de feiten, eene nieuwe

beslissing omtrent de schuld, maar alleen eene beslissing over de vraag of de rechterlijke uitspraak is gewezen in overeenstemming met de wet en met inachtneming van de bij de wet gestelde voorschriften omtrent procesgang en bewijsvoering. Het arrest van den Hoogen Raad is dus voor de schuldvraag geheel zonder beteekenis en mag bij de bespreking dezer zaak gerust terzijde worden gelaten.

De rechtstrijd was alzoo ten nadeele van de beklaagden volstreden; zij waren onherroepelijk schuldig bevonden en veroordeeld. Maar zeer spoedig zou de strijd buiten de rechtszaal worden heropend en de algemeene belangstelling voor de veroordeelden worden ingeroepen. Zooals ik straks reeds opmerkte, de identiteit van de lantaarn, op de plaats van het misdrijf gevonden, was niet met zekerheid vastgesteld geworden; justitie en politie waren er op uit die niet verkregen zekerheid alsnog te verwerven. Zoo kwam op den eersten Augustus 1896, dus tusschen den dag der behandeling voor het Hof en het gewezen arrest, een rijksveldwachter bij de woning van zekeren Tjeerd Stienstra te Harlingen, die nadat haar man in Maart 1896 naar Amerika vertrokken was, in zijne plaats het Volksgebouw exploiteerde. Vrouw Stienstra meende de haar door den veldwachter vertoonde lantaarn te herkennen als vroeger aan haar man behoord hebbende en herinnerde zich nu tevens dat spoedig na de inbraak bij Haitsma haar man bezoek had gehad van zijn broeder Klaas en van zekeren Paulus van Dijk en haar daarna had gezegd, dat wanneer de politie soms over de lantaarn kwam spreken, zij moest zeggen die niet te herkennen; zij kreeg nu argwaan en meende dat haar man, haar zwager en Van Dijk meer van de zaak wisten. Na verschillende besprekingen met andere personen en nadat zij zich eerst tot den Officier van Justitie had gewend, richtte zij den 7den October 1896 een schrijven tot den Minister van Justitie, waarin zij zonder namen van andere daders te noemen als haar vermoeden uitsprak dat haar man, diens broeder en Van Dijk de werkelijke daders zouden kunnen aanwijzen terwijl zij tegelijkertijd haren man in Amerika opvorderde in het belang der Hogerhuizen hetgeen hij wist niet onder zich te houden. Waarschijnlijk tengevolge van de missive aan den Minister werd vrouw Stienstra door een Inspecteur van Politie

uit Leeuwarden verhoord en werd ook aan Klaas Stienstra een verhoor afgenomen. Deze ontkende toen iets omtrent de daders van het misdrijf te kunnen verklaren. Intusschen legde Tjeerd Stienstra den 24sten October 96 te Paterson eene door hem beëedigde verklaring af voor een notaris, waarin hij mededeelde dat de bij Haitsma achtergebleven lantaarn van hem afkomstig was en door hem was geleend aan van Dijk. Deze was hem kort na de inbraak komen vertellen dat de lantaarn door hem bij Haitsma was achtergelaten en dat hij, Dijkstra en Alberda de schuldigen waren aan het misdrijf. Naar aanleiding van deze uit Amerika aan de Justitie hierheen opgezonden verklaring werd Klaas Stienstra den 22sten December 1896 opnieuw door den Officier van Justitie te Leeuwarden ondervraagd en ook bij die gelegenheid verzekerde Klaas niets af te weten van bekentenissen, die hem door Van Dijk, Dijkstra en Alberda zouden zijn gedaan. In gelijken zin verklaarden ook Eeltje Ringia en Jan Sinnema voor den Commissaris van Politie. Ook zij zouden bekentenissen hebben aangehoord en ontvangen; ook zij verklaarden dit beweren voor onwaar.

Doch spoedig kwam Klaas op zijne zooeven bedoelde verzekering terug. In het begin van Februari stelde hij eene uitvoerige verklaring op, welke door tusschenkomst van den heer Z. Middelkoop te Leeuwarden aan den Minister van Justitie werd overhandigd. Bij die verklaring deelde hij omstandig mede dat reeds den dag na de inbraak Van Dijk hem in tegenwoordigheid van zijne moeder in verband met de achtergelaten lantaarn kwam vertellen dat hij met Sybout Alberda en Allard Dijkstra de inbraak bij Haitsma had gepleegd. Even later kwam ook Sybout Alberda, met wien Klaas reeds eenigen tijd in vriendschappelijke betrekking stond en die hem naar aanleiding van de benarde omstandigheden, waarin hij verkeerde, meermalen zou hebben gezegd dat hij liever nemen dan bedelen wilde. Ook Alberda maakte Klaas tot zijn vertrouwde en deelde hem mede dat hij schuldig was aan de bij Haitsma gepleegde inbraak. En eindelijk voelde ook de derde persoon, Allard Dijkstra, al heel spoedig behoefte zijn hart aan Klaas en aan diens moeder uit te storten. Ook hij beleed zijne schuld aan de misdaad, waarvoor de Hogerhuizen zouden worden gestraft.

Terwijl deze verklaring bij den Minister berustte en de vrouw van Tjeerd Stienstra nog eens bij den Minister op nader onderzoek aandrong, kwam Klaas op 1 Maart bij den Officier van Justitie met de mededeeling omtrent de bij hem door van Dijk afgelegde bekentenis. Hij sprak toen niet over Alberda en Dijkstra hoewel in zijne voor den Minister opgestelde verklaring ook over de bekentenissen van dezen werd gehandeld. Den 6^{den} Maart kwam hij wederom bij den Officier terug, ditmaal in gezelschap van zijne moeder en toen verzekerden beide dat alle drie de genoemde personen, van Dijk, Alberda en Dijkstra, aan hen hadden bekend de daders te zijn. Later schijnt de weduwe Stienstra op hare verklaring ten opzichte van Dijkstra te zijn teruggekomen; zij herinnerde zich toen de aan dezen toegeschreven bekentenis niet meer. De bekentenis door S. Alberda afgelegd zou eene bevestiging vinden in zijne mededeeling van gelijke strekking gedaan aan zijn vriend Eeltje Ringia, reeds een paar dagen na de inbraak; die van P. van Dijk in zijne openhartigheid tegenover Jan Sinnema, aan wien hij mede zijne schuld zou hebben beleden.

In deze verschillende buitengerechtelijke bekentenissen moest het materiaal worden gevonden voor eene vervolging tegen de drie nieuw aangeklaagde personen, van Dijk, Alberda en Dijkstra. Leidde deze vervolging tot hunne schuldigverklaring, alleen dan zou er aanleiding bestaan tot eene herziening van de tegen de Hogerhuizen uitgesproken veroordeeling. Meerdere beklaagden zouden dan bij onderscheidene arresten als daders van hetzelfde feit zijn veroordeeld zoo dat die arresten niet waren overeen te brengen maar het bewijs van onschuld van eene groep der veroordeelden medebrachten. Beide arresten zouden dan door den Hoogen Raad moeten worden vernietigd en de zaak aan een anderen rechter ter beslissing moeten worden opgedragen. Doch de justitie volgde den haar door de klagers aangewezen weg niet. Den 25sten Juni 1897 ontvingen zij van den Minister van der Kaay de mededeeling dat van de onschuld der veroordeelden niet was gebleken en er evenmin voldoende gronden waren verkregen om anderen ter zake van dezelfde feiten te vervolgen.

Aan de juistheid van het eerste gedeelte dezer mededee-

ling kon moeilijk worden getwijfeld. Het bewijs van de onschuld der Hogerhuizen was niet geleverd: slechts tot min of meer ernstigen twijfel, al naar gelang men aan de beweerde bekentenissen meerdere of mindere waarde hechtte, konden deze verklaringen van de Stienstra's en de andere genoemde personen geleid hebben. Bestond er grond, op die verklaringen steunend, eene strafvervolging tegen van Dijk c.s. aan te vangen? De tegen hen ingeroepen bekentenissen werden door hen geloochend; ander bewijsmateriaal tegen hen was niet verkregen: de ooggetuigen van de misdaad wezen anderen als de daders aan. Onder deze omstandigheden was eene veroordeeling niet te verwachten en zelfs eene verwijzing door de Rechtbank meer dan onwaarschijnlijk. Ik herinner hier aan de zaak, onlangs voor de Rechtbank en het Gerechtshof te 's-Gravenhage behandeld. Twee personen waren veroordeeld wegens eene te Rotterdam gepleegde inbraak. Een terzake van een ander misdrijf veroordeelde erkende zichzelf schuldig aan dien diefstal en beschuldigde daarvan tevens een kameraad, met wien hij die misdaad zoude hebben gepleegd. Deze ontkende. De Rechtbank te 's-Gravenhage, voor wie eene nieuwe vervolging werd ingesteld, veroordeelde den zelf beschuldiger doch sprak den ander vrij. In hooger beroep besliste het Hof in verband met de elkander bestrijdende getuigenverklaringen dat ook de schuld van den door de Rechtbank veroordeelde, die ter terechtzitting van het Hof zijne bekentenis volhield, niet was gebleken en sprak hem tegen zijn eigen beschuldiging in vrij. Het vonnis tegen de eerst veroordeelden uitgesproken bleef dus in volle kracht. Ik acht het in de hoogste mate waarschijnlijk dat wanneer eene vervolging tegen van Dijk en de beide andere beschuldigden ware ingesteld geworden, de uitslag geene andere geweest zoude zijn en de zaak der drie broeders Hogerhuis er niet door zou zijn gebaat.

De beschikking van den Minister van der Kaay maakte aan de agitatie in het belang der Hogerhuizen geen einde: integendeel, de beweging nam toe en vooral in socialistische kringen werd hun zaak ter harte genomen. Volksvergaderingen werden gehouden, waarin de onschuld der veroordeelden als vaststaande werd aangenomen en op hunne invrijheidstelling aangedrongen. De waarde van eene dusdanige uit-

spraak was natuurlijk al zeer gering: ook de leiders, die haar uitlokten, kunnen haar moeilijk van eenige beteekenis hebben geacht. Zij was hun slechts een middel om door den indruk der gewekte beweging zoo mogelijk herziening van het vonnis te verkrijgen of anders de gratieering van de veroordeelden te bewerken. De beschuldigingen tegen van Dijk en de beide andere, in couranten en vergadering uitgesproken leidden tot eene klacht van de zijde van twee der aldus betichten, die echter buiten vervolging bleef. De Officier vond geene termen er gevolg aan te geven en de Arrondissements-Rechtbank te Leeuwarden volgde dit gevoelen in de m.i. juridisch moeilijk verdedigbare opvatting dat het oogmerk om de eer of den goeden naam van de klagers aan te randen bij de telastlegging dat zij zich aan het misdrijf, waarvoor de Hogerhuizen veroordeeld waren, hadden schuldig gemaakt, niet was gebleken. Daarop werd onder leiding van mr. Troelstra, de onvermoeide en overtuigde bepleiter van de zaak der Hogerhuizen, een andere veldtocht geopend. Bij de justitie werd eene klacht ingediend tegen den hoofdgetuige in het proces, Gaitze Haitsma, en daarbij op gronden, waarop ik zoo aanstonds terugkom, de bewering verdedigd dat deze zich aan het opzettelijk afleggen van een valsche verklaring en dus aan meineed had schuldig gemaakt. Kort na de indiening van de klacht kwam de zaak der Hogerhuizen in de Tweede Kamer ter sprake. Op eene vraag in het Voorloopig Verslag had de Minister Cort v.d. Linden geantwoord dat de resultaten van het in deze zaak nader ingesteld, ernstig en nauwkeurig onderzoek de bewijzen van de schuld der gebroeders Hogerhuis aan het feit, waarvoor zij waren veroordeeld, zeer belangrijk hadden versterkt.

Tegenover deze ministerieele verklaring gaf mr. Troelstra bij de mondelinge behandeling der begrooting van justitie in een uitvoerig betoog rekenschap van zijn afwijkende meening en van de gronden, die hem aan de schuld der veroordeelden deden twijfelen. De Minister sneed toen het debat af door de mededeeling dat op de klacht, tegen Haitsma ingediend, een nieuw onderzoek zou worden ingesteld, waarvan de uitslag behoorde te worden afgewacht. Dit onderzoek duurde tot Juni van dit jaar. Toen kwam de beschikking van den Officier van Justitie, uitvoerig gemotiveerd en op last van

den Minister openbaar gemaakt (zie het Paleis van Justitie 1898 n°. 43), waarbij aan de klaagsters, moeder en zuster van de veroordeelden, werd te kennen gegeven ‘dat uit de door den Rechter-Commissaris, belast met de instructie in strafzaken, ingewonnen voorloopige informatiën geenerlei aanwijzing van schuld tegen Haitsma voornoemd om hem van meineed te verdenken is voortgevloeid; dat niet alleen zijne goede trouw bij het afleggen zijner verklaringen onder eede boven allen twijfel is verheven, maar bovendien de waarheid dier verklaringen voldoende vaststaat en door verschillende aanwijzingen volkomen is bevestigd, zoodat de ingediende klacht is ongegrond en er geene termen bestaan tot vervolging van den verdachte ter zake voorschreven’.

Opnieuw was dus een weg tot herziening van het veroordeelend arrest afgesneden. Indien de Officier van Justitie rechtsingang tegen Haitsma gevraagd had en de rechtbank zou dien hebben verleend, dan zou de Hooge Raad de tenuitvoerlegging hebben moeten schorsen van het tegen de Hogerhuizen gewezen arrest en zouden deze, naar mijne meening in strijd met wat de wetgever waarschijnlijk heeft bedoeld toen hij het zonderling geredigeerde artikel 378 van onze Strafvordering neerschreef, voorloopig moeten zijn in vrijheid gesteld. Over de herziening van het arrest tegen de veroordeelden was daarmee echter nog niets beslist. Eerst wanneer Haitsma ter zake van meineed zou zijn veroordeeld, zou dat arrest moeten worden vernietigd en een nieuwe behandeling van het proces der Hogerhuizen moeten zijn bevolen. De veroordeeling van Haitsma was echter niet zeer waarschijnlijk, om niet te zeggen zeer onwaarschijnlijk, want ook bij ernstigen twijfel aan de objectieve waarheid zijner verklaring bleef de mogelijkheid alleszins open dat die verklaring te goeder trouw was afgelegd en dat Haitsma, toen hij onder eede verklaarde de Hogerhuizen te hebben herkend, inderdaad aan de waarheid zijner getuigenis geloofde. Eene vrijspraak van Haitsma zou de Hogerhuizen niet definitief hebben gebaat, integendeel een vermoeden in hun nadeel hebben geschapen, doch de vervolging van Haitsma zou de gevangenisdeuren voor hen hebben geopend, onafhankelijk van de vraag of later van hunne onschuld of van het niet bewezen zijn hunner schuld zou blijken. Kan men het den

Officier van Justitie cuvel duiden dat hij in de overtuiging van de schuld der veroordeelden en van de zeer waarschijnlijke, in zijne oogen noodzakelijke vrijspraak van Haitsma, geen maatregel uitlokte, die de veroordeelden aan den arm der justitie zou hebben kunnen onttrekken. Zeker, de Officier had ter dekking van eigen verantwoordelijkheid een uitspraak van de Rechtbank en zelfs van het Hof kunnen vragen, doch bij zijne besliste overtuiging deinsde hij terecht voor het dragen der verantwoordelijkheid niet terug. De Minister van Justitie heeft er bovendien mr. Troelstra een en andermaal aan herinnerd, dat de klaagsters, gebruik makend van de bevoegdheid bij art. 33 Wetb. van Strafvordering gegeven, zichzelf tot de rechtbank hadden kunnen wenden en eene vervolging van Haitsma hadden kunnen vragen. De opmerking is juist maar ik voeg er bij, ik kan het mij verklaren dat mr. Troelstra dien weg niet is opgegaan. De beslissing der rechtbank was te voorzien en aan eene noodelooze nederlaag stelt niemand zichzelf en zijne zaak gaarne bloot.

De beschikking van den Officier van Justitie, gelijk ik onmiddellijk na hare publicatie opmerkte, èn om de uitvoerige motiveering èn om het feit harer openbaarmaking, eene zeldzaamheid, zooal niet een unicum in onze strafrechtspleging, lokte van verschillende zijden levendige kritiek uit. Mr. Troelstra maakte haar op 14 Juni '98 tot een onderwerp van interpellatie in de Tweede Kamer, waarbij de Minister, de verantwoordelijkheid voor de beschikking in haar geheel aanvaardende, weigerde omtrent speciale punten in debat te treden of daaromtrent nadere inlichtingen te geven. In de Kroniek van 19 Juni werd de beschikking besproken door den heer P.L. Tak; de heer van der Goes behandelde haar in zijne artikelen in het Tweemaandelijksch Tijdschrift (Juli- en September-afleveringen); de heer M. Valk LZN., schrijver van de brochure ‘De waarheid in zake de drie broeders Hogerhuis’ en een overtuigd voorstander van hunne onschuld, wijdde eene afzonderlijke brochure aan de kritiek van de beschikking; ik zelf besprak, zooals ik reeds even herinnerde, haar in het Paleis van Justitie van 15 Juli j.l. Gelijk ik in den aanvang van dit artikel zeide, het is niet mijne bedoeling thans in eene herhaling van die bespreking te treden of al het voor en tegen aangevoerde nog eenmaal

onder het licht der kritiek te brengen. Slechts zooveel moet hier uit die beschikking en uit hetgeen omtrent haar is gezegd en geschreven worden vermeld als noodig is om aan de Gidslezers een zooveel mogelijk duidelijk overzicht te geven van den tegenwoordigen stand der veelbesproken zaak.

De beschikking van den Leeuwarder Officier bestaat uit drie gedeelten. In het eerste wordt eene wederlegging beproefd van de bezwaren, welke in de tegen Haitsma gerichte klacht tegen zijne verklaring worden ontwikkeld; vervolgens behandelt de Officier de vraag of de beweerde bekentenissen van Van Dijk, Alberda en Dijkstra geloof verdienen en er aanleiding zoude kunnen bestaan hen als de daders te beschouwen; in het laatste gedeelte worden een tiental aanwijzingen opgesomd, welke het geleverde bewijs van de schuld der Hogerhuizen nog zijn komen versterken. Over de belangrijkste opmerkingen in elk dezer drie gedeelten nog een enkel woord.

Ik heb bij de ontwikkeling van het ter terechtzitting van Rechtbank en Hof voorgebrachte bewijsmateriaal de verschillende gronden aangegeven, waarop de getuigen de herkenning van de beschuldigden hebben gebouwd. Reeds in de pleidooien van de verdedigers werd gewezen op de zwakheid van die gronden: eigenaardige bewegingen bij het afwerpen van lantaarn en theeblad door Wiebren, optrekking van de schouders door Marten, de stem bij het uitspreken van de zeer weinige woorden, die gewisseld zijn, welke stem, naar de verdediger in hooger beroep releveerde, volgens den eenen getuige verdraaid was, volgens den ander een gekunsteld zware stem was. Maar vooral in een opzicht werd de juistheid der afgelegde verklaringen ook in verband met de beweerde herkenning zeer ernstig betwijfeld. Haitsma en Sieds verklaren Wiebren te hebben herkend aan de wijze, waarop hij door het gebroken raam naar binnen sprong. Hunne voorstelling omtrent de wijze van springen was niet geheel gelijk; Haitsma sprak van een zwaai, Sieds van een sprong tusschen de armen door: bij het later onderzoek schijnt Haitsma zijne bedoeling zoo te hebben verduidelijkt dat zijne voorstelling met die van Sieds overeenstemde. Was echter een dergelijke wijze van springen mogelijk? De verdediger betwijfelt het sterk, in de klacht wordt het beslist ontkend.

Volgens den Officier van Justitie lag in deze wijze van naar binnen springen, zelfs voor den in een lang, wit kleed gehulden indringer niets bijzonders.

De afstand van den grond tot het raamkozijn was 60 cM. Volgens de beschikking bedroeg de hoogte der gemaakte opening 52 cM. en de breedte 60 cM., terwijl zelfs de mogelijkheid wordt betoogd dat de hoogte 62 cM. was. Naar de berekening van den heer Valk was de hoogte niet meer dan 49 cM., de breedte 59 cM. Bij de behandeling schijnt als de juiste maat te zijn aangenomen 47 en 57 cM. De inspringer zou nu zijne handen op de vensterbank hebben geplaatst en aldus, tusschen zijne armen door, door de in het raam gemaakte opening naar binnen zijn gesprongen. De verdediger Mr. Kloekers noemde dat een tour de force, zelfs voor een acrobaat; de Officier acht het volstrekt niet onwaarschijnlijk dat een vlug persoon van slanke gestalte aldus met het hoofd vooruit naar binnen springt en op zijne beenen terecht komt. Ik waag mij aan geene beslissing in deze gymnastische strijdvraag, al moet ik erkennen dat, ook op grond van bij een deskundige ingewonnen inlichtingen, de opvatting van den verdediger mij waarschijnlijker toeschijnt dan die van den Officier. De Officier maakt melding van eene voorstelling, welke Haitsma op 8 December van de toedracht der zaak zou hebben gegeven in tegenwoordigheid van vele nieuwsgierigen, zonder dat iemand aan de waarheid er van twijfelde. De vraag mag gesteld worden of de 53-jarige Haitsma toen den sprong van den inbreker heeft nagedaan; zoo niet, dan heeft dit argument van den Officier, naar het mij voorkomt, weinig waarde.

Het is begrijpelijk dat in de klacht tegen Haitsma met nadruk gewezen werd op het feit, dat hij aanvankelijk tegenover de justitie en tegenover de anderen heeft ontkend te weten wie de daders zijn en evenzeer op de houding, door hem na de inbraak tegenover Haitsma aangenomen. De Officier wijdt aan deze bezwaren een uitgebreid betoog, waarbij hij in hoofzaak wijst op de mededeelingen, door Haitsma en Iemkje reeds spoedig aan enkele vertrouwden gedaan en waarin zij de Hogerhuizen als de daders aanwezen en voorts ter verklaring van de houding van Haitsma en de Jansma's een beroep doet op de vrees bij hen voor Wiebren bestaande.

Ik moet erkennen dat dit vreesargument voor mij weinig gemotiveerd blijft nu noch ten processe noch in de beschikking van den Officier melding wordt gemaakt van eenige omstandigheid, die zulk eene bijzondere vrees wettigt. Dat zij die als getuigen niet verklaarden in den geest van hen, die voor de invrijheidstelling werkten, werden lastig gevallen en als verraders gebrandmerkt - eene omstandigheid waarop de Officier wijst - kan toch niet in ernst dienen ter verklaring van vrees voor de Hogerhuizen, die toen achter slot en grendel zaten.

Haitsma deelt met den gevreesden geweldenaar zijn bed en doet dit ook na de aan dezen toegeschreven inbraak. Iemkje neemt dien zelfden geweldenaar als minnaar en aanstaanden echtgenoot. Wij blijven hier op het standpunt van den Officier voor een raadsel geplaatst, dat ik niet vermag op te lossen en stellen wij ons op dat standpunt niet, dan blijft de houding van Haitsma en Iemkje, die aan de justitie onthouden wat zij anderen mededeelen, niet minder onverklaarbaar. Ik erken dat het mij tot dusver niet is mogen gelukken eene bevredigende oplossing voor dit tegenstrijdig handelen te vinden. Niet minder raadselachtig blijft voor mij, wanneer wij met de hoofdgetuigen aannemen dat zij de Hogerhuizen onmiddellijk hebben herkend, het feit, dat zij ten tijde der worsteling door woord noch teeken van deze herkenning hebben doen blijken. Haitsma herkent zijn vriend en huismakker in den bij hem inbrekenden dief, in den belager van zijn leven en zwijgt. Iemkje wordt bij den nachtelijken overval door haren minnaar aangegrepen, geslagen en op den grond geworpen, en zwijgt. De verdediger mr. Kloekers heeft niet nagelaten op zoodanig onverklaarbaar handelen de aandacht te vestigen; in de beschikking wordt er over gezwegen, waarschijnlijk dus ook in de klacht. Het raadsel schijnt moeilijk ontwarbaar.

Ik stap hiermee van het eerste gedeelte der beschikking of, volkomen bereid aan den Officier in zoo verre zijne conclusie toe te geven dat de onwaarheid van Haitsma's verklaringen ondanks de daarin gelegen onwaarschijnlijkheden niet is bewezen en dat nog veel minder het bewijs is geleverd dat deze te kwader trouw zou hebben verklaard. In de beschikking volgen nu zeer uitvoerige beschouwingen ten aanzien van de tegen van Dijk, Alberda en Dijkstra ingebrachte beschuldigingen. De officier begint met een alibi-bewijs ten gunste

van Dijkstra. De inbraakscene moet uiterlijk omstreeks middernacht zijn afgeloopen; Dijkstra en zijne vrouw kwamen te 12 uur 50 minuten t'huis; de weg, dien Dijkstra van de woning van Haitsma naar de zijne zou hebben afgelegd, vordert ten minste 1 uur 13 minuten; derhalve kan Dijkstra niet om 12 uur nog bij Haitsma zijn geweest. Tegenover deze berekening heeft mr. Troelstra een beroep gedaan op verschil in klokkenstand op de plaatsen Britsum, Beetgum en Beetgumermolen. Ik geloof niet dat dit beroep kan opgaan, omdat de klok van Stiens en Britsum achter liep bij die van Beetgum en het dus aan Haitsma's woning reeds later was dan de klok daar aanwees, een verschil, dat, bedrieg ik mij niet, ten gunste van het alibibewijs komt. Maar ernstiger is de gedane vraag: waarop berust de zekerheid dat het uur van Dijkstra's thuiskomst 12 uur 50 min. en niet later was? Alleen op de verklaring van Dijkstra zelf en op die van zijne vrouw? Zoo ja, dan zal men mogen vragen, waarom die verklaringen wel geloofd en aan die van de moeder en zuster der Hogerhuizen bij voorbaat alle mogelijkheid van geloofwaardigheid ontzegd?

De Officier staat in de tweede plaats stil bij de gevonden lantaarn, waarvan hij thans als vaststaande aanneemt, dat zij vroeger aan de familie Stienstra heeft behoord, maar tevens dat zij door de Hogerhuizen op de plaats des misdrijfs is achtergelaten. Waaruit dat laatste blijkt, wordt niet gezegd; eene desbetreffende vraag van mr. Troelstra aan den Minister werd door dezen onbeantwoord gelaten. Reeds vroeger wees ik op de alles afdoende beteekenis van het hier door den Officier gestelde feit, dat, zoo het als waar mag worden aangenomen, alle verdere discussie over de schuld der Hogerhuizen overbodig maakt. Jammer is het dus dat de Officier hier zijne reden van wetenschap verzwijgt en dat ook de van alle zijden tegen dit gedeelte der beschikking gerichte kritiek geen aanleiding heeft gegeven tot het verschaffen eener nadere opheldering. Ware deze afdoende geweest, de zaak ware voor goed beslecht.

De Officier treedt vervolgens in een uitvoerig betoog omtrent de waarde der bekentenissen, die zouden zijn afgelegd en omtrent de betrouwbaarheid van hetgeen daaromtrent is verklaard. De drie beklaagden hebben, naar de Officier mededeelt, ‘die zoo-

genaamde onthullingen' als 'schandelijke logentaal' gequalificeerd en het moet worden toegegeven, dat alles wat op die bekentenissen betrekking heeft, tot zeer ernstigen twijfel leidt, ook dan wanneer men de hypothese van den Officier, als zou het optreden der Stienstra's cum suis eenvoudig misleiding der justitie, teneinde haar de Hogerhuizen te onttrekken, ten doel hebben als onbewezen en onwaarschijnlijk ter zijde stelt; ook dan wanneer men zou mogen afdingen op enkele bezwaren, die de Officier tegen de aanklagers van van Dijk aanvoert en voor sommige omstandigheden, die door hem als onwaarschijnlijk of onaannemelijk worden beschouwd, eene eeniġszins bruikbare verklaring zou weten te vinden, ook dan wanneer men het aanvankelijke en langdurige stilzwijgen der Stienstra's gedurende het proces en nog daarna zou kunnen en willen goedpraten met het beweren, dat zij hoopten op vrijspraak en dus de schuldigen wenschten te sparen en dat zij daarna een zwaren tweestrijd met zichzelf voerden, waarbij eerst ten leste recht en waarheid zegevierden; ook dan blijft men staan voor de vraag, wat ter wereld bewoog van Dijk, Alberda en Dijkstra tot het afleggen van eene bekentenis aan betrekkelijk vele personen, wat was de aanleiding tot eene zoo onverklaarbare daad? Het gaat niet aan de verklaringen der Stienstra's c.s. eenvoudig als waardeloos ter zijde te stellen, maar nog minder om op grond van deze verklaringen alleen een schuldbewijs te construeeren tegen van Dijk en de twee anderen. Daarvoor is hare innerlijke onwaarschijnlijkheid te groot. Wij staan hier wederom voor een raadsel in deze aan raadselen zoo rijke zaak.

Het derde gedeelte van de beschikking van den Officier bevat, gelijk ik reeds zeide, een tiental aanwijzingen ten laste van de Hogerhuizen. Over enkele daarvan gaf ik mijn oordeel reeds; eene bespreking van allen zou eene ruimte van plaats en tijd vorderen, waarover ik niet heb te beschikken. De Officier vermeldt enkele uitlatingen vooral van Wiebren Hogerhuis, zijn *spierwit* worden op een hem gedane vraag, en ten slotte eenige mededeelingen en indrukken van medegevangenen. Naar mijne meening zijn deze omstandigheden én ieder afzonderlijk én ook dan wanneer men ze beschouwt in onderling verband en samenhang van slechts geringe beteekenis en zeker niet van die kracht, dat zij bestaanden twijfel zouden

kunnen opheffen. Ik veroorloof mij mijne lezers hier verder te verwijzen naar de beschikking zelf; misschien zijn zij gelukkiger dan ik zelf en vinden zij in de post litem aangevoerde aanwijzingen de elementen voor eene wel gevestigde overtuiging.

Ik heb zulk eene overtuiging niet. Mijne opvatting, die ik in Juli verdedigde, dat de onschuld der Hogerhuizen niet is gebleken, is evenmin veranderd als mijne meening, dat twijfel aan de schuld der veroordeelden allerminst onbestaanbaar is. Ik heb in het voorafgaande nog eenmaal licht en schaduw tegenover elkander geplaatst en den lezer, hoop ik, de gelegenheid gegeven zichzelf een indruk te vestigen. Ééne overtuiging staat wel bij mij vast. Er bestaat in deze hoogst ernstige zaak geen redelijke grond aan *bewuste* partijdigheid van onze rechterlijke ambtenaren te gaan gelooven. Ik cursiveer het woord ‘bewuste’ want ik erken het volkomen, dat na al het gebeurde bij de Leeuwardensche justitie niet meer te denken is aan eene zoodanige onbevangenheid als noodig is voor het vellen van een volkomen objectieve, absoluut onpartijdige uitspraak. Maar dat zij de waarheid zou zien en haar niet zou willen zien; dat zij naar middelen zou zoeken om de waarheid te verhinderen zich baan te breken; dat zij zou zijn geworden de verdedigster van eene zaak, die zij als zwak kent, maar die zij niettemin ter wille van haar eigen eer zou willen redden, dat weiger ik te gelooven en ik vind geen grond, die znlk een vonnis zou vermogen te rechtvaardigen.

Deze laatste uitspraak verplicht mij nog een oogenblik stil te staan bij eene zaak, in nauw verband staande met die der Hogerhuizen en waarvan het verloop de verontwaardiging van velen heeft kunnen opwekken. In het begin van October werd voor de Rechtbank te Leeuwarden eene vervolging behandeld tegen drie beklaagden, aangeklaagd wegens beleediging van Allard Dijkstra. De dagvaarding legt hun ten laste ‘dat zij den 10^{den} Juli 1898 op den openbaren weg onder Beetgumermolen, althans tusschen Beetgumermolen en Marssum in de gemeente Menaldumadeel, in vereeniging met elkander met het oogmerk Allard Dijkstra te beleedigen, dezen hebben toegevoegd de woorden: dit is de inbreker van Britsum,’ hebbende de eerste en tweede

beklaagde bovendien in vereeniging met elkander even te voren voornoemden Allard Dijkstra op den openbaren weg onder Beetgumermolen reeds opzettelijk beleedigend toegevoegd ‘inbreker te Britsum, moordenaar.’ Volgens de verklaringen der getuigen, opgenomen in het de beklaagden ieder tot eene maand gevangenisstraf veroordeelend vonnis, had de zaak zich als volgt toegedragen. Dijkstra keerde met vrouw en kind van een familiebezoek te Beetgum huiswaarts. Op den openbaren weg te Beetgumermolen ontmoetten zij een troepje volk, onder wie zich de beklaagde van der Ploeg bevond. Deze zeide tot Dijkstra: ‘inbreker,’ waarop Dijkstra naar hem toegaande antwoordde: ‘als jij driemaal onderzocht zijt zooals ik, en je komt er even zoo schoon af dan mag je de hoed lichten.’ De beklaagden van der Ploeg en Hoitinga repliceerden met de woorden: ‘inbreker te Britsum, moordenaar,’ terwijl Hoitinga er bijvoegde: ‘nu heb jij dat postje gekregen wat mij beloofd was om de Hogerhuizen er in te trappen.’ Een kwartier later kwam Dijkstra na een bezoek bij zijn moeder te hebben gebracht opnieuw op den openbaren weg, ditmaal nog in gezelschap van zijn schoonmoeder, zijn schoonzuster en eene derde persoon. Zij werden toen een kwartier lang vervolgd door eenige jongens en de drie beklaagden, welke laatste hem herhaaldelijk toeriepen: ‘dat is de inbreker van Britsum, wie wil den inbreker van Britsum zien, dat is die groote met den knevel,’ terwijl een der beklaagden, van der Ploeg, volgens verklaring van Dijkstra, er aan toevoegde: ‘die rottige smeerige familie, die smeerlappen,’ en voorstelde het zaakje dadelijk uit te maken.

Mr. Troelstra trad op als verdediger van de beklaagden en verzocht getuigen te mogen hooren teneinde de waarheid aan te toonen der door de beklaagden geuite beschuldiging. De rechtbank weigerde dat verzoek op grond dat bij de telastlegging van eenvoudige beleediging van geen onderzoek naar de waarheid sprake kan zijn. Mr. Troelstra wenschte daarop getuigen te doen hooren teneinde aan te toonen dat de beklaagden te goeder trouw aan de waarheid hunner beschuldigingen konden gelooven doch ook daartoe vond de rechtbank geen termen en alle vragen, die in betrekking stonden tot de zaak Hogerhuis, werden geweigerd. Niettemin meende de Substituut-officier van Justitie bij de toelichting

van zijn requistoir en ter motiveering van de gecischte straf te mogen uitgaan van de kwade trouw der beklaagden, nadat het nader onderzoek naar de goede trouw aan den verdediger was onmogelijk gemaakt.

De houding van den Officier van Justitie, die door de dagvaarding zoo te formuleeren dat geen smaad (telastlegging van een bepaald feit) maar eenvoudige beleediging werd geimputeerd, onderzoek naar de waarheid onmogelijk maakte gaf evenals de handelwijze der Rechtbank, later in hooger beroep ook door het Hof gevolgd, aanleiding tot hevige afkeuring. Niet slechts van de zijde van mr. Troelstra, die sprak van brutale rechtsverkrachting en van schending van het heilig recht der verdediging, maar ook van andere zijde werden harde woorden vernomen. Zoo sprak het Sociaal Weekblad van 15 October 1898 van eene vertooning, die eene comedie wezen zou als het geen treurspel was, van een kunstgreep van den Officier van justitie en eindigde zijn beschouwing met deze sterk geformuleerde beschuldiging: ‘Hier is partijdigheid bij de justitie in de wijze van behandeling der zaak niet te loochenen en partijdigheid is in de justitie misdaad.’ Andere bladen onderschreven het gevelde oordeel; daartegenover verdedigde Mr. L.Ch. Besier in een artikel, opgenomen in het Handelsblad van 15 December, op kalme, zaakrijke wijze de houding van Openbaar Ministerie en Rechtbank. Aan welke zijde hebben wij ons hier te scharen?

Eene korte uitwijding op juridisch gebied zij mij ter beantwoording dier vraag geoorloofd? Onze wet onderscheidt twee hoofdvormen van beleediging: smaad of smaadschrift en eenvoudige beleediging. Voor smaad wordt gevorderd dat de opzettelijke aanranding van iemands eer of goeden naam bestaan heeft in de telastlegging van een bepaald feit met het kenlijk doel om daaraan ruchtbaarheid te geven; zijn die beide voorwaarden niet vervuld en draagt dus de opzettelijke beleediging niet het karakter van smaad- of smaadschrift, dan moet zij als eenvoudige beleediging worden beschouwd. Het voornaamste onderscheid tusschen de beide misdrijven bestaat alzoo in den inhoud der beleediging. Is de beleediging zoodanig nauwkeurig omschreven en begrensd dat zij een bepaald feit te laste legt, er kan wegens smaad worden ver-

oordeeld; bevat zij eene meer algemeene telastlegging, eene beleedigende qualificatie, er is slechts sprake van eenvoudige beleediging. Waar de grens tusschen beide ligt is niet altijd gemakkelijk te bepalen; geheel in overeenstemming met de jurisprudentie en doctrine onder den Code Pénal, waarin werd gesproken van ‘un fait précis,’ is ook onze rechtspraak zeer streng in hare eischen voor het aannemen van smaad en vordert zij om van telastlegging van een bepaald feit te spreken, dat het te laste gelegde zoodanig door vermelding van tijd, plaats of omstandigheden moet zijn omschreven dat er geen twijfel mogelijk is, welk bepaald feit bedoeld is.

Met de onnerscheiding tusschen smaad en eenvoudige beleediging hangt een ander gevolg noodwendig samen. Bij de eenvoudige beleediging is uit den aard der zaak elk onderzoek naar de waarheid der te lastlegging uitgesloten; wanneer geen bepaald feit wordt te laste gelegd kan van geen bewijslevering sprake wezen. Anders bij het misdrijf van smaad. Zoodra een nauwkeurig omschreven feit verweten wordt, *kan* de telastlegger tot het bewijs worden toegelaten en rijst de vraag in hoeverre de wetgever die bewijslevering heeft gewild. Onze wetgever heeft de bevoegdheid daartoe binnen zeer enge grenzen beperkt. Uitdrukkelijk toegelaten is de levering van bewijs, wanneer de telastlegging betreft een feit, dat door een ambtenaar zoude zijn begaan in de uitoefening zijner bediening; bovendien *kan* de rechter den beklaagde toelaten het bewijs zijner telastlegging te leveren, wanneer hij het onderzoek naar de waarheid noodig acht ter beoordeeling van de bewering van den beklaagde dat hij in het algemeen belang of tot noodzakelijke verdediging gehandeld heeft, en zich dus volgens de uitdrukkelijke bepaling te dien aanzien in de wet opgenomen, niet aan smaad heeft schuldig gemaakt. Alleen in die twee gevallen kan dus een onderzoek naar de waarheid geschieden. In het ontwerp-strafwetboek was de bepaling opgenomen dat dit onderzoek ook zou zijn toegelaten, wanneer de beleedigde zich op de onwaarheid der telastlegging beriep, doch deze bepaling werd op een amendement van den tegenwoordigen Minister van Buitenlandsche Zaken uit het ontwerp gelicht. De wetgever wilde den regel ‘La vie privée doit être murée’ zoo streng mogelijk handhaven en in die

gedachte het misdrijf van beleediging losmaken van de vraag of het te laste gelegde op waarheid berustte of niet. Ook de telastlegging van een waar feit zou strafbaar blijven, tenzij die imputatie geschiedde in het algemeen belang of tot noodzakelijke verdediging.

Keeren wij nu na deze korte uiteenzetting tot de Leeuwarder procedure terug. In afwijking van het gevoelen van Mr. Besier zou ik meenen dat hier smaad had *kunnen* zijn te laste gelegd. De woorden ‘dat is de inbreker te Britsum’ konden inderdaad moeilijk eene andere beteekenis hebben dan dat aan Dijkstra werd te laste gelegd, dat hij schuldig was aan de bekende inbraak te Britsum, waarvoor de Hogerhuizen waren veroordeeld, en noch Dijkstra noch een der omstanders zal aan die woorden een anderen zin hebben gehecht.

Ter terechtzitting van de Rechtbank schijnt de Substituut-Officier tegen die opvatting te hebben aangevoerd, dat er meer inbraken te Britsum waren gepleegd; ik zou meenen dat een dergelijk argument zou kunnen worden gebracht tot wat men wel eens gewoon is ‘uitvluchten’ te noemen. Ook het kenlijk doel om aan de telastlegging ruchtbaarheid te geven bestond, nu de beleedigende toevoeging niet slechts plaats greep in het openbaar maar in tegenwoordigheid van derden. Ten onrechte meent Mr. Besier dat men geen ruchtbaarheid kan geven aan iets wat reeds ruchtbaar is. Bij die opvatting zou, zoodra iemand algemeen van zeker feit wordt beschuldigd, de telastlegging van dat feit in een publiek verspreid wordend geschrift niet meer onder smaadschrift kunnen vallen, een resultaat met de bedoeling van den wetgever en de geschiedenis van het artikel in volstrekten strijd. De Officier had dus naar mijne opvatting ‘smaad’ kunnen te laste leggen, al bleef zeker de mogelijkheid open dat de Rechtbank, getrouw aan de soms al te strenge opvatting der rechtspraak, toch slechts eenvoudige beleediging had aangenomen. Zeker ware het rationeel geweest in de dagvaarding melding te maken van de omstandigheid, dat de beleediging niet slechts geschiedde in het openbaar maar bovendien in tegenwoordigheid van meerdere toehoorders. Ware dat geschied, de Rechtbank zou ruimte gehad hebben om de omschreven feiten als smaad te qualificeeren, omdat dan uit de omschrijving het kenlijk doel

om ruchtbaarheid te geven zou kunnen zijn afgeleid. Doch voor de vraag of het onderzoek naar de waarheid zou kunnen zijn toegelaten zou, dunkt mij, deze ruimere omschijving in de dagvaarding zonder invloed zijn geweest, want ik vermag niet in te zien dat de beleediging hier aan Dijkstra toegevoegd door het algemeen belang zou kunnen zijn gerechtvaardigd en daarom een onderzoek naar de waarheid noodig of mogelijk zou zijn geweest. Welk algemeen belang kan er bij betrokken zijn, wanneer men, zooals hier is geschied, iemand een kwartier lang op den openbaren weg achtervolgt en hem voortdurend beleedigende imputaties naar het hoofd slingert. Geheel Nederland kende de beschuldigingen, in woord en geschrift tegen Dijkstra geformuleerd; ook al waren deze gegrond of al geloofden de beleedigers in hare juistheid, dan nog kon daaraan het recht niet worden ontleend den aangeklaagden, maar door de justitie niet als schuldig beschouwden persoon vogelvrij te achten en hem straffeloos met hoogst beleedigende beschuldigingen te achtervolgen. Zelfs mr. Troelstra kan het toch moeilijk rechtvaardig meenen, indien de Justitie Dijkstra, wiens schuld, ook al houden enkelen hem voor schuldig, toch zeker allerminst bewezen is, aan de genade of ongenade van Jan en Alleman zou overleveren. Zelfs de schuldige heeft naar onze wet recht op bescherming tegen noodelooze beleediging. Daarom was in het stelsel onzer wet in de Leeuwarder procedure een onderzoek naar de waarheid volstrekt niet op zijn plaats, want de handeling der beklaagden werd door het beweerd algemeen belang niet gerechtvaardigd.

En voor het beweren van de goede trouw van de beklaagden was dit onderzoek niet noodig, en ook stellig niet toegelaten; bij eene andere opvatting zou men langs een omweg komen tot de bewijslevering, welke krachtens de bepaling van de wet niet is geoorloofd. Dat de beleedigers konden meenen dat Dijkstra de schuldige is, behoefde waarlijk niet te worden aangetoond, na al de in meetings en dagbladen tegen hem aangevoerde beschuldigingen. De vraag van de goede of kwade trouw had hier met het onderzoek naar de waarheid niets te maken. Waar dat onderzoek niet is toegelaten en niet langs anderen weg van de kwade trouw is gebleken, behoort de rechter bij een procedure wegens smaad de mogelijkheid van goede trouw aan te nemen.

Daarom beriep zich de Substituut-Officier in deze zaak ten onrechte op de kwade trouw van den beklaagde; vooral na het ter terechtzitting gebeurde was dit beroep ter rechtvaardiging van de geeischte straf eene onhandigheid. Maar van rechtsverkrachting, van bewuste en dus misdadige partijdigheid zie ik bij Rechtbank en Hof geen spoor en ook de Officier maakte zich daaraan niet schuldig toen hij de dagvaarding naar zijne, in mijne oogen onjuiste, maar verdedigbare en verdedigde opvatting formuleerde. Immers eene andere formuleering zou ten aanzien van de bewijslevering volkomen hetzelfde resultaat hebben gegeven. Men heeft ook hier eene vergelijking gemaakt met de houding van de Fransche justitie tegenover Zola's *J'accuse*, doch men vergeet dat diens beschuldigingen gericht waren tegen ambtenaren en dat de Fransche wet het bewijs daarvan zonder voorbehoud toelaat. Elke willekeurige beperking van de aanklacht leidde tot eene beperking in het anders toegelaten bewijs. Bovendien Zola's strijdkreet was een beroep op de anders insluimerende publieke opinie: aan de beleediging van Dijkstra in tegenwoordigheid van een troepje jongens op den straatweg bij Beetgum kan toch moeilijk een zelfde karakter worden toegekend.

Ik ben hiermede aan het einde mijner reeds te uitvoerige beschouwingen. Misschien mag ik tot mijne verontschuldiging aanvoeren, dat de tijd mij ontbrak om korter te zijn. Mijn opstel in het Paleis van Justitie besloot ik indertijd met eene bespreking der vraag, in hoeverre gratie het middel mocht. zijn om tot invrijheidstelling der Hogerhuizen te komen, wanneer rechtmatige twijfel aan hunne schuld hunne langere gevangenhouding zou verbieden. Ik behoef thans op deze vraag niet terug te komen want een ander en beter middel om tot datzelfde doel te komen zal, naar ik hoop, spoedig zijn gegeven. Volgens een aan het initiatief van vijf kamerleden van verschillende richting te danken ontwerp zal herziening van een veroordeelend arrest zijn toegelaten ‘op grond van eenige omstandigheid die, ware zij bij het onderzoek ter terechtzitting den rechter bekend geweest, op zichzelve of in verband met de vroeger geleverde bewijzen zoude hebben kunnen leiden tot vrijspraak van den veroordeelde.’ Bij de indiening van dit ontwerp hebben de samenstellers verklaard dat zij geenszins een oordeel wenschen uit

te spreken over de vraag of herziening van het proces Hogerhuis al dan niet gewenscht is. Toch kan en zal niet worden ontkend dat dit proces de naaste aanleiding was tot het ingediende ontwerp en dat de samenstellers zijn uitgegaan van de wenschelijkheid, dat een rechterlijk onderzoek omtrent de revisie van dit proces mogelijk zou worden. Is daardoor de tot stand te komen wet in zekeren zin eene gelegenheidswet, het is de schuld van den wetgever, die aan zijn plicht tot wetsherziening, waarvan de Juristen-Vereeniging reeds een kwart eeuw geleden de wenschelijkheid uitsprak, door een sterk sprekend geval moest worden herinnerd. Wordt het ontwerp wet, dan zal de Hooge Raad, na zich zelf al de gegevens te hebben verschaft, die Hij noodig oordeelt, in staat kunnen worden gesteld een oordeel uit te spreken over de vraag of herziening van het ten laste der Hogerhuizen gewezen arrest al dan niet gerechtvaardigd is. Ons hoogste rechtscollege, wiens zelfstandigheid en onafhankelijkheid van oordeel gelukkig nog door niemand zijn betwijfeld, zal zich van die taak zeker met niet minder nauwgezetheid kwijten dan het Fransche Hof van Cassatie van de zijne en het zal daarbij het groote voordeel hebben in zijn arbeid van de zijde der autoriteiten niet te worden bemoeilijkt. De Minister van Justitie heeft het nog zeer onlangs uitdrukkelijk verklaard, dat hij bereid is zijne medewerking te verleenen om de waarheid zoo helder mogelijk aan het licht te doen treden. Laten dan onze Staten-Generaal met bekwamen spoed den arbeid verrichten, die van hen wordt gevraagd en hun zegel hechten aan het ingediende ontwerp en laat men ter wille van het groote beginsel, dat hier op het spel staat, zijn aandacht niet laten afleiden door kleine bezwaren, die steeds en tegen elk voorstel kunnen worden aangevoerd. Zoodra aan de juistheid van eene rechterlijke uitspraak rechtmatige twijfel gerezen is, mag die twijfel niet worden onderdrukt terwille van het vermoeden, dat een gewijsde voor waarheid gehouden moet worden. De onderstelde waarheid mag niet meer kracht hebben dan de waarheid zelf. Zoolang iemands schuld niet is bewezen, moet zijn onschuld worden aangenomen; twijfel aan die schuld, gerechtvaardigd door omstandigheden, die de rechter bij zijne uitspraak nog niet heeft kunnen wegen, moet eene nieuwe rechterlijke be-

slissing rechtvaardigen. Te wachten totdat de onschuld is gebleken, brengt mede de handhaving van een vonnis dat, had later ontstoken licht vroeger geschenen, niet zou zijn gewezen. Het voorgestelde ontwèrp is dus in beginsel juist; de verheffing er van tot wet, is een zaak van dringende urgentie.

Kan rechtmatig gerezen twijfel, in welke richting dan ook, opgelost worden door een wettig middel, door een onderzoek van aan de zaak vreemde, dus ook objectief volkomen onpartijdige rechters, dan mag dat onderzoek geen dag langer uitgesteld worden dan onvermijdelijk noodzakelijk is. Het weldra aan te vangen nieuwe jaar brenge ons zoo spoedig doenlijk de wettelijke regeling, welke de herziening van het tegen de gebroeders Hogerhuis gewezen arrest zal mogelijk maken. Aan den Hoogen Raad dan het oordeel of de later gebleken omstandigheden die herziening kunnen rechtvaardigen. Voor dat oordeel, dat niet lichtvaardig zal worden gegeven, zal ieder zich hebben te buigen ook dan wanneer het zijne anders mocht luiden. Eene rechtspraak, die allen bevredigt, die allen twijfel buitensluit, is een illusie. Wat Jupiter niet kon, kan onze rechter evenmin.

D. SIMONS.

‘Toetie’.

Als Toetie niet op de bank of in haar schommelstoeltje lag, drentelde zij, gewoonlijk op muiltjes en in sarong en kabaai, door het huis en den tuin, sterk in den rug loopend, de armen langs de zijden, het zwarte haar in een onverschillige condé zonder haarspelden.

Toetie vond dat alles in Holland maar veel soesah gaf, de menschen zich het leven zoo moeilijk maakten. Hoogst zelden en steeds zeldzamer kwam ze uit, maar ze was altijd van alles volkomen op de hoogte, van nieuwtjes, modes, kroniekjes - dan konden haar mooie oogen glinsteren van lust:

‘Ajo, hoorr hierr, Meersen....’

En ‘Meersen’ altijd afwerend, sussend:

- ‘Nu ja, ja, soeda kind, laat de menschen’.

Sleutelmandje, zakdoekje, flacon - dat wil zeggen groenglazen-medicijnfleschje met eau de cologne - en waaier, verlieten haar zomers zelden. 's Winters was een voetzak met gloeiend kruikje haar eenige waarlijke troost.

Overdaad van japonnen, mantels, hoeden, alles volgens den laatsten smaak, zelden gedragen, maar dikwijls veranderd!

Alleen met bijzondere gelegenheden, zooals op verjaardagen, vertoonde zij zich elegant, sierlijk gekleed, alles nieuw, alles ruischend!

Statig in haar omgeving van krakende, knakkende zijde, een zweem van wit dons op de wangen, op het voorhoofd: zachte streeling van den bedakkwast, waaronder warm haar zuidelijke teint doorschemerde. Langzaam, het hoofd wat naar achteren, schreed zij hare gasten tegemoet; langs den glanzend

zijden rok gratieus haar klein, teer handje met fonkelenden diamant in geelgouden ring; tusschen de fijne vingertjes, losjes, als niet vastgehouden, het zijden zakdoekje, zacht geurend van Indisch reukwater; om de tengere polsen slangen van goud met briljanten oogen.

Zij was dan meestal een beetje nerveus om de vele gelukwenschen, om het zien van alle oude vrienden! Als door bella donna de oogen glinsterend, de pupillen wijder, soms verduisterd door een traan. Een zachte bekoring ging dan van haar uit, als van een Oostersch prinsenkind, dat in het nevelig Holland zoo misplaatst is, maar toch haar teere gratie, het mysterieuse harer geboorte in het zuilenpaleis van haar tropenland, weet op te houden, trots alles, trots voetzak en warme kruik!

Toetie was onuitputtelijk in het uitdenken van allerlei reisplannen, die echter nooit ten uitvoer werden gebracht; honderd maal maakte zij Van Meersen lekker, door hem 's morgens te beloven, 's middags met hem uit te gaan, maar altijd kwam er iets tusschenbeide, en even dikwijls joeg ze hem schrik aan met een nieuw verhuisplan; verder was ze vrijwel tevreden als men haar 's winters maar in haar schommelstoeltje bij de kachel liet, de smalle voetjes in den zak van blank schapenvacht, Insulinde's klimaat en gewoonten hemelhoog verheffend, Nederland afbrekend, mopperend op de Hollandsche groenten en vruchten, op de Hollandsche bedienden vóoral:

‘Zoo dom, ts. ts. Zoo dom, ja? Meersen, denk mijn huisjongen op Timor, jij weet, jij was toen 1^{e} luitenant en dikwijls bij ons, loh! wat kon hij tafeldekken en zilverpoetsen en de muren witten, zoo pienter, ja? Hij kon alles en die domkoppen hier kunnen samen niets, nog niet de muizen achter het behang wegvangen... Meersen! leg een pil van No. 11; kassian! die arme tikoes!’

In den zomer gelei kokend in de keuken, en ze kòn heerlijk koken, met haar fijne vingertjes bedistelde zij alles zoo keurig, maar er was minstens een half dozijn pannetjes en schoteltjes en schaaltjes gebruikt vóor het gerecht op tafel kwam, waarom de meiden dan ook een bezoek van Toetie aan de keuken vreesden, als het springen van de waterleiding bij vorst. Of, zomer's ook, dikwijls het haar nog los na het baden, in den tuin bloemen verzamelend:

‘Maar die grond in Holland altijd vochtig, kikkerland, ja? Adoe, mijn dij; Mina hierr, neem die schaar, knip die roos voor mij; ajo, meid, lànger steel! - Hiérr Mina, neem al die bloemen, breng binnen, vóorzichtig; neen Mina, luister, kom hierr, leg ze òp het gras, géef mij jou arm, née, née, jou rechter; allà niet zoo háástig, niet zoo háástig; adoe mijn dij, dat is niet góed; neem straks die kristallen bakje, doe er ander zand in, allò wáár is die kajoepoeti? jij weer weggesleep? ... O ik weet al. Kijk boven op de schoorsteenmantel of in de buffet, loop! - Meersen, steun mij, help mij op de bank, Mina zal kom en pitjet mij. Jij zal Mama Meersen moeten aftelegrapheeren’.

- ‘Die zit al een uur in de spoor, lieve meid’.

‘Loh, zij kàn niet komen, zie jij niet hoe ziek ik voel; ik zal sterven in jou kikkerland, ik voel mij be-roerd, waarlijk waar, Meersen’.

- ‘Soeda kind, wees kalm, gisteren nog heeft Rengers gezegd, dat je gestel volmaakt in orde is....’

‘Rengers wauwelt’.

- ‘Je zit alleen te veel, geloof me lieve meid, dat is het alleen; zoo, voorzichtig en laat me nu eerst even verder lezen....’

‘Allemaal wauwelaars hier; waar blijft Mina; ajò, die meid knijp zoo, mijn lijfmeid, ja? Zij kon pitjetten; jij weet Meersen, als jij moe thuis kwam van expeditie....’

- ‘Ja meidjelief, ik weet, maar laat mij nu even deze kolom uitlezen, voor ik naar het station ga om Mama te halen....’

‘Rij dan aan bij Mijnvort en koop kolombijntjes, laat hij die brengen, twintig, de oude vrouw houdt daarvan zooveel en alles is op; dadelijk brengen. Ach, ik voel zoo onlekker, kassian. Versche kolombijntjes, Meersen, betaal zelf, en garnalen-pasteitjes: twaalf, schrijf op in jou zakboek’.

Haar eens zoo ranke heupen begonnen zwaarder te worden en ook de mooie ronde bovenarmen in de nauwe cabajamouwen werden forscher, bijna te forsch, zij rondden zich onder het fijne, doorzichtige batist, dat er spoedig strak om zou spannen, maar haar polsen bleven teer en tenger als vroeger, even als haar mooie enkels.

Kinderen had ze niet en ook nooit gehad, maar haar

juweelen, haar cabajaspeldjes en bloedkoralen, haar kakatoea, om van den bedakkwast te zwijgen, vergoedden ruimschoots dat gemis.

Voor Van Meersen was ze ‘een goeie vrouw,’ als hij haar maar haar gang liet gaan, haar niet tegensprak en zich vooral niet mengde in hare kleine, zich dikwijls herhalende schermutselingen met leveranciers en bedienden, anders werd zij driftig, ja soms zelfs leelijk driftig:

‘Ajo, néenn, Meersen, ik ben toch niet een kind, voor wat praat jij dan naar dat jij wijs ben; ik zal zèlf weten, zóo wil ik niet langer,... nèenn...!’

Van haar salon had Toetie een magazijn gemaakt, overvol van kleurige handwerkjes en snuisterijen; een Smyrnasch vloerkleed mille couleurs en groen trijpen stoelen; de wit porseleinen haard was zomers gevuld met bonte veeren bloemen, een paradijsvogel liet er in elegante berusting zijn staart langs neerhangen en keek op naar het rose tarlatan, gerimpeld om de gonden lijsten der geslepen spiegels. Antimakassers van velerlei kleuren sierden ruggen en zittingen van stoelen, dekten zelfs de geborduurde vensterbankkussens. In de hoeken Mackartbouquetten, op de tafels vazen van aluin met wassen vruchten; langs de wanden allerliefste genrestukjes, verloren tusschen waardelooze oleographieën; op den schoorsteenmantel bronzen candelabers met tallooze gekleurde kaarsen en bobèches, als àltijd stralende kerst boompjes! Verlangen naar Oostersche weelde van kleurenpracht, overgebracht op smakelooze, bonte voortbrengselen van Westersche schijnbeschaving.

Een niet kunnen onderscheiden van dertig-cents-bazaarartikeltjes en kunstproductjes, een kinderlijk, een bijna kleinzielig hangen aan nietige prulletjes, welke Toetie ‘beeldig’ vond en die haar zorg en haar geluk uitmaakten.

Als Toetie na het eten in dezen chaos haar koffie met kolombijntjes genoten had, vlijde zij zich op de bank neer en liet Mina komen om haar te pitjetten, dan stak zij den kleinen voet van onder haar sarong uit, liet haar zijden kousjes zien, greep zich stevig vast met de smalle handjes, waarvan het vel een beetje dor was, en deed bij elke kneep, in climax, het geliefkoosd adoè hooren.

Mina, een melkblanke Friezin, die er in haar katoenen

japonnetje met wit mutsje zoo prettig frisch uitzag, had in haar goedige hulpvaardigheid en bereidwilligheid om ‘mevrouw’ te helpen, en in hare kloeke overtuiging van ‘tsep faem,’ dat dit Oostersche mevrouwtje te beklagen was om haar kuurtjes, bij een der eerste gelegenheden haar duimen als schroeven op den tengerranken enkel gezet, al haar krachten aanwendend, zelf keurend van inspanning.

Er had toen een ‘kleine scène’ plaats gehad, bijna was het, van Toetie's kant, tot handtastelijkheden gekomen.

Ziedend van drift, van machtelooze drift, want Van Meersen had haar uitdrukkelijk verboden hare Hollandsche bedienden te slaan, had Toetie - instinctmatig gevoelend, dat zij dus allereerst hare handen in veiligheid moest brengen, maar tevens iets moest hebben, waaraan zij haar gramschap koelen kon - een sluimerrol bij het wollen koord gegrepen, in de eene hand, en in de andere een vierkant canapékussen met zijden strook, als meest voor de hand liggende wapens om er Mina mee te lijf te gaan; maar deze, door een vlugge zwenking van het lenige, ferme lichaam, was handig den aanval ontweken. Nu echter had Toetie haar de kussens nageworpen, of trachten na te werpen, waardoor de aluinvaas met wassen vruchten, dicht bij haar op de sofa-tafel, kort en klein was gevallen.

Zij had Mina ‘rakkert’ genoemd, waarom deze een tijdlang volstandig weigerde mevrouw weer te knijpen; de Friezin deed voor de Oostersche in halsstarrigheid niet onder en kon Toetie Mina ‘den dienst opzeggen’, Mina had precies hetzelfde recht, en het Oostersche vrouwtje stond nog niet bekend als een goede huis- of meidenhoudster.

Van Meersen, die aan beri-beri leed en er alles voor doen, maar er niets voor laten wilde, genoot dan onderwijl zijn courant of zijn roman en slurpte zijn koffie, geen spier vertrekkend om het gegil in de andere kamer: het herhaalde zich elken avond tusschen zeven en halfacht, doch op dien éénen namiddag, toen de vaas van aluin haar leven gelaten had, was hij toch even uit zijn leeren leunstoel opgestaan, wat langzaam om het gevoel van moeheid in zijn beenen, en met de courant in de eene en een brandende sigaar in de andere hand:

- ‘Ajo kind....’

En Toetie geirriteerd, héél het hartstochtelijke van haar Oostersche natuur fonkelend in haar diep donkere oogen, het hoofd in den nek, de neusvleugels trillend, een zeker trekje, aan ‘Meersen’ welbekend, om den mond, de handjes machteloos saamgekneld, de voetjes gereed tot trappelen, tot stampen:

‘Meersen, de rekel, zij moordt mij!’

En Van Meersen vrij kalm:

- ‘Mevrouw voelt zich wat onlekker; je hebt wat hàrd geknepen, ga zoo lang maar naar beneden, Mina.’

En zij heftig uitbarstend:

‘Onlekker? Ik zou jou met al die appels naar jou hoofd kunnen gooien; onlekker! Wat bazel jij! Zij heeft mij verbroken, de setan; jij zal zien, ik zal nooit meer op mijn enkels kunnen loopen, nóoit meer.....’

- ‘Dat is ook niet noodig, lieve meid, we loopen hier in Holland op onze voeten.’

‘Ik háát jou Holland!’

En met, voor één seconde, een helle flonkering in het git der oogen:

‘Jij, ja, Mina.’

- ‘Nou ajo, ik zal de deur maar dichtschuiven?’

Soms mokte Toetie nog wel eens na, maar een militaire blik uit Meersen's oogen bracht haar gewoonlijk weer spoedig in het goede spoor.

Bij hun komst hadden ‘Willem en Toetie’ zes weken bij de oude mevrouw Van Meersen in Den Haag doorgebracht, in hetzelfde huis van waar uit Willem als 2^{e} luitenant naar Indië was vertrokken. In de ruime suite met hooge lambriseeringen en effen vakken, waarop de familieportretten geschilderd in den stijl van Velasquez met het geslachtswapen in den rechterbovenhoek, had mama Meersen de laatste minuten zitten tellen, het zwart satin merveilleux van haar kleed in soepele plooien om haar.

Opeens een vigilante, hoog opgeladen met koffers en collies, dicht langs de ramen: het rijtuig met Willem en Toetie! In het licht der pas ontstoken gaslantaarns en het wegstervend daglicht, waren de bonte adreskaarten der buitenland-

sche hôtels, geplakt op de stevig geklampte kisten en de bamboemanden, duidelijk te onderscheiden geweest.

Haastig was zij hen tegemoet gegaan naar de vestibule waar, tusschen donker palmengroen, het teere wit marmer van Apollo met zijn lier en Juno met haar pauw zacht glansde in het licht der vierkante Chineesche hanglamp, door Toetie eens aan mama Meersen gezonden. Recht tegenover elkaar, als stille dorpelwachters, de beide eikenhouten voorkamerdeuren: links het kantoor, nog geheel in denzelfden toestand, als waarin het zich tien jaar geleden bevond bij den dood van haar man, den oud-referendaris.

Ontroerd had mama Meersen de huisdeur wijd geopend en Willem haastig tot zich zien komen.

Heel haar rustig, vriendelijk wezen had geglansd in den teederblijden glimlach van het wederzien, de twaalf jaren van scheiding waren weggevallen, àl het verlangen dier vele jaren had zich geuit in een innigen kus, in het teeder buigen van het hoofd op elkaars schouder. Maar terwijl haar lippen nog glimlachten na zijn kus, hare oogen zich telkens vulden met tranen nu zij weer in de zon van zijn oogen gestaard hadden, ging zij tot Toetie, die wat op zij was blijven staan, bij de houten reiskooi van Lorre, en kuste ook haar.

En Toetie's mooie oogen doezelden weg achter haar donkere wimpers, waaraan tranen trilden; zij moest bij 't binnengaan der suite eerst haar voile opslaan om niet over den drempel der kamerdeur te struikelen.

Hoog op brandde het haardvuur, bijgelegd door Hanna, die intusschen de lampen ontstoken, de blinden en overgordijnen gesloten had, en nu, bij het heengaan, even omkeek naar ‘mevrouws kinderen!’

Willem en Toetie beiden hadden er vrij eigenaardig uitgezien.

Willem droeg een lichtkleurige overjas, die van achteren bijna tot aan den grond reikte; een zeer lagen, omliggenden boord - Indisch model -, een rood zijden halsdoek, in Port-Said aangeschaft en een Italiaanschen slappen hoed met breeden rand, in Genua gekocht; een paar dikke grof-wollen handschoenen uit Keulen had het geheel voltooid. Nadat hij zich van een en ander ontdaan had, ging hij voor den

spiegel om zijn reeds dunner wordende haren over zijn kruin glad te strijken; zijn polsen kwamen te ver uit de korte mouwen van de nauwe jas, die op den rug rimpelde en nog meer optrok, als hij zich boog om zijn doorzichtige handen voor het vuur te warmen.

Naast hem in een langen, zeer wijden, groen geruiten mantel Toetie op haar hooggehakte, geborduurde schoentjes, waarop zij onderweg met moeite van uit de rijtuigen, de straatsteenen over, tot in de hôtels had kunnen komen, telkens zich de teenen stootend, zoodat de nerf dan ook vóór aan de schoentjes van het leer af was. Haar japon, hoewel kort voor haar vertrek in Batavia gemaakt, was twee seizoens ten achteren, maar ze had zich in Keulen laten kappen, en het geonduleerde kopje een beetje stijf houdend ontdeed zij zich zorgvuldig van den nieuwen sluier, waarvan de uiteinden recht overeind stonden.

Niet zonder ten slotte toch even te glimlachen had mama Meersen het ‘reishoedje’ te voorschijn zien komen: een verzameling van verkleurde en gekreukte rozen, klimopbladeren en geknakte sprietjes.

Zij ging tot Toetie, nam het uit hare handen aan en legde het op een stoel, toen bracht zij Toetie naar de sofa bij de theetafel en begon haar enkele bijzonderheden van de reis te vragen.

Maar Toetie, het mondje ernstig saamgetrokken, de groote oogen wijdgeopend in een zich-nog-vreemd-voelen, antwoordde wat afgetrokken; mama Meersen schoof haar zachtjes een voetkussen toe en liet haar rustig aan zich zelf over.

Willem, in een gemakkelijken stoel, de beenen naar het vuur gestrekt, liet zijn blik zoekend rondgaan, dingen waaraan hij in jaren niet meer gedacht had, nóóit meer gedacht zou hebben, kwamen nu zoetjes nader, héél dicht tot hem, riepen herinneringen in hem wakker.

Zijn moeder voelde dit weer éénworden met zijn jonge jaren, dit samenvloeien van zijn vroeger leven met het tegenwoordige, en terwijl hare handen in zachtbewegen gingen over het porselein, voorzichtig de oude kopjes schikkend, de kleinste botsing, het minste geluidje vermijdend, genoot zij de liefste oogenblikken van heel het wederzien; want stille verwachtingen werden in deze momenten tot werkelijkheid.

Ja, àlles herinnerde hij zich nog, àlles herkende hij weer, alles was hem weer lief als vroeger, liever dan ooit, en glimlachend zag hij op naar de kroon met de tartan ballonnetjes, door hem en zijn moeder van een reis door Schotland meegebracht.

- 'Toetie, bijna al wat je hier ziet, was er al toen ik een jongen was, en alles is nòg even mooi; aan ons hoeveelste servies waren wij ook al bezig...?'

Toetie antwoordde niet, maar het kanten zakdoekje werd om en om gevouwen, het donkere kopje gegriefd voorovergebogen.

Mama Meersen legde haar hand, waaraan geen enkele ring, op Toetie's van juweelen flikkerende handjes en bij de zachte streeling der blanke, koele vingers zag Toetie op, de mooie kinderoogen vol tranen, de lippen, verdrietig en boos, halfgeopend, het kinnetje trillend:

'Hij àltijd zoo, ja? Hij altijd: mijn moeder, mijn moeder; vôor wàt hij altòòs mijn moeder? Ioh! Is altóós gedoen om die moeder. Nooit iets gebroken bij ons thuis; ik zeg voor hem ik weet, zij is goed, ik niet. Ga jij alleen naar Holland, naar haar, ik blijf hier; ik niet zoo volmaak als jou ouwe vrouw...'

Mama Meersen drukt de kleine hand sussend in de hare en schertst, dat àlle zoons dat zeggen van hun moeders, dat Toetie zich er nièts van mag aantrekken, dat het maar een kleine domheid is...

Willem knipoogt even, wat verlegen om zijn onhandigheid en Toetie droogt haar tranen, kijkt dan van onder haar donkere oogharen tot hem op en zegt haastig binnensmonds:

'Jij àltijd praat naar dat jij wijs ben, jij hoor nou zelf van jou moeder....'

Maar Van Meersen ergert zich niet en glimlacht goedig om Toetie's vaardigheid in het nemen van wraak.

Terwijl mama Meersen thee inschenkt en een enkel schertsend woordje zegt, denkt zij in haar hart, dat Willem wel een zachter vrouwtje met wat meer ontwikkeling en tact had kunnen meebrengen naar huis; maar dan reikt zij Toetie met een rustig glimlachje haar kopje en bij het zoo lieve: 'Dank mama' en den warmen blik uit de nog vochtige groote oogen begrijpt ze, dat Willem in weerwil van al die kleine

of grootere ‘tegens’ toch innig gelukkig kan wezen met zijn Toetie en dat ook zij van haar zal kunnen houden; maar toch ook weet ze reeds op dit oogenblik, dat een voortdurend samenzijn van háár en Toetie tot de onmogelijkheden zou behooren en evenzoo gevoelt ze, dat Willem in die vele jaren meer de Indische man van Toetie is geworden, dan Toetie de Hollandsche vrouw van hem.

Willem en Toetie hadden Den Haag, zoo dicht aan zee, te vochtig gevonden en Breda tot woonplaats gekozen.

Zij waren zoo nu en dan bij mama Meersen gelogeerd geweest en deze had ook af en toe eenige weken bij ‘de kinderen’ doorgebracht.

Maar Toetie was steeds minder voor Hollandsche huishoudens gaan voelen, voor al die Hollandsche soesah, bovendien was ze hoe langer hoe moeilijker uit huis te krijgen, zelfs voor een kleine wandeling omdat ze zich dan kleeden moest.

En mama Meersen had zich van haar kant ook nooit recht thuis gevoeld bij de kinderen. De véle tinka's van dit Oostersche wezentje, de eigenaardigheden van het Indisch huishouden, de onovertroffen, de weergalooze nonchalance: het gebruiken van de fijnste damasten servetten als vaat- of stofdoeken als ze ‘toch in de wasch moesten’, zóó lijnrecht tegen alle begrippen der Hollandsche vrouw in, de vreemde poespas aan tafel, de eigenaardige geurtjes in huis: sambal, gebrande bloemetjes, trassie, kajoepoeti- en klapperolie, alles door elkaar, en de almacht van Lorre, hier in zijn eigen huis, van Lorre, die met zijn krommen, valschen snavel naar den grond gebogen, niets liever deed dan op haar aanvliegen, zijdelings of rechtstreeks, en haar in de laarsjes of 's morgens als zij pantoffels droeg in de witte kousen pikken, deze liefhebberij gevoegd bij zijn afschuwelijk ongemanierd geschreeuw en gescheld van vérrek, hetgeen hij van de matrozen aan boord had geleerd en waarom Toeti, telkens opnieuw, machteloos van het lachen, tranen schreiend op een laag stoeltje neerviel, de sarong even opgewipt, de muiltjes hangend aan haar bloote voeten, de handjes om de knieën gekneld om eindelijk tusschen huilen en lachen in:

‘Stil booze jongen, dijam!’ uit te brengen, een en ander

was mama Meersen wel eens wat heel machtig geworden en alléén de gedachte, dat het verlof onherroepelijk met elk uur meer ten einde spoedde had haar met zekere graagte elke nieuwe uitnoodiging doen aannemen en naar Breda doen sporen.

De láátste drie maanden van het verlof zouden Willem en Toetie bij Mama doorbrengen, een belofte waarin deze zich met gemengde gevoelens verheugde, gedachtig aan de vele gevaarlijke momenten bij al hun vroegere bezoeken doorleefd. Zij had gedacht aan zes weken, doch ze had het aan Willem en Toetie overgelaten en dit duidelijk bewijs, dat zij gaarne bij haar waren was in ieder geval met vreugde door haar ontvangen geworden.

Zijzelf had het echter de laatste maal in Breda nog al slecht getroffen. Willem had na langen tijd weer eens last van zijn kwaal gehad: hartkloppingen en benauwdheden, en Toetie twee nieuwe meiden en veel pijn in haar dij en nu ook in of aan haar polsen.

Zij, Willem en Toetie, hadden het gedurig ten opzichte van hun eigen en elkaar's humeur zwaar te verantwoorden gehad, een kleinigheid was soms voldoende geweest om Willem te doen opstuiven, en Toetie was er zelfs ook zonder die kleinigheid wel toe gekomen.

Na veertien dagen had mama Meersen méér dan ooit verlangd naar haar eigen rustig huis en regelmatige levenswijze en ze had gedacht, dat het misschien ook beter zou zijn, ‘ze met hun tweetjes alleen te laten’. Toetie behoefde zich dan niet langer te verbeelden, dat ze het druk met logé's had en Willem zou zich wellicht wat minder ‘verwaarloosd’ voelen.

En op een avond, Toetie op de bank, Willem in zijn leeren leunstoel achter zijn courant, 't licht getemperd door een kap, een ongezellig zwijgen rondom, had ze met een enkel woord van weggaan gesproken; maar Toetie had er niets van willen hooren.

‘Allò neen, mama moet blijf, wij willen samen rijen, ja? en inmaken, mama heeft mij beloofd?’ en levendig tot Meersen, altijd met die eigenaardig-duidelijke uitspraak van de r en het steeds dooreenhaspelen der geslachten:

Hoorr Meersen, morgen toeren, een mooie rijtuig, mooie

paarden, de mooisten, ja? Naarr Prinsenhage of Ginniken, loh! zoo lief, ja?

Maar ‘morgen’ voelde Toetie zich ziek, heelemaal be-roerd, de nieuwe keukenmeid moest weg, die was brutaal geweest, had op een verward commando van Toetie geantwoord:

‘Doe 't zelf.’

‘Ik had haar een rammeling kunnen geven, lamme meid; kan ook geen rijst koekoesen, altoos te gaar; ik kàn die meid niet meer hou, ik wìl ook niet. Ajo Meersen, zeg niet mijn salah weer; hoe kan zoo'n meid blijf, loh! Zij wandelt in mijn tuin, eet al mijn abrikose op: akoe lihat sendiri! Ik kàn zien, zeg ik voor jou. Jij moet een nieuwe zoek. Vandaag dádelijk... O, néén, praat niet meer met mij, och, ik zoo sakit in mijn kapala! Morgen kunnen wij rijen...’

Morgen regende het.

‘O, o, wat een land.’

Maar overmorgen wachtte Toetie in een kostbaar toilet voor het raam, de groote briljanten zwaar neerhangend in de kleine oortjes, het donkere kopje met de fluweelige teint, tot over de zware haarwrong weggedoken in de tullen doffen van den wijden kraag; een hoed van witte veeren en pluimen, van paars zijden fluweel en zilveren paillettes; ongeduldig trappelend met de hooggehakte laarsjes van satijnleer, waarop de balayeuse van zijde en kant neerhing, bij elke beweging van Toeti's voetjes even opgolvend en zacht ruischend; de poppenhandjes in lange witglacé handschoenen, het kinnetje schuil in een witte voile, van onderen in veel plooien saamgenomen, zoodat alleen de donkere neklokjes te zien waren; in den arm een kleine pelerine vol schitterende lovertjes en gazen ruches; het rechterhandje steunend op den ivoren stok van haar parasol, vol strikken en volants:

‘Zoo sajang - altijd zoo, ja? Altijd laten wachten; ik houd niet daarvan, mijn pleizier gaat weg; ga jij in de deur kijk; wach, ik zie al in de spion, allo nou! Eén paard wit, éen zwart, daar rij ik niet mee. Ik doe het niet, Meersen; neen, ik zeg jou, ik doe het niet. Stuur die koetsier terug, is hij gek, wat denk hij van ons?’

- ‘Kind, niet zoo dwaas....’

‘Lieve Meersen, ik bezweer jou, Mama wil ook niet; o, ik wéét, Mama?’

‘Och, Toetie, waarom niet, 't zijn mooie paarden....’

- ‘Wel natuurlijk, lieve meid, 't is op z'n Engelsch...’

‘Mooie paarden, op z'n Engelsch.... ik bedank jou voor zulk Engelsch....’ en haar manteltje driftig op tafel gooiend:

‘Ik zeg jou, nóoit zóo gerij....’

- ‘Dán dóe je het nù voor 't éérst....’ het leeggedronken portglas wordt zóo heftig neergezet, dat de ranke steel knapt en de kelk in scherven op het blaadje valt.

Van Meersen richt zich hoog op, zijn oogen flikkeren, zijn door de beri-beri een weinig opgezet gezicht wordt rood, zijn schouders schijnen zich uit te zetten, terwijl zijn armen recht neerhangen langs zijn gekleede jas; het kleine donkere vrouwtje tegenover hem in haar gewolk van tulle en zijde, weet dat zij geen streep verder heeft te gaan, weet ook hoe slecht die drift op zijn gestel werkt, ze overwint zich in zoover, dat ze haar manteltje weer van den stoel grijpt, en - zonder Mama te laten voorgaan - stapt ze in het geritsel van haar nieuwe kleeren het huis uit, de kleine steentjes over, naar den landauer, waar de koetsier wacht en het portier met beleefden groet voor haar opent; maar het hoofd in den nek, de lippen boos, meer omgekruld dan gewoonlijk, vóór zich uitstarend als was geen ander in de nabijheid, stijgt ze majestueus in, neemt plaats als een prinses en schikt haar toilet rond zich.

Ook de oude mevrouw en Van Meersen zijn gevolgd.

‘Belom lihat binatang begitoe’ zegt Toetie rad, terwijl de koetsier het portier sluit. De man voelt dat ze op hem doelt en ziet onwillekeurig even op, maar dan treft hem een blik uit Toetie's violet-donkere oogen, die hem den zijne haastig doet neerslaan.

Mama Meersen kijkt den anderen kant op, naar het plantsoen, doch Van Meersen wendt zich plotseling geheel tot Toetie en zegt met gestrengen blik:

- ‘En nou soeda!’

Terwijl de paarden aantrekken, zwenkt Toetie even achterover, dan draait ze haar parasol boven zich rond en terwijl de zachte, roode weerschijn haar gezichtje bestraalt, vraagt ze vriendelijk, op dien zoet-zangerigen, altijd verkeerd geaccentueerden toon:

‘Mama zit goed, ja?’ en tot Van Meersen:

‘Móóie wagen!’

Gedurende heel den rit babbelt ze opgewekt voort, de oogen glanzend, ze sluitend nu en dan in weelderig welbehagen!

Willem wijst zijn moeder op enkele gebouwen, op een kerk, op de academie, op het badhuis.

- Neen, Toetie gaat nooit naar de kerk, zij kan geen orgelmuziek hooren zonder schreien, en:

‘Léélijke badhuis hier, loh! Véél prettiger baden in Blauwwater, ja? Meersen? Kijk om, mama, dáár, mevrouw Louwe, pas uit den Haag hier gekomen; mama weet nog niet die historie? Ajo Meersen, waarvoor jij nou niet een Asmodée gekocht? Niet héélemaal fatsoendelijk die vrouw’ - en mama Meersen wordt op een geheimzinnigen fluistertoon een lang relaas gegeven, waarvan zij geen woord zal kunnen navertellen en dat haar dan ook in het minst niet interesseert. Maar Toetie fluistert voort, nu eens met groote oogen, dan in een zacht gesmoord schaterlachje of op ernstig afkeurenden toon.

‘Allà nou, wéér al die kleine setans om Lorre’, roept Toetie, zoodra zij bij hun terugkomst een opstootje van kinderen, afkomstig uit de naburige steeg, voor de ramen van haar huis ontdekt. Maar zij moet toch lachen bij het springen en dansen, het armgezwaai en gejoel der kinderen, en als één bij ongeluk het ijzeren hek, dat op een meter afstands van hun huis is geplaatst, loslaat en onverhoeds achterover tuimelt, juicht ze het uit, in de handen klappend; doch nog dichter bij gekomen verdwijnt de lach om haar mond en even slaat ze een verschrikten blik op Willem, of ook hij al gezien heeft?

Lorre, door haar zelf te dicht bij het raam geplaatst, heeft de kanten gordijnen reeds vrijwel aan flarden en steeds méér opgewonden en driftig door het geroep en gesar van de kinderen voor het raam, rukt en vliegt hij van den eenen kant van zijn kruk naar den anderen, van rechts naar links en terug, heen en weer, trekkend en plukkend aan het eene gordijn en aan het andere, dan zijn kuif opzettend, den kop heftig op en neer bewegend, de vleugels klepperend tegen zijn stok, scheldt en tiert hij tegen de onvermoeide plagers buiten!

Nu opeens weer zoet en vriendelijk en héél duidelijk: ‘Koppie-krauw? Kà-kà-toè-à? Koppie-krauw?’ Schijnbaar geen acht gevend op de kamermeid, die verhit en geagiteerd, hem telkens tracht te naderen om de kruk bij het ronde onderstel, zwaar van het witte zand, wat terug te trekken. Zoodra zij echter te dicht komt, buigt Lorre zich verwoed voorover of slingert zich zoo ver hij kan, aan zijn ketting, naar omlaag, begeerig haar eenige welgemeende pikken in muts of wang toe te brengen; dan weer, als de meid voor een oogenblik aflaat, werkt hij zich vlug naar boven, richt zich hoogmoedig op, wendt zich opnieuw tot de kinderen, en het rukken en trekken, heel het rumoer begint van voren afaan.

Toetie is het rijtuig uit, vóór Willem nog zijn beenen tot zich heeft kunnen trekken; een paar haar in den weg tredende kinderen worden fluks opzij geschoven, één kleine keert ze, onder het haastig voortgaan, handig met haar parasol de stoep af, zooals een ander een aangewaaid papier zou verwijderen, de meid, die het rijtuig heeft zien stilhouden en de deur is komen openmaken, ijlt ze voorbij de kamer in, en vóór Lorre op iets verdacht is, heeft hij een klap op zijn kop gehad, die hem doet duizelen, en zijn de gordijnen van hem weggetrokken. Met beide handen haar japon hoog ophoudend om vrijer in haar bewegingen te zijn, stoot ze met haar rechtervoetje hem met bak en al een eind opzij:

‘Adoe jij nakkal, kleine setan!’

- ‘Nou, nou lieve meid,’ zegt Meersen binnenkomend, ‘wees voorzichtig, maak hem niet dood....’

‘Ik zal zijn nek omdraaien,’ is haar heftig antwoord. ‘Wáár is Rika?’

Meersen neemt een glas en een half fleschje port mee naar de waranda, schuift de glazen tusschendeuren tegelijk dicht en gaat in zijn bamboe reisstoel, achter het breede muurvlak zitten, terwijl mama Meersen zich gelukkig rekent in ééns door naar boven, naar haar kamer te kunnen gaan.

Lorre vraagt:

‘Koppiekrauw?’, roept nog even ‘vèrrek!’ vleit weer: ‘koppiekrauw?’ buigt en groet op zijn kruk, maar Toetie gaat de kamers door, hier haar pelerine, daar haar parasol of handschoenen neerwerpend:

‘Altijd zoo met die meiden, ik kan nog geen uur uit,

loh! Geen van tweeën wil ik langer houden. Hoe kàn ik weer uit....?'

's Avonds zit Toetie, met de courant voor zich Lorre klontjes te voeren; zij leest van de wedrennen in Clingendaal en wil er heen, ook wil ze naar een café-chantant in Seinpost, maar vóór alles moeten ze het panorama en het panopticum in Amsterdam gaan zien!

Bij het woord wedrennen heeft Willem, die er vroeger gaarne heen ging, even over zijn boek heen, den kant van Toetie uitgezien, maar verder heeft hij niet geluisterd; ook mama Meersen heeft slechts nu en dan, uit beleefdheid, zonder eenig enthusiasme geknikt; want als het avondblad straks dichtgevouwen is en Toetie het doosje met de 'jaskaarten' en fichjes gekregen heeft, om bijtijds 'aan den slag te gaan' en Willem zoo mogelijk eenige gobangs af te winnen, is zij ten opzichte van alle wedrennen, café-chantants en panorama's weer even onverschillig als Lorre zelf, die nu rustig in zijn koperen ring heen en weer schommelt en de pisang oppeuzelt, hem door Toetie gereikt.

Het zoo lang mogelijk gerekte verlof is ten einde, óók het jaar buiten bezwaar van den lande is voorbij: Toetie en Willem zijn weer reisvaardig.

Toetie, ongemakkelijk in haar dikke reiskleeren, trekt gedurig de schouders eens op onder den zwaren wintermantel. Zij heeft juist aan mama Meersen voor de laatste maal het verhaal gedaan van de andere Lorre, van Kakki, die bij hun komst uit Indië op de landreis gestorven is.

'Ach, de tweede dag hij dóód! Hoe gegaan? Ik wéét niet; misschien hij zich verdoen in de ketting, ja? Meersen?'

- 'Welneen lieve meid, maak dat je zelf toch niet nog langer wijs, 't was natuurlijk van dien nacht buiten, op dat balcon.... Wees, nu op de terugreis, maar voorzichtiger met no. 2.'

'Kassian, die arme dier, het was te koud voor hem geweest, denk ik?'

Ze zucht, meewarig het hoofd op en neer bewegend, mama Meersen geeft vriendelijk ook háár leedwezen met het geval te kennen, maar werpt tegelijk een blikje naar Lorre, in zijn reiskooi door Toetie op een stoel geplaatst, om vooral niet vergeten te worden.

Willem loopt heen en weer, de zakken van zijn lange overjas navoelend of hij niets vergeten of hij wel lucifers en een voldoende aantal sigaren bij zich gestoken heeft.

Toetie, nu niet meer in gesprek, wordt steeds zenuwachtiger, telkens vullen haar donkere oogen zich met tranen, soms barst ze even uit in snikken en plotseling, in een edelmoedige opwelling van haar goedgeefsch hartje, besluit ze *Lorre* aan mama te laten, op die wijze schitterend revanche nemend voor alle keeren, dat zij eens niet aardig is geweest:

'Zoo'n goeie ouwe vrouw, ja? Altijd zoo alleen, Lorre kan haar gezelschap houden.'

Maar niama Meersen pleit, glimlachend, met zachten drang voor Lorre's afreis.

Doch Toetie houdt aan.

Pas als ook Willem zegt, dat het voor mama, niet gewoon aan papegaaien, maar lastig zou zijn, laat Toetie zich eindelijk overreden; maar als het rijtuig voorrijdt, trekt ze haastig een harer mooie juweelen ringen van haar middelvinger en mama Meersen's hand kussend en kussend, schuift zij den ring aan den slanken pink:

'Altoos dragen, mama, ja? Van Toetie! Goeie moeder geweest!'

Dan knelt zij zich aan de oude vrouw vast, kust haar voorhoofd, haar wangen, haar mond, totdat Meersen haar zacht opzij moet schuiven om zelf afscheid van zijn moeder te kunnen nemen. En als Toetie snikkend in het rijtuig zit kan Lorre op de bank tegenover haar kopjes geven zooveel hij wil, zij let er niet op. Haar hart is bij mama Meersen.

'Kassian, die goeie ouwe vrouw, zoo alleen achterblijven; zij had met ons moeten gaan, Meersen?'

Mama Meersen heeft het rijtuig met haar kinderen zien wegrijden en is neergezonken in haar grooten leunstoel; zacht weent zij nu uit in het koele wit van haar fijn linnen zakdoek.

Zoo velen heeft zij reeds zien komen en gaan, men moest aan dat alles gewoon raken, maar dat is niet zoo, het scheiden valt telkens zwaarder; want velen gaan, maar keeren niet weer.

Lang blijft het stil, doch dan staat zij langzaam op en gaat zoetjes naar de gesloten tuindeur.

October!

De groote bladeren der rhabarberplant liggen slap en verwaaid over de zwarte weeke aarde van het ronde perkje, de wandelpaden zijn bedekt met afgevallen bladeren, die aan de kiezelsteentjes, kriekeltjes, zooals Toetie zei, kleven; enkele verdorde ranken van den wilden wingerd zijn tegen de ramen gewaaid en er, door de vocht vastgekleefd, aan blijven zitten; de kale seringestruikjes beven onder het watergedruppel, 't nat siepelt en lekt van het zwart-glansende eiloof aan den muur en van de vlier, nog geheel groen, maar donker en zwaar na al den regen. Een huivering vaart door struiken en boomen, doet opnieuw een dwarreling van gestorven bladeren omlaag komen.

Mama Meersen droogt haar tranen. Haar ziel is vol droefheid om het afscheid, doch er is ook een gevoel van vrede en rust in haar. Zij heeft Willem mogen terugzien en er zijn oogenblikken geweest van groot genot, zij heeft Toetie leeren kennen en is van haar gaan houden; maar zij gevoelt zich toch gelaten, ja zelfs verlicht, omdat Toetie en Willem geen Hollandschen winter meer zullen meemaken, met al het getob van winterhandjes voor Toetie en rheumatische pijnen voor Willem, maar integendeel hun heerlijk, weelderig Insulinde tegemoet gaan, waar ook zelfs Lorre wel spoedig al het geleden gebrek zal vergeten zijn.

DAISY E.A. JUNIUS.

Marginalia op Bismarcks mémoires.

Gedanken und Erinnerungen von Otto Fürst von Bismarck.

M é m o i r e s is niet het rechte woord; maar G e d a c h t e n en H e r i n n e r i n g e n maakt ook geen juisten titel voor Bismarcks laatste geschrift. In de 17e eeuw publiceerde men t e s t a m e n t e n van gestorven staatslieden: het waren politieke memoriën en apologiën; testamentum, dat is: testatio mentis (getuigenis van de bedoelingen en van den geest), volgens de opvatting der Romeinen. Ook zoo iets van een testament van Bismarck vindt men onder zijn gedachten en zijn souvenirs.

Maar dit is genoeg over den titel. Ik kom tot het boek en doorlees de twee deelen.

Een teleurstelling.

Het boek leest niet gemakkelijk, omdat het met sprongen gaat, hier den draad afbreekt, en daar midden in een uitweiding over andere dingen een oud motief weer opneemt, - omdat het verschrikkelijke leemten laat, en waar men een onthulling verwachtte met een banale opmerking voor den dag komt, en waar men op een frisch idee hoopte een oude beschouwing voorkauwt.

En zoo weinig nieuws!

De brieven en stukken die door de H e r i n n e r i n g e n worden aangehaald kent men in hun geheel al uit de gepubliceerde correspondentie met von Gerlach en von Roon of uit het Bismarck-Jahrbuch, den gang van de feiten vindt men, naar de intiemste bescheiden, veel duidelijker verhaald in von Sybel's E n t s t e h u n g d e s D e u t s c h e n R e i c h e s

dat van 1889 dateert, en de anecdoten, in 't boek verspreid, is men grootendeels al tegengekomen in de sedert jaar en dag medegedeelde Bismarckgesprekken. Verlangen we hatelijkheden tegen de keizerlijke familie of vorstelijke personen, we kunnen immers bij Busch, den onvermijdelijke, te gast gaan; die heeft ze veel verscher en prikkelender gezouten, dan in de Mémoires het geval is. Staat onze lust naar maximes en gevleugelde woorden, we hooren ze veel krachtiger geprent en geslagen in Bismarcks redevoeringen uit den goeden tijd. Ook de humor is hier, in de Herinneringen, wat gedempt en duf.

Wij waren misschien verwend. Geen man, hoe middelmatig ook, die in de laatste jaren naar Friedrichsruh toog om Bismarck te zien, of hij bracht een opwekkende bladzijde mee terug van indrukken of van gesproken woorden door den vorst. Nu is in dit boek de vorst zelf met zijn pen, of liever met zijn potlood bezig, wij verwachten een stortbad van opbruisende geestesgolven, en het gaat een hobbelig slingerweggetje, niet erg interessant, en erg bekend.

Het is alsof de flesch spuitwater een geruimen tijd heeft opengestaan; de geest lijkt vervlogen.

Ik erken graag dat dit een verkeerde opvatting van het boek, van het testament, mòet wezen. Bismarck is tot op zijn ouden dag zoo'n machtige persoonlijkheid gebleven, dat zelfs waar hij zich tam voordoet, er een bedoeling achter moet schuilen. Onze eigen wijsheid (men kan die twee woorden ook aaneen schrijven) hoeft waarlijk zich niet al te ver voorop te dringen waar het een man als Bismarck geldt. En bij het werk van zoo'n man, wanneer het er wat gesloten en gering uitziet, is het geraden nederig en geduldig een opening te zoeken dat men er binnen in kan komen, en bouw en bedoeling in zich opnemen kan.

Bismarck zal niet licht iets gedaan hebben waar men zoo ter zijde of ter loops over te oordeelen heeft.

Hier begint nu mijn eerste randnoot.

Zij heeft betrekking op het onderhoud met Koning Wilhelm in 1862, waarbij Bismarck verklaarde het bestuur in Pruisen te durven voeren tegen den wil van den Landdag. De Koning die, voor het conflict met de Kamer benauwd geworden, er

reeds aan had gedacht van de regeering afstand te doen, schepte toen weer moed en droeg aan Bismarck het praesidium van het ministerie op. Het is het uitgangspunt van Bismarcks staatsleiding.

In 1890 bracht de M ü n c h e n e r A l l g e m e i n e Z e i t u n g een verslag van dat gesprek. Het kon van niemand anders afkomstig zijn, al was 't door de tweede of derde hand, dan van Bismarck zelf. De hoofdtrekken er van zijn: de wandeling van den vorst met den aanstaanden minister door het park van Babelsberg, de gewetensnood van den Koning, de toespraak van Bismarck, het te voorschijn halen door Wilhelm van een aantal dichtbeschreven vellen papier die hij aan Bismarck als zijn programma voor de regeering aanbood.

'Bismack fing an zu lesen. (Ik citeer met eenige afkortingen.) Obenan stand die Frage der Kreisordnung. Bismarck sagte zum Könige: Ew. Majestät, es handelt sich jetzt doch nicht um diese Frage, sondern ob in Preussen die Krone oder die Majorität des Abgeordnetenhauses regieren soll. Ist diese Frage entschieden, so ordnen sich die andern von selbst.'

De Koning stemt toe, en hij wil het programma gaan verscheuren, maar Bismarck raadt hem aan de snippers niet op den grond te laten vallen, waarop Wilhelm de halfgescheurde papieren weer in zijn borstzak steekt.

'Dann wandte der König sich zum Gehen. War seine Haltung vor der Unterredung die eines tiefgebeugten Mannes gewesen, so schritt er jetzt aufrecht, fest und straff von dannen.'

Hoewel de komische kleur van dit verhaal onder het weergeven en publiceeren zeker wat is afgestompt, blijft er toch genoeg over om den oorspronkelijken geest van de vertelling te herkennen. Die Koning met zijn programma over kleinigheden, terwijl 't hoogste op 't spel was, die neergebukte man, zich oprichtend onder 't heengaan - maar dat is een sujet voor een comedie. En als zulke sujetten zag Bismarck de menschen van opperst tot laagst toe. Zijn overstroomende nerveuse levenskracht had er behoefte aan ze als poppen voor zijn geest te doen bewegen.

Maar neem nu diezelfde samenkomst met den Koning in de H e r i n n e r i n g e n. Er zijn kleine wijzigingen in de mededeeling aangebracht die haar meer authentiek maken. Daarmee houd ik me nu niet op. Het fond van het verhaal is 't zelfde.

Alleen de komieke tint is weg. Men kan nog even zien dat de aanleg van het ding oorspronkelijk komisch is geweest; maar die trekken zijn bijna weggewischt. De opmerking over het heengaan van den Koning in stramme houding is vervallen. De bijzonderheid van het programma van kleinigheden is geheel veranderd, en heeft een diepere pijnlijke beteekenis gekregen. Daardoor wordt het gesprek tusschen Bismarck en den Koning ook anders. Het is menschelijker geworden. In de eerste lezing van het onderhoud is 't alsof de verhaler alleen den Koning waarneemt - uit de hoogte; in de tweede, definitieve lezing ziet hij iets meer zich zelf.

Minder komiek dus, maar meer stijl van waarheid in de H e r i n n e r i n g e n .

Toch - hoe weet ik dat we in dit geval van een eerste en tweede lezing van een zelfde verhaal moeten spreken?

Niet alleen door de zeer preciese berichten hoe Bismarck zijn souvenirs al verbeterend en hertoetsend heeft opgesteld, maar ook uit de vergelijking met andere anecdotische bijzonderheden. Zoo geeft von Sybel in zijn authentiek geschiedverhaal (II 532) verslag van een ander gesprek tusschen Bismarck en den Koning in Baden gevoerd, in hoofdzaak geheel overeenkomend met wat de Herinneringen ons meedeelen (I 341). Alleen de hartstochtelijke pointe, van het verhaal bij von Sybel is weggelaten in de meedeeling van Bismarck zelf; het theatraal gearrangeerde slot valt weg.

Waarom?

Is Bismarck dan, tijdens zijn ouden dag, soberder geworden in zijn manier van voorstelling?

Dat geloof ik niet.

En ik geef daarvoor mijn heel klemmende reden.

Overal waar Bismarck in zijn H e r i n n e r i n g e n iets vertelt wat vroeger, bij een andere gelegenheid, nog niet door hem was meegedeeld, daar vervalt hij van zelf in zijn dramatische hebbelijkheid.

Zoo spreekt hij, in het hoofdstuk gewijd aan de Sleeswijk-Holsteinsche verwikkelingen (II 8), over den Kabinetsraad die kort na den dood van Frederik VII, den Koning van Denemarken, werd gehouden, en denkelijk bedoelt hij daarmede de zitting in het koninklijk paleis van 26 November 1863. Bismarck geeft daarbij de hoofdtrekken van zijn rede-

voering die aandrong op een zeer voorzichtige maar zeer stoute en in zijn listigheid volmaakt cynische politiek. De Koning, zegt hij, was van zijn woorden zoo geschrokken dat hij bij zijn minister-president geloofde aan den invloed van een rijkelijk met champagne begoten déjeuner, en de Kroonprins... ‘Der Kronprinz hatte, während ich sprach, die Hände zum Himmel erhoben, als wenn er an meinen gesunden Sinnen zweifelte.’

Maar hier kan men met eenige zekerheid besluiten dat Bismarcks voorstelling overdreven gedramatiseerd moet wezen, omdat - omdat de Kroonprins in de maand November en ook nog in December 1863 niet in Berlijn, maar in Engeland was.

Dat feit ontneemt aan het verhaal iets van zijn gloed van poseering en lichteffect.

En tot de kennis van Bismarcks persoon, van zijn wijs om de menschen en dingen te zien, draagt het veel bij.

Hij was een acteur, zooals Napoleon, zooals ieder energiek staatsman, die menschen en menschheid te behandelen heeft, een acteur moet zijn, zooals zelfs in ons nuchtere Nederland zal blijken het geval geweest te zijn zoodra daar geschiedbeschrijving iets auders zal worden dan het registreeren van bloedlooze conventies. Bismarck was een acteur, en hij wist dat hij het was. Het zat hem in zijn temperament, en hij maakte gebruik van zijn kracht, en hij overdreef zijn kracht.

Dan hielden zijn vrienden hun hart vast, en zij noemden hem den d o l l e n Bismarck. Het was dat overvloeiend en overborrelend vermogen in den staatsman dat met een uitspatting van schittering en vuurwerk zijn hoorders wou dwingen. Zijn dolheid. Hij kende zijn dolheid.

Van die zelfkennis leggen de H e r i n n e r i n g e n ook, al is 't dan maar een beschroomd, getuigenis af, waar Bismarck een woord wijdt aan zijn vermaarde ‘ijzer en bloed’ rede van 30 September 1862, de redevoering die hem tot zijn dood toe is nagehouden en die hem door alle eeuwen heen zal worden nagedacht. Die redevoering was, hoe goed bedoeld ook, in haar termen een onnoodige en doellooze acteursexuberantie. Zijn vriend en collega von Roon waarschuwde hem niet te zeer aan zulke spelingen van zijn vernuft toe te geven, en Bismarck begreep ook dat het geraden was tegenover den Koning zijn uitspatting weder

goed te maken. Hij reisde daarom den goeden Wilhelm, die een uitstapje naar Baden-Baden had gemaakt en op den terugtocht was, tegemoet en hield den Koning een voordracht in den trein over de uitgesproken redevoering.

Het is een van de meest kenschetsende passages uit de H e r i n n e r i n g e n, voor zoover 't het anecdotische gedeelte van deze souvenirs betreft, en geschreven in volle dramatische verve. Dat wil zeggen, om het tooneeltje geheel te vatten moet men 't onder het lezen kunnen transponeeren in een anderen toon. Men moet ter dege onthouden, hoe Bismarck, wanneer hij zelf zijn borst opzet, andere menschen zich uit hun gebukte houding wil zien oprichten e n d a a r o m l a c h t, hoe hij, wanneer hij zelf aan 't doorslaan is, andere menschen met ten hemel geheven armen wil aanschouwen, e n d a a r o m l a c h t. Evenzoo bij deze gelegenheid van het gesprek in den trein. Hij heeft daarin natuurlijk den Koning verzekerd dat hij die woorden van ijzer en bloed gebruikt had als militair die niet zou aarzelen ook als staatsman zijn leven ten offer te brengen ter bezegeling van zijn trouw.

Maar in het verhaal van de ontmoeting wil Bismarck alleen zien hoe zijn militaire woorden den Koning hebben gepakt, hij wil hem zich voorstellen als een pruisisch garde-officier die op het commando met een ‘zu Befehl’ antwoordt, en zonder aarzelen in het uiterste gevaar gaat. Hij zelf, Bismarck, wordt de commandant en verdringt alle andere commandanten, Koningin Augusta en verdere raadgevers, die den Koning vroeger ‘zu Befehl’ hebben doen roepen, zoo laat hij de poppen van zijn drama dansen.....

Een geweldig acteur, de minister-president, en die de kunst verstond, in heuschheid, de menschen en de dingen de bewegingen te doen nabootsen welke hij aangaf. Niet zoo volkomen echter hun meester als hij zich wel wou voordoen, maar voor zich zelf noodig hebbend het denkbeeld van zijn daemonische alleenheerschappij, al besefte hij ook hoeveel daaraan in waarheid ontbrak.

Juist op het terrein tusschen bewustzijn en onbewustheid van de gespeelde staatsmansrol brengen ons deze Mémoires van Bismarck. Het zweven tusschen gedramatiseerde herinneringen en souvenirs van eenvoudiger afmeting geeft hun hun eigen aard.

Mijn tweede opmerking richt zich tot de afdeeling G e d a c h t e n van deze G e d a n k e n u n d E r i n n e r u n g e n.

Eigenlijk bestaat de kern van Bismarcks Mémoires - en de kern noem ik het gedeelte dat gaat van het begin van zijn staatsmanschap tot aan het jaar 1870 - bijna geheel uit g e d a c h t e n.

Het is waarlijk geen geschiedenis die wij voor oogen krijgen; noch van de gebeurtenissen, noch zelfs van de motieven der gebeurtenissen hooren wij. Niets van de spanning, van het rumoer, van de veelvuldigheid der feiten.

Wij vernemen alleen de resultaten van de ontwikkeling der dingen en wij leeren hun waarde meten. Bismarck doceert ons in dit boek geen geschiedenis; hij toont ons wat politiek is. Niet de praktische politiek - want daarvan is slechts weinig sprake - maar de theoretische die ons de mogelijkheid geeft om een oordeel uit te spreken over de feiten, omdat zij ons de feiten leert schatten naar hun belang voor de normale ontwikkeling van het staatsleven.

De opzet van het verhaal is daarom heel dikwijls alleen schematisch. Alles loopt gewoonlijk gladweg af, alsof we in een wereld van ideeën terecht zijn gekomen. Wij begrijpen uit het boek zelf niet waarom de menschen tegen elkander in het harnas stonden. Alleen de anecdotische verhalen tusschen de redeneeringen verspreid geven wat realiteit, maar van de gedachten en partij-stroomingen krijgen wij zelfs geen vaag beeld.

Toch is 't iets zeer bijzonders dat wij als belooning van een herhaalde bestudeering van het boek wegdragen. Men staat tegenover den schrijver van deze G e d a c h t e n als in tegenwoordigheid van een architect, die ons bij zijn bouwwerk brengt, en die zonder de heele teekening uit te leggen ons met een paar woorden aanduidt waarom dit of dat gedeelte van het gebouw zus en zoo is uitgevallen, en hoe de geheele aanleg van het werk zuiver goed en mooi is.

Bismarck behandelt op die manier enkele vraagstukken; en dat hij ze te berde brengt moet ons bewijzen dat het de belangrijkste zijn.

Hij spreekt maar weinig over den tijd van het conflict in Pruisen tusschen regeering en landdag. Die zaak is afgedaan, zij heeft tot de groeiziekten van den staat behoord; met den

wasdom van Pruisen is het gevaar van een herhaling der ziekte geweken.

Wel zegt hij uitvoerig, waarom hij na de overwinning op Oostenrijk en na zijn geheelen triomf aan den Koning een liberale oplossing van het conflict had voorgesteld, en die oplossing bij den Koning tegen diens wil had doorgedreven.

Thans mag het ons heel verstandig en bijna van zelf sprekend voorkomen, toen was het toch iets opvallend vreemds dat een minister, die zoo krachtig het recht van de kroon had opgehouden, op 't oogenblik dat hij misschien kans had voor een wijziging der constitutie, niet alleen geen gebruik maakte van zijn kans, maar ook door het voorstellen van een indemniteits-wet zijn onrecht erkende.

Bismarck legt dan uit hoe hij een verandering van de grondwet in reactionairen zin misschien eenige jaren vroeger had kunnen tot stand brengen, wanneer Pruisen het verbond had aangenomen dat Alexander II aan Wilhelm aangeboden had.

Maar dan zou de toestand niet zuiver geweest zijn, men was onder de voogdij van den machtigen nabuur gekomen en de prijs voor de overwinning in het binnenland was op den duur te zwaar geweest. Nu, in 1866, nadat men door eigen kracht de suprematie in Noord-Duitschland had verkregen en in de eigen richting van zijn aanleg was gegroeid, moest de staat zijn inwendige kracht vergrooten door zijn burgers te verzoenen, en dan voor goed zonder terughouding. De staat was grooter geworden, en ook grooter waren de gevaren waaraan hij van de zijde van het buitenland was blootgesteld. Daartegen moest Pruisen gewapend zijn door zijn eenheid en zijn compactheid. Geen vreemde moest aanleiding hebben om zich in de binnenlandsche zaken te mengen.

Bismarck zag dat de tijd van echte beproeving voor Pruisen pas was gekomen na zijn triomf. Evenals voor Frederik II na de verovering van Silezië de moeilijke dagen waren aangebroken om tegen een Europeesch verbond zijn bezit te handhaven, zoo voelde de groote Pruisische staatsman van de 19e eeuw al dadelijk in 1866 de Europeesche jaloerschheid die zijn werk zou willen belemmeren. Daarom mocht er van binnen geen scheur zijn.

Zijn groote streven was het behoud van onafhankelijkheid

van beweging voor den staat. Hij had die eerst aan Pruisen verschaft in den Duitschen bond, in 1866 had hij die voor den staat verkregen in Europa. Ze moest behouden worden en uitgebreid. Zelf had hij die vrijheid van beweging voor zich altoos weten te bewaren, tegenover menschen en partijen; hij kon met den vijand van gisteren samengaan, met den buitenlandschen vijand even goed als met den vijand op het gebied der binnenlandsche politiek. Conservatief, liberaal, het waren voor hem niets dan phrases.

Onafhankelijkheid van beweging en groei voor den staat, dat is voor Bismarck de waardemeter in de politiek.

BYVANCK.

Oost en west.

De Indische Gids. Staat- en Letterkundig maandschrift. Amsterdam, J.H. de Bussy.
Onze West. Reisschetsen door Dr. A.H. Pareau. 's-Gravenhage, W.P. van Stockum & Zoon, 1898.

Een plicht der dankbaarheid; eene schuldbekentenis tevens. Hoe weinige jaren geleden toch, en deze Oost-Indische broeder was mij nog slechts van hooren noemen bekend? Doch waar wordt dan ook gevonden een Indisch boek, een Indisch tijdschrift op onze boekentafels, torenhoog volgestapeld met Engelsche, Duitsche, Fransche flodderromans en floddertijdschriften; in onze leesportefeuilles, tot berstens toe opgepropt met veeltalige koffiehuispraat? Dank zij onze ligging aan den hoek van de zeestraat, zien wij door onze spionnetjes alles wat op de wereld gebeurt; geen eend kan voorbij vliegen of wij kwaken er over; het gansche wereldrond boezemt ons belang in.. behalve wat daarvan is ons eigen. Stil! sluip eens mede naar de boekenkast, laten wij opslaan het systematisch register over *de* Gids der laatste tien jaren, zoeken naar de bladzijden handelende over onze koloniën. Bladzijden? Voor zóó weinig artikelen is zooveel gastvrijheid niet van noode!

Indië! Een klank! Een nietszeggende klank! Zelfs voor ons, die dan toch in Delft studeerden, in een tijd dat de wereld zooveel kleiner was dan nu; die steeds om ons heen zagen min of meer Indische tronies; die op vriendschappelijken, op vertrouwelijken voet verkeerden met wie daar geboren waren, met wie daar heen zouden gaan; die zoovelen een laatst vaarwel toewuifden aan den Helder!

Indië, een klank, die wij dan toch zóó dikwijls hoorden! Of waren wij doof, stokdoof?

Voorzeker, diep in ons hart trilden na de verwenschingen van den sluikharigen Multatuli, en in oogenblikken van letterkundige opwinding slingerden wij ons, o zoo gaarne, den gordel van smaragd om de lendenen. Doch Douwes Dekker was voor ons slechts een Hollandsche Heine, een sieraad van de boekenplank, een stijl-voorbeeld. Noch voor Java, noch voor de Javanen, noch zelfs voor onze broederen die daar heen gingen, voelden wij iets.

Ja, voor deze laatsten tòch iets: medelijden. Want wie daar heen ging, ging niet uit roeping. Enkel uit nood. Hem wenkte geen onzichtbare hand, hem dreef geen onweerstaanbaar bevel van Hooger. Enkel prozaïsche slavendwang. Te weinig geld, te weinig familie-relaties, te weinig hersenen - van die hersenen namelijk, welke in Nederland alleen wat wegen: examen-hersenen. Wie daar heen ging, ging niet als een held, een uitverkorene; hij ging daarheen als: iets *minders*. Dat drukte hem een stigma op het voorhoofd, en dat stigma bracht hij over op het land waarheen hij trok: gansch Indië.

Eigenlijk niet: *iets* minders, maar: *veel* minders! O, hoe lang heeft het geduurd voordat onze burgermansziel zich flauwtjes bewust werd dat dit mindere was inderdaad het meerdere, iets grootsch, iets zéér grootsch. Dat wie in Indië zoekt een werkkring er een kan vinden, op alle gebied, op technisch zoowel als landbouwkundig, in de staatkunde, in wetenschap, in kunst, ruimer, hooger dan de besten hier te lande zich kunnen droomen. Kàn vinden, niet altijd vindt, allerminst altijd *zoekt*. Want zijn ook de Indische oudgasten niet in hooge mate schuldig aan ons klein enthousiasme; zij, die onze alledaagsche atmosfeer nog alledaagscher maken, nog doen dalen het toch reeds zoo lage peil! Wat heeft dan toch dat Indië, dat zelfs bij een Henri Borel, wien nog aantrekt wat ieder Europeaan afstoot: China, eerst feeënvingeren de oogen moesten aanraken vóór hij zag de bekoorlijkheid van ons Oostersch rijk?

Wanneer toch zullen wij onze koloniën leeren waardeeren? Ooit? Te laat? Hoor van den laatsten dank, Columbus gebracht, nu zijn gebeente terugkeert tot de moederaarde, omdat de aarde, dáár te Havanna, geen moederaarde meer is! Met steenen hebben de

vrouwen van Granada zijn standbeeld willen doen gevoelen wat al rampen zijne ontdekking bracht over Spanje. Was het dan inderdaad een ramp voor Spanje dat het werd tot een wereldmogendheid? Rustte dan te zwaar op de trotsche schouders van den hidalgo de keizersmantel dien Columbus uitspreidde tot over het nieuwe werelddeel? Zou Spanje, gebleven op den tweeden of derden rang, met minder roemrijk verleden, zonder geschiedenis, wellicht nu kennen een gelukkiger heden?

En Nederland? Moeten eenmaal onze vrouwen en dochters volgen het voorbeeld hunner Spaansche zusters, en zullen zij het standbeeld der gebroeders Houtman - 't zal zeker wel ergens staan - eveneens doen gevoelen wat de Oost-ontdekking is voor ons? Een ramp? O, hoe knutterig zouden wij - als wij geen koloniën moesten beheeren - soezen voor den haard met het inlandsch turfvuur, gewikkeld in onze kamerjapon van nevels en dampen, terwijl wij, gemakzuchtigen, zonder op te staan, reiken van de eene grens naar de andere van ons kikkerig Schildburg-Sonderhausen. Kijk die dwaze Belgische buurlui eens, die zweeten aan de Congo, en bedelen om spoorwegen in China! Hoe gezellig is het niet hier bij moeder thuis, terwijl hoog boven het dak de storm giert door de Europeesche lucht; de storm die eiken ontwortelt, maar spaart het bevende riet. En als een hartversterking is ons dat Koninklijke woord: ‘Ons volk zij groot in alles waarin een klein volk groot kan zijn.’ En met de tang rakelende in 't vuur, herhalen wij dankbaar dat: klein, klein, klein. Ja, zóó klein dat niemand ons ziet; dat men ons vergeet... wij, het bevend riet, niet de eik.

Als wij maar niet hadden die vervloekte koloniën!.....

Als Nederland maar niet was Nederland, Oranje niet Oranje!

Want ja, toen, op dàt oogenblik, kon geen beter woord uiten die moederlijk-bezorgde, die moederlijk-geruststellende, daar gansch Europa luisterde naar wat zeggen zoude zij, die op zoo jeugdige schouders legde zóó zware taak. Toen was te vermijden al wat naar grootspraak kon zwemen. Doch bij het bloed der prinsen van Nassau, bij het bloed ook van onze burgerlijke voorzaten, neen, waarachtig niet, wij zijn niet, wij kunnen niet, wij *mogen* niet zijn: een klein volk! Denk er aan, denk er aan: het *saevis tranquillus in undis* geldt enkel voor de klip in zee! Aan ons, bewoners

van de zandige kust, de hulk die danst op de hoogste golven! Aan ons de orkaan tot wiegelied! En - volk van kooplieden - voor ons zij de ruimste aarde zelfs niet te ruim.... Klein in aantal? Met de millioenen dáár ginder, in onze koloniën: de schoonste, de rijkste ter wereld, de best gelegen koloniën! Mag wie zulke schatten moet beheeren, zich terugtrekken in zijn binnenkamer en knutselen en peuteren aan liefhebberij-werk, en zeggen nu ja: 't doet er niet toe, wij zijn maar klein!

Indië *moet* meer voor ons worden, op straffe van geestelijken dood, van staatkundigen, eindelijk ook van stoffelijken dood. En in de eerste plaats moeten wij daartoe Indië beter leeren kennen. In geen Nederlandsch leesgezelschap mag *De Indische Gids* ontbreken. O! het is geen concurrent, dien ik aanprijs! Wie voor het eerst het gelige schutblad omslaat en de inhoudsopgave doorloopt, zal zich gevoelen als voor een schooltaak. Hoe, in zulk een futiel land; na arbeid, door hitte dubbel inspannend, kan zulk een tijdschrift ter verpoozing dienen? Reeds in Nederland kost het lezen zelfoverwinning!

Maar over die eerste aarzeling is men spoedig heen; men leest en leert. Leert véél; want verklaarde Mezzofanti dat elke nieuwe taal hem een nieuwe wereld openbaarde, dit tijdschrift doet ons honderden werelden kennen; voert ons rond op elk gebied van nijverheid, van handel, van volk- en staatkunde; doet voor ons oprijzen tevens een heerlijk beeld: een *grooter* Nederland.

Een *grooter* Nederland. Want dàt vormt ons land nu nog niet met zijne koloniën. Het is allerminst een organisch geheel; en een vreemdeling zou het gemakkelijk uiteen kunnen rijten. Zal het ooit grooter Nederland worden, of nauwelijks flauwtjes vermoed, heengaan als een droombeeld, en wel voor altoos? Want de Decemberaflevering van *De Indische Gids* stemt niet tot hoop. ‘De wonde plekken in het Indische verdedigingsstelsel’, ziedaar het aanvangsartikel, aanwijzende met bezadigde woorden hoe zwak wij zijn naar buiten. ‘Het Mohamedaansch fanatisme’ sluit den jaar-cyclus. ‘En wie zoude durven verklaren, dat in onzen Oost onder de Inlandsche hoofden en priesters geen denkende en energieke mannen zijn, die nooit de zucht in zich hebben voelen ontwaken, om op eigen wieken te drijven, en niet in 't geheim een beweging zouden aanmoedigen ter wille van het Mohammedanisme en eigen

grootheid.' Aldus de heer J.P. Schoemaker, als groet uit Indië bij het scheiden van het jaar.

Maar de Javaan is immers zachtaardig en gedwee? En toch, wiens hart krimpt niet ineen, als hij aan bloedverwanten en bekenden in Indië denkende, herleest de bladzijden uit Steyn Parvé's verhaal van dien gruwelijken moord, in 1857 op zóó vele Engelschen bedreven, door zachtzinnige Sepoys die het fanatisme maakte tot minder dan beesten!.... God behoede ons land - ons land dáárginder - voor zulke rampen!

Doch ik ben te zeer leek om anders te doen dan naar zulke verhalen te luisteren, te luisteren zonder te oordeelen. Slechts bij wat de Indische Gids levert op eigen technisch gebied, wil ik een oogenblik stilstaan. En dat te eerder, nu op het einde des jaars in den Oost valt als een donderslag: de door minister Cremer bevolen en gehandhaafde staking der werkzaamheden in de Solo-vallei.

Niet weinige artikelen wijdt *De Indische Gids* aan techniek. Bekrompenen die wij waren, om met zulk eene minachting neer te zien op den werkkring van Indische ingenieurs! Want zoo op den duur de naam Nederlander een goeden klank zal behouden op het gebied van waterbouwkunde en spoorwegaanleg, dan zal zulks zijn dank zij die Indische brigade! Ach, hier in ons polderland - elk internationaal congres, elke internationale tentoonstelling maakt het duidelijker aan wie niet willens blind is - hier zijn wij 'uitgeboerd'. Maar Indië heeft afmetingen, heeft hoogten, heeft laagten, mijnen en bosschen, uitgestrekte landen te bevloeien. Indië is een makrokosmos. En wie, zij het ook vluchtig, zich eenig denkbeeld wil vormen, hoe zware taak de Indische ingenieur heeft te vervullen, heeft slechts op te slaan het gedenkboek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs waarin de Indische technici een deel hunner werken hebben afgebeeld. Welke groote stuwen; hoe hooge, door het berglandschap zich kronkelende spoorwegviaducten! Hangbruggen, tunnels; al die soort werken, welke in Nederland zijn zoo goed als onbekend, worden dáár aangetroffen, en dáárenboven al wat wij hier doen. Wat kan de Indische ingenieur leeren van ons? Volkomen terecht verklaarde dan ook de ingenieur van Kol in de Kamerzitting van den 25^{en} November 'de geheele opleiding te Delft is niet in die richting; wat onze ingenieurs in Indië weten, hebben zij geleerd door vaak dure ervaring en eigen onderzoek.'

Inderdaad, hoewel allerminst een staatkundig geestverwant, begroet ik gaarne in den *ingenieur* van Kol mijn Indischen collega. Zijne woorden, ter zake van de Solo-vallei gesproken, beaam ik ten volle, en het deed mij leed te bespeuren dat zijn advies en dat van den heer Pijnacker Hordijk geen instemming vonden bij de Kamer. Heeft wellicht hier de staatkundige richting van den Indischen ingenieur dezen het onderspit doen delven in den strijd tegen den Nederlandschen ingenieur Conrad? De hemel zij Indië genadig, wanneer diens in-Hollandsche idealen verwezenlijkt worden! Slechts één, een heel vluchtig blijke heb ik op Indische toestanden kunnen werpen; want gelijk de Memorie van Antwoord aanteekent, werd mij ópgedragen het bestek van de doorgraving der Solo-vallei te onderzoeken. Het woord ‘onderzoek’ is echter te weidsch voor zulk een taak; het betrof enkel de punten en komma's, de redactie, het gladschaven van den administratieven stijl; het polijsten zóó noodig opdat geen vergeten splinter de Goevernements-beurs onverhoeds openrijte en een onverdienden goudstroom doe vloeien in des aannemers zak. Dat, verricht te midden van eigen dringende werkzaamheden, die correctie geen zeer sterk lichtende beelden bij mij heeft nagelaten, is begrijpelijk, maar wel herinner ik mij hoe de eenige maal dat de ingenieur Pierson te mijnent kwam, ik hem en den Indischen Waterstaat van harte geluk wenschte - niet enkel om hun zelfs, doch ook om des lands wille - met de totale afwezigheid van het Hollandsche aannemingstelsel, en hem ten sterkste ontraadde daarheen over te planten een gewas, dat vooral in die tropen tot een alles verstikkend onkruid zoude opgroeien.

Waarlijk, geen land ter wereld benijdt ons een aannemingstelsel, waarvan eenige der vele nadeelen reeds jaren geleden door mij werden uiteengezet in *De Economist*. En nog zie ik hoe dezen zomer in de vierde sectie van het internationaal Scheepvaartcongres te Brussel, een elektrische schok van belangstelling vloog door de zaal toen tijdens de discussie omtrent baggeren en baggerwerktuigen, plotseling een Argentijn, met volle instemming van alle Duitsche, Fransche en andere kunstbroeders zich tot mij richtte met de vraag: Verklaar ons toch in hemelsnaam hoe komt het dat de Nederlandsche regeering altijd de baggerwerken uitbesteedt?

Wie eenigszins vertrouwd is met openbare vergaderingen of gelezen

heeft Gustave le Bon's *Psychologie des foules*, weet dat er zeker geheimzinnig fluidum uitgaat van het gehoor, dat den spreker dadelijk bewust doet zijn in welke stemming het verkeert; wat verwacht wordt. En zoo werd blijkbaar in dit geval verwacht iets heel curieus, iets alsof plotseling op het podium zou verschijnen in levenden lijve een overgrootvader, netjes gepruikt en gepoederd, die ons nu eens heusch zoude vertellen hoe het ging zoo heel lang geleden, in zijne jonge jaren, toen de wereld nog niet zoo rond was als nu, maar inderdaad een klein plat vlak, en denkbeelden heerschten, die wij met den best mogelijken wil niet begrijpen kunnen. Weest gerust, landgenooten, ik heb onze eer ongeschonden bewaard, en met het meest diplomatieke gezicht ter wereld verklaard of liever verduisterd: dat de beantwoording dier vraag te veel tijd zoude eischen, want dat die toestand zich ‘historisch’ heeft ontwikkeld.

Doch de Indische Waterstaat zal deze stormen wel te boven komen. Geen reorganisatie kan ooit proefhoudend blijken, die niet uit het organisme zelve komt, die van buiten wordt opgedrongen. Onbekommerd wensch ik dan ook mijne Indische collega's een roemrijk nieuw jaar!

Dat elk jaar die wensch kunne toegezonden worden aan alle Indische Nederlanders, niet enkel aan de technische! Zie, de twintigste eeuw zal staan in het teeken van het zwaard, van het zwaard mèt of zonder lauwerkrans. En de Regeering dit jaar aangevangen - welke naar menschelijke berekening zoo weinige Gidslezers, en ook niet schrijver dezes zal zien afsluiten - zij zal stormen kennen, zwaar gaande over Nederland. Moge, wanneer eenmaal de scepter glijden zal uit de handen en onzer aller Meester rekenschap zal vragen van de talenten *ons* ter leen gegeven - ons: want Volk en Vorst zijn een! - niet die Oost tegen ons getuigen als een begraven schat.

Nà Oost: West. Was Oost de ledige klank onzer studentenjaren, West was hoogstens eene herinnering van de lagere school; een mopje, een gekleurd kladje op de kaart van Amerika. Voor onze kinderhersenen een geografische lastpost, zooals de kaamsmarkt te Alk-

maar en de kaarsenfabriek te Gouda. ‘Het publiek hier te lande - aldus Dr. Pareau's voorrede - weet weinig van de stiefmoederlijk behandelde kolonie af; ware dit niet zoo, ik zou niet gewaagd hebben deze losse schetsen, welker litteraire waarde buiten beoordeeling moge blijven, in druk te doen verschijnen.’

Nu, ook zonder die waarschuwing zouden we wel bespeurd hebben dat die doctorale hoed door geen letterkundigen arbeid werd verworven. 't Een sluit anders het âar niet uit. Want wie Haeckel's beschrijving van Ceylon of van de Afrikaansche Middellandsche zeekust leest, zal bespeuren dat het turen door een mikroskoop niet wegneemt het vermogen om te verheerlijken de grootere wonderen der schepping, evenmin als - getuige Pasteur - wie op de hoogste hoogten staat der wetenschap, zich niet zou klein kunnen gevoelen voor God. - Maar 't is nu eenmaal niet anders: Dr. Pareau is geen letterdundige, en dat de kunsten hem in 't algemeen, de danskunst in 't bijzonder vreemd is, dat hem het eten nu en dan meer belangstelling inboezemt dan ons, (*zijn* eten, niet *ons* eten) ‘dat hij, o schande, niet versmaadt het schadelijk vocht uit de vierkante flesschen, welke daar stoopen genoemd worden’, dit zijn alle van die kleine vertrouwelijkheden - onaangenaamheden had ik bijna geschreven - welke (mitsgaders de zeeziekte) geen reiziger ons spaart; en dankbaar mogen wij ten minste zijn dat dit kameraadschappelijk gevoel niet zóóver gaat van ons te betrekken in het betalen der even onvermijdelijke fooien! Evenwel Dr. Pareau is een eerlijk, bezadigd man, die als gast van den Goeverneur veel zag; zeker nog meer zag, dan hij oorbaar vond mede te deelen; doch in alle geval leukweg ons eenig denkbeeld geeft van dat Suriname ‘hetwelk indertijd de voornaamste bron was, waaruit de kapitalen vloeiden voor het bouwen der prachtige huizen van Amsterdam's Heerengracht’. - ‘Onze West’ noemt de schrijver zijne schetsen, als een hulde aan een gelijknamig nieuwsblad. Is het den schrijver soms ontgaan dat veertien jaren geleden onder denzelfden titel eene reisbeschrijving van ongeveer even bescheiden afmetingen het licht zag, opgesteld door Jhr. Mr. W. Elout van Soeterwoude? Het is wèl aardig beide schetsen met elkander te vergelijken, zoowel wegens vorm als wegens inhoud. Die van den heer Elout is meer onderhoudend, maar toch, nogmaals daarna de nieuwere doorbladerende, geef ik dezen den

voorkeur. O, voorzeker, als eenmaal een Nederlander opstaat zoo geestig en scherpziende als About, en deze ons schrijft over die vlakkere Westindische kolonie in den geest van ‘Le roi des Montagnes’ of ‘la Grèce contemporaine’, dan zullen wij èn amusanter en misschien volledíger beeld van ‘Onze West’ ontvangen dan Dr. Pareau kon leveren; maar wij zijn zeker dat deze ons klaren wijn schenkt, gelijk hij dan ook rondborstig erkent: ‘in 't algemeen geldt stellig van de indrukken, die ik gedurende mijn kortstondig verblijf in Suriname verkreeg, dat zij uit den aard der zaak oppervlakkig zijn’. Wat na zijne beschouwingen te hebben gelezen, mij voorkomt het meest te ontbreken aan Suriname is eene vertegenwoordiging in de Tweede Kamer. Het eerste geschenk: de koloniale vertegenwoordiging, was misschien een misgreep uit Sinterklaas' grooten zak; het niet geven van een afgevaardigde aan dat land, *c'est plus qu'un crime, c'est une faute*. Want alleen dusdoende zal het Surinaamsche kiezerskorps deelachtig kunnen worden eenige dier stoomtramlijnen, welke de Nederlandsche schatkist slechts tegen inwisseling van stembilletten verstrekt, en zonder welke ‘Onze’ West steeds zal blijven een gesloten land.

Doch genoeg rondgezwalkt. Oost, West: thuis best! - Ja, dàt is zeker, maar: eerst als men naar Oost en West is *geweest*!

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

De strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen in Nederlandsch-Indie.

De tijd ligt nog niet zoo ver achter ons, waarin men de ziekten der kultuurgewassen opvatte als iets onvermijdelijks, waarin men zich behoorde te schikken, die ziekten dikwijls zelfs niet nader definieerde, maar in het algemeen sprak van misgewas, ze beschouwde als een straf des hemels, of ze in verband bracht met zeldzame natuurverschijnselen.

Dat de mensch het in zijn macht heeft, die ziekten te bedwingen, ze zooal niet geheel uit te roeien, dan toch binnen zekere perken te houden, van die opvatting was men nog zeer ver verwijderd. Maar hoe kon het ook anders? Voor de bestrijding van de ziekten der kultuurgewassen is in de eerste plaats een nauwkeurige kennis er van noodig en om hiertoe te geraken, moeten de normale levensomstandigheden der planten onderzocht worden en moet tevens een studie gemaakt worden van die lagere wezens, die als parasieten bij planten kunnen optreden. Juist de kennis van die lagere planten was tot in het midden van deze eeuw uiterst beperkt; men had een zeker aantal er van oppervlakkig onderzocht en geclassificeerd, vooral de vormen, die reeds met het bloote oog gemakkelijk te onderscheiden zijn, maar van hun ontwikkeling, hun levensgeschiedenis, de voorwaarden waaronder zij kunnen bestaan, was niets bekend. Daar bacteriën en wieren slechts zelden als oorzaken van plantenziekten optreden, heb ik hier meer in het bizonder het oog op de schimmels. Een wetenschappelijke studie van deze organismen is eigenlijk pas begonnen door de gebroeders Tulasne, terwijl na hen

vooral Anton de Bary genoemd moet worden als de grondlegger der moderne Mykologie en tevens der Plantenpathologie. Zijn onderzoekingen omtrent de levensgeschiedenis van de schimmel, die oorzaak is van de roest van het koren, zijn ontdekking van de parasiet der aardappelziekte hadden plaats kort na het jaar 1860 in een tijd, die een geheele herleving der plantkunde te aanschouwen gaf.

Na de Bary maakten ook anderen een studie van de ziekten der kultuurgewassen en van de parasieten, die daarbij een rol spelen; zeer lang zag men hier Duitschland voorgaan met Kühn, Hartig, Frank, Sorauer, Brefeld en anderen, terwijl daarbuiten weinig activiteit op dit gebied te bespeuren viel, met uitzondering van den strijd tegen de Phylloxera in Frankrijk, waarbij de naam van Millardet met eer genoemd moet worden. Waar men 40 jaar geleden nog nauwlijks wist van het bestaan van een wetenschap, die plantenpathologie heet, ziet men langzamerhand hand- en leerboeken daarvan verschijnen, meestal weer in het Duitsch van Sorauer, Frank, von Tubeuf en anderen; in de laatste jaren is er zelfs een tijdschrift uitsluitend aan dit vak gewijd. Een geheele staf van mannen houdt zich tegenwoordig in Duitschland bezig met de studie van de ziekteleer der planten en niet alleen met de ziekteleer, ook met de leer om deze ziekten te genezen of ten minste zooveel mogelijk te voorkomen. Buiten Duitschland moeten Frankrijk, Zweden en Italië genoemd worden als landen, waar men het nut van een bestrijding van de ziekten der kultuurgewassen begint in te zien, maar vooral de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Daar heeft elke staat een of meer landbouwproefstations opgericht en aan elk daarvan is een afdeeling voor de ziektenleer der planten, terwijl deze alle als het ware een centraal bureau bezitten in het Office of Experiment Stations van het Departement van Landbouw te Washington. Amerika schijnt volkomen begrepen te hebben, welke ontzaggelijke belangen er gemoeid zijn bij den strijd tegen de ziekte der kultuurgewassen, hoeveel millioenen jaarlijks door die ziekten verloren gaan en het heeft dien strijd op grootsche wijze aangevat. Dat de Amerikaan daarbij vooral het oog gericht heeft op een praktische toepassing van de ontdekkingen der wetenschap, behoeft wel haast niet gezegd te worden. Vooral met middelen ter vernietiging van dierlijke

of plantaardige parasieten worden dan ook in de Vereenigde Staten uitvoerige proeven genomen.

En wat heeft Nederland op dit gebied verricht? Het antwoord op deze vraag zal ons tot nederigheid kunnen stemmen. Aan den Nederlandschen Staat schijnt het bestaan van ziekten in de kultuurgewassen zoo goed als niet bekend te zijn. Gedurende enkele jaren heeft de Regeering een subsidie gegeven aan de Vereeniging voor Bloembollenkultuur te Haarlem voor het onderzoek van de ziekten der bolgewassen, maar spoedig werd dit subsidie ingetrokken en het begonnen onderzoek moest gestaakt worden; kort geleden zijn eenige maatregelen genomen, om te voorkomen, dat de San José schildluis in ons vaderland binnendringt en ziedaar alles! Gedeeltelijk moet dit verzuim wellicht worden toegeschreven aan het gemis aan belangstelling in landbouwzaken, dat zoo lange jaren in onze Regeeringskringen heeft geheerscht, maar in den laatsten tijd is dit gelukkig anders geworden en toch schijnt er nog geen sprake te zijn van ook maar het eerste begin van een strijd tegen de ziekten, die onzen landbouwers zulke groote verliezen berokkenen[1)]. Het is kenmerkend, dat, terwijl er in den laatsten tijd verschillende landbouwproefstations zijn opgericht, aan geen van deze inrichtingen een plantkundige verbonden is, zoodat dan ook het onderzoek en de bestrijding van de ziekten der landbouwgewassen aan de landbouwproefstations niet geschieden kan.

Gelukkig hebben particulieren gedeeltelijk trachten goed te maken, wat de Staat verzuimd heeft. Op initiatief van de heeren J. Ritzema Bos en Hugo de Vries is enkele jaren geleden een Nederlandsche Phytopathologische Vereeniging opgericht, waarvan het doel al voldoende uit den naam blijkt en dank zij de liberaliteit van den Heer en Mevrouw Scholten-Commelin werd te Amsterdam het phytopathologisch laboratorium Willie Commelin Scholten gesticht; directeur van dit laboratorium werd Dr. J. Ritzema Bos en de Amsterdamsche Universiteit heeft van deze gelegenheid gebruik gemaakt tot

1) Nadat dit artikel geschreven was, is op voordracht van den Minister van Binnenlandsche Zaken door de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor het jaar 1899 toegestaan een subsidie van ƒ 7000 aan het Phytopathologisch Laboratorium Willie Commelin Scholten te Amsterdam. Dit is zeker een heuglijk feit, na zooveel jaren van onthouding.

het vestigen van een buitengewoon professoraat in de phytopathologie, dat aan genoemden directeur werd opgedragen. Dit is thans de eenige inrichting in geheel Nederland, waar zieke planten kunnen ingezonden worden ter herkenning van den aard der ziekte en tot het verkrijgen van raad in de toepassing van bestrijdingsmiddelen. De heer Ritzema Bos heeft zich niet alleen in dit opzicht zeer verdienstelijk gemaakt, maar is bovendien opgetreden als redacteur van een Tijdschrift voor Plantenziekten.

De oorzaak, dat er op dit gebied in ons land nog zoo weinig geschied is, moet, naar het mij voorkomt, gezocht worden in onbekendheid met de middelen, die de wetenschap thans reeds bezit ter bestrijding van de kwalen onzer kultuurgewassen. Men gelooft meestal niet, dat het mogelijk is, daartegen met goed gevolg te strijden. Ten einde te doen zien, dat zulk een strijd wel degelijk met succes gevoerd kan worden, wenschte ik hier iets mee te deelen omtrent hetgeen in Nederlandsch-Indië geschiedt op phytopathologisch gebied; dit zal tevens doen zien, dat, waar het moederland hier achterlijk gebleven is, de koloniën in zekeren zin als baanbrekers zijn opgetreden.

Het is natuurlijk de angst voor geldelijk verlies geweest, die aanleiding was, dat men zich op Java tot de wetenschap is gaan wenden, haar raad en steun gevraagd heeft tegen gevreesde plantenziekten. Het eerst en ongeveer tegelijkertijd waren het de serehziekte en de koffiebladziekte en bij beide kwam men ook het eerst op het denkbeeld zich te wenden om hulp tot 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Op dat oogenblik was echter het aantal natuuronderzoekers daaraan verbonden zeer gering en afgezien van de vraag of zij zich op phytopathologisch gebied thuis voelden, was het in elk geval niet mogelijk ze lang aan hun eigenlijken werkkring te onttrekken.

Terwijl nu echter de koffieplanters ook met de bladziekte nog winsten maakten en zich dan ook voorloopig geheel tevreden stelden met de onderzoekingen van Dr. W. Burck omtrent die ziekte, was het met de suiker anders gegaan. Hier waren een verderfelijke ziekte (de sereh) en de groote crisis bijna te gelijkertijd losgebroken, zoodat de rietplanters eindelijk in hun wanhoop besloten over te gaan tot het oprichten van Proefstations. Het zal onnoodig zijn hierover

en over hetgeen door de Suikerproefstations werd tot stand gebracht nader uit te weiden, daar dit een drietal jaren geleden door Hugo de Vries in dit tijdschrift is verhaald. Hieronder zal ik echter in één geval nog terugkomen op de resultaten van den strijd, die door deze Proefstationsgevoerd wordt tegen de rietziekten.

Van Regeeringswege werd in 1890 aan 's Lands Plantentuin een ambtenaar plantkundige, Dr. J.M. Janse, benoemd, meer in het bizonder belast met het onderzoek van de ziekten der kultuurgewassen.

Ook andere kulturen ondervonden nadeel van plantenziekten en ook hier had dit ten gevolge, dat de belanghebbenden de hulp van de wetenschap inriepen. Een drietal jaren geleden werd aangesteld een zoöloog, Dr. J.C. Koningsberger, voor het onderzoek van de dierlijke vijanden van den landbouw; hoewel door particulieren bezoldigd, maakte hij deel uit van het personeel van 's Lands Plantentuin. Sedert het begin van dit jaar is hij als ambtenaar vast aan die inrichting verbonden. Verder werd in 1893 opgericht een Proefstation voor Delitabak en in 1896 een voor de koffiekultuur. Beide werden geplaatst te Buitenzorg onder het beheer van den directeur van 's Lands Plantentuin. Directeur van het Proefstation voor Delitabak, tevens plantenpatholoog is Dr. J. van Breda de Haan, terwijl aan het hoofd van dat voor koffie geplaatst is een scheikundige, Dr. J.G. Kramers, die als botanicus naast zich heeft Prof. Dr. A. Zimmermann.

Zooals men ziet, houdt zich dus op het oogenblik een vrij groot aantal onderzoekers bezig met de studie van de ziekten der kultuurgewassen in Nederlandsch-Indië. Maar hoe staat het nu met de verkregen resultaten? Heeft men werkelijk reeds met goed gevolg een of meer van die ziekten der kultuurgewassen kunnen bestrijden? Het antwoord op deze vraag moet bevestigend luiden. Wel zijn een groot aantal van die onderzoekingen nog slechts als voorloopig te beschouwen, maar dit kan zeker niemand verbazen, die bedenkt gedurende welken korten tijd het onderzoek nog pas heeft plaats gehad. Daar staat tegenover, dat in zeer vele gevallen nuttige wenken konden gegeven worden aan de planters. Uit den aard der zaak is het moeilijk, dit in een kort opstel uiteen te zetten, maar wel kan door eenige sprekende voor-

beelden worden aangetoond, hoeveel succes de strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen reeds gehad heeft.

Zooals boven reeds gezegd is, werd deze strijd het langst gevoerd tegen de ziekten van het suikerriet en dat dit met succes geschiedt, is reeds in het boven aangehaalde opstel van Hugo de Vries uiteengezet. Op één punt, dat daar niet besproken werd, wil ik hier echter nog in het bizonder wijzen, namelijk op den strijd tegen de dierlijke vijanden van het suikerriet. Vooral Dr. L. Zehntner, vroeger verbonden aan het Proefstation Oost-Java, thans aan dat in West-Java te Kagok, heeft de levenswijze van deze dieren, meestal insecten, uitvoerig bestudeerd en het is hem dikwijls gelukt door de kennis van deze levenswijze te komen tot een afdoende bestrijding. Als eenig voorbeeld noem ik de bestrijding der boorders. Boorders zijn rupsen, die in jonge of oude rietstengels gangen maken en hetzij den dood van den geheelen stengel tengevolge hebben of oorzaak zijn, dat een aantal rustende knoppen uitloopen, of eindelijk door de gaten, die zij in de huid van het riet maken, een toegangsweg openen voor een aantal schimmels, die op deze wijze gemakkelijk een stengel kunnen aantasten, welke anders gezond zou gebleven zijn. Zoo doen de boorders aan een rietaanplant ontzettend veel kwaad en veroorzaken den planter dikwijls een aanzienlijk geldelijk verlies. Vermeld dient nog te worden, dat wij hier te doen hebben met verschillende soorten van rupsen en dat deze ook op verschillende wijze de rietstengels aantasten.

Een eerste studie van deze insecten is door Krüger gemaakt en deze is oorzaak geweest dat reeds sedert een 8 of 10-tal jaren op vele ondernemingen de rupsen zooveel mogelijk gevangen en gedood worden. Maar men kende hun levensgeschiedenis toch niet nauwkeurig genoeg om den strijd met veel succes te voeren. De onderzoekingen van Zehntner hebben ons nu echter met de levensgeschiedenis van die verschillende rupsen zoo volledig bekend gemaakt, dat een rationeele bestrijding mogelijk werd. In de eerste plaats vond Zehntner de eieren en nam waar, dat deze steeds (met één enkele uitzondering) in hoopjes op de jonge bladeren gelegd worden; die eieren zijn wel zeer klein, maar het bleek, dat de Javanen spoedig voldoende afgericht konden worden in het vinden van die eihoopjes. In den jongen

aanplant worden deze dan ook nu geregeld gezocht en met een stuk van het blad weggesneden, maar niet, zooals men wellicht zou denken, direct vernietigd. Het is namelijk gebleken, dat de boordereieren dikwijls aangetast worden door een sluipwesp. Deze legt haar eieren in die van den boorder de sluipwesplarven ontwikkelen zich ten koste van de laatste en ten slotte komt dus uit het ei niet de rups van een boorder, maar een sluipwesp voor den dag. Zehntner vond, dat bij één boorderroort ⅔ van de eieren door sluipwespen waren aangetast; vernietigde men nu de boordereieren, dan zouden ook de zeer nuttige sluipwespen gedood worden. Om dit tegen te gaan worden de uitgesneden bladstukken met eierhoopjes in een blikken bak geworpen, die rondom voorzien is met een gootvormigen rand, waarin men stroop giet. Wanneer de boorderrupsen uit de eieren te voorschijn komen kunnen zij die stroop niet overschrijden en dus geen nieuwe infectie teweegbrengen, terwijl daarentegen de uitgekomen sluipwespen wegvliegen en dadelijk in staat zijn een aanval te doen op versche boordereieren.

Daar men nooit alle boordereieren zal kunnen vernietigen zullen er zich toch steeds boorders ontwikkelen en dus zullen ook deze moeten worden weggesneden; ook hier weer kon Zehntner als gevolg van zijn onderzoek een aantal praktische raadgevingen aan de hand doen omtrent het tijdstip en de wijze, waarop het uitsnijden het beste plaats heeft. Ik zou te uitvoerig worden, wilde ik dit evenals zijn onderzoekingen omtrent de plaatsen, die de eigenlijke brandpunten van besmetting voor de jonge riettuinen zijn, in bizonderheden hier uiteenzetten. Het bovenstaande zal ook wel reeds voldoende zijn geweest, om een denkbeeld te geven van de wijze, waarop men in staat gesteld is, gevreesde vijanden van het suikerriet onschadelijk te maken ten gevolge van nauwkeurige wetenschappelijke onderzoekingen omtrent de levenswijze van die rietvijanden. Het hangt thans alleen nog maar af van den ernstigen wil van de beheerders der suikerondernemingen, of men bevrijd zal raken van de boorderplaag op Java.

Hier evenals in de meeste andere gevallen bestaat de bestrijding van een plantenziekte minder in het weer gezond maken van zieke planten, dan wel in het voorkomen van de

ziekte. In het algemeen zijn de maatregelen, die de plantenpathologie ons aan de hand doet, betrekkelijk zelden gericht op een bepaalde genezing van een zieke plant. Dit behoeft niemand te verbazen, die bedenkt, dat het er bij een kultuur in het groot zelden op aankomt, of men één enkel individu vernietigt (de eenige uitzondering hierop is natuurlijk de boomteelt). Het gevolg daarvan is echter, dat een planter zich uitgaven moet getroosten ter voorkoming van plantenziekten ook dan, wanneer hij wellicht zonder deze maatregelen toch verschoond zou gebleven zijn van de ziekte. Geen verstandig man zal dit ongerijmd vinden; juist hetzelfde geschiedt toch ook met allerlei hygienische maatregelen ter voorkoming van epidemische ziekten onder de menschen en toch heb ik meer dan eens aanmerking hooren maken op de kosten, die verbonden zijn aan de bestrijding van de ziekten der kultuurgewassen, toch zijn mij vele gevallen bekend, waarin die bestrijding juist met het oog op de kosten wordt nagelaten. Dat zoo iemand dikwijls bedrogen uitkomt, is zeker niet te verbazen; één enkel voorbeeld wil ik hier uit mijn ervaring meedeelen. Ter bestrijding van de ananasziekte van het suikerriet bestrijkt men de sneevlakten der rietstekken met teer; op een aantal ondernemingen geschiedt dit thans vooral met stekken, die ver getransporteerd moeten worden, zooals die uit de bergtuinen; het resultaat is, dat de bedoelde ziekte daar niet meer voorkomt. Nu werd mij echter door den beheerder van een onderneming meegedeeld, dat in de stekken uit zijn bergtuinen in hevige mate ananasziekte was voorgekomen, ten gevolge waarvan zijn jonge aanplant geheel mislukt was. Hij had toen nieuwe stekken moeten koopen, wat hem ƒ 20000.- gekost had, terwijl bovendien de kans nog groot was, dat die stekken minderwaardig waren dan de in eigen beheer gekweekte en dat dus ook de aanplant een kleinere suikerproductie zou opleveren. Bij onderzoek bleek, dat de bedoelde stekken niet geteerd waren geworden, omdat de beheerder opgezien had tegen de wellicht enkele honderden guldens, die dat jaarlijks gekost zou hebben. Ik zou meer dergelijke staaltjes van onwil kunnen aanvoeren, terwijl het dan meestal dezelfde personen zijn, die luide verkondigen, dat al het wetenschappelijk onderzoek van de ziekten der kultuurgewassen toch niets geeft, dat men deze toch niet kwijt raakt.

Hiertegenover kan uit het volgende voorbeeld blijken, dat, wanneer de samenwerking van wetenschap en praktijk maar algemeen is, men in staat is een gevreesde ziekte zoo goed als geheel te doen verdwijnen. Ik bedoel de Bibitziekte in de Delitabak. Omtrent het jaar 1889 verspreidde zich het gerucht, dat een verwoestende ziekte was opgetreden ter Oostkust van Sumatra, in de jonge nog op zaaibedden staande tabaksplantjes (bibit), die een groot gedeelte daarvan vernietigde; de ziekte werd al spoedig bestempeld met den naam van bibitziekte. Zij kenmerkt zich hierdoor, dat de jonge blaadjes van de tabak een grijsgroene tint aannemen, ineenschrompelen en spoedig veranderen in een donkergroene slijmachtige massa. Uit een onderzoek van Dr. van Breda de Haan bleek, dat de ziekte veroorzaakt wordt door een schimmel, die nauw verwant is met de oorzaak van de aardappelziekte. In verdere bizonderheden wil ik hier niet treden om alleen iets mee te deelen omtrent de bestrijding. Bij het onderzoek toonde de schimmel zich zeer gevoelig voor watergebrek, zoodat hij bij droogte spoedig te gronde gaat. In de tweede plaats werd uit een voorloopige proef met enkele tabaksplantjes afgeleid, dat het middel, dat in Europa en vooral in de Vereenigde Staten op groote schaal aangewend wordt ter bestrijding van de aardappelziekte, namelijk besproeiing van de bladeren met bouillie bordelaise (een mengsel van een oplossing van kopervitriool met kalkmelk, dat door onze landbouwers ook wel bestempeld wordt met den naam van Bordeauxsche pap) ook dienst kon doen ter bestrijding van de bibitziekte.

Nu werden proeven op groote schaal ter Oostkust van Sumatra genomen. In de eerste plaats werd getracht de schimmel te bestrijden met behulp van droogte. Terwijl de kweekbedden gewoonlijk in de richting Oost-West werden aangelegd, geschiedde dit nu in de richting Noord-Zuid ten einde de zon meer toegang te verleenen. Terwijl verder de kweekbedden tegen de te felle werking der zonnestralen beschermd werden door afdaken van atap (gedroogde palmbladeren) of lalang (bladeren van wilde grassen), werd thans getracht deze afdaken ten minste gedurende een gedeelte van den morgen te verwijderen. Hoewel het resultaat van deze proeven niet overal even sprekend was - een gevolg van het intreden van zware regens, waarbij het wegnemen

van de afdaken natuurlijk juist minder gunstig moest werken - bleek toch wel in het algemeen, dat de planter het in zijn macht heeft, de bibitziekte te bestrijden door een te groote vochtigheid van de kweekbeddingen tegen te gaan. De tweede reeks van proeven had betrekking op de besproeiing met bouillie bordelaise; ook hierbij werd geconstateerd, dat deze de ontwikkeling van de parasiet sterk belemmert. Als gevolg van deze proeven in het groot door van Breda de Haan genomen, zijn nu in den laatsten tijd in Deli en omliggende rijken overal de beide bestrijdingsmiddelen van de bibitziekte toegepast met een zoo schitterend resultaat, dat de ziekte zich bijna niet meer vertoond heeft.

Ik wil niet beweren, dat er niet nog veel op phytopathologisch gebied anders zou behooren te zijn in Nederlandsch-Indië; ik wees er reeds op, dat somtijds de zoo noodzakelijke samenwerking van praktijk en wetenschap ontbreekt. Ook is er b.v. nog niets geschied (met uitzondering van één enkel onderzoek van Dr. Janse) ter bestrijding van de ziekten van de rijst en andere kultuurgewassen van den inlander; eveneens is het te betreuren, dat de Proefstations voor Suikerriet bij voortduring een zoo precair bestaan voeren, dat b.v. thans weer de entomoloog aan het Proefstation West-Java zal moeten worden ontslagen bij gebrek aan geldmiddelen en het komt mij voor, dat van Regeeringswege in beide gevallen veel zou kunnen worden gedaan, in het eerste door een afzonderlijk plantenpatholoog te belasten met het onderzoek van de ziekten der kultuurgewassen van den inlander, in het tweede door het verleenen van een subsidie aan de Proefstations voor suikerriet. Dat deze laatste eisch ongerechtvaardigd is, zal zeker niemand meenen, die vergelijkt, welke sommen in het moederland besteed worden ter bescherming van de beetwortelsuikerindustrie met het volkomen gemis aan ondersteuning van de toch ook voor den inlander zoo belangrijke rietsuikerindustrie op Java.

Maar het was mijn doel niet, hier uiteen te zetten, wat nog verbeterd zou kunnen worden, maar veeleer te doen zien, hoe Nederlandsch-Indië voorgaat in den strijd tegen de ziekten der kultuurgewassen, hoe het daarin niet alleen de koloniën van alle andere Europeesche mogendheden ver vooruit is, maar ook tot voorbeeld kan dienen voor het moederland, hoe

men, wanneer de ernstige wil daartoe aanwezig is, in staat is, de ziekten van een kultuurgewas met goed gevolg te bestrijden door de hulp van de natuurwetenschappen in te roepen.

Ik hoop, dat ik tevens wellicht enkelen overtuigd zal hebben, dat de studie van de plant- en dierkunde ook voor de praktijk van veel nut kan zijn; ik heb dit slechts aan één voorbeeld gedemonstreerd, maar zou er andere hebben kunnen kiezen, meer in het bizonder op het gebied van land- en tuinbouw en veeteelt. Velen beoordeelen een wetenschap naar de resultaten, die zij op het oogenblik op praktisch gebied oplevert; gewoonlijk worden dan, van dit standpunt uitgaande, natuur- en scheikunde van groot belang geacht, maar daarentegen de biologische wetenschappen met een soort van geringschatting behandeld. Voor zulke personen is het goed eens te vernemen, dat ook plant- en dierkunde wetenschappen zijn, die voor de praktijk zeer nuttige resultaten opleveren, dat ook zij, zooals nog onlangs in een rectorale redevoering is gezegd, kunnen meewerken tot verhooging van menschelijk geluk.

F.A.F.C. WENT.

Verzen.

I.
Twee lente-sonnetten.

Er blinken reepen gouden zonneschijn
   Door fulpen schaduwen van 't lentewoud,
   Waar, als de wind er ruischt, het zonnegoud
Verstuift in grill'ge vormen en gelijn.

Wat jubelend gezang klinkt door het hout,
   Dat echoot paar'lend weer heur klanken rein,
   Hoe murmelt blij de beek en vliet langs fijn
Bebloemde boorden door het ruchtig woud.

O, blonde Lent'! 'k Strek d'armen naar U heen!....
   Hoe gouden is Uw golvend haar, hoe licht
   En rein Uw oog, hoe ruischt het bloemig kleed
Om blanke heupen, borst en armen heen!....

Mijn Lief, mijn Al, ik zag Uw Beeld! o, weet:
   Ik spreek Uw naam, ik zie Uw klaar Gezicht!

II.

Het scheem'rend oogenlicht en golvend haar,
't Gebogen hoofd en 't maanlicht-kleed in plooien, -
Zacht zwevend in een schijnsel op 't gebaar
Van d'avond-stroom, en vluchtend langs de glooien

Van 't fulpen woud, - zij lacht en weet hoe mooi 'n
Lichtschijn is óm haar, die met week gebaar
En stem er zweeft: wel lijkt 't als bloeme-strooien
Dat lichtend nacht begoot, of 't maanlicht waar'.

O, 't lichten van heur stem....: besnaarde wind
Boog om de kim, zeeg op de heuv'len neer....
Was 't boschgeruisch van ver....? Zil'vrig getint
Van dropjes door het loof....? Van regen 't teer
Gesuis op zee....? Wie haar in scheem'ring vindt?
Zij vlucht, en duikt in 't starrenlichte meer.

Vogelenzang.

Wat blijde weelde van gezang stijgt uit
Het zonnig zomerbosch! O, hoor 't gestage
Dooréén van duizend toontjes hooge en lage;
Hoe juub'lend elke zanger viert zijn bruid!

De schuwe zwarte merel klaat'rend fluit
En scheert in vluggen boog schuin langs de hagen,
Strijkt neer, en wipt, kijkt om.... maar durft 't niet wagen,
Vlucht weg in 't bosch.... en schaat'rend sterft 't geluid.

O, hoor, hoe daar de koekoek roept, verscholen
Heel diep in 't hout, roept blijde keer op keer....
Totdat, als suizelend de nacht daalt neer,
De nachtegaal uitjubelt als violen
Zijn klanken, paer'lend in het lichte meer
Waar zilv ren maan en sterren weem'lend dolen.

JUL. J.C. DE BOER.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Don Quichot op de bruiloft van Kamacho, blijspel in drie bedrijven door Pieter Langendijk.
Nederlandsche Tooneel-Vereeniging: Ghetto, burgerlijk treurspel in drie bedrijven door Herman Heyermans Jr.

Komt het Algemeen Nederlandsch Verbond, waarvoor onlangs niemand minder dan professor Kern te Amsterdam propaganda kwam maken, op een goed oogenblik? Wordt het besef levendig dat wij in ons land voor onze eigene letterkunde de plaats hebben te bewaren die haar toekomt, en dringt dat besef eindelijk ook door tot onze tooneelbesturen?

Bij gebrek aan meer dan één enkel Nederlandsch tooneelwerk van dezen tijd dat zich staande weet te houden, grijpt men naar de oude Nederlanders, en waar men pakt, daar pakken zij op hunne beurt.

Eerst was het Bredero die met *De Spaansche Brabander*, tegen de verwachting hier voor eenigen tijd door mij uitgesproken, maar tot mijn blijde verrassing, niet enkel een beperkt publiek van heel en half geletterden heeft geboeid, maar vele avonden achtereen een echt schouwburgpubliek heeft weten te vermaken. Thans is het Pieter Langendijk die met de klucht *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* na misschien meer dan een halve eeuw rust - de laatste vertooning, waarvan ik vind gewag gemaakt, is van 2 Januari 1843 - zich op den Amsterdamschen Schouwburg komt vertoonen.

Men zou kunnen vragen of het wel de moeite loont om den *Don Quichot* in zijn rust te storen. Moet men Jonckbloet gelooven, dan is het stuk niet veel zaaks: ‘aan eigen geest ontbreekt het geheel en zelfs de ruwe scherts is zeer dun gezaaid.’ Dat het zich des ondanks een tijdlang op het tooneel gehouden heeft, ‘zou een raadsel zijn

als men niet wist met hoe weinig geest het groote Hollandsche publiek tevreden was en is.'

Moet ik er mij dan misschien over schamen, dat ik de vertooning van *Don Quichot* - hoeveel er als vertooning ook op aan te merken viel - vermakelijk gevonden heb? Voor een goed deel heb ik mijn vermaak zeker aan den voortreffelijken Sanche Pance van Louis Bouwmeester te danken, maar van den zotten schildknaap kan men ook wel zeggen dat hij het stuk draagt, er de *boute en train*, de gangmaker van is.

Al heeft Langendijk die zijn *Krelis Louwen* een klucht noemt, wijl het - gelijk hij zegt - een kluchtig geval betreft, *Don Quichot* een blijspel genoemd, omdat hij meende er een ernstigen achtergrond achter geschoven te hebben en in zijn stuk te hebben aangetoond,

> hoe dat men schranderheid voor schatten moet waardeeren -

het kan niet verhinderen dat het stuk een klucht blijft, als een klucht gespeeld en als een klucht genoten wil worden.

Het 'kluchtig geval', aan Cervantes ontleend, is de list door Bazilius uitgedacht om Quiteria, die hem lief heeft, maar tot een huwelijk met den rijken boer Kamacho gedwongen wordt, voor den neus van denzelfden Kamacho, ja zelfs met diens toestemming, te huwen. Het onwaarschijnlijke van het geval, de voorgewende zelfmoord, waarvan alleen Quiteria geen dupe is, zoodat de pastoor geen bezwaar maakt om dit huwelijk *in extremis* te sluiten, maakt het niet minder kluchtig en de ontknooping, op het oogenblik dat de bruiloft in vollen gang is, al herinnert zij ook aan de ontknoopingen die de onsterfelijke poppenkast ons placht te bereiden, is er niet minder verrassend om.

Wat doet nu Don Quichot in deze contreien en wat heeft hij met het geval Bazilius-Quiteria uit te staan?

De schrijver van een omvangrijke en gewetensvolle studie over *Pieter Langendijk, zijn leven en werken*[1], Dr. C.H.Ph. Meyer heeft Langendijk verweten, dat de intrige van zijn stuk zeer zwak is - een verwijt, dat heel wat kluchtspelen en van de beroemdste zou kunnen treffen - maar vooral dat zijn stuk eenheid mist. 'Twee motieven,' zegt Dr. Meyer, 'vinden wij er in, die niet eigenlijk samenwerken, die niet goed dooreengevlochten zijn: de

1) Den Haag, A.S. Meyer. 1891.

quaestie of Quiteria met Kamacho of met Bazilius zal huwen, en de voorstelling van Don Quichot met zijn schildknaap. Volgens titel en aanleg moesten de ridder Don Quichot en Sanche de hoofdpersonen zijn, moest op hen het meeste licht vallen en dit is in den aanvang en het midden ook werkelijk zoo; maar bij de ontknooping oefent de Ridder volstrekt geen invloed op den gang van zaken, integendeel, terwijl ieder om verzoening roept, wil hij met Kamacho vechten;... hij is het vijfde rad aan den wagen... De beide zaken hadden zeer goed ééne intrige kunnen leveren, die in alle opzichten voldeed. Wanneer door de hulp van Don Quichot het huwelijk van Bazilius en Quiteria tot stand kwam, wanneer hij aan 't slot als 't ware den doorslag gaf, dan zou er eenheid geweest zijn in de intrige.... Don Quichot zou dan in zekeren zin de Deus ex machina geweest zijn....'

Dr. Meyer heeft geen ongelijk. Er ware op de door hem aangegeven wijs, van de voorhanden stof waarschijnlijk een blijspel te maken geweest, beter beantwoordende aan de regels van de kunst. Langendijk zelf zou het den beoordeelaar van zijn leven en zijn werken hebben toegegeven. Te oordeelen toch naar de volgende versregelen waarmee hij Don Quichot opdroeg aan zijn vrienden de wiskunstenaars Hendrik Haak en Everhard Kraeyvanger, heeft een stuk, waarin de Ridder de hoofdrol zou vervullen, den dichter bij het maken van zijn kluchtspel voor den geest gezweefd:

Ik offer u, ô waarde vrinden
Den vroomen ridder Don Quichot,
Die steeds iets groots dorst onderwinden:
Maar voor zijn daden wierd bespot
Van volk dat hy niet wys kon maaken
Dat Amadis en Palmaryn
En honderd romantike snaaken,
Geen leugens, maar vol waarheid zyn.
Ik voer hen hier ten schouwtooneele:
Opdat hy met zyn zotterny
Voor and'ren (zyns gelyken) speele,
Dat alle waan maar zotheid zy;
Hoe al des waerelds schoone dingen
Maar by verbeeldingen bestaan,
En even als 't geluid na 't zingen
In wind en lucht terstond vergaan.

Men is het er vrij wel over eens dat de held van Cervantes niet de caricatuur is, de pure zotskap, waarvoor men hem een tijdlang gehouden heeft, maar dat in de dwaze en droevige figuur een ridderlijke ziel huist en aan al zijn buitensporige daden en zijn hersenschimmen een edele gedachte ten grondslag ligt. Deze phantast, deze dolende dolleman is tegelijk de beschermer en redder van al wat zwak en misdeeld, de kastijder en wreker van al wat onrecht is, de man van het gemeenschapsgevoel en van de sociale rechtvaardigheid. In zijn phantastische droomerijen moge hij windmolens voor reuzen, een kudde schapen voor een vijandelijk leger, muilezeldrijvers voor Oostersche vorsten en den boer Kamacho voor ridder Splandor aanzien, voor zijn edelmoedigheid moge hij niets dan ondank oogsten, - van de eene teleurstelling in de andere vallende, blijft hij groot en edel, onbesmet en onverwonnen.

Heeft de jonge Langendijk zich Don Quichot zoo voorgesteld, toen hij op zijn zestiende jaar - gelijk tijdgenooten beweren - zijn klucht schreef? Het zijn zeker niet de minsten onder de broederen, in wie in hun jonge jaren, bij den overgang van knaap tot jonkman, iets van het onbesuisd-edelmoedige, van het chevalereske van den dolenden ridder huist. En er is veel te zeggen voor de bewering van Alberdingk Thijm in zijn opstel ‘Twee Pieters’[1)] dat Langendijk die opvatting van Don Quichot moet hebben gehuldigd, begrepen moet hebben dat ‘onder dit narrenpak huist grootmoedigheid, teederheid, liefde, zelfverzaking, al wat de menschelijke natuur vereert en de namen der besten onsterfelijk, hun daden vruchtbaar, hun nagedachtenis gezegend maakt.’

Is die onderstelling juist, dan zijn de boven aangehaalde versregelen als ironie van den kluchtspeldichter te beschouwen. Daarmee stemt overeen de rol die Langendijk zijn Don Quichot toebedeelt. Weliswaar geeft hij hem niet, zooals verwacht had mogen worden, de leiding van de handeling, laat hij den ridder niet rechtstreeks optreden als de beschermer van de zwakken, en is het niet door zijn tusschenkomst dat de liefde op het eind triomfeert - al moge dit ook aanvankelijk 's dichters bedoeling geweest zijn - maar ook den Don Quichot van Langendijk, al bepaalt hij zich in den regel tot visionnaire declamaties en al trekt hij slechts een enkele

1) *De Gids*, Juni 1880.

maal den degen, vinden wij steeds aan de zijde van Bazilius en Quiteria, dat is van de beschaving en het verstand, van het goed recht, de onbaatzuchtigheid en de waarachtige liefde.

Deze Don Quichot zal met dien anderen, Cyrano de Bergerac genaamd, kunnen zeggen:

> Quand j'entrerai chez Dieu,
> Mon salut balaiera largement le seuil bleu,
> Quelque chose que sans un pli, sans une tache
> J'emporte..... mon panache.

En naast dezen idealist, die in den grond niet belachelijk is, al schrijdt hij, vol majesteit, met zijn lange, magere beenen door een wereld van verbeelding, trippelt, zonder eenige gratie, zijn zotte tegenvoeter Sanche Pance, de man van de praktijk, van het laagbij-den-grondsche, de plompe, sluwe boerenjongen, bij wien het dwepen van den meester zwetsen is geworden; de ophakker die, egoïst en lafaard, als de nood aan den man komt zijn meester er voor laat optrekken, en, zelf in een boom het gevaar ontvluchtend, den ridder ‘kerasie!’ toeroept.

Dat hij, deze personages bij Cervantes vindend, zoowel de groote lijnen van hun figuur als de bijzonderheden aan den Spanjaard ontleende, doet aan de verdienste van Langendijk, die ze met zooveel goedrondheid en vroolijk humeur in een Hollandsch pak laat optreden, geen afbreuk.

Twee aardige typen van eigen vinding voegde hij er aan toe: Vetlasoepe, de Vlaamsche kok en meester Jochem, schoolmeester en rijmer. De grappigheid van eerstgenoemde ligt op de oppervlakte en bestaat hoofdzakelijk in een koeterwaalsch praten. Met meester Jochem had Langendijk iets meer voor. Meester Jochem, die ‘geheel doorweekt van zuiver hengstesop’, verzen bij de el fabriekt, honderd regels in een halven dag en sonnetten in een uur maakt, die voor geen woord terugschrikt als hij maar tot zijn verontschuldiging kan laten gelden: ‘’t komt zoo in 't rijm te pas’, geeft in de verschillende verzen, die hij voor Kamacho opdreunt, goed geslaagde parodiën op de verzen van zijn tijd, op de snorkende opdrachten, de rijmkunstjes, de naief sentimenteele liedjes.

Die allen bewegen zich om het huwelijk van Quiteria, voorbereid met Kamacho, maar gesloten met Bazilius.

De schim van Jonckbloet moge het mij vergeven, wanneer ik

zijn afkeurend oordeel over *Don Quichot* wrakend, vooral in Langendijk's Sanche Pance en Meester Jochem dien ‘eigen geest’ waardeer, dien hij er vergeefs in zoekt, en mij schaar onder ‘het groote Hollandsche publiek’ dat tevreden is met de mate en de soort van geestigheid en uitgelaten scherts, welke in deze drie bedrijven te genieten valt.

Nu is het mogelijk dat een of ander dichter en droomer, een van die mannen in wien enkele van de eigenschappen van Don Quichot plegen te huizen, en die daardoor de dingen grooter zien dan ze een gewoon sterveling lijken, in dit kluchtspel van Langendijk een dieperen zin ontdekken of het een grootscher kunstwerk roemen zal. Heeft niet de heer H.J. Boeken onlangs verkondigd[1)] en zelfs op over-vernuftige wijze aangetoond, dat niemand tot op hem Breero's *Spaansche Brabander* op zijn reëele waarde had weten te schatten, dat de ‘menschen die zeggen dat *De Spaansche Brabander* enkel is een geestige zedenschildering, aan-één-schakeling van verhaal en beschrijving, zonder eigenlijke compositie’, dat die menschen het niet weten; dat Bredero's werk is ‘een prachtig combineerde comedie met middelpunt en kern èn den daarom heen gewassenen groei’; dat wij hier te doen hebben met de ‘hooge comedie, die eigen diepste leed in een lach door tranen doet zien en die eigen hongerendste begeerten op het wanhopig aangezicht des gefolterden tot den goedhartig-krullenden lach-mond des faunen weet zich te doen verbreeden.’

In afwachting dat de ziener Boeken ons ook van Langendijk's *Don Quichot* de verborgen beteekenis en de prachtige compositie zal ontdekken, nemen wij dit stuk voor wat wij er enkel in vermogen te zien: een vermakelijke klucht, zonder pretentie.

Maar hoe weinig pretentieus het stuk ook zij, een gewetensvolle en goed voorbereide vertolking eischt het zoo goed als het grootste meesterstuk.

‘De Nederlandsche Tooneelvereeniging’ had met de vertooning van *De Spaansche Brabander* aan haar oudere zuster een voorbeeld gegeven van hetgeen ernstige wil en geduldige arbeid vermogen. Met minder krachten heeft de jongere meer bereikt. Bij ‘Het Nederlandsch Tooneel’ toch miste men dat samenspel, die ver-

1) *De Nieuwe Gids*, December 1898.

eenigde lust om iets heel goeds en iets heel karakteristieks te maken, welke de vertooning van Bredero's blijspel kenmerkte. Van een leidende hand viel niets te bespeuren. Anders zou waarschijnlijk Kreeft den Kamacho niet zoo slap en saai gespeeld hebben, De Jong den Bazilius niet zoo onverschillig, tot onverstaanbaar wordens toe, hebben afgebrabbeld, Verenet niet zoo weinig relief hebben gegeven aan de type van den ijdelen prulpoëet meester Jochem, en zou de bruiloft met zijn slecht geregelden zang en dans niet aan een derde-rangs-schouwburg hebben doen denken.

Wie het buiten leiding bleken te kunnen stellen, waren Mej. Hopper, Schulze, Van Schoonhoven en Bouwmeester.

Een jonge tooneelspeelster te ontmoeten met aangename stem, gratie, verstand en goede manieren, nog door geen tooneelklank of conventioneel vertoon besmet, behoort op ons Hollandsch tooneel tot de zeldzame genietingen. Rika Hopper schonk ons dit genot in de ondankbare rol van Quiteria. Schulze had zich niet veel moeite te geven, en kon met zijn gezellige buikige goedigheid volstaan om een vermakelijken Vetlasoepe te vertoonen.

Door zijn reuzengestalte was Van Schoonhoven voor Don Quichot de aangewezen man: uiterlijk was hij dan ook een volmaakte Ridder van de droevige figuur. Den phantast, den man met de ‘panache’ weer te geven bleek echter boven zijn vermogen, en wanneer men de oogen sloot kon men soms denken dat Gijsbrecht van Amstel daar aan het declameeren was.

Maar welk een genot was het, Bouwmeester in zijn volle laagkomische kracht te zien als Sanche Pance! Zeker is er een andere, minder clownachtige opvatting van de rol denkbaar, in een minder schooierige plunje en minder vieze grime. Maar wij hebben hier met een klucht te doen, waarin overdrijving in den regel alleen dan schaadt, wanneer ze met minder geest en phantasie, met minder allesbeheerschende meesterschap volgehouden wordt dan hier het geval was. Want wat Bouwmeester met *zijn* opvatting gaf was àf; borrelend, schuimend, overkokend van zottigheid en uitgelaten geest. Alles was grappig aan den man met zijn geestig knippende oogjes, zijn naar binnen gedraaide beentjes, waarmee hij zoo vlug weet rond te scharrelen, in boomen te klimmen en over gedekte tafels te loopen.

Wanneer allen er zoo ‘in’ waren geweest, met dat entrain had-

den gespeeld, en men had dan van den dans en den zang wat meer werk gemaakt (wat mevrouw Van Ollefen te hooren gaf was waarlijk al te poover), dan zou ik de Koninklijke Vereeniging hebben durven verzoeken het ook eens met andere Langendijksche spelen te beproeven: met *Krelis Louwen*, met den *Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden* misschien.

Maar nu weet ik waarlijk niet.... En toch voor 'het levendig houden van den Nederlandschen geest', zooals het Algemeen Nederlandsch Verbond het noemt, is er niets probater.

Dat iets als Nederlandsche geest zou levendig gehouden worden door burgerlijke treurspelen als *Ghetto* van Heyermans, is niet te verwachten. 'Burgerlijk treurspel' klinkt heel voornaam. In dit geval bleek het de benaming te zijn van een droevig-eindend tendenz-stuk, met voortreffelijke tooneeltjes uit de Jodenwereld van goocheme, schaggerende en scheldende, zeurende en temende joodjes, met een prachtexemplaar van een zachtmoedigen, vredelievenden, koffielepperenden en boterkoekjes smakkenden Rebbe - maar als geheel zoo hol, zoo hol, dat elk woord, dat het eigenlijke drama raakt, phrase wordt en in declamatie en ledig gegalm over de hoofden heen in de groote zaal wegsterft.

Of wat heeft het te beteekenen dat Rafael, die zijn blinden vader, den koopman Sachel eens, het is lang geleden, valsch heeft zien wegen, niet enkel daardoor de achting en het medelijden voor den man verliest, maar nu ook, generaliseerend en allen Joodschen kleinhandel als bedrog beschouwend, van geen Jodendom meer weten wil? En wanneer deze Rafael in het huis zijns vaders een liefdesbetrekking onderhoudt met Rose, de Christin dienstmeid, terwijl Sachel, tante Esther en Rebbe een Joodsch meisje, Rebecca, voor hem bestemd hadden, is het dan niet om iemand het laatste greintje sympathie voor dezen jongen man te doen verliezen, wanneer hij de arme Rebecca, die zich niets te verwijten heeft, met beleedigingen overlaadt?

Of heeft men hier misschien te doen met een soort van Joodschen Hamlet - zijn sarcastische verwijtingen aan Rebecca doen denken aan het bekende tooneel tusschen Hamlet en Ophelia -, wiens geest door hetgeen hij te weten is gekomen omtrent zijn vader, gelijk de ander omtrent zijn moeder, uit de voegen is geraakt?

Men zou het kunnen meenen, wanneer niet de titel en de paraphraseering daarvan in het gesprek aan de koffietafel met den Rebbe (2e bedrijf) een anderen weg uitwezen. *Ghetto* heette, zooals men weet, in Italiaansche steden de wijk, waarheen men de Joden verwees en die men 's avonds placht af te sluiten. Men kon dus denken, dat het hier een pleidooi gelden zou tegen de afsluiting waarin de Joden door de Christenen gehouden worden. Maar wat Rafael ergert is niet dat de Joden buitengesloten worden, maar dat de Joden van zijn stand zichzelven buitensluiten. *Ghetto* wordt hier in een oneigenlijke, verwrongen beteekenis gebruikt, en dient als motief voor langdradige bespiegelingen, holle declamaties, vage hervormingswénschen, die zoo hoog in de lucht zweven dat men er geen touw aan vastmaken kan.

En zoo vertoont zich dit drama, onzeker van lijn en beteekenis, afmattend door zijn gerekte gesprekken waarin de dingen tot in het oneindige herhaald worden, en zoo onbeholpen (het ergst wel in het laatste bedrijf, in de kijf- en scheldtooneelen, het heen en weer geloop dat aan den zelfmoord voorafgaat) als had een eerstbeginnende het ontworpen en in elkander gezet, en niet een man die door zijn jarenlange ervaring als tooneelrecensent weten moest wat het tooneel verlangt en wat het verdragen kan.

De Nederlandsche Tooneelvereeniging heeft weer, zooals men van haar gewoon is, haar best gedaan. In hunne typeeringen van tante Esther en van Rebbe geven Mevrouw de Boer en de heer Ternooy Apèl kunst van hoogen rang. Die typen en tooneeltjes als van het schaggeren met Aäron in het eerste, de koffietafel in het tweede bedrijf - waar de schrijver binnen de grenzen van zijn tot een klein genre beperkt, maar daarbinnen zeer wezenlijk letterkundig talent blijft - zijn om uit te knippen. Maar het stuk redden kunnen zij niet.

Wie schenkt het wakkere troepje nu eens een succes-stuk dat tegelijk een kunstwerk is? Het verdient het ten volle.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Hans von Bülow. Briefe und Schriften, herausgegeben von Marie von Bülow. 3ter Band (Leipzig, Breitkopf und Härtel. 1898).

Het is juist drie jaar geleden, dat hier ter plaatse het eerste deel der bovengenoemde uitgave werd besproken.[1)].

Bevatte dat deel een verzameling brieven van den beroemden toonkunstenaar uit de eerste 25 jaren van zijn leven, thans heeft zijn weduwe een aantal soortgelijke documenten gepubliceerd, welke dagteekenen uit den tijd, toen Bülow zijn domicilie te Berlijn had. De eerste dezer brieven is van 26 Juni 1855, de laatste van 27 October 1864.

Het hierbedoelde tijdperk is zeker niet het minst gewichtige uit Bülow's veelbewogen leven. In deze jaren toch is door hem een zeer groote schrede voorwaarts gedaan op de baan der kunst, en hij-zelf beschouwde ze als van groot nut voor zijn zelfontwikkeling. In de Pruisische hoofdstad heeft hij zich gevormd tot den voortreffelijken pianist, wiens roem weldra in alle landen van Europa zou doordringen; daar had hij voor het eerst de gelegenheid, zijne buitengewone eigenschappen als paedagoog te toonen, en die zelfde stad was ook getuige van zijn eerste daden van beteekenis als orkestdirecteur.

Wanneer men nagaat, wat Bülow in dit tijdsverloop heeft verricht, dan staat men verbaasd, niet alleen over de groote werkkracht maar ook over de enorme wilskracht, die hij daarbij getoond heeft. Want groot en van allerlei aard waren de hindernissen, die hem daarbij in den weg stonden.

Daar was vooreerst zijn zwakke gezondheid. Hiermede heeft hij zijn geheele leven te kampen gehad. Herhaaldelijk lezen wij in

1) Zie *De Gids* van 1 Januari 1896.

zijne brieven, dat hij zich daarover beklaagt en hoe het menigmaal is voorgekomen, dat hij na afloop van door hem gegeven klaviersoirées, waarbij hij de eenige executant was, zich geheel ‘op’ gevoelde. Van hem kon men met recht zeggen, dat een ijzeren wil het brooze lichaam beheerschte.

Ook toen hij zich in April van het jaar 1855 als eerste leeraar in het klavierspel aan het Conservatorium van Marx-Stern te Berlijn vestigde, was de staat zijner gezondheid slecht. Zijn moeder was daarover zeer bezorgd en in de brieven aan haar dochter verbergt zij dit niet. Zoo schrijft zij eens: ‘Gij ziet, dat ik heel opgewekt schijn te zijn, en dat zou ik ook inderdaad wezen, wanneer ik mij máar niet om Hans bezorgd behoefde te maken. Het geeft mij zooveel kommer, dat het geluk hem ook nooit begunstigt en dat sukkelen met zijn gezondheid den slechten invloed nog doet toenemen, dien het mislukken in zaken van kunst reeds op zijne zenuwen en zijn gemoedsstemming uitoefent. Moge het slechts zijn karakter stalen, zonder zijn levensmoed op te teren. Misschien zal ook alles nog beter gaan; en zijn gezondheid is ten slotte toch maar het voornaamste, want al het andere kan nog eerder goed gemaakt worden.’

Er was dus nog een andere zorg, die de liefhebbende moeder kwelde, en dit bestond, evenals vroeger, nog altijd in bekommering over het *beroep*, dat haar zoon had gekozen. Ofschoon zij langzamerhand ten volle overtuigd was geworden van zijn groote begaafdheid voor de Muziek, kon zijn toch ook nu weder niet nalaten zich te beklagen over de richting, welke hij in deze kunst volgde (namelijk die der ‘Neudeutsche Schule’), wijl zij vreesde, dat hem dit zou schaden in zijne pogingen om vooruit te komen. Niet tegenover hem sprak zij dit uit maar in brieven aan anderen, zooals aan de prinses von Sayn Wittgenstein, de vriendin van Liszt. Deze hoogbegaafde vrouw bemoedigde de bezorgde moeder en drong op geduld aan. Een jongmensch als haar zoon Hans - zeide zij - kon zich zonder strijd geen weg banen, en Liszt had er reeds voor gezorgd, dat de zeer gunstige indruk, dien Bülow op verscheidene vorstelijke personen had gemaakt, bij deze personen levendig bleef. Daarbij kon zij de verzekering geven, dat deze hooggeplaatsten het in Bülow zeer prezen, dat hij een man van genie (Wagner), wiens kunst toen nog zoo aangevallen

werd, met zijn jonge krachten steunde, al waren zij ook misschien zelf niet bij machte om de grootheid van dat genie te begrijpen.

Inderdaad had Bülow zichzelf geen gemakkelijke taak opgelegd, toen hij in Berlijn den strijd voor de nieuwe richting in de Muziek begon. ‘Een Augiasstal is het hier, en dien moeten wij reinigen!’ was zijn wachtwoord; en aanstonds toog hij aan het werk, om dat voornemen uit te voeren. Maar hij zou ondervinden, dat het moeite kost het nieuwe daar te doen doordringen, waar er zoovelen zijn, wier belang het juist is, het oude streng te handhaven.

In een brief van 31 Maart 1858, waarin Bülow een schets van zijn levensloop geeft, zegt hij, voornamelijk veel te danken te hebben (in muzikaal opzicht) aan Liszt, Berlioz en Wagner, de drie mannen welke, ieder volgens zijn eigenaardig talent, een nieuwe richting aan de Muziek hebben gegeven. Zij waren het, die den grootsten invloed op hem hebben uitgeoefend en hem eigenlijk tot musicus hebben gemaakt. Door hen ook leerde hij het eerst de muzikale schatten van het verleden kennen en *liefhebben*. Hij stelt er prijs op, vooral dit laatste te doen uitkomen, daar men ook hem uitmaakte voor een ‘verachter’ van de zoogenaamde klassieke muziek. Met Bach en Beethoven had hij zich integendeel ernstig bezig gehouden. Mogelijk - zegt hij - dat in mijn spel de geest van die werken niet voldoende wordt weergegeven en mijn geestdrift daarvoor niet genoeg uitkomt - maar een oordeel daaromtrent kan ik alleen mijn gelijken toekennen, namelijk hun, die de werken der classici zoo in zich opgenomen hebben als ik; niet het publiek en de critiek. De opvoeringen van opera's van Gluck en Mozart en de uitvoeringen der symphonieën van Beethoven in Dresden onder leiding van Richard Wagner behooren tot mijn schoonste muzikale herinneringen en ik heb er een machtigen indruk van ontvangen.

Maar Bülow bepaalde zich niet tot woorden; ook door de *daad* wilde hij het bewijs leveren, hoezeer hij de toonkunstenaars, die zijn idealen waren, vereerde, en, weinig ervaren als hij was, meende hij daarvoor in Berlijn een ruim veld tot zijn beschikking te hebben.

Reeds in den eersten winter na zijn vestiging te Berlijn zien wij hem bezig om propaganda te maken voor de werken der nieuwe richting. Bij het vijfde concert van de door Julins Stern

opgerichte orkest-vereeniging, waarbij Liszt zou dirigeeren en hijzelf als pianist optreden, was de samenstelling van het programma voornamelijk *zijn* werk. Het was een volslagen Liszt-programma en als hoofdnummers prijkten daarop de 'Symphonische Dichtungen' *Les Préludes* en *Torquato Tasso* en de 13e Psalm voor solo, koor en orkest. Twee maanden later trad Bülow zelf als orkest-directeur op en dirigeerde o.a. Wagner's *Faustouvertüre*, die uitgefloten werd.

Doch niet alleen te Berlijn was het dat hij voor de werken der 'Neudeutschen Schule' in de bres sprong; ook in andere steden hield hij dapper de vaan der nieuwe richting omhoog. In Leipzig bijv. werden in 1857 de *Préludes* en *Mazeppa* van Liszt uitgevoerd en in hetzelfde jaar op een concert te Dresden de ouverture *Les Franc Juges* van Berlioz, een pianoconcert en de *Festklänge* van Liszt en stukken voor zang uit werken van Wagner.

Julius Stern staakte in voormeld jaar zijne orkestuitvoeringen te Berlijn, en nu vatte Bülow het plan op om de erfenis te aanvaarden en de onderneming op betere en hechtere grondslagen voort te zetten. In December 1857 was hij met zijne voorbereidingen zoo ver gereed, dat hij den 14den Januari van het daarop volgende jaar in de 'Singacademie' zijn eerste concert hoopte te kunnen wagen, het welk slechts bestaan zou uit 'Werke verschrieener Componisten, Neuweimarische Musik', gelijk hij zich in een brief uitdrukt. Of mijn orkest - zegt hij daarin - zijn taak zoo zal vervullen, dat de gemoederen daardoor gewonnen worden, durf ik nauwelijks hopen. Zonder zangstukken zou ik het niet gewaagd hebben.

Het bedoelde concert had werkelijk op den voormelden datum plaats. Het programma bevatte de volgende stukken: 1. Ouverture der opera *Benvenuto Cellini* van Berlioz; 2. Concert voor piano en orkest van Liszt, door Carl Tausig voorgedragen; 3. Duet uit Wagner's *Fliegende Holländer*, gezongen door het echtpaar von Milde uit Weimar; 4, Ouverture voor het treurspel *Julius Caesar*, van Hans von Bülow; 5 en 7. Liederen gezongen door het echtpaar von Milde; 6. Klavierstuk van Liszt, door Carl Tausig; 8. *Festklänge*, symphonische Dichtung van Liszt.

Ziedaar een programma, dat van een publiek uit die dagen veel verlangde. Toch schijnt de indruk een zeer gunstige te zijn geweest.

Althans Tausig, die in dit concert voor de eerste maal als solospeler te Berlijn optrad, scbreef er over aan Liszt: ‘Wij hebben een roemrijke zege bevochten, alles is voortreffelijk gegaan en, wat het merkwaardigste is, met luiden bijval begroet. De *Festklänge* hebben hier bijzonder bevallen en het onmiddellijk gevolg daarvan is, dat reeds over acht dagen de *Cellini*-ouverture en dan de *Festklänge* op nieuw zullen worden uitgevoerd. Hans heeft prachtig en zeker gedirigeerd, als een volkomen geroutineerd kapelmeester.’

Niet altijd werden de werken van Liszt bij het toenmalige publiek zoo goed ontvangen. Dit bewijst o.a. een voorval, dat een jaar later met de symphonische Dichtung *Die Ideale* plaats had en beschreven wordt in een brief van Bülows moeder, die in de hier besproken verzameling is opgenomen.

Nadat zij het programma heeft opgesomd, waaruit blijkt dat het weder voornamelijk bestond uit stukken van Berlioz, Liszt en Wagner, gaat zij voort: ‘Het concert duurde tot 10 uur. Het was tamelijk vol. Het spel van Hans werd zeer toegejuicht, daarentegen de *Ideale* heel matig, waarna sterk gefloten werd. Daar trad tot ons aller ontzetting Hans aan den rand van het orkest en zeide op luiden toon: “Ik verzoek de fluiters de zaal te verlaten; het is hier niet de gewoonte te fluiten!” De prinses van Pruisen verdween uit haar loge, daar het juist 9 uur was, het oogenblik waarop zij theevisite ontvangt. Prins George hield zich schuil in het achtergedeelte der loge. Er was een angstige stilte en men verwachtte een uitbarsting. Gelukkig echter kwam zij niet; integendeel, de overige nummers van het programma vonden veel bijval en men ging wel wat opgewonden maar toch zonder schandaal naar huis. Kroll (in wiens zaal het concert gegeven werd) viel bijna in onmacht, want een voorval als dit had nog nooit bij hem plaats gehad. Hans is echter heel tevreden en mag van geluk spreken, dat hij er zoo is afgekomen. De recensenten zullen het hem echter wel anders leeren.’

Dit laatste werd dan ook bewaarheid. Een paar weken later kon Bülow's moeder aan haar dochter schrijven, dat het bedoelde concert meer nadeelige en ingrijpende gevolgen had gehad dan zij had gedacht. Haar zoon werd in de Pers met een verbittering, haat, nijd en gemeenheid aangevallen en vervolgd als men zich moeilijk kon voorstellen. Nog vóór het beruchte concert had hij beloofd, later in een Domconcert te spelen, en het was bekend,

dat men hem bij die gelegenheid wilde uitluiten en kabaal maken. Vrienden trachtten hem te overreden, bij laatstbedoeld concert niet mede te werken, en ook in anonyme brieven werd hem dien raad gegeven. Maar hij stoorde zich daaraan niet en speelde twee groote werken van Bach en Beethoven schooner dan ooit en zonder dat er van de zijde van het publiek een manifestatie plaats had, waartoe dan ook eigenlijk geen gelegenheid was en de elementen niet aanwezig waren, want er was een voornaam en fijn publiek en de aard van het concert droeg er mede toe bij om schandalen zoo goed als onmogelijk te maken. Toch scheen men er op gerekend te hebben, dat er iets zou voorvallen, want het was zeer vol.

Men had ook gedacht, dat Bülow openlijk zijn excuus zou maken voor zijn handelwijze op het concert van 14 Januari te voren, doch daarvan wilde hij niets weten. Integendeel had hij het plan opgevat, om binnenkort de *Ideale* op nieuw te doen uitvoeren, en dan onder directie van Liszt zelf. Dit geschiedde ook werkelijk, en wel op 27 Januari 1859. De meester dirigeerde de stukken met orkestbegeleiding, die door zijn leerling (sedert 1857 ook zijn schoonzoon) met groote intelligentie en bravour werden voorgedragen en den pianist warme ovatiën bezorgden, en daarna leidde Liszt de uitvoering van zijn *Ideale*, den steen des aanstoots op het vorige concert, doch waaraan thans een geheel andere ontvangst ten deel viel. Alles liep in de beste orde af, trots de talrijke anonyme brieven, en de smadelijke bejegening, die hij ook ditmaal van te voren weder van de zijde der Pers had moeten ondervinden.

Met laatstgenoemde stond Bülow op slechten voet. En daartoe bestond ook aanleiding. Hij erkende het oprecht, dat hij zich door zijn schrijven, door zijn scherpe en niets ontziende verdediging van zijn muzikale grondbeginselen velen tot vijand gemaakt had, en dat het groote succes, dat hem als pianist ten deel viel, weinig had vermogen te doen om de ontstane vooroordeelen tegen het lid van de ‘Neuweimarischen Räuberbande’ (uitdrukking van een componeerend vorst, groot voorstander der klassieke muziek) te paralyseeren.

Het moet in Bülow geprezen worden, dat in al de gevallen, waarin hij in conflict kwam met de vertegenwoordigers der Pers (en dat geschiedde herhaaldelijk gedurende zijn verblijf te Berlijn),

zijn polemiek uitsluitend voortvloeide uit zijn geestdrift voor kunstwerken en nimmer uit zucht om de aanvallen op zijn persoon en op zijne overwinningen als eminent klavierspeler af te weren. Karakteristiek in dit opzicht is wat hij na zijn eerste buitengewoon succes in het Gewandhaus te Leipzig (31 Maart 1857) aan een vriend en kunstgenoot te Parijs schrijft, die aldaar compositiën der moderne richting bij het publiek ingang had weten te doen vinden. ‘Bald nach Deinem Siege in Groos-Paris - zoo schrijft hij - habe ich in Klein-Paris einen erfochten, der mir allerdings nicht so viel Ehre macht, wie Dir der Deinige - ich habe nur meine Person durchgebracht, Du Kunstwerke.’

Te ontkennen is het niet, dat Bülow's pen scherp, zeer scherp kon zijn, maar een verontschuldiging daarvoor was toch eenigszins te vinden eensdeels in den lichamelijk lijdenden toestand, waarin hij zich dikwerf bevond, anderdeels in de verbittering, dat men zijn goede bedoelingen zoo miskende en dat de toonaangevers der toenmalige Berlijnsche critiek nieuwe werken maar in eens afmaakten, zonder zich de moeite te geven van ze eerst te bestudeeren, en er zich alleen op toelegden, het hun lastige nieuwe muzikale leven te onderdrukken. Twintig à dertig jaren was men in Berlijn bij de kunstgeschiedenis ten achteren, en nu wilde men, dat iedereen dien slakkengang maar zou volgen.

Bij al dien strijd en den weinig gunstigen toestand zijner gezondheid kwam voor Bülow nu ook nog de zorg voor zijn materieel bestaan. Deze was toegenomen sedert hij den 18^{den} Augustus van het jaar 1857 met Cosima Liszt in het huwelijk was getreden en uit zijn verbintenis kinderen waren voortgesproten. Ofschoon zijn vrouw een klein vermogen had aangebracht, was zijn betrekking van leeraar aan het Sternsche conservatorium toch niet voldoende om een staat te voeren, die in overeenstemming was met den maatschappelijken rang, waartoe hij door zijn familiebetrekking met Liszt gekomen was. Het ontbrekende moest hij zien aan te vullen door het geven van concerten of door in concerten op te treden.

Reeds vóór zijn huwelijk had hij veel kunstreizen gedaan, maar van dat oogenblik af namen zij nog zeer toe. Gedurende den tijd dat hij zijn domicilium te Berlijn had, heeft hij op tal van plaatsen in Europa zijn groote hoedanigheden als pianist doen bewonderen. Ook ons land werd in dien tijd door hem bezocht. In het voorjaar

van 1860 speelde hij op een concert in Utrecht en maakte van die gelegenheid gebruik om te Amsterdam een uitvoering van Liszt's symphonische Dichtung *Tasso* te gaan bijwonen. Twee jaar later kwam hij weer in Nederland en liet zich op concerten in den Haag, Amsterdam, Rotterdam en Utrecht hooren. Zooals hij in een brief van 7 Maart 1862 aan zijn vriend en kunstbroeder Alexander Ritter zegt, was het resultaat van dezen tocht matige financieele bevrediging, veel vermoeienis en een geschokte gezondheid. In Amsterdam dirigeerde hij ‘met een fameus orkest en groot succes’ (dit zijn zijn eigen woorden) de *Prometheus* van Liszt. Over die uitvoering werd uit Amsterdam aan het ‘Neue Zeitschrift für Musik’ geschreven: ‘Hans von Bülow heeft bij ons een groot enthousiasme verwekt. De voorname gebeurtenis van den avond was echter de uitvoering der symphonische Dichtung *Prometheus* van Liszt. Onder de geestdriftige leiding van den heer von Bülow werd het verheven en diepzinnige werk met groote intelligentie en liefde gespeeld en maakte een geweldigen indruk.''

Bülow zelf zegt over die uitvoering niet veel meer dan dat zij heeft plaats gehad. Over het algemeen laat hij zich in deze verzameling brieven over Nederland niet uit. Dit is jammer, want het zou zeker belangrijk zijn eens te hooren, wat iemand als hij over de toenmalige muzikale toestanden alhier dacht. Misschien vindt men iets van zijne indrukken in de brieven uit een latere periode, wanneer die mochten worden uitgegeven. Het is toch bekend, dat Bülow ook later nog in ons land is geweest; zelfs verscheidene malen.

Dat de onvermoeide strijder voor den vooruitgang in de kunst niet zou nalaten ook Parijs te bezoeken, spreekt wel van zelf. In de eerste plaats was Parijs toen nog de stad, waar virtuozen zich moesten doen hooren, indien zij zich naam wilden maken, en vervolgens had Bülow steeds een bijzondere voorliefde voor Parijs en in het algemeen voor de Franschen en hunne kunst aan den dag gelegd.

Hij schrijft dan ook den 7^{den} April 1859 uit Parijs aan zijn moeder, dat de indruk, dien hij van deze stad en het leven aldaar heeft ontvangen en nog dagelijks ontvangt, zeer groot, ja zelfs overweldigend is. Hij heeft geen tijd om alles te gaan zien wat hem bezienswaardig voorkomt, want hij moet met het oog op zijne

concerten veel bezoeken afleggen. Zijn eerste concert had plaats op Palmzondag, 17 April, in de ‘Salle Pleyel’ en met een voor hem zoo gunstig resultaat, dat hij er een paar weken later nog een, en op dezelfde plaats, kon geven. In deze beide concerten speelde Bülow, behalve zeven stukken van zijn Liszt-repertoire, nog het Italiaansche concert van Bach, de A-dur sonate voor piano en violoncel (met Chevillard) van Beethoven, de klaviersonate op. 101 van denzelfden meester en voorts Andante, Menuet, Gigue van Mozart en Nocturne, Tarantelle, Berceuse en Etude van Chopin. Ook had hij zich in een zeer competent publiek te verheugen, want de ‘Gazette musicale’ schreef: Le jeune virtuose a obtenu les plus précieux suffrages; car parmi les célébrités qui l'applaudissaient, nous avons aperçu entre autres Meyerbeer et Hector Berlioz.

Binnen een jaar na afloop dezer uitvoeringen kwam hij opnieuw in Parijs en gaf er in de maanden Januari, Februari en Maart verscheidene klavier-avonden, daarbij ook op enkele concerten van kunstbroeders medewerkende. Groot was zijn succes in Frankrijk, ook bij de Pers, ofschoon volgens Bülow's eigen bekentenis, hier niet alles ‘couleur de rose’ voor hem was en naast veel geestdrift ook veel bekrompenheid en kwaadwilligheid was op te merken.

Onder hen, die hem lof toezwaaiden, moet vooral Paul de St. Victor genoemd worden, die hem in *La Presse* van 19 Februari noemde: ‘un éminent pianiste, qui continue avec tant d'éclat l'école de Liszt et qui a vu se renouveler son triomphe de l'année dernière’; en die eindigt met te zeggen: ‘Il faut de temps en temps de telles soirées pour relever le piano de la banalité dans laquelle il est tombé.’

Ook de muziek-criticus Scudo, de onverzoenlijke bestrijder van Berlioz, schaarde zich aan de zijde der bewonderaars van Bülow en noemde hem ‘l'homme calme sur un cheval fougueux.’ In één woord de betrekkelijk nog jonge virtuoos kon over de ontvangst in Parijs in het algemeen tevreden zijn en hij rekende dan ook zijn verblijf aldaar tot de aangenaamste gebeurtenissen zijns levens, te meer daar de staat zijner gezondheid toen ongewoon gunstig was.

In het voorjaar van 1861 bezocht Bülow nogmaals de Fransche hoofdstad; thans meer in het bijzonder om getuige te zijn van de eerste *Tannhäuser*-voorstelling aldaar en ook de voorbereidingen daartoe ten deele bij te wonen. Bij al het geen er reeds over deze

Tannhäuser-uitvoeringen is geschreven, is het niet onbelangrijk, daaromtrent ook iets uit den mond van Bülow te vernemen, want zeker was niemand meer competent dan hij om ten aanzien van deze Parijsche ‘affaire’ een oordeel uit te spreken.

De repetitiën hadden op hem den indruk gemaakt, dat de voorstellingen alle verwachtingen zouden overtreffen. Het grenst aan het fabelachtige - zegt hij - welke moeite en vlijt zijn aangewend voor het instudeeren der koren en soli. In Duitschland heeft men geen idee van zulk een technische volmaaktheid, van zulk een ijver. Jongstleden Zaterdag was er 's avonds een repetitie van de eerste helft der eerste en van de geheele tweede akte, zonder costuum maar ‘en scène’ en met orkest, welke repetitie van half acht tot middernacht duurde. Nooit, zelfs niet in de laatste oogenblikken een teeken van onopmerkzaamheid of verslapping. Ik vertrouwde nauwelijks mijne ooren; dit is iets zoo eenig in zijn soort, dat het voor iederen musicus de moeite waard zou zijn, expresselijk voor deze gebeurtenis de reis naar Parijs te ondernemen.

Meer bepaaldelijk prijst hij de solo zangers en de koren. Eerstgenoemden waren als herboren; geen chevroteeren meer maar schoone zang, vol uitdrukking. Mme. Tedesco als Venus was fameus, zoowel door actie en uiterlijke verschijning als door zang. ‘Diese Person singt mit einer Reinheit der Intonation und einem in 's Zeug gehen, dass einem das Herz im Ohre lacht’ roept Bülow in geestdrift uit. Toch stond deze zangeres nog achter bij Marie Sax, die door den glans en de poëzie in hare voordracht hem een ideale Elisabeth toescheen en het gebed in het laatste bedrijf aangrijpend schoon zong. Ook voor Cazeaux als landgraaf en Morelli als Wolfram heeft Bülow niets dan lof, maar vooral prijst hij de koren, die onder leiding van Massé en Vauthrot voortreffelijk waren en hunne taak zoo nauwgezet mogelijk vervulden.

Daar nu ook de regie, volgens de aanwijzingen van Wagner, uitstekend was en de ‘mise en scène’ en het decoratief iets zoo schoons te zien gaven als op nog geen ander tooneel in dit genre was vertoond, zouden de Tannhäuser-voorstellingen niets te wenschen hebben overgelaten, ware het niet dat de onbekwaamheid van den kapelmeester alles kwam bederven.

Wagner had gaarne zelf willen dirigeeren doch moest wijken voor de in Parijs ingeroeste gewoonte, die nimmer toelaat dat een

componist, om zijn eigen werk te leiden, voor een oogenblik de plaats van den gewonen kapelmeester inneemt. De directie moest in casu overgelaten worden aan Dietsch, door Bülow genoemd: ‘der eselhafteste, dickfelligste, unmusikalischte aller Kapellmeister, die ich je in Deutschland gerochen.’ Al het goede en schoone - zegt hij - dat door intelligentie, goeden wil en eendrachtige samenwerking tot stand was gebracht, werd bijna geheel bedorven door dien ezel van orkestdirecteur, die uit een eerste vioolpartij dirigeert en het orkest nooit een teeken van aanvang geeft. Verschrikkelijk!

Wagner kon het nog zoo ver brengen, dat hij ten minste van één generale repetitie de leiding op zich nam. Overigens moest hij zich naar het gebruik voegen en zelf zijn best doen om zangers en verdere medewerkenden aan te vuren en in te lichten. Aan Dietsch gaf hij in tegenwoordigheid van diens onderhoorigen de noodige lessen en spaarde hem daarbij geenszins.

De weigering van de directie der Opera om Wagner te laten dirigeeren werd onder die omstandigheden de oorzaak, dat de eerste voorstelling moest uitgesteld worden, en bovendien dat Bülow de daarop volgende opvoeringen niet kon bijwonen en dus ook niet tegenwoordig was bij het kabaal, dat bij de tweede voorstelling plaats had en dat men volgens den loop, dien de eerste opvoering nam, naar zijn meening niet had kunnen verwachten. Den 14^{den} Maart 1861 keerde hij naar Berlijn terug.

Deze stad begon hem hoe langer hoe meer tegen te staan. Hij had er zoo gaarne eenige van zijne geestverwanten een positie willen verschaffen, ten einde met hem samen te werken aan de bevordering en verspreiding van datgene waarvoor hij zoo lang geijverd en gestreden had, maar hij gevoelde zich daartoe geheel machteloos. Hij had het publiek willen opvoeden en door het houden van een toonkunstenaarsbijeenkomst in Berlijn (d.w.z. een der jaarlijksche bijeenkomsten van de door Liszt en anderen opgerichte Toonkunstenaarsvereeniging) van de Pruisische hoofdstad een ‘neudeutsch’ Berlijn willen maken, maar hij zag meer en meer in, dat daarvan niets zou komen.

En dan dat eeuwige les geven! ‘Das Lehrmétier bringt mich um!’ is de klacht die men in meer dan een zijner brieven leest. Het grijpt zijne zenuwen te veel aan. Des voormiddags 5 of 6

uur les geven bederft zijn geheelen namiddag. En bij zijn vele concerten moet hij toch tijd hebben om voor aanvulling van zijn repertoire te zorgen.

Berlijn werd hem onder die omstandigheden te zwaar en met verlangen zag hij telkens uit naar een kans om zich elders een betere positie te verschaffen. Van het grootste gedeelte van zijn les geven zou hij spoediger verlost worden dan hij wellicht gedacht had. Met Julius Stern begon hij langzamerhand op zeer gespannen voet te komen. Niet ten onrechte was deze zeer ontstemd, dat de eerste leeraar van zijn muziekinstelling zoo dikwerf afwezig was. In het voorjaar van 1864 is het dan ook tusschen hen beiden geheel mis en wordt het meer dan waarschijnlijk, dat Bülow met 1 October van dat jaar voormeld instituut zal verlaten.

Waarheen nu? - Hij verlangt naar verandering. Over München had hij reeds gedacht, en zie, daar bereikt hem, terwijl hij reeds met één voet in de spoorwegcoupé staat, die hem naar de toonkunstenaarsbijeenkomst in Carlsruhe zal voeren, een bericht van Richard Wagner, die hem voor de nabij München gelegen plaats Starnberg reclameert, waar de dichter-componist met zijn koninklijken beschermer bezig is aan de voltooiing zijner *Nibelungen* en het beramen van plannen voor verbetering der muzikale toestanden in de hoofdstad van Beieren.

Bülow begaf zich in het midden van Juli 1864 naar Starnberg, doch daar werd hij zoo ziek, dat het hem onmogelijk werd zijne medewerking te verleenen bij verschillende muziekfeesten waarvan hij de directie op zich genomen had. Wagner schrijft in een brief van 9 September 1864 over hem: ‘De arme Bülow kwam hier in een allerslechtsten gezondheidstoestand aan. Zijn zenuwgestel was geheel in de war en ongelukkig trof hij hier gedurende den geheelen tijd van zijn verblijf slecht en koud weder, zoodat hij van de eene ziekte in de andere verviel. Het voornaamste was nu om hem van zijn lichaam en zenuwen afmattenden werkkring te verlossen en hem een meer edel veld van arbeid te verschaffen. Het was gelukkig niet moeilijk, den jongen Koning te bewegen, hem tot zijn voorspeler aan te stellen en zoo hoop ik nu binnenkort Bülow voor goed bij mij te hebben.’

Het gevolg van Wagner's tusschenkomst was, dat Bülow den 12^{den} September 1864 van den Secretaris des Konings von Pfister-

meister een schrijven ontving, waarin deze hem aankondigde, dat Zijne Majesteit, bezield door ware liefde voor de echte toonkunst en haar geniale vertegenwoordigers, het gaarne zou zien wanneer hij zijn domicilie in München wilde vestigen en den Koning door zijn degelijk spel genotrijke oogenblikken wilde verschaffen. In dat geval was Zijne Majesteit bereid de kosten zijner verhuizíng van Berlijn naar München te betalen en hem, zoolang hij in de residentie bleef, een jaargeld van 2000 gulden toe te kennen. Het zou hem dan tevens vrijstaan, nu en dan kunstreizen te ondernemen.

Ofschoon dit aanbod voor Bülow zeer eervol was en het hem zeer toelachte, had hij toch - zooals hij aan zijn vriend Joachim Raff schreef - aanvankelijk eenige bedenking het aan te nemen. Na rijp beraad met zijn schoonvader echter besloot hij toch maar op het voorstel in te gaan, want werkelijk in Berlijn kon hij het niet langer uithouden. Van die zijde beschouwd, was het beroep naar München in meer dan één opzicht een verlossing. Hij ontveinsde zich niet dat hem daar moeilijkheden en onaangenaamheden zouden kunnen wachten, maar naar een rozenbed smachtte hij niet. Het Pruisische Hof had wel, zoodra het van zijn vertrek uit Berlijn hoorde, hem meer ernstige offerten gedaan dan vroeger - maar hij schuwde het gladijs en door ervaringen gerijpt, wilde hij zich niet weder laten beetnemen,

Zoo trok hij dan midden November met vrouw en kinderen naar de hoofdstad van Beieren, waarheen de jonge, ernstige en kunstlievende Koning hem geroepen had. Voorloopig was hij van plan zich met niets anders bezig te houden dan met zijn taak als voorspeler des Konings. Vooreerst werd hem dit nog geboden door den slechten staat zijner gezondheid - sedert drie maanden had hij zijn klavierspel moeten veronachtzamen - en dan ook kwam het hem raadzaam voor, den Zuidduitschen tegenzin of argwaan ten aanzien van alles wat naar het nieuwe streefde, niet noodeloos op te wekken. Of ik later - zegt hij - aan de leiding van openbare kunstinstellingen, bijv. van het Conservatorium, zal deelnemen, hangt van de omstandigheden af, van de wenschen van Wagner, van de bevelen des Konings. Vermoedelijk echter zal ik er niet veel aan doen.

Met deze verhuizing van Berlijn naar München eindigt de hier besproken verzameling brieven. De daarop volgende periode -

het verblijf van Bülow in de Beiersche hoofdstad en residentie namelijk - is zoowel voor hem als voor de kunst een zeer gewichtige. De weduwe van den beroemden toonkunstenaar zegt in het voorbericht dezer verzameling niet, of zij het voornemen heeft, ook alles, wat op de hierbedoelde periode betrekking heeft, voor zoover het voorhanden is te publiceeren, maar mocht dit wel het geval zijn, dan zal *dat* deel brieven zeker niet het minst belangrijke wezen.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 December.

Het jaar 1898.

Het afgeloopen jaar staat in het teeken van -

Neen, niet van dien ge meent!

Het heeft zijn beteekenis gekregen door de Vereenigde Staten van Amerika.

Al meer en meer verplaatst zich het zwaartepunt van de wereld. Nu de Stille Oceaan een nieuwe physionomie gekregen heeft door de opkomst van Japan en de mededinging der Europeesche mogendheden, nu China op het punt staat voor Westersche handel en beschaving ontsloten te worden, - nu heeft dat werelddeel de voordeeligste positie dat aan beide Oceanen, den Atlantischen Oceaan zoowel als den Stillen, is gelegen. En Amerika heeft brutaalweg de gelegenheid bij haar nek gegrepen en haar dienstbaar gemaakt voor zijn groei en zijn toekomst.

Wat lag dat alles, wat wij nu verwezenlijkt vinden, zelfs op het eind van het vorig jaar nog ver af. De dingen begonnen toen al een weinig teekening te krijgen: op Cuba werd geïntrigeerd, en over de Hawaii-eilandengroep keek men uit naar de Philippijnen, maar wie had kunnen denken dat de toekomst zoo nabij was!

In 't groot gezien volgt de ontwikkeling van Amerika een natuurlijke logische lijn. Eerst komt de inbezitneming van het werelddeel en de consolidatie van het bezit volgt.

Die bevestiging van de occupatie begon door den strijd tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Staten en door de overwinning van de Noordelijken, thans 'n vijf-en-dertig jaar geleden. Een lange tijd werd, nog na den triomf, in beslag genomen door den voortgang

van de vereeniging. Tegenwoordig, kan men zeggen, is ze, zoover noodig en wenschelijk, ongeveer voltrokken. Maar terwijl de toenadering tusschen Noord en Zuid langzamerhand geschiedde, greep er tegelijkertijd een scheiding plaats tusschen de handelstaten van het Oosten en de landbouwstaten van het Westen van Amerika.

Die scheiding, en al het kritieke van die scheiding, sprak zich uit in de depressie welke in alle takken van bestaan der Unie sinds het jaar 1892 openbaar werd. In de volgende jaren groeide de nood en dreigde met geheel verval van de cultures, met werkstaking, en met ophouden van het verkeer, totdat de crisis haar hoogtepunt bereikte in het jaar 1896 bij de verkiezing voor het presidentschap der Vereenigde Staten.

Daar en toen kwam het sociale en politieke karakter voor den dag van den strijd die zijn grondoorzaak had in het verschil van economische belangen. En de overwinning bleef weer aan het Noord-Oosten van de Unie. Maar ze was niet volledig. Nog veel kanswisselingen schenen op handen, toen de voorspoed in zaken van 1897 en 1898 en de oorlog tegen Spanje de verzoening aanbrachten.

Het Westen en Oosten van Amerika gaan zich thans vereenigen en vinden hun band in de uitbreiding buiten de landgrenzen van het werelddeel.

Er ligt een onmetelijk veld open en een schitterende toekomst. Want dit is maar de eerste stap, dat gaan over het grensgebied. De tweede is in de richting van het Zuiden, omdat de sleutel van de heerschappij over het geheele werelddeel en over de beide Oceanen in Midden-Amerika te vinden is op de landengte die Noord- en Zuid-Amerika verbindt. Daar is nog een grooter Spanje te veroveren, in te lijven, tot beschaving op te voeren.

Het jaar 1898 opent voor de Unie de deur tot wereldheerschappij in het westelijk deel der aarde.

Maar Engeland, de Europeesche moedernatie van het Amerikaansche volk, zal zijn aandeel krijgen in die wereldmacht.

Het is het groote vraagstuk dat het jaar '98 heeft gesteld: hoe zal de verhouding blijvend geregeld worden tusschen Engeland en de Unie?

Zij kunnen niet van elkander los. Door het bezit van Canada heeft Engeland zijn eigen landweg naar den stillen Oceaan, door

het Bulwer-Clayton verdrag omtrent Nicaragua heeft het een stem in Amerika's beraadslagingen over uitbreiding op de landengte tusschen Noord- en Zuid-Amerika.

Engeland heeft door zijn ongeschreven verbond met de Vereenigde Staten zijn positie in Europa teruggekregen. Het heeft van de gunstige omstandigheden gebruik gemaakt om zijn macht in Afrika te bevestigen en Egypte al meer tot een Engelsche provincie te maken die tot grondslag strekt voor uitbreiding naar Midden-Afrika. Evenals de Unie gevoelt het een drang naar den Evenaar en het Zuiden. De ontwikkeling gaat parallel, en de samenwerking der beide deelen van den Anglo-Saksischen stam zal haar aanrakingspunt en haar terrein denkelijk vinden in China.

Hierbij hangt veel van Rualand af. Rusland is de derde wereldmacht. Het heeft zich stil gehouden gedurende het afgeloopen jaar, alleen zond het een fijn, smal stemmetje omhoog in het wereldruim naar wereldvrede en wereldontwapening. Rusland, de sterke kolossus, heeft dit jaar zijn zwakheid gevoeld. De hongersnood staat het landbouwende volk weer voor de deur. Dat is de waarschuwing die de reus onder de volken telkens moet hooren. Maar het land heeft zoo'n kracht in zijn compacte massa dat het zijn zwakheid ook weer telkens overwint. Een jaar van rust en van stilte beduidt een toekomstig jaar van vernieuwde kracht.

Rusland, Engeland, de Vereenigde Staten, dat zijn de werkelijke factoren van de wereldgeschiedenis.

Duitschland doet zijn best, en de Duitsche Keizer agiteert zich op verdienstelijke wijs; maar zoo het niet de leiding weet te veroveren van het West-Europeesche continent, moet het Duitsche Rijk dalen tot een tweede-rangs mogendheid - op den duur.

Keizer Wilhelm heeft al het schitterende van de eigenschappen voor de rol van een Westersch Keizer, maar hij mist de degelijke staatsmanswijsheid en den grooten blik. Op het patroon van een Charlemagne is hij niet gesneden, en zijn Berlijn kan niet op noch tegen Parijs, noch tegen Rome, wereldlijke en geestelijke hoofdstad. Het is zelfs de vraag of Berlijn opweegt tegen Weenen.

Daar, in Oostenrijk, ligt thans de eerste toekomst van Duitschland. De taak van den Duitschen Keizer is om Duitschland voor te bereiden tot een intieme opneming van het grootste deel der Oostenrijksche erfenis.

Die zwaar beproefde Keizer, Frans Jozef, die zijn 50-jarig regeeringsjubileüm heeft gevierd (wel, het had meer van een lamenteüm dan van een jubileüm!) is de belangrijkste figuur van West-Europa, zoodra hij er niet meer is, en zoodra met zijn verdwijnen zijn krakende monarchie uit elkaar valt.

Ieder komend jaar heeft in dat min of meer aanstaande feit zijn spanning.

Uit Frankrijk zal de Charlemagne, die de macht van West-Europa handhaven moet, wel zeker niet opstaan.

Het land heeft ook zijn klaar voorgeschreven taak: de vereeniging der leden van den Latijnschen stam, de inbezitneming der hegemonie over Italië en Spanje. Een kleine stap is in die richting gedaan door de handelsaansluiting bij Italië, door de overigens vrij twijfelachtige vriendschap aan Spanje betoond; maar hoezeer het groote politieke leven uit Frankrijk's aderen is verdwenen heeft 1898 bewezen, met zijn pathologische verschijnsels door een enkel ferment te weeg gebracht dat het nationale bestaan in fracties spleet.

Zoo gering is de samenhoudende politieke kracht van het land gebleken.

En de kleine volken, wat hebben zij te wachten?

Niet veel slechts, en ook niet veel goeds. Zij moeten maar rustig ieder tijdje dat hun gegeven is doorleven, als tevreden kleine burgermenschjes, en wanneer Nieuwjaar komt mogen ze zich een goed nieuwjaar toewenschen.

Ik wensch mijn lezers een goed nieuwjaar toe.

B*.

Bibliographie.

Studiën door Henri Borel. Amsterdam, L.J. Veen.

Bij de beoordeeling van deze *Studiën* moet men in het oog houden dat zij in Indië geschreven zijn en, voor het grootste deel, ten behoeve van het Indische publiek, met het doel om wat belangstelling te wekken voor de nieuwere letterkunde van het moederland en verkeerde voorstellingen, welke omtrent die letterkunde in Indië in omloop zijn, te bestrijden.

Was Henri Borel daarvoor de rechte man? Hij noemt zich letterkundig anarchist, daarmee bedoelend dat hij in zake van letterkunde geen wetten kent, of het moest zijn de 'vrije, ontirannieke wet van het schoone.' Maar is hij ook letterkundig anarchist in dien zin, dat hij, zich bij geen partij aansluitend, bij geen letterkundig tijdperk zwerend, het goede en schoone erkent uit welk tijdperk het ook stamme en van welke zijde het ook tot hem kome? Men kan dien lof bezwaarlijk toekennen aan iemand die, in een opstel waarin hij aan het publiek in Nederlandsch-Indië eens zal uitleggen wat 'de zoogenaamde nieuwe richting' wil en gepresteerd heeft, deze enormiteit schrijft:

'Voordat de Verzen van Jacques Perk verschenen, vóór het oprichten van *de Nieuwe Gids*, was onze taal bijna twee eeuwen lang doodgebleven';

en in een ander opstel:

'Toen wij na een paar eeuwen lang gekakel van prulpoëetjes werkelijk toch heel goede verzen kregen'.

Heeft de heer Borel nooit gehoord van Bilderdijk, van Da Costa, van Potgieter, van Beets als prozaïst? Was wat die mannen schreven, was de taal van *Florence*, van de *Camera Obscura*, doode taal?

Op verschillende bladzijden van dit boek vinden wij uitspraken als: 'Het artiest-zijn is een zoo goed mogelijk mensch-zijn' en 'Ik wil niet de emotie, die een boek mij als zoodanig geeft; ik wil de ziel die er achter zit.' Telkens ook blijkt dat Borel zijn kijk op de nieuwe letterkunde te danken heeft aan zijn studie van de oude letterkunde van het Oosten. De gedeelten waarin hij zich aan die uitspraken houdt, die waarin hij, gelijk in een opstel over Van Eeden, zijne bewondering over het werk van sommige jongeren grondt op hun overeenstemming met wat er verhevens is in de Oud-Indische meesterwerken, behooren tot de belangrijke van deze *Studiën*.

Had de schrijver zich daartoe bepaald, dan zou zijn werk een eigenaardig karakter hebben vertoond en op groote belangstelling aanspraak hebben mogen maken. Nu moet men wat er mooi en behartigenswaard in is bijeensprokkelen tusschen veel eenzijdigs en onbelangrijks.

Nieuwe banen.

Treuga Dei! Ze waren als de dagen van den alouden Godsvrede, de zonnige Septemberdagen, waarin geheel een volk eendrachtig zich schaarde om den troon van Haar, in wier lachende jeugd het zijn schoonste idealen weerspiegeld zag en wier ernstig woord de rijkste belofte inhield voor zijn nationale toekomst. Alle politieke veeten waren vergeten en voor den strijd van partijen en belangen trad in de plaats het verheffend besef, dat er nog een terrein is, waarop alle zonen van één vaderland elkander als broeders kunnen ontmoeten. Tot de echtheid der geestdrift doet niets af het feit, dat hier en daar de uitgelatenheid in bandeloosheid oversloeg, de feestvreugde in buitensporigheden tegen de weinigen, die zich ver daarvan hielden, ontaardde. De sociaal-democratische kritiek, die bij het adres van antwoord op de troonrede met welgevallen bij enkele donkere vlekken verwijlde, was blind voor het schoone geheel. Zoover zij in het feestbetoon de openbaring zag van twee volkseigenschappen, met de meer krachtige dan vleiende qualificatie van 'lummelachtig' gestempeld, nl. de zucht der onontwikkelde massa naar persoonsvereering en het ontzag van diezelfde massa voor uiterlijk praalvertoon, is in die beschouwing de kern van waarheid niet te miskennen. Doch het is nog niet lang geleden van onverdacht democratische zijde[1)] als voorrecht der monarchie erkend, dat de toewijding aan een persoon, die de abstracte idee van het vaderland verzinnelijkt en die door glans en

1) 'De politiek eener democratie' van Daniël Greenleaf Thompson, vertaald door Dr. D.C. Nijhoff.

schittering de volksverbeelding boeit, het eerst tot die daden van onbepaalde toewijding en ridderlijke zelfopoffering ontvonkt, waardoor met verwaarloozing van lagere belangen de gemeenschap wordt gediend. Wordt hiertegen aangevoerd, dat dan toch hooger staat een volk, dat ook zonder die persoonsvereering en zonder dat praalvertoon de belangen weet te dienen van het groote geheel, het valt moeilijk tegen te spreken, maar even waar is het, dat hij den trap van ontwikkeling, waarop de meeste volkeren nog verkeeren, het monarchale beginsel een zoo krachtigen band vormt en een zoo deugdelijken waarborg biedt voor vreedzame ontwikkeling, dat men hen gelukkig mag prijzen, die in een nationale dynastie dit beginsel vast gevestigd vinden.

Of is het, naar de voorstelling der sociaal-democratische kritiek, slechts het eigenbelang der heerschende klasse, dat aldus doet spreken, omdat zij het Koningschap gebruikt als slaapmiddel om de onontwikkelde massa te houden in bedwang? Zeer bepaaldelijk zou dit gelden voor ons land sedert 1848, toen de liberale bourgeoisie Oranje, dat in voeger eeuwen in den klassenstrijd vaak de partij koos van het volk, voor goed bond aan haar zegekar. Ziedaar een volslagen miskenning van het constitutioneele koningschap, waarin elkander ontmoeten de sociaal-democratische en clericale partijen. Met kwalijk verholen voldoening werd het meer dan eens van de rechterzijde der Tweede Kamer aangehoord, dat de sociaal-democratische leider de liberalen ter verantwoording riep, omdat zij het koningschap van macht en beteekenis hebben beroofd, het dienstbaar makende aan hun politiek. Toch zijn wie hier toejuichten het, die op die wijze het aanzien der koninklijke macht zoeken te ondermijnen. Want zoo zij het eenmaal mochten wagen van de monarchie iets anders te maken, dan wat de constitutie van 1848 van haar heeft gemaakt, zij zouden onze dynastie den ondergang tegemoet voeren.

Evenwel welke rol zij dan eigenlijk het koningschap zouden willen toebedeelen, èn clericalen èn sociaal-democraten, is hun zelven niet volkomen klaar. De sociaal-democraten willen natuurlijk ten slotte het koningschap zelf opruimen, maar waar zij zich met hun kritiek stellen op den bodem der werkelijkheid en dus rekenen met de noodzakelijkheid om het voorloopig te behouden, dienen zij zich dan ook een voorstelling te vormen, welke taak

dat koningschap zou moeten vervullen om het volksbelang te dienen. Is het mogelijk dit anders te doen dan door te regeeren in den geest van de meerderheid, zooals die in de volksvertegenwoordiging zich openbaart? Ja, in geheel andere tijden, bij een geheel anderen regeeringsvorm, kon Oranje het volk steunen en zelf bij het volk steun zoeken tegen een heerschende regentenpartij. Maar thans, nu in den regeeringsvorm de volkswil zich vrijelijk openbaart, zou daar het koninschap elders steun moeten zoeken dan in den wettelijk geopenbaarden volkswil? De sociaal-democraten, die er misschien al van droomen ook eenmaal aan de regeeringstafel te zitten, zij 't ook in combinatie met andere partijen, zouden het zich dan wel eens te laat kunnen beklagen, als zij dus door hun leer de Kroon een vrijbrief gegeven hadden om een eigen politiek te volgen tegen de politiek der meerderheid in.

En de clericalen, - met welken naam men ons vergunne kortheidshalve aan te duiden alle partijen, die ter rechterzijde zetelen, - die altijd beweren, dat de liberalen de vrijheid der Kroon aan banden leggen en haar tot een werktuig verlagen, hoe kunnen zij eischen, dat de Kroon zelfstandig handele tegen den geest der meerderheid in, om geen andere reden dan omdat die geest hun niet aanstaat? Zij moeten dan evenzeer het recht der Kroon erkennen, om als zij zelven meerderheid zijn, een politiek te volgen, met hun inzichten in strijd. Zoo echter drijven zij, onder den schijn van de vrijheid der Kroon te eerbiedigen, naar het persoonlijk regime van den Vorst, wat ten slotte is de willekeur ten troon. Doch voor deze consequentie deinzen zij terug, want reeds eenmaal bewezen zij, toen zij aan het roer waren, dat zij de Koninklijke macht niet anders hebben durven of willen begrijpen, dan zooals die onder liberale ministeriën is geweest. Dat zij door de grondwet nu eenmaal gebonden waren, was hun een excuus of veeleer een welkom voorwendsel.

Moet dan de Kroon niet anders zijn dan de gehoorzame dienaresse der meerderheid? Noch naar de grondwet, noch in de constitutioneele praktijk. En 't is misschien vooral deze waar heid, die in de Septemberfeesten klaarder is geworden voor veler bewustzijn, dat een machtige invloed ten goede kan uitgaan van wie daar krachtens geboorte en wet gesteld is aan de spits der natie. Der minderheid ten schuts, der meerderheid

een breidel, staat het aan den Vorst, wiens belang geen ander zijn kan dan het algemeen volksbelang, een zekere eenheid te handhaven in het staatsbestuur, waardoor aan het partijwezen de spits wordt afgebroken, en aan gansch het politieke streven een nationale stempel wordt opgedrukt. En dat niet door opzienbarend optreden, allerminst door tegenwerking van de politiek der meerderheid, maar door arbeid in 't verborgene, ja reeds door zijn bestaan alleen. En nu moge men trachten in velerlei min gelukkige beeldspraak de plaats der Kroon in ons staatswezen aan te geven, beeldspraak waartegen het politieke vernuft vrij spel heeft, geen liberaal denkt er aan de wezenlijke weldadige kracht, die hij gevoelt dat de Kroon kan uitoefenen, te knotten of te beperken. In verknochtheid aan de persoon die de Kroon draagt, doet hij niet onder, wat ook beweerd moge zijn, voor wie in dien kroondrager den Godgezalfden heerscher zien, want hij weet, dat de hoogste belangen van zijn land door trouw aan de Kroon het best worden gediend. De vraag, hoe het constitutioneele koningschap in onze dagen te verstaan, is in dit inhuldigingsjaar van zelf weder meer op den voorgrond gedrongen, en het besef van eenstemmigheid van opvatting op dit stuk heeft weder bijgedragen om de geestverwantschap van al wat liberaal denkt aan het licht te brengen. Men mag misschien aannemen, dat soms ook de clericalen tot juister inzicht ontwaken, want opmerkelijk is het zeker, dat de bekommering, waaraan een vorig jaar de anti-revolutionnaire leider lucht gaf, over het noodlot, dat aan der liberalen ongewijde handen de zorg voor de inhuldiging der Koningin had toevertrouwd, geen enkelen nagalm heeft gevonden, nu dat onheil was geschied, en dat het eenige wat men van clericale zijde over de plechtigheid te hooren kreeg, was een zoo al niet scherp gedachte, toch welgemeende lofrede op het allen partijen even dierbare constitutioneele koningschap.

Het was alsof deze vriendelijke inzet van het begrootingsdebat daarop den stempel drukte. Onder veel welwillends voor de regeering kenmerkte een groote makheid, om niet te zeggen matheid, het steekspel, dat nu eenmaal ter gelegenheid van de behandeling der staatsbegrooting onvermijdelijk is. Er was een oogenblik reden voor verbazing, als men zich tal van persartikelen herinnerde, die in den loop van het vorige

jaar van bedreigingen zwanger waren. Geen wanklanken met het oog op de naderende inhuldiging, heette het toen, maar als die tijden van Godsvrede voorbijzijn, dan de regeering ter verantwoording geroepen voor wat zij deed en wat zij naliet. Hier was het 't verwijt, dat de persoonlijke dienstplicht, een machtige partij ter ergernis, het nationale geschenk moest zijn bij de troonsbestijging der Koningin; daar de grief, dat de ongehoorde gewetensdwang, in het ontwerp op den leerplicht verborgen, aan de voorstanders der bijzondere school zou worden opgelegd, en daartusschendoor een koor van klachten, dat de beloofde sociale politiek achterwege bleef of slechts, met groote slapheid werd ter hand genomen. Toch, is het wel zoo te bevreemden, dat de bedreigingen niet door daden gevolgd zijn? De persoonlijke dienstplicht was er nu eenmaal, en aan de onherroepelijkheid der beslissing twijfelt niemand. De staatspartij, wie hij een doorn is in 't vleesch, heeft zich steeds onderscheiden door de bijzondere gave om zich te schikken in het onvermijdelijke, en om, liever dan met het hoofd tegen den muur te loopen, partij te trekken van de gedienstigheden der praktijk. De vondst van den Helvoirtschen notaris zou wellicht hier en daar kunnen helpen lastige verplichtingen af te schuiven, en voor het overige was het zaak, met het oog èn op de uitvoering der wet èn op de toekomstige legerorganisatie, de regeering te vriend te houden, liever dan haar te ontstemmen. Wat den strijd over den leerplicht aangaat, die kon toch eigenlijk met vrucht niet begonnen worden, nu de memorie van antwoord nog niet eens was verschenen, en onraadzaam scheen het ontijdig daarvoor zijn krachten in te spannen en te verspillen. En wat kon in zake sociale politiek de regeering in redelijkheid worden verweten, nu een aantal wetsontwerpen gereed lag, die de Kamer maanden arbeid zouden kosten, en bovendien de troonrede nog verschillende maatregelen toezegde, waarvan de urgentie vrij algemeen werd erkend.

Werd in de gegeven omstandigheden de volkomen doelloosheid van een politiek debat algemeen ingezien, het strekt niet altijd ten voordeele van een Kabinet, als het niet tusschen voor- en tegenstanders tot een politieke botsing komt. Er kan dan een nevel van onzekerheid blijven hangen, een geest van zooal niet ontevredenheid, dan toch onbevredigdheid

blijven rondwaren, die voor het leven van het Kabinet noodlottig kan worden. De eigenaardige politieke omstandigheden, die aan het huidige ministerie het leven schonken, zijn zeker aan het voeden van dien geest bevordelijk geweest. De regeering is nu eenmaal de vrucht van een compromis, en zoo het zich voor de verkiezingen van 1897 liet aanzien, dat een homogene meerderheid niet uit de stembus zou te voorschijn komen, velen hadden zich het alsdan onvermijdelijke compromis anders voorgesteld, dan het door den loop der omstandigheden is geworden. Vandaar, ook al erkent men het volkomen logische der samenstelling van het Kabinet op de aangenomen grondslagen, dat als vrucht van zekere teleurstelling een zeker wantrouwen zich openbaarde dat noodlottig kon worden, zoo de regeering zich zwak toonde en niet wist wat zij wilde. Bleek echter het kloek klinkende woord, bij het eerste begrootingsdebat door den premier gesproken: ‘Verloren is het kabinet, dat een meerderheid z o e k t ’, meer dan een phrase, dan had het kans zijn meerderheid te vinden.

Nu was zonder twijfel de positie sints het vorige jaar verbeterd, de onzekerheid verminderd, de meerderheid beter gevestigd. Ten slotte heeft het debat, zoo het eenige uitkomst mocht opleveren, wel dit voornamelijk bewezen, dat het uit een liberale combinatie samengestelde Kabinet in de eerste plaats op samenwerking der liberale elementen in de Kamer steunen moet. Van de teleurstelling trouwens, die zich bij het eerste begrootings-debat lucht gaf in het bijna in een kijfduet ontaardende duel Kerdijk-Kuyper, alsmede van pogingen tot toenadering tusschen geavanceerd liberalen en democratische anti-revolutionnairen thans geen spoor. Moet men het toeschrijven aan afwezigheid alleen van den eminenten antirevolutionnairen leider, die nog geen gelegenheid heeft gehad een jonger op te voeden, in staat hem naar behooren te vervangen, al dingt Breukelen's zonder twijfel schrandere afgevaardigde naar deze eer? Meer reden is er aan te nemen, dat in de Kamer meer en meer de oogen geopend worden voor de steriliteit van het politieke huwelijk tusschen zoo heterogene elementen.

Reeds de vorming van het Kabinet uit de beide liberale groepen maakte het noodzakelijk op den voorgrond te stellen die twee maatregelen, waaromtrent alle liberalen het eens

zijn, en die sinds jaren met onstuimigen aandrang van liberale zijde zijn geeischt. En zoo het juist van geavanceerd liberale zijde de Regeering tot grief is gemaakt, dat zij op haar sociaal program den voorrang niet heeft toegekend aan de armenwet, zou men dan blind kunnen zijn voor de waarheid, dat om ook op dit gebied tot bevredigende herziening te komen, in de eerste plaats op het bijeenhouden van alle liberale krachten gerekend zal moeten worden? Bij de kerkelijke partijen, die hier zeker zich den door haar gewraakten naam waardig maken, kan niet gerekend worden op steun voor eenigen maatregel, die de kerkelijke besturen dwingt hun medewerking aan den Staat te verleenen, de onmisbare voorwaarde voor een betere armenzorg. Wie er nog aan twijfelen mocht, hoore naar welke onbereikbare toekomst de heer De Waal Malefijt de herziening der armenwet verschuift met zijn: ‘Ik geloof, dat het praematuur zou zijn, om terwijl wij bezig zijn te spreken en te handelen over een invoering van werkliedenverzekering, waardoor zeer zeker de armoede in vele opzichten zal afnemen, tevens de Armenwet ter hand te nemen. Ik zou het beter vinden *eerst de gevolgen af te wachten die de invoering der verschillende verzekeringen op den toestand der armenklassen zal hebben, alvorens aan de herziening der Armenwet de hand te slaan*.’ Dit laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.

Wat nu de overige maatregelen betreft, die reeds aanhangig zijn, of weldra aanhangig zullen worden gemaakt - wij bedoelen de ongelukken-verzekering, de ontwerpen betreffende de verwaarloosde jeugd en het vaderschap, de wet tegen overmatigen arbeid en de woningwet, - ze worden vrij algemeen met sympathie begroet en uit niets is gebleken, dat nu juist samenwerking van geavanceerd liberalen en democratische antirevolutionnairen noodig zal zijn om ze in veilige haven te brengen. Er is meer reden te onderstellen, dat als het vraagstuk van de opvoeding der verwaarloosde jeugd of dat van de positie der gehuwde vrouw aan de orde is, samenwerking der liberale groepen meer speciaal vereischt zal worden voor oplossing der meest kritieke vragen, en wat de woningwet aangaat, geen sympathieker ontboezeming daarvoor valt uit het begrootingsdebat aan te halen dan het slotwoord van den conservatiefliberalen Utrechtschen afgevaardigde, den heer Van Karnebeek.

Maar wellicht zal men met den heer Troelstra willen instemmen, toen de heer Kerdijk met erkentelijkheid opsomde wat het Kabinet volbracht had en beloofde, dat niet gelet moet worden op de titels der wetten, maar op haar inhoud, alvorens van geavanceerd of democratisch standpunt de loftrompet te steken. In dien gedachtengang zal men dan samenwerking van alle geavanceerde partijen willen aanbevelen om den socialen arbeid der regeering een meer democratischen stempel op te drukken. Nu zou men hierop kunnen antwoorden, dat het, om tot een vruchtbare sociale wetgeving te komen, aanbeveling verdient stap voor stap vooruit te gaan en niet te haastig in te grijpen. Men heeft bijv. de wet op de arbeids- en rusttijden een ‘bang wetje’ genoemd. Laat er voor deze qualificatie eenige grond zijn, men mag niet vergeten, dat wat dan een ‘moedige wet’ zou zijn, wel eens kon blijken een ‘onuitvoerbare wet’. Intusschen het is moeilijk door een algemeene stelling aan te geven, welke stap het juiste midden houdt tusschen overbedaardheid en overhaasting en *in abstracto* kan worden toegegeven, dat het plicht van democratische elementen kan zijn den wetgever tot krachtiger ingrijpen te bewegen. Edoch, als men zoo in de Kamer zijn blik laat gaan over hen, die als democratische anti-revolutionnairen zitting hebben genomen, is het dan wonder dat meermalen twijfel opkomt aan de beteekenis der democratische krachtsontwikkeling, die van hen zal uitgaan? Men herinnert zich hoe eens de anti-revolutionnaire leider, door droeve ervaringen geleerd, den kiezers het: ‘Wacht u voor de mannen met de dubbele namen’ heeft toegeroepen. Moet het niet tot nadenken stemmen, dat hij weder tot verschillende mannen met dubbele namen zijn toevlucht heeft moeten nemen? Zal hij op den duur beter kunnen rekenen op dit tweede gewas, van zijn akker geoogst, dan op wie hem uit de hand vielen? Kan niet het oogenblik komen, dat ook zij het vaartuig van den schipper verlaten, wiens dienst niet licht en wiens tuchtroede scherp is, ook al mag het voorloopig eenige gerustheid geven, dat de volgzaamheid licht grooter is, naarmate het politieke inzicht geringer is? Maar zelfs die onbekende toekomst nog daargelaten, in hoeverre heeft het heden getuigd van hun democratischen zin? Wie kan in de gemoedelijke beschou-

wingen van den vriendelijken groot-industrieel Van Kempen of in de, even tyrannieke als bekrompen, godsdienstige bespiegelingen van den heer Brummelkamp een spoor van dien democratischen geest ontdekken? En bovenal, altijd weder treden, zoodra het sociale onderwerpen geldt, bij deze heeren de protectionistische neigingen op den voorgrond, waarvan het botvieren tot vertroeteling van het groot-kapitaal en tot schade van de democratische ontwikkeling leiden moet. Het is een wijze les, die de heer De Waal Malefijt aan den Heer Kerdijk meende te mogen geven: als gij sociale hervormingen wilt, dan moet gij ook zorgen, dat het geld er is, - maar als het nu stellig en zeker is dat de heer Kerdijk het geld ergens anders vinden wil dan de heer De Waal Malefijt, dan begrijpt men dat het samen uitgaanvan deze twee op de jacht der sociale hervorming weinig vrucht belooft.

't Is in dit debat van katholieke zijde zoo duidelijk mogelijk gezegd, en door den heer Vermeulen en door den heer Harte, dat ook de katholieken een sociale politiek voorstaan, maar dat zij die alleen willen en dan ook alleen mogelijk achten, als een protectionistisch tarief de middelen verschaft. Was het te begrijpen, dat de heer Pierson weinig lust gevoelde thans een principieel debat over vrijhandel of bescherming te aanvaarden, te meer, waar onder het vele gepraat, dat andere sprekers hierover ten beste gaven, zulk een wanhopig gemis aan argumentatie viel te bespeuren, dat ze eigenlijk geen houvast boden, te ontwijken is het toch niet, dat eenmaal de handschoen, dien de heer Harte, verreweg de scherpzinnigste verdediger van het protectionistische stelsel, hem toewierp, worde opgeraapt. Welnu, op dien dag zal men de democratische anti-revolutionnairen met hun sociale hervormingen vinden in 't gezelschap van de heeren Vermeulen en Harte, en wederom de liberalen van alle nuanceering aan de zijde der regeering.

Maar, zal men zeggen, het democratische kiesrecht blijft toch altijd het vereenigingspunt der democraten van allerlei gading, en hieraan in de eerste plaats zal men hen herkennen die een zijn van geest. Tegen te spreken valt het niet, dat zoo de verkiezingen van 1897 zich tot het einde toe door eendrachtige samenwerking van de beide hierbedoelde groepen

gekenmerkt hadden, een gezamenlijk optreden met het oog op een nieuwe Kieswet zou mogelijk geweest zijn, maar door den loop, dien de verkiezingen genomen hebben, was zulk een oplossing uitgesloten. En nu verdient het zeker opmerking, dat sedert de uitkomst in het nadeel van de voorstanders eener ingrijpende kieswethervorming is geweest, de anti-revolutionnairen opgehouden hebben om die hervorming te vragen. Het zij gezegd niet om hun inconsequentie te verwijten, eer om hun practisch inzicht te loven. Het was toch van meet af duidelijk, dat met dit Kabinet geen herziening der kieswet zou worden verkregen, en zoo de heer Troelstra de geavanceerden heeft willen prikkelen om daarnaar te vragen, niet dat zij dit jaar gezwegen hebben, is te verwonderen, maar dat zij een vorig jaar nog teleurstelling hebben geuit over de slapheid der ministerieele toezeggingen. Men kan vragen hoe het mogelijk is, dat het bij verstandige mannen eenige smartelijke verbazing heeft verwekt, dat het Kabinet, nu deze Minister van Binnenlandsche Zaken daarin zitting nam, de principieele hervorming van het kiesrecht niet weder aan de orde stelde. Het spreekt van zelf, dat hij in een kabinet, door den heer Pierson gevormd, naast den heer De Beaufort opgenomen, er in moest toestemmen de verwezenlijking zijner idealen tot later uit te stellen. Zijn vrienden misten den moed hem te zeggen: ‘gij met uw verleden hadt in dit Kabinet geen portefeuille moeten aanvaarden.’ Zonder twijfel achtte men het standpunt volkomen verdedigbaar van den partijleider, die, er niet in geslaagd de meerderheid te veroveren, toch niet wilde weigeren op te treden in een ministerieele combinatie, waarin het hem mogelijk zou zijn in de door hem voorgestane richting te werken, al zou hij niet zijn gansche program tot uitvoering kunnen brengen. Maar wat voor zin kon het dan hebben hem het prijsgeven van dat verleden te verwijten, juist ten aanzien van die vraagstukken, waarvan de oplossing van deze ministerieele combinatie zeer zeker niet te wachten is. Het is waar, alleen van sociaal-democratische zijde stelde men er een niet onbegrijpelijk behagen in den voormaligen drijver der *Liberale Unie* tegenover den tegenwoordigen Minister uit te spelen, maar bij de geavanceerden bleek dan grooter de bezorgdheid van in sociaal-democratische oogen niet

geavanceerd genoeg te schijnen dan het besef, dat men zijn geestverwant te verdedigen en te steunen had, die als banierdrager der geavanceerde beginselen zijn plaats innam in het Kabinet. Men mag veilig aannemen, dat het voor den heer Goeman Borgesius niet de glorievolste uren zijn van zijn ministerschap, als de heer Troelstra hem ter verantwoording roept, zijn vrienden geen stem te zijner verdediging verheffen en hij daar in dubbele qualiteit gezeten is, als Minister der Kroon en als lid der vertegenwoordiging, bevoegd om in die dubbele qualiteit te... zwijgen. De ietwat naieve verklaring van den heer Pierson, die niet zonder reden liefst alleen de verdediging van het regeeringsstandpunt op zich neemt, dat zijn collega zal gedacht hebben: er is een tijd voor alles; vroeger was het tijd om te agiteeren voor kiesrechtuitbreiding, nu om te werken voor sociale hervormingen, - was blijkbaar hem niet zoo ten volle uit het hart gegrepen.

Eenmaal, 't was in 1897 bij de verdediging zijner eigen begrooting, heeft de Minister, door den heer Troelstra geprikkeld, de verzekering afgelegd, dat zoodra het kwam tot de herziening der wet, hij zou toonen, dat hij in geen enkel opzicht aan zijn democratisch verleden ontrouw zou zijn. Dat zou dan wezen bij de zoogenaamde ‘technische’ herziening, die door den premier tegen het eind van het vierjarig wetgevend tijdvak was toegezegd. Het woord van den Minister van Binnenlandsche Zaken werd bedoeld en opgevat als geruststellende verzekering aan zijn geestverwanten, dat het iets meer was dan een stroohalm, waaraan zij zich vastklampten, toen zij zich meester maakten van de verklaring uit de ministerieele memorie van antwoord: ‘onder technische verbeteringen mag iedere wijziging worden verstaan, die, de grondslagen der wet onaangetast latend, haar blijkbare bedoeling beter verwezenlijkt.’ Er is reden eenigszins sceptisch te zijn ten aanzien van de blijde verwachtingen, door den heer Kerdijk aan deze uiting vastgeknoopt, verwachtingen, waarop de premier in zijn antwoord zoo heelemaal niet inging, gelijk ook van de mogelijkheid, dat de heer Borgesius zijn verzekering zal kunnen gestand doen. En het is niet recht begrijpelijk, waarom men van deze regeering met deze Kamer een hervorming eischt, die toch in geenen deele bevredigend kan wezen. Technische herziening, - goed, - het is misschien noodzakelijk en mogelijk

enkele tastbare feilen te verbeteren. Maar wat heil kan men toch verwachten van het weder aan de orde stellen van het kiesrechtvraagstuk met geen ander resultaat, dan dat misschien op de grondslagen der bestaande wet eenige verruiming wordt verkregen, die de principieele bezwaren niet wegneemt maar die zeker de kans om tot een meer afdoende regeling te komen weder verder verschuift? De heer Kerdijk zinspeelde op ‘door leden van het Kabinet bij de behandeling van de Kieswet voorgestelde wijzigingen, die, hadden zij ingang gevonden, een niet versmade stap tot voorloopigen vrede zouden zijn geweest’, op ‘in dien geest aan te brengen veranderingen (die) inderdaad de practische oppositiegronden tegen het thans bestaande aanmerkelijk verzwakken kunnen’; - dat zou, zeide hij zijn ‘een stap voorwaarts, - waarvan met alle voorbehoud van den eisch van principieele verandering, de practische beteekenis niet zal behoeven te worden miskend of ontkend.’ Wij gelooven er eenvoudig niets van. Wat had kunnen bevredigen - misschien -, toen de kieswet aan de orde was, er is geen enkele waarborg, dat dit over twee jaren ook bevredigen zal, en in elk geval ontneemt het voorbehoud van den eisch van principieele verandering er elke duurzame waarde aan. En dan nog: er is volstrekt geen kans op, dat dit weinige zal worden verkregen. De katholieken zullen er nooit in toestemmen en bij de oud-liberalen en vrij-antirevolutionnairen is vooralsnog geen spoor van neiging tot eenige concessie te ontdekken, maar bovendien is er noch op de sociaal-democraten te rekenen, die op het kritieke oogenblik met hun leuze: alles of niets, voor den dag kunnen komen, noch op de democratische antirevolutionnairen, wier amendementen bij de kieswet immers van geheel ander standpunt uitgingen dan die, waarvoor de heer Kerdijk deze spade geestdrift aan den dag legde. Wat nut dan een kiesrechtstrijd te beginnen met zoo onzeker resultaat, dat, zoo het al bereikt wordt, aan de agitatie volstrekt geen einde zal maken?

Wij moeten nog een stap verder gaan, op gevaar af van zoete illusies te verstoren, op gevaar af ook van verdacht te worden van gemis aan geestdrift voor kiesrechthervorming. Wij vreezen namelijk, dat na al hetgeen geschied is, onder de bestaande grondwet de mogelijkheid om tot eenige bevredigende oplossing te komen zoo gering is, dat het de moeite

nauw loont zich daarvoor in te spannen. Zoo vast als ooit zijn wij van meening, dat de grondwetsinterpretatie, waarop het stelsel van den Minister Tak heeft schipbreuk geleden, voor de eischen van gezond verstand en logica onhoudbaar is; niettemin zal met het feit gerekend moeten worden dat die interpretatie voor gansche partijen een geloofsartikel is geworden en gebleven, waarvan zij geen afstand zullen doen. Na den nog niet vergeten bitteren strijd zou het zijn bedenkelijke zijde hebben, gesteld er was een meerderheid te krijgen, die op dat standpunt niet staat, de overtuigde aanhangers van dat geloof geweld aan te doen. Maar zelfs, al wilde men heenstappen over dat bezwaar, is er zekerheid, dat er geen nieuwe moeilijkheden van interpretatie rijzen? Men bedenke, dat, reeds toen de kieswet-Tak aan de orde was, de eensgezindheid tusschen democraten der liberale en democraten der antirevolutionnaire zijde zoo groot niet was, als men het thans doet voorkomen. Van het kenteeken der geschiktheid, waaraan de liberalen toen althans vasthielden, wilden de antirevolutionnairen niet weten. Zal men nu dat kenteeken loslaten en algemeen met de fictie genoegen nemen, dat het kenteeken van welstand ook de geschiktheid insluit, door de grondwet gevorderd? Hierover kan een nieuwe onverkwikkelijke strijd ontbranden, die een bevredigende oplossing in den weg kan staan. En het is niet in te zien, hoe men aan alle moeilijkheden ontkomt, zoolang niet het sphinxachtige grondwetsartikel voor een ander, dat kort en klaar, alle misduiding uitsluit, heeft plaats gemaakt. Men kan dit een troostelooze conclusie achten, - wij ontkennen het niet, maar het baat niet voor de werkelijkheid het oog te sluiten en met doellooze moties, als de door den heer Troelstra gevorderde beginselverklaring voor algemeen stemrecht, den nationalen tijd te verbeuzelen.

Men zal zich den langen weg der grondwetsherziening moeten getroosten, en zich vertrouwd moeten maken met de gedachte dat men de onmisbare voorwaarde voor blijvende verbetering op andere wijze niet verwezenlijken kan. Inmiddels verdient het aanbeveling alle krachten in te spannen om tot hervormingen te komen, zonder vervulling der voorwaarde, die *après tout* misschien niet te eenen male onmisbaar is.

Wanneer beweerd wordt, dat in het tegenwoordige stadium onzer politiek de geavanceerd liberalen meer den steun behoeven van hen, aan wie zij krachtens diepere beginselen zich verwant gevoelen, dan van eenige andere groep in de Kamer, dan beteekent dit zeker niet, dat er tusschen geavanceerd- en oud-liberalen met het oog op de vragen van het oogenblik geen verschil van politieke opvatting bestaat. In het licht van den verkiezingsstrijd was het zeker bijzonder verrassend naast elkander te zien zitten de heeren De Beaufort en Goeman Borgesius, die niet ten onrechte als de *representative men* der twee richtingen golden. De heer Pierson, tusschen hen tronende als de type der 'liberale concentratie', acht het blijkbaar niet het kleinste kunststuk van zijn staatkundige loopbaan, dat hij erin geslaagd is juist deze twee onder één hoed te vangen. Op een vraag naar de homogeniteit van het Kabinet antwoordde hij bij de eerste ontmoeting met de Kamer triomfantelijk, dat allen het '*to all practical intents and purposes*', ten aanzien van alle practische vraagstukken, eens waren, en ditmaal klonk op hernieuwde informatie het antwoord, dat in den ministerraad zich geen 'principieel verschil van meening ten aanzien van vraagstukken van sociale politiek' heeft voorgedaan. Er is geen reden het te betwijfelen op den afdoenden grond, dat een regeering, waarvan de leden het niet eens zijn over een practisch programma en waarvan de bijeenkomsten van principieel meeningsverschil getuigen, geen dag zeker is van zijn leven.

Het is de vraag echter, hoe men tot die eenheid komt. Voor de hand ligt het aan de regeering voorgehouden dilemma: òf de heer Borgesius is tot den heer De Beaufort overgeloopen, òf de heer De Beaufort is door den heer Borgesius overtuigd, waarbij dan natuurlijk bij voorkeur de noodzakelijkheid van den eersten term van het dilemma wordt volgehouden, o.a. toegelicht met de houding van het Kabinet ten aanzien van het kiesrecht. En toch, hoezeer voor de hand liggende, deze redeneering houdt geen steek. Wat ten aanzien van het kiesrecht onvermijdelijk was, is op het gebied der sociale politiek om meer dan één reden niet waar. In het kiesrechtvraagstuk stonden tegenover elkander zij, wie de thans aangenomen kieswet heeft bevredigd, zoo niet meer dan dat, en zij, die een algemeen of zoo goed als algemeen kiesrecht

voorstaan. Waar de verkiezingen aan de eerste groepen de meerderheid hebben verzekerd, moest natuurlijk de vertegenwoordiger der voldaanheid den stempel zetten op dit Kabinet, voor zooveel dit vraagstuk betreft. Maar in de sociale politiek heeft men die scherpe onderscheiding, die besliste tegenstelling niet. Er is geen partij, geen groep bijna, die geen maatregelen van socialen aard op haar programma heeft gebracht, niet de noodzakelijkheid van wetgeving in sociale richting in meerdere of mindere mate heeft ingezien. Zelfs de oud-liberalen, die met de vrij-antirevolutionnairen zeker tegen staatsinmenging het sterkst gekant zijn, hebben toch getracht den eisch van meerdere inmenging van den Staat in den maatschappelijken strijd, door een min of meer gelukte scherpe omlijning van de rol van de gemeenschap, met hun aloude beginselen van staatsonthouding in harmonie te brengen. Aan den anderen kant zijn de geavanceerden, die staatsinmenging in 't belang der maatschappelijk zwakken voorstaan, er niet in geslaagd een scherp beginsel te stellen, dat voor ieder geval kan aanwijzen, hoever die inmenging moet gaan. Bij het algemeen inzicht dat in sociale richting gestuurd zou moeten worden, was het slechts de vraag der praktijk, hoe ver en hoe snel men zou gaan. En dan ligt het voor de hand, dat eerder de Minister van Binnenlandsche dan die van Buitenlandsche Zaken den pas zou aangeven. Het programma zelf trouwens der regeering wijst het duidelijk uit. Maar tevens blijkt daaruit, en uit de aarzelende houding, tegenover het pensioen-vraagstuk aangenomen, dat niet al wat de oud-hoofdbestuurder der *Liberale Unie* op zijn program van urgentie had gebracht, door het Kabinet kon worden aanvaard. Om de eenheid te verkrijgen moesten netelige vraagstukken worden ter zijde gelaten, moest in 't algemeen van geavanceerde zijde worden ingetoomd. En zoo heeft de heer Troelstra in een polemisch zeker verdienstelijke rede het Kabinet het etiket der ‘sociale bescheidenheid’ weten op te plakken, wat toch niet wegneemt dat hierin een erkenning van een sociale richting ligt, terwijl men zal toegeven, dat de regeering op sociaal gebied al bijzonder onbescheiden zou moeten zijn, om het verwijt der bescheidenheid uit sociaal-democratischen mond te ontgaan. Wie ook buiten de sociaal-democraten de bescheidenheid wel wat ver gedreven mogen achten, zullen toch moeten rekenen met de noodza-

kelijkheid, dat om iets tot stand te brengen, men over een meerderheid beschikken moet.

Of nu de heer De Beaufort het ook hem verstrekte testimonium van den heer Pierson in overeenstemming kan brengen met zijn *Leistungen* in den verkiezingsstrijd, zij in 't midden gelaten. Deze retrospectie heeft thans weinig waarde. Van meer belang is het op te merken, dat geen der kamerleden, die als zijn geestverwanten beschouwd kunnen worden, de vroeger door hem tegen de sociale politiek geformuleerde stellingen in het debat voor zijn rekening genomen of tegen de geavanceerde richting uitgespeeld heeft. De heer Mees, die de *Handelingen* al met menig gevleugeld woord verrijkt heeft, sprak eens de meening uit, dat het verschil tusschen geavanceerden en gematigden meer was een verschil van temperament dan van beginsel: 't is alsof de Kamer dit woord waar heeft willen maken. Wel is het dezer dagen nog buiten de Kamer beproefd het verschil in beginsel scherp te formuleeren, daarbinnen geen oogenblik. Omdat er geen aanleiding toe was? Zoo ooit, dan mocht er voorwaar in de debatten over de werkliedenpensioenen wel aanleiding gevonden worden. Van sociaal-democratische zijde een aandrang tot pensioneering van de werklieden op kosten van den Staat; van geavanceerd-liberale zijde verdediging van het stelsel der verplichte verzekering met geldelijke hulp van den Staat; van de regeeringstafel de herhaalde betuiging, dat de zaak ernstig ter harte werd genomen, gepaard aan verontschuldiging - ziehier de ‘sociale bescheidenheid’ - dat men nog geen oplossing gevonden had wegens het buitengewoon ingewikkelde der quaestie. Geen enkele stem daartegenover, die zich principieel aankantte tegen de beschikbaarstelling van staatsgelden voor dat of eenig aanverwant doel: integendeel zelfs in geheel het financieel debat bij het zorgvuldig zoeken naar nieuwe bronnen van inkomst de erkentenis, dat voor de verwezenlijking der sociale politiek veel geld noodig zou zijn. En terloops zij hier opgemerkt, dat voor de voorstanders der pensioenregeling weder het meest teleurstellende woord - de heer Heldt gevoelde het zeer goed - kwam van de zijde van den democratischen anti-revolutionnair De Waal Malefijt, die met zijn pleidooi voor den voorrang, te geven aan ziekteverzekering, waaraan nog niemand

ernstig heeft gedacht, een spaak in 't wiel kwam steken.

Maar beginsel of temperament, practisch kan voor den voortgang der sociale politiek het tweede even lastig zijn als het eerste, vooral als dat temperament zich openbaart in ongeneigdheid om den buidel los te knoopen. Evenwel hier voegt tweeërlei opmerking. In de eerste plaats deze: de sociale quaestie is niet uitsluitend en alleen een geldquaestie en haar oplossing wordt niet verkregen door het heffen van belastingen en het geven uit de schatkist. De heer Troelstra vond het noodig de regeering voor te houden als les deze beginselverklaring der *Liberale Unie* ‘dat bovenal op het gebied der sociale vraagstukken krachtig de hand aan het werk moet worden geslagen, opdat in de wetgeving alle bevoorrechting van het kapitaal ophoude, de belangen van den arbeid en den arbeider tot hun recht komen, en in het algemeen, voor zoover de wetgeving invloed uitoefent op de verdeeling der maatschappelijke goederen, meer rechtvaardigheid worde betracht.’ Welnu die woorden mogen herhaald worden: zij bevatten een gezond toekomstprogram voor onze politiek. Maar hier wordt niet allereerst een eisch van belastingpolitiek uitgesproken: veeleer wordt bedoeld een geheel van wetgevende maatregelen op elk gebied, waardoor op de oeconomische evolutie der maatschappij een zekere stuwkracht wordt uitgeoefend in een richting, die leidt tot verhooging van den levensstandaard der lagere klassen, tot het gemeen maken van de voordeelen der gemeenschap, tot beperking van de rol van het toeval in het toemeten van welvaart en geluk. En mag het niet dankbaar erkend worden, dat een zoo gematigd man als de heer Pijnappel, - die steeds spreekt in sententiën en daarom altijd bijzonder onrustig wordt, als anderen hun z.i. valsche sententiën formuleeren -, toen hij bij de behandeling der Indische mijnwet den heer van der Zwaag het goed recht van het verworven kapitaalbezit hoorde betwisten, bij zijn rechtvaardiging van onze oeconomische orde, ook voor de toekomst den eisch stelde, dat slechts arbeid en spaarzaamheid rechten moeten geven en de rol van het toeval moet worden beperkt? Tot de reeks van maatregelen, werkende in deze richting, behoort al wat gedaan wordt, om de gelijkheid voor de wet door te voeren ten aanzien van alle verplichtingen, die de gemeen-

schap oplegt; al wat verricht wordt om de voorwaarden voor ontwikkeling te brengen binnen het bereik der gansche bevolking; de zorg om de verwaarloosde jeugd te houden buiten de gevangenis en te brengen onder gunstige invloeden; hygienische voorschriften voor fabrieken en werkplaatsen, straks ten aanzien der woningen en der wateren en der levensmiddelen; wetgeving tegen overmatigen arbeid en op het arbeidscontract; een onteigeningswetgeving, die het bebouwen van woesten grond aanmoedigt en het stichten van doelmatige arbeiderswoningen bevordert; een wetgeving op het gebruik van den grond, die beter dan het tegenwoordige pachtstelsel aan den arbeid zijn vruchten verzekert. Ziedaar slechts grepen, maar hoeveel is hier niet bij, dat van hoogst zegenrijke werking kan zijn, zonder dat het belastingbiljet behoeft te worden verhoogd, - niet zonder dat op de goederenverdeeling langs directen of indirecten weg blijvende invloed zal worden uitgeoefend. Van het meest juiste inzicht getuigt in dit opzicht de gedrongen, inhoud-zware rede van den scherpzinnigen radicalen afgevaardigde van Zaandam, den heer De Boer, die niet bij de algemeene beschouwingen uitgesproken, maar bij een onderdeel van de begrooting van binnenlandsche zaken zich tot het agrarische vraagstuk beperkende, in waarheid de meest principieele over sociale politiek in het gansche debat is geweest.

Een tweede opmerking is deze. Voor verschillende maatregelen zal ongetwijfeld directe geldelijke hulp der schatkist noodig zijn, maar waar niet te ontkennen valt, dat wel eens lichtvaardig door sociale hervormers over onzekere millioenen wordt beschikt, heeft de waarschuwende stem van hen, die beseffen, dat niet straffeloos de bronnen van de productie kunnen worden aangetast, haar onmiskenbare waarde. Men wil het zich wel eens te gemakkelijk maken. Onder de jammerklachten over onzen oeconomischen toestand, waarin de heer Vermeulen zijn gemoed lucht gaf, kwam ook deze voor, dat er volgens de belastingstatistiek maar 423 millionnairs meer zijn. Maar vierhonderd drie en twintig! Er waren leden, die er letterlijk van watertandden. Telkens kwamen die 423 weer in het debat terug, als de kostbaarheid van sociale maatregelen ter sprake kwam. Als die 423 de koppen eens bij elkaar staken! luidde een gemoedelijke radicale wenk.

Zoo er tien millioen noodig was om met de staatspensioneering een bescheiden aanvang te maken, die 423 waren er goed voor; aldus het sociaal-democratische advies. Zij prikkelden ten slotte den premier tot een krachtig protest: als de sociale politiek er toe leidde de rijke lieden het vel over de ooren te halen, dan zou men hen uit het land verdrijven en de arbeidende klasse zou de *souffre-douleur* zijn. Natuurlijk werd hier de sociaal-democratie een prachtige stof verschaft voor een verontwaardigde repliek, waarvan het weken daarna in de kolommen van haar lijforgaan nog daverde. Ziedaar nu de vaderlandsliefde der rijke lieden, die zoodra hun eenig offer gevorderd werd, het dierbare plekske grond verlaten; maar zij mochten trekken, het arbeidende volk had die couponknippende nietsdoeners niet noodig. Men begrijpt, hoe verleidelijk het was op dit thema voort te borduren. Maar de leider der sociaal-democraten verwarde weder eens te meer zijn toekomst-idealen met de eischen van het oogenblik en vergat weder eens te meer, dat hij, in 't parlement optredende, zijn medewerking voor maatregelen op den bodem der heerschende rechtsorde had toegezegd. Laat het waar zijn, dat men in zijn socialistische gemeenschap de kapitalisten ontberen kan, het kapitaal, dat bij de heerschende rechtsorde nu eenmaal in handen is van particuliere kapitalisten, is en blijft voor de productie de onmisbare grondslag. Wil men verbeteringen in den tegenwoordigen toestand, dan kan men niet licht denken over het verjagen van kapitalisten, die niet couponknippers alleen zijn, maar wier vertrek vaak beteekent onttrekken van kapitalen aan de nationale nijverheid ten bate van concurrenten op de wereldmarkt. Dat dit een gevaar is voor de belangen van den arbeid, kan alleen verblinding ontkennen.

In zulk een uiterste, als waarop hier ons oog viel, mogen nu de bezadigdere sociale hervormers niet vervallen, te ontkennen is het niet, dat de schaduwzijde van het offers vragen voor sociale maatregelen dikwijls wordt voorbijgezien. Het kapitaal reist in onze dagen verbazend gemakkelijk, en als men het op te groote lasten zet, vindt het elders licht vruchtbaarder terrein voor zijn werkzaamheid tot schade van den nationalen arbeid. Maar ook telkens als men nieuwe bronnen van inkomst meent te ontdekken, die millioenen aan de schatkist beloven, zonder dat kapitaalverplaatsing te

vreezen valt, mag niet uit het oog worden verloren, dat elk millioen, dat de schatkist vult, aan het volksinkomen wordt onttrokken en misschien door vermindering der besparing vermindering van productie ten gevolge heeft. Op den bodem van de zeer omzichtige rede van den heer Mees lag deze bezorgdheid, en al trachtten andere financiers, met name de heer Van Raalte, die groote bezorgdheid weg te redeneeren, dat millioenen zonder schade voor de volksbelangen voor den dag te halen zijn, weten zij niet waar te maken.

Men verwacht het een en ander van krachtiger progressie in onze gesplitste inkomstenbelasting. De zonderlinge illusie, dat men haar vruchtdragender zal kunnen maken door de splitsing ongedaan te maken, laten wij rusten, maar zeker is het, dat de minister Pierson krasser dan noodig het voorloopig ondoenlijke van opvoering dezer belasting heeft uitgesproken. Wanneer men behoedzaam te werk gaat, is van hoogere fortuinen en inkomens zeker wel iets meer te vragen dan thans, zonder dat de druk der gemeentebelastingen behoeft af te schrikken; alleen zou het gewenscht zijn, dat de voorstanders van verhoogde progressie zich eens aan het rekenen zetten, om te ontwaren, dat de millioenen zoo maar niet voor het oprapen liggen. Spijt de 423 millionnairs zijn de groote fortuinen en de groote inkomens relatief zeer gering in aantal. Dan bouwt men hoop op een tabaksbelasting, maar welke? Men kwam voorloopig niet verder dan den Minister toe te voegen: gij, groote belastingkunstenaar, zult er wel een weten te bedenken, waaraan geen bezwaren kleven. Men weet wel, dat men uiterst voorzichtig moet zijn, om niet onzen bloeienden tabakshandel, een van de weinige takken van handel, waarin wij nog een hoog standpunt hebben weten te handhaven, te verdrijven; in elk geval dus zal men bescheiden moeten zijn in zijn eischen. De Minister bouwt voorshands eerder zijn hoop op invoerrechten en successierechten, en de heer Mees is bereid hem daarin de hand te reiken, maar niet zonder de vrees, dat wil men eenerzijds in 't belang van de volkswelvaart het beginsel van den vrijen handel handhaven, anderzijds niet met ruwe hand het familiebezit aantasten, de oogst niet zoo buitensporig groot zal wezen.

En toch behoeven de voorstanders van krachtige sociale

politiek niet te desespereeren. Als men slechts geduld oefent en geleidelijk voortschrijdt, zal het zeer wel mogelijk zijn de aan de schatkist te stellen eischen met hetgeen redelijker wijze van de belastingbetalers kan gevorderd worden in overeenstemming te brengen. Men moet niet vergeten, dat, al sluiten de laatste staatsbegrootingen met ongunstige cijfers, dit niet een gevolg is van onvoldoende ontwikkeling der staatsinkomsten, maar van financieele maatregelen, die de belastingschuldigen zeer belangrijk hebben ontlast en de gemeentekassen ten prejudice der algemeene kas hebben gebaat. De belastingen vertoonen integendeel een verblijdende elasticiteit. En vergeten mag men evenmin, dat alle maatregelen, die strekken om den levensstandaard der lagere klasse te verhoogen, onvermijdelijk op den langen duur zich weerspiegelen in verhoogde belastingcijfers. Nu komt het ons voor, dat het de plicht der geavanceerd liberalen is hun, wier - laten wij met den heer Mees zeggen, wier temperament met krachtige sociale politiek nog geen vrede kan hebben, voortdurend op tweeërlei te wijzen. In de eerste plaats hierop, dat zij, waar reeds sinds jaren en telkens in meerdere mate onder hun medewerking gelden uit de schatkist worden beschikbaar gesteld voor allerlei bijzondere doeleinden, zij niet te huiverig mogen zijn ook sommen te verstrekken, die bepaaldelijk dienstbaar kunnen zijn aan de verheffing der lagere klasse. Wij weten wel, de talrijke subsidies en andere speciale uitgaven op verschillende hoofdstukken der staatsbegrooting worden altijd gerechtvaardigd met het algemeen belang, dat daardoor gediend wordt. Het is niettemin waar, dat dikwijls het algemeen belang slechts het verwijderde doel is, dat men hoopt te bereiken door den steun, dien men rechtstreeks schenkt aan bijzondere personen en speciale instellingen. Maar er is dan ook geen enkele grond om principieel den eisch af te weren, dat de lagere standen in hun strijd naar hooger door den Staat worden gesteund, als men althans de gegronde hoop mag koesteren, dat door verhooging van hun levenspeil ook het algemeen belang zeer merkbaar zal worden gebaat. En een tweede zaak, waarop gewezen mag worden, is deze. Laat men toch niet al te beschroomd zijn de industrie lasten op te leggen, waardoor de voorwaarden voor den arbeid worden

verbeterd, daar toch ook in de omringende landen de positie voor het kapitaal niet zooveel gunstiger is, dat elke vermeerdering van lasten onze *Concurrenzfähigkeit* zou aantasten, maar ook omdat de ondervinding heeft geleerd, dat tijdelijk nadeel voor de productie reeds zeer snel door toeneming van productie, als gevolg van de betere arbeidsvoorwaarden, wordt ingehaald. Als men zegt: *de* industrie kan dezen of genen last niet dragen, is deze uitspraak in haar algemeenheid meestal onjuist. De best geoutilleerde en op groote schaal ingerichte bedrijven kunnen doorgaans wel lijden, wat voor de onder ongunstige levensvoorwaarden worstelende een drukkend bezwaar is. Maar is het een ramp, zoo er van deze laatste gedoemd zijn te verdwijnen? Naarmate de arbeidersstand zich beter ontwikkelt, meer in eere komt en krachtiger beschermd wordt, is het in geen enkel opzicht een nadeel, dat grootere bedrijven de huiselijker, maar slechter inrichtingen vervangen en kleine patroons tot den arbeidersstand overgaan. Dit proces kan een oeconomisch zeer gunstig gevolg hebben, namelijk een gezondere organisatie der bedrijven, plaats verschaffende aan arbeiders van allerlei rang en ontwikkeling, en daarnevens een combinatie en coöperatie van kleine kapitalen tot productieve associatie.[1)] Daar ligt de toekomst der industrie.

Er is, naar het ons voorkomt, nog een taak, waaraan de geavanceerd liberalen meer in 't bijzonder zich behooren te wijden, een taak, tot nog toe te zeer door hen verwaarloosd. Als men denkt aan de vele eischen, die aan de schatkist worden gesteld, aan de vaak dringende behoeften, die om bevrediging roepen, dan is zeer verklaarbaar de onwil, waarmee de buitensporige uitgaven voor de landsverdediging worden aangezien, die, ook al hoopt men dat ze welbesteed zullen zijn, toch in elk geval grootendeels improductief moeten heeten. En te verwonderen is het niet, dat men hier bij voorkeur het snoeimes tracht in te zetten. Maar er is reden voor de grief, dat het zonder beginsel en zonder methode geschiedt. Men zoekt zijn heil in vermindering

1) Wie het voorrecht hadden de meesterlijke rede te hooren, waarmede de heer J.C. van Marken in Sept. 1897 het internationale coöperatieve congres te Delft opende, zullen de bedoeling begrijpen van hetgeen hier slechts kon worden aangestipt.

van posten, die toch weer verhoogd moeten worden, of in het uitstellen van uitgaven, die onvermijdelijk terugkeeren; blijvende ontlasting wordt niet verkregen en inmiddels weten handige ministers geleidelijk nu en dan kleine uitgaven binnen te smokkelen, die weder op den duur tot hooge uitgaven verplichten. Bij dat alles wordt een degelijke studie der landsverdediging maar al te zeer verwaarloosd. Toch staan de geavanceerden niet op het sociaal-democratische standpunt, dat even kortzichtig als onvaderlandslievend geen penning voor leger of vloot wil toestaan en juichen zij mede den heer Pijnappel toe, die met verkwikkende geestdrift opkomt voor den plicht ook van een klein volk om zich weerbaar te maken. Welnu, het is tijd, dat men op 't gebied van de defensie te land en ter zee wete wat men wil. Men zorge dat geen penning onnut worde besteed, maar ook dat geen penning aan de regeering worde onthouden voor hetgeen noodig is om ons voor te bereiden op die eventualiteiten, die naar redelijkheid te wachten zijn. Het argument, dat leeken niet kunnen beslissen, moet gewraakt: op dat als op zoo menig gebied *moeten* leeken beslissen. En nu is het zeer te betreuren, dat men niet voldoende schijnt in te zien, dat de tegenwoordige Minister van Oorlog de man is, met wien de kans om tot een bevredigende oplossing van het moeielijke vraagstuk te komen, het grootst is. Zeker, zijn houding tegenover het parlement is lang niet onberispelijk geweest, maar de billijkheid gebiedt toch ook te erkennen, dat het parlement het hem niet gemakkelijk maakt. Een bewindsman mag toonen, dat hij den steun van het parlement op hoogen prijs stelt, en mag evenzeer in zaken, waarin hij gevoelt speciaal deskundig te zijn, zijn leiding trachten op te leggen, maar hij zorge in beide opzichten niet te *forcer la note* en niet den eenen dag als te bedelen om den steun der Kamer om den anderen dag hooghartig volgzaamheid te vorderen op zijn bloote verzekeringen. Maar de verhouding tusschen Minister en Kamer zou zuiverder zijn geweest, als de Kamer hem met meer vertrouwen tegemoet was gekomen en hem niet ontstemd had door een beginsellooze bezuinigingswoede. Gelukkig heeft men ten slotte begrepen, dat, waar men een ernstig streven vond om de militaire lasten binnen de engst mogelijke grenzen te beperken en de legerorganisatie uit

sociaal oogpunt zoo weinig drukkend mogelijk in te richten, deze Minister moest worden gesteund. Daarom redde de meerderheid hem haars ondanks, toen hij bij de vestingbegrooting de portefeuille-quaestie stelde. Maar dientengevolge kwam het bij die vestingbegrooting zelve niet tot een principieele beslissing, een beslissing, die moet genomen worden, wil men de vaste basis hebben om onze legerorganisatie op te bouwen. De heer Kerdijk, een der zeer weinigen, die de noodzakelijkheid inzien om het vraagstuk ernstig onder de oogen te zien, poogde een onderdeel der quaestie - woonforten of wachtforten? - tot beslissing te brengen. De Minister forceerde toen de positie, en wat betreft de verdere vragen, wat nog in billijkheid voor afwerking van de stelling van Amsterdam mag gevorderd worden, en waartoe buiten die stelling ons vestingstelsel beperkt moet zijn, om niet een onevenredig groot deel onzer levende strijdkrachten nutteloos vast te leggen, - het was of men zelfs geen *Ahnung* had van het gewicht daarvan. Toch had de heer Mees, te dien opzichte verwachtingen wekkende, die hij niet verwezenlijkte, reeds bij de algemeene beschouwingen aangewezen, dat hier het punt was, waar bezuinigd moet worden, wil men tot een resultaat van eenige beteekenis komen, maar tevens onze landsdefensie op een behoorlijken voet brengen.

Even onvruchtbaar zijn vooralsnog de marine-studiën onzer hoogmogenden. Een Minister van Marine, die eenige handigheid heeft om met de Kamer om te gaan - en deze Minister bezit die handigheid in buitengewone mate - weet haar ieder jaar een schip van millioenen te ontwringen, onder voortdurende verschuiving der vraag, welke rol de marine nu eigenlijk bij de landsverdediging te vervullen heeft. 't Zou curieus zijn, als het niet al te droevig ware, na te gaan, welke argumenten zoo al invloed hebben op een beslissing, waarmee millioenen gemoeid zijn. Dit is zeker, dat wie de discussie en de stemming, waarbij den minister Jansen zulk een drijvend fort werd geweigerd, vergelijkt met die waarbij ditmaal den minister Röell een van zijn type weinig afwijkend zeekasteel werd toegestaan, er - men vergunne ons de uitdrukking - geen touw aan weet vast te knoopen. Toèn de geheele club der geavanceerden voor stemmende, thàns allen op een paar na tegenstemmende; toèn de club der democratische

antirevolutionairen tegen, thàns diezelfde voor; toèn de oppositie aangevoerd door den Brielschen afgevaardigde, sints jaren de schrik van alle Ministers van Marine, thàns diezelfde Brielsche afgevaardigde na een rede, waarin hij den Minister sommeert een stelsel te geven, tot een hulp voor den Minister bekeerd, schoon deze hem geen stelsel gaf. Hoevelen zijn er waarlijk overtuigd, dat deze millioenen nuttig zijn besteed? Toch moet men zich te dien aanzien een overtuiging vormen, wil men tegenover het volk verantwoord zijn. 't Zijn hier voorwaar geen vragen van techniek alleen die beslissen, de techniek moet ondergeschikt gemaakt worden aan de quaestie der tactiek van den zeeoorlog. En over de voor ons overwegende vraag, welke de tactiek zal zijn, die wij te volgen hebben bij de eventualiteiten, waarop wij redelijker wijze voorbereid moeten zijn, kunnen en moeten ook niet-technici zich een oordeel vormen. Hoe hebben wij onze defensie in te richten, en als wij te onzer verdediging ook aanvallender wijze moeten te werk gaan, welke schepen zullen ons dan van het meeste nut zijn? Kunnen wij dan iets uitrichten met schepen die de zeekasteelen der groote natiën trachten na te volgen, maar die in verhouding tot deze toch nog maar notedoppen zijn? En zoo wij die schepen hier te lande niet behoeven, zullen wij ze in Indië noodig hebben, waar de eischen der verdediging weder geheel andere zijn? Maar de vraag, wat wij daar behoeven, is voorts weder ondergeschikt aan deze twee andere: tegen welke vijanden zullen wij ons daar bij voorkeur hebben te wapenen? en: waar zal bij een oorlog met andere zeemogendheden het lot onzer koloniën beslist worden, daar of in Europa? Willen de geavanceerd liberalen de leiding onzer politiek in handen hebben, ook op dit gebied moeten zij leiding weten te geven. Met eenvoudig afstemmen van elk groot schip komt men er niet, en er is iets onbevredigends in de houding van ministers, die als kamerleden de eersten waren om elke aanvraag voor versterking van ons materieel te bestrijden, en die thans gedoemd zijn een collega te helpen om zijn schepen in behouden haven te sleepen.

Intusschen alles maar ondergeschikt gemaakt aan de sociale politiek, hoort men nu en dan politici van den ouden stempel zuchten: waar blijven toch de echt politieke vraagstuk-

ken, een politieke vergadering waardig, waar de politieke twistvragen, die voorheen de partijen zoo tegen elkander in het harnas joegen? Laten zij gerust zijn. Zelfs als men de politieke vraagstukken in dien engen zin opvat, dat daartoe alleen behoort al wat betrekking heeft op de organisatie van den Staat en zijn onderdeelen en op de plaats der individuën in de gemeenschap, ook dan is er nog wel iets te doen. Wij zijn nog bezig aan de codificatie van ons waterstaatsrecht; jaar op jaar komt de eisch van regeling der administratieve rechtspraak aankloppen; straks zal ons provinciaal en gemeenterecht, zooal geen hervorming, dan toch verbetering en aanvulling eischen. En denkt men aan hetgeen in vroeger jaren de politieke hartstochten het meest in beroering bracht, het zal aan den Goeschen afgevaardigde niet liggen, als de oude schoolquaestie niet weder, de door hem verheerlijkte pacificatie ten spijt, aan de orde wordt gebracht. Maar het is nu eenmaal zoo, voor al die vraagstukken kan de algemeene belangstelling niet meer worden verkregen. Nauwelijks zelfs voor de schoolquaestie. De beweging tegen de openbare school in de joodsche gemeente, die een 15-tal jaren geleden heel de politieke wereld in rep en roer zou hebben gebracht, werd daarbuiten te nauwernood bespeurd, en op de pogingen van den heer Lohman, om het stelsel der openbare school wederom af te breken, antwoordde de Minister van Binnenlandsche Zaken, de eenmaal zoo vurige kampioen voor 't openbare onderwijs, op de meest hartstochtlooze wijze met kalme woorden van waardeering voor het bijzondere. Het is daarom tot op zekere hoogte te bejammeren, dat de regeering door den loop der dingen wel gedwongen is in den leerplicht een wetsontwerp aan de orde te brengen, dat de sluimerende hartstochten weer ontketenen en over en weer tot verbittering leiden kan. Te bejammeren, omdat op het gebied van het onderwijs nog zooveel te doen is, wat door hartelijke samenwerking zou kunnen worden tot stand gebracht. Er is geen tijd om te wachten, totdat het ideaal van den heer Lohman, de vrije school voor heel de natie, door gelijkgezinde ouders bekostigd en bestuurd, kan worden verwezenlijkt. Geen voorstander der openbare school behoeft naar onze meening dat stelsel verwerpelijk te achten, maar ook geen aanhanger der bijzondere school behoort blind te zijn voor de practische

onmogelijkheid om het binnen afzienbaren tijd in te voeren. Men lette er slechts op, om van de liberalen te zwijgen, dat in katholieke kringen nog nauwelijks één stem daarvoor zich heeft verheven, en dat de beide groepen der anti-revolutionnairen over de wijze der verwezenlijking van deze gedachte in vinnigen strijd zijn ontbrand. Ook eischt het te zeer een gansche revolutie in onze denkbeelden omtrent staatsplicht en staatszorg in geestelijke zaken, om te kunnen verwachten, dat de meerderheid er spoedig voor gewonnen is. Dit zoo zijnde, kan het voortdurend verheerlijken van dat vrije stelsel ten koste der thans bestaande organisatie, tot niets anders leiden dan tot een noodeloos af breken van de openbare school en tot een tegenhouden van al wat strekken kan, om het onderwijs meer tot zijn recht te doen komen. De ware onderwijsquaestie, die ook een sociale quaestie is, wordt daarbij uit het oog verloren. Want hierom moet het thans voornamelijk te doen zijn, hoe ons onderwijs, lager, middelbaar en hooger te organiseeren, zoodat het vruchtbaarder wordt voor het leven in technischen, oeconomischen, aesthetischen zin, en hoe allen, naar hun aanleg en hun behoeften, in de gelegenheid kunnen worden gesteld daarvan gebruik te maken. Dit verbazend omvangrijke vraagstuk, waarover bij verschillende onderdeelen der begrooting van binnenlandsche zaken fragmentarisch en zeker onvoldoende is gesproken, vereischt wel de algeheele toewijding van alle krachten van een bewindsman, en onbillijk zou het zijn, den Minister, die met zoo velerlei anderen arbeid is overladen, te verwijten, dat hij het tot nog toe als bijzaak heeft behandeld. Er hier nader op in te gaan, ligt niet op onzen weg, maar wel mag getuigd worden, dat wil ons volk gestaald worden voor den oeconomischen strijd en wil er met vrucht gearbeid worden aan zijn sociale verheffing, dit gebied allerminst mag worden verwaarloosd.

Alzoo ook hier weder sociale politiek. Het is niet anders, dat is de politiek, die de tijden eischen. Want geheel ongegrond is de meening, als zou zij eigenlijk maar een bastaardvorm zijn der politiek, een dienen van belangen, in plaats van een streven naar recht. Het is immers juist de groote vraag, die de moderne staat zich gesteld ziet, hoe onder het dienen van allerlei belangen, die de hulp der groote gemeenschap behoeven, gelijkheid van recht, niet

slechts in formeelen, maar ook in materieelen zin te verzekeren. Dat kan niet geschieden door onthouding van staatsinmenging, zelfs niet alleen door beletselen weg te nemen, die de maatschappelijke krachten in den strijd belemmeren, maar dikwijls eerst door een krachtdadig ingrijpen, dat de maatschappelijk zwakken onttrekt aan den neerdrukkenden invloed van het sociale milieu, dat hen, zonder hun eigen initiatief te verslappen, helpt in den strijd, dat door de kracht der individuën te stalen de gemeenschap zelve sterk maakt.

De maatschappij wil strijd en verdelging, de staat wil verzoening en behoud. Is het te stoute droom, dat voor de nieuwe idealen de oude partijnamen verdwijnen en meer en meer alle groepen zich in dienst stellen van de verheven taak om den maatschappelijken vrede tot stand te brengen? De klassenstrijd, als het oeconomisch merkteeken onzer dagen beschouwd, moge noodzakelijk wezen, niet door een klassezegepraal komt men tot verzoening. Een duurzame *Treuga Dei* moge nog liggen in verre toekomst, het is toch niet al te vermetel, als de Staat onder leiding onzer jonge Koningin zijn roeping begrijpt, Haar toe te wenschen, dat aan het einde eener lange en zegenrijke regeering een groote schrede voorwaarts zij gedaan naar den socialen vrede.

Mr. R. MACALESTER LOUP.
24 Januari.

David Friedrich Strauss.

I.

Op den achtsten Februari 1874, tegen den middag, stierf te Ludwigsburg de eens zoo beruchte auteur van het ‘Leben Jesu.’ Nog een wijle, en vijfentwintig jaren zijn heengesneld over 't graf. Dan zullen er, vertrouw ik, gedachten en woorden van eerbiedige herinnering door de beschaafde wereld ruischen, tot wier beschaving hij, zoolang het voor hem dag was, heeft meegewerkt. Ook te onzent zij plaats voor een erkentelijk ‘in memoriam.’

‘Es gibt Grössere, aber er zählt unter den Grossen,’ sprak de bekende aestheticus Friedrich Vischer ten jare 1884, bij gelegenheid der onthulling van een gedenkteeken aan het huis waar David Friedrich geboren werd. En grooteren dan Vischer hebben hem onder de ‘representative men’ der eeuw eene eereplaats toegekend. Mannen als Ferdinand Christiaan Baur, Eduard Zeller, Ernest Renan. Van laatstgenoemde is het woord: ‘c'est, je crois, l'homme de ce siècle, pour lequel j'ai le plus d' admiration et de sympathie.’

Waar zulke toongevers met hunne waardeering voorgingen, moest op den duur de openbare meening wel volgen en is zij gevolgd, zij 't ook langzaam. Gelukkig voor Strauss, want zoo het ook waar is dat hij als criticus, van meet aan, de wereld zijns tijds op 't diepst heeft geërgerd; in die mate dat zelfs een onvervaarde als Georg Brandes, na jaar en dag nog, zijn eerste optreden niets minder dan ‘tollkühn’ wilde noemen -; 't is even waar dat de wereld zich op het punt van wraaknemen niet onbetuigd heeft gelaten.

Op hemzelven is van toepassing wat hij in den aanhef zijner biographie ‘Voltaire’ schreef: ‘mocht iemand een lofrede op Voltaire willen houden, hem zou wel de vraag niet ontrusten wer ihn dann tadle? Denn getadelt - was sage ich: getadelt? - geschmäht, verdammt, verflucht ist vielleicht kein Mensch in dem Masze worden wie er.’ Men lette op dat ‘vielleicht’! 'k Vermoed dat Strauss hier aan zichzelven heeft gedacht. In elk geval konden Voltaire en hij elkaar de hand reiken. Beurtelings werden beiden tentoongesteld als Judas, als het beest uit den afgrond, als Antichrist. En wel waarschijnlijk heeft de man met het duitsche hart er meer onder geleden, dan de philosoof van Ferney met zijn wereldwijzen grimlach. Zeer zeker was de werking van der menschen ongenade voor Strauss wel 't noodlottigst.

Wat dit betreft hoore men Strauss zelven, nog ten jare 1860, in de voorrede zijner ‘Gespräche von Ulrich von Hutten’:

- ‘Eben in diesen Tagen ist es ein Vierteljahrhundert dass mein Leben Jesu zum erstenmal in die Welt ausgegangen - - -. Ich könnte meinem Buche grollen, denn es hat mir viel Böses gethan. Es hat mich von der öffentlichen Lehrthätigheit ausgeschlossen, zu der ich Lust, vielleicht auch Talent besass; es hat mich aus natürlichen Verhältnissen herausgerissen und in unnatürliche hineingetriben: es hat meinen Lebensgang einsam gemacht. Und doch, bedenke ich was aus mir geworden wäre wenn ich das Wort, das mir auf die Seele gelegt war, verschwiegen, wenn ich die Zweifel, die in mir arbeiteten, unterdrückt hätte; dann segne ich das Buch, das mir zwar äusserlich sehr beschädigt, aber die innere Gesundheit des Geistes und Gemüths mir und, ich darfe mich dessen getrösten, auch manchen Andern noch erhalten hat. Und so bezeuge ich ihm denn zu seinem Ehrentag, dass es geschrieben ist aus reinem Drang, in ehrlicher Absicht und ohne Nebenzwecke.’

Wie zich een tijdlang in het leven en streven van den veelbesproken Duitscher verdiept heeft; wie met klimmende belangstelling las en herlas wat er door en over hem werd geschreven, die kan van den indruk niet loskomen dat hij in Strauss met een man van hoogen ernst, vooral van zeldzame eerlijkheid, te doen heeft. Aan de echtheid, de waarheid

der geciteerde uitingen kan hij niet twijfelen. Sympathie wordt hem afgedwongen voor een man die veel geleden en 't geen te duren prijs geacht heeft voor de handhaving van zijn karakter, zijn beter ik.[1)]

Op de aangehaalde bladzij staat nog het een en ander dat ik, volledigheidshalve, hier laat volgen:

- 'Die Theologen,' staat er, 'werden das fünfundzwanzigjahrige Jubiläum dieses Buches schwerlich feiern wollen, unerachtet es mehr als Einen von ihnen erst zu allerlei hübschen Gedanken, dann zu Ambt und Würden verholfen hat. Aber gar mancher bessere Mensch in allen Landen, der von dem Studium dieses Buchs seine geistige Befreiung datirt, ist mir, das weiss ich, lebenslänglich dankbar dafür und macht so, ohne daran zu denken, im Stillen die Feier mit.'

Bij die 'hübschen Gedanken' zal men de neiging tot een glimlach allicht niet weerstaan, bij de tirade aan 't adres der theologen wel mogelijk de wenkbrauw fronsen; vooral nu 'mancher bessere Mensch in allen Landen' als tegenstelling dienst moet doen. En zulk ironisch, bijwijlen tot felle verbittering overslaand geschrijf over 'die Theologen' is bij Strauss geen zeldzaamheid; tot in de laatste dagen zijns levens liet hij er zich toe verleiden. Want verleiden is het woord. De zucht naar rechtvaardig oordeelen, de gave van oordeelkundig onderscheiden, hem doorgaans zoo eigen, waren niet

1) In December 1841, in een tijd toen hij zeer onder zijne 'Vereinsamung' leed, zoud Strauss, in een brief aan zijn vriend Märklin, het volgend extract uit de missive van een hooggeplaatst man, die hem veertien dagen vroeger met gelijke bedoeling een bezoek had gebracht: 'Dieses, mein junger und vortrefflicher Freund, erwägen Sie, und erwägen es reiflich, und sollte sich in Ihnen die Ueberzeugung begründen, dass Sie Ihr Standpunkt auf einen gefährlichen Abweg hiugeleitet, und sollten Sie zu dem Entscbluss kommen, *zurückzukehren* -, so entdecken Sie sich mir ohne Scheu, ich werde Ihnen freundlich einen Weg zeigen auf welchem Sie in kurzer Zeit sichselbst, der Welt und christlichen Gesellschaft wiedergegeben und Ihnen Aussichten zu einem unzweideutigen Ruf und einem ungetrübten Glück geoffnet werden. In der Hoffnung dass Sie meine menschenfreundliche Absicht nicht missdeuten, und von dieser meiner gutgemeinten Zuschrift keinen *öffentlichen* Gebrauch machen werden, nenne ich mich verehrungvollst - -' u.s.w. ('Ausgewählte Eriefe', no. 103).
De 'menschenfreundliche Absicht' heeft Strauss vermoedelijk niet misduid. Aan een 'ungetrübtes Glück', met annexe prijsgeving van zijn karakter, kon hij evenwel niet gelooven. Daarvoor was hij te zeer een man des geloofs.

altijd tegen ontstemming van het oogenblik bestand. Strauss, de oogenschijnlijk zoo koelzinnige man, was, naar we later zien zullen, een uiterst prikkelbare natuur, bij al zijn zelfbeheer soms heftig. Dan kon hij onbillijk generaliseeren. Dan vergeten dat er theologen waren, aan wie zijn hart vol eerbied hing; dat er predikanten waren, wier vriendschap, meer dan iets anders, onder alle leed hem vertroost had en vertroosten zou. Onzerzijds dient daarbij bedacht dat hij, als maar weinigen, ook de scherpte van het 'odium diabolicum' ondervonden heeft.

Uit de aangehaalde bladzij hier, zijn 'Leben Jesu' betreffend, nog dit:

- 'Ich bezeuge ihm ferner zu seinem Ehrentag, dass es nicht widerlegt, sondern nur fortgebildet worden ist, und dass, wenn es jetzt wenig mehr gelesen wird, dies daher kommt, dass es von der Zeitbildung aufgesogen, in alle Adern der heutigen Wissenschaft durchgedrungen ist. Ich bezeuge ihm endlich, dass, die ganzen fünfundzwanzig Jahre her, über die Gegenstände, von denen es handelt, keine Zeile von Bedeutung geschrieben ist, in der sein Einfluss nicht zu erkenneu war.'

Aldus Strauss zelf ten jare 1860. Het wil mij voorkomen dat hij in substantie gelijk had. Ik ben van meening dat ook thans nog, bijna veertig jaar later, van zijn boek mag verklaard worden: het heeft voor de theologische wetenschap een nieuwe aera ingeleid; men mag er bijvoegen, als met de stormklok ingeluid. Het was en zal blijven een epoquemakend boek. 'Entdecker ist wer das lösende Wort spricht,' aldus Vischer in zijne feestrede anno 1884. Dat er mythen in den bijbel waren, 't was geen ontdekking van Strauss. Maar Strauss was de eerste, die de mythen-hypothese op 't geheel der evangelische overlevering toepaste met onverbiddelijken waarheidszin; gezwegen nog van zijn bewonderenswaarde geleerdheid en groot schrijverstalent. Op deze critiek van de evangelieverhalen is later het onderzoek van Baur en de Tübinger school naar den oorsprong der evangeliën zelf gevolgd. In allerlei richting heeft de generale staf van wetenschappelijke theologen, na Strauss, een tijdperk van drie eeuwen doorkruist om tot meer kennis omtrent het oudste christendom te geraken. En deze be-

weging in het theologische kamp duurt voort tot op den huidigen dag, maar de waarheid blijft: Strauss heeft er den beslissenden stoot toe gegeven.

Men heeft gezegd, dat hij in de ontwikkeling der theologie ongeveer eene rol heeft gespeeld als Napoleon I in de geschiedenis van Duitschland. - ‘Obgleich ein Feind,’ aldus Rümelin (‘Reden und Aufsätze’), ‘hat er doch mit allen verrotten Formen aufgeräumt und den andern Theil genöthigt neue Wege aufzusuchen um gegen ihn selbst zu Felde zu ziehen.’ Hoewel niet overvriendelijk bedoeld is de opmerking vèr van onjuist en teekent zij in hoofdzaak Strauss' eigenaardige verdienste. Het is geen geringe eer ‘mit verrotten Formen aufgeräumt’ en tot het banen van nieuwe wegen gedwongen te hebben. Alleen tegen 't ‘obgleich ein Feind’ kan protest worden aangeteekend, tenzij men daarmee den vijand van alle onwaarheid, ook der halfheid bijwijlen, wil hebben aangeduid. Wèl heeft hij zijn vrienden en geestverwanten soms pijnlijk verrast, hen genoodzaakt tegen hemzelven de wapenen te keeren; wie onder de geleerden van naam heeft nooit of nimmer.... doch laat ik niet afdwalen....

Voor de veelszins miskende humaniteit van Strauss bij dezen of genen sympathie te wekken, in hem den mensch met een edel, ook religieus hart te laten zien, ziedaar hoofdzakelijk en allereerst mijn bedoeling. Totnogtoe is er te onzent, waar 't de persoonlijkheid van Strauss betrof, van waardeering al zeer weinig gebleken; voor overdrijving in tegenovergestelden zin dus aanleiding en verzoeking genoeg -; ik hoop er op bedacht te zijn.

Aan Strauss' wetenschappelijke en artistiek-litteraire beteekenis, speciaal aan zijn wondere begaafdheid op 't stuk van biographie, hebben mannen van naam te onzent, 't is waar, hunne hulde gebracht. In dit tijdschrift deed alzoo de hoogleeraar Van Gilse ten jare 1858, na de verschijning van Ulrich von Hutten. Twaalf à dertien jaar later deed desgelijks de hoogleeraar Van der Wyck, naar aanleiding van Strauss' Voltaire. Ondanks den voortreffelijken arbeid dier voortreffelijke mannen staat het nochtans te bezien of het groot publiek hier te lande van Strauss' wetenschappelijken rang wel een groot idee heeft. Veeleer schijnt

hij als slooper, afbreker, als inbreker zou men haast zeggen, bij de meerderheid slecht aangeschreven. En wat zijn hart aangaat.... zoover ik zien kan werd Jung Stilling's woord over Goethe (door Lewes als motto vóór zijn bekende biographie geplaatst): ‘sein Herz, das nur Wenige kannten, war so gross wie sein Verstand, den Alle kannten,’ onder ons nog niet toegepast op David Friedrich. Wel waarschijnlijk is hier de macht van een dichter in 't spel.

Busken Huet heeft ergens gezegd: ‘dichters, wanneer zij iets beteekenen, beteekenen veel.’ Als vanzelf komt dit woord mij hier te binnen. Dat Bernard ter Haar voor velen zijner tijdgenooten als dichter iets heeft beteekend, mag worden aangenomen. Dat zijn ontboezeming ‘aan een apostel des ongeloofs’ (ten jare 1841) in wijden kring ontroering teweegbracht lijdt, meen ik, geen twijfel. Vooral het klaaglijk ‘dat droomde uw moeder niet’ heeft zijne werking niet gemist. ‘Vrij algemeen,’ schreef de heer P. Bruijn ten jare 1867 (‘letterkundige schetsen,’ blz. 145), ‘was men er aan gewoon geraakt zich die moeder voor te stellen als eene vroegtijdig gebrokene en verwelkte vrouw, schreiende over 't rampzalig wezen, dat zij ter wereld had gebracht.’ Wij zijn thans een goede dertig jaar verder, maar van des dichters woord zit er te onzent nog in de lucht. Men valle er hem niet hard om! Zijne voorstelling was geheel een kind van 't milieu, waarin ze geboren werd. Ten jare 1841 waren ze bij ons nog te tellen, die in den auteur van het ‘Leben Jesu’ iets anders, beters, konden zien dan

> - - een Herostratus, die in genepen vingren
> een toorts waanzinnig zwaait om 't hoofd,
> en 't heiligscheenend vuur dorst in den tempel slingren,
> dat d' eeuwenouden luister rooft.

Het pleit daarbij voor den dichter dat hij, in tegenstelling met vele anderen, niet ‘vloeken’ wilde, niet ‘richten’, zelfs niet dreigen met de wrake van ‘Gods Zoon’, veeleer 't gebed liet ruischen:

> O, dat Hij voor Zijn troon u eens gebogen vinde!
> Dat in uw hart een vuursprank viel
> van d' eigen hemelglans, die Saulus de oogen blindde,
> maar 't licht deed opgaan in zijn ziel!

Ook hierin, dat Ter Haar de groote beteekenis, de geweldige kracht van Strauss' optreden diep gevoeld heeft, ligt wat hem van sommige woordvoerders zijner dagen gunstig onderscheidt. Christiaan Sepp's ‘pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858’ kan ons hier inlichten. Van den Rotterdamschen predikant D.T. Huet verhaalt zij ons, dat hij in Strauss' arbeid niets anders kon zien dan ‘een zonderling voortbrengsel der Duitsche excentriciteit en paradoxenjagt.’ Van een ander, die in de ‘Godgeleerde Bijdragen’ (1837) een vluchtige aankondiging had geplaatst, wordt te kennen gegeven dat het boek eenigszins op zijn lachspieren of goede luim had gewerkt.... ‘Niemand,’ dus schreef hij, ‘hoop ik er door te zullen ergeren, dat dit berigt soms op een luchtigen toon werd gesteld.’

Betrekkelijk ernstig worden tegenover zulk een ‘berigt’-gever de ijveraars die een - aangekondigde - Hollandsche vertaling poogden tegen te houden, wat hun ten deele gelukt is (van de vertaling zag slechts de helft het licht). Veel zegen evenwel kon er ook op dit bedrijf niet rusten. ‘Het prikkelde juist de nieuwsgierigheid,’ zegt Sepp... ten overvloede.

Iets meer nieuwsgierigheid, waar het Strauss en zijn arbeid gold, zou overigens aan heel wat Hollandsche geleerden uit die dagen, en van jaren later nog, niet misstaan hebben. Met de zonderlingste meeningen hebben sommigen hunner zich àl te lang beholpen of, wil men, hunne onbeholpenheid tentoongesteld. Nog ten jare 1859 gaven drie Groninger professoren - in de theologie - aan Busken Huet ‘tot tweemaal toe’ den raad ‘eens een bezoek te gaan brengen aan den bekenden Strauss, om in hem te zien waartoe zulk een denkwijs’ (te weten: als van Strauss en Huet), ‘indien men haar den vrijen teugel laat, den mensch kan vervoeren.’[1)] Zegge: ‘den vrijen teugel’ en zegge: ‘vervoeren’: 't was plechtig genoeg, doch wat was het overigens?... Geschikt om ons tot een even conventioneel ‘waak ik, of droom ik?’ te ... ‘vervoeren.’ Immers, al wordt er niet gezegd wat Huet wel te zien zou hebben gekregen, zoo hij werkelijk tot Strauss ware gegaan; iets heel onzaligs, afschrikwekkends,

1) Cd. Busken Huet, Stichtelijke lectuur. Amsterdam, T. Kouwenaar 1870.

moet er door de raadgevers bedoeld zijn geworden. Spookte ook dien mannen, schoon hoogleeraars, nog 't ‘dat droomde uw moeder niet’ door 't bloed? Voor 't minst, zij toonden de kaart van 't land niet te kennen; van het stuksken grond niet, waar Strauss toen leefde en zich gelukkig voelde. Van de jaren 1854-60 heeft Strauss zelf getuigd, dat zij tot de gelukkigste zijns levens behoord hebben. Geen wonder. 't Was in het vriendelijk Heidelberg, 't was in de nabijheid zijner kinderen, die hem aanhingen met heel hun hart, 't was in een tijdperk van hoogen arbeidslust waarin o.a. zijn Hutten voltooid werd, die hem als met een tweede jeugd had bezield; 't was in een kring van mannen als Schlosser, Gervinus, Kuno Fischer, Bunsen (den chemicus) en anderen, wier namen door heel Europa klonken met zuiveren klank, wier huizen en harten dag aan dag voor hem openstonden, wier vriendschap en vereering veel licht en warmte afstraalden op zijn pad. Hoe te verklaren dat van dit alles dien geleerden te onzent niets bekend was? Heidelberg lag toch zoo ver niet. Neen, maar 't systeem lag nog dichter bij. En in 't systeem pasten al de praatjes die in een praatzieke wereld de ronde deden. Een man als Strauss *moest* rampzalig zijn.

Sinds 1859 is er intusschen alweer heel wat water door den Rijn gevloeid, ook in de stroomingen der eeuw menig bijgeloof weggedreven, en met name ten opzichte van Strauss de openbare meening gewijzigd.

Behalve de algemeen geldende wet van 't ‘de tijden veranderen en wij met hen’ heeft hiertoe vooral de omstandigheid meegewerkt dat in de latere jaren ook menig geschrift hier is bekend geworden, waaruit niet de geest sprak ‘der stets verneint,’ maar de geest van een die veel bewonderde en veel liefhad. Vooral komen hier in aanmerking de ‘Kleine Schriften,’ waarvan het eerste deel in 1862 verscheen, het tweede vier jaren later. De auteur zelf verlangde destijds naar een hartelijke ‘Verständigung’ met zijn publiek.

‘Dem Schriftsteller,’ dus schreef hij in zijn voorwoord van '62, ‘mag es noch so sehr um die Sachen zu thun sein, über welche er schreibt; hat er einmal ein Vierteljahrhundert geschrieben, so wünscht er billig vom Publikum auch sichselbst nicht mehr schief und einseitig beurtheilt zu sehn. Welche Veranlassung hiezu in seinen früheren Werken lag

(obwohl immer nur für Solche, deren Blick nicht unter die Oberfläche von Büchern und Geistern drang), verkennt der Verfasser des Leben Jesu nicht. Aber sogar noch neuestens, aus Anlass seiner Huttenbiographie, sind ihm öffentliche Urtheile über seine Geistesart zu Gesichte gekommen, die ihm durch ihr Fehlschiessen Spass gemacht, zugleich aber auch den Seufzer ausgepresst haben: Ich wollte! ich wäre der reine Verstand wofür ich euch gelte, so wäre mir manches Ungemach im Leben erspärt geblieben!'

Dat is het! Voor een 'verstandsmensch' in den ongunstigen zin van het woord heeft men te dikwerf hem gehouden, en 't heeft hem pijn gedaan; want hij was het niet en wilde 't niet zijn... Och, als de menschen zijn 'Kleine Schriften' maar eens wilden inzien!...

> Wer, wenn mir längst kein Tag mehr scheint,
> erkünden will wie ich gewesen,
> wie ich gelacht, wie ich geweint,
> der darf nur dieses Büchlein lesen.

't Bevat zooveel innigs. Vooral het tweede deel, waarin de 'Litterarische Denkwürdigkeiten,' een auto-biographische schets, ten jare 1866 op den geboortedag van zijn eerste kleinkind begonnen. Ook vindt men daar 't 'zum Andenken an meine gute Mutter,' met groote warmte ('für meine lieben Kinder') geschreven. Die 'Kleine Schriften' zijn later opgenomen in de 'Gesammelte Schriften' (Bonn, Verlag von Emil Strauss, 1876-78); een uitgaaf in twaalf groot-octavo deelen. Van deze verzameling is, voor de kennis van Strauss' intiem leven, ook het twaalfde deel vooral zeer belangrijk. 't Draagt den titel van 'Poetisches Gedenkbuch' en moet beschouwd worden als een soort dagboek in dichterlijken vorm, dat aanvankelijk niet voor openbaarmaking bestemd was en juist daarom te zuiverder spiegel van des schrijvers innerlijk leven mag heeten. Bij het schrijven immers werd niet of weinig aan het lezend publiek gedacht, enkel uiting gegeven aan de stemming van het oogenblik. Mochten de kinderen en de vrienden evenwel later... doch hooren wij hemzelven:

Diese schlichten kleinen Lieder,
stille Seufzer meines Herzens,
Spiegelungen meines Schicksals,
sind für meine lieben Freunde,
sind für wenige Vertraute:
für die Menge sind sie nicht.

Doch wenn einst dies Herz zu schlagen
aufgehört, das oft verkannte,
wollen Kinder dann und Freunde
von den Tönen seiner Saiten
etwas auch vor denen draussen
klingen lassen, wehr' ichs nicht.

Sichtet streng alsdann und lasset
keinen schwachen Vers passiren;
aber meine Menschenschwächen
suchet ja nicht zu verstecken:
auch im Grabe noch will euer
alter Freund kein Heuchler sein.

Gelukkig dat Strauss' kinderen tot de uitgaaf konden besluiten.[1)] Gelukkig, nog eens, dat niemand minder dan Eduard Zeller zich met de ‘bezorging’ van 't geheel (der ‘Gesammelte Schriften’) heeft belast! Wij hebben hem voor een schat van toelichting te danken. En dezelfde trouwe vriend van Strauss (sinds 1831 innig aan hem verbonden), dezelfde geleerde van hoogen rang kwam ons, ruim drie jaar geleden (hijzelf had toen den leeftijd van 81 jaar bereikt), met de uitgaaf van meer dan zeshonderd ‘ausgewählte Briefe von David Friedrich Strauss’ verrassen (Bonn, Emil Strauss 1895). Een stroom van nieuw licht is daaruit opgegaan over den grooten Duitscher. Hier wat kalmer, daar wat warmer ontvangen, hebben deze brieven over 't geheel een levendige belangstelling gewekt. In tal van buitenlandsche bladen en tijdschriften werd er de aandacht op gevestigd. Zoover ik weet heeft te onzent ‘de pers’ er 't zwijgen toe gedaan. Was men van oordeel dat zij genoeg voor zichzelf zouden spre-

1) Uit Strauss' huwelijk zijn twee kinderen geboren. De dochter (geb. 1843) is in 1864 gehuwd met den Ober-Bergrath, Dr. C. Heusler, te Bonn. De zoon (geb. 1845) woont en werkt sinds 1871 in Stuttgart als Militär-Stab-Arzt.

ken? Dat doen ze trouwens.... en het blijke ook nu, bij mijn vluchtige schets van Strauss' levens- en ontwikkelingsgang, waarbij 't hoofdzakelijk, ik herhaal het, om zijn gemoedsleven te doen is.[1)]

II.

Den 27sten Januari 1808 werd David Friedrich geboren, te Ludwigsburg in 't Zwabenland. Aan die geboorteplaats heeft levenslang zijn hart met onverzwakte trouw gehangen. Om het ouderlijk huis, in welks lief en leed hij met een jongeren broer deelde. Om de scholen, waar men hem, tot zijn 14de jaar, voortreffelijk onderwijs gaf. Om de breede, stille straten, waar de jeugd zoo heerlijk genoot. Om de mysteriën van 't oude slot waar het spookte, sinds niemand anders dan de duivel, zei het volk, in den nacht van 12 Maart 1737 aan hertog Karel Alexander den nek had omgedraaid, nademaal hij, hertog, zijn arm volk te zware belasting liet opbrengen.... Door al het genoemde hadden hoofd en hart en verbeelding van den knaap heel wat stof te verwerken gekregen. Nog kwam daarbij wat er aan traditie omtrent vrijheidshelden als Schubart en Schiller in den Ludwigsburger dampkring zat, en wat de groote oorlogen van Napoleon er aan toevoegden.

Lag ook Ludwigsburg niet aan een der groote straten van het wereldverkeer, veel van hetgeen de wereld bewoog deelde zich aan de tweede residentie des lands toch mede. En juist in een stille omgeving kon de werking daarvan te machtiger worden in den knaap (‘es bildet ein Talent sich in der Stille’). Dat hij een knaap was ‘daar wat in zat’ bleek al vroeg. Toen reeds, gelijk later, tot op de Hoogeschool toe, was hij, wat gevoelen en denken en willen betreft, voor de kameraden

1) Behalve Strauss' ‘Gesammelte Schriften’ en nog eenige van zijn daarin niet opgenomen werken, staan mij hier o.a. ter beschikking: ‘D. Fr. Strauss in seinem Leben und seinen Geschriften’ van Ed. Zeller, Bonn, 1874; ‘D.F. Strauss und die Theologie seiner Zeit,’ von Dr. A. Hausrath (zwei Theile), Heidelberg, 1878; ‘D.F. Strauss, Eine Charaeteristik’ von Wilhelm Lang. Leipzig, 1874, ‘D.F. Strauss und sein letztes Werk.’ Ein Vortrag von Carl Schwarz, Gotha, 1876; ‘Zum Gedächtnis an D.F. Strauss,’ von Dr. Heinrich Künkler. Wiesbaden, 1898; enz. enz.

wat men een zware concurrent noemt; ze hadden moeite hem bij te houden. Maar ze hielden van hem.

In zijn ‘Strauss und die Würtemberger’ (‘Kritische Gänge’ I) schetst Friedrich Vischer hem, den speelmakker zijner kinderjaren, als een die gewoonlijk slechts als toeschouwer meedeed, doch er zijn makkers niet minder om was. Om de teerheid van zijn lichaamsbouw werd het zwakke jongske te meer ontzien, wijl het ‘zartorganisirte’ van zijn innerlijk, ja, 't ‘verschämte, jungfrauliche,’ bij den dartelen troep eêr sympathie dan plaaglust wekte. Mettertijd, evenwel, nam de knaap, gelijk in wijsheid, ook in sterkte van lichaam toe.

Veertien jaar oud werd hij, op eigen verlangen, naar het evangelisch seminarie te Blaubeuren gepromoveerd. 't Was een der vier scholen die in de zestiende eeuw, ter vorming van aanstaande theologen, in afgedankte kloosters, waren opgericht en den naam van kloosterschool hadden behouden. Vier jaren lang was hij daar de leerling van begaafde docenten, onder wie ook Baur, dien hij in Tübingen als hoogleeraar zou wedervinden. In zijne biographie van Märklin (‘Ges. Schr.’ x) heeft Strauss den leer- en levenscursus dier jaren met liefde herdacht. Voor zijn classieke vorming waren ze, dank zij den leeraars, van groote beteekenis. Voor het overige zijner ontwikkeling niet minder, dank zij den medeleerlingen, onder wie zich minstens een tiental van bijzonderen aanleg bevond, in wier gezellige samenkomsten het jonge leven met al zijn storm en drang, met al zijn geest en vernuft, niet zelden onstuimig genoeg zich lucht gaf. Trots alles wat er nog de oude kloostertucht herinnerde, is Blaubeuren hun allen ook onvergetelijk gebleven en toen voor Strauss en enkele vrienden ‘de afscheidsmorgen schemerde’ (27 Sept. 1825) ‘trok men, uit menig venster recht vriendelijk, zelfs teeder begroet, nog eenmaal plechtig door het stadje en dan voor altijd ter poorte uit.’

Vischer schrijft, dat men destijds in den kloek opgewassen jongeling, met de donkere diepe oogen en het mooie oudduitsche haar, niet licht den schuchteren knaap van weleer herkend, maar even weinig in dien Johanneskop den toekomstigen criticus zou vermoed hebben. Ook was toen de criticus nog niet aan 't woord.

Er bestaat uit die dagen een gedicht van Strauss, met het opschrift ‘Dank für die Erweckung’ (Ges. Schr. xii), dat met de slotregels eindigt: ‘Ja, lass mich nimmer reich und mein, Nur arm und Dein, Herr Jesu, sein!’ Om geheel zijn inhoud zou 't in een gezangboek voor Hernhutters op zijne plaats zijn geweest en aldus gestemd ging Strauss naar de Tübinger academie; in die richting zou hij vooreerst ook daar zich blijven bewegen. 't Geval wilde dat het onderwijs in de wijsbegeerte er toentertijd zeer gebrekkig was. Strauss en zijn vrienden zochten daarom zelf hunnen weg, of hunne gidsen. Ze beproefden 't met Kant.... ‘en vertrokken 't gezicht als bij den beet in een zuren appel.’ Met Jacobi, en 't bekwam hun al beter. Met Schelling's natuurphilosophie, en aan den horizon scheen 't beloofde land te dagen, waarvan haar tweelingzuster, de poëzie der romantische school, bij monde van Tieck en Novalis, zoolang reeds gezongen had. De geestdrift steeg hooger toen Jacob Böhme, de groote theosoof, hen wenkte, hun de hand reikte. Van dien dag afaan sloot de kleine vriendenkring, als een uitverkoren gemeente, zich dichter aaneen en scherper van 't profanum vulgus, de wereld daarbuiten, zich af. Meer dan Schelling, meer zelfs dan de bijbel, werd er toen Böhme. En al verder zou 't gaan met de geestdrift!

In zijn eerste studie over Justinus Kerner (Ges. Schr. i) verhaalt Strauss zelf ons van dit tijdperk in zijn leven. De ‘Zauberbibliothek’ van Horst, en soortgelijke lectuur werd toen gewijde lievelingslectuur der club. Een somnambule kon er op meer belangstelling rekenen dan een gansche academische senaat. Kerner's ‘Geschichte zweier Somnambülen’ werd er in 't nachtelijk uur gelezen met hoogkloppend hart en zoet-bange huivering.

't Was een ijskoude Februari-morgen, uit het tweede academiejaar, toen Strauss en drie vrienden al vroeg zich op weg begaven. Op zes uren afstands van Tübingen woonde een waarzegster. ‘Daarheen, daarheen!’ Nog hadden ze nauwlijks een uur gemarcheerd toen een der vrienden, door de koû overmand, niet verder kon. Het was aan den ingang van een dorp; de patient werd er heengedragen en in de warme gelagkamer eener herberg op een tafel gelegd. Men

vroeg om een dokter. Die was er niet. Maar er was in de buurt een schaapherder. Die zou.... ‘Ein Schäfer mit geheimnisvollen Heilkräften! Das klang unsern damaligen Gedanken und Wünschen bedeutungsvoll an!’ Wat er volgde kan men zich voorstellen, of bij Strauss zelf nalezen. Eenige manipulaties, zacht gemurmel van een paar tooversprenken, en de schijndoode werd, frisscher dan ooit, aan zijne vrienden wedergegeven.... ‘Am Ziele einer Reise von sechs Stunden hatten wir das wunderbare erwartet’ en reeds was 't gekomen omtrent de eerste ure.... ‘Begeistert setzten wir uns mit dem schnell Genesenen zu einem Trunken Wein, den Schäfer in der Mitte.’ Bij 't scheiden gaf Strauss hem, ten aandenken, den zijden halsdoek.... dien hij zelf in de koû zoo goed had kunnen gebruiken.

't Was omstreeks dienzelfden tijd - in de Paaschvacantie van '27 - dat Strauss zijn eerste bezoek bracht aan het Kernerhuis te Weinsberg en daar de ‘Seherin von Prévorst’ ontmoette, die later door geschriften van Kerner een min of meer Europeesche vermaardheid zou worden. Al spoedig werd hij aan de zieneres voorgesteld, die weldra in magnetischen slaap viel. ‘Das leidenvolle, aber edel und zart gebildete Gesicht war von himmlischer Verklärung übergossen.’ Zacht, langzaam, plechtig, muzikaal, als in recitatief, sprak zij van nooit geziene dingen, 't was of er zalige geesten zich openbaarden door haar! Er viel, meende Strauss, niet aan te twijfelen: hier was dan ‘wirklich eine Seherin, theilhaftig des Verkehrs mit einer höheren Welt.’ En toen zijne hand, door Kerner, in die der zieneres werd gelegd, toen was 't hem geweest of onder zijne voeten de grond zou wegzinken.... wat evenwel niet gebeurde. Wèl zou, voor hem en de vrienden, eerlang en spoedig wegzinken, ach, heel het oude wonderland. ‘Ehe wir's uns versahen standen wir auf einem ganz neuen geistigen Boden.’ Dit zou vooral de geest van Schleiermacher bewerken.

Het was de romantiek van dezen groote, 't was zijn mystieke vroomheid, 't was niet minder zijn artistieke zin, die aanvankelijk de jongelui hadden aangetrokken. 't Zou weldra de scherpe dialectiek zijn, die het deed. Door Schleiermacher 't eerst is Strauss tot de ontdekking van zijn eigen critischen

aanleg gekomen. Van dien tijd af, verklaart hij zelf, begon voor hem de rechte methode van onderzoek.

Verloren tijd, nochtans, is de tocht door 't mystieke droomenland niet geweest. Zijn gemoed was er - dus schreef hij, 14 à 15 jaar later, in zijn ‘Märklin’ - ‘befeuchtet, befrüchtet worden und vor der Dürre des Materialismus und (vulgären) Rationalismus *von da an für alle Zukunft gesichert*.’ Wij willen het aannemen, doch gelooven tevens dat zijne reactie tegen de dagen van het overmatig gevoelsleven niet enkel zegen gebracht heeft. Heette eenmaal, volgens Vischer, alles ‘Heide und Türke was ihm nicht in seine mondbeglänzten Zaubergärten folgte,’ wat waren hem soms in later jaren wie op andere wegen dan hijzelf naar waarheid zochten? De ‘christenen,’ die nog aan een ‘jenseits’ hechtten, bijvoorbeeld?

Met zijne ontwikkeling als theoloog aan de Tübinger hoogeschool ging 't eerlang, wat het historisch gedeelte betrof, aan de hand van Baur; in het philosophische aan die van Schleiermacher verder. Gedurende het laatste academiejaar kwam daarbij de invloed van Hegel. Dezelfden die zich samen verdiept hadden in romantiek en theosophie, kwamen toen bijeen om Hegel's ‘Phänomenologie’ te bestudeeren. Vischer zegt: ‘Terwijl het verstand in de school der strengste dialectiek werd geoefend, verrezen voor geest en phantasie de schoonste vèrgezichten en werden de diepste “Ahnungen” gewekt. De gansche wereldgeschiedenis vertoonde zich in nieuw licht; kunst en religie zagen wij, elk op hare plaats, in de groote verscheidenheid van haar vormen. En heel deze rijkdom van gestalten kwam uit het ééne zelfbewustzijn voort om er weêr toe terugtekeeren - zoodat dit zelfbewustzijn als “die Macht aller Dinge” openbaar werd.’

Met geestdrift schaart Strauss zich onder de vaan van Hegel. Met dien meester gaat hij den inhoud van religie en philosophie voor identiek houden. Wat gene in den vorm van ‘voorstelling’ bezit, heeft de ander in den vorm van ‘begrip.’ De geloovige gemeente en de redeneerende wijsgeer bedoelen alzoo hetzelfde.... Op vele jaren van innerlijken strijd zal het betreden van dezen weg hem en zijne vrienden komen te staan. Mettertijd zal hijzelf een wereld van illusies verstoren, die er 't gevolg van werd. Voorshands evenwel vindt hij

er vrede bij. Noch in zijn binnenste, noch in zijn prediking bespeurt men eenig onraad.

Op den 24sten Juni 1830 hield Strauss in Tübingen's slotkerk, als candidaat en volgens vereerende opdracht, de feestrede ‘zur dritten Jubelfeier der Augsburgischen Confession.’ In die feestrede (door de Faculteit uitgegeven) wekt hij zijne hoorders op tot vernieuwde trouw aan het schriftgeloof der hervormers. Hij acht dit noodig in een tijd ‘da von so manchen Seiten die Weisheit dieser Welt ihre Flitter als Gold, ihr Glas als Edelsteine in den Bau des christlichen Glaubens einschieben möchte.’ Conservatiever kon het toch waarlijk wel niet.

In het najaar van '30 verliet Strauss, na een schitterend eind-examen, de universiteit om weldra te Klein-Ingersheim, niet ver van Ludwigsburg, zijn leven als vicaris te beginnen. Het was een gelukkig begin. Men hoorde hem èn als prediker èn als catecheet met ingenomenheid. Hij had er veel tijd tot studie ook; daarbij geleerde mannen en, wat meer zegt, het ouderlijk huis in de buurt. Doch reeds vóór het eerste jaar verstreken was, moest hij een opdracht naar Maulbronn volgen. Aan het seminarie aldaar werd hem de taak van een der hoogleeraren toevertrouwd; hij kweet er zich loffelijk van. Dáár te Maulbronn was Eduard Zeller een zijner leerlingen, wat voor beiden 't begin van een innige vriendschap voor 't leven werd.

Ook 't verblijf in Maulbronn zou van korten duur wezen. Reeds in October '31 vinden wij Strauss te Berlijn. Hij had er Schleiermacher en Hegel willen hooren; vooral naar Hegel trok hem het hart. Helaas, nauwlijks had hij van dezen een paar colleges bijgewoond, hem een bezoek gebracht.... daar nam de cholera den grooten man weg! ‘Mijn eerste gedachte was: nu reist gij af; wat doet ge zonder Hegel in Berlijn?’[1] Doch hij bezon zich en bleef om Schleiermacher, met wien hij echter niet op intiemen voet is gekomen. De naturen dezer twee verschilden te zeer, gelijk Hegel en Schleiermacher verschilden. Heeft bovendien het diplomatische in Schleiermacher op Strauss een verkeerden indruk

1) ‘Ansgew. Briefe’ no. 4. Daar lezen we verder dit:
‘Gestern, 17 November, haben wir ihn begraben. Um drei Uhr hielt Marheineke, als Rector, im Universitäts-Saale eine Rede, einfach und innig, mich ganz befriedigend. Er stellte ihn nicht nur als König im Reich des Gedankens. sondern auch als ächter Junger Christi im Leben dar... Hierauf ging der ziemlich tumultuarische Zug vor's Trauerhaus und von da zum Gottesacker. Dieser war mit Schnee bedeckt; rechts stand die Abendröthe, links der aufgehende Mond. Neben Fichte, wie er gewünscht hatte, wurde, Hegel beigesetzt. Ein Hofrath Fr. Förster, ein Poet und Anhänger Hegel's hield eine Rede voll leerer Phrasen.... und dies mit einem Ton wie wenn man dem Kerl einen Sechser gegeben hätte um das Ding geschwind abzulesen. Nachdem dieses beendigt war, trat man näher zum Grab und eine von Thränen gedämpfte aber hochfeierliche Stimme sprach; “Der Herr segne Dich u.s.w.” Es war Marheineke. Dieser Eindruck befriedigte mich wieder ganz.’ Zoo schrijft een man zonder hart niet!

gemaakt? Menige uiting, van vroeger en later, schijnt het te zeggen. Zooveel staat vast dat zijn eigen ‘Leben Jesu’ voor een deel ontstaan is uit reactie tegen de voorlezingen van den hoogleeraar over dat onderwerp (die Strauss uit dictaten van een ander leerde kennen).

Na een halfjaar in Berlijn werd Strauss repetitor aan 't Stift te Tübingen. Daar trad hij met de oude vrienden opnieuw in gezellig en wetenschappelijk verkeer. Daar zou hij voor de studenten een docent worden, met wien ze dweepten. In korten tijd had Strauss, door colleges over logica en metaphysiek, door zijn verklaring van Plato's gastmaal, door, een cursus over de wijsbegeerte sedert Kant, zijn roem als leeraar gevestigd. Maar niet lang.... en de academische ‘Lehrthätigkeit,’ zoo glorieus begonnen, zou een einde nemen.... voorgoed! Na drie semesters werden de voorlezingen gestaakt. Al zijne krachten en tijd wilde hij van toen af aan het ‘Leben Jesu’ wijden. Ruim een jaar later was het manuscript, op de kleine ‘Schlussabhandluug’ na, gereed; nog een jaar verder en de twee kloeke octavo-deelen, tezaam ongeveer 1400 bladzijden, konden het licht zien. ‘Es war ein inspirirtes Buch: der Verfasser hatte den mächtigsten Entwicklungstrieb der damaligen Wissenschaft in sich aufgenommen, und aus diesem Triebe ging das Buch hervor’ (‘Litt. Denkw.’ Ges. Schr. I). Wat er voor den schrijver uit voortkwam is ons bekend.

Nog was het tweede deel niet verschenen toen de auteur reeds, als repetitor, ontslag kreeg en naar 't lyceum zijner vaderstad werd.... verbannen om er aankomenden knapen de ‘eerste beginselen’ van 't Latijn te leeren....

ten tijde dat, let wel, heel een geleerden-staf in Europa zich bij de geleerdheid van zijn boek het hoofd brak! Een jaar lang hield hij dit uit; toen werd het hem te machtig en verhuisde hij naar Stuttgart om er al spoedig de handen vol werk te krijgen. Allereerst moest er met de voornaamsten uit het legio zijner bestrijders worden afgerekend en.... binnen het jaar reeds verschenen zijne ‘Streitschriften.’ Tot op den huidigen dag worden ze door de kenners als polemische meesterstukken geroemd; om haar ‘Gehalt, Gestalt und Gewalt’ met die van Lessing op éene lijn gesteld. Hij heeft er dus eer mee behaald en den aanvallers zijn ze slecht bekomen.

De kloeke strijder nochtans verlangde naar ander werk. Hoe vreemd het klinke, polemiek was zijn eigenlijk, zegge zijn geliefd element niet. Aan zijn vriend Rapp schrijft hij (Ausgew. Br. 14): ‘wenn man einmal zich zu wehren anfängt, muss man auch nach den Hunden Steine werfen’ en dat verdriet hem. Bovendien is polemische arbeid ‘slechts betrekkelijk zelfstandig werk en daardoor niet bevredigend genoeg.’ Reeds spoedig, in hetzelfde jaar 1837, bezorgt hij daarom een tweede, verbeterde uitgaaf van zijn boek. In den winter van '38/39 zou een derde, in 1840 de vierde editie van het ‘Leben Jesu’ volgen. Met de uiterste nauwgezetheid was hij daarbij op ‘Berichtigung und Ergänzung’ bedacht. Aan zijn eerlijke bestrijders gaf hij al het mogelijke toe: in de derde uitgaaf zelfs 't onmogelijke.....

Het was een diep gevoel van ‘Vereinsamung’ dat hem in stille uren kwam doorhuiveren. Het was een altijd sterker verlangen naar vrede dat hem innerlijk bewoog. In zulk een stemming had hij reeds in '38 zijn ‘Justinus Kerner’ geschreven, en een jaar later zijne ‘Selbstgespräche. Etwas über Vergängliches und Bleibendes im Christenthum.’ Op veler aandrang gaf hij 't een en 't ander, anno '39, als ‘Zwei friedliche Blätter’ uit. In die ‘Selbstgespräche’ verklaart hij dat weliswaar ‘der Kultus des Genies’ de eenige is die den beschaafde, na terzijdestelling van al het bovennatuurlijke, ten opzichte van den ‘Christus des Glaubens’ overbleef; maar tevens, dat ‘de menschheid evenmin ooit zonder Christus als zonder godsdienst’ zal zijn. Christus zal ‘het hoogste’ blijven, dat wij ‘in religöser Beziehung’

kennen. Zonder ‘dessen Gegenwart im Gemüth’ acht hij, gelijk Schleiermacher, ‘keine vollkommene Frömmigkeit möglich.’ Zóó Strauss in 1839.

De tijd zou komen waarin hij deze uitspraken, evenals vele concessies in de derde uitgaaf van zijn boek, niet langer voor zijn wetenschappelijk geweten kon rechtvaardigen. Ter liefde van den vrede, in droeve, benevelde stemming, had hij er 't uiterste mee beproefd. Toen hij 't zoo inzag, gaf hij in de vierde editie op menige plaats den vroegeren tekst terug en plaatste de ‘Selbstgespräche’ op den Index. M. a.w. ze werden nimmer herdrukt; ook, volgens zijn verordening, in de ‘Gesammelte Schriften’ niet opgenomen.

Ondertusschen was een nieuwe ontroering voor Strauss in aantocht. Nog in de dagen der ‘friedlichen’ stemming geschiedde het dat de vrijzinnige regeering van Zürich hem aan de hoogeschool aldaar tot hoogleeraar in de theologie benoemde (3 Februari 1839). Toen scheen er voor Strauss een nieuwe levensdag te zullen aanbreken, vol levensbekoring.... maar inderdaad werd het eerlang te droever nacht voor hem. Men weet wat er te Zürich volgde. De vrituozen van 't klavier der volksconscientie togen aan 't werk. Zij speelden de eerste maten van den marsch waarbij 't er te vuur en te zwaard, te knots en te vlegel, op los zou gaan om de regeering omver te werpen. Dit laatste evenwel gebeurde eerst in September van dat jaar, doch op 18 Maart was 't door herderlijke brieven, manifesten, proclamaties, volkscomité's enz. enz. zóóver reeds gekomen, dat de regeering den pas benoemden hoogleeraar pensioneerde (met 1000 francs jaarlijks), zoodat hem voorgoed het ambt ontrukt was eer hij 't nog had aanvaard.

Voor de tweede maal kon toen Strauss tegenover een groot deel van Europa's christenheid zich zedelijk doodverklaard gevoelen. Hij hield zich staande; op zijne wijs een held des geloofs. Op 26 Augustus van dat jaar schrijft hij aan een zijner vrienden (naar Hausrath meedeelt): ‘van mijzelven kan ik, Godlof, niets dan goeds melden.... In 't bijzonder zijn de Züricher zaken een heilzame crisis voor mij geweest. “Nun ist's entschieden; jetzt ist's gut,” roep ik met Wallenstein uit. Beslist en uitgemaakt is namelijk thans, dat er van de zichtbare christelijke kerk voor onze zaak niets meer valt te

verwaehten. Nu maar voorwaarts, derhalve, in de hoop op een nog onzichtbare gemeente der toekomst!'

Gelijk ik zeide, deze brief is van 26 Augustus; veel strijd zal er aan vooraf zijn gegaan. Te meer daar onderwijl nog een andere zware slag hem had getroffen: zijne moeder was gestorven op den 19^{den} van lentemaand. Over haar en de betrekking tusschen moeder en zoon zal, dunkt mij, hier een woord op zijne plaats wezen.

Reeds in zijn knapentijd was er tusschen hen een innig gemeenschapsleven. Bij 't vertrek naar Blaubeuren waren ze beiden zoo innig bedroefd, en sinds de scheiding zochten ze in een briefwisseling troost die tot moeders dood, achttien jaar later, geregeld werd voortgezet. De moeder ontwikkelde zich 'gleichsam noch einmal' door het meeleven met haren zoon; en deze nam steeds ernstiger deel in de zorgen zijner moeder. Ze waren vele en zwaar.

Vroegtijdig verweesd was zij, nog jong en onervaren, door pressie van bloedverwanten meer dan door eigen neiging, in het huwelijk getreden. Van Strauss' vader gold hetzelfde wat zijn werkkring betreft. Blijkbaar letterkundige van aanleg werd hij niettemin, krachtens een bekend familiedogma, in zijns vaders handelszaak - laat ons maar zeggen - opgeofferd. Twee ongelukken dus, van meet aan, voor het echtpaar!

Met 'de zaak' ging het in den loop der jaren geregeld achteruit. 'Nie wird aus meiner Seele schwinden wie die Mutter eines Abends, vor schlafengehen, mit schon aufgelöstem grauem Haar neben mir auf dem Sopha sitzend, mir diese Verhältnisse, ihre Kämpfe und Sorgen offenbarte.' Lang had ze die voor hare zoons verborgen gehouden - - en ook na die onthulling voor haren Frits was zij de eerste weer om moed te vatten en te bemoedigen. Uit hare godsdienst vloeide die kracht.

- 'Es war eine Religion des gewissenhaften Handelns auf der einen, des gläubigen Vertrauens auf der andern Seite.' Geheel anders stond het te dien aanzien bij haren echtgenoot. 'Ihm genügte diese Religion nicht, weil er ihr nicht genügte.' Strauss' vader, van nature tot mystisch en dogmatisch 'grübeln' geneigd, liet aan zijne vrouw 'de zaken' over. Onderwijl zat hijzelf in catechismus en tractaatjes verdiept, 't is waar,

voor de afwisseling nu en dan zijn ouden Horatius ter hand nemend; voor het overige zich wijdend aan zijn bijenteelt en andere lief hebberijen.

Van zulk een huishouding beseft men licht het droeve. Maar het droefste zou nog komen. Het kwam met de dagen toen de moeder haar door de wereld miskenden, mishandelden, zoon ook tegen de bittere ongenade van haren man moest beschermen. Toen zij om het 'Leben Jesu' tusschen haren echtgenoot en haar kind kwam te staan. 'Sie selbst war schmerzlich berührt von den Anfechtungen, die ich durch jenes Buch mir zugezogen.... Die Reinheit meiner Absicht ohnehin verkannte sie keinen Augenblick. Und so dienten diese Kämpfe, statt uns zu trennen, vielmehr dazu uns um so inniger aneinder zu schliessen, die Geistesgemeinschaft zwischen Mutter und Sohn zu vollenden.'

Aldus de historie! Hoeveel schooner dan de legende is zij!

Op den 19^{den} Maart 1839, gelijk wij vernamen, zou zij scheiden van de aarde. 'Wenn ich jetzt sterbe werden die Leute gewiss meinen, ich sei aus Gram wegen deiner gestorben,' had zij, kort vóór haar heengaan, met het oog op Zürich, zoo droevig gezegd. Doch ook toen vatte zij weer moed, en stierf rustig. 'Sie war ein nach Sinn und Character durch und durch geläutertes Wesen,' schrijft de zoon aan zijn vriend Rapp ('Ausgew. Br.' n°. 66.) Uit denzelfden brief blijkt dat, op Strauss' aanwijzing, bij haar uitvaart door. den predikant het woord werd toegepast: 'Zalig de dooden die in den Heer sterven - opdat zij rusten van hunnen arbeid en hunne werken volgen met hen!' Zij geloofde vast aan een volgend leven. 'Ich weiss, ich nehme etwas mit mir hinüber; es ist die Liebe,' had zij gezegd. Zij meende, schrijft de zoon, hoe gelukkig ook hier reeds in onze liefde 'so käme sie doch zu kurz wenn es kein anderes Leben gäbe.' En de zoon voegt er bij: 'in der Mutter war es nicht Egoïsmus.'

Toen nu de moeder van haren arbeid was ter ruste gegaan, bleef er voor Strauss geen rust dan in den arbeid over. 'Wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen,' voor weinigen is 't zoozeer een engelenlied geweest als voor hem. Zoo toog hij eerlang opnieuw aan 't werk en schreef 'die christliche Glaubenslehre, in ihrer geschichtlichen Entwickelung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft darge-

stellt.' (2 Bände, Tübingen 1840-41). Om een overzicht van den 'dogmatischen Besitzstand' was 't daarbij te doen.

Er was, meent de schrijver, te dringender behoefte aan naarmate het meerendeel der theologen zich deswege de grootste illusies maakte. 't Lag geenszins aan hem, mag er bijgevoegd, zoo niet hun laatste illusie er door verstoord zou worden. De geschiedenis der dogmen werd, onder Strauss' handen, der dogmen gericht, der dogmen uitvaart. In dit boek nam Strauss èn van de christelijke kerk èn van de Hegeliaansche gemeente, die de kerkelijke geloofsleer conform met de wijsbegeerte had verklaard, voorgoed zijn afscheid. Eerst na ruim twintig jaren zou hij, zijner eerste liefde gedachtig, als theoloog weer medespreken.

Gedurende dien langen tusschentijd kwam de volheid zijner gaven aan het licht. Niet in de eerste vier, vijf jaren, die van zijn ongelukkig huwelijk - waarover straks -, maar daarna. En toen met te meer kracht en snelheid en glans, naarmate gaven en krachten te langer onderdrukt waren geweest.

In tal van litterarische studiën gaf hij van zeldzaam veelzijdige kennis en artistieken zin de treffendste proeven. Vooral op biographisch terein.

Uit een menigte van kleinere schetsen en omtrekken dringen de beelden van Schubart, Märklin, Frischlin, Reimarus, Klopstock, Lessing enz. zich naar den voorgrond, doch hoog boven die allen steekt de gestalte van Ulrich von Hutten uit. Als vertegenwoordiger van een der gewichtigste tijdperken uit Duitschlands historie; wat meer zegt, als profeet van den echt-germaanschen geest voor alle tijden, is hij door Strauss met groote liefde in grooten stijl behandeld. Indien door sommigen Strauss' 'Voltaire' als kunstwerk nog hooger gesteld wordt, met name door Renan, het zal wel zijn wijl de Duitscher zich in Voltaire aan een hem vreemd ras had gewaagd, en wel aan een der eigenaardigste, moeilijk te ontraadselen exemplaren.

Naar Strauss' eigen getuigenis is voorts in het biographisch werk zijn 'geestelijk organisme' op 't gunstigst uitgekomen. Over dat organisme heeft hij tamelijk wat gejammerd. De brieven zijn vol klachten over hetgeen hij zijn hybridische natuur noemt; ook wel zijn dichter- en geleerden-natuur

‘von Gottes Ungnaden.’ In zijn ‘Litterarische Denkwürdigkeiten’ heet het dat hij te veel van een geleerde aan zich had om ooit een dichter van beteekenis te worden; te veel van een dichter om onder de eigenlijke geleerden te worden meegeteld. Hij is een soort ‘wissenschaftlich-künstlerischer Maulesel.’ Of beter nog: 't wil hem voorkomen dat zijn ‘nomen’ waarlijk een ‘omen’ is. ‘Das mir gleichnamige Thier ist ein Vogel, aber kann nicht fliegen; statt der Flügel hat er nur Stummeln, aber diese beflügeln seinen Lauf.’ Desgelijks, zegt hij, kan ik niet dichten en toch heb ik nooit iets geschreven, waarbij de dichter mij niet te stade kwam. 't Beste zou dus maar zijn, zich te nemen gelijk hij was. ‘Dit evenwel is lichter gezegd dan gedaan.’ Het valt hem dan ook moeilijk. Maar in de biographie verandert de toestand. ‘Wat mij ontbrak, de gave der vinding, had ik hier niet noodig: de personen met hun karakter en lotgeval waren gegeven. Wat mij daarentegen wèl ten dienste stond: de gave van een warm medegevoel, van het plastisch uitbeelden, van het werken op gemoed en phantasie, dat kon ik hier beter nog te pas brengen, dan bij mijn theologischen arbeid. En omgekeerd, wat mij bij dezen had geholpen: de critische vaardigheid, het dialectisch talent, de zin voor psychologische waarneming, dat alles behield ook bij mijn biographische studiën zijn waarde en beteekenis.’ Dat is dan ook overvloedig gebleken: het een zoowel als het ander. Maar wie onder de hem vijandige tijdgenooten zou in den geweldigen criticus, den machtvollen schrijver, den man als uit één stuk, immer ‘fix und fertig,’ wie zou in hem dien tobberd hebben gezocht!

Daarbij die klachten over zijn temperament! Van jongsaf, door al de latere jaren heen! O, die prikkelbaarheid! Dat onderhevig zijn aan snel wisselende stemming en ontstemming! Dat lang zwijgen, broeden, en - - op 't ontijdigst uitvallen! Hoe gedurig treurt (en zeurt....) hij er over in zijn brieven! Beurtelings zich zelven beschuldigend, dan weer verontschuldigend met een beroep op de wet der erfelijkheid....

En dan die verzuchtingen over zijn gebrek aan echten levenslust, van kindsaf! Een onmatig gevarieerd thema!

Laat ik terstond hier bijvoegen dat zijne vrienden, ondanks dat alles, ook wel ten deele dáárom, hem allen zeer lief-

hadden, hem trouw zijn gebleven tot den einde. Van die liefde en trouw, wederkeerig, geven de brieven 't aandoenlijkst getuigenis. 't Bewijst voor zijn hart, gelijk de innige betrekking tusschen hem en zijn eenigen broeder, gelijk de aanhankelijkheid zijner kinderen, gelijk zijn vurige vaderlandsliefde altezaam er bewijzen voor zijn.

O, dat vaderland! Zonder twijfel heeft hij 't allereerst door zijn belangstelling in de religieuse vraag willen dienen. Wat hij, anno 1864, schreef: ‘wir Deutsche können politisch nur in dem Masze frei werden als wir uns geistig, religiös und sittlich frei gemacht haben’ (voorrede voor ‘das Leben Jesu, für dat Deutsche Volk bearbeitet’) is reeds vroeg een zijner levenswoorden geweest en, trots den schijn van het tegendeel, gebleven. Daarnevens ging de litteratuur van zijn volk hem boven alle andere. ‘Hier athmen wir die Luft unserer heimischen Berge und Fluren; hier umweht uns Geist von unserm Geist. Möglich dass Shakespeare grösser ist als Goethe; möglich auch dass der Sirius grösser ist als unsere Sonne; aber unsere Trauben reift er nicht’ (Ges. Schr. vi. blz. 203). O, dat vaderland! Toen in 1848 de verkiezingen voor het Francforter parlement zouden plaats hebben, meenden velen dat Strauss er niet ontbreken mocht. Hijzelf was van oordeel dat men evengoed iemand met een pennemes ten oorlog kon laten gaan. Hem ontbrak, zijns inziens, te veel van 't geen in een volksvertegenwoordiger vereischt wordt. Op den blijvenden aandrang gaf hij eindelijk toe. Doch tegen den aartsketter werd alarm geklept en een ander werd gekozen. Toen brachten zijne stadgenooten hem in de Würtemberger Kamer. Hij bleef er zichzelven gelijk: bestrijder van alle phrase, van alle mythologie... Dus viel hij tegen en trok, na ongeveer een jaar, zich terug. Doch zijn in druk verschenen redevoeringen blijven een goed getuigenis voor hem tot op dezen dag (o.a. de ‘sechs theologisch-politische Volksreden’, Ges. Schr. I). En dat blijven ook zijne twee brieven, uit het groote jaar 70, aan Renan (‘Krieg und Friede’, Ges. Schr. I). Voor een tijd maakten hem deze tot een der populairste zonen van heel het Duitsche land.

Zal ik nu nog verhalen van al zijne ‘Wanderjahre’ sinds 1848? Van de twee à drie jaren in München, waar zijn

kunstzin zooveel te genieten, te verarbeiden vond? Van zijn verblijf - met de kinderen -[1] eerst in Weimar, daarna in Keulen, vervolgens in Heidelberg, later in Heilbronn? Van de zes Heidelberger jaren, als een gelukkig tijdperk, gewaagde ik reeds. Ook te Heilbronn was 't hem zeer goed: de zoon bezocht er 't gymnasium, de dochter nam het huishouden waar, vele vrienden omringden hem, 't was zoo gezellig. Maar de dochter ging eerlang trouwen, de zoon naar de academie - en toen begon weer het eenzame, zwervende leven. Dit hield een paar jaren aan, waarna hij zich in Darmstadt neerzette om er te blijven tot najaar 1872.

In al die jaren bleef de arbeid zijn lust en leven. Tal van grooter en kleiner studies zagen het licht. O.a. in 1864 ‘das Leben Jesu für das Deutsche Volk’ (Ges. Schr. iii en iv), waarin hij zich geheel op de hoogte betoonde van de theologische ontwikkeling der laatste drie decenniën.

Meer dan eens zou ook van zijne strijdvaardigheid nog blijken: o.a. in ‘die Halben und Ganzen’ (Ges. Schr. v), een strijdschrift tegen den hoogleeraar Schenkel; een geweldig verweerschrift, zelfs door vrienden euvel opgenomen, maar door hemzelven als een zijner beste, en best gelukte, auteursdaden beschouwd.

Het laatste wat hij de wereld zou geven, ‘der alte und der neue Glaube, ein Bekenntniss’ (Ges. Sch. vi.), kwam te Darmstadt gereed. 't Verscheen in 1872 en zou hem de laatste rust in zijn leven benemen. Zonderling! In Darmstadt was hij allengs tot meer rust dan ooit vroeger gekomen. De brieven aan Renan hadden duizenden met hem verzoend. Zijn ‘Voltaire’ had hij er voorgelezen, en later opgedragen, aan niemand minder dan Hare Koninklijke Hoogheid Alice, ‘Prinzessin Ludwig von Hessen, Prinzessin von Grossbrittanien und Irland,’ Victoria's dochter. Zeer gewaardeerd was hij aan het Hof te Darmstadt. Met onderscheiding werd hij er ontvangen. Over 't geheel stonden de beste kringen der stad voor hem open. Alles scheen te zeggen: ‘ziele, neem thans uwe rust!’ Doch... zoogoed als Socrates had

1) De afspraak was geweest dat het jongske tegen zijn zesde jaar aan de leiding zijns vaders zou worden toevertrouwd. Toen het zóóver wus, stond de moeder ook het dochtertje af, opdat de kinderen bij elkaâr zouden blijven. Menigen vacantietijd brachten zij later bij hunne moeder door.

hij zijn demon die hem voortdreef. Niet minder dan aan Paulus was hem ‘de nood opgelegd.’ Als Luther kon ook hij ‘niet anders.’ - ‘Ich habe das Bekenntniss abgelegt,’ schrijft hij, ‘welches der Gott mir abzulegen gebot: ich habe meine Predigt vom ersten bis zum letzten Wort vorgetragen .... Was ich zu thun hatte, das habe ich gethan.’

Maar toen ook zou de wereld het hare doen. Op enkele uitzonderingen na waren allen tegen hem. Al beleefde ook het boek reeds in de eerste zes maanden zes uitgaven, een orkaan van strijd- en smaadschriften verhief zich tegen den schrijver. De lijdensdagen na het eerste ‘Leben Jesu’ schenen wedergekeerd. Dat had hij niet verwacht en .... voor een poos scheen toen den moedigen man het hart te bezwijken. Het werd hem bange... doch straks vermande hij zich....:

Auf, alter Krieger, lass das Bangen
und gürte deine Lenden!
Im Sturme hast du angefangen,
im Sturme sollst du enden.

En het eind was nabij. Sinds 't najaar van '72 had hij Darmstadt verlaten en te Ludwigsburg zìch gevestigd. Een machtig heimwee naar zijn geboorteplaats met al haar herinnering had hem gedreven. Niet lang evenwel en hij werd er ziek. Een kuur te Karlsbad bracht geen genezing. Gaandeweg namen zijne krachten af. Toen, onder vaak hevig lijden, streed hij zijn laatsten strijd als een man. Geen angsten, geen klachten. Geen bekommernis meer over 't geen er tegen hem geschreven werd. Slechts ééne zorg, nu zijn leven hem als een verdwijnend licht, als de laatste toon van een wegstervend lied werd, slechts ééne bede:

Möge schwach wie immer,
aber hell und rein
dieser letzte Schimmer,
dieser Ton nur sein.

En op een anderen tijd:

Nur kein Zagen, nur kein Zittern!
Selbst in Nächten ist's noch hell,

und zur Seite jedem bittern
sprudelt anch ein süsser Quell.

Als een kind zoo dankbaar was hij voor elke vriendelijkheid, hem bewezen. Voor de zorgen, bovenal, van zijn eenigen zoon, die als arts hem ter zijde stond. Voor de liefde eener oude getrouwe uit het ouderlijk huis, die hem was komen verplegen. Voor elk bezoek van vrienden, onder wie zijn boezemvriend van jongsaf, de predikant Rapp. Gedurig zwierven naar de lieve dochter te Bonn en hare kinderen, men beseft het, zijne gedachten. Tegen Kerstmis van '73 zond hij haar deze regelen uit zijn hart:

Bei flimmernden Lichtern,
bei frohen Gesichtern,
sei selber auch froh!
Des Vaters zu denken
soll nimmer dich kränken,
wenn jetzt auch Gesundheit und Kraft ihm entfloh.

In alle dem Leide
verliess ihn die Freude,
die dankbare, nicht,
an Dir und den Kindern,
den grossen, den minderen;
es dunkelt sein Abend; Ihr spendet ihm Licht.

En dan dit slot:

Bescheid'nes Vermächtniss
zwar ist mein Gedächtniss;
doch lass' ich es hier.
Wir bleiben verbunden;
in einsamen Stunden
gedenkst du des Vaters, erscheint er vor Dir.

Tegen den middag van 8 Februari 1874 ontsliep hij in de armen van zijnen zoon, ‘und ruhig wie ein Schlafender lag er im Tode da’ (Zeller). ‘Lang ruhte der Blick auf dem geistigen Ausdruck der edlen feingeschnittenen Linien. Nur um den Mund war ein harter, schroffer Zug bemerklich... und schien zu sagen: was ich geschrieben, das habe ich gelebt’ (Wilhelm Lang).

Op het kerkhof was, twee dagen later, een aanzienlijke schaar van wijd en zijd bijeengekomen. Drie vrienden uit Stuttgart voerden er 't woord. Een hunner, Dr. Binder, was van de Blaubeurensche dagen af zijn trouwe vriend gebleven. Tot ver over Duitschlands grenzen klonk de mare van Strauss' overlijden als treurmare. Vele beschaafden uit alle landen gevoelden dat er met hem ‘ein gutes Stück deutsches Leben’ ja, en een groote onder de *menschen* was heengegaan.

III.

't Is in het jaar 1837; 't is uit een gesprek tusschen eenige burgerheeren (‘Ausgew. Briefe’ no 31):

- ‘Und wissen sie auch von wem die enthusiastischen Kritiken über die Schebest im deutschen Courier waren?’
- ‘Von Strauss.’
- ‘Von welchem Strauss?’
- ‘Von David Friedrich.’
- ‘Ah!.. Ho, ho!... Da sieht man doch wohin das führt.’
- ‘Ja, dieser Mensch muss ganz gesunken sein...’

Tot zoover... ‘der Klatsch!’ Maar ‘die Schebest,’ wie was zij?

Zij was te dien tijde een der beroemdheden van den dag. Zij was aan den opera-hemel toen *de* ‘ster’, op het tooneel toen *de* ‘Diva’, gelijk kort te voren Schröder-Devrient 't geweest was, gelijk anderen na haar 't zijn zouden. Bovendien was ‘dit mensch van de opera’ een even lief en goed als rijk begaafd menschenkind: katholiek van geloof, onberispelijk in wandel, met hart en ziel aan een eerbiedwaardige moeder en een lieve zuster gehecht, voor wie zij, met God en met eere, nog iets meer dan 't brood verdiende.

Te Weenen geboren in 't jaar '13, uit Boheemsch bloed; voor dramatische zangeres, wat haar aanleg betreft, als voorbestemd, had zij, na vaders vroegen dood, den muzikalen weg ingeslagen en te Dresden onder leiding van ‘vader Miksch’ gestudeerd.

Dertien jaar oud zong ze in 't koor der opera mede. Twee jaar later trad zij op in zelfstandige rollen. Anno 1830, ten

dage dat Strauss zijne feestrede hield over de Augsburgsche confessie..., was Agnese reeds de lieveling van het Dresdener publiek.

Nog ongeveer zeven jaren, en de twee zouden elkaar voor 't eerst ontmoeten. In Pesth, in Weenen, in Grätz, in Neurenberg, laatstelijk in Karlsruhe, had zij door zang en spel de harten en zinnen in verrukking gebracht, en sommige hoofden op hol. Over haar geniale ‘Kunstleistung’ en betooverende schoonheid was maar één stem geweest. En aldus gevierd, van hare macht zich bewust, verscheen zij in Stuttgart, verscheen zij voor Strauss.

Ook hier was haar komen overwinnen. Van dien tijd dagteekenen de ‘enthusiastischen Kritiken’ in meer dan één blad. Van dien tijd de sonnetten... ziehier van één de terzinen:

> Nicht dich allein wird unser Leid vermissen;
> nein, da auf der Gesänge weichem Flügel
> dein Herz dem unsern kosend zugeflogen,
>
> hat es das unsere zu dich hingezogen,
> das flieht mit dir nun über Thal und Hügel;
> uns selbst hast du uns, Zauberin, entrissen.

Natuurlijk een sonnet van Strauss. Wat meer zegt, bij haar vertrek had hij 't der ‘Zauberin’ zelf willen overhandigen en - - ‘ich war etwas ärgerlich dass sie sich krank sagen liess’, schrijft hij aan zijn vriend Rapp. Doch mogelijk, voegt hij er bij, was 't zóó maar beter. Van die ‘thörichte Neigung’ kon toch nimmer iets komen. Ook houdt ze maar van 't werk af... Aldus in 't voorjaar van 1837. Het najaar zou verandering brengen. De brieven houden ons hier op de hoogte.

12 October: bericht aan Rapp, dat Agnese teruggekeerd is. Theatergenot dus in 't vooruitzicht. Overigens... ‘ob ich sie sonst sprechen werde weiss ich nicht. Suchen werde ich's auf keinen Fall.’

25 October: ‘Heute vor acht Tagen besuchte ich sie, wurde sehr freundlich empfangen und eingeladen bald wieder zu kommen. Da ich aber bis heute noch nicht wieder dort war, siehst du dass die Sache ihre rechte Art hat.’

9 November: ‘Ich bin wieder ziemlich im Zuge der Neigung für Sie.’ Ook is zij, behalve overweldigend mooi, ‘in ihrer Rede edel und geistreich.’ Bovendien, ‘sie empfängt mich immer mit einer herzlichen Freundlichheit, die mir sagt dass sie mich für einen verständigen, guten Menschen hält, der ihr redlich zugenegen...’

Ik citeer slechts dit weinige uit wat er, in de brieven, van dien aard voor 't grijpen ligt. Nog in een schrijven van 28 Januari '38 dezelfde stemming. Ruim twee maanden later evenwel... en Strauss voelt zich diep ellendig.

In een brief aan Märklin de klacht over ‘ein widriges Ereigniss,’ dat hem ‘zwaar’ heeft ‘getroffen.’ Wat is er gebeurd?... Sinds omstreeks een halfjaar, dus vernemen we verder, was hij ‘an eine Stelle angelangt’, waar hij ‘mit der blossen Wissenschaft’ niet verder kon. Anders gezegd, er was een liefde in 't spel gekomen. Lang had het geduurd eer ‘ich mich überwinden konnte, meiner Empfindung Worte zu leihen. Endlich that ich's... aber kam zu spät...’ Poor fellow! Was hij ook mogelijk te vroeg gekomen?

't Staat in geen brief of boek met zooveel woorden te lezen, doch dat het Agnese was die hem afwees, schijnt zeer aannemelijk. Vooreerst spreekt voor die onderstelling de chronologie. Voorts leest men bij Hausrath hetzelfde als tusschen de regels. In de derde plaats hebben wij, meen ik, een getuigenis, zij 't in den vorm eener toespeling, van Agnes zelve.

Men wete dat zij ten jare 1842 met Strauss in den echt is getreden. In '47 zeiden de eehtgenooten elkander vaarwel. Tien jaren later zond Agnese haar ‘mémoires’ in 't licht (‘aus dem Leben einer Künstlerin; meinen geliebten Kindern Georgine und Fritz Strauss gewidmet.’ Stuttgart, 1857). Van haar huwelijk wordt in dat boek niet gerept, noch de naam Strauss er genoemd. *Maar*, tot de Stuttgarter periode van 1837-38 genaderd schrijft zij als volgt:

‘Ik kan die Stuttgarter kritieken nog altijd met innig genot herlezen.’ En verder: ‘ook de persoonlijke omgang met die eerbiedwaardige mannen boezemde mij hooger eerbied voor de kunst in, en tegelijk meer zelfvertrouwen.’ Waarop dan onmiddellijk en eenigszins zonderling volgt:

‘Wij arme stumpers hebben het evenwel in zeker opzicht hard te verantwoorden. Immers, zoodra het goede publiek gaat merken dat de een of andere man van beteekenis zich voor het streven eener kunstenares met eenige geestdrift interesseert, ja zelfs den moed heeft haar te naderen - -, daar begint het lieve leven! men kan maar niet vatten waarom “so ein Frauenzimmerchen” niet aanstonds met pak en zak bij den jongen man in 't huis rukt.’

't Geval is, geloof ik, duidelijk. Welk ‘Frauenzimmerchen’ aan Strauss, in 't voorjaar van '38, het ‘widrige Ereigniss’ bezorgde, kan, dunkt me, geen verborgenheid meer heeten. Doch wat er van zij, in dat voorjaar had Strauss het kwaad genoeg. Als een wanhopige klopt hij om hulp aan bij de vrienden. ‘*Es muss geheirathet werden*,’ wordt het thema in tal van brieven. En de vrienden *moeten* hem aan eene vrouw helpen. In zijn eenzaam leven, buiten de gewone maatschappij om, heeft hij ‘voor kennismaking met een beschaafd meisje’ geen gelegenheid. Weten de vrienden er geen raad op? In allerlei toon wordt de quaestie behandeld. Soms diep mistroostig, soms akelig verstandig, enkele malen met een poging tot scherts: bijv. als hij gewaagt van een ‘jungen Heiden, der aber täglich wieder in 's Christenthum hineinwächst, und an welchem die Frömmigkeit einer Frau gewiss viel gutes stiften könne.’ Doch ook hier zou de tijd beterschap brengen - - voor een tijd.

In December '38 aan Rapp: ‘Du hast recht gehabt, Alter! Mich kann nichts kuriren als die Arbeit.’

Een halfjaar later, aan denzelfden, dat hij over trouwen niet meer denkt. Dan tot het jaar 1842 pauze voor het onderwerp. Of een hiaat in de brieven; men bedenke, ze zijn ‘ausgewählt.’

5 Maart 1842 aan Rapp: ‘Du wirst mich auf Heirathsgedanken nicht mehr betreffen.’

4 April '42 aan denzelfden: ‘Gestern schlug wie der Blitz aus heiterem Himmel ein Billet der Schebest in mein ruhiges Dasein, worin sie mir ihre Ankunft meldet. Ging also hin und fand sie schöner und liebenswürdiger als je. Bin also auch wieder so bezaubert wie je...’

Men gevoelt, het ‘heeft zoo moeten zijn.’ Die man was niet te redden... Vriend Rapp heeft het nog eens beproefd,

maar... ‘es ärgerte mich mässig was du schreibest,’ antwoordt Strauss. ‘Also, auch er muss der Philisterei den Tribut bezahlen, dachte ich, gut! Er wird selbst davon zurückkommen.’ Evenwel, Philisterei of niet, Rapp kwam er vooreerst niet ‘van terug.’ Daarentegen kwamen ook andere vrienden met hun bezwaren. Ten laatste ook Wilhelm, de trouwe broeder. Met dezen ‘wurde nun Alles, was Verstand und Rücksichten gegen eine solche Heirath haben können, besprochen - - und ich sehr heruntengebracht.’ Ach, ook zonder al die waarschuwende vrienden had Strauss 't ook zelf wel gevoeld: de stof van een treurspel lag voorhanden. Maar de druk van zijn eenzaam leven en de hartstocht voor de schoone zangeres met hare ‘Mährchenaugen’ waren hem de machtig... ‘Giebt's eine Tragödie -, nun, so war der nicht auszuweichen,’ dus troost hij zichzelf in een brief aan Märklin. En aan Rapp: ‘es muss, es wird gut gehen; wo nicht, so müsste die Schuld mehr an mir als an ihr legen.’ Te stuiten is het niet. Tegenover de steeds nieuwe bekoring van Agnes verdwijnen telkens de oude bezwaren. ‘Es muss, es wird gut gehen...’ ten slotte neigen allen tot deze opvatting en de verloving heeft eerlang plaats.

Op 29 Juni schrijft Agnes aan Wilhelm's vrouw: ‘Liebe, gute Amalie! Endlich, endlich haben wir's Nestchen gefunden, worauf ich mich freue, wie das Kind auf's Christkindchen.’

Te Sontheim in 't Neckardal heeft het gelukkige paar een aardige woning, een soort kasteeltje gehuurd, op een uur afstands van Heilbronn. In Augustus zal men trouwen, Pfarrer Rapp zal de plechtigheid leiden. En zoo is het geschied.

Op 26 Augustus 1842 werd te Horkheim, tegenover Sontheim, het huwelijk gesloten. Vriend Kanffmann begroette het bruidspaar in de kerk met orgelspel, naar motieven uit de ‘Zauberflöte.’ Vriend Rapp hield de ‘Trauungsrede’ ‘gewiss die erste in dieser Weise,’ als Strauss zelf later schreef). Daarna zat heel een vriendenschaar aan bij het hoogtijdsmaal in 't Sontheimer ‘Nestchen’. Aan poëzie en muziek ook daar geen gebrek. O.a. voorspelde Justinus Kerner, in een dichterlijk ‘impromptu,’ een eeuwigheid van geluk. Allen waren - zal ik zeggen - in de wolken?...

Ach, laat die nu rusten... ze komen en pakken zich samen... vroeg genoeg.

Reeds den 13^{en} November schrijft Frau Kauffmann - volgens Hausrath en anderen een zeer betrouwbare berichtgeefster - aan een vriendin: ‘es ist in der Strauss'schen Ehe nicht mehr Alles wie es sein sollte.’

Omstreeks dienzelfden tijd Strauss zelf (no. 128) aan Rapp: ‘auch hätte meine Frau mehr Respect vor mir wenn ich noch wie sonst arbeitete; ich lege ihr zwar öfters meine Schriften vor und sage ihr dass ich das Alles geschrieben, aber nächstens glaubt sie's nicht mehr.’

Vier dagen later aan Vischer: ‘Zwar haben wir uns auch schon recht gezankt, wie das gar nicht anders sein kann bei zwei Leuten, die von den beiden Enden der Welt her ein sonderbarer Wirbelwind zusammengestürmt hat...’

't Is duidelijk, nog moet dit ‘niet anders kunnen’ een geruststelling verbeelden. 't Is immers iets dat men van tevoren geweten, waarop men gerekend, dat men, om zoo te zeggen, op den koop toe genomen heeft?... Doch met elken dag zal de werkelijkheid grauwer, de begoocheling zwakker worden; zal dat ‘niet anders kunnen’ een angstiger gevoel wekken; zal het samenwonen van twee menschen, zóó verschillend in hun eischen aan het leven, aan zichzelf, aan elkander, bij toeneming lijden zijn. En dit lijden te droever, te hopeloozer, juist wijl 't geen samenlijden is, veeleer een altijddoor van elkaar zich verwijderen, steeds verder, steeds trotscher, met te feller verbittering naarmate men meer aan liefde behoefte heeft en te trotsch is om 't te bekennen. Op den duur moet dit leven ondraaglijk worden, tot scheiding dringen. Was een andere uitkomst mogelijk? 't Zou blijken dat er geen andere was. Te diep waren beider eigenaardigheden geworteld; te zeer verjaard.

Hij van nature melancholisch; zij sanguinisch: in beiden een dosis van het cholerieke temperament er doorheen. In gewone tijden zij voor hem al spoedig te beweeglijk, te druk; hij voor haar tegelijk prikkelbaar en saai genoeg. In oogenblikken van spanning zij overvloedig in dartelen spot, satirieke lachbuien; hij òf sprakeloos van weedom, òf uitbarstend in drift. Dit van hun temperament. En voor het overige... ‘Wenn man im Tübinger Stift erzogen ist, muss man keine Opera-

sängerin heirathen,' zegt Hausrath en zeiden ook de vrienden eertijds... Doch had niet eigenlijk die van de opera den 'Stiftler' getrouwd? Was niet de levenslustige den levensmoede, de gevierde den eenzame met vriendelijke betoovering, als reddende engel, tegemoetgekomen? Had niet haar levenskunst, met tactvolle gratie, den schuchter-onhandigen aanbidder zóó voortgeholpen dat hij straks meende een mooi stuk werk verricht, een overwinning behaald te hebben, waarop hij trotsch kon zijn?... Onder zulke omstandigheden dan 'kregen' zij 'elkaar' en te wisser zou het eind er den last van dragen. Want er was erger nog dan 't verschil van temperament. 't Verschil van leven dat achter hen lag; 't verschil van ontwikkeling.

Zij: behalve op het terrein harer kunst, van niet meer dan ordinaire beteekenis; daarenboven door 't publiek vertroeteld. Hij: een der veelzijdigst beschaafden zijner eeuw en met publiek niet op te besten voet. Zij: over alles haar woord meesprekend en al spoedig aan 't doorslaan. Hij: een gezworen vijand van alle luidruchtigheid en phrase. Hij: voorheen nooit en nergens gelukkiger dan in den kring zijner vrienden, misschien haar nu en dan herinnerend hoe die vrienden hem hadden gewaarschuwd en hoe hij niettemin... Zij: van den beginne die vrienden en hunne vrouwen erg burgerlijk vindend en er, na zulk eeu herinneren zijnerzijds, te minder geheim mee... In hare 'mémoires' lijkt mij te dien aanzien het volgende opmerkenswaard: 'Es ist wahr, dass die Italienerinnen keine sonderlinge Neigung haben, aller Orten das Bild ihrer Häuslichkeit sogleich aus dem Strickkörbchen zu ziehen, um für ihre sämmtlichen Barfüssler drauf loszustricken. Es ist auch wahr, dass die Frauen in Italien weder über Wäsche und Seifenbrei, Büglerei und Schneiderei, Kocherei und Pfutzerei viel Gerede machen, und dennoch hat man Strümpfen an...' Het teekent de snijdende manier van Agnese en het teekent den toestand. Men ziet haar op die huiselijke avondjes te Heilbronn... met al die breiende vriendinnen en die huiselijke praat... O diese Philisterei!...

Strauss moest wel gevoelen wat er bij haar omging, ook al zei ze 't niet.... Onlust en verbittering alzoo van weerszijden! Zelfs een sterke liefde zou er niet tegen

bestand zijn geweest. Wat was er van de hunne? In den reeds aangehaalden brief schrijft Frau Kauffmann, dat Agnes gedurig met klachten over haar man komt aandragen, waarvan dan de slotsom is: ‘seine Neigung sei een Rappel gewesen, den der Besitz geheilt.’ Zeer mogelijk! denkt dan Frau Kauffmann in stilte, maar ze schrijft: ‘es zeigt sich dass sie nie Liebe für ihn hatte’ en dat het huwelijk van háár kant voor een deel berekening is geweest. Voorts, wat Strauss betreft: ‘nur eine, die ihn grenzenlos liebt und stets verzeiht, konnte es mit ihm wagen, und keine so verwöhnte Dame’. En wat de ‘dame’ betreft nog dit: ‘sie dauert mich übrigens recht von Herzen, denn sie bleibt eine wahre, ehrliche Natur.’

Het heeft mij getroffen dat Huet, de scherpziende, in Agnese's boek een ‘kloeke, wakkere vrouw’ gespeurd heeft, ‘van onafhankelijk karakter’ bij ‘geringe diepte en nog minder fijngevoeligheid’. Ook dat zij ‘meer gezond dan teeder’ en vooral ‘niet zachtzinnig’ was, ontging hem niet.

Hausrath noemt haar een ‘aggressive Natur,’ tegenover wier ‘lautes agiren von Jugend auf’ de ‘stille und ruhebedürftige Natur’ van Strauss ‘in jedem Augenblick zu kurz kam.’ Het maakte hem, gedurende de vier à vijf jaren van het samenwonen, allen wetenschappelijken arbeid onmogelijk, als een die van zijn leven nooit zeker, elk oogenblik op stoornis bedacht is.

In zijne novelle ‘Edelweiss’ heeft Berthold Auerbach, volgens Hausrath, ‘die ganze innere Geschichte einer solchen Ehe’ geschetst. Ik sloeg er die novelle nog eens op na en kwam tot hetzelfde gevoelen. Wat meer zegt, onder 't lezen werd mijn indruk altijd sterker: de auteur heeft het oog gehad op Strauss' huwelijk. Die dochter van den ‘Löwenwirth’ met haar ‘Prinzessenwesen’, haar beschermend ‘du guter Kerl’, haar witjes-lachend ‘ich habe schon mehr gesehen in der Welt’, met heel haar houding tegenover de burgerlijke manieren en vrienden van haar man... is Agnese op ende op. En die Lenz... met zijn korten droom van stil geluk in de afgelegen woning, daarna in zijn lange ontgoocheling; die knappe, degelijke Lenz, rijk aan gedachten, maar 't geregeld afleggend tegenover de radde tong zijner vrouw; vaak niet wetend, als zij suikerzoet begint, of er een

liefdes- dan wel een oorlogsverklaring op weg is; de brave Lenz met zijn piëteit voor de gestorven moeder, die hem geleerd had wat liefde was... hij behoefde waarlijk door zijn Annele niet als ‘Stiftler’ te worden beschouwd en nu en dan toegesproken (om al de stiftjes, waarmee hij als speel- en uurwerkmaker te doen had) ...we zouden ook zonder dat wel aan den Tübinger ‘Stiftler’ hebben gedacht.

Toen ik later de groote vereering van Auerbach voor Strauss op het spoor kwam; toen mij uit Dr. Künkler's geschrift van zijn innige vriendschap voor Strauss was gebleken; toen mij ten overvloede in Duitschland verzekerd werd, door mannen die 't weten konden, dat Auerbach meermalen al te duidelijk naar 't leven geteekend en o.a. in ‘Lorle, die Frau Professorin’ het ongelukkig huwelijk van Friedrich Vischer, Strauss' vriend, geïllustreerd had -, toen ‘zonk de laatste twijfling’ bij mij ‘neer’.

En sedert meen ik in ‘Edelweiss’ tal van bijzonderheden ontdekt te hebben; ook de preek van Pfarrer Rapp in 't kerkje te Horkheim.

Wat in ‘Edelweiss’ minder op den voorgrond treedt, maar ten slotte den doorslag gaf in Strauss' echtelijke woning, is de jaloersche argwaan van Agnese. Mogelijk wel, lang vóór zij Strauss kende, achter de ‘coulissen’ geboren en grootgeworden, steeg hij allengs tot waanzin. Hausrath en Heinrich Lang voeren daarvoor bewijzen aan die ik achterwege laat, doch op wier overtuigingskracht m.i. niet valt af te dingen.

- ‘Es muss, es wird gut gehen,’ had alzoo eenmaal Strauss gezegd en - - alevel, het ging niet. ‘Wo nicht, es müsste die Schuld mehr an mir als an ihr legen,’ had hij er bijgevoegd en - - 'k heb er slechts één ontmoet, die 't daarmee eens is. Die eene is Theobald Kerner, Justinus' zoon. In 1894 verscheen van hem ‘das Kernerhaus und seine Gäste’, een geschrift vol aardige bijzonderheden uit den Justinus-tijd ('t is sedert herdrukt), doch meer van goede luim dan van critischen zin getuigend; met name waar Agnese de fraaie rol speelt. Toen ik, in den zomer van '98, aan het ‘Kernerhaus’ te Weinsberg een bezoek bracht en den 84-jarigen Theobald, nog jong van harte en kerngezond, ontmoette, werd te dien aanzien mijn indruk versterkt. Ter wederlegging van mijn bezwaren gaf hij koddige invallen,

grappige anecdoten; maar argumenten gaf hij niet. Op één punt echter meen ik, in ons gesprek gelijk in zijn boekje, een opheldering te hebben ontvangen, waarnaar ik elders tevergeefs gezocht had.

Niet waar? In 't geval dat ons bezighoudt is 't geen ‘laakbare nieuwsgierigheid’ te willen weten, wàt eindelijk ‘den beker deed overvloeien’, wàt ‘den laatsten stoot’ tot de scheiding gaf, wàt ten slotte ‘de vonk in 't kruit’ is geweest? De door Zeller uitgegeven brieven geven 't ons, en vrij spannend, te raden - of eigenlijk *niet* te raden. Ik zeg met Dr. Künkler: ze geven ons te weinig of te veel. Men had kunnen denken: ‘diese ehelichen Händel’ gaan 't publiek niet aan, en alle geschrijf daarover ware dan ongedrukt gebleven. Maar nu men blijkbaar *niet* zoo gedacht en veel droevigs meegedeeld heeft, doch niet het rechte, nu is er noodeloos aanleiding tot gissen en missen, niet ten voordeele van Strauss.

Wisten we niet van elders, dat het in ‘der Strauss' schen Ehe’ van kwaad tot erger is gegaan; dat een verhuizing naar Heilbronn geen verbetering heeft gebracht; dat de geboorte, eerst van een dochter, daarna van een zoon, slechts voor een tijd verademing gaf, als een oase in de woestijn, de brieven zouden 't ons niet gezegd hebben. Op enkele verzuchtingen na gaan ze hun gezelligen gang.... totdat op eenmaal, gansch onverwacht, de litteraire causerie door een noodlottige tijding wordt afgebroken.

16 Augustus, aan Vischer: ‘er fällt mir sehr schwer, dieser Schritt, allein ich sehe dass ich ihn thun muss.... und dann, meine Ehre ist im Spiel, ich habe mich schämen müssen, und müsse es fortwährend; dies entscheidet.’ Strauss heeft zijne vrouw, die bij haar familie te Neurenberg logeerde, den terugkeer naar zijne woning ontzegd en tracht naar wettelijke scheiding.... doch wat was er gebeurd?.... ‘Meine Ehre!....’ ‘Ich habe mich schämen müssen!....’ 't Is erg genoeg dat de brieven hier aan het ergste doen denken, maar we hebben met niets dan onhandigheid van de uitgevers te doen.

Theobald Kerner vertelt ons dat Strauss in zijn kamer een geopenden brief had laten liggen, en Agnese had gelezen..... Wat?..... Hast du deine Zigeunerin noch immer nicht

fortgeschickt?..... Dát en niets minder; een van Strauss' vrienden had zóó geschreven..... Met dien brief in de hand was Agnese op haar man losgestormd. Onmiddellijk breken met dien mensch, was haar eisch geweest..... En Strauss zou hebben geantwoord: ‘Du hast mir keine Vorschriften zu machen; viel eher als meine Freunde gebe ich dich auf.’

‘Damit war ein unseliges Wort gesprochen,’ zegt Theobald, en we gelooven hem gaarne. Doch hoeveel onzalige woorden van Agnese zelf waren uitgegaan, waarmee ze - in waanzinnigen achterdocht - haar man had vervolgd, belasterd en 't verkeer met zijn vrienden onmogelijk gemaakt, dat zegt Kerner er niet bij. Lang en Hausrath hebben de bewijzen er voor geleverd.

Te Weinsberg vroeg ik Kerner of die brief van Rapp was geweest? Hij knikte van ja -; toen ging mij een licht op.

In gemelden brief aan Vischer staat namelijk verder: ‘ich freue mich an Rapp bald wieder schreiben zu können. Doch soll es nicht geschehen als bis die Ehe als gelöst gelten kann, und ich dann factisch bei Rapp entschuldigt bin.’ Waarbij dan, uit een later schrijven aan Vischer, deze woorden de aandacht verdienen: ‘hätte sie nicht durch ihr gewaltsames Vorschreiten und Veröffentlichen der Sache eine unübersteigliche Mauer zwischen uns aufgeführt’, de zaak ware mogelijk voor een keer weer bijgelegd geworden. Alle schijn is er dus voor, dat de vonk werd geworpen door Rapp, openlijk schandaal was gemaakt door ‘die Schebest’ en door dit rumoer, in verschillende kringen, ‘die Ehre’ gekrenkt van Strauss.

Een recht treurige tijd zou er volgen. Tot wettelijke scheiding was Agnese niet te bewegen. Een klagen van Strauss bij de rechtbank werd niet ontvankelijk verklaard: er bestonden geen wettelijke termen. Bijna het gansche jaar '47 was toen met afmattende onderhandeling tusschen de echtgenooten gemoeid en het einde dat zij elk zijns weegs gingen. De moeder trok met de kinderen naar Stuttgart; Strauss zelf stond opnieuw in de wijde wereld met een troosteloos waarheen?.... Dit met het klare bewustzijn dat te zijnen aanzien die wereld opnieuw vol ‘Klatsch’ was. Had deze, bij zijn lofzingende critieken van 1837, met haar bekende slim-

heid al gezien ‘wohin das führt’; had zij 't als een tragisch gericht beschouwd, dat zulk een ketter 't met een mensch van de opera ging aanleggen..... tien jaar later nam diezelfde lieve wereld dat arme katholieke ‘mensch’ tegenover den ongeloovigen onmensch in bescherming. Strauss kreeg bij allen, die hem niet kenden (zoomin als haar), van alles de schuld.

Dit deerde hem weinig; de wereld had hem toch nooit verwend. Maar wezenlijk lijden wachtte hem. ‘In der Ehe mit ihr wäre ich zu Grunde gegangen; so gehe ich auch zu Grund; der Schmerz, die Erinnerung, nagt mir am Leben,’ dus klaagt hij al spoedig bij Frau Kauffmann. ‘Mir standen die Thräne nah,’ verzekert zij ons.

Nog een jaar bleef hij te Heilbronn. Daarna, als lid der Würtemberger Kamer, moest hij een tijdlang óok in Stuttgart wonen; wij danken er menig' aandoenlijke klacht aan. Zijne kinderen slaat hij in den tuin van een zijner vrienden gade, en straks welt het uit zijn binnenste:

> Ihr saht mit Liebe die Kleinen,
> saht mit Bedauern sie an:
> wie hat mir wohl eure Liebe,
> euer Mitleid mir weh gethan!
>
> O Freunde, der das gesehen,
> wo fände der Vater noch ruh?
> Ich küss' euch die lieben Hände,
> allein - ich weine dazu.

Op een anderen tijd, als hij zijne vrouw, van uit de verte, in de concertzaal heeft gezien:

> Da sitz' ich auf der Gallerie
> wie es dem Grame ziemt, im Dunkeln;
> im Saale drunten sitzet sie,
> wo viele hundert Kerzen funkeln.
>
> Die Töne flattern durch den Saal,
> wie Vögelchen im Lust und Scherzen;
> ich denke an dich, du meine Qual,
> du denkst an mich, ich spür's im Herzen.

Doch tief und tiefer sinket schon
der Geist in träumendes Erinnern,
vernimmt statt Horn und Flötenton
nur noch das Schmerzenslied im Innern.

Die Töne schweigen, und zu Zwein
verlassen Glückliche die Schwelle:
ich geh' allein, sie geht allein,
ein jedes nach der öden Zelle.

Wie het ‘poëtische Gedenkbuch’ doorbladert, zal door menig ander weemoedig lied, vol schoonheid, getroffen worden. Eveneens wie de brieven ter hand neemt, hoort er lang nog de ‘Nachklänge’ eener groote, niet te overwinnen smart. Uit een der somberste uren is wel 't gedicht ‘Westöstlich’ (later ook in 't ‘Gedenkbuch’ opgenomen), dat hij in Augustus '48, uit München aan Märklin en Rapp zond -, ziehier:

Ich wollte reisen, nun verreis' ich nicht.
Doch ob ich bleiben werde, weiss ich nicht.
Dass hier ich in der Fremde bin, ist sicher:
wo meine Heimath sei, das weiss ich nicht.
Ich mein', ich hatt' einmal zwei lieben Kinder:
ob dies nicht bloss ein Traum sei, weiss ich nicht.
Ein Weib verstiess ich: ob zu Hass die Liebe,
ob Hass zu Liebe wurde, weiss ich nicht.
Sie sagen, Bücher hätt' ich einst geschrieben:
Ob 's Wahrheit oder Spott ist, weiss ich nicht.
Ungläubig, hör ich, nennen mich die Leute:
ob ich nicht eher fromm bin, weiss ich nicht.
Nie hab' ich vor dem Tode mich gefürchtet:
ob ich nicht längst gestorben, weiss ich nicht.

Rustiger, maar toch de onrust van zijn hart in die dagen met juistheid teekenend is het lied ‘an Sie,’ geschreven ‘im Reisewagen’ (P.G. bl. 51):

Je enger wir uns an einander banden,
je ferner von einander rückten wir;
da unsere Pfühle noch beisammen standen,
berghohe Tiefe schied mich da von dir.

En nu hij vèr weg is gevlucht, nu komt zijn hart haar dagelijks nader. Wat nu?...

Was soll ich nun aus diesem Wechsel lernen?
Was thun zur Heilung solcher Seelenpein?
Mich nähern um mich wieder zu entfernen?
Fern bleiben um dir ewig nah zu sein?

In Stuttgart wedergekeerd schrijft hij, 9 Nov. '48, in fel bewogen stemming aan Marklin over dien voortdurenden strijd in zijn binnenste. Was 't een fout geweest?... Hij had zijne vrouw druiven en wijn gezonden... had het niet kunnen laten... Toen had ze hem geschreven... en hij haar... en weer zij hem, ditmaal sehr bewegt, hoffend... aber auch so grell die alten Misstöne... Selbstzufriedenheit... Scherz u.s.w. - dat hij zijne ‘Täuschung mit Schrecken erkennen musste.’

10 Mei '49, uit München, aan Käferle: ‘Es sind jetzt gerade sieben Jahre, seit ich den Fidelio zuletzt gesehen hatte. Du denkst dir von wem... So mischt sich in meine musikalischen Genüsse meistens ein bitterer Tropfen Erinnerung.. Die Montecchi und Capuletti möchte ich um alle Welt nicht wieder sehen.’ In haar Romeo-rol had Agnes hem altijd op 't diepst ontroerd.

11 Nov. '49 aan Rapp, ook uit München: ‘Du tadelst mich weil ich immer noch von einer Neigung rede... Erstlich die Kinder. In den Kindern kann man doch sich und die Mutter nicht trennen... Dann die Erinnerung an die ersten Zeiten meiner Neigung. Diese waren und bleiben doch die schönsten meines Lebens. Das Beste was an mir ist, Kunstbegeisterung und Liebe, hatte sich damals zu einer Blüthe vereinigt....’

Uit Dresden, 4 Mei 1851, dus anderhalf jaar later: ‘auf dieser Strecke meiner Reise bin ich durch die Heimath meiner Frau gezogen... Es stimmte mich weich.’

Genoeg om te bewijzen dat een zijner biografen naar waarheid schreef: ‘Wie schwer er auch gefehlt haben mag, er war über sein Fehlen hinaus gestraft worden.’ Dit juist is in Strauss' leven het bij uitnemendheid tragische geweest. Gedwaald moge hij hebben toen hij zijn eerste boek gaf zóó als hij 't gaf; gedwaald toen hij zich verbond aan Agnese; de straf, als 't zoo heeten moet, was onevenredig zwaar. Zijn leven lang zou hij er onder lijden. Menig

ander zou er zich overheen hebben gezet, Strauss evenwel was dit niet gegeven. Hij is er ons niet minder om. Heeft uit zijn hartstocht een hart gesproken, uit zijn lijden evenzeer. Een edel mannenhart zelfs, waarin 't nu en dan ruischte:

> Was bleibt dir, Seele, nun, als dass mit Ernst
> du in dir selber ruh'n, du sterben lernst?

IV.

Aan het einde dezer studie voel ik mij noch geroepen, noch bevoegd tot een eindoordeel over den man, wien ze betreft.

Vooreerst heb ik wel veel van hem gelezen, doch lang niet alles. In verschillende bladen en tijdschriften, van jaren herwaarts, ligt nog een tal van artikelen verspreid, die buiten mijn bereik bleven en allicht nog een half dozijn boekdeelen vertegenwoordigen. Maar behalve dat, Dr. Hausrath gaf in zijn biographie een eindoordeel en Dr. Künkler kwam, op grond van twintigjarigen persoonlijken omgang met Strauss, daartegen op. In de toekomst schuilt mogelijk iemand, die 't beiden zal verbeteren.

Had Hausrath voor zijn boek de brieven kunnen raadplegen, 't zou zijn oordeel reeds op menig punt hebben gewijzigd. Zoo zal een latere wellicht tot nieuwe inzichten komen door weer andere brieven (en gedichten) die, naar ik van een ingewijde vernam, eerst dertig jaar na Strauss' overlijden, dus in 1904, het licht zullen zien. Zooveel schijnt voorshands zeker: de belangstelling in David Friedrich is nog niet uitgeput onder de menschen, veeleer aan het toenemen. Hij heeft dus juist gevoeld toen hij schreef, anno 1868:

> und ich denke, die Künftigen
> werden nach mir noch fragen.

't Klinkt wel een toontje lager dan Heine's ‘nennt man die besten Namen, so wird auch der meine genannt;’ maar klank zit er toch in. En 't wijst mij meteen den weg, zoo al niet tot een eindoordeel, dan toch naar het einde van dit opstel. Er ging namelijk vooraf een karakteriseerend:

zählt man mich zu den Vernünftigen,
will ich mich nicht beklagen.

Alsof hij wil zeggen: 'k zal dankbaar zijn, doch niet voldaan. Dit laatste, wijl alléén ‘vernünftig’ te heeten zijn hoogste ideaal niet was; het eerste, wijl hij voorloopig op meer niet durfde rekenen. ‘Zu den Vernünftigen’, 't zou althans een stap in de goede richting zijn. Had men hem vroeger niet onder het ruwste slag van brutale verstandsmenschen geteld? Had hij er niet door geleden? En de menschen wisten het niet.

Zij hadden zelfs niet vermoed, naar 't scheen, dat hij als schrijver, van meet aan, een ernstige roeping volgde, een onafwijsbare. Zijne vrienden wisten 't nochtans - en nu die kostelijke brieven vóór ons liggen, waarin het van hart tot hart gaat, waarin bijwijlen de pols van 't intiemste leven gevoeld wordt, nu kunnen ook anderen het weten.

Merkwaardig is, uit dit oogpunt, reeds een der eerste (no. 5). Strauss deelt aan Märklin een plan mee voor lezingen over het Leven van Jezus ('t is in 1832). ‘Nu zou 't ook op een andere manier kunnen,’ vervolgt hij, en dan ware 't ‘minder hard, minder aanstootelijk’ -, ‘allein ich will das nicht, sondern die Gegensätze in aller Schärfe und Reinheit hinstellen. So entstände der nothwendige Schmerz über den Verlust dieses Reichthums, ja der Unwille über den Verlust des Heiligthums - und nachher ein Bestreben das Vermisste wieder herzustellen.’

In verschillende tijdperken zijns levens hooren wij hem zoo, of in dien trant.

Zes jaren later, in een brief aan Rapp (no. 38): ‘Du siehst ohne Zweifel dass ein Mensch von meinem Naturell eigentlich immer besessen sein muss, wenn ihm wohl sein soll... Ohne irgend ein Dämon gehe ich zu Grunde.’

Tien jaren later, aan Märklin (no. 217): ‘Ich habe meine Ueberzeugung unumwunden ausgesprochen’ (in de Würtemberger Kamer) ‘und bin dessen froh, obwohl es mich dem Hasse der Menge blossstellt und auch von meinen rücksichtsvolleren Freunden isolirt. Doch dies, und nur dies, ist meine naturgemässe Stellung.’

Weer zeventien jaar verder, nu niet in een brief, maar in

‘die Halben und Ganzen’: ‘wohlan, ich warte nicht bis mich Jemand aufstellt; da bin ich; ich brauche keinen äussern, ich folge meinem innern Berufe. Ueberall kann ich nicht sein; aber ich thue was ich kann’ - om ergens onwaarheid te bestraffen -. ‘Dank verdiene ich mir keinen, als von der Wahrheit der ich diene.’

Alzóo sprak... Strauss! En zoo was hij! Wat het demonisch-hartstochtelijke in zijn natuur aangaat - ik spreek van zijn critische natuur, ik spreek van het negatieve daarin -, men zal 't hebben opgemerkt: Strauss' ijver voor waarheid is dáár 't geweldigst, waar hij onwaarheid, ook die der halfheid, bestrijdt. Al zijn leven heeft verschil bij overeenstemming hem meer geprikkeld, dan overeenstemming bij verschil hem bevredigen kon. Zijne zwakheid als criticus is dáárin gelegen, zoowel als zijne kracht. Te dikwerf, als hij optrad en, naar zijn gewoonte, begon met te zeggen hoe het *niet* was en *niet* mocht, vergat hij zijn eigen bestek en hield, door polemischen ijver gejaagd, òf geen òf te weinig tijd over om ‘wieder herzustellen’ waar hij had afgebroken en weggeruimd. Zoo is het o.a. gegaan in zijn eerste en zijn laatste werk. Juist in de twee waar een breede plaats voor 't positieve, 't opbouwende, na de krasse ontkenning zoo wenschelijk geweest ware. Nog eens, we hebben hier niet met een opvatting te doen; niet met een theorie over verdeeling van den arbeid; 't was niet of hij van te voren gedacht had: ‘een ander is 't die afbreekt, een ander die bouwt.’ Neen, 't was een quaestie van temperament, 't was de tragedie van den zeloot, wien de ijver zou verteeren....

Zijn voorgevoel heeft hem dan ook niet bedrogen toen hij, op 25-jarigen leeftijd, aan Märklin schreef: ‘ich bin oft recht traurig und fürchte dass Alles, was ich in der Theologie thun möchte, nur solche halsbrechende Arbeit ist. Aber ich kann es nicht ändern, wir wollen es einstweilen Gott befehlen.’

Dat een Herostratus of een vulgaire afbreker zoo niet spreekt, gevoelt ieder.

Volgens sommigen was Strauss dan ook eigenlijk van nature eer conservatief dan het tegendeel. Ze wijzen er op hoe hij niet alleen den vrienden, maar ook de traditiën zijner jeugd is trouw gebleven; hoe hij met pieuse zorgvuldigheid in zijn hart bleef bewaren, in zijn omgang en heel

zijn levensmanier bleef handhaven al wat hem was dierbaar geworden in dagen van weleer. Dit niet alleen. Ook bij zijn critischen arbeid dezelfde conservatieve trek, van den eersten dag afaan. Had men ooit zoo nauwkeurig een wikken en wegen gezien als dat waarvan zijn eerste boek getuigde? Waar men ook ergens van doorslaan of ophakken mocht spreken, dáár allerminst. Microscopisch werk, en van de fijnste soort, was er geleverd; conscientieuser kon geen geleerde ooit zijn tewerkgegaan. En toen ten laatste zooveel tot mythologie was herleid geworden wat eeuwenlang als gewijde historie gegolden had, toen was immers in de ‘Schlussabhandlung’ gevolgd, ja, op Hegelschen trant, maar destijds toch naar de behoefte van zijn hart, de verzekering dat het beste, immers de wijsgeerig-religieuse waarheid, onaantastbaar zou blijven; dat immers, op *de menschheid* van toepassing bleef wat men verkeerdelijk aan een bepaalden persoon, aan Jezus had toegeschreven. Zij, de menschheid, was en bleef van den heiligen geest ontvangen; zij was de groote wonderdoenster; aan háár opstanding en hemelvaart viel niet te twijfelen....

Nog eens, wat het conservatieve in Strauss betreft, men moet zijn ‘Märklin’ lezen om er alles van te gevoelen. Men komt er met bladzijden als uit ‘het boek der martelaren’ in aanraking. 't Is een jonge vicaris, Märklin zelf, die in de gemeente, waar hij met hart en ziel arbeidt, zich altijd onrustiger voor de vraag van ‘heengaan of blijven’ geplaatst ziet. Tot blijven vermaant hem Strauss. Heengaan zou wel 't gemakkelijkst zijn, maar niet het beste. ‘Es gliche der Weigerung eines Fürsten, die Regierung seines Landes anzutreten, weil er in demselben das Vernunftrecht nicht einführen kann.’

Zachtkens aan moet vriend Märklin de religieuse voorstelling der gemeente zien op te voeren tot de hoogte van zijn philosophisch begrip.... Zoo is de historische weg der ontwikkeling, meent Strauss. Maar op den duur, maar in zware worsteling, zouden èn hij èn de vriend ervaren dat het de weg eener Hegelsche illusie was. Na omstreeks zes jaren tobbens in zijn tweede gemeente, te Calw, werd Märklin door drang vanbuiten uit zijn innerlijken tweestrijd en onhoudbare positie verlost. Collega's en consistoriën beduidden hem

dat hij in een christenkerk niet thuis behoorde. Men schreef toen 1839. Aan Strauss zelven, wij weten het, was dit reeds vroeger nadrukkelijk verklaard. Doch, wederom van conservatief gesproken, in veel later jaren schrijft hij nog, met het oog daarop:

- 'Wir wollten es nicht glauben, was unsere Gegner uns laut genug in die Ohren schrieen, dass wir nicht mehr auf christlichem Boden ständen. Und wir denken desshalb nicht schlechter von uns weil wir das, so klar es war, nicht einsehen wollten. Wer mag gerne von einer lieben Gewohnheit des Denkens und Fühlens, ja des Daseins überhaupt, scheiden? Wer eine Kluft zwischen sich und seinen Mitmenschen aufreissen, über die keine Gemeinsamkeit des Vorstellens, keine Möglichkeit der gemüthliehen Einwirkung mehr hinüberführt?' (Ges. Schr. x, 279.)

Niettemin, zoo zeker nu dit alles doorleefd en doorleden was, zoo onstuimig zou mettertijd de reactie wezen. Door de christenen verloochend zouden de vrienden zich keeren tot het paganisme....

In October 1840 aanvaardde Märklin een leeraarsambt aan 't gymnasium te Heilbronn. Uit een brief aan Strauss spreekt zijne stemming: 'ich sehne mich nach der gesunden Nährung der alten Classiker.... Ich will aus voller Seele ein Heide sein, denn hier ist doch Wahrheit, Natur, Grösse....' Was er dan niet ook een onderscheid tusschen heiden en heiden, gelijk tusschen christen en christen? Ja, maar we vernemen hier de glossolalie van een nieuw-bekeerde.... Professor Schlottmann zou gezegd hebben: we hooren den 'Romantiker des Heidenthums.'

Ook in zijn nieuwe, buitenkerkelijke betrekking evenwel heeft Märklin nog geen lucht en ruimte genoeg. Ook daar moet een heidensch mensch nog 'limitiren, retardiren, verschweigen.' Het is niet om uit te houden.... 'Das hat der Teufel gesehen!.... Ich gehe doch zuletzt noch in ein Kloster. Das Beste, was einem am liebsten ist, darf man den Leuten nicht sagen. So lange man nicht von sich wissen lassen darf, dass man an keinen persönlichen Gott und an keine Unsterblichkich glaubt...., wer mag da von Bildung unseres Jahrhunderts reden? Es sind Barbaren!'

Dit zijn woorden uit het jaar 1841. In hetzelfde jaar

verscheen Strauss' ‘Glaubenslehre’, waarin 't geloof aan ‘persoonlijkheid Gods’ en ‘onsterfelijkheid’ zeer duidelijk werd prijsgegeven.

Met het ‘paganisiren’ zou 't bij de vrienden nochtans niet immer zoo vlot gaan. Wel menigmaal zouden ze nog ‘omzien’ naar 't geen achter hen lag. Nooit hebben zij hunne eerste liefde kunnen tenietdoen. Märklin stierf anno 1849. In de 25 jaren die voor Strauss nog volgden, heeft deze nog menigen aanval op christenen en christendom zich veroorloofd, maar zijns ondanks, of dank zijner conservatieve natuur, is er veel christelijks in hem gebleven en 't was niet het slechtste in hem.

Door al die jaren heen blijft er een stemme ruischen van ‘Liebe und Verehrung für die Persönlichkeit Jesu’; van den ‘ewig religiösen Trieb der Menschheit’ enz., enz. Zelfs blijft hij - tegen Feuerbach in - volhouden dat ‘wenn auch die Religionen und Kirchen sich um Hülsen gestritten, es Hülsen der Wahrheit’ zijn geweest. Nadrukkelijk, dit vooral, blijft hij tegen een materialistische wereldbeschouwing zich verzetten. In een brief aan Vischer - van 't jaar '54 - schrijft hij uit Heidelberg: ‘An Moleschott stört mich der tendenzmässige Materialismus und Radicalismus, der auch die Weiber in den Atheismus hineinzieht, wovon ich einer Scene anwohnte.’ (n°. 312.) Nog in 1870 verheugt hij er zich over dat een man van Kuno Fischer's gezag, door zijne geschriften, ‘ein heilsames Gegengewicht gegen Materialismus und einseitigen Empirismus’ blijft geven (n°. 531).

Daar verscheen, twee jaar later, zijn ‘Bekenntniss’, zijn laatste boek - en 't zou blijken dat hijzelf, op zijn ouden dag, tot het kamp der materialisten was overgegaan! Toen... jubel hier, veroordeeling daar! Bij het meerendeel zijner vrienden smartelijke verbazing! Men dacht er aan Karl Moor, die bij de roovers was geëindigd.... Dat Strauss hun ten slotte dit had aangedaan! Voor hun gemeenschappelijk idealisme aldus een graf te graven!....

Doch - al was het geval bedenkelijk, zoo erg als men eerst vreesde scheen het toch niet. Bij nader inzien, ja 't stond er, had Strauss aan het oude idealisme slechts een anderen naam gegeven.... ‘In der That habe ich den Gegensatz zwischen Materialismus und Idealismus im Stillen

immer nur für einen Wortstreit angesehen' (Ges. Schr. VI, 140).... 'Die eine Theorie geht von oben, die andere von unten aus; diese setzt das Universum aus Atomen und Atomenkräften, jene aus Vorstellungen und Vorstellungskräften zusammen.'

Langer dan een oogenblik gaf dit evenwel geen rust. Met het oog op de aldus door Strauss geformuleerde onderscheiding, schreef Carl Schwarz: 'Nun, das wäre doch schon ein Unterscheid, wenn auch nicht der volle und richtig gefasste, da der Geist nicht in Vorstellungen allein besteht...' Desgelijks, op hun manier, anderen. Men verlangde te weten hoe de materialist nu al die 'Vernunft, Ordnung und Harmonie' in de wereld verklaarde, die hijzelf er in te bewonderen vond? Men vroeg om toelichting van de wèl resolute, maar toch duistere stelling dat de wereld 'zwar auf die Vernunft, aber nicht von der Vernunft' zou zijn aangelegd. Ook vatte men niet zoo aanstonds op welken grond de man van het 'nieuwe geloof' voor zijn 'Universum' hetzelfde 'liebendes Vertrauen' kon eischen, dat de vrome 'alten Stiles' voor zijnen God had gekoesterd. En wat des menschen zedelijken plicht betrof, hoe kwam toch de materialist aan het woord der vermaning: 'vergiss in keinem Augenblick das du Mensch und kein blosses Naturwesen bist'!? En als er wordt ten anwoord gegeven: 'im Menschen hat die Natur über sich selbst hinausgwollt,' vermenigvuldigen zich de vragen... 'Wo hinaus denn?' als er toch niets anders is dan natuur en ook wat de materialist geest noemt niets anders dan natuurrverschijnsel? Wat wil dan toch die natuur? En *hoe* kan zij *willen?*...

Men vond over 't algemeen dat de oude bestrijder van alle phrase met beide voeten in het rijk der phrase was te land gekomen. Men schreef het toe aan zijn natuurwetenschappelijk en wijsgeerig dilettantisme en.. aan zijn behoefte om voor eens en altijd een 'Ganzer' te worden; een die eindelijk en voorgoed besloten had met al het 'oude', gezegd 'christelijke,' te breken en slechts het 'nieuwe' aan te hangen. Doch ook met die krasse tegenstelling van 'oud' en 'nieuw' had men geen vrede. Hoe was hij er toe gekomen? Hij, een vereerder van Goethe zonder voorbehoud!

Deze 'eerste heiden uit de christenen' zou er nooit aan

gedacht hebben de onoverzienbare verscheidenheid van geloof en meening in de doctrinaire tegenstelling van oud en nieuw te willen samenvatten. Waren niet alle bestanddeelen en uitingen van 's menschen innerlijk, op 't onzienlijke gericht leven hem een ‘Gleichniss’? ‘Nur’, ja! Maar toch ‘Gleichniss.’ En ‘unzulänglich’, ja! Maar toch alle belangwekkend; de christelijke, voorwaar, niet uitgesloten, men denke o.a. aan de gesprekken met Eckermann!

Strauss vond dat ‘christelijke’ ten slotte uitsluitend in het oude ‘symbolum apostolicum.’ Willekeuriger, onrechtvaardiger kon het niet. Hij had het christelijke evenzeer in de ‘Humanitäts-Religion’ van Herder en Lessing, van Goethe en Schiller, behooren te vinden. Dit zegt te weinig. In tallooze levensvormen had het immers geleefd en gewerkt, al die achttien eeuwen door. In de evangelische verhalen en in Strauss zelven, die ze critisch onderzocht. Tot op zijnen tijd toe had het als een levensbeginsel meegewerkt in onze beschaving. Omgekeerd was reeds in oude tijden de critiek op het dogma begonnen, 't protest van den enkele tegen 't gezag. Heel de geschiedenis van het christendom was een bestendige wisselwerking geweest tusschen traditie en vrijheidszin, tusschen het oude dus en het nieuwe. Strauss' tegenstelling, die velen verbijsterd heeft, was inderdaad onontvankelijk - als phrase, als onhistorisch, onwijsgeerig en zonder piëteit.

Hoe zijn, nu langer dan een kwart-eeuw geleden, ook te onzent, vele hoofden en harten en pennen daaromtrent in beweging geweest! Hoe waren er die voor Strauss toen enkel bravo riepen! Al het kerkelijke, vooral het moderne daarin, moest weg. In dubbelen zin tierde menige club die, als Märklin weleer (doch zonder het dreigement van ‘in een klooster’ te zullen gaan), een wereld barbaarsch vond, waar een mensch niet mocht uitkomen voor zijn antipathie tegen der christenen geloof, aan den ‘persoonlijken God’ en der zielen ‘onsterfelijkheid’!

Veel is er sedert ten goede veranderd. Vele ‘christenen’ en vele ‘heidenen’ onder ons - de onderscheiding blijft voor rekening van Märklin - zijn tegenover het groote levensmysterie te zamen bescheidener, eerbiediger, geworden; gelijk jegens elkander welwillender. Meer dan te voren wordt er heden op gezindheid en beginsel gelet. Veel minder op

formuleering van ‘het hoogste.’ Het ‘Name ist Schall und Rauch’ is in nieuwe eer gekomen, terwijl men daarbij het oude misverstand tebovenkwam als waren alle namen en woorden voor ‘het hoogste’ niets dan dwaasheid en ijdelheid. Heden zoekt men in alles wat er in te waardeeren is... De besten althans doen er hun best toe. En de minderen volgen.

Er was een tijd toen ikzelf meedeed in hartstochtelijke polemiek tegen Strauss en zijne ‘Wir.’ Bij inniger kennismaking heb ik in hem een medemensch te meer liefgekregen. Zijn strijd tegen 't geloof aan ‘onsterfelijkheid,’ als tegen ‘den laatsten vijand die te overwinnen is,’ blijft mij een pijnlijk raadsel. Zijn niet willen, of niet kunnen begrijpen dat er met de antinomie van ‘persoonlijkheid Gods’ iets anders dan een zinlooze tegenstrijdigheid beoogd wordt, verbaast en ontroert mij evenzeer. Doch overigens... Zoozeer men er zich in verheugen mag dat zijn materialistischmechanische wereldverklaring ‘bij de hoofdmannen der wetenschap geen enkelen advokaat meer’ telt[1)], zoozeer verheugt mij Strauss' tastbare inconsequentie waar hij, in zijn laatste

1) Aldus de hoogleeraar Van der Wyck in ‘Eene halve eeuw hist. gedenkboek’, uitgegeven door het *Nieuws van den Dag*, bl. 103.
Sedert heeft weer een der grootste dier ‘hoofdmannen,’ de hoogleeraar Dr, Julius Wiesner, zich aldus laten hooren: So hat die exacteste Forschung selbst im Bereiche des Materiellen zu unübersteiglichen Grenzen geführt, und die alten Räthsel der Welt und alles Seins blieben trotz aller Fortschritte ungelöst, und klarer vielleicht als die Denker früherer wissenschaftlicher Epochen erkennen wir, dass ihre Lösung jenseits menschlicher Geisteskraft liegt. Sie bleiben dem grössten Denker ebenso unlösbar wie dem simpelsten Verstande. Andere als im nüchternen Wissenschaftsbetriebe thätige Seelenkräfte übernehmen es ein beruhigendes Verhältniss zwischen der Unendlichkeit und unserer Beschränktheit herzustellen. Der Verstand der Verständigsten, frei von dem Dünkel eigener Grösse, beugt sich wie ein kindlich Gemüth vor dem Unerforschlichen, jenem Urquell alles Seins, welchen der grösste dentsche Dichter uns genannt hat als den

‘- - - - der sich selbst erschuf
Von Ewigkeit in schaffendem Beruf.
- - - - der den Glauben schafft,
Vertrauen, Liebe, Thätigkeit und Kraft.’

(‘Die Beziehungen der Pflanzenphysiologie zu den anderen Wissenschaften.’ Inaugurationsrede, gehalten am 24 October 1898 von Dr. Julius Wiesner D.Z. Rector der Wiener Universität. Wien, Hölder. 1898).

boek, voor de logische gevolgen van zijn eigen materialistische theorie terugdeinst, en in het hoofdstuk ‘wie ordnen wir unser Leben?’ aan zijne eerste liefde voor het christelijkzedelijk leven wel het hoogste woord geeft. Want zóo is 't hem gegaan. Hij heeft getracht de wereld te ‘begrijpen’ als werkplaats van ‘blinde natuurkracht,’ als strijdperk waar het recht, zegge onrecht, van den sterkste geldt -, maar hij ‘ordent’ haar volgens idealistische grondstellingen. Voor het laatst sprak daaruit zijne edel-conservatieve natuur.

Neen, niet voor het laatst! Op het ziekbed, dat zijn sterfbed zou zijn, welde hem als een gebed uit het hart (26 Nov. 1873):

> Könnte ich denn empfangen haben,
> o Natur, aus deinen Händen,
> diese schönen, reichen Spenden,
> und nicht auch Vertrau'n auf dich?
> Grosse Geberin der Gaben,
> seufz' ich dann in meiner Kammer,
> nur mit allzuschwerem Jammer,
> Gütige, verschone mich!

Hier is de vroomheid ‘alten Stiles!’ ‘Nur mit ein bisschen anderen Worten.’

En eenige dagen later nog eens (‘Anfang December’ 1873):

> Ew'ge Kraft der Welten, hilf der müden Seele,
> diese letzten Qualen standhaft überwinden!
> Ja, in Ruhestunden spür' ich schon ein Säuseln,
> wie von Siegeslüften, kühlenden, gelinden.

Klinkt het niet als een ‘Onze Vader?....’ Voor 't minst, zijn wensch is vervuld geworden, eens voor zijn broeder en zichzelven geuit (Ges. Schr. III, in de ‘opdracht’): ‘mögen unsere Kinder, und einst unsere Enkel, noch erkennen dass wir, ob auch nicht heilig, doch wenigstens ehrlich gelebt haben, und, wenn nicht selig, doch hoffentlich ruhig gestorben sind!’

Meent iemand, ten slotte, dat ik verkeerdelijk gezwegen heb van het anti-democratische in Strauss' natuur, in 't bijzonder van zijn weinig sympathieke houding tegenover de sociale beweging zijner dagen -; ik antwoord dat er nog véél over hem te zeggen valt, wat hier niet aangeroerd werd;

ook veel wat genoemde houding, zoo niet verontschuldigen, toch verklaren kan. Van wat men volksbeweging noemt had hij het zijne ondervonden.

Daarenboven, niet allen kunnen wij alles. Men heeft aan Busken Huet verweten dat hij ons ‘brieven over den bijbel’ gaf, in plaats van brieven over de nooden des volks..... Wèl zonderling! Is dan der menschen aanleg niet verschillend? Zijn er niet velerlei ‘bedieningen’ en werkkringen in deze wereld? Durft iemand zeggen dat bestrijding van den boozen geest der onverdraagzaamheid ‘in geloofszaken’ sinds korter of langer een overbodig werk is geworden?.... Nog geldt voor ons allen het woord, waarmee Strauss in 1861 (Ges. Schr. V) zijne voordracht over Lessings' Nathan besloot - en ik besluit er dit opstel mee -:

‘Dergelijke scheppingen uit - en van - eene betere wereld mogen ons niet ter bespiegeling alleen dienen, of niet uitsluitend voor aesthetisch genot. Ze zijn ons gegeven als profetie van den schoonen dag, die uit de nevelen der onverdraagzaamheid rijzen zal. Tegelijk, en vooral, ter herinnering dat onder de menschen slechts hij als mensch zal worden meegeteld, die, in wijder of enger kring, naar zijn vermogen heeft meegeholpen om dien dag der volledige zegepraal te doen aanbreken, de komst van dat Godsrijk te verhaasten.’

G. VAN GORKOM.

Naar de gele rivier.

De *Vereeniging ter bevordering van de uitvoering van werken in het buitenland door Nederlanders*, een syndicaat van ingenieurs, aannemers, bankiers en kapitalisten, droeg in het laatst van 1888 den heer A. Visser Gzn. en schrijver dezes op, naar China te gaan om daar zoo mogelijk een eerste arbeidsveld voor de onlangs opgerichte vereeniging te vinden. Wij waren een jaar op reis; een tijdperk met heelwat meer tegenspoed en teleurstelling dan voldoening. Toch bestond er bij onze thuiskomst eenige hoop dat onze onderhandelingen met den Onderkoning der provincie Shantung, die ons voor een plaatselijke verbetering der Gele Rivier een proef-baggermachine met pers-inrichting besteld had, eerlang tot een gewenscht doel zouden kunnen leiden. Doch ook deze hoop ontviel ons. De Onderkoning Shang Yao kwam te sterven voordat de machine geleverd was; zijn opvolger erkende wel is waar het met onze vereeniging gesloten contract, maar had er blijkbaar een hevigen tegenzin in, hetgeen ten duidelijkste bleek uit de houding zijner ambtenaren, aan wie de machine, na in hunne tegenwoordigheid volgens contract beproefd te zijn, te Shanghai geleverd zou worden.

De virtuositeit dezer mandarijnen in het scheppen van nieuwe en afmattende chicanes, en de onzekere kans, wanneer en hoe een geschil met de betrokken regeering zou worden beeindigd, brachten onze vereeniging er toe, het zekere bovenhet onzekere te verkiezen, en de baggermachine met toebehooren aan eene in China gevestigde vreemde firma te verkoopen.

Een lijvig verslag onzer bevindingen over den toestand en

de vooruitzichten der Gele Rivier werd in het Engelsch gedrukt, en in grooten getale onder de betrokken regeeringspersonen in China verspreid; doch ook deze maatregel had geen gewenscht gevolg.

Is het te verwonderen dat ik destijds, ook lichamelijk onder den indruk van onzen tocht, op het stuk van China slecht te spreken was, en afwijzend antwoordde op een schrijven namens de redactie van dit tijdschrift, of ik roeping gevoelde om een en ander over mijne reis in zijne kolommen te publiceeren?

Inmiddels is er heelwat water door de Gele Rivier gestroomd, en laat de verhouding van het Hemelsche Rijk tot de vreemde natiën zich anders aanzien dan tien jaar geleden. Ook Nederland wordt weer wakker. Reeds verscheidene jonge landgenooten, hun fortuin in China willende beproeven, vraagden mij raad en inlichtingen. En ofschoon nu het verhaal van onzen tocht geenszins bemoedigend mag heeten, toch zullen de ondernemende nazaten der Oud-Hollandsche wereldreizigers er allicht iets wetenswaardigs in vinden.

Ik bepaal mij tot onze tochten in het binnenland, en laat de zoo herhaaldelijk beschreven vrijhavens, den Grooten Muur, de Ming-graven e.d. buiten beschouwing, als oude kost voor haast elken lezen van dit tijdschrift. Voor het overige waag ik het, namens het drietal landgenooten dat tien jaar geleden vol goeden wil voor een vaderlandsch belang naar het verre Oosten trok, Tollens' woorden in herinnering te brengen:

‘En rekent d' uitslag niet, maar telt het doel alleen.’

I.

Onze reisstoet, die zich in den ochtend van den 31 Maart 1889 op de ruime ommuurde plaats van het Globe-Hôtel te Tientsin opstelde, bestond uit de twee afgevaardigden der ‘Vereeniging der uitvoering van werken in het Buitenland door Nederlanders,’ P.G. van Schermbeek en A. Visser Gzn.; den toegevoegden Civiel-Ingenieur B.W. Blijdenstein, die zich aangeboden had om den tocht goeddeels op eigen kosten meê te maken, en den Engelschman W. Collingridge Bing, als tolk en als helper bij opmetingen e.d.

Bing reisde als kind met een tante uit Engeland naar Duitschland. In de buurt van Zutphen hadden zij een ongeluk met hun rijtuig, waardoor zijn tante gekwetst werd en geruimen tijd te Zutphen ziek lag. Het beviel haar daar zoo goed, dat zij besloot er met haar neefje te blijven wonen. Deze kwam op de Hoogere Burgerschool, deed met goed gevolg zijn eindexamen en ging omstreeks 1880 naar Singapore, waar zijn familie woonde. Spoedig daarop werd hij bij een Engelsche bank in Yokohama geplaatst, waar ik hem leerde kennen toen ik van 1883 tot 1886 in het Japansche leger diende, en waar zijn patroon mij eens ongevraagd een compliment maakte over het goede onderwijs, dat Bing in Holland genoten had.

Te Peking vond ik hem terug, buiten betrekking en bezig zich in het Chineesch te bekwamen, om later gouvernementsof particuliere tolk te kunnen worden. Zoodra hij hoorde dat wij een verkenningstocht tot ver in het binnenland van China zouden maken, beval hij zich dringend bij mij aan om ons als tolk, en desnoods als duivelstoejager te mogen vergezellen; en daar iemand als hij - een handige, pootige, onverschillige kerel, die Hollandsch, Engelsch en tamelijk Chineesch sprak - ons van veel dienst zou kunnen zijn, besloten wij hem op onze kosten mee te nemen. Hij bewees ons zeer goede diensten.

De mandarijn Wu Ta Liang, in de wandeling genaamd Wu, vergezelde ons als Chineesch secretaris en onmisbaar tusschenpersoon bij bezoeken aan, en onderhandelingen met Chineesche autoriteiten. Wu was het type van den Chineeschen beambte, die zich door zijne letterkundige studiën en door zijn graad van mandarijn van den zooveelsten rang hóóg boven het vulgus profanum verheven achtte. Hij zat onder weg steeds met een grooten bril op, gekruiste beenen en de handen wederzijds in de wijde mouwen van zijn blauwzijden overkleed gestoken, achter het gesloten gordijntje van zijn kar; bewoog zich zoo min mogelijk, en stak nimmer een hand uit als aanpakken voor allen de boodschap was, uit vrees zich als literaat voor goed te schandvlekken.

Door de goede zorgen van de Custom-house Service kregen wij den flinken onderofficier (tschin-tshai) Sung als voorrijder, koerier en politie-beambte mede; terwijl een paar Chineesche boys, onder wie de Vetlap, zooals wij hem noemden, uitblonk

door zijn ijver, zijn onbezweken trouw en zijn ongeëvenaarde smerigheid, als bedienden meegingen.

Een kok, in kookkunst iets hooger staande dan in eerlijkheid, maakte het weldra zoo bont, dat hij na onze terugkomst te Tientsin op ons verzoek gevoelig aan den lijve gestraft werd. Hierover later meer.

Wij hadden vier rijpaarden voor ons, een voor den tschintshai, - die, blijkens het meedoogenlooze gebruik van zijn dikken knuppel als karats, niet aan dierenbescherming deed, - en twee voor onze mafu's of paardenoppassers. Mijn Rosinant kreeg weldra de commun accord den eerenaam van den Trakhener. Het was een langharig, nagenoeg krulharig beest, in zich zelven gekeerd en goedhartig-eigenzinnig in de hoogste mate. Uit zijn onpeilbaren oogopslag sprak tegelijk trotsch zelfbewustzijn en wijsgeerige berusting. Zijne onverwachte kniebuigingen brachten mij menigmaal op de gedachte van een stillen eeredienst, maar gelukkig slechts zelden ten val, aangezien mijne lange beenen, zoodra hij zijne devoties begon, gauw den grond raakten.

Ten slotte vermeld ik onze tien karren, elk bespannen met twee fraaie, sterke muilezels, waarvan een tusschen de boomen en een als voorspan. Iedere kar werd bestuurd door een koetsier, of liever een karreman, die met afhangende beenen links voorop zat. Voor de afwisseling gingen wij nog wel eens naast den automedon rechts voorop zitten, en moesten weldra bespeuren dat uit de pelzen dier heeren tal van overspringers en overloopers gretig de gelegenheid te baat namen om een snoepreisje op Hollandsch gebied te ondernemen.

Wilde ik een bloemlezing inlasschen uit de verzuchtingen en verwenschingen van reizigers in China over de Chineesche kar, ik zou den indruk wekken dat Dante in zijn Inferno de voornaamste foltering vergat. Dat vermaledijde voertuig, na den kruiwagen het gebruikelijkste vervoermiddel te land, kan het best vergeleken worden met een overhuifd hondenhok op lompe houten wielen, die om een dikke houten as draaien. Het hok is zoowat ¾ M. breed, 1¼ M. diep en 1 M. hoog onder de huif. Banken zijn er niet in, maar het te radbraken slachtoffer neemt plaats op den bodem. Wie niet als een kleermaker of als een langstaart met gekruiste beenen kan zitten, lijdt dubbel. Aangezien men in een Chineesche slaapstee

slechts een houten of een gemetselde kang of slaapbrits vindt, zonder eenig beddegoed, worden een stroozak, een hoofdpeluw en een paar dekens in de kar meegevoerd. Er is een smartelijke leertijd van minstens een paar weken noodig om, door oordeelkundig gebruik van deze opstoppingsmiddelen, het reizen in een kar ook maar eenigszins dragelijk te maken. Onzachte aanraking met vliegende bagagestukken herinnerde mij telkens aan spiritistische séances.

Het is niet te veel gezegd dat de diepe karresporen met hun tuchteloos beloop in den kleibodem van N.O. China den naam van rijweg hoegenaamd niet verdienen. Wie er langs moet, tracht, zonder zijn nek te breken of te blijven steken, te komen waar hij wezen moet, en ziet er geen been in om in geval van nood heele einden over bebouwde akkers te rijden; maar een hand tot verbetering van den weg uit te steken, komt bij niemand op. In de poorten en straten van de steden, waar veelal een ex-plaveisel van zware zerken ligt, waaraan sedert een paar honderd jaar niets gedaan is, ploffen de wielen beurtelings tot de naaf in diepe gaten, die bij regen met modderpap gevuld zijn. Slechts na herhaalde vruchtelooze pogingen, of met behulp der bespanning van een andere kar, geraakt men er uit, benieuwd in hoever men onbeschadigd is, en smakt alras in een nieuwen afgrond neer.

China is het land van gildewezen en coöperatie. Voor ons vertrek ontboden wij den hoofdman van de Tientsinsche karrelieden, en sloten met den hoofdman van de Tientsinsche karrelieden, en sloten met hem contract voor onze geheele reis tegen een bepaalde som per dag. Dat mondelinge contract werd stipt nageleefd.

Verschillende bekenden, behoorende tot de Foreign Community van Tientsin, kwamen the Dutch Syndicate goede reis wenschen; en nadat Visser onze karavaan gephotografeerd had, trokken wij ten acht uur de poort van het Globe-Hotel uit. Onze hospes, de Deen Hannibal Kierulf, deed ons te paard uitgeleide tot een uurtje buiten de stad. Toen het oogenblik van afscheid nemen daar was, kwam de Vetlap uit zijn kar met een unicum aandragen: een flesch Heidsieck, die onder den blooten hemel plechtig werd geledigd op onze behouden terugkomst, waarin Hannibal niet alleen als altruïst, maar ook als hôtelhouder terecht veel belang stelde. Hij monsterde de rijpaarden en de mafu's, die hij ons verhuurd had,

met een laatsten blik, en galoppeerde weltevreden naar de stad terug.

Zoo was dan onze eerste verkenningstocht naar de Gele Rivier begonnen. Wat het algemeene doel van dien tocht was, blijkt duidelijk genoeg uit den naam der Vereeniging, die ons uitgezonden had. Besloeg haar arbeidsveld in beginsel den ganschen aardbol behoudens Nederland, China was als eerste jachtveld gekozen, met ‘besonderer Berücksichtigung’ der Gele Rivier.

De telkens herhaalde overstroomingen, en inzonderheid de groote doorbraak van den verraderlijken stroom, die zoo terecht ‘China's Verdriet’ genoemd wordt, in September 1887, waarbij honderdduizenden het leven lieten, gaven feitelijk den stoot aan onze uitzending naar het Hemelsche Rijk. Eerst in Januari '89 gelukte het die doorbraak te dichten; en toen wij vier maanden later op de plaats des onheils kwamen en het onder hoogst moeielijke omstandigheden bereikte resultaat met waardeering gadesloegen, was men nog druk aan het ophoogen en afwerken van den sluitdam.

De opdracht, die wij bij ons vertrek ontvingen, kon uitteraard slechts algemeen zijn.

De Hoangho stroomt over groote lengten door loess-streken, waar de oorspronkelijke bodem met loess of stuifklei bedekt is, vaak honderde meters hoog. Daar het loess weinig weerstand biedt tegen de werking van stroomend water en daarin gemakkelijk wordt ontleed, worden op de bovenrivier de hooge steile oevers voortdurend door den stroom ondermijnd, storten bij groote brokken in de rivier en geven deze het groote slibgehalte waaraan zij haren naam ontleent. In de uitgestrekte alluviale vlakte, door welke de Hoangho ten slotte naar zee stroomt, nemen het verval en de stroomsnelheid af; en zoodra het water wat meer tot rust komt, bezinken de daarin zwevende stoffen, verhoogen den rivierbodem en veroorzaken allerlei ander rivierbederf, waarvan herhaalde doorbraken en zelfs belangrijke rivierverleggingen het gevolg zijn geweest. Zoo baande zich na de doorbraak van 1852 de stroom een geheel nieuwen weg van omstreeks 600 kilometers lengte naar zee. Van den ontzaglijken ommekeer, die daardoor in de huishouding der betrokken streek werd teweeggebracht, kan men zich bij benadering

een denkbeeld maken door zich voor te stellen dat de Rijn plotseling te Bingen zijne bedding zou verlaten, en dwars door Luxemburg en Frankrijk, te Havre zou uitmonden in plaats van door onze zeegaten. Dergelijke verleggingen zijn meermalen voorgekomen; en het heeft weinig gescheeld of bij de doorbraak van 1887 had zich een nieuwe benedenloop van nog grootere lengte gevormd.

Bedenkt men nu dat de nieuwe rivier van 1852 niet slechts bedijkt is, maar grootendeels aan elken oever twee dijken heeft; en geeft men zich, door te denken aan Bingen-Havre, rekenschap wat er verwoest werd, en hoeveel geld en arbeid die bedijkingen hebben verslonden, dan treden de wrange vruchten van het Chineesche rivierbeheer op letterkundigen grondslag in het ware licht. Van het werkvolk en de dijkbazen, die wij aan het werk zagen, kregen wij geenszins een slechten indruk; maar het eigenlijke rivierbeheer door de mandarijnen schreit ten hemel. Grootgebracht en opgeleid in de ingewortelde traditie dat bedrevenheid in klassieke letteren, oude geschiedenis, staatsrecht en ceremonieel de waarde van den mensch, en inzonderheid van den ambtenaar bepalen, genieten zij een volslagen onvoldoende bezoldiging, met de wetenschap dat hun ambt in de eerste plaats het middel is om hun eigen zak te vullen. Men mag dan ook gerust aannemen dat een doorbraak, een oorlog, in een woord alles wat de uitgaven doet toenemen, waarop zij hun vermaarde ‘squeeze’ kunnen toepassen, voor hen een blijde boodschap, een buitenkansje is.

Besteedde men jaarlijks het noodige aan rivierverbetering en aan verstandig rivierbeheer, rampen als de beschrevene zouden alras zeldzamer en zeldzamer worden en geen uitgaven en inspanning meer eischen, waardoor inzonderheid de betrokken gewesten hun welstand voor lange jaren inboeten. Maar de leus van de vicieuse beambten blijft: - Après nous le déluge! Men laat de rivier bederven en invreten naar hartelust; en eerst wanneer zij tot tegen den voet van den dijk genaderd is en dezen ernstig bedreigt of reeds heeft aangetast, acht men den tijd gekomen om de hand aan 't werk te slaan. Dan worden, vaak onder moeielijke omstandigheden, kostbare pak- en kribwerken gemaakt, wier uitvoering niet onverdienstelijk mag heeten, doch die vermeden

hadden kunnen worden indien men het eigenlijke rivierbed tijdig door minder kostbare werken beteugeld had.

Geldt zulk werk als gewoon onderhoud, waarvoor een zeker bedrag beschikbaar is, dan heeft de water-mandarijn spijt als haren in zijn staart dat de invreting nog onder zijn beheer, en niet onder dat van zijn opvolger, haar hoogtepunt bereikte; maar ziet hij kans om er iets buitengewoons van te maken of er een rampje van te laten groeien, waarvoor afzonderlijke fondsen in zijne handen komen, dan beziet hij de zaak uit een ander oogpunt.

Inzonderheid onder de keizers der tegenwoordige Ch'ingdynastie, die van 1644 dagteekent, werden alle openbare werken schromelijk verwaarloosd. Zagen wij goed gebouwde en verstandig aangelegde bruggen, sluizen, kanalen e.d., of de overblijfselen er van, dan werd ons er in den regel bij verteld dat deze uit de voorafgaande Ming-dynastie (1368-1644) stamden. Met dat al zet de Gele Rivier reeds sedert onheugelijke tijden hare doorbraken en stroomverleggingen voort; en het is bij een ietwat fatalistisch gestemd volk niet te verwonderen dat de Hoangho als een hopelooze zieke beschouwd wordt. Bij den Tsung-li-yamen, bij de drie onderkoningen, die wij bezochten, en bij welhaast alle andere autortiteiten, wekte dan ook de vertolking van het doel onzer komst in den regel blijkbaar den indruk, dien het ontwapeningsvoorstel van den Tsaar onlangs bij de meest sceptisch gezinde diplomaten moet tweeggebracht hebben. En tevens bespeurden wij maar al te goed dat men ons op de hoogte achtte van de beteekenis der kranke stroomnymf als melkkoetje voor de medicijnmeesters, die elkander aan hare ziekbedding opvolgen.

Wat ik hierboven in hoofdtrekken mededeelde, was bij onze uitzending in algemeenen zin bekend; en het zal dan ook geen bevreemding wekken dat handelen naar bevind van zaken de grondtoon was der instructie, die wij meekregen. Doch één beginsel werd door onze deskundige lastgevers op den voorgrond gesteld, en bij onze onderhandelingen in China met volle instemming door ons vastgehouden: dat elk voorstel aan de Chineesche Regeering moest uitgaan van den eisch, dat vóór alles opnemingen en waterwaarnemingen dienden plaats te hebben, wilde van een plan, dat dien naam verdiende, sprake kunnen zijn.

Behalve ons Syndicaat waren ook andere in China werkzaam geweest, of nog op jacht naar concessiën, en wel Franschen, Duitschers en Amerikanen. Ik herinner mij dat mij nabij het kruispunt van de Gele Rivier en het Groot Keizers Kanaal een terreinschets werd vertoond van een goeden bekende uit Japan, den gewezen Amerikaanschen generaal Wilson, later directeur eener spoorwegmaatschappij, met wien ik de reis van Japan naar Californië maakte, en op wiens landgoed bij Wilmington ik eenige zeer aangename dagen doorbracht. Bij ons afscheid dachten wij waarlijk niet dat onze wegen elkaar andermaal, en wel in het binnenland van China, zouden kruisen.

Gesteund door hunne diplomatie, werkten onze concurrenten minder te velde, dan in de yamens - de bureelen - der hooge ambtenaren. Wij troffen het in dit opzicht niet gelukkig, aangezien onze Minister-resident, wien onze belangen door onze Regeering warm waren aanbevolen, kort vóór onze komst in China naar Swatow, in het zuiden, was vertrokken om daar zijne aandacht aan het koelie-vraagstuk te wijden. Onze Vertegenwoordiger was en bleef zoodoende buiten staat om ons persoonlijk aan de voornaamste autoriteiten voor te stellen en daarbij onze belangen mondeling te bepleiten. Voor het ‘Frappez fort, frappez toujours’, dat in de gegeven omstandigheden noodig was, moest ZHEd.Gestrenge op zijne welversneden pen vertrouwen. Voor het overige hadden wij ons te wenden tot onze betrokken consuls - altegader vreemde kooplieden - en tot den sedert overleden Secretaris-tolk onzer legatie, wiens diplomatieke invloed geen gelijken tred hield met zijne vriendelijkheid en zijn goeden wil.

Hoewel hulde brengende aan de gastvrije ontvangst, die ons van de zijde onzer consuls ten deel viel, moet mij toch een staaltje van het hart van de zonderlinge wijze waarop kooplieden hun taak als consul eener vreemde mogendheid soms opvatten. In een der havenplaatsen, waar wij een paar weken vertoefden, gewerd ons door onzen consul een verzoek van den Taotai - het stedelijke hoofd - om hem van advies te dienen over de uitmonding van een riviertje ter plaatse. Na den toestand op het terrein opgenomen en de zaak in ons hôtel uitgewerkt te hebben, gingen wij onder geleide van den consul in staatsie-draagkoetsen naar den

yamen van den Taotai, waar onze leidsman op niet onverdienstelijke wijze in zijne hoedanigheid optrad. Nadat wij onze meening over de zaak gezegd en, zooals de handelsreizigers dat noemen, onze offerte van een paar baggermachines gemaakt hadden, namen wij afscheid en begaven ons naar onze draagstoelen. De consul, binnen een en al officieel persoon, sloeg buiten eensklaps om als een blad op een boom, en beval zijn huis voor de gebruikelijke provisie aan, in geval eene bestelling volgen mocht!

Het was onder de vreemdelingen in China een publiek geheim dat een der Syndicaten, hetwelk haast uitsluitend in de yamens werkzaam geweest was, de Keizerlijke Regeering op gewichtigen toon de aanbieding deed om de Gele Rivier voor 30 millioen taels ‘in orde te brengen’. Al mochten nu de Chineesche bewindslieden er zich hoegenaamd geen rekenschap van kunnen geven, hoe onnoemelijk veel gegevens voor een dergelijke raming nog ontbreken, zij waren van nature slim genoeg om zulk een aanbieding te wantrouwen.

De onze viel echter evenmin in goede aarde. Na ons, door eigen aanschouwing en door voortdurende navraag op het terrein zelf, op de hoogte gesteld te hebben van alles waarmee rekening te houden viel bij een wetenschappelijke, volledige opneming der rivier, als grondslag voor een plan van rivierverbetering, dienden wij een opgaaf van kosten voor zulk een plan in. Voorloopig bepaalden wij ons tot het benedengedeelte van den stroom, voor zoover hij door de vlakte naar zee stroomt. Wij rekenden op Chineesch hulppersoneel, waaruit wij een kern van inheemsche deskundigen wilden vormen, die iets meer zouden beteekenen dan hunne ambtgenooten op letterkundigen grondslag. Opmeten dus, in kaart brengen, peilschalen plaatsen, waterpassen, waterstanden waarnemen gedurende een voldoenden tijd, af voerbepalingen doen, slibgehalte bepalen, bodemonderzoek, - in één woord alle bouwstoffen vergaren, zonder welke het niet mogelijk is een plan van rivierverbetering te maken, dat dien naam verdient. De uitvoering van zulk een plan zoude dan, in verband met geldelijke en andere omstandigheden, over een aantal jaren verdeeld moeten worden. Al mocht er eens storing in die vastgestelde uitvoering ontstaan, men zou geen noodeloos werk doen maar, binnen redelijke

tijdsgrenzen, schrede voor schrede op het gestelde doel kunnen afgaan. En dat dit doel bereikbaar, dat de zware zieke niet ongeneeselijk was, hiervoor durfden wij ons na onze verkenningen, in verband met verschillende vertrouwbare inlichtingen, en onze vaderlandsche ingenieurs en aannemers kennende, borgstellen.

Op herhaalde audiëntiën bij Li Hung Chang en andere autoriteiten trachtten wij hen te doordringen van de waarheid dat dit voorstel het eenige goede en eerlijke was, en dat ieder die aanbiedingen deed zonder met een dergelijke opneming te beginnen, een kwakzalver of erger moest heeten. Dan luidde het antwoord onveranderlijk in dezen geest: -

- Maar als wij U nu al dat geld betalen, wat hebben wij dan na den vastgestelden tijd?

- Wel, dan heeft U een behoorlijk plan van rivierverbetering met een begrooting. U weet dan wat het U kosten moet, en hoe lang het duurt om.... men moet in het oosten wel eens bloemrijk zijn.... om ‘China's Verdriet’ te maken tot een zegen voor de streek, waardoor zij stroomt.

- Daarvoor zouden wij de Nederlandsche Waterwegenlnspecteurs (onze titel bij de Chineezen) voorzeker heel dankbaar moeten zijn; maar welk werk is er gedaan voor al het geld, als dat plan klaar is?

- Zulk een plan kost een massa werk, vooral omdat er van de Gele Rivier zoo weinig bekend is, dat men voor zulk een plan weten moet.

- Daar vergist U zich geheel in. Onze geschiedboeken vermelden van eeuwen her alle bijzonderheden van de Hoangho. Maar wij bedoelen, wat er gedaan is, wat wij dan hebben voor ons geld. Hebben wij dan sterkere dijken en minder kans op doorbraken?

- Dat komt eerst later. Men moet altijd beginnen met een goed algemeen plan te maken voordat men aan het werk gaat. De teekeningen en de begrootingen wijzen uit wat er gedaan moet worden en hoe veel dat kost.

- Dus krijgen wij voor onze zus- en zooveel taels alleen papieren en geen werk....

En dan glimlachte de hooge heer eens tegen zijne secretarissen, blijkbaar denkende aan de kranke stroomnymf als melkkoetje, en de secretarissen vonden deze nieuwe brutaliteit

van de vreemde duivels even vermakelijk als hun baas.... en het Nederlandsche Syndicaat blies met lijdzame aangezichten en vuisten in den zak den aftocht, de hoop op betere dagen levendig trachtende te houden.

II.

Gelukkig nog heel wat optimistischer gestemd dan later, en met den prikkel van Hannibal's Heidsieck nog op de tong, lieten wij Tientsin al verder en verder achter ons en trokken met onze lange karavaan welgemoed het zuiden in.

Hoewel wij op onze eerste dagreizen, door een streek waar de bevolking meer aan het gezicht van vreemdelingen gewend was dan verderop, niet zulke lastige volksoploopen veroorzaakten als dieper in het binnenland, hadden wij toch al dadelijk veel bekijks. Vooral onze waterpasbaken en onze gekleurde jalons, die van buiten aan de karren gebonden waren, gaven tot allerlei opmerkingen en stoute gissingen aanleiding; en het was een onuitputtelijke bron van vroolijkheid, ons de commentaren te doen vertolken, die het toegestroomde volk over ons maakte.

Men went aan die rol van wondermensch, en ik had reeds een langen leertijd in Japan achter mij. Het is mij daar eens gebeurd dat ik, op een verkenning voor de kustverdediging, warm en vermoeid in een dorp aankwam, waar nog nooit een vreemdeling geweest was en waar de schoolkinderen, naar het zeggen mijner reisgenooten, een dag vakantie kregen, of wellicht een dag ‘school op voetjes’, om den vreemdeling te kunnen bestudeeren en hem in hunne opstellen te vereeuwigen. In mijn hôtel gekomen, was mijn eerste werk mijn bovenhelft te ontkleeden, en de twee lieve dienstmeisjes, die mij dadelijk een kopje thee brachten, een emmer koud water te bestellen om mij op te frisschen. In zoo'n halven, en zelfs in een heelen Adam, ziet men daar volstrekt geen been; - heel anders als wij met onze benepen begrippen en onze X-stralen. De meisjes gingen vroolijk babbelend haar gang met hetgeen zij in de kamer te doen hadden; ik verstond alleen dat zij het hadden over wit en mooi, doch gaf mij er niet dadelijk rekenschap van dat een blanke huid voor een Japansche vrouw het summum van distinctie is.

Eensklaps liepen zij de kamer uit; ik hoorde buiten roepen, en weinige minuten later kwam een heele stoet meisjes van den huize en uit de buurt binnen, vriendelijk en hoofsch buigende, en dadelijk een en al oog voor mijn gedistingeerde huid. Aan uitroepen van bewondering geen gebrek; en de ondernemendste van de troep ging zelfs zoo ver, met vooruitgestoken handje hoffelijk buigend, zich eventjes te overtuigen hoe zulk een phenomenale huid toch wel aanvoelde. En toen er één schaap over de brug was, toen.... Doch genoeg! Ik beschrijf geen sentimenteele reis.

Na den eersten dag slechts 38 Kilometers afgelegd te hebben, stegen wij aan onze eerste slaapstee af. Onze dagreizen bedroegen enkele dagen meer dan 60, en gemiddeld 45 tot 50 kilometers, zijnde ruim de afstand van den Haag tot Haarlem. Dat is niet weinig om weken achtereen langs zulke slechte wegen af te leggen, en getuigt van het groote weerstandsvermogen onzer paarden en muilezels, waarvan slechts een het opgaf.

De slaapsteden zijn in noordelijk China op het platte land hoogst primitief, en in de steden vaak niet veel beter. De muildieren en paarden verblijven op de ommuurde binnenplaats in de open lucht of onder een afdak. De koetsiers leggen zich daar in de karren ter ruste, en de gasten worden gestald in een of twee allersmerigste vertrekken met leemvloer, niet sluitende deuren en papieren vensters met tal van gapingen. Een streek met den bezem over den leemvloer is in zulk een vertrek een gebeurtenis. Als ik mij evenwel voorstel hoe wijzelven, onze stroozakken, peluws en dekens er weldra uitzagen - onkenbaar door stof of van onder tot boven beslikt - dan moet ik erkennen dat wij niet veel beters dan zulk een stal verdienden. Van beddelakens kon natuurlijk geen sprake zijn; zoodra onze honger gestild was, kropen wij half ontkleed onder de dekens, liefst zoo vroeg mogelijk, want wij waren moe en het was 's ochtends drie uur of half vier réveille. Menigmaal waren wij reeds langer dan een uur op weg, met papieren lantarens aan de karren, voordat het licht genoeg werd om uit de kar te kruipen en ons wat warm te loopen alvorens te paard te stijgen. Gedurende die uurtjes in den donker genoten wij volop van de Chineesche wegen!

Wij schoten een enkele maal een haas, een eend of een snip, konden hier en daar visch, kippen en eieren krijgen, en bij mahomedaansche Chineezen soms een stuk schapenvleesch. Van het varken, dat allerwege losloopt en op mest- en drekhoopen zijn voedsel moet zoeken, waren wij niet gediend; en geslacht rundvleesch is in die streken niet te krijgen. Wij hadden geroosterd brood, dat zich weken lang goed hield, scheepsbeschuit, aardappelen, rijst, een groote hoeveelheid Amerikaansch spek en wat blikjes meegenomen. Over bereiding en opdiening onzer spijzen zal ik liever zwijgen. Honger is gelukkig een even smakelijke saus, als moeheid een voortreffelijk slaapmiddel is; en een verstandig man, die zulk een tocht onderneemt, begrijpt dat hij zich er maar zoo goed mogelijk door moet slaan.

Onze karavaan was een welkome verschijning voor een eigenaardig gild van collectanten, die men op de Chineesche wegen telkens ontmoet. Met een hengselmandje aan den arm en een kort schopje in de hand volgden zij ons mijlen ver, en verzamelden vlijtig de stof, die onmisbaar is voor het gedijen der gewassen. Meermalen zagen wij tusschen heeren collectanten een felle strijd ontbranden om bijdragen, die zij elkaar met opgeheven schop betwistten.

Vooral op den grooten weg van Peking naar het zuiden, dien wij aanvankelijk volgden, was een druk vervoer, voornamelijk met kruiwagens. In die streken zijn dat lage handwagens met één wiel midden onder den bodem, en voor passagiersvervoer soms overhuifd. De man, die tusschen de vrij lange boomen duwt, moet bedreven zijn in 't balanceeren. Heeft hij veel passagiers of goederen, dan spant hij menschen en dieren voor zijn wagen; en als de wind gunstig is, hijscht hij er een zeiltje op. Het maakt aanvankelijk een allervreemdsten indruk, zich in een waterlooze kleistreek, als de gewilde wind doorkomt, plotseling door honderde bolle zeilen omgeven te zien. Het denkbeeld, dat van lang vóór Simon Stevin's tijd dagteekent, is echter lang niet onverstandig. Een krui-diligence, waarop ik 14 passagiers telde, werd getrokken door het volgende span: twee paarden, twee runderen, een muilezel en een ezel! Dat zag er anders uit dan de voorstelling, die Milton geeft in zijn Paradise Lost:

.....the barren plains
Of Sericana, where Chineses drive
With sails and wind their *cany* waggons *light*.

Nu en dan werd ons de gelegenheid geboden om ons penningske te offeren voor den bouw van een tempel of voor een ander Gode welgevallig werk. Een holle kubus van grijzen baksteen van niet meer dan twee meter zijde en slechts van een opening van hoogstens 25 cM. in het vierkant voorzien, verrijst hier en daar aan den weg, en bevat een ‘heilige’, die er zich wie weet hoe lang geleden in liet metselen, met de gelofte er niet uit te komen voordat hij een vastgestelde som voor het goede doel bijeen heeft. Hij trekt de aandacht met een kleine schel. Van een Broek-in-Waterlander zou deze geloofsuiting zeker nog heel wat verdienstelijker zijn dan van een Chinees!

Als balsem op ons door dit heidensch fanatisme geschokt gemoed werkte een ontmoeting met een stokouden Chinees, die op zekeren dag op een sukkeldrafje naar ons toe kwam loopen, en zich door het slaan van een waren roffel van kruizen als katholiek christen aan ons bekend maakte. Wat te doen? Geen notitie van den medechristen nemen, ging toch waarlijk niet aan; woorden waren uitgesloten, want Bing was jagende.... wat anders schoot ons over, dan den roffel met een vriendelijken tegenroffel te beantwoorden? Vergis ik mij, als ik vertrouw dat geen mijner lezers ons protestanten dit euvel zal duiden?

De alluviale vlakte, door welke de beneden-Hoangho stroomt, kwam ons hoegenaamd niet vreemd voor. De streek geleek in menig opzicht wondersterk op de Betuwe, ter plaatse waar men meer bouwland dan weiden ziet. Gras is namelijk in Noord-China uiterst zeldzaam, en de schaarsche grasprietjes, die zich vertoonen, worden allerwege, tot op de dijkshellingen toe, door de bevolking uitgeplukt om als veevoeder of gedroogd, als brandstof te dienen. Wij meenden eerst dat men overal aan 't molsla zoeken was, maar zagen spoedig dat de talrijke plukkers het op 't gras voorzien hadden.

Behalve graan, dat veel verbouwd wordt, zijn de meest voorkomende gewassen: gierst, in pluimen groeiende aan stengels van meer dan drie meter hoogte, die veel voor rivierwerken gebruikt worden, boekweit, tabak, katoen, mais,

hennep, vogelzaad, zoete aardappelen, waarvan het loof als een klimplant aan staken groeit, wortelen, rapen, kool in soorten, uien, boonen aan staken als ten onzent, papavers, knoflook en ricinus. Laatstgenoemde ontbreekt bij geen boerenerf. Zij wordt niet geteeld voor de apotheek, maar de landbevolking gebruikt de wonderolie voor het bakken van alle meel- en vleeschspijzen. Deze onbeschrijfelijke baklucht, en de geur onzer karrelieden, die bij elken maaltijd groote hoeveelheid knoflook gebruikten, zitten mij nu en dan nog in den neus!

De bloemen, die wij bij de huizen zagen, waren nagenoeg allen oude bekenden, zooals maandrozen, asters, hanekammen, muurbloemen, blauwe leliën en balseminen. Van de weinige soorten in het wild groeiende bloemen ziet de paardebloem er uit als de onze, doch heeft het meizoentje een geel hart en lila blaadjes.

Opgaande en knotwilgen komen het meest voor; bovendien peppels, esschen, iepen, acacia's en hoog opgaande seringen, waarvan het loof, evenals dat van de wilg, als moes gegeten wordt. Van de vruchtboomen herinner ik mij pruimen, perziken, peren, dadels, druiven, moerbeziën en noten.

Denkt u bij dit vele, dat ook ten onzent groeit, haast al onze meest voorkomende vogels, de vroolijke eksters vooral niet te vergeten; stelt u de rivieren met hare dijken voor, het vlakke terrein met zijn verspreid houtgewas, waartusschen strooien en blauwe pannendaken komen heengluren, zijn vruchtbaar en welvarend uiterlijk; en het zal u niet verwonderen dat wij menigmaal tot elkaar zeiden: Ziet nu toch eens hoe het hier op de Betuwe lijkt!

Bij het naderen van een stad was het uit met de gelijkenis. Ik ken geen somberder, droefgeestiger tafereel dan het gezicht op deze Noord-chineesche steden. Uit een kale bruingele vlakte, allerwege met grafheuvels bezaaid en door eenige haast ongebaande kleiwegen doorsneden, verrijst een eindelooze hooge muur van donkerblauwen baksteen, die de stad letterlijk geheel aan het oog onttrekt, en waarboven slechts enkele poort- en tempeldaken uitsteken.

Sints den Taiping-opstand, die China van 1850 tot 1864 teisterde, zijn ook de meeste dorpen, en zelfs een aantal gehuchten en hofsteden in deze streken ommuurd. Deze muren

zijn veelal opgetrokken van in de zon gedroogde tichelsteenen, die ook voor de meeste woningen te platten lande gebruikt, en bepleisterd worden met een pap van klei en haksel van stroo en hooi. Boven het fondament dezer woningen, waarvoor in den regel gebakken steenen gebruikt worden, vindt men een doorgaande stroolaag van ongeveer 5 centimeter dikte, die het optrekken van vocht in de muren belet en de luchtverversching bevordert. Om de samenpersing dezer stroolaag tegen te gaan, zijn er van afstand tot afstand houten klossen in aangebracht, waarop de muren rusten.

Bij de groote hofsteden liggen gladde leemvloeren in de open lucht, waarop de gewassen, die men ten onzent dorscht, in schelven neergezet worden. Het ontbolsteren van korrels en boonen geschiedt uit de hand met houten kloppers, of met een steenen rol, getrokken door een rund of een ezel.

Alleenstaande huizen en hutten, zooals men die bij ons op het platte land in grooten getale aantreft, ziet men haast niet. De bevolking vereenigt zich in dorpen en gehuchten; terwijl de hofsteden een complex van gebouwen vormen, die door de leden eener zelfde familie bewoond worden.

Buitensporig grondbezit in één hand en verpachting door groote grondeigenaren komen slechts bij uitzondering voor. Het land moet vrij gelijkmatig verdeeld zijn onder de familiën zelven, die het bebouwen en het rechtstreeks van de Kroon ontvangen hebben, tegen betaling eener jaarlijksche landrente, met eenige opcenten voor afkoop van persoonlijke diensten en van tienden. De Kroon is en blijft eigenaar van alle land.

Wij zagen slechts zelden uit de vrije hand zaaien; de meeste gewassen, ook het graan, worden met den zaaiploeg in rijen gezaaid. Nadat het land eerst met den gewonen ploeg diep omgeploegd is, wordt het geëgd. De eg is een langwerpig raam van vier ribben, met pinnen aan den onderkant en met twee middenribben, evenwijdig aan de korte zijden en in de richting der beweging loopende. De boer zet een voet op elk der middenribben, en brengt het gewicht van zijn lichaam beurtelings op het eene en het andere been over. Uit de verte gezien, maakt hij volkomen den indruk van een beginner, die aan het schaatsenrijden is, en de eg teekent regelmatig golvende sporen op den akker. Dan komt de zaaiploeg, met twee kleine ploegijzers en een houten bak

daarboven, die met zaad gevuld is en van onder uitloopt in twee kokertjes: een achter elk ploegijzer. Met de mest gaat het niet zoo rijkelijk toe als bij ons: zij wordt gedroogd en fijngemaakt, en daarna met den zaaiploeg in de voren gestort. Ten slotte rijdt de boer nog eens door de voren met een houten as, waarop twee steenen schijven draaien, die even ver uiteen staan als de ijzers der zaaiploeg, en dienen om de mest en het zaad vast te walsen.

Het drinkwater is in die streek zoo sterk kalkhoudend en alcalisch, dat de bevolking het uitsluitend gekookt gebruikt. Wij waren slechts enkele dagen onderweg, toen een onzer door misbruik van rauw water een zeer hinderlijke catarrhale aandoening kreeg, waartegen de middelen uit ons medicijnsigarenkistje te kort schoten. Goede raad was duur. Na allerlei overwogen te hebben, hoorden wij dat een goede 20 K.M. buiten onzen weg een Amerikaansch zendeling-station met een doctor was. Wij besloten er met een deel van onzen stoet heen te trekken, en gaven de andere helft last, ons een dagreis verder in te wachten. Aan de groote stichting te Pang-shia-chuang, een ommuurd compound met kerk, school en hospitaal, werden wij door Dr. en mevrouw Peck, Br. Mac Gillavry en de beide jonge dames-zendelingen Wijkhof, een paar jeugdige tweelingen, zeer gastvrij en hulpvaardig ontvangen en anderhalven dag geherbergd. De patiënt was toen zoover, dat hij, voorzien van de noodige geneesmiddelen en van een paar flesschen melk, de reis kon hervatten, zwerende dat geen rauw water in China meer over zijn lippen zou komen. Na den maaltijd namen wij deel aan een huiselijke godsdienstoefening, waarbij onze stemmen bij het psalmgezang zulk een goeden indruk op onze gastvrouw maakten, dat zij na het dankgebed een muziekale soirée op 't getouw zette. Liederen in vele talen, en zelfs duetten en koren weerklonken bij het huisorgel, dat door een der tweelingen werd bespeeld; en den volgenden dag bij het afscheid werden wij haast hartelijker bedankt voor onze concertnummers dan onze gastheeren voor hunne allervriendelijkste ontvangst.

III.

Den 7^{en} April kwamen wij te Linching aan, waar wij de uitmonding van het Groot Keizers Kanaal in de rivier de Weiho, die van daar naar Tientsin stroomt, wilden bezichtigen. Na des morgens voorbij groote boomkweekerijen gekomen te zijn, waar de perziken- en pruimenboomen reeds in bloei stonden, pleisterden wij tegen den middag in een plaatsje waar markt of kermis was en benden nieuwsgierigen in de kamer drongen, waar wij ons tiffin gebruikten, zoodat onze onderofficier alle moeite had om met zijn stok ruim baan voor ons te maken. Later werden herhaaldelijk soldaten gerequireerd, zoowel om onze herberg te bewaken, als om ons in streken, die men niet genoegzaam veilig achtte, te escorteeren. Li Hung Chang had dit in onze paspoorten, die allerwege aan de autoriteiten vertoond moesten worden, uitdrukkelijk bevolen.

Op den rug van de blauwe kiel dier krijgers prijkte het Chineesche karakter ‘Dapperheid’ in een kring zoo groot als een soepbord. Zij waren enkele malen met verroeste musketten of pieken gewapend, maar in den regel met dikke wandelstokken, waarvan zij duchtig gebruik maakten. Het volk zag in hen blijkbaar de dragers van het gezag en liet zich hunne klappen welgevallen zonder ooit in verzet te komen. Ons escorte leefde op onze kosten, en verwachtte bij het afdanken bovendien een progressieve fooi, zoodat wij vaak moeite hadden om de kerels kwijt te raken als zij overbodig waren geworden.

Al getuigden onbebouwde plekken en puinhoopen nog steeds dat Linching meer dan 25 jaren geleden, in den Taiping-opstand, ingenomen en hardhandig behandeld was, de stad zag er overigens welvarend uit, en de straten wemelden van bedrijvige menschen. Wij hadden nog niet geleerd om bij het binnenkomen van een stad af te stijgen en achter de gordijntjes onzer kar te gaan zitten; en wij werden dan ook door een talrijke menigte naar ons hôtel Wu-fu, d.i. de Vijf Gelukzaligheden, begeleid. Wij hadden op wat betere huisvesting gehoopt dan ons op het platte land te beurt viel; maar een mandarijn van gewicht had de twee beste vertrekken betrokken, en wij moesten ons met een paar kleine hokjes tevreden stellen. Evenals elders prijkten ook hier de

wanden onzer kamer met tal van dichterlijke ontboezemingen van vroegere gasten, in het karakteristieke en fraaie Chineesche schrift, dat men, na er mee vertrouwd te zijn geraakt, meer en meer gaat waardeeren. Naar het zeggen van onzen secretaris Wu, vindt men er zeer fraaie gedichten onder, en nooit dubbelzinnigheden of erger.

Onze vriend Sung bracht nog des avonds een brief met onze paspoorten en visitekaarten naar den yamen, en keerde met vier yamen-runners, oftewel stokkedragers, terug, die ons den volgenden dag bij de bezichtiging van het Groot-Keizerskanaal tegen overlast moesten beschermen.

Met opzet gebruikte ik voor onze visitekaarten niet het vaderlandsche diminutief. Mijn exemplaar was 25 bij 15 centimeter groot, vuurrood van kleur en betitelde mij als de Koninklijke Nederlandsche Waterwegen-Inspecteur Se-ko-pé, zijnde de combinatie van Chineesche karakters, die in klank het best met mijn naam overeenkwam. Want zoodra een vreemdeling zich door tusschenkomst zijner legatie om een paspoort aanmeldt, wordt hij door deze in het Chineesch herdoopt; Visser heette Wé-zu.

De beschrijving der kanaalwerken zal ik mijn lezers liever besparen, en mij bepalen tot de vermelding van het verschijnsel dat, toen wij de sluis photografeerden, de menschen als hazen wegliepen uit de richtlijn van de camera, zoodra de photograaf met het hoofd onder den doek zijn vuurwapen op hen richtte.

Evenals zoovele andere openbare werken van vroegeren tijd, is ook het Groot-Keizerskanaal onder de tegenwoordige dynastie schromelijk verwaarloosd. Bovendien brak de Gele Rivier er bij de rivier-verlegging van 1852 dwars doorheen, en maakte het voor een deel welhaast onbruikbaar[1].

1) Om mijnen lezers een denkbeeld te geven van de bezwaren der vaart op het Kanaal, ontleen ik aan eene voordracht, die ik den 10 November 1891 in het Koninklijk Instituut van Ingenieurs hield, de volgende beschrijving van den jaarlijkschen tocht der jonken, die de rijst-schatting uit de zuidelijke provinciën naar Peking brengen.
In het begin van April verzamelen zich ruim 1200 van deze rijstjonken, elk inhoudende 60 tot 90 ton, te Tsing-Kiang, om van daar gezamenlijk de reis naar Peking te aanvaarden. De afstand der beide plaatsen komt nagenoeg overeen met dien van Bazel tot den Hoek van Holland. Reeds dadelijk geven de talrijke sluizen, die geen schutkolk met deuren, doch als eenige waterkeering één rij schotbalken hebben, grooten last. Staat er eenig verval van beteekenis vóór de sluis, dan stroomt het water er, nadat de schotbalken uitgenomen zijn, met razende vaart doorheen, zoodat meermalen een 200 man noodig zijn om er een vaartuig door te halen. Is er weinig water, dan kunnen slechts een klein aantal jonken doorgelaten worden, en de overige moeten op nieuwen toevoer wachten. De middelbare stand der Gele Rivier bij het kruispunt is een weinig lager dan die op het aansluitende verdeelpand van het Kanaal, dat den bandijk doorsnijdt zonder sluis en op den uiterwaard bedijkt is. Ter plaatse van den vergraven bandijk ligt een dam van gierstriet en grond, om te beletten dat de rivier zich bij hoog water in het Kanaal stort. Staat er meer dan een paar voet verval voor den afsluitdam, dan moeten de schippers geduldig op ongeveer gelijk water wachten. Is de dam eindelijk opgeruimd en zijn de schepen op de rivier geboegseerd, dan moeten zij 26 K.M. stroomaf varen om den tegenoverliggenden kanaalmond te bereiken, waar hun dezelfde narigheid wacht. Het is hier zelfs nog treuriger gesteld; want het Kanaal op den linkeroever ontleent zijn water nagenoeg geheel aan de Gele Rivier, en deze heeft zulk een groot slibgehalte, dat niet meer water ingelaten wordt dan voor de scbeepvaart hoog noodig is. Een vijftal weken zijn dan ook in den regel noodig voor de vaart door het betrekkelijk korte kanaalgedeelte van de Gele Rivier naar Linching, dat door sluizen in een aantal panden verdeeld is, aangezien de Hoangho in dien tijd van het jaar omstreeks 8 meter hooger staat dan de Weiho te Linching. In het laatst van Juli of in het begin van Augustus is de vloot te Tientsin, en een paar weken later te Peking. De terugreis levert dezelfde bezwaren op; alleen gaat de reis zuidwaarts van de Gele Rivier wat gemakkelijker. Het wordt echter December voordat de jonken te Tsin-Kiang terug zijn. De afsluitdammen moeten eenige malen 's jaars opgeruimd en herlegd worden; de kanaaloevers worden, inzonderheid bij de sluizen en de dammen, sterk door het fel in- en uitstroomende water aangetast; en het Kanaal tusschen

Wij zagen te Linching en ook in andere Chineesche steden karakteristieke straattafereelen, waarin de talrijke handelaars, kramers en rondtrekkende ambachtslieden een belangrijke rol vervullen. De venters van eetwaren hebben de meerderheid; want het is regel, niet alleen voor de koelies en de verdere vlottende bevolking, maar ook voor tal van andere ingezetenen, dat zij hun voedsel bij zulk een handelaar koopen en het in de open lucht verorberen. Dit geeft hun tevens de gelegenheid om hun dobbelzucht bot te vieren; want nooit worden de spijzen gewoon gekocht en betaald, maar er wordt een

de Gele Rivier en Linching slibt zoo vreeselijk op, dat het voortdurend uitgediept moet worden om bevaarbaar te blijven.
Met de kleinere kanalen, en met verschillende rivieren, die wij zagen, was het al even erbarmelijk gesteld; en het moet een raadsel heeten hoe de Chineezen zich jaar in jaar uit bij hun belangrijk vervoer te water zulke haast onoverkomelijke moeite getroosten, zonder ook maar de geringste poging tot verbetering der waterwegen te doen, indien de nood niet tot het alleruiterste gestegen is. Preventief waterstaatkundig beheer is hun een gesloten boek.

loterijtje van gemaakt. De kooper trekt namelijk uit een bamboezen koker een aantal dunne stokjes, afhangende van de som, die hij besteden wil. Op sommige staan namen van gerechten, andere zijn nieten; zoodat zoowel hoeveelheid als hoedanigheid van het maal van de meer of minder gelukkige greep afhangen. Ieder dezer straathandelaren roept de aandacht op een eigenaardige wijze: de spijskoopman door met zijne stokjes in den bamboezen koker te rammelen; de straatbarbier ontlokt een doordringenden toon aan een metalen tang, die er uitziet als een stemvork; de marskramer slaat op een kleine trom; de kleerkoop heeft een gong; de waarzegger een bekken als dat onzer omroepers; en de fruitkoopman slaat twee helderklinkende stukken hout tegen elkander. Stelt u hierbij een aantal bedelaars voor, die op luiden toon de liefdadigheid inroepen; verder de noodige schoenlappers en kleermakers, die schoeisel en kleeding van den gaanden en den komenden man in de open lucht herstellen; en het moet u duidelijk worden dat dit alles, omgeven door een dichte en drukke volksmenigte, een bijzonder typisch geheel vormt.

Den avond brachten wij in onze Vijf Gelukzaligheden door met het schrijven van brieven aan verwanten en vrienden. Onze epistels vertrokken den volgenden dag naar Tientsin met de mail van een zendeling, aan wien Dr. Peck ons een aanbevelingsbrief meegaf en die zich bovendien verdienstelijk maakte door een onzer boys de noodige quinine toe te dienen. 't Is verstandig gezien om geneesheeren als zendelingen uit te zenden. Zij krijgen alras een grooten toeloop, en vinden door menig krank lichaam gemakkelijker den weg tot de zielen, die zij in behandeling willen nemen, dan de onversneden leeraars.

Geëscorteerd door vier soldaten, die wij denzelfden dag terugstuurden, trokken wij in den vroegen ochtend van den 9^{den} April het westen in, en begroetten dien dag de eerste viooltjes en kapellen als voorboden van de lente. Aan de zuiderkim vertoonden zich in een wazig verschiet de bergen van Shantung, die wij eenige weken later langs een grooten omweg zouden bereiken.

Wij hadden nu den grooten weg van Peking naar de

zuidelijke provinciën verlaten; de nieuwsgierigheid en de volksoploopen namen toe, en de kreet *Yang Kweetze!* (Vreemde Duivels) begon bij onze nadering allerwege te weerklinken. Ontelbare jonge Chineesjes, bij wier opvoeding het dreigement, dat de Yang Kweetze ze zullen komen halen als ze niet zoet zijn, een groote rol speelt, sloegen brullend van angst op de vlucht zoodra ze ons zagen. Menigmaal trachtten wij in onze herbergen en elders hen met kleine geschenken te temmen en tot ons te lokken, maar haast zonder uitzondering was de vrees voor de boemannen grooter dan de begeerigheid.

Als aanvoerder van onze expeditie en als voornaam mandarijn in mijn vaderland, werd ik door onze karrelieden betiteld als Se-ko-pé Tarun, dat willen zeggen Zijne Excellentie Se-ko-pé. De waard van een onzer herbergen, die wel mijn titel, maar niet mijn naam gehoord had, betitelde mij als Yang Kweetze Tarun, dat is Zijne Exc. de Vreemde Duivel! Toen ik een paar maanden geleden ambtshalve voor de Zutfensche rechtbank terechtstond wegens beweerde valsche aangifte voor de personeele belasting en, alleen op de zondaarsbank gezeten, mij voortdurend hoorde betitelen als de Beklaagde, toen kwam mij, onder het requisitoir van den rijksadvokaat, eensklaps mijn Chineesche Excellentie-tijd te binnen, en neerslachtig prevelde ik: -

Wat was de mijne een val, hoe diep ben ik versmeten!....

Haast nooit verlieten wij een herberg zonder een kijfpartij bij de afrekening; niet zoozeer over het bedrag der rekening, als wel over het gewicht en het gehalte van het betaalmiddel. Ik zal dit nader toelichten.

In de Chineesche verdragshavens is de Mexicaansche dollar het gewone betaalmiddel; doch overigens heeft het rijk slechts één munt, de tsiën, een dunne bronzen pasmunt van de grootte van ons tienstuiverstuk, ter waarde van ⅕ cent. De tsiën hebben een vierkant gat in het midden en worden met 1400 tot 1500 stuks aan een touw geregen. Zulk een streng vertegenwoordigt de waarde van een Chineesch ons zilver, een tael, destijds ruim een rijksdaalder.

Muntbiljetten zijn er in China evenmin als zilver- of goudstukken. Zeshonderd jaar geleden, onder de Mongoolsche

dynastie, toen Marco Polo China bereisde, nam Kublai Khan een proef met de uitgifte van muntbiljetten tot een zeer groot bedrag; en onze reiziger komt loftuitingen te kort om dit nieuwe en vernuftige middel tot vulling van de schatkist te prijzen. Hij noemt Keizer Kublai den alchimist bij uitnemendheid, dien al het geld, dat hij uitgeeft, haast niets kost. Zijn de papiertjes versleten, zoo zegt hij, dan brengt de houder ze eenvoudig naar de munt of de drukkerij, betaalt drie percent van de waarde en krijgt nieuwe papiertjes in ruil. Het duurde echter niet lang of de klad kwam in de papiertjes, en sedert dien tijd zijn er geen muntbiljetten meer uitgegeven.

Particuliere banken geven veel bankpapier uit, maar dit is niet veel verder dan plaatselijk gangbaar. De reden hiervan zal wel zijn de moeilijkheid, om in een land met zulke gebrekkige verkeersmiddelen voldoend op de hoogte te blijven van de credietwaardigheid eener elders gevestigde bank, die biljetten uitgeeft. De transactie per wissel is zeer gebruikelijk, doch meerendeels in kleinen kring.

Wie een reis in China onderneemt, zooals wij, voorziet zich bij een soliede bank van het noodige ruw zilver in onregelmatige brokken, van de grootte van een erwt tot een kindervuist. Op de stukken staan meestal eenige bankstempels ter aanduiding van het gehalte - niet van het gewicht - welke merken echter volstrekt geen verbindende kracht hebben. Ik genoot, als aanvoerder onzer karavaan, de eer de zilverkistjes over dag in mijn kar en des nachts achter mijn peluw te hebben. Men voorziet zich in elk nachtkwartier van de noodige strengen tsiën, ter bestrijding van kleine uitgaven. De reiziger heeft zijn eigen weegschaaltje bij zich; de hospes verschijnt met het zijne; de kleine unstertjes geven verschillende aanwijzingen; en ziedaar de poppen aan het dansen!

Op onzen weg van Linching naar de Gele Rivier zagen wij met belangstelling een groot aardewerk in uitvoering. Het was een dijkverzwaring, waaraan naar schatting een 500 man werkzaam waren en waarbij - o wonder! - geen kruiwagens gebruikt werden. De grond werd ontgraven uit putten van slechts één steek diepte, en in mandjes van daar naar het stort gedragen. Er werden geen houten aardstampers gebruikt, maar steenen. Een ronde steen van een voet mid-

denlijn en een 20 cM. dikte had te halver hoogte een ringvormige kerf, waardoor een touwring liep. Zes of acht mannen, in een kring om den steen staande, hadden ieder een touw in handen, dat aan den ring geknoopt was. Op de maat van een eentonig gezang trokken zij telkens tegelijk met een ruk aan hunne touwen, en vierden ze dan dadelijk, waardoor de steen tot boven hunne hoofden recht naar boven vloog en met een smak op den grond neerviel.

De dijkshellingen worden niet bezood; en regenrillen van een paar meters diepte behooren dan ook niet tot de zeldzaamheden.

In de dorpen, waar wij doorkwamen, zaten, stonden en liepen vrouwen en kinderen allerwege lange stroovlechten voor strooien hoeden te vlechten. Sluit bij ons de breikous de conversatie niet uit, ook daar vereenigde men zich, al pratend en vlechtend, tot babbelende groepen. Te midden der nijvere vrouwen zagen wij enkele mannen, die onder hun opperkleed een zuigeling op de bloote borst droegen.

Lange reeksen bleeke en vermagerde landverhuizers, met groote inspanning hunne schamele have en hun gezin voortkruiende, leverden een allerdroevigsten aanblik op. Op hoogen last en door soldaten begeleid, trokken zij uit de hongersnood-districten van de provincie Shantung, waar de oogst mislukt was en waar wij eenige weken later een vreeselijke ellende aanschouwden, naar de noordelijke provincien, waar terrein voor hen vrijgemaakt was. Wij westerlingen kunnen moeielijk beseffen, welk een ramp de mislukking van den oogst is in die streken, waar het maanden en maanden duurt voordat betrekkelijk kleine hoeveelheden voedsel van elders aangevoerd kunnen worden.

Dagelijks onmoetten wij een aantal karren en zagen wij onderscheidene vaartuigen, waarop een geel vlaggetje met een zelfde opschrift wapperde. Die vlag duidde aan dat het vervoermiddel een of meer candidaten bevatte, die aan het groote staatsexamen te Peking gingen deelnemen. Denkt, wat ik u bidden mag, waarde lezers, niet aan jonge mannen, als ik van candidaten spreek. Het is gebeurd dat vader, zoon en kleinzoon tegelijk naar denzelfden graad dongen; en de statistiek der examens van 1883 in 10 der 18 provinciën vermeldt niet minder dan 102 candidaten, die boven de 80,

en 23 die boven de 90 jaar oud waren. Hier zijn de beklagenswaardige bejaarde slachtoffers onzer examens in vrije en orde-oefeningen voorwaar slechts kleine kinderen bij!

Te Peking en te Canton bezichtigden wij de examengebouwen. Stelt u voor een uitgestrekte ommuurde vlakte, waardoor kruiselings eenige wegen loopen. Langs de wegen staan onafzienbare reeksen lange, lage steenen gebouwen van slechts twee meter breedte, met een naar een zijde afhellend pannen dak, waar men gemakkelijk met de hand bij kan reiken. Al die lange gebouwen zijn door tusschenmuren in cellen verdeeld, niet grooter in oppervlakte dan een eenslaaps ledekant. De plank in den muur, die overdag als schrijftafel dient, wordt 's nachts als kang of slaapbrits gebruikt. De candidaat brengt beddegoed, kaarsen en voedsel mede; en nadat hijzelf en zijne spullen gevisiteerd zijn, om te zien of hij ook tracht te smokkelen, wordt de deur achter hem gesloten en verzegeld. Voor verlichting en voor het doorreiken van zijn schriftelijk werk dienen een paar kleine openingen. De deur blijft dicht tot den afloop van het examen; en mocht hij sterven, zooals vooral met bejaarde examinandi wel eens gebeurt, dan wordt een gat in den muur gebroken om zijn lijk uit de cel te halen, zonder het zegel te verbreken.

Nu geef ik te raden hoeveel dergelijke cellen men op een examen-terrein in een groote stadt vind? Te Canton waren er 8653 en te Peking 10000, en nog wordt geklaagd dat er ruimte te kort komt! Denkt men, dit hoorende, niet aan de teugellooze verbeelding van een modernen Swift, die zich tot taak gesteld zou hebben, de examenwoede onzer dagen aan de kaak te stellen?

In het Chineesche staatsverband en - het zij uitdrukkelijk gezegd - van het standpunt der regeering beschouwd, is verbreiding van de kennis der klassieken, die niet alleen de gronden der moraal, maar ook die der staatsinrichting bevatten, zonder twijfel van groot gewicht. Het valt niet te ontkennen dat door het stelsel der staatsexamens alle klassen der maatschappij, ook de laagste, veel meer dan elders doordrongen worden van de beginselen, die, als hartaderen van het staatslichaam, zijn leven beheerschen. De geletterden vormen een zeer krachtige conservatieve partij, een kern, die de stabiliteit van den regeeringsvorm ongetwijfeld veel

verhoogt; en zij die de staatsambten bekleeden, zijn naar Chineeschen maatstaf - en daarop komt het hier aan - de uitnemendsten onder hunne landgenooten.

Het bestek dat ik mij voor dit artikel stelde, gedoogt niet dat ik verder inga op de staatsinrichting en de leidende godsdienstvormen van het Hemelsche Rijk. Ik trachtte dit in beknopten vorm te doen in eene voordracht, die ik op eenige plaatsen hield, en waarin ik den regeeringsvorm kenschetste als een patriarchaal despotisme met demokratische stroomingen. Alleen het volgende zij hier nog opgemerkt, wat de ongeëvenaarde duurzaamheid der staatsregeling betreft. Omwentelingen plegen door misdeelde klassen gericht te worden tegen bevoorrechte standen en personen. Waar nu de weg tot de kaste der gezaghebbende uitzuigers gelijkelijk voor alle klassen des volks openstaat, en waar het mandarijnschap het ideaal is in elken kring, daar is het niet te verwonderen dat gewettigde revolutionnaire gevoelens niet licht tot zoo algemeenen wasdom zullen komen dat zij tastbare vruchten afwerpen. Wel acht ik onder de tegenwoordige omstandigheden mogelijk dat de Tartaarsche dynastie met haar nasleep, die zoo ongunstig afsteekt bij vroegere stamhuizen, wordt afgezet of weggejaagd; doch ik geloof dat men dan een nieuwen Zoon des Hemels den troon zou zien bestijgen, en dat de natie onder den looden druk van het mandarijnendom gebukt zou blijven. Hier komt geen einde aan of geen verbetering in, zonder zuurdeesem van buitenaf.

(*Wordt vervolgd.*)

P.G. VAN SCHERMBEEK.

Literatuur en leven.
Is. Querido, Meditaties over Literatuur en Leven. 1898.

I.

Wien deze overpeinzingen van den heer Querido over literatuur en leven ook aanstoot mogen geven - want er is veel in dat bij het eerste geluid tot verzet en weerzin kan prikkelen - hij zal toch moeten erkennen dat er een groot en vol gevoel ons uit tegemoet komt, en hij zal den schrijver, den peinzer, alles vergeven, omdat hij het leven liefheeft.

Dit dient vooropgesteld: het is een boek brandend van liefde voor het leven.

En dan: een boek van goede trouw en van goed vertrouwen.

Ook van vertrouwen op zichzelf; o, een immens vertrouwen!

> Dichten ist ein Uebermuth

En hier gaat ook het peinzen niet zonder overmoed. Maar wie die aan overbescheidenheid leed zou èn literatuur èn leven durven vastpakken om ze beide te laten spreken in zijn boek.

‘De kunst moet de hoogste oprechtheid van het leven zijn.’

‘De groote goddelijke kunst is het levenssymbool van onze hoogste vitaliteit.’

‘In haar aard is ze niets anders dan de ziel in taal, de ziel in zang, de ziel in een opperst leven.’

Zoo spreken de *Meditaties*.

Kunst is dan het zuivere gevoel van het leven. Ze is één met het leven, of moet het zijn.

Indien er alleen gevoel was!

Maar het leven heeft ook een harden, verstandelijken kant. Uit de waarnemingen zijn begrippen ontstaan, en aan ieder gevoel dat zich uiten wou is ‘een verstandsbeteekenis gekoppeld.’ Het leven werd in een net van schema's verstrikt.

Kunst is de reactie van het gevoel tegen de dorre begrippenwereld. ‘Met heel ons zielswezen zijn we verwant aan de voeling der eerste natuurgelukzaligen.’ Toch kunnen wij niet anders dan van onzen tijd zijn, en we moeten den strijd tusschen het *uitgedachte* en gevoelde leven doorleven, totdat hij een harmonie wordt.

Zoo komt het grootere leven tot stand, van hen ‘die naast de snijdend-vlijmende analyse van hun klare denking zetten de nobele, reine spontaneïteit van hun eigen aandoeningsleven....’ ‘Voeling en denking - de twee monumenten van het leven van den Wijze, den Held: de Impulsie in de kunst, de Rede in het leven.’

Ieder stuk heusche literatuur moet direct uit dat leven komen en ons van zijn energie meedeelen door ons eigen wezen voor ons te ontdekken en door impulsiën te geven die het grootste en ruimste in ons uit doen komen.

‘Zonder die levenszwaarte’ is een gedicht ‘virtuositeit, leeg....’

Dit zijn enkele stippen om de hoofdrichting dezer overpeinzingen aan te duiden: het oorspronkelijke aandoeningsleven in overeenstemming met de natuur; de scheiding door het denken aangebracht; de strijd tusschen verstand en gevoel; de verzoening, uitgaande van de grootere macht, het gevoel, en bezegeld door den dichter ‘die de grootste is.’

Het karakter van dit boek wordt bepaald door het streven van den auteur om er onmiddellijk gevoelsindrukken in weer te geven. Het is in zijn aanleg een soort dagboek van een typisch mensch die zichzelf waarneemt hoe hij het geheele leven van de primitieve levensemoties tot in zijn maatschappelijke vertakkingen mee doorleeft. Geen geregeld betoog of verhaal; het levensgevoel zal zich direct aan ons hart openbaren.

Zoo openen de medidaties met het aangeven van het grondaccoord: de overeenstemming tusschen de natuur en de aandoeningsrijke ziel.

- ‘Ik droom uit mijn venster waar de groene boomgestalten mij aanstaren.
O! 't zijn wijzen, de boomen, 't zijn zwijgende peinzers.
Ik heb die peinzers beluisterd, en hun vilt-groen-pluimige knokkels hebben me geheime dingen van de natuur verteld...
Ik heb met de boomen, met de groen-zachte woudmystieken gesproken, gefluisterd.
We hebben ons zelven lief in hun wezen; wij zijn het...
We kussen ons zelven in den klaagzang der winden; we beweenen onze tranen in de loeiing der woudboomen; we spreiden onze geheimen over den nacht, als de takken hun donkerte weven tusschen licht en duisternis...
Zoo straks was 't somber in den tuin en de boomen kwijnden...
En nu! Och zie! Nu trekt het licht weer over de tuinen, nu stroomt een lichtgolf, bevend als gaasgouden luchters, om de levenskruinen, - de peinzers stijgen op uit d'aard...’
De dichtende peinzer heeft dan het vizioen van het primitieve leven.
‘Ik zie de oneindige rijpe glorie van de diepe diepe wouden, van lange, lange tijden van hier... Toen was het Leven, de Natuur nog geheel... En de Goden zagen toe bij de geboorte der kinderen, de wouden luisterden, de boomen peinsden.
Er golfden zangen en hymnen uit de zielen der menschen...
De luchten daverden van de opgevangen geluiden der menschen.....
Dan dompelden de wouden zich in lange nachteu van blauwe dampen, menschen en boomen bevend beschijnend.
Er werd gezongen met stemmen zóo rein, zoo heilig, dat de vogelen hun tjilpende gedweeheid in melodieuse schuchterheid verkortten.....
Van kristallen trillingen barstte de lucht uiteen, wijkend voor de hymnen, die stegen in de oneindigheid der tijdlooze hemelen.
Dan weefden de blauwe, violette dampen zich als sluiers van schemering in den langen oneindigen woud-nacht.
Toen was de Mysterie alom, zuiver en heilig.’ -

‘Zoo begreep men al het voelen en de nooden der menschen.

Een groote, een heilige ziel had gesproken, met de woorden van zijn hart, op den rythmus van zijn levenskracht, door de menschen bruisend; gesproken aan de stranden, aan de zeeën, in de hutten, in de witte huizen op de verre wei, tot allen die luisteren kwamen.

Niets werd geleerd en niets werd bedacht.' -

De aanteekening dezer enkele momenten kan volstaan om den gang der eerste overpeinzing te doen volgen.

Een tweede meditatie heeft tot onderwerp de splitsing der natuurlijke persoonlijkheid, veroorzaakt door de onrust en onzekerheid der wisselende onbevredigde gevoelservaringen.

'Ik ben in de stad teruggekeerd.

Ik zit nog uit zijn raam te staren, en de boomen kijken mij aan, alsof ik hen verraden heb.....

Geen principe is meer in mij vastgeworteld dat de *zekerheid wil* in deze wereld[1)]

Ik verlang zóó.....

Om beurten ben ik groot en heftig, stamelend en angstig.

Wij reflecteeren de natuur in ons, wij heerschen niet, maar gehoorzamen aan de dingen die in *ons* heerschen.

Daarom zijn wij, wat de natuur is: wisselvallig, angstig, heftig, grootsch of machtig, bijgeloovig of stoutmoedig.....

Ik voel alles in me zinken en oud in me worden.'

De peinzer zoekt dan het contact met de ijskoude logica der begrippen. Hij slaat het boek van Spinoza op bij de theorie der hartstochten, en het prikkelt hem tot protest. Onder zijn denken met Spinoza, onder de spitsfijne ontleding van de passie, golven zijn stemmingen..... Zij breken in een roes door zijn gedachten, en de peinzer roept hun spel op omdat 'de aandoeningen als komende uit het onmiddellijke leven de reden eeuwig de baas zullen zijn.'

Bij die strijd en woeling, te midden van het bewust worden

1) Een stemming als in Herman Gorters *Verzen*:

Beweging is vóór me ongewis.

Levenbeweging is ongewis.

In mij is onverwachts
Verlangen gekomen.

Maar anders verloopend.

der waarnemingen, ‘is in onze ziel een taalgevoel zacht fluisterend.’

Taal is het licht der sensatie - ‘zonder de geboorte der woorden hangt er zware duisternis in het zieleleven.’

En de Idee wil te voorschijn komen....

Maar eerst - dit is de derde meditatie - moet het materialistisch burgerlijk denkelement voor goed overwonnen daar het de kunst zou willen verkleinen tot een aanhangsel der maatschappij, onder den invloed van allerlei omstandigheden van ras, gewoonte en tijd. De peinzer bindt den strijd aan.

Op een zomerochtend heeft hij zijn haat tegen de zedelooze intellectualiteit in zijn hoofd vastgenageld.

‘Het was een heerlijke morgen, menschloos stil; de vogeltjes schokten met puntige naaldstaartjes door de lucht, en de gorgeltjes tjilpten door de ruimte..... Toen, in die uren, heb ik m'n haat tegen goddeloozen voelen opleven.’

Het is Taine dien hij aanvat. Taine dient hem als vertegenwoordiger van de kritiek die den kunstenaar aanziet voor een product van verschillende levensmomenten, en hem daardoor zijn unieke persoonlijkheid ontneemt.

Erkent de peinzer dan niet de macht der wetenschappelijke analyse?

Zeker, hij vindt wel degelijk ‘de meridianen en parallellen der gedachte-ontledingen, op gelijke afstanden in somberen denkernst op den wereldbol gegrift.’ Maar wie de andere lijnen, ‘de hooggekleurde mouvementenrichting’ van de synthese loochent, die heeft het zijn niet lief; ‘hij fabriceert een slot meet sleutel op 't aanbeeld van logiek, rede en wetenschappelijk experiment gesmeed, om 't Mysterie te ontsluiten.’

Thans zal ‘voor de hoogvoelenden de afscheiding die eerst in de cultuurtijden is gekomen, ophouden en analyse en synthese zullen elkander ontmoeten.’

En nu staat het type van den grooten dichter voor hem. ‘Hij is de handelende, bewustgewordene Ikheid van het in de natuur verschijnende onpersoonlijke,’ en tegelijkertijd is in den dichter de denker levend; ‘hij is de lyrikus, analytikus, epikus, de onderzoeker, de aantaster en vernietiger van

schijn in kunst en filosofie, die het leven aan alle kanten omsingelend, voor zichzelf komt tot de rust van zijn eigen zieleven.'

'De dragers van de Smart en de dragers van de Vreugd, dat zijn de dichters.....

Wanneer zij loopen in de steden, waar het leven uitwalmt in de bange krinkelingen van benauwde, opgepropte, maatschappij-techniek, wanneer zij de somberte der levensuren van noodlotsfiguren, arbeiders,..... tusschen de dwalmende kolendampen vaag zien voorbijgaan, met oogen star van wreedlicht,..... wanneer zij die koude hardvochtige gezichten zien, bestoven door de grijnzende vlagen van den bangen zwarten nood, dan voelen zij een eeuwig, diep-schokkend leed, een pijnigenden, bloedenden, weenenden angst.

Geen bloote vizie van vervluchtende smart, geen gevoelspassie van enkele indrukken-ellende, maar een eeuwig schrijnend leed...

De ziel van den dichter brandt en gloeit voor het leven van alle menschenstanden, voor wat er schoon, voor wat er zwart in is...'

Maar 'de dichter kan niet staan blijven om te hervormen bij een heterogene onder hem staande massa.

Hij leeft in de kern der dingen.

Het innerlijk leven van den dichter is geheimzinnig als het vervormen, oplossen en verdwijnen van wolken...

Alles centraliseert zich, wringt en vervormt zich in zijn boven alles gaand scheppend genie, - een levenskracht, die staat boven de afzonderlijke faculteit van het geestleven, waarbij in breedheid, in diepte, in echtheid, in goddelijkheid niets te vergelijken is. -'

Een gezichtsverschijning bekroont deze eerste rij van meditaties: het visioen van den dag geboren uit den nacht, een afbeelding van hemel en aarde van het scheppend genie, in zijn teerst-mysterieuze werking bespied. En 't is een nachtelijk-ernstig gevoel uit leed en vreugde gemengd, een gevoel van vrijheid en beklemming dat de ziel vervult wanneer daar aan de lucht het eerste warme grijs met strepen van goud en randen van zilver zich trillend door de duisternis van het landschap gaat weven. Er geschiedt iets heel vèrs in de

hooge wolken, en toch ben ik mij bewust van iets dat nadert.

‘Dan... dan trillen de eerste nevelen weg... en heel zacht stapt het licht uit een roezemoezige, woelige stad; en in het wereldbassin vloeit het licht langzaam stappend door de ruimte...’

Uit den nacht van de aarde komen dan de dingen van de aarde, de bloemen en de boomen, het licht tegemoet. Zij dragen allen hun mysterieuze smart, en hebben geluisterd naar de legende-klacht der nachten; maar in het daglicht rijst de bloementaal uit ‘de keel-kelkjes’ naar de boomen; en boven de boomen speelt de wind; ‘in hun takken spreekt en joedelt het goddelijk-vrije leven.’

Zoo is de concordantie van de natuur en den dichter: uit de diepte van den nacht tot de vrijheid van den dag.

Ik heb met deze aanhalingen en kleine annotaties een gedempt schetsje willen geven van het principieele gedeelte van Querido's werk. Nu komt aan de beurt de omgang van den schrijver dezer meditaties door de moderne maatschappij, wetenschap en kritiek, en door het werk van eenige hedendaagsche auteurs, landgenooten en vreemden.

Maar is het noodig hierbij aanteekening te houden van de enkele stappen op den weg van den ‘overpeinzer’?

Mij dunkt, men begrijpt allicht dat hij het gehalte van wetenschap en kritiek in hoofdzaak toetst aan hun vermogen om rekening te houden met de gevoelswereld in den mensch, en dat hij maatschappelijk zich voegt bij de beweging in de samenleving die vertegenwoordigd wordt door het socialisme. Een doctrinair socialist zelfs, maar toch nog meer, socialist door het gevoel, en daardoor aan anderen ruimte latend voor een lijnrecht tegenovergestelde opvatting, en aan zich zelf de heele gaafheid van zijn persoonlijkheid voorbehoudend.

Wat zijn oordeel over tijdgenooten aangaat, - ik bepaäl mij tot de Hollanders, - toont hij een voorliefde voor Gorter - ‘die stille, groote Gorter’ -, en voor de zienerskracht van van Looy, - ‘Van Looy ziet, zooals niemand ziet -’; hij erkent een zekere verwantschaps-sympathie met het universeel-menschelijke van van Eeden, en trekt een grenslijn tusschen zichzelf en Kloos, den klassiek voeler, alleen op een afstand te bewonderen. Maar den meester, zijn meester,

begroet hij in van Deyssel - ‘hij was het die 't eerst een natie-kunst gaf.’ - Een meester toch dien onze peinzer bemeesteren en beleeren wil omdat hij in hem niet de complete menschelijkheid vindt.

Voor de rest, en in 't algemeen:

‘Wanneer de kunstwereld der laatste kwart eeuw zich herstellen wil, dan zou zij honderden en duizenden kunstenaars onverbiddelijk moeten buiten sluiten.... en de overgeblevenen noodzaken te werken, waarachtig en diep, rijp en zonder reclame, zonder artisticiteit, zonder haken naar mondaine genialiteit....’

En hierḿee sluit ik het boek van Querido. Natuurlijk is het, door mijn manier van weergeven bij wijze van uittreksel, tot een dorre figuur gemaakt; maar ik zou toch ook bijna zeggen dat het door een schematisch referaat iets gewonnen kan hebben. Want de aanleg is beter dan de uitvoering, en het boek, een onvoldragen, onharmonisch, haastig werk, geeft al dadelijk na de lectuur van de twintig eerste bladzijden, een indruk van verwarring en gejaagdheid.

Wij mogen van iets dat zich *Meditaties* betitelt wat beters verwachten. Maar deze overpeinzingen laten zich in hun verloop dadelijk van hun chapiter afbrengen en gaan over in conversaties, of liever monologen, zooals we ze allen dikwijls ondergaan hebben, en zeker ook dikwijls anderen hebben doen ondergaan, ‘geniale’ ontboezemingen van een praatlustig gemoed, dat zijn zinnen over elkaar doet tuimelen, en zijn ideeën door elkander heen troebelt. Een soort demosthenische welsprekendheid komt voor den dag, maar met de kiezelsteentjes nog in den mond.

Het boek van den Heer Querido lijdt verschrikkelijk aan die kinderziekte van het genie. Lieve hemel, wat 'n banaliteiten rolt zijn conversatie op haar golven, en wat 'n oud rommeltje van paradepaarden wordt er uitgestald! Spinoza, Buckle, Comte, Taine, Sainte-Beuve, Carlyle, Darwin, dat goedje dat dertig jaar geleden nieuw of nieuw opgetuigd was, moet weer voordraven. Het is net alsof op dit oogenblik niet een heel geslacht van jonge en oude mannen, in Duitschland, Engeland, Frankrijk, Italië aan den arbeid was om het probleem der verhouding tusschen

de scheppende fantasie en het leven, individueel en maatschappelijk, aan alle kanten waar het zich vertoont te benaderen en tot een gedeeltelijke oplossing te brengen. Zeker, ik zou ook wel van Spinoza en Comte en de anderen willen hooren, maar dan een heusch gevoeld woord, niet het uitgedorschte stroo waarop tientallen van jaren te ruste zijn gegaan.

O, die leege conversatielafheid in Querido's boek, en het geaffecteerde gewouwel met zijn ‘causaliteit’ voor ‘oorzaak’ en zijn ‘differentiatie’ voor ‘verschil’, en, de Hemel betere 't, zijn ‘abnegatie’ voor ‘ontkenning’. Ik zwijg over nog erger dingen, en over de zinnen die in elkaar gestort zijn als letters in pastei, over de zinnen die precies het tegenovergestelde zeggen van wat ze willen zeggen, over de zinnen die absoluut niets beteekenen. Men ziet aan zoo'n boek, - aan de verschijning van zoo'n hybridisch werk, hoever wij, zelfs na de poging der jongere generatie, nog verwijderd zijn van het beschavingsniveau waarop eerst een groote literatuur blijvend met de samenleving kan meewerken.

Want het is toch een geniaal boek met al zijn oneffenheden en onrechtvaardigheden, de Meditaties van Querido, omdat het vurig opkomt voor het gevoel en zijn vuur ontleent aan de echte liefde voor het leven. Alleen had het honderd jaar vroeger in onze letterkunde moeten verschenen zijn. Maar daaraan heeft de Heer Querido geen schuld. Hij heeft het verzuim hersteld zoo gauw hij kon, met zijn *Literatuur en Leven*, zoo overhaast mogelijk. Niet tot zijn eigen voordeel. In den grond der zaak dragen echter de anderen, de ouderen, de schuld. En wij moeten den Heer Querido dankbaar zijn zonder van onzen kant te veel praats te maken.

II.

Wanneer ik zoo'n boek als deze Meditaties over Literatuur en Leven ter hand heb genomen en het mij eigen gemaakt heb met die liefde die het verdient, vraag ik mezelf waar zoo'n geschrift vandaan komt.

Neemt het een plaats in van een reeks, ligt het op het kruispunt van verschillende richtingslijnen? of is het uit eigen beweging gegroeid?

Dit antwoord geef ik me zelf:

Het boek draagt een duidelijk merk. Het staat onder het teeken van Van Deyssel, ofschoon het tegenover Van Deyssel positie kiest.

In de geschiedenis der letterkunde een gewoon geval.

Het werk van Van Deyssel is de groote realiteit geweest voor onze nieuwe letterkunde. Men zal later misschien nauwlijks kunnen begrijpen hoe een klein aantal kritische studiën, - want daarop komt het aan, en niet op Van Deyssel's romans, - van zoo ingrijpend belang voor het tijdperk kon zijn. Maar het is eenmaal zoo; en de reden voor die eigenschap van explosieve kracht, die sommige geestscheppingen hebben, ligt in de intieme betrekking waarin ze tot hun tijd stonden. Naderhand - of wanneer men er buiten staat - laat zich dat niet goed meer meegevoelen.

Wat Van Deyssel aan zijn tijdgenooten heeft gegeven, dat was niet alleen het gevoel voor het woord als een ontsluiter van aandoeningen, maar hij heeft hun ook dien schok meegedeeld, waardoor zij het woord leerden kennen als energie, in staat om impulsiën te wekken en te verplaatsen. Dat had de tijd noodig: het woord als een kracht; niet het woord als een theorie die een vergezicht opende, maar het woord als een zielenschok, die de heele opgestapelde zielevoorraad omver deed tuimelen en er een levende, lijdende zielewereld van maakte.

Men kan die werking van Van Deyssel's studiën aflezen van den inhoud van Querido's *Medidaties*; het is voor hem de lichtstraal geweest waardoor hij in zijn eigen aandoeningen en vermogens heeft kunnen doordringen. En de meegedeelde kracht heeft hem het uitzicht geschonken om een hooger standpunt te bereiken dan Van Deyssel innam. De energie die zich alleen verheugde in het bestaan om haar eigen wil moest zichzelf bewust worden van een roeping, en breed en grootsch moest de verbeelding, eenmaal in het aandoeningscentrum van het leven genesteld, ook het heele wereldleven gaan omvatten. Daar was de auteur der overpeinzingen op een verhevener plaats aangeland, hij kon op van Deyssel uit zijn hoogte neerzien, toch was 't het werk van Van Deyssel dat hem op die hoogte had gebracht.

Maar om die plek voor goed te bereiken - daartoe was

een opleiding noodzakelijk. En hier kunnen wij een tweeden invloed vaststellen. Het is die van Van Eeden. Van Eeden bezit als zijn eigendom de richting naar het universeele, en hij heeft als iemand die over wijd verbreide rijkdommen van geest beschikt de behoefte aan eenheid en aan een overzicht van zijn bezittingen. Hij is tegelijkertijd wereldbeschouwer en zelfbeschouwer.

In zijn *Johannes Viator* heeft hij zijn zelfbekentenis voor zichzelf afgelegd. De menschen om hem heen zijn hem daarbij tot een last. Hij spreekt in de eenzaamheid, en hij overlegt met zichzelf de stadiën waarlangs hij meester is geworden tegenover zonde en zinnelijkheid van het intiemste principe zijner ziel, de liefde, de scheppende kracht in wereld en in verbeelding. Dus behoeft hij niet te vertellen wat er telkens op den levensweg met hem is gebeurd, want hij ziet het voor zich gebeuren, en niemand anders dan hij heeft noodig het te begrijpen. Eindelijk wanneer hij zichzelf in de kern van zijn wezen heeft gegrepen, geeft hij zijn boek aan de menschen; die mogen er nu op hun beurt wijs uit worden.

De meditaties van den Heer Querido volgen, op een afstand, dezelfde methode van zieleoefening. Maar de peinzer over Literatuur en Leven is niet van zulk een lichtgeroerd zielebeweegsel als Frederik van Eeden. De opvoeding die hij zoekt is er eene van de aandoeningen die zich in verbeeldingen over de buitenwereld projecteeren, niet van het gemoed dat tot zichzelf inkeert. Dat lijkt tegenovergesteld; toch bestaat de overeenkomst inderdaad, want het is als zijn eigen geschiedenis en zijn eigen zielsopvoeding dat de schrijver der Meditaties zijn geestelijke wereldverovering aanziet, en hij wil even direct als de ander zijn hartavonturen, zoo hij zijn intellectueele lotgevallen, in zuivere indrukken weergeven.

Op de kruising van de wegen Van Deyssel en Van Eeden is het boek over Literatuur en Leven gegroeid. Ik heb al vermeld dat de Heer Querido voor de voltooiing van zijn werk niet opgewassen is geweest. Het was hem alleen gegeven om ons in gedeelten van enkele chapiters een denkbeeld te verschaffen hoe ongeveer zoo'n kunstwerk zou geschapen zijn, waarin werd uitgebeeld langs welken weg de dichter zichzelf opvoedt tot een volledige bevatting van den aard zijner kunst en haar energische kracht in het leven.

De fout van den schrijver is zijn gebrek aan zelfbeheersching. Hij heeft naast zijn eerste doel ook nog willen toonen dat hij in staat zou zijn geweest tot het opstellen van een geleerd en wijsgeerig betoog, als hij maar wilde: gedachten en kennis genoeg! En daardoor werd zijn boek vol van divagaties.

Het moderne, joelende en schetterende leven is door de literatuur van de Meditaties heengedrongen en heeft het gemaakt tot een hybride waarin men soms de stem hoort van de groote romantiek van honderd jaren geleden, weerklinkend in een vurig kloppend hart van tegenwoordig, en dan op eens het woest gepraat van een clubdebat over de Nieuwe Gids.

Nu - alles in alles genomen - is dat toch niet banaal.

BYVANCK.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Hildebrands Teun de Jager, vertaald uit het Hoogduitsch.

Ter aanvulling van mijn vroeger verschenen opstel over de *Camera Obscura* in dit tijdschrift (Dec. 1881) wensch ik de volgende Aanteekening onder de aandacht der lezers van *de Gids* te brengen.

In den zesden of laatsten jaargang van het Nederlandsch Tijdschrift voor liefhebbers der jagt of visscherij, onder redactie van Verster van Wulverhorst (1858)[1] komt voor 'De Patrijzen (naar het Hoogduitsch)'. Deze schets is, met uitzondering van allerlei afwijkingen, dezelfde als die van Hildebrand in 'het Leeskabinet' van 1841 (verrijkt met dat aardige steendrukje), later door hem onder den gewijzigden titel 'Teun de Jager' opgenomen onder de 'Verspreide Stukken' in de vierde, volledige uitgave zijner Camera (1851). Natuurlijk moest het vermoeden worden gewekt of wellicht Hildebrand, zeventien jaar vroeger dan de ons onbekende Vertaler in bovengenoemd tijdschrift, dezelfde Buitenlandsche bron had gebruikt voor zijn verhaal, dat tot hiertoe bij het Nederlandsch publiek als *oorspronkelijk* stond gewaarmerkt? Gelukkig echter bleek mij dat vermoeden ongegrond bij de opsporing van het Hoogduitsche tijdschrift 'Magazin im Gebiete der Jägerei N°. 17-26 April 1845.'[2] Daarin komt voor 'die Rebhühner. Nach dem Holländischen des Hildebrand', welke Hoogduitsche vertaling door een snuggeren landgenoot in het Hollandsch werd overgezet, zonder vermelding van den naam van Hildebrand.

Laat eerstgenoemde Hoogduitsche vertaling reeds veel te wen-

1 Arnhem, bij J.G. Meijer.
2 Berlin. Fünfter Jahrgang. Kommissions-Verlag von A.W. Hayn.

schen over, méér nog de Hollandsche overzetting ervan; blijkbaar zijn sommige goede Duitsche jagerstermen niet eens door den vertaler begrepen; hij nam ze eenvoudig letterlijk in het Hollandsch over, al gaven ze geen gezonden zin. Vermakelijk werd ten slotte de vergelijking van die overzetting met den oorspronkelijken tekst van Hildebrand. De slotsom is met één woord: der verminkingen is geen einde; het echt Hollandsch karakter der schets van onzen Nederlandschen humorist is geheel verloren gegaan.

Een komischen indruk maakt al aanstonds de vertaling der eigennamen: ‘Jaapie’ wordt *Peters*, ‘Zijtje’ - *Marie*, ‘Krelisbroêr’ - *Söhnchen* en *mijn zoontje*. De *grappige* Teun wordt *muthwillig* en *moedwillig;* ‘Zijtje was *teerder* en fijner dan de meeste boerinnetjes’ - dit wordt *netter!* Haar ‘zilveren oorijzer’ wordt ‘Sonntagsputz’ en... *zondagskleedje!* ‘Veldins roode tong hing lang en *droog* uit zijn bek’ - dit ‘droog’ werd overgezet in *triefend* en *druipend*. ‘Lang vóór Teun de patrijzen onder schot kon hebben, *vlogen ze op*’ - schrijft Hildebrand. De Hollandsche vertaler schreef ‘stonden ze op’, naar het Hoogduitsch *standen sie auf*. ‘De patrijzen vielen neder’ - lezen wij in de Camera; dit wordt ‘ze vielen in’ - ‘sie fielen ein’. Eene *groote* vlucht patrijzen wordt eene *sterke*, omdat het Hoogduitsch luidde *stark*. ‘Na den dood van Zijtje verviel de ongelukkige Teun de Jager in zware koortsen, waarin hij onophoudelijk *ijlde*.’ - ‘Anton fantasirte unaufhörlich’ - ‘Antoon *fantaseerde* aanhoudend!’

Te kust en te keur waren deze aanhalingen te vermeerderen. Maar het bovenstaande moge voldoen. Nauwelijks behoef ik hieraan toe te voegen, hoe tal van karakteristieke woorden en uitdrukkingen, die Hildebrands schets zoo (teekenachtig maken, geheel zijn verdwenen; woorden en uitdrukkingen als ‘platzak’, ‘'t zel beuren’, ‘wel goed’, ‘al waar’, ‘ik zal me oolijk houen’, ‘weet je wel waar 't an houdt’ enz. enz.

Natuurlijk zou de genoemde Hollandsche vertaling van ‘de Patrijzen’ nooit het licht hebben gezien, indien de Vertaler, die zich liefst met een H onderteekent, had onderzocht wie toch die Hildebrand mocht zijn? Het Hoogduitsche opschrift liet immers aan duidelijkheid niets te wenschen over: ‘Die Rebhühner nach dem Holländischen des Hildebrand’. Best kan ik begrijpen, dat

het oorspronkelijke in ‘het Leeskabinet’ van 1841 hem onbekend bleef, maar was dan niet in 1851 - onze Vertaler gaf zijn werk zeven jaar later - de vierde, volledige uitgave der Camera Obscura verschenen, en was daarin onder de ‘Verspreide Stukken’ niet opgenomen ‘Teun de Jager’, de gewijzigde titel voor ‘De patrijzen’, duidelijk door Hildebrands bijschrift ‘Leeskabinet, jaarg. 1841’?

Had de heer H. bij het lezen van den naam ‘Hildebrand’ deze eenvoudige dingen onderzocht, dan zouden de letterkundigen onder de heeren ‘liefhebbers der jagt en visscherij’, die uit Gelderlands hoofdstad licht mochten verwachten, niet op een dwaalspoor zijn gebracht. Want het broddelwerk van H. mag niet in éénen adem worden genoemd met de oorspronkelijke schets.

Gelukkig intusschen voor Hildebrand, dat eene zooveel betere vertaling het licht zag in het Hoogduitsch in 1890 en in het Engelsch in 1898. In 't voorbijgaan zij hier aangeteekend, dat geen schets uit de Camera zoo vaak werd vertolkt als ‘Teun de Jager’. Niet minder dan zeven zijn er mij bekend. In het Fransch verschenen er twee, van Léon Wocquier: ‘Antoine le chasseur’ (1870), en van Charles Simond ‘Tony le chasseur’ (1890); één in het Italiaansch van Prof. Giovanni Antonioli ‘Tonio il cacciatore’ (1879), de St. Johanniter Zeitung (St. Johann, 1873) nam uit een Frankfurter Blatt over ‘der Jäger Anton’; nog eene Engelsche vertaling in The modern Church ‘Tony, a tale of the dunes by James Ballingal te Perth’ (Scotland).

De bovengenoemde Hoogduitsche vertaling uit het jaar 1890 is afkomstig van E. Senden en verscheen in de ‘Deutsche Lehrer-Zeitung, Tagesblatt für Evangelische Lehrer und Schulfreunde, Berlin’; zij mag om hare getrouwheid worden geroemd; jammer echter dat de heer Senden haar verarmde met een allerdwaast aanhangsel, een romantisch slot, waarin Zijtje, die bleek niet dood te zijn, gaat trouwen met Teun en de doofstomme jongen wordt geplaatst in - een doofstommen-instituut![1]

De tweede keurige vertolking in het Engelsch verscheen verleden jaar van de hand van den leeraar in de geschiedenis, James Mackinnon,

1 Zie mijn feuilleton in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 4 Maart 1890. Eerste blad, B.

Ph.D. te St. Andrews in zijne ‘Leisure hours in the Study’ (T. Fisher Unwin. London: 11. Pasternoster Buildings, E.C. 1897). Het vijfde hoofdstuk van dit geschrift behandelt ‘Dutch humour’. Na een kort levensbericht van Hildebrand volgt eene vertaling van ‘Hollandsche jongens’, het laatste hoofdstuk van de familie Stastok ‘Pietje wordt waaratje verliefd’ en ten slotte ‘Teun de jager’. Een aardig bewijs der waardeering van laatstgenoemde schets door de *spes patriae* te St. Andrews is wel hetgeen Mackinnon mij dezer dagen schreef dat, onafhankelijk van hem zelven, een zijner studenten voor eene talrijke vergadering ‘Teun the Hunter’ had voorgelezen, tot groot genoegen van alle aanwezigen. Het orgaan der Universiteit van St. Andrews, ‘College Echoes’, gaf daarvan een hoogst waardeerend verslag.

JOHS. DYSERINCK

Verzen.

I.
Langs paden van goud....

Langs paden van goud verloren
In suizelewoud van koren
Had lief u mijn weg geleid....
't Was niet voor mij weggeleid.

Mijn hanen van moed en victorie,
Mijn leeuwrikken joedlend van glorie,
Mijn tortels van teedere trouw
En mijn hemel van eenvoud blauw,

Mijn passieënachtegalen,
Mijn duiven van klachtkoralen,
Mijn zwanen van schoon en goed,
Mijn pauwen van overmoed;

Ik had ze u wel alle gegeven,
Maar ze zijn nu al lang verdreven
Uit mijn heerlijken droomentuin:
Die ligt nu zoo doodsch en bruin.

O weelde mij nooit meer beschoren,
Te zaamlen uit droomenkoren
Klaprozen van hoog geneucht,
Blauwbloemen van sprokevreugd!

Met seizengeweld gekomen
Zijn de maaiers in 't veld van mijn droomen.
Staat een bloem nog in 't stoppelengrauw,
Dan buigt zij het kopje als in rouw.

Ik zamel de laatste papaver,
Bloedrood en vol tranen.... o gave er
Het zaad mij een slaapdrank zacht,
Dat ik niet hoefde waken vannacht!

Laat staan de blauwbloemen.... die kijken
Me zoo vreemd en zoo droeve aan: ze lijken
Wel oogen, zoo mat van blauw,
Met den blik van een kranke vrouw.

II.
Ziel en zinnen.
1.

Trotsch, vóór de morgenroode marmerpoort
Van 't hoog paleis der Jonkheid, stond mijn Wil
En temde streng mijn Zinnen, tot zij stil
Knielden in 't stof voor haar wie 't al behoort:

Mijn Ziel. Niet blij, naar eigen vlindergril,
Door elke bloem van aardeschoon bekoord,
Maar slepend bleek hun slavendagen voort,
Dienden zij haar die heerscht verheven-kil.

De één bracht haar zang en lach en zoet geluid
Van ritslend koren, vogel, vliet en boom;
Twee andre, aroom en smaak van wijn en fruit.

Eén spreidde vorstlijk over levens stroom
Een brug van licht tussche' aarde en hemel uit,
De vijfde, waarheidsschijn op levens droom.

2.

Doch koud en stil, op kristallijnen troon,
Diep in 't paleis van Jonkheids morgenrood,
Wachtte mijn Ziel de komst van Liefde of Dood,
Verachtend zacht der Zinnen eerbetoon.

Doch toen Gehoor haar stemklank bracht als vloot
Uit menschmond nimmer, toen een godeschoon
Gelaat mijn Zien haar in de azuren woon
Voortooverde, o hoe ze als een bloem ontsloot!

Hoe toen zij de andre dienaars drie ontving!
Wen lokke'-aroom ambrosisch offerde één,
De andere, een melkwitte elpen liefdering

Van klemmende armen en, wat zoeter scheen
Dan honig, kussen, teedre zegening,
Regenend zoel met streeling en geween.

3.

Doch toen mijn Ziel, tot loon, haar slaven trouw
Genadiglijk met snarenspel en lied
En schoon gewaad, een feestmaal vieren liet,
Zaten zij roerloos aan, versteend van rouw.

- ‘Nu eet en drinkt en van dit uur geniet!’
Noodde en gebood de koninklijke Vrouw,
‘Als 't aldagskleed van wolkensomber grauw,
Werpt ver van u klein-pijnlijk dienverdriet!’

Doch de één sprak: - ‘Ach! ware ik nog 't zorgloos kind,
Dat, schoonheid plukkend, huppelde in het veld!
Maar 'k las uw boeken en nu word ik blind.

Aanzie de striemen - hebt gij ze ooit geteld? -
Der keetnen zwaar waarmede uw Wil ons bindt.
Wij juichen niet, wij buigen voor geweld.’

4.

Streng sprak mijn Ziel en toorn vlamde in haar blik:
- Onwaardig volk, wat waart gij zonder mij?
Mijn Wil verwijt ge een weldaad: liet 'k u vrij,
Verwilderd zoudt gij waren, elk ten schrik.

Draagt zwierig-fier mijn eedle heerschappij.
't Is kwaad alleen dat ik in u verstik.
'k Gaf uit den schat van mijn verheven Ik
U allen veel; 'k beveeel u dus: ‘Wordt blij!’

- ‘In eenvoud rein als ree en duive en trotsch
Waren we als al wat vrijgeboren is,
Geen honden kruipend voor de luim des lots.

Gij breekt ons zwijgen, Ziel, neem de ergernis!
Niet gij alleen, ook wij zijn kindren Gods.
O laat ons leven in de wildernis!’

5.

Zwaar lei mijn Wil de zilvren pantserhand
Op klagers schouder: - ‘Slaven,’ sprak hij, ‘nooit,
Als lammren blij op bloemenwei verstrooid,
Zult vrij gij dartlen in úw vaderland.

Ik heb u vroeg tot enkel dienst geplooid.
Al dreigde uw wild verzet met roof en brand
Van 't Zielpaleis, 'k heb ééns u overmand
En dienen blijft gij Wie uw zijn vermooit.’

Toen bogen stil mijn Zinnen 't bleeke hoofd
En zwegen, wetend: weerstand kwam te laat.
Doch zacht, aan 't feestmaal hun tot loon beloofd,

Zongen ze een lied van d'ouden gouden staat
In Kindsheid-Eden, waar, 't verboden ooft
Bewakend streng, de felle Aartsengel staat.

6.

Toen stapte een rappe ruiter, op een vaal-
Bleek ros tot vóór de kristallijnen troon.
- ‘Zinnen, wat zingt ge uw Koningin tot hoon?
O wuften, weet: gij zingt ten leste maal!’

Zoo sprak de Dood, ‘ik breng u 't levensloon:
Eén purperdrup uit deez' mijn feestbokaal.’
Gedwongen dronk een ieglijk. - En de zaal,
Vol zang zooeven, leek een doodenwoon.

De Zinnen vijf, de slaventemmer Wil,
Of Levens gif hen gistend nooit doorvloot,
Rustten zoo roerloos rein, zoo vredig stil.

Toen nam op 't vaalbleek vleugelros de Dood
De onsterfelijke Ziel, ver van haar kil-
Kristallen zaal naar 't Gode-morgenrood.

III.
Dichterkroon.

Luister, 'k heb het mijzelve en de wereld beloofd:
Zingen wil ik tot doodzweet omperelt mijn hoofd.

- Wat dan zal u de wereld wel schenken tot loon?
Rond uw slapen de glorie der lauwerenkroon?

- Welde om lof en om lauwer de bron van mijn lied,
't Zou mij zijn òf 'k mijn heilige wijding verried.

O de rouwzwarte lauwer, zoo bitter van vrucht,
Overlommerend somber mijn liederenvlucht,

Zie, der dichteren kroon wordt mijn haren betwist
Door der vijanden nijd, door der hateren list.

Maar ik vlecht me in de velden een herfstbloemenkroon,
Laat dan spelen de wind met verwelkelijk schoon!

Is me ontglipt dan de krans, uit de hemelen klaar
Zal daar dalen een duive op mijn zilverend haar.

O, die Geest van genade, me in droomen beloofd,
Die zal spreiden zijn vleugelen over mijn hoofd.

En voor 't laatst dan op aarde, in extase van zang,
Wijl zijn vleugelen groeien zoo groot en zoo lang

Tot zij heel mij omhullen met hemeleschoon,
Zal ik zingen in 't licht van die vleugelenkroon.

IV.
Verlangen.
1.

Een rhythme siddert door de ritselboomen,
Aandoenlijk zoet van reinen kindereenvoud.
O de enkle boomen in der steden steenwoud,
Wier zachte zang verzelde de eerste droomen!

O goede Gids! ik wist niet waar Gij heenwoudt,
Maar 'k lei mijn hand in de uwe, zonder schromen,
En liet mij leiden naar de azuren zoomen,
Van 't wazig land dat naar den Hemel heenblauwt.

Liet ik uw hand los? Gij de mijne? - al bleeker,
Vormlooze wolk, smelt weg het langgebeurde:
Uit Levens Lethe leegde ik heel een beker.

Maar 'k weet nog wel hoe 'k tranenblind mij treurde,
Verloren kind, alleenig en onzeker,
Toen ver van U mij Levens nevel sleurde.

2.

Hoe zong alom de zilverblonde zondag,
Toen suizelzacht uw stem mijn ziel doortrilde!
Hoe leek mijn hart een sneeuwwit-bloeiensmilde
Lelieënplant, toen 'k heel voor 't eerst uw zon zag!

O 't levenswater dat mijn heimwee stilde,
Ik dronk het lang, onwetend waar de bron lag.
Doch toen, verwonderd, ik in U de bron zag,
Zei 'k dat ik nooit meer werelds water wilde.

O laat mij 't branden van dien meineed doopen
Weer in uw bron van reinheid en genade!
Laat me op een straal van eeuwig zonlicht hopen!

Ik wacht uw woord.... O kom niet al te spade,
Dat ik op aarde al vinde uw armen open,
Aleer ik neerlig in mijn doodewade!

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Beeldende kunst.

I.
Prijskamp voor het monument van Frans Hals.

Het is, geloof ik, niet zeer gewaagd de meening te uiten, dat we weinig hebben te verwachten van de reproductie of de essentiëele herhaling naar het met den eersten prijs bekroonde ontwerp voor het Florapark te Haarlem, - tenzij er iets van een wonder gebeurt en het plan in gansch gewijzigden vorm komt te verrijzen. Ik vlei me ook met de meening dat het meerendeel der leveranciers dier proefstukken tot heel wat beter dingen in staat kunnen worden geacht dan Teylers-stichting ons eenige weken geleden heeft laten kijken. Het schijnt, dat het uitschrijven van prijskampen voor vele lieden een zekere piquante aantrekkelijkheid biedt en dat er weinigen zijn die in deze zonderlinge liefhebberij het min of meer talent- en smaak-bedervende bevroeden. Wanneer zelfs zeer respectabele kunstenaars zich tot een dergelijken sport aanbinden - wat ditmaal ook weer zeer evident is -, leveren ze meestentijds halfwerk, blijven ver beneden hunne vermogens. Waarschijnlijk zal het wel daaraan liggen, dat de kunstenaar, onbewust, bij de aanvatting van zijn werk voor den strijd, al de zenuwachtigmakende narigheid van de vastgestelde voorschriften en perken, welke hij niet mag en durft overschrijden; al het hopelooze van de wisselvalligheden van het lot, reeds vooraf gevoeld, en bij den arbeid zich herhaaldelijk angstig afgevraagd heeft, of het niet nuttiger ware zijnen tijd voor betere dingen te besteden.... Intusschen, nu er eenmaal door de heeren te Haarlem toch was besloten tot

de verwezenlijking van hunne voornemens, zou men niet zoo verbazend onverstandig hebben gehandeld door eenige der beste inzenders, in den trant, als men bij den Prix de Rome pleegt te werk te gaan, van voren afaan nog eens de zaak te laten uitvechten, en er hun eenige maanden langer tijd voor hebben moeten gunnen dan de luttele twintig weken, waarmede zij het met de eerste proeven moesten stellen. Het had dan wel eens kunnen gebeuren, met de navolging van deze academische traditie, dat er naar alle waarschijnlijkheid dit bij zou zijn gewonnen, dat de een of ander, die bij de eerste beslissing, door bijkomstige incidenten zijn werk naar achteren had zien schuiven, in den tweeden kamp gedegener naar voren was getreden. Wanneer men eene tweede inspanning van de uitverkorenen had gevergd, zou men hen voor een gewetensvolle daad hebben gesteld; blijken moest dan of er werkelijk bij waren die zich voor het onderwerp hadden geporteerd betoond. De onderlinge vergelijking van hunnen arbeid had de kampioenen wellicht tot betere inzichten gebracht, de weder aanvanging van hun pogen zou de gelegenheid hebben verstrekt om het onderwerp frisscher te overwegen, en wij waren ongetwijfeld andermaal voor voldragener resultaten geroepen. De maatstaf kon althans beslister en overtuigender worden aangelegd, immers zouden de prijskampers dan zichtbaar hebben gemaakt wat voorloopig hun talent bij machte was te geven. Inmiddels hebben we het gewijsde nu eenmaal te aanvaarden voor hetgeen het is, er zal weinig aan te veranderen zijn.

Bij den eersten ommegang kon men al dadelijk op zijn vijf vingers nagaan, dat het ontwerp van den heer Scholtz de kennelijkste pasklare eigenschappen veraanschouwelijkt om, mogelijk na eenige aarzeling, door eene vrij gemengde jury als het puikje der inzendingen te worden geëtiquetteerd. De overwinnaar is blijkbaar ter bereiking van zijn doel zoo verstandig geweest, in onderscheiding van alle overige mededingers, zijn ontwerp kant en klaar voor te dienen. Men weet niet ineens wàt het is, maar bij de beschouwing van dit standbeeld komt er allengs iets van eene kitteloorige verveling over u. Men ervaart iets, als bij de kennismaking van een zeker soort lieden, die er oogenschijnlijk correct en welgesteld uitzien, geen ziertje de schreef van het gewoon verstands-betamelijke te buiten gaan, maar waaraan toch het eenig

belangrijke en voornaamste ontbreekt: karakter. Naar het mij voorkomt is juist deze eigenaardigheid er het verwerpelijkst van. Het geheel, en bij attenter bekijken de onderdeelen, maar bovenal het geheel, waarop het per slot toch in dit geval aankomt, brengt mij - het geëtaleerde talent, alle knappe vakvaardigheden even voor een wijle buiten de quaestie gehouden - onmiddellijk de qualificatie ‘banaal’ op de tong. Ja banaal. In al zijn verzorgde zelfgenoegzaamheid en burgerlijke voldaanheid staat het ontwerp van Scholtz er ook tegelijkertijd in al zijne nuchtere naaktheid; en men doorziet al vrij gauw een en ander. Het mist zeer opmerkelijk wat eenige andere prijsvraag beantwoordingen wel in betrekkelijke mate aankleeft, zekere illusie en verwachtingen. Dit ontwerp ziet er in zijne schijnbare perfectie, moe uit; het is in letterlijken zin vol-ledig.

Het standbeeld, van monument kan hier moeielijk sprake zijn, het standbeeld imponeert door niets, emotioneert door niets; niets van het in beeld brengen dezer glorierijke zeventiende eeuwsche gebeurtenis, wekt meer dan alledaagsche belangstelling; men kijkt er naar zonder veel plezier, maar ook zonder displezier. Men vergeet, een oogenblik het gezicht afwendend, onmiddellijk dezen in zoo menig opzicht verdienstelijken arbeid. De figuur zonder de heugenis van Frans Hals, kon er zoo geloof ik best door - maar mijn hemel, dat dunkt me toch zoo'n dekselsche toer niet, een denkbeeldigen zeventiende-eeuwer tot dragelijke plastiek te maken! - het voetstuk met de twee daaraan al te zichtbaar toe-gevoegde quasi allegorische dames en enkele attributen, veraanschouwelijken in geenen deele, wat de bedoeling van den beeldhouwer voorzeker moet zijn geweest, de belangwekkendheid van dien onvergetelijken royalen schilder uit een zoo groot verleden. Nog eens, het onmiskenbaar talent van Scholtz laten we thans onbesproken, maar klaarblijkelijk is het, dat hij in deze poging heeft gefaald. En inderdaad rijst dan ook spoedig de vraag, hoe het mogelijk kon zijn geweest, dat een paar der juryleden, met name Constantin Meunier en Jozef Israëls, die in hunne uitingen zoozeer tegenovergesteld zijn aan zekere volkomen academische ledigheid, hoe zij mede deze inzending naar den eersten rang hebben kunnen helpen stuwen, - òf, kan deze beslissing wellicht de uitkomst wezen van eene stemming van meerderheid

tegenover minderheid, een stemming welke reeds menigmaal de dingen averechts deed uitkomen.

De met den tweeden prijs gemerkte bijdrage van den jongen Haagschen beeldhouwer Charles van Wijk treft oogenblikkelijk door eene verblijdende apartheid, - in weerwil van het picturaal overtollige, dat er in den strengen zin genomen niet heelemaal pluis aan is. Van deze zittende Hals-statue gaat een jeugdig geestvol élan uit; daar bruist, daar gist, daar trilt iets in van een geëmotioneerde hart en hand die het schiepen. De beeldhouwer moet, daar valt haast niet aan te twijfelen, zijn bol bij schokken danig hebben voelen gloeien, terwijl zijne vingertoppen menigmaal sidderend hebben gearbeid; hij moet oogenblikken hebben doorleefd als van een aanvallig geestvol meiske, dat voor den eersten keer aan een luisterrijk en groot festijn gaat deelnemen en bij hare entrée gewaar wordt, dat er op háár, meer dan op haar vriendinnen zal worden gelet. Van Wijk's Hals heeft in houding en opzet iets zeer fiers, iets zelfbewusts van cordate uitdrukking, daar spreekt niet slechts een opgewekte blijde en ernstige geest uit het ensemble, maar het handwerk openbaart ook een breeden kijk op den gemoedsaard en het forsch talent van den ontwerper. En toch zou het ontwerp gelijk het thans vorm heeft gekregen, niet met een gerust geweten geschikt kunnen worden geoordeeld om er het definitief monument naar vast te stellen, geenszins. De overigens levendige kop zou al dadelijk een minder jukbeenig aanzien moeten krijgen, de samenhang der ledematen met den romp - ik duid hier bijzonderlijk op, wijl de beeldhouwer van deze fragmenten opmerkelijk veel, meer dan wellicht in zijn bedoeling lag, rekenschap heeft gegeven - dunkt me niet overal gansch in den haak. Doch het pootige, in alles zoo sterk geaccentueerd, inzonderheid waar het de knuisten van Hals geldt, schijnt me uitstekend, krachtig en karakteristiek begrepen. Het silhouet van de heele statue is uit een diagonaal oogpunt, van den achterkant gezien, niet voluit voor den raad van veeleischenden verdedigbaar. Wat me persoonlijk betreft, wil me een zittende figuur voor ons land wel zeer sympathiek voorkomen, echter schijnt het of Van Wijk's ontwerp eerder gedacht werd om voor of tegen een of ander gebouw te worden verwezen. Van Wijk zou buiten kijf, wanneer er tot een tweeden wedstrijd ware besloten, zijne medekampers terdege den voet hebben dwars gezet.

Men is wel zeer geneigd uit Frans Hals' werken af te leiden dat hij het tegendeel van een tobber of slaapkop moet zijn geweest, dat naargeestigheid heelemaal niet tot zijn wezentrekken behoorde; en dat wel degelijk de gezonde ruime jovialiteit, met iets heel ernstig-fijns als een voorname algemeen menschelijke karaktertrek hem eigendommelijk was. Wel gewis heeft hij ook den harden weemoedigen kant van het dagelijksch leven gekend, want zoo voor den wind is het hem, volgens de bescheiden, toch waarachtig niet gegaan. Edoch, zooals de heer Bart van Hove dezen zeventiende-eeuwschen Haarlemmer ons aanschouwelijk heeft gemaakt, wil hij ons volstrekt niet aanstaan. Van zoo'n schilder-opera-zanger zal hij toch bitter weinig hebben gehad, zoo'n marsepein, zoo'n zoetig tweemaal door een ringetje gehaalde doorheupende coquette, lijkt me het tegendeel van dien bloedrijken robusten schildersfiguur. Dermate uitgedost, zóó van expressie zou men hem eerder voor een halfduitsch broertje van Cambrinus aanzien; er ontbreekt nog slechts aan een halve liter in plaats van zijn penseel en een tonnetje brouwsel als plaatsvervanger voor het palet. Het kloeke plan van den heer Kromhout, dat in tegenstelling met dezen lossen sinjeur van een zeer strakke en raide opvatting getuigt, ziet er niet zeer vereenigbaar met het beeld van Van Hove uit.

Het wekt verwondering, dat de jury het ontwerp ‘Beter laat dan nooit’ geen enkel openbaar blijk van belangstelling heeft waardig betoond, want er spreekt wel een zeer ernstig degelijken kant uit, en hetgeen er zoo aannemelijk van is, dunkt me vooral de uitdrukking van den kop en voor het grootste deel ook het overige der figuur. In de houding, ofschoon ietwat naar het krijgshaftige neigend, lag veel van een mooien waardigen aard, wel haast te zwaartillend, maar het was eene verademing, ditmaal een Hals te aanschouwen, die niet tot zoo'n verschrikkelijken grijns-lachebek was omgewerkt. Waar de overige inzenders schier allen een breed gebruik van wisten te maken, n.l. van Hals' schoudermantel, heeft de ‘beter laat dan nooit’ mottoman in het geheel niets van willen weten. Wanneer hij op min of meer handige wijze dit gewaad had weten te benutten zou zijn beeld er niet zoo kaal en magertjes zijn afgekomen, nu stond hij er wel ijselijk leeg en arm bij. De inzending ‘Margaretha’ vertoonde iets van een parodie op de geheele prijsvraag-onderneming met al de

daaraan bestede groote vakdeugden. Het had er veel van of de beeldhouwer een bestelling voor 't panopticum op touw had gezet. De vervaardiger zou zich minder zonderling, maar des te waardiger hebben voorgedaan, wanneer hij, in stede van die Muze, achter boven den uitgebeelden Hals de vrouw van den kunstenaar, naar diens magnifieke schildering in het Rijksmuseum, aan zijne groene zijde had geplaatst. We hadden dan tenminste van Hals' eigen weergaloos doek een soort van levendschilderij te betasten gekregen, - en inderdaad ware het huiselijk aspect er voorzeker lang niet minder om geworden.

Ten slotte hebben we een paar aanteekeningen te maken over een ontwerp dat wel wat erg verschopt in een hoek der expositiezaal was terecht gekomen en der mate bij den grond geplaatst, dat men er onmogelijk een goeden kijk op krijgen kon; maar dat desondanks om meer dan een paar redenen wel zeer de aandacht verdíende. Al ware het eerstens daarom alleenlijk dat de beeldhouwer in zijn schets geheel en al is afgeweken van de overige zestien mededingers, die allen één trek gemeen vertoonen dat zij getracht hebben van Frans Hals een soort van welgelijkend portret te ontwerpen. Doch in de tweede plaats omdat de kunstenaar bij zijnen arbeid, hetzij bewust of onbewust, door een hooger gevoel werd gedreven dan zijne handen weliswaar in deze vluchtige aanduiding hebben kunnen belichamen; en werkelijk, deze vage uiting naar het groote, naar het verhevene en naar het monumentale, verleent er iets zeer opzichzelfstaands aan; - in den strengen zin draagt deze ébauche eigenlijk alleen een monumentaal cachet. Het duidt even in breede vormen aan: een zuilachtig hoofdbestanddeel, waarom heen bij eene tweede behandeling zekerlijk klaarder de motieven zouden worden ontwikkeld dan thans nauwelijks vielen te onderkennen. Uit die zuil verrijst, mij scheen het niet ineens zichtbaar, maar allengs uit den top, een in meerdere of mindere mate vrouwelijk getooide halfslachtige gestalte. Onder aan den voet rondom de zuil - eene onzekere heugenis brengt me in herinnering dat de zuil vrij plotseling uit den bodem zich verheft, althans van een bazement of dergelijken steun staat me weinig meer bij - zijn een achttal langzaam naar boven versmalde verhevenheden neergezet, evenwel,

de diepere zin van deze regelmatig van elkander geplaatste verhoogsels wil me weinig klaar schijnen, - tenzij de ontwerper de eenvoudige en practische bedoeling er mee heeft gehad, de verhevenheden met schakels of ander gebruikelijk afsluitsel te verbinden om den beschouwer op zekeren afstand te houden.

Intusschen had de kunstenaar vooraf wel kunnen weten dat eenige heterogene rechters een dergelijk nauwelijks uitgesproken bedoeling dra naar den index zouden verwijzen - en toch moet dat eenigszins bevreemding wekken. Want al dadelijk komt uit deze compositie iets tegen van een royalen zin voor 't eenvoudige, voor 't schoone, uiting van een lang niet alledaagsche persoonlijkheid. Het omlijnt in grootsche vormen, naast die curieuse soberheid, een diep begrip om een roemrijk feit tot iets imposant monumentaals in de open lucht te symboliseeren. Niets herinnert in deze vlotte maquette weliswaar aan de uiterlijke kenmerken van Frans Hals, maar het kon wel eens gebeuren, dat wanneer in dien trant een of ander ontwerp vervolledigd op de bestemde plaats kwam te staan, het ons in waarheid grootscher emotie zou geven, dan menig documenteel getooide en glimlachende zeventiende-eeuwsche schilder dit zou vermogen te doen. Zekerlijk, deze schets vertoonde een verrassenden eenvoud, en al scheen het, dat de beeldhouwer een en ander maar zoo pardoes in elkander had gesmeten, er sprak wel deugdelijk ernstige denkkracht en veel zorgvuldige voorbereiding uit.... Maar alles te samen, c'est à refaire!

II.
D. Wiggers.

De jonge schilder Wiggers heeft het waagstuk durven bestaan, eene kleine afzonderlijke expositie van zijne voor 't meerendeel recente werken, in den kunsthandel-Oldenzeel te Rotterdam, aan te richten. Hoezeer men zich kan blootstellen aan eene te opmerkelijke doorzichtigheid, hoezeer het kan gebeuren dat de oproeping van de algemeene belangstelling voor eene diergelijke cordate openbaarmaking faliekant uitkomt, - 't moet terstond worden

gezegd, dat zijn waagstuk het omgekeerde van een tegenvaller is gebleken. Inderdaad, het was een vreugde de sporadische kennismaking van eertijds dáár in uitgebreider en meer gezuiverde beteekenis te hernieuwen.

Het dunkt ons goed, wanneer een respectabel talent zich komt vertoonen, den steun der welmeenende publieke belangstelling daarvoor in te roepen, - en bij een ieder aan te dringen een handje mee te helpen om een gedistingueerd ontpoppend kunstenaar omhoog te heffen. Wiggers, die aanvankelijk als vele jonge Haagsche schilders, aan zijne natuurgevoelens in eene dikke, min of meer kleiachtige verfpâte trachtte beeld te geven, verschijnt ons thans als door de onbevangenheid gelouterd in een hem eigenen vorm. Zijn stil Heelsumsch verblijf heeft blijkbaar zijne geaardheid den juisten weg gewezen en zijne gaven voor een belangrijk deel reeds aan hemzelven geopenbaard. Van die liefelijke zacht glooiende streken met de aardig teekenachtige onregelmatige grint- en kleiweggetjes en paadjes; van die kleine intieme akkers en bouwlanden, welke menigmaal zoo verrassend dartel samentreffen, met de eenigszins romantische rivierslingeringen tusschen de heuvelrijen en de rank glimmerige snel kronkelende beekjes; van de, als in eene oase staande hofsteedjes, gelijk bejaarde voorname kasteelen beveiligd door dikke fraai gevormde hegjes en groote boommassa's; van die nog mooie ongeschonden kerkjes vooral, heeft Wiggers met zijnen zachtaardig romantischen zin, in het helder maan-nachtelijk uur en vroegochtend-gloren, dingen weten te maken die naar het groote wijzen.

Toch wil het mij voorkomen, dat in doorsnede zijne teekeningen, maar voorzeker zijne proeven in olieverf, er zoo op schijnen aangelegd, dat de schilder het wijde der schroomvallig aangegeven licht- en schaduw-silhouetten tot nog gebondener - schijnbaar eenvoudiger - kant zal weten optevoeren. Dat hij achter de ruime visie van zijn gegeven, de essentiëele waarneming van het karakter der dingen tot weelderiger bloei, tot voller leven ook zal weten te ontwikkelen. Van de drie olieverf bijdragen maakte een vrij omvangrijk doek, *Op de heide*, den royaalsten indruk. Er werd daarin zekere sereniteit ontplooid, iets wat bijna de gedachte aan het reëele van het wat olieglanzig-kleverige en armelijke der verfstof deed vergeten. Maar overigens, welk eene effene, breede klaarheid heeft hij be-

reikt in die grandiose verdeeling der lucht - waarin de maan strak aangezet als een matgeel-schijnende lampion - en het heuvelachtig landschap, hier en daar nauw merkbaar geplekt met donkerende boomgroepen! Met de hem eigen pastel-waterwerfcombinatie vermag hij veel moois en teers in zijne teekeningen, - en deze curieuse factuur eigent zich uitermate voor de suave aanduidingen van vroege-morgen- en egaal klaar-nachtelijke-stemmingen. Want in waarheid geeft deze halfduister-essayist nog slechts schroomvallige aanduidingen van zijne reine gevoelens. Waar deze kwalijk te definiëeren factuur zijne impressie-stemming het volkomenst uitdrukt, is in eene fijn zilver-tonige *Nacht, Kerk te Heelsum*, en in eene teekening, als in vloeibaar ducaten-goud gedrenkt, *Vóór zons-opkomst*. In die beide teekeningen was het alsof het voortreffelijkste van zijn gemoed en hand teederlijk waren saamgevloeid.

Evenwel, na alle blijheid die we hebben ervaren over zijne even gekleurde stemmingen, openbaart Wiggers zich toch het beduidendst en vasthoudendst in eenige met zwart aangegeven pieus bewerkte, en naar het schijnt met een vleugje dekwit hier en daar verhoogde crayons. Met deze sobere middelen uitgevoerd, heeft hij aan een paar bladen, - *De Rijn* en *Avond* gemerkt - iets onvergetelijks geschonken en ons daarvoor in eene méér dan kortstondige opgetogenheid gebracht. Waarlijk gewichtige staaltjes voor nog rijkelijk te verwachten dingen. Er schuilt achter die luttele teekeningentjes meer dan de kunstenaar in de expressie van zijnen handenarbeid heeft kunnen kenbaar maken, maar wat er iets sympathieks buitendien aan verleent, is eene zekere verwantschap met den diep doorvorschenden en scherp gevoelig waarnemenden gemoedsaard van Rousseau's gedegenste studiebladen. Alle, het oog dikwerf streelende bijkomstigheden van kleur en daarmede vaak verwante losser behandeling, waren met de toepassing van dit schier hulpelooze materiaal als weggevallen; maar de teekenaar veraanschouwelijkte, - men is geneigd te zeggen: meer hoor- dan zichtbaar - hij suggereerde desniettemin de volkomen fleurige kalme stemming dezer eenigermate exotisch bekoorlijke Heelsumsche dreven.

H.J. HAVERMAN.

Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Voerman Henschel, tooneelspel in 5 bedrijven van Gerhart Hauptmann, vertaald door Taco H. de Beer.

Het is met Gerhart Hauptmann een vreemd geval. In het verloop van nog geen tien jaren heeft hij tien tooneelstukken geschreven, waarvan enkele (*Die Weber, Die versunkene Glocke*) een groot succes waren en die allen, hetzij dan op het tooneel of enkel in boekvorm, levendige belangstelling hebben gewekt. Er zijn over den thans zes-en-dertig-jarigen man boeken vol geschreven, en daaronder een van Paul Schlenther dat, als gold het een dichter wiens leven reeds als afgesloten kan worden beschouwd, den titel draagt van ‘Gerhart Hauptmann, sein Lebensgang und seine Dichtung’[1)] en versierd is met portretten van Hauptmann uit verschillende levensjaren en met afbeeldingen van zijn geboortehuis, Hauptmann's Hôtel zur Krone te Salzbrunn in Silezië, en van 's dichters buitenverblijf te Schreiberhau in het Reuzengebergte.

Met dat al weet men nog niet goed wat men aan Hauptmann heeft of waar hij heen wil, en is het voor wie hem in zijn verschillende werken gevolgd heeft, of hij nog steeds zijn weg zoekt.

Zijn vijanden - en de gevierde, in zoo korten tijd met roem en geld overladen man heeft er, voornamelijk onder de woordvoerders der jongste Duitsche letterkundige beweging, niet weinige - weten o.a. bij monde van Konrad Alberti in de Weener ‘Neue Revue’ te vertellen dat Hauptmanns doel geen ander is dan de man te zijn, naast wien voor geen ander plaats is op het Duitsche tooneel.

1) Berlin, S. Fischer 1898.

Dat doel - zoo zeggen zij - tracht hij te bereiken door een elk wat wils te geven en voor alle smaken te werken: in *Die Weber* maakt hij het hof aan de democratische en socialistische kringen, in *Einsame Menschen* aan de voorstanders van de 'nieuwe moraal', in de 'Traumdichtung' *Hannele* aan de vromen, in het 'Märchendrama' *Die versunkene Glocke* aan de mystici en symbolisten. Mag men Alberti gelooven, dan schijnt er wel een soort van Hauptmannsyndicaat te bestaan, waarvan de hoofdzetel Berlijn is en dat zijn vertakkingen heeft in alle deelen van Duitschland en Oostenrijk.

De partijhaat, de afgunst, die hem zelfs een rijk huwelijk verwijt, ligt zoo boven op deze afmaking, die zich nog wel als een 'ehrliches, vorúrtheilsfreies Wort' aankondigt, dat men hare waarde spoedig geschat heeft. Of de man die door zijn huichelende heerschzucht, gesteund door een staf van 'vrijwillige en gekochte Janitsaren', de menschen zoo heeft weten in te pakken, ook iets bezit wat men talent noemt, schijnt bij de heeren Alberti en consorten van ondergeschikt belang te wezen.

Erkend moet intusschen worden, dat de letterkundige 'Lebensgang' van Gerhart Hauptmann veel raadselachtigs heeft.

De schrijver van *Collega Crampton* en van *Die Weber* scheen, zonder voorbehoud, zich bij de realisten te hebben aangesloten. Maar, nadat hij in *Hannele* en daarna in *Die versunkene Glocke* van de direct waargenomen werkelijkheid naar de droomwereld, de wereld van mystiek, van phantasie, was overgegaan - een overgang door sommigen als een teruggang naar de oude conventioneele romantische tooneelpoëzie beschouwd en veroordeeld - leek hij voor het realisme verloren. En zie, daar verschijnt *Fuhrmann Henschel*, en de mysticus van *Hannele* en *Versunkene Glocke* blijkt weer volbloed realist geworden, een in wien al de eigenaardigheden, de goede en de kwade eigenschappen van den realistischen tooneelschrijver in haar volle kracht zijn ontwikkeld.

De fabel van Hauptmanns laatste drama is, in het kort, de volgende.

De voerman Henschel moet aan zijne vrouw, die op haar sterfbed gekweld wordt door de gedachte dat haar man naar haren dood verlangt en dat, als zij er niet meer zijn zal, Hanne, de meid, hare plaats als vrouw Henschel zal innemen, beloven dat hij Hanne niet tot vrouw zal nemen.

Vrouw Henschel sterft, door haren man oprecht betreurd. Hanne blijft het huishouden waarnemen en zij doet dit goed en met ijver; maar op een gegeven oogenblik zegt zij haren meester onverwacht den dienst op: ‘er wordt te veel gepraat: men zegt, dat zij vrouw Henschel zou willen worden, - en dan gaat ze maar liever heen; dan is het ineens met al dat geklets uit.’ Als ze dat gezegd heeft, bruusk, onverschillig, laat ze Henschel alleen staan; - maar de manoeuvre heeft haar doel niet gemist. Henschel, die zich ongelukkig voelt - het noodlot achtervolgt hem in alles wat hij onderneemt: een paard sterft, een hond wordt overreden - Henschel heeft al weken lang met het denkbeeld rondgeloopen, dat Hanne, die den boel zoo goed weet in orde te houden, die zoo'n flinke werkster is, een geschikte vrouw voor hem wezen zou. Maar die belofte aan zijn vrouw op haar sterfbed gedaan! Men tracht hem op dit punt gerust te stellen: ‘die belofte behoeft hij niet zoo ernstig op te nemen, zijn vrouw was toen niet normaal, in overspannen toestand; de hoofdzaak is of Hanne voor hem past’.... Het eind is dat Hanne de tweede vrouw van Henschel wordt.

Daarmee begint Henschel's ongeluk eerst recht. Hanne maakt door hare houding tegenover hem zijn huiselijk leven ondragelijk. Wat zij, wanneer hij van huis is, uitvoert, hoe zij zich met andere mannen afgeeft, daarvan schijnt hij voorloopig onkundig. De praatjes daarover worden achter Henschels rug gevoerd. Maar op een dag, wanneer hij in het bierhuis tegenover een door Hanne weggezonden knecht komt te zitten, komen de tongen los en moet Henschel vernemen wat er van Hanne gezegd wordt. Henschel raakt buiten zichzelven van woede, hij pakt hem, dien hij voor lasteraar houdt, bij den strot en eischt dat Hanne kome om zich in tegenwoordigheid van allen te rechtvaardigen. Maar Hanne's houding tegenover de beschuldigingen zegt hem genoeg. En nu vervalt Henschel tot waanzin; hij heeft hallucinaties, en in zijn radeloosheid geeft hij zichzelf den dood.

Dat alles heeft Hauptmann zoo realistisch mogelijk gedramatiseerd. Hoe het den schrijver te doen is om de meest nauwkeurige werkelijkheid op het tooneel te verkrijgen toont reeds een vluch tig inzien van het gedrukte stuk[1)], waarin heele bladzijden gevuld

1) Gerhart Hauptmann. Fuhrmann Henschel. Berlin, S. Fischer, 1899.

zijn met de gedetailleerde opgaaf van de inrichting van het tooneel. Van die zucht om de werkelijkheid zoo dicht mogelijk te naderen, getuigt ook het gebruik van het Silezisch dialect dat de schrijver den personen van lageren stand in den mond legt, tengevolge waarvan negen tiende van het stuk in dat dialect geschreven is. Daarvan getuigen verder de geheele opzet van het tooneelspel en de behandeling van den dialoog.

Eigenlijke handeling is er in *Voerman Henschel* weinig, en van dat weinige geschiedt nog het voornaamste buiten den toeschouwer om. Hoe, na den dood van Henschels eerste vrouw, Hanne het aanlegt om Henschel in hare netten te vangen en de tweede vrouw Henschel te worden, vernemen wij niet anders dan door enkele aanduidingen; aan het slot van het tweede bedrijf heeft Henschel nog niet meer gezegd dan: ‘wij moeten eens een woordje samen spreken,’ en bij den aanvang van het derde is Hanne reeds sedert een half jaar vrouw Henschel. Van hun samenzijn na het huwelijk wordt ons ook enkel in een zeer kort tooneel aan het slot van het derde bedrijf iets te zien gegeven. Het is in de eerste drie bedrijven een reeks van tot in bijzonderheden voortreffelijk uitgewerkte interieurs; de schildering van een toestand, niet het verloop van een drama met zijn strijd, zijn verwikkeling en zijn crisis. In het voorlaatste bedrijf wordt plotseling in het bierhuis het gedrag van Hanne voor Henschel onthuld, waarop de uitbarsting van woede volgt van den tot het uiterste getergden man, terwijl het laatste bedrijf geheel door het tooneel van Henschels waanzin gevuld wordt.

Dit ontbreken van een eigenlijk dramatische actie belet *Voerman Henschel* niet een aangrijpend effectstuk te zijn, dat aan tooneelspelers van talent de gelegenheid biedt om te schitteren met hun kunst van uitbeelden. Want, al munt Hauptmann zóó weinig uit door gave van vinding, door phantasie, dat men van het eerste oogenblik af begrijpt waarop alles zal uitloopen, al schenkt hij bij zijn voorstelling en bij zijn teekening van karakters het liefst aan de buitenzijde zijn volle aandacht[1)], die buitenzijde is zoo uit-

1) Kenmerkend voor Hauptmanns opvatting van het realisme op het tooneel is de mededeeling dd. 23 Januari van den Weener correspondent der Nieuwe Rotterdamsche Courant naar aanleiding van de vertooning van *Fuhrmann Henschel* te Weenen: ‘De historie van Henschel is wezenlijk gebeurd. Hauptmann heeft zs als kind beleefd en *daarom* moet alles gespeeld worden zooals hij het zich nog herinnert.’

muntend getroffen, zoo sprekend van waarheid en in alle bijzonderheden àf, dat het voor geroutineerde tooneelspelers een genot moet zijn personages als Henschel en Hanne te vertoonen.

Noch Louis Bouwmeester, noch mevrouw Theo Bouwmeester, de twee om wie in dit stuk alles draait - de overige personen zijn weinig meer dan bijloopers - heeft zich die gelegenheid laten ontgaan.

Wel moesten zij in de Hollandsche vertaling één realistisch effectmiddel ontberen: het dialect, dat aan het oorspronkelijk stuk een eigenaardige kleur geeft, maar de heer De Beer, die, waar zijn kennis van dit dialect te kort schoot, door zijn taalinstinct geleid, hetzij een equivaleerende, hetzij een andere op den toestand passende uitdrukking wist te vinden, had hun de natuurlijke taal van de lagere volksklasse in den mond gelegd, en zij zelven hadden zich in hun personages zoo ingeleefd dat zij dit effectmiddel konden missen.

Eens te meer is mij bij deze vertooning gebleken dat onze beste tooneelspelers hunne hoogste triomfen vieren en zich in hun volle kracht vertoonen, zoowel in het tot in bijzonderheden trouw weergeven van de werkelijkheid, en liefst van de laag-bij-de-grondsche werkelijkheid, in het typeeren van personen uit de volksklassen of uit den kleinen burgerstand, als in het melodramatische.

Den ruwen klant met het goede hart, die voor zijn vee niet minder voelt dan voor zijn zieke vrouw, maar dan ook beider verlies hartgrondig betreurt, typeert Bouwmeester onverbeterlijk; zijn terugkeert van het graf van zijn vrouw, waar hij vergeefs gewacht heeft op een teeken van de gestorvene hoe hij handelen moet, de wijze waarop hij zijn gewetensbezwaar ten opzichte van de gedane belofte tegenover Siebenhaar laat gelden en door dezen tot zwijgen laat brengen, kan men zich niet beter denken dan hij ze ons vertoonde. In het vierde bedrijf, in zijn paroxysme van woede en in het laatste bedrijf in zijn waanzin, geeft Bouwmeester tot het uiterste gedreven realisme - ik denk aan het van woede brullen in het tooneel in het bierhuis en aan het (naar mijn opvatting smakeloos) reutelen van den stervende dat men in het slottooneel achter de schermen hoort -, maar in haar soort is die grove uitbeelding knap en krachtig werk.

Hooger nog als creatie, omdat hier minder op effect te werken

viel, schat ik de Hanne van mevrouw Theo Bouwmeester. Ik ben niet zeker dat Hauptmann zich zijn Hanne zóó gedacht heeft; misschien zag hij haar in zijne verbeelding - of liever in zijne herinnering - zinnelijker, behaagzieker; maar mevrouw Bouwmeester heeft er een eigen type van gemaakt: dat van een onverschillige, logge, boeren-sluwe meid met een gemeenen lach, en zij heeft dat type van het begin tot het eind volgehouden en opgeluisterd met trekjes van eigen vinding die van haar groote kunst van typeeren en van hare groote intelligentie getuigen. Dat is een schepping, waarbij hare Marguerites, Tosca's en alle verdere rollen nit het Sarah-Bernhardt-repertoire - hoe knap ook gedaan - verbleeken.

Als het dramatisch product van een schrijver, aan wien men voorspeld heeft dat de toekomst van het Duitsche tooneel zal behooren, en dien men begroet heeft als epigoon van niemand minder dan Goethe, staat in mijne schatting *Voerman Henschel* niet hoog, althans niet hooger dan een verdienstelijk melodrama met twee voortreffelijk getypeerde hoofdpersonen. Maar voor het oogenblik denk ik daar niet verder aan en ben ik veeleer gestemd tot dankbaarheid jegens Gerhart Hauptmann, die aan Nederlandsche tooneelspelers de gelegenheid geboden heeft, zulke voortreffelijke proeven van tooneelspeelkunst te geven als hier door Louis Bouwmeester en mevrouw Theo Bouwmeester geschied is.

Nu ‘Het Nederlandsch Tooneel’ zich aan Hauptmann gewaagd heeft, moest het nog eens flink durven en ons *Die Weber* te zien geven. Of behoort dit soms, met *Vorstenschool*, tot de ‘staatsgefährliche’ stukken, waarvan een koninklijk gesubsidieerde instelling zich op een eerbiedigen afstand heeft te houden?

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

***Impressies*. Sonnetten en Verzen van Jeanne Reyneke van Stuwe. 's-Gravenhage, N. Veenstra.**
***Serena*. Gedichten, door Marie Boddaert. Utrecht, H. Honig. 1898.**
***De nieuwe tuin*, door Albert Verweij. Amsterdam, W. Versluys. 1898.**
***Stille dalen*, door Hélène Lapidoth-Swarth. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.**

Poëzie en nog eens poëzie. Het regent verzen.

‘Quelle grande pluie pour un si petit pays!’

De verzen worden uitgegeven met meer of minder weelde. En men moge nog zulk een goeden dunk hebben van de onbaatzuchtigheid, van den zin voor ‘kunst om de kunst’ van onze uitgevers, - dat de heeren Versluys en Van Kampen en Honig telkens weer nieuwe bundels poëzie ter perse leggen, doet vermoeden dat die bundels hun koopers vinden.

Men zou willen weten wie de koopers zijn, hoeveel van die koopers de verzen ook lezen en hoe zij ze lezen.

Of, zooals beweerd is, onze nieuwere letterkunde en in het bijzonder onze nieuwere poëzie in rijkdom en oorspronkelijkheid die van alle andere Europeesche landen op den huidigen oogenblik overtreft, valt moeilijk te bewijzen, en is op zich zelf van weinig belang. Zeker is het dat met den wederopbloei van onze poëzie eene grootere waardeering van de verskunst in ons land is gepaard gegaan. Men heeft leeren onderscheiden, leeren schiften. Ter zijde zijn gelegd de rhetorici, de nagalmers van Da Costa en

Bilderdijk; ter zijde de huiselijkheids-poëten, de makers van ‘een lief vers’ en van onderonsjes; ter zijde ook de grappenmakers, de humoristen. Men is tot het besef gekomen dat poëzie de hoogste letterkundige kunstsoort is, waarin het innigste gevoel in den volmaakst denkbaren vorm met den grootsten rijkdom van taal en den diepsten, volsten, fijnst geschakeerden klank wordt weergegeven.

Men heeft dat geleerd, zooals men de goede muziek heeft leeren waardeeren op die ochtendconcerten onder leiding van Kes en later van Mengelberg, waar niet langer morgendrank geslurpt, noch rondom tafeltjes aan de huiselijkheid geofferd wordt. Luisteren en nog eens luisteren; van de buitenwereld afgezonderd zich in de muziek verdiepen; zich vertrouwd maken met de muzikale teekening, en, geleid door de verschillende stemmen, haar volgen van de eerste maat tot de laatste; oor hebben voor de klankschakeering; zich inspannen, zoo ernstig mogelijk, om het muzikale kunstwerk in zich op te nemen, - dat is de weg om tot rechte waardeering van muziek te geraken.

En ook alleen langs dergelijken weg kan men er toe komen, de poëzie van onzen tijd te genieten, de poëzie die slechts bij uitzondering in de godenwereld van Hellas of in die van de oud-Germaansche volken haar motieven zoekt, maar in den regel het eigen hart, het eigen leven, de wereld van heden met haar nooden en aspiraties tot onderwerp kiest en zich uitspreekt op eigen toon, in eigen beeld, met eigen klankschakeering.

Wie nu nog gehoor vraagt voor zijn verzen, van dien mag men eischen dat hij iets te zeggen hebbe wat in dien vorm nog niet zoo gezegd is, en dat die vorm op zichzelf onberispelijk zij. Nergens als in poëzie is het dilettantisme, het knutselen en knoeien met maat en rijm, het krachteloos en gedachteloos deunen, het napraten en het flauw praten, zoo ondragelijk.

Daarom had Mejuffrouw Jeanne Reyneke van Stuwe best gedaan hare *Impressies* te bewaren voor hare familie, voor goede vrienden en vriendinnen, die misschien, geroerd door het teêr gevoel en het hartstochtelijk verlangen dat er uit spreekt, naar de meerdere of mindere artistieke waarde van deze verzen geen onderzoek zullen doen. Maar zoolang de jonge verzenschrijfster voor de aandoeningen van een jong hart, voor zijn liefdedrang en zijn teleurstel-

lingen, geen meer ongemeene uitdrukking weet te vinden, zoo weinig relief weet te geven aan het beeld van haar keus, zoo weinig oor heeft voor dichterlijke taal dat zij op de eerste bladzijde van haar bundel schrijven kan: ‘O, ik wil alles zijn *u ten gerief*’, zoolang zij den versvorm - waartoe zij, in jongen overmoed, nog wel dien van het koninklijk sonnet koos - zoo weinig meester is, dat telkens de versregels hinken en horten en uit het lood zakken, trede zij niet naar buiten, vrage zij niet voor hare ontboezemingen in verzen de aandacht, die alleen het ernstige, rijpe kunstwerk het recht heeft te vragen.

> Een heel teer gespeel
> Van kleur midde' in 't Wijde-Ernstige; gespruit
> Van blijheid als een kinderlach; gefluit
> Van kleine vogel tusschen Groot Geheel -

noemt Marie Boddaert hare gedichten. Men zoeke hier dan ook geen krachtige, gespierde verzen, breed van lijnen, stevig van voegen, wier sonore klank in staat is uw kamer te vullen en te blijven natrillen nog lang nadat gij ze hardop gelezen hebt. Deze impressies, schetsteekeningen, waarin meestal maar even de omtrek is aangegeven, teer en gevoelig, vermogen vaak niet meer dan een zachte aandoening, een vluchtige ontroering te wekken, ook waar de dichteres zelve door een groote smart getroffen, aan diepe ontroering ten prooi moet zijn geweest. Wat kan daarvan de reden zijn? Heeft Marie Boddaert verzuimd de smart, waaraan zij een dichterlijke uiting wenschte te geven, te laten bezinken? Heeft zij wellicht, terwijl het brein dat het kunstwerk moest concipieeren nog aan niets dan aan het leed-zelf denken kon, terwijl de hand die er den vorm aan moest geven nog trilde van aandoening, hare zangen van smart neergeschreven?

Een kunst die de dichteres Marie Boddaert verstaat is de kunst ‘d'être grand'mère’, zooals Victor Hugo ‘l'art d'être grand'père’ verstond. Het moeten haar kleinkinderen zijn, die haar de poëzie van het kinderleven hebben ontdekt, zooals zij haar het eigen kinderparadijs in de herinnering hebben terug geroepen. Dit zijn voor mij de beste verzen uit den bundel, waarin zij ‘Aggy’ teekent, het lichtkindje staande tusschen de bloemen en de vlinders en de grappige musschen, waarin zij dicht van ‘Kinderoogen’ of de ‘Kindersproke’ vertelt of kinderliedjes zingt van ‘Droomevrouw’

en ‘Zingeling’. Alles wat broos is en tenger en zich leent tot zachte woordjes en ‘teer gespeel’ trekt haar aan.

Laat men Marie Boddaert wat manier in haar wijze van dichten kunnen verwijten - het hinderlijkst, naar mijn smaak, is het weglaten van het verbindend werkwoord, waardoor bijv. een gedicht als ‘Eerste Groete’ wordt ontsierd -; laat er voor veler gevoel iets te ziekelijk-zoets, te popperigs in haar wijze van uitdrukken, zijn - ook in de poëzie blijve er, naast den breeden en diepen stroom waardoor wij ons gedragen voelen, naast de oneindige zee ‘waarin (de) ziel zichzelf weerspiegeld vindt’, plaats voor ‘Zachte Waatren’, zooals Marie Boddaert die gezien heeft:

> Zij komen geschoven, zoetjes geschoven....
> Met korte klokjes even naar boven,
> Zijïgjes achter en naast elkaar;
> ⫋sp;
> Even fronslend om een voetje,
> Spiegelwiegelend het beeld
> Van klein menschje, een kindersnoetje....

Dat Albert Verwey zich in de kunst van Marie Boddaert niet terecht vinden kan[1)], is niet te verwonderen. Grooter tegenstelling dan tusschen deze twee poëten is moeilijk denkbaar. Van overgevoeligheid of ziekelijke zoetigheid kan men den dichter van *De Nieuwe Tuin* bezwaarlijk beschuldigen. Eer zal men kunnen beweren, dat de ‘nieuwe neiging’ waaraan de dichter van *Persephone* in zijn laatsten bundel uiting geeft, meer dan eens door iets dors en droogs, door zeker eigendunkelijk geredeneer afstoot en dat van de ‘warme droomerij’, waarvan Verwey zegt dat zijn hoofd vol is, van ‘de klinketaal de spleet uit van (zijn) zingensgragen mond’ (zooals een van zijn ‘dichterlijke’ uitdrukkingen luidt) maar zelden iets tot den lezer doordringt.

Wat heeft de dichter in zijn nieuwen bundel, waar titel en inleiding op een nieuwe geestes- en kunstrichting schijnen te wijzen, ons te zeggen? Is het een nieuwe, diepe hartstocht die zijn ziel vervult? Geeft hij ons een nieuwen dichterlijken blik op de natuur? Trilt in zijn lied iets van den nieuwen tijd, een hart voor de levende menschheid? Klaagt en steunt hij het leed van zijn eigen

1) Tweemaandelijksch Tijdschrift van Januari 1899.

zoekende ziel of jubelt hij zijn geluk uit in niet te vergeten zangen? En, hetzij dan het een of het ander, doet hij dit op een wijs waardoor hij in den schoonst mogelijken vorm, door rijkdom en diepte van beeld en klank, de hoogste macht van aandoening bereikt? Is de poëzie van *De nieuwe Tuin* - wat Shelley in ‘A defence of poetry’ in de vertaling van Albert Verwey haar noemt - ‘'t volmaakte en gave buitenste en het bloeidons aller dingen... de teboeksteller van de beste en gelukkigste oogenblikken van de beste en gelukkigste menschen’?

Op geen van al die vragen kan ik bevestigend antwoorden. Waar de dichter nog het naast staat aan wat Shelley van de poëzie vraagt, is hij niet nieuw. Het is in de verzen die tot titel dragen ‘Mijn Huis’, waar zijn poëzie als teboeksteller van zijn gelukkigste oogenblikken ons inderdaad vaak het bloeidons der dingen genieten doet. Hooren wij hem zoo van zijn woning en zijn dorp en zijn duin vertellen, en van de dorpskerk, en van het ouderlijk huis in de stad met zijn Sint Nikolaasavond en zijn Kerstmisviering, dan leven wij de ‘blijde erinneringen’ mede, vermeiden wij ons in de aardige teekening en verheugen ons, den dichter eindelijk eens natuurlijk en eenvoudig in den vorm, frisch in de wijze van voorstellen te zien. Dat zijn, al is de familietrek met *Benjamin's Vertellingen* van Penning ook bijzonder treffend, mooie stukken verhalende poëzie, waarvoor wij den dichter de overige ‘klinketaal de spleet uit van zijn zingensgragen mond’ gaarne schenken.

Wie wij niets schenken, is de dichteres van *Stille dalen*, die òns zoo oneindig veel geeft.

Hélène Lapidoth-Swarth heeft zich nooit bij eene letterkundige coterie aangesloten, nooit bij eene partij gezworen; zij heeft nooit anderen nagezongen, maar is rustig en ernstig haar weg gegaan, steeds haar eigen werk volmakend. Wie haar van eentonigheid beschuldigden bleven aan de oppervlakte van haar werk hangen; want geen dichteres wist met grooter verscheidenheid haar zieleleven uit te beelden. Na den diepsten hartstocht van het liefdelijden in hare zangen te hebben uitgestort met eene eerlijkheid en tevens met een zelf beheersching die gelijken eerbied eischen, is zij in deze verzen van haren rijperen leeftijd, aan het dieper opgevat en breeder uitgewerkt symbool een grootere plaats gevend

dan in hare vroegere gedichten, het dichterlijk motief breeder uitspinnend - gelijk in de allegorische sproken: ‘De Zwanejonkvrouw’, ‘De drie paleizen’, - zij het ook in een niet zoo onmiddellijk tot ieder sprekenden vorm, de krachtigere kunstenares met het breede gebaar, wier dichterlijke blik een wijder horizon omvat en meer doordringt tot der dingen diepste beteekenis.

De dichteres van *Stille dalen* is altijd de vrouw geweest, die, als de fijner bewerktuigde, door de oneffenheden, de wreedheden van het leven pijnlijker wordt aangedaan dan eenig ander; het ‘smartekind’ dat ‘zonloos leefde’, welks ‘dagen komen en verglippen in dof-eentonige, eindelooze rijen’; zij is de eenzaam wandelende in een wolk van droomen, die, ‘uit hooge droomcel’ het kleine en vreemde gaan der menschen gadeslaand, zich ‘niet als één van dezen’ gevoelt.

Maar, wanneer zij zoo ons deelgenoot maakt van de hooge aandoeningen harer ziel, dan moge zij zich vergelijken bij den parelduiker, die, zelf met luttel loon tevrêe, den kostbaren buit, bestemd voor koningszoon of edel-jonkvrouw, diep uit de zee beurt, of bij een in de stad verdoolden vogel, die zijn ziel hoog boven het leven uitzingt, al luistert er in de drukte der straten niemand naar zijn zang, - voor velen zeker is haar poëzie, wat ze voor haar zelf is, als de druppel rozenolie uit de fraai gevormde ‘fiool van onyx’, die heel het vertrek met aroom van zomerweelde vult. En waar zij niet moede wordt ons die weelde te doen genieten, worden wij niet moede Hélène Lapidoth-Swarth telkens weer de hulde te brengen van onze dankbare bewondering.

Muzikaal overzicht.

De Wagnervereeniging te Amsterdam zal in deze maand *Das Rheingold*, het voorspel van de trilogie *Der Ring des Nibelungen*, voor hare leden doen opvoeren.

Hiermede zal deze vereeniging al de deelen, waaruit dit omvangrijke en inhoudrijke drama bestaat, ter opvoering hebben gebracht en blijft nog slechts de vervulling van den lang gekoesterden wensch over, om die verschillende deelen kort na elkander te geven en zoodoende het overzicht over het geheel voor de belangstellenden gemakkelijker te maken.

Ofschoon het Rheingold het eerste eener serie van drama's is, werd het door den meester niet het eerst gedicht. De vier deelen van den *Ring* (*Rheingold, Walküre, Siegfried* en *Götterdämmeruug*) zijn bij Wagner niet in de volgorde, waarin wij ze nu kennen, maar omgekeerd: 4, 3, 2, 1 ontstaan. Hij begon met het gedeelte dat thans *Götterdämmerung* heet en een omwerking is van het in 1848 gedichte drama: *Siegfried's Tod*.

Reeds lang vóór het ontwerpen van laatstbedoeld gedicht had Wagner zich bezig gehouden met het denkbeeld om de Sage der Nibelungen tot onderwerp van een drama te maken. Wel was de stof van het Nibelungenlied, vóórdat hij die onderhanden nam, reeds geheel of gedeeltelijk door anderen dramatisch behandeld (o.a. door den vruchtbaren tooneelschrijver Raupach) en was er ook op gewezen, hoeveel voor muzikale bewerking geschikte motieven dit epos bevatte, maar niemand was er tot dusver in geslaagd, de gedachte, om de Nibelungen muzikaal-dramatisch te behandelen, te verwezenlijken.

In den herfst van het jaar 1848 ontwierp Wagner voor het eerst een schets in proza voor het dramatiseeren van de mythe

der Nibelungen in haar geheelen samenhang; een ontwerp dat later in het 2de deel zijner 'Gesammelte Schriften' is opgenomen onder den titel van: 'Der Nibelungen-Mythus, als Entwurf zu einem Drama.'

Hierna dichtte hij een hoofdmoment uit die mythe (een 'Hauptkatastrophe', zooals hij het in een zijner brieven aan Liszt noemt), namelijk den dood van Siegfried, en schreef dit drama nog met het oog op de bestaande opera-theaters.

Daarbij bleef het voor het oogenblik. Wegens deelneming aan de politieke woelingen achtte hij het geraden, de stad Dresden, waar hij eenige jaren Hofkapelmeester was geweest, te ontvluchten (Mei 1849) en de wijk te nemen naar Zwitserland, dat voor tal van jaren een oord van ballingschap voor hem zou worden.

Zijn *Siegfried* verloor hij echter niet uit het oog. Niet uit eigen beweging maar om Liszt genoegen te doen, die hem op de baan van den roem drong en sprak van overwinningen met de opera *Rienzi* in Parijs en Londen, had hij zich kort na zijn vlucht uit Dresden naar Frankrijk begeven, maar hij had er gauw genoeg van en reeds den 18den Juni 1849 schrijft hij uit Reuil aan zijn vriend, dat Parijs hem thans tot niets dienen kan en dat hij verlangt naar een rustige plek, om er zijn laatste gedicht, *Siegfried's Tod*, te componeeren. Hij wil zich daartoe voor goed te Zürich vestigen en niet meer aan Parijs of andere groote steden denken. 'Gedurende twee jaren heb ik geen noot gecomponeerd' - lezen wij in een brief van October 1849 -; 'thans wordt de kunstenaarsgeest weder in mij wakker en spoort mij aan, de muziek voor mijn drama te schrijven.'

Het zou echter zoo ver nog niet komen. Bij rijper nadenken zag hij in, dat zijn werk toch eigenlijk voor de bestaande operatheaters niet geschikt was, en het onmogelijk zou zijn, het ergens zóó op te voereu als hij het wenschte. Om zich van die onaangename stemming te bevrijden, en ook om zichzelven meer klaarheid te verschaffen ten aanzien van het standpunt, dat hij als revolutionnair in de kunst had ingenomen, wendde hij zich tot litterairen arbeid en schreef zijn *Kunst und Revolution, Das Kunstwerk der Zukunft* en *Oper und Drama*.

Intusschen had Liszt de groote daad verricht van in Weimar voor de eerste maal *Lohengrin* op te voeren, en deze gebeurtenis,

maar vooral het met zoo groote geestdrift en zaakkennis geschreven opstel van Liszt over die opera, hadden Wagner weder nieuwen moed voor het scheppen van kunstwerken doen vatten en hem opgewekt, aan de compositie van zijn *Siegfried* te beginnen. Drie maanden na de eerste opvoering van Lohengrin schreef hij aan zijn edelen vriend: ‘Uw geschrift over Lohengrin heeft een grooten en verheffenden indruk op mij gemaakt. Aan U heb ik het te danken, dat ik nu weder geheel kunstenaar kan zijn. Ik beschouw het weder opvatten van mijne plannen op kunstgebied als een van de meest beslissende momenten in mijn leven. Tusschen de muzikale bewerking van mijn Lohengrin en die van mijn Siegfried ligt voor mij een stormachtige maar tevens vruchtbare tijd. Een geheel leven, dat achter mij lag, had ik op te ruimen en veel mij tot bewustzijn te brengen wat mij daarin nog maar onduidelijk voorzweefde. Dat is nu geschied, en zoodra de lente in aantocht is, stel ik mij voor, aan de compositie van mijn Siegfried te beginnen en daarmede onafgebroken voort te gaan. Geef mij daartoe Uw zegen!’

Zoo sprak Wagner op het einde van 1850, en uit brieven van April 1851 aan Liszt vernemen wij, dat hij nog altijd bij dat voornemen blijft.

Toch was er een ander plan bij hem opgekomen. Hij zag in, dat hij door een ander drama op *Siegfried's Tod* moest voorbereiden, en, tot de daad overgaande, dichtte hij *Jung Siegfried* (thans het derde deel van den *Ring*, dat *Siegfried* heet), waarin alles plastisch werd voorgesteld wat in eerstgenoemd drama deels verhaald, deels als half bekend verondersteld werd.

Maar hoe verder hij kwam, hoe meer hij doordrongen werd van de overtuiging, dat het geheel nog veel meer uitgesponnen moest worden, indien het zou beantwoorden aan de eischen, welke hij thans aan een kunstwerk stelde, en dat hij, om van het tooneel uit begrepen te worden, de *geheele* sage plastisch moest uitvoeren.

Ook deze ‘jonge Siegfried’ kon niet anders zijn dan een brokstuk, een deel dat, op zichzelf genomen, geen juisten indruk kon maken dan wanneer het in het geheel zijn noodzakelijke plaats verkreeg. In de beide drama's, reeds door hem gedicht, was nog te veel aan de vertelling of zelfs aan de phantasie van den toe-

hoorder overgelaten. Ook dat moest gedramatiseerd worden, wilde het zijn juiste uitwerking op den toehoorder hebben.

Een en ander werd door Wagner uitvoerig uiteengezet in een brief aan Liszt van den 20sten November 1851.

Daarin schrijft hij: ‘Twee hoofdmomenten der mythe moet ik dus nog dramatiseeren, en deze zijn beide in *Jung Siegfried* aangeduid: namelijk het eerste in het groote verhaal van Brünnhilde na haar ontwaken (3de bedrijf), en het tweede in het tooneel tusschen Alberich en den “Wanderer” in de tweede en tusschen laatstgenoemde en Mime in de eerste akte. Dat ik echter tot de uitvoering hiervan niet alleen besloot uit artistieke beweegredenen maar daartoe ook werd geleid door de heerlijke en voor dramatische opvoering zoo geschikte stof dier momenten, zult Gij U gemakkelijk kunnen voorstellen, wanneer Gij die stof nader beschouwt. Denk U de zoo noodlottige liefde van Siegmund en Sieglinde; dan Wotan en zijn geheimzinnige verhouding tot die liefde, zijn oneenigheid met Fricka, zijn tragische woede wanneer hij, ter wille der zedelijkheid, Siegmund ter dood moet wijden; en eindelijk het heerlijke beeld der Wälkure Brünnhilde, hoe deze, wetend wat er in het hart van Wotan omgaat, den god trotseert en dan door hem gestraft wordt. Denk U dit alles als stof voor een drama, dat aan de beide Siegfrieds voorafgaat, en Gij zult begrijpen dat mijn nieuwste plan mij niet louter door reflectie maar ook door geestdrift werd ingegeven.’

Na deze korte aanduiding van den inhoud der *Walküre* vertelt Wagner dan verder, dat er volgens dat nieuwe plan 3 drama's zullen zijn: namelijk 1o. *Die Walküre*, 2o. *Der junge Siegfried*, 3. *Siegfried's Tod*. Volledighcidshalve moet echter aan deze drie nog een groot voorspel voorafgaan, en dit zal heeten: *Der Raub des Rheingoldes*. Daarin wordt alles dramatisch voorgesteld wat met betrekking tot dezen roof, het ontstaan van den Nibelungenschat, de wegvoering van dezen schat door Wotan en den vloek van Alberich in *Jung Siegfried* vertellenderwijze wordt medegedeeld. Zoodoende zou de gedramatiseerde sage aan duidelijkheid winnen en alles veel aangrijpender voorgesteld kunnen worden dan bij de vroeger aangenomen bewerking (waarbij veel verhalenderwijze geschiedde) mogelijk had kunnen zijn.

Dat met dit nieuwe plan elke gedachte aan een opvoering van

het werk op een der bestaande operatheaters was uitgesloten, spreekt wel van zelf. Dat het ook in Weimar niet zou gaan, waar hij toch een zoo groot voorstander en beschermer in Liszt bezat, daarvan was Wagner volkomen overtuigd, en hij schroomde ook niet, dit onbewimpeld aan zijn vriend te zeggen. Aan een scheiding der bestanddeelen van zijn groote werk kon hij niet meer denken zonder in strijd met zichzelven te komen. Zijn bedoeling was, het geheele complex van drama's snel achter elkander te doen opvoeren en daartoe was maar één ding mogelijk: namelijk een feest op touw te zetten, dat uitsluitend die opvoering ten doel had, of waarbij deze althans kon plaats hebben. Waar en onder welke omstandigheden zulks zou kunnen geschieden, was hem voor het oogenblik onverschillig. Thans had hij alleen aan de uitvoering van zijn plan te denken en die arbeid zou hem minstens drie jaar bezig houden.

Liszt was veel meer optimistisch gezind dan zijn vriend. Hij wekte hem op, nu spoedig aan den arbeid tegaan. Misschien kon het geheele werk nog in korteren tijd dan drie jaar af zijn en dan zou zich de gelegenheid wel voordoen om het op de wijze, zooals Wagner alleen wilde, ter opvoering te brengen. Kon het in Weimar niet, dan zou het wellicht in Berlijn of Dresden kunnen geschieden. Van deze steden wilde Wagner echter niets weten. Zulke groote plaatsen waren niet geschikt voor de uitvoering van zijn werk; dit kon alleen tot zijn recht komen op plaatsen, die ver van de centra der zoogenaamde beschaving verwijderd waren, en hoogstens zou daarvoor alleen Weimar in aanmerking kunnen komen.

Het is ons bekend, dat het met de voltooiing en de opvoering van het reusachtige werk heel anders geloopen is dan Wagner en Liszt destijds dachten. In plaats van drie jaren verliepen er drieen-twintig voordat de *Ring* geheel voltooid was, en eerst zes-en twintig jaren na het tijdstip, waarop Wagner zijn plan aan Liszt mededeelde, klonken voor de eerste maal de tonen van dit wonderwerk op den heuvel te Bayreuth.

Met de voltooiing van het *gedicht* ging het betrekkelijk spoedig. *Walküre* en *Rheingold* waren in November 1852 gereed en er bleef nu nog alleen over, in verband met deze beide drama's *Jung Siegfried* en *Siegfried's Tod* te wijzigen.

Welk lot aan het geheele gedicht zou beschoren zijn, verklaarde

Wagner in een brief aan Liszt nog niet te kunnen bepalen. Zooveel echter is zeker, zegt hij: Staat binnenkort Duitschland niet weder voor mij open, dan geef ik alles op. Wat ik dan doe om te kunnen leven, weet ik niet, maar - de muziek voor de Nibelungen maak ik *niet*.

Ook thans is het weder Liszt, die hem moed inspreekt en hem opwekt om voort te gaan. ‘Wie weit bist Du mit Deinen Nibelungen gelangt? - vraagt hij in een brief van 27 December 1852. - Lass Dich um Gottteswillen ja nicht davon abbringen. Alles ist vergänglich, nur Gottes Wort verbleibt ewiglich - und Gottes Wort offenbart sich in den Schöpfungen des Genius.’

Ja, in níet geringe mate hebben wij het aan Liszt te danken, dat Wagner niet reeds in den aanvang zijn groote werk heeft opgegeven. Veel heeft Liszt gedaan om de zaak van zijn vriend krachtig te steuncn. Hij heeft de werken van den banneling opgevoerd, zooals destijds hij alleen in staat was dit te doen, zoodat het kleine groothertogelijke theater te Weimar toenmaals het middenpunt vormde, vanwaar uit die werken (*Holländer, Tannhäuser* en *Lohengrin*) zich over geheel Duitschland begonnen te verspreiden. En tegelijkertijd heeft hij door zijne geschriften over deze drama's een dieper inzicht in deze nieuwe kunst gebaand. Maar dat alles te zamen is nog gering tegenover datgene wat hij, gedreven door zijn onwankelbaar geloof in de verheven zending van zijn vriend, gedaan heeft om hem in zijn artistieke eenzaamheid op te beuren en te helpen. Niet alleen heeft Liszt zich grootere offers getroost dan iemand anders om Wagner *materieel* te steunen, maar door zijn groote beteekenis in de kunstwereld was hij tevens de eenige, die in staat was hem ook *moreel* tot steun te zijn.

Het waren ook nu weder de bemoedigende en opwekkende woorden van Liszt, welke Wagner deden besluiten eindelijk aan de muzikale compositie van zijn groote dichtwerk te beginnen. Wanneer dit geschiedde, weten wij uit een brief aan Liszt in verband met een schrijven aan een Italiaanschen vriend in Bologna. In laatstbedoeld schrijven (*Gesammelte Schriften IX*, 344) wordt namelijk gezegd: ‘Schlaflos in einem Gasthofe von la Spezzia ausgestreckt, kam mir die Eingebung meiner Musik zum Rheingold an; und sofort kehrte ich in die trübselige Heimath zurück (namelijk naar Zürich) um an die Ausführung meines übergrossen Wer-

kes zu gehen.' En uit den brief aan Liszt van 12 September 1853 blijkt, dat hij kort te voren te Spezzia geweest doch wegens ongesteldheid teruggekeerd was.

Eenmaal begonnen zijnde, liet hij zich door niets weerhouden, de compositie van zijn *Rheingold* voort te zetten, hoezeer ook zorgen van allerlei aard hem plaagden en zijn leven vergalden. 'Heden vloeide het Rijngoud mij reeds door de aderen,' lezen wij in een brief aan Liszt van October 1853, en uit een schrijven van 17 December van dat jaar ontwaren wij, dat hij aan dat gedeelte van Rheingold bezig is, hetwelk in de verblijfplaats der dwergen speelt. Immers, hij zegt daarin: 'Jetzt bin ich in *Nibelheim*; heute klagte Mime seine Noth.'

In dit schrijven vernemen wij echter ook klachten over zijn eigen nood en er blijkt uit, dat hij zelfs te midden van zijn arbeid, waarmede hij in koortsachtige haast voortgaat, moeite heeft, zich los te maken van de sombere gedachten, die hem kwellen.

Eindelijk in Januari 1854 is het Rheingold af. 'Das Rheingold ist fertig - aber auch *ich* bin fertig!' roept hij in een brief aan Liszt uit, en dan volgt er een gansche reeks van lang ingehouden jammerklachten over zijn toestand. 'Nu, het Rheingold is klaar - zegt hij. - Met welk een geloof, met welk een vreugde ging ik aan de muziek; ik die in geen vijf jaren gecomponeerd had! Met ware vertwijfelingswoede ben ik eindelijk voortgegaan en heb ik het afgemaakt. Ach! hoe hield ook mij de nood van het goud gevangen! Geloof mij, zóó is er nog niet gecomponeerd geworden.'

Een maand later is Wagner bezig aan het instrumenteeren van het voorspel. Deze arbeid vorderde betrekkelijk snel, en in Mei van het zelfde jaar was de geheele partituur geschreven.

Zoo was dus het eerste van het complex van drama's voltooid. Het lag natuurlijk niet in het plan van Wagner, dit werk zonder de andere deelen van den *Ring* aan eenig theater prijs te geven. Trouwens, waar zou men iets, dat zoozeer van het gewone afweek, hebben kunnen geven? Liszt had wel gewenscht, het werk in Weimar te doen opvoeren, en liet het later ook niet ontbreken aan pogingen om daartoe te geraken. De omstandigheden waren hem echter toen niet gunstig en bovendien was zijn positie aldaar langzamerhand onhoudbaar geworden, zoodat hij zich van het

Hoftheater in de groothertogelijke residentie geheel terugtrok.

Van een opvoering van Rheingold in Weimar kon dus geen sprake meer zijn, zelfs wanneer Wagner dit had willen toestaan. Maar, zooals wij zagen, was dit het geval niet. Zijn bedoeling was, het omvangrijke werk in zijn geheel te doen opvoeren en Rheingold moest dus nog blijven liggen, totdat de drie andere drama's gereed waren.

Met nieuwen moed toog hij daartoe aan den arbeid en bracht het zoo ver, dat in den loop van drie jaren onder allerlei zorgen en wederwaardigheden de *Walküre* en een gedeelte van *Siegfried* gecomponeerd werden. Toen echter kwam de reactie, namelijk tegen de inspanning, die het hem gekost had om onder ongunstige omstandigheden en geheel uitgesloten van het openbare kunstleven, gelijk hij was, zoo lang voort te werken. Het was hem onmogelijk, den arbeid verder voort te zetten, en in den zomer van 1857, midden in de compositie van *Siegfried* staakte hij het werk, niet wetende of hij het ooit weder zou opvatten.

Het lot van Rheingold, dat van het al of niet afmaken van den geheelen cyclus afhing, werd daardoor tevens beslist. Vele jaren gingen voorbij, zonder dat er aan den *Ring* verder iets gedaan werd. Voor Wagner kwam er weldra een onrustig leven. De opheffing van het verbanningsdecreet (1861) maakte het hem mogelijk, zich in Duitschland weder vrij te bewegen. Hij is nu hier, dan daar. Eerst wordt hij geheel in beslag genomen door onderhandelingen over de opvoering van zijn *Tristan* in Karlsruhe en Weenen, welke echter tot niets leiden. Dan wil hij zijn *Meistersinger* voltooien, welk werk, wegens zijn populair onderwerp meer kans had, door de theater-directiën te worden aangenomen dan het eerstgenoemde. Vervolgens besluit hij concerten te geven en daarop onder zijn eigen leiding fragmenten zijner werken ten gehoore te brengen. Die concerten beginnen in Weenen en daarna komen Praag, Petersburg, Moskou, Pesth, Karlsruhe aan de beurt. Na afloop daarvan vestigt Wagner voor een poos zijn verblijf in Weenen doch wordt in het voorjaar van 1864 door geldnood daaruit verdreven en vindt een toevluchtsoord bij den eigenaar eener villa te Mariafeld bij het meer van Zürich, waar hij nu rustig zijn *Meistersinger* hoopt af te maken. Hiervan komt echter nog niets. De jonge koning van Beieren, vervuld van geestdrift

voor Wagner's idealen, noodigt hem uit naar München te komen en verleent hem zijn steun om die idealen te verwezenlijken. Die schoone plannen komen evenwel niet tot uitvoering, want Wagner ziet zich, tengevolge van kabalen, genoodzaakt de hoofdstad te verlaten. (December 1865.)

Naar Zwitserland teruggekeerd, kon hij zich daar, door 's Konings gunst van materieele zorgen bevrijd, ernstig bezig houden met de voltooiing zijner dramatische werken, en dus ook van zijn *Ring des Nibelungen*. Nog altijd bleef hij vasthouden aan zijn voornemen om alleen het *geheele* werk ter opvoering te geven, wanneer zich de gelegenheid daartoe voordeed, doch ter wille van den koning van Beieren, aan wien hij zooveel te danken had, stond hij toe, dat het *Rheingold* in September van het jaar 1869 te München werd opgevoerd en eveneens een jaar later *Die Walküre*. Maar wat hij in zijn rustig verblijf over die uitvoeringen vernam, versterkte hem nog meer in zijn overtuiging, dat de bestaande theaters niet de plaats waren voor de opvoering van dramatische werken, die zoozeer van het gewone afweken, en dat daarvoor een bijzondere schouwburg noodig was.

Binnen drie jaren na de eerste voorstelling van *Rheingold* te München werd op den heuvel te Bayreuth de eerste steen voor dien schouwburg gelegd, en vier jaren daarna (1876) werd in dien schouwburg, onder leiding van den meester zelf, het reuzenwerk voor de eerste maal in zijn geheel opgevoerd.

Na in het bovenstaande een schets te hebben gegeven van het ontstaan en het lot van het voorspel *Rheingold*, wensch ik nu nog het een en ander te zeggen over het werk zelf.

Het Rheingold bevat de hoofdmotieven der geweldige tragische handeling, die in den *Ring des Nibelungen* ligt opgesloten, en al de dramatische voorvallen en conflicten, die ons in de drie andere deelen daarvan worden voorgesteld, hebben in het voorspel hun uitgangspunt.

De roof van het goud en het daaruit smeden van den almacht verleenenden *Ring* door den Nibelung Alberich zijn de hoofdmomenten van dit voorspel.

Volgens de Germaansche mythe rustte dat goud oorspronkelijk in het *water*.

Het water was voor de oude Germanen de oer-toestand van het zijn, het element der onschuld, waarin de kiemen van het *wordende* rusten. De wereld lag in zijn schoot verborgen als een onaangeroerde schat, en het zinnebeeld van dien wereldschat was voor de oude Germanen het *goud*. Toen de wereld of het goud aan het licht verscheen, begon de strijd van schuld en smart, daar alle wezens naar het bezit ervan haakten.

De beteekenis dezer sage is derhalve: uit het onschuldige oerelement, het water, stijgt het alom begeerde rijke wereldleven, het goud omhoog, en daarmede begint de strijd om het bestaan, de tragedie des levens.

Wagner is in *Das Rheingold* van deze voorstelling uitgegaan en heeft zoodoende zijn drama op de diepzinnigste gedachte der Germaansche mythe opgebouwd.

De onmiddellijke aanleiding daartoe bood hem de heldensage zelf. De *Edda* namelijk verhaalt van de herkomst van den Nibelungen-schat uit den Rijn, en de volgorde der gebeurtenissen is daarbij dezelfde als in de oude mythen, die over de verkrijging van het goud door de goden handelen. Doch bij hem wordt het kleinood verkregen door *roof*, zooals de dramatische opvatting van deze tragische handeling noodzakelijk maakte. De dwerg Alberich, d.w.z. ‘König der Alben’, het lichtschuwe volk, dat in de holen der bergen woont, ontrooft het goud aan de Nixen des Rijns en smeedt daarvan den Ring, die de tooverkracht bezit, zijn eigenaar de heerschappij over hemel en aarde te verschaffen.

Daar echter het verlangen naar macht en heerschappij steeds uit zelfzucht voortspruit en eigenbaat de vijand der liefde is, zou het Alberich nooit gelukt zijn den ring te vervaardigen, wanneer hij niet te voren, bij den roof van het goud, de liefde had vervloekt. Een treffend beeld van de waarheid: dat zelfzucht, het gevolg van macht en heerschappij, de liefde uitsluit!

Wotan, de opperste god, haakte ook naar macht en heerschappij. Dat verlangen was in hem ontwaakt na een dronk aan de bron der wijsheid, waardoor hij *wetend* was geworden; en om dat verlangen te bevredigen, brak hij van den boom des levens (den ‘wereld-esch’, het symbool der het heelal doordringende en verbindende levenskracht) een tak af, die hem tot speer diende, waarmede hij de andere machten van het heelal in bedwang houdt,

hoewel zijn heerschappij niet onbegrensd is maar beperkt door overeenkomsten, waarvan hij de bewoordingen in runenschrift in de speer kerft.

Onbeperkte heerschappij over al wat leeft verwerft alleen hij, die het goud verkregen en daaruit den ring heeft gesmeed, die hem ‘masslose Macht’ verleenen zal. Die daad verrichtte de dwerg Alberich; voor Wotan echter ware zij onmogelijk geweest, want gelijk hij zegt:

> Von der Liebe doch
> mocht' ich nicht lassen;
> in der Macht gehrt' ich nach Minne.

De door hem verlangde opperheerschappij wenscht hij te verkrijgen door het laten bouwen van een burcht (Walhall), van waaruit hij de wereld regeert. Den Reuzen heeft hij opgedragen, dat werk voor hem te verrichten. (De geest wendt de ruwe natuurkrachten te zijnen nutte aan.) De Reuzen hadden echter als loon voor hun arbeid Freia, de godin der jeugd en schoonheid, gevorderd en Wotan had slechts daarom in die voorwaarde toegestemd, omdat Loge (de god des vuurs en des verderfs, oorspronkelijk ook tot de Reuzen behoorend doch, wegens zijn begaafdheid, door Wotan onder de goden opgenomen) hem beloofd had, op het beslissend oogenblik de Reuzen op andere wijze te betalen. Dit geschiedt ook, en wel door middel van het goud, dat Wotan en Loge op listige wijze aan Alberich ontfutselen. Maar de vloek, die aan het goud kleeft, sedert het aan den vloed ontroofd is, leeft voort: het is den bezitters vóór alles te doen om den door Alberich uit het goud gesmeden Ring. Op het oogenblik dat Wotan hem dien van den vinger rukt, wordt de knoop gelegd voor de tragische handeling, die zich in de volgende drie deelen van het werk tot een zoo geweldige hoogte ontwikkelt. De uitwerking van den vloek, dien Alberich op dat oogenblik over den *ring* uitspreekt, ondervinden de Goden al terstond. Wotan weet zeer goed, dat er reeds sedert de ontrooving van het goud aan de Rijndochters een vloek aan het goud kleeft, en dat alles weder in orde zou zijn, als het haar werd teruggegeven; maar hij heeft reeds den eersten stap op den weg van het onrecht gedaan, en door de omstandigheden gedwongen, kan hij niet terug. De ring komt nu met al het overige

goud, als losprijs voor de godin Freia, in het bezit der Reuzen, die het echter over de verdeeling niet eens kunnen worden en een tweestrijd beginnen, welke daarmede eindigt dat Fafner zijn broeder Fasolt doodslaat en den buit medesleept. Met zorg ziet Wotan de toekomst tegemoet, wanneer hij met de overige Goden den burcht betreedt, dien hij heeft laten bouwen om de wereld te beheerschen, doch die hem nu, naar hij vreest, zal moeten strekken tot verdediging tegen zijne vijanden. En beneden in den Rijn klagen de Nixen om het verloren goud.

Zeide ik hierboven, dat het *Rheingold*, wat zijn dichterlijken inhoud betreft, de hoofdmotieven bevat van de geweldige tragische handeling, die in den *Ring des Nibelungen* ligt opgesloten, zoo kan ditzelfde ook van de *muziek* van dit voorspel gezegd worden.

Hier worden de elementaire motieven, of, anders gezegd, de oer-motieven geschapen, en verreweg de meeste daarvan loopen, in verschillende gedaanten, als draden door het geheele werk heen. Een studie daarvan is hoogst belangwekkend.

Een eigenaardigheid der muziek van Rheingold is, dat hierin nog dikwerf het oude, slechts door enkele akkoorden begeleide recitatief voorkomt. Wij weten, dat Wagner zich bij de behandeling van den ‘declameerenden zang’ hierin van zijne voorgangers onderscheidde, dat hij - althans in zijn voornaamste werken - het recitatief in een vasten maatvorm goot en den zang niet door de instrumentale begeleiding liet afbreken doch daarvan steeds vergezeld deed gaan. Toch komt de vorm van het hierboven bedoeld recitatief nog herhaaldelijk in zijne toonscheppingen voor, en wel in die gedeelten, waarin de muziek een ondergeschikte rol te vervullen heeft en zich uitsluitend bepaalt tot het verleenen van het juiste accent aan de woorden des dichters.

Is in een of anderen versregel geen gevoelsmelodie te erkennen, of is hij niet door een herinnerings- of voorgevoelsmotief met voorafgaande of met volgende deelen der handeling verbonden, dan verlangt hij als muzikale illustratie niets anders dan de juiste toonhoogte en den juisten tijdduur van elk woord, ja van elke lettergreep.

Dit stelsel heeft Wagner in zijne werken der laatste periode consequent doorgevoerd en, gelijk ik reeds opmerkte, treedt het ook in *Das Rheiugold* op den voorgrond. Intusschen moet men wel in aanmerking nemen, dat zich dit reciteerend gezang bij Wagner

in zooverre van het oude *recitativo secco* onderscheidt, dat de maat en het metrum er steeds met de meeste nauwkeurigheid zijn aangegeven en derhalve willekeur van den zanger in het behandelen van de maat geheel uitgesloten is.

Een paar voorbeelden uit Rheingold mogen strekken om hetgeen zooeven over het recitatief gezegd is te verduidelijken.

In het tweede tooneel, dat ingeleid wordt door het 'Walhall'-motief, welks plechtige klanken de woorden van den droomenden Wotan begeleiden, wekt zijn vrouw Fricka, wier blik, op den door het morgenrood verlichten burcht gericht is, hem uit den slaap met den uitroep:

Wotan, Gemahl! erwache!
Auf, aus der Träume
Wonnigem Trug!
Erwache, Mann, und erwäge!

Hier is de recitatief-vorm gebruikt, en die is hier volkomen op zijn plaats. De woorden zijn niet meer dan een uitroep, hun verband met de handeling is nog niet merkbaar. Ook de eerstvolgende woorden van Fricka, als antwoord op Wotan's verrukking bij het aanschouwen van Walhall:

Nur Wonne schaft dir
was mich erschreckt?
Dich freut die Burg,
mir bangt es um Freia.
Achtloser, lass' dich erinnern
des ausbedungenen Lohn's!

zijn in recitatief-vorm gecomponeerd. Eerst in de laatste maten, bij de woorden: 'Lass' dich erinnern des ausbedungenen Lohn's' vertoont zich een zelfstandig motief in de begeleiding. Het is een anticipatie van het 'verdrag'-motief, dat later zoo herhaaldelijk voorkomt, telkens wanneer in *Rheingold* sprake is van de overeenkomst tusschen Wotan en de Reuzen.

Een derde voorbeeld van recitatief-vorm geven de volgende woorden van Fricka (altijd in hetzelfde tooneel):

Wusst' ich um eu'ren Vertrag,
dem Truge hätt' ich gewehrt;
doch muthig entferntet
ihr Männer die Frauen.

Maar wanneer zij vraagt:

> Was ist euch Harten
> doch heilig und werth,
> giert ihr Männer nach Macht

worden de laatste woorden onmiddellijk gevolgd door het ‘Ring’-motief, dat ook Wotan's volgende, op de begeerte naar macht betrekking hebbende woorden begeleidt. Daarna, bij. Fricka's woorden:

> Um des Gatten Treue besorgt
> muss traurig ich wohl sinnen,
> wie an mich er zu fesseln,
> Zieht's in die Ferne ihn fort.

neemt de melodie van het recitatief meer den vorm eener cantilene aan, die bij de woorden ‘Herrliche Wohnung, wonniger Hausrath u.s.w.’ door een nieuw leidmotief beheerscht wordt.

Het hier door enkele voorbeelden aangetoonde stelsel is, niet alleen in *Rheingold* maar ook in de overige deelen van den *Ring* met de meeste consequentie doorgevoerd. Hier geldt de vaste regel: dat telkens wanneer wij op den bodem der handeling staan, muzikale motieven, die ons de motieven dier handeling verklaren, te voorschijn treden; wanneer daarentegen de tekst zich bepaalt tot losse gezegden, niet in onmiddellijk verband met de handeling staande, telkens weder het eenvoudige recitatief gebruikt wordt. Dan laat het woord zich alleen gelden en de muziek treedt op den achtergrond.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 Januari.

De opening van de deur.

De politieke gebeurtenis van de maand is de onderteekening van het Engelsch-Egyptische verdrag over het bestuur van den Soedan. Men kan 't het logische gevolg noemen der overwinning bij Omdurman op de troepen van den Kalifa; maar het vindt zelden in internationale aangelegenheden plaats dat een conclusie zoo zuiver wordt getrokken.

Engeland is nu meester van den Soedan geworden. In naam oefenen beide, Egypte en Engeland, de macht uit over het gebied, omdat de Egyptische vlag naast de Engelsche wordt geheschen; - 't is niet meer dan een schijn. Want het zijn de regeeringsbeginsels voor een Engelsche Kolonie die er worden ingevoerd: vrijheid van neerzetting en handel voor alle Europeanen en met Europeanen gelijkgestelden zonder voorrechten voor de eene of andere natie; geen consulaire rechtsspraak en gemengde rechtbanken, gelijk in Egypte zelf, als voorbehoedmiddel tegen Oostersche willekeur; de consuls en andere agenten van vreemde mogendheden alleen toegelaten met verlof van Engeland.

Het bestuur wordt opgedragen aan een landvoogd die burgerlijk en militair gezag vereenigt, te benoemen door den Khedive van Egypte, uitsluitend in overeenstemming met de Engelsche regeering. Een Engelschman dus; aan wien zou anders het opperbevel over een actief legercorps worden toevertrouwd?

Vooreerst is de macht van dezen ‘Gouverneur-Generaal van den Soedan’ bijna onbeperkt. Het krijgsrecht heerscht, en door een eenvoudige kennisgeving van den landvoogd kunnen de wetten en

reglementen op de regeering van het land veranderd en opgeheven worden (onder meedeeling aan den Egyptischen president-minister en den Britschen agent te Caïro). Geen Egyptische wetten of ministerieele besluiten zijn in den Soedan van kracht zonder het visa van den Gouverneur. Hij kan van zijn ambt alleen ontheven worden met meewerking van Engeland.

De artikels van het verdrag krijgen nog een dringender beteekenis, nu niet slechts de macht van den militairen en civielen landvoogd aan weinig beperkingen wordt onderworpen, maar ook het gebied waarover hij heerscht een onbepaalde grens heeft gekregen. Want bij de bepaling van den term ‘Soedan’ in het verdrag zijn ook in 't algemeen de gedeelten opgenomen waarop Egypte voorheen aanspraak maakte; zij zullen gezamenlijk door de Engelsch-Egyptische macht terug worden veroverd.

De deur staat naar den kant van Centraal-Afrika open. Geen Fachoda-incidenten zijn meer mogelijk, of ze moesten met uitdrukkelijk vijandige bedoelingen worden op touw gezet, en dan komen de Britsch-Egyptische troepen aan de beurt om hun stem te doen hooren.

Maar ook tegenover Egypte zelf is door de bezetting van den Soedan de houding van Engeland geheel veranderd. Nu in het Boven-Nijldal de Engelsche vlag waait, is het voor de Engelschen onmogelijk geworden om zich uit Egypte terug te trekken. Bovenen Beneden-Nijldal behooren bij elkander. Toen er door Generaal Wolseley, 'n veertien jaar geleden, een begin is gemaakt met de reorganisatie van het Egyptische leger, was het al heel spoedig de meening van de jonge troepen dat zij tegen de macht van den Mahdi in den Soedan zouden en moesten in 't veld komen. Want de vruchtbaarheid van Egypte, veroorzaakt door de bevloeiing met het Nijlwater, is op den duur afhankelijk van den heerscher over het land waar de hoofdtakken van den Nijl doorstroomen.

Laat hem door zijn ingenieurs het bed van den bovenloop der rivieraderen afdammen en verleggen, en 't is met de oogsten van Egypte gedaan. Men behoefde voor zulk een geval nog niet te vreezen, zoolang geen Europeanen hun hulp aan den Mahdi kwamen aanbieden. Maar was dit laatste onmogelijk? De beheersching van het heele Nijldal is voor Egypte een voorwaarde van gezonde ontwikkeling. Engeland heeft nu de Egyptenaren gehol-

pen om hun wensch te bereiken, maar het liet zich betalen met het bij verdrag bezegelde protectoraat over die boven-provinciën; en het aannemen van het protectoraat over een gedeelte van het rijk beteekent zijn ernstigen wil om zijn factische beschermheerschappij over Egypte te vervangen door een internationaal wettig erkenden titel.

Wat de verdere uitzichten zijn van deze uitbreiding van machtsfeer, laten wij voor 't oogenblik rusten. Het feit is al op zichzelf belangrijk genoeg als een uitvloeisel van het nieuwe krachtige leven dat in Engelands politiek is gevaren sinds de toon is aangegeven door de Amerikaansche diplomatie tijdens den oorlog met Spanje. Veel van de toekomstige verwikkelingen zal afhangen van de uitkomst die het Amerikaansche koloniale experiment heeft. De dingen op Cuba en op de Philippijnen zijn thans nog in wording. Wie zal zich wagen aan een voorspelling, waar met zooveel onbekende elementen van een probleem rekening moet worden gehouden? -

Wij hebben met het tegenwoordige resultaat voor Engeland te maken.

Het is tweeledig: het laat zijn invloed op de binnenlandsche politiek gevoelen, en het brengt in het buitenland ten minste een begin van verschuiving der belangen en verhoudingen.

En dit zou men als een bewijs kunnen aanzien dat Engeland werkelijk tegen het begin van de nieuwe eeuw ook een nieuwe richting inslaat.

De liberale partij is uiteengevallen. Natuurlijk heeft het aftreden van Sir William Harcourt als parlementaire leider der Whigs niet direct te maken met het sluiten van het Engelsch-Egyptisch verdrag, - de brief waarin hij zijn voornemen bekend maakte gaat aan het tot stand komen van het tractaat vooraf, - maar dat vrijwillig genomen ontslag staat er toch in zoover mee in verband als het aanwijst dat de oude leader der partij zich niet meer met de veldwinnende ideeën kan vereenigen.

Voorheen had de Whig-partij ook een Europeesch programma. Zij had tot ideaal een Engeland dat den triomf voorstond der liberale beginselen op het vastland; als bondgenoot zag zij daarbij naar Frankrijk. Het waren de Westersche mogendheden die den toon moesten aangeven in de Europeesche statenfamilie.

Hierin is verandering gekomen. Engeland voelt thans zijn kracht in geïsoleerdheid van het vastland. Het is er misschien niet afkeerig van, in den nood en voorbijgaand, met den een of ander een verbintenis aan te gaan; maar zijn ware roeping zoekt het in een nauwere aansluiting bij zijn kolonies, in een verbroedering met het stamverwante Amerika: het wordt met andere woorden een werelddeel op zichzelf.

De orthodoxe Whigs hebben nooit aan de kolonies zoo'n rol toegekend. Zij vinden een gevaar in het toehalen van den band omdat zij vreezen voor de ongekreuktheid van hun beginsel van vrijhandel. De kolonies zijn protectionist, en Engeland zou er toe komen om inbreuk te laten maken op het beginsel dat aan het Britsche Rijk zijn wereldpositie heeft gegeven.

Maar de tijdsomstandigheden leiden naar het Imperialisme als richtsnoer van de politiek. En zoo meenen de oude beproefde leiders, Harcourt en Morley, dat hun tijd voorbij is.

Wat het buitenland betreft, wil Europa zich van zijn kant schrap gaan stellen tegenover Engeland. Frankrijk heeft Egypte altoos beschouwd als een gebied waarop het rechten kon laten gelden. Het is diep getroffen en het voelt zich onmachtig. Een toenadering tot Italië heeft reeds plaats gehad van Fransche zijde, een overeenkomst met het Duitsche Rijk behoort niet langer tot de onmogelijkheden. Zoo sluit Europa zich aaneen.

En in de wereldgeschiedenis opent zich met deze Januari-maand een deur waardoor nieuwe groote gebeurtenissen hun intocht kunnen houden.

B*.

Bibliographie.

Ons Blaadje. Lectuur voor de jeugd. Onder redactie van Mevrouw Nellie van Kol en A.A.J. Bogaerts. Derde Jaargang.

Met een verbazende werkkracht, een aanstekelijke opgewektheid en met een groote liefde voor- en niet minder groote kennis van het kind is Mevrouw Nellie van Kol bezig, op verschillende wijzen - in het veertiendaagsche blad *De Vrouw*, in brochures als *Onze Avonduurtjes*, in een onlangs begonnen reeks door haar uitgezochte kinderboeken en in het weekblaadje, waarvan de titel hierboven staat - te arbeiden voor de jongeren en jongsten van ons geslacht, voor de mannelijke en vrouwelijke Nederlanders van de komende eeuw. En in alles wat zij op schrift stelt of van anderen kiest om het onder de oogen van velen te brengen, treffen ons haar heldere kijk op het jonge leven, haar breede opvatting die haar, radicale, toelaat te dwepen met een kinderboek van de vrome Madame de Pressensé om de opvoedende kracht die er van uitgaat, haar goed doordachte en met zooveel warmte verdedigde levensleer van den kleinen mensch.

Ons Blaadje is maar een klein deel van baar groot werk. Het was aanvankelijk lectuur, alleen voor arme kinderen bestemd - vandaar dat de wekelijksche afleveringen elk van S bladzijden voor het geheele jaar niet meer dan één gulden kosten - maar het heeft zich langzamerhand gewijzigd tot een geschriftje voor *alle* kinderen. Met deze uitzondering evenwel: het is niet geschreven voor die kinderen, wier ouders hun alleen de vermooide wereld, de vergulde oppervlakte van de dingen toonen, en de wereld waarin armen en misdeelden hun leven voortslepen voor hen verborgen houden. Zulk een methode moge, indien al ooit, vroeger te verdedigen zijn geweest, zij is dat thans niet meer. ‘Ik *wil*’ - schrijft Mevrouw Van Kol - ‘de poezele handjes nu en dan doen voelen de ruwheid der werkelijkheid, maar tegelijkertijd wil ik het heele kind in mijn armen nemen, het aan mijn hart drukken en het influisteren: “Wees *altijd* goed, heb *altijd* lief, en ook door *uwe* pogingen zal de heele wereld worden zoo mooi en goed als uwe huiskamer”. Zóó vat ik mijn plicht op jegens mijn eigen kinderen en die van andere moeders, en liever werp ik mijn pen in het vuur dan dien mij heiligen plicht te verzaken’.

Men kent de reputatie van ‘wat zich als stichtlijk aan komt melden’. De verhaaltjes, in *Ons Blaadje* verzameld, melden zich dan ook niet als ‘opvoedkundig’ aan - al noemt Mevrouw Van Kol zich ergens een ‘preektante’ - maar hun opvoedende kracht is erniet minder om.

Psychiatrische beschouwingen omtrent de gevangenis en hare bewoners.

In de laatste jaren heeft meer dan eens het stelsel van ons gevangeniswezen een onderwerp van uitvoerige besprekingen uitgemaakt en hebben tal van mannen van naam en groote ervaring daarover van gedachten gewisseld. Niet het minst in kort achter ons liggende tijdstippen is de inrichting van het bij ons vigeerende strafstelsel wederom ter sprake gekomen, hetzij in de vergaderzalen van 's lands vertegenwoordiging, hetzij in wetenschappelijke geschriften of in de groote bladen. In het feit, dat daarbij meestal, zoo niet uitsluitend, slechts van juridischen kant verschillende inzichten werden medegedeeld, terwijl steeds gewezen werd op het hooge belang van de psychiatrische zijde van dit onderwerp, ligt naar mijn oordeel een ruim voldoende grond opgesloten om eene schets te geven van hetgeen volgens de ervaring der psychiatrie bij de toepassing der gevangenisstraf en met het oog op den aard der gevangenen de bijzondere aandacht verdient.

De noodzakelijkheid treedt hoe langer hoe dringender op den voorgrond, dat bij het oplossen van het vraagstuk der bestrijding van de misdaad en van den misdadiger de rechtspraak en de natuurwetenschap elkander de hand moeten reiken. ‘Melius adhuc est judici, cognoscere corpus et animum humanum, quam cognoscere corpus juris;’ deze woorden bevatten ongetwijfeld een kern van waarheid, zooals meer en meer wordt erkend en de tegenkanting van den rechter tegen de inmenging van den psychiater in hetgeen hij vroeger als uitsluitend zijn werkkring beschouwde, neemt gelukkig voortdurend en geleidelijk af.

Het zij mij vergund in de hier volgende beschouwingen te trachten een overzicht te geven van hetgeen de psychiatrische wetenschap omtrent het zoo hoogst gewichtige sociale vraagstuk van het gevangeniswezen in den loop der jaren heeft geleerd, waarbij ik mij vlei, dat deze beschouwingen niet slechts eene persoonlijke meening zullen weergeven, maar tevens van psychiatrische zijde vrij algemeene instemming mogen vinden. Immers slechts als dit laatste het geval is, mag daaraan voldoende waarde worden gehecht om op waardeering ook van niet-psychiatrische kringen aanspraak te kunnen maken.

Het spreekt bijna van zelf, dat wellicht tal van bijzonderheden bij een deel mijner lezers als bekend moeten worden verondersteld en toch ter wille van een volledigen samenhang hier zullen moeten worden medegedeeld, terwijl evenzeer verschillende zaken achterwege moeten worden gelaten, omdat het niet mijn doel kan zijn enkel voor psychiatrisch ontwikkelde vakgenooten te schrijven. Allerminst zal het volgende aanspraak kunnen maken op volledigheid; het aantal punten van aanraking tusschen criminologie en psychiatrie is zóó groot en zóó vele problemen wachten nog op meerdere wetenschappelijke bewerking, dat hier slechts omtrent enkele zaken meer vaste gegevens kunnen worden medegedeeld.

Een der het eerst in het oog vallende verschijnselen bij de natuurwetenschappelijke bestudeering van den misdadiger is wel dit, dat het aantal der verstandelijk-misdeelden en volkomen geesteszieken bij de misdadigers zoo belangrijk grooter is dan bij de normale bevolking. Dit feit is sedert lang bekend. In elk land, waar de inrichting van de rechtspleging en het strafwezen behoorlijke gegevens kan verschaffen, wordt die grootere frequentie waargenomen. Ofschoon niet te ontkennen valt, dat men slechts uiterst moeilijk de juiste percentage van krankzinnigheid onder de misdadigers kan leeren kennen en nog meer bezwaren zijn verbonden aan het vaststellen van de verhouding tot de evenmin met volkomen nauwkeurigheid bekende frequentie der krankzinnigen bij de normale, d.w.z. niet misdadige bevolking, toch resulteert de waarheid van het bovengenoemde ten duidelijkste uit talrijke onderzoekingen, welke ten doel hadden die verhoudingen op te sporen.

Wanneer wij ons aan eene nadere beschouwing dier in verschillende landen verrichte onderzoekingen wijden, blijkt daarbij het volgende.

Men mag aannemen, dat bij de gewone bevolking van eenig land per tienduizend inwoners 43 tot 44 krankzinnigen voorkomen, welke echter niet allen in die mate ziek zijn, dat gestichtsverpleging noodzakelijk moet worden geacht. Dit laatste is het geval bij één tot drie per mille. In ons land met eene bevolking van ongeveer vijf millioen zielen bedraagt het aantal krankzinnigen, welke in de gestichten worden verpleegd, ongeveer 7500, dat wordt derhalve eene verhouding van 15 op tienduizend inwoners.

Hoe is het nu gesteld met het aantal krankzinnigen onder de misdadigers of liever gezegd onder de gedetineerden?

Thomson geeft aan, dat onder 5432 gevangenen in Schotland 673 krankzinnig waren, wat 12 pCt. uitmaakt. Daaronder bevonden zich 58 imbecillen en 57 lijders aan epilepsie, van het totaal aantal waren slechts 53 tijdens het gerechtelijk onderzoek als krankzinnig herkend. Volgens denzelfden schrijver bedroeg in 1869 in Schotland het dagelijksch gemiddelde der misdadigers 2690, dat der hem bekende krankzinnigen 57, derhalve vond hij op 47 misdadigers één krankzinnige. Dewijl deze misdadigers over 't algemeen minstens ééns recidivist waren, moet het aantal der krankzinnigen zeer zeker verdubbeld worden. In Engeland berekent men bij de gewone bevolking één krankzinnige op 432 inwoners, terwijl onder 664 personen, die van 1857 tot 1867 wegens moord terechtstonden, 108 krankzinnigen werden aangetroffen. Verder werd aldaar geconstateerd, dat de verhouding van de krankzinnigen tot de normale bevolking minder was dan 0.2 pCt, de verhouding tusschen krankzinnige en gezonde misdadigers in 't algemeen daarentegen 5.7 pCt. en dat dit getal bij moordenaars zelfs 14.5 pCt. bedraagt. Voor geheel Engeland wordt het aantal krankzinnigen onder de gevangenen berekend op 6.4 pCt.

In Frankrijk wordt aangenomen, dat onder gelijke omstandigheden bij de gevangenen vier, vijf, ja zes maal vaker geestesstoornissen voorkomen dan bij de gewone bevolking.

In Italië bedraagt volgens Rossi 5.2 pCt. krankzinnigen onder alle gevangenen van het rijk slechts het minimum der ware verhouding.

In Duitschland vond Delbrück in de gevangenis te Halle van 1842 tot 1862 het aantal der zoodanige krankzinnige misdadigers, die onverwijld naar een gesticht moesten worden overgebracht en wier ongeneeselijkheid vaststond, 1.07 pCt. en het aantal van hen, die aan psychische overgangsvormen, periodisch optredende aanvallen of lichte vormen van chronisch zielslijden onderhevig waren, 2 pCt. Gutsch noemt als aantal zielsziekten onder de gevangenen in Bruchsal gedurende twaalf jaren 3 pCt. Beide schrijvers waren echter van meening, dat slechts in de uiterste gevallen de krankzinnige uit de gevangenis moest worden verplaatst naar een gesticht; misschien verklaart dit eenigszins hunne veel lagere cijfers dan die van andere waarnemers, b.v. van Baer, volgens wien zich onder honderd gevangenen minstens vijf bevinden, die met psychische defecten zijn behept, en twee daarvan duidelijke geestesstoornissen opleveren.

Ook Knecht geeft aanmerkelijk grootere cijfers op. Hij vindt in Waldheim, dat het totaal aantal personen, die psychische afwijkingen vertoonden, of die eene zoodanige praedispositie voor geestesziekten bezaten, dat vóór of tijdens de gevangenschap eene psychose bij hen optrad, ruimschoots 7 pCt. van zijn waargenomen materiaal bedroeg.

Zelfs worden door sommigen nog veel hoogere percentage's opgegeven. Krohne deelt omtrent de gevangenis Moabit het volgende mee.

Het aantal zielszieke strafgevangenen is zeer groot. In de groote tuchthuizen en gevangenissen wordt dat door ervareu artsen op 5 pCt. der gemiddelde bevolking berekend, het stijgt echter tot op 10 pCt. en meer, zoodra men ook al diegenen meetelt, die geestelijk defect zijn. Volgens in gemeenschap met bekende psychiaters ingestelde onderzoekingen bedroeg het getal der psychisch defecten in Moabit gemiddeld 10 pCt. De bevolking dezer gevangenis bestaat slechts uit tuchthuisgevangenen, die zich aan zware vergrijpen hebben schuldig gemaakt, gewoontemisdadigers komen daaronder niet voor en oude, zwakzinnige misdadigers zijn evenmin aanwezig.

Langs een anderen weg heeft men insgelijks getracht eene vergelijking te maken van het aantal krankzinnigen onder de gewone en onder de gevangenisbevolking, waarbij het totaal aantal krankzinnigen werd berekend en de daaronder

voorkomende gevallen van misdadige krankzinnigen, en dit werd vergeleken met het aantal misdadigers op elke honderd individuen der gewone bevolking. Sommer vond op die wijze in Oost-Pruisen op 1000 krankzinnigen in zijn gesticht te Allenberg 39, die met den strafrechter waren in aanraking geweest, terwijl van de niet krankzinnige bevolking dier streek slechts 0.15 pCt. misdadig is. Onder de krankzinnigen bevinden zich derhalve 26 maal zooveel misdadigers als onder een gelijk aantal niet krankzinnige personen. Soortgelijke uitkomsten verkregen andere onderzoekers. Voor de provincie Hannover kwam Wiedemeister aldus tot 3.2 pCt., Köhler telde in het koninkrijk Saksen eveneens 3.2 pCt. vrouwelijke misdadigers onder de krankzinnige verpleegden, maar alle drie deze onderzoekers achten hunne uitkomsten zeer zeker nog te gering en houden eene verhouding van 8 pCt. bij de mannelijke en 3 à 4 pCt. bij de vrouwelijke verpleegden voor het naast bij de waarheid gelegen, hetgeen weer overeenkomt met de door Sander in Dalldorf bij Berlijn waargenomen percentage van 6.6 pCt. Men moet namelijk wel in 't oog houden, dat de niet als krankzinnig herkende gevangenen niet allen zoo volledig in de gestichten zullen komen als de wel herkende, zoodat daaruit volgt, dat de verhouding in werkelijkheid nog ongunstiger zal zijn dan door bovengenoemde onderzoekers kon worden geconstateerd.

Hoe kan tegenover deze waarnemingen verklaard worden, dat de van regeeringswege opgegeven statistieken omtrent de frequentie der geestesstoornissen in de gevangenissen zoo verwonderlijk kleine getallen aanwijzen? Als gemiddelde werd door de Duitsche regeering gedurende 19 jaren opgegeven eene getalsterkte der krankzinnige misdadigers van 38 per 10000! Eene nog geringere frequentie derhalve dan bij de gewone bevolking van het land!

Deze statistieken bewijzen zelve reeds hare onbetrouwbaarheid, waarvan de oorzaak moet worden gezocht in de onvoldoende waarneming, hetzij dit komt door onverschilligheid der gevangenisartsen, voortvloeiende uit onvoldoende zaakkennis, hetzij niet minder uit de neiging der gevangenisbesturen en beambten om geestesziekten eenvoudig te negeeren, eene neiging, welke haar oorsprong misschien mag vinden in de vrees voor simulatie van krankzinnigheid, maar welke

helaas maar al te dikwijls doof maakt voor zeer gegronde en goed gemotiveerde aanwijzingen.

Laten wij thans nagaan hoe de uitkomsten zijn omtrent het onderzoek naar de krankzinnigheid in de gevangenissen hier te lande. Wij zien dan terstond, dat ook hier de officieele mededeelingen van regeeringswege veel kleiner zijn dan de opgaven door de Inspecteurs van het krankzinnigenwezen gedaan, zooals uit het onderstaande staatje blijkt.

Aanwezig.	**Gevangenen.**	**Krankzinnigen volgens de officieele statistiek.**	**Krankzinnigen volgens de Inspecteurs.**
In 1891	51907	27	52 (= 0.1 pCt.)
In 1892	54130	20	48 (= 0.09 pCt.)
In 1893	53402	20	33 (= 0.06 pCt.)
In 1894	54595	20	48 (= 0.09 pCt.)
In 1895	50821	21	59 (= 0.11 pCt.)
In 1896	51056	29	62 (= 0.12 pCt.)

De officieele mededeelingen van regeeringswege gedaan, betreffen die personen, welke wegens hunne zielsziekte naar een gesticht moesten worden overgebracht, die der Inspecteurs omvatten echter ook diegenen, welke in de gevangenissen zelve ter behandeling zijn gebleven. Alleen deze laatste zijn derhalve voor ons van belang en bewijzen, dat in een zesjarig tijdperk de percentage schommelde tusschen 0.06 pCt. en 0.12 pCt. Dus ook in Nederland wordt hetzelfde verschijnsel geconstateerd, dat namelijk de verhouding tusschen de krankzinnige misdadigers en de geheele gevangenisbevolking kleiner zou zijn dan die tusschen de krankzinnigen in de maatschappij en de gewone bevolking. Ook voor Nederland blijkt derhalve het boven gezegde van kracht te zijn betreffende de onvoldoende waarneming. Veilig toch mag worden aangenomen, dat Nederland om geen enkele reden een zoo bijzondere uitzondering zou maken in de frequentie zijner krankzinnige gedetineerden als uit bovenstaande gegevens zou voortvloeien.

Wij komen thans tot de vraag, welke de redenen kunnen zijn, dat de percentage van geestelijk gestoorden bij de gevangenisbewoners zoo belangrijk veel grooter is dan die der gewone bevolking. Het antwoord daarop staat in innigen samenhang met het vraagstuk omtrent de natuurlijke verwantschap tusschen misdaad en krankzinnigheid, hetwelk

wegens zijn groot belang in hooge mate zoowel de crimineelanthropologische als de psychiatrische wereld heeft bezig gehouden. Dit laatste verdient daarom alleszins, dat wij daaraan eenigszins nader onze aandacht schenken.

De overgroote meerderheid der misdadigers komt voort uit de laagste klasse der maatschappij. Nu is geen deel onzer samenleving meer blootgesteld aan talrijke nadeelige invloeden van erfelijken, lichamelijken en moreelen aard dan juist de klasse van het proletariaat, nergens ziet men die invloeden zoo gelijktijdig en zoo veelvuldig op het individu inwerken als daar. Dat noodlottig milieu, door de meerderheid der hedendaagsche crimineel-anthropologen beschouwd als de voornaamste bron voor het ontstaan van het misdadigersgilde, is bij deze personen evenzeer een hoofdfactor voor het tot stand komen van psychose.

Onder de genoemde invloeden behoort de erfelijkheid, die in sommige misdadigers-familie's zoo duidelijk zich laat aanwijzen, niet uit het oog te worden verloren, hoewel zij door sommigen en vooral door de aanhangers van Lombroso's positieve school te zeer op den voorgrond wordt geplaatst. In veel sterkere mate nog doet deze erfelijkheid zich gevoelen bij het ontstaan van krankzinnigheid. In vele familie's ziet men misdadige neigingen en psychopathische constitutie herhaaldelijk naast elkaar optreden of elkander afwisselen. De invloed der overerving word bovendien belangrijk vermeerderd door de schrikbarende verwaarloozing van de opvoeding van het individu, waarbij alle begrippen van moraliteit, van rechtsgevoel en naastenliefde zijn uit het oog verloren, waarbij geen huiselijke kring die betere gevoelens kan te voorschijn roepen, integendeel dikwijls twist en tweedracht, dronkenschap en onzedelijkheid door het slechte voorbeeld een hoogst treurigen invloed uitoefenen. Waarlijk geen wonder, dat een zoodanig persoon zelden in staat is zich niet door zijne onbeteugelde hartstochten te laten meesleepen en niet toe te geven aan misdadige neigingen, geen wonder, dat zijn geest weinig weerstandsvermogen bezit tegen ziekelijke inwerking of organische beleediging.

Eene zoodanige inwerking komt wederom nergens veelvuldiger voor dan bij de leden der laagste volksklassen, waar verwondingen van allerlei aard door herhaaldelijk plaats vindende vechtpartijen en dronkenschap tot stand komen. Van deze

verwondingen zijn voornamelijk beleedigingen van het hoofd een groote factor voor 't ontstaan van psychosen, zij worden bij misdadigers in 't algemeen veelvuldig aangetroffen, maar bij krankzinnige misdadigers in nog sterkere mate. Hebben deze niet onmiddellijk eene volkomen ontwikkelde zielsziekte tengevolge, dan ontstaan toch dikwijls belangrijke karakterveranderingen, welke een voorname rol spelen in het misdadige leven van die personen en in elk geval eene verminderde toerekenbaarheid kunnen meebrengen.

Een nog belangrijker aandeel in het tot stand komen der krankzinnigheid bij den misdadiger heeft het alcoholmisbruik, hetwelk met ontzettende frequentie de schuld draagt van den moreelen of psychischen ondergang van het individu. De statistieken, welke daaromtrent in de verschillende landen ons ten dienste staan, wijzen alle met onverbiddelijke gestrengheid op het hoogst noodlottige van het chronische alcoholisme, hetwelk niet alleen zijn deletairen invloed doet gevoelen bij de bestaande generaties, maar evenzeer de toekomstige geslachten benadeelt, waardoor deze bij de geboorte een uiterst gering weerstandsvermogen bezitten tegen al die schadelijke momenten, welke hen van verschillende kanten bedreigen. Ongetwijfeld moet ook het chronisch alcoholisme zoowel direct als indirect worden beschouwd als een hoofdfactor voor 't ontstaan van misdaad en krankzinnigheid.

Hoe dikwijls ook bestreden of niet dan aarzelend aanvaard, de waarheid is en blijft desniettemin, dat misdaad en krankzinnigheid in haar oorzakelijke momenten ten nauwste aan elkaar zijn verwant, dat beide grootendeels haar oorsprong vinden in de boven genoemde invloeden. Behoeft het ons derhalve te verwonderen, wanneer men deze stelling aanvaardt, dat zoo tal van misdadigers krankzinnig worden of zoovele krankzinnigen de eene of andere misdadige neiging vertoonen? Immers geenszins; indien slechts de oorzaken worden opgespoord, ligt dit gevolg onmiddellijk voor de hand en behoeft het geene nadere verklaring.

Wanneer ons derhalve blijkt, hoezeer misdaad en zielsziekte of geesteszwakte uit dezelfde oorzaken kunnen voortvloeien, zoo volgt daaruit volstrekt niet dat zij onderling identisch zijn en men de gevangenissen moet beschouwen als ziekenhuizen, welker bewoners slechts door eene doelmatige behandeling

hunner ziekelijke verschijnselen weer geschikt kunnen worden gemaakt voor de samenleving. Men wordt echter wel daardoor gedwongen steeds er aan gedachtig te zijn, dat de misdaad zoo licht een verschijnsel kan wezen van eene ziekelijke verstoring der geestvermogens en in twijfelachtige gevallen herinnere men zich steeds en steeds weer die bestaande verwantschap. Waar krankzinnigheid en moreele slechtheid naast elkaar worden aangetroffen, mag nooit worden vergeten, dat de eerste afwijking eene grootere neiging tot de laatste meebrengt. Zeer zeker wordt dit laatste volstrekt niet genoeg bedacht, onderscheidene waarnemingen bewijzen dit op overtuigende wijze. Was zulks namelijk wel het geval, werd steeds voldoende aandacht geschonken aan den persoon van den misdadiger en niet slechts aan het feit der misdaad zelve, dan zouden niet zoovelen ter gevangenis worden geleid, die vroeger of later blijken reeds tijdens het geïncrimineerde feit in hunne verstandelijke vermogens gekrenkt te zijn geweest.

Wij hebben boven reeds gezien, hoe van de door Thomson waargenomen gevallen van psychosen onder de bevolking der Schotsche gevangenissen slechts een zeer klein gedeelte tijdens het gerechtelijk onderzoek als krankzinnig was herkend, hoewel een veel grooter aantal daarvan bleek de misdaad begaan te hebben in geheel ontoerekenbaren toestand. Dergelijke waarnemingen worden in alle landen bevestigd. In het groote gesticht Dalldorf bij Berlijn kwam Sander tot de overtuiging, dat van 159 personen, bij wie een samenhang tusschen zielsstoornis en strafbare handeling was aan te toonen, 119, dat is 75 pCt., minstens ééns, velen daarvan echter meermalen in reeds zieken toestand, derhalve ten onrechte, waren veroordeeld en gestraft! De meeste dezer personen waren lijdende aan idiotie of hoogen graad van aangeboren geesteszwakte, toestanden dus die van de kindsheid af dateerden; anderen waren demente lijders aan epilepsie, die reeds in hun jeugd epileptisch waren; bij weer anderen bleek ten duidelijkste, dat de toestand, welke thans het verblijf in het gesticht ten gevolge had, geen andere was dan die tijdens de strafbare handeling bestond. Waarschuwend verheft Sander tegen deze noodlottige dwalingen zijne stem: Tua res agitur, lezer! Indien gij het ongeluk mocht hebben krankzinnig te worden en gij in dien staat toevallig een vergrijp tegen de wetten

des lands begaat, dan hebt gij drie kansen tegen één, dat uw ware toestand niet wordt herkend, maar dat bij het ongeluk der ziekte en de daaruit voortvloeiende lichamelijke en materiëele ellende zich nog voegt het verlies van eer voor u en de uwen.

Het is inderdaad ongelooflijk, hoe uiterst klein de maatstaf is, waarnaar de toerekenbaarheid wordt beoordeeld, wanneer het crimineele handelingen betreft, ongeloofelijk hoeveel afwijkingen krankzinnigen, die in staat van beschuldiging zijn gesteld, kunnen vertoonen, zonder dat zij als krankzinnig worden herkend. Er zijn gevallen bekend geworden, waarin de veroordeelde kort te voren in een gesticht verpleegd was geweest, het komt voor, dat bewijzen van ongeschiktheid voor schoolbezoek wegens onnoozelheid niet vrijwaarden voor eene veroordeeling. Deze mededeelingen, zij bereiken ons uit Engeland, Duitschland, uit Rusland, waar nog jaarlijks honderden krankzinnigen als misdadigers naar Siberië worden gezonden, uit Zwitserland, Frankrijk, waarom zou het voor ons eigen land, waar dergelijke onderzoekingen nimmer op zoo grooten schaal plaats vonden, anders zijn? Feiten zijn er buitendien ook in Nederland geconstateerd, die bovenstaande onderstelling evengoed voor ons vaderland rechtvaardigen. Het is bedroevend, dat dergelijke toestanden voorkomen, ieder, die het wel meent met het lijden van zijn medemensch, die een open oog en warm hart heeft voor recht en billijkheid zal wenschen dat tegen deze dwalingen der rechtspraak met de grootst mogelijke nauwkeurigheid wordt te werk gegaan.

Waar moet men de oorzaken dezer veelvuldige miskenning van krankzinnigheid bij aangeklaagden of veroordeelden zoeken, door welke middelen moeten zij worden bestreden? Die oorzaken liggen klaarblijkelijk zoowel in de eigenaardige wijze, waarop zich vele psychosen openbaren, als in de verkeerde opvatting, die bij het overgroote publiek bestaat omtrent het wezen van krankzinnigheid. Iederen psychiater is het voldoende bekend, op hoe ondubbelzinnige wijze dikwijls verwondering wordt te kennen gegeven over het verblijf van dezen of genen patiënt in het gesticht, die voor het leekenoog niet de geringste afwijking oplevert. Dat is niet het beeld der krankzinnigheid, dat het publiek zich schept; dit bestaat integendeel veeleer in overgroote luidruchtigheid, ongebon-

denheid of razernij. Evenmin als in dergelijke gevallen de krankzinnigheid voor den leek te herkennen valt, evenmin geschiedt zulks bij den krankzinnigen beklaagde, wanneer deze niet door bijzondere eigenaardigheden in zijn doen en laten de aandacht trekt. Dit laatste is gewoonlijk geenszins het geval, de meeste dezer psychische afwijkingen openbaren zich niet door zoo in het oog vallende verschijnselen. Aldus laat het zich begrijpen, dat tal van symptomen eener bestaande geestesstoornis door den rechter, het gevangenispersoneel en zelfs door den niet psychiatrisch ontwikkelden gevangenisarts verkeerd worden uitgelegd.

De lusteloosheid van den melancholicus wordt gehouden voor luiheid, zijn stilzwijgen vat men op als verstoktheid en onwil, de opgewonden vroolijkheid van den maniacus geldt voor onverbeterlijke brutaliteit, de verkeerde handelingen van den waanzinnige zijn teekenen zijner neiging tot verzet en verstoring van den gewonen gang van zaken. Al deze ziekteverschijnselen worden beoordeeld als verzwarende omstandigheden, waartegen dikwijls met des te grootere gestrengheid wordt opgetreden. Geene ziekte wordt in de gevangenis meer miskend dan de krankzinnigheid, aan alles wordt bij den misdadiger eerder gedacht dan aan eene ziekelijke afwijking zijner geestvermogens. Zijn de ziektesymptomen meer opvallend, zelfs dan nog wordt in de eerste plaats het vermoeden uitgesproken van simulatie en ook daartegen wordt wederom met miskenning van den waren staat van zaken door disciplinaire maatregelen te werk gegaan. Alsof het niet een met volkomen zekerheid vaststaand feit is, dat simulatie oneindig veel zeldzamer voorkomt dan gewoonlijk wordt aangenomen.

Ieder psychiater, die af en toe met in de gevangenis vertoevende personen in aanraking komt, zal herhaaldelijk hebben waargenomen, dat de bovenstaande toedracht der zaak de meest voorkomende is; gewoonlijk stelt zich tegenover hem eene meer of minder sterke neiging tot bestrijding van zijn oordeel. Met een medelijdend lachje wordt de deskundige ontvangen, die naïef genoeg is om achter de verkeerde handelingen van den gedetineerde iets anders te zoeken dan verstoktheid zijner misdadigersnatuur. Het zij hier nogmaals herhaald, de meeste geestesstoornissen der gedetineerden verraden zich niet door in het oog vallende verschijnselen, zij

moeten worden opgespoord. De rechterlijke ambtenaren zoowel als het gevangenispersoneel vertoonen eene misschien verklaarbare, hoewel noodlottige neiging tot het aannemen van simulatie bij den misdadiger, van sentimentaliteit bij den psychiater. Begrijpelijk is daardoor het groot aantal dwalingen, waarvan wij het bestaan hebben aangetoond.

Meerder begrip omtrent psychiatrische toestanden bij de juristen, betere kennis van de verschijnselen der zielsziekten bij de gevangenisartsen, volledíger toezicht door bevoegde deskundigen, die den rechter moeten voorlichten bij zijn moeilijke taak, ziedaar de eenige maatregelen, waardoor het mogelijk zal kunnen zijn aan bovengenoemde misstanden een einde te maken.

Hoewel de meerderheid der in de gevangenis ter waarneming gekomen ziektegevallen reeds dateeren van vóór de opsluiting, blijft er een gedeelte over, hetwelk eerst na de veroordeeling, dus tijdens het ondergaan der straf krankzinnig werd. Dit gedeelte bedraagt ongeveer 20 à 25 pCt. van alle krankzinnige gedetineerden. Hierbij is het vooral van gewicht na te gaan in hoeverre de aard dier straf zelf als oorzaak moet worden beschouwd voor 't ontstaan der zielsziekte en of er buiten dezen nadeeligen invloed nog andere factoren meewerken, die de psychische functie's van den veroordeelde in de war sturen.

De invloeden, welke samenwerken tot het ontstaan van zielsziekten bij de celgevangenen laten zich indeelen in de drie volgende soorten: algemeene, die met misdrijf, veroordeeling en ondergaan der straf samenhangen, individueele, welke buiten de gevangenschap in den gevangene zelven zijn gelegen, en bijzondere, uit de celstraf voortvloeiende.

Wat de eerstgenoemde rubriek, die der algemeene invloeden betreft, deze zijn dezelfde voor hen die afzonderlijk, als voor hen die gemeenschappelijk worden opgesloten en liggen in de algemeene praedispositie tot psychose, die elke misdaad, veroordeeling of strafvoltrekking meebrengt. Het is toch bekend en begrijpelijk, dat hevige gemoedsaandoeningen, onbeteugelde hartstochten en uitspattingen van allerlei aard zoowel tot misdaad als tot krankzinnigheid kunnen voeren en dat daarin de vroeger genoemde samenhang en verwantschap tusschen beide hun oorzaken vinden. De veroordeeling en de

daarop volgende straf doen zich vervolgens des te intensiever gevoelen, naarmate de misdaad meer het gevolg is van slecht beheerschte hartstochten, en reeds te voren een onordelijk en losbandig leven, ellende en depravatie verwoestend op lichaam en ziel hebben ingewerkt.

Dit laatste blijkt nog in 't bijzonder hieruit, dat zij, die in een plotselinge opwelling hunner misdadige neiging zich tegen het rechtsgevoel der maatschappij vergrepen hebben, ongeveer 13 pCt. meer krankzinnigen opleveren dan de gewoontemisdadigers. Zich vergrepen te hebben aan het eigendom van een ander komt bij de krankzinnig geworden misdadigers relatief zelden voor, misdrijven tegen het leven daarentegen leveren ongeveer het drievoudige aantal gevallen van krankzinnigheid of van alle andere misdadigers te zamen. Onder 20 moordenaaars bevindt zich volgens betrouwbare waarnemingen minstens één krankzinnige.

Bij den misdadiger uit hartstocht is soms de misdaad met hare onmiddellijke gevolgen als de voornaamste reden der krankzinnigheid te beschouwen, of wel de krankzinnigheid was de oorzaak der misdaad. Is het eerste het geval, dan ligt dit voor een deel in de omstandigheid, dat zulke misdaden dikwijls door nog onbestrafte, meer of minder weinig bedorven personen geschieden, zonder eigenlijke wil of vooraf beraamd plan, maar in eene opwelling van blinden hartstocht zijn volvoerd, en zulke personen worden natuurlijk door berouw en verdriet over 't verlies van eer en vrijheid veel sterker aangegrepen dan de verstokte gewoontemisdadiger.

Dikwijls echter moet de oorzaak gezocht worden in de eigenaardigheid van de misdaad zelf en drukt het bewustzijn een medemensch van het leven te hebben beroofd zwaarder en langduriger op het geweten van zelfs den meest verdorven misdadiger dan elk ander misdrijf.

Dat overigens het leven in de gevangenis, onverschillig of daarin de celstraf of de gemeenzame opsluiting toepassing vindt, het uitbreken van geestesstoornissen in de hand werkt, kan niet worden ontkend. Onder de vrije bevolking wordt op verre na niet ieder gepraedisponeerde ziek, men berekent toch slechts één krankzinnige op de 250 inwoners, men telt meestal slecht één krankzinnige op de 400 of 500 inwoners. In de gevangenissen echter kan men met tamelijke zekerheid

reeds één krankzinnige op 20, minstens op 40 bestraften aannemen, daaruit volgt derhalve eene ongeveer tienmaal zoo groote morbiditeit als bij de vrije bevolking. Bij de physische naweeën van de misdaad voegen zich lichamelijke invloeden van algemeenen aard, welke door hunne eigenaardigheden uitermate geschikt zijn de psychische afwijkingen te begunstigen. Zwakte en vermindering der levensprocessen, het op den voorgrond treden van apathie en lijdzaamheid zijn de onvermijdelijke attributen van elke gevangenschap en van elk gevangenissysteem, en het laat zich begrijpen, dat de daaruit voortspruitende gevoelens van verzwakking en lichamelijken achteruitgang, het subjectieve gevoel van vermeerderde vatbaarheid voor ziekte, geheel afgezien nog van werkelijk bestaande ziektetoestanden, minstens abnormale gemoedsstemmingen moeten trugbrengen, welke de kiem bevatten voor andere, belangrijker afwijkingen. Het blijkt, dat alle gevangenen na 't begin van hunnen straftijd in lichaamsgewicht achteruitgaan en wel het sterkst gedurende de eerste zes maanden, daarna blijft de vermindering stationair of neemt weer af bij die rustige misdadigers, welke zich langzamerhand hebben geaccommodeerd; geheel overeenkomstig daarmede is de gemoedsstemming der gevangenen en beide verschijnselen hebben dezelfde oorzaken.

Ofschoon het door sommigen wordt bestreden, moet men aannemen, dat de genoemde afwijkingen bij eenzame opsluiting veelvuldiger voorkomen of duidelijker zijn waar te nemen dan bij gemeenschappelijke gevangenisstraf. Nog meer is dat het geval bij de diciplinaire straffen, die de toch reeds gestoorde voeding aanmerkelijk benadeelen en de deprimeerende gevolgen der straf menigmaal op bedenkelijke wijze doen verergeren.

De individueele invloeden hebben wij vroeger reeds leeren kennen, zij bestaan grootendeels in eene bijzondere praedispositie tot zielsziekten door erfelijkheid, lichamelijke ziektetoestanden, epilepsie, psychische eigenaardigheden en andere. Zij laten zich vooral gemakkelijk opmerken bij eenzame opopsluiting, beter dan wanneer de gevangene verkeert onder meerderen van zijne lotgenooten.

Tegenover de algemeene en individueele invloeden, welke voor elk systeem van gevangenisstraf van groote beteekenis

kunnen zijn, staan bijzondere gevolgen der eenzame opsluiting, waarvan gezegd moet worden, dat zij niet alleen alle genoemde invloeden en praedispositie's in verhoogde mate laat gelden, maar bovendien in zich zelve een kiem tot psychische ziekten bevat.

Het is bekend, hoe de oorspronkelijke Pennsylvanische gestrengheid der isoleering zonder éénigen arbeid, zonder onderricht of opwekkend verkeer, wegens hare verderfelijke uitwerking op de gezondheid der gevangenen zich als onhoudbaar deed kennen en hoe daaruit de noodzakelijkheid voortvloeide eener modificatie van dit strafstelsel.

Zooals de celstraf thans is ingericht, worden de gevangenen dag en nacht in afzonderlijke cellen, zonder eenige gemeenschap met elkaar, opgesloten, zij zijn echter met alle hulpmiddelen tot instandhouding hunner gezondheid zorgvuldig omgeven, zij ontvangen onderricht in eenig handwerk en zijn gedwongen aanhoudend te werken, niet wegens oeconomische, maar wegens hunne persoonlijke belangen; verder draagt de inrichting van het onderwijs, van godsdienstoefening en uitspanning door lezen en de uitgebreide gelegenheid voor handenarbeid zeer veel bij tot het bereiken van het doel der bestraffing en der verbetering tevens. De geregelde bezoeken van een talrijk beambten- en bewakerspersoneel werken opwekkend op den geest en op het gemoed van den gevangene; op deze wijze worden de gevaren van het alleenzijn zeer veel tegengegaan.

Isoleering sluit ongetwijfeld eene zeer verhoogde voorbeschiktheid voor krankzinnigheid in zich. Uit een ongebonden leven vol ontberingen en uitspattingen, meer of minder lichamelijk ondermijnd en moreel te gronde gegaan, in een door temperament en hartstocht geschokten, door de misdaad en de veroordeeling gedeprimeerden gemoedstoestand treedt de veroordeelde plotseling over in de eenzaamheid der strafcel. Daar is hij alleen met zijn verleden, met zijn berouw en zijn geweten; het verlies van vrijheid en vermogen, de zorg voor de zijnen, het droevige, hopelooze vooruitzicht voor de toekomst, vooral bij langdurigen straftijd zouden reeds in staat zijn een normaal geestesleven te verstoren, hoeveel te eerder derhalve een gestel, dat reeds op zich zelven abnormaal functionneert en gewend is aan tal van prikkels, welke het

thans plotseling moet ontberen. Het sterkst grijpen deze invloeden diengene aan, wiens levensloop tot dusver relatief onbevlekt was en wiens ongeregeld leven hem geen tijd liet tot zelfinkeer.

Bij gemeenschappelijke opsluiting ziet de gevangene zich omgeven door zijne lotgenooten en daarin ligt aan den eenen kant het geringere gevaar dezer gevangenisstraf, evengoed echter het verwerpelijke daarvan, aangezien berouw en zelfbeschuldiging door lichtvaardige gesprekken en spot worden onderdrukt, de betere gevoelens van den wellicht tot bekeering komenden misdadiger door lichtzinnige redeneeringen in hun opkomst worden verstikt. In de cel daarentegen blijft hij alleen met den strijd tegen het door schuld beladen geweten en de terneerdrukkende gevolgen van zijn misdadig verleden, hier kunnen zijne overpeinzingen des te ongestoorder en wellicht weldadiger hare werking uitoefenen. Dat daardoor geweldige beroeringen van geest en gemoed des veroordeelden moeten worden te voorschijn geroepen, eerder en veelvuldiger dan in de wisselende omgeving van het gemeenschappelijk gevangenisleven en des te sterker naarmate hartstocht in plaats van moreele verdorvenheid tot de misdaad heeft geleid, dat staat wel ontwijfelbaaar vast.

Deze beroeringen kunnen van het standpunt der moraal niet anders dan met ingenomenheid worden begroet, als belangrijke keerpunten tot zedelijke verbetering in het leven van den booswicht, tegelijk echter zijn het gevaarlijke verschijnselen, overgangsvormen tusschen geestelijke gezondheid en psychische ziekte. Nog meer echter dan dat zij overgaan in eene psychose, vertoonen die verstoringen van het psychisch evenwicht neiging om aanleiding te geven tot zelfmoord. Door het ontstaan dezer geweldige gemoedsverstoringen, die de grootst mogelijke voorbeschiktheid tot werkelijke geestesstoornis met zich medebrengen, in de hand te werken, leert de celstraf zich van hare gevaarlijkste zijde kennen.

De ontwikkeling van dergelijke gemoedsbewegingen tot psychische ziektetoestanden wordt door tijdelijke of blijvende verwijdering uit de cel in den regel voorkomen. Cessante causa, cessat effectus. Daaruit blijkt reeds, dat enkel de celstraf zelve voor het ontstaan dier psychische ziekten aansprakelijk moet worden gesteld. Volgens Schüle zou de een-

zame opsluiting eene zesmaal hoogere percentage van krankzinnigheid opleveren dan de gemeenschappelijke gevangenisstraf. Hierbij mag echter niet uit het oog worden verloren, dat de psychische stoornis zich bij het alleen zijnde individu oneindig veel eerder en gemakkelijker zal laten constateeren dan bij gemeenschappelijk gedetineerden. De erfelijke aanleg van het individu, zijne geestelijke bekrompenheid of excentriciteit, in 't kort alle praedisponeerende momenten vinden in de celstraf ongetwijfeld een machtigen bondgenoot en worden tot gevaren, welke noch in de vrije maatschappij, noch in de gemeenschappelijke gevangenissen zoo dikwijls tot krankzinnigheid voeren. Ook de uitwendige omstandigheden, die de gevangenisstraf begeleiden, worden veel intensiever ondervonden en het komt niet zelden voor, dat gedetineerden, die jarenlang in gemeenschappelijke opsluiting alle deze invloeden hadden getrotseerd, na overplaatsing in de cel terstond daaraan ten offer vielen.

Gelijk het gemoed ondergaat ook het intellect den noodlottigen invloed van het alleenzijn niet zonder nadeel. Geestelijke bekrompenheid speelt onder de individueele momenten geen onbelangrijke rol, de ontwikkelde vindt in zijnen geest en den ruimeren kring van zijn gedachtengang een nimmer opdrogende bron van troost en afleiding, welke voor den onontwikkelde gesloten blijft. Deze heeft grootere behoefte aan uitwendige prikkels en verstrooiing, het celleven wordt door zijne eentonigheid uiterst gevaarlijk en hoe beperkter zijn geestelijke horizon, des te minder kunnen zijne gedachten zich aan de hem steeds omringende invloeden of aan zijne innerlijke gevoelens ontrukken. Daardoor wordt het ontstaan van hallucinaties en waanideeën begunstigd. Het hooge belang van geestelijken arbeid en schoolonderricht in de gevangenissen treedt hier in het helderste licht, zelfs moet deze wijze van afleiding van oneindig veel meer nut worden geacht dan de handenarbeid.

Hoewel uit deze mededeelingen steeds weer blijkt, dat wel is waar individueele praedispositie en buiten de celstraf gelegen oorzaken meestal de kiem vormen voor het uitbreken van geestesstoornissen, kan niet worden ontkend, dat het tot stand komen dier stoornissen voornamelijk door de celstraf wordt bevorderd. Toch moet worden opgemerkt, dat het

stelsel van isoleering niet zóó gevaarlijk is, als dikwijls wordt aangenomen. Het gevaar der celstraf wordt zeer belangrijk verminderd door het reeds vroeger genoemde feit, dat de ziekelijke afwijkingen daarbij veel spoediger worden waargenomen dan bij de andere gevangenen. Als bewijs daarvoor kan gelden, dat in de cellulaire gevangenissen meer onvolkomen ontwikkelde ziektevormen worden aangetroffen, die van recenten datum zijn en nog in 't aanvangsstadium verkeeren, terwijl de krankzinnigen der gemeenschappelijke gevangenis dikwijls reeds psychische stoornissen van chronischen aard opleveren, wanneer deze eindelijk de aandacht tot zich trekken.

Dat de middelen, die de maatschappij aanwendt, om een vergrijp tegen hare wetten te bestrijden en te bestraffen, gepaard gaan met nadeelige invloeden voor lichaam en geest van den persoon, die zich daaraan schuldig maakt, daartegen valt niets te doen. Naast het recht der samenleving zich tegen den misdadiger te beveiligen, rust op haar echter evenzeer de strenge plicht bij de uitoefening van dat onbetwistbaar recht hare straffen zoodanig in te richten, dat de lichamelijke en geestelijke gezondheid van het individu zooveel mogelijk wordt ontzien. Zij moet zorg dragen, dat na den verstreken straftijd de gestrafte niet door hare schuld buiten machte is zich weder eene plaats in de maatschappij te verwerven. Zich dezen onafwijsbaren plicht bewust, stelt de Regeering in de gevangenissen tal van hulpmiddelen beschikbaar ten einde den gevangene voor ziek worden te behoeden en hem in geval van ziekte de diensten der geneeskundige wetenschap te doen geworden.

Nu is het echter een uiterst merkwaardig verschijnsel, dat bij alle verzachting van lichamelijk leed der gevangenen, zoo bitter weinig geschiedt in 't belang der gestoorde geestvermogens dier personen. Drievierde gedeelte der krankzinnige bewoners van de gevangenissen kwamen daar als zoodanig aan en waren derhalve geheel verstoken van de zoo noodige geneeskundige behandeling, om de eenvoudige reden, dat zij niet als ziek werden herkend. Niet alleen, dat deze personen geheel ten onrechte naar de gevangenis werden geleid, maar zij lijden bovendien onberekenbaar nadeel door het gebrek aan doelmatige behandeling. Dit is iets, wat tegen alle begrippen van recht en humaniteit indruischt; wetten en

straffen zijn slechts voor vrije menschen, geesteszieken zijn niet vrij in hun doen en laten, kunnen derhalve ook niet gestraft worden. Dat begrip wordt door den wetgever volkomen gedeeld, het is ons echter in den loop dezer beschouwingen gebleken, hoe dikwijls in werkelijkheid daarvan wordt afgeweken.

En dit betreurenswaardig verzuim kan worden voorkomen door zorgvuldig psychiatrisch toezicht op ieder, die met den strafrechter in aanraking komt. Zal dit ongetwijfeld geldelijke offers meebrengen, tegenover de genoemde verkrachting van het rechtsbegrip mogen geene dergelijke offers te zwaar zijn.

Men werpe mij niet tegen, dat in Nederland nergens de noodzakelijkheid van een dergelijk uitgebreid toezicht is gebleken. Indien dit zoo ware - maar het is niet zoo - dan zou de reden daarvan enkel deze zijn, dat nooit in ons land getracht is ten dezen opzichte tot de waarheid te geraken. Het feit is niet met bewijzen te staven, omdat daarnaar geene onderzoekingen zijn gedaan, maar wanneer iets in tal van landen op overtuigende wijze is gebleken te bestaan, dan mag, ja moet men aannemen, dat in ons land onder dezelfde omstandigheden dezelfde toestanden aanwezig zijn.

Toen in 1894 eene commissie van drie juristen en drie psychiaters, namens de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, een onderzoek instelde naar het al of niet wenschelijke voor Nederland van de stichting van bijzondere inrichtingen voor krankzinnige misdadigers en misdadige krankzinnigen, werd tevens getracht zich op de hoogte te stellen van den toestand der psychische functie's van de bewoners van eenige gevangenissen, Rijksopvoedingsgestichten en Rijkswerkinrichtingen. Onder deze personen werden meer notoire krankzinnigen aangetroffen dan men oppervlakkig meenen zou; onder een zestigtal zeer ernstige misdadigers, allen wegens moord of doodslag tot langer dan tien jaren gevangenisstraf veroordeeld, werden er acht aangetroffen, hetzij idioot, epilepticus, waanzinnig of lijdende aan andere ziektevormen. Geheel zonder bewijzen is dus de bovenstaande bewering omtrent de bevolking der Nederlandsche strafinrichtingen volstrekt niet.

Het geneeskundig toezicht in de gevangenissen vindt plaats door de gevangenisartsen. Met uitzondering van misschien een

enkel bijzonder geval, mag men vrijelijk beweren, dat deze geneesheeren ten eenen male onbevoegd zijn om over het al of niet krankzinnig zijn in dubieuse gevallen, en daartoe behooren in de gevangenissen bijna alle, een oordeel uit te spreken. Vanwaar zou de Nederlandsche arts, indien hij geen specialiteitenstudie heeft beoogd, vanwaar zou hij psychiatrische kennis hebben kunnen verkrijgen? Aan bescheiden eischen voldoend onderricht daarin werd hem nimmer gegeven en enkel uit een leerboek doet men waarlijk geen psychiatrische ontwikkeling op. Behoeft het ons derhalve te verwonderen, dat zijne aandacht zich niet vestigt op oogenschijnlijk psychisch niet afwijkende gedetineerden?

Gelukkig - zal men misschien zeggen - bestaat er toch in Nederland ook speciaal psychiatrisch toezicht op de in strafinrichtingen gedetineerde personen. De Inspecteurs van het Geneeskundig Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten hebben namelijk, zoo dikwijls zij het goedvinden, vrijen toegang tot de gevangenissen en huizen van bewaring. Met prijzenswaardigen en trouwens verklaarbaren ijver maken zij daarvan gebruik om het noodlottig gemis van onderzock der geestvermogens van veroordeelden naar mogelijkheid te verminderen. Hunne verslagen maken dan ook sedert de laatste jaren gewag van hunne bemoeiingen in dezen. Maar wat vermogen deze twee ambtenaren, wier werkzaamheden van zoo uiteenloopenden en omvangrijken aard zijn, om een eenigermate voldoend toezicht in de strafinrichtingen uit te oefenen. Het spreekt wel vanzelf, dat zulks hun ten eenen male onmogelijk is.

Toch dringt de noodzakelijkheid, dat daarin wordt voorzien; de stem der menschelijkheid en het fundamenteele begrip der rechtspleging eischen, dat geene kranken van geest als misdadigers worden of blijven opgesloten. Hier is verbetering van het psychiatrisch toezicht een onafwijsbare plicht der regeering.

In België heeft men eenige jaren geleden zulks niet alleen ingezien maar tevens maatregelen genomen, welke dat toezicht belangrijk uitbreidden en doelmatiger deden werken. Aldaar werden alle strafinrichtingen tot drie districten gebracht en in elk district aan een bevoegd psychiater de uitoefening van zijn deskundig toezicht op de gedetineerden opgedragen. Het

stelsel werkt nog slechts enkele jaren, de resultaten daarvan kunnen misschien verschillend worden uitgelegd; dit staat echter ongetwijfeld vast, dat de waarborgen tegen rechterlijke dwalingen, als wij vroeger beschreven, hierdoor aanmerkelijk zijn vermeerderd. Op het crimineel-anthropologisch congres te Brussel werd in 1893 eenstemmig de wenschelijkheid uitgesproken, dat dergelijke maatregelen in andere landen navolging mochten vinden en als zeer belangrijk en bemoedigend voor de toekomst mag het worden beschouwd, dat een groot deel der aldaar aanwezigen criminalisten waren, vertrouwd met wetgeving en jurisdictie, en wien de feilbaarheid des rechters in dit opzicht waarschijnlijk niet immer was verborgen gebleven.

Het zou mij te ver voeren en bovendien hier overbodig zijn, indien ik in den breede uitweidde over de regeling van het bovengenoemd psychiatrisch toezicht. Behalve eene juridische en psychiatrische zijde, die elkaar, zooals wij zagen, slechts aanvullen, heeft dit vraagstuk ook nog eene administratieve zijde, welke echter waarschijnlijk geene onoverkomelijke bezwaren zal kunnen opleveren, waar de zoo groote noodzakelijkheid daar tegenover wordt gesteld.

Wij zagen het in den loop dezer beschouwingen, de psychiatrie verzet zich niet tegen het in ons land zoo praedomineerend strafstelsel der cellulaire opsluiting, zij beseft echter volkomen de daaraan verbonden groote gevaren en verlangt op dringende wijze verbeterde waarborgen tegen de veelvuldige miskenning der psychische ziekten.

Waar ieder overtuigd is van het hoog belang eener doelmatige strafregeling, waar dit punt telkens en telkens weer wordt besproken en overwogen, waar veel wordt gedaan voor de eischen der hygiene in de strafinrichtingen, daar verzuime men ook niet langer de geestelijke gezondheid van den veroordeelde naar mogelijkheid te bevorderen.

DR. L.S. MEIJER.

Idealisten.

John Ruskin.
III[1)]

Heel Ruskin's arbeid - zoowel zijn lezingen als professor in Oxford, als zijn andere lezingen over kunst; de inrichting zijner teekenscholen in Oxford én voor de werklieden te Londen; evengoed zijn brieven aan den werkman, als zijn maatschapsleer - is een poging om ten uitvoer te brengen datgene wat hij als de ziel der Gothiek ontdekte.

En de groote les die hij hierin vond voor het heden, is zeker de gevolgrijkste voor de tegenwoordige levensleer, en daardoor de gevolgrijkste voor de maatschappij van heden.

Hoewel hij met zijn gewone kalmte, zonder haasten, doorgaat met het onderzoeken van alles wat zich voor zijn geest opdoet, en zoo ook zich in de laatste drie deelen *Modern Painters* geheel verdiept in de natuurverschijnselen, ziet men dat die overtuiging in alles nagespeurd en doorgevoerd wordt, zoo zelfs dat hij de planten en alle organische schepselen eenigermate aan dezelfde levensvoorwaarden gebonden acht.

Maar er volgden momenten waarin de onrechtvaardigheid van het maatschappelijk leven van onzen tijd hem dieper lijden deed; oogenblikken van plotselinge openbaringen, die in vlammenschrift de realiteit van het leven aan den wand schreven; uren waarin hem de rust ontbrak voor zijn werk, zoodanig, dat hij geen weerstand had.

1) Zie *De Gids* van Mei en Augustus 1898.

‘Hier ligt een kleine grijze mosselschelp voor mij,’ - schrijft hij uit Venetië, - ‘die ik den vorigen avond uit het stof van het eiland St. Helena opraapte, en een fraai, gevlekt slakkenhuisje van de dorstige zanden van Lido, en ik moest er mij toe zetten om ze te teekenen en ze rustig te beschrijven. Ja, en al mijn vrienden zeggen dat dit mijn werk is; waarom kan ik er dan geen zin in hebben, en tevreden wezen?... Maar, helaas! mijn voorzichtige vrienden, het kan gebeuren dat men mij weinig genoeg toesta van alles waar ik lust in heb. Want deze groene vloed, die ronddwaarelt tegen den drempel van mijn huis, is vol drijvende lijken, en ik moet mijn eten laten staan en heengaan om ze te begraven sinds ik ze niet kon redden, en mijn mosselschelp bergen, en ik moet mijn staf opnemen en heengaan en zoeken een reiner strand.-’

Er is wel eens door zijn biografen beweerd dat Ruskin op zijn veertigste jaar een innerlijke verandering zou ondergaan hebben, een keering in zijn overtuiging; en dat hij op dit keerpunt alle kunst en kunsttheoriën ijdel zou hebben geacht, en van toen af aan zich geheel aan de verbetering van het maatschappelijk leven zoude hebben gewijd.

Deze beschouwing is, geloof ik, meer gegrond op uiterlijke dingen dan wel wezenlijk. Ruskin heeft wel eens betreurd zijn autoritaire wijze van over kunst spreken uit de eerste deelen zijner *Modern Painters*; en, hij heeft zelfs om deze reden deze tijdelijk uit den handel genomen. Maar van het begin af heeft Ruskin nooit kunst en leven afgescheiden. Reeds in de voorrede van zijn *Seven Lamps of Architecture* in 1848 verschenen, schreef Ruskin: ‘Het is geen tijd langer voor ijdele metaphysica, noch om zich met kunst te vermeien. De godslasteringen dezer aarde worden luider iederen dag en de opeenhoopingen harer ellenden vermeerderen zich.’

Trouwens, Ruskin zegt zelf in zijn *Fors Clavigera* dat zijn boeken allen het een uit het ander voortkomen. ‘Ik heb het een op het andere gebouwd. Op mijn twintigste jaar schreef ik *Modern Painters*; op mijn dertigste *The Stones of Venicc*; op mijn veertigste *Unto this Last*; op mijn

vijftigste de eerste Oxford-lezingen; en zoo ik *Fors* ooit eindig zooals ik dat wensch, zoo zal het den geestestoestand teekenen van mijn zestigste jaar; en mij op mijn zevenden dag van leven misschien rust laten.' Helaas de rustdag van dezen rustelooze zou hem geen genot geven.

In ieder geval, zooals hij zelf zegt, het eene volgt op het andere.

Dezelfde ethische overtuiging waarop zijn bewondering voor de kunst berustte bleef de basis van zijn maatschapsleer. De kunst had hem gevoerd tot de studie der samenleving waarin zij haar oorsprong vond; dezelfde ethische voorwaarden van haar bestaan beheerschten ook die der samenleving. Wel kan men aannemen dat deze meer en meer bewustwording hem uit de beschouwing in het werkdadige leven beurde. Dat wil zeggen, voor zoover dit feitelijk bij hem mogelijk was.

'Alle ware meeningen zijn levend, en toonen hun leven door hun capaciteit om voedsel te ontvangen; dus verandering. Maar deze wisseling is die van een boom, - niet van de wolk,' zegt Ruskin in het laatste deel *Modern Painters*. Zijn verandering vond haar oorsprong in een geleidelijken groei, in een vaster en milder worden zijner denkwijzen. De kunst bleef dezelfde plaats innemen in zijn leven als tot dusver. Zij was een dier genietingen waarvoor hij allen toegankelijk wilde maken. Maar daarvoor moest er een dieper verband, daarvoor moest het leven in harmonie wezen met haar.

'Geen groote kunst is ooit door een volk gemaakt tenzij het zijn leven tevreden leefde, in zuivere lucht, verwijderd van leelijke voorwerpen en bevrijd van onnoodigen machinalen arbeid. Zoodanige omstandigheden in het leven te roepen, en de werking daarvan te toonen, is eenvoudig een deel van het practische dat ik in het onderwijzen van kunst te doen heb. Ook ben ik overtuigd dat de voorwaarden, noodig voor de kunsten der menschen, de beste zijn voor ziel en lichaam.'

Dit is het uitgangspunt.

Evenals Morris zocht Ruskin de lotsverbetering van den werkman allereerst in de soort van arbeid. Handenarbeid die door het hoofd bestuurd wordt, is voor hem de verzekering van een gelukkig en evenmatig leven. De vrijere arbeid in den tijd der Middeleeuwen, zooals Ruskin die in het

beeldhouwwerk zag, hielp hem, samen met de geschiedenis dier tijden, deze wet te ontdekken: dat de levensvoorwaarden voor kunst en voor die van den werkman niet afgescheiden zijn. Dit was de springveer die hem dreef het lijden te ontdekken van deze maatschappij, en het te verbeteren.

Toch was er een reden dat Ruskin tot de practische toepassing hiervan eerst na zijn veertigste jaar overging. Omstreeks dien tijd stierf zijn vader, en hoewel deze de schitterende toekomstdroomen voor zijn zoon, hoe noode ook, opgegeven had, oneens als hij was met den aard van diens werk in den laatsten tijd, bevroedend de vereenzaming van zijn zoon, en ook vreezend alle utopiën, zoo liet hij hem toch zijn enorm fortuin na, met de volle toestemming om vrij daarover te beschikken. Zijn moeder was eveneens met dit denkbeeld verzoend.

Ruskin, die nooit aannam op gezag, die nooit stellingen aanvaardde zonder de basis ervan getoetst te hebben aan het leven, begon nu, om kennis van de hedendaagsche maatschappij te verkrijgen, de wetenschappelijke werken der staathuishoudkundigen te lezen, maar ook ze woord voor woord te analyseeren. Hij wantrouwt de stellingen der oude economen, die den bloei van Engeland met groote cijfers constateeren, terwijl een zoo groot deel van Engelands bevolking zonder brood is en zonder werk. Hij wantrouwt de zoogenaamde wet van vraag en aanbod, met haar ‘overproductie’, nu er duizenden en duizenden zijn zonder voedsel, zonder kleeding, zonder woning. Hij wraakt de welvaart van een rijk, waar het mogelijk is, dat vijfmaal honderdduizend menschen van honger konden sterven.

En zoo werd zijn leer een felle critiek op dat tijdperk van zoogenaamde beschaving dat onder de regeering van koningin Victoria valt, en dat juist op dien tijd op het toppunt van glorie was. Het werd een critiek op het kapitaal, dat steeds door kapitaal maakt, en dat hij vergelijkt bij koren dat steeds koren voortbrengt, zonder dat het ooit tot brood wordt; een kritiek op het commercialisme, en op de materialisten. Kritiek op rente en woeker, de groote zonde waarvan de bijbel reeds gewaagt, op huishuur en den tusschenhandel die de groote winsten heeft ten koste van makers en verbruikers, op de verhouding van werkgever en arbeider, op reclame en cre-

diet; en op het militairisme dat millioenen nutteloos verspilt, op de oorlogsbegrootingen der ‘gewapende vrede’ die de krachten der natie ondermijnt.

Hij toornt tegen die economen die hun stellingen gronden op het slechte in den mensch; hij toornt tegen hen die beweren dat hooger arbeidsloon de arbeiders tot meer drinken zal voeren, niet omdat deze bewering als geheel onwaar is, maar wijl dit dan te heviger aanklacht is tegen een maatschappij die den werkman niets geleerd had, niet eens het middel om ontspanning te vinden in zijn vrije uren. Een kreet van medelijden doet hem ergens zeggen dat de roes der dronkenschap de eenige hemel is die het christelijk Engeland feitelijk voor haar arbeiders ter beschikking stelt. Snijdend geeft hij in de *Fors* een tirade over den Bisschop en den dominé en de dominé's vrouw en een sentimenteele kwaker-juffrouw, die hun hoofd schudden over de dronkenschap van den arbeider, en middelerwijl met hun allen gaan dineeren op een landgoed bij een bierbrouwer en parlementslid, die in alle deelen der stad bierhuizen heeft en er steeds bijbouwt.

Hiertegenover stelt hij de Staat als uitvoerende macht; de Staat die zorgt voor scholen en ambachtscholen, voor werkplaatsen, voor zuivere materialen: brood dat brood, en bier dat bier, en werk dat werk is, - de Staat die pensioenfondsen instelt evengoed voor den arbeider als voor den soldaat; de Staat die de sterken beschermt, en kracht aankweekt, een loonstandaard vaststelt waardoor de goede in zijn vak gekozen zal worden.

De verontwaardiging, de vrees ook een vijf-en-dertig jaar geleden door Ruskins critiek teweeggebracht, kan men het beste vergelijken bij den meer recenten indruk die Steinlen's teekeningen in den *Chambard Socialiste* maakten. Want al zijn deze prenten spontaner, al volgen zij de heftige bewegingen der politiek; - al schijnt ook Ruskins woord milder door den zijns ondanks nobel verklankten stijl, door het gedragene van zijn conclusiën, - toch konden zijn woorden als onderschrift dienen voor deze prenten, zonder hun actualiteit in het minst te verminderen. En de nobele typen van Steinlens ‘ouvriers’, tegenover de vadzige typen der werkgevers en kapitalisten, vinden hun oorsprong in eenzelfde verontwaardiging, evenals de haat tegen het militairisme en zijn

gevolgen bij beiden even fel is. Ruskin en Steinlen klagen dezelfde moderne maatschappij aan, de samenleving die gegrondvest is op het ieder-voor-zich systeem, gesteund nog door wetten die niets anders beoogen dan het eigendom te beschermen. De arme verworpeling van een jongen, een kind nog, die voor een meisje, weerloozer dan hij, een paar schoenen wegneemt van een straatuitstalling, en in de gevangenis komt daarvoor en omdat hij geen vaste woonplaats had (hij sliep onder een afdak), - die arme drommel voor wien geen der toeschouwers enkele francs over had, zou door Ruskin even zeer als door Steinlen's prent in verdediging zijn genomen. Want niet op dat kind, dat eenzaam en verwilderd opgroeide, waar niemand ooit voor zorgde, zou Ruskin de schuld leggen, maar wel op de maatschappij, tegen wie deze daad een aanklacht is.

Tegenover de beginselloosheid der hedendaagsche maatschappij, stelt hij de wetten van een Richard Leeuwenhart, zorgzame en wijze levensregels, die niet het individu maar de gemeenschap beschermen, wetten die blijk geven dat de maker kende de neigingen en de hartstochten der menschen, en die voorzag. Bij een dezer wetten was het verboden goederen of waren uit te stallen, teneinde de begeerlijkheid en de kooplust niet op te wekken. - Welk een afstand! -

Ik mag slechts kort wezen hier.

Het economische deel van Ruskins werk te beoordeelen ligt niet op mijn weg. Trouwens niemand zal zich beklagen de boeken zelf te raadplegen. *Unto this last* en *The Crown of wild Olive* bevatten de uitkomst zijner overdenkingen in eenzaamheid, zij geven de philosophie van geld en waarde, van kapitaal, van schijn en wezen.

De groote Engelsche boekbinder: Cobden Sanderson was een zoo groote bewonderaar van *Unto this last*, dat hij Ruskin een exemplaar aanbood gebonden in een rijk bewerkte band van rood marocco; en tegelijk bond hij een exemplaar voor zijn dochter, in denzelfden stijl, met deze inscriptie: ‘Daar dit een der edelste boeken is welke ik ken, zoo versierde ik het met een stralenkrans van rozen en sterren, zoo mooi als ik maar kon, en plaatste uw naam in het midden daarvan, en gaf het u, hopend dat gij het al uw leven lang zult liefhebben, en heel uw leven leven in gehoorzaamheid naar zijn voorschriften.’

De toepassing van Ruskin's overtuiging is het door hem tot stand gebrachte Gilde van St. George. De omschrijving van dit plan vindt men in de acht deelen (vier in de nieuwste uitgaaf) van *Fors Clavigera*, die als maandelijksche brieven aan den werkman geschreven werden. Zij bevatten het meest suggestieve onderwijs wat men zich voor kan stellen, en geen zijner boeken geeft zoozeer de afspiegeling van de vlugheid van geest, de warmte van hart, de edele verontwaardiging die hem het bloed naar de slapen drijft, als deze brieven. Zij spreken over alles; eenvoudig, rechtuit. Het is een wakker roepen van het begrip, leerend hoe genot ligt in begrijpen; het is een diepe bron van kennis, maar van kennis die zich uitspreekt als het licht, dat wil zeggen: om leven te geven.

De tekst voor deze maandelijksche lessen werd hem gegeven bijwijlen door een couranten-berichtje, - hem door een of ander vriend toegestuurd, want zelf leest hij geen couranten, - bijwijlen door een advertentie, of een brief, of een oude munt, een bladzijde uit een kroniek, een bijbelverhaal of een oud liedje. Alles wat er leelijk is en onrechtvaardig in onze tegenwoordige maatschappij releveert hij om wakker te roepen het verlangen naar een harmonischer samenleving. Alles wat mooi is en edel uit het verleden dient om den mensch van heden te toonen hoe zijn leven zijn moest, en ... zijn kon. Maar daarvoor moet de mensch afschudden zijn onverschilligheid. En daartoe is noodig een onophoudelijke critiek van den schijn, die verblindt en dien wij dikwijls zelfs niet meer als schijn erkennen.

‘*Fors* is een wetboek van eeuwige wetten,’ zegt Ruskin ergens.

En zoo men hem vraagt of het nieuw is wat hij zegt, dan antwoordt hij: - ‘Nieuw? Is de aarde nieuw en haar brood? Zijn ploeg en sikkel nieuw in des menschenhand? Zijn Geloof en Goddelijkheid nieuw in hunne harten? Is de eeuwige menschenliefde nieuw, en haar moed?’

‘Moderne woeker is nieuw, en de afschaffing van de wetten op woeker; maar de wetten van *Fors* zijn oud als Sinaï. De tien geboden in 't algemeen zijn nieuw. De hedendaagsche godsdienst met niet zooveel als een klompje echt

goud, maar een laken van stof voor haar God, is nieuw; maar de theologie van *Fors* is oud als Abraham.'

'Nieuw zijn de wetten waaronder de rijken stelen van de armen (het bestelen van de rijken door de armen is nog altijd verboden) en nieuw is in 't kort het woord des duivels gesproken door Adam Smith, de wet van het haten den een den ander.'

'Vele vreugden kunnen den mensch geschonken worden, welke niet voor goud te koop zijn,' kon het motto voor deze brieven wezen; 'in bewondering is de voornaamste vreugde en kracht van het leven gelegen; bewondering voor alles dat goed is onder de levenden, groot onder de dooden, en wonder in de krachten, die niet kunnen sterven.' De wetten van *Fors* vinden hun oorsprong minder nog in de omstandigheden, dan wel in de grondeigenschappen der menschen. Het is de boodschap gebracht aan den verlangende van alle rangen, maar in het bijzonder bedoeld voor dien van den werkman, - de boodschap van een beter begrip, van de wetten die het leven beheerschen, een zuiverder inzicht van wat men kan verlangen in het stoffelijke als in het geestelijke, beheerscht als zij zijn door dezelfde levensvoorwaarde.

Maar om dat te kunnen beseffen moet een mensch weer terugkomen tot eenvoud en waardigheid van zeden, zoodanig dat er waarder harmonie is in de aanschouwing van zijn eigen leven. Ruskin wil de menschen aan zich zelf ontdekken, door een dieper besef van eigen verantwoordelijkheid, en een grooten eerbied voor zelfbeheersching. Want in zelfbeheersching ligt vrijheid, en niemand kan een ander leeren gehoorzamen, die zichzelf niet te beheerschen weet. Tot beter kennis van het Engelsche volk, zocht hij waarin de instinctieve kracht van het ras gelegen was. Deze studie bracht hem tot de oorsprongen terug; en zoo geraakte hij tot de kennis der eigenschappen en deugden die van nature aan de Saksische en Keltische rassen eigen waren. Daardoor is dit boek een bron van levende kennis, die tot erkenning voert. 't Welt uit dezelfde bronaar waaruit Carlyle's philosophie voortkomt: een levende kennis van de geschiedenis van het verleden, een begrijpen van het karakter van het volk.

‘Leest gij Ruskins *Fors Clavigera?*’ schreef Carlyle aan Emerson. ‘Zoo gij het niet doet, doe het dan. Er gaat bij ons niets om wat in mijn oogen zoo merkwaardig is als deze forsche bliksemstralen die Ruskin slag op slag in wanhoop slingert in den duisteren nacht der anarchie. Geen ander man in Engeland draagt, zoover ik weet, dien Goddelijken toorn tegen onrecht, valschheid en laagheid in zich als Ruskin, een toorn die iederen mensch behoorde te bezielen.’

Ruskin te volgen in zijn omschrijving van het Gilde zou te ver voeren. Trouwens ieder zal zich nog de zaakrijke studie van prof. Quack over *St. George's Gilde*, in de Gids van 1892, herinneren. Maar om den gedachtengang van Ruskin ook hier te volgen, geef ik de hoofdidee weer: De groote kapitalen die het geld doet verstijven, het grondbezit dat in Engeland en Schotland in zoo weinig handen verdeeld is, de opeenhooping der menschen in de groote steden, die den eenvoud der zeden verdrijft en tot naijver voert, is een der oorzaken van het verderf der maatschappij. Hiertegenover wil hij collectivisme en co-operatie. En om dit te bereiken zal hij een stuk land koopen als onvervreemdbaar eigendom, dat bearbeiden naar behooren, en er zooveel rechtschapen menschen op groot brengen als het voeden kan. Want er is geen ander voedsel dan wat uit aarde, lucht, en water voortkomt; er is geen ander geluk dan uit rechtschapen heid, en van het oogenblik waarop een natie begint met het invoeren van voedsel is haar politieke macht, zoowel als haar moreele kracht ten einde.

Om dit te bereiken vraagt hij aan de grondeigenaars en de bezitters, of zij niet een tiende van hun inkomsten wilden geven tot een begin. Zelf begint hij 7000 pond sterling te geven, en hoewel hij niet veel steun voor zijn plan vond, kreeg het Gilde toch een stuk land ten geschenke van den Major van Birmingham, een stuk land gelegen tusschen vriendelijke heuvelen, nog niet geschonden door de handen der menschen, en ‘gelukkig ver weg van het middelpunt van Engeland en haar gewaande glorie.’

Zij die aan deze vereeniging van krachten en belangen deelnamen, d.w.z. de gezellen van het St. George's Gilde, waren aan die regelen onderworpen, welke Ruskin als de

eenige voorwaarden beschouwde voor een gelukkig maatschapsleven. Men moest leven van de vruchten die de grond opleverde. Geen machines mochten er op dit grondgebied zijn; de ijzeren duivels met de vijfhonderd vingers, zooals het volk ze noemt, die aan den mensch werk en brood ontnemen, en de kracht om te arbeiden daarbij, kunnen nimmer de mogelijkheid van het leven vermeerderen. En zoo werden oude weefgetouwen en spinnewielen opgezocht, en daar niemand wist hoe ze opgesteld moesten worden, volgde men Giotto's Campanile; evenals men voor het bleeken van het linnen het recept van Homerus gebruikte: zon, lucht en water.

Met het boerenbedrijf ging het slecht. Zij die hem volgden hadden geen van allen de benoodigde kennis van den landbouw; zoodat Ruskin eindelijk er toe overging het land aan de communisten over te doen, die echter in geenen deele zijn beginselen gestand bleven. Beter ging het industrieele gedeelte. Het *home-spun* werd een modeartikel; Ruskin droeg er zijn pakken van, en zooals hij zelf zegt, er is niets op aan te merken dan dat het nimmer verslijt. Het *Langdale*-linnen verwierf ook een zekeren naam, en werd vooral voor handwerken veel gebruikt. Van het niet slagen gaf Ruskin alleen zichzelf de schuld. Hij was niet de man om zelf met den schouder onder het wiel te gaan, en practisch was hij evenmin. Maar het blijvende deel van zijn practischen arbeid is datgene wat het meest op Ruskins weg lag om zelf door te voeren: het museum te Sheffield, waarover later.

Maar St. George was behalve het bebouwen van den akker, het lezen van de vruchten des velds, het spinnen en het handweven, het eenvoudige leven naar de inkomsten, nog bovendien een keering van het innerlijke leven: den mensch in staat maken weer zichzelf te worden, weer te genieten die eenvoudige genoegens van het buitenleven, en eveneens te leeren genieten van die geestelijke genoegens, schatten die niet door motten noch door de roest verteerd worden. Hij zou sterk willen maken den mensch om de hand aan het werk te slaan waar ook die gelegenheid zich voordeed. Hij vindt overal lauwheid en onverschilligheid; hij vindt de eens zoo heldere en vischrijke stroomen van Engeland verpest van vuil, en niemand die beproeft samen de handen aan 't werk te slaan.

‘De dingen in orde maken,’ zegt hij ergens in die eenvoudige wijze van gelijkenis, ‘weet ge niet hoe opfrisschend het is, zelf onze eigen kamer in orde te maken als zij stoffig en ontredderd is? Zoo er geen ander geluk verkregen kan worden, dan is een strijd tegen wanorde reeds een soort van geluk.’

Een van de dingen die hij vooral aan den mensch wilde leeren is, te erkennen het schijngenot der zoogenaamde beschaving en vooruitgang, de schijn-zegeningen der goedkoopte door concurrentie; en tegelijk de dubieuse zegening der spoortreinen. Geen oogenblik is hij dupe van dat meerdere geluk dat deze beschaving ons aanbrengt; en dat hij dit nog eens en nog eens aanwijst is vooral om te leeren waardeeren het mooiere leven van vroeger, om er van terug te krijgen wat men kan, om te behouden en te bewaken wat er nog van rest, - en den mensch bewust te maken, dat men het weggeworpene en het verslonste nimmer terug erlangt. Een der eerste brieven van *Fors* geeft hiervan een uitmuntend staal; het geeft ten eerste een juist beeld van het leven dat hij wenschte voor de leden van St. George, hem verschaft door een lid dat in een afgelegen dorp in Tirol de zeden nog heerschend vond, die Ruskin als de eenige voorwaarde beschouwde voor een rustig en rechtschapen leven. En als tegenstelling van deze beschrijving uit Tirol geeft hij een bijna photografisch beeld eener reis door hem in dienzelfden tijd, per spoor, naar het noorden gedaan. Deze brief, de negen-en-veertigste, te lang om hier aan te halen, is zoozeer heelemaal Ruskin dat we niet alleen zijn gedachtengang volgen, maar bovendien als het ware persoonlijk kennis met hem maken. Hij begint met het vraagstuk van rente en huur, komt dan op het reizen en eindigt met eenige snijdende voorstellingen van de door machines zoo snelle en goedkoope producten, waarvan het gevolg is dat de den vorigen avond uitgekomen *Graphic*, den volgenden morgen in den trein gelezen, en een uur daarna onder de voeten van den lezer, verslonst en vertrapt wordt. ‘Een goed oordeel van den lezer voegt hij er tusschen, de goede man wist wat zijn *Graphic* waard was! Het geheele Britsche publiek heeft geen ander denkbeeld van kunst en nijverheid dan hij! Het ligt eeuwig met zijn laarzen op zijn *Graphic*. Morgen komt er een ander, welk nut heeft het oude!’

Onderwijl kan ik bij den apotheker in het dorp, behalve medicijnen, sigaren en schrijf behoeften koopen; en onder andere schrijfbehoeften, de ‘College-card’, met ‘achttien *nuttige* voorwerpen’, - namelijk, een liniaal van Boheemsch glas, een pennehouder van Boheemsch glas, pennedoos met verguld en gebloemd deksel, inktlap met een verguld-tinnen varenblad als versiering, potlood, vlakgom, en twaalf stalen pennen, - alles afzonderlijk en keurig op de kaart genaaid; en dit geheele toestel kan men voor zes stuivers koopen.

Wat voor tijden! - Wat een beschaving! - Wat een vindingrijkheid! - Wat een goedkoopte!

Ja; maar wat beteekent dit? Ten eerste, dat ik, die de kaart koop, geen room in mijn thee kan drinken! En ten tweede, dat de ongelukkige - Boheemsche en andere, - glasblazers, ijzerdelvers, penfabrikanten, en dergelijken, die de achttien nuttige voorwerpen fabriceeren, zes stuivers loon ontvangen om te verdeelen voor hun moeite! Wat soort room zullen *zij* in hun thee hebben?

‘Maar de vraag boven alle vragen is: zijn deze achttien artikels “nuttige artikels”? Waarvoor? Hier is een - zoogenaamd - “potlood” op onze “College Card”. Maar geen student, zoover ik weet, verlangt te teekenen, - en indien hij het deed, kon hij niet teekenen met *dit* ding dat *geen* potlood is, maar wat zand en koolgruis in een stok geperst. Het gomelastiek is ook, bemerk ik, geen gomelastiek; maar een maaksel om de oppervlakte van het papier open te schuren, - nuttig alleen voor vuile domooren; de leelijke dingen met glazen handvatten, die breken als ik ze laat vallen en de vingers van den dienstbode snijden, wil ik onmiddelijk het huis uit doen; de pennen waarvoor ik de kaart kocht, zijn misschien nuttig voor mij, omdat ik, tot mijn groote ellende, te schrijven heb; maar *gij*, gelukkiger wezens, die zonder uw papier of uw hoofden te bekladden bestaan kunt, - wat is hun nut voor u? (N.B. Ik kon met dat al geen woord er mee schrijven.)’

De essence van dit verhaal is, dat wanneer men zich laat verleiden tot het koopen van goedkoope ‘College cards’ men geen room in zijn thee kan krijgen; en dat wanneer dezelfde dorpsbewoners, die vroeger gezellig met elkaar naar de naburige markt liepen, - zooals hij in een anderen brief

zegt, - en nu door de snelheid van den trein verleid een paar shillings uit geven voor een gemakkelijkheid, die, door den veelal grooten afstand der stations, op kleine trajecten slechts schijn is, deze evenmin room in de thee kunnen krijgen. Dit valt ver door te trekken, want er was een tijd, dat iedere woning in Engeland zijn haard had, het middelpunt; er was een tijd, dat iedereen zijn rib op tafel kon hebben,.... maar de haarden zijn vervangen door de stikkerige kachel, voor het vleesch heeft men geen geld meer; en als het zoo doorgaat, zal men eenmaal geen geld meer hebben voor aardappelen, zal er een tijd komen, dat men geen geld meer heeft voor brood, en dat men klei moet eten als de Indianen!

'Dit noemt men vooruitgang.'

Doordrongen van het noodlottige overwicht van het kapitalisme, moest Ruskin constateeren dat de kloof tusschen rijk en arm nooit dieper geweest is dan in onze dagen. De afstand tusschen den rijke en Lazarus is nooit wijder geweest, noch in de vroegere Heidensche noch in de oude Christelijke wereld. Als een muur is het kapitaal tusschen hen opgerezen, onverbiddelijk als van ijzer. Een dame koopt een bijouterie van 3000 pond sterling waarin geen enkele buitengewone steen is; een Russische prins in een blufferig verhaal uit de *Telegraph* eet perziken van fr. 15; denzelfden dag sterft in de straten van Londen een man van honger en koude.

'Neen, zegt Ruskin, ik kan niet langer gelooven, dat weelde zondeloos zou wezen, noch dat wij haar begeeren zouden, zoo iemand van ons helder voor zich zag het lijden dat haar in deze wereld vergezelt. Weelde is waarlijk mogelijk in de toekomst, - onschuldig en liefelijk; weelde voor allen en door de hulp van allen. Maar weelde kan op dit oogenblik alleen genoten worden door den onwetende; de wreedste mensch die er leeft, kan niet aan zijn feestmaal zitten tenzij geblinddoekt.'

Maar Ruskin was niet een van hen die den steun van de conventie aan den goedwillenden mensch ontnemen, zonder

hem daarvoor iets beters in de plaats te geven. Nimmer maakte hij wakker zonder iets te zien of te denken te geven, dat den dag waarde verleenen kan. Zijn brieven zijn nimmer opdrogende stroomen van vruchtbare kennis, bijdragend tot de erkenning en tot de kennis van ons leven; hij geeft haar in de verklaring van een Bijbelvers, in een kreet der Psalmen, en het is de adem der profeten dien wij voelen onder zijn woord, het is de oude levenswijsheid.

Ik geloof niet dat het mogelijk is een dieper inzicht te bezitten in waar onderwijs, dan Ruskin bezit. Zijn leeren is wel de antithese van alle examen-klaarmaak-onderwijs. Een opvoeding aan de hand van Ruskin moge dan ook niet direct genoeg wezen om een leerling voor een of ander staatsexamen te drillen, die opvoeding zou iemand niettemin tot een voortreffelijk staatsburger kunnen maken. Hij zou u niet kwellen met in den aanvang dorre vakken; maar hij vertaalde u die gedeelten van Plato of Homerus, die van belang zijn voor de tegenwoordige maatschappij en u een beter inzicht geven in de wetten waaraan deze gebonden is. Hij zal u het woord uitleggen, u leeren begrijpen, en hij zal, door zijn wezenlijke kennis van Grieksch en Latijn en van zijn gave om het woord tot zijn oorspronkelijk symbool terug te voeren, u tot de erkenning brengen hoe groot een voorrecht de kennis dezer beide talen is, tenminste zoo men deze, evenals alle wetenschap, als middel beschouwt. Deze woordkennis is de grootste kracht van zijn profetenonderwijs; met de beteekenis openbaart zij de geschiedenis van het volk.

In de *Fors* spreekt hij over schilderijen, over oude munten, over oude gravures, over Grieksche of Egyptische beeldhouwwerken, en als het noodig is voegt hij er de reproducties bij.

Maar hij leert u geen kunst zien, hij dringt u zijn mooivinden niet langer op; - neen, hij leert u dat leven en kunst één zijn, en dat, zoo gij de kennis van het eerste versmaadt, het tweede voor u te vergeefs bestaat.

Hij zal van Theseus vertellen, van den doolhof, en van Ariadne. Hij geeft verschillende reproductiën van penningen met den doolhof, en midden onderweg vraagt hij plotseling: ‘Hebt gij wel eens een Engelsche spin bekeken? hebt gij er wel eens over nagedacht, waarom de krabben op het

strand te Margate zich schuin voortbewegen? Hebt gij wel eens de moeite genomen om een spin te bekijken, terwijl zij haar web maakt, of zoo ge daartoe geen gelegenheid hadt, hebt gij dan als gij bezig waart zelf u web te weven, er wel eens over gedacht hoe zij haar eerste draad den hoek om zou slaan.'

'Geen noodzaak dan, mijn vrienden, voor u om vooralsnog *British* te gaan zien, noch in de week, noch des Zondags.'

Een ander maal geeft hij een les in het schrijven. Hij geeft in zijn *Fors* daarvoor de facsimile's van een paar regels van zijn bankiersrekening, en een regel van een in het Grieksch geschreven psalter, met een zeer bewerkte Byzantynsche beginletter; - met den raad om de laatste nauwkeurig te copieeren, net zoo lang tot er geen verschil is tusschen het voorbeeld en het copie, opdat gij leert uw hand waarlijk vrij te maken en in de volle beteekenis van het woord, alle bewegingen te gehoorzamen.

'Dat is de kunst van schrijven, zóó schreef men toen men nog alle boeken te schrijven had, en zoo schrijft men - zegt Ruskin, wijzend op het onleesbaar gekrabbeld regeltje cijfers in onzen tijd - nu.'

Teekenen zou hij ieder willen leeren, niet om schilderijen te maken, maar teekenen waardoor men alles zou kunnen opschrijven wat men zag, een kunst, die wij geheel verloren hebben en die ons nu, als kennis van voorbijgegane perioden, van onschatbare waarde zoude wezen. Zoo geeft hij in dien brief aan den werkman als voorbeelden de voluten van een slakkenhuis, of de aan het doolhof ontleende meanderranden, of hij smeekt hem het kleinste te teekenen met zorg en met liefde, niet om tentoontestellen of schilderijen te maken, maar om hand en oog en karakter te vormen.

Evenzoo acht hij het lezen een kunst.

Letters zijn niet veel opener dan notenschrift. Beide moeten ontcijferd worden, uit beide moet de kern gegraven worden.

'Wees er zeker van, dat, zoo de schrijver iets waard is, gij niet ineens zijn meening begrijpt; - neen, dat ge nog in lang niet in de volle beteekenis doordringt. Niet omdat de schrijver niet zegt wat hij meent, en in forsche woorden ook; maar hij kan het niet geheel en al zeggen: en wat zonderlinger

is, hij wil het niet anders zeggen dan op een ingewikkelde wijze en in gelijkenissen, opdat hij zeker kan wezen, dat hij die het noodig heeft het leest.'

Alles wat Ruskin leert, heeft hij zelf doorgemaakt. Alles is bij hem overwonnen kennis.

In zijn jonge jaren zette hij de Grieksche kunst vierkant in den hoek, omdat hij in haar geen ethischen grondslag vond: en daar schoonheid zonder geestelijk, zonder zedelijk schoon voor hem onbestaanbaar was ontkende hij haar eenvoudigweg. De meerdere kennis van de natuur, een dieper inzicht in het leven bracht hem langzamerhand tot erkenning van de Grieken; de, liefde voor de natuur, die hij in de Gothiek zoozeer bewonderd had, vond hij nu eerst in de Grieken en zag tegelijk den invloed, dien deze gehad had op de Gothiek.

In alle dingen had hij gevonden physische en psychische wezensgronden, die tot instandhouding samenwerkten; en zoo moest hij door zijn uitgebreidere natuurkennis het verleden in de vroege mythen der Grieken terugvinden, en daarmede ook in het wezen doordringen. En toen hij deze gevonden had, dat wil zeggen, onder de uiterlijke verschijnselen haar grond-wezen gevonden had, zette hij de Grieksche mythen, de kunst en haar letterkunde midden in het moderne leven, niet als die van een dood volk, maar als van een dat leeft in ons door de eeuwige beteekenis harer mythen, door de eeuwige symbolen harer kunst.

'De invloed van Homerus is universeel. Het komt er niet op aan hoeveel of hoe weinig een onzer van Homerus of Shakespeare las, ieder ding om ons, feit of gedachte, is door hen gevormd. Alle beschaafde Grieken werden onder Homerus opgevoed; alle beschaafde Romeinen onder den invloed der Grieksche letteren; alle Italianen en Franschen en Engelschen werden groot onder de Romeinsche literatuur en haar beginselen,' zegt hij later.

Maar Ruskin zocht hun oorsprong in de vroege tijden, in de tijden van het worden; daar vond hij het leven, den geest, zooals in den aanvang van elken godsdienst, van elk geloof. Zijn kennis volgde daarin den natuurlijken gang: het traditioneele en het vormelijke schrikt ons af, en dikwijls zien wij eerst later, door vergelijken, door meerder begrip, door den vorm heen, den geest.

Het museum te Sheffield, de inhoud daarvan, is de gids voor wat Ruskin wenscht dat men zien zal en dat men lezen en weten zal. De liefde en het nadenken aan de samenstelling hiervan besteed geven misschien het helderste inzicht in de wijze waarop hij wetenschap en kunst in verband met het leven zelf zag en wilde gezien hebben. Geen enkele teekening, geen boek, noch mineraal, werd gegeven zonder gedachte aan de uitwerking daarvan op den geest van hen die het zouden beschouwen. En *Fors Clavigera* kan men èn voor zijn ideën van het gilde van het St. George raadplegen, maar ook vooral kan men het als een sublieme verklaring van het museum aanmerken. Hier is Ruskin de meester, hier leidt hij, hier is hij te huis. Het museum is op een heuvel buiten de stad gebouwd, - want zegt Ruskin, museum d.i. behoorend aan de muzen, is iets anders dan een gemeenteschool, of dan een Zondagschool, of een dagschool, of zelfs dan het aquarium te Brighton; zij die tijd hebben, kunnen naar Walkley wandelen, de wandeling is gezond, en zonder tijdverlies, dat is rust, zouden zij er toch niets aan hebben.

Dit museum is ook volstrekt niet opgepropt; meer aan te schaffen, dan men goed kan laten zien, acht hij onzin. Er zijn teekeningen van Turner en gravures naar Turner, naar John Leech en Ruskin; eenige goede, met zorg uitgevoerde copieën naar Italiaansche schilderijen, en mineralen. En er zijn boeken.

Maar ook dit is geen opstopping van veel boeken in goedkoope drukken. Het zijn manuscripten: Egyptische, Byzantijnsche en Gothische; verluchte misboeken, oude drukken van bijbels, reisbeschrijvingen, zoowel oude als nieuwe; boeken over mineralogie en botanie en zoölogie; over munten en gravuren en porcelein, allen vol illustraties. Er zijn werken van Marmontel, een zijner lievelingschrijvers, die hij telkens aanhaalt of vertaalt in de *Fors;* van Chaucer, van Bacon, Addison en Johnson, van Homerus; en van Carlyle, ‘de ziener, de groote vertegenwoordiger van de ziel der negentiende eeuw in de literatuur.’

Geen Shakespeare en geen Walter Scott. De laatste kon men in elke leesbibliotheek huren, - de eerste behoorde ieder in zijn zak te dragen.

In deze boeken geeft hij opschriften dikwijls, in den cata-

logus bijschriften, als een bijzondere aanbeveling van het boek aan den lezer, of andersom; suggestief iedere zin, helpend om te begrijpen. Want niet als een afleiding, niet als een weelde heeft hij de kunsten gedragen tot in het hart van het fabrieks-Engeland, maar wel tot een vermeerdering van kennis van het leven, van de wenschen en verlangens van den werkman; maar wel om hen meer bewust te doen worden van het genot dat er ligt in bewonderen en lief hebben, in begrijpen bovenal het groote verband van kunst en leven.

Tot dat doeleinde gaf hij eveneens een serie vertalingen en bloemlezingen uit, waarin hij zeer uitvoerige en bestudeerde voorredenen schreef, onder den titel van ‘Bibliotheca Pastorum’. Het eerste deel was de staathuishoudkunde van Xenophon, onder zijn toezicht vertaald; en in de voorrede schreef hij: ‘Het Atheensche geschrift hier aangeboden aan de Saksische lezers is het eerste van een serie klassieke boeken, die ik hoop, dat tot de voornaamste schatten van den Britschen landbouwer zullen behooren.’ In deze reeks is ook een bundel met brokstukken van Sir Philip Sydney's Psalter, gecommenteerd door Ruskin, en nog het leven van Sir Herbert Edwards door Ruskin. Hij stelde zich voor, deze bibliotheek nog te vermeerderen, maar hieraan is tot nogtoe geen gevolg gegeven.

Het is een der wezenstrekken van Ruskins karakter, nooit iets aan te nemen, zonder de grondbeginselen, die er levensvoorwaarden van uitmaken, op zijn beurt te onderzoeken en aan de natuur te toetsen. Niets heeft hij van den geduldigen zuiver wetenschappelijke, die gelukkig is wanneer hij slechts een steentje stapelde op de kennis door zijn voorgangers verkregen, tevreden zelfs, zoo hij een formule vond voor wat een voorganger slechts voorgevoeld had.

Dat Ruskin alles zelf wilde onderzoeken, op zijn onsystematische wijze, maakte dat hij zich moeilijk aan kon sluiten; de onvormelijke wijze waarop hij in de wetenschap doordrong, stond daarvoor dikwijls in den weg. Maar daaraan hebben wij te danken de frissche onvormelijke wijze, waarop hij ons zijn kennis meedeelt, zoo dat de diepe waarheid ons treft, en wij tegelijk den samenhang der dingen te zien krijgen.

Eerst nu in onze dagen worden de enkelen zich meer bewust van het intieme verband tusschen kunst en leven, tusschen wetenschap en leven.

Tot die erkenning kwam Ruskin al jaren geleden, toen hij de groote eenheid vond door dezelfde levensvoorwaarde, waaronder zoowel de schilderkunst als de dichtkunst, zoowel de muziek als het maatschappelijk leven hun bestaansgrond hadden. De wetenschap die zich zelf als doel aanziet, veroordeelt hij evenals het kapitaal dat kapitaal produceert, of als het koren dat steeds koren in plaats van brood zou voortbrengen. Hiervan geeft hij een aardig voorbeeld, hetzij als parabel, hetzij, wat waarschijnlijker is, gegrond op een wezenlijk gehoord verhaal. Ik moet, wegens gebrek aan plaats, naar den vijfden brief van de *Fors Clavigera* verwijzen.

Gelijk hij de zelfgenoegzame wetenschap woog en dood bevond, zoo deed hij het ook den Godsdienst, en vond, waar hij zag, een dooden, leegen vorm. Maar onvermoeid zette hij hiertegenover de groote visionairen uit het Oude Testament recht overeind in hun volle kracht, verkondigend hun woorden, die voor hem nog niets van hun profetischen zin verloren hadden sinds hij ze aan zijn moeders knie leerde spellen.

Zij die de wonderen willen verklaren, wetenschappelijk, hekelt hij heftig; niet om het *niet* gelooven van het wonder, maar om het verklaren.

Men vroeg hem eens in een van de vele brieven, die hij op zijn *Fors* ontving, ‘of hij wezenlijk geloofde dat de hagel op den vorigen Goeden Vrijdag een straf was voor de zonde? En of hij geloofde dat bij Josua de zon stil stond.’

En het antwoord was: ‘.... leder van ons vindt zijn dood in een zee van wonder; wij zijn verdronken in wonder, als ratten in een draaikolk van den Rijn: tenzij, erger nog, wij verdronken zijn in vermaak, of luiheid, of schaamteloosheid. Niettemin voel ik mij allerminst geroepen om te gelooven dat de zon stilstond, of ook de aarde, onder die vervolging te Askalon. Neen, het zoude mij in geenen deele verbazen zoo ik bevond dat er nimmer zulk een vervolging plaats gegrepen had, - nimmer een Josua, nimmer een Mozes geleefd had; en dat de Joden, “in het algemeen genomen,” zooals mijn beminnelijke vriend de dominé mij Zondag van den preekstoel vertelde, een Christenvolk waren.’

‘Maar het verwondert mij - zoozeer, dat het mij de hand en gedachte verlamt - mannen en vrouwen te vinden van heden die zich niet bekommeren over zulk een uitkomst; en tevreden, zoo zij slechts hun genoegen kunnen eten en leven als vee, of ademen als planten, nimmer zoeken den Geest die het gras voor hen doet groeien op de bergen, of het koeltje zendt als zijn boodschapper, of het vuur, zijn gezant, de bereider van hun voedsel. Rampzalige zielen, zij, voor wie de zon niet boven, maar onder hen stilstaat voor eeuwig.’

‘Ruskin, - zegt Robert de la Sizeranne, wiens eminente studie van Ruskin ons wel allermeest te zien geeft die zijde van hem welke Carlyle *the ethereal Ruskin* noemde, - Ruskin heeft de Liefde. Allen die kritiek gaven op kunst, hebben omschreven, velen hebben gephilosofeerd, weinigen hebben liefgehad.’

Bij Ruskin is liefhebben het allermeest; maar alleen door begrijpen kan men er toe geraken. Alles wat dogma is, alles wat vormelijk is, alles wat onnadenkend is, moet levend gemaakt worden en bewust. Men kan niet van de dingen houden, wanneer men ze niet kent, ‘en zij, die zich in het ideale willen verdiepen en de vleugelen willen schilderen van de engelen, zonder ooit die der zwaluwen bekeken te hebben of gekend, zullen het ideale niet bereiken.’ De groote zoowel als de kleine bewegingen der natuur, het beschouwen van haar geringste verschijnselen heeft een invloed op het karakter van den mensch, nooit genoeg begrepen.

Leeren lezen en schrijven is goed, maar het vormen van het karakter hooger.

Den aard van het onderwijs wenscht hij veranderd; het leeren wanneer het ons niet meer wijsheid brengt, wanneer het geen begrip van het leven geeft, acht hij ijdel. Vóór alles is te leeren het gebruik maken van oogen en ooren, in de meest volstrekte beteekenis; dan een goed handwerk te leeren, muziek, zedeleer, geloof en natuurphilosofie. Schrijven en rekenen acht hij niet noodig als elementair onderwijs; hij vreesde de machinale kennis, die men verkrijgt vóór dat men er een goed gebruik van kan maken. Er was een andere wijsheid noodig om gelukkig en tevreden te leven.

Collingwood vertelt hoe Ruskin in Schotland, bij het bouwen van schoollokalen voor hem, een metselaar sprak, die een voorschot van geld noodig had. Ruskin gaf het hem en hield hem een papier voor ter teekening. De man was erg verlegen, en bekende eindelijk, dat hij zijn naam niet kon zetten. Ruskin stond op, stak hem beide handen toe met de woorden: ‘Ik ben trotsch u te kennen; nu weet ik waarom gij zulk een uitstekend werkman zijt.’

Het vierde deel van *Fors* is voor een groot deel aan onderwijs gewijd.

Hetzelfde onderwijs voor meisjes als voor jongens achtte hij goed, en noodig. Maar voor het meisje zou hij het wat vroeger wenschen, omdat zij vroeger rijp is. En bovenal is voor haar degelijker en klassieker lectuur noodig, omdat zij dikwijls over meer fantasie beschikt, en vlugger is. ‘Gij voedt uw dochters op als ornamenten voor een kastje, en dan noemt gij hen wuft; leert ze moedig te wezen, en vormt hun karakter even stevig als dat der jongens.’

De muziek zou een groot deel van den tijd in beslag nemen; geenszins om hen daarin te doen uitblinken; de groote zangers, de artisten hebben evenals in alle dingen van onzen tijd, hun kunst buiten het leven gezet, men gaat ze hooren, zooals men vroeger gladiatoren ging zien in het arena, die hierin een vergoeding vonden, als ze niet ten strijde konden trekken. Neen, zoolang de muziek niet terugkomt tot ieder, geleerd en beoefend in koren, of gezongen bij een instrument, ondergeschikt aan het woord en aan de stem, tot zoolang kan de muziek niet haar weldoende uitwerking hebben.

Men heeft aan Ruskin verweten dat hij de muziek niet meerekent.

Dit is toch slechts waar wat de hedendaagsche muziek betreft.

Ruskin heeft met veel liefde en veel kennis gesproken over muziek, maar voor hem is dit niet de zang eener prima donna, noch de concertvorm van onzen tijd. In de vijf-en-twintigste aflevering der *Praeterita* beschrijft hij de oude Schotsche liederen, de volksliederen, gezongen bij de harp, het oude instrument; eenvoudige, expressieve woorden, of hartstochtelijke taal van het land, in forsche accoorden; beschrijft hij eveneens den slependen rythmus van het dansen, mede

een verloren kunst, die hij nog vond bij zijn nichtje ‘Joanna’, mrs. Severn.

De Protestant denkt bij het woord dansen altijd aan de dochter van Herodias, dansend voor Herodes, - nimmer aan den zoon van Jesse, die danste voor den Heer, zegt Ruskin. Hij zou en het lied en den dans willen leeren aan ieder; hij roept de vrouwen en meisjes die kennis hebben en tijd en smaak, om hun minder bevoorrechte zusteren te onderrichten in deze kunsten; dit is vruchtbaarder dan het uit ledigheid vervallen in een overdreven godsdienstig gevoel, dat verweekelijkt. ‘Laat de zuilen en gewelven in uw kerk staan, roept hij uit; gij zijt het die God getooid wil zien, bewaar uw rozen voor uw haren en de borduurwerken voor uw kleederen. Tooi u, maar tooi ook uw arme zusters; steek rozen in uw haren, hang ook op haar borst kostbare steenen, waak dat ook zij behangen worden met purper en scharlaken, opdat ook zij leeren lezen de gouden heraldiek van den hemel, opdat ook zij van de aarde niet alleen de moeite kennen, maar ook de vreugden.’

Maar ook de mooie oude gebruiken wenscht hij hernieuwd, de feesten die zooveel zin voor de natuur verraden, en die we, zonder te berekenen wat we er voor in de plaats kregen, afschaften, evenals de kleederdrachten, dat teeken van waardigheid. In St. George werd het jaarfeest der Meikoningin ingevoerd; Ruskin gaf jaarlijks een gouden kruis of ander sieraad, waarvan de teekening door de beste artisten gemaakt werden. Het feest werd overgenomen door een aantal meisjesscholen, en is, geloof ik, hier en daar in gebruik gebleven.

Ruskin raakt ook het vraagstuk der vrouw aan, zoo het er al een is. Als philosoof zag hij over het tijdelijke heen, en zag hij de kracht der vrouw in haar vrouw-zijn; met dien verstande dat hij de goede eigenschappen der vrouw, evenals die van den man vervolmaakt zoude wenschen. De vervolmaking der plichten zou de vrouwen meer rechten geven, zonder toch beider belangen te scheiden.

‘Wat de man is voor zijn eigen poort, dat moet hij eveneens, niet in een mindere, maar in volle toewijding wezen voor de poort van zijn land; overlatend, zoo de nood dringt,

zijn huis aan vernieling, om de ginds op hem rustende taak te volbrengen. En zoo zal de vrouw op dezelfde wijze datgene wat zij binnen haar poorten moet wezen: middelpunt van orde, balsem in droefheid, spiegel der schoonheid, ook zijn buiten haar poorten waar orde moeilijker te verkrijgen is, droefheid grooter, en liefelijkheid zeldzamer.'

Beider werk buiten de poorten van hun huis, de 'extention' van hun arbeid in huis.

Het leven van Ruskin is één eerbied voor de vrouw, bovenal voor zijn moeder, aan wie hij, tot haar dood - hij zelf was toen een man van vijftig jaar - gehoorzaam was, in den striktsten zin, ondanks beider verschil van meening, ondanks haar heerschzucht. En de liefelijkste bladzijden heeft hij gewijd aan de vrouwelijke leden zijner familie, van de eenvoudigste af, tot zelfs aan een Schotsche dienstbode in wie hij den zuiveren Schotsch-religieusen zin vond, in wier Hooglandsche natuur hij dien zin hervond, die het volk der Amonieten kenmerkte. Maar de teederste bladzijden wijdde hij aan zijn nichtje Joanna dat zijn moeder tot gezelschap was, na den dood zijns vaders.

De beste vrouwen, zegt hij ergens, leert men het moeilijkst kennen; het zijn zij die hun echtgenooten gelukkig maken, en hun kinderen edel; en tot deze intimiteit dringt men niet door.

'Overal waar de wezenlijke vrouw komt, brengt zij haar tehuis met zich. Het komt er weinig op aan, of ze als eenig dak de sterren heeft, en aan haar voeten voor eenig vuur de glimworm in het nacht-kille gras; haar tehuis is waar zij is; en voor een waardige vrouw breidt het zich uit ver om haar; beter dan of het van cederhout was, of met vermillioen geschilderd, latend schijnen haar licht over hen die anders zonder te huis wezen zouden.'

'Geen man leefde ooit een goed leven, die niet gekuischt was door de liefde eener vrouw, gesterkt door haar moed, en geleid door haar vooruitziendheid.'

'Wat ik zelf, zoo gesteund, had mogen wezen, in deze ijdele gedachte waag ik niet mij te verdiepen'.....

Zijn vrouw was de vrouw van een ander geworden; en met haar verloor hij zoowel zijn vrouw, als zijn vriend. En de andere met wie hij op later leeftijd zoude huwen, een

jong meisje, een zijner leerlingen, werd gekwetst door zijn uitdrukkingen van ongeloof in de *Fors*, en maakte aan haar verloving een einde. Dit besluit kostte haar het leven. Op haar sterfbed vroeg hij haar nog eenmaal te zien, maar zij kon dit niet toestaan tenzij hij getuigde God liever te hebben dan haar.....

De deur bleef gesloten.

De latere boeken van Ruskin zijn nagenoeg alle lezingen in bundels uitgegeven. Eenige daarvan geven een beeld van zijn werkzaamheden als *Slade*-professor[1)] in Oxford.

Deze lezingen waren noodwendig gebonden aan een direct onderwerp. Maar de rede waarmede Ruskin zijn cursus opende, moet ieder die het voorrecht had deze lezing te hooren, getroffen hebben door dat fond van wezenlijke kennis, door die studie van het verleden, waardoor het wezen van het Engelsche volk voor onze oogen ontvouwd werd, zoowel in zijn gaven als in zijn tekortkomingen.

Van officieele kunstgeschiedenis geen spoor, van jaartallen nauwelijks een enkel; maar wel van den eisch van het leven, en van de voorwaarden van het leven, waarin kunst eerst kan gedijen, van de betrekking van kunst op het leven en van de eeuwige wisselwerking; van het instinctieve, van het goed-zijn boven alles.

Ik zeg u, dat wij nog groot in Kunst kunnen worden, en dat wij daarmee onzen Schepper waarachtig prijzen kunnen door te verkondigen de schoonheid en heiligheid van alles wat Hij gemaakt heeft: maar enkel nadat wij met ons geheele hart gestreefd hebben te heiligen den tempel van het lichaam en de ziel van ieder kind, dat geen dak heeft om zijn hoofd tegen de koude, en geen muren om zijn ziel voor verderf te beveiligen in dit ons Engeland.

En geen gezonde kunst, geen staatsbeleid, noch godsdienst kan leven in Engeland totdat gij uw eigen vermaak, al uw sport in den steek laat, en ertoe besluit de straten, die de woonplaats der armen zijn, en de velden, die de speelgronden hunner kinderen zijn, weer in orde te maken, te geven naar het voorschrift der geesten, wie zij ook zijn, op

1) Zoo genaamd naar den stichter van dezen leerstoel voor knnst.

aarde of in den hemel; de geesten die straffen en beloonen met constant en bewust geluk al wat is ordelijk, schoon en rein.

‘Wat hebben wij sinds zesduizend jaren geleerd? Eens leerden wij onzen jongens Grieksche en Latijnsche verzen maken, en wij noemden dat een opvoeding; nu leeren wij onzen jongens springen en roeien, en met een racket tegen een bal slaan, en men noemt dit een opvoeding; maar kunnen zij ploegen, zaaien, planten op het juiste tijdstip, of bouwen met een vaste hand?’

‘Leeren wij onze meisjes het eten te bereiden, hunne uitgaven te boeken, een medicijn klaar te maken, kleederen te naaien voor hen en voor de anderen?

Wat hebben wij gedaan al deze duizend jaren met de heerlijke kunst der Grieksche Maagd, der Christelijke Matrone? Zesduizend jaar weven, en hebben wij geleerd te weven? Moest niet elke kale wand purper zijn van tapijten, en elke zwakke borst door zachte kleuren beschut zijn tegen de koude? Wat bebben wij gedaan! Onze vingers zijn te weinige, schijnt het, om de geurige kleederen om ons lichaam te weven. Wij laten onze rivieren voor ons werken, wij verstikken de lucht met vuur om onze spinnewielen rond te draaien, - en, - *zijn wij nu gekleed?* Zijn niet de straten van Europa's hoofdsteden afzichtelijk van de weggeworpen lappen en verrotte lompen?’

Geen ijdel verspillen van krachten, maar ze aanwenden om iets nuttigs te verkrijgen, kracht gebruiken tenbate van zich zelf en anderen acht Ruskin het noodzakelijkste middel om Engeland's natuur weer te maken tot een weldaad voor de oogen, een kostelijke gave.

Praktisch neemt hij er de proef mee met zijn studenten, door hun voor te stellen een onbegaanbaren weg, in de buurt van Oxford, te maken tot een goeden weg. Dit plan werd volvoerd; Ruskin liet zijn tuinman van *Brantwood*[1)] komen, en tal van studenten werkten mee.

Het werd geen voorbeeld van een goeden weg, en de beste gedeelten, moest hij erkennen, werden door den tuinman tot stand gebracht. Men zegt dat ook de gesprekken onder het theedrinken na afloop van de dagtaak door Ruskin, -

1) Ruskins buiten in Schotland.

Ruskin had groote behoefte aan gezelligheid, en zoo ik geloof nog - aan zijn medewerkers aangeboden, het grootste aantrekkingspunt vormden; de onderwerpen die daar ter sprake kwamen bereidden een beteren weg voor lateren arbeid. Onder deze studenten bevond zich ook Arnold Toynbee, die hier, hoezeer hij naderhand een eenigszins anderen kant uitging, toch den grond van zijn overtuiging vond.

'Geen handwerk verlaagt, zoo het hoofd er deel aan heeft.' Dit woord, door Ruskin opgegraven uit de steenen van Venetië en levend gemaakt in heel zijn werk, is het wachtwoord geworden van de laatste helft dezer eeuw, het parool waarmede Rossetti en de Pre-Rafaelieten aan de hernieuwing der gebruikskunsten arbeidden, het parool dat boven allen door William Morris tot zoo glansrijke daad werd.

Ruskin die dieper en dieper overtuigd was van de groote kracht van dit beginsel, en vooral ook van het mensch-verlagende van arbeid te doen waaraan hoofd noch hart deel had, nam dit ook als basis van zijn professorale lezingen te Oxford. Het was ook de grond van de oprichting zijner teekenscholen voor het volk, waarvan hij, door de ijverige deelneming die zij verkregen, veel voldoening had. Ten volle overtuigd dat het ongeschonden instinct der volksklasse nader bij de kunst staat dan dat der rijken en aanzienlijken[1)], gaf hij aan deze school zijn beste krachten en de beste leermeesters; ook Rossetti was enkele jaren een zijner helpers.

De meest suggestieve lezing van Ruskin is die, in Dublin gehouden, over 'The mystery of life and its arts'.

Hij begint met de levensopvatting der groote dichters en vraagt:

De grootste kunstenaars, zelf een mysterie, hebben dit raadselachtige leven onverholen voor ons gezet. Shakespeare laat zijn grootste helden ondergaan in hun overtreden der gewetenswetten; Homerus de zijne door de hartstochten. Welke overtuiging la;ten deze twee mannen, middelpunten

1) Dit kan wel niet anders. Rijkdom, in zoover hij de uiterlijke veiligheid van het leven bevordert en de wegen effent, - en wetenschap, in zoover ze op een kennis van feiten berust, zijn beide doodend voor het instinctieve, en bewegen zich dus in een aan kunst tegenovergestelde lijn. De Rembrandttentoonstelling gaf hiervoor een doorslaaud bewijs.

van menschelijk verstand, ons na, ten opzichte van datgene wat het verstand kan begrijpen? Wat is hun hoop?.... Wat ligt hun het naaste ter harte, en dicteert hun onsterfelijke woorden? Hebben zij iets van vrede te beloven aan onze onrust? - en verlossing van onze ellende? Denkt na, of er een droeviger beeld van menschelijk lot is, dan de groote Homerische vertelling. De hoofdtrekken in het karakter van Achilles berusten in zijn innerlijk verlangen naar recht, en in zijn teerheid in liefde. En toch wordt, in dezen bitteren zang van de Iliade deze man, hoewel voortdurend geholpen door den meest wijze der goden, het hart brandend van dorst naar recht, door onbeheerschte passie de onrechtvaardigste der menschen: en dat, ofschoon zijn hart vol is van de innigste teederheid. Diep zoo in liefde als in vriendschap, verliest hij eerst zijn liefste en dan zijn vriend; terwille van de eene, legt hij de wapenen van zijn eigen land neer, - terwille van den ander, geeft hij alles. Zal een man zijn leven geven voor een vriend? Ja, zelfs voor zijn *dooden* vriend geeft deze Achilles, hoewel uit goden geboren, opgevoed door een godin, zijn koninkrijk, en zijn land, en zijn leven, - stort onschuldigen en schuldigen met zichzelf in een golf van bloed en sterft ten laatste door de hand van den laagste zijner vijanden.

'Is dit niet van het leven een mysterie?'

'Kunst is niet te volbrengen door ingespannen denken' zegt hij wat verder, 'noch te verklaren door nauwkeurigheid van spreken. Zij is het instinctieve en noodzakelijke resultaat van krachten, die slechts ontwikkeld kunnen worden door de ziel van opeenvolgende generaties en die eindelijk openbarsten in leven, onder sociale voorwaarden even langzaam van groei als de hoedanigheden, die zij regelen. Geheele jaarhonderden van machtige geschiedenis zijn opgeroepen, en de hartstochten van myriaden dooden zijn geconcentreerd in het bestaan van de groote kunst; en indien deze groote kunst in ons midden was, zouden wij het voelen en er ons in verheugen en er niet om geven er lezingen over te hooren; en sinds zij niet meer in ons midden is, wees er zeker van, dat wij terug moeten gaan tot haar wortel, of ten minste naar de plaats waar de stam nog leeft en de takken beginnen te sterven.'

Hierop volgt een meesterlijke analyse van het Iersche volkskarakter, dat evenals de miniaturen zijner misboeken, gebonden is in de enge cirkels van zijn eigen vermogen; waarin de dorst naar rechtvaardigheid, eigen aan de onderdrukten, het verhinderde ooit eigen ongelijk te begrijpen, - hen verhinderde ook hun kunst te volmaken, die omdat zij haar tekortkomingen niet zag, na de middeleeuwen geen levenskracht behield.

Maar hij gaat door met zoeken en vragen, hij vraagt wat er overgebleven is, wat wij geleerd hebben van de werken onzer voorouders?

Zesduizend jaar is het geleden dat wij begonnen te bebouwen de aarde waaruit wij genomen zijn; hoeveel er van is goed, is verstandig bebouwd? Zijn de door koorts verpeste moerassen door de handen van menschen in vruchtbare velden herschapen, zijn de stroomen rein gemaakt en hun strooming tot een zegen? Zesduizend jaar, en nog verslond een Arabische vrouw haar kind uit hongersnood, op de plek waar eens de tuin der Hesperiden was.

En dan, na den landbouw, de kunst der koningen, laat hij de zoo voorname kunst van weven volgen: de kunst van koninginnen, geëerd door alle edele Heidenvrouwen, in de persoon van hun Maagdelijke godin - geëerd door alle Hebreeuwsche vrouwen, in het woord van hun wijsten koning. - ‘Zij strekt hare hand uit naar het spinrok; en hare vingers vatten de spil. Zij breidt hare hand uit tot de armen; zij vreest voor haar huis niet van wege de sneeuw: want haar geheele huis heeft dubbele kleederen. Zij maakt zich zelve dekens van witte zijde, en purper is haar kleed. Zij maakt eenen rok, en verkoopt dien, en haren gordel geeft zij den kramer.’

En zoo laat hij iedere kunst aan onze oogen voorbijgaan, gevend een beeld van wat kon wezen, oproepend het verleden, vragend aan hen in wie hij de toekomst ziet: die het hout hakken, en het water dragen, die onder lasten gebogen gaan, - die spinnen en weven, - poten en bouwen; die bewerken het hout, het marmer en het ijzer, - aan hen allen, al is hun leven zoo nederig, wier daden goed zijn, al zijn ook hun woorden nog zoo weinig, - aan dezen van wie al onze goede dingen komen, de oplossing,

vragend of zij ook en voor een oogenblik kunnen doordringen in het mysterie van het leven en van zijn kunsten.

Na jaren, - er is een tijdsverloop van veertien jaren tusschen deze lezing en zijn laatste reeks, - hervatte Ruskin zijn Oxford-lezingen als professor in de schoone kunsten, en sloot zoo zijn gedachtenkring op hetzelfde punt waarvan hij eens zoo vol moed en enthousiasme uitgegaan was; het maatschappelijk werk, een daad die hij moest volbrengen, omdat het leven niet te scheiden viel in brokjes, bleef gevolg.

Deze laatste lezingen onder den titel van *The Art of England*, zijn concreter dan de vroegere. ‘Mijn eerste, schrijft hij zelf, waren halve preeken; nu ik ze gezegd heb, acht ik deze voldoende.’

Toch zijn ook deze lezingen over de *Kunst van Engeland* geen namen-genoem; alleen in zoover ze een richting aanduiden, noemde hij de namen der voornaamste schilders. ‘Al mijn schrijven is slechts een poging om wat blijvend is, en voor allen liefelijk, en zoo zij willen zien, mooi, te leeren onderscheiden van datgene wat laag of oppervlakkig is, of voor welgeoefende oogen en harten verofeielijk.’

Hij sprak over Rossetti en Holman Hunt; over Burne-Jones en Watts; over Sir Frederik Leighton en Alma Tadema, over Kate Greenaway, over Tenniel, doch alleen in zoover zij twee aan twee een eigen esthetiek vertegenwoordigen. De meest verrassende dezer analyses is die van Leighton en Tadema. Hij moge bij den laatste de consequentie wat ver doortrekken, - hij vergeet nimmer dat de zielen zijner leerlingen hem evengoed toevertrouwd zijn als de vorming van hun geest, - toch is als proeve van critiek het eindoordeel verrassend door zijn scherpzinnigheid. Trouwens, even scherpzinnig heeft hij van het Pre-Rafäelitisme de esthetiek weten te onderkennen; maar door het te ver doorvoeren van zijn consequenties ziet hij hier bijwijlen het feitelijke voorbij. Alleen hierdoor is het te verklaren dat hij Holman Hunt boven Rossetti stelt, en Burne-Jones boven allen.

Zijn verklaring dat Rossetti's schilderkunst haar oorsprong vond in de verluchte getij-boeken en daardoor het land-

schap in zijn schilderijen op conventie berust, doet hem partijdiger zijn voor Holman Hunt, wiens landschap op zijn bijbelsche of figuurschilderijen van een groote realiteit is, maar de macht der figuren van beide schilders laat hij voor wat zij zijn; Ruskins groote liefde voor de natuur beheerscht hem hier geheel. Hij zegt dan ook, naar aanleiding van Holman Hunt, dat hij ‘het gezicht van zuiveren zonneschijn op een strook levend gras hooger acht dan welke kunst ook, meerder dan pathetische muziek, - en toch heb ik lief de muziek, - hooger dan eenige kunstige kleur, - en toch heb ik lief de kleur.’.....

Daarbij komt het feit dat hij aan Rossetti's positieve kunst minder opvoedende kracht toekent dan aan die van Holman Hunt, dan vooral aan de ‘Hero worship’ van Burne-Jones. Maar moge de zwakheid zijner conclusie ons teleurstellen, de analyse verheldert ons altijd, - en beide nog verbleeken bij de kracht zijner beeldspraak, bij het vermogen om zichtbaar te maken. Zoo zegt hij eindelijk, beide schilders, Rossetti en Burne-Jones samenvattend: ‘Zoo beide, Rossetti en Burne-Jones, gesteld waren om het eerste hoofdstuk van Genesis te illustreeren, zoo zou de eerste òf Adam òf Eva geschilderd hebben, maar de laatste een Scheppingsdag.’ -

Maar ondanks dit eindoordeel, waren Ruskin en Rossetti lange jaren goede vrienden; en met de hem eigene behoefte om den weg voor zijn vrienden begaanbaar te maken, steunde hij Rossetti in den eersten tijd, door zijn werk te koopen, en zoo deze een kooper kon vinden het weer aan hem af te staan. Op dezelfde beminnelijke wijze hielp hij Miss Siddal, Rossetti's leerling en latere vrouw. Eindelijk kwam er een punt waarop deze beide persoonlijkheden in botsing geraakten, zonder dat zij echter ooit hun vriendschap geheel verbraken.

Het jaar daarop gaf hij weer een reeks lezingen.

De kunstgeschiedenis die hij zich voorgesteld had te geven, begon in dezen cursus. Maar het was geen kunstgeschiedenis die begon met de Assyriërs of Egyptenaren, of Grieken; deze kunst heeft Ruskin steeds ook in het moderne leven gezien, en nimmer als een dood verleden; - maar de Geschiedenis van Engeland zelf, de geschiedenis van Londen, van de vallei

van de Theems. De geschiedenis der groote steden behoorde ieder welopgevoede jongen of meisje te kennen, omdat die steden, van Athene, Rome, Venetië en Parijs en Londen, tegelijkertijd de gedachtenbeweging der tijden, dus ook die van philosofie en kunst geven.

Zoo begon hij met dit wakker roepen der instincten, en, omdat leeren, zelf leeren besluiten, een genot is, noemt hij deze les in de geschiedenis: *The Pleasures of England*. Zoo gaf hij achtereenvolgens de omtrekken van de tijden aan, van de oude Britten, van de Saxers, gevend te zien hun geloof en hun wijsbegeerte, hun daden, en hun gedachten, over Richard Leeuwenhart tot Elisabeth toe. En het is de Saksische monnik die, in de vizionaire kracht van zijn ongeschonden instinctief vermogen, de bladzijden zijner misboeken verlucht; het is de Grieksche pottebakker, die, als een memorandum, Heracles en Hydra graveert op zijn vaas, eerbiedigend zijn handvatten; het is de Christelijke invloed in Indië, die deze eischen miskennend, de Indiers Paisley shawls in plaats van casimiren doet dragen, en in Australië, de vrome landbouwers, door miskenning van den handenarbeid, tot dwangarbeid leidt. Hij leert te lezen de openbaring van het volkskarakter in de munten; hij leert het in de opschriften; - en, bij herhaling noemt hij het de trots van zijn leven, ontdekt te hebben op de kerk van ‘St. Giacomo de Rialto,’ te Venetië, het rondschrift:

‘Dat om dezen tempel de wet des koopmans rechtvaardig zij, zijn gewichten waar, en zijn verbindtenissen getrouw.’

En zoo kwam hij op de Heiligen, op de Hervorming, of het genoegen der waarheid, bouwend op alle deze oorsprongsvormen de kennis van het geslacht van heden, houdend het voor hen als een spiegel, leerend hun wat nog te bereiken is.

Begonnen in den kleinen cirkel waarin hij zijn verdediging van Turner schreef, breidden de kringen van zijn denken en voelen zich meer en meer uit; het waren steeds wijder cirkels, om hetzelfde middelpunt; ieder jaar uitbreidend zijn denkveld, ieder jaar arbeidens, als in den stam van een boom een nieuwen ring, en allen even als deze, in de hoogte strevend, in wijde vertakkingen: altijd een eenheid.

Vijftig jaren arbeid, een halve eeuw van bewusten groei. Begonnen onder een daverend applaus, jaren lang de stem die het Engelsche geweten een stimulans was, die als een andere Savonarola, de boetprediker was, door de meest mondaine vrouwen het liefst gehoord, een orakel in kunst voor het Londen dat er zoo weinig weg mee wist, getuigt het wel van die onkreukbare waarheidsliefde, dat hij zijn werk in den steek liet om zijn krachten te geven aan het practische leven, waarvan de jammerkreten hem geen rust gunden.

Maar daarna was de bewondering voor Ruskin verdeeld.

Nadat men hem door een modegril tot kunst-orakel had verheven - iets wat hem zelf koud liet, daar hij nimmer een gedachte schonk aan zijn lezers, hij die als alle idealisten de ideëen en de dingen hooger achtte dan zijn eigen persoon, - wantrouwde men nu den man die met zooveel consequentie zijn enorm fortuin geofferd had; vreesde men een overtuiging die een aanval kosten kon op hun geldkist.

Maar uit die wankele mode bleef een vaste kring van lezers d.w.z. van bewonderaars over, vermeerderd iederen dag, naar de mate dat de wezenlijke kennis van zijn boeken toenam. Zijn lezingen werden eveneens door een grooten kring gevolgd, en zooals Cook zegt, die alle lezingen volgde en er verslag voor een of ander blad van gaf, - ze te lezen is slechts de halve charme; het élan, de beweging, de voorbeelden, de bezieling, alles gaat verloren. Carlyle was in voortdurende bewondering voor deze zoo diep opgehaalde kracht, voor die diepe kennis, die elk woord te onderkennen gaf.

Bijna dagelijks hoort men in onze dagen de echo van Ruskins levensbeschouwing. Hetzij de tijd rijper is voor zijn theorie, hetzij men meer en meer tot de erkenning komt dat de openbaring van het leven meer is dan de dingen op zich zelf; hetzij zijn boeken meer en meer, ook buiten Engeland gelezen en gekend worden - het cijfer zijner uitgaven, nog ongerekend de Amerikaansche smokkeluitgaven, wijst hier beslist op, - in ieder geval het valt te constateeren[1)].

1) Dezen winter zal in Oxford college gegeven worden in de werken van Ruskin. Ruskin-vereenigingen zijn er reeds sinds lang opgericht.

De Parijsche hoogleeraar in de sociologie, Jean Izoulet, door prof. Quack *De Gids* binnen geleid, schreef in zijn *La Cité Moderne* bladzijden, welke men van Ruskin kon wanen: de biologische wetenschap die bij dezen professor aan de economische ten grondslag ligt, vindt men bij Ruskin, minder direct, maar even stellig. Beide kwamen tot de erkenning, dat dezelfde levenswetten, zoowel physische als ethische, die der menschen leven en gemeenschap beheerschen, gelden voor al het organische, en dat de kennis van de laatste, de zuiverste weg is tot begrijpen der eerste. En even als Ruskin is de Heer Izoulet overtuigd dat datgene waardoor maatschappijen ondermijnd worden, in haar ondeugden ligt, in het onrecht plegen en misbruik maken van macht, in ieder opzicht; zoodat, en hiermee stelt hij zich op het zelfde vlak van Ruskin, de deugden der menschen de schatten, de kracht der maatschappij uitmaken. Beiden hebben gelijken afschuw van gelijkheid, die onrechtvaardig is, en vooral in intellect onmogelijk. Maar hierin en in zooveel meer, in zijn Nietsche-achtige *Elite* en *Foule* bijv., verwijdert de Franschman zich geheel van Ruskin; dit is feitelijk iets wat Ruskin niet erkent, omdat hij het intellectueele niet het hoogste acht. De geringste werkman die zijn werk goed of met liefde doet, acht hij even hoog als iemand wiens opvoeding, of wiens geestelijke vermogens hem wijder werkveld gaven. Hiermede heeft Ruskin, - hoe ook beider uitgangspunt en levensopvatting verschilden, - iets gemeen met Walt Whitman, wiens evenmatige ontwikkeling van lichaam en geest, hem volkomen solidair maakt met alle menschen. ‘De menschen? Gij en ik, wij zijn de menschen,’ zegt deze ergens.

‘In alle tijden van het leven, - zegt Ruskin op zijne beurt, - moeten wij zoeken, niet waarin wij verschillen van anderen, maar waarin wij overeenkomen.’

Of: ‘Wanneer wij in een godsdienstig geloof, duister of helder, ooit onzen geest laten rusten op de punten waarin wij van andere menschen verschillen, hebben wij ongelijk, en zijn wij in de macht van den duivel. Dat is de essence van het dankgebed van den Phariseër: “Heer, ik dank U dat ik niet ben als een van dezen.”’ De innige verwantschap van den mensch met al het geschapene, met de geheele natuur in al haar openbaringen, dat was Ruskins overtuiging,

tot een geloof bezield door de voeling van het onverwoestbaar goede in den mensch, als grondtoon. Toch bleef bij hem zelf de bewustwording hiervan, tot korte oogenblikken beperkt, - het bleven de gelukkige momenten van zijn geestesleven..

Maar behalve zijn zich vooral in critiek openbarenden invloed, vinden wij overal pogingen om ook zijn hervormingsidealen verwezenlijkt te zien. Tolstoï, in later tijd door Ruskin zijn opvolger genoemd, ging evenwel verder. Beider ideaal is buiten het politieke leven gelegen, maar Ruskin ging uit van het punt dat het leven goed is, en waard is geleefd te worden zooals het is, op de aarde. Geen zelfvernieling, maar levensmoed, geen einde, maar een nieuw begin.

Het gebeurt iederen dag dat men een idee toepast op het practische leven, waarvan wij den oorsprong niet kennen. Zoo gaat het ook hier. Maar, moge men den naam van Ruskin ook niet altijd gedenken, of mogen dezelfde denkbeelden noodzakelijk rondom oprijzen - geboren als zij zijn uit reactie - wat nood, de naam doet er zoo weinig toe. ‘Uit al het goede dat zich in de grootste menschenideeën der wereld openbaarde, zegt Ruskin, is wat naam betreft, weinig over. De gelijkenis van het mosterd-zaadje heeft haar beteekenis nog niet verloren. Van alles wat Plato geschreven heeft en gedacht en gewild, bleef in de ooren der menschen niets hangen, dan het nuttelooze Platonisme; van Calvijn niets anders dan het genadelooze Calvinisme, van al wat Goethe schreef slechts een wellustige vertelling van verleiding, en men kan aannemen, dat voor Europa het eenige werkelijke overblijfsel van de Weimarsche school Gounod's Faust is.’

Zoo doen van Ruskin in het algemeen slechts die enkele woorden de ronde, die niet altijd goed gelezen, meestal uit hun verband gerukt, van den een aan den ander overgeleverd worden. Maar wat doet het er toe, de ideën van een Ruskin gaan evenmin verloren als die van een Plato of een Goethe, zij behooren allen tot die groote blad-bouwers van den boom der kennis die de brandende aarde overschaduwt met haar hooge philosofie.

In 1878 werd Ruskin voor de eerste maal getroffen door een ontsteking in de hersens. Zoowel door de schrikwekkende visioenen die de koorts veroorzaakt - hij vertelt dit later zelf, - als door zijn bewustheid hiervan, leed hij ontzettend. Na verloop van twee jaren waren zijn hersens evengoed geheeld, zooals hij ook zelf vertelt, als vleesch na een geheelde wond. Na dien tijd hervatte hij zijn lezingen in Oxford, waaronder de beroemde lezing over de *Storm-cloud* der 19e eeuw, de *Bijbel van Amiens*, en een gedeelte *Fors*, - maar alles met intervallen: de ziekte herhaalde zich.

Niet werken, kalm blijven was iets wat hij niet vermocht. ‘Zijn leven was, - zegt Collingwood - van het begin tot het einde een strijd met tegenspoeden. Overprikkeling in de kinderjaren; een vurige werkijver in zijn jeugd en middelbaren leeftijd onder ontmoedigende voorwaarden zoowel in zijn openbaar als bizonder leven, welke noodlottig geweest zouden zijn voor menig ander; en, niet alleen hard werken, maar werk van een uiterst emotioneelen aard, omvattend de beide uiteinden van het leven, - zoo was hij een andere Jacob, worstelend met den engel in de woestijn, een andere Savonarola, smeekend een nieuw verbond tusschen God en de menschen.’

Ruskin was de man niet, die met een rustig gemoed en welgedaan gelaat, de wonden eener maatschappij kon peilen. Gefolterd door het bewustzijn dat het weelde-leven zijner jeugd - en toch een arme jeugd, de zijne - geleefd was ten koste van anderen, voelt hij geen rust voor hij zijn enorm fortuin gegeven had, voor hij zich van zijn weelde ontdaan had. En nog, daarna beklaagt hij zich dat hem zoo veel rest wat anderen voor eeuwig ontzegd is.

‘Waar geluk nagejaagd wordt, daar is teleurstelling of verderf. Maar het tot in het geringste goed doen wat we te doen hebben, brengt geluk.’ Deze erkenning had hij door zijn eigen leven overwonnen. Waar hij het zocht, vond hij het niet; maar zijn kleine plichten, waaraan hij nimmer te kort kwam, brachten ook hem oogenblikken van geluk, en vooral van ontspanning.

Het laatste dat hij schreef, tusschen de aanvallen zijner ziekte, was het hoofdstuk *Joanna's Care*, in de *Praeterita*. Dit hoofdstuk is als een groeneiland in den rusteloozen

ijver van zijn leven. De bladzijden aan Joanna, Mevrouw Severn, die als jong meisje, na zijns vaders dood, zijn huisgenoot werd, zijn de beminnelijkste ooit ter herinnering aan vriendschap geschreven. Zij ademen een vrede, een zielsrust, zoodanig als men bij hem nergens vindt; het is een getuigenis hoezeer Ruskin wist te waardeeren, hoe genereus hij kon bewonderen. Een evenzoo mooie waardeering wijdde hij aan John Brown, zijn leermeester en vriend; maar hier is de klank minder diep; met deze vriendschap stond hij aan den ingang van een nog alles belovend leven; in het eerste stond hij aan het einde. Trouwens, alles wat hij na dien eersten aanval schreef, draagt het kenmerk van veraf staan, van contemplatie. De détails verdwijnen: de ziener blijft, die de historie van uit zijn eenzame hoogte beschouwt, zooals zij geopenbaard is in haar profeten.

Deze Mevrouw Severn verheldert de dagen van zijn ziek zijn, de dagen van eenzaamheid van den man die alles wat hij bezat, al zijn krachten, gegeven had zonder omzien, - een gebroken man, nu, oud vóór zijn tijd.

Een critiek te geven op zijn werk is niet gemakkelijk, of liever is niet doenlijk; zij is trouwens onnoodig. Ruskin's afkeerigheid van onze 17de eeuwsche schilderschool, van den aanvang tot het einde volgehouden, blijft onverklaarbaar, en hoe meer wij in hem doordringen hoe minder men dien tegenzin begrijpen kan. In het begin denkt men dat hij alleen om het ethische van het onderwerp geeft, maar zijn geheele apologie van Turner, zoowel als zijn voorkeur voor Titiaan, bewijzen het tegendeel. De schoonheid die bij hem gebonden is aan geestelijk schoon, verhindert hem niet inconsequenties te begaan, zoodat Rembrandt hem beurtelings aantrekt en afstoot; in de teekenschool van Oxford plaatste hij o.a. een tijdlang een ets van Rembrandt als afschrikwekkend voorbeeld. Maar, behalve enkele uitvallen, zet hij onze kunst evenals de vroege Vlaamsche totaal op zij; hoewel hij in zijn kinderjaren hield van de Hollandsche kunst, waarvan zijn vader een groot liefhebber was. Zelf vertelt hij hoe een teekenmeester hem berispt had over zijn smaak in deze minne en gemeene Hollandsche kunst. Maar ook dit zoover doorgevoerd te hebben, kan men van hem moeilijk aan-

nemen. Het moge wezen dat de Jan Steens, de Ostades, de Brouwers, in hun eenvoud te kras waren voor den overzeeschen aestheticus, maar hoe verklaart zich dan zijn herhaalde minachting voor Hobbema, en voor Cuyp? hoe zijn feitelijke onbekendheid met Rembrandt's werk; terwijl hij Reynolds portretten, en die van Gainsborough, boven allen lof verheven acht?

Het is waar, zijn geest vloog gestadig van Engeland naar het vroege Italië; en er zijn in alle tijden menschen geweest die, na de Italianen, niet meer in staat waren de minutieuse uitbeeldingen van het plebeïsche leven der meeste Hollandsche schilders te genieten, omdat zij een zoo groot deel aan het voorgestelde toekennen. Maar de diepzinnige Ruysdael? maar de Bijbelsche Rembrandt?

Hieruit heeft men besloten dat zijn esthetica niet deugt.

Ten deele is deze gevolgtrekking onjuist.

Ruskins esthetische, of beter, zijn analytische gaven zijn onovertroffen groot, en hem hierin te volgen, verrijkt ieder. Maar in zijn te ver doorgetrokken gevolgtrekkingen is hij niet altijd even vertrouwbaar, ten minste daar niet, waar hij gedwongen is zijn consequenties samen te vatten.

De een heeft dan ook van hem getuigd dat zijne kunsttheoriën niet deugen, maar dat zijn economische theorie prachtig is; terwijl een ander de waarde zijner economie ontkende, maar de groote waarde zijner kunsttheoriën erkende.

Het feit is dat de geest in beiden edel was en mooi. In beiden omvat hij den philosoof en den psycholoog, die experimenten makend, de synthese geeft, groot en edel, in de beschouwing der wereldgeschiedenis. Maar waar hij de kunsten als de wetenschappen haakte aan den schakel der uiterlijke verschijnselen van het leven, en hun plaats bepaalde, daar kon het feit van zoo'n Hollandsch schilderijtje hem boos maken, omdat hij voor deze levensuiting geen plaats wist; en hij sloot den kring zonder de Hollandsche kunst te aanvaarden.

Men moet evenwel bedenken dat Ruskin in deze meening geenszins alleen stond. In een boekje van Blake vond Rossetti minachtende opmerkingen over de oude Hollanders, over Reynolds en Gainsborough, ik geloof voornamelijk in reactie tegen de beide laatsten. Voor Rossetti was deze meening van Blake een openbaring.

Ondanks dit, is alle methafysica Ruskin vreemd. (Hij pleegt te zeggen dat men evengoed als van bovennatuurlijk, kan spreken van boven-mineraal.) Geloof, wetenschap en godsdienst, of liever wetenschap en geloof stonden voor hem nimmer tegenover elkaar, maar hand in hand; - hierin ligt zijn kracht; zijne rede is niet dogmatisch, niet kerkelijk, maar ook vooral niet mystiek: zij wortelt in het geloof in het goede van den mensch.

'Wees goed; meer nog, wees vroolijk, wees waar, wees gelukkig, en als gij zelf gelukkig zult wezen, maak dan ook anderen gelukkig.'

Toch vermocht hij niet zich zelf gelukkig te maken, al deed hij wat in zijn vermogen was, om tenminste anderen te helpen.

De kreten van eenzaamheid, in zijn boeken verspreid; het hunkeren naar levens-harmonie dat men tusschen de regels leest, de geestelijke eenzaamheid, die de edelsten gescheiden houdt, - bij hem niet verzacht door het bezit van vrouw en kinderen - maakten hem tot een anderen Mozes, die verkondigde het Beloofde Land, zonder dat hij het ooit zou betreden.

Maar zijn tijdgenooten betraden het evenmin.

Ruskin wist dit ook van zijn volk.

Een oogenblik van onmacht deed hem voelen, 'dat het Gilde niet méer zou wezen dan het maken van een vlot te midden eener onafwendbare schipbreuk.'

Toch liet, hoewel hij dit wist, het aanschouwen van de ellende hem geen rust. En het bouwen van dat vlot werd voor hem een moreel zelfbehoud. De kunst die zich meer en meer terugtrok van het leven, kon hem niet meer de rust geven om zich in haar te verdiepen; hij moest handelen. En hij arbeidde zonder ophouden; hij gaf alles wat hij bezat, de millioenen hem nagelaten door zijn vader, zonder omzien; en toen het niet voldoende was, verkocht hij zijn dierbaarste schilderijen.

Toch kon hij niet vasthouden de idealen, niet helpen hen die geholpen wilden worden. Er waren er, vooral vrouwen, die door de verleidelijke beschrijving van een eenvoudig en gelukkiger leven, bewogen werden te leven naar zijn beginselen; maar dit was van korten duur. De reden daarvan moet

voor een groot deel gelegen hebben in het missen van een persoonlijken steun dien men in Ruskin te vergeefs zocht, en dien men bij hem niet kon vinden.

De talrijke brieven, antwoorden op zijn *Fors Clavigera*, bevatten meest allen verwijten, dikwijl zachte, dikwijls scherpe, van de dingen die hij predikt en zelf niet nakomt. De enorme geldsommen die hij gaf, zijn eigen, geliefde Turners en anderen die hij aan hun Museum schonk, vergat men ondankbaar; het was den persoon dien men wilde om zich voelen.

Wat hij voor anderen wilde, was een geluk dat hij zelf niet kende, dus niet beproefd had. Het was een geluk dat hem mooi leek, dat mooi was; maar hij hield geen rekening met de verschillende temperamenten, noch met de stuwkracht der omstandigheden.

Zijn leer, hoewel dikwijls even eenvoudig en diepzinnig als die der oude kerkvaders, was een schoon gedacht, een edelmoedig uitgevoerd plan, maar zij miste de kracht van zelf doorleefd te hebben, van zelf de gelukzaligheid genoten te hebben, die men aan anderen voorspiegelt.

Wat hij dacht, wat hij voelde, hij gaf alles, en aan ieder, zonder iets achter te houden. Daardoor miste zijn woord dikwijls de gehoopte uitwerking. Dit erkent hij zelf, later. ‘A man is a prisoner of his power,’ zegt Emerson. En Ruskin is de gevangene van zijn groot analytisch vermogen; dit is tegelijk zijn grootheid, en het bepaalt zijn onmacht. Bij wijlen treft men bij hem aan het zoogenaamde Engelsche vernuft, dat op het einde der 18de eeuw haar hoogtepunt bereikte, en dat men nog in veel der Engelsche prozaschrijvers van onzen tijd aantreft. Minder diep dan het Fransche *mal du siècle*, deze diepe ironie, die de eigen ziel treft en tot zelfvernietiging voert, gelijkt dit vernuft eer op den wreeden lach van den toeschouwer lachend over de zwakheid van andere menschen. Bij Ruskin is de ironie tegen zich zelfgericht; maar, wanneer wij stuiten op een woord van hem, dan voelen we dat het geschreven is in het besef van eigen onmacht, en we hebben voor hem hetzelfde meegevoel als voor den Franschen lijder, omdat we in beider scepticisme de tegenstelling voelen tusschen beider verwachting van het leven, en het resultaat van eenzaamheid.

Het groote verband van het leven met haar verschijnselen

had hij zonder ophouden gezocht, maar voor zich zelf wist hij daarin geen plaats. Ruskin stond alleen.

Dit was de voltrekking van zijn wil.

Met trots getuigt Ruskin herhaaldelijk dat hij geen politiek man is, zoo zelfs dat hij nimmer naar de stembus ging. En dat hij nooit iets goeds daaruit te voorschijn zag komen. Deze getuigenis teekent hem, maar hiermede stelt hij zich in eens buiten het praktische leven. Zij teekent onverbiddelijk de grenzen zijner macht als hervormer.

Want wel droevig valt te constateeren, door al die met zijn volle hart geschreven boeken, door al die daden heen, - de diepe, bittere onmacht.

Geboren eenzame, wist hij geen weg in, en vooral geen weg met de maatschappij waarin hij leefde. Wat hij met zoo vaste overtuiging nagejaagd had, bleek niets anders te wezen dan stoplappen in het wrak der samenleving.

Zijn overtuiging doorvoeren, over alles heen, in één rechte lijn, op niets achtend, was voor dezen sensitieve onmogelijk.

Trouwens wat zou hij kunnen doorvoeren.

Tot geen partij behoorend kon hij de logge staatsmachine niet in beweging brengen, gebonden als zij is door die eindelooze touwen wier knoopen te ontwarren geslachten - na hem nog - arbeid zullen geven.

Niet in staat dus om te helpen klinkt zijn stem als die eens roepende in de woestijn. De tijd was niet rijp voor zijn woorden. Zelfs het volk dat hij naar zijn voornaam willen gelukkiger maken wilde, door het verantwoordelijken arbeid te geven voor redelijk loon en beperkten arbeidsduur, liet, meegesleept door den tijdgeest, weefstoel en spinnewielen in den steek, om over te loopen naar de fabrieken.

En waar Morris met de daad bewees dat het eenige middel om iets goeds en voortreffelijks tot stand te brengen, was gelegen in de bewuste erkende gemeenschap van werkgevers en arbeiders, waar Morris zelf vooraan, man van de daad, zijn arbeiders bezielde, daar is Ruskin's zoo mooi gewilde onderneming, het klinkt wel wreed, niet meer dan de boerderij van een prinses, iets wat niet veel verder reikte dan eigen fantaisie.... een speelgoed.

Ziener, waar hij de ziel der gothiek ontdekte, in de betere levensvoorwaarden van dien tijd, moest de verwezenlijking daarvan aan een andere natuur dan de zijne, voorbehouden blijven. En zijn maatschappelijk werk, door hemzelven en anderen zooveel hooger gesteld dan de werken over kunst, blijkt toch meer het verk van een zwakke met een rijke gemoedsbeweging, waar de *Stones of Venice* het werk is van een vol krachtig en harmonisch ontwikkeld mensch. Het suggestieve, de levende kracht van dit boek - dat de werkstof voor eeuwen bevat, - verzande in zijn buiten het reëele leven staande hervorming.

Gevoelsmensch, hard geworden bijwijlen door eigen moeheid, steunend op zijn idée, was hij allerminst gemakkelijk voor zich zelf, en evenmin voor anderen gemakkelijk te begrijpen. Zijn daden waren tot aan het uiterste onderworpen aan zijn theoriën; hierdoor werd hij gierig en egoist genoemd door zijn vijanden, royaal tot overdrevens toe door zijn vrienden; was hij edelmoedig tegenover hen voor wie hij op de een of andere wijze eerbied had, hard voor hen wier wenschen geen gelijken tred met hun energie hielden; en werd zijn steun gezocht door wie in hem hun geestverwant zochten, weggegooid wanneer zij bemerkten, dat hij slechts gedeeltelijk van hun richting was, - hij die geen richting had, anders dan die van waarheid en smettelooze eerlijkheid, - zoo was Ruskin wat hij zich zoo vaak noemde een riet door den wind geschud heen en weer....

Er was een tijd dat onweerstaanbaar het verlangen naar de zielsrust van het klooster hem trok. Zijn bezoek aan Assisi ware bijna beslissend geweest. Ook hier verhinderde het gemis aan dien warmen levensadem, het zien van den tot leegen vorm geworden Katholieken eeredienst onzer dagen, zijn overgang, hoezeer hij de priesters en monniken die hij ontmoette ook vereerde om hun vroom en waarlijk eenvoudig wezen. Voor Ruskin ware het een veilige haven geweest; men zou zeggen de consequentie van zijn persoonlijk leven, hoewel Ruskin niets van den asceet had. Het ware een rustpunt geweest voor die groote moeheid, die als een aanklacht over zijn tijd komt.

Hij had het *Mene Tekel* aan den wand geschreven in vlammenschrift, en men had niet geluisterd.

Tegen de onvermijdelijkheid der dingen kon hij niet.

Berusten was iets wat voor dezen vreemdeling op aarde niet bestond. Meegaan kon hij evenmin. Ondermijnen de conventie en daarvoor geven zijn hart ter genezing, dat kon hij, - doch zonder directe gevolgen.

De schijnbaar enkelvoudige wet van ‘vraag en aanbod,’ waar deugdelijkheid niet geldt tegenover goedkoopte en hoeveelheid, die het peil verlaagt door te speculeeren op den wansmaak, die wet die onophoudelijk haar evenwicht verliest door de overproductie, - beheerscht als zij is in onze dagen door het kapitalisme, dat, speculeerend op de zwakken, zwakken en sterken lokt, om ze daarna te verpletteren onder haar gewicht van goud, niet lettend op menschelijkheid, noch op rechtvaardigheid, - die wet sleept mee zonder erbarmen.... sleept mee ook Ruskin's sociale utopiën, ook alle idealen die tegen haar indruischen.

Toch zijn er, in de bloedige sporen, enkele voetstappen die beklijven. Dat is het ideaal dat tegen de materie strijdt, de St. George die den draak bestrijdt.

Van dat ideaal blijft Ruskin de profeet.

Aan zijn horizon ontrollen zich banen bij banen, die banieren worden in de handen van hen die de gave der bezieling, die de macht om door te zetten bezitten. En in deze dagen hoort men vele idealen en plannen, waarvan eenige reeds in verwezenlijking kwamen, idealen die daagden aan den wijden horizon van Ruskin's ziel. Tot zoover is Ruskin de idealist die aan het ‘maatschappelijk werk’ van onzen tijd een zoo wijden omvang gegeven heeft.

En moge bij hem het ethische, de humaniteit, het delittantisme ook, de plaats innemen der onvermurwbare noodzakelijkheid, niemand zal Ruskin over eenige zaak ooit te vergeefs raadplegen. Uit de hopeloosheid van cijfers brengt hij u tot menschen, uit het veralgemeenen voert hij u naar de kern, en uit de kern construeert hij de gemeenschap.

Den strijd om de idee heeft Ruskin zoolang het voor hem dag was gestreden, en nimmer heeft hij het zwaard uit de handen gelegd. Maar den draak heeft hij niet kunnen vellen. Gevangen in dien doolhof, in dat labyrinth welks beeld hij zoo gaarne aan zijn lezers voorhoudt, schreef hij op dien

langen dooltocht aan iederen wand zijn woord, deed hij op elke muur de beelden zijner fantaisie verrijzen; opende hij uitzichten die den sluier scheurden; gaf hij den arme zijn mantel en zijn liefde.... maar het woord was hij vergeten, en de sleutel van het levenslabyrinth heeft hij niet gevonden.

Wij, die de beschouwers zijn van zijn leven, hebben wel allerminst het recht hem te verwijten dat zijner niet was het doorzettingsvermogen des hervormers, die, met den rechten weg voor oogen, niet acht wat hij vertreedt onder zijn voet. Voor ons werd zijn doolhof een tuin, en onder iederen voetstap van dezen tuinman richtte het gras zich op, en de bloemen beurden hooger hun goudene harten, en al de levende schepselen leefden er blij: de vogels wiegden op de rozen, en de vlinders vlogen van bloem tot bloem, en lief koozend noemde hij ze bij hunne namen. En over onze hoofden zeilden die machtige wolkstapelingen, in welker bouw hij den adem van het leven gevonden had, in het verschiet staken de steile lansen der rotsen, waarin hij eveneens geopenbaard vond het verscheidene leven, en in het midden stond, onderscheppend de bundels der zonnestralen, een machtige boom aan welks bouw hij in zijn laatste deel der *Modern Painters* zulk een schoon maatschapsbeeld ontleende, en onder wier schaduw geslachten op geslachten verkwikking vinden na het gejaagde dag-werk, waar ook de moedeloozen en de verdwaalden zoeken te lezen het Woord dat verlost. Maar boven den ingang straalt in diamanten letteren het Woord, dat deze vreemdeling in zijn eigen tuin als het beste wat hij bezat tusschen elken regel schreef: alle kunst, en kennis en weten zij ons het middel om ons leven schooner en wijzer te leven.

November 1898.
G.H. MARIUS.

Frankrijk en de Oost-Indische Compagnie in de Patriottenjaren.[1)]

Dank zij Macaulay zelf, bestaat er geen reden meer voor de klacht die hij uitte in den aanhef van zijn essay over Robert Clive, dat de geschiedenis van de vestiging van het engelsch-indisch rijk tot de minst gekende gedeelten der wereldhistorie behoorde. Ieder las of vernam nu wel van die dramatische episode, die den Hollander doet terugdenken aan het toegrijpen van Jan Pietersz. Coen.

Het heeft groote gevolgen gehad wat er toen in Voor-Indië gebeurde. Engeland is eerst daardoor de eerste koloniale mogendheid van de wereld geworden; ten gevolge van zijn indische veroveringen eerst is het begonnen die wereldpositie in te nemen, welke het tot op den dag van heden bewaart en versterkt.

Twee mogendheden kwamen het volle gewicht van het gebeurde al dadelijk te voelen: Frankrijk en Nederland. Wij waren tot op het midden der achttiende eeuw de machtigste in het Oosten geweest, Frankrijk had uitzicht gehad, er zeer machtig te worden. Frankrijks teleurstelling was wel het onmiddellijkst en het diepst: vlak na zijn groote

1) Dit opstel vormt het eerste hoofdstuk van het laatste deel van mijn werk over den patriottentijd, dat over eenige maanden bij Martinus Nijhoff verschijnt. De inedita die er toe zijn verbruikt - uit het archief der Affaires Etrangères te Parijs, het Public Record Office te Londen, en voor een klein deel uit ons Rijksarchief - deel ik in de bijlagen op dat deel tekstueel mede. Van de noten, waarin ik van sommige mijner beweringen rekenschap afleg, en die aan den voet der bladzijden van het boekdeel zullen voorkomen, heb ik het overgroote deel hier weggelaten.

successen onder Dupleix, zag het zich in Indië schier alles ontrukt, zonder veel hoop het ooit terug te zullen bekomen. De nederlandsche compagnie werd de gevolgen der engelsche overwinningen het eerst pijnlijk gewaar in de belemmering van een der voornaamste takken van haar bedrijf, den omzet in het rijke Bengalen, waar zooeven de hoofdzetel der engelsche macht in Indië gevestigd was. Andere europeesche natiën handelden daar nu nog slechts voor zoover de engelsche compagnie het gedoogde; onze kooplieden verkeerden er op een voet als de engelsche in onze eigen Oost in de zeventiende eeuw, na Coen. De nederlandsche compagnie heeft, in 1759, nog eenmaal haar hand gewapend naar Bengalen uitgestrekt, in de hoop van er tegen de mededingster althans te kunnen beschermen wat zij er nog bezat. Op de uitgestrekte hand kwam een gevoelige slag neer, en de nederlandsche belangen in Bengalen bleven sedert onbeschermd. Met welk gevolg, leeren de nimmer ophoudende klachten van Compagnie's ambtenaren bij de Bewindhebbers, en van de Bewindhebbers bij de Staten-Generaal.

De snelle opkomst der engelsche macht in Voor-Indië baarde onze compagnie bittere zorg. Zoolang de engelschfransche oorlog van vóór 1763 duurde, scheen het gansche lot van onze bezittingen onzeker. Meester geworden op de kust van het vasteland, zou Engeland zijn begeerte ook wel spoedig tot Ceilon uitstrekken? De engelsche admiraal Cornish tenminste, gedurende twee maanden van het jaar 1762 met zijn eskader in de baai van Trinkonomale liggend, maakte van de faciliteiten, hem door het schuchtere nederlandsch bestuur verleend, gebruik om door zijn zendelingen den koning van Kandi tegen onze compagnie op te zetten, en kort daarna brak werkelijk een gevaarlijke opstand uit. Tot in de zeeën van den archipel vertoonde zich meer en meer de engelsche vlag. ‘De particuliere Engelsche Trafiquanten en smokkelaars,’ klagen de Bewindhebbers, ‘hebben, zeedert eenigen tijd, tot een richtsnoer van hun gedrag gelegt, *dat het hun geoorlooft is te vaaren en te handelen op alle Plaatzen, daar het God behaagt heeft waater te leiden*. Op fundament van dat gepraetendeerde recht, hebben verscheide van die particuliere Trafiquanten een- en andermaal ondernomen de Nederlandsche Compagnie te onderkruipen,

zelfs in haaren alderprivatiefsten Specerijhandel. De hooge Indiasche Regeering heeft niet verzuimt die ongepermitteerde vaart en handel naar vermoogen te beletten; dan zulks heeft aanleiding gegeeven, dat de Commandant van zijne Groot-Brittannische Majesteits Esquader in Indiën, niet heeft geschroomt bij een Brief te bedreigen, dat als de Hooge Regeering eenige Engelsche Scheepen in haaren vaart en handel zoude willen verhinderen of beletten, *hij alsdan met zijn onderhebbend Esquader Oorlogscheepen te Batavia zoude geeven een visite, die van zeer smertelijke gevolgen voor de Nederlandsche Compagnie zoude zijn*'[1].

Zal niet juist zoo een spaansch of portugeesch gouverneur uit Coen's en Van Diemen's tijd over de Hollanders geschreven hebben? Een nieuwe natie nam onze rol van toen over, voer waar God het water geleid had, en ontzag ook het privatiefste niet. Wat klaagden wij over belemmering en onderkruiping? Was de Oost voor ons geschapen? Wij hadden geleerd het te denken; *wij* hadden het vroeger niet bij belemmering en onderkruiping gelaten, maar onze voorgangers of mededingers verjaagd en met sterke hand geweerd waar wij konden.

Maar - de engelsche compagnie had in Voor-Indië zulk een onmetelijk veld gevonden, dat zij toch aan den archipel nog zoo spoedig niet toekwam. Toen de oorlog geëindigd was, waarin het soms onzeker schijnen kon in hoeverre de Republiek de geheime begunstigster van den franschen vijand moest heeten, namen de engelsche autoriteiten het met onze compagnie wat zachter. De ontwaakte energie van engelsche particulieren echter bleef haar een nimmer ophoudende bedreiging. In steeds grooter aantal voeren zij den archipel rond, en boden de bij den inlander gewilde koopwaren, lijnwaden, opium, snaphanen, aan tegen prijzen welke 'het hatelijke van de monopolie-prijzen der Nederlandsche Kompagnie bijzonder goed deden gevoelen.'[2] Men had geen machts genoeg het te verhinderen, en al had men de macht bezeten, men zou huiverig geweest zijn er zich van te bedienen. De visite te Batavia nu daargelaten, in Voor-Indië

1) Heeren XVII aan de Staten-Generaal, 2 December 1761.
2) J.A. van den Broek, *Oud Oost-Indië* (Haarlem 1893), blz. 8.

(om de West van Indië, zeiden wij toen), was Engeland zoo machtig geworden, dat het bij de eerste aanleiding onze kantoren te Suratte, op de kust van Coromandel en in Bengalen, bij ieder van welke, in den invoer van specerijen en van japansch koper, en in den uitvoer van lijnwaden, toch nog voor millioenen omging, zou kunnen overrompelen en onzen overmoed te schande maken.

De dwaasheid van het moederland bracht die aanleiding, welke te geven de Compagnie, hoe afgunstig op haar mededingster ook, uit machteloosheid wel zorgvuldig had vermeden. De oorlog brak in 1780 uit op een oogenblik dat tot tegenweer van onze zijde in Indië niets gereed was. De gevreesde overrompeling der westersche kantoren had onmiddellijk plaats; de Compagnie schoot er elf millioen bij in. Wat zij aan schepen en lading op zee had, ging goeddeels verloren; een schade van tien millioen. Twee jaar lang had geen uitvoer naar Nederland plaats, zoodat geen der kamers een stuiver inde van verkochte goederen. Ondertusschen was, in een paniek onmiddellijk na het uitbreken van den oorlog, het op korten termijn geleende geld[1] waar zij sedert het tweede vierendeel der eeuw haar bedrijf mee gaande hield - en haar leugenachtige vijftien of twaalf-en-een-half procent dividend van betaalde - door haar schuldeischers in massa opgevraagd. Den 6^{den} Februari 1781 reeds moest aan de Compagnie handsluiting worden verleend. Het publiek begon voor het eerst vermoeden te krijgen van het feit dat zij sedert jaren, als zuivere handelsinstelling beschouwd, ver beneden nul was geweest. Zij had geen duit in kas, geen enkelen gulden in reserve, en zes-en-twintig millioen schuld.

Wat een verslagenheid! Het was een publiek desaster. De buitensporige dividenden hadden den koers der aandeelen natuurlijk hoog gehouden,[2] zoodat wie er een gekocht had in de uitdeeling niet meer dan een voeglijke rente genoot van het bestede geld. De aandeelen zaten overal in het

1) ‘Recepissen die op zes Maanden waaren, waar bij de Geldgeever en de geld Opneemer zich het vermogen reserveerden, om de penningen te kunnen eischen of terug geeven, mids men elkanderen zes weeken voor den vervaldag daarvan kennis gaf.’ (Van der Oudermeulen bij Dirk van Hogendorp, *Stukken* enz., blz. 99 noot). - In het amsterdamsche handelsleven een zeer gezochte plaatsing voor losliggende gelden geworden.

2) Voor het uitbreken van den oorlog op 328 %.

land, bij de regenten in de steden waar kamers gevestigd waren, bij de portugeesch-joodsche kolonie te Amsterdam en de diaconie van haar gemeente, maar ook bij kleine renteniers. Maar aan de Compagnie hechtten zich nog zooveel andere belangen dan die der aandeelhouders alleen. De bewindhebbersplaatsen waren talrijk, en bij het zeer uitgebreid ambtenarenpersoneel en den gemakkelijken sleur waarin sedert jaren de zaken als vanzelf voortgingen, waren het voor de meesten sinecures geworden, waaraan, behalve een niet onaanzienlijke bezoldiging, nog allerlei indirecte voordeelen verbonden waren. De Compagnie die zooveel mogelijk in al haar behoeften zelf placht te voorzien, gaf in allerlei emplooi een groot aantal werklieden en specialiteiten een bestaan, waarop zij zich tot staving harer onmisbaarheid in haar ouderdom nog dikwijls is gaan beroepen. Dit voor den dienst in Nederland; die in Indië was zoo voordeelig, dat voor particuliere rekening jaarlijks bij de drie millioen naar Nederland werd overgemaakt[1)]. Maar bovenal, de nog zeer omvangrijke handel dien de Republiek in Europa dreef, vond haar beste voeding in den aanvoer van koloniale producten, en het schromelijk verval van dien handel tijdens den engelschen oorlog, ook in zulke richting waar geen engelsche kapers hem deren konden, bewees zonneklaar dat hij die voeding niet ontberen kon. En men stelde zich de mogelijkheid niet voor, dat de aanvoer van koloniale producten geschieden kon door anderen dan de Compagnie, die de indiche volken en vorsten ontzag had ingeboezemd voor haar naam, vaste opbrengsten van hen had bedongen, en alle kennis die tot het voeren van den indischen handel was vereischt had weten te monopoliseeren. Wat zou een particulier in Indië uitrichten? meende men. Alleen het gezag vermocht daar iets; de Compagnie had het gezag, men mocht het niet breken. Haar val werd als een nationale ramp beschouwd die moest worden verhoed, het kostte dan wat het wilde. In de gansche literatuur over het onderwerp uit deze jaren is mij te nauwernood één advies bekend dat het anders oordeelt. Maar om voort te bestaan, had de Compagnie millioenen noodig; de amsterdamsche handel had de zijne eens voor al teruggenomen; de gelegenheid tot onmid-

1) Van der Oudermeulen, blz. 100 noot.

dellijke belegging van elke som, die de Compagnie had geboden, had met haar voor beproefd gehouden veiligheid alle reden van bestaan verloren. Het geld moest er zijn, maar met geen mogelijkheid was het te vinden anders dan door den staat, en uit den buidel van elk belastingbetalend ingezetene.

Holland, in de eerste jaren van den oorlog nog zeer ruim bij kas, sprong bij. Aanvankelijk, in 1781 en '82, nog maar met betrekkelijk kleine sommen, om te voorkomen dat de Compagnie door het ongeluk van den oorlog te eenenmaal bankroet sloeg. Maar toen er in 1783 uitzicht kwam op vrede, was de nood eerst recht aan den man. Niet alleen in Nederland, vooral ook in Indië waren Compagnie's zaken in de uiterste verwarring geraakt. De producten lagen er aan bergen opgestapeld, maar uit patria moesten nu schepen komen om dien voorraad af te halen; geld was noodig voor de behoeften van den indischen dienst, geld en waren voor het levendig houden van den handel op zulke gewesten waar de bevolking niet tot leverantiën gedwongen was. Om aan eenig kasgeld te komen had reeds de Gouverneur-Generaal - enorm feit - niet voor zijn particuliere rekening (dit had men wel reeds beleefd), maar openlijk voor rekening der Compagnie, peper en koffie aan koopvaarders van vreemde nationaliteit verkocht! Men had te Amsterdam de duizenden niet beschikbaar voor de buitengewone equipage die in deze omstandigheden was vereischt; feitelijk behoefde de Compagnie een nieuw bedrijfskapitaal. Wilde de Staat het niet verschaffen, dreigde de amsterdamsche kamer, dan stond ‘het oogenblik voor de deur dat Bewindhebberen den Indischen handel zouden moeten laten vaaren, Compagnies Bezittingen aan haar zelven overlaaten, 's Lands scheepen die derwaarts vertrokken zijn van alles verstooken doen blijven, Compagnies werven sluiten en daar door het bestaan ontneemen van zoo veele Huysgezinnen, als er lieden op die werven geëmploieerd worden’[1]. Die klacht trof doel; Holland, dat tot nog toe drie millioen voorgeschoten had, voegde daar op het eind van '83 nog acht millioen bij (de Compagnie had om veertien gevraagd); Zeeland kwam met één millioen. Verder werden op vier millioen na, die de Compagnie op

1) Bewindhebberes ter kamer Amsterdam aan de Staten-Generaal, 13 Juli 1783.

recepissen schuldig bleef, al haar losse schulden in obligatiën vastgelegd; voor acht-en-dertig millioen daarvan waarborgde Holland de rente, voor één millioen de altijd poovere Generaliteit. In 1785 eerst was het oude bedrijf zoo tamelijk weer hervat, maar had de Compagnie 55 millioen schuld[1], een cijfer dat zij voor haar dood nog op 184 millioen gebracht heeft[2].

De financieele positie was gansch niet meer met die van vóór den oorlog te vergelijken. 'De Souverain [was] genoegzaam haar eenige Crediteur geworden'[3], maar geen soeverein die zijn plicht doet schenkt gunsten, of hij vordert rechten in de plaats. Zoodra de Compagnie den 3den Juni 1783 haar verzoek had ingediend om de 14 millioen tot voortzetting van haar bedrijf, hadden de Staten van Holland een personeel besogne[4] ingesteld om er op te rapporteeren; leden waren De Gijselaar, Van Berckel, Van Wijn, Nederburgh, Rijser (de drie laatsten pensionarissen van Gouda en Rotterdam, en secretaris van Alkmaar, alle drie vertrouwde medestanders van het driemanschap), benevens de Raadpensionaris. Deze keus van personen bewees al dadelijk, dat men iets gewichtigs voor had.

Den 30sten October 1783 bracht de commissie verslag uit. Zij stelde voor dat de Staten-Generaal op voordracht van de provincie waar de kamers gevestigd waren, bij elk der kamers commissarissen zouden stellen, vier bij Amsterdam, twee bij Zeeland, een bij elk der overige kamers. Voor de eerste reis zouden de Staten wien het aanging, de voor te dragen personen kiezen uit dubbeltallen, op te maken, door de hoofdparticipanten bij elke kamer.[5] Later zouden de commissarissen zichzelven aanvullen, behoudens approbatie door de Staten van hun provincie. Zij zouden vijf duizend gulden 's jaars genieten, en geen ander ambt hoegenaamd mogen bekleeden. Zitting en stem zouden zij hebben in alle vergaderingen of besognes der Bewindhebbers, maar zich in het

1) Van der Oudermeulen, 140.
2) Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick* enz., 188.
3) Van der Oudermeulen, 288.
4) Personeel in onderscheiding van de gewone besognes, waarin de leden wisselden met de deputatiën der steden waarvoor zij zaten.
5) Hoofdparticipanten waren zij, die voor ƒ 6000 aandeel hadden bij Amsterdam of Zeeland, voor ƒ 3000 bij de overige kamers.

bizonder bezighouden met het lezen der uit Indië overgekomen brieven en papieren, en het ontwerpen van antwoorden daarop. Het rapport werd gevolgd door een lijst van 23 punten, waarop de aandacht van Commissarissen, bij hun pogingen om een ‘generaal redres’ voor de Compagnie te bewerken, zich vooral zou hebben te richten. Meerendeels betroffen deze punten zaken van mercantielen aard. Zeven er van raken het militaire. Er moest een groot garnizoen liggen aan de Kaap, een groot garnizoen op Ceilon, een derde als reservecorps ‘in een der gesondste Oostersche provinciën.’ De bezetting van het ongezonde Batavia - waar de sterfte van nieuw aangekomen soldaten ontzettend groot was - moest op een minimum worden teruggebracht, en de rest verplaatst worden naar het naastbijgelegen gezonde oord. Een jaarlijksch rapport werd verlangd omtrent den staat van alle fortificatiën in de Oost, waar ook gelegen.

Op het oog redelijke voorstellen. Den patriotschen bijsmaak zou de onervarene er niet dadelijk aan proeven. Maar - de Compagnie was een Opperbewindhebber rijk, met zeer uitgebreide voorrechten, die onder meer de bestaande bewindhebbers koos uit drietallen door gemachtigden der hoofdparticipanten opgemaakt. Van zijn bestaan en rechten wordt in het rapport met geen woord gewaagd; tot medewerking aan het ‘generaal redres’ werd hij niet genoodigd. De bedoeling was in de eerste plaats, om den geldschieter invloed te geven op het beheer van de toevertrouwde millioenen, maar ook om een flink percent dier millioenen te doen besteden aan militaire uitgaven, en de beslissing hierover te leggen in handen van goed-patriotsche dignitarissen, die de rangen der niet geheel vertrouwde bewindhebbers zouden versterken en hun het beste werk uit de handen nemen.

Natuurlijk was aan de oligarchie die de Compagnie beheerde, het voorstel onaangenaam. Haar leden zochten zich aan de staatsvoogdij zoo lang mogelijk te onttrekken, en hadden in hun kwaliteit van regenten van belangrijke steden in de Staten van Holland en Zeeland groot gezag. Hadden zij het maar op den duur buiten het geld van den Staat kunnen stellen, de hervorming ware gemakkelijk op de lange baan geschoven. Maar keer op keer moesten zij vragen om meer, en zoo kreeg het personeel besogne, dat na het rap-

port in stand bleef, gelegenheid te over op de zaak terug te komen. Hoe gerekt de behandeling dan ook was, zij voerde toch tot een einde. In den vorm werd wat gewijzigd en toegegeven, maar op de zaak bleef men staan. Den 9^{den} October 1784 in zijn laatste redactie gebracht, werd het voorstel den 30sten December aangenomen in de Staten van Holland, en den 5^{den} Januari 1785 ingediend bij de Staten-Generaal. De naam commissarissen was vervangen door dien van beëedigde hoofdparticipanten; dit gaf meer den schijn of het nieuwe toezicht uit de Compagnie zelve voort zou komen, of men slechts de uitbreiding bedoelde van iets dat reeds bestond. Beëedigde hoofdparticipanten kwamen voor, vier bij de kamer Amsterdam, twee bij Zeeland, één bij drie der vier kleinere kamers[1)]. Zij waren aan de bewindhebbers toegevoegd en namen aan den bestuursarbeid deel, maar hadden geen concludeerende stem. Het waren feitelijk bewindhebbers in spe, geheel uit dezelfde kringen als hun meerderen in titel. Voortaan zou hun aantal zijn tien te Amsterdam, vier bij Zeeland, één bij elk der overige kamers, geene uitgezonderd. Zij zouden benoemd worden door de Staten, uit dubbeltallen door alle hoofdparticipanten opgemaakt. Zij zouden niet ingedeeld worden bij de departementen waarin elke kamer verviel, maar een afzonderlijk departement vormen, met een taak als bij het vroegere voorstel aan commissarissen was toegedacht. De 23 punten werden gehandhaafd en nog met twee aangevuld, tegen de recommandatiën van den Opperbewindhebber bij de begeving van posten gericht. De beëedigde hoofdparticipanten zouden, behalve in hun afgesloten departement, ook zitting hebben in alle gewone en buitengewone vergaderingen van Kamer of Compagnie, met concludeerende stem.

De driemannen hadden rekening gemaakt, het gewenschte personeel te kunnen kiezen uit de aandeelhouders te Amsterdam, waaronder zij veel partijgenooten hadden. Maar het was nog zoo ver niet; de eindbeslissing lag bij den octrooigever, de Staten-Generaal, en deze waren een traag lichaam; voor deze beslissing te meer, omdat de elkander in haar college vrijwel opwegende partijen zich van het vraagstuk

1) Waarvan er op de beurt steeds één zonder hoofdparticipant moest zijn; thans Rotterdam.

der Compagnieshervorming meester maakten, en nu eenmaal partijbelangen mede spraken, overstemden deze welhaast alle andere. Naar aanleiding van Hollands voorstel ontbrandde een vinnige strijd, waarin veel meer op het spel stond dan het lot van dat voorstel zelf. Al te zeer mocht worden vermoed dat de hervorming den patriotten geen doel was, maar middel; middel om het gevestigde bestuur der Compagnie te ontwrichten, en haar een rol te doen vervullen in het politiek systeem dat zij de Republiek hadden opgelegd, de fransche alliantie.

Hier komen wij op de koloniale mogendheid Frankrijk terug, wier stelling in Indië wij in den aanvang van ons hoofdstuk signaleerden, en nu nader beschouwen moeten.

Het zag er voor Frankrijk in Indië, na den vrede van 1763, weinig bemoedigend uit. Het behield er niets dan Chandernagor, na de engelsche vestiging in Bengalen van alle beteekenis beroofd, en vier kustplaatsen in Dekkhan met begrensd gebied: Janaon, Pondichéry, Karikal, en, op de westkust, Mahé. De hoop op herstel was niet geheel opgegeven, maar voor het oogenblik vermocht men niets, en moest toezien dat Engeland zijn macht uitbreidde en bevestigde. Engeland wierp zich vooral op het Gangesdal, fabelachtig vruchtbaar en dichter bevolkt dan Europa. Het binnenland van het armere Dekkhan wekte niet dezelfde begeerlijkheid op; uit Madras en Bombay drong men met veel minder kracht voort dan uit Calcutta. De vorsten van eigenlijk Hindoestan kwamen de een voor, de ander na, in af hankelijkheid van Engeland, de groot-mogol incluis; de machten van Dekkhan werden nog slechts met een net omspannen, met zeer wijde mazen. Het waren de Nizam van Haiderabad, Soebadar van Dekkhan, de hoogste in titel, maar lang de gevaarlijkste niet; de Mahratten van Poena, nog altijd roerig en uit de afgeloopen oorlogen zeer gevreesd; de Sultan van Maisoer, Haider-Ali, een moslimsch soldat de fortune, schepper van een militairstaat; ver in het zuiden, de radja's van Travankore en van Tandjaoer, buren van de nederlandsche compagnie te Kotsji en te Negapatnam. Zij bevochten gedurig elkander, en bedreigden van tijd tot tijd ook de Europeanen aan de kust, Franschen en Nederlanders zoowel als Engel-

schen. De fransche staatkunde nu was er op gericht, hun krachten te vereenigen tegen Engeland. Een aantal koloniale diplomaten uit de school van Dupleix reisden hiertoe de indische hoven af; een der meest gebruikte heette le chevalier de St. Lubin. Deze pogingen mislukten over het geheel. Haider-Ali was de eenige van deze potentaten die voor de engelsche compagnie een ernstige vijand werd. Van 1767 tot 1769 gaf hij hun veel werk, maar de Engelschen kozen toen de partij van zijn vriendschap te zoeken op zijn voorwaarden, ten koste van beider naburen. Op den duur evenwel was tusschen de eene veroverende macht en de andere geen vrede mogelijk. De verhouding was reeds weer zeer gespannen tusschen hen, toen in 1779 de engelsch-fransche oorlog uitbrak.

Ditmaal wilde Frankrijk een ernstige poging wagen. De minister van marine (en koloniën), Sartine, meende Engeland daar vóór te kunnen zijn, en zond reeds in 1777, een jaar voor het begin der vijandelijkheden in Europa, St. Lubin op de Mahratten van Poena af, om dit volk in beweging te brengen. Er werd een groot verbond beoogd tusschen hen, Haider en den Nizam, samen sterk genoeg om tegen de Engelschen aanvallenderwijs te werk te gaan. St. Lubin was met 15.000 geweren beladen om aan de Mahratten te verkoopen; hij had ook fransche instructeurs bij zich, die hun troepen drillen zouden, en groote lappen goed, om uniformen van te maken. Zelfs de knoopen voor die uniformen bracht hij mede; zij vertoonden een fleur de lys en een halve maan, zinnebeeld van het verbond tussehen Lodewijk XVI en de - n.b. niet-moslimsche - Mahratten![1)] Een echtfransche expeditie waartoe alles in Europa op het toepasselijkst scheen gereed gemaakt, maar waaraan een vaste basis ontbrak in Indië zelf. De Mahratten waren een onberekenbaar volk, groote vijanden van de Engelschen, nog grootere wellicht van Haider-Ali; zij kwamen zoo spoedig niet in beweging, en de Engelschen, die behalve uniformen, ook soldaten in voorraad hadden, maakten op eenmaal een begin en namen al de fransche bezettingen weg, geene uitgezonderd. Daar lag nu het plan!

1) George W. Forrest, *State Papers preserved in the Foreign Department of the Government of India*, II, 605.

Haider kwam twee jaar later werkelijk in oorlog, maar werd door de beide anderen spoedig alleen gelaten; een bondgenootschap tusschen indische vorsten was nimmer van langen duur. Hij vocht nu verder voor eigen rekening, met een paar honderd fransche avonturiers in zijn gelederen. Een krijgsmacht van aanbelang kwam echter niet uit Europa opdagen; zij zou ook nergens een steunpunt meer gevonden hebben aan de kust. Een vloot was noodig om eerst de fransche bezittingen te heroveren; Haider moest het zoo lang zien vol te houden. Het werd Februari 1782 voor de vloot kwam; het was die onder Suffren.

Ondertusschen was de Republiek in den oorlog gesleept, en had dien reeds bezuurd. Even gemakkelijk als op de fransche was op de nederlandsche vestigingen op de kust beslag gelegd; zelfs Trinkonomale was een oogenblik in engelsche handen. Het was ons geluk dat de Engelschen, die het elders zoo zwaar te verduren hadden, slechts een onbeduidende scheepsmacht in de indische wateren onderhouden konden in deze jaren, anders ware de gelegenheid thans schoon geweest voor de visite te Batavia of te Ambon. Een tweede geluk dat de Franschen Suffren uitzonden, want onze eigen vloot zat in Texel ingemuurd, en zou zeker de Kaap niet voor ons behouden hebben. De Compagnie, hoe weinig franschgezind haar leiders ook mochten zijn, zou aan plichtverzuim schuldig hebben gestaan zoo zij zich deze gelegenheid niet ten nutte hadde gemaakt. IJlings trokken Boers en Van de Perre naar Parijs, en huurden er de twee fransche regimenten die hun werden aangeboden, dat van Meuron voor de Kaap, dat van den prins van Luxemburg voor Ceilon[1)].

De Franschen mochten zich voor ons wel eenige moeite geven, want het medegebruik van de Kaap en Ceilon is hun in dezen oorlog van groot nut geweest. Het heeft Suffren zijn roemrijken kruistocht op de oostkust van Voor-Indië eerst recht mogelijk gemaakt. Onmiddellijk na zijn herovering van Trinkonomale zien wij hem het groote belang van deze haven naar huis rapporteeren, maar ook het jammerlijk verval

1) Zie mijn *Patriottentijd*, I, 195. - Ik heb het daar verkeerdelijk voorgesteld, of de prins van Luxemburg zelf naar Indië vertrok. Hij leverde slechts het regiment.

der fortificatiën aldaar. Hij is met eere en met tamelijk succes in die wateren blijven vechten, tot het bericht van den vrede hem verraste. Aan Haider-Ali had hij nog eenige benden europeesche soldaten kunnen zenden, die na diens dood, in December 1782, door den zoon en opvolger, Tippo-Sahib, zijn gebruikt. Toen het bericht van het teekenen der preliminairen ontvangen werd, was de strijd nog niet beslist, maar Frankrijk had er toch veel zelfvertrouwen bij gewonnen. Zijn bezittingen kreeg het alle terug; alleen het nederlandsche Negapatnam bleef aan de Engelschen. Tippo bedong voor zich in het begin van 1784 een zeer eervollen vrede, die zijn positie als machtigsten vorst van het schiereiland in wezen liet. Een vrede die bij den natuurlijken drang der Engelschen om ook over Dekkhan hun gezag uit te breiden, wel geen andere beteekenis had dan van een wapenstilstand.

Na het gebeurde gaf Frankrijk zijn droomen te minder op, omdat, nu de Republiek niet verkoos bij den vrede haar oude betrekking tot Engeland te herstellen, in de nederlandsche macht in het Oosten wellicht die vaste basis kon worden gezocht, welke aan de poging van 1777 had ontbroken. Aan het denkbeeld zelf eener wapening van de indische vorsten hield men vast; hun pogingen echter zouden door een aanzienlijker europeesche krijgsmacht dan de kleine benden die Suffren ter beschikking van Tippo had kunnen stellen, moeten worden ondersteund, terwijl men bovendien dicht bij Indië troepen in reserve zou willen houden, en een arsenaal en een veilige wijkplaats vinden voor de vloot die van de zeezijde de Engelschen zou bestoken tegelijk met den aanval uit het binnenland. Tot dit alles bood Ceilon gelegenheid; men kon dáár de onderneming voorbereiden wanneer men er toe besloot, dáárheen terugwijken zoo zij tegenliep. Zoo slechts de Republiek volgzaam bleek, kon Ceilon een bestendige bedreiging worden voor Engelands macht in Indië. Een andere van haar bezittingen, de Kaap, kon, mits behoorlijk versterkt, in oorlogstijd wellicht Engeland den weg naar Indië versperren. De fransche regimenten, tijdens den oorlog voor Ceilon en de Kaap geworven, bleven daar in garnizoen, en dit was althans een begin. De tweede stap moest nu zijn, het gansche nederlandsche koloniaal-militair departement onder fransch toezicht te brengen, uit te oefenen door een fransch

opperbevelhebber over al de krijgsmacht in de fransche en nederlandsche bezittingen beoosten de Kaap. Men had er den markies de Bouillé toe op het oog, die in den amerikaanschen oorlog een bevel gevoerd had in de West, en St. Eustatius voor de Republiek had heroverd. In Juni 1784 bezocht deze ons land, werd door Bérenger aan Willem V voorgesteld, op de amsterdamsche beurs toegejuicht en door Abbema in een toespraak, namens de kooplieden, gehuldigd.[1)]

Intusschen waren de sympathieën voor Frankrijk er bij de nederlandsche compagnie niet op versterkt. De feitelijke hulp, haar verleend, had Frankrijk zich duur laten betalen. Aan de Kaap en op Ceilon sloegen de fransche militairen een meesterachtigen toon aan, dien de oude compagniestroepen kwalijk verdroegen. Engeland had der Republiek, met sluw beleid, den schrik op het lijf gejaagd dat het zich op de specerijeilanden zou werpen, zoo zij Frankrijk trouw bleef. Wilde men alsnog afzonderlijk met Engeland handelen, het artikel nopens de vrije vaart in de moluksche zeeën zou komen te vervallen en Negapatnam ons niet worden afgenomen, dit was niet een-, maar tienmaal te verstaan gegeven, o.a. aan Boers en Van de Perre, nog steeds voor Compagnie's zaken te Parijs, toen daar over den vrede onderhandeld werd. Boers was iemand van groote kennis en groote arbeidzaamheid, en, schoon slechts minister, had hij ook over het gros zijner meesters, de bewindhebbers, groot gezag; zulke veelhoofdige colleges lieten niet straffeloos het moeilijkste en vermoeiendste werk jaren lang op één man aankomen. Boers nu was er van overtuigd, dat de Compagnie het herstel eener goede verstandhouding met haar engelsche zuster oneindig meer behoefde dan de gunst van Frankrijk, en onder de bewindhebbers waren velen - en de minsten niet - het met hem eens.

Had het van hen afgehangen, de Staten-Generaal hadden zich de tot twee-, driemaal toe geboden gelegenheid om met Engeland weder aan te knoopen, wel ten nutte gemaakt. Maar de stroom was tegen hen, en het jammerlijke geldgebrek maakte dat de Compagnie zoo vrij niet spreken kon als zij anders zou hebben gedaan. Zoo moesten zij berusten, en

1) *Jaarboeken* 1784, blzz. 1258 en 1275.

afwachten. Boers was te Parijs in de gelegenheid geweest de fransche plannen op Compagnie's Indië gade te slaan naarmate zij werden gevormd. Hém zouden de Franschen op zijn post vinden als zij kwamen.

Hoe weinig verdient ook deze veelgesmade Oost-Indische Compagnie - in haar nadagen nog - onze onvoorwaardelijke afkeuring. Het was een log en voos lichaam geworden. Bij haar hing alles van sleur aaneen. Haar financieel bestaan in Nederland was naar moderne opvattingen sinds jaren een brutale leugen. Haar gebruiken in Indië werkten corrumpeerend op wie in haar dienst traden. Haar monopolie, zoo naijverig in stand gehouden, werd met den dag meer een beleediging voor de gangbare handelsbegrippen, en voor de gewijzigde europeesche machtsverhoudingen. Zij heeft onze sympathie verbeurd met haar eeuwige klacht over onderkruiping; wij beklagen haar niet, als zij jaar op jaar door de mogelijkheid van weer nieuwe mededinging onaangenaam wordt verrast[1)]. Wij behoeven al niet meer te luisteren; van te voren weten wij wat zij zeggen zal. Echter is die zelfde logge Compagnie door haar lijdelijk verzet mede oorzaak geweest dat het land voor de teleurstellingen eener hopeloos-avontuurlijke koloniale politiek is bewaard, waaraan de door het patriotsche driemanschap geregeerde Staat, ware hij over Indië almachtig geweest, zich zonder schromen zou hebben gewaagd. Tien jaren respijt is wel niet veel, maar wij moeten toch de verdienste erkennen waar ook zij be-

1) 1781: Uitrusting van schepen voor antwerpsche rekening, van Lorient naar Indië. - 1782: aankomst te Ostende van drie rijkgeladen schepen uit China. - Inschrijving voor een Aziatische Maatschappij te Antwerpen. - 1783: preliminairen met Engeland; vrije vaart toegestaan door alle oostersche zeeën. - 1784: de Keizer eischt opening der Schelde en vrije vaart op Oost-Indie. - 1785: geheim handelsverdrag tusschen Frankrijk en de regeering van Egypte, waarbij de laatste tegen een matig recht doorvoer toestaat van indische artikelen, op fransehe schepen te Suez aangebracht, naar Alexandrië; afschrift van dit tractaat, door den nederlandschen consul te Alexandrië gezonden, met groote ontsteltenis gelezen op de najaarsvergadering der XVII (*Resolutien XVII*, 9 November 1785). - 1786: memorie van de kamer Amsterdam aan de Staten-Generaal, van 23 October, met beklag over de Spanjaarden die voortaan de Philippijnen willen bezeilen rond de Kaap. - 1787: bericht dat het noord-amerikaansche schip Hydra in de nederlandsche kolonie St. Eustatius oostindische waren, geladen te Calcutta, te koop heeft geboden (*Resolutiën Holland* 1787, passim).

staat. Wij hebben Ceilon en de Kaap vroeg genoeg verloren.

Voor een land met over het geheel nog zoo aggressieve politiek, heeft Fraukrijk in Vergennes een wat al te behoedzaam minister gehad. Hij wilde de Republiek niet overrompelen, vooral niet met de indische plannen, die hem persoonlijk niet buitengemeen schijnen te hebben behaagd, ten minste niet in den vorm waarin zij aan het fransche departement van marine en koloniën waren ontworpen. De minister van dat departement, de Castries, was een ondernemend maar stijf hoofdig man. Hij wilde snel voort. Onmiddellijk bij het sluiten der alliantie, meende hij, moest men zijn slag slaan, en in het tractaat bepalingen doen opnemen, waardoor de verdediging der nederlandsche koloniën aan de handelscompagnieën onttrokken en staatszaak gemaakt werd. Hij was het die in zijn betrekking met Boers en Van de Perre te maken had gehad, en van de meegaandheid dezer heeren had hij geen goeden dunk.

Het denkbeeld was niet volstrekt nieuw; voor een gedeelte ging het eigenlijk al in vervulling. Had vroeger in oorlogstijd de Compagnie den Staat schepen bijgezet, thans was het omgekeerde gebeurd. In 1783, zoo spoedig de Engelschen de vaart vrij lieten, had het eskadertje onder Van Braam zee gekozen; in 1785 zijn naar Indië vertrokken twee linieschepen en twee fregatten; in April 1786 nog vier fregatten. De uitrusting van deze schepen had al dadelijk een bezoek van Harris aan den Raadpensionaris ten gevolge gehad, maar Bleiswijk had den gezant beduid dat de behoeften van de eigen koloniën de expeditie volkomen wettigden. Dit is ook het geval geweest; de schepen hebben, binnen de grenzen van den archipel, werk te over gevonden om het geschokte gezag der Compagnie te handhaven. Harris kwam evenwel ook dubbelzinniger zaken op het spoor. Zoo werd te Amsterdam door fransche commissarissen onderzoek gedaan naar personen die de verschillende in Voor-Indië gesproken talen machtig waren; zooveel zij er vinden konden werden in franschen dienst aangeworven en, als matroos verkleed, op schepen van onze compagnie naar Indië gevoerd. Maar van het meest verdachte heeft Harris toch niet alles vernomen. De officier die in 1777 met de Mahratten onderhandeld had, St. Lubin, in 1781 uit Indië teruggekeerd, hield

zich in de Republiek op en knoopte er betrekkingen aan. Het vreemde is, dat hij dit moet hebben gedaan voor eigen rekening; wij vinden geen spoor van een opdracht der fransche regeering aan hem, en als later een officieus agent dier regeering de indische zaak bespreken komt, houdt St. Lubin zich zorgvuldig schuil. Wij vernemen dat hij zoo juist door een proces in Frankrijk zijn fortuin verloren had, en kunnen veilig aannemen dat hij hier kwam om het te herstellen. Ik zou denken dat de fransche regeering, die van zijn bemoeiingen niet veel anders dan teleurstelling ondervonden had, hem in 1781 koel ontvangen, en hem geen hoop gegeven heeft van wederom in haar dienst te worden gebruikt. Hij zal zich toen naar Holland hebben begeven om zich daar alvast tot den onontbeerlijken man te maken tegen den tijd dat de Republiek in Indië de rol zou moeten spelen waartoe hij wel wist dat Frankrijk haar had bestemd. Het stempelt den man ook tot avonturier, dat hij hier geïntroduceerd werd door den van alle markten thuis zijnden Rijngraaf van Salm. Het zonderlinge geval doet zich nu voor, dat eer nog de fransche regeering de zaak aanhangig had gemaakt, hier reeds aanslagen overwogen werden die aanmerkelijk verder gingen dan Frankrijk voor het oogenblik goedkeurde. Frankrijk wilde voorloopig niets dan zich een goed werktuig verschaffen; St. Lubin en Salm eischten van het nog onvolmaakte werktuig al vast, dat het dienstbaar zou zijn aan hunne fortuin.

St. Lubin - het moet in 1785 en wel reeds vóór Salms geheime zending naar Parijs in Augustus van dat jaar geweest zijn - maakte den Rijngraaf het hoofd warm met een verleidelijk plan om de Engelschen uit Indië te drijven. Hij stelde dit voor als een betrekkelijk eenvoudige zaak. Hij gaf de middelen aan die hij reeds meer dan eens in franschen dienst had beproefd, en die telkens mislukt waren. Hun deugdelijkheid zou nu nogmaals op den toets worden gesteld, voor risico van de Republiek. De omstandigheden, heette het, waren juist nu zoo gunstig. Hij stond in voor de mogelijkheid van een viervoudig verbond tusschen Tippo, de Mahratten, den Nizam en den radja van Travankore, die met hun vieren de Engelschen wel uit Indië zouden jagen, mits zij beschikten over een corps europeesche troepen van 6000

man. Zij zouden er goed voor betalen. St. Lubin zou in aanmerking komen om de vereischte tractaten tusschen de indische vorsten onderling en tusschen elk hunner en de nederlandsche compagnie te sluiten, en Salm om de troepen aan de Compagnie te leveren, en, zoo hij wilde, er het opperbevel over te voeren in Indië. In vollen vredestijd in Europa zou Engeland in een reeks van indische oorlogen gewikkeld blijven; de engelsche compagnie moest bankroet slaan, de gansche commercieele grootheid van Engeland worden ondermijnd. Salm wilde St. Lubin met nog een ander[1] zoo spoedig mogelijk naar Indië gezonden hebben om de tractaten te sluiten. Hij beval de zaak bij het personeel besogne van Holland aan, dat naar wij weten niet anders was dan de pensionarissencamarilla zelf. Op die in het militaire volstrekt onkundige lieden moet Salm een onbegrijpelijken invloed hebben gehad; wij bemerken het telkens, en ook nu schijnt dit plan zeer goed door hen te zijn opgenomen. Met hun goedvinden werden - in October 1785, naar Salm zich later uitliet, en dus nog vóór de fransche regeering zelve had aangeklopt - eenige vertrouwde bewindhebbers in het geheim betrokken. Salm ried tevens aan dat de Compagnie de sommen die zij aan haar defensie ten koste legde, zou uitkeeren aan den Staat, die daarvoor de gansche zorg voor het militaire op zich behoorde te nemen, en haar weder over zou dragen aan een commissie van deskundigen met een krijgsman (versta: met hem zelven) aan het hoofd. Al wat het geheime plan van St. Lubin en over het geheel de verdediging betrof, moest aan Compagnie's zijde slechts door de handen gaan van een secreet besogne van vieren. Eindelijk, maar niet voor de zaak reeds een zeker beslag had gekregen, moest men van alles kennis geven aan Frankrijk.

Zoo had de Rijngraaf zich al van te voren op den weg gesteld, dien de fransche regeering met ons wilde bewandelen; zij zou nu met hem te rekenen hebben. Onder Vauguyon zou zoo iets nooit zijn gebeurd, maar Vérac was niet tegen den Rijngraaf opgewassen, en liet hem begaan. Toen Vérac

1) In een dépêche van 9 October 1787 (Record Office, Londen), verzekert Harris, dat Mr. Librecht Jacob Hooreman, sedert 1776 vroedschap te Haarlem, de bedoelde persoon was. Deze had zijn jengd doorgebracht op de kust van Coromandel, waar zijn vader toen gouverneur was.

als gezant naar de Republiek vertrokken was, had wel reeds vast gestaan dat men zich met de defensie der nederlandsche koloniën inlaten zou, maar bizonderheden waren hem nimmer opgegeven. Wist de fransche regeering zelf reeds precies wat zij wilde? Zij kwam wat laat; liet de zaken al te lang in het stadium van voorbereiding. Vergennes was begonnen het oost-indische chapiter met zijn vertrouweling Brantsen te bespreken, en had hem een jong en eerzuchtig officier aanbevolen, die eenige protectie genoot, en wien, hoewel hij nog geen vaste positie innam, van tijd tot tijd opgedragen was de ministers en soms den koning zelf van memorie te dienen over onderscheiden zaken: den graaf de Grimoard. Deze wilde wel zijn fortuin zoeken in de Republiek, waar hij den rang van generaal-majoor hoopte te kunnen verkrijgen. Hij zou zich laten aandienen als koloniaal-militaire specialiteit, en een wegbereider moeten zijn voor den markies de Bouillé. In den zomer van 1785 stelde hij, in overleg met Brantsen, zijn denkbeelden omtrent de fransch-nederlandsche samenwerking in Azië op schrift, en legde ze aan Vergennes over, die zich tot een algemeene goedkeuring bepaalde en hem voor het détail verwees naar de Castries.

Grimoard's memorie hield in, dat zoo spoedig mogelijk op de alliantie tusschen Frankrijk en de Republiek een geheime overeenkomst betreffende een samenwerking in Azië behoorde te volgen. Het einddoel moest zijn de verdrijving der Engelschen uit Voor-Indië, maar de zaak werd niet met dezelfde lichtvaardigheid besproken als in het stuk van St. Lubin. Vooreerst was noodig dat Bouillé den staat van onze bezittingen opnam, en de wijze vaststelde waarop van de middelen van Frankrijk en van de Repnbliek tegen Engeland partij zou zijn te trekken. Bouillé moest daartoe aan het hoofd worden gesteld van een te scheppen koloniaal krijgswezen der Republiek, en in oorlogstijd zou hij over de koloniale legermacht van beide staten het bevel voeren. De superioriteit der bondgenooten boven Engeland ware vooral in een betere communicatie met Indië te zoeken. Nederland had de Kaap en Ceilon; Frankrijk Ile de France; de Engelschen konden daar niet dan St. Helena en de Comorren tegenover stellen. Het zou wellicht gelukken, in oorlogstijd de portugeesche bezittingen in Afrika voor hen te

sluiten. De mogelijkheid van communicatie te land via Bagdad of via Egypte, diende ijverig te worden onderzocht. Een vertrouwd fransch agent te Batavia was verder een eerste vereischte; Java moest in ieder geval verzekerd zijn tegen een coup de main, en van Batavia uit moest alle uitbreiding van den engelschen handel in de richting van Oost-Azië kunnen worden verhinderd. Voor het geval van oorlog eindelijk moest men tot een krachtigen aanval op Voor-Indië alles toebereid hebben. Frankrijk zou een groote macht beschikbaar stellen en die ontschepen op de kust van Coromandel, waarheen zich, van het binnenland uit, de ambitie strekte van Tippo-Sahib, den indischen vorst wiens steun voor de bondgenooten het meest te beteekenen had. Frankrijk zou zich met de verdrijving der Engelschen uit Indië tevreden stellen, het wilde slechts zijn onderdanen de voordeelen van den indischen handel verzekeren, niet als soeverein heerschen over een groot indisch gebied. De Republiek zou zich mogen toeëigenen wat haar van de engelsche nederzettingen in Indië lustte.

Men ziet hoezeer de fransche plannen door den laatsten oorlog gewijzigd waren. Wat St. Lubin voordroeg, was de fransche zienswijze van tien jaar geleden. Men was nu te Versailles zoo naief niet meer van te meenen, dat alles met een paar inderhaast gesloten indische tractaten en met een enkele zending van hulptroepen gedaan kon zijn; men wilde Engeland met vrede laten, tot er waarlijk uitzicht zijn zou op een gelijken strijd. De slottirades waren aan het stuk natuurlijk alleen toegevoegd voor nederlandsch gebruik.

In September 1785 trad Castries met Grimoard over deze memorie in bizonderheden. De minister vond haar terecht wat vaag op het aangelegen punt van de voorbereidende maatregelen, in de Republiek zelve te treffen. Hoe dit van de Compagnie onaf hankelijk gedachte koloniale krijgswezen in trein te brengen? Castries begeerde, dat aanstonds bij het sluiten der alliantie de Staten-Generaal verplicht zouden worden, de verdediging der koloniën van de handelscompagnieën over te nemen en haar op te dragen aan een maritiem en koloniaal departement, onder ‘een officier die het vertrouwen van beide contractanten genoot’ (te weten: Bouillé). Verder moest het aantal manschappen en oorlogschepen, in de Oost te onderhouden, volgens hem in het verdrag staan uitgedrukt,

met afzonderlijke bepaling van de sterkte der bezettings- en van die der veldtroepen. In oorlogstijd zou de Republiek in Indië minstens 6000 man tegen de Engelschen in het veld moeten kunnen brengen; Frankrijk evenveel. Zoo mogelijk moest de Republiek verplicht worden het secours van oorlogschepen, waartoe zij zich bij tractaat verbond, steeds in Indië gereed te hebben; en in plaats van zes, moesten liefst twaalf linieschepen van haar worden gevorderd.

Maar Vergennes weigerde ronduit, deze bepalingen nog in het tractaat op te nemen. Toen in 1784 de tekst in den Conseil du Roi was vastgesteld, herinnerde hij, waren artikelen als deze ter sprake gebracht, maar men had gemeend beter te doen de vrienden te doen waarschuwen door Brantsen, dat in het koloniaal-militair departement een afdoende verbetering moest komen. Te elfder ure het tractaat in den door Castries aangegeven zin te wijzigen, zou slechts dienen om de engelschgezinden in de Republiek gaande te maken. Voor de naaste toekomst had immers de koning nog geen oorlog tegen Engeland op het oog; men kon daarom niet publiekelijk deze bepalingen Engeland in het aangezicht slingeren. Want publiek zouden ook de geheimste artikels worden nu men met een staat als de Republiek onderhandelde. De engelschgezinden zouden, wanneer zij van zoo iets vernamen, de gansche alliantie nog eens weer in deliberatie weten te brengen, misschien Van Berkenrode en Brantsen nieuwen last doen geven

Ik zou vermoeden dat overwegingen als deze ook niet vreemd zijn geweest aan de vertraging van het vertrek van Grimoard, die, hoewel zijn aanbevelingsbrieven reeds van den 12^{den} October gedagteekend zijn, eerst den 15^{den} November, vijf dagen nadat het verbond geteekend was, in den Haag aankwam. Hij zou naar Vergennes bedoelde nog slechts een wegbereider zijn, geen onderhandelaar.

Het laten vertrekken van Grimoard vóór de fransche regeering nauwkeurig wist wat men nu eigenlijk in de groote zaak het eerst van de Republiek gedaan wilde hebben, is een misstap geweest. In Frankrijk zelf bleef omtrent de beteekenis zijner zending verschil van meening bestaan tusschen de ministers van buitenlandsche zaken en van marine; met den eersten zou hij correspondeeren, maar de laatste

had hem vooraf geheel voor *zijn* inzichten gewonnen. In den Haag is Vauguyon opgevolgd door een fainéant, die geen leiding geeft maar ze ontvangt, met name van den dubbelzinnigen Rijngraaf. Deze werd door Grimoard's komst onaangenaam verrast, en werkte hem al dadelijk tegen. Eerst zeer in het geheim, zoodat Grimoard zijn hand er niet in opmerkte.

Het duurde eenigen tijd, voor Van Berckel en De Gijselaar zich met den zendeling konden inlaten. Zijn opstel werd onderwijl aan een hatelijke critiek onderworpen door Salm, die Bouillé wilde weren, en daarom beginnen moest met diens wegbereider onmogelijk te maken. Het aanzoek van Grimoard om als generaal-majoor in dienst van de Republiek te mogen treden, vond al aanstonds bij de pensionarissen een slecht onthaal. Een opzettelijke en dringende aanbeveling van den koning zou noodig zijn om hen gunstiger te stemmen. Maar het trof dat Grimoard de gunst van Vergennes al verbeurde, vóór er sprake kon zijn van zulkeen aanbeveling te verleenen.

Nadat hem duidelijk te verstaan gegeven was dat men weinig doen kon voor zijn persoon, hadden de pensionarissen zich wel over de zaak zelf in besprekingen met Grimoard begeven. Zij waren bereid genoeg om de Compagnie het gezag over de verdediging van haar bezittingen te ontnemen, mits Franrijk hen daarbij openlijk ondersteunen wilde. Het tiende artikel van het verbond gaf den contractanten het recht, te allen tijde opheldering te vragen van den staat van elkanders krijgsmacht en militaire etablissementen in Europa en elders. Binnenkort, meenden de pensionarissen, moest Frankrijk nu zoodanige opheldering vragen ten aanzien van onze weermiddelen in Indië. Zij zouden dan gereede aanleiding hebben hiernaar een onderzoek te doen instellen, dat onbevredigende uitkomsten opleveren moest, en dienen zou om de ‘Anglomanen’, Boers voorop, te verwijderen. Eerst daarna viel aan een ingrijpende hervorming van het koloniale krijgswezen te denken.

Den 11^{den} December 1785 werd ten huize van Vérac de tekst ontworpen van een memorie aan de Staten-Generaal, door dien gezant in te dienen zoodra Vergennes er hem toe machtigen wilde. Nadat het tiende artikel van het verbond is aangehaald, wordt in dit stuk gezegd dat de fransche

officieren, in den laatsten tijd uit Indië teruggekeerd, eenstemmig van oordeel zijn dat de defensie der nederlandsche bezittingen in een allertreurigsten toestand verkeert. De vestingwerken zijn verouderd of vervallen, geschut en munitie ontbreekt, te troepen zijn van een zeer slecht gehalte, de officieren onbekwaam en ijverloos. De koning verlangt daarom van de Republiek 1^{e} opheldering omtrent den staat harer verdedigingsmiddelen in Indië; 2e herstel der misbruiken die mochten blijken ingeslopen te zijn; 3e een overeenkomst tusschen beide bondgenooten betreffende de verdediging van hun gezamenlijke indische bezittingen in geval van oorlog.

Al of niet mondeling zou Vérac dan verder te kennen geven, dat het herstel der misbruiken allereerst in het overnemen van de zorg voor de verdediging der koloniën door den Staat zou moeten bestaan; dat dus de Staat de troepen zou betalen en de vestingwerken onderhouden, maar aan beide dan ook strenger eischen zou stellen dan de Compagnie had gedaan; en dat tot het aangaan der sub 3° bedoelde overeenkomst een geheim comité door de Staten-Generaal moest worden benoemd, welk comité tevens zou moeten uitmaken het eenig ministerie der Republiek voor den nieuwen tak van staatszorg dien zij op zich ging nemen. M.a.w. Willem V zou geen Kapitein-Generaal zijn bij het koloniaal departement. Het lag verder in de bedoeling, deelt Grimoard mede, de geheime overeenkomst, door dit comité met Frankrijk aan te gaan, niet aan de provinciën bekend te maken, noch er hun bekrachtiging op te vragen, vóór de omstandigheden dit noodzakelijk maakten, m.a.w. vóór het geval van oorlog. Uit een lateren brief, van 16 December, blijkt dat Grimoard reeds bezig was ook deze geheime overeenkomst uit te werken. Hij wilde haar in tweeën gesloten hebben: de eerste helft zou de voorbereidende, politieke maatregelen betreffen, de tweede de zuiver militaire, en deze tweede zou niet met Vergennes maar onmiddellijk met Castries worden overlegd. Grimoard had reeds een artikel gereed, krachtens hetwelk de commissarissen der Staten-Generaal met den franschen minister van marine een reglement van dienst en verdere voorschriften zouden ontwerpen voor de gecombineerde fransch-nederlandsche krijgsmacht in Indië, welk reglement en welke voorschriften, uitvloeisel als zij waren

van de te sluiten overeenkomst, dezelfde kracht zouden hebben als waren zij woord voor woord in die overeenkomst opgenomen. Grimoard berichtte tevens dat hij zich voorstelde in het land te blijven om bij het ontwerpen van dit reglement, en van verdere bepalingen rakende het militaire, van dienst te zijn. Dit was een zorg, meende hij, die aan Vérac minder was betrouwd. Het was echter zaak dat Vergennes zich duidelijk uitsprak in dezen, want de secretaris der ambassade, Caillard (thans nog een groot vriend van den Rijngraaf, en te zamen met dezen den gezant beheerschend), had wantrouwen tegen hem, Grimoard, opgevat, en zou zich tegen hem keeren tenzij een wenk van Vergennes dit voorkwam.

Het antwoord uit Versailles was zoo ontnuchterend mogelijk. Tot loon van Grimoards ijver gewerd hem een strenge berisping, en een bepaald verbod om den aangevangen handel voort te zetten. Hij had zijn opdracht misverstaan, schreef Vergennes: nimmer had die ingehouden dat hij namens de fransche regeering zou optreden, nog minder deze tot iets verbinden. Het eenige waartoe men hem ooit gemachtigd had, was geweest zijn memorie over de indische zaken ter kennis te brengen van de patriotten, en haar voor te stellen als zijn eigen werk en dat van Brantsen.

Er was te Versailles naar aanleiding van Grimoard's zending een scène voorgevallen. Vóór zijn vertrek was overeengekomen dat zijn dépêches door Vergennes aan Castries zouden worden medegedeeld. Vergennes had dit nimmer gedaan, en ook Grimoard sedert half November volmaakt zonder bericht gelaten. Grimoard, over dit zwijgen verbaasd, had den 12^{den} December bij particulier schrijven Castries om opheldering gevraagd. Dit had ten gevolge dat tusschen Castries en Vergennes hooge woorden vielen, en dat Grimoard het barsche verbod ontving dat aan de overleggingen tusschen hem en de pensionarissen een einde maakte. Hij ontving het pas den 25sten December, hoewel het van den 15^{den} gedagteekend was en een koerier het overgebracht had. Naar allen schijn heeft Grimoard gelijk, wanneer hij beweert dat Vergennes den brief had geantidateerd, en hem eerst na ontvangst van *zijn* berichten van den 16^{den}, en na de scène met Castries, had opgesteld. Blijkbaar heeft Vergennes

te laat ingezien dat Grimoard geheel voor de verwezenlijking der denkbeelden van den minister van marine werkte, en dat, zoo hij het niet voorkwam, Engeland opgeschikt zou worden vóór den tijd. De beoogde hervorming in het koloniale krijgswezen der Republiek moest zoo weinig mogelijk den schijn hebben van op fransch bevel te zijn ondernomen. De patriotten moesten eerst zien hoever zij de zaak brengen konden uit eigen kracht; thans reeds van het tiende artikel der alliantie gebruik te maken, was voorbarig: de nood kon erger aan den man komen. Hierom had hij ook steeds gewild dat Grimoard zich vooral voor zou doen als aanbevolen door Brantsen, en bij voorkeur diens naam gebruiken zou zoo dikwijls hij over het indische vraagstuk te spreken kwam. Maar het had ongelukkig getroffen dat juist toen de officier in den Haag verscheen, geen naam daar bij de pensionarissen slechter klank had dan die van dezen gezant. Van Berckel en De Gijselaar, weten wij van vroeger, gingen met het plan om van uit zelfbehoud Brantsen een kwaden trek te spelen, en wie geen steviger autoriteit had aangehaald dan de zijne, zou in deze dagen op hen al zeer weinig hebben vermocht.[1)]

Of er ook van 's Rijngraafs wege te Parijs tegen Grimoard kan zijn geïntrigeerd? Alles zou doen denken van wèl: de Rijngraaf was al zeer ontsticht, en hij wist te Parijs altijd wel naar zich te doen luisteren. De berichten van Grimoard zelf doen ons zien welk een positie de avonturier reeds innam. Frankrijk moest wèl weten wat het deed, betuigde hij aan Grimoard. Hij had zich voorgenomen het gansche militair departement der Republiek aan zich te brengen; Maillebois was alleen ingehaald om hem spoedig de plaats te ruimen. De indische onderneming wilde hij leiden tegelijkertijd. Bouillé moest wegblijven, of als hij dan gebruikt *moest* worden, zou men hem in Indië toch nimmer onbeperkt gezag geven; althans te Batavia duldde de Compagnie geen vreemdelingen. Hij zou zijn eigen aanspraken nimmer opgeven dan tegen behoorlijke vergoeding; weigerde men die,

1) Over den toeleg der pensionarissen om Brantsen de schuld te doen dragen zoo hun geknoei in zake de aan den Keizer uit te keeren millioenen publiek mocht worden, zie het tweede deel van mijn *Patriottentijd*, 56-60.

hij had invloed genoeg om de fransche plannen te dwarsboomen.

De onthutste Grimoard vroeg Vérac, wat hij van dit alles denken moest? Hij kreeg ten antwoord dat de Rijngraaf waarlijk de onontbeerlijke man was, en dat men hem tot geen prijs voor het hoofd moest stooten. Dus ging Grimoard al vrij deemoedig den Rijngraaf vragen, wat hij dan wel met zijn aanspraken bedoelde? Het antwoord lezende, komt het ons opnieuw onbegrijpelijk voor, hoe Frankrijk zulk een brutalen speculant jaren lang zijn rol heeft laten spelen. Hij had al wel een millioen van Engeland afgeslagen, zeide de Rijngraaf zonder blikken of blozen; Engeland had hem zelfs Willem V willen opofferen. Zijn ware bedoeling met zijn indische voorstel was, aan de Compagnie een corps van 6000 man te leveren, een transactie waarvan hij zich ‘enorme voordeelen’ beloven mocht; kon het plan niet doorgaan, dan moest Frankrijk hem voor het minst de nalatenschap van Maillebois verzekeren, bovendien hem een jaargeld toeleggen in het geheim; in geval van oorlog moest het hem vrijstaan om, zoo hij het dan begeerde, in Indië het bevel te voeren onmiddellijk onder Bouillé; mocht hij verkiezen in Europa te blijven, dan zou men hem een landing in Ierland moeten toevertrouwen. (Dit laatste, adviseert Grimoard, zou nog het beste emplooi voor hem zijn, mits men er vooral geen fransche troepen aan waagde.) Grimoard wist eindelijk den Rijngraaf tot zekere fideelheid uit te lokken, die met zijn barsche opvliegen van weinige dagen geleden een zonderling contrast vormde. Had hij eerst gezegd dat er voor Grimoard geen plaats was in de Republiek, nu, hij, Rijngraaf, wist wel hoe de bezwaren uit den weg te ruimen waren. De rang van generaal-majoor zou zeer wel de belooning kunnen zijn voor goede diensten die de Rijngraaf van Grimoard mocht verwachten. Hij vermocht alles in de Republiek; de voornaamste officieren waren al door hem gewonnen; in twee, drie maanden zou de Prins òf het land uit, òf de slaaf der patriotten kunnen zijn. Hij zou de pensionarissen eerlijk dienen, omdat zij zich verbonden hadden het hem wederkeerig te doen. De Prins was letterlijk in zijn hand. Het stond aan de fransche regeering met dit alles haar voordeel te doen; binnenkort zou hij naar Parijs gaan en zou men

de toekomst der Republiek regelen. ‘Hij praat of hij de Voorzienigheid was,’ schrijft Grimoard, ‘en is niet vreemd van het denkbeeld, dat de ziel van een of ander afgestorven groot man in zijn lichaam is komen huizen. Van uiterlijk is hij de opzichtigste dwaas dien men zien kan; altijd gelaarsd en gespoord, met een grooten sabel op zij, en in een kleeding als waarmede Karel XII wordt afgebeeld. Is hij werkelijk reeds zoo invloedrijk als men hem hier aangeeft, dan schiet er niets over dan hem te winnen, zoo men er althans tegen opziet hem te verderven.’

Ik heb er bij een vroegere gelegenheid[1)] reeds op gewezen, dat het niet opgehelderd is waarom Vergennes zich verplicht gehouden heeft zulk een man te ontzien. Het feit staat echter vast. Steeds heeft hij de verzoeking weerstand geboden den avonturier in zijn eigen netten te vangen, wat toch waarlijk niet ondoenlijk zou zijn geweest, wanneer men van de gelegenheden gebruik had willen maken naarmate zij zich voordeden. Doch blijkbaar is door meer dan één van Vergennes' ambtgenooten de Rijngraaf weinig minder als de onontbeerlijke man beschouwd dan door Vérac. En zoo liet men toe dat hij de zaken gedurig meer in de war hielp, zoodat er van uit het fransche kabinet geen oog meer op te houden viel, en de leiding geheel aan de haagsche kabaal moest worden overgelaten.

Men wachtte te Versailles af wat voor maatregelen de pensionarissen nemen zouden, nu zij van de fransche bedoelingen waren ingelicht. Het kwam nu op hun krachtsinspanning aan, en Vérac berichtte dat zij er zich van bewust waren. ‘Zij hebben goede hoop,’ schrijft hij in Januari 1786, ‘op een spoedig succes.’

Inderdaad begon er in de sedert den aanvang van 1785 slepend gehouden zaak der hervorming van de Compagnie thans eenige voortgang te komen. Wij weten dat Holland zijn voorstellen bij de Generaliteit had ingebracht. Ook had het op een spoedige behandeling aangedrongen, maar de tengevolge van 's Keizers optreden in den zomer van 1785 doorstane crisis had de activiteit der patriotsche regeering op

1) *Patriottentijd* II, 164 noot.

dit als op ander gebied tijdelijk verlamd. Nu het gevaar echter geweken was en de pensionarissen er het politieke leven afgebracht hadden, werd de arbeid hervat. De voortdurende geldnood der Compagnie gaf aanleiding tot nieuwe aanzoeken om steun bij de provincie Holland, en dus ook tot nieuwe dreigementen. Den 19^{den} December 1785 gaf Holland te verstaan, dat geen penning meer ter beschikking van de Compagnie kon worden gesteld, eer het in Januari ingediende hervormingsplan bij de Generaliteit was aangenomen. Daar de oppositie zich verschool achter de klacht dat het advies der Compagnie zelve op de ingediende voorstellen nog niet was gevraagd, stemde Holland toe dat hunne Ho. Mo. de verschillende Kamers aanschreven om binnen veertien dagen van hun gevoelen omtrent de voorgeslagen hervorming te doen blijken. Aldus werd bij de Generaliteit besloten.

De provincie Zeeland had zich bij deze resolutie onthouden. Aanstonds toen het hollandsche voorstel haar had bereikt, had zij reeds het advies der bij haar gevestigde kamer ingewonnen, welk advies de voorgeslagen hervorming ten sterkste had ontraden. De schuld van de verachtering der Compagnie werd door de zeeuwsche bewindhebbers geheel op rekening gesteld van den engelschen oorlog. Dat er wanbestuur had plaats gevonden ontkenden zij; en het scheen hun een gansch verwerpelijk denkbeeld, de directie der Compagnie door het aanstellen van beëedigde hoofdparticipanten met van dien der Bewindhebbers afgezonderden werkkring te desorganiseeren. Het zou enkel zijn: hoe meer hoofden zoo meer zinnen. Op grond van dit advies had een zeeuwsch staatsrapport van 19 Mei de verwerping van het hollandsche voorstel aanbevolen. Dit rapport werd nu den 29sten December bij de Staten van Zeeland in een resolutie geconverteerd; op de stem dezer provincie kon dus in geen geval meer door Holland worden gerekend.

De tijd voor het antwoord der verschillende kamers was met opzet zoo kort gelaten, om te verhinderen dat de praesidiale Kamer (thans die van Zeeland) er een vergadering van Zeventienen over belegde, waar de zwakken uit hun vereeniging moed hadden kunnen putten en zich misschien tegen het hollandsche voorstel zouden hebben durven verkla-

ren.[1] Thans bleven de kamers ieder op zichzelf. De zeeuwsche liet niet na, krachtig tegen de handelwijs der Staten-Generaal te protesteeren, die zich tot nu toe nimmer met de afzonderlijke kamers, maar steeds met de Zeventienen in betrekking hadden gesteld. Delft zond een kruiperigen brief: zij lieten het oordeelen liefst aan Amsterdam en Zeeland over, maar gaven reeds te verstaan dat ‘het aanhoudende groote gebrek aan den gereeden penning’ hen wel noodzaken zou zich bij alles wat besloten werd neer te leggen. Rotterdam zeide ongeveer niets; Hoorn liet de verantwoordelijkheid aan de Staten-Generaal, maar sprak toch over het voorstel in weinig gunstige termen; Enkhuizen weigerde zich uit te laten omdat de termijn te kort was. Amsterdam was de eenige kamer die met een lijvig stuk voor den dag kwam, waartoe zij den termijn dan ook met eenige dagen had overschreden. Zij stelde voor, in plaats van het aantal beëedigde hoofdparticipanten liever dat der bewindhebbers te vermeerderen, en wel alleen bij de kamer Amsterdam, met zes personen, kundige kooplieden, die een tractement zouden genieten van ƒ 5000 'sjaars om zich geheel aan de belangen der Compagnie te kunnen wijden. Deze zes zouden benoemd worden door de Staten-Generaal op voordracht van Holland. De Kamer Amsterdam verviel in vier departementen, die van de equipage, van den ontvang, van het pakhuis of van de commercie, en de rekenkamer. Bij geen van deze zouden de nieuwe bewindhebbers worden ingedeeld, doch een vijfde departement vormen, dat tot de indische zaken. Hun taak zou zijn het trekken van een verbaal uit de uit Indië ontvangen brieven en papieren en het opmaken van punten ter rescriptie, wat tot nu toe de taak geweest was van de Haagsche Besognes, waarin alle kamers vertegenwoordigd waren. Zij zouden elk voorjaar hun arbeid inleveren

1) Het praesidium wisselde tusschen Amsterdam en Zeeland, doch Amsterdam behield het zes jaren achtereen en Zeeland slechts twee. De samenstelling der Zeventienen was als volgt: Amsterdam 8, Zeeland 4, elk der overige kamers 1. De zeventiende werd er bijgevoegd door een der vier kleine kamers wanneer Amsterdam, door Zeeland wanneer Zeeland voorzat. Waren de kleinere kamers het alle met Zeeland eens, dan kon Amsterdam dus steeds worden overstemd. Dit - vreesde Holland - zou thans het geval hebben kunnen zijn. Daarom lieten zij de kleinere kamers liever aan haar natuurlijke bedeesdheid over.

bij de kamer Amsterdam, die een en ander onderzoeken zou en ter hand stellen aan de overige kamers. De Haagsche Besognes zouden blijven bestaan, maar alleen om het werk van het vijfde departement te revideeren, dat dan op de najaarsvergadering der Zeventienen finaal zou worden bekrachtigd, waarna zoo spoedig mogelijk de brieven naar Indië zouden worden geschreven en verzonden. In spoedeischende gevallen zou het vijfde departement de Haagsche Besognes niet behoeven af te wachten, maar onmiddellijk voorstellen ter rescriptie aan de kamers mogen doen, die er dan op de eerstvolgende vergadering van Zeventienen op zouden beslissen. Tot de acht amsterdamsche gecommitteerden ter vergadering van Zeventienen zouden steeds twee bewindhebbers van het vijfde departement moeten behooren.

Dit voorstel was minder onschuldig dan het er uitziet. De indische papieren werden alleen ontvangen bij de kamers Amsterdam en Zeeland. De kleinere kamers konden dus het werk van het vijfde departement niet contrôleeren, er alleen over stemmen voor de leus. Nu werd Zeeland van de deelname aan het gewichtig werk van het opmaken der antwoorden vrijwel uitgesloten, en kwam dit geheel in handen van een college van feitelijke commissarissen der provincie Holland. In zooverre was dit voorstel der kamer Amsterdam echter gunstiger voor de onafhankelijkheid der Compagnie dan het hollandsche van 5 Januari 1785, dat onder de Zeventienen thans slechts twee van zulke commissarissen zouden voorkomen, tegen vier (waarvan drie uit Holland) volgens het vroegere voorstel[1)]. Met dit al was het een overwinning voor de driemannen, dat een plan als het amsterdamsche te voorschijn kwam uit de Compagnie zelve. Het geheim is niet ver te zoeken: de Compagnie had dringend tien millioen noodig, en zou ze niet gekregen hebben tenzij Holland de rente garandeerde. Den 11^{den} Februari 1786 keurden de Staten van Holland het amsterdamsche voorstel goed, mits de bekende 25 punten van redres door het vijfde departement als handleiding zouden

1) Bij het voorstel van 5 Januari 1785 was de samenstelling der Zeventienen aldus geregeld geweest: Amsterdam 6 bewindhebbers, 2 hoofdparticipanten; Zeeland 3 bewindhebbers, 1 hoofdparticipant; de kleinere kamers elk 1 bewindhebber en voor één van hen 1 hoofdparticipant.

worden aangenomen, en de samenstelling der Haagsche Besognes in dier voege gewijzigd werd, dat Amsterdam vier bewindhebbers bleef afvaardigen als tot nu toe, maar bovendien nog drie van het vijfde departement. Amsterdam zou daar dus in plaats van over 4 stemmen van de 10 (als tot heden), over 7 van de 13 beschikken, waarmede de mogelijkheid dat dit Besogne het werk van de staatscommissarissen nog zou kunnen te niet doen, scheen afgesneden. Zoodra deze nieuwste hollandsche resolutie aangenomen zou zijn door de Staten-Generaal, maar ook niet eerder, was Holland bereid de rentegarantie die alleen de voortzetting van het bedrijf der Compagnie mogelijk maakte, te verleenen.

De groote vraag was nu: zou het voorstel doorgaan bij de Generaliteit? In zaken de Oost- en West-Indische Compagnieën betreffende, was verzet der provinciën tegen de twee meest belanghebbenden, Holland en Zeeland, iets ongehoords. Maar thans verzette zich Zeeland met hand en tand, en liet geen moeite ongebruikt om de anderen mede te sleepen. De Prins van Oranje, wiens praerogatief van Opperbewindhebber toch aanmerkelijk werd verkort, verroerde geen hand. Maar er was een ander die in zijne plaats trad en met de uiterste inspanning het tot stand komen der hervorming trachtte te verhinderen: de engelsche gezant, Sir James Harris.

Wij hebben gezien hoe hij, aanvankelijk lijdelijk toeschouwer, na zijn terugkeer uit Engeland in den zomer van 1785 begonnen was, hier en daar aanknooping te zoeken, en hoe hem dit over het geheel was mislukt. De Prins, dien hij toch noodig had wanneer er van een vruchtbaar verzet tegen de pensionarissen sprake zou zijn, had zijn brieven niet beantwoord; de Prinses had zich even met hem in durven laten, maar zeer beschroomd, en ook dit was op niets uitgeloopen. Niet door den Prins voorgegaan, had de oranjepartij haar slag niet durven slaan, de fransche alliantie niet durven afstemmen. Al wat Engeland had kunnen doen, was, door zijn memorie van 22 November 1785 van zijn voortdurende belangstelling in den partijstrijd der Republiek te doen blijken. Harris wachtte nu verder af, of de onderscheiden groepen wier belangen door de politiek der fransche partij werden geschaad, hem niet inroepen zouden wanneer het hun te bang werd. Te veel aandrang van zijn zijde,

had hij nu ondervonden, leidde nog tot niets: in het openbaar liet nog haast niemand zich gaarne naast een engelschen gezant zien, al waren er reeds die er toe kwamen hem te raadplegen in het geheim.

Een van de eerste kringen waarop Harris zijn oog had laten vallen, was die der Oost-Indische Compagnie geweest. Bij een overgroot deel der bewindhebbers zat haat opgekropt tegen de factie, die hun gezag aanranden wilde en die zij toch, om der wille van het geld, zoo moesten ontzien. Zij beseften ook zeer wel dat het doel der fransche partij was, Indië te wapenen tegen de Engelschen, wier hand nog pas zoo zwaar op de Compagnie was neergekomen. Zij wisten dat het met de weermiddelen daarginds ellendig gesteld was, het ging moeilijk aan dit te loochenen of zich te verzetten tegen maatregelen die de strekking hadden in dit euvel te voorzien. Maar zij begrepen ook, dat bij alle zorg voor de middelen van verdediging, het wederom oorlog voeren tegen de Engelschen een hachelijke zaak bleef; het uittarten van Engeland een roekelooze. De Compagnie mocht zich sterken zoo zij wilde, mits zij meesteres bleef op eigen terrein en niet in een oorlog kon worden gesleept op een voor haar misschien noodlottig tijdstip, op een bevel uit Versailles. Wilde Frankrijk de Engelschen bestoken in Voor-Indië, het mocht dit doen met eigen middelen en op eigen risico; de nederlandsche compagnie had in de eerste plaats te letten op behoud van wat haar in Indië nog restte. Engeland kwam door de bepaling van het vredestractaat omtrent de vrije vaart in de oostersche wateren ‘het allerprivatiefste’ al na genoeg. Het zou, met één slag waarschijnlijk, de Molukken zich kunnen toeëigenen als het wilde.

Harris bemerkte al dadelijk, dat, als hij ooit tot de toongevende bewindhebbers in eenige verstandhouding zou komen, hij het diep geworteld wantrouwen tegen Engelands bedoelingen ten opzichte van het specerij-monopolie der Compagnie zou moeten bevechten, met kracht of list. Aan Boers gaf hij omtrent de voornemens zijner regeering de meest geruststellende verzekeringen: indien men haar maar aanzocht was zij bereid, zeide hij, alle mogelijke overeenkomsten tusschen de engelsche en nederlandsche Oost-Indische Compagnieën te bevorderen, die geacht zouden worden tot voordeel van

beide te kunnen strekken. Nimmer zou Engeland van het beruchte artikel een voor het monopolie onzer compagnie gevaarlijk gebruik maken, tenzij het er toe werd getart. Boers maakte er geen geheim van dat de Compagnie het patriotsche juk onwillig droeg, maar kon toch zeer weinig hoop geven dat zij wagen zou het af te schudden. Engeland, beweerde hij, moest in ieder geval openlijk te kennen geven het specerijmonopolie te zullen eerbiedigen; verder aan onze compagnie een aandeel laten in den voordeeligen opium- en salpeterhandel in Bengalen, en haar verkregen rechten te Suratte erkennen waar de geldigheid der aan de Nederlanders in vroeger tijd verleende firmans thans door de Engelschen werd betwist. Harris wilde echter in zulke bizonderheden niet afdalen eer hij de zekerheid had dat onze compagnie een vriendschappelijke onderhandeling met de engelsche zou aanvragen. Maar hoe zou zij? Holland zou onmiddellijk met de meest krasse dreigementen zijn gekomen zoodra de Compagnie van zoo iets had gerept, en het zou ze uitgevoerd hebben ook.

Deze gesprekken tusschen Harris en Boers hadden plaats in Augustus en September 1785; misschien dat op de najaarsvergadering van de Zeventienen, in November te Middelburg te houden, de zaak ter sprake kon worden gebracht, meende Boers. Maar November kwam en de Compagnie antwoordde niets. Intusschen kwamen steeds meer onrustbarende berichten Harris ter oore: de Rijngraaf kuipte om het bevel over de nederlandsch-indische krijgsmacht te krijgen; hij wilde aan de Compagnie een corps leveren van 6000 man, en Van Berckel heette hem te zullen ondersteunen. De vergadering van Zeventienen erkende inderdaad dat een sterkte van 14.400 man europeesche troepen - zooveel als in vroeger tijd ook werkelijk in dienst was geweest - nog altijd voor Indië noodzakelijk was, en daarenboven 4 à 5000 man aan de Kaap, waar bestendig nieuwe troepen moesten worden geacclimatiseerd, om vervolgens naar Indië te worden gezonden. In werkelijkheid waren nu slechts 7757 europeesche soldaten in Indië in dienst, en 1600 aan de Kaap. De vergadering besloot dan ook 1979 man van den hertog van Wurtemberg te huren, maar gaf tevens aan de Staten-Generaal te kennen dat dit de uiterste versterking was die haar bekrompen middelen haar toelieten. Verlangde men meer, dan moest de

Compagnie daartoe worden gesubsidieerd.[1] Zij had immers nu al weer tien millioen noodig!

Het samentreffen van het verzoek om advies op Hollands hervormingsvoorstel met den nijpenden geldnood der Compagnie verlamde de meerderheid der bewindhebbers geheel. Nog in het begin van December maakten - volgens Harris die toen de stad bezocht - een aantal bewindhebbers te Amsterdam geen bezwaar hem te verzekeren dat zij de invoering van staatscommissarissen in het bestuur der Compagnie in geen geval zouden gedoogen. Maar toen kort daarna het staal hun op de borst gezet werd, bezweken zij allen. Boers kwam in groote onrust bij Harris; als er in Engeland nog over een geruststellende verklaring nopens het specerij-monopolie gedacht werd, zeide hij, was het nu de tijd. Maar Engeland had nimmer beloofd zulk een verklaring te zullen geven, eer onze Compagnie den eersten stap tot toenadering had gezet van hare zijde. En nu ging zij zich juist geheel in de armen der tegenpartij werpen! ‘Gij moogt er uit leeren’, schrijft Harris aan zijn regeering, ‘dat als de zaken hier van kwaad tot erger mochten komen, de Molukken al onze aandacht waard zijn.’

De houding van de kamer Amsterdam was geschikt om groot ongenoegen te wekken bij de zusterkamers. Nu zij dan toch eenmaal bukken moest voor de Staten van Holland, scheen Amsterdam te hebben geredeneerd, moest onder het nieuwe régime haar kamer althans alle eer en voorrecht genieten. Niet slechts Zeeland, ook alle andere kamers waren ontsticht. Maar van het oogenblik af dat Holland het voorstel van Amsterdam overnam, hadden de vier kamers van de Maas en het Noorderkwartier geen keus: Holland zou voor hun de beurs sluiten, en alleen de kamer Amsterdam aan kapitaal helpen. Onmiddellijk begreep Harris nu ook dat van een tegemoetkomende houding tegenover de Compagnie in haar *geheel* voor Engeland thans geen sprake meer mocht zijn. Er viel nog alleen op de kamer Zeeland te rekenen, en - misschien - op een coalitie der kleinere provinciën in de Staten-Generaal.

Holland overrompelde de provinciën met zijn voorstel van

1) De XVII aan de Staten-Generaal, 22 November 1785.

11 Februari; de afgevaardigden waren er niet op gelast, moesten de verantwoordelijkheid van een weigering op zich nemen. Toch had Harris nog hoop; hij had gedaan wat hij kon, en had van een meerderheid van afgevaardigden de belofte dat zij weigeren zouden. Maar hij kende land en luiden al genoeg, om zich niet te zeer te verbazen toen de meerderheid op het beslissende oogenblik tot de minderheid geslonken bleek. Met vier stemmen tegen drie (die van Gelderland, Zeeland en Friesland) werd den 17^{den} Februari het voorstel van Holland aangenomen. Onmiddellijk werd nu door deze provincie de gevraagde rentegarantie aan de hollandsche kamers verleend. De kamer Zeeland richtte zich 27 Februari tot de Staten-Generaal met verzoek om de resolutie van den 17^{den} buiten werking te stellen, tot haar bewindhebbers zich op de bezwaren, die tot het hervormingsvoorstel van Holland hadden aanleiding gegeven, zouden hebben verantwoord, iets, waartoe hun in December de tijd ontbroken had, maar den 2^{den} Maart volhardden de Staten-Generaal bij hun besluit, wederom met vier tegen drie stemmen. Op de voorjaarsvergadering van de Zeventienen, van 1 tot 29 April te Amsterdam bijeen (de tijd voor het praesidium van Zeeland was weder verstreken), werd de discussie over het voorgevallene door de hollandsche kamers ontweken; Zeeland bleef echter heftig protesteeren en liet de gevolgen aan Amsterdam over. Intusschen deed Holland zijn voordracht voor de benoeming van de zes nieuwe bewindhebbers. Geheel overeenkomstig die voordracht werden den 1sten Mei - met dezelfde vier stemmen tegen dezelfde drie - door de Staten-Generaal benoemd Mr. A.S. van der Hoop, thans reeds bewindhebber bij de kamer Amsterdam, G. Severijn en J.N. van Eijs, patriotschgezinde amsterdamsche kooplui; O.W. Falck (de vader van Anton Reinhard), een te Utrecht wonend oudgast die nu naar Amsterdam verhuisde, Elias Craeyvanger en J.P. Scholten, ‘bediendens’ van de kamer Amsterdam, de een bij de ontvangkamer, de ander bij 't comptoir van het pakhuis, die nu rang namen naast en boven hun vroegere meesters.

Het werktuig was er, maar wat viel er eigenlijk mee uit te richten? Men had het aantal bewindhebbers met eenige vermeerderd, maar wat vermochten de nieuwe titularissen,

gesteld zij wisten hun zelfstandigheid te bewaren, op het lijdelijk verzet van de groote meerderheid hunner ambtgenooten? De bloem der amsterdamsche aristocratie was in het bestuur der kamer sterk vertegenwoordigd, en er naar eeuwenoude traditie oppermachtig. Door zelf het vijfde departement voor te stellen hadden zij de zaak van te voren al het gevaarlijke benomen. Het was hun om Hollands geld te doen geweest, en nu zij het hadden beurden zij het hoofd weder op. Dezelfde Graaflands en Eliassen, die in het stadsbestuur met hun resolutie van Maart 1786 in zake het haagsche commando blijk gaven dat zij nog een eigen amsterdamsche politiek aandurfden tegen het driemanschap in, waren ook in het compagniebestuur nog tegen menig gerucht opgewassen. Al aanstonds gelukte het hun, van de Staten-Generaal de toezegging te verkrijgen, dat het Haagsche Besogne dit jaar nog al zijn functiën zou verrichten als van ouds; immers de te verwerken bescheiden waren reeds aan dit lichaam verzonden geweest toen de leden van het vijfde departement werden benoemd. Zoo zou eerst bij de najaarsvergadering van de Zeventienen, waar zij zich door twee hunner moesten doen vertegenwoordigen, aan het licht komen wat er van de nieuwe bewindhebbers te wachten was. Harris leefde nog altijd in de hoop, dat het hem gelukken zou de meerderheid der provinciën op zijn hand te krijgen, en dan te elfder ure de toelating der nieuwe titularissen te beletten. Maar hij kreeg er nimmer meer in deze zaak bijeen, dan Gelderland, Zeeland en Friesland; de volstrekte werkeloosheid van den Prins was schuld, schrijft hij, dat Groningen niet te winnen was.

De eenige provincie waar hij volkomen genoegen aan beleefde, was Zeeland. Dit gewest had zich bij brief van 6 Mei op het krachtigst tegen de invoering van het vijfde departement verzet, betoogende dat het octrooi willekeurig veranderd, en de rechten van den Opperbewindhebber miskend waren. Bleef de meerderheid der provinciën bij de genomen besluiten volharden, dan zouden de zeeuwsche Staten dit houden ‘voor een allergrootste violentie van den band der Unie,’ en zouden ze zich gedwongen zien ‘om eindelijk uit te zien naar middelen van zelfverdediging, die efficacieus genoeg [waren] om haar en hare ingezetenen, medeoprichters en deelge-

nooten der O.I. Maatschappij, bij het genot van eigendom en recht te beschermen.'[1)] Uit het feit dat zij voorloopig haar quoten nog betalen zou, wilde de provincie niet het gevolg getrokken hebben dat zij dit zou blijven doen, wanneer op haar beklag geen acht geslagen werd. Een stoute taal voor het kleine en verarmde Zeeland! *Haar* kamer van de Compagnie, die niet in den zegen der hollandsche voorschotten en garantiën deelde, zag zich met een bankroet bedreigd zoo zij volhield. Kon Harris verzekeren dat Engeland tegen Augustus 1786 een som van 60.000 pond sterling aan de kamer Zeeland zou voorschieten, zonder welke zij haar zaken niet verder zou kunnen drijven? De vraag werd in het begin van April door een zeeuwsch bewindhebber gesteld, maar Harris had de opdracht om voor zulke verzoeken zoo lang mogelijk doof te blijven, en begon dus met zeer weinig hoop te geven. Eenigen tijd later werd de vraag herhaald door Van de Spiegel zelf, maar ook toen werd namens Engeland niet de minste belofte van geldelijken steun gedaan. Zeeland zou dus moeten eindigen met zich te schikken, tenzij vóór de najaarsvergadering der Zeventienen een geheele omkeer van zaken in de Republiek plaats had. Hierop bestond werkelijk in den zomer van 1786 reeds hoop.

De impopulariteit der pensionarissen-regeering werd met den dag grooter; men overwoog eindelijk in stadhouderlijke kringen de mogelijkheid haar ten val te brengen. Nog korten tijd geduld, en de gansche onderneming tegen het gevestigd bewind der Compagnie zou wellicht met zooveel andere patriotsche pogingen te niet zijn gegaan. Had Zeeland niet een heimelijken bondgenoot in den onwil der hollandsche bewindhebbers zelf, wien het niet verborgen gebleven was dat de plannen der driemannen oneindig verder reikten dan tot de invoering van het vijfde departement? Kon het niet rekenen op de uitwerking van den angst, opgewekt bij allen die geldelijk belang hadden bij de Compagnie, dat onder patriotsch régime de handelsbelangen achter zouden staan bij die der defensie, dat een avontuurlijke koloniale politiek het behoud van het specerijenmonopolie, zoo niet van al onze oostindische bezittingen twijfelachtig maakte? 'Geen maatregel', schrijft Harris,

1) *Resolutiën Staten-Generaal*, 10 Mei 1786.

‘die althans in Holland de patriotsche regeering zooveel kwaad heeft gedaan als haar dwingen van de Oost-Indische Compagnie.’ Nauwelijks was in 1784 gebleken dat Holland zijn ten vorigen jare voor het eerst geopperde hervormingsplannen werkelijk meende door te zetten, of in een zoo onverdacht patriotsch blad als de Post van den Neder-Rhijn was de zaak sterk ontraden. Gij moogt niet de kans loopen, was daar den Staten van Holland voorgehouden, dat de bewindhebbers uw geld weigeren omdat uw voorwaarden te bezwarend zijn. ‘Indien daardoor eenige stilstand in de rouleering der penningen bij de O.I.C. ontstaat, zal men ook de gevolgen van dit kwaad en die zekerlijk niet gering zullen zijn, toeschrijven aan hun die daartoe aanleiding gegeven hebben. En wie kan bepalen wat daaruit al verder ontstaan zou? en of dit niet omwentelingen zou kunnen veroorzaken welke voor den Lande van de gedugtste gevolgen zouden zijn, en derhalven geheel strijdig met die oogmerken welke de Heeren gecommitteerden [tot het personeel besogne bij Holland] met alle ware liefhebbers des Vaderlands bedoelen. Ik onthoude mij hier, mijne gedagten klaarder te zeggen; maar één woord is den verstandigen genoeg gezegd.’[1)] Thans was men twee jaar verder, en nog altijd was de pijnlijke onzekerheid omtrent den juisten omvang en de waarschijnlijke gevolgen van de voornemens der regeering ten aanzien der Compagnie niet weggenomen. Het was niet te veel gevergd dat nu eindelijk aan de geheime zendingen en onderhandsche besprekingen een einde kwam; men moest óf de zaak opgeven, óf durven zeggen waar het op stond.

Maar de pensionarissen, weten wij, hebben in dezen de beslissing niet aan zichzelven gehad. Zij dienden op Frankrijk te wachten, en Frankrijk heeft hen vrijwel in den steek gelaten.

De aanvang van het jaar 1786, kan men zeggen, is voor het fransche overwicht op de Republiek het beslissend oogenblik geweest. Aanvankelijk had Frankrijk enkel willen verhinderen dat Engeland eenig voordeel trok van zijn tractaten met ons, en dit was geheel gelukt. De mogelijkheid was

1) *Post* V, 895; een nummer van ± 1 Augustus 1784.

eerst volstrekt niet onder de oogen gezien, dat Engeland ons den oorlog zou verklaren. Maar Engeland had zoo gedaan, en natuurlijk had Frankrijk toen moeten verhoeden, dat zijn vijand blijvende voordeelen op ons behaalde. De vrede had Frankrijk voor de keus gesteld, ons verder aan ons zelven over te laten of niet. Het laatste was gekozen, omdat het zeker was dat de machtelooze Republiek, alleen gelaten, bij het eerste groote gevaar het beste wel weder zich onder engelsche hoede zou moeten stellen. De Republiek als bondgenoot aan te houden had echter ook zijn groote bezwaren, zooals het geval met den Keizer daareven weer was komen bewijzen. Maar die moeilijkheid was men nu toch te boven, het verbond was geteekend en geratificeerd, het moest nu in vervulling treden. Het ware nu plicht geweest voor de fransche regeering, van den aanvang af vast op het doel aan te sturen, en duidelijk te verstaan te geven dat het verbond niet slechts een middel was om een anders ten val neigende kabaal in de Republiek het voortregeeren mogelijk te maken, maar ook wel degelijk was aangegaan tot bevordering van fransche belangen in Europa en in Indië. Durfde men met dit laatste niet voor den dag komen, dan was het beleid dat tot het sluiten der alliantie had gevoerd, veroordeeld. Inderdaad miste dit verbond elken stevigen grondslag van klaar gebleken aan beide volken gemeenschappelijk belang. Het was van de zijde der pensionarissenregeering bedoeld als een verzekering tegen invaliditeit en ongelukken, maar welke premie konden zij dan toch betalen? Hun voorspiegelingen van samenwerking in Indië waren fraai genoeg, maar van de tallooze voorbereidende maatregelen die noodig waren moest de eerste nog gelukken. Nog altijd bestond daar die trage Compagnie, die men voor had van een deel harer functiën te berooven ten voordeele van den door de pensionarissen geregeerden Staat. Al wederom zou blijken hoe weinig de regeerende kabaal, feitelijke minderheid die zij was en dagelijks meer bleek te zijn, over de levende volksorganen beschikken kon. Wikkelde zij het land in een zeeoorlog, de marine deed zelfs het weinige niet waartoe zij bij goeden wil nog in staat zou zijn geweest. Dreigde er gevaar van de landzijde, men durfde nauwelijks de troepen mobiel te maken uit vrees dat zij zich keeren zouden tegen den naam neegB. sedoetverei

men hervormingen in het koloniale krijgswezen, een gansche groep van belanghebbenden bij de Oost-Indische Compagnie liep te hoop en eischte dat men van dat oude lichaam af zou blijven. En de patriotsche regeering gevoelde haar zwakheid al te wel, dan dat zij de reeds te dreigend talrijke schaar harer vijanden roekeloos met een nieuwe groep vermeerderen durfde. Zij wilde wel aan het werk beginnen, maar Frankrijk moest haar eerst al den steun leenen van zijn prestige. Ergo eerst de fransche memorie naar aanleiding van het tiende artikel van het verbond, en daarna de geheime staatscommissie die een plan van samenwerking met Frankrijk in Indië zou kunnen goedkeuren. Met dit voorstel hadden zij den Rijngraaf in Maart naar Versailles gezonden, waarheen Grimoard reeds op het eind van Januari was teruggekeerd.

Het was nu meer dan tijd geworden, de wijze van uitvoering der groote plannen althans in hoofdtrekken vast te stellen, wilde men van de gansche zaak ooit iets tot stand zien komen. Maar een nieuw bezwaar deed zich op, het gewichtigste van alle. De Republiek met haar koloniën had voor Frankrijk eigenlijk slechts waarde zoolang het ten aanzien van Engeland een aggressieve politiek durfde voeren; terreinen en occasiën die in handen der Republiek uit europeesch oogpunt dood kapitaal bleven, kregen beteekenis zoodra een ander er zich op werpen kon om ze te gebruiken. Van het oogenblik af evenwel dat het aggressieve systeem werd verlaten, werd de Republiek voor Frankrijk waardeloos en zelfs hinderlijk; een blok aan haar been. De Republiek met haar valsche positie van vervallen groote mogendheid, in het bezit van een aantal voorrechten die geen rechtvaardiging meer vonden in macht, en dus iederen dag door dezen of genen stonden te worden betwist of geschonden, bleef, verkindscht als zij was, gelooven dat zij nog gezocht werd om zich zelve. Hier raken wij de enorme vergissing aan der patriotsche partij, die het zoo lang tot haar dagtaak had gemaakt van de edelmoedigheid van den franschen koning te gewagen in tegenstelling van de baatzucht van Albion, dat zij geeindigd was met zelf aan dit krantengeschrijf te gelooven. Hoe bitter is het haar in 1787 opgebroken.

De waarheid is, dat Frankrijk in dit jaar de eerste zenuwtrekkingen onderging waaraan wij nakomelingen overeenge-

komen zijn het naderen der Revolutie te demonstreeren. Vergennes werd er te behoedzamer door en bond in zijn laatste levensjaar de bemoeiingen van zijn departement op allerlei europeesch en buiten-europeesch gebied wat in. De aandacht van gansch het fransche ministerie werd uit noodzaak gedurig meer op het stuk der financiën bepaald. Terwijl Engeland onder Pitt's zorgen een herstel van zijn geldmiddelen beleefde, waren die van Frankrijk onder Calonne in al grooter verwarring geraakt. Een reusachtig tekort bleef ongedekt. Het crediet was uitgeput. De belastingen kon men niet meer verzwaren of er stond oproer te vreezen. Men diende op vroeger verworpen voorstellen terug te komen, en adel en geestelijkheid in de lasten te doen deelen. Calonne zelf, in zijn ambt gesteld door een hofkabaal met het opzettelijk doel die hervorming te verijdelen, overwoog reeds het tekort publiek te maken en een nieuwe financieele wetgeving aan de notabelen voor te leggen. Hoewel geen der tegen Engeland gerichte ondernemingen geheel werd opgegeven, maande het geldgebrek toch tot grooter voorzichtigheid dan tot nog toe was betracht. De spanning tusschen beide regeeringen verminderde aanmerkelijk; men naderde elkaar om de moeilijke onderhandeling over het engelsch-fransch handelstractaat, sedert de jongsten vrede aanhangig, eindelijk te doen slagen. Den 26sten September 1786 werd het verdrag geteekend. In deze omstandigheden was Vergennes gansch niet te bewegen geweest de verlangde alarmeerende memorie bij de Staten-Generaal in te dienen.

Het viel den Rijngraaf erg uit de gis; waar bleef zijn troepen-leverantie? De pensionarissen bleven gewillig genoeg, hem en St. Lubin te gebruiken, maar hoe het aan te vangen? Nu de fransche memorie uitbleef, dachten zij er over de zaak vast te maken aan den brief der Heeren XVII aan de Staten-Generaal van 22 November 1785 nopens de defensie, welke bij resolutie van Holland van 17 December daaraanvolgend in handen was gesteld van het personeel besogne, om advies. In Mei 1786 stelden De Gijzelaar en Van Berckel aan hun medeleden voor, van de Staten van Holland qualificatie te vragen om een ‘allersecreetst’ middel werkstellig te maken, dat beter dan iets anders de bezittingen der Compagnie in veiligheid stellen zou; en dit middel was geen

ander dan het door St. Lubin aangeprezene. Eerst had men voor gehad, het besluit tot uitzending van hem en Hooreman te doen nemen bij de Compagnie zelve, door een secreet besogne van slechts vier leden, maar men had de zaak niet op het tapijt durven brengen, omdat in zulk een besogne Zeeland één lid zou moeten stellen, en geen zeeuwsch bewindhebber te vertrouwen was. Maar was het zooveel veiliger er de Staten in te moeien? In geen geval zonder vooraf de steden te praepareeren, zoodat geen het overnam, en daarmede het plan verijdelde. Had ieder lid in zijn eigen stad voldoend succes, dan nam de Raadpensionaris wel aan in de vergadering zelf alle ongewenschte deliberatie te ‘elimineeren’. Tot zoover onze bron (een aanteekening van Van Wijn); de zaak is, indien nog beproefd, in de steden al spoedig misgeloopen want geenerlei qualificatie is door het besogne aan de Staten gevraagd. Er schoot niets over dan dat Salm de fransche regeering alsnog vermurwde.

Hij stelde haar de zaak nogmaals voor. Er was hem veel aan gelegen dat de troepenleverantie plaats had vóór het koloniale krijgswezen der Republiek definitief geregeld werd; het zou dan immers onmogelijk zijn bij die regeling hem op zijde te schuiven. Alles kon geschieden zonder Engelands argwaan op te wekken, beweerde hij; zeer in het geheim konden de door hem te leveren troepen naar Voor-Indië worden overgescheept, uit fransche en spaansche havens. Voor het overige - hij was de laatste om de door Frankrijk verlangde staats-commissie tot het koloniale krijgswezen af te keuren, maar hij vertrouwde dat de fransche regeering hem de leiding daarvan in handen zou willen laten.

Vergennes bleef de beantwoording van Salms vertoogen op het punt van de door Frankrijk bij de Staten-Generaal te doene stappen geheel aan zichzelven houden; voor de rest verwees hij hem naar Castries. Deze zond den Rijngraaf in Juni 1786 met een voor hem onbevredigend antwoord naar Holland terug. Plannen als dat van St. Lubin hield men voor hersenschimmig. Van de vier machten die genoemd waren kwamen alleen de Mahratten en Tippo wezenlijk in aanmerking, doch deze waren aan elkander zóó vijandig dat als het tractaat met Tippo slaagde, onmiddellijk de eersten zich met de Engelschen zouden verbinden, wien men dan

de schoonste gelegenheid bood hun laatsten grooten tegenstander met overmacht aan te vallen. Had dit plaats, dan zou Frankrijk hem op dit oogenblik aan zijn lot moeten overlaten; een oorlog met Engeland was thans een onmogelijkheid. Zonder noodzaak zou men zoo den franschen invloed in Indië op eenmaal vernietigd hebben. Vóór men weder met Engeland in oorlog was had men niets te doen dan zich sterk te maken in de eigen bezittingen; die van te voren gezorgd had de sterkste te zijn, zou medewerking genoeg hebben van de indische vorsten, wanneer eenmaal de vijandelijkheden uitbraken. Voorshands moesten alleen het fransch- en het nederlandsch-indische leger in nauw verband met elkander worden gebracht en onder het opperbevel gesteld van een fransch generaal. De Republiek had in langen tijd ginds geen ernstigen oorlog gevoerd, en kon dus op dit opperbevel geen aanspraken doen gelden. Wel zou zij in vredestijd de meeste troepen te onderhouden hebben, want zooals de zaken nu stonden had zij in Indië oneindig meer te verliezen dan Frankrijk. De benoeming van den werkelijken opperbevelhebber (Bouillé schijnt nog steeds bedoeld), moet geheim blijven; een officier van lager rang kan hem naar Indië voorgaan, maar zal geinspireerd worden door den opperbevelhebber in spe. Allereerst moet nu de Republiek de zorg voor haar koloniale krijgswezen aan de Compagnie onttrekken en opdragen aan een militaire staatscommissie.

De pensionarissen hebben hun teleurstelling over dit antwoord niet verheeld. Hoe zouden zij er komen zonder fransche memorie! Wat van hun kant was bereikt, de oprichting van het vijfde departement, moest nutteloos blijven zoo Frankrijk zich niet verklaarde. Het departement was bedoeld geweest als middel om den ‘stadhouderlijken’ invloed op de Compagnie, uitgeoefend door middel van Boers, te breken: het zou den Advocaat het gewichtigste werk uit de hand slaan. Maar het kon de maatregelen die men wenschte toch alleen voorbereiden, niet zelf doorvoeren; daartoe bleef immer de sanctie van de Zeventienen vereischt, en de houding van Zeeland, ja eigenlijk van alle kamers, en in de Staten-Generaal van de meerderheid der provinciën, bewees genoeg dat die sanctie voor besluiten als Frankrijk verlangde, nimmer goedschiks zou zijn te verkrijgen. Daarom was het onvermijdelijk dat

Frankrijk de memorie indiende en de militaire staatscommissie van de Staten-Generaal *eischte*. Zoo Frankrijk zich derwijze verklaarde zou de tegenpartij den strijd verliezen, anders niet. De patriotische partij zag aankomen dat zij voor haar bestaan zou moeten gaan vechten op leven en dood; alles had in de laatste maanden een dreigend aanzien bekomen. Er was geen bizondere Compagnieskwestie meer, afgescheiden van al het andere waarover een beslissing vallen moest in de Republiek. Alles zou zoo gemakkelijk gaan wanneer maar eerst door Frankrijks arm den Stadhouder de genadeslag was toegebracht; hoe dikwijls hadden zij er al om moeten verzoeken! Eerst na dien slag zou de Republiek als bondgenoote van waarachtig nut zijn voor den franschen koning[1)].

Hier zien wij de Compagnies-aangelegenheid door de pensionarissen aan de vele strijdpunten van binnenlandsche staatkunde vastgehecht, waarover zij sinds het voorjaar met Vergennes in geschil waren. De zaak lag er toe. De Compagnie zou zich niet van eeuwenoude functiën laten berooven zonder heftig verzet, en dit verzet bracht, of zij wilden of niet, de bewindhebbers in het kielzog der stadhouderlijke partij. Welke andere macht dan die der reactie zou hen aan de opgedrongen hervormingen doen ontkomen? Zoo is de zaak hangende gebleven, tot over het lot der partijen in de Republiek was beslist.

De alliantie op zich zelve, was nu gebleken, gaf Frankrijk nog geen enkelen waarborg, bezorgde haar alleen overlast. Eerst tot den prijs van dien europeeschen oorlog misschien dien Vergennes bovenal vermijden wilde, kon de beschikking over onze koloniën in Frankrijks handen vallen. Vergennes heeft geen gewelddadige oplossing aangedurfd, en hoe sterker de oranjepartij zich organiseerde en hoe openlijker Engeland en - na den dood van Frederik den Groote - Pruisen haar begunstigden, hoe beslister hij den weg van een hopelooze onderhandeling verkoos: in de geschiedenis van Rayneval's zending naar de Republiek zullen wij er spoedig het bewijs van zien. Van het indienen der door de patriotten verlangde memorie was minder dan ooit sprake.

Het gehaspel, dat in het najaar van 1786 en in het voorjaar

1) Zie het stuk bij Vreede, *Van de Spiegel*. II, 563.

van 1787 nog tusschen Holland en Zeeland ter zake van het vijfde departement voorviel, heeft hiermede voor ons vrij wel alle belang verloren. Zeeland weigerde aan de najaarsvergadering van de Zeventienen deel te nemen, omdat daar twee van de nieuwe bewindhebbers aanwezig waren; met 4 tegen 3 stemmen (steeds nog de oude groepeering) verklaarden hierop de Staten-Generaal de vergadering voor wettig ook al onthield zich de zeeuwsche kamer. Holland schreef haar kamers aan, zoolang de zeeuwsche in haar verzet volharden bleef, deze ‘met geen penning te assisteeren.’ Hierop richtte zich Zeeland nog eenmaal tot den engelschen gezant. Wilde de kamer bij haar afzondering volharden, dan zou zij geld moeten leenen, om te beginnen een half millioen; en zij zou het niet kunnen krijgen tenzij zij vijf procent bood in plaats van de tot nu toe gebruikelijke drie. Die twee procent meer wilde zij zich door Engeland doen voorschieten. Wij zullen later zien hoe juist in dezen tijd ook de friesche aristocraten zich tot Engeland wendden om geld, waarmede zij hun patriotsche geldschieters moesten sussen, die anders dreigden hen te zullen ruineeren. De Friezen werden door Engeland geholpen; de Zeeuwen niet. De engelsche regeering legde het nu eenmaal zuinig aan; Frieslands afval werd mogelijk geacht, maar van Zeeland was men al te zeker. Bovendien, nu op de invoering van het vijfde departement nog niets wezenlijks gevolgd was, trok het gansche geschil niet sterk de aandacht meer; de groote slag tusschen prinsgezind en patriot werd verwacht op ander terrein. Nadat Holland in eenige wijzigingen had toegestemd en zoo de houding gered was, legde Zeeland zich bij de bestuursverandering neer. In plaats van zeven Amsterdammers en twee Zeeuwen, zouden in de Haagsche Besognes zitting hebben zes Amsterdammers en drie Zeeuwen, waardoor de oude verhouding tusschen deze kamers was hersteld. De meerderheid van het Besogne zou voorlezing kunnen eischen van periodes uit de indische brieven, en dus eenige gelegenheid hebben het werk van het vijfde departement niet slechts voor den vorm goed te keuren, maar werkelijk te beoordeelen. Verder keurde Zeeland goed dat de Compagnie ‘praecise en gedetailleerde opening’ deed van haar staat, ‘financieel, mercantiel, maritiem en militair,’ maar dan bij monde eener buitengewone vergadering van Zeventienen, en aan de Staten-

Generaal. Den 12^{den} April 1787 werd deze schikking door de Staten-Generaal goedgekeurd, en den dag daarop werd het verbod van Holland, om remises aan de kamer Zeeland te doen, ingetrokken. De vrede was uiterlijk hersteld, en Zeeland had er bij gewonnen, dat het zich nu te beter tegen aanslagen van de patriotsche partij zou kunnen verzetten, bij geval deze zich nog van het vijfde departement zou willen bedienen. Dat Holland zich tot zulk een regeling vinden liet, is echter een bewijs dat men, vóór de groote beslissing gevallen zou zijn, met het vijfde departement niets wezenlijks meer op het oog had. Was er niet het afscheid van Boers (20 Juni 1787) dat door tracasserieën van de nieuwe bewindhebbers schijnt bewerkt, wij zouden haast verlegen zijn, sporen van de werkzaamheid van hun college aan te wijzen. Maar al gaf Boers de hem tot een lastpost gemaakte betrekking van eersten advocaat op, hij bleef de raadsman der stadhouderlijke partij in oostindische zaken, en de middelaar tusschen de Compagnie en de vertegenwoordigers der engelsche regeering, Harris en, in den zomer van 1787, Grenville, van welke hij, voor het geval de patriotten de nederlaag leden, toezegging hoopte te verkrijgen van een tractaat van wederzijdsche garantie van bezit in Indië. De Compagnie, aan den ouden sleur gehecht, moest zulk een verdrag als een uitkomst beschouwen, omdat het haar weer vrij zou laten de defensie achter te stellen bij de commercie. De hoop op teruggave van Negapatnam is bij deze heimelijke toenadering van een invloedrijk deel der Compagnie tot Engeland ook in het spel geweest. Het blijkt niet met volkomen zekerheid welke mondelinge toezegging vanwege Engeland is gedaan; in elk geval, toen Engeland hier weer meester was, heeft het Negapatnam voor zich gehouden.

Alles was in angstige afwachting van het einde. Van de Staten-Generaal had de Compagnie te midden van de hopelooze verwarring der laatste maanden voor September 1787 geen ‘praecis en gedetailleerd’ onderzoek te vreezen; zij waren, sedert het eindelijk gelukt was een vaste meerderheid van stadhoudersgezinde provinciën bijeen te krijgen, een werktuig der oranjepartij geworden, gebruikt tot afweer van al wat Holland wilde doordrijven ten aanzien van de Unie en haar organen. Met goed beleid had deze meerderheid aan Holland het onder-

zoek naar de verdedigingsmiddelen in Indië, tot het eischen waarvan de nimmer ingekomen fransche memorie de aanleiding had zullen zijn, ontnomen en er voor den Stadhouder beslag op gelegd. Bij secrete resolutie van 4 December 1786 hadden de Staten-Generaal, erkennende dat ‘de staat van defensie in het generaal, zoowel als het Militaire Weezen in de Oost-Indiën, in een onvolmaakte en gedelabreerde situatie’ was, en dat aan ‘de Leeden der Hooge Regeering en de opperofficieren van de Militie, in dienst van de Compagnie zijnde, de vereischte kundigheden zouden ontbreken om een precies verslag te kunnen doen,’ Zijn Hoogheid verzocht ‘eenige bekwame ingenieurs en andere kundige officieren’ uit te zenden ‘om den tegenwoordigen staat zoo van defensie als van militie op te nemen’ en rapport te doen; zij zouden op twee fregatten van 's lands marine naar Indië moeten vertrekken. De uitrusting dezer schepen van oorlog gaf al dadelijk gereede aanleiding tot dralen, en de Stadhouder wist wel dat de meerderheid hem niet te zeer tot spoed zou manen. De op het eind van 1786 gevraagde militaire commissie is dan ook pas vertrokken in het begin van 1789. Zij heeft nagenoeg alle bezittingen der Compagnie afgereisd en is in 1793 terug gekeerd, den Stadhouder een stapel uitvoerige rapporten aanbiedende, die, in hun fraaie roodlederen ruggen en met hun lussen van oranjezijde, in te nauwernood gestoorde rust op het Rijksarchief het oordeel der nakomelingschap verbeiden mogen. Dat van den tijdgenoot is er, door omstandigheden die men raadt, nimmer over uitgesproken.

De sympathieën van de Compagnie waren intusschen der behoudspartij verzekerd. De eenige concessie die Vergennes er werkelijk toe gekomen is haar af te vergen, de toelating van een fransch regeeringsagent te Batavia, heeft zij beslist durven weigeren. Het was onmogelijk, adviseerden de Zeventienen aan de Staten-generaal, tot admissie van agenten van vreemde natiën te besluiten, ‘als geevende zulks aan dezelve niet dan maar al te veel geleegenheid om den loop van Compagnies zaaken van nader bij te zien, als met de belangen van de Compagnie bestaanbaar is’[1)]. Zelfs de provincie Holland had geen moed aan die heimelijkheid der heimelijkheden, ‘Compagnies Hoofdplaatse’, te raken. Een tweede

1) Heeren XVII aan de Staten-Generaal, 20 November 1786.

dringender aanzoek van Frankrijk werd even beslist afgewezen als het eerste. Daarmede was het al Juni 1787 geworden; vóór September heeft Frankrijk van zijn ongenoegen niet meer doen blijken. Het liet de zaak glippen, gelijk het de Republiek glippen liet. Na Vergennes' dood laat Frankrijk al de draden van zijn traditioneele buitenlandsche politiek los; de kwestie van het deficit beheerscht alle andere.

Wat was er nu van de wijdstrekkende plannen terecht gekomen! Beide die van de gelukzoekers en van de fransche regeering lagen tegen den grond. Toch is het van belang ze te hebben leeren kennen in vollen omvang: de reactie tegen de in dienst van Frankrijks eerzucht opgewekte beweging is in de jaren ná 1787 zeer sterk geweest. De ingewijden, Harris, Boers, de voornaamste bewindhebbers, wisten wat op het spel had gestaan, en zorgden wel de een dat de overwinning der prinsgezinden bestendiging onzer weerloosheid in Indië, de anderen dat zij bevestiging van de voorrechten der Compagnie beteekende. Als hij in October 1787 de werkelijke meester is geworden van de situatie, is een van Harris's eerste zorgen, inzage te krijgen van de papieren van het personeel besogne bij Holland, waar nog een aantal der geheime stukken berustten, tusschen de pensionarissen en de fransche regeering ter zake van de koloniën gewisseld. Hij vond er de bevestiging van lang gekoesterde vermoedens in. Hij mocht nu gerust zijn: onder het herstelde stadhouderlijk regime was van de Compagnie voor Engeland niets meer te vreezen. De nieuwe regeering was tot Engelands oogendienaresse voorbeschikt; en de bewindhebbers? *Zij* waren tevreden nu zij er het bestaan hadden afgebracht, dat het aan handen en voeten ook te hunnen opzichte gebonden stadhouderlijk gouvernement hun wel heeft moeten laten. Van de Spiegel heeft het in zijn raadpensionarisschap ondervonden, hoe jammerlijke antecedenten de vereeniging tijdens de troebelen van alles wat op zelfbehoud bedacht was, aan de uit 1787 geboren regeering als heilloos geschenk in de wieg had medegegeven. De Compagnie is ten slotte nog heel wat moeilijker om te stooten geweest, dan de Republiek der Vereenigde Nederlanden zelve.

H.T. COLENBRANDER.

Het doel der vrouwenbeweging.

‘Van alle bewegingen, die hervormingen van politieken, socialen of religieusen aard beoogen is de vrouwenbeweging waarschijnlijk de belangrijkste, zeer zeker de meest uitgebreide. Zij omvat niet alleen een enkele klasse, stam, natie of godsdienst, maar strekt zich uit over de geheele beschaafde wereld en beoogt de behartiging der belangen van de helft der menschheid.’ Deze woorden van miss Frances Power Cobbe tot de mijne makende, stel ik mij voor het doel dezer beweging met betrekking tot Nederlandsche toestanden te bespreken.

Ons land, behoorende tot de kleine en bij maatschappelijke hervormingen steeds achteraankomende landen, maakt ten aanzien van een belangrijk deel der vrouwenbeweging een gunstige uitzondering.

Wij hebben wel is waar nog niet zooals in Nieuw-Zeeland en in enkele staten van Amerika het politiek stemrecht veroverd, wij hebben nog niet, zooals in Engeland, een wet zien invoeren, waarbij de vrouw in het huwelijk de vrije beschikking houdt over haar vermogen en over haar verdiend loon, evenmin hebben wij verkregen zooals in Frankrijk, dat voortaan voor den burgerlijken ambtenaar en voor den rechter aan het ‘ja’ en ‘neen’ der vrouw dezelfde waarde wordt toegekend als aan dat van den man, - doch laat mij niet verder uitspinnen wat wij nog niet bereikten, want in ander opzicht zijn wij deze groote landen reeds voorbij gestreefd.

Ik behoef er niet op te wijzen, hoe de tentoonstelling van vrouwenarbeid, verleden jaar in den Haag gehouden, de sluimerende krachten van weifelenden, van aarzelenden, van

bedeesden, van lakschen en hoe ze meer mogen heeten, heeft wakker geschud om vereend den dam van vooroordeel te ondermijnen, die de vrouwenbeweging hier nog maar al te zeer in haar voortgang en ontwikkeling belemmert.

Misschien heeft ook de roman Hilda van Suylenburg het zijne daartoe bijgedragen. Want moge een tendenz-roman bij een litterair mensch niet hoog staan aangeschreven, aan dezen romanvorm danken wij niettemin grooten invloed op tot stand gekomen hervormingen.

Zoo ook heeft mevrouw Goekoop met Hilda van Suylenburg vele zwakke volgelingen de kracht gegeven tot voortschrijden, den moed tot volharden, den noodigen steun om den tegenstand, die er voor hen nog mocht opdoemen, te weerstaan.

Overzien wij thans den stand van het vrouwenvraagstuk in de verschillende landen, dan kan getuigd worden dat de vrouwen van Nederland er voor gezorgd hebben dat bij deze beweging ons land niet achteraan komt. Dit geldt vooral het Hooger Onderwijs.

Onze universiteiten laten de vrouwen op precies dezelfde voorwaarden toe als de mannen en na voldoend afgelegde examens wordt de doctorstitel verleend, onverschillig tot welke sekse de candidaat behoort.

In dit opzicht staan wij naast de verstgevorderde landen en steken gunstig af o.a. bij Engeland en Duitschland.

Wij hadden na de ervaring die hieromtrent reeds werd opgedaan met recht mogen verwachten dat wij gespaard zouden blijven voor een getheoretiseer over de al of niet geschiktheid der vrouw voor een akademische opleiding, te meer nu alle andere landen reeds waren voorgegaan met de bespreking van dit onderwerp, zonder evenwel, zooals te denken was, tot eenig resultaat te komen.

In 1894 schreef miss Lyda Rose in ‘*The American Girl at College*’ dat de college-bred woman (de vrouw die hooger onderwijs heeft genoten) in den tegenwoordigen tijd de meest besproken vrouw is; zij lokte een strijd uit tusschen de eminentste mannen over haar al of niet geschiktheid voor studie, haar geestelijk en lichamelijk welzijn, haar bestemming voor het moederschap. ‘Deze strijd wordt nu reeds ruim een kwart eeuw door de mannen gevoerd en zij zijn het er

nog niet over eens,' zoo zegt zij verder, 'doch de vrouwen gaan onderwijl voort en vermenigvuldigen in alle landen het getal vrouwelijke doctoren in de letteren, medicijnen, rechten en natuurwetenschappen. Daadzakelijk toonen zij aan dat al de bezwaren van intellectueelen, moreelen, physischen en matrimonieelen aard, ongerijmdheden zijn.'

Verheugden wij ons reeds dat wij dezen woordenstrijd ontwassen en daarmede ontloopen waren, toch werd die ook hier nog even aangebonden door twee hoogleeraren, sieraden hunner universiteit, die hun tijd niet te kostbaar achtten om in breedvoerige betoogen hun vooropgezette meening kracht van bewijs te gevén.[1)]

Evenmin echter als prof. Winkler het bewijs leverde dat de vrouw voor Hooger Onderwijs ongeschikt is, evenmin gelukte het den hoogleeraar Treub het tegendeel aan de toonen; ten minste niet als men de stelling zoo algemeen opvat als door beide hoogleeraren geschiedde, door namelijk te willen bewijzen dat *de* vrouw al of niet geschikt is voor *de* studie.

Mej. Ida Heyermans schreef terecht in haar verslag van de vergadering waarin beide betoogen werden voorgedragen: '*de* vrouw en *de* studie hooren niet bij elkander, evenmin als *de* man en *de* studie. Er zijn slechts enkele vrouwen en enkele mannen geschikt tot die studie.'[2)]

Opvallend is in deze gedachtenwisseling dat prof. Hector Treub, hoogleeraar in de Obstetrie en Gynaecologie (verloskunde en vrouwenziekten), het onderwerp uit een psychisch oogpunt behandelde en het sexueele leven der vrouw buiten de kwestie hield, terwijl prof. Winkler, hoogleeraar in de Psychiatrie (zielsziekten) de psychische zijde der zaak als bijzaak behandelde en met bezwaren, ontleend aan het sexueele leven der vrouw, zijn meening verdedigde.

Geen van beide hoogleeraren is het ondertusschen gelukt maar één nieuw argument aan de bestaande toe te voegen, zelfs zou het niet moeilijk vallen aan te toonen, dat zij veel krachtiger argumenten hadden kunnen vinden, in-

1) *De vrouw en de studie* door Prof. Dr. Hector Treub en Prof. Dr. C. Winkler. Voordrachten en Debatten, gehouden in de vergaderingen van 3 Maart en 10 Nov. 1898, van de Ver. tot beb. v.d. belangen der vrouw, te Rotterdam.

2) '*Belang en Recht*' No. 51, 3e jaarg.

dien zij meer de Engelsche en Amerikaansche in plaats van de Fransche en Duitsche vóór- en tegenstanders geraadpleegd hadden.

Toen eenige jaren geleden in Engeland een geestverwant in dezen van prof. Winkler beweerde, op ongeveer dezelfde gronden als onze hooggeleerde aanvoerde, dat *de* vrouw voor *de* studie niet deugde, stelde Dr. Arabella Kenaely onmiddellijk een onderzoek in bij ruim 500 vrouwen, die met vrucht de universiteiten van Oxford en Cambridge bezocht hadden.

Zij toetste haar waarnemingen aan een onderzoek van even zoo vele niet gestudeerd hebbende zusters en vriendinnen dezer dames en kwam tot het resultaat dat het Hooger Onderwijs geen nadeeligen invloed had gehad op de lichamelijke en geestelijke gezondheid der gestudeerde vrouwen, dat het niet belemmerend had gewerkt op het sluiten van huwelijken en dat het aantal en de physieke gesteldheid hunner kinderen er niet onder geleden hadden.

Met zulk een kort doch afdoend bewijs zijn eigenlijk al de bezwaren van prof. Winkler uit den weg geruimd en ik zou ook niet langer bij zijn verhandeling stilstaan, ware het niet, dat hij daarin herhaaldelijk los heengeworpen gedachten zaaide, die wel is waar nu en dan in flagranten strijd zijn met zijne redeneering op volgende bladzijden, doch die toch met het onderwerp dat ons bezig houdt in te nauw verband staan, dan dat ik ze onopgemerkt mag laten voorbijgaan.

Zoo zegt prof. Winkler[1)] dat hij met de vrouwenbeweging vrede zou hebben, ‘indien zij haar streven definieerde als een streven om de verhouding tusschen man en vrouw - een sedert eeuwenheugenis bestaand antagonisme - aan die veranderende toestanden te adapteeren.’

Alsof dat niet feitelijk het geval ware. Alsof niet met het vrouwenvraagstuk de sexueele verhouding van man en vrouw in het nauwste verband stond en dat bestaand antagonisme tusschen man en vrouw aan iets anders ware toe te schrijven, dan aan de afhankelijke positie die de vrouw te zijnen opzichte in den loop der eeuwen heeft moeten innemen.

Inderdaad is met deze aanhaling van prof. Winkler de

1) Pag. 32.

kern der vrouwenbeweging blootgelegd en houdt die aanhaling onmiddellijk verband met deze andere uitspraak zijnerzijds[1]:

'Men verlangde niet de intellectueele eigenschappen te bezitten, omdat het hoogste levensdoel was gebleven, *met en door den man gelukkig te zijn, om volkomen moeder te kunnen wezen, om voor de kinderen te kunnen arbeiden*, MAAR OMDAT HET HOOGSTE LEVENSDOEL WAS GEWORDEN ONAFHANKELIJK TE ZIJN'[2].

Ja, zóó is het. Even als aan iedere groote en grootsche beweging van volkeren of van individuen de zucht tot vrijheid en onafhankelijkheid ten grondslag ligt, zoo beoogt ook onze beweging niets anders dan vrijheid en onafhankelijkheid voor de vrouw.

Er is waarlijk geen zelfzuchtiger, geen bekrompener standpunt denkbaar dan dat, waarbij de man meent aan de vrouw niet de keuze te moeten laten van den levensweg, dien *zij* meent, dat haar zal voeren tot geluk.

Zelfzuchtig immers, waar de man bij het aangeven van dien levensweg, als voorwaarde stelt het dienstbaar maken van al haar gaven van verstand en gemoed aan *zijn* geluk. '*Met* en *door* den man gelukkig te zijn,' dat moet haar levensdoel wezen, derhalve moet zij afstand doen van elke individualiteit.

Dat weinig ontwikkelde of cenzijdig oordeelende mannen zich nog verzetten tegen het meer en meer veldwinnend optreden van de vrouw als zelfstandig individu en niet kunnen vatten dat een vrouw gelukkiger kan zijn zonder man, dan met eenen dien zij uit vrijen wil niet zou gekozen hebben, is nog te begrijpen; maar hoe ontwikkelde menschen, die men onbevooroordeeld waant, hun oogen gesloten kunnen houden voor de demoraliseerende gevolgen die uit een levensopvatting, met de vrouw als af hankelijk individu, voortvloeien, dat is waarlijk onverklaarbaar. Onverklaarbaar, omdat wij juist aan die ondergeschikte, afhankelijke positie der vrouw zoovele maatschappelijke wanverhoudingen te wijten hebben.

Wel wordt ons door prof. Winkler en anderen de goede oude tijd als zoo gelukkig en zoo veel beter geschilderd en worden de vrouwen van weleer steeds voorgesteld als

1) Pag. 51.
2) De dubbele cursieveering is van mij.

tevreden met haar lot, doch doorbladeren wij de geschiedenis der volkeren, dan ontwaren wij dat door de ontwikkelde vrouwen overal en te allen tijde even sterk naar vrijheid en onafhankelijkheid verlangd werd als in den tegenwoordigen, zoo bij voorkeur gesmaden tijd.

De brieven van Anna Maria van Schurman uit ons land, de geschriften van Marie de Gournay en Olympe de Gouges uit Frankrijk, de werken van Mary Astell en Mary Wollstonecraft uit Engeland, de gedichten van Margherita Costa uit Italië, de werken van Frederika Bremer uit Zweden, de brieven van Caroline Michaëlis, de dochter van den bekenden Göttingschen hoogleeraar, uit Duitschland, die allen getuigen er zonder voorbehoud van, hoezeer de vrouwen in de verschillende landen ook eertijds gebukt gingen onder de afhankelijke positie, waaronder wet en zeden haar plaatsten.

Wij leeren echter tevens uit de geschiedenis, dat iedere opheffing uit afhankelijke toestanden der menschheid in haar geheel steeds ten goede is gekomen en haar telkens een stap verder bracht op den weg der beschaving, ook al ging die opheffing gepaard met groot verzet, ja soms met bloedigen strijd.

Ik herinner slechts aan den strijd tegen het leenstelsel in de middeleeuwen, den strijd der burgers tegen den Adel in het eind der vorige eeuw, den strijd tegen de slavernij in Amerika tot het midden van deze eeuw.

Zien wij thans niet op die tijden terug als op perioden van onbeschaafdheid, onrechtvaardigheid en ongevoeligheid?

En toch, de leenheeren rekenden het den lijfeigenen als een groote en ongepaste aanmatiging aan, dat zij hun ondergeschiktheid moede waren en vrijheid eischten.

De adellijken meenden werkelijk wezens van hoogere orde te zijn dan de eenvoudige burgers en daarom aanspraak te hebben op privilegiën.

En de slavenhouders in Amerika geloofden in alle oprechtheid dat de bestemming der negers was slaven te zijn, dat de zwarte huidkleur diende om hen van de vrije menschen te onderscheiden en dat met de vrij-verklaring der slaven, eene goddelijke instelling door de menschen geschonden werd.

Treffend is dan ook de overeenkomst van de argumenten

voor jaren en eeuwen reeds gebezigd om dergelijke wanverhoudingen te rechtvaardigen, met die welke thans moeten dienst doen om de afhankelijke positie van de vrouw goed te praten.

Het hooge doel der vrouwenbeweging is, om in de vrouw den mensch tot volle ontwikkeling te doen komen en daarvoor is onontbeerlijk opleiding tot zelfstandigheid. Want eerst wanneer de vrouw als zelfstandig individu optreedt kan zij doordrongen worden van het besef, dat zij niet alleen haar waarde ontleent aan haar geslachtsorganen of haar voortplantingsvermogen, doch dat ook zij de maatschappij *kan* en *moet* dienen ten einde het menschdom op te voeren tot een hooger peil van ontwikkeling.

Een superieur man van onzen tijd, Karl Pearson, zegt in zijn *Ethic of Freethought: 'Economische onafhankelijkheid is voor alle menschen noodzakelijk, willen zij zich kunnen ontwikkelen tot volmaakte individuen, die vrijwillig gehoorzamen aan de hoogste wetten der zedelijkheid*.'

Indien daartoe te geraken het levensdoel moet zijn, dan zal de onaf hankelijkheid der vrouw ongetwijfeld de eerste stap wezen, die tot dat doel voert en haar verhouding tot den man mag haar daarbij niet in den weg staan.

Wanneer toch beweerd wordt, dat het huwelijk '*de bestemming*' is der vrouw, dan geschiedt dit - en men verlieze dit vooral niet uit het oog - met de al of niet uitgesproken bedoeling, dat de vrouw op grond van deze 'bestemming' niet heeft te streven naar economische onafhankelijkheid. Men stelt het zelfs voor alsof deze onafhankelijkheid daarmede niet vereenigbaar zou zijn.

De ervaring heeft echter geleerd dat de onafhankelijkheid der vrouw het huwelijk niet alleen niet ondermijnt, maar integendeel er toe medewerkt, om het op zedelijker grondslagen te vestigen. Een vrouw die geleerd heeft op eigen wieken te drijven, in eigen onderhoud te kunnen voorzien, zal immers alleen een huwelijk aanvaarden, wanneer waarachtige genegenheid en geestverwantschap haar daartoe drijft. Dan kan de vereeniging rein en verheffend werken, dan eerst kan er sprake zijn van eene zedelijke verhouding, van werkelijk geluk.

Meenen daarentegen prof. Winkler en zijne geestverwanten de huwelijken onder de tegenwoordige verhoudingen gesloten te moeten prijzen, een sarcastisch schrijver van onzen tijd dacht er anders over, hij noemde ze ‘het graf van alle schoone illusiën.’ En hoe kan dat ook anders?

Wordt in den regel het meisje door de ouders wel als eerste huwelijksvereischte voorgehouden, dat zij den man met wien zij huwt moet liefhebben? Immers neen.

Het eerst wat men gewoonlijk doet is nagaan welke zijne maatschappelijke en financieele positie is, of *hij* in staat is *haar* te kunnen onderhouden en eerst daarna wordt gevraagd, doch veelal niet geëischt, of zij met den man, aan wien zij zich voor het geheele leven bindt, sympathiseert en principieel in levensopvatting niet van hem verschilt.

Wie uwer kent niet in zijne omgeving de echtverbintenissen, waarvan het meisje tot kort voor haar huwelijk nog verzekerde dat de man, met wien zij ging huwen *niet* de man harer keuze was; wat echter haar ouders of verzorgers niet belette het huwelijk toch te laten voltrekken, in de verwachting dat bij de vrouw dikwijls de liefde eerst komt *in* het huwelijk.

Dat de liefde *in* het huwelijk dikwijls wegblijft en er in de plaats daarvan eene slaafsche berusting of eene moedelooze onverschilligheid intreedt, daaraan wordt verder niet veel aandacht gewijd, *het meisje is nu verzorgd*.

Zóó wordt het huwelijk maar al te dikwijls beschouwd. Het is de havenplaats waar elke vrouw moet binnenzeilen, de rijke om een werkkring, een levensdoel te hebben, de arme om een kostwinner, een verzorger te krijgen. Hoe weerzinwekkend is hierbij het waarnemen van de regatta die in het maatschappelijk leven plaats grijpt, om toch vooral het eerst die havenplaats te bereiken.

Indien er sprake kan zijn van eene ‘bestemming’ dan moet die noodzakelijk voor *man* en *vrouw* dezelfde wezen en dan kan die geen andere zijn dan deze: te trachten het door Karl Pearson gestelde ideaal te bereiken.

Dit ideaal sluit het huwelijk en het moederschap niet uit, maar eischt daarvoor andere grondslagen, dan thans als gangbaar worden aangenomen.

Indien de tegenwoordige huwelijken leiden tot een gelukkige

samenleving en tot hoogere ontwikkeling, dan is dit louter toeval. Doch helaas, in de meeste gevallen leiden zij, dank zij de afhankelijke positie der vrouw, tot geheel iets anders.

Welke kracht kan er in het huwelijk ook uitgaan van vrouwen, die dit hebben leeren beschouwen als hun toevluchtsoord? Dezulken moeten immers *voldoen* aan de eischen die haar gesteld en *berusten* in de voorwaarden die haar aangeboden worden.

Aan die verhoudingen danken wij de dubbele zedeleer, de leer: dat de Don Juan van voorheen een geschikte echtgenoot kan zijn voor eene reine vrouw;

dat de aanstaande echtgenoote niet het recht zou hebben het verleden van haar man te onderzoeken;

dat men de ongehuwde moeder vertrappen mag in het slijk en tegelijkertijd met onbeschaamden blik den naam kan aanvaarden van den schuldigen vader;

dat de ergerlijkste zedelijke misdaden van den man voor vergoelijking, vergeving vatbaar zijn, doch dat de vrouw, soms wegens een enkelen misstap, een verklaarbare zwakheid, veroordeeld en aan de verachting mag worden prijsgegeven.

Nooit wordt voor haar als verzachtende omstandigheid aangemerkt, dat de maatschappij met haar afhankelijke, alleen voor het huwelijk opgevoede vrouwen, deze gebracht heeft tot de noodzakelijkheid dat zij den sterken en verheffenden drang, die elk levend wezen bezielt, den drang tot echtelijke liefde, den drang tot paren, moeten gebruiken als koopwaar, als middel om in haar onderhoud te voorzien. Want al bestempelt men alleen de vrouwen die door *buitenechtelijke* geslachtsgemeenschap in haar onderhoud voorzien met den naam van prostituées, de wijdere beteekenis die aan dit woord moet worden toegekend, sluit onvoorwaardelijk elke geslachtsgemeenschap in waaraan liefde niet ten grondslag ligt. Kerkelijke noch maatschappelijke conventie kunnen daarin verandering brengen.

Vestigde ik tot dusver alleen het oog op de ‘bestemming’ der vrouw, die volgens de gangbare begrippen bereikt wordt met *het huwelijk*, volgens diezelfde begrippen heeft de vrouw

ook nog een bizondere ‘roeping’ te vervullen, *de roeping om moeder te worden*.

Wee echter het meisje dat waagt die ‘roeping’ te vervullen zonder huwelijk, want die zal ontwaren hoe men in onze maatschappij het moederschap beoordeelt. Op welke voor haar zelve hoog zedelijke gronden zij hare positie ook kunne verdedigen, door diezelfde verkondigers der gangbare moraal wordt zij dan beschouwd en behandeld als een paria.

En waartoe verlagen sommigen het moederschap *in het huwelijk?* De vrouw zou niet als denkend wezen het kind moeten ontvangen uit eigen, vrijen wij, opdat het kunne bijdragen tot verhooging van het echtelijk geluk, tot verheffing van haar eigen bestaan, tot vermeerdering van het aantal gelukkige menschen; neen, zij zou de onbewuste, onbeperkte voortbrengster moeten zijn van kinderen, waarvoor zelfs niet gevraagd mag worden of de vereischten voor een gelukkig bestaan wel aanwezig zijn.

Met zulk een opvatting staan wij voorwaar niet hooger dan het redeloos dier.

Allen die even als ik getuigen waren van de zuchten, de klachten, de tranen der vrouwen bij het ontwaren van een ongewenschte zwangerschap, zullen weten hoeveel ellende er geboren wordt uit de toepassing der wreede moraal, dat *te dezen opzichte* de natuur *niet* aan banden gelegd mag worden.

Hieruit leide men nu niet af, dat gebrek aan moederliefde de vrouw somtijds met schrik een vermeerdering van haar gezin doet tegemoet zien; integendeel, het is bijna altijd een gevolg van een hooger en ernstiger opvatting van het moederschap, waarvan men de taak niet als voleindigd beschouwt, wanneer slechts het kind geboren is.

Ik leg hier den nadruk op, dewijl men het in den laatsten tijd wel eens wil doen voorkomen, alsof een bewuste beperking van het aantal kinderen, niet hoog verheven zou staan boven een onbewust voortplanten.

Beoogt de vrouwenbeweging thans in de eerste plaats de verheffing der vrouwen tot economisch onafhankelijke individuen, deze onafhankelijkheid moet, zooals ik hierboven

reeds zeide, tot verheffing van het zedelijk niveau der maatschappij leiden.

In hare ontwikkelingsphase zal deze hervorming ontegenzeggelijk het aantal huwelijken en de daaruit voortspruitende geboorten verminderen. Het ligt echter voor de hand dat de verklaring hiervan niet gezocht moet worden in een door prof. Winkler aangevoerde, doch door niets bewezen bewering, dat een verhoogd intellect de vrouwen *asexueel* en dien ten gevolge steriel zou maken. De verklaring behoeft niet zoo ver gezocht te worden; zij werd reeds herhaalde malen door de vrouwen gegeven. Laat mij haar nog eens herhalen.

De onafhankelijke, intellectueel ontwikkelde vrouw weigert een verbond te sluiten met een man, in zedelijke waarde niet met haar gelijk staande; zij weigert den wettelijken huwelijksband, zoolang het burgerlijk wetboek haar na het aangaan van dien band, bejegent als een onmondige en dan als zoodanig haar rechten ontneemt op haar eigen persoon, haar kinderen, haar vermogen, haar loon.

In Frankrijk zoekt men naar het middel om de huwelijken te doen toenemen en het aantal geboorten te vermeerderen en als zoodanig stelt men o.a. voor, van overheidswege een geldelijke premie te doen geven bij de aangifte van een wettig geboren kind, of een afzonderlijke belasting te heffen van coelibatairen of door beperkende wetten de vrouwen te dringen uit beroepen, ambten en werkkringen.

Alsof zoo iets zou kunnen baten! Indien men de huwelijken wil doen toenemen dan bedenke men middelen om ze ook voor de intellectueel ontwikkelde vrouwen aannemelijk te maken.

Daarvoor zal het zedelijk gehalte van het gros der mannen verhoogd, aan het huwelijksformulier elke der vrouw vernederende paragraaf ontnomen en uit het burgerlijk wetboek elke bevoorrechting in het huwelijk van den man boven de vrouw geschrapt moeten worden.

Men wijzige zóó de huwelijkswet, dat zij niet meer gelijkt op een contract tusschen heer en dienstmaagd, doch dat zij vormt een verbond van twee gelijk berechtigde personen.

De belofte van gehoorzaamheid, waartoe men de vrouw verplicht bij het sluiten van het huwelijk, ontlokt meestal een glimlach bij man en vrouw, omdat, zoo zegt men, de

man er zich nooit op zal beroepen en de vrouw het met die belofte niet ernstig meent.

Men vergeet echter dat deze oogenschijnlijk zoo onschuldige woorden den geest kenmerken van alle bepalingen in het burgerlijk wetboek, die op de gehuwde vrouw betrekking hebben. Daarin is *hij* altijd de heer die gebiedt en *zij* heeft alleen stem, wanneer die met de zijne niet in tegenspraak komt. Over *haar* kinderen heeft *hij* alleen macht en van den eerbied voor het moederschap, altijd zoolang het een wettig geboren kind betreft, is geen spoor in het burgerlijk wetboek te vinden.

Wel wordt dienaangaande in het aanhangig wets-ontwerp, omtrent beperking van de vaderlijke macht en de voogdij, iets minder onbillijk tegenover de vrouw gehandeld, doch van eene erkenning, dat de moeder een grooter recht, op zijn minst genomen een even groot recht heeft op het kind als de vader, is ook daarin geen sprake.

Haar vermogen wordt gemeenschappelijk goed, d.w.z. dat *hij* het beheert, kan uitgeven, verteren, verkwisten, zonder dat hij haar rekenschap verschuldigd is, terwijl *zij* zonder zijn toestemming geen penning er van kan besteden. 't Is waar, zij kan met huwelijksvoorwaarden trouwen, echter de vrijheid om dan eigen vermogen naar eigen goedvinden te beheeren, erlangt zij zelfs dan nog niet.

Haar verdiend loon is zijn eigendom, dat hij haar kan ontnemen, verspelen, verbrassen.

Behoefde men wel te zoeken naar de reden, waarom verhoogd intellect van de vrouw gepaard gaat met vermindering van huwelijken en zijn gevolgen?

De vrouwenbeweging kan alleen met de economische onafhankelijkheid der vrouw haar doel niet bereiken, zij heeft daarvoor ook te streven naar de politieke ontvoogding der vrouw.

De economische onafhankelijkheid kan slechts dienen om de vrouw vrij te maken van elken sexueelen dwang; door de politieke ontvoogding kan zij direct invloed uitoefenen op een billijker aanwending van de staatsgelden en op het tot stand komen van rechtvaardiger wetten. Door dit laatste

vooral kan zij, beter dan tot dusver geschiedde, voor haar belangen zorgen en voor die van het kind.

Herhaaldelijk wordt door de mannen beweerd, zooals ook geschiedde door prof. Winkler, dat *het gemoed der vrouw ondoorgrondelijk is; dat de vrouw alleen door de vrouw begrepen kan worden; dat bij haar in tegenstelling van den man, het gevoel een grooter rol speelt dan het verstand*. Dezelfde mannen die zóó spreken, weerhouden zich evenwel niet de vrouwen voor te schrijven waar zij den weg tot geluk moeten zoeken; te bepalen wat haar levensdoel moet zijn; haar door de wet de plaats aan te wijzen, die zij verplicht zijn in te nemen. Is dat logisch en is dat rechtvaardig? Is dat in het belang der maatschappij, waarvan de vrouwen toch de helft uitmaken? Moest niet veeleer verwacht worden dat de mannen, die zoo terecht hebben opgemerkt dat '*zij*' een ander wezen is dan '*hij*', de vrouwen zouden steunen in haar poging om deel te nemen aan het staatsbestuur? Juist uit dit verschil van man en vrouw putten wij, vrouwen, het voornaamste en krachtigste argument voor de meening dat beiden moeten deel nemen aan het bespreken der openbare belangen, aan de behandeling der maatschappelijke vraagstukken, aan het samenstellen der wetten, waarnaar wij allen ons hebben te gedragen, omdat wij dan alleen gewaarborgd zijn dat zaken van *algemeen* belang niet éénzijdig beoordeeld worden.

Is het eigenlijk niet alleen een gevolg van vooroordeel, van de macht der gewoonte, het niet durven breken met bestaande toestanden dat wij thans nog moeten pleiten voor het recht om op staatkundig gebied als individuen medegeteld te worden? Alsof de vrouwen niet hetzelfde belang hebben bij eene goede wetgeving en bij het welzijn der bevolking als de mannen.

Men verdedigt die uitsluiting der vrouwen wel eens met het argument dat zij geene aparte menschenklasse vormen, dat de mannen die de wetten maken dit niet doen voor eene hun vijandige klasse, maar dat het zijn hun moeders, vrouwen, zusters of dochters voor wier belang zij optreden.

Het is waar, de vrouwen vormen geen aparte klasse in de maatschappij, doch is het niet alsof de mannen dat steeds vergeten bij het vaststellen der staatsbegrooting of bij het

maken der wetten? Een paar voorbeelden slechts om deze bewering te staven en ter motiveering tevens van hetgeen ik schreef omtrent de onbillijke aanwending der staatsgelden. Worden er niet jaarlijks oneindig veel grooter financieele offers gebracht aan de opleiding en intellectueele ontwikkeling van den jongen dan aan die van het meisje?

Alsof de maatschappij niet evenzeer gebaat ware met ontwikkelde vrouwen als met ontwikkelde mannen. Het was Henry Thomas Buckle die reeds in 1858 de leden van het Engelsche Koninklijk Instituut aanspoorde om meer partij te trekken van hetgeen de geschiedenis in dezen te leeren geeft. Hij wees er zijne tijdgenooten op dat al de mannen van genie, kinderen van voortreffelijke moeders waren en dat de meest wezenlijk uitstekende mannen niet alleen de ontwikkeling hunner gevoelens, maar voor een niet gering deel ook de ontwikkeling van hun verstand aan den invloed der vrouwen te danken hadden. Hij beweerde zelfs, dat ieder die aan dien invloed niet onderworpen was geweest iets onvolkomens, iets gebrekkigs aankleeft. Daarom raadde hij alle onbekrompen denkenden aan mede te werken dat de invloed der vrouwen vermeerderd en daarmede ook deze hulpbron van kennis in gebruik genomen worde.

Wees ik in den aanvang van mijn opstel er op, dat de vrouwen hier te lande niet te klagen hebben wat het Hooger Onderwijs - voor zoover het de universiteiten omvat - betreft, geheel anders is het gesteld met het onderwijs der Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, Vakscholen.

De stedelijke gymnasia met rijks-subsidiën hebben nog steeds het recht de meisjes buiten haar poorten te houden en nog dezer dagen werd door een vooruitstrevend Minister van Binnenlandsche Zaken een dergelijk onrechtvaardige toestand gebillijkt. Rijks hoogere burgerscholen voor meisjes worden niet opgericht en op die van de jongens worden ze getolereerd indien de minister, directeur en leeraren dit wel goedgunstig willen toestaan en, om welke reden of onder welken invloed ook, geen overwegende bezwaren opperen.

Vakscholen voor meisjes behooren tot de groote zeldzaamheden en staan wat gehalte en aantal betreft in geen verhouding tot die voor jongens.

Zou hierin voor de vrouw geen verbetering komen als zij mede invloed uitoefent op de wetgeving?

En wat nu de wetten aangaat, er zijn er nog in werking zóó wreed, zóó onrechtvaardig, zóó barbaarsch, dat men onmogelijk kan aannemen, in welke ontwikkelingsperiode der maatschappij wij ons ook indenken, dat zij ooit te rechtvaardigen zijn geweest. Ik heb het oog op de wettelijke bepalingen, regelende de verhouding van de ouders tot hunne kinderen; wetten, die even bedervend op den man moeten werken als zij vernederend zijn voor de vrouw.

Door deze wetten oefent de *ongehuwde* moeder uitsluitend macht uit over haar kind en wordt haar zelfs verboden den vader aan te wijzen, opdat ook hij deel neemt in de verzorging en opvoeding van beider telg; - daarentegen ontnemen deze wettelijke bepalingen aan de *gehuwde* vrouw elk recht op haar kind en stelt alle macht in de handen van den vader. Hij mag haar zelfs het kind ontnemen en elders brengen, zonder daarvan rekenschap verschuldigd te zijn. Al wordt dit tegenwoordig niet veel meer in toepassing gebracht, toch bestaan er voorbeelden van dat dit middel, ter bereiking van minder edele doeleinden, werd te baat genomen en als dreigement om de vrouw te dwingen tot handelingen, waartoe zij anders niet zou overgaan, doet het ook thans nog maar al te dikwerf dienst.

En hoe beschermt de wet de ongehuwde moeder? Terwijl de wet in alle andere opzichten aanneemt dat de vrouw nimmer de kinderschoenen ontwast en men haar bijgevolg steeds indeelt bij kinderen, veroordeelden en krankzinnigen, in dit ééne speciale geval, waar het geldt den verleider van den waren minnaar te onderscheiden, daar acht zij het meisje reeds op 16jarigen leeftijd mondig.

Mocht het evenwel blijken dat haar menschenkennis te kort was geschoten en zij als gevolg harer dwaling, ongehuwd moeder werd, dan heeft zij geen recht zich daarover te beklagen, zoo concludeert de wetgever. Kan men werkelijk meenen, dat zulk een regeling in het leven werd geroepen ter bevordering van het maatschappelijk belang, van het belang van de vrouw zoowel als van dat van den man?

In het wetsontwerp betreffende den rechtstoestand der natuur-

lijke kinderen zijn ook ten opzichte van deze aangelegenheid eenigszins billijker bepalingen opgenomen, doch rechtvaardig tegenover vrouw en kind is ook deze nieuwe proef van uitsluitend mannenwerk op wetgevend gebied in geenen deele.

Diende men in een kwestie, zoo geheel en al het belang van vrouw en kind rakende, de vrouw niet een stem, ja zelfs een overwegende stem te geven?

Ik kan mij ontslagen rekenen van de taak eene kritiek op de huwelijkswetgeving te leveren, waar dit nog slechts kort geleden zoo voortreffelijk geschiedde door een staatsman als mr. E. Fokker[1] en deze tot de uitspraak kwam: 'dat de mannen alleen de wetgeving hebben gemaakt is uit den inhoud geen oogenblik twijfelachtig.' Van die wetgeving getuigde dezelfde schrijver dat zij den toestand gemaakt heeft 'niet houdbaar en een beschaafde natie niet waardig.'

Wel is waar verontschuldigt mr. E. Fokker de wetgevende macht door te onderstellen, dat in 1820-1838, toen het thans nog geldend burgerlijk wetboek tot stand kwam, de zeden en begrippen zulke onwaardige wetten in de pen gaven[2], maar daarmede toont hij een andere opvatting van de aanleiding tot het maken van zulke onrechtvaardige wetten te hebben dan bijv. de Groninger hoogleeraar mr. B.D.H. Tellegen.

Toen deze in 1870, in een toespraak tot zijne leerlingen, den rechtstoestand der vrouw aan een kritisch onderzoek onderwierp[3], loochende hij boudweg de verontschuldiging

1) De Maatschappelijke en de Rechts-toestand der Vrouw in Nederland in 1896, door Mr. E. Fokker.

2) In verband met de hiervoor besproken economische onafhankelijkheid der vrouw, wil ik als proeve van mannenwerk in onzen tijd, zonder verder commentaar laten afdrukken art. 149 van het wetsontwerp der Staatscommissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek, ingediend November 1886 en nog niet behandeld! Dat artikel luidt:
'De vrouw, die met uitdrukkelijke of stilzwijgende bewilliging van den man een afzonderlijk beroep of eene kunst als bedrijf uitoefent, is bevoegd tot elke handeling, die de uitoefening van dat beroep of die kunst kan medebrengen.
Deze bewilliging eindigt met den dag, waarop de man op voldoende wijze ter openbare kennis heeft gebracht, dat hij haar intrekt.
Bijzondere kenuisgeving daarvan geldt voor hem, die haar ontvangt, als openbare'.

3) De toekomst der vrouw, door Mr. B.D.H. Tellegen. 1870.

door vele rechtsgeleerden ook thans nog aangevoerd, dat de onbillijke wetten haar ontstaan te danken zouden hebben aan de vermeende lichamelijke en geestelijke inferioriteit der vrouw. Eerlijk bekende hij, '*den wettelijken toestand van de gehuwde vrouw hebben wij mannen met het oog op ons zelven geregeld. Wij hebben de gehuwde vrouw gemakshalve onmondig verklaard en zelfs in de opvoeding der kinderen ons het leeuwendeel toegeëigend*.'

Een andere opvatting ook dan de beroemde Franeker professor U. Huber reeds in de 17e eeuw leeraarde, toen hij schreef over het recht van voogdijschap van den man over de vrouw in het huwelijk:[1] '*dit recht is niet zoozeer ingesteld ten aanzien van de zwakheid des vrouwelijken geslachts* (want dan moesten de ongetrouwde vrouwen ook voogden hebben) *maar het is een recht en voordeel der mannelijke achtbaarheid*.'

Gerugsteund door de uitspraak van deze bekwame mannen acht ik het optreden der vrouwen ter verkrijging van de bevoegdheid om hare belangen te doen behartigen door haarzelven en om er voor te waken dat deze belangen niet langer worden opgeofferd aan '*het recht en voordeel der mannelijke achtbaarheid*' genoeg gerechtvaardigd.

Men zal toch ook moeten toegeven dat het verschil van man en vrouw in neiging, in levensfuncties en misschien ook wel in levensbeschouwing te groot is, dan dat de een voor den ander zou kunnen opkomen wanneer het geldt de wenschen, de belangen, de plichten, de rechten voor geheel de natie te vertegenwoordigen en in wetten te belichamen.

Zonder mij te stellen op het standpunt van mr. E. Fokker, dat de zeden en begrippen van een of anderen tijd ooit zulke grenzenlooze onbillijkheden als in onze wetten zijn neergelegd zouden hebben gerechtvaardigd, meen ik het toch te moeten uitspreken, dat de vrouw mede schuld er aan draagt, dat men tot dusver in de wetgeving geen voldoende rekening heeft gehouden met hare belangen en hare wenschen.

Te harer verontschuldiging kon vroeger worden aangevoerd dat de last der eeuwenlange onmondigheid haar zóó had neergedrukt, zóó verstompt, dat zij langen tijd geen poging

1) Hedendaagsche Regtsgeleerdheid. I C X No. 7.

kon aanwenden om zich op te heffen; zelfs voelde zij daardoor niet hoe de onderworpen toestand, waarin wet en zeden haar geplaatst hadden, *niet* haar natuurlijke plaats was en besefte zij niet waarom het belang der samenleving hare opheffing uit deze vernederende positie vorderde.

Tegenwoordig geldt deze verontschuldiging niet meer, nu wij van alle kanten de vrouwen zien opstaan die den dageraad verkondigen van een nieuw leven, in elk opzicht veel hooger en veel rijker dan voorheen. Maar er zal strijd, misschien wel ernstige strijd vooraf moeten gaan, eer de volle middagzon kan gloren en daarom is het de heilige plicht van elke vrouw in de gelederen te treden en mede te strijden ter bereiking van dit doel.

Van dezen plicht mogen zij zich niet laten terughouden omdat de strijd heet te gaan tegen onze vaders, onze echtgenooten en onze broeders, - de goedgezinden onder hen begrijpen wel dat wij niet voeren een strijd tegen personen, maar tegen onrechtvaardige wetten, zeden en instellingen en dat eene overwinning niet alleen de vrouw zal verlossen uit eene vernederende onderwerping, maar ook hun (vaders, echtgenooten en broeders) ten goede zal komen.

De vrouwen mogen zich ook niet onttrekken aan dezen strijd, dewijl het vrij zeker is dat de thans levenden van de resultaten van haren arbeid niet meer zelf zullen genieten, doch dat deze eerst het erfdeel zullen worden van een volgend geslacht, welks levensvoorwaarden daardoor zooveel gunstiger zullen zijn. Ook de lijfeigenen der middeleeuwen hebben den door hen geplanten vrijheidsboom niet meer zien bloeien; ook die strijders voor menschelijkheid en recht hebben dikwijls met totale zelfopoffering gestreden ter verkrijging van betere levensvoorwaarden voor degenen die na hen zouden komen. Wordt hierdoor onze strijd niet verhevener, heiliger? Ware het ons alleen te doen om zelfverheffing of eigen-lotsverbetering, men zoude met een schijn van grootmoedigheid van dit pogen afstand kunnen doen, thans echter is ieder onzer zedelijk verplicht ten behoeve der komende generaties zich in den strijd te mengen.

De vrouwen mogen zich ook niet laten afschrikken omdat nog zoo vele karakterzwakken onder de zusters, even als de vogel in de kooi, het voedsel liever voor zich gestrooid

vinden, dan het in de vrije, wijde wereld door eigen krachtsinspanning zelf op te zoeken. Zullen dezulken in het begin hare vrijheid zelfs niet weten te waardeeren en zich terugwenschen in den toestand van af hankelijkheid en onderwerping, laat dit toch voor niemand eene verontschuldiging zijn om het wakker geschudde geweten weder te doen inslapen. Laat men toch nimmer vergeten dat het niet de vrouwen zijn van groote gaven, van fijn gevoel of van liefderijk gemoed, die zich gelukkig en tevreden gevoelen met de positie die de vrouw wordt aangewezen in onze hedendaagsche maatschappij.

Zij die tevreden zijn, het zijn de rupsen onder ons, die in hun ontwikkelingsstadium als pop bleven steken en die het nimmer, zonder onze hulp zullen brengen tot een volmaakt vlinderbestaan.

Het is op grond van al het hier aangevoerde, dat niet langer getalmd mag worden met het aanbinden van den strijd voor rechten, die ons in staat zullen stellen al datgene te verwezenlijken, wat reeds in het gemoed van duizenden vrouwen als eisch van sociale rechtvaardigheid leeft.

Geen der vrouwen, die zich geroepen gevoelt om te strijden tegen den alkoholvloek, vergete, dat het krachtigste middel om dezen kanker der maatschappij metterdaad uit te roeien, bestaat in het uitvaardigen van doeltreffende wetten met betrekking tot den alkoholverkoop en dat het kiesbiljet het middel is om zulke wetten te verkrijgen.

Wie haar krachten wil aanwenden ter bevordering van den internationalen vrede, begrijpe, dat dit doel het snelst bereikt wordt door *Vrouwenkiesrecht*, want met een Kamer, samengesteld uit leden die voor een deel hun zetel te danken hebben aan de stem der vrouwen, zal de Staatsbegrooting niet meer belast kunnen worden met een jaarlijks toenemend aantal millioenen voor oorlogsmateriaal en legeronderhoud.

Wil de vrouw den strijd aanbinden tegen de prostitutie, dan zorge zij dat der vrouwen invloed op de wetgeving zich zoo spoedig mogelijk kunne doen gelden, opdat maatregelen genomen worden waarbij aan de mannen in dezen niet alléén rechten en aan de vrouwen alléén plichten worden toebedeeld.

En ook indien men van oordeel is dat bij gelijken arbeid voor de overheid op gelijk loon mag worden aangedrongen, zoo ijvere men voor vrouwen-kiesrecht; wordt in het huwelijk de vrije beschikking over het vermogen of het behoud van het verdiend loon gewenscht, dan werke men mede aan de politieke ontvoogding der vrouw.

Wil de vrouw ter bevordering van hare zelfstandigheid de vakopleiding voor haar beter behartigd hebben, dan eische zij het stemrecht opdat zij zoodoende invloed uitoefene op de maatregelen die daartoe leiden.

Maar bovenal moeten de vrouwen invloed op het staatsbestuur vragen *omdat zij vrouw zijn* en daardoor meer en anders dan de man gevoelen voor het kind, voor de hulpelooze, voor de zwakke en voor den oude van dagen.

Daarom, vrouwen van Nederland! nu gij u bewust wordt van uwe verplichtingen jegens uzelve en jegens de samenleving; nu gij den drang in u voelt geboren worden om door directe deelneming mede te werken aan de stoffelijke en zedelijke verheffing der maatschappij, maakt u thans los van elk kleinzielig vooroordeel dat u van de vervulling uwer verheven taak zou kunnen afhouden en schaart u aan de zijde van hen die, ter bereiking van het doel der vrouwenbeweging, strijden voor de economische en staatkundige onafhankelijkheid der vrouw, ten einde daardoor te komen tot die hoogere ontwikkelingsphase der maatschappij, waarin gelijkheid voor wet en zedeleer gehuldigd wordt voor den man en voor de vrouw.

Dr. ALETTA H. JACOBS.

Beeldende kunst.

Tentoonstellings-notities.

Een stuk of wat exposities, waarvoor, sedert eenige weken her, weder de gordijnen werden geschoven, hebben in hun vrij uiteenloopenden aard, dingen openbaar gemaakt welke aanleiding geven er een paar nabetrachtingen over te houden. In de eerste plaats kregen we in P u l c h r i - S t u d i o uit de nog weinig bekende verzameling van den heer C. Hoogendijk een honderdtal zeventiende-eeuwsche schilderijen te zien. Daarvan was weliswaar meer dan een dikke helft van gemengde deugdelijkheid en dubieus artistiek gehalte, maar uit een en ander vielen niettemin enkele zeer exquise staaltjes op te diepen, welke onze heugenis niet licht zullen verlaten. Exposities van dergelijke eigenaardigheid, met hutje en mutje bijeengehangen, van zoozeer verschillende doeken, brengen in hunne curieuse ongelijkheid wel een niet heel verkwikkelijken kant aan het licht, maar zijn in vele opzichten vaak leerzaam. Want ze stellen ons met weinig algemeen bekende kunstenaars uit dat glorieus schilder-tijdperk in nadere betrekking, die we in de openbare verzamelingen te dikwerf achteloos voorbijgaan en waarvan wij thans door gedwongen vergelijking, een zuiverder en beteekenisvoller begrip ontvangen.

Laat ons maar terstond met de deur in huis vallen: hier werd men oogenblikkelijk bekoord door een magnifiek stilleventje van W. van Aalst. Een doekje van dezen mij nauwelijks bekenden schilder dat de dingen in het Mauritshuis, zoo al niet het mooie stilleven in 's Rijksmuseum, verre overtreft. Hij wien ingetogen

voornaamheid en uiterste eenvoud in een stilleven nooit recht duidelijk zijn kunnen worden, zou voor dit boeiend symphonietje niet langer in aarzeling verkeeren.

Dit schilderijtje, slechts door den tijd eenigszins uiterlijk beleedigd, ontplooide luisterrijk eene ongerepte en weergalooze perfectie; het getuigde van een wijs-schroomvallig wikken en wegen, om het kader precies voldoende, het tegendeel van overdadig te vullen; van een geoefend beleid om de aandacht van den beschouwer rechtstreeks op datgene te concentreeren, waarom het den kunstenaar bij zijn nauwgezetten arbeid klaarblijkelijk te doen is geweest. Het getuigde van eene bewuste gave voor karaktervolle vormen en voor een subtiliteit van toonwaarde die het schier volmaakte van de sterk beheerschte milde techniek tot het haast onstoffelijke heeft opgevoerd. Het treffendst der globaalkleur was een weelderig diep grijs zwart; gelijksoortig aan den zacht peilloozen glans van ongeschonden oud Japansch verlakt, - waarin men de doffige afspiegeling meent te bespeuren van keurig donkerverwige gewaden. Uit dien toon, eenige duimen lager dan 't midden der schilderij, maakte zich allengskens los, in matte speksteentinten - wars van alle goedkoop en banaal relief - op den hoek van een marmer tafelblad geëtaleerde, in onregelmatige mootjes gesneden haring met daarbij passend malsch hommetje, een stuk of wat teer witgroene prijtjes en eene versterkt gele verhevenheid, aan kaas of brood herinnerend, een handje vol olijven, - en achter - tusschen deze schaarsche gegevens, stond fier een door zijne schitterend kleurrijke glimmerlichten zich verradende, kloeke oud-Hollandsche roemer. Welk een nobele gebondenheid, welk een zin voor het deftig eenvoudige, welk een pracht van zekere en smijdige schildering. Dat is het stilleven, het spreekwoordelijk onaanzienlijk kleine, tot verduurzaamde grootheid voeren!

Neven dat stilleventje van Van Aalst wijkt een niet minder belangrijk nummer, door den catalogus aan Heda, den jonge, toegeschreven, toch wel opvallend af. Eigenlijk was dit overigens fraai doekje slechts bij brokken en stukken te genieten; want aan het fond en de daar tegenuit gestelde voorwerpen, schijnt de daar later wat te scheutig aan toegevoegde pekachtige verfstof zeer merkbaar. Inzonderheid pakte het rechter benedengedeelte - een partijtje dat iets van vorstelijke voornaamheid in het gedistin-

gueerd zilvertonig en fijnblauw heeft behouden - waar het schuin gekantelde, bevallige ‘oud-blauw’ kommetje, tegen een bijna gelijkwaardig van kleur geschilderd mat wittig stukje stof, eene toewijding van knap-gevoelig handwerk rijkelijk zichtbaar maakte; wat trouwens in meerdere en mindere mate het grootste deel van de hier aanwezige stillevens zoo bezienswaardig deed zijn.

Veel was er ook van dat voortreffelijks in het émailachtig stilleven dat waarschijnlijk verkeerdelijk op den naam van O. Marcelis is gesteld; alleen schijnt het doekje op sommige plaatsen door bedroevend slecht bestuurde vingeren lichtelijk verprutst. Ik vermoed geen al te gewaagd stuk te begaan, door het vaderschap van dit schilderijtje toe te kennen aan den maker van een stilleven uit het Rijksmuseum, dat den naam van Otto Marceaus van Schrieck voert. Een schat van oogengenot heeft de schilder weten te ontwikkelen in de fulpenstof der kapelletjes en de daarbij gegroepeerde reptiliën. Intusschen zou het niet moeilijk vallen van nog verscheidene nummers een bladzijde goeds te memoreeren, bijvoorbeeld: van een bijna te liefelijk-teeder Riviergezicht van Jan van Goyen dat in de zwaar vergulde lijst eerder aan een oud, ietwat verweerd sepiateekeningetje deed denken dan aan dikkere olieverffactuur. Een schilderijtje, als geheel aspect eenigszins vergoord, van denzelfden schilder, Vergezicht, onderscheidde zich door iets gedragens in weidsche compositie en knuslevendige uitvoering. Een zeer gemouvementeerd en singulier paneeltje, In de herberg, van Adriaan van Ostade, dat door de fijne dartele lenigheid van schildering en ordonnantie eene zeer sprekende verwantschap illustreerde met des schilders talrijk nagelaten etsbladen.... En, al waren de Jan Steens, Terburgs en diergelijken, in de zaal van Pulchri, nu nog zulke puikjes geweest - hetgeen ze ongelukkig heelemaal niet bleken te zijn: zelfs voor 't belangrijkste deel waren zij van een nogal twijfelachtig gehalte -, dan nog zouden ze ons maar betrekkelijk geringe blijdschap hebben geschonken. Want het is immers van zeer algemeene bekendheid, dat wanneer we van deze zeventiende-eeuwers, en van Jan Steen bovenal, het rechte wenschen te weten, toevalligerwijze zulke zeldzaam complete stalen in onze musea zijn te vinden.

* * *

In Arti et Amiciti ae heeft Ph. Zilcken onlangs eene kleine drie honderd ets-proefbladen te kijk gesteld. Met deze daad heeft de begaafde etser, waarschijnlijk, enkelen aan zich vaster gebonden, maar ook enkelen van zich vervreemd. Ik ben zoo vrij te gelooven, dat we het mogen bejammeren - want het was in de zalen van Arti allerduidelijkst op te merken -, dat Zilcken niet koppig-vasthoudender zijn eenmaal gestelde taak trouw blijft: zoowel wanneer hij oorspronkelijken arbeid levert, als wanneer hij zich tot navolgen zet van illustre kunstenaars. Het heeft er ook herhaaldelijk veel van, of hij wat te losbandig bezig is, zijn talent te verslappen en te vergooien met allerhand onbeduidend mercantiel copieer-gedoe. Want het is toch om den dood geen kinderachtigheid, wat hij tot nu toe reeds met de estsnaald heeft aangedurfd. Neemt deze rappe etser niet vaak te veel hooi op zijn vork? Inderdaad; het moeten pootige kunstenaars wezen die een zoo uitgebreid terrein tot aller bevrediging weten te cultiveeren. Eene wellicht ongepaste vraag ben ik geneigd te stellen: wat kan den heer Zilcken er toe nopen zóó tergend veel nutteloos, putluttig copieer-werk te verrichten; waartoe het deugdzaamste van zijne gaven en zijnen tijd daaraan verbeuzeld; ware het niet in dubbelen zin, geestelijk en stoffelijk, beleidvoller de frissche werkkracht en de uitgeslapenheid incluis, in hoofdzaak zorgvuldig op te potten, voor gewichtiger dingen die zijne nauwlettendheid zoozeer behoeven?

Het is immers, ofschoon hij al veel eerbiedwaardigs naar dezen formidabele voortbracht, vrijwel duidelijk, dat hij Jacob Maris' glorieuste eigendommelijkheden met de etsnaald zelden heeft kunnen benaderen. Onder anderen - ik moet mij beperken tot de sprekendste voorbeelden - heeft de etser in zijne krachtigst geslaagde proeve naar Maris, De brug, het eigenaardige van die soliede doorzichtigheid, de aanstonds treffende gespierde karaktertrek van des meesters vol-smijdige en bondige borstelstreek, lang niet tot een aannemelijke gelijkwaardigheid weten te leiden. Onder anderen ook in Maris' Souvenir d'Amsterdam, dunkt me, heeft hij de vereischte weidschheid, het egaal-groote der machtige structuur van diens uiterst sobere ordonnantie niet weten te pakken; voor het ruig-zware en diep-tonige der verfstof en het sappig-lekkere der elastische factuur heeft hij het equivalent in wit en zwart geenszins op de plaat

kunnen ontwikkelen. De ets zou heeler kunnen zijn, meer uit één stuk; er heeft zich op een paar gedeelten der plaat een te roeterig zwart saamgehoopt, er staan hier en daar, te talrijk zichtbaar, rumoerige en peuterige krasjes. Het metaal is kennelijk iets te diep, ik wil zeggen te ongelijk, gebeten, waardoor naar alle waarschijnlijkheid, het gelijke, vlak-groote werd verbroken en er transparante gedeeltetjes gingen ontstaan, dáár, waar juist effene dofheid overvloedig te vinden moest zijn. Zilcken laat ons te schriel inééns, dikwerf fragmentarisch, navoelen het rigoureuse van het licht en bruin, het colossaal machtige der houding in het afgesloten vierkant, wat toch aan de volledigste scheppingen van Jacob Maris zoo eigen is. Een en ander van deze tekortkomingen verraden desgelijks een paar betrachtingen naar Rembrandt en Vermeer. Maar er wordt veel flinks, veel levendigheid en bravour in het etsnaald-manuaal der Oude dame van Rembrandt geopenbaard; al wil de etser ook daar weder niet met, wat men de houding van 't geheel pleegt te noemen, gansch op dreef geraken. Een vleugje meer daarvan is in de liefdevolle wedergave van J. Vermeer's Huisjes. Maar het geheel is nog niet wat we van hem mogen wenschen; de waarde der materieel staande en liggende vlakken tegen het ijle en immaterieele der deels bollige lucht zou geslotener, compacter en etherischer de oogen kunnen aandoen.

Schier alles wat Zilcken naar deze tendentieus grooten op touw heeft gezet, schiet te kort in expressie en karakter; - het heeft er iets van, alsof het na te volgen onderwerp hem, den copist, vóór hij zich zette tot de moeilijke en vreugdevolle taak, in lang niet voldoende mate heeft geslagen, in vervoering gebracht.

Zou Zilcken niet eerder de man zijn tot lichter, hupscher taak geroepen, bestemd voor minder sonoor en pezig gedachte kunst; een soort van kunst waarin de gratie van eenigermate broze, zachte lijn- en kleur-combinaties ruimer baan laat voor zijne sterk sprekende neiging tot min of meer willooze, huppelende en spelende fantasieën. Bijvoorbeeld laat hij van die hem eigen gracelijke handbuigzaamheid, van die hier en ginds malsch deinende lijnen, en fluks - haast futtig - daarnaast en daaromheen, pittiger en baziger accentuaties ruim bemerken in een fijne ets naar La bête à Bon Dieu van Alfred Stevens. In nog deinender en buigzamer,

opener lijnenstel, is zijn Primavera van Matthys Maris vertolkt. En een van zijn immer gewaardeerde etsproefbladen, dat in een magnifieken eersten staat te zien is geweest, blijft de premieplaat van Arti, Doop te Freiburg van denzelfden kunstenaar. Meer naar het donzige en zachtgevoelige heeft hij een Winter van Anton Mauve gevoerd, en in een paar kleine dingskens naar Corot schijnt me het pluchege van het gansche aspect en het zij-achtige der boomgroepen bijna meesterlijk in herinnering gebracht. Ook werd er veel begrip en beweging verteld naar een, in eenigszins vogelvlucht geziene, hooge zee van H.W. Mesdag, waar een paar monumentale pinken voor en achter in de baren schuil schijnen te gaan.

Zijn navolging van Matthys Maris' Vlinders veroorloof ik mij voor een absoluten misslag aan te merken. Voor deze ets kon men eens recht gewaarworden, dat een proefdruk, al is (deze qua drukwerk de volmaaktheid nabij, het irritant weinig geslaagde van een grafisch voortbrengsel schriller voorhoudt dan een zoogenaamd onvoldoende druk, voor den handel bestemd. Waarheid is, dat de etser met dit technisch zeer hooggestuwd en geserreerd schilderij op niet zoo lossen, zwierigen voet heeft kunnen omspringen. Inmiddels voelen we grooten lust te gelooven aan onwetendheid of grove zelfoverschatting, wanneer diergelijke, slordige arbeid, naar zulk een ongerept, hooggeschat kunstwerk, voor de openbaarheid voldoende wordt geacht. En in steê van dolle ingenomenheid te betoonen met die kapitale ets naar Mauve's Schapen in 't duin, meen ik, dat de etser daar te veel knaps in heeft gegeven en te veel fijne heugenis in opgeroepen, om zijn plaat niet nog eens duchtig onder handen te nemen.

Een omvangrijke vernis mou, waarin men niet terstond Zileken's auteurschap zou herkennen, bleek op den draad bekeken een allervaardigst en verblijdend stuk arbeid, in een min of meer naar eigen stijl gevonden equivalent naar Matthys Maris' visionnair Gezicht op Lausanne; daarin schittert iets van een prachtig gejubel van lenig, mild lijnengezwier. Behoudens zijne curieuse ongelukjes van nu te schielijk of onachtzaam dan te zorgvuldig of te diep gebeten plekken, van nog al beploeterde, uitgeschuurde en weer in het leven teruggeroepen on- en gelijksoortige krachten,

lag er veel in deze essay van breede, ruime grootheid; veel van een oplaaiende bewondering voor het intelligent-samengesteld, weelderig-romantisch voorbeeld.

Ik heb alle reden overtuigd te zijn, dat wanneer Zilcken zich er eens ernstig - niet op zijne vaak vertoonde flip-flap manier - toe ging zetten wedergaven van Greuze en verwante kunstenaars aan te vangen, hij waarschijnlijk mooi, goed werk zou te voorschijn brengen, - al vast zou hij de proef kunnen nemen met het gezellige, fraaie doekje van Greuze, dat het museum Boymans bezit. Ieder zijn aardje. Het is waarlijk geen misdaad of schande, als iemands geaardheid meer geschiktheid verraadt voor - en vermaagschapt is aan een tijdvak dat men, nu ja, als min of meer wuft gaarne wil aanduiden, maar dat, in weerwil van die qualificatie, dan toch een aardig karakter, een zekeren zwoel gracieusen stempel op veel belangrijks heeft achtergelaten. Bekend is het me geenszins, of Zilcken muzikale tendenties ooit heeft doen blijken, maar het wil me toeschijnen, dat bij hem een beslister bevattelijkheid voor de sonatines van Mozart, dan voor de symphonieën van Beethoven kan worden verondersteld.

Er resten me nu nog waardeerend aan te stippen eenige oorspronkelijke etsjes, welke zeer naar meer doen verlangen. Uit zijn eersten tijd hing er een in profiel voortschrijdend juffertje, dat dadelijk trof om de argelooze observatie en het gemouvementeerde van de dartel wirwarrige voordracht..... Een aardig, schijnbaar spelender wijze neergekrast, smaakvol gezien Moorsch inkijkje, dat in de mise en scène van het oostersch beeldje verrassende schikkingen heeft moeten ondergaan... Eenige proefblaadjes van dierstudies; een uitmuntend gekozen en geestig uitgevoerd geplukt vogeltje, een dood muisje, pittig en raak geëtst, een leuk malsch drukje naar een kaal, nauw uit het ei getogen, pietje.... Een stuk of wat vrouwelijke en mannelijke figuur-proeven, waarvan vooral een deugdelijk, zwierig in het vierkant gezet en raak getypeerd oudachtig heertje, het neusje van de zalm was... Een vettig mooie afdruk van een vrijwel eigen gezien kijkje op een fragment van Parijs.... en zoo meer.

Bij het vriendelijk inleidend woord vóór in den catalogus van den heer H.L. Berckenhoff zou het wel aardig en gepast geweest zijn, als de tentoonsteller een en ander over zijn technisch bedrijf

voor het algemeen hadde aangeteekend. Ik bedoel rechtstreeks eenige verklarende vak-bijzonderheden over de wijze van bewerking. Bijvoorbeeld hoe de etser deze, hoe hij gene plaat indertijd heeft behandeld, - in den vorm van gewone ets, *vernis mou*, droge naald, aqua tint, etc.

* * *

Het tochtje naar de drie vertrekjes van de Vereeniging 'Voor de Kunst' te Utrecht, waar eenige werken van N. Bastert, H. Kever en Geo Poggenbeek werden tentoongesteld, is me, oprecht bekend, ofschoon ik er me op gespitst had de sympathieke heugenissen van den arbeid van dit driemanschap van middelbaren leeftijd eens flink te verrijken, magertjes bekomen. Laat ons voorop stellen - allen zijn wij daarvan sedert lang overtuigd - dat deze kunstenaars het vak, het technisch gedeelte in meer of min ruimeren zin uitnemend verstaan; ook dat hun werk, en dit hebben zij menigmaal getoond, boven alles biedt veel eerlijks en veel eigens, vaak van onbevangen fijne aanschouwing, smakelijke keuze en nauwkeurige overweging getuigt. Daarom ook is 't dat de teleurstelling, bij de beschouwing van het hier gebodene, mij zoo heel vreemd en weinig aangenaam heeft gestemd. En al zijn deze vrienden nu niet de oorspronkelijkheid zelve, en al toonen zij zich het pakkendst, het glorieust, wanneer de vruchtrijke sappen van Willem Maris-Daubigny, Jozef Israëls - Neuhuys en Mauve - Willem Maris in hunne werken merkbaar zijn, dit belet in geenen deele dat het immer een verblijdenis is Bastert's vlotte buitenimpressies te zien, dat het veelal een eigenaardig genot blijft Kever's Larensche binnenhuizen te waardeeren en het altijd een verkwikkelijk, artistiek-genoegen is Poggenbeek's kunst nauwlettend na te gaan en te overwegen.

Het is wel curieus, dat deze schilders - aan hunne onmiddellijk voorgaande tijdgenooten en met de even na hen verschenen jongeren zoozeer verbonden - u hier op deze immers vrij omvangrijke expositie, slechts bij uitzondering de kern, het innerlijke van het. uitgebeelde overtuigend voorhouden, u ook niet genoegzaam weten te streelen met het aroom, het bouquet daarvan, met datgene wat de oogen, het zintuigelijke bij voorkeur in warme beroering moest

brengen. Terloops zou hierbij kunnen worden aangemerkt dat aan het weergeven van het wezen der dingen het schenken van genot aan onze oogen niet behoeft te worden opgeofferd; weliswaar zal naarmate de schilder zich meer toelegt op het eene, het andere licht minder tot zijn recht komen. In 't kort, dat noch het eene noch het andere dezer kenmerken uwe aandacht langer dan kortstondig vermocht te prikkelen. Want van het rechtstreeksch oogengenoegen onderging men globaal genomen weinig, ofschoon de artiesten in hun aard en intentiën toch beduidend naar dien kant neigen.

Intusschen zal ik beproeven, ter verduidelijking van een en ander, mijne catalogus-aanstippingen over te schrijven. Wanneer men Bastert's voortreffelijk schilderijtje Breukelen en zijn forsch gebouwde Maneschijn, maar inzonderheid zijn Breukelen - een van zijne mooie, blijë halfwater- en halfland-gevallen, welke hij meer keeren tot ieders, en niet het minst tot zijner gildebroeders tevredenheid heeft aanschouwelijk gemaakt - hetzij met één oogopslag, hetzij aandachtiger beschouwd heeft en daarna het van afmeting groote doek De kerk bekijkt, wordt men wel danig uit den koers gedreven. Tusschen het mergvol en typisch geobserveerde en snedig geschilderd Breukelen en het geestelooze doek De kerk ligt een verbazende afstand. Het schilderen of enleveeren van beperkte intieme gevalletjes blijkt uit het gebodene voor Bastert niet zoo'n verschrikkelijk heksenwerk. Doch als hij de spatie van een meter nadert of waagt te buiten te gaan schijnt hij, als met De Kerk, de kluts kwijt te raken; in zijn genietelijke, kleine paneeltjes en doekjes daarentegen is meestentijds een groote vaardigheid en levendigheid, met een glimpje, een wazige hulde, aan de nagedachtenis van Daubigny.

Gaat het er ook niet veel naar lijken, of hij zich al te ingenomen betoont met die reeks mooie atelier-stilleventjes en buiten-nederlandsch impressietjes, als, om er slechts één in herinnering te brengen, Balcon te Venetië? Aan deze fraaie zaakjes is nu al zoo herhaaldelijk openbaarheid gegund dat wij op onze beurt op nieuwer en volledige studie-indrukken, in dat genre, mogen aandringen.

En Kever. Zou men niet gerechtigd geweest zijn te vermoeden, dat een stilleventje - ik doel op het kleine, rijp aandachtig geschilderd studietje, waar een tin bordje op blauwig doekje, een

paar muiltjes enz. harmonieus werden afgebeeld en op het spiritueel, eigenaardig bekeken en teruggegeven manneportretje - een hooger, een ruimer en dieper belofte zouden inhouden dan de schilder in het meerendeel van zijne latere ontwikkeling heeft verbeeld? Lieve hemel, als het schilderen van kinderen, als het vormgeven aan dat waggelend poezele jonge volkje wordt opgevat, als in de studies Dreumes en Langs het rog, ja dan, zou mijn teekenend en schilderend broertje, indien hij de openbaarheid niet zoozeer schuwde, wat anders uit zijne obscuriteit kunnen te voorschijn halen. En Kever's nauwelijks aangevangen schilderproeven.... Een overtuigend bewijsje daarvan leverde wel wat te plastisch: Kindje helpen en In 't zonnetje. Neen, wij hebben van Kever overigens een te goeden dunk dan dat wij ons daarmede in 't zonnetje laten zetten.

Uit zijn recente werk zou ik het vrij groote doek, Binnenhuis - dat me toe wil schijnen niet veel meer te zijn dan een behendig knap-geschikt, forsch-opgezet geval - noch zijn September, al werd deze schilderij van toondracht en aaneengehouden malsche, vlotte voordracht tot voornamer en intenser gehalte opgevoerd, niet voor de meest geslaagde werken willen gehouden zien. Toch heeft het den schijn of de schilder deze twee doeken als hoofdnummers wil zien aangerekend, waarom heen het andere als verklaring en aanvulling moet dienst doen. Ik heb, wat mij betreft, te goede herinneringen aan enkele Larensche of Blaricumsche binnenhuizen en enkele buiten-gevallen van dezen schilder, om te gelooven dat hij het met zijne inzending voor het Utrechtsch publiek nauw heeft genomen.

Poggenbeek - men houde mij de alphabetische volgorde ten goede - die, bij buien, zoo onbevangen, zoo frisch-beminnelijk in zijn Hollandsche sober-bevolkte landschappen, zoo fijn en echt van intentie zijn kan, wat geeft deze hier? Ik bevroed, dat ook hij de Utrechtenaren heeft onderschat. Want hij komt met eenige studies voor den dag - een eenmaal aangenomen epitheton voor vaak verhobbezakte, luk-raak bijeengesmeerde vluchtige kijkjes - die van kleur of toonwaarde, en zelfs van keuze, wel wat benauwend de schreef van het artistiek geoorloofde overschrijden. Neem, uit zijn kortelings voortgebrachte, de sprekendste proeven in het pseudo luministisch soort: Hotel de Mantes, Hortus Botanicus en Bosch

in 't voorjaar, waarin hij, als ik mij niet bedrieg, heeft willen doen navoelen het verjongend licht-blije, het dartel hel-zonlicht gespeel op de warm-wit onbewegelijke dingen en het fijn geschakeerd bewegelijk blad en blader-groen. De uitkomst is, dat hij in stede daarvan, min of meer het tegenovergestelde veraanschouwelijkt. Dat is nu de vloek - een zichbaar gevolgje - van dien verfoeielijk drukken expositie-tijd. Men trekt met zedig ernstig werk, met wezenlijke waarde niet spoedig genoeg de attentie; derhalve gaat men, eilacie, om zijn brutaal schril-schreeuwerige buurlieden een poets te bakken, desgelijks de valsche trompet steken en bevroedt in 't minst niet dat men zich zelf de leelijkste speelt.

Deze uiting van Poggenbeek, in den vorm van schielijk bijeengevoegde plomp-dikke, schrilkleurige verftoetsen, zonder verband van tusschentonen, zonder iets van zijne toch meestentijd raakgeestige en fleurige factuur, neemt niet bijster voor den kunstenaar in. Dat lijkt me een soort van pogingen die de spraakmakende schildersgemeente met ‘krachtig, frisch en vast van kleur’ pleegt aan te duiden. Edoch, ligt de vraag aanstonds voor de hand, welke beteekenis men daaraan blieft toe te kennen. Wat kan kleur per slot voor vreugdevols uitwerken, als de kleuren niet, hetzij bewust-wetenschappelijk, hetzij intuitief, door min of meer onbewuste ontleding, door divisie, tot zekere toon-stemming werden verwerkt, - in dier voege, dat men de essentieele op het doek aangebrachte kleurstoffen onmiddellijk voorbijziet. K l e u r zal, door niet zoo spoedig te omschrijven en aan te wijzen k l e u r e n , den toeschouwer, plotseling of allengs, moeten worden gesuggereerd. Een kunstwerk, in een oogenschijnlijk grauwgamma, wil menigmaal weelderiger, kleurrijker en toonvoller sensatie wekken, dan het schaterendst, heftigst gekleurde doek bij machte is. Bij Poggenbeek is het gederailleerde van zijne bijzondere bedoeling in deze studies, als bij tal van haastig gebakerde uiterlijk ontvankelijke penseelvoerders, te wijten aan de omstandigheid, dat hij voor het uitdrukken van zijn schitterende impressie met de verven geen aannemelijken vorm heeft gevonden, dat hij de moeilijk te bewerken stof niet gansch onder de knie heeft gekregen, - de rauwe kleur doet zich te gevoelig gelden, waardoor de innerlijke waarde is te loor gegaan.

Hoe wenschelijk ware het toch dat men zijne zinnen zette op de vervollediging, den rijperen bloei van het degelijk beginsel van

des kunstenaars geaardheid, zoo gedegen u voorgehouden in te weinig hier aanwezige schilderijtjes van vroegeren datum. Bijv.: het breed gesnapt, geurig en lekker-tonig, zonlicht doekje Varkenshok; het gedistingueerd, raak van waarneming en van schildering bezonken indrukje Maanlicht en sneeuw; het klein rijp dingske Oud huisje en bovenal het nauwkeurig kleurrijk bruin Koetje. Ik ben zoo vrij de slordig bekeken studies, waarin Poggenbeek het licht wilde laten schitteren, maar die in waarheid slechts schrilschaterend zijn en in sommige opzichten de evenmaat in het kader zeer te buiten gaan, als zijner onwaardig aan te merken.

Waar Poggenbeek zijn afgebakend arbeids-veld buiten verlaat en half of heel stadsgedoe in beeld tracht te brengen, valt hij eenigszins uit zijn mooien aard. Daarin weet hij het roezemoezige, het bewegelijk druk straatgewoel weinig leven in te blazen. Een paar voorbeelden: Halles aux Vins, Frederiksplein en Nieuwmarkt. Vooral in zijn Nieuwmarkt valt geenerlei houding te loven, - ik bedoel in de keuze van lijnenbouw, in de verdeeling van sprekende toonvlekken die het kader verbinden, daarmede als 't ware één, in gedacht zijn. Een schilderij zonder spontaan impressionistische bevlieging, rammelend en hier en daar dor, nattig over droog nogal vrij onhandig en klein geschilderd. Het treffendste gedeelte van het omvangrijke doek, waar iets van volheid en omvademing wordt kenbaar gemaakt, is het op het tweede of derde plan staande gebouw, de waag, en enkele daaraan grenzende partijen. Maar heel die verfkleurige, door een wriemelend en onmachtig scharrelende bevolking, vooral op den voorgrond gebrekkig bespied en teruggegeven, valt voor het belangrijkst deel te grijpend buiten het kader.

H.J. HAVERMAN.

Letterkundige kroniek.

De liefde in de vrouwenquestie, door Anna de Savornin Lohman. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
De liefde in het vrouwenleven voorheen en thans, naar aanleiding van 'De liefde in de vrouwenkwestie' van Anna de Savornin Lohman, door Cornélie Huygens. Amsterdam, H.J. Poutsma. 1899.

Balaille de dames. Als in Scribe's komedie een strijd tusschen een jonge dame en eene vrouw van rijperen leeftijd, van meer ervaring en meer studie. Maar niet als bij Scribe een strijd om een mooien meneer, om een of anderen Henri de Flavigneul, met kunstmiddeltjes, toevalligheden, verrassingen tot schering en inslag. De vrouwen die hier de degens kruisen, doen dit met een edeler, onzelfzuchtig doel, niet om voor zichzelven eenig voordeel te behalen, maar om anderen voor te lichten en voor schade te bewaren, om het vrouwenleven - elk naar hare opvatting - meer waar, beter, gelukkiger te maken.

De jongste van de twee, Anna de Savornin Lohman, is den strijd begonnen; met open vizier, blijkbaar zeker van haar zaak. Stellig is haar toon en een niet geringe zelfingenomenheid spreekt reeds uit hetgeen op de eerste bladzijde van haar boekje te lezen staat: 'Terecht zegt Laura Marholm: "De vrouw die wat beteekent is zeldzaam, maar nog veel zeldzamer is de vrouw die voor zichzelve en haar geslacht eerlijk is". Tot die uitzonderingen van eerlijkheid wensch ik te behooren door de volgende bladzijden.'

En wat behelzen nu die volgende bladzijden?

In slappen stijl, in vrij soeperigen betoogtrant, met eindelooze

herhalingen, in den grond weinig anders dan wat de schrijfster reeds in hare novelle *Het ééne noodige* had trachten te betoogen: dat het eenig ware geluk der vrouw alleen gelegen is in het een man liefhebben, in wien zij haar meerdere erkent. Anna de Savornin Lohman beroept zich op Laura Marholm, die in 'Das Buch der Frauen' deze stelling illustreert o.a. met het voorbeeld van twee vrouwen: Sonja Kowalewska, de groote wiskunstenares die, ondanks al den wetenschappelijken roem door haar behaald, smachtte naar een groote, steungevende liefde, en Marie Baschkirtseff die, hoe rijk begaafd ook, 'niet in staat was iets werkelijk geniaals zelve te scheppen, omdat aan haar dóór en dóór vrouwelijke ziel de hoogste wijding, die der liefde, ontbrak'. Deze beide werkelijk geleefd hebbende vrouwen, die het bewijs van hare stelling moeten leveren, stelt Mejonkvrouw Lohman tegenover de 'boekmenschjes' uit Mevrouw Goekoop's roman *Hilda van Suylenburg*, die dienen moeten om te bewijzen dat een vrouw, ook buiten het liefdeleven, buiten het aanhangen van een man, het opgaan in een man, iets anders dan schijn-geluk kan vinden....

Ik heb de brochure gelezen, hier en daar een aanteekening gemaakt en wilde er hier een enkel woordje van zeggen... Maar wat ging ik aan! De schrijfster van *Het ééne noodige* moge de vrouw laten smachten naar een man in wien zij haar meerdere kan erkennen, dat belet haar niet, aan elken man het recht te ontzeggen om over 'de idee van liefde als *de* openbaring van leven voor de vrouw die haar wezenlijke natuur heeft bewaard' eene openie te hebben. 'Laat toch' - zegt zij - 'een man zichzelf niet belachelijk maken door mede te willen spreken over een gevoelsquestie, die bij uitstek van de vrouw is, en daarom alléén door haar beoordeeld kan worden.'

En daar sta ik nu! Maar ik niet alleen. Wanneer Mejonkvrouw Lohman gelijk heeft, dan dient het oordeel over een belangrijk deel van de wereldletterkunde een radicale herziening te ondergaan. Gewone romanschrijvers, die zich met de studie van het vrouwenhart hebben beziggehouden - ik neem als voorbeeld Paul Bourget, de 'lievelingsauteur' van de heldin van *Het ééne noodige* 'om zijn zoo volmaakt begrijpen van 't teere vrouwenhart'[1] -

1) *Het ééne noodige*, bl. 108.

zullen hunne aanspraken op betrouwbaarheid wel voor goed moeten laten varen. Maar ook de dichters die het gemoedsleven van een Julia, een Gretchen, een Thekla, een Phèdre, durfden uitbeelden, hebben zich zeker in de oogen van de schrijfster min of meer belachelijk aangesteld door mee te willen spreken over een gevoelsquaestie, die alleen vrouwen begrijpen en waarover dus alleen zij een oordeel mogen hebben. Het kan zijn dat Shakespeare, Goethe, Schiller, Racine niet al te ver misgegrepen hebben en van het intieme leven hunner heldinnen een niet al te dwaze voorstelling hebben gegeven, maar dan is het toch meer geluk dan wijsheid geweest. In elk geval schijnt het geraden, dat men voortaan tegenover mannen, die durven spreken over wat het vrouwenleven raakt, op zijn hoede zij, al dragen die sprekers ook nog zulke beroemde namen.

Intusschen zal het den man, juist wegens zijn incompetentie, misschien wel vergund zijn, bij de wel competente vrouw op eenige verduidelijking aan te dringen.

Het is toch, ondanks de vele woorden en de talrijke herhalingen waarin de schrijfster van ‘De liefde in de vrouwenquestie’ zich vermeidt, mij nog altijd niet duidelijk wat zij eigenlijk verstaat onder dat ‘dorsten naar 't mogen geven van liefde aan een die dat verdient.’ Gewoonlijk staat tegenover een *geven* van de eene zijde een *ontvangen* en *aannemen* van den anderen kant. Bij de vrouwenliefde, zooals Jonkvrouwe Lohman zich die denkt, is een aannemen en een wederkeerig geven van liefde van de zijde van den man, den ‘meerdere’, wel een groot geluk voor de vrouw; maar waar die wederzijdsche liefde ontbreekt, is het genoeg, dat de vrouw in haar leven ‘dien ééne leere kennen, voor wien de bloem harer vrouwenliefde vol open kan gaan’. Niet het samenleven met den man, het liefhebben en bemind worden, is het ééne noodige, maar het den man hare liefde kunnen wijden, - zij het ook uit de verte en zonder dat de ander er iets van gewaar wordt.

En ook daarvan laat zich, naar het schijnt, nog afdingen: ook een begin van liefde, een enkel vóórvoelen ervan, kan genoeg zijn om aan de vrouwelijke ziel de hoogste wijding te geven. Want wat vernemen wij omtrent Marie Baschkirtseff? ‘Zij dreigde, ondanks haar buitengewoon karakter, onder te gaan in de kleinzieligheid waarin zooveel vrouwen ondergaan tengevolge van dit “doode punt” in hen; indien niet de kennismaking met een man [den

schilder Bastien Lepage], een man dien zij niet eenmaal liefhad, maar die tenminste een vóórvoelen in haar wekte van hetgeen liefde tot den man is - haar eindelijk gered had.' Ik laat, voor het oogenblik, dat alles gelden. Zooals reeds het vóórvoelen van de lente soms den zwakke vermag op te beuren, den droefgeestige met nieuwen levenslust te vervullen, kan ook het vóórvoelen van liefde, al is het nog de liefde zelf niet, op de vrouwelijke ziel van invloed zijn. Maar wat mij geheel spoorbijster maakt en naar 'meer licht' doet smachten, is het volgende.

Nadat er voortdurend sprake is geweest van het aanhangen van den man, gelijk de klimop dit den eik doet, van het opgaan in den man, van het voor hem openen van den bloem harer vrouwenliefde, van het smachten der vrouw naar een haar leven vervullende liefde; nadat met instemming is aangehaald het beeld van Laura Marholm, dat de vrouw reikhalst naar haar meerdere, zooals 'het wijfje door de wouden rent met een klagend roepen om zich te kunnen paren aan het mannetje', krijgt men, op bladzijde 44, een 'herhaling der voorgaande regelen', maar nu met een bijvoeging. Daar staat: 'De echte vrouw kan alleen gelukkig zijn door het geven van haar liefde aan een ander: haar man, haar zoon'.

Haar zoon! Neen, freule Lohman heeft toch gelijk: er zijn in de gevoelsquaestien, die het vrouwenleven raken, dingen waarvan een man geen begrip heeft!

In verband met de voorafgaande beschouwingen geeft de schrijfster in een laatste paragraaf haar oordeel over *Hilda van Suylenburg*, dat zij als een tendenz-boek door en door onwaar en hoogst gevaarlijk noemt. Het werken, het uitoefenen van een beroep, het gebruiken van al haar gaven, het streven naar economische onafhankelijkheid, is - beweert Anna de Savornin Lohman - niet het afdoend geneesmiddel waarvoor het wordt uitgegeven. Middelmatige vrouwen, en zij vormen de meerderheid, vinden geen baantjes; die zijn alleen weggelegd voor de bijzonder begaafden; en dezen komen er ook thans wel, zonder dat men nieuwe betrekkingen, van advocaat, van candidaat-notaris, van dokter, voor haar opent. En wanneer de schrijfster van *Hilda van Suylenburg* zegt dat de niet-werkende, in ledigheid haar tijd verbeuzelende vrouw dáárdoor ongelukkig wordt, omdat zij te veel tijd heeft tot denken, vraagt hare bestrijdster of dit zoeken van werk dan ten slotte niet verlaagd wordt

tot een verdoovingsmiddel, dat niet strekken moet om de vrouw gelukkig te maken, maar om haar te beletten na te denken over haar ongeluk.

Vreemd klinkt het, dezelfde vrouw, die beweert dat een man niet mee mag praten over dingen die het vrouwelijk gemoedsleven raken, te hooren beweren waar het de quaestie van den man-dokter geldt: ‘juist het verschil van sexe maakt dat de vrouw zich door den man meer laat raden, leiden, imponeeren, te hulpe komen, dan door eene harer eigen sexe, omdat zij den man meer vertrouwt dan de vrouw en hem eerder gehoorzaamt.’

Ik volg Anna de Savornin Lohman niet in hare beoordeeling van de verschillende ‘gevallen’ uit den veelbesproken roman. In de beoordeeling der voorstelling van het beslissend oogenblik in Corona's leven en van de redenen die haar doen besluiten op Frank's voorstel niet in te gaan, sta ik aan hare zijde. Maar *Hilda van Suylenburg* - hoeveel uitgaven het ook beleefd hebbe en misschien nog zal beleven - gaat voorbij, en het vrouwenvraagstuk blijft.

Dat wordt duidelijk voor wie met Cornélie Huygens, in de brochure waarin zij Anna de Savornin Lohman's boekje bestrijdt, de zaak niet enkel van de buitenzijde beschouwt, maar als eene, die met de economische toestanden, met het economisch leven, zooals dit zich door de tijden heen ontwikkelt, nauw samenhangt.

Ook de schrijfster van ‘De liefde in het vrouwenleven, voorheen en thans’, die dan toch wel in staat zal worden geacht de ‘gevoelsquaestie’ te begrijpen, vat niet wat Anna de Savornin Lohman eigenlijk wil: wat of de jonge meisjes, die niet als tot dusver in ledigheid mogen wachten, maar evenmin, onafhankelijk van den man, naar een hooger doel mogen streven, op straffe van man-vrouwen te worden, dan eigenlijk wèl mogen doen. Maar hetgeen haar vooral hindert, is, dat freule Lohman, en met haar zoovele anderen, den blik niet verder laten gaan dan het terrein van haar eigen levenstuintje, dat door hooge muren van de onmetelijke wereld rondom is gescheiden. Zij zien wel in, dat de toestand, zooals die thans is, niet deugt; zij erkennen wel dat er een quaestie is, naar wier oplossing gezocht moet worden, maar dat die toestand geworden is en hoe hij zoo is geworden, daarnaar vragen zij niet. Dat verwijt treft zoowel de schrijfster van ‘De liefde in de

vrouwenquestie' als die van *Hilda van Suylenburg*. Beide zien alleen de bovenopliggende verschijnselen en trekken daartegen te velde, elk op hare wijs; maar dat de sexueele verhoudingen, de verhouding van klimop tot eik door freule Lohman gewenscht, dat de uitsluitende liefde van de vrouw tot één man, 'die edele vorm van liefde met al de daarbij behoorende behoeften van het-zich-vermeien-in-eigen-zwakheid,' en alles wat daarmee samenhangt in onze wetgeving, in ons huisgezin, niet is een natuurverschijnsel maar een cultuurverschijnsel, iets dat langzaam geworden is, begrijpen zij niet. Daaruit volgt, dat zij ook niet gevoelen hoe, nòch door een angstig vasthouden aan wat dreigt te verdwijnen, het behoud dat de eene wenscht, nòch door een ruw ingrijpen, een onderstboven gooien van het bestaande, de hervorming die de andere verlangt, kan worden verkregen.

De vormen waarin de liefde zich openbaart, evolueeren met het economisch en maatschappelijk leven. Eischt dit, dat de vrouw die tot dusver uitsluitend leefde voor eigen huiselijke sfeer en eigen gezin, voortaan meeleve het leven der gemeenschap, dat de man niet langer uitsluitend kostwinner, niet langer meester en beschermer zij, dat de vrouw hem niet langer dienende liefde bewijze, maar als medearbeidster hem ter zijde sta, - men zij niet bevreesd dat dit de dood van de liefde zal wezen. Liefde zal voor de hoogst en edelst denkenden blijven het rijkste levensgeluk, maar de vormen waarin zij zich openbaart zullen zich wijzigen en die vormen zullen edeler, reiner worden, naarmate 'de vrouw, voortgestuwd door de zich ontwikkelende maatschappelijke krachten, sterk genoeg wordt om dat deel van haar zieleleven vrij te houden van elke smet, van elke lage berekening.'

Zoo, beter ten kamp toegerust door ernstiger studie van het vraagstuk, bestrijdt Cornélie Huygens de beschouwingen van de schrijfster van 'De liefde in de vrouwenquestie', en Anna de Savornin Lohman's aanval op *Hilda van Suylenburg* besprekende, toont zij aan dat, waar van gevaar sprake is, dit niet gewekt wordt door haar die er de jonge vrouwen op wijst hoe ook in het vinden van een werkkring, het uitoefenen van een beroep, geluk liggen kan, maar veeleer door degenen, die uitsluitend in de liefde het geluk willen vinden en daardoor de duizenden die dit geluk niet deelachtig worden, zichzelven als misdeelden en onterfden leeren

beschouwen. Dit gevaar zou, volgens Cornélie Huygens, nog grooter zijn, ‘indien onze tijd niet zoo'n rijken stroom van nieuwe levensidealen door onzen geestelijken dampkring stuwde, indien de jonge meisjes niet gedwongen werden tegen wil en dank de nieuw oprijzende tempels binnen te gaan, om daar te leeren kennen den stalenden invloed van een nuttig werkzaam leven, dat heilzame middel tegen het binnensluipen in de jonge ziel van droomen en illusies die, zoo al te verwezenlijken, toch nooit ten volle verwezenlijkt worden.’ Ook in een latere samenleving - lezen wij verder - ‘zullen er vrouwen zijn die, ondanks een rijke levenstaak of een leven van roem, blijven haken naar die ééne volmaking van haar wezen, vrouwen in wier heiligste ziele-verborgenheden altijd weder opstijgt als een mystieke bloem het verterend verlangen naar liefde-geven. Maar zoo dit verlangen ongestild blijft, dan is toch voor velen onder dezulken het leven nog waard geleefd te worden’.

Wat bij de vergelijking van de beide brochures treft is dat door de jongere schrijfster, de waarschijnlijk door de fortuin meest begunstigde van de twee, een toon van droefgeestigheid, van onbevredigdheid, van bezorgdheid wordt aangeslagen, terwijl de oudere, wier levensweg zeker heel wat meer moeilijkheden heeft opgeleverd, die een dieper blik heeft kunnen slaan in de donkerste hoeken van de maatschappij (dat Anna de Savornin Lohman voor dat deel der maatschappij, voor de zwoegende en slovende vrouwenwereld, geen oog schijnt te hebben, maakt zij haar tot verwijt), haar geschrift besluit met, wat men zou kunnen noemen, een lofzang op het leven van dezen tijd, op het leven ‘in een wereld waar zooveel is te doen, zooveel liefde is te geven, zooveel kracht aan te wenden.’

Er is in de strijdlustige, maar ook strijdvaardige Cornélie Huygens, in deze zoekende naar den samenhang der dingen, de krachtige werkster, die ‘het leven als Schoonheid’ ziet, een geloof in de toekomst, dat weldadig aandoet.

Een man, die ook het Leven liefhad en het ook als Schoonheid zag - men denke aan zijn geschriften *L'oìseau, L'insecte* - Jules Michelet, heeft in 1859, meer dan zestig jaar oud, een boek geschreven: *La femme*.

Gelijk aan alles wat Michelet schreef, heeft 's mans rijke verbeelding - ‘la folle du logis’ - ook aan dit boek medegewerkt. Michelet heeft, hier en elders, meeningen verkondigd, die, toen

zij voor het eerst in Frankrijk en daarbuiten gehoord werden, als te vèr gaand, als ultra-radicaal werden veroordeeld. Michelet stoorde er zich niet aan. ‘Les choses changeront d'aspect,’ schreef hij in een brief van 2 Juni 1860; ‘dans vingt ans, mes hardiesses paraîtront timides.’ In een van de hoofdstukken van *La femme*, dat tot titel draagt: ‘Puissauces médicales de la femme’ pleit de schrijver voor de vrouw-dokter. Hij denkt zich in het geneeskundig priesterambt de vrouw als onontbeerlijke helpster van den man: in duizenden teere gevallen zal haar gaaf van divinatie, van meegevoelen, die van den man aanvullen.

Aan het slot van zijn boek geeft Michelet twee herinneringen van een reis in Zwitserland. In de Zwitsersche Jura zag hij de dochters van de uurwerkmakers, ernstige, zeer ontwikkelde meisjes (‘fort cultivées et quasi demoiselles’), in haar fluweelen keurs meehelpen aan het hooien. Aan het meer van Lucern ontmoette hij een welgestelde boerenfamilie uit den Elzas. De vader, de moeder en de knappe dochter droegen allen het kostuum van hun land. Het jonge meisje was slank van gestalte, vlug van geest en op de hoogte van alles, - maar hare armen waren door de zon gebruind. ‘Dat komt,’ zei de vader, ‘omdat zij op het land leeft, er ploegt en er leest. Hare ossen kennen haar goed en houden van haar. Is zij vermoeid, dan gaat zij er op zitten en ze trekken er niet minder goed om. Dat verhindert haar niet, mij 's avonds uit Goethe of Lamartine voor te lezen, of mij iets van Weber of Mozart voor te spelen.’ En Michelet laat er op volgen: ‘C'est vers un type analogue ou semblable que s'acheminera sans nul doute le monde à venir.’

En dan: ‘Zoolang de vrouw niet onze medearbeidster is (l'associée du travail et de l'action), zijn wij slaven en vermogen wij niets.’

Het wil mij voorkomen, dat zoodra wij mannen, na aandachtig geluisterd te hebben naar het debat dat de vrouwen onder elkander voeren over de liefde in het vrouwenleven, over de vrouwenbeweging en hoe al de verschillende vormen van het groote vraagstuk heeten mogen, op onze beurt, met aangeboren of verworven bescheidenheid, ons in het gesprek mengen, ons laatste woord geen ander kan zijn dan dat door Michelet veertig jaar geleden gesproken: ‘Zoolang de vrouw niet onze medearbeidster is, vermogen wij niets.’

Muzikaal overzicht.

Nous sommes ici dans un endroit, où il faut être à la fois 'opéra' et 'comique'.

Wanneer deze woorden, door den heer Jules Huret neergeschreven in zijn geïllustreerde brochure over het nieuwe gebouw der Opéra-comique te Parijs,[1)] eens in ernstigen zin werden opgevat en dan aan de Parijzenaars de vraag werd gesteld, of zij meenen, dat hetgeen in dit nieuwe theater vertoond wordt, of, volgens de daaromtrent bekende plannen, nog vertoond zal worden, aan dien eisch voldoet, dan zouden zij daarop, dunkt mij, moeilijk een bevredigend antwoord kunnen geven.

Niet dat men daarbij het woord 'comique' moet nemen in de beteekenis, die er doorgaans aan gehecht wordt, doch waar oorsprong en geschiedenis der Opéra-comique duidelijk de richting aangeven, welke een instelling als de hierbedoelde te volgen heeft, daar zal het niet moeilijk vallen aan te toonen, dat die instelling reeds tal van jaren niet meer aan haar eigenlijke bestemming beantwoordt en dit ook in de naaste toekomst niet doen zal. Zij is te veel van tweeslachtigen aard geworden.

Opmerkelijk is het, dat dit tweeslachtig karakter alreeds is uitgedrukt in de architectonische en decoratieve versieringen van het nieuwe gebouw.

Dit wordt ons duidelijk, wanneer wij den heer Huret in zijn korte beschrijving van die versieringen volgen.

Figuren, die de *Comédie lyrique* voorstellen, of de Dans, de

1) Jules Huret. Le Théâtre national de l'Opéra-comique. Paris, Société de publications d'art. 1898.

Muziek, de Romance, de *Comédie chátiant les mceurs*, de *Comédie fustigeant les vices*; voorstellingen van *La foire Saint-Laurent* (de bakermat der *vaudeville*), *Le Ballet de la Reine, Le Jeu de Marion et de Robin* van Adam de la Hale uit de 13e eeuw (misschien het eerste staaltje van een opéra-comique) - ziedaar onderwerpen, die op hunne plaats zijn, waar het de versiering van een gebouw betreft dat den naam van 'Théâtre national de l'Opéra-comique' draagt. Maar vreemd kijkt men op, wanneer men naast een 'Comédie lyrique' ook een *Drame lyrique* ontwaart, of wel als 'pendant' eener afbeelding van een modern ballet, een voorstelling van Sophocles, die zijn *Oedipus* door Grieksche tooneelspelers laat repeteeren. Wat doet die hooge tragedie in zulk een gebouw? - is men geneigd te vragen.

Ook de medaillons van een *Marguérite* en een *Ophelia*, die in de groote vestibule boven deuren rechts en links prijken, zijn in een gebouw als dit misplaatst. Het zijn tragische figuren, die niet in het kader passen. Blijkbaar doelen zij op de opera's *Faust* en *Hamlet*, maar deze hebben met het genre 'opéra-comique' niets gemeen. Buitendien zijn noch Gounod, noch Thomas, noch Bizet, die, evenals eerstgenoemde, in het gebouw door een monument zal vereeuwigd worden, onder de eerste vertegenwoordigers van dat genre te rekenen, al heeft ook waarschijnlijk de Opéra-comique als instelling veel profijt uit hunne werken getrokken.

Uit alles blijkt, dat de ontwerpers der decoratieve gedeelten van het nieuwe theater - misschien door wenken van hooger hand geleid - van het denkbeeld zijn uitgegaan, dat dit theater een tweeslachtig iets is en dat de versiering daarmede in overeenstemming behoort gebracht te worden.

Daardoor hebben zij eigenlijk gehandeld in den geest van velen onder de tegenwoordige musici van naam in Frankrijk, bij wie de voorstelling van hetgeen een 'Théâtre national de l'Opéra-comique' moet wezen, m.i. al een zeer zonderlinge is.

Het is wel de moeite waard, die oordeelvellingen, door den heer Huret in zijn boek aangehaald, hier wat nader te bezien.

Théodore Dubois, de directeur van het Conservatoire, is van meening, dat de Opéra-comique zich steeds meer en meer verwijderd heeft van het genre, waarmede zij in vroeger dagen zoo vele en groote triomfen vierde. Daarheen moet zij, althans ten deele, terug-

keeren, en alles wat tot de zuivere ‘Comédie lyrique’ behoort, moet zij met open armen ontvangen. Niet minder behoort dit te geschieden ten opzichte van werken, die door geestigheid en vroolijkheid uitmunten, want we zijn tegenwoordig op dit gebied veel te veel geneigd tot melancholie. Om kort te gaan, men moet het lyrische *drama* aan de Groote Opera overlaten.

Van dat standpunt uitgaande moet men in de eerste plaats een weldoordachte keuze doen uit de beste werken der oude Fransche school; verder de deur niet sluiten voor de vreemdelingen, wier werken waard zijn om opgevoerd te worden, doch haar wijd open zetten voor de Franschen, en vooral voor de jongeren.

Gelijken tred met Dubois houden Alexandre Georges en Victorin Joncières in hun oordeel. Eerstgenoemde zou willen, dat de Opéracomique weder werd, wat zij vroeger geweest is, namelijk een ‘théâtre de demi-caractère’. Laatstgenoemde zegt, dat de directie dezer instelling zich eclectisch moet toonen en niet eenzijdig een enkele school onder haar bescherming mag nemen. Lettende op den vooruitgang op dit gebied, moet zij zich echter tevens tot taak stellen, de traditiën in eere te houden, die door den naam van het theater worden aangegeven. Het repertoire der oude Fransche Opéra-comique is ook naar het oordeel van Joncières te veel verwaarloosd, en hij zou wenschen, dat de werken van Grétry, Dalayrac, Monsigny, Boiëldieu, Auber, Hérold, Halévy, Adolphe Adam, hier evenmin vergeten werden als in de ‘Comédie-Française’ de theaterstukken van Molière, Regnard, de Musset en Scribe.

Gaston Salvayre meent, dat ofschoon de aspiraties der jongere musici niets te maken hebben met de ideeën der componisten van een *Dame blanche* of zelfs van een *Mousquetaires de la Reine*, op het repertoire der Opéra-comique toch werken staan, die het waard zijn dat zij er op blijven; en dit niettegenstaande de groote omwenteling, die er in onzen tijd in de muzikale compositie gebracht is. De directie behoort dus zijns inziens met tact een keuze te doen uit het oude repertoire, maar aan de jongere musici het rijkste deel te geven in de opvoeringen. Ook zou hij gaarne in dit echt Parijsche theater een ‘corps de ballet’ zien.

Xavier Leroux is van dezelfde meening als Salvayre. Ook wil hij gaarne werken van vreemden hooren, maar de Fransche werken moeten voorgaan.

George Marty sluit zich bij Leroux aan en maakt zelfs een verdeeling in categoriën, namelijk:

1º het oude repertoire, maar ontdaan van werken, die te veel uit de mode zijn;

2º de moderne Fransche werken van de jongeren en van componisten, die reeds naam hebben gemaakt. (Tot het oude repertoire rekent Marty ook de erkende werken van moderne maar reeds gestorven componisten, zooals *Mireille* van Gounod, *Mignon* van Thomas, *Carmen* van Bizet, *Lakmé* van Délibes enz.)

3º werken van vreemde componisten, zorgvuldig uitgekozen uit het beste wat er van dien aard is en zonder acht te geven op nationaliteit.

Gabriel Pierné wil van de Opéra-comique een soort van museum van het lyrische repertoire maken, evenals de ‘Comédie-Française’ dit is van het dramatische repertoire. Hij haalt het zelfs heel hoog op en wil uit de werken van Lulli, Rameau, Gluck putten, die echter met het genre ‘opéra-comique’ niets hebben uit te staan.

Wanneer ik nu nog Ernest Reyer, den componist van *Sigurd* en *Salammbô* vermeld, die wenscht dat de Opéra-Comique zich aan niets bepaalds hechte en zich van elken invloed vrij houde, en die overigens ook het driedeelig stelsel van oud repertoire, Fransche musici en vreemde componisten is toegedaan, dan hebben wij de rij der meer gematigden gehad en komen wij aan hen, die meer exclusieve neigingen hebben.

Camille Erlanger eischt, dat de hier besproken instelling wijd geopend zij voor de nieuwe ideeën, veel minder voor de oude en zoo min mogelijk voor die, welke uit den vreemde komen.

Gustave Charpentier hoopt, dat de nieuwe directeur steeds zal toonen een man te zijn, die het durft wagen de jongere Fransche musici voort te helpen.

Wat Alfred Bruneau wenscht, is niet zeer duidelijk. Hij zou willen. dat de Opéra-comique een Fransch theater ware, geheel en al Fransch. Men zou dus meenen, dat hij alles, wat vreemd is, daaruit wil weren. Maar neen, dat schijnt niet zoo te zijn, althans hij verstaat onder zulk een theater ‘un théâtre non pas réservé à nos seuls compositeurs, qu'il importe cependant de placer au premier rang, mais mené par un esprit de large et fière générosité française, c'est à dire conservateur du génie national tel.

que nous le transmettent nos vrais maîtres d'aujourd'hui; ouvert à la jeunesse de chez nous, et aimable aussi, par tradition de galanterie, pour les voyageuses originales et belles.'

Wanneer wij de hierboven medegedeelde meeningen en wenschen in het kort samenvatten, dan blijkt er uit, dat bij de meesten van de genoemde musici alles draait om de vraag, in hoeverre men het oude repertoire en de werken der componisten uit den vreemde in het nieuwe theater zal toelaten. De eigenlijke kern der questie, namelijk welke soort van opera's er in dat theater behooren gegeven te worden en hoe de grens daarvoor getrokken moet worden, wordt weinig of niet aangeroerd, en toch is dit het hoofdpunt.

Ook het programma van den nieuwen directeur der Opéracomique, den heer Albert Carré, geeft ons daaromtrent geen licht.

In zijn brief aan den Minister van het openbaar onderwijs in de Schoone Kunsten, waarin hij zich candidaat stelt voor het directeurschap der genoemde inrichting, zegt de heer Carré, dat de Fransche school zegevierend te voorschijn moet treden uit den strijd van muzikale invloeden, die elkander reeds zoo lang den voorrang betwisten, om dan terug te keeren tot wat hij noemt *les traditions souriantes élégantes et claires de notre race*. De eerste plicht van een directeur der Opéra-comique is dus, die tradities te bewaren en hoog te houden, niet alleen door het onderhouden van een repertoire, dat de glorie en de rijkdom van dat theater is geweest, maar ook door het aanmoedigen en begunstigen van de musici, die in afkomst en neigingen echt Fransch zijn.

Tot zoover staan wij hier op zuiver terrein. Met de gecursiveerde woorden geeft de heer Carré duidelijk de richting aan, die de nieuwe Opéra-comique behoort te volgen. Het is de richting, die zich ook in de hierboven aangehaalde meeningen van een Théodore Dubois, een Alexandre Georges uit. In de Opéracomique mòet het genre 'demi-caractère' of liever de 'comédielyriqne' vertegenwoordigd zijn; het lyrische *drama* moet aan de Groote Opera worden overgelaten.

Kan men het dus in deze geheel eens zijn met de opinie van den heer Carré, dan moet men zich des te meer verwonderen, dat zijn programma zoo weinig in overeenstemming is met hetgeen hij als de eerste plicht van een directenr der Opéra-comique beschouwt.

Zijn eerste zorg was, eenige der meest geliefde werken van het

reeds bestaande repertoire dezer instelling in een nieuw gewaad te steken en aldus opgefrischt voor het voetlicht te brengen. Tot die werken behooren *Carmen, Mignon, Manon, Lakmé* en... *Fidelio*. In zijn ijver om het vroegere repertoire te eerbiedigen, schijnt hij er niet aan gedacht te hebben, dat daarop ook werken voorkwamen, die allerminst in een Opéra-comique thuis behooren. Waarom dit met *Fidelio* het geval is, zal hier zeker wel niet behoeven te worden uiteengezet. Ik wil alleen ter loops maar opmerken, dat die voorstellingen van Beethoven's meesterstuk, volgens verschillende berichten, tamelijk in het water vielen.

En wat staat er nu verder op het programma?

Volgens de opgaven van den heer Huret is de nieuwe directeur van plan, een groote plaats op zijn repertoire voor de hedendaagsche Fransche componisten in te ruimen, wat niet anders dan toegejuicht kan worden, mits die werken maar niet in het hoog tragische loopen. Verscheidene namen worden genoemd; daaronder ook de bij ons welbekende Vincent d'Indy (Toch niet met zijn *Fervaal*?).

Ook de vreemdelingen worden niet vergeten. *La vie de Bohême* van Puccini is reeds opgevoerd en in dit jaar nog zal o.a. *Hänsel und Gretel* van Humperdinck aan de beurt komen.

Maar wat nu te zeggen van de bestaande plannen om ook de *Iphigénie en Tauride* en *Alceste* van Glück en Wagner's *Tristan und Isolde* op te voeren? Zijn dat nu werken, die in een theater, dat den naam van Opéra-comique draagt, op hunne plaats zijn?

Het schijnt echter, dat die naam volstrekt niet meer in aanmerking komt en de logica hier geheel op zij wordt gezet. Ik heb er verleden jaar hier ter plaatse op gewezen, hoe men zich reeds kort na het overlijden van den toenmaligen directeur der Opéra-comique druk bezig hield met de vraag, in hoeverre de verandering van directie wijziging zou brengen in de richting van deze door het Rijk gesubsidieerde instelling, en dat daarbij de wensch werd uitgesproken dat de Opéra-comique zich uitsluitend zou bepalen tot de zuivere ‘comédie musicale’. Men verlangde toen een *forme d'art nouvelle, logique, précise, poétique et joyeuse*, die tevens zou zijn *une loyale contre-partie du drame héroïque*.

Mij dunkt, dat men bij de keuze van de in de Opéra-comique op te voeren stukken dien eisch maar te volgen heeft, om volkomen

logisch te zijn, Uit alles blijkt echter, dat men, zoowel thans als in de naaste toekomst, niet van plan is dien weg op te gaan, en dat volstrekt geen rekening wordt gehouden met den naam van het theater noch met zijn oorsprong.

Die oorsprong ligt, gelijk bekend is, in het kluchtspel der Italianen van de 17 eeuw. De Franschen hebben dat op hunne kermistheaters overgenomen maar het genre later gaandeweg veredeld. Aanvankelijk waren het parodieën op de Groote Opera (de *Académie royale de musique*), die zij opvoerden en waaraan, met het oog op het karakter daarvan, de naam ‘opéra-comique’ werd gegeven, maar van lieverlede werd de toon hooger gesteld, en wel sedert het genre van de kermistheaters naar een vast theater verhuisde (hetgeen in het begin van de tweede helft der 18de eeuw geschiedde). In de plaats van de *vaudevilles* (coupletten op populaire wijzen) traden de *airs*, meestal ontleend aan opera of ballet. En van deze *airs* ging men over tot de duo's, de trio's en zelfs de kwartetten, waarbij de muzikale medewerkers aan de samenstelling der stukken de gelegenheid vonden om als werkelijk scheppend kunstenaar op te treden.

Gesteund door librettisten van groot talent brachten zij een wezenlijken omkeer in het genre te weeg, en op dien weg is men jaren lang blijven voortgaan, tot diep in de eerste helft der 19de eeuw. De Opéra-comique, als instelling, heeft gedurende die jaren een harer meest schitterende tijdperken doorleefd. Wil men namen, dan behoef ik slechts vertegenwoordigers van het genre als Monsigny, Grétry, Dalayrac, Boïeldieu, Auber, Hérold, Halévy, Adolphe Adam in herinnering te brengen.

Wat deze componisten voor de genoemde instelling gewrocht hebben, kan nog geacht worden het genre zuiver te vertegenwoordigen, ofschoon Hérold soms (bijv. in zijn *Zampa*) een toon aanslaat, die eerder zou doen denken, dat men met een groote opera te doen heeft. Na hem echter begint het langzamerhand anders te worden. De werkelijke ‘opéra-comique’ verschijnt maar zelden in de instelling, die haar naam draagt, en houdt zich liever op in de theaters van minderen rang. De uit Duitschland ingevoerde *symphonisehe* muziek trok meer en meer de Fransche toonkunstenaars tot zich en deed ook op dramatisch gebied haar invloed gevoelen.

Onder al hetgeen sedert het eerste optreden van Thomas en Gounod voor ‘opéra-comique’ is doorgegaan en in de instelling, die dezen naam draagt, is opgevoerd, is maar weinig dat op dien naam aanspraak kan maken. Niet alleen dat de muziek dikwerf het karakter mist, dat bij een *genre poétique et joyeuse* past, maar ook de onderwerpen, die in zulk een opéra-comique behandeld worden, stemmen niet met het genre overeen; zij zijn te tragisch en van een ontknooping in blijden zin, die de door tragische voorstellingen geschokte gemoederen tot rust brengt, is veelal geen sprake. Men denke maar aan *Carmen*, aan *Manon*, aan *Lakmé* en andere soortgelijke werken, die tot het repertoire der Opéra-comique behooren en vrage zich af, of dit nu stukken zijn, die in het kader van een instelling van dien naam passen! Wel hebben, zoo ik mij niet bedrieg, Bizet, Massenet en Délibes aan hunne genoemde werken den naam ‘opéra-comique’ niet gegeven, en zullen zij onder het componeeren zeer waarschijnlijk wel niet onder den indruk verkeerd hebben, dat zij een werk van dien aard onder handen hadden; maar toch zijn deze stukken (*drama's* kan men ze noemen) het allereerst opgevoerd in de instelling die ‘Opéracomique’ heet en daar tot op heden op het repertoire gebleven, zoodat er als het ware het stempel op gedrukt is van een genre, waartoe deze stukken èn wegens hun inhoud èn wegens hun bewerking eigenlijk volstrekt niet behooren.

Om deze anomalie op te heffen en op zuiver terrein te komen, zou de Opéra-comique van twee dingen één behooren te doen: òf zich strikt bepalen tot het genre, dat zij, volgens haar naam heet te vertegenwoordigen, òf haar uithangbord veranderen en daarop schrijven ‘Théâtre lyrique.’

Onder de gegeven omstandigheden is dit laatste misschien nog het beste. Zij kan dan de eigenlijke ‘opéra-comique’ aan de andere theaters in Parijs overlaten, die toch reeds lang op haar gebied grasduinen, en zonder zelfverwijt dramatisch-muzikale werken van de meest uiteenloopende richtingen doen opvoeren.

Zij doet op die wijze hetzelfde als vroeger het ‘Théâtre lyrique’. Dit theater, dat in den herfst van het jaar 1851 geopend werd en na een bestaan van 20 jaren tijdens de Commune afbrandde, en waaraan de Opéra-comique sedert een deel van zijn repertoire ontleende, was vrij in zijne handelingen, beperkte zich niet tot

het een of ander speciaal genre, was niet gebonden aan de zoogenaamde ‘heldenopera’, gelijk de *Académie impériale de musique*, en had ook niet te maken met tradities als die der Opéra-comique.

In dit theater zijn opera's als *Freischütz, Euryanthe, Preciosa* en *Oberon* van Weber, *Figaro* en *Zauberflöte* van Mozart, *Fidelio* van Beethoven, *Rigoletto* en *Violetta* van Verdi, *Rienzi* van Wagner, *Orphée* en *Iphigénie* van Gluck, *Joseph* en *l'Irato* van Méhul opgevoerd. Maar vooral aan de moderne Fransche school heeft dit theater groote diensten bewezen. Na het ‘échec’, dat Berlioz met zijn *Benvenuto Cellini* in de Groote Opera had geleden, werden hier (vijf-en-twintig jaren later) zijn *Troyens* gegeven. Hier vierde Gounod voor de eerste maal zijne triomfen met *Faust, Reine de Saba* en *Roméo et Juliette*. Hier ook debuteerde Bizet met zijn *Pêcheurs de perles* en buitendien was ook het lichtere genre der ‘opéra-comique’ er nu en dan vertegenwoordigd. De naam ‘Théâtre lyrique’ kon alles omvatten.

De instelling der Opéra-comique doet eigenlijk feitelijk niet anders dan vroeger het Théâtre lyrique, maar de fout is, dat zij dit doet onder een naam, die niet bij hare handelingen past. Het is goed, dat er een officieel erkend theater is, waar de dramatische werken van ernstigen aard opgevoerd kunnen worden, die in de omvangrijke en geluid verslindende zaal van het paleis, dat men Groote Opera noemt, niet tot hun recht komen, maar dan moet men zulk een theater anders noemen.

Wanneer er werkelijk, zooals in de laatste jaren nu en dan is beweerd en ook in het boek van den heer Huret wordt gezegd, bij de Franschen een reactie is waar te nemen tegen wat men zou kunnen noemen de Duitsche invloeden, of laten wij maar liever zeggen de richting van Wagner en zijne *would be* navolgers, en men wezenlijk wil terugkeeren tot de *traditions souriantes élégantes et claires*, waarvan de heer Albert Carré gewaagde, en die met den Franschen aard overeenkomen, dan is, dunkt mij, het beste wat men kan doen, aan de tegenwoordige Opéra-comique den naam van *Comédie lyrique* te geven, daarin het Fransche genre, waarop die traditiën betrekking hebben, in al zijne schakeeringen te doen vertegenwoordigen, te zorgen dat het repertoire steeds door nieuwe werken in dien geest worde aangevuld, en eindelijk alles, wat niet met dien geest strookt, streng uit dat theater te

verbannen. Het laatstbedoelde moet men dan maar aan de Groote Opera overlaten, of anders nog een officieel erkend theater trachten te verkrijgen, dat tusschen die Opera en de Opéra-comique (alsdan: 'Comédie lyrique') in staat, en waar de lyrische drama's (inheemsche of vreemde) opgevoerd worden, die in de *Académie de musique* geen plaats kunnen vinden.

Thans hinkt men op twee gedachten. Men verlangt van de Opéra-comique handhaving en bevordering van het nationale genre, doch wil tevens de vreemde en de niet met dat genre overeenkomende dramatische werken niet loslaten. En de nieuwe directeur heeft zich bereid getoond in die richting mede te werken, trots de verklaring, die hij bij zijn sollicitatie naar het directeurschap aflegde. In de Opéra-comique zien wij nog, evenals vroeger, alles vertegenwoordigd. Aan de eene zijde *Carmen* en *Manon*; aan de andere zijde *Le Châlet* en *La fille du régiment*; daartusschen *Fidelio* en in het verschiet *Tristan et Iseult* en Gluck's *Iphigénie* en *Alceste*.

En was er dan nog maar kans op, dat die werken uit den vreemde in de perfectie gegeven werden! Daar hapert echter veel aan; althans over de opvoeringen van Beethoven's *Fidelio* was het oordeel over het algemeen verre van gunstig.

Het is reeds lang geleden dat dit eenige dramatische werk van den grooten meester voor de eerste maal te Parijs werd opgevoerd. Het geschiedde in het jaar 1828 in het 'Théâtre Italien' door een Duitschen troep onder directie van Roeckel.

Twee jaar later kwam die troep terug en telde toen onder hare leden de beroemde zangeres Schröder Devrient, die reeds als jong meisje en in tegenwoordigheid van Beethoven te Weenen als Leonore was opgetreden.

In den zomer van 1831 werd de opera wederom door een Duitschen troep (thans in de *Salle Favart*) gegeven, en met evenveel succes als de vorige malen. De daarop volgende voorstellingen (altijd door Duitsch personeel) hadden in 1833 en 1842 plaats.

Daarna verliepen er tien jaren. In 1853 verscheen *Fidelio* weder op een Parijsch tooneel en ditmaal was het de beroemde Sophie Cruvelli (een Duitsche van geboorte) die de hoofdrol vervulde.

Met de opening van het 'Théâtre lyrique' kwamen eindelijk de Franschen aan de beurt van vertolking. Maar niet terstond; eerst negen jaren later. In 1860 namelijk werd *Fidelio* in voornoemd

theater opgevoerd met de volgende bezetting: Leonore: Mme Pauline Viardot; Marceline: Mlle Faivre; Jean Galéas: Guardi; Rocco: Battaille; Ludovic le More: Sevène: Stiffario: Froment.

Men ziet uit deze lijst der *dramatis personae* dat sommige namen veranderd werden. De bewerkers van den tekst, Jules Barbier en Carré, die zich tevens een wijziging in de ontknooping van het drama veroorloofden, verplaatsten de handeling van Spanje naar Italië, en wel naar Milaan, ten tijde van Jean Galéas.

Door deze verandering van het tekstboek bedierven de librettisten echter voor een groot deel het treffende tooneel in den kerker, waar Leonore dreigend tegenover Pizarro staat. Door Berlioz werd dit indertijd zeer gelaakt. Daar men - zegt hij - de handeling verplaatst had in een tijd toen het pistool nog niet uitgevonden was, meende men ook Leonore dat wapen niet in de hand te mogen geven. De jonge vrouw bedreigt dientengevolge Pizarro met... een breekijzer, dat namelijk tegenover zulk een man als die geweldenaar veel minder gevaarlijk is dan dat kleine wapen, waarmede zelfs een zoo zwakke hand den onverlaat bij de geringste beweging dooden kan. Reeds het gebaar van Leonore, het mikken namelijk op Pizaaro, is van enorme theatrale uitwerking. ‘Dat komt van al dat verwarring brengen in teksten en partituren - laat Berlioz er zuchtend op volgen. - Men meent dat alles te moeten arrangeeren naar de beweerde “eischen” van het publiek, dat in het geheel niets verlangt en zich volkomen tevreden zou achten, wanneer men het de meesterwerken maar zóó wilde laten hooren en zien.... als ze geschreven zijn.’

Wederom negen jaren later kwam *Fidelio* voor de zevende maal tot opvoering; nu in het ‘Théâtre Italien’ en met Mme Gabrielle Krauss in de titelrol. En thans daagt zij voor de achtste maal weder eens in het theater op, doch op een plaats, waar men een zoo ernstig stuk niet zou verwachten.

Beethoven en de Opéra-Comique! Hoe ver staan zij van elkander af! - En toch is er een klein verband tusschen die beiden, en wel juist met betrekking tot het dramatische werk waarvan hier sprake is. De kern der handeling van dit stuk toch heeft zijn oorsprong in een operette van Gaveaux op tekst van Bouilly, die den 29sten Februari 1798 in de Opéra-Comique te Parijs werd opgevoerd onder den titel van ‘Léonore ou l'amour conjugal’;

een libretto vol ongerijmdheden te midden waarvan echter de opofferende liefde eener heldhaftige vrouw als een ster uitblonk.

Van die operette werd een Italiaansche tekst samengeflanst, die door Paër, destijds hofkapelmeester te Dresden, op muziek gezet werd, en deze opera was het, die Beethoven in Weenen hoorde.

De kern der handeling trok hem zeer aan, en reeds lang vervuld van het denkbeeld om ook een opera te schrijven, besloot hij dit onderwerp daarvoor te bezigen en zag hij uit naar iemand, die in staat was, hem een behoorlijken tekst te leveren. Hij vond dien in den regeeringsraad Joseph Sonnleithner, die het Fransche libretto, met weglating van de daarin voorkomende ongerijmdheden, voor hem in het Duitsch bewerkte. Na ontvangst van den tekst begon Beethoven onmiddellijk aan de compositie en besteedde daaraan een deel der jaren 1804 en 1805.

De eerste opvoering van het werk, dat toen nog *Leonore* heette, had te Weenen plaats op 20 November 1805 in het theater *An der Wien*. Veel genoegen beleefde Beethoven niet van die voorstelling. De omstandigheden werkten trouwens niet mede om haar tot een triomf voor den meester te maken. Zeven dagen te voren waren de Franschen Weenen binnengerukt, honderden uit de aristocratie, onder wie prins Lichnowsky en andere adellijke vrienden van Beethoven, hadden de stad verlaten, het theater was bijna alleen door Fransche officieren bezet, de opvoering was gebrekkig en het orkest was wegens de technische moeielijkheden van het werk, en misschien ook door de weinig vriendelijke bejegening, die het op de repetitiën van den meester had moeten verduren, niet meegaande. Het gevolg van een en ander was een ijskoude ontvangst van de zijde van het publiek, en na drie voorstellingen moest Beethoven zijn werk terugnemen.

De opera was gevallen; dat was niet te ontkennen. Vooral de ouverture (die met de trompet-fanfare) moest het misgelden. Het publiek vond haar onbehoorlijk lang en onbegrijpelijk en nam nog het meest aanstoot aan de trompetsolo, die ook in de opera voorkomt als sein der aankomst van den Minister. ‘Kort geleden - zoo luidde een bericht in een Weener dagblad van het jaar 1806 - werd in een der openbare tuinen alhier de ouverture voor de opera Fidelio gespeeld, en alle onpartijdige muziekkenners en muziekliefhebbers waren het er over eens, dat zulk een onsamen-

hangende, verwarde en het oor beleedigende muziek uog nimmer geschreven is. De meest krasse modulaties volgen elkander op en eenige niets beteekenende ideeën, die zelfs den schijn van verheffing missen en waaronder bijv. een posthoornsolo behoort, die vermoedelijk de aankomst van den gouverneur moet verbeelden, voltooien den onaangenamen, verdoovenden indruk.'

Met de opera zelf ging het niet beter. Wat haar in den weg stond om door het publiek gewaardeerd te worden, was eensdeels de voorliefde, die men destijds voor de dramatische werken van Cherubini koesterde, en anderdeels de vergelijking, die menig muziekliefhebber maakte met de Leonore (namelijk de opera 'Eleonora ossia l'amore conjugale') van Paër. De oppervlakkige maar bevattelijke muziek van den Italiaanschen maëstro was den Weeners van die dagen, die onder den druk der kommervolle tijden gebukt gingen, meer welkom dan de ernstige tonen van een Beethoven, evenals zij later boven hem de, voorkeur zouden geven aan een Rossini.

Beethoven was over den val zijner opera zeer getroffen, en in het eerste oogenblik hield hij het er voor, dat het alleen aan kabalen zijner vijanden te wijten was. Niettemin bleek hij zelf in te zien, dat het noodig zou zijn, veranderingen in zijn werk aan te brengen. Althans hij liet zich daartoe door zijne vrienden bewegen.

De opera werd toen tot twee bedrijven ingekort. Enkele tooneelen, die de belangstelling in de hoofdzaak maar noodeloos afleidden, zooals o.a. een duo tusschen Leonore en Marcelline met begeleiding van viool-solo, een komiek trio tusschen Marcelline, Jaquino en Rocco, werden weggelaten. Ook werden belangrijke verkortingen gemaakt in de twee finales en voegde de meester er daarentegen nog een aria met koor van Pizarro aan toe.

De aldus gewijzigde *Leonore* werd den 29sten Maart 1806 in het Hoftheater te Weenen opgevoerd. De rol van Leonore werd toen vervuld door de zangeres Milder, die ter nauwernood twintig jaar oud was doch door haar vertolking van deze schoone maar zware partij reeds deed voorgevoelen, welke groote zangeres zij eenmaal zou worden. Zij heeft later onder den naam van Milder-Hauptmann de grootste triomfen in Duitschland gevierd.

Ofschoon ditmaal de professioneele critiek haar toon iets lager stelde, bleef het publiek bij de voorstellingen even onverschillig

als vroeger. Dit ontstemde Beethoven zoodanig, dat hij na slechts twee opvoeringen zijn werk terugnam, hoezeer ook zijne vrienden er bij hem op aandrongen het niet te doen, wijl zij verwachtten dat bij aanhouden de opera toch eindelijk waardeering zou vinden.

Eerst acht jaar later, den 23sten Mei 1814, verscheen de opera weder op een der tooneelen van Weenen; thans in het Kärthnerthortheater en voor de eerste maal onder den naam *Fidelio*. De regisseur der opera, Treitschke, had, op Beethoven's verlangen, de noodige veranderingen in den tekst gebracht, die voornamelijk de twee finales betroffen. De meester zelf ging daarop geducht aan het omwerken. Het melodrama in de kerkerscène, het recitatief voor de groote aria van Leonore, het Allegro van Florestan's aria, de beide finales, dat alles werd deels belangrijk gewijzigd, deels op nieuw gecomponeerd.

Ditmaal werd het werk eindelijk begrepen en gewaardeerd. Niettemin verdween het voor een jaar of acht weder van het repertoire der Weener theaters, totdat het in 1822 weder herleefde. De ongeëvenaarde vertolking der Leonore-partij door Wilhelmine Schröder-Devrient heeft van toen af niet weinig bijgedragen om deze opera tot een der populairste van het theater-repertoire te maken. Zij heeft de wandeling gedaan over alle tooneelen van Europa en daarbuiten en is overal met de grootste bewondering ontvangen.

HENRI VIOTTA.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Het Solo-bestek geen klucht.

- In *De Gids* van Januari schreef ik in mijn opstel ‘Oost en West’ o.a. het volgende:

> .....‘Slechts één, een heel vluchtig blijke heb ik op Indische toestandeu kunnen werpen; want gelijk de Memorie van Antwoord aanteekent, werd mij opgedragen het bestek van de doorgraving der Solo-vallei te onderzoeken. Het woord “onderzoek” is echter te weidsch voor zulk een taak; het betrof enkel de punten en komma's, de redactie, het gladschaven van den administratieven stijl; het polijsten zóó noodig opdat geen vergeten splinter de Goevernementsbeurs onverhoeds openrijte en een onverdienden goudstroom doe vloeien in des aannemers zak. Dat, verricht te midden van eigen dringende werkzaamheden, die correctie geen zeer sterk lichtende beelden bij mij heeft nagelaten, is begrijpelijk; maar wel herinner ik mij hoe de eenige maal dat de ingenieur Pierson te mijnent kwam, ik hem en den Indischen Waterstaat van harte geluk wenschte - niet enkel om hun zelfs, doch ook om des lands wille - met de totale afwezigheid van het Hollandsche aannemingsstelsel, en hem ten sterkste ontraadde daarheen over te planten een gewas, dat vooral in die tropen tot een alles verstikkend onkruid zoude opgroeien.’

De waarnemende directeur van *De Indische Gids*, de heer Van Sandick, trekt in het Februari-nummer van zijn tijdschrift uit die woorden een zware beschuldiging èn tegen het departement van Koloniën, èn tegen wijlen minister Van Dedem, èn tegen den ingenieur Pierson, door te verklaren dat hij thans weet waaraan de mislukking van de besteding te wijten is: men wilde geen aanneming en had er dus de voorwaarden op ingericht.

Nu het schijnt, dat ik mij in het bovenaangehaalde zóó onduidelijk uitdrukte, meen ik aan de lezers van *De Gids* de volgende verklaring verschuldigd te zijn.

De ingenieur Pierson, wel verre van uitvoering in eigen beheer te wenschen, was er zeer bevreesd voor, omdat hij al zijn beschikbaren tijd noodig zoude hebben voor de irrigatiewerken, die in geen geval voor aanbesteding in aanmerking kwamen.

Hoe komt dan toch de heer Van Sandick tot zijne beschuldiging? Want het schijnt niet bij hem op te komen dat ik mij tot geen klucht, als verondersteld wordt gespeeld te zijn, zoude geleend hebben. Blijkbaar gevoelt hij niet het onderscheid tusschen *nauwkeurige* en *bezwarende* besteksbepalingen. Alleen omtrent de nauwkeurigheid van het Solo-bestek kon een Hollandsch ingenieur beter oordeelen: dit was dan ook mijn taak. Over het al dan niet bezwarende der besteksbepalingen te oordeelen, was over te laten aan wie bekend waren met het terrein. Trouwens dat de reden van het mislukken der aanbesteding niet te zoeken is in de besteksbepalingen, blijkt voldoende uit hetgeen de heer Conrad mededeelde in de Tweede Kamer, en ook andere beweegredenen voor niet-inschrijving, mij door aannemers gegeven, wijzen daarop. Neen, het bestek was ernstig gemeend, en waarlijk de zaak der Solo-valei is te tragisch, dan dat men er een kluchtspel aan zou mogen koppelen.

R.T.N.

R. Fruin.[1)]
II. Intrede als hoogleeraar.

Door zijn drie opstellen over den 80-jarigen oorlog, zijn proefstukken voor het meesterschap, had Fruin een andere positie gekregen in Leiden's maatschappelijke wereld. Groen van Prinsterer schreef hem op 't eind van 1859, bij het toezenden van een nieuw deel der *Archives*: ‘Uw laatste opstel in *de Gids* verlevendigt bij mij den wensch dat uwe gaven weldra onverdeeld aan 's lands historie mogen worden gewijd’; en in de Leidsche professorenkringen zag men Fruin niet langer aan voor een jongen man die zijn weg zocht en die zich door een Van Vloten ‘op zijn hoofd liet zitten,’ maar voor een gelijke of ten minste voor een aanstaand gelijke.

De hoogeschool van Leiden, in het tiental jaren tusschen '50 en '60, had een sprekende physionomie. Zij was uit haar periode van ongewisheid uitgegroeid, en leek haar ideaal nabij om een bestendige, geestelijke macht te worden in de Hollandsche samenleving. De Vries kwam op 't laatst van 1853 uit Groningen naar Leiden terug als professor in Nederlandsch en vaderlandsche geschiedenis; Kuenen had iets vroeger al een leerstoel gekregen: het waren twee benoemingen die den kring van geestelijke woordvoerders aan de universiteit vooreerst voltooiden. En men kan het jaar 1853 een jaar van ontkieming van academisch leven noemen.

Wij weten al wat 1853 in de politiek heeft beduid, en wij hebben Fruin leeren kennen als strijder tegen Groen

1) Zie *De Gids* van Maart l.l.

van Prinsterer, toen, door de April-beweging bij de invoering der roomsch-katholieke hierarchie, het oud-hervormde volksgeweten was wakker geschud en een reactie dreigde, kerkelijk zoowel als staatkundig.

De academie stond buiten de kampplaats; toch voelde zij dien eersten schok van teruggang na de hervormingen van het jaar 1848. Maar zij antwoordde er op naar haar wijs, op haar academische manier. Door het handhaven van de wetenschap als een vrijmakende, liberale kracht.

Bij den eersten aanblik bemerkt men misschien nog niet den samenhang tusschen het werk der coryphaeen van de universiteit. De tekstkritiek van Cobet, de historische, taalkundige en dogmatische studies van Dozy, De Vries, Scholten en Kuenen, - dat alles vertoont onderling niet veel eenheid. Maar het bestaat, onloochenbaar, het verband. En wel hierin: dat het werk van die mannen onmiddellijk het uitvloeisel was van hun geloof aan het zelfstandig onderzoek, als aan een zedelijk beginsel dat den geest gezondheid, vrijheid, waarheid geeft. Wat Cobet beoogde met zijn lessen: de scherping van het verstand aan de heerlijk klare taal- en voorstellingswereld van de Grieken, de ‘sanae mentis libera agitatio’, dat beantwoordde bij Scholten aan ‘de vrije individueele ontwikkeling’ die voor hem voorwaarde en gevolg moest wezen van de studie der protestantsche leerstukken. Zoo zag De Vries den woordvoorraad van het Nederlandsch in zijn geheelen omvang als een gebied dat de geest moest leeren beheerschen, om aan dat meesterschap zelfbewustzijn en gevoel van orde te ontleenen, en evenwicht in het denken te verkrijgen. Datzelfde was, voor de universeele kennis van Dozy, taal, letterkunde en historie in hun verbinding; hij, van hen allen, gevoelde denkelijk het felst de souvereiniteit der geleerdheid tegenover de aanspraken van ik weet niet welke onbewuste en onkundige gewaarwordingen in het volksgemoed.[1)]

1) Ik vat hier in een noot de bewijsplaatsen te zamen voor het boven ter loops meegedeelde. Cobet's medewerking aan het tijdschrift de Mnemosyne, de publicatie zijner studiën waardoor hij zijn positie in de Europeesche geleerdenwereld inneemt, begint pas met 1853. De uitdrukking ‘sanae mentis libera agitatio’ vindt men in de voorrede voor de tweede uitgaaf der *Variae lectiones* p. XXXV, van 1873; maar zij karakteriseert uitstekend zijn gevoelens zooals hij ze bij de eerste uitgaaf, 1854, ontvouwde, en ook uitsprak in zijn *Protrepticus* van 1854. Het woord van Scholten komt voor in de voorrede van den derden druk zijner *Leer der Hervormde Kerk*, I p. XX, van 1855. Een vergelijking van de verschillende drukken van dit boek 1848, 1850, 1855, toont duidelijk welken stoot de schrijver door de gebeurtenissen van 1853 gekregen heeft. Eerst in den derden druk I, p. 396 (vgl. met pp. 300 en 338 der voorgg.) noemt hij het Christendom den ‘godsdienst der vrijheid en der zelfstandigheid.’ Voor de beginsels van De Vries verwijs ik naar zijn *Verslag der redactie van het Nederlandsch Woordenboek* van 1854 en de volgende verslagen, terwijl natuurlijk het artikel van Prof. Cosijn (Gids, Nov. 1892) in de eerste plaats vermeld moet worden. Voor Kuenen's studie, zie zijn artikelen in de Godsdienstige Bijdragen sinds 1855. Voor Dozy raadplege men het belangrijke *Levensbericht* door Prof. de Goeje, in het Jaarboek der Kon. Acad. van Wetenschappen, 1883, en de daar medegedeelde uittreksels van D.'s brieven aan De Vries 1850 en 1852, p. 39, 32. De energie van Dozy's geloof aan de wetenschap blijkt uit zijn rectorale rede van Februari 1869.

Dus hield de academie het recht op van de kennis als zedelijke drijfveer tot vernieuwing der beschavingselementen van de maatschappij. De gedachte, het geloof, de taal, zouden door de gezonde rede worden hervormd. Uit de enge grenzen der overlevering in de ruimte der individueele vrijheid gebracht, moesten zij hun natuurlijke ontwikkeling vinden.

En reeds kwam een beweging uit de burgermaatschappij het krachtig pogen der universiteit te gemoet. Het godsdienstig gevoel raakte los uit zijn vormen, het onderwijs kreeg flinker toon, nieuwe stemmen lieten zich hooren in dicht en proza.

Toen is die richting ontstaan die men *de moderne theologie* heeft genoemd en die op kerkelijk terrein de weerklank was van het liberalisme in de politiek. Scholten is haar voorganger geweest, met Kuenen die haar de wijding van zijn humane persoonlijkheid gaf, en met Opzoomer die haar den weg heeft gebaand door het verspreiden van zijn wijsgeerige denkbeelden;[1] - maar Opzoomer, de hoogleeraar te Utrecht, werd in dezen tijd (1850-1860) nog aangezien als een vooruitgeschoven post van de Leidsche hoogeschool te midden van de orthodoxie der bisschopstad....

Wanneer het jaar 1860 nadert is de arbeid van de hoogeschoolmannen in zijn vollen gang. Was het beste al door hen geleverd? Neen, er is nog een heele oogst te wachten. Dozy en Kuenen leggen de laatste hand, de een aan zijn *Histoire*

1) Over de samenwerking van Scholten en Opzoomer voor de moderne theologie, ondanks hun verschillen, zie Kuenen's Levensbericht van Scholten Maatsch. van Ned. Letterkunde, 1886, p. 29.

des Musulmans en Espagne, de ander aan zijn *Historisch kritisch onderzoek van het Oude Testament* (1861-1865), monumenten van een bijna voorbeeldelooze energie; Scholten, die zijn onderzoek van de leerstukken afgesloten heeft met zijn boek, *de Vrije Wil* (1858), is al bezig op een nieuwen weg; De Vries ziet den tijd nabij dat zijn *Woordenboek* een gestalte en werkelijkheid zal hebben, en Cobet, - Cobet is onuitputtelijk.

Zoo stond het met de academie-wereld geschapen, in wier kring Fruin weldra zou worden opgenomen.

Stoere krachten waren het, zijn meerderen in den metaalklank van hun geest, in het gezichtsveld van hun blik. Maar één ding ontbrak hun toch dat Fruin's teergevoelige aard in zijn omgang te Utrecht met Opzoomer en Donders had leeren op prijs stellen. En dat was een heel hoog ding, ik zeg niet het doel, maar de bloem van de beschaving: de gezellige gemeenschap der geesten die berust op een gezamenlijk fonds van ideeën.

Wij kunnen namelijk wel eenheid vinden in het werk van die Leidsche mannen, omdat de machtige beweging van den tijd hun zijn stempel heeft opgedrukt; overigens stond echter de persoonlijkheid van ieder apart. Ze kwamen bij elkander, ze bereden hun stokpaardjes, - en ze gaven zich niet. Het waren afgezonderde bergtoppen. In de ietwat schrale universiteits-atmosfeer sloten zich hun karakters eer ze ontluikten. Ze waren daarbij allen gelukkig getrouwd, en hadden bewonderende huisgezinnen. Ook dat isoleerde hun geest. Het beste dat ze bezaten hielden ze voor zich. Er mankeerde aan hun omgang: ziel.

Wanneer men Cobet wilde kennen, moest men hem betrappen als hij pas voor zich Homerus had gelezen, en voortging hardop Homerus te lezen. In zijn stemgeluid, anders wat kunstmatig harmonisch, rees dan een zoute bitterheid als van den adem der zee, en de woorden kwamen aanrollen met een golfslag. Men hoorde het druischen van het water als een gewoel van paarden en menschen, opgezweept door de furie van den strijd. Het machtige leven, met zijn angst, zijn toorn en zijn zegepraal, dat de dichter in zijn regels gebannen heeft, ontplooide zich op eenmaal door den klank,

en louter door den klank, der verzen.... maar de voorlezer hield plotseling op alsof geen ander zijn bekentenis van levenstrots mocht vernemen dan Homerus alleen. En met zijn goedig ondeugenden blik begon hij zijn gewone verhandeling - (gewoon, want Cobet had zijn dagelijksche conversatie herleid tot een altoos terugkeerend getal van phrases en anecdoten) - over de vroolijkheid als het geneesmiddel voor alle tegenspoed.

Die ‘namaak-vroolijkheid’ van Cobet, gelijk Fruin haar noemde, was karakteristiek voor den omgang in den academiekring.

Er zijn in een onzer openbare boekerijen eenige brieven en billetten van Fruin bewaard, die ons een denkbeeld kunnen verschaffen van den heerschenden toon in de Leidsche gezelschappen omstreeks 1860; maar ik zal daaruit hier niets mededeelen; voor deze schets is het al voldoende wanneer er maar even in is aangeduid hoe het Leidsche leven van die dagen tegelijk in de ruimte wou doordringen en toch zekere engheid vertoonde.

Ook in Fruins historische proeven, - want ik kom na de uitweiding over de academie tot Fruin terug, - zoowel in zijn *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, als in zijn opstel over *Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh* bespeurt men den invloed van 1853. Het kerkelijk godsdienstig vraagstuk liet zijn geest niet los. De aanwezigheid van een sterke roomsch-katholieke bevolking in een land dat door zijn geschiedenis tot de protestantsche volken behoort[1)], de verdeeldheid van die protestantsche kern der natie in een liberale burgerij en een door ouderwetsch-vrome aandrift beheerschte volksklasse, stelde hem vragen waarvan hij de oplossing alleen hoopte te vinden in vrijheid en ook in gematigdheid, wanncer ze door beide partijen werd betracht[2)].

1) *Tien jaren* enz. p. 149 van den oorspronkelijken druk (1858): ‘De opstand die van het Protestantisme onafscheidelijk *was*.’ In latere uitgaven (de vierde: p. 238) ‘onafscheidelijk *scheen*’. Een vergelijking van den vorigen druk van dit geheele hoofdstuk toont hoe F. zijn eigen les van gematigheid heeft toegepast
2) Vlg. de passage in *Hugo de Groot en M.v.R.* (p. 16 van den overdruk): ‘De Groot was niet protestant in den waren zin des woords’. *Protestant* is hier bijna gelijk met *liberaal*.

De geschiedenis van de kerkelijke twisten onzer republiek moest in dit opzicht een leermeesteres van politiek zijn; en met deze oplossing hield Fruin zich voorloopig tevreden. Het is er eene van buitenaf: een beroep op de vrije individualiteit en het gezond verstand, kenmerk van den liberalen tijd.

Maar er valt in dezen eersten geschiedkundigen arbeid nog iets anders op te merken, dan alleen Fruins aansluiting aan de academie voordat hij nog geheel tot de academie behoorde; hij toont er, hier en daar, nog iets meer dan zijn meeningen: zijn persoonlijkheid. Men verwacht dit niet van iemand die Ranke tot model heeft gekozen. Maar waarom eigenlijk verwacht men het niet van Fruin?

Zijn drie geschiedproeven zijn iets bijzonders in onze letterkunde; zij stellen, ook al brengt men nog zoo sterk de navolging van Ranke in rekening, op hun manier een schepping voor. Daar is, met andere woorden, iets van een dichterlijk vermogen toe noodig geweest om ze voort te brengen. Want ik geloof niet dat ze geschreven zijn uitsluitend op hoop van een professoraat of om mee te dingen met Motley. Een innerlijke kracht heeft Fruin gedreven.

En hij heeft zijn geheim verteld. Luister naar deze passage uit het opstel over de Groot: ‘Gelukkig’, zegt de historicus, ‘had de Groot een middel van verstrooiing en vertroosting (in zijn verdriet): hij kon studeeren.’ En hij vervolgt:

> Men moet het ondervonden hebben, om te weten hoe zalig het is de moegetobde gedachten van het onherstelbare ongeluk, waarop zij zich stomp denken, af te trekken en in een kalme studie te verdiepen en te verpoozen; met een verfrischt denkvermogen, met nieuwe zielskracht keert men uit de boekenkamer in de wereld terug; de ontspannen boog is weer veerkrachtig, in staat opnieuw gespannen te worden. En dubbel heilrijk moet dit geneesmiddel werken, als het gemoed niet door het blinde noodlot, maar met opzet door de hand des menschen getroffen is; als de ziel niet alleen in droefheid gedompeld, maar met wrevel en menschenhaat vervuld is. Dan geeft de studie niet alleen kracht om te dragen, maar zelfs om te vergeven.

Wij hooren in de aangehaalde woorden, er valt niet aan te twijfelen, den naklank van een persoonlijke ervaring[1]; en uit deze gesluierde bekentenis spreekt een gewond hart dat zijn leed heeft willen overwinnen en overwonnen heeft. Zijn werk is een tegenwicht tegen zijn verdriet geweest; zijn boeken hebben hem bevrijding gebracht. Dit geeft het karakter aan Fruins arbeid; van daar de bekoring vooral van zijn *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*. Die oude gebeurtenissen zijn dicht langs zijn vatbare ziel voorbij getrokken en hebben hun frischheid uit dat zieleleven geput. Iets van de voorwaarde waaronder een kunstwerk ontstaat, en iets artistieks hangt dus aan deze historie.

De Leidsche professoren-samenleving zou weinig oog hebben voor dat zeer individueele in Fruin; maatschappelijkerwijs erkende zij alleen de geijkte familiegevoelens en verlangde, buiten de rouw, een gepaste vroolijkheid; bij Fruin was het intiem persoonlijke ook niet krachtig genoeg om zich te doen gelden. Hij verborg het met schroomvalligheid, of moet ik het trots noemen? Maar ver liggen die twee, schroom en trots, niet uiteen.

Fruin gaf wel aanleiding door zijn kleine gestalte en zijn eenigszins verbaasd jeugdig gezicht, dat de menschen hem wilden patronizeeren. Hij kon dat niet uitstaan, en trok zich direct in zijn schulp van koelheid terug. Zelfs de minste schijn van belachelijkheid ergerde hem tot in het diepst. Hij zal 't alleen aan zijn allerintiemste vrienden, Opzoomer en Pluygers, vergeven hebben, wanneer de eerste een toon tegen hem aannam, en de ander hem een enkele maal goedsmoeds plaagde[2]; vergeten deed hij 't niet. Van zijn andere vrienden heeft nooit iemand iets persoonlijks met hem aangeroerd.

Toen van Vloten, van wien Fruin vroeger nog wel wat

1) Bijzonderheden zijn hier van geen belang; ik heb ze alleen, bij wijs van gerucht en traditie uit den Leidschen gymnasiaal tijd van F., hooren vertellen. Hoe diep Fruin voelde blijkt uit zijn woord - maar ik weet niet naar aanleiding van welke gebeurtenis hij het zeide - dat hij eens twee jaar noodig had gehad om zijn zenuwen de baas te worden.

2) Waar is de tijd gebleven, toen Pluygers placht te vertellen van Fruin's eerste kennismaking met een berg, bij gelegenheid van de eenige buitenlandsche reis door hem ondernomen! Het verhaal heeft Fruin zeker geweldig gehinderd.

had verdragen, zoolang zij in het 'hôtel' op de Breestraat samenwoonden, openbaar[1] hem begon te kapittelen, verbrak Fruin de betrekking en bemoeide zich verder niet meer met zijn werk. Op het verwijt van karakterloosheid - of laat mij liever zeggen, op de waarschuwing tegen karakterloosheid die de Deventer hoogleeraar in een publiek schrijven[2] tot hem richtte antwoordde Fruin...

Maar ik mag den tijd niet vooruitloopen, de aanstaande hoogleeraar in de Vaderlandsche geschiedenis staat nog altoos op den drempel van zijn professoraat. Wij moeten hem zijn intreerede hooren houden, nu wij den man en zijn tijd kennen.

Ik heb maar weinig toe te voegen aan het gangbare verhaal van Fruins professorbenoeming.

De Vries, om zich geheel aan taalstudie en woordenboek te kunnen wijden, wilde van het vaderlandsche-geschiedenisdoceeren af. Het was een opoffering voor hem in geld en invloed, want zijn collegie was druk bezocht (onder het regime der propaedeutische studies en van het collegiegeld), en men mocht zijn voordracht. Maar zijn hart hing aan de taal, en hij wist zijn wensch van een afzonderlijken leerstoel voor vaderlandsche historie door te zetten. Wat kon hij niet gedaan krijgen, de bewegelijk hartstochtelijke man, wanneer hij er zich toe zette! Zijn persoonlijkheid ging op in het doel en het werk dat hij voor oogen had.

Er was dus een professorsplaats, en er was een aanstaand professor, of liever er waren er twee. Want men mocht ook Bakhuizen van den Brink, den rijksarchivaris in den Haag, niet voorbijgaan. De Vries gaf denkelijk in zijn hart de voorkeur aan Fruin; want er bestaat, gelijk men weet, een oude veete tusschen Haarlemmers en Amsterdammers, al van den tijd van Gijsbrecht van Amstel af, en de Haarlemmers, waartoe De Vries behoorde, hebben de Amsterdammers, waartoe Bakhuizen, altoos een beetje bazig gevonden; maar hij was veel te eerlijk om niet de oudere brieven van den

1) Misschien dagteekent de vervreemding al uit den tijd van v. Vloten's bespreking van Fruin's brochure in zijn *IJselkout* (1855) p. 35.
2) Brief van van Vloten 'Den Heere Dr. R. Fruin' (12 Mei 1860), als inleiding op het tweede deel van v. V.'s *Volksopstand tegen Spanje*.

historicus in den Haag te erkennen.[1] Alleen Bakhuizen was geen professoraal man, zooals men zich, een voorganger der jeugd denkt.

Twee dingen schreien tot den hemel en getuigen tegen onze natie: haar behandeling van Cobet en van Bakhuizen van den Brink. Den een heeft ze zijn jeugd bedorven door hem op een bij elkaar gebedeld hongertractementje met een onmogelijke zending naar Frankrijk en Italië te sturen; en in plaats van hem gelegenheid te geven zijn ongemeen talent tot rijpheid te brengen, heeft ze hem willen leeren vroolijkheid (den namaak) in tegenspoed. Den ander heeft ze geen werkkring kunnen aanwijzen, toen zijn krachten nog in haar vollen bloei waren. Hadden die twee mannen samen kunnen werken, maar in de gaafheid van hun genie, aan de universiteit, - hadden zich daaromheen de jongeren kunnen aansluiten, Dozij, de Vries, Kuenen.... men zou nog heel wat anders hebben gezien dan nu voor den dag is gekomen.[2]

Maar de tijd was voorbij, Bakhuizens tijd was voorbij. Men mocht heel blij zijn dat men Fruin kreeg, en Fruin kreeg de plaats. De benoeming is gedagteekend van 20 Februari 1860.

Hij was overgelukkig, de jonge professor. Het is het groote moment in zijn leven. Den morgen, nadat hij de tijding ontving, schreef hij aan Luzac, den curator der hoogeschool, die hem zijn ganschen steun gegeven had, - eerst over boeken, - en dit is kenmerkend voor Fruin die zijn gevoelens een eind ver van zich af moest zetten om ze te overzien, - daarna ging hij pas tot het onderwerp over dat hem 't naast lag.

1) Zoo moet men de tegenspraak oplossen tusschen de woorden van Frnin in zijn redevoering bij aanvaarding van zijn professoraat, p. 49: ‘al moogt gij (de Vries) U vroeger een ander dan mij als medehelper hebben voorgesteld, ik ben overtuigd, dat ik u als ambtgenoot aangenaam ben, en dat wij eendragtig zullen zamen werken’; en p. 23 van de *Afscheidsrede*: ‘op mij viel toen zoowel zijn keus (van de Vries) als die der curatoren.’ Oorspronkelijk had dus de Vries zeker Bakhuizen bedoeld, want voor zoover ik kan opmaken, was van geen derde sprake.

2) Men leze in Nabers niet genoeg te roemen studie over Cobet (*Vier Tijdgenooten*) de blz. 185, 198 en 354 waar met grooter gezag dan mijn woord toekomt ongeveer hetzelfde gezegd wordt als hierboven staat.

> ‘En nu, mijn hoogvereerde heer,’ vervolgt hij nadat hij een bladzijde aan Huig de Groots *Epistoloe* gewijd heeft, ‘nog eens van ganscher harte bedankt voor al wat Gij voor mij gedaan hebt. Wees verzekerd dat Gij geen ondankbaren hebt verpligt, maar dat ik innig gevoel hoeveel ik U verschuldigd ben. En ik mag er in alle opregtheid bijvoegen: er zijn weinig menschen op de wereld aan wie ik liever die verpligting zou hebben dan aan U. Zijt nog lang getuige van het geluk dat Gij mij bezorgd hebt, en moogt Gij nooit berouw gevoelen dat Gij U dus voor mij geïnteresseerd heb.’

Gelukkig, maar plichtmatig. Fruin zette zijn lessen op het gymnasium tot de groote vacantie voort, en pas den eersten Juni 1860 hield hij zijn intrede aan de academie om met den herfst zijn collegie te openen.

Geluk is toch nog een heel ander ding om iemand opgewekt te maken dan tegenspoed. Wij voelen die vreugd opkomen en ontbloeien bij Fruin in de dagen die op zijn benoeming volgden, - wij voelen het, zoo meen ik, aan de redevoering die hij voor de aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt heeft opgesteld.

Fruin gaf er een dorren titel aan, hij noemde haar *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, alsof ze een Nutsverhandeling moest worden, en toen legde hij in dat grove, droge vat het beste van zijn ziel.

Zoo ongeveer was de gang van zijn overpeinzingen over de ‘onpartijdigheid’:

Er liep een oude twist aan de Academie, die dagteekende van den tijd dat Bilderdijk zich in Leiden was komen neerzetten en daar voor enkele toehoorders zijn lessen in de vaderlandsche geschiedenis had voorgedragen. Voorgedragen op zijn manier, dat is hartstochtelijk tegen de officieele 18^{e} eeuwsche voorstelling van Wagenaar. De Hoogeschool had toen bij monde van Siegenbeek de partij van Wagenaar gekozen. Maar een man van meer gezag dan Siegenbeek, J.M. Kemper, hoogleeraar in de faculteit der rechten, en medebevrijder van ons land in 1813, had zich in den strijd gemengd en het verderfelijke aangetoond van een richting als van Bilderdijk die, door de oude wonden open te scheuren,

de partijschappen der Republiek wou doen herleven in den nieuwen staat. Onpartijdig moest de geschiedschrijver wezen, dat wil zeggen: geen voedsel geven aan partijschap, en den nadruk leggen op het goede bij alle menschen.

De beschaafde meening gaf aan Kemper gelijk, haar kleinburgerlijk optimisme verkoos ziellooze middelmaat boven heftigheid met een streek van genie.

Toen Groen van Prinsterer de documenten van het huisarchief der Oranjes uitgaf begon de twist op nieuw. Waartoe diende het, zoo vroeg een van de beste vertegenwoordigers der burgerij, om de helden van onzen opstand tegen Spanje van het waas door de eeuwen verkregen te ontdoen, en ze voor onze oogen te brengen met hun gebreken, en met het stof en de hitte van de dagen waarin ze hadden geleefd. Dat was niet de ware onpartijdigheid van den historicus. De geschiedenis behoefde geen aanstoot te geven aan den eerbied die wij voor onszelf en voor onze voorouders hebben.

Toen had Bakhuizen van den Brink 't opgenomen voor de waarachtigheid van de geschiedenis, en tegenover zijn krijgskreet hielden de tegenstanders zich stil.[1)]

Die kwestie was nu uitgemaakt; het historisch onderzoek had geen grenzen te erkennen; Fruin rekende de zaak voor afgedaan. Wanneer hij een verwijt aan Bilderdijk had te doen, dan was 't niet zijn partijdigheid die hij in hem afkeurde, maar zijn weinige nauwgezetheid in 't nasporen van de bronnen der geschiedenis.

Dat was de eerste arbeid van den historicus: hij moet de feiten van zijn geschied-verhaal in hun oorspronkelijke gedaante leeren kennen, voordat zij verminkt of vergroot zijn door de overlevering van de tweede op de derde hand. Een voorwaarde die van zelf spreekt; om haar te vervullen is geduld, geheugen en wat scherpzinnigheid van noode.

Maar dan komt de zwaardere taak; de feiten en de documenten zijn op zichzelf niet genoeg. Men moet ze laten spreken.

1) Den twist tusschen Bilderdijk, Siegenbeek en Kemper heb ik behandeld in het boekje: *De jeugd van Is. da Costa*. De bewijsplaatsen voor het daar verhaalde zijn opgegeven in mijn Spectatorartikelen over Bilderdijk. - De strijd tusschen Groen van P., M.C. van Hall en Bakhuizen werd in 1844 en 1845 gevoerd in de boeken van de beide eerstgenoemden over Hendrik van Brederode, en in het bekende Gidsartikel van B. (herdrukt in de *Studien en Schetsen*, Dl. I, maar gekortwiekt).

De gewone menschen die juist het moeilijkste voor zeer gemakkelijk houden hebben een kostbaar komische uitdrukking waarmede zij dit bezwaar meenen op te lossen. Ze gebruiken het beeld van den spiegel en houden 't er voor dat de geest van den geschiedschrijver de feiten zuiver weerkaatsen moet.

Waar is echter die spiegel in het brein van den historicus?

Hier is het punt waar Fruin met al de kracht van zijn denken inzette. De vraag over partijdigheid of onpartijdigheid verdween voor het grooter probleem: welk het vermogen was waarmede de historicus de gebeurtenissen van het verleden in hun natuurlijk verband herschiep zoodat ze een tweede werkelijkheid werden?

In gedachte doorliep hij zijn leven van studie. Hij herinnerde zich den tijd in Utrecht doorgebracht, toen hij, vrij van de academische beperking, naar welgevallen de indrukken van zijn lectuur op zijn overpeinzingen kon laten inwerken. De gesprekken met Opzoomer en Donders kwamen hem voor den geest over het instinctief geniale inzicht, zoowel van den dichter als van den man van wetenschap. Ook doorleefde hij weder de oogenblikken, nog zoo kort geleden, toen hem een licht was opgegaan over het gewoel van personen en belangen in de moeilijke jaren van onzen opstand tegen Spanje, hij voelde op nieuw die telkens herhaalde vreugde van het ontdekken en weder ontdekken; en hij sprak het bevrijdende woord uit, het overheerlijke woord: Verbeelding.

In de verbeelding heeft de historicus zijn weerkaatsenden spiegel, en hij moet geoordeeld worden, in het laatste ressort, naar de qualiteit van zijn verbeelding.

Wat maakt een man als Bilderdijk tot een mindersoort geschiedschrijver? Niet, in de eerste plaats, zijn gebrekkigheid van onderzoek, maar zijn eenzijdige, subjectieve verbeelding.

De historicus moest een dramatische verbeelding bezitten, een schaduw en een schijn van het alles omvattend en alles tot leven brengend vermogen van Shakespeare.

Shakespeare, de dichter, en op een afstand in een lager sfeer, minder rijk aan kleur en hartstocht, Ranke, de geschiedschrijver!

De stem die eenmaal aan Fruin zijn verwantschap met

Ranke had geopenbaard fluisterde hem nu toe dat hij tot die hooge familie van scheppende geesten behoorde, een gering lid misschien, maar toch verbonden aan het groote geslacht.

Was het een illusie?

Laat mij te midden van zijn studeerkamerexaltatie hem een oogenblik in de rede vallen en probeeren eenig antwoord te geven op die vraag.

Indien het te doen is om het tastbare werk door Fruin tot stand gebracht, dan gaat het niet aan hem een plaats te geven zelfs niet op een eerbiedigen afstand van Ranke. Ik wil zelfs nog verder gaan, en volhouden, en desnoods waar maken, dat uit alles wat Fruin op verschillende tijden over Ranke heeft gezegd duidelijk blijkt hoe weinig begrip hij had van Ranke's persoonlijkheid en van de voorwaarden waaronder zij zich heeft ontwikkeld. Hij heeft voorbijgezien dat Ranke's manier van wereldbeschouwing niet samenhangt, ook in geen enkel opzicht, met Shakespeare's genie, maar ontvloeit uit een bron veel dichter bij honk, uit Goethe's geest. Goethe, de eerste man van de nieuwe tijden die zijn eigen gezicht in groote beteekenisvolle lijnen klaar heeft aanschouwd, en die door zijn *Dichtung und Wahrheit* dat beeld met het beeld van zijn tijd aan zijn volk voor oogen heeft gesteld.

Had Fruin een zuivere voorstelling gehad hoe alleen door de samenwerking van verschillende krachten in een zelfde land, - krachten van dichters, wijsgeeren, redenaars, staatslieden (van wie dan de historicus het werk overneemt), - een waarachtige nationale geschiedschrijving wordt voorbereid, hij zou zich de diepe teleurstelling van zijn later leven hebben bespaard. Nu begreep hij wel dat de geschiedschrijver niet maar zoo uit zich zelf, naar willekeur, een gestalte kan scheppen voor het nationale leven; hij zag zelfs in dat hij zijn steunpunt te zoeken had buiten het terrein der geschiedvorsching, op het gebied der kunstschepping; maar hij koos zijn voorbeelden op avontuur, alsof Bilderdijk, mits met overgave van hart en ziel bestudeerd, hem niet veel meer zou verschaft hebben tot kenschetsing der vormen van het Hollandsche leven, dan een Shakespeare het kon doen. Ranke had Goethe achter zich, en Luther; wie had Fruin als achtergrond voor zijn persoonlijk werk?

Hij heeft dat gemis misschien niet eenmaal direct gevoeld; een gevolg zeker van zijn klassieke opvoeding; want die gaf hem een onwezenlijke en onvoedzame oudheid met allerlei begoochelingen in plaats van de werkelijkheid met haar begeleidster, de volstrekte zelfkennis.

Dertig jaar geleden, in 1829, toen zijn levenstaak van geschiedschrijver en strijder al meer en meer in hem tot bewustheid kwam, had Groen van Prinsterer zich ook wel de vraag gesteld welke de vereischten voor den historicus waren. Ook bij hem ging de verbeelding vooraan. ‘Zonder (de verbeeldingskracht) toch kan er, bij de grootste geleerdheid, geene waarheid van voorstelling zijn,’ schreef hij[1)].

Het is hetzelfde antwoord, in minder preciesen vorm, als waartoe Fruin thans was gekomen; en zij stonden dan toch niet zoover van elkander af als zij wel meenden, die beiden. Maar hierin was juist het ontoereikende van Fruins vermogen gelegen dat hij genoeg dacht te hebben aan zichzelf, zijn boeken en zijn papieren. Daarom hoorde hij van den stroom van het nationale leven alleen wat hij meende te zullen hooren....

En toch bezat Fruin in zijn aanleg een trek van grootheid. Ondanks zoo veel terughouding in zijn denken en gevoelen had het oprecht menschelijke in hem de bovenhand, en het sprak niet alleen uit de harmonie, maar ook uit de degelijkheid van zijn persoonlijkheid. Hij was, onder de menschen van zijn land, een meerdere.

Wij gevoelen het mee wanneer wij hem verder volgen in zijn overpeinzingen gedurende de dagen dat hij zich voorbereidde op het intreden van zijn leeraarsambt.

In gedachte waagde hij 't het scherpste en laatste besluit te trekken uit zijn bevinding dat de verbeelding het orgaan van den historicus is: hij wees hem ook het tegenwoordige als zijn domein aan.

Hoe gelukkig en trotsch moet Fruin geweest zijn, toen hij de geschiedenis die hij zou doceeren uit zag loopen op het punt dat ons 't meest aan 't hart gaat: het huidige moment. Ik zie hem voor mij staan te midden van zijn

1) Aan W. de Clercq, 5 April 1829, naar aanleiding van een artikel in de Edinburgh Review van Mei 1828, een belangrijk stuk, *History* getiteld.

gedachtenwereld met diezelfde blijdschap van het werk als toen hij tegen Groen van Prinsterer te velde trok. De geschiedenis, souverein tegenover het leven; het leven aandurvend op zijn eigen terrein, dat der werkelijkheid; het leven herscheppend door de verbeelding.

O, vraag het Fruin op dat oogenblik of de historie haar plaats zelfstandig en krachtig zal innemen aan de Academie, of zij haar arbeidskring zal hebben naast de andere vakken der universiteit, of zij haar veld van invloed zal vinden in de levende maatschappij!

Vrijdag, 1 Juni 1860, was de dag der redevoering.

Daar kwam hij aan, de stoet der professoren, in het groot auditorium der Hoogeschool. Fruin beklom den hoogen spreekstoel. Hij zag rond in de zaal; dan rustte zijn oog even op zijn broeders, den predikant en den Utrechtschen professor, even begroette het den vriend Opzoomer, om wien de dag der plechtigheid vervroegd was, daar hij het feest bij moèst wonen en op reis wilde. Intusschen hadden de hooggeleerden hun plaatsen op de professorenbank ingenomen. Herkent ge ze? het goedig stralend gezicht van Cobet, waaruit straks alle opgewondenheid zal verdwijnen, of het moest zijn als hij een enkele maal naar den spreker luistert en zijn woorden voor zich in 't Grieksch gaat vertalen; het breede predikersmasker van Scholten, den mond stijf gesloten om den schat zijner welsprekende wijsheid in toom te houden; de Vries, al leven en opgewektheid; Dozy, geestig geleerd, teruggetrokken in een heel verre wereld, en het gemoedelijk-verstandig sprekende gelaat van Kuenen....

De redenaar neemt het woord. Zijn kleine magere gestalte is niet indrukwekkend en zijn oog staat flets, maar daar is toch iets tegelijk leuks en cordaats in den bouw van zijn gelaat, onder het waas van beschroomdheid dat het niet geheel kan overwinnen. De stem, gering van omvang en sterkte, komt aan met een gelijkmatig dof zoel geluid, en zij dreunt de litanie van de aangesproken getituleerden op.

Heel rustigjes wordt er verteld van de historiebeschrijving tijdens onze groote republiek; dan zijn wij in de negentiende eeuw in den nieuwen tijd. Nu is een onpartijdige geschiedschrijving mogelijk geworden.

Wat verstaat men onder onpartijdigheid?

‘Te allen tijde heeft ons volk een afkeer gehad van de partijdige voorstelling der geschiedenis.’ Het vraagt niet naar talent, het vraagt niet naar geleerdheid, als het de onpartijdigheid moet missen. Het verkiest de middelmatigheid zoo ze maar het goede en kwade zonder aanzien der partijen doet opmerken.

Kalm en goedig rollen de zinnen met afgestompte spitsen in een breede zware ordonnantie uit den mond van den redenaar.

Bilderdijk en Wagenaar worden tegenover elkander gesteld.

Even een flits van geest, wanneer vermeld wordt hoe de regeering van Willem I een prijsvraag uitschreef over een plan tot bewerking der Nederlandsche Geschiedenis ‘op zoodanige wijze dat zij alleen op de meest echte bescheiden gegrond en door deze geheel te rechtvaardigen was.’ Een officieele echte geschiedenis! ‘Schraal werk,’ heet het van de katheder, en ‘men dacht onpartijdig te wezen als men maar geen aanstoot gaf.’

Er komt leven in de voordracht. Telkens steekt een zin zijn hoofd op uit het spiegelvlak der rede. Om dan weer onder te duiken in den stroom; goed, maar wij hebben den kop gezien. ‘Een geschiedenis onderstelt een geschiedschrijver....’ ‘De oorspronkelijkheid van den kunstenaar kenteekent zijn werk’.

Krachtig gaat het. ‘Laat een partijdig man, zoo hij zich geroepen acht om een geschiedenis te schrijven, partijdig schrijven... Hij zal een stuk leveren dat een reden van bestaan heeft.’

Maar ook telkens weer dat papierengoed waarin de spreker zijn beste gedachten wikkelt.

‘Voor het schrijven der geschiedenis wordt een gansch ander talent vereischt, *dan dat wij in Bilderdijk bewonderen*. De geschiedschrijver moet *soortgelijke talenten bezitten* als de dramatische dichter... *Vergunt mij dat ik u mijne gedachte breeder ontvouw*.’

O, voor alle dingen, ontvouw!

‘De beste dramatische dichter zou tevens de beste geschiedschrijver zijn.’

Shakespeare!

Hier zijn wij op het hoogtepunt. ‘Het doode verhaal van

den kroniekschrijver begint te leven, *zoodra hij er zijn oog op slaat*.... En het leven, dat zijne verbeeldingskracht schept, weet zijn kunstvermogen *onverflaauwd* ons voor te stellen.'

De voorstelling struikelt nog en raakt vast; maar wij hebben haar toch, de verbeelding, de heerlijke. Zal de spreker haar vast houden?

En ze ontglipt, zoo waarlijk, voor een poos.

We hooren den spreker moraliseeren over tweeërlei soort menschen: eenzijdigen en hun tegendeel, en over de erkenning van het betrekkelijk goede en ware.

Liep niet de drift van het betoog uit op het onderscheid van tweeërlei verbeelding, de subjectieve van Bilderdijk, de volledige van Shakespeare?

Maar hoe anders de opwinding der gedachte in de eenzaamheid der overpeinzing, en hoe anders de grauw-zwart getabberde auditoriumatmosfeer!

We eischen het woord dat ons beloofd is: volledige verbeelding; en we krijgen van de katheder: 'Tegenover de eenzijdigen zien wij menschen van een *meer* omzigtig karakter..... die niet zoo ligt van partij zullen veranderen, maar bij de tegenpartij *toch veel aantrekkelijks* opmerken.... Uit hun rij komen de dramatische dichters en de *beste* historici voort.'

Te omzichtig!

Maar wij komen de predikatie weer te boven met den naam van Ranke. En Shakespeare volgt als een nieuwe lichtstraal. 'Het universeele van Shakespeare bezit Leopold Ranke in hoogere mate dan eenig ander geschiedschrijver. Zijn historische blik *is zoo verziende dat zij* ons herinnert aan de intuïtie van groote dichters.'

Goddank voor de intuïtie!

En geen onverschilligheid, geen karakterloosheid bij Ranke.[1)]

Wij drijven naar het eind der rede. De golfslag wordt

1) Dit betoog in de rede is uiterst gevat, het verraad volstrekte onkunde van de Duitsche literatuur, het leert ons meteen dat Fruin voor zichzelf nooit de maskers van woorden en gedachten had opgelicht; hij nam ze naar hun conventioneele waarde. Ranke zelf is over zijn talent en zijn zwakheid openhartiger geweest dan Fruin vermoedde.

krachtiger. Er is een trek van bitteren trots om den mond van den spreker die overgaat in een uitdrukking van zelfbewuste hoogheid.

Stille aandacht.

‘Zullen wij ons voor de Nederlandsche Geschiedenis tevreden houden met die oude onpartijdigheid..... die haar grond heeft in een gevoel van verschooning. Die niet alles ronduit zeggen wil, om andersdenkenden niet te kwetsen. Die liefderijk vermijdt van sommige ergerlijke gebeurtenissen te gewagen. Die zich bij voorkeur met lang verleden tijden bezig houdt, aan wier beschrijving zich niemand zal ergeren, omdat zij niemand bijzonder ter harte gaan? Neen, de geschiedenis van ons land is te schoon om niet in haar geheel verhaald te worden. Zij neemt voor onze tijdgenooten in belangrijkheid toe, naarmate zij onzen tijd digter nadert..... De ware onpartijdigheid zoekt aan alle partijen regt te doen, niet aan alle te behagen. Onze bedoeling zij..... de geheele waarheid.....’

Er is niemand - niemand van beteekenis, meen ik - onder het gehoor die niet met den redenaar instemt. Zij voelen misschien niet geheel den trots van zijn woorden waar hij aan de historie macht geeft over het heden, maar zij weten dat het tegenwoordig oogenblik van het nationale leven - en daarvan maken zij een groot deel uit - het licht der waarheid kan verdragen; zij zien hun tijd als een bekroning aan van de geschiedenis der eeuwen: nieuwe luister, nieuw leven! en zij worden zich bewust van hun eigen trots nu de taal van den nieuwen ambtgenoot tot hen komt.

De hooggeleerde heeren op de banken knikken elkander goedkeurend toe, - ik bedoel: knikken goedkeurend elkander toe: Wat zwaar nog, en wat vol, de redevoering, maar uiterst belangrijk! Een aanwinst, onze jonge collega, - een groote aanwinst! -

De redenaar kucht; hij begint zijn peroratie. Het is de gewone dank- en nederigheidsbetuiging. Twee namen steken op uit de officieele plichtpleging, - na het geijkte compliment aan de curatoren der Hoogeschool en de niet minder obligate verheerlijking van het tanende tweegesternte der Universiteit, Bake en Geel, aan wie met volmaakte ironie

de spreker zeer gelijke verplichting erkent. Twee namen: die van De Vries en van Opzoomer. ‘Gij zijt meer dan een deelnemend getuige van mijn geluk, waarde De Vries, Gij zijt zelf gelukkig in de vervulling uwer lang gekoesterde wenschen.’

Maar de echte aandoening van de vriendschap kwam eerst uit bij het noemen van Opzoomer:

‘Aan Uwen omgang, aan Uw opwekkend voorbeeld heb ik het voornamelijk te danken dat ik mij als student een hooger doel heb voorgesteld dan het bloot verkrijgen van den Academischen graad. Uwe vriendschap reken ik onder het gelukkigste, dat mij in mijn leven ten deel is gevallen.’

Het is een getuigenis van aanhankelijkheid. Diep uit het trouwe hart welde de taal op. En hier waar 't het louterste gevoel van zijn oprechte menschenziel gold verloor de redenaar zijn omzichtigheid uit het oog. De koude grijze auditoriumzaal was weg voor zijn bewustzijn. Hij had alleen Opzoomer voor zich, en hij wou hem zeggen, hij wou 't hem betuigen zonder het direct te zeggen, dat hij zich als hoogleeraar aan Hollands nationale Hoogeschool niet gerust op zijn plaats voelde zoolang hij den vriend niet naast zich in Leiden zag. Het woord werd door hem gewaagd, ofschoon de man onder zijn toehoorders zat die het als een beleediging moest opnemen:

‘Zoo mij iets te wenschen overblijft, het zal in de eerste plaats de dagelijksche omgang met u zijn. Wees overtuigd dat ik niet de eenige ben, die den wensch koester van u nog eens in onzen Leidschen vriendenkring terug te zien keeren.’

Maar de studeerende jeugd, op de banken tegenover den redenaar, nam het woord op met een daverend handgeklap voor den Utrechtschen wijsgeer en een zijdelingschen blik op den Leidschen titularis die nog, volgens de wet, in geen jaren aan heengaan behoefde te denken[1)].

Een blos op 't gezicht van den spreker, - maar hij her-

1) De beschrijving van deze plechtigheid is ontleend aan de Utrechtsche courant, of liever, daar mij deze niet ten dienste stond, aan het daaruit overgenomen bericht in de Arnhemmer. Ook de (onuitgegeven) correspondentie van Opzoomer leverde mij een enkelen trek, terwijl ik de verbeelding niet ongebruikt mocht laten, nu een man als Fruin haar zoo hoog stelde.

nam zijn bedaardheid en eindigde met het gewone compliment aan de studenten.

Opzoomer bleef tot den volgenden Zondag in Leiden om met zijn vrienden samen te kunnen zijn. Den dag dat hij vertrokken was richtte Fruin een hooghartigen brief (4 Juni) aan professor Johannes Van Vloten, waarin hij tot hem sprak als Leidsch hoogleeraar tot den plattelandsprofessor. Het is Fruin in zijn meest bevriezende manier.

De brief was aan den Ned. Spectator gericht ter publicatie. Wat voor gezicht Bakhuizen wel heeft opgezet toen hij als redacteur het stuk ter drukkerij zond!

De redevoering van Fruin werd niet in den Spectator besproken[1)].

Met de zomervacantie ging hij naar Rotterdam bij zijn moeder. Vooral sinds zijn jongste broeder, Jacques, gehuwd was en zich in Utrecht had gevestigd, was Robert Fruins betrekking tot zijn moeder zeer innig geworden; behalve zijn vacanties bracht hij er thans van iedere veertien dagen geregeld vier of vijf bij haar door. Hij vond te Rotterdam zijn werkkamer, zijn boeken en een eenige liefde. Maar éens was er - ik zal niet zeggen een verkoeling, - toch een kleine teruggetrokkenheid bij de moeder geweest. Het gebeurde toen zij over Opzoomer hoorde als een vijand van het geloof en toen haar zoon met Opzoomer samenging; zij vreesde dat zij op 't slechte pad zouden geraken. Hoe gauw moest zij bemerken dat ze daarvoor niet bang behoefde te wezen. Nu waren haar zoons, allen, eervol geplaatst, maar Robert had haar 't meeste nog noodig.

Zoo rustig kon hij in Rotterdam te midden van zijn boeken en papieren leven. Hij zag de dingen naar zich toekomen en hij werd gedragen door ik weet niet welke machtige strooming.

De wereld lag rijk en luistervol voor hem open. Er waren

1) Zij is ondanks haar belangrijkheid weinig gekend. Fruin zelf klaagde daar wel over. Hij heeft, en ditmaal direkt naar aanleiding van de redevoering, ook voor goed toen de vriendschap opgezegd aan Mr. W. Olivier, den Leidschen rechtsgeleerde, vroeger een intimus. Over de omstandigheden ben ik niet geheel ingelicht. Fruin was misschien wat lichtgeraakt, maar de schuld lag aan Olivier, zooals deze zelf wel erkend heeft.

overal nieuwe uitspruitsels van leven. Het rijk der vrijheid en der zelfstandigheid, waaraan zijn geest verknocht was, ontwikkelde zich meer en meer. Italië was onafhankelijk geworden en vormde zich tot een koninkrijk, Frankrijk zag binnen zijn grenzen de liberale ideeën weer veld winnen, Duitschland verlangde naar eenheid en hervorming. Ook het menschelijk verstand was op nieuwe paden uit.

Had Fruin Buckle's *Inleiding op de beschavingsgeschiedenis van Engeland* al in handen gekregen, had hij van Darwin al gehoord in dien zomer van 1860? Ik durf het niet te zeggen. Van één boek weet ik maar vast dat hij 't kort na zijn professorale intrede gelezen heeft: Multatuli's Max Havelaar. Het stootte hem terug. Hij schrijft daarover aan Luzac (13 Juli 1860):

> Met vriendelijke dankbetuiging (zend ik U) den Max Havelaar terug. Het is gevaarlijk voor een auteur als hij zoo geroemd wordt: al ligt valt hij dan tegen. Mij ten minste is het boek van Mutatuli erg uit de hand gevallen. Het is wel niet tegen te spreken dat het flink en boeiend geschreven is, maar het boezemt niet veel achting voor den schrijver in. Zelden heb ik zulk een ingenomenheid met zichzelven aangetroffen als bij Max Havelaar. De schrijver is in verrukking met alles wat zijn held doet en denkt, en het is toch al vrij duidelijk dat de held niemand is dan hij zelf. En dan nog wat een wild doorslaan!
> Ik kan mij ligt begrijpen dat het Indische gouvernement aan zulk een ambtenaar gaarne het gevraagd ontslag verleend heeft. Hoe is het mogelijk dat iemand als Veth zoo schrijven kan (in de Gids) over zulk een boek![1)]

Men bemerkt duidelijk den weerzin, en de Max Havelaar

1) Ik herinner mij niet in F's gedrukte geschriften Multatuli's naam vermeld gevonden te hebben. Waar hij dien had kunnen noemen, zooals in zijn artikel over *Nederlands verplichtingen tegenover Indië* (Gids 1865), zwijgt hij. De brieven aan Luzac worden bewaard ter Leidsche Universiteitsboekerij. Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik om mijn dank uittete spreken aan mijn vriend en ambtgenoot Dr. S.G. de Vries voor de veelvuldige hulp die ik bij de samenstelling dezer artikelen van zijn welwillendheid mocht ondervinden.

was in dat jaar 1860 toch ook een voorbode van nieuw leven. Maar van een nationaal leven, buiten Universiteit en klassicisme, dat het harmonisch gedachte bouwsel waarop Fruins geschiedbeschouwing uitliep zou teisteren en scheuren, dat hij er zijn genoegen aan verloor. Want aan den loop der dingen van deze wereld is maar een korte tijdruimte beschoren.

Hoe lang zou zij haar innerlijke kracht nog behouden, de liberale moderne beweging die leven gaf aan het Leidsche Universiteitswerk? - Tien jaren? Ik geloof niet meer dan vijf.

Wij moeten Fruin volgen in zijne ontmoeting met dien anderen tijdgeest: een intellectueel drama zonder décoraties.

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

R. Fruin.
III. De eerste tijd van het professoraat.

Fruin had, gedurende het gansche verloop van den tijd dat de propaedeutische studiën nog aan de hoogeschool plaats hadden, gevulde banken voor zich op zijn collegie van vaderlandsche geschiedenis. Over gebrek aan waardeering van wat hij gaf viel voor hem in de eerste jaren van zijn professoraat niet te klagen, en er zou een aantal voorbeelden aan te halen zijn van jongelui die, buiten alle noodzaak van tentamen- of testimoniumvrees, uit louter belangstelling zijn lessen trouw volgden.

Het geslacht studenten dat na 1860 in Leiden aankwam was beter onderlegd en had een ruimer kring van onderwijs genoten dan het geslacht van 1840-1850 waartoe Fruin behoorde.

Er is omstreeks het jaar 1860 een aanloop tot vernieuwing der gymnasiën geweest; daarvan hadden de jongelui die - laat ons zeggen, in 1864-1866[1)] - naar de academie promoveerden partij kunnen trekken, zonder dat zij nog de vroolijke losbandigheid en de goddelijke ongegeneerdheid hadden behoeven op te geven die het kenmerk waren van de oude Latijnsche school. De pit was er dus nog niet uit, hoewel ze zich wat pedanter voordeden dan hun voorgangers.

1) Ik neem deze jaren als type omdat zij de middenjaren zijn van 1860-1870, het eerste tiental van Fruins professoraat.

Ik zal niet beweren dat ze beter waren. Over 't geheel heeft het geslacht 1860-1870 weinig in te brengen gehad, en men kan gerust zeggen dat het onvruchtbaar is gebleven. Hun geestelijke groeitijd viel gedurende den afloop en de ontbinding van een der laatste krachtige bewegingen van den burgerstand. Zij zagen het liberalisme dat zij hadden willen voorspreken in zichzelf verdeeld en hulpeloos worden; zij zagen hun geloof verdwijnen onder den invloed van de wetenschap die toch voor hen niet meer was dan een naam; en de politieke beteekenis van hun land zagen zij voor goed ondergaan in Europa, te midden van de machtige Statencomplexen uit de vereeniging van kleine landen te zamen gebracht.

Godsdienst en nationaliteit, die twee diepe bronnen van gevoel voor de menschheid, waren voor dit geslacht misschien niet gesloten, maar toch zeker vreemd geworden.

Als hun voorganger en woordvoerder deed zich Busken Huet op, ik bedoel den frisschen en handigen strijder van voor het jaar 1865 die, zonder zich veel om de toekomst te bekommeren, op de oude vooroordeelen en voorliefden van zijn volk zijn beukende slagen deed neerdalen. Zij hielden zich, met Huet, los van hun omgeving, en verkeerden in hun bewustzijn op den rand van een uitgeleefde wereld, terwijl zij zeer vaag als het beloofde land een nieuwe wereld raadden, iets groots en algemeens in tegenstelling tegen de afgedane gevoelens. Het orgaan van die jeugd was kritiek, en hun dichter was, neen, niet de Genestet - dien lazen zij, aan de academie gekomen, niet meer - maar Alfred de Musset, het bedorven, allerjongste broertje van Lord Byron.

Zoo stond het geschapen met het geslacht van jonge studenten dat kwam luisteren naar Fruins lessen van vaderlandsche historie. Zij staken vol van twijfel en pretenties, maar er sluimerde ook in hun binnenste een inhoud die wachtte op een krachtigen toonaanslag.

Een uitdrukking in een geschrift van dien tijd kan dienen om hen te karakteriseeren. Zij komt voor in een beoordeeling - alles in die dagen is beoordeeling - van de ‘Leidsche beginselen.’ Wanneer de jonge schrijver, die de Leidsche wereld goed schijnt te kennen, daar aan 't eind is gekomen van zijn kritische beschouwingen, roept hij uit, en het klinkt als een opwelling uit de diepten van zijn hart: ‘Deze *kritiek*,

in de pen gegeven meer door *een naamloos heimwee* dan door een geijkt stelsel, spiegelt in haar *weifelende houding* de beeltenis af van *onzen tijd*.'[1] Die verbinding van kritiek met naamloos heimwee, en met de zelfbewustheid van een weifelende houding teekent heel treffend den geest van 'de hoop des vaderlands.'

Ook op dezen afstand van jaren kunnen wij het naamloos heimwee voelen meetrillen met de andere, hardere bewegingen van hun gemoed. Men behoeft dat 'naamlooze' daarvoor niet al te tragisch op te vatten. Vertalen we het eenvoudig met 'anonym' en we zullen den geldigen zin treffen, al lag zeker voor den auteur van het woord nog een aangrijpender tint over de uitdrukking.

Er bestond, in den tijd waarvan wij spreken, wel sympathie bij de professoren voor de aandoeningen van de studentenwereld. Hier was een vooruitgang in vergelijking van een vroegere periode, toen enkele talentvolle jongelui alleen de aandacht van hooggeleerden waardig schenen. De poging van sommigen onder dezen, thans, om de hoogeschool verband te doen houden met het maatschappelijk leven moest er hen natuurlijk toe leiden dat zij de aspiraties van de jeugd wilden kennen en te gemoet komen.[2]

Fruin heeft er ongetwijfeld ook aan gedacht. De ervaring van zijn jeugd en van het jaar van vrije studie in Utrecht moet hem een prikkel zijn geweest. Toen hij bij het aanvaarden van zijn post met zulk een zelfverzekerdheid sprak over het gewicht van onze eigen eeuw die het in belang voor ons wint van de vroegere eeuwen, verplaatste hij daarmee het zwaartepunt der geschiedenis uit het verleden naar het heden, en het vaderland was niet meer voor hem een schema uit oude schrifturen geabstraheerd, maar werd een levende tegenwoordigheid.

Dat leven moest zich meedeelen en het leven gaan opzoeken.

Daar heeft de professor het tegenover zich, een stuk van

1) 'Leydsche Beginselen' door een anonymus in den Tijdspiegel van Dec. 1862. Het artikel heeft opgang gemaakt, het wordt o.a. geciteerd in een belangrijk opstel van Jorissen.
2) In dit opzicht is belangrijk: Prof. Rauwenhoffs *Heroën in de Geschiedenis*. Toespraak bij de opening zijner Academische lessen in 1862.

het vaderland, in zijn stemmige achterzaal, de collegiekamer op de Steenschuur! Zij willen graag in hem gelooven, de jongelui, groen, erg groen en half rijp, die er zijn heengetrokken; zij zullen er zijn woord als een evangelie aannemen, twee of driemaal in de week, telkens van een tot twee. Een onbehouwen jongeling uit den Achterhoek kijkt er uit zijn runderoogen in 't rond; naast hem zit op de collegiebank een flets ventje, in een provinciestadje van Zuid-Holland tusschen de boeken opgegroeid; een stoere Fries triomfeert met zijn breede schouders, een lange Limburger in de buurt weet met zijn beenen geen raad, hier en daar een fat uit de hofstad of uit Arnhem met sceptischen, guitigen blik; daartusschen ernstige, bleeke, benepen, peinzende gezichten van blokkers, van bloed- en geldarmen, van idealisten en wijsgeeren in den dop.

Het is een vreemd zoodje, zooals ze daar bij elkander zijn gezameld in den drogen namiddagschijn tusschen de grijze muren van het lokaal. Onder hen schuilen non-valeurs, en schuilt onkruid....

Maar als ge hen gevolgd hadt in hun gesprekken onder de wandeling, als ge hen 's avonds op hun kamers elkaar Musset en Goethe hadt hooren voorlezen of samen Shakespeare en Aeschylus hadt zien bestudeeren, maar als ge dien eenzame in zijn sober verblijf hadt bespied ten prooi aan een onbestemd verdriet en vervuld van een mysterieus aantrekkenden schrik voor het leven, - dan was er voor u een ander licht gevallen op het half-dof, half-schreeuwerig, alledaagsch tooneel van de collegiekamer. Misschien hadt ge iets gespeurd van het heimwee, een anonym heimwee, in het gemoed van enkelen dier gewillige toehoorders.

Bedenk dat zij een deel van het vaderland en zijn geschiedenis voorstellen, dat zij hun deel zullen overleveren aan hun kinderen, hun leerlingen, de menschen van hun omgeving; begrijp hoe noodig het is, nu ze vreemd dreigen te worden aan het groote geheel waartoe ze behooren, dat ze het als iets wezenlijks en tegenwoordigs voor het oog van hun geest krijgen; hoop daarom voor hen dat zij het heusche vaderlandsche leven, - het leven dat voor hen moet zijn als hun eigen leven, - te grijpen zullen krijgen met hun verbeelding en hun verstand om voor hen te wezen tot een steun,

en ook tot een ontraadseling van het *naamlooze* dat zij telkens op hun weg zullen vinden.....

Waarom zou Fruin niet aan die spraaklooze vraag van zijn gehoor voldoen?

Hij bezat er wel verschillende eigenschappen voor; de eerste: zijn eenvoud en zijn ernst. Laat de jeugd geen vooze opgewektheid en bedoelde emphase bespeuren in een voordracht die haar mee wil sleepen, en breng dat vertoon ten minste niet op een collegie. Opzoomer had al in dezen tijd door zijn klinkende phrases zijn invloed verloren. De onopgesmuktheid van Fruins spreken, daarentegen, verbonden met zijn leukheid en zijn scherpte, zoo hij haar dorst vieren, zou een groote kracht wezen. Daarenboven had hij met zijn jonge toehoorders een geheime verstandhouding, omdat hij, de hoogleeraar, op zijn stille manier, zich vrij wist te houden van zijn ambtgenooten. Hij was hun vooruit, en bezag de dingen, als hij er ter dege mee in aanraking kwam, met een onbevooroordeeld oog. En nog, niet te vergeten, er bestond een verborgen Fruin, waarmee Fruin zelf alleen in conversatie was, een man van verbeelding en van smaak die zich bij Shakespeare en Molière[1)] evengoed als bij de klassieke auteurs thuis gevoelde; een man, om de zuivere waarheid te zeggen, die in zijn hoogheid heel licht er toe kwam om de andere menschen te verachten. Inderdaad, de afstand tusschen Fruin en Busken Huet was niet groot. Waarom zal hij niet een heusche leermeester zijn voor de schaar van jongelieden dien hij hun eigen geschiedenis zal gaan vertellen!...

Daar schuift hij onopgemerkt de collegiekamer binnen, en staat met een licht blosje en een klein kuchje achter de lessenaar die tegen de voorste bank is aangeleund. Even opkijkend en zijn gehoor meer overziend dan monsterend legt hij zijn papieren voor zich neer en begint te spreken:

Over de geschiedenis van onze republiek in de 17e en 18e eeuw.

De handboeken en de geschiedbronnen voor het tijdvak worden opgenoemd. ‘Wagenaar na 1700 is niet meer te vertrouwen, omdat hij de regenten naar de oogen moest zien.’ Dat 's jammer. ‘William Temple heeft belangrijke opmer-

1) Zie Ned. Spectator 1863 p. 275.

kingen over ons land; maar hier en daar begaat hij fouten.' Dat 's menschelijk.

Men had gedacht, in zijn onschuld, dat de hoogleeraar de bron was waaruit de geschiedenis zou opwellen; maar hij is slechts de zeef voor al de leerstof uit folianten en papieren die zich langzamerhand tusschen hem en zijn gehoor gaat opstapelen. Hij houdt er goed het oog op dat de fouten en de naar-de-oogen-kijkerijen aan den anderen kant blijven liggen; alleen de reine stof wordt doorgelaten....

Welk noodlot mag toch wel dien man van zijn gehoor gescheiden houden? Is het verachting voor het rauwe verstand van zijn leerlingen? is het schuchterheid om voor den dag te komen? is het vrees om voor het vak reclame te maken, die hem ontzielen? Of is 't dezelfde kwade fortuin die den man vervolgt als vroeger, toen hij uitging om het geheimzinnige leven der oudheid te onthullen en zich een doodenlijst van Egyptische Koningsmummies in de hand zag gestopt? Hij heeft toen gedwee de levenlooze namen ontcijferd; verwacht hij nu hetzelfde geduld van anderen, als hij op zijn beurt bij zijn gehoor aankomt, in plaats van met geschiedenis, met een overmaat van dorre antikiteiten?

Och, of een daemon, wanneer hij daar staat, hem in 't oor fluisterde...!

Maar hij heeft zijn daemon.

Wat zegt hij?

De daemon roept hem toe al onder 't collegie-geven: Wat gij daar bezig zijt te vertellen, is 't alles wel werkelijk zoo gebeurd? Kunt gij het afdoende bewijzen?[1)] O professor, het is een goed, trouw ras dat gij voor u hebt zitten; gesteld zelfs, het onmogelijke ondersteld, dat een daarvan u op een fout betrapte, zooals gij ze niet bij Sir William Temple door laat gaan, zoudt ge meenen dat ze ook een grein minder eerbied en liefde voor u zouden gevoelen, zoo zij zich bewust waren dat uw onderwijs hen inderdaad machtiger, wijzer, vrijer maakte?

Nu zelfs. - Want er is toch degelijk een werking van Fruin uitgegaan op de studenten van dien tijd. Zoo kunnen menschen zich niet op een afstand van elkander houden dat

1) *Afscheidsrede* p. 28.

een oprecht man, al verschuilt hij zich, geen invloed zou hebben over ontvankelijke harten. Op hun eigen manier hebben de leerlingen der propaedeutische collegies van Fruin geleerd. Zijn nuchterheid en zijn nauwgezetheid zijn hun een zedelijk voorbeeld geweest; en, wat hij zichzelf als een gebrek aanrekende, wat hem dikwijls van zichzelf onvoldaan maakte - zijn gemis aan welsprekendheid - dat eerden ze juist in hem. Want van oratorie, neen waarlijk niet, moesten zij 't niet hebben. Zij waardeerden hem beter dan hij dacht, hoewel hij dat niet voor hen is geweest wat hij had kunnen zijn; zij kenden hem ondanks zijn koelheid.

Er liep een legende dat de hoogleeraar, wanneer hij in zijn collegie over Oldenbarneveld tot de terechtstelling van den grijsaard genaderd was, zijn tranen niet kon inhouden, en men wekte elkander op om dat uur vooral niet te verzuimen en Fruin te gaan zien weenen. Brutaal in zijn vorm en toch niet zonder gevoel karakteriseert dat sprookje de opvatting der studenten over hun professor. Die opvatting is in haar wezen waar: Fruin voelde die wonde plek van onze geschiedenis als een blijvend verdriet.

Had hij maar de gaaf bezeten om de gebeurtenis die twee-honderd-vijftig jaar geleden was voorgevallen als een typisch feit van onze historie te behandelen, dat zijn waarheid behield ook voor het tegenwoordig leven.

Maar hij trok zich terug van de studentenwereld; het gelukte hem niet om met het leven van de toekomst in verbinding te komen. Onbekend land voor hem.

Fruins wil en werk, in zoover zij voor ons beteekenis hebben behouden, bewogen zich op een ander gebied, in een andere laag van het maatschappelijk leven.

De jonge studenten waren een verloren hoopje van de uiterste voorhoede. Wie had zich te bemoeien met hun vage wenschen! Maar - en 't is toch eigenlijk niet vreemd - wij vinden hun ‘naamlooze’ ongerustheid terug, al is 't onder wat verschillende vormen, wanneer wij in de academische wereld opklimmen tot het corps der professoren; en ook daar wordt indirect een beroep gedaan op den vertegenwoordiger der historie.

Is het omdat Fruin het onderwerp van deze studie uitmaakt dat ik hem, onwillekeurig, ook in 't middelpunt der gebeurtenissen plaats? Ik geloof niet. Daargelaten de persoon van den historicus, is het vraagstuk van dezen tijd (1860-1870) een probleem van historie. Wat hebben wij aan de geschiedenis? Van een bevredigend antwoord dier vraag hangt voor een voornaam deel de oplossing af der verstandelijke bezwaren van den tijd; en alleen in het licht van deze vraag krijgt het fragmentarische en onvolledige werk van Fruin een samenhang en, ondanks het toevallige van zijn arbeid, een karakter van noodzakelijkheid.

1864-1866 zijn jaren van crisis voor de academie, voor de samenleving en voor den staat.

Men had gemeend, in het liberaal gezinde kamp der gedachte, dat men eenvoudig voort kon wandelen op het pad der waarheid, gezond in vrijheid. De weg was nu eenmaal bekend, en hij liep rechtuit. Werden er ook nog menschen gevonden, die eigenzinnig en illiberaal op zij- en kronkelweegjes gingen, men moest medelijden met hen hebben en 't zich getroosten, daar men liberaal was en een Hollander zich niet laat dwingen; met wat geduld en mettertijd zouden allen op den grooten weg terecht komen....

Daar vertoonden zich eensklaps gapingen in de vroeger effen baan, en afgronden gingen zich opdoen. Zonder beeldspraak: terwijl men zich als iets vasts en onomstootelijks had voorgesteld dat de vrijheid van de wetenschap en van het individu de idealen zou bevorderen die men in zijn geest omdroeg voor de herleving van kerk, en maatschappij en staat, kwam er op: hier een voorgevoel, daar een pijnlijke twijfel, ginds een zekerheid dat men òf als illusies zijn idealen moest opbergen òf het vrije onderzoek en de vrije ontwikkeling moest stuiten. Want de wetenschap scheen een anderen kant op te voeren dan de richting waar de wenschen en behoeften van het gezonde en humane individu heengingen. De wetenschap was het materialisme, de wetenschap was de ontkenning van den regel dat recht boven macht gaat, de wetenschap was de vernietiger van geloof, zedelijke persoonlijkheid, ja, van individualiteit.

Natuurlijk mocht en kon zich de academie in die voorstelling niet vinden. Haar woordoverders hadden ieder op

zichzelf, zonder overeenkomst, zooals het vrije mannen betaamt, het onbegrensde onderzoek tot hun devies gekozen, en zij hadden daarna gehandeld. In de vanzelfheid hunner richting lag hun de waarborg van haar echtheid. Zij moesten met hun leus vallen of zegevieren.

Daar kwam toch de scheur. Dozy gaf in het voorjaar van 1864 zijn *Israëlieten te Mekka* uit; de herfst van hetzelfde jaar bracht *Het Evangelie naar Johannes* van Scholten. Bevatten de resultaten van Dozy's werk waarheid,[1)] en met Dozy's geleerdheid viel niet te spotten, - dan stond het heele *Historisch-critisch onderzoek* der Oud-Testamentische boeken van Kuenen op losse schroeven; en niet alleen dit, maar ook zijn opvatting over de ontwikkeling van het Godsbegrip in Israël zou wezenlijk anders moeten worden.

Van nog veel aangrijpender belang was de publicatie van Scholten; hij deelde er in mee, als uitkomst van zijn studie, dat het vierde Evangelie voor een historischen roman gehouden moest worden, en tegelijkertijd wilde hij het betoog houden dat de aanwezigheid van dien roman in den bundel van het Nieuwe Testament aan de moderne theologen het recht verzekerde om in de Hervormde Kerk hun bediening te blijven waarnemen. Nooit is de tweespalt in het hart van een braaf en nauwgezet man, die voor zichzelf zijn gemoedsverdeeldheid verborgen wil houden, op zulk een duidelijke wijs aan 't licht gebracht als in de bladzijden van dat boek. Op de eene pagina staat geschreven dat men nu, na de verwijdering der romantische joodsche en grieksche bespiegelingen, den ‘historischen Jezus’ ‘in al den adel zijner zedelijke verhevenheid, zooals de geschiedenis hem voorstelt,’ zal leeren zien; op de andere bladzijde leest men: dat ‘de beginselen, in dit vierde evangelie verkondigd, aan de kerk der toekomst behooren, die van den vierden evangelist (den historischen romanschrijver) moet leeren, om, vrij van alle overlevering,

1) Voor den inhoud: Prof. de Goeje's artikel in de Gids van 1864; de eerste bestrijding: Gids, 1865 I 531; de eerste indruk en het onthaal van het boek: Prof. de Goeje's *Levensbericht* van Dozy, p 38. Over den schok aan Kuenen toegebracht, vgl. zijn *Critische Bijdragen*, Theologisch Tijdschrift IV p. 404-406. Tot staving van wat hierboven gezegd is over de richting der aankomende studenten, herinner ik er aan dat Dozy's boek, zeer bevattelijk geschreven, en als aanhangsel op de *Voornaamste Godsdiensten* door Kruseman uitgegeven, tot de lectuur behoorde van de hoogste klassen der gymnasia.

zelfs van de apostolische omtrent Jezus, genoeg te hebben aan zijn geest en, door dien geest geleid, zelfs van het persoonlijk onderwijs (van Jezus) zich onaf hankelijk te maken.'[1)]

Hier loopt de scheur niet meer door den weg, zij gaat door de ziel van den leeraar, al wil hij haar niet zien.

Eens had men vroolijk en vrij zich aan het onderzoek der waarheid overgegeven in de overtuiging dat nieuwe en altoos nieuwe kennis niet anders kon doen dan het geloof en het hart zuiveren en verruimen; maar thans vermorzelde van vandaag op morgen de wetenschap alle grondslagen, om overmorgen weer iets anders te bedenken, en de geest werd telkens tot subtieler sophismes genoopt, wilde hij den schijn van eenheid in het bewustzijn bewaren.

Ik zou, terwijl ik mij vooreerst nog bij de academie bepaal, meer voorbeelden kunnen bijbrengen, - ook buiten de theologie, - hoe de gerustheid van de zelfgenoegzame, gezonde kennis werd gestoord door het binnendringen van nieuwe elementen van wetenschap. Meteen zou dan blijken dat de oude eendrachtigheid tusschen de hoogleeraars, die echter niet op een heusche beschaving gevestigd was, plaats maakte voor een verbitterde stemming en steeds aangroeiend isolement[2)].

Maar met een paar sprekende gevallen als de bovengenoemde kan ik thans volstaan. Ze zijn typisch, en ook uit die enkele voorbeelden is het bewijs te ontleenen dat de tijd riep om een rijke, vruchtbare, levende behandeling van de Geschiedenis.

Een scherpzinnig en waarlijk niet vijandig beoordeelaar van Scholten's boek wierp in die dagen de vraag op[3)]: Als men Johannes den Evangelist der toekomst noemt, dan zullen zijne drie voorgangers zijn... hoe wil men? Evangelisten van het verleden, of van het heden, of van beiden?

1) J.H. Scholten. *Het Evangelie naar Johannes*, p. V, VI en p. 472. - Deze twee passages zijn voldoende.
2) In 1865 werd te Leiden een afzonderlijke leerstoel opgericht voor het Sanskriet en de vergelijkende taalstudie. Cobets grieven tegen de *comparativi* zijn bekend genoeg. In het Juni-nummer van *De Gids* van 1864 richtte Land zijn aanval tegen Opzoomer met een artikel: *Dienstbare Wijsbegeerte*. Enkelen zullen zich nog den indruk dien dit stuk in professorenkringen maakte, herinneren.
3) *De Gids*, Mei 1865, artikel van Professor Loman, p. 229.

Men ziet en men tast het: wij treffen hier in de hooge academiewereld dezelfde tegenstelling aan die wij in het gemoed der aankomende academieburgers hebben bespeurd, de tegenstelling tusschen een verleden dat, te eng geworden, dreigt af te breken van het heden, en een toekomst waar men nog in groeien moet[1)].

Dat verleden wordt door de wetenschap al meer en meer begrensd en buiten ons gesteld. Daardoor wordt het de taak van de geschiedenis om het verleden bij onze tegenwoordige gevoelens aan te knoopen. De historie moet het verleden in al zijn engheid en bepaaldheid kunnen opnemen en er den klank van vreugde en van macht, van droefheid en van verslagenheid uit weten te halen die ons stemmingsregister verrijkt en aanvult; meer nog, zij moet het verleden in verband brengen met onze persoonlijkheid. Geschiedenis is in 't groot geschreven persoonlijkheid. Wijzelf zijn het verleden, en wij reiken naar de toekomst. De les van de historie is tegelijkertijd: gemeenschapsgevoel en individualiteit. Zij gelijkt daarin op den godsdienst- die den mensch afscheidt van allen en hem verbindt met allen. Daarom kan zij een voorbereidster tot godsdienst zijn. Och, had zij haar stem laten hooren in dat oogenblik van gevoelsleêgte.

Ik spreek nu niet van den historicus als geleerde, als statisticus, economist of politicus, maar van den geschiedschrijver als onderwijzer, als psycholoog, als kunstenaar.

Want: h i s t o r i a e s t m u l t i p l e x .

In het jaar 1864 had Fruin zijn studies over den tachtigjarigen oorlog al lang achter den rug. Nog een verhandeling aangaande dien tijd, gedurende zijn professoraat geschreven, en in den trant der vorigen, was in de *Gids* gepubliceerd;

1) Alleen, die professorale phraseologie is verwarring stichtend. In welken zin is een historische roman van de 2e eeuw een evangelie der *toekomst?* Van ons standpunt uit, toch niet? Dan van het standpunt van den schrijver, zoodat wij hem thans eerst begrijpen? Maar dan zou duidelijker geweest zijn wanneer het evangelie genoemd was, dat van heden. Men zal toch niet voortgaan met Wagners muziek altoos toekomstmuziek te noemen. Wagners muziek kan zeer goed als analogie dienen voor de theologische opvattingen, want de uitdrukking van *toekomstmuziek* komt, zoo ik mij niet vergis, ook in dezen tijd op.

dan leek die ader uitgeput.[1] Hij wijdde zich nu bijna uitsluitend aan het doorlezen van oude schrifturen om zijn kennis te verrijken. Het studeeren was zijn lust en zijn leven, tot schrijven werd hij alleen door zekeren dwang gebracht. Thans waren het de middeneeuwen die op zijn geest beslag legden, hij 'zat druk in kronijken en charters', gelijk hij zelf zegt in een brief waarin hij eenig verslag geeft van zijn werkzaamheid gedurende het jaar 1864.[2] Toch hield hij voortdurend het oog gericht op het plan van een groot werk dat zijn naam zou vestigen, en hij dacht na, veel meer dan men van een man als Fruin verwachten zou, over den historischen stijl waarvan zijn meesterstuk het model zou zijn. Hij overlegde bij zich wanneer hij vrijen tijd zou vinden om de groote geschiedwerken der laatste vijftig jaren te herlezen, en wilde ze dan alleen beschouwen uit het oogpunt der historische kunst.

Zulke overpeinzingen waren zijn uitspanning.

Maar ook het politieke leven om zich heen kon hij niet veronachtzamen. De man van 1853 bleef in hem voortbestaan, en hij volgde nauwkeurig de bewegingen en handelingen der anti-revolutionairen. Thans echter met een anderen blik op die partij dan hij tien jaar geleden haar waardig had gekeurd. En hier bemerken wij dat er iets nieuws in Fruin wou gaan groeien.

Het jaar 1853 heeft hem uit zijn klassieke wereld voor goed naar vaderlandschen bodem overgebracht, 1864 tracht hem nauwer met dien grond te verbinden. Hij zit gebukt over zijn boeken; daar strijkt het leven zijn studeerkamer in, en dwingt hem naar buiten te zien.

Wat vindt hij er?

Twee machten tegenover elkander: de een, de triomfeerende liberale burgerstand, de ander, de door orthodox-kerkelijken invloed beheerschte volksklasse, grootendeels uitgesloten van het kiesrecht. En hij herkent, in hun nieuwe gestalte, de twee bestanddeelen van het partijleven onzer oude republiek,

1) Toch dient vermeld dat de verhandeling over de *Gorcumsche martelaren* (Gids van 1864) zich bij de serie aansluit, terwijl zij er zich toch ook weer van onderscheidt.
2) Aan P. 24 October 1864. Ook voor het volgende gebruikt.

de verlichte burgerij en het door de predikanten geleide, onmondige volk.

Ik meen dat Fruin nog nooit zoo sterk als toen den indruk had gekregen van den samenhang onzer geschiedenis.

Hij begon te vreezen dat de voortgang der moderne theologie de godsdienstige en kerkelijke hartstochten van de anti-revolutionaire partij zou opwekken, en hij voorzag een strijd, en ook de uitkomst van dien strijd. Want dit is het verschil met vroeger: hij begreep dat de moderne theologie, die bloem van het liberalisme, voor den stoeren aandrang van het volksgeloof zou moeten bezwijken.

Waarin bestond dus, in Fruin's meening, het gevaar?

Dat de liberale middenstand, vertrouwend op de stembus en op de volstrekte waarde der liberale beginselen, het volk in 't harnas zou jagen en het in de armen zou werpen van een eerzuchtige partij die van den volksonwil gebruik zou maken om een reactionair bestuur in te voeren. En aan den anderen kant was het gevaar, dat de anti-revolutionaire leiders uit zich zelf den steun zouden gaan zoeken van mannen die het minder om beginselen dan om macht te doen was.

Toen Fruin dus bij de Juniverkiezingen van 1864 het hoofd der anti-revolutionairen, Groen van Prinsterer, een verbond zag sluiten met leden van de conservatieve partij, nam hij plotseling het woord alsof een ingeving hem daartoe noopte, en hij publiceerde zijn brochure: *Politieke Moraliteit* als een open brief aan Groen van Prinsterer.

> Hebt ge mijn brochure gelezen? schrijft Fruin aan een vriend.[1] Tegen mijn zin en letterlijk uit plichtgevoel, heb ik mij nog eens ten strijde aangegord. Bij het nagaan van zoo menig misbruik dat in onze Republiek geheerscht heeft, heb ik dikwerf gedacht: als iemand er in den beginne met kracht tegen opgekomen was, wie weet of het wel ooit de overhand had ge kregen.
> Ik voelde mij dus gedrongen, nu hier te lande voor het eerst openlijk bij de verkiezingen onzedelijkheid

1) Aan V. 17 Juli 1864.

> werd gepredikt door een waarlijk vroom man, onbewimpeld te zeggen hoe ik er over dacht. Ongelukkig dat ik het niet kon doen zonder Groen van Prinsterer diep te beleedigen; althans hij gevoelt zich beleedigd....

Het geschrift getuigt van een hoog idealisme - en tegelijk van scherpheid, het is een waarschuwing, bijna schoorvoetend geschreven, aan een hooggeacht man, en tevens een strijdschrift. In de hoogte boven de parijen, maar dan uit die hoogte neerdalend en aanpakkend wat onrecht is. Geen wonder dat Groen van Prinsterer zich gegriefd voelde, en het den man liet ontgelden die hem openbaar in zedelijkheid les wou geven.

Maar voor ons zijn de bijzonderheden van den verderen pennestrijd niet van belang. Voldoende voor het oogenblik dat wij Fruin door de gebeurtenis van het jaar 1864 uit zijn tent van afzondering te voorschijn hebben zien komen als woordvoerder van de geschiedenis van zijn land en als kampioen voor de idealen van zijn land.

Welk aandeel zal hij nu gaan nemen aan de ontwikkeling van de geschiedenis, de behoefte van den tijd?

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd*.)

R. Fruin.
IV. (*Vervolg*.)
De eerste tijd van het professoraat.

Met het begin van 1865 kwam Fruin in de redactie van *de Gids*.

Het was een gevolg, hoewel niet direct, van zijn strijd met Groen van Prinsterer. Want dadelijk na het verschijnen van zijn brochure tegen het hoofd der antirevolutionaire partij[1)] werd hem door de directie van het tijdschrift een aanmaning gestuurd om krachtiger mede te werken.

Fruin kreeg, door een toeval, dien brief (van 8 Juli '64) niet in handen. Eerst op het eind van het jaar 1864, na een herhaalde aanvraag, antwoordde hij met een vriendelijke weigering en een excuus om zijn bezigheden. ‘Uw plan’ - (men had hem voorgesteld om studiën te geven over de moderne historici en de eischen der geschiedschrijving) - ‘Uw plan’, schreef hij, ‘lacht mij zeer toe, want het komt overeen met mijn eigen lust. Het is een onderwerp om van te watertanden. Maar om dit te behandelen zooals het hoort....! (enz.) Als ik eens van onze eigene historie en haar bronnen genoeg heb, wil ik gaarne weer tot de lectuur van Thierry en Guizot en Thiers en Ranke en Macaulay terugkeeren. Neemt daarom aanvankelijk den wil voor de daad,

1) Door prof. Vissering besproken in het Augustusnummer van *de Gids* 1864.

en houdt mij de bezwaren ten goede die vooralsnog tegen uw uitnoodiging bestaan.’

Een paar maanden later - het was in 't begin van Januari 1865, bij gelegenheid van de crisis, in de redactie van *de Gids* ontstaan door het uittreden van Potgieter en Busken Huet, - liet Fruin zich overhalen om aan het bestuur van het tijdschrift deel te nemen. De man die geen tijd had kunnen vinden voor medewerking, nam daarmee den last op zich van medewerker en redacteur tegelijk! Maar hier is geen sprake van inconsequentie, veeleer moeten wij het plichtbesef noemen dat hem dreef. Of liever -

Het leven, dat hem eenmaal van zijn studiewerk had afgehaald en hem het woord had doen nemen in de publieke zaak, liet hem nog niet los en bracht hem weer uit zijn cel te voorschijn.

Er is een soort van logica en noodzakelijkheid in het bestaan van een man die iets te beteekenen heeft; hij kan zich niet verborgen en voor zichzelf alleen houden. Bij Fruin valt het in 't oog. Hij dacht er zeker aan, toen hij zijn brief aan Groen van Prinsterer gepubliceerd had en zich over het minder aangename van de gevolgen had getroost, om naar zijn middeneeuwsche lectuur terug te gaan totdat hij er ‘genoeg’ van zou krijgen; maar hij werd verplicht nog eens te toonen wat er in hem stak.

En het bewijs van dien samenhang in zijn leven? De eerste proeve van den nieuwen redacteur, in het Aprilnummer van 1865, was niet afkomstig van den geleerde of van den historicus, integendeel, zij kan als een pendant worden aangezien van het geschrift tegen Groen van Prinsterer over ‘politieke moraliteit.’ Alleen werd in dit laatste een enkelgeval van het staatkundige partijleven behandeld, terwijl in het Gidsartikel, *Nederland's rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië*, gelijk het betiteld was, een groot politiek vraagstuk in samenhang met het geheele nationale leven werd ontleed en opgehelderd. Maar er is dezelfde opzet en bedoeling in beide stukken, dezelfde maatstaf werd aangelegd.

‘Ik ben van ouds een voorstander van het recht van allen om te spreken en te schrijven over al wat wij willen,’ zoo begint, flink en vlug, Fruin's Gidsartikel, zelfs een beetje ondeugend uitdagend; en de auteur neemt het woord in de

hangende twist over het cultuurstelsel van Indië om de beginsels op te stellen die de verhouding tusschen het moederland en zijn kolonies moeten regelen.

De vraag is hier nog niet naar het gewicht van het stuk, evenmin naar den indruk dien het maakte. (Mij dunkt, toen Veth, die met gezag in *de Gids* de Koloniale politiek van die dagen als het onderwerp van zìjn behandeling had gekozen, het werk onder de oogen kreeg, moet hij een kleine opwelling van humeur onderdrukt hebben om vriendelijk te kunnen blijven tegenover den collega die schrijven ging ‘over al wat hij wou’; en ik weet zeker dat Veth eventjes zuurzoet heeft moeten lachen om de tweede phrase van het artikel, die ‘omzichtig’ aan het vroolijke begin met dikke letters het *sous-entendu* toevoegde dat de auteur ook een ‘voorstander was van de plicht van allen om bescheidenlijk te zwijgen over hetgeen ons niet goed bekend is’.)

Ik vraag daar niet na en ik hecht ook geen groot belang aan deze bijomstandigheden van dingen die voor goed zijn voorbijgegaan. Waar het op aankomt is het feit van het uitspruiten van het nieuwe leven, aansluitend bij de beweging die het jaar 1864 in Fruin's geest had gewekt.

Wanneer men de volledige lijst nagaat van wat hij heeft geschreven, dan blijft er voor de jaren 1860 tot 1864, na het houden van de inaugureele oratie, bijna niets noemenswaards over dan de beoordeeling van Motley's *Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden* in *de Gids* van 1862. Maar na de publicatie van den *Open brief aan Groen van Prinsterer* vindt men tot 1869 toe, behalve bijdragen van eruditie en verhandelingen in den gewonen toon, een reeks van stukken die een greep willen doen in het leven of in de historische voorstelling van het leven.

Als, in 1865, het Aprilnummer van *de Gids* de studie over het Koloniale vraagstuk heeft gebracht, komt het Meinummer met *De Gorcumsche martelaren*, en wijst de leemte aan die onze kennis vertoont door het bestaande gebrek aan een vaderlandsche historie van Katholiek standpunt geschreven. Het Novembernummer heeft dan *De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis* waarin breed de resultaten worden uiteengezet van een onderzoek naar de eenheid van ons historisch bestaan.

1866 verscheen het opstel over *Het geloof aan wonderen* dat tot onderwerp heeft den strijd tusschen theologie en philosophie: ‘van overgroot gewicht voor een beoefenaar der geschiedenis die hetgeen in zijn tijd gebeurt, als onafscheidelijk verbonden aan hetgeen vroeger gebeurd is, binnen den kring zijner beschouwingen opneemt.’ En voor de volgende jaargangen schreef Fruin biographische studies zooals die over *G.K. van Hogendorp*, politieke verhandelingen als die over *de Kiesdistricten*, om niet te vergeten zijn beoordeelingen en zijn polemiek toen er werkelijk, gelijk hij gewenscht had, van Roomsch-katholieke hand een geschiedenis van het vaderland werd geschreven.

Het zijn, voor de jaren 1865-1869, alleen in *de Gids* 'n vijftien of zestien grootere verhandelingen veelal met iets persoonlijks en met een bedoeling die ons iets van de stille energie van Fruin's denken openbaart.

Zoo moeten wij ons hem voorstellen, wanneer hij rustigjes met het begin van 1865 zijn plaats in den kring der redacteurs inneemt, zijn hoofd vol ontwerpen voor artikelen in den trant als hij geschreven heeft, en van nog andere, veel belangrijker misschien, waar hij nooit toe gekomen is om ze te schrijven.

Hoe jammer dat hij er Busken Huet niet meer aantrof. Huet heeft later, op zijn manier, door het schrijven van zijn *Land van Rembrand*, een deel van de taak overgenomen die Fruin zelf niet had kunnen vervullen; en niet slechts dit wijst op een overeenkomst tusschen hen beiden. Er is, al komt ze weinig voor den dag, ook bij Fruin een soort van ondeugendheid en ze uit zich soms in woorden gelijk men ze van Busken Huet zou verwachten.[1)] Wanneer die twee eens hadden kunnen samengaan! Wanneer de een zijn gevoel van orde en van zekerheid aan den ander had kunnen meedeelen, en die ander iets had afgestaan van zijn ontvankelijkheid van geest en van zijn bewegelijkheid van blik op het leven!

Maar heel waarschijnlijk zouden Huet en Fruin, wanneer zij samen in de redactie waren geweest, toch elkander niet

1) Zie den aanhef (vooral de derde bladzijde) van Fruin's *Proeve van historische critiek* tegen Nuyens. Gids van 1869, Februari.

goed hebben verstaan; beide stonden in 't midden van hun werk, vervuld van hun eigen plannen, lettend op zichzelf, hun krachten bijeenhoudend, - alléen, zooals het een Hollander betaamt; hadden zij tegelijk aan de directietafel gezeten, misschien waren zij dan voor goed uiteengeraakt.

Fruin hield zijn eenzelvigheid in den nieuwen kring. Hij had het niet voor een bijzondere eer aangezien *de Gids* mee te helpen redigeeren (de Leidsche academiewereld hechtte niet veel aan tijdschriften, Cobet bestempelde ze met den generieken naam van '*Het Leeskabinet*' om 't even of 't *de Gids, de Tijdspiegel* dan wel *Europa* of *de Salon* heette), hij was zelfs verwonderd geweest dat Opzoomer zich voor gepasseerd hield door zijn keus, en hij beschouwde het werk voor het tijdschrift in niet geringe mate als een servituut.

Ook maakte hij zich geen bijzondere illusies over de ontvangst van zijn stukken door het publiek. Wanneer een van zijn mederedacteurs een ingezonden artikel wilde weigeren en zijn weigering motiveerde door de saaiheid van het stuk, kon Fruin hem leuk vragen of hij dan wel rekening hield met het karakter van 'ons' tijdschrift; en toen de overige redacteurs eens aarzelden een verhaal op te nemen, daar het wel frisch van voorstelling was, maar wat smakeloos was ingekleed, kwam Fruin voor den dag met zijn: 'Nu, zoo is het immers juist goed; smaak hebben wij, dien zal men ons niet ontzeggen; maar aan de frischheid ontbreekt het.' En hij was mans genoeg om zulk een oordeel op zijn eigen werk toe te passen.

Wat zijn de beginsels van dat werk? Want het wordt tijd om Fruin's studies naar hun karakter en hun gehalte te vragen.

Er bestond bij hem een vrees voor het onbestemde. In zijn *Open brief* aan Groen van Prinsterer, van 1864, verklaart hij, als liberaal, niet op te zien tegen het aangroeien van het getal der anti-revolutionairen, mits die toeneming in 't open daglicht geschiede, zoodat er geen gevaar kan zijn van een verrassing en een omkeer, door het plotseling uitbarsten van den volkswil. Tegenover de Roomschen, in zijn kritiek op Nuyens van 1869, gaat hij van hetzelfde denkbeeld uit. Hij noemt het daar een grooten vooruitgang dat zij forsch hun meening uitspreken. Het onding is de man 'die zich niet uit, en die zijn grieven in zijn binnenste blijft koesteren.'

Spreken en tegenspreken, meent hij, neemt de eenzijdigheid weg en kweekt eensgezindheid.

Het is het gezegde van een parlementair politicus die aan de kracht van het woord gelooft om orde te scheppen. En tot een soort van parlement maakt Fruin dan de historie, waar hij elke gebeurtenis en elke partij zich met haar volle gewicht wil laten uitspreken.

Daarom klaagde hij er over in zijn opstel van 1865, - Dr. Nuyens was toen nog niet voor den dag gekomen, - dat wij geen ‘Katholiek geschiedeschrijver van den opstand’ hebben, evenals wij antirevolutionaire historici bezitten. Hij zou desnoods zelf zoo'n historie hebben willen schrijven die aan de katholieken de volle maat toemat, wanneer hij niet gevoeld had dat er tusschen zijn beschouwing en die der andere partij vooralsnog een afgrond lag.[1)]

De ideeën trokken hem dus meer aan dan de partijen. Fruin wist ze scherp te formuleeren en precies te vatten. Zoo werd dan onze opstand voor hem een proces tusschen de vrijheid die zich wilde vestigen door verbrokkeling der regeeringsmacht, en het gezag dat de vrijheid wilde kortwieken; en de loop van onze geheele geschiedenis tot op 't oogenblik van heden was, naar zijn opvatting, bepaald door dien strijd tusschen ‘middelpuntzoekende en middelpuntvliedende kracht.’ Ook de geestelijke historie van ons land bestond, in zijn oog, uit een reeks van ‘proeven’ ‘dagelijks bij duizenden’ in tegenstrijdigen zin door geloof en wetenschap genomen, om hun wederzijdsche krachten aan elkander te toetsen. Het werd alles één groot debat waarbij, met het oog op een goed resultaat, het onderwerp nauwkeurig omschreven diende te zijn. Het doel was misschien nog ver weg, maar de richting toch al aan te geven.

Soms plaatst Fruin, in deze opstellen, het Recht en de Waarheid van het leven als een ideaal boven de ontwikkeling der feiten en ideeën: het is wanneer hij wil leeren en opwekken; meestal, indien hij eenvoudig betoogt en uiteenzet, duidt hij het streven naar recht en waarheid enkel maar aan als een zware onderstrooming van het leven die de strijdende elementen langzaam heendrijft in een vasten koers[2)]. Men

1) Vgl. de slotpassage van *De Gorcumsche martelaren*.
2) Vgl. de slotpassage van *Het geloof aan wonderen*.

voelt toch altoos dat deze uiteenzettingen in gelijke mate door dat ideale besef worden gedragen. En dit verbindt hen niet alleen met elkander, maar ook met den *Open brief* aan Groen van Prinsterer waarin het hoofd der antirevolutionaire partij wordt aangemaand om zijn leus rein te houden opdat er waarheid blijve in het politieke leven. Want zoo alleen kunnen de wenschen en ideeën, zuiver omgrensd, naar erkenning dingen, en zal het recht te midden van orde en vrijheid zegevieren.

Hebben deze studies van Fruin hun bestemming bereikt? Hebben zij de macht van verzoening tusschen verleden en toekomst, die er in historie ligt, op eenige wijs geopenbaard? Hebben zij de manier gewezen om aan de verlangens en het ‘naamlooze’ heimwee van den tijd een vorm en een naam te geven?

Ik heb het recht die vraag te doen omdat deze studiën voor een groot deel problemen van het leven stellen; maar ook al had ik het recht niet: een vaderlandsch geschiedschrijver wordt ten slotte beoordeeld naar wat hij voor het nationale leven is geweest. Dus laat ons hierover niet veel woorden verliezen, en, nu wij hebben getracht te bepalen wat zijn werk tusschen 1864 en '70 voor Fruin zelf beteekende, laat ons ook onderzoeken wat waarlijk het gehalte er van is.

Wanneer men, gelijk Fruin, de geschiedenis beschouwt als een ontwikkelingsproces van partijen en ideeën, is de verleiding groot om het oogenblik waarin men leeft en de plaats waarop men staat voor beslissende momenten aan te zien. Het is alsof de historie, geheel, uitloopt op onzen tijd, en ze nù pas, en door òns geoordeeld kan worden. Het algemeen vooroordeel bevestigt den historicus in die illusie, en zoo hij de goden van den tijd niet dient loopt hij de kans om niet begrepen te worden.

Fruin's verstand was te eerlijk en te scherp dan dat hij niet op zijn hoede zou zijn geweest tegen die fout, en populariteit had voor hem geen bijzondere aantrekking. Maar de natuur, - of hoe moet men 't noemen, - ging bij hem dikwijls boven de leer. Hij kon zich toch niet losmaken van de opvattingen van zijn kring, en wanneer

men de philosophisch-historische opstellen van de bovengenoemde jaren thans doorleest treft men allerlei uitdrukkingen aan waar toen heel wat achter stak, en die sedert sterk in waarde zijn gedaald. Neem bv. de eerste bladzijde van het eerste artikel dat Fruin als redacteur van *de Gids* heeft geschreven, en men ontmoet er al dadelijk *het gezond verstand* in gezelschap van *gevoel voor recht en billijkheid* - maar *het gezond verstand* vooraan - die in staat zullen zijn, zonder hulp van speciale kennis, om een gewichtig politiek vraagstuk glad en voldongen op te lossen.

Gaat men wat verder en dieper in die verhandelingen dan vindt men er de vooringenomenheden in terug van de dagen waarin zij werden opgesteld. Zoo eindigt de studie over *de drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis*, die uitgaat van een quaestie van staatsmacht en van nationale macht, met een lofzang op de individueele vrijheid (de laatste bladzijde heeft in nog geen veertig regels twaalf maal het woord *vrijheid*), en het lijkt wel dat het begrip van nationale macht, voor den schrijver geheel opgaat in het begrip van (individueele) vrijheid. Om nog een voorbeeld te geven, zoo wordt het geloof in de studie over *het geloof aan wonderen* behandeld als de valsche Egyptische toovenaar[1)], terwijl de wetenschap als een tweede Mozes voornaam modern-theologisch figureert.

Uit elk van de studies zouden waarschijnlijk zulke trekken kunnen worden bijgebracht, merken van den tijd waarin ze werden geconcipieerd, en teekens dat de schrijver de betrekkelijke waarden die in zijn dagen golden voor absolute heeft aangezien.

Maar daarnaast komen in deze opstellen hier en daar kleine trekjes voor die van een tegenovergestelden gedachtengang getuigen. Het liberale optimisme wordt plotseling door den schrijver op zijde geschoven. Wanneer hij den hymnus heeft aangestemd op de individueele vrijheid, het resultaat van onze staatkundige en sociale ontwikkeling, voegt hij er eensklaps tot onze beschaming en verwarring deze vraag aan toe:

'Het is een gewichtige vraag: of de menschheid waarlijk ten goede vooruitgaat; of de latere geslachten beter en

1) 'De wetenschap is verplicht gedurig op nieuwe reeksen van verschijnselen haar onderstelling toe te passen. *Het geloof is in de gelegenheid om hetzelfde te doen*. Van den uitslag dier *proeven* hangt het af... enz.' Hoe komisch klinkt dit nu!

gelukkiger zijn dan de vroegere.... ik voor mij durf er geen antwoord op geven.'

Vergoelijkend volgt er dan:

'Zeker is het, dat wij in een beter ingerichten staat en in het genot van ruimer vrijheid leven dan de burgers der Vereenigde Nederlanden.... wij hebben waarlijk geen reden om naar eenig vroeger tijdperk onzer geschiedenis terug te verlangen.'

Maar een schaduw blijft voor ons hangen over het geluk dier tevreden niet 'terugverlangenden.'

Eenigszins hetzelfde geval doet zich voor in de verhandeling *Ocer het geloof aan wonderen*.

Het is hier en daar een ondeugend, maar geen stout artikel. Want telkens als wij denken dat de historische onderzoeker ons den weg heeft opgestuurd om niet meer aan wonderen te gelooven, gaat hij eensklaps inbinden en verklaren dat wij alleen met *gissingen* te doen hebben. Overal schiet er het woord *gissingen* als een adder uit de roode bloembedden van het ongeloof. Men kan, naar zijn woorden, bijna met zekerheid opmaken, dat de schrijver niet aan wonderen gelooft. Maar hij houdt zich gesloten en er blijven wolken drijven door dit stuk, waarvan men juist gemeend zou hebben dat de nevels er voor goed in zouden optrekken.

Meer gegevens, en uit andere studies, zouden op te noemen zijn...

Het merkwaardige van deze plotseling den geregelden gang af brekende contrasten is, dat zij ons verrassen in een streng weefsel, waar van geen verrassingen sprake schijnt te kunnen wezen. Want de artikels van Fruin hebben meestal, door het te precies begrensde van hun onderwerp, iets van te voren klaar gemaakts. Zij groeien niet onder zijn pen, maar worden langs een vaste lijn opgehaald.

Het besef dringt zich daarom aan ons op, dat wij in de aanwezigheid van die weerstrevende momenten een individueelen karaktertrek van Fruin's geest op het spoor zijn. Hij wil - dit is zijn eerste behoefte - duidelijk zien, en daarvoor nauwgezet omschrijven. Maar dan gaat hij, om zijn voorstelling niet te eenzijdig te maken, haar corrigeeren, en brengt contrasten aan. Zoo is de qualiteit van zijn blik - van nature.

Hier zou ik wenschen dat mijn talent zoover strekte om een gesprek tusschen Busken Huet en Fruin te verdichten; want zulke geesteseigenaardigheden als ik hierboven heb aangeduid, worden toch alleen recht klaar door oppositie met een ander karakter. En Busken Huet is, wat zijn observatievermogen betreft, zoo'n oppositum: hij ziet dadelijk in de dingen en de menschen de tegenstrijdigheden die Fruin eerst na overleg goed bespeurt; en hij maakt er met zijn satyrisch vernuft terstond gebruik van om een hypocrisie te vermoeden, een masker af te lichten, een lafheid te tuchtigen, terwijl Fruin bedaard een kleine schaduw doezelt om zijn teekening op te hoogen.

Laat hen bijvoorbeeld over Thorbecke spreken....

Maar wij behoeven hier geen fantasie te hulp te roepen, want wij kennen Huet's boutade tegen den grooten liberalen minister die de aanleiding was tot zijn ontslag uit de redactie van *De Gids*. Toen had hij zich boos gemaakt dat Thorbecke in de Tweede Kamer de volkssouvereiniteit verloochend had: ‘Waar en wanneer,’ vroeg Thorbecke, ‘heb ik ooit het woord of het beginsel van volkssouvereiniteit ingeroepen?’ En Huet, opstuivend, wat hij als huichelarij voelde bestraffend: ‘Democratie, volkssouvereiniteit: kleeft er smaadheid aan die woorden? *Zoo wees een man*, en draag die smaadheid..... Zedelijke moed, bij helderheid van zelfbesef, is eene goede zaak.’

En van Fruin bezitten wij een opteekening[1)] die Thorbecke tegen een dergelijken aanval als van Huet verdedigt, een soort van repliek dus aan den criticus. ‘Maar Thorbecke's voortgaan is steeds in de richting geweest van de democratie!’ roept de Leidsche hoogleeraar uit. ‘Juist dit is de fout van de tegenstanders dat zij den rechten weg willen gaan dien abstracte beginsels vooruit afbakenen en niet den gebogen weg dien de omstandigheden ons langs voeren! Misschien zal een later historicus juist daarom Thorbecke roemen, omdat hij in een tijd van overgang de oude beginsels heeft toegepast overeenkomstig de nieuwe behoeften, en zonder omwenteling hervorming en ontwikkeling te weeg heeft gebracht.’

1) Zooals uit den inhoud blijkt moet de opteekening ongeveer van 1872 zijn. Archief van *de Gids*.

Hier hebben wij, naar mij dunkt, een zuivere tegenstelling van karakters, als in een dialoog uitkomend. De uitval van Huet, het kalme oordeel van Fruin. Het ongeduld van den een, het vertrouwen van den ander op de beslissing der historie. De beleediging hier, de lof daar.

Wie van beiden in den grond der zaak gelijk had? De uitspraak zal ten slotte afhangen van de vraag of men gaafheid van het karakter en spankracht der persoonlijkheid buiten en boven alles stelt, dan wel in de eerste plaats vraagt naar het resultaat dat bereikt moet worden. Waar het hier meer op aankomt dat is dit verschil tusschen Huet en Fruin: Huet legt het conflict in de persoonlijkheid van Thorbecke, en verwijt hem dat zijn edeler ik zijn kleinmoediger ik niet heeft overwonnen; Fruin daarentegen ziet er een strijd in tusschen persoonlijkheid en omstandigheden. Hij houdt die omstandigheden voor het weerstrevende element dat de individualiteit tempert en corrigeert, en aan dit voorbeeld leeren wij de rol kennen van de contrasteerende oordeelen die hij in zijn uiteenzettingen aanbrengt.

Fruin leeft in de historie en heeft geduld, en hij verlangt dat wij 't ook hebben. Daarom neemt hij de contrasten in zijn levensbeschouwing op als iets min of meer gelijkwaardigs. Leiden zijn studiën hem tot de gevolgtrekking dat het tegenwoordig beter is dan vroeger, hij zal daartegenover de meening uitspreken dat de wereld toch denkelijk niet gelukkiger wordt. De menschen hebben nog zoo'n verre toekomst, zij moeten niet gaan gelooven dat de som van geluk voortdurend grooter zal worden. Hij matigt op diezelfde wijs de overhaasting waarmede men de uitkomsten der wetenschap zou willen aannemen: er blijven nog zooveel jaren voor de wereld om te bestaan, zooveel duizenden proeven zijn nog te nemen; - hoe nu al te beslissen! Fruin heeft daarmede de historie op zijn hand.

In het individueele leven, wanneer het goed geordend is, vindt hij een zelfde compensatiestelsel: de bewegingslijn der omstandigheden tempert en buigt de lijn der persoonlijkheid. Door actie en reactie brengen zij vruchtbaar werk tot stand....

Wij moesten het gehalte van Fruin's denkbeelden en hun beteekenis voor den tijd onderzoeken, en mij dunkt, lang-

zamerhand rijst uit het bijeengegaarde een zeker stelsel van ideeën in nevelachtige lijnen voor onze verbeelding.

Een soort parlementair-wijsgeerig systeem dat zijn wezenlijkheid ontvangt van de geschiedenis, in haar karakteristieke lijnen opgevat. Evenals een regeerende partij in een constitutioneel land een tegenoverstaande partij moet hebben om haar kracht regelmatig te kunnen uitoefenen, zoo worden, volgens dit stelsel, de krachten die in het groote leven werken ingetoomd en gebalanceerd door andere machten. De zedewet is de vrijheid, waarmede ieder zich beweegt in gehoorzaamheid aan zijn waar karakter, om op die wijs met anderen samen te kunnen werken; deugd is de onderwerping aan de wet die de ware vrijheid geeft.

Het doet vreemd aan dat Fruin, toen hij de groote lijnen van onze geschiedenis zou trekken, inderdaad met het tijdvak van de Republiek der Vereenigde Nederlanden geen raad wist; hij beschouwde haar als een roemrijke, maar in zeer veel opzichten duurzaam noodlottige onderbreking onzer historische eenheid, omdat zij de ordelijke samenwerking der machten gestoord had en onzen groei had gestuit. Voor Fruin lag dus de eenheid in den Staat en de Regeering niet in het volkskarakter, en hij maakte de geschiedenis tot een samenstel en een gebouw, waarin het volk woonde, in plaats van de geschiedenis in het volk te doen wonen. Hij dacht als een politicus over de historie en hield haar voor een leerzame tucht.

Om een juiste voorstelling van Fruin's buitengewone werkzaamheid in dezen tijd te hebben, mag men niet uit het oog verliezen dat hij gedurende zijn zomervacanties zich te Rotterdam gezet bezig hield met de voorbereiding voor zijn werk over Johan de Witt.

‘Ik zit begraven en verdiept,’ schrijft hij aan een vriend, denkelijk in 1868, ‘in de geschiedenis van de Witt, en begin nu en dan wat te stellen voor het boek dat ik over dien tijd wil schrijven. De bouwstof is echter zoo overvloedig dat het mij moeilijk valt ze te beheerschen. Intusschen is de studie zelve bijzonder aantrekkelijk en onderhoudend. Den namiddag besteed ik aan lichtere lectuur’....

Het familieleven in Rotterdam hield hem opgewekt bij den arbeid; het waren kalme, vriendelijke dagen, zooals hij ze boven alles hoog stelde, welke hij bij zijn moeder doorbracht. Kwam dan het eind der vacantie, zoo was het vooruitzicht op het verblijf in Leiden hem ook weer welkom. ‘Ik ben te veel Leidenaar,’ erkende hij wel, ‘om in Rotterdam voor goed te aarden.’

Een gulden tijd in Fruin's herinnering. Maar er kwamen wolken, er kwam een groote crisis van leed op leed die de jaren omstreeks 1870 met een zwarte streep in zijn leven onderscheidt.

Zijn moeder ging aan 't sukkelen, haar vermogens namen af, verdoofden, zij teerde, zooals Fruin het noemde met een uitdrukking aan het Engelsch ontleend, op den ‘droesem van het leven’. Meer dan een jaar moest hij haar langzaam zien wegsterven. ‘Het kost waarlijk inspanning opgeruimd te blijven en (wat toch de hoofdzaak is) haar, die zelf voelt dat zij afneemt, opgeruimd te houden,’ schrijft Fruin in 1869. Geen wonder dat het werk stokte.

De dood van zijn moeder (1870) bracht een omkeer in zijn bestaan, omdat zijn verblijf voortaan meer tot Leiden was bepaald.

Er brak een andere tijd aan ook voor de wereld. De oorlog van 1870 had het zwaartepunt van Europa naar Duitschland verplaatst, en met Bismarck liet zich een staatsman gelden die niet paste in een liberale levensbeschouwing. Welke diepe wond orde en recht gekregen hadden bleek uit den opstand der Parijsche commune, een pathologisch levensverschijnsel dat een afgrond van ellende openbaarde waarvoor alweer in het gewone historie-kader de plaats ontbrak.

Het getij van het liberalisme verliep, en een scheiding ontstond tusschen het jongere geslacht en het oudere dat tot nu toe den toon had aangegeven. Met welke gevolgen voor het oudere geslacht, - men leze, om er zich een voorstelling van te maken, Opzoomer's Redevoering bij gelegenheid van zijn 25jarige ambtsbediening, in 1871 uitgesproken. De jeugd die zich niet meer aan de leiding van zijn vroegere leeraars toevertrouwt wordt geminacht, en de trots van de oudere generatie verdubbelt.

Soms trekt het leven zich met een schok terug van iemand

die vroeger tot zijn grootste lievelingen heeft behoord, en laat hem beschaamd staan. Daarvan heeft Opzoomer toen de ondervinding opgedaan.

Hij dacht zijn hoogsten wensch bereikt te hebben toen hij in September 1871 van Thorbecke het telegram ontving: ‘te Leiden benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte, om daar nieuw leven te scheppen,’ nauwelijks vijftig jaar, met een roemvolle professorenloopbaan in Utrecht achter den rug, met een kring van beste vrienden in Leiden, en een nieuwe omgeving in die Universiteitsstad die hem een prikkel zou zijn voor vernieuwde krachtsinspanning.

Het was Fruin's verlangen; bij zijn intreerede als professor in 1860 had hij reeds uit zijn volle hart de verwachting geuit dat hij zijn vriend eenmaal in Leiden ambtgenoot zou noemen; sinds was er niets tusschen beide gekomen om de betrekking te verkoelen, en Fruin was door Opzoomen uitgekozen om hem voorloopig in de Leidsche wereld in te leiden.

In het najaar van 1871 kwam de nieuwbenoemde professor voor eenige dagen bij zijn vriend logeeren. Van dien tijd at hield hem het noodlot vast. Hij kwam gedrukt in Leiden aan, voelde zich gedurende zijn verblijf in de stad niet opgewekt, - want Fruin, die zijn eigen groot leed in dien tijd had, kon hem niet opvroolijken, - ging gedrukt heen en kwam wanhopig in Utrecht terug. Afkeer van de nieuwe betrekking, een ziekte, bedanken voor het professoraat in Leiden, wederopneming van zijn ambt in Utrecht: dat waren de stadiën van zijn lijdensproces.

En Fruin kreeg de schuld.

Toen hij zijn ziekelijken toestand te boven was gekomen, kon Opzoomer zelf niet begrijpen hoe hij aan zijn wanhopige stemming had kunnen toegeven.

Het was zeker de dwaasheid van het commune-jaar.

Maar de betrekking tot Fruin bleef afgebroken en het hart van den ouden vriend was verbitterd.

Fruin doorleefde na 1870 weer een van zijn stille perioden, met allerlei leed en de herinnering aan groot verdriet voor zich.

In 1874 trok hij zich uit de redactie van *De Gids* terug.

BYVANCK.

(*Slot volgt.*)

Worstelend Zeeland.[1)]

Met de tong van ‘keel.’

Het is al vele jaren geleden; in een kleine stad, dicht bij zee. Op een avond zooals er alleen heeft de lente: het wegflauwend zonnegloren stemt dan niet weemoedig, doet niet denken aan sterven, aan dood: maar aan opstanding. Mensch, dier, de geheele natuur voelt dat het wegzinken van dien zonnebol niet is een verlaten, een heengaan voor goed, maar slechts een even onderduiken in het frissche zeebad, om straks terug te keeren, nog stralender, nog heerlijker! Morgen, morgen zal die gloed ons nog meer doortintelen; nog meer, altoos meer bladwindselen zullen zich morgen ontplooien en jeugd-teêre blaadjes staan huiveren in hun eerste lente-koû; overal zullen ons morgen bloemen verrassen; nog juichender zullen de vogels fluiten!..... En wij gaan naar bed als een kind op den avond vóór zijn verjaardag: ons indroomend den goudenen morgen, die komen zal vol geschenken en liefkoozing.

In zulk een stemming wandelden wij - jonggezellen, die elkaar steeds aan tafel ontmoetten - na den eten door de eenige, breede hooge laan aan de overzijde van de rivier, en praatten gezellig en keken rond in de schemering.

‘Ik moet dáár nog even wezen - zeide de dokter en wees met zijn stok naar een kleine boerenwoning, wat van den weg af, rechts. - Ik geloof dat de boerin krankzinnig wordt. Dat komt van den garnisaire.’

1) Zie *De Gids* van December 1898.

En toen op onze vragen kwam een kort verhaal - ik ben het half vergeten, want het is zoo lang geleden - van arme oudjes, hoe ze sloofden, hoe ze langzamerhand achteruitgingen door ziekte of slecht gewas, hoe eindelijk de belasting niet meer kon betaald worden en zij dus inlegering hadden gekregen; en dat de vrouw zich dit zóó aantrok - die soldaat in huis - na haar eerlijk leven, haar altijd door tobben om rond te komen, dat zij op het punt stond krankzinnig te worden. Het is zóó lang geleden, en het was lente, en ik was jong; ik weet het dus niet meer zoo precies, maar toch de tegenstelling tusschen dien heerlijken avond - toekomstbelofte - en het in die schemering voor goed ten onder gaan van dat somber leventje, deze tegenstelling steeds flauwtjes bijgebleven, rijst scherper en scherper omlijnd op uit den nevel der herinnering, nu ik terug- en rondziende, waarneem zoo velerlei verspilling van staatsgelden, en politieke raddraaiers of staathuishoudkundige kamergeleerden steeds hoor eischen meer geld, steeds meer belasting, waarbij zij vergeten dat hetzij de cirkel der betalenden klein, hetzij die groot getrokken wordt, altijd aan den omtrek - dus waar de meesten zijn - de last zwaar, te zwaar wordt om te dragen....

Wandel òòk in gedachte die lentewandeling, als wat ik thans ga mededeelen u op den eersten aanblik onbelangrijk toeschijnt en erg vervelend. Want nu komen duffe dorre cijfers, niet cijfers van waterhoogten of bodem diepten, waarbij men zich nog denken kan iets dat opwekt en doet wegdwalen ver van papier en boek: frisschen, bollen zeewind, waartegen het zoo prettig is in te loopen, of voortstuivende golf kammen; neen dit zijn saaie, allersaaiste getallen: cijfers van geld. Guldens, dubbeltjes.....centen. Doch denk er u in welk groot deel van die sommen met hare vele nullen - welke ik met een enkele pennestreek neerschrijf - opgebracht werd bij heel kleine bedragen; hoe over die dubbeltjes en centen is geploeterd en gezucht, láng voordat ze er waren, lang nadat ze weer waren weggebracht. Verdooven zoude - indien van verwenschingen de weergalm hangen bleef aan 't geld - de zilveren lach waarmede als een kinderschaar uitstormend uit de schooldeur, de rijksdaalders huppelen en rollen over tafel, wanneer de ontvanger ze uitschiet uit den grauwen geldzak.

Gaarne zoude ik u die cijfers sparen, maar evenmin als de hedendaagsche geschiedschrijver, wanneer hij den oorlog verhaalt, zóózeer omgeeft met een stralenkrans den held van één oogenblik: den soldaat, dat het oog blind wordt voor al het andere en niet meer ziet de talloozen, die nog jaren daarna door eentoonigen arbeid stillen moeten van den aanvaller den gouddorst, van den overwonnene den geldnood, evenmin mag, wie den Zeeuwschen worstelstrijd beschrijft, enkel wijzen op den man in waterlaarzen, met het peillood in de hand. Daartoe drukken de gevolgen van die landbetwisting te zwaar op den polderbewoner, en in weerslag, op Provincie en Staat.

Geen wonder dan ook dat de Leeuw, die slechts worstelend het lijf kan houden boven de golven, niet enkel rondom zich sloeg met de klauwen van azuur, maar ook heftig roerde de roode tong. O, niet altijd brulde heldmoedig Felis Leo; soms - in de schemering - was zijn geluid moeielijk te onderscheiden van dat van zijnen nederigen bloedverwant; een enkele maal zelfs geleek het blaffen wel wat op janken. Doch in welken worstelstrijd, waar het gaat om leven en dood, worden steeds in acht genomen alle eischen van schoonheidsleer en moraal?

En hoezeer die verdediging tegen de aanvallen van de zee den landman uitperst, moge blijken uit het overzicht van de inkomsten en uitgaven van een enkelen kleinen polder: den reeds uit het vorig deel dezer beschouwingen welbekenden Vlietepolder aan de noordkust van Noord-Beveland.

Die Vlietepolder is klein, zooals de meeste Zeeuwsche polders - schorren, die als ze ‘rijp’ waren, d.i. hoog genoeg opgeslibt boven laagwaterpeil, door een nieuwen waterring geschakeld werden aan het oudhoevig land. Het Provinciaal verslag doet zijne afnemende grootte kennen: In het tijdperk 1870/81 nog aangeslagen voor 152 Hectaren, neemt eerst die oppervlakte af tot 144 Hectaren; nà Mei 1891 tot 140 H.A., en thans staat deze polder te boek voor 132 H.A.

Van die vroegere 152 Hectaren droegen niet alle bij tot de polderlasten; uit eene bijlage tot het Rapport der commissie in zake de calamiteuse polders (1869), blijkt dat daarvan slechts 144 belastbaar waren. Ook deelt dat verslag mede dat (volgens de schatting in 1859/62) de opbrengst der landen

- na aftrek van de grondbelasting - gemiddeld 33½ gulden per bunder bedroeg; voorwaar geen hoog bedrag, doch in vergelijking met de opbrengst van andere Zeeuwsche polders evenmin zeer laag.

Netto vertegenwoordigden toenmaals de veldvruchten van den Vlietepolder eene som van ƒ 4.857, en de hedendaagsche waarde van den oogst schijnt weinig daarvan te verschillen. Doch stonden reeds toen daartegenover gemiddelde jaarlijksche uitgaven van ƒ 26.000, thans zijn die uitgaven tot bijna het dubbele geklommen!

Zie hier, kort samengevat, de aan het Provinciaal verslag ontleende cijfers voor het dienstjaar 1895/96.[1)]

beheer (daaronder ƒ 1.300 voor een waterbouwkundige	ƒ 2.398.-
onderhoud der werken	ƒ 5.259.-
buitengewone werken en verbeteringen	ƒ 34.130.-
peilingen	ƒ 265.-
diversen en onvoorzien	ƒ 416.-
	ƒ 42.468.-

Reeds meer dan de opbrengst van den polder is dus noodig voor het onderhoud, en de voorziening tegen de zee eischt in het geheel negenvoudig de inkomsten!

Dat dan ook de polder alléén niet zulke uitgaven kan bestrijden, spreekt van zelf; en dit budget werd dan ook in evenwicht gebracht door een dijkgeschot van ƒ 2.351, eene bijdrage van aangrenzende polders groot ƒ 1.481, alsmede ƒ 12.462 Provinciale en ƒ 24.923 Rijkssubsidie. De bijdrage - eene gedwongene - der aangrenzende polders zoude hooger zijn geweest, indien niet aan een hunner, den Thoornpolder, ontheffing was verleend, omdat ook dáár reeds meer dan de helft van de onzuivere opbrengst der landen - zelfs zonder aftrekking van de grondbelasting - besteed werd voor eigen behoud. En het volgend jaar is ook aan een anderen belendenden polder: den Nieuw Noord-Beveland-

1) Toen dit gedeelte van het opstel werd geschreven, waren de uitkomsten van het dienstjaar 1896/97 nog niet bekend. Deze in de zomervergadering der Staten in 1898 medegedeeld, zijn gunstiger dan die van vroegere jaren; doch ook hier maakt één zwaluw geen zomer, en dus worde het geschrevene niet gewijzigd.

schen, om gelijke reden uitstel van betaling toegestaan - een uitstel dat wel afstel zal worden.

Doch wij weten het reeds van vroeger: de noordkust van Noord-Beveland is eene zwaar geteisterde, en de toekomst zoude al te donker schijnen, indien enkel gewezen werd op dien oever. Want de totale tegemoetkoming van het Rijk aan de twintig polders, die in 1895/96 calamiteus waren, bedroeg slechts het driedubbele van hetgeen de Vlietepolder ontving; en nog meer blijkt hoezeer de toestand ten goede is gekeerd wanneer men deze sommen vergelijkt met die, welke een dertigtal jaren geleden noodig waren. Want volgens het reeds aangehaalde rapport der Staatscommissie legde toenmaals de Staat aan 27 calamiteuse polders meer dan drie ton gouds ten koste en werd in het geheel voor die bedreigde zeeweringen ruim zevenmaal honderdduizend gulden 's jaars besteed. In het dienstjaar 1895/96 was daarentegen nog maar ƒ 393.000 noodig, en daarvan droeg de Staat er slechts ƒ 84.000 bij.

Van waar deze beterschap? Niet dank zij de natuur, want deze heeft zich geenszins gebonden geacht door de ramingen, opgemaakt in 1860 vanwege den Raad van Waterstaat. Zoo oordeelde bijv. deze eene uitgave van ƒ 28.000 voldoende voor de verdediging van de Hoofdplaat (Staats-Vlaanderen). Toenmaals was de stroomaanval gering; doch in 1879 kostte die verdediging in het geheel reeds bij het half millioen, en thans is zelfs het millioen ruim overschreden.[1)]

En zoo ook elders. Want de zuidkust van Zuid-Beveland (Borssele-Evering) had reeds in 1887 het vijfvoudige geeischt van de toch niet geringe som van ƒ 346.000, welke de Raad haar toebedeelde. Doch niemand kan den loop der Zeeuwsche stroomen voorspellen, of hun den weg voorschrij-

1) Het jongste Provinciaal Verslag geeft een overzicht van de uitgaven over het tijdvak Januari 1872-30 April 1897. Daaruit blijkt dat in het geheel zijn uitgegeven voor de oeververdediging der calamiteuse polders: door ingelanden ƒ 6.223.000, door de aangrenzende polders ƒ 817.000, door de Provincie ƒ 2.163.000, door het Rijk ƒ 4.326.000. Te samen ƒ 13.529.000. Hiervan voor den Vlietepolder alléén ƒ 1.337.000, waarvan ingelanden en aangrenzende polders ongev. 1/12.
Volgens den heer Müller, die de opgaven van den heer Hogerwaard heeft aangevuld met die uit de latere Provinciale Verslagen, is in Zeeland sedert 1860 in het geheel voor het behoud der kust 41 millioen uitgegeven, daaronder niet begrepen de kosten van beheer.

ven. Zij gaan waar het hun goeddunkt en duister zijn hunne wegen. Waarom bijv. werd in den aanvang dezer eeuw een diepte gepeild van 24½ Meter bij Vlissingen, in de geul welke van daar loopt langst de kust tot West-Kapelle, terwijl een zestigtal jaren later die bovenmond was aangezand tot op 2½ Meter na? Een verschil dus, twee huizen hoog! En nu - wederom twintig jaren later - wordt daar op nieuw 9 meter diepte gevonden.

De reden dezer wisselingen weet men niet; zelfs is er niet naar te gissen. Alléén is dit zeer zeker: dat de uitgaven afnemen.[1)] In hoofdzaak moge dit een gevolg zijn van de herziening der wijze van oeververdediging en van het vast sturen in één koers - mogelijk geworden door het instellen van den Provincialen Waterstaat, waarvan het personeel niet wisselt op een wenk uit de hofstad - maar zeer zeker heeft daartoe ook bijgedragen de betere verdeeling van lasten, de scherper controle. Na den technicus is dus óók den administrateur dank te brengen, en juist omdat de les welke Zeeland in dit opzicht leert, zoo nuttig is, en zoo noodig in dezen tijd - die weer enkel heil ziet in Staatszorg, die weer steunen wil op den bedelstaf - mag den lezer niet onthouden worden een overzicht van de administratieve geschiedenis der calamiteuse polders. Wat de vorige eeuw betreft, wordt dit door het proefschrift van Jhr. Mr. J.A. Schorer mogelijk, en hoewel het te betreuren is dat deze zijn voornemen heeft moeten opgeven, om die studie voort te zetten tot op onzen tijd, verschaft de memorie van de Staatscommissie, welke in 1869 aan de Regeering een voorstel aanbood tot regeling van den verwarden toestand, voor ons doel genoegzaam licht over de latere jaren. Dus trekken wij de waterlaarzen uit, doen schoenen aan met strikken, bedekken het hoofd met de allonge pruik, en gewapend met ter zijde een rapier, treden wij diep buigend en strijkvoetend binnen bij het deftige, zéér deftige, allerdeftigste gezelschap dat vergaderd is in de Statenkamer van Zeeland.

1) Dat deze verbetering vooral van den jongsten tijd dagteekent, bewijzen de volgende cijfers. In 1860/89 bedroegen de jaarlijksche uitgaven voor de calamiteuse polders gemiddeld ƒ 654.000, voor de overige ƒ 533.000. Het laatstgenoemde cijfer is natuurlijk niet veel veranderd, maar het eerstgenoemde is thans tot de helft gedaald. (In 1893/94 ƒ 318.000; in 1894/95 ƒ 216.000 in 1895/96 ƒ 367.000 en in 1896/97 ƒ 309.000.)

I.

Wie er één verdrukt, is een gevaar voor velen: *Multis minatur qui uni facit injuriam*; deze waarschuwing behoefden onze zuidelijke dijkers niet uit Bacon's geschriften te leeren. Want van zeer veel vroeger reeds dagteekent hun onderlinge bijstand.

Anders toch zoude niet in de 14e eeuw Philips van Vlaanderen hebben durven bepalen: dat bij het herstellen van een dijk, welke het land van Hulst beschermde, de achtergelegen polders bijdragen zullen in de kosten, naar gelang van hunne meer of minder verwijderde ligging. Evenmin zoude Keizer Karel in 1531 uitvaardigend een placaat betreffende het herdijken van verdronken landen in Vlaanderen - onder herinnering aan hetgeen elders gebruikelijk was, - alsdan gelast hebben dat alle achterliggende polders en andere landen, van wat nature ook, die schade zouden lijden kunnen door den toestand, redelijkerwijze mede zouden betalen.

Want hoe machtig toen ook een Vorst ware, een polderbestuur te dwingen tot wat het geen recht achtte, daartoe zal hem wel de kracht ontbroken hebben. Dijkgraven en gezworenen gehoorzamen aan geen Heerengrillen; alleen de ijzeren noodzakelijkheid, de natuur kan hun de wet voorschrijven.

Dat hulp-verleenen moet dus eene vanzelf sprekende zaak zijn geweest, slechts in die ordonnantiën gekristalliseerd; en menig voorbeeld wordt dan ook door den heer Schorer aangehaald uit den Grafelijken tijd en de eerste jaren onzer Republiek betreffende de verplichting tot bijstand door de achtergelegen polders. Niet enkel hulp in dringenden nood, voor ééns, maar voortdurend, zelfs als voorzorg. Ook werden reeds de polders gerangschikt naar de meer of minder verwijderde ligging, gelijk blijkt uit het octrooi in 1570 verleend door Philips II tot herdijking van Bommenede op Schouwen.

Niet slechts de achterliggende polders waren tot bijstand verplicht - eene verplichting waarvan ontheffing verleend werd bij eigen drukkenden last - maar ook de Soeverein sprong bij als de nood te hoog steeg. In den regel - want

hooge Heeren betalen liefst met gesloten beurs - werd de vorstelijke bijdrage verleend in den vorm van vrijdom van zekere belastingen voor korter of langer tijd, onder gehoudenheid die aldus bespaarde gelden te besteden voor de dijksverdediging.[1)]

Aldus beschikte de Graaf, zij het ook zelden. Maar meer en steeds meer de Soevereinen die hem opvolgden: de Heeren Staten van Zeeland. Want deze Soevereinen waren het bij des Volks genade, en om niet te worden afgegooid van hun troon: de schatkist, moesten zij zelf wel den deksel oplichten en uitdeeling houden onder hunne grage committenten.

Maar zij deden dit niet dan na den raad te hebben ingewonnen van wie zij als sleutelbewaarster hadden aangesteld: de Provinciale Rekenkamer; al volgden zij den raad zelden op. Dit verhinderde echter die trouwe dienaresse der Staten niet hun deemoedig en geduldig telkens het goede spoor te wijzen en te waarschuwen tegen het nemen van ruïneuse besluiten; en daardoor zijn die adviezen een hoofdbron voor de kennis van den toestand in de achttiende eeuw; een toestand steeds bedenkelijker wordende omdat tengevolge van de tallooze toegestane remissiën, een groot deel der Provinciale belastingen van lieverlede aan hare eigenlijke bestemming onttrokken werd.

'Halen wat er te halen valt uit de Provinciale kas', ziedaar de wapenkreet welke het fiere *luctor et emergo* verving. En... zoo min mogelijk zelf geven. Doch natuurlijk dachten óók zoo de buren der bedreigde polders, en waar de Provincie zoo vrijgevig werd, sloten de achterliggende polders de beurs. Wat in zulk een eilandenrijk óók begrijpelijk is: de controle was gebrekkig; en niet slechts werd er dikwijls verkeerd of

1) Een ander eigenaardig bewijs van het gevoel van gemeenschap uit die tijden is het recht van dijkvelling. Bij inpoldering van een vóórliggend schor werden de bedijkers door den Soeverein gemachtigd den thans nutteloozen achterdijk in bezit te nemen en te slechten. Later werd veiligheidshalve het slechten van den dijk verboden, en moest de bedijker van het voorland genoegen nemen met de overgave van dien dijk, het recht van etting en beplanting, of met een door den Soeverein te bepalen som gelds. De billijkheid werd verondersteld te vorderen dat de achterpolder, die nu geen natten dijk meer had, op deze wijze bijdroeg in de onderhoudskosten van den dijk van den voorpolder, die ook hem beschermde.

te kostbaar gewerkt, maar de kwijtgescholden belastingen werden ook wel eens voor andere polderdoeleinden gebezigd. Zoo werd dus tegelijk met de zeeweering de geheele Zeeuwsche maatschappij calamiteus.

Omtrent dit alles had de Provinciale Rekenkamer wel zware vermoedens, maar zij was slechts dienares; en hoewel hare bevoegdheden veel uitgebreider waren dan die van de tegenwoordige Algemeene Rekenkamer - welke eigenlijk maar een *na*rekenkamer is - als de Heeren Staten het goede niet wilden, kon zij er hen niet toe dwingen.

In den regel hadden ook de Staten het te druk met kibbelen om haar bescheiden kloppen aan de deur te kunnen hooren. Welk een gekibbel! Men zoude zich schamen van Nederduitschen stam te zijn, als niet achter de achttiende eeuwsche voorzaten er stonden van de 17^{e} en van de 16^{e} eeuw; mannen met minder tong en meer knuist!

Maar in dit geval mogen wij niet over die mannen der 18^{e} eeuw heenzien; hunne eeuw ligt vlak naast de onze; en gelijk een vervelende buurman dikwijls van meer nut is dan een verre vriend, zoo is ook hier de meeste leering te trekken uit hetgeen onze vaderen van een eeuw vroeger deden.... en vooral niet-deden.

Vatten wij dus al onzen moed te samen, en gaan wij zitten achter de kijvenden. Doch om voor verveling en ook voor ergernis te bewaren, wil ik u een middel aan de hand doen dat ook wel baten kan aan wie ongeduldig wordt of korzelig bij meer hedendaagsche beraadslagingen. Beschouw de twistenden als comedianten, spelende hun rol; wat zij dus zeggen, als niet ernstig gemeend: enkel bedoeld als een tijdverdrijf; te uwer eere. En dat alleen is natuurlijk niet voldoende om verveling te verdrijven, want daarvoor is de intrigue niet belangrijk genoeg en loopen de gesprekken te veel altijd over hetzelfde. Maar: zij spelen een *comedia dell' arte*, zooals de oude Italianen: waarbij de impressario enkel in groote trekken aan de medespelers schetst den loop van het stuk, en de rollen verdeelt. De acteurs moeten nu zelf maar naar luim en ingeving hunne antwoorden bedenken; hoofdzaak is dat zij nimmer vallen uit de rol: dat de schobbejak steeds blijft een schurk, Arlekijn steeds clown en Pantalon Pantalon. En dan zult gij u niet meer vervelen, en wordt zelfs het onbe-

duidendste belangwekkend. Want gij zijt impressario: aan u het zorgen dat de acteurs niet loopen uit hun karakter; en in plaats van hunne antwoorden te vinden saai en langdradig, vindt gij die nog niet onbeholpen genoeg; gij verbetert, gaat zelf in gedachte medespelen, vindt met groote voldoening replieken uit nóg dommer, nóg ergerlijker dan gij ze hoort; en straks als de voorhang valt, en gij op uw horloge ziet, dan verbaast het u dat het spel zóólang heeft geduurd. Gij hebt u niet verveeld, gij hebt u niet geërgerd: niets dan domme dingen hoorende en denkende, is integendeel de tijd als omgevlogen!

Doch stilte; er is reeds driemaal geklopt: het scherm gaat omhoog.

Wij zien de Statenkamer omtrent den jare 1715. De oude trouwe dienstmaagd legt op tafel de papieren neer, en in zich zelf sprekend, jammert zij over de verkwisting harer meesters, en voorziet den val van het roemrijk huis Zeeland.

Nu komen de Heeren Afgevaardigden binnen; niet vele: Middelburg, Veere, Vlissingen, Goes, Zierikzee, Tholen; dus slechts zes, maar genoeg voor een tooneelspel, zelfs te veel voor een goed doorgevoerden dialoog. Doch hiervoor hebben de omstandigheden gezorgd; in den regel vormen de Heeren maar twee partijen: de Walchersche steden gaan samen, de ‘buiten’-leden eveneens.

De afgevaardigden bezien het door de Rekenkamer gereedgelegde reglement, volgens hetwelk door Hun Edelmogende de Heeren Staten van Zeeland alle vrijdommen en remissiën aan calamiteuse polders zullen gegeven worden, alsmede nieuwe octrooien ter beverschinge van landen. Gij spitst de ooren en verwacht de voorlezing van een gewichtig document, daarna een heftig debat? Noch 't een, noch 't ander; dit is slechts een voorspel: het reglement wordt bijna zwijgend afgedaan. Waarom trouwens niet? Dit reglement regelt eigenlijk niets; geen der beide hoofdvragen, die wij telkens weer zullen hooren stellen, wordt er in aangeroerd. Deze hoofdvraag: welke som moet een polder uit eigen middelen ten koste leggen aan oeververdediging, vóórdat de Provincie zal verleenen remissie van belasting? En de niet minder gewichtige: Volgens welke regelen moeten de achterliggende polders den calamiteusen polder bijstaan?

Slechts enkele misbruiken van minder belang weert dat reglement. In de Zeeuwsche polders waren van den aanvang af sommige landerijen geheel of gedeeltelijk bevrijd van polderlasten: de vroonlanden, alsmede de Hayman- en vrij-landen. Vroonlanden werden genoemd die stukken welke de oorspronkelijke eigenaar van het schor zich voorbedongen had van de bedijkers; vergoeding dus voor het recht van inpoldering. Was het de Graaf die de schorren uitgaf, dan heetten deze vroonen: leenlanden. Eindelijk had men nog de kerkvroonen: het honderdste gemet pro ministerio divino. De Hayman- en vrijlanden waren de toegeslibde kanalen tusschen vroegere waterringen - en deze zijn er in Zeeland wegens het bedijken schor na schor, niet weinige.

Al deze landen waren vrij van dijklasten, doch daarom niet van provinciale lasten; en opdat hunne eigenaren niet bij remissie dier provinciale belastingen ingeval van calamiteusverklaring van hunnen polder, de beurs geheel zouden sluiten (op grond dat zij geen dijklasten hadden te dragen), werd in dit reglement bepaald dat zij ook bij remissie voortgaan moesten met de belasting op te brengen, doch dat deze ten goede zoude komen van den dijk. Dat inderdaad die vrijstelling der vroonen het inkomen van den polder zeer verkleinde, blijkt uit een andere bepaling van het reglement waarbij het werd verboden in nieuw te bedijken schorren meer dan vijf ten honderd van den grond als vroonland aan te wijzen.

Doch wat baat dit reglementeeren van kleinigheden, als men de groote moeilijkheden niet onder de oogen durft te zien? De toestand wordt steeds hachelijker, en men luistert niet naar de Rekenkamer, die er herhaaldelijk op aandringt niet zoo maar remissiën in 't wilde te verleenen, doch voor de calamiteuse polders een afzonderlijk fonds te bestemmen, opdat men de uitgaven kunne overzien. Eindelijk, geen raad meer wetende, vragen de Staten in 1720 opnieuw naar den bekenden weg.

Nu stelt de Rekenkamer voor: eene leening te sluiten van honderd duizend pond Vlaamsch (ƒ 600.000) om daaruit de meest noodzakelijke oeverwerken te bekostigen; daarna - want leenen wil zeggen betalen - het heffen van eenige belastingen en het verhoogen van andere; en ten slotte, aarzelend, want zij weet hoe hare Meesters er over denken: het wederom in

onbruik geraakte doen bijdragen der achterliggende polders. Overigens waren de tijden nog niet zoo heel ongunstig: de leening zal gesloten worden tegen 3 pCt. rente, en afgelost in vijf en een half jaar tijds.

Vooral omtrent het doen bijdragen door de achterliggende polders is de Rekenkamer welsprekend. Zij wijst er den Staten op ‘hoe dat menige geringe polder gelegen in UEd. Mog. provincie en in het Committimus (StaatsVlaanderen) blijft in een desolaten en calamiteusen toestand omdat de binnenwaarts gelegen polders tegenwoordig niet het minst contribueeren, maar liever de ruïne van den voorgelegen polder blijven afwachten; het tijds genoeg achtende om penningen te vinden, wanneer hunne nu groene dijken zelven door de zee worden aangetast.’

Het voorstel van de Rekenkamer brengt de gemoederen in beweging; de partijen teekenen zich af. Middelburg, Veere en Vlissingen steken de hoofden samen, want reeds sedert het midden der 16de eeuw waren de vier Walchersche waterringen (waarin van lieverlede alle ambachten van dit eiland waren versmolten) bij ordonnantie van Philips van Spanje op verzoek der geërfden tot één tegenweer tegen het water vereenigd.[1)] Walcheren kende dus geen achtergelegen polders, daarenboven was het eiland niet calamiteus; de Heeren der drie steden konden dus niet anders dan goedkeurend knikken als voorgesteld werd achterliggende polders te doen bijdragen. Maar Goes, Zierikzee en Tholen moesten er wel anders over denken: daar werd menige calamiteuse polder gevonden, en aangezien die eilanden bestonden uit eene aaneenschakeling van kleine polders, zouden dáár de achterliggenden wel degelijk den last gevoelen. Als één man stemden dan ook de ‘buiten’-steden tegen; en dus werd het voorstel ter zijde gelegd.

Maar de geldelijke toestand werd steeds bedenkelijker, vooral toen ook de gevolgen van den Spaanschen successieoorlog waren te dragen. Zoude het niet mogelijk zijn - aldus vragen de Staten in 1749, - om ieder eiland onder eene generale Directie te stellen en de ingelanden dan op gelijken voet te doen bijdragen?

1) Reeds in 1466 had Philips van Bourgondie deze vereeniging bevolen. Zij schijnt echter toen niet te hebben stand gehouden.

Haar consulent: de Provinciale Rekenkamer, is niet erg opgewonden over dien vondst harer meesters. Wel beschouwd - waagt zij het op te merken - heeft een polder, die een uur of meer van den calamiteusen polder afligt, met nog verscheidene polders tusschen zich en den bedreigde, geen meer belang bij die verdediging, dan een polder, die op een ander eiland ligt. Ook vreest de Rekenkamer blijkbaar dat de afzonderlijke Directies over ieder eiland vormen zullen nieuwe Staten in den Staat, en hare toch reeds moeielijke controle nog moeielijker zouden maken.

Liever hamert zij daarom op het aambeeld waarop zij altijd slaat: Geen vrijdom of subsidie dan voor bepaalden tijd en betreffende bepaalde belastingen; bijdragen der onmiddellijk achter den bedreigden polder gelegen landen. Doch zij weet hoevele der Heeren doof zijn aan dat oor, en daarom zegt zij zuchtend: als de Staten toch niet anders willen dan maar een algemeene belasting. Deze voorstellen werkt zij nader uit, en aangezien haar advies doet inzien hoe moeielijk het eertijds was belastingpenningen bij elkaar te schrapen, zoo worde er hier eenigszins langer bij stil gestaan.

De algemeene belasting zoude bestaan uit eene verhooging van den extra-ordinairen 200^{en} penning met 10 stuivers per gemet (ƒ 1.25 ongev. per H.A.) en wel over alle landen in alle polders, al waren zij ook uitdrukkelijk geoctroyeerd met den vrijdom van dien geheelen extra-ordinairen penning. Mocht dit fonds, met hetgeen de calamiteuse polders uit vrijstelling van den ordinairen 100^{en} penning en extra ordinairen 200^{en} penning ontvangen, onvoldoende blijken, dan zouden in den betrokken polder nog te heffen zijn: van de huizen en gebouwen, niet voor den landbouw bestemd, ¼ van de schatting waarop zij in de kohieren zijn aangeslagen; van de vroonen de helft van het dijkgeschot dat van de dijkersgemeten wordt geheven; van de tienden en dijkettingen ⅓, en van de ambachten ¼ van de zuivere opbrengst.

Zware lasten inderdaad, maar niet te zwaar, wanneer men bedenkt dat het hier gold: te zijn of niet te zijn; en dat wie het halve ei niet wilde geven, zelfs niet den leegen dop zoude behouden.

En was dat alles nog niet voldoende, dan - de Rekenkamer weet wel hoe boos zij om dit voorstel zal worden aan-

gekeken - dan moeten de achterliggende polders bijspringen: in eene redelijke proportie, naarmate zij bij overstrooming van den voorliggenden polder een natten dijk zouden krijgen; hoogstens twee schellingen per gemet (ƒ1.50 per H.A.); de huizen, vroonen, tienden, dijkettingen en ambachtsheeren de helft van hetgeen zij in den calamiteusen polder zelf moesten afstaan, en als dit nog niet genoeg is, de rest door de *verder* achterliggende, of is daartoe geen reden, dan door de Provincie. Omdat echter al deze belastingen en verhoogingen enkel de eigenaren der vaste goederen zouden treffen, acht de Rekenkamer het overigens billijk dat ook op de bezitters van losse goederen en effecten eene evenredige belasting worde gelegd.

Zoo geeft dus de Rekenkamer in breede trekken eene regeling aan, waarbij wederom teruggekeerd wordt tot wat in den tijd van vóór de groote bedeeling gegolden had als recht. Toch durft zij niet te veel eischen van het billijkheidsgevoel der Staten; niet eens een criterium stellen voor de calamiteus-verklaring. Wel schijnt het regel te zijn geweest geen vrijstelling van elastingen te verleenen vóórdat ⅓ van de pachtsom besteed werd aan oeververdediging, maar onder het voorwendsel: dat men iedere aanvraag op zich zelf moet beschouwen, was gunstbetoon niet uitgesloten.

Vele goede wenken gaf verder de Rekenkamer. Zoo wilde zij dat de achterliggende polders stem zouden hebben bij het vaststellen der ramingen, het opnemen der werken, en in alle bijzondere omstandigheden als het ware een deel zouden uitmaken van het bestuur; overtuigd als zij was dat enkel eene scherpe controle door belanghebbenden, ter plaatse, kon doen betrachten eene zuinigheid welke men van hoogerhand wel kan bevelen, doch niet afdwingen.

Nu komen de tongen los: Walcheren - waar één Directie het geheele eiland beheert - prijst natuurlijk zijn stelsel aan; Goes, Zierikzee en Tholen willen natuurlijk om even doorschijnende redenen onderstand van de geheele provincie, geen bijdragen eilandsgewijze. Wat helpt het al of Walcheren wijst op het voorbeeld door de beide Philipsen gesteld? De Staten zijn nu zelf soeverein: *c'est nous qui sommes les princesses*; niemand heeft hun te bevelen. Maar toch is er één, die in naam Staten*dienaar*, meer en meer wordt der Staten

meester; naar wien men gaarne luistert als men het kibbelen moede wordt, omdat hij staat boven de partijen: de Prins van Oranje. Daarenboven is de vorst als Eerste Edele van Zeeland, in die provincie een zoon van den grond. Doch dat niet enkel deze waardigheid den Prins doet inhalen, maar meer het besef dat de veeltongige soevereiniteit slechts als zij één hoofd heeft, kan breken door de doornheggen der ingewikkelde administratie, bewijst die andere, niet minder langdurige en misschien nog langwijliger waterstaatkundige kibbelpartij derzelfde eeuw, waarin niet één, maar *vier* provinciën betrokken waren: de beneficieering van Nederrijn en Yssel. Ook dáár weten Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel, vechtende Statenkinderen, ten slotte geen andere uitkomst dan met gemeen consent te loopen naar den Landsvader.

De Stadhouder acht de zaak der calamiteuse polders gewichtig genoeg om zelf over te komen (1751). In zijne tegenwoordigheid overleggen de afgevaardigden van Staten en Rekenkamer hoe 't best de zaak te schikken. De groote vraag: hoe de achterliggende polders te doen bijdragen, schijnt een stap verder te zullen komen, want eene algemeene provinciale belasting wordt onuitvoerbaar geacht. Om vaste regelen te kunnen beramen betreffende de bijdragen, zullen commissiën gevormd worden, die hebben na te gaan wat in billijkheid de calamiteuse polders, en wat de achterliggende kunnen opbrengen. En die commissiën moeten spoed maken, zegt de Prins. In hoogstens 3 à 4 maanden moet alles onderzocht zijn.

Het is alsof Napoleon spreekt; en inderdaad dit princelijk woord werkt wonderen. Hoewel sommige polderbesturen eerst wat tegenstribbelen, geven zij alle de gevraagde inlichtingen, en zoo wordt een statistiek verkregen, die in deze negentiende eeuw de soevereine Vorst te vergeefs eischte van Gedeputeerde Staten. Zoo hoog stond toenmaals de Prins. van Oranje, de machtelooze dienaar der Staten!

II.

Het is jammer dat de heer Schorer - misschien door den aard van het proefschrift willens zich beperkende - de uitkomsten van dit statistisch onderzoek niet verwerkt heeft tot een tafreel van Zeeland's toestand. Het ware eene leerrijke,

maar tevens hoogst aangename afwisseling geweest. Want het kan niet ontkend worden, een weinig van de verveling waarmede die onvermoeide snuffelaar heeft moeten kampen, wordt ons broederlijk toebedeeld, en zelfs wordt het ons wel eens bij het lezen even warrig als het hem nu en dan moet geweest zijn wanneer voorstellen en tegenvoorstellen elkander over de groene tafel kruisten. Slechts zelden laat de schrijver ons dringen door den nevel, die Zeeland voor ons oog verbergt. Zoo geeft hij een kijkje op den polder Schakerloo. Een jaar vóórdat verstreek den vrijdom aan dien calamiteusen polder verleend van de 4 schelling vlaamsch extra-ordinair per gemet jaarlijks, wendde het bestuur zich tot de Staten om verlenging van dit octrooi. Toen geen antwoord inkwam, vanwege de verdeeldheid der Heeren - hierboven geschetst -, en de polder dus wederom die belasting moest opbrengen (1756), wist het bestuur niets beter te doen dan den provincialen ontvanger een voorschot te vragen. En deze gaf het gewillig; immers als eenmaal de algemeene regeling ware vastgesteld, dan zoude de polder zeker wel wederom vrijdom verkrijgen, en het reeds. betaalde terugontvangen. Maar de nieuwe regeling bleef uit, en na vier jaar wachten klopte het bestuur opnieuw aan bij de Staten. Deze lieten de Rekenkamer de zaak onderzoeken. En wat bleek toen? Dat de gewillige ontvanger niet alleen van de Staten had genoten 2 pCt. ontvangloon en 5 pCt. voor prompte betaling, maar daarenboven aan den polder 5 pCt. in rekening had gebracht wegens het tijdelijk voorschieten der gelden; in het geheel dus van die belasting 12 pCt. had getrokken. Voor ditmaal - aldus stelt de lankmoedige Rekenkamer voor - worde de ontvanger enkel verplicht het extraatje terug te geven, doch mocht in het vervolg een Staatsontvanger vrijdommen, waartoe geen octrooi is verleend, aan een polder voorschieten, dan zal hij niet enkel geen intresten of de 2 pCt. en 5 pCt. genieten, maar bovendien het voorschot niet terug mogen eischen.

En niet enkel de handelingen van Staatsontvangers lieten te wenschen over. Wel waren de misbruiken niet zoo groot als die in de 15de en 16de eeuw, waarvan Smallegange aldus verhaalt: ‘Te dier tijde klaagde men over de onnutheid en eigenbaat zoeking van die, welken het opzicht en zorg over de dijken bevolen was. Want het dijkgraafschap

werd toen niet vergeven aan de ervarenste en getrouwste lieden, met eer en verstand, wel gegoed en geërfd, als eertijds en volgens de keur, maar verpacht aan de meestbiedenden en dientengevolge bezet door de onwetendsten en tot eigen profijt gebruikt door de kaalsten en gierigsten, en verder door hen verwaarloosd, daar zij in hunnen waterring niets hadden te verliezen. Zoodat hierover in den jare 1515 ter blijde inkomste van den Vorst van Spanje de Staten van Zeeland genoodzaakt waren in een smeekschrift te doen hare rechtvaardige klachten, noemende de verpachting der dijkgraafschappen de destructie van den lande.' Maakte alstoen eene beschikking van den Landheer een einde aan dit misbruik, de achttiende eeuw kent er andere: zoo het gunnen aan den meestbiedende van het penningmeesterschap, en het uitbetalen niet door de polderkas maar door den aannemer, van de vergoeding waarop dijkgraaf en gezworenen bij de opname van werken aanspraak hadden. Dit laatste moge tot knoeierijen aanleiding hebben gegeven, het was dan nog ten minste een prikkel voor den dijkgraaf om eens op den dijk te komen, iets wat volgens den ingenieur A. Caland, sommige dijkgraven in vele jaren niet deden!

Waar de dijkgraven zoo weinig vertrouwd waren met de werken onder hun beheer, is het geen wonder dat het oppertoezicht nog slechter uitkeek. Zoo moest bijv. in 1769 de Rekenkamer aan de Staten melden dat de vrijstelling van belastingen vijf jaren vroeger verleend aan Zuiddorpe en Noorddeel onder Axelambacht, ten eenemale onnoodig was, en alleen verkregen door de geheel onjuiste voorstelling van den toestand welke de supplianten bij hun verzoek hadden gegeven. Doch onvervaard, richtten belanghebbenden - toen de Rekenkamer derhalve voorstelde het octrooi in te trekken - opnieuw een verzoek tot de Staten en bleven stokstijf bij hunne bewering; waarop de Rekenkamer, nogmaals de zaak onderzoekend en tot dezelfde uitkomst als vroeger gerakend, als straf voor die brutaliteit voorstelde niet enkel den vrijdom op te heffen, maar wegens de aanhoudende pogingen om de Staten in dwaling te brengen, den polder te noodzaken alles terug te betalen wat uit het octrooi was genoten, en wel in dezelfde termijnen als waarin die sommen waren ontvangen.

Na zooveel arglist doet het goed te hooren van den Oost-

polder bewesten de haven van 's Heer Arendskerke en van den Oosteinde- of Boonenpolder, die beiden in 1768 verklaarden af te zien van de vrijdommen hun eertijds verleend, hoewel de een er nog zeven, de ander nog negen jaren van had kunnen genieten. En daar zij zulks enkel en alleen deden omdat zij geen hulp meer behoefden, was - dunkt mij - de deswege door de Staten toegebrachte lof onvoldoende, doch had de heer Schorer, dit unicum mededeelend uit de geschiedenis der belastingen, niet mogen rusten vóór te hebben uitgevonden de namen van al degenen die medewerkten tot dien belangeloozen afstand, opdat zij als voorbeeld ter navolging in gouden letteren konden geschreven worden op het fries van ons Ministerie van Financiën.

Aan technische kennis haperde het eveneens in die dagen. Wel waren er provinciale inspecteurs voor de dijkagies, die bij polders welke zich om hulp wendden, onderzoeken moesten hoeveel pacht zij opbrengen, welke dijkgeschoten zij betalen, welke werken noodig zijn; en bij nieuwe indijkingen een kaart moesten opmaken van een voldoenden winterdijk en zeewering; maar een geregeld technisch oppertoezicht wordt niet uitgeoefend. Een voorstel daartoe gaat in 1760 uit van Tholen. Die stad wil drie of vier inspecteurs doen benoemen op een behoorlijk traktement, die den calamiteusen toestand zouden opnemen, de oeververdediging ontwerpen, begrooten en over de uitvoering toezicht houden. Doch opdat dit technische toezicht niet ontaarde in een waterstaatkundig voogdijschap, maakt de voorsteller die inspecteurs ondergeschikt aan eene commissie bestaande uit twee gecommitteerde Raden en twee leden van de Rekenkamer met den secretaris van deze, terwijl in alles overleg is te plegen met de regeerende burgemeesters van het betrokken eiland. Eigenlijk bedoelde dus Tholen een hoogeschool op technisch gebied ten behoeve van provinciale autoriteiten, want zooals de memorie verduidelijkt: het doel van deze regeling is, dat die hooge heeren ‘daardoor een grondige kundigheid van de dijk- en zeewerken zouden verkrijgen, en eerlang in staat zijn om uit eigen oogen te zien, en alles dus niet zoude blijven afhangen van de kundigheden en veeltijds van de *caprices* van 's Lands inspecteurs.’ Blijkbaar had Tholen een profetischen blik, en voorzag wat grieven de Provinciale Staten

ongeveer een eeuw later zouden hebben tegen den Rijkswaterstaat met betrekking tot de calamiteuse polders!

Doch een grondig onderricht zouden de Gecommitteerde Raden en regeerende burgemeesters toch niet ontvangen hebben, want zelfs in 1791 strekte de theoretische kennis van die landsinspecteurs van den waterstaat niet verder dan die van een landmeter; en de bekende schrijver van het handboek der dijkbouw- en zeeweringkunde, die in zijne jonge jaren onder dergelijke technici gediend had, stelt hunne theoretische kennis zeer laag: het waren meer kribbazen dan ingenieurs. Niet zonder rechtmatigen trots kan dan ook de schrijver van het proefschrift er op wijzen dat op aansporing van een uit zijn geslacht: Mr. J.W. Schorer, president van het Departementaal bestuur van Zeeland en van de directie van Walcheren, in 1803 ter opleiding van die waterbouwkundigen een instituut werd geopend, het eerste van dien aard in ons land, lang voorafgaand aan Academie en Polytechnische school; eene inrichting van waar uit zijn voortgekomen velen die later het land met eere dienden als ingenieur en hoofdingenieur van den waterstaat.

Doch wij zouden zoodoende weder geraken op technisch gebied, terwijl dit deel van het opstel gewijd moet blijven aan het administratieve. Terug dus naar de Middelburgsche abdij, dat brandpunt van het Statenleven. De poort door, het plein over, en snel de zaal binnen! Want anders, evenals jongens die de school schuwen, hoe licht zouden wij toegeven aan den lust om achter te blijven onder die kluft boomen welke het midden innemen van dat plein, en dan van onder dat bladerendak afwachten hoe langzaam hunne schaduw voortschuift over de oude langgestrekte gebouwen, die de rustige ruimte omsluiten, en ook niets liever doen dan dommelend zich te koesteren in de zon, terwijl hunne jeugdig-slanke torentjes ongeduldig omhoog stijgen, als konden ze opsnuiven uit die wazig-teere lucht dat prikkelende hetwelk alleen geeft de nabijheid der zee. O, alles is hier zoo bekoorlijk: deze plek, deze stad, dit eiland; het verleden is hier niet enkel doode steen, maar leeft voort en beweegt zich in het volk, geeft nog ziel aan het landschap; en dit tafreel waarin niets of bijna niets herinnering stoort, is daarenboven gevat in een eveneens onveranderlijk kader: de groote, ruime zee, wier

golven nog zingen wat vroeger wiegde niet enkel die vaderen: de dijkgraven bedelende om vrijdom van belasting, de Statenleden pennende pro en contra eene verhooging van den 200^{en} penning extraordinair, maar ook de vaderen van die vaderen: de helden te water en te land, de kooplieden en koopvaarders, wier stoute daden nog gedenken de praalgraven in de kerken, van wier bedrijvige nering nog getuigen de statige of geestige gevels in de straten....

Maar de Heeren van de Rekenkamer tikken ongeduldig tegen het raam; zij hebben de rapporten, welke Zijne Hoogheid noodig achtte, ontvangen en onderzocht; hun advies ligt gereed; de nood klimt steeds; er móet beslist worden. Aan 't werk dus, want zooveel spoed maakt beschaamd. In drie à vier *maanden* wenschte de Prins de rapporten gereed te zien! door zooveel ijver aangevuurd, verlangde de Statencommissie binnen drie *weken* van Directeuren, Opper- en andere dijkgraven en gezworenen, zoo der calamiteuse polders als van alle andere polders in ieder eiland waar er dusdanige zijn, exacte lijsten van al de tractementen, gagies, profijten verteeringen en wagenvrachten aan en ten dienste van de officianten, de bediendens derzelve, jaarlijks betaald wordende; alsmede een pertinente memorie met bijgevoegde presentatie van eede, hoeveel de pachten der landen in hunne polders jaarlijks rendeeren en wat polder- of statenlasten zoo ordinair als extraordinair dezelve moeten betalen.

Drie maanden, drie weken! Geen wonder dat de heeren geen tijd hadden die aanschrijvingen eerst in zuiver Hollandsch te vertalen! Zóór vlug ging echter het antwoorden niet, en ook de Rekenkamer had tijd tot nadenken noodig, maar toch... nog geen vol jaar was verloopen, of - wederom in tegenwoordigheid van Zijne Hoogheid - kon de Kamer hare meening omtrent de te nemen maatregelen uiteen zetten. Maar toen had het uit met den spoed: de Statenwagen sjokte weer door 't zand, het duurde bijna een jaar vóórdat Tholen, meer dan een jaar vóórdat Zierikzee schriftelijk bescheid gaf op het voorstel. Dit talmen maakte misschien nog duidelijker dan die berichten dat men wel niet tot overeenstemming zoude geraken, en het daarop gehouden commissoriaal besogne bevestigde ten volle dit vermoeden. Het eenige wat overbleef, was.... een maand later nogmaals commissoriaal te besog-

neeren. Want de leden hadden natuurlijk al weigerend elkanders voorstellen aan te nemen, beleefdelijk betuigd gaarne bereid te zijn tot alle mogelijke inschikkelijkheid. Maar weldra ging die beleefdheid nog veel verder. Middelburg wil alvorens te besluiten omtrent zekere te verleenen vrijdommen afwachten de remarques van Zierikzee. Zierikzee - niet minder beleefd - wil eerst afwachten het advies van Middelburg; en Veere (eene oude juffer weet wat manieren zijn!), het beleefdst van allen, zal afwachten èn de remarques van Zierikzee, èn het advies van Middelburg. Doch ten slotte werd ook deze moeielijkheid opgelost, en wel kregen de buitenleden grootendeels hun zin. Van de zes-en-twintig octrooien in September 1753 verleend aan calamiteuse polders (het getal was dusdanig aangegroeid omdat men tijdens het onderzoek alles had opgeschort - de natuur moest maar wachten!) hielden slechts *twee* een contributie van achterliggende polders in, hoe bezwarend vrijstellingen ook waren voor de kas der provincie.

De Rekenkamer wordt dan ook eindelijk moede te vechten tegen de Heeren in het belang dier Heeren zelve. Voortaan geeft zij steeds een tweeledig advies: een met en een zonder bijdrage door de achterliggende polders, want vlug kiezen is nog altijd voordeeliger voor de provinciale kas dan lang delibereeren, omdat - gelijk de trouwe dienaar bescheidenlijk opmerkt - het wel eens gebeurde dat tengevolge van het oponthoud de toestand van een polder zoodanig verergerde dat driemaal zoo veel geld noodig was als het geval ware geweest bij een spoedige beschikking.

Maar de Staten bleven ziende blind. In 1759 lagen er weder twintig verzoeken van polders onafgedaan, ingekomen sedert de groote schoonmaak van 1753! En voor geenerlei maatregel kan eenige meerderheid worden gevonden. Eene verhooging der provinciale belasting zou Tholen alleen goedkeuren indien Middelburg hare bezwaren liet varen tegen eene wijze van invordering der belasting op koffie, thee en chocolade; en Veere is wel bereid tot alle faciliteiten op het punt van calamiteuse polders, mits tegelijk worde toegestaan..... een verzoek om vermindering van belasting, de stad zelve betreffende!

Zoo stonden de zaken in den zomer van 1760, toen

namens den Prins van Oranje de reddende hand werd uitgestoken. Tot nu toe had de vertegenwoordiger van den Eersten Edele zich op den achtergrond gehouden, maar nu liep het land gevaar door langer talmen. Van nu af aan dringt dan ook 's vorsten vertegenwoordiger steeds aan op het wederom invoeren van de oude gewoonte: het doen bijdragen der achterliggende polders. Polder voor polder zoude de Rekenkamer moeten nagaan wat de vroonen en andere vrijlanden en ambachten in de calamiteuse waterschappen konden bijdragen: als dit niet toereikend ware, dan de achterliggende; tot een geheel eiland toe; en eerst dan als uiterste aanvulling, een subsidie uit de provinciale kas. En altijd als middelaar optredend, blijft de vertegenwoordiger van den Eersten Edele niet stijf aandringen op verwezenlijking van eigen denkbeelden, maar gaat steeds mede met wat (de uiteenloopende gevoelens der heeren in aanmerking nemende) het meest kans van slagen aanbiedt. - Zoo ontkiemt het monarchaal bestuur. - Maar de steden blijven steeds drijven, eigenzinnig, ieder in hare richting. Goes, konsekwent in 't inkonsekwente, verwerpend wat heden voorgesteld wordt, en dan zelf voorstellend wat het gisteren afstemde. En met Goes blijven Tholen en Zierikzee ijveren voor een algemeenen omslag; Walcheren daarentegen voor het doen bijdragen der achterliggende polders;... want het was immers slechts toevallig dat Walcheren geen achterliggende polders had en ook niet was calamiteus?

Maar wat is dit? Tragisch-komische ommekeer! Zonder het te vermoeden is Walcheren calamiteus geworden. De Walchersche heeren, die zoo ijverig in de bres sprongen voor de belangen van 't algemeen, en vochten om de groene tafel in de Statenkamer van de Middelburgsche abdij, hadden zij maar liever uit de ramen dier abdij gekeken, en gezien hoe hunne duinen afnamen, de stranden verlaagden, de sedert eenige jaren verschenen paalworm het hout- en rijswerk vernielde! Nu was het uit met den trots van de Walchersche heeren; ook zij hielden nu den bedelnap op. En zoo kwam men in December 1763 tot overeenstemming: alle schotbare landen gelegen in de calamiteuse polders moeten minstens ⅓ van de onzuivere pachtpenningen opbrengen voor hunne dijken alvorens bijstand worde verleend, en een fonds zal

gevormd worden in de Provincie door eene algemeene heffing voor 21 jaren van een schelling per gemet (ongev. ƒ 0.75 per H.A.) over alle landen, vrij en onvrij.

Nu is de Leeuw dus boven water. Ja, als de uitgeschreven belastingen ook maar waren ingekomen! Maar ze vloeiden zóó traag, dat te beginnen met 1767 de ontvangers gelokt moesten worden door hun behalve de 2 pCt. ontvangloon, te belooven 3 pCt. als premie voor het avancement der penningen, indien zij binnen een bepaalden tijd alle achterstanden aanzuiverden. En ook buitenaf wordt hulp gezocht. Zouden de Staten-Generaal niet willen toestemmen in eene vermindering der provinciale quota in de Generaliteitslasten? 't Kost veel moeite, maar ook hier treedt de Prins op als bemiddelaar, en voor een zeker aantal jaren wordt Zeeland's quota met ƒ 300.000 verlaagd (1771).

Hollend gaan de provinciale geldmiddelen achteruit. In April 1788 was bijna vier ton gouds aan de polders voorgeschoten; nog geen half jaar later bijna een ton gouds meer. Want de Staten hadden bij de vele bedenkelijke besluiten er nog een zeer gevaarlijk genomen: Alleen de Provincie had nog genoeg crediet om tegen 3 pCt. te leenen, en nu stond zij niet enkel borg voor polderleeningen, maar gaf voorschotten!

Toch beseften de Staten dat het zóó niet langer kon, want nogmaals was (1785) eene commissie benoemd tot het doen van voorstellen. En overtuigd van eigen zwakte, legden zij zich een band aan, verleenden alle verlengingen van octrooien slechts voor één jaar. Binnen één jaar *moest* dus de nieuwe regeling worden vastgesteld... tenzij op nieuw door verlenging met één jaar, tijd werd gewonnen. Die tijd wèrd gewonnen, zelfs eenige jaren lang. Doch ook nu waakte de vertegenwoordiger van den Eersten Edele; hij wees er op hoe sedert een twintigtal jaren de subsidiën verdubbeld waren, en dat eene continuatie van subsidiën zoude zijn eene continuatie van abuizen. Toen dan ook weder het jaar verliep zonder dat de beslissing viel, stemde hij slechts toe in eene verlenging der polderoctrooien met drie maanden; toen nogmaals met drie maanden; en toen.... ho!

Nu *moesten* de Staten wel eenig worden, en zuchtend keurden

zij, bij brokjes en stukjes, goed een Algemeen Reglement, dat van kracht zoude zijn... voor *zeven* jaren (1791).

Bij dit reglement zegevierde althans de billijkheid en het gezond verstand, dank zij wederom den invloed van den afgevaardigde van den Prins. De oude verplichting van de achterliggende polders werd opnieuw wet. Wel bleef zij erg op den achtergrond: Eerst het ⅓ van de onzuivere opbrengst der pachtpenningen in den calamiteusen polder, dan bijdragen der vroonen en vrije landen, dan afstand door de Provincie van de schelling per gemet, welke die polder en de naast- en achterliggende polders (evenals alle andere) stortten in het fonds van 1763, dan afstand door de Provincie van wat deze trekt uit die polders van den 200_{en} penning extraordinair, en eerst dàn - dus heel op 't laatst, als hekkesluiter - de hulp der achtergelegen polders. Als golvingen, welke een in het water geworpen steen opwekt, zich bij het uitbreiden van den kring steeds verflauwende, zoo nam de bijdrage uit de naast-achterliggende polders, bepaald op hoogstens twee schelling per gemet (ƒ 1.50 per H.A.), in de tweede-achterliggende af tot hoogstens één schelling; in de derde-achterliggende tot hoogstens zes grooten, terwijl ten slotte, als dit alles nog onvoldoende bleek, alle andere polders van het eiland eveneens tot zes grooten toe moesten bijdragen.

III.

Zoo kwam dus eindelijk eene regeling tot stand, *veertig* jaren (op enkele maanden na) nadat Zijne Hoogheid op spoed had aangedrongen; en de heer Schorer zijn taak als loods vervuld hebbende, zegt ons vaarwel. Is het schip dan nu in behouden haven? Is het alleen de achttiende eeuw die zoo treuzelen kon, en zijn wij zooveel beter dan onze vaderen? Het antwoord ligt reeds opgesloten in jaartal en titel van het verslag der Staatscommissie ingesteld in 1867 om de Regeering te dienen van advies omtrent de regeling van de zaak der calamiteuse polders in Zeeland. De Heeren Staten hadden dus in 1791 allerminst definitief werk verricht!

Och armen! zij hadden bedoeld hunne committenten te bevoordeelen door al dat talmen en dat achterzetten van het algemeen belang der provincie. En integendeel hebben zij die

calamiteuse polders geldelijk nadeel toegebracht. Want de regeling van 1791, die te laat kwam om de Provinciale financien te redden, was te jong van dagteekening dan dat hare bepalingen de kracht en de eerwaardigheid van gewoonte konden hebben, toen de tijdstroom andere Heeren op 't kussen wierp; Heeren die hardhandiger waren dan de oude Landsvaderen. Was de verplichte opbrengst uit eigen middelen der calamiteuse polders tot nu toe matig; die uit de achterliggende meer eene bedreiging dan werkelijkheid; hoofdzaak de steun der Provincie; nu zouden de verhoudingen omgekeerd worden. Met één pennestreek wierp het Fransche decreet van 1811 het gebouw neer, waaraan veertig jaren zoo moeitevol gearbeid was. In plaats van een derde, zoude de calamiteuse polders nu minstens de helft van de opbrengst der landerijen moeten besteden aan de werken. En in het tot *Département des bouches de l'Escaut* vermomde Zeeland moesten thans de in arrondissementen groepsgewijze vereenigde polders in de *eerste* - niet langer in de laatste plaats - hulp bieden en voorschotten verstrekken, welker grootte verschilde naarmate den afstand, waarop zij van de bedreigde plek verwijderd lagen. Eerst wat dàn nog ontbrak, zoude de Staat te goed doen uit opcenten op de directe belastingen, daartoe geheven over het geheele Departement.

Gelijkheid en broederschap zijn dus nu waarheid geworden in de wet. Maar... hoe staat het met de vrijheid? Evenals alle hervormers kent ook de Franschman alleen zijn eigen vrijheid; de anderen hebben slechts te gehoorzamen. Voortaan beslist de Regeering of een polder calamiteus is, en ontneemt dien dan tevens zoowel het beheer over de zeewerken als het beheer over de daartoe benoodigde gelden. De oeververdediging gaat alsdan over tot de administratie der bruggen en wegen - den Franschen Waterstaat -; de gelden daarvoor bijeen te brengen door den polder en de poldergroepen, zijn te storten in de kas van den bijzonderen ontvanger der directe belastingen. Deze zal die gelden geheel buiten de belanghebbenden om beheeren, en de uitgaven kwijten op door den prefect geslagen, door den hoofdingenieur goedgekeurde mandaten. Slechts op Walcheren en Schouwen wordt een eenigszins zelfstandig beheer geduld.

Zóó maakten de Franschen schoon; en waarlijk na al dat

hollandsch geplas met emmers water en ons eeuwige dweilen, doet het goed een oogenblikje eens geen vocht te ruiken en het huis ten onderste boven te zien gekeerd met een droogen harden stalbezem. En zelfs de hollandsche huismoeder, die zulke booze oogen zette bij dat beduimelen van hare mooi-opgewreven meubeltjes, - er raakte zelfs menig kantje af! - laat haar huisraad naderhand precies zoo staan als die vreemde snoeshaan dat schikte. Zij gaf hem dus in haar hart niet zoo heelemaal ongelijk, al was zij lang slecht over hem te spreken; en zoo zien wij ook in Zeeland de fransche organisatie van het waterstaatkundig beheer onveranderd overnemen door het Soevereine Koningrijk der Nederlanden.

En nu breekt het tijdperk aan, welks geschiedenis voor den lezer misschien wel het leerrijkst is. Want hetgeen in de vorige bladzijden werd geschetst, is voor goed verdwenen; de achttiende eeuw komt niet weerom; maar wat nu te verhalen is, geeft eigenlijk minder een denkbeeld van de eerste helft der tegenwoordige eeuw, als een voorsmaak van hetgeen ons in de twintigste eeuw staat te wachten, als de wenschen vervuld worden van hen, die - men moet toch in *iets* gelooven! - gelooven in de almacht van den Staat. Want die eerste helft der negentiende eeuw meende het zoo goed: vorst en volk, beide door harde lessen geleerd, wilden het beste; aan de regeerders ontbrak het noch aan verstand, noch aan eerlijkheid, noch aan ervaring; alle elementen voor het welslagen van eene proef waren dus aanwezig, en toch... de uitkomst was nog jammerlijker dan voorheen, en geen proefneming heeft zóó zeer de machteloosheid der Staats-almacht bewezen.

Nu Zeeland als provincie van het Koningrijk deel werd van den nieuwen Staat, nam deze lusten en lasten over. De directe belastingen vloeien naar den Haag; van daar ook komt de ondersteuning aan de polders. Gewillig liet de provincie die geldelijke beslommeringen over aan de Hooge regeering; bij welke ook berustte het technisch toezicht - overeenkomstig de bepaling der Grondwet: dat de Staat beheert waar de werken geheel of ten deele door deze bekostigd worden. ‘Niet dan met huivering - aldus smeeken in 1819 Zeeland's Staten - kunnen wij denken aan de ongelukkige gesteldheid der calamiteuse polders, indien deze

onverhoopt niet beschouwd mochten worden tot die werken te behooren, waarvan het beheer en toezicht, mitsgaders de betaling van 's Rijkswege bij de Algemeene Directie van den Waterstaat behoorden te blijven; alsdan toch zoude hun lot allerongelukkigst zijn.' Zelfs zóó bevreesd zijn zij om zelven weer in die zaak te worden betrokken, dat zij - ietwat overhaast - als de Koning bij organiek besluit belooft 'te zullen overwegen zoo er redenen zijn door subsidiën uit Rijkskasse te voorzien,' den minister hunne erkentelijkheid betuigen 'dat het onderhoud der calamiteuse polders door de Koning gerangschikt wordt onder de werken die door het Rijk gedeeltelijk zullen worden bekostigd.' De minister schrikt van zulk eene ontboezeming en voor de door de Staten gemaakte gevolgtrekkingen; hij haast zich den Soeverein te vragen of hij werkelijk een zóó stellige belofte meende te geven? En de Koning zegt: ja.

Niet onvermakelijk is het te zien hoe de Provincie, eenmaal zelf rechter, hier optreedt als pleitbezorger voor de polders; en de beurs, die zij vroeger zelf toebond, nu helpt opensnijden. Het Rijk is de suikeroom; onder elkaar mogen de neefjes pruttelen over de grillen van den ouden heer, en wel eens zuchten over zijn willekeur; zij zorgen wel dat hij er niets van merkt. Het verslag der Staatscommissie van 1867 teekent dien toestand, zij het ook in eenigszins gesluierde bewoordingen: 'Bij de wijze waarop het beheer gevoerd werd, kon onmogelijk met zekerheid worden nagegaan of de calamiteuse toestand aan de ingezetenen voordeel dan wel nadeel opleverde. *En al scheen vrij duidelijk dit laatste het geval te zijn* (deze cursiveering is natuurlijk niet van de Commissie) dan nog gaven de gerustheid dat ook bij onvoorziene rampen geen grootere opofferingen dan het sedert geruimen tijd betaalde en indertijd bij lagere waardeering der landbouwvoortbrengselen vastgestelde dijkgeschot zou worden gevraagd, en de kans om tot verbetering der waterloozing, aanleg van wegen, enz., eene tegemoetkoming uit de fondsen der calamiteuse polders te erlangen, voor de ingelanden een voldoenden grond om geen wijziging van den bestaanden toestand uit te lokken.'

Doch niet 'vrij' duidelijk, zooals de Commissie schrijft, maar zóó duidelijk waren de voordeelen dezer regeling dat

toen in 1865 de calamiteuse polders tot hoogere opbrengst verplicht werden door juistere taxatie der landerijen, onmiddelijk een achttal zieken verklaarde geheel genezen te zijn, de Staats-krukken wegwierp en voortaan zonder hulp in eigen behoefte voorzag!

Wat de administratie der fondsen betreft, hiervoor droeg het Rijk vaderlijk zorg. Verwarring was ónmogelijk. De dijkgeschotten en bijdragen der achterliggende polders, bewaarde een Rijkskassier. De opcenten op de directe belastingen daarentegen den Rijksontvanger. Beide fondsen waren dus goed gescheiden..... tot op de uitbetaling toe. Want dàn werden zij te samen gemengd; aan niemand behoefde de minister rekenschap te geven van hun beider gebruik; zij werden niet over de polders verdeeld in reden van de opbrengsten, doch onder verantwoordelijkheid eerst van den Minister, later gemakshalve, omdat die dichter bijwoonde, van den provincialen, Goeverneur (1838), door den hoofdingenieur van den Waterstaat gebruikt voor de oeververdedigingen, waar en hoe deze het best oordeelde.

Alzoo was op de dictatuur der fransche prefecten die gevolgd van den hollandschen Waterstaat. Doch nu wil een andere Rekenkamer zich doen gelden: de Algemeene Rekenkamer. Zij wees er op hoe uit de wet van 1841 volgde dat betalingstukken betreffende in 's Rijks schatkist neergelegde fondsen voor de calamiteuse polders, door haar onderzocht en van haar visa voorzien moesten zijn, vóórdat zij geldig waren. En daar de Regeering niet toegaf, schreef die Rekenkamer den administrateur van 's Rijks schatkist in Zeeland aan, dat na 1 Mei 1846 geen betalingstukken als geldig zouden erkend worden, waarop haar visa niet was gesteld. Nu gaven de houders der wet aan het volk een zonderling voorbeeld: 's lands Hooge regeering en de Staten van Zeeland spanden samen om dien lastigen dwarskijker onschadelijk te maken, en in Augustus van dat jaar verscheen een Koninklijk besluit waardoor het overstorten der dijkgeschotten en polder-subsidiën bij den Rijkskassier onnoodig werd, terwijl die gelden - wat de dijkgeschotten van den calamiteusen polder betreft - zouden blijven berusten bij den penningmeester van dien polder, en de bijdragen der overige zouden te storten zijn bij daartoe aangestelde bijzon-

dere provinciale ontvangers! Zoo was dus door de Regeerders aan de Rekenkamer een beentje geligt, want op die kassen gaf de Goeverneur eenvoudig mandaten af.

Doch de tijdgeest werd wakker. Oók in Nederland; en de grondwet van 1848 bracht nieuwe verantwoordelijkheid - beter nog: schiep verantwoordelijkheidsgevoel. Nauwelijks zijn Zeeland's staten volgens de bepalingen der wet van 1850 op nieuw samengesteld, of zij erkennen ‘het bestaan van grieven tegen het bestuur van den Waterstaat met betrekking tot de calamiteuse polders’. En zij haasten zich de waterschapsbesturen uit te noodigen al de door deze gewenschte wijzigingen aan te geven, en zij verzoeken den Koning eene zoodanige regeling te treffen dat de besturen der calamiteuse polders - die nu enkel nog maar zorgen voor polderwegen en watergangen - in het vervolg ook weer hun rechtmatig aandeel zullen krijgen in het beheer der zeeweringen. De Hooge regeering is zeer voorkomend tegenover de nieuwe gasten. Zelfs vóór dat eene wettelijke regeling het polderbestuur meer macht geeft, wordt diens inmenging toegelaten. Maar die beleefdheid is meer schijn. Want de polderbesturen maken van de gelegenheid om zelf de begrootingen weer in te dienen, al te gretig gebruik om die te hoog op te voeren - althans zoo zegt de Hoofdingenieur (en deze is een achtenswaardig man) - en om geen tijd te verliezen (de achttiende eeuw had geleerd wat dat kostte) werden zij niet teruggezonden, maar door Zijn HoogEdelgestrenge ‘omgewerkt’. En wederom ten einde geen tijd te verliezen, besluit de Regeering, met instemming van den Goeverneur, dat de ‘omgewerkte’ begrootingen niet zullen worden onderzocht door Gedeputeerde Staten, maar hun eerst ter kennisgeving toegezonden als de Minister die heeft goedgekeurd. Ten einde zich tevens van een onbescheiden indringerige technische controle dier polderbesturen te ontdoen, worden - bijna gelijktijdig - bij ministerieele beschikking de dijksbazen der calamiteuse polders vervangen door een corps werkbazen, die alleen den Rijkswaterstaat ondergeschikt zijn, en volgens hunne instructie ‘jegens de leden der dijksbesturen de meeste bescheidenheid hebben in acht te nemen’; eene ‘bescheidenheid’ welke natuurlijk in de eerste plaats medebrengt dat zij in tegenwoordigheid

van die deftige besturen zoo min mogelijk den mond openen.

Maar dit was te veel om te verdragen; de Provinciale Staten komen in opstand. In hunne eerstvolgende zomergadering (1855) wordt eene commissie benoemd om te onderzoeken in hoeverre de handelingen van den minister in strijd zijn met grondwet en provinciale wet. Doch deze commissie kan hare werkzaamheden niet voltooien... omdat haar de Koninklijke machtiging tot voortwerken nà het sluiten der zitting niet wordt verleend!

Intusschen naderde de in 1850 beraamde herziening van het polderreglement hare voltooiing. Geen overheersching meer door 's Rijkswaterstaat; slechts toezicht, onder medewerking van Provinciale Staten; en de besturen der calamiteuse polders zelf beheerende; ziedaar de grondslagen van het ontwerp der daartoe door de Staten benoemde commissie. Maar de Staten zelf hadden met het ontwerp geen vrede; want er was niet in bepaald dat eenig te kort op de uitgaven voor de oeververdediging zoude gedekt worden... door het Rijk! Men wilde dus bij provinciaal reglement de Rijkssubsidie vaststellen! Doch de minister goot een kleinen straal koud water uit over de zoo vurig eigen-beheer, maar niet eigenbelasting begeerenden, door te kennen te geven dat indien men Rijkssubsidie verlangde op den bestaanden voet, dan ook het beheer hoofdzakelijk bij de Regeering moest verblijven (1856). In die omstandigheden is het dan ook niet te verwonderen, dat toen drie jaar later de Provinciale Staten bij Gedeputeerden wederom aandrongen op het ontwerpen eener nieuwe regeling, dit lichaam even als in vroeger eeuw de Rekenkamer, den heeren moest te kennen geven dat het vergeefs ware zoo iets te beproeven.

Doch het tooneel van den strijd breidt zich uit, en de strijd krijgt daardoor een ander karakter. De Vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk roept den minister ter verantwoording! Bij de beraadslaging over het wetsontwerp ter verhooging van de Staatsbegrooting ter bekostiging van het herstel der stormschade in Zeeland (1854) betwijfelt de Tweede Kamer ernstig of de ingelanden zelf wel voldoende bijdragen. 't Is waar dat minstens de helft van de opbrengst in de calamiteuse polders voor oeververdediging moet ter zijde worden gelegd, maar mag de taxatie van 1823 - wegens

daling der graanprijzen twee jaar later verlaagd, acht jaar daarna weder hersteld - wel langer als maatstaf gelden, nu de waarde van den grond is gestegen? Moeten dus niet de dijkgeschotten verhoogd worden? Ontkennend antwoorden Gedeputeerde Staten, en als men hen uitnoodigt om die ontkenning kracht bij te zetten door eene herwaardeering der landen over te leggen, vordert hun onderzoek zóó langzaam, zóó langzaam... dat men hen twee jaar later van die taak ontheft. De Commissaris des Konings zal zelf die werkzaamheden leiden.

Maar nu komt er eene dier verrassingen, welke alleen de constitutioneele regeeringsvorm kent. Altijd hebben de ministers boos gezien; steeds hebben zij te kennen gegeven dat puur medelijden de Staat bewoog zooveel bij te dragen voor de calamiteuse polders; nu wordt plotseling de Staat van weldoener.... schuldenaar!

Een nieuw minister van Binnenlandsche Zaken, oud-Commissaris des Konings in Zeeland, beziet nl. plotseling de kwestie van uit het standpunt dat ook de Gedeputeerde Staten dier provincie van lieverlede hadden ingenomen. Eigenlijk - zoo zegt hij - geeft niet het Rijk een subsidie aan de polders, maar de polders geven een subsidie.... aan het Rijk! Het dijkgeschot, de bijdragen der achterliggenden, de opcenten op de directe belastingen, deze drie vormen een vaste som; als er meer noodig is, moet de Staat daar zelf maar voor zorgen! Hertaxatie der landen heeft dus geen zin; daarenboven zoude die, daar zij de ontwikkeling van den bodem kan belemmeren, ook niet zijn... in het Rijks belang!

En om de verwarring ten top te voeren, geraakte men in twist omtrent de wettigheid van het heffen van opcenten op de directe belastingen, waaruit de Provinciale subsidie werd gevonden; als zijnde die heffing geregeld bij Koninklijk besluit en niet bij wet. Natuurlijk gingen nu ook de achterliggende polders tegenstribbelen; de wettigheid hunner verplichting tot bijdrage werd eveneens betwijfeld; sommige weigerden alvast die langer te betalen. Doch de zon, welke een oogenblik Zeeland koesterde, ging schuil; de gulle minister, oud-Commissaris, werd vervangen door een droog minister-Hoogleeraar, en Thorbecke was er niet de man naar toe te geven. Hij doet de

Staten van Zeeland weten dat de Regeering ten aanzien van de provinciale opcenten hare meening heeft gewijzigd, en nog slechts voor één jaar in de heffing krachtens Koninklijk besluit als provinciale belasting zoude berusten, in het vertrouwen dat weldra de geheele zaak der calamiteuse polders zal geregeld zijn. De Staten begrepen dien wenk en noodigden Gedeputeerden uit eene nieuwe regeling voor te bereiden. Maar hoewel zeer naar den zin der Staten, kon het ontwerp den minister niet voldoen, want na opsomming der middelen tot dekking der uitgaven - vrijwel overeenkomende met de bestaande - werd gelezen: Bij ontoereikendheid van al deze middelen voorziet het Rijk in het tekortkomende.

Van goede verstandhouding was nu geen sprake meer; de minister verklaarde: op grond dat eene nieuwe regeling voor onbepaalden tijd verschoven bleek, niet langer te kunnen medewerken tot het heffen der provinciale opcenten krachtens Koninklijk besluit; en om juist dezelfde reden maakten de Staten bezwaar die heffing als een provinale belasting te regelen. Hiervan was het gevolg dat die opcenten sedert den aanvang van 1865 niet meer werden geïnd, en daardoor de middelen ten bate der polders met ƒ 75000 's jaars verminderden.

Het uithongeringsstelsel werd dus toegepast, die ultima ratio der staatslieden; en om de belanghebbenden nog meer tot nadenken te stemmen en dit verlies gedeeltelijk te dekken, werden de dijkgeschotten voor het jaar 1865 door den minister bepaald overeenkomstig de intusschen afgeloopen hertaxatie der landerijen. Ten slotte schreef hij den hoofd-ingenieur van den Waterstaat aan, in 't vervolg aan de calamiteuse polders slechts te verrichten wat noodig zoude zijn tot onderhoud en dringend herstel van stormschade en dijkvallen. (Januari 1866.)

Het was echter geenszins de bedoeling van den minister Zeeland geheel van bijstand te versteken; maar natuurlijk mocht hij geen regeling dulden, welke den Staten een blancocrediet opende op 's Rijks kas. Eene door de Regeering in 1867 ingestelde Staatscommissie moest daarom het ontwerp eener wet voorbereiden, welke voor goed een einde zoude maken aan het verschil in opvatting van 's Rijks taak. Twee jaar later was haar voorstel gereed; het volgend jaar werd dit met eenige wijzigingen aangenomen, en sedert regelt de wet de verhouding tusschen Staat, provincie en polders (1870).

In hoeverre die nieuwe regeling billijk is jegens allen, zal hier niet onderzocht worden; wie de beweegredenen wil kennen der Commissie, zal die - voor zooveel gegeven - vinden in hare memorie. Wat de andere lezers betreft, die in latere en laatste jaren zagen hoe de eene belasting voorgesteld en aangenomen wegens de juistheid harer theoretische gronden, onmiddellijk werd gevolgd door eene andere, die met diezelfde beginselen in strijd, enkel voldoet aan de eischen eener nuttigheids-politiek, zij zullen zich zeker niet willen verdiepen in theoriën van belasting, nu het maar al te duidelijk blijkt dat financieren is geen wetenschap, maar een kunst.... Alleen moet erkend worden, dat in het onderhavig geval de verdeeler der lasten een gelukkige hand heeft gehad; de drie betalenden: Staat, Provincie en polder zijn alle drie naar huis gegaan met het aangenaam gevoel dat de anderen het meest werden geknepen.

Slechts worde ten slotte in groote trekken die eind-regeling geschetst. De calamiteuse polders zijn iets meer bezwaard dan voorheen: In de eerste vijf jaren na de calamiteusverklaring moeten zij de geheele opbrengst der landen afstaan; daarna - zooals steeds sedert den franschen tijd - de helft. Daarentegen bepaalt zich de bijstand der achterliggenden tot die der onmiddellijk aangrenzende polders, en regelt zich naar de lengte van den aansluitenden dijk (hoogstens ƒ 1.10 per strekkenden meter dijk en hoogstens ƒ 0.20 per hectare). Van hetgeen dan nog ontbreekt wordt door de Provincie één derde, door het Rijk twee derde betaald. En opdat de bedreigde polder niet al te licht leunen ga tegen den achterbuurman, wordt hij genoodzaakt zij eigen dijkgeschot met ⅙ te verhoogen, indien de achterliggende polder tot bijdrage wordt verplicht.

Wat de werken zelve betreft, is de polder wederom uitvoerder geworden. Doch niet alléén. De bijdragende polders hebben recht van medespreken: voor de zaken der zeewering wordteen afzonderlijk dijksbestuur ingesteld, ten deele uit den calamiteusen polder, ten deele uit de achterliggende gekozen. Dit beheert de kas, en zorgt voor de oeververdediging.... onder toezicht van de Provincie.... onder het oppertoezicht van het Rijk. Het *quis custodiet ipsos custodes?* die verzuchting van Juvenalis, behoeft dus hier niet herhaald te

worden. En wij hebben gezien dat het gemeenschappelijk overleg goede vruchten draagt, de beste die men kan verlangen waar - zooals in dit geval - productieviteit zich enkel kenmerken kan door vermindering van uitgaven.

Dat inderdaad die uitgaven verminderd zijn, worde nog met enkele getallen duidelijk gemaakt. De Staatscommissie berekent in haar verslag, dat in het tijdperk 1860-1867 gemiddeld jaarlijks aan de zeewering en oeververdediging der calamiteuse polders ƒ 703.000 werd besteed, en dat hiervan - theoretisch althans - door de ingelanden dier polders 52 pCt., door de achterliggenden 15 pCt., door de provincie 11 pCt. en door het Rijk 22 pCt. werd gedragen. Ware haar voorstel toen reeds wet geweest, dan zouden - aldus geeft zij aan - die verhoudingen zijn geweest: polder 56 pCt., achterliggenden 5 pCt., provincie 13 pCt., Staat 26 pCt. Maar de werkelijkheid week zeer af van hare berekening, want in dat zevenjarig tijdperk had het Rijk aan die verdediging ƒ 329,000 te koste gelegd - dus bijna 56 pCt. - en zelfs al neemt men aan dat in dit bedrag wellicht begrepen waren de provinciale opcenten op de directe belasting, dan is het verschil tusschen theorie en praktijk nog zeer groot. Niet onwaarschijnlijk is dit ten deele toe te schrijven aan de weigering der achterliggende polders om hun deel te voldoen, misschien zelfs wisten calamiteuse polders onder de ijzeren vuist uit te glippen. De commissie heldert dit niet op; zij glijdt over de zaak heen.... Volgen wij haar voorbeeld. Trouwens, die gelden zijn nu eenmaal uitgegeven, en van meer belang is het, dat ten gevolge van de nieuwe regeling die Rijksbijdrage niet meer 56 pCt., maar gemiddeld slechts 32½ pCt. groot is. Dit is nu wel iets meer dan de Commissie berekende, (terwijl de ingelanden iets minder betalen, nl. slechts 45 pCt.) maar dit percentage heeft betrekking op veel geringer bedrag dan toen verwacht kon worden; want in plaats van gemiddeld 3⅓ ton gouds, zooals in 1860/67, heeft het Rijk aan de calamiteuse polders in het dienstjaar 1 Mei 1895-30 April 1896, slechts ƒ 84483,04, in het volgende (het laatst afgeslotene) slechts ƒ 31506,22½ geofferd; zoodat hoewel op de Staatsbegrooting nog steeds twee ton gouds wordt uitgetrokken - de zee is een grillige huisbaas, en vraagt geen vaste huur voor hare oevers -

toch inderdaad aangenomen mag worden dat de strijd zóólang gestreden, eindelijk is besloten met een voor alle partijen eervollen vrede.[1)].

Vaarwel dan ook Zeeland, worstelend met klauwen en tong; en hoewel het mij liever was u te beschrijven, gelijk gij daar verdedigde uwe jachtgronden, erfdeel uwer welpen, schuddende de manen, die druipen van zeenat, toch mocht ik niet verzwijgen dien anderen strijd: omdat hoe onverkwikkelijk zij ook ware, toch daaruit nòg meer leering is te trekken. Immers te zelden is het zóó gegeven te zien - te zien van af den aanvang tot het einde toe - hoe alles geraakt in verwaaring wanneer de Staat treedt uit zijne rol; en dan - als proef op de som - te zien hoe bij terugkeer tot de natuurlijke orde der dingen, ook wederom intreedt het juiste evenwicht. Al te duur hebben polders, provincie en Staat het miskennen dezer waarheid geboet. Zoodra als op de Provincie gesteund kon worden, verscheurde de band, welke vóór- en achterliggende polders bond tot onderlingen bijstand; nà dat gemeenschapsgevoel stierf af het gevoel van eigenwaarde: bedelaar wordt de bedeelde. En zelfs dankbaarheid kent deze niet meer: in opstand komt hij tegen zijn gever; niet hij, maar de rijke is schuldenaar, onthoudt hem zijn rechtmatig deel! En meer en meer geeft de rijke, moèt wel meer geven, als hij in de hoop te bezuinigen, ingrijpt; als hij op zich neemt meer verantwoordelijkheid, denkende dan te worden ontlast. Eindelijk, als de aalmoezen klimmen tot een fortuin, komt hij tot inkeer, beperkt zijn taak, herkent zijne roeping. Nu herleeft bij den bedeelde de veerkracht; rijke en arme winnen beide.

Zeker, die les was taai; want altijd moesten de vorige

1) Dat in de bijlagen tot de Staatsbegrooting steeds als ‘uitgaven te doen of nog te doen in het vóór vorig jaar’ de oorspronkelijk toegestane bedragen worden ingeschreven - het schijnt dat de afrekening met de polders eerst laat wordt vastgesteld - heeft mij een fout doen begaan in den tabel behoorende bij het artikel ‘Het waterstaatsbudget der laatste vijftig jaren.’ (*Gids* 1897); de totale uitgaven zijn in werkelijkheid ongev. 1⅛ millioen lager gebleven dan daar is vermeld, waartoe vooral medegewerkt hebben de latere jaren.

bladzijden hetzelfde vertellen. Doch ook hier geldt de bekende verontschuldiging: Indien steeds hetzelfde werd gezegd, was dit omdat steeds hetzelfde te zeggen viel. Ach, zoo men er maar niet aan hadde toe te voegen: steeds zal hetzelfde te zeggen zijn!

Want wordt niet thans op sociaal gebied gedreven in dezelfde richting als hier op poldergebied? Willen niet aanhangige en beloofde wetsontwerpen óók den Staat doen treden uit zijne rol, van toezichthoudende maken tot bestuurder, tot beheerder van de kas, - eerst kashouder, later, van lieverlede, door den loop der tijden, geldschieter? En men werpe niet tegen: nu ja, wij, regeerders en geregeerden zijn wijzer en onbaatzuchtiger; neen, die proef in Zeeland genomen reikt tot in onzen tijd; wij staan niet boven die vaderen; de omstandigheden waren toenmaals zéér gunstig; volk en vorst zéér gewillig tot het goede; de ervaring groot, het arbeidsveld te overzien.... De mislukking is er slechts te volkomener door geworden!

Maar de les zoude niet zoo duidelijk zijn, niet zoo gemakkelijk te verhalen, indien de gesteldheid van Zeeland eene andere ware geweest. Want op de kaart moge deze provincie een onzer kleinste zijn; de eilanden slechts gescheiden van elkander door smalle stroken blauw; in werkelijkheid zijn die zeearmen breed en zéér moeielijk te overtrekken: zij maken voor wie Zeeland bereist, die provincie tot de grootste van ons land, en bezwaarlijk is het voor het centraal-gezag de handelingen der bewoners na te gaan, de wil als wet te doen gehoorzamen. Die afmetingen bemerkt niet wie als een stuk vrachtgoed hossend tusschen een spichtigen Brit en een bierbuikigen Germaan, naar de Vlissingsche mailboot vliegt over Schelde en Sloedam; voor wie alsdan geheel Zeeland samenschrompelt tot een aanlegsteiger, nauwelijks betreden, waar de eene voet nog staat in Duitschland, de andere haast aan de overzij. Neen, wil men gevoelen hoe klein en machteloos is de mensch, als hij niet de eene natuurkracht uit kan spelen tegenover de andere, dan worde Zeeland genaderd in plaats van per spoor, te water, gelijk ook betaamt waar een waterland als dit is te bezoeken. En de rustige stemming, welke past bij dit land met het groote verleden, kan ook niet in één, twee uren komen over den hedendaagschen mensch, die

altijd jaagt of gejaagd wordt; daartoe is meer tijd noodig: over het hoofd moeten zijn heengegaan een morgennevel, een middagbrand, een avonddauw.

De tocht te water vange dus aan te Rotterdam; hij eindigt alsdan tegen het vallen van den avond te Middelburg. Liefst op een dier dagen, welke de herfst scheiden van den winter; als de zon niet meer in scheppingskracht schroeit en verblindt, maar volbracht heeft de jaartaak, en nu als een kunstenaar overziet zijn tafereel, hier en daar zet die eindtoetsen van licht, die diepte geven en leven. - Laag hangt dan bij het vertrek, 's-morgens een nevel over de Maas, overal grauwgrijs, slechts wat rossig gekleurd, daar waar de zon opgaat. Zacht, aanhoudend, druppelt er fijne regen uit, die nat maakt zonder dat men 't bemerkt, doch de keien doet glinsteren op de kade, waarover voortsjokken lange reien nu nog leege sleeperskarren, loom voortgetrokken door zware paarden, die weten wat lange dagtaak hen wacht. In groote rustige ademhaling deint het watervlak, zooals deint een beneden rivier, door de zee verweg. Blinkend grauw is de gladde vlakte, rondom voortgezet in de hoogte door doffer grijzen huizenklomp of boomreep. Maar niet lang meer blijft het water rustig: een schroefstoomboot scheert voorbij, die ter weerszijde smalle witte strepen snijdt, welke zich steeds verder verwijderen uit elkaar, terwijl achter de schroef woelt een breede lange beroering van schuim, sneeuwwit in dat alomme grijs. Een raderboot steekt van wal; een oogenblik staken de raderen hun geklepper als het vaartuig achteruit drijft en zwenkt; dan - als dit zich gericht heeft naar wáár er leegte is in de nevelmassa - slaan ze weer in korten maatslag krachtig de watervlakte; steenkolendamp wolkt bruin uit den zwarten pijp, en weg schiet de boot. Dit is als een sein voor de andere stoombooten, die gemeerd liggen aan de kade, schuin naast elkander, met de voorstevens tegen den wal, opeen gedrongen met hunne neuzen, zooals een school katvisch, die aast bij de lekke naad van een sluisdeur. Alle raderen worden onrustig, en plassen rond, alsof ook al die stoombooten verlangen zóó te zijn: elk alleen, ver weg, op de ruime watervlakte daar buiten. - Nu is het onze tijd: wij varen af.

Zoude ik u dien tocht moeten beschrijven? Dien tocht, dien ieder Nederlander kent, althans kennen moet? Eerst

dat varen door de bedrijvige zeestraat van Rotterdam, door die symfonien van grijs, bruin en zwart: steenkolenrook langzaam en zwaar opkronkelend uit machtige schoorsteenen, stoomdamp in witte fonteinen puffend uitgestooten door kleine afblaaspijpen. Langs de langgerekte, haast in het water neerzinkende, zwaarbeladen lichtervloot, met helle breede witte banden op den zwarten romp; terwijl achter de spoorwegbrug wegwijken eindelooze rijen zeebooten met den fel rooden kiel hoog in de lucht?

Dan, uit de Majesteit van den stoom - daar waar het met zwart hout omboorde stadskanaal wordt woelig water, met de oevers verborgen achter teer grijs-groen riet - overgegaan in de Heerlijkheid van den wind! Bruine zeilen, witte zeilen; hier, ginder, overal; de opvarende zoo breed mogelijk uitgespreid, met uitstaanden fok de stuwkracht opvangende; de afzeilende, die scherp bij den wind moeten houden, als smalle, leenig heen en weer buigende silhouetten. Hooghartig, brutaal: een heer te midden der smalle burgerij, verstoort een sleepboot de blanke vreugd van dit tafereel; stampend, ratelend, lucht en landschap bewalmend, terwijl hij langzaam achter zich voortsleept eene tros Rijn-aken, die deemoedig volgen, met gestreken mast.

Dan vroolijk gehamer: gerinkink in kort tempo door mannen die klinken de ijzeren gevaarten, welker magere roestbruine karkassen hoog uitsteken boven de lage huizen. En steeds begeleid door dien metalen zang van den arbeid, sluipen wij in en door de nauwe Noord, die Kalverstraat van ons waternet, met links de nijverheid - hooge en vele schepen op stapel, voor reeksen kleine huizen - en met rechts, als de statige rietpluimen even neerbuigen: een doorzicht op fel groene weiden, met rustig grazende zwart-wit geplekte koeien, en tot achtergrond het Hollandsch woud, dat iedereen ziet, niemand ooit heeft betreden; dat steeds wegwijkt als men het naderen wil, als een fata morgana nooit wordt voorgrond.

Op rijst een grauwe kolos: Dordrecht's stompe toren en langgestrekt kerkedak. Weldra ligt de boot stil aan het groote hoofd, voor de wit-roode poort die altijd open staat: *Custos esto mihi Deus Jehovah!* Nieuwsgierig hangen rechts de uitgebouwde huizen over 't water, links schieten uit de havenkom, somber door hooge pakhuizenwanden, bedrijvige

roeibootjes met marktvolk en manden. De touwen worden weder losgeworpen; dat was de laatste aanraking met het bedrijvige leven van Holland.

Van nu af aan wordt het stiller aan de steeds verder uit elkaar wijkende oevers; als ware dit bang voor de zee, zoo gaat het landschap schuil achter grimmig geschubde dijken. Wilder waaien de rietvelden en golven de wilgenrijen. Ook op het water wordt het anders. Minder in aantal zijn de schepen, maar grooter: zij kennen de kracht van de naderende zee. De zeilen staan ook boller, want de wind - niet meer opgehouden door het strijken over groote vlakten lands - duwt stouter, en doet het boord sterker overhellen. Hooger dansen die zeilschepen op de golf van den voorbijklepperenden stoomboot, en ook kookt sterker het water dat deze met den steven op zij gooit; en eerst verder achteruit komt dit tot rust.

Als de veelbogige Moerdijksche brug in het zicht is gekomen - eerst als vastgesloten sombere, heftig gekromde massa, vervolgens, als de steven wendt, zich uitrekkende tot een wegflauwend, nauwelijks gebogen netwerk met wijde mazen, waarin moeizaam voortkruipt een lange smalle streep zwart - dan wijken de oevers weg tot een verschiet, scherp gescheiden van het woelige water rondom ons door een gladde spiegelende strook: òòk fata morgana. Ruimer wordt tevens het uitspansel en hooger, naarmate het landschap wegzinkt; forsch ballen zich de wolken tot rotsige klompen, en hel verlicht schijnen sneeuwtoppen uit te staan boven een blauwigen, gelijnden wolkengrond.

Nu komen de gasten der zee: Met volle zeilen snelt een brik aan over het thans wit gekuifd vlak; hoog in het wand sjorren een paar donkere poppetjes een razeil vast. Helaas, in top waait een Engelsche vlag! Maar kaarsrecht geplant - wel heel laag op het water - wappert de Hollandsche driekleur van den achtersteven van een platte grauwe massa, die niet snijdt door het water, maar dit omhoog schuift met den boeg, totdat het op dek wascht den langen zwarten snoet van het kanon, dat als een sigaar, steekt uit een ronde metalen doos om dan terzijde weg te vloeien van het dek, in aanhoudenden waterval.

Achter ons wordt de brug over het Hollandsch diep een

reuzenrups, wazig grijs blauw zich met vijftien zwarte pooten vastzuigend op een donkere waterstreep, strekkende van land tot land; doch vóór ons uit, voorbij die bruine zeilen, is geen oever meer: scherp zwart teekent zich in de verte het watervlak af tegen den grijzen luchthorizon, de strakke lijn als getand door kleine verhevenheid van vele verre schepen.

Willemstad, achter boomen, waarboven uit steekt een molen, die twee wieken heeft verloren, en met de overblijvende twee pagaait door de lucht, ze wegslaande achter de boomstreep. Dichter genaderd grijnzen lange kanonnen over den groenen wal. Maar het stadje is als uitgestorven, en wij stoomen verder langs visscherschuiten, geankerd op de ree, met de netten als festoenen in de mast. Gaat de boot nu het ruime sop in? Althans om den zandbank, die opduikt - want het water is vallend - kransen schuimende golfjes; de wind snerpt door het tuig, doet de boeggolven klotsen als een slagregen, trekt lange strepen over het water. Maar het is slechts een grap van den wind; als een tik op den schouder van een vriend, die zeggen wil: ik ben er ook nog! Wij gaan niet naar zee; de boot wendt links, en vaart nu als op een meer: aan alle kanten laag land waaruit opschieten boomen pluimsgewijze gesnoeid.

Ooltgensplaat. - Heuvels in zulk vlak landschap? Neen, groene forten met vele grimmige vuurmonden; doch dit visioen van den oorlog is spoedig voorbij, en het oog volgt groote Rijnaken, die gesleept worden onder Belgische vlag - want dit is de Rijnvaart van Antwerpen. Zachtkens kabbelt nu het water, want in het Volkerak - rakken zijn dwars op de algemeene strekking liggende waters - is het nu luwte, terwijl verderop daarentegen, in 't Krammer, vele schepen geankerd liggen te wachten. Maar toch wordt het ook dáár geen zee, al ziet men bij Oude Tonge 't gat weer uit en kleurt het water zich groen. Zelfs wordt bij Bruinisse - waar in de haven de visschersvaartuigen paradeeren als lansiers met de kleine vlaggetjes omhoog - het water zóó smal, dat het een teleurstelling is: de boomen kijken er weer over den dijk.

Maar dit slechts éven; opnieuw wordt het watervlak ruim, de kust tot zeekust; langs den oever legt zich neer een zandige band, wit, waarboven een klein dorp - Ouwerkerk - hokkend om een zwaren toren. Eindelijk vereenvoudigt zich

het tafereel tot wat men ziet op schoorsteentichels: op een blank vlak, blauw streepje horizon, kerktorentje daarboven, erg hellend zeiltje er voor. Wie had kunnen denken dat die tichels zóó natuurgetrouw zijn! - De golven staan nu onder den druk der zee; slaan over den voorsteven, als dwars koers gezet wordt naar Katsveer, terwijl de boot, heen en weer slingerend, zwaar plonst met de raderen, en wat zij opwoelen bruist tot ver weg achteruit. Oogverblindend blinkt links het water, met een doffe wolkenschaduw doorstreept; rechts gaat weg de breede korte stomp van Zierikzee, die zoo rustig staat, terwijl daar beneden draaien als bezetenen: molens, welke bij dien reus zijn als zilveren kinderspeelgoed. En hoog in de lucht ontdekt zich plotseling een blanke vlucht vogels, zich ontplooiend tot een ragfijne witte guirlande, rijzend en dalend in de stralen der zon, doch even plotseling als weggevaagd, wanneer de vleugels een richting nemen, die het licht niet meer naar het oog weerkaatst.

Zóó is de tocht naar Zeeland; de hoogste openbaring van den Meester-schilder: de zon; die moeielijker en moeielijker taak zich stelt naarmate zij met den Rijn afklimt van de hooge bergen, in glooiend heuvelland vervolgt diens loop, eindelijk met den stroom afdaalt in de vlakte, verzinkt in zee. Wat is haar doen gloeien der Alpentoppen, haar doen fonkelen van azuren bergmeeren, vergeleken bij het in teer paars-bruin doen weggolven eener Geldersche heide? Wat dit, vergeleken bij haar uitgieten van vloeiend goud over de plassen en strakke slooten van Holland; haar hullen in warm bruin en rood, in fonkelend wit, van de gevels langs onze stille grachten? Dààr heeft zij, na van alle paletten van alle schilders te hebben genomen, eindelijk gevonden wat nog gloeit uit de doeken van Rembrandt van Rijn. - Maar nog is hare taak niet ten einde: hier waar het toch reeds zoo vlakke land wegwijkt tot slechts een streep, waar haar verwen enkel vinden water: beneden vloeiend en wiegelend, naar boven opstijgend tot stille damp of wegdrijvend als wolken, schenkt haar zijn penseel de jeugdigste onzer meesters: Jozef Israels, opdat zij schildere met wazigen weemoed diens lied van de zee!

Want dit is Nederland méér dan eenig land: een schilderijenmuseum van het Licht! Maar hoe weer te geven wat

trilt door het gemoed als daar in die water-eenzaamheid, achter het plotseling blinken van een groot bol zeil, voorbijtrekt een heel klein lapje rood, wit en blauw? 't Is maar een lapje, en het schip dat dit teeken voert aan de gaffel, is maar een tjalk, en toch die kleuren dáár, wat spreken zij krachtiger dan al die lange banen slap neerhangend over gewoel in nauwe straten; wat macht gaat van haar uit, die niet uitging van de feestvierende wimpels en vlaggen, die in het najaar stonden als een krans om de vlootschouw op het Hollandsch diep! Is het omdat hier die vlag niet is een ding van parade, maar als het ridderkruis op een werkmanspak? Op meer en beter duidt dan feestvreugde: een sterking is bij de dagelijksche taak; het bondsteeken dat deze eenzame, onbekende, bindt aan alle andere Nederlanders te land en te water, met de levenden en met de dooden, met nakroost en voorgeslacht?

En evenmin kan ik beschrijven den indruk, die maakt - nà den langen watertocht, met niets dan teere tinten van lucht en zee, doorzichtig fijn - de op een Zeeuwschen steiger eerst geziene maagd, in de forschkleurige fiere kleedij van haar land, die zich plooit om machtig ontwikkelde vormen, terwijl zij daar staat uitkijkend naar bloedverwante of vriendin, en de oogen beschut met de hand. Dorperlijk wordt dan onze aller stadskleeding, slap onze houding, vaal ons gelaat; de negentiende-eeuwsche beschaving puilt uit als een gezwel. Gelukkig blijft de boot niet liggen, maar vaart weldra verder, ons wegvoerende als geslagen honden, met beschaamden trots.

Na het Katsche veer, gestevend door wat nu - verwend als wij zijn door grootere watervlakten - ons toeschijnt een smalle kreek, maar toch is een breede arm, tusschen Noord- en Zuid-Beveland. Maar de eb is op haar laagst - en het is minder water dan zandbank waarop meeuwen samenscholen; enkelen uitgezonderd, die eenzelvig aan den rand staan te peinzen. Schapen grazen op de dicht naderende oevers. En alsof het water voelde dat de boot niet lang meer zal plagen en dat de reis nadert het einde, zoo stuift nu niet meer het schuim vóór den boeg toornend weg, maar als vertrouwd geraakt met het ijzeren ondier, huppelt dat voor het vaartuig uit, danst in druppel-fonteinen omhoog.

De zon poetst die druppelen blinkend, en nu - steeds dalend - doet zij gloeien de roode daken van Kortgene, tot deze wegduiken achter het naar 't bruin trekkende boomengroen, dat óók raakt in gloed. Eindelijk, bij een bocht, gaat àl het water blinken, en recht varen wij in dien glans de zonneschijf te gemoet, terwijl de massale toren van Veere nauw zich verheffend boven het kerkdak, ons aangrimt als een buldog, die het land bewaakt, en achter wien veilig schuilt een keffertje: slank torentje van het stadhuis.

Land eindelijk; eindelijk land! Maar als met weerzin opent zich laat en zéér langzaam voor onze boot de waterpoort; langzaam zal ook het schutten vorderen, en langer antichambreeren verdriet. Den walmuur dus beklommen, en over die woestijn van hardsteen, welke als een kerkhofvloer afdekt de doode sluizen van Veere, zich gehaast naar wat eenmaal was een stad, om nog vóór de zon geheel verzinkt, langs die menschlooze gebouwen te dolen.

Geen beter tijdstip dan dit om een doode stad te betreden, nu de zon snel zinkt ter rust; diezelfde zon, welke dezen morgen krachtig oprijzend, wegscheurde den nevel boven de bedrijvigste onzer steden, die den ganschen dag met ons speelde en den weg vroolijk maakte; nu moe, uitgeschenen, ook in ons rust uitgiet; rust van den dood, alsof ook wij reeds lang gestorven waren en hier ronddwaalden door vroeger eigendom. Langs de reusachtige kerk, reeds lang geen bedehuis meer; den regenput met het bevallige baldakijn, nu ruim genoeg om de geheele bevolking te laven met wat valt op het kerkdak; het stadhuis als op een hofje weggeschoven, met aan den hoek geketend de schandsteenen, die niemand er meer is om te dragen, en met de brandkast binnen die niemand er meer is om te bestelen, en enkel een beker bewaart. Arm markiezaat van den Eersten Edele, trek als een mantel over uwe pooverheid heen de schemering, die allen gelijk maakt.... Schemering? Duisternis? Neen voorwaar, indien ik ooit hebbe gewenscht te gebieden over de zon opdat zij stil zoude staan in haren loop, dan is het toen geweest, te Veere, op dit late uur, toen zij de breede kade met het statig geboomte en den ouden huizentooi kleurde met tinten zooals zij alléén wegstervende schenkt, zooals er alleen droomen kan een Hobbema: onverzadigbare lust van de oogen.

Dood noemde ik deze plek?.... Wat is dood? 't Is waar, vroeger stonden hier huizen, waar nu, nog in dit vallen van den avond met geduldigen gang een landman met den ploeg voren trekt door den akker. Maar zal die landman niet straks daarin bergen, wat eerst rijpen kan in beteren tijd? En terwijl ik terugziende, nog eenmaal de gewezen stad begroet, vóór het rijwiel snel brengt naar Middelburg, treedt in vol ornaat - éven voor te verzinken - plechtig van onder den wolkenzoom uit de eeuwige zon, en doet vlammen stralen uit het boograam boven den somberen toreningang, alsof nu de mensch zwijgt in die eenmaal gewijde hal, de natuur zelf viert het hoogtij voor God.... Dat wij dus sterven, wij en al het onze; wat deert het als wij weten dat de aarde leeft, waaruit op zullen staan nieuwe geslachten; wat deert het zoo lang er gloeit een zon, die opkweekt, koestert en verheerlijken kan het geschapene!

Dit is de toekomstbelofte, die ons geeft de doode stad. Maar wil ze verwezenlijkt worden, dan moet Nederland ter harte nemen de les, welke heel Zeeland geeft. Want ook om Nederland gaan machtige stroomingen, niet te breidelen in haar dollen loop, die trachten den bodem te ondergraven totdat deze plotseling uitschiet, en neerzinkend allen medesleepen zal in den val. Wat baat het dan of rijk met schoven staat de polder, of welgeordend is de dagelijksche gang van het leven, wanneer de grondslag niet weerstaat die krachten der duisternis? Met ruw geweld is dat ruw geweld niet te keeren; hier moet worden vóórzien; behoedzaam, gestadig, alomme worden gewerkt; en ééndracht geeft alleen die macht. Eendracht.... dus leiding, dus opzien naar hooger. En gelijk dat Zeeland der 18e eeuw, her- en derwaarts geslingerd door het eigenbelang, eerst richting vond en uitkomst toen het roer werd overgegeven aan den vertegenwoordiger van een hooger beginsel - al was diens eigen macht luttel of niets - zoo zal ook Nederland eerst veilig wezen wanneer het luisteren leert naar Haar, die meer is dan de Eerste Edele eener provincie: de eerste Edelvrouw van ons Rijk.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Sonnetten.

I.
Gijzelkind.

Mijn ziel lijdt pijn: een kwijnend gijzelkind,
Dat schreit om vrijheid en om vreugde bidt
En spreidt naar ver verglijdend zeilenwit
Noodseinende' arm en wuivend gordellint.

Doch 't blanke schip vervolgt zijn golvenrit
En tergend drijft de blije meiewind
Zwaluw en wolk en bloemgeur dien zij mint
De cel voorbij, waar ze in gekerkerd zit.

Vruchteloos strooit ze op 't krullend schuim der zee
Haar gouwen-goudmunt, dat die vall' ten buit
Een die haar redde uit Levens kerkerwee.

O talm zoo lang niet, Leven, wissel uit
Met koning Dood uw gijzelaars gedwee,
Eer lied en lach verleer' de Doodebruid!

II.
Na schooltijd.

Uit stroomen juichend de arme-meisjesscholen.
   Babbelend blij in de appelaangezichtjes,
   Lachen de ronde mondjes, wapprend lichtjes
Danst mee de vlecht op maat van trippelzolen.

Uit grauwe kiem van trouwvolbrachte plichtjes
   Rijpt gouden vrucht van vrijheid ongestolen.
   O heerlijk uur van spelende ommedolen,
Tot wenkt naar huis de vlam der avondlichtjes!

'k Buig uit mijn venster, moe van machtloos pogen,
   Om droef te luistren naar die jubelkreten,
Mijn bleek gelaat met somberbrandende oogen.

'k Aanroep den rust dien 'k nooit zal welkom heeten.
   Mijn twijfeldaemon fluistert: - ‘Werk is logen.’
En, krank van angst, met hem heult mijn geweten.

III.
David.

Lammerenhoeder! leeuwendooder! held!
   Jehovah's oogenlust! o Godekind
   Met herdersstaf en harp! gij overwint
Reuzen in koningstent en oorlogsveld.

O troostrijk zanger! kom tot één die mint,
   Schoonoogig smartetemmer, 't zacht geweld
   Van 't wanhoopzalvend harpspel! 'k Lig ontsteld
Een reus ten prooi, die de armen rond mij windt.

O reuzendooder! Godverkoren knaap!
   Kom, speel en zing met snarentuig en psalm
De onsterfelijke wereldsmart in slaap.

Ducht niet mijn speer, wanneer, heraadmend kalm,
   Ik me opricht, neem wat ik last vallen, raap
Tot loon mijn kroon, mijn purper en mijn palm!

IV.
Lentesuizen.

O 'k voel de polsen van mijn kamer bonzen,
Bij 't wuivend waaien van het lentesuizen,
Dat dringt alom, in sombre ellendehuizen,
Vol liefde-aroom en teêr mysterie-donzen.

Droppelend klokt, uit de open wolkensluizen,
Wat zwol van wrok, tot regenstralen gonzen,
Aandoenlijk zoel, ontroerend stoere bronzen
Boomreuzen, ruig van wollig knopjespluizen.

O 't eenzaam hart der kamer, 'k voel het kloppen,
Om 't wonder Gods, dat God weer laat gebeuren.

Strek uit tot mij uw milde vingertoppen!
Mijn ziel is dor van twijflen en van treuren.

God, doop mijn ziel met lente- en hemeldroppen,
Dat ze, U ten glorie, bloeien wille en geuren!

V.
Avondwater.

Bleek drijft de maan op rouwzwart rimpelwater:
   Het lelie-aanschijn van een jonge doode.
Bij 't veer - een enkle wenklantaren staat er -
   Trilt grillig rood: een koperen pagode.

Hoog stort zijn volle ziel in forsch geklater
   Een vogel uit: een zomerjubel-ode,
Vliegt vroolijk op uit d' oeverwilg en baadt er
   Zijn wiekje in 't water, 't wieglend koperroode.

Maar 't maangelaat, zoo blank op 't golvendeinen:
   Ophelia omblond van halo-haren,
Verschrikt den vogel, die zijn vreugd voelt kwijnen.

Zwart raakt zijn vlucht het zwaar satijn der baren... -
   Dan, vleugelvlekje in luchten-parelschijnen,
Is 't vogeltje ten hemel heengevaren.

VI.
Avondhemel.

De boschjes dommlen, donker op de duinen,
In somber droomen, zwart van nachtewee.
De paden grijzen en de boomen bruinen
En, als een weduw, weent de verre zee.

Maar troostrijk bloeit, in blauwe hemeltuinen,
Gods liefde in vlammenrozen en Gods vrêe
In zilvre' olijve- en gouden palmenkruinen,
Waar wuiven kalm onzichtbare englen mee.

O suizlen hoor ik duizend fluistermonden
En heimwee-duizlend, breid ik de armen uit...
O werd me een teeken - roze of palm - gezonden

Ik lei het op mijn lijdend hart, als kruid
Dat bloeit in sproken, zalvend álle wonden.
'k Zweefde over 't leven, juichende englebruid.

VII.
Stillevens.
1.
Droef.

Uitdagend flitst, op ijzelwit damast,
Wreed zilver, koud kristal, stilhatend staal,
Door de in de spiegelwaatren felbrutaal
Weerkaatste vlam met nijdgeel overplast.

Rouwsombre druiven, in een krans van vaal
Gebladert, dreigen, wrokzwart opgetast.
Boosblozende appels, zwaar van toorenlast,
Heulen met wraakroodvolle wijnbokaal.

Met tergend knettren knapt het kolenvuur
En sarrend hard tiktákt de kille klok,
Aftellend schel mijn deel van levensduur.

't Gas suist een spotlied en, met dof gemok,
Kijkt vreemd mij aan gordijn- en kleedfiguur...
Niets vind ik meer waaraan ik liefde ontlok.

2.
Blij.

Zandgeel van brood, oranje van meloen,
   Bleekgeel kristal van bevende geleien,
   Dofblond van pruimen en, gerold bezijen
Bruingeel van honig, ziekgeel van citroen.

Goudsbloemen die de tafel overspreien,
   Roodgouden vlammen van den zomernoen,
   Die 't lachend zachte geel verbleeken doen
En 't roomkoel ammelaken warm verblijen.

Door 't blanker geel van 't bamboe rolgordijn
   Vloeit streelezon op teedergeel van veêren:
In kooiekoper zangblij vogelijn,

Boven de ovale kom, waar vischjes scheren,
   Verguld van schubben, water geel als wijn.

Hier zit ik aan, in geelsatijnen kleêren.

VIII.
Hoogmoed.

Jonkvrouw, wier marmren altaar 'k nooit dorst naken
Dan rein gekleed in de u gewijde kleuren
Van lelie en van hemel, laat gebeuren
Mijn ziel de zalving van uw zaligmaken.

Door slijk van straat en bloed van strijd wil sleuren
De drieste drom uw priesteres en wraken
Mijn heilig tempellied... O laat niet raken
Mijn blank-en-blauw door handen die 't besmeuren!

Verstoot mij nooit, o Koningin van Schoonheid!
Zie zeegnend neder, als een moederoog doet,
Op de offerkransen die uw troon tentoonspreidt.

Eeuwige Jonkvrouw! sterk en sterrenhoog moet
Mijn moed zijn, strevend naar waar 't heerlijk loon leit,
Uw vredehemel: dat is ál mijn hoogmoed.

IX.
Zangkind.

Verbannen sprookprinsesje, door het stof
  Der druk-banale schemeravondstraat
  Sleepend de flarden van het goudbrokaat,
Dat eens u tooide in konings palmenhof!

Arm zwervend zangkind met uw bloemgelaat,
  Bedelend, bleek, om kopermunt van lof,
  Beleedigd wreed door zielloos volk, te grof
Voor zacht ontzag, dat voegt uw droeven staat!

O ziel! mijn ziel! dool zoo door 't leven niet,
  Sproken zijn spoken en geen loon dan spot
Bekroont het klagen van uw heimweelied.

Kom slapen kalm in 't marmren tooverslot,
  Waar blank een sponde ik voor u spreiden liet,
En zing, in droom, van onzen koning, God.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Tijd- en strijdvragen op defensiegebied.

De afschaffing der dienstvervanging bij de nationale militie, welke den 1sten September 1898 kracht van wet heeft verkregen, moet, het kan wel niet anders, op den duur een zeer groote verandering te weeg brengen in het geheele Nederlandsche krijgswezen, voor zoover het de landmacht betreft. Voor de zeemacht is door die afschaffing feitelijk niets van belang veranderd; even als vroeger zullen daarbij slechts miliciens worden ingelijfd, welke zich vrijwillig voor dat deel onzer krijgsmacht opgeven.

Bij de landmacht echter verdwijnen juist, door de invoering van den persoonlijken dienstplicht, diegenen welke tot dusverre vrijwillig als milicien optraden; dat wil zeggen zij die òf als plaatsvervanger òf als nummerverwisselaar, zonder daartoe door de wet verplicht te zijn, de dienstplichten op zich namen - door de plaatsvervangers zelfs in verzwaarden vorm - van een door het lot tot den militiedienst aangewezen persoon.

De tot dusverre zoo zeldzame vrijwilligers bij de militie zijn, door de invoering van den persoonlijken dienstplicht, tijdelijk veel talrijker geworden, totdat een nadere wetwijziging aan hun uitbreiding, ten nadeele van en geheel in strijd met het pas ingevoerde schoone beginsel van zelf te moeten dienen als het lot dit beslist heeft, paal en perk zal hebben gesteld. De vrijwilligers bij de militie traden tot nu toe in vrij zeldzame gevallen en geheel om redenen van persoonlijken aard, langs dien weg vrijwillig in dienst. Het was een bijkomende omstandigheid, waaraan zij waarschijnlijk

niet eens dachten, dat zij daardoor tevens een hen in den regel onbekend persoon in de gemeente hunner inwoning vrij van den militiedienst maakten. Als de vrijwilligers bij de militie niet meer in mindering van het contingent hunner gemeente kunnen strekken, zullen zij in den vervolge minder talrijk worden dan nu voor 1899 het geval is.[1)]

Door het verdwijnen van de plaatsvervangers en nummerverwisselaars uit de gelederen van het leger, is een der grondslagen weggenomen waarop tot dusverre, zoolang het koningrijk der Nederlanden bestond, de inrichting van ons krijgswezen berustte. Tevens is, nu de zonen van de bezittende klasse evengoed als die van de minder met aardsche goederen bedeelden, persoonlijk moeten dienen, als het lot hen daartoe aanwijst, de weg geëffend tot allerlei verbeteringen in het belang van den dienstplichtige, waarvan vroeger wel meer of minder sprake was, doch die toen minder uitvoerbaar schenen, dan thans zal blijken het geval te zijn.

Zulks was een natuurlijk gevolg - al is het nu juist geen bijzonder te roemen gevolg - van de omstandigheid dat de censuskiezers en de door hen gekozen leden der wetgevende macht tot voor korten tijd, voor verreweg het grootste deel, geen bepaald persoonlijk belang hadden bij de vervulling van den verplichten krijgsdienst. Tevens is het een bewijs hoe noodzakelijk het is dat, door een zooveel mogelijk algemeen kiesrecht, de Nederlandsche volksvertegenwoordiging ook in werkelijkheid en niet volgens een grondwettelijke fictie, een vertegenwoordiging worde van alle rangen, standen en klassen in de maatschappij aanwezig.

De invoering van den persoonlijken dienstplicht doet reeds haar invloed gevoelen, en zal dat steeds meer doen, op den aard en den omvang der dienstverplichtingen op te leggen aan hen, die het lot tot den militiedienst aanwijst; zij is een steun voor het verkrijgen van een korteren eersten oefentijd van de militie, die daarenboven ook om andere redenen noodzakelijk wordt; zij dringt tot het meer en meer verminderen van het blijvend gedeelte, tot dusverre bestemd voor

1) Nadat dit was geschreven, is door de regeering een wetswijziging ingediend, welke de vrijwilligers bij de militie wil doen verdwijnen. Of het geheel afsnijden van dezen weg, om vrijwillig zijn militieplicht te vervullen, goed is gezien, valt te betwijfelen.

allerlei corvée-, magazijns-, politie- ja zelfs onnoodige wachtdiensten, totdat het eindelijk geheel zal verdwijnen; zij brengt tot voortdurende verbetering van het materieele welzijn van den soldaat, waaronder ook de betere kazerneering, al is er ten dien opzichte gelukkig al veel gedaan; zij noodzaakt tot een steeds grootere uitbreiding van de gelegenheid tot deelneming aan de vrijwillige oefeningen in den wapenhandel en zoodoende tot het meer en meer weerbaar maken van gansch het volk; zij bevordert een algeheele reorganisatie onzer levende strijdkrachten en voert ongetwijfeld tot algemeenen dienst- of oefenplicht, niet als thans in naam, doch door oefening in vredestijd met der daad.

Dit alles zal door de afschaffing der dienstvervanging worden verkregen, afgezien nog van de hooge moreele waarde der invoering van het schoone democratische beginsel, allen voor allen, ook op het gebied der lands defensie. Uit de hier volgende bespreking van eenige der voornaamste tijden strijdvragen van algemeen belang op defensiegebied, zal nader blijken de groote invloed welke de invoering van den persoonlijken dienstplicht op ons geheele defensiewezen, ten deele thans reeds uitoefent en in de toekomst meer en meer zal uitoefenen.

I.
Legerorganisatie.

Indien men onder legerorganisatie verstaat de regeling in algemeene trekken van de levende strijdkrachten, zoo kan men wel zeggen dat de Grondwet van 1848 daaromtrent enkele regelen gaf: zij bepaalde onder anderen dat de weermacht van den staat zoude bestaan uit een toereikende zee- en landmacht aangeworven uit vrijwilligers, verder uit een nationale militie en eindelijk uit schutterijen; zij gaf buitendien nog verschillende bepalingen omtrent beide laatstgenoemde deelen van de krijgsmacht.

Wat men echter in meer beperkten zin een legerorganisatie noemt, dat is uit welke en uit hoeveel onderdeelen het leger moet bestaan en hoe die onderdeelen zullen zijn samengesteld, hiervan is noch in de Grondwet van 1848, noch

in de militiewet van 1861 eenig spoor te vinden. De nog steeds bestaande schutterijwet van 1827 vermeldt daaromtrent alleen dat de formatie der schutterijen tot compagnieën, bataljons of afdeelingen door den Koning zal worden vastgesteld.

De Grondwet van 1887 laat de regeling van den verplichten krijgsdienst geheel aan den gewonen wetgever over en geeft geen de minste aanduiding omtrent de eigenlijke legerorganisatie.

De samenstelling der onderdeelen van leger en schutterij berust tot dusverre geheel op Koninklijke besluiten, hoewel reeds sints zeer vele jaren, vooral van liberale zijde, op een legerorganisatie bij de wet werd aangedrongen. De wijze van rekruteering der dienstplichtigen, zoowel bij het leger als bij de schutterijen, is, zooals bekend is, wettelijk geregeld. De Staten-generaal kan echter, bij de vaststelling der jaarlijksche begrooting, eenigszins belangrijke, ja zelfs weinig beduidende wijzigingen in de legerorganisatie goedkeuren of verhinderen, door al of niet de daartoe noodige gelden toe te staan.

De wet welke de dienstplichtigheid regelt, houdt onafscheidelijk verband met de organisatie der dienstplichtigen, hetzij die organisatie al dan niet wettelijk is vastgesteld. Toen bijv. door verlenging van den vijfjarigen militiedienstijd tot een zevenjarigen, een grooter aantal miliciens werd verkregen, moest de organisatie worden gewijzigd; o.a. kreeg elk regiment infanterie in vredestijd op 't papier, in oorlogstijd in werkelijkheid, een depôtbataljon, waarvoor zelfs op de jaarlijksche begrooting per regiment één hoofdofficier meer werd uitgetrokken.

Wil de regeering een nieuwe wet op de dienstplichtigheid, in plaats van de thans van kracht zijnde militie- en schutterijwetten verkrijgen, dan moet zij zonder twijfel tevens hare organisatieplannen mededeelen, en daarop in den een of anderen vorm de goedkeuring der wetgevende macht verwerven.

De invoering van den persoonlijken dienstplicht voert als van zelf tot een organisatie, waarbij zooveel doenlijk het beginsel van algemeenen dienstplicht op den voorgrond moet komen. De minister van oorlog werd al in die richting gedrongen, en verklaarde den 20sten December j.l. in de ver-

gadering van de tweede kamer der Staten-generaal dat hij niet wilde het stelsel, door hem het militairistische genoemd, waarbij een leger zoude worden verkregen met langen eersten oefentijd, doch waarbij, door de beperktheid der beschikbare geldmiddelen, de lasten zouden rusten op een betrekkelijk klein getal schouders en dus de druk voor die schouders in hooge mate zoude worden verzwaard.[1)]. Daarom wilde de minister een stelsel met kortere oefening, waardoor men niet alleen zal komen tot een zuiver nationaal leger, maar tot een weerbare natie, terwijl als aldus de lasten over een zoo groot mogelijk aantal schouders verdeeld worden, dit uit een sociaal oogpunt is aan te bevelen, en op die wijze tevens zoo goed doenlijk aan art. 180 der grondwet zal worden voldaan.

Doch dit zijn maar de beginselen voor de te verwachten wet op de dienstplichtigheid, echter niet voor de, al of niet wettelijk vast te stellen organisatie der langs dien weg te verkrijgen dienstplichtigen, en juist daarop komt het om der kosten wille niet weinig aan. Zonder die organisatie, zij het dan ook in groote trekken, wettelijk vast te stellen, zal de Staten-generaal niet licht de dienstplichtigheidswet aannemen; want om slechts een voorbeeld te noemen, zoo maakt het een zeer groot verschil in kosten uit of men al dan niet verlangt dat met de vermeerdering der sterkte aan infanterie, een evenredige versterking der cavalerie en der bereden artillerie, twee zeer dure wapens, gepaard ga.

Niettemin bestaat er wel eenige vrees voor dat deze regeering een wet op den verplichten krijgsdienst aanhangig zal maken, niet vergezeld van een wettelijke legerorganisatie; de premier van het Kabinet besprak deze zaak toch in dien zin in de vergadering van de tweede kamer den 1sten December 1898. De heer Verhey had de vraag gedaan wat de verklaring der regeering beteekende, vervat in de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der 2de kamer omtrent het eerste hoofdstuk der staatsbegrooting voor 1899.

Genoemde afgevaardigde begreep die verklaring niet; de

1) Dit was voor sommigen in 1890-91 een der hoofdbezwaren tegen het wetsontwerp-Bergansius. Doch dit hoofdbezwaar werd toenmaals door zeer velen ter zijde geschoven. ‘Les idées marchent’, dank zij de invoering van den persoonlijken dienstplicht.

minister van oorlog had toch het vorige jaar gezegd dat er in twee tempo's zoude worden gewerkt: eerst de persoonlijke dienstplicht als voorbereiding tot de hervorming, en dan als tweede tempo de hervorming zelve, en het was den afgevaardigde uit Rotterdam onverklaarbaar hoe het mogelijk kon zijn die hervorming bij gedeelten tot stand te brengen.

De minister Pierson antwoordde in hoofdzaak, dat de minister van oorlog voornemens was te beginnen met een voorstel omtrent het materiaal (hiermede werd zeker het dienstplicht-ontwerp bedoeld) om eerst daarna te laten overwegen op welke wijze hij dit zou willen organiseeren (hiermede werd dus de legerorganisatie bedoeld, doch niet duidelijk aangegeven of die in een wetsontwerp zou zijn vervat). De minister van oorlog deed er het zwijgen toe, en legde zich dus blijkbaar bij deze verklaring van den kabinetsformeerder neder, doch het is meer dan onwaarschijnlijk dat de Statengeneraal het eerstgenoemde ontwerp los van het tweede in behandeling zouden nemen, laat staan er onder die omstandigheden hare goedkeuring aan zouden hechten. Slechts beide ontwerpen samen beheerschen de hoegrootheid der geldelijke en personeele lasten aan het Nederlandsche volk in de toekomst op te leggen.

Er zoude echter veel voor zijn te zeggen, om nu er toch een wijzigingswetje noodig is om het misbruik met de zoogenaamde vrijwilligers bij de militie (plan Coolen) te doen ophouden, tegelijkertijd de vrijstellingen van den dienstplicht te wijzigen en het op den duur onhoudbare privilege van vrijstelling der eenige zoons, die geen kostwinners zijn, op te ruimen en dit niet uit te stellen tot de te verwachten wet op den verplichten krijgsdienst, zooals de minister van oorlog verklaarde te willen doen.

De vrijstelling van de eenige zoons is een privilege te achten omdat eenige zoons veel meer in de hoogere dan in de lagere klassen der maatschappij voorkomen. Door de opheffing van die vrijstelling, krijgen die hoogere klassen al weder meer belang bij een goede regeling in democratischen geest van ons krijgswezen, dan tot dusverre het geval was. Met het eigen belang moet, het is nu eenmaal niet anders, wel degelijk rekening worden gehouden bij allerlei wetsvoorstellen. Daarenboven is, al waren de eenige zoons gelijkelijk

over alle klassen en standen verdeeld, het tot den dienst verplichten van den eenigen zoon uit een minvermogend gezin, in den regel veel minder hard dan dat de oudste zoon uit een talrijk dergelijk gezin tot het vervullen van zijn dienstplicht wordt opgeroepen. Die oudste zoon toch, hij mag dan als zijn vader leeft en werken kan, geen kostwinner zijn in den zin der wet, hij is toch veelal een groote steun voor dat talrijk gezin; de door hem ten behoeve van dat gezin verrichte arbeid of het door hem ingebrachte weekgeld, kan werkelijk niet worden gemist.

Aan de invoering van den persoonlijken dienstplicht zal ook moeten worden toegeschreven, dat toen de afgevaardigden Kerdijk en Smeenge bij de beraadslaging in de 2de kamer over de vestingbegrooting voor 1899, het aan de regeering blijven van den tegenwoordigen minister van oorlog, die de portefeuillekwestie had gesteld, wenschten op grond van de democratiche richting, welke die bewindsman aan een hervorming onzer levende strijdkrachten wil geven, dit politieke standpunt der vooruitstrevenden door geen der meer behoudende leden van dien tak der volksvertegenwoordiging werd gewraakt of bestreden.

De zeer algemeene trekken waarin de minister van oorlog een beeld van de toekomstige wet op den verplichten krijgsdienst gaf - omtrent de toekomstige legerorganisatie liet hij zich feitelijk niet uit - laten voor het tegenwoordige geen uitvoerige beschouwingen omtrent een en ander toe. Zij die echter meenen - en uit de beraadslagingen in December j.l. over de oorlogsbegrooting ware af te leiden, dat meerdere leden der 2de kamer in dien zoeten waan verkeeren - dat in de toekomst door den last van den dienstplicht over meerdere schouders dan thans te verdeelen, behalve een veel sterkere krijgsmacht, ook een meer of minder aanmerkelijke vermindering der daarvoor noodige gelden zal worden verkregen, zullen bedrogen uitkomen.

Men zal integendeel duchtig het snoeimes moeten hanteeren en veel wat wenschelijk of zelfs zeer wenschelijk wordt geacht, moeten laten vallen om een grootere, eenigszins voldoend geoefende weermacht te verkrijgen zonder vermeerdering van uitgaven. Het spreekwoord: ‘point d'argent, point de Suisses’ bevat nog altijd een niet te miskennen waarheid.

Volgens de plannen des ministers zal de schutterij worden afgeschaft en onze krijgsmacht in den vervolge moeten bestaan uit een leger en uit een landweer. De naam schutterij is, vooral de laatste jaren, in zulk een kwaden reuk gekomen, dat het niet te verwonderen is dat deze oud-vaderlandsche benaming zal moeten wijken voor die van landweer. Die toekomstige landweer zal, voor zoover dit uit de zeer beknopte mededeelingen des ministers is na te gaan, bestaan uit de dienstplichtigen, die niet in het leger ingelijfd en tevens niet van den dienst vrijgesteld worden.

De eerste oefentijd dier landweermannen zoude dan korter zijn dan die van de dienstplichtigen bestemd voor het leger, vermoedelijk - doch dit staat niet in het officieele kamerverslag - vier maanden.

De grondslag van onze weerkracht wordt dus breed genomen, zooveel mogelijk zullen alle geschikten van zekeren leeftijd tot den dienst in leger of landweer worden aangewezen; doch daaraan moet wel gepaard gaan een betrekkelijk niet groot aantal jaren van verplichting tot dienst, dus geheel in tegenstelling van hetgeen bepaald werd in het wetsvoorstel Bergansius, hetwelk dien breeden grondslag miste, doch een langdurige verplichtiug tot dienst op betrekkelijk weinig schouders laadde.

Aan het in algemeene trekken ontwikkelde plan ter vorming van leger en landweer van dezen minister van oorlog, moet de voorkeur worden gegeven boven de door de toenmalige regeering in 1892-93 voorgestelde leger-organisatie en legervorming, die wel een even breeden grondslag had, doch naast het leger een voor een groot deel plaatselijk geoefende schutterij bevatte. Die regeering kon op dat tijdstip als grondslag voor de inrichting der levende strijdkrachten geen korten eersten oefentijd in het leger nemen, wegens den toenmaals nagenoeg algemeenen tegenstand zoowel in militaire als in burgerkringen tegen het verminderen van de voor eerste oefening als minimum beschouwde 12 maanden der bestaande militiewet.

Dit militairistische standpunt wordt thans meer en meer in de burgermaatschappij verlaten, zeer zeker niet het minst, eerst met het oog op de waarschijnlijkheid eener spoedige invoering van den persoonlijken dienstplicht, later nog meer toen die invoering een feit was geworden. Doch ook in de militaire wereld, de tegenwoordige minister van oorlog is er

een sterk sprekend voorbeeld van, wint het stelsel van meer algemeenen dienstplicht, gepaard aan een korteren eersten oefentijd, langzamerhand meer aanhangers.

Dat de minister van oorlog, zonder tegenspraak in de volksvertegenwoordiging (ten minste in de 2de kamer) op te wekken, den algemeenen dienstplicht, de algemeene weerbaarheid der natie, als grondslag van de door hem voorgenomen legerinrichting in het vooruitzicht heeft kunnen stellen, is een gebeurtenis, die zonder de invoering van den persoonlijken dienstplicht, niet wel denkbaar ware geweest. Het is een der voor de toekomst van ons vaderland meest zegenrijke gevolgen van die invoering.

II.
Korte eerste oefentijd.

Het antwoord te geven op de vraag hoelang de eersteoefentijd der militie moet duren, hangt af van het standpunt waarop men zich plaatst. De militair van beroep zal veelal antwoorden: hoe langer hoe beter, en dat is in beperkten zin klaarblijkelijk juist, mits o.a. de tijd voor eerste oefening bestemd ook werkelijk daarvoor wordt gebezigd. Hij, die echter het standpunt inneemt van den financier en den economist, kan niet anders antwoorden dan: hoe korter hoe beter.

De staatsman, die evenmin de militaire als de financieele en economische belangen van den staat uit het oog mag verliezen, stelt de vraag dan ook eenigszins anders, en wil weten met welken minimum eersten oefentijd kan worden volstaan zonder de bruikbaarheid van de weermacht van den staat aan het financieel en economisch belang op te offeren. De Nederlandsche staatsman verlangt dan tevens dat gelet worde op de bijzondere Nederlandsche toestanden. Het vraagstuk in dezen geest op te lossen in overeenstemming met de volksvertegenwoordiging, is de taak van de Nederlandsche regeering; een taak die eigenlijk eerst na de invoering van den persoonlijken dienstplicht, voor een goede oplossing vatbaar werd.

De grondwet van 1887 geeft geen maximum aan als grens voor den eersten oefentijd; de militiewet, berustende op de

bepalingen van de grondwet van 1848, een maximum van één jaar, een oefentijd welke men voor een groot deel der militie feitelijk belangrijk heeft verlengd tot 16 à 17 maanden, zelfs voor een klein gedeelte tot 24 maanden toe. Men heeft dit verkregen door toepassing van het recht om, behalve de lichting die voor het eerst dient, nog 1/7 deel van de getalsterkte der jongste vijf lichtingen, hoogstens voor 12 maanden onder de wapenen te houden.

Te beginnen met den winter van 1891-92 werd door den toenmaligen minister van oorlog op uitgebreide schaal, voor zoover de belangen van den dienst het toelieten, winterverlof (van 1 November tot 28 Februari) in hun eerste dienstjaar verleend aan de miliciens der onbereden wapens, die zulks verlangden. Op deze wijze kon door de proef worden uitgemaakt of zulks in het persoonlijk belang was dier miliciens of van de gezinnen waartoe zij behoorden, doch tevens of een kortere eerste oefentijd, van ongeveer 8 maanden, zooveel mindere uitkomsten opleverde dan de, met inbegrip der 4 wintermaanden, gewone tijd van één jaar.

Deze verloven werden, door wisseling van ministerie, te beginnen met den winter 1894-95 niet meer verleend, doch in het najaar van 1897 werd de eerste oefentijd der infanterie, en in 1898 ook die der vestingartillerie tot 8 maand teruggebracht, terwijl die der genietroepen tegelijk op 9 maanden werd bepaald. Deze maatregel steunde o.a. ook op de vrij bevredigende uitkomsten wat betreft de geoefendheid van hen, die in de winters 1891-94 langdurig verlof hadden genoten, in vergelijking met de anderen die daarvan verstoken waren geweest. Ten dien opzichte was toch een onderzoek ingesteld na terugkomst onder de wapenen van hen die met winterverlof afwezig waren geweest.

Tevens mag hier wel worden vastgesteld dat zelfs van de zijde van de grootste tegenstanders van een belangrijk verkorten eersten oefentijd, nergens is beweerd dat tusschen 1894 en 1897, toen er geen langdurige winterverloven werden verleend en de eerste oefentijd algemeen 12 maanden was, de geoefendheid beter was dan in de onmiddellijk voorafgaande jaren. Wel is omtrent de infanterie door een kapitein van dat wapen in een tijdschrift-artikel[1)] beweerd dat haar

1) Militaire Spectator No. 6. Juni 1898. Blz. 346.

het verwijt moet treffen dat er niets gedaan is om het oefeningspeil zoo hoog mogelijk op te voeren, in den tijd van Mei 1894 tot Juli 1897 toen een minister van oorlog het bewind voerde, die met het stelsel van langdurige winterverloven brak. Dit beweren komt echter geheel voor rekening van bedoelden officier en berust, voor zoover bekend, alleen op diens persoonlijk gevoelen.

Het vraagstuk van korteren of langeren eersten oefentijd voor de militie, dat thans zoovelen bezig houdt en een levendige pennestrijd heeft veroorzaakt, is lang geen nieuw vraagstuk. Om niet te ver terug te gaan, zij hier herinnerd dat, wegens den treurigen staat der rijks-financiën, de eerste oefentijd voor alle wapens in 1842 teruggebracht werd tot 3 maanden. Eerst in 1854 werd die voor de bereden troepen uitgebreid tot één jaar, terwijl onder den minister Forstner van Dambenoy, die van Juli 1852 tot Januari 1858 aan het hoofd van het departement van oorlog stond, de eerste oefentijd voor de onbereden wapens in naam twaalf, doch in werkelijkheid, om de oorlogsbegrooting niet te hoog op te voeren, zes maand werd. De ministers van oorlog de Casembroot en Blanken, die van September 1859 tot Juni 1866 de zaken bestuurden, meenden met een eersten oefentijd van 5 maand voor de onbereden wapens, te kunnen volstaan; zij verdedigden deze meening meermalen uitvoerig in de met de Staten-generaal gewisselde schrifturen en in de openbare vergaderingen der beide kamers.

Deze eerste oefentijd van 5 maanden duurde tot en met de lichting van 1868; voor de lichtingen 1869 en 1870 werd voor de infanterie de eerste oefentijd op 10 maanden bepaald, van 1871 tot en met 1873 voor alle onbereden wapens op 8 maanden, doch te beginnen met de lichting 1874 werd de eerste oefentijd voor alle wapens op het, door de toenmalige grondwet en de nog bestaande militiewet, toegestane maximum van één jaar gebracht.

Tot voor korten tijd werd er ook wel strijd gevoerd, en wel, zooals zeer natuurlijk is vooral van militaire zijde, tegen het beginsel om door een korten eersten oefentijd de mogelijkheid te scheppen om een veel grootere krijgsmacht, een weerbaar volk, te verkrijgen zonder den financiëelen en personeelen druk te hoog op te voeren. Doch die strijd werd

meer gevoerd tegen, wat men geliefde te noemen: de droombeelden van eenige utopisten.

Maar die droombeelden zijn thans voor de militairisten schrikbeelden geworden, niet het minst door de invoering van den persoonlijken dienstplicht. Het volstrekt niet verwachte gebeurde; reeds zeer spoedig na het optreden van den tegenwoordigen minister van oorlog werd bekend dat deze bewindsman bekeerd was tot, of wel de noodzakelijkheid inzag van een normaal korteren eersten oefentijd dan de gebruikelijke 12 maanden.

De storm van verontwaardiging brak echter eerst recht los toen - geen anoniem schrijver in een ingezonden stuk in een dagblad, ook geen der vermeende utopisten van vroeger, maar - een officier der infanterie, die als zoodanig reeds bijna 15 jaar met eere bij den troep diende en uit den troep afkomstig was, zich in een in het voorjaar van 1898 verschenen brochure[1)] voor een eersten oefentijd van 6 maanden bij het wapen der infanterie verklaarde. Nog erger, ja veel erger dus in het oog der militairisten dan de minister met zijn 8 maanden.

Het was alsof men den kreet ‘steenigt hem’ hoorde; het sterk militairistische, behoudende tijdschrift de ‘Militaire Spectator’ opende, als 't ware onbeperkt, hare kolommen voor de bestrijders van dien afgedwaalden kameraad. Een anonymus begon den strijd in het Meinummer van het genoemde tijdschrift; het Juninummer bevatte niet minder dan drie artikelen ter verdediging van den bedreigden 12-maandschen oefentijd, en wel van een luitenant-kolonel, van een kapitein en van een luitenant der grenadiers. Eindelijk werd in het Octobernummer een zeer uitvoerig artikel van een kapitein der infanterie opgenomen met een bijgevoegd uitgewerkt oefeningsprogram, waardoor getracht werd het bewijs te leveren dat een eerste oefentijd van 12 maanden nog veel te kort was. Men kan zijn eischen wel zoo hoog stellen dat men met twee jaar nog niet toekomt.

Eenige brochures, vele dagbladartikelen, zoowel van vóórals van tegenstanders van een korten eersten oefentijd be-

1) De Nederlandsche infanterie, door W.C. Schönstedt, 1ste luitenantadjudant der grenadiers.

handelden hetzelfde onderwerp meer of minder uitgebreid, met meer of minder kalmte en meer of minder duidelijk voor het groote min-deskundige publiek.[1)]

Van waar die groote tegenstand, van waar die wrevel tegen den schrijver van de genoemde brochure? Want deze wrevel is in de meeste der tegenschriften niet te miskennen.

De tegenstand der militairen in 't algemeen, vooral van de hoogere chefs is zeer goed te verklaren. Alle groote mogendheden hebben een minstens tweejarigen eersten diensttijd en daardoor een vrij groote vredessterkte der troependeelen. Zonder nu veel op de financieele en personeele lasten voor de bevolking te letten, wil men voor ons leger niet minder geoefendheid en heeft men liefst ook onze troependeelen op een groote vredessterkte, zoowel om mede uit te rukken, als om verschillende oefeningen en manoeuvres te houden, enz. Deze niet onvoorwaardelijk af te keuren eerzucht, de natuurlijke neiging tot vertoon, aan den militairen stand lang niet vreemd, daarbij bij velen vooroordeel tegen diep ingrijpende nieuwigheden; dit zijn allen even zoovele oorzaken dat eerst de meer langdurige winterverloven, thans de verkorte eerste oefentijd veel tegenstand, ten deele ook tegenwerking moest ondervinden.

Ook in militaire zaken past, wat nog niet lang geleden in verband met een ander onderwerp werd geschreven, namelijk: ‘het aantal menschen, die elke nieuwe zaak tegenhouden, alleen omdat zij nieuw is, is in Nederland niet gering, en het aantal bezwaren waarop zij dan weten te wijzen, is nog grooter.’

Het is niet tegen te spreken dat in het militaire bedrijf, even als in alle bedrijven, langdurige oefening in 't algemeen beter uitkomsten moet opleveren dan korte oefening, indien dan ook de beschikbare tijd werkelijk aan oefening en niet aan andere zaken, zooals corveën, wachten, magazijnsdienst enz. wordt besteed. Op de voorstanders van korten oefentijd kan dan ook nimmer de bewijslast worden gelegd dat uit een militair oogpunt deze beter is dan de langere oefentijd, wel dat met den door hen verlangden minimum-tijd een voor onze toestanden voldoend geoefend soldaat wordt verkregen.

1) Het verweerschrift van den heer Schönstedt, in 1899 verschenen, heeft tot titel ‘Cijfers en toelichtingen.’

Hierbij dient dan, om het geleerde te onderhouden en den samenhang in de verschillende troependeelen te bevorderen en te bewaren, op de noodige herhalingsoefeningen te worden gerekend.

Onder de tegenstanders van den korten eersten oefentijd, hun geschriften bewijzen zulks, zijn er meerdere die niet willen of kunnen ontkennen dat men in 6 à 8 maand een vrij voldoend geoefend soldaat kan verkrijgen, doch dit is dan volgens hen een vredessoldaat. Alsof men door een nog zoo langen oefentijd in tijd van vollen vrede ooit een oorlogssoldaat zou kunnen vormen.

Zulk een vredessoldaat is volgens hen niet genoeg aan de krijgstucht onderworpen en gewend, om op hem in oorlogs tijd te kunnen vertrouwen. Zeker, hoe langer men dient, hoe meer men zich naar de strenge regelen der krijgstucht kan leeren schikken en die krijgstucht als 't ware in zich kan opnemen, mits..... die krijgstucht ook voortdurend, onophoudelijk ten strengste worde gehandhaafd door elken meerdere van welken rang of graad ook. Of dat bij ons mogelijk is met ons eigenaardig volkskarakter, dat zich natuurlijk ook afspiegelt in de militaire wereld, is aan sterken twijfel onderhevig; nooit of nimmer zal men bij ons verkrijgen wat ten dien opzichte in onderworpenheid van den mindere tegenover den meerdere, bijv. in Pruisen, wordt bereikt.

Ons officierskorps is o.a. gewend aan de vrijheid om buiten dienst 's namiddags na vier uur in burgerkleederen in het openbaar te mogen verschijnen en maakt daarvan een zeer ruim gebruik; misschien te ruim, zoodat men zich wel eens afvraagt of er wellicht sommigen of meerderen zijn die zich bij het uitgaan in gezelschappen voor het militaire kleed schamen. Daarenboven is het loopen in burgerkleederen ook vóór 4 uur vooral in de grootere garnizoensplaatsen lang geen zeldzaamheid.

Dit laatste is echter een zondigen tegen de gegeven bevelen en uit een krijgstuchtelijk oogpunt daarom zulk een groot kwaad omdat de mindere het kan en ook meermalen zal opmerken, en deze er nu ook zelf niet zooveel in gaat vinden om iets te doen wat voor hem is verboden. Kwaad voorgaan doet kwaad volgen.

Het woord uniform duidt aan dat de militairen van eenzelfde korps gelijkheid in kleeding moeten vertoonen, het dragen van kleeding- of uitrustingstukken van een ander dan het voorgeschreven model is verboden; en toch, hoe vaak wordt er tot groot nadeel voor het handhaven van de krijgstucht tegen gezondigd. Zeker niet het minst door officieren, getuige - om slechts een enkel voorbeeld te noemen - het vrij algemeen dragen van nauwe en zeer nauwe pantalons toen slechts het dragen van een wijde rijbroek was toegestaan; dus een ook voor de minderen zeer zichtbare afwijking van bepaald gegeven bevelen.

Indien er door sommigen geklaagd wordt over verslapping van de krijgstucht bij de minderen, dan mag daarbij volstrekt niet uit het oog worden verloren dat om minderen te vormen, die zich onder alle omstandigheden aan de krijgstucht onderworpen gevoelen, het in de eerste plaats noodig is dat de meerderen, dat zijn dus vooral de officieren en onderofficieren, steeds in dezen een goed voorbeeld geven, en hieraan ontbreekt dikwerf nog al wat. De wrevel tegen den luitenant Schönstedt in verschillende geschriften te bespeuren, is zeker voor een groot deel toe te schrijven aan den door dien officier in zijn brochure vrij duidelijk te kennen gegeven twijfel nopens het voortdurend en streng handhaven van de krijgstucht in ons leger.

Gedurende de eerste maanden van zijn oefentijd ziet de milicien, wiens dagen voor een groot deel aanhoudend in beslag worden genomen door oefeningen en theorieën van allerlei aard en die dan geen tijd noch lust heeft om veel op publieke plaatsen te wandelen, zijn officieren steeds in uniform. Zijn dienstverhouding tot hen en tot het overige kader is niet alleen die van den mindere tot den meerdere, maar ook die van den leerling tot den onderwijzer. De rekruut is van zijne meerderen geheel afhankelijk en ziet uit den aard der zaak hoog tot hen op. Geen meer aan de krijgstucht onderworpen soldaat dan de milicien in zijn eersten oefentijd, of juister gezegd onmiddellijk na afloop van zijn rekrutentijd.

Die onderworpenheid vermindert later wel eenigszins als het nieuwe er af is, en zijn tijd minder aanhoudend door dienstverrichtingen wordt in beslag genomen. De milicien

is dan gewend geraakt aan de velerlei in den aanvang voor hem geheel nieuwe en ongewone zaken en toestanden en krijgt ook een oog voor de fouten en gebreken zijner meerderen; terwijl zeer zeker de wintermaanden, waarin de man meer werd bezig gehouden dan geoefend, voor het onderhouden van de krijgstucht niet erg bevorderlijk waren.

Nu kan men wel zeggen: dat kon toch anders zijn, waarom niet steeds, waarom niet het geheele jaar door in alles tot in alle kleinigheden toe, evenals men dat in Pruisen doet, de krijgstucht streng gehandhaafd. Men kan het beproeven, en het zal door sommige chefs ook wel beproefd zijn, maar of het bij onzen volksaard ooit zal gelukken, mag ten ernstigste worden betwijfeld. Om krijgstucht te wekken is dan ook een diensttijd boven de 6 à 8 maanden volstrekt niet noodig.

In de vergadering van de 2de Kamer van den 20sten December jl. deelde de minister van oorlog o.a. mede wat de inspecteur, de drie divisie- en de negen regimentscommandanten der infanterie van een verkorten eersten oefentijd van 8 in plaats van 12 maanden *dachten*. Met opzet wordt hier het woord *dachten* gebezigd, want die vier generaals en negen kolonels kunnen toch onmogelijk iets anders hebben gerapporteerd dan hun persoonlijk gevoelen over de meer of minder schadelijke werking van dien verkorten eersten oefentijd in *de toekomst*.

Proefondervindelijk konden die opper- en hoofdofficieren er al bitter weinig van weten De lichting van 1898 die, evenals zulks de laatste vijf jaren het geval was, tusschen 1 en 15 Maart onder de wapenen was gekomen en met 1 November 1898, voor zoover de miliciens niet tot het blijvend gedeelte behoorden, naar huis zoude worden gezonden, was tot dat tijdstip - tevens het tijdstip waarop omtrent hun geoefendheid moest worden gerapporteerd - toch niet minder geoefend dan b.v. de lichting van 1896, die tot op dien datum in dezelfde omstandigheden had verkeerd, maar die na 1 November 1896 nog vier wintermaanden in dienst moest blijven?

Ware dat wel het geval geweest dan zouden de genoemde hoogere chefs der infanterie zich zelf een brevet van mindere geschiktheid voor hun taak hebben gegeven, omdat ze

in denzelfden tijd - van begin Maart tot einde October - minder goede uitkomsten der onder hun opperste leiding gehouden oefeningen hadden verkregen dan hun voorgangers in het jaar 1896.

Eerst als de miliciens van 8 maanden eerste oefening later voor herhalingsoefeningen onder de wapenen zullen komen, is het wellicht mogelijk, doch hoogst moeilijk, hun geschiktheid als soldaat wat hun geoefendheid en hun besef van krijgstucht betreft, te vergelijken met hen die vroeger bovendien nog 4 wintermaanden in dienst werden gehouden en dan niet veel bijzonders uitvoerden, iets dat nog nimmer werd tegengesproken. Moeilijk en ingewikkeld wordt de vergelijking omdat van beide lichtingen miliciens (bijv. die van 1896 en 1898) een grooter of kleiner deel verscheiden maanden langer diende, omdat zij tot het blijvend gedeelte behoorden. Bovendien, al riep men beide lichtingen tegelijk onder de wapenen voor herhalingsoefeningen om hen met elkander te kunnen vergelijken, zoo verschillen zij te veel van elkander èn in leeftijd èn in den tijd verloopen tusschen die herhalingsoefening en het oogenblik dat zij met groot verlof gingen, om een eenigszins juiste vergelijking te verkrijgen.

Alle vier de generaals tegen den korteren oefentijd, van de negen kolonels slechts drie, welke dien korteren oefentijd wilden aanvaarden. Schijnbaar een bedroevende uitkomst, doch weinig beteekenend als men bedenkt dat het oordeel nog geen gevolg van een genomen proef konde zijn. Tevens moet men volstrekt niet vergeten dat uit den aard der zaak, het is boven reeds in 't breede betoogd, hoog geplaatste militairen, die buitendien geen geldelijke verantwoordelijkheid tegenover de natie dragen, veelal en al zeer licht een vermindering van oefentijd zullen afkeuren, vooral als zij die vergelijken met wat de groote mogendheden ten dien opzichte eischen. Daarbij komt nog dat men in een, voor het nemen eener proef, nadeelig overgangstijdperk verkeert, daar de miliciens nog allerlei wacht- en corvéediensten doen welke in den vervolge niet meer zullen plaats hebben. Ook is de meening nog vrij algemeen verspreid dat men voor de kaderopleiding in den winter een zekere troepensterkte bij de korpsen noodig heeft. Dit is onjuist te achten, in-

dien men slechts de wintermaanden voor theorieën, schoolen herhalingsonderwijs in militaire vakken, wetenschappe lijke en tactische bijeenkomsten en kaderoefeningen bestemt; de practijk vindt dan ruimschoots haar rechtmatig deel in het meer gunstige jaargetijde.

Er schijnt echter zooveel kans te bestaan van gunstiger rapporten omtrent de hernieuwde zoogenaamde proef in 1899 met den oefentijd van 8 maanden, dat bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting in de 1ste kamer den 1sten Februari jl. de kabinetsformeerder verklaarde dat het in het plan der regeering lag den uitslag der proef niet af te wachten alvorens een wetsontwerp betreffende de legerorganisatie[1)] in te dienen. De minister van oorlog voegde er eenige dagen later nog aan toe dat voor hem de proef niet noodig was, doch dat hij daardoor de Staten-generaal en het Nederlandsche volk volledig wenschte in te lichten.

Hetgeen de minister van oorlog het militairistische stelsel zoude willen noemen[2)], dat is dat stelsel waarbij wij een leger zouden hebben dat, wat geoefendheid betreft, minstens gelijk zoude staan met dat der ons omringende mogendheden, waarbij dus geen sprake zoude mogen zijn van 12 of 16 maanden eersten oefentijd, maar van minstens 2 jaar, zulk een stelsel is uit den aard der zaak voor den krijgsman een ideaal. Maar hetgeen de minister er op liet volgen, namelijk dat zulk een leger, met de geldelijke middelen waarover wij kunnen beschikken, bereikbaar maar klein is, wordt dan òf onwillekeurig òf met voorbedachten rade over het hoofd gezien en er wordt vergeten dat een klein leger, al is het nog zoo goed geoefend, op den duur weinig krachtig is, daar het geen steun vindt in de weerbare natie voor reserveformatiën en om de geleden verliezen te kunnen aanvullen, om van de groote moreele waarde welke voor de verdediging in een weerbare natie ligt, niet te spreken.

Een der gevolgen van dat militairistische stelsel is buitendien dat, zooals de minister zeide, de lasten zullen rusten

1) Vermoedelijk wordt bedoeld een wetsontwerp ter regeling van den verplichten krijgsdienst, hetgeen nog geheel iets anders is dan een legerorganisatie bij de wet.
2) Zie Handelingen der Staten-Generaal 1898-1899, II blz. 664.

op een klein getal schouders en dus de druk voor die schouders in hooge mate wordt verzwaard. Dit wordt echter door krijgslieden van beroep veelal wel wat licht geteld; een minister die tevens staatsman is, moet echter even als de tegenwoordige minister van oorlog alleen al om die reden het militairistische stelsel verwerpen.

Als dan die minister, blijkens zijn vroegere geschriften eigenlijk het laatstgenoemde stelsel toegedaan, van meening is veranderd onder den drang der omstandigheden, daarbij toegerust met een kennis van zaken, die de in het leger dienende generaals en kolonels niet eigen kan zijn, dan geeft dit veel te denken. Zulks moet het vertrouwen wel bevestigen in een stelsel dat, al moet het ook gepaard gaan met minder langdurige eerste oefening, voert tot een weerbare natie, waardoor een vijandelijke aanval veel meer wordt voorkomen, dan als de overmachtige tegenstander weet dat met het verslaan van het kleine uitstekend geoefende leger alle weerstand zal hebben opgehouden.

Gesteund door de openbare meening, welke haar afspiegeling vindt in de volksvertegenwoordiging, zullen de opvolgende ministers van oorlog, even als de tegenwoordige titularis wel moest doen, op den duur den weg moeten inslaan die tot algemeene weerbaarheid van ons volk voert en dit is, indien men een overmatigen personeelen en financieelen druk, welke op den duur niet is vol te houden, wil vermijden, alleen te verkrijgen door de eischen van oefening niet hooger te stellen dan volstrekt noodzakelijk is.

Het verdient buitendien zeer zeker de aandacht dat thans, in tegenstelling met vroeger, geen enkele volksvertegenwoordiger opkwam tegen de voortzetting van de proef met den achtmaandschen eersten oefentijd voor de onbereden wapens. Dit is toch wel een bewijs hoezeer in korte jaren de meening kan veranderen en tevens hoezeer wordt gevoeld dat men op den rechten weg is om tot eene voor ons land en ons volk passende legerinrichting te komen.

Toch mag uit dat niet opkomen tegen de voortzetting van de proef met den verkorten eersten oefentijd volstrekt niet worden afgeleid dat alle volksvertegenwoordigers dien korten oefentijd zelf goedkeuren. De afgevaardigde uit Gelderland ter 1ste kamer, de generaal Schimmelpenninck van

der Oye, kwam er o.a. zeer duidelijk voor uit dat hij een korten eersten oefentijd in vele opzichten, vooral ook met het oog op de kadervorming uit de militie, verkeerd vond.

III.
Blijvend gedeelte.

Indien hier te lande een tweejarige of anderhalfjarige eerste oefentijd bestond, dan ware er van een blijvend gedeelte geen sprake. Alsdan zoude toch, als er een nieuwe lichting in dienst kwam, beschikt kunnen worden over de vorige lichting gedurende 12 of 6 maanden om wacht-, corvée-, magazijns- en andere dergelijke diensten te verrichten, terwijl de nieuwe lichting hare rekrutenoefening deelachtig werd. In dat geval had men ook door de voortdurende aanwezigheid van minstens één geoefende lichting steeds de beschikking over de noodige detachementen om de mobilisatie te dekken[1)].

Zoodra echter de eerste oefentijd niet langer dan één jaar bedraagt, moet om voor de nieuwe lichting de gelegenheid te verkrijgen haar eerst te oefenen, alvorens zij aan wachten corvéediensten deelneemt, een deel der oude lichting onder de wapenen worden gehouden; terwijl als de eerste oefentijd korter dan één jaar is, in de overblijvende maanden toch een deel der jongste lichting voor wacht-, corvéeen magazijnsdiensten moet worden bestemd en dat deel dus onder de wapenen moet blijven. Daarenboven wordt bij de bereden wapens een langere diensttijd dan van één jaar gevorderd, niet slechts voor eerste oefening volgens velen, doch ook voor het dagelijksch onderhoud der paarden, die bij de cavalerie nagenoeg op oorlogsterkte aanwezig zijn, zoodat bij die wapens alle miliciens langer dan één jaar blijven. Steeds zal dus een meer of minder groot deel der

1) Dit stelsel van dekking der mobilisatie, waardoor men bij een dreigenden oorlog begint met nagenoeg de geheele infanterie te desorganiseeren, is bepaald af te keuren en moet door een ander vervangen worden, waarbij die dekking aan in de nabijheid der grenzen gelegerde afdeelingen van leger en landweer wordt opgedragen.

jongste lichting veel langer dan 8 of 12 maanden, omdat de maanden van het blijvend gedeelte er bij komen, in dienst moeten zijn, tenzij men op andere wijze in de diensten, nu door het blijvend gedeelte gedaan, voorziet.

Zooals bekend is mag het blijvend gedeelte hoogstens 1/7 van de sterkte van de jongste vijf lichtingen of 7428 man bedragen, welk maximum in de laatste jaren nagenoeg was bereikt. Naarmate het aantal vrijwilligers afnam, naar diezelfde mate nam de sterkte van het blijvend gedeelte toe, dat in de eerste plaats uit plaatsvervangers werd samengesteld, terwijl bij de bereden wapens met hun zwaarderen en langeren diensttijd, behalve plaatsvervangers, bij voorkeur nummerverwisselaars werden ingedeeld. Dit een en ander geschiedde ter verlichting van den dienst van den loteling die zich niet had kunnen doen vervangen.

Zoolang de gelegenheid tot dienstvervanging nog bestond was de sterkte van het blijvend gedeelte, ten minste schijnbaar, slechts een financieele zaak; ofschoon het voor hen die door het lot tot den dienst aangewezen zich niet konden doen vervangen en zich evenmin van het blijvend gedeelte konden vrij maken door met een ander milicien daarvoor van nummer te ruilen,[1] wel degelijk een zware personeele druk was.

Nauwelijks kwam echter het wetsontwerp tot afschaffing der dienstvervanging, dat zeer groote kans had om te worden aangenomen, in 't zicht of niet alleen werd de sterkte van het blijvend gedeelte, maar zelfs de geheele afschaffing er van, een strijdvraag, die zonder nieuwe wetswijziging lang niet gemakkelijk is op te lossen.

Er werd niet slechts naar vermindering der sterkte gestreefd, maar die vermindering werd al voor een aanzienlijk deel verkregen; iets wat voor weinige jaren nog onmogelijk geleek, kon nu onder den drang der omstandigheden, in casu de invoering van den persoonlijken dienstplicht, geschieden.

Zoo was o.a. de afschaffing der dure en toch gansch onvoldoende nachtelijke bewaking der betaal meesterskantoren door op straat geplaatste sehildwachten, maar niet te verkrijgen; omdat naar men terecht of ten onrechte meende de

1) De aauwijzing voor het blijvend gedeelte der gewone lotelingen werd door het lot beslist.

volksvertegenwoordiging daar niet veel voor gevoelde en de minister van financiën vermoedelijk weinig zin had zijn begrooting met die bewakingskosten te verhoogen of wel geld aan te vragen om de rijkskassen beter tegen diefstal te beveiligen. Daarbij kwam dan nog de sleur, de gewoonte, aan velen zoo dierbaar.

Doch nu geen dienstvervanging meer mogelijk is, zullen de schildwachten voor de betaalmeesterskantoren spoedig verdwijnen; op hoofdstuk VIIB der staatsbegrooting voor 1899 is daarentegen een artikel 13bis, groot ƒ 15000, gebracht voor het verstrekken o.a. van brand- en inbraakvrije kasten aan betaalmeesters.

In de toelichting tot dat artikel erkent de minister van financiën dat tegenover deze uitgaaf in eens een blijvende besparing van veel hooger bedrag staat, daar voor elke wachtpost, die bij een betaalmeester wordt gesteld, acht man onder de wapenen moeten worden gehouden. Zulk een wachtpost veroorzaakt dus een uitgave van ongeveer ƒ 1700 per jaar op de oorlogsbegrooting, terwijl er 16 betaalmeesterskantoren met zulk een wachtpost zijn. Een en ander schijnt nu pas door de invoering van den persoonlijken dienstplicht duidelijk te zijn geworden; hoewel zeer zeker vroegere ministers van oorlog met meer of minder klem op het wegnemen dier onnutte posten zullen hebben aangedrongen.

Ook andere wachtposten, ten behoeve der justitie, zullen verdwijnen, doch men is nog lang niet waar men zijn moet. De bewaking van gevangenissen en rijkswerkinrichtingen (te Veenhuizen is daartoe een detachement infanterie van 53 man aanwezig) behoort toch niet tot de taak der militie, al moge ook een der afgevaardigden uit Utrecht, de heer Van Karnebeek, volgens zijn rede gehouden in de vergadering der 2de kamer van 20 December j.l. dit wel tot de taak van het leger rekenen. Die afgevaardigde drukte de meening uit dat het leger, de militaire macht, slechts een onderdeel van de staatsmacht is, die met inbegrip van het leger, één geheel vormt dat over alle landsdienaren beschikken kan, overal waar het hun diensten noodig heeft voor de uitvoering van zijn taak als staatsmacht.

Zeker tot veler verwondering verklaarde de minister van oorlog dat hij zich in algemeenen zin geheel aansloot aan de

beschouwingen van den heer Van Karnebeek omtrent de plaats, die het leger in de staatsgemeenschap behoort in te nemen. Toch had diezelfde minister zeer kort te voren in de memorie van antwoord geheel ingestemd met het gevoelen van die leden der kamer, welke volgens het voorloopig verslag over de oorlogsbegrooting van oordeel waren dat de bewaking te Veenhuizen door beambten behoorde te geschieden, ressorteerende onder het departement van justitie.

De bedoelde redevoering van den afgevaardigde uit Utrecht brengt ons in gedachten vele jaren terug; zij zoude alleen instemming kunnen vinden als het leger geheel uit vrijwillig dienenden bestond, die uit den aard der zaak volkomen, ten allen tijde en voor alle diensten ter beschikking van de staatsmacht zijn; des noodig om zelfs in gewone tijden allerlei politiediensten te verrichten. Het Nederlandsche volksleger echter kan in tijd van vrede geen andere taak hebben dan: voorbereiding voor oorlogstijd in den meest uitgebreiden zin van het woord, gepaard aan handhaving van de inwendige rust als deze op eenige wijze mocht worden bedreigd.

Als oefening mag het een enkele maal op wacht trekken, zelfs bij een gevangenis, zijn nut hebben; op den duur leert het den soldaat luiheid en onttrekt hem aan de oefeningen, noodig om hem voor zijn hoofdtaak, 's lands verdediging, geschikt te maken. Doch om aan die bewaking van gevangenissen en gestichten door miliciens een einde te maken is de ernstige medewerking van den minister van justitie, die daarvoor zijn begrooting moet verhoogen, noodzakelijk. Die medewerking kan - men zoude dit ten minste uit de behandeling der staatsbegrooting voor 1899 afleiden - vermoedelijk niet anders worden verkregen dan door aanhoudenden drang van de zijde der volksvertegenwoordiging.

Dat die drang helpt, bewijst het intrekken, in den loop van de maand December van het vorige jaar, van de infanteriewacht aan den ingang van 't Haagsche bosch; een wacht die niets anders deed dan zich zelf en het wachthuis bewaken en nu en dan in het geweer komen. Dat intrekken had toch eerst plaats nadat ‘vele’ leden der 2de kamer, volgens het voorloopig verslag over de oorlogsbegrooting voor 1899, de hoop hadden uitgedrukt dat zulks zoude geschieden.

Door de intrekking van verschillende wachten en wachtposten was het blijvend gedeelte der lichting 1898 in vergelijking met dat der lichting 1897, volgens de ontwerp-oorlogsbegrooting voor 1899 reeds met 730 man verminderd, doch het onderging bij nota van wijziging op die begrooting nogmaals een vermindering met 1567 man. Deze vermindering is, volgens de toelichting op die nota van wijziging, mogelijk geworden, niet alleen door verdere inkrimping van wacht- en corvéediensten, maar ook en hoofdzakelijk door een nieuwe regeling voor de dekkingsdetachementen in geval van mobilisatie. Eere den minister van oorlog, die met den steun der volksvertegenwoordiging - blijkbaar eerst krachtig verkregen door en na de afschaffing van de dienstvervanging - dezen weg is ingeslagen, waarbij het te hopen is dat die weg ten einde toe moge worden bewandeld.

De wachtdiensten voor het departement van justitie zijn tevens oorzaak van een zeer ongelijken druk op de miliciens, naarmate zij tot een of ander garnizoen behooren; want daar waar de meeste wachtdienst moet worden verricht, is ook het blijvend gedeelte betrekkelijk het grootst. Volgens een opgave in de dagbladen blijven bij 3 van de 4 veldbataljons van het 1ste regiment infanterie en wel bij die in garnizoen te Groningen en te Assen, per bataljon 43 man na den eersten oefentijd van 8 maanden; het veldbataljon van dat regiment, te Leeuwarden in garnizoen, houdt wegens de bewaking der gevangenis aldaar 119 miliciens als blijvend gedeelte. Het is dus voor den milicien uit de drie noordelijke provinciën, die bij het 1ste regiment infanterie wenscht te worden ingedeeld, volstrekt niet onverschillig of hem Groningen of Assen dan wel Leeuwarden als garnizoensplaats wordt aangewezen. Wie zal toch bij dat regiment, als hij de vrije keuze heeft, te Leeuwarden in garnizoen willen zijn?

Voor den dienst in magazijnen, voor huishoudelijke en kazernediensten, voor corveën in het algemeen, werd tot dusverre van de vrijwillig dienende soldaten, die meer en meer zeldzaam worden, en overigens van miliciens gebruik gemaakt. Ook hierin zal de afschaffing der dienstvervanging een groote verandering te weeg brengen; die afschaffing heeft blijkbaar de oogen geopend voor toestanden die jarenlang geen aanstoot schijnen te hebben gegeven. Geen minister van oorlog

zou vóór dien tijd, met eenige kans op een goeden uitslag, de noodige gelden op zijn begrooting hebben kunnen brengen om in die corvée- en magazijnsdiensten door vaste werkers te voorzien.

Nu zijn wel is waar die gelden nog niet op deze begrooting gevraagd, doch er schijnen toch voorbereidende onderzoekingen plaats te hebben hoeveel van die werkers per kazerne noodig zouden zijn. Bovendien heeft de minister van oorlog toen hij zijn denkbeelden over de toekomstige legerorganisatie besprak, medegedeeld dat het in zijn bedoeling lag administratietroepen te scheppen, waaraan diensten konden worden opgedragen, die thans door de voor oefening met de wapenen opgekomen dienstplichtigen zelven moeten worden verricht, en voorts om bij elk tactisch onderdeel van het leger werkers in te deelen. Tevens zoude door zijn organisatie op de eene of andere wijze - op welke wijze kon de minister nog niet met beslistheid zeggen - een belangrijke vereenvoudiging worden gebracht in het blijvend gedeelte bij de militie.

Wij zijn dus op den goeden weg om in den vervolge het blijvend gedeelte der voor eerste oefening opgekomen miliciens al kleiner en kleiner te zien worden, om eindelijk na korter of langer tijd geheel te verdwijnen.

Het zoude verkeerd zijn om uit het bovenstaande af te leiden dat van de miliciens geen magazijns- of corvéediensten mogen worden gevergd; dat soort van diensten zal daar waar de militaire macht een geheel afgesloten huishouding vormt, zooals in kampementen, bij de bezetting van forten enz. bij voorkeur en haast noodzakelijk door de kampeerende troepen, door de fortbezetting moeten worden verricht, doch in de vredeskazernen is zulks onnoodig en ten nadeele der militaire oefeningen. Ook zijn er wachtdiensten, waarvoor steeds militairen bestemd moeten blijven, o.a. in gewone omstandigheden de kazernewachten, evenzoo de fort- en kampwachten bij bezetting van forten of in kampementen. Overigens wordt de wacht- en veiligheidsdienst uit den aard der zaak veelmalen beoefend bij alle oefeningen op grootere of kleinere schaal in en buiten de garnizoenen en bij manoeuvres en fortoefeningen.

IV.
Voorbereidend militair onderricht.

Hieronder moet hetzelfde worden verstaan wat van 1870 tot 1898 den naam droeg van ‘vrijwillige oefeningen in den wapenhandel’. Deze naamverwisseling is echter niet zonder beteekenis, hetgeen is af te leiden uit de rede van den minister van oorlog, in de vergadering van de 2de kamer van den 20sten December jl., ter verdediging van de voortzetting der proef met den eersten oefentijd van 8 maanden bij de infanterie.

Onder de storende invloeden welke volgens den minister medewerkten om de proef met den achtmaandschen oefentijd in 1898 niet tot zijn volle recht te doen komen, wordt door dien bewindsman ook gerekend dat de oefeningen zijn gehouden met personen, die nog niet of heel weinig in den wapenhandel waren bedreven. Doch daar aan de voorbereidende militaire oefeningen in den winter 1898-99 door een veel grooter aantal personen werd deelgenomen dan in den vorigen winter, zoo mocht worden verwacht dat in 1899 veel meer manschappen reeds eenige voorbereiding zullen hebben genoten.

Als men, hetgeen de minister hier in 't midden bracht, aandachtig overweegt, dan zoude men tot het besluit moeten komen dat het voorbereidend militair onderricht niet slechts een gewenscht, doch haast een noodzakelijk toevoegsel van den achtmaandschen eersten oefentijd zoude zijn. Een zeer gevaarlijk beginsel, want het getal van hen die, zonder dat onderricht te hebben genoten, deel van de lichting 1899 zullen uitmaken zal vrij groot zijn, en mag zonder overdrijving op belangrijk meer dan de helft der lichting worden geschat. Een groot deel toch van hen, die in December jl. aan het voorbereidend onderricht deelnamen, zullen in 1899 niet als milicien in dienst treden, ten deele omdat zij vrijloten, ten deele omdat ook velen van de lichting 1900 aan dat onderricht deelnemen, daar de volledige cursus over twee wintertijdperken is verdeeld.

Slechts voor het geval dat het voorbereidend militair onderricht voor alle a.s. dienstplichtigen, bijv. gedurende

twee achtereenvolgende winters, verplichtend was, zoude het in rekening mogen worden gebracht bij het bepalen van den minimum eersten oefentijd.

Het schijnt wel dat de minister meer of minder onder den indruk van den tegenstand van het meerendeel der hoogere militaire infanterie-autoriteiten, ter verdediging van de voortzetting van de zoogenaamde proef met den korten eersten oefentijd, allerlei argumenten bijeen zocht van meerder en minder waarde om het uitgebrachte ongunstige oordeel te verzwakken.

Blijkens de ministerieële beschikking van 1 Juni 1898 (opgenomen in de Staatscourant van 11 Juni d.a.v.) ter regeling van het voorbereidend militair onderricht, heeft dit in het algemeen ten doel: door locale oefening, die zooveel mogelijk aansluiting zoekt bij het schoolonderwijs in de gymnastiek, de bekendheid te bevorderen met de eenvoudigste militaire exercitiën, terwijl het tevens leert kennen de algemeene plichten van den soldaat. Dat militaire onderricht heeft dus blijkbaar ten hoofddoel, de natie meer weerbaar te maken dan tot dusverre het geval was, hetgeen daarenboven ten goede moet komen aan 's ministers plannen om de legervorming op breeden grondslag te vestigen.

Bovendien strekt dat onderricht volgens de bovengenoemde ministerieele beschikking om hen, die de verbindtenis bij het reservekader willen aangaan, in de gelegenheid te stellen de daartoe noodige militaire bekwaamheid te verkrijgen, en voorts tot opleiding van toekomstige militieplichtigen, die aanspraak wenschen te verkrijgen op plaatsing bij het korps en in het garnizoen hunner keuze, of die zich tijdens hun verblijf onder de wapenen wenschen toe te leggen op het erlangen van een graad.

De woorden ‘bovendien’ en ‘voorts’ duiden aan dat men hier met een nevendoel te doen heeft, maar dat nevendoel is eigenlijk de prikkel om tot deelneming aan de oefeningen aan te sporen. Het is toch vrij zeker dat als die prikkel, die keuze van korps en garnizoen, wordt weggenomen er al zeer weinigen aan dat voorbereidend militair onderricht zouden deelnemen, tenzij er een nieuwe prikkel wordt gegeven evenals vroeger in de vergunning om enkele weken later in dienst te komen, indien men vooraf voldoende is geoefend.

Volgens opgave in de memorie van antwoord aan de Tweede Kamer omtrent de oorlogsbegrooting voor 1899, gedateerd 8 December 1898, bedroeg het aantal deelnemers aan het voorbereidend onderricht ruim 10000, waarvan 604 voor het reservekader. Nadat de uitslag der loting bekend werd, zal zeker een aantal deelnemers, namelijk zij die vrijloten - de ondervinding opgedaan in den winter 1892-93 bewijst zulks - zich terugtrekken. Niettemin zal het aantal toch aanzienlijk hooger blijven dan in de jaren 1891-1894 het geval was, toen aan het met voldoenden uitslag deelnemen aan de vrijwillige oefeningen in den wapenhandel o.a. een verlof van 3 à 4 weken bij de inlijving was verbonden; men vergete hierbij echter niet dat toenmaals de dienstvervanging nog mogelijk en veel gebruikelijk was.

Het aantal deelnemers in de winters 1892-'93 en 1893-'94 bedroeg volgens de opgaven: 4203 en 4631, hetgeen[1)] een uitgave van ƒ 43179 en ƒ 42357 veroorzaakte, zoodat indien men de voor de schatkist voordeeligste cijfers neemt, de onkosten op ruim ƒ 9 per deelnemer kwamen. Volgens denzelfden maatstaf zouden dus bij 10000 deelnemers de onkosten ƒ 90000 worden, doch dit cijfer zal vermoedelijk vrij wat lager zijn, omdat met het aantal deelnemers, als deze over een betrekkelijk niet te groot aantal gemeenten zijn verdeeld, de onkosten niet evenredig toenemen. Daarenboven schijnt - ook al een gevolg van de afschaffing der dienstvervanging - in 't algemeen de medewerking van gemeentebesturen en schoolhoofden, o.a. tot het kosteloos verkrijgen van lokalen voor de oefeningen, vrij wat grooter te zijn dan in de jaren 1891-'94 het geval was. Niettemin zal het voorbereidend militair onderricht, vooral als men er, hetgeen zeer gewenscht is, ook schietoefeningen aan verbindt, niet onaanzienlijke kosten veroorzaken.

In de jaren 1891-'94 werden van de zijde der volksvertegenwoordiging allerlei bezwaren tegen de vrijwillige oefeningen in den wapenhandel ingebracht en de kosten van ruim ƒ 42000 veel te hoog geacht; niettegenstaande door het verkorten van den eersten oefentijd voor hen die er met voldoenden uitslag aan deelnamen, een som van ruim ƒ 32000

1) Zie bijlage II van de memorie van antwoord op het voorloopig verslag: der 2e kamer omtrent de oorlogsbegrooting voor 1894.

werd uitgespaard. Thans echter nu dat voorbereidend onderricht zeker meer zal kosten, verneemt men daaromtrent van de zijde der volksvertegenwoordiging geen enkele klacht, en toch is dat staatslichaam, wat de personen betreft, lang niet overwegend veranderd sinds 1894.

Dit kan alweder niet anders zijn dan een der goede gevolgen van de invoering van den persoonlijken dienstplicht, waardoor ook de meer gegoeden belang kregen bij keuze van korps en garnizoen, en waardoor de bezwaren vroeger zoo breed uitgemeten, thans als van minder beteekenis schijnen te worden beschouwd.

Toch zal het voorbereidend militair onderricht nog geruimen tijd tot de tijd- en strijdvragen blijven behooren. Rechtstreeks nut voor het leger werpt het niet af, terwijl het voor officieren en kader, die met dat onderricht worden belast, niet altijd een aangename dienst kan zijn; vooral daar het in het winterseizoen wordt gegeven en de reisgelegenheden naar meer afgelegen of op eilanden gelegen plaatsen en dikwerf ook de logiesgelegenheden ter plaatse, nu juist niet zoo aantrekkelijk zijn. Er waren dan ook indertijd verscheiden hoogere en lagere militaire autoriteiten welke in de vrijwillige oefeningen in den wapenhandel weinig heil en veel moeite zagen; door het als twistappel zoo geheel op den voorgrond treden van den verkorten eersten oefentijd, schijnt het voorbereidend militair onderricht thans minder dan voorheen tot onderwerp van bestrijding of verdediging in tijdschriften en dagbladen te zijn geworden.

De drang voor de meesten, die thans aan den tweejarigen wintercursus van het voorbereidend militair onderricht deelnemen, is de kans om als zij in dienst moeten komen, garnizoen en korps te kunnen kiezen. Die keuze is in den regel een onbereden korps; waardoor men, als men niet tot het blijvend gedeelte behoort of zich daarvan vrij kan maken, er met 8 maanden eersten diensttijd afkomt. Doch men zal dat laatste voorrecht zeker deelen met een groot aantal dergenen welke geen voorbereidend onderricht genoten en vooral uit de kleinere en ver uit elkander liggende gemeenten afkomstig zullen zijn, omdat er minstens 20 deelnemers worden vereischt om het onderricht te doen plaats hebben.

Aan de keuze van korps en garnizoen, zeker om verschil-

lende redenen voor velen van groote waarde, zal als het aantal deelnemers aan het voorbereidend onderricht grooter wordt, meer en meer voor velen niet kunnen worden voldaan. Om dan alle willekeur bij de indeeling te vermijden, zal het lot daarin moeten beslissen, hetgeen nog al omslachtig en moeilijk uitvoerbaar zal zijn. Doch ook thans reeds zullen er ten dien opzichte zich hier en daar groote bezwaren voordoen; zoo liggen in de drie noordelijke provinciën slechts 4 bataljons infanterie in garnizoen die gezamenlijk jaarlijks ongeveer 630 miliciens behoeven, terwijl de jaarlijksche lichting dier drie provinciën samen 2000 man, of meer dan driemaal zoo groot is. Het is dus duidelijk dat lang niet aan al de aanvragen om in een der drie garnizoensplaatsen (Groningen, Assen en Leeuwarden) van die 4 bataljons te worden ingedeeld, kan worden voldaan, te meer nog daar wegens het driemaal sterker blijvend gedeelte van het bataljon te Leeuwarden in vergelijking met dat van elk der drie andere bataljons, de meesten de voorkeur aan Assen of Groningen zullen schenken.

Die keuze van korps en garnizoen, waarop allen die met voldoenden uitslag het voorbereidend militair onderricht genoten, evenveel recht hebben, moet dan ook tot veel last en veel willekeur bij de indeeling en tot groote teleurstelling bij velen leiden, aan wier wensch niet kan worden voldaan, terwijl zij er toch op rekenden. Op den duur moet daardoor wel de toevloed tot dat onderricht verminderen, tot groot nadeel der op te wekken meer algemeene volksweerbaarheid.

Het schijnt dan ook veel beter en redelijker die keuze van korps en garnizoen, als belooning voor het met vrucht volgen van het voorbereidend militair onderricht, te vervangen door een verkorting van den normalen eersten oefentijd door een verlof bij de inlijving van enkele weken. Die normale eerste oefentijd moet toch berekend zijn, zooals dan ook oorspronkelijk zeker de bedoeling was, op hen die geen voorbereidend onderricht genoten en die zeer zeker dit jaar en nog vele volgende jaren de meerderheid der miliciens zullen vormen. Zij die vóór hun indiensttreden een voldoende militaire voorbereiding hadden, zullen dan blijkbaar aan een korteren dan aan den normalen eersten oefentijd genoeg hebben.

Zulk een regeling is in het belang van de dienstplichtigen en in het belang van de schatkist en leidt niet tot vermindering der totale geoefendheid. Volgens de rapporten der korpscommandanten, uitgebracht 7 maanden nadat de lichting 1893 was ingelijfd, omtrent de geoefendheid en de onderworpenheid aan de krijgstucht van de miliciens dier lichting, aan wien bij de inlijving verlof tot 4 April was verleend, bleek eenstemmig dat, op het tijdstip dat het rapport werd uitgebracht, deze miliciens in geoefendheid en krijgstucht niet achter stonden bij de anderen, welke dat verlof niet hadden genoten.[1)]

Niet het minst als de meer algemeene dienstplicht in de toekomst den grondslag zal uitmaken onzer legerinrichting, zal het voorbereidend militair onderricht, mits zoo algemeen mogelijk gegeven, gepaard aan een behoorlijk onderricht in het schieten, ten zeerste kunnen bijdragen tot de weerbaarheid van ons volk en tot vermindering van de personeele lasten op de bevolking ten behoeve van 's lands verdediging gelegd.

V.
Reservekader.

Indien men in tijden van gevaar en oorlog alle troependeelen, ook de reserveformatiën en troepen in tweede linie van beroepskader wilde voorzien, zoo zoude dat kader reeds in vredestijd aanwezig moeten zijn, hetgeen veel te groote uitgaven zoude veroorzaken; uitgaven zoo groot dat er voor geen enkele natie aan te denken valt. Overal heeft men dan ook naast het beroepskader een tijdelijk kader in 't leven geroepen, dat zijn burgerlijk beroep behoudt en slechts voor een betrekkelijk korten tijd in werkelijken dienst komt, doch gedurende een zeker aantal jaren beschikbaar of in reserve blijft.

Het lag voor de hand dat men uit de militie, reservekader of beter gezegd militiekader trachtte te verkrijgen; in 1859

1) Zie bijlage I van de memorie van antwoord aan de tweede kamer omtrent de oorlogsbegrooting voor 1894.

werden bij de infanterie de eerste milicienkorporaals en in 1874 de eerste miliciensergeanten aangesteld, welke proef zoo goed voldeed dat men die instelling allengs ook tot de overige wapens uitbreidde. In December 1883 werd bij koninklijk besluit bepaald dat er eveneens militieluitenants konden zijn; dit gaf echter bijzonder weinig, in 't geheel is er één militieluitenant bij de cavalerie en één bij de vestingartillerie geweest. De rang van militieluitenant werd dan ook in Februari 1897 weder afgeschaft.

Bij de 7 lichtingen miliciens bevonden zich, volgens de laatste officieele opgave op 1 Juli 1898, een getal van 725 miliciensergeanten en 3341 milicienkorporaals, in hoofdzaak bij de infanterie ten getale van 650 en 2679. Daar het aantal miliciensergeanten veel te klein bleef voor de behoefte en de vorming van militieluitenants geheel mislukt was, zag men reeds eenige jaren geleden naar een anderen weg uit, om meer reservekader te bekomen. Men wilde dat kader liefst verkrijgen uit hen die door hun schoolopleiding tot de meer ontwikkelden behoorden, en die zich in den regel, als zij door het lot tot den militiedienst waren aangewezen, lieten vervangen, of wel uit hen die ofschoon physiek geschikt, hetzij als eenige zoon of wegens broederdienst van dien dienst waren vrijgesteld.

In het najaar van 1893 werd het reservekader ingesteld; de invoering eischte veel voorbereiding. Het is zonder twijfel, vooral aan de behoedzame en talentvolle wijze waarop de toenmalige luitenantkolonel Van Dam van Isselt voor dat kader propaganda in de pers en in de burgermaatschappij maakte, te danken dat bij de wisseling van ministerie in het voorjaar van 1894 het reservekader, gedragen door een gunstige publieke meening, die weerklank in de volksvertegenwoordiging had gevonden, niet te gronde ging zelfs zonder beproefd te zijn.

Het reservekader werd in het najaar van 1894, voorloopig als proef, ingevoerd; in den zomer van 1895 kwamen de eerste kaderreservisten in werkelijken dienst, terwijl de proef in Mei 1897, wegens de daarmede verkregen gunstige uitkomsten, geëindigd werd verklaard en het reservekader onder de legerinstellingen werd opgenomen.

Op den 1sten November 1898, dus na ongeveer 3½ jaar te hebben bestaan, telde het reservekader 56 vaandrigs, 187

reservesergeanten, 267 reservekorporaals en 298 aspirantvaandrigs (graad van soldaat.) Van deze laatsten waren er op dat tijdstip 115 die zich eerst sedert kort hadden aangegeven; daarentegen waren 9 vaandrigs tot reserve-tweede luitenant bevorderd.

Het reservekader komt niet in mindering, noch van de organieke sterkte aan vrijwilligers, noch van die der miliciens; het geeft de gelegenheid wetenschappelijk goed onderlegde jongelieden, zonder overmatige kosten, bij mobilisatie als kader, zelfs in den officiersrang ter beschikking te krijgen. De graad van vaandrig, gelijkstaande met dien van hoofdopzichter bij de genie (hoogste onderofficiersgraad in het leger) werd in 1893-94 in het leven geroepen in plaats van den rang van reserve-tweede luitenant, omdat men anders een wettelijke regeling, dat is de tusschenkomst van de wetgevende macht, had noodig gehad. Dit zoude veel te veel tijd hebben gevorderd, terwijl een verwerping van een desbetreffend wetsvoorstel toen volstrekt niet tot de onmogelijkheden behoorde; buitendien was het toch de bedoeling den vaandrig luitenantsdienst te doen verrichten.

Nu sints dien echter een wettelijke regeling van de reserve voor de landmacht[1] is verkregen, waarbij de rang van reserveofficier (kapitein, 1ste en 2de luitenant) is ingesteld, kan de graad van vaandrig zonder nadeel uit het reservekader verdwijnen.

Het reservekader door de pers en ook in het algemeen door de volksvertegenwoordiging zeer goed ontvangen en veelal geprezen, ondervond in den aanvang en ondervindt nog veel tegenstand in het leger, zich uitende in allerlei ingezonden, veelal ongeteekende stukken in de dagbladen. Ook in de volksvertegenwoordiging, met name in de 2de kamer, schijnen blijkens menig voorloopig verslag omtrent de oorlogsbegrooting, enkele leden bepaald tegen de instelling van het reservekader te zijn; de afgevaardigde uit Gorinchem, de heer Seret, gaf ook in de openbare vergaderingen daarvan meermalen blijk.

Door de afschaffing van de dienstvervanging zullen ook meer algemeen ontwikkelde jongelieden door het lot persoon-

1) Wet van den 2den Mei 1897. Staatsblad No. 119.

lijk voor den militiedienst worden bestemd; hierdoor meenen velen dat men aan het militiekader genoeg zal hebben en dat men uit de militie, behalve miliciensergeanten in veel grooter getale dan tot dusver, ook de noodige reserveofficieren zal kunnen verkrijgen. Om niet in totale getalsterkte achteruit te gaan, zoude een verhooging van het jaarlijksch contingent, die toch in 's ministers plannen schijnt te liggen, voldoende zijn.

Deze meening zoude op goede gronden berusten indien de eerste diensttijd der militie twee jaar was, in plaats van een eersten oefentijd van 8 maanden voor de onbereden wapens, behalve voor de genietroepen waarbij die 9 maanden is. Ware de eerste diensttijd twee jaar, velen zouden uit eerzucht en om een betere positie in het leger te verkrijgen naar hoogere graden en rangen in de militie dingen, terwijl als men daaraan nog, even als in Duitschland, het voordeel van een éénjarigen diensttijd verbond, ook ten onzent een in waarde en aantal zeer voldoend militiekader kon worden verkregen; vooral ook als de in de hoogere standen nog al talrijk aanwezige eenige zoons niet meer van hun defensieplicht waren vrijgesteld.

Doch een achtmaandsche eerste oefentijd is bij ons in proef en zal, het kan haast niet meer anders, wel worden ingevoerd. De vorming van een miliciensergeant in acht achtereenvolgende maanden, met inbegrip van den tijd dien hij toch in dien graad dienst zal moeten doen, is wellicht voor enkelen wel, doch in het algemeen niet goed mogelijk; van de vorming van een reserveluitenant in dien tijd is nog minder sprake.

Deze bewering strijdt volstrekt niet tegen den slechts acht maand langen verplichten diensttijd van den kaderreservist, want die acht maanden zijn niet achtereenvolgend doch bij tusschenpoozen; hoogstens verdeeld over 3 jaren en in den regel 's zomers. In den winter vallen dan de theoretische korporaals-, sergeants- en vaandrigscursussen die elk jaar van half October tot Mei ten minste 3 uur 's weeks worden gehouden en waaraan de kaderreservist *moet* deelnemen tot dat hij den graad van reservesergeant heeft verkregen.

Om de noodige theoretische en practische geschiktheid voor den graad van miliciensergeant te verkrijgen, zullen voor verre-

weg de meesten meer dan 8 maanden eerste oefentijd noodig zijn. Men zoude dus moeten rekenen op het vrijwillig langer dan 8 maanden in dienst blijven van de talrijk noodige miliciens, welke den graad van miliciensergeant of den rang van reserveluitenant deelachtig moeten worden. Het valt echter zeer te betwijfelen of dat vrijwillig blijven veel door hen zal geschieden, die zich voor hun toekomstig ambt, bedrijf of beroep voorbereiden, terwijl deze ook wel zullen trachten door ruiling vrij te komen van het blijvend gedeelte, dat trouwens langzamerhand hoe langer hoe kleiner zal worden, en eindelijk geheel moet verdwijnen.

Om die reden moet het reservekader, ook na de invoering van den persoonlijken dienstplicht, zelfs al wordt die later tot een vrijwel algemeenen dienstplicht uitgebreid, onmisbaar worden geacht. De kaderreservist krijgt als 't ware in ruil voor zijn algemeene ontwikkeling, door hem op eigen kosten verkregen en die voor de hoogere graden en rangen van het reservepersoneel onmisbaar is te achten, en tevens voor de door hem gesloten verbintenis om zes jaar voor den dienst beschikbaar te blijven, eenige tegemoetkoming omtrent de tijden waarin hij zijn practischen diensttijd kan volbrengen.

Daardoor kan hij die tijden in de voor hem gewenschte overeenstemming brengen met de tijden noodig tot de voorbereiding voor zijn toekomstig ambt, bedrijf of beroep, terwijl de geldelijke voordeelen, verbonden aan het verkrijgen van en het dienen in eenigen graad of rang, dikwerf voor den minder bemiddelde een welkome steun in dien voorbereidingstijd zijn. Dat dit zoo is, bewijst wel het feit, dat van de 155 vrijwilligers bij het reservekader, die op 1 November jl. den geheelen verplichten werkelijken diensttijd van 8 maanden hadden vervuld, er 62 waren die geheel vrijwillig gemiddeld 3 maanden langer onder de wapenen waren gebleven.

Tot voor korten tijd bestond het reservekader alleen uit jongelieden die vóór de inschrijving voor de nationale militie de verbintenis hadden aangegaan; ten deele om, als zij door het lot tot den militiedienst zouden worden aangewezen, geen dienstvervanger behoeven te stellen omdat zulks voor hen uit een geldelijk oogpunt nog al bezwaarlijk zoude zijn; ten deele uit hen die uit eergevoel en plichtbesef of wel omdat zij er veel neiging toe hadden zelf wilden dienen, al ware

het c.q. stellen van een plaatsvervanger volstrekt geen geldelijk bezwaar, of zelfs al waren zij als eenige zoon of wegens broederdienst vrijgesteld.

Thans, na de afschaffing van de dienstvervanging, is van zelf de prikkel om kaderreservist te worden veel grooter geworden, en het aantal dier reservisten nam dan ook tusschen 1 Juni en 1 November 1898 met niet minder dan 225 personen en de daarop volgende maanden nog in veel sterker mate toe. Die snelle toename is in verband met een zeer beperkende ministerieele bepaling, die tot nu toe onveranderd werd gelaten, hoogst schadelijk voor de toekomst van het reservekader.

Het aantal vrijwilligers bij dat kader is toch wat het hoofdwapen (de infanterie) betreft, beperkt tot 120 per regiment, dat is samen 1080 personen, terwijl er in oorlogstijd veel meer noodig zijn. Op 1 November jl. ontbraken er nog 292 aan dat getal, verdeeld over 8 regimenten infanterie en nog in den loop van de maand Januari van dit jaar was het reservekader bij de infanterie compleet en ook het 2de regiment vestingartillerie mocht om die reden op dat zelfde tijdstip geen kaderreservisten meer aannemen.

Overweegt men daarbij dat de diensttijd voor het reservekader 6 jaar is en dat dus zelfs zij die er het eerst, dat is in den zomer van 1895 bij kwamen, nu nog 2¼ jaar diensttijd hebben te vervullen, zoo is thans de toegang tot het reservekader der infanterie, en ten deele ook bij de vestingartillerie geheel gesloten. Dus zal minstens gedurende 2 jaren een nagenoeg volkomen stilstand in de aanneming van reservekader plaats hebben, met al de nadeelige gevolgen daaraan voor de toekomst van dat kader verbonden. In dien tijd komen er toch slechts nu en dan door de benoeming van vaandrigs tot reserve-2de luitenants of door overlijden van kaderreservisten, toevallig enkele plaatsen open.

Deze nadeelige toestand, ook voor de tegenwoordige jongelingschap, behoeft echter niet in te treden; een enkele ministerieele beschikking, waarbij het maximum-cijfer der bij elk der regimenten infanterie en vestingartillerie aan te nemen kaderreservisten aanzienlijk wordt verhoogd, is voldoende om zulks te voorkomen. Het is dan ook wel te verwachten dat zulk eene beschikking spoedig zal komen, want het reservekader

dat zeker wel aan billijke eischen voldoet - anders was de proef in 1897 wel als mislukt verklaard - is in veel grooter getale noodig dan thans als maximum is vastgesteld. In de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der 1ste kamer omtrent de oorlogsbegrooting voor dit jaar, deelde de minister van oorlog mede dat hij het personeel van het reservekader, naar gelang van de behoefte nog geleidelijk dacht uit te breiden.

Op gezag van den minister van oorlog die, zoowel in de memorie van antwoord aan de 2de kamer omtrent de oorlogsbegrooting voor 1899 als in het daarop gevolgde mondelinge debat, de instelling van het reservekader warm verdedigde, kan niet anders worden getuigd dan dat het zeer goed voldoet aan alle billijke eischen aan reserve-aanvoerders te stellen.

Terecht merkte de minister op dat, als de gehoorde bewering omtrent de onvoldoende geoefendheid van *de* kaderreservisten bewaarheid kon worden, de schuld daarvan zou rusten op de korpscommandanten, die hen in een graad aanstelden of bevorderden. Reeds daarom achtte de minister het geuite beweren onaannemelijk, dat *de* reservisten onvoldoende geoefendheid bleken te bezitten. Het kon zijn dat er enkele reservisten waren, die naar het oordeel van dezen of genen in een of ander opzicht te kort schoten, maar dat mocht geen reden zijn om de staf over *de* reservisten te breken.

Als men nagaat dat het reservekader (een gewantrouwde nieuwigheid) nu juist niet met zeer groote ingenomenheid in het leger is verwelkomd; dat voorts alle examens om tot eenigen graad te worden bevorderd, zoowel theoretische als practische, door een commissie van officieren, nagenoeg in elk garnizoen een andere, wordt afgenomen; en eindelijk dat alleen de korpscommandanten, de kolonels, recht tot bevordering hebben, dan is het toch duidelijk dat over 't algemeen de kaderreservisten wel voldoen.

De minister verklaarde dan ook ten overvloede, dat hem tot dusverre nog geen op goede gronden steunende ongunstige oordeelvellingen over het reservekader ter oore waren gekomen. De hoofdofficier belast met het algemeen toezicht over dat kader, een luitenantkolonel der infanterie, had er hoogst gunstige rapporten over ingediend. Het laatste dier rapporten werd als bijlage aan de memorie van antwoord toegevoegd,

terwijl dat rapport vergezeld ging van een merkwaardig verslag van den voorzitter van één der examencommissies, geheel in strijd met de ongunstige berichten omtrent het reservekader door eenige kamerleden, blijkens het voorloopig verslag, vernomen.

De voorzitter dier commissie, die den 1sten Mei 1898 het verslag uitbracht over examens van 15 tot en met 27 April te Amsterdam en te Haarlem aan 97 kaderreservisten afgenomen om de getuigschriften te verkrijgen voor het bezit van de theoretische kennis gevorderd van den reservekorporaal, van den reservesergeant en van den vaandrig, was een kapitein van den troep afkomstig, die 20 jaar officier was en steeds bij den troep had gediend, waarvan 5 jaar in Oost-Indië. De leden der commissie meenden zich, op grond hunner veeljarige onafgebroken aanraking met den troep, wel eenig recht van vergelijken te mogen aanmatigen, en verklaarden o.a. dat bij het onderzoek tot het verkrijgen van het getuigschrift gevorderd voor den reservesergeant, de meerderheid der geslaagden, naar het eenparig oordeel der commissie, in theoretische kennis boven het gros der beroepssergeanten stond. De indruk die de commissie ontving van de aspiranten voor het theoretisch getuigschrift voor den vaandrigsgraad, was zeer gunstig; de helft der 8 aspiranten, die allen slaagden, deed een zeer goed, de overigen een ruim voldoend examen.

Dat de vrij ruime betaling van het reservekader, noodig in den aanvang, in een tijd toen men geheel van de welwillendheid der jongelieden om toe te treden afhing, gepaard aan een betrekkelijk snelle bevordering, eenige afgunst bij het beroepskader verwekte, is niet onnatuurlijk. Na de invoering van den persoonlijken dienstplicht zijn echter o.a. de boven de soldij genoten jaarlijksche toelagen van ƒ 30 en ƒ 50 voor den reservekorporaal en den reservesergeant ingetrokken, terwijl veelal door de afgunstigen wordt vergeten dat niet alleen de werkelijke diensttijd bij den troep in rekening moet worden gebracht, doch ook de zesmaandsche wintercursussen, die tot het verkrijgen van eenigen graad bij het reservekader moeten worden doorloopen.

Om aan een ander meermalen geopperd bezwaar te gemoet te komen, zoude ook het tijdstip van in dienst treden en van het telkens weder in werkelijken dienst komen der kader-

reservisten, aan meer vaste regelen kunnen worden gebonden dan thans het geval is, om zoodoende zoo min mogelijk stoornis in de oefening der miliciens of wel van het overige kader te brengen.

De strijdvraag of het reservekader na de afschaffing van de dienstvervanging al dan niet behouden moet blijven, is feitelijk al opgelost ten voordeele van dat kader. Er zullen nog wel gedurende geruimen tijd van de zijde der militairisten stemmen opgaan tegen dat kader, er zullen zeker nog wel wijzigingen en verbeteringen komen in de inrichting van dat kader, doch aan afschaffing er van valt niet meer te denken. Slechts langs dien weg is, bij een korten eersten oefentijd, zonder al te groote geldelijke opofferingen, een voldoend aantal reserve-aanvoerders van algemeene ontwikkeling te verkrijgen.

Behalve de besproken tijd- en strijdvragen zijn er op defensiegebied nog vele andere vraagstukken die binnen korter of langer tijd een oplossing vragen.

Tot de tijdvragen behoort o.a. de noodzakelijke aanschaffing van modern snelvuurgeschut voor onze veldartillerie en de aanvulling van den voorraad geweren van 6.5 millimeter (het reeds in het leger hier te lande en in Nederlandsch-Indië ingevoerde model) voor de in oorlogstijd te formeeren reservetroepen. Deze zullen, al kwam er nog dit zittingsjaar een nieuwe wet op den dienstplicht tot stand, nog vele jaren uit de schutterijen moeten worden getrokken, omdat een nieuwe wet niet onmiddellijk, doch slechts op den duur de sterkte der levende strijdkrachten kan vermeerderen.

Deze tijdvraag zal zeker het karakter van een strijdvraag aannemen zoodra de regeering de voor dat snelvuurgeschut en voor die meerdere geweren noodige millioenen aan de volksvertegenwoordiging zal aanvragen. Het blijft echter te betreuren dat, nu door deń korten eersten oefentijd en het kleiner worden van het blijvend gedeelte, de oorlogsbegrooting nog al wat is verminderd, de daardoor vrijkomende gelden niet werden besteed aan aanschaffing van geweren en snelvuurkanonnen; later als de kamers aan een lagere begrooting zijn gewend, zal het geld nog moeilijker te verkrijgen zijn.

Een strijdvraag, die op dit oogenblik feitelijk geen tijdvraag

is, is de inrichting van ons defensiestelsel, van onze doode weermiddelen. Het is thans geen tijdvraag omdat in de eerstvolgende jaren voor de zoogenaamde voltooiing van ons vestingstelsel, met name van de stelling van Amsterdam, al zeer weinig geld zal worden besteed na het votum van 21 December jl. van de 2de kamer omtrent de gelden aangevraagd voor die stelling. Na de weigering dier gelden op een gedeelte na, dat slechts noode werd toegestaan omdat de minister de portefeuillekwestie stelde en omdat men meende dezen bewindman te moeten behouden daar van hem een goedkoope (sic) legerwet te verwachten was, met verdeeling der persoonlijke lasten op veler schouders, is het toch duidelijk, dat de volksvertegenwoordiging de volgende jaren evenzoo zal handelen.

Zij verlangt toch, en met volle recht, eerst de hervorming der levende strijdkrachten, alvorens door haar een hervorming van ons verdedigingsstelsel kan worden ter hand genomen; waarbij dan tevens beslist moet worden of en hoe de bestaande aardenwerken der stelling van Amsterdam tot meer of minder volledige forten zullen worden ingericht.

Als deze regeering, na de dienstvervanging te hebben afgeschaft, ook een legerorganisatie en legervorming, in den geest als door den minister van oorlog is aangegeven, tot stand brengt, zal zij ten volle aanspraak mogen maken op de dankbaarheid van het Nederlandsche volk.

Doch een wet op de legerorganisatie en de legervorming zal veel moeilijker tot stand zijn te brengen, dan de wet op de afschaffing der dienstvervanging, waartegen de weerstand al zeer gering was geworden, en die als een rijpe vrucht der regeering in den schoot viel; al blijft voor haar de niet geringe lof dat zij deze zaak zoo kort na haar optreden aanhangig heeft gemaakt.

Het is te hopen, dat te midden van al de andere op afdoening wachtende sociale hervormingen, regeering en volksvertegenwoordiging tijd en gelegenheid zullen vinden om de zoo gewichtige defensiebelangen, vervat in een voor onze toestanden geschikte legerorganisatie en legervorming, in dit vierjarige parlementaire tijdvak tot een goed einde te brengen.

A.L.W. SEYFFARDT.

Naar de gele rivier.[1)]

IV.

Onze weg leidde vaak door streken, die bij vroegere doorbraken onder zand bedolven werden en waar, onder den invloed van den wind, vrij belangrijke duinvorming plaats had, zoo zelfs, dat wij half ondergestoven dorpen en gehuchten zagen. Op deze zandgronden zagen wij hier en daar aanplantingen van zandwilgen en dadels. Ook trokken wij menigmaal door vroegere rivierbeddingen, waarvan gedeelten van zand ontdaan en omkaad waren, om den bovengrond zooveel uit te loogen, dat hij voor den landbouw geschikt werd, en tegelijk zout te winnen. Bij regen vulden zich deze poldertjes met water, dat na verdamping en wegzakking een dikke witte korst op den grond achterliet. Door deze korst te verwijderen, en de uitlooging een voldoend aantal malen te herhalen, werd de sterk met loesszouten doortrokken rivierbodem gaandeweg voor bebouwing geschikt gemaakt. De niet bezonken, maar aangestoven loessterreinen, waarmee wij later kennis maakten, zijn bij uitstek voor den landbouw geschikt. Hierover ter plaatse meer.

Sporadisch zagen wij akkers met koolzaad, dat, naar men ons zeide, eerst onlangs uit den vreemde ingevoerd werd en flink aansloeg. Een onzer kwam zeer onzacht in het koolzaad terecht, toen hij, even afgestegen zijnde en op een draf langs de karren loopende om weer te paard te stijgen, een slag van een voorspan tegen zijn buik kreeg, die hem hals

1) Zie *De Gids* van Februari jl.

over kop op den akker smeet, waar hij bewusteloos bleef liggen. Het was een angstige tijd, voordat wij de overtuiging hadden dat het incident geen andere gevolgen had dan twee blauwe plekken en eenige dagen pijn. Onze karremannen waren er blijkbaar door in hun eer getast; en de muilezel werd, na onbarmhartig afgeranseld te zijn, aan de eerstvolgende pleisterplaats door een anderen vervangen.

Na een geforceerden dagmarsch van ruim 60 kilometers bereikten wij in den avond van den 14 April de Gele Rivier bij het dorp Chêng-chin, dat schuin tegenover Kai-fung-fu, de hoofdstad der provincie Honan, ligt en waar wij de rivier zouden oversteken. Onze tschin-tshai ging nog denzelfden avond, gewapend met onze paspoorten, veerbooten voor den volgenden ochtend requireeren.

Onze herberg lag een kwartier gaans binnendijks, en wij waren zoo verlangend om de Hoangho te zien, dat wij 's ochtends onze paarden dadelijk de sporen gaven en in gestrekten galop naar het veer reden. Op den dijk gekomen, zagen wij den breeden, bruingelen stroom voor ons. Was de aanblik der rivier met haar bruin water en hare graslooze uiterwaarden en dijken in den regel boven beschrijving doodsch, hier aan het veer zag het er levendig uit. Behalve de veerschepen en schuiten, waarvan een met een bewoond kraaiennest op een plankje in den top van de mast prijkte, vertoonden zich tal van andere vaartuigen in lading, in lossing, onder zeil, of door een lange reeks mannen voortgetrokken. Aan de beide landingsplaatsen vormden groote stapels opgeslagen goederen, strooien en planken afdaken, loodsen, hutten, winkeltjes en gaarkeukens geïmproviseerde dorpen, waar een bedrijvige en luidruchtige menigte zich verdrong.

Op het grootste van de twee vaartuigen, die de mandarijn van het veer ons aanwees, scheepten wij ons in met de grootste helft van onzen stoet, benevens dertig man scheepsvolk. Eerst werden wij een eind langs den oever opgetrokken; toen zeilden wij schuin stroomafwaarts naar een zandplaat; onze bemanning ging te water en trok ons weer een eind op; en zoo zetten wij eindelijk na twee uren aan den zuidelijken oever voet aan wal.

De omstreeks 10 kilometer lange weg van het veer naar Kai-fung-fu liep door een warnet van kleidijken, zanddijken,

hooge en lage uiterwaarden, duinen en zandverstuivingen, waaruit wij eerst wat wijs konden worden, toen wij hoorden dat de stad met hare naaste omgeving afzonderlijk bedijkt was, om haar tegen overstrooming bij doorbraken in den zuidelijken bandijk te vrijwaren. Toen wij op onzen verderen tocht dezen polderdijk andermaal passeerden, die op omstreeks 4 kilometer van den stadsmuur ligt, reden wij niet over, maar door den dijk heen, waarin het vervoer een coupure van ruim twee meter diepte gesneden had. De wanden der coupure toonden in het dijkslichaam een doorgaande zandlaag van een halven meter dikte. Ten gevolge van vroegere doorbraken, zit de stadspolder nagenoeg geheel onder 't zand, waarop slechts wilgen groeien.

De inwoners van Kai-fung-fu zijn befaamd wegens hun haat tegen de vreemde duivels. Een herberg in de stad, die het vorige jaar nachtverblijf aan een zendeling verstrekt had, was den dag na zijn vertrek door het gepeupel tot op den grond toe afgebroken. Onze geleiders verzochten ons om die reden, in onze karren achter de gordijntjes plaats te nemen; en zoo wachtten wij buiten den stadsmuur anderhalf uur op onzen tschin-tshai, die met onze paspoorten naar den yamen reed om toegang te vragen. Desondanks hield de wacht aan de stadspoort ons nog een half uurtje op, en hadden wij daarna, zooals begrijpelijk was, groote moeite om toegang tot een herberg te krijgen. Deze werd eindelijk autoritair afgedwongen; en nauwelijks waren wij ondergebracht, of een achttal soldaten rukte aan als duiveldekking.

Wij lieten voor den volgenden dag belet vragen bij den Onderkoning der provincie Honan, bij den Taotai der stad, en bij den na de doorbraak aangestelden Commissaris der Gele Rivier Wu Ta Chêng, een oom van onzen secretaris Wu, dien wij wegens die bloedverwantschap als zoodanig in dienst genomen hadden. De secretaris van Wu Ta Chêng, tevens militair commandant, kwam ons nog denzelfden avond zijne opwachting maken. Hoorende dat pas een telegraaflijn naar Kai-fung-fu aangelegd was, droegen wij den tschin-tshai op, een telegram aan den secretaris onzer legatie te bezorgen; doch hij kwam weldra terug met de tijding dat het volk den vorigen dag het kantoor en eenige mijlen lijn vernield had, zoodat ons telegram per bode naar het verafgelegen volgende

station gebracht moest worden. Op onzen terugweg reisden wij eenige uren langs de geheel vernielde telegraaflijn.

Den volgenden ochtend hoorden wij voortdurend infanteriesalvo's, vermoedelijk oefeningen in 't vuur, om den telegraafstormers vrees aan te jagen. Wij verwisselden onze lederen buizen en onze hooge laarzen voor een zwart pak, en togen onder militair escorte in karren ter audiëntie. Het volk was minder lastig dan wij verwacht hadden, maar vreeselijk nieuwsgierig, en maakte de verrassendste commentaren over ons.

- Zitten de Yang Kweetze nog in de karren?
- Ja zeker. Ik heb ze al gezien.
- En zien ze er gek uit?
- O man, je moet maar eens kijken. Ik heb nooit zulke rare kerels gezien. En nijdig dat ze er uitzien!
- Er moet er een bij zijn met een houten been... enz. enz.

In den yamen van den gouverneur, waar de lijfwacht voor ons in 't geweer kwam, drong een groote menigte mee naar binnen, en verdrong zich voor de glazen vensters der audiëntiezaal, waar een aantal beambten en volgelingen de bespreking bijwoonden, alsook een kindermeid met de jongste baby van den huize op den arm, die nu en dan erbarmelijk begon te schreeuwen. Wu Ta Chêng verraste ons met een westersch aangerichten maaltijd met tafellaken, borden, messen en vorken. Of hij een en ander aangeschaft had, wetende dat ons bezoek te wachten stond, mochten wij niet met zekerheid vernemen. Daar hij wist dat wij bij onze terugkomst in Tientsin den machtigen Li Hung Chang verslag over de dichting van de doorbraak moesten uitbrengen, was een kleine captatio benevolentiae niet onwaarschijnlijk.

Wij stelden ons aan de autoriteiten voor als bewoners van een verafgelegen land met vele booze rivieren, die in vroeger tijd door herhaalde doorbraken groote verwoesting en ellende veroorzaakt hadden, evenals de Hoangho in China. De ingenieurs van ons vaderland hadden in den voortdurenden strijd tegen het water veel geleerd, en waren sedert kort door een beter stelsel van rivierbeheer en door gebruik van allerlei nieuwe werktuigen zoover gekomen, dat de rivieren thans van een vloek in een zegen zijn herschapen. Natuurlijk dat in een land als het onze het bericht van de doorbraak van September 1887 groote belangstelling wekte;

en toen men vernam dat de Chineezen de dichting eener zoo reusachtige doorbraak krachtig ter hand genomen hadden, besloot men ons naar China te zenden om dat grootsche werk in oogenschouw te nemen, af te beelden, en er onzen landgenooten verslag over uit te brengen. Wij wenschten de heeren geluk met het door de sluiting behaalde succes, vraagden vergunning om het werk te mogen opnemen, verklaarden ons bereid om desverlangd de ervaring der Nederlandsche ingenieurs ten dienste van de Chineezen te stellen, en vertoonden hun photo's en teekeningen van allerlei werktuigen, die ten onzent bij rivierwerken gebruikt worden.

Ieder der hooge heeren had zijn lievelingsdenkbeeld, dat hij ons uiteenzette.

Wu Ta Chêng redeneerde als volgt. Bij een rivier als de Hoangho, waarvan de voortdurend door slib en zand rijzende bedding nu reeds heelwat hooger ligt dan het binnendijksche terrein, zijn periodieke doorbraken, die de nevenliggende landerijen verzanden en bederven, niet te vermijden. Hadden na de doorbraak van 1887 vele stemmen zich verheven om den stroom, evenals in 1852, zijn nieuw gebaanden loop te laten volgen, hij had de sluiting van de doorbraak en het terugbrengen van de rivier in hare oude bedding steeds krachtig voorgestaan, omdat aan de landen langs den ouden loop om zoo te zeggen toch niets meer te bederven viel. Had men de doorbraak niet gesloten, dan had de nieuw gevormde rivier natuurlijk bedijkt moeten worden, en zou in volgende jaren die nieuwe dijken telkens doorbroken en de goede nevenliggende landen onherroepelijk ook verzand hebben.

Hij stemde gaarne toe dat de bestaande dijken versterking noodig hadden, en wilde ze verzwaren met grond uit een langs den binnenteen te graven gracht. Deze ontgraving moest weer aangevuld worden; en daartoe wilde hij gebruik maken van het groote slibgehalte van het rivierwater, dat met pompwerktuigen over den dijk heen in de gracht moest gepompt worden, en deze langzamerhand zou volslibben. Zoo wilde hij ook de diepe wiel achter de doorbraak vullen; en hij verzocht ons, hem bij onze terugkomst van de doorbraak ons gevoelen over dit laatste plan mede te deelen, en hem in elk geval eene beschrijving met prijsopgaaf van een dergelijk pompwerktuig ter hand te stellen. Om straks te melden

redenen moesten wij schriftelijk in plaats van mondeling aan deze opdracht voldoen.

De Onderkoning wilde de rivier bij hoog water een zijdelingsche afleiding openen op de Tsa-ho, de linker zijrivier van de Weiho (niet te verwarren met de vroeger genoemde Weiho), die het water na de laatste doorbraak volgde. Hij zou hierover na onze terugkomst gaarne ons gevoelen hooren. Hij informeerde naar het vermogen en den prijs van excavators, waarvan wij hem afbeeldingen vertoond en toegelicht hadden, maar.... verklaarde ten slotte dat hij, ten gevolge van de doorbraak, zoo slecht bij kas was, dat van verwezenlijking van zijn plan toch niets kon komen.

Door aanhoudenden zwaren regen, waarvoor de Chineezen veel banger zijn dan wij, werden wij nog een dag in Kaifung-fu opgehouden. In onzen kleinen kring gingen reeds stemmen op, dat wij misschien, om met den hengelaar te spreken, ‘beet hadden’.... toen er 's avonds een bevelend verzoek van den Onderkoning kwam om, wegens de vijandige stemming der bevolking, op onze terugreis Kai-fung-fu in geen geval weer aan te doen. Dat was niet de eerste teleurstelling, en niet de laatste, die wij in China moesten ondervinden!

Toen wij den volgenden ochtend, geëscorteerd door vier ruiters met verroeste karabijnen, en begeleid door den secretaris van Wu Ta Chêng, naar de doorbraak vertrokken, waren de straten, waarlangs wij in onze karren naar de westelijke poort reden, door den regen in ware modderslooten herschapen, waar de wielen tot over de naaf in wegzonken. Buiten den stadspolder gekomen, reden wij verder grootendeels over den bandijk en over de hooge uiterwaarden, die in den regel slechts een paar meter beneden de dijkskruin lagen, terwijl de dijk 9 of 10 meter bod had boven het binnendijksche terrein. Op den uiterwaard lagen onderscheidene dorpen op watervrije terpen, omgeven door vruchtbare akkers, die slechts bij uitzondering een weinig verzand waren.

Wij zagen waarlijk fabelachtige dijkstoestanden, die een hollandschen dijkgraaf hadden doen daveren op zijne grondvesten! Zoo kwamen wij door een dorp, dat op den dijk lag en welks huizen tot in het midden daarvan reikten. Op onderscheidene plaatsen was de dijk voor de helft te lood weggevre-

ten; de uiterwaard was tot een meter of acht diepte weggespoeld, en groote brokken muur waren tot die diepte naar beneden getuimeld, zoodat het dorp goeddeels onbewoonbaar was geworden. Ter bescherming van deze wonde plek was na de doorbraak een nieuwe dijk van ongeveer duizend meter lengte opgeworpen, voor een deel schaardijk en door eenige gierstrietkribben verdedigd, maar niet bezaaid, bezood of met steen bezet, en op sommige plaatsen reeds tot in het bovenvlak weggevreten. Elders was een beschadigd dijksgedeelte beveiligd door een zwaren voorliggenden zanddijk met een reeks zandkribben van een 30 meter lengte, even zwaar en even hoog als de dijk. Het was in één woord een ware chamber of horrors op het stuk van dijksbeheer!

Langs den beschadigden slaperdijk achter den zanddijk lagen een dertigtal veldovens, die den dijksgrond in millioenen en millioenen steenen omgebakken hadden, waarmee men de doorbraak aanvankelijk had trachten te dichten. Deze blauwe baksteenen, waarvan nog tallooze tassen bij de verlaten ovens en op het werkterrein stonden, hadden een rond gat in het midden en werden met rissen van eenige honderden aan kabels in de doorbraak gestort, totdat men inzag dat deze werkwijze nimmer tot het doel zou leiden.

Wij bereikten de plaats des onheils, Lai T'ung Chai, dat nagenoeg 60 kilometers van Kai-fung-fu ligt, in twee dagreizen. De koerier, die vooruitgezonden was om voor nachtverblijf te zorgen, was oorzaak dat allerwege heele dorpen waren uitgeloopen om de vreemde duivels te zien. Wij photografeerden een groep nieuwsgierigen op de binnenplaats van ons nachtverblijf, waar de Chineesche kikvorschen ons den geheelen nacht door bewezen dat hunne stemmiddelen niet bij die hunner Hollandsche broeders achterstaan. In kraampjes langs den weg werd thee en samshu, een geestrijk vocht, geschonken, en lagen gestopte koperen pijpen voor den gaanden en komenden man gereed.

Nabij Lai T'ung Chai, waar wij zeer goed in den yamen van den Commissaris der Gele Rivier gehuistvest werden, waren uitgestrekte kampen van ingegraven ronde hutten met matten daken, voor het werkvolk. Men noemde ons een cijfer van 70,000 man, die aan de sluiting gearbeid zouden hebben; doch dit is niet wel mogelijk, althans niet te gelijk. De eerst-

aanwezende mandarijn-ingenieur was allervoorkomendst; en gedurende ons driedaagsch verblijf bood hij ons een fijn Chineesch diner, een geïllustreerde waterbouwkunde en een heerlijk zootje visch aan, waarop wij antwoordden met een kistje sigaren, suiker voor zijne kinderen, en een revolver met patronen. Laatstgenoemde kwam uit de ‘kar met de smeermiddelen’, die een bonte verzameling geschenken bevatte, zonder welke men in de yamens niet door de klauwen der lagere beambten heen komt, langs welke de hoofdpersoon alleen te bereiken is. Met de meegenomen horloges, hammen, verrekijkers, zakmessen, revolvers en nog zooveel meer hadden wij waarlijk een aardige toko kunnen opzetten.

Onze yamen lag drie kwartier van de doorbraak, die wij volledig opmaten en later in teekening brachten. Een kort aangebonden lid van ons gezelschap ergerde zich halfdood over de baakhouders en de kettingslepers, die hem niet gauw genoeg begrepen; en er viel ook den meer bedaarden elementen wel eens een Hollandsch woord uit den mond, dat veeleer vadertaal dan moedertaal moest heeten. Ons escorte had de handen vol, en kwam stokken te kort om het volk buiten onze vizierlijnen te houden, en te zorgen dat jalons en piketten niet onder den voet kwamen.[1)]

1) De Chineesche wijze van doorbraken dichten is zoo merkwaardig, zoo afwijkend van de werkwijze, die elders gevolgd wordt, dat zij een eenigszins uitvoerige beschrijving verdient. Was de doorbraak te Lai T'ung Chai reeds gedicht toen wij er kwamen, bij onzen tweeden tocht naar de Gele Rivier in den nazomer zagen wij op twee andere plaatsen de sluitings-werkzaamheden in vollen gang.
Begint men ten onzent een doorbraak met een kade te beringen, en tracht men het diep uitgespoelde gat als grondslag voor den nieuwen dijk te vermijden, in China is men gewoon dezen te maken ter plaatse waar de oude lag. Men werkt van de beide afgestroomde dijkskoppen gelijkelijk volgens het oude beloop naar elkaar toe, totdat men elkaar ontmoet. Beschouwen wij nu een der uiteinden van den onden dijk kort na den aanvang der sluitingswerken, dan zien wij dien dijk eenige meters verlengd door een dam van gierstriet *(kaoliang)* en grond, met verticale zijvlakken. Een paar meters vóór den kop van den dam liggen een of meer schepen bijzonder stevig verankerd, met de boeg tegen den fellen stroom gekeerd, die uit de rivier door de doorbraak bruischt; en in het uiteinde van den ouden dijk ziet men tal van palen, in het bovenvlak en in de zijvlakken geslagen, waaraan zware kabels zitten, die strak gespannen over en langs den dijk liggen in de richting, waarin voortgewerkt wordt. Volgt men deze kabels met het oog, dan ziet men ze aan den kop van den dam in het water verdwijnen en een paar meters verder tegen het scheepsboord weer te voorschijn komen. Aan boord van het schip zijn zij om de rol van een zwaar windas geslagen, waarmede zij gespannen en gevierd kunnen worden. Tusschen den kop van den dam en het vaartuig hangt dus een dichte rij kabels als een net met een bocht in het water, waarin even boven water voortdurend gierstriet dwars op de dijksrichting gevleid wordt. De mannen, die de rietbossen aandragen, trappen het riet ineen; andere werklieden storten er telkens grond over; en aan boord worden de kabels zachtjes aan gevierd, zoodat het met riet en grond gevulde net steeds voller wordt, dieper naar den bodem zinkt en dezen eindelijk bereikt. Dan wordt het schip een paar meters vooruitgebraeht; men steekt zoo noodig nieuwe kabels aan, en zet het werk op de beschreven wijze voort. Het is merkwaardig hoe ordelijk en snel deze arbeid in zijn werk gaat. Komt men verder met den sluitdijk, dan worden de nieuwe kabels in het nieuw gemaakte gedeelte bevestigd.
De sluitdijk had een lengte van 2200 M., een dikte van 40 tot 120 M., en 5.20 tot 10.30 M. bod boven het waterpeil der rivier tijdens ons bezoek. De oude dijk lag boven de doorbraak 6.50 M. en aan het benedeneind 7.20 boven dat peil. De ingenieur Morrisson, dien wij te Shanghai leerden kennen, peilde kort vóór de dichting in het sluitgat 27 M. water, terwijl wij in de wiel een grootste diepte van ruim 20 M. vonden, dat is 28 M. beneden den waterstand der rivier. In de rivier naast den sluitdijk peilden wij een grootste diepte van 8.50 M. en gemiddeld een paar meters minder; de diepe uitschuring van den rivierbodem was dus in drie maanden nagenoeg geheel geëgaliseerd.
Dat dergelijke rietdijken aanvankelijk sterk inklinken en doorkwellen, is natuurlijk. Men was tijdens ons bezoek nog druk aan 't ophoogen, en de dijk veerde nog sterk onder de voeten, zoodat waterpassen slechts met groote omzichtigheid mogelijk was. Van kwel viel haast niets meer te bespenren. De waterstand was niet hoog; de dijk had een minste dikte van 40 M.;

Behalve de reeds genoemde steentassen, zagen wij bij het werkterrein tallooze groote schelven kaoliang en stapels ongebruikt smalspoor-materiëel. Alle grondvervoer had plaats met kleine kruiwagens zonder bak, waarop een poddinkje grond werd samengepakt, en langs voor het meerendeel sterk hellende kruipaadjes zonder kruiplanken, vermoedelijk omdat hout in die streken zoo bij uitstek schaarsch is. Aan het einde van elk kruipaadje was een hekje, waar iedere koelie voor zijn podding contante betaling ontving.

Kabels van hennep- of bamboevezels worden bij de meeste rivierwerken gebruikt; en zoowel kribben als pakwerken worden met een groot aantal kabels aan den dijk of aan den wal vastgehecht. In mijne meer genoemde verhandeling in de werken van het Kon. Instituut van Ingenieurs zijn dergelijke werken, alsook de dichting van doorbraken, nader beschreven en afgebeeld.

en men mag aannemen dat het groote slibgehalte van het aanvankelijk doorsijpelende water de holligheden in het dijkslichaam, het filter, wel spoedig gevuld zal hebben.

V.

Het hoogste (westelijkste) punt der Gele Rivier, dat wij bereikten, was Sz-shui-hsiën, op omstreeks 113° 20' O.L. Gr. gelegen. Wij trokken er van de doorbraak in twee dagen heen, en hadden de laatste 40 kilometers gelegenheid om von Richthofen's uitspraak bewaarheid te zien: Man kann im Löss tausend Landschaften gesehen haben, und trifft mit Erstaunen stets neue und unerwartete Combinationen, mit einer Fülle des Romantischen, Bizarren und Abenteuerlichen ausgestattet.[1)]

Het stroomgebied der Gele Rivier, dat ruim 1200000 vierkante K.M. beslaat, is voor het grootste gedeelte bedekt met een eigenaardige grondsoort, het loess, dat von Richthofen in het gebergte van Shansi tot boven de 2000 M. hoogte aantrof, en hetwelk de bekkens, waarin het zich vormde, hier en daar ter dikte van meer dan 600 M. gevuld heeft. Al moge het loess in sommige bergstreken weggespoeld, en in de vlakte van Honan en Shantung door aanslibbingen bedekt zijn, het vormt den eigenaardigen algemeenen karaktertrek van het stroomgebied, en is de hoofdoorzaak zoowel van de vruchtbaarheid van den bodem, als van het bederf der rivier.

Pumpelly, die in 1864 het zuiden van Mongolië bereisde, hield het loess voor een in water bezonken stof; doch von Richthofen, die China later gedurende twaalf jaren doorkruiste, kwam op goede gronden tot het besluit dat het een aeolische formatie is, een neerslag uit de in die streken zoo veelvuldig voorkomende stofstormen, waarvan wij er gedurende ons kortstondig verblijf minstens een tiental troffen, en die zoowel een zegen als een plaag dezer streken mogen heeten. De stofstormen treden hoogst onverwacht op; en onze barometers, die wij geregeld eenige malen daags waarnamen, kondigden niet aan dat zulk een hevige storing op til was. Wij hebben het bijgewoond dat de helderblauwe, kalme dampkring binnen weinige minuten in hevige beroering en donkerbruin getint was, zoodat men, zonder overdrijving, geen tien passen van zich afkon zien. 't Is of hoofd en

1) CHINA. Ergebnisse eigener Reise und darauf gegründeter Studien, von Ferdinand Freiherr von Richthofen. Berlin. Dietrich Reimer.

handen gegeeseld worden door deze dolle vlucht van verweeringsproducten uit de afvoerlooze bekkens der steppen. Gelukkig duurt de bui in den regel slechts kort.

In de afvoerlooze bekkens verweert het gesteente in hoofdzaak door wind, regen en vorst. De verweeringsproducten worden niet als elders door water weggespoeld. De scherpe rotsflanken worden bedekt; de hellingen flauw. Er ontstaat een zoogenaamd steppengebergte, een afgerond hooggebergte met glooiende flanken, dat karakterloos en eentonig is. Met uitzondering van enkele oasen, is de streek onvruchtbaar; men vindt er slechts nomaden. De oplosbare verweeringsproducten blijven in den bodem of worden door den wind opgezweept en weggevoerd. Zoolang de verdamping den regen en de sneeuw de baas is, blijven de afvoerlooze streken als zoodanig bestaan; doch ontstaat ten gevolge van wijziging van klimaat of van hoogteligging, afvoer naar zee of naar vroegere zeebekkens, dan verandert langzamerhand het karakter dezer streken, die dan in de rij der zoogenaamde peripherische landen treden, en hun water en hunne verweeringsproducten langs rivieren afvoeren. Dergelijke rivieren, zooals de Hoangho en hare takken, breiden zich dus gaandeweg in bovenwaartsche richting uit, naarmate nieuwe afvoerlooze bekkens binnen het peripherische gebied getrokken worden.

Het loess bestaat uit een kleiachtig bestanddeel, uit hoekig zand en uit koolzure kalk, welk laatste bestanddeel niet zelden 20 tot 30 percent bedraagt, als bindmiddel werkt, en oorzaak is dat loodrechte loesswanden vaak een hoogte van meer dan 100 M. kunnen bereiken zonder in te vallen. In het loess komen voor beenderen van landzoogdieren, gave landslakkenhuisjes, beddingen van steenen, die even als de zandkorrels hoekig zijn, en zoogenaamde loessmannetjes, eigenaardige mergelconglomeraten in den vorm van gemberwortels. De Chineezen noemen ze steen-gember, en gebruiken ze fijngemalen en met water aangemaakt, ter bepleistering hunner in het loess uitgeholde holenwoningen. Al deze voorwerpen, en hun stand of ligging in het loess, wijzen er duidelijk op dat deze grondsoort niet bezonken, maar droog aangevoerd is. Men vindt het zand en de klei dan ook niet afgezonderd, zooals bij bezonken stoffen; en de glimmer-

blaadjes die bij alluvia waterpas liggen en later splijtvlakken vormen, komen in allerlei richting voor.

De veelvuldige stormen in de afvoerlooze bekkens vormen, door aeolische schifting, zand-, grint- en kiezel-steppen. De stuifklei en de fijnste kwartskorreltjes waaien ver weg, blijven liggen waar de bodem begroeid is, en verhoogen dezen geleidelijk. Bij regen heeft, door de wortels van het gras of van andere planten, diffusie van zouten plaats; de wortels verteeren en de zouten vormen een kalkachtig huidje in het wortelkanaal. Het fijne netwerk van buisjes, die in verticale richting door het loess loopen en die men met het bloote oog zien kan, heeft dus zijn ontstaan te danken aan de wortels der planten, die achtereenvolgens op den stijgenden loessbodem groeiden.

Behalve op de wegen, waar de bovengrond tot een niet doorlatende brei gekneed is, laten regenbuien op het loess geen plassen achter, maar vullen alleen de buisjes, die van onder met een oplossing van chloriden en sulfaten gevuld zijn, wat hooger. In de fijne kanaaltjes heeft ook capillaire werking plaats; en daar de genoemde zouten een uitmuntende meststof zijn, is de noodige regen onmisbaar voor het gedijen van den oogst in het loessgebied. Dan krijgt de zoutoplossing uit de diepte voeling met de wortels der gewassen, die daardoor een welig beschot geven. Komt er niet genoeg regen, dan bemesten de boeren hun land met fijngemaakten grond van de maagdelijke loesswanden uit de buurt. Andere mest behoeft hier niet gebruikt te worden.

Uit een landbouwkundig oogpunt is het loess een zegen voor de streken, waar het voorkomt. Terwijl in zuidelijk China, welks klimaat en regenverdeeling zeer gunstig zijn, en waar in den regel drie oogsten in het jaar gewonnen worden, het land niet hooger bebouwd kan worden dan tot 600 M. boven de zee, geschiedt dit in het loessgebied tot 2400 M. hoogte; en men mag zeggen: waar loess is, daar is landbouw.

Ziet men van een hooggelegen punt over een loess-landschap heen, dan krijgt men den bedriegelijken indruk dat het verkeer er haast geen belemmering ontmoet. Niets is echter minder waar. Zoowel waterloopen als wegen vreten steeds dieper in den bodem in; de wegen doordien het tot

stof vermalen bovenvlak voortdurend wegwaait; en zoo wordt de egale loesslaag doorsneden door een aantal smalle en breede kloven met haast loodrechte wanden, die een zeer groote diepte kunnen bereiken. Von Richthofen vond de stroomkloof van de Fönho, een zijrivier van de Hoangho, op enkele plaatsen 500 M. diep. De spoorweg-ingenieurs der toekomst zullen in deze terreinen bij de vaststelling van het tracé op groote zwarigheden stuiten.

Reizigers in het loessgebied roemen de zeer vernuftige wijze waarop de Chineezen van eeuwen her voor het verkeer partij getrokken hebben van de terrasvorming, die zich inzonderheid in ondergestoven bergstreken vertoont. Stelt men zich voor dat een door bergwanden omgeven bekken tot op zekere hoogte met loess gevuld is, en dat een klimatologische verandering met overvloedigen regen of vloed intreedt, dan mag men aannemen dat het van de rotsflanken afgespoelde en afgebrokkelde puin zich over de loesslaag zal verspreiden. De grootste stukken blijven dicht bij den berg liggen; de kleinere worden wat verder voortgestuwd. Deze puinlaag, in den regel met eenig slib-loess gemengd, houdt bij verdere loessvorming het zakwater op, waardoor plaatselijke afzetting van chemisch gebonden stoffen ontstaat, in den vorm van mergel-conglomeraten, die men als loess mannetjes met staande lange as in de puinbanken aantreft. Wordt zulk een puin- en mergellaag door verweering of door afgraving ter genoegzame breedte van het bovenliggende loess ontdaan, dan vormt zich een weg met verhard, en daardoor niet dieper invretend bovenvlak; en het is merkwaardig op hoe vernuftige wijze de Chinees bij deze terras- en wegvorming de natuur met zijn spade heeft bijgestaan. Ook voor de verdediging zijne grenzen tegen invallen van buiten was het loess hem van veel nut: hij legde zijn wegenstelsel zoo aan dat de verdediging van betrekkelijk lange grensstrooken zich tot bewaking of versterking van enkele holle wegen kon bepalen. En de aanleg van versterkingen, zelfs met kazernes, op zulke punten behoefde hem ook niet veel te kosten. Toen wij het loessgebied binnentrokken, kwamen wij voorbij een fort, welks grachten ter diepte van een meter of zeven te lood in den bodem waren ontgraven, en waar uitmuntende kazematten en magazijnen met spade en mes in het loess uitgehold waren.

Zooals ik reeds zeide, leeft de bevolking dezer streken goeddeels als troglodyten in dergelijke kazematten, die zij zelf in de loesswanden ontgraven, en waarvan wij er eenige bezichtigden. De uitholling heeft den vorm van een overwelfde kazemat, en bevat een of meer zitbanken, kangs (slaapbritsen) en een fornuis, die men eenvoudig bij de ontgraving heeft uitgespaard. In de wanden en in den voorsluitmuur zijn berg- en lichtopeningen gemaakt; de eerste met een paar kastplankjes voorzien, en de laatste soms met papieren venster; en eindelijk zijn alle wanden met loessmannetjes-mortel netjes bepleisterd. Zulk een woning is 's zomers frisch en 's winters warm, en houdt het vrij lang uit. De terrasvormige akkers die wij hoofdzakelijk langs de waterloopen aantroffen, werden met uitmuntend gevolg voor zooveel noodig bevloeid uit putten, die natuurlijk ook met weinig moeite gegraven worden.

Laat men de rivieren een oogenblik buiten beschouwing, dan mag men voorzeker van de veelvuldige stofstormen in noordelijk China gezegd worden dat zij de bevolking waarlijk geen windeieren gelegd hebben. De hwang-tu, dat is de ‘gele aarde’, is een bron van rijken zegen; en een eeredienst, aan AEolus gewijd, ware hier zeer verklaarbaar en niet misplaatst.

Te Sz-shui-hsiën, dat aan de uitmonding van de Sz-ho in de Hoangho ligt, is de rivier nog niet bedijkt. Zij stroomt aan den rechter oever, waar wij ons bevonden, langs steile loessoevers van omstreeks 80 M. hoogte; en aan de overzijde ligt de vruchtbare vlakte van Hwai-king-fu, de zoogenaamde ‘tuin van China’, een naar de rivier hellende, 25 tot 40 KM. breede voortzetting van de afvalhelling van het tegenover liggende Tai-hang gebergte, waar von Richthofen het loess aantrof tot 2000 M. boven den zeespiegel. Deze zacht glooiende vlakte wordt kunstmatig bevloeid en beslibt uit een stelsel van bevloeiingskanalen, waarvan de bedijkte bergstroomen, die van het noordwaarts gelegen Tai-hanggebergte afstroomen en wier bedding hooger ligt dan het nevenliggende terrein, de hartaderen vormen.

De noordelijke loesswand begint zich op ongeveer 112° 30' O.L. van de rivier te verwijderen; en van dat punt, boven hetwelk aan beide zijden der rivier hooge loessoevers gevonden worden, doet zich de zuidwaartsche drang van de

aangroeiende afvalhelling van het Tai-hanggebergte gevoelen tot omstreeks 114° O.L. waar die afvalhelling zich noordwaarts wendt. De zuidelijke loessoever en het gedeelte van den zuidelijken dijk, dat nog binnen de werkingssfeer der tegenoverliggende afvalhelling ligt, hebben het daardoor zwaar te verduren; en dit westelijkste gedeelte van den rechter bandijk is dan ook meermalen doorgebroken.

Wij oordeelen het doenlijk om den hoogen loessoever, die voortdurend door den stroom wordt ondermijnd en die daardoor gaandeweg over zijn volle hoogte van 80 M. in de rivier nastort, te beschermen door een bekleeding van zuilenbasalt of anderen steen van ruim vier meter hoogte langs den voet. Voor het verkeer langs den oever, waarvoor thans geen gelegenheid bestaat, zou boven langs de bekleeding een weg in het loess ingesneden kunnen worden, welks bovenvlak spoedig waterdicht zou worden. De loesswand boven den weg zou, zooals dit ook bij de wanden van andere loesswegen het geval was, gaandeweg door de invloeden van het weder een meer achterwaartsche helling verkrijgen; en naar ons gevoelen zouden door dit middel niet alleen de rivier, maar ook het verkeer te land, dat thans aan de kronkelwegen door het loess gebonden is, in niet geringe mate gebaat worden.

De zeer gebrekkige booten en touwwerk, die wij te Sz-shuihsiën vonden, maakten het ondoenlijk een behoorlijk rivierprofiel te nemen en den afvoer te bepalen. Een onzer geraakte met twee koelies te water; gelukkig niet in den stroomdraad, waar meer dan 40 M. water stond en een hevige stroom ging. Wij moestens ons dus bepalen tot een gedeeltelijke opneming, tot het uitvragen van den taotai en den mandarijn van het veer, en tot het meenemen van een paar flesschen rivierwater, waarvan wij later te Tientsin het slibgehalte bepaalden.

Toen wij onder een hevigen stofstorm in het veerhuis schuilden, verstoutte de veerbaas zich ons een sigaar te verzoeken. Deze werd met zorg aangestoken, door alle langstaarten onder algemeen stilzwijgen geproefd, daarna zorgvuldig weggeborgen en vermoelijk als goud bewaard. Menigmaal gebeurde het ons elders dat onze eigen sigaar, na in een grooten kring de ronde gedaan te hebben en van

mond tot mond gegaan te zijn, ons ten slotte met vele strijkages teruggegeven werd.

Den avond van den 25 April hielden wij krijgsraad over de vraag of wij nog verder de rivier op zouden trekken. Wij hadden het loessgebied en de hooge loessoevers leeren kennen; en daar elke reisdag heel wat geld kostte, besloten wij den volgenden dag naar Kai-fung-fu terug te keeren, van daar onze karren en paarden naar Tientsin terug te zenden, en per schip de rivier af te varen. Te Kai-fung-fu had Wu reeds een vaartuig voor ons besteld. Onderweg konden wij dan een paar regelmatige riviervakken uitkiezen om daar de noodige opnemingen voor afvoerbepalingen te doen.

Het was een vermakelijk gezicht, toen Wu en de aanvoerder van ons escorte, die onze bepreking bijwoonden, het aan den stok kregen over de afstanden tusschen eenige plaatsen, en ten slotte een Chineesche kaart voor den dag haalden, waarop zij met de uiteinden hunner staarten al kijvend aan 't meten gingen. De Vetlap gebruikte zijn aanhangsel zeer handig als karwats, en wist er, met een vlugge buiging van zijn bovenlijf, de honden, die telkens in onze kamers kwamen, duchtig mee af te straffen.

Na ons den volgenden ochtend in twee groepen verdeeld te hebben, waarvan de eene het met de camera op karakteristieke loess-kijkjes, en de andere met het geweer op smakelijke rotsduiven voorzien had, namen wij afscheid van het hoogstgelegen punt der Gele Rivier, dat wij mochten bereiken, en trokken oostwaarts weder op Kai-fung-fu aan.

VI.

Den 26 April, toen wij uit Sz-shui-hsiën onzen terugtocht stroomafwaarts begonnen, wees de thermometer reeds 85° Fahr. in de schaduw, en brandde de zon ons 's middags in de diepe loesswegen ongenadig op de huid. De boerenjeugd liep reeds spiernaakt bij den weg; de karren werden van zonnezeiltjes voorzien, zooals wij ze in 't groot voor onze vensters spannen; en uit Peking kwam enkele dagen later de jaarlijksche kennisgeving dat de beambten hun strooien zomerhoed met afhangende roode pluim mochten opzetten. Mijn onverslijt-

baar leêren buis, dat den machinist mijner fabriek nog steeds goede diensten bewijst, werd weldra te warm; en de een na den ander vertoonde zich in de kleedij, die wij toen nog niet onder den naam van sporthemd kenden.

De loesstreek bleek zeer geschikt voor boomgroei. Behalve de vroeger genoemde boomsoorten, zagen wij er veel moerbeziënboomen, esschen en iepen.

Den tweeden dag hadden wij onzen hevigsten stofstorm, die uren aanhield en wiens vernielende werking op een nieuwe graslooze dijkshelling wij duidelijk konden waarnemen. Op die helling had kort te voren een dier, vermoedelijk een vetstaart-schaap, geloopen; en ter plaatse waar het den grond samengetrapt had, waren kleine kolommetjes grond van een handbreed hoogte blijven staan, terwijl het talud overigens over die hoogte weggeblazen was. Behalve tal van diepe regenrillen, die ik reeds vermeldde, lagen er binnendijks onderscheidene oprids voor karren haaks op den dijk, die tot over het midden van de kruin ingesneden waren, niet zelden op punten waar het buitentalud tot in de kruin afgekalfd was.

Op een uiterwaard, waar wij over reden, lag een oogenschijnlijk doode man midden op den weg. Wij wilden afstijgen om te zien of er nog leven in was, maar al onze Chineesche reisgenooten kwamen toeschieten om ons hiervan te weerhouden; en dit geschiedde zoo dringend, hetzij uit bijgeloof, hetzij uit vrees om in een verhoor betrokken te worden, hetwelk in den regel tot geldafpersing door de beambten leidt, dat ons niet anders overschoot dan den man aan zijn lot over te laten.

In drie dagen hadden wij Kai-fung-fu bereikt en namen, aangezien wij, zooals gezegd is, de stad niet weer binnen mochten, onzen intrek in een herbergje een eind buiten de oostelijke poort. Er waren slechts drie kangs voorhanden; en toen ik bij de gewone loting om de slaapbritsen, waartusschen in den regel nogal verschil bestond, nummer 4 trok, wist de waard er niet anders op te verzinnen dan de lijkbaar van den huize binnen te dragen, waarop ik mij met mijne geldkistjes welgemoed ter ruste begaf. Zulk een kermisbed herinnert anders wèl aan een koude kermis!

Terwijl wij ons bezighielden met het ontpakken van onze karren en met het inventariseeren van onzen mondkost, ging

Wu de stad in om voor een of meer schepen te zorgen, en om zijn oom Wu Ta Chêng het advies te brengen, waarom deze ons verzocht had. In plaats van het pompwerktuig, dat hij gebruiken wilde om allereerst de wiel met slib van in te pompen rivierwater te dichten, en waarvan wij een imperatieve begrooting indienden, rieden wij hem aan, daar binnen enkele maanden hoog opperwater te wachten was, de vlak achter den sluitdijk gelegen diepe wiel ten spoedigste te dichten met grond, en daartoe het smalspoor-materiëel te gebruiken, dat in groote hoeveelheid bij de doorbraak aanwezig was. Het bleek een echte ongeluksdag! Oom was uit de stad, zoodat een schriftelijk advies over deze en andere punten, dat wij voor hem achterlieten, de eenige voeling was, die wij met den Commissaris der Gele Rivier behielden. Op een later schrijven mochten wij evenmin antwoord ontvangen als op onze nota. Een tweede jobstijding was dat de waterstand niet gedoogde om onze reis stroomafwaarts te water voort te zetten, zoodat wij op den ouden voet met onze geheele karavaan verder moesten, en aldus de rivier lang zoo goed niet in het oog konden houden als ons per schip mogelijk geweest zou zijn. En in de derde plaats bleek dat onze kok en een onzer bedienden ons voor omstreeks honderd dollars aan blikjes, dranken en contanten bestolen hadden. Er werd een Chineesch-Nederlandsche krijgsraad belegd; de beschuldigden vielen door de mand en werden, ofschoon wij onzen kok slechts noode misten, ontslagen met inhouding op hun loon. Een paar dagen later passeerden wij hen, terwijl zij, op een dicht bezetten kruiwagen gezeten, naar Tientsin terugkeerden, en ons met den door Bret Harte vereeuwigden childlike and bland smile aankeken. Achter dezen glimlach schuilde echter iets anders. Nauwelijks waren wij in Tientsin terug, of de kok, een groote sterke kerel, wachtte onzen braven tschin-tshai op een avond op, en sloeg hem onverhoeds met een ijzeren staaf de beide beenen stuk. Wij waren hier zoo verontwaardigd over, dat wij bij een invloedrijk persoon gedaan wisten te krijgen dat hem, bij zijne gevangenisstraf, een gevoelige lichamelijke kastijding werd toegediend.

De trouwe, maar gruwelijk smerige Vetlap, die de verzoeking om mee te stelen glansrijk had doorstaan, moest

van nu af als kok optreden; en ons standvastig menu beperkte zich haast uitsluitend tot havermeel en gebakken eieren met Amerikaansch spek. Soms sloegen wij zelf de hand aan de pan. Toen een paar dagen later mijn eerste proefstuk ter tafel kwam, werd ik door mijne hongerige reisgenooten uitgescholden, zooals ik vóór of na dien tijd nooit uitgescholden ben. Ik had den Vetlap stopverf, - want ik weet geen beteren naam voor het Chineesche brood, - laten koopen, een materie die zonder doodsgevaar alleen eetbaar is voor de landbevolking dier streken, die, zooals ik vroeger verhaalde, hare spijzen met groote hoeveelheden wonderolie toebereidt. Hopende dat deze stof zich door het vuur zou laten louteren en er geroosterd wel door zou gaan, besmeerde ik een aantal sneedjes aan beide zijden dik met leverworst uit een blikje, en ging met mijn helper vol vertrouwen aan 't bakken. Doch helaas, de leverworst bakte veel te hard en de stopverf verzette zich halstarrig; en ik moet eerlijk erkennen dat mijn gerecht, waarvan ik manmoedig voorproefde en welks samenstelling weldra aan het licht kwam, de meedoogenlooze kritiek mijner reisgenooten ten volle verdiende. Jeugdige landgenooten, die mij inlichtingen over China vraagdet, vergeet niet dat ook mannen op onze kookscholen worden toegelaten!

Den eersten dag na ons vertrek uit Kai-fung-fu reden wij geruimen tijd langs de vernielde telegraaflijn, waaraan nog niets gedaan was. Wij zetten koers naar Tsi-nan-fu, de hoofdstad der provincie Shantung, waarin het benedengedeelte der Gele Rivier ligt, en welks onderkoning wij insgelijks onze diensten wilden aanbieden. Onder weg namen wij twee riviervakken volledig op, verkregen behoorlijke dwarsprofilen en konden den afvoer met voldoende nauwkeurigheid bepalen. Lieten wij, zooals meermalen gebeurde, de ledige flesschen, die wij als drijvers voor de stroomsnelheidmetingen gebruikten, na de meting aan haar lot over, dan begaven zich geregeld een paar Chineezen te water om zich deze gewaardeerde westersche bibelots toe te eigenen.

Het eerste riviervak lag nabij een druk veer, waar soms bij ongunstigen wind zeker meer dan duizend menschen bijeen waren. Wij konden niet dichter dan op 10 KM. afstand onder dak komen, reden vier dagen in de vroegte te paard naar de rivier en met den donker terug, en namen

onze instrumenten en kouden mondkost in een kar mede. Ons escorte, dat niet bereden was, bleef aan de rivier; en als wij 's avonds, alleen door den tschin-tshai begeleid, in snellen gang terug reden, werden wij op sommige punten door steeds grooter wordende volksmenigten opgewacht, die ons uitjouwden en de laatste avonden ook met steenen nasmeten. De laatste maal gunden wij ons het genoegen van een charge, die den vijand als kaf voor den wind deed verstuiven!

Het peilen, meten en waterpassen ging met haast onoverkomelijke bezwaren gepaard. Ik herinner mij eens gestaan te hebben rug aan rug met den tschin-tshai, mijn sextant krampachtig in de hoogte gestoken, en omgeven door drie soldaten, die door den hevigen aandrang der volksmenigte hunne handen en stokken niet gebruiken konden. De persing werd werkelijk onuitstaanbaar.... wat te doen?.... Daar roept Sung den soldaten iets toe; deze beginnen de voorste kerels in het gezicht te spuwen; en zoo kwam er eindelijk zooveel ruimte, dat wij er ons verder met handen en stokken uit konden werken. Bij gemis van roeibooten, die ons geleidelijk volgens de peilraai konden overroeien, moesten wij een zestal vaartuigen huren, deze op ongeveer gelijke afstanden in de raai voor anker brengen, en langs de schepen een verdeelde lijn overbrengen, waarlangs de peiling geschiedde. Daar wij ons natuurlijk grootendeels door teekens verstaanbaar moesten maken, is het wel te begrijpen dat een en ander heel wat voeten in de aarde had. Meermalen moesten wij ons gedeeltelijk of geheel ontkleeden en te water begeven om de gegevens te krijgen, die wij noodig hadden. Het was waarlijk een groote voldoening toen wij naar den eisch gereed waren; en nooit heb ik met meer smaak een glas wijn gedronken, dan mijn aandeel uit de flesch, die na afloop uit onzen kleinen voorraad ter eere der overwonnen moeilijkheden werd geplengd.

Ik zal verder zwijgen over den last, dien wij van de bevolking ondervonden. Als vier Chineezen in nationaal kostuum een dergelijke reis door ons vaderland maakten, en hier en daar met allervreemdste toestellen aan 't manoeuvreeren gingen, zouden zij vermoedelijk geen zier minder verveeld, geplaagd, nageschreeuwd en onbescheiden behandeld

worden dan wij in China. Al mogen de Chineezen cyniek, ongevoelig, egoistisch en wantrouwend zijn; al ontbreken hun de uit het hart voortkomende welwillendheid en toeschietelijkheid, die op den omgang en de beleefdheidsvormen een niet te miskennen stempel drukken; zij nemen die vormen, hoewel in een koelen grondtoon, strenger en stipter in acht dan wij, en zijn ontegenzeggelijk vreedzaam van aard.

Den 9 Mei kregen wij tegen den middag de bergen van Shantung in 't gezicht. Onafzienbare korenvelden, zonder een enkele klaproos of korenbloem, waren reeds met welige halmen overdekt, en werden afgewisseld door kleinere akkers met andere gewassen, onder welke vooral de bloeiende papavers, waaruit de opium bereid wordt, ons opvielen. Kwamen wij langs knoflookakkers, dan weerstonden onze reisgenooten de verzoeking niet om dit kruid bij handen vol uit te rukken en rauw te verorberen, hetgeen meer dan eens tot plaatselijke verbreking der betrekkingen tusschen Nederland en China leidde, zonder dat de betrokken regeeringen er iets van in den neus kregen. Vooral in deze streek lagen vele hofsteden in het lommer van hoog opgaande, bloeiende seringen verscholen.

Er schenen hier straatroovers te zijn. Wij troffen in de meeste plaatsen, waar wij in de buurt van het Groot Keizers Kanaal doorkwamen, soldaten aan, die daar gestationeerd waren omdat kort te voren herhaaldelijk karren van reizigers aangevallen en geplunderd werden. Het Kanaal trokken wij over bij het stadje Tshi-ning. Het was daar bedijkt en op den waterspiegel omstreeks 15 meter breed. Door ons van hier een kleinen omweg te getroosten, konden wij Chü-fu-hsiën aandoen, dat, als geboorte- en begraafplaats van Confucius, eenigermate als het Chineesche Mekka mag gelden. Hoewel het te bezien stond of ons toegang tot de tempels en de begraafplaats zou worden verleend, besloten wij het er op te wagen en koers te zetten naar Chü-fu-hsiën.

Is het in China algemeene gewoonte gekleurde papierstrooken met spreuken en zegenbeden op buitengevels en kamerdeuren te plakken, in een plaatsje waar wij doorkwamen trok een bijzonder in het oog vallend papier op de buitendeur eener zeer nederige woning zoozeer onze aandacht, dat wij het ons lieten vertalen. Het was een kennisgeving van

de bewoonster, een arme vrouw, inhoudende dat haar zoon op den zooveelsten dag van de zooveelste maan te Peking met goed gevolg het vijfde ambtenaarsexamen had afgelegd![1)]

Noordwaarts van Tshi-ning passeerden wij de Sz-ho, een voedingsrivier van het Groot Keizers Kanaal, die in het verdeelpand uitmondt. Wij reden over een granieten stuwdam van omstreeks honderd meter lengte met vijf schotbalkkokers, waarmee de watertoevoer op het Kanaal geregeld werd.

Toen wij in den namiddag van den 11 Mei te Chü-fu hsiën aankwamen, stuurden wij Sung dadelijk met onze paspoorten naar den magistraat om voor den volgenden dag toegang tot den tempel te verzoeken. Doch een Engelsche zendeling, die het vorige jaar toegang had verkregen, had de onbegrijpelijke onkieschheid gehad, eenige tempelbezoekers om zich heen te verzamelen, en hun binnen de wanden van hun vereerdste heiligdom in het Chineesch toe te spreken over de dwalingen van het Confucianisme en de zegeningen van het Christendom, zooals dit geopenbaard is in de leerstellingen der Engelsche Staatskerk. Deze pijnlijke herinnering was oorzaak dat de magistraat ons verzoek afwees. Wat nu te doen? Wu besloot een poging te wagen bij den Opperpriester, een achttienjarig jongeling uit het hertogelijke geslacht van Confucius, en voor diens ondergeschikten het een en ander mee te nemen uit de kar met de smeermiddelen. Dit hielp: wij kregen toezegging dat wij den volgenden morgen toegelaten zouden worden, mits wij in gesloten karren kwamen.

Te midden van eeuwenheugende ceders en ander geboomte staan in den uitgestrekten tempelhof te Chü-fu-hsiën een zevental tempels, gedekt met de fraaie verglaasde gele pannen en dakversieringen, die overigens uitsluitend voor de keizer-

1) De gewone papierstrooken zijn in den regel oranje van kleur en vormen, daar zij eens in het jaar vernieuwd worden, een niet onbeduidend handelsartikel. Ziehier eenige voorbeelden van dergelijke opschriften:

De gunst des Keizers is zegenbrengend als regen en dauw.
Onze nieuwere letterkunde is schitterend en fraai.
Moge de stem der vreugde voor uwe deur weerklinken 3000 chang ver.
Door de studie der klassieken draagt men bij tot de herleving der gouden dagen van Yao en Shun.

En op winkels:

De handel verheft zich tot de hoogte der vijf bergen.
De bronnen van den rijkdom mogen vloeien als honderd stroomen.
De discipelen van Confucius schaamden zich den handel niet.

lijke gebouwen gebruikt worden. De gebouwen bestaan uit een binnenruimte, waarvan het overstekende dak door zware ronde houten kolommen gedragen wordt, omgeven door een buitengalerij, gedekt door een overstekend half dak, dat op steenen kolommen rust. Tusschen deze steenen pilaren zijn houten buitenwanden met deuren aangebracht. De binnenruimte maakt één geheel uit met de galerij, doch is ruim tweemaal hooger dan deze en gedekt door eene zoldering met caissons van gesneden hout. De buitenwanden boven het dak der galerij zijn hier en daar à jour bewerkt, ter betere verlichting van de binnenruimte. De omstreeks vijf meter hooge steenen buitenkolommen prijkten met fraaie daarin uitgehouwen draken, en ook het houtwerk was op verdienstelijke wijze door beeldhouw- en snijwerk versierd en gepolychromeerd; doch het geheel stond in indrukwekkende artisticiteit ver achter bij de onvergetelijke Japansche tempelgebouwen in het cederbosch van Nikko en elders.

In den hoofdtempel prijkt onder een door kolommen gedragen fraaien troonhemel een tweemaal levensgroot, gekleurd houten beeld van den Wijze. Hij is voorgesteld in de kracht des levens, met een ringbaard, en met gevouwen handen een papier vasthoudend. Het beeld en de troonhemel met zijne bedraakte kolommen zijn ontegenzeggelijk knap gedaan; maar de gelaatsuitdrukking van het beeld kon mij niet pakken. In een wijden kring om den Meester henen stonden de beelden van zestien discipelen; en in het midden van den kring lagen op tafels onderscheidene huldeblijken, door keizers van China aan de nagedachtenis van Confucius gewijd, alsook vele shin-chu. Dit zijn gedachtenisschildjes, staande plankjes op een houten voetstukje, van een opschrift voorzien, die ook allerwege op de huisaltaren staan ter vereering van de nagedachtenis der voorouders. In den voorhof des tempels waren door verschillende keizers steenen sarcophagen, in den bekenden vorm van een schildpad met een zuil op den rug, ter vereering van den Wijze opgericht. Veel uiterlijke devotie viel bij de aanwezige Chineezen niet te bespeuren: onze karremannen bepaalden zich tot drie knie- en negen hoofdbuigingen en ons overig personeel liep de tempels te bekijken evenals wij.

De drie volgende tempels waren achtereenvolgens gewijd aan den vader, de moeder en de vrouw van Confucius; de

vader prijkte in beeld, doch de beide vrouwen werden alleen vereerd door gedachtenisschildjes op altaartafels. De vijfde tempel bevatte een staande zerk met uitgebeitelde figuren naar een teekening van den Meester zelven, en verder 120 tafereelen uit zijn leven, met ingesneden lijnen op gladden grond, waarvan, als ik het goed begrepen heb, directe afdrukken verkocht worden. Het zesde heiligdom was gewijd aan de vijf laatste voorvaders van Confucius, wien, zooals meermalen geschiedt, door een keizer na hun dood een graad van heiligheid verleend was.[1)] In den zevenden tempel waren zetels voor de keizers, die hunne devoties kwamen verrichten

1) In de vereering van ouders en voorouders spiegelt zich de eigenaardigste en beminnelijkste karaktertrek van het Chineesche volk af: de groote eerbied en toewijding voor ouders en voor de nagedachtenis van voorouders. Sterk sprekende en aandoenlijke uitingen van dezen karaktertrek liggen voor het grijpen; en geen ander beginsel speelt bij de opvoeding een zoo voorname rol. Zelfs in de armoedigste woning vindt men een huisaltaar aan den eeredienst der voorouders gewijd, en in het huis van den rijke is het beste vertrek hiervoor bestemd. Een Chinees zal het branden van wierook en papier, en het verrichten van andere devotiën voor het huisaltaar evenmin verzuimen als b.v. een geloovig katholiek zijn dagelijkschen eeredienst.

   Al moge het eigenbelang ook aan dezen geloofsijver niet geheel vreemd zijn, omdat de Chinees meent dat hij de geesten zijner voorouders kan verbidden om hun vermogenden invloed te zijnen gunste aan te wenden, de diepgewortelde, ongeveinsde vereering van ouders en voorouders overtreft alle andere uitingen van den volksaard in belangrijkheid, en heeft recht op onze bewondering en onze sympathie. Ziedaar de Godsdienst der Chineezen, het plechtanker van hun gemoed, hun bron van troost en hope!
   De eerste Jezuiten-zendelingen in China traden eenigermate in de voetstappen hunner Buddhistische voorgangers, door eveneens hunnen bekeerlingen den eeredienst der voorouders te blijven vergunnen. Toen mededinging met andere katholieke orden ontstond, wisten dezen Paus Clemens XI te bewegen om den eeredienst der voorouders als ketterij te brandmerken; en van dat tijdstip af had de roomsch-katholieke zending in China niet meer het succes van voorheen.
   Zelf was ik getuige van een voor de ouders-vereering kenmerkend feit. Toen wij op zekeren dag met onze boot op de Weiho voor den wal lagen, kreeg onze schipper ruzie met een man, van wien hij groenten gekocht had. Het geschil liep hoog, maar 't bleef keffen en werd geen bijten. Een telkens terugkeerende verwensching trok mijne aandacht. Ik vraagde onzen tolk, wat zij beteekende, en vernam dat het de laagste aantijging tegen de zusters der kijvenden was, die men zich voor kan stellen. Toch verloochende de Chineesche vredelievendheid zich niet. Eensklaps roept de tolk in zijn gebrekkig Engelsch uit: - Dat is kwaad; nu wordt het meenens! - en werkelijk ontwikkelde zich plotseling een verwoed gevecht. Wat was er gebeurd? Er was een verwensching geuit, die tot de telkens herhaalde van zoo even stond als wateren-melk tot vitriool, maar.... zij was gericht tegen de *ouders* der tegenpartij, en dit maakte haar tot een doodelijke beleediging.

of aan het jaarlijksche gedachtenisfeest deelnemen. Hier werden ons eenige stokoude boomen aangewezen, door keizers van eeuwenher geplant.

De grafplaats, een langwerpig ronde ommuurde ruimte, lag een kwartier gaans buiten Chü-fu-hsiën, van waar een statige allee van ceders er heen leidde. Bij het begin der allee en een paar honderd meters verder stonden fraaie gedenkpoorten van gehouwen steen. Deze gedenkpoorten, waaronder zeer fraaie zijn, komen in bedoeling eenigermate overeen met onze standbeelden en gedenkteekenen. Zij worden met keizerlijke vergunning, op kosten van nabestaanden en vereerders, opgericht om de nagedachtenis van een persoon of de herinnering aan een edele daad te vereeuwigen. Zoo zagen wij er een, door vereerders van de huwelijkstrouw eener weduwe opgericht, die kort na den dood van haar man in het openbaar zelfmoord gepleegd had, meenende daardoor met haar geliefden echtgenoot hereenigd te zullen worden. De poorten hebben in den regel een breedte van 8 tot 12 en een hoogte van 6 tot 10 meters, en zijn van drie of vijf openingen voor het verkeer voorzien.

Aan het einde der allee kwamen wij door een gesloten poort, en van daar leidde een weg, die ter weerszijden door hooge, roodgeverfde muren begrensd was, naar de overwelfde poort der eigenlijke ommuurde grafplaats. De hoogst eenvoudige grafheuvel, waaronder Confucius nu welhaast 24 eeuwen rust, is een zandophooping van circa acht meters hoogte, in den regelmatigen vorm van een afgeknotten kegel, en door eenige boomen en struikgewas overschaduwd. De grafplaats, waarop ook nog een zoon van Confucius begraven ligt, prijkt met tal van bewijzen van vereering, hoofdzakelijk van verschillende keizers: sarcophagen, een brug, beelden van dieren en menschen, oude boomen, een tempel en een gebouwje waar een houten plaat bewaard wordt, waarop een inschrift naar een autograaf van den meester is uitgesneden.

Een goede dagreis van Chü-fu-hsiën bracht ons in de hongersnood-districten, waar de oogst mislukt was, en waar wij een vreeselijke ellende aanschouwden! Een paar dagen lang werden wij omzwermd door drommen hongerlijders, tot geraamten uitgeteerd en ter nauwernood de kracht bezittende om ons, al smeekende om een aalmoes of wat

voedsel, een eindweegs te volgen. Allerwege waren troepen gestationeerd, om te voorkomen dat de ongelukkigen uit vertwijfeling aan 't plunderen zouden slaan. Als ik weer aan die dagen denk, is het mij of ik den tot in 't oneindige herhaalden roep ‘Lao-yeh,’ - d.w.z. Oude Heer of Vadertje, - nog klagend en smeekend hoor weerklinken! Wij gaven natuurlijk niet weinig, vooral in het begin; maar wat had dit te beteekenen bij een dergelijken nood?

Onze weg liep een paar dagen door het gebergte en over een bergpas van ruim 300 M. hoogte, waarvan de top ter lengte van een half uur gaans bestraat was met zware granieten zerken van wel een paar meters lengte. Wu meende zich te herinneren dat dit lang geleden ter gelegenheid van een keizerlijke reis geschied was, op last van een Chineeschen Potemkin. Voor het overige was de weg door het gebergte erbarmelijk slecht: een aaneenschakeling van steile hellingen, diepe sporen en gaten, en beddingen van bergstroomen met groote steenblokken bezaaid.

In den avond van den 16^{en} Mei kwamen wij te Pe-tiën-tzu aan de Gele Rivier aan, waar wij een geschikt riviervak voor een tweede opneming vonden. Een pijnlijke aanval van gewrichtsrhumatisme, gevolg van het te water gaan bij het opnemen van het riviervak bij Lan-i-hsiën, verhinderde mij mijne reisgenooten te vergezellen op hunne audiëntie bij den onderkoning Shang Yao in de hoofdstad van Shantung, Tsi-nan-fu.

Shang Yao was een eenig voorbeeld van een Onderkoning, die dien hoogen rang bekleedde zonder de daarvoor vereischte examens afgelegd te hebben. Hij had zijne benoeming te danken aan de demping van den laatsten opstand van Chineesche Mohamedanen, dien hij in bloed wist te smoren. Ofschoon hij de heeren hoffelijk ontving en te woord stond, hen met zijn stoomjacht liet thuisbrengen, en ons den volgenden dag een kaart van de Gele Rivier en eenige doozen confituren ten geschenke zond, was zijne houding niet bemoedigend, maar ontwijkend. Wij besloten daarom, in verband met de duurte van onze karavaan en met mijn ongesteldheid, na voltooiing der opneming naar Tientsin terug te keeren, en ons bezoek aan Shantung zoo mogelijk onder gunstiger omstandigheden en op eenvoudiger voet te hervatten. Dit plan kwam eenige maanden later tot uitvoering.

In drie dagmarschen bereikten wij den 23 Mei Têchow aan de Weiho, van waar wij, om mij de verdere foltering per kar te besparen, in een paar huisbooten naar Tientsin terugkeerden.

Hoe bekrompen het aan boord van onze kleine booten ook was, het rustige liggen was mij een ware verademing; en na een paar dagen begon ik weer te loopen, en herstelde van toen af spoedig.

De Weiho kronkelt zoo sterk, dat men nooit lang achtereen zeilen kan. Dan gaan alle hens, behalve de roerganger, aan den wal om de schuit te trekken, in den regel geholpen door losse jagers, die daar hun dagwerk van maken. Met paarden of ezels wordt niet gejaagd; maar duizende mannen zijn aldus langs de rivier in 't touw. Wij ergerden ons voortdurend aan de schromelijke verwaarloozing der dijken en aan de weinig of niet afdoende dijksverdediging. Op verschillende plaatsen waren de uiterwaarden tot dijkshoogte aangeslibt, en vormde de rivier een smalle geul met steile wanden in een plateau op dijkshoogte van eenige honderd meters breedte. In het eerst konden wij ons geen rekenschap geven van deze vreemde terreinvorming, omdat wij niet op het denkbeeld kwamen van zulk een aanslibbing tot het uiterste.

Schraalhans was deze laatste dagen keukenmeester; wij schoten eenige schildpadden van de grootte van een dessertbordje, maar slaagden er met ons allen niet in ze eetbaar toe te bereiden. Onze ‘echte schildpadsoep’ kwam het meest overeen met het groene overschot uit een ouderwetsche olielamp.

Den 28sten Mei kwamen wij, na 58 dagen reis, te Tientsin terug, waar Hannibal ons in het Globe Hôtel wederom den eerewijn schonk, en wij een pak brieven en couranten uit het vaderland in ontvangst namen. Er bestond een dringende reden - waarvan ik alleen zal zeggen dat zij ons de laatste weken niet met rust gelaten had - om onze stroozakken dadelijk te verbranden en onze dekens en onderkleeren op staanden voet in de wasch te geven; en van alle vruchten der beschaving, waarvan wij weer volop konden genieten, stelden wij ontegenzeggelijk de badkamer op den hoogsten prijs.

P.G. VAN SCHERMBEEK.

(*Slot volgt.*)

Beeldende kunst.

I.
De propaganda-plaat.

Het driemaal per week verschijnende orgaan der ‘Sociaaldemocratische-arbeiderspartij,’ heeft eenige weken geleden een ‘goed nieuws’ ter algemeene kennis gebracht. De heer R.H. Roland Holst gaat zijne plastische begaafdheid voor een beduidend deel aan het partijblad dienstbaar stellen. Het voornemen bestaat dat op ongezetten tijd - zoo mogelijk twaalf keer per jaar - propagandaplaten zullen worden gepubliceerd; welke platen de abonnés van het blad ten geschenke ontvangen, maar welke dezen en de nietabonnés ook in verzorgder druk en op beter papier tegen een zeer geringen prijs in bezit kunnen krijgen.*)

Nu De Plaat verschenen is blijkt de uitgaaf wel te voldoen aan de verwachtingen die men op het hooren van den naam des teekenaars heeft kunnen krijgen. Reeds zijn er twee platen uitgekomen. De eerste schijnt lang niet van zoo'n slaande kracht als de tweede prent. Het komt mij voor dat het weinig snijdende der eerste plaat, in weerwil van het nijpend-griezelige der voorstelling, hoofdzakelijk in den wat te dikken en gestopten vorm en het ietwat vermoeide der factuur gelegen is. Ik waag het te betwijfelen of dit gruwbaar geval den kunstenaar wel helder en in voldoend ontroerende mate heeft voorgestaan, - ware dit toch zoo geweest, hij zou mogelijk beknopter, kariger aan de synthese van deze prangende ellende hebben beeld geschonken. Er is in de handeling of voorstelling iets roerloos, althans bespeurt men luttel van het

*) De Plaat, onder redactie van Mr. P.J. Troelstra en R.H. Roland Holst. Uitgave van H.J. Poutsma, N.-Z. Voorburgwal, 347, Amsterdam.

roezemoezig lijnen-gewirwarrel, van zeker uiterlijk overdreven druk vertoon dat diergelijke straatgebeurtenissen pleegt aan te kleven.

De tweede plaat, aan de Hogerhuis-zaak nauw verbonden, treft door de forsche, knappe en rake schikking, de verrassend frissche lithografische greep en het aangrijpende van de zoo bondig saamgevatte zinrijke bedoeling. Hoe angstig-vermoeid en kommervol zijn gelaat en houding van die schier uitgeleefde vrouw! Daar ligt een trek in het wezen, in het innerlijke van dit sober geval die min of meer verwantschap met Steinlen vertoont, - en ook iets in den opzet, in de spontane spaarzame voordracht - ofschoon de vorm, de handenarbeid weer heelemaal verschilt - dat eenige overeenkomśt biedt met enkele forsche bladen van Daumier.

Wanneer het den kunstenaar mag gelukken, telkenmale met de vervolging zijner bijdragen een zoo opmerkelijk onderscheid te weeg te brengen als er thans reeds bestaat tusschen de onlangs verschenen beide nummers, dan hebben we gewis reden te onderstellen dat wij eene portefeuille met lithografiën van een zeer curieuze en aparte strekking en van voortreffelijk kunstgehalte mogen verwachten.

II
Steinlen.

Nu ik den naam van Steinlen heb neergeschreven, is het voorzeker niet te onpas, gewag te maken van zijn belangrijk werk op de tentoonstelling van Fransche en Belgische teekeningen, welke onlangs in den H a a g s c h e n k u n s t k r i n g werd gehouden.

Ik geloof dat het niet al te vermetel is het er voor te houden dat er ten huidigen dage in Frankrijk niet één teekenaar kan worden aangewezen, die zoo ontzaglijk vruchtbaar, die zoo machtig het i n n e r l i j k - u i t e r l i j k der menschen en dingen, in hunne uitgebreidste schakeeringen met steeds klimmende nieuwheid weet in beeld te brengen als Steinlen dit bij voortduring vermag. Want geeft men zich de moeite de recente voortbrengselen van Forain daar naast voor eene wijle in herinnering te roepen, een teekenaar, meen ik, die zeer sterk sprekende trekken met Steinlen gemeen heeft, dan valt het aanstonds op dat deze, overigens niet gemakkelijk te wegen figuur, toch wat hinderlijk in eene gemaniereerdheid is

vervallen, die aan zijne laatste typen - aan zijne oude heeren, bejaarde matronen, bonnes, kameniers en zoo meer - schier allen den schijn geeft van uit één en denzelfden smeltkroes te voorschijn te zijn getreden. Dat hij, Forain, te zelfgenoegzaam teert op zijne groote kunde en zich de oogen niet vaak genoeg verfrischt met te gast te gaan in het reëele Leven.

Trouwens dat is dan ook een verrukkelijk mooie kant van Steinlen dat hij ons immer verrassingen bereidt. En ook heeft hij dit op Forain voor, dat hij den bouw van zijne gegevens en voorstellingen, de eenheid van zijne figuren met de omgeving waaruit en waarin ze ontstaan en leven zoo pakkend voorhoudt. In dat opzicht evenaardt hij menigmaal de hooggeschatte eigenschappen welke wijlen den Punch-teekenaar Charles Keen zoozeer eigen waren. Ook deze was er een meester in, de houding der dingen in zijne afgebakende ruimte te beheerschen. Met welk een picturale levendigheid schrapte Keen eveneens de attributen in het fond om en met de figuren tot onafscheidelijke eenheid.

Bij den zich al heftiger en krasser ontwikkelenden Léander kunnen we in dit geval, naast deze beiden weinig afdoends aanvoeren. Want ofschoon hij in zijne wijze van teekenen, het vlotbeknopte met hen gemeen heeft, is hij toch in zijn gemoed bovenal, in zijne geestelijke preoccupaties gansch verschillend van aanleg. Hij draagt zijne prenten, door de realiteit voorgezegd, zoo geweldig op zijne verbeelding, dat bijna alles wat hij voortbrengt, rechtstreeks de karikatuur - en welk een hoogstaand soort - nadert. Zijne reeks potentaat-portretten in Le Rire begonnen, is van een breed duivelsch koddige karikatuursoort.

De bewering hebben we weleens hooren loslaten, dat de kunstenaar die inzonderheid de volksklasse weet te karakteriseeren, dikwijls eene matige geschiktheid aan het licht brengt wanneer hij zich vermeet de bovenste lagen der samenleving aanschouwelijk te maken. Ik geloof dat men bij Steinlen met iemand te doen heeft, die deze bedillers duchtig van het tegendeel is komen overtuigen. Want een van zijne uitnemendste eigenschappen is onder anderen deze, dat hij de kern dezer verschillen van maatschappelijke standen zoo overbluffend raak kan snappen. Men had maar één oogenblik te vergelijken dien vloed van aanzienlijke vrouwen, 't kan zijn wat los van aard, met die andere losbandige schare die men bij voorkeur

op de buitenboulevards van Parijs aantreft. Men heeft maar de edele en fijne zonen, de bloem van Frankrijks eerste standen, te stellen naast het andere kaliber individuen, bemachtigers, wellicht langs laakbaren weg, van grove fortuinen; dat verfomfaaide geldploertendom van nietsdoeners en ijdele rastaqouères. Of zijne stevige, pootige argelooze land- en brave stads-arbeiders te zetten naast een phalanx van jonge gauwdieven en doortrapte koppelaars.... Die wereld vooral walgt u, hier in mindere en meerdere mate bewust of onbewust gegeven als zware aanklacht tegen de bestaande maatschappelijke orde, - maar het is wel eigenaardig dat men, ondanks het schamel opwekkende dezer tweebeenige dieren, toch moeielijk het een of ander blad met de oogen en zinnen kon vaarwel zeggen.

En met welk een matigheid kan Steinlen in zijne factuur wonderdadig bekoren: Eene samenkoppeling van eenige meesterlijk neergekraste expressieve krijtstrepen, waardoor hij vaak met pen of penseel smijdige Oostindische inkt-slierten behendig haalt, welke het karakter van zijne conceptie treffender, puntiger accentueeren. Soms werkt hij met pastelverven maar meestentijds gebruikt hij het stugger en moeielijker te handteeren kleurpotlood om zijne teekeningen jubelender leven in te blazen: waarbij zeer domineerend is een heftig okerig geel, een vermillioen-oranjeachtig rood, een indigo blauw en een klaar zinober groen, - maar voor alles heeft hij van den grondtoon van het beteekende papier en het daarop aangebrachte elementaire zwart een handig gebruik gemaakt. Deze kleuren zwiert, streept en wroet hij zelfs op een wild-bazige wijze dooreen en bereikt allerluisterrijkste hoofd- en verbindings-tonen, welke dit eenvoudig intuïtief procedé, op een afstand en van nabij gezien tot een verrukking voor de oogen maken.

Het is waar, dat we, nu we zoo gewend zijn geraakt aan Steinlen's gereproduceerden arbeid, voor de oorspronkelijke teekeningen eenigszins onstelden, - hoe schrikbarend veel gaat er met de mechanische verduizendvoudiging te loor! Maar aan den anderen kant ervoer men ook dat als een kunstwerk in zijn beginsel, in de hooge dracht der samenstelling volkomen is gedacht en uitgevoerd er wel eenige veertjes bij verloren mogen gaan. En nog iets. Steinlen's werk is in den grond zoo belangwekkend omdat hij, afgescheiden van de waarschijnlijk dikwerf gewilde tendenz, zijne

voordracht, zijn stijl op zichzelf zoozeer naar een verhevener plan weet te voeren en het onderwerp als 't ware daardoor loutert. We nemen pas in de tweede plaats aanstoot aan het herhaaldelijk voor de maatschappij beschamende onderwerp.

Als contrasteerende voorbeelden bleven een stuk of wat prenten van ongeveer de volgende bedoeling, inzonderheid door het fameus teekenmanuaal, het sterkst in mijne herinnering leven. Een, waarop eene nauwelijks de puberteit genaderde kleine feeks, met haar tenger bottig lichaampje in een zwierig zalmkleurig japonnetje gestoken, voor het felle voetlicht in een ledige zaal hare puntige liedjes staat te lanceeren met pianobegeleiding van hare vermoedelijke moeder-exploiteuse; en even vaag aangeduid de ondernemer der publieke vermakelijkheid, die op een der rangen loerend, proevend de voordeelen overweegt, welke wellicht met deze kittige debutante te behalen zijn.

Een teekening allerlevendigst van licht en bruin-structuur en van eene weemoedig makende werking.

Ook dat blad, aan de tegenovergestelde stellage gehecht waar eene malsch-hitsige, vol-rijpe coquette landeigenares blijkbaar zich onledig houdt, een jongen stoeren, doch schuchteren tuinier het vuur op overrompelende wijze aan de schenen te leggen; de trouwhartige bloed schijnt echter niet bij machte te begrijpen waartoe al dat kittelend kruit aan hem juist wordt verschoten, - tot hij ten lange leste begint te bevroeden, hoe deze chatelaine nog heel anderen arbeid van hem verlangt dan slechts het onderhouden van haar fraai en uitgestrekt landgoed, en hij hare verlokkingen leukweg beantwoordt met de nuchtere bemerking, dat hij eerst zijne goede huisvrouw Melie over de verlangens zijner gebiedster gaarne zou willen raadplegen.

Een vlot ineengezette, karaktervolle krabbel treffend door kleuraspect en Boccacio-achtige prikkeling.

En welk een overweldigende ontroering ligt er in de uitdrukking van die twee voorname personen van verschillende sexe ‘en voiture’, juist op het punt hunne waarschijnlijke trouwloosheid te gaan volbrengen, maar noodlottiger wijze plotseling de scherpe omlijning bespeurend van een blijkbaar wèl bekend mannenhoofd aan het portier! - de een van ontsteltenis tot eene zoutpilaar verstijfd, de andere trachtend aan zijne zijde tot niets zich op te lossen.

Huiveringwekkend, tragisch van handeling en van een technischen eenvoud die aan het raadselachtige grenst.

En dan nog deze prent vlak bij den ingang van de deur. 's Avonds, aan een buitenboulevard - zoo'n verlaten breede eindelooze straat met lange muurlijnen, een enkele lantaarnvlam hier en ginds, verder blauw-grauwe, sinistre leegte. Een vrouw jeugdig, met nog mooi profiel: des te demonischer in die bevalligheid. Als boeien heeft ze haar handen geslagen om de polsen van een ouden man, een 'aristo', door vuns verlangen verdwaald naar deze buur t. En terwijl hij, opeens ontgoocheld, rukt en trekt om zich te verlossen: misselijk oudje, nog misselijker om die angststuiptrekkingen, roept of wénkt zij de twee copains die vervaarlijk komen aangedraafd om hun snood werk van uitschudding zoo niet noodlottiger voor dien mensch aan te vangen.

Mergvol en fijn cynisch van karakter is deze prent en welk een allure van vaste hand en opzet verradend.

Ter vermijding van waarschijnlijk misverstand voeg ik de bemerking hierbij, dat er van de beide ter sprake gebrachte kunstenaars, Forain en Léander - en begrijpelijker wijze ook niet van Charles Keen - geenerlei arbeid op deze tentoonstelling is te zien geweest. Steinlen's omvangrijke productie was wel omringd door een zeer mooi en kenmerkend maar beperkt aantal bijdragen van Filicien Rops, Odilon Redon, Rassenfosse, Césanne, Maurin en Renoir, - doch de overig aanwezige teekenaars als Henri de Groux, Herman Paul, Willette, Roussel en enkele anderen kon men moeielijk door hunne geringe vertegenwoordiging geheel en al naar waarde schatten.

H.J. HAVERMAN.

Verbetering.

In de 'Tentoonstelling-notities' *(Gids* van Maart j.l.) is op blz. 527, regel 15 v.o. een ergerlijke drukfout binnengeslopen. Er staat daar t e n d e n t i e u s , terwijl het heeten moest: t e n d i n e u s , nl. vol pezen en spieren.

Muzikaal overzicht.

Italië, het land dat vroeger in de Muziek zoo lang den toon aangaf doch daarna door de Germaansche Muze overvleugeld werd, doet zich aan het einde onzer eeuw op dat gebied weder meer gelden.

Werd eenige jaren geleden de muzikale wereld verrast door een beweging onder de jongere Italiaansche componisten (Mascagni, Leoncavallo *e tutti quanti*), die ten doel had de dramatische kunst op een nieuwen weg te voeren, thans is het een jong Italiaansch geestelijke, Lorenzo Perosi, die haar belangstelling gaande maakt, en wiens gewijde muziek, na in tal van steden zijns vaderlands de hoogste geestdrift te hebben opgewekt, nu ook tot andere landen van Europa is doorgedrongen doch daar meer bezadigde beoordeelaars ontmoet.

Onder die landen komt aan het onze de eer toe van het eerst op deze nieuwe verschijning te hebben gelet. Althans zijn in Nederland het eerst uitvoeringen van een der werken van Perosi gegeven, en wel van het oratorium *La Risurrezione di Lazzaro* (de opstanding van Lazarus).

Op Nederland volgden Frankrijk, Duitschland en Oostenrijk. Parijs heeft het voorrecht gehad, den jongen componist eenigen tijd in haar midden te zien, en onder zijn persoonlijke leiding zijn daar verscheidene zijner werken uitgevoerd, o.a. het oratorium ‘De Opstanding van Christus,’ dat aldaar, evenals vroeger in Rome, Milaan, Napels en Venetië, een buitengewonen indruk schijnt te hebben gemaakt. Het zal ook in het begin dezer maand (mede onder persoonlijke leiding van den componist) ten gehoore gebracht

worden in Weenen, waar het concerten bezoekend publiek reeds gelegenheid heeft gehad, met zijn ‘Opstanding van Lazarus’ kennis te maken.

Perosi is eerst 27 jaren oud, doch reeds bestaan er van hem 25 Missen, een groot aantal psalmen en motetten, een *Te Deum* en vier oratoria, die met nog acht andere een cyclus ‘Het leven van Christus’ zullen vormen. Thans is hij bezig aan een oratorium *La Natale* (de geboorte van Christus), hetwelk in de maand September van dit jaar in den dom te Como zal worden uitgevoerd. Maar wat nog verwonderlijker is dan die scheppingskracht, is dat de werken van den jongen componist zich zoo spoedig een weg, zelfs buiten zijn vaderland, baanden, en dat hij in nog geen twee jaren en langs een gemakkelijken weg een beroemdheid verkreeg, die aan anderen slechts na langen arbeid en veel strijd en teleurstellingen ten deel valt.

Lorenzo Perosi, die in 1872 geboren is te Piemont, leerde de eerste muzikale beginselen op de zangschool der Kathedraal van Tortona, waarvan zijn vader directeur was. Daar hij veel aanleg toonde, zond men hem eerst naar Rome, om het diploma van organist te verwerven, en reeds in 1890 was hij zoo ver, dat hij het orgel bespeelde in het beroemde Benedictijnerklooster te Monte-Cassino. In 1892 ging hij naar het Conservatorium te Milaan en in 1893 naar Regensburg, om zijne muzikale studiën te voltooien. In laatstgemelde stad genoot hij het onderricht van Franz Xaverius Haberl, een der grootste kenners van kerkmuziek.

Een jaar daarna werd hij tot priester gewijd en verkreeg hij de betrekking van directeur der St. Marcus-kapel te Venetië, een ambt van hooge beteekenis, dat in de dagen, toen Italië nog aan de spits van de ontwikkeling der Muziek stond, door mannen als Willaert, Zarlino en Gabriëli bekleed werd.

De eerste werken, die hij in Venetië componeerde, behoorden tot het gebied der zuivere kerkmuziek (Missen, psalmen, motetten enz.), en eerst in 1897 kwam hij voor den dag met zijn eerste oratorium voor soli, koor en orkest. Het heette ‘Het lijden van Christus volgens den heiligen Marcus’ en werd te Milaan uitgevoerd. Publiek en Pers verhieven hem tot in de wolken en begroetten hem als een hervormer der gewijde muziek.

Niet minder opgang maakte zijn oratorium ‘De transfiguratie

van Christus', dat eenige maanden later in Venetië ten gehoore werd gebracht. Het succes daarvan werd echter nog overtroffen door dat van zijn 'Opstanding van Lazarus.' Niet alleen bracht dit werk hem in Venetië in groot aanzien maar het deed ook de ronde in geheel Italië, waar het overal met de grootste geestdrift werd ontvangen. Men beweert, dat dit oratorium in meer dan 80 steden van Italië is uitgevoerd en dat de triomfen, welke Perosi daarmede gevierd heeft, die van Verdi evenaren.

De faam van zijne triomfen als componist van gewijde muziek kwam ook naar Rome, en van hooggeplaatste zijde werd daar de wensch te kennen gegeven, dat Perosi de eerste uitvoering van zijn vierde oratorium, *La Risurrezione di Cristo*, in de hoofdstad des Rijks zou geven en daarbij zelf zou dirigeeren.

Aldus geschiedde. In December van het vorige jaar had vijfmaal een uitvoering van genoemd oratorium plaats. De jonge maëstro werd door de Romeinen uitbundig toegejuicht en zijn werk verwekte de algemeene geestdrift. Behalve deze meer algemeene hulde hadden die uitvoeringen voor Perosi echter ook nog dit gevolg, dat hij er de gunst der hooge geestelijkheid door verwierf en dat de Paus hem tot directeur der Sixtijnsche kapel benoemde.

Wanneer men de beteekenis van Perosi kon afmeten naar de geestdrift, die zijne landgenooten met echt zuidelijken gloed voor hem toonen, dan zou hij de man zijn, die de gewijde muziek, en met name het *Oratorium*, het genre waarop hij zich bij voorkeur schijnt toe te leggen, met een nieuwen geest vervult. En dan zou zich hier het eigenaardige geval voordoen, dat het land, hetwelk eenmaal deze soort van muziek voortbracht, ook bestemd is om haar na een lang tijdsverloop als het ware een nieuw leven in te blazen.

Het Oratorium toch is een plant, die uit Italië afkomstig is.

In de 16de eeuw, toen de volksschouwspelen zoozeer ontaard waren, dat hunne afstamming van de kerkelijke Mysteriën niet meer te onderkennen was, kwam men in Italië, en vooral te Rome op de gedachte om in den vastentijd, gedurende welken deze volksschouwspelen verboden waren, dramatische voorstellingen uit de Heilige Schrift in de kloosters te geven. Filippo Neri, een tijdgenoot en vriend van Palestrina, verbond met die voorstellingen het zingen van vierstemmige hymnen, *Laudi Spirituali* geheeten,

daar hij dit, evenals de bedoelde voorstellingen, als een machtigen factor beschouwde om bij de jongelieden, die hij tot den geestelijken stand opleidde, den lust in het onderricht levendig te houden.

Daar dit alles in het oratorium (de bidzaal) der nieuw gebouwde kerk Santa Maria in Vallicella te Rome geschiedde, kregen deze bijeenkomsten den naam van *Congregazioni dell' Oratorio*. Later werd de naam ‘Oratorium’ ook toegepast op de daar uitgevoerde muziek en eindelijk werd ‘Oratorium’ de algemeene benaming voor het gewijde drama (het *dramma sacra in musica*).

De bijbelsche stof en het groote aandeel, dat het koor in zulke uitvoeringen had, wijzen reeds op het oratorium van lateren tijd. Doch het récitatievische element komt hier nog niet voor. Dit is eerst in het oratorium gebracht, toen de recitatief- en ariosostijl, die van Noord-Italië, van Florence, afkomstig is en daar allereerst op het wereldlijk drama werd aangewend, meer algemeen in de muziek doordrong.

Noord-Italië, en wel bepaaldelijk Venetië, is de plaats, die wij in het oog moeten houden, wanneer wij den loop der ontwikkeling van het oratorium, ontdaan van zijn theatralen toestel, willen vervolgen.

In Venetië was door den Zuid-Nederlander Adriaan Willaert, die er van 1527 tot 1562 den post van kapelmeester aan de St. Marcus-kerk bekleedde en deze betrekking tot een der voornaamste van de toenmalige muzikale wereld verhief, een school gesticht, die later van grooten invloed zou zijn op de Duitsche muziek.

Hij zelf en zijn leerling Andreas Gabriëli (gestorven in 1586) stonden sterk onder den invloed van den stijl, die door de Florentijnen in het wereldlijk drama was gebracht. Dit blijkt uit hunne werken, welke, in tegenstelling met die van de contrapuntisten uit de 15e en de eerste helft der 16de eeuw, door een duidelijke en toch volle harmonie uitmuntten.

De oude kerkmelodie begint bij Willaert reeds te verdwijnen en staat hoogstens nog aan den aanvang der stukken. Ook maakt hij van de canonisch-contrapuntische schrijfwijze matig gebruik. Zijn leerling Zarlino (gestorven in 1590), een groot muziekgeleerde, stelde het nieuwe toonsysteem (d.i. diatonjek en chromatiek) theoretisch vast. Daarbij kwam dan nog weldra de ‘Solozang,’ zelfs voor de kerk, en in het zoogenaamd ‘Geestelijk concert’

traden nu koor en solostemmen contrasteerend op. Ook ontwikkelde zich bij Andreas Gabriëli en zijn neef Johannes Gabriëli (gestorven in 1612) het spel der instrumenten tot steeds grooter zelfstandigheid. Door dit alles werd de kiem gelegd tot de ‘Kerkcantate’, die in Duitschland later haar grootste ontwikkeling in Bach zou vinden.

Willaert was ook de eerste, die het zingen van psalmen bij de Vesper, of bij andere gedeelten der godsdienstoefening, door twee of meer vierstemmige koren, deels afzonderlijk, deels vereenigd, invoerde. Vermoedelijk bracht de eigenaardige bouw der Marcuskerk hem op de gedachte, zijn koor in dier voege te verdeelen. In deze volgens Byzantijnschen stijl gebouwde kerk namelijk verdeelt de oostelijke kruisarm zich in drie zijgangen, waarvan de middelste en grootste het hoofdaltaar bevat, terwijl rechts en links in de kleinere zijgangen, op dezelfde hoogte als het schip, dus vlak tegenover elkaar, twee muziekgaanderijen met twee orgels zijn aangebracht, voor welke sedert 1490 een *Maestro del organo primo* en een *del organo secondo* aangesteld was. De gedachte lag voor de hand - en toch werd zij eerst door Willaert uitgevoerd - om contrapuntische koren van beide tribunes elkaar te laten beantwoorden en alleen aan het slot, of bij beteekenisvolle woorden, te laten samenzingen.

In de hierbedoelde Venetiaansche school werden dus de elementen gevormd en gedeeltelijk ontwikkeld, die wij in de grootsche scheppingen der oude Duitsche meesters op het gebied van gewijde muziek aantreffen.

Italië was in den tijd, waarvan hier gesproken is, nog altijd de hoogeschool der muziek voor Europa. Uit alle landen stroomden de jonge musici daarheen, en vooral naar Venetië. Onze beroemde landgenoot Sweelinck o.a. was een leerling van Andreas Gabriëli. Ook Duitschland leverde zijn contingent van jeugdige studiosi, en onder dezen verdient in de eerste plaats genoemd te worden Heinrich Schütz, de groote voorlooper van Bach, die drie jaren lang leerling van Johannes Gabriëli te Venetië was, waar hij zich ook vertrouwd maakte met den recitatief- en ariosostijl der Florentijnen.

Heinrich Schütz, die kort na zijn terugkomst uit Italië kapelmeester te Dresden werd, waar hij, naar Italiaansch voorbeeld, een der beste kapellen van Duitschland hielp stichten, kan (evenals de

Duitscher Praetorius door zijne talrijke geschriften) beschouwd worden als degene, die de kunst der Venetiaansche school, en daarmede ook het Oratorium in zijn nieuwen vorm, naar de Germaansche landen overbracht.

Zijn stijl kenmerkt zich in het bijzonder door groote karakteristiek in de uitdrukking en daarbij schildert hij met het beter geworden toonmateriaal levendig en krachtig. Doch wijl hij vroom van zin was, behielden op het gebied der gewijde muziek zijne werken niettemin het kerkelijk en specifiek Duitsch-protestantsch karakter. Dit blijkt uit zijne psalmen (1619) voor verschillende koren en orkest, waarbij voor het eerst in Duitschland de taal van het kóor levendiger en individueeler werd. Verder uit zijne *Symphoniae sacrae*, waarbij solozang van verschillende soort voorkomt met zeer zelfstandige instrumentale begeleiding.

De groote beteekenis van Schütz ligt echter in zijne dramatische kerkwerken. Zijn *Auferstehung*, zijne *Sieben Kreuzworte*, zijne *Passionen* volgens de vier Evangelisten vormen den overgang tot Bach's machtige toonscheppingen op dit gebied.

In eerstgenoemd werk zijn de dramatische koren van bewonderenswaardige levendigheid, doch de solorecitatieven nog in psalmtoon gehouden. In de ‘Sieben Worte des Heilands am Kreuze’ daarentegen is voor laatstbedoelde manier reeds een werkelijke muzikale taal in de plaats getreden, plechtig en ernstig. Ook is hier, evenals men later bij Bach, maar op meer geniale wijze, aantreft, het geheel in twee groepen afgedeeld: namelijk eenerzijds het dramatisch verhaal van Jezus' lijdensgeschiedenis en anderzijds het gezang der gemeente, die hare gewaarwordingen uitdrukt, waarvoor Schütz weder het koraal gebezigd heeft.

Zoo hebben zich, eerst in Noord-Italië en daarna in Duitschland, langzamerhand de elementen gevormd en vereenigd, waaruit Johann Sebastian Bach zijne monumentale werken zou samenstellen. Een tiental jaren vóór het tijdstip zijner geboorte ontstond ook de vorm, dien Bach voor zijne Passiën gebezigd heeft. In 1672 componeerde de Pruisische kapelmeester Sebastiani een Passie, waarin het verhaal geheel recitatief is, deels met instrumenten, en de volkskoren door het volle orkest begeleid worden. De koralen zijn tusschen het verhaal ingevlochten en drukken de gewaarwordingen der gemeente uit, zooals op het vreeselijk oogenblik waarop het

volk schreeuwt ‘Er ist des Todes schuldig’. Evenals bij Bach volgt ook hier het koraal ‘O Lamm Gottes unschuldig.’ Behalve het vrije recitatief hebben wij dus hier voor de Passie ook reeds: de dramatische volkskoren en het gezang der gemeente. Maar dat alles was slechts voorbereiding en eerst Bach zou het stempel van het genie op dien vorm drukken.

Terwijl de gewijde muziek, en daaronder het Oratorium, hare ontwikkeling in Duitschland voortzette en daar hoofdzakelijk in de kerkcantaten en Passiën tot uitdrukking kwam, ontstond in Engeland het Händelsche oratorium.

Vooral bij Händel laat het oratorium zijn afkomst (van het drama) duidelijk blijken. Zijn eerste werk van dien aard (*Esther*) werd zelfs nog op het tooneel opgevoerd, totdat een verbod der geestelijkheid zulks verder onmogelijk maakte.

Aan Händel's stijl kleeft nog veel van de oude Italiaansche opera, dat thans storend op ons werkt. Vooral het recitatief, de aria, de coloratuur en de veelvuldig voorkomende stereotype cadenzen, hoewel erkend moet worden, dat in zijne recitatieven en aria's dikwijls diepe uitdrukking ligt, en dat de coloratuur, waartoe de toenmalige bloei der zangkust hem verleidde, hier en daar veel toe bijdraagt om aan de uitdrukking van vreugde en smart hooger relief te geven.

De groote kracht echter van Händel's oratoria ligt in de *Koren*. Wat contrapunt en modulatie betreft, staan deze beneden die van Bach, doch door groote massa's uitgevoerd, treffen zij door hun energie en hun machtigen klank. Händel's groote beteekenis openbaart zich in de monumentale wijze, waarop hij stemmingen van volksmassa's en vooral van volksindividualiteiten in tonen heeft weten af te schilderen, en als zoodanig zal hij in de muziekgeschiedenis steeds een eereplaats blijven innemen.

Na Bach en Händel is er nog veel gecomponeerd, waaraan de naam ‘oratorium’ is gegeven, maar eensdeels behoorde het niet tot die rubriek (gelijk Haydn's *Jahreszeiten*, waarvan de tekst niet aan de gewijde geschiedenis is ontleend), anderdeels waren het werken, die niet anders dan flauwe nabootsingen van Händel en Bach kunnen genoemd worden, al zijn zij ook met een modernen geest doortrokken.

Zal Lorenzo Perosi de man zijn, die dit genre van muziek op een nieuwen weg voert?

Thans is hij het nog niet; wat men er ook van moge zeggen. Wel wordt hij, zooals ik reeds opmerkte, in zijn land tot in de wolken verheven. Wel kan men lezen, dat Italië door zijn vromen zoon Perosi weder als in oude dagen aan de spits der muzikale wereld treedt en dat naast hem Mascagni, Leoncavallo en zelfs Richard Wagner verbleeken. (Wonderlijke combinatie en vergelijking!) Maar ik schaar mij liever bij de gematigden, die Perosi een achtingswaardig en zeer begaafd componist noemen.

Een beteekenis, als zijne opgewonden landgenooten hem toeschrijven, kan ik althans in het werk van zijne hand, dat in Nederland is opgevoerd, niet ontdekken. Een nieuwe kunst treedt ons daaruit niet te gemoet. En dat is, volgens bevoegde beoordeelaars, ook niet het geval bij zijn oratorium *La Risurrezione di Cristo*, dat men als kunstwerk hooger stelt dan zijn 'Opstanding van Lazarus.'

In laatstgenoemd werk mist men het evenwicht tusschen koor en orkest, dat de oude meesters nimmer uit het oog verloren. Het orkest heeft er verreweg de grootste taak in; het koor daarentegen zingt uitsluitend de koralen en neemt niet, zooals in Bach's *Matthaeus-Passion* het geval is, nu en dan levendig aandeel in de handeling.

Overigens is in zooverre de vorm der Passie-muziek van Bach behouden, dat de Evangelist verhaalt naar de woorden der Heilige Schrift (de tekst is ontleend aan het Evangelie van Joannes) en de overige *dramatis personae* de woorden spreken, die hun daarin in den mond worden gelegd.

Een eigenaardigheid van den componist is het, dat hij het verhaal dikwijls, en niet altijd gemotiveerd, afbreekt, ten einde door het orkest de stemming van het oogenblik te laten afschilderen.

Zoo wanneer de verhaler *(il storico)* een overzicht heeft gegeven van den toestand op het oogenblik dat de handeling begint. Wanneer hij gesproken heeft van de ziekte van Lazarus, heft het orkest een klagend motief aan, dat zeer schoon en zeer juist van uitdrukking is en verder fugatisch bewerkt wordt tot op het oogenblik waarop de dienaar optreedt en aan Jezus mededeeling komt doen van de ziekte, die een zijner volgelingen getroffen heeft.

Minder gemotiveerd acht ik het instrumentale tusschenspel bij de woorden van den Evangelist: 'Jezus was Martha en Maria en Lazarus zeer genegen.' Daarentegen laat zich het zeer lange tusschen-

spel na de woorden: ‘Velen kwamen uit Judaea om Martha en Maria te troosten’ beter verklaren.

Van zeer goed effect is het zuiver instrumentale gedeelte bij het wegewentelen van den grafsteen en na de oproeping van Christus: ‘Lazare, veni foras!’ Deze plaatsen behooren èn wegens de muzikale bewerking èn wegens het instrumentale coloriet tot de belangrijkste gedeelten van het werk.

Over het algemeen heeft deze afwisseling van solo en instrumentaalstukken mij den indruk gegeven, dat Perosi zijne studiën ook uitgestrekt heeft tot het oratorium *L'Enfance du Christ* van Berlioz, of althans daarmede kennis gemaakt heeft. Ook daarin toch treft men dezelfde wijze van behandeling aan.

Zooals ik reeds zeide, heeft het koor, vergeleken bij het orkest, een bescheiden taak in Perosi's werk te vervullen. De muziek, die dit koor voordraagt, bestaat in koralen, *alla capella*, meestal oude kerkliederen, die met onveranderd behoud van hunne melodie zeer schoon zijn geharmoniseerd. De voordracht eischt echter een door schoonheid van klank uitmuntend en goed geoefend koor.

In zijn instrumentatie is Perosi hoogst modern. Zij is kleurenrijk, verraadt een zeer geoefende hand en is zelfs op sommige momenten, gelijk o.a. bij de opstanding van Lazarus en aan het slot van het werk, van imposante uitwerking, ofschoon niet altijd oorspronkelijk.

Volgens mijne meening is Perosi, beoordeeld naar het werk dat van hem in Nederland is opgevoerd, een jonge man van groot talent, van wien men in de toekomst nog veel kan verwachten, maar wiens kunst niet nieuw kan genoemd worden. Dat er in zijne oratoria meer werk van het orkest wordt gemaakt dan in de meeste andere werken van dien aard, is waar; doch ook daarin is hij niet oorspronkelijk. Er bestaat een oratorium uit de laatste helft der negentiende eeuw, waarin aan het orkest een niet minder belangrijke rol is toebedeeld dan in *La Risurrezione di Lazzaro*, namelijk het oratorium *Christus* van Franz Liszt.

Ook dit is met Latijnschen tekst, aan het Evangelie ontleend, geschreven; ook daarin treedt Christus sprekend op, ook daarin komen groote gedeelten voor orkest alleen voor, niet minder belangwekkend dan die bij Perosi, en bovendien heeft het koor er een veel omvangrijker taak in te vervullen. Daarbij bevat dit

werk meer dat met den stijl der oude meesters van het oratorium overeenkomt, dan de compositie van den jeugdigen Italiaanschen meester, die thans in zoo hooge mate door zijne landgenooten gevierd wordt.

Daar straks sprak ik van Haydn's oratorium *Die Jahreszeiten*. Dit doet mij er aan denken, dat het in de vorige maand een eeuw geleden was dat een ander oratorium van dien meester, *Die Schöpfung*, voor de eerste maal werd uitgevoerd; een feit dat in Weenen, waar die eerste uitvoering plaats had, niet onopgemerkt is voorbijgegaan.

Haydn's oratoria waren aanvankelijk in den Italiaanschen stijl, zooals hij dien uit de werken van Jomelli en Paisiëllo had leeren kennen. Eerst in *Die Schöpfung* echter vond hij een stof, volkomen geschikt om zijn genie in het scheppen van groote werken voor koor en orkest te doen uitkomen.

Opmerkelijk is het, dat wij ook van Händel een gelijknamig oratorium hadden kunnen bezitten, indien niet 's meesters dood dit verijdeld had. Hem toch werd een oratorium-tekst '*The Creation of the World*' ter compositie aangeboden, die door Lidley naar Milton's *Paradise lost* was vervaardigd, doch de genoemde treurige gebeurtenis verbrak de onderhandelingen, die deswege in gang waren. Het gedicht werd toen ter zijde gelegd, want men was overtuigd, dat behalve Händel geen toondichter in staat zou zijn het te componeeren.

In het jaar 1795 kwam Joseph Haydn op uitnoodiging van den violist Salomon in Londen en werd er op allerlei wijzen gevierd. Men drong bij hem aan, een groot oratorium voor Engeland te conponeeren en Lord Abingdon legde hem een tekst *Mare Clausum* voor. Doch Haydn gaf geen beslist antwoord, daar hij geen vertrouwen had in zijn kennis van de Engelsche taal. Kort vóór zijn vertrek echter beval zijn vriend Salomon hem het gedicht van Lidley zeer aan en gaf hem dit ten geschenke.

Bij zijn terugkeer in Weenen werd Haydn met grooten jubel ontvangen en tot het scheppen van nieuwe kunstwerken aangespoord. Hij toonde aan baron van Swieten, die toenmaals de ziel der muzikale wereld in Weenen was, het door hem uit Engeland meegebrachte gedicht en deze bood aan er een meer beknopte en

vrije Duitsche vertaling van te maken. Dit aanbod werd aangenomen, en toen de tekst gereed was, begon Haydn onmiddellijk aan de compositie, en wel met een vuur, dat eerder aan een geestdriftigen jongeling dan aan een vijf-en-zestig jarig man zou doen denken.

Voor dien arbeid trok de meester zich in de kleine woning te Gumpendorf, die zijn eigendom was, terug, en om hem des te ongestoorder te laten werken, brachten zijne vrienden en vereerders een eerehonorarium van 500 ducaten bijeen. Tot hen, die daarvoor inteekenden, behoorden, behalve baron van Swieten, de prinsen Auersperg, Esterhazy, Kinsky, Lichnowsky, Liechtenstein, Lobkowitz, Schwarzenberg en Trauttmansdorf, de graven Fries, Harrach en Marschall en de vrijheeren Spielmann en van Swieten.

In het begin van 1798 had Haydn zijn ‘Schepping’ voltooid en de adel deed dit werk op 29 en 30 April van dat jaar in het paleis van prins Schwarzenberg op de ‘Neue Markt’ in intiemen kring uitvoeren.

Niettegenstaande den grooten opgang, dien de compositie in dien kring maakte, zwegen de bladen bijna geheel over deze uitvoering en zelfs heeft men het er later voor gehouden, dat zij niet heeft plaats gehad. Het eenige blad, dat er notitie van nam, was de ‘Neue Teutsche Merkur’, waarin (Juni 1798) een brief uit Weenen voorkomt met de mededeeling: ‘Van Haydn werd dezer dagen in het paleis van prins Schwarzenberg een nieuwe kantate “De Schepping” uitgevoerd, die ongetwijfeld het volmaaktste werk van dezen grooten meester is’, en waarop dan een zeer geestdriftige beschrijving van het werk volgt. Ook is het tekstboek voorhanden, dat bij de aristocratische uitvoering gebezigd is. Het draagt het jaartal 1798 en heeft tot titel: ‘Die Schöpfung. In Musik gesetzt von Herrn Joseph Haydn, Doctor der Tonkunst (dit ziet op het diploma, dat hij van de universiteit te Oxford verwierf) und Kapellmeister in wirklichen Diensten Seiner Durchlaucht des Herrn Fürsten von Esterhazy’. Dat tekstboek werd het eerst nagedrukt in de ‘Leipziger allgemeine Zeitung’ (N°. 17 van 23 Januari 1799), in welk blad kort te voren een eerste uitgave van het duet tusschen Adam en Eva verscheen.

De politieke gebeurtenissen van dien tijd waren oorzaak, dat een openbare uitvoering van het oratorium nog niet zoo spoedig

kon volgen. Eerst in Februari van het jaar 1799 kon het plan gevormd worden om op 19 Maart, den naamdag van Haydn, het werk voor het publiek ten gehoore te brengen. Om der curiositeitswille zij hier de aankondiging van dit concert medegedeeld. Zij luidt: 'Den 19 März wird das von dem hochfürstlich-Esterhazyschen Kapellmeister Herrn Joseph Haydn in Musik gesetzte Oratorium: "Die Schöpfung", zu dessen Vortheile, im Nationaltheater aufgeführt werden. Für Logen und gesperrte Sitze ist die Bestellung zu machen bei Herrn Paul Wranitzky, in der Kärntnerstrasse, no. 1042, im dritten Stock, der alle Tage, Vormittags von 9 bis 12 Uhr in seiner Wohnung anzutreffen sein wird'.

De kosten der uitvoering, ongeveer 200 ducaten (dit voor dien tijd hooge bedrag werd veroorzaakt door het orkest, dat 180 man sterk moest zijn) werden door den adel betaald, zoodat Haydn de zuivere ontvangst kreeg. Ook verkreeg hij het eigendomsrecht op de partituur, die bij wijze van inteekening werd uitgegeven.

Niettegenstaande de entréeprijs voor een loge op 6 ducaten en voor een enkele plaats op 2 gulden was bepaald, was de aandrang tot de eerste uitvoering buitengewoon groot. Den 13^{en} Februari was er reeds geen loge meer te krijgen. Zoo is het niet te verwonderen, dat de totaal-ontvangst 4088 gulden, 30 kreutzer beliep; een som, die nog geen Weener theater van dien tijd op één avond ooit ontvangen had.

Voor Haydn was de avond een eere-avond. De meester bevredigde ten volle de hooge verwachtingen die men van zijn werk gekoesterd had en overtrof die zelfs. Nog in hetzelfde jaar dirigeerde hij een uitvoering van zijn oratorium in de Weener toonkunstenaarsvereeniging en in Maart 1800 een in Ofen. In laatstgenoemd jaar werd de 'Schepping' ook in Parijs en Londen ten gehoore gebracht. Aan de uitvoeringen in de Fransche hoofdstad is nog de merkwaardigheid verbonden, dat toen de Eerste consul Buonaparte een daarvan ging bijwonen, hij even te voren bijna het slachtoffer ware geworden van een aanslag op zijn leven.

Den 27sten Maart van het jaar 1808 werd in de Universiteitszaal te Weenen onder leiding van den kapelmeester Salieri het oratorium uitgevoerd, waarbij Haydn onder de toehoorders was en hem de meest eerbiedige hulde werd bewezen. Bij het gedeelte 'Es werde Licht' werd de hoogbejaarde meester zoozeer door ontroering over-

mand, dat hij de zaal moest verlaten, door bijna het geheele auditorium naar zijn wagen geleid. Een jaar later was hij niet meer onder de levenden.

Zijn werk echter bleef onsterfelijk en nog heden, trots de groote veranderingen, die er in de muzikale kunst hebben plaats gehad en het oor en den geest aan zoo geheel andere dingen hebben gewend, maakt het nog altijd indruk.

In Weenen zelf werd het niet vergeten. In het jaar 1849 kon daar, wegens de ernstige politieke voorvallen, niet aan een viering van het vijftigjarig jubilé dezer toonschepping gedacht worden, maar een jaar later, den 22sten September 1850, had die plaats in het 'Theater an der Wien.' Een uitstekende uitvoering, waarbij de beroemde zangeres Hasselt-Barth en de zangers Ander en Draxler als solisten optraden en de beste krachten uit Weenen koor en orkest vormden. De feestviering werd ingeleid door een proloog, voorgedragen door den tooneelspeler Anschütz, en het geheel werd besloten door een zinrijke apotheose.

Dit jaar, bij den honderdjarigen gedenkdag, is het er niet zoo feestelijk toegegaan, maar verschillende uitvoeringen van bedoeld oratorium, ook voor het volk, hebben doen zien, dat men den ouden Haydn in de stad, waar hij zoolang gewerkt heeft, niet vergeten is.

En dit heeft Haydn ook waarlijk wel verdiend. Zijn leven is der kunst tot grooten zegen geweest. Hij is gekomen in een tijd, toen ook zij langzamerhand andere wegen begon in te slaan. De Kerk, en hetgeen daarmede verbonden was, had opgehouden het middenpunt van alles te zijn, zooals dit ten tijde van Bach nog het geval was. Een ander, een veelzijdiger leven openbaarde zich en in de plaats van het dogma trad de humanistische richting. De kunst kon zich van die beweging natuurlijk niet vrij houden. Ook daarin ontwaakte een nieuw leven, en wat de muziek betreft, vond dit zijn hoogste uitdrukking in de werken van Joseph Haydn, den vader der moderne muziek.

Hoe men thans ook oordeele over zijn 118 (of misschien 140) Symphonieën, over zijn 83 kwartetten, over zijn 15 Missen, zijn 19 opera's en al de andere talrijke muziek, die hij geschreven heeft, twee groote resultaten heeft zijn onvermoeide arbeid voor de toonkunst opgeleverd.

In de eerste plaats was hij het, die aan de nieuwere muziek vaste

vormen gaf (sonate- en rondovorm, sonate, kwartet en symphonie), waarop zijne groote opvolgers voortbouwden. En ten tweede is hij de wezenlijke schepper der nieuwere instrumentaal-muziek. Welke groote effecten mannen als Bach en Gluck in hunne werken door de enkele instrumenten ook mogen te weeg gebracht hebben, eerst Haydn was het gegeven, in de karakteristiek der verschillende instrumenten diep door te dringen en die verscheidenheden van karakter tot een harmonisch geheel te vereenigen.

Beethoven heeft hem daarin ver overtroffen, maar hij vond den weg door Haydn bereid. Vergeten wij derhalve om den grooten navolger den voorganger niet.

HENRI VIOTTA.

Dramatisch overzicht.

Gezelschap van den Tivoli-Schouwburg uit Rotterdam: De Vrek van Molière, vertaald door Taco H. de Beer.

Den heer Henri Poolman ben ik om twee redenen dankbaar.

Vooreerst omdat hij mij *De Vrek* van Molière en niet dien van Zschokke of een ander heeft te zien gegeven. En ten andere omdat hij mij de gelegenheid verschaft, mij omtrent mijne opvatting van Molières blijspel nader te verklaren, nu mij gebleken is dat daaraan eene beteekenis wordt gegeven die ik niet kan aanvaarden.

Om met het laatste te beginnen. Wat was de grief tegen de vertooning van Harpagon door Louis Bouwmeester, zooals ik die uitsprak in *De Gids* van September 1898? Dat de groote tooneelspeler, door smakelooze overdrijving, van Harpagon, ‘wien hij het masker geeft van een viezen, uitgehongerden, half waanzinnigen bedelaar’, een karikatuur maakt. Ik gaf daarvan eenige voorbeelden en schreef aan het slot van mijn overzicht: ‘Het is toch waarlijk geen kermisklucht, die *Vrek*, waarvan Goethe, die elk jaar eenige stukken van Molière placht te lezen, tot Eckermann zei: “Sein *Geiziger* ist besonders gross und in hohem Sinne tragisch,” - men vatte dat “tragische” in het blijspel zoo breed op als men wil.’

De heer Van Nouhuys, de tooneelcriticus van *Het Vaderland*, gaf dat in de courant van 22 September zóó weer:

‘In zijn dramatisch overzicht in het laatste Gids-nummer citeert Mr. J.N. van Hall een paar woorden van Goethe, die het stuk “besonders gross und in hohem Sinne tragisch” genoemd

heeft. De heer Van Hall klaagt dat Bouwmeester dat niet schijnt te voelen.'

Ik doe opmerken, dat de heer Van Nouhuys in deze mededeeling de woorden: 'het is toch waarlijk geen kermisklucht, die *Vrek*' en 'men vatte dat "tragische" in het blijspel zoo breed op als men wil', heeft weggelaten. En alleen op den volzin in zijn geheel sloeg mijne bewering: 'De heer Bouwmeester schijnt dat niet te voelen.'

Dat Bouwmeester den Harpagon 'hoog tragisch' zou hebben moeten opvatten, ligt mijlen ver van mijne bedoeling. Wie er het tragische in engen zin, in de strikte beteekenis, in zou willen leggen, zou aan de rol haar karakter van komische rol ontnemen. Maar, gelijk de heer Van Nouhuys o.a. doet, te besluiten tot den lager komischen aard van *L'avare* in tegenstelling met andere van Molières blijspelen uit het feit dat *L'avare* in proza geschreven is, lijkt mij al zeer gewaagd. Ik wijs er in de eerste plaats op, dat ook *Don Juan, ou le festin de Pierre* in proza geschreven is, en voorts dat wanneer Molière *L'avare* niet in verzen schreef, naar veler meening (o.a. naar die van La Harpe) de reden hiervan is, dat hij er den tijd niet voor had. Génin toont in zijn 'Lexique comparé de la langue de Molière'[1)], dat men *L'avare* maar heeft op te slaan om overal op versregels te stuiten, die enkel op het rijm wachten.

Zeker, een ander is de vrek Harpagon van Molière, een ander de vrek Grandet, uit den roman *Eugénie Grandet* van de Balzac, waarin de monomanie der hebzucht leidt tot de gruwelijkste tooneelen, tot de met geen komische elementen vermengde hoogste tragiek.

Molière is en blijft blijspeldichter. Maar dat neemt niet weg, dat hij hier en elders in zijn blijspelen, door den aard van het onderwerp, telkens langs het tragische heen strijkt.

Een dame, wier letterkundige opvoeding waarschijnlijk door een of ander noodlottig toeval werd onderbroken, komt bij de voorstelling die ik hier bespreek in mijn buurt zitten, koopt een programma en zegt tot haar buurvrouw: 'Zie je wel, Mien, het is een *blijspel*..... En Marie zei, dat het zoo griezelig was?!'

Mij dunkt: Marie had gelijk, en het programma niet minder.

1) Paris, Firmin Didot. 1846. In voce 'Vers blancs.'

De gevolgen van Harpagons gierigheid: zijn kinderen tegen hem in opstand; zijn zoon tot de ontdekking komende dat de woekeraar die hem tegen buitensporig hooge rente geld wil leenen, zijn eigen vader is; hij zelf, bij het missen van zijn cassette met geld, ten prooi aan tot krankzinnigheid overslaande radeloosheid, - die gevolgen zijn niet uitsluitend en onvermengd koddig en komisch.

Neem maar alleen het laatstgenoemde: de vertwijfeling waartoe Harpagon geraakt en die hare uiting vindt in den beroemden naar Plautus' *Aulularia* gevolgden monoloog. Meent men waarlijk, omdat Molière de zwakheid gehad heeft - ik waag het zwakheid te noemen - in dit gedeelte eenige bij Plautus niet ongewone, dolle overdrijvingen over te nemen (het *perii, interii, occidi*, het apostropheeren van de toeschouwers: *quid ridetis?*) dat daardoor het tooneel van den vrek, wien zijn levensgeluk ontstolen werd, deze 'entsetzliche Stimmung' zooals ze door een Plautus-kenner genoemd wordt[1], zoo van het begin tot het eind door en door komisch verdient te heeten, dat de toeschouwers moeten 'lachen en blijven lachen', gelijk beweerd is?

Het komische moge het tragische overstemmen en gelijk Saint Marc Girardin opmerkt, in zijn verdediging van Molière tegenover den aanval van Rousseau, de situatie redden - 'le sérieux eût tout perdu, le rire sauve tout'[2] - het verhindert niet dat het ernstige *fond* telkens door den komischen vorm komt schemeren.

Zoo zegt ook Alexandre Dumas fils, in de, aanvankelijk alleen voor de 'Edition des comédiens' zijner tooneelspelen bestemde 'Notes', van *L'avare*: 'C'est une grande étude de caractère, c'est une comédie de premier ordre, de beaucoup supérieure, pour les Français, au Shylock de Shakspeare'; en later noemt hij Molières blijspel: 'une comédie ingénieuse et amusante tournant autour d'un caractère habilement tracé, où l'odieux est tout le temps adouci par le plaisant, esquivé sous le ridicule'[3].

1) C. von Reinhardsttoetner. Plautus. Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele. Leipzig. 1886.

2) Saint Marc Girardin. Cours de littérature dramatique. Tome Ier. Chap. 13. Des pères dans la comédie et surtout dans les comédies de Molière. p. 266.

3) Alexandre Dumas fils. Théatre complet. VIII. Notes. Paris, 1898.

Dat alles is het - al erkent men ten volle dat *De Vrek* een blijspel is, dat het als een blijspel gespeeld, en dat aan de komische situaties haar volle eisch gegeven moet worden - wat den vertolker van Harpagon weerhouden moet, de rol laag komisch op te vatten en door allerlei hansworsterijen van eigen of anderer vinding naar beneden te halen.

Dáartegen kwam ik op en dàt wilde ik dat Louis Bouwmeester had kunnen voelen.

De tooneelspelers van 'Het Huis van Molière,' waar de traditie van geslacht tot geslacht wordt voortgeplant, zijn de best voorbeelden voor eene vertolking van de groote Molière-rollen.

In het laatst van de vorige eeuw was de Harpagon van Grandmesnil beroemd. Grandmesnil speelde de rol in 1798 en zijn tijdgenooten, de geschiedschrijvers van het Théâtre français gedurende de Revolutie, Etienne en Martainville, roemen van zijn spel '*la finesse*, le naturel et la vérité.' In onzen tijd zijn de tooneelspelers van het Théâtre français Provost, Talbot en Got beroemde Harpagons geweest. Provost - zoo verhaalt Sarcey in een feuilleton van 26 Mei 1879 - speelde de Vrek met breede voordracht, breed gebaar en met die *maestria* die zijn talent eigen was. Talbot, wiens Harpagon tot een van zijn beste rollen behoorde, volgde die opvatting. Got, die de rol in 1879 voor het eerst speelde, nam het tempo sneller dan zijn voorgangers en maakte van Harpagon een van die kort aangebonden, altijd bezige grijsaards, die overal rondsnuffelen, vlug en gesaccadeerd praten en van wie men zegt dat zij kwik in hun bloed hebben.

De verschillende temperamenten der vertooners verklaren dat verschil in opvatting: Got was afkomstig uit Bretagne en de 'Bretons' staan bekend als koppig en kort aangebonden. Zijn vlug spel moet aan het stuk ten goede zijn gekomen: quiproquo's en jeux de scène, gelijk er zoo vele in *L'avare* gevonden worden, wonnen er door. Maar van een Vrek die, volgens de kostelijke opmerking van Van der Goes in het weekblad De Amsterdammer van 25 September 1898, op Marken of Vlooienburg thuis hoort, van een Harpagon viezerik, schooier en hansworst zal men in het Théâtre français geen voorbeeld vinden.

De opvatting van de rol door Henri Poolman nadert die van Provost en Talbot. Poolman maakt van Harpagon een bejaard man,

bleek van wangen en dof van blik, met langzame bewegingen. Goed doordacht en sober is zijn spel; nooit tracht hij buiten het kader te treden of door toevoegingen van eigen vinding, in dialoog of stil spel, de aandacht voor zich in beslag te nemen. Wie zich aan een ander spiegelt....

Maar zie nu, hoe zulk een afschrikkend voorbeeld ook al weer zijn gevaarlijke zijde heeft. De zucht om toch vooral niet in het paskwillige en laag-komische te vallen heeft den heer Poolman op de grens gebracht van een ander uiterste. Er is, vooral in de eerste bedrijven, een zekere matheid, een gemis aan kleur in zijn spel. Sommige kleine, geestige trekken, sommige slagvaardige, snedige antwoorden, ofschoon op zich zelf intelligent en geestig gezegd, treden niet genoeg naar voren, maken daardoor te weinig indruk, *ne passent pas la rampe*, zooals het in de Fransche tooneeltaal heet. Bij het langzame tempo, het zeer prijzenswaardig in stijl spreken en zich bewegen van de meeste der medespelenden - een enkele, Pilger als Maître Jacques, springt wel wat uit den band - krijgt de vertooning dientengevolge soms iets saais.

Ook nog uit wat anders blijkt die angst van Poolman voor het paskwillige. Er is in het laatste bedrijf een beroemde jeu de scène, het spel met de kaarsen, dat bij de vertooning in het Théâtre français nooit ontbreekt. Grandmesnil beschrijft in een brief dat spel als volgt:

‘Harpagon blaast een van de kaarsen uit die op de tafel van den notaris (lees: commissaris) staan. Nauwelijks heeft hij zich omgekeerd of Maître Jacques steekt ze weer aan. Harpagon die de kaars weer ziet branden, neemt ze weg, blaast ze uit en houdt kaars en kandelaar in de hand. Maar terwijl hij met de armen over elkaar gekruist, naar Anzelmus en Valère staat te luisteren, nadert Maître Jacques hem van achteren en steekt de kaars weer aan. Een oogenblik later merkt Harpagon het, blaast de kaars weer uit en steekt ze in den rechter broekzak, waar Maître Jacques ze voor de vierde maal aansteekt. Eindelijk raakt Harpagon met zijn hand aan de brandende kaars... en zoo vult hij het tooneel’...

Het is niet zeker of deze jeu de scène reeds uit Molières tijd dagteekent. In een uitgaaf van *L'avare* van 1682 vindt men nog enkel deze aanwijzing: ‘Voyant deux chandelles allumées Harpagon

en souffle une.' Dumesnil schrijft: 'De acteurs hebben het spel met de kaars uitgedacht, *pour égayer une scène que le public n'écoute jamais sans quelque impatience*.' En dat is het dan ook wat de op zich zelf niet zeer geestige grap rechtvaardigt.

Over de ontknoopingen van Molières stukken is veel geschreven. Molieristen door dik en dun hebben ze warm verdedigd en in sommige een diepe beteekenis trachten te leggen[1)]. De waarheid is, dunkt mij, dat Molière er zich in den regel het hoofd niet mee brak, hoe hij zijn stukken zou eindigen. Het slot van *De Vrek*, die uit de lucht vallende vader Anzelmus, die geschiedenis van Dom Thomas d'Alburcy, van een schipbreuk, een redding, van herkenningsteekenen, en de lange verhalen die daaromtrent worden opgedischt, maken de laatste tooneelen gerekt, vervelend en min of meer belachelijk. Het tooneel met de kaarsen, ofschoon op zichzelf tot het laag komische behoorend, diende daarbij tot een gewenschte afleiding.

Het komt mij daarom voor dat de heer Poolman zijne, op zich zelf eerbiedwaardige, vrees voor laag komische grappen te ver gedreven heeft door deze jen de scène, die in de hem ten dienste staande mise en scène van het Théâtre français duidelijk staat aangegeven, te schrappen. Het gevolg bleef niet uit: al de aandacht werd nu gevestigd op het langdradige herkenningstooneel, dat, zonder eerbied voor den grooten naam van Molière, door publiek en acteurs beiden vrijwel werd uitgelachen.

Meesterlijk spel gaf Poolman ons te genieten in het beroemde tooneel aan het slot van het vierde bedrijf, nadat Harpagon den diefstal van de cassette ontdekt heeft. Dat was een uitbarsting van woede, van radeloozen angst, van tot het hoogste gedreven wanhoop, die, door geen effectkunstjes of ongepaste grappen bedorven, de toeschouwers pakte.

In dit tooneel, zoowel als in het geheele stuk, toont Poolman, hoe hij aan den Harpagon gearbeid heeft, de rol rustig in bijzonderheden afwerkende, met het gevolg dat hij haar nu geheel beheerscht en als een kunstwerk dat af is aan het publiek mag voorzetten.

1) Zie o.a. Lucien Muhlfeld. Les dénouements de Molière. Revue d'art dramatique. 15 Septembre 1888.

De tooneelspelers die hem omringen, hoewel geen van allen uitmuntende, ondergaan den invloed van zijn conscientieus werk en vormen met hem een geheel, dat aan grootere tooneelgezelschappen, die over meer krachten beschikken, ten voorbeeld mag worden gesteld.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

29 Maart.

Pax Russica.

> Uw zoon heeft een booze daad gedaan, uw kind heeft slecht gehandeld; de slechtaard brak zijn eed en at zijn woord als een hond, toen hij op booze dingen uit was en afschuwelijke daden begon te doen.
> *Finsch gebed tegen den beer*.

Ik had ditmaal over andere zaken willen spreken; deze maanden zijn zoo rijk aan stof geweest dat men maar te grijpen heeft en weer te grijpen om een heelen optocht van feiten voorbij zijn geest te zien trekken.... En daar valt mijn aandacht op het bericht, in een hoek van de courant, over de vierhonderd Finnen die naar St. Petersburg trokken om den Czar het monsteradres van het Finsche volk te komen aanbieden. 570,000 handteekeningen, als ik wel gelezen heb, onder het verzoekschrift om Finland zijn oude bezworen staatsregeling te doen behouden, - een heele wagonlading die de tolbeambten eerst niet wilden doorlaten, zonder er een recht van te heffen.

Wel degelijk was het ook een kostbare vracht; het was de bede uit het hart van een geheel volk om ‘zijn wetten te mogen behouden en daarmede zijn nationaal karakter te bewaren, van God gegeven en door geen macht ter wereld te veranderen.’

‘Wij mogen niet twijfelen’, zoo eindigt het adres, ‘aan het ongeschonden in stand blijven van het Czarenwoord, want wij

allen weten dat het onze genadige Heer is die ten aanhoore van het heele menschdom verklaard heeft: de macht moet het recht heilig houden. En het recht van een klein volk is evenzoo heilig als dat van het grootste; zijn liefde voor zijn land is in de oogen van den Almachtigen God een deugd die het nooit en nimmer mag verzuimen.'

Niet toegelaten, natuurlijk, de vier honderd tot de tegenwoordigheid van den Czar, - ik weet niet welke zonde tegen de etiquette was begaan, - uit de hoofdstad gejaagd als boosdoeners, die menschen, - deftige mannen gedreven door den angst dat zij Gods stempel zouden moeten missen om het czarenmerk te gaan dragen!

Ik ken geen eenvoudiger, bijna had ik gezegd geen nuchterder, en toch tegelijk aandoenlijker geschiedenis dan die van Finland.

Een land van graniet en meeren en nevels, verstijfd in zijn langen, ijzig guren winter, dan eensklaps oplevend met een tooverslag in dien verrukkelijken korten Noordschen zomer, waarin het licht wedijvert met struik en bloem wie de ander voór zal zijn in rijkdom en frisschen gloed. Het volk, onderscheiden van afkomst: Finsche boeren op het land, Zweedsche burgerij in de steden aan de kust, heeft langzamerhand eenheid verkregen, ondanks verschil in taal. Daarvoor zijn de predikant en de schoolmeester aan 't werk geweest; maar 't was ook het bewustzijn van een vrij volk te zijn dat veel daartoe heeft bijgedragen, en eveneens de kracht van dat wondere, aangrijpende en tot in de binnenste vezels van de ziel doordringende gevoel: Liefde, liefde voor den vadergrond, met zijn melancolie, zijn strengheid en zijn plotselinge verrassing van luistervol leven.

Geloof, beschaving, vrijheidszucht en de innige genegenheid tot de droeve Finsche natuur hebben het volkskarakter gevormd en ontwikkeld, en het zijn er de vier onafscheidelijke elementen van geworden. Onafscheidelijk omdat Finland altoos onder zekeren druk geleefd heeft in deze eeuw. Want de vereeniging met Rusland heeft het aldoor van den beginne af in een zenuwachtige stemming gehouden.

Dat het een deel was van het onmetelijk Russische rijk, verschafte aan de bewoners van Finland een ruimeren blik op de wereld en verhief hen boven de beperkte burgerlijkheid van een land van

provinciestadjes; dat het een bevoorrecht deel van Rusland was gaf hun nationalen trots; maar dat het zoo zwak was in vergelijking van den machtigen meester, - deed hen voortdurend bezorgd zijn.

Alexander I die het grootste deel van Finland op Zweden had veroverd, trok het, 1809, als een groothertogdom bij zijn andere landen. Hij spaarde de constitutie, erkende de landswetten, en liet aan den Finschen landdag zijn wetgevende macht. Maar bij iedere troonsverandering werd de vrees levendig of de toestand zou blijven, en het was een opluchting wanneer in de kerken door het heele land de acte werd voorgelezen waarbij de nieuwe heerscher de rechten van Finland op zijn zelfbestuur bekrachtigde.

Er was als een verdriet rustend in de diepten van de volksziel; maar het maakte de vrijheid, dat hachelijke bezit, des te kostbaarder voor hen. En bij het toenemen van de jaren der eeuw groeide de overtuiging dat de slag, waaraan men niet wou gelooven, toch onvermijdelijk zou wezen. Onder de regeering van Alexander III toonden zich al de voorboden. Een machtige partij aan het hof van den Czar drong er op aan dat de voorrechten van de ‘provincie’ Finland zouden plaats maken voor het algemeene Russische staatsrecht. Er mocht geen onderscheid meer wezen tusschen de landen onderworpen aan het gebod van den Czar; dat zou twijfel verwekken aan de geldigheid en de heiligheid van de Slavische regeeringsbeginsels. De Duitsche Oostzee-provincies hadden het hoofd in den schoot moeten leggen en waren Russisch geworden, nu kwam de beurt aan de Finsche provincie om Russisch te zijn.

Het onheil dreef nog voorbij, en ook Czar Nicolaas II gaf bij zijn troonsbestijging in November 1894 de gewone verklaring van zijn voorgangers ten gunste der constitutie van Finland. Maar daar verscheen, 15 Februari van dit jaar, het manifest van den Keizer waarbij de stenden van den Finschen landdag, wat de belangrijkste zaken betreft, voortaan alleen *advies* zouden hebben uittebrengen inplaats van een beslissende stem te bezitten.

De constitutie is hierdoor in haar wezen aangerand en inderdaad terzij geschoven; de landdag wordt een provinciale vergadering enkel tot behartiging van locale belangen; en het groothertogdom Finland heeft opgehouden te bestaan. Door een pennestreek, door een woordbreuk.

Het noodlottige, het onvermijdelijke is gekomen.

Zelden heeft een volk in zijn geheelen omvang getoond hoe diep de wond, aan zijn nationaal bestaan toegebracht, is doorgedrongen, als thans in Finland geschiedt. De theaters gesloten, de rouwkleeren aangetrokken, en in een oogwenk de kennisgeving van de algemeene stemming aan 't licht gebracht door de monsterpetitie. Een manifest van allen tegenover het keizerlijk manifest.

En daarna?

- De berusting en de emigratie.

Want wie zal hen bijstaan? Zich zelf kunnen zij niet helpen, omdat het minste verzet met daden het recht aan den kant van den Czar zou brengen, ter geheele onderdrukking van de vrijheid.

Zal hun de oude Finsche tooverspreuk tegen den beer baten, waarbij de hulp van moeder aarde werd ingeroepen tegen ‘den slechtaard die zijn eed brak, die zijn woord at als een houd’?

Maar wat geven tooverspreuken tegenover een regeering die een machtiger tooverspreuk tot haar beschikking heeft, het woord Vrede. En die dat woord met zoo'n vastgewortelde machtige overtuiging in haar mond voert, dat zij niet eenmaal de ironie van 't geval zal bemerken, wanneer zij hier in ons land, welks vrijheid met het indienen van een Verzoekschrift werd ingeleid, den Vrede voor Europa komt prediken, terwijl zij in haar eigen huis onvrede sticht en vurige beden smoort door brutaliteit.

B*.

Bibliographie.

Byrons Manfred door G.C. van 't Hoog. Amsterdam. S.L. van Looy. 1899.

In deze vertaling van Byrons dramatisch gedicht wordt herhaaldelijk verwezen naar een tooneelbewerking, wat mise en scène betreft gevolgd naar die door Possart gebruikt. In October 1887 kwam Possarts bewerking, met den vermaarden tooneelspeler in de titelrol en met de muziek van Schumann, te Amsterdam op het tooneel. Is iets dergelijks misschien thans weer in het vooruitzicht? Van de vertooning van 1887, met bekorting van den tekst, met weglating van zeer mooie gedeelten, zooals de alleenspraak van Manfred in het laatste bedrijf, 'geaccomodeerd naar de muziek van Schumann', gelijk het toen in *De Gids* genoemd werd, hebben wij geen zeer goede herinnering. Misschien dat een vertooning zonder muziek, met Royaards die voor Manfred als aangewezen is, beter indruk zal maken - al schreef Byron van zijn werk: 'I composed it with a horror for the stage', 'I have rendered it quite impossible for the stage', 'You may call it a Poem, for it is no Drama.'

Afgescheiden hiervan, is het onder anderen door Goethe hoog geprezen gedicht op zich zelf belangrijk genoeg: een van de vele gedichten, waarin Byron zijn held met een misdaad op het geweten ten prooi laat aan zijn wroeging, en waarin men al het persoonlijke lijden van den dichter hoort klagen, den donder van zijn eigen toorn hoort rollen. 'Het is alsof de zelfverheerlijking van dien twijfelaar (zoo eenvoudig en indrukwekkend zijn de bewoordingen) met hartebloed geschreven werd', zegt Huet.

In 1882 verscheen er van den heer W. Gosler een Manfred-vertaling voor welke een grondig kenner van Engelsche taal en letterkunde en begaafd dichter, Soera Rana (I. Esser Jr.), grooten lof had. Den heer Van 't Hoog heeft dit niet weerhouden zijne krachten aan een nieuwe vertaling te beproeven.

Moesten wij de beide vertalingen vergelijken, dan zouden wij de vraag, hoe het mogelijk is dat eenzelfde zin door den een weergegeven wordt met 'De starren zijn verbleekt' en door den ander met 'De starren flonkren', nog met eenige andere vragen kunnen vermeerderen. Lag het op onzen weg, de nieuwe vertaling regel voor regel met het oorspronkelijke te vergelijken, dan zouden wij ons niet kunnen bepalen tot de opmerking, dat in de fraaie alleenspraak van Manfred (III 4), waarin bij den heer Van 't Hoog de beschrijving van een nachtelijke wandeling in het Coloseum goed tot haar recht komt, de woorden 'I linger yet with Nature' onvoldoende en ondichterlijk worden vertaald door 'Ik leef nog bij

natuur', of dat, in den regel 'We are the fools of time and terror', *terror* door *twijfel* te vertolken, ons een wel wat groote vrijheid schijnt. Hier echter, waar het enkel ons doel is den algemeenen indruk weer te geven dien het werk van den heer Van 't Hoog op ons gemaakt heeft, meenen wij te kunnen volstaan met, wijzende op de gelukkige vertaling van beroemde gedeelten als de 'Incantation' (I 1) en de daaropvolgende monoloog van Manfred, van het tooneel met den Geest van Astarte, het gesprek tusschen Herman en Manuel en de gesprekken met den Abt, het een gewetensvollen arbeid te noemen van een dichter van talent.

Nederlandsch Indië onder het regentschap van Koning in Emma. Batavia, G. Kolff & Cie.

Over dit werk schrijft ons een man die, dank zij een veeljarig verblijf in Nederlandsch Indië, door eigen ervaring met de daarin behandelde onderwerpen ten volle vertrouwd is, het volgende.

Het boekdeel bezit eene eerbiedwekkende uitgebreidheid. En daarmede betreed ik al dadelijk het gebied van de eerste der twee opmerkingen, welke dit in aanleiding zoo sympathiek en in uitvoering overigens zoo verdienstelijk werk bij mij - en zulks wellicht geheel ten onrechte - heeft doen rijzen. Het wil mij voorkomen dat bij de samenstelling niet in allen deele voldoende in 't oog gehouden is het doel, waarmede aan dit kind het leven werd geschonken. 'Aan Hare Majesteit Wilhelmina, Koningin der Nederlanden wordt dit werk, waarin beschreven staat, wat de Regeering Harer Doorluchte Moeder voor Nederland's Oost-Indische Koloniën is geweest, eerbiedig opgedragen door Medewerkers en Uitgevers', zoo luidt de waarlijk schoon gedachte opdracht. Aan goeden wil bij Hare Majesteit om het werk te lezen, valt voorzeker niet te twijfelen, doch moet niet erkend worden dat hier te veel van Hare Majesteit wordt gevorderd, wanneer men eenerzijds let op de groote eischen, welke de dienst van den Staat Haar stelt, en anderzijds het foliantachtig voorkomen van het boekdeel waarneemt? Dit geldt het volume, doch mijn bezwaar strekt zich in zekere mate mede uit tot den inhoud. Wenscht de Koningin kennis te nemen van een der gewichtigste gebeurtenissen gedurende het bestuur der Regentes: den oorlog met Lombok, dan zal Zij te vergeefs zoeken naar een goed aaneengesloten relaas, maar vindt Zij bedoelde gebeurtenissen verdeeld over drie plaatsen, n.l. onder 'Wetgeving en Bestuur', 'Leger' en 'Marine'. De fout - als ik het zoo mag noemen - ligt n.l. hierin, dat verschillende overigens zeer verdienstelijke personen onafhankelijk van elkander zich aan het werk hebben gezet. De een was in *Indië*, de andere in *Nederland*, zoodat voorafgaand overleg slechts onvolledig kon wezen; allen waren vol eerzucht om het hun toevertrouwde deel glansrijk te bewerken en daarbij werden sommigen[1)] door aard en aanleg er toe verleid om zeer in bijzonderheden te treden, wellicht vergetende dat zij geen handboek schreven voor officieren en ambtenaren van den Indischen dienst maar wel eene 'oorkonde' (aanhef v/h voorbericht). En zoo leidde hier niet het kwade tot het goede, maar omgekeerd het goede tot het .... kwade, zoude ik willen zeggen, als dit woord mijne gedachte niet veel te sterk uitdrukte.

Zulks niet alleen met het oog op de hooge lezeres, voor wie het werk in de eerste plaats bestemd is, maar ook op den breeden kring van lezers, welken ik zoo van ganscher harte

1) Niet allen. Men zie b.v. de beknoptheid van de drie artikelen der Heeren Groeneveldt, Oud-Vice Pres. v/d Raad van Ned. Indië.

aan het boek toewensch, doch thans met slechts zeer geringe hoop, dat aan dien wensch vervulling zal worden geschonken.

Twee merkwaardigheden heb ik, na jaren lang verblijf in het Oosten, bij mijne terugkomst in het Vaderland meenen te ontdekken. En wel vooreerst de niet te verzadigen behoefte van den onvervalschten Nederlander aan ‘vergaderen’ met de min of meer goed verborgen zucht om in de vergadering een klein rolleke te spelen, zij 't dan niet als 1sten President, dan toch als 3^{den} Penningmeester of 2^{den} Algemeenen Secretaris. En dan ten tweede de haast kinderlijke onwetendheid en het algeheel gebrek aan belangstelling ten aanzien van alles wat Nederlandsch Indië betreft, alhoewel dit verreweg het grootste gedeelte van het ‘Rijk’ uitmaakt en ons internationaal standpunt voor een groot deel bepaalt. Toch niet ‘algeheel’, want men overstelpte mij met vragen naar de meest ver verwijderde oorden, doch dan moest daar goud of petroleum of steenkool gevonden worden of eenmaal wellicht gevonden kunnen worden. En dan nog: ‘Rembang, waar die spuitende bron aangeboord is, ligt dat op Java of op Sumatra?’, vroeg mij eens een aanzienlijk burger van een onzer meest handeldrijvende steden!

Welnu, indien het der volijverige firma Kolff & Co., welke ook hier weder een bewijs harer jeugdige levenskracht gaf, en den samenstellers gelukt ware onze landgenooten er toe te brengen door lezing van het gedenkboek hun kennis van en belangstelling in het schoone Insulinde te vermeerderen en te vergrooten, dan zouden zij een werkelijk treffelijk werk verricht hebben, een werk, waarmede zij den dank van Hare Majesteit en van allen die Indië liefhebben, hadden verdiend. Doch thans, ik vreeze, ik vreeze zeer, dat slechts zeer weinigen ook maar de minst beteekende ‘vergadering’ zullen willen verzuimen ter wille van de lezing van het boek.

En nu mijne tweede opmerking. Dit boek doet mij in zeker opzicht denken aan een wereldstad, namelijk in zoover men in beide de tegenstelling van grooten rijkdom en van groote armoede ontmoet. Meen ik in een werk als dit als overdaad te moeten beschouwen de vermelding - om slechts 'n paar grepen te doen - op pag. 6 dat de Ind. Regeering aan den Directeur van Justitie de legalisatie van handteekeningen overdraagt; op pag. 196 hoeveel monsters in de jaren 1890 en 1896 bij den postdienst werden ontvangen en hoeveel postwissels, quitanties enz.; op pag. 230 hoeveel Rotineezen, hoeveel Timoreezen, hoeveel Niassers en hoeveel Makassaren ons leger telde en op bladzijden 292/293 hoeveel schepelingen in de jaren '60 tot '66 aan accidenten overleden en hoe groot dat getal in 1897 was; - armoede daarentegen waag ik het te noemen, dat onder het belangrijk hoofd ‘Wetgeving en Bestuur’ slechts 23 regels gewijd worden aan de gebeurtenissen op Lombok (pag. 2) en slechts weinige meer aan die op Atjeh (pag. 3). Wel vinden wij dan onder Leger en Marine beschreven hetgeen bij die gelegenheden door de troepen en de scheepsmacht werd verricht, doch dit kan ons niet vergoeden de bijzondere soberheid, waarmede de verrichtingen van den Vertegenwoordiger der Koningin-Regentes, den Gouverneur-Generaal, ter onzer kennis worden gebracht. En toch was de stof hier uitermate dankbaar. Gaarne had ik getuigenis zien geven van en eene zoo wel verdiende hulde gebracht aan de kloeke bestuurskracht en de kordate beslistheid, die tijdens en na de moeilijke oogenblikken, welke wij zoowel met Lombok als met Atjeh doorleefd hebben, zijn uitgegaan van den heer Van der Wijck. Stilstaande bij Lombok had ik geboekstaafd wenschen te zien hoe zorgelijk de toestand was na den overval der bivouacs te Tjakra Negara en Mataram en hoe vast de greep, waarmede de Land-

voogd toen het schip van staat in de goede richting wist te sturen. En daarna had ik tegenover al deze politieke zorgen, al de opofferingen, van Leger en Vloot geëischt, gaarne het licht zien vallen op dien schoonen Julimiddag van het jaar 1895, toen Generaal Vetter en zijne onderhoorigen, vereenigd waren aan den voet der koninklijke tribune en H.M. de Koningin, omringd van de aanzienlijken des Rijks en toegejuicht door de op de Maliebaan geschaarde troepen, hun het eereteeken op de borst spelde, en daarbij had voorzeker niet onvermeld mogen blijven de treffende rede, vooraf uitgesproken door H.M. de Regentes nog verzwegen het schoone oogenblik toen H.M., in de eerste plaats de gevallende gedenkende, zich omwendde en de hand drukte van den grijzen Generaal Van der Heyden, wiens zoon gesneuveld was voor Tjakra. Wellicht bedrieg ik mij, doch het wil mij voorkomen dat opneming hiervan niet overbodig ware geweest en beter op hare plaats dan de bovenbedoelde statistieken.

Hetzelfde geldt voor Atjeh. Ik lees daar: ‘Twee jaren later deed de Legercommandant Generaal Vetter eene inspectiereis naar Atjeh, die in het begin van 1896 gevolgd werd door den verraderlijken afval van het onbetrouwbaar bendehoofd’ (T. Oemar). Sommigen zouden in de samenkoppeling dezer beide feiten eene bedoeling kunnen zien, welke de begaafde schrijver daarin zeker niet heeft willen leggen. Zoude deze zin er dus bij winnen, indien hij anders gewend ware, het geheele opstel zoude naar mijne bescheiden meening in belangrijkheid stijgen, indien hij de aanhef ware van een overzicht, vollediger dan ons thans is toebedeeld. Ook hier had de Vertegenwoordiger der Regentes meer op den voorgrond behooren te treden, terwijl niet geheel verzwegen hadden mogen worden de groote politieke diensten, welke de Adviseur voor Atjehsche zaken, Dr. Snouck Hurgronje, der Indische Regeering bewezen heeft, diensten door Landvoogd en Opperbestuur zóó hoog aangeslagen, dat het Commandeurskruis van den Nederlandschen Leeuw eene niet te hooge belooning werd geacht....

De opleiding der Oost-Indische administratieve ambtenaren.

Ampten werden toe-gheleyt, Maer gheen wijsheyt of beleyt.

'Het verstand' - aldus heet het niet zelden - 'komt met het ambt,' en in dit zeggen is schijnbaar veel waarheid. Dikwijls toch gebeurt het, dat iemand een ambt, waarvoor hij niet is opgeleid, op alleszins bevredigende wijze weet te vervullen. Meermalen zelfs hebben juist zij, die voor de door hen bekleede betrekking geene opleiding hadden genoten, zich daarin door hunne bekwaamheden bijzonder onderscheiden. Maar daarmede bewezen zij dan ook mannen te zijn van buitengewone bekwaamheden, en dergelijke mannen komen ten allen tijde slechts zeldzaam voor. Verreweg de meeste posten en bedieningen moeten zoodoende worden toevertrouwd aan mannen, wier aanleg en vermogens niet gaan boven het gewone peil, en van dezen kan zeer zeker niet worden verwacht, dat zij voor hunne taak, zonder daarvoor te zijn opgeleid, berekend zullen wezen. Die opleiding zal te deugdelijker dienen te zijn, naarmate het ambt moeilijker is en aan den ambtenaar dientengevolge zwaarder eischen worden gesteld.

Onder de ambtenaren nu die, met het oog op hun werkkring, eene betrekkelijk groote mate van kennis op velerlei gebied moeten bezitten, behooren ongetwijfeld de ambtenaren bij de administratieve macht in Nederlandsch-Indië. En zoo mag het volstrekt noodzakelijk heeten, dat zij, die zich aan dien tak van den staatsdienst wenschen te wijden, daarvoor op alleszins degelijke en deugdelijke wijze worden opgeleid.

Achtereenvolgens werden gedurende meer dan drie vierde eeuw, ter voorziening in de behoefte aan bekwame ambtenaren bij de administratieve macht in Nederlandsch-Indië, verschillende regelingen beproefd, welke allen, de eene na korter, de andere na langer tijd, bleken niet te voldoen.

De eerste dier regelingen dagteekent van 1818, toen bepaald werd, dat aan eenige jongelieden, niet behoorende tot de kweekelingen aan de militaire school te Samarang, met toestemming van curatoren, kon worden vergund het aan die school gegeven onderwijs in de Javaansche taal bij te wonen.

Het volgende jaar, in 1819, werd aan eenige jongelieden van Goevernementswege de gelegenheid verschaft om op verschillende plaatsen in den Indischen Archipel grondig onderwijs te ontvangen in de inlandsche talen en door een gestadigen omgang met de inlandsche hoofden en hunne zonen bekend te worden met de zeden, gewoonten en beschaafde spreekwijzen der Inlanders.

Eenige jaren later, in 1832, werd te Soerakarta, onder den naam van Instituut voor de Javaansche taal, de eerste school opgericht voor Indische bestuursambtenaren. Aanvankelijk was aan het hoofd van die school een directeur geplaatst, die belast was met het bestuur der inrichting, de regeling van het onderwijs en al hetgeen verder betrekking had op de geschikte en doelmatige vorming der leerlingen, die verplicht waren in het gebouw van het Instituut te wonen, en dit niet, dan met toestemming van den directeur, mochten verlaten. Maar reeds twee jaren later werd het Instituut geheel gereorganiseerd en bepaald, dat de leerlingen zelven in hunne woning en verdere behoeften moesten voorzien, zoomede dat twee Europeesche onderwijzers aangesteld zouden worden, de een voor het wetenschappelijk, en de ander voor het praktisch onderwijs in de Javaansche taal, met toevoeging van een of meer inlandsche taalkundigen. Het doel der inrichting was hare leerlingen in de gelegenheid te stellen wetenschappelijke kennis te verkrijgen van de Javaansche taal en bekend te worden met de wetten, de geschiedenis en de volksinstellingen der Javanen.

Tegen het Instituut rezen echter langzamerhand verschillende bezwaren. De grootste grief was, dat het onderwijs te

theoretisch en daarom minder deugdelijk was dan de praktische vorming, welke de aanstaande ambtenaren vroeger genoten. Waarschijnlijk voor een deel ook ten gevolge van die klachten, werd het Instituut in 1843 opgeheven.

In datzelfde jaar werd de kort te voren in het leven geroepen Koninklijke Academie te Delft dienstbaar gemaakt aan de opleiding van burgerlijke ambtenaren in Nederlandsch-Indië. Voor allen die, behalve in de laagste rangen, eene plaatsing verlangden bij de rechterlijke of administratieve macht in Indië, was de opleiding aan die inrichting verplichtend. Dit, namelijk dat de weg om Indisch ambtenaar te worden uitsluitend over Delft liep, was een groote grief voor alle Indische ingezetenen, die dan ook in 1848 eene poging deden om herstel van die grief te erlangen. Deze poging, bekend onder den naam van de Bataviasche Mei-beweging, miste echter ten eenenmale de daarvan verwachte uitwerking. Inmiddels nam het aantal bezwaren tegen de Koninklijke Academie meer en meer toe. Het stelsel te Delft gevolgd, werd geacht meer een stelsel van africhting, dan van opleiding te zijn. Men oordeelde het onderwijs daar meer geschikt om te vormen volgzame ondergeschikten der Regeering, dan zelfstandige ambtenaren. Bovendien werd gemeend, dat de instelling zelfs niet eens beantwoordde aan de verwachting, welke de Regeering zelve van haar gekoesterd had, en dat het in geen geval de bedoeling der instelling was om de kennis van Indië meer en meer het deel te doen worden der natie.

Al die bezwaren leidden er toe, dat de Koninklijke Academie te Delft werd opgeheven en dat, in hare plaats, van Rijkswege eene Instelling van onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden gevestigd werd. Dit geschiedde in 1864. Tevens werd toen met het vroegere stelsel van uitsluiting gebroken, zoodat ieder, waar en zooals het hem goeddacht, zich bekwamen kon voor het examen, dat den toegang verleende tot den Indischen staatsdienst. In verband hiermede werd bepaald, dat bedoeld examen niet slechts hier te lande, maar ook in Indië zou worden afgenomen, en werd in 1867 de afdeeling van het Gymnasium Willem III te Batavia, bestemd voor classieke studiën, vervangen door de tegenwoordige afdeeling B. Aan deze afdeeling wordt sedert dat jaar onderwijs gegeven in de vakken, waarover het groot-

ambtenaarsexamen loopt, terwijl de afdeeling A overeenkomt met eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hier te lande. Een gymnasium in de gewone beteekenis van het woord, vindt men in Indië niet meer.

Bij hare oprichting werd de zoo even vermelde Rijksinstelling met bijzondere ingenomenheid begroet; verwacht werd, dat zij een geheelen omkeer zou te weeg brengen in de beoefening der indologische wetenschappen, dat zij namelijk het onderwijs in die wetenschappen algemeen toegankelijk zou maken, en dus niet uitsluitend eene kweekschool zou zijn voor Indische ambtenaren, maar eene school voor allen, die zich eene eenigszins omvattende kennis van Indië wenschten eigen te maken.

De uitkomst heeft evenwel aan die hooggespannen verwachting niet beantwoord, wat wellicht voor een groot deel het gevolg was van de zoo even reeds vermelde omstandigheid, dat de studie aan bedoelde inrichting voor de aanstaande Indische ambtenaren niet verplichtend was gesteld. Van deze vrijzinnigheid toch werd onmiddellijk partij getrokken door den gemeenteraad van Delft, die - vóór zelfs nog het besluit was afgekondigd, waarbij gezegde inrichting in het leven geroepen werd, - daar ter plaatse, voor rekening van de gemeente, eene instelling tot opleiding van Indische ambtenaren vestigde, welke reeds aanstonds een groot aantal leerlingen trok en dit bij voortduring bleef doen, ten koste van de Rijksinstelling te Leiden, met dit gevolg dat deze bij de wet op het hooger onderwijs van 1876 werd opgeheven.

Sedert heeft de Staat zich niet weder belast met de zorg voor de opleiding zijner Oost-Indische ambtenaren. Daar echter de regelen betreffende de benoembaarheid van die ambtenaren worden vastgesteld door de Regeering, kan deze middellijk haar invloed doen gelden op hunne opleiding, welke natuurlijk moet worden ingericht overeenkomstig bedoelde regelen en hierdoor dus geheel wordt beheerscht.

Intusschen vond de gemeenteraad van Leiden in de opheffing der aldaar gevestigde Rijksinstelling eene gereede aanleiding om, op het voorbeeld van Delft, van gemeentewege ook eene Indische school op te richten. Deze school echter, welke al spoedig bleek geene levensvatbaarheid te hebben, werd in 1892 opgeheven.

Daar zoodoende de Indische Instelling te Delft hier te lande de eenige inrichting bleef, waar jongelieden kunnen worden opgeleid tot ambtenaar bij de administratieve macht in Indië, besloot de Regeering in 1893 aan de gemeente Delft jaarlijks eene toelage te verleenen uit 's lands kas, waaraan nochtans de voorwaarde verbonden werd, dat van Staatswege door een college van curatoren toezicht zou worden geoefend op bedoelde inrichting.

In de laatste jaren is bij herhaling ernstig geklaagd over het gehalte van het grootste en belangrijkste deel van de Oost-Indische administratieve ambtenaren, namelijk van die bij het binnenlandsch bestuur. Dat gehalte laat, naar algemeen geoordeeld wordt, zeer veel te wenschen over. Als de oorzaken hiervan zijn genoemd de slechte vooruitzichten van bedoelde ambtenaren, welke allen ijver en alle toewijding bij hen zouden uitdooven, zoomede hunne opleiding, die, gelijk in tal van geschriften, met klem van redenen, is betoogd, veeleer den naam van africhting, dan van opleiding zou verdienen, en in allen gevalle geene ambtenaren vormen zou, geschikt om zich zelfstandig verder te ontwikkelen en om op te treden in de hoogere rangen, waar behoefte bestaat aan mannen van breede kennis en van ruimen blik.

Dat de hier vermelde klachten over de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in Indië geheel ongegrond zijn, zal zeker niemand beweren, maar wel komt het mij voor, dat zij eenigszins overdreven zijn. Vooral in de Buitenbezittingen, waar bedoelde ambtenaren, meer dan op Java, kunnen toonen wat zij waard zijn, blijkt toch telkens, dat er bij voortduring nog velen zijn, die hun corps tot eer verstrekken.

Verder kan ik mij moeilijk voorstellen, dat het gehalte der besturende ambtenaren belangrijk achteruit zou zijn gegaan, ten gevolge van de slechte vooruitzichten bij het binnenlandsch bestuur, welke intusschen, naar veler meening, thans zoo slecht niet meer zijn, nu de voorstellen der Regeering tot lotsverbetering van de ambtenaren bij dat bestuur onlangs bij de vaststelling der Indische begrooting zijn aangenomen. Bij elken tak van den staatsdienst toch komt het wel eens voor, dat de vooruitzichten gedurende eenigen tijd vrij slecht zijn, zonder dat zulks, voor zoover blijkt, tot andere gevolgen

leidt, dan dat de lust om bij dien tak van dienst te worden geplaatst, vermindert. En aan hunne opleiding, wanneer hieronder, zooals blijkbaar de bedoeling is, bepaaldelijk het onderwijs wordt verstaan, kan de achteruitgang in het gehalte der ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur wel in geen geval worden geweten. Want, zonder nog rekening te houden met de belangrijke wijzigingen, welke in 1893 in de regeling van het onderwijs zijn gebracht, en waaromtrent de ondervinding nog geene uitspraak heeft gedaan, mag dit zeker wel als vaststaande worden aangenomen, dat het onderwijs aan de Delftsche Instelling vrij wat beter is, dan dat, hetwelk in der tijd aan de Koninklijke Academie werd gegeven. Wanneer het gehalte der aan deze Academie gevormde ambtenaren beter was, dan dat van hen, die in latere jaren in dienst zijn getreden, is dit dus òf slechts in geringe mate, òf in het geheel niet, toe te schrijven aan de zoo even genoemde oorzaken, en moeten derhalve daarvoor andere redenen bestaan.

Eene dier redenen en wel de voornaamste is, mijns inziens, deze, dat in 1864 het groot-ambtenaarsexamen een vergelijkend examen geworden is. Want dat deze maatregel een allernadeeligsten invloed geoefend heeft op het gehalte der administratieve ambtenaren in Indië, valt, naar ik meen en hieronder trachten zal nader aan te toonen, niet te betwijfelen. Bovendien moet bij de beoordeeling der klacht, dat vooral in de hoogere rangen gebrek bestaat aan bekwame, voor hunne taak volkomen berekende ambtenaren, niet uit het oog worden verloren, dat aan de ambtenaren, van wie hier sprake is, thans vrij wat hooger eischen worden gesteld, dan vroeger het geval was.

En dan zijn er waarschijnlijk nog andere, meer verwijderde oorzaken voor bedoeld verschijnsel. Als eene dier oorzaken kan, naar ik meen, de doorgraving der landengte van Suez worden genoemd. Immers, terwijl er in vroeger jaren een zekere moed en ondernemingsgeest toe behoorden om zijn geluk in Indië te gaan beproeven, in het toen nog verre en betrekkelijk onbekende Oosten, dat schier niet te bereiken was, dan langs een langen, gevaarvollen weg, en waar tal van bezwaren en ontberingen den nieuw aangekomene wachtten, is, sedert het kanaal van de Lesseps werd voltooid, het bezit van de persoonlijke hoedanigheden, welke vroeger op de keuze

eener Indische loopbaan een beslissenden invloed hadden, hoe langer zoo meer eene onverschillige zaak geworden, en hebben de redenen, waarom in hen, die naar Indië togen, eene zekere mate van geestkracht, flinkheid en ondernemingsgeest werd vereischt, allengskens opgehouden te bestaan. Zoodoende spreekt het wel bijna van zelf, dat die eigenschappen eertijds bij de besturende ambtenaren in Indië meer algemeen voorkwamen, dan in latere jaren. En daar nu die ambtenaren, zullen zij in allen deele berekend zijn voor hunne taak, genoemde eigenschappen noode kunnen missen, ligt het voor de hand, dat met het aantal van hen, bij wie zij worden aangetroffen, ook het aantal van degenen, die voor hun ambt in alle opzichten de noodige geschiktheid bezitten, verminderd is.

Bijna zonder uitzondering wordt door allen, die van oordeel zijn, dat de opleiding der Oost-Indische administratieve ambtenaren dringend verbetering behoeft, op de opleiding der Britsch-Indische ambtenaren gewezen als op een alleszins navolgenswaardig voorbeeld.

Dat het ten aanzien dier ambtenaren gevolgde stelsel van opleiding zoo voortreffelijk is, kan ik echter niet toegeven. Veeleer zou ik meenen, dat het tegendeel het geval is. Doch alvorens dit aan te toonen, is het wellicht niet overbodig, dat ik de hoofdtrekken van bedoeld stelsel hier kortelijk mededeel.

Telken jare bestaat er in de maand Augustus voor hen, die eene plaats verlangen bij de rechterlijke of administratieve macht in Britsch-Indië (covenanted service), gelegenheid om te Londen examen te doen. Ieder, die toegelaten wenscht te worden tot dat examen, moet zich wenden tot de commissarissen voor den burgerlijken dienst, door wie het wordt afgenomen, en te hunnen genoegen aantoonen, dat hij is geboren Engelsch onderdaan, niet jonger dan 21 en niet ouder dan 23 jaren, zonder lichaamsgebreken, en van een goed zedelijk gedrag.

Het examen is vergelijkend en loopt over 22 vakken, waaronder de Sanskritsche en de Arabische taal en litteratuur, de zuivere en toegepaste wiskunde, geologie, botanie en zoölogie, Grieksche, Romeinsche en Engelsche geschiedenis, logica en

metaphysica, Romeinsch recht, Engelsch recht, staatswetenschap (political science), omvattende de analytische rechtsgeleerdheid, de geschiedenis der vroegere rechtsinstellingen en de theorie der wetgeving, enz. De candidaat behoeft echter niet in al die 22 vakken examen te doen, doch kan er daarvan zoovele kiezen, als hij wil en ook aangeven in welk onderdeel van eenig vak hij geëxamineerd wenscht te worden. Voor het meerendeel der vakken, waarin examen kan worden gedaan, is het grootste aantal punten, dat den geëxamineerde kan worden toegekend, 500, doch voor de wiskunde is het mogelijk zelfs 900 punten te verkrijgen. Zij nu, die een zeker aantal punten hebben behaald, kunnen gekozen worden tot candidaat-ambtenaar voor den burgerlijken dienst in Britsch-Indië, en hebben dan nog gedurende één jaar te studeeren voor hun eindexamen. Waar de candidaat-ambtenaar dat zoogenaamde proefjaar wil doorbrengen, staat te zijner keuze, doch de studie aan enkele academies geeft hem, wanneer hij met goeden uitslag zijn eindexamen heeft afgelegd, recht op eene gratificatie van £ 100.

Bedoeld eindexamen, hetwelk slechts eenmaal kan worden gedaan, strekt zich uit over 3 verplichte vakken, te weten: het Indische wetboek van strafrecht en van strafvordering, de voornaamste inlandsche taal van de provincie, waarvoor de candidaat bestemd is, en de Britsch-Indische geschiedenis. Bovendien kan nog examen worden gedaan in hoogstens 2 van een zestal onverplichte vakken. Van deze 6 vakken komen er 3 ook voor op het programma voor het toelatingsexamen, maar mogen, wanneer zij bij dit examen gekozen zijn, door den candidaat-ambtenaar bij zijn eindexamen niet op nieuw worden gekozen.

Gedurende het proefjaar staan de candidaat-ambtenaren onder het toezicht van de commissarissen voor den burgerlijken dienst, die hen in hun handel en wandel hebben na te gaan, en, waar persoonlijke aanraking niet wel mogelijk is, eene geregelde briefwisseling met hen onderhouden.

In den loop van hun proefjaar moeten de candidaatambtenaren ook een paar malen examen doen in het paardrijden.

Hebben zij in alle opzichten voldaan aan de gestelde eischen, dan zijn zij, na hun eindexamen te hebben afgelegd,

benoembaar bij den burgerlijken dienst, doch worden eerst benoemd, na gedurende eenigen tijd in Britsch-Indië onder de bevelen van een hoog geplaatst ambtenaar te hebben gediend.

Wat bij het hier in korte trekken medegedeelde stelsel inzonderheid in het oog valt, is de veelheid van vakken, waarover het toelatingsexamen zich kan uitstrekken, en de weinige indologische kennis, die ten slotte gevorderd wordt.

Dat de candidaat bij evengezegd examen alle 22 vakken kiest, waarin hij examen kan doen, zal zeker zelden, zoo ooit, voorkomen, maar het aantal vakken, waarin hij examen aflegt, moet dan toch minstens zoo groot zijn, dat hij, in elk daarvan het hoogste aantal punten behalende, zoo veel punten verkrijgt, als hij noodig heeft om te slagen. En daar het nu in den regel vrij wat minder moeite kost om in elk van twee examen-vakken een gemiddeld aantal-, dan om in één dier vakken het hoogste aantal punten te verkrijgen, ligt het voor de hand, dat ieder candidaat in een zoo groot mogelijk aantal vakken examen doet. De geheele regeling trouwens wijst op eene zucht naar opdrijving wat het aantal examenvakken betreft, want terwijl bij het toelatingsexamen de keus wordt gegeven tusschen niet minder dan 22 vakken, is het den candidaat-ambtenaar niet geoorloofd bij zijn eindexamen een der onverplichte vakken te kiezen, waarin hij bij zijn toelatingsexamen reeds geëxamineerd is.

De door Lord Macaulay voorgezeten commissie, welke de thans geldende regeling in het leven riep, ging van het beginsel uit, dat er naar getracht moest worden zooveel mogelijk jongelieden, die eene academische opleiding hadden genoten, aan den burgerlijken dienst in Britsch-Indië te verbinden, en stelde, in verband hiermede, den voor het toelatingsexamen gevorderden leeftijd op minstens 18 en op hoogstens 23 jaren. Nadat echter Lord Salisbury in 1877 had bepaald, dat wie jonger dan 17 en ouder dan 19 jaren was, geen deel zou mogen nemen aan het toelatingsexamen, waren jongelieden, die eene academische opleiding hadden genoten, zoo goed als uitgesloten van de mededinging bij dat examen, totdat in 1892 de thans ten aanzien der leeftijdgrens geldende bepaling werd vastgesteld. Zoodoende is nu de leeftijdgrens wel aanmerkelijk hooger, dan zij te voren was, maar met het oog

op de moeilijkheid van het toelatingsexamen ongetwijfeld toch nog veel te laag. Want ook van jongelieden van 21-tot 23jarigen leeftijd, kan niet worden verwacht, dat zij, na hunne academische of andere studiën te hebben voltooid, den noodigen tijd zouden hebben kunnen vinden om zich behoorlijk voor te bereiden voor een examen, dat zich uitstrekt over 22 vakken van wetenschap, waarvan elk, om er kennis van eenige beteekenis van te kunnen verkrijgen, - men denke onder anderen slechts aan de Sanskritsche en de Arabische taal en litteratuur, - eene jarenlange, gezette studie vereischt. En zoo vraagt men zich onwillekeurig af, of het hier bedoelde examen wel in ernst moet worden opgevat en niet veel meer als eene schijnvertooning te beschouwen is.

Wat verder de indologische studie betreft, welke op gezegd examen volgt, deze is van geringen omvang en van korten duur. Het eindexamen toch, dat de candidaat-ambtenaar, na eene studie van slechts één enkel jaar, moet doen, strekt zich, gelijk reeds gezegd is, voor zooveel de verplichte vakken aangaat, niet verder uit, dan tot het Indische wetboek van strafrecht en van strafvordering, ééne inlandsche taal en de Britsch-Indische geschiedenis. Kennis van de staatsinstellingen, van de land- en volkenkunde en van de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van Britsch-Indië wordt niet gevorderd. Wel is onder de onverplichte vakken nog het Hindoesche en het Mohammedaansche recht opgenomen, maar dat vak zal vermoedelijk wel zelden worden gekozen, dewijl het hoogste aantal punten, dat daarvoor kan worden toegekend, namelijk 350, lager is dan dat, hetwelk in eenig ander onverplicht vak is te verkrijgen.

Blijkbaar geldt alzoo de meening, dat de Britsch-Indische ambtenaar zich later wel al datgene zal weten eigen te maken, wat aan zijne kennis ontbreekt. Hierop valt echter, naar ik meen, vooral daar, waar een degelijke grondslag voor verdere studie wordt gemist, niet te rekenen. Alleen toch van mannen, wier verstandelijke vermogens en aanleg het gemiddelde peil verre te boven gaan, kan met grond worden verwacht, dat zij, zelfs te midden van een drukken werkkring en in een tropisch klimaat, tijd en gelegenheid zullen weten te vinden om de leemten eener gebrekkige opleiding behoorlijk aan te vullen. Maar dergelijke mannen, die desnoods alle opleiding

kunnen missen, zijn - het behoeft wel niet te worden gezegd, - steeds en overal uitzonderingen. In den regel is voor de behoorlijke vervulling van een ambt, waarvoor bijzondere kennis op verschillend gebied wordt vereischt, eene deugdelijke opleiding onmisbaar. En daar nu van de Britsch-Indische ambtenaren niet kan worden gezegd, dat zij eene dergelijke opleiding hebben genoten, is het alleszins verklaarbaar, wanneer hunne plichtsvervulling te wenschen overlaat en aanleiding geeft tot klachten.

Dat dit laatste inderdaad het geval is, kan blijken uit het in 1881 verschenen vlugschrift: *British India and its rulers* van den heer H.S. Cunningham, rechter in het Hoog Gerechtshof te Calcutta, die in dat geschrift de aandacht vestigde op de vele tekortkomingen der ambtenaren in Britsch-Indië, tijdens den daar toen laatstelijk gewoed hebbenden hongersnood, en door wien er dan ook op werd aangedrongen, dat bij den burgerlijken dienst kundige, geschikte en veerkrachtige ambtenaren zouden worden benoemd.

Maar vooral bezwarend is het getuigenis door Britsch-Indië zelf ten laste zijner bestuurders afgelegd. Immers Britsch-Indië wordt periodiek geteisterd door de vreeselijkste hongersnooden, terwijl cholera en pest daar welig tieren. En van die rampen dragen zijne bestuurders blijkbaar voor een goed deel de schuld. Ongeveer anderhalf jaar geleden schreef de Heer H.M. Hyndman in de *Petite République* een artikel, waarin hij, onder opmerking dat de Engelsche pers de toestanden in Britsch-Indië stelselmatig verzweeg, - wat trouwens ook wel door anderen is gezegd, - betoogde, dat de verschrikkelijke hongersnood van 1897, welke hij reeds twintig jaren te voren had voorspeld, was toe te schrijven aan den ontzettenden belastingdruk, waaronder de bevolking van het rechtstreeksch onder Engelsch bestuur staande deel van Britsch-Indië gebukt ging, moetende die over het algemeen zeer armoedige bevolking, groot 250 millioen zielen, jaarlijks alleen aan Engeland 30 millioen pond sterling opbrengen, ter betaling van renten van leeningen, van pensioenen en van uitgaven voor den burgerlijken dienst, alsmede voor de vloot en het leger. De heer Hyndman beweerde, dat die belastingdruk, welke, zijns inziens, zelfs het rijkste volk niet zou kunnen dragen, een gevolg is van de overdreven europeaniseering

der geheele Britsch-Indische staatsinrichting, terwijl hij er ten slotte op wees, dat de vasalstaten met eene bevolking van 50 millioen zielen, welke in klimatologisch en geographisch opzicht geheel overeenkomen met de staten, die onder rechtstreeksch Engelsch bestuur staan, geene hongersnooden kennen.

En dat evenbedoelde europeaniseering ook te beschouwen is als de voornaamste oorzaak van de pest en cholera, waardoor Britsch-Indië in de laatste jaren bezocht wordt, is duidelijk. Want aan haar is het te wijten, dat de inlandsche bevolking bovenmatig wordt belast en dus geraakt is in een toestand van verregaande armoede en gebrek, hoedanige toestand, meer dan iets anders, aanleiding geeft tot het ontstaan van ziekten en kwalen, vooral daar, waar de voorschriften der gezondheidsleer niet behoorlijk in acht worden genomen, gelijk blijkbaar het geval is in Britsch-Indië. Immers door Dr. C. Eijkman werd er ten vorigen jare in zijne bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Utrecht gehouden rede: *Over gezondheid en ziekte in heete gewesten*, nog op gewezen, hoe de slachtoffers van cholera en pest in Britsch-Indië een beschamend getuigenis afleggen van de gebrekkige toestanden, welke daar op sanitair gebied bestaan, en hoe Albion in de nakoming zijner verplichtingen op dat gebied tegenover de inheemsche bevolking, een voorbeeld mag nemen aan ons koloniaal beleid.

Uit het vorenstaande blijkt, dunkt mij, voldoende, dat de overdreven europeaniseering van Britsch-Indië als de hoofdoorzaak is aan te merken van de rampen, welke dat rijk, als geene kolonie of bezitting van eenige andere Europeesche mogendheid, teisteren. Dat die europeaniseering, moge zij ook al niet bepaald een gevolg zijn van het stelsel van opleiding der Britsch-Indische ambtenaren, hiermede in een nauw, bijna onafscheidelijk verband staat, zal ik nu nog met een enkel woord in het licht trachten te stellen.

Zoo even is er op gewezen, hoe weinig indologische kennis bij het eindexamen voor den Britsch-Indischen dienst gevorderd wordt, en hoe de eischen voor het toelatingsexamen gesteld, duidelijk aantoonen, dat meer aan veel en half, dan aan weinig en goed weten wordt gehecht. Zeker niet onbegrijpelijk is het, dat dientengevolge de Britsch-

Indische ambtenaar in den regel de algemeen wetenschappelijke ontwikkeling en de ruimte van blik mist, welke noodig zijn om wat vreemd is onpartijdig te beoordeelen en te waardeeren, en dat hij dus, evenzeer als de meesten zijner landgenooten, de vaste overtuiging heeft, dat Engelsche zeden, Engelsche gebruiken, Engelsche beschaving, kortom al wat Engelsch is, zoo buitengemeen voortreffelijk is, dat er elders niets bestaat en niets bestaan kan, wat daarbij zou kunnen halen. Die overtuiging is zeker eene groote kracht, maar tegenover de inlandsche bevolking van eene overzeesche bezitting een nog grooter gevaar. Want zij leidt er toe, dat Westersche instellingen en Westersche beschaving met de hiermede gepaard gaande geldelijke lasten, worden opgedrongen aan eene bevolking, welke aan die instellingen en beschaving geene behoefte heeft, en niet in staat is de daaraan verbonden lasten te dragen. En dat, waar eene Oostersche bevolking die draagkracht mist, - en dit zal wel bijna altijd en overal het geval zijn, - hare europeaniseering noodzakelijk zal uitloopen op armoede, ontevredenheid en wrok jegens den vreemden overheerscher, en ten slotte op hongersnood, pest en opstand, is duidelijk.

Hoe de toestand van Britsch-Indië thans zoude zijn, wanneer van zijne ambtenaren degelijke indologische kennis was geeischt, is natuurlijk niet te zeggen, doch dit staat, dunkt mij, vast, dat wie die kennis bezit, den Inlander zal kunnen begrijpen, gevoel zal hebben voor zijne nooden en behoeften, en zijne instellingen en vaak hoog staande beschaving zal weten te waardeeren en te eerbiedigen.

En zoo komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat Britsch-Indië, indien zij, aan wie aldaar het bestuur is toevertrouwd, eene betere opleiding hadden genoten, òf niet, òf althans niet in die mate als nu het geval is, zou zijn geëuropeaniseerd, en dientengevolge allicht minder geteisterd zou zijn door hongersnooden, pest en cholera.

In allen gevalle zijn de vruchten van het stelsel van opleiding der Britsch-Indische ambtenaren zeker niet van dien aard, dat de overbrenging van dat stelsel op eigen bodem wenschelijk zou mogen heeten.

Nochtans is er reden om te vreezen, dat bedoeld stelsel, zij het ook al in zeer gewijzigden vorm, hier te lande zal

worden ingevoerd. Bij de Regeering bestaat namelijk, zoo als algemeen bekend is, het voornemen om de voorschriften betreffende de benoembaarheid der administratieve ambtenaren in Nederlandsch-Indië te herzien, en nu schijnt het de bedoeling te zijn een geheel nieuw stelsel in het leven te roepen, waaraan het beginsel ten grondslag zou liggen om geene andere, dan wetenschappelijk, degelijk ontwikkelde jonge mannen, en wel bij voorkeur de zoodanigen, die met goed gevolg bij eene der faculteiten aan eene Nederlandsche universiteit het candidaats- of doctoraal examen hebben gedaan, aan den administratieven dienst in Indië te verbinden, en te dien einde het ambtenaarsexamen zoo in te richten, dat het na een korten studietijd, bij voorbeeld van slechts één jaar, zou kunnen worden afgelegd. Eenigszins in den geest van het Engelsche stelsel, zooals dit namelijk gewoonlijk begrepen wordt, zou dus eene algemeen wetenschappelijke ontwikkeling hoofdzaak- en de indologische studie geheel bijzaak zijn.

Hoe het nieuwe stelsel dan verder ingericht zou worden, ligt, naar het schijnt, nog geheel in het duister. Volgens sommigen zou het ambtenaarsexamen waarschijnlijk, met overneming van de thans ten aanzien van het tweede gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen geldende bepaling, een vergelijkend examen zijn; volgens anderen zou het ophouden een vergelijkend examen te wezen en zouden zij, die in dat examen slaagden, slechts het recht verkrijgen om, na op eigen kosten naar Indië te zijn vertrokken, aldaar, indien zij bleken, daarvoor de noodige geschiktheid te bezitten, geplaatst te worden bij de administratieve macht.

Een stelsel echter, waaraan evenvermelde beginselen ten grondslag liggen, zou, mijns inziens, alles behalve aanbeveling verdienen.

Gelijk ik zoo even reeds trachtte aan te toonen, is het voor den Indischen bestuursambtenaar eene volstrekte noodzakelijkheid in de voornaamste indologische studievakken goed onderlegd te zijn. Alleen wanneer dit het geval is, zal hij, tenzij hij begaafd mocht wezen met een buitengewoon goeden aanleg - doch dergelijke uitzonderingen kunnen hier onbesproken blijven, - in staat zijn zich in de praktijk zelfstandig verder te ontwikkelen en te bekwamen in wat hem het meest noodig en nuttig is. Want zal het in den regel wel bijna ieder,

die slechts eene oppervlakkige kennis van eenige wetenschap bezit, aan den noodigen lust en ijver tot verdere studie ontbreken, van hem, die in Indië een drukken en vermoeienden werkkring heeft, kan wel het allerminst worden verwacht, dat hij zich verder zal oefenen in wetenschappen, waarvan hij nog te weinig weet om er zich toe aangetrokken te gevoelen.

De middelen, door de Indische Regeering in vroeger jaren beproefd, om bij hare reeds in dienst zijnde ambtenaren de beoefening der inlandsche talen aan te moedigen, hebben dan ook blijkbaar alle gefaald.

Eene eerste poging van dien aard werd gedaan in 1819, toen aan alle assistent-residenten, secretarissen op de residentiekantoren en bij de inlandsche rechtbanken en aan alle opzienders tot het binnenlandsch bestuur behoorende, werd gelast te zorgen, dat zij binnen een bepaalden termijn eene zekere bedrevenheid erlangden in de landstaal van het distrikt, waarin zij waren geplaatst, onder bedreiging dat zij hierin te kort schietende, beschouwd zouden worden als door eigen toedoen minder geschikt te zijn voor de behoorlijke waarneming hunne posten, en mitsdien onderhevig zouden wezen aan eene traktementsvermindering van hoogstens één vierde hunner bezoldiging.

Daarna, in 1827, werd bepaald, dat aan de controleurs der landelijke inkomsten van eene lagere klasse, geene bevordering tot eene hoogere klasse zou worden toegestaan, dan op het bewijs, dat de voorgestelde candidaat zich behoorlijk op de Maleische en ook eenigszins op de Javaansche taal had toegelegd, en in de kennis der eerstgenoemde voldoende was gevorderd, terwijl de controleurs der hoogste klasse, om tot den post van assistent-resident of secretaris eener residentie benoemd te kunnen worden, moesten bewijzen de Maleische taal, zoowel wat het spreken als het schrijven daarvan betreft, machtig, en ook met de Javaansche taal eenigszins bekend te zijn.

En tien jaren later, in 1837, verklaarde de Indische Regeering, dat het als een bijzonder en reeds vroeger herhaaldelijk voorgeschreven vereischte werd beschouwd, dat de assistent-residenten en controleurs, behalve in het lezen, spreken en schrijven der Maleische taal, ook bedreven waren in de Javaansche of andere landstaal der streken, waar zij waren

geplaatst, zoomede dat de residenten in de nopens die ambtenaren in te dienen gedragstaten moesten vermelden, of aan dat vereischte werd voldaan, terwijl in genoemd jaar verder nog werd besloten, dat bij alle verzoeken, adviezen of voordrachten tot plaatsing of bevordering van een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, een certificaat moest worden overgelegd, inhoudende dat de belanghebbende de algemeene Maleische en Javaansche talen genoegzaam machtig was, zoowel om zich daarin op eene gemakkelijke en verstaanbare wijze uit te drukken, als om die in de eigen karakters te lezen en te schrijven.

Een feit dus is het, dat door de Indische Regeering gedurende verscheidene jaren telkens nieuwe middelen werden bedacht om hare besturende ambtenaren tot de beoefening vooral van de Maleische en Javaansche taal op te wekken, wat zeker niet noodig zou zijn geweest, indien de aanvankelijk aangewende middelen doeltreffend waren gebleken. En zoo bestaat er zeker alle reden om aan te nemen, dat er op ernstige studie bij de administratieve ambtenaren in Indië niet te rekenen valt.

Wellicht zal men de juistheid dezer gevolgtrekking betwijfelen en beweren, dat van wetenschappelijk gevormde mannen, wat de administratieve ambtenaren van vroeger dagen allerminst waren, wel degelijk kan worden verwacht, dat zij zich in Indië verder voor hunne taak zullen bekwamen. Die bewering zou echter in strijd zijn met wat de ondervinding heeft geleerd. Immers voor de ambtenaren der 1ste klasse van de Koninklijke Academie te Delft, wier normale studietijd twee jaren was, stond in der tijd de toegang zoowel tot de rechterlijke, als tot de administratieve macht in Indië open, en nu werd algemeen geoordeeld, dat bedoelde ambtenaren, dus de meesters in de rechten, die aan eene plaatsing bij de administratieve macht de voorkeur hadden gegeven, in den regel vooral niet beter, om niet te zeggen slechter, voldeden, dan de ambtenaren der 2de klasse, die na te Delft vier jaren te hebben gestudeerd, bij de administratieve macht waren geplaatst.

Met het oog hierop is het zeker niet te verwachten, dat het hoofddenkbeeld, hetwelk aan het nieuwe stelsel van opleiding der administratieve ambtenaren ten grondslag heet te liggen, gunstige uitkomsten zal opleveren.

Verder zou, wanneer in dat stelsel de bepaling werd opgenomen, dat het ambtenaarsexamen vergelijkend zal zijn, zeker een der slechtste voorschriften, welke de tegenwoordige regeling bevat, in stand worden gehouden, terwijl, wanneer besloten werd dat examen niet vergelijkend te doen wezen, allerlei moeilijkheden noodzakelijkerwijze daarvan het gevolg zouden zijn. Dan toch zouden, gelijk wel van zelf spreekt, de voorschriften betreffende de uitzending moeten vervallen, en zouden dus niet meer zoovelen van de in hun examen het best geslaagden, als er in Indië beschikbare plaatsen zijn bij de administratieve macht, ter beschikking gesteld kunnen worden van den Goeverneur Generaal tegen het genot van eene zekere som voor hunne uitrusting, van vrijen overtocht en van een voorloopig traktement in Indië. En mochten deze voordeelen vervallen, dan is het te vreezen, dat werkelijk bekwame en degelijke jonge mannen, die toch hier te lande altijd ook nog wel een redelijk goed bestaan kunnen vinden, zich niet meer aan den administratieven dienst in Indië zullen wenschen te verbinden en dat het in den regel slechts de maatschappelijke schipbreukelingen zullen zijn, voor wie het Indisch ambtenaarschap nog een begeerlijk lokaas is. Voor die vrees bestaat, dunkt mij, te meer reden met het oog op de gevolgen van de staking der uitzending van rechterlijke ambtenaren, waartoe een jaar of wat geleden werd overgegaan. Die gevolgen toch schijnen niet bijzonder gunstig te wezen.

Dat de examinatoren het ten slotte in hunne macht zouden hebben om enkel voor werkelijk bekwame mannen den toegang tot den Indischen dienst open te stellen, is slechts betrekkelijk waar. Daalt toch geregeld bij hen, die examen doen, het peil van bekwaamheid, dan zijn de examinatoren wel genoodzaakt hiermede rekening te houden. In zekeren zin kan alzoo gezegd worden, dat de aan de geëxamineerden te stellen eischen door hen zelven worden bepaald.

Maar ook geheel afgescheiden van de meerdere of mindere verdiensten van het hier besproken stelsel, zou ik meenen dat er geene afdoende redenen bestaan om, met opzicht tot de indiensttreding bij de Indische administratieve macht, een geheel nieuw stelsel in het leven te roepen.

Dat het tegenwoordige stelsel zoo door en door slecht is,

dat het niet voor verbetering vatbaar zou zijn, blijkt uit geene enkele omstandigheid. Veeleer bestaat er grond om het tegendeel aan te nemen. Immers ook aan de volgens evenbedoeld stelsel opgeleide ambtenaren is het ongetwijfeld voor een deel te danken, wanneer onze Oost-Indische bezittingen, wat de welvaart, voorspoed en tevredenheid harer inlandsche bevolking betreft, veilig de vergelijking met de overzeesche bezittingen van andere Europeesche mogendheden kan doorstaan.

En dat, waar verbetering mogelijk is, deze verre de voorkeur verdient boven het opbouwen van een nieuw stelsel, waarover de ondervinding nog uitspraak moet doen, en dat dan toch zeker blijken zal ook niet zonder gebreken te zijn, valt wel niet te betwijfelen. Juist het voortdurend veranderen van stelsel is, mijns inziens, de voorname oorzaak van de op het hier besproken gebied ondervonden teleurstellingen. Indien, om van vroegere regelingen niet te spreken, er naar gestreefd ware om de gebreken, welke het stelsel van 1842 aankleefden, weg te nemen, zoude zeker een vrij wat betere toestand verkregen zijn, dan nu het geval is geweest. Maar in 1864 moest geheel gebroken worden met bedoeld stelsel. Daarvan heette het, dat het meer was een stelsel van africhting dan van opleiding, terwijl beweerd werd dat het onderwijs aan de Koninklijke Academie meer geschikt was om te vormen volgzame ondergeschikten der Regeering, dan zelfstandige ambtenaren. Daarom werd in 1864 een geheel nieuwe weg ingeslagen, welke, naar gemeend werd, onfeilbaar tot de schitterendste uitkomsten zou leiden. En thans, meer dan 30 jaren later, worden tegen de Indische Instelling te Delft ongeveer dezelfde grieven aangevoerd, welke toen werden ingebracht tegen de Koninklijke Academie.

Wie met opzicht tot het hier besproken onderwerp de lessen der geschiedenis ter harte neemt, moet dus, dunkt mij, alleen reeds met het oog daarop, tot de overtuiging komen, dat het vrij wat raadzamer zou zijn in het bestaande stelsel de noodige verbeteringen te brengen, dan alweder een geheel nieuw stelsel te beproeven.

Het begin van elke verbetering in den bestaanden toestand zou, mijns inziens, moeten zijn, dat de Staat zich weder

belastte met de zorg voor de opleiding hier te lande van zijne Oost-Indische administratieve ambtenaren, en alzoo van de Delftsche gemeente hare Indische Instelling overnam of, zoo dit niet doenlijk bleek, zelf eene inrichting tot opleiding van genoemde ambtenaren in het leven riep. De Staat toch, voor wien de opleiding van die ambtenaren eene zaak is van het hoogste gewicht, behoort niet toe te staan, dat die taak hem van de schouders worde genomen door eene gemeente, van wie niet kan worden verwacht en verlangd, dat zij belangen, welke haar geheel vreemd zijn, behoorlijk zal behartigen, wanneer dit in strijd is met haar eigen belang. Daarenboven is het, dunkt mij, beneden de waardigheid eener koloniale mogendheid als Nederland, om de zorg voor de opleiding van het grootste deel harer Indische ambtenaren over te laten aan eene gemeente. En zoo komt het mij wenschelijk voor, dat er van Staatswege hier te lande eene instelling gevestigd worde tot opleiding der hier bedoelde ambtenaren. Aan die instelling zou dan, om niet in eene herhaling te vervallen van het gebeurde met de in 1864 te Leiden opgerichte Rijksinstelling, het uitsluitend recht moeten worden toegekend tot opleiding van de ambtenaren bij de administratieve macht in Indië, en hiervan zou dan weder het noodzakelijk gevolg zijn, dat de afdeeling B van het Gymnasium Willem III te Batavia werd opgeheven.

Reeds meermalen is, en mijns inziens terecht, de wenschelijkheid van die opheffing betoogd, op grond dat het voor de vorming en ontwikkeling van aanstaande bestuursambtenaren volstrekt noodzakelijk is, dat zij hunne opvoeding, althans ten deele, in Nederland genieten, en aldus van nabij bekend worden met eene maatschappij, welke in zoovele opzichten van de Indische verschilt, dat de Oosterling, zonder eigene aanschouwing, zich daarvan onmogelijk eene goede voorstelling kan maken.

Daarbij komt, dat de bestaande regeling het noodzakelijk maakt, dat het groot-ambtenaarsexamen wordt afgenomen door twee commissies, namelijk door eene commissie hier te lande, en door eene andere in Indië, en dat, aangezien de inzichten en opvattingen van die commissies onmogelijk geheel dezelfde kunnen zijn, de kansen van slagen voor alle candidaten niet gelijk staan. Dit bezwaar is nu wel is waar

minder groot dan vroeger, sedert bij eene op het einde van 1897 genomen ministeriëele resolutie, de examen-commissies in hare vrijheid van oordeelen aanmerkelijk zijn beperkt, maar geheel weggenomen is het natuurlijk niet, en dat, waar met twee verschillende maten gemeten wordt, ongelijkheden en dus onbillijkheden nimmer geheel te vermijden zijn, is duidelijk.

Voor het behoud der in Indië bestaande gelegenheid tot opleiding van administratieve ambtenaren is wel eens aangevoerd, dat de jongelieden zich daar te lande ook praktisch zouden kunnen bekwamen, althans in de inlandsche talen. Wie dit meent, ziet echter over het hoofd, dat het Javaansch te Batavia eene vreemde taal is, terwijl het daar gesproken Maleisch al zeer weinig gelijkt op het Maleisch, waarin onderricht wordt gegeven.

De eenige grond, welke geacht zou kunnen worden eenigszins voor het behoud der afdeeling B van het Gymnasium Willem III te pleiten, is het belang der Indische ingezetenen, wier zoons ambtenaar wenschen te worden bij de administratieve macht aldaar. Dit belang bestaat echter inderdaad slechts voor hen, die te Batavia wonen. Voor de elders in Indië gevestigde ingezetenen is toch, ook uit een finantieel oogpunt, het verschil of zij hunne zoons te Batavia, dan wel in Nederland doen opleiden, in den regel vrij gering. Bovendien zoude, gelijk reeds meermalen is opgemerkt, ten einde de hardheid weg te nemen, welke in bedoelden maatregel gelegen mocht zijn, van Staatswege aan een zeker aantal jongelieden van bijzonder goeden aanleg, eene tegemoetkoming verleend kunnen worden in de kosten, vereischt voor hun overtocht naar- en hunne opleiding in Nederland.

Wordt het hier besproken denkbeeld verwezenlijkt en de afdeeling B van het Gymnasium Willem III opgeheven, dan zullen mijns inziens, de thans aan die afdeeling ten koste gelegde gelden besteed moeten worden voor een gymnasium, dat, naar het mij voorkomt, in Indië niet langer mag worden gemist. Door de wederoprichting van eene zoodanige instelling zou een meermalen geuite, zeker alleszins billijke wensch worden vervuld.

Alvorens nu verder de verbeteringen te bespreken, welke, naar mijne meening, gebracht zouden moeten worden in het

tegenwoordige stelsel van opleiding der Oost-Indische administratieve ambtenaren, komt het mij niet onnoodig voor de desbetreffende voorschriften, voor zooveel zij tot goed verstand der zaak gekend dienen te worden, hier kortelijk te vermelden.

Ingevolge de regelen dan omtrent de benoembaarheid en de uitzending der Oost-Indische administratieve ambtenaren, zooals zij in 1893 gewijzigd zijn, bestaat het groot-ambtenaarsexamen thans uit twee gedeelten, waarvan het eerste gedeelte niet, maar het tweede gedeelte wel vergelijkend is.

Het eerste gedeelte, hetwelk na een studietijd van één jaar kan worden gedaan, omvat: 1°. de aardrijkskunde van Nederlandsch-Indië, 2°. de Nederlandsch-Indische wetboeken, 3°. de inleiding tot de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van Nederlandsch-Indië, 4°. de beginselen van de Maleische- en 5°. de beginselen van de Javaansche taal; terwijl het tweede gedeelte van het examen, waarvoor de normale studietijd twee jaren beloopt, zich uitstrekt over: 1°. de geschiedenis -, 2°. de land- en volkenkunde -, 3°. de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken - en 4°. de staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië, zoomede over 5°. de Maleische- en 6°. de Javaansche taal. Behalve in deze zes verplichte vakken, kan ook nog examen worden gedaan in iedere andere dan de Maleische of Javaansche, in Nederlandsch-Indië inheemsche taal, waarin onder voldoende waarborgen examen kan worden afgenomen.

Het groot-ambtenaarsexamen vereischt dus thans eene studie van drie jaren.

Vóór 1893 was daarentegen de gewone studietijd slechts twee jaren en liep het toen niet gesplitste examen enkel over de vakken, waarin nu bij het tweede gedeelte examen moet worden gedaan, behalve dat met ééne taal, het Javaansch of het Maleisch, volstaan konde worden.

Met opzicht tot de toelating tot het groot-ambtenaarsexamen is voorts bepaald, dat door hem, die dat examen wenscht te doen, het bewijs moet worden overgelegd, dat hij voldaan heeft aan een der examens ter verkrijging van een getuigschrift van bekwaamheid tot de studie aan de universiteit, of aan een der examens door de faculteiten aan eene Nederlandsche universiteit afgenomen, of aan het eind-

examen van eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hier te lande, dan wel in Indië, of aan het eind-examen van de Rijkslandbouwschool of aan het eindexamen van de Polytechnische school, of aan het examen dat afgenomen wordt van hen, die onderwijs hebben genoten in den voorbereidenden cursus aan de Rijkslandbouwschool of aan het eindexamen van het Koninklijk Instituut voor de Marine, of aan een eindexamen aan de Koninklijke Militaire Academie.

Van bovenstaande voorschriften nu zijn het, mijns inziens, hoofdzakelijk de volgende, welke gewijzigd zouden moeten worden, om tot eene degelijke verbetering van den tegenwoordigen toestand te geraken.

Vooreerst is, naar ik meen, wijziging noodig van de voorschriften betreffende de toelating tot het groot-ambtenaarsexamen. Die voorschriften toch zijn, voor zooveel daarbij is bepaald, dat jongelieden van de meest uiteenloopende richting, wat hunne voorafgaande studiën betreft, toegelaten kunnen worden tot het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen, ten eenenmale in strijd met het beginsel, dat elke voorafgaande opleiding eene voorbereiding moet zijn voor- en zich dus moet aansluiten aan de daaropvolgende.

De miskenning van dit beginsel, ook bij vroegere regelingen, heeft tengevolge gehad, dat nu reeds gedurende een groot aantal jaren juist zij, wier voorafgaande opleiding zeer zeker niet geacht kon worden eene geschikte voorbereiding te zijn voor indologische studiën, zich aan deze studiën hebben gewijd en als administratief ambtenaar in Indië in dienst zijn getreden. Sedert 1864 toch hebben, ongerekend enkele uitzonderingen, allen die tot Oost-Indisch administratief ambtenaar werden opgeleid, de lessen gevolgd eener hoogere burgerschool, terwijl, mijns inziens, het gymnasium de plaats was, waar zij zich voor hunne indologische studiën hadden moeten voorbereiden.

Dat ik, voor zooveel de voorbereiding voor deze studiën betreft, de voorkeur geef aan het gymnasium boven de hoogere burgerschool, is niet, omdat ik meen, dat het onderwijs aan de hoogere burgerschool van eene lagere orde of minder deugdelijk is, dan dat, hetwelk aan het gymnasium wordt gegeven, maar omdat het gymnasium, met het oog op den aard en de strekking van het daar gegeven onderwijs, mij

voorkomt de meest gewenschte plaats te wezen tot voorbereiding voor genoemde studiën. Immers beoogt het onderwijs aan de hoogere burgerschool meer eene voorbereiding te zijn voor de beoefening van technische wetenschappen, het gymnasium daarentegen heeft ten doel zijne leerlingen te leiden in de richting eener algemeen wetenschappelijke ontwikkeling, waarin ook de indologische studiën liggen. Zou het dus ongetwijfeld verkeerd zijn, wanneer bij voorbeeld de toelating tot de Polytechnische school geregeld was op eene wijze, welke tengevolge had, dat bijna uitsluitend zij, die hunne opleiding aan een gymnasium hadden genoten, aan genoemde school kwamen studeeren, niet minder verkeerd zeker mag het heeten, dat degenen die worden opgeleid tot Oost-Indisch administratief ambtenaar, bijna zonder uitzondering gewezen leerlingen zijn eener hoogere burgerschool.

Mijns inziens zou het dus zeer wenschelijk zijn, dat de weg om Oost-Indisch administratief ambtenaar te worden zooveel mogelijk werd geleid over het gymnasium, en dat alzoo bepaald werd, dat slechts een der examens ter verkrijging van een getuigschrift van bekwaamheid tot de studie aan de universiteit recht geeft om toegelaten te worden tot het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen.

Wanneer eene dergelijke bepaling in het leven werd geroepen, zoude het gymnasium ongetwijfeld de plaats van voorbereiding worden voor de groote meerderheid van hen, die voor Oost-Indisch ambtenaar wenschten te studeeren, doch zoude deze studie toch ook niet geheel ontoegankelijk zijn voor degenen, die het eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hadden afgelegd. Deze laatsten namelijk zouden, om toegelaten te kunnen worden tot het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen, enkel het zoogenaamde staatsexamen hebben te doen, dat, aangezien het voor de hier bedoelde jongelieden niets anders dan eene soort van aanvullingsexamen is, slechts een betrekkelijk korten studietijd vereischt.

Dat staatsexamen zou, zoo lang Nederlandsch-Indië nog niet weder een gymnasium bezit, ook gedaan moeten worden door de Indische jongelieden, die na in Indië het diploma van voldoend afgelegd eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te hebben verkregen, hetwelk

gelijke rechten geeft als een dergelijk hier te lande verkregen diploma, wenschten opgeleid te worden tot ambtenaar bij de administratieve macht in Indië. Overeenkomstig het hiervoren geopperde denkbeeld zoude dan aan die jongelieden, die op grond van hun goeden aanleg aanspraak zouden kunnen maken op eene tegemoetkoming in de kosten hunner opleiding tot Oost-Indisch ambtenaar, bovendien nog van Staatswege eene vergoeding kunnen worden toegelegd voor de kosten, verbonden aan de studie voor evenbedoeld staatsexamen.

Een tweede bezwaar, dat ik tegen de thans bestaande regeling heb, is dat de Nederlandsch-Indische wetboeken zijn opgenomen onder de vakken, waarover het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen loopt, en waarvoor dus slechts een studietijd van één jaar wordt vereischt.

Toen in 1893 genoemd vak op het examen-programma was gebracht, werd reeds aanstonds de vrees geuit, dat het niet wel mogelijk zoude zijn om in den tijd van één jaar aan jongelieden, vreemd aan alle rechtsstudie, kennis van dat vak, althans kennis van eenige beteekenis bij te brengen. En die vrees was zeker niet ongegrond. Wel is waar bleek telken jare bij het examen, dat meerdere jongelieden een vrij goed overzicht van- en inzicht in het in Nederlandsch-Indië geldende recht hadden verkregen, en dat enkelen zelfs een hun voorgelegd wetsartikel zeer goed wisten te verklaren, in verband ook met andere wetsartikelen, maar met dat al lijdt het geen twijfel, dat het onderwijs in de Nederlandsch-Indische wetboeken vrij wat beter en vooral ook duurzamer vruchten zou opleveren, dan tot nog toe het geval was, wanneer aan den wensch, welke reeds meermalen werd geuit door de betrokken sub-commissie van de commissie belast met het afnemen van het groot-ambtenaarsexamen, gevolg gegeven en bedoeld vak alzoo overgebracht werd naar het tweede gedeelte van het examen. Niet alleen zou dan toch in dat vak, in stede van gedurende één jaar, gelijk thans het geval is, gedurende twee jaren onderwijs worden gegeven, maar dit onderwijs zou dan bovendien in hetzelfde tijdperk vallen als dat in de staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië, wat zeker een niet gering te schatten voordeel zou wezen, daar tengevolge van de tusschen beide vakken bestaande punten van

aanraking, het onderwijs in het eene vak, dat in het andere zou steunen en aanvullen.

Bij de tegenwoordige regeling wordt, mijns inziens, niet voldoende rekening gehouden met het gewicht der studie van de Nederlandsch-Indische wetboeken, en wordt over het hoofd gezien, dat onder de vakken, waarvan degelijke kennis voor den ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur in Indië onontbeerlijk is, die wetboeken almede in de eerste plaats in aanmerking komen. Immers, ongerekend de vele verrichtingen van rechterlijken aard, welke ingevolge verschillende wettelijke voorschriften aan de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur kunnen worden opgedragen, zijn de residenten op vele plaatsen in de Buitenbezittingen - voor zooveel Java betreft, is dit nog slechts op ééne plaats het geval, - met het houden van het residentie-gerecht belast. En verder hebben de administratieve ambtenaren in geheel Nederlandsch-Indië de politie-overtredingen te berechten, welke door Inlanders en met hen gelijkgestelden worden begaan, terwijl op vele plaatsen ook nog het voorzitterschap der inlandsche rechtbanken aan hen is opgedragen. In de Buitenbezittingen toch - om van Java niet te spreken, waar op nog slechts 3 plaatsen een administratief ambtenaar voorzitter eener inlandsche rechtbank is, - worden van de 92 inlandsche rechtbanken, niet minder dan 68 voorgezeten door een administratief ambtenaar.

Maar buiten en behalve de hier vermelde werkzaamheden van rechterlijken aard, hebben de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in Indië in de laatste jaren hoe langer zoo meer bemoeienis gekregen met allerlei zaken, waarvoor juridische kennis gevorderd wordt. De reden hiervan is, dat de maatschappelijke toestanden en verhoudingen in Indië allengs vrij wat ingewikkelder geworden zijn, dan zij vroeger waren, wat weder een gevolg is van de voortgaande ontwikkeling op velerlei gebied. Zoo bij voorbeeld heeft de particuliere landbouw, welke een vijfentwintigtal jaren geleden nog van weinig of geene beteekenis was, allerlei regelingen noodig gemaakt, verordeningen omtrent erfpacht en grondverhuur, koelie-ordonnanties, enz., en bij al die regelingen zijn aan de administratieve ambtenaren verrichtingen opgedragen, welke tot min of meer moeilijk op te lossen rechtsvragen aanleiding kunnen geven.

Tengevolge van een en ander worden, gelijk ik hiervoren reeds in het voorbijgaan opmerkte, thans aan de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in Indië geheel andere eischen gesteld, dan vroeger het geval was. Vooral eene juridische ontwikkeling wordt meer en meer van hen gevorderd, en zoo moet hunne opleiding zich ook noodzakelijk in die richting bewegen. Dat hiernaar bij het onderwijs wordt gestreefd, is bekend. Bepaalde zich bij voorbeeld eertijds het onderricht in het Mohammedaansche recht uitsluitend tot het godsdienstige deel van dat recht, thans worden met blijkbare voorliefde onderwerpen behandeld van rechtskundigen aard, zooals onder anderen de afwijkingen van het Mohammedaansche familie-, erf- en vermogensrecht. Maar inzonderheid van veel nut voor de ontwikkeling der aanstaande ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in de hier bedoelde richting, is het onderwijs in de Nederlandsch-Indische wetboeken, dat hun goed leert begrijpen wat bij voorbeeld zakelijke rechten zijn, wat eene verbintenis en wat eene overeenkomst is, welk verschil er bestaat tusschen eene persoonlijke en eene zakelijke rechtsvordering, wanneer een feit in het algemeen strafbaar is, welke de bestanddeelen zijn van de voornaamste strafbare feiten, wanneer een rechter betrekkelijk en wanneer hij volstrekt onbevoegd is om van eene zaak kennis te nemen, hoe een burgerlijk geding aanhangig wordt gemaakt en behandeld, hoe eene strafvervolging wordt aangevangen en voortgezet, welke de bewijsleer is in burgerlijke en welke in strafzaken, en zoo meer.

Zal de hier bedoelde kennis eenigszins grondig zijn, dan moet echter aan het onderwijs in de Nederlandsch-Indische wetboeken de noodige tijd besteed kunnen worden, wat thans niet het geval is. De voor dat onderwijs gestelde tijd van één jaar is toch veel te kort voor jongelieden van middelmatige vermogens, die alle rechtskennis missen. Daarom zou, gelijk ik zoo even reeds zeide, genoemd vak overgebracht moeten worden naar het tweede gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen, wat zonder eenig bezwaar zou te doen zijn door eenvoudig de geschiedenis van Nederlandsch-Indië, welke nu tot de vakken behoort, waarover het tweede gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen loopt, over te brengen naar het eerste gedeelte van dat examen. Deze overbrenging zou, mijns inziens, ook hierom aanbeveling verdienen, omdat het eerste

gedeelte van het examen thans reeds de aardrijkskunde van Nederlandsch-Indië omvat, en die twee vakken, aardrijkskunde en geschiedenis, welke beide gerekend worden van propaedeutischen aard te zijn, als het ware bij elkander behooren en dan ook veelal in één adem worden genoemd.

De slechtste bepaling intusschen, welke, gelijk ik reeds opmerkte, de tegenwoordige regeling, mijns inziens, bevat, is die, waarbij is voorgeschreven, dat het tweede gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen vergelijkend is. Naar mijne overtuiging oefent dit voorschrift een allerongunstigsten invloed op den studielust en op het karakter der aanstaande ambtenaren, en is het vooral daaraan te wijten, wanneer het aan de Indische Instelling te Delft gevolgde stelsel geacht wordt meer een stelsel van africhting dan van opleiding te zijn. Immers bedoeld voorschrift heeft noodzakelijkerwijze ten gevolge, dat de studie voor Indisch ambtenaar niet is, wat zij zijn moest, namelijk een middel tot wetenschappelijke ontwikkeling, dat hare beoefenaars in staat stelt om later zelfstandig voort te werken, maar een middel om op het examen een zoo hoog mogelijk cijfer te behalen. En deze wedloop naar hooge cijfers heeft weder ten gevolge, dat de meesten, zoo niet allen, die daaraan deelnemen, hun heil zoeken in eene africhting voor het examen, welke zij zich op verschillende wijzen trachten te verschaffen, en waarvoor ten slotte de Delftsche Instelling, geheel ten onrechte, veelal aansprakelijk wordt gesteld.

Ten einde nu de hier bedoelde bezwaren uit den weg te ruimen, zoude, mijns inziens, een der twee volgende wegen ingeslagen kunnen worden.

Overeenkomstig het denkbeeld door den heer P.H. van der Kemp geopperd in een opstel, dat gevonden wordt in de November-aflevering van het vorige jaar van de *Vragen des Tijds*, zou namelijk bepaald kunnen worden, dat het groot ambtenaarsexamen niet meer vergelijkend zal zijn, maar dat telken jare vóór de opening van den nieuwen cursus aan de instelling tot opleiding der Oost-Indische administratieve ambtenaren door een vergelijkend examen zal worden uitgemaakt, wie in aanmerking kunnen komen voor de in Indië bij de administratieve macht beschikbare plaatsen. Dat er eenig gevaar bestaat, dat degenen, die toegelaten zijn, verzekerd

als zij zich zouden achten van hunne plaatsing, zich niet met den noodigen ijver op de studie zullen toeleggen, wordt door den heer van der Kemp niet ontkend, doch hij voor zich vreest nochtans dat gevaar niet, vooral niet, wanneer in de eerste jaren na het vergelijkend examen nog tijdig wordt teruggewezen, wat ten slotte blijkt niet te deugen.

Bedoeld gevaar wordt evenwel, naar het mij voorkomt, door den heer van der Kemp wel wat licht geteld. Aan jongelieden, die nog niet aan de vrijheid gewoon zijn, terstond bij den aanvang hunner studiën, zonder eenigen proeftijd, het vooruitzicht te geven eenige jaren later als ambtenaar te worden geplaatst, zou, mijns inziens, zeer gewaagd wezen, en zoo geloof ik dan ook, dat van een dergelijken maatregel geene gunstige uitkomsten te verwachten zouden zijn.

Daarenboven zou het, dunkt mij, geene aanbeveling verdienen om het toch al overgroote aantal examens, zonder volstrekte noodzaak, nog te vermeerderen met een toelatingsexamen tot de studie voor Indisch ambtenaar en dat te minder, omdat zoodoende die studie zich niet zou aansluiten aan de opleiding, welke aan eene der thans bestaande inrichtingen van onderwijs te verkrijgen is.

Met het oog op een en ander zou het, mijns inziens, dan ook ver de voorkeur verdienen, wanneer, met wijziging der thans geldende voorschriften, werd bepaald dat, in plaats van het tweede, het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen vergelijkend zal zijn, en dat bij dat eerste gedeelte zoovele candidaten zullen worden toegelaten tot de studie voor het tweede gedeelte van het examen, als er twee jaren later beschikbare plaatsen zullen wezen bij de administratieve macht in Indië. Vooraf echter zou gebleken moeten zijn van de lichaamlijke geschiktheid der candidaten voor den Indischen dienst. De toegelatenen zouden dan candidaat-ambtenaar moeten worden, doch, alvorens te kunnen worden gesteld ter beschikking van den Goeverneur Generaal, met goed gevolg het tweede gedeelte van het examen gedaan moeten hebben. Verder zouden de aan evenbedoelde beschikbaarstelling verbonden voordeelen, bestaande in eene tegemoetkoming in de kosten van uitrusting, vrijen overtocht en een voorloopig traktement in Indië, behouden moeten blijven.

Door te bepalen, dat het eerste, in stede van het tweede

gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen, vergelijkend zal zijn, zouden, mijns inziens, de nadeelen, verbonden aan het bij de regeling van het hier besproken onderwerp niet te missen vergelijkend examen, tot de kleinst mogelijke afmetingen worden herleid. Bedoelde nadeelen toch zijn in den aanvang van den studietijd betrekkelijk gering, omdat de jongelieden, met het oog op hun leeftijd, dan nog minder geschikt zijn voor vrije studie, terwijl de studie zelve dan ook nog een meer voorbereidend karakter heeft. En tegenover die betrekkelijk geringe nadeelen zou het, naar ik meen, belangrijke voordeel staan, dat de vraag of iemand zal worden toegelaten als candidaat-ambtenaar, beslist wordt op een tijdstip, waarop gebleken is of hij al dan niet aanleg en geschiktheid heeft voor indologische studiën. Daarbij komt dat, wanneer reeds bij het eerste gedeelte van het examen wordt uitgemaakt, wie geplaatst kunnen worden, de afgewezenen een paar jaren vroeger dan bij de tegenwoordige regeling mogelijk is, - om van de finantiëele zijde der zaak niet te spreken, - kunnen beginnen met zich voor eene andere betrekking te bekwamen, wat vooral daarom van veel belang voor hen is, omdat de verworven kundigheden hun, indien zij eene andere loopbaan moeten kiezen, in den regel van weinig of geen onmiddellijk nut zijn.

In verband hiermede zou ik op het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen de, sedert 1897 voor het tweede gedeelte geldende bepaling, dat men zich daarvoor slechts tweemalen mag aanmelden, willen toepassen, met behoud tevens van die bepaling, voor zooveel het tweede gedeelte van gezegd examen betreft. Zoodoende zal er steeds wel een enkele zijn, die ten slotte blijkt niet te slagen, doch hierop, alsmede op de mogelijkheid, dat telken jare, ten gevolge van overlijden of andere onvoorziene omstandigheden, enkelen van de lijst der candidaat-ambtenaren zullen afvallen, dient natuurlijk bij de bepaling van het aantal in Indië beschikbare plaatsen te worden gerekend.

Dat het moeilijk zal zijn dat aantal plaatsen twee jaren vooruit te bepalen, is niet te denken, dewijl de ondervinding leert, dat het aantal plaatsen, hetwelk bij eenigen tak van dienst in een zeker tijdvak openvalt, steeds ongeveer even groot is, tenzij zich de eene of andere buitengewone omstan-

digheid, zoo als bij voorbeeld eene reorganisatie, voordoet, hoedanige omstandigheden in den regel trouwens wel lang genoeg van te voren zijn te voorzien, om daarmede tijdig rekening te kunnen houden.

Ten slotte zij hier nog de aandacht gevestigd op een paar leemten, welke, mijns inziens, in de voorschriften, waarbij het hier besproken onderwerp geregeld is, bestaan.

Vooreerst namelijk is het, naar ik meen, eene leemte in die voorschriften, dat daarbij geene leeftijdgrens voor de toelating tot het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen is gesteld. Van groot belang toch is het, dat de Europeaan, die zich in Indië wil vestigen, dit noch op te jeugdigen, noch op te ver gevorderden leeftijd doet, omdat hij, zoowel in het eene, als in het andere geval, zich minder gemakkelijk schikt naar het klimaat en in het algemeen naar de nieuwe levensomstandigheden, waarin hij daar geplaatst is, kortom dat hij daar dan minder goed aardt. En aangezien nu, naar gemeenlijk wordt aangenomen, het gunstigste tijdperk voor den Europeaan om zich in Indië te vestigen, is van zijn 20ste tot zijn 25ste of 26ste jaar, zou het, mijns inziens, wenschelijk zijn het begin van de loopbaan van den Indischen ambtenaar in dat tijdperk te doen vallen, en alzoo te bepalen, dat zij, die jonger dan 18 en ouder dan 23 jaren zijn, niet tot het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen worden toegelaten. Door eene dergelijke bepaling zou worden voorkomen, dat administratieve ambtenaren in dienst traden op een leeftijd, waarop zij daarvoor lichamelijk minder geschikt zijn.

Ter verhooging hunner lichamelijke geschiktheid zou het ongetwijfeld ook zeer dienstig zijn, wanneer de aanstaande administratieve ambtenaren verplicht waren zich te oefenen in de gymnastiek en in het paardrijden. De ambtenaren toch bij het binnenlandsch bestuur, inzonderheid zij, die in de Buitenbezittingen zijn geplaatst, staan niet zelden bloot aan zware vermoeienissen en aan ontberingen van allerlei aard, en zoo is het bezit van een krachtig en gehard lichaamsgestel voor hen een voornaam vereischte, terwijl het voor bedoelde ambtenaren, die vaak lange tochten te paard moeten maken, volstrekt noodzakelijk is, dat zij goede ruiters zijn.

Maar ook om andere reden nog zou de beoefening van de gymnastiek en het paardrijden door hen, die eene plaatsing

verlangen bij de administratieve macht in Indië, alleszins aanbeveling verdienen. Gelijk hiervoren is opgemerkt, wordt namelijk niet meer, evenals vroeger, eene zekere mate van flinkheid, moed en ondernemingsgeest vereischt om eene Indische loopbaan te kiezen, en komen die, vooral in de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur gewenschte eigenschappen, thans dientengevolge allicht minder algemeen voor, dan eertijds het geval was. Daarom echter is het dubbel noodig, dat alle middelen worden aangewend, welke strekken kunnen om genoemde eigenschappen aan te kweeken en te ontwikkelen. En aangezien nu de gymnastiek en het paardrijden, zooals algemeen bekend is, daartoe bijzonder dienstig zijn, mogen die middelen, mijns inziens, niet ongebruikt worden gelaten.

Naar het mij voorkomt zou het dus alleszins wenschelijk zijn, wanneer de aanstaande administratieve ambtenaren in Indië verplicht werden zich gedurende hunne laatste twee studiejaren te oefenen in de gymnastiek, zoomede in het paardrijden, en van hunne bedrevenheid daarin de noodige proeven moesten afleggen.

Dat ik de plannen der Regeering tot vaststelling van nieuwe regelen omtrent de benoembaarheid en de uitzending van de administratieve ambtenaren voor den dienst in Nederlandsch-Indië in de vorige bladzijden ter sprake gebracht en besproken heb, niettegenstaande die plannen nog in een staat van wording verkeeren en dienaangaande eigenlijk nog niets met zekerheid bekend is, zal allicht voorbarig en ontijdig schijnen. Met het oog echter op de omstandigheid, dat bij de Regeering het voornemen bestaat bedoelde regelen, evenals trouwens met de tegenwoordige en al de hieraan voorafgegane is geschied, vast te stellen bij Koninklijk besluit, meende ik eene bespreking daarvan niet langer te moeten uitstellen. Immers hoe de Regeering de zaak denkt te regelen zal nu eerst kunnen blijken, wanneer het desbetreffende Koninklijk besluit vastgesteld en in het Staatsblad afgekondigd is. Maar dan kunnen de bezwaren tegen die regeling ingebracht, hierop van geen invloed meer zijn, en zou de bespreking daarvan dus in zoover nutteloos wezen, terwijl zij thans wellicht tot eene niet geheel onvruchtbare gedachtenwisseling leiden kan.

Intusschen zou bedoelde moeielijkheid zich niet voordoen, wanneer gezegd onderwerp geregeld werd bij de wet. Dan toch zouden de ten aanzien van die regeling bij de Regeering bestaande denkbeelden, belichaamd in een of meer wetsontwerpen, ter kennisse van het algemeen komen, en zou dus ieder daarover tijdig zijne meening kunnen uitspreken.

In hoeverre zoodanige regeling uit een wettelijk oogpunt geacht kan worden mogelijk of zelfs noodzakelijk te zijn, is eene vraag, waarop het antwoord moet worden gezocht in het laatste lid van art. 61 der Grondwet, hetwelk aldus luidt: ‘Andere onderwerpen’ - namelijk andere, dan die in de voorafgaande leden van dat artikel zijn vermeld, en waaronder de benoembaarheid en uitzending der Oost-Indische administratieve ambtenaren niet voorkomen, - ‘deze koloniën en bezittingen betreffende, worden door de wet geregeld, zoodra de behoefte daaraan blijkt te bestaan.’

Tot toelichting dezer bepaling schreef de Hoogleeraar Buys in zijn werk over *De Grondwet*, dat dus, wat over wettelijke regeling beslist, de behoefte is om te regelen juist bij de wet, en dat het volmaakt onverschillig is, op welken grond die behoefte steunt, daar, uit welke oorzaak de behoefte aan tusschenkomst van den wetgever ook moge voortkomen, wanneer deze bestaat, tevens zijne bevoegdheid om te regelen geboren is. Verder verklaarde genoemde schrijver geheel in te stemmen met de woorden van den heer de Waal, waar deze in zijne *Koloniale politiek der Grondwet* zegt: ‘Mijns inziens is het ware beginsel: aangaande elk koloniaal onderwerp op zich zelf, zonder ander gezigtspunt dan het algemeen belang, te onderzoeken, welke magt tot de vereischte regeling de geschiktste zij.’

Uit een oogpunt nu van algemeen belang is, mijns inziens, de geschiktste macht tot regeling van het hier besproken onderwerp niet de Koning, maar de Koning met de Staten-Generaal. Het algemeen belang toch is ongetwijfeld ten nauwste betrokken bij de regeling van bedoeld onderwerp, omdat dit onderwerp voor den Staat van het grootste gewicht is. Hoe groot dat gewicht is wordt duidelijk, wanneer men bedenkt, dat de wijze van opleiding der Oost-Indische administratieve ambtenaren geheel en al wordt beheerscht door de voorschriften betreffende hunne benoembaarheid en dat

de opleiding van die ambtenaren weder van grooten invloed is op hunne geschiktheid voor hunne vaak zeer moeilijke betrekking, terwijl eindelijk de bloei en voorspoed onzer Oost-Indische bezittingen weder in niet geringe mate afhangen van bedoelde ambtenaren, wier doorzicht en beleid, vooral in buitengewone omstandigheden, zelfs op het behoud van die bezittingen van beslissenden invloed kunnen zijn. Waar het de regeling geldt van een voor den Staat zoo gewichtig onderwerp, wordt ongetwijfeld de openbare behandeling en dus regeling bij de wet, gevorderd door het algemeen belang, dewijl het alleen langs dien weg mogelijk is, dat het onderwerp, alvorens het tot eene beslissing komt, van alle kanten goed wordt toegelicht.

Dat met opzicht tot het hier bedoelde onderwerp zoodanige veelzijdige toelichting niet kan worden gemist, heeft de ondervinding daarenboven voldoende aangetoond. Herhaaldelijk toch zijn bij Koninklijk besluit nieuwe regelen omtrent de benoembaarheid en uitzending der Oost-Indische administratieve ambtenaren vastgesteld, welke, na korter of langer tijd, bleken niet te voldoen, terwijl telkens en telkens in die regelen, eveneens bij Koninklijk besluit, nieuwe wijzigingen zijn gebracht, met dit gevolg, dat ten aanzien van dat onderwerp voortdurend de meest mogelijke onzekerheid heeft bestaan. Heeft deze onzekerheid, gelijk de Hoogleeraar de Louter in de laatste uitgave van zijn *Staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië* opmerkte, meer en meer het verlangen opgewekt naar eene regeling van bedoeld onderwerp bij de wet, voor de bevrediging van dat verlangen bestaat thans meer dan ooit grond. Immers uit het feit, dat er alweder sprake is van de vaststelling van nieuwe regelen betreffende de benoembaarheid en uitzending der Oost-Indische administratieve ambtenaren en dat daarbij, naar het schijnt, al weder een geheel andere koers zal worden uitgegaan, dan tot nog toe gevolgd is, blijkt, dunkt mij, ten duidelijkste, dat bedoeld onderwerp niet geschikt is om bij Koninklijk besluit te worden geregeld, en dat er derhalve behoefte bestaat aan eene regeling daarvan bij de wet.

En zoo meen ik, dat, ingevolge het bepaalde bij het laatste lid van art. 61 der Grondwet, gezegd onderwerp thans bij de wet moet worden geregeld.

Bij de vaststelling dezer wet zou dan, mijns inziens, moeten worden uitgegaan van het beginsel, dat het vóór alles noodig is, dat de Oost-Indische administratieve ambtenaar, wat zijne indologische kennis betreft, deugdelijk onderlegd zij. Want zonder die kennis kan hij, gelijk hiervoren uitvoerig is betoogd, niet in staat worden geacht zijne gewichtige taak naar behooren te vervullen.

A.J. IMMINK.

't ‘Verzuimd Brasil.’

> Verzuimd Brasil; o rijke gronden, Wier aard' is diamant en goud;
> VAN HAREN.

Een ijzeren klomp, neergesmakt te midden van bloeiende plantenvormen gelijk eene werkelijkheid te midden van illusiën, zoo treft den blik des wandelaars de sarkofaag in de omstreken der heuvelstad Kleef - *das Moritzgrab*.

Even den lommerrijken woudzoom overschrijdend van 't vriendelijk Berg und Thal aanschouwt hij een vierkant gevaarte, waarover het dennenloover zachtkens zijne ijle schaduwen laat heenglijden, waarneven de veldbloemen het nederig hoofd beuren en zich vleien tegen de blazoenen en symbolen, de leenspreuken en lauwerkransen op de harde flanken. Of ook tegen het wijdluftig latijnsch opschrift van den nabijstaanden gedenksteen: *la dernière vanité de l'homme!*

Eenmaal was 't voorbestemd graftombe te worden voor eene krachtige persoonlijkheid uit Nederlands koloniale geschiedenis, voor Joan Maurits van Nassau-Siegen, bijgenaamd ‘de Braziliaan’ en het had gewis beteekenis dat dit ijzeren monument met zijne militaire emblemen het stof moest dekken van den geharnasten krijgsman, die het grootste deel zijns levens als in de tent van Achilles had doorgebracht vóór hij als Cato in den raad werd geroepen.

In de versieringen van die gegoten ijzeren wanden, meer nog in de inscriptie van den gedenksteen was een gansche stamboom en een gansche staat van dienst den nazaat openbaar gemaakt. Daar was het kruis dier vermaarde Johanniter

orde, van welke hij een der oversten was geweest. Daar was het zwaard met den lauwerkrans en het weidsch devies: *Rua patet orbis* (Zoover de wereld reikt). Daar waren zijne vereenigde geslachtswapens, in hoovaardige veelheid een harnas omringend, en krijgstrofeën geslingerd langs den benedenrand. Eindelijk, daar was het opschrift in statig latijn, alle 's mans waardigheden en bedieningen kond doende.

Welnu, dit vele was te weinig. Vondel zou 't getuigen, toen hij 's graven beeltenis van de hand van Govert Flinck aanschouwde en met deze regelen onderschreef:

> Omschaduwt Maurits niet met wapens van zijn vadren,
> En heerschappijen, een vergankelijke pracht,
> Maar met de deugden die in éénen held vergadren,
> Tot onderstand en rust van 't menschelijk geslacht.

Echter zou de voormalige ruitergeneraal in dienst van Hunne Hoogmogenden nimmer in dit ijzeren graf zijn laatste rustplaats vinden. Als beklemde den stervende het verlangen dat zijn stof mocht rusten neven het stof zijner vaderen, beschikte hij nog op zijn doodbed dat zijn lijk naar Siegen zou worden gevoerd en daar in het familiegraf bijgezet. Doch in de stad Kleef en geheel het vroegere graafschap leeft nog zijn aandenken als een der roemruchtigste in de reeks der stadhouders en aan iederen inwoner, iederen bezoeker is bekend het massieve gebouw van het Prinzenhof met het lommerrijke park daarachter, waar hij zich verpoosde van zijne braziliaansche beslommeringen.

Het bestuur van dezen landvoogd voert terug tot eene glansrijke periode uit de opkomst der jonge republiek. Het was de tijd waarin het kroost der Watergeuzen het spoor ging volgen, door de Portugeezen gebaand, en in verre contreien de bronnen zoeken voor eene snel wassende handelsgrootheid. Waarin, uit de zonen des volks meestal, die drom van koloniënstichters en zeevaarders opstond wier handelsgeest, wier ondernemendheid, wier geloof in eigen kracht, tot in lengte van jaren den roem der natie zou uitmaken. Waarin tal van overzeesche handelsmarkten op den Portugees werden veroverd, aan den Brit werden betwist, en het snoer van hollandsche ‘buitencomptoiren’ reikte van het

gesloten rijk der Mikado's tot Afrika's barre zuidpunt, en van de ‘nagelryke landvoogdye’ der Molukken tot Brazilië's kleurrijk strand. Bovenal de tijd waarin de Statenvlag nog met fierheid uit haar kreuken woei, den landzaat tot eere, den vijand tot schrik.

Sedert het jaar 1500, dat is sedert de ontdekkingsreizen van Vincent Pinson en Alvarez Cabral, was Brazilië een buit geweest der portugeesche *conquistadores*. Hoeveel goud en diamant in den schoot van het ontzaglijk gewest lag opgetast wisten zij toen nog niet; zij waren aan die eerste ‘voortrekkers’ in Californië gelijk, welke onbewust den voet zetten op verborgen zilveraderen en velden van gouderts. De ontdekking der mijnen van Minas Geraes en zooveel andere zou voor een later geslacht bewaard blijven, maar reeds erkenden zij een land met zooveel kostbare houtsoorten, zooveel tropische cultuurgewassen, zooveel wilde runderkudden en zooveel - slaven als een Land van het Gouden Vlies. Het binnenland met zijne ondoordringbare wouden en kannibaalsche indianenstammen was hun eene *terra incognita*, een ‘wilt en byster lant,’ waar de natuur zelve den mensch een slagboom scheen voor te werpen. Slechts de groote rivieren gaven, hier en daar, den toegang; statige stroomen, welke door ongerepte en aaneengeschakelde wouden, door uitgestrekte *pampas* en bloeiende wildernissen hunne wateren voortstuwden, gelijk de dichter ze in zijne rijke verbeelding gezien had:

> With unabated force,
> In silent dignity they sweep along,
> And traverse realms unknown, and blooming wilds,
> And fruitful deserts, worlds of solitude,
> Where the sun smiles and seasons teem in vain,
> Unseen, and unenjoy'd[1)].

Voorshands genoegde 't den landgenooten van Hendrik de Zeevaarder een keten van handelsposten langs de kust te vestigen, de grootste rivieren op te varen, plantages aan te leggen en het geheele conquest onder het geestelijk beheer te stellen der Moederkerk met haren ganschen sleep

1) Thompson. The seasons.

van prelaten, kloosterlingen, missionarissen en jezuïtenvaders.

Doch in het jaar 1581 was Portugal, en met het moederland ook deze kolonie, een deel van het Spaansche rijk. Brazilië was sedert eene onderhoorigheid van dien ‘coninck van Hispaengien’, die zijne rijkste overzeesche domeinen dra besprongen zou zien door zijne afvallige en kettersch geworden onderdanen in de Lage Landen. De oorlog tusschen souverein en vasal was met verbittering gevoerd, totdat het Twaalfjarig Bestand dien kwam onderbreken. Maar vóór dat jaar der verademing 1609, en terwijl het rumoer der kerkelijke geschillen het krijgsrumoer kwam vervangen, was de Oostindische Compagnie reeds gegrondvest; wat meer zegt, reeds bloeiende.

In 1621 volgde de stichting der Westindische Compagnie en nu de vijandelijkheden met Spanje hervat waren trachtten directeuren, aan welke de lauweren, meer nog de grove winsten der fortuinlijke zustermaatschappij het slapen beletteden, hun deel te bekomen van de overzeesche schatten. Had de oostinjevaarder een eilandrijk gevonden, waarvan de specerijen tegen goud werden opgewogen, ook in Zuidelijk Amerika scheen de fabel van het Gulden Vlies van Colchis tot werkelijkheid geworden, ook daar de bron van den Pactolus te vloeien en, in afwachting dat men den weg zou vinden tot de schatten van Peru, zouden de kielen der Compagnie er zich bevrachten met suiker, katoen, saffraan, verfhout, tabak, huiden en kostelijke houtsoorten.

Hare eerste groote onderneming was op Brazilië gericht. Hierin inzonderheid was de Westindische handelsvennootschap ongelijk aan de Oostindische, dat zij niet hare winsten uit het grootluik opdiepte, maar de kaapvaart dreef op groote schaal. Vooral in den aanvang was zij weinig meer dan eene naamlooze maatschappij voor het rooven van Spaansche retourvloten. Het voorbeeld der andere lokte tot landbezit mede, en zonder aanvoerders te land gelijk Artichofsky en Schuppen, zonder admiralen als Piet Pietersz. Hein, Hendrik Loncq, Jol en Willekens ware 't wel niet gelukt vasten voet te houden op een fel betwisten grond, waar nu eens de Prinsenvlag, dan weer de banier van Leon en Castilië van den steng woei. Om het bezit van voormalige Portugeesche bolwerken, Olinda, Fernambuco, het Recief, San Salvador het

meest, werd een meedoogenlooze krijg gevoerd. Voor de gevangenen was geen kwartier, de suikerplantages werden verwoest, over de roomsche kerken en kloosters kraaide de roode haan. Eerst sedert het jaar 1633 volgde de Compagnie eene andere staatkunde dan die van ‘ruten ende roven,’ mede door een compromis te sluiten met de portugeesche en spaansche kolonisten.

Doch behalve met den openbaren vijand, dien men steeds moest trachten ‘de broek op te nestelen,’ had de Westindische maatschappij rekening te houden met de woelingen der roomsche geestelijkheid, welke den vromen katholiek den kruistocht bleef prediken tegen den ketter; met de indiaansche bondgenooten des vijands mede, die uit de schuilhoeken van een bedekt terrein den guerilla-oorlog voerden. Hetgeen de Nederlanders tot bevestiging hunner veroveringen het meest behoefden was een bekwaam regent, eene aanzienlijke troepenmacht.

De Staten-Generaal, in het jaar 1636, zonden beide.

Het was wel niet zonder toedoen van den stadhouder Frederik Hendrik, dat een lid van zijn stamhuis tot gouverneur van de onzekere bezitting werd benoemd: Joan Maurits van Nassau-Siegen, kleinzoon van een broeder des Zwijgers. 't Scheen haast als wilde hij in het overzeesche gewest zijn geslacht overplanten en er het devies in eere houden van dien voorvader, van Engelbert II, welke een der uitnemendste veldheeren van keizer Maximiliaan van Oostenrijk was geweest.

Ce sera moi, Nassau!

Gesproten uit het huwelijk van graaf Johan VIII den jongere en Margaretha van Sleeswijk Holstein was deze Joan Maurits op hetzelfde slot Dillenburg geboren, waar ook de groote Zwijger het eerste levenslicht had aanschouwd. Gelijk zoovelen van zijn geslacht, en ofschoon de zestienjarige knaap nauw het kuras des krijgsmans kon torsen, trad ook hij in den langen geloofsstrijd tusschen Spanje en Nederland aan de zijde der Geuzen en maakte zijn eersten veldtocht onder het vroegrijp beleid van den jeugdigen Frederik Hendrik. Dat was in het jaar 1620, toen prins Maurits zijn jongeren broeder met de geheele ruiterij naar de Pfalz zond, den ervaren Spinola tegenover, en Louise de Coligny openlijk

uitriep dat men haren zoon ter slachtbank voerde. Sedert zouden deze twee graven van Nassau nog menig oorlogstooneel te samen beleven, de een als leider, de ander als uitvoerder. Beiden groeiden ze in het harnas op van knaap tot man. Trapsgewijs steeg Joan Maurits in het leger der republiek in rang; de vrijwilliger van 1620 was negen jaren later reeds overste van een regiment Walen. Hij was tegenwoordig bij die inneming van Grol, welke een der eerste victories van den jeugdigen stadhouder zou wezen, en bij zooveel andere wapenfeiten van den Stedendwinger; met name bij die gedenkwaardige belegering van Maastricht waarover Joost van den Vondel de loftrompet zou steken, al zag hij te vroeg in zijn Frederik een ‘Vrede-rijk’ en zong:

> Ik zie, hoe als een kleed de vrede 't land bedekt.

Nog zestien jaren na dien val van het voornaamste bolwerk der Spanjaarden in de Zuidelijke Nederlanden hield, naar de woorden des dichters, ‘der vaadren grond de spaansche legervaan’ en steeds kampte Joan Maurits voor de zaak der onafhankelijkheid, welke eenmaal tien graven van Nassau onder prins Maurits' vanen had vereenigd. Ook bij het beleg van Rheinberg (Rijnberk) onderscheidde hij zich door een militair talent, waarvoor hij bij Frederik Hendrik ter schole was gegaan; Rheinberg, de laatste vesting des vijands aan den Rijn, zoo vaak reeds van de eene partij in handen der andere overgegaan dat spaansche galgenhumor haar *putana della guerra* had bijgenaamd. Vooral van de verovering van Schenkenschans werd, neven zijn broeder Willem, aan hem de eer gegeven; in die mate zelfs dat zijn levensbeschrijver Barlaeus zijne benoeming tot gouverneur van Brazilië doet voorkomen als eene belooning, den fortuinlijken krijgsman toegewezen.

Gewis had Frederik Hendrik daarbij stem in 't kapittel gehad, en waren diens drijfveeren minder te zoeken in de zucht tot bevoorrechting zijner duitsche maagschap dan in zijne waardeering der bekwaamheden van dezen oomzegger. De eerst ten halve veroverde kolonie behoefde vóór alles een beleidvol aanvoerder, zoo om de vloten der Spanjaarden van de kust te weren als om hunne krijgsmacht te velde en

hunne indiaansche bondgenooten onder de knie te houden. Heeren Staten geloofden dat aan de krijgsmansdeugden, welke hij in Europa had doen uitblinken, door de tropische zon niet zou geschaad worden; dat hij tegenover de spaansche bevelhebbers in Brazilië geen mindere wapenfeiten zou verrichten dan tegen de spaansche bevelhebbers in Zuid-Nederland. Bovenal hoopten zij dat hij het instrument zou worden om de finantiën der Compagnie uit het achterschip te helpen. Een geldmaker ware haar al zoo lief als een vredemaker.

Want hoeveel gewin de maatschappij met de kaapvaart, meer dan met den handel, ook bevaren had, zelfs de millioenen der Zilvervloot waren niet bij machte geweest haar een ruggegraat te geven. Evenmin om hare dividenden op te voeren tot het cijfer der oostindische uitkeeringen. Integendeel, zij had hare draagkracht overschat, haar bootje in de biezen gestuurd, niet alleen met onberaden *tantièmes* aan ongeduldige aandeelhouders, maar meer nog met de uitrusting van 800 oorlogs- en handelsschepen, met het onderhoud mede van garnizoenen, welke geruimen tijd een leger van 24000 man vorderden. De maatschappij stak diep in de schuld; bij Joan Maurits' optreden reeds voor achttien millioen.

Thans geloofde men in hem een ‘Hersteller’ gevonden te hebben, gelijk Heeren Zeventienen in later tijden in een baron van Imhoff, en tastte diep in een reeds gedunden buidel. Hem werd een jaargeld van ƒ 18000 toegelegd, in een tijd waarin een gouv. generaal der O.I. Comp. slechts ƒ 1200 's maands (met emolumenten) trok; daarbij twee procent van de buitgelden. Hij zou met een vloot van 32 zeilen en een sterke troepenmacht zijn intocht houden; men wilde den mededinger ginds, zoo mogelijk met een enkelen *coup*, schaakmat zetten.

Zoover echter reikten de middelen niet. De ontnuchterende werkelijkheid was deze, dat hij met slechts vier schepen en eene geringe krijgsmacht van Texels reede voer; eene flotille niet eens voldoende om zich de duinkerker kapers van 't lijf te houden. Te samen met hem trok een kleine staf van bekwame mannen uit, wier diensten aan de jonge kolonie moesten ten goede komen en aan 's graven bestuur luister bijzetten; daaronder als zijn lijfarts de geleerde Willem

Piso, aan wien de ‘Agrippijnsche Stroomzwaan’ het afscheid en *Behoude Reis* zou toezingen:

> O Pizo, die tot 's Graven heil
> Naar 't suikerland, Breziel, gaat varen,
> Gewenschte wind die vare in 't zeil,
> En voere u veilig door de baren;

- terwijl, als onverbloemde aanduiding van de gevaren daar ginds, de dichter hem toewenschte dat geen kogel zijn lichaam, geen ‘vergifte lucht’ zijn gestel mocht deren, noch de menscheneter aan zijn gebeente knagen.

In Januari 1637 kwam het schip *Zutphen* met den nieuwen gouverneur voor het Recief van Fernambuco.

Tot dusver had zijn oog geen indrukwekkender bergen en wouden gezien dan die van het duitsche vaderland, geen schooner hemel dan de lage en betrokken luchten van Nederland. Maar hier droeg de aarde een forscher plantenkleed en vonkte een dieper blauw van omhoog, of tintelde in de golven der zee; hier praalde de vogelenwereld met schitterender dos, de natuur zelve met kleurrijker gewaad en de fletse waterzon der polders ontsteeg in deze zone als laaie vuurbol den schoot der wereldzee. Hij had in zijne jonkheid de romantische bergstreken van Siegen gezien en de zoomen van den Rijn: wat waren ze tegenover de bekoringen van het landschap in ‘Brazielje, prachtig avondland.’ In de velden van zijn stamland had hij die zucht naar het ideale ingezogen, zoo vaak een trek van het germaansche volkskarakten en aan de hoogeschool van Bazel die akademische vorming ontvangen, welke aan het menschelijk gemoed eene hoogere wijding kan geven. Doch lang mocht hij met de oogen des geestdriftigen dit land gewis niet beschouwen. Zoo al zijn verder leven in garnizoen en legerkamp aan de frischheid van vroegere idealen niets ontnomen had, hij kwam als regent en krijgsbevelhebber, niet als reiziger of natuurvorscher; als man van de daad, niet als apostel der gedachte.

Zijn eerste zorg gold de levende, zijn tweede de doode strijdkrachten in de kolonie. Van deze moest de bevestiging komen van Hollands ‘mogentheyt’ in den lande van overzee.

Aanstonds werd de veldtocht tegen de Spanjaarden geopend. Hun veldheer Bagnola stond bij Porto Calvo in een sterke stelling en was een geenszins te verachten tegenpartij; een man die onder Spinola het ‘kunstje van den oorlog’ had geleerd, die als moderne Brutus ten vorigen jare zijn eigen zoon in ketenen naar Spanje had teruggezonden, omdat hij lafhartigheid voor den hollandschen vijand had betoond. Thans kon hij 't zelf niet harden. Hij werd door zijn tegenstander teruggedrongen, moest de eene vesting na de andere, eindelijk de gansche provincie Fernambuco prijsgeven. En met deze een centrum der inheemsche suikerindustrie, welke de voornaamste tak van Brazilië's landbouwnijverheid uitmaakte. Binnen betrekkelijk korten tijd waren van de veertien kapiteinschappen, waarin reeds de vroegere portugeesche administratie het land had verdeeld, zeven in de handen der Nederlanders geraakt, wel is waar de kleinste, maar tevens de meest bevolkte. En wanneer de landvoogd zelf zich niet bij machte gevoelde de operaties te leiden, geteisterd als hij was door de braziliaansche koortsen, dan traden hem onversaagde aanvoerders ter zijde en hielpen het pleit beslechten. Sigismund Schuppen vooraan, man *aus einem Guss*, dien men met recht de schrik der Portugeezen en Spanjaarden noemde, die van aarzelen noch wijken wist, maar evenmin schroomde zijne eigene terugdeinzende soldaten neer te sabelen.

Den gouverneur was een Koloniale Raad toegevoegd van vier leden: Adriaan van der Does (of van der Dussen), Mattheus van Ceulen, Johannes Gijsselingh en Carpentarius. Hier was de omslag van raden ordinaris en extraordinaris als bij de O.I. Comp. vooreerst overbodig; het bezette grondgebied was zooveel kleiner, en minder versnipperd dan in den Indischen Archipel. Doch de huishouding van staat moest als van nieuws af aan worden ingericht. Er moesten schutterijen op de been worden gebracht, wetten ingesteld, scholen gevestigd, predikanten aangesteld, wegen aangelegd, forten gebouwd, land- en zeemacht uitgerust; er moest zooveel gedaan worden om te behouden hetgeen men gewonnen had.

En een forsche hand was noodig om orde in deze kolonie te brengen, welke nog balanceerde op de punt van de bajonet; om den godsdienst eerbied, der regeering aanzien, der justitie ontzag te verschaffen. De samenleving in het Nederlandsche

hoofdkwartier, het Recief, was weinig minder dan die van het oude Batavia, de bevolking van een ‘eerlyck tuchthuys’. Gelijk in zooveel andere 17de-eeuwsche nederzettingen onder de tropen was ook hier de openbare zedelijkheid tot een bedroevend peil gezonken, Barlaeus' uitspraak waardig: *ultra aequinoctialem non peccari:* waar de linie gepasseerd is, weet men van geen zonde meer. (Beter: van geen deugd.)

De gouverneur had niet in de school van Frederik Hendrik moeten zijn opgegroeid, ware hij teruggedeinsd voor de taak de bandeloosheid te beteugelen van het krijgsvolk; hetzelfde euvel waarmede Koen te Batavia, Van Sommelsdijk in Suriname, Van Riebeek aan de Kaap te kampen hadden. Moeilijker nog was het de portugeesche kolonisten en hunne afstammelingen met het hollandsche regiment te verzoenen, de zwervende en stroopende indianenstammen tot eene landbouwende bevolking om te scheppen, het drijven der katholieke geestelijkheid te keer te gaan, de welvaart en de veiligheid in verwoeste landstreken terug te brengen, met de eene hand het zwaard der gerechtigheid, met de andere de tafelen der wet hoog te houden.

En ook, iets anders was 't het grondgebied der Compagnie uit te breiden, iets anders de kolonie productief te maken. Een rentegevend goed naar den zin van Heeren Negentienen, directeuren der maatschappij, zou zij vooreerst niet worden; de gouverneur had het hun waarschuwend mogen voorhouden:

> Daer hoeft nogh tijt toe om in krachten aen te groeien.
> Zie toe, uw telgh is teer, en effen aen het bloeien.

De inzichten van bestuurders in 't vaderland waren vaak strijdig met de inzichten van den gouverneur en zijn raad. Doch waar de eersten op het belang van den slavenhandel wezen en op de wenschelijkheid nieuwe bronnen te vinden voor den invoer van dusgenaamde ‘lijfeigenen’, dáár moest hij hun bijvallen. Dit was voor het koloniale Brazilië een levensvraag.

Toch zou deze Nassauer door de besten zijner tijdgenooten voor een humaan en verlicht regent gehouden worden; voor een man wiens persoonlijke dapperheid den lofredenaar in het geloof mocht brengen, dat ook hij was gevoed ‘met mergh

uyt leeuwenschonken', maar wiens inborst daarom niet minder *the milk of human kindness* had ingezogen. Waarschijnlijk was hij te zeer kind van zijn tijd om van de rechten van den mensch en het doemwaardige van de slavernij overtuigd te zijn; om zijne gevoelens lucht te geven op den toon des lateren schrijvers:

'Disguise thyself as thou wilt, still, slavery, thou art a bitter draught; and though thousands in all ages have been made to drink thee, thou art no less bitter on that account.'[1)]

Doch welke zijne persoonlijke gevoelens ten aanzien der instelling zelve ook waren, hij erkende hare instandhouding voor eene gebiedende behoefte. Het hoofdproduct van Brazilië was suiker, en geen suiker zonder slaven. Geen enkele onder de portugeesche kolonisten zou hier de spade hanteeren, ook niet de armste: *pauvre comme Job et fier comme Braganza*. In een tijd van vier jaren, n.l. van 1621 tot 1624, waren van de afrikaansche kust van Angola niet minder dan 15400 slaven ingevoerd geworden in de provincie Fernambuco, hoofdzakelijk voor den arbeid op de suikerplantages. In de laatste jaren van zijn bestuur, toen tusschen portugeesche en hollandsche suprematie de evenaar reeds beefde in het huisje, werden nog jaarlijks ongeveer 3000 slaven aangevoerd. De expeditie, welke hij in het jaar 1637 naar Afrika's westkust zond en de vermeestering van St. George del Mina op de Portugeezen ten gevolge had, was voor de helft de onderneming van den veroveraar, voor de andere helft die van den slavenhaler. De gouverneur van Brazilië was in zijn streven de slavernij in stand te houden niet beter of slechter dan de meest christelijke onder de landvoogden van Oost-Indië; terwijl bewindhebbers van beide Compagniën zich tegelijk ontzondigd zouden hebben geacht en aanstoot genomen aan de regelen van een hedendaagsch schrijver:

'Onze vaderen waren niet gehouden braver te zijn dan de andere koloniale mogendheden van Europa. Het eenige wat men zeggen kan is dat werkelijk hunne bijbelsche taal en hun schermen met het geloof eene min of meer schreeuwende tegenstelling vormden met hunne winzucht. Het was een kenmerk onzer nationale zeden dat men aan de meest wereldsche handelingen een godsdienstigen glimp of draai poogde

1) Sterne. Sentimental Journey.

te geven, en zichzelf daardoor in verdenking van tartufferie bracht.'[1)]

Zoo mocht het wel heeten, waar de verovering van het slavennest Del Mina gevierd werd met een openbaren danken bededag aan God. Hij immers had den zwarten heiden overgegeven in de handen van den blanken christen, gelijk Edom en Amalek in de handen van Israël. En de duitsche hekeldichter zou zich het geloof aan die tartufferie niet laten ontnemen, toen hij in *Mynheer van Koek* den hollandschen koopman in menschenvleesch persifleerde.[2)]

Met de aanzienlijke veroveringen van Joan Maurits en zijne bevelhebbers was de landhonger van Heeren Negentienen nog geenszins bevredigend. Men had eerst de kleinste helft des lands, men wenschte de traditie der Nederlanders in Oost-Indië voort te zetten en den Portugees geheel 'uit te boenen'. Neven het hollandsche Brazilië bestond het oudere, het spaanschportugeesche, de tijd scheen nog verre waarin tusschen deze twee meesters des lands de strijdbijl begraven zou worden. De pracht van San Salvador overschitterde de nederzetting op het Recief; het kon tusschen deze twee machten niet buigen, het moest barsten. En directeuren drongen hun landvoogd gestadig tot een grooten *coup* sedert de maatschappij schuld op schuld stapelde, gelijk de fortuinlijke zustervennootschap interest op interest; sedert hare actiën gedaald waren tot 50 proc. en zoowel bewindhebbers als aandeelhouders zich beklaagden dat de Staten-Generaal hen tot ondernemingen verleid hadden die, ja aan de staatkundige grootheid der republiek tot voordeel, maar aan de belangen der Compagnie zelve ten verderve waren geweest.

Slechts het binnenbrengen eener tweede zilvervloot, rijker dan de eerste, kon schot in de zaak brengen; of, beter nog de verovering van de spaansch geworden hoofdstad San Salvador met hare weidsche en massieve gebouwen, hare voorraden aan geld en krijgsbehoeften, hare magazijnen vol stapelproducten en kerken vol tempelschatten.

Eindelijk, in 't voorjaar van 1638, kwam 't zoover dat de aanslag gewaagd zou worden. De gouverneur had zijn tol aan

1) Busken Huet. Land van Rembrand.
2) Heine. Das Sklavenschiff.

het klimaat betaald en was aan de braziliaansche koorts ontworsteld; niet licht zou hij de leiding van eene zoo beslissende onderneming aan anderen hebben overgelaten. Zelf stond hij op de plecht van het admiraalschip, 't welk de indrukwekkende Allerheiligenbaai instevende; zelf hield bij den aanval hij den staf van kommando, en wedorom met de wapenspreuk zijns voorvaders op de lippen: *Ce sera moi, Nassau!*

Alleen, de stad was welbezet en welversterkt, zijn eigen macht gering. Hij mocht het den dichter veilig nazeggen:

> Men hoeft veel duizenden om zoo een stad te sluiten.

- en de meegevoerde landstroepen waren niet eens voldoende om haar geheel te omsingelen. De aanvallen op de buitenwerken werden door eene met geestdrift bezielde bezetting en burgerij kloekmoedig afgeslagen. De burgerlijke en militaire autoriteiten vergaten hunne krakeelen en sloegen de handen saâm. De bisschop deed voorschot uit de geestelijke fondsen tot betaling van het morrend krijgsvolk. De toevoer van levensmiddelen kon niet worden afgesneden, het aantal der belegerden overtrof verre dat der belegeraars en voorspoedig waren de uitvallen, waarmede Bagnola's ruiterbenden en tot de tanden gewapende mulatten den bespringers gestadige verliezen toebrachten. Zelfs de geestelijken hadden het harnas aangeschoten, 't zwaard in de eene, het kruisbeeld in de andere hand. Achter hen volgde een drom van jongeren, allen begeerig de zaak der Kerk en der onafhankelijkheid te verdedigen, allen ijverig in de dienst der *Ecclesia Militans*. Mannen van naam aan den kant der Nederlanders lieten hier hun leven, de oogbekorende stranden der *Bahia de los todos Santos* dronken het bloed van den zoon der Moederkerk te samen met dat van den ketter; de barbaarschheid zelve, in den vorm van getatoueerde wilden, trok tegen de Nederlanders te wapen.

Eindelijk, toen het beleg zes weken had geduurd, toen ziekten en gebrek aan levensmiddelen de hollandsche gelederen dunden, daarbij de regentijd naderde, brak de veldheer het beleg op, den vijand de eer gevende eener beleidvolle verdediging. De geest der oude *conquistadores* scheen over deze bezetting nogmaals vaardig te zijn geworden, de belegeraar moest 't erkennen:

Kloekmoedig had, bij 't wederzijdsch verdelgen,
De Kastiliaan zijn bloeiend erf verweerd.
't Scheen dat nog eens in 't hart der zwakke telgen
De hooge geest van Cortez was gekeerd.[1)]

Doch zoo Joan Maurits zijn tegenpartij dien lof gaf, zichzelven daarom niet de schuld der mislukking. Directeuren hadden hem geprest tot den strijd, maar niet genoegzame wapenen gegeven om dien strijd aan te binden. Scherpelijk wees hij bewindhebbers op hunne tekortkomingen in het zenden van schepen en manschappen; en deze, van hun kant, wezen op hunne ledige kassen en arsenalen.

Gewis, die toestand was den gouverneur geenszins onbekend. Maar, meende hij in zijne brieven aan Heeren Negentienen, ‘de teerling is geworpen. Niet den Rubicon, maar den oceaan zijn wij overgetrokken. Of dit gansche staatsgebouw stort ineen, òf gijlieden behoort er de stutten onder te brengen.’

Behalve een strijd van maatregelen was er een strijd van beginselen. In den boezem der Compagnie zelve heerschte verdeeldheid tusschen de partij, welke den vrijhandel voorstond en de andere die zwoer bij het monopoliestelsel, de resultaten der O.I. Compagnie daarbij ten bewijze aanvoerende. Joan Maurits leidde zijne eigene meening in met de opmerking, dat het heil der Compagnie berustte op de wijsheid, maar niet minder op de eendracht harer bestuurders. Waren zij het reeds vergeten dat: *deliberante senatu perit Saguntum?* Wat het te volgen regeeringsbeleid betrof, *zijn* stem viel voor algemeene handelsvrijheid en kolonisatie door nederlandsche ‘vrijborgers.’ De Hollanders behoorden te *wonen* op den grond dien zij veroverd hadden, wilden zij dien ook behouden. Het eigendomsrecht op den bodem moest iederen bezitter dringen het bestuur te verdedigen, waarmee hij staan of vallen zou. Met koloniën had Rome de oude wereld aan zich geketend, met koloniën had Spanje de Nieuwe Wereld voor zich gewonnen. Daarom: *hoc opus, hic labor est;* dat staat te doen, dit te volbrengen.

Zal, dus doende, de dochter niet eenmaal machtiger dan de moeder worden? mompelden de mannen van den alleenhandel.

1) H.A. Meyer. De Boekanier.

Zij beweerden dat zulke innovaties van open markt en vrije mededinging een list der Portugeezen waren om de maatschappij aan den grond te helpen. Zeeland vooral betoogde dat men zonder den alleenhandel nimmer uit de schuld zou komen, en toen de meerderheid der uitgebrachte stemmen besliste dat de handel op Brazilië een vrijhandel zou wezen (met uitzondering van den aanvoer van slaven, krijgsbehoeften en verfhout, welke het monopolie der Compagnie zou blijven) verklaarde Zeeland dit besluit voor onwettig. Het gewest was voor groote sommen bij de onderneming betrokken en waar het machtig Amsterdam zijn stem voor handelsvrijheid deed hooren, wierpen de zeeuwsche directeuren met bitterheid tegen, dat eene stad, wier kooplieden nog in 1639 aan het spaansche Antwerpen hun buskruit en ammunitie verschacherden, ook hiermee weder hare spaanschgezindheid verried. Was het niet ook een amsterdamsche reeder geweest, die voor het aangezicht van den prins-stadhouder dorst verklaren: om koopmansgewin zou hij door de hel willen varen, al moest hij er zijne zeilen bij verbranden!

Wat voor goeds zoude er ook uit Nazareth komen? - wat was er van Amsterdam en amsterdamsche kramergeest ook te wachten?

Ginds in het overzeesche gewest werd intusschen het spel voortgezet, waarvan de heerschappij des lands de inzet was. De kansen van den krijg schommelden, nu naar den kant der nederlandsche ‘ijsbrekers,’ dan naar dien der landgenooten van Cabral en Albuquerque. Niet voordeeliger dan het beleg van San Salvador was de uitslag geweest der scheepsexpeditie onder admiraal Jol: ‘admiraal Houtebeen’, gelijk de zijnen hem noemden. Directeuren der Compagnie hoopten nog immer dat een tweede Zilvervloot bij hen den wagen uit het slik zou helpen, en deze vloot - een buit van twintig millioen, volgens sommigen - werd ook werkelijk in de wateren van Cuba aangetroffen. Doch de strijdmiddelen waren ongelijk en de onversaagde vlootvoogd werd bij den aanval door zijne kapiteins slecht gesteund. Het wild ontsnapte den jager; het repte zich met macht van zeilen naar 't ruime sop en de hollandsche kapers hadden *das Nachsehen*.

Zoo hoog ging de verbittering van den teleurgestelden admiraal, dat hij den kapitein van het schip *Rotterdam* niet

alleen zijne lauwheid, zijne weigerachtige houding bij 't gevecht verweet, maar hem in de daaropvolgende woordenwisseling ook den stok over den rug legde, en met zulke knuppel-argumenten zijn ongelijk bewees.

De ergernis van den zeerob, een man die zich van Scheveninger visscher tot vlootvoogd had opgewerkt, was begrijpelijk, want behalve Piet Hein had niemand zooveel buit op den Spanjaard veroverd als hij; een tweede zilvervloot te bemachtigen was de illusie van zijn zeemansleven. Hij had van den stand, waaruit hij geboren was, al de kloekheid en den eenvoud bewaard; tevens al de grofheid van smaak en ruwheid van omgang. Maar *piè de palo* (houtebeen), hoeveel maal hij in dienst der Compagnie de- Portugeezeu en de Duinkerkers ook had bevochten; hoeveel zeeën hij bevaren en rooftochten hij meegemaakt had, was er daarom de man niet naar, zijn geweten aan de linie op te hangen en den overwonnen vijand geen kwartier te geven. De afloop der felle scheepsgevechten tusschen de hooge spaansche zeekasteelen en de kleiner maar vlugger vaartuigen der Nederlanders was maar al te vaak gelijk Brederode dien in zijn *Moortje* verhaalt. Namelijk waar Moyaal aan Ritsart de ontmoeting beschrijft tusschen een spaansche kraak en een schip met ‘schuimers’:

> Dat groote Back-beest dat verlaan was met ses hondert
> Spaenjaarden, was terstont verovert en geplondert,
> Gepluystert en geplockt van gelt en kostlyckheen,
> Diese waanden op de tocht te mang'len en besteen;
> De Specken, die haar lijf met gelt niet konden boeten,
> Die nam het Grauw gheswindt en spoeldese de voeten.

Dit voeten spoelen (verdrinken) was den gezagvoerders echter somtijds als een verplichting opgelegd door hunne principalen; hunne instructie luidde om aldus te handelen met een vijand, die van zijn kant evenmin kwartier gaf. Het gebeurde den ruwen, maar eerlijken Cornelis Jol dat hij dezen last ten uitvoer moest leggen aan de bemanning van een prijsgemaakt duinkerker schip; en hij meende zijn gemoed te ontlasten door, op het dek van zijn vaartuig heen en weer wandelende terwijl de veege schepelingen twee aan twee gebonden overboord werden geworpen, van tijd tot tijd naar den kant van 's-Gravenhage te wijzen en uit te roepen:

‘Voor uw reekening, Myn heeren de Staaten, voor uw reekening!’

Beide mislukte aanslagen, die op San Salvador en op de zilvervloot, waren reeds afgeloopen toen uit Nederland de schepen en troepen kwamen, welke inzonderheid het eerste opzet hadden moeten steunen. Tevens landde de dappere overste Artichofsky, poolsch edelman en uitgewekene in dienst der Compagnie, met volmacht van directeuren en Staten om het opperbevel over de krijgsmacht in Brazilië te voeren. Zijn titel was ‘meester generael van de artillerye’, zijne instructie luidde om onder den landvoogd werkzaam te zijn ‘als naer d' occurrentiën ende 't vereysch van den dienst van 't lant zal worden gerecommandeert.’

Er was oud zeer tusschen deze twee. De poolsche balling had zich reeds vóór het jaar 1636 eene zoo vooruitspringende positie in de kolonie verworven, had door zijn krijgsbeleid zooveel bijgedragen tot het wortelschieten van het nederlandsch gezag, dat hij zich door de benoeming van Joan Maurits tot gouverneur teruggezet achtte. Er bestonden voorts gegevens welke deden vermoeden, dat directeuren hem als dwarskijker wilden gebruiken op de handelingen des landvoogds. Zijne volmacht, zoo ze al geen inbreuk maakte op die des laatsten, haakte toch, hier en daar, in het mandaat van Joan Maurits. Krakeelen over de wederzijdsche bevoegdheden bleven niet uit. Eindelijk, toen er een brief van Artichofsky onderschept werd, gericht aan een van de invloedrijkste directeuren der Compagnie en waarin de gouverneur en zijne maatregelen in een ongunstig daglicht werden gesteld, was bij dezen de maat vol. Hij riep de leden van den Kolonialen Raad bijeen en gaf hun de opdracht te kiezen tusschen hem en den Pool. Voor beiden was hier geen plaats.

Vergeefs trachtte het onthutst college de twee machthebbers te verzoenen. De Nassauer wees iedere toenadering beslist terug. En ofschoon Artichofsky op het Westindische Huis vele beschermers had, ofschoon hij met bijzondere volmacht van bewindhebbers herwaarts was gezonden, durfde de Raad hem wel zijn *consilium abeundi* te beteekenen. Hij verliet ook werkelijk de kolonie, waarop de gouverneur deze opzending met een uitvoerig schrijven aan de Compagnie motiveerde.

‘Zijdelings’, zoo heet het daarin, ‘prijst deze bevelhebber

mijn karakter, mijne minzaamheid en meegaandheid in den omgang. Dit is een kompliment, en wel een sober kompliment. Zulke deugden prijs ik ook in mijne paarden en mijne honden; zij kunnen bestaan zonder verstand en talent. Een dergelijke lof is zoo goed als een blaam. De goede eigenschappen eens veldheers te verzwijgen heet hem openlijk te beschuldigen'....

En verder:

'Hij beroept zich op de voorbeelden van Pompejus, Petrejus, Afranius en Hannibal, gelijkt hun echter al zeer weinig. Hij snoeft op zijne vroegere heldendaden, maar vergeet het aandeel daarin van zooveel dappere ondergeschikten. Thans, na zijne verwijdering uit de kolonie, vreest hij zijn aangenomen vaderland niet meer te kunnen dienen gelijk hij eertijds placht. Gave God dat het zoo ware; dan zou het arme volk van Goja minder zijne klachten doen hooren over zijn gruwzaamheid, zijn bloedvergieten.'

De gouverneur kon slechts pleiten door het geschreven woord, Artichofsky pleitte persoonlijk. Heeren Negentienen berustten in zijne terugzending, maar zij gaven te kennen dat de zaak hun leed was, dat men zijne diensten gaarne voor de Compagnie behouden had. Reeds vroeger, vóór de komst van Joan Maurits, hadden zij hem ter zake van zijne treffelijke exploiten een steenen zegezuil doen oprichten; thans vereerden zij hem een gouden keten met een penning, die op den voorgrond des beeldenaars dezelfde zuil vertoonde.

Wel wisten de Heeren de pil te vergulden, de eerzuchtige Pool bleef daarom niet minder buiten ambt en bediening. Ook zou het den geschiedschrijver geen hoogen dunk van zijn karakter doen opvatten dat, toen de Staten in 1641 een regiment hulptroepen naar het bevrijde Portugal zonden, de felle bestrijder der Portugeezen in Brazilië een van de eersten was die zich voor den post van bevelhebber over dat korps aanmeldde.

Intusschen, in de kolonie was men hem kwijt. En wel was het noodig dat er eenheid in het bestuur heerschte, want aan den staatkundigen horizon vergaderden zich de onweerswolken. Olivarez, de krachtige minister van een zwakken koning (Philips IV) ten einde Spanje's overwicht in Zuid-Amerika weder te herstellen, rustte eene vloot uit bestemd eene tweede *armada* te worden. In het midden des jaar 1639

zeilde deze scheepsmacht onder bevel van don Bernardo de Mascarenhas uit de Allerheiligenbaai, waar zij door de autoriteiten van San Salvador nog aanzienlijk versterkt was. Zij telde toen 86 zeilen, waaronder 24 galjoenen van het grootste charter; zij was bemand met een leger van 12000 koppen, waarbij de bloem van den spaanschen adel, *hidalgos* met wijdluftige titels en *grandes* van het rijk, als officieren waren ingedeeld. En zoo zeker achtte de vlootvoogd zich van de victorie, dat hij reeds den titel van gouverneur van Brazilië voerde.

Het duurde echter tot het volgende jaar, 1640, aleer het tot een treffen kwam met de vloot der Nederlanders. Joan Maurits had slechts met de uiterste krachtsinspanning eene macht van 41 zeilen kunnen bijeenbrengen, meerendeels halfgeloste koopvaarders, en 2800 man. Reeds den eersten dag van 't gevecht sneuvelde de kommandant, Willem Cornelis Loos. Maar het mangelde der republiek destijds niet aan ervaren en kordate vlootvoogden; een ander, Jacob Huigens, volgde hem op. Vier dagen duurde de strijd, telkens door den nacht of den nevel afgebroken, telkens bij 't krieken des daags hervat. Toch zou al de dapperheid der Nederlandsche pekbroeken in 't enteren van den vijand, al hun vaardigheid in de bediening van 't geschut en al de vlugheid hunner schepen tegenover de logge Spaansche zeekasteelen niet bij machte zijn geweest eene zoo geduchte vloot te verstrooien, hadden wind en weer, honger en dorst en slechte bewapening niet krachtig meegeholpen. De wind, steeds uit het zuiden blazende, verwijderde den vijand voortdurend van het bedreigde Fernambuco en bracht hem eindelijk in den Golfstroom. Deze voerde het geteisterde overschot der *armada* met zich en bracht het uit het gezicht.

Vandaar ook dat orthodoxe en kalvinistische regenten dezen uitslag beschouwden als eene uitredding der Voorzienigheid, als een wonder niet geringer dan in het jaar 1672 de nooit geziene ebbe, welke den Engelschen verhinderde hunne landing op Texel ten uitvoer te brengen. En waarvan de geschiedschrijver Sylvius geloofde:

‘Soo veel is er van, indien zij een goet voornemen hebben gehad om onze landsaten te komen opscherven, hetzelve van den hemel is belet en verhinderd geworden.’

Op het Recief hing men hetzelfde klompenmakersgeloof

aan. De raad oordeelde de gebeurtenis gewichtig genoeg om den Heer een dank- en bededag te wijden; tevens een gedenkpenning te doen slaan welke aan de eene zijde het borstbeeld des kloeken gouverneurs vertoonde, aan de andere zijde de afbeelding van een zeegevecht, met het onderschrift:

'God vernederde des vijands hoogmoed, den 12, 13, 14 en 17 Jan. 1640.'

Een algemeene opstand der portugeesche *settlers* in Nederlandsch Brazilië had den aanval der Spaansche vloot moeten ondersteunen. Hunne insurgentenhoofden plunderden en verwoestten bereids de suikerplantages, de roomsche geestelijkheid predikte den heiligen oorlog, vijandige indianenstammen onder den gevreesden hoofdman Cameron waren reeds tot in de nabijheid van Olinda voortgedrongen. Had de Spannsche vlootvoogd eene landing kunnen volbrengen, de Nederlanders waren tusschen twee vuren gebracht geworden. De opstandelingen trachtten de hollandsche krijgsmacht naar het binnenland te lokken, het ongebaande braziliaansche binnenland met zijne wouden en moerassen, ten einde aldus de kust onbeschermd te laten tegen eene Spaansche landingsdivisie. Maar Joan Maurits liet zich niet verschalken. Eerst toen Mascarenhas' vloot verslagen, verstrooid, verzonken was, keerde hij zich tot den vijand in het binnenland en slaagde er in de partijgangers in hunne schuilhoeken terug te drijven. Doch eerst nadat hij de aanzienlijkste portugeesche ingezetenen had opgeroepen tot een soort van landdag en daar een compromis tot stand gebracht, vingen de toestanden in deze ontroerde kolonie aan te bezinken.

't Scheen wel als moesten de versterkingen uit het vaderland steeds te spade komen, steeds wanneer het pleit in de kolonie reeds beslecht was. Want in 't zelfde jaar waarin de Spaansche *armada* was komen opdagen, verscheen ook eene uitrusting van de W.I. Compagnie onder de admiraals Jol en Lichthart; een vloot van 28 schepen, met 3000 koppen bemand. 't Was van nieuws de bedoeling van directeuren, dat daarmee een aanslag op San Salvador zou worden gewaagd. Zij zagen het gewis goed in: dit Karthago behoorde verwoest te worden alvorens er aan de Nederlandsche suprematie in Brazilië te denken viel. Alleen de val van dat brandpunt der Portugeesche en Spaansche macht kon op de

aangelegenheden des lands en op den geest der bevolking een beslissenden invloed uitoefenen.

De gouverneur echter verklaarde dat hij door de ondervinding geleerd had, en dat voor zulk een opzet minstens het dubbele der gezonden krijgs- en scheepsmacht noodig was. De Kastiliaan bewaarde zijn bolwerk wèl, de vesting was sterk en telde een talrijk garnizoen, zij kon rekenen op den steun der omwonende inheemsche stammen, zij behoefde in den regentijd voor geen afsnijding van den proviandtoevoer te vreezen. Voorshands bezigde de gouverneur de nieuwe suppletietroepen om den vijand aan te doen, 't geen deze den zijnen had aangedaan: plundering en verwoesting. Het land rondom San Salvador werd afgeloopen; hij sloeg buil voor buil en wonde voor wonde. De Portugeezen lieten zich mede niet onbetuigd, het bleef een wederzijdsch bloed-aftappen en toen ook een kruistocht op een rijke Spaansche vloot door den storm verijdeld werd, duidden directeuren zulke poovere uitkomsten hun gouverneur niet weinig euvel. Met zulk een vloot, meenden zij, had meer uitgericht kunnen worden.

Joan Maurits zond hun zijne memorie van verdediging en besloot die met eene aanvrage tot ontslag.

Zóó hadden Heeren Negentienen het echter niet bedoeld. Te minder wijl er groote gebeurtenissen op handen waren en die hunne schaduwen bereids vooruit wierpen. In 't zelfde jaar 1640 was in Portugal de omwenteling tot stand gekomen, waarbij het Spaansche juk was afgeschud en een vorst uit het aloude huis van Braganza als Joao IV tot koning uitgeroepen. De voornaamste staten van Europa hadden hem reeds erkend, daaronder Nederland; en nu het tij verloopen was, moesten ook de bakens verzet.

Een treffelijk vorst, naar luid van 's dichters zangen; een man van wien Frans de Haes in zijn *Verheerlijkt en Vernederd Portugal* zou getuigen:

> Zijn godsvrucht, wijs beleid in voor- en tegenspoed,
> Zijn liefde tot het Recht, zijn onvertsaegde moed,
> Zijn zorg voor 't heil des rijks, voor Haerdsteên en Altaren
> Verstrekten zijnen troon voor zooveel steunpilaren;
> Zijn rijk tot muren, die, hoe dikwijls aengetast
> Door Oorlogsstormen, nooit bezweken voor dien last.
> Enz.

Van Kampen echter heet hem ‘een man van zeer dagelijksche en bekrompene verstandsvermogens,’ terwijl hij 't gelukken der omwenteling in hoofdzaak het werk noemt van 'svorsten raadsman Pinto.

Ook Brazilië was nu weer eene Portugeesche kolonie geworden en Heeren Staten, terwijl zij den nieuwen koning complimenteerden, hem zelfs een smaldeel met Hollandsche hulptroepen zonden, schreven er niet minder om aan hun gouverneur: hij zou thans zijn hooi maken terwijl de zon nog scheen. Vóór dat een officieel traktaat met Portugal dit onmogelijk maakte, moest hij de grenzen der kolonie trachten uit te breiden en zien wat hij den vijand nog afhandig kon maken, 't liefst hun hoofdstad San Salvador. Kwam daarna de vrede tot stand op den voet van het *uti possidetis*, dan was toch het hooi in de schuur: iedere partij zou alsdan behouden hetgeen zij bij de ratificatie *had*. En voordat de diplomaten in Europa daarmee gereed waren, was er in de kolonie een kostbare tijd te benutten.

Zoo begreep Joan Maurits het ook.

De Staten gingen met twee pannen bakken; gelijk de ruwe Cornelis Jol zou ook hij met den vinger naar den kant van 's Gravenhage wijzen en zeggen: voor *uwe* rekening, mijne Heeren!

Hij nam zijne aanvrage tot ontslag terug en legde fluks de hand op het grensdistrikt Seregipe del Rey, 't volgend jaar op de provincie Maranham. Jol toog naar de kust van Afrika en veroverde daar de Portugeesche kolonie en slavenmarkt St. Paul de Loanda, vervolgens het eiland St. Thomas. Maar 't was geen gering verlies voor den Staat dat de man, dien de Spaansche kogels zoolang gespaard hadden, hier bezwijken moest voor de Afrikaansche koortsen; een zeeheld, zegt ons de geschiedschrijver, ‘zeer eenvoudig van leefwijze en van alle weelde geheel afkeerig, die alle gevaren en moeilijkheden met de matrozen deelde, niets anders dan de gewone scheepskost gebruikte, van haat tegen Spanje en eerzucht doorgloeid.’

Zoover was men in 1641 gekomen met *the good old rule*,

> - the simple plan,
> That they should take who have the power,
> And they should keep who can.

Dat jaar bracht, zooal geen vrede, dan toch een tienjarigen wapenstilstand tusschen beide Europeesche machten in Brazilië; maar al de verzoeken, al de bedreigingen van den Portugeeschen gezant te 's Gravenhage waren niet bij machte de W.I. Compagnie haar nieuw ‘conquest’ weder te doen prijs geven. De Staten beriepen zich op den tekst van het gesloten verdrag, op de letter meer dan op den geest. Aitzema, in zijne *Saken van Staet en Oorlogh*, bemerkt als in 't voorbijgaan, dat 's lands vaderen ten dezen meer staatkundige dan bijbelsche wijsheid aan den dag legden.

Inderdaad was het twijfelachtig of die staatkunde door een Aristides zou zijn goedgekeurd; maar, verontschuldigde zich de wederpartij, had Portugal in dien tusschentijd den Nederlanders een vlieg kunnen afvangen, met name een eiland (Ceylon) heroveren waarvoor zij reeds ‘op hun luymen lagen’, zij zouden evenmin naar Aristides en zijne beginselen gevraagd hebben.

Ook de vice-koning in San Salvador moeide zich om Joan Maurits het onrechtmatige te doen inzien van veroveringen, bevochten terwijl de beide moederlanden reeds in vrede waren, de onderhandelingen voor een Bestand in de koloniën reeds hangende, maar kwam bij den duivel te biecht. Geen duim van dezen grond, geen steen van deze vestingen!

Eenmaal het Tienjarig Bestand afgekondigd bemoeide de gouverneur zich om de sporen van zooveel krijgvoeren en zooveel strooptochten te doen verdwijnen. Niets liever wenschte hij dan dat de zwaarden tot sikkels mochten worden omgesmeed, dat de ‘kneuzende oorlogsvracht’ niet langer Brazilië's vruchtbare velden mocht beploegen. Hij bezag het gewest aan zijn regeertalent toevertrouwd met dezelfde oogen waarmede eenmaal een godvreezend landvoogd van Oost-Indië, Gustaaf Willem baron van Imhoff, het door den oorlog geteisterde Soerakarta zou aanzien; hij vroeg als deze:

‘Heeft niet het schiften der swaarden en het leven der pieken, het gedruys der schietgeweeren en het gebulder van 't canon dit arme land lang genoeg ontroert en over hoop gesmeeten? Dat dan de lieflyke vrede en rust van God geschonken behoorlyk erkent, wel aangelegt en bij een iegelijk bevordert werde, opdat daardoor bloeyen het gewas van het aardryk, de vrugten des lands, de inkomsten van

den vorst, de bezittinge van de onderdanen en de staat van de edele Compagnie, en een iegelijk in het genot van zo veel zegeningen het vorige leet mag vergeten.'

Nederlandsch Brazilië had thans eene uitgestrektheid gelijk het nimmer te voren had bezeten; de Compagnie kon tevreden zijn. Doch land en volk waren nog portugeesch; zij moesten hollandsch gemaakt worden.

Al zijn ijver en al zijne krachten wijdde Joan Maurits thans aan de opbeuring van landbouw en handel. Mede aan de inwendige huishouding van staat, waar de krijg zooveel andere belangen op den achtergrond had gedrongen. Er werden rechtbanken en overheden, ook voor de Indianen, ingesteld. De Zondag moest met protestantsche nauwgezetheid worden gevierd, de predikanten hadden toe te zien wat er gedaan kon worden tot 'sielwinningh' onder zooveel blinde heidenen. Hazardspelen werden verboden; evenals de vele huwelijken, niet onder, maar zonder de wet, waarmede de zonen van een uitverkoren Israël den Heer tergden en tot de tenten ingingen van de dochteren der Filistijnen. Voor maat en gewicht werden de amsterdamsche eenheden ingevoerd. De vele Joden in de kolonie bekwamen vrijheid om hun sabbath te vieren, hetgeen hun door de portugeesche overheid niet was vergund geworden. Er werden toevluchtsoorden geopend voor zieken, armen en weezen; de deugden der vaderen zouden in het overzeesche gewest niet onbetracht blijven.

En reeds begon de kolonie op te luiken, reeds rustte er zegen op 's graven arbeid. Vóór het jaar 1630 telde het Recief slechts een tweehonderdtal huizen; onder zijn bestuur groeide het tot eene stad van tweeduizend, en welhaast werd deze voor het wassend getal der inwoners te klein. De gouverneur had haar door vereeniging met het voorliggend eiland Antonio Vaz willen vergrooten, maar de Raad deinsde terug voor de kosten van zulk een veelomvattend werk. Toen kocht Joan Maurits zelf het eiland, liet het beplanten en op dien nieuwgewonnen grond een park aanleggen zoo heerlijk - schrijft Collot d' Escury - 'dat men er zich als in de tuinen van Alcinous bevond.'

Midden in dat park deed de bouwlustige gouverneur door den vermaarden Peter Post een paleis stichten, waarvan de

torens zes mijlen uit zee zichtbaar waren. *Vrijburg* doopte hij de nieuwe bezitting en achtte de zes ton gouds, daaraan ten koste gelegd, een niet te hoogen prijs toen eerlang zijn voorbeeld navolging vond, toen een nieuwe stad verrees op breeder en fraaier grondslag dan het Recief en twee kostbare bruggen het verkeer hielpen bevorderen.

Zelf had hij voor zijne eigene residentie een naam gevonden voegzaam voor een gebouw, 't welk hij tot een ‘burcht der vrijheid’ (Vrijburg) had voorbestemd; het noemen der stad zelve echter bleef aan een verdeemoedigd raadscollege: *Mauritsstad* zou ze voortaan heeten.

Slechts de Compagnie beschouwde deze stichting als eene geldverspilling; en de portugeesche gemeente murmureerde dewijl de bouwmeester Post de steenen van het half verwoeste Olinda, de materialen van roomsche kerken en kloosters voor de nieuwe nederzetting had gebezigd.

Reeds vroeger had de gouverneur, en eveneens uit eigen middelen, het lusthuis *Boa Vista* gebouwd en dit braziliaansche ‘Schoonzicht’ door forteressen beschermd. Hier zou hij zijn Tusculum vinden, hier de uren welke hij op zijn arbeid voor den lande uitspaarde wijden aan de beoefening der wetenschap en den kleinen *cercle* om zich heen vergaderen, waarin de kunsten, de muzen zelfs gehuldigd werden. Achter de stoute figuur des Nassauers stond een rij van treffelijke mannen, met hem strevende naar de werken des vredes en daarin uitblinkende. Daar was Peter Post, de ontwerper van zoovele stichtingen tot verfraaiing en vergrooting, of ook tot versterking van het nederlandsche hoofdkwartier. En zijn broeder Frans, de schilder, wiens doeken eenmaal de muren sierden van het vorstelijk lusthuis *Honselaersdyk*, wiens penseel in Brazilië's dreven het motief vond tot zooveel gloedrijke landschappen. Daar was 's graven hofprediker Franciscus Plante, mede een abel man, die de daden zijns beschermers later in een latijnsch ‘eerdicht’, de *Mauritiade*, zou bezingen. Daar was zijn lijfarts, de geleerde Willem Piso, die omtrent de braziliaansche flora en fauna zooveel licht zou verspreiden; en Georg Markgraf, die op de sterrewacht van Mauritsstad zijne astronomische waarnemingen verrichtte, nauwkeurige kaarten van het land en zijne kusten teekende en te samen met Piso eene ‘Natuurlijke Historie

van Brazilië' samenstelde, welke genoemd mocht worden in één adem met Rumphius' *Amboinsch Kruidboek*, Van Rheede's *Hortus Malabaricus*, Kaempfers *Japan* en Valentyns *Boomen; Planten, enz.* der Molukken.

Vooral het werk van Piso en Markgraf, een foliant in twaalf Boeken met vijfhonderd afbeeldingen in den tekst, was voor die dagen een standaardwerk; het moest den tijdgenoot te binnen brengen dat:

> Peace hath her victories, no less renowned than war.

Later zou de geleerde directeur der W.I. Compagnie Johan de Laet onder den titel *Historia Naturalis Braziliae* eene vermeerderde uitgave van dit werk het licht doen zien, en daarbij ook de geneeskundige beschrijving van Java door den bataviaschen arts Jacobus Bontius voegen.

Doch zonder het patronaat en de persoonlijke medewerking van Joan Maurits ware deze arbeid wel niet tot stand gekomen. Piso vergeleek hem (welk een hoveling!) met Alexander de Groote, aan Aristoteles de bouwstoffen verschaffende voor diens Natuurlijke Geschiedenis, terwijl de auteur zijn beschermer nog dezen lof gaf:

'Nadat hij in West-Indië zooveel gewesten had ten onder gebracht, land- en zeeslagen geleverd, het gelouterde christendom verdedigd en uitgebreid, heeft hij te midden van zooveel zorg en arbeid zijne uren der ontspanning bijkans geheel gewijd aan zijne geestelijke vorming en de vermeerdering zijner kennis, hetzij door sterrekundige onderzoekingen, hetzij door de bevordering van onzen natuurhistorischen arbeid.'

De landvoogd was ook zelf verzamelaar en natuurvorscher. Zijne uitgebreide collectie braziliaansche naturaliën en curiosa ging in 1652 voor 50,000 thaler over in het bezit van den Keurvorst van Brandenburg. Doch voor het zoover kwam had hij met de meegevoerde voorwerpen zijn huis in den Haag tot een klein museum hervormd en een gedeelte aan de leidsche hoogeschool geschonken.

Het behoorde mede tot zijn hervormingsprogram dat ontdekkingsreizen in het binnenland der kolonie de poovere kennis van het Indianengebied zouden aanvullen, de onbekende hulpbronnen des lands zouden opsporen; en zoo één

maatregel de goedkeuring van directeuren wegdroeg, dan was het deze. Want nog immer droomde men er van, op het West-Indische Huis, schatten als die der Inca's in de oerwouden van Brazilië te zullen vinden; op eigen domein de edele metalen te zullen aantreffen, waarmede de Spanjaarden hunne zilvervloten bevrachtten. Meer dan een expeditie werd dan ook door den onderzoeklievenden gouverneur naar het woeste Sertam of bergland uitgerust, maar deze navorschers, eigenlijk deze goudjagers keerden onverrichterzake terug. Elias Heerckmans ondernam in 1641 zulk een tocht; en had zijn muitend gevolg hem niet gedwongen huiswaarts te gaan, hij zou het verder gebracht hebben dan tot de hoogte, die hij ter gedachtenis ‘Berg der terugkeering’ noemde - die ten rechte ‘Berg der zuchten’ had mogen heeten. Zooveel ontbering en verdriet, zooveel bedrogen hoop en lichaamslijden waren reeds bij de nadering van die plek zijn deel geweest.

Welnu - en die troost deed bewindhebbers in 't vaderland meesmuilen - zoo die reis een bedorven voyagie moest heeten en geen goud te voorschijn had gebracht, zij was althans aan de wetenschap tot profijt geweest.

De gouverneur koesterde nog grootsche plannen. Het was zijne illusie dat eene vrijzinniger staatkunde 's lands kustplaatsen tot vrijhavens zou verklaren voor de zeevarende natiën van Europa; dat de specerijen der Molukken op den grond van Brazilië zouden worden overgeplant en daarvan een tweede ‘nagelrijke landvoogdije’ maken; dat Mauritsstad de zetel zou worden van eene hoogeschool, een poort der beschaving voor gansch Amerika.

Niets, van al dat streven, zou beklijven; niets daarvan tot werkelijkheid worden!

Integendeel, directeuren wenschten alles te vermijden wat aan de deerlijk verachterde geldmiddelen der Compagnie nog verdere eischen zou stellen. *Zij* streefden naar inkrimping, niet naar ontwikkeling van krachten. Reeds hadden zij, terstond na het sluiten van het Tienjarig Bestand, een aanzienlijk deel der garnizoenen uit de kolonie teruggeroepen. Het was vergeefs dat Joan Maurits zijn geheimschrijver overzond om de onvoorzichtigheid te betoogen van een maatregel, die het land van voldoende strijdkraehten ontblootte; om aan te

dringen op de uitzending van troepen en levensmiddelen. Zonder deze, liet hij zeggen, kon noch het welzijn der kolonie, noch zijne eigene eer bestaan.

De wind blies echter uit een geheel anderen hoek, dan hij vermoedde. Nu de oorlogscrisis voorbij was, wilde men hem wel kwijt wezen. In den geschorsten bevelhebber Artichofsky had hij een werkzaam vijand behouden. De poovere resultaten van de 't laatst gezonden vloten hadden bewindhebbers ontstemd, en evenzoo de groote uitgaven voor de kostbare bruggen en fortificatiën van Fernambuco. Het teekende de stemming reeds, dat men de nieuw aangehechte koloniën in Afrika niet onder zijn, maar onder een afzonderlijk beheer had gesteld; dat men in 1642 zijn mandaat vernieuwd had niet voor den vollen termijn van vijf jaren, maar voor een enkel jaar slechts. ‘Hij kost ons te veel,’ zeiden directeuren; ‘daarom willen de aandeelen niet stijgen!’ Twee grieven werden hem door velen onder de participanten der Compagnie nagegeven: geldverspilling en te groote toegevendheid, eigenlijk zwakheid tegenover de portugeesche kolonisten. Beide niet zonder grond, want Joan Maurits was een prachtlievend en een bouwlustig man; ook had zijne staatkunde in zake zijne portugeesche onderdanen meer klemvol kunnen wezen. Bewindhebbers meenden, hij moest bij de voortdurende woelingen onder burgerij en geestelijkheid er maar met de ruwe schoenen doorheen stappen. Maar beter dan de dikbuikige burgemeesters en deftige kooplieden in 't vaderland kende de gouverneur het verbasterd nakroost van *Los Lusiados*, hun geloofs- en hun rassenhaat. Hij achtte het oirbaar den regel te volgen:

> Al wat geen heelen kan verdragen, moet men streelen.

Intusschen, waren de Staten-Generaal niet tusschenbeide gekomen, en ook de deferentie voor 's graven bloedverwant, den stadhouder Frederik Hendrik, de West-Indische Compagnie had haren duren gouverneur teruggeroepen instede van zijn mandaat te vernieuwen.

Joan Maurits echter droeg het hart hoog, te hoog om af te dalen tot het gunstbetoon zijner lastgevers. Het *généreux*

sang de Nassau[1] jeukte hem; gelijk zijn groote voorzaat was hij ‘edel en hoogh geboren’ en noch de tradities van zijn geslacht, noch de trekken van zijn karakter duldden dat hij door de ‘erentfeste, welwyse, seer discreete ende voorsienige’ heeren reeders en handelaars in zijn ambt uit ‘chariteyt’ zou gehandhaafd worden. Hij voorkwam derhalve hunne wenschen en stelde zijn vertrek vast op het einde des jaars 1643.

Daarbij, in zoover was zijne koloniale zending mislukt dat hij geen kans zag het ongelijksoortige saam te smelten, den roomschen Portugees, den protestantschen Nederlander, den joodschen Talmud-belijder, den heidenschen Indiaan onder één vaan te vereenigen. Deze stammen zouden nimmer tot een grooten verzoendag komen. Thans minder dan ooit, want de verbanning van een aantal woelzieke dominikanen en jezuïten had aan de geloofshaat nieuw voedsel gegeven; enkele nederlandsche bevelhebbers in de provincie hadden door hardvochtigheid en geweld het heete iberische bloed doen opstijgen, de erfelijke vijandschap tusschen beide rassen sprak zich uit luider dan ooit. Het ontwakend volksgevoel maakte de klove slechts dieper; gelijk het moederland zich van Spanje had vrijgevochten, wilden de portugeesche inwoners der kolonie zich vrij verklaren van eene kettersche mogendheid. *Allons, enfants de la patrie!*

Er kwam nog bij, en dit was zelfs eene hoofdoorzaak: de meeste planters stonden bij de Compagnie diep in het krijt. De staat had zich genoodzaakt gezien voorschot op voorschot te geven, wilde men de voornaamste van 's lands hulpbronnen, de suiker-industrie, niet geheel laten verloopen. Indien men zich nu door eene revolutie de Nederlanders van den hals kon schuiven, dan verdween tegelijk met den schuldeischer de schuld.

Reeds deden zich de teekenen op van eene wijdvertakte samenzwering, reeds noemde men haar hoofd: Juan Fernandez de Viéra, een aanzienlijk Portugees en lid van den gemeenteraad van Mauritsstad. Ook kon hij, voor den Kolonialen Raad gevoerd, zijne briefwisseling met het hof in

1) Zinspreuk van Lodewijk van Nassau: ‘Plûtot mort que vaincu, généreux sang de Nassau!’

Lissabon niet loochenen; 't heette echter: slechts een gelukwensch aan den nieuwen Koning bij gelegenheid zijner troonsbestijging was daarvan de inhoud geweest.

Eenige raadsleden meenden dat men de hoofden van dit nationaal complot onverwijld moest opvatten en hun de ijzeren braceletten om de polsen leggen. De gouverneur echter vreesde dat van zulk een maatregel, waarvoor niet eens voldoende bewijzen van schuld waren bij te brengen, een algemeene Portugeezenopstand het gevolg zou wezen. Hij gaf de voorkeur aan verscherping der contrôle en ontwapening der portugeesche gemeente.

De West Indische Compagnie zon intusschen steeds op de middelen om zich staande te houden, om een val te verhoeden dien zij reeds in 't verschiet zag. Zij had zich willen vereenigen met de Oostindische zustervennootschap, zij had daarvoor eene som van ƒ 3.600.000 willen inbrengen en al hare bezittingen in schepen, landen, gebouwen, sterkten en krijgsvoorraden. Doch de andere partij wees die maatschap terug. Zou zij aldus het groene rijs gaan enten op den dorren stronk? Heeren Meesters en de advokaat der Compagnie meenden dat deze inbreng slechts een fictief bezit was, aangezien de Westindische reeds vijf millioen beneden nul stond en zij, het geld opnemende, dat alleen zou kunnen doen op het crediet der O.I. Compagnie, ten nadeele van deze. De Staten bemoeiden zich mede ten gunste der samensmelting, maar de heeren op het Oostindische Huis verklaarden peremptoir dat hunne bezittingen hun onbezwaard en bijzonder eigendom waren, niet dat van den Staat, en dat zij die desnoods zouden kunnen verkoopen, *al ware 't ook aan den koning van Spanje*.

En wat eene fusie betrof tusschen beide maatschappijen, *zij* kon zichzelve redden. ‘L'Italia farà da se.’

Het was eene andere poging der bedrukte Westindische Compagnie om zich uit de klem te helpen, dat zij trachtte den weg te vinden naar de schatten van Peru, en daarvoor eene expeditie uitrustte (aanvankelijk naar Chili) onder den gewezen gouv.-generaal van Oost-Indië Hendrik Brouwer. Met hetzelfde doel had Joan Maurits reeds een tocht beraamd naar Buenos Ayres. Ook van daar leidde een weg naar het goud- en zilverrijke Peru; de slaven voor de peruaansche

mijnen werden van Buenos Ayres ingevoerd. Doch bij de komst van Brouwer aan het Recief liet hij dit plan varen; de beschikbare middelen kwamen thans aan diens onderneming ten goede.

De zaak mislukte echter geheel. Brouwer overleed, te midden der vijandelijkheden met Spanjaarden en inboorlingen. Zijn opvolger Heerckmans drong door tot het land der Araucanas en de stad Valdivia, in het zuiden van Chili. Doch zijne navrage naar goud bracht eene merkbare verandering teweeg in de gezindheid zijner inlandsche bondgenooten. Zoo waren dan deze Hollanders niet beter dan de Spanjaarden, welke zij betuigden te willen verdrijven! Ook zij dorstten naar dat noodlottig metaal, 't welk reeds zooveel jammeren over deze landen had gebracht sedert de dagen van Pizarro en zijne bloeddorstige grijpvogels. De Indianen kenden reeds voorlang den zin der woorden, welke de dichter van een later tijdperk over dit onheilig verlangen naar goud zou uitspreken:

> Gold sow'd the world with every ill;
> Gold taught the murderer's sword to kill;[1)]

Van stonde aan betoonden zij zich onwillig in den aanvoer van levensmiddelen, desertie dunde de gelederen der Nederlanders, Heerckmans vreesde dat hij met zijne geringe macht den Spanjaarden geen tegenstand zou kunnen bieden en keerde met zijne vloot terug. Instede van gouderts bracht hij niet dan een woordenboek der Chileensche taal met zich - de berg had weder een muis gebaard!

De finantieele nood deed directeuren aandringen op de besnoeiïng van de salarissen der ambtenaren, op de vermindering der troepenmacht tot tweeduizend man - en dat terwijl het vuur des opstands onder de Portugeezen gestadig gevoed werd door hunne landgenooten in San Salvador; terwijl de planters gereed stonden hun schuld aan de Compgnie, reeds tot 59 ton gouds gestegen, te kwijten door een algemeenen opstand, terwijl boschnegers en Portugeesche partijgangers de kolonie op hare grenzen bestookten! Zoo ooit,

1) Gay. Fables.

dan bedroog hier de zuinigheid van Heeren Negentienen hunne wijsheid.

Dezen heilloozen maatregel met eene krachtige missive te ontraden was een der laatste openbare handelingen des gouverneurs. In 't voorjaar van 1644 bereidde hij zich voor de kolonie te verlaten. En zooveel indruk maakte deze tijding, dat ettelijke Hollandsche kooplieden hunne zaken liquideerden en met hem gingen. Zoozeer waren zij er van overtuigd dat met zijn heengaan het hek van den dam zou wezen.

De menschkundige regent liet aan den Kolonialen Raad nog een staatkundig testament achter, dat zijne inzichten bevatte omtrent het te volgen regeeringsbeleid, omtrent de administratie der kolonie en de houding van het bestuur tegenover de verschillende klassen der bevolking: joden, indianen, planters, krijgsvolk, kooplieden. Karakteristiek klinkt het daarin ten aanzien van de Hollandsche burgers:

‘Zoo vaak gij met Nederlanders te doen hebt, ontzie hun geldbuidel als een heiligdom; zij geven liever het leven prijs dan de beurs. Als landgenooten van de directeuren der Compagnie beschouwen zij het ook onrechtmatig om met de overige inwoners onder dezelfde wet te staan. Vasthoudend zijn vooral de kooplieden, en eerder zal men aan Hercules zijn knods dan aan hen hun buidel ontrukken.’

Na aldus den bewindhebbers zijn protest, 's lands regeering zijn laatsten raad gezonden te hebben, verliet Joan Maurits voor altijd het land, waar hij gehoopt had voor Hollands handelsgrootheid een machtig bolwerk te zullen oprichten; waar hij acht jaren lang voor het behoud en den bloei der kolonie geijverd had, maar waar inwendige verdeeldheid, rassen- en godsdienshaat, niet het minst het onvaste en bekrompen regeerstelsel der W.I. Compagnie hem ten leste de wapenen uit de hand hadden geslagen.

Een zijner Duitsche biografen, dr. Ludwig Driesen, schrijft van zijn uittocht:

‘Als er durch die Strassen der Moritzstadt und des Reciefs ritt, wo die Bürgerwehr Spalier bildete, strömte die Bevölkerung zusammen um ihn noch einmal zu sehen und zu grüssen. Greise vergossen Thränen und Eingeborne küssten den Saum seines Kleides. Unter dem Donner des Geschützes und den Klängen des altholländischen Volksliedes: “Wil-

helmus von Nassouwen” ritt er die schmale Landenge hinaus, die nach Olinda führt; oft hielt er still, sagt ein Augenzeuge, um seine herrlichen Werke, die er für immer verliess, noch einmal zu sehen.’

Inderdaad, dit alles was zijne schepping: de onder eeuwig lommer begraven muren van *Boa Vista* en de sterke bruggehoofden van Antonio Vaz, de in tropisch zonlicht schitterende huizen van Mauritsstad en de hooge torens van *Vrijburg*. Dit alles stond hij te verlaten en hij mocht er op neerzien met iets van die droefheid waarmee de laatste Moorenkoning blikte op de tinnen van Grenada. Doch hij behoefde 't althans niet te beleven dat deze zelfde muren van *Vrijburg* eerlang in 't stof zouden zinken, de rijke tuinen daaromheen verwoest worden, de kleuren van het huis Braganza van den vlaggemast waaien en de zon over een Nederlandsch Brazilië niet meer zou opgaan.

Toch was die dag des oordeels niet verre meer; *dies irae, dies illa*....

In Nederland teruggekeerd wist Joan Maurits zijn bestuur door memorie en voordracht zegevierend te verdedigen. Zoowel de Staten-Generaal als de directeuren der maatschappij verklaarden zich over zijne handelingen voldaan; de Leidsche hoogeschool huldigde met een akademisch feest den beschermer van kunst en wetenschap; Barlaeus schreef ter zijner eer een wijdluftig latijnsch gedicht. Hij was toen eerst een veertiger. Het kwam noch met dien leeftijd, noch met zijn aard overeen het ambtelooze leven te verkiezen boven het werkdadige. *Raste ich, roste ich!* - dit stond hem klaar voor oogen. Aanstonds nam hij zijn oude plaats weer in bij het leger der Republiek en werd nog in hetzelfde jaar 1644 benoemd tot generaal-luitenant der kavallerie en kommandant van de vesting Wezel. Eerst de middaghoogte des levens was bereikt; hij meende de tweede helft daarvan, niet minder dan de eerste, te wijden aan de openbare zaak en aan den dienst van het worstelend Nederland.

Want, naar de woorden des dichters:

> Nog hield het schriklijk pleit van dwang en vrijheid aan,
> Nog droeg der vaadren erf de Spaansche legervaan,
> En dronk om strijd het bloed van landzaat en van vreemden.

't Waren echter de oude veldtochten niet meer, gelijk hij die tien jaren te voren had bijgewoond. Spanje was uitgeput, het had Frankrijk tot vijand gekregen, Portugal had zich afgescheurd, in de Spaansche Nederlanden verloor het de eene vesting na de andere. Ook Nederland, vooral het machtige Holland haakte naar vrede. Het wenschte Frankrijk tot vriend, nimmer tot nabuur; het wenschte evenmin dat Antwerpen met de Republiek vereenigd zou worden, en daarmede aan den handel van Amsterdam schaden. Van daar dat de oorlog met steeds minder *élan* werd gevoerd. Joan Maurits maakte de laatste veldtochten van Frederik Hendrik nog mede; hij nam deel aan de inneming van Hulst, aan het beleg van Venlo, aan het laatste bedrijf van een tachtigjarig oorlogsdrama.

Doch in 1646 waren de vredesonderhandelingen te Munster reeds aangeknoopt, en de stadhouder ging zijn einde tegemoet. In 1647 stierf de groote Stedendwinger, nog niet oud, maar reeds der dagen zat; een man trouw voor zijne vrienden en edelmoedig jegens zijne vijanden, begaafd met de volharding zijns vaders en de militaire talenten zijns broeders. Voor Joan Maurits was hij een vriend en beschermer geweest; toen het lijk werd bijgezet in den Delftschen grafkelder, waar de Zwijger en Maurits reeds den eeuwigen slaap sliepen, was de graaf van Nassau-Siegen een der slippedragers en tevens een der oprechtelijk rouwdragenden.

De gewezen landvoogd van Brazilië had gemeend zijne verdere loopbaan in den dienst van de Republiek der Zeven Provinciën te zullen besluiten. Daarom had hij zijne residentie in 't vorstelijk 's Gravenhage gevestigd en er het bekende Mauritshuis gesticht. Muren en gevels moesten hier het aandenken aan zijne braziliaansche landvoogdij bestendigen. Peter Post, dezelfde uitnemende bouwmeester die op den Zuid-Amerikaanschen grond zooveel treffelijke stichtingen had tot stand gebracht, had ook dit paleis gebouwd, had trappen en vloeren van kostelijke braziliaansche houtsoorten doen vervaardigen, op de muren van een der zalen eene gansche tropische vogelenwereld doen schilderen, een ruitergevecht in klassieken stijl op den achtergevel laten uithouwen, met ionische zuilen de portieken geschraagd en eindelijk het nassausche wapen op de spits van het voltooide gebouw doen brallen. Hier

had de graaf zijn zuid-amerikaansch museum onder dak gebracht - het huis was den inboedel waardig! - de vracht zeldzaamheden en naturaliën, van den braziliaanschen grond medegevoerd, de geschenken van afrikaansche negerkoningen, de kostbaarheden uit veroverde spaansche fregatten, de teekeningen van Frans Post en de manuscripten van Piso en Markgraf.

Helaas, dat zooveel schats in later tijd een prooi der vlammen moest worden!

Zes ton gouds zouden met den bouw van het Mauritshuis gemoeid zijn geweest - welnu, het buitgeld, waarvan de Westindische Compagnie haren gouverneur twee procent had toegekend, had in de acht jaren van zijn bestuur eene som van ƒ 2.017.498 bedragen. Daarbij had hij nog aanzienlijke vorderingen op de maatschappij; al wist niemand beter dan hij hoezeer deze schuldenaar onder de Dubieuse Debiteuren behoorde gerekend te worden.

Dit haagsche paleis had hem zijne braziliaansche burchten, had hem *Vrijburg* en *Boa Vista* moeten vergoeden. Doch het stond geschreven dat de stichter het nimmer langen tijd achtereen zou bewonen. Met het teekenen van den, Munsterschen vrede begreep hij dat zijn krijgsmansloopbaan in de Republiek was afgesloten. De stadhouder was dood en een 21-jarig jonkman, vurig en onbuigzaam, in diens plaats getreden; de zoon kon voor hem niet wezen wat de vader geweest was. Zijn levensweg zou hem vooreerst buiten de grenzen der Vereenigde Provinciën leiden.

Voor nederlandsch-Brazilië was het vertrek des gouverneurs het begin van het einde geweest.

Tal van fortuinzoekers, van ‘uitwijkelingen’ met hem ziende heengaan, dachten velen aan de ratten, die het zinkende schip verlaten. Onbekwame regenten hadden de plaats des kloeken landvoogds ingenomen. Wanneer men Raynal in zijne *Histoire politique et philosophique des deux Indes* mag gelooven, dan stonden een koopman uit Amsterdam, een goudsmid uit Haarlem en een timmerman uit Middelburg aan het hoofd van den Raad, die op het Recief over de belangrijkste zaken besliste. Moest dit niet heeten den kinderen de schoenen van Hercules aanpassen?

Dit bezuinigings-ministerie, ten einde de inkomsten der

kolonie met de uitgaven overeen te brengen, dreef de belastingen op, liet de vestingwerken vervallen, verkocht de oorlogsbehoeften en zond het krijgsvolk met verlof ten einde soldij uit te winnen. Inderdaad slaagde men er in op die wijze eenig evenwicht in de finantiën te brengen - en de kolonie weerloos te maken. Spoedig na de afreis des gouverneurs brak de vlam uit, die zoolang reeds gesmeuld had. Er werd een complot ontdekt van een aanzienlijk Portugees in Mauritsstad met het doel de voornaamste nederlandsche ambtenaren op de bruiloft zijner dochter te nooden, hen daar van kant te maken, eene volksbeweging in het leven te roepen en het bloedgericht der Siciliaansche Vesper op den grond van het Recief te hernieuwen. Wel is waar, het Thyestes-festijn mislukte, maar de samenzweerders wisten zich te bergen, het binnenland in. Instede van een heimelijke, werd de aanslag nu een openbare.

En de opstand brak er niet minder om uit. De vaderlandslievende de Viéra stelde zich aan 't hoofd, en hij alleen was half een leger waard. De roomsche priesters, het crucifix in de hand, vuurden hunne land- en geloofsgenooten aan zich het nederlandsche juk van de schouders te schudden. De dagen van Johannes Tetzel en den aflaathandel schenen teruggekeerd, in zoover dat aan de strijders door ruime aflaatbrieven de hemel beloofd werd, vergiffenis voor nog te begane moorden - mits op Nederlanders. Had Constantijn Huygens in de geschiedenis van Brazilië naar de stof voor zijne sneldichten willen zoeken, de satirieke dichter van *Hofwyck* had niet van elders behoeven te borgen de aanleiding tot dat eene:

> De Paepen, sei rond uyt een Zeemantje van Scheveringh,
> Zijn slechte koopluydtjens, by dat St. Judas was;
> Hij leverde syn waer en stack 't geld in syn tass;
> Maer sy verkoopen God, en doen een mensch geen leveringh.

De beweging werd dra algemeen. De nederlandsche suikerplantages werden afgeloopen, de slaven geroofd, het vee geslacht. De van genoegzame troepen ontbloote kolonie viel post voor post en stad voor stad den vijand ter prooi. Al wat kordate hoplieden voor den Staat gewonnen hadden, ging weder verloren. Zelfs het Recief en Mauritsstad werden

bedreigd, tegelijk door de insurgenten en door den hongersnood. In den Raad heerschte gebrek aan geestkracht, doorzicht en eenheid, in de burgerij krakeel en naijver, in de troepen demoralisatie en verraad - de hollandsche majoor Hoogstraten speelde den Portugeezen de vesting Puntal in handen voor ƒ 18000 en den eigendom van een regiment. Reeds in 1645 gingen de meeste provinciën van nederlandsch Brazilië aan de zoogenaamde insurgentenpartij over; de bezittingen in Afrika op de kust van Angola en het eiland St. Thomas gingen eveneens verloren. Met het klassieke woord mocht ook van dezen opstand gezegd worden: Al voortgaande neemt zij toe in krachten.

In Nedérland wekten die Jobstijdingen een paniek. De handel op Brazilië stond stil, de actiën der Westindische Compagnie daalden tot 30 proc. Blauwboekjes en pamfletten zweepten den volksgeest op, de portugeesche gezant te 's Hage was meer dan eens in levensgevaar. De vloot van Lichthart, en daarna die van Joost van Trappen (genaamd Bankert) bracht aan de portugeesche schepen wel aanzienlijk nadeel toe, maar te land stond men daarom niet minder voor een verloren zaak. Het *finis Poloniae!* zou zich nu niet lang meer laten wachten.

En de vaderlandsche dichter, de glorie van 's lands voorzaten bezingende, omstrikte bij deze donkere bladzijde uit de koloniale geschiedenis met rouwfloers zijne lier en hief instede van het triumflied den boetzang aan:

> Verzuimd Brasil; o rijke gronden,
> Wier aard' is diamant en goud;
> Ik hoor uw overgaaf verkonden,
> Nu Bankert u niet meer behoud!
> Vergeefs heeft Post Olinda's Kerken
> Verwoest voor onse nieuwe werken,
> Met Nassau wijkt het wuft geluk;
> De Plaats, de naamen zijn verlooren,
> Die d' Overwinnaar had verkooren
> In 't hedendaagse Fernaambuk.[1)]

Ook deze Bankert was een der ‘waterleeuwen,’ die destijds

1) Van Haren. De Geuzen.

aan de nederlandsche marine tot eer strekten. Evenals Jol was hij van gewoon varensgast tot den admiraalsrang opgeklommen, evenals deze de schrik van Portugeezen en Duinkerkers, evenmin zou hij een zeemansdood sterven te midden van het scheepsgevecht. ‘Hij stierf,’ vermeldt de dichter Onno Zwier van Haren, ‘onder de Linie in 't wederom koomen van Brasiel aan een beroerte, zeer zwaar en corpulent zijnde: en de hardnekkigheid van twee van syne soonen, die nooyt wilden toestaan dat syn lichaam over boord wierde gezet, meende de pest in 't schip te brengen, nietteegenstaande men de kist op alle wyse zogt te sluiten. Moreau, die aan boord was, verhaald van die schrikkelijke stank het singuliere uitwerkzel, dat alle de zoute spyse ten eenemaal zonder smaak wierd.’

Echter was niet Bankerts vloot, naar dezelfde schrijver vermeldt, de laatste, tot Brazilië's behoud uitgezonden.

In het jaar 1647 besloten de Staten-Generaal tot eene uiterste krachtsinspanning. Zij zonden een twaalftal schepen onder den vice-admiraal Witte Cornelisz. de With met 6000 man naar de veege kolonie, ten einde te redden wat nog te redden was. Voor alles echter behoefde men daar een wakker stuurman aan 't roer. Er moest een man gevonden worden, die met de kennis zijner ondervinding, met de aanwending van zijn militair talent en met het gezag van zijn naam de krijgskans zou weten te keeren. Dezelfde Staten van Holland, die in 1642 Joan Maurits tot veldmaarschalk hadden willen benoemen ten einde hem uit de braziliaansche landvoogdij weg te troonen en den ‘duren gouverneur’ kwijt te raken, verklaarden thans dat het mogelijke moest gedaan worden om hem tot terugkeer naar de kolonie te bewegen. Zoo geschiedde ook. Maar men kon het over de voorwaarden niet eens worden. De Nassauer stelde ditmaal hooge eischen aan den desolaten boedel, die zich de West-Indische Compagnie noemde, en de With vertrok zonder een ‘Hersteller’ aan zijn boord naar de bedreigde kolonie.

Doch het pleit was toen reeds beslecht.

De admiraal, dien Van Kampen ‘een man van onbuigzame gestrengheid’ noemt, met te veel zelfgevoel om zich een secundaire rol te laten welgevallen, zag zich ginds onder-

geschikt aan onervaren koloniale bewindhebbers. De overste Schuppen had het opperbevel over het leger bekomen; de macht was feitelijk versnipperd. Slechts drie plaatsen, het Recief, Paraïba en Rio Grande stonden nog onder het Nederlandsche gezag. De oorlog was nu een wedstrijd in stroopen en verwoesten geworden, eene aaneenschakeling van plondertochten en van vruchtelooze ondernemingen. Heftig beklaagde zich de vlootvoogd over instructies, die hem tot schade voor de openbare zaak aan banden legden; over het uitblijven van versterking en over het stilzwijgen waarmede zijne herhaalde en dringende verzoeken beantwoord werden om het noodige te zenden voor de vele zieken en gekwetsten op de vloot. De stijl van die vertoogen was de kortaangebonden zeemansstijl. ‘Indien,’ deed zijn wrevel hem aan de Staten schrijven, ‘de minste slaaf, ja een hond op 't Recief ziek was, zou meer zorg gedragen worden tot soulagement voor dezelve als wel voor een Admiraal alhier met zijn volk gedaan wordt, waaruit de genegenheid te onswaarts wel valt te bemerken.’

Eindelijk, in 1650, verliet hij de ‘Compagnie op den Hongerberg,’ zooals hij het Nederlandsche hoofdkwartier op 't Recief noemde en keerde op eigen gezag terug naar 't Vaderland, waar de stadhouder Willem II hem wegens insubordinatie voor den krijgsraad trok. De Staten van Holland echter stonden zijne zaak voor en na 's prinsen dood, in 't zelfde jaar 1650, kwam hij weer vrij.

Nog waren de Staten met Joan Maurits in onderhandeling toen zich voor dezen een ander en vreedzamer arbeidsveld opende.

In de veldtochten van Frederik Hendrik had hij zich tot vriend gemaakt den lateren keurvorst van Brandenburg, sedert gehuwd met des stadhouders dochter. Deze bood hem het beheer aan over zijne Westfaalsche en Rijnprovinciën, en in 1647 volgde zijne benoeming tot stadhouder van Kleef, Mark en Ravensberg, op een jaargeld van 6000 Thaler.

Daarmee ving eene nieuwe periode aan in dit bewogen leven. Voor het krijgsmansbestaan van den ruitergeneraal, voor de beslommeringen van den kolonialen gouverneur kwamen thans de ‘geruste prefecturen’ van den provincialen administrateur in de plaats. De stad Kleef zou aan zijne

zorgen hare welvaart, hare schoone omgeving danken; het Prinzenhof, de Thiergarten, het Rijnkanaal houden er zijn naam in eervol aandenken.

Holland werd evenwel door hem niet vergeten. Hij bleef in nauwe betrekking staan tot de stadhouderlijke residentie, welke hij met zijn Mauritshuis versierd had en tot het machtig Amsterdam, met welks burgemeesteren hij beleefdheden wisselde. Quellijns marmeren Pallas op het Kleefsche vijverterras draagt nog op het voetstuk het Amsterdamsche stedewapen, als kenmerk dat het beeld ‘uyt levender jonst’ den voormaligen gouverneur en generaal geschonken werd. Terwijl Vondel hem een *Jachtzang* wijdde ‘over het wildbraad, den Heeren Burgemecsteren van Amsterdam op hun keurgetijde en blijde maaltijd toegezonden.’

Holland behoefde de diensten van zulk een man ook niet voor altijd te derven. In 1666 werd hij tot opperbevelhebber van het leger der Republiek benoemd; in 1672 stond hij den stadhouder Willem III ter zijde en werkte bij den inval der Franschen krachtig mede tot het behoud van Amsterdam; in 1674, toen hij reeds een zeventiger was en niettemin een wakker aanvoerder, vocht hij nog mede in den slag van Senef met al het beleid eens ouden, en al het vuur eens jongen generaals.

De ‘rustige en moedige Nassauer’, gelijk Vondel hem noemt, stierf in 1679 te Kleef.

Ofschoon van duitschen bloede, op duitschen bodem geboren en gestorven, was bijkans geheel zijn leven voorbijgegaan in dienst van die worstelende en jonge republiek, aan wier opkomst de besten van zijn geslacht hun goed en bloed hadden toegewijd. Zijn beeltenis was door nederlandsche kunstenaars, door Flinck en Miereveld afgemaald; zijn lof door nederlandsche dichters, door Vondel en Barlaeus gezongen; zijn geschiedenis zou door nederlandsche historieschrijvers, door Wagenaar en Netscher verhaald worden. Door opvoeding, door familiebanden en door sympathie behoorde hij metterdaad tot dat *pauvre peuple*, waarvoor eenmaal prins Willem met zijn laatsten ademtocht de goddelijke ontferming had ingeroepen; waarvan prins Maurits vastelijk had geloofd: *tandem fit surculus arbor* (eens wordt de spruit een boom).[1)]

1) Zinspreuk van prins Maurits.

En gewis mocht ook hij een waardig naneef heeten van den grooten Zwijger wiens geestkracht, wiens vaderlandsliefde, wiens adel van karakter zich in hem hadden voortgeplant.

Over het hollandsche gezag in Brazilië echter had de doodsklok reeds geluid; haast hield zij op met kleppen. De laatste slag werd toegebracht bij 't verschijnen van eene sterke portugeesche vloot van zestig zeilen. In Januari 1654 gaf het Recief zich over. Daarna, toen de Portugeezen eene algemeene amnestie uitschreven, ook de rest der nederlandsche bezittingen met al den krijgsvoorraad en het geschut.

> Zoo wort Jerusalem gewonnen zonder slagh.

Het meeste van het nederlandsche grondgebied was echter reeds verloren gegaan terwijl de Republiek met Portugal in vollen vrede heette te zijn, nog voor dat de tienjarige wapenstilstand van het jaar 1641 verstreken was. De ondersteuning door de portugeesche kroon geschiedde in 't geheim. Wel gelastte de regeering van koning Joao IV aan de braziliaansche insurgenten de vijandelijkheden te staken; wel beweerde zijn gezant in den Haag dat de annexaties in Brazilië geschied waren in weerwil van 's konings last, de Viéra en zijne medestanders lieten zich niet ‘blindhokken’. Zij kenden de ware gezindheid te Lissabon; *hun* had men voorlang *les dessous des cartes* laten zien. Het kwam er slechts op aan beide regeeringen in Europa voor een voldongen feit te zetten. Ditmaal zond de Lusitaniër den Nederlander zijne trekken thuis.

‘De koning,’ riep de Viéra uit, ‘kent onze zelfopoffering en onzen ijver voor zijne zaak niet; anders zou hij veeleer onze zaak begunstigen.’

Doch ook in Nederland waren den raadpensionaris en den Staten reeds voorlang de schellen van de oogen gevallen. Van den afval van St. Paul de Loanda en Angola hadden zij Portugals officieele kennisgave bekomen, en het hof te Lissabon zou er zich geen grijze veeren om maken dat deze nota door de Staten als eene beleediging beschouwd, en ongelezen den gezant teruggezonden zou worden. Uit onderschepte brieven aan boord van een naar San Salvador bestemd vaartuig was de kwade trouw der portugeesche ministers glashelder gebleken; ook dezen behoefden niet meer ‘naar Italiën te gaen om het veynsen te leeren.’ Men wist nu wat de buiten-

kant en wat de binnenkant van de zaak was; wat te gelooven van de verklaringen des vreemden gezants, van wien het volk placht te zeggen: hij spreekt goed, maar hij wijst kwalijk! En hadden niet de geschillen tusschen Willem II en de Staten van Holland zoozeer aller gemoederen bezig gehouden, daarna de zeeoorlog met Engeland alle strijdmiddelen der Republiek in beslag genomen, waarschijnlijk ware de duur verworven braziliaansche kolonie den Portugees nogmaals met ijzer en staal betwist geworden.

De overgang van nederlandsch Brazilië aan de kroon van Portugal werd officieel erkend bij het vredesverdrag te 's-Hage van 1661, en het was alleen aan het beleid van den raadpensionaris Jan de Witt te danken dat de Republiek den vrijen handel op Brazilië bleef behouden en eene schadeloosstelling van acht millioen ontving.

Reeds in 1647 gaf Barlaeus zijn werk uit over het bestuur van Joan Maurits en de toestanden welke den val der kolonie voorbereidden.[1)] Daarna Onno Zwier van Haren zijne verhandeling: ‘Over de redenen van het verlies van Brazilië.’ Luzac en Aitzema gaven over hetzelfde onderwerp hunne beschouwingen; Collot d'Escury beriep zich op het gezag van Adam Smith en diens *Wealth of Nations*, schrijvende:

‘De verdeeldheden over de te nemen maatregelen zal wel altijd voor een der grootste oorzaken van deze ramp moeten gehouden worden, en het zal eene op de ondervinding gegronde waarheid blijven dat het beheer van eene afzonderlijke maatschappij het allerongeschikste middel is om eene groote volkplanting staande te houden, en voortdurend te doen bloeijen.’

Al die stemmen echter waren als zoovele zuchten, uitgebracht over het ‘verzuimd Brasil’. Vierentwintig jaren slechts mocht de vlag met de letters G.W.C.[2)] in haar veld, er van sterkten en torens waaien. Te samen met Formosa, het ‘Schoone Eiland’ was dit Brazilië een der vroegste verliesposten op de groote koloniale balans en het strekt aan Hollands ‘waterleeuwen’ geenszins tot glorie dat zij tweemaal zulk een ‘edel conquest’ hadden moeten prijs geven,

1) Rerum per octennium in Brazilia et alibi gestarum sub praefecture Joh. Mauritii, Historia.
2) Geoctroyeerde Westindische Compagnie.

het een aan den chineeschen boekanier, het ander aan den Portugees dien zij overal elders en zoo vaak den bril op den neus hadden gezet.

Nog anderhalve eeuw van koloniale grootheid, en er zouden meer parelen uit het kostbaar snoer springen. Welhaast zou Neêrlands 'mogentheyt' in den lande van overzee overgaan op een grooter en krachtiger volk, de bezem van Tromp worden neergehaald voor den britschen *Union Jack*, gelijk Holland zelf eenmaal den scepter der zee ontwrongen had aan het ontluisterd Portugal. Van Jacatra *olim* begon de victorie, van het verwonnen Recief de nederlaag: en smartelijk zou de dichter dit vroege offer herdenken van republikeinsche verdeeldheid en koloniaal wanbeheer:

> Thans deert u Hollands roem niet meer,
> Brazielje! maar het eerst van allen
> Als parel aan haar kroon ontvallen,
> Roept gij slechts uit het grijs weleer,
> Van uitgeschenen heldenglorie,
> Van nederlaag na krijgsvictorie,
> Verbleekte schimmen der Historie
> En droevige herinring weer![1)]

S. KALFF.

1) B. ter Haar. De St. Paulusrots.

Kiesrecht en onderwijs.

> ‘Men zou meenen dat dit alles te eenvoudig was om niet waar, te duidelijk om betwistbaar te kunnen zijn. Het is ook mogelijk, dat de waarheid van dit alles door iedereen werd erkend. Maar niemand wilde er van weten.’
>
> Dr. H.J.A.M. SCHAEPMAN. *Grondwetsherziening*. 1884.

Wie, door het opschrift misleid, in de volgende regelen eene staatsrechtelijke beschouwing verwacht over kiesrecht en onderwijs, zij aanstonds gerustgesteld. Omdat die onderwerpen tot ons staatsrecht behooren, behoeven ze niet uitgesloten te worden van wat men eene maatschappelijke bespreking pleegt te noemen. Daarbij kan de partijstrijd waartoe ze, sedert hoe lang reeds, al te veel aanleiding geven, ter zijde blijven. Eischt de oplossing van veelomvattende vraagpunten van staatsrecht een helder oog en een scherp oordeel, gepaard aan uitgebreide kennis, het daartoe noodige licht moet niet gezocht worden in den strijd der partijen; langs dien weg is de waarheid nog nooit gevonden.

Toch is het ons allereerst om de waarheid te doen; behoort het ons uitsluitend om de waarheid te doen te zijn, zoo dikwijls ons hart klopt voor de hulpbehoevende maatschappij, die haar niet missen kan en ook wel eens niet van haar hooren, niet naar haar luisteren wil. Op tweeërlei wijze kan zij gediend worden. Of door abstractie, straks leidende tot utopie; òf door analyse van hetgeen op maatschappelijk gebied wordt waargenomen, gepaard aan beschei-

den kritiek: de vriend die ons de feilen toont. Maar dan ook zonder aanzien des persoons, recht af op het doel. Ieder kent de reputatie van zachte chirurgen.

Moet het maatschappelijk verband tusschen onderwijs en kiesrecht nog worden aangetoond? - Niemand die dit noodzakelijk acht. De leerling van gister, de staatsburger van morgen. Er is nog ein Dritter im Bunde: kerkgeloof. Te onzaliger ure werd dit bij het kiesrecht binnengesleept; met te meer ijver naarmate het zich van ons onderwijs wilde meester maken; anderen noemden dit: naarmate de godsdienst ons onderwijs dreigt te verlaten. De waarheid te dienen door onderwijs, ja voorzeker dat zou haar behoud zijn en hare eere. Terzelfder stond kerkgeloof samen te koppelen met kiesrecht, heette een hulpmiddel tot behoud van wie voor haar ijveren. Of dit haar ook de eere en het aanzien bezorgd heeft waarop zij toch aanspraak mag maken?

I.

Eene der leidende gedachten van Neerland's Souvereinen Vorst, straks Koning der Nederlanden, waarvan Hij ook na de vereeniging met België, althans voor Noord-Nederland geen afstand kon doen, was het herstel van den vroegeren band tusschen het gouvernement en de hervormde kerk. Kon er van eene staatskerk als zoodanig geen sprake meer zijn, niets werd verzuimd om, zonder den naam, den band tusschen de hervormde kerk en het landsbestuur zoo innig mogelijk te maken. Met meer dan vaderlijke zorg waakte de Koning voor hare belangen, stelde voor die kerk en het beheer harer goederen eigenmachtig bepalingen vast, verbond haar met zilveren ketenen aan den Staat, die zij zich stilzwijgend liet welgevallen, niet versmadende den krachtigen steun van zulk een bondgenoot, als welkome bevestiging van hare clericale heerschappij. Dat de geestelijkheid in België met leede oogen het waaien van den wind uit dien hoek aanzag kan geen verwondering wekken. Vieren van den schoot door den opperbevelhebber, nog even vóór 1830, kon niet meer helpen, en na dat jaar kan niet gezegd worden dat onze verdraagzaamheid, jegens de volgelingen en aanhangers van

den Paus, eene andere was dan onthouding van vervolging om des geloofs wille. Het hemelsbreed onderscheid tusschen kerkgeloof en godsdienst was tot de groote meerderheid des volks nog niet doorgedrongen; ja de kiemen waaruit die onderscheiding later, zij het ook langzaam, zou opschieten, waren te nauwernood zichtbaar.

Nog achttien jaren na 1830 moest het duren eer de reactie zich kon doen gelden. De hervorming van ons staatsbestuur in 1844 en 48 vond niet zoozeer tegenstand wegens verschil van politieke denkwijze, als wel omdat protestantsche clericalen aanstonds bemerkten dat hunne suprematie ten einde spoedde. Wat in 1815 had kunnen geschieden, kwam in 1848 tot stand: de Roomsch-katholieke kerk werd even als elk ander kerkgenootschap verlost van de protestantsche suprematie der oude staatskerk. De vrijheid van belijdenis, tot dusver een erfgoed in naam van het volk waarover de Zwijger Gods medelijden al stervende inriep, werd - en nu voortaan als onaantastbaar eigendom - in Nederland verkregen en gegrondvest. Het vrije hart kon ademhalen. Ieders vrij hart. En toen bij de eerste toepassing dier vrijheid, in 1853, eene reactie daartegen beproefd werd, onder het voorgeven dat Nederland aan het gezag van den Paus zou onderworpen worden, bleek dat vrije hart reeds kracht genoeg te bezitten om met waren burgermoed die eerste proeve te doorstaan. Geleidelijk en daarna geheel verdwenen dan ook later de Departementen van algemeen bestuur voor de hervormde en roomsch-katholieke eerediensten.

Helaas, helaas drong die ommekeer van zeken niet, althans op verre na niet genoeg door tot het bewustizjn des volks. Aan geene heerschappij over de geesten durft het zich minder te onttrekken, van geene waagt het zich minder los te maken dan aan en van die van den clerus. Dit geldt voor alle kerkgenootschappen zonder onderscheid. En toen ons volk in het midden dezer eeuw, nu reeds meer dan vijftig jaar geleden, tot eene bescheiden deelneming aan het staatsbestuur geroepen werd, en nu laatstelijk, toen het door een meer uitgebreid kiesrecht - hoewel de versnippering in kleine kiesdistricten de zuivere uitkomst dier uitbreiding grootendeels neutraliseert - in de gelegenheid werd gesteld om aan die deelneming meer beteekenis te geven, is maar al te zeer ge-

bleken, dat bij dien clerus de gedachtenis aan vroegere terugzetting nog altijd, ja al te zeer voortleeft. Van eigenlijk gezegde protestantsche, speciaal anti-roomsche kiesvereenigingen, werd aanvankelijk minder vernomen. Van roomschkatholieke des te meer. Den clerus kon dit niet onwelgevallig zijn. Wie de waarheid meent te bezitten, de éénige waarheid, en haar met alle en alleen eerlijke middelen wenscht voor te staan, hem dringt de liefde dit nooit en nergens na te laten. Zal het dan wel ooit mogelijk wezen in een volk, dat gelijk het onze, godsdienst te recht op hoogen prijs stelt, staatkundige en godsdienstige overtuiging zóó van elkander gescheiden te houden, dat de eene onafhankelijk van de andere, dus ieder zich eene afzonderlijke plaats verovert in het volksbewustzijn? Het is niet waarschijnlijk. Maar het behoeft ook niet. En er is toch ook waarlijk niets van te vreezen. Behalve in één opzicht. Voor iemands, voor veler godsdienstige overtuiging, behoeft de Staat nimmer beducht te zijn. Maar wel degelijk, maar zooveel te meer voor de kerkgenootschappen, wanneer deze zich voordoen alsof zij, en nog wel bij uitsluiting, gerechtigd zijn te verklaren dat zij, en zij alleen, zij uitsluitend, de organen zijn waardoor des volks godsdienstige overtuiging zich manifesteert. Let hierbij inzonderheid en allereerst op het onderscheid tusschen godsdienst en kerkgeloof. Het laatste is het criterium der kerkgenootschappen. De eerste betreft der menschen conscientie. Ten allen tijde en overal op de wereld, de geschiedenis der menschheid leert dit op elke bladzijde, zoekt zij naar hooger, naar hiernamaals, naar meer dan het oog kan zien of het oor kan hooren, en stort het gemoed zich uit reikhalzende naar zijnen God. Die beweging des harten is nu eindelijk vrij geworden, waarlijk vrij, in ons gezegend vaderland. Niet maar alleen in den zin van vrijelijk zich te mogen openbaren, maar vooral hierin dat geenerlei godsdienstige overtuiging ooit ofte nimmer eenige reden of aanleiding mag zijn tot vernedering, tot terugzetting, tot uitsluiting van staatswege.

Voor de kerkgenootschappen is de zaak echter anders. Vrijelijk mogen zij bestaan, ontstaan, zich wijzigen, eigen beheer voeren, zich met elkaar vereenigen, elkaar bestrijden, desverlangd totdat er de dood op volgt, doch onder ééne

voorwaarde, en wel deze, dat zij zich houden binnen de perken hun door de wet voorgeschreven en aan de wetten gehoorzaam zijn. Ecclesia militans, waarom zou zij door den Staat niet toegelaten en erkend worden in haar bestaan, zonder eenige beperking, tenzij ze, door handel en wandel de gevestigde maatschappij en dier belangen mocht aanranden? Gelijk ieder in den Staat die de openbare orde verstoort of durft te weerstaan, maakt zij dan kennis met den rechter. Van heerschappij over godsdienstige overtuiging, van schending der vrijheid van belijdenis, is daarbij echter, kan daarbij nimmer sprake zijn. Wordt ieders ‘volkomen vrijheid’ om zijne ‘godsdienstige meeningen te belijden’ in art. 167 van de grondwet met even zooveel woorden verzekerd, diezelfde wet draagt in artikel 172 den Koning op te waken ‘dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.’

Maar geheel in strijd met de letter dezer bepalingen, maar wel degelijk met afwijking van den geest die daaruit spreekt, hebben de kerkgenootschappen als zoodanig, het hoofd - nog wel geheel noodeloos - opgestoken op staatkundig terrein. Dat dit een zegen is geworden voor onze staatkundige ontwikkeling zou ik niet durven beweren. Ik denk hierbij allereerst aan het allerwege waargenomen verrijzen van ‘roomschkatholieke’ kiesvereenigingen. Deze toch hebben de staatkundige bemoeiing der leden van een bepaald kerkgenootschap afhankelijk gesteld van de dogmata van dat kerkgenootschap, waarmede de Staat niet van doen heeft, zich niet bemoeien mag, zich ook nooit inlaat, doch die door den Staat, naar eisch, ten volle worden gerespecteerd. Door dat voorbeeld verlokt verrezen spoedig daarna ook ‘antirevolutionaire’ kiesvereenigingen. Straks krijgen we nog zuiver ‘protestantsche’ of bij uitstek ‘anti-roomsch-katholieke’ kiesvereenigingen te zien. Al zulke opschriften en emblemata behooren op staatkundig terrein niet thuis. Ze bedoelen daarop elementen te brengen die daaraan vreemd zijn en moeten blijven, zoolang men de belangen van den Staat wil vrijwaren, niet van den invloed der godsdienst maar van kerkelijke twisten. Is onze vaderlandsche geschiedenis dan zoo arm aan voorbeelden van dien heilloozen, ja rampzaligen invloed?

Op 20 October 1896 werd te Utrecht, als eerste openbare

vrucht van de beteekenis onzer roomsch-katholieke kiesvereenigingen, door 25 leden van de Kamer, een in zeven hoofdstukken verdeeld ‘Katholiek Program’ vastgesteld, waarin voor die - en andere? - leden dier Kamer op sociaal gebied als ‘grondwet’ werd aangenomen ‘de encycliek Rerum novarum.’ De sociale vragen, het onderwijs, het leger, zaken van recht, belastingen, landbouw en nijverheid, koloniën, worden in dat program behandeld en besproken; merkwaardigerwijze niet het kiesrecht. Het kan niet ontkend worden dat alzoo eene katholieke staatspartij ontstaan is, die haar uitgangspunt en richting niet bepaalde naar staatkundig inzicht en overtuiging, maar naar de zienswijze en voorschriften van den Paus. Deze is hier de stem van de kerk. Het kan niet ontkend worden dat door die partij een kerkelijk vaandel werd opgestoken en zijn daarmede aanleiding gaf tot, indien niet de oorzaak werd van het oprijzen van andere kerkelijke partijen in den Staat, evenzeer met programmen, doch lijnrecht tegen het hare gekeerd. In heiligen ijver voor eerbiedwaardige gehechtheid aan de Roomsch-katholieke kerk, werden de grenzen overschreden waarbinnen die godsdienstige overtuiging zich vrijelijk bewegen mag; werd deze gemaakt tot een strijdleuze op staatkundig gebied, waar geen enkele kerkelijke overtuiging den boventoon mag voeren. Nauwelijks op staatkundig gebied van elken band vrijgemaakt, met iederen staatsburger gelijkgesteld, werd deze investituur met onvervreemdbare rechten, door haar aan wie niemand ze meer zou willen onthouden, bejegend met haar te gebruiken tegen het belang van onze gevestigde orde van zaken. En aan het slot van dat ‘Program’ riepen de achtbare katholieke leden der volksvertegenwoordiging ‘al hun katholieke landgenooten’ op daaraan hun krachtigen onontbeerlijken steun te verleenen.

Eilieve, waar blijft hier, wat blijft er over van het Vaderland? Stond hier het belang van het vaderland op het spel, waarom werden dan alleen de katholieke landgenooten te hulp geroepen? Afscheiding was schering en inslag, niet vereeniging noch samentreffen van staatkundig streven ter liefde van het gemeene best, maar wel degelijk en onomwonden ter invoering en naleving van ‘de encycliek Rerum Novarum, op dit stuk de grondwet.’

Voor het welzijn van den lande mag men zulke feiten betreuren, men behoort zich daaraan niet te ergeren. De miskenning van den Nederlandschen Staat, te goeder trouw sprekende uit het dwaalbegrip, dat eenigerlei kerkleer een woord zou hebben mede te spreken in de behartiging van ons openbaar belang, mag echter aan ons oog niet ontsnappen, vooral waar van kiesrecht en onderwijs gesproken wordt. Ieder ijveraar voor eenigerhande kerkleer tracht zich immers altijd meester te maken, hetzij van den kiezer, hetzij van het kind, en juist daarom werd hem, bij zijne volkomene vrijheid van belijdenis, ook maar het geringste hoekje op staatkundig gebied geheel ontzegd. Hoe lang zal het nog moeten duren, eer hij daarvan geheel verjaagd zal zijn, zich op dat gebied niet meer zal durven vertoonen?

Voorshands is daarop weinig uitzicht. Nog geen vier weken waren na de vaststelling van het program verloopen, toen Dr. Schaepman op 23 November 1896 te Enschedé optrad in eene ‘R.-K. arbeidersvereeniging.’ Die dichterlijke staatsman, op wien we trotsch mogen zijn, verheugde zich toen ‘dat zij die als vertegenwoordigers van het katholieke volk der Nederlanden in de Staten-Generaal optraden, hun vlag hebben ontplooid in de Nederlandsche lucht.’ Was hij inderdaad vergeten dat de grondwet zegt: de Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche Volk; dat de grondwet ‘het katholieke volk der Nederlanden’ niet kent en te recht het bestaan van zulk een volk ten eenenmale negeert? Intusschen, de gevierde redenaar bracht aan zijn gehoor eene ‘feestgave’, de beste die hij voorhanden had. En die gave was dat program. De vlag dier vertegenwoordigers in de Staten-Generaal van dat katholieke volk. ‘De Nederlandsche en Roomsche kleur zijn in dit vaandel verbonden op eene zoodanige wijze dat zij niet alleen naast elkaar kunnen en mogen passen, maar dit doen naar eer en recht.’ En de spreker besloot met de verklaring ‘dat hij den strijd, zoo die er moet zijn, en den arbeid, zoo die gevraagd wordt, wil voortzetten en beëindigen; hij had nog deze bede tot de aanwezigen, die een groot en machtig deel van het katholieke leger vormen en daarin worden opgenomen door het nieuwe kiesrecht, namelijk om deel te blijven uitmaken van dat leger.’ We mogen wel aannemen

dat in dat katholieke leger persoonlijke dienstplicht voorgeschreven, plaatsvervanging uitgesloten is. Nederland biedt aan dat leger, gelijk aan het Leger des Heils, een vrij terrein voor elken aanval, voor elke verdediging; dat leger wordt in dien strijd beschermd en gehandhaafd, niet omdat de Paus dit bevolen heeft, maar omdat de Nederlandsche grondwet het voorschrijft. Te minder geoorloofd is het die vrijheid en bescherming te gebruiken tot bevordering van hetgeen men als staatsbelang beschouwt, doch om goede redenen van ons staatsbestuur uitgesloten is en verwijderd moet blijven.

Op 18 Maart des vorigen jaars hebben de dagbladen ons gemeld dat ‘de roomsch-katholieke kamerclub’ na afloop van de zitting der Tweede Kamer vergaderde, ter beraadslaging over eene motie van eene roomsch-katholieke kiesvereeniging, waarmede niet minder dan dertig soortgelijke kiesvereenigingen instemming hadden betuigd, betreffende de wenschelijkheid der invoering van ‘Nederlandsche katholieken-dagen.’ De club besloot aan die kiesvereenigingen te antwoorden, dat zij de gewichtige, wat de uitvoering betreft hoogst moeielijke zaak, in ernstige overweging houdt, oordeelende dat de organisatie van den katholieken-dag in 1898 volstrekt onmogelijk was.

Hier zien we dus de kiesvereenigingen op kerkelijken grondslag gebouwd, onder de hoede van een centraalbureau uit de Staten-Generaal, mede met kerkelijke vlag en wimpel, openlijk optreden op staatkundig gebied.

Wie dat niet begeeren mocht, wie niet inziet hoever wij van roomsche zijde door de openlijke samensmelting van staatsbestuur en kerkelijk gezag van den goeden weg worden afgevoerd, bedenke dat die rampzalige samensmelting bereids wrange vruchten draagt in de daartegen opgewekte reactie. Eene reactie niet minder betreurens- en afkeurenswaardig dan de actie waartegen zij is gericht. Die reactie immers blijkt aan hetzelfde euvel mank te gaan. Zij veroordeelt de gewraakte samensmelting niet. Zóó weinig, dat zij daarvoor eene andere in de plaats wil stellen, met lijnrecht tegenovergestelde bedoelingen, maar op geheel denzelfden grondslag. Op den laatsten dag der tweede maand van dit jaar immers, is in eene onzer meest welvarende steden in eene kiesvereeniging die hare bijeenkomst, blijkens een uitvoerig verslag in de dagbladpers, als eene openbare wenscht aangemerkt te

zien, onder toejuiching der aanwezigen, van geachte zijde betoogd, dat wij leven in een ‘Protestantschen Staat.’ Gevoelde de betooger dat die bewering indruischt tegen ons staatsrecht, toen hij met groote naïveteit verzekerde, dat zulk een Staat niet is een ‘anti-roomsche Staat’? - Of wel deinsde zijn geweten even terug voor de beteekenis van wat hij meende op den voorgrond te moeten brengen? Terug, in dien zin, dat hij, om ingang te vinden bij zijne hoorders, een protestantsch staatsrecht voorstond, dat nimmer antiroomsch zou wezen? Vergat hij niet, dat wie heet water komt aandragen om ijs te smelten, niet tegelijkertijd mag verzekeren dat hitte en kou eigenlijk niet van elkander onderscheiden zijn? Of wel was het de schaapsvacht die de wolf om de leden sloeg toen hij op roof uitging, dat is toen hij hier godsdiensttwist predikte als grondslag van staatsbestuur? Voorzeker, wanneer zulk een voorstander van een ‘Protestantschen Staat’ daarbij voegt, dat hij met zijn aanhang ‘het beginsel van de vrijheid des geloofs hooghoudt’, bemerkende noch beseffende dat er dan voor hen die ‘met blankheid van schild en zuiverheid van wapens’ strijden willen, in zulk een Staat geene plaats meer is, - dan is die tegenspraak in zijn denken ons een welkome, zij het ook onuitgesprokene en niet bedoelde hulde aan de juiste stelling, dat noch de Paus, noch Luther met de richting van ons staatsbestuur iets mogen te maken hebben, laat staan die beheerschen. Een volgend spreker kwam meer ruiterlijk voor den dag, toen hij in de vergadering dier kiesvereeniging, dien ‘protestantschen Staat,’ die ‘niet anti-roomsch zou zijn’ aanprijzende den roomschen ondankbaarheid jegens Willem den Zwijger verweet, de macht des Pausen boven die van onze Koningin verwierp, geen herstel wilde van het Nederlandsch gezantschap bij den Paus, de staatkunde onzer R-K. medeburgers voorstelde als ‘verslapping van het begrip vaderlandsliefde.’

Is er nog meer noodig om te doen zien, hoe andermaal in onze dagen in toenemende mate de kiezers worden opgeroepen en aangehitst tot strijd over kerkgeloof, terwijl zij daartoe bevoegd noch gerechtigd zijn; of om ons te leeren hoe groot gevaar wij loopen ons kiesrecht te zien misbruiken, heden nog met kalm overleg, doch morgen in opgezweepten hartstocht, tot rampzalige godsdienstfurie,

wederzijds ad maiorem Dei gloriam? - Wat moet er worden van het hoogst zedelijk beginsel, dat ook voor het staatkundig leven van ons volk zoo groote beteekenis en hooge waarde heeft: ‘Eén is uw Meester, gij zijt allen broeders’?

‘De godsdienst het wezen van den mensch’, - men kent het diepe betoog van een der beste zonen van Nederland over die stelling, later door hem in dichterlijk gewaad nog eens uitgesproken in ‘Geloof des harten.’ Een kiezer kan bij het vervullen van zijn kiesplicht evenmin zijne godsdienstige overtuiging als zijn lichaam afleggen. Diezelfde overtuiging kan dus aan de vervulling van dien plicht nooit vreemd blijven. En dit behoeft ook niet. Maar dat dit hem zou beletten zijne stem ooit te kunnen of te mogen uitbrengen op iemand die niet met hem tot hetzelfde kerkgenootschap behoort, de ongerijmdheid blijkt al dadelijk hieruit, dat als hij tot geen kerkgenootschap behoort, zijn kiesrecht dan ook niet door hem zou kunnen uitgeoefend worden. Laat ons er niet langer doekjes om winden. De gezegende, door de grondwet gehuldigde vrijheid van belijdenis wordt met voeten getreden, zoodra kerkelijke of dogmatieke instellingen en vereenigingen trachten zich te doen gelden op staatkundig gebied. Rampzalige onverdraagzaamheid tracht dan den boventoon te voeren. Geestelijke heerschappij verjaagt dan de vrijheid des gewetens. Kan het anders dan dat daardoor de maatschappelijke orde, het staatsbelang, en niet minder de godsdienst zelve, grovelijk worden benadeeld?

Tot eer van Nederland strekt het inderdaad niet, dat bij het begin der twintigste eeuw onzer jaartelling, dat goede en lieve vaderland, die bakermat der vrijheid, nog altijd niet vrij is, zich nog niet heeft weten vrij te maken van dezen smet. Ja dat men, als ware 't eene verontschuldiging, daarbij nog durft aan te voeren, dat het elders niet veel beter is.

En de gevolgen?

II.

Nergens openbaren ze zich droever en heviger dan in de regeling van ons onderwijs. Hier roer ik een teedere snaar aan, waarover reeds zóóveel gezegd is, nog altijd gesproken

en geschreven wordt, en die - zij het ook tot onze beschaming - nog maar niet schijnt te kunnen ophouden valsche tonen voort te brengen, van staatswege nog wel, tot in de kinderziel toe. Kan ook daaraan geen einde komen?

Sirenenzangen weeklonken toen in 1889, naar het heette door ‘persuasie’, de ‘pacificatie’ tot stand kwam. De schoolstrijd, zoo werd beweerd, was ten einde. Weinige weken na de afkondiging der wet schreef een harer warmste voorstanders, dat dit ‘volstrekt niet het geval’ is. ‘Dezelfde strijd als van ouds moet rusteloos doorgestreden worden.’ En aldus geschiedde dan ook tot op dezen dag. De strijd tegen de volksschool, vóór de bijzondere; tegen de neutraliteit van gene, vóór het godsdienstig karakter van deze; tegen het verbod der publicatie van 1581, dat niemand al was hij geëxamineerd en onbesproken van wandel eene school mocht openen zonder bijzondere autorisatie van den magistraat; vóór onbeperkte onderwijsvrijheid; tegen het door den Staat behartigen van voor allen toegankelijk lager onderwijs met uitsluiting van eenige bijdrage aan scholen die niet voor allen toegankelijk zijn; vóór het van staatswege bijdragen in de kosten van bijzonder onderwijs; tegen de school waar ieders godsdienstige meening behoort geëerbiedigd te worden; vóór geldelijken steun van staatswege ten bate dier scholen waar juist het omgekeerde plaats heeft.

In dien strijd is de openbare staatsschool ondergegaan. Hare kokarde, waarop haar naam: *Volksschool* gelezen werd, raakte zij al spoedig kwijt, omdat het volk gezegd werd haar niet als zoodanig te erkennen, weshalve zij dien trouwen naam met dien van staatsschool verwisselen moest. Deze school nu heeft haar recht van bestaan verloren. Zij bloeide tachtig lange jaren, geworteld in de grondwet; en zonder dat in die wet te haren aanzien ook maar één tittel of iota veranderd werd, is de bijl gelegd aan den wortel des booms en kan haar neerploffen ter aarde niet ver meer af zijn. Ware het anders, natuurlijke oorzaken zouden moeten ophouden natuurlijke gevolgen te hebben. Met bewonderingswaardigen moed, ijver en inspanning gaan hare bestrijders voort dat nederploffen te verhaasten. ‘Als van ouds’ duurt de strijd voort. En spreken sommigen van geen herleving, van geen heropening van den schoolstrijd, dit geschiedt in ijdelen

waan waarin zij gebracht zijn, den waan dat na de pacificatie iedereen tevreden naar huis zou gaan.

Het kruidenierselement onzes volks trad bij dien strijd sterk in het licht. Onderwijs der kinderen kost den vader geld. En elke waar houdt verband met den prijs waarvoor zij verkrijgbaar is. De ‘pacificatie’ beweerde aan den schoolstrijd een einde te maken. Het was eene pacificatie van de begeerlijkheid naar geld. Doch lager onderwijs is voor het ouderhart eene zaak des gemoeds. Werden de gemoederen in 1889 bevredigd? Wie durft het te beweren, nu de schoolstrijd onafgebroken voortduurt? Juist zooals voorspeld werd, aanstonds werd uitgesproken en niet zal ophouden, zoolang op schoolgebied ieders gemoed niet zal bevredigd zijn.

Vijftien jaar geleden schreef Dr. Schaepman: Het schoolgeld beheerscht den geheelen schoolstrijd. De groote ocrzaak van onzen schoolstrijd ligt alleen hierin, dat de openbare school betaald wordt met het geld der belastingschuldigen, de vrije school met het geld van hen die haar bezoeken. Dat is de groote zonde die onze schoolwetgeving tegen het recht en daarom tegen de vrijheid heeft gepleegd.... nu behoort men terug te keeren tot het éénig ware beginsel: ‘wien water deert, die water keert,’ dat is hier: ‘wie scholen vraagt, die schoolgeld draagt.’

De groote zonde! Alsof er geen grootere was. Schaepman trok de lijn niet ver genoeg door. Hij meende door geld de vrijheid te kunnen redden, den dwingeland te kunnen terugdringen.

Een dwingeland staat in Nederland bij niemand in aanzien. Vooral niet als hij het waagt te heerschen over de geesten, over de uitingen des gemoeds en deze tracht te dwingen in eene door hem begeerde richting. Zulk een dwingeland deed in 1857 en in 1878 zijne macht in onze wetgeving op het lager onderwijs ter dege gevoelen. Met Schaepman mogen we zeggen: ‘Het zal volkomen te goeder trouw geschied zijn, men zal gemeend hebben ééne school voor allen te kunnen maken.’ Ja, inderdaad, dit meende men. Nu hebben de feiten deze goede trouw beschaamd. En in 1889 is de dwingeland in eene der middelen, waarmede hij zijne tirannie uitoefende, zij het ook in geringe mate, beperkt geworden: de schatkist betaalt thans niet alleen de school waar ieders godsdienstige meening wordt geëerbiedigd, maar ook die waar juist het omgekeerde mag

plaats hebben. Uit dezelfde bron welt thans zoet en bitter water tegelijk. De rijksinstelling wordt ondermijnd met rijksgeld, trots de eerlijke verklaring van Groen van Prinsterer, dat zelfs het verlangen dat dit geschieden zou ‘ongerijmd’ is. ‘Zoo tweedragtstokerij niet belet wordt - schreef hij - het zal ten minste niet geoorloofd zijn van staatswege giften daarvoor uit te reiken.’ Thans worden de giften verstrekt; naar het getuigenis van hen die daarnaar de handen uitstrekken als ‘sobere noodpenning’. Dit heet nu gedeeltelijke bekeering van ‘de groote zonde’ van straks.

Laat ons thans die halve bekeering niet beschouwen in het licht der staatkunde. Laat ons voorbijgaan wat er te zeggen zou zijn over den wetgever, die, door de grondwet gebonden, in 1889 aan hare onveranderde letter eene uitlegging en beteekenis gaf, in lijnrechten strijd met die welke tot dusverre algemeen aangenomen en ongerept gehandhaafd was, en daarmede op nieuw het bewijs leverde, dat geschreven wetten niet bestand zijn tegen beter inzicht, noch tegen verandering in opvatting, zoodra deze zich de meerderheid weten te verschaffen. Laat ons, in plaats van te reageeren tegen hetgeen thans wettelijk is vastgesteld, veel liever aannemen dat de ‘sobere noodpenning’ te recht wordt uitgereikt. Maar laat ons dan tevens ruiterlijk en oprechtelijk erkennen, dat daarmede op verre na niet alles gedaan is wat noodig is om den dwingeland te verdrijven uit onze landpalen. Laten we niet terugdeinzen, niet langer bevreesd zijn voor de gevolgen die 1889 teweeg brengen moet. Rust na den schoolstrijd is anders nooit te verkrijgen. Ik bedoel de rust der gerechtigheid, zetelende in een goed geweten.

Noem het met Schaepman eene ‘groote zonde’ dat de openbare school van overheidswege hare uitgaven niet dekt op gelijke wijze als de bijzondere, maar bedenk aanstonds, dat aan die overheidsschool als zoodanig ook nog eene andere zonde kleeft: de zonde der neutraliteit.

Hier wordt eene zeer zware beschuldiging uitgesproken. De tijd daartoe schijnt gekomen te zijn. En haar alzóó te formuleeren moge niet te sterk geacht worden, noch onverdiend.

Men overwege. Jarenlang wordt de lofzang gezongen ter eere van onze volksschool, voor ieder toegankelijk gesteld. Tegen betaling van een schoolgeld. Om de kosten te dekken?

Volstrekt niet. ‘Ter tegemoetkoming’ in die kosten. Tot een minimum van twintig cents per maand voor ieder schoolgaand kind. Bedeelden en onvermogenden zijn van die betaling vrijgesteld. Ook minvermogenden grootendeels. Maar ook van hen die betalen kunnen, moet het schoolgeld eene ‘tegemoetkoming’ voor de gemeente blijven. Een goed deel van de kosten blijft dus ten laste van de overheid. Hetzelfde, in anderen vorm, vinden we terug bij de regeling van hetgeen door ouders en voogden moet worden betaald voor het genot van middelbaar of hooger onderwijs. Voor een goed deel wordt dus onderwijs verstrekt aan wie dit wil genieten, van staatswege. Op staats- of gemeentescholen, die boven den Nederlandschen vlag een wimpel voeren met het woord: volksschool. En die volksschool is het voorwerp van veler genegenheid. ‘Men zal gemeend hebben ééne school voor allen te kunnen maken,’ schreef Schaepman juist. En zoo deed men ook. Maar waren die allen daarmede gediend? Waren zij tevreden? Zóó weinig - niettegenstaande de overheid een goed deel der kosten op zich nam - dat van stonde aan de vrijheid van onderwijs, onder toezicht der overheid, d.i. ieders recht om, ook buiten de volksschool, onderwijs te geven en te ontvangen, uitdrukkelijk werd toegestaan en erkend. Intusschen moet, volgens de grondwet, overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven worden. Met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen.

Na de proefneming gedurende eene halve eeuw, schijnt het geoorloofd te besluiten, dat het niet mogelijk is zoo iets te doen. Aan godsdienstige begrippen toegang en invloed te ontzeggen bij de uitoefening van kiesrecht, ja die begrippen daarvan uit te sluiten, omdat zij aan ons staatsbestuur absoluut vreemd zijn en moeten blijven, dit wordt bij trouwe behartiging van staatsbelang te recht gevorderd. Maar bij lager onderwijs is de zaak geheel anders.

Van opvoeding is onderwijs een hoofdelement. En onderwijs en opvoeding van elkaar af te scheiden - geen paedagoog acht het mogelijk.

Nu leven er godsdienstige begrippen in veler conscientie, welke met die van anderen overeenkomen. Maar nog veel meer zijn er, die voor verderfelijke dwaling, ja afgoderij, datgene meenen te mogen houden wat anderen heilig is. Eenheid in

die begrippen werd nog niet waargenomen, en dit zal wel zoo blijven tot den jongsten dag. Indien niet altijd strijd, hemelsbreed verschil zal te dien aanzien altijd worden aangetroffen. Intusschen maken die begrippen een deel der opvoeding uit van welhaast ieder kind. Vereenig hem tot het aanleeren van nuttige kundigheden met anderen in eene schoool, hoe zal het u mogelijk zijn de godsdienstige begrippen van *ieder* dier kinderen te eerbiedigen, d.i. niet te krenken, wanneer gij, die geroepen zijt hen zedelijk en verstandelijk, christelijk en maatschappelijk te ontwikkelen, bij die ontwikkeling elk oogenblik meeningen, feiten, gebeurtenissen moet vermelden, uitleggen en verklaren tot vorming van het verstand en het oordeel uwer leerlingen, en daarbij eer moet bewijzen aan ieder godsdienstig begrip? Meent gij soms dat zwijgen u te stade zou komen of mogelijk is? Zelfs wie godsdienstloos lager onderwijs wil verstrekken, beleedigt onmiddellijk een godsdienstig begrip van andersdenkenden. Neutraal onderwijs - het is voorgesteld als eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen. ‘La continuation impartiale de l'état pacifique d'une puissance envers chaque partie des belligérants; lorsqu'on s'abstient d'une manière absolue de favoriser aucun des belligérants’. Breng die beeldspraak nu over op onderwijsgebied, d.i. op geestelijk gebied, en durf dan nog tegenspreken dat Schaepman gelijk had, toen hij schreef: ‘De neutraliteit vordert dat ik tusschen twee oorlogvoerende partijen sta, als bestond ik niet, en.... ik besta niet alleen, maar ik voer mede oorlog.’

Mede oorlog voeren, juist, dat heeft de Staat niet opgehouden te doen met al zijne eerbiediging van godsdienstige begrippen, met al zijne neutraliteit, met al zijne schoone woorden van eenheid en verzoening op de lippen. De Staat, bij monde van den wetgever van 1806, van 1857, van 1878, ja waarlijk ook nog toen hij in 1889 bekentenis aflegde van zonde, doch zonder het oprecht voornemen om zich te bekeeren, veel min uit zucht naar heiligmaking, heeft zich een ideaal voorgesteld dat is gebleken niet bestaanbaar te zijn. Godsdienst boven geloofsverdeeldheid, zóó luidde de formule. Even schoon, even voortreffelijk, even heilig als de zaak zelve. Alleen maar, we zijn nog niet zoover. Bij de overgroote meerderheid des volks neemt die geloofsverdeeldheid nog geheel de plaats in van den godsdienst, zijn deze beide geheel vereen-

zelvigd. En als het niet zoo heel ernstig was, zou men meer dan moeten glimlachen, over den man die zich, zij het met de beste bedoelingen, tegenover die overgroote menigte zoekende zielen heeft geplaatst, als machthebbende, als wetgever, zeggende: Komt allen tot mij, geef uwen kinderen eene plaats (de kosten neem ik grootendeels voor mijne rekening) op mijne school, waar ik ze zal opleiden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, hen gepaste kundigheden zal aanleeren, hunne verstandelijke vermogens zal ontwikkelen, maar van geloofsverdeeldheid, omdat ik van godsdienst niet spreken mag, nooit anders spreken zal dan als van denkbeelden, voorstellingen en opvattingen die niet strijd beteekenen maar vrede en éénheid!

Die ideale school in schoone formules omschreven, veronderstelt een schoolmeester, even ideaal als zij en tevens een leugenaar. Want de meester moet de kinderen vóór alles de waarheid leeren, vóór alles en in alles haar getrouw zijn. En hij kan 't niet zijn als hij de waarheid voor hen verbergt. En hij moet haar verbergen, hij kan niet anders; hoe zou 't hem zonder dat te doen mogelijk zijn ieders godsdienstig begrip te eerbiedigen? ‘De tact der onderwijzers is hier, hoe vreemd het mag schijnen, machteloos en de zorg van het schooltoezicht bezwijkt onder den last.’ En iets verder zegt Schaepman: ‘Geen geloofsleer duldt, dat iedere geloofsleer met haar gelijk sta, en de leer, die deze gelijkheid predikt, predikt noodzakelijk de verachting van hen, die anders meenen.’

Toch heeft men bij ons bijkans een eeuw lang van eene neutrale school gedroomd. Allerlei groote woorden werden in dien droom gesproken. Het einde van dien droom schijnt te naderen. De droomer greep naar de tuchtroede. De dwingeland, te goeder trouw en met edele bedoelingen de kinderen zijns volks dwingende om in te gaan tot zijn neutraal onderwijs; godsdienst willende aankweeken boven geloofsverdeeldheid; niet bemerkende dat dit ideaal nog eeuwen tijds behoeft, eer onze arme menschheid daartoe komen zal, heeft in onze dagen de straffende hand opgeheven niet over, maar ten behoeve van het kind. Leerplicht is op de komst. Schoolplicht staat voor de deur en vraagt niet alleen gehoor, maar binnengelaten te worden, dragende het zwaard niet te vergeefs.

Daarmede staat de neutraliteit der staatsschool in nauw verband. Daardoor zal het onheilig vuur der schooltwist met nieuwen gloed opvlammen. Maar daardoor ontstaat tevens eene schoone en duizenden in den lande welkome gelegenheid, om aan onze grootste dwaling op onderwijsgebied, onze ergste zonde, voor goed een einde te maken. Aan den godsdienst, hoofdbestanddeel der opvoeding en onafscheidelijk van onderwijs, kan nu de plaats worden toegewezen waarvoor tot dusver ten onzent in het openbaar onderwijs geene ruimte mocht openblijven.

We herinneren ons hoe Dr. Knappert in den aanvang dezes jaars, in ditzelfde tijdschift, op welsprekende wijze over godsdienstonderwijs het zijne gezegd heeft. Van de schoolneutraliteit getuigt hij, dat zij ‘angstig wordt gehandhaafd en alles, wat naar linker of rechterzijde ergenis zou kunnen geven, als een zeer gevoelig, prikkelbaar kruidjeroer-me-niet, zorgvuldig wordt vermeden.’

Voor die neutraliteit heeft o.a. de heer Meerkerk onlangs in de ‘Vragen des Tijds’ den handschoen nog weer eens opgenomen. Hij schreef: ‘de school der toekomst kan de bijzondere niet zijn.’ Doch hij is een veel te goed paedagoog om niet te erkennen, dat de beste school wel altijd die zal wezen waarheen de kinderen worden gezonden door de vrije keuze hunner ouders. En die keuze zal, bij onze alles behalve godsdienstlooze natie, dàn het meest bevredigend zijn voor 't ouderlijk gemoed, wanneer de godsdienst aldaar niet aan de deur is gezet, zij het dan ook uit eerbied voor den godsdienst van andersdenkenden.

Daarom verwees dan ook de wetgever de kinderen naar de godsdienstleeraren der onderscheidene kerkgenootschappen. Met een aanbod van schoolruimte op staatskosten verwarmd en verlicht. Heden kent men dien boom aan zijne vruchten! Tot deze behoort allereerst de, dank zij veler opoffering, toenemende uitbreiding van het bijzonder lager onderwijs. Sedert 1889 met geldelijken steun uit de staatskas. Waarom zouden we nu halverwege blijven staan? Bijzondere scholen zijn niet altijd, zijn niet noodzakelijk ‘gehate sectescholen’. Waarom toch vreezen wij verder te gaan op den in 1889 ingeslagen weg? Toen dezer dagen de N. Rott. Courant van hare ‘voorliefde voor de openbare school’ opnieuw deed blijken,

vloeiden haar, in alle oprechtheid, de woorden uit de pen: ‘Bij den strijd voor de openbare school is haar zoogenaamde neutraliteit altijd het lastige punt’. Lastig? Lees liever: onoverkomelijk! Volstrekt niet in theorie, maar wel degelijk in praktijk.[1)] Anders zou het immers niet erkend worden een ‘lastig punt’ te zijn. En in dat woordje *altijd* ligt zulk eene eerlijke bekentenis der waarheid. Het omvat het verleden onzer lagere schoolwetgeving, en tevens hare toekomst. Hoe goed de heer Meerkerk in zijne verdediging der neutraliteit ‘met open vizier’, het ook meent, den komenden geslachten onzer knapen en meisjes wenschen wij van heeler harte, dat zijne profetie niet bewaarheid worde. Volkomen juist voegde hij daaraan toe: ‘De menschen dwingen gaat echter niet; ze moeten het zelf ervaren en daarvoor is geduld noodig.’ Dit is geen profetie; dit is historie. Velen zijn gedwongen op lager onderwijsgebied; velen hebben ervaring opgedaan; en reeds meer dan een halve eeuw werden ze beproefd in geduld.

De vruchten der neutraliteit hebben tijd gehad zich te ontwikkelen. We kennen ze, doch - om er niets anders van te zeggen - onder de edele en fijne van de volkstafel wagen we het niet ze te rangschikken. Men heeft, - zoo schreef reeds ruim drie en twintig jaren geleden een onzer zeer bekwame volksvertegenwoordigers van de linkerzijde - ‘men heeft onze R.K. landgenooten eerst 25 jaren *geprotestantiseerd*, en ze nu bijna 20 jaren, voor zoover men ze krijgen kon, *geneutraliseerd*. Zijn ze er zooveel protestantscher of neutraler op geworden? Is er ooit een tijd geweest waarin zij hunne denkbeelden, ook op politiek terrein, met meer klem en met meer talent hebben op den voorgrond gezet?’

1) Bladzijden zouden kunnen gevuld worden met - als de zaak niet zoo hoog ernstig was, zou men zeggen: snaaksche of vermakelijke - gevallen waarin onderwijzers en autoriteiten hun verstand en geweten moesten krommen, om toch maar aan den scherpen tegen hen gekeerden geesel der neutraliteit, ‘het lastige punt’, te ontsnappen. Wie er kennis van wil nemen kan ze vinden o.a. in het ‘Zondagsblad van het Nieuws van den Dag’ van 22 Jan. 1899; in de ‘Wet op het l.o.’ uitgave van Gebr. Belinfante en de Erven F. Bohn van 1888, bladz. 131, 238, 239, 253-286; in ‘de Onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering’ Afd. C. Deel III bladz. 3 en 5; Dl. IV. blz. 239-244; Dl. V bl. 44-6 9. Verder in de uitgaaf der wet op het l.o. van ten Cate en Moens 3e druk bl. 213, 214; het Nieuw Nijm. Schoolblad voor Chr. Onderwijs van 19 Juni 1890, enz. enz. enz.

III.

Aan den vooravond der invoering van ‘Leerplicht’, een strenge weldoener, tot dusver buiten onze landpalen gehouden, is het nog zeer onzeker of hij straks onder veler gejuich zijne ‘joyeuse entrée’ zal doen in ons vaderlaud. Liefelijk van gelaat wordt hij ons geschilderd; van zijn norschen blik, van zijne straffende hand wordt liefst niet gerept; bij zijne eerste verschijning verbergt hij zijne roede diep onder zijne kleedij. Nog even voor dat zijne tuchtroede over ons wordt opgeheven, willen we hem rekenschap vragen van waar hij komt; wie hem tot ons voert; wat hij zich voorstelt met zijn gezag te kunnen uitrichten; of hij in ons huis past; of wij van hem gediend zijn.

Hij klopt aan de deur. Heeft hij geloofsbrieven getuigende van zijne afkomst? Voorzeker, en van deugdelijk allooi. Ze werden hem verstrekt door de hoogste macht aan wie het den mensch gegeven is te gehoorzamen, de macht wier naam is: Chariteit. Hij komt om goed te doen, de hand te reiken, op te heffen, uit diepten der ellende licht te brengen in duisternis. Hem bloedt het harte over het leven, het lot en de toekomst der duizenden die geboren worden en opgroeien in onwetendheid. Hij is de apostel der mêewarigen, die het niet langer kunnen aanzien dat de kinderkens, het erfdeel des Heeren, zouden opwassen als de dieren des velds. Is het wonder dat zijne komst nobele harten doet trillen van vreugde en hij door velen uit de schare, nog eer hij gekomen is, met hosannah wordt begroet?

Aan de keerzijde van dien voortreffelijken geloofsbrief intusschen staat ook nog iets anders te lezen in zeer duidelijk schrift. Ook daarvan moeten we kennis nemen. Het is kennelijk hetzelfde handschrift der Chariteit, die hem tot ons afvaardigde. Letten we dus ter dege op den inhoud dier keerzijde. ‘Mijn afgezant - zoo luidt dat bijschrift - komt tot u omdat gijlieden, bij de veelheid uwer tekortkomingen, ook nog in zorgeloosheid verzuimd hebt uwe kinderen ter schole te zenden, toen het daartoe tijd was. Ter wille daarvan zal hij u binden en met geweld dwingen om in te gaan.’

De Chariteit zendt hem, doch met een verwijt op zijne

lippen en met straffende hand. Zullen we hem niet veel liever afwijzen, hem geen macht schenken over onze nalatigheid? Immers is het hem te doen om onze vrijheid te beperken; we zullen onze kinderen ter schole *moeten* zenden, hen geene lessen mogen laten verzuimen ter wille van ons levensonderhoud, van ons winstbejag, van onze kortzichtigheid. Hij zal ons dwingen, we zijn er zeker van, dwingen met geweld, tot dat er voor onze nalatigheid geen plaats meer is! Waarom zullen we ons buigen onder dien dwang? Vrijwillig nog wel elkaâr brengen onder de heerschappij van de wet, waarvan het ontbreken ons ten minste de vrijheid liet met onze kinderen in jongen leeftijd te doen of niet te doen wat wij goedvinden?

Voorzeker, het is aan den dag gekomen dat duizenden in dien leeftijd niets leeren hoegenaamd; dat een gelijk aantal schooltijd op schooltijd verzuimen; dat een goed deel onzer kinderbevolking om allerlei redenen, door velerlei oorzaken van lager onderwijs verstoken bleef. Maar wien is de macht gegeven om zich te stellen in de plaats van ons, vaders en moeders en voogden en toezienders, om onze duurste verplichtingen jegens onze kinderen van ons af te nemen; wie heeft het recht om in onze plaats en voor ons de zorg op zich te nemen die wij hebben te betrachten of naar welgevallen, al naar 't ons behaagt, te veronachtzamen?

M.a.w. is de invoering van leerplicht noodig en noodzakelijk? Zeg niet dat dit geen vraag meer is. Want van een bevestigend antwoord op *die* vraag hangt hier alles af. Chariteit's strenge afgezant met al zijn wel en wee, zal, alvorens wij hem in ons staatsbestuur eene plaats toekennen, dat nut en die noodzakelijkheid moeten bewijzen. Voor zulk een bewijs nu is meer noodig dan enkel een beroep op het feit dat zoovele kinderen of geen, of niet genoegzaam onderwijs genieten; meer noodig dan eene verwijzing naar het feit dat, trots vele en velerlei pogingen, wettelijke en andere van allerlei aard, aan niet-schoolgaan en schoolverzuim toch geen einde schijnt te komen. Voor dat bewijs is een antwoord noodig op de vraag, wat Leerplicht zich voorstelt met zijn gezag te kunnen uitrichten in den tempel van ons lager onderwijs. Want te dier plaatse zal hij zijn gezag doen gelden, zijn invloed krachtig maken.

En wat treft hij daar aan? Allereerst eene bonte schare, gansch niet eendrachtig gezind. Ik spreek nu niet van eenheid van inzicht en overtuiging omtrent onderwijsmethode; omtrent het meer of minder der leerstof; omtrent uitgebreidheid der klassen; vrije en orde-oefeningen; omtrent paedagogische opvattingen; neen dit alles nu een oogenblik ter zijde latende, bemerken wij aanstonds dat die schare op zeer verre na niet eensgezind is op godsdienstig gebied. Dit kunnen noch mogen we ongemerkt voorbijgaan. Kerk en Staat mogen administratief van elkaar volkomen gescheiden heeten of zijn, - het individu, de vader en de moeder, leven en bewegen zich zoowel in de Kerk als in den Staat. En zelfs wanneer zij van de kerk niets weten willen, dan nog ontsnappen ze niet aan den godsdienst; zelfs zij niet die hun evenbeeld herkennen in Schiller's woord:

> Welche Religion ich bekenne? Keine von Alle
> Die du mir nennst. Und warum keine? Aus Religion.

In Nederland is men op schoolgebied uitgegaan van de absolute scheiding van Kerk en Staat. Daarin wortelde de ‘neutrale school.’ Langen tijd heeft men gemeend de rekening die elke Staat met de Kerk heeft te houden, voor goed te hebben gesloten. Dit zou eerst dan werkelijk het geval geweest zijn, wanneer men op die neutrale school formeel en reëel met godsdienst had afgerekend, in dien zin, dat daarvan aldaar niets meer ware overgebleven. En evenzoo met haar nauw verband met onderwijs.

Dr. Knappert intusschen stelt, niet ten onrechte, het vergaderen van kennis naast het vergaderen van hetgeen de kennis te boven gaat. Ik laat gaarne in 't midden of dit wel geheel met de bedoeling der bouwmeesters van den straks genoemden tempel is overeen te brengen, zeker is het dat zij van het tegendeel niet hebben doen blijken. Van openbaar onderwijs sprekende gewaagt de grondwet nu reeds gedurende een halve eeuw, van ‘godsdienstige begrippen’ in verband met dat onderwijs. Dat kon ook niet wel anders. Want hoe men ook over godsdienst denken moge, het feit van haar bestaan is onloochenbaar.

En nu kan noch mag het aan vader of moeder kwalijk genomen worden, laat staan belet, dat zij hunne kinderen

opvoeden in hunnen godsdienst, d.i. naar *hunne* godsdienstige overtuiging. Dit is niet anders dan het rechtmatig gebruik van de volkomen vrijheid van belijdenis die hun is gewaarborgd, in een afzonderlijk hoofdstuk van de grondwet, onder het opschrift: ‘Van de Godsdienst.’

Toen de wetgever tot regeling van het lager onderwijs overging - wij weten maar al te goed tot welke tribulatie dit zoowel in 1857 als in 1878 en 1889 aanleiding gaf - heeft hij, ter wille van den godsdienst, den openbaren onderwijzer niet verboden godsdienstig te zijn, in godsdienstigen zin te onderwijzen, en hem evenmin geboden dit wèl te doen. De wetgever heeft hem alleen onthouding opgelegd om iets te leeren, te doen of toe te laten wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Dit gebod moest aan de openbare lagere school in de oogen der natie het karakter geven van onzijdigheid, en zoo ontstond de benaming: neutrale school, die voor iedereen is opengesteld en waar Turksche, Grieksche, R.-Katholieke, Protestantsche kinderen, met elkaar lager onderwijs ontvangen, zonder dat aldaar iets mag gehoord worden wat met de godsdienstige begrippen dier verschillende geloofsbelijdenissen strijdig is.

Van dit laatste nu heeft eigenlijk niemand ooit geloofd dat er de hand aan gehouden is. Zelfs dan niet als op de school van godsdienst, of iets wat daarnaar zweemt, absoluut. gezwegen werd. Dit zwijgen juist werd geacht eene overtreding te zijn van wettelijk voorgeschreven ‘eerbiediging’. Niemand toch kan beweren, dat als de godsdienstige overtuiging der ouders meêbrengt, dat het onderwijs een godsdienstig karakter moet dragen, een stelselmatig zwijgen over godsdienst kan gezegd worden hunne meening te eerbiedigen. En nu wordt te midden van het genot van neutraal onderwijs waargenomen: ‘bekommering over de achterafzetting van dat andere onderwijs, dat het opgroeiend geslacht het minst missen kan. De weerzin klimt tegen een onrecht, waardoor als van hooger hand bestendigd en bekrachtigd wordt de waan, dat het hoogstnoodige zich met het minste wel behelpen kan.’

In dien vicieusen cirkelgang bevindt zich ons lager onderwijs nog altijd. Vijandschap tegen de openbare school wegens

hare neutraliteit, kon uit dien hoofde niet uitblijven zich telkens en telkens wederom te openbaren, en een bittere twistappel te worden tusschen de zonen van hetzelfde vaderland. In 1889 heeft de wetgever getracht de gemoederen tot bedaren te brengen, door periodieke uitkeering van geld aan bijzondere scholen, met een totaal omgekeerde uitlegging en toepassing van het grondwetsartikel waarin na 1848 geen letter veranderd, doch waaruit steeds afgeleid was dat iedere rijksbijdrage aan de school die haar genoot, aan deze ook aanstonds het karakter gaf van ‘openbare school’ en haar wijdde tot eene neutrale.

Doch evenmin als de wetten van 1857 en 1878 heeft die zoogenaamde pacificatie van 1889 de ‘schoolquaestie’ van de baan gebracht. Zij steekt dan ook telkens haar hoofd weer omhoog. De bestrijders van de neutrale school kunnen en mogen, volgens hunne beginselen, niet rusten alvorens het bijzonder onderwijs in Nederland regel, neutraal onderwijs uitzondering zal geworden zijn.

Formeel had men bij de laatste grondwets-herziening de zaak kunnen regelen. Dit is niet geschied. Art. 194 werd niet gewijzigd, doch kort daarna reëel in omgekeerden zin dan tot dusver uitgelegd en toegepast. Beter voorwaar, oprechter voorzeker ware het geweest als men, na zoover als thans het geval is te zijn gegaan, destijds ook staats-schoscholen had geopend voor iedere godsdienstige overtuiging afzonderlijk. Ook daardoor zou de schoolstrijd in Nederland voor goed ten einde zijn. Wie echter nooit daarin zou toestemmen is de kerk. Zulk eene suprematie zal zij zich nimmer laten welgevallen. Zij kan gerust zijn, zulk een oplossing zal niet volgen. Het zou strijdig zijn met de onafhankelijkheid die aan elk kerkgeloof moet verzekerd blijven. Maar wel zal de kerk zich aan leerplicht moeten onderwerpen. Waarom zou zij daartegen bezwaar maken? Inzonderheid wanneer die leerplicht eenvoudig wordt teruggebracht tot een politiemaatregel.

Elders hebben in verschillende landen allerlei wetten aan eene gezamenlijke bevolking van meer dan honderden millioenen menschen de vrijheid om hunne kinderen geen onderwijs te geven ontnomen. In eenige landen reeds meer dan twee eeuwen her. Nergens vernam men dat eenig kerkgeloof

onwetendheid als een onmisbaar vereischte beschouwt voor de behoudenis.

Wel werd als bezwaar aangevoerd dat deze dwang inbreuk maakt, ongeoorloofd, op de vaderlijke, straks de ouderlijke macht. Wie te recht tot de eerste plichten in de uitoefening dier macht de zorg rekent voor het onderwijs der kinderen, wie ook uit dien hoofde die ouders met die zorg belasten wil en den Staat in geen geval in hunne plaats stellen, mag hij tegelijkertijd die vaderlijke macht dan beperken en daaraan afbreuk doen, in dien zin, dat hij den vader dwingt te doen, zij 't ook in 't belang van het kind, wat de vader' om voor hem afdoende redenen beter vindt na te laten?

Art. 407 van het burgerlijk wetboek doet de vaderlijke macht verloren gaan wegens een formeel verzuim van heel wat minder beteekenis dan schoolverzuim, zelfs zonder rechterlijke tusschenkomst. Maar bovendien heeft men hier te doen met zedelijke nalatigheid der ouders. Wordt de vader wegens niet naleving van leerplicht gestraft, die straf heeft allereerst de bedoeling en beteekenis dat zij der ouders nalatigheid wil tegengaan, door plichtvervulling wil zien vervangen. Is de verbintenis der ouders eene zedelijke verplichting tot opvoeding hunner kinderen, zij is tevens eene wettelijke, naar luid van art. 159, nader bevestigd bij art. 353 van het burgerlijk wetboek. En straft de wet op het lager onderwijs niet reeds de ouders met hongerstraf, omdat zij hunne kinderen buiten genot hielden van onderwijs? Kan niet de vader en de moeder die zijn of haar kind in hulpeloozen toestand brengt of laat, volgens ons wetboek van strafrecht met gevangenisstraf van twee jaar gestraft worden?

De wetgever heeft dus een en andermaal duidelijk uitgesproken dat hij, zoodra de maatschappij schade lijden kan door de nalatigheid der ouders in het nakomen hunner zedelijke verplichting jegens de kinderen, zich die zaak behoort aan te trekken, en heeft dit dan ook niet nagelaten. Den vader absolute vrijheid te laten om zijne macht over het kind onbeperkt uit te oefenen, ook dan wanneer hij door plichtverzuim de aan die macht essentieel verbonden verplichtingen niet nakomt, zijne kinderen in de maatschappij

blootstelt aan heillooze gevolgen van zijn plichtverzuim, het algemeen rechtsbewustzijn laat dit niet langer toe.

Doch leerplicht bij de wet vastgesteld, roept een ander vraagstuk in het leven, dat onder de oogen behoort gezien te worden. Kosteloos onderwijs voor onvermogenden, daartegen heeft niemand bedenking. Met leerplicht behoort kosteloos onderwijs van staatswege, overal voor rijken en armen, evenzeer verkrijgbaar te zijn, omdat de plicht op allen drukt en dus de middelen om dien te vervullen òf aan niemand, òf aan allen gelijkelijk moeten verschaft worden. Leerplicht als gevolg van politiezorg betreffe dan ook nooit meer dan lezen, schrijven, rekenen, algemeene feiten uit de vaderlandsche historie, algemeene voorstelling van de vaderlandsche geografie. Verder strekke zich dit openbare kostelooze onderwijs niet uit. En wie dit zijnen kinderen onthoudt, wordt gestraft. Er zijn echter gevallen van wettige verhindering. Ieder wetgever zal dit erkennen, dan kan van straf geen sprake zijn, omdat er geen verzuim is. Maar als nu die verhindering ontstaat uit de materieele onmogelijkheid om het kind ter school te zenden, te weten wanneer schoeisel en kleeding ontbreekt? - Wat heeft de wetgever hierop te antwoorden? - Hier is slechts één antwoord mogelijk. Zoodra de vader zegt: ‘Ik *kan* mijne kinderen niet ter schole zenden; ik doe niets liever dan dat, maar mijn kind heeft niet te eten; moet in lompen gekleed gaan; door straatloopen en zwerven in zijne levensbehoeften voorzien; een ander middel van bestaan is er voor mijn kind nu eenmaal niet; en het bestaan gaat vóór het schoolgaan, het leven vóór het leeren. En als het leven door onderstand in voedsel gered is, op welke school wordt mijn kind met bloote voeten en gescheurde, versleten kleeren toegelaten?’

De overheid, die verlangt dat *ook* die vader - ja hij allereerst - zijn onderwijsplicht zal vervullen, kan op de vragen van dien vader geen ander antwoord geven dan het antwoord, dat de onvermogende, die bij de bizondere en kerkelijke liefdadigheid om vervulling zijner nooden te vergeefs heeft aangeklopt, *reeds nu van den wetgever ontvangen heeft* in de armenwet: ‘Bij volstrekte noodzakelijkheid zal in de behoefte aan kleeding en schoeisel van overheidswege worden voorzien.’

Voor die consequentie deinze de wetgever niet terug als hij leerplicht invoert. Wie het doel wil, wrake het middel niet. Een middel dat sedert 1854 in onze wetgeving geen onbekende factor is. Armoede is inderdaad een groote oorzaak van schoolverzuim. Vermaning, opwekking, waarschuwing, openbare naamvermelding, geldboete, hechtenis, opheffing van vaderlijke macht, vermogen tegen dit verzuim, uit armoede ontstaan, altemaal niets. De wetgever stelle zich hier niet op een doctrinair maar op een practisch standpunt. Het *kan* niet anders en het moet. Als er brand ontstaat, is dan niet de eigenaar de meest direct belanghebbende bij de blussching? En door wie wordt deze betaald? Hier valt het particuliere belang samen met het openbare. Waar is nu het onderscheid wanneer door de overheid de brand gebluscht wordt; wanneer zij geld, brood, kleeding, dekking aan de armen verstrekt, en wanneer het kind kleeren en schoeisel ontvangt, opdat het ter schole kan komen?

IV.

Kappeijne heeft in zijn veel te weinig gelezen opstel over ‘De nieuwe schoolwet’[1)] haar karakter en hare beteekenis in de volgende woorden omschreven: ‘De Bisschoppen hebben getriomfeerd; hun mandement bracht de nieuwe onderwijswet in het Staatsblad. In de openbare school, die niet onder kerkelijk toezicht staat, moet het onderwijs neutraal, den onderwijzer den mond gesloten blijven..... Niet alle wenschen mogen reeds bevredigd zijn, de kerk kan wachten, principieel heeft zij den modernen Staat overwonnen.’

Dat deze omschrijving van den ontwerper der wet van 1878, volkomen juist is, hebben de feiten sedert duidelijk bewezen. Dezer dagen kwam ‘Het Centrum’ haar bevestigen. De vrije school - zoo staat er - is dus in de waardeering der liberalen niet weinig gestegen. Bij het debat in de Eerste Kamer kwam nog slechts één hunner afgevaardigden het oude lied ter verheerlijking der openbare school voor het gehééle volk zingen, en niemand minder dan de minister kwam hem désavoueeren.

1) Jaarboek voor het onderwijs 1891. blz. 266.

‘Wie had zulks een twintigtal jaren geleden durven verwachten? Wie had zelfs in de dagen der grondwets-herziening zulks kunnen voorzien?.... Er is geen twijfel aan, wij hebben ontzaglijke vorderingen gemaakt.... De principieele strijd moet worden voortgezet; natuurlijk. Het bijzonder onderwijs regel, blijft ons ideaal. Daarnaar te streven, is de taak, welke dag aan dag onze aandacht en inspanning vordert.’

En wederom Kappeijne in 1891: ‘Voortaan kan men die [de] neutraliteit niet meer verdedigen dan als het beste middel ter bestrijding van het voor den vooruitgang hinderlijk geloof..... de voorvaderlijke leerstellingen kunnen de algemeene behoefte aan religie niet langer bevredigen en sussen.’

Dezelfde man die deze woorden schreef, had vroeger, als minister, de agitatie, het voortduren en toenemen van dien principieelen strijd, uitdrukkelijk voorzien. Hij werd er toen reeds mede bedreigd; hij zeide: ‘ik geloof dat het niet bij voornemens blijven zal, maar dat de agitatie grooter en sterker zal worden.’ En tevens getuigde hij - het is zeer noodig dat we ons, na den zoo even vernomen triomfkreet door Het Centrum aangeheven, dit in herinnering brengen -: ‘Daartegenover *bezwijken* is mogelijk; maar, wat mij betreft, *wijken*, nooit. Want op het oogenblik dat die zegepraal zou worden gevierd, zouden de mannen die ons de grondwetsherziening en het constitutionele stelsel gebracht hebben, te vergeefs hebben geleefd; op dat oogenblik zou het Staatsverdrag verscheurd zijn, in de vorige eeuw door alle gezindheden onder gejubel geteekend..... De worsteling voor de vrijheid zou te vergeefs zijn geweest; want de conscientie-vrijheid, op den buitenlandschen vijand veroverd, zou zijn vernietigd door de twisten van de binnenlandsche factiën. Priesterheerschappij en kerkelijke onverdraagzaamheid zouden dan in ons land den boventoon voeren.’

Dat we dien weg opgaan, elken dag eene schrede verder in die richting worden gesleept, de hierboven omschreven en gelaakte uitoefening van ons kiesrecht in de richting van geloofsverschil, bewijst het. In de voortgezette bestrijding van de staatsschool, wier tegenstander zooals we zagen met groot genoegen constateerde, dat er in de Eerste Kamer nog maar één man haar durfde bezingen en die man nog wel door den minister werd gedésavoueerd, hoorden we den

triomfkreet aanheffen, welks beteekenis in de gevolgen door Kappeijne reeds bij voorbaat zoo kernachtig werd omschreven.

De kerkelijke praktijk van het kiesrecht ligt buiten het bereik des wetgevers. Deze hebben de kiezers te bezorgen of, beter nog, niet te bezorgen. Zij moeten weten of ze zich op staatkundig en maatschappelijk gebied, aan eenig kerkgeloof willen onderwerpen. Zij hebben te bedenken: qu'un peuple aura toujours le gouvernement qu'il mérite.

Met de praktijk van ons volksonderwijs is dit iets anders. Daarin heeft de wetgever het hoogste woord. Met een der beginselen van de grondwet van 1815 door van Maanen vermeld in zijne Aanteekening: ‘Wij zijn alle burgers van den Staat, in eene Grondwet moet niet gesproken worden van Roomsch of Onroomsch, van Kristen of Jood’, woorden waarin het dwepen met de neutrale school reeds sedert zoovele jaren zijn oorsprong vond, heeft de wetgever in 1889 gebroken, tot verbazing, zelfs heden nog, van de tegenstanders dier beginselen. Men moge dit toejuichen of betreuren, het ligt er toe. En daarop te willen terugkomen zou gelijk staan met de hand aan den hemel te willen reiken, met revolutie.

Maar de wetgever is bij machte om de droeve gevolgen die zijn halfheidsmaatregel noodzakelijk moet voortbrengen, zooals deze door Kappeijne hierboven met profetische zeggingskracht geschetst zijn, af te wenden, door ons lager onderwijs te reinigen van elke ongodsdienstige, goddelooze, van elke ‘clericale’ woekerplant. Dan eerst komt ook het vraagstuk van den leerplicht tot zijn volle recht en wordt de oplossing daarvan tot aller bevrediging mogelijk.

Hoe dit zou kunnen geschieden mag hier in noofdtrekken worden omschreven.

Noem vrijelijk in de grondwet ‘het openbaar onderwijs een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering.’ Beveel in die wet te recht, dat ‘overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar onderwijs zal gegeven worden.’ Handhaaf vooral de daarin uitgesproken waarborg dat het geven van onderwijs vrij is, behoudens het toezicht der overheid. Dus geene grondwetsherziening op dit punt, te minder noodig nu in 1889 art. 192 mogelijk heeft gemaakt wat door het vroeger geheel gelijkluidend art. 194 geacht werd nooit geoorloofd te zijn. Reageer niet tegen de rechtsorde,

op welke wijze ook tot stand gekomen, die thans is ingevoerd. Maar terwijl ge haar accepteert, regel hare gevolgen ter wille van het gemeene best. Vergeet daarbij echter nooit, dat het verstrekken van onderwijs, niet is uw plicht, maar ouderplicht. Verzeker de vervulling daarvan naar behooren. Met alle middelen die te uwer beschikking staan of gesteld worden, finantieele hulp vooral niet uitgesloten. Maar weet, vóór alles, dat de opvoeding van het kind de taak is der ouders en van niemand anders. En daar gij, ten behoeve van de maatschappij, belang hebt bij die opvoeding, beschouw het als uwen staatsplicht daarin de ouders op de beste wijze behulpzaam te zijn. Stel u niet langer tusschen den vader en zijn kind, bij de keuze van den onderwijzer, aan wiens leiding hij dat kind wil toevertrouwen, dien hij alleen, en uitsluitend hij, het recht en den plicht heeft te kiezen, aan te wijzen. Hij zorge voor het onderwijs zijner kinderen, niemand anders. De Staat mag hem daarin steunen, ook zonder dat hij te dier zake tot hem zijne toevlucht nam. Anders zou hij met den bedelnap loopen; zijne fierheid en onafhankelijkheid als vader prijs geven, de vrijheid van onderwijs hem geschonken zou voor hem niet bestaan.

Wat er alsdan zou overblijven van de staatszorg voor het onderwijs? Niet weinig. Luister slechts. Allereerst zorg voor de vorming en opleiding van onderwijzers. Een breede schare van zedelijk onbesprokene, van kennis welvoorziene, achtingswaardige onderwijzers mag in den Staat niet ontbreken, omdat hij ze niet missen kan. Evenmin als van godsdienstleeraren, als van geneeskundigen, waaraan hij dan ook het noodige jaarlijks te koste legt.

Vervolgens toezicht, dat het onderwijs voor de jeugd zoo deugdelijk mogelijk zij en blijve, uit te oefenen niet zoozeer door repressie, maar inzonderheid preventief, door het aanmoedigen, bevorderen en bereikbaar stellen van al wat aan dat onderwijs in de ruimste beteekenis ten goede kan komen.

Daarna tegemoetkoming in de kosten, wanneer het blijken mocht dat eene wel ingerichte school gevaar mocht loopen te niet te gaan, door omstandigheden die van tijdelijken aard hare opheffing zouden na zich sleepen, terwijl het toch voor de toekomst van belang is haar voortdurend be-

staan te verzekeren. Op door den wetgever te stellen voorwaarden.

Ook nog, als het wezen moet en zeer zeker naar ouder gewoonte verlangd zal worden, subsidie in geld aan *elke* bijzondere school, te berekenen per hoofd naar het aantal leerlingen die de school bezoeken, op voorwaarden, door de wet te stellen; waarin nooit zal mogen ontbreken, dat zoolang er plaats is, ieder kind desverlangd op de school moet toegelaten worden, en zij wier ouders verlangen dat hunne kinderen aan het aldaar te verstrekken godsdienstonderwijs geen deel zullen nemen, hiervan worden vrijgesteld. Er is niets tegen, zegt Mr. S. van Houten in het tweede nummer zijn Staatkundige Brieven, om scholen te subsidieeren, mits het geen sektescholen zijn.

Eindelijk, - doch deze omschrijving kan slechts hoofdtrekken aangeven - leerdwang, doch uitsluitend als maatregel van politie.

Politie; dit is staatszorg. Niet zoozeer ten behoeve van het onderwijs uwer kinderen; maar eenvoudig als maatregel van orde ten behoeve en ter bescherming van de maatschappij.

Deze duldt geen boeven in haar midden. Den rechter is opgedragen hen volgens wettelijke regels, voor langeren of korteren tijd, uit de maatschappij te weren. De wetgever heeft te waken dat de rechter zoo min mogelijk boeven voor zich gebracht zie. M.a.w. de hedendaagsche toestand van onze maatschappij kan niet langer dulden dat in haar midden analphabeten worden aangetroffen, niet in staat te lezen, te schrijven, te rekenen, absoluut onbekend met de hoofdgebeurtenissen der vaderlandsche geschiedenis, met de hoofdlijnen der geografie van ons vaderland. Ziedaar wat ieder kennen *moet*. En de Staat dien eisch te recht stellende, behoort dan ook ieder zonder onderscheid in staat te stellen die elementaire kundigheden alom en geheel gratis, te verkrijgen. Dus overal staatsscholen waar dit noodig blijkt te zijn, voor *dit* lager onderwijs, dat de zoo even genoemde vakken omvat, maar ook niets meer en niets minder.

En wie dan niet ter schole gaat; wie niet bewijst de kundigheid in die vakken te bezitten, of niet bezig is haar, liefst in de eerste jeugd, te verwerven, wordt daardoor en daardoor alleen een in den Staat onduldbaar individu, dat, zelf niet schuldig,

straks een overlast zal zijn. Dit laatste nu tracht de Staat te voorkomen, door hem te straffen die, als vader geroepen en verplicht daarvoor te zorgen, dien vaderlijken staatsplicht verzuimt.

We zouden aldus, overal waar het noodig is, staatsscholen erlangen voor lager onderwijs in de zooeven genoemde vakken, waar de leerlingen niets anders zouden leeren dan lezen, schrijven, de vier hoofdregels der arithmetica met de breuken, de tijdvakken en de hoofdfeiten der vaderlandsche geschiedenis, de ligging der provinciën onderling met hare hoofdsteden, benevens de grenzen des lands en der rivieren loop van de grenzen tot in zee.

Van godsdienst kan, mag, noch behoeft *hier* sprake te zijn. De eerbiediging van die van andersdenkenden heeft op *deze* lagere school niet van doen. De neutraliteit kan daar niet meer als leuze dienen.

De geletterde en de godsdienstige opvoeding der jeugd wordt alzoo overgelaten aan de eenigen die daartoe geroepen zijn: de ouders. De verplichte staatszorg voor lager onderwijs met leerplicht, aldus allerwege betracht in gratis voor iedereen opengestelde scholen, en verder in den aan iedere bijzondere school gelijkelijk verleenden steun, laat ieder waarlijk vrij in de geestelijke, verstandelijke, godsdienstige opvoeding zijner kinderen, naar eigen inzicht en overtuiging.

Men zou geneigd zijn dit alles in bijzonderheden uit te werken. Aan te toonen dat eene nieuwe wettelijke regeling op dezen grondslag gebouwd, niemand mishagen kan, behalve aan die ouders die zich van hun onderwijs- en opvoedingsplichten gaarne door den Staat zouden ontslagen zien en begeeren dat deze hun die plichten van de schouders neme. Ja, men zou geneigd zijn te gelooven dat door zulk een ommekeer in ons lager onderwijs de sedert 1857 tusschen wetsbepaling en plaatselijke verordening nagenoeg gewurgde schoolmeester van weleer, - aan wien wij ouderen maar al te goed weten hoeveel we hem verschuldigd zijn, hem persoonlijk, - weder zou opstaan uit de dooden; zijne vriendelijke, weldadige, trouwe hand weder toereikende aan de jeugd. Hoe zouden de kinderen tegen hem opzien als hij de plaats nog eens mocht innemen van den hoofdonderwijzer, hoofd der school, bezitter van een aantal akten van

bekwaamheid, benoemd door den gemeenteraad, op voordracht van het dagelijksch bestuur na of in overleg met rijksambtenaren! Zulke wettelijke onderwijzers zouden dan spoedig nergens meer worden gezien tenzij op de staatspolitieschool. Ze zouden overvleugeld worden door lieden, niet minder bekwaam en geacht dan zij thans zijn, doch die hunne opvoedings- en onderwijstaak niet op zich zouden genomen hebben uit kracht der wet of in naam der overheid, maar omdat het vertrouwen der ouders hen zou geroepen hebben tot de opleiding van hen die deze het meest liefhebben.

Let wel: in zulk eene wettelijke regeling behoeft aan christelijke en maatschappelijke deugd geen plaats ingeruimd te worden; noch gezegd waarvan de onderwijzer zich behoort te onthouden. De ouders hebben hier het hoogste woord naar de behoeften van hun hart. En de ouders betalen.... voorzeker. Maar ook dan als dit hun te zwaar wordt? Dan zal de Staat kunnen helpen en bijstaan, met gebouwen, met leermiddelen, met geld; u israelitische, u remonstrantsche, u roomsch-katholieke, u streng-calvinistische ouders, die zelf, onder of zonder herderlijk toezicht, scholen hebt opgericht voor lager onderwijs.

Welk een ommekeer en welke nieuwigheden! hoor ik zeggen. Nieuwigheid? En de wet van 1889? Wat geschiedt er heden anders dan het geld, door belasting opgebracht, te bestemmen, evenzeer volgens de wet, voor de fieren van weleer, die gestreden en geleden hebben om zich vrij te maken van de ketenen waarin een zoogenaamd neutraal dwingeland hen al te lang heeft geboeid?

V.

Als de bijl eens aan den wortel des booms is gelegd, als de dam tegen het water allengs begint te kwellen en een gedeelte van het te keeren water doorlaat, dan kunnen die boom noch die dam op den duur meer standhouden. De tegenzin van ons Nederlanders tegen clericale overheersching, om het even van welken naam of kleur, heeft er toe geleid om haar te bestrijden met wetsvoorschriften. Dat is met papieren bolwerken. Te recht hebben we nooit gewild dat hare voorvechters uit onzen burcht werden geweerd of verdreven. We

beseffen veel te goed dat dit te doen onvaderlandslievend, en al streed het niet reeds tegen de tolerantie, het oude, vrije Nederland onwaardig zou zijn. Doch we hebben hunne kracht waarlijk geen afbreuk gedaan - veeleer versterkt - door eene neutrale kleur te bekennen die geen ware kleur was, en waarmede wij, alsof zij ooit het symbool kon zijn van volkseenheid, onze staatsscholen meenden te kunnen en te moeten versieren. In plaats van daardoor kerk en dogmatiek uit ons staatsbeleid verwijderd te houden - hetgeen de bedoeling was - hebben we roomsch-katholieke en andere kerkelijke kiesvereenigingen zien verrijzen; minderheden - die hare rechten in het vaderland, tot onze volkomen genoegdoening en niet zonder onzen bijstand, hebben herwonnen - ten strijde zien opstaan, alsof zij zich nog altijd bedreigd achtten, niet het minst door die onware leuze eener onmogelijke neutraliteit. Hebben we den schoolstrijd zien ontstaan, nog vóór de grondwetsherziening van 1848, een zoo heillooze strijd, waaronder niemand meer moest lijden en ook geleden heeft dan het kind, te wiens behoeve die strijd gezegd wordt te zijn aangebonden, te worden voortgezet, te moeten voortduren. Hebben we aan de kerk voordeel en aan den godsdienst nadeel toegebracht, door den invloed der eerste, die met het staatsbestuur niets van doen heeft, te versterken en de kracht en beteekenis van den laatste in het kinderhart te breken en te verkleinen, door ons onzalig getwist over een onmogelijk neutraal onderwijs, een nimmer te realiseeren ideaal, een dwaallicht boven het moeras, waarin we straks dreigen gedompeld te worden - tenzij we den strijd tegen kerkgeloof op staatsgebied staken.

De wapens neêrleggen? Ja en neen. Neen, voor wie meent, dat de godsdienst wel verdient dat voor hem eene lans worde gebroken, tegenover kerkgeloof en dogmatiek. Ja, en absolutelijk ja, op staatkundig gebied bij de verkiezingen, of op onderwijsgebied. Aan den Staat behoort de strijd tusschen kerkgenootschappen absoluut vreemd te blijven; kiesvereenigingen mogen geene kerkelijke kleur dragen, en de wetgever mag niet langer aan den strijd deelnemen in zijn wapenrusting genaamd neutraliteit. Daar zal ons land wel bij varen. Daarbij zullen de uiterste partijen, kerkelijke en politieke, die vrijheid van beweging erlangen welke haar toekomt.

Daarbij zal de strijd voor den vooruitgang zonder schijnof leugenleus gestreden worden, en ook zonder onderlinge verdachtmaking en onverdraagzaamheid.

Dat zulk een nieuwe weg bij de jongeren onder ons sympathie kan wekken, mag niet betwijfeld worden. Dat het inslaan daarvan onze volkseenheid krachtig zal bevorderen, evenmin. Maar het zal dan eene volkseenheid zijn ten bate van het lieve vaderland; sterker, krachtiger, duurzamer dan die welke men langs den onwaren dwangweg der neutrale school tracht tot stand te brengen, om niets anders te bereiken dan een onzaligen strijd, die, naar Schaepman's overtuiging ‘moet worden voortgezet, natuurlijk’.

Wanneer straks de leerplicht bij den wetgever in openbaren raadslag komt, dan zullen de bladzijden van het hoofdstuk onzer parlementaire geschiedenis, dat handelt over lager onderwijs, op nieuw getuigen van bitteren strijd over ‘het lastige punt’. Zou het inderdaad een onbereikbaar ideaal wezen, de kloeke strijders, wier goed recht toch niet kan betwist worden, met elkaar te verzoenen door de hierboven bedoelde politieschool, de praktijk der onbeperkte vrijheid van onderwijs onder bescherming, onder toezicht en met krachtigen geldelijken steun uit de schatkist?

De beminnelijke Oliver Goldsmith schreef lang geleden eene allegorie, waarin de Chineesche keizer Nangfou ten strijde trekt tegen opstandelingen in zijn rijk. Voorwaarts mijne vrienden, zoo sprak hij: volgt mij, ik beloof u wij zullen ze spoedig ten onderbrengen en uitroeien tot den laatsten man toe! - De krijgstocht ving aan, de opstandelingen legden, toen de Keizer naderde, de wapens neder. Nu dacht iedereen dat zij op voorbeeldige wijze zouden gestraft worden. Maar hoe groot was niet de verwondering, toen alle gevangenen met zachtheid werden behandeld, ja met vriendelijke goedheid. Wat nu, riep 's Keizers eerste minister, is het op deze wijze dat U M. woord houdt? Hare vijanden zouden verdelgd worden, zoo luidde de belofte, en ziet allen worden begenadigd, velen in eere hersteld! - Ik heb beloofd, antwoordde de grootmoedige Keizer, mijne vijanden te zullen vernietigen; en ik heb het niet nagelaten, want zie zij zijn niet langer mijne vijanden, ik heb er mijne vrienden van gemaakt.

Als Nederland de vóór en tegenstanders der staatsschool ook eens tot elkander wist te brengen tot vrede - wie zou daarbij het meest gewonnen hebben? Wie anders dan het kind om welks welzijn het toch alleen te doen is, althans uitsluitend moet te doen zijn.

De bijzondere, vrije, gesubsidieerde school schijnt daartoe het middel bij uitnemendheid.

Zij kan de plaats innemen van de lagere staatschool van heden - wie kan daarna nog bedenking hebben tegen leerdwang met bestraffing van de nalatigen?

Voor kerkgenootschappelijke vijandschap tegen bepaalde soorten van scholen zou dan geen plaats, geen terrein meer te vinden zijn. Zouden kerkgenootschappelijke scholen noodzakelijkerwijs onverdraagzaamheid aankweeken? Immers evenmin als bedehuizen van verschillende godsdienstige gezindten, waar deze zoo dikwerf naast elkaar worden aangetroffen? Waarom zou de vrije, voor allen toegankelijke, calvinistische school, naast de strenge lutheraansche, of roomsch-katholieke, meer onverdraagzaamheid kweeken dan de kerkgebouwen bestemd tot godsdienstoefening in zulke ver uiteenloopende richtingen?

Nog moet hier aangestipt worden, dat de lagere school bij ons te lande nagenoeg geheel verstoken is van den heilzamen prikkel der concurrentie. Een direct en zeer nadeelig gevolg van het hooggeroemde ‘lastige punt’ van straks. Guizot schreef: de tous les monopoles le pire est celui de l'enseignement. Een voortreffelijk districts-schoolopziener, belijder van het R. Kath. kerkgeloof, wiens kinderen ter schole waren besteld op eene R. Kath. school, verklaarde mij, desgevraagd, zijn pogen om het openbaar onderwijs in zijn district zoo hoog mogelijk op te voeren, zoo voortreffelijk te maken als maar mogelijk is, uit het welbegrepen belang dat zijne kinderen er bij hadden zoo goed mogelijk onderwezen te worden. Op die wijze, sprak hij, vervul ik naar behooren en ijverig mijn ambtsplicht, terwijl ik de bijzondere school op geen betere wijze kan dwingen om even deugdelijk onderwijs te geven uit vrees dat anders de school verloopen zal. Hoe veel te meer zal die prikkel bij bijzondere scholen zich doen gevoelen, zoodra ouderlijke zorg naijver wekt tusschen de door hen met staatschulp gestichte, gesteunde, gebruikte,

vrije, voor allen toegankelijke scholen en aanwakkert; of wel gemeentebesturen op hunne lagere scholen elkaar de loef zullen willen afsteken, door een met staatshulp uitmuntend ingericht lager onderwijs.

Tot dusver was alleen sprake van ons lager onderwijs. Later, bij leven en welzijn, zou een woord kunnen volgen over den invloed dien zulk eene nieuwe orde in kies- en schoolzaken kan hebben op ons middelbaar en hooger onderwijs. En ook eene begrooting van kosten, want een bedachtzame Nederlander is nooit geheel tevreden zonder den gulden, dien Euclides den jongen ten slotte medegaf.

Onze politiéschool voor lager onderwijs, dit mag veilig aangenomen worden, zal heel wat minder geld kosten dan de neutrale. Maar dit mag geen argument zijn. Hoofdzaak is: ten bate des lands het clericalisme uit ons kiesrecht als medewerker en uit de staatsschool als belager te verwijderen; dat onkruid dermate uit te roeien dat het zich naderhand nooit meer, hetzij dan als gevaarlijke woekerplant, hetzij als omverwerper van onze staatsinrichting kan doen gelden.

De neutraliteit onzer lagere scholen heeft juist het omgekeerde gevolg gehad van wat hare voorstanders zich daarvan hebben voorgesteld. Zij heeft noch godsdienstvrede, noch verdraagzaamheid gekweekt, omdat zij steeds verschillen in kerkgeloof op den voorgrond moest plaatsen, als evenzoovele scheidsmuren tusschen de vaderlandsche jeugd. En aan deze, onder één schooldak vereenigd, heeft zij diets willen maken, dat die muren niet bestonden; alsof de kinderen buiten de schooldeur niet bemerkten dat dit een groote leugen is. Zóó meende zij de vrijheid van belijdenis in praktijk te knnnen brengen, die in Nederland aan ieder kerkgeloof, aan iederen burger verzekerd is. In die leugen werd de jeugd aangerand. Die leugen tracht haar te overheerschen. Met en wegens het daarin opgesloten exclusivisme. En dit noemt men neutraliteit!

Men kan aan een kerkgeloof het recht niet ontzeggen om zich uit te breiden. Vrijheid van belijdenis zonder dat recht van propaganda, staat, volgens de schoone voorstelling van Jules Simon, gelijk met de vrijheid om heen en weer te mogen loopen in eene gevangenis. Mag iemand zich dan beklagen wanneer van dit recht gebruik gemaakt wordt binnen

de perken der wet? Dit is de groote grief tegen de neutrale school: zij heet de kweekschool van verdraagzaamheid en zij bedoelt de propaganda van elk kerkgeloof zooveel mogelijk tegen te gaan. Zij zocht dit laatste tot een exceptioneel rechtsinstituut te verheffen. Zij kon uit haren aard op dat recht geen exceptie toelaten. En zoo werd uit haar geboren het omgekeerde van recht. Wie directelijk of indirectelijk eenig kerkgeloof wil belemmeren of tegengaan, nog wel door wettelijke voorschriften van hoe neutralen aard ook, schendt de vrijheid van allen. Hier valt de tolerantie uit de zedelijke orde te samen met de hoogste rechtsbegrippen van vrijheid.

En wie grijpt naar dat wapen? Wie tracht door wetsbepaling propaganda te keeren? Voorzeker nooit zij die de waarheid liefhebben, haar zoeken, niet twijfelen aan hare zegepraal. Het is niet genoeg dat wij strijden voor de vrijheid van andersdenkenden op godsdienstig en staatkundig gebied; we behooren ons te verheugen dat zij die vrijheid genieten en deze in hen niet maar alleen eerbiedigen, doch ook liefhebben. Zegt men ons dat zij onverdraagzaam zijn? Wat nood, als wij het maar niet zijn, en hun niet gelijk worden. Voor de vrijheid van denken en spreken onzer tegenstanders eene lans te breken, is het beste middel om te verhoeden dat men ons dat kleinood ontnemen zal. En al moesten we zelfs toegeven dat wij niet met gelijke munt zullen betaald worden, wederom: wat nood? Wij zullen er nooit minder om zijn, doch wel sterker door worden.

Twee jaren vóór de wet op het lager onderwijs van 1878, heeft wijlen Mr. Farnecombe Sanders in de Bijdragen tot de kennis van het Staats- Provinciaal en Gemeentebestuur, Deel XX bl. 73-179 een hoogst belangrijk opstel geschreven, onder den titel: ‘School, godsdienst en gezond verstand.’ Wie in het onderwerp thans hier besproken eenig belang stelt, zij herlezing van dat opstel warm aanbevolen, vooral omdat het ook heden nog groote actualiteit bezit. Daaraan werd ik van bevriende zijde herinnerd, gedurende de correctie dezer regelen. Dien hoogst bekwamen schrijver zeg ik - zij het niet zonder eenigen weemoed - na: ‘Voor degenen onder ons, die godsdienst een verouderd begrip, kerkgenootschappen eene schadelijke overtolligheid, en dus ook godsdienstig onderwijs op zich zelve een kwaad vinden, is mijn

opstel niet geschreven’. En op een andere plaats: ‘Ik heb niet de geringste verwachting, dat de bovenstaande denkbeelden op 't oogenblik door velen zullen gedeeld worden; het zou me intusschen niet verwonderen, als ze met vervolg van tijd door menigeen werden beaamd’.

VI.

Bij het vallen van den avond, als de zon ter kimme neigt, aan het einde van een schoonen zomerdag, die allerlei diepe emoties medebracht van zeer uiteenloopenden aard, rijst de herinnering aan het nog zoo jonge verleden nauw omlijnd, in de schemering. Zoo aanstonds gaan we rusten onder de vale vlerken van den naderenden nacht, in hope morgen een nieuw leven te beginnen, dat we, merkwaardig genoeg, meenen dat ons toekomt.

In den levensavond is het niet anders; vooral wanneer deze samenvalt met het einde eener eeuw, wier eerste helft ons eerste bewustzijn aanschouwde; wier tweede, thans nagenoeg doorloopen helft aanving tegelijk met onze verschijning in de maatschappij. In dien avond, als de nacht niet meer ver af wezen kan, zien we terug naar het kind nu reeds grootvader geworden, als naar iemand dien we al heel goed hebben gekend, zij het ook met de eerlijke bekentenis dat we nog altijd niet durven beweren hem ook doorgrond te hebben. ‘Tempus peractum se puero’, verschijnt dan in zijn geheel voor ons oog, terwijl de toekomst des reeds tot jongeling, vir ornatissimus, opgewassen kleinzoons, ons nog meer belang inboezemt dan onze eigene, vijftig en meer jaar geleden, heeft gedaan; zijne toekomst, welke wij zeker zijn niet meer te zullen aanschouwen. We zouden dan de indrukken, de beelden, de aandoeningen, de meerendeels reeds geslaakte vriendschapsbanden, de tallooze bewijzen van trouw en van liefde die in dat verre verleden ons deel mochten zijn, op zijne toekomst willen enten; opdat ze, met al het leed, de droefenis, en den strijd die zij met zich zal brengen, hem, als ze voor hem verleden zal zijn geworden, een vriendelijken avond moge opleveren, waarna hij met dankbare tevredenheid zijne levenszon kan zien ondergaan.

Daarbij denken we dan terug aan onze eigene opvoeding;

en bij dat omzien naar hetgeen achter ligt en nimmer terugkeert, aan het door ons genoten onderwijs dat ons, met die opvoeding, gemaakt heeft, hoe weinig het ook wezen moge, tot hetgeen we geworden zijn; aan de geheele evolutie van hetgeen we nu onze ondervinding plegen te noemen. Opvoeding en onderwijs in vorm en methode, in opvatting en praktijk hemelsbreed verschillend van hetgeen heden daarvoor in de plaats werd gesteld, van hetgeen voor het thans opkomend geslacht is toebereid.

Als van zelve vergelijken we dan het oude met het thans geheel veranderde, het hedendaagsche. Door ervaring van den zegen aan het vrije denken verbonden geleerd, loopen we daarbij geen gevaar meer, iets te bewonderen alleen omdat het oud is. Om ons heen is de twijfelboom opgewassen en heeft zijne takken - geene duisternis voorwaar - over ons hoofd uitgespreid. Van zijne vruchten hebben we mede gegeten; de minst gretigen naar dat genot hebben den voor hen menigmaal bitteren smaak niet kunnen ontgaan.

Welke opvoeding, welk volksonderwijs is beter, die van vóór vijftig jaren of de huidige? Zou het wel verstandig zijn dit te onderzoeken? Ieder is een kind van zijn tijd en behoort daartoe. De vergelijking onthoude zich van te willen uitmaken welke de betere is, die van toen of die van heden. Het onderzoek kan alleen nuttig zijn, als wegwijzer voor de toekomst van ons volk, van onze nakomelingen: de vrije, vranke en fiere burgers van Nederland in de twintigste eeuw.

Aan hen mogen wij geene kiesvereenigingen nalaten op kerkgeloof gebouwd; evenmin eene staatsschool met de nooit te verwezenlijken leuze eener onmogelijke neutraliteit.

P.F. HUBRECHT.

Het lied van Geraert van Velsen.

I.

In den zomer van het jaar 1296 was Holland in rep en roer. De herhaaldelijk bijgelegde veete tusschen den graaf van Holland en zijne vasallen was tot eene nieuwe uitbarsting gekomen, en met zijn bloed had Floris V geboet voor het werkelijke en vermeende onrecht, zijn leenmannen aangedaan. Intusschen had het gepleegde geweld den laatstgenoemden niet gebaat; de ontwaakte volkshartstocht had hen uit het land verdreven, en het lot diergenen, die den vijand in handen gevallen waren, was zeker niet geschikt om de overigen tot terugkeer aan te moedigen. Zij die zich als gevolg van 's graven dood herstel der onafhankelijke positie hadden voorgesteld, die zij tijdens zijne onmondigheid genoten, zagen zich in hunne verwachting teleurgesteld, en welk een welkome buit voor roofridders het graafschap ook in een volgend tijdvak van regentschappen en troontwisten worden mocht, deze vruchten der vermetele daad vielen zeker niet in den schoot harer bedrijvers.

Hoe sterk de indruk was, dien de moord van graaf Floris op de tijdgenooten gemaakt heeft, kan onder meer blijken uit de letterkundige impulsen, welke van die gebeurtenis zijn uitgegaan. De pen van den dorren kroniekschrijver Melis Stoke bezielt zij tot aanschouwelijkheid. Den van nature eenigszins tragen genius van het Nederlandsche volkslied bevleugelt zij. Na verloop van meer dan drie eeuwen levert zij aan Nederlands beroemdsten zanger de stof tot een treurspel, dat nog heden niet van het tooneel is verdwenen, en

zij geeft een ander weinig minder befaamd Nederlandsch poëet de gelegenheid om in een drama voor zijn politieke gevoelens propaganda te maken, een voorbeeld, dat nogmaals tweehonderd jaar later in anderen geest door den dichter, die toen onzen zangberg beheerschte, werd nagevolgd. En heeft niet ook onze tijd - om niet te spreken van behandelingen der stof in romanvorm - haar opnieuw dramatisch zien herboren worden, ditmaal uit een huwelijk tusschen de dichtkunst en de muziek?

De groote ontsteltenis, die de uitwerking was der catastrophe van 1296, was de oorzaak, dat de sage zich van de gebeurtenis meester maakte. Maar het spreekt van zelf, dat deze laatste, wier belangstelling eerst door den bloedigen afloop gewekt was, van de redenen, die tot de daad geleid hadden, van den aanvang af weinig kennis droeg. Bovendien, wat zou zij met den strijd tusschen oppermacht en voorrecht als dichterlijk motief aanvangen? Moge Floris V al, om hetgeen hij in zijn strijd tegen den machtigen leenadel in het belang van den opkomenden derden stand gedaan had ‘der keerlen god’ genoemd zijn, zeker niet gering was het aantal dergenen, die van meening waren, dat het onverschillig is, of men van den hond dan of men van de kat gebeten wordt, en die gaarne hadden ingestemd met de woorden van een Deensch lied, dat gebeurtenissen uit denzelfden tijd bezingt:

> ‘Als vorsten en grooten vechten gaan,
> dan komt het neer op de armen;
> daarom mag God ons genadig zijn
> en zich over ons boeren erbarmen.’

Wij zien dan ook in de sage een gansch ander, en wel een persoonlijk motief opduiken, waardoor de moord niet alleen voor de volksverbeelding begrijpelijker wordt, maar waaruit tegelijk niet geringe sympathie blijkt voor den moordenaar, die optreedt als wreker zijner door graaf Floris geschonden huiselijke eer. Deze opvatting der gebeurtenis vindt voornamelijk uitdrukking in het lied van Geraert van Velsen, dat ik hier niettegenstaande zijne algemeene bekendheid afdruk, om den lezer het volgen dezer studie

gemakkelijker te maken. De tekst is naar Hoffman van Fallersleben's uitgave, Horae Belgicae II 19 e.v., vgl. Jonckbloet, Nederl. letterkunde[3] II, 292 e.v.

1. Wie wil horen een nieuw liet?
   en dat sal ic u singhen,
   hoe Gheraert van Velsen graaf Floris verriet,
   't zijn wonderlike dinghen.

2. Graef Floris tot Gheraert van Velsen sprac:
   'Geraert van Velsen, ghi moet hijlicken
   al aen een weeuwtjen, heeft goets ghenoech
   en si is also suverlike'.

3. De schant en gheschiet mi nemmermeer,
   sprac Gheraert van Velsen tot sinen lantsheer,
   'eer ghi mi soudt brenghen in sulc verdriet,
   uw versleten[1)] schoenen en wil ic niet.'

4. 'Gheraert van Velsen, mijn lieve neef,
   hadt ghi dat woordeken ghesweghen!
   ghi sultse draghen, tsi u lief of leet,
   al hadt ghy 't bi uw ridderhals ghesworen!'

5. Een corte wijl en was daer niet lanc,
   Gheraert van Velsen ghinc een huisvrou trouwen.
   Graef Floris schreef Gheraert van Velsen een brief,
   en dat hi bi hem comen soude.

6. Gheraert van Velsen dorst het laten niet,
   hi reet aen gheen lantsouwe;
   terwyl sliep den grave van Hollant
   al bi syn overschone vrouwe.

7. Sie riep so luit: 'cracht en ghewelt!
   wat doet ghi mi, lantshere?
   Wasser een ander op mi ghestelt,
   ghi soudt hem met uw swaert afkeren.'

8. Cryten en kermen mocht haer baten niet,
   haer eer moest si daer laten;
   en doe hi syn willeken hadde ghedaen,
   reet hi tot Utrecht al in der straten.

1) *Oude versleten* tekst.

9. Gheraert van Velsen had een soete lief
van Woerden tot enen wive;
daer meende hi mee vrolick te syn,
maer 't moest graef Floris boeltje bliven.

10. Doe Gheraert van Velsen weer thuiswaert quam,
syn waerde vrou quam hem niet groeten:
‘wat isser mijn waerde vroutje gheschiet,
dat si mi niet en comt te moeten?’

11. Gheraert van Velsen op de camer quam,
hi vant syn soete lief in rouwe:
‘heeft u iemant groot leet ghedaen?
secht mi, wel overschone vrouwe!’

12. ‘Gheraert van Velsen, myn lieve man,
nu isset al verloren
te slapen onder mijn groene sijd:
graef Floris heeft mijn eer ghenomen.’

13. ‘Dat hi uw eertje ghenomen heeft,
dat is u, soete lief, al vergheven;
ghister was hi mijn heer, nu ben ic de sijn,
en dat sal hem costen sijn leven.’

14. Hi sette een valc al op sijn hant,
of hi spanceren soude riden;
hi dede een spronc al[1] van enen haes,
of hi graef Floris soude ontliven.

15. ‘Och Gheraert van Velsen, mijn lieve neef,
woudt ghi mijn leven laten,
ic sal van uw bastertdochterken
een gravinne van Hollant maken.’

16. ‘Dat en doe ic nu noch nemmermeer!
ken wilse gheen verrader gheven;
ghi hebt er mijn huisvrou ghenomen haer eer,
en dat sal costen uw leven.

17. Dat ghi mijn broeder hebt vermoort,
dat had ic u al vergheven:
nu hebt ghi ghenomen mijn huisvrou haer eer,
en dat sal costen uw leven’.

1) d.w.z. als.

18. Hi wierp hem twee hantschoen voor sijn mont,
op dat hi niet en soude luiden;
Hi voerde hem van 't huis te Cronenburch
tot op dat hoghe huis te Muiden.

19. Snachts, omtrent de middernacht,
omtrent de middernachte,
doe lach de grave van Hollant
ghesloten in boeijen so vaste.

20. Smorghens doe het was schoon dach,
de heren souden daer wat eten,
doe docht de grave van Hollant:
'rijk god nu ben ic al vergheten!'

21. Si brochten hem een stuc berenspec,
syn swinenspec was onghebraden;
doe docht de grave van Hollant:
'rijc god, nu ben ic al verraden!

22. En haddie nu een schiltcnecht goet,
die mi verloste van den bloede!
ic sou hem schenken mijn bruine schilt
en daer toe mijn iseren hoede.'

23. [1] Gheraert van Velsen was rat ter hant,
hi wies graef Floris van den bloede:
'Secht mi, o grave van Hollant,
hoe is u nu te moede?'

1) Deze strofe en de volgende maken sterk den indruk, een jonger toevoegsel te wezen. De hoonende vraag van Geraert van Velsen, hoe den graaf nu te moede is, is een gevarieerde repetitie van de vraag die str. 29 aan hem zelf gesteld wordt; zulke herhalingen zijn soms een stijlmiddel der volksliederen, maar zij kunnen ook lapmiddelen van een interpolator zijn; aan de kritiek komt in ieder bijzonder geval de beoordeeling toe. In dit geval wordt de vraag ingeleid door het onwaarschijnlijke bericht, dat Geraert van Velsen den graaf 'van den bloede wies' (aansluiting aan str. 22, 2), een vriendschapsdienst, die in strijd is met den geheelen toon van het gedicht. Daarop antwoordt de graaf met de klacht, dat hij geen erfgenaam heeft, om onmiddellijk daarop in de volgende strofe zijn zoon Jan te noemen en nog een strofe verder zijn bastaardzoon, een summum van nonsens. Het is duidelijk dat str. 25 en 26 een deel uitmaken van de alleenspraak, die str. 21, 4 begint. De graaf gaat zijn kansen op redding na. Een schildknaap heeft hij niet eens, om hem te reinigen! Ja, wel heeft hij een zoon, maar die is ver weg en een stumper. (Wat moeten str. 25, 3-4 in een aanspraak aan Geraert van Velsen?) Daar stijgt voor zijn geest het troostend beeld van zijn anderen zoon, zijn bastaard op; heeft hij dan geen helper, hij heeft toch een wreker. (Zie voorts over deze beide strofen de noot op p. 295).

24. ‘Hoe mi nu te moede is?
en ic moet immers sterven!
Had icker een wyf met een clein kint,
die der[1] mijn grote goet mocht erven!

25. Ic heb noch wel een soon, heet Jan,
hi is so ver in vreemde landen;
dat hi sijn goet niet regheren en can,
dat is hem also grote schande.

26. En daer toe minen bastertsoon,
hi[2] is noch jonc van weken,
al quaem hi noch over hondert jaer,
sijns vaders doot sal hi wel wreken.’

27. Een corte wijl was daer niet lanc,
Gheraert van Velsen wiert ghevanghen,
hi docht so dicwils bi siner eer:
‘rijc god, nu sal ic moeten hanghen!’

28. Hanghen en was hem noch niet goet ghenoech,
hi moest noch sevenmael meer liden:
si deden een vat vol spikers slaen,
daer moest hi selve in gliden.

29. Si rolden hem drie daghen lanc,
drie daghen voor den noene:
‘Gheraert van Velsen, wel lieve man,
en hoe is u nu te moede?’

30. ‘Hoe mi nu te moede is?
Dat zal ic u wel segghen:
ic ben noch al de selve man,
die graef Floris sijn jonc leven nam’.

Behalve in de beweegredenen, die het voor den moord opgeeft, wijkt het gedicht van Geraert van Velsen ook in

1) Icker *tekst*.
2) Het *tekst*.

andere opzichten sterk af van de voorstelling, die gelijktijdige geschiedschrijvers, waarvan Melis Stoke de voornaamste is, van de toedracht der zaak geven. Stoke vertelt, dat de edelen Floris, zoodra zijn zich van hem meester gemaakt hadden, naar Muiden voerden; volgens het lied wordt de graaf eerst naar Cronenburch gebracht, eene reminiscentie aan het verblijf van een deel der samengezworenen op dat slot, waar zij na het plegen van den moord belegerd werden. Volgens den chronist ontkomt Geraert van Velsen de straf, ofschoon hij een oogenblik in handen der belegeraars geraakt, terwijl het lied mededeelt, dat hij gevangen genomen en op een onbarmhartige wijze van het leven beroofd' wordt. Maar het belangrijkste verschilpunt is zeker dit, dat Geraert in het lied tot Floris' eenigen vijand geworden is, terwijl de geschiedenis leert, dat hij slechts één der samengezworenen was, ofschoon zijn daad reeds door Stoke bijzonder gelaakt wordt, omdat Floris

> hadde ghedaen tote enen male
> Gheraert sinen oversten raet,

d.w.z. hij had Van Velsen tot zijn meest vertrouwden raadsman gekozen.

Tegenover deze afwijkingen van de geschiedenis staan enkele trekken, die getuigen van eene grootere bekendheid des dichters met historische data, dan men op grond van het bovenstaande zou verwachten. Den dichter is 's graven verblijf op het huis te Muiden bekend, als ook sommige bijzonderheden van de gevangeneming; hij noemt den dood van Geraerts broeder; voorts weet hij, dat Floris' zoon Jan heette; dat deze in den vreemde verkeerde; eindelijk dat de graaf van zijn bastaard groote verwachtingen koesterde. Ook maakt hij een toespeling op de list, waardoor Floris buiten de stad gelokt wordt, als gold het eene valkenjacht; wij merken op, dat hier Geraert in de plaats van Gijsbrecht van Amstel treedt. Met het oog op de genoemde heele en halve onnauwkeurigheden is het niet waarschijnlijk, dat deze bijzonderheden uit letterkundige bronnen geput zijn; zij wijzen op eene populaire traditie als hunne bron, en zij leveren daarom eene bijdrage tot de dateering van het gedicht. Het is duidelijk, dat dit zóóveel jonger dan de gebeurtenis is, dat de over-

levering tijd had, een aantal vreemde motieven op te nemen, wat sneller of langzamer geschieden kon, naarmate daartoe een bijzondere uitwendige aanleiding bestond of de overlevering aan de verbeelding harer dragers was overgelaten; ook moet de publieke opinie eenigen tijd gehad hebben om zich te keeren ten gunste der moordenaars, die hier feitelijk verheerlijkt worden[1]; van den anderen kant moet het ontstaan zijn in een tijd, toen de genoemde historische bijzonderheden nog niet uit het geheugen van de groote meerderheid des volks verdwenen waren. Op dien grond geloof ik met Jonckbloet het gedicht in het begin der 14de eeuw - eer in het tweede dan in het eerste tiental jaren - te moeten plaatsen, ofschoon het ook wel iets jonger kan wezen. Een plaats bij Velthem, die reeds Hoffmann van Fallersleben t.a.p. bl. 23 citeert, getuigt van het bekend zijn der sage in dien tijd; daar wordt meegedeeld, dat volgens het zeggen van sommigen Floris gedood werd, omdat hij de vrouw van een zijner baroenen onteerd had; een handschrift van Stoke, dat Prof. Brill in het einde der 14de eeuw plaatst, spreekt van de schande, die Van Velsen op den graaf te wreken had, als van een algemeen bekend feit. Of de schrijver van genoemd handschrift ons lied of slechts eene daaraan ten grond liggende overlevering gekend heeft, is niet met zekerheid uit te maken.[2]

1) Ik ben het met prof. Kalff (Het Lied in de Middeleeuwen p. 123) niet eens, dat het slot van het lied getuigt van haat tegen de edelen; integendeel komt hier sterk het onverzettelijk karakter van den held uit, die onder de ergste marteling zijn onverzoenlijken haat tegen den tyran niet laat varen.

2) Er bestaat nog eene jongere bewerking van het lied van Geraert van Velsen (Horae Belgicae II, 24). Prof. Kalff heeft deze t.a.p. p. 118 aesthetisch met het hierboven meegedeelde lied vergeleken; sagenhistorisch is zij waardeloos. Haar hoofdbron is ons lied; daarnaast heeft de dichter misschien Stoke gebruikt, aan wien hij het bericht van de knapen, die den graaf vergezellen, kan ontleend hebben. Dat hij hen zusterskinderen van Floris noemt, maakt den indruk van pure fantasie, gelijk zijne overige afwijkingen. Hij vertelt, dat de vrouwe Van Velsen een dochter des graven van Bentem was. Men zou hierin eene aanwijzing kunnen zien, dat de sage in den tijd, toen de omwerking ontstond (15e eeuw) in Duitschland bekend, misschien gelocaliseerd was, indien wij niet gegronde reden hadden, het bericht voor een zuiver verzinsel te houden. Op dezelfde wijze laat hij Geraert van Velsen door den graaf naar Bergen in Henegouwen zenden; de vrouwe van Velsen laat hij te 's Gravenhage wonen.

II.

Tien jaar voor den dood van Floris V, in het jaar 1286, werd een ander vorst insgelijks door zijn edelen omgebracht, en ook deze moord werd kort daarna in volksliederen bezongen.[1)] De vorst heette Erik Glipping en was koning van Denemarken. En de liederen, die de daad berichten, groepeeren zich om één hoofdpersoon, den maarschalk des konings, ridder Stig, Marsk (= maarschalk) Stig, of in één woord Marsti. In een paar liederen wordt nog gesproken van de heerschzucht der edelen in Denemarken, die allen heeren willen zijn. Maar de meerderheid der gedichten geeft ons het volgende verhaal der gebeurtenissen. Koning Erik zendt Marsk Stig bevel om aan het hof te komen. De maarschalk, die door onheilspellende droomen gewaarschuwd is, gehoorzaamt niettemin. Van den koning ontvangt hij de opdracht, een krijgstocht te ondernemen. Vóór zijn vertrek verzoekt hij den vorst de zorg voor zijne jonge schoone vrouw op zich te nemen; de koning belooft voor haar te zullen zorgen, als ware zij zijne zuster. Nauwelijks echter is Marsk Stig vertrokken, of Erik begeeft zich naar het kasteel van zijn maarschalk en dwingt de jonge vrouw tot ontucht. Vergeefsch is haar tegenspreken. Marsk Stig keert daarop van zijne reis terug, zijne vrouw komt hem niet tegemoet (volgens sommige redacties gaat zij hem weenend te gemoet). Hij verbaast zich, maar als hij haar nadert, deelt zij hem mede, dat zij ‘koningin in Denemarken’ geworden is, en zij verzoekt hem haar niet te omhelzen, alvorens hij den smaad, dien zij leed, bloedig gewroken heeft. Marsk Stig gaat naar het hof en doet den koning heftige verwijten. Hier gaan de overleveringen uiteen. Volgens sommige redacties zegt Marsk Stig den koning den vrede op, en vertrekt. Later overvalt hij hem op een plaats, waar Erik met list heen gelokt is, en doodt hem. Een ander gedicht deelt mee, dat Marsk Stig, na den koning beleedigd te hebben, hem zonder uitstel doodt. Na het volbrengen der daad keert hij tot zijne vrouw terug en begeeft zich met haar in ballingschap.

Dat er tusschen het lied van Geraert van Velsen en de

1) Gruntdvig, Danmarks gamle Folkeviser III, 338 e.v.

liederen, die Erik Glipping's dood behandelen, een historische samenhang bestaat, daaraan is het nauwelijks mogelijk twijfel te opperen. Dat bewijst hunne tot in kleinigheden afdalende overeenstemming. Ik sta voorloopig slechts bij eenige hoofdtrekken stil. Zoowel Geraert van Velsen als Marsk Stig staan bij hun vorst in hoog aanzien; beiden worden door een list van den monarch uit hun kasteel gelokt, en van hun afwezigheid maakt de landheer gebruik tot het volvoeren van zijn boos opzet. Beiden vinden bij hun tehuiskomst hunne vrouw in zulk een rouw gedompeld, dat zij haar echtgenoot niet begroeten kan[1)]; beiden worden in overeenstemmende woorden ingelicht[2)], en beiden komen bij die gelegenheid tot het besluit den schender hunner eer te dooden[3)]; beiden volvoeren hun plan en ontvluchten daarna

1) Met str. 10, 11 van ons lied vergelijke men de volgende verzen, die ik, om ze zoo nauwkeurig mogelijk weer te geven, in rijmlooze vertaling meedeel Grundtvig, Danmarks gamle Folkeviser III, 351. Marsk Stig A str. 30-32):

30. Thuis kwam de jonge heer Marsti,
hij reed zijn eigen hofplein op:
niet wilde schoone vrouw Ingeborg
uitgaan hem te gemoet.

31. Het was de jonge heer Marsti,
hij trad ter deure in;
niet wilde de schoone vrouw Ingeborg
opstaan hem te gemoet.

32. Langen tijd stond heer Marsti,
hij peinsde bij zich zelf:
'Waarom zon schoone vrouw Ingeborg
niet opstaan mij te gemoet?'

2) Behalve de typische wending 'Nu ben ik koningin in Denemarken geworden' komt in een jonger lied, welks samensteller (Vedel) echter andere liederen gebruikt heeft, het bericht in de volgende bewoordingen voor: 'Koning Erik heeft mij verkracht en mij mijn eer ontnomen,' vgl. ons lied str. 12, 4.

3) De meeste Deensche liederen berichten, dat Ingeborg Marsk Stig tot den moord aanzet, terwijl het Nederlandsche lied Geraert van Velzen uit eigen beweging daartoe laat besluiten. Maar een verbleekte rest der van de vrouw uitgaande aansporing houdt str. 12, 2-3 in, waar de vrouw van Velsen zegt: 'Nu isset al verloren te slapen onder mijn groene sijd'. Dat bewijst de volgende Ingeborg in den mond gelegde strofe in den Deenschen tekst, die met de genoemde regels woordelijke overeenstemming toont (A. 35, Grundtvig III, 351):

'Nu zal ik nooit den slaap slapen
aan uwe witte zijde,
voor gij koning Erik gedood hebt,
die mij dezen smaad heeft aangedaan.'

Het is niet overbodig op te merken, dat van den anderen kant Vedels tekst (Grundtvig III, 366) Marsk Stig laat zweren, dat hij den koning dooden zal, in overcenstemming met str. 13 van ons lied. Met den laatsten regel dier strofe komt woordelijk een versregel overeen in verschillende redacties (C E N) van Marsk Stig, waar hij echter in een gewijzigde opvatting voorkomt. Marsk Stig antwoordt zijn vrouw: 'Had mij dat een ander gezegd dat zou u uw (hem zijn, volgens een jonger variant) leven gekost hebben.' Den *inhoud* van den versregel geeft Marsk Stig A in eenigszins afwijkende woorden weer in het verband, waarin hij in het Nederlandsche lied str. 16 voorkomt (vgl. ook str. 17. Marsk Stig spreekt tot den koning:

'Gij hebt mijne schoone huisvrouw verkracht
en mij deze beleediging aangedaan;
gij moogt dat weten, koning Erik:

het land - zoo althans bericht de geschiedenis omtrent Geraert van Velzen, ofschoon het lied afwijkt. Maar let vooral op deze merkwaardige analogie, dat zoowel in de Nederlandsche als in de Deensche overlevering de beleedigde echtgenoot in de plaats eener geheele heerschzuchtige aristocratie treedt. Ook in het gesprek tusschen den vorst en de vrouw, die hij geweld aandoet, vertoont zich eene gelijkheid, die ons zelfs bij de interpretatie van het Nederlandsche lied diensten kan bewijzen. De vrouwe Van Velsen roept (Str. 7):

> ‘Wasser een ander op mi ghestehlt,
> ghy soudt hem met uw swaert afkeren.’

De meest vóor de hand liggende en voorzoover ik weet ook algemeen aangenomen verklaring dezer verzen is, dat de vorst in zijn qualiteit van landheer beschermer zijner onderdanen is en dus zijn plicht verzaakt, door hun zelf geweld aan te doen. In een der hoofdredacties van Marsk Stig (A) beantwoordt hieraan de volgende strophe (26):

> ‘Dat hebt gij mijnheer Marsti beloofd,
> toen hij uit het land zou varen;
> gij zoudt mij beschermen en weren,
> alsof ik uw zuster ware’.

De belofte, waaraan Ingibjorg Erik herinnert, heeft de koning, zooals reeds hierboven werd opgemerkt, inderdaad gedaan (str. 17). Indien dus de Deensche en de Nederlandsche gedichten eene gemeenschappelijke bron hebben, wat ik hierbeneden hoop aan te toonen, dan kan er geen twijfel aan

om harentwil zult gij sterven.’

bestaan, dat deze reeds de verzen bevatten, waarin de vorst de zorg voor de achtergelaten huisvrouw op zich neemt, en eerst wanneer men daarvan uitgaat, wordt het scherpe verwijt, dat de vrouwe van Velzen graaf Floris doet, volkomen begrijpelijk: immers hij begaat de uiterste eerloosheid een vrouw aan te tasten, die aan zijne bijzondere zorg is toevertrouwd. Maar daar het begin der vertelling in het Nederlandsche gedicht door een ander motief is vervangen (str. 2-4), is de zin van str. 7 verduisterd.

Opmerking verdient ook de volgende trek. Wanneer graaf Floris in de macht van Geraert van Velsen is, belooft hij hem, zijn bastaarddochter te huwen, indien de ridder hem het leven laat. Wanneer Marsk Stig koning Erik den vrede opzegt, doet deze allerlei schoone beloften; hij belooft kasteelen en land om den maarschalk te verzoenen, maar te vergeefs[1]. Wanneer de koning daarna Marsk Stig, die zijn aanbod van de hand wijst, een ironisch antwoord geeft, is er in ons lied niets, wat daarmee overeenstemt, maar het zal aanstonds blijken, dat toch ook deze bijzonderheid niet buiten alle verband met de geschiedenis van Floris V staat.

III.

Negentien jaren geleden heeft Prof. Bugge[2] de aandacht gevestigd op eene meer dan toevallige overeenstemming tusschen den inhoud der liederen, die Erik Glippings dood bezingen, en eene Nederduitsche sage, waarvan de Gotenkoning Ermanarik de held is. Deze sage kennen wij uit twee bronnen. De eene bron is de Noorweegsche Thidreks saga, een boek, dat verhalen der Duitsche heldensage, welke de schrijver uit den mond van Duitsche kooplieden vernomen had, om de persoon van Diederik van Bern groepeert. In de Thidreks saga, die omstreeks het midden der 13_{de} eeuw geschreven is, treedt als Diederiks voornaamste vijand koning Erminrek (d.i. Ermanarik) op. Hem wordt in overeenstemming met een aantal

1) In een - naar het schijnt oudere - redactie (zie F. Grundtvig III, 360) belooft de koning, niet aan Marsk Stig, maar aan Ranild Jonsen (over wien hierbeneden p. 296 e.v.) zijne zuster ten huwelijk, indien hij hem het leven redt.

2) Sophus Bugge, Bidrag til den nordiske Balladedigtnings Historie, in: Det philologisk-historiske Samfunds Mindeskrift. Kjöbenhavn 1879.

Hoogduitsche bronnen een ongetrouw raadsman ter zijde gesteld, die Sifka (hd. Sibicho, Sibiche) heet. De ontrouw van Sibiche wordt in verschillende bronnen verschillend gemotiveerd. De Thidreks saga vertelt hieromtrent het volgende: Op een keer zond koning Erminrek zijn raadgever Sifka uit om recht te spreken. Sifka's jonge vrouw Odila bleef te huis, en de koning, die van haar verblijf verwittigd was, maakte van de gelegenheid gebruik, om haar te overvallen en te schoffeeren. Het gelukte hem echter niet zijn plan te volvoeren, alvorens hij met geweld hare kleeren van haar lichaam had gescheurd. Kort daarop kwam Sifka thuis. Odila gaat hem weenend te gemoet en vertelt hem het gebeurde. Zij betwijfelt, of het hem ooit gelukken zal, zulk een schande naar behooren te wreken. Sifka troost haar en belooft, dat hij den koning zijn daad van geweld betaald zal zetten. Hij gaat dan tot Erminrek en wordt de ongetrouwe raadsman, wiens raad den koning ten slotte in het verderf stort.

Een met de bovenstaande overeenstemmende vertelling komt voor in het ten deele uit Nederduitsche bronnen geputte aanhangsel van een gedrukt Duitsch ‘Heldenbuch’ uit het einde der 15e eeuw. Hier is Sibiche niet de raadgever maar de maarschalk van keizer Ementrich. Van de afwezigheid van zijn veldheer maakt de keizer gebruik, om diens vrouw, wier naam niet genoemd wordt, te onteeren. Als daarop Sibiche thuis komt en het gebeurde verneemt, zegt hij: ‘nu bin ich allewegen ein getrüer frumer man gewesen und ward mir der nam geben der getrüw Sibich. Nu will ich werden der ungetrüw Sibich.’

Wij leeren dus uit een getuigenis uit de dertiende en een uit de vijftiende eeuw, dat in den tijd, toen graaf Floris en koning Erik vermoord werden, en toen de liederen ontstonden, die beider dood bezingen, in het land, dat tusschen Denemarken en Holland ligt, eene sage verbreid was van een vorst, die zich den voortreffelijksten zijner vasallen tot vijand maakt, door in zijn afwezigheid de eer zijner huisvrouw aan te randen. Wat de bijzonderheden betreft, is nog op te merken, dat waar het Heldenbuch met de Deensche liederen hierin overeenstemt, dat de vasal een maarschalk was, van de andere zijde de Thidreks saga evenals de Nederlandsche overlevering hem als een raadsman voorstelt, en deze laatste

voorstelling, die in Nederland aan de historische waarheid beantwoordt, is zeker ook voor de sage van Ermanarik de oorspronkelijke; Sibiche treedt ook in andere bronnen nooit als krijgsman op. In hoever bij de overeenstemming tusschen het ‘Heldenbuch’ en de Deensche sage toeval in het spel moge wezen, wil ik niet uitmaken; zeker bewijst het geen naderen samenhang tusschen Marsk Stig en de Thidreks saga, dat in beide overleveringen de vorst een koning is, terwijl het ‘Heldenbuch’ hem tot een keizer maakt (Bugge t.a.p. p. 6 e.v.); dat voor den schrijver van het ‘Heldenbuch,’ die zelf onder de regeering van een keizer leeft, de machtige vorst Ermanarik insgelijks een keizer is, wekt geen verwondering, en de held der Deensche overlevering is een koning om dezelfde reden, waarom de vorst in het Nederlandsche lied een graaf is. Overigens geeft eene vergelijking der beide Duitsche overleveringen geen aanleiding, om eene nadere verwantschap te vermoeden tusschen een hunner met het Nederlandsche lied tegenover de beide andere bronnen. Evenmin zijn er indices die wijzen op een nauw verband tusschen de Nederlandsche en de Duitsche overlevering tegenover de Deensche; integendeel komt aan de Nederlandsche in meer dan één opzicht zekere zelfstandigheid toe, die ons nog zal bezig houden.

Men kan verband zoeken tusschen de hierboven aangehaalde woorden van Sibiche in het ‘Heldenbuch’ en Geraerts zeggen: ‘ghister was hi mijn heer, nu ben ik de sijn,’ maar men waagt zich zoodoende toch op het terrein der gissingen, waar men den vasten grond onder zijn voeten voelt wegzinken.[1)]

1) Evenmin bestaat er reden om de Deensche liederen met de Duitsche berichten tegenover de Nederlandsche overlevering te groepeeren. Van de trekken, die Bugge t.a.p. p. 6 e.v. aanhaalt, komt het mij voor, dat alleen het bericht, dat de vrouw op het oogenblik, waarop de vorst haar overvalt, bezig is een zijden hemd voor haar man te naaien, als argument voor een nauwer samenhang tusschen de liederen van Marsk Stig en de Thidreks saga bruikbaar is. Echter is dat voor de andere bronnen slechts een negatief getuigenis. Over de waardigheid van den vorst en den dienaar zie hierboven. Over de namen in de Deensche en de Duitsche overlevering, waartusschen Bugge overeenstemming opmerkt, zie onmiddellijk hierbeneden. Tegenover de voorstelling in sommige redacties van Marsk Stig, dat de vrouw haar echtgenoot weenend te gemoet gaat, als in de Thidreks saga, staan die liederen, waaronder de p. 282 aanm. geciteerde redactie A, wier voorstelling met het lied van Geraert van Velsen overeenstemt. In het ‘Heldenbuch’ ontbreken de bijzonderheden van Sibiches terugkeer.

Bugge neemt aan, dat de liederen, die Marsk Stig bezingen als wreker van de eer zijner echtgenoote, ontstaan zijn door combinatie en omwerking van twee verschillende Deensche liederen. Het eene was eene vertaling uit het Nederduitsch, het bezong het geweld, door Ermanarik Sibiches vrouw aangedaan; het andere was oorspronkelijk Deensch, het bezong den dood van Erik Glipping. Inderdaad bestaan er nog liederen, waarin wèl des konings dood, niet zijn misdrijf genoemd wordt; volgens Bugge representeeren zij een stadium in de ontwikkeling der sage, toen deze nog niet met de sage van Ermanarik gecontamineerd was. De aanleiding tot de combinatie van deze beide liederen, die, wat hun stof betreft, niets gemeen hadden, zoekt Bugge in eene zekere gelijkheid in klank tusschen de namen der daarin optredende personen. Ermanarik en Erik, Maarschalk Sibich, gesproken Marsk Sibich en Marsk Stig konden licht met elkaar verward en dan tot één persoon gemaakt worden; zoodoende was tegelijkertijd een motiveering gevonden voor den moord op Erik Glipping. Het verhaal van den moord kwam dus in het Nederduitsche origineel niet voor; het werd door den dichter van het Marsk-Stig-lied aan een ander lied van Marsk Stig ontleend en zelfstandig toegevoegd.

Indien deze scherpzinnige verklaring juist is, dan volgt daaruit noodzakelijk, dat het lied van Geraert van Velsen onder invloed van een Deensch lied over Marsk Stig moet zijn ontstaan. Indien het echter blijkt, dat deze gevolgtrekking eene onmogelijkheid is, dan vervalt daarmee de verklaring van Bugge. Want zooveel is zeker, dat het lied van Geraert van Velsen niet op zich zelf staat. Het kan slechts ontstaan zijn òf onder invloed van het Deensche lied, òf onder invloed van een Duitsch lied - of laat ons even aannemen eene Duitsche sage - van Ermanarik. Stel u nu voor eene overlevering van een vorst, die met name genoemd wordt, die de vrouw van zijn vasal onteert. Stel u verder voor het volgende historische feit: een vorst, aan ieder bekend, wordt door zijn vasallen vermoord. Bestaat er nu wel groote waarschijnlijkheid, dat twee dichters in twee ver van elkander gelegen landen geheel onafhankelijk van elkander op den inval zullen komen, twee verhalen of twee gedichten van den genoemden inhoud met elkander te combineeren? Waar is het punt van vergelijking, dat tot de

combinatie aanleiding kon geven? Bugge zoekt het in den klank der namen. Namen, die slecht verstaan worden, zijn te allen tijde een toovermiddel, waarmee alles aan alles gelijk gemaakt kan worden. Maar in Holland bestond zelfs geen schijn van overeenstemming in de namen. Wat lijkt Erminrek op Floris, Sibiche op Geraert van Velzen? Wij moeten dus óf Deenschen invloed op de Hollandsche overlevering aannemen, òf naar eene andere verklaring der feiten zoeken.

Dat het gemakkelijk zal vallen, directen invloed van het Deensche op het Nederlandsche lied of eene daaraan ten gronde liggende Nederlandsche sage waarschijnlijk te maken, waag ik te betwijfelen. Daartegen spreekt vooreerst de chronologie. Wel is waar zijn de feiten, die aanleiding gegeven hebben tot het ontstaan der liederen, in Denemarken tien jaar vroeger voorgevallen dan in Holland, doch dit verschil is miniem en bewijst niet, dat de Deensche liederen ouder zijn dan het Nederlandsche. Bugge (t.a.p. p. 11) veronderstelt, dat zij uit het einde der 14de eeuw stammen. Zeker is dit resultaat wel niet, maar ook indien men aan wil nemen, dat zij vijftig of zelfs zestig jaar ouder zijn, dan volgt daaruit nog slechts met waarschijnlijkheid, dat zij ongeveer gelijktijdig met het lied van Geraert van Velsen ontstaan zijn. Voorts spreekt tegen zulk een invloed de geographische afstand. Zeker heeft er in de 14de eeuw verkeer bestaan tusschen Nederlandsche gewesten en de Skandinavische landen. Maar toch dient men zich te herinneren, dat Holland eerst in zijn opkomst was, dat de handelssteden van beteekenis in Vlaanderen lagen, terwijl de Vlamigen niet de dragers der traditie van Floris V waren, eindelijk, dat van een cultuurbeweging in die dagen tusschen ons vaderland en het Skandinavische Noorden welke zich uitstrekte tot het meedeelen van sagen en liederen tot nu toe geen sporen ontdekt zijn. Het ligt veel meer voor de hand de mogelijkheid aan te nemen, dat de dichter van het lied van Geraert van Velsen eene Duitsche bron gebruikt heeft, wanneer wij weten, dat het motief van de schending der vrouw van den vasal in den tijd toen ons lied ontstond in Neder-Duitschland algemeen bekend was. Eindelijk pleit tegen de vooronderstelling, dat het lied van Geraert van Velsen van de Deensche liederen afhankelijk zou zijn, het feit, dat ik straks door bewijzen hoop te staven, dat

omgekeerd de Deensche overlevering duidelijke sporen van Nederlandschen invloed vertoont, een invloed, die echter langs een gansch anderen weg dan dien van onmiddellijke mededeeling verklaard moet worden. Wij blijven dus voor de onopgeloste vraag staan: Hoe is het mogelijk, dat een Nederlandsche en een Deensche historische overlevering van een vorst, die door zijn vasallen gedood werd, schijnbaar onafhankelijk van elkaar ongeveer gelijktijdig motieven hebben opgenomen uit de in Noord-Duitschland verbreide sage van koning Ermanarik, die de vrouw van zijn oppersten raadsheer (resp. maarschalk) verkrachtte?

Hier laten de bronnen ons in den steek, en de onderzoeker ziet zich genoodzaakt het breede veld der hypothese te betreden. Zonder de grens der voorzichtigheid te buiten te gaan, kan men wel a priori zeggen, dat de merkwaardige coïncidentie, waarvan sprake is, moeielijk anders verklaard kan worden dan uit eene - later verduisterde - stoffelijke overeenstemming tusschen de gecombineerde sagen. Minder gemakkelijk is het uit te maken, aan welke zijde de verduisterde of geheel verloren trekken, die eenmaal de verbinding der sagen in de hand gewerkt hebben, te zoeken zijn. Eene verklaring, die zich door haar schijnbaren eenvoud onmiddellijk aan ons opdringt is deze, dat de sage of het lied van Ermanarik, dat zoowel op de Nederlandsche als op de Deensche liederen een beslissenden invloed geoefend heeft, het motief van de wraak reeds bevatte, m.a.w., dat er een Nederduitsche versie der sage van Ermanarik, misschien ook wel een volkslied bestaan heeft, waarin werd medegedeeld, dat Sibiche Ermanarik van het leven beroofde, om de hem aangedane schande te wreken. In dezen vorm bood het lied Sibiche aanknoopingspunten aan de historische gebeurtenissen, en het zou inderdaad geen ondenkbaarheid wezen, dat twee dichters, die zulk een lied kenden, het zonder van elkander te weten in verband brachten met een geval van vorstenmoord, dat in hun omgeving of althans in hun land kort geleden was voorgekomen. De vermoorde vorst uit het lied van Sibiche werd met den vermoorden vorst der geschiedenis geidentificeerd; het overige voegde zich van zelf. Een der moordenaars, op wien het meest de aandacht was gevallen, nam de plaats in van den vasal, die zijn eer wreekt, en van

zelf traden de overige saamgezworenen op den achtergrond. Dat alles was een natuurlijk gevolg der combinatie, die zonder hulp van verkeerd begrepen namen door eene overeenstemming in feiten was tot stand gekomen.

Maar zóó eenvoudig is de zaak toch niet. Dat een Nederduitsch lied, waarin Sibiche als Ermanariks moordenaar optreedt, sommige overeenstemmingen tusschen de liederen van Geraert van Velsen en van Marsk Stig voldoende zou verklaren, is nog geen bewijs, dat een lied van dien inhoud inderdaad ooit bestaan heeft. De vraag is, of dat, wat wij overigens omtrent de ontwikkeling der Ermanarik-sage weten, geschikt is om eene dergelijke hypothese te bevestigen. Om ons hierover een oordeel te vormen, roepen wij ons deze sage in eenige hoofdtrekken voor den geest.

Koning Ermanarik is een der hoofdpersonen van de Germaansche heldensage. Reeds eene Oostgotische bron (Jordanes' Getica) vertelt van hem, dat op zijn leven een aanslag gepleegd werd door twee broeders, die uittogen om den dood hunner zuster te wreken, welke de koning door paarden had laten verscheuren. Ofschoon hier de wraak niet tot haar volle recht kwam, - want Ermanarik leefde nog nadat hij verwond was, - is toch de algemeene opvatting van een jonger tijdvak, dat de koning bij die gelegenheid omkwam. Zoo is o.a. de voorstelling van verschillende Skandinavische bronnen. De Duitsche bronnen vertellen van Emanariks dood slechts weinig; dat de moordenaars eene zuster te wreken hadden, zijn zij geheel vergeten, maar de moord zelf wordt toch hier en daar genoemd, en verschillende motieven worden daarvoor opgegeven. Dat Ermanarik door geweld om het leven kwam, is zelfs in Neder-Duitschland de gewone voorstelling gebleven, toen in Zuid-Duitschland andere opvattingen heerschend werden; een Nederduitsch gedicht vertelt o.a., hoe Diederik van Bern met elf helpers den koning overvalt en hem doodt.

Men zal mij toegeven, dat hier de elementen wel aanwezig zijn voor eene ontwikkeling der sage, in den geest als hierboven voor mogelijk werd gehouden. Ermanarik beleedigt de huiselijke eer van een vasal. De vasal wreekt zich, door zijn vorst slechten raad te geven, die de oorzaak wordt van zijn ondergang. De vorst wordt later door wrekers gedood. Ligt bij eene

dergelijke combinatie van sagenmotieven de opvatting niet voor de hand, dat de moordenaar des vorsten niemand anders is dan de ontrouwe raadgever, die zijne eer wreekt? In elk geval kan men aannemen, dat een geringe aanleiding voldoende was, om die opvatting te doen ontstaan. Daarmee zou dan het motief van den vorstenmoord in de sage van Sibiche opgenomen, en de gegevens aanwezig zijn, die de verbinding der sage van Sibiche met die van Geraert van Velsen en van Marsk Stig verklaren. Dat Sibiche in de Middelhoogduitsche gedichten steeds als een lafaard voorgesteld wordt, die zich aan het gevaar onttrekt, pleit niet tegen deze mogelijkheid; immers hebben wij hier met een jongen uitlooper der sage te doen; en niets sluit de mogelijkheid van nieuwe combinaties en eene daarmee gepaard gaande veranderde opvatting van Sibiches karakter uit.

Ik heb hierboven aangevoerd, wat voor eene onafhankelijke ontwikkeling der Ermanariksage tot deze uiterste consequentie te zeggen valt. De mogelijkheid laat zich niet loochenen. Maar men moet toch niet uit het oog verliezen, dat van een dergelijken vorm der sage geen spoor over is, en dat de mogelijkheid van zijn bestaan slechts werd aangenomen, om verschijnselen, die buiten het verbreidingsgebied der Ermanariksage liggen, te verklaren. En dit negatieve getuigenis mogen wij niet te licht tellen. Want indien een lied van een dergelijken inhoud een bron geweest is zoowel van. het Nederlandsche als van sommige Deensche liederen, dan blijkt daaruit, dat het van de Nederlandsche tot de Deensche grens gezongen werd, althans zich over eene zoo groote uitgestrektheid in eene algemeene bekendheid verheugde. Van een lied of eene sage, die in dien tijd zulk een levenskracht toonde, dat zij zich als het ware ongevraagd aan twee volken opdrong, zou men toch verwachten eenigen reflex te vinden in de Duitsche letterkunde van dien of den volgenden tijd, gelijk toch ook het ‘Heldenbuch’ en de Thidreks saga de herinnering bewaard hebben aan Ermanariks misdrijf (zonder het motief der wraak). Wij zijn dus alles behalve ontheven van het onderzoek naar aanknoopingspunten aan de andere zijde, hetzij wij van de Deensche, hetzij wij van de Nederlandsche traditie uitgaan. Daarbij moeten wij het beginsel op den voorgrond stellen, dat alleen zulk een verklaring aannemelijk is, die zoowel over

de verbinding der Sibichesage met die van Geraert van Velsen als met die van Marsk Stig een licht doet opgaan. Dat zij aan dezen eisch niet voldeed, was de reden, waarom wij ons hierboven genoopt zagen, Bugge's hypothese te verwerpen.

Op zich zelf is het volstrekt geen wonder, dat de sage, die zich van een historische gebeurtenis meester maakt, een politiek motief door een persoonlijk vervangt, en het verhaal van een vorst, die de huisvrouw van een vasal onteert, is zóó algemeen verbreid, dat men niet terstond aan historischen samenhang behoeft te denken, zoodra men het in twee verschillende bronnen tegenkomt. Immers levert reeds de historie van David en Bathseba een voorbeeld op, en in de middeleeuwsche letterkunde is het motief alles behalve zeldzaam[1)] Het zijn slechts de bijzonderheden, gepaard met de geographische en chronologische data, die in het onderhavig geval de gedachte aan toevallige overeenstemming buitensluiten. Niets verbiedt ons echter aan te nemen dat het motief der gekrenkte eer, ontdaan van de in het tweede hoofdstuk besproken bijzonderheden, in de Nederlandsche of in Deensche overlevering - in beide is niet waarschijnlijk - vóór hare verbinding met de Ermanariksage reeds voorkwam. De vraag is slechts, of er aanduidingen in die richting te vinden zijn.

Zulk eene aanduiding zie ik in de reeds genoemde plaats bij Velthem, die ik thans in haar geheel aanhaal. Zij luidt als volgt (3^{e} boek c. 43, le Long p. 202):

> Ander secgen, dat om een vrouwe quam,
> dat men hem sijn leven nam,
> daer hi met soude hebben te doene,
> die wijf was een(s) van sinen baroene(n),
> ende datten die gene daer om lagen
> leiden van der stont alle dagen.

De pastoor van Velthem, een tijdgenoot der gebeurtenissen, die den grondslag der sage vormen, eindigde de vijfde partië van den Spieghel Historiael in het jaar 1316; de stof daartoe moet hij reeds vroeger bijeengebracht hebben, want het boek werd in één jaar geschreven (Zie Jonckbloet, Nederlandsche

1) Jiriczek, Deutsche Heldensagen I, 113.

Letterkunde [3] II, 117). Zijn werk is dus hoogst waarschijnlijk niet jonger dan het lied van Geraert van Velsen, en in elk geval geheel onafhankelijk daarvan. Hij deelt de populaire voorstelling van de aanleiding tot den moord mee, die betrekkelijk kort na 's Graven dood in zwang was. En hoe luidt die? De graaf was schuldig aan het misdrijf. De edelman, dien hij beleedigd had, wordt niet genoemd - wat zeker aan de kortheid van het bericht is toe te schrijven. Maar hoe kort het bericht ook zij, in één opzicht wijkt het op in het oog vallende wijze van ons lied af. Terwijl in het lied de beleedigde edelman alléén tegen den graaf optreedt, nemen in Velthem's verhaal de vereenigde edelen de rol van wreker op zich. Nu is het waar, dat Velthem een geschiedwerk schrijft, en de mogelijkheid bestaat dus, dat wij hier met eene historiseerende vervorming der sage te doen hebben. Maar waarschijnlijker is het toch, dat Velthem, die hier de voorstelling der sage in tegenstelling met die der geschiedenis meedeelt, ook zou hebben vermeld, dat naar het zeggen van sommigen Geraert van Velsen 's graven eenige vijand was, - indien hem die bijzonderheid bekend geweest was. Uit het noemen der gezamenlijke edelen op deze plaats mogen wij dus afleiden, dat Lodewijk van Velthem de sage van Geraert van Velsen gekend heeft in een ontwikkelingsstadium, waarin zij nog korter bij de geschiedenis stond dan het bekende lied; het motief der gekrenkte eer was in de sage opgenomen, maar nog was Geraert slechts één der verbondene edelen; m.a.w. de sage stond nog verder van die van Sibiche af, dan toen het lied gedicht werd; de combinatie met de Ermanariksage had nog niet plaats gehad. Indien de hierboven uiteengezette opvatting van Velthem's bericht juist is, dan begrijpen wij nu, wat de aanleiding geweest is tot de combinatie der sage van Floris V met die van Ermanarik. Deze is geene andere dan het aan beide sagen gemeenschappelijke motief van de gekrenkte eer. Wij verstaan dan ook, hoe het komt, dat de Nederlandsche sage hier eene betrekkelijk groote zelfstandigheid toont. De trekken, waardoor zij zich onderscheidt, zijn de haar oorspronkelijk toekomende trekken; met name behoort de bedreiging van den vorst, dat van Velsen zijn versleten schoenen te dragen zal krijgen, of hij wil of niet, tot de Nederlandsche traditie. De bijzonderheden van de misdaad en

de thuiskomst van Geraert van Velsen zijn aan het Nederduitsche Sibiche-lied ontleend.

Van den anderen kant bestaat er reden om aan te nemen, dat de verbinding met de sage van Floris V ook voor de Ermanariksage niet zonder vrucht is geweest. Als onmiddellijk gevolg stel ik mij voor de samensmelting van motieven, die toch reeds het natuurlijk eindpunt van de ontwikkeling der Ermanariksage was, de opvatting van Sibiche als moordenaar. Zoodoende kreeg deze sage den vorm, waardoor zij geschikt werd, om op de Deensche sage van Marsk Stig invloed te oefenen. Het thans eerst innig met haar verbonden motief van den vorstenmoord bood hier een aanknoopingspunt aan. Of de Deensche bronnen deze opvatting bevestigen, die vraag bespreek ik aanstonds, na eerst nog een blik geslagen te hebben op het Nederlandsche volkslied.

IV.

Wij willen thans trachten ons eene voorstelling te maken van de uiterlijke invloeden, waaronder het lied van Geraert van Velsen ontstaan is. Stoke vertelt, hoe, toen de moordenaars op het slot Cranenburch belegerd werden een ontzettingsleger onder den graaf van Kleef kwam opdagen. Hier, onder de vijanden van Floris V, was natuurlijk de voorstelling van den graaf als ‘vrouwenschender snoot’ het eerst verbreid, weldra een axioma.

Onder de mannen van Kleef, bij wie men op de grens van de dertiende en de veertiende eeuw bekendheid met de sage van Ermanarik mag vooronderstellen, heerschte tegenover de moordenaars uiteraard een welgezinde stemming, en zij konden er licht toe komen, de schrikwekkende daad die zij vernamen, te combineeren met eene hun welbekende sage. Die combinatie kan de aanleiding worden, dat het lied van Sibiche in Holland bekend werd, waar het geassocieerd bleef met het verhaal van 's graven moord[1)], en zoo kon

1) Dat de combinatie juist onder de mannen van Kleef tot stand is gekomen, behoeft men natuurlijk niet aan te nemen. In de veertiende eeuw namen de verbindingen van Holland met Duitsche landen aanhoudend toe; er heeft dus gelegenheid genoeg bestaan, om eene Duitsche sage hierheen over te brengen. Maar het feit, dat die van Kleef betrekkingen met de moordenaars onderhielden, is toch misschien een vingerwijzing, waar wij de plek hebben te zoeken, waar de eerste aanraking plaats had.

eindelijk een Hollandsch dichter er toe komen ten deele, naar het voorbeeld van dat lied, waaruit hij ook sommige regels woordelijk opnam, een Nederlandsch lied van Geraert van Velsen te dichten[1)]. Maar hij dichtte zijn voorbeeld niet machinaal na; integendeel hij historiseerde, - altijd volgens de voorstelling die bij zijn zegsluiden gangbaar was, vandaar de trek, dat de vorst niet uit hartstocht, maar uit gekrenkte ijdelheid zijn vasal zoo ruw beleedigt (zie p. 293). Ook de straf die Geraert aan het einde van het gedicht ondergaat, heeft een historischen achtergrond. Doch daarover later. Over het algemeen kan men zeggen, dat hij zijn stof kort en met groote aanschouwelijkheid behandeld heeft. De karakters zijn niet diep, maar hun teekening is scherp. Let men op de grootere breedvoerigheid van zijn Deensche collega's, dan komen deze eigenschappen bijzonder duidelijk uit. Men kan niet zeggen, dat onze dichter dien van het beste Marsk-Stig-lied in alle opzichten overtreft, maar hij is waard met hem vergeleken te worden. In Denemarken, het klassieke land van het volkslied, is deze sage met bijzondere voorliefde behandeld, en met name in het eerste lied is op sommige plaatsen een lugubere stemming bereikt, die bewondering afdwingt. De Hollandsche dichter gaat recht op zijn

1) Ik stel hier slechts de vraag, zonder eene beslissing te wagen, of niet de twee strofen in het lied van Geraert van Velsen, die in de aanmerking bij p. 277 als onecht werden verworpen, een toevoegsel kunnen zijn van een interpolator, die eene overlevering van Ermanariks dood kende. Alle bronnen zijn het er over eens, dat Ermanarik kinderloos stierf; volgens eene sage, die naar het getuigenis der Thidreks saga in Neder-Duitschland verbreid was, had hij *zelf* op aanraden van Sibiche, den dood zijner zoons veroorzaakt. Onze interpolator vond dan in het feit, dat Floris zijn zoons noemt, een aanleiding om zijn vermeend beter weten te luchten, en hij liet Geraert van Velsen met een spons in de hand in de gevangenis treden, om 's graven bekentenis aan te hooren. Natuurlijk kan men zich de zaak ook zóó voorstellen, dat de beide strofen het werk van den dichter zelf zijn, en dat de tegenspraak tusschen str. 24 en 25, 26 een gevolg is van onvolledige aanpassing der Ermanariksage aan de historie. Maar onze dichter heeft overigens, naar het schijnt, alleen voor dit eerste gedeelte van zijn gedicht een Duitsch lied als bron gebruikt, en de heldere samenhang, die verkregen wordt, zoodra men str. 23, 24 schrapt, pleit ook voor de meening, dat zij onoorspronkelijk zijn. Dat de dichter geen stumper was, blijkt trouwens voldoende uit den stijl en de compositie van zijn werk.

doel af; hij bezingt een feit en de directe gevolgen daarvan; voor mystiek heeft hij geen talent. Maar hij vindt in de hartstochtelijke belangstelling, die hij voor zijn stof koestert, soms een scherpte van uitdrukking, die zelfs de dichter van het eerste Marsk-Stig-lied hem gerust mag benijden.

V.

Over Marsk Stig bestaan een aantal liederen, die ten deele verschillende ontwikkelingsphasen der sage vertegenwoordigen. Behalve zulke, die de daad en de verbanning van den held bezingen, zijn er ook andere, die latere gebeurtenissen, het lot van zijn dochters, van zijn bondgenooten tot onderwerp hebben.

De cyclus van Marsk Stig als geheel genomen vertoont met de berichten omtrent den dood van Floris V nog overeenstemming in verschillende trekken, voor welke een Nederduitsch gedicht over Ermanarik niet de bron kan wezen. Het is niet van belang ontbloot, hierbij een oogenblik stil te staan.

In het vijfde boek zijner Rijmkroniek vertelt Melis Stoke breedvoerig, hoe op den morgen van den dag, die voor de misdaad bepaald was, Gijsbrecht van Amstel Floris wekt met de uitnoodiging om op de valkenjacht te gaan. Floris geeft aan de roepstem gehoor, doch nauwelijks buiten de poorten van Utrecht gekomen, wordt hij door de saamgezworenen ruw aangevallen en tot gevangene gemaakt. Een korte toespeling op deze bijzonderheid merkten wij hierboven op in str. 14 van ons lied.

In sommige liederen van Marsk Stig wordt iets dergelijks bericht. De rol van Gijsbrecht van Amstel is daar toebedeeld aan Ranild (Ranne) Jonsen, die een zusterszoon der beleedigde vrouw genoemd wordt. Hij was in den specialen dienst van koning Erik, die in hem een onbepaald vertrouwen stelde. Deze laatste trek herinnert aan hetgeen Stoke van Geraert van Velsen zegt; maar als er verband bestaat, dan bewijst dat slechts, wat ook elders blijkt, dat de Deensche sage, die Marsk Stig tot een ideaal held omschept, de verraderlijke trekken uit zijn beeld naar dat van andere personen

overdraagt[1]. Deze Ranild Jonsen noodigt den koning uit, met hem op de hertenjacht te gaan; hij weet hem dan van zijn gevolg weg te lokken en brengt hem des avonds op een plaats, waar 's konings vijanden hem overvallen en dooden. Zoover gaat zijn dubbeltongigheid, dat hij, wanneer de moordenaars reeds binnen het vertrek zijn, waar koning Erik zich bevindt, 's vorsten aanwezigheid ontkent, maar tegelijkertijd door stroo over hem te werpen, hun de plaats aanwijst, waar hij ligt. De gelijkheid met het verhaal van Stoke valt in het oog en vordert wel eenige verklaring.

Niet minder treffend is de volgende overeenstemming. Floris V werd op den rit buiten Utrecht door twee knapen vergezeld. De edelen verzuimden deze beide jongelingen met hun heer gevangen te nemen, en zoo geschiedde het, dat zij naar Utrecht reden, waar zij tot groot onheil der heeren het gebeurde vertelden. Vergelijkt men hiermee redactie A van Marsk Stig, dan is de gelijkheid slechts gering. Na den moord op Erik Glipping wordt gevraagd, wie het lijk des konings naar Wiborg wil voeren, en wie het bericht van 's vorsten dood aan de koningin wil brengen. Tot den eerstgenoemden plicht is niemand bereid, de tweede wordt aan een knaap opgedragen. Maar lezen wij de naar men aanneemt oudere opteekeningen F en G dan blijkt het, dat de knaap die de boodschap overbracht, daarmee een daad van trouw verrichtte. Hij onderneemt uit eigen beweging den rit naar het slot, boodschapt het gebeurde, geeft de koningin den raad, haar zoon te beschermen - tegen den moordlust der edelen; dat is de eenige opvatting, die de plaats toelaat. - Daarop ontvangt hij van de vorstin geschenken, ofschoon de boodschap, die hij bracht, geen goede was.

Minder gewicht zou ik er aan hechten, indien de trek alleen stond, dat in een lied van Marsk Stig (B) de ridder, voor hij den koning doodt, zijn handschoen uittrekt, wat in de verte herinnert aan de mededeeling van Stoke, dat de edelen Floris een handschoen in den mond staken. Maar toch maak ik er

1) Door dezen trek onderscheidt zich de Deensche poëtische overlevering op in het oog loopende wijze van de Nederlandsche. Terwijl de Deen idealiseert, centraliseert de Nederlandsche dichter; hij draagt alles op Geraert van Velsen over, zoo ook het verraad bij de jacht (zie pag. 279); een andere trek wordt pag. 299 besproken.

opmerkzaam op, dat het lied van Geraert van Velsen, dat de door Stoke genoemde bijzonderheid insgelijks bericht, niettegenstaande de woorden ‘opdat hij niet en soude luden’ (str. 18, 2) door den eersten regel ‘hi *wierp* hem twee handschoen *voor* syn mont’, reeds aanleiding geeft tot de opvatting, dat het werpen der handschoenen in 's graven gezicht als een uitdaging bedoeld was; en dit schijnt de bedoeling van den dichter van redactie B van Marsk Stig te zijn geweest. Hoe het zij, indien er verband bestaat, dan is het duidelijk, waar het oorspronkelijke te zoeken is.

Na den moord rijden de edelen weg zoo snel zij kunnen, om niet in de handen der menigte te vallen. Maar Geraert van Velsen, die van zijn paard gestegen is, ontkomt alleen daardoor, dat hij zich op het paard van zijn schildknaap werpt. De schildknaap wordt gevangen genomen en geradbraakt. Verscheidene edelen, die Geraerts medeplichtigen waren, ondergaan later dezelfde straf.

Van Ranild Jonsen wordt in een afzonderlijk gedicht, dat in verschillende redacties tot ons gekomen is, medegedeeld, dat hij eenige jaren na den moord op koning Erik zich op Deensch grondgebied waagde; hij werd echter herkend, gevangen genomen en geradbraakt. Het laatstgenoemde feit, ofschoon door geen tijdgenoot meegedeeld, is toch historisch vrij goed gestaafd, en het komt dan ook niet in mij op, aan te nemen, dat een der beide verhalen in zijn geheel van het andere afhankelijk is. Maar in de bijzonderheden is iets, dat sterk aan het lied van Geraert van Velsen herinnert. Als Ranild gevangen is, klaagt hij, dat men hem op de vreeselijkste wijze wil ter dood brengen; men zal hem handen en voeten afhouwen; men zal hem de oogen uitsteken. Daarop krijgt hij ten antwoord:

> ‘Ik laat je geen handen of voeten afhouwen,
> ik laat niet uitsteken je oogen;
> toch zal je lijden den vreeslijksten dood,
> die je kan van het leven berooven.’

Daarop wordt hij op het rad bevestigd.

Dit spelen met de straf, op die wijze, dat de straf, die de misdadiger verwacht, hem kwijtgescholden wordt, doch slechts

om door een ergere vervangen te worden, keert terug in str. 27-28 van ons lied. Geraert van Velsen denkt: ‘rijc god, nu sal ic moeten hanghen.’ Maar:

> Hanghen en was hem noch niet goet ghenoech,
> hi moest noch sevenmael meer liden:
> si deden een vat vol spikers slaen,
> daar moest hi selve in gliden.

Hier heeft eene dubbele overdracht plaats gehad; in plaats van den schildknaap - of van een der saamgezworenen, dat laat zich niet uitmaken - is naar de centraliseerende manier van onzen dichter Geraert van Velsen getreden, en het rad is vervangen door het uit sprookjes bekende motief van het met spijkers gevulde vat. Maar afgezien van deze beide veranderingen, die uit de compositie van het gedicht en eene natuurlijke neiging tot overdrijving te verklaren zijn, is de overeenstemming met het lied van Ranild Jonsen volkomen. Ik neem op dien grond aan, dat er een vorm der overlevering van de wraak over Floris' dood bestaan en zelfs den grondslag van het lied van Geraert van Velsen uitgemaakt heeft, waarin het motief van de schijnbare kwijtschelding en de daarmee samengaande verscherping der straf met het motief van het rad, dat in de Nederlandsche overlevering niet alleen bekend maar zelfs een historisch element is, verbonden voorkwam en aan de persoon, niet van Geraert, maar van een zijner medeplichtigen - het zij dan zijn schildknaap of een ridder - vastgeknoopt was. In Denemarken werd het in de, naar het schijnt, insgelijks in hoofdtrekken historische overlevering van Ranild Jonsen's dood door het rad opgenomen.

In verband met het bovenstaande is het niet overbodig de aandacht te vestigen op de laatste woorden die Eriks zoon tot Ranild Jonsen spreekt, als hij hem zijn aanstaanden dood heeft aangekondigd:

> ‘maar ben ik eenig eerlijk man,
> mijns vaders dood zal ik wreken.’

Hiermee vergelijke men Floris' laatste woorden in het

Nederlandsche lied, welke onmiddellijk voorafgaan aan het bericht, dat Geraert van Velsen gevangen genomen wordt:

> ‘en daer toe minen bastertsoon,
>
> syns vaders doot sal hi wel wreken.’

Aan toeval te denken, is hier onmogelijk.

Nog bij eene hoogst merkwaardige overeenstemming tusschen de historische overlevering van Floris V en de gedichten van Marsk Stig moet ik de aandacht mijner lezers bepalen. Aan het einde van het vierde boek deelt Stoke mede, hoe de heer van Kuik de eenige was, die den graaf openlijk den vrede deed opzeggen [‘den grave ontseggen’ is de uitdrukking]. Dit geschiedde bij monde van een geestelijke, dien hij met de boodschap tot Floris zond. Nadat deze zijn opdracht had volvoerd, wendde de graaf zich met eene ironische opmerking tot zijn gevolg

> ende seide: ‘nu wat sal ic eten?
> De heer van Kuuc ontseghet mi
> bi desen pape. Wat meent hi:
> Sal hi mi uten lande driven?
> So salre cume iement in bliven.’

Als Marsk Stig heeft vernomen, dat de koning zijn vrouw onteerd heeft, rijdt hij naar het landsting en ‘ontzegt’ (hetzelfde woord als bij Stoke) den koning. Eerst tracht deze hem door beloften tot bedaren te brengen - zie over dit motief hierboven p. 284 -; maar als alle pogingen vergeefsch zijn, zegt de koning op ironischen toon:

> ‘Marsti, zoo hard rijd je toch wel niet,
> of ik kan mij voor je wachten;
> en als je mijn vriend niet wezen wil,
> dan moet je het maar laten.’

De gelijkheid valt terstond in het oog, maar nog leerzamer is het verschil. Want opnieuw ontmoeten wij hier de zucht tot idealiseering van den held in de Deensche sage, welke, gelijk zij de trekken, die aan den verrader herinneren, zorg-

vuldig uitwischte, zoo ook den edelen trek van den rechtschapen ridder, die tegen zijn vorst niet strijdt, dan nadat hij hem openlijk den vrede opgezegd heeft, op haar lieveling overdraagt. Dat Jan van Kuik, reeds voor hij tot die daad overging, aan de samenzwering deel nam, die minder eervolle bijzonderheid laat de sage vallen, maar dat hij met open visier streed, dien trek kan zij gebruiken in het portret van Marsk Stig[1].

In verband met het bovenstaande krijgt ook de volgende bijzonderheid, die anders toevallig zou schijnen, eene niet geringe beteekenis. De beleedigde vrouw wordt in de oudste Nederlandsche bronnen niet met name genoemd. In latere bronnen heet zij Machteld, een naam die op oude overlevering schijnt te berusten. In de Deensche liederen heet zij Ingibjorg, een typische naam voor vrouwen in Skandinavische sagen. Maar de redactie B, dezelfde, die Marsk Stig voor den moord zijn handschoen laat uittrekken (zie p. 297), noemt haar Mettelille. Dat is zonder twijfel eene verdeensching van *Matilde*, waarvan het tweede gedeelte als het bijvoegelijk naanwoord *lille*, 'klein' werd opgevat, wat zeer licht geschieden kon, daar de Denen *d* in de verbinding *ld* niet uitspreken. Nu is *Matilde* een andere vorm van den naam *Machteld*. Het komt mij daarom meer dan waarschijnlijk voor, dat wij in Mettelille eene reminiscentie aan Machteld van Velsen voor ons hebben[2].

VI.

Ik vermoed, dat de aandachtige lezer, ook indien hij van mij verschilt in de waardeering van ieder der besproken bijzonderheden, toch uit het bovenstaande de overtuiging zal gewonnen hebben, dat er tusschen de overlevering omtrent den dood van Floris V en die omtrent het einde van Erik

1) Dat de heer van Kuik een monnik tot Floris zendt, om hem te ontzeggen, terwijl in de redactie F van Marsk Stig de vijanden in monnikspijen gekleed zijn, houd ik voor een schijn van overeenstemming, waaraan geen waarde te hechten is.

2) Dat ook een ander Deensch lied van een dergelijken inhoud, dat over den moord op Erik Emun (1137) onder den invloed der Nederlandsche traditie zou staan, is niet meer dan eene mogelijkheid, die ik slechts in het voorbijgaan aanstip. Erik Emun wordt vermoord door ridder Plog, wiens broeder hij heeft doen ter dood brengen (Grundtvig III, 6 e.v.).

Glipping overeenstemmingen bestaan, die evenmin aan het toeval kunnen worden toegeschreven als zij zich uit de gemeenschappelijke afstamming van een lied over koning Ermanarik laten verklaren. En dat om de eenvoudige reden, dat wij hier aan ééne zijde op historisch terrein staan. Daaruit laat zich tevens afleiden, in welke der beiden overleveringen deze motieven oorspronkelijk zijn. Ik heb mij trouwens reeds een paar malen genoodzaakt gezien, dat in het voorbijgaan te kennen te geven. De jacht, waartoe Gijsbrecht van Amstel Graaf Floris uitnoodigt, de knapen, die de mare naar Utrecht brengen, de handschoen, die Floris in den mond gestopt wordt, de schildknaap, die geradbraakt wordt, de heer Van Kuik, die den graaf ontzegt, het zijn zoovele berichten, die alle voorkomen in het verhaal van een omtrent de bijzonderheden welingelicht tijdgenoot. Moge al in dit verhaal een enkel bericht zijn binnengeslopen, dat meer op vermoedens en geruchten dan op autopsie en onderzoek gegrond is, het is toch volstrekt ondenkbaar, dat deze geheele goed samenhangende vertelling die zoo kort na Floris' dood door den klerk van Graaf Willem III neergeschreven is, eenen sterken al hare onderdeelen aantastenden invloed zou hebben ondergaan van verhalen, die in het allergunstigste geval zeer weinige jaren te voren in een vergelegen land zouden zijn ontstaan, maar die tot op den huidigen dag in veel minder mate een gesloten geheel uitmaken dan Stoke's vertelling. (En toch zou men deze mogelijkheid moeten overwegen, indien de overeenstemmende trekken ook in Denemarken door een gelijktijdig geschiedschrijver werden bericht. Men zou dan de vraag moeten stellen, of zulk eene merkwaardige coincidentie van historische feiten waarschijnlijk was, dan of er grond bestond om aan te nemen, dat één kroniekschrijver het werk van een buitenlandsch collega in handen had gekregen, en of men bij hem de litteraire vaardigheid kon vooronderstellen, om een stof in die mate om te vormen. Maar zoo staan de zaken niet. Wat in Holland in historische bronnen uit de eerste jaren der 14de eeuw voorkomt, dat komt in Denemarken in volksliederen voor, die bijna een eeuw jonger zijn. Deensche kronieken, die de gebeurtenissen van het jaar 1286 meedeelen, zijn alle jonger dan Melis Stoke en zij houden slechts weinige dorre be-

richten in. Dat Ranild Jonsen aan den moord mede schuldig was, dat hij de saamgezworenen de schuilplaats van den koning wees, dat schijnt historisch te wezen[1]; maar dat hij hem tot de jacht uitnoodigde, mist elk spoor van bewijs. Hier kon de nachtelijke overval met hulp van den verrader, dien de koning vertrouwt, een aanknoopingspunt aanbieden voor het jachtmotief, indien dat voorkwam in een verhaal, dat men voor een variant van dat van Erik Glippings dood hield. De overige trekken, waarvan hier sprake is, dragen in de Deensche overlevering alle het karakter van sagenmotieven, met uitzondering van het eene hierboven in den breede besproken bericht, dat Ranild Jonsen wordt geradbraakt. Hier bestaat inderdaad eene - wel verklaarbare - coincidentie van feiten.[2] Samenhang met de Nederlandsche overlevering werd hier uitsluitend vermoed op grond van bijzonderheden, die naar alle waarschijnlijkheid niet historisch zijn. Zelfs zagen wij, dat de Nederlandsche traditie omtrent den dood van Geraert van Velsen nog meer van de geschiedenis is afgeweken dan de Deensche traditie omtrent de straf, die Ranild Jonsen ondergaat. Kenden wij dus allen deze beide berichten, dan zou in dit geval alle waarschijnlijkheid spreken voor eene beweging van sagenmotieven in omgekeerde richting. Maar wij merkten reeds op, dat ook in de Nederlandsche overlevering het motief der verscherpte straf eenmaal met dat van het rad verbonden voorkwam, en toen niet aan Geraert maar aan een zijner handlangers vastgeknoopt was. Dus een gelijke sagenvorm met gelijken historischen achtergrond. Uit deze gegevens kan niet worden opgemaakt, aan welke overlevering in deze de prioriteit toekomt. Onder deze omstandigheden beslist de analogie der overige gemeenschappelijke trekken voor de Nederlandsche. Ik geloof daarom met zooveel zekerheid als in dergelijke vragen te bereiken is, als resultaat van dit deel van mijn onderzoek te durven besluiten, dat diverse motieven, daaronder dat van de verscherpte straf, uit de Nederlandsche historisch-poëtische overlevering van den moord van Floris V in de Deensche sage van Marsk Stig zijn overgegaan.

1) Grundtvig t.a.p. p. 420 aanm. 2.
2) Grundtvig t.a.p. De kroniek, die dezen gebeurtenis vermeldt, is van 1415.

VII.

Het bovenstaand onderzoek bevestigt volkomen de conclusie, waartoe wij aan het einde van het derde hoofdstuk gevoerd werden. Inderdaad heeft de Deensche liederencyclus van Marsk Stig zich ontwikkeld onder invloeden, die van Nederland zijn uitgegaan, en na hetgeen hierover reeds gezegd is, kan men er niet aan twijfelen, dat de sage van Sibiche en Ermanarik het verbindende lid geweest is. Deze heeft, verrijkt met poëtische en historische motieven uit de overlevering van Floris V, den weg van de Nederlandsche naar de Duitsche grens afgelegd. Dat de Duitsche sage niet slechts aan de Nederlandsche trekken leende, maar er ook elementen uit opnam, kan ons niet verwonderen. De ontzettende gebeurtenis die de gemoederen in beroering en zoodoende de verbeelding in beweging bracht, had ook deze uitwerking, dat zij een bijna gestorven heldenstof met nieuw leven bezielde. De sage nam gereedelijk de historische motieven op, die zich haar als van zelf aanboden. In welken vorm zij ze opnam, kunnen wij slechts gissen. De berichten, die wij bij Stoke lezen, gingen uiteraard destijds als prozaische traditie van mond tot mond; als zoodanig traden zij in verbinding met het lied van Sibiche. In die verbinding bereikten zij Denemarken, waar zij ten gevolge der indentificatie van Ermanarik met Erik als bijzonderheden der geschiedenis van Marsk Stig gretig werden opgenomen, naar de locale behoeften werden omgevormd en in poëzie werden bewerkt.

Dat de aan de geschiedenis van Floris V ontleende trekken niet reeds op Duitsch gebied in de poëtische traditie werden opgenomen en zoodoende eene vaste plaats in de sage kregen, schijnt de wijze, waarop zij in de Deensche sage optreden, aan te duiden. Zij vertoonen zich daar in een onzeker verband; zij komen niet alle in dezelfde redacties voor, sommige zelfs in geheel afzonderlijke liederen, die niet den moord maar de gevolgen daarvan bezingen, louter kenmerken eener overlevering, welke geen gesloten eenheid uitmaakt. Dat neemt niet weg, dat enkele trekken reeds vroeg, zelfs reeds op Nederlandschen bodem een poëtischen vorm kunnen gekregen hebben, waarin zij verder werden overgeleverd en in

de Deensche sage opname vonden; een voorbeeld daarvan toont de op p. 300 besproken - overigens eenigermate stereotype - versregel: ‘zyns vaders doot sal hy (wel) wreken.’[1)] Maar in de Duitsche overlevering maakte zulk een versregel geen deel van een lied uit; vandaar dat hij in Denemarken in het lied van Ranild Jonsen terecht is gekomen. Dat eene uit poëzie en proza bestaande overlevering zich tijden lang staande houdt, is een verschijnsel, waarvan de geschiedenis genoeg voorbeelden oplevert. Ik behoef slechts aan de Eddaliederen te herinneren. En ieder onzer herinnert zich uit zijn jeugd wel sprookjes, waarin verzen voorkomen.

Misschien maakt een mijner lezers de opmerking, dat ook mijne voorstelling van den ontwikkelingsgang der sage van Ermanarik vooronderstelt, dat zij in den vorm, dien zij door aanraking met de sage van Floris V verkreeg, eenmaal over een groot deel van Noord Duitschland verbreid is geweest, en zal hij tegen die vooronderstelling het hierboven door mij op den voorgrond gestelde feit aanvoeren, dat van dien vorm der sage in Duitschland geen spoor kan aangewezen worden. Ik antwoord daarop, dat er verschil bestaat tusschen sage en sage. Een sage, die zich bij een volk eeuwen lang staande houdt, die door eigen levenskracht zich vervormt, die in liederen bezongen wordt, is niet op dezelfde wijze te beoordeelen als een grootendeels prozaische traditie, die uit den vreemde geimporteerd, zich aan een bekend lied hechtend in snelle vaart een afstand doorloopt. Dat zulk eene traditie in de landstreken, waar zij zich een oogenblik als gast ophoudt, sporen zou nalaten, is reeds priori onwaarschijnlijk. Wat in deze sage Duitsch eigendom is, dat *is* in twee opteekeningen tot ons gekomen; wat met de Duitsche overlevering slechts accidenteel verbonden was, is weer verloren gegaan, maar van de verbinding die eenmaal bestaan heeft getuigt de Deensche sage, die de vreemde motieven verwerkt heeft.

1) Deze versregel, die uit de Nederlandsche traditie door de Duitsche in de Deensche overging, is dus in dit verband ouder dan het lied van Geraert van Velsen, dat, zelf een product der combinatie Ermanarik - Floris V, niet ten grond kan liggen aan de Duitsche overlevering, die het gewrocht van dezelfde combinatie is. Men kan er met eenigen grond uit afleiden, dat de moord van Floris V poëtisch bewerkt werd vóór ons lied ontstond, ja vóór de verbinding met de Ermanariksage.

De resultaten dezer onderzoekingen zullen vermoedelijk op de volgende tegenspraak stuiten. Is het aan te nemen, zal men vragen, dat van ons land, waar de populaire ballade nooit tot rijken bloei is gekomen, zulk een impuls als hier verondersteld werd is uitgegaan naar Denemarken, het land bij uitnemendheid der volksballaden? Spreekt niet eer elke analogie voor de waarschijnlijkheid, dat het betrekkelijk geringe aantal liederen van dien aard, dat ons vaderland rijk is, als een nagalm moet worden opgevat van wat in den vreemde werd gezongen, en bewijst niet reeds het groot aantal ten deele zeer lange gedichten over Marsk Stig tegenover het enkele lied van Geraert van Velsen, dat ginds het vaderland van deze balladenstof is? Ik antwoord: het groote aantal liederen van Marsk Stig bewijst niet, dat Denemarken het vaderland, alleen dat het de kweekplaats van deze balladenstof, gelijk van zoovele andere, geweest is. Een onnoemelijk aantal stoffen is in Denemarken geïmporteerd en daar tot rijker ontwikkeling gekomen dan in de landen, waar zij geboren werden. De geringste aanleiding was daar in de 14 eeuw voldoende, om een gedicht te doen ontstaan; een historische gebeurtenis, een sage, een nieuwe bijzonderheid omtrent een bekende sage, een boek - hoevele liederen, en wel echte volksliederen zijn er niet, wier bron een oud geschrift is? In Nederland zou niet licht uit een boek een lied groeien - ten ware dan, nu ja, een boekerig lied. Zoo iets hangt van den volksaanleg af. En een laatste nagalm van een lied van Marsk Stig zou er bij ons vermoedelijk poover hebben uitgezien. Neen, om een lied van Geraert van Velsen te dichten, was voor ons volk - de moord op Floris V noodig; een hevige gemoedsbeweging, die maakte de poëtische ader aan het vloeien; maar zoo ontstond dan ook een gedicht, dat de frischheid van den eersten indruk der gebeurtenissen nog na zes eeuwen bewaard heeft. Ik geloof dus, dat juist Denemarkens rijkdom, onze betrekkelijke armoede aan balladen een argument te meer is voor de stoffelijke afhankelijkheid van den Marsk-Stig-cyclus van de historische sage van Floris V.

Er kon nog veel gezegd worden over de wijze, waarop de Deensche sage de uitheemsche stof heeft opgenomen en ver-

werkt.[1] Ik mocht bij die zijde van het hierboven behandelde probleem niet langer stilstaan in deze studie, wier doel was, een licht te doen opgaan over een letterkundig product, dat mijn landgenooten uiteraard belangstelling inboezemt, de voorwaarden van zijn ontstaan en de invloeden, die er van zijn uitgegaan, bloot te leggen.

Het is een interessant schouwspel, hoe een laatste golf der Germaansche heldensage, wier hoofdstroom ver van onze grens verloopt, onze kust nadert en daar met macht teruggeslagen wordt, hoe die terugslag voldoende is, om hem voort te doen rollen over de vlakte gelijk een echo teruggeworpen wordt naar en voorbij de plaats, vanwaar het geluid uitging, om eindelijk in Denemarken in een breeden cyclus liederen uit te klinken, een waardige nagalm dier zangen, waarin eenmaal de helden der volksverhuizing werd gevierd. Maar niet minder wordt onze belangstelling gaande gemaakt door de waarneming, hoe zich hier als in een ballon nog eenmaal het gansche leven der heldensage in geringere afmetingen afspiegelt. Dezelfde krachten die op de vorming en de vervorming dier imposante stof een beslissenden invloed hadden, wij vinden ze hier werkzaam. Het zijn aanknooping van oude stof aan nieuwe historische feiten, en de overdracht der stof naar nieuwe landen en andere volkeren. Door de verbinding met het historische feit van den ondergang van het Burgondisch rijk kreeg de veel oudere Nibelungensage haar blijvend karakter. De overgang zijner sage van de Oostgoten naar hunne erfgenamen de Allemanen, was een der werkzaamste oorzaken, waardoor Theodorik, de beheerscher van Italië, allengs tot een landvluchtig vorst werd, die een schuilplaats zoekt aan het hof van den Hunnenkoning. Op dezelfde wijze werd Sibiche door de verbinding zijner sage met de gebeurtenis van 1296 van een valschaard een wreker, en

1) In het voorbijgaan merk ik slechts op, dat er geen liederen over Marsk Stig bewaard zijn, die een ontwikkelingsstadium der sage vertegenwoordigen dat nog vrij is van de verbinding met de vreemde stof. Dit kon zoo schijnen zoolang men uitsluitend het motief van de gekrenkte eer voor geïmporteerd hield. Maar reeds in de redacties F G, die tot nu toe voor de oudste doorgingen, omdat dat motief er niet in voorkwam, ontmoeten wij den knaap, die het bericht van den moord aan het hof brengt (zie p. 297). Dus staan ook deze redacties onder den invloed der Nederlandsch-Nederduitsche overlevering.

door overvoering der stof naar het Noorden onder een nieuwen naam een ideaal held.

Moge een eigenaardige politieke ontwikkeling en een daarmee samengaande in vele opzichten zelfstandige cultuur aan ons volk eene onafhankelijke plaats onder de volken van Europa verzekeren, gemeenschap van sagen is naast gemeenschap van taal een der sterkste banden, die ons aan de verwantschap met onze Germaansche buren herinneren. Niet alleen uit zijn vasthoudendheid aan oude sagen, ook uit den aard van zijn assimilatievermogen blijkt het karakter van een volk. Indien wij in het lied van Geraert van Velsen omtrent dat vermogen een getuigenis zien, dan heeft het voor ons niet uitsluitend eene eng nationale beteekenis.

R.C. BOER.

Verzen.

I.

Roerloos te liggen onder bewogen luchten
In duinen-delling, -
Om mij en over mij schaduwen voort te zien vluchten,
Het helm te zien wuiven aan zandige helling,
En peinzend te luisteren, -
Te luist'ren naar zangen, die over de duinen komen
Aanzwieren van zee, en 't nauwlijks hoorbaar bewegen
Der ziel, wen de ingesponnen gedachten en droomen
Van schoonheid, als vlinders ontpoppend, blij
Wiek-trillende al hooger en hooger komen gestegen, -
- Niet achtend de uren die slippen voorbij:

En dan steeds te grijpen en aldoor nader te grijpen -
Om ze eindlijk in 't zuiver geknoopte woordnet te vangen,....

II.
De zaaier.

In gouden aether-zee dreef de avondzon,
Het bloedend hemelhart naar 't strand der nacht,
Zonk neer zijn bloed in donkere aard, die wachtt'
Of ze uit haar winterslaap ontwaken kon.

Ik zie hoe langs de voren langzaam treedt
Tegen dien byzantijnschen gouden grond
Reusachtig, zwart alsof hij zoo ontstond
Uit de aarde zelf van zware klei gekneed,

De zaaier, strooiend uit met volle hand
De korrels graan. 't Zijn gouden zade' in gloed
Der zon, zich mengende met zonnebloed;
- Peinzende gaat hij langs 't ontvangend land.

En aldoor stiller wordt het.... 'k Hoor niets meer
Dan zijner stappen weerklank. Alles zwijgt
Bij 't heilig werk, nu van 't nieuw leven zijgt
Het zaad in de open zwarten aardschoot neer.

III.
De molen.

Tegen wild bewogen nachtlucht, zwart,
Roerloos, groot, een molen boven 't lage
Land, de wieken stil, een mensch in smart
Ten hemel de armen wanhoop-stom geslagen.

Schuur en huizen naast hem leunend laag
Half door dampe' omsluierd die opstijgen
Schijnen vrouwe' in stil gebed; - geklaag
Van wind gaat om hun tooverkring van zwijgen.

Vreemd verwrongen wilgen kreunen, 't haar
Woest schuddend; - 't riet zucht steunend,
als gebogen
Angst-gedreevnen vluchten neevlen... Maar
De anders door elk minst gewaai bewogen
Molen, - nu onder 't wild wolken-jagen,
Tusschen 't zwiep-gegolf van wilge' en weiden,
Staat onwrikbaar. Beeld van tragisch lijden,
Licht-bewogene in hoogste smart
niet kunnend klagen.

IV.

Ik zie aldoor die kamer, aldoor hoor
Ik 't klagend kreunen: zwak klonk 't, zwakker... stil
Eindelijk.... Door 't nacht-zwart licht-getril
Langs 't strak gelaat, lang-maagre handen, 't spoor
Van smart scherp schaduw'nd..., 'k beefde -
    'God, waarvoor
Die nieuwe dag van duldloos leed?' -
    Een kil
Wit marmerbeeld op grafsteen lag ze,.... ('k wil
Het niet meer zien, - maar zie 't aldoor, àl-door.)
Toen floot een vogel blijde dage-zang,
Even maar... toen niets meer. -
    't Was me als zag
Ik uit den schemer vreemde vormen langzaam
  naadren... langs mij gaan...,
  en siddrend bang
Sloop ik naar 't bed, boog me over haar, ze lag
In dood-slaap.... Binnen stroomde 't licht:
    't Was Dag.

V.
Soms als een kind.

Soms als een kind, een dom klein kind,
Dat zijn les niet kent
En angstig zit
Bevend voor straf op den schoolbank;

Soms als een kind, een bang klein kind
Dat den weg niet weet,
Schreiende zoekt, straat-in, straat-uit
En zijn eigen huis voorbij-gaat;

Soms als een kind, een zwak klein kind,
Dat stout was dien dag, nu gepijnd door berouw
Niet slapen kan, om moeder krijt; -
In het duister een hand zoekt die streelen wil
En in stilte een stem die troosten komt,
Zoo ben ik - een dom, zwak kind. -

En *ik* wou de menschen leiden?
Ik, die zoo vaak mijn les niet ken,
Den weg niet weet
En bij anderen hulp en troost zoek.

CHARLOTTE VAN HERWERDEN.

Letterkundige kroniek.

J.-H. Rosny. *Les Ames perdues*. Paris, Bibliothèque-Charpentier. 1899.

Den schrijver, of beter de schrijvers die zich J.-H. Rosny teekenen, had ik na *L'impérieuse bonté* en *L'indomptee* uit het oog verloren, maar niet uitgewischt werd de indruk van die twee aangrijpende boeken, waarin zonder zucht naar mooi-doen, zelfs zonder dat de eischen van een eigenlijken roman tot hun recht komen, de groote sociale vraagstukken van den tijd vierkant in de oogen worden gezien door iemand die dat leven meeleeft, die mee de aandoening heeft ondervonden van de menschelijke ellende, van de nooden en misstanden, door den drang der tijden in het leven geroepen of aan het licht gebracht.

L'indomptée, de geschiedenis van de vrouwelijke arts die, in den werkkring welken zij zich koos gedwongen door de spitsroeden van tegenwerking, lastering, verleiding te loopen, ongedeerd en ongebogen blijft in haar fier plichtsgevoel, is het eene boek. Het andere is dat hoogstaande boek der Gebiedende Liefde, waarin geschetst wordt het werk der actieve, intelligente, energieke liefdadigheid, tegelijk als een werk van krachtige zelfopvoeding.

En nu komt daar een nieuwe roman over onderwerpen evenzeer van brandende actualiteit, rakende de theorieën van socialisten en anarchisten, hun strijd en hun teleurstelling, hun daden en hun droomen. ‘Ames perdues’ noemt Rosny de helden van zijn boek, wier daden, op hypothesen of zwevende aspiratien rustend, hetzij als gewelddaden zonder meer, hetzij als bruske, onvoorbereide offers, vergeefsch zijn en, in plaats van het nut dat zij beoogen, enkel schade brengen.

Waarom het dan de moeite loont om het leven van dergelijke ‘verloren zielen’ te schetsen, de drijfveeren hunner handelingen te ontleden? Niet om een stelling te bewijzen, maar omdat al wat het uiterlijk en innerlijk leven raakt van de, eerlijk en onbaatzuchtig, naar verbetering der maatschappelijke toestanden strevenden, elke handeling die gedrenkt is met de tranen der lijdende menschheid en waarin men een hartstochtelijke liefde voor die menschheid voelt trillen, aanspraak mag maken op onze belangstelling niet alleen, maar als bijdrage tot de kennis van het sociale leven kan helpen om dit te begrijpen, te verklaren en zedelijk op te bouwen.

Evenmin als in *L'impérieuse bonté* vindt men hier een krachtig gebouwden roman met spannende intrige. De beide hoofdfiguren komen slechts een enkele maal met elkander in aanraking; zij gaan elk huns weegs en doen hun daden geheel onafhankelijk van elkander. Het geheele boek ademt ‘een geest van altruïsme, van solidariteit,’ gelijk het in de vorrede heet. Evenals *L'impérieuse bonté* is ook dit boek een boek ‘van goede trouw.’

Abel Roland heet de jonge sympathieke dweper, voor wien het eerst onze aandacht gevraagd wordt. Hij zou rijk kunnen zijn; hij houdt van weelde, van zich ruim te kunnen bewegen; hij is gevoelig voor de gratie en de bekoring van een vrouw, - en hij leeft alleen, armoedig, ‘sans maitresse et sans plaisir’. Het behoefde hem slechts één woord te kosten om van zijn eenigen bloedverwant, een schatrijken ouden oom alles te krijgen wat zijn hart kan begeeren; maar om dit woord te spreken zou hij zijne socialistische overtuiging moeten verloochenen en zich moeten plooien naar de eischen van de burgermaatschappij. Hij weet wel dat hij het geld van zijn oom aannemende, daarmee zou kunnen werken in het belang van zijn partij, - en bovendien nader zou komen tot een ander geluk, tot de jonge bekoorlijke vrouw, Louise Mouryès, van wie zijn armoede hem thans gescheiden houdt. Maar al kwelt hem de honger, al drukt hem de vernedering der armoede, al tracht de verleiding, in de gedaanten van Louise's vader en van Louise zelve, hem van het ijdele van die vrijwillige ontbering, van dat offers-brengen te overtuigen, de ellende in allerlei vormen waarmede hij telkens weder in aanraking komt, doet zijn droomen van

een hervorming der maatschappij ook telkens weer opleven, schrijft hem als plicht voor, te volharden en geen fortuin te aanvaarden dat hem de achting voor zichzelven zou moeten doen verliezen.

Dan, plotseling, sterft de schatrijke bloedverwant, hem tot erfgenaam makende van ettelijke millioenen. Nu staat Roland aan het hoofd van een groot fortuin niet alleen, maar tevens aan het hoofd van een groote fabriek, van drie weverijen en twee spinnerijen, waar door veel werken, maar ook door middelen die den toets der eerlijkheid niet kunnen doorstaan, de meeste dier millioenen gewonnen zijn. Juist op het oogenblik dat de eigenaar der fabriek stierf was er een werkstaking uitgebroken en thans zijn duizende werklieden, waaronder ouden van dagen en kinderen, aan de armoede ten prooi.

Mooi, ook na de geweldige schildering van de werkstaking in Zola's *Germinal*, mooi in zijn soberheid is de teekening van de op haar einde loopende werkstaking waarvoor de jonge eigenaar der fabriek komt te staan, wanneer hij de millioenen-erfenis heeft aanvaard.

In het dal van Tourbeilhe lag de werkstaking te zieltogen. Sedert tien weken hield zij de gemoederen gevangen. Het voorbeeld, de besmetting van dat tijdperk, waarin de werkstaking als een plaag zich uitspreidde over Frankrijks bodem, had haar doen geboren worden; zij was begonnen in tumult, en nu kwijnde zij weg in stille droefenis. Reeds lang hadden de werklieden der weverijen en spinnerijen alle hoop opgegeven. Toch deed een diep en schrikkelijk bewustzijn hen volhouden. De solidariteit van hunne leuzen, van hun woord, van hunne gewelddaden, van den honger, verlengde hun verzet en gaf er wijding aan. De mystiek van de smart, het fanatisme van de wanhoop hield de mannen saam verbonden. Velen die hun lot liefhadden zooals men een godsdienst liefheeft, begrepen dat er geloovigen zijn die den dood niet vreezen.

Op de wegen, langs de rivier, in de velden, tusschen de bloemen van het jonge koren kwam men ze tegen de bleeke wezens, de paria's op zoek naar ook nog zoo'n geringen buit.

‘De nacht kwam, koud en vol wanhoop. Zij beproefden niet zich te verwarmen, zij doorstonden de vochtigheid, den kouden wind, de wreede duisternis.....’

De moedigsten willen nog een week wachten alvorens zich

gewonnen te geven, en in dien tusschentijd zich wenden tot hun nieuwen meester.

Daar komt een onbekende in hun midden, naar gelaatskleur en houding een stadsmensch, met blanke handen en gekleed als een heer. Hij ziet ‘die dwalende blikken, die oogen zonder glans, gezichten verdierlijkt door het zwerven, het wachten, den angst, verzwakte lichamen, met beenderen die scherp vooruitsteken onder den slappen huid, de droge wangen, de ingevallen slapen. Hij ziet in hen de groote, schoone, eeuwige smart die de zielen loutert..... de wreede, harde beproeving die de onderdrukte klassen voorbereidt om de heerschende klassen te overwinnen en te vernietigen.’ En hij vraagt wat er gaande is. en wat zij voornemens zijn te gaan doen. ‘Gaat het u aan?’ luidt de bitse wedervraag, en het besliste antwoord: ‘Evenveel als uzelf.....’ Dan is er stilte; men ziet elkander aan; een meesterknecht en een vrouw treden nader en fluisteren: ‘’t Is meneer Abel....’ En dan gaan de petten af en allen staan daar voor hem in nederige houding en angstige afwachting.

Daar stond dan Abel Roland. Zijn socialisme was niet meer een leer vol dorre terminologie en doode definities, niet langer een abstractie, maar een levend ding, een breede, zachte, hooge aandoening. Tegenover die ongelukkigen scheen de afstand van zijn goed hem niet meer dan een noodzakelijke daad, die hij kalm verrichten kon. En zoo handelt hij ook. De voorwaarden van de werkstakers worden aangenomen, de weken van staking worden hun vergoed, allen, ook ouden van dagen en vrouwen, worden weer als werkkrachten aangenomen.

Zij luisteren in stilte naar wat hun nog als een toovers prookje in de ooren klinkt. En dan gaat Abel te midden van zijn arbeiders als hun redder, als een vader tusschen zijn kinderen die hij gelukkig heeft gemaakt, en allen volgen hem zwijgend als gingen zij in optocht naar een of ander heilig feest.

Dat is het begin. De socialist kan daarbij niet blijven staan. Hij wil verder: het grootste gedeelte van zijn vermogen, den eigendom der spinnerijen en weverijen wil hij geven aan de zaak van den arbeid. Maar dan treedt Louise, de aangebedene, tusschen hem en zijn werk. Zij vindt dat offeren van zijn fortuin, dat optreden dwars tegen de maatschappij en haar gebruiken in, een

dolle daad. Maar wat haar het ergste grieft is dat Abel toont haar minder lief te hebben dan zijn hersenschimmen, dan die honderd of wat arbeiders, en dan ook niet aarzelt haar aan dezen op te offeren. En wanneer Abel haar voorhoudt, dat zij hem zou behooren te verachten, indien hij verraad pleegde aan zijne overtuiging, dan antwoordt zij: ‘Wanneer ook de geheele wereld zich tegen u keerde, dan zou zij die weet dat het alleen de liefde is die overwonnen heeft, u al haar liefde blijven geven!’

De vrouw, rustig en zich van hare macht bewust, is op het punt te triomfeeren.

Maar wanneer Abel het beslissend woord zal uitspreken, roept hij al zijn krachten te saâm en antwoordt: Neen. Hij heeft de overwinning behaald, maar zij kost hem de helft van zijn bestaan: zijn verwachtingen, zijn jeugd zijn vernietigd. Allengs toch komt Abel tot het besef dat hij het ongeluk had geboren te worden op een tijdstip waarop de oude moraal dood is en de nieuwe nog geen vasten vorm heeft aangenomen. Zijn daden vergelijkt hij bij kogels die, in het halfduister, in het wilde afgeschoten worden door een van schrik bevangen leger. De keus tusschen twee uitersten, waartoe hij gedwongen werd, geeft hem niet de rust die het gevolg behoort te zijn van een edele daad.

Werd hij inderdaad tot die keus gedwongen? Zijn die uiterste toestanden, waartusschen hij is komen te staan, niet zijn eigen werk? Ware het hem niet gemakkelijk geweest het geluk van duizenden te verzekeren zonder daarom dat andere geluk te verwoesten? Zijn er niet meer en beter vruchten te verwachten van het verbond tusschen een individu en een menigte, dan van het initiatief, het alleen-handelen van die menigte? En zal niet, wanneer zij, voor wie Abel zijn vermogen offerde, door anderen zijn opgevolgd, in de oogen van die later komenden des meesters macht op een tyranniek gezag gaan lijken, terwijl datzelfde gezag, steunend op het bezit, hun een met zachtheid uitgeoefende macht zou hebben toegeschenen? Is het dan niet te vreezen, dat zijn besluit dit volk zal doen lijden, misschien wel tot opstand voeren en hemzelven niets dan bitterheid brengen?

Op al die vragen en bedenkingen weet Abel geen antwoord te geven. Hij wil nog wel hopen, zoekt zich te troosten, maar moet toch eindigen met zich af te vragen, of hij niet zijn geluk, en

zijn geluk niet alleen, geofferd heeft zonder blijvend nut. Een ‘âme perdue’....

Slechts een enkele maal heeft Abel Roland's weg zich gekruist met dien begaan door Robert Bessières, den tweede der ‘âmes perdues’, den anarchist, die den lang voorbereiden aanslag, de groote daad van Haat, met zijn leven zal boeten.

De groote omtrekken, het kader waarin hij deze figuur plaatst, ontleende Rosny aan het bekend proces van den anarchist Vaillant. De bom wordt, in plaats van in de zaal van het Wetgevend Lichaam, in de zaal van den Senaat geworpen; maar zelfs het bekende woord van Dupuy: ‘Messieurs, la séance continue’ ontbreekt niet. De bijzonderheden van het gereedmaken van het werktuig, van den aanslag zelf, van het verhoor, tot zelfs de acte van beschuldiging die, gelijk in een noot wordt meegedeeld, naar een officieelen tekst gevolgd is, zijn nagenoeg dezelfde, die men indertijd in alle couranten heeft kunnen lezen. Daarin vindt men niets nieuws en weinig belangrijks.

De groote kunst van Rosny is deze, dat hij van den dwependen anarchist, die in zijn blinden haat tegen de maatschappij een dolle daad verricht, waarbij die hij treffen wil ongedeerd blijven en waarvan een onschuldig en onschadelijk toeschouwer het slachtoffer wordt, een mensch heeft gemaakt dien wij begrijpen kunnen in den strijd dien hij in zijn binnenst te strijden heeft, wiens langzaam naderen tot de daad die geen ander nut heeft dan dat zij voor hemzelf een eind aan zijn rampzalig leven maakt, ons duidelijk wordt, voor wien en met wien wij voelen kunnen. Robert Bessières, zooals wij hem leeren kennen, eerst op het groote kantoor, waar hij, door elf uur per dag tooneelstukken en romans met de hand te copieeren, een schraal loon verdient; later in zijne woning waar zijn maitresse en zijn zoontje, wien hij het zoo gaarne goed zou willen geven in de wereld, hem met groote liefde aanhangen; in zijn vruchtelooze pogingen om met een door elf uren arbeid afgemat brein zijn denkbeelden over de maatschappij op het papier te stellen; in zijn wanhoop en zijn neerslachtigheid; in de obsessie van de daad die, wanneer hij zich eens aan het werk heeft gezet om in het geheim het noodlottige werktuig te vervaardigen, hem wonderen van geduld en van vernuft doet verrichten, - Robert

Bessières staat voor ons als een mensch van vleesch en bloed. En dan het innerlijk dispuut over het al of niet verdedigbare van zijn daad: ‘Een enkele moord kan millioenen moorden voorkomen, wanneer de vermoorde Bonaparte heet’, en daartegenover: ‘Hij die doodt, zij 't ook om recht te doen, vertraagt het oogenblik waarop men niet meer dooden zal’.

Plannen van ontvluchting houden hem bezig, maar hij is te veel nieuweling in het vak om ze met kans op goeden uitslag te kunnen beproeven. Een groote matheid maakt zich van hem meester, een doffe verveling, het begin van die verstomping die vaak op lange eenzaamheid volgt. Zijn geweldige haat geldt niet meer de maatschappij, maar den bewaker die hem zijn voedsel brengt... En dan, al komt bij tusschenpoozen de trots om de justitie te braveeren naar boven, ten laatste toch, alle andere overwegingen domineerend, het besef van het nuttelooze der daad van hem die een Wreker zou zijn, en die enkel een onschuldige doodde en een arme vrouw en een kind in het ongeluk achterliet; het besef, dat zijn daad is een armzalig steentje geworpen in het onmetelijke meer van de menschheid, en dat, wanneer de maatschappij verfoeilijk is ingericht, hare hervorming komen moet niet door bloedige aanslagen, maar door de geesten te kneden met zachtheid en geduld....

Van de bijpersonen uit den roman zijn nog te noemen de origineele philosoof Freyle, de vriend der armen, maar die de maatschappelijke hervorming het liefst zou willen aanvangen met de bescherming der zwakken onder de dieren, en de sympathieke Mademoiselle d'Ermeuse, de vrouwelijke vrede-apostel, aan wie wij een voortreffelijk hoofdstuk (het 24ste) danken: hare ontmoeting met den jongen, gemakkelijk te herkennen Keizer, voor wien zij een welsprekend pleidooi houdt ten gunste van den algemeenen vrede en de ontwapening van Europa. ‘Mlle d'Ermeuse parlait au jeune empereur, et lui, avec ses yeux couleur de mer, plus changeants que des opales, sa bouche dominatrice, son front dur demeurait immobile, dans l'attention ou dans le rêve.’....

‘Ames perdues’, Robert Bessières zoo goed als Abel Roland; maar niettemin beiden, zooals Rosny hen schetste, edele karakters, harten kloppend voor de menschheid, en wier onbesuisde en

onnutte daden ons medelijden eer dan onze verontwaardiging verdienen.

Gaston Deschamps heeft van Rosny gezegd: ‘Il est de la grande expèce des écrivains qui écrivent pour soulager leur âme et dont la sincérité oblige le lecteur à réfléchir.’ En zoo verschijnt hij ons ook in dit boek. ‘Kan het wel zonder nut zijn’ - vraagt hij in de voorrede - ‘het zedelijk leven te schilderen?’ En hij vervolgt: ‘Wij hebben daartoe een poging gedaan in deze *Ames Perdues*, of liever wij hebben er ons toe gedrongen gevoeld.’ Die ernst, die oprechtheid van Rosny's arbeid maken begrijpelijk hoe mannen, die op sociaal-politisch en godsdienstig gebied tot zijn antipodén gerekend moeten worden, gelijk Eugène Gilbert in de Katholieke *Revue Générale*, dit boek begroeten kunnen als ‘l'un des plus forts qui aient été écrits depuis longtemps’, en het roemen als ‘une oeuvre personelle et probe.’

Wat de schrijver hier heeft willen schilderen is tevens geworden wat hij wenschte dat het worden zou: ‘element van schoonheid en van dramatische schoonheid’. ‘Iets als een stelling moge zich uit den roman ontwikkelen, de stelling is bijkomstig en ondergeschikt aan het belang van de kunst.’ En zoo geeft Rosny in dit kunstwerk dat, wortelend in het maatschappelijk leven van dezen tijd, de belangrijkste vraagstukken van dat leven in hun meest aangrijpenden en meest sprekenden vorm ons voor de oogen stelt, tegelijk een voorbeeld van de vereeniging van kunst en moraal dat, in en buiten Frankrijk, bij schrijvers en schrijfsters van sociale romans navolging moge vinden.

Muzikaal overzicht.

Fanget an!
So rief der Lenz in den Wald,
dass laut es ihn durchhallt;
und wie in fern'ren Wellen
der Hall von dannen flieht,
von weither nah't ein Schwellen,
das mächtig näher zieht;
es schwillt und schallt,
es tönt der Wald
von holder Stimmen Gemenge.

Zoo zingt, in Wagner's *Meistersinger*, de jonge ridder Walther von Stolzing, wanneer hij in de Catharinakerk te Neurenberg voor de achtbare vergadering der mannen van het gilde een proef in de edele zangkunst aflegt.

Dit schoone lied van Lente en Liefde zullen wij binnenkort weder hooren, wanneer de Wagnervereeniging hier te lande het genoemde werk van den Baijreuther meester opvoert. Het toeval wil, dat dit juist geschiedt in een tijdperk van het jaar, waarin de Natuur, uit haar winterslaap ontwaakt, overal de sporen van nieuw leven vertoont. Het in woord en toon zoo bezielend lied van den jongen ridder zal derhalve des te meer weerklank vinden in onze gemoederen, nu zij vervuld zijn van de gevoelens, die het aanschouwen der verjongde natuur bij ons heeft opgewekt.

Maar niet uit dit lied alleen, neen van alle kanten stroomen ons uit dit werk van Wagner een natuurlijkheid en frischheid tegen, die zoowel den geest als het gemoed weldadig aandoen en misschien

hier nog meer onmiddellijk treffen dan in andere van zijne werken, omdat men hier te doen heeft met personen en toestanden, die ons zooveel nader staan dan die, welke in de aan sage of legende ontleende drama's voorkomen.

In de *Meistersinger von Nürnberg* heeft Wagner ook de dikwerf gehoorde bewering gelogenstraft, als zou, volgens *zijn* opvatting van het wezen van het drama, het dramatische slechts in sage of legende tot uitdrukking kunnen komen, en heeft hij integendeel bewezen, dat volgens die opvatting ook het burgerlijk leven, zelfs met historischen achtergrond, onderwerp van dramatische behandeling kan zijn, wanneer maar de dichter het zuiver menschelijke in de stof weet op te sporen en dit zoo duidelijk in het licht weet te stellen, dat de toeschouwer, zelf van al het conventioneele of historisch formeele bevrijd, nog slechts in de aanschouwing van dit zuiver menschelijke verzonken blijft. En dat in de *Meistersinger* aan dezen eisch van het woord-toondrama is voldaan, zal ieder duidelijk moeten zijn, die dit blijspel zonder vooroordeel en met aandacht heeft gelezen en zien opvoeren.

De historische achtergrond van dit stuk wordt gevormd door het gilde van dichters en zangers uit den burgerstand, dat in Duitschland onder den naam van *Meesterzangers* bekend was en zich ten doel stelde, de sedert het uitsterven der Minnezangers in verval geraakte kunst weder te verheffen en in eere te brengen. Aanvankelijk bepaalde die handwerkersvereeniging zich tot het lezen en zingen van verhalen en liederen der Minnezangers, doch van lieverlede kwamen de leden der vereeniging er toe, zelf gedichten te maken en voor te dragen. De uit hunne liederen afgeleide regelen werden als *Leges tabulaturae* vastgesteld; men richtte zangscholen op, en ieder, die in het gilde der Meesterzangers wilde opgenomen worden, moest een examen (*Freiung*) afleggen.

De leerjongens, die bij schoenmaker, bakker of wever in dienst waren, werden door hunne meesters niet alleen in hun ambacht, maar ook in de kunst van zingen en verzenmaken onderwezen. Had de leerling de regelen van zijn ambacht en tevens die der kunst leeren kennen, dan werd hij ‘gezal’ of ‘schoolvriend’; was hij in staat 4 of 6 wijzen zonder fouten te zingen, dan verkreeg hij den naam van ‘zanger’; ‘dichter’ werd hij genoemd, wanneer hij

bij een bestaande melodie nieuwe verzen maakte; ‘meesterzanger’ eerst dan, wanneer hij woord en toon van een lied zelf vervaardigd had.

In de 15de en 16de eeuw hadden de Meesterzangers scholen in vele steden van Duitschland; tot de voornaamste behoorden die van Neurenberg, en van Mainz. 's Zondags na afloop der godsdienstoefening werd in de kerk examen van de zangschool gehouden. Op een soort van katheder, met gordijntjes er voor, zat de ‘Merker’, d.i. de recensent. Hij teekende de fouten, die de zanger maakte, met krijt op een lei aan, en als het aantal fouten meer dan zeven bedroeg, had deze ‘*versungen und verthan*’. Voldeed echter de examinandus aan de hem gestelde eischen, dan mocht hij deelnemen aan den openbaren wedstrijd der Meesterzangers, en wie ook in *dezen* strijd overwon, verkreeg tot prijs het zoogenaamde ‘Davids-’ of ‘schoolkleinood’, bestaande uit een zilveren koord, waaraan drie beeldjes hingen; het middelste stelde koning David met de harp voor. De wetten der school werden streng gehandhaafd. Dit had zijn goede, maar ook zijn kwade zijde; want tengevolge van het stijf vasthouden aan de wetten der Tabulatuur, werden phantasie en dichtvuur van lieverlede onderdrukt, de Meesterzang ontaardde in een stijven, pedanten kunstvorm, en men kende niet meer den prijs toe aan hem, die het schoonste lied zong, maar aan hem, die de minste fouten tegen de regels maakte. Toch kwamen ook dichterlijke naturen bij de Meesterzangers voor; de beroemdste van allen was Hans Sachs, de Neurenberger schoenmaker.

Aan deze historische stof ontleende Wagner zijn blijspel, waarvan de handeling op het volgende neerkomt:

De oudste van het Meesterzangersgilde te Neurenberg, de goudsmid Veit Pogner, heeft zijn dochter Eva bestemd tot bruid van hem, die in een openbaren zangwedstrijd der Meesterzangers overwinnaar zal zijn, d.w.z. hij heeft bepaald dat zij slechts hare hand kan schenken aan een door het gild bekroonden meesterzanger.

Eén is er al, die naar Eva's hand gedongen heeft, en dat is de stadsschrijver Beckmesser; maar deze heeft daarbij tot nu toe geen geluk gehad. Nu komt er daarenboven nog een mededinger voor hem opdagen, en wel in den persoon van een jongen ridder uit Frankenland (Walther von Stolzing), die Eva bemint en door haar bemind wordt. Vernemende, wat haars vaders voornemen is, besluit

hij, zich in het gild der Meesterzangers te doen opnemen. Hij meldt zich aan en wordt tot het examen toegelaten. Als proeve zingt hij een geestdriftig lied van Lente en Liefde, doch legt het desniettemin af, voornamelijk door toedoen van Beckmesser, die in hem een gevaarlijken medeminnaar ziet en zich gelukkig rekent, dien dag tot ‘Merker’ te zijn gekozen, daar het nu grootendeels van hem afhangt, den candidaat te laten ‘zakken’.

Hans Sachs is de eenige, die het talent van den jongen ridder erkend heeft en op wien het lied, waarin deze zoo schoon de Lente en Liefde bezong, dermate indruk heeft gemaakt, dat hij er onder het arbeiden telkens en telkens aan moet denken. Als hij op den avond van den dag, waarop Walther een proef van zijn zangkunst heeft afgelegd, in zijn woning bij open deur weder aan den arbeid is, wordt hij uit zijne overpeinzingen gewekt door Eva, die de straat oversteekt en haar overbuur een bezoek komt brengen, eigenlijk alleen om hem uit te hooren, hoe het bij dat examen is toegegaan. Sachs doet, alsof hij van niets weet, en komt door list achter Eva's hartsgeheim. Daar hij een oogenblik later ontdekt, dat Walther in zijn wanhoop besloten heeft, Eva te schaken, blijft hij doorwerken doch let nauwkeurig op het gesprek van het jonge paar en plaatst zijn werklamp zóó, dat het schijnsel daarvan dwars over de straat valt. De beide gelieven durven nu niet te vluchten en besluiten geduldig te wachten, totdat de schoenmaker ophoudt met werken en zijn woning gesloten heeft. Sachs is dit echter nog vooreerst niet van zins, daar hij de jongelieden wil beletten een onberaden stap te doen, en ook omdat zich voor hem de gelegenheid voordoet om den stadsschrijver Beckmesser te ergeren, die hem dien middag, in de bijeenkomst der Meesterzangers, zoo grof bejegende, toen hij voor den jongen ridder in de bres sprong, en die thans, gewapend met een luit, ten tooneele verschijnt, en door middel van een serenade het hart der schoone goudsmiddsdochter hoopt te verteederen. Hij richt zijn minnelied echter tot de verkeerde, want het is niet Eva maar haar voedster Magdalena, die zich, in de kleeding van haar meesteres, aan een der vensters van Pogner's woning vertoont. De werkelijke Eva is, in de kleeding van Magdalena, bij haar geliefden ridder.

Zoodra intusschen de ‘Merker’ begint te zingen, heft Sachs zijn schoenmakerslied aan en verklaart den stadsschrijver, die hem woedend beveelt te zwijgen, dat hij 's nachts niet werken kan zonder er bij te zingen. En het werk moet af; er is haast bij, en dat weet niemand beter dan Beckmesser zelf, daar deze hem dien middag nog verweten heeft, dat zijne schoenen nog niet klaar waren. Eindelijk belooft hij den radeloozen stadsschrijver, met zingen op te houden, mits het hem vergund zij, de fouten in Beckmeesser's lied op *zijn* manier - door een slag met den hamer op de leest namelijk - aan te duiden. Door den nood gedrongen, stemt Beckmesser daarin toe en zet zijn lied voort. Hij maakt echter zooveel fouten tegen de prosodie en de zangkunst, dat de schoenmaker bijna onophoudelijk op de leest klopt. Woedend springt de ‘Merker’ op. Sachs vraagt hem bedaard, of zijn lied ten einde is. ‘Nog lang niet!’ roept hij uit. Nu houdt de ander triomfantelijk de schoenen in de hoogte en zegt: ‘Maar uw schoeisel is gereed, en dat hebt ge aan de vele fouten in uw lied te danken!’

Beckmesser's zang is van lieverlede in schreeuwen overgegaan en maakt de buren wakker, die zich aan de vensters hunner woningen beginnen te vertoonen. Ook David, die bij Sachs in de leer is, ontwaakt door het gerucht en herkent in de vermomde vrouwengedaante aan het venster, aan wie een serenade gebracht wordt, Magdalena, die een goed oog op hem heeft en wie ook hij van zijn kant niet ongenegen is. Hij wordt jaloersch, neemt een stuk hout, vliegt daarmede op den zanger toe en geeft hem een geducht pak slaag. Op het hulpgeschreeuw van den armen stadsschrijver schieten de buren toe; zij willen de vechtenden scheiden, doch geraken zelf handgemeen. Van alle kanten stroomt nog meer volk toe: leerjongens, gezellen en eindelijk de meesters. De ijverzucht der verschillende gilden ontwaakt. Bakkers, wevers, smids, schoenmakers vliegen elkander in de haren en het gevecht wordt algemeen. Als het op het hoogst is, achten Walther en Eva, die onder den lindenboom vóór Pogner's huis gezeten, het geheele voorgaande tooneel hebben bijgewoond, het oogenblik gekomen om te vluchten. Doch Sachs heeft hen steeds in het oog gehouden. Hij vat Walther bij de hand, stoot Eva, die hij als ‘juffer Mag-

dalena' aanspreekt, in huis, geeft David een slag met den knieriem, die hem haastig naar binnen doet stuiven, en trekt den jonker, die niet weet of hij waakt of droomt, met zich mede in de woning. Op hetzelfde oogenblik hoort men den hoorn van den nachtwacht. Dit signaal, tegelijk met de emmers water, die de buurvrouwen uit de vensters op de vechtenden werpen, werkt op allen als een panische schrik. Iedereen zoekt een goed heenkomen en in een oogwenk is de straat verlaten, zoodat de nachtwacht, die thans opkomt, angstig links en rechts ziet, daar hij zich verbeeldt, dat hier spoken huisgehouden hebben.

Dat nachtelijke gerucht en gevecht komt Sachs in de gedachten wanneer hij den volgenden morgen in zijn binnenkamer zit en verdiept is in de lectuur der Wereldkroniek, wier gebeurtenissen, met die vechtpartij in verband gebracht, hem doen peinzen over den Waan, die ten allen tijde de wereld geregeerd heeft en die hem nu moge helpen tot het volbrengen eener goede daad.

In zijne beschouwingen wordt hij gestoord door Walther, die hem verhaalt, dat hij een wonderlijken droom heeft gehad. 'Vertel mij dien, - zegt Sachs - en ik zal hem opschrijven. Het zal een goed gedicht worden; want wel beschouwd is alle poëzie niets anders dan vertolking van droomen.' Walther voldoet aan het verlangen van zijn wijsgeerigen vriend en zingt hem zijn droom voor. Sachs schrijft op en is in verrukking over het gedicht. 'Dit is een meesterlied - zegt hij - en dit moet gij in den openbaren wedstrijd zingen. Laat al het overige aan mij over, en ga U kleeden voor het feest.' Als beiden nu het tooneel verlaten hebben, komt Beckmesser hinkend op, vol smartelijke herinneringen van zijn serenade. Hij ontdekt het geschreven gedicht, dat Sachs op de tafel heeft laten liggen. Zou de oude schoenmaker zelf naar Eva's hand willen dingen? Die gedachte maakt hem woedend, Hij steekt het papier in zijn zak en verwijt Sachs, die juist binnenkomt, dat hij zijn medeminnaar is geworden en hem daarom door zijn leerjongen heeft laten afrossen. Sachs zegt, dat Beckmesser zich daarin erg vergist, en tot bewijs, dat hij geen huwelijksplannen heeft, geeft hij hem het gedicht ten geschenke. Nu is Beckmesser in de wolken; want met een gedicht van Sachs - dat weet hij zeker - zal hij den prijs behalen. Hij

luistert niet meer naar den raad om de wijze van het lied goed te bestudeeren, daar alles op de *voordracht* aankomt; hij huppelt weg, althans voor zoover zijne schrammen en builen hem veroorloven te huppelen. - Maar als nu het oogenblik van den wedstrijd gekomen is; als buiten op de vlakte bij Neurenberg, aan de oevers der Pegnitz, het feest een aanvang neemt; als alle meesters, gezellen en leerlingen, ja de geheele stedelijke bevolking bijeen is en Beckmesser zijn lied aanheft, blijkt het, dat hij van het gedicht niets begrepen heeft; hij geeft den zin verkeerd weder, gebruikt geheel andere woorden, dan er staan, en draagt de wijze zoo slecht voor, dat hij uitgelachen wordt en woedend het tooneel verlaat, uitroepende, dat het gedicht niet van hem is maar van den veelbewonderden Sachs, die hem ook nu weder zoo schandelijk bedrogen heeft. Sachs treedt nu te voorschijn, zegt, dat niet hij, maar een ander het gedicht heeft vervaardigd, en voegt er bij, dat het een meesterstukje is, mits het goed wordt voorgedragen. Op zijn voorstel wordt besloten, dat wie de juiste voordracht kent, den prijs zal behalen. Nu zingt Walther het lied; hij wordt bekroond en verkrijgt de hand van Eva. Het kleinood der Meesterzangers echter wil hij eerst aanvaarden, nadat Sachs het gilde heeft verdedigd als beschermer der Duitsche kunst.

Dit is in algemeene trekken de inhoud van Wagner's *Meistersinger*. De historie als uitgangspunt nemende, laat hij de in alle tijden en onder alle omstandigheden voorkomende menschelijke zwakheden en hartstochten als in een kaleidoscoop aan ons voorbijtrekken, en weet dit zoo te doen, dat wij aan geen historie meer denken doch alleen in de aanschouwing van het zuiver menschelijke verzonken blijven. De goedmoedigheid en humor van Sachs, het pedante en nijdige karakter van Beckmesser, de deftigheid en de bekrompen opvattingen der mannen van het gilde, het ridderlijke doch onbesuisde in Walther's wezen, de verhouding tusschen David en de bedaagde juffer Magdalena en die tusschen hem en de overige leerknapen - dit alles is met meesterhand geteekend en vermakelijk voogesteld.

Hierboven noemde ik de Meistersinger een *blijspel*; dat is het ook inderdaad, zoowel in aanleg en behandeling als in ontknooping. Toch ligt er een kern van hoogen ernst, die zelfs naar het

tragische zweemt, in verborgen, en wij vinden die in den persoon van Hans Sachs.

Sachs verheft zich ver boven de andere personen van het stuk. Hij is geheel vrij van de bekrompen opvattingen zijner collega's; wij bemerken dit reeds in het eerste bedrijf van het blijspel, wanneer hij tracht te voorkomen, dat door hen een voorbarig oordeel over de voordracht van den jongen ridder worde uitgesproken. Die voordracht is nieuw - zegt hij - en niet in overeenstemming met onze regelen, doch daarom is zij nog niet verkeerd. Op hem heeft Walther's lied een onuitwischbaren indruk gemaakt. Geen regel der zangschool paste er op, en toch was er geen fout in. Het klonk zoo oud, en was toch zoo nieuw, evenals het gezang der vogelen in de liefelijke Meimaand. Dit alles overweegt hij, wanneer hij 's avonds bij den arbeid over de woelige vergadering der Meesterzangers nadenkt, en sluit zijne overpeinzingen met de opmerking:

> Dem Vogel, der heut' sang,
> dem war der Schuabel hold gewachsen;
> macht' er den Meistern bang,
> gar wohl gefiel er doch Hans Sachsen.

Maar Sachs is dan ook *dichter*; en dichter in den werkelijken zin van het woord. Deze man uit het volk, die het eenvoudige ambacht van schoenmaker uitoefent, is begaafd met dichterlijk gevoel, en de poëzie is de engel, die hem boven de beslommeringen van het aardsche leven en boven het alledaagsche verheft, die hem als troosteres ter zijde staat, en zonder wien hij den brui zou geven van het schoen- en laarzenmaken. Wij hooren het uit de jammerklacht der 3e strophe van zijn schoenmakerslied:

> O Eva! Hör' mein Klageruf,
> mein Noth und schwer Verdrüssen:
> die Kunstwerk', die ein Schuster schuf,
> Sie tritt die Welt mit Füssen!
> Gäb nicht ein Engel Trost,
> der gleiches Werk erlos't,
> und rief' mich oft in's Paradies,
> wie dann ich Schuh' und Stiefeln liess'!

Doch wenn *der* mich im Himmel hält,
dann liegt zu Füssen mir die Welt,
und bin in Ruh'
Hans Sachs ein Schuh-
macher und Poet dazu.

Er gaat echter nog iets anders in het gemoed van Sachs om. Hoe komt het, dat wij in den aanhef der drie coupletten van het schoenmakerslied telkens den naam ‘Eva’ hooren? Omdat het hart van Sachs vervuld is van het beeld der schoone en lieftallige goudsmidsdochter. Die genegenheid houdt hij echter diep verborgen. Wanneer Eva hem komt uithooren over den uitslag van de proef, die Walther in de bijeenkomst der Meesterzangers heeft afgelegd, en, op zijn weduwnaarstaat zinspelende, de vraag doet, of het een weduwnaar niet zou kunnen gelukken, den prijs in den wedstrijd te behalen en zoo hare hand te verwerven, antwoordt Sachs op schertsenden toon. En als later Eva ziet, hoe Sachs voor haar en Walther alles ten beste heeft geschikt, en in haar groote dankbaarheid en ontroering verklaart, dat zij hem tot gemaal zou genomen hebben, indien hij naar den prijs had medegedongen en, wat niet te betwijfelen viel, overwinnaar zou zijn geweest, dan zegt Sachs, half schertsend, half ernstig:

Mein Kind,
von Tristan und Isolde
kenn' ich ein traurig Stück;
Hans Sachs war klug, und wollte
nicht von Herrn Marke's Glück.
's War Zeit, dass ich den Rechten fand,
Wär' sonst am End' doch hinein gerannt.

Zonder afgunst slaat hij de zaligheid van het jonge paar gade en doet gelaten afstand van een geluk, dat zonder het tusschenbeiden treden van den jongen ridder niet onbereikbaar voor hem zou geweest zijn. Wij hooren hem evenwel nimmer een klacht uiten, en slechts éénmaal, in het schoone quintet van het derde bedrijf, waar ieder met zijn eigen gedachten bezig is, zinspeelt hij op den door hem gekoesterden wensch, wanneer hij zegt:

Vor dem Kinde lieblich hehr
mocht' ich gern wohl singen;
doch des Herzens süss Beschwer
galt es zu bezwingen.
's war ein schöner Morgentraum,
dran zu deuten wag' ich kaum.

Zoo is ook in dit blijspel voor het ideale een belangrijke plaats ingeruimd. Maar niet minder wekt daarin bewondering de geniale wijze, waarop Wagner de karakters der verschillende personen teekent, den juisten toon voor elken toestand weet te vinden en een groote verscheidenheid van contrasten te weeg brengt.

Laat ik dit door eenige voorbeelden aantoonen en beginnen met de 2de akte, zoo rijk aan vermakelijke maar ook aan verheven oogenblikken.

Na de vroolijke scène, waarin de overmoedige leerjongens hun makker David met hunne plagerijen over zijn vrijerij met juffer Magdalena achtervolgen, doet het daaraan sluitende gesprek tusschen Veit Pogner en zijn dochter, die van hun wandeling op den schoonen zomeravond terugkeeren, weldadig aan door zijn stil en vreedzaam karakter. De muziek is hier van bijzonder schoone uitwerking, en zeer karakteristiek teekenen zich daartusschen af de waardigheid en kalmte van Pogner en de onrust van Eva, die verlangend is te vernemen, wat haar voedster is te weten gekomen omtrent het gebeurde in de vergadering der Meesterzangers, en daarom haar vader met zachten aandrang tracht over te halen, in huis te gaan.

Op dit tooneel volgt, na een kort gesprek tusschen Eva en Magdalena en tusschen Sachs en zijn leerling David, de bekende monoloog van den schoenmaker-dichter, aanvangende met de woorden: ‘Was duftet doch der Flieder so mild, so stark und voll!’; wat poëzie en muziek betreft, zeker een der schoonste stukken, die Wagner geschreven heeft.

Daaraan sluit zich de niet minder schoone maar meer humoristische dialoog tusschen Sachs en Eva, waarbij zij elkander trachten uit te hooren; zij over Sachs' opinie omtrent Walther, hij over haar verhouding tot den jongen ridder.

Van meer levendigen aard is eenige oogenblikken later de ontmoeting van Eva en Walther. Half tragisch, half komisch is de woede van den ridder, wanneer hij bij zijn verhaal van hetgeen hem dien middag bij het examen is wedervaren, over die kleinzielige en aan hunne regels zoo bekrompen vasthoudende meesters komt te spreken, die zijn hoop, om Eva's hand te verwerven, in eens te niet doen.

Op het toppunt van woede gekomen, legt hij met een woest gebaar de hand op het gevest van zijn degen, en op dat zelfde oogenblik verneemt men een krachtigen hoornstoot, die de nadering van den nachtwacht aankondigt. Die toon wordt door het orkest overgenomen en vormt eenige maten lang de basis van een zachte en bij uitstek bekoorlijke melodie, welke volkomen in overeenstemming is met de woorden van Eva, die haar beminde tot bedaren tracht te brengen. Het is een moment van onbeschrijfelijke schoonheid en dat met het voorafgaande een treffend contrast vormt.

Met het optreden van Beckmesser, die zijn serenade komt brengen, verandert de toestand grootendeels van karakter. In zijn persoon treedt het komieke element, in dien van Sachs het humoristische op den voorgrond. Van bijzonder komische uitwerking is de aanvang der serenade, wanneer Sachs, zooals afgesproken is, de fouten, die Beckmesser tegen de prosodie en de zangkunst maakt, door een slag met den hamer op de leest aanduidt. Het zijn hier niet alleen de uiterlijkheden (zooals de slagen met den hamer en de grimassen van Beckmesser), welke de lachspieren der toehoorders en toeschouwers in beweging brengen, maar ook de behandeling van tekst en zang en de spaarzame maar effektvolle aanwending van enkele instrumenten (voornamelijk de luit) brengen er het hunne toe bij om aan dit tooneel een zeldzaam komische kracht te verleenen.

Hoe dan verder op de melodie der serenade wordt voortgebouwd; hoe met het aangroeien der menigte, die op het rumoer komt toesnellen, ook de stroom van harmonie aanwast en de kracht van koor en orkest toeneemt; en hoe daarna de enkele hoorntoon van den nachtwacht dat geweld als met één slag afbreekt en het naspel van het orkest in een uiterst pianissimo eindigt - dat

alles laat zich beter hooren en in orkest- of klavierpartituur nagaan dan beschrijven.

De aanvang van het 3de bedrijf brengt ons in een geheel andere stemming.

Eerst komt het voorspel van het orkest, dat met zijne nu eens verheffende, dan weder teedere klanken zoo schoon op die stemming voorbereidt. En wanneer dan het tooneelgordijn zich opent, wordt ons oog getroffen door een beeld, dat waard is, tot onderwerp voor een schilderij te worden gekozen. Wij zien de werkplaats van Hans Sachs vóór ons. Zij is klein van afmeting. Op den achtergrond de half geopende straatdeur; rechts een trap, die naar een opkamer leidt; links een venster, dat uitzicht geeft op de straat en waardoor de morgenzon naar binnen schijnt en haar felle licht op Hans Sachs laat vallen, die, bij de tafel naast het venster in een leuningstoel gezeten, een grooten foliant op den schoot houdt en verdiept is in de lectuur der wereldkroniek. Het boek neemt zijn aandacht zoozeer in beslag, dat hij niets bemerkt van David, die huppelend is binnengekomen en niets doet dan babbelen. Zelfs dan nog, wanneer zijn lectuur ten einde is en hij het boek heeft dichtgeslagen met een zoo sterken slag, dat David er van schrikt en op de knieën valt, blijft hij in gepeins verzonken. En hoewel hij eindelijk David ziet en de ‘Blumen und Bänder’ ontdekt, die zijn leerjongen voor Sint Jansdag in huis heeft gebracht, blijkt toch uit zijn volgend gesprek met hem, dat zijn geest met iets anders bezig is.

Dit geheele eerste tooneel, van het begin der handeling af tot en met Sachs' monoloog na het vertrek van David, waarin hij beschouwingen houdt over de Waan, die ten allen tijde de wereld geregeerd heeft, is een waar kabinetstuk. Het ademt van het begin tot het einde een heilige stilte en vrede, waaraan alleen het gesnap en de levendigheid van den leerknaap voor enkele oogenblikken een ander karakter geeft.

De hierop volgende scène bevat het gesprek tusschen Sachs en Walther, waarbij laatstgenoemde aan zijn vriend zijn droom dicteert. Zij wordt gewoonlijk uitgekozen voor het aanbrengen van besnoeiingen, en men vestigt daarbij dan meestal zijn keus op het gedeelte, waar Sachs den jongen ridder op diens verzoek onderricht omtrent

de beteekenis van een Meesterlied en omtrent hen, die de regelen voor zulk een lied schiepen. Waarschijnlijk denkt men daarbij, dat dit met betreking tot de handeling van minder belang is en dus wel weggelaten kan worden, doch onthoudt daardoor de schoonste gedeelten van deze scène aan hen, die een kunstwerk in zijn geheel willen genieten. Zoo bijv. het gedeelte, waar Hans Sachs op de vraag van Walther naar het onderscheid tusschen een mooi lied en een meesterlied, het treffend antwoord geeft:

Mein Freund! In holder Jugendzeit,
wenn uns von mächt'gen Trieben
Zum sel'gen ersten Lieben
die Brust sich schwellet hoch und weit,
ein schönes Lied zu singen
mocht' Vielen da gelingen:
der Lenz, der sang für sie.

Kam Sommer, Herbst und Winterzeit,
viel Noth und Sorg' im Leben,
manch' ehlich Glück daneben,
Kindtauf', Geschäfte, Zwist und Streit:
denen's dann noch will gelingen
ein schönes Lied zu singen,
seht: *Meister* nenut man die.

Een scherp contrast met de hier aangehaalde tooneelen van het derde bedrijf vormt het nu volgende gedeelte, waar de 's avonds te voren zoo toegetakelde Beckmesser zijn entrée doet in de woning van Sachs en daar door allerlei omstandigheden weder herinnerd wordt aan den ongelukkigen toestand, waarin hij, deels door eigen toedoen, gebracht is. Het is, zoowel in muzikaal als in dramatisch opzicht, een meesterlijke scène, voor de vertolking waarvan echter een acteur van groot talent vereischt wordt, die al de nuancen van dit stille spel, door de muziek zoo bewonderenswaardig geïllustreerd, tot haar recht weet te doen komen, zonder daarbij in het plat-komieke te vervallen.

Aan deze scène sluit zich de dialoog van Beckmesser en Sachs, waarbij laatstgenoemde aan den stadsschrijver het door Walther geïmproviseerde gedicht schenkt, en die uitmunt door de wijze,

waarop het nijdige en kruiperige in het karakter van Beckmesser en de schalkschheid en humor van Sachs in woord en toon zijn uitgedrukt.

En zoo zouden wij kunnen voortgaan tot het einde toe. Wat ik echter van dit eenige blijspel van den Bayreuther meester heb medegedeeld, zal, dunkt mij, voldoende zijn om duidelijk te maken, dat juiste karakterteekening van personen en toestanden en rijke afwisseling van contrasten tot de groote verdiensten van het werk behooren.

HENRI VIOTTA.

Bibliographie.

Uit Vlaanderen door Cyriel Buysse. Amsterdam, H.J.W. Becht. 1899.

De heer Cyriel Buysse zal ons nog altijd het meesterwerk schenken, waarvan *Het recht van den sterkste*, in de gedeelten die niet door gewilde grove dierlijkheid bedorven werden, de verwachting had opgewekt, en dat wij ook in *Schoppeboer*, hoeveel voortreffelijke tooneelen uit het Vlaamsche boerenleven daarin mogen voorkomen, nog niet hebben gevonden. Sedert 1893 zoekt hij zijn weg in de romantische novelle, in de grootere en kleinere humoristische vertelling: telkens vinden wij in de tijdschriften zijn naam en in elk van zijn werken treffen wij, naast los en vlot vertelde dingen, naast met groote nauwkeurigheid en grooten humor opgemerkte typen, gedeelten waarvan men zeggen moet: ‘hoe is het mogelijk dat een man van talent er zoo slordig op los schrijft, zooveel onwaarschijnlijks en smakeloos' in zoo weinig verzorgden vorm voor openbaarmaking bestemt!’

Al vestigde de heer Buysse sedert lang zijn woonplaats in Noord-Nederland, al heeft hij zelfs zijn Vlaamsche broeders geërgerd door met te geringe waardeering te spreken over wat hun na aan het hart ligt, hij bleef Vlaming in zijn hart en vertoont zich op z'n best waar hij zijne herinneringen uit Vlaanderen te boek stelt en zonder druktemakerij, zonder te trachten door schelle kleuren de aandacht te trekken, sober en eenvoudig vertelt hetgeen hij op het Vlaamsche land, liefst onder de kleine lieden, heeft bijgewoond en opgemerkt. Daarvan geeft de schrijver ons in deze verzameling vertellingen en schetsen, waarin een enkel prulschetsje als ‘Tragedie’ zeker bij ongeluk is verzeild geraakt, een reeks van treffende voorbeelden, als onder de kleinere ‘De gevangenen’, ‘De doop’ en ‘Het paard’, onder de grootere ‘Een levensdroom’ en ‘Dukske’ de geschiedenis van een hond. Als op een model-vertelling (waarmede de Vereeniging tot bescherming van dieren propaganda zou kunnen maken voor hare goede zaak) vestigen wij de aandacht op het voortreffelijk tafreeltje ‘Het paard’, zeven kleine bladzijden, meer niet, over een paard dat bijna een kind had overreden en over een voerman, maar gezien en gevoeld en in treffenden eenvoud verteld met kleine trekjes van groote kunst.

‘Een droom’.
Uit Tosari.

Aan mijn vriend Bas Veth te Amsterdam.

Inleiding.

Het Dagboek van Rudolf de Wall ligt voor mij op mijn schrijftafel, naast zijn eenigen bundel verzen, de ‘Winter-Bloemen’, die verleden jaar zulk een opgang maakten.

Het verwondert mij dat hij mij dit stuk van zijn intiemste leven heeft gestuurd vóór hij stierf, maar tegelijk ben ik er trotsch op. Want Rudolf was geen prettig, hartelijk mensch in den omgang. Sedert den dood van zijn jonge vrouw, die met hem één ziel was, werd hij vrijwel ongenaakbaar. Het was maar heel zelden, dat ik hem bij mij kreeg en wij samen vertrouwelijk praatten, zooals vroeger in Holland toen wij jong waren. De misère van het indische leven in de materialistische maatschappij maakte het nog erger, en ik zag Rudolf, als zoovele superieure geesten in Indië, langzaam, langzaam achteruitgaan en er onder geraken. Verzen schreef hij niet meer, en in lezen had hij óók geen lust; ik geloof dat hij het grootste deel van den dag versliep. 's Nachts was er nog heel laat licht bij hem op, en dan zat hij verdiept in boeddhistische filosofie of in Schopenhauer, dien hij bijna van buiten kende.

Het verwondert mij, dat hij de weinige plichten van zijn ambtenaars-betrekking, die gelukkig vrij wel een sinecure was, nog geregeld volvoerde. Hij werd onaangenaam in den omgang, praatte weinig meer over literatuur en kunst, en zocht door ruwheid en gemaakt, indisch cynisme zijn groot verdriet en de wanhoop van zijn hart voor mij te verbergen. Hij begon er al slechter en slechter uit te zien, verwaarloosde zijn toilet, en gaf in alles den indruk van langzamerhand af te takelen en te abrutisseeren, zooals dat zooveel in Indië voorkomt.

Gelukkig dat zijn zuster Mary altijd nog bij hem kon blijven, en hem als een kind verzorgen, anders was het zeker nog véél erger met hem geloopen. Zij leek wel eerder zijn moeder dan zijn zuster, en hield van hem met zoo'n innige aanbidding, dat zij nooit van een anderen man heeft kunnen houden, en ook nooit de gedachte in haar was opgekomen om nog eens te trouwen, zoolang Rudolf nog alleen bleef.

In September, hoorde ik, was hij zwaar ziek geworden van malaria. De dokter raadde hem aan, naar 'boven' te gaan, naar Tosari, waar hij stellig beter zou worden. Maar hij wilde er niet van hoorten. Met de eigenzinnigheid van een koppig kind weigerde hij te gaan. Ik begreep wel wat er in hem omging. Het was al zóóver met hem gekomen, dat hij er weinig meer aan hechtte of hij leven bleef of niet. Hij vond het eenvoudig niet meer de moeite waard om beter te worden, en de misère van het indische leven weêr van voren af aan te beginnen. Hij wist ook heel goed dat hij de kracht miste, zich boven die misère te verheffen, in de indische maatschappij, die hem zoo drukte, ook het vele mooie te gaan zien en, zich schikkend naar de omstandigheden, van dat mooie te gaan genieten.

Mary, die hem niet kon overreden, schreef mij een wanhopig briefje, om haar toch te komen helpen, want Rudolf ging met den dag achteruit, en de dokter had verklaard, dat alleen de heerlijke berglucht van Tosari hem nog zou kunnen redden.

Het kostte veel moeite, maar eindelijk kreeg ik hem als vroeger, heêl lang geleden in Holland, onder mijn invloed, en vond hij het goed dat wij hem naar 'boven' transporteerden.

Ik kende Tosari al sinds jaren, dat paradijs van Indië, dat mij de Oost altijd lief en dierbaar zal doen blijven alléén om de herinnering aan die reine, koele lucht daar boven, die grandioze berggevaarten, en die apothéozen van wolkenpracht. Ik wist dat het zien van die wondere, grootsche natuur daar hem nog veel meer goed zou doen dan enkel de zuivere, versterkende lucht, en ik hoopte dat niet alleen zijn lichaam, maar ook vooral zijn ziel daar zou genezen en herleven.

Je leeft daar eigenlijk in hoogere, reinere sferen, en wat de aarde beneden voor je is zijn dáár de wolken. Het is een voortdurend leven in de wolken eigenlijk, en veelal nog hoog daarboven. Hoe dikwijls, staande op het terras vóór het Hotel, met een egaal blauwe lucht boven je, zie je beneden, vèr, vèr beneden, boven de vlakte, de statige wolkenstoeten drijven, en sta je uren aan uren te staren naar die glanzende vluchten van blanke luchtedroomen! En hoe vreemd, hoe héél anders dan ooit beneden, voel je je, als van omlaag de nevelen óp komen rijzen, en je ziet ze vooruitschuiven in de ravijnen, en wijd-uit drijven, en rijzen en weêr rijzen, tot alles één blanke, witte wade wordt, en eindelijk zie je niets meer dan wolken, wolken, wolken, zóó dat ze door de ramen van 't Hotel trekken, en je ziet ze stuivend en dampend door de kamers gaan. Toch vreemd, die nevelen zijn niet vochtig, maar volkomen droog, en je voelt het heerlijk wèl en krachtig in je lichaam worden als je er zoo ganschelijk midden in zit, en je ademt gretig den drogen wolkendamp.

Ik wist, als íets onzen Rudolf nog genezen kon, dan moest het Tosari zijn, het laatste en éénig redmiddel voor kwijnende malarialijders en ernstige hypochonders. De krachtige, innige impuls, die de reine, ijle lucht door je lichaam, en de grootsche, statige natuur er door je ziel doet gaan, is zelfs voor de zwaarste zieken meestal onweêrstaanbaar.

Het was een zware, vermoeiende tocht met den zieke, eerst per trein tot Pasoeroean, dáár overnachten in het ongezonde, muffe logement, vol malaria-kiemen, waar de zieken nog erger worden, toen naar Poespo, waar het kleine, luchtige hotel gelukkig allerzindelijkst en uitstekend is, en toen in een zieken-tandoe naar boven, naar Tosari.

Rudolf had onderweg weinig gesproken, en alles maar lijdzaam met zich laten doen. Maar, - ik had het wel gedacht - op den tocht van Poespo naar Tosari, langs den prachtigen weg de bergen op, met àl koeler en koeler wordende winden, overal wuivend, schitterend groen, en dichte wouden in de ravijnen, begon hij zich op te richten in de tandoe, en er kwam glans in zijn oogen.

Bij wijlen, in bochten van den kronkelenden weg, zag je, heel ver, in 't Westen, diep, diep beneden, de vlakte met de zee, en, zachtblauw, de nobele vormen van de Ardjoenå en de Penanggoenan, rijzende aan den horizon. Dan zag ik een glans over zijn gezicht gaan, en hij zei met iets van de oude geestdrift van in Holland: ‘Da's mooi, Henri, da's mooi hè? Kijk die bergen eens!’ Hij was altijd in extaze als hij bergen zag, die hij nog mooier vond dan de zee.

Dan antwoordde ik: ‘Het wordt nog véél mooier, Ru, wacht maar eens, tot je boven bent, dan zal je eens zien?’

En hij zweeg, maar keek met stille, aandachtige oogen in het rond, waar de wuivende bamboe in wilde pracht omhoog schoot, de fijne, spitse blaadjes teeder tegen de lucht, en waar, diep in 't ravijn, onder de fantastische warreling van boomen en struiken, ongezien, de watervallen ruischten.

Een tijd lang sprak hij weer niets. En toen ineens: ‘*Dit* zullen mijn beste vrienden worden, geloof ik.’

Hij zei dit met een zachte stem, lief als de stem die mij ééns tegenklonk uit zijn verzen. En hij wees op de ranke, fijne tjemårås op zijn van den weg.

Dit is dan ook wel de mooiste en de meest karakteristieke boom van de Tĕnggĕr[1)] Er zijn zoo heel veel soorten en variaties, maar de mooiste zijn toch wel de kleine denneboomen van Tosari, die in rijen aan weêrszijden van de groote wegen zijn geplant, en tegen de hellingen der ravijnen, waar de groentevelden zijn. Zoo teêr en aandoenlijk staan hun fijne takjes uitgespreid in de lucht, en ze kunnen zich zoo héél deemoedig en in groote vrede staan te geven, hoog op een verren bergrand, tegen een donker-rossigen avondhemel!

1) De tjemara, een conifeer, is een indische den (casuarina montana).

Ik had het wel gedacht, dat die mooie boomen van de Tĕnggĕr hem lief zouden worden, en ik zei lachend:

‘Weet je nog wel, Ru, hoe we vroeger zeiden dat die dennen onze groote broêrs waren, in de laantjes om de Bataafsche Boer? Hier heb je ze nu dan toch in Indië terug, en dat hadt je niet gedacht hè?’

Hij keek weêr uit zijn tandoe en lachtte mij vriendelijk toe.

Mary, die naast mij reed - een heel slanke, ranke figuur, vol gratie op haar vroolijk dansende damespaardje - keek mij dankbaar aan, en was toch zoo blij, dat haar broer weer wat opgemonterd was! Ik voelde mij door dien éénen blik van haar beloond voor al de moeite, die Rudolf mij gekost had.

Zoo ging het al hooger en hooger, met den zieke den berg op, tot hij eindelijk van vermoeienis in slaap viel, dicht bij de dessa Baledono. In het Hotel Tosari aangekomen, werd hij wakker van het overdragen in zijn bed, en voelde hij zich koortsig, en rillende van de koû.

De dokter zeide lachend aan Mary, die heel bezorgd keek, dat het binnen een paar dagen wel in orde zou komen, want de lucht van Tosari deed wonderen. Als we hem nu maar goed instopten onder de wol, en hem een paar dagen in bed lieten liggen, zou hij binnen een week misschien al op de been zijn.

En werkelijk, het wonder gebeurde, zooals het al zoo dikwijls in Tosari gebeurd was. Na een week in bed te zijn gebleven, - elken dag zich al wat beter voelende - mocht hij den zevenden dag al wat wandelen op het terras van 't Hôtel, en aan tafel eten.

Ik zal niet licht vergeten dien eersten morgen, toen ik hem op het terras bracht. Het was een mooie ochtend, tegen half zeven. Den hoek omgekomen van 't hôtelgebouw naar den tuin, was het als een apothéose.

Want hier, vanuit dat heel hooge in de hemelen, op dat zachte terras vol bloeiende bloemen, zie je vèr over de wereld, die ligt daar diep, diep beneden voor je uit. Achter, in 't Noorden, de hooge, sombere berg-kammen van de Tĕnggĕr, oploopende naar den ronden krater-muur, en als trotsche, bewegingloze golven in de lucht, loopt de gran-

dioze bergen-massa naar 't Oosten en Westen met statige lijnen àf naar de vlakte. Het Hôtel, een soort Zwitsersch châlet, ligt in 't midden van dien bergkom, op een verren uitlooper, met aan weerszijden de ooster en wester àfgolvingen hoog in de lucht, en achter, in 't Zuiden, den immensen krater-rand dreigend in de lucht. Links, in 't Zuid-Westen, daalt de berg-massa af naar het verre dal van Malang, waarboven eeuwig donkere wolkenmassa's drijven; rechts, in 't Oosten, is de muur steiler van trotsche, ten hemel rijzende gevaarten, die met feller lijnen wèg-golven naar de zee.

Aan vèrren horizon, Noord-Westelijk, rijst de statige, machtige Ardjoenå, met zijn vijf toppen, de heerscher van het geheele landschap, van hemel, aarde en lucht, en verder Noordelijk, de slanke, grijze kegel van de Penanggoengan, fijn en teeder aan den horizon. Meer naar 't Zuiden, nog vóór de Ardjoenå, de drie-golvige Kawi, een slapende Maagd gelijk, die rust met omhoog getrokken knieën, en zwellende borst, in de hemelen.

De vèrre vlakte ligt daarvóór, zoo laag en klein van uit het terras, met de gele en groene kleuren van de sawahs en rietvelden, en de kleine witte plekjes van fabrieken en dessas! In den morgen beeft daar bijna altijd een doorschijnend waas van dauw en nevel, met kleuren als van heel fijn parelmoer, en al vroeg begint de statige tocht van blanke wolkenstoeten over de vlakte naar de zee.

Hier en daar op de ontzaglijke bergkammen zoo hoog in de lucht, liggen, rustig en vreezeloos, de prachtige dessa's, met hun roode en gele kleuren. Vèr, rechts, de dessa Proewono, en iets verder, meer naar 't Zuiden, Sidaēng, en, verder, in 't allerhoogste, Wonokitri.

Beneden, vóór uit, Telogosari, en, lager, Baledono.

En, heel in Noorden, vèrder dan de verre vlakte, de zee, met, vaag aan horizon, het schemerend eiland Madoera.

Het is alles zoo oneindig laag en ver, en zelf sta je zoo ontzaglijk hoog verheven, met die witte wolken-vluchten zoo diep onder je drijvend, dat het eigenlijk ál te onwaarschijnlijk en onreëel lijkt, dat alles maar een droom is, die dra zal breken.....

Na 't triestige, sleurige kantoor-bestaan in Soerabaia,

't grootste deel van den dag suffend tusschen vier muren, in een hitte van negentig, somtijds tot vijf en negentig graden, die alle energie verdooft, is 't plotseling overgaan naar Tosari een herleving. De uiterst reine, ijle, koele berglucht waait de nevelen weg, die loom-zwaar over je denken hingen, en die het vaag en duister maakten vóór je oogen.

Dan in eens op dat terras te staan, hoog boven de wereld, in de zuivere, luchtige sferen, en vèr beneden de lage vlakte te zien rijzen aan den horizon, en de wolken-stoeten in zoo blanken, heiligen staat, zoo langzaam-verdroomende, zwaar van licht, en het schitterend glanzen van de zee, die wègdeinst naar verre hemelen!

Het is dan een zéér bizondere òmkeer in je, of al het verledene van je weggaat, of het daar vèr beneden is gebleven in de hitte en den sleur, of je daar nu heelemaal vrij en onbevangen staat in die allerhoogste regionen, heerlijk herboren, en of alles nu weer opnieuw kan beginnen, een nieuw, jong, krachtig leven in de pure, onbesmette lucht, zoo heel dicht bij den blauwen hemel, nog ver boven de laag-drijvende wolkenpracht over de aarde.

Dáárom had ik Rudolf hier gebracht, omdat zijn droef verleden van hem wèg moest gaan, en hij aan een nieuw leven moest beginnen.

Hij zeide een tijdlang niets. Stil staarde hij maar in alle richtingen, naar de bergen, naar de droomende wolken, naar de zee. Hij zag het aan met een weifelende, kinderlijke verwondering, alsof hij het eigenlijk nog niet goed kon gelooven.

De zon begon langzaam op te rijzen achter de Oosterbergen, en de zachtblauwe Penanggoengan in het Westen beefde opeens van een rood-gouden glans. Zachtkens vergleed die gouden lichtschaduw door het parelmoerig waas dat boven de vlakte droomde, en weldra schitterde ook de Ardjoenå in rossig-guldenen gloed, wijl ijl-fijne, teêre tinten van lichtgroen en dof-purper en vaag-violet trilden om zijn stil in de lucht lijnende contouren. Hij stond daar, doorluchtig en eerwaardig in den morgen, als de eeuwig-jeugdige, onverwinlijke helden-God, wiens naam hij wèl mag voeren, in vlammend goud gewaad tegen den lichtblauwen hemel.

Daar zei Rudolf ineens, met warme geestdrift in zijn stem,

weêr heelemaal de oude enthoesiast van vroeger: ‘Henri, ik wist niet dat Indië zóó mooi was!’

Toen - zóó was hij altijd, óveral zocht hij naast het heel grandioze en ontzaglijke het uiterst teedere en zwakke, - toen boog hij zich over een bed wilde viooltjes, die heerlijk geurden over het terras.

‘En dan al dat héél fijne en têere,’ zei hij, hardop denkend in zich zelf, - ‘al dat heel zwakke en broze hier midden in dat ontzettend groote en verhevene! Kijk, daar zijn nu toch heusch al mijn lieve, oude bloemen van Holland weer! Waarachtig! Een bed wilde viooltjes! In hoeveel jaren niet gezien! En kijk, hier, reseda's, en héliotrope, en dáár, hoe is 't mogelijk, hier in Indië! korenbloemen, en klaver in 't gras, en kijk eens! een bed met verbena's, en hier blauw-hemdjes, en de echte, groote pensées óók al, en dáár waarachtig die mooie monnikskapjes, en de paarsche winde, en wat 'n theerozen, wat 'n tinten! - Maar waarachtig, daar staan de echte boterbloemen van Holland in 't gras, en daar zie ik een heel bed met madeliefjes! Hoe is 't mogelijk, Henri! Daar is me nu alles zoo maar inééns terug? En dat in Indië!’

Ik had er schik in, hem zoo te hooren jubelen. Want dat was de oude Rudolf van vroeger, met wien ik roovertje had gespeeld in de duinen, en die altijd zoo'n echte, gezonde hollandsche jongen was. In Indië had ik hem nooit weer zóó teruggezien. Het was of er daar altijd een donkere nevel over hem heen was.

En kijk nu toch eens, wat echt kinderlijk en jongensachtig is die groote meneer van nu - hij is al zes en twintig, - die altijd zoo nijdig en somber kijkt, en die zoo geheele nachten in al die droevige filosofie van de Ouden zit te studeeren, kijk hem nu eens scharrelen tusschen die bloemen!

‘Dat moet Mary zien, kerel, dat moet Mary zien!’ roept hij enthoesiast, ‘wat zál ze blij zijn! Ik ga haar dadelijk halen!’

En daar vliegt de melancholieke dichter van ‘Winter-Bloemen’ met groote sprongen, als een wilde schooljongen, het terras over, drie treden tegelijk bij het naar boven hollen, precies zooals ik het hem - lang o! lang geleden! - op

kostschool had zien doen, bij den grooten, beslissenden stormaanval op het kamp der Apachen, waarover ik het bevel voerde.

Mijn zaken en veel litterair werk riepen mij terug in Soerabaia, en toen ik Rudolf zóó opgefleurd zag, bovendien nog zoo trouw verzorgd door een teedere, lieve vrouw als Mary, ging ik met een gerust hart weer naar ‘beneden’.

Ik had eerst nog een lang gesprek met den dokter van het établissement. Hij verzekerde mij, dat hij instond voor de genezing van Rudolf's malaria, en vertelde mij nog een aantal merkwaardige gevallen van herstel, door de gezonde, ijle lucht van Tosari. Zieken, die in Soekaboemi en elders in de Preanger geen baat hadden gevonden, en die hier, bijna stervende, waren aangebracht, had hij, dikwijls zonder chinine, enkel door de geneeskrachtige inwerking van de lucht, zien beter worden. Maar hij had één leelijk ding bij Rudolf geconstateerd, een hartziekte. En wel een hartziekte, zooals er zooveel zijn van dien aard; je kon er honderd jaar mede worden, maar je kon ook binnen een jaar dood zijn.

Het was nog niet erg, een flauw begin nog maar, zóó zwakjes nog, dat hij Rudolf niet eens het paardrijden er om zou verbieden. Als hij maar geen al te hevige emoties kreeg, en geen zware, moreele schokken, was er geen oogenblikkelijk gevaar bij. De dokter vroeg mij, of hij niet een of ander groot verdriet had ondervonden, en ik vertelde hem van den verschrikkelijken dood zijner beide ouders bij het vergaan van de engelsche mailboot ‘Bokhara’ en het vroege sterven van zijn jonge vrouw. - Zoolang er maar geen nieuwe, heftige schokken bijkwamen, zou het met Rudolf wel losloopen, verzekerde de dokter mij nog bij het heengaan.

Ik hoorde niet veel van hem toen ik weer terug was in Soerabaia. Maar tusschenbeide schreef Mary mij, dat het goed met hem ging, dat zijn malaria heelemaal over was, en hij er door en door gezond uitzag, met een kleur op zijn wangen. Hij liet haar telkens zijne hartelijke groeten aan mij overbrengen, en een belofte, dat hij nu heúsch, over een paar dagen, zou schrijven. Maar er is nooit iets van

dien brief gekomen, ofschoon ik hem zelf van tijd tot tijd schreef.

Ik dacht dat hij er geen tijd voor had, en zeker aan een nieuwe reeks verzen zou zijn begonnen, en ik verheugde mij er al op, wat daar van komen zou. Want de stem, die zoo doods-droef in melodieus geklaag van zielesmart gezongen had in ‘Winter-Bloemen’, zou die nu misschien niet uitjuichen in heerlijk schaterend gejubel, onder den impuls van een nieuwe, krachtige jeugd in die hooge, reine sferen, omwaaid door die pure, ijle lucht?.....

Toen, opeens, nog geen drie maanden nadat ik hem het laatst gezien had, kreeg ik een telegram van Mary.

Rudolf was dood.....

Hij was inééns gestorven, als zoo vele hartlijders, gestorven in wat de bloei van zijn jeugd leek, flink en krachtig gebouwd, met een gezondheidsblos op zijn wangen. 's Ochtends, na een wandeling, was hij plotseling op den grond gevallen, had nog een paar uur op bed gelegen, pratende met Mary, en was toen ineens dood geweest. ‘Hartverlamming’ had de dokter geconstateerd.

Een paar dagen later kwam Mary bij me, en bracht me een dagboek, door Rudolf in Tosari aangehouden. Hij had haar kort vóór zijn dood gevraagd, dit als een laatste aandenken aan mij over te geven.

En nu ligt het Dagboek van Rudolf de Wall vóór mij. Ik heb het gelezen. Ik weet nu dat hij gestorven is in een schoonen droom. En ik benijd hem. Het is zoo vol van liefde voor het leven, en van voorgevoel van den dood. Het is of zijn ziel altijd geweten heeft, dat hij nu wel gauw zou sterven, want op meer dan ééne plaats in zijn dagboek voelt hij zich al bijna verdroomen in de natuur, en één worden met Gods innigste wezen, dat hij er in leven zag.

Het lijkt misschien wat wreed, maar ik vind het gelukkig, dat Rudolf daar boven is gestorven, en nu één is met de reinste essence van al het verheven schoon, dat hij daar in zijn láátsten levensdroom mocht aanschouwen.

Wat zou er van hem geworden zijn, als hij met zijn overgevoelige, teedere, kinderlijke ziel, met al die jonge, nieuwe geestdrift, weer was teruggekomen in 't démoraliseerende,

wreede, harde leven hier beneden? Wat, als hij de vrouw, die hij zoo verheerlijkt zag, - en die ook misschien daar bóven wel éven reiner en puurder is geweest in die alles zuiverende, hooge lucht, - later hier had moeten weêrzien, teruggezonken in den sleur van het indische leven, een heel gewoon, oppervlakkig wezentje, niets beter en niets slechter dan de anderen, waar hij zich altijd zoo ver van hield? Hoe zou hij hebben geleden, als hij haar langzamerhand, niet meer onder den invloed van de zoo ideaal en geestdriftig stemmende berglucht, zou hebben gezien zooals ik haar leerde kennen, zooals zij werkelijk was, het ergste wat er voor hem kon bestaan: een flirt, en als hij had begrepen, hoe hij de liefste en beste dingen van zijn ziel weêr had weggegeven in het ledig, als vergooid in 't niet?

En - wie kan zeggen wat reëeler is, de werkelijkheid of de droom? Het kan heel goed zijn dat Annie, de vrouw die hij zoo liefhad, daarboven éven was opgerezen tot de reinheid en de zielezachte gratie, die hij in haar vermoedde, en dat het heusch wel ganschelijk reëel was, wat hij van haar voelde. Het is de majestueuze schoonheid van de bergen en de hemelen, die de ziel zoo verreint, en de pure, koele winden, door het lichaam waaiend, die het beste en edelste in den mensch - jaren lang verdoofd en omnacht gebleven - daar heerlijk doen opleven, in die hooge sferen.

Al is het dan dat later, later, beneden terug, het éven uitgebloeide mooi weer droef verzinkt in de muffe hitte, en den saaien sleur, en de huichelachtige conventie van het alledaagsche, geestdoodende indische leven.....

Hier is dan nu het Dagboek van Rudolf de Wall, zooals ik het aannam uit de zachte handen van zijn zuster. Het heeft niet veel van een roman, en de intrigue ontbreekt geheel, die velen het voornaamste vinden van lectuur. Het zijn somtijds maar wat korte fragmenten, de wisselende stemmingen van zijn ziel onder den invloed van het wisselende schoon der dagen en nachten in de Tĕnggĕr.

Toets het toch niet aan de werkelijkheid, en zeg toch niet, dat dít dwaas en dít verkeerd van hem was, en dat hij wijzer had moeten zijn, en beter menschen leeren kennen vóór hij ze waard vond het liefste van zijn ziel!

Want ik zeg U, hij is gelukkiger geweest met zijn ver-

beeldingen en fantasieën dan één van ons, verstandige menschen, en in stilte heb ik hem benijd om wat ik nooit zoo kon genieten in mijn grootere wijsheid.

Want gelukkig! o! gelukkig zijn zij, die niet het harde leven zien, maar veilig óprijzen in hun eigen, schoone droomen!.....

Uit het Dagboek van Rudolf de Wall[1].

Ik ben vandaag voor 't eerst weer uit mijn bed geweest. Zeven lange dagen en nachten in een kleine kamer!

En toch was 't zoo erg niet. Ik voelde langzaam, langzaam een goede, reine lucht in mij stroomen, en, zooals je mond als je water drinkt, werd mijn lichaam koel en frisch.

Mary schoof soms de gordijntjes open voor mijn raam, en dan zag ik overal bergen, bergen, bergen, en witte wolken, zeilende door de lucht. Maar 't mooiste van alles misschien wel de kleine, deemoedige dennen, de tjemåråå's, zoo zachtjes ópklimmende tegen hellingen, en in rechte rijen langs paadjes staande. Overal smalle, windende weggetjes, zooals je ze wel ziet op den achtergrond van primitieven, Van der Weijden, of Van Eijck.

En aldoor dat reine ruischen van watervallen, ongezien, diep in ravijnen.....

Nu ben ik dan eindelijk weêr opgestaan, en ik ga een nieuw dagboek beginnen. Het moois dat ik hier zien ga mag niet zóó maar weer vervlieden in de tijden. Ik heb zoo'n voorgevoel, of het nù wel weer de moeite waard zal worden, een dagboek, dat ik sedert jaren niet meer aanhield.

Wat hebben Mary en Henri mij goed opgepast, hoe hartelijk en lief! Ik zal nu al het moois dat hier gaat komen, probeeren te bewaren in dit boek, en later, als ik weer gezond beneden terugben, laat ik het hun lezen.

Ik mag mij voorál niet vermoeien, zegt de dokter, en alleen nog maar wat wandelen op het terras.....

1) Maar heel zelden zijn datums vermeld. Maar achter elken dag liet hij een kleine ruimte open.

Maar mijn Dagboek ga ik toch beginnen, dat zal zoo'n kwaad niet doen, zoo één uurtje maar.

Wat zou er komen?.... wat zou er komen?.... o! zou er nog iets voor mij kunnen komen?....

Zóó was het broze droom-gezicht vanmorgen, toen ik op het stille terras Gods wereld zag, zoo vèr en diep aan mijne voeten:

Een vage, waze wade wijd over de vèrre, dof-glinsterende vlakte. Het teêre, zachte, milde morgenlicht voorzichtig brekend daar doorheen.

De Ardjoenå, zonder materie, luchtig vervluchtigd, vèr in dat waze, droomende maar ijl en éven, als een essence. De ziel van zijn zwaar massale goden-lichaam nu, schuchter, bloot, zijn eigenlijke, innigste Wezen éven bevende óp, in dit teedere licht van den morgen.....

Ook, vaag vermoed, de luchte Penanggoengan-kegel, en de zachte golvende Kawi, en vèr, de parele, glanzende zee, ten horizon verdroomend....

De luchte essence van het wereld-wezen beeft zachtekens voor mijne oogen, in het kuisch-eerwaarde, schemer-teeder maagde-licht van den jongen morgen....

Hoe ijl, hoe ijl is de dunne, reine lucht.... hoe licht voel ik mijn eigen wezen voorzichtiglijk zich uitspreiden in die wijde, wijde ruimten....

En het is mij, of het zachte, kuische einde nu wel drâ zal komen, en mijn ziel nu aanstonds zal verdroomen in die teêre, brooze sferen, vèr over de glanzende vlakten, over de vage horizonnen van de zee....

Dat was een heel curieus gesprek vanochtend! Ik schijn dan toch wèl in het rijk der wonderen te zijn aangeland.

Ik was op een bankje gaan zitten op het terras, toen de oude heer Mehrmann bij me kwam, die Tosari zoo dóór en dóór kent, en er zooveel over geschreven heeft. Hij heeft me op een heel eigenaardige manier uitgelegd, wat de invloed

van deze reine, ijle, aetherische atmosfeer is op de menschen. En als hij het bij 't rechte eind heeft is het hier zeker een uniek oord van wonderen in de wereld.

'Ik moet U eens waarschuwen,' zeide hij, 'dat de menschen, die U hier zult leeren kennen, héél anders zijn dan zij zich later "beneden" weêr zullen toonen. Het is dan ook heel gevaarlijk, hier vriendschap - en nog gevaarlijker liefde - voor iemand te gaan voelen, want daar zal beneden niets dan ellende en teleurstelling op volgen. Wat het is, - ik geloof niet dat het alleen de ijle lucht is - weet ik niet, maar de menschen leven hier eigenlijk in een droom. - Misschien is het óók de grandioze, simpele, strenge pracht van de natuur, die het 'm doet, maar zij worden hier veel beter en zuiverder dan ze beneden zijn. Het is zeker door het eindelooze van al die heerlijke horizonnen hier om je heen, dat ze ruimer van opvatting worden, dat de engheden van de conventie wègvallen, en de stijve, deftige luidjes van beneden hier vrije, natuurlijke, oprechtere menschen worden. - Ik geloof niet, als Dr. Kohlbrugge, dat het alleen de dood is van de malaria-bacillen, die dit wonder tot stand brengt. Ik geloof dat de invloed. door de psyche uitgeoefend, hier veel grooter is dan men vermoedt, ja, dat eigenlijk het psychische proces de hoofdrol speelt, en den stoot geeft aan het physische. Je kunt over het algemeen zeggen, dat je hier op Tosari met een verbeterd, hooger soort menschen te doen hebt dan beneden. En dit is zóó erg dat ik menschen, die ik beneden heel onsympathiek vond, en in wie ik geen glimpje van zielemooi meer vermoedde, zóó diep als ze gezonken waren in den duffen sleur van 't alledaagsche, hier opeens met heel lieve, teedere, en subtiele dingen voor den dag heb zien komen. Mooie dingen, die jaren in hen geslapen hebben, worden hier ineens weer wakker, en menschen, waar je 't nooit achter gezocht zou hebben, spreken hier weer van illusies, en idealen, en poëzie. Het is heusch of met de reinere, zuivere lucht hier ook de ziel reiner en zuiverder wordt, en de nevelen er van wegwaaien.'

'- Maar hoe dan, als ze weêr beneden komen?' vroeg ik nieuwsgierig, en in spanning.

'- Ja, ziet u, dát is nu juist de ellende,' zei de oude heer. Zoodra de menschen een tijdje terug zijn, beneden,

in de hitte, is het weer mis. Ze zinken binnen een paar dagen weêr in den sleur terug. Menschen, die hier dag en dag allerintiemst met elkaar omgingen, en om zoo te zeggen geen oogenblik van elkaar af waren te slaan, gaan elkaar later in Soerabaia met een stijf knikje voorbij, of ze elkaar nooit gekend hadden. Het is of ze zich daar schamen voor het mooie, natuurlijke gevoel dat ze elkaar boven getoond hebben, of ze verlegen zijn, daar even een gewoon, natuurlijk mensch te zijn geweest. Daarom is het zoo heel gevaarlijk, hier erg van iemand te gaan houden. Want het is niet die iemand zelf, waar je dan van houdt, maar de illusie, de droom er van, zooals die hier even, in die reine lucht, is ópgebloeid. Ik heb hier een jongmensch gekend - een bizonder gevoelige jongen - die vréése lijk is gaan houden van een lief meisje. Zij nam hem zoo'n beetje als haar cavalier aan, en ze waren altijd samen, en leken wel twee inséparables. 's Avonds laat zag ik ze wel eens minnekoozen in een priëel. Hij stuurde haar verzen en bloemen, - enfin, u kent dat wel. Toen ik hem later nog eens ‘beneden’ ontmoette - ik was erg intiem met hem - en hem naar het meisje vroeg, zag hij er uit of hij zich schaamde. ‘Ze is een héél gewoon meisje, als duizend anderen,’ zei hij. ‘Ze was zoo stijf, toen ik haar opzocht, alsof ze me bijna niet kende. Er is niets bizonders aan. En ik begrijp maar niet hoe ik ooit iets in haar gezien kan hebben.’ - Maar hij vergat dat ze werkelijk wáár en oprecht, en dus ook werkelijk bizonder was geweest boven. Ze was alleen maar weêr in den sleur en de doffe conventie teruggevallen zoodrá ze weer beneden was. En zoo gaat het met bijna alle menschen hier. Daarom, wanneer u als jonge man een goeden raad van mij aan wilt nemen, geniet dan hier zoo véél mogelijk van de natuur, maar neem de luitjes niet al te veel au sérieux. Je zoudt het hier een tijdelijke, verbeterde editie van menschen kunnen noemen. Ze zijn allen zoo ongedwongen en zoo lief en zoo hartelijk. Je zoudt denken wat is de wereld toch goed, en wat zijn de menschen toch allemaal beminnelijk! Maar het is héél bedriegelijk, en iemand met een beetje hart, die wat erg gevoelig is, en zich gauw aan vrienden hecht, geeft het later niets dan bittere teleurstellingen.

En dan is er nog iets. De grandioze horizonnen en ver-

gezichten verruimen de ziel, maar de ijle, prikkelende lucht werkt heel sterk op de zinnen, vooral bij vrouwen. Véél wat ge voor lief en adorabel zoudt aanzien in de uitgelaten vroolijkheid is au fond niets dan overprikkeling van de zinnen, en het schijnbaar teedere is dikwijls enkel sensueel. Het is hier dan ook een gevaarlijk land voor jonge vrouwtjes, en ik heb hier in al de jaren, dat ik Tosari ken, al heel wat ongerechtigheden zien begaan voor mijn oogen. Maar u moet het nu maar eens zelf gaan opmerken. U is nu gewaarschuwd, en dat is altijd een goed ding.

Vreemde, oude knorrepot! En toch zoo'n goedig, vriendelijk gezicht....

In wat vreemd land van wonderen ben ik terecht gekomen! Een droomland, waar de menschen allemaal beter zijn dan ze eigenlijk zijn! En ik, die nog altijd maar niet wijs kan worden, en nog altijd naïef ben gebleven, ik die met één lief lachje en vriendelijk handgebaar zoo dadelijk ben te winnen!....

Ik ben benieuwd wat daar van komen zal....

's Ochtends op het terras.

De zon is niet te zien achter de Ooster-bergen.

De vlakte ligt in een zacht-roze gloed van verwachting, een Liefste, die haar verren Minnaar wacht, en ooge-blozet. De bergruggen rechts met rijen donkere boompjes liggen blauwzwart in zilverig wit parellicht. Wat lage cypressen op zijde van het huis staan doodstil in de lucht.....

Langzaam vaart een roze-gloeien door de hemelen, en er is een zachte beving, vaag voorgevoel van kleur in de lucht. Eén eenzaam, smal streepje reeds hangt eenzaam in het Oosten, ijl en bizonder. Het drijft er vreemd en verloren, maar toch zeer rustiglijk verheven, en door eigen, innerlijken glans gedragen. Plotseling weêr vervloden... Waarheen?.. Fragiele teederheid van èven mooi, en dan niet meer, als een broze droom, die breekt in 't niets....

De wereld ligt te wachten, te wachten, in vaag verlangen.

Als eindelijk de zon boven hoogen bergwand opsteekt, een schitterstralend schild, wègspitsend goud-flonkerende pijlen, gaat een schok van warmte door de wijd-bevende lucht....

De lagere bergheuvelen van het Malangsche in 't Zuid-

Westen liggen nog onbestemd, droef te peinzen in floers van maar langzaam verblankende, donkergrijze wolken. Ook laag om den Ardjoenå ligt nog weifeling van wolkennevel, sombere drooming.

Maar vreezeloos, in een luchte verreining, rijst Ardjoenå's lichaam in zacht-roze gloed omhoog, zijne fijne omtrekken bevende in 't licht. Met een rustigen glimlach ziet hij, als een God eerwaardig, naar de zon, zijn toppen rood-vergulden.

Verder westelijk, bij de Penanggoenan, waar 't ál ligt te wazen, is het een begin, een vaag vermoeden maar, in zacht ontwaken, waar hij blauw-grijze droomende omhoog rijst, uit waduwe wade van morgendauw.

Geel en groen en goud, in zachte verdooving van glanzen, lichten sawahs en velden door de wijkende nevelen.

De vlakte is dof tintelend als een immense schelp van parelmoêr.

De zonnestralen vallen breeder en breeder, als fonkelend-gouden staven uit de lucht, en slaan de bergen met schitterend licht.

En overal, wijd-rondom, het recht-óppe, evenwijdige staan van de kuische tjemårås, verspreid op bergkammen en hooge heuvelruggen als kalme kudden, zéér deemoedig, en zéér tevreden in al het geluk van het licht.....

Er heerscht een prettige, ongedwongen vroolijkheid aan tafel. Het lijken werkelijk allen beminnelijke menschen, juist zooals de oude heer Mehrmann gezegd heeft. En - o wonder - niets van de pseudo-gewichtige stijfheid en de ridicule afscheiding van rangen, die de indische maatschappij zoo bederft. Er is een President van den Landraad met zijn vrouw, een assistent-resident, een kommies, een officier, een employé in den handel, een chemiker, een controleursvrouwtje, en zoo meer, allen door elkaar, en allen even hartelijk en vroolijk.

Mary zit aan mijn linkerhand, en mijn buurvrouwtje aan den rechterkant is een mevrouw de Vallère. Ik vind haar niet erg mooi; laat ik maar zeggen leelijk. Ze heeft goudblonde krullen, los neêrhangend tot op haar schouders. Nog

erg meisjesachtig. - Wat heeft ze een vreemd gezicht, met zoo'n spits toeloopend kinnetje, en wat is ze bleek, met twee ouwelijke trekken om haar mond! Alleen haar bruine, bijna zwarte oogen - zoo heel zeldzaam, zwarte oogen bij goudblond haar - hebben iets bizonders, iets koddigs en guitigs, of ze met alles zoowat spotten. Ook haar neus, een echt mopneusje, heeft zooiets grappigs. Ze doet erg vroolijk, en zegt allerlei dolle dingen, maar het gaat haar nog niet goed af. Ze ziet te bleek, en die trekken om haar mond maken haar te ouwelijk. Ik vind haar niet prettig om te zien, en had wel een ander buurvrouwtje willen hebben aan tafel.

Mary zegt dat ik het zoo niet zie, maar dat er iets erg liefs en teêrs aan haar is, en dat ze haar wel lijden mag. Ze heeft haar als meisje in Holland gekend. Daarom ben ik óók een beetje vriendelijk tegen haar, en bewijs haar attenties aan tafel.

Maar het ziet er nog heelemaal niet uit of ik mij hier erg aan iemand zal hechten. De menschen zijn druk, en luidruchtig, en wel heel aardig. Maar toch niet om bizonder mee weg te loopen. Ik zal het dus alleen van de natuur moeten hebben, en van de menschen zal alleen Mary mij innig lief zijn, mijn goede, zachte zuster....

's Ochtends, dikwijls al om tien uur, begint een somber droomen-spel.

Alles was zoo licht, zoo puur, zoo klaar, een groote glorie was de wereld in de zon.

Dáár rijst opeens, langzaam, langzaam, een grijs wolkgordijn, wijd uit-waaiende over de vlakte, en alles, de blinkende sawahs en velden, de machtige Ardjoenå, en de Kawi, en de Penanggoenan, zinkt geruischloos weg. Al hooger rijst het, en hooger. Van uit de diepten der ravijnen stijgen duistere, sluipende nevelen, glijden voort als trage slangen, kruipen omhoog tegen de hellingen, en spreiden zich langzaam, langzaam uit in wuivende sleepgewaden.

De treurig-grijzende misten drijven over de bergkammen, droevig-dreigend, en de teêre tjemårå's zinken dieper, dieper in het niet. Hier en daar blinkt nog een glanzend koolveld tegen bergwand, en een eenzaam groepje boomen staat vree-

zeloos op hoogsten top, tot ook dáár de vage nevelen rijzen, en de wijde, witte wade wuivende vaart.

Het lijkt nu alles eeuwen, eeuwen oud, en van een vèr verleden....

Al hooger en hooger gaat het, zwijgend, somber, onverbiddelijk, en des doods....

Al 't schitterende schoon van nog zoo kort geleden is nu duizel-diep verzonken.

Overal, dik-grijs, de wolken en de zware nevel, langzaam wuivend en wemelend, met stuivenden damp.

Koud en eenzaam sta ik op het terras, en huiver.

Overal, òm mij, boven en beneden, een grijze woestenij, het is als duistere, duistere zonde, alle dingen zijn dood, en vèr-verloren. Het is als een wreede creatie van kwaad, die daar ligt te broeien in somberen, zwarten nacht, meedoogenloos en onverzoenlijk....

Nu gaat het àl verzinken, het leven en het licht, en niets is òm mij dan de wijde, wilde chaos van duister. Niets....

Vannacht, het was tegen drie uur, werd ik wakker. Nu even op het achtergalerijtje gaan kijken in den nacht....

De nevelen hadden de bergen weêr genomen. Ik staarde, staarde, maar niets was te zien dan de dikke, grijze mist. Alleen de vage vormen van een paar tjemårå's, weifelend, en onreëel.

Het zachte vallen van dauwdroppen door bladeren....

Het eenzaam getjirp van een krekel maakt de nacht nog stiller.

Nu en dan sonore vlagen, het statig-streng metaal-gezang van den wind in dennen.

De koude nachtlucht huiverend langs mijn hoofd.

Alles zoo duister, zoo vol bang geheim in fantastischen nevel, en de lucht zoo wreedelijk koud ...

Maar hoor! hoor! daar diep in het donker ravijn beneden, het reine ruischen van een waterval, zachte rythmen in den nacht, zoo vertrouwd, zoo altijd door bereid, in rustelooze laving. Het is als een wèl-bekende stem in 't diepe duister,

klinkend van liefelijken troost, zoo van: ‘het zal toch heusch wel goed worden,.... alles komt in orde,.... blijf maar vást-vertrouwen’....

En van een groote vrede vervuld, gansch rustig, leg ik mij weer te droomen in het zachte bed.

Ik mag nog niet uit, en moet nog een paar dagen binnenblijven. Alleen mag ik wat heen en weêr wandelen op het terras.

Maar ik hoor zoo aan tafel allerlei verhalen van wandelingen, die ik later natuurlijk óók ga maken. Er zijn hier overal mooie plekjes en wegen, hoor ik, met aparte namen. Dat klinkt zoo intiem en zoo prettig, net als vroeger de wandelingen in Holland. Ik heb dat in Indië nooit meer gehad. Het is er te warm, en te drukkend, om veel te loopen, en de zon schijnt er dadelijk te fel. Maar hier komt alles van Holland blijkbaar weêr even mooi terug.

Ik heb die namen allemaal opgeschreven om ze goed te onthouden voor later. Je hebt b.v. het Leverlaantje, - dat hóór ik nog 't meeste noemen, - het eenige laantje hier, dat bijna geheel vlak is, en waar je niet behoeft te klimmen, zoodat zelfs leverlijders er kunnen wandelen, - je hebt het Meijer- of echo-laantje, de weg naar de Moulijnsbronnen, de wandeling langs ‘de drie dessa's’[1)], en het Karrenplateau. Je hebt de Doktersvallei, de ‘dertien watervallen’, het Junghuhn-pad, het Voorhoeve-plateau, en Veths-hoogte. De grootste uitstapjes, die eigenlijk tochten zijn, zijn naar de Zandzee, - de groote Tĕnggĕr-krater, met zijn drie vulkanen, de Bromo, de Batok, en de Widodaren, - naar de Penandjaän, den hoogsten top van het gebergte[2)], naar Soekapoera, door de Zandzee over Ngadisari, - en naar Nongko Djadjar.

Sommigen gaan nog veel verder, naar de meren van de Semeroe, naar de Semeroe zelf, maar dat zijn tochten van vijf, zes dagen, en daar zal ik vooreerst wel niet aan mogen denken....

1) Wonokitri - Sedaeng - Proewono.
1920 M. 1900 M. 5000 voet.
2) 2770 M.

Ik luister nu maar vast heel tevreden naar al de verhalen daarover aan tafel, en probeer mij een voorstelling te maken van al wat mij nog te wachten staat.

Vooral mijn buurvrouwtje, mevrouw de Vallère, houdt mij goed op de hoogte. - Ze is al in de drie weken dat ze hier is, zoo wat overal geweest. In de laatste week ging ze iederen dag heel vroeg met Mary uit, om zes uur 's morgens, en ze klimmen twee uur lang over bergen en scharrelen door woeste, dichtbegroeide ravijnen of het zoo niets is. Mevrouw de Vallère, of laat ik maar liever zeggen Annie, want zoo noemt Mary haar immers altijd, is een onvermoeide bergwandelaarster. Mary plaagt haar door haar ‘een klipgeit’ te noemen, omdat ze zoo vlug over rotsblokken en beekjes heenspringt.

Het is merkwaardig, zooals dat vrouwtje hier verandert. In 't eerst vond ik haar bijna leelijk, zoo bleek en afgemat zag ze er uit. En nu is ze heusch bijna mooi, en zeker erg, erg lief. Het is of die heerlijke lucht hier een nieuw, jong leven in haar gewaaid heeft. Ze heeft een prettigen, rooden blos op haar wangen gekregen, haar oogen zijn gaan schitteren, en er is, ik weet niet wat voor veerkrachtigs, levenslustigs, en prettigs om aan te zien aan haar gekomen. Het is nu of er een warm, tintelend leven uit haar stroomt.

En die vroolijkheid, die kinderlijke, ongedwongen, dolle pret die ze kan hebben! Die hebben wel is waar bijna alle gasten gekregen, maar zij toch wel het ergst. Ze komt soms dansende en zingende aan tafel, gooit een paar kennissen met bloemen en water, maakt de koddigste grappen om niets, en ziet van alles alleen het kluchtige en het aardige.

Vroeger zou ik dat, geloof ik, te bruyant hebben gevonden, en niet te hebben. Maar hier doet het mij goed. Het is toch heusch wel eens prettig, zoo gul te hooren lachen en zoo'n vreugde om het leven te zien. Het hoort zoo heelemaal bij de omgeving hier, en bij die reine, zuivere lucht. Ze lijkt eigenlijk nog een groot, dwaas kind, altijd vol grappen en streken. Ik noem haar dikwijls plagend ‘het clowntje’ en ik geloof dat ze een beetje trotsch is op dat naampje. Toch heeft ze veel verdriet gehad, zegt Mary.

Toen ze achttien jaar was, nog een heel erg kind, is ze getrouwd met een vriend uit haar jeugd, van wien ze dolveel

moet gehouden hebben, een echte jonge-meisjes verliefdheid.

Twee maanden na het huwelijk stierf hij aan acute longontsteking, een gevolg van influenza. Het eenige wat zij van hem terugzag was haar kindje, dat acht maanden na zijn dood werd geboren, en sprekend op hem geleek. Ze is dan ook dol op het kereltje, omdat het de mooie oogen van zijn vader heeft, en in al zijn beweginkjes en gebaartjes aan hem herinnert. Toen ze pas negentien jaar was, kwam er al grijs haar tusschen haar blonde krullen, zegt Mary, en het was aandoenlijk om te zien, dat kind-vrouwtje met die grijze haren. Nu ze haar krullen los draagt, zie je 't niet meer zoo, en weet ze het te bedekken.

Maar Annie was te levenslustig en te vroolijk om lang te treuren. Een groot verdriet paste zoo heelemaal niet bij haar, dat ze heel kort na den dood van haar man weer uitging en pret maakte. Zoo was ze nu eenmaal, ze kon er niets aan doen. Er zat te veel jong, bruisend leven in haar.

Nú was ze weer hertrouwd met een majoor van het indische leger, een vriend van haar vader, die al met haar gespeeld had toen ze nog een kleine kleuter was. Ze is een ‘handschoentje,’ zooals ze dat hier noemen. Juist toen zij op zee was, werd hij naar Pedir overgeplaatst, zoodat ze haar man nog niet gezien heeft. Ze heeft toen eerst bij zijn moeder in Semarang gewoond, maar daar pakte de malaria haar zoo aan, dat de dokter haar aanraadde, direct naar Tosari te gaan.

Mary gelooft niet dat Annie erg diep en innig van haar man houdt; zij zict meer in hem een vriend van haar vader, iets sterks, waar ze zich aan hechten kan, zwak en teêr als ze is, iets veiligs, en veel grooter dan zij, dat haar beschermen kan, en waar ze goed ‘bezorgd’ bij is met haar kindje. Ook vindt ze het wel goed staan om majoorsvrouw te wezen, en een beetje deftig te zijn, zegt Mary. Maar zusje vindt het toch niet sympathiek, dat nieuwe huwelijk van haar. Annie weet nog in 't geheel niet wat eigenlijk liefde is, zegt Mary, het is nog maar enkel een simpel, groot kind, dat van het leven niets begrijpt.

En Mary, die zoo gauw iemand doorziet, en die Annie al als schoolmeisje heeft gekend, zal zeker wel gelijk hebben.

Maar ik ben toch blij, dat zoo'n vriendelijk, vroolijk wezentje, zoo heelemaal ‘débordant de vie’, zooals een

fransch schrijver zou zeggen, hier opeens zingend en lachend in mijn leven is komen staan. Je voelt je waarachtig zélf weer een beetje kind worden als ze bij je is.

Ze steekt het geheele hôtel aan met haar uitgelaten vroolijkheid.

's Avonds, in de conversatie-zaal, verzint ze allerlei spelletjes, en je ziet er van die deftige heeren en dames uit Soerabaia, die blindeman spelen, en slofje onder, en pandverbeuren, of ze nog in hun eerste jeugd zijn.

En, waarachtig, ik schaam me een beetje voor mij zelf - wat zouden al die ‘artiesten’ in Holland wel zeggen, als ze 't wisten! - ik ben zelf óók meê gaan doen, toen Annie het, zoo lief kwam vragen, en ik ben de blinde man geweest, toen er voor het eerst dat dolle spel gespeeld werd, ‘American Post.’

Waar je al niet toe komt, zoo hoog in de witte wolken!

Vanmiddag in een fuchsia-struik voor mijn venster, zag ik een wonder vogeltje. Ik heb nog nooit ergens zóó intenze, schitterende kleur gezien. Boven op den kop fonkelde lichtgroen. De rug licht-grijs met een smal dons van wit bont als rand er omheen. Het borstje licht vuurrood, sterk hel, en 't buikje zwart. Het rood is 't innigste en vlamt boven de andere kleuren uit.

Dit is een van die vogeltjes, die je plotseling in een wolk uit rood-bebloesemende dadap-boomen ziet vliegen, en zóó schitteren hun borstjes in de zon, dat ze zijn als vliegende, roode bloemen, die van louter vreugde opeens opjubelen in de lucht....

Stil, voorzichtig, heb ik zitten spieden. Het keek in een kelkhart, pikte even, en dan, trip, op een ander. Zóó licht is het, dat de luchte bloem bijna niet beweegt. Dan, ineens, wiet! weg, en daar gaat het, als een fonkelende vonk vuur, rank, kleurig gelukje, hoog in de lucht....

23 October.

Van ochtend vroeg stond ik op het terras vóór het Hôtel, en zag vèr over de wereld beneden mij.

Klaar en luister was de morgen boven de lichte vlakte

van paradijs. Een wijde schittering van kleuren, geel, en groen, en goud, van dauwevochte sawahs en velden in de zon.

Het dal tusschen Ardjoenå en Tĕnggĕr, daar in het zuidwesten, waar ergens Malang ligt, is een bed van sneeuwen wolken, glinsterende prachtwolken, als glanzend blanke stoom opgehoopt, in stralende glorie. Daarboven rijst de Ardjoenå lichtblauw in de jonge lucht.

Hoe stil en heilig ligt dat sneeuwen wolkenlandschap daar, door glans van eigen goedheid gedragen! Roerloos ligt het te schitteren zijn vlekkelooze schoonheid, en toch beweegt het, ziet hoe langzaam, langzaam drijvende die blanke lichtwolken zweven àf, en zachtkens vèr en verder, rijende tot eindeloozen krans van sneeuwen bloemen in de lucht! Rondom, wijd uit - van het donzen dal is het aangekomen - droomen die blanke lichtengelen door de hemelen, in schitterende gewaden, en verzweven zoo zachtekens, zoo zachtekens boven de zonnige vlakte, naar de horizonnen van de zee.

Vèr over die verre wateren, die lumineeren van bevend licht, het goudgroene eiland Madoera, vaag en weifelend als een zachte belofte van liefde....

's Avonds.

In de late schemering weêr op het terras, en.... wonder! wonder!

Waren uchtends die witte wolken uitgevaren, in zoo kalme, blanke pracht, en dreven luchtig van boven de vlakte wèg naar de zee, in zoo blinkende vreugde, nu is het donkere lijden in de hemelen gekomen, en weedom waart rondomme.

Ziet, loome en droevig zweven de smartwolken aan van de zee, langzaam drijvende naar het dal, waar ze doodmoê gaan liggen, somber-donzen de een op de ander, een donkere droom.

De zwartende sneeuw daalt over het duistere dal, zwaargedragen. Het groote godenlichaam van Ardjoenå is van die droefenis overtogen, maar zijn heilig hoofd heft hij kalm en statig daarboven, en in een eenzaam, wijs gelooven rijst hij rustig boven het donker leed. Om zijn trotsche toppen een zwevende wolkenwade, die het scherpe verreint tot een effen-

heid van zachte, gelatene lijning. Lichtgrijs staat hij verrezen tegen donker-leiblauwe lucht.

Lange sleepgewaden waaien wijd over de vlakte, wuiven en wuiven, verglijden langs dalen en ravijnen, en trekken rekkend, langzaam langend óp tot hooge hellingen.

En daar vèr, vèr, achter nevelsluieren, die vaag waaiende heen en weer, de zee, in duisteren deemoed....

O! Het doodsdroeve, stille lijdensdal daar beneden, onder het grauwe dek van sombere wolkensneeuw, zoo donzendonker, en eindeloos zacht!....

Maar, wonder van genade, in 't Oosten, in reflectie van zinkende zon achter Westerbergen, hóóg in de hemelen, één groote, blanke triomfwolk, schitterend met gouden randen, door een innerlijken, heiligen glans gedragen, zoo hoog en veilig, vèr van het donkere leed, een mirakel van glorieuze goedheid in de lucht, rayonneerend en lumineerend als een God de Vader....

Stiller wordt het, en stiller....

Doodszacht, en langzaam verdonkerend tot zwart-blauw de donzen lijdenswolken boven het dal.

En de Ardjoenå, zoo wèl-bewust, en gansch gelaten, rijst nog altijd met omsluierd hoofd boven dat hooger en hooger stijgende leed, en ziet met een subliem wijs gelaat in de eindeloosheid, eenzaam en grandioos boven de werelden. Een groote wijding beeft om hem heen....

In de verte kwijnt de slanke kegel van den Penanggoenan langzaam àf in het waze; nog èven, èven, en zinkt zachtekens weg in het niet....

Zwaarder en zwaarder daalt de avond-nacht met sombere schaduwen....

En plots, uit de groote schitterwolk, weêrkaatsend over al het donzen donker, met rillend huivertrillen, schiet de blanke bliksem door de hemel-werelden, straal-vliegend door het firmament, als de blik van God.

Even beeft het over het wijze hoofd van den Ardjoenå, met wonderen glans....

En, zóó verrezen, drâ weer weg boven de èven lichtende bliksemsneeuw, de zachte, blauwe golvingen van de Kawi, die ligt als een slapende Maagde in den nacht....

Somber gromt de donder mompelend over de donkere

bergen, met droef-sonoor oproer-gerucht roerend de lucht...

Dàn is het weer stil, en geen geluid stoort het zware zwijgen. Donkere schaduwen waren rond, als sombere giganten. De schitterwolk wordt zwart en zwarter, en zijn glans vergaat....

Maar, hoog en vreemd, in open-drijvend hemel-meer van ernstig blauw, een stille ster, zéér rustig en sereen.... Het droeve wereld-leed is daar gansch vèr beneden en zij staart daar, veilig en onvervaard, een wonder van goedheid in de lucht. Lichter en lichter straalt zij, nu het duister al zwaarder en zwaarder neêrzijgt over de wijde wereld-nacht, zijn breede, zwarte wieken spreidend boven den donkeren chaos van wolken, wijl de bliksem bij korte poozen haar wit-stralend licht flitst boven het diepe, droeven Niets van nacht-mysterie....

En ik, moede zwerver, sta daar, bang bevangen boven die eindeloosheid van donker lijden, waar mijn ziel van weent.

Eenzaam en grandioos ligt de sombere wereld-droom aan mijne voeten....

Met een vreemde beklemming bevangt mij de gedachte dat daar, vèr in 't Zuiden, waar de hoogste bergruggen uitloopen in kringvormigen rand, ergens in een diep, diep dal, de wijde zandwoestijn moet liggen, waar de sombere Bromo broeit. Ik hoor er elken dag over praten door menschen, die er geweest zijn, en elken dag lees ik er over in Junghuhn's werk.

De Dâsar, of Zandzee[1)], een zandvlakte van een gehéél geographische mijl middenlijn, ééns één groote krater geweest, *de* groote krater van de Tĕnggĕr! Later is die immense krater met zand bedekt, maar nieuwe kraters vormden zich in die woestijn, de Widodaren, de Giri, de Bromo, de Batok, de eerste drie bij de eruptie vretend in elkaar, de laatste apart en ongeschonden. De Bromo alleen is nog actief, en werpt dikke rookkolommen op, somtijds - om de zeven jaren, hoor ik - uitbrekend in eruptie.

1) Eigenlijk beteekent Dasar ‘grond, bodem enz’, dus meer bodem v a n de Zandzee. Zandzee is ‘Segoro Wedi’.

De reizigers gaan van hieruit naar den Moengal-berg, aan den Noordelijken kraterrand, (2482 M.) om langs de Moengal-pas af te dalen in de Zandzee Dâsar (2160 M.). De Bromo is 220 M., de Batok 270 M., de Widodaren 450 M. boven de Zandzee.

Maar het mooiste gezicht op de zandwoestijn moet zijn van de hoogsten bergtop in het Zuid-Oosten, de Penandjaän (2770 M.), ruim 600 M. er boven.

Vanuit de Moengal en de Penandjaän moet ook de Semeroe te zien zijn, of Maha-Meroe, de hoogste vulkaan van Java (3671 M.), altijd-door in werking.

Als ik zoo het groote licht hier zie over de bergen met blinkende koolvelden, en de kuische tjemårå's staan zoo teêr tegen de blij-blauwe lucht, alles zoo vol vreugde en leven, dan word ik bang bevangen door het denkbeeld dat, dáár, achter de hooge bergwanden van 't Noorden, in wreede, diepe wouden, steil in dal van afgrond, die dorre, grauwe, woestijn ligt, met die sombere, rookende vulkaan, en het wereld-vuur brullend en broeiend onder de aarde.

Het moet wel zijn als inééns de dood na het lichte leven, als de zonde na heilige deugd, als het kwaad, grimmig en fel, na 't warme, zachte goede.

Een duitsch reiziger noemde het hier dan ook ‘Ein Paradies am Höllenrand’, wat een bekend geograaf van de Sandwich-eilanden zeide.

En alleen het enkele idee van die wijde, wijde woestijn, dáár ergens achter die hooge bergmuren, vermengt het lichte geluk om al het schoone rondom met een droeve, altijd door terugkomende sensatie van sterven, en vergankelijkheid en zonde.

Somtijds, heel zelden, stijgt plotseling een groote rookwolk, zwaar-grijs, triomfantelijk boven de donkere bergkammen in 't Zuiden, opgerezen uit den somberen muil van den krater, diep uit het vuurgewoel der brandende aarde....

Vanavond, op het terras vóór het Hôtel, uitziende in de schemering, na zware regenbuien, en verwachtend niets dan dikzwart donker, half bang even kijkende. En plotseling, o heerlijk wonder, een apothéose van teederheid:

Door de regenen ópgeklaard tot allerteêrsten, zachtst schitterenden staat, was de verreinde avondlucht vaag wemelende over de wereld daar vèr, vèr beneden, bevende in zóó broze breekbare essence.

De kuische atmosfeer van schemering was een reine engelen-aether over verheerlijkte regionen. En in die wijding van trillend, doorschijnend licht lag de vlakte, in zacht avondblauw, zóó wondervreemd, in zóó subtiele, vaag vervluchtigende kleuren, dat het geen werkelijkheid meer leek, maar een goddelijk visioen.

De Ardjoenå, in èven maar zichtbaar, vaag blauw, waasde weifelend in het duister van de hemelen, en de maagdelijke lijn, die van zijn hooge toppen af droomt langs de vlakte, om dan zacht óp te vleien naar den kuischen Penanggoenankegel, vèr en vèr, beefde door de lucht in zachte verteedering, als een vage melodie....

Ik staarde, en staarde, en kón het niet gelooven, dat zóó schoon mijn wereld was. Even zag mijn ziel de ziel van het avondlandschap, zoo eerwaardig opgeschenen in dat heilig uur, die zich in zóó groote teêrheid wel even, in allerreinste essence kon geven....

Toen verging het zachtjes, in vage wazing, langzaam en voorzichtig, droomelend weg in dommelend vervlieden..... Zóó ging het vàn mij, zachtekens verzwevend, als alles wat, héél schoon is, te broos om lang te wijlen.... En een ijle, witte nevelwade voer loome aan, van vèr uit de zee, en hulde het alles kuischelijk in blanke gewaden, fijn als engelensluieren, in zachte schittering van transparant licht, onder het teeder doorbreken van een milde maan....

Den gehéélen middag had het geregend. Om half zeven ging ik nog even wandelen in 't Leverlaantje. De avondhemel was zacht opgeklaard, met vegen wolken, en van een diep, ernstig blauw, met hier en daar vage vlagen rood en roze. Ik wandelde even door het intieme, vertrouwde laantje, zachtjes dalend. - Peinzend op den heuvelrug rechts boven mij een groep stille tjemårå's. Hun roerlooze vederpluimen bewegen niet in de zachte lucht. Een vrome wijding beeft

om hen heen. Zacht vallen de regendroppelen, met lucht gerucht. De ravijnen links zijn donker, met de zwarte contouren van boomen vaag te zien in het duister.

Nu, een hoek om, en dan ineens, recht voor je uit!

Hoe ontzaglijk golven de donkere ruglijnen der bergkammen, een sombere melodie in het avondblauw! Overal, ringsom, die hooge muren, zwart en somber. Ziet, in het Zuid-Oosten, - de ópblokkende massa van de Penandjaän. Ik weet, ik weet, daarachter ligt de vale Vallei des Doods! Maar naast mij weer de kleine dennen, met hun neêrhangende vedertakken, onbewegelijk. En hoor! hoor! het beekje ruischt in 't ravijn beneê, murmelend lief mysterie, dat niemand weet....

Hoog in de bergen, bij Wonokitri, lacht een jongen, en jodelt hoog in de lucht.... Dàn even stilte.... En vèr beneden, in 't ravijn, antwoordt een ander....

Ziet, een ster blinkt zachten praal hoog in 't pieuze donkerblauw van den avond....

Het is stil nu, en ik ben zoo gansch alleen. Vèr zijn de geruchten der wereld....

En, in de zachte daling van den nacht, met die roerloos staande boomen, onder het ritselend vallen der reine regendroppen, komt een oud leed langzaam opwellen naar mijn oogen, mijn leed om de Ééne, die lang verloren, maar nooit vergeten....

En het is mij opeens, als voel ik om mij henen de essence van wat het edelste en immaterieelste in haar was, en wat onvergankelijk is. Neen, nooit, nooit kon het sterven, en het is nu bevende in het ernstige schoon van de werelden, waar het ééns uitstraalde in haar teêr, bloemeblank lichaam, en toen weer zacht henedroomde, puur en onbesmet, in allerreinsten staat....

Ik begin nu kleine wandelingen te maken.

Den weg achter het Hôtel loopende, en nu niet links afslaande naar het Leverlaantje, maar recht door, kom ik langs het berri-berri-gesticht en de dessa Ledog. Daar wordt het pad smaller, en begint te dalen, plotseling àfloopende in een smal, nauw dal tusschen hooge, massale, zwaar-schaduwende bergen.

Overal, rondom, in 't hooge, rijzen de somber gevaarten, met breede hellingen vol koolvelden en rijen tjemårå's. Ik zie het, klein, van beneden eerbiedig aan.

Hoe kalm en eenzaam hier!

Een beekje klatert stil-kletterend van rotsen, en vult de ijle lucht met zijn zacht gepraat.... En hoor, daarginds, nog een, vaag-murmelend geraas.... Twee stemmen in de stilte, zoo rustig, zoo lief bescheiden....

Nu even hier zitten op een grijs rotsblok, met het water onder mij door. Die heilige, zware, zwijgende stilte rondom!.... In de verte alleen nog het zacht-bronzen klokgeklingel van een pikel-paard.

.... Héél ver en hoog, langs het steile, smal-windende pad van Ngadiwono om den bergwand, komt een paardje, beladen met gras, voorzichtig stappend, voorzichtig.... Hoe ernstig klinkt dat klokje om zijn hals!....

Hoe plechtig staan die stille, wijze varens langs de hellingen, wijd uitplooiend hun wuif-waaiende waaierbladen! Hoe innig staan de ranke tjemårå's omhoog naar het licht!

En die lucht, die heerlijke, goedertieren, versterkende berglucht in je longen! Je voelt het pure leven wijd-ademend in je lichaam vloeien.

Die koelte, die kalmte, die reinheid, die rust! O! ik dank u wel zéér, Gij die dit alles gegeven, uit Wien ál deze weldaden zoo gul gevloeid!.... Luister nu, luister naar 't zacht gepraat van het beekje, dat in vreugde-ruischend rythme langs de rotsen schiet, en heel de lucht wordt melodieus van zijn lief gerucht....

Heb ik 't dan nu eindelijk gevonden?

Niets dan dit.... de blanwe zomerhemel, de goede bergen de heilige boomen naar 't licht, en 't wuivende groen.....

Dit is het ware, simpele leven. Ik ben een rustig, rein kind van de Natuur. Ik ben als een boom, als een blanke bloem in dit schoon....

En mijn goede Moeder buigt zich zacht over mij heen, licht en liefelijk....

Wat hebben al die dessa's hier dichterlijke namen! b.v.

Tosari, dat wel een afkorting, of samentrekking zal zijn van Kertosari, beteekent, ‘heilzame bloem’; ‘bloem[1)], die heil aanbrengt.’ - Telogosari beteekent ‘bloemvijver’ (in het bosch of struikgewas); Baledono ‘een rustplaats (divan) gevend’; Wonokitri ‘een bosch van vruchtboomen’; Proewono ‘reeds van de vroegste tijden bestaan’; Sedaēng ‘plaats waar buitengewone sirih groeit’; Ngadiwono ‘gelijk een bosch’; Ngadisari ‘gelijk een bloem’; Kertanom ‘heilrijke jeugd’; Wonomerto ‘heilaanbrengend bosch’; Nongko Djadjar ‘nangka-boomen, op rijen geplant’. En, eigenaardig, de hooge dessa Pådåkåjå, in 't Zuiden tegenover 't Hotel, heet ‘allen even rijk’, een bijnaam, spottend door de andere dessabewoners gegeven, toen deze dessa het eerst een gâmelan had aangeschaft. -

De Tenggereezen, die hier wonen, het overblijfsel van de Boeddhisten, voor de Islam hier naar de bergen gevlucht, zijn een eenvoudig natuurvolk, weinig hartstochtelijk, en simpel van zeden. Vrouwen-perkaras komen hier nooit voor. Diefstal is zoo goed als onbekend, en de huizen zijn 's nachts voor het meerendeel open. Alleen dáár, waar het volk met Europeanen van nabij in aanraking komt, b.v. in de dessa Tosari, is het wat ontaard en bedorven. Maar dieper de bergen in, is het weer beter. -

Als ik zoo het harde, simpele leven zie van die eenvoudige bergmenschen hier, dan schaam ik mij over het weeke, onnatuurlijke van ons zoo verfijnd bestaan. Misschien zijn die menschen in hun ruwheid en onwetendheid, toch heel wat zuiverder dan wij, omdat ze bijna heelemaal één zijn met de natuur.

Vanochtend zat ik weêr in het dal bij de watervalletjes, op den weg van Tosari over Ledog naar Ngadiwono. Overal in het rond de hoog-rijzende berggevaarten, die het dal ringsòm omsluiten, met de blinkend groene koolvelden tegen de hellingen.

Wat jongens boven in die velden, zij jodelen en zingen van plezier, schelle keelgeluiden, hel door de ijle lucht. Zij die nog aankomen, vèr beneden langs smalle paadjes, zingen

1) Eigenlijk is dit ‘sari’ niet de bloem zelf, maar het intiemste centrum der bloem, de plaats van den fijnsten geur, de essence.

lagere, somberder tonen. En 't is merkwaardig, hoe harmonieus dat gezang samensmelt met het murmelend geruisch van de watervallen, met het bronzen klokgeklingel van paardebellen, met het zacht gonzend metaalgezang van den wind in dennen....

Daar komt een vrouw aan, in donkere lompen, een zuigeling vastgesjord op den rug. Achter haar een meisje van een jaar of acht, óók al met een klein kleutertje op den rug. En een naakt klein kereltje er springend achter. Ze dragen messen en sikkels, gaan hout hakken en kool snijden, hoog in de bergen. Hoe resoluut stappen zij voort, de vrouw diep gebogen, in tegenwicht voor het kind op den rug; hoe vlug gaat het den berg op, zonder morren, gewoon als zij zijn aan het zwoegen, gansch onvervaard....

Nu komt een oude inlander op een klein, vuil paard, op een hard, houten zadel. Hoe het beestje dapper het steile pad opklimt, zoo vlug en toch voorzichtig zijn pooten zettend op den rotsigen grond!

En nu, ineens, ik kijk er verschrikt van op, een mooi kind van de Tĕnggĕr, een meisje van, geloof ik, veertien jaar, groot en sterk. Zooals ze daar met den mooien berggang, diep in de knieën zinkend, omhoog loopt. Een prachtige, donkerroode gloedkleur op het bruine gezicht, en haar groote, zwarte oogen vol glans van de zon. Ze heeft een langen, puntigen stok in de eene hand, een kleinen sikkel in de andere. Ze is vuil, maar van een grandioze vuilheid. Er is iets heerlijk gezonds, jongs, krachtigs aan haar. Je kunt zien, ze is al zoo wat één met de bergen, de vruchtbare aarde, en de reine lucht, ze lijkt er zóó uit ópgebloeid vol sterk, zwellend leven. En ik voel ineens een vreemde sympathie voor haar, een warme aantrekking voor al dat natuurlijke, hartelijke, gezonde.

Daar gaat ze, mijn brave meid, met stevige stappen den steilen berg op, doorneigend in de knieën, zoo heelemaal aangepast aan al het sterke en zuivere van de natuur om haar heen, een kind van de Tĕnggĕr....

En opeens, ze weet het zelve wel niet, zingt haar schelle, hooge sopraan een jodelenden jubel in de lucht, onbewust, zooals een vogel wel zingt tegen het licht. Tonen van trillende vreugde in het leven, van heerlijk gezond plezier van

het mooi rondom, van zelf opgeweld uit haar jong, onbezorgd gemoed.

Zóó gaat ze me jubelend voorbij, de stevige borsten gespannen, trillende in het half-open baadje, haar jong, mooi meisjeslichaam zwellend in welige vormen, haar krachtige heupen nauw omsloten door de strakke sarong, met de prachtige, gespierde beenen naakt in de zon, vliedend zoo vlug en geruischloos over den rotsigen grond....

En dit is misschien de eerste keer, dat ik een zuiver, gezond meisje gezien heb, zooals het, simpel en onbewust, bedoeld is, in de pure, reine, goddelijke natuur.....

Niets dan dit.

Ik zit in het eerste prieel op het terras, het mooie, dat zoo dicht omlooverd door indische kers. Het is bijna nacht. Vèr, in maanlicht-waze, de al-goede Ardjoenå, die uit lichten nevelwaduw rustig rijzend, het godgenadig hoofd opricht, in kalm geheven staat....

Vlak vóór mij een groote, wijze varen, wijd-uitspreidend zijne prachtwaaieren in 't maanlicht, in rein zich geven.... Zóó is het goed, zóó is het goed, en zij beweegt niet in de stille lucht, zóó gansch tevreden....

Een krekel neuriet zacht in 't gras, en piept de diepe stilte somtijds dieper, stiller.....

De statige sterren klaar en pralend in egaalblauwen maannacht-hemel....

En, opeens bewust gezien, de zwaar-zwartende golflijn van den bergrug links, in 't Westen, zoo donkerscherp tegen de lichtende lucht. Dat zware ópgaan, dat zwijgend rekken, dat zacht weer neer, want wel moéten, maar toch weer strekkend rekken, rekken, rekken, angstig zwart. Ai! het scheurt de stille lucht....

En een vreemde angst bevangt mij, zóó dat ik huiver, en ijlings terug vlucht waar het huis is, waar de lampen branden, en misschien nog menschen zijn....

Dáár is de vreugde en 't leven.... En Mary... En Annie, die lieve vrouw... Zou zij er nog wezen?... Zou zij nog niet zijn slapen gegaan?..... O, nú haar rank,

lucht figuurtje, nú haar vriendelijk gezichtje met den warmen, lichten lach!... O, nu wat liefs en zachts voor mijn arm, kloppend hart!....

Weêr een wandeling in het lievelingspaadje, bij vallenden avond... Het Leverlaantje... Overal die hooge, hooge bergkammen... Die weggetjes daar zoo zacht tegen... In de ravijnen hangen zware nevelen, onmerkbaar langzaam stijgende.

Zóó loopen droomelen, zonder eigenlijk te weten van wat rondom. En in eens:

O! hoe daar boven op dien donkeren bergrug, tegen zilverparelige lucht, hier en daar droef van moede, grijze wolken, de stille tjemårå's staan! Zoo vreezeloos, en toch zoo diep in deemoed, staan zij te wachten, te wachten in het late licht... Die fijne stammetjes, zoo teêr ópgaande, evenwijdig, zonder verschil, zoo zacht-tevreden! Die kuische takjes zoo zoet uitgespreid in dat parele, milde schemerlicht... Die roerlooze vederpluimen, zoo plechtig nederneigend, in heilige stonde... Zoo hoog, zoo vèr-hoog staan ze, op donkeren bergkam! Zóó rijen ze, hand aan hand, de liefelijk gelede, en kijken zoo zacht van uit die duistere hoogte, vèr in het eenzame eindeloos van de hemelen, onvervaard, en kalm als kinderen.....

En een groote teederheid daalt zachtkens over mijnhart... O! om een lieve hand nu, om stil te streelen, o! om wat vriendelijk lachen nu van een milden mond, o! om een héél klein beetje geluk nu voor een armen, moeden zwerver....

Vreemd, vreemd..... Ik begin mij zoo aan dat vroolijke vrouwtje Annie te hechten..... Ik voel me zoo blij, als ze ineens de kamer binnenkomt, en ze lacht me vriendelijk toe.... Het doet me zoo goed, in haar schitterende, donkere oogen te zien, en haar stem te hooren.... Ze is zoo iets echt gezonds, vol vreugde, en vol levenslust, er is iets van de reine berglucht aan haar, en de pure winden, en het blin-

kend groen... Ze hóórt zoo heelemaal bij de eenvoudige, groote natuur hier!

Mary plaagt me er al meê, en zegt, dat ik nog eens 'verliefd' zal worden. *Ik* verliefd! Neen, dát is het niet, dat is héél anders. Maar wat is het dan?... Het is, geloof ik, alleen het gezonde leven, wat me zoo in haar aantrekt, het simpele, onbewuste, zonder denken gelukkig zijn... En toch nog iets méér ook....

Maar ik wéét het niet, en ik behoef het ook niet te weten. Alleen voel ik heel vast en zeker, dat het rein is en zonder zonde. Ze is voor mijn ziel wat de zuivere, klare, pure lucht is voor mijn lichaam.....

Wij hebben nog een paar prettige menschen gevonden. Sophie Wouters, een allerliefst jong meisje, met haar broer Hendrik, een controleur. En we hebben afgesproken, met ons vijven een clubje te vormen om wandelingen en rijtochten te maken.

En morgen gaan we naar de Penandjaän, om van uit de hoogte neêr te zien in de Zandzee. De dokter is bang dat het mij te erg zal aandoen. Maar ik zal het er toch op wagen.

2 November.....

Hendrik Wouters was een beetje koortsig vanmorgen, en zijn zuster wilde absoluut bij hem blijven. Ik ging dus alléén met Mary en Annie naar de Penandjaän. Wij namen shawls en wollen dekens en verwarmende dranken mee, voor de koû.....

Om half zes reden we al uit, met een gids voorop. Dáár ergens in 't Zuid-Oosten, héél ver, ligt de Penandjaän, aan den somberen, hoogen kratermuur om de Zandzee. Dáár gaat op eens het gebergte open, in diepe, donkere wonde, waar in vale, veege vallei het vuur woelt onder de aarde.... Dáar is het, dat de sombere Bromo broeit....

Het denken aan dien duisteren krater, in de eenzaamheid van de zandwoestijn beving mij met een angstige beklemming, zóó, dat ik het mooie om mij heen bijna niet zag. Ik weet, wij gingen in diep ravijn, en óp aan de overzijde naar

Wonokitri, en vèrder en vèrder, met wolken, en bergen, en horizonnen rondom. Toèn, langs rotsige paden, ineens in een stil, vredig denne-bosch. De grond was zacht van de bruine naalden. Hoe stil en rustig werd het dáár! Hoe gracieus stapten de twee damespaardjes voor mij uit, en hoe vertrouwd en intiem was het, daar Mary en Annie zoo vroolijk pratend voor mij uit te zien gaan, in de rustige stilte van het dennewoud! Zóó klommen wij door het bosch den hoogen bergkam op naar 't Zuiden. - Die heerlijke, gezonde geur van de dennen..... En die stilte, die stemmige stilte rondom.....

Maar het angstige denken àldoor maar rondgaande in mijn hoofd, dat straks, inééns, in wreeden val, de aarde zal opengaan, naar wreede, droeve vallei des doods.....

Ik hoor wel Mary en Annie zooiets zeggen van hoe mooi, en van edelweiss, en alpenkruiden, en viooltjes..... Ik zie ook de teêre, bleek-blauwe vergeet-mij-nietjes, bloeiend in het groen..... en even hoor ik het blij getjiep van vogels....

Maar al dichter en dichterbij, zonder te zien, *voel* ik den krater. Mijn ziel *voelt* het sombere, donkere, zondige wat nu gaat komen.....

Dit lijkt wel uren en uren te duren, tot opeens, met een schok in mijn hoofd, het bosch opengaat, en een ijzige, scherpe wind snijdt fel om mijn ooren..... Een koude, wreede woestijn-wind, zonder erbarmen..... ‘De Sliboe’ zegt de gids. En wij staan bij den berg Sliboe, aan den rand van den kratermuur.

Opeens, een apothéose van verre bergen, van luchten, en horizonnen..... Hoog in 't Zuid-Western rijst de blauwe Semeroe grootmachtig in de lucht.....

En beneden, beneden..... Maar ‘nog niet kijken’ heeft een toerist in 't Hôtel mij gezegd. ‘Bij de Sliboe nog niet kijken, als ge kunt. - Dadelijk links af naar de Penandjaän gaan.’

Ik vóel, even, een duizeling, ik zie het vèr, vèr beneden; grauw, vaal, en des doods.... Een somber, veeg mysterie....

Maar ik wend mijn hoofd om, en rijd, met afgekeerd gelaat naar 't Noorden, linksom een hoogeren berg op. Weer door boschjes, en wilde struiken, een moeilijk, steil pad, met de paarden voorzichtig, langzaam stappend, zoekend een steun met de tastende pooten.

Dán ligt de Penandjaän-top voor ons, begroeid met ruig, geel helm, als een duin.

Nu klimmen, klimmen den kalen top op, de paarden moeilijk loopend door het mulle, witte zand. Stijgen, stijgen, met een kouden wind snijdend langs je ooren, en een bange beklemming om je hart, een voorgevoel van iets verschrikkelijks dat komen gaat, iets ontzettend doodsch en ijzig, uit den Booze, dat straks inééns voor je oogen zal zijn.

Dáár gaat het, langzaam, langzaam den hoogsten top op, en, plotseling, een ruk aan de teugels, dat het paard steigerend achteruit wijkt, een duizeling in je hoofd, en het koude zweet parelend langs je slapen.....

Want dáár, diep, diep onder je, is het eensklaps wijd, vér opengegaan, en, dreigend, in een ijzig, somber zwijgen, ligt de vale Vallei des Doods, de Zandzee Dasar.....

Een diep, roerloos meer van ijs, vaal blikkerend, grauwgrijs, in kille verstarring, wijd-gapend in den afgrond beneden... De zware, zondige stilte daarover, dat eeuwig beslotene, het in woeste wanhoop verstomde zwijgen, zwáár broeiend boven die veege vallei... Is het een meer van ijs?... Van onder giftigen adem roerloos geslagen water?... Is het een wilde woestijn van zand?... Diepe, wreede voren rekken als stijfversteende slangen in alle richtingen er over heen... Koud en genadeloos wreed blikt het vaalgrauwe woestijn-gelaat óp ten hemel, uit de donkere afgrond-diepte daar vèr, vèr beneden...

Het ligt daar zoo gansch droef verloren, onverbiddelijk en onherroepelijk, in een sombere, genadelooze ommuring van hooge rotsgevaarten - àlom. Als donkere, gigantische wachters staan aan alle zijden de resoluut-rijzende, steile berg-wanden, wakend over dat vale, veege dal des doods.....

Dáár, diep in dien wijd-uitgestrekten, eindeloos lijkenden afgrond rijzen, als mysterieuze, sombere eilanden, drie groote, grillige eruptie-kraters, ontzaglijk en satanisch grandioos. - Geel-groen, met glinsterende kleuren als van slangen, de ruige tulband van de Batok, daarachter, naar 't Zuid-Westen, de donkerzwartige, zwaar-geribde massa van de Widodaren, maar o! daar vooruit, naast de Batok, naar 't Zuid-Oosten, de slijkgrijzige en vaal-gele krater van de Bromo, als een groote, gapende wonde met wreed-puntige omranding, een ding des doods, vol somber geheim.....

Langzaam, langzaam stijgt een blauwe rookdamp daaruit omhoog, rijst hooger en hooger, in trage, wanhopig-droeve rekking, spreidt zich wijd en wijder uit, en vaart in een statig-geplooiden wolkpluim, met vaal-gele glansen, dreigend omhoog.....

Maar zoo langzaam, zoo langzaam, of de minste beweging die kille rust der ijswoestijn verstoren zou, met de nauw merkbare, spookachtige beweging des doods.....

Moeilijk-zwaar wolkt de rook-kolom de lucht in, dof neêrgehouden door het ijzig zwijgen dat loom als lood over het dal van droefenis hangt.....

Leêg en kaal ligt de vallei, onder den druk van een eeuwigen, genadeloozen vloek..... Dit is de zonde, de donkere, sombere zonde, dit is het absolute, gansch volmaakte kwaad, waar nooit een zweem van 't goede in kan wonen, dit is de koude levens-haat, de kille Gods-negatie, dít is dan eíndelijk gezien, van aangezicht tot aangezicht, in onuitwischbaar, veeg visioen, het Rijk der Duisternis, het starre, naakte dooden-land van Satan, den valen vijand van het Licht en het Leven.....

IJzig snijdt de scherpe wind langs mijn suizende ooren, en loeiend galmt het langs de scherpe ruggen der berggevaarten. Een donderend gerommel mompelt dof-zwaar in de verte... Is het de droeve beroering van 't helle-vuur onder de aarde?... Is het een onweer, broeiend in verre, donkere wolken?.....

De diepte trekt mij aan, het is om nu maar alle hoop te laten varen, en, gehoorzaam aan 't duister Noodlot, met een angstig gillen in 't donker omlaag te ijlen, waar de sombere zonde ligt verstard.....

Maar 't leven is nog sterk in mij. Ik stijg van 't paard, en deins weêr achteruit, ga voorzichtig zitten op een goed beschutte plek. Nu even niet meer kijken in dien afgrond, nu recht vooruit zien, zonder vreezen.....

En het is een apothéose.....

Vèr over het dooden-rijk zien mijn oogen in de levende wereld. -

Rechts, in 't Zuid-Westen, vèr achter den kratermuur in een licht, teeder blauw als van een maagde, rijst de ontzaglijke, zachte reuzen-bol van de Semeroe hoog in de hoogste luchten. Hij staat daar glanzend als een heilige Hemel-God,

van majesteit overtogen. En ziet! met een machtigen stoot schiet een blanke licht-wolk uit zijn top, een sneeuwen, smettelooze puurheid, fèl in de lucht. Hoe triomfantelijk vliegt die witte rook-panache in de lichte hemelen, ziet, hoe zij zich plooit, en spreidt, en kronkelt! hoe dat blinkende, schitterende wezen daar ópdroomt in de hoogste sferen, en dan langzaam, langzaam henedrijft, in wuivend, wit gewaad, stralend van zoo statige, blanke glorie.....

Links, vèr in 't Oosten, rijzen grillige, kartelige berggevaarten aan den horizon, de reuzen-massa's van het Yang-Plateau, de Argapoera, en, dichterbij, de blauwe kegel van de Lamongan, een rookwolk om zijn top.....

Nu even òmzien, met den rug naar den grauwen afgrond, naar den kant van waar wij zijn gekomen.

Dáár liggen de golvende bergkammen, en de ravijnen, daar blinken de prachtige dessa's, en vèr, vèr schemert de vlakte, en de zee, en ziet! rijst daar niet, in 't allerverste Westen, aan den lichten horizon, Ardjoenå's goddelijk lichaam, in maagdelijk blauw omhoog, met een blinkende glorie van witte, pure wolken droomende om zijn statig hoofd?.....

Het is of de wereld nu ál grooter wordt, ál grooter..... het is of mijn ziel zich nu ál wijder spreidt, ál wijder..... Het is zoo zalig en zoo rijk van licht, het is zoo in volmaakte, grenzelooze goedheid uit een God gegeven, het is blinkend, en het is aanbiddelijk, en het is eindeloos..... Is het niet nu ál hooger en hooger òp te rijzen, hooger dan dezen hoogsten top van de Penandjaän, en met een luiden jubel in de lichte hemelen te vergaan!.....

Zóó sta ik lang te staren, totdat ik mij eindelijk weer omwend. - En het is als een wonder, opeens gebeurd. De lichte Semeroe is verdwenen achter nevelen, de verre apothéose in het Oosten, van het Yang-plateau, wordt door wolken verduisterd.

Beneden, in het doodendal, is het nog donker licht. Over mij, in 't Zuiden, staat de Ider-Ider-muur nog onbeneveld, recht omhoog; de Moengal-muur, naar rechts in 't Noorden, begint te deinzen in een fijnen mist, en vèr in 't Westen is de Idjo al niet meer te onderscheiden.

En nu zie ik voor het eerst, daar vlak beneden mij, den

lagen wal, die in een bijna rechte lijn de Noordelijke en Zuidelijke muren van den kraterrand verbindt. De Penandjaän, waar ik sta, is als over den wal heen; aan den overkant is de hoogste Ider-Ider berg, de Poendag-Lemboe, al van een wolkensluier overtogen.

Die wal, de Tjemara-Lawang, de scheiding van een paradijs en een hel! Rechts ligt de vale vallei der dooden, naakt en kaal. Links, boven de lava-beddingen, van den wal, liggen ál bloeiende terrassen en velden, rijk begroeid, en blinkende van lichte, gele en groene kleuren. Het stralende, glanzende Leven, vlak aan den rand van den Dood.....

Maar dra verdooft nu ook die glans van blijde weelde. Want van de Tjemara-Lawang komt het nu aan, daar komen de grijze, vale wolken-nevelen aan.....

En 't is of 't Licht nu wel voor goed daar sterven zal, want langzaam, langzaam begint het wreede spel des doods.

Als vage geesten drijven de grauwe nevelen, over den bloeienden paradijswand, naar de duistere vallei. Hoe langzaam, langzaam schuiven zij voort, en waaien traag en troosteloos over de starre, kille woestijn! Zij wolken in de laagte, maar rijzen weer terug, zich òpstrekkend tegen de muren, met gebaren als van hopeloos smeeken en droef weêr vallen, zij wijken weêr rechts en links, kruipen angstig over de kraters, en zinken geruischloos weêr neder in het dal. Het lijken geen wolken meer, het zijn de vale, droef-verdoemde geesten van dit duistere rijk van den Booze, die daar eeuwigzwijgend rondwaren in de vervloekte doodenvelden, eindeloos en onherroepelijk verloren.....

De slijkgrauwe wonde van de Bromo gaapt nog door de wolken-warreling heen..... Nog éven lichten de groene- en valsch-gele ribben van de Batok. Op de Widodaren[1] zetelen de zwarte, donkere wolken-massa's, in somberen triomf.

En altijd de doffe, blauwe rook-kolommen, met gelige glansen, langzaam-traag ópstijgend uit de duistere diepten onder de Bromo, treurig wèg-drijvend door den mist, met de wanhopige, troostelooze traagheid des doods.....

En het loeiend metaal-gezang van den wind langs scherpe

1) Widodaren = Wolkenzetel.

bergruggen..... en het rommelend mompelen van verren donder.....

Het trekt mij aan, met een vreemde bekoring, als van haat, en negatie, en zonde. Ik voel mij buigen naar het wolken-omnevelde dal in den afgrond beneden mijne voeten...

En het is of boog ik mij nu droevig over mijn eigen ziel, en of het mijn eigen, eenzaam leven is, daar zoo ganschelijk verloren, in dorre woestenij.....

Zóó, koud-negeerend, zonder liefde, met het warmste en allerbeste kil-versteend, verteerd in zich zelf.....

Maar ik *wil* dien dood niet, o! ik voel het nu, ik *haat* het, ik *haat* dit schoon, dat uit den Booze is, ik *haat* den dorren, starren dood! Nu ik hem heb gezien, van aangezicht tot aangezicht, in zijn koud, vaalbleek nacht-gelaat, nu *haat* ik hem, en ik wil het leven weêr, het Leven, het Leven!...

Toen,..... een lieve, vriendelijke stem, een stem als uit heel oude tijden, lang geleên.....

En Annie zit naast mij, boven het dorre dooden-dal. Zij kijkt nu niet kluchtig meer, en er is een zachte, teedere uitdrukking in haar oogen.

'Wat rilt u,' zegt ze, 'is de koorts weer terug?..... Kom maar gerust hier bij me liggen in mijn schoot..... hier heb ik een warme wollen deken..... Mary haalt wat wijn bij de koelie's, dat zal u goed doen..... wat is uw hoofd koud, en wat ziet u bleek!..... kom nu maar even bij me rusten.... en nu niet meer naar beneden kijken.'.....

Ik schrik op, als uit een bangen, boozen droom.... Haar prettig, vriendelijk gezicht, haar warme stralende oogen.... Zij is de blijheid, en de vreugde, en het geluk..... Zij is het lachen, en het licht, en het leven..... En het roept mij, het roept mij, hoor! het Leven roept mij terug!.....

Toen heb ik mij afgewend van het droeve dal des doods, en mijn hoofd heb ik heel stil gelegd in haar veiligen schoot;... ik voel, hoe zij bezorgd de warme deken over mij uitspreidt, ik hoor de muziek van haar stem, die mij zegt te rusten,... te rusten,... ik wil niet den duisteren dood, maar het lichte Leven,..... en zachtjes, zachtjes lig ik te snikken, te snikken

van vreugde en berouw, met haar handen lief-troostend op mijn hoofd.....

Nu is het inééns bewust in me, als een groot licht na lang, lang duister over mijn arm hart: ‘Ik hoû van haar, ik hoû van haar!’

O! ik hoû van haar, omdat mijn hart weer sterk en jong is, en weer lieven kan; het is van de groote kracht, die de milde lucht mijn lijf gegeven heeft, en haar lichte lachen mijn ziel. Ik hoû van haar, omdat de wereld zoo eindeloos schoon is, en omdat het groen zoo blinkt, en de blanke bloemen, omdat de vogels zoo zingen in de boomen, omdat de bergen zoo hoog ten hemel staan, en zoo zalig glanst God's groote licht over de schitterende vlakte en de zee.

Ik hoû van je, inééns, inééns, mijn lief vrouwtje, dat àl maar lachen doet en, gansch niet wetend, uw vreugde zingt door het wereld-leed. Ik hoû van je, omdat je lief tegen me geweest bent, waar jaren lang mijn hart alleen maar droefenis kende en sombere gepeinzen; omdat je heel niet bang was voor dat strakke kijken van mijn donker gezicht; omdat je zoo vreezeloos je zachte handjes gelegd hebt op mijn arm, moê hoofd, dat maar niet rusten kon.

Inééns heb ik het gezien, in je oogen. Ik vond je vroeger leelijk, mijn lief, klein vrouwtje, met je bleeke wangen en die oude trekken om je mond. Ik kon het toen nog niet zien, wat achter je oogen was. Je zachte, zuivere ziel zag ik niet, die onbesmet was van het leven, en waar God's licht mysterie ongerept in woont. - Dat heeft het droeve vrouweleven, en de hartstocht waar je doorheen gegaan bent, toch nooit in je kunnen dooden, het lieve, zachte, milde, maagdelijke in je, dat je voor den eersten keer aan míj gegeven hebt. Die lieve gratie is in het geluid van je stem, mijn lieveling, en in je zachte bewegingen, als je je hand even over je voorhoofd strijkt, en een bloem plukt met zoo teêre vingers, en in je voetjes, die gaan zoo zachtekens met rein rok-geruisch, op rhytmischen stap. - Zóó teeder-lucht beweeg je, als een lieve melodie. Alleen je zien is al zoo zalig, en mijn ziel beeft vol van vreugde, als je lichte lichaam vóór mij zweeft.

Heb je me dan weêr jong en sterk gemaakt, mijn vriendelijk vrouwtje, jij zoo klein en broos maar, ik zoo donker-groot? Heb ik dan ál die jaren in mijn sombere gepeinzen gansch niet meer geweten wat het leven was, en heb jij met één vriendelijk knikje en één zachten handdruk mij dan weêr geleerd dat leven lieven is en Liefde 't eenig doel van 't wereld-wezen? Ik begrijp het nog niet goed, mijn lieveling, ik kan het nog niet goed gelooven. Wat is het toch in je, dat mij zoo bevangt van lief verlangen? Je weet zoo weinig, en toch weet je méér dan al mijn droef gevonden wijsheid. Want je zacht gezicht ziet zoo blij en vreezeloos in de wereld, en het mooie om je heen maakt je zoo dankbaar, dat je ál maar liefelijk-lachend door de lichte dagen gaat, met zoete gratie, als één van Godes engelen, wier ziel een lichte vreugde is van zalig rein-zijn.

Nooit droomde ik, dat dit nog ééns voor mij kon komen. Ik dacht, de droeve dood was alles wat mij nog kon wachten.

O! die eenzaam-stille nachten, bij 't bleeke lamplicht in zoo duister peinzen, met al die troostelooze boeken, waar geen liefde uit sprak! Mijn aangezicht was bleek, mijn liefste, en mijn oogen stonden droeve. Mijn hart, het klopte maar zoo traag, en van verlangen ganschelijk ledig kwijnde klagelijk mijn duistere ziel.

Is het die goede bergwind, die de nevelen uit mij waaide? Is het die nieuwe, warme kracht, die in mijn aderen stroomt? Of is het enkel jou lichte lachen, en al die zoete muziek van je lieve stem? Hoe heb jij dat gedaan, mijn ranke vrouwtje, nu 't jonge leven weer te wekken in mijn stervend hart? Zoo klein ben je, en zoo broos. Je handjes kan ik wel breken in de mijne, je hoofdje reikt maar éven aan mijn schouders, en ik zou heel bang zijn om mijn sterke armen om je heen te slaan. Hoe heb je 't toch gedaan, om al mijn trots te breken, en 't donker hoofd, dat voor de gróótsten niet wou buigen, zoo héél diep neigen te doen voor jou zoo teêre, zwakke gratie? Met één lachje en wat vriendelijk kijken heb je dan dit groote hart zoo zachtelijk overheerd, dat zich aan 't allerschoonste nooit geheel kon geven?

De vreugde is mij vreemd geweest, mijn Lief, zoo lange, lange jaren. Ik had zoo'n honger en zoo grooten dorst. En nu ben ik al zoo héél, héél blij als je zachte hand maar in

de mijne gloeit, en zalig klopt mijn hart als ik je rok hoor ruischen, en een stroom van warm, warm geluk beeft door mijn lijf als je vriendelijk hoofdje maar even rustiglijk op mijn schouder rust.

En alles zoo grandioos en statig-schoon rondom! Die wijze bergen, rijzend hoog ten hemel, die ijle, reine luchten, en die koele wind! Het lijkt hier wel een zalig paradijs, en vèr is nu de droge, heete aarde van weleer, waar ééns mijn lijf in smachtte. Alles is hier zoo ganschelijk puur, en recht, en kuisch van wezen. En jij lijkt me hier ook eigenlijk wèl tehuis, die zuivere atmosfeer hoort bij je lieve gratie. Het lijkt nu wel een wondere, lichte droom, na ál dat droeve, duistere leven. Dat lijkt van lang, o! lang geleden, en we hebben 't ganschelijk wèggedaan. De koele wind heeft het verwaaid, mijn Lief, en wel zijn wij nu blank gereinigd, en waardig het geluk.

Ik weet, mijn Lief, dit kan niet blijven. Het leven is te hard, en teêre, broze ziele-dingen breken, als niet de dood ze veilig bergt. Ik weet, mijn Lief, hoe 't ál te mooi zou wezen, als dit zóó kon duren. 't Leven is een droeve kruisgang, en zóó, aan uw zachte hand, met uw licht lachen in de klare lucht, en al die bergen en dat blinkend groen rondom, zou 't ééne lange zaligheid worden, een eindelooze vreugde als van zielen, die der droeve aarde ontstegen, herrezen in het Groote Licht.

Maar éven, even, voor een korte poos, mogen wij 't misschien wel nemen, en, der duist're werkelijkheid onttogen, een korten droom droomen in de reine regionen van 't geluk, hier in dit hooge land, zoo veilig - vèr boven der menschen stedingen, waar de zonde en de weedom wonen.....

Zóó zag ik de vredige dessa Ngadiwono[1], in het diepe dal van rust.

Een tocht, door lichte zon begonnen, te paard het steile bergpad op naar Pådåkåjå, de schamele, simpele dessa, op

1) Dicht bij deze dessa ligt het rustige Hotel Tengger van den heer Elfferich, in een zeer schoon, vredig dal, 1960 M.

den hoogen bergrug in 't Zuiden. Klimmen, klimmen, hooge bergpaden langs diepe ravijnen. Overal bergkammen, waar het zien tegen stuit. Boven een rijzenden rotswand vóór mij steekt langzaam het hoofd op een blanke prachtwolk, zwaar van licht.... Het stijgen gaat langzaam naar dat geluk....

Nu langs de grillige grot van Pådåkåjå, en rechts een smal zijpad, en weer links, langs hoog ravijn, met groene koolvelden langs hellingen, zóó gaat het windend en slingerend door in die hooge regionen, tot plotseling een hoek om, en ziet! vóór ons, liefelijk aan onze voeten, een groot vrij open, onverwacht, waar we langs smal bergpad gaan. Aan de rechterhand, vlakbij, rakelings, de bergmuur; achter in 't Zuiden, de donkere, sombere krater-randen, waar achter, bang vermoed, de dorre woestijn des doods; vóór, in 't Noorden, hoog opgaande berg-golven, maar links, naar 't Westen, is 't open gegaan en, diep beneden, in wijdingsvolle stilte, ligt een liefelijk, vreedzaam dal. Stil en rustig ligt daarin de dessa Ngadiwono, als een oord van gelukzaligen. Wijd en wijd gaat alles nu open daarachter, en vèr en vèr spreidt zich, in 't verre lage, de glanzende vlakte uit, in gouden schitterlicht van den morgen. En in ijle, lenteblauwe lucht, waar héél fijne nevel trilt als essence, rijst Ardjoenå, in transparant parelgrijs morgengewaad, een blanke god gelijk, in 't bevende, edele ochtendlicht. O! hoe hij daar, na ál 't beslotene van overal rondom bergruggen, opeens, vèr aan 't einde der open, ruime vlakte oprijst, zoo kuisch-eerwaarde, in parelen glans!.... De hooge, heilige heerscher, de zachte-machtige, van deze wijde werelden....

En die kleine, simpele dessa, stemmige hutten met witgeverfde atap gedekt, zoo blank en schoon, zoo zacht-tevreden en gansch vertrouwd, daar zoo diep beneden aan mijne voeten, in 't vredig dal van deemoed zoo rustiglijk gelegen, als een kind, zacht in den schoot van zijn algoede Moeder....

Niets dan dit: de parelgrijze Ardjoenå, statig rijzende in 't blanke morgenlicht, de verre vlakte waar vage horizonnen van glans, de vredig-zachte dessa, diep in dal van deemoed, waar 't simpele menschenleven woont....

Ik houd mijn paard in, en zie het éven, zalig, aan, van aangezicht tot aangezicht.... En 't is mij ineens zoo hoogheerlijk zeker, dat ik nu Gods eigen, heilig Wezen zacht voor

mijne aandachtige oogen voel, want is dit niet Zijn rustige, sereene schoonheid, die daar voor mij troont en praalt, in zoo prachtig-kalme staatsie?....

Er is in die vrouw zoo iets essentieel liefs, en dat moet toch stellig buiten alle zinnelijke attractie òm zijn, dat bijvoorbeeld haar eenvoudigste gebaren soms, als aan tafel het aanreiken van een gewone schaal vruchten met een liefvragend stemmetje: ‘Mag ik u dit eens geven!’ opeens mijn ziel op 't allerwonderbaarst beroert. Ik geloof dat ik de éénige ben, die dat ooit van haar gevoeld heeft, en wien zij dus het allerbeste en zuiverste van haar heeft geschonken....

Ze is toch eerder leelijk dan mooi.... er is, zou je zoo op 't eerste gezicht zeggen, in 't geheel niets bijzonders aan haar.... Haar trekken zijn niet zoo erg fijn, en om haar mond wat ouwelijk; haar glanzige, blonde krullen zijn hier en daar wat grijs, en o! jee! haar zotte neusje, en die twee dolle kuiltjes op zij van haar smalle, koddige kin!....

Maar wat is het dan toch eigenlijk, dat van dat zelfde gezichtje zoo allerliefst over mij komt, met zoo warme goedheid, dat het me zoo wèl en zalig wordt van binnen als ze mij vriendelijk lachend aanziet? En wat is er dan toch voor heerlijk zachts overal aan haar lijf, dat ik met al mijn trots en donkeren weemoed als een. kind het hoofd wel graag wil leggen in haar zoeten schoot, en in zoo diepen eerbied wel het stof wil kussen van haar voeten, en wel véél van mijn allerkostbaarst weten zou willen geven, om nog jong met haar te zijn, als wij elkaar gevonden hadden in den tijd, toen ik nog vragen kon of zij haar zachte ziel en lieve leden aan mijne liefde wel wou geven?....

Vanmiddag tegen zes uur wandelde ik op den weg naar 't Leverlaantje, om rechtsaf naar het ‘karrenplateau’ te gaan. Het was een wandeling door dikken, zwaren mist. Overal wolken de grijze nevelen wijd uit. In een ravijn links, dat nog niet vol is, drijft langzaam een grauwe wolk, somber, onheil-

spellend, zich kronkelend en rekkend als een immense slang. Boomen noch bergen zijn te zien. Het gaan is door een vaag, grauw duister, onzeker en mysterieus.

Alleen, ziet! door vreemden weerschijn van ergens in 't Westen ondergaande zon, op een bergkruin boven het paadje, waar ik loop, staat, apart en bizonder, een licht geluk. Een kleine groep tjemårå-boomen, heel stil en rustig, onder een stuk open, teederen hemel van een zacht, engelrein blauw, met vaag rose van avondrood door-droomd. Alles is grijs en duister en droef. Maar die kalme groep daar staat in een vreemde sfeer van reinen aether, zachtjes lichtend, ongeloofelijk, en onreëel.

Alóm dat zware, donkere, grijze, dat alles omhult, en de dikke mist-afgronden der ravijnen, en zwartende bergen in nevel, somber-stom.....

Maar hoog in 't hooge daar boven mij, in een aparte sfeer, eenzaam en vreezeloos, met zulk een vrome wijding van vrede overtogen, de stille, maagderanke boomen in dat zacht-bloze, rein-roze licht, liefelijk-lachend, als de morgen lacht boven den nacht.....

Zóó staat het broos geluk te lichten, overtogen van zoo wonder-teederen gloed, tot de nevelen hooger rijzen, hooger en hooger, en zachtjes kwijnt het weg, als alles wat héél broos is en te teêr om lang te wijlen.....

18 November.

Stel je nu voor, zoo'n eenzaam, ongezellig mensch als ik, die de leêge vreugdenjaren schuwde, en nu gaat meêdoen aan een bal-masqué!

Stel je voor, al die dwazen van 't Hôtel, die ‘zachtzinnige krankzinnigen,’ zooals de dokter ze noemt, in lange, witte beddelakens, op het hoofd geplooid tot capuchons, met overal blauwe en rose strikken, en maskers, gemaakt van japansche waaiers, als even zooveel dolle geesten rondspokende door het Hôtel, onder hooge fausset-geluiden. Ikzelf doe 't hardste meê, en ben een kind geworden, een dwaas, groot kind.

En dat alles om dat ééne, ranke figuurtje, dat ik dadelijk

herken onder de wijde, witte wade, al wil ik het niet weten, om haar plezier te doen. Ze heeft vuurroode strikken om den hals en om het middel, en haar vriendelijke oogen blinken als sterren door het masker. Zij komt me plagen, en malle dingen zeggen, en ik houd me of ik haar niet ken, en laat me beetnemen, want ik weet hoe innig zoo'n kluchtig clowntje daar in groeit. En we gaan dansen, waarachtig! dansen, ik, die dat altijd zoo afschuwelijk vond. - O! maar met háár warm, zacht lijf tegen je aan, zoo duive-donzen, en met haar zoete-geur van jong vrouwtje om je heen, en de muziek van haar stem zoo melodieus streelende over je ziel, zou je zoo niet áltijd doordansen, en, alles vergetend, héél niets meer voelen dan één groote zaligheid van twee minnende zielen, zwevend op luchten cadans, in reine rythmen óp naar 't licht geluk van liefde? O! Niets dan muziek zijn en rythme, en samen wègdroomen in allerzoetst vergeten, zóó zachtdansend verglijden in extase, als twee lichte wolkjes, die lucht in zeeë-horizon vergaan, door koelen winde-adem gedreven!

Zóó duurt het lange uren. Er wordt wijn geschonken, serpentines warrelen door de recreatiezaal, en het sneeuwt confetti's. - Het wordt warm en benauwd.

'Kom, laten we wat buiten gaan,' roept het clowntje, 'ik hijg naar versche lucht.'

En met ons vijven gaan we, met Mary, Annie, Sophie Wouters en haar broer. -

Het is zwaar-donkere nacht buiten, zonder maan, alleen doortinteld door der sterren fonkelend licht. Annie heeft mijn arm gegrepen.

'Ik zal je Geloof, Hoop en Liefde laten zien,' zegt ze zacht.

Maar nu den weg te vinden in het donker!

Voetje voor voetje gaat het voort, rechts den hoek om, langs de kamers van den administrateur, en dán het trapje af naar het terras. Wij zijn de achtersten. Ze is zoo bang dat ik zal vallen! Ze weet dat ik in donker zoo slecht kan zien, en de grond is glad. Zíj zal niet struikelen, ze is immers zoo'n klip-geit, zegt ze. En ze stapt vooruit, en leidt me aan haar hand. Zìj, zacht, broos wezentje, en ik, zoo groote, sterke man! En veilig kom ik beneden, op het terras. Waar zijn de anderen? O! dáár, rechts, in het priëel, ze zingen en lachen.

Zoo doodstil is het rondom! Vaag staan de dingen in het duister. Hier en daar, hoog in de lucht, de donkere contouren van bergen. En vèr, daar in de vlakte diep beneê, een eenzaam, droevig lichtje. - Zacht metaal-gezang van wind in duistere dennen.....

Een krekel neuriet wat.....

En de sterren zien het rustig aan, met liefdevol geschitter in den nacht.....

We zwijgen beiden. O neen! niet in dat priëel gaan, waar de anderen zijn. Niet lachen nu en zingen. Stil verder loopen, naar 't uiterste einde van het terras. Zou ze meêgaan? Ik leg mijn arm in den hare, en trek haar zachtekens voort. En ze gaat. Haar ziel volgt zacht de mijne in den nacht ....

We komen achter, bij drie bloemperken. Het eene is in een kruisvorm, het andere is een hart, het derde een anker. Stil buigt ze zich over de bloemen heen. Hoe fijn is haar figuurtje in het donker! Het lijkt zoo immaterieel, zóó rein staat ze daar genegen, ze lijkt nu wel enkel een zachte ziel, ootmoedig buigend. Ik vergeet het banale van die perkenvormen en dien tuinmans-smaak.

‘Dit is geloof, dit is hoop, dit is liefde,’ zegt ze. ‘Ik heb die perken zoo genoemd.’

Ze is nu het clowntje niet meer. Zoo ernstig klinkt haar stem!

Een zoete geur van héliotrope droomt omhoog, en vergaat langs onze hoofden.....

Ik leg mijn arm om haar middel. Ze laat het toe, en is niet boos. Zacht druk ik haar lief lichaampje tegen mij aan. Gewillig laat ze 't rusten.

‘Wat is 't donker,’ zegt ze fluisterend, ‘en heb je 't niet koud? Wil je niet een stukje van mijn shawl hebben?’

En ze slaat wat van haar wollen shawl die om haar schouders ligt bezorgd om mijn hals. Onze hoofden zijn daardoor heel dicht bij elkaar. - Wij wandelen nu zacht op en neer, vèr van de anderen.

Een groote teederheid welt in mij op. Lief, rank wezentje dáár naast mij, dat nooit door één gekend is in je zachte gratie! Ben je dan zóó, steeds ongekend door 't leven gegaan, heeft het je gestuwd door hartstocht, heb je een kind gebaard, en al de droeve menschen-dingen meêgemaakt, en

heeft niemand, ook je man niet, ooit gezien het licht mysterie in je lieve ziel? Heeft dan niemand ooit gebogen voor het diepste wezen van je vrouw-zijn, voor dat teedere, heilige in je, dat het leven niet kon schenden, en nog altijd ongerept gebleven, door je zachte oogen heenblinkt in zoo vlekkeloozen staat? Heb je dan dat allerbeste van je, dat niemand kende, kuisch alleen voor míj bewaard, en mag ík dan nu nemen, wat er maagdelijk en reinst van je gebleven is?

O! dat het nooit mag breken, liefste, dat het altijd rein tusschen ons moge blijven, en ik sterk mag wezen nu niet méér te vragen dan je geven mag in kuischheid!

Zij laat zich nu gewillig leiden. Ze vraagt niet om terug te gaan. - Ik streel haar zachte hand. Mijn arm blijft om haar heen. Vertrouwelijk ziet zij naar mij op. Ik weet, zij heeft zich nu ganschelijk gegeven. Wat ik nu met haar doen zal is goed. Zij zal niet wederstreven. Maar ik zal sterk blijven, en een reine ridder zijn.....

De droom, de droom is òver ons gekomen.....

Het verleden is vergeten. Het lijkt zoo vèr, zoo vèr, en het was zoo héél, héél diep beneden, dáár, duizel-diep beneden, waar wat droeve lichtjes branden, en de duistere menschen zijn.....

Nu zijn we het ontstegen, en zoo hoog, hoog in de wolkeu zijn wij vrij en rein van al wat lang geleên. Onze hoofden zijn nu zacht elkaar genegen, en eindelijk, na al het droeve leven, hebben wij elkaar dan gevonden, en we weten niets, dan dat we bij elkander zijn.

‘Ik ben zoo van je gaan houën,’ zeg ik zacht. ‘Ik heb zoo lang alléén geleden. Maar nu heb ik je gevonden. En hier bóven màg 't wel. Ik mag wel van je houën, zag?’

Ze zegt niet neen. Haar ranke lijf, dat zachtkens beeft, blijft tegen mij gevleid, en mijn arm is streelend om haar heen. Ik hoor het ademen van haar mond, en ik voel het kloppen van haar hart. Haar oogen zien getrouwelijk mij aan, gansch vreezeloos en onvervaard.

En, door een reinen aandrang van mijn ziel gedreven, voel ik mijn hoofd naar 't hare neigen, en mijn lippen droomen op haar zachte wang, in teederen, kuischen kus.

Zóó staan wij, zwijgend, ziel aan ziel, der werkelijkheid ontstegen, en voelen onze harten samen kloppen. Twee droeve,

arme wezens, die elkaar éven in een droom ontmoeten, en dra, dra weer heenegaan in 't harde leven.....

Ik wéét, ai mij! ik weet, dit kan niet duren..... het leven mág geen zoete wonne zijn van liefde..... het Leven is lijden, lijden, lijden, en eenzaam weenen.....

Maar vast omstrengelt mijn arm haar teêre leden, en nógmaals kus ik zoet haar lief gelaat; nog éven mag de kuische droom wel duren, en ik fluister zacht, o! zoo heel, heel zacht tegen haar lieve ziel:

'Ik hoû van je, ik hoû van je'.....

Ik heb weer op het eerste bankje in het Leverlaantje gezeten, van avond, in de schemering. Boven was alles weer mistig en vaag, maar beneden, in de ravijnen, was 't nog helder. En niets dan dit:

Boven, tegenover mij, aan de andere, hooge zijde van 't ravijn, het weggetje naar Wonokitri, twee paarden, achter elkaar, een bruin en een wit, langzaam, langzaam naar huis. Zoo teer en gevoelig is dat aan 't gebeuren, tusschen de heel fijne stammetjes der stille tijemårå's. van weerszijden van het wegje.

Beneden in de diepte, heel ver en klein, een mannetje; plukt gras, heeft een stier aan een touw. Een zwarte koe en een bruine, aan 't grazen, scharrelen langzaam door het groen en de varens. Nu hier, dan daar, loom-zalig. Eindelijk gaat het mannetje door, een grooten bundel gras op den rug, den stier aan het touw. Hij roept de koeien, die langzaam-lijzig komen, ver van elkaar, en één blijft weer achter, grazend....

Ruischen, ruischen de vallende beekjes, zoo stemmig in de avond-vrede, zacht-intiem gepraat....

De man staat stil, roept weêr de koeien.... De bruine blijft stilstaan, ziet òm, met den kop geheven, droomerig in de lucht.... De andere komt langzaam, zoo langzaam.... De man roept niet meer, staat stil in den avond, en kijkt omhoog, vergeet, vergeet.... Ver boven, en keelstem van een jongen, die jubelt ineens héél hoog in de lucht, van vreugde.... De koe met opgeheven kop, staart, droomerig...

De ander komt zoo langzaam.... De heel stille man.... Alles zoo stil, zoo stil.... Ruischt zoo rustig het water.... Zachtjes, zachtjes klimmen de kuische tjemårår's op ten hooge...

Dit is het goede leven, dit is het goede leven, en dit is de wijding, mijn ziel, die gij zoo lang gezocht....

Dát was een droevig, pijnlijk ding voor mij van morgen, dat gesprek met Mary. Ik was begonnen over Annie, en dat ik haar toch zoo'n innig lief wezentje vond.

‘Ja, o! zoo lief!’ zei Mary ernstig, ‘er is iets aan haar, je weet niet wat het is, waardoor je vreeselijk van haar gaat hoûen, of je wilt of niet. Maar o! het is tegelijk zoo'n zwak poppetje, zoo'n kind nog.’

‘- Hoe bedoel je dat: zwak?’

‘- Ik bedoel niet zwak van lichaam of zoo, want ze is nu weer heel gezond, en ze heeft rozen op haar wangen. Maar zwak van karakter. Ze heeft zelf eigenlijk heelemaal geen bestaan. Ze is altijd onder den invloed van een ander. En ze is een echt kindje van het oogenblik.’

‘- Ik begrijp je nog niet goed.’

‘- Kijk, zóó bedoel ik het. Ze is nog zoo'n gansje. Ze weet nog zoo weinig van de menschen en de wereld. Ze vindt het bijvoorbeeld vreeselijk om alléén te zijn. Ze heeft een groote behoefte om gekoesterd en lief gedaan te worden, en zich tegen iemand aan te vleien, die grooter is. Ze is net een wassen poppetje. Je kunt haar kneden zooals je wilt. Iedereen krijgt haar weer onder een anderen indruk. Maar het blijft niet lang bij haar, zoodra ze weer alleen is. Je zou eigenlijk áldoor bij haar moeten zijn om iets heel goeds van haar te maken. En nu wou ik je nog wel eens iets zeggen, maar je mag niet boos worden?’

‘- Neen, heusch niet, je weet wel, dat ik 't van jou wel verdragen kan.’

‘- Nu dan, ik heb gehoord dat je eergisterenavond erg lief met Annie geweest bent op het terras, en dat je haar gezoend hebt. En dat vind ik niet mooi van jou, en vooral niet van Annie. Het is onverantwoordelijk van haar.’

Een vlijmende pijn steekt in mijn hart. En ik zeg eerlijk:

‘- Ik kon het niet helpen, beste zus. Het is zoo inééns gekomen, ik was alles vergeten. Je zult wel gemerkt hebben, hoe innig ik mij aan dat lieve, teere wezentje gehecht heb, al begrijp ik het zelf niet van me.’

‘- Juist dáárom, Rudolf. Van jou kan ik het me begrijpen, zelfs als was je nog getrouwd met je lieve Louise, die toch eigenlijk meer een zuster voor je was. Maar juist omdat jij Rudolf de Wall bent, en omdat ze uit je verzen weet, hoe diep je voelt, zooveel dieper dan anderen, en omdat ze heel goed weet hoe mooi en innig je van haar bent gaan houden - dát heeft ze wel gezien, hoor! - daarom had ze dadelijk van je weg moeten loopen, en zich niet laten liefkoozen, en niet door haar blijven je doen voelen, dat ze het prettig vond.’

- Maar waaròm dan toch, zusje?

‘- Waarom? Maar zie je dat dan niet? Om het vreeselijke verdriet dat ze je zal aandoen later. Ze blijft nog maar heel kort hier. Ze zal doorgaan, lief met je te wezen. Ze zal doorgaan met van de anderen weg te loopen om alleen op eenzame plekjes met je te zijn, en ze zal zich laten' kussen en liefkoozen en lieve, prettige dingen door je laten zeggen, en je nog véél verliefder maken dan je al bent. Ze zal je vragen om wandelingen te maken en dan met je op eenzame plekjes zitten en een echte lieveling voor je blijven. En niet uit coquetterie of flirtation, maar omdat het lieve kind heusch veel van je is gaan houden. Maar vergeet je haar man dan? Is het eerlijk en oprecht tegen haar man? Heb je daar nooit eens over gedacht?’

O! o! de pijn, de vlijmende, scherpe pijn ineens in mijn hart!

En Mary gaat door, op haar vriendelijken, moederlijken toon:

‘En als ze dan weken weg is? Zal het dan voor jou voorbij zijn? Zal je dan niet vréése lijk van haar zijn gaan houden? Je voelt het zooveel sterker dan zij. Want zij kan het beter vergeten. En zal je dan niet véél ongelukkiger zijn dan vóór je hier kwam?’

Ik probeer nog te zeggen: ‘Ik zal haar toch nog wel eens zien. Wie weet, wordt haar man nog niet eens in Soerabaia

geplaatst. En ze komt nog eerst in Soerabaia logeeren, als ze van hier weggaat, zegt ze.'

'-Dat zal ze niet, Ru. Dat weet je heel goed. Misschien in 't begin, dat ze nog wel eens probeeren zal je te ontmoeten. Maar die indruk van Tosari zal hoe langer hoe zwakker bij haar worden. Ze is veel te zwak van karakter om lang iets groots te voelen. Ze zal het vergeten zijn, als een mooie, prettige droom dien ze had. En in plaats van jou invloed komt dan weer de invloed van haar man. Want ze is altijd onder den indruk van wie het meest en dichtst bij haar is. Ik zei, ze is een kindje van het oogenblik. En ze zal terugzinken in den sleur van het alledaagsch leventje, van haar huishouden, haar man, haar kinderen die ze zal krijgen, haar visites, haar dinertjes, en je heelemaal vergeten, ook omdat haar man nu haar verliefdheid anders zal bevredigen. Ik weet dat het hard klinkt, Ru, maar 't is goed dat je 't eens hoort. En ik ben niet zoo'n heel jong meisje meer, ik mag je dat best zóó zeggen. Ze zal je vergeten, en je zult haar onverschillig worden. En als jij dan misschien 's nachts om haar zult liggen snikken, en je droef leven nog véél droever zal zijn geworden dan vóór je haar kende, dan zal zij geen oogenblik zelfs maar denken aan hoe je lijdt en hoe je hart pijn heeft, maar in de armen liggen van haar man. En dat is onrecht, Ru, dat is wreed, wreed onrecht, dat kan nooit goed zijn. Ze zal het nooit beseffen, omdat ze eigenlijk maar een zwak, lichtzinnig kindje is. Maar ze zal je 'n vreeselijk groot verdriet aandoen.....'

Ze spreekt niet door, want ze ziet de tranen in mijn oogen staan.

Ja, ik wéét het, ik wéét het, dat Mary gelijk heeft. Maar ik antwoord heel gelaten:

'Ik wéét het, zusje. Maar ik heb nu zóó jaren lang verdriet gehad en me zoo eenzaam gevoeld, dat ik nu o! zoo heel graag ook eens een klein beetje geluk zou willen proeven. Laat me nu dien héél korten tijd nog maar éven gelukkig zijn met mijn droom. Dan wil ik er graag later weer heel erg voor lijden. En al doet ze dan ook nóg zoo wreed en koud en ondankbaar tegen me, tóch zal ik haar altijd blijven zegenen voor het geluk dat ze mij gegeven heeft, voor al het lieve en vriendelijke en warm-

weldadige, dat mijn eenzaam leven ééns van haar heeft mogen krijgen.'

Mary schudt het hoofd, en zegt: 'Je bent een dwaze droomer, Ru. En je zult je zélf altijd ongelukkig maken.'

En ik weet ineens, wat ik moet antwoorden, dat ze niets meer terug kan zeggen:

'Het zijn heele teêre dingen, zusje, om over te spreken. Maar zóó zou ik het u kunnen uitleggen. Ik geloof dat Annie zelf niet weet, hoe'n zachte, teere ziel van God ze heeft. Ze mag getrouwd zijn geweest, en nu gauw weer naar haar tweeden man gaan, en zich aan hem geven. Maar het allermooiste van haar heb *ik* toch gehad. *Ik* heb haar lieve ziel gezien, en die heeft ze aan mij gegeven, al weet ze 't zelf misschien niet zoo. 't Is heelemaal zonder iets onreins geweest wat ik voor haar voel. Alleen een groote, groote teederheid, bijna als voor een kind. Ja, soms, - ik ben geen engel, - héél enkele keeren, is het heviger geworden, maar ik heb er niet aan toegegeven. Ze lijkt me eigenlijk véél te lief en te broos voor iets anders. Noem 't maar een beetje ziekelijk, misschien is 't dat ook wel. Maar ik kan er niets aan doen. Ik heb alleen van de zachte ziel gehouden, die door haar lieve leden heenschijnt, het allerreinste van haar heb ik gehad, en nooit kan dat een ander krijgen.'

Ze is toch zoo'n dom gansje. Ze weet niets. Ze heeft bijna niets gelezen, zoo goed als geen muziek gehoord, en weet ook maar niet het allereerste beginsel van de groote sociale vraagstukken, die de wereld vervullen. Ze staat heel vèr buiten mijn ideeën, en zou me in niets kunnen helpen, en in 't geheel niet met mij meê kunnen leven als ze eens bij mij was.

En toch kan het heel goed zijn dat zij dichter bij de hoogste wijsheid is dan ik. Want de hoogste wijsheid, niet waar, moet zoo uiterst simpel zijn, en zonder denken, vèr boven gedachten uit aanlanden in de reine rust van 't onbewust-natuurlijke. Bijvoorbeeld zooals een bloem staat, stil in den avond, gedachteloos, zwijgend van innig gevoel, of zooals een heel klein kindje, dat zachtjes ligt te lachen tegen

moeder. En zóó lijkt me mijn lieveling al het moois om haar heen te zien. Als ik 's avonds met haar in 't priëel zit op het terras, en we kijken naar de vage berglijnen en den praal der sterren, dan heeft ze geen behoefte, zooals ik, om zich te uiten en te zeggen hoe mooi het wel is. Ze zit maar stil te kijken, zooals een bloem, geloof ik, naar de sterren ziet, zoo stil en onbewust. Het is niet eens apart mooi voor haar, maar heel gewoon, eenvoudig de simpele schoonheid, die nu eenmaal past bij hare lieve ziel en zachte gratie.....

Ik zie haar ook het liefst in heel gewone dingen; er moet vooral niets bizonders aan haar zijn. Als zij speelt met haar kindje, en er lief tegen doet. Als zij zit te lezen, en het verhaal boeit haar, zoodat haar gezicht opeens heel ernstig wordt, en haar oogen in spanning de regels volgen. Als zij heel gewoon me iets aangeeft, en de vriendelijkheid, waarmeê ze dat doet! of wel, als ik haar ergens tegenkom, en hoe ze dan melodieus 'Dág!... Dág!...' kan roepen, lang uitgehaald, en met zoo'n warme, doordringende liefheid, dat je de tranen in de oogen komen. En hoe ze een bloem plukt, die heel innig aanziet, en dan voorzichtig in haar ceinture steekt!

In al die kleine gebeurlijkheden, door al die heel gewone gebaren licht de kalme gratie van Gods zachte engelen, en in die lieve menschen-vrouw woont onbewust de ziele van een serafijn.

Ze weet het niet, ze weet het niet.... En dit is wel juist het mooie.... Het is ook nooit door anderen gezien, ik ben de éénige die door haar uiterlijken schijn haar reinste, innigste wezen heb vermoed....

Door 't leven hier en dáár gedreven, - door hartstocht heen en barensnood, een frêle, zwak wezentje, beland in ruwe mannenarmen, en doende al de droeve, duistere dingen die des levens zijn.....

Maar haar lichte ziel, uit God gegeven, is toch áltijd onbesmet gebleven, en ik kniel in deemoed voor háár neer.....

Uw zachte gratie, uw lichte engelenschijn, mijn liefste, zijn voor mij, en wat ik in u zie en liefheb is beter dan wat gij zelve denkt te zijn.....

Het spreekt zoo liefelijk tegen mijn ziel in al uw reine

vrouwe-gebaren, in 't lachen van uwe oogen, in 't wuiven van uw hand, in 't blij goêdag-zeggen van uw stem, en o! in 't rustiglijk neêrvleien van uw zacht hoofd aan mijnen schouder.....

En dáárom heb ik u lief, dáárom alléén, en dit is reiner en beter dan waarom anderen u ooit hebben liefgehad of lief zullen hebben.

Want ik heb lief in u wat onvergankelijk is en nooit kan sterven, wat maar héél kort nog wijlen kan in uw teêre lijf en zachte leden, om éenmaal weer in Gods eigen wezen te verdroomen, in puren, onbevlekten staat.....

Van de hôtel-gasten wil ik liefst zoo weinig mogelijk zeggen in mijn dagboek. - Maar éven toch dit. Als de indische maatschappij maar aldoor zóó was als hier, dan zou het er heusch wel in uit te houden zijn. De heerlijke berglucht waait hier al het ridicule poeha en de larie weg, en maakt weer gewone, prettige menschen van al de pseudogewichtige grootheden en potentaten. En me dunkt, het kán ook moeilijk anders. Wie kan zich nog een sommiteit, een allerhoogste hoogheid vinden, als hij van de Penandjaän in het ontzaglijk dal der dooden staart?

Wèl worden er dolle dingen gedaan; men gaat b.v. met geheele benden naar de Bromo, en speelt al de spelletjes van 's avonds nog eens over ... in de Landzee, ongevoelig voor het schoon rondom. Maar men behoeft zich niet te ergeren, door eenvoudig niet meê te gaan.

Ook is het ras der poenen nergens heelemaal afwezig, en ook hier slenteren er een paar van rond.

En het is hard en pijnlijk, een lief, rein wezen als Annie 's avonds in de recreatiezaal te zien dansen in de armen van den eersten den besten vlegel, die niet waard is, maar éven in haar oogen te zien. Maar zij wéét het niet, en ik vind het beter, er haar niets van te zeggen. Laat zij de menschen maar allen lief en goed zien! Dat hoort zoo heelemaal bij haar altijd-lachend gezicht, en haar kinderlijke vroolijkheid van levenslustig, gezond vrouwtje! -

Het is of van haar een glans uitgaat van innerlijke rein-

heid, die over álle donkere menschen-gezichten een zacht, zacht licht doet gaan.

En als ik haar zoo vriendelijk en hartelijk zie doen met iedereen, zoo heelemaal nog als een kind, en of er geen zonde of kwaad bestond, dan wilde ik wel heel graag al mijn droeve weten en mijn bittere wijsheid geven voor háár zuiver, vreugdevol gemoed, zoo licht van eigen blijheidsglans, dat al het duistere rondom in zachte glorie staat.....

Vanmorgen hebben wij gewandeld in de ‘Doktersvallei’, een van de mooiste wandelingen, die hier zijn.

Annie zou ons den weg wijzen, Mary, Sophie en mij. Om half zeven 's ochtends gingen wij uit. Eerst rechts van het Hôtel, den weg naar Telogosari, maar dan, in plaats van recht door, linksaf, en langs die mooie, schilderachtige plek, die ‘de koeienweide’ heet. Een smal pad voert langs een plateau met hooge, ranke tjemará's, een open grasveld aan de voet, waar koeien grazen.

Van daar uit ligt de vlakte open voor ons, met vèr de heuvelruggen om 't Malangsche, en daarachter de Ardjoená, die het gansche landschap houdt.

Rein als een jonge God rees Ardjoená omhoog in 't morgenlicht. Langs zijn toppen een blinkend, verblindend blanke streep sneeuwwit, onbewegelijk, een hooge lucht-band, immers wijd over de hemelen, vèr en vèr. En aan zijn voet een offering van witte wolk-bloemen, van een allerreinst, smetteloos wit, ontzaglijk en toch zoo donzen-zacht, lucht zwevende in het April-blauw van de hemelen.....

Wij komen bij de dessa Kertoanom, een echt Tenggerdorp van schamele, lage hutten, en nu gaat opeens een steil, glibberig pad verticaal naar beneden, in een diepe ravijnkloof.

Nu is Annie in haar element! Wie zal het eerst vallen? De grond is zoo glad van den regen! Je moet een klipgeit wezen om daar af te komen! Zij zal wel voorgaan, ze is niet bang, hoor! Ze heeft het méér gedaan, en ze weet den weg! En daar gaat ze, haar lucht, rank figuurtje in de wijd-waaiende, licht-roze baby, met de breede kanten van haar witte kraag als blanke bloemen om haar hals. Hoe

vlug trippen haar gele schoentjes over den gladden grond! Ze lijkt wel te zweven, als een groote, roze kapel..... Ik volg vlák achter haar, maar met veel moeite. Plof! daar lig ik in den modder, potsierlijk. En ik ben or half blij om, nu zij hoog uitschatert haar koddig lachen om het dolle geval. Wat doet het goed aan je hart dat gulle, blijde lachen, als je zoo héél, héél lang maar niets dan peinzen en droefheid hebt gekend, en niet meer wist wat vreugde was! En nu, als ze flink heeft uitgelachen, de zachte, warme hand die ze je toesteekt, om je óp te helpen! En dat vriendelijke bezorgde vragen, of je je soms pijn hebt gedaan.

Ze laat me nu haar hand, en zóó komen we, als twee groote kinderen, in een diepe valleikloof. De anderen zijn natuurlijk weer achtergebleven. We zijn hun veel te vlug af met ons beidjes.

Hoe diep staan we nu beneden! Overal, wáár onze oogen ook komen, glanst groen van boomen en varens, immense boeketten, hoog klimmende tegen de hellingen. Het welft zich boven onze hoofden in zware, breede bogen, en buigt zich beschuttend over ons heen. Hoe sterk, en toch hoe teeder, dat opschietende, hooge bamboe, neêr-zegenend in zoo fijne, spitse loovertjes! Hoe wijs en wèl-bewust die veêren varens, lucht wiegende op winde-adem, zoo teêrtrillende als zachte zielen!

En hoor! overal, van rechts, van links, van boven, van beneden, de zoete muziek van ruischende wateren, liefelijk en melodieus.....

Het pad is sinds lang niet meer onderhouden, en hooghalmend gras is er overheen gegroeid in wilde verwarring. Maar Annie weet er den weg als een kind van het bosch. Haar roze baby waait als een zacht-wuivende vlag van liefde door het groen. Dra moeten we weer klimmen, de andere helling van 't ravijn op. Ze blijft me altijd maar vóór, vlug, licht wezentje dat ze is. Als ze op een hoog punt is gekomen staat ze stil en wacht op mij. Hoe lief is dan haar hoofd genegen, en hoe vriendelijk reikt ze me haar handen toe! Wat frisch en blozend haar kluchtige, prettige gezichtje uitkijkend van onder haar breeden, slappen zonnehoed vol plooien en deuken! Wat licht en glanzend-blij zoo'n stralend jong vrouwtje onder het welvende groen, donker-belommerd!

Telkens wijst ze me ondeugend op intieme, heerlijke plekjes, zacht-beschaduwde priëelen onder bamboe-loover, waar het zoo heel zacht rusten moet zijn. Maar het mooiste komt pas later. Opeens, ergens, een open plek, waar boven lichte, blauwe hemel schijnt. Een blanke, zilveren waterval schiet zacht-zingend van rotsen, en groote steenblokken liggen verspreid als zetels, waar het water langs ruischt.

Een groote, weldadige koelte waait er van in de lucht. Je voelt een jonge, reine kracht in je longen stroomen, en 't is of je één wordt met de boomen om je heen, zóó thuis voel je je ineens in de natuur.

Groen, groen, glanzend, schitterend groen rondom. De lichtblauwe hemel, klaar-stralend. Het reine, goede, lavende water Gods, als een zegen daar neêrgelaten van boven. Vogelen zingen van vreugde in het rond.

En een groote, breed-ópdeinende behoefte om weer jong te zijn, en niet te weten, dwalende, dwalende met de liefste door Gods glanzende natuur, en te drinken van de klare berglucht, en te luisteren naar het ruischen der wuivende bamboe, en het klaterend gepraat van het water, intiem en vertrouwd, en het zacht, gelijkmatig geklop te voelen van twee in zaligheid tegen elkaar bevende harten.... O! een groot, groot verlangen om al het verleden en het leed met één forschen zwaai van me àf te schudden, en luid-uitjubelend van levens-lust de jonge Liefste aan het van jonge liefde hamerend hart te prangen....

Ze staat stil. De wijde, roze baby met golvende plooien om haar heen. - Ze is zacht als een teedere bloem in al het schoon rondom. Ze is een zoete, roze roos in het groen, rank oprijzend omhoog.....

En ik weet niets meer, ik weet niets meer dan dat ik haar liefheb, ik weet niet van tijd en verleden en van wat moet komen.... Mijn zachte, lichte lieveling.... Mijn blijde, blozende bloem....

Zacht-streelend omvat mijn arm haar teedere leden, en mijn lippen, zij zweven langs haar voorhoofd, haar wangen en haar hals, zoo voorzichtig; zoo voorzichtig, zonder kus, als roze vlinders langs ranke bloemen, want dit is de droom, de broze droom, die niet mag duren, en bij hoogste spanning breekt... Ik zie diep in haar oogen het reine glanzen van haar ziel, ik

voel een warme, zoete strooming van haar lijf in 't mijne vloeien, waar ze zich blozende tegen mij heeft aangevlijd, en 't is mij in die heel kuische omarming of ik één leven met haar ben, één leven van niets dan vreugde en geluk, onbewust en tevreden, als van een tweeling-bloem, rustig-rijzende naar 't licht....

Dat was mooi van avond!

Met Mary in het eerste priëel gezeten, links op het terras, bij laten zonsondergang.

In 't Westen de donkere, sombere trots-lijnen van de bergkammen, fèl-zwart in rooden brand van de lucht. Om de Ardjoenå zware, witgrijze triomfwolken, waartusschen, heel in 't midden, een veeg intens bloedrood. Als een donkere, blauw-grijze bol stijgt hij op in 't rossig grauwe duister, zijne toppen verdwijnend in nevel. Alles is rood-donkere sombernis daar vóór mij.....

Maar als ik mij nu omwend is o! daar achter, in 't Oosten, alles lichter, lichter, in een zacht vrede-willen. De lijnen der bergruggen zweven daar, bevende contouren, langzaam biddend langs lichte lucht.

Benèden, vèr, in luchte waze van transparante aetherschittering, ligt de vage vlakte.

Een rij grijze wolken drijft langzaam, langzaam boven de bergen-golven, één groote met licht-zilveren randen. Een voorgevoel van vreemde zalghieid beeft zacht trillende in die teêre sfeer.....

Tot statig heft óp het lumineerend bleeke hoofd boven de reine wolkenranden de milde maan, schitterend van vrede. Een groote liefde licht vèr en vèr door de lucht.....

Rijst nu langzaam, langzaam boven de biddende bergen dat volle, blank-blinkende maan-gelaat, en ziet met zachtwijzen, àl-goeden blik over de wereld, veilig in eigen, eindeloozen glans van puurheid.

En de wolken drijven zacht-waaiend uiteen, en worden lange, wijde vegen schitterlicht, wuivend vèr door de hemelen, als gewaden van droomende engelen.

De bergen zoo gansch tevreden daaronder, deemoedig geknield, in zilveren schijn.

En de vlakte daar ginds, zoo vèr en vèr beneden, in een doorschijnende mane-waze, één wijde beving van licht door trillenden avondnevel, als toegedekt in haren droomeslaap door een aetherische wade van hemel-essence, vaag als een vèr vizioen.... Maar in het hóógste hooge is de atmosfeer helder en klaar, en boven de fijne neveldroomen hangt het heilig Godsgewelf, maagdenblauw in engelenkleur, met het sereene, wijze maangezicht glanzende van liefde, en der vrome sterren zacht-tintelenden blik....

Droom nu, droom nu, mijn ziel, want die vrede zijt gij zelve, en tot vrede zult gij éénmaal wederkeeren, als dit arm hart niet meer zal kloppen, dat ál maar langt naar liefde, en maar niet rusten wil...

Gisteren ben ik met Mary naar Nongko Djadjar[1)] geweest. Annie voelde zich niet wel en kon niet meê.

Wat een héél ander mooi weer, dat Nongko Djadjar, dan Tosari! - Het is maar 9¼ paal verder, en 570 M. lager gelegen, en hoe héél anders is daar ineens de natuur! In plaats van de kale bergen, enkel glinsterend van kool-velden, met hier en daar stille, eenzame rijen tjemårå's, nu ineens het wilde wouden-mooi, in dichte pracht van glorieus groen!

Wij reden uit in den ochtend, tegen half zes, het steile bergpad op naar Pådåkåjå, ineens weer hóóg de lucht in. Omkijkend in den zadel zie je vèr de vlakte, nog vage, en wazend in den dauwen nevel. De Ardjoenå donkerpurper blozend in eersten zonne-gloed van den morgen, een keizerlijk heerschen van de wereld rondom.

Het ging in galop, lustig door jonge winden, langs diepe ravijnen en kloven, langs 't vrede-dal van Ngadiwono, en dan al maar recht door, tot aan een nauw paadje, hoog tus-

1) Op 1200 M.

sehen bergwanden. Dáár staat ineens, in vèrre verte, boven lager bergen triomfantelijk opgerezen, in zacht grijs-blauw, de bolronde top van de Semeroe, pralend in de lucht.

Nu weêr rechtsaf, door lager glooiende wegen, al lager en lager. Er komen al meer en méér boomen, al bijna bosschen, en zachter-zoeler wordt al de lucht. Tot eindelijk, na anderhalf uur flink rijden, een steil rots-pad diep neêr gaat in nauwe kloof. Dit is de Kletta-pas, naar Nongko Djadjar.

Het steil-dalende rotspad vol zware steen-blokken daalt langs rechten hoogen bergwand naar diep ravijn. - Maar het zijn bergen van blinkend groen, want alles is dicht, zwaar begroeid, tot hóóg in de hóógste toppen, òveral, òveral boomen, hoog boven elkaar; ze schijnen aan weerszijden te zweven in de lucht, immense reuzen-varens, groot als palmen, en breed-gepluimde blader-kronen van onbekenden vreemden woud-bloei, en glorieuse bloesem-boeketten, hangend in de lucht. Links langs de helling boven liggen verlaten kina-plantages, al jaren verwilderd in weelderige pracht, rechts van 't ravijn stijgt het oer-woud, nog gaaf en ongeschonden, in maagdelijken staat. - Het zijn hooge bergen van boomen en bloemen, oprijzend in de lucht, in een triomf van wijd-waaierende varens, wuivend in den wind, en hoog-opschietende bamboe, met zwaar-neigende pluimen. En ongezien storten groote water-vallen klaterend langs de bergwanden. Nu niet meer het zacht geruisch der beekjes als in Tosari, maar luid-schaterend orchest van zware waterstroomen, schetterend in het rond. Het is òveral, boven je hoofd, en op zijde, en beneden, je weet niet wáár, maar het loeit en brult en klatert langs je heen.

De paarden stappen voorzichtig over de harde rotsblokken van den pas, waar de weg met grillige windingen daalt. En bij iederen bocht weer nieuwe pracht van boomen en veeren varens, en hoog-opschietende bamboe-boeketten met zware, breede wuive-pluimen. Even, dàn weer weg, zie je zoo'n breede, zilveren water-kolom flikkerend door het groen vallen. De lucht is gansch puur, in klare koelte van dat frissche, zuiverende water. Je voelt het heerlijk lavend door je lichaam gaan, en je bent blij, te ademen in dit reine schoon.

Nog dalen, en dalen, en altijd dalen, tot een smal, zacht hellend paadje het bosch in leidt. Nu is de moeilijkste weg

voorbij, want na een half uur kalm draven houdt je stil voor het rustige, eenvoudige hôtel van Wegrich, waar een stevig ontbijt al klaar staat. Hoe heerlijk is het te eten, na zoo'n langen vermoeienden rit, met al die klare, koele berglucht in je longen! Waar is nu het leed, en het duister, en de droevige gedachten?.... Leven, leven, en de lucht te drinken in de bergen, en blij te kijken in het blinkende groen, waar het luistere licht glanst over de vòlschoone wereld!

Zoo stemmig en rustig dat huisje van Wegrich in dat groene bosch! Wij hebben den geheelen ochtend zitten praten in de voorgalerij, en zijn toen bloemen gaan plukken, als kinderen. 's Middags na de rijsttafel hebben we wat geslapen, en zijn toen, na het theedrinken, het bosch in gegaan. - Eerst liepen wij door de kampong, met haar eenvoudige, bamboe huisjes, en toen kwamen we op een smal bosch-pad langs een diep ravijn.

O! die heerlijke bosch-eenzaamheid daar! Dat dichte, majestueuse natuur-woud daar diep beneden, en dan stijgend, stijgend langs de wanden omhoog. Die vreemde, en toch wèlbekende boomen overal, heel niet indisch lijkend, eerder hollandsch, en van lang geleden, nu ineens weêr terug.

Het echte wouden-mooi van heerlijk Holland! In de plechtige vóóravond-stilte, onder het donker-groene lommer, het tikken van een specht op een stam, het krassen van een raaf, en het melancholiek geschreeuw van een uil. En hóór, daar vèr - de stilte wordt nog stiller - roept de koekkoek.

Opeens, vlakbij, in 't ravijn, een luid geruisch in de boomen, en kijk, daar zwaait een zwarte aap door het groen, vliegend van tak tot tak. Kijk, nóg een, en nóg een, in slingers springen zij achter elkaar, van den eenen boom in den anderen. Eén groote, zeker een oude, zwart, met dikwollen vacht, blijft stil zitten, en kijkt ons aandachtig aan. Zijn lange staart hangt roerloos van een tak naar beneden. Mary wuift hem toe met haar zakdoek. Een grijns, een schreeuw, en hij laat zich loodrecht naar beneden vallen, en verdwijnt in de struiken, diep in 't ravijn. - Dàn is alles weer stil. - Tot weer èven de koekkoek roept in de verte, en de specht de stammen tikt. -

Zóó hebben wij geloopen door het bosch, en hebben onzen naam gesneden in een boom, en wilde rozen geplukt, die bloeien langs den weg. - Het was niet meer te gelooven, dat we nu heusch nog in Indië waren. - Het was een oud, mooi bosch in Holland, waar we als kinderen dwaalden, broertje en zusje, en elkaar sprookjes vertelden van feeën en kabouters om, straks bang geworden door onze eigen fantasie, de handen stijf te saâm geknepen, en dicht tegen elkaar aan gedrongen, angstig zwijgend naar huis te gaan, - wijl de avond zwaar-schaduwend neêrdaalt over de stille boomen, waar de vogels nog maar héél even ritselen in 't groen....

Het stemmige, rustige, intieme, het grootsche en toch gansch eenvoudige van een sprookjes-bosch, dat was voor mij de impressie van de wandeling in Nongko Djadjar.

O! Die kleine, innige liefheden van het verliefd-zijn! Ben ik dan een kind geworden?

Waar is dan nu mijn wijsheid, die ik zoo staâg vergaarde, in jarenlange studie, en nacht aan nacht zorgvuldig zamelde bij 't late lamplicht? En al mijn verzen van de reine eenzaamheid, en 't, ongerept van liefde, veilig leven in de kalme contemplatie!

Zie me nu 's ochtends een boeketje rozen zetten in een glas naast haar bord! Als ze aan tafel komt, - wat laat altijd, als de andere gasten al weg zijn, - lacht ze zacht tegen mijn bloemen, en knikt me dankbaar toe. Ze heeft ook wel eens wilde viooltjes geplukt in den tuin, en één zoo'n teêr bloemetje houdt ze spelend in haar mond. Dat vraag ik dan, en kus het, en bewaar het in een liefste boek, Verlaine, of Van Eeden.

's Avonds vóór het diner, om acht uur, sta ik te wachten, met een groote, donkere roos, of ze nog niet het pleintje bij haar kamer afkomt. En als haar lieve voeten zachtekens komen aangetript, klopt toch zoo mijn hart! Dan mag ik zelf mijn roos vaststeken tusschen haar ceinture, en ik voel haar zacht, warm lijf zoo heel dicht bij mij. Soms kus ik dan even het donzen vleesch van haar arm.

Na het spelen of lezen in de recreatiezaal, na 't eten, vóór

ze naar bed gaat, houdt ze er van, nog wat heen en weer te wandelen, op 't achterpleintje. ‘IJsberen’ noemen we dat. Met ons vieren, Annie, Mary, Sophie en ik. Ze heeft dan haar bruine, groote shawl om. En ze wil wel, dat ik onder de shawl door mijn arm in den hare leg, en ik streel haar warme, zachte hand, en speel met hare vingers. Die heerlijk koude lucht; is 't niet of je in Holland bent? Wat is 't dan zalig warm daar aan haar lijf, hoe veilig is 't dan bij haar. O ja, ik weet het wel, het blijft niet altijd teêr en zoo heel zacht in mij. Somtijds gaat mij een lange rilling door het lijf, als mijn arm haar lief lichaam even omstrengelt, en ik voel het bloed, dat stijgt naar mijn hoofd, en ik duizel, en mijn hart klopt hamerend. Dat is het verlangen..... ik wéét, dat is het verlangen..... O! Nu haar meê te nemen, waar het eenzaam is en veilig, tusschen goede muren, met haar neêr te zinken op zachte, donzen sponde, en haar heerlijk lijf te omvatten in vlammend begeeren! Haar héélemaal te nemen, van haar zoeten mond te drinken, ál haar lieve leden langs te kussen, héélemaal één met haar eigen, warme lijf in zalig zwijmelen snikkend te vergaan!

Maar sterker is dat ééne, groote gevoel in mij. ‘Je moet een reine ridder zijn.... het mag niet breken.... zij hoort een ander toe.... alleen haar ziel is je van God gegeven.... bedenk dat wèl.’

Ja, Mary had wèl gelijk, zoo'n teêr, zwak vrouwtje is Annie toch. Somtijds, als ze met zus op de canapé zit te praten, wordt ze ineens stil, legt zacht haar krullekopje op haar schouder, en nestelt zich dicht tegen haar aan. 't Is dan of haar schuchtere ziel opeens geschrokken is van 't harde leven, en ze zich tegen een vriendin moet vleien om bescherming.

Ik zal dat zachte neigen van haar hoofd niet licht vergeten. Hoe zal 't altijd bíj me zijn, als ik later weer alleen zit op mijn kamer, bij 't bleeke lamplicht, en de sombere gepeinzen van twijfel komen! Ik geloof, als ik dan weêr wanhoop, en 't allerergste lijkt me droevig-waar, dan zal ik háár liefgenegen hoofd weer voor me zien en weten, dat alles goed is, en van God gegeven, al lijkt het kwade 't meest reëel.

Gisteren-avond zaten we buiten, in de vóórgalerij vóór Mary's kamer, in lange luierstoelen. Ze had het koud, zei

ze. Ik mocht haar shawl halen, en haar omslaan. Maar nóg beefde ze een beetje. Toen heb ik een wollen deken gehaald, en als een kind haar warmpjes ingestopt. Haar voeten goed er onder, en haar handen. En ik heb haar een glas warme punch gebracht. Mary en Sophie Wouters hadden er schik in, en lachten dat ik haar vader was. En werkelijk, het was of ze alleen maar mijn zachte kind was, dat ik beschutten moest tegen koû. Zoo is ze heel stil blijven liggen, terwijl wij drieën vroolijk doorpraatten, en gekheid maakten. Nu en dan klonk alleen haar heldere lach als ze iets bizonder koddig vond. Zóó lag ze daar stil plezier te hebben.

Buiten, vóór mij, in het Zuiden, zag ik de donkere bergevaarten, zwart-sombere rijzenis in den nacht. Zwaar-donkere wolken dreven laag in de lucht. En de wind waaide soms met wilde vlagen.

Wij zaten goed beschut, met de heete punch ons warmend, maar ik zag toch heel goed dat sombere mysterie van den nacht, dat woeste, zwarte wereld-wezen zoo groot en hoog daarbuiten.

En opeens voelde ik een groote teederheid in mij opwellen voor het zwakke, broze wezentje daar vóór mij, zoo teêr en hulpeloos in het groote leven, zoo maar voortgestuwd door de macht der dingen, zonder eigen kracht, een lief, zacht lam in droeve, duistere heide. O! Nu het op te mogen nemen in mijn sterke armen en het altijd warm te schutten met mijn liefde! Haar ál het mooi te leeren, waar ze niet van weet, het mooi van Gods groote natuur, en van de kunst, haar zwakke oogen langzaam, langzaam óp te leeren zien in het Groote Licht! En ik zelf mij veiligend voor zondig-duistere gedachten, met de reine intentie van haar ziel, die allerkostbaarste gave, die de vrouw van God gegeven is!

Toen het laat werd is ze stil opgestaan, heeft nog even lief goênacht gezegd, en is toen slapen gegaan. Nóg hoor ik het zacht gerucht van haar lieve voeten, wegtrippend in den nacht.....

Maar ik heb nog héél lang eenzaam op en neêr gewandeld, waar het donker was en zwart. En aldoor zag ik maar vóór me haar lieve lichaam, zoo droomerig uitgestrekt in den stoel, mijn groot kind, door mij toegedekt, en tegen koû beschut.

Ééns, ééns zal komen de tijd, dat zij is heengegaan, dat zij een vreemde is onder ál vreemde menschen, en in leed of vreugde, in zaligheid of pijn, mag mijn arm niet òm haar zijn. - Ze zal mij niet meer kennen, en als ik ééns moet sterven zal zij vèrre van mij wezen, en nimmer weenen. Haar lach zal nooit meer lichten in mijn leven, en al het lieve, teere, heilige, dat nú tusschen onze zielen leeft, zal vergeten zijn.....

Zóó loop ik droef te peinzen, in den zwarten, kouden nacht, waar zooéven zacht verstierf het ruischen van haar rok, het lucht gerucht van hare lieve voeten.....

En tóch moet er een 'Dieu clément' zijn..... een wijze, ál-gerechte God, die enkel 't Goede wil.....

Vanmorgen kwam ik haar witte rozen brengen, en zette ze in een vaas op de tafel voor haar kamer, zooals ik wel meer deed.

Daar stond ze inééns voor me, bleek, en heel ernstig, zooals ik haar nog nooit had gezien. Ze hield een telegram in haar hand.

'Een telegram.... van mijn man....,' zeide ze - hoe hard en fèl klonk dat voor me, 'mijn man' - 'hij is met koorts geëvacueerd naar Padang..... hij vraagt of ik bij hem kom.... den 12^{en} gaat er een boot naar Soerabaia... en over vier dagen ga ik weg.....'

Ik voel het duizelen in mijn hoofd. Ik kan het nog niet goed begrijpen.

'Ga je wèg..... ga je wèg....?' zei ik...., 'zal ik nooit meer met je wandelen?..... en nooit meer bij je zijn, en je hand in mijn hand houden, en nooit meer gelukkig zijn?..... en ik hoû zoo van je, Annie.....'

Maar ze blijft heel ernstig. Het is of er een andere Annie staat ineens.

'Dat mag je niet zeggen, Rudolf..... weet je dat dan niet....? dat hadt je nooit mogen zeggen..... hoe heb je 't dan kunnen vergeten..... ik ben getrouwd, Rudolf.... alleen mijn man mag dat zeggen..... en het spijt me zoo dat je zoo lief tegen me bent..... en ik ben zelf óók zoo

zwak geweest..... Ik ben nog zoo'n kind soms..... En nu ineens dat telegram van mijn man.....'

Ik kán het niet langer hooren, ik kán niet..... En ik zeg met tranen in mijn oogen:

'Ik zal het niet meer zeggen... je hebt gelijk Annie... wees niet boos.... ik zal je óók niet meer vragen om nog meê te gaan..... ik zal je alleen wegbrengen tot Poespo, dat mag wel, hè, met de anderen samen....? Maar doe mij dan ook één plezier..... Zeg dat nooit meer waar ik bij ben: "*mijn man*", ik *kán* het niet hooren, ik *kán* het niet. Het klinkt zoo grof voor mij, zoo hard, ik weet niet wat het is, maar het is verschrikkelijk.....'

En ik loop weg, bang om ineens uit te snikken, als een kind.

Vreemd, 's avonds na 't eten, in de conversatie-zaal, is ze weer heelemaal de oude. Ze kán nu eenmaal niet lang droevig of ernstig zijn. Ze heeft weer een pret als een jong meisje. We spelen allerlei dolle spelletjes, als kinderen. Ze gooien met serpentines en confetti, en er wordt warme bowl geschonken. Er wordt pand verbeurd en gekust. Ik zoen haar als een wilde jongen een meisje van kostschool, als ze haar pand moet inlossen. Ze doet weer niets dan lachen en dansen, en zingen van pleizier.

En de Annie van vanmorgen is weer heelemaal weg. Het is als een bange droom geweest. Maar nu is alles weer goed en gewoon, en er is niets verloren.....

Mary was met Sophie en een paar jongelui nog eens naar de Ngadiwono gegaan. Annie had beloofd, óók klaar te staan om zes uur, en haar mooie, lichtgele paardje Gambir stond beneden aan de trap, bij de andere paarden, met de fijne voorbeenen stampend op den grond. Maar wat een teleurstelling! Ze kon niet mee; haar kindje had wat koorts gekregen, en zij wilde het niet alleen laten. En dat de vóórlaatste dag van haar heengaan! Ik was er zoo geslagen van, dat ik onmogelijk met het vroolijke troepje meêkon, en, bij het steile pad naar Pådåkåjå gekomen, plotseling mijn paard omwendde en weggaloppeerde.

Waar nu naar toe te gaan? Met die bittere teleurstelling bijtende in mijn hart, en dat verlangen naar het zonnestraaltje van haar lach, haar vriendelijken morgengroet, die een geheelen dag zoo blij kon maken! Nu maar weer het Leverlaantje ingereden.

En kijk, dicht bij het eerste bankje vloog ineens zoo'n wonder rood vogeltje uit het ravijn, als een vliegende bloem, en bleef in een struik zich wiegen op een tak. Schitterend als vuur blonk het even voor mijn oogen, en flikkerde toen brandend òp, hoog in de lucht. En het zien van dit glanzend stukje schoonheid maakte me waarlijk weer gansch blij en vol hoop.

Liet ik nu maar teruggaan, het ravijn in, en dan stijgen naar Wonokitri, om den tocht door ‘de drie Dessa's’ te maken. Kranig liep mijn paardje Radjek het ravijn in, toen het steile pad op tegen den berg, en al heel gauw was ik in Wonokitri. Daar éven, stil, over de wereld zien, en groeten de machtige Ardjoenå, daar vèr boven de verre vlakte, en dan, door allerlei steegjes en paadjes, opeens in een heerlijk dennelaantje. Wat een laantje! Heel smal, met aan weerszijden kleine tjemårå's, en daarachter dicht groen. Het lijkt wel wat op de dennelaantjes bij den Bataafschen Boer in de Haagsche Boschjes. Nu maar zacht rijden, om het lang te genieten.

En een denken: ‘dít is nu eerst een paadje om met háár te gaan. Ging zij nu maar op haar gele paardje vóór me, met haar ranke lijf zoo rythmisch wiegend als een wiegend, als een wiegende bloem!’

Maar dat zal wel nooit gebeuren; en o! overmorgen is ze weg!

Een verrukkelijke rit door die dennen, tot eindelijk, na een groot kwartier, de weg breeder wordt, en opeens gaat het stil naar beneden, en het ravijn in.

En opeens een glorie van groen, in heerlijk verkwikkende koelte. Het was als een zachte neêrglijding in het geluk. Overal zwaar lommer van boomen, uit-waaierende pracht van inmense varens, en breede neêr-pluiming van wijd-uitneigend bamboe, een liefelijke wildernis van schitterend groen. Nuje paard stil laten gaan, het zal den weg wel vinden, en nu ál maar kijken naar dat milde groen, rechts, links en over je

hoofd, en overal, en het zingen te hooren van de vogels, en hoor! het bruisend geruisch van de watervallen, en de lucht te drinken, die ál maar koeler en koeler, en de wind waait zoo groote kracht door je ziel, die al rein en reiner! O ja, o ja, jong zijn, jong zijn, niet meer weten en niet meer denken, enkel leven, leven. O God! ik dank u voor dit goede, goede leven! Nu zingen en jubileeren, en liefhebben, en gelukkig zijn!

Zóó, met al die vreugde in mijn ziel, was ik ál maar doorgereden, tot onverwacht, bij òmmegang van een paadje, van hoogen rotswand loodrecht-steil naar beneden stort een breede stroom bruisend water, die de geheele lucht melodieus maakt van zijn rein geruisch. Hoe blinkt die blanke waterstroom daar schitterend in de lucht, en hoe moedig ijlt hij van die hooge hoogte zingend naar beneden, fonkelstralend in zijn klaren val! Heel de atmosfeer is puur en koel van zijn volmaakte reinheid. O! Dat lavende, heilige water, daar als een groote goedheid neêrgelaten van het dichte, blinkende groen boven den rotswand, dat daar ál maar stijgende is en stijgende, een triomf van lichtende, tintelende schoonheid, tot in 't hooge-hooge, waar op den ravijn-kam de stille tjemårå's staan, vòl-gelukkig onder den doorschemerenden hemel, hun pluimen toppen óp naar 't licht!

Beneden, aan den rand van den waterkom, waar de stroom plitsplassend neêrstort, met kletterend geraas, tusschen breede blokken rots, en het water dan langzaam murmelt dóór, gekalmeerd en moede van den val, staan, eenzaam en bizonder, wat wilde azalea's, van een ernstig donkerroode kleur in al 't groen overal rondom, en zien het rustig peinzend aan.

Ik heb daareven in groote aandacht stilgestaan. Toen wéer doorgereden, en na een korte poos hield ik mijn paard in voor een mooie plek. Wild dooreen liggen groote rotsblokken, waar een stroompje ruischt met lief geraas. Overal in 't rond hooge bamboes, die, stam aan stam, hoog als vuurpijlen opschietend, zich kuischelijk nederneigen in statige pluimen. O! die fijne, spitse bladertjes, hoe die zich toch zoo gansch staan te geven! Kijk, daar links, gaat het water door onder donker priëel, en hoe zacht is het gras daaronder! Hoe heerlijk moet het zijn, daar te liggen, met het bamboe-lommer boven je hoofd, in koele schaduw, het water zoo klaar ruischende aan je voorbij! O, mijn lieve vrouw,

was je nu maar hier, was je nu maar bij me, in dat zalige priëel; met mijn hoofd zou ik zoo heel zacht rusten in je schoot, en zou ik niet je rozige, warme hand voelen in de mijne, en het licht van je vriendelijke oogen drinken, en gelukkig zijn van je melodieuse stem, en o! misschien héél, héél even een kus droomen op je roode lippen! Het is toch niet zoo véél, het geluk, waar ik vroeger zoo lange nachten over peinsde, en dat ik maar nooit, nooit vatten kon. Enkel wat vriendelijk oogenschijnen, wat lichte lachjes, en wat zoeten kus, en dan al zoo heel, heel tevreden zijn!

Maar o! mijn arm hart, dit zal toch nooit, nooit voor je gebeuren. Ai! één dag nog maar en mijn lieveling gaat hene, en de droom, de droom is voorbij!....

Zóó, wat droef, en bang voor wat zoo gauw zou komen, reed ik door, nú stijgende, ál maar stijgende op mijn hijgend paard, tot bij de laatste dessa Proewånå. Een klein, steil paadje nu nog, links naar boven, en ik stond op het heerlijke ‘karrenplateau’, hoog-apart.

En opeens, als plotseling openbaard, het vèrre vergezicht op de wijde, wijde wereld, met de blinkende sawahs en de tuinen, en de bergen, en de luchten, en de zee. Het lag alles in het jonge, reine morgenlicht met zonneglans door transparanten, vochten sluier, in een zacht beven, als een groote ziel, die bewust wordt. De lijnen en kleuren verteederd en vervluchtigd in zacht-tintelende waze van parelmoeren zonneglans. Zoo onreëel en ongeloofelijk, als in een andere sfeer, waar al 't harde en helle is verreind tot aetherischen adem van essence. De zachtblauwe Ardjoenå geruischloos rijzend aan den vagen horizon, met vreemd groene en vaag-violette tinten bevende om zijn droomende golvingen, de Penanggoenan wègwazende in de wemelende wade van licht, en de Kawi, als een rustig-sluimerende maagd onder den blauwen hemel.

Alles zoo vèr, vèr beneden in 't lage, en ik zelf zoo hoog in 't hooge licht. Eenzaam zag ik het van boven aan, en liet het zalig onder mij gebeuren....

Wat puur-witte wolkjes zwevende vèr beneden, boven de vlakte, schitterend in blanken staat; zachtkens, zachtkens droomden zij voort naar de horizonnen van de zee, als lichte zielen, uitvarende in de eindeloosheid....

Wáár ik staarde overal, overal naar alle zijden uit, was de wereld in zacht-bevend, transparant licht, en een groote liefde lag er wijd uitgespreid, in glanzende genade.

En opeens een voelend weten: ‘Het is alles goed, en van God gegeven, in groote eerwaardigheid, van een eeuwig, onsterfelijk schoon....’

Lang, lang heb ik het aangezien...

Klonk van verre het gekraai van een haan, en hoor, een antwoord; zingelt nu het lachen van een meisje óp in de ijle lucht; loeit een koe; en klagend blaat een schaap, van diep beneden. En, vaag en onbestemd, een zacht ruischen omhoog van de levende wereld, liefelijk en harmonieus....

Wèg-rijende bosschen ten horizon, groen-goudenen sawahs en velden, vèr-tintelende zee, en rustig-rijzende bergen, het golft en wemelt en glanst aan mijne voeten....

O! Het Leven, het Leven is mij gegeven, o! dan toch! dank! en is er mijn Lief niet licht, en staat er de wereld niet blinkend in klare couleur?...

Het is de láátste dag.

Ik zit met Mary op het bankje, in het eerste priëel, op het terras. - De lucht is van een teeder, ijl Aprilblauw, transparant als heel fijn chineesch porselein. De jonge morgen lacht liefelijk boven de blijde wereld. En het heele bestaan lijkt wel louter liefde.

Zou er nu niet nog ééns iets komen? Nog ééns, voor 't laatst?

Het lucht gerucht van voeten in het zand, het zacht froufrou van ruischende rokken, daar komt een lieve vrouw aan. Annie, in wijde, donkerblauwe baby, haar vriendelijk gezicht licht lachend in den morgen. Een groote vreugde wijd over mijn ziel.

Nu is ze toch vanzelf gekomen! Zou ze nog meêwillen? Ze moet het nu zelf maar vragen.

En zoo vriendelijk haar stem: ‘Zeg, gaan jullie nog eens meê, voor den laatsten keer. Je hebt gisteren immers zoo'n mooien tocht gemaakt in de drie dessa's? Dat moet ik toch absoluut nog eens zien vóór ik wegga. Zeg nu maar ja, jullie gaat meê, hè?’

Ze is een beetje verlegen, dat ze nu zelf is komen vragen, en plukt wat indische kers om zich een beweging te geven.

Mary kijkt me eens aan. Ze vindt het niet goed. Ik wéét wat ze denkt. Ze vindt het wreed van Annie, mij nog voor 't laatst te doen proeven van 't geluk, dat morgen dood zal gaan, en nu het scheiden nog véél pijnlijker zal maken.

'Ik kan niet mee,' zegt ze 'het spijt me, ik hèb nog zoo véél te doen.'

En ze kijkt mij aan, verwachtende dat ik sterk zal zijn.

Maar ik bén niet sterk als Annie vóór mij staat, liefelijk als een meisje in haar wijde, wallende baby, met de fijne kanten figuurtjes over haar borst, en bloemen in haar handen. - Zóó, als ze daar staat, zacht-lachend, bloeiend van jong, warm leven, rank, lief wezentje van geluk onder den blauwen hemel!

'Ik ga héél graag mee, dat weet je wel,' roep ik blij. 'Wie gaan nog meer mee?'

- 'Sophie en Hendrik Wouters. - Dus we gaan met ons viertjes.'

Ik wéét wat het zeggen wil. Ze zal haar paard weer aansporen en vooruit galoppeeren om met me alleen te zijn, en lief te worden gedaan. - Ze kan het toch niet laten. En het zal weer erg intiem en gelukkig tusschen ons worden, en morgen zal het scheiden nog véél droever zijn. Ik zie ineens het dennelaantje van gisteren, en de bloemen bij den waterval, en de rotsblokken, waar ik zoo naar haar verlangde.

Maar ik ga meê. Daar gaan we weer samen naar boven, en hand aan hand de trappen op, als twee groote kinderen, die we zijn.

Ze krijgt haar wit-gele paardje Gambir, dat nu eenmaal bij haar hoort, fijn, gracieus beestje als het is.

En daar rijden we met ons vieren weer uit, in den lichten morgen, drinkend van den frisschen wind, door der bergen statige pracht. - Ik weer vlak achter haar, mijn oogen niet afwendend van haar lieve leden, waar ze als een groot meisje, in haar blauwe baby, voor mij uit wiegt, op het luchte rythmusje van haar dansend paardje. Wij zijn de anderen weêr een beetje vooruit; als wij in de hoogte staan bij Wonokitri zijn ze nog stijgende, beneden in 't ravijn.

'Waar is nu ergens dat mooie dennelaantje, waar je zoo over uit was?' vroeg ze, met een ondeugend trekje om haar mond.

‘Het is vlakbij, als je maar recht dit pad dóórrijdt,’ antwoord ik. ‘Maar weet je dat de anderen nog achter zijn? We zullen een heel eind vooruit komen, hoor!’

Ze wil het niet begrijpen, en tikt haar vurig paardje met de karwats, dat het opeens in galop voortrent. - Ik haar achterna.

En daar rijden we nu samen in de dennelaan, precies zooals ik gisteren zoo verlaugde. Het lijkt wel de vervulling van een wensch uit een sprookje. Als wij een goed eind vooruit zijn houdt ze haar paard in, en we gaan stapvoets naast elkaar.

Als ze rijdt is ze nog gracieuzer dan anders. Het is haar licht naar rechts gebogen hoofdje, dat dan iets heel apart teêrs en fragiels aan haar geeft. En ze wiegt op het rythmusje van haar paardje, als een bloem, zacht in den wind.

‘Nu zijn we toch weer alléén,’ zeg ik. ‘En je weet dat het niet goed is. Nu ga ik je tóch weer zeggen, hoe lief ik je vind, en hoe ik van je hoû. Je weet dat ik het toch niet laten kan.’

Ze kijkt een beetje strak.

‘Begin je nu weer?’ zegt ze verwijtend.

Ze wil lief gedaan wezen. Ze wil heel alleen met me zijn, en ik mag haar ook wel liefkoozen en kussen. Maar ik mag het niet zeggen. Het mag nooit gezegd worden wat onze zielen alleen weten. Zij heeft geen behoefte aan uiten, zooals ik. Zij houdt alleen van 't stille ondergaan.

Want als ik nu, stilhoudende, haar hand neem, en zachtkens kus, trekt zij die niet terug, en ziet me tevreden-lachend aan. En dán rijden we zwijgend verder, zonder iets te zeggen, al heel gelukkig met bij elkaar te zijn in het geurige dennelaantje, onze paarden stil stappend op den grond vol zachte, bruine naalden. - Zij spreekt niet, en ziet me alleen maar vriendelijk aan. Maar ik voel haar lieve ziel zoo héél, héél dicht aan de mijne, dat ik denk haar zelf te zijn.....

Bij Sidaēng gekomen, waar de stille laan opeens uitloopt in steile rotspaden, en het ópene wijd onder ons ligt, blijven we wachten op de anderen. Het is of het donkere laantje, waar we even in terugzien, vol van geluk is, dat wij er achterlieten.

Als Sophie en Wouters zijn gekomen, gaan we verder.

Denzelfden weg van gisteren, maar hoe héél, héél anders, nu haar lief figuurtje voor mij uitwiegt op het lichtgele paard! Zoo met al het licht en het groen, onder het pure blauw van den hemel, met die frissche, ijle lucht lavend je longen is het als een tocht met de Liefste door een paradijs. Het lijkt nu zoo onbestaanbaar en onreëel dat ik ooit geleefd heb het triestige, vreugdelooze leven in Soerabaia, hijgend naar lucht, en leêg van liefde. Ik voel me herboren in veel reinere gewesten, waar alles blijheid is en liefde.

Bij den waterval gekomen is de weg moeilijk voor de paarden. Ik stijg af, en leidt Gambir bij den teugel. En even kus ik haar hand. Ze vindt het zoo prettig, zoo'n kleine attentie, en lacht een beetje verlegen, als een meisje dat door een jongen wordt gezoend.

Eindelijk zijn we bij de rotspartij, waar de rotsblokken liggen opgestapeld in het groen, en waar het water liefelijk ruischt, diep in het ravijn. De hoog pluimende bamboes neigen zegenend over onze hoofden, zacht-wuivende. Overal is vogelgekweel en bladerengeruisch.

Annie is afgestegen, en vindt het hier een goed plekje om wat te rusten. De koelies leiden de paarden heen om te grazen. Zij ziet een hoog rotsblok, en klimt er vlug tegen op. Boven gekomen roept ze plagend als een kind: ‘Je kunt tóch niet bíj me komen! Er is nog net één plaatsje over!’

En natuurlijk klim ik bij haar. Eigenlijk is er géén plaats meer. Ik kan alleen mijn evenwicht houden als ik mijn arm om haar heen sla. En zóó blijven we zitten, héél dicht bij elkaar. Hoe vlák bij is ze nu. Het lijkt zoo onmogelijk dat ze ooit weg zal zijn. Waaien haar krullen niet soms tegen mijn wang, en voel ik niet tegen mij aan-deinen het zacht ademhalen van haar borst? Mijn lippen zijn zoo dicht bij haar hals. Even, even, heel zacht, een kus. Ze lijkt nu wel ganschelijk van mij, mij altijd te behooren.....

Ze wijst me op het priëel óver ons, het priëel, dat ik gisteren al zag, en waarbij ik zoo naar haar te verlangen stond.

‘Jammer dat het er zoo nat is,’ zegt ze ondeugend. ‘Dát zou pas een heerlijk plekje zijn.’

Ze is òf heel naïef, òf heel wreed, denk ik even. Maar als ik in haar kinderlijke, onschuldige oogen zie, weet ik dat het enkel groote naïefheid is. En toch ril ik even zachtjes bij

het denkbeeld, met haar te droomen onder dat zware, donkere lommer, en haar daar zacht rusten te doen in mijn armen.

Nu komt een ‘spada’ van het Hotel met ajer blanda, en wij drinken, vlak naast elkaar, het verkwikkende vocht. Hoe idyllisch lijkt het, zoo met je tweeën op een rotsblok, diep in 't ravijn, met óveral groen rondom, en water ruischend aan je voeten. Zíj in haar blauwe, wijde baby, als een groot kind, ík in een glanzend wit pak. Alles is zomer-luchtigheid, en zonneschijn, en koelte, en geluk. Het licht blinkt op de groene blâren, de wind suist door het riet, en haar lief gezicht lijkt zoo gansch te behooren bij al het moois rondom, het lijkt zóó uit al die welige weelde ópgebloeid, als een zachte, roode bloem. En dít, geloof ik nu, zou wel de simpele wijsheid kunnen zijn, waar ik zoo lang en droef naar zocht: ‘Eén zijn met de groote, àlgoede natuur, ademen één zelfden, reinen adem met de blijde bloemen en de bloesemende boomen, met naast je de goede, lichte Liefste, die dáár is, om je leven te volmaken, dat alléén zijn harmonie niet vindt. Niet denken, en niet willen, en niet weten. Maar stil-tevreden leven met het Lief, twee zachte, simpele bloemen onder Gods blauwen hemel in deemoed bloeiend omhoog.’

En werkelijk, zóó als ze daar dicht tegen me aanzat, waar ik haar hart kon voelen kloppen, en de zachte strooming van haar leven voelde vloeien langs 't mijne, heb ik even gekend dat zoo eenvoudige en kalme geluk, dat ik zoo verre, verre zocht, maar dat vlakbij gevonden wordt, als Liefde's Licht maar schijnt....

Al 't lieve moet voorbij gaan, als een droom, anders zou 't leven hier één eindelooze zaligheid worden, en hemel zijn...

Wij stijgen weêr in 't zadel, en nu gaat het berg op, moeilijk, met hijgende paarden, tot bij Proewono, waar een steil, smal zijpad opklimt naar het ‘karrenplateau.’

En het is weêr een zelfde apothéose als gisteren. Van het hooge, kleine plateau opééns uitziende op de wijde, wijde wereld daar vér onder ons. Bevende, wemelende horizonnen van zee en licht en lucht. Geelgouden en smaragdgroene schittering van sawahs en tuinen. Maagdelijke rijzenis van zachtblauwe bergen, nevel-omdroomd, die als wèl-bewuste wijsheid kuischelijk ópstaan boven de lage vlakte, hoog ten hemel. Blanke, lumineerende wolkjes, die als lichtende

engelen zachkens, zachtkens voortzweven aan blinkende transen. Wijd ligt de wondere wereld ónder ons, in een goddelijke zaligheid van licht, en kleur, en nuance, en beweeg....

Wij zijn afgestegen, en ik bind de paarden aan een boom. Ik sta met haar op den rand van het plateau, vlak bij de helling. Ik houd haar haud in de mijne.

‘Vin je dat nu niet héél mooi?’ vraag ik haar. ‘Zie je die blanke wolkjes daar? O! kon ik met jou zóó samen aan den hemel drijven, zoo heel zacht naast elkaar, en nooit meer scheiden!’

‘Je wordt weer poëtisch!’ plaagt ze lief. Maar ze kijkt aandachtig naar de lichte, blinkende wezens, die daar voortdrijven naar de zee, in sneeuwen reinheid.

‘Wat is het alles laag en vèr beneden,’ zeg ik weêr, hardop denkende. ‘En wat staan wij hier héél hoog er boven. Wat kijk je lief-lachend naar omlaag! Hoe teêr en fijn is nu je gezicht, hier zoo bizonder glanzend, in die hooge regionen! Je lijkt nu wel een zachte engel, die vóor den hemel staat, en uitziet op de aarde vér beneden. The Blessed Damozel...’

Ze lacht wat, en begrijpt me niet heel goed. Ze is moê, zegt ze, en gaat liggen in het gras, haar baby in wijde plooien om haar heen, als de bladen van een bloem.

‘Mag ik bij je komen? Zal je niet boos zijn?’

‘- Neen, maar je mag niets zeggen, zooals verleden. Je mag er niet over praten.’

Neen, spreken zal ik er niet meer over, en haar niet meer vragen of ze van me houdt. Ik zal alleen maar naast haar liggen, mijn hoofd doen rusten in haar zachten schoot, en haar handen streelen in de mijne. Zij houdt haar grooten strooien zonnehoed beschermend boven mij, en haar lief gelaat buigt zich over het mijne, vriendelijk lachend. Zóó zegt ze het me dat ze heusch wel van me houdt, al mag ze het niet uitspreken in woorden. Hoe heerlijk is het, zoo te liggen! Hoe warm en veilig is het bij haar!

Zoo hoog, zoo hoog boven de wereld, in de ijle, fijne, pure lucht! Wij ademen in zoo gansch zuivere sferen hier, waar 't geluk wel bloeien kan in onze zielen rein. Vèr onder ons is der wereld droef gerucht....

‘Weet je wat nu 't geluk is?’ fluister ik haar toe. ‘Hier altijd blijven droomen in je schoot, en somtijds heel

even wakker worden, en dan de sterren zien van je oogen, en dan een kus van je krijgen, en dan weer droomen van dien kus....'

Zij legt een vinger op haar lippen, wenkend dat ik niet spreken mag, en zóó, heel stil moet blijven.

Totdat de anderen komen, die nog achterbleven, lig ik in het blinkende, groene gras, en rust mijn hoofd in haar schoot, waar zij liefderijk over mij zit heengebogen, als een stille, wakende engel, zwijgend, in groote eerwaardigheid. En zóó ver, zoo héél ver beneden ligt de wereld, en zóó hoog in 't hooge zijn wij hier verheven, dat het mij is, of nu het einde is gekomen, en ik enkel een ziel ben die, der droeve aarde ontstegen, hier landde in Gods reinere regionen, waar ééne van Zijn lichte engelen mij wachtte, en zacht-genadig opnam in haar kuischen schoot....

Alle gasten in 't hôtel hebben een feestje bereid den avond vóor Annie's vertrek. Er is muziekgemaakt, en gedanst en champagne geschonken. En doodmoe ging ik 's avonds laat naar bed.

Na een koortsachtigen, bangen slaap word ik om zes uur wakker. De zon is opgekomen, en jonge stralen lichten in mijn kamer.

En ineens, benáuwend, een denken: 'Ze gaat weg, ze gaat wég.'

Ik ril en huiver.

Gauw nu aankleeden, en naar buiten, naar het terras. Hoe heerlijk schoon is de morgen! De wereld is een puur paradijs van lichte vrede. Hoe blij en liefelijk staan de bloemen om mij heen! De rozen, de viooltjes, de blauwe verbenas, de resedas, de heliotropes! Hoog rijzen de goede bergen ten hemel. Ardjoenå lacht zijn goden-lachen in de stralende zon. Beneden ligt de vlakte in gouden waze, met verheerlijkte kleuren. Er lijkt niets veranderd. Blinkend blaakt nog de droom....

En ik kán, ik kán het niet gelooven. Het is alles zoo goed en warm en licht rondom! Ik buig mij over zachte bloemen, en pluk ze, voorzichtig, nog nat van dauw. Dit zullen mijn láatste bloemen zijn.... De allerláátste bloemen van liefde, die ik nog ooit een lieve vrouw zal geven....

Nu naar haar kamer. Gelukkig is er nog niemand op het plein. En daar staat ze voor de deur. Zoo licht, zoo glanzend van warme goedheid in den morgen, haar kindje naast haar... Een zachte wijding is om haar heen.... Liefelijk lichten daarin haar oogen....

‘Dag Annie, dag lief mevrouwtje,’ zeg ik, en ik houd me goed, waar tranen in mijn oogen staan. ‘Ik heb voor 't laatst nog wat rozen en héliotrope geplukt, de afscheidsbloemen....’

Het vriendelijk lachen van haar licht gezicht.... O! het gebaar, waarmee ze nu mijn bloemen aanneemt!.... Wie heeft gelegd die vrome gratie in deez' teere leden, dat elk gebaar zoo zacht maakt als gebed?.... En uit haar lieve ziel komt die stem, die dankbaar zegt:

‘Dank je wel, hoor, ik ben er héél blij meê, ik zal ze goed bewaren....’

Dàn, ineens héél hartelijk, en verontschuldigend voor gisteren:

‘Het spijt me zoo dat we gisteren avond niet wat alléén konden zijn, en al die menschen er bij kwamen. Het was met ons vijven zoo véél gezelliger geweest. Maar ik kon er niets aan doen.’

Hoe klein is ze nog! Ze lijkt wel de groote zuster van haar kindje! Ze is nog zoo héél erg een Meisje zooals ze daar staat! Ze heeft haar blauwe blouse aan met witte cirkeltjes. Haar parelgrijze rijrok, die zoo ruischt. De blanke, blanke ópgeslagen manchetten, en het ópstaande boordje, met de groote, witte das. Een wit stroo matelotje op, met wit zijden lint. Zoo blij, dat blauw in den morgen! Alles zoo frisch en blank aan haar! Wat is ze nu dicht bij me, nu ik haar hand nog vasthoud! Ik zie het héél fijne, blonde dons op haar wangen, en een teêre ader, bleek-blauw, bij haar slaap. Haar glanzende gouden krullen bewegen een beetje in den wind. Ze lijkt zoo héél voor míj, zóó, even maar te grijpen, en dan te houden, o! vást, vást te houden voor héél het leven, en nooit weêr af te staan!

En straks zoo vèr, zoo vèr, zoo vèr..... Dra is de lieve droom voorbij.....

Ik buig mij over haar kindje, en kijk het kereltje in zijn koddige, blauwe oogjes. De oogen van zijn moeder! Ik vraag hem, of hij blij is, weer terug naar de stad te gaan.

‘Fritsje liever hier blijven,’ zegt zijn stemmetje.

Een fijne, nog heel zachte stem, met iets oneindig teeders en bedeesds. Zoo'n klein, klein kleutertje! Hij is een heel klein stukje ziel van Annie, uit háár zachte gratie weggedroomd, hier in 't harde leven.

En ineens, heel klaar en pijnlijk vóór me, als een zaligheid hopeloos onbereikbaar: Een kindje van mij en Annie! Door mij uit haar lieve lijf gewekt, en míjn ziel met háár lieve ziel te samen!

Ik zie haar droevig aan, en zwijgend ziet ze in mijn oogen. Zou ze het hebben gelezen, mijn lief geheim?

Daar komt Sophie haar kamer uit, en maakt een einde aan de spanning, die ineens ontstond. Ze ziet wel dat er iets gebeurt, en spreekt van 't mooie weer, en den heerlijken rit die nog te maken is, en van nu nog maar eens goed profiteeren. En daar komt Mary ook, mijn trouwe, zachte zuster. Ze kijkt heel bezorgd naar me, wetende wat nu voor mij gebeurcn gaat. Nu even nog het achterplein van 't hotel gaan, en groeten, en handengeven aan wat gasten, dan de trap af, naar de paarden, die beneden staan.

Wiono, het mooie goudvosje, zal haar wegbrengen.

Daar staat ze weer naast haar paard, zooals zoovele, heerlijke malen! Het is of 't weer een nieuwen pleziertocht geldt, zoo in den jongen morgen, met al de bergen zoo licht in de zon, en de wind zoo blijde waaiend. De droom blinkt nog in volle glorie.....

Nu weer de handen saâmgevouwen voor haar óphouden, en hoe lucht, als een vogeltje dat vliegen gaat, springt ze in het zadel! Zie nu haar kleine voetje in den beugel steken! Hoe fijn, haar broze enkel. Wat is zoo'n lieve vrouw toch van louter zachtheid en teederheid gemaakt! Hoe is dit toch bestaanbaar in het harde, harde leven.... Maar neen, het leven is niet hard; zie nu toch die bergen, glanzende in de zon, die blinkende hemelen, waar de blanke wolkenstoeten drijven!.... Het leven is licht, en vreugde, en geluk.....

Nu rijden wij weg, Mary met Sophie en Hendrik Wouters een eind achter, Annie en ik weer vooruit. Hoe zet zij haar paardje weer aan. Al heel gauw rijden wij alleen.

Er gaat een zachte gedachte in mij om, heel droef. ‘Ze

gaat wèg van je, Rudolf, wèg, wèg.....'

Maar het lijkt te onbestaanbaar..... Het komt zoo héélemaal niet bij het lichte geluk rondom.... En ik lách even om mijn eigen vrees.... Dáár is ze immers vlák, vlák bij mij.... Als ik éven mijn hand uitsteek voel ik haar zachte arm.... Ik zie de goudblonde krullen, zachtjes waaiend om haar hoofd.... Hoe lief lacht ze mij toe, hoe hóórt haar vriendelijk oogenschijnen zoo ganschelijk bij mijn ziel.....

Wij spreken ook héél niet over scheiden. Wij spreken over hoe mooi het is rondom, waar wij zachtjes dravend door den breeden bergweg gaan, met overal in de verte bergen, en wolken, en horizonnen, en rechts de diepe ravijnen, waar de zon schittert en flikkert in licht bewegend groen. - Zij is weer zoo blij en lacherig als een kind in den jongen morgen, en het leven is goed, o! het leven is goed en gelukkig, met het gekweel van vogelen rondòm, en het liever klinken van haar melodieuze stem!

En tóch, en tóch, heel zacht, die vreemde weifeling héél vèr van binnen in mijn ziel: 'Dit is het einde, dit is het einde.... nu komt de nacht weer voor je, de lange, bange nacht'.... Dan rijd ik héél dicht naast haar, en neem haar hand in de mijne, en voel wat angstig of het nog heúsch, heúsch wel waar is, als een, die in een droom de dingen angstig betast, bang dat hij aanstonds weêr zal ontwaken....

Zij laat haar hand gewillig in de mijne. De paarden loopen even naast elkaar. - Somtijds wil ik nog vragen: 'Annie, je gaat toch niet weg, hè, het is maar wat jokken, hè, van dat weggaan? Je blijft nog bij me?.....'

Maar ik ben bang, o! bang om het te zeggen. Er gaat een duizeling door mijn hoofd. En mijn hart hoor ik hamerend kloppen.....

En het kán niet, het kán niet! Kijk! alles is immers nog éven mooi.... De koele, reine lucht, en al dat groen, dat blinkende, wuivende, ruischende groen rondom.... Alles is er nog, alles, éven mooi.... Dáár, kijk, de figuurtjes in haar blouse, zoo wèlbekend, dáár is haar dasje, haar hoed, haar ceinture.... Het is vlák naast me, als ik éven de hand uitsteek is het mijn....

Voel maar, hier is haar eigen hand, zoo zacht en warm....

Maar nu voel ik het weer warrelen en duizelen in mijn hoofd, nu ik dit schrijf.... En toch het moét, ik wíl het, ik wíl het neêrzetten in dit dagboek.... Maar ik wéét het niet meer, ik wéét het heusch niet meer.... Hoe is het ook weer gebeurd....? Ai! mijn hart klopt zoo, mijn hart klopt zoo.... O ja... we waren, inééns, en toch moet het eerst na anderhalf uur zijn geweest, we waren ineens in het kleine, stille Hôtel van Poespo. De anderen waren ook gekomen. Er was een tafel gedekt. En we hebben samen ontbeten. Er is gelachen, en gezongen, en wijn gedronken. Het was zoo verschrikkelijk prettig.... Toen kwam er iemand iets zeggen van hoe laat, en van den trein in Pasoeroean.... Wat?.... ja, de trein..... van Pasoeroean....

En Annie staat ineens op, en loopt weg van tafel. Ik haar na. Ik begin weer te begrijpen....

Ze staat opeens met me achter, bij de bijgebouwen, waar het water uit een bergwoud schiet....

‘Ik ga weg,’ zegt ze, ‘ik ga weg.... ik vind het verschrikkelijk, zoo'n afscheid..... het héérlijke Tosari, het héérlijke, verrukkelijke Tosari.... maar ik moet weg.... ik moet *naar mijn man*, hoor je 't, *naar mijn man*.... dag Rudolf....

Dit is niet meer mijn vroolijke Annie. Dit is al niet meer haar stem.... Dit droeve en zoo vast-serieuze is niet van Annie.... Ik probeer haar niet tegen te houden. Het is onherroepelijk.... Want, opééns wéét ik het weêr, fèl, scherp, hard wéét ik het, dit is het einde van een droom.... het hel ontwaken.... het is onverbiddelijk, genadeloos....’

Ik kan niet spreken. Ik voel de groote tranen in mijn oogen. Ik durf haar niet meer te kussen, ze is al te vèr, de droom is nu al véél te broos, op 't breken.... Ik voel dat ze mijn hand drukt, en dat de tranen nu langs mijn wangen gaan....

‘Ik kán 't niet zien, ik kán 't niet zien,’ roept ze angstig. ‘O! laat ik nu toch weggaan!....’

Daar vóor het huis staan karretjes klaar. Ik zie het nu zwijgend aan. Er worden koffers opgeladen. De anderen zijn er nu ook, maar ik weet niet wat ze zeggen. Ik zie alléén dat Annie nu in het achterste karretje stapt, en haar kindje bij zich heeft.... Mary kust haar, en zij geeft Wouters

en Sophie een hand.... en roept nog wat liefs....

Langzaam, langzaam rolt het wagentje vooruit.... Dáár, dáár.... wèg, wèg.... Nog éven, nog éven. Ik ren nog éven vooruit, en 't wagentje houdt op.... ‘Annie! Annie!’ roep ik.

Ze zit zoo héél, héél stil.... Haar donkere oogen blinken van zoo zachten glans.... O! die zachte tranen, uit haar ziel geweld om mij....

‘Annie! zal je nog wel eens een héél enkelen keer om mij denken? Zal je me niet héélemaal vergeten?....’

‘Neen, Rudolf, dat wéét je wel.... Kijk, je bloemen van vanochtend, die ik in de tandoe bij mijn kindje had gelegd, ze zijn al heelemaal verlept.... maar ik zal ze áltijd, áltijd bewaren als een aandenken... ik zal altijd aan je denken...’

Nog éven voel ik haar handen op mijn brandend hoofd troostend en zegenend, waar ik mij diep heb gebogen voor hare zachte gratie.... Ik hoor haar stem nog éven klinken vol droefenis, waar ze mij vaarwel zegt.... O! nog éven zie ik haar zachte ziel, blinkend in haar oogen....

Dan gaat het vàn mij, ver en verder....

Daar gáát ze, o God, mijn God, daar gáát ze.... Ze wuift en wuift nog met haar zakdoek, ze roept nog lief gedag, en wuift en wuift.... mijn arme, verlepte rozen en héliotropen verspreid over haar schoot, met haar kindje tegen zich aan...

Nu is het over... Nog èven, èven, een winding van den weg... Haar rank, licht figuurtje... Ze wuift en wuift...

En de droom, de droom is voorbij.....

HENRI BOREL.

October 1898-Februari 1899.

De co-operatieve gemeente ‘Amsterdam’.

De Gemeenteraadsverkiezingen, dezen zomer ook in Amsterdam weer aan de beurt, trekken in dubbel opzicht de aandacht van den verren toeschouwer, die hart is blijven houden voor de eerste stad des lands.

Hij weet dat Amsterdam in een overgangsstaat verkeert van concessie-stad bij uitnemendheid tot Stad-van-eigen-beheer. Na Waterleiding, Gas, Telefoon, komt ook de Tram aan de Gemeente, en het Electrisch licht wacht op den technicus, die benoemd zal worden.

En tegelijk heeft hij aangekondigd gezien, dat een zes- of achttal leden van den Raad het roer gaan verlaten.

Het kan zijn, dat dit terugtrekken van zoovelen-tegelijk alleen een ‘samenloop van toevallige omstandigheden’ beteekent. Het is hèel wel mogelijk, dat dit terugtrekken van onderscheidenen hunner een daad van eerlijke Gemeenschapsliefde is. Wie, gekozen, voelt dat hij niet waarlijk in staat blijkt de belangen der Gemeente te bevorderen, doet wèl, plaats voor anderen te maken. De ijdelheid van baantjesjagers mag tot het zich vooropdringen tot raadszetels geleid hebben; er zijn zeker velen, die tot den zetel gedrongen moesten worden.

Of deze of gene aanleiding in het spel is, kan uit de verte niet beoordeeld worden. Maar de indruk moest zich vestigen dat het terugtrekken van zoovelen tegelijk en daaronder van lang-dienstigen, verband hield met de nieuwe richting van Gemeente-beheer. Uitlatingen van officieele personen zijn onder onze oogen gekomen, die bewezen hoe men, met de ervaring van enkele Gemeente-exploitaties achter zich,

de toekomst voor Amsterdam tegemoet gaat, zwaar van hoofd en zwaar van hart.

En die stemming treft den toeschouwer-uit-de-verte te sterker, als hij om zich heen heel die nieuwe Gemeente-politiek ziet opnemen in een blijmoedigheid om te volbrengen taak.

Waarom, vraagt hij zich af, die zwaarmoedigheid dáar, die blijmoedigheid hier?

I.

Het eenvoudigste antwoord zou te vinden kunnen zijn in een verschil in nationaal temperament.

Het is geen geheim voor wie eenigen tijd in Engeland woont, dat de kracht der Engelschen ligt in eene blijde levensgereedheid. Moeilijkheden overzien is voor hen lust voelen ze te gaan overwinnen. Aanpakken, zoodra het besluit tot actie genomen is, en dan direct op het doel af. In het geestelijk leven veelvuldig bevreesd voor knoopen doorhakken, en daardoor tegenover beginselvragen al te vaak opportunistische schipperaars, waar wij ons, als Brand, tot het ‘alles of niets’ voelen aangetrokken, staan zij tegenover de dingen der werkelijkheid zelden lang met den mond vol tanden. En hebben zij eenmaal besloten, dan wordt, in het voortgaan, niet meer omgekeken; alleen de voortgang berekend. ‘Tobben’ en ‘sukkelen’ is hun vreemd. Wat verloren werd, is verloren. En er is kans op terugwinnen.

Wij, Nederlanders, schijnen, in ons moerasland, van tegenovergestelden aard; of we 't geworden zijn of van huis uit waren, kan hier onbeslist gelaten worden. Elke stap, dien we zetten, schijnt ons met één been vast te houden in het verleden, en met het ander te laten bezinken in het tegenwoordige. We overwegen lang vóor we doen; en als we dit bij ongeluk verzuimden, tobben en wurmen we, nà dat we gedaan hebben. Secure broekjes die we zijn, gaan we voetje voor voetje, en zien na den stap van vandaag naar dien van morgen, zonder wijder uitkijk naar verren horizont. Wij hebben ons het hoofd vol gestopt met boekenwijsheid; wij zitten voortreffelijk in onze theorie; als het áankomt op de toepassing, schijnt flinke zekerheid ons te falen.

Deze algemeene kenschetsing schijnt, intusschen, het pro-

bleem dat nu Amsterdam voor zich ziet, niet wezenlijk op te lossen.

Wat door de bedachtzamen verweten wordt is niet dat Amsterdam te langzaam is geweest in het overnemen in Gemeentebeheer, maar heeft gehandeld in overijling - vóor het de kosten geteld had, en wist waar het kwam.

Dit verwijt, dat nooit geheel ontzenuwd is, slaat intusschen de algemeene kenschets van ons nationaal karakter niet in stukken. Dit overijld handelen is integendeel een der nu en dan onvermijdelijke gevolgen van tobbige langzaamheid. Wie moeilijk is in het kiezen van zijn kleêren, kan, bij plotseling invallende koû of hitte, genoopt worden hals-over-kop een inkoop te gaan doen, die hij in kalmte verworpen zou hebben. De wijze waarop wij, na veel te lang verwaarloozen van onze vloot, haar sints 1892 weer aan het opbouwen zijn gegaan, is een voorbeeld van gelijken aard, als we in Amsterdam met het nemen in Gemeentebeheer aantreffen. Jaren en jaren had men er met concessie-vragen gesukkeld, zonder iets verder te geraken. Tot een man van actie en beslistheid, gedreven én door zijn temperament én door zijn beginselen, de knoop kwam doorhakken.

Zij die meenen dat men elders, hier in Engeland met name, omzichtiger te werk gaat, eer gelijk besluit als in Amsterdam genomen werd, maken intusschen hun hollandsche voorzichtigheid de moeder van hun voorstellingen.

Althans, wat het overwegen van mogelijke uitkomsten betreft, eer concessies worden opgezegd.

‘Direct Gemeente-beheer *is* beter, *moet* beter zijn dan monopolies van concessionarissen.’ 't Is van deze overtuiging dat men uitgaat. *En zij die dit doen stellen zich dan te werk om de waarheid er van in de toepassing te bewijzen*. Ook vele Engelsche groote Gemeenten hebben belangrijke sommen moeten betalen om de vrije hand te krijgen. Er is mij geen geval onder de oogen gekomen, waarin die zware aanvangslast het gelukken heeft doen verkeeren in door sommigen te Amsterdam gevreesd verlies.

Let evenwel op de wijze van handelen in Amsterdam en hier, en we zullen misschien iets dichter tot de kern van oorzaken en hun gevolgen naderen.

In twee opzichten is al aanstonds de Amsterdamsche historie volkskarakteristiek in den hoogsten graad.

De man die in Amsterdam den consessieknoop heeft doorgehakt, was allereerst echt Nederlandsch in zijn beginselruiterij; in het in hem overheerschen van tot dogmatisme verloopende verstandelijkheid, in stee van warmbloedig enthousiasme. Mr. Treub behoort, in aanleg en ontwikkeling, tot hetzelfde mensch- en volkstype als Thorbecke, en zijn alterego, de tegenwoordige burgemeester van Amsterdam. Om de zekerheid en vastheid van hun door hun denken sterk bepaald *willen*, om de zich onmiddellijk openbarende eerlijkheid van bedoelen, worden zij voorgangers en winnen zij van mee- en tegenstander hooge achting. Maar hun denken snijdt al te scherp met het mes van juridieke logica, en wat zij missen is de inspiratie. Zij zijn de mannen, die, in hun voorgaan, meest van al er om bekommerd zijn ons in het rechte spoor te houden, en dit ook doen. Er is niemand, wien zij den lust inboezemen te beproeven hen mee te nemen op een avontuurtje in het land der praktische droomerijen.

Mr. Treub, in den Amsterdamschen Raad sterk bestrijder van concessies en voorvechter van Gemeentebeheer, wist aldus wèl de overtuiging van de misschien-onvermijdelijkheid van dit laatste te verspreiden, maar kon er niet in slagen het geloof er in te wekken als een nieuwe belijdenis van Gemeenteleven en Gemeenschapsgevoel.

Wetend wat hij vóor zou staan benoemde men hem tot wethouder, maar, echt-Nederlandsch, echt-Amsterdamsch bovenal, toen hij er was zuchtte men al spoedig onder zijn ‘meesterachtigheid.’ Men liet zich drijven, en wou toch niet gedreven zijn. En hem dwarsvoetend, wist men hem de zelf-uitvoering van zijn plannen te beletten.

Zoo is het gekomen dat in stee van een proefneming in nieuw Gemeenschapshandelen, die men zocht te doen slagen door *enthousiasme*, het in eigen beheer nemen in Amsterdam gebeurd is als een toepassing van *leerstellingen*, en die toepassing niet eenmaal door den man die er in geloofde, maar als een lastige erfenis van benauwde-droom-dagen, toen meerderheid in weten en willen zich had doen gelden als onweerstaanbare drijfkracht.

Een verschil dat zich juist ook in de nuchtere praktijk

moest komen wreken. Zóo waar is, dat alleen wat in liefde gedaan wordt, goed gedaan wordt.

Het nemen-in-eigen-gemeentebeheer, hoewel door enthousiasten als een nieuw beginsel verkondigd, is betrekkelijk maar bij vlagen in principe bestreden. In Engeland alleen voor Londen; bij ons, nu en dan, in Amsterdam.

Zij die liefst beginselvragen uit den weg gaan, vonden nooit makkelijker uitvluchtspaadje bij de hand. Hoe kon er sprake wezen van een nieuw ‘sociaal’, ‘socialistisch’, of ‘gemeenschaps’ beginsel waar van onze grootes teden het toch meest conservatieve ‘Den Haag’, al jaar en dag zijn eigen waterleiding en gasfabriek dreef, en in andere plaatsen iets soortgelijks geenszins onbekend was. Het argument was zóo geldig, dat het van meet af het nemen in Gemeente-beheer tot een zuivere vraag van opportuniteit dreigde te maken. En daarmee den groei van het alleen-wonderen-verrichtend enthousiasme belemmerde, als een vorst vallend op de warmende lente.

Geheel achterwege gebleven is intusschen die oppositie gelukkig niet; ook al heeft ze zich meer vastgeklampt aan voorloopige uitkomsten dan dat zij is voorgegaan in bespiegelingen. Het nemen in eigen beheer werd uitgemaakt voor het begin van het einde der individueele inspanning en ondernemingskracht. Als onvermijdelijk gevolg kweekt het een toenemend aantal ambtenaren, en het ambtenarendom is de vloek van elke Gemeenschap die groeien en krachtig worden wil. De gemeente, als exploitante, zal voortdurend in den knel blijven van twee molensteenen: zij zal moeten voldoen aan al de eischen, die de burgers als gebruikers en beginselruiters zullen believen te stellen, en tegelijk te zorgen hebben dat de Gemeentekas geen schade lijdt, en niet nog scherper heffing van de veel geplukte burgers te vergen heeft. In plaats van vooruitgang zal er stilstand zijn, en de Gemeente zich al die zorgen op den hals gehaald hebben zonder er beter aan toe te wezen dan toen zij van haar concessionarissen veilig en wèl haar jaarlijksche inningen binnenkreeg.

Aldus, naar ik vermeen, een eerlijke samenvatting der ten gehoore gebrachte zwaarmoedige verzuchtingen. Laten we ze eens helder in de gezonken oogen kijken.

Het zou niet moeilijk vallen de eene met de andere om te kegelen. De laatste opmerking, kunnen we zeggen, staat met de voeten tegen die van de eerste. Zij is niet de uitkomst van dit manmoedig durven, willen en wagen, dat alleen in het ‘particulier initiatief’ zijn blije uiting vinden kan. Ze is het hoofdschuddend angstvallig-zijn van onzen overbekenden coupon-knippenden rentenier. ‘Hebben is hebben’, en een *zekere* rente gaat boven alle onzekere kansen, ook de mooiste, die aan het beginnen van eigen zaken vasthangen. De Gemeente trok van de Gasfabriek tusschen de 6 à 7 ton; een kleine halve ton van de telefoon, om-ende-om een ton van de omnibus-maatschappij. Waarom kon zij dat klein millioen niet rustig in den zak steken en moest zij risico's van beteekenis op zich nemen? Ik zeg niet, dat men het recht, zelfs den plicht, niet had, deze vragen te stellen, en dat het niet een pleizier is, ze straks te gaan beantwoorden. Maar de toon, waarop zij gedaan zijn, was niet die van den kalm-kansen-berekenenden, maar van den angstvallige. En dit van wie den ondernemingslust en de persoonlijke krachtsinspanning, dus òok de verantwoordelijkheid, versterkt en niet verzwakt wil zien!

Ik kom op ditzelfde punt terug. De vraag wat er van het individu wordt onder die toenemende overheidsbemoeiing grijpt in wat hét groote vraagstuk is van deze moeilijke dagen.

En, - 't mag er niet veel, óf niets toe doen, 't schijnt toch eerlijk het te betuigen - zóo ingeworteld is ook in mij het besef dat we het beste bedreigen als we het individu bemoeilijken, dat ik, was dit bij het in ‘eigen beheer’ nemen het geval, de eerste zou wezen om er tegen te waarschuwen. Maar is dit in waarheid zoo? - Of is er, integendeel, niet alleen geen verlies, maar zelfs winst; in persoonlijk aansprakelijkheidsgevoel in elk geval?

Willen we de vraag eerlijk behandelen, we zullen moeten beginnen met elkaar wel te verstaan omtrent het voornaamste. En te meer nadruk moet ik hierop doen vallen, omdat het Amsterdamsche ziekte-verschijnsel alleen daaruit kan worden verklaard, en alleen een helder inzicht daarin genezing brengen kan. Ik ga heel duidelijk worden: de wortel van het kwaad zit in het woord en het begrip: ‘*Overheids*bemoeiing’. Stel

er het betere voor in de plaats: '*Gemeente*bemoeiing' en heel het kwaad verdwijnt. Als Amsterdam met het eigen beheer aan den sukkel raakt, 't zal wezen omdat het 'Overheidsbemoeiing' blijft. Dat in Engeland de toekomst zich blij begint te ontplooien uit gelijken groei, is te danken aan het feit dat er daar voor alles sprake is van *Gemeentebemoeiing*.

Het uitwerken van deze tegenstelling zou overbodig wezen, als een enkele uitdrukking voor een ieder gelijke draagwijdte en beteekenis met zich brengen kon. Maar er ligt, voor mij, zooveel in gewikkeld, dat ik de verzoeking om haar uit te spinnen toch niet zou kunnen weerstaan. Zooals aan al wat bestaat, zit ook hier een stuk geschiedenis en volkskarakteristiek aan vast, en de tegenstelling wordt er niet minder piquant om, omdat ze uit een gelijkheid gegroeid is. 'Gemeentelijk zelfbestuur' is én bij ons én bij de Engelschen een uitdrukking van politieke geloofsovertuiging. Bij ons heeft het begrip, in de 17e en 18e eeuw, haar triumf gevierd in het doen uiteenbarsten van een losgelegd verband, - het is ten allen tijde onze zwakheid geweest dat wij onze 'zelfheid' niet onder tucht wisten te houden tot in dit leven noodzakelijke samenwerking. Toen een nieuw verband gelegd moest worden, werd het, ongelukkigerwijze, door een vreemden tuchtmeester gedaan, wien het begrip van vrijen groei vreemd was, en die alleen in een straf en logisch saamgekoppeld tuig, met den teugel in één hand, geloof had. Het stelsel, naar zijn Prefecten-inrichting gevolgd, dat al die op zich zelf staande gemeente-eenheden door den burgemeester met het centraal gezag verbindt, dat weer in de hoofden van het Provinciaal Bestuur verdere verknoopingen heeft, die ten slotte naar het Binnenhof leiden, is vernuftig - en ik wil niet beweerd hebben dat het den Gemeenten niet in sommige opzichten een vrijheid en gemak van bewegen laat, die zij in Engeland, waar zij voor te veel tot het Parlement moeten komen, missen. Maar het voorname feit bleef; de burgemeester stond daar tegenover de gemeente als vertegenwoordiger van het Centraalgezag; hij werd de Overheid, en, onder nawerking van het Regenten-bestuur, de Wethouders met hem. Het Centraalgezag legde bovendien in zijn Gemeentewet, de 'onafhankelijke' Gemeenten aan allerlei banden, stelde een zekere norm vast, waaraan de Gemeenten ook in den vorm van haar

bestuur moesten voldoen. Heel onze Gemeente-inrichting toont dat zij uit het brein van juristen gesproten is, die niet gelukkig waren als zij niet systematisch konden zijn. De burgemeester werd wetstoepasser, en moest man van de wet zijn - de kooplui, die ons land gemaakt hadden wat het is en op wie heel de taak der langzame verjonging en verveerkrachting in deze eeuw viel, stonden in een hoek geduwd.

Kan het anders, of onze Gemeenten, met hun advocatenregenten tradities, moesten vreemd komen te staan tegenover hun taak, toen die, onder den drang van nieuwere opvattingen, ophield een wettisch beheerende te wezen en er eenvoudig een van koopmanschap werd; van ontginnen, van leveren, ten bate van het algemeen?

Want de nieuwere Gemeente, dat is de groote Co-operatieve Naamlooze Vennootschap. Aandeelhouder en verbruiker is elk lid der Gemeente en het Gemeentebestuur - in zijn wijdsten zin - is raad van Commissarissen. Directeuren zijn de hoofden der ondernemingen.

Heel het geheim van het welslagen der nieuwere Gemeentepolitiek in Engeland ligt nu hierin, dat de vorm van Gemeentebestuur er deze opvatting van de Co-operatieve Naamlooze Vennootschap niet alleen verdraagt, maar ook uitdrukt. De Mayor, of Provoost, zooals de Schotten hem graag nog noemen, is een voor één jaar gekozen titelhoofd. De *Aldermen* houden een oude traditie in eere, zonder nog een werkelijk afzonderlijke taak te verrichten. Het werk wordt er gedaan niet, als bij ons, door een klein college, maar door den Gemeenteraad zelf, daartoe in commissies gesplitst. *Leeds* telt er niet minder dan 63, hoofd-commissies en sub-comités meegerekend! Een Wacht-comité, dat voor de veiligheid waakt; een dat voor de financiën zorgt; een voor de gemeente-eigendommen; een voor de openbare bibliotheken; een voor de gezondheid; een voor de gasfabriek; een voor de waterleiding; een voor de verlichting; een voor wegen en straten; een voor rioleering; een voor verbeteringen; een voor het marktwezen; een voor openbare badhuizen en begraafplaatsen. Zoowel het armwezen als het schoolwezen staan onder afzonderlijke beheersformaties, van den stadsraad los. Bijna iedere stad heeft haar eigen indeeling; het beginsel blijft. Natuurlijk zijn de meeste Raads-

leden bij meer dan één dier commissies ingedeeld: - een ieder naar zijn wensch -; en de Mayor (of President, of Provoost) en zijn werkdadige plaatsvervanger zitten in alle van rechtswege. Als hun aller raadsman fungeert de stadssecretaris, een rechtsgeleerde meest; als hun aller Controleurs de Financieele Commissie en de Stads-rekenmeester of boeken-naziener. Beheeren zij een technisch bedrijf, een directeur behartigt de leiding voor hen, met zooveel mogelijk vrijheid van handelen, om zijn initiatief niet te dooden. Waar, zooals dikwijls gebeuren moet, de eene het werk van de andere raakt, wordt natuurlijk samenwerking gezocht. De Stads-verbeterings-commissie, om een voorbeeld te geven, heeft haar voorstellen tot verbreeding van straten aan de toeziende oogen der financieele commissie te onderwerpen, die aan den ganschen Raad rapporteert. Neemt die ze aan, de Parlementaire Commissie belast zich er mee, ze door de omslachtige machine van Westminster te krijgen. Nu moet het werk gebeuren: - de Verbeteringscommissie komt voor haar credieten bij de Belastingsheffings-commissie - zoo die afzonderlijk bestaat. Is er een Openbare Werk-commissie, ze draagt deze het afbreken der huizen op; de nieuwe wijk of straat wordt, voor de Stadsverbeterings-commissie, door de andere afdeelingen: berioleerd, bestraat, voorzien van waterleiding, van gas. Zij zelf houdt de nieuwe wijk onder haar toezicht en beheer, zorgt voor het verhuren of verpachten van den grond, en toont in haar jaarrekeningen aldus in de toekomst of de verbetering tot een winst of tot een verliespost werd. Zoo sterk doorgevoerd is deze scheiding, dat in *Manchester* de Commissie die de openbare gebouwen beheert, de andere afdeelingen met haar deel van den huur (d.i. rente en aflossing) van het stadhuis belast. Niet een dezer commissies kan een kapitaal-uitleg beginnen, of ze blijft, tot het eind, voor rente en aflossing aansprakelijk. Een schijn, omdat toch elk tekort door de algemeene kas moet aangezuiverd worden? - Neen, want de zedelijke verantwoordelijkheid blijft - en de betaalmeester: de belastingbetalende ingezetene, kan er het oog op houden. Immers zijn belastingbiljet wordt hem - per half jaar - niet thuis gestuurd, of hij vindt aan den achterkant een korte verantwoording van 't geen er met zijn lieve geld gebeuren gaat, en moet

hij om een verhooging worden aangesproken, dan wordt niet zelden, als een verontschuldiging voor de andere autoriteiten, nadruk er op gelegd dat de extra ‘halve stuiver in het pond’ voor dit of dat doel gevergd wordt. ‘De halve (of heele) stuiver in het pond’, beteekenend dat op de enkele maatstaf, waarnaar Gemeentebelasting in Engeland geheven wordt: - ‘de belastbare waarde van de woning’ - een 480ste of een 240ste meer moet worden opgebracht.

Bij deze sterk ‘zakelijke’ opvatting nu kon, in Engeland, het beheeren gaan van waterleiding, gas, tram, electrisch licht, alleen de meest natuurlijke stap verder zijn. De burgerij laat zich door haar vertegenwoordigers openbare badhuizen, bibliotheken, parken inrichten. Maar een waterleiding is nog een noodzakelijker levensbehoefte. Waarom zou zij die zich niet zelf verschaffen? Laat zij het aan particulieren over, dezen zullen het natuurlijk alleen om winst doen. Te zorgen voor zuiver water, voor voldoend water, voor goedkoop water voor de armen en meest behoeftigen - is, uit den aard, hún bekommernis niet. Zij hebben hun eerste verplichting jegens zich zelf: zooveel geld uit de onderneming halen, als zij maar kunnen. Waarom zouden de burgers geen Commissie benoemen om de waterlevering voor hen te behandelen? Is het zooveel moeilijker dan voor plaveisel en rioleering zorgen? - Is het niet aantrekkelijk, het zuiverste drinkwater op te sporen? - De uitbreiding kan veel geld kosten - dat kosten goed plaveisel en een goede rioleering ook. Wie iets goed hebben wil, moet er altijd voor betalen. Maar ten minste, zij willen zuiver water hebben. Behartigt een Concessionaris hun belangen niet goed - - ze mogen mopperen, maar ze hebben toch te betalen, en kunnen niets doen. Behartigt hij ze wèl goed, ze moeten òok betalen, maar het eigendom wordt dat van anderen, niet van hen zelf. Een aandeelhouder van een Naamlooze Vennootschap heeft, als zoodanig, noch geweten, noch verantwoordelijkheid. Zijn aandeel is een stuk papier, dat hem zooveel per jaar moet opbrengen; - - en voor de rest geen nieuws. Zeer dikwijls heeft hij het aandeel gekocht tegen méer-waarde, op grond van hooge uitkeerings-percentage; en bij een nominale interest van 10 %, maakt hij zelf misschien maar 4 of 5. Maar die wil hij er dan ook uithalen. Buitenstaanders mogen er over

roepen of klagen, dat een Maatschappij, die zulk een hoog dividend uitkeert, dit nalaat, of dàt, alsof een enkel percent de rekening maakte! Maar die eene percent nominaal beteekent twée voor hem, en het vet is van den ketel! Er is, over het algeheel, geen mensch die minder zijn verantwoordelijkheid voelt dan een aandeelbouder. Want wie ként hem, den naamlooze? De wijze waarop de East-End-Water Company van Londen haar plicht jegens die jammerlijke opeenhooping van menschenlijven vervuld heeft, is tot een beestachtig schandaal geworden; maar de directie wist dat zij veilig was, zoolang haar aandeelhouders hun 11 % kregen, en niet één heeft voor dit bloedgeld bedankt. Toen voor twee jaar één aandeelhouder der Aerated Bread Company, die haar depôts over heel Londen heeft en nu 25 % uitkeert, ter algemeene vergadering het Bestuur lastig viel om de krenterige betaling der vele meisjes, die in haar depots werkzaam zijn, werd hem dit door al de anderen kwalijk genomen. En aan zulke inrichtingen eenig belang toe te vertrouwen, daar de gezondheid, het wèl en wee eener burgerij van kan afhangen, zou het ideaal van een goed burger moeten wezen? Zou een noodzakelijkheid zijn voor individueele krachtsontwikkeling? Het eenig individu, dat bij een naamlooze vennootschap als consessionaris kracht kan ontwikkelen is - de directeur; al de aandeelhouders blijven - - *sleeping partners*. Een eigen beheer, voor de burgers, door de burgers, spreekt - als het gemeentelijf goed functionneert - tot ieder hunner. Dit goede water is hun trots, evengoed als hun straten, pleinen, omgeving. Die brandweer, daar ieder den hoed voor afneemt, is van hen; die tram, die zoo voortreffelijk dient, van hen! Worden beambten of dieren in gemeentedienst afgebeuld, elk kiezer voelt gemakkelijk iets van zijn mee-aansprakelijkheid. Gemakkelijker althans dan wanneer hij onbekend aandeelhouder was! En dat zou het dooden van het individu zijn, dit gemeenschappelijk bezitten en beheeren? 't Is het levenwekken in hem, het versterken van zijn besef van verantwoordelijkheid voor meer dan zijn eigen huis en eigen gedoe alleen! - En de man, die als directeur zulk een Beheer voor de burgerij voert, zou zich niet nóg anders voelen dan als beheerder voor een Vennootschap? Heeft hij nú niet evenzeer gelegenheid tot ontwikkelen van zijn energie, van zijn

organiseer-talent, het toepassen van zijn kennis?! ‘Een *ambtenaar*?! Och kom!’ Maar ‘ambtenaar’ wordt hij alleen als de pedanterie van een verkeerd systeem, het overblijfsel van juristen-regenten-opvattingen, de kleingeestige bemoeizucht van een wethouder, hem in zijn vrijheid van beweging belemmeren zooals een bedilziek President-commissaris dit óok zou kunnen. Met het beheer-voeren voor zijn medeburgers heeft dit ambtenaars-achtige niets uit te staan; en de man die wat in zich heeft - en wie niets in zich heeft moet niet benoemd worden - zal zich niet aldus laten overdomperen tot een bureau-mensch. En als hij maar wat in zich voelt poperen van dit nu overal doorsijpelend sociaal gevoelen, van de behoefte om iets te doen tot het nut ook van anderen, zal hij blij wezen tot iets hoogers en nobelers geroepen te zijn dan tot veel geld verdienen voor aandeelhouders-alleen. Bilderdijk, die in zijn aristocratentrots zijn kinderen verbood: *de gagner leur vie*, zou hun het directeurschap eener concessioneele naamlooze vennootschap ontzegd hebben. Maar tegen het optreden als directeur eener Gemeente-inrichting zou zijn anathema geen stand hebben gehouden.

II.

Al deze beschouwingen, intusschen, zegt onze zwaartillende, fladderen mooi in de lucht. Maar een stad wordt niet beheerd met sentimenten. Gaan de belastingen de hoogte in, wèg vliegen de burgers. Op de finantieele uitkomsten hebben wij te letten, en daarop allereerst!

Deze beschouwing nu is, dit moet worden vooropgesteld, in den grond valsch. Het betalen van hooge belastingen mag door niemand prettig gevonden worden, en wie met een zeker bedrag moet rondkomen heeft er allereerst rekening mee te houden. Maar over het geheel telt, veel meer dan het gemopper tegen het belastingbiljet zou doen gelooven, de vraag wat de stad in ruil voor de lasten aan te bieden heeft. 't Komt er op aan of men wáár voor zijn geld krijgt. En daarbij niet te vergeten, dat het nemen in eigen beheer zelfs als het de kansen op eenige *belasting*-verhooging doet stijgen, toch altijd aequivalenten met zich brengt, 't zij dan in vermindering van *lasten*, 't zij in meer gemak, die daar zonder niet te vinden waren. Sedert de Amsterdamsche Gemeente

de telefoon zelf beheert, is de verbruiksprijs van ƒ 119 op ƒ 90 gedaald: dat beteekent voor de zegge 2500 abonné's (de nieuwe nog niet eens meegerekend, wien de prijsverlaging het gebruiken van dat gemaksmiddel mogelijk maakt) een besparing per jaar van ƒ 72.500. Naar de schatting bij de jongste begrooting zou van de Gemeente-gasfabriek 6 ton aan de algemeene kas komen. Dat is 78.000 gld. minder dan de concesie in '97 opbracht, en 58.000 gld. minder dan die in '98 verwacht werd op te brengen. Een verschil, dus langs anderen weg door de burgerij aan de Algemeene Kas goed te maken. Maar de verlaging van den prijs per M^3 van 9 ct. tot 7 ct. beteekent allereerst, dat de Gemeente voor haar openbaar licht ƒ 88.000 minder, en de gasverbruikende burgers, bij gelijk verbruik als in 1897, *zes* ton minder te betalen zullen hebben, en dus feitelijk met dit bedrag ontlast worden[1)]. Dat is met een half, juister met twee derde, percent op de inkomstenbelasting. Waarbij dan - omdat, zooals 't behoort, de gasfabriek zelf voor haar rente en aflossing zorgt - de Gemeente, d.i. de belastingbetalende burgerij, de gasfabriek in *eigendom* heeft en prijsverlaging op den duur tot grooter verbruik en dus ook zekerder winst moet leiden. 't Is waar, dat men bij ons van zulk bezit niet, van de er voor geleende millioenen wèl nota op de Stads-Rekening neemt. Maar daarover later.

Dit verlagen van den prijs der geleverde waren: gas, water telefoongebruik, tramgebruik, is een der belangrijkste factoren in het eigen Gemeente-beheer. Puriteinen in de leer daarvan in Engeland stellen zelfs het maken van winst voor de Gemeentekas meer als een te vermijden kwaad (een indirecte belasting der verbruikers) dan als een toe-te-juichen uitkomst voor. En er zijn gevallen, waarin dusdanige prijsverlaging gebeurd is, ook al bleef er voor de Gemeentekas geen slaatje over (de

1) Er is beweerd, dat deze besparing schijn is, omdat, sedert de Gemeente de Gssfabriek beheert en de controle op de lichtsterkte verviel, de hoedanigheid van het gas sterk verminderd is. Was dit vervallen der controle een feit, het zou alleen bewijzen dat men in Amsterdam een verkeerde opvatting van Gemeente-beheer had. Een Gemeente-bedrijfs-afdeeling toch moet, door het Algemeen Bestuur, niet minder gecontroleerd worden dan een concessionaris. Inderdaad gebeurt dit dan ook in Amsterdam wèl, en waren de afwijkingen in het gehalte alleen de gevolgen van den overgang in andere handen, die zich in een eerste jaar kunnen doen gevoelen.

gasfabricage in Glasgow, met een verkoopsprijs van 4½ cent per M^3 waarbij de gasfabriek alleen haar quotum in de gemeente-belastingen bijdraagt); of zelfs de burgers speciaal belast worden om het verlies wegens te lagen prijs te dekken (Liverpool heeft een speciale waterleidingsbelasting, die één millioen gld. opbrengt, en ten slotte nog een tekort van een halve ton op de zware lasten voor aflossing en interest onvoorzien laat). Maar wàar, als in Amsterdam, de Gemeente aan flinke bijdragen van haar concessionaris gewend was, doen wij beter met ter vergelijking om te zien naar Manchester. Ook daar begon de Gemeente met een hoogen gesprijs: ongeveer 8½ cent per kub. Meter. Dit was in - 1862. Sedert is zij dien gaan verlagen - niet inéens (dit gezegd ter bemoediging van hen, die het eigen beheer in telefoon-zaken te Amsterdam mislukt achten, omdat niet in drie jaren tijds al de prijs tot op 62½ % van den concessionaris-prijs teruggebracht werd!) maar gaandeweg, in ruim dertig jaren, tot die nu in 1896 op 4½ cent gekomen was. Manchester heeft ongeveer een gelijk getal inwoners als Amsterdam (525.000), maar door levering aan omliggende gemeenten (wat ook Glasgow en Birmingham doen) bedroeg haar omzet in gas precies *viermaal* dien van Amsterdam, en brengt daarmee evenwel zelden meer dan óok 6 ton gouds in de Gemeentekas. Dit beteekent, dat deze overwinst te Amsterdam op viermaal kleiner omzet gemaakt moet worden, en dat ónze hoofdstad in haar heffing uit de gasconcessie dus zoozeer het onderste uit de kan gezocht heeft, dat prijsverlaging voor den concessionaris een onmogelijkheid werd. Alleen de Gemeente, die, zich zelf concessie-gevend, haar eigen tijd van duur bepalen kon en met een interest van 2½ à 3 % kon werken, zou in staat blijken den Amsterdamschen gasverbruiker eenige verlaging van lasten te bezorgen, zonder den belastingbetalenden burger te kort te doen in den bijslag tot het Gemeentebudget. Alleen voor haar zou het, onder al deze voorwaarden, kunnen rendeeren, door prijsverlaging een grooter verbruik en dus grooter kapitaaluitleg uit te lokken, en daarbij haar eigen inkomsten uit dit bedrijf te leggen op den breeder en vaster grondslag van een grooter omzet. De concessionaris, die na de eerste 13 millioen M^3., 4.03 per M^3 aan de Gemeente uit te keeren had, was in den toestand

geraakt van de Engelsche uitgevers van populaire tijdschriften, die op hun uitgaaf verliezen, zoodra het getal verkochte nummers een zeker cijfer overschrijdt. - Een andere oorzaak, maar een gelijksoortig gevolg.

Een der bedrijven, dat eerst langzaam, ook in Engeland, door de Gemeente tot zich getrokken wordt, en waaromtrent, in Amsterdam vooral, nog veel zwaarhoofdigheid heerscht, is de Tram.

Waarom dit zoo moet zijn is niet heel duidelijk. Naar zijn beteekenis komt de tram toch, in elke stad van eenige uitgebreidheid, onmiddellijk nà de Waterleiding en nog vóór het Gas in aanmerking voor ‘Overheidszorg.’ Hij sluit zich, in zijn nut en noodzakelijkheid, zelfs onmiddellijk aan bij wat zich nu wel door niemand meer als deel van de Gemeentebemoeiing zijn plaats betwist zal zien: het onderhoud van wegen, straten, en (in ons land) van grachten en vaarten en bruggen. Van het eene deel der stad gemakkelijk en vlug naar het andere te kunnen komen, is evenzeer een absolute behoefte als ons van het eene deel des lands naar het andere te kunnen verplaatsen.

Het is niet makkelijk ons in te denken, dat wij, als we dertig, vijftig jaar verder zijn, ons juist zoo over onze achterlijkheid van heden zullen verbazen als wij 't nu over die van onze voorouders van het midden dezer eeuw doen. Maar heel veel wordt toch niet van onze verbeeldingskracht gevergd, om ons voor te stellen, dat men Anno 1950 zoo goed om ons tramgesukkel zal glimlachen als wij 't nu doen om de dagen toen men op geen buitenweg gaan kon zonder ‘tol’ te betalen. Hoe men het in 1950 aan zal leggen, om in onze steden, die geen ‘ondergrondsche’ banen toelaten, een snel en geregeld verkeer te bewerkstelligen, waag ik, in deze tijden van ‘wonderen der techniek’, allerminst te voorspellen; dat men er niet aan denken zal, voor het gebruik van dit kunstverkeersmiddel zelfs maar een betaling te heffen staat bij mij vast, ondanks het feit dat de Amsterdamsche Gemeente zelfs nù nog een belasting op het verkeer in den vorm van ‘overhaalgeldjes’ handhaaft, een belasting die vooral op den kleinen man neerkomt.

Deze toekomst-visie - niet heel erg revolutionnair -

heeft alleen ten doel scherp te laten uitkomen, hoe nauw de zorg voor tramverkeer in de Gemeente-bemoeiingen ook van heden past. Nog sterker evenwel blijkt dit, als we wat verder rondzien, en ons inleven in een ruimer beteekenis dier bemoeiing. Het is te bewijzen, dat de tram hèt hulpmiddel is, 't welk het Gemeentebestuur behoeft en niet missen kan, wil het jegens de stad zijn plichten nakomen in den zin van onzen Hooft, die wel wist dat hij nooit vèr genoeg zorgde, ‘die zorgde voor een Staat’. Zet een *Stad*, en de wijsheid wordt tienmaal wijs. Het probleem van elke groote stad is dat zij bestemd is aan te groeien; dat die groei gebeurt én extensief èn intensief; dat dit extensieve gepaard moet gaan met een verhooging van lasten, die alleen kan worden opgewogen door een tijdig zorgen van wege de Gemeenschap, dat de intensieve groei haarzelve en niet anderen te baat komt en dat ze geen toestanden doet ontstaan, die later weer met groote onkosten moeten worden verbeterd. De bevolking neemt toe, door aanvoer van buiten en door uitgroei met aansluiting en opslorping van omliggende Gemeenten, en de nieuwe kring, die zich om de kern der Gemeente vormt, doet gemeenlijk in den aanvang vooral, de onkosten der Gemeenschapshuishouding in verhouding meer stijgen dan hij bijbrengt tot de inkomsten. Er zijn uitzonderingen, als in gevallen waar dichtbij de oude stad zich een nederzetting van meer gegoeden, *a residential suburb*, gevormd had, die ingeslokt wordt: zooals wanneer Amsterdam Bussum en Hilversum omvangen ging. Die uitzonderingen intusschen zijn schijnbaar, omdat, zoodra de stad die nederzettingen benadert, deze hun bewoners beginnen te verliezen, die weer verder heentrekken, en door een financieel zwakker bevolking overmeesterd worden, die dichter bij het Centrum blijven moet. Maar al zullen die nieuwe bewoners niet hoog komen te staan op de lijst der aangeslagenen, zij verhoogen iets anders: de waarde van den grond; niet alleen in die buitenstraten, ook in de binnenstad. Dat in het hartje van Amsterdam een lapje grond ƒ 1400 p. vierkanten meter op kon brengen, op 't zelfde oogenblik dat over grond, aan de grens van Rotterdam, getwist wordt of de Gemeente die voor ƒ 1, ƒ 1.30 of ƒ 1.60 per gelijk oppervlak zal moeten aankoopen, is een feit, dat niet op zich zelf staat en niet door het toeval van de aan

het eigendom verbonden ‘Vergunning’ (op zichzelf een Gemeente-gift) verklaard wordt. Het is een verschijnsel van wat gestadig aan, in en om elke groeiende stad zich voordoet. Het leven, het financieel bestaan der Gemeenten nu hangt er van af, of zij zich, voor hun kas, van die aangroeiende méer-waarde het hare zullen kunnen verzekeren.

Hoe verleidelijk 't mag wezen, ik ga niet onder Mr. Van Houten's duiven schieten, door in verband met het bovenstaande over het onteigeningsrecht der Gemeenten[1)] te spreken. 't Zou mij ook te ver afvoeren van de tram. Het onderwerp trouwens is van zoo dringenden aard, dat het zich als vraag van practische politiek niet lang meer schuil kan houden; in Engeland begint het, in den vorm van *taxation of ground values*, zich van hoofden en harten meester te maken. Laat ik mij houden aan de tram. Waar de Gemeente niet grif onteigenen mag, kan zij áankoopen, én, *door middel van haar tram*, de door haar verkregen terreinen in waarde doen stijgen, en in ontginning brengen. Het denkbeeld van een specula-

1) In zijn ‘Staathuishoudkundigen Brief’ van einde April heeft hij intusschen duidelijk aan de hand gedaan, hoe het komt dat hij voor zijn Onteigenings-Campagne zoo weinig aanhangers gewonnen heeft. Ik herhaal hier even wat ik elders (‘Hollandia,’ no. 78, 29 April,) daarover aanstipte:
In zijn indertijd voorgestelde onteigeningswetgeving is hij heel ver gegaan in wat we tegenwoordig ‘socialistische richting’ zouden noemen.
Wijzend op den geringen steun daarbij ontvangen, zegt hij dat zij die wel met hem zouden willen meegaan, geen onteigening stennen dan die het goed brengt en doet blijven in handen van Staat of Gemeente.
‘“Maar begrijpt,”’ vraagt hij, ‘“onze werkman niet, dat de eigendomsovergang alleen nut brengt als de grond in plaats van voor wei- of bouwland, gebruikt wordt voor woning of werkplaats (tuingrond) en dat degenen, die den grond met woningen willen bebouwen of tot tuingrond verbeteren, een duurzaam recht (eigendom, grondrente, erfpacht) moeten hebben om voldoende aangespoord te worden, er hun kapitaal of arbeid in te steken? Als huurders van Staat of gemeente zijn zij niets beter af, dan als huurders van particulieren.”’
‘Er is in deze samenkoppeling van eigendom en erfpacht iets vreemds. In erfpacht geven, voor zekere periode althans, vervreemdt het eigendom niet en de stijging in grondwaarde, die in elke Gemeente gebeurt, blijft ten bate van de Gemeente. Dat de huurder er niet van profiteert, zoo de grond niet aan den particulier maar aan de Gemeenschap behoort, zou onweerlegbaar zijn, als 't niet was dat de huurder belastingbetaler werd. Als de Londensche Graafschapsraad de landheerelijke rechten van Londen bezat, in stee van een klein getal Edelen, de huurders van de huizen zouden, wat zij nu aan grondrenten opbrengen, op hun belastingen gekort zien.’

tie, die een tramlijn in exploitatie brengt, vóor de vraag er naar overstelpend is; die begint, waar men anders pleegt te eindigen, is, afgescheiden van allerlei andere op te stapelen bezwaren, vermoedelijk kras genoeg, om onzen voorzichtigen Gemeentebeheerders mijn geschrijf met ongeduld in een hoek te doen gooien. 't Is - laten we 't maar eerlijk zeggen.. àl te Amerikaansch! - En toch heeft het ook in Engeland, waar de wilde haren heusch er uit zijn, verschillenden der groote spoorwegen geen windeieren gelegd, dat ze zelfs verder zijn gegaan dan dit! - dat ze door het bouwen van hotels en woonhuizen: badplaatsen, door het maken van havens, dokken, en andere noodige gebouwen en inrichtingen: havensteden aan hun lijnen in het leven geroepen hebben. En hebben, ondanks de hun ingeboren voorzichtigheid, onze twee grootste steden zich niet zelf in ‘speculaties’ gestoken, waar het handelsinrichtingen betrof? Is het niet zekerder, dat Amsterdam zich uit moet breiden, dan dat het, om iets te noemen, een markt voor petroleum behouden zal? - Staat het niet vast, dat die nieuwe buurten, rondom Amsterdam, vroeger of later hun ‘parken’ moeten krijgen, de noodzakelijke ‘longen’ voor elke zich opeenhoopende bevolking? - Is het zooveel intelligenter, te wachten tot het particulier bouw-initiatief de grondwaarden in een buurt heeft opgedreven en dan tot die hoogere prijzen grond voor een park, en scholen, en brandweer- en politiebureau's aan te koopen, dan te beginnen met beslag te leggen op de nu nog brake terreinen; daar in elke buurt een park aan te leggen, in welks omgeving het aangenaam wonen zal wezen, en dat dus aantrekken móet; er alvast terrein voor eigen behoeften te reserveeren, en dan - door een behoorlijken tramdienst, in verband met de andere stadsdeelen, de bruikbaarheid van die nieuwe buurt als woonplaats zóo te verhoogen, dat men er niet vandaan kán blijven? Stel, dat de hemel op de aarde valt, en dit niet gebeurt - is een goed toegankelijk park ooit ‘weggegooid’ in een stad van duizenden? Amsterdam, als ‘zomerstad’, mag nog wel een opfrisschertje. Amsterdam, zal men mij tegenwerpen, heeft al een ongelukkige grond-speculatie aan den overkant van het IJ achter den rug! - Maar is deze niet ongelukkig ‘geworden’, omdat men, naar te Hollandsche voorzichtigheidsmethoden, geëindigd

is na het begin, en aan dien overkant van het IJ de hand heeft geslagen, zonder tegelijk te besluiten - en dit besluit uit te voeren óok - hem met Amsterdam door het eenig nuttige verkeersmiddel: een brug, te verbinden? Nú zou men een tram kunnen leggen over die brug, en, door lage vervoerprijzen, het stichten van een arbeiderswijk dáar mogelijk maken, die zou kunnen helpen het ‘woningvraagstuk’, dat ook voor Amsterdam dringend wordt, wat minder lastig te doen zijn. Het ‘voortreffelijke’ van een Gemeente-tram in eigen beheer is, dat het een hulpmiddel van zoo sterke sociale kracht is, en dat er, bij eenig verstandig overleg en wat flink aanpakken, geen risico aan verbonden kán zijn. Want zelfs al zou de verlaging van prijs op de volksbuurtlijnen tot 2½ cent per rit, en tot 5 cent elders - om een der verwachtingen er van te noemen, - tot verlies op de exploitatie voeren - de ervaringen in Engeland leeren het tegendeel! - dan nog zou de Gemeenschap, als geheel, daar op allerlei wijze voordeel van hebben, en Amsterdam er door winnen. En ook al geeft men toe dat de toestanden dàar zóo heel anders zijn dan in Glasgow en Londen, om alle vergelijking uit te sluiten, het feit dat prijsverlaging het beste betaalt staat door de ervaring te vast, om vrees voor de gevolgen te kunnen wekken. De geschiedenis van de post, als staatsbedrijf, de ervaring van de landen, waar ook de Spoordienst Staatsbedrijf is, zijn absoluut geruststellend. En wie nog meent, dat een ‘Overheid’ niet *exploiteeren* kan, kijke eens naar wat België van zijn Ostende-dienst gemaakt heeft! 't Komt alles er op aan, of men den moed heeft het ding bij zijn naam te noemen en te behandelen naar zijn eisch; een ‘bedrijf,’ waarlijk te bewerken als een ‘bedrijf,’ zonder valsche ‘overheids’ schaamte om handeldrijven, die in een koopmansstad wel allerminst te pas komt; en, omdat het een Gemeenschapsbedrijf is, voortdurend met de oogen wijd open voor de grootere belangen dier Gemeenschap, niet het minst ook in haar verkeer met omliggende plaatsen. Als tal van kleinere er terecht niet tegen opzien, subsidies te geven aan particulieren, concessionarissen, om aan het algemeen verkeer verbonden te raken, is er geen aanleiding het ‘eigen beheer’ te veroordeelen, zoo het enkele niet dadelijk rendeerende, maar voor het algemeen belang wenschelijke lijnen in explotatie brengt. Integendeel,

dàar *is* het voor, en hoe meer men daarbij durft, des te beter èn voor het bedrijf, èn voor de burgerij[1].

III.

Of een stad tot 'blijven wonen' aanlokt, hangt, ik heb 't straks al opgemerkt, geenszins van de laagte der belastingen alleen af. Was dit zoo, Kampen zou Den Haag lang over het hoofd gegroeid zijn. De *forensen*- of 'uitwoners'-moeilijkheid, die de eene stad na de andere ondervindt, heeft de eene na de andere door wetsverandering alléen zien te ontgaan, en er bij vergeten, dat ondernemend beheer een veel belangrijker factor tot de ontwikkeling was. Onze Eedelachtbare autoriteiten zullen de vergelijking die ik bezigen ga, beschouwen als niet minder dan blasphemie, maar op gevaar van alle 'waardigheid te grabbel te gooien,' zou ik willen zeggen, dat het met Gemeenten gaat als met hôtels. Het best gebouwde, best verzorgde, helderste, meest luchtige, dat de frischste kamers heeft, de aangenaamste ligging; een tuin, om bij mooi weer in te zitten, en een goede lees- en biljartkamer voor divertissement bij regenwêer; waar de bediening prompt is, de bedienden best betaald en niet fooi-jagerig zijn, en waar geen gast zijn rekening krijgt of hij moet erkennen dat die billijk is voor wat hij er voor genoten heeft, zal, niet waar? ook het meest in trek zijn. Nog eens, èn al onze edelachtbaren èn allen die in de Gemeente een ideale Gemeenschap zien, zullen zich ergeren aan deze 'onwaardige vergelijking.' Ik zelf evenwel heb al doen uitkomen, toen ik van de Gemeente als een Co-operatieve Naamlooze Vennootschap sprak, hoeveel ik in de Gemeente het Gemeenschappelijke voor-op stel. Doch is het inderdaad wijs, een scheiding te maken tusschen nuchtere werkelijkheids-beschouwing en uit diep gevoel gesproten idealisme? Wie een Co-operatieve Vereeniging bestuurt, heeft, als elk gewoon leverancier, de behoeften en wenschen van zijn klanten te bestudeeren; wie het niet doet, schaadt zijn ideaal meer dan eenig principiëel vijand doen kan.

1) Sedert dit geschreven werd, verluidde dat de Graafschapsraad van Middlesex (waaronder een deel van Noord-Londen valt) - tot hiertoe een der grondvesten van Conservatisme, - den aanleg en de exploitatie van tramwegen ernstig in handen gaat nemen, met de bedoeling de winst van de beste lijnen te gebruiken tot het exploiteeren van de wèl-noodige, maar misschien niet dadelijk rendeerende lijnen.

Wie, als geboren of getogen dan wel als toekomstig Hoofdstad-bewoner, het in zijn hoofd krijgt te willen weten, of hij er ‘waar voor zijn geld ontvangt,’ en of zijn Gemeentebestuur met wat het doet en onderneemt op den goeden weg is, vindt niet, als de bewoner van een Engelsche stad, een korte resumé achter zijn belastingbiljet. Hij heeft zich de Gemeente-begrooting, of de Gemeente-rekening te verschaffen,... om tot het resultaat te komen, dat ze diepe mysteries zijn, die het begrijpelijk maken, dat zooveel leden van den Raad geen tijd meer voor hun baantje hebben, en dat er in Amsterdam zooveel misloopt. Ik zelf had, vóor ik deze opmerkingen neer ging pennen, me voorgenomen eens ná te gaan, hoe de Amsterdamsche burger het had in vergelijking met bewoners van Engelsche steden van ongeveer gelijke grootte. Wel, ik heb aan Liverpool, Manchester, Birmingham een niet meer dan uiterst oppervlakkige kennis; en in Amsterdam heb ik acht jaar gewoond en sedert dien, d.i. sinds 1893, haar ontwikkeling trouw gevolgd. Maar het ‘wijs worden’ uit de rekeningen en begrooting dezer Engelsche steden, en het maken der uittreksels, die ik voor mijn vergelijking noodig had, heeft mij geen kwart van den tijd gekost, die het doorworstelen van Amsterdams begrooting alleen van me gevorderd heeft, en heeft mijn goed humeur geen oogenblik bedreigd. Wat ik van de inrichting van het Engelsch Gemeentebestuur, met al die Commissies van Beheer, heb meegedeeld, heeft al duidelijk gemaakt, dat elk dier Commissies haar eigen rekening heeft, vermeldend haar inkomsten en haar uitgaven, en haar aandeel aan de algemeene schuld. Die rekeningen worden vervolgens, met trouwe verwijzing naar de pagina van elk onderdeel, op de algemeene rekening der stad overgebracht, en die zelfde totale tabellen nog eens voor de Schuld, en voor den Interest gegeven. Zoo wordt het mogelijk, met één, twee opslagen, na te gaan, wat elk onderdeel van Gemeentebeheer, met balanceering van inkomsten tegenover uitgaven, dus in de *netto* bedragen, inbrengt of kost, en te weten te komen: of een onderneming rendeert, wat een instelling (met oprichtings-uitgaven inbegrepen) vergt, en wat waarde aan eigendommen de Gemeente tegenover haar Schulden te stellen heeft. Dit laatste, voor haar crediet, en tot geruststelling en opbeuring der Gemeenteleden, als

gezamelijke mede-schuldenaren, natuurlijk van heel groot gewicht! Want de schulden eener Gemeente, dat is haar effectief werkkapitaal in obligaties, en een Vennootschap staat juist niet kwaad, omdat dit kapitaal aangroeit. 't Hangt er alles van af, wat zij er voor te toonen heeft.

Probeer nu eens hetzelfde voor Amsterdam uit te visschen. Allereerst vindt ge u dadelijk voor een droge plas ten aanzien van den Kapitaalstaat en de rente en aflossings-rekening, die maar drie bedragen een bizondere bestemming toekennen, en voor het overige alles op één hoop laten. Dan hebt ge, omdat de moeite van een verwijzing den samensteller der begrooting te veel was, te worstelen met veranderingen van plaatsing, zooals bijv. waar het aandeel in 's Rijks belastingen, van hoofdstuk III, afd. II, voor 1899 blank staat, en ge 't eerst onder één der vijftig nummers van Hoofdstuk IV ontdekken kunt. Dit Hoofdstuk IV '*Ontvangsten van verschillenden aard*', 50 nummers, is met hoofdstuk X '*Andere uitgaven niet onder de vorige Hoofdstukken behoorend*', 38 nummers, een te erger beproeving, omdat men er met groote vernuftigheid in geslaagd is, al de onderdeelen zoo door elkaar te haspelen als maar kon. Om weer een voorbeeld aan te geven: In dit laatste hoofdstuk vinden we, nadat de schutterij eerst in Cap. IV, afd. II der uitgaven onder de '*Kosten wegens de Openbare Veiligheid*' voor een halve ton is neergezet, onder:

267 'Kosten op de inschrijving voor de schutterij en de nationale militie;'

268 'Dag en reisgelden aan manschappen der nationale militie,' (als terug ontvangen van het Rijk onder No. 60 in Hoofdstuk IV der Inkomsten geboekt, zonder dat er eenig pogen blijkbaar is, om de twee posten met elkaar in verband te brengen.)

Dan volgt, 269, 'Openbare vermakelijkheden en feesten,' en ge denkt dus met Schutterij of Militie afgedaan te hebben. Tot ge, onder 273, nog eens weer het militaire element ontmoet, '*Verplegings- en Transportkosten*' (gedeeltelijke Staatsvergoeding wordt geboekt onder No. 61) en ge onder 274 de '*Muziek der Schutterij*' tegen komt, wier plaats toch zeker tusschen de Schutterij en de Openbare Vermakelijkheden zou zijn geweest. Terwijl ge, om Inkomsten tegenover Uitgaven te kunnen stellen, onder Hoofdstuk IV de No's 55, 56 en 59

tot een bedrag van bijna 10.000 gld. moet gaan opscharrelen.[1)]

En het zijn waarlijk die Rommelzôo-hoofdstukken niet alleen, die u in de war helpen! Nog een paar grepen: Onder de Inkomsten van 15-18 vindt ge die van de verschillende Musea; 286-282 beweren de uitgaven daarvoor aan te geven. De eerste staan onder de '*Inkomsten van Gemeente Eigendommen*'; de laatste onder de '*Niet te rangschikken Uitgaven*' een heel andere rubriek. Wat niet wegneemt, dat ge, bij toeval de lange lijst in de *Toelichting* van 157*a* '*Onderhoud van Openbare Gebouwen*' naziend, daar nog een extra voor Onderhoud van het Gemeente-Museum ontdekt. Diezelfde toelichtende lijst brengt meer verrassingen. Uit de begrooting, met al haar reeks van Postjes, zoudt ge, uit No's. 7*h* en 13 'renten Stadsschouwburg-fonds' en 'Vergoeding voor het gebruik van id.' tegenover 257 'Renten en Aflossing der Leening,' tot het besluit komen dat de schouwburg de Gemeente een ƒ 3000 's jaars kost; tot ge, onder 't zelfde 157*a* nog twee posten ontmoet: één voor Onderhoud en een voor Assurantie van het gebouw, die het resultaat geven, dat de jaarlijksche onkosten 15 à 16 mille bedragen. Iets gelijksoortigs vindt ge omtrent de Beurs: met '*Kosten van Onderhoud*' onder 157*a*, maar met een extra '*Schoonhoudens*' kosten, onder '*Dag- en weekgelden van werklieden*' (158). Van de markten en het abattoir vinden we de 'Inkomsten' onder *Heffingen*, de 'Uitgaven,' als: '*Jaarwedden en verdere Onkosten*' van beide onder 151: '*Kosten van Heffingen*.' Maar de Jaarwedden van den Directeur voor Markt en Abattoir wordt, in 149, onder een ander Hoofdstuk op de: '*Kosten van Huishoudelijk Bestuur*' gebracht. En zoo voor de Politie, het Onderwijs, de Havens en de Gemeente-Inrichtingen, alles in een verwarrende hocus pocus, alsof (om een bedrijfsvoorbeeld te nemen, daar ik iets van weet) een uitgever zich in zijn administratie bepaalde tot het samenstellen van uitgaven aan papier, drukken, binden, auteursrechten, advertenties, zonder elk boek afzonderlijk met zijn eigen onkosten te debiteeren, - en in de eerste Handelsstad van ons land geen boekhouderskunst bekend, en een heldere

1) No. 56, dat er tusschen komt, geldt aannemers van Openbare Werken. En waar is No. 57 heen geraakt? -

Administratie niet de eerste eisch van een goed beheer was.[1)]

De vraag, wat de Amsterdammer voor zijn, met een zuur gezicht opgebrachte, belastingen krijgt, en wat zijn toestand is in vergelijking bij bewoners van andere steden, is dus in elk geval niet uit te maken, zoo we niet trachten tot een zuiverder beeld van netto Inkomsten en netto Uitgaven te komen. Heel en al mogelijk is dit niet, omdat we de kapitaal-uitgaven niet tot hun recht kunnen brengen. Maar men moet alweer tevreden zijn met een benadering.

Een zeer speciale aanleiding daartoe is vooral het feit, dat van de Gemeente-Uitgaven, zooals die netto[2)] blijken te zijn,

1) De font ligt natuurlijk niet allereerst bij de Gemeente, maar bij Gedeputeerden. Doch de slechte administratieve vorm wordt er daarom niet beter op.
2) In deze en al de volgende becijferingen heb ik telkens, van wat een bron van Inkomsten is, de daartoe vereischte Uitgaven in ruimen zin afgetrokken, en wat een 'Onkost' is, met de er op ge-ïnde Inkomsten verminderd om aldus tot het '*netto*' bedrag te geraken.
Om een voorbeeld te geven:
Van de Amsterdamsche 'Heffingen' komen de Leges, ter Secretarie ontvangen, natuurlijk in mindering van de 'Onkosten van Gemeentebeheer.' De andere leges, van Haven en Dokmeester, het Havengeld, Schut- en bruggeld, Mastkranen, Inkomsten Handelsterreinen, vormen te zamen een bron van Inkomsten. Maar zij vergen toch ook allerlei Uitgaven van beheer, bediening, onderhoud, en, omdat zij met het scheepvaartverkeer in betrekking staan, ook subsidies, die maar niet op de gewone Onkosten-rekening van de Gemeente mogen blijven staan, zonder ge-aequivaleerd te worden. Het financieel beeld van 'Amsterdam als Havenstad' wordt dan aldus:

	Inkomsten.			**Uitgaven.**	
Begrootings-nummer.	**Omschrijving.**	**Bedrag begroting '99.**	**Nummer.**	**Omschrijving.**	**Bedrag.**
36	Leges, Haven en Dokmeester	f 2.900	148	Jaarwedde Directeur en onkosten Beheer	f 5.350
			151*e*	Id. Haven-dienst	f 29.800
39	Havengeld	f 340.000	151*f*	Id. Sluizen en Brugg.	f 54.390
40	Schut- en bruggeld	f 59.000	135*b*	Teruggaaf havengeld	f 500
41	Opbrengst mastkranen	f 42.000	153*g*	Id. Loods Handelsterr.	f 100
42	Id. Handels-terrein	f 18.000	275	Vaarweg Rijn (bijdrage)	f 1.250
		f 461.900			

- even over de 10 millioen - de Staat meer dan een vijfde (2¼ millioen) draagt. De jongste begrooting heeft deze Staatsbijdrage, die in 1898 nog geheel afzonderlijk, en heel 'anspruchslos' voorkwam als: '*Uitkeering door het Rijk, ingevolge de Wet van* 24 *Mei* 1897,' nu onder het Rommelzoo-hoofdstuk geplaatst als '*Bijdrage van het Rijk in de kosten der Gemeente-huishouding*.' Gevaarlijker betiteling kon niet worden gegeven. Het is en moet toch wel een eerste eisch zijn aan elke Gemeente, dat zij, en zij alleen, de kosten van haar eigen huishouden draagt. Staatstoelagen, aldus in het wilde verstrekt en aangenomen, moeten tot geldverspilling leiden. In Engeland, waar ze ook bekend zijn, - en dikwijls afgekeurd, - worden ze, in elk geval, vastgelegd aan Uitgaven, die de Gemeenten doen voor den Staat en op last van den Staat, zooals o.a. die voor de Politie, waarvoor de Staat de helft van tractementen en kleedgeld vergoedt, en voor Onderwijs. - Welke uitgaven nu mogen we voor Amsterdam, naar deze opvatting, tegenover de 2¼ millioen, van den Staat ontvangen, stellen? Allereerst die voor de Schutterij en Militairen: een halve ton ongeveer[1)]. Dan, evenals in Engeland, de helft der Politie-uitgaven, die totaal iets over het millioen

	Per Contra	ƒ 10869.90	276	[illegible]	ƒ 300
	Netto opbrengst	ƒ 356210	299	Subsidie verbet. voor de Schutterij	ƒ 12000
					ƒ 10869.90

Dit bovenstaande is natuurlijk alleen een proeve van een 'Outsider' - die bedoeld is een richting aan te geven, en te doen zien op wat wijze ik in het geheel tot mijn 'netto cijfers' gekomen ben.

1) **Schutterij en militairen.**

	Inkomsten			Uitgaven	
7*g*	Rente Staatsfonds	ƒ 130	183	Onkosten Schutterij	ƒ 50.400
55 56	{ Contributies en boeten Schutterij }	ƒ 6.055	267	Id. Loting Schutterij en Militie	ƒ 1.200
56	Contributies en boeten Schutterij	ƒ 6.055	292	Staatsfonds	ƒ 130
59	Opbrengst niet ingevorderde kleedingstukken	ƒ 3.600	268	Dag- en Reisgelden Militie	ƒ 1.000

60	Teg[illegible] Rijk van dag- en [illegible] militie	f 1.000	273	Ont[illegible] [illegible] Mar[illegible]	f 3.500
					f 56230
				Per Contra	f 11.785
61	Id. van Ont[illegible] [illegible] mar[illegible]	f 1.000		Netto Uitgaven	f 44445
		11.785			

komen[1]; eindelijk, hoewel de Staat al een bijdrage voor de Lagere School verstrekt, wat de Gemeente volgens de wet aan L.O., M.O. en voorbereidend H.O. uitgeeft: een totaal van 2 millioen.[2] Zoodat dus de Gemeente, - afge-

1) **Politie.**

	Inkomsten.			Uitgaven.
71	Ontvangsten (pro memo)	f 50.-	174, 175, 176, 177, Jaarwedden en Uitreiding	f 85460
83, 84 Vergoeding van Patiënten	f 9.424	179, 180, 184, 185, 186, Onkosten	f 16830	
	f 9.474		f 102900	
		Per Contra	f 9.474	
		Netto uitgaven	f 101426	
		Halve Onkosten van Politie	f 50713	

2) **Onderwijs.**
Lager Onderwijs.

	Inkomsten.			Uitgaven.	
44/10*a*	Subsidiën	f 36250	151*i*	Onkosten Schoolgeld	f 1.200
7*c*	Huishuren	f 1.960	153*c*	Id. Id.	f 200
75*a*	Zegels, Schoolgelden	f 150	279*a*	Id. Zegels	f 150
82	Opbrengst Verkochten Kweekschool	f 250	193215	Algemeene Onkosten	f 245310
					f 245860
88	Bijdrage v.h.	f 36000		Per Contra	f 74890

	Rijk in kosten L.O.				
91	Id. in kosten Kweek-school	f 24.000	Zuivere Onkosten L.O.		f 170.950
	Per Contra	f 748.910			

Middelbaar Onderwijs en Handelsschool.

	Inkomsten.			**Uitgaven.**	
44/10 *b*	School-gelden	f 128.50	151 *h*	Onkosten School-geld-heffing	f 200
75 *a*	Zegels	f 50	153 *e*	2e Id. Id.	f 200
92	Bijdrage Leeraar a.h. Chin. Handels-school	f 400	916223	Jaarwedden enz	f 36750
	Per Contra	f 128.950	237 *a*	Onkosten Gebouwen	f 4.200
			279 *a*	Id. Zegels	f 50
					f 37.400
				Per Contra	f 128.950
			Zuivere Onkosten M.O.		f 24.450

Voorbereidend Hooger Onderwijs.

	Inkom-sten.			**Uitgaven.**	
44	c,3 School-gelden Gymnasium	f 23.300	235	Onkosten Gymnasium	f 82.400
			237 *b*	Aandeel Onkosten	f 200

scheiden van wat zij voor School-oprichtingen betaald moge hebben, en dat moet een aardig bedrag zijn! - voor dit verplicht onderwijs niet meer dan drie ton en voor de Politie niet meer dan vijf ton uit haar eigen kas besteedt en de Schutterij geheel vrij heeft!

Wie de cijfers der jongste begrooting neemt zooals ze staan, vindt er de schatting, dat de Amsterdamsche burgerij in dit jaar aan rente en aflossing alleen niet minder dan *vier* millioen te betalen zal hebben, d.i. nog vier ton meer dan haar Inkomstenbelasting netto in de kas zal laten vloeien. Van dit bedrag zullen we evenwel 1.2 millioen mogen af-trekken, die door Gemeente-bedrijven of haar schuldenaren op hun rekening genomen worden.[1)] En aan den anderen kant vinden wij de *Inkomsten* en de *Heffingen*, die na aftrek van alle andere uitgaven 1.7 millioen inbrengen. Die inkomsten gelden: huren, renten, pacht aanplakborden, spoorbanen, concessies, eigen bedrijven, stationeerende rijtuigen - totaal 1.1 millioen. De Heffingen gelden: Havens- en Handelsterreinen, Gemeentegronden, Begraafplaatsen, Markten, Abattoir, Beurs - totaal ruim 6 ton. Al die ‘Heffingen’ nu hangen af van vroegeren kapitaal-uitleg, en van de Inkomsten geldt dit natuurlijk ook ten aanzien van huren,

			ƒ 82600
		Per Contra	ƒ 23300
	Zuivere Opbrengsten Gymnasium		ƒ 59300
		Totaal Gemeentelijk Onderwijs	ƒ 207700
		Totaal	ƒ 258858

1) En wel als volgt:

Art. 5*d*. Terugbetaling Arbeiderswoningen	ƒ 44.100
Art. 23 Terugbetaling Entrepot,	ƒ 90.000
Telefoon, Rente	ƒ 42.000
Telefoon, Aflossing	ƒ 17.000
Waterleiding, Rente en Aflossing	ƒ 523.000
Gas, id. id.	ƒ 516.000
Totaal	ƒ 1.232.100

renten, pacht aanplakborden, spoorbanen en stationeerende rijtuigen (bestratings-uitgaven). De Concessies, en de al met eigen rente en aflossing bezwaarde Bedrijven, staan dubieuser, al zou men met eenige spitsvondigheid wel kunnen bewijzen, dat ook zij, indirect, afhangen van wat de Gemeente voor haar huishouden aan kapitalen heeft uitgegeven. Nemen wij dit aan, dan vinden wij dus dat van de overgebleven 2.8 millioen voor rente en aflossing (d.i. 4 millioen minus 1.2 millioen uit Gemeentebedrijven en voorschotten) er 1.7 millioen weer òpgebracht worden, dus ook voor oorspronkelijke *productieve* uitgaven staan. Als voorshands niet onder dak te brengen jaarlijksche kapitaal-onkosten resten ons dan 1.1 millioen. We hadden een drie ton overgehouden voor verplicht Onderwijs, en een half millioen voor Politie. - Totaal 1.9 millioen, die de Amsterdamsche belastingbetaler aldus op te brengen heeft vóor hij aan zijn eigenlijk gezegde huishoudelijke onkosten toekomt.

In dit opzicht intusschen is hij, dank zij vooral ook de heffingen, in geen slechter, eer in een gunstiger conditie dan de Liverpooler en de Manchesterman, vooral als men in acht neemt, dat deze op hun gewone Gemeenterekeningen niet een eent schuld en dus ook geen rente en aflossing voor hun Openbare Lagere Scholen verantwoorden, en Amsterdam, voor zijn 186 scholen, nog gezwegen van die voor M.O. en H.O., stellig een minimum van 12 millioen onder haar totalen schuldenlast van ± 94 millioen[1)] moet hebben, vertegenwoordigend, met aflossingen, een 4 à 5 ton 's jaars. Want uit die Inkomsten alleen trekt Amsterdam méér dan Manchester, met ongeveer gelijk getal inwoners; en maar iets minder dan Liverpool, dat veel eigendommen en 170.000 inwoners méer bezit. Met de heffingen meê trekt de Amsterdammer ƒ 3.64 per hoofd, de Manchesterman maar ƒ 2.-, die van Liverpool ƒ 2.16. - En maken wij hún rekening als straks van den Amsterdammer, dan vinden wij:

1) Gerekend 77.9 millioen tot in 1897; sedert vermeerderd met 16 millioen, nieuw opgenomen voor de Gasfabriek. Totaal 93.9 millioen. - Afgeseheiden van wat de Gemeente voor haar bedrijven leende, draagt zij dus een schuldenlast van 60 millioen (120 gld.) p. hoofd. Voor de vergelijking met de Engelsche steden moet daar dan nog de geraamde 12 millioen voor Scholen afgetrokken worden, latend 48 millioen (96 gld.) p. hoofd.

	Manchester[1]		**Liverpool.**
	A. en B.		
Totale Schuldenlast: }	190 mill.	129 mill.	109 milloen.
Per hoofd	363 gld.	246 gld.	164 gld.
Totaal rente en Aflossing	ƒ 8.31 mill.	ƒ 6.47 mill.	ƒ 4.38 mill.
Id. ten laste van Gemeentebedrijven.	ƒ 3,70 mill.	ƒ 3,70 mill.	ƒ 2,47 mill.
Netto totale jaarlast	ƒ 4,61 mill.	ƒ 2,77 mill.	ƒ 1,91 mill.
Inkomsten (en Heffingen)	ƒ 1,06 mill.	ƒ 1,06 mill.	ƒ 1,44 mill.
Jaarlast voor niet-rendeerende Kapitaal-Uitgaven }	ƒ 3,55 mill.	ƒ 1,71 mill.	ƒ 0.470,- mill.
Politie (halve onkosten)	ƒ 0,67 mill.	ƒ 0,67 mill.	ƒ 1.098,- mill.
Onderwijs (na aftrek v. Staatsbijdragen)	ƒ 1,00 mill.	ƒ 1,00 mill.	ƒ 1.376,- mill.
Totaal	ƒ 5,22 mill.	ƒ 3,38 mill.	ƒ 2,944,- mill.
Per hoofd	10 gld.	6,40 gld.	4,40 gld.

Sommen, waarbij de Amsterdammer met zijn ƒ 1,90 millioen of ƒ 4,80 p. hoofd en zijn schuld van 48 mill. of ƒ 96 p. hoofd, niet kwaad af is. Zeker niet in vergelijking bij Manchester met maar 25,000 inwoners méer, en zelfs niet bij Liverpool, waar de bijkans 3 millioen toch per hoofd een omslag van ƒ 4.40 beteekenen tegen ƒ 3.80 voor den Amsterdammer. Opgemerkt moet worden, dat men in beide steden, door een deel der politie ook voor de brandweer te gebruiken - en door een speciale heffing van de Assurantie-maatschappijen, - de kosten van de brandweer op de helft van de Amsterdamsche houdt. Zooals zal blijken:

1) *Manchester* heeft zich, voor haar groot Zeekanaal, in een schuld van 61½ millioen gestoken. Hoewel de rente daarvan, zoolang 't Kanaal die niet zelf betaalt: (1.9 millioen) onder de niet-productieve uitgaven mee moet gerekend worden, is dit toch zoozeer een buitengewone Uitgaaf, dat ik om de vergelijking niet te vervalschen onder B de cijfers heb gegeven, na aftrek daarvan.

Zien we nu, hoe 't met de eigenlijk gezegde Gemeentehuishoudingen staat:

	Amsterdam.			Manchester.	Liverpool.
	1897.	**1898.**	**1899.**	**1897/1898.**	**1897/98**
Gemeentebeheer	ƒ 424.292	ƒ 378.100	ƒ 414.387	ƒ 343.000	ƒ 789.850
Pensioenen	ƒ 344.776	ƒ 399.000	ƒ 384.900	a)	a)
Gezondheidspolitie, Reiniging, Rioolafvoer	ƒ 646.254	ƒ 652.437	ƒ 657.500	ƒ 1.852.516	ƒ 1.359.760
P.W. - Wegen, riolen, rivieren, Parken, kerken[1)]	ƒ 555.257	ƒ 658.220	ƒ 756.620	ƒ 1.184.000	ƒ 1.058.400
Verlichting	ƒ 404.860	ƒ 414.500	ƒ 414.500[**)]	ƒ 560.000	ƒ 603.000
Water					ƒ 1.045.930[b)]
Brandweer	ƒ 271.643	ƒ 289.400	ƒ 294.200	ƒ 131.000	ƒ 146.000
Armenzorg, krankzinnigen en Besmettelijke ziekten	ƒ 1.069.043	ƒ 1.135.330	ƒ 1.156.600	ƒ 1.655.640	ƒ 2.964.000
Verbet. v. Woningbestanden				c)	c)
Onvoorzien	ƒ 5.000	ƒ 41.600	ƒ 42.800	-	-
Totaal	ƒ 3.721.125	ƒ 3.968.587	ƒ 4.121.507	ƒ 5.726.156	ƒ 7.966.940
Per Hoofd	ƒ 7.45	ƒ 7.90	ƒ 8.25	ƒ 10.90	ƒ 12.28

a) Deze worden in Engeland op elken dienst afzonderlijk verrekend.
a) Deze worden in Engeland op elken dienst afzonderlijk verrekend.
1) Liverpool heeft eenige kerken als Gemeente-bezit.
**) Zal minder worden bij gasprijsverlaging. Zie hiervoor pag. 13.
b) Zie hiervoor, pag. 14.
c) Voor zoover hiervoor Uitgaven gedaan zijn, worden ze nu geheel opgewogen door de Inkomsten van huren, en zijn dus niet hier mee te rekenen.
c) Voor zoover hiervoor Uitgaven gedaan zijn, worden ze nu geheel opgewogen door de Inkomsten van huren, en zijn dus niet hier mee te rekenen.

Vergelijkingen ‘per hoofd’ intusschen blijven - ik ben de eerste om het toe te geven - altijd veel hebben van het karakter van de welbekende filosofische eieren. Ten eerste omdat, wie veel lasten te dragen krijgt, er niet beter aan toe is als hij weet dat zijn ‘gemiddelde’ eigenlijk zooveel lager ligt, en dan, omdat plaatselijke toestanden, verhoudingen en waarden zoo verschillen en alles betrekkelijk blijft. Dat men in Manchester en Liverpool duurder uit is dan in Amsterdam, zal alvast - al heb ik 't lijstje der Gemeente-uitgaven nog niet uitgeput - duidelijk zijn. - Per Hoofd *betaalt* de Manchesterman ƒ 18.-;[1] de Liverpooler ƒ 17.-; de Amsterdammer maar ƒ 12.[2] Hoe weinig en hoeveel zulke ‘gemiddelden,’ juist met het oog op verschillenden levensstandaard beteekenen, helpt Manchester ons uitwijzen. De Gemeenterekening geeft een tabel van de ‘Geschatte Huurwaarden, Belasting en Bevolking’, in de drie hoofddeelen der stad: het Centrum, eigenlijk gezegd Manchester, en Noord- en Zuid-Manchester: er-aan gegroeide buurten. Met behulp hiervan zouden wij kunnen vaststellen, dat in dit Centrum ƒ 42 p. hoofd, in Noord-Manchester ƒ 14.60 p. id., in Zuid-Manchester ƒ 15.5 geheven wordt. Aan dit eerste cijfer hebben wij evenwel weinig, want ook in de City van Manchester komen dagelijksch tal van *forensen* zaken doen, die in de huurwaarde van hun kantoren mee betalen, hoewel we hun hoofden niet kunnen tellen voor onze ‘hoofd’ rekening. Maar die twee andere districten, door de kleinere burgerij en den werkman bewoond, zijn daardoor te zekerder maatstaf van vergelijking. Als *zij* gemiddeld ƒ 14 à ƒ 15 opbrengen, is de Amsterdammer met een gemiddelde ƒ 12 er zeker niet te erg aan toe. Want dit wordt door *allen* gedragen en tegenover mogelijke hoogere inkomsten in Manchester dan in Amsterdam, staan stellig evenredig hoogere levensonkosten.

1) Eigenlijk ƒ 21; maar daar er, uit de gewone Inkomsten, een overschot van ƒ 1.863.000 was gebleven, heb ik, billijkheidshalve, dit bedrag van het totaal ad ƒ 11.298.000 millioen afgetrokken. Ook zou men in rekening hebben te brengen, wat van deze naar de huurwaarde berekende belasting uit de Openbare Diensten gekregen wordt, daar dit voor 't Hoofdgemiddelde natuurlijk niet mee mag tellen.
2) Amsterdam heeft ƒ 500.000 van vorige rekening overgehouden, d.i. dus ƒ 1 p. hoofd, die anders hadden moeten opgebracht worden, tenzij de rekening meevalt. Dit kan, omdat een aantal Inkomsten nog maar Pro Mem. uitgetrokken staan.

IV.

Nog eens, intusschen, het zit 'm voor den burger in het geld niet alleen, dat van hem gevergd wordt, maar bovenal in wat hij er voor krijgt. Vergelijkend de hierboven getabelleerde publieke diensten in de verschillende steden, zou ik zeggen, dat de Amsterdammer minder goed af moet zijn in zake verlichting: als de gasprijs in Manchester de helft is van die van Amsterdam en beide steden tellen gelijk getal inwoners en Manchester besteedt nog meér geld, dan moeten, wat de lokale verschillen ook mogen wezen, de Manchesterianen tenminste tweemaal meer licht in hun straten krijgen dan de Amsterdammers. Bovendien hij heeft zijn eigen gas veel goedkooper. Doordat ze er geen grachten op náhouden, waarin ze hun riolen kunnen afleiden, betalen de eersten veel meer voor hun rioolafvoer, maar ze hebben er dan ook de min frissche luchtjes niet van, zoomin als het voordeel dat de zware vrachten niet over 't plaveisel gaan, en heel en al het pittoreske niet. Een belangrijke instelling, daar Amsterdam de Engelsche steden mee vooruit is, is het Abbattoir; doch dit komt onder de uitgaven niet voor, omdat het een bron van inkomst is, zooals voor de Engelsche Gemeenten min of meer wat zij ter verbetering van woningstoestanden door het bouwen van arbeiderswoningen deden. De Amsterdamsche brandweer, die 't dubbele van die Engelsche kost, is daarentegen beter; de andere gesteldheid van den bodem maakt echter weer in de Engelsche steden *Macadam*-wegen mogelijk, die zeker voor rijwielenden heel wat prettiger zijn dan onze keien, maar die vooral niet goedkooper zijn, om het veelvuldig herstel dat ze vergen.

Omtrent het armwezen in Liverpool en Manchester staan mij op 't oogenblik geen gegevens ten dienste, die de zooveel hoogere posten dan in Amsterdam eenigszins kunnen verklaren[1)]: dat Amsterdam in publieke hospitalen beter af is, dan

1) Ook deze komen, als al gezegd is, in de eigenlijke Gemeente-rekening niet voór, omdat de *Board of Guardians* een zelfstandig lichaam is, afzonderlijk gekozen en saamgesteld. Mijn berekeningen, voor de vergelijking met Amsterdam, zijn opgemaakt uit de cijfers der Belastbare Huurwaarde en de heffing daarop te vinden in *The Municipal Yearbook*.

deze Engelsche steden, mag geconstateerd worden. Anders is het met de Parken, waarvan de Engelsche steden, die nu en dan fraai onderhouden particuliere ‘Staten’ kunnen aankoopen of ze ten geschenke krijgen, beter voorzien zijn dan Amsterdam, dat alles moest aanleggen en, waar ze dit zelf deed, 't uit kleine beurs deed![1)]

Hier kom ik tevens tot de nog niet vermelde extra-uitgaven voor inrichtingen van Algemeen Nut, Ontwikkeling en Vermaak. Voor zoover cijfers die kunnen omschrijven, staat Amsterdam tusschen Liverpool en Manchester in: het besteedt 3 ton, tegenover Liverpool bijna 2½, en Manchester ruim 4, maar het besteedt die grootendeels op totaal verschillende wijze: Amsterdam ⅔ van haar bedrag aan haar Universiteit; Liverpool en Manchester meer dan dit aan hun Openbare Bibliotheken en hun Bad- en Wasch-inrichtingen. Manchester heeft ook een universitaire inrichting: Owen College, maar die kost de Gemeente niets; zooals Amsterdam, in ruil, maar ƒ 5000 voor haar Musea heeft op te brengen, waar beide Engelsche steden daar 12-maal dit bedrag aan te besteden hebben.

Het Engelsche systeem van Openbare Bibliotheken en Leeszalen verdient een zelfstandige beschouwing. Wat ik er hier van wil aanstippen, is, dat er een unieke vorm van ‘belasting bij plebisciet’ aan vast zit. In elke gemeente of elk district waar een deel der burgers zulk een bibliotheek en leeszaal gesticht wil zien, kunnen zij een stemming vergen: ⅔ der kiezers moet toestemmen. Daar de wet de hier voor speciaal te heffen belasting tot een stuiver in het Pond per belastbare huurwaarde beperkt, wordt zulk voorstel - hoewel er districten zijn, die dit vier, vijf keer gedaan hebben - zelden verworpen. De beperking van de wet maakt intusschen vooral de eerste oprichtingskosten, die in Rente en Aflossing op het jaarlijksch budget zwaar terugkeeren, bedenkelijk, en zonder de generositeit van den Heer Passmore Edwards - eigenaar van de Weekly Times and Echo - die altijd maar bereid was het geld voor de stichtingskosten te verstrekken, zouden vooral veel kleinere plaatsen er geen gekregen hebben. De grootere konden 't gemakkelijker zelf

1) Zoowel Manchester als Liverpool besteden ± ƒ 275,000 per jaar aan hun parken!

doen (zij houden zich trouwens niet aan den stuiver in het pond van de latere wet en hebben er - zooals Birmingham bijv. - statige gebouwen voor gesticht.) Het kenmerkende van alle is dat zij voor iedereen openstaan; dat er zoowel serieuse boeken te lezen en te raadplegen zijn, als tijdschriften en dagbladen van allerlei slag om door te blâren (en deze laatste zijn niet het minst gezocht); terwijl ieder ingezetene boeken ervan mee naar huis kan krijgen. Van de centrale boekerij hangen een aantal afdeelings-boekerijen af. Leeds telt er niet minder dan 21; Bristol heeft één centrale en 5 afdeelingen; Liverpool, behalve twee lees-boekerijen, zes leenboekerijen en 8 avond-leeszalen; waarvan drie in schoollokalen; Manchester heeft 12 leen-boekerijen en nog vijf leeszalen, behalve haar groote bibliotheek. En zoo meer. Het belangwekkendste in deze beweging lijkt mij vooral het nut van de bestaande schoollokalen getrokken, en de toenemende gewoonte om door het geven van voordrachten in de boekerijen, den schoolkinderen den weg daarheen al vroeg te leeren.

De vraag of de gemeente bad- en waschhuizen dient op te richten, is in Engeland zoo min een vraag meer dan of men in zijn eigen huis een badkamer zou moeten hebben. Er is een gemeente in Schotland, wier eerste openbare badzwem- en wasch-inrichting van het eind der vorige eeuw dateert! Gemeenlijk hebben deze inrichtingen een zwembasin, gewone badkamers, en soms een waschgelegenheid voor wie er de wasch willen komen doen. In Shoreditch - 'n district van Londen - is de directeur der zwem-inrichting op het vernuftig idee gekomen, het bassin zoo te laten inrichten, dat 's winters, als er weinig liefhebberij voor het zwemmen is, de zaal voor andere doeleinden: vergaderingen en uitvoeringen, gebruikt kan worden. De kosten van deze inrichtingen zoowel als die van de Openbare Boekerijen verschillen aanmerkelijk, zoowel wat oprichting als gebruik aangaat; een bad- en zweminrichting komt gemiddeld op 2½ ton; een boekerij kost tusschen de 60 à 120 duizend gulden. Daarentegen betalen de eerste grootendeels hun kosten zelf: met inbegrip van Rente en Aflossing vergden bijv. die van Birmingham, met de vijven, niet meer dan ƒ 35.000 per jaar; de 10 van Manchester daarentegen ƒ 240.000! Birmingham onderhoudt trouwens 12 Bibliotheken, die gemiddeld een ton

elk gekost hebben, voor ƒ 180.000, waar Manchester, voor haar tien, een ƒ 235.000 noodig heeft, beide met inbegrip van aflossing en rente.

Op deze instellingen van algemeen nut, die Amsterdam nog niet kent[1)] met nadruk te wijzen, gebeurt niet om onze Hoofdstad bij de Engelsche steden ten achter te stellen; en nog minder om de meening uit te spreken, dat zij, om deze, haar Universiteit zou moeten opofferen.

Ook bij het ontbreken van deze bibliotheken staat Amsterdam met haar Lagere en Middelbare Scholen, haar door de Gemeente gesubsidieerde Ambachts- en Industrie-, Teeken- en Zeevaartscholen, haar Handelsschool, Gymnasium en Universiteit in gelegenheden tot geest-ontwikkeling heel hoog, en als we bij de cijfers wilden blijven, zouden we kunnen uitrekenen, dat deze gelegenheden zooveel ouders en leerlingen (studenten) naar de stad moeten lokken, of er in houden, dat de extra-kosten, door de Gemeente er voor uitgelegd, terugvloeien in de Gemeentekas met de belastingen die deze dragen. Maar cijfers blijven ten slotte doode dingen, en niet genoeg nadruk kan er op gelegd worden, hoe de aantrekkingskracht eener Gemeente afhangt van den polsslag van haar innerlijk leven. Men merkt in Amsterdam niet zooveel van de Hoogleeraren in haar midden als misschien zou mogen verwacht worden; haar Hoogeschool kon nader tot haar handelsleven staan; de invloed der Universiteit doet zich meer gelden door de Studenten dan door de Hoogleeraren. De jongeren, die Amsterdam in 1880 tot het middelpunt der nieuwere letterkundige beweging maakten, stonden niet onder den invloed van Hoogleeraren der Universiteit; maar zij waren er studenten van, en van hen uit ging de stroom over naar de jongere schilders, die er woonden om de heerlijke stad, en om het leven dat in haar

1) Ik overzie hierbij noch de leeszaal van Ons Huis, noch de schoolbibliotheken, noch de volksbadinrichtingen met boven kuipbaden verkieslijke stortbaden; noch de schoolbaden, noch het zwembassin aan den Heiligen-weg, feitelijk met gemeentehulp gesticht. Maar er blijft altijd het groot verschil bestaan tusschen wat door de burgerij voor zich zelf gesticht is of haar geschonken wordt en wat anderen voor derden doen. Men maakt eer gebruik van dat waar men als burger mee een *recht* op heeft, dan van wat toch altijd een weldadigheid blijft, als het voor ons gedaan wordt.

ontwaakte. De politieke beweging, in Amsterdam begonnen, kwam uit denzelfden hoek, en de Amsterdamsche Studenten, die er geen echt studentenleven vonden, geraakten er onder den invloed van het wijder leven, - tot hun eigen baat, en, door wat zij op hun beurt er weer aan gaven, tot baat van heel het Stadsleven. De Handelsschool heeft, op haar beurt, een wacht van jongelui gekweekt, wier wijder gezichtskring en levendiger belangstelling voor het leven-om-hen, niet alleen hun handelsbedrijf en daarmee Amsterdam's stoffelijke welvaart, ten goede moet komen, maar waaronder, nu zij er oud genoeg voor zijn geworden, ook de jonge krachten te vinden zullen wezen, om een flink aandeel te nemen aan het beheer van de Stad. Met hen, bij toeneming, de mannen - en vrouwen! - van alle kringen, die in socialen arbeid hun organiseertalent, hun werkkracht en hun toewijding getoond hebben.

Die taak, voor Amsterdam, is allerminst een om tot zwaarmoedigheid te stemmen. Tegenover financieele zwaarhoofdigheid heb ik met enkele vergelijkingscijfers trachten aan te toonen, dat de belastingbetalende burgerij in Amsterdam er geenszins zoo erg aan toe is, als zij zelf schijnt te gelooven; en bestond er een behoorlijke Gemeente-balans, het feit zou nog stelliger aan te toonen zijn. Doch van oneindig grooter belang voor onze Hoofdstad is dat zij een veld van werkzaamheid aanbiedt, waaraan eer te behalen is. Wie van Birmingham en Manchester en Glasgow leest van al wat daar beproefd wordt om het leven der groote menigte wat frisscher, helderder, ruimer, blijer te maken, en dan onder den indruk van haar Gemeente-stichtingen de steden zelve ingaat, komt onder den druk van zoo wanhopige troosteloosheid en machteloosheid, die hem de energie der mannen bewonderen doet, wien het beproeven nog mogelijk is, maar hem zelf verlangen doet weg te komen uit zooveel vunzige viezigheid en eentonige somberheid van tredmolen-gewurm. Birmingham staat bekend als in beter conditie dan Manchester. Maar verleden jaar heb ik anderhalven dag in haar fabrieksdistricten van lange, vieze, slecht behuisde straten doorgebracht. En hoewel ik in Amsterdam in Jordaan en andere volksbuurten achter de muren gekeken heb - - wat ik in Birmingham buiten zag, deed me erger aan dan het binnen, vunzig als het

dikwijls is, dat ik uit onze Hoofdstad kende. Huilsteden zijn zij, die groote kazernes van Engelands beroemde industrie, en niets dan stil schreien om het erbarmelijke leven schijnen zij te kunnen doen! - Wie zou daar willen wonen, als hij het niet moest, ondanks alle Parken, Bibliotheken en Zweminrichtingen!

Amsterdam, hoeveel er aan haar bezondigd is, staat tegenover deze zwoegsteden nog altijd als een sprookjesstad, en bevoorrecht boven deze Engelsche in de bekoring die zij weet te houden over wie zij eens in haar macht kreeg! - Wie eenmaal in haar midden geleefd heeft, en nog zelf leven in zich behield, moet altijd naar haar terugverlangen. Wat er in ons volk popelt, en uitweg zoekt nù in daden, dán in zoeken, dan in luchthartig uitgeleef, 't moet gelijke polsbeweging komen vinden in haar midden. Is er hoop voor ons volk, Amsterdam moet het bewijzen. En dat doét het - al is het juist niet allereerst in wie het beheer voor haar voeren.

De ‘Co-operatieve Gemeente Amsterdam’ staat dezen zomer voor een gansch andere opvatting, niet van ‘Overheidsbemoeiing,’ maar van ‘Gemeenschapsleven,’ waarvan het ‘in eigen beheer nemen’ alleen de buitenkant is: een der noodzakelijke en onvermijdelijke toepassingen, maar waardeloos, en zelfs gevaarlijk, zoo ze niet gedragen wordt door den nieuwen geest en daarvan iets anders wordt dan een uiting in zich zelf: de essence. ‘Overheidsbemoeiing’ veronderstelt het laten betijen, het zich laten behelpen; veronderstelt en kweekt: ambtenaarformalisme en hoogheid boven, slapende belangstelling beneden. - Gemeenschapszorg is de uiting van een verantwoordelijkheids-gevoel, dat boven het individu stijgt en zich uitstrekt tot wat zich alleen niet helpen kan; allerminst om die zwakken te verzwakken of ze genadiglijk te beschermen. Het is een lokaal patriotisme, dat met het ‘esprit de clocher’ niets gemeen heeft, en dat alleen lokaal is, omdat de beperktheid van de ruimte het levend houden van dit gemeenschapsgevoel vergemakkelijkt en het intensiever doet blijven. Zoo het individu het maatschappelijk atoom is en het gezin het molecuul, de Gemeente is het molecuul der politieksociale samenleving; en geen hervormingen in den Staat zullen beklijven, als niet allereerst in de Gemeente getoond is, dat

inderdaad de ‘nieuwe geest’ een levende kracht is, die zich haar eigen vormen en verhoudingen schept en tot haar eigen devotie drijft. Er is wel in de machinerie van het beheer in onze steden veel dat anders worden moet; het dagelijksch Bestuur heeft te veel om handen, de Raad, in zekeren zin te weinig. Commissies van Bijstand, om erbij te staan ... als B. en W. alles voorbereid hebben; en dan voor den Raad ontzettend veel papieren, en veel gepraat, maar de leden niet zelf een werkelijk aandeel aan het werk, als in Engeland, en aldus een irritatie in hen gewekt om veel tijd verknoeien en geen voldoening van werkelijk volbrachten arbeid. Er is gemis aan heldere administratie en wezenlijk vooruitzien van behoeften dat alleen het overzien van uitgaven mogelijk zou maken. Maar ook met een slechte machine valt te werken, als men 't maar weet aan te leggen! - en als het ware begrip van de taak er is. Mijn opmerkingen zouden al heel ongelukkig naar hun doel gewandeld hebben, als de lezer onder den indruk kan gekomen zijn, dat ik tot het slag enthousiasten behoor, dat met de materieele normen van ons menschbestaan geen rekening houdt, en in toewijding gelooft zonder verstandig wikken en wegen; in beheer, van wat dan ook, zonder helderst zaken-inzicht. De wil vindt niet altijd den weg, wat het Engelsche spreekwoord verzekeren mag; doch de weg wordt zeker niet gevonden zonder den wil, en de vormen, waarin het levende zich te openbaren heeft, worden stroef, hard en leeg, als niet de innerlijke warmte ze in eeuwige trilling lenig houdt. Verbeeldingskracht, die het wordende en het verre tot begeerlijk bezit voor ons kleurt, is noodig, willen we den drang in ons voelen, om dat te gaan verwerven; en het bewustzijn dat wrochten de hoogst-heerlijke openbaring van ons levensvermogen is, om ons het verworvene te doen voorbijjagen. Het geluk van onzen tijd ligt hierin, dat niets zoo moeielijk valt als vrede te hebben met wat *is*, en dat verstandig denken, door ervaring van wetenschap en industrie geleid, aan die ontevredenheid ten minste even groot aandeel heeft als het onzekerder gevoelen. Wij *begrijpen*, dat niets zoo verspillend is, als het vreemd naast elkaar doen handelen van allerlei verspreide krachten; dat een samenwerken van allen die iets zoeken te bereiken voor ‘het nut en het wel van het algemeen’, laten ze ‘overheid’ of ‘particulieren’ zijn, eerste eisch van

nuttig besteden is; en we verlangen een vereenigend middelpunt, dat door den wil van ons allen áangewezen, aan dezen ons aller wil de kracht ontleent, om langs eindelooze draden nieuw leven in heel het lichaam te wekken.

Wij *begrijpen*, dat niet-gebruiken van beschikbare krachten, half-volbrengen van een ons voorgelegde taak, half-benutten van ons ten dienste staande middelen, wegwerpen van nog pas ten deele verbruikte materialen, én stoffelijk én geestelijk op ons aller schade uit moet loopen. Wij begrijpen, dat we ons zelf kwaad doen, zoo we, uit oud-vooroordeel, afscheidingen maken, en zeggen: niet deze mensch zal aan ons aller goed zich mogen wijden, want ze is een vrouw, of, want hij is niet van onzen stand en niet van deftig beroep. We begrijpen dat het onze taak is, alles aan te wenden, om het leven voor alle burgers gezonder, goedkooper, voordeeliger, aangenamer en blijer te maken. We zien wel in, dat dit ligt niet in het vermeerderen alleen, maar ook in het behoeden én vernietigen van wat bestaat, en in het intensiever en volkomener gebruiken ervan, zooals van de scholen, die nog te veel ‘popje gezien, kastje toe’ zijn, en die toch, overal door onze steden verspreid, er tot nooit donkere centra van volksverlichting en volksverhooging konden strekken: ‘ons Huizen’ van de kinderen niet alleen, maar ook van de ouders; speel- en vergaderplaatsen; leeszalen, avondtentoonstellingszalen, concertzalen en zooveel meer, wat een onderwijzer maar in wil vallen: zooals vele kerken in Londen open staan, moest de school nooit gesloten wezen voor de talloozen, die nog leering, raad, hulp, steun, bemoediging, opwekking, afwisseling behoeven. 't Zou het budget schier niet behoeven te verhoogen; maar wat een rente, niet op de begrooting uit te rekenen, zouden de kapitalen, in de tallooze scholen gestoken, voor het gemeenschaps-leven op gaan brengen!

Wij *begrijpen*, dat het onzinnig is, ons geld te verspillen aan een onderwijzen van de jeugd, als we toelaten dat veel kinderen op de school komen in te zwakken physieken staat, om van het geleerde te profiteeren; en dat de ouders te helpen hun kinderen beter te kleeden, en ze nu en dan naar frisscher lucht te sturen, een van die zoo natuurlijke Gemeenschaps-bemoeiingen is, voortvloeiend uit al wat we eenmaal begonnen zijn en allernuttigste geldbelegging voor de toe-

komst, dat we ons er over verbazen, er vroeger zooveel drukte om gemaakt te hebben.

De diepste problemen van ons maatschappelijk kwaad kan de Gemeente, op zich zelf, niet oplossen; maar dat we een pestend gezwel tot algemeen gevaar in ons midden laten aangroeien, zoo we ons niet te werk zetten om voor betere huizing te zorgen, vunzige holen af te sluiten en te vernietigen; drankgelegenheden te beperken, en gezonder ontspannings-gelegenheden voor de afgesloofden open te stellen, kan ons natuurlijk niet ontgaan; noch dat geen klasse der bevolking aan bloedarmoe kan lijden, zonder het geheel te verarmen. Nu wij weten, dat we, wat we samen ondernemen, er zooveel goedkooper afbrengen, dan wat we op eigen houtje doen, zullen we er toe kunnen komen, om in navolging van vakvereenigingen, die voor hun leden Sanatoria en herstellingsoorden in de buitenlucht gaan stichten, er dusdanige gemeenschappelijke inrichtingen voor de eigen stad op te gaan nahouden. Zoo goed als we ons geen eigen huis meer kunnen denken, zonder een badkamer en een boekenkast, zullen we met ons Gemeentehuishouden geen vrede hebben, zonder zwem-inrichtingen en gemeenschappelijke boekerijen. Parken en gelegenheden om van natuur te genieten, hebben we noodig, voor de gezondheid zoowel als voor de aantrekkelijkheid der plaats voor meergegoeden; en kunst en goed vermaak weten we voor alle klassen van te wichtige beduidenis, om gelden, verstandig daaraan besteed, niet goed uitgezet te rekenen. Ons gevoel van gemeenschaps-waardigheid en eer zal zoo groeien, en ons inzicht in de waarde ook van het immaterieele dus aansterken, dat Amsterdammers zich zullen afvragen, hoe zij ooit konden toelaten dat een van de nobelste nieuwere gebouwen in hun stad: het Paleis voor Volksvlijt, tot voddekraam gemaakt werd, en de burgerij niet zich zelf vrijwillig met het weinige belastte, om het weer tot een werkelijk Volkspaleis terug te brengen. Wat noodig is zijn alleen de menschen om die nieuwe gedachten te doen doorsijpelen in te trage hersenen van de velen in zich zelf beslotenen, en de menschen om haar in de praktijk te doen leven en te doen slagen. Maar als de gedachten er zijn, kunnen de menschen niet ontbreken!

En wie - vraagt onze angstvallige - zal dit alles betalen?

Het antwoord is al gegeven: Het meeste betaalt zich zelf direct, en alles indirect.
En dan, elke Gemeente heeft een mijn; dat is de Gemeentegrond.

BROMLEY, KENT.
L. SIMONS.

Nederlandsche belangen in Zuid-Afrika gediend door de hoogescholen hier te lande.

De lezing van het artikel van Mr. W. Roosegaarde Bisschop, getiteld ‘Britain for the Britons,’ opgenomen in No. 7230 van het ‘Weekblad van het Recht,’ heeft bij velen de belangstelling doen herleven in eene aangelegenheid, die voor Nederland van zeer groot belang mag worden geacht. De schrijver van die bijdrage[1)] vestigde de aandacht op het besluit, in Januari van dit jaar genomen door de ‘Joint committees of the Four Inns of Court on the Duties, Interests and discipline of the Bar’ (het Bestuur der Advocaten-scholen) te Londen, waarbij werd besloten, dat in de toekomst slechts zij, die Britsch onderdaan zijn, ‘may be called to the Bar,’ m.a.w. als advocaat zullen worden toegelaten. Want ten gevolge van dezen maatregel, destijds bekrachtigd door de afzonderlijke besturen van ieder dier ‘Four Inns’, waren - naar het oordeel van bovengenoemden schrijver - de omstandigheden zóó gunstig geworden, dat zonder verder dralen onze wetgever thans uitvoering behoorde te geven aan het hier te lande, sinds geruimen tijd, bij de Regeering bestaande en in de beide Kamers der Staten-Generaal besproken voornemen, om door wijziging der Wet op het Hooger Onderwijs, de gelegenheid te openen ter verkrijging van een doctorsgraad in het Roomsch-Hollandsch recht aan een of meer onzer Nederlandsche Universiteiten.

1) O.a. ook in haar geheel overgedrukt te vinden op blz. 19-25 van het onlangs uitgegeven Verslag der Nederl.-Zuid-Afrikaansche Vereeniging over het afgeloopen jaar.

Hoezeer ook, sedert genoemd artikel het licht zag, het te Londen genomen besluit door enkele der Inns of Court reeds is ingetrokken - en dat zeker wel ten gevolge der bemoeiingen niet slechts van eminente leden der Engelsche ‘Bar’, maar ook van overheidspersonen, die voor de Eugelsche belangen in Zuid-Afrika in gemeld besluit een groot gevaar zagen - toch blijft het zaak voor Regeering en Volksvertegenwoordiging hier te lande, om eene wijziging der Wet op het Hooger Onderwijs, zooals hierboven bedoeld, in ernstige overweging te nemen en, indien dat mogelijk is, zonder veel verzuim tot stand te brengen. Het geldt hier een maatregel, welke tot behoud en versterking der nationale zelfstandigheid van de Hollandsche boerenrepublieken in Zuid-Afrika van overwegend belang is te achten. En wanneer men er aan mocht twijfelen, of niet ook in Engeland dit zeer wel wordt ingezien, dan leze men eens de dagblad-artikelen na, die in Januari en Februari j.l. werden geschreven over het bewuste besluit en ontware, met hoeveel warmte en nadruk door personen, die blijkbaar de kaart van het land goed kennen, gewezen werd op het ernstig gevaar, waarmee de Engelsche belangen in Zuid-Afrika zouden worden bedreigd, indien de jonge Afrikaners uit Vrijstaat en Transvaal voortaan van de gelegenheid zouden zijn uitgesloten te Londen hunne rechtsstudieën te maken en moedwillig zouden worden gedreven naar de hoogescholen van het vasteland.

De ‘Times’ in hare nummers van 16 en 31 Januari en 25 Februari j.l. bevat subleaders over het genomen besluit, waarin de redactie op vele algemeene gronden de motieven afbreekt, die tot dit besluit hadden geleid en hare verontwaardiging uitspreekt over de kleingeestigheid en bekrompenheid, welke er aan ten grondslag liggen. Zonder eenig voorbehoud wordt daar gzegd dat ‘we (England) should act with generosity and magnanimity to the Transvaal and Orange Free State and should encourage their subjects to seek our shores for purposes of education.’

In Engeland handelt men zaken snel af, en de in de pers openbaar gemaakte waarschuwing van deskundigen heeft niet lang op goede resultaten behoeven te wachten.

Maar juist daarom acht ik het van te meer belang, dat hier te lande thans met ernst worde ter harte genomen de ge-

wichtige les, welke in het boven vermelde ook voor ons volk ligt opgesloten.

Waarom - zoo wil ik vragen - zit men in Nederland thans nog stil? Waarom wordt geen ijzer gesmeed, wanneer het heet is?

Sinds de laatste 15 jaren zijn hier te lande, van particuliere zijde, verschillende vereenigingen en fondsen in het leven geroepen, die, hoe uiteenloopend elks bijzondere bestemming overigens ook wezen moge, toch allen de strekking hebben om, in een of ander opzicht, onze Zuid-Afrikaansche taal- en stamverwanten te steunen in hun streven naar nationale zelfstandigheid. Niemand zal kunnen ontkennen, dat die stichtingen veel goeds, veel nuttigs hebben tot stand gebracht. Maar waarom, vraag ik, zou door onzen wetgever nu nog langer gedraald behoeven te worden met het nemen van een maatregel, welke den invloed onzer Nederlandsche taal daar ginds op de meest doeltreffende wijze zou bevorderen, een maatregel die zóo voor de hand ligt als het aan onze Universiteiten verkrijgbaar stellen van een doctoraat in het Romeinsch-Hollandsch recht en waartoe bovendien, uit den aard der zaak, alleen van regeeringswege kan worden overgegaan?

Ik zal later trachten aan te toonen, in welk opzicht ik meen, dat het in Januari j.l. te Londen genomen, doch sedert weer van minder belang geworden besluit der Inns of Court, voor onzen wetgever ook nog tot een andere aanvulling onzer Hooger Onderwijs-wet een even sterke aansporing bevat.

Vooreerst wensch ik mij echter te bepalen tot het aanwenden eener poging om het groote belang in het licht te stellen, dat uit een Nederlandsch oogpunt bij het verkrijgbaar stellen aan onze Universiteiten van evengenoemd doctoraat betrokken is, en de bezwaren te weerleggen, die nu en dan daartegen zijn ingebracht. Daarbij moet ik aanvangen de verzekering te geven, dat men van mij, die geen wetenschappelijke opleiding heeft mogen genieten, hier allerminst een wetenschappelijk betoog heeft te verwachten. Niettemin meende ik over eene zaak als deze, die mij zoozeer ter harte gaat, toch met alle bescheidenheid ook wel eenig recht van spreken te hebben, omdat ik eerst als knaap een paar jaren in de Zuid-Afrikaansche Republiek heb gewoond en later, op meer gevorderden leeftijd, een tiental jaren aldaar als notaris

en wets-agent ben werkzaam geweest. Wanneer ik daaraan nog toevoeg de mededeeling, dat ik, als Nederlander, thans lid ben van één der ‘Inns of Court’ te Londen, omdat ik mij daar kan bekwamen voor de toelating als advocaat in Z. Afrika, zonder verplicht te zijn eerst nog een scholiers-examen in het Latijn en Grieksch af te leggen, dan zal men kunnen begrijpen waarom ik behoefte gevoeld en het ten slotte gewaagd heb over dit onderwerp te schrijven.[1)]

De ondervinding heeft mij geleerd, dat men in Zuid-Afrika - en dat vooral de Transvaalsche boeren - niet erg gesteld zijn op al te groote sympathie-betuigingen van 't vaste land in Europa. Hunne stamverwantschap met ons Nederlanders wordt daar minder gevoeld dan hier. En een karaktertrek van den Hollandschen Boer in Transvaal is zeer zeker dat hij hoogst ongaarne met een medelijdend oog wil worden aangezien, evenmin door den Nederlander als door iemand anders; integendeel dat hij overtuigd is van zijn eigen kracht, zijn eigen waardigheid.

Voor het doel dezer bijdrage past mij die karaktertrek zeer goed, want ik wensch op den voorgrond te stellen, dat door mij het aan de Nederlandsche Universiteiten verkrijgbaar stellen van een doctoraat in het Romeinsch-Hollandsche recht wordt bepleit, niet uit sympathie voor den stamgenoot in Zuid-Afrika, niet onder de leus, dat wij Nederlanders weer eens iets voor onze stamgenooten in die verre gewesten behooren te doen, maar zuiver en alleen omdat het welbegrepen belang van ons eigen land en volk dit medebrengt. Ik wil hierdoor niet te kennen geven, dat k geen sympathie gevoel voor den volkstam ‘die’ - om de woorden, gesproken door Mr. G. van Tienhoven in de zitting der Eerste Kamer van onze Staten-Generaal op 4 Februari 1896, te bezigen - ‘den zin der vaderen voor vrijheid en onafhankelijkheid nimmer verloochend heeft; een volk waarvoor men bewondering koestert, bij ons Nederlanders gepaard gaande met een streelend gevoel, als wij de gehecht-

1) Ik mag hier ter plaatse ook niet onvermeld laten den krachtigen steun, dien ik daarbij mocht ondervinden van den tegenwoordigen staatsraad, Prof. J.P. Moltzer, aan wiens behulpzame hand ik de aanvulling en voltooiing van mijn opstel tot zijn tegenwoordigen vorm naar waarheid te danken heb.

heid zien waarmee in die Overzeesche gewesten door de bevolking is vastgehouden aan onze moedertaal, en als wij zien, hoe als 't ware de geschiedenis onzer vaderen, worstelend voor een onafhankelijk en bloeiend volksbestaan, in die verre gewesten herleeft.'

Doch ik wensch de zaak ditmaal alleen te beschouwen van een Nederlandsch standpunt, en laat het pleit voor de belangen van den Afrikaner, met betrekking tot dit onderwerp gaarne aan den Afrikaner zelf over. Dat trouwens ook aan gene zijde van den Oceaan het op grooten prijs zou worden gesteld, wanneer het bezoek onzer Nederlandsche Hoogescholen, ook voor de toekomstige Afrikaansche juristen mocht kunnen leiden tot een wetenschappelijken graad, welke veel meer nog dan de toelating tot de Londensche balie een deugdelijken waarborg zou bevatten van vertrouwdheid met het in Zuid-Afrika heerschende recht, is meermalen gebleken uit den mond van hen, die van daar grondig rechtsonderwijs in Europa kwamen zoeken, ja uit mededeelingen en bemoeiingen van niemand minder den President Kruger zelf.

Hoe kan men in redelijkheid nog betwijfelen, of het openstellen der gelegenheid tot het verkrijgen van een Nederlandsch doctoraat in R.H. Recht wel van groot belang zoude zijn voor onzen Staat? Dat de kennis van dat recht voor den Nederlandschen student, die in Nederland of zijne Koloniën zijn toekomst wil zoeken, slechts een historisch belang heeft, wil ik gaarne toegeven. Daarentegen zal hij, die als jurist zich in Zuid-Afrika een toekomst wil openen, al zeer weinig hebben aan de nauwkeurige bekendheid met den inhoud onzer positieve Nederlandsche wetgeving, welke gevorderd wordt van hen, die een der beide in de faculteit van Rechtsgeleerdheid verkrijgbare doctoraten begeeren, waartoe onze wet op het Hooger Onderwijs hier te lande tot dusver slechts de gelegenheid heeft geopend. Hem zal van oneindig meer belang zijn de kennis van het hier in Holland tegen het eind der vorige eeuw in zwang zijnde recht, en vooral ook van de eigenaardige wijze, waarop - hoofdzakelijk onder den invloed van aan het Engelsche recht ontleende voorstellingen en begrippen - ons oud vaderlandsch recht zich, in den loop dezer eeuw, over geheel Zuid-Afrika, tot een heden-

daagsch Romeinsch-Hollandsch-*Afrikaansch* gewoonterecht heeft ontwikkeld.

Bovendien meen ik met nadruk te mogen wijzen op de geheel eenige, waarlijk zeldzaam gunstige gelegenheid, die zich hier voor onzen wetgever voordoet tot versterking en uitbreiding van den invloed onzer moedertaal op het jongere geslacht der Hollandsche Afrikaners. Vele woorden zal ik daartoe wel niet behoeven. Want inderdaad, ze liggen voor de hand de vele gewichtige, in hun verheffende kracht kwalijk te overschatten voordeelen van zedelijken, geestelijken en stoffelijken aard, welke voor ons land en volk de indirecte gevolgen zouden zijn, indien het eens mocht gelukken, aan het Hollandsch als algemeene Zuid-Afrikaansche volkstaal, ook onder de meer ontwikkelden en beschaafden daar ginds, zoo niet den voorrang boven, dan toch een gelijkwaardige plaats nevens het Engelsch te verzekeren!

Bij al, wat men hier te lande ter ondersteuning van het Hollandsche element in Zuid-Afrika tracht voor te bereiden of sinds de laatste 12 jaren al reeds tot stand gebracht heeft, dient nimmer uit het oog te worden verloren, dat de Transvaalsche, Vrijstaatsche, of Kaapsche jongeling in Zuid-Afrika zich reeds van jong af bevindt in een wereld, waar - hier meer daar minder - Engelschen den toon aangeven, waar Engelsche gewoonten en gebruiken heerschen, waar veel (zoo niet uitsluitend!) Engelsch wordt gesproken, waar hij zijn leven lang Engelsch machtvertoon heeft waargenomen, en waar, op het gebied van handel en nijverheid, kunst en wetenschap, bijna alles van Engelschen of Engelsch-sprekenden afkomstig is.

Met betrekking tot het onderwerp, waarop ik thans meer bepaaldelijk het oog heb, volgt daaruit al zeer overtuigend, hoe verlerlei aanleiding er dus ook voor den jongen Hollandschen Afrikaner bestaat, om, wanneer deze tot voltooiing zijner opleiding nog eenigen tijd in Europa wenscht door te brengen, dan daartoe zich bij voorkeur naar het Vereenigd Koningrijk te begeven. Het spreekt intusschen van zelf dat hij, na gedurende eenige jaren in Engeland of Schotland hooger onderwijs te hebben genoten, groote kans heeft om van daar, vrij wel verengelscht, naar Z.-Afrika terug te keeren, vol bewondering en waardeering van al, wat hem aan het

machtige Albion herinnert. En in ieder geval zal het van hem kwalijk zijn te verwachten dat hij, hoezeer overigens ook aan zijne nationaliteit gehecht, nog eenige voorliefde zal gevoelen voor het Hollandsch, als de taal van zijn land; dat hij, om haar als volkstaal te behouden, met kracht en overtuiging zal helpen bevorderen al, wat den geestelijken band tusschen zijn volk en het onze nauwer kan toehalen; dat hij, in één woord, zijn landgenooten tot steun en leider zal strekken bij de bevestiging hunner nationale zelfstandigheid. Dat zou zeker wat te veel gevorderd zijn!

President Kruger heeft wel - naar men verhaalt - eens aan een Engelsch reporter, die hem wees op de uitgestrektheid der Engelsche bezittingen, en daarbij den Staatspresident in herinnering bracht, dat de zon in die bezittingen nooit onderging, ten antwoord gegeven: ‘ja, dat gelôo ik graag, maar dat kom, omdat onze Lieve Heer jullie Engelschen nie in die donker vertroû nie.’ Maar Paul Kruger behoort tot de oude garde, en bij de jongeren, die den strijd om de vrijheid van hun land niet mede hebben gestreden, zit de vrees voor alles wat Engelsch is er niet meer zoo in!

Ik heb een algemeen geacht en bekend Transvaler gekend, die lid was van het hoogste staatscollege in de Z. Afr. Republiek - hij is nu overleden - en die mij eens zeide ‘dat hij zelfs vies was van die Engelsche taal.’ Toen ik, kort daarna, zijne dochters ontmoette, kon ik met geen enkel middel een Hollandsch gesprek met ze voeren. Ik sprak Hollandsch, maar zij spraken (zeer slecht) Engelsch! Voor hen, die Zuid-Afrika kennen, is dat geen nieuws en.... ik zou bijna zeggen, klinkt dat natuurlijk.

Men stelt zich in Nederland de Zuid-Afrikaansche Republieken, waar onze taal gesproken wordt, waar deze nog is de officieele taal des lands en waar men zoovele familien aantreft, die bekende Hollandsche namen dragen, zoo dikwijls verkeerdelijk voor, als Nederlandsche Koloniën, of althans als gewesten, waar de Nederlander thuis behoort en aanstonds, al wordt hij dan ook niet feestelijk of met gejuich binnengehaald, zich onder de zijnen bevindt. Hoevelen zijn daardoor teleurgesteld! Wat hebben die verkeerde voorstellingen een kwaad verricht! Wij mogen en kunnen niet ontkennen, dat op het gebied van handel, nijverheid en verkeer de Engelsche invloed daar-

ginds overheerschend en voortdurend toenemende is, wat ook idealisten en haters van alles wat Engelsch is, daartegen mochten inbrengen. En als men niet wil dat in Zuid-Afrika het Hollandsche element ten slotte het onderspit delve; als men gevoelt dat zoo iets niet mag en ook niet behoeft te geschieden, wanneer ook onzerzijds maar met den noodigen moed en met volharding daartegen worde gewaakt; dan drale men thans hier niet langer en steune de ijverige pogingen onzer taal- en stamverwanten daarginds, in de eerste plaats door hier in Nederland, op den meest doelmatigen en aantrekkelijken voet, de gelegenheid te openen tot hoogere, wetenschappelijke vorming der jonge Afrikaners, die later, hetzij in rechterlijke of administratieve betrekkingen, hetzij als woordvoerders en staatkundige leidslieden hunner landgenooten, op den gang van zaken daar te lande, uit den aard der zaak, een zeer overwegenden invloed zullen oefenen.

Wanneer die latere Afrikaansche ambtenaar, advocaat, magistraat of staatsman, hier te lande, in zijne moedertaal - of laat ik liever zeggen: in zuiver Nederlandsch - aan onze universiteiten behoorlijk wetenschappelijk onderwijs heeft genoten, zoowel in den geschiedkundigen oorsprong, als in de hedendaagsche ontwikkeling van het recht, dat hij in Afrika later zelf zal hebben aan te wenden; wanneer hij, door zich hier in beschaafde Hollandsche kringen te bewegen, vertrouwd is geworden met de hier te lande geldende opvattingen, zeden en gebruiken; wanneer het Afrikaansch bij hem van lieverlede door het Hollandsch is vervangen als de taal, waarin hij denkt en bij voorkeur spreekt of schrijft; kortom, wanneer hij met hoofd en hart ons nader is gekomen en aan ons land zich is gaan hechten, als aan het gemeenschappelijk vaderland, zoowel van *zijn*, als van *ons* voorgeslacht; zie, dan kan het immers niet missen, of de jonge Afrikaner, die in het daarvoor meest ontvankelijk tijdperk van zijn leven zulke blijvende indrukken hier heeft ontvangen, zal, in zijn eigen land teruggekeerd, bij al wat hij daar gaat ondernemen, den band met ons land en volk trachten te bevestigen en uit te breiden?

Wat dit, ook voor de materieele welvaart van ons land, beduidt en in de toekomst nog te beteekenen kan krijgen, zal ik hier zeker niet breedvoerig behoeven te betoogen. Met

één, inderdaad zeer overtuigend voorbeeld, meen ik te kunnen volstaan. Een ieder toch kent de ‘Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij’ en weet, wat al moeite en bezwaren aan het tot stand komen dezer, ten slotte met zooveel voorspoed bekroonde onderneming zijn verbonden geweest; welk eene voortdurende tegenwerking zij, sinds hare oprichting, van Kaapsch-Engelsche zijde te overwinnen heeft gehad. Welnu, uit het verleden jaar openbaar gemaakt verslag over het jaar 1897 heeft men kunnen zien, hoe deze onderneming, onder haar personeel van omstreeks tien duizend personen, ongeveer 3600 blanke ambtenaren en beambten telt, waarvan stellig de overgroote meerderheid, zoo niet uit Nederland afkomstig, dan toch van Hollandsch-Afrikaanschen landaard is en zoowel door het vormen van gezinnen, als door het bevorderen der emigratie van hier te lande gevestigde familieleden en bekenden, de beteekenis van het Hollandsche element in Z. Afrika, natuurlijk weer op haar beurt, gestadig zal doen toenemen. En wellicht nog sprekender, ofschoon minder bekend is het feit, dat, terwijl in de behoefte van zwaar gebouwde locomotieven evenzeer hier te lande als in onze Koloniën tot dusver uitsluitend door Engelsch of Duitsch materiëel moest worden voorzien, de ‘Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij’ voor eenige jaren het initiatief heeft genomen, om door eene aanzienlijke bestelling van locomotieven op langen leverings-termijn de gelegenheid tot vervaardiging ook van dit soort spoorweg-materiëel hier te lande te openen en voor het vervolg, mede ter voldoening aan onze Nederlandsche behoefte, hier voor goed te vestigen.

Ik heb gemeend, hier eenigszins breedvoerig, ja uitvoeriger dan wellicht voor het gros mijner lezers noodig was, te moeten uitwijden over de moreele, zoowel als materiëele voordeelen, die meer in het bijzonder voor ons land aan het verkrijgbaar stellen van een Nederlandsch doctoraat in het Roomsch-Hollandsch recht verbonden zijn, omdat, de eerste maal dat - in het najaar van 1897 - bij het onderzoek van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor het daarop volgend jaar, in de afdeelingen onzer Tweede Kamer over de instelling van zoodanig doctoraat, van gedachten werd gewisseld, blijkens het Voorloopig Verslag, een groep van leden, hoewel symphathie

gevoelend voor de bedoeling, waarmee dit werd gewenscht, toch bedenking had tegen voorstellen, die feitelijk zouden neerkomen op het dienen van een practisch belang van een ander volk. En het zou mij een groote voldoening wezen, indien ik met de voorgaande bladzijden er in geslaagd mocht zijn, hen, die in 1897 zoo dachten, er van te overtuigen, dat door eene aanvulling onzer Wet op het Hooger Onderwijs, als waartegen zij toen opkwamen, waarlijk niet alleen de belangen van een ander volk gediend zouden worden, maar wel degelijk - zooals de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche zaken destijds in zijne memorie van antwoord op het Voorloopig, Verslag met nadruk deed uitkomen - ‘de belangen van ons land en volk in de eerste en voornaamste plaats zijn betrokken bij het versterken van den invloed onzer Nederlandsche taal en beschaving, ook buiten het Rijk en zijne Koloniën.’

De hier 't laatst aangehaalde woorden vonden gelukkig, ruim een jaar later, duidelijk weerklank in het Voorloopig Verslag der Eerste Kamer, uitgebracht naar aanleiding van het onderzoek der Staatsbegrooting voor het jaar 1899, Hoofdstuk Binnenl. Zaken. Met aandrang - zoo leest men aldaar - werd de regeering op de wenschelijkheid gewezen, dat de Zuid-Afrikaansche jongelieden, die zich hier te lande in de rechtswetenschap komen bekwamen, door eene geringe wijziging van de Wet op het Hooger Onderwijs en van het Academisch Statuut, eerlang in de gelegenheid mochten worden gesteld aan onze universiteiten ook een doctoraat te verwerven in het Roomsch-Hollandsch recht, ter verkrijging van welken titel zij aan den eenen kant ‘wat minder zouden behoeven te leeren van die takken der rechtswetenschap, welke hun verder van geen practisch nut zijn, maar daarentegen juist onderlegd behooren te wezen in dat gedeelte van het recht, waarvan de kennis hun in de practijk van het leven later onmisbaar is.’ Vol vertrouwen op den Minister, die zich ten vorigen jare tegenover den anderen tak der volksvertegenwoordiging op zoo overtuigde wijze omtrent het groote Nederlandsche belang van den maatregel had uitgelaten, meenden zij, die deze zaak toen bespraken, der regeering daarom in overweging te moeten geven, de wettelijke voorziening in deze aangelegenheid - waartoe een arbeid van

slechts zeer geringen omvang noodig zou blijken - thans onverwijld ter hand te nemen en af te scheiden van des Ministers overige, meer ingrijpende hervormingsplannen ten opzichte van ons voorbereidend Hooger Onderwijs.

Het daarop van regeeringswege gegeven schriftelijk antwoord luidde alleszins bemoedigend. ‘Met belangstelling en instemming’, - dus verklaarde de heer Borgesius in Januari van dit jaar - ‘heeft de ondergeteekende kennis genomen van de beschouwingen, welke in het Voorl. Verslag der Eerste Kamer voorkomen ten aanzien van de wenschelijkheid der instelling van een doctoraat in het Roomsch-Hollandsch recht, voornamelijk in het belang der jongelieden uit Z.Afrika.’ Eene wetswijziging, meer bepaaldelijk tot instelling van genoemd doctoraat, werd dan ook bij dit zelfde staatsstuk door den Minister in uitzicht gesteld.

Nu zal men wellicht geneigd zijn te vragen, welk nut en belang het dan wel kan hebben, dat ik eene zaak, die toch blijkbaar reeds zoover gevorderd is, hier nog met klem van redenen voor het Nederlandsche publiek kom bepleiten. En die vraag schijnt inderdaad volkomen gegrond. Maar toch... waarom geschiedt er dan niets?[1)] Waarom achtte dezelfde Minister, die zich schriftelijk zoo bemoedigend uitliet, enkele dagen later bij de mondelinge verdediging zijner begrooting, het geraden, in antwoord aan de heeren Vening Meinesz en Van Asch van Wijck, nadrukkelijk te doen uitkomen: dat de door hen verlangde maatregel ‘niet is een zoo eenvoudige zaak, als men het thans doet voorkomen; dat daarover nog adviezen moeten worden ingewonnen van mannen, in de eerste plaats tot oordeelen bevoegd; dat hij dus niet een bepaalde verzekering kon geven omtrent het tijdstip, waarop ook in deze aangelegenheid reeds een voorziening zal worden voorgesteld, doch dat de zaak werd voorbereid met al den spoed welke het belang der zaak toelaat?’

Zij die beter op de hoogte zijn van het parlementaire leven

1) Sinds dit en hetgeen hier volgt door mij werd geschreven, bleek uit het gesprokene door den Voorzitter der Nederl. Z.-Afrik. Vereeniging, Mr. H.P.G. Quack, aan het slot der op Woensdag 10 Mei l.l. gehouden algemeene vergadering dier vereeniging, dat werkelijk de zaak thans gelukkig veel verder is gevorderd dan uit de officiëele verklaringen des Ministers voor mij viel optemaken.

in Nederland, zullen wellicht glimlachen. Doch voor de velen, die zooals ik, met onze parlementaire uitdrukkingswijze minder vertrouwd zijn en zoowel hier als in Afrika met klimmend verlangen uitzien naar de verwezenlijking van het officieel met zooveel instemming ontvangen denkbeeld, voor hen zullen deze van de regeeringstafel gesproken woorden een bepaalde teleurstelling geweest zijn.

Ziehier eene zaak, die sinds 1896 een telken jare terugkeerend onderwerp van schriftelijke of mondelinge gedachtenwisseling tusschen regeering en volksvertegenwoordiging heeft uitgemaakt, een plan, tot welks verwezenlijking slechts eene aanvulling, van art. 83 onzer wet op het Hooger Onderwijs wordt vereischt, waartoe zoowel de tegenwoordige Minister van Binnenl. Zaken, als diens ambtsvoorganger Mr. van Houten, zich reeds in beginsel volgaarne bereid hebben verklaard. En toch blijkt de voorbereiding dezer zaak thans feitelijk nog maar zóó weinig gevorderd te zijn, dat zelfs de adviezen van mannen ‘in de eerste plaats tot oordeelen bevoegd’ daarover nu eerst zullen worden ingewonnen.

Ik vlei mij daarom met de hoop, zeker geen overbodig en nutteloos werk te verrichten, wanneer ik, na in de voorgaande bladzijden op de voordeelen van den aanbevolen maatregel te hebben gewezen, thans naar mijn beste vermogen hier ook nog de bedenkingen tracht te weerleggen, welke met meer of minder grond daartegen reeds zijn of zouden kunnen worden aangevoerd.

Al dadelijk ligt natuurlijk de vraag voor de hand, of voor de wetenschappelijke opleiding van den toekomstigen Afrikaanschen jurist de kennis van ons oud-vaderlandsch recht ook thans nog werkelijk van elementaire beteekenis is te achten, en of zij, die op dezen grond aan onze hoogescholen een doctoraat in het Roomsch-Hollandsche recht verkrijgbaar wenschen te stellen, wel voldoende rekening houden - zooals in het voorloopig verslag der Tweede Kamer over de begrooting voor het jaar 1898 werd opgemerkt - ‘met de uiteenloopende rechtsvorming in de onderscheidene Zuid-Afrikaansche Staten, alsmede met de Engelsche bestanddeelen dier rechtsvorming, tengevolge waarvan ook Engelsch recht zou moeten worden onderwezen, hetgeen hun, die zoo spraken,

voor het beoogde nationaliteitsbelang allerminst bevorderlijk voorkwam.'

Wat het eerste gedeelte dezer vraag betreft, ik weet daarop waarlijk niets beters te antwoorden, dan hier letterlijk overtenemen, hetgeen in het ten vorigen jare uitgekomen jaarverslag der Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging daaromtrent werd medegedeeld naar aanleiding van de geldelijke bijdrage, waartoe, met andere belangstellenden, ook deze Vereeniging zich heeft verbonden, tot goedmaking der kosten van het aan Dr. C.J.M. Wilde opgedragen wetenschappelijk onderzoek naar de ontwikkeling, welke het Roomsch-Hollandsche recht, gedurende den loop dezer eeuw in Zuid-Afrika heeft ondergaan.

'Toen de Kaap nog een Hollandsche Kolonie was' - zoo lezen wij daar op blz. 29 - 'gold in dat gedeelte der wereld het Romeinsch-Hollandsche recht, dat sinds de vestiging der Engelschen aldaar steeds van toepassing is gebleven: in de Engelsche koloniën als "common law", in de beide Boerenrepublieken als het gemeene subsidiaire landrecht. Tot op den dag van heden heeft het Oud-Hollandsche recht alzoo in geheel Zuid-Afrika de kracht en beteekenis eener algemeen geldende rechtsnorm behouden, voor zooverre de wetgeving der verschillende Staten, ten aanzien van bepaalde onderwerpen, niet door bijzondere voorschriften in de behoefte aan regeling voorzag; of wel voor zoover, onder den invloed der rechtspleging en moderne rechtsliteratuur, niet een afwijkend gewoonterecht ontstond, dat voldoening wist te verschaffen aan de nieuwere rechtsbehoeften van plaatselijk Afrikaanschen of meer algemeenen en internationalen aard. Het recht nu, dat hier te lande gold toen de Kaap aan Engeland overging, had destijds zijn laatste, meest bevattelijke uiteenzetting gevonden in J. v.d. Linden's Regtsgeleerd Practicaal en Koopmans-Handboek. Ten gevolge der rechtscodificatie, welke kort daarop hier te lande voor goed haar beslag kreeg, heeft dit recht voor ons land slechts historische waarde. Maar in geheel Zuid-Afrika is het van kracht gebleven en vormt het - voor zoover het niet door bijzondere wetten of afwijkende gewoonten is afgeschaft of gewijzigd - de oudste en meest belangrijke rechtsbron, waaraan rechters en advocaten aldaar de kennis der door hen toe te passen regels hebben te ontleenen.'

Ik kan hieraan nog toevoegen, dat bij eene wet, goedgekeurd in de Volksraadzitting van 19 September 1859, voor de Zuid-Afrikaansche Republiek is bepaald: dat het zoogenaamde Wetboek (lees rechtsboek) van v.d. Linden - voor zooverre zulks niet strijdt met de Grondwet en andere wetten of volksraadsbesluiten - het wetboek blijft in dezen Staat, en dat, wanneer in genoemd boek over eenige zaak niet genoegzaam duidelijk of in het geheel niet wordt gehandeld, ook het Wetboek (lees: rechtsboek) van Simon van Leeuwen en de Inleiding van Hugo de Groot verbindend zijn.

'Intusschen' - zoo gaat het hierboven genoemde Verslag voort - 'is dat door de zooeven genoemde schrijvers uiteengezette, oorspronkelijke Romeinsch-Hollandsche recht, als cene slechts door particulieren beschreven, doch nooit wettelijk vastgestelde rechtsnorm, gedurende den loop dezer eeuw, in Afrika natuurlijk niet vreemd kunnen blijven aan verschillende daarvan afwijkende en hoofdzakelijk aan het Engelsche recht ontleende wetten en gewoonten, onder wier vervormende invloed het zich thans heeft ontwikkeld tot het Afrikaansche Romeinsch-Hollandsche recht van den tegenwoordigen tijd. De inhoud van dat laatstgenoemde recht kan mitsdien slechts zeer ten deele gekend worden uit de werken van Huig de Groot, Simon van Leeuwen, Jan Voet en andere schrijvers der 17de of 18de eeuw. Een volledige kennis van dat recht is eigenlijk slechts te verkrijgen voor hem, die in het land zelf, door eigen practische ervaring of gezette studie onder voorlichting van anderen, zich vertrouwd heeft weten te maken met deze hoogst eigenaardige verwording der door v.d. Linden het laatst uiteengezette oud-Hollandsche rechtsregelen, tot een modern en op zich zelf staand Romeinsch-Hollandsch-Afrikaansch gewoonterecht.'

Bovenstaande beschouwingen geven een alleszins juiste schets van den eigenaardigen toestand, waarin zich niet alleen het rechtswezen der beide Hollandsche boeren-republieken, doch evenzeer dat van de Engelsche Koloniën in Zuid-Afrika bevindt. Wanneer men daar te lande eenige malen de civiele terechtzitting - liefst van het Hoog Gerechtshof te Pretoria, alwaar voor Zuid-Afrika zeker wel de meeste en ook de belangrijkste zaken worden behandeld - met aandacht heeft bijgewoond, dan beseft men eerst recht, op welk een wonderlijk

vergroeid samenstel van vroegere en latere, Romeinsch-Hollandsche, Engelsche en plaatselijke Afrikaansche rechtsbronnen de rechtspraak aldaar berust. Nu eens beroept men zich hetzij op de reeds hierboven genoemde Vaderlandsche rechtsgeleerden, hetzij op Voet, Groenewegen, van der Keessel, van Alphen of Pothier; dan weder zijn het de Pandecten van Justinianus, een placaat van Karel V, of de uitspraak van een bekenden hedendaagschen, veelal Engelschen of Amerikaanschen schrijver, waaraan door rechters of partijen argumenten worden ontleend; terwijl bovendien in bijna ieder geding aanhaling geschiedt van vonnissen uit vroegeren tijd, waarin omtrent analoge gevallen door hetzelfde Hof, of wel door de rechterlijke macht van een der andere Zuid-Afrikaansche Staten werd uitspraak gedaan.

De hierboven aangehaalde bedenking, welke in het voorloopig Verslag der Tweede Kamer over de Staatsbegrooting van het jaar 1898 werd ontleend aan de uiteenloopende rechtsvorming in de Zuid-Afrikaansche Staten, berust alzoo werkelijk, naar ik meen, op eene min juiste voorstelling der gesteldheid van het rechtswezen in Zuid-Afrika. In geen dier Staten denkt men nog aan eene algemeene codificatie van het burgerlijk- of handelsrecht. Op dit gebied geldt aldaar in hoofdzaak een gemeenschappelijk gewoonterecht, dat zich gedurende den loop dezer eeuw, uit het Roomsch-Hollandsche recht van het laatst der vorige eeuw, tot een negentiende-eeuwsch, algemeen Zuid-Afrikaansch recht ontwikkeld heeft, en zulks bepaaldelijk onder den invloed eener rechtspraak, geoefend door rechters, die, zoo niet uitsluitend dan toch voor het meerendeel, hunne wetenschappelijke opleiding aan Engelsche of Schotsche Universiteiten hebben genoten.

Uit een en ander volgt dus, dat bij het regelen der voorwaarden, welke voor de verkrijging van een Nederlandsch doctoraat in het Romeinsch-Hollandsche recht behooren gesteld te worden, om dit voor den aanstaanden Afrikaanschen jurist een deugdelijke waarborg van wetenschappelijke voorbereiding te doen zijn, nevens het eigenlijk historische Roomsch-Hollandsche recht, zooals dat in de werken onzer rechtsgeleerde schrijvers uit de beide vorige eeuwen is beschreven, vooral ook gelet zal moeten worden op het hedendaagsch, Zuid-Afrikaansch, beschreven zoowel als onbeschreven recht, waar-

toe zich gedurende den loop dezer eeuw, het oud Hollandsche recht bij onze stamgenooten in Afrika ontwikkeld heeft. Dat derhalve, bij het onderwijs in die Zuid-Afrikaansche verwording van ons historisch Roomsch-Hollandsch recht, in de eerste plaats ook op de Engelsche bestanddeelen dier rechtsvorming zal moeten gelet worden, valt inderdaad niet te ontkennen. Ware het anders, men zou gerust kunnen volstaan met de reeds thans, volgens art. 42 der Wet op het Hooger Onderwijs, aan elke Universiteit geopende gelegenheid tot het ontvangen van onderricht in het Oud-Vaderlandsche recht en zijne geschiedenis. Hij, die het tegenwoordige Z.-Afrikaansche recht beoefent, zal zich dus in hoofdtrekken ook met de eigenaardigheden van het Engelsche recht vertrouwd behooren te maken. Doch het verkrijgen van die kennis zal voor hen, die later als magistraat of advocaat in Afrika willen werkzaam zijn, juist hier te lande, onder de deskundige leiding van een Nederlandsch rechtsgeleerde, natuurlijk met heel wat minder gevaar voor het verlies hunner nationale gezindheid gepaard gaan, dan in eenig ander land ter wereld.

De leden onzer Tweede Kamer, die bij het meergemelde afdeelingsonderzoek van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor het jaar 1898 van een tegenovergestelde meening waren, gaven blijkens het voorloopig verslag toen tevens uiting aan hunnen twijfel ‘of het van onzen kant wel goed zou zijn, door het instellen van een Nederlandsch doctoraat in het Romeinsch-Hollandsch recht, zoo niet te verlammen, dan toch te verzwakken het ontluikende streven der Zuid-Afrikaners om in eigen land eene universiteit te stichten, welke tot verhooging van het intellectueel peil en tevens tot versterking van het Hollandsch element aldaar een vrij wat gezonder en doeltreffender middel zou zijn.’ En zij, die destijds zoo spraken, zullen waarschijnlijk in deze hunne zienswijze niet weinig zijn versterkt, toen enkele maanden geleden de dagbladen het verrassend bericht inhielden, dat de Volksraad der Zuid-Afrikaansche Republiek zich in beginsel had uitgesproken ten gunste van het stichten eener Staatsuniversiteit te Pretoria.

Wat nu al dadelijk dit Volksraadsbesluit betreft, zoo zal men, naar ik meen, goed doen, op grond van het feit dat dergelijke motie - misschien wel met algemeene stemmen! -

door den Volksraad werd aangenomen, toch geen al te groote verwachtingen te koesteren omtrent de waarschijnlijkheid, dat in de naaste toekomst deze schoone illusie zich heusch ook zou kunnen verwezenlijken. ‘There is many a slip between the cup and the lip’! Hoeveel te minder grond bestaat er dan hier, om reeds thans eenig gewicht te hechten aan de mogelijkheid van uitvoering eener dergelijke, tot dusver nog geheel platonische verklaring? Naar het mij voorkomt kan men het bovenbedoelde volksraadsbesluit hier te lande gerust als een volmaakten tegenhanger beschouwen van het door onze wetgevende macht eenmaal genomen besluit tot stichting eener nieuwe vergaderzaal voor de volksvertegenwoordiging. Omtrent beide zaken is een officiëele uitspraak verkregen, dat zij, in het algemeen en op zich zelf beschouwd, inderdaad hoogst gewenscht zijn te achten. Tot hare daadwerkelijke verwezenlijking, vonden degenen, die daarover hadden te beslissen, het intusschen toch beter... vooreerst nog maar liever niet over te gaan.

Dat trouwens ten aanzien der uitvoering van het besluit tot stichting eener Universiteit te Pretoria, zoodanig uitstel, wanneer dit van onzen kant maar tevens gepaard ga met de instelling van een Nederlandsch doctoraat in het Romeinsch-Hollandsche recht, aan de nationale verheffing onzer Afrikaansche taal- en stamverwanten voor het tegenwoordige eer bevordelijk dan nadeelig is te achten, zullen waarschijnlijk ook zij wel geneigd zijn mij toe te geven, die, blijkens het meergenoemd Voorloopig Verslag der Tweede Kamer uit het najaar van 1897, over het algemeen van oordeel waren dat, als middel tot versterking van het Hollandsch element in Zuid-Afrika, boven het bezoeken onzer Nederlandsche hoogescholen, voor de Zuid-Afrikaansche Studenten het hebben eener Universiteit in eigen land verre te verkiezen zou zijn. In het afgetrokkene zal dit zeker niemand ontkennen. Doch tot het in werkelijkheid stichten eener eigen nationale hoogeschool kan voor de Hollandsche-Afrikaners, met eenige redelijke kans van slagen, toch zeker eerst dan de rechte tijd zijn aangebroken, wanneer na verloop van jaren, uit den van lieverlede zoowel in aantal als gehalte toegenomen kring van Afrikaansche Studenten aan onze Nederlandsche Hooge Scholen, allengs zal zijn voortgekomen een kern van wetenschappelijke

mannen, niet slechts ten volle vertrouwd met de taal, waarin zij zich hier tot zelfstandige denkers hebben ontwikkeld, maar alleszins bekwaam bovendien, om den fakkel der wetenschap van hier naar hun vaderland over te brengen, en daar voortaan optredend als voorgangers van hun volk, dit laatste verder tot eigen zelfstandige ontwikkeling te voeren.

Bovendien behoort men van onzen kant toch ook niet uit het oog te verliezen dat de gelegenheid, die in verband met de instelling van het nieuwe doctoraat aan een of meer onzer Nederlandsche hoogescholen zou worden geopend tot het ontvangen van onderwijs in die onderdeelen van het recht, welke meer in het bijzonder voor den toekomstigen Afrikaanschen jurist van belang zijn, natuurlijk niet enkel zou strekken ten behoeve van hen, die uit Afrika hier de jaren hunner wetenschappelijke voorbereiding mochten wenschen door te brengen, doch zeker in de eerste plaats ten goede zou komen aan de Nederlandsche jongelui, die als jurist zich later in Z. Afrika zouden willen vestigen. Voor de laatsten nu, zouden het nieuwe doctoraat en de in verband daarmêe hier te lande ingestelde nieuwe vakken van hooger onderwijs dus toch altijd nog van groot belang blijven, ook al mocht later in Afrika zelf eene universiteit worden opgericht. En zelfs in dat geval laat het zich met groote waarschijnlijkheid voorzien, dat steeds nog vele Afrikaners, tot voltooiing der wetenschappelijke opleiding hunner kinderen, een verblijf van korteren of langeren duur aan eene Nederlandsche hoogeschool boven het volgen der lessen aan de Zuid-Afrikaansche Universiteit zullen verkiezen.

De vraag zal wellicht rijzen, welke zekerheid er voor onzen wetgever bestaat, dat het hier te lande ingestelde nieuwe doctoraat dengene, aan wien het wordt verleend, ook recht zal geven op toelating als advocaat of procureur bij de rechterlijke colleges in Zuid-Afrika. Ten aanzien der Z.-Afrikaansche Republiek kan ik daaromtrent het volgende mede deelen.

Blijkens art. 75 der ‘Regulatien en regels van het Hoog Gerechtshof der Z. Afrikaansche Republiek,’ worden als advocaat toegelaten zij, die aan ééne der hoogescholen van Nederland in de rechten zijn gepromoveerd, terwijl het gelijktijdig optreden als advocaat en procureur is verboden,

doch deze laatste na afgelegd aanvullings-examen, wel ook nog als notaris mag fungeeren, en van deze bevoegdheid dan ook veelal gebruik maakt.

De inhoud van dit artikel zou dus eigenlijk doen verwachten, dat de in Nederland gegradueerden enkel op vertoon van het bewijs hunner promotie door het Gerechtshof werden toegelaten. Aanvankelijk is dit ook zoo geschied. Latere uitspraken van het Hof, die - ofschoon de regulatiën formeel onveranderd schijnen te zijn gebleven - thans als steeds gevolgd precedent gelden, hebben zich daaraan echter niet gehouden, en hebben van de in Nederland gegradueerden, voor hunne toelating als advocaat, bovendien nog gevorderd, dat deze vooreerst een aanvullings-examen afleggen in de zoogenaamde ‘locale wetten’ der Z. Afrikaansche Republiek, en voorts overleggen het bewijs, dat zij reeds in Nederland als advocaat zijn beëedigd.

Nu spreekt het natuurlijk van zelf, dat men, ook na de instelling van het nieuwe doctoraat, hier in Nederland zeker nooit als advocaat zal kunnen worden ingeschreven op grond zijner promotie tot doctor in het Romeinsch-Hollandsch recht. En daaruit volgt dus dat, zoolang in de door het Hoog Gerechtshof te Pretoria te dezen aanzien gevolgde regels geene wijziging is gebracht, aan dit nieuwe Nederlandsche doctoraat eenige aanspraak op toelating als advocaat in Z. Afrika evenmin zal kunnen worden ontleend. Mij wil het echter voorkomen dat daarin allerminst voor onzen wetgever een reden kan zijn gelegen, zich van het initiatief in deze te onthouden. Het zal toch waarlijk niet van de Z. Afrikaansche Staten verwacht kunnen worden, dat deze, bij het vaststellen der regelen voor de toelating van advocaten aldaar, op de eventueele besluiten onzer wetgevende macht vooruitloopen. Maar aan den anderen kant behoeft er bij ons zeker evenmin vrees te bestaan, dat men in Afrika zoo dwaas zou wezen, om tot het uitoefenen der advocatie niet in de eerste plaats toe te laten hen, die, blijkens den hun verleenden academischen graad, meer dan eenig ander hetzij hier of in Engeland ingeschreven advocaat, bekend en vertrouwd kunnen worden geacht met het in Z. Afrika heerschende recht.

Het zij mij vergund, ten slotte hier nog een enkel woord

te zeggen over een verdere aanvulling onzer hooger-onderwijswet, die met de aanvulling van art. 83 in het nauwste verband staat, doch, gelijk ik te voren reeds opmerkte, door Mr. Roosegaarde Bisschop niet dan slechts ter loops in zijn hierboven vermeld opstel kon worden aangeroerd.

De door mij bedoelde aanvulling geldt den in art. 85bis onzer hooger-onderwijswet gestelden regel, dat ook vreemdelingen en van elders komende Nederlanders tot het afleggen der examens, voor de verkrijging van eenig doctoraat aan onze hoogescholen vereischt, slechts mogen worden toegelaten, wanneer zij kunnen aantoonen, met vrucht ongeveer hetzelfde voorbereidend hooger onderwijs te hebben genoten, wat door art. 85 in het algemeen van een ieder wordt verlangd, die zich hier te lande aan een academisch examen komt onderwerpen.

Dat nu eenmaal het vereischte eener klassiek litteraire opleiding als beginsel aan onze hooger-onderwijswet is ten grondslag gesteld, ook ten opzichte van vreemdelingen of van elders komende Nederlanders, het voorschrift van art. 85bis *als regel* daarin kwalijk kan worden gemist, zij hier voor een oogenblik toegegeven. Ook wil ik gaarne erkennen, dat eene nauwgezette uitvoering der in dit artikel vervatte wetsbepaling onze regeering tot dusver waarlijk niet zonder grond heeft verhinderd, gevolg te geven aan het van Hollandsch-Afrikaansche zijde zoo herbaaldelijk tot haar gericht verlangen, om ook het getuigschrift van met voldoenden uitslag het matriculatie-examen voor de Kaapsche Universiteit te hebben afgelegd, met het einddiploma der Nederlandsche gymnasia gelijk te stelleu. Met aandrang meen ik hier echter de vraag te moeten doen, of het, zoolang de regel van art. 85bis nog in onze wetgeving behouden dient te blijven, dan toch niet mogelijk zou wezen, bij de wet althans de gelegenheid te openen, dat van dien regel ten behoeve der Zuid-Afrikaansche Studenten in het Romeinsch-Hollandsch recht worde afgeweken.

Zooals de wet nu luidt, ontbreekt daartoe thans iedere mogelijkheid. En wordt in die leemte door onzen wetgever niet tevens op bevredigende wijze voorzien, zoo houd ik mij vast overtuigd, dat het doel, door hem met de instelling van een Nederlandsch doctoraat in dien thans nog levenden vorm

van ons oud-Vaderlandsch recht beoogd, slechts zeer ten deele zal worden bereikt.

Ongewijzigd behoud van den al te volstrekten regel, waarmee art. 85bis slechts aan onbevoegden den toegang tot onze Nederlandsche doctoraten wenscht te ontzeggen, zal met zekerheid tot gevolg hebben, dat zij, voor wie het nieuwe doctoraat dan toch in de eerste en voornaamste plaats is bestemd, de zonen onzer taal- en stamverwanten uit Zuid-Afrika, die na volbrachte studie hier te lande, derwaarts wenschen terug te keeren om zich aldaar een maatschappelijken werkkring te openen, dat juist deze, ik zou haast zeggen meest bevoegden voor het verkrijgen van dat doctoraat in het niet *hier* maar wel *dáár* nog geldende Romeinsch-Hollandsch recht, feitelijk van de mogelijkheid daartoe zouden zijn uitgesloten. Wanneer men over eenige jaren, evenals dit in veel vroegeren tijd het geval was, onze Nederlandsche hoogescholen werkelijk weer door het meerendeel der Hollandsch-Afrikaansche studenten geregeld wil zien bezocht, zoo dient althans ten behoeve van hen, die hier een doctoraat in het Romeinsch-Hollandsch recht begeeren, op den in art. 85bis vervatten regel onzer hooger-onderwijswet noodzakelijk een gelijksoortige uitzondering te worden toegelaten, als art. 153 van het organieke besluit d.d. 2 Aug. 1815 Stbl. No. 14, regelende ons hooger onderwijs, destijds inhield ten aanzien van ‘vreemdelingen, die van elders komen en verklaren na afloop hunner studiën weder huiswaarts te willen keeren.’

In welk een krachtigen steun der meer ontwikkelden zou daarginds het gebruik onzer Nederlandsche taal, en daarmee heel het streven der Hollandsch-Afrikaansche bevolking naar versterking harer nationale zelfstandigheid zich wellicht thans reeds kunnen verheugen, indien onze wetgever, in het jaar 1876 geheel afwijkende van de ruime opvatting, welke tot dien tijd hier te lande gold, ja met volkomen miskenning bovendien van hetgeen ten opzichte van Zuid-Afrika ons eigen nationaal belang veeleer vorderde, aan de forensen onzer Nederlandsche hoogescholen het afleggen van eenig examen ter verkrijging van een academischen graad, feitelijk niet zoo goed als onmogelijk had gemaakt!

De meest Hollandsch-Afrikaansche studenten aan de Inns of Court te Londen zijn steeds geweest en zijn ook nu nog

jonge, volwassen mannen, die de school reeds vele jaren achter den rug hebben, vaak reeds eene staats- of andere betrekking in Zuid-Afrika bekleedden, en voor het meerendeel vooral daarom aan een der ‘Honourable Inns of Court’ studeeren, omdat zij geene examens hebben afgelegd, welke hun recht geven om toegelaten te worden tot het verkrijgen van eenig doctoraat aan onze Nederlandsche hoogescholen. Te Londen daarentegen worden zij door de Inns of Court als student opgenomen na een niet veel beteekend toelatingsexamen, waarvan in vele gevallen bovendien nog vrijstelling kan worden verkregen, indien men van elders kan aantoonen voldoende algemeen ontwikkeld te zijn. En na een verblijf van gewoonlijk niet meer dan drie jaren, kan men hen van daar weer naar hun vaderland zien terugkeeren, om prat op den rechtsgeleerden titel, dien zij aan het lidmaatschap van een der vier Londensche practizijnsgilden ontleenen, zich voortaan, waar het pas geeft, in het geheim en in het openbaar te kanten tegen al, wat den invloed van het Hollandsch element in Zuid-Afrika zou kunnen versterken.

Wil onze Nederlandsche wetgever dus inderdaad het groote indirecte belang, dat voor ons land en volk bij de instelling van het nieuwe doctoraat betrokken is, op de meest doeltreffende wijs bevorderen, dan verzuime hij niet, tegelijkertijd een wettelijken uitweg te openen, waardoor aan de bovenbedoelde groep van Hollandsch-Afrikaansche studenten, onder de noodige waarborgen, ook zonder vertoon van een der met ons gymnasiaal einddiploma gelijkgestelde getuigschriften, het afleggen der voor dat doctoraat vereischte examens kan worden vergund. Voor belanghebbenden eene uitkomst, zal een dergelijke maatregel over enkele jaren niet slechts eene aanwinst voor onze Nederlandsche Universiteiten, doch bovenal voor de verheffing van het nationale Hollandsche element in Zuid-Afrika een ware zegen blijken te zijn.

EVERT J. VAN GORKOM.

De wetenschap der zedekunde.

I.J. De Bussy. Inleiding tot de zedekunde. Amsterdam 1898.

Het voor mij liggende boek is een der weinige ‘Inleidingen’ tot eene of andere wetenschap, die inderdaad datgene, en slechts datgene geven, wat de titel belooft. De schrijver wil niet de hoofdwaarheden, en zelfs niet de meest elementaire waarheden uit het door hem beoefende gebied van wetenschap aan den lezer voorleggen; hij wil slechts methodische voorschriften geven, die bij het zoeken naar die waarheden behooren te worden in acht genomen, en tegen misverstanden en begripsverwarringen waarschuwen, die het vinden zouden kunnen belemmeren en niet zelden hebben belemmerd. ‘Prolegomena zu einer jeden künftigen Ethik, welche als Wissenschaft wird auftreten können’, aldus zou de heer de Bussy, naar een beroemd voorbeeld, zijn geschrift hebben kunnen noemen; door hemzelf wordt zijn werk, nauwlijks minder duidelijk, als eene encyclopaedie der zedekunde gekenschetst (bl. 15). Dat een dergelijk werk ongeveer alles buiten zich sluit, wat den gewonen lezer in de zedekunde pleegt te interesseeren, wordt door den schrijver gereedelijk toegegeven; zijn werk richt zich tot de mannen van het vak, en het is slechts te betreuren dat hij niet, door publicatie in eene algemeen verstaanbare taal, deze op ruimer schaal in de gelegenheid heeft gesteld, van de uitkomsten zijner onderzoekingen kennis te nemen.

Qui bene distinguit, bene docet; het goed-onderscheiden laat evenwel in zedekundige verhandelingen niet zelden te wenschen over, en de heer de Bussy stelt zich in de eerste

plaats ten doel, door het trekken van scherpe grenslijnen het gebied der zedekunde naar buiten af te sluiten en naar binnen in te deelen. Vóór alles wil hij nauwkeurig onderscheiden zien tusschen zedeleer (moraal) en zedekunde (ethiek); vervolgens splitst hij de zedekunde in een drietal zelfstandige wetenschappen: die van den zedelijken mensch, van de zedelijke beoordeeling en van de zedelijke waardebepaling, naast en buiten welke hij een afzonderlijk terrein openhoudt voor de praktische philosophie; eindelijk voert hij nog twee onderverdeelingen in, vooreerst die van de wetenschap van de zedelijke beoordeeling in eene wetenschap van het zedelijk oordeel en eene wetenschap van de moraal of zedeleer, vervolgens die van de wetenschap van de zedelijke waardebepaling in eene wetenschap van de waardebepaling en eene leer der waarden of van het goed. De inhoud van zijn boek bestaat hoofdzakelijk in eene uitvoerige en dikwijls voortreffelijke toelichting dezer classificatie, die ik in het kort zal trachten weer te geven, en waaraan ik mij zal veroorloven, enkele opmerkingen en vragen vast te knoopen.

In de eerste plaats dan de termen *zedeleer* of *moraal* en *zedekunde* of *ethiek*. De heer de Bussy definieert *moraal* als ‘het geheel van onze voorstellingen van goed en slecht, het richtsnoer waarnaar wij de menschen beoordeelen of waarnaar wij oordeelen dat de menschen behooren te leven’ (bl. 146), terwijl hij het woord *ethiek* uitsluitend zou wenschen toe te passen op de wetenschap, die deze voorstellingen tot voorwerp van theoretisch onderzoek maakt. Hij meent, en naar het mij toeschijnt volkomen terecht, zich hiermede niet al te ver van het heerschende spraakgebruik te verwijderen; inderdaad spreekt men ‘niet van de ethiek of de zedekunde van Jezus of van het Evangelie, maar van de moraal of de zedeleer van Jezus of van het Evangelie; niet van de ethiek van de Chineezen, maar van hun moraal; niet van de ethiek, maar van de moraal van militairen, studenten, kooplieden enz.; (zegt men) niet dat iemand er tweeërlei ethiek, maar dat hij er tweeërlei moraal op nahoudt’; en zal men omgekeerd, ‘als gesproken wordt van de ethiek der 18de eeuw, ...denken aan de systemen van Shaftesbury, Hume, Wolff en de vele anderen die zich toen aan de studie der zedekunde hebben gewijd’ (bl. 148).

Even waar is echter, dat in den laatsten tijd zoowel binnenals buitenslands niet zelden tegen dit spraakgebruik werd gezondigd, hetzij dan dat men (als de ondergeteekende in een Gidsartikel van 1881) het woord moraal gebruikte voor de wetenschap van de zedelijke beoordeeling, hetzij dat men sprak van ethiek, terwijl men niet die wetenschap, maar uitsluitend haar voorwerp van onderzoek op het oog had. De poging van den heer de Bussy om in deze vlottende terminologie orde te brengen, verdient toejuiching en steun. Differentiatie van synoniemen is, waar zij kans heeft in de taal te worden opgenomen, altijd een nuttig werk; wie ‘moraal’ en ‘ethiek’ voor één begrip gebruikt, berooft zich zonder reden van de mogelijkheid, een ander, even onmisbaar begrip door een enkel woord aan te duiden; hij offert derhalve een gebruiksartikel voor een weeldeartikel op, wat nooit doelmatig kan heeten. - Terecht wenscht verder de heer de Bussy, evenals tusschen de substantieven moraal (zedeleer) en ethiek (zedekunde), ook tusschen de adjectieven moreel (zedelijk) en ethisch (zedekundig) onderscheiden te zien; alleen zou hij duidelijkheidshalve goed gedaan hebben met er op te wijzen, dat de eerste leden dezer beide woordparen niet, als de tweede, bij elkander behooren. Aan het adjectief moreel (zedelijk) beantwoordt niet het substantief moraal (zedeleer), op dezelfde wijze als aan het adjectief ethisch (zedekundig) het substantief ethiek (zedekunde) beantwoordt, maar veeleer het substantief moraliteit (zedelijkheid). Wanneer dan ook, zooals de heer de Bussy opmerkt, ethisch en ethiek geene tegenstellingen hebben, terwijl tegenover moreel staat immoreel, dan vinden wij de laatste verhouding alleen bij de substantieven moraliteit-immoraliteit terug, terwijl een begrip, dat tegenover ‘moraal’ zou staan, niet denkbaar is. Een adjectief, dat zich tot ‘moraal’ op dezelfde wijze verhoudt als ‘ethisch’ tot ‘ethiek’ en ‘zedelijk’ tot ‘zedelijkheid’, is overigens, voor zoover ik weet, in de taal niet te vinden.

De zedekunde of ethiek is derhalve de wetenschap, die alle met het grondfeit der zedelijke beoordeeling samenhangende verschijnselen theoretisch onderzoekt; en de heer de Bussy zet met groote duidelijkheid uiteen, dat deze wetenschap geheel onafhankelijk is van -, en zelfs beoefend zou

kunnen worden zonder persoonlijke overtuigingen betreffende het verschil tusschen goed en kwaad. Immers zij geeft geene voorschriften, maar constateert, ordent en verklaart feiten; het waardeeren is niet haar taak, maar een der voorwerpen van haar onderzoek; zelfs zou zij, door meer dan onvermijdelijk is waardeering toe te laten bij haren theoretischen arbeid, hare objectiviteit in gevaar kunnen brengen, en dus de betrouwbaarheid harer uitkomsten benadeelen. - Tegenover deze, de eigenlijk empirische en psychologische methode, die slechts wil onderzoeken wat goed en slecht *gevonden wordt*, stelt de heer de Bussy twee andere, waarvan de eene uit eene algemeene wereldbeschouwing, de andere uit empirische kennis van het feitelijke menschelijk handelen, meent te kunnen afleiden wat goed en slecht *is*. Het kost den schrijver weinig moeite aan te toonen, dat beide implicite moeten onderstellen wat zij explicite verwaarloozen: het psychische verschijnsel der zedelijke beoordeeling zelf. Was dit verschijnsel niet gegeven, dan zou de meest omvattende wereldbeschouwing, en het diepste inzicht in de motieven die het menschelijk handelen beheerschen, ons zelfs niet kunnen brengen tot het allervaagste inzicht in de beteekenis der termen goed en slecht; evenmin als doofgeborenen, op grond van welke wetenschappelijke inzichten ook, eene muziekwetenschap zouden kunnen opbouwen, of ook maar tot de voorstelling van tonen geraken. Daar gelijk hier is het een eisch van goede methode, de verschijnselen, die den stoot tot het onderzoek hebben gegeven, ook in de eerste plaats tot voorwerp van dat onderzoek te maken.

Van de drie wetenschappen, waarin zich volgens den heer de Bussy de aldus bepaalde zedekunde splitst, bespreekt hij in de eerste plaats de *wetenschap van den zedelijken mensch*, of (met minder kans op misverstand) van den mensch als praktisch, begeerend en willend wezen. Het woord ‘zedelijk’ heeft n.l., zooals de schrijver doet opmerken, eene dubbele beteekenis: het wordt soms gebruikt voor datgene, hetwelk vatbaar is voor zedelijke beoordeeling in het algemeen (zoo wanneer men spreekt van den mensch als zedelijk wezen, van de prostitutie als een zedelijk verschijnsel, van de zedelijkheid van een bepaald volk of een bepaalden tijd), soms

ook voor datgene, hetwelk in 't bijzonder beoordeeld wordt als zedelijk-goed (wanneer men b.v. een bepaald individu zedelijk noemt, of zedelijkheid bepaalt als gehoorzaamheid aan het geweten). In de boven aangehaalde kenschetsing van de eerste der zedekundige wetenschappen nu wordt het woord zedelijk in den eerstvermelden, neutralen zin gebruikt; de bedoelde wetenschap omvat onderzoekingen betreffende wilsvrijheid en determinisme, geluk en genot, de drijfveeren van het handelen, de vorming van het karakter, en soortgelijke onderwerpen. M.a.w. zij valt nagenoeg samen met het hoofdstuk der psychologie, dat zich bezighoudt met de studie der wilsverschijnselen; of althans zij neemt daaruit zooveel over, als tot recht verstand van de thans volgende, eigenlijke en centrale zedekundige wetenschap wordt vereischt.

Deze wetenschap, die *van de zedelijke beoordeeling*, onderzoekt den mensch niet meer voorzoover hij beoordeeld wordt, maar voorzoover hij beoordeelt; zij vraagt niet hoe hij feitelijk handelt, maar hoe en waarom hij aan eigen en anderer handelen de predicaten verbindt van goed en slecht. De heer de Bussy geeft zich veel moeite om te betoogen dat, wat door deze termen wordt aangeduid, niet zijn bepaalde in de onmiddellijke waarneming gegeven eigenschappen van het object, maar veeleer producten eener geestelijke werkzaamheid van het subject der beoordeeling; zoodat wij, uit het feit alleen dat A door B als goed wordt gekenschetst, niets meer kunnen afleiden dan dat A eigenschappen bezit, die bij B het gevoel van zedelijke goedkeuring opwekken. Tegen de juistheid dezer beschouwingen is niets in te brengen; evenwel schijnt het mij toe dat de schrijver, in zijn ijver om den lezer daarvan een diepen indruk te geven, verder gaat dan hij verantwoorden kan. Zoo vooreerst, wanneer hij eene scherpe scheiding maakt tusschen de subjectiviteit der zedelijke oordeelvellingen en die der gewaarwordingen, en verklaart, ‘dat tegenstellingen een anderen oorsprong hebben en anders moeten gerechtvaardigd worden dan waarnemingen door gewaarwordingen verkregen en onderscheidingen of nevenstellingen van het ontledend en rangschikkend verstand’ (bl. 51). Ongetwijfeld bestaat hier een verschil; intusschen, naar het mij voorkomt, uitsluitend een verschil van graad. De zedelijke oordeelvellingen ontstaan, als de gewaarwordingen, in

het bewustzijn van het beoordeelende of gewaarwordende subject; zij zijn, als deze, werkingen, maar zij zijn minder directe, door allerlei associatie- en reflexieprocessen vermiddelde werkingen der buitenwereld op het bewustzijn. Daarom, en daarom alleen, kan ook hier met minder waarschijnlijkheid dan daar uit de werkingen tot de oorzaken, en tot de overeenkomstige werkingen op andere subjecten, worden geconcludderd. ‘Voor zoover in een uitspraak een zedelijke beoordeeling ligt opgesloten’, zegt de heer de Bussy op bl. 53, ‘leert zij ons niet kennen dengene over wien zij gedaan wordt, maar hem die haar doet.’ Ik zou zeggen: zij leert ons kennen geen van beiden op zichzelf, maar elk van beiden in betrekking tot den ander. Zij is als eene vergelijking met twee onbekenden, waaruit wij alleen 't functioneel verband tusschen beide, en slechts als een van beide gegeven is de andere kunnen berekenen. Ken ik het karakter van den beoordeelde, dan zal ik uit de uitspraak van den beoordeelaar diens maatstaf van beoordeeling kunnen leeren kennen; maar ken ik dezen maatstaf, dan zal dezelfde uitspraak mij evenzeer kunnen helpen aan kennis van het karakter van den beoordeelde. De onzekerheid, waarover de schrijver spreekt, bestaat ook bij uitspraken betreffende gewaarwordingen; alleen in minderen graad. Wanneer iemand mij zegt: ik heb iets roods gezien, dan mag ik het zeker waarschijnlijk achten, dat, physisch gesproken, zijn netvlies door lichtstralen van tusschen de 400 en 500 billioen trillingen per seconde is getroffen, en dat ik, hetzelfde voorwerp waarnemende, de mij bekende gewaarwording van rood zou verkrijgen; evenwel mag ik de mogelijkheid niet geheel verwaarloozen, dat ik met een kleurenblinde of een gehallucineerde te doen heb, en dus mijne conclusie onjuist zou blijken te zijn. Eene overeenkomstige mogelijkheid is nu ongetwijfeld in veel sterkere mate aanwezig, wanneer iemand mij zegt: ik heb een goed, deugdzaam, zedelijk mensch ontmoet; misschien interpreteert mijn zegsman waargenomen handelingen anders, misschien ook reageert hij op de door interpretatie verkregen voorstelling van eene bepaalde persoonlijkheid anders dan ik; en in beide gevallen zou ik ten onrechte uit zijne uitspraak iets afleiden aangaande den persoon over wien hij spreekt, of het oordeel dat ik over dien persoon

zou vellen. Maar het schijnt mij duidelijk, dat de onzekerheid in dit en in het vorige geval op denzelfden grondslag berust, n.l. op gebrekkige kennis van allerlei factoren, waardoor de eindwerking in het bewustzijn mede wordt bepaald; alleen weten wij door ervaring, dat de factoren, waarvan de zedelijke beoordeeling afhangt, van individu tot individu veel meer verschillen dan die, welke den inhoud onzer gewaarwordingen beheerschen. - Elders komt de heer de Bussy op tegen de meening, dat ‘zedelijk-goed en zedelijk-slecht... begrippen (zouden zijn) waarmee twee groepen of soorten van verschijnselen worden aangewezen’ (bl. 50), en hij concludeert dat, ‘wanneer een zelfde verschijnsel door mij als goed geprezen en door een ander als slecht veroordeeld wordt, ... van wetenschappelijk standpunt niet gezegd (kan) worden dat slechts een van beide oordeelvellingen juist moet wezen’ (bl. 52). Ook tegen deze uitspraak heb ik bedenkingen, die zich misschien weer 't gemakkelijkst aan 't analoge geval der gewaarwordingen laten verduidelijken. Kan er van onjuistheid sprake zijn, wanneer een kleurenblinde een voorwerp rood noemt, hetwelk door niet-kleurenblinden als groen wordt waargenomen? Ik zou zeggen: dat hangt er van af. Zeker niet, wanneer de kleurenblinde daarmede alleen wil zeggen, dat hij van dat voorwerp een gelijksoortigen indruk ontvangt als van andere, die als rood plegen te worden omschreven; maar wel, wanneer hij er de objectieve eigenschappen aan bedoelt toe te schrijven, die in normaal georganiseerde oogen de gewaarwording rood tot stand brengen. Evenzoo hier. Kan worden vastgesteld, dat iemand op zelfverloochenende toewijding met gevoelens van zedelijke afkeuring, op onbeteugelde zelfzucht daarentegen met gevoelens van zedelijke goedkeuring reageert, dan is dit feit natuurlijk als feit te aanvaarden; maar dit verhindert niet, dat wij den persoon die aldus reageert eene monstruositeit, en de oordeelen: zelfverloochenende toewijding is slecht en onbeteugelde zelfzucht goed, onjuist zullen noemen. Er bestaat nu eenmaal, althans tot op zekere hoogte, overeenstemming tusschen de zedelijke oordeelvellingen der menschen; daardoor wordt tegelijkertijd verklaard en gerechtvaardigd, dat men door de woorden goed en slecht niet slechts twee reacties van het beoordeelende gemoed, maar ook twee groe-

pen van verschijnselen aanduidt, die juist door de omstandigheid, dat zij in het algemeen deze tegengestelde reacties opwekken, ook in hun wezen van elkander blijken te verschillen.

Voor wij van de wetenschap van de zedelijke beoordeeling afstappen, moet nog een woord worden gezegd over de beide onderdeelen, waarin de heer de Bussy haar wenscht te splitsen. De genoemde wetenschap heeft vast te stellen en te verklaren, vooreerst dàt, vervolgens wàt door de menschen goeden afgekeurd wordt; de eene taak wil de heer de Bussy aan een 'wetenschap van het zedelijk oordeel', de andere aan eene 'wetenschap van de moraal of zedeleer' zien opgedragen. Het nauwe verband tusschen deze beide groepen van onderzoekingen is den schrijver niet ontgaan (vgl. o.a. bl. 74); inderdaad doet de tweede niet anders dan een gedeelte van het materiaal bijeenbrengen, waaruit door de eerste conclusiën getrokken zullen worden. Immers hoe zal men de vragen, door den heer de Bussy aan de wetenschap van het zedelijk oordeel toegewezen, die naar het voorwerp, den maatstaf en den oorsprong der zedelijke beoordeeling, kunnen beantwoorden, zonder te onderzoeken, wat onder verschillende omstandigheden, bij verschillende volken en in verschillende tijden in den eenen of in den anderen zin zedelijk beoordeeld wordt? De door den schrijver voorgestelde splitsing schijnt mij dan ook alleen in zoover te rechtvaardigen, als de beide door hem onderscheiden werkzaamheden door beoefenaars van verschillende wetenschappen, de eene door den cultuurhistoricus of ethnoloog, de andere door den psycholoog, het best zullen kunnen worden verricht. Liever dan van twee naast elkander staande wetenschappen, zou ik hier dan ook spreken van eene enkele wetenschap, die een gedeelte van haar materiaal aan eene andere wetenschap ontleent; intusschen, dat is een kwestie van ondergeschikt belang.

En nu eindelijk de laatste der zedekundige wetenschappen, die *van de zedelijke waardebepaling*. Ik begin met te erkennen, dat de overwegingen, waardoor zich de schrijver bij dit gedeelte van zijn onderzoek heeft laten leiden, mij lang niet zoo duidelijk zijn geworden als die, waarvan hij bij de constructie der tot dusver besproken begrippen van wetenschappen is uitgegaan. Misschien ligt dit aan een misverstand mijner-

zijds; de heer de Bussy zelf wijst op de complicatie van het onderwerp en de onmogelijkheid het in weinige bladzijden volledig en nauwkeurig te behandelen, en hij voegt daaraan toe: ‘wie niet geneigd is of de gave niet heeft de meening van den schrijver te ondervangen, zal ook daar tot tegenspraak geprikkeld worden, waar zij geheel misplaatst is’ (bl. 94). Toch wil ik, in de hoop een mogelijk misverstand door nadere inlichtingen weggenomen te zien, niet verzuimen aan te wijzen tot hoever ik met den schrijver kan medegaan, en waar mijne tegenspraak begint. Ongetwijfeld is waar, dat de ervaring ons in de menschelijke natuur, behalve wilsverschijnselen en zedelijke oordeelvellingen, nog een derde groep van verwante verschijnselen, n.l. waardebepalingen leert kennen, die in de taal hoofdzakelijk met behulp der als substantieven gebruikte termen ‘goed’ en ‘kwaad’ tot uitdrukking geraken. ‘Er is onderscheid tusschen *goed* als adjectivum (*zedelijklofwaardig*) en goed als substantivum (*een goed*). Gezondheid, voorspoed, genot, scherpzinnigheid, vrijheid, arbeid, beschaving, ieder dezer noemen wij *een goed*, en wat er aan tegenovergesteld is *een kwaad*; ziekte, tegenspoed, smart, stompzinnigheid, onbeschaafdheid, elk dezer wordt door ons *een kwaad* geacht’ (bl. 89). Zooals uit deze voorbeelden blijkt, hebben verder de begrippen goed en kwaad als waardebepalingen een veel ruimeren en minder bepaalden omvang dan de begrippen goed en slecht als zedelijke beoordeelingen: wel zullen wij al het zedelijk-goede een goed, en al het zedelijk-slechte een kwaad achten, maar daarnaast wordt veel als een goed of een kwaad erkend, wat op geenerlei wijze een voorwerp is van zedelijke beoordeeling. Uit deze overwegingen kan zich nu het denkbeeld ontwikkelen eener wetenschap, die de feiten der waardebepaling op dezelfde wijze tot voorwerp van onderzoek neemt, als de wetenschap der zedelijke beoordeeling dat deed met de feiten van zedelijke goed- en afkeuring; die derhalve vaststelt en tracht te verklaren, dat, hoe en waarom de dingen als een goed of een kwaad, en als een grooter of geringer goed of kwaad worden opgevat. Dat de heer de Bussy voor eene dergelijke wetenschap een plaats reserveert in het gebied der zedekunde, en dat hij haar den naam van ‘wetenschap der waardebepaling’ toekent (bl. 93), is derhalve geheel in den haak. Nu stelt

evenwel de heer de Bussy naast deze *wetenschap der waardebepaling* eene andere, de *leer der waarden of van het goed*, laat beide omvatten door de *wetenschap der zedelijke waardebepaling*, en kenschetst deze laatste als het derde, aan de wetenschap van den zedelijken mensch en de wetenschap van de zedelijke beoordeeling gecoördineerde deel der zedekunde of ethiek. Tegen deze classificatie heb ik tweeërlei bezwaar. Vooreerst zou ik zeggen, dat de wetenschap van de waardebepaling, die naar des schrijvers definitie in het algemeen ‘vraagt, welke verschillende soorten van waarden er voor de menschen bestaan, hoe die onderscheiden soorten van waarden zich tot elkaar verhouden enz.’ (bl. 93), de leer van de *zedelijke* waardebepaling als een bijzonder geval in zich sluit, en niet omgekeerd. En vervolgens behoort, naar het mij voorkomt, volgens het systeem van den heer de Bussy de ‘leer der waarden of van het goed’ in het geheel niet in de zedekunde te huis. Immers die leer der waarden is, naar zijne omschrijving, ‘een studie, die van een gegeven standpunt uit zoowel rekenschap geven wil van de op dat standpunt geldende waarden als langs dien weg tot een juiste waardeering poogt te komen’; zij ‘onderzoekt wat waarde heeft, dus niet alleen wat als waarde wordt erkend maar ook hetgeen als waarde behoort erkend te worden; zij corrigeert en vermenigvuldigt de waardebepalingen’ (bl. 103, 104). Met andere woorden, de leer der waarden heeft een normatief karakter, en zij valt dus buiten het gebied der zedekunde, die door den heer de Bussy op eene der eerste bladzijden van zijn boek wordt gekenschetst als ‘een wetenschap, die zich wat doel betreft niet van andere wetenschappen onderscheidt; die evenals deze, gegeven verschijnselen beschouwt, poogt te verklaren en in hun onderlingen samenhang te teekenen’ (bl. 3).

Zou derhalve m.i. de consequentie hebben geëischt, dat de ‘leer der waarden’ van het gebied der zedekunde werd uitgesloten, zij heeft haar aangewezen plaats in onmiddellijke aansluiting bij de wetenschap, die door den heer de Bussy aan het einde van zijn boek wordt besproken, en waaraan hij den naam toekent van *praktische wijsbegeerte*. ‘De praktische wijsbegeerte, uitgaande van bepaalde denkbeelden over het goed, zoekt een antwoord op de vraag hoe

wij het zedelijk goed, voorzoover het van menschelijk handelen afhankelijk is, verwerven, bevestigen en vermeerderen (het zedelijk kwaad ontwijken, verzwakken en verminderen) zullen. Zij vraagt: hoe zullen wij ons leven en onze wereld inrichten? Zij stelt dus doeleinden waarnaar wij te streven hebben en handelt over de middelen om ze te verwezenlijken' (bl. 154). Zij is dus geene theoretische, onderzoekende en verklarende, maar, evenals de leer der waarden naar de beschrijving des heeren de Bussy, eene praktische, doeleinden stellende wetenschap; zij behoeft, als deze, een gegeven standpunt, bepaalde denkbeelden, waarvan zij uitgaat; en zij wordt dienovereenkomstig door den schrijver geplaatst, waar ook de leer der waarden m.i. geplaatst behoort te worden, buiten de theoretische ethiek. Maar niet slechts wat hun formeel karakter, ook wat hun inhoud aangaat, staan deze beide wetenschappen dicht bij elkander. Immers de 'bepaalde denkbeelden over het goed,' die het uitgangspunt vormen van de praktische wijsbegeerte, worden door de leer der waarden afgeleid uit eene bepaalde opvatting van 's menschen wezen en bestemming (bl. 103); de laatste vormt dus het algemeen gedeelte eener wetenschap, waarvan de uitkomsten door de eerste op bijzondere gevallen en verhoudingen worden toegepast. De overbrenging van de leer der waarden uit de zedekunde naar de praktische wijsbegeerte schijnt mij, op grond van deze overwegingen, zoozeer in de lijn te liggen van de grondgedachte des schrijvers, dat de motieven, die hem tot zijne afwijkende classificatie hebben geleid, mij volkomen duister zijn gebleven.

Ik heb, zooals dat gewoonlijk gaat, in de voorafgaande bespreking meer licht doen vallen op de enkele verschilpunten, dan op de vele punten van overeenstemming tusschen den heer de Bussy en mij. Dat ligt ook in den aard der zaak: de lezer, die zich voor deze abstracte dingen mocht interesseeren, heeft geenerlei belang bij de mededeeling, dat eene of andere meening van den schrijver door den beoordeelaar wordt gedeeld; maar hij kan wel eenig belang hebben bij de uiteenzetting van bezwaren, die bij den laatste tegen bepaalde opvattingen van den eerste zijn gerezen. Met dat al zou ik niet gaarne willen dat men mijne bedoeling verkeerd begreep; en daarom hecht ik er aan nog eens uit-

drukkelijk te verklaren, dat ik het boek van den heer de Bussy niet slechts met groote belangstelling, maar ook wat hoofdzaken betreft met onverdeelde instemming gelezen heb. Zijne opvatting der ethiek als eene psychologische wetenschap, met hulpwetenschappen en toepassingen, acht ik volkomen juist; en de gronden waarmede hij deze opvatting verdedigt zijn duidelijk en overtuigend. Daarenboven is zijn werk rijk aan opmerkingen en vingerwijzingen betreffende de methode zijner wetenschap, die overal den geoefenden onderzoeker verraden, en voor den aankomenden onderzoeker van groot nut kunnen zijn. Maar niet alleen deze aankomende onderzoeker, ook zij, die op eene of andere wijze reeds tot de wetenschappelijke studie der zedekunde ingeleid zijn, zullen deze nieuwe Inleiding niet zonder merkbaar voordeel voor de klaarheid en duidelijkheid hunner begrippen uit de hand leggen.

G. HEYMANS.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De briefwisseling tusschen Huet en Potgieter.

In de voorrede voor het eerste, in 1890 verschenen, deel der ‘Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon’, schrijven de uitgevers: ‘De briefwisseling met Potgieter werd voor eene latere publikatie bewaard.’

Niet enkel de openbaarmaking van Huets brieven aan Potgieter, maar die van de briefwisseling tusschen de beide mannen werd ons hier in het vooruitzicht gesteld. En wie weet welk een trouwe vriendschap er tusschen die twee bestaan heeft, hoe in ernstige tijdperken van beider maatschappelijk leven: bij hun scheiden van *De Gids* in 1865, bij Huets veelbesproken vertrek naar Indië in 1868, en tijdens zijn verblijf aldaar, die vriendschap en wederzijdsche waardeering geen oogenblik verstoord, maar tot aan Potgieters dood (3 Februari 1875) onverzwakt gebleven zijn, mocht de publicatie van hunne briefwisseling als een gewichtige bijdrage voor de kennis van het karakter van twee uitnemende Nederlanders en voor die van een belangrijk tijdperk onzer letterkundige en staatkundige geschiedenis tegemoet zien.

In zijn in 1877 uitgegeven boekje: ‘Potgieter. Persoonlijke herinneringen’, zegt Huet, na vermeld te hebben dat hijzelf reeds drie-en-dertig jaar oud was en Potgieter reeds vijf-en-twintig jaar redacteur van *De Gids* op het tijdstip hunner kennismaking: ‘Doch daar staat tegenover, dat ik meer dan honderd lange brieven van hem bezit, aan mij gerigt gedurende mijn verblijf in Indie; brieven die ik vooralsnog niet publiek wil maken, maar die mij de vrijheid geven, in algemeene bewoordingen mede te spreken over zijn karakter, zijne denkwijze, zijne stemming, gedurende het geheele

tijdvak van mijne afwezigheid uit Nederland, en ook gedurende de jaren die daaraan onmiddellijk voorafgingen.' Later lezen wij in datzelfde geschrift: 'De tijd die van (Potgieters) studiën overschoot, of dien zijne schaarsche bezoekers hem lieten, wijdde hij aan zijne Indische korrespondentie... Geen drie Fransche mails heeft (hij) laten vertrekken, zonder in een uitvoerigen brief mij zijn wedervaren gedurende de laatste veertien dagen te verhalen.' En van zijn eigen brieven aan Potgieter, zegt Huet o.a. dat zij onbewust als brouillons gediend hebben van de in 1876 in hun definitieven vorm uitgegeven *Nationale Vertoogen*. 'Met name de vraag, in hoever ons tegenwoordig liberalisme met het patriotisme van 1795 en vroeger zamenhangt, behandeld in het uitvoerig opstel: *Eene verkiezing te Amsterdam*, heeft gedurende al de jaren van ons verkeer het onderwerp eener gestadige wisseling van denkbeelden uitgemaakt; en in die historische kwestie ging hij tot op zekere hoogte met mij mede. Maar dat ik eene beoordeeling van Thorbecke schreef, die door Groen van Prinsterer onveranderd kon worden overgenomen; onze Indische drukperswetgeving de oorzaak noemde van een verderfelijk koloniaal bestuur; van eene vreedzame Nederlandsche omwenteling heil verwachtte; aan den monarchalen boven den parlementairen regeringsvorm de voorkeur gaf, - ten aanzien van al die punten is hij van het begin tot het einde mijn tegenstander gebleven.'

Huet mocht nog in Mei 1877 meenen Potgieters brieven 'vooralsnog' niet te moeten publiceeren, 'omdat daarin te vrijmoedig over derden gesproken wordt', thans, twee en twintig jaar later, bijna een kwart eeuw na Potgieters, en dertien jaar na Huets dood, zou dit bezwaar, dat trouwens reeds in 1890 mevrouw Huet en haar zoon niet verhinderde, de publicatie dezer briefwisseling voor later toe te zeggen, zeker geen beletsel meer mogen zijn om ons deelgenoot te maken van een gedachtewisseling over onderwerpen van zooveel gewicht door mannen van zoo groote beteekenis.

Men heeft tegen het openbaarmaken van brieven die door de schrijvers of schrijfsters niet voor openbaarmaking bestemd waren, dikwijls met verontwaardiging geprotesteerd en de uitgevers van dergelijke correspondentie gescholden voor verraders van hun toevertrouwde geheimen, voor schenders van graven en wat niet al.

In ons land is men op het punt van het uitgeven van brieven, gedenkschriften, persoonlijke herinneringen bij uitstek gevoelig. Toen ik, jaren geleden, Hasebroek, die zoo goed wist te vertellen van zijn eerste ontmoeting met Jakob van Lennep, van zijn omgang met Beets en met Potgieter, had uitgenoodigd daarvan eens wat op het papier te stellen en dit aan *De Gids* af te staan, gaf hij voor zijn weigering den volgenden grond: ‘Reeds bijna vijftig jaar geleden, toen Potgieter een bundel brieven van mij aan hem wilde doen in 't licht komen, bleek het ons, dat iets dergelijks in ons kleine landje, waar alle menschen elkaêr kennen of zien, niet gaat. Dat geldt ook van alles wat naar de uitgave van memories, herinneringen en dergelijke gelijkt. Ik zie hier van mijn schrijftafel uit voorhoofden zich fronsen, zoodra ik aan 't vertellen ga’...

En dergelijke bezwaren ontmoet men telkens.

Er zijn brieven, ook van hoog aangeschreven personages, waarvan ‘Klatsch’ het hoofdbestanddeel uitmaakt en die ongedrukt behooren te worden gelaten, zooals zij ongeschreven hadden kunnen blijven; er zijn er die, door een grooten hartstocht geïnspireerd, uiting geven aan aandoeningen van zoo intiemen aard, dat kennis te nemen van hun inhoud onbescheidenheid, haast onbeschaamdheid lijkt; er zijn er eindelijk die nog levende personen van nabij raken en wier publicatie oude wonden zoude kunnen openrijten of een twistvuur, dat men uitgedoofd dacht, op nieuw doen ontvlammen. In al dergelijke gevallen moet openbaarmaking òf volstrekt ontraden, òf alleen met groote voorzichtigheid ondernomen worden, en behoort althans de vraag te worden overwogen of het voordeel dat ermede behaald kan worden - een nauwkeuriger kennis van het karakter van den persoon des briefschrijvers, een betere kijk op een belangrijk tijdvak van letterkunde of geschiedenis - opweegt tegen het nadeel, het schandaal wellicht, dat erdoor veroorzaakt worden kan.

Maar, dit in acht nemende, vergete men niet dat de mannen van rang in de letterkunde, in de wetenschap, in de politiek, zoodra zij van het aardsch tooneel zijn afgetreden, tot de geschiedenis behooren, en dat de brieven over onderwerpen van staatkunde, wetenschap, letterkunde door hen met hunne pairs gewisseld, deel uitmaken van hunne letterkundige nalatenschap.

Dit geldt zeker van de briefwisseling tusschen Huet en Potgieter,

en verklaarbaar is het ongeduld, waarmede door het geslacht dat tot beider tijdgenooten behoort naar de door Huets weduwe en zoon in uitzicht gestelde publicatie werd verlangd.

Huets brieven kwamen na Potgieters dood in het bezit van diens zuster en erfgename Mejuffrouw S.J. Potgieter, die de boekerij van haren broeder aan de gemeente Amsterdam ten geschenke gaf, maar de brieven bewaarde en angstvallig voor een ieder, zelfs voor de meest-belanghebbenden, verborgen hield.

Mejuffrouw Potgieter is, vóór eenige maanden, in hoogen ouderdom gestorven. De gemeente Amsterdam maakte zij tot erfgenaam van haar vermogen, onder bepaling dat de rente van het beschikbaar kapitaal zou dienen om Potgieters boekerij te onderhouden en aan te vullen.

En de brieven?

Ergens in de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek kan men een verzegelden trommel vinden, die gezegd wordt de kostbare documenten te bevatten. Mocht ge, niet tot bevrediging van een ongezonde nieuwsgierigheid maar tot vermeerdering uwer kennis van een gewichtig tijdvak onzer letterkundige en staatkundige geschiedenis, verlangen met den inhoud van de blikken doos kennis te maken, dan wordt ge uitgenoodigd nog eens terug te komen... over zes en twintig jaar. Zoo heeft het Mejuffrouw Potgieter gewild.

De brave juffrouw heeft het ongetwijfeld goed bedoeld. Maar haar goed gemeende voorzichtigheid houdt de letterkundige geschiedenis van ons land verstoken van gewichtige documenten. Ik kan niemand aanraden in dit opzicht haar voorbeeld te volgen.

Intusschen, indien wij ons het genot der lezing van Huets brieven moeten ontzeggen, de andere helft van de briefwisseling: de brieven van Potgieter aan Huet, tot wier publicatie Huet in 1877 vooralsnog meende niet te moeten overgaan, behoeft ons waarschijnlijk thans niet langer onthouden te worden. En indien ook nu nog een eigenaardig-Hollandsche angst voor het bekend worden van Potgieters vrijmoedig oordeel over derden aan een volledige openbaarmaking in den weg mocht staan, laat men ons dan, wanneer het niet anders kan, die verzameling geven met weglating van hetgeen de gevoeligheid van nog levenden zou kunnen kwetsen. Ook zoo zullen wij haar nog dankbaar aanvaarden.

J.N. v. H.

Dramatisch overzicht.

Francisque Sarcey[1].

Toen de Nestor der Berlijnsche tooneelcritici, Karl Frenzel, in December 1897 zijn zeventigsten verjaardag vierde, sprak een der jongeren, Rudolf Steiner, het uit, hoe hij en de critici van zijne generatie tegenover mannen als Frenzel, van wien zij veel geleerd hadden en dien zij op hunne wijze vereerden, altijd iets als jaloerschheid gevoelden. ‘Die oudere critici’ - zeide Steiner - ‘wisten van kindsbeen af wat zij wilden; zij hebben beginselen die zij op alles toepassen. Wij leven van den eenen dag op den anderen: wat wij vandaag gelooven, ligt morgen ver achter ons; wat wij gisteren gezegd hebben, begrijpen wij vandaag haast niet meer. Frenzels tijdgenooten waren gezeten menschen, die een vast standpunt hadden, waarvan zij geen haarbreed afweken. Wij springen van standpunt op standpunt; wij zijn zoekenden, twijfelenden, vragenden. Zij hadden zekerheid: aan elk nieuw talent wisten zij zijn plaats aan te wijzen. Wij kunnen dat alles niet. Wij weten ter nauwernood of een nieuw boek dat wij lezen van beteekenis is of niet; wij bekijken elk talent van alle zijden, en dan weten wij doorgaans in het geheel niets meer. Wij zijn in een ware anarchie vervallen...’

1) In *De Gids* van October en van November 1885 heb ik Sarcey als journalist, als conférencier en als tooneelcriticus trachten te schetsen. Mocht ik uit dien hoofde niet op nieuw een levensbeschrijving en karakterteekening geven van den betreurden vriend, men zal mij wel vergunnen hier, bij wijze van *In memoriam*, de beteekenis van 's mans arbeid op het gebied der tooneelcritiek, naar mijne opvatting, te resumeeren.

Al is het niet louter waardeering, waarmede hier de jongere critiek over de oudere spreekt, erkend dient de groote openhartigheid waarmede de impressionistische critiek hare eigene zwakheden blootlegt. Niet altijd is de houding der jongeren zoo eerlijk en zoo nobel. De jaloerschheid, waarvan Steiner spreekt, het gevoel van geen vasten bodem onder de voeten te hebben en daardoor datgene te missen, waaraan die anderen hun gezag en hunne positie ontleenen, uit zich maar al te dikwijls op andere, grover wijs.

Francisque Sarcey, de tooneelcriticus, sedert 1867 van *Le Temps*, vroeger van *L'Opinion Nationale*, die den 16^{en} Mei als zeventigjarige te Parijs overleed, zou zeker niet onafgebroken zijn werk als dramatisch feuilletonist hebben kunnen verrichten, zou niet gedurende al dien tijd zijn lezers en zijn invloed hebben behouden, wanneer hij van standpunt op standpunt ware gesprongen en zich bij de weifelenden, zoekenden, vragenden hadde aangesloten.

Wat men ook op Sarceys critiek hebbe aan te merken - en zij geeft ongetwijfeld op meer dan een punt vat op zich - er spreekt een ernstige overtuiging uit; zij heeft een stevigen ondergrond; zij is conscientieus werk.

Wat het eerst treffen moet, wanneer men dien arbeid van veertig jaar overziet, is de onverflauwde opgewektheid waarmede hij verricht wordt, de belangstelling door Sarcey geschonken zoowel aan den hoogsten als aan den laagsten vorm van dramatische kunst. Met dezelfde uitvoerigheid, met hetzelfde vuur waarmede heden eene vertooning van een der klassieken in het Théâtre français door hem besproken wordt, behandelt hij morgen een dolle klucht in een of ander ‘théâtre à côté’ of een melodrama in een der Parijsche volksschouwburgen. Een verwijt als men aan Lessing deed, dat hij de indrukken, in zijn *Hamburgische Dramaturgie* verwerkt, niet in den schouwburg maar in het studeervertrek had opgedaan, wat daaruit bleek dat tusschen de vertooning en de bespreking vaak maanden en maanden verliepen, heeft men Sarcey nooit kunnen doen. Hij was, tot weinige dagen voor zijn dood, avond aan avond op de bres, niet uit enkel plichtgevoel - al was de overtuiging dat men werken moet zoolang het dag is, of, naar Candide's uitspraak, ‘qu'il faut cultiver son jardin’, bij dezen discipel van Voltaire diep geworteld - maar omdat het hem een genot was,

de dramatische kunst in hare meest verschillende uitingen te volgen. ‘J'aime si fort le théâtre,’ - zegt hij ergens, - ‘qu'une fois dans une salle de spectacle, j'oublie tout ce qui n'est pas la pièce et me laisse, comme Molière voulait qu'on fît, prendre par les entrailles. Je ne sais pas de migraine chez moi qui tînt contre un bon vaudeville bien joué.’

Waar hij zoo met hart en ziel bij de zaak was, elken avond in de pauzen der voorstelling over het stuk en de spelers met anderen van gedachten wisselend, de indrukken van het publiek afluisterend, die indrukken vergelijkend met de zijne, en zoo trachtend zich rekenschap te geven van het welslagen of niet-slagen van het opgevoerde drama, kon het niet anders of hij moest tot een zeker aantal dramatische grondbeginselen komen, wier meerdere of mindere deugdelijkheid en betrouwbaarheid hij telkens weer aan nieuwe en oude tooneelspelen zou kunnen toetsen.

Een volledig samenstel van zijne theorieën heeft Sarcey nooit gegeven, geen beknopt overzicht zelfs. Het is te hopen, dat niemand op het denkbeeld komen zal om de reeks feuilletons tot eenige boekdeelen te verzamelen of een bloemlezing uit Sarceys tooneelcritieken samen te stellen. Al is zijn betoog gezond van gedachte, levendig van vorm, helder van voorstelling, al is de manier waarop hij gemaaktheid en pose aan de kaak stelt of zich de ‘gêneurs’ van het lijf houdt, bijzonder vermakelijk, vorm en toon hooren bij het feuilleton; in het boek zouden zij niet passen.

Wel ware het te wenschen dat, gelijk de docteur ès lettres, professeur au collège Stanislas, Charles Marc des Granges het van een van Sarceys beroemde voorgangers, van den tooneelcriticus Geoffroy gedaan heeft in de belangrijke studie ‘Geoffroy et la critique dramatique sous le Consulat et l'Empire (1800-1814)’[1)], een of ander letterkundige, vriend en kenner van het tooneel, uit de tweeduizend feuilletons van *Opinion nationale* en *Temps* een beredeneerd overzicht van Sarceys denkbeelden over de eischen van het tooneel samenstelde.

Hij zou daarin allereerst Sarceys algemeene tooneeltheorieën uiteen moeten zetten.

De hoofdtheorie, waarop Sarcey telkens terugkomt en waarvan

1) Paris, Hachette et Cie, 1897.

hij vele andere stellingen afleidt is die van de conventie op het tooneel: het tooneel is niet anders dan een geheel van conventies, door middel waarvan de waarheid vertolkt wordt; de geschiedenis van het tooneel is de geschiedenis van de conventies die achtereenvolgens het tooneel hebben beheerscht; het is de taak van de tooneelaesthetiek scheiding te maken tusschen de noodzakelijke, blijvende conventies waaraan elk dramatisch werk zich heeft te onderwerpen en de tijdelijke conventies die voorbijgaan om weer voor andere plaats te maken. Daarmede hangt samen Sarceys opvatting van de mise en scène. In Shakespeares tijd werd aan mise en scène geen waarde gehecht: het bekende bordje, waarop het tooneel der handeling vermeld stond, moest de plaats innemen van het decoratief. In onzen tijd dreigt vaak de zorg voor het decoratief en de tooneelschikking, alle proportiën uit het oog verliezend, de handeling te overheerschen en te verstikken.

Dit wat de materieele conventie betreft. De conventie besprekend waaraan de inhoud van een stuk zich heeft te onderwerpen, behandelt Sarcey, zoo dikwijls het te pas komt, de quaestie van het punt van uitgang van het drama en die van de historische waarheid op het tooneel.

Op het punt van uitgang maakt hij nooit eenige aanmerking; ook het minst waarschijnlijke neemt hij aan, mits van dat gegeven de handeling zich verder logisch uit den toestand en uit de karakters ontwikkele. In dien logischen gang komt de handeling niet brusk, maar geleidelijk en met de noodige voorbereidingen (Dumas fils noemt de kunst van den tooneelschrijver *l'art des préparations*) tot eenige noodzakelijke tooneelen, die enkel uit onhandigheid of onwetendheid door een auteur verzuimd of ontweken worden: de bekende *scènes à faire*, waarin de hoofdpersonen en hunne tegenstrijdige of gemeenschappelijke belangen, plichten, hartstochten met elkander samenkomen.

Een andere conventie is die van de historische waarheid in het drama. In hare groote, bij het gros der toeschouwers bekende of als bekend te veronderstellen trekken, dient de geschiedenis door den tooneelschrijver gevolgd te worden: hij mag Napoleon den slag bij Waterloo niet laten winnen, noch van Nero een toonbeeld van zachtmoedigheid en karakteradel maken. Maar voor het overige is de dramatische auteur heer en meester van de historische bijzon-

derheden die hij in zijn drama te verwerken heeft en is het niemand geoorloofd hem daaromtrent ter verantwoording te roepen. Het drama en de logische waarheid in het drama hebben den voorrang boven de feitelijke waarheid van de geschiedenis der geschiedkundigen.

Deze denkbeelden worden door Sarcey zelden in een breed betoog ontwikkeld. Maar als een leeraar die weet hoe hij zijn leerlingen alleen door herhaling de groote waarheden, waarvan hij hen wenscht te overtuigen, kan inprenten - want ‘professeur’, als hoedanig hij zijn loopbaan begon, is Sarcey ook als tooneelcriticus gebleven -, komt hij er telkens en telkens op terug, op het gevaar af van door oneerbiedige lezers of ongezeggelijke leerlingen voor een ‘rabâcheur’ te worden uitgemaakt.

Aan die beginselen toetst hij de klassieke en moderne tooneelspelen, welke hij avond aan avond in de groote en kleine schouwburgen van Parijs ziet vertoonen.

Nu en dan, in den stillen tijd, wanneer de voorstellingen van nieuwe stukken schaarsch zijn, veroorlooft hij zich de weelde van een dieper gaande studie van eenigszins langeren adem. Zoo - om slechts enkele grepen te doen uit de verzameling feuilletons die mij ten dienste staat - wijdt hij in den zomer van 1878 twee feuilletons aan *Horace* van Corneille, het volgend jaar vier feuilletons aan den persoon van Alceste (*Le Misanthrope*); in latere jaargangen vindt men studies over *Les femmes savantes, Les précieuses ridicules, L'école des femmes*. En altijd is hij gereed een lans te breken, des noods een formeelen veldtocht (campagne) te openen ter verdediging van het tooneel of van een der groote beginselen die hem lief zijn. Zoo strijdt hij met Perrin, den administrateur van de Comédie française, over de quaestie der mise en scène, klaagt over de verwaarloozing van het oude repertoire, bespot de abonnés van de Comédie française die de abonnementsavonden gebruiken als gelegenheid om te babbelen en alles te doen, behalve luisteren naar de vertooning.

Voor de mannelijke en vrouwelijke tooneelspelers is hij in den regel welwillend, tegemoetkomend; - met een zwak voor mooie actrices, die hij niet als accessoires of te verwaarloozen elementen van de mise en scène beschouwt. Aankomende artisten, waarin hij

talent meent te ontdekken, moedigt hij aan, tracht hij vooruit te helpen. Maar waar hij zich ergert aan gebreken van dictie, van opvatting, daar spaart hij ook de hoogst aangeschrevenen niet. Mounet-Sully en Sarah Bernhardt hebben herhaaldelijk om hun onduidelijke dictie, om hunne excentriciteit van opvatting of voordracht, harde woorden van hem moeten hooren; Coquelin Cadet is om zijn overdrijvingen, zijn laag-komische jacht op effect, meer dan eens door hem op de vingers getikt, en met den oudsten Coquelin heeft Sarcey het telkens aan den stok gehad. Nog weinige weken voor zijn dood had hij, in een feuilleton over *Plus que reine* van Bergerat, Coquelin in woede ontstoken door de weinig waardeerende wijs waarop hij over den beroemden, zichzelf zeer hoog stellenden tooneelspeler in eene voor hem zoo weinig passende rol als die van den jongen Bonaparte had gesproken. Kostelijk was in het feuilleton van 24 April jl. de goedhartige ondeugendheid, waarmede Sarcey Coquelin op zijn plaats zette.

Men heeft Sarcey verweten en het hem als bekrompenheid en eenzijdigheid aangerekend, dat hij voor het tooneel buiten Frankrijk, zoo min voor het drama van Shakespeare als voor de moderne tooneelstukken van Ibsen veel gevoelde. Maar men vergeet dat hij telkens van zijne afwijkende meening ten opzichte van de genoemde schrijvers rekenschap heeft gegeven. Toen in 1886 *Hamlet* in de vertaling van Alexandre Dumas en Paul Meurice zijn intrede deed in de Comédie francaise, betoogde Sarcey: ‘Nous sommes en France réfractaires au génie de Shakespeare’, en hij wees op de mislukte voorstellingen van *Othello*, van *Le Songe d'une nuit d'été*, en op de slechts half gelukte van *Hamlet* in de Porte Saint Martin, zelfs met een Sarah Bernhardt als Ophélie. Alleen voor *Macbeth*, ‘la plus française des tragédies de Shakespeare’, maakte hij een uitzondering. Hij wilde voor die mindere waardeering van Shakespeares stukken en in het bijzonder van *Hamlet*, die hij motiveerde en verklaarde, gaarne alle schuld op zich nemen... Maar que voulez vous! moi, je suis Français en cela, et il m'est impossible de m'amuser aux choses qui m'ennuient.

Dat is Sarcey in al zijn openhartigheid: hij schettert niet, laat zich niet leiden door een impressie van het oogenblik, bereid om morgen met evenveel vuur een tegenovergesteld gevoelen te ver-

dedigen; hij praat niet om en over de dingen heen; hij redeneert, geeft rekenschap, blijft zich gelijk.

En dat moge hem door sommigen voor ‘vieille perruque’ en ‘ganache’ hebben doen uitmaken, hem hebben doen voorstellen als onvatbaar om ‘het Sublieme’ te begrijpen, Sarcey had ook een grooten kring van bewonderaars die hem tot het eind toe trouw zijn gebleven. Zijn warme liefde voor het tooneel, zijn groote ervaring, zijn beredeneerde overtuiging en de frissche, opgewekte manier, waarop hij aan zijn denkbeelden uiting gaf; het gevoel dat deze Meester niet enkel onderhoudend en geestig over de zaken van het tooneel wist te praten, maar dat van hem, den man van beginselen en niet van impressies, iets te leeren viel, ook voor hen wier letterkundige richting ver van de zijne afweek, maakten dat men naar hem bleef luisteren, ook al had men zijn blik breeder gewenscht en hem gaarne wat minder ‘réfractaire’ gevonden tegenover Shakespeare en tegenover de Noorsche dramatiek.

Wie kon er duidelijker, volledіger, prettiger, zelfs het meest ingewikkelde tooneelstuk, om het even of het een tragedie was of een klucht, vertellen, verklaren en ontleden! Wie wist handiger om te gaan met zijn lezers, het schouwburgpubliek; niet om het in zijne soms ongezonde of ongemotiveerde vooroordeelen en smaken te stijven - al had het er vaak den schijn van -, maar om het zich rekenschap te doen geven van zijn oordeel en zijn voorkeur, en het zoo ten slotte te leeren en te leiden in de richting die hij voor de ware hield.

Het hoekje in de stalles of de fauteuils de balcon, waar bij elke première, bij elke voorstelling van eenige beteekenis ‘le père Sarcey’, of familiaarder ‘l'Oncle’, in zijn volle breedheid troonde, en waarheen de blikken van tooneelspeler en toeschouwer vaak belangstellend afdwaalden, is reeds door een ander ingenomen; een ander zet Sarceys werk als dramatisch feuilletonist in *Le Temps* voort.

Maar al moge zijn opvolger trachten hem nabij te komen in talent en karakter, in die groote goedheid van hart, door zoovelen genoten en... misbruikt, in die frischheid van geest en die voorbeeldelooze plichtsbetrachting, die den zeventigjarige tot op weinige dagen voor zijn dood met onverzwakte kracht op de bres deed staan, met Sarcey is een figuur van het tooneel verdwenen,

zoo oorspronkelijk van geest en die op alles wat hij deed en schreef een zoo geheel eigen stempel drukte, dat de plaats die hij, op zijn bijzonder terrein, in het letterkundig Frankrijk innam, door geen ander bezet zal worden.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

De loffelijke gewoonte om den honderdsten verjaardag der geboorte van beroemde mannen op buitengewone wijze te herdenken, heeft men dezer dagen in de muziekwereld weder in praktijk kunnen brengen.

Vooral Parijs heeft zich daarbij bijzonder onderscheiden. En geen wonder, want het gold thans een van hare zonen, die in een tijd, toen de Seine-stad in de muzikale dramaturgie de geheele wereld beheerschte, veel tot haar luister heeft bijgedragen.

Fromental Halévy, de componist van de opera's *La Juive, La Reine de Chypre* en *Charles VI* en van de opéra-comique *L'Eclair*, verdient ook dáárom door zijne landgenooten in eere te worden gehouden, wijl hij tot de zeer weinige Franschen van geboorte heeft behoord, die in het dramatische genre, dat men ‘Groote Opera’ noemt, bepaald hebben uitgeblonken en wier werkzaamheid op dit gebied van meer dan locale beteekenis is geweest.

Hoe vreemd het ook klinke, dit te zeggen van een genre, dat in Frankrijk is opgekomen en daar zoo welig heeft getierd, kan men toch niet anders doen dan constateeren, dat van het oogenblik, waarop de uit Italië ingevoerde ‘Opera’ in Frankrijk ingang vond, tot aan de afsluiting van het tijdperk, waarin dit land - of beter gezegd: zijn hoofdstad - op dramatisch-muzikaal gebied den toon aangaf (gedurende ongeveer twee eeuwen dus), het meestal vreemdelingen zijn geweest, die zich in de Groote Opera bijzonder hebben onderscheiden en wier meesterwerken op het lyrische tooneel het meest zijn toegejuicht.

En nu mogen chauvinisten het minder aangename van deze

gedachte trachten uit te wisschen door de bewering, dat de vreemdelingen hun succes te danken hadden aan een vereeniging van hoedanigheden, welke zij van de Franschen hadden overgenomen, zoo blijft dan toch het feit bestaan, dat die vreemdelingen de Franschen in dit opzicht de baas zijn geweest.

De eerste, die de uit Italië ingevoerde Opera tot een kunstgenre hervormde, dat met den Franschen smaak beter overeenkwam, was een Italiaan. Jean Baptiste Lulli gevoelde, dat de toen reeds met versieringen overladen Italiaansche muziek den Franschen geest niet kon behagen, en dat daarvoor een meer sobere muziek, doch krachtiger en van meer uitdrukking, in de plaats moest treden; iets wat beter aansloot aan de classieke tragediën van een Corneille en Racine.

In die richting streefde hij met al de kracht van zijn talent, sinds het hem in het jaar 1672 gelukt was, het privilege der 'Académie royale de musique' te verkrijgen (d.i. het uitsluitend recht om in Parijs een lyrisch theater te exploiteeren), en in dat streven werd hij uitstekend ter zijde gestaan door den dichter Quinault, die in de libretti, welke hij voor Lulli schreef, o.a. Corneille tot voorbeeld nam.

Zoo primitief en onbeduidend ons de muziek van Lulli ook moge voorkomen, is toch ontegenzeggelijk deze Italiaan-Franschman een man van genie geweest, die duidelijk inzag, welk genre voor zijn tijd en zijn omgeving paste en die in een nauwere vereeniging van muziek en poëzie het middel vond om aan zijn publiek te behagen.

Na zijn dood (1687) verliepen er meer dan tachtig jaren, zonder dat de grenzen van het door hem gevormde kunstgenre noemenswaard werden uitgezet. Ofschoon er onder zijne opvolgers en navolgers (Franschen) mannen van wezenlijk talent waren, deden deze toch niets om den door Lulli geschapen vorm der muzikale tragedie, der 'Groote Opera,' verder te ontwikkelen. Zelfs Rameau, wiens werkzaamheid op dramatisch gebied tusschen de jaren 1732 en 1762 valt, deed dit maar zeer weinig. De vermaardheid, die deze theoreticus, het meest bekend door zijn *Traité de l'harmonie réduite à ses principes naturels* en zijn *Nouveau système de musique théorique*, op lateren leeftijd ook als opera-componist verkreeg, is voornamelijk daaraan toe te schrijven, dat de harmonie bij hem

van meer beteekenis is dan bij zijne voorgangers. In dien zin is hij degelijker dan dezen, evenals ook zijne instrumentatie nieuwer is. Een ijverige studie van de muziek als wetenschap had hem vele geheimen geopenbaard, waarvan zijne voorgangers geen of maar een zwak denkbeeld hadden gehad, en die nieuwe taal paste hij in zijne dramatische werken toe.

Rameau was een te weinig krachtige persoonlijkheid om de Opera vooruit te brengen. En juist in die dagen was een krachtige hand noodig, niet alleen om het genre te verheffen, maar ook om het voor verval te behoeden. Het statige en min of meer stijve der Fransche Opera, toen reeds bijkans een eeuw oud, begon het publiek eenigszins te vervelen, en het verlangde in de plaats daarvan naar een meer opgewekte en een fijnere muziek.

Met het oog daarop is het verklaarbaar, dat de Italiaansche opera-troep, dien men in het begin van de tweede helft der achttiende eeuw naar Parijs deed komen, met zijne voorstellingen van *La Serva Padrona* van Pergolese een enorm succes had. Het was het teeken eener reactie tegen de Fransche muziek, waarvan in de Opera nog altijd Lulli en Rameau de voornaamste vertegenwoordigers waren.

Ofschoon die voorstellingen niet lang duurden, en bij gelegenheid daarvan gebleken was, dat er nog veel voorstanders der nationale Opera bestonden, daar zich in het theater zelf twee partijen vormden - een voor de Fransche en een voor de Italiaansche muziek, - die het niet aan demonstratiën lieten ontbreken, zoo had de oude Fransche opera door die gebeurtenis toch veel terrein verloren, en slechts een man van genie kon in staat zijn, het verloren terrein te herwinnen.

Gelukkig voor Frankrijk kwam er (tien jaren na den dood van Rameau) zulk een man, maar... het was weder een vreemdeling.

Voortdurend bezield door het verlangen om in zijne opera's de muziek, die hij voor den tekst schreef, zooveel mogelijk in overeenstemming met dien tekst te brengen, en zoodoende niet alleen daaraan de hoogste uitdrukking te verleenen maar ook willekeur van den zanger buiten te sluiten, meende Gluck, dat het Fransche tooneel het best geschikt zou zijn voor de verwezenlijking van zijn doel. Reeds had hij in zijne laatste werken *(Orfeo ed Euridice, Alceste, Paride ed Elena)* over het algemeen met zijne vroegere

schrijfwijze op de Italiaansche manier gebroken, maar hij zocht nog steeds naar geschikte onderwerpen om zijne theorieën in allen deele in toepassing te brengen, en nu kwam het hem voor, dat het classieke Fransche treurspel het meest aan zijn ideaal beantwoordde. Vandaar dat hij den blik naar Frankrijk wendde.

Door een toevallige omstandigheid kwam hij in kennis met iemand, die voor hem een operatekst uit het treurspel *Iphigénie en Aulide* van Racine vervaardigde, en Gluck begon er de partituur voor te schrijven. Toen het werk voltooid was, werd het te Weenen (waar Gluck toen gevestigd was) opgevoerd, en nadat het door tusschenkomst van denzelfden persoon, die het libretto geschreven had, en tengevolge der krachtige bescherming van koningin Marie Antoinette (wier zangmeester Gluck vroeger geweest was) door de directie der Opera te Parijs in haar repertoire was opgenomen, werd het daar in April van het jaar 1774 voor de eerste maal opgevoerd.

Met deze voorstelling begon voor Gluck een rij van triomfen in de Fransche hoofdstad. In vijf jaren tijds volgden op dit eerste werk *Orphée, Alceste, Armide* en *Iphigénie en Tauride*. De Duitsche componist was de gevierde man en vond alleen tegenstand bij hen, die, nog onder de bekoring der Italiaansche melodie zijnde, den beroemden Nicolo Piccini uit Italië lieten komen om hem als mededinger tegenover den Duitschen meester te plaatsen. Merkwaardig was de pennestrijd, die daaruit in de litteraire wereld ontstond, maar niet minder merkwaardig was het feit, dat in dien strijd de questie alleen liep over Duitsche en Italiaansche muziek. Of er een Fransch componist was, die, steunende op de traditiën van Lulli en Rameau, zich met den Duitschen meester kon meten en zoo het overwicht van den vreemdeling breken, daarvan werd niet gerept; men scheen het er stilzwijgend over eens te zijn, dat zoo iemand niet bestond. En dit was dan ook inderdaad zoo; onder de Fransche componisten van dien tijd was niemand, dien men met Gluck, of zelfs met Piccini, op één lijn kon stellen.

De componisten, die in de voetstappen van Gluck traden en in het tijdperk van overgang der 18de tot de 19de eeuw voor het Parijsche opera-theater schreven, waren deels van Fransche, deels van Italiaansche afkomst. Onder hen waren Méhul, Cherubini en

Spontini de voornaamste. Voor de eerste maal sedert langen tijd zien wij weder een Franschen toonkunstenaar zich op het gebied der Groote Opera bijzonder onderscheiden en ook buiten de grenzen van zijn vaderland naam maken. Toch is de roem van Méhul, den componist der opera *Joseph*, niet van zoo ver strekkenden aard geweest als die van zijne tijdgenooten Cherubini en Spontini.

In het nu volgende tijdperk (van het herstel van het koningschap in 1815 tot aan de revolutie van 1848) beheerschen de vreemdelingen weder den toestand.

Rossini is het eerst aan het woord. Reeds sedert eenige jaren waren tal van zijne in Italië gecomponeerde opera's, en daaronder ook de veel bewonderde *Barbier*, in Frankrijk's hoofdstad met grooten bijval opgevoerd, toen in het jaar 1823 de maëstro zelf te Parijs kwam en daar, tot directeur van den Italiaanschen Schouwburg benoemd, ook voor het Fransche tooneel begon te werken.

De eerste opera, door hem te Parijs gecomponeerd, heette ‘De Reis naar Reims of de herberg de Gouden Lelie’ en werd geschreven bij gelegenheid der kroning van Koning Karel X in 1825. Daarop volgden: in 1826 *Le Siège de Corinthe*, in 1827 de opera *Moïse*, een bewerking van zijn in Italië uitgevoerd oratorium *Mosè in Egitto*, en in het daarop volgend jaar *Le Comte Ory*, een zijner beste voortbrengselen.

De lauweren, door Rossini in de Groote Opera behaald, waren een Franschen componist, die zich tot nog toe alleen in het genre der opéra-comique bewogen had, een doorn in het oog en spoorden hem aan, zich ook op dat gebied te wagen. In het zelfde jaar, waarin voor het eerst *Le Comte Ory* van Rossini werd opgevoerd, trad Auber op met zijn *Muette de Portici*, een werk zoo geniaal, zoo vurig, zoo medesleepend, dat het zelfs den warmsten Rossinianen een kreet van bewondering afdwong.

Rossini zat echter van zijn kant niet stil: een jaar later verbaasde hij de wereld met zijn *Guillaume Tell*, en algemeen bewonderde men den meester, die op een gebied, dat schijnbaar zoozeer verschilde van dat, waarop hij tot nu toe werkzaam was geweest, zooveel schoons had gewrocht.

Daarbij bleef het echter. Rossini liet op dramatisch gebied verder niets meer van zich hooren en Auber keerde naar de opéra-comique terug, waar hij nog vele en groote triomfen zou vieren.

Beiden ruimden het veld der Groote Opera, maar bijna onmiddellijk werd het door een ander ingenomen, en ook ditmaal was het weder een vreemdeling.

Meyerbeer, die langen tijd Italiaansche opera's à la Rossini had gecomponeerd, was, aangelokt door het groote succes van *La Muette* en van *Guillaume Tell*, te Parijs gekomen. Met het hem eigen assimilatie-talent had hij den geest van beide werken in zich opgenomen. Maar bovendien was hij, de Duitsche musicus, volkomen vertrouwd met de compositiën zijner groote landgenooten; *Der Freischütz* van zijn vriend Weber kende hij door en door en ten slotte had hij te Parijs kennis gemaakt met de moderne wijze van instrumenteeren, die door Berlioz was ingevoerd maar noch door Rossini noch door Auber in de opera was aangewend.

Met die wetenschap toegerust betrad hij het gebied der Groote Opera, en de eerste vrucht van zijn arbeid in die richting was *Robert le diable*, welk werk den 21sten November van het jaar 1831 voor de eerste maal werd opgevoerd. Vijf jaar daarna verschenen *De Hugenoten* en dertien jaar na deze opera volgde *De Profeet*.

Welk enorm succes Meyerbeer met deze werken, vooral met de eerste twee, behaald heeft, is aan elk muziekliefhebber bekend. Dit succes berustte voornamelijk daarop, dat in de muziek van Meyerbeer alle genres vermengd zijn, reden waarom die muziek door 'sommigen wel eens den toren van Babel der opera genoemd werd. Wel is waar kan het genie alles samenvatten en de hoedanigheden van verschillende rassen door zijn vuur doen ineensmelten. Zoo paarde Gluck bijv. Germaansche diepte van gemoed aan Gallische klaarheid. Mozart liet de Duitsche volksmelodie in de Italiaansche zon herleven. Bij Meyerbeer is het echter anders. Hier is geen fusie, maar een grillige opvolging van de meest verschillende genres. In een en hetzelfde werk, op slechts enkele maten afstand, wendt hij alle stijlen aan, gaat plotseling van een Fransch liedje tot een schitterend orkesteffect over en vervolgt met een Italiaansche aria. Hij wenscht het *effekt*, het effekt *à tout prix*, het effekt zonder oorzaak. Met dat effekt was het publiek van zijn tijd, dat niet naar de oorzaak vroeg, tevreden; en daar de door Meyerbeer aangewende middelen van dien aard waren, dat steeds een effekt bereikt werd, noemde men hem den meest dramatischen van alle componisten.

Die vermenging van genres in de muziek van Meyerbeer is ook oorzaak geweest, dat deze componist in Frankrijk zoo langen tijd het lyrische tooneel beheerscht heeft. Hij had daar echter een sterken concurrent in een geboren Franschman, wiens stijl veel zuiverder was dan de zijne en die daarom door velen zijner landgenooten hooger gesteld werd dan de Duitsche maëstro.

Het is niet het kleinste deel van den roem van Halévy, dat hij zich een eerste plaats in de rei van voorname componisten wist te veroveren en die wist te behouden in een tijd, waarin zijne landgenooten zoo ingenomen waren met de werken van een vreemdeling, en de Franschen hebben alle recht om heden met buitengewone voldoening den man te herdenken, die in zijn tijd op zoo schitterende wijze de nationale eer wist op te houden. Wanneer men het kortstondig optreden van Auber als componist eener groote opera en het minder geprononceerde in het optreden van Méhul als zoodanig buiten rekening laat, is, in het hierbedoelde genre, Halévy eigenlijk de eerste nationale componist, die Frankrijk als gelijkwaardig tegenover de vreemdelingen heeft kunnen stellen.

En het succes, dat Halévy met zijne werken behaald heeft, behoeft voor dat van Meyerbeer niet onder te doen. Zijn de Hugenoten nog heden een aantrekkingspunt op de affiches der opera-theaters, ook *La Juive* is dit nog, en de aria *Rachel, quand du Seigneur la grâce tutélaire* bijv. wordt ook in onze dagen niet minder toegejuicht dan de romance *Plus blanche que la blanche hermine*.

In het begin van dit overzicht noemde ik Halévy als componist der opera's *La Juive, La Reine de Chypre* en *Charles VI*. Dit zijn de werken, waarin hij ons de gelegenheid heeft geschonken, zijn groot talent in de dramatische kunst ten volle te leeren kennen en waardeeren, en van deze drie is *La Juive* verreweg de meest populaire gebleven.

Deze opera verscheen in 1835, ruim drie jaar na de eerste opvoering van *Robert le Diable* en een jaar vóór die der Hugenoten. Zij is een absoluut Fransch werk, waarin de groote dramatische kracht van Halévy in het gunstigste licht verschijnt en de muzikale expressie, die zich op sommige oogenblikken in den soberen vorm van vroeger vertoont, zeer te roemen is.

Onverdeeld was toen de opinie over dit eerste belangrijke werk

van Halévy niet. Er waren er, die het werkelijke succes der opera toeschreven aan den prachtigen tooneelmatigen toestel, waarvoor, naar men zeide, de directie der Groote Opera honderd vijftig duizend francs had besteed. Ook laakte men de sterke instrumentatie en het misbruik dat van de koperen blaasinstrumenten gemaakt werd, hoewel men niet kon ontkennen, dat de componist het uitnemend verstond, de grootst mogelijke afwisseling in het coloriet van zijn orkest te brengen. Het is met deze opera gegaan als met zoo menige andere. Bij haar verschijnen heeft zij voor- en tegenstanders gehad, al naar gelang van de muzikale neigingen der beoordeelaars of van de partij, waartoe deze behoorden; maar nadat zij zich eenmaal een vaste plaats op het repertoire van het opera-theater had weten te verwerven, bleef zij, trots alle nieuwe verschijningen op opera-gebied, die plaats handhaven en toonde daardoor haar groote levenskracht.

Ook *La Reine de Chypre* wordt in onze dagen nog nu en dan gegeven, doch veel minder dan de eerstgenoemde opera; zij is lang zoo populair niet.

Toch is ook dit lyrische drama van Halévy een zeer verdienstelijk werk, en wanneer de componist zich daarin niet tot een zoo groote hoogte verheft als in *La Juive*, dan moet dit voor twee derden op rekening van den libretto-schrijver gesteld worden, die hem in zijn eerste opera een werkelijk poëtischen tekst leverde maar voor zijn tweede een libretto, dat wel spannende tooneelen bevat, doch waaraan in het algemeen een hoogere gedachte ontbreekt.

Over tekst en muziek der opera *La Reine de Chypre*, die den 22sten December 1841 voor de eerste maal te Parijs werd opgevoerd, heeft zich destijds Richard Wagner uitgelaten, die zich ten tijde van die eerste voorstelling nog in Frankrijk's hoofdstad bevond en daarover verslagen schreef in de *Gazette musicale* en de *Dresdener Abendzeitung*. In beide bladen spreekt hij met veel lof over den componist, doch zijn humoristisch bericht in het Duitsche blad over den tekst werd voor Frankrijk anders bewerkt. Het Duitsche artikel is later opgenomen in het eerste deel van Wagner's ‘Gesammelte Schriften’ onder den titel van: ‘Bericht über eine neue Pariser Oper’.

Daarin geeft Wagner een beschrijving van het onderwerp en van de wijze, waarop het door den librettist (de Saint-Georges)

is bewerkt, en zegt dan ten slotte: ‘Wie zal ontkennen, dat dit een operatekst is, als men onder de bestaande omstandigheden (d.i. rekening houdende met het wezen der Opera) niet beter wenschen kan. Hier is een handeling, die den toeschouwer van bedrijf tot bedrijf boeit, die roerend is of ontzetting te weeg brengt, naar gelang der situatie, en die den componist honderd gelegenheden biedt om zijne bekwaamheden in het gunstigste licht te stellen. - En toch zal het niemand invallen, dezen tekst een kunstwerk te noemen. Vóór alles heeft het den tekstvervaardiger ontbroken aan poëzie; uit niets blijkt, dat hij van een hoogere gedachte is uitgegaan of dat een innerlijke drang hem dien tekst deed schrijven. Hij nam eenvoudig het eerste het beste geschiedkundig feit tot onderwerp, en zonder van een bepaald idee uit te gaan, is zijn keuze op *dit* onderwerp gevallen, omdat hem nu eenmaal geen ander inviel of omdat zijn ervaring hem deed inzien, dat hij bij bewerking dezer historische stof al die spannende tooneelen en effekten zou kunnen aanbrengen, welke bij het publiek zoo geliefd zijn en die de Parijsche opera-librettisten zoo handig weten aan te wenden. Zoo is het dan ook in deze geheele opera gegaan. Elke scène boeit, maar niets is in staat, zelfs maar voor een oogenblik geestdrift of hoogere gedachten bij ons op te wekken’.

Door Wagner wordt dan verder in het licht gesteld, dat zulk een tekst niet geschikt was om den componist tot een dramatisch werk als *La Juive* te inspireeren, maar dat deze er voldoende gelegenheid in vinden kon om van zijn dramatisch-muzikaal talent op schitterende wijze te doen blijken, en dat Halévy daarin volkomen is geslaagd.

De laatste bedrijven acht Wagner, ook uit een muzikaal oogpunt, van meer effect dan de eerste. In elk nummer treft men groote schoonheden aan, en vooral moet in dit opzicht de laatste akte genoemd worden, waarover de componist een zeer poëtisch waas heeft weten te verspreiden.

In dit laatste bedrijf komt een werkelijk treffende scène voor. Na tweejarige afwezigheid komt de Fransche ridder Gérard de Coucy, de vroegere verloofde van Catarina Cornaro, die later met Lusignan, koning van Cyprus, gehuwd is, als afgezant aan het hof van laatstgenoemde, wiens dagen geteld zijn, daar hem door den Raad van Venetië, die in het bezit van zijn land wenscht

te komen, heimelijk vergif is toegediend. De ridder, thans tot de Malthezer orde behoorende, heeft zich naar Cyprus begeven om den koning, die hem eens het leven redde, voor het komplot te waarschuwen en, zoo mogelijk, voor ondergang te behoeden. Op het oogenblik dat hij de koningin Catarina, zijn vroegere beminde, daarvan onderricht, treedt Moncenigo, afgezant van den Venetiaanschen Raad, heimelijk het vertrek binnen en voert den ridder te gemoet:

'Te laat! Niemand kan den koning meer redden; op dit oogenblik ondergaat hij de straf, die het vertoornde Venetië over hem uitsprak. En U, Catarina, beveelt Venetië, zoo gij uw leven liefhebt, de téugels van het bewind in hare handen te leggen.'

'Nooit! - is het antwoordt der koningin - ik zal regeeren voor mijn zoon en om mijn echtgenoot te wreken!' - 'En op wien bouwt gij om ons te trotseeren?' - 'Op mijn volk, dat ik aanstonds kennis zal geven van het schandelijk verraad van Venetië!' - 'Niemand zal U gelooven, want *ik* zal verklaren, dat gij, met dezen ridder echtbreuk plegende, uw echtgenoot vergif hebt toegediend. En wie zal U dan redden, wie U verdedigen?' - 'Ik!' - antwoordt de koning, die men reeds dood waande en die thans, zijne laatste krachten verzamelende, bleek en wankelend op den drempel van het vertrek verschijnt en de schandelijke woorden van Moncenigo vernomen heeft.

Dit is een moment van hoogst tragische uitwerking, en de componist heeft die nog weten te verhoogen in het daarop volgende kwartet, waarin Halévy een elegischen toon heeft gelegd, die een karaktertrek zijner muziek is in zijne voornaamste werken op het gebied van het tragische.

Tot die werken behoort in de derde plaats *Charles VI*. Deze opera staat, wat bekendheid betreft, bij *La Reine de Chypre* en vooral bij *La Juive* ten achteren. Toch was er een tijd, dat het refrein:

> Guerre aux tyrans! Jamais en France,
> Jamais l'Anglais ne régnera.

door Raymond aangeheven en door het koor herhaald, zelfs in andere landen dan Frankrijk dikwijls op het tooneel werd gehoord.

Sedert tal van jaren echter verschijnt deze opera niet meer of slechts zelden op het repertoire.

Ik moet nu nog even terugkomen op hetgeen Wagner bij gelegenheid van zijn critiek over de *Reine de Chypre* meer in het algemeen ten opzichte van Halévy heeft gezegd en waarbij hij hem in verband heeft gebracht met Auber.

Het ontbreekt Halévy in zijne muziek noch aan frischheid noch aan gratie - zegt hij. Evenwel is het talent van den componist der *Juive* van dien aard, dat het zich tot zijn volle kracht alleen ontwikkelen kan op het groote lyrische tooneel. Hierin verschilt het talent van Halévy van dat van Auber en van de meeste Fransche componisten, wier wezenlijk terrein de opéra-comique is. Laatstgenoemde nationale instelling is ten allen tijde het uitsluitend domein der Fransche componisten geweest; daar heeft Auber al den rijkdom en de buigzaamheid van zijn talent kunnen openbaren. Zijn gracieuse en gemakkelijk te vatten muziek bezat al de vereischte hoedanigheden om bij een Fransch publiek populair te worden, en toen hij zich met zijn *Muette* op het groote lyrische tooneel begaf, deed hij niets anders dan het terrein, waarop hij tot nu toe gewerkt had, voor een oogenblik vergrooten, maar hij verliet het niet.

Geheel anders is het met Halévy. Door den aard van zijn talent was hij voorbestemd voor de Groote Opera. Ook hij debuteerde, zooals de meeste Fransche componisten hebben gedaan, in de Opéra-comique, maar eerst in de Groote Opera kon hij zijn wezenlijk talent openbaren. In de werken, die hij voor de Opéra-comique schreef, wist hij zeer goed den toon te vatten, die bij dit genre past, maar zijn eigenlijk terrein is het pathetische, en dat hier zijn roeping lag, heeft hij voor de eerste maal op schoone wijze in de *Juive* aangetoond.

Een tweede onderscheid tusschen Auber en Halévy ligt in het volgende.

De composities van eerstgenoemde dragen dermate den stempel van het nationale, dat men bijkans zou zeggen dat zij monotoon worden. Het bij uitstek Fransche karakter van zijn muziek heeft Auber in korten tijd een vaste en onafhankelijke positie in het domein der opéra-comique verzekerd, maar van den anderen kant heeft die zoo geprononceerde nationale individualiteit hem ontegen-

zeggelijk verhinderd, zich bij de schepping van lyrische drama's tot die hoogte te verheffen, waarop alles, wat met nationaliteit in verband staat, verdwijnt en alleen het zuiver menschelijke in het oog wordt gehouden.

Halévy gevoelde zich hier veel vrijer. Hij kon zich gemakkelijker los maken van al het conventioneele en de baan der vrije schepping betreden, waarbij geen andere wet erkend wordt dan die der waarheid. Toch moest de musicus wel een vast vertrouwen in eigen kracht en talent hebben, dat hij zoo uit vrijen wil een geheel gebaanden weg (de opéra-comique) verliet, die hem stellig snellér en zekerder tot populariteit zou hebben gebracht.

Men moet bij lezing van het bovenstaande niet voorbijzien, dat dit geschreven werd in een tijd, toen Halévy nog pas zijne sporen zoowel op het gebied der Groote Opera als op dat der opéra-comique verdiend had. Dat hij zijne beste werken reeds had geleverd, kon men toen nog niet weten. De opera *Charles VI*, die later verscheen, kan, ofschoon op zich zelf een verdienstelijk werk, de vergelijking met *La Juive* niet doorstaan, en wat Halévy daarna nog gewrocht heeft, was van weinig beteekenis, heeft in Parijs meerendeels weinig succes gehad en is buiten de grenzen van Frankrijk ter nauwernood bekend geworden.

In het tijdperk van 1835 tot 1844 heeft Halévy zijne voornaamste werken geschreven. Daartoe behooren, behalve de drie reeds genoemde opera's, ook nog *Les Mousquetaires de la Reine* en *L'Eclair*, beide opéra-comique, waarin Halévy zich van een zeer gunstige zijde doet kennen. *Les Mousquetaires* zijn meer bekend dan *L'Eclair*, die onmiddellijk na de *Juive* geschreven is en waarmede Halévy een soort van *démenti* gegeven heeft aan diegenen onder zijn tegenstanders, welke beweerden, dat het succes van laatstgemelde groote opera alleen te danken was geweest aan den prachtigen tooneelmatigen toestel. Deze bevallige opéra-comique, welke destijds door het publiek allergunstigst werd ontvangen en nog heden grooten indruk maakt, wordt algemeen voor het beste werk gehouden, dat Halévy in dit genre geschreven heeft.

De componist, wiens eeuwfeest dezer dagen te Parijs en daarbuiten gevierd is, sluit het tijdperk der oude opera af. Nu komt het moment, waarop de meesters der moderne school nieuwe elementen in de lyrische kunst brengen. Dit kan geacht worden te beginnen

met het jaar 1850. De symphonische muziek, uit Duitschland ingevoerd, had in Frankrijk meer en meer veld gewonnen en deed eindelijk ook haar invloed in de Opera gevoelen. Met die ontwikkeling ging de behoefte gepaard aan een meer subtiele en geraffineerde harmonie, een meer uitgewerkte en gekleurde instrumentatie, een wellicht minder bevattelijke maar in vorm nieuwe melodie. Die stijl is reeds te herkennen bij de oudsten der Fransche componisten, die tot de tweede helft onzer eeuw behooren, namelijk bij Ambroise Thomas en Charles Gounod.

Van hun tijd af tot op onze dagen hebben de Franschen evenzeer de concurrentie der vreemdelingen moeten ondervinden als vroeger. In het ‘Théâtre Lyrique’ o.a. werden naast de werken der nationale componisten ook opera's als *Euryanthe, Oberon, Figaro, Zauberflöte Fidelio, Rigoletto, Rienzi*, enz. opgevoerd en gelijkelijk toegejuicht. Toch was die concurrentie van anderen aard. Hier was geen sprake van de muziek van vreemdelingen, die het Fransche tooneel zoodanig beheerschten, dat de nationale componisten er geheel door in de schaduw gesteld werden. Zelfs de groote vorderingen, die de muziek van Wagner in de laatste jaren in Frankrijk gemaakt heeft, zijn daarop geen uitzondering. Dat de invloed van zijn kunst in de werken der hedendaagsche Fransche componisten is te bespeuren, is waar; maar men kan niet zeggen, dat zij de nationale kunst heeft verdrongen op een wijze als ten tijde van een Gluck, een Rossini of een Meyerbeer het geval was, en ik geloof ook niet, dat dit gebeuren zal, al zijn er ook onder de Franschen geweest, die in dit opzicht vrees hebben geuit.

Of nu door die meer gunstige verhouding, waarin de Fransche componisten tot de vreemdelingen zijn komen te staan, in het algemeen hunne beteekenis op dramatisch-muzikaal gebied zooveel grooter is geworden? - Het zou tot te veel beschouwingen leiden, die vraag hier nog te beantwoorden. Alleen wensch ik als mijn overtuiging uit te spreken, dat de Franschen hunne meeste en grootste lauweren zullen blijven behalen in de ‘opéra-comique’, een gebied waarop zij tot nu toe niet zijn geëvenaard, veel minder overtroffen.

HENRI VIOTTA.

R. Fruin.
IV. De latere jaren van het professoraat.

Fruin was nu een vijftiger.

Eerst op zijn veertigste jaar, zegt Voltaire, komt 'n mensch zoo vrij tegenover de wereld te staan, dat hij haar als het tooneel van een dramatische voorstelling waarnemen kan, en veertig jaren moet hij dus, van zijn wieg af, geduld hebben voor hij een heusch drama of heusche historie zal gaan schrijven. Ik zou daar willen bijvoegen dat men de vijftig moet naderen om de zelfstandigheid en zekerheid te kunnen verkrijgen, waardoor men zich zelf kent als een vreemde, en de volle beschikking over zijn vermogens heeft.

Na den bloei der jeugd zijn er dus nog twee beteekenisvolle stadien.

Fruin's leven volgt ook die metamorphose; want het zijn de noodwendige doorgangen van een persoonlijkheid. Op die wijs uit zich haar energie; en al naar mate van haar energie zal de gedaante-ontwikkeling duidelijker uitkomen.

Laat ons hier tevens opmerken dat bij Fruin een stoot van buiten moest voorafgaan om zijn talent geheel wakker te maken. Zoo heeft het jaar 1853 hem uit den dop gebracht; en de werkzaamheid van zijn jeugd ontplooide zich: het werk dat uit de volheid van het hart en van den lust voortspruit, en waarvoor men zelf verwonderd staat. Die eerste periode van bezigheid had in zijn 35e jaar haar middelpunt.

Volgt de veertig, de tijd van het streven naar een vol-

klare bewustheid van het leven. Weder was 't de politieke strijd, die van 1864, welke Fruin opwekte, en toen liet hij de levensmachten hun dramatische handeling voor zijn geest opvoeren; een stemmig drama, zooals we gezien hebben, met gewichten en tegenwichten, wat aarzelend van beweging in zijn burgerlijk-klassieke lijnen, maar daarom toch niet zonder richting en teekening.

Nu begint hij een vijftiger te worden.

Het leven heeft daar voor Fruin een diepe insnijding gemaakt, want de kleine wereld van zijn omgeving is veranderd sinds het jaar 1870, en de groote geestelijke wereldkring die ons allen omgeeft, ondergaat eveneens van dien tijd af een geweldige storing.

Plaatsen we het jaar 1871 voor ons.

Is het niet alsof de opstand der Parijsche Commune het oppervlak der samenleving heeft gescheurd en de gisting van bandelooze elementen aan 't licht heeft gebracht, wier aanblik een fatsoenlijk geordende maatschappij niet dulden kan? In plaats van een geregelden voortgang der gebeurtenissen, een explosie die de dingen achteruit duwt en op zij, en in verwarring naar alle kanten.

Dan komt de vestiging van het Duitsche Rijk, dat den strijd aanbindt met de Kerk, tegen alle liberale beginsels in, de principes van 1853. Een explosief mengsel van goddelijk recht der kroon en van algemeen stemrecht van het volk is de grondslag van dat Rijk, terwijl het geleid wordt door een onberekenbaar man, alleen vertrouwend op de explosieve kracht van zijn Titans-persoonlijkheid.

Het waren 'brein verwarrende verschijnsels'[1]. Het liberale begrip van den staat paste er niet meer op. Waar moest dat edelste bezit van den waarlijk vrijen mensch, de harmonie tusschen verstand en wereld blijven, wanneer de fondamenten van de wereldbeschouwing aangetast werden en gingen vervallen?

Hier, op dit punt, wachten wij Fruin, den man met zijn behoefte aan het scherp begrensde!

1) Men herleeft in de atmosfeer van dien tijd bij het lezen van de portretstudie *Mr. J.T. Bays*, door Mr. H.P.G. Quack, nu opgenomen in '*Uit den kring der gem-enschap*'. (Zie vooral p. 247.)

III

Wanneer hij de hoogte van zijn mannelijken leeftijd heeft bereikt en zijn krachten moet samenvatten, staat hij voor het onbekende en onbepaalde. De gedachten waarop hij tot nu toe heeft geteerd zijn wat mager en dor geworden, en het nieuwe van de toekomst in de groote wereld buiten hem wil nog geen gestalte aannemen.

Er is misschien meer ruimte, maar zeker ook meer chaos in het leven.

Ook in de ideeën.

In plaats van het begrip van den staat komt het denkbeeld van samenleving; het gevoel voor geestelijke vrijheid wordt verdrongen door het gevoel voor solidariteit; en het verstand moet van zijn suprematie afstaan aan gemoed en verbeelding; maar welke verhoudingen zullen er dan ontstaan?

Tusschen persoonlijkheid en omgeving valt het gemakkelijk het evenwicht te bewaren zoolang de omgeving stand houdt; indien ze echter gaat wijken komt het uitsluitend op de persoonlijkheid aan. Die moet dan haar evenwicht en haar wereld in zich hebben; - ik zou zeggen: ze moet het nieuwe leven in haar eigen hart durven meeleven of er mee durven strijden, om het tot klaarheid voor zich te brengen.

(Natuurlijk is hier sprake van den man met levensenergie die niet genoeg heeft aan een kunstmatige wereld van oude gewoonten, maar die de waarheid van het leven wil.)

En dit is het probleem voor Fruin:

Het leven, chaotisch en brutaal, stelt hem de vraag dat hij zijn persoonlijkheid in breedte en diepte zal ontwikkelen juist op het levensmoment dat die persoonlijkheid haar definitieven vorm aanneemt.

Wij kunnen zeer goed bemerken dat er omstreeks die jaren iets met Fruin geschiedde. De dood van zijn moeder en de scheiding van den vriend zijner jeugd zijn een verdriet en een hinder voor Fruin geweest, wanneer men ze beschouwt als afsluiting voor een periode van zijn leven; maar van den anderen kant bezien, als opening van een tijdperk, wordt zulk onheil een loswikkeling van oude banden en een prikkel tot nieuw innerlijk leven.

Waarlijk kwam er beweging in het eenvormig bestaan van den geleerde. Hij, die vastgeketend leek aan zijn Leiden en

zijn Rotterdam, maakte in 1871 of '72 zijn eerste (en eenige) groote buitenlandsche reis. Lokten hem ook andere plannen die aan innige behoeften van zijn hart bevrediging moesten geven? Ik geloof het wel. Maar dan brachten zij teleurstelling in hun gevolg en nieuw verdriet en nieuwe eenzelvigheid.

Toch werd een kiem geplant.

Zijn zwijgende, licht- en diepgevoelige geest werkte en bouwde in die jaren; - werkte - ook al verscheen er maar heel weinig van dat werk naar buiten, en dan nog zonder samenhang, schijnbaar, met zijn eigenlijk leven.

Het nieuwe dat in dezen tijd - ongeveer 1873 tot 1876 - zijn aandacht bezig hield zijn de oude stedengeschiedenissen van Holland; de historie van Rotterdam en van Leiden, nu geheel zijn stad geworden, maakte het voorwerp uit van zijn onderzoek. Om enkele van zijn studies te noemen, *Een Hollandsche stad in de middeneeuwen* (Leiden) werd in *de Gids* van 1873 geplaatst; het verhaal van *Het beleg en het ontzet der stad Leiden* kwam 1874 in 't licht; het laatste misschien als een gelegenheidspublicatie te karakteriseeren, wanneer juist niet altoos de gelegenheid Fruin deed uitkomen en hem tot schrijver maakte[1)].

Wat beteekende, in den gang van zijn ontwikkeling, de voorliefde voor dat onderwerp, gedurende die jaren?

De Hollandsche historie is voor een groot deel stedengeschiedenis, het vormt haar constitutief element. Wanneer Fruin zich dus onttrok aan de beoefening van de algemeene vragen, waaraan de voorgaande periode was gewijd, wanneer hij een beperkt terrein koos, zoo was het omdat hij grond onder den voet hebben wou.

In zoover mag men dit een reactie heeten tegenover het vage streven van den tijd: Fruin zocht met verdubbelden ernst in de realiteit der geschiedenis naar iets waarop hij kon bouwen.

Maar reactie is een leelijk woord en een leeg begrip. Denkt men b.v. dat men heusch iets heeft gezegd wanneer

1) Verdere studies, o.a. in 1871: *De oudste oorkonden betreffende Rotterdam*, met vervolg in 1876; in 1876 *Het oudste Keurboek van Rotterdam*. De studies worden dan in dit jaar en het volgende afgesloten door de uitgaaf der *Enqueste* van 1494 enz., belangrijk voor de stedengeschiedenis op 't eind der middeneeuwen.

men de Hervorming een reactie noemt tegen de misbruiken der Katholieke kerk? Fruin zelf zou daartegen opkomen; hij erkende een eigen groeikracht in de dingen, en dat kwam omdat er in hem groeikracht was.

Er was ook iets zeer persoonlijks in zijn studie.

Tusschen de stad en haar burger bestaat een betrekking. Men is Leidenaar, men is Rotterdammer omdat men aan het leven van Leiden en Rotterdam deelneemt. De straten en grachten en pleinen met hun licht en hun levendigheid, hun droefheid en hun verveling, gaan tot onze individualiteit behooren; en de geest plooit zich in het voortdurend samenzijn met de zaken en menschen van de stad. Men gevoelt het stadsbestaan om zich heen als een verlenging van zijn eigen leven: met grove, groote trekken is daar geschreven wat men hier, in zijn hart, als het intiemste bewaart. Wie op den leeftijd komt dat hij de gebeurtenissen niet meer als iets toevalligs, maar in hun noodzakelijk verband leert beschouwen, die legt voor zichzelf het karakter van zijn stad open om daardoor geheel rekenschap te verkrijgen van zijn eigen persoonlijkheid.

Zoo heeft Multatuli, in deze zelfde jaren 1873 en '74 - hij is maar een paar jaar ouder dan Fruin - toen hij zich met zijn typische trekken wou afbeelden, in het verhaal van Woutertje's jeugd[1)] niet alleen de eigen physionomie, maar ook die van Amsterdam beschreven.

Multatuli is een tegenvoeter van Fruin, en de vermelding van zijn naam zou hier tot verwarring aanleiding kunnen geven, wanneer het me niet alleen te doen was om eenig licht te laten vallen op de geheime, onuitgesproken, moeilijk af te lezen werkzaamheid van Fruin's geest.

Fruin zocht een *medium*, een middel en een bemiddeling, om daarmee zijn persoonlijkheid en zijn streven te kunnen vatten en voor zichzelf te rechtvaardigen.

Hij meende het te vinden in de steden-geschiedenis.

Maar het ontbrak hem aan de vormende, gestalten gevende kracht die zijn pogen in een beeld buiten hem plaatste. Hij miste het volledige uitdrukkingsvermogen - ik zal dit nog

1) Ik spreek hier natuurlijk vooral van het tweede gedeelte van Multatuli's *Woutertje Pieterse*.

moeten bewijzen - en hij bleef bij het uiten zijner gedachten te zeer in uitwendige détails hangen.

Dit blijkt meer nog dan uit het verhaal van *Leidens onzet* uit zijn *Hollandsche stad in de middeneeuwen*. Fruin bezat zeer weinig orgaan voor de middeneeuwen, omdat hij geen oog voor plastiek had, en de beschrijving rolt uit als een net geordende inventaris. De ziel is afwezig.

Vooreerst schoot dus de kiem van zijn nieuw innerlijk leven nog geen vrucht of het moest een half doode vrucht zijn.

1875 was een feestjaar voor de Leidsche Academie. Hoe vroolijk blonk de stemmige stad van trots en zelfgevoel toen het jubileum der hoogeschool beroemdheden uit alle oorden van Europa binnen haar singels vereenigde, gekomen als ze waren in deputatie om Leiden geluk te wenschen met zijn driehonderd jaren wel-doorstane geleerdheid. Het wemelde van groote mannen. De burcht der Europeesche wetenschap was voor een oogenblik, ten aanschouwe van al wie oogen had om te zien, een werkelijkheid geworden. En hij was gebouwd, als om zijn middelpunt, om de Leidsche senaatskamer.

Het mocht er wel zijn - wel geweest zijn, dat moment van grootheid en grootschheid; het verlichtte met een kleurige schittering van blijheid den aanbrekenden, den reeds aangebroken tijd dat de Academie haar levenden samenhang met de maatschappij moest gaan missen.

Niet dat ze ontmoedigd waren, de woordvoerders der hoogeschool. Ze werkten voort, ieder op zijn lijn. Het was zulk een krachtig geslacht van mannen. Cobet met frisschen ijver aan het Grieksch, Dozy en de Vries bezig met hun monumentale woordenboeken, Kuenen zijn kritiek van het Oude Testament hernieuwend -; de lucht daverde nog van de hamerslagen die op het aambeeld neerkwamen.

De eerste bezieling was zeker heen, en het aambeeld was misschien wat oud geworden; maar het geloof bestond nog, hoezeer de stemming bij de academiejeugd (de eene helft, voor zoover zij denken, sceptici in den trant van van Vloten, en de andere helft orthodoxen, moest Fruin leukweg erkennen) de toekomst met een donkere wolk overdekte.

Of die mannen hun geloof in hun liberaal werk behouden

hadden, vraag dat aan Scholten; luister naar hem wanneer hij als rector magnificus der universiteit op den 8 Februari van 1877 zijn redevoering houdt over *De Godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogescholen*.

Godgeleerdheid is voor hem de *wetenschap* van den godsdienst; want hij is blijven vertrouwen op de wetenschap en hij geeft den godsdienst gerust in haar hoede.

Zoo rijst statig het universitaire gebouw van kritiek en exegese om het kleinood van het vaderlandsch geloof, en een ruischen van plechtige woorden als toekomstmuziek gaat door de hal.

O die krachtige stemmen, sprekend tegen den adem in van het onverbiddelijk triomfeerende leven - het leven dat op zijn vleugels altoos nieuwe mysteries van de menschenziel komt aandragen tegenover iedere kleine geheimenis door de wetenschap ontsluierd!

Fruin was Scholtens opvolger als rector magnificus voor het jaar 1877/78. Ik meen dat met het bekleeden van dat ambt zijn grootste wereldlijke ambitie werd bevredigd. De vertegenwoordiger te zijn van de autoriteit der eerste Nederlandsche Hoogeschool!

Was het niet een revanche voor het lot dat zijn grootvader had getroffen, den balling neergedrukt onder den last van armoede en eenzaamheid? -

Fruin's gedachten gingen dikwijls terug naar die dagen der vernedering van zijn huis; maar dan drongen ze ook nog verder door, naar Engeland, om daar het verleden van zijn geslacht op te sporen. De Frewins behoorden tot de Engelsche landelijke families; een hunner was, tijdens de restauratie van Karel II, aartsbisschop van York geweest en geen gemakkelijke kerkvorst voor dissenters. Fruin hechtte aan de afstamming van dat Engelsche geslacht, hoewel met een zeer stillen trots. Men moet dat niet vergeten bij zijn rectorale staatsie, - noch dien ouden door het leed gebogen man, noch de fantastische schim van den prelaat. Er huisde iets van beiden onder zijn professorale toga: een herinnering aan verdriet en een gevoel van macht, een hooge deftigheid en een onrust van hart, een zoeken naar een geestelijk vaderland, een passie van onvoldaanheid met zijn werk.

Wonderlijk; die kalme, methodische, teruggetrokken man, zonder eenig ding dat hem hinderde zijn arbeid af te maken, kon niets voleindigen. Zijn stedenstudies lagen achter hem zonder zin en band in hun opeenvolging. Het was hem niet gelukt hun het leven - en dat is: het persoonlijk leven - krachtig en sprekend mee te deelen. Ze waren op iets conventioneels uitgeloopen.

En het groote werk over Johan de Witt wilde maar geen vorm krijgen!

Hij had ook in den grond van zijn hart niet bijzonder met den Raadpensionaris op. Het was voor hem geen overmeesterende gestalte, geen staatsman van den eersten rang, zooals onze republiek er een in Oldenbarnevelt had gehad, en hij placht wel te zeggen dat de Witt op 't rechte moment was omgekomen; want, zoo hij was blijven leven, zou de eenige rol die voor hem weggelegd was, die van ‘opposant quand même’ geweest zijn. Zoo luidde zijn grafschrift op de Witt, en al weer bestond er dus alleen een conventioneele betrekking tusschen Fruin en den Raadpensionaris van Holland. Hij verlangde thans meer.

Toen brak hij de band met de Witt. Zijn geest ging vooruit, de latere jaren van de zeventiende eeuw in. Hij voelde daar de ziel kloppen van den stadhouder Willem III. Dat was een persoonlijkheid. In hem zou hij zijn eigen persoonlijkheid kunnen vinden. Hij behoefde dan niet van zijn verbeelding aan de geschiedenis te geven, maar hij zou van haar ontvangen - het leven. De zucht naar aansluiting en liefde die hij in zich verborg zou haar vervulling krijgen in zijn liefde voor Willem III. En hij gaf zich - aarzelend en omzichtig, zooals het bij zijn eenzelvigen aard behoorde, maar ik weet niet met welke passie.

De gelegenheid kwam dat hij, rector magnificus der Leidsche Hoogeschool, van zijn liefde in 't openbaar zou getuigen.

In het verslag der Handelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam leest men van de Vergadering, gehouden den 12^{den} Februari 1877:

‘De Heer Knoop handelt over Willem III en den slag van St. Denis, die op den 14^{den} Augustus 1678, vier dagen na het sluiten van den vrede van Nijmegen, door den Prins

tegen het Fransche leger onder bevel van den maarschalk de Luxembourg geleverd is.'

De slag van St. Denis is een soort hors d'oeuvre in de geschiedenis. Ranke, in zijn *Französische Geschichte*, maakt er niet eenmaal melding van; alleen in zijn Engelsche geschiedenis bespreekt hij het gevecht tot verklaring der politiek van Engeland. In 't ruwe gezien, heeft dus de slag van St. Denis geen zin, omdat hij vier dagen na het sluiten van den vrede geleverd is en in den vrede geen verandering heeft gebracht.

Er bestaat, over de redenen die hem zouden geleid hebben tot het aangaan van het gevecht, een woord van den Prins, zacht gezegd, een wel wat cynische uiting, tegen een Fransch gezant, Gourville.

'Men heeft in Parijs voor vast verteld, dat uw Hoogheid den vrede in zijn zak had, toen zij den aanval deed op den post van St. Denis,' zei de Franschman vragend.

De Prins antwoordde mij, vertelt Gourville in zijn Mémoires: 'dat hij de tijding eerst den volgenden dag had gekregen; dat hij wel wist van het sluiten van den vrede, maar dat hij het een reden gevonden had, waarom de maarschalk de Luxembourg niet meer op zijn hoede zou wezen; daarenboven, ook al verloor hij wat troepen in den slag, 't kwam er niet op aan, omdat men er toch na den vrede van af moest danken.'

Maar daar kan men een authentiek gezegde van den Prins tegenover plaatsen, - een regel op 't oogenblik zelf neergeschreven in antwoord op den brief van den Raadpensionaris Fagel, dien hij pas den dag na het gevecht ontving:

'Ik kan UEd. voor God verklaren dat ik niet geweten en heb als deze middag, door UEds. missive van den 13^{den}, dat de vrede gesloten was.'

Het zijn twee, ongelijkwaardige, getuigenissen, uit meerdere gekozen, om te toonen tot welk een verschillend oordeel tijdgenooten en latere geschiedschrijvers moesten komen over de houding van Willem III. De gewichtigste en meest officieele verzekeringen pleiten voor de opvatting dat hij van den vrede niet af wist; maar daarnaast houdt de traditie stand, dat de Prins 'het papier in zijn zak had,'[1)] of zijdelings bericht

1) Die overlevering berust op een woord dat de Prins, later, aan Albermarle zou hebben gezegd (Basnage II p. 942). Fruin spreekt hiervan niet; maar zijn kritiek van de getuigenissen is buitengemeen zwak; van Sir William Temple's karakter en manier van schrijven heeft hij b.v. in 't geheel geen voorstelling.

had gekregen, en dat hij in cynischen overmoed of met het doel den vrede te breken het gevecht had geleverd.

Bij gevolg is de slag van St. Denis, die iets overbodigs lijkt in de wereldhistorie, een kritiek moment in de levensgeschiedenis van den Prins.

De Heer Knoop - maar laten wij, die geen verslaggevers van de Academie van Wetenschappen zijn, hier bij zijn titel: den generaal Knoop noemen, - lichtte in zijn militaire verhandeling ook het vraagstuk toe van de verantwoordelijkheid van Willem III.

‘Heeft de Prins duizende menschenlevens aan eerzucht of politieke berekeningen opgeofferd?’ - ‘Mocht hij nog strijden, met de zekerheid of de waarschijnlijkheid dat de vrede reeds daar was?’ -

Zijn antwoord luidde: De zaak is duister, en door geen strikt bewijs op te helderen. Alleen kan men zich daarover een zedelijke overtuiging vormen. Wat de Prins gezegd heeft: dat hij geen bericht ontvangen had, den 14^{en} Augustus, moet men onvoorwaardelijk aannemen; - maar het staat ook vast dat sinds den 6^{en} Augustus de bezwaren tegen het tot stand komen van den vrede waren opgeruimd, en dat er dus alle gegevens bestonden om met de grootste waarschijnlijkheid den vrede voor gesloten te houden op 10 Augustus, en wel precies op dien datum. Niet anders is dus de handelwijs van den Prins te verklaren dan hiermede dat hij ‘nog een wanhopige poging wilde beproeven om de onderhandelingen af te breken.’[2)]

‘Er zijn duistere gedeelten in het leven van Willem III.’

Misschien verwacht men een verontschuldiging dat ik 't waag in een karakterschets van Fruin zoo'n groote ruimte te geven aan de beoordeeling van een handeling van Willem III. Maar de waarheid gezegd, ik moest mij eerder excuseeren dat ik haar geen grooter plaats in mijn studie kan inschikken.

Wat heeft de mensch beter dan zijn hartstocht en zijn liefde?

En ik ga over het bewijs van liefde van Fruin spreken.

2) De generaal Knoop wil zeggen: om den vrede ongedaan te maken.

6 Augustus, 10 Augustus, 14 Augustus 1678, - droge data voor ons, maar eenmaal in dien verren tijd van de 17_e eeuw vol van een inhoud van spanning, en bij reflexie spannend voor die beide hooge waardigheidsbekleeders van onze dagen, den generaal die zijn verhandeling, vriendelijk aandringend, voordroeg, en den rector magnificus die stijf en steil naar de verhandeling luisterde.

De goede, hartelijke generaal Knoop, - hij had, geloof ik, alle veldtochten en alle belegeringen onzer geschiedenis van Claudius Civilis af meegemaakt, maar hij was er niet bloeddorstiger door geworden, en als een braaf oud militair verschoonde hij graag de feilen zijner medemenschen. Ondanks de ‘duistere gedeelten in het leven van Willem III’ vereerde hij den vorst, neen, hij ‘huldigde’ hem ‘als een der grootste mannen die in de geschiedenis voorkomen.’

Fruin hield niet van Knoop. Van de twee was hij het meest generaalsch, en hij kon de invasie op zijn historisch terrein niet goed velen. Hij verzette zich dadelijk tegen de gevolgtrekkingen van de verhandeling, met het voornemen het vraagstuk naar zijn methode te beoordeelen.

Het ging diep bij hem. Aan het woord van een vorst als Willem III mocht men niet tornen; en wilde men het doen dan moest men wat meer beteekenis in de wereld bezitten dan Fruin den generaal toekende.

Maar geen nood! De verklaring van den Prins bestond, en ze klonk met zoo'n zekerheid en plechtigen eenvoud dat ze haar waarheid met zich meebracht. Wie die stem had gehoord kon niet twijfelen aan de energieke oprechtheid van den spreker. Daar bleef geen wolk, geen vermoeden, geen omhaal, geen omweg. Hier was een man op wien te vertrouwen viel.

Fruin ging aan den arbeid, vroolijk. Hij liet zich uit het Rijksarchief de officieele en geheime stukken meedeelen die betrekking hadden op den vredehandel van Nijmegen, en nu schoot zijn voorstelling der gebeurtenissen te zamen tot een geheel waarvan Willem III het domineerende middelpunt was.

Wat hij in hem bewonderde, gedurende dat jaar 1678, was tegelijkertijd zijn vastheid en zijn zelf beheersching. Hij had in den Prins iemand voor zich geheel opgewassen voor

zijn moeilijke, zich zelf weersprekende positie van stadhouder en dienaar, van legerhoofd van een verbond, en van vorst, vermoedelijk erfgenaam van de kroon van Engeland. Terwijl de wereld in de war verkeerde en er geen zekerheid was van den eenen dag op den ander, terwijl de bondgenooten in den oorlog tegen Lodewijk XIV niet meer samenwerkten, terwijl Holland zich door de politiek van den Franschen koning liet leiden, terwijl Amsterdam den Prins den voet dwars zette, terwijl Karel II van Engeland voortdurend weifelde of hij de oorlogvoerende bondgenooten en zijn neef Willem III met een leger bij zou springen, dan wel hen aan Lodewijk XIV verraden zou, - zag Fruin zijn held onverdroten en flink beraden zijn weg gaan, op alles voorbereid, niet naar links of rechts omkijkende, en doende wat er gedaan moest worden op 't rechte oogenblik.

Ieder ander heeft fouten begaan in dat jaar 1678, Lodewijk XIV was onvoorzichtig en Karel II valsch, Amsterdam was haastig en Holland zwak, Beverning, de onderhandelaar in Nijmegen, verloor zijn hoofd en de maarschalk de Luxembourg verloor zijn legerkwartieren; alleen Willem III, logisch en bedachtzaam, wist van de fortuin te verwerven, wat in de omstandigheden mogelijk was.

Zoo kwam de persoonlijkheid van den Prins voor zijn geest te staan. Fruin vond in hem den vriend, het voorbeeld, het ideaal waarnaar zijn hart verlangd had. Hier was de man van kracht en waarheid, die te midden van een wijkende, chaotische wereld post wist te vatten door zijn persoonlijkheid, die haar vrijheid wist te bewaren, en tevens haar een werkkring wist te openen. Fruin had hem voor zich veroverd, den bevrijder van het onvolledige zijner eigen ziel. Het enthousiasme van de beste dagen zijner jeugd drukte weder de droogheid van zijn gemoed.

Vroolijk haalde Fruin zijn buit binnen, en met zijn gedempten hartstocht, ja met ietwat afgemeten onbesuisdheid, stelde hij zijn tegenverhandeling op.

Hij had niet anders over dan een sarcasme voor den ‘zwetser’ Gourville[1)] die in zijn Mémoires den Prins had

1) G. dien Karel II ‘the soundest head of any Frenchman he had ever seen’, noemde, mag wel eens wat ijdel geweest zijn, maar was geen zwetser. Hij was zeer voor de belangen van den Prins gewonnen, vgl. v.d. Heim, Archief van den Raadp. A Heinsius, I p. LXXXII, en Willem III gaf hem een schitterend openbaar bewijs van vertrouwen en achting in 1698.

beklad, terwijl hij zijn schouders ophaalde voor de ‘vechthanen’ die meenen dat met een veldslag alles te beslissen is. Wat de hoofdzaak betreft, in een schijnbaar logisch klemmende ordening toonde hij aan dat de handelingen van den Prins open en oprecht waren geweest, en zijn woorden steeds consequent. Vermoedens mochten geen plaats vinden, niet alleen omdat er geen enkel bewijs bestond dat hij een aanstaanden vrede voor waarschijnlijk hield, maar ook omdat kon worden vastgesteld, door de authentieke stukken, hoe de slag van St. Denis, tot ontzet van de vesting Bergen, een noodzakelijk deel uitmaakte van zijn plannen. Het was in 't geheel niet iets overbodigs en nutteloos geweest, dat gevecht - een bloesem van victorie afgebroken en dan weggegooid - maar een levend ding dat zijn nut had gehad en zijn werk had gedaan.

Het bewijs!

Op 19 Augustus, toen zij rijp en wel over het leveren van den slag, van 14 Augustus, hadden kunnen nadenken, autoriseerden de Staten-Generaal Willem III om desnoods nogmaals den maarschalk de Luxembourg aan te vallen, wanneer Mons op andere wijs niet kon geholpen worden.[1)]

1) Dit is het kardinale stuk van 19 Augustus, waarvan Fruin bij zijn voorstelling der geheele toedracht is uitgegaan. Hiermee heeft hij een hoofdfout begaan die zijn betoog waardeloos maakt; want wie zal als beslissend voor de gebeurtenissen aannemen, wat eerst na de gebeurtenissen heeft plaats gehad? Integendeel, om een beeld te krijgen van wat er is voorgevallen, moet men de resoluties van 8 Aug. kennen en de ontvangst daarvan door den Prins waarnemen. Dan bemerkt men hoe schrap de Prins zich toen stelde tegenover de onderhandelingen in Nijmegen (wat ook blijkt uit een uitdrukking in een brief aan Fagel die Beverning te Nijmegen onder de oogen kreeg. The life of Sir Leoline Jenkins II 420).
Maar de gansche studie is onmethodisch; zoodra het om iets belangrijks te doen is vindt men er overdrijvingen en verkeerde data (p. 41, p. 47) en bij het overzicht der diplomatieke geschiedenis is te veel vergeten dat Lodewijk XIV de draden der onderhandelingen geheel in handen had en ze stevig vasthield. Maar zoo is Fruin, waar de dingen hem na aan 't hart gaan. wordt hij verblind. Komisch uit zich dit in de overdrijving zijner vertalingen, een *storm* wordt een *vliegende storm*, een *dronken* man wordt *stomdronken*. Dat geeft dan geen goeden zin meer in het verband. Zoo hartstochtelijk kan Fruin wezen.

XIV

En het was negen dagen na het sluiten van den vrede.

Duidelijk voorbeeld hoe de Prins en de Staten samenstemden en hoe de staatsman en de generaal bij hem één was, redeneerde hij.

Wat jaloerschheid en vitzucht uit het verband hadden gebracht werd op die manier door den historicus weer in het egale, klare weefsel der geschiedenis en der geschiedenis van den Prins hersteld!

Daarmee was volbracht wat hij zich had voorgenomen. Want zóó luidde het begin zijner studie:

‘Ik kom tegen het gevelde vonnis in verzet. Ik vraag rivisie. Ik zal de feiten in hun wezenlijke toedracht voor u brengen, om getuigenis der waarheid af te leggen. Gij moogt dan zelf beslissen.’

Gij, toehoorders!

Ik denk niet dat de leden van de Academie, toen Fruin hun zijn stuk, verkort, voordroeg, zich bijzonder warm hebben gemaakt voor een beslissing. Het was een opgekookt gerecht, en de generaal Knoop wou nog eens antwoorden. Die slag van St. Denis scheen nooit uitgevochten. En ook, wat laat ons koeler, wij die ieder onze voorliefde hebben, dan een andermans gepassioneerdheid voor Willem III?

‘Wat is Hecuba voor ons?’

Een koudgeworden tragedie.

Maar.... dat was de voordracht van Fruin ook.

Men noemde het beleefd een magistrale rede, en men geloofde het ook zeker. Niemand die de levende passie vermoedde, schuilend achter de deftige zinnen; niemand ook die het stil-tragische kon raden van den afloop van dien hartstocht.

Want Fruin's liefde voor Willem III was de liefde voor een fantoom; zijn logische bouwsel leek niet op den held der geschiedenis. Verblinding van zijn verstand en van zijn blik hadden de illusie geschapen.

Och, is het niet ons noodlot dat de goddelijke geestgestalte door onze vurigste wenschen naar bevrijding opgeroepen, aldoor weer op ons zelf gelijkt?

> Du gleichst dem Geist den du begreifst,
> Nicht mir.

De Willem III van Fruin is niet de man die de Staten durft tarten hem de wet voor te schrijven, die zijn troepen vereenigt om met het zwaard te beslissen wat de heeren in Nijmegen door hun onderhandelingen verhaspelen.

Niet de man die den dood zocht in 't gevecht bij St. Denis, toen hij meende dat de kans hem verlaten had, en die de bataille wilde hervatten dadelijk na den afloop van den eersten gevechtsdag, zoodra hij bemerkte dat met zijn troepen wat uittevoeren was.

'Ik zal den grooten weg gaan,' den weg van den oorlog. Dat was zijn eerste gedachte, zijn eerste woord, toen hij van het sluiten van den vrede hoorde....

Voor Fruin is hij een die zich onder de stormen van de wereld in evenwicht weet te houden, en die door zijn zelfbeheersching steeds de meerdere is.

Maar Fruin heeft geen gevoel voor de furie die in de ziel van den Prins huist; hij kent niet de geweldige spanning van dat hart met zijn aandrift en aandrang, en op eenmaal zijn intoomen; hij weet niet van het op en neer in dat gemoed, van zijn onberekenbaarheid, van zijn explosies....

En hij zal er van weten.

Maar moet ik nu ook nog uitvoerig vertellen hoe Fruin, bij het voortzetten van zijn studies over Willem III, een passage vond in het dagboek van Huygens, den secretaris van den Prins, die bewees dat wel degelijk de groote waarschijnlijkheid van den vrede één vollen dag voor het aangaan van den veldslag bij St. Denis in het legerkamp bekend was?[1)]

Daarmee verviel wel niet de gansche logische constructie van den hoogleeraar, maar ze werd toch aangetast in een voornaam steunpunt: de gaaf heid van karakter van Willem III en zijn consequentie in woord en daad.

O, ik meen dat er op het bericht van de aanstaande meedeeling door Fruin, dien 12^{den} November 1877, veel leden in de vereenigingszaal der Academie zullen zijn opgekomen om den onfeilbaren hoogleeraar zijn 'eeravi' te hooren bekennen, en mee te helpen 'beslissen'.

1) Voor de beschouwing die ik in de plaats zou willen stellen van die van Fruin brengt deze dagboekpassage van Huygens eigenlijk geen nieuw licht.

Het was nu de vierde maal dat het gevecht bij St. Denis woedde, niet eens meegerekend den 14 Augustus van 1678, toen er met sabels en musketten werd gestreden.

Een bleeke mond, met een stem ingehouden door verdriet, legde de confessie af:

'De slag is geleverd en het leven van honderden opgeofferd zonder dat de noodzakelijkheid ervan gebleken was..... en leed doet het ons dat de groote Willem van Oranje zich met een sophistische onderscheiding verdedigt, en dat hij dat doet onder aanroeping van Gods naam.'

Wie het oogenblik hebben bijgewoond dat Fruin die woorden uitsprak, voelden dat er daardoor een betrekking was afgebroken, dat een liefde was opgezegd, dat een scheiding was gekomen.....

Knoop had op Fruin gewonnen.

Hij is nooit meer op die periode van Willem III's leven teruggekomen. Waar hij haar niet ontwijken kon[1)], daar maakte hij een omweg om het jaar 1678, alsof het een plek van herinnering was aan een groot leed, het graf van de ziel zijner persoonlijkheid.

En hiermee eindigen de transformaties van Fruin.

Wat volgt is het leven zonder de hoogere energie om er gestalte aan te geven en het tot een eenheid te maken. De behandeling in een klein bestek kan alleen fragmentarisch zijn; ik geef daarom slechts enkele opmerkingen.

Met de invoering van de wet op het Hooger Onderwijs werd de kring van Fruin's academische toehoorders beperkt omdat de propaedeutische colleges werden afgeschaft.

De redevoering die hij als rector magnificus in 1878 uitsprak *over de plaats, die de geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt*, leidt dat tijdperk, met een soort van manifest, in.

Van de historie als kunstwerk wordt afgezien; de geschied-

1) Zooals in zijn monographie over de betrekkingen van Willem III met Engeland.

vorsching, de geleerdheid, gaat hoofdzaak worden. De wetenschap der geschiedenis wordt wel genoemd, maar als een vaag ding der toekomst; ze dient ook als pendant voor de wetenschap van den godsdienst van Scholten.

Een nieuwen weg kan ik niet meer zien dat Fruin opgaat in zijn vak. Waar er aanleiding toe bestaat, zooals in zijn studie over de *wederopluiking van het Katholicisme in Nederland*, daar vervalt hij al zeer spoedig in conventie en uitwendigheid. Hij gaat den godsdienst als godsdienst uit den weg; het politieke denkbeeld van kerk heeft bij hem de voorkeur. Hoe veel meer licht geven de enkele opmerkingen van Bakhuizen van den Brink over het vasthouden aan oude begrippen bij onze dichters van het begin der 17e eeuw!

Belangstelling voor de Katholieken in Nederland heeft Fruin tot het einde behouden. Hij begon nog over hen een artikel voor de Gids, in 1898, en zijn laatste briefje werd geschreven om een vriend opmerkzaam te maken op het feit dat de nieuwere bijbelkritiek thans ook bij de Roomschen werd beoefend. Men herkent in dat alles den man van 1853.

Aan die wonderlijke eenheid van het leven wordt men ook herinnerd door het geval dat het stuk waarin de echte Fruin nog eenmaal in deze laatste jaren voorkomt, is zijn: *Prins Willem I in het jaar* 1570. Het sluit zich aan bij zijn eerste studies over den tachtigjarigen oorlog en bezit waarlijk hun frischheid. Hij heeft deze studie geschreven als gedwongen afleiding van zijn verdriet over den dood van een oud vriend. Evenzoo hebben die vroegere verhandelingen hem tot afleiding van smart moeten dienen.

Ik noteer nog twee vreemde oordeelvellingen over zijn methode van werken uit zijn eigen mond.

Hij benijdde den man, zeide hij, die al gaandeweg zijn opteekeningen verzamelde; onderzoekingen met een bepaald doel namen te veel tijd weg en loonden dikwijls niet.

Dan twijfelde hij of men een oordeel op historisch onderzoek gegrond wel mocht stellen tegenover de populaire meening over een zaak of een persoon. Hij wist niet of men aan de volksopinie niet de grootere waarde moest toekennen.

Hoe komt door deze gezegden het fond van onzekerheid in zijn aard aan 't licht.

Waaraan dankte Fruin zijn autoriteit (op ander gebied dan van de geleerdheid) in Nederland?

Zij was hem een compensatie voor zijn gemis van een sterk geprononceerde persoonlijkheid. Men noemde dat gemis bij hem onpartijdigheid. Maar onpartijdig was hij toch niet.

Op den duur winnen de menschen die de energie van hun persoon niet te veel toonen. Zij lijken harmonische menschen en die mag men graag.

Kan men dan nog een reserve van kracht bij hen onderstellen, zooals bij Fruin, dan sluit men zich liefst bij hun oordeel aan, en daar dat oordeel gematigd is, mag men het nemen als de meening der meerderheid.

Wat andere eigenschappen had daarenboven niet Fruin die het vertrouwen wekten: de helderheid en de preciesheid van zijn oordeel, vooral de goedheid van zijn hart?

Ook niet te vergeten dat hij de laatste was van een rij mannen van autoriteit. Want met hem sluit de reeks der groote professoren aan de Leidsche Hoogeschool. Hij is misschien niet geheel hun gelijke geweest, maar toch hun erfgenaam.

Dat heeft de slotjaren van zijn leven droevig en eenzaam gemaakt. Hij had de mannen tegen wie hij opzag en wier vriend hij zich mocht rekenen zien ziek worden, kwijnen en heengaan.

Fruin was een gewoonte-mensch, en Leiden was voor hem niet meer Leiden toen het niet langer met de bekende gezichten was bevolkt. De toon van zijn intieme brieven werd hoe langer hoe somberder. Vooral het gezicht van het lijden van Cobet heeft hem aangegrepen.

Het aftreden als professor op zijn zeventigste viel hem zwaar. Men merkt uit zijn afscheidsoratie dat hij zijn intreerede van 34 jaar geleden bij de samenstelling van die laatste openbare redevoering voor zich had liggen. Het heeft hem wel moeite gekost sommige opinies van voorheen over geschiedschrijving te doen harmonieeren met zijn latere beginsels, maar over 't geheel had hij niet veel verborgen te houden om den indruk te geven van een rustig, in evenwicht

doorgebracht leven. ‘Ik mag vreugde hebben gemist, die aan anderen te beurt valt; ik ben vrij gebleven van veel, dat de vreugde van anderen verbittert.’ Dit schijnt zijn eindoordeel over zijn leven te wezen. Maar 't is de vraag of het gemis èn van vreugd èn van bitterheid een voorrecht is.

Een eindoordeel over den historicus: Hij is geen baanbreker, maar hij sluit een rij af, hij is de laatste van de historici der oude school. Iets dors en onvruchtbaars is er in zijn geschiedschrijving even als in zijn leven. Zijn werk mist ruimte zooals zijn leven vreugde mist. Maar 't heeft de hooge eigenschap van harmonie, en die eigenschap levert het aan 't komende nieuwe werk over. Men heeft zijn verhandelingen en studies àf genoemd: dat zijn ze bijna geen van allen, maar ze hebben allen dien stempel van harmonie.

Een slotimpressie van den man; enkele regels uit het dagboek van een leerling die zijn afscheidsrede bijwoonde.

‘.... Er ging een beweging door de zaal van het Grootauditorium. Een kort applaudissement, Fruin stond op den Katheder. Alle geluid verstomde. Het was een oogenblik van eerbied. Wel een minuut lang wachtte hij voor te gaan spreken. Mijn hart klopte; want het strakke gezicht van den man stond veel strakker nog dan gewoonlijk, om zijn kalmte te kunnen bewaren.

Toen begon hij te spreken. De stem vertelde wat zijn gezicht verborgen wilde houden, zij trilde en stokte bij de moeilijke woorden: “Ik heb mijn tijd gehad.”.....

De inleiding was voorbij. Hij had weer zijn gewone stem, nu de redevoering op het terrein van vertoog en verhaal kwam....

En op het eind weer die bitterheid van klank...

Bij de receptie na de redevoering stond hij door zoovelen omringd dat ik gelegenheid had hem goed op te nemen voor ik bij hem was; want men ging voetje voor voetje voort. En 't was een ware oogenverkwikking hem daar te zien, stralend van blijdschap over de hartelijkheid en vereering die hem van alle kanten op de gezichten tegemoet kwam.

Met kleine vlugge woordjes, heel anders dan zijn gewone afgepaste zinnen, begroette hij iedereen, schudde handen en lachte zoo waarlijk, lachte dat men 't hooren kon.

Ik stond voor hem, hij greep mij stevig bij de hand en zeide, wat ik niet onthonden heb. Het was maar een oogenblik, de stroom van feliciteerenden duwde me voort; maar toen ik nog eens omkeek ving ik zijn blik op, en o, dat opgewekte, dat ongekende, in zijn houding en zijn gezicht!'

BYVANCK.

De drie Electra's.

De Choëphoren en de Eumeniden. Treurspelen van Aeschylus, vertaald door Dr. W. Hecker, Oud-Hoogleeraar. - 1899. Aischylos Orestie, Griechisch und Deutsch, von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Zweites Stück: Das Opfer am Grabe. - 1896.

I.

Er moet toch een onvergelijkelijke en blijvende bekoring uitgaan van de schaarsche drama's, die den roem van de oude Atheensche meesters der tragiek, van Aeschylus en Sophocles, voor de nakomelingschap tot iets meer dan een eerbiedwaardige overlevering hebben gemaakt. Het gros der beschaafde lezers laten ze begrijpelijkerwijze koud. Slechts weinigen, ook van onze landgenooten, komen onder de betoovering, maar het zijn altegader namen van uitnemenden klank. Euripides pleegt men ten onzent vrijwel links te laten liggen. Doch wat de twee anderen betreft, - steeds trekken ze en lokken ze, onweerstaanbaar fascineerend als Heine's Lorelei, diegenen onzer die naast meerdere of mindere kennis van het Grieksch dichterlijken aandrift in zich gevoelen, totdat de drang tot nascheppen hun te machtig wordt en zich in metrische overzettingen uit. Om van Sophocles te zwijgen, - de strijd naar aanleiding der twee gelijktijdig verschenen jongste vertalingen zijner *Antigone* ligt ons nog versch in het geheugen, - aan Aeschylus' laatste en volmaaktste schepping, de *Orestie*, onder welken naam wij zijn *Agamemnon, Choëphori* en *Eumenides* plegen samen te vatten,

waagden zich achtereenvolgens Allard Pierson, Prof. Burgersdijk[1)], en ten slotte de Oud-Hoogleeraar Dr. Hecker.

Het is een eenigszins omineus beeld dat mij zoo even uit de pen schoot, die herinnering aan de Lorelei-legende, maar het staat er nu eenmaal, en de verdediging ligt voor de hand. Inderdaad, het is een waagstuk, dat overbrengen der *Orestie* in moderne dichtmaat, en voor niemand zoozeer als voor ons Nederlanders. De onderneming is altijd en voor een ieder hachelijk, maar waar een landgenoot haar aandurft zijn eenvoudig alle kwade kansen voor hem. Daar is eerstens onze, in veel opzichten rijke, maar voor deze bijzondere taak uiterst stroeve taal. Er laat zich bijkans geen ongeschikter instrument denken. Voor de eigenaardige kunsttaal der Grieksche tragedie, haar stoute woordkoppelingen, haar wonderlijke tropen, haar lastige inversies, hebben wij nauwelijks iets dat ook maar uit de verte als equivalent kan gelden. Geen Voss, geen Droysen, geen Schiller, geen Goethe, geen Heine hebben het oor onzer beschaafden aan de uitheemsche zegswijzen, maten en rhythmen gewend. Zelfs zoo gewone samenstellingen, als daar ginds zijn ‘lorbeerbekränzt’, ‘meerumschlungen’, ‘goldgefasst’ en honderde dergelijke, zijn ons te machtig. Wij kunnen ze wagen, ja, maar zouden ze ooit inheemsch worden in onze dichtertaal? Voorts, omtrent de wijze van vertalen loopen de meeningen hemelsbreed uiteen. Een zooveel mogelijk letterlijk weergeven, als dr. Van Deventer voor Grieksch proza, als de heer Kloos voor Grieksche tragediën noodzakelijk achten, dunkt mij absoluut verwerpelijk; maar ook ik ontken niet dat het omgekeerde eveneens zijn bezwaren heeft. Hetzelfde geldt voor de te verkiezen versmaten. De heeren Pierson, van Herwerden, en Hecker gebruiken den ouderwetschen vijfvoetigen jambus, - de zoogenaamde *blank verse*, - voor den dialoog, en trachten de lyrische partijen door rijmende moderne verzen weer te geven, mijns bedunkens beide even ongelukkige keuzen,

1) Van de metrische vertaling van prof. L.A.J. Burgersdijk bestaat tot dusverre alleen de *Agamemnon*. Ik geloof evenwel geen afkeuringswaardige onbescheidenheid te begaan met hier te verklappen, dat naar luid van partikuliere mededee ingen des schrijvers zijne bewerking van de *Choëphori* en van de *Electra* van Sophocles voltooid is en na niet al te langen tijd persklaar zal zijn.

waarin de heeren Van Leeuwen, Kloos, Burgersdijk zoo verstandig zijn geweest hen niet te volgen. Maar alweer: het hanteeren van den zesvoetigen jambus der origineelen, zoo dat stoplappen en gewrongenheden vermeden worden, is uiterst moeilijk; het weergeven van de metra waarin de koren van het oorspronkelijke gedicht zijn rechtaf onmogelijk; het zoeken naar behoorlijke equivalenten vereischt dichterlijk vormtalent van den eersten rang, dat zich uit den aard der zaak liever tot eigen vrijen arbeid wendt. Van welke zijde ook bezien, het is bijna onbegonnen werk.

Deze opmerkingen gelden in het algemeen, maar in dubbele en driedubbele mate voor een vertaling der *Orestie*. Deze trilogie is de volkomenste, machtigste en diepzinnigste schepping van Aeschylus' genie, maar evenzeer de allermoeilijkste. Zeldzaam zijn de regels, zelfs van den gewonen dialoog, die geen enkelen twijfel in hun schoot bergen. Bij de koren stapelen zich, ook waar geen reden aanwezig is om aan tekstbederf te denken, de struikelblokken torenhoog. De opvattingen der vakmannen gaan de verschillendste kanten uit, en bieden vaak, - vooral in oudere tijden, - niets dan geleerden onzin in deftig Latijn gekleed. Omtrent de rangschikking der strofen, omtrent de echtheid of onechtheid van enkele gedeelten, omtrent de verdeeling onder de sprekenden, heerscht Babylonische spraakverwarring. En deze zware teksten zijn ons bewaard in slechts één oud handschrift, waarvan de rest bloot afschriften zijn, en derhalve onbruikbaar om eenige hulp te bieden bij de ernstige verminkingen die dat ééne en eenige document ontsieren. Daarin is soms het bederf zoo ver gegaan, dat men regels vindt grootendeels samengesteld uit volmaakt zinlooze klanken, zuiver abracadabra, waaruit tot dusverre geen menschelijk vernuft op aannemelijke wijze begrip en poëzie te voorschijn heeft weten te tooveren.

Waar zoovele moeilijkheden den lezer, en nog zoovele bovendien den vertaler aangrijnzen, is de eindindruk welke bij mij alle andere verdringt wel die van grenzenlooze bewondering voor, juister nog van verbijstering over, zooveel moed, of - wil men - overmoed, als vereischt wordt voor de taak thans door den heer Hecker op zijn schouderen geladen. Overweegt men bovendien dat het een meer dan tachtigjarige

is die zich tot dit werk opgewekt heeft gevoeld, dan doet men wèl, alvorens met zijne bedenkingen te komen aandragen, den grijzen geleerde en dichter een eeresaluut te brengen voor de flinkheid en frischheid van geest, waarvan in allen gevalle zijn pogen getuigt.

De heer Hecker heeft in zijn voor tien jaar verschenen vertaling van den *Agamemnon* te kennen gegeven geen vergelijking te wenschen met andere soortgelijke Aeschylusbewerkingen, en gaarne schik ik mij in dezen naar zijn wensch. Te liever, omdat een eigenlijke beoordeeling buiten mijn bestek ligt, en ook tot meer filologische *finesses* zou moeten afdalen dan de lezers van de *Gids* vermoedelijk zouden verkiezen zich door mij te laten opdringen. Ter nauwernood durf ik plaats vragen voor twee staaltjes, één uit den dialoog, een tweede uit de koorliederen, - twee gevallen natuurlijk, waaromtrent ik met den vertaler in meening verschil, - ten einde ook den niet-deskundige eenig denkbeeld bij te brengen van de eigenaardige bezwaren, waarmede ieder dichterlijke vertaler van Aeschylus te worstelen heeft.

Het is bekend dat de aanhef der *Choëphori* in ons eenig handschrift ontbreekt. Het ontbrekende heeft men voor een deel weten aan te vullen uit de *Kikvorschen* van Aristophanes, waar in de onderwereld Aeschylus en Euripides onder meer de prologen van elkanders stukken critiseeren. Onder het daar geciteerde bevinden zich ook de aanvangsverzen van ons drama. Maar wat bedoelt de dichter met den allereersten regel? Overduidelijk is die niet, want Euripides geeft er een opvatting van ten beste, die Aeschylus met verontwaardiging verwerpt. Is echter de schijnbaar authentieke verklaring van dezen zelven, - den Aeschylus van Aristophanes, wel te verstaan, - wel aannemelijker? Ik geloof niet dat veel filologen zich daarvoor zullen laten vinden. De heer Hecker in allen gevalle niet, want hij vertaalt geheel anders. Toch wil ook zijn opvatting mij niet recht bevredigen. Ik lees: ‘o Onderaardsche Hermes, die *getrouw Mijns* vaders macht behoedt’. Dat moet toch op een Nederlander die het oorspronkelijke niet kent een zonderlingen indruk maken. Agamemnon, zal hij zeggen, is sints lang dood en in de onderwereld; daar valt niet veel trouw te behoeden, en allerminst iemands macht. Ik voor mij zou geneigd zijn met zulk een

twijfelaar meê te gaan, en aan te nemen dat ‘mijns vaders macht’, - het staat er werkelijk in het Grieksch, - volgens een bij de tragici niet ongewoon gebruik omschrijving is voor: mijn machtigen, - of eenmaal machtigen, - vader, voor mijns vaders majesteit; evenals ook het ‘behoeden’ mij te forsch klinkt, waar vermoedelijk *macht oefenen over* bedoeld is.

Een dergelijke opmerking geldt eene der strofen van het eerste koorlied dierzelfde *Choëphoren*. Er is daar sprake van de onuitwischbare schuld van elken moordenaar.

> Geen bruidsvertrek, hoe heimlijk, houdt hem ooit
> Verborgen; alle waatren tot één vloed
> Tesaam gestroomd, vermochten nooit
> Zijn hand te zuivren van het bloed,
> Waarvoor hij redloos boet.

Ligt de schuld dezer onlogische samenkoppeling van twee heterogeene gedachten inderdaad bij den dichter? Een vreemde gedachtensprong is het zeker: nergens vindt de moordenaar een veilig toevluchtsoord, niets is in staat zijn schuld uit te wisschen. Wat den geëerden vertaler bewogen mag hebben af te wijken van de opvatting dezer regelen, ons door de oude grieksche verklaarders van Aeschylus aan de hand gedaan, is mij een raadsel; maar het lijdt bij mij geen twijfel of hunne opvatting is de eenige juiste. Evenmin - heeft huns bedunkens Aeschylus gezegd - evenmin als de verleider eener maagd zijn daad ooit weer ongedaan kan maken, even weinig zijn alle wateren ter wereld bij machte de hand schoon te wasschen die zich eenmaal met vergoten bloed bezoedeld heeft. Tegen deze logica valt zeker niets in te brengen.

Doch genoeg, en reeds te veel. Geen beoordeeling, slechts een aankondiging ligt in mijne bedoeling, en allerminst de wil om voet te geven aan het denkbeeld alsof er in de vertaling van den heer Hecker slechts te laken en niet te prijzen valt. Integendeel: vooral de dialoog bevat, dunkt mij, trots de metrische beperking die de vertolker zich oplegde, vele geslaagde partijen. Misschien heeft reeds deze en gene zich opgewekt gevoeld, die zelve na te slaan. En misschien mag van deze tijdelijk herleefde belangstelling van enkelen in een der grootste dramatici aller eeuwen ook de schrijver dezer regelen

profijt trekken voor het onderwerp, welks titel aan het hoofd van dit opstel vermeld staat. Het dramatisch feit dat de hoofdinhoud vormt van het middelstuk van Aeschylus' *Orestie*, van die *Choëphori*, waarmede het werkje van Dr. Hecker aanvangt, is insgelijks behandeld in de *Electra* van Sophocles en het gelijknamige treurspel van Euripides. Een zelfde vrouwefiguur, Electra, vormt het middelpunt der met haar naam betitelde tragedies van deze twee laatsten, en ontbreekt ook in het drama van Aeschylus niet. De sagenstof is, wat haar kern aangaat, bij alle drie meesters dezelfde. Het beruchte *fatum* der *libelli* is ons ditmaal dus eens bijzonder genadig geweest. Wij hebben de stukken in handen tot het instellen eener uiterst belangwekkende vergelijking. Een eenig geval voor ons, voor wie van de ongeveer 1300 tragedies, die de Grieksche litteratuur eenmaal geteld moet hebben, er niet meer dan drie-en-dertig gespaard zijn gebleven. Bij vier problemen, vier uit de vele, die bij de bestudeering dezer dichtwerken voor ons rijzen, wensch ik de aandacht mijner lezers te bepalen: bij de geschiedenis der stof tot op hare verwerking in de tragedie; bij het vraagstuk der prioriteit van hetzij Sophocles', hetzij Euripides' treurspel; bij de ontwikkeling van het begrip der bloedwraak in het Grieksche volksbewustzijn en recht; bij de verschillende behandeling van de figuur van Electra. Nieuw is geen der vier. Integendeel, vooral over het tweede punt werd - en wordt nog - gestreden met al de heftigheid, die de geleerden, bijzonderlijk van Germaanschen bloede, pleegt te kenmerken.

Tot recht verstand van wat omtrent deze twistpunten in het midden gebracht zal worden is een kort résumé van het verloop der drie stukken gewenscht. Kort en kaal, gelijk ook de rest zal moeten zijn; zelfs zóó vrees ik het geduld mijner lezers maar al te zeer op de proef te zullen stellen.

II.

De *Choëphori* van Aeschylus, - '*das Opfer am Grabe*' in de vertaling van Wilamowitz, - gelijk gezegd, het middelstuk der geweldige trilogie, de eenige ons overgeblevene, die in haar geheel *Oresteia* heet, heeft in hoofdzaken het volgende verloop.

Agamemnon, de vorst der mannen, rust sints lang in zijn graf. Hoe hem op den dag zelven van zijn zegepralenden terugkeer, na tienjarige afwezigheid voor Troje, zijn koningin en haar minnaar in den letterlijksten zin in hun net hadden verstrikt, dat had het zijn naam dragende drama den toeschouwers doen zien. De moeder had alvorens, uit bezorgdheid voor de dynastie, gelijk ze voorgaf, inderdaad om de handen vrij te hebben, den eenigen tienjarigen zoon, Orestes, in het verre land van Phocis aan de hoede van een gastvriend, - Strophios, - toevertrouwd. Als het stuk begint staat de nu achttienjarige jonge man, door zijn ouderen vriend Pylades begeleid, op den verwaarloosden tumulus, die het gebeente van den man bergt wiens opvolger hij had moeten zijn. Heimelijk is hij zijn geboorteland binnengetrokken, en alleen uit gehoorzaamheid aan het dringend bevel van den delphischen god. Want Apollo had hem, en wat er verder nog van zijn geslacht overig mocht zijn, met de vreeselijkste bezoekingen bedreigd, indien hij langer talmde met de bloedwraak te volbrengen die het oude Grieksche recht voor den verslagene eischte, bloed als zoenoffer voor vergoten bloed, onverschillig wie de moordenaar mocht zijn. Gebogen onder het wicht der gruwelijke opdracht staat hij nu op het graf van den nooit aanschouwden vader, en offert hem een haarlok, zijn eenige doodengave. Daar ziet hij, zelf ongezien, onder de namiddagzon een vrouwenstoet het steile bergpad opklimmen dat naar den grafheuvel voert. Uit de verte herkent hij Electra, zijn oudere zuster, door slavinnen begeleid, die, vijftien in aantal,[1)] het koor der Grieksche tragedie vormen. Allen dragen rouwgewaad en kortgeschoren hoofdhaar, en terwijlze optreden met kransen en offerkoeken in de handen, volbrengen ze een bevolen tocht. Clytaemestra had wel is waar nog altijd geen wroeging, maar voor het eerst sedert de daad zekeren angst gevoeld. Een booze droom had haar in den afgeloopen nacht gekweld. Ze had zich een adder zien baren; ze had het ondier in de wieg van Orestes te slapen gelegd en het aan haar borst gezoogd, en klompen bloed hadden zich onder zijn beten

1) *Twaalf*, zegt Prof. Hecker. Het is hier natuurlijk de plaats niet, om deze ingewikkelde en veelbesproken twistvraag te behandelen of gronden voor mijne keuze bij te brengen.

met de moedermelk vermengd. Dat beduidde gevaar van de zijde des vermoorden, tenzij de schim zich alsnog door doodengaven liet vermurwen.

Als de optocht aan den voet van den grafheuvel is gekomen, stijgt Electra alleen met haar offergaven in de hand naar boven, terwijl haar begeleidsters, de taak van klaagvrouwen vervullende, onder heftig slaan op de borst vreemdsoortige melodieën zingen naar het gebruik van den overouden doodencultus. Geen gebeden zooals de moeder had voorgeschreven zijn het. Zich geheel vereenzelvigende met het leed van Electra slaken de slavinnen, oudere trouwe dienaressen van het koningshuis, slechts kreten van afschuw over den moord, klaagliederen over het troostelooze heden, beden om de komst van den tot nog toe vergeefs gewachten wreker. Ongezien hoort Orestes hoe het volk den verwijfden usurpator haat, en met wat vreugde het den rechtmatigen erfgenaam zou begroeten. Daar komt Electra, bijna bezwijmende onder de blijde verrassing, naar beneden stormen[1)]. Ze heeft daar boven op het graf een pas afgesneden haarlok ontdekt, geheel van dezelfde kleur als haar eigen hoofdhaar, en terwijl ze nog aarzelde te gelooven aan de werkelijkheid van een zoo onverwacht geluk had ze een tweede bewijs gevonden, dat haar verbood aan zinsbegoocheling te denken. Ze had bij het graf versch ingedrukte voetstappen ontdekt, indruksels waarin haar eigen schoeisel paste. Geen twijfel was meer mogelijk; de lang verwachte wreker was gekomen. En nu treedt Orestes te midden van den gelijkgestemden kring en openbaart zich. Na korte aarzeling is Electra overtuigd, wanneer de vreemdeling haar de geborduurde jachttooneelen in zijn kleed toont, eens het werk harer handen. Een lange wisselzang met het koor volgt, waarin hem geen der bijzonderheden van de misdaad wordt gespaard, en die sluit met de dringendste vermaningen om te volharden bij Apollo's gebod. Het zal geschieden. De aarzeling, de tweestrijd, is voorbij.

1) Ik veroorloof me het begin dezer passage hier in de vertaling van Prof. Hecker mede te deelen als een staaltje van welgelukte navolging.

> Ook mij bestormt een wilde vlaag van smart;
> 't Is of een spitse pijl mijn hart doorvlijmt;
> Uit de oogen springt me een vloed van tranen, niet
> Te stelpen in hun losgebroken stroom
> Bij d'aanblik dezer lok. (Blz. 9.)

Nun denn, die schmach des vaters,
Sie soll sie büssen. die götter wollen es,
Und meine hand, sie will's.
Ich will's, ich tu's - mag ich dran vergehen[1].

Na een gebed der beide kinderen tot den vader om zijn steun bij het werk der wrake, een soort van doodenbezwering, volgen een paar korte aanwijzingen van Orestes omtrent de door elk aan te nemen houding. Electra zal naar het paleis terugkeeren, gewoon, alsof er niets was voorgevallen, en de slavinnen zullen zwijgen niet alleen, maar ook ingrijpen naar gelang de omstandigheden het vereischen. Hij zelfzal, als Phocensisch reizend koopman gekleed, met zijn vriend aan de poort van het paleis gastvrijheid verzoeken, en binnengelaten vertellen hoe Strophios, op het hooren dat hij voor zaken naar Argos toog, - Argos valt bij de tragici doorgaans met het mythische Mycene samen, - hem verzocht had den heeren van het land te berichten dat Orestes dood was. De urn met zijn asch stond ter beschikking der bloedverwanten. List om list, - ook dat had Apollo ondubbelzinnig voorgeschreven.

Aldus geschiedt. Het is avond geworden als de beide vrienden voor de voorpoort van den koningsburcht staan.

Slaaf! Hoor toch, slaaf![2] mijn kloppen op de deur;
Slaaf, slaaf nog eens! is hier geen mensch in huis?
Al driemaal roep ik, of er iemand komt,
Is dit ten minste Aegisthus' gastvrij dak.

De vreemdeling brengt gewichtige tijding, zoo verklaart hij. Daarop treedt Clytaemestra zelve, door een talrijk gevolg begeleid, naar buiten, en verneemt het verzonnen doodsbericht. Een oogenblik aandoening, daarna blijdschap en een gevoel van onuitsprekelijke opluchting dat de vrees voor wedervergelding voorbij is. Aegisthus dient uit het mannen-

1) Om de in den aanhef ontwikkelde reden ontleen ik een paar lyrische strofen aan de vertaling van Wilamowitz, die mij vooral in dit opzicht bijzonder geslaagd dunkt.
2) Ik heb de vrijmoedigheid genomen het woord *knaap* in de vertaling van Prof. Hecker op eigen gezag te veranderen in *slaaf*, dat ik evenmin bijzonder mooi vind, maar dat in allen gevalle minder aanleiding geeft tot een verkeerde opvatting. Ieder vakman weet dat het Grieksche woord, evenals het latijnsche *puer*, ons noopt steeds aan een bediende, een ‘jongen’, te denken.

verblijfgeroepen, - het is intusschen geheel nacht geworden, - om insgelijks uit den mond van den vreemdeling, op bevel der koningin naar de ridderzaal gevoerd, de bijzonderheden der heugelijke tijding op te vangen, en weenend treedt de oude voedster van Orestes op, aan wie het ontbieden van den koning is opgedragen, jammerende om het uitgebluschte jonge leven dat ze eens met haar borst had gelaafd. Maar ze laat zich door het koor, dat in raadselachtige taal van een ommekeer ten goede gewaagt, belezen om Aegisthus te verzoeken dat hij a l l e e n zou komen, niet - zooals de koningin gewild had - vergezeld van de lijfwacht, die den Griekschen tooneeldynast op al zijn schreden vergezelt. Hij komt, - een paar kreten van achter het tooneel, - - en een bode ijlt naar buiten om, na een kort bericht van het gebeurde, op de deur te rameien van het slaapvertrek zijner meesteres. Als deze te voorschijn treedt schreeuwt hij haar toe, ‘dat de dooden de levenden moorden.’ Aanstonds begrijpt Clytaemestra het zinrijke woord, begrijpt dat alles verloren is, maar verliest geen oogenblik haar tegenwoordigheid van geest. Ze roept om haar bijl, het wapen dat ze wonderwèl verstaat te hanteeren. - - Maar reeds heeft Orestes haar gegrepen en voor het lijk van Aegisthus gebracht. En nu ontspint zich een hoogst pijnlijk tooneel, pijnlijk zelfs voor ons laatlevende lezers, tusschen de om haar leven smeekende moeder en den, na een laatste aarzeling, door het bevel van den god en de vermaningen van Pylades in onaandoenlijkheid gepantserden zoon. Hoonend hoort ze zich toevoegen: ‘gij bemindet dien man? Welnu, dan zult ge ook in hetzelfde graf naast hem komen te liggen, om hem ook in den dood getrouw te kunnen blijven.’ Als geen smeeken baat, roept ze: ‘wee mij, mij doodt de adder dien ik gebaard heb.’ En hij: ‘het schrikbeeld van uw droom is uitgekomen. Gij moordet dien gij niet moest, lijdt thans wat niet moest.’ En het koor - - stemt een vurigen jubelzang aan. En Orestes verkondigt aan het inmiddels toegestroomde volk van Argos dat de moordenaars van zijn vader, dat de roovers zijner heerschappij zijn gestraft, en hij laat het net, dat dien vader eenmaal over het hoofd geworpen was om hem weerloos te maken, het met bloed bevlekte kleed door zijn vader op den dag van den moord gedragen, aan de menigte rondgeven, als verdedigingsstukken

van de rechtmatigheid zijner daad. Maar al sprekend dwaalt hij af; de samenhang zijner rede ontglipt hem; hij verliest zich in zonderlinge beeldspraak. Hij voelt zelf den waanzin die over hem staat te komen. Hij ziet de schrikgestalten der Erinyen, zichtbaar slechts voor zijn geestesoog. Ternauwernood behoudt hij bezinning genoeg om den omstanders te vertellen dat hij vèr henen moet, opnieuw een balling van zijn geboortegrond, om te Delphi aan den heiligen vuurhaard van Apollo reiniging te trachten te vinden van het bloed der moeder dat aan zijn handen kleeft. Hij heeft nog slechts één verzoek: aan Menelaus, als hij komen mocht, te verzekeren dat hij gehandeld had als werktuig der wrekende godheid. En thans is het voorgoed nacht in zijn geest.

> Ha! ha!
> Wie zijn die vrouwen daar in zwart gewaad,
> Met dichte slangen 't haar doorkronkeld, als
> Gorgonen? neen, ik blijf niet langer hier. - - -
> Help, vorst Apollo! Telkens groeien ze aan,
> En uit haar dreigende oogen sijpelt bloed!

En als het koor hem tot rust tracht te brengen: ‘Gij ziet ze niet; ik zie ze, daar en daar. Ze jagen me op; hier blijven kan ik niet.’ In waanzin ijlt hij voort, terwijl het koor met de weemoedige verzuchting sluit, dat er maar geen einde te ontdekken valt aan de werkingen van den vloek die het geslacht der Atriden vervolgt.

> Was ist der ausgang?
> kaum entschlummert wacht die wut des fluches
> wieder auf und rast - wohin? wohin?

In tegenstelling met de *Choëphori* is de *Electra* van Sophocles een in zichzelf geheel afgesloten kunstwerk, in geen enkel opzicht onderdeel van eenig grooter geheel.

Ook bij Sophocles treden in den aanvang van het stuk Orestes en Pylades op; mèt hen des eersten grijze paedagogus, die acht jaar te voren op bevel der oudere zuster Electra den tienjarigen knaap uit het bloedbad had gered waarin Clytaemestra en Aegisthus ook hem hadden willen betrekken; die hem ver weg naar Phocis in veiligheid had gebracht

onder het gastvrije dak van koning Strophios, Pylades' vader; die daarna als bemiddelaar te denken is in het verkeer tusschen zijn zuster en hem; nu eindelijk zijn geleider op den door Apollo bevolen wraaktocht. Ook bij Sophocles zal Orestes zich door dezelfde list, het verhaal dat hij in den vreemde omgekomen is, ongehinderd toegang verschaffen tot den koningsburcht. Hij heeft de urn, schijnbaar met zijn asch gevuld, reeds bij zich. De paedagoog, door de lange afwezigheid onherkenbaar geworden, zal daarbinnen alvast het gerucht van dien dood verspreiden, en zijn voedsterling vóór diens eigen optreden naar gelang der waargenomen omstandigheden de noodige inlichtingen bezorgen. Als het stuk begint staan de drie bij opgaande zon voor de wereldberoemde leeuwenpoort, bezig met deze overleggingen, en door den paedagoog omtrent de omgeving te midden waarvan ze zich bevinden ingelicht. Plotseling weerklinkt een klaagtoon; misschien wel van Electra, meent Orestes, en hij is geneigd te blijven luisteren. Maar de oude vermaant hem dat zijn eerste plicht is zijn doodengave op het graf zijns vaders te offeren; alle drie treden af en gaan ieder huns weegs.

Het was inderdaad Electra, die met kort geschoren hoofdhaar, ongezalfd, in armoedige kleedij naar buiten treedt, om eerst in een klaagzang aan aether en zonnegod, daarna in een wisselzang met het uit aanzienlijke vrouwen van Mycene bestaande koor, bittere klachten te slaken over haar treurig lot. Zij is de opposante der familie; ze leeft slecht in het verledene en de toekomst, in de herinnering aan de gepleegde gruweldaad en voor het vooruitzicht dat de door haar geredde Orestes eenmaal als wreker zal opdagen. Haar nachtelijke feesten viert ze met het storten van tranen; haar tegenwoordigheid is een onafgebroken aanklacht tegen de overspelige moeder en hem die haar verleider heet, die in het paleis haars vaders huist, op den troon haars vaders zetelt, zijn scepter omklemt, zijn staatsiekleederen draagt en rust in zijn huwelijksbed, die met zijn boeleerster het graf van Agamemnon verwaarloost en zijn sterfdag met maandelijksche dankoffers viert. Ze is niet moede geworden haar afschuw voor dat alles luide te betuigen, en zoo is uit de verwijdering tusschen moeder en dochter, beiden even stalen karakters, langzamerhand die doodelijke haat gegroeid, die vooral vrouwen elkan-

der kunnen toedragen. Sints jaren en in stijgende mate heeft ze dien ten gevolge de zware hand te gevoelen van hen, die thans in Mycene de machthebbers zijn. Voor haar geen vooruitzicht op een huwelijk naar haar stand. Voor haar slechts de afval van de tafel en het uitschot van de kleedkamer, harde woorden en lichamelijke tuchtigingen. Vooral wanneer, niettegenstaande alles, angst de moeder aangrijpt voor den in de verte toevenden wreker van het geschonden huisrecht, die onverwacht voor haar kan staan. Electra is welbeschouwd een gevangene in de ouderlijke woning. Aegisthus is ditmaal van huis, - daarom alleen heeft ze het nu kunnen wagen naar buiten te sluipen. Zoo klaagt ze aan het koor haar nood, en ontvangt slechts mageren troost. Ze moet maar moed houden, maar hopen op de komst van Orestes, die, - zooals ze bitter zegt, - steeds naar zijn overkomst verlangt, doch al verlangende niet verkiest te verschijnen.

Intusschen treedt een waarschijnlijk als jonger te beschouwen zuster, Chrysothemis, met offergaven in de hand naar buiten. Chrysothemis vertegenwoordigt de gelatenheid. Ook haar stuit de toestand zooals die is tegen de borst, maar - ze zijn vrouwen en hebben zich in het onafwendbare te schikken. Zij heeft zich geschikt, en het gaat haar naar den vleesche. Zij keurt het af dat Electra onafgebroken weeklaagt en raast. Gelijk doorgaans, is de ontmoeting der beide zusters een scherpe woordenwisseling waarin Electra triomfeert. Chrysothemis zou haar dan ook zwijgend voorbijgegaan zijn, had ze haar niet willen waarschuwen tegen het gevaar dat haar ditmaal bedreigt. Als Aegisthus terugkomt - heeft ze gehoord - zullen ze de ontevredene oplichten en haar ergens op het land in een grafgewelf opsluiten. Daar kan ze jammeren en tieren naar hartelust, totdat de hongerdood haar mond voor eenwig sluit. Electra hoort het aan met doffe onverschilligheid. Het is haar om het even wat men met haar voorheeft. Chrysothemis: ‘dan zal ik maar heengaan en wat mij opgedragen is vervullen’. Nieuwsgierig geworden, - de heldin is een vrouw, - vraagt Electra voor wie het plengoffer bestemd is dat Chrysothemis bij zich draagt. En deze vertelt - ze weet het slechts van hooren zeggen - dat haar moeder dien nacht een onheilspellend droomgezicht had gezien.

Ze had in haar slaap zich verbeeld dat Agamemnon, in het leven teruggekeerd, den echtelijken omgang met haar - Clytaemestra - had hervat; daarop had hij zijn voorvaderlijken scepter, eenmaal het geschenk van Hermes aan den stamvader van het geslacht, in den huishaard geplant, en daaraan was een bloeiende twijg ontsproten die gansch Mycene overschaduwde. De droom was duidelijk, maar misschien liet zich de lang verwaarloosde doode nog door offergaven bevredigen.

Een vreugdestraal verheldert Electra's gemoed. Haar moeder vreest, - misschien mag zij hopen. En verteederd verzoekt ze Chrysothemis de bloedschendige gaven weg te werpen, en liever iets van haar zelve, hoe weinig ook, op het graf te leggen. Thans treedt Clytaemestra zelf naar buiten om, evenals Iokaste in den *Oedipus*, te offeren op het in den voorhof staande altaar van Apollo Lykeios; misschien zal dat haar angst verminderen. Verstoord ziet ze Electra, die met haar onheilspellend geschreeuw de heilige stilte, voor het offer vereischt, zal verbreken en zoo de werking van het gebed verijdelen. Opnieuw een heftige woordenstrijd, ditmaal tusschen moeder en dochter, tusschen de moeder die haar daad tracht te rechtvaardigen en haar grieven tegen Agamemnon opsomt, - in onze moderne oogen niet alle opgeraapte beschuldigingen, - en de dochter, voor wie diezelfde man een ongerepte heros is en een god. Met snijdenden hoon wordt ieder argument van Clytaemestra haar uit de handen geslagen, totdat deze, haars ondanks verbijsterd, slechts halfluid het voorgenomen gebed uitspreekt. Ze bidt om handhaving van het bestaande en dood aan haar belagers.

Aanstonds schijnt het gebed verhoord. De paedagogus komt op en vraagt naar de heeren des lands. Clytaemestra zelf treedt op hem toe, en verneemt in een lang verhaal den dood van Orestes, bij de pythische wedrennen verongelukt. Phanoteus van Phocis, een vriend des huizes, laat het bericht brengen. Door de officiëele deelneming der moeder heen schemert duidelijk haar inwendige bevrediging. Zij kan voortaan rustig slapen. En Electra? - Electra is op het punt van te bezwijken. Ze zal niet meer naar binnen gaan. Voor de poort zal ze blijven liggen. Wie wil mag haar dood slaan, en ze zal den dader dank weten.

Op dat oogenblik komt Chrysothemis opgewonden van het graf terug. Ze heeft er een versch afgesneden haarlok en nog vochtige sporen van plengoffers op ontdekt; van wien anders kan dat wezen dan van Orestes? Maar Orestes is dood, verzekert Electra; ze heeft daareven het doodsbericht met eigen ooren gehoord. De offergaven moeten van een ander zijn. Het gebouw van jarenlang gekoesterde verwachtingen is ineengestort, het leven niet meer waard te leven, tenzij - tenzij de beide vrouwen het tegen den overweldiger durven opnemen. Ontzet deinst Chrysothemis terug van het dolzinnige plan. Alleen, ze zal zwijgen en de zuster niet verraden. Met bitse woorden jaagt nu Electra de kleinmoedige van zich. Ze had niet anders verwacht, zegt ze. Als het dan moet zal zij de daad alleen wagen. Chrysothemis gaat heen, en het koor zingt van de ouder- en kinderliefde van de vogels in de lucht, en van den hartstocht die steeds de leden van het geslacht van Atreus gescheiden houdt.

Als het gezang verstomt staat Orestes zelf, als bode van Strophios gekleed, met den steeds zwijgenden Pylades voor de vrouwen. Hij heeft de lijkbus in den arm, en vraagt naar Aegisthus, om dezen het *document libérateur* te overreiken. Electra bidt de urn even in de handen te mogen houden, en spreekt dan in een roerenden monoloog tot het hoopje asch van haar verwoest leven en haar ten grave gedaalde verwachtingen. Zóó roerend, dat Orestes zich niet meer goedhouden kan, zich ontdekt, en door den zegelring zijns vaders zich legitimeert. Een geweldige ommekeer van gemoedsstemming volgt. Hemelhoog jubelt de zoo even nog ten doode bedroefde, en als de paedagoog naar buiten komt om hen tot onverwijld handelen aan te sporen, en Electra hoort wie deze man is, zou ze de trouwe handen en voeten van den ouden dienaar wel willen kussen. Maar de oogenblikken zijn kostbaar; Orestes treedt met Pylades naar binnen; Electra zal op de wacht staan, lettende op den terugkeer van Aegisthus. Weldra weerklinken jammerkreten. Het is de stem van Clytaemestra die om Aegisthus roept, de stem der moeder, die den zoon te vergeefs om haar leven smeekt. ‘Wee mij, ik ben getroffen’, luidt de klacht, en ijskoud Electra's antwoord: ‘tref ten tweeden male, zoo gij er de kracht toe hebt’. Weer de kreet: ‘Wee mij, nogmaals!’

En nogmaals roept Electra naar binnen: ‘Had het ook Aegisthus mogen treffen!’

Met bloedige handen treedt Orestes naar buiten. Clytaemestra is dood; zij zal Electra niet meer mishandelen. En het koor jubelt instemming. Maar reeds nadert Aegisthus. Het welkome gerucht van Orestes' dood heeft hem onder weg al bereikt. Thans gebiedt hij het lijk naar buiten te brengen; dàt zal het ontevreden volk toonen, zich niet langer met ijdele verwachtingen omtrent een ommekeer van zaken te paaien. Een met een kleed bedekt lijk wordt naar buiten geschoven, hij rukt het doek weg, en herkent - Clytaemestra! Het spel is uit, dat begrijpt hij; alleen, hij zou nog gaarne een enkel woord willen zeggen. Maar Electra snijdt alle verklaringen af, en onder wederzijdsch hoonen dwingt hem Orestes hem naar binnen voor te gaan, opdat hij sterve op de plek waar eenmaal Agamemnon den doodelijken slag had ontvangen. Gelijktijdig heft het koor den slotzang aan:

‘Zaad van Atreus, hoeveel lijden
Trof u, eer het moordend staal
Van den druk u kon bevrijden!
Moog voortaan de gulden straal
Van den voorspoed u verblijden!’[1)]

Van waanzin, Erinyen, dolen en boeten - geen woord. *Et lux facta est*!

Geheel anders, voor zoover verandering mogelijk was, is opzet en verloop van Euripides' *Electra*.

Deze *Electra* opent en sluit - met een huwelijk. Aegisthus heeft een prijs gesteld op het hoofd van den balling Orestes, heeft Electra, na door Clytaemestra verhinderd te zijn haar uit den weg te ruimen, uitgehuwelijkt aan een armen landman van goeden huize; daarmeê waant hij zich voor het tegenwoordige en de toekomt veilig. Maar de landman ontziet de koningsdochter die niet van zijne gading is; hij vergenoegt er zich meê echtgenoot in naam te wezen. Uit een soort van dankbaarheid arbeidt Electra, als vrouw uit het volk

1) Vertaling van Prof. Van Herwerden.

gekleed, in huis, gelijk hij arbeidt op het veld. Gelukkig in en door den arbeid is ze evenwel niet; ze blijft jammeren om haar vermoorden vader; om haar onnatuurlijke moeder en boosaardigen stiefvader; om hare in rook opgegane vooruitzichten en luttele hoop; en ook, - om het comfort en de weelde die ze mist. Als bij het eerste morgenkrieken de landman afscheid genomen heeft om naar zijn werk te gaan, en zij zelve nog voor de deur staat der landhoeve, komen trouwgebleven vriendinnen haar uitnoodigen tot het medevieren van een driedaagsch feest ter eere der landsgodin, de Argivische Hera. Electra weigert; ze bezit geen passende feestkleedij, en wil die ook niet van de vriendinnen te leen hebben; bovendien, de goden verhooren hare gebeden toch niet. Op dat oogenblik treden twee vreemdelingen, het zwaard aan de zijde, uit het kreupelhout te voorschijn, haar te gemoet. De toeschouwers weten dat het Orestes en Pylades zijn, op bevel van den delphischen god ter volvoering der wraak op Agamemnon's moordenaars naar Argos getogen. In den nacht heeft Orestes het graf zijns vaders in de nabijheid der stad bezocht, een haarlok gewijd en offers gebracht; daarop heeft hij naar de woning zijner zuster gezocht, uit zijn schuilhoek haar klaagzang aangehoord, en opgemerkt dat hij de juiste plek gevonden had. Electra, die dat alles niet weet, schrikt bij het zien der gewapenden en vreest onraad. Maar de vreemde stelt haar gerust; hij heeft in opdracht haar tijding van Orestes, dezen van haar te brengen. Electra stort nu haar hart en hare grieven uit. Wanneer daarop de schijnbare bode vraagt: Wat zou Orestes doen als hij te Argos was? luidt het antwoord, dat hij natuurlijk zijn plicht doen en zijns vaders moordenaars straffen zou. Hij: ‘en zoudt gij den moed hebben met hen ook uwe moeder te dooden?’ Zij: ‘ja, met denzelfden bijl waarmede eens mijn vader is gedood.’ Hij: ‘mag ik hem deze boodschap brengen en van uwentwege bevestigen?’ Zij: ‘ik ben bereid te sterven, als ik maar eerst het bloed mijner moeder vergoten heb.’ Hij: ‘o als Orestes u eens hoorde!’ En zij: ‘maar vreemdeling, ik zou hem niet herkennen als ik hem zag.’ Hij: ‘het is waar, gij waart beiden jong toen gij gescheiden werdt.’

Intusschen is de heer des huizes teruggekeerd om te

schaften. Knorrig vraagt hij wat dat voor vreemden zijn. Het betaamt een jonge vrouw niet, voor de deur met jonge mannen te staan praten. Zij stelt hem gerust; de vreemdelingen hebben goede tijding van Orestes gebracht, en tegelijk verontschuldigt ze tegenover de beide jongelieden haars mans ongemanierdheid. De schijngemaal van Electra is evenwel inderdaad een en al beleefdheid en gastvrijheid. Zoo ze namens Orestes komen zijn ze welkom in zijn schamele woning. Ook dat vindt Electra niet geheel goed. Vanwaar die gasten boven zijn stand waardig te onthalen? Daarom zendt ze hem uit naar een ouden getrouwe, eens de opvoeder van Agamemnon en diens kinderen, daarna Orestes' redder naar Phocis, thans als oudgediende ergens op de grenzen de koninklijke kudden hoedend, om bij haar aan te komen en wijn en eenig slachtvee meê te brengen; het zal den oude goed doen haar een dienst te bewijzen en gunstige berichten te hooren omtrent zijn jongen meester. Weldra komt de man hijgend tegen de hoogte aan waarop Electra's woning ligt, gejaagd daarenboven, omdat hij een ongeloofelijk goede tijding heeft meê te deelen. Het zou hem niet verwonderen of Orestes was terug. Hij - de oude - had in het voorbijgaan het gewoonlijk verlaten en verwaarloosde graf van Agamemnon bezocht, hij had daar sporen van versch geslachte offerdieren gevonden, een versch afgesneden haarlok opgeraapt, in kleur wonderwel gelijkende op Electra's haar; geen twijfel, Orestes zelf is terug. Maar Electra meent: er is meer gelijk dan eigen; de overeenkomst van haar bewijst niet veel. Maar ga dan zelve, - herneemt de dienaar, - en vergelijk uw eigen voetsporen met de indrukselen op het graf. Ook dat is geen bewijs genoeg, vindt Electra. Voetsporen zijn gauw uitgewischt op den harden grond; bovendien, de voet eener vrouw is gewoonlijk kleiner dan die van een man. Maar kan dan niet - gaat hij voort - een kleed van hem, het werk uwer handen, herkenningsmiddel zijn? Onmogelijk, - luidt het antwoord, - Orestes kan immers nu niet, man geworden, nog het kleed dragen waarin hij eenmaal als knaap gered was geworden? Ik behoef er niet op te wijzen, tegen wien deze neuswijze en ondramatische kritiek gericht is.

Middelerwijl treden de vreemdelingen naar buiten. De oude man monstert een hunner met alle aandacht, zoo sterk, dat

het dezen zelven en Electra opvalt, die, wonderlijk genoeg, eerst nu door de overeenkomst in trekken tusschen den vreemdeling en haar broeder getroffen wordt. Opeens schreeuwt de oude het uit. Geen twijfel meer, het i s Orestes; hij heeft hem aan een lidteeken boven zijn wenkbrauw herkend! Wederzijdsche aandoening; broeder en zuster vallen elkander in de armen. Maar de tijd dringt tot handelen, en na onderling overleg wordt besloten, dat Orestes en Pylades zich tot Aegisthus zullen begeven, - de oude had meêgedeeld dat deze, door geen gewapenden vergezeld, naar het land was gegaan om te offeren, - en Electra zal door middel van denzelfden ouden dienaar, onder voorwendsel dat ze kraamvrouw is en de moederlijke hulp behoeft, Clytaemestra binnen hare woning lokken. Mocht de aanslag mislukken, dan is ze vast besloten dit niet te overleven.

Maar de aanslag gelukt naar wensch. Orestes en Pylades melden zich bij den offerenden Aegisthus aan en worden aanstonds gastvrij toegelaten. Omdat de Thessaliërs den naam hebben handig om te gaan met het slachtmes, - ze hadden zich voor Thessaliërs uitgegeven, - wordt Orestes tot eene proef van zijn bekwaamheid uitgenoodigd, en heeft hij gelegenheid den niets kwaads vermoedenden en nieuwsgierig toeschouwenden Aegisthus het mes met een doodelijke wonde in de zijde te steken. Het doodsgerochel, dat Electra en haar vriendinnen angstig luisterende uit de verte meenden te hooren, was dus niet van den broeder geweest maar van den vijand. Reeds nadert de overwinnaar, door de zuster met overwinningskreten begroet. Hij had zich aan de verbijsterde bedienden ontdekt, en dezen hadden hem ongehinderd het lijk laten medevoeren. Het is thans ter beschikking van Electra om het aan de honden of, op een paal gestoken, aan de roofvogels als aas voor te werpen, - Orestes kent zijne zuster. Voorshands vergenoegt deze er zich mede het met woorden te beschimpen, en den jarenlang opgegaarden wrok in een storm van verwijtingen te uiten, waarin - karakteristiek genoeg - vooral er nadruk op gelegd wordt dat hij slechts *le mari de la reine* geweest was, een rijke schoone speelpop in de handen der geweldige moeder.

Daarop wordt het lijk naar binnen gevoerd, want Clytaemestra nadert. In volle koninklijke praal, hoog op den staatsie-

wagen staande, door een drom dienaressen omstuwd. Het contrast tusschen haar staat en dien harer dochter verteedert haar een weinig, en ze gevoelt behoefte haar gedrag tot dusverre te verdedigen. Er volgt een woordenwisseling zooals bij Sophocles, maar alleen het nevens elkander plaatsen eener letterlijke vertaling kan het verschil in dichterlijke waarde eenigszins voelbaar maken. De koningin treedt ten slotte met Electra naar binnen, en - het vreeselijke gebeurt. Op het beslissende oogenblik had Orestes zich zijn moed voelen ontzinken, maar Electra had hem gewezen op zijn plicht tegenover den vermoorden en alsnog ongewroken vader, op het ondubbelzinnige gebod van Apollo, - een alastôr, een booze geest, een duivel, meent Orestes, - en hijzelf ziet in te vèr te zijn gegaan om nog terug te kunnen treden.

Doch nauwelijks is het onherstelbare geschied, of het berouw is daar. Ontzet treden de twee naar buiten, zichzelf, elkander, en hun wreed noodlot beschuldigende. Gelukkig verschijnen uit den hemel de Dioskuren, de vergoddelijkte broeders der verslagen moeder. Zij geven absolutie. Orestes is slechts werktuig geweest van Phoebus Apollo, in een bedrijf dat zijzelven niet zonder voorbehoud goedkeuren, maar waarvan de god de verantwoordelijkheid te dragen heeft. Toch is daarmede Orestes voorloopig niet gebaat. De Erinyes, de goddelijke honden die den bloedvergieter opjagen, zullen ook hem tot haar prooi maken. Als een razende zal hij vlieden van land tot land, totdat eindelijk zijn zaak te Athene voor de goddelijke rechtbank van den Areopagus zal komen; voor deze zal Apollo alle schuld op zich nemen, en de Areopagus zal met gelijke stemmen den moordenaar eindelijk vrijspreken. Wat Electra betreft: Pylades zal haar naar Phocis voeren als zijn echtgenoote, en de schijngemaal zal door een som gelds schadeloos worden gesteld. Broeder en zuster nemen een teeder afscheid voor eeuwig, - en hiermede besluit dit blijeindend gruwelstuk.

III.

Zelfs dit uiterst vluchtige overzicht heeft één punt, hoop ik, met voldoende scherpte in het licht gesteld. Het is dit, dat de drie dramatische bewerkingen der gelijke stof

naast vele punten van verschil er nog meerdere van overeenkomst vertoonen. Overeenkomst, niet slechts in de hoofdmotieven, - dat spreekt vanzelf, - maar ook in allerlei détail. De *verschillen* alle op rekening te stellen van de vrije vinding der dichters is misschien gewaagd, maar het dunkt me dat wij veilig gaan met te beweren, dat de *overeenkomstige bijzonderheden* wortelen in de onveranderlijk vaststaande, als het ware volksgeloof geworden bestanddeelen der sage. Zoo rijst de vraag, - gelijk gezegd slechts een der zeer vele waartoe deze drie drama's aanleiding geven: - vanwaar hebben de attische tragici hunne kennis in bijzonderheden van de wraak om Agamemnon's moord? Want dat niets dan de zeer vage aanduidingen der homerische poëzie hun bron zouden zijn geweest, dat de rest aan het vindingrijk genie van Aeschylus ontsproten, door Sophocles en Euripides slechts hier en daar gewijzigd en anders geordend zou zijn, geen kenner van de attische tragiek denkt er aan dit te veronderstellen. Evenmin, dat hetzij Aeschylus hetzij een der beide anderen zou hebben geput uit de levende volksoverlevering. Ze hebben - dit staat alweer voor iederen kenner vast -, met uitzondering hoogstens der zuiver attische sagen, zoo goed als b.v. Shakespeare hun onderwerpen te danken aan *oudere letterkundige traditie*. Met de der filologie eigen nieuwsgierigheid werd nu gevraagd: kunnen wij nog te weten komen aan welke? En zoo ja, is daaruit dan na te gaan, hoe - d.w.z. onder welken invloed - het oude epische geraamte der sage niet slechts uitgebreid, maar op alle gewichtige punten ingrijpend gewijzigd is?

Het verhaal der Odyssee, over meerdere boeken verspreid, - de locus classicus staat in het derde, - luidt in hoofdzaken aldus. Toen Agamemnon naar Troje voer, vertrouwde hij zijn gemalin Clytaemestra, behalve aan haar eigen deugd, - want ze was een rechtgeaarde vrouw, - toe aan een ouden zanger, een vertrouwd dienaar van zijn huis. Maar Aegisthus, Thyestes' zoon, had een begeerigen blik geworpen op de echtgenoote van zijn neef en vijand. Lang weerstreefde ze den verleider, doch eindelijk, toen deze den grijzen zanger naar een woest eiland had opgelicht, bezweek ze, wachtte met haar minnaar den van Troje huiswaarts keerenden gemaal op, en dezen versloegen de in hinderlaag op-

gestelde mannen van Aegisthus aan den feestdisch, gelijk men een rund neerslaat aan de kribbe.

> Sieben Jahre beherrscht' er die golddurchblinkte Mykene;
> Drauf im achten erschien ihm zum Weh der edle Orestes,
> Der *von Athen* heimkehrt', und den Vatermörder Aegisthos
> Tödtete, welcher ihm tückisch den herrlichen Vater gemordet.
> Als er ihn jetzo gestraft, da feirt' er im Volk die Bestattung
> Seiner entsetzlichen Mutter zugleich und des feigen Aegisthos.

Aldus de dichter der Telemachie - in de vertaling van Voss. Het verhaal, door Nestor aan Telemachus gedaan, gaat voort met te zeggen dat Menelaus te laat kwam om de daad der vergelding te volvoeren en Aegisthus' lijk prijs te geven aan het gedierte des velds, al was hij nog juist bij tijds gekomen om deel te nemen aan het lijkmaal door Orestes bij beider begrafenis aangericht. Ik voeg er nog bij, dat in het elfde boek de schim van Agamemnon de medeplichtigheid van Clytaemestra aan zijn eigen vermoording en aan die zijner minnares Cassandra onbewimpelder uitspreekt, dat van het zooeven aangehaalde stuk de laatste regel en nog een paar meer in sommige uitgaven der oudheid ontbraken, dat geen mindere dan Aristarchus ze behield, maar er de opmerking aan vastknoopte, dat ook niet een enkele plaats der Odyssee *ondubbelzinnig* gewaagde van het dooden der moeder d o o r d e n z o o n, eindelijk, dat in de Odyssee Orestes' daad onveranderlijk welgevallig is in de oogen van menschen en goden. Mentes en Nestor houden haar den even oud gedachten Telemachus voor als een hoogelijk navolgenswaardig voorbeeld. En in de godenvergadering, waarmede de Odyssee opent, verklaart Zeus, dat Aegisthus zijn dood uitsluitend aan eigen stijfhoofdigheid had te wijten, hij - Zeus - had hem immers behoorlijk door Hermes laten waarschuwen, noch Agamemnon te dooden noch diens echtgenoote te begeeren.

Het onderscheid tusschen deze voorstelling en die der tragici springt in het oog. Ik bedoel niet alleen alsnog ontbrekende of anders voorgestelde bijzonderheden. Ik leg er dus weinig nadruk op, dat in de Odyssee de details van Agamemnon's moord geheel verschillend zijn; dat Orestes terugkeert, niet uit Phocis, maar uit Athene; dat niet gezegd wordt hoe hij juist daarheen en waarom hij weer vandaar kwam. Van oneindig

meer beteekenis is het dat de gansche voorstelling van aard en kleur veranderd blijkt en zich grootendeels om andere personen draait. De hoofdschuldige is niet meer Aegisthus, maar - onder voortspinnen aan het in de Odyssee hem eenmaal ter loops toegekende epitheton analkis (onmannelijk) - Clytaemestra, het type der misdadigster in grooten stijl, terugdeinzend voor geen gruwel en geen gevaar, daemonisch, vindingrijk, en majestueus. Bloedwraak te oefenen, niet slechts Aegisthus te verslaan, maar zijn moeder in de eerste plaats, is de voorname plicht van den door aanhankelijke handen aan de uitroeiing van den mannelijken stam onttrokken zoon en erfopvolgers. Die plicht wordt hem, hetzij opgedragen, hetzij opgedrongen, door Apollo, den lichtgod van Delphi. Een trouwe zuster, Electra, een trouwe vriend, Pylades, een zorgzame oude dienaar, zullen hem bijstaan bij het bloedige werk. En als de daad volbracht is en de Erinyen haar prooi opeischen, - hij heeft immers bloed vergoten, en welk bloed! - zal Apollo hem niet in den steek laten, maar hem zegevierend verdedigen tegen de dochteren van den nacht.

Niets van dit alles vinden we in de Odyssee, dit alles, op één ondergeschikt punt na, bij Aeschylus. Maar - zooveel weten we althans - bij hem niet het eerst. Twintig jaar vóór de opvoering der Orestie in Maart 458 v. Chr., had Pindarus in de 11e Pythische ode, in 478 v. Chr. gedicht, gesproken van den Laconier Orestes, den gastvriend van Pylades, eenmaal door zijn voedster Arsinoe uit de bloedige handen van Clytaemestra gered, toen deze haar man en de profetes Cassandra doodde. Wat had de vrouw tot die daad gedreven? vroeg de dichter. Toornde zij over het offeren harer dochter Iphigenia? Of was het enkel hartstocht, die haar prikkelde? Intusschen wies de jonge Orestes op bij den grijzen Stophios aan den voet van den Parnasos, totdat hij eindelijk optrok om met Ares (d.w.z. met het krijgszwaard) zijn moeder en Aegisthus ter dood te brengen.

Pindarus spreekt slechts ter loops van deze sage, een paar trekken volgens zijn gewoonte aanstippende. Daaruit blijkt, dat ook hij niet vindt, maar iets algemeen bekends even aanroert. Reeds deze uiterste kortheid - anderhalve regel voor het onderwerp der *Choëphori* - maakt het onwaar-

schijnlijk, in hem de voorname ‘bron’ van Aeschylus te zien. Bovendien, we weten dat vóór hem evengoed als vóór het opvoeren der Orestie reeds veel meer ná Homerische bestanddeelen der sage algemeen in Hellas bekend waren. Die wetenschap danken we aan de vondsten der archaeologie.

In de 5e essay van zijn aantrekkelijk boek *Bild und Lied* (1881) bespreekt Carl Robert, de bekende Berlijnsche archaeoloog, een zeven- of eigenlijk zestal Attische vazen, die met meer of minder uitvoerigheid den dood van Aegisthus voorstellen, alle volgens hem varianten van eenzelfde origineel, alle zoogenaamd ‘roodfigurig’ en meest in strengen stijl. Het oudste exemplaar, een zich te Weenen bevindende, te Cervetri gevonden Pelike is volgens hem - en ik niet-deskundige dien hem op zijne eerlijk archaeologen-woord te gelooven - òf even oud òf liefst iets ouder dan de datum van de opvoering der Orestie. Robert's reconstructie van het origineel dat aan al de gevonden exemplaren te gronde moet gelegen hebben, - van den ‘dieser ganzen Vasengruppe zu Grunde liegenden Typus’, gelijk hij zegt, - is als volgt: Orestes, geheel gewapend, stoot den op een troonzetel, Agamemnon's troon, zittenden Aegisthus het zwaard in de borst, zoodat hij doodelijk getroffen neerzijgt. Met opgeheven dubbelbijl snelt Clytaemestra van achteren op hem toe, Aegisthus ter hulp; een kreet der op wacht staande Electra waarschuwt den broeder voor het van achteren dreigende gevaar, zoodat hij even omziet. Maar reeds heeft een grijze dienaar, - Talthybius, de uit de Ilias welbekende en later te Sparta als heros vereerde heraut van Agamemnon, - de koningin met de linkerhand gegrepen en met de rechter ontwapend. Dit alles is zeker. Twijfel en sterk uiteenloopende opvattingen, - een alles behalve zeldzaam geval bij de interpretatie van wat uit de kunstvoorstellingen der ouden tot op onze tijden gered is - zijn hier vanzelf buitengesloten, omdat hetzij de kunstenaar zelf, hetzij zijn kopiïst, de voorzorg nam bij zijn personages den naam te schrijven. Orestes, Aegisthus, Clytaemestra, Talthybius, Electra, - op de oudste der kopieën staat zelfs bij vergissing Chrysothemis - kortom, met uitzondering van Pylades is het gansche personeel der betreffende tragedien aanwezig, en we kunnen een slottafereel samen-

stellen, met geen der ons bekende drama's identisch, maar trekken vertoonende die we deels bij dezen, deels bij genen, deels bij niemand hunner waarnemen. We kunnen zelfs nog verder gaan en een voorafgaand tooneel construeeren. Electra waarschuwt Orestes; ze heeft hem dus herkend. Ook dit tafereel is in de beeldende kunst vertegenwoordigd. Een waarschijnlijk nog iets ouder relief, op Melos gevonden en ongetwijfeld daar vervaardigd, stelt Alektra (de dorische taalvorm van Electra) voor, in smartelijk nadenken op het graf van haar vader gezeten. Naast haar een kan met het plengoffer voor den doode, achter haar een oude dienares. Drie mannen zijn haar genaderd, waarvan de jongste en rijkst gekleede haar schijnt te willen aanspreken. Wij hebben dus hier de herkenning aan het graf, gelijk het begin der *Choëphori* die schildert. En ook hier mogen we achteruitgaan en alweer een vorig tooneel aannemen, dat den grond voor haar grafgang aangaf.

Zoo hebben we een gansche reeks tafereelen leeren kennen, waarin de beeldende kunst, soms overeenstemmend met, soms afwijkend van de tragedie, de Orestes-sage voorstelde. Invloed, zelfs van Aeschylus, laat staan van de twee anderen, is buitengesloten, - immers de oudste exemplaren van het vazenmotief zijn op zijn hoogst even oud, zeer waarschijnlijk zelfs ouder, dan Aeschylus' *Orestie*, en zeker is dat het geval met het Melische relief. En het zijn alle slechts kopieën, door de kunst-industrie vervaardigd voor allemans-gebruik en export. Het oorspronkelijke moet dus nog iets ouder geweest zijn, en a fortiori de letterkundige bron van dat oorspronkelijke. Dit laatste toch moeten we veronderstellen bij de standvastige gewoonte der oude vazenteekenaars, niet zelf te scheppen uit den alouden sagenschat, maar zich aan te sluiten bij, - zij het ook geen eigenlijke illustratie te leveren van, - het eene of andere litteraire kunstwerk. Natuurlijk moest dit letterkundig gewrocht, om er plastische motieven aan te kunnen ontleenen, minstens ongeveer een menschenleeftijd ouder en op ver uiteenliggende punten der Helleensche wereld in ruimen kring populair zijn.

Al deze vereischten meende Robert vereenigd te vinden in een werk van den lyricus Stesichorus van Himera wiens bloeitijd tusschen 600 en 550 v. Chr. valt. Onder zijn episch-

lyrische gedichten, een soort van antieke balladen, wordt ook een en andermaal een *Oresteia* vermeld, waarbij hij, naar een weinig geloofwaardig bericht, tamelijk vrij zou hebben omgesprongen met het eigendom van een overigens geheel onbekenden ouderen lyricus Xanthus. Doch dit kan ons onverschillig zijn. Van den obscuren Xanthus is niets, van den eenmaal wijdberoemden Stesichorus niet veel tot ons gekomen. De directe fragmenten zijner *Oresteia* zijn in Bergks' *Fragmenta Lyricorum Graecorum* ten getale van zes, met een totaal van 12 versregels. Van dit rampzalig overschot zijn twee fragmenten uiterst leerzaam. Het eene spreekt er van, hoe Tyndareos, Clytaemestra's vader, den dienst van Aphrodite verwaarloosde, en hoe de wraakgierige godin hem strafte in zijn dochters, die alle echtbreeksters werden, de echtelijke woning ontvluchtende. Het andere verhaalt, - ik vertaal letterlijk -: Zij droomde dat een draak tot haar kwam, op de kruin met bloed bedekt; en daar stond plotseling voor haar de vorst uit het geslacht van Pleisthenês.

Robert is in zijn recht, wanneer hij in deze laatste regels een deel ziet eener schildering van Clytaemestra's onheilspellenden droom, door Aeschylus en Sophocles beiden, schoon met verschillende details, vermeld en uit dezen aan te vullen. Hij is evenzeer in zijn recht, wanneer hij op grond van dit en het andere fragment nevens de Odyssee voor de tragici een bron ziet in Stesichorus' *Oresteia*, wier aanhef nog in Aristophanes' tijd in Athene populair was. Voorts is het zeer verlokkend, wanneer hij ditzelfde Stesichoreische gedicht aanwijst als de bron voor de inspiratie der beeldende kunstenaars die het model hebben geleverd, nagebootst in de ons bekende Attische vazen en het relief van Melos. Eindelijk maakt hij geen onmatig gebruik van zijn Germaansche combinatiegave, wanneer hij, de gegevens van tragedie en plastiek vereenigende, den vermoedelijken inhoud van Stesichorus' *Oresteia*, - het gedicht was z.i. omvangrijk genoeg om twee boeken of zangen te vullen, - in dier voege schetst. Nadat Agamemnon door Clytaemestra en Aegisthus van kant is gemaakt heerschen die twee een acht- of tiental jaren over het rijk van den verslagene. Maar Orestes, als kind door zijn min Laodameia aan het bloedbad ontrukt, door Talthybius naar Phocis gebracht, komt, als hij van kind jongeling is geworden, waar-

schijnlijk op bevel of aansporing van Apollo, onder begeleiding van Talthybius naar zijn vaderstad terug. Hij herkent zijn zuster Electra, door de moeder ter afwering van een benauwden droom naar het graf gezonden, overlegt met haar en den ouden getrouwe zijn plan van aanval, doodt Aegisthus, daarna Clytaemestra, wier poging om den aangevallene met een bijl ter hulp te snellen door Electra en Talthybius verijdeld wordt, en verdedigt zich tegen de hem vervolgende Erinyen met een boog, hem door Apollo geschonken.

Is dit alles juist, dan ligt daarmede voor ons een vorm van de Agamemnon- en Orestes-sage, in vele punten overeenstemmende met de voorstelling der attische tragici, en minstens een eeuw ouder dan de oudste hunner. Al de trekken zijn er, waardoor de sage sedert het verhaal der Odyssee niet alleen gegroeid, maar in gewichtige opzichten radicaal gewijzigd blijkt: de in misdrijf en straf op den voorgrond tredende moeder, de moedermoordende zoon, de bijstand verleenende Electra en oude dienaar, de vervolging der Erinyes. Alleen Pylades ontbreekt, misschien toevallig, maar uit Pindarus weten we dat ook deze figuur allerminst een vinding van Aeschylus is, - integendeel, terloops zij opgemerkt dat Pylades blijkbaar voor alle drie de tragici een sta-in-den-weg is, hun naar alle waarschijnlijkheid door oudere bewerkingen en de daardoor ontstane volksovertuiging opgedrongen. De overigen zijn aanwezig, en met vergefelijken trots wijst Robert er op: ‘dass, um gleich das letzte entscheidende Wort zu sprechen, *das so lange von uns gesuchte Dichtwerk*, in dem jene gewaltige Umgestaltung des Charakters der Klytaimnestra erfolgt ist, in dem Talthybios eine so grosse Rolle spielte, kurz, *auf das sowohl die bildlichen Darstellungen wie die Behandlung des attischen Dramas zurückgehen*, kein anderes ist, als eben die Oresteia des Stesichoros.’ (p. 172.)

Met vergefelijken, maar niet geheel gerechtvaardigden trots. Onder de archaeologen moge hij de eerste geweest zijn die dezen ‘missing link’ tusschen de traditie der Odyssee en die der tragici heeft aangewezen, onder de filologen is men hem vóór geweest. Reeds de inleiding der uitgave van Schneidewin-Nauck gewaagt van Stesichorus' *Oresteia*. Al de kenmerken der vervorming die de sage ondergaan had staan daar bijeen, het op den achtergrond schuiven van Aegisthus, de redding

van Orestes door zijn voedster, de droom, de moedermoord, de Erinyes, het ingrijpen van Apollo. Alleen van het gewichtige getuigenis der beeldende kunst wordt niet gerept; de oudere filologie ging tot haar schade de archaeologie uit den weg. Haar met smaak, belezenheid en groote scherpzinnigheid voor ons onderwerp te hebben gebezigd blijft desniettemin Robert's onloochenbare verdienste, en het is begrijpelijk dat Jebb in de inleiding tot zijn groote Sophocles-uitgave alleen van hem gewaagde, en dat Wilamowitz in een Excurs tot zijne bewerking der *Choëphori* van ‘einen schönen Aufsatz’ sprak, ‘dessen schlüssen ich selbst mich lange gefangen gab’. Doch ook hier geldt het oude adagium, dat, wanneer twee hetzelfde zeggen, het daarom nog niet precies hetzelfde is. Jebb in 1894 noemde Robert om zich geheel bij zijn resultaten aan te sluiten, Wilamowitz in 1896 om, - gelijk de aangehaalde woorden reeds doen vermoeden, - hem ten slotte te bestrijden. Hij zelf - Wilamowitz - is geneigd om de taak van Aeschylus geïnspireerd te hebben, inplaats van aan Stesichorus' episch-lyrische ballade, toe te kennen aan een Delphisch epos.

Buitengewoon krachtig dunken mij - om de ronde waarheid te zeggen - zijn argumenten ditmaal niet. Stesichorus' *Oresteia* was - zegt hij - blijkens den aanhef een lentelied, en daarvoor is de Agamemnon- en Orestes-sage een wel wat erg sombere stof. Maar wat weten wij van de dispositie van het geheele gedicht? Wat we wèl weten is, dat toch de titel op de behandeling juist dezer stof in dit gedicht ondubbelzinnig wijst. En wat we evenzeer weten, uit Pindarus en nu ook uit Bacchylides, is dat de sprongen der grieksche lyrici onberekenbaar zijn. Wie durft vaststellen, langs welken weg de dichter zijn somber onderwerp met de lente-stemming in den aanvang in overeenstemming bracht? Niet veel steviger staat Wilamowitz' tweede argument op zijn voeten. De behandeling bij Stesichorus kan slechts sommair geweest zijn, meent hij. Alweer vraag ik: hoe weten we dit? De behandeling in twee boeken acht hij problematisch, - terecht, geloof ik. Maar verder kunnen we niet gaan. Er zijn bij den pas gevonden Bacchylides, maar vooral bij Pindarus, voorbeelden van zeer in vogelvlucht aangeduide legenden, er zijn er ook - ik noem slechts de Argonauten-sage in de 4e Pythia -

die den omvang hebben van een klein epos. Voor Stesichorus - ‘epici carminis onera lyra sustinentem’ karakteriseert hem Quintilianus - is de waarschijnlijkheid grooter aan de zijde van uitvoerigheid dan van een vluchtig aanstippen. Maar zelfs dit laatste aangenomen, de punten zoo vluchtig aangestipt als men maar wil, vraag ik: wat bezwaar? Zullen we van een dramatisch genie als Aeschylus verwachten, dat hij behoefte had aan eene in alle bijzonderheden hem voorgekauwde stof, zoodat zijn taak zich beperkt zou hebben tot het bloote transponeeren daarvan in dialoog en koorliederen? Desnoods zou het zich laten bewijzen, dat nog aan Sophocles en Euripides minstens voor één trek een *dorische* lyricus voor den geest heeft gestaan.[1)] Om deze redenen zie ik vooralsnog niet den minsten grond om met Wilamowitz de weinig bekende ballade van Stesichorus als

1) Mag ik hier, ter adstructie van het in den tekst beweerde, bij uitzondering eens een zuiver filologische opmerking plaatsen? Bij Sophocles (*Electr*. 962) beklaagt de heldin haar zuster Chrysothemis als, gelijk zij zelve, *ἄλεχτρα γηράσχουσαν ἀνυμέναιά τε*: als oud wordende zonder wettig mingenot en zonder huwelijkszang. De moderne verklaarders wijzen op de weinig natuurlijke woordschikking. ‘The inverse order of words would be more natural’, verklaart o.a Jebb. Hij bezigt haar meer; zeker. Maar wat daarnevens te zeggen van de zonderlinge keus der adverbia *ἄλεχτρα* en *ἀνυμέναια* inplaats der vereischte adjectiva? Een verklaring daarvan is mij bij de commentatoren niet onder de oogen gekomen. De beide zonderlingheden vereenigd te schuiven op den dwang van het metrum, dien algemeenen zondebok, dunkt mij bij een dichter als Sophocles slechts in den uitersten nood gepast. Is de verklaring niet veeleer hierin te zoeken dat de dichter, op gevaar af van zich eenigszins gewrongen uit te drukken, met deze woordstelling en deze constructie wilde zinspelen op de in zijn tijd wel algemeen aangenomen etymologie van den naam Electra als de o n g e h u w d e ? Om evenwel aannemelijk te zijn vereischt deze kwasi-etymologie kennis van den dorischen vorm A l e k t r a , en wijst dus almede op directen of indirecten invloed van Stesichorus, of althans van een dorischen dichter, evenals het Melische relief op een zoodanigen wijst. Ter bevestiging van deze gissing verwijs ik naar Aelianus, bij wien wij (V.H. IV 26) lezen dat Xanthus, de ware of vermeende voorganger van Stesichorus in het lyrisch bewerken der Orestes-sage, als eigenlijken naam van Electra niet dezen had genoemd maar L a o d i c e , terwijl ze na Agamennon's dood door de Argiven A l e k t r a werd geheeten als de van huwelijksgenot verstokene. Onverschillig of dit bericht betrouwbaar of onbetrouwbaar is, het bewijst de frequentie van den door de dorische lyriek gewijzigden naamsvorm en de daaraan vastgeknoopte etymologie reeds vóór den tijd der attische dramatici. En wat Laodice aangaat, - dit is immers de naam van eene der drie dochters van Agamemnon in de *Ilias* (IX 145). We hebben dus hier misschien een staaltje dier concordantie, waarvan iets verder melding gemaakt zal worden.

bron voor de tragedie te verruilen voor een absoluut onbekend Delphisch epos. Want vergeten we niet wat Wilamowitz zelve toegeeft: ‘wir sind hier in der seltsamen aber keineswegs seltenen lage, dass wir ein gedicht inhaltlich recht gut kennen, - - und doch für die existenz eines solchen gedichtes direct garkeinen anhalt haben.’ Een zulke ‘working hypothesis,’ niet slechts zonder schijn van werkelijkheid maar zelfs zonder analogie, is mij te machtig.

En toch, als we de zaak van een hooger standpunt beschouwen, heeft Wilamowitz niet geheel en al ongelijk. Met Stesichorus zijn we een eeuw vroeger dan met Aeschylus. Maar nu verder? Heeft zijn fantasie dan de geweldige vervorming der sage geschapen, die we aan het veel machtiger dichtergenie van Aeschylus ontzegden? Onmogelijk. Tusschen de Odyssee en Stesichorus moeten tusschenstadiën, tusschenpersonen geweest zijn. Maar waarom niet eenvoudig berust bij de in het verborgen werkende onpersoonlijke volkssage, vraagt men misschien. Omdat ik evenmin als Wilamowitz geneigd ben mij bij deze vaak mythische kracht zonder noodzaak neer te leggen. Met instemming herhaal ik - al dunkt het mij te forsch gezegd - zijn pikant uitgedrukt paradox: ‘der dichter hat die sage geschaffen.’ Tusschenpersonen nu tusschen Homerus en Stesichorus worden inderdaad genoemd. We zien zelven nog dat hij - Stesichorus - een op Hesoideische gegevens berustend motief verwerkt. We hooren van een cyclisch epos over ons onderwerp van zekeren Hagias uit Troezen, die in de tweede helft der 8e eeuw v. Chr. gesteld wordt, maar zonder dat het late en magere bericht ons veel verder brengt. We vernemen dat een nog ietwat ouder cyclicus, Stasinus van Cyprus, den oorspronkelijk geheel vreemden Iphigenia-mythus, nadat deze in sage was omgevormd, met de sagen aangaande Agamemnon en zijn huis in verbinding bracht. Er verluidt zelfs, nog vóór Stesichorus, iets van pogingen tot concordantie, om den toevoer van oorspronkelijk vreemde stof zoo goed en kwaad als het ging met de canonisch geachte Homerische berichten te doen overeenstemmen. Maar dat alles is de hoofdzaak niet. Niet de uitbreiding, maar - het kan niet veelvuldig genoeg herhaald worden - de volslagen ommekeer in de grondtrekken, in het levensbeginsel zelve der sage geeft te denken. Aanwezig is de neiging om al meer en meer

het geslacht van Atreus voor te stellen als een door de goden vervloekt geslacht, waarin de eene gruweldaad de andere afwisselt en uitlokt. Aanwezig evenzeer het streven om den pythischen Apollo in het middelpunt der handeling te stellen, en de sage van Orestes' moedermoord tot legendaire prototype te maken van de bloedwraak, hare gevolgen en beperkingen, zooals onder meer in Rome de sage der Horatii en Curiatii in legendairen vorm het rechtsinstituut der *provocatio ad populum* symboliseert. Dit alles kan slechts onder den invloed der dorische priesterschap van Delphi geschied zijn, en laat zich zoo alleen voldoende verklaren.

Maar bij deze algemeenheden moeten we, dunkt mij, het laten. Aan te toonen langs welken weg en door welke middelen Delphi in dezen zijn invloed heeft laten gelden, is ons niet gegeven. Een delphisch epos aan te nemen komt mij voor te strijden met al wat tot dusverre omtrent de kweekplaatsen van het epos aannemelijk geacht is. Misschien is gewerkt met mondeling onderricht. Misschien, in schijnbare aansluiting aan de algemeen bekende oudere epische verhalen, met betrekkelijk korte metrische orakelspreuken, zooals we bij Herodotus (VI 86) er een lezen omtrent den Lacedaemonier Glaucus, die de heiligheid van het depositum geschonden had, en nu, overeenkomstig de voorspelling van het orakel, tot afschrikwekkend voorbeeld met geheel zijn geslacht te gronde ging. Zoo kunnen wij nog velerlei gissingen wagen. Maar, à quoi bon? Dat ten opzichte der sage die ons bezig houdt de kloof tusschen het Homerische epos en Stesichorus overbrugd is geweest, acht ik zeker. Doch omtrent het h o e heeft de fantasie vrij spel. En ik ben nuchter Hollander genoeg, om de heerschappij der fantasie in de wetenschap te gelijk te wenschen en te wantrouwen.

H.J. POLAK.

(*Slot in het volgend nummer.*)

De Republiek der Vereenigde Nederlanden in hare staatkundige betrekkingen gedurende de eerste jaren na den Vrede van Utrecht. (1713-21)

De belangstelling van het nageslacht in de geschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden maakt eene scherpe afscheiding tusschen twee gedeelten, die aan weerszijde van den vrede van Utrecht liggen. Aan den schitterenden glans, welke in de 16^{e} en 17^{e} eeuw van haar afstraalde, koestert het gaarne zijn nationaal gevoel, doch den verbleekenden, verdoffenden luister der jaren na 1713 schenkt het noode zijne aandacht. De rol der Republiek was uitgespeeld, aldus is het algemeen oordeel zoowel van vreemdeling als landzaat; en ongetwijfeld is dat oordeel in hoofdzaak juist. Toch hoede men zich voor overdrijving. Wie op grond van hetgeen wij thans weten en kunnen overzien aanneemt, dat de Republiek terstond na den Utrechtschen vrede als een nietsbeduidende factor in de Europeesche politiek beschouwd is, bedriegt zich deerlijk. De laterlevenden oordeelen naar hetgeen de ervaring heeft geleerd en vinden een gereede verklaring van de groote en toenemende zwakte der Republiek na 1713 in de overspanning van krachten, waartoe hare plaats onder de Europeesche mogendheden in de 17^{e} eeuw haar gedwongen had, in de aangroeiende gebreken eener staatsinrichting, waaraan elk centraal gezag ontbrak. Doch de tijdgenooten zagen wel de ziekteverschijnselen maar konden den omvang en de ongeneeslijkheid van het kwaad, die zich eerst op den duur zouden openbaren, niet kennen. Zij

waren getuigen van de verwarring in de Republiek, van haar tijdelijk onvermogen, maar beschouwden die niet als het teeken van blijvende onmacht in de toekomst. Alle groote deelgenooten in de zware oorlogen der laatste vijfentwintig jaren ondervonden immers de gevolgen van zoo langdurige inspanning. Hoe diep was Frankrijk uitgeput! Ook leidde de versche herinnering aan de krachtsontwikkeling der Republiek begrijpelijkerwijze tot overschatting van haar toenmalig vermogen; nog in 1725 rekende de Fransche regeering de macht van Engeland en die der Republiek bijna gelijk.[1)] Zoo gebeurde het, dat de Republiek na 1713, evenals vroeger, in alle zaken van algemeen Europeesche politiek gekend en van verschillende zijden ijverig als bondgenoote gezocht werd, zooals de documenten in ons Rijksarchief, in 't bizonder het archief van den raadpensionaris Heinsius, overtuigend bewijzen. De verschillende degelijke werken, welke in de laatste jaren aan de Europeesche staatkundige verwikkelingen uit den eersten tijd na den vrede van Utrecht gewijd zijn,[2)] hebben met dit feit weinig of geen rekening gehouden en dientengevolge eene leemte gelaten, welke ik in de volgende opstellen wil trachten aan te te vullen.

I.

Toen Willem Buys en Sicco van Goslinga als buitengewone gezanten der Republiek den Franschen koning in 1714 voor 't eerst na het herstel van den vrede begroetten, gewaagden zij in hunne vleiende toespraak van de vele wonderen, die zijne regeering kenmerkten.[3)] Ofschoon het niet in hunne bedoeling zal gelegen hebben, hiermee eene toespeling op den Utrechtschen vrede te maken, mocht toch, waar van wonderen sprake was, de redding van Frankrijk uit zoo bangen nood hiertoe wel gerekend worden. Na zulke neerlagen zulk een vrede! Ongetwijfeld was het er verre vandaan, dat Lodewijk's stoute verwachtingen van 1701 in vervulling gegaan waren. Wel zetelde zijn kleinzoon thans als Philips V te Madrid, doch de vroegere Italiaansche en Nederlandsche bezittingen van de Spaansche kroon hadden moeten worden opgeofferd en zelfs moest Philips de Engelschen te Gibraltar en op Minorca dulden; bovendien waren de

Bourbons voortaan gescheiden in een Franschen en een Spaanschen tak, die van weerszijde met de meest plechtige verklaringen afstand hadden gedaan van alle recht op elkanders successie. Ook Frankrijk zelf was niet ongeschonden uit den strijd gekomen; het had een paar Noord-Amerikaansche bezittingen en een deel van vroegere veroveringen in de Zuidelijke Nederlanden moeten missen; Lodewijk had de in Engeland vastgestelde orde op de troonsopvolging moeten erkennen en zijn rijk ontzeggen aan Jacobus III Stuart, den katholieken Pretendent naar de Engelsche kroon. Doch hoe onbeteekenend moesten al die opofferingen en vernederingen den Franschen monarch toeschijnen, wanneer hij de neerlagen van Turijn en Ramillies, van Oudenaerde, van Malplaquet herdacht en zich voor den geest riep, welke voorwaarden hij bereid geweest was in te willigen tijdens de onderhandelingen te Geertruidenberg. En hoe groot voordeel bracht die Utrechtsche vrede hem in een ander opzicht!

De politiek van het Engelsche Toryministerie, waaraan hij zijne onverhoopte redding verschuldigd was, had tevens den band ontknoopt, welke zoo lange jaren Engeland, de Republiek en Oostenrijk tegen hem verbonden had. Wat ook moge kunnen worden aangevoerd om den wensch der Engelsche regeering tot beëindiging van den oorlog te rechtvaardigen en zelfs te loven,[4)] de wijze, waarop zij te werk was gegaan om dit doel te bereiken, was toch een verraad plegen aan de bondgenooten van Engeland geweest. En de gevolgen hiervan waren niet uitgebleven. Bij den Keizer en de Republiek heerschten wrok en wantrouwen tegen de Britsche ministers, bij den Keizer tevens misnoegen op de Republiek, die ten slotte zich in het onvermijdelijke geschikt en daardoor hem ook teleurgesteld en gegriefd had; met booze en dreigende woorden was zijn minister Sinzendorff uit Utrecht vertrokken.[5)] Deze verwijdering tusschen de vroegere bondgenooten was voor Lodewijk de beste vrucht van den Utrechtschen vrede. Hij mocht er zich al eene overdreven voorstelling van maken, wanneer hij een oorlog tusschen Engeland en de Republiek geenszins onwaarschijnlijk waande,[6)] zeker was het niettemin, dat de oude driebond verbroken was en dat de Fransche monarchie, ondanks zooveel rampspoed, toch weer tegenover de gescheiden vrienden stond

als de sterkste landmacht van Europa. En zelfs scheen de kans niet buitengesloten, dat aan de overzijde van het Kanaal de goede dagen, toen een Engelsche koning openlijk of heimelijk de Fransche staatkunde in de hand werkte, zouden terugkeeren.[7)]

Evenals de Whigs voor een goed deel uit partijpolitiek zoo hardnekkig tot voortzetting en gedurige uitbreiding van den oorlog aangezet en in het bondgenootschap met den Keizer en de Republiek een steun voor hun bewind gezocht hadden, zoo had ook het partijbelang der Tories in het aanknoopen en voltrekken der vredesonderhandelingen eene rol gespeeld en hen tot aansluiting bij Frankrijk gedreven. En zelfs nog verder. Koningin Anne had al hare kinderen zien sterven, en volgens de vastgestelde orde op de opvolging, de zoogenaamde Act of Settlement, zou na haren dood het Hannoversche huis tot den Britschen troon geroepen worden, eerst in de persoon der bejaarde keurvorstin-weduwe Sophie, na haar overlijden in die van den regeerenden keurvorst George Lodewijk. Deze had ijverig deelgenomen aan den oorlog tegen Frankrijk; het streven naar vrede van het Toryministerie had hij zooveel mogelijk bekampt en openlijk, in 1711, zich hiertegen verklaard bij monde van zijn gezant Bothmer. Zoodoende had hij zich in zekeren zin geschaard aan de zijde der Whigs, die van hun kant niets nalieten om zich te doen kennen als de standvastige verdedigers der successie van het Hannoversche huis, waarvan zij voor hunne partij alle heil verwachtten. Doch een natuurlijke terugslag van het toenemen der betrekkingen tusschen hunne staatkundige tegenstanders en den toekomstigen koning van Groot-Brittanië was, dat vele der heftige Tories zich èn voor hunne partij èn voor hunne personen niets dan kwaad beloofden van George Lodewijk's troonsbestijging, en de mogelijkheid gingen overwegen om dat onheil af te wenden door den Pretendent de kroon te verschaffen. Tijdens de vredesonderhandelingen had het ministerie met hem in betrekking gestaan, vooral echter met het doel om zich door middel van hem den steun zijner aanhangers in Engeland en Schotland, de Jacobieten, tegen de Whigs te verschaffen. Ook thans, na den vrede, werden hem nog geen duidelijke voorstellen of beloften gedaan, maar toch hield hij zich, nadat hij het

Fransche gebied had moeten ontruimen, in Lotharingen op in overleg met de Engelsche ministers, die zijne hoop op eene restauratie bleven voeden.

Bij dezen staat van zaken heerschte er eene zeer goede verstandhouding tusschen de Engelsche en Fransche kabinetten, die elk weer eene andere macht in hun gevolg voerden. Voor Frankrijk was het Spanje, waar Philips V de hulp van zijn grootvader niet kon ontberen om Catalonië, dat zich tegen zijn gezag bleef verzetten, ten onder te brengen,[8)] voor Engeland Victor Amadeus van Savoye, thans bovendien koning van Sicilië, die zich nauw aansloot bij de Engelsche regeering. Deze had zich bij den Utrechtschen vrede zijne belangen bizonder aangetrokken, geleid door Bolingbroke's gedachte om door versterking der macht van Savoye een krachtigen staat te vormen, die in Italië het evenwicht zou kunnen bewaren tusschen de wedijverende huizen van Bourbon en Habsburg. Doch over die uitbreiding der macht van Savoye met gebied, dat hij voor zich zelf begeerde, was Karel van Oostenrijk, die zich ook door Victor Amadeus verraden achtte, hevig verbitterd; en de Siciliaansche koning, met grond vreezende dat zijne jongste winsten gevaar zouden loopen weer verloren te gaan, zoodra Karel VI de handen vrij kreeg, zocht ze veilig te stellen door de vriendschap der Engelsche regeering, aan wie hij ze te danken had, aan te kweeken.[9)]

Zoo bestond er, al was er van een verbond voorloopig geen sprake, een zekere samenhang tusschen Frankrijk, Engeland, Spanje en Savoye-Sicilië. Aan de andere zijde zette de Keizer alleen, slechts flauw gesteund door het Rijk, den oorlog tegen Frankrijk en, in naam althans, tegen Spanje voort, van wrok vervuld tegen allen, die vroeger zijne bondgenooten geweest waren. De Republiek, vol wantrouwen tegen de Engelsche regeering, bezorgd over het misnoegen van den Keizer en uitgeput door de langdurige oorlogen, sloeg, angstig in 't gevoel harer verlatenheid, den loop der gebeurtenissen gade. Pruisen, dat zich bij den Utrechtschen vrede tegen den zin zoowel van de Republiek als van den Keizer een deel van het Geldersch Overkwartier bedongen had, stond ook om andere redenen met geen van beide machten op goeden voet.[10)] Met de Republiek lag

de koning van Pruisen in geschil over de erfenis van Willem III; met den Keizer gaven hem de aangelegenheden van het Noorden en andere oude kwesties aanleiding tot wrijving. Reeds lang zagen de Habsburgers met naijver het stijgen der Hohenzollernsche macht aan, en om tegen deze een tegenwicht te vinden, begunstigden zij het Brunswijksche huis van Hannover. Dit huis, dat tevens met de Republiek, die garante was van de protestantsche successie in Engeland, zeer vriendschappelijke betrekkingen onderhield, kon zoodoende althans eenigermate strekken tot bemiddelaar voor het herstel der goede verhouding tusschen het Oostenrijksche huis en den Staat der Vereenigde Nederlanden.

Wel gunstig dus voor Lodewijk XIV waren de staatkundige verhoudingen veranderd. En welke vooruitzichten openden zich voor hem, indien Jacobus Stuart de dubbele kroon zijner vaderen weer kwam te dragen! Zou hij, met een kleinzoon te Madrid en een afhankelijken Stuart te Whitehaal zetelend, niet in zijn levensavond Europa nogmaals aan zijne voeten zien, dieper gebogen dan ooit? Zoo kon het schijnen, en bekommerde harten, die in den grootschen Franschen monarch nog steeds den overweldiger der vrijheid duchtten, mochten er zich over verontrusten. Maar inderdaad waren voor den Zonnekoning de tijden veranderd. Frankrijk was in den Spaanschen successieoorlog geslagen tot bezwijkens toe, en al was het van dreigenden ondergang op onverhoopte wijze gered, toch kon de Fransche koning voorloopig niet meer denken aan eene aanvallende staatkunde. Wanneer hij aan de Nederlandsche gezanten verzekerde,[11)] dat men hem buiten zijne eigen rijken steeds verkeerd beoordeeld had door hem ‘seer vaste desseinen van een generale monarchie’ toe te schrijven en dat hij slechts begeerde met zijne naburen in vrede en vriendschap te leven, dan verdiende, wat men ook van het eerste gedeelte dier bewering denken mocht, zijne betuiging van vredelievendheid geloof. Lodewijk wenschte inderdaad oprecht het herstel van den algemeenen vrede, en hij had daar ook goede redenen voor.

Frankrijk leed aan groote afmatting. Mocht het der regeering al gelukken, aan de ellende des volks de middelen te ontpersen om den oorlog tegen den Keizer nog met voordeel vol te houden, Lodewijk besefte toch levendig, dat zijne

onderdanen den last van den krijg niet lang meer vermochten te torsen. En behalve door de nooden van zijn volk werd hij bovendien door het onzekere in den politieken toestand van Europa tot het streven naar vrede gedrongen. Toen in den aanvang van 1713 de onderhandelingen te Utrecht nog in gang waren, had Marlborough den Keizer den raad gegeven, de hem geboden voorwaarden maar aan te nemen, omdat zulk een vrede, als te Utrecht beklonken werd, toch niet duurzaam kon zijn.[12)] Eene dergelijke gedachte, die den Keizer tot troost was meegedeeld, hield den Franschen koning in bekommering. Tegenover de verleidelijke doch onzekere kans, dat Jacobus Stuart den Engelschen troon zou bestijgen, stond de grootere en dreigende waarschijnlijkheid, dat binnen korten tijd de Tories hunne plaats in de Britsche regeering weer voor de Whigs zouden moeten ruimen.

Er heerschte oneenigheid in het Britsche ministerie. Het voornaamste lid van het kabinet, de grootschatmeester Robert Harley, graaf van Oxford, volgde, in overeenstemming met de denkbeelden welke hij vroeger voor de koningin ontvouwd had, in het binnenland eene staatkunde, die, behalve krachtige handhaving der rechten van de Anglikaansche kerk en van de kroon, vooral ten doel had, de koningin te vrijwaren tegen de dwingelandij eener partij, zooals de Whigs hadden uitgeoefend. Hij wenschte niet voor de neergeworpen heerschappij der Whigs eene overheersching der Tories in de plaats te stellen doch hoopte uit de gematigde elementen van beide partijen eene regeeringspartij te vormen. In die verwachting werd hij teleurgesteld, zoowel door de houding der Whigs, die hem hunne medewerking onthielden, als door den onwil der echte Tories, die meenden dat thans hun uur gekomen was en hunne tegenpartijders uit alle ambten, groot en klein, wilden verdrijven. Maar hoewel hij dientengevolge in zijn streven niet slaagde en meer en meer naar de zijde der Tories gedrongen werd, hield hij toch aan zijn oorspronkelijk denkbeeld vast en bleef de Whigs ontzien. Aan 't hoofd der echte Tories stelde zich tegenover hem Henry St. John, thans burggraaf van Bolingbroke, de voornaamste der beide secretarissen van buitenlandsche zaken, een man wiens groote bekwaamheid nog overtroffen werd door zijne eerzucht en die gaarne zijne ondergeschikte met de eerste plaats in het

ministerie wilde verwisselen. Toch was het niet alleen naijver, die hem tegen Oxford in oppositie bracht, doch ook wel degelijk staatkundige overtuiging en inzicht. Hij keurde, op grond der ervaring, de balanceerende politiek van den grootschatmeester af; slechts dan, meende hij, kon de regeering in binnen- en buitenland krachtig zijn, wanneer zij steunde op de partij die in het Parlement de meerderheid had, zonder zich aan de minderheid te storen; en dit zou ook het eenige middel zijn om maatregelen te treffen, die, gelijk hij wenschte, de duurzaamheid der Tory-regeering konden verzekeren.

De geschillen tusschen Oxford en Bolingbroke deden af breuk aan het aanzien der regeering, en in den zomer van 1713 had zich bovendien een bedenkelijk verschijnsel geopenbaard. Zij kon niet op alle Tories rekenen. Het ministerie werd verdacht van heulen met den Pretendent, en van dezen wilden een aantal Tories volstrekt niets weten. Zij wilden vasthouden aan de wettelijk bepaalde orde van troonsopvolging en werden met den naam van Hannover-Tories aangeduid. Wanneer deze zich bij de Whigs aansloten, bleef het ministerie in het Lagerhuis in de minderheid, zooals het moest ondervinden, toen in Juni 1713 het handelsverdrag tusschen Engeland en Frankrijk verworpen werd. Toch was de stemming in het land nog van dien aard, dat de regeering bij de aanstaande Parlementsverkiezing gerust kon zijn op eene krachtige meerderheid. Doch van andere zijde werd zij met een zeer ernstig gevaar bedreigd: de gezondheidstoestand van koningin Anne gaf reden tot groote bezorgdheid en men vreesde, dat zij niet lang meer te leven had. Overleed zij en kwam dan volgens de Act of Settlement het Hannoversche huis tot den troon, dan zouden, naar de vrij algemeene overtuiging, de Whigs opnieuw het heft in handen krijgen.

Dat was de kwade kans, waarmee ook de Fransche koning rekening moest houden, want zulk eene verandering zou voor hem allicht van boozen gevolge zijn. Niet alleen dat dan van de vriendschappelijke verhouding, welke thans tusschen de Engelsche en Fransche regeering bestond, geen sprake meer zijn kon, maar zelfs was de mogelijkheid niet buitengesloten, dat de Whigs, die hunne verontwaardiging over den Utrechtschen vrede zoo luide verkondigden, den pas geëindigden oorlog zouden hervatten; en die verleiding zou

vooral groot voor hen zijn, wanneer op dat tijdstip hunne vroegere bondgenooten nog geen vrede gesloten hadden. En zoover was het nog niet. Keizer Karel zette den krijg nog voort en te Utrecht voerden de Republiek en Portugal nog onderhandelingen over den vrede met Spanje.

Van niet minder invloed dan op de verhoudingen in 't Westen en Zuiden van Europa kon de troonsverandering in Engeland worden op de aangelegenheden van het Noorden.

Tegelijkertijd met den Spaanschen successie-oorlog was de groote Noordsche krijg ontbrand. In den aanvang hadden zich de Zeemogendheden er in gemoeid, toen de koning van Denemarken, met verkrachting van den vrede van Altona van 1689 waarvan zij garanten waren, den hertog van Holstein-Gottorp had aangevallen. Met den Zweedschen koning, den bloedverwant en traditioneelen bondgenoot der Holsteinsche hertogen tegen Denemarken, hadden zij samengewerkt om den vrede te herstellen en den Deenschen koning tot het verdrag van Traventhal gedwongen, waarbij hij aan Holstein voldoening geschonken en aan Karel XII van Zweden de belofte gegeven had, op geenerlei wijze bijstand te verleenen aan diens vijanden. Het doel, dat zij met hare tusschenkomst beoogd hadden, was vooral geweest, te beletten dat de oorlogsbrand in het Noorden haar beroofde van de militaire contingenten der Duitsche vorsten, welke zij in haren strijd tegen Lodewijk XIV behoefden; en ook in de volgende jaren was haar streven er op gericht gebleven om den Noordschen oorlog te localiseeren en te verhinderen, dat de zeeghafte Zweedsche soldatenkoning aan Fransche aanzoeken het oor leende en door een aanval op den Duitschen keizer aan de coalitie tegen Lodewijk onberekenbaar nadeel toebracht[13)]. In dat pogen waren zij geslaagd: Karel XII had zijne gevreesde krijgers naar Rusland gevoerd. Daar waren echter voor hem de kansen gekeerd, en de schoone dagen van Alt-Ranstadt waren thans vervlogen. Sedert de catastrophe bij Pultawa toefde Karel in verdwaasde stijfhoofdigheid op Turksch gebied, terwijl Russen, Polen en Denen de Zweedsche Oostzeelanden bemachtigden.

De overige mogendheden waren eerst te veel door hare eigen zaken beziggehouden om zich krachtig in die van anderen te mengen. Doch niet zoodra hadden de Utrechtsche

vredesverdragen aan verschillende machten meer vrijheid van beweging gegeven, of deze waren er op bedacht zorg te dragen voor de groote belangen, welke ook voor haar bij den afloop van den Noordschen oorlog op het spel stonden.

Voor de twee Noord-Duitsche staten, Pruisen en Hannover, was het van hoog belang, bij de regeling der nieuwe verhoudingen, welke zich door Zweden's neerlagen en verliezen vormden, een krachtig woord mee te spreken. De Zweedsche kroon bezat in het Duitsche Rijk de hertogdommen Bremen en Verden, die aan Hannover eene zeer gewenschte uitbreiding tot de zee zouden geven, en een deel van Pommeren, welks verwerving sedert den Grooten Keurvorst een hartewensch was van het Berlijnsche hof. Beide machten waren echter garanten van den vrede van Traventhal en werden, nadat de Deensche koning het beleg had geslagen voor de Holsteinsche vesting Tonningen, door de Holsteinsche ministers von Görtz en Bassewitz dringend aangezocht, de Holsteinsche en Zweedsche belangen ter harte te nemen. Vooral richtten zij zich tot Frederik Willem I van Pruisen, die over eene sterke legermacht beschikte en bovendien door de ligging zijner Brandenburgsche en Pruisische landen geroepen scheen, bij de ontknooping der Noordsche verwikkelingen beslissend in te grijpen. De keuze van een gedragslijn was voor den koning van Pruisen moeielijk. De gelegenheid om zich van het vurig begeerde Pommeren meester te maken was zeer gunstig wegens den ontredderden toestand der Zweedsche macht. Doch ook had het zijne bedenkelijke zijde, die macht nog meer te verzwakken, omdat een sterk overwicht der Moscovieten, wier krachtsontwikkeling en veroveringen zelfs door de bondgenooten van Czar Peter niet zonder bekommering werden aangezien, hiervan wellicht het gevolg zou zijn. Voor Frederik Willem moest daarom een andere weg om tot zijn doel te geraken ook ernstige overweging verdienen: hij kon trachten zich met andere staten, die belang hadden bij de handhaving van het staatkundig evenwicht in het Oostzeegebied, te verbinden om aan de veroveringen der Noordsche geallieerden paal en perk te stellen, en zich dan, als rechtmatige vergoeding voor bewezen diensten, Zweedsch-Pommeren of althans Stettin bedingen. Doch bij zulk een gedragslijn moest hij verdacht zijn op vijandschap der gealliëerden,

vooral van Czar Peter, die voor zijn Pruisisch land noodlottig worden kon. En daarenboven had hij rekening te houden met den Keizer, die eischte, dat de afdoening der Noordsche aangelegenheden, voor zoover er Rijksgebied in betrokken was, onder zijne leiding geschiedde. Voor het oogenblik werd Karel VI nog verhinderd zich in het Noorden veel te doen gelden; doch sloot hij vrede met Lodewijk XIV, dan was daar eene krachtiger actie van hem te verwachten. Tevens echter was te voorzien, dat in dit geval de Fransche koning, met meer nadruk dan hij thans vermocht, zou opkomen voor de belangen van het benarde Zweden, want ook te Versailles volgde men met aandacht en bekommering den loop der gebeurtenissen in het Noorden.

Er was een tijd geweest, toen de Fransche monarchie, door hare betrekkingen met Turkije, met Polen en met Zweden, den Keizer en het Rijk ingesloten hield door een kring van vijandige machten; thans waren de verhoudingen in 't nadeel van Lodewijk veranderd. De Sultan was na herhaalde neerlagen door de Oostenrijkers gedwongen geworden tot den vrede van Carlowitz, die onder bemiddeling der Zeemogendheden was tot stand gekomen. En terwijl dientengevolge Frankrijk's positie aan die zijde ernstige schade geleden had, was ook zijn invloed sterk gedaald in Polen, sedert August II van Saksen, die de beschermeling van den snel in macht wassenden Czar en van den Keizer heeten mocht, er de koninklijke waardigheid bekleedde. Van des te meer gewicht was het voor Lodewijk XIV om althans den ondergang der Zweedsche macht in het Duitsche Rijk te voorkomen, en zoodoende in het Noorden zijne stelling te handhaven.

Alleen echter vermocht hij dat niet; onmisbaar was hem daartoe de medewerking der Zeemogendheden, die gewoon geweest waren, met hare scheepsmachten in de Noordsche geschillen den doorslag te geven en thans ook noodzakelijk schenen te moeten optreden, al ware het alleen om den handel harer kooplieden te beschermen. De koopvaart leed ernstig onder den Noordschen oorlog, vooral van de Zweedsche kapers, daar de regeering van Zweden den handel op Oostzeehavens, die tot het Zweedsch gebied behoord hadden maar thans door Czar Peter veroverd waren, niet wilde gedoogen. Aan den anderen kant werden Engeland en de Republiek,

als garanten van den vrede van Traventhal, aangezocht om ten gunste van Holstein en Zweden tusschenbeide te komen, en hiertoe werden zij ook door de traditie harer Oostzeepolitiek gedreven, die steeds op handhaving van het staatkundig evenwicht in de Oostzee was gericht geweest.

De regeering van koningin Anne legde ook werkelijk neiging aan den dag om zich Zweden's lot aan te trekken, en Lodewijk XIV mocht zich vleien, dientengevolge met haar tot eene samenwerking te komen, die voor zijne politieke oogmerken zeer gunstig doch voor de belangen der Noordsche geallieerden allerbedenkelijkst worden kon. Maar dit vooruitzicht was hoogst onzeker, want voor de houding van Engeland ten opzichte van den Noordschen oorlog zou vermoedelijk de dood van koningin Anne en de opvolging van het Hannoversche huis ook belangrijke gevolgen hebben. Niet alleen de wijziging in de betrekkingen tusschen Engeland en Frankrijk, welke hiervan waarschijnlijk het uitvloeisel zou zijn, moest in rekening gebracht worden, maar bovendien dat de toekomstige koning van Groot-Brittannië als keurvorst van Hannover bizondere belangen had te behartigen in het Noorden.

Aldus werd de vraag, welken loop de gebeurtenissen in Groot-Brittannië zouden nemen, van groote beteekenis voor heel den staatkundigen toestand van Europa. De onzekere toekomst dwong Lodewijk XIV, voor wien elk uitstel gevaarlijk worden kon, om met allen ijver te arbeiden aan het herstel van den algemeenen vrede, zoolang de verhoudingen hem gunstig waren. Doch de wankelende gezondheid van koningin Anne, die voor hèm een drijfveer tot krachtig handelen was, noopte andere machten, welke op de successie van het Hannoversche huis tot den Britschen troon hare hoop gevestigd hadden, tot stilzitten en afwachten, in pijnigende spanning en verlegenheid. Nergens konden die grooter zijn dan in de Republiek der Vereenigde Nederlanden.

II.

Den 14^{en} Juni 1713 werd in de Republiek der Vereenigde Nederlanden een plechtige dank- en bededag gevierd. Op den avond van dien dag konden de Hagenaars te gast gaan aan

het ongemeene schouwspel van twee schitterende vuurwerken, in den Vijver afgestoken, elders vlamden de teertonnen en ontbrak het ook niet aan luidruchtig feestgedruisch, dit alles ter eere van den vrede, dien de Republiek den 11^{en} April te Utrecht met Lodewijk XIV gesloten had[14]. De deelneming der burgerij in de feestviering was echter over 't algemeen zeer flauw[15], en ook zal menigeen der HoogMogende en Groot EdelMogende Heeren met leed en zorg in 't hart op het Binnenhof getuige zijn geweest van het vreugdebedrijf over een vrede, die den raadpensionaris van Holland, Antonie Heinsius, zoo zeer griefde, dat hij voortaan naar lichaam en geest niet meer dezelfde was als vroeger[16].

Inderdaad, de toestand der Republiek gaf te veel reden tot bekommering dan dat er plaats geweest zou zijn voor oprechte vreugde over het herstel van den vrede. Met schulden overladen, de bevolking zuchtend, handel en bedrijf kwijnend onder den druk van overmatige lasten, vervreemd van vroegere vrienden en bondgenooten, inwendig verdeeld, zoo stond daar de Republiek der Vereenigde Nederlanden, onmachtig om krachtig voor hare belangen op te komen.

De uitputting der geldmiddelen van de Republiek was een verouderd kwaad, dat, lang bedekt gebleven maar onderwijl steeds voortwoekerend, thans met groote heftigheid naar buiten uitbrak. De Staat had sedert 1672 geleefd op een voet, die zijn vermogen te boven ging; de deficitten waren gedekt door leeningen, die den schulden- en rentelast gedurig verzwaard hadden, en toen eindelijk aan het leenen een eind moest komen, stond het bankroet voor de deur. Aan waarschuwingen, dat het zoover komen zou, had het waarlijk niet ontbroken. De droeve toestand der Hollandsche financiën bij den vrede van Utrecht, door Slingelandt in zijne Staatkundige Geschriften[17] geteekend, was sinds jaren voorspeld, en in de Staten van Holland was er herhaaldelijk op gewezen, dat het land op den duur te gronde moest gaan, indien er geen maatregelen werden getroffen om tusschen de inkomsten en uitgaven van het gewest eene betere verhouding te vinden[18].

De oorlog met Frankrijk van 1672-78 had aan de welvaart van den Staat een harden slag toegebracht. De kosten van den krijg en de talrijke subsidies, welke zij aan hare bondgenooten betaalde, hadden de Republiek diep in schulden

gestoken; door de tijdelijke overheering van een aanzienlijk deel der gewesten en door de maatregelen om het overige gebied tegen den vijand te beschermen, was aan de ingezetenen en aan het land onnoemelijke schade berokkend, nog verergerd door dijkbreuken en overstroomingen, waarmee verschillende provinciën in die jaren waren bezocht. Aan den eenen kant was een gedurig opdrijven der belastingen hiervan een onvermijdelijk gevolg geweest, aan den anderen kant eene aanzienlijke vermindering van de waarde der vaste goederen, terwijl de handel, door den oorlog belemmerd en gedrukt door de toenemende mededinging en de beschermende maatregelen van andere landen, merkbaar achteruitging. Zoo was bij het stijgen der belastingen het draagvermogen der ingezetenen gedaald. En ook uit die verhooging der belastingen had de Staat op verre na niet verkregen, wat hij voor de uitgaven behoefde. Leening was gevolgd op leening; en voor de betaling der renten van deze leeningen waren steeds meer inkomsten uit de belastingen in beslag genomen. Leeningen voor de Generaliteit, leeningen voor de provincies, leeningen voor de steden. Reeds in 1684, in tijd van vrede, bij zeer hooge belastingen en zonder dat iets gedaan werd tot aanzuivering van achterstallen of aflossing van schuld, overtroffen de uitgaven de inkomsten van Holland jaarlijks met een half millioen. Waar moest dat heen, zoo was er met recht gevraagd, indien de Republiek gedwongen werd, opnieuw naar de wapenen te grijpen? De desolate toestand der geldmiddelen bij den vrede van Utrecht gaf het bedroevend antwoord. Na zoovele jaren van bijna onafgebroken oorlogvoeren, dat behalve geweldige eigen uitrustingen ook weer zware subsidies van de Republiek geëischt had voor de altijd geld behoevende bondgenooten der Zeemogendheden, had de uitkomst niet anders kunnen zijn.

Aan de verergering van den staat der geldmiddelen ging vermindering van den handel onafscheidelijk gepaard. Handel en scheepvaart waren altijd de voornaamste bronnen van rijkdom voor Holland en de Republiek geweest. Doch steeds stijgende lasten belemmerden handel en nering, terwijl deze door staag wassende mededinging toch reeds gevoelige verliezen leden. Maar het ergste was, dat zij rechtstreeks de heillooze gevolgen van den algemeenen financiëelen achteruitgang

moesten ondervinden. Eerste voorwaarde voor eene gedijelijke koopvaart is de veiligheid ter zee, en daar deze toen ter tijd veel te wenschen overliet, had de handelsvloot behoefte aan geregelde bescherming door oorlogsschepen. Met de zorg voor deze bescherming waren de Colleges van Admiraliteit belast, die tot dit doel de in- en uitgaande rechten of, zooals men toenmaals zei, de convooi- en licentgelden inden en aanwendden. Was de opbrengst dezer rechten langen tijd toereikend geweest om in vredestijd een voldoend aantal oorlogsschepen uit te rusten, zij was natuurlijk verre te kort geschoten, zoodra zware zeekrijgen geweldige oorlogsvloten geëischt hadden. In zulke gevallen werden door de Staten Generaal aan de Colleges van Admiraliteit subsidies tot bestrijding der buitengewone kosten toegelegd, waarin elke provincie hare quote betalen moest. Maar de betaling dier quote's liet al te dikwijls op zich wachten, vooral van de zijde der landgewesten, die bij het heerschend provincialisme alles wat de zeezaken betrof beschouwden als belangen, welke hun eigenlijk weinig aangingen. Aan de Colleges van Admiraliteit, die voor hunne uitrustingen klinkende munt behoefden, bleef dan slechts de uitweg over om al weer door leeningen zich het noodige geld te verschaffen. Ook dit euvel was sedert 1672, toen bijna onophoudelijk zoo veel voor verschillende andere doeleinden van de provincies gevergd was, gedurig aangegroeid. Leening had zich gestapeld op leening, en het klimmend bedrag der rente van deze leeningen moest uit de gewone inkomsten, de convooien en licenten, gevonden worden. Zoodoende werden deze aan hare bestemming onttrokken, met dit gevolg dat de Colleges van Admiraliteit op den duur niet alleen geen geld meer beschikbaar hadden tot aanbouw van nieuwe schepen, doch zelfs niet vermochten de oude in goeden staat te houden en behoorlijk uit te rusten. De roemrijke vloot der Republiek was meer en meer vervallen; de koophandel genoot niet de noodige bescherming en ondervond ernstige schade allerwege[19)].

Ongetwijfeld hadden de belastingen bij een goed en zuinig beheer, en vooral bij een allernoodzakelijkste herziening harer grondslagen, veel meer kunnen opbrengen. De kosten van administratie waren buitenmatig hoog - de tractementen der leden van de drie Hollandsche admiraliteitscolleges beliepen te zamen meer dan 335.000 guldens[20)] - vele belastingen,

die niet verpacht waren maar door ambtenaren gëind of, zooals de term luidde, gecollecteerd werden, ontdook men op allerlei wijze[21)]; de verbrokkeling, het kenmerk van alle staatsinstellingen der Republiek, heerschte ook op 't gebied van financie- en belastingwezen en deed zeer veel kwaad; er was gebrek aan contrôle, aan de geregelde rekening en verantwoording der comptabele ambtenaren werd niet de hand gehouden. Maar ook al waren deze gebreken verholpen en al had men zich niet vergenoegd met te erkennen dat verbetering en verandering noodig waren, zonder evenwel iets te ondernemen om hiertoe te geraken, dan nog zou de Republiek eene rol, als zij sedert 1672 in Europa gespeeld had, niet hebben kunnen volhouden, omdat die rol haar vermogen te boven ging.

De voorrang, dien de Republiek der Vereenigde Nederlanden gedurende een groot deel der 17^{e} eeuw heeft ingenomen onder de staten van Europa, was niet alleen aan de kloekheid, den ondernemingsgeest, de vrijheid harer inwoners, maar tevens aan de achterlijkheid harer naburen toe te schrijven. Zoodra de oorzaken dier achterlijkheid verdwenen, kon zij, met haar klein gebied en beperkte bevolking, dien voorrang niet blijven bekleeden; het lag in den natuurlijken loop der dingen, dat zij op den duur niet de evenknie kon zijn van zooveel grooter en volkrijker naburen. Dat echter haar val zoo diep is geworden, is grootendeels te wijten aan de overspanning van krachten, die Willem III van haar geëischt heeft. Hij heeft haar de taak opgelegd om de kampvechtster te zijn in den strijd, waartoe hij zich ter verdediging van Europa's staatkundige en godsdienstige vrijheid tegen de aanslagen van Lodewijk XIV door de Goddelijke Voorzienigheid geroepen waande en waaraan hij alle andere belangen dientengevolge ondergeschikt achtte. Met grooten tegenzin lieten verschillende Nederlandsche regenten zich deze rol opdringen, en vooral van Amsterdam ging een verzet van afwisselende heftigheid uit tegen Willem's staatkunde. Een man als Willem, sterk en groot door zijne eenzijdigheid, kon aan de beweegredenen van dit verzet geen recht laten wedervaren, en wie niet wilden als hij, maakte hij eenvoudig voor schelmen uit. Ook veel later levende historici echter hebben over de regenten, die tegen Willem in oppositie waren, een vonnis gestreken, dat in onbillijke

hardheid van Willem's veroordeeling weinig verschilt. Wat al verontwaardiging is er uitgestort over de bekrompen regenten, die met hunne kruidenierspolitiek Willem's ideale streven dorsten belemmeren en weerstaan! Kruideniers-, koopmanspolitiek! Alsof niet de grootheid en macht der Republiek gegrondvest waren met de schatten, die het bedrijf van kruideniers en kooplieden gewonnen had! Wat onredelijke eisch aan regenten, groot geworden in rusteloos jagen naar winst en voordeel, door practischen, nuchteren zin, dat zij zich in hunne staatkunde zouden laten leiden door ideale motieven, door ridderlijke onbaatzuchtigheid en zelfverloochening, waarvan zij de noodlottige gevolgen voor de Republiek voorzagen. Zij wilden de belangen behartigen van stad, gewest en Republiek, te midden van andere staten die, evenals thans, hunne handelingen niet door beweegredenen van hooger orde maar door de eischen van practisch beleid lieten besturen; Willem daarentegen zag slechts het gevaar, dat Europa van Frankrijk's zijde dreigde; Lodewijk's overmacht en overmoed te breken en te breidelen was het streven van zijn gansche leven, dat naar zijne vaste overtuiging allereerst aan de Republiek ten goede zou komen maar waaraan hij ook zonder schroom hare onmiddellijke belangen opofferde.

Willem's staatkunde heeft voor de Republiek wrange vruchten gedragen. In stee van de groote macht, waarover hij beschikte, aan te wenden tot hervorming der gebrekkige staatsmachine en tot afschaffing van toenemende misbruiken, heeft hij gebreken en misbruiken in sterke mate verergerd, ten einde zoodoende de Republiek aan zijne buitenlandsche politiek te onderwerpen. Die buitenlandsche politiek heeft haar in de kostbare oorlogen gedreven, welke hare krachten hebben uitgeput. Men kan van meening zijn, dat die oorlogen onvermijdelijk waren ter verdediging der levensbelangen van de Republiek, of dat deze hare eigen belangen diende op te offeren aan de bescherming der staatkundige en godsdienstige vrijheid van Europa; ook echter kan men oordeelen, dat Lodewijk's plannen niet werkelijk zoo gevaarlijk voor Europa en de Republiek waren als Willem en velen met hem vreesden[22)], of dat Willem in ieder geval het interest der Republiek al te zeer heeft achtergesteld bij zijne Europeesche politiek. Doch welk verschil van inzicht er moge bestaan,

men zal wel hierin overeenstemmen, dat het onbillijk zou zijn, Willem te oordeelen naar hetgeen hij jegens de Republiek mag zijn te kort gekomen. Hoeveel onbillijker nog is het echter, deze tekortkomingen te wijten aan zijne politieke tegenstanders en dezen aansprakelijk te stellen voor de treurige gevolgen, welke zij hebben gehad. En toch geschiedt dit. De grootste misbruiken in de Republiek der achttiende eeuw, zoo is betoogd, wortelen in den tijd van Willem III, maar men kan er hem niet de schuld van geven. Hem stond niets voor oogen dan het algemeen belang, dan de strijd tegen de overmacht van Frankrijk. Hierdoor meende hij tevens het best de Republiek te dienen, voor hare belangen te waken. Het verzet tegen dit streven van den kant diergenen, die in de eerste plaats geroepen waren hem te helpen, en niet zijne heerschzucht, draagt er de schuld van, dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden, beroofd van hare beste krachten, zich honderd jaar lang zag prijsgegeven aan spot en verachting.

In zulke uitspraken treft hetzelfde gemis aan waardeering der eerlijke overtuiging van Willem's tegenstanders in de Republiek als hem zelf kenmerkte. Waarom zouden regenten geroepen zijn geweest een streven te ondersteunen, dat zij verderfelijk achtten? Met evenveel recht zou men er Willem een verwijt van kunnen maken, dat hij met alle middelen hen bekampt heeft, die toch ook het goede wilden. In het voetspoor van de Witt wenschten zij ruime zorg te dragen voor de bescherming van den handel, waaraan 's lands welvaren hing, en in eene goede verstandhouding met Frankrijk aan de landzijde die veiligheid te zoeken, welke onmisbaar was, wanneer de belangen der commercie naar den eisch behartigd zouden worden. Zij achtten het dwaasheid, de krachten der Republiek te verspillen in een oorlog tegen Frankrijk, indien zij langs anderen weg konden erlangen wat zij begeerden, en zoolang bovendien de onthouding van Engeland geen hoop op goeden uitslag van den krijg liet doch wel grond gaf aan de vrees, dat onderwijl de Engelsche handel zich te hunnen koste zou verrijken. Toen echter de handel der Republiek door Lodewijk gekweld, hare veiligheid bedreigd, haar godsdienst verdrukt werd, toonden zij zich vaardig om Willem de onderneming mogelijk te maken, die Engeland tegen den Franschen monarch in de wapenen brengen en,

naar te Amsterdam gehoopt werd, tevens aan den Nederlandschen handel ten goede komen kon. Hunne verwachtingen werden teleurgesteld. Wel bracht hunne hulp Willem op den Engelschen troon, maar hun handel ondervond er geen voordeel van, en, wat erger was, ook voortaan bleef de zwaarste oorlogslast drukken op de Republiek. Toen kwamen zij tot hunne vroegere inzichten terug en ijverden gedurig voor den vrede[23)].

Wat ik in deze regenten zou willen laken, is niet hunne vredezoekende staatkunde maar juist dat zij zich ten slotte en te kwader ure hebben laten verleiden om er van af te wijken. In plaats van op het goede oogenblik in den Spaanschen successieoorlog een gebiedend halt te laten hooren en met alle kracht den vrede door te drijven, hebben zij zich, door het vooruitzicht op rijke winst in de Zuidelijke Nederlanden verlokt, door de Engelsche Whigs laten meesleepen en tot het mateloos doorzetten van den oorlog meegewerkt. Eerst nadat het Engelsche Tory-ministerie de onderhandelingen met Lodewijk XIV begonnen en het gunstig getij voor de Republiek verloopen was, waren zij op de oude banen teruggekeerd en hadden tegenover Heinsius, die, steeds nog hopend op eene gunstige wending van zaken in Engeland, talmde om tijd te winnen, den vrede bevorderd en weer toenadering tot Frankrijk gezocht[24)]. - Dien ten gevolge hadden de regenten, die in 1713 de bekommerde getuigen waren van den zorgvollen toestand der Republiek, elkaar niet veel te verwijten, en evenmin aan den man, die de leiding der buitenlandsche staatkunde voornamelijk in handen had.

Antonie Heinsius[25)], die sedert 1689 het ambt van raadpensionaris van Holland bekleedde, had een doordringend verstand, een juist oordeel, eene uitgebreide kennis, vooral op het gebied van het recht, veel takt om met allerlei menschen om te gaan, groote diplomatieke bekwaamheid, onvermoeibare werkkracht, beproefde eerlijkheid. Doch het ontbrak hem aan die scherpte en beslistheid van geest, die snel doorziet en besluit; hij was zeer behoedzaam, overwoog lang, had neiging om in netelige zaken eene beslissing uit te stellen; hij miste doortastendheid uit gebrek aan zelfververtrouwen en angst voor verantwoordelijkheid, die het hem tot eene behoefte maakte zich te dekken door het gezag en

de medewerking van anderen en hierin een stut te vinden. Zulk een man was een uitstekend minister geweest tijdens het leven van Willem III, wiens inzichten over de noodzakelijkheid om de Fransche overmacht te bestrijden hij volkomen deelde, wiens aanzien en invloed in de Republiek en daarbuiten hem steun en vertrouwen gaven. Diens dood had zijne stelling verzwakt. De opengevallen plaats werd niet vervuld; gewesten en steden, ontslagen van den dwang, dien Willem's gezag allen in meerdere of mindere mate had opgelegd, genoten weer met volle teugen van ‘de vrijheid’; hier en ginds, het ergst in Gelderland, kampten oude regenten, door Willem's toedoen van het kussen geraakt, met hen die hunne plaats hadden ingenomen, om de begeerlijke regeeringsposten te heroveren; de zware lasten van den oorlog verwekten in verschillende gewesten een sterken aandrang op vrede, zoodra Lodewijk goede aanbiedingen deed, en het machtig aanzien van Marlborough kon Heinsius wel steunen maar toch niet het verlies van Willem vergoeden. Deze omstandigheden brachten er hem toe, in toenemende mate eene wijze van behandeling der zaken te volgen, die uitnemend strookte met zijn voorzichtigen aard en ook reeds tijdens het leven van Willem in gewichtige aangelegenheden door hem was toegepast. Over ieder onderwerp van beteekenis polste hij vooraf het gevoelen der invloedrijke stedelijke regeeringen en hij stelde het niet aan de orde, zoolang hij niet van hare instemming verzekerd was. Daartoe ging hij gewoonlijk te rade met de pensionarissen; had hij in hun invloed bij hunne respectieve meesters geen voldoende vertrouwen, dan wendde hij zich tot de leden der Hollandsche staten zelven. Daarenboven onderhield hij, evenals zijne voorgangers gedaan hadden, drukke betrekkingen met aanzienlijke heeren van de andere provinciën. Dat dientengevolge de afdoening van zaken noodzakelijkerwijze zeer traag ging, was geen groot bezwaar voor hem, die van nature langzaam was en het ‘cunctando restituet rem’ tot zijn devies maakte. Daarentegen vermeed hij zoodoende een échec, waardoor zijn aanzien kon lijden, en trachtte hij tevens aansprakelijkheid voor de besluiten te ontgaan. Desniettemin had hij in 't laatst van 1712, bij de beraadslagingen over den vrede, in de Staten van Holland heftige verwijten moeten aanhooren;[26)] natuurlijk

schoof men, nu de afloop van den krijg zoo grievend teleurstelde, hiervan gaarne de schuld op hem, die toch ook feitelijk de leider van de staatkunde der Republiek was. Er hadden zelfs geruchten geloopen, dat hij, zoodra de vrede gesloten zou zijn, zijn ambt zou neerleggen;[27] doch hiertoe kwam het niet, al drukte ook het leed over dien vrede en over den deerlijken toestand der Republiek hem diep ter neer. Het spreekt echter van zelf, dat zijn gezag geschokt was en dat zijne aangeboren behoedzaamheid en vrees voor verantwoordelijkheid voortaan nog grooter waren dan te voren, eigenschappen, welke bedenkelijk mochten heeten in een tijd, toen 't verloop van zaken en de heerschende verwarring in den Staat eene krachtige, doortastende hand behoefden, die dorst ingrijpen. Daarenboven deden de omstandigheden eene leemte in zijne velerlei bekwaamheid gevoelen. De nood der geldmiddelen vereischte een man, die met financiën en belastingwezen vertrouwd was, en die vertrouwdheid ontbrak Heinsius; hij miste de veelzijdigheid van een de Witt, en terwijl hij van den aanvang zijner ambtsvoering af door de buitenlandsche staatkunde in beslag genomen was, had hij aan de financiën van Holland weinig aandacht en zorg kunnen wijden.

In 't algemeen beleid der zaken waren het de inhebbers der groote generaliteitsambten, die met Heinsius op den voorgrond stonden. De griffier der Staten-Generaal, François Fagel - ‘die man die zestig jaar 't vertrouwen Van Neerland en Euroop bezat’ -[28] werd algemeen geacht zoowel om zijne kunde en bekwaamheid als om zijn eerlijk en beminnelijk karakter; achtereenvolgende Fransche gezanten, ook al wisten zij dat zijne sympathieën niet waren aan de zijde van Frankrijk, waren eenstemmig in hun lof over hem.[29] Hij onderging in vrij sterke mate den invloed van zijn zwager, Simon van Slingelandt, sedert 1690 secretaris van den Raad van State, die aan een scherp verstand en veelzijdige bekwaamheid een groote arbeidskracht en een beslisten, doortastenden aard paarde, en wien het dan ook aan zelfvertrouwen niet ontbrak.[30] De belangrijke post van thesaurier-generaal werd sedert jaren met eere bekleed door Jacob Hop, den vroegeren pensionaris van Amsterdam, die gedurende een lange loopbaan in verschillende omstandigheden en bedie-

ningen zijne talenten getoond had; een man van de wereld, die zich door de staatszorgen de genoegens des levens, welke hij wist te schatten, niet liet ontrooven.

Hoe bekwaam deze vier mannen echter ook mochten zijn, zonder de medewerking der invloedrijke leden van provinciale en stedelijke regeeringen vermochten zij toch weinig of niets. Bij het stuur van zaken kwam veel aan op den steun van een Goslinga en Burmania in Friesland, van een Gockinga en Kniphausen in Stad en Lande, van een Rechteren in Overijsel, van een Broekhuyzen en Welderen in Gelderland, een Amerongen en Renswoude in Utrecht, een Geldermalsen in Zeeland; het allermeest evenwel op de regenten in Holland, waar de invloed van de leden der Ridderschap, als Noordwyck, Duivenvoorde, Albemarle, verre moest onder doen voor dien der machtige steden, onder welke Amsterdam weer hoog uitstak. Tot de personen, die bij de herhaalde vredesonderhandelingen eene groote rol hadden gespeeld, behoorden de pensionarissen van Amsterdam en Gouda, Willem Buys en Bruno van der Dussen; de laatste vermocht veel bij Heinsius, die met Buys niet op had en hem zelfs eens, zijne gewone voorzichtigheid verliezend, tegenover den Engelschen gezant een babbelaar genoemd had[31)], maar desniettegenstaande hem toch niet missen kon als tusschenpersoon bij de grootmachtige heeren Burgemeesteren van Amsterdam. De veelheid der hoofden, die deel hadden en eischten aan de regeering, gaf in tijden van voorspoed reeds aanleiding tot moeilijkheden en verwarring; erger werd dit, nu de Republiek bij den vrede van Utrecht in zoo zorgelijken toestand verkeerde. Hun, die tot dien tijd het grootste aandeel in 't beleid der zaken hadden gehad, ontzonken zelfvertrouwen en moed; anderen, die op den achtergrond gehouden waren, meenden dat thans hun tijd was gekomen.[32)] Velen, die in goede dagen zich bij Heinsius hadden aangesloten, zetten hem nu den voet dwars. Persoonlijke veeten, verijdelde verwachtingen op begeerlijke posten joegen regeeringsleden tegen elkaar in 't harnas. De gewesten kregen, als gewoonlijk na een oorlog, twist over het aantal der af te danken troepen; Holland raakte in geschil met de andere provinciën over het bezetten der hooge militaire posten; in Holland zelf ontstond oneenigheid tusschen het Noorder- en Zuiderkwartier over elks aandeel in

de provinciale quote. En eindelijk liepen ook de meeningen uiteen over de vraag, welke richting de Republiek met hare buitenlandsche staatkunde zou inslaan.

Bij den vrede van Utrecht had de Republiek, behalve een tamelijk gunstig handelstractaat, van Frankrijk de voormalige Spaansche Nederlanden verkregen met toevoeging van eenig gebied, dat daarvan vroeger door Lodewijk XIV was losgescheurd; evenwel niet om ze te behouden doch om ze aan het Oostenrijksche huis over te geven, zoodra dit met Frankrijk vrede gesloten en aan haar eene Barrière in die Nederlanden ingeruimd zou hebben. Evenzeer als het handelstractaat op lange na niet zoo voordeelig was als het haar eenige jaren te voren was aangeboden, bevredigde ook hetgeen thans omtrent de Zuidelijke Nederlanden bepaald was de verwachtingen niet, waarmee men zich vroeger in de Republiek had gevleid.

Bij de Groote Alliantie van 1701 was vastgesteld, dat de bondgenooten met alle macht zouden streven naar de verovering der Zuidelijke Nederlanden, ten einde ze te doen strekken tot eene Barrière om Frankrijk van de Republiek gescheiden te houden; doch bij datzelfde verbond was de heerschappij over die gewesten aan het huis Habsburg toegezegd. Die dubbele beschikking was een bron van twist geworden.

Sedert de laatste jaren van den Tachtigjarigen Oorlog had in de Republiek vrees geheerscht voor de nabuurschap der klimmende Fransche macht, waartegen men de Zuidelijke Nederlanden als eene onmisbare *barrière* was gaan beschouwen. Deze landen onder de heerschappij der Spaansche koningen, zoo had men zich gevleid, zouden een sterken dam vormen tegen Fransche veroveringszucht naar de noordzijde. Doch Spanje's onmacht was spoedig aan den dag gekomen en de Republiek, waar men steeds het noordwaarts voortdringen van Frankrijk als een hoogst ernstig gevaar bleef beschouwen, had zich gedwongen gevoeld, zelve de bescherming der Spaansche Nederlanden ter harte te nemen. Dit had tot vijandschap van Lodewijk XIV, tot groote oorlogen, tot onderhoud van kostbare legers geleid, en eindelijk was bij den vrede van Rijswijk geschied, wat reeds bij de onderhandelingen te Nijmegen in 1676 en volgende jaren in beraad was genomen: de Republiek was aangesteld tot wach-

teres aan de noordgrenzen van Frankrijk en had bezetting gelegd in eenige Zuid-Nederlandsche vestingen, die voortaan de Barrière tegen Frankrijk zouden vormen doch bij den aanvang van den Spaanschen successie-oorlog, dank zij de handlanging van den toenmaligen gouverneur der Zuidelijke Nederlanden, den keurvorst van Beieren, gemakkelijk door de Franschen bemachtigd waren.

Wat de Nederlandsche staatslieden met de vage uitdrukking omtrent eene Barrière in het Groot Verbond bedoeld hadden, was zeker niet het bedingen van zulk een onvoldoende vestinglijn, zonder verbinding met de overige krijgsmacht van den Staat. Zij hadden beoogd, niet alleen de grensvestingen maar ook de voornaamste militaire punten in het binnenland te bezetten. Doch waartoe - zoo zou men kunnen vragen - de begeerte naar zoovele vestingen, wanneer toch in plaats van de machtelooze Spaansche Habsburgers hunne veel krachtiger Oostenrijksche neven de heerschappij over de Zuidelijke Nederlanden stonden te verwerven? Moesten de Nederlandsche regenten niet veeleer zich verheugen, dat zij van dezen last ontslagen zouden worden? De oplossing is, dat zij niet uitsluitend de verdediging dier landen maar ook het voordeel van den Staat hadden op 't oog gehad. Zij hadden gewenscht de hooge kosten van het onderhoud der legermacht, die de Republiek immers vooral ter afweer van Fransche vijandelijkheden op de been hield, voor een goed deel ten laste van de Zuidelijke Nederlanden te brengen door zich daar van een aanzienlijk gebied te verzekeren, met welks inkomsten zij die troepen van den Staat, die in de Zuidelijke Nederlanden zouden worden ondergebracht, wilden bezoldigen. En nog op een ander groot belang hadden zij ongetwijfeld den blik gevestigd gehad. De handelsgrootheid van Holland en Zeeland was voor een deel gegrond op den oeconomischen ondergang der Zuidelijke Nederlanden. Het stond te vreezen, dat een nieuwe meester dier landen beproeven zou, hen uit hun verval op te heffen en zoowel tegen de sluiting der Schelde als tegen het verbod van handel op Oost- en West voor de inwoners der Zuidelijke Nederlanden - bepalingen van het Munstersch vredestractaat - in verzet zou komen. Zich tegen zulke pogingen te vrijwaren, zelfs voor den invoer- en door-

voerhandel nieuwe voordeelen te erlangen was een punt van groot gewicht voor de Republiek bij de beschikking over het lot der Zuidelijke Nederlanden.

De wenschen van het Oostenrijksche huis strookten natuurlijk in geenen deele met de begeerten der Republiek, die, als zij vervuld werden, den nieuwen heer der Zuidelijke Nederlanden slechts de lasten en geen lusten der souvereiniteit zouden overlaten. Zoodra de bondgenooten eenige steden in 't Geldersch Overkwartier veroverd hadden, was het verschil van inzicht en bedoeling tusschen Oostenrijk en de Republiek aan den dag gekomen; maar vooral nadat zij door de overwinning bij Ramillies meester waren geworden van een groot gedeelte der Zuidelijke Nederlanden, waren de strijdige belangen hard op elkaar gebotst. Onder zulke omstandigheden kwam het er op aan, aan welke zijde de derde der groote bondgenooten, Engeland, zich scharen zou, en het Engelsch ministerie had uitnemend begrepen, hoeveel partij het hiervan zou kunnen trekken. Daar de Republiek de bevrediging harer wenschen niet kon erlangen zonder Engeland's hulp, zou zij gedwongen zijn de Engelsche staatkunde te volgen, indien zij haar doel wilde bereiken. Zoo had de Engelsche regeering de Republiek op sleeptouw gekregen. Er was eene regeling getroffen, waarbij wel Karel van Oostenrijk als heer der Zuidelijke Nederlanden was erkend, maar die het beheer van de veroverde gewesten tot nadera beschikking in handen van Engeland en de Republiek gelaten had. In de volgende jaren had de Republiek over hare eischen betreffende eene Barrière gedurig besprekingen gevoerd met de Engelsche regeering, die zich echter wel gehoed had, haar hieromtrent gerust te stellen. Doch toen de allergunstigste aanbiedingen van Lodewijk XIV in 1708 en 1709 in Engeland de vrees hadden verwekt, dat de Republiek zich tot den vrede zou laten overhalen, was Townshend naar Den Haag gezonden om haar opnieuw vast aan Engeland te verbinden door een wederzijdsche garantie tot stand te brengen. Engeland zou de vervulling harer voornaamste begeerten in de Zuidelijke Nederlanden waarborgen aan de Republiek, die van hare zijde de garantie der vastgestelde protestantsche troonsopvolging in Engeland zou op zich nemen. Zoo was inderdaad in 1709 een verdrag gesloten, dat gewoonlijk het tractaat van Successie en

Barrière genoemd wordt. Het Engelsch ministerie had nog eene poos geaarzeld om het te ratificeeren, daar Townshend de grenzen zijner instructie overschreden en der Republiek zooveel ingewilligd had, dat de belangen van den Engelschen handel er door werden geschaad; maar het was er ten slotte toch toe overgegaan, uit vrees dat de Republiek anders aan Frankrijk het oor leenen zou. Nauwelijks had deze dientengevolge Lodewijk's voorslagen verworpen en zich opnieuw in den eindeloozen oorlog laten meesleepen, toen de ministerieverandering in Engeland haar in eene allernadeeligste positie had gebracht. De Tories, die een punt van aanval tegen het gevallen Whigministerie zochten, hadden daartoe gebruik gemaakt van het Successie- en Barrière-tractaat: zij hadden het voorgelegd aan het nieuwe Lagerhuis, dat het niet alleen verworpen maar zelfs een zeer scherpe verklaring tegen de bewerkers van dit verdrag aangenomen en Townshend tot een verrader en vijand van zijn land verklaard had. In den loop der vredesonderhandelingen had het Tory-ministerie zich ook volstrekt niet om het tractaat van 1709 bekommerd en het ten slotte de Republiek nog tot eene groote gunst aangerekend,[33)] dat het in den aanvang van 1713 met haar een nieuw verdrag gesloten had, waarbij zij dezelfde verplichtingen hield als zij in het vorige had op zich genomen doch in de bepalingen over de Barrière verschillende belangrijke veranderingen te haren nadeele waren gemaakt.

Meer echter nog dan deze veranderingen was de geheel gewijzigde verhouding jegens Engeland ongunstig voor de Republiek. Tegen het eerste Barrière-tractaat zou bij een algemeenen vredehandel verzet van Oostenrijk ongetwijfeld niet uitgebleven zijn; doch de Habsburgers zouden, wanneer de samenwerking tusschen de bondgenooten had voortgeduurd, allicht elders zulke groote voordeelen hebben kunnen bedingen, dat zij daarvoor een gezamenlijken eisch van Engeland en de Republiek ten opzichte der Zuidelijke Nederlanden zonder al te veel bezwaar zouden hebben ingewilligd. Thans lagen de omstandigheden geheel anders. Het Engelsch Tory-ministerie had te Utrecht voor de belangen van het Oostenrijksche huis en van het Rijk volkomen niets gedaan; het was te voorzien, dat Karel van Oostenrijk zich daarom ten heftigste kanten zou tegen het aanvaarden der Zuidelijke Nederlanden onder zulke be-

zwarende voorwaarden als het Barrière-tractaat van 1713 bevatte, en bovendien dat hij, in zijne hevige verbittering tegen het Engelsche ministerie, van geen Engelsche inmenging in deze zaken zou willen hooren. Aan den anderen kant konden de Nederlandsche staatslieden kwalijk vertrouwen stellen in eene regeering, die hen zoo trouweloos had behandeld en wier houding ook na den vrede van Utrecht van zoo weinig welwillendheid blijk gaf. Oxford mocht al door tusschenpersonen zijne begeerte laten verzekeren om de oude correspondentie en vriendschap met Heinsius weer aan te knoopen,[34)] de daden der Engelsche regeering streden met deze betuigingen en waren meer in overeenstemming met de bedreiging van haren gezant Strafford, dat Engeland wel zorgen zou der Republiek de nagels zoodanig te korten, dat zij voortaan in de gemeene zaken van Europa weinig meer zou hebben in te brengen[35)]. Den vrede tusschen de Republiek en Spanje, waarover te Utrecht onderhandeld werd, werkte Strafford tegen; zoolang die niet getroffen was, bleef de handel der Republiek op Spanje en de Middellandsche zee belemmerd, tot groot genoegen der Engelsche kooplieden. Elders, in de aangelegenheden van het Noorden, werd de Republiek weliswaar door Engeland ijverig tot samenwerking aangezocht, doch bij dezen aandrang was geen zucht tot vriendschappelijke toenadering maar slechts vrees in 't spel. Hetzelfde motief, dat haar aanzette om den vrede tusschen de Republiek en Spanje moeilijkheden in den weg te leggen, het handelsbelang, verbood de Engelsche regeering om zonder de deelneming der Republiek krachtig in de Oostzee op te treden; want indien zij zich in de zaken van het Noorden mengde en dientengevolge vijandige maatregelen tegen den Engelschen handel uitlokte, terwijl de Republiek onzijdig bleef en hiervan voor hare koopvaart de vruchten plukte, zou er onder den machtigen handelsstand van Engeland groot misnoegen tegen haar ontstaan.

Ongetwijfeld had de Republiek in het Noorden uiterst gewichtige belangen te verdedigen; de nog altijd zeer omvangrijke handel op de Oostzee eischte bescherming, en zelfs de neiging der Engelsche regeering om ten gunste van Zweden tusschenbeide te komen strookte geheel met de traditie der Nederlandsche staatkunde in het Noorden. Toch had men in de

Republiek goede redenen om zich door den Engelschen aandrang niet te laten meesleepen. De berooide geldmiddelen gedoogden geene ondernemingen, waarvan nieuwe kostbare oorlogen het gevolg konden zijn en de handel bovendien onberekenbare schade zou lijden. En er waren andere bedenkingen, die nog zwaarder wogen. Hoe zou men, om van de Noordsche gealliëerden nog te zwijgen, zich het ongenoegen op den hals halen van den Keizer, den keurvorst van Hannover, waarschijnlijk ook van den koning van Pruisen, terwijl men allen grond had om Engeland, waarmee men zou samenwerken, te wantrouwen, zoowel om het heden als om het verleden der staatkunde van het Tory-ministerie. Hoe vertrouwen te stellen in eene regeering, die van nauwe aansluiting bij Frankrijk en van plannen om den Pretendent op den Engelschen troon te brengen verdacht werd?

Onder zulke omstandigheden waren sommigen in de Republiek van oordeel, dat men de vriendschap van den Keizer en, zooals anderen er bijvoegden, van den koning van Pruisen moest zoeken. Die machten, zoo betoogde men, vormden de ware barrière voor den Staat en hare vriendschap was wel waard, dat men straks, als het tot onderhandelen komen zou, wat van zijne eischen omtrent de Barrière liet vallen en in de geschillen met Frederik Willem I over de erfenis van Willem III eenige toegevendheid gebruikte.[36)] Ook waren er echter velen - en tot dezen behoorden Heinsius - die in behoedzame onthouding voorshands de grootste wijsheid zagen. Wel begeerden ook zij het herstel van eene goede verstandhouding met den Keizer, met wien zij immers te zamen in de toekomst de Zuidelijke Nederlanden tegen Fransche aanslagen zouden te beschermen hebben; doch zij waren bevreesd, in 't besef van het tijdelijk onvermogen der Republiek en bij de toenmalige politieke verhoudingen, om door te veel welwillendheid jegens den Keizer het misnoegen van anderen - van Lodewijk XIV, van de Engelsche regeering - op te wekken. Zij wachtten op betere tijden, zij hoopten op den terugkeer van een staatkundigen toestand, waarin zij waren opgegroeid en dien zij als natuurlijk beschouwden: op eene nauwe defensieve vereeniging der beide Zeemogendheden en van dezen met den Keizer tegen de ondernemingen van Frankrijk. Maar zulk eene vereeniging zou niet mogelijk zijn,

zoolang de Tories in Engeland het bewind in handen hielden, en daarom konden Heinsius en diens medestanders slechts heil verwachten van een spoedig overlijden van koningin Anne, gevolgd door de troonsbestijging van het Hannoversche huis.

Eindelijk bestond er in de Republiek ook een klein aantal regenten, en daaronder een paar burgemeesters van Amsterdam, die van toenadering tot Frankrijk niet afkeerig waren[37]. En nu gebeurde het, dat de Staat in den eersten tijd na den vrede van Utrecht alleen van Lodewijk XIV blijken van welwillendheid ontving. Terwijl de Keizer eene hooghartige, koele houding tegenover de Republiek bewaarde, terwijl het Hof van Berlijn, overmoedig wegens hare zichtbare zwakte, nu en dan een dreigenden toon aansloeg, verschillende Duitsche vorsten steeds dringender achterstallige subsidies en soldijen van haar opvorderden, de Engelsche regeering haar door daden hare slechte gezindheid en onbetrouwbaarheid toonde, Philips van Spanje te Utrecht door onredelijke eischen den vrede tegenhield, kwam alleen Lodewijk XIV haar vriendelijk tegemoet.

Natuurlijk had hij hiermee zijne bedoelingen[38]. Er waren twee onmiddellijke belangen, waarvoor hij de medewerking der Republiek wenschte te verwerven: tusschenkomst ten gunste van Zweden in de zaken van het Noorden, en vrede met den Keizer op de voorwaarden, welke dezen te Utrecht waren aangeboden. Maar hoe hooge waarde hij ook aan die twee punten, en vooral aan het eerste, hechten mocht, van nog meer gewicht achtte hij de houding der Republiek bij gebeurtenissen, die de toekomst brengen zou of kon. Hij hoopte er haar van terug te houden, om, wanneer koningin Anne van Engeland kwam te overlijden, de aanspraken van het huis Hannover op den Engelschen troon te ondersteunen. Maar tevens rekende hij toch ook reeds met de mogelijkheid, dat de Hannoversche keurvorst te Whitehall zetelde, omringd van ministers uit de partij der Whigs, die, naar hij veronderstelde, van begeerte zouden branden om de oude coalitie tegen hem weer in 't leven te roepen en den krijg te hervatten. Dan bovenal zou zeer veel aan de houding der Republiek gelegen zijn; want weigerde deze hare deelneming, dan zouden de Whigs hun doel niet kunnen treffen. De uitputting der geld-

middelen van de Republiek, die volgens zijne meening nog grooter zou worden, wanneer zij straks de Barrière tot haren last kreeg, achtte Lodewijk daarom een hem gunstig verschijnsel; zij zou er door teruggehouden worden van nieuwe kostbare ondernemingen. Maar toch keurde hij het bovendien noodzakelijk, zooveel mogelijk bij de regenten der Republiek den argwaan tegen Frankrijk weg te nemen, de zucht naar behoud van den vrede aan te wakkeren, en te trachten er eene partij te vormen, die de mogelijk vijandige raadslagen der oude oorlogspartij zou kunnen beletten.

Lodewijk wachtte met het afzenden van een gezant naar Den Haag dan ook niet, totdat afgevaardigden van de Republiek te Parijs waren aangekomen. Zoodra de Staten-Generaal hem hun voornemen om hem eerlang uit hun naam te doen begroeten hadden aangekondigd.[39)], maakte zich op zijn bevel de man reisvaardig, dien hij voor den belangrijken post in Den Haag had uitgekozen. Het was de markies de Chateauneuf, een ervaren diplomaat, die zijn meester aan verschillende hoven reeds goede diensten bewezen had. Den 18^{en} September 1713 kwam hij op de plaats zijner bestemming aan[40)].

III.

Wat men sedert de dagen, toen Albeville de vertegenwoordiger van Jacobus II bij de Republiek geweest was, niet meer in den Haag gezien had, gaven in het najaar van 1713 Strafford en Chateauneuf te aan schouwen: eene vriendschappelijke verhouding en samenwerking in verschillende punten tusschen de gezanten van Engeland en Frankrijk.

De Engelsche regeering had reeds getoond, dat zij niet afkeerig was van het denkbeeld eener tusschenkomst in het Noorden ten gunste van Zweden, al viel zij tevens klachtig bij den senaat van dit rijk over het geweld, dat de Zweedsche kapers pleegden aan den Engelschen handel. Nog onlangs, den 7^{en} Augustus, had Strafford bij de Staten-Generaal eene memorie ingediend, om hen te herinneren aan hunne verplichting als garanten van den vrede van Traventhal, geschonden door Denemarken's aanval tegen de Holsteinsche vesting Tonningen, en om hen aan te sporen, in vereeniging

met koningin Anne die garantie gestand te doen[41]. Zulke stappen van Strafford waren geheel in den geest van Chateauneuf's lastbrief betreffende de Noordsche zaken, mits slechts zijn meester deel kreeg aan eene dergelijke inmenging in het Noorden; want een optreden der beide Zeemogendheden te zamen of van een harer buiten Frankrijk om achtte deze begrijpelijkerwijze geenszins in zijn belang. De uitingen van Strafford stelden Chateauneuf in dit opzicht wel gerust maar gaven hem tevens de overtuiging, dat de Britsche regeering elke aanwending van geweld in de Noordsche aangelegenheden afhankelijk maakte van de deelneming der Republiek[42]. En het bleek hem spoedig, dat hij zich niet vleien mocht deze te verwerven. Alle aandrang van hem en Strafford bij den raadpensionaris van Holland werkte niets uit. Heinsius luisterde aandachtig, wanneer Chateauneuf betoogde, hoe noodig het herstel van den vrede in het Noorden was, ook in het belang der Republiek; hij gaf hem volmondig toe, dat dit ten nauwste betrokken was bij de ontwikkeling der machtsverhoudingen in de Oostzee, maar verklaarde tegelijkertijd, dat de Staten-Generaal stellig niet verder zouden willen gaan dan tot pogingen om een vrede te bemiddelen[43]. Doch hiervan was voor Frankrijk's oogmerken niets te verwachten; wilde men iets ten gunste van Zweden uitrichten, dan moest men aan diplomatieke vertoogen kracht bijzetten door de uitrusting van oorlogsschepen. Dit bleek ten duidelijkste, toen gedeputeerden uit de Staten-Generaal te zamen met Strafford aan de vertegenwoordigers der Noordsche gealliëerden in Den Haag het voorstel deden om met Zweden eene wapenschorsing te sluiten, ten einde dan op een algemeen congres over den vrede te onderhandelen. Want deze verwierpen met verontwaardiging eene staking der vijandelijkheden, die, naar zij betoogden, slechts dienen zou om Zweden gelegenheid te geven, zijne krachten te herstellen; wel wilden zij toestemmen in een congres, maar zij verbonden hieraan de voorwaarde, dat dit gehouden moest worden in eene Duitsche stad, waarvoor zij drie plaatsen, hier onder Brunswijk, voorsloegen[44]. Wat met het stellen dezer conditie beoogd werd, was duidelijk; men wilde Zweden's pleitbezorger, den Franschen koning, die met het Duitsche Rijk in oorlog was en naar eene Duitsche stad geen gezanten zou kunnen zenden, er

buiten houden. Natuurlijk verzette Chateauneuf zich met alle kracht tegen zulk een plan[45]; evenmin vond het bijval in Engeland, waar Denemarken vruchtelooze moeite deed om het aan te prijzen[46], en ook Heinsins zag geen heil in eene bijeenkomst, waar niet alle belanghebbende machten vertegenwoordigd zouden zijn[47]. Wel kwam er op aandrang van den Keizer, die naijverig waakte om zich, voor zoover Duitsche Rijksbelangen in de Noordsche verwikkelingen betrokken waren, bij hare oplossing de leiding voor te behouden, te Brunswijk een congres bijeen doch enkel van Duitsche vorsten, dat, als vervolg op vroegere beraadslagingen, niets tot stand bracht dan een aantal ijdele bepalingen tot handhaving der neutraliteit van het Duitsche Rijk[48].

Hoe ijverig van zijn kant de Zweedsche gezant in Den Haag, Palmquist, de belangen zijns meesters bij Chateauneuf, Strafford en Heinsius ook bepleitte[49], het baatte hem niet; op de weigering der Republiek om er aan deel te nemen stuitten alle plannen tot gewapende interventie af.

Evenzeer als in de zaken van het Noorden ondervond Chateauneuf voor dat punt zijner instructie, dat den vrede van Frankrijk met het huis Oostenrijk en het Rijk beoogde, ijverige medewerking bij Strafford. De Engelsche regeering had met leedwezen de hervatting der vijandelijkheden tusschen Lodewijk XIV en Karel VI aangezien, omdat hierdoor den Whigs de gelegenheid gegeven werd hare buitenlandsche staatkunde aan onaangename kritiek te onderwerpen; zij wenschte den Utrechtschen vrede zoo snel en zoo goed mogelijk bevestigd te zien en had daarom den Franschen koning verzocht, aan den oorlog geen nieuwe groote uitbreiding te geven en den vrede zooveel doenlijk te bespoedigen[50]. Strafford werkte dus in haren geest, wanneer hij Chateauneuf's aandrang bij Heinsius om den Keizer tot vrede te pressen ondersteunde. De raadpensionaris toonde zich bereid pogingen aan te wenden om door besprekingen met de ministers van onderscheiden Duitsche vorsten in Den Haag dien vrede te bevorderen, maar het was toch vooral Strafford zelf, die met onvermoeiden ijver hen trachtte te bewegen op den Keizer eenigen dwang te oefenen[51]. Doch ook dit streven bleef vruchteloos, al hield Strafford zelfs zoo sterk bij de Duitsche ministers aan, dat Lodewijk hem wat al te dringend vond:

na de voordeelen, welke hij op den Keizer had behaald, aldus schreef hij, was niet hij het maar de Keizer, die het vlijtigst den vrede moest zoeken. Niettemin koesterde de grijze monarch een groot verlangen naar vrede, en reeds waren van hem de eerste openingen uitgegaan, die tot eene rechtstreeksche onderhandeling tusschen hem en Karel VI en tot de samenkomst hunner gevolmachtigden, Villars en Eugenius van Savoye, te Rastadt op den 26^{en} November 1713 leidden.[52)]

Met spanning en wantrouwen werd de loop dezer onderhandelingen van verschillende zijden gevolgd. Welke uitwerking zouden zij hebben voor de aangelegenheden van het Noorden? Zouden wellicht de beide monarchen zich over eene tusschenkomst met elkaar verstaan, om gezamenlijk den Gealliëerden de voorwaarden van den vrede op te leggen? Zouden niet in ieder geval, wanneer zij vrede met elkaar sloten, beiden zich krachtiger in die zaken mengen dan hun vóór dien tijd mogelijk geweest was? Te Madrid, waar het hof zich nog steeds gevleid had voordeel uit het voortzetten van den oorlog te trekken, zag men met tegenzin de onderhandelingen beginnen en vroeg men zich bekommerd af, wat Lodewijk voor zijn kleinzoon, Philips V, zou bedingen. Aan verschillende Italiaansche hoven berekende men met onrust de aanslagen, welke te Weenen tegen hunne veiligheid gesmeed konden worden.[53)] In de Republiek maakte men zich bezorgd over hetgeen te Rastadt omtrent de Zuidelijke Nederlanden mocht worden bepaald; en aan die bezorgdheid werd weldra voedsel gegeven door geruchten over een ruilingsplan, dat gedurende de achttiende eeuw nog meerdere malen de diplomatieke wereld in beroering zou brengen: het heette, dat de keurvorst van Beieren zijne landen zou verruilen tegen de Zuidelijke Nederlanden.[54)]

Die geruchten waren niet zonder grond. De keurvorst van Beieren, de bondgenoot van Lodewijk XIV, was verjaagd uit zijne staten, die door de Oostenrijksche troepen waren bezet. Lodewijk had de verplichting te zorgen, dat de keurvorst werd hersteld, en dit was een der netelige punten in den vredehandel, dat misschien door eene dergelijke ruiling op bevredigende wijze kon worden opgelost. De keurvorst zelf scheen er wel toe geneigd te zijn, althans zijn vertegenwoordiger in Den Haag, von Heydenfeld, gaf zich veel

moeite om Chateauneuf te bewegen, de zaak aan de Staten-Generaal smakelijk te maken.[55] Weldra gelastte Lodewijk zijnen gezant, de gevoelens der Nederlandsche staatslieden over zulk een plan te polsen, die, naar hij schreef, vermoedelijk ook liever den keurvorst van Beieren dan het huis Habsburg meester van de Zuidelijke Nederlanden zouden zien.[56] Maar nog voordat die orders in handen van Chateauneuf gekomen waren, had deze zijn meester reeds bericht, hoe groote bekommering en onrust de geruchten over het ontwerp dezer ruiling in de Republiek hadden verwekt.[57] En deze gewaarwordingen waren volkomen verklaarbaar. De Zuidelijke Nederlanden in de handen van den keurvorst van Beieren, den vriend en beschermeling van den Franschen koning, zouden niet alleen alle militaire waarde aan eene Barrière ontnemen maar zelfs eene voortdurende bedreiging voor de Republiek zijn; het gebeurde in 1701, toen diezelfde keurvorst landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden was geweest, lag nog versch in het geheugen. Reeds naar aanleiding der geruchten had men Chateauneuf betuigd, dat het altijd de bedoeling der Staten-Generaal was geweest om zelve eenige vestingen in de Zuidelijke Nederlanden bezet te houden en het overige gebied te zien in de macht van een sterk bondgenoot, in staat om de Republiek te beschermen.[58]

Spoedig verkreeg Lodewijk van den Keizer de toezegging, dat de keurvorst van Beieren in zijne staten zou worden hersteld, en gaf hij dientengevolge Chateauneuf last, van het ruilingsplan niet verder te reppen.[59] Wel kwam de keurvorst er bij Lodewijk nog weer op terug en beweerde zelfs, op grond van onjuiste berichten van von Heydenfeld, dat men in de Republiek er zeer mee ingenomen was;[60] doch na de duidelijke verklaring van Buys en Goslinga - de buitengewone gezanten der Republiek, die te langen leste te Parijs waren aangekomen - dat de Staten-Generaal ten zeerste gekant waren tegen eene ruiling en er zich ten krachtigste tegen zouden moeten verzetten, bleef de zaak rusten,[61] althans voor korten tijd; want eenige maanden later zou de Keizer haar weer opvatten ten einde in de onderhandelingen over de Barrière druk te oefenen op de Republiek en Engeland.

Terwijl nu het vredeswerk te Rastadt nog onafgedaan was,

begon Engeland eene krachtige politieke actie, die het uitvloeiscl was deels van gebeurtenissen in Engeland zelf, deels van de Rastadtsche onderhandelingen.

De Italiaansche vorst, die, niet zonder reden, zich het meest bezorgd maakte over de bedoelingen van Karel VI, was Victor Amadeus, van Savoye en van Sicilië. Om zekerheid voor zijne nieuw gewonnen landen te verwerven, wendde hij zich eerst tot het hof van Versailles, en toen hij hier weinig geruststellend bescheid kreeg, ging hij zijn troost zoeken bij Engeland.[62)] De omstandigheden waren hem gunstig, want juist was de man, die het meest voor de uitbreiding der Savoysche macht gedaan had, Bolingbroke, tot hooger aanzien en invloed bij de koningin gestegen.

De oneenigheid tusschen Oxford en Bolingbroke was in den loop van 1713 gedurig toegenomen en had verlammend gewerkt op de buitenlandsche politiek van Engeland;[63)] zij had de hoofden zoo zeer in beslag genomen, dat er weinig aandacht voor de zaken van het buitenland overgebleven was. Hierin kwam verandering met den aanvang van 1714 ten gevolge van een hoogst ernstigen ziekteaanval der koningin. Zoolang het ergste te vreezen was, vervulden ontsteltenis en verbijstering het hof. Bij de Whigs was de uitwerking van tegenovergestelden aard: zij vergaderden druk om over maatregelen, in geval van het overlijden der koningin, te beraadslagen; bij het huis van Wharton, een hunner aanzienlijkste en heftigste leiders, was het een gedurig komen en gaan, en uitingen van vreugde werden niet steeds bedwongen.[64)] Doch die vreugde was voorbarig. Na een korten tijd van ongelooflijke spanning nam de ziekte eene gunstige wending; weldra was het gevaar geweken. Bolingbroke liet zich deze goede gelegenheid om de koningin voor zijne staatkundige inzichten te winnen niet ontgaan; hij schilderde haar, en bewees ook door onderschepte brieven, met hoeveel ongeduld de Whigs haren dood afwachtten om zelve weer de macht in handen te nemen en hunne verderfelijke beginselen door te drijven; en van dat oogenblik af besloot koningin Anne de bemiddelende politiek ter verzoening der partijen, die Oxford haar gepredikt had, te laten varen en maatregelen te nemen om Staat en Kerk tegen Whigsche aanslagen te beveiligen. Zoo triumpheerde Bolingbroke op Oxford, voor

wien thans eigenlijk geen plaats meer in het ministerie was. Doch deze was te veel gehecht aan zijn ambt om er vrijwillig van te scheiden, en liever dan er afstand van te doen, bukte hij voor de omstandigheden en verklaarde zich bereid de richting, door den zegevierenden Bolingbroke aangewezen, te volgen. Al was zijne verzoening met Bolingbroke niet oprecht en al bleef hij bedacht op middelen om op zijne beurt weer de bovenhand te winnen, toch was zoodoeude, voor 't oogenblik althans, de twist in 't ministerie bijgelegd en kon dit onder Bolingbroke's aanvoering in binnen- en buitenland krachtiger optreden.

De ziekte van koningin Anne had natuurlijk ook buiten Engeland groote beweging verwekt en was overal gevolgd met gespannen aandacht, doch hier en ginds met gansch verschillende gewaarwordingen. In de Vereenigde Nederlanden dachten de aanzienlijke staatslieden er over als Goslinga, die overtuigd was, dat de Republiek alles op 't spel behoorde te zetten om de Engelsche kroon aan het Hannoversche huis te verzekeren.[65)] Te Hannover rekende men op dergelijke gevoelens in den Staat. De bekwame gezant Bothmer onderhield in Den Haag de vriendschappelijkste betrekkingen met Heinsius en andere Nederlandsche staatslieden en pleegde overleg met hen omtrent de belangen van zijn keurvorstelijken meester.[66)] In deze dagen richtte zich bovendien Bernstorff, de eerste minister van George Lodewijk, nog met een bizonder schrijven tot Heinsius, om uit naam van zijn vorst te verzoeken, dat de Republiek hem wilde bijstaan met raad en, zoo noodig, met hare macht.[67)] Ook van Versailles uit wendde men den blik naar Den Haag doch natuurlijk in gansch andere stemming. Chateauneuf ontving bevel scherp te letten op den indruk, dien de ziekte der Engelsche koningin in de Republiek maakte, en uit te vorschen, of men daar bereid zou zijn, den hertog van Hannover in zijne aanspraken op den Engelschen troon te ondersteunen.[68)] Eenige weken later nog schreef Lodewijk aan zijn gezant, dat hij zich wel wilde verbinden om geenerlei bijstand te verleenen aan den Pretendent, indien de Republiek ten aanzien van den hertog van Hannover eene gelijke verplichting op zich wilde nemen.[69)] Een zonderling denkbeeld inderdaad. De Fransche koning had zich bij den vrede van Utrecht reeds nadrukkelijk verbonden

om de vastgestelde Protestantsche successie in Engeland niet te belemmeren en geene hulp, welke ook, te schenken aan den Pretendent; een aanbod van nieuwe beloften zijnerzijds in deze aangelegenheid was daarom niet alleen overbodig maar gaf ook rechtmatigen grond tot twijfel aan zijne goede trouw; de Republiek daarentegen was door het Successie- en Barrièretractaat van 1713 gehouden tot handhaving der Hannoversche successie, waarvan hare staatslieden bovendien alle heil verwachtten. Zelfs nog voordat Lodewijk zijn brief aan Chateauneuf verzonden had, ontving hij van dezen berichten, die geen twijfel overlieten, of de Republiek was vast besloten hare verbintenis gestand te doen.[70)].

Onderwijl was juist door de ziekte der koningin en Bolingbroke's overwinning, die er het gevolg van geweest was, het gevaar voor de Hannoversche successie grooter geworden dan ooit te voren. Van dezen tijd af maakte het Engelsche ministerie, dat de zegepraal der Whigs zoo dicht voor oogen had gehad, ernst van zijne onderhandelingen met den Pretendent.[71)] Het stelde daarbij echter een onafwijsbaren eisch: Jacobus, de Pretendent, moest tot de Anglikaansche kerk overgaan. Die eisch kwam niet voort uit de overtuiging van de voortreffelijkheid dier kerk, maar uit het besef dat een koning, die openlijk het katholieke geloof beleed, in Engeland niet mogelijk was; in zijn binnenste mocht Jacobus katholiek blijven, uiterlijk moest hij lid zijn van de staatskerk, evenals zijn oom Karel II dat geweest was. Op dien eisch zouden op den duur alle plannen afstuiten; want de zoon van Jacobus II stelde de trouw aan zijne kerk boven de kans op de koningskroon en verwierp wat men van hem vroeg als eene afschuwelijke laagheid. Niettemin hielden de onderhandelingen voorshands aan; de Pretendent vleide zich, dat hij, ook zonder afvallig te worden van de katholieke kerk, den troon zijner vaderen zou kunnen winnen; Bolingbroke bleef vurig wenschen, zijne partij en zich zelf veilig te stellen voor de gevolgen van een zegepraal der Whigs.

Met dien wensch nu hangt, naar het mij voorkomt, ook de richting samen, welke de Engelsche regeering met hare buitenlandsche staatkunde insloeg sedert den aanvang van 1714. Victor Amadeus van Savoye en Sicilië vond bij haar een uitstekend onthaal, toen hij bescherming vroeg tegen mogelijke

booze raadslagen des Keizers; Bolingbroke verklaarde, dat hij den koning van Sicilië tot elken prijs op zijn troon zou handhaven en stelde onmiddellijk pogingen in 't werk om ook den Franschen zoowel als den Spaanschen koning voor dit doel te winnen. Lodewijk, die den Keizer wantrouwde en vreesde, dat hij iets in 't schild voerde hetzij tegen Italië, hetzij ter ondersteuning van Barcelona,[72)] ontving Bolingbroke's voorslagen niet ongunstig, en zoo werden de grondslagen gelegd voor een verbond tusschen Engeland, Frankrijk, Spanje en Savoye,[73)] ter bescherming der landen van Victor Amadeus tegen aanvallen des Keizers.

Het kon den schijn hebben, dat hiermee niets meer beoogd werd dan de handhaving van den Utrechtschen vrede, het werk van het Engelsche ministerie, maar inderdaad hoopte Bolingbroke ook nog iets anders te bereiken. Toen deze aan den Franschen gezant te Londen, d'Iberville, de eerste opening over zulk een verbond deed, betoogde hij, dat Lodewijk op Italiaansche allianties bedacht moest zijn; want - zoo beweerde hij - de ziekte der koningin had gelegenheid geschonken, omtrent de gezindheid der regeeringen dezelfde waarnemingen te doen als wanneer zij gestorven ware, en duidelijk was daarbij het plan van een verbond tusschen den Keizer, de Republiek en Hannover aan den dag gekomen.[74)] Dit eenigszins zonderling argument zal men naar waarde schatten, wanneer men bedenkt, dat de drie door hem genoemde machten de vrienden en oude bondgenooten der Whigs waren. Wat Bolingbroke wilde, was voor de positie zijner partij, de Tories, een steun te vinden in buitenlandsche bondgenootschappen, evenals vroeger de Whigs voor hunne regeering kracht ontleend hadden aan de verbinding met vreemde machten.[75)] En nog helderder komt dit streven van Bolingbroke aan 't licht, als men oplet, hoe hij tegelijkertijd trachtte, de twee vrienden der Whigs, de Republiek en den Keizer, met elkaar in onmin te brengen.

Strafford, die een keer naar Engeland had gedaan, kwam in Februari 1714 in Den Haag terug en deed den 23^{en} dier maand aan de gedeputeerden tot de buitenlandsche zaken uit naam der koningin voorstellen, die een samengaan der Republiek met Engeland beoogden in verschillende aangelegenheden tegen hetgeen de Keizer zijn belang achtte.[76)] Het eerste

punt had betrekking op den vrede tusschen Lodewijk XIV en het Rijk. De onderhandelingen te Rastadt zouden spoedig tot een goed einde geraken, doch regelden, in naam althans, slechts de aangelegenheden van het Oostenrijksche huis en stonden gevolgd te worden door een congres te Baden, dat de voorwaarden van den vrede tusschen Frankrijk en het Rijk treffen zou. De Engelsche regeering nu sloeg voor, dat zij en de Republiek elk een minister naar Baden zouden zenden om te waken voor de belangen der Protestanten in het Rijk en de vernietiging uit te werken van artikel IV van den Rijswijkschen vrede, waardoor die belangen ernstig geschaad waren. In de tweede plaats verzocht zij, dat de Republiek, evenals de koningin gedaan had, tot handhaving van den vrede van Utrecht bij de hoven van Versailles en Madrid zou aandringen op het beramen van gezamenlijke maatregelen om de garantie der landen van den koning van Sicilië gestand te doen. Een derde punt raakte de vredesonderhandelingen tusschen de Republiek en Spanje, waarmee men zich te Utrecht nog altijd vruchteloos bezig hield. Het groote struikelblok hierbij was een eisch ten bate der princes van Orsini, die door middel der koningin Maria Louise,[77)] wier grootmeesteres zij was, koning Philips, den zwakken vrouwenslaaf, geheel beheerschte en sedert jaren feitelijk Spanje geregeerd had, met goedvinden van Lodewijk XIV. Zij wenschte vurig een gebied in de Zuidelijke Nederlanden in souverein bezit te verwerven, en de Republiek had bij den vrede met Frankrijk goedgekeurd, dat in Luxemburg of in Limburg een gebied, ter waarde van 30.000 rijksdaalders jaarlijksch inkomen, tot een prinsdom zou worden verheven ten gunste van haar en hare erfgenamen.[78)] Het was evenwel te voorzien, dat Karel VI zich ten sterkste zou kanten tegen zulk eene begunstiging te zijnen koste van de vrouw, die hem steeds met de meeste energie bestreden had, en daarom vorderde de Spaansche koning thans, dat de Republiek dat gewenschte bezit aan de princes van Orsini zou garandeeren. Doch de Nederlandsche staatslieden, die gemakkelijk konden raden, hoe zulk eene garantie door Karel VI zou worden opgenomen, wilden er volstrekt niet toe verstaan. Van de twee afgevaardigden des Spaanschen konings te Utrecht was de een, de markies van Monteleon, die met de Fransche regeering in

nauwe betrekking stond, zeer bereid om, volgens de begeerte van Lodewijk XIV, den vrede met de Republiek te bevorderen;[79] doch de ander, de hertog van Ossuna, was de onverzettelijke pleitbezorger van de belangen der princes van Orsini, en in die houding werd hij steeds gestijfd door den Engelschen gezant Strafford, niet alleen, zooals deze beweerde,[80] om der Republiek onaangenaam te zijn maar ook in 't belang van den Engelschen handel en om, zoo mogelijk, tweedracht te stichten tusschen den Keizer en de Republiek. Thans kwam hij uit naam der koningin nogmaals aandringen, dat de Republiek aan den wensch der Spaansche regeering toegeven zou.

Op de aangelegenheden van het Noorden had een vierde punt betrekking; hierin hield de Engelsche regeering aan op samenwerking, gelijk zij reeds zoo dikwijls gedaan had, maar zij sprak nu ook uit, waarin die samenwerking zou moeten bestaan: Engeland en de Republiek zouden gezamenlijk een eskader naar de Oostzee zenden om den handel te beschermen zoowel tegen Zweedsch als tegen Russisch geweld.

Eindelijk was er een vijfde en niet het minst belangrijke punt, dat de Zuidelijke Nederlanden betrof. Lodewijk had bij den vrede van Utrecht de verplichting op zich genomen om binnen een bepaalden tijd de havenwerken en versterkingen van Duinkerken, van waaruit aan den Nederlandschen en Engelschen handel zoo groote schade was toegebracht, te dempen en te slechten. In afwachting der regeling van den toestand in de Zuidelijke Nederlanden bleef een Nederlandsch garnizoen behalve in andere plaatsen ook te Ostende, Engelsche bezetting in 't kasteel van Gent en in de steden Gent, Brugge en Yperen gevestigd. De Engelsche regeering zag ongaarne de havenstad Ostende in handen der Republiek en was niet zonder vrees, dat zij zich door onderhandeling met Oostenrijk er het bezit van zou verzekeren.[81] Zij stelde het thans voor, alsof de bezetting te Ostende slechts een waarborg was voor de voltooiing van het vernielingswerk te Duinkerken. Het onbruikbaar maken der haven, noode en traag aangevangen, was toch langzaam voortgegaan, maar onderwijl liet Lodewijk een kanaal graven, dat Mardijk met de zee ging verbinden, naar van Fransche zijde beweerd werd om 't land eene behoorlijke afwatering te bezorgen,

doch naar anderen meenden om Duinkerken te vervangen. De Engelsche regeering had hiervoor zooveel mogelijk de oogen gesloten[82)] en geliet zich nu, alsof Lodewijk XIV zijne verplichtingen eerstdaags vervuld zou hebben. Op dien grond vroeg Strafford, dat de staatsche troepen Ostende ontruimen en dat de Staten-Generaal in het toekomstig Barrièretractaat met den Keizer bedingen zouden zoowel de onvervreemdbaarheid dier haven van de Zuidelijke Nederlanden als de aanwijzing van een vast fonds, waaruit zij in goeden staat zon kunnen worden gehouden; van haar kant zou dan de koningin bereid zijn, het kasteel van Gent aan de Staten-Generaal over te leveren[83)] en de Engelsche garnizoenen uit Gent, Brugge en Yperen weg te nemen.

Ten slotte erkende Strafford, dat de Republiek meer reden had dan Engeland om den Keizer te ontzien, doch tevens wees hij er op, dat haar eene Barrière verzekerd was en dat zij de Zuidelijke Nederlanden niet aan den Keizer behoefde over te geven, aleer zij die Barrière werkelijk zou verkregen hebben; bovendien kon zij rekenen op de hulp van Hare Britsche Majesteit, die dan echter ook verwachtte, dat de Staten-Generaal deze verschillende voorstellen zouden aannemen, en het in dat geval zelfs billijk zou oordeelen, dat de Republiek reeds thans het jaarlijks millioen uit de Zuidelijke Nederlanden verkreeg, hetwelk haar in het Successieen Barrière-tractaat van 1713 was gewaarborgd.

Oppervlakkig beschouwd hadden die voorstellen wel wat aanlokkelijks voor de Republiek. Haar isolement en uitputting stelden haar aan kleinachting en geweld bloot. Als zij de Spaansche gezanten te Utrecht dreigde met het zenden van een eskader naar de Middellandsche zee, noemde Ossuna zulke dreigementen bruta fulmina of bullebakken, daar zij toch niet in staat was schepen uit te rusten[84)]. De koning van Pruisen, aan wiens hof met de grootste minachting over de Republiek gesproken werd[85)], gebruikte geweld om zich in 't bezit te stellen van hetgeen hij beweerde, dat hem uit de erfenis van Willem III toekwam; hij richtte in 't Geldersch Overkwartier nieuwe tollen aan de Maas op en maakte zich meester van de heerlijkheid Herstal, na zich die door het leenhof van Luik te hebben laten toewijzen[86)]. Een samengaan met Engeland zou ongetwijfeld zeer ten goede komen

aan het aanzien der Republiek, wier belangen toch bovendien in vele opzichten wel strookten met Strafford's voorstellen. Beveiliging van den handel in het Noorden, behartiging van het Protestantisme in het Duitsche Rijk, verhindering van een nieuwen krijg in Italië waren ook voor haar begeerenswaarde doeleinden. En hoe werd zij van verschillende zijden gedrongen om een of meer punten uit Strafford's voorstel aan te nemen! De koningin van Engeland richtte spoedig een schrijven aan de Staten-Generaal om hen tot een vereenigd optreden in de Oostzee en het gezamenlijk waken voor de Protestantsche belangen op het congres te Baden nog in 't bizonder te vermanen[87]; Spanje stelde thans den eisch, dat de koning van Sicilië in den vrede met de Republiek zou worden opgenomen[88]; Chateauneuf ook trachtte de Staten-Generaal tot toestemming in de garantie der landen van Victor Amadeus te bewegen en bleef bovenal, hierin ten ijverigste door Palmquist ondersteund, op hunne tusschenkomst in 't Noorden aandringen[89]. Zweden te redden was voortdurend een der voornaamste zorgen van den Franschen koning, met welk doel hij zich naar alle zijden wendde, tot Pruisen[90], tot den Keizer[91], tot Denemarken[92], tot Rusland[93]; maar 't liefst toch zou hij in vereeniging met Engeland en de Republiek den vrede willen voorschrijven, waartoe het licht komen kon, wanneer de Republiek maar eenmaal tot het besluit gebracht was om aan eene uitrusting naar het Noorden deel te nemen. Hoe velen zou dientengevolge de Republiek gunstig stemmen, indien zij in Strafford's voorstellen bewilligde. En hoe weinig behoefde zij te vreezen, zich hierdoor nieuwe zware lasten op de schouders te laden! Het was toch niet goed denkbaar, dat de Keizer met zijne uitgeputte middelen iets zou ondernemen tegen den koning van Sicilië, als deze door de macht van Engeland, Frankrijk, Spanje en de Republiek werd beschermd. Het uitzenden van een eskader zou geld kosten, doch hoe dringend was ook de behoefte van den handel aan bescherming in het Noorden! De schade, die de Nederlandsche kooplieden daar leden, steeg zoo hoog, dat, bij gebreke van bescherming door den Staat, zij bereid waren zich op eigen kosten te verdedigen, wanneer zij slechts door de Staten-Generaal gemachtigd werden om geweld met geweld te keeren, hetzij dit van het Zweedsche,

Deensche of Russische zijde kwam[94]. Bij zulke omstandigheden zou de uitrusting van oorlogsschepen toch onvermijdelijk worden voor de Republiek, indien zij niet haren ganschen Oostzee-handel aan 't gevaar van te verloopen wilde blootstellen[95]. En was het niet waar, dat zij zich in gezelschap van zulke machtige vrienden om het misnoegen van den Keizer niet behoefde te bekommeren?

Ondanks alle dergelijke overwegingen, die ten gunste van Strafford's voorstel konden strekken, had dit niet de minste kans om door de Staten-Generaal te worden aangenomen. De bedoeling om tweedracht tusschen den Keizer en de Republiek te stichten en om deze door samenwerking met de Tory-regeering en dier politieke vrienden van het huis Hannover en de Whigs te vervreemden, straalde er al te duidelijk in door dan dat het niet met grooten argwaan moest ontvangen worden. Er heerschte diep wantrouwen tegen het Engelsch ministerie. Van Marlborough ontving Heinsius de waarschuwing, dat het op niets anders bedacht was dan op middelen om den Pretendent de Engelsche kroon te verschaffen[96], en dit was ook de overtuiging van de Whigs, van de Hannoversche ministers en van de Nederlandsche staatslieden. Weliswaar trachtte Oxford hen van de zuiverheid zijner bedoelingen ten opzichte der Hannoversche successie te overtuigen, doch welke waarde was er aan zijne verzekeringen te hechten? Gelijk zoo dikwijls, speelde hij ook thans weer dubbel spel. In denzelfden tijd dat hij, om zich niet door Bolingbroke te laten verdringen, ijverig onderhandelingen met den Pretendent voerde,[97], zocht hij zich tevens op goeden voet te stellen met het Hannoversche huis. Om dat doel te bereiken, trachtte hij ook Heinsius en diens vrienden voor zich te winnen. Hij bediende zich hiertoe thans van John Drummond[98], die zich met dringende brieven tot Albemarle en Heinsius wendde, en poogde weldra ook zelf weer met Heinsius in briefwisseling te komen[99]. Tevens maakte hij gebruik van de gelegenheid, dat in Februari 1714 zijn neef, Thomas Harley, door de koningin naar Hannover afgevaardigd werd om de keurvorstelijke familie omtrent de opvolging gerust te stellen en terug te houden van een maatregel, die meerdere malen overwogen was: het overzenden van een lid der familie naar Engeland. Thomas Harley nam de reis over Den Haag,

hield zich daar geruimen tijd op en deed blijkbaar zijn best om vertrouwen te wekken voor Oxford's gehechtheid aan het Hannoversche huis; want dit verblijf werd de aanleiding tot eene correspondentie, die Duivenvoorde, op verzoek van den keurvorst van Hannover en met voorkennis van Heinsius, met den grootschatmeester opende[100]. Maar ging deze inderdaad eerlijk te werk, moest men zich afvragen. En mocht dat al zoo wezen, zou hij in staat zijn tegen Bolingbroke stand te houden? Toen in April koningin Anne ten uiterste gegriefd was door de handelwijze van den Hannoverschen gezant te Londen, Schuts - die krachtens een verkeerd begrepen last der keurvorstin-moeder een ‘writ’ gevraagd had voor den keurprins om als hertog van Cambridge zitting te nemen in het Hoogerhuis[101] - beproefden Bolingbroke en de zijnen opnieuw, Oxford den voet te lichten[102]. Wederom mislukte het, en nogmaals steeg tijdelijk de ster van Oxford; doch iedereen begreep, dat zijne stelling hoogst onzeker bleef. In geen geval echter kon de toenadering van Oxford eene reden zijn voor de Republiek om Strafford's gevaarlijke voorstellen gunstig te ontvangen. Gaven deze zelve bovendien niet een bewijs van de onbetrouwbaarheid der Engelsche regeering? Zij stelden - gelijk van Nederlandsche zijde terecht werd opgemerkt - de vervulling der garantie van de Barrière, die aan geen andere voorwaarden dan aan de garantie der Hannoversche successie gebonden was, afhankelijk van de inwilliging der punten, welke de koningin thans van de Republiek vroeg.

Hoe sterk en driftig Strafford dan ook bij Heinsius en de andere gedeputeerden tot de buitenlandsche zaken mocht aandringen, hij werkte er niets mee uit; aan betuigingen van hoogachting voor de koningin en van begeerte naar hare vriendschap lieten de Staten-Generaal het niet ontbreken, maar tevens ontving Strafford de bewijzen, dat zij het oogmerken der Engelsche regeering om hen van den Keizer te scheiden uitstekend doorzagen. Noch de garantie van het prinsdom voor de prinses van Orsini noch die der landen van den koning van Sicilië wilden zij op zich nemen, en zelfs weigerden zij Victor Amadeus als koning van Sicilië te erkennen, voordat zij 's Keizers gevoelen hieromtrent zouden hebben vernomen; het congres te Baden noemden zij eene zaak van Keizer en Rijk, waarheen zij, zonder daartoe te

zijn uitgenoodigd, geen ministers zenden konden; in het Noorden verklaarden zij gaarne eene bemiddeling te willen beproeven, doch zij voegden er aan toe, dat hierbij de deelneming van den Keizer onmisbaar zou zijn; over de Zuidelijke Nederlanden eindelijk stonden de onderhandelingen met den Keizer te beginnen.[103)]

De Keizer en nog eens de Keizer, dat was het referein hunner antwoorden, welke aan Strafford en de Engelsche regeering geen hoop lieten om in hun streven te slagen. Het was duidelijk, dat de Republiek in de welwillendheid van het hof te Weenen haar heil zocht, in afwachting van de ontknooping der dingen in Engeland; zij bleef in de Whigs, in het huis Hannover en in den Keizer hare natuurlijke vrienden zien.

Die afwachtende houding had voor de Republiek te minder bezwaar, omdat hierbij toch inderdaad niet veel te verliezen was. Weliswaar toonde Strafford zijn ongenoegen door bij voortduring den vrede tusschen de Republiek en Spanje te belemmeren en door den geest van verzet tegen den Nederlandschen regeeringscommissaris in de Zuidelijke Nederlanden, Van den Bergh, aan te wakkeren;[104)] maar daarbij bleef het ook. De bescherming van den handel kon de Republiek ter harte nemen, ook zonder zich met Engeland te verbinden, en weldra werden tot dit doel voorbereidende maatregelen getroffen.[105)] Voor den kwaden wil van Strafford vond zij vergoeding in de verzekeringen van erkentelijkheid, die hare houding ontlokte aan het hof te Weenen;[106)] en daarenboven ondervond zij van Lodewijk XIV blijken van welwillendheid, die ten slotte Strafford's ijveren om den vrede met Spanje tegen te houden verijdelden.

Hoewel de Republiek ook zijne wenschen niet vervulde, toonde Lodewijk haar hierover geen ongenoegen. De Fransche koning bleef met bezorgdheid de toekomst tegemoet zien. Vooral natuurlijk in verband met hetgeen in Engeland gebeuren kon, maakte hij zich ongerust over de bedoelingen van den Keizer, dien hij, ook nadat den 7^{en} Maart de vrede van Rastadt gesloten was, nog steeds van plannen tegen den koning van Sicilië of ter ondersteuning van Barcelona verdacht hield.[107)] Hij ontving berichten van groote oorlogszucht bij de Whigs en van een sterke oorlogspartij, die er in de Republiek zou bestaan en, naar hij duchtte, zich door

den Keizer licht in een nieuwen krijg zou laten meesleepen.[108)] Daarentegen hield hij zich nog steeds overtuigd, dat hij een aanval niet zou behoeven te vreezen, indien hij de Republiek van deelneming kon terughouden.[109)] Vandaar dat hij Chateauneuf herhaaldelijk gelastte, zich zoo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te stellen van den toestand der geldmiddelen, van leger en vloot der Republiek, van de onderlinge verdeeldheid welke er heerschte, van de neiging, die volgens geruchten zou bestaan, om den jongen stadhouder van Friesland tot kapitein-generaal te maken.[110)] Maar vandaar ook, dat hij zijnen gezant op het hart drukte behoedzaam te zijn, wel te wijzen op de waarde van zijne vriendschap en op de gevaren welke der Republiek uit de stijgende macht van Oostenrijk konden rijzen, doch tevens het verwekken van argwaan, alsof hij wantrouwen tusschen de Republiek en Oostenrijk wilde zaaien, zorgvuldig te vermijden. Van inmenging in de aanstaande onderhandelingen over de Barrière moest hij zich geheel onthouden; de tijd en de ervaring, zoo schreef Lodewijk, zouden de Republiek van de zuiverheid zijner bedoelingen overtuigen.[111)]

Lodewijk maakte zich onnoodig bezorgd over de gezindheid in de Republiek. Ongetwijfeld heerschte bij de meerderheid der regenten nog het oude wantrouwen tegen hem, doch geen hunner dacht aan de hervatting van een grooten oorlog, dien de droeve toestand van de geldmiddelen der Republiek volstrekt onmogelijk maakte. En daarenboven bleven inderdaad het bezadigd en handig optreden van Chateauneuf en de welwillendheid, welke Lodewijk der Republiek bewees, niet zonder uitwerking. Hare buitengewone gezanten, Buys en Goslinga, waren te Parijs zeer heusch ontvangen en konden berichten zenden niet alleen van de vredelievende gezindheid des konings maar ook van diens bereidwilligheid om den vrede tusschen Spanje en de Republiek te bevorderen.[112)] Lodewijk had zich daarvoor werkelijk reeds langen tijd moeite gegeven doch de ervaring opgedaan, dat, waar het de belangen der princes van Orsini gold, zijn kleinzoon ongezeggelijk was en onberekenbaar; concessies, door den eenen koerier uit Spanje aangebracht, waren door een onmiddellijk volgenden ijlbode weer herroepen,[113)] en nog altijd was de zaak niet verder gekomen, toen hij te Rastadt vrede

sloot met Karel van Oostenrijk. In dien vrede, waarin, ten spijt van Lodewijk's aandringen, zijn kleinzoon niet was opgenomen, werd ook geen gewag gemaakt van een prinsdom voor de princes van Orsini; en nu hij zelf dit punt had opgegeven tegenover keizer Karel, achtte hij het onredelijk, dat hierom de vrede tusschen de Republiek en Spanje nog langer verschoven zou blijven.[114)] En weldra kwam hij thans de Republiek krachtdadig te hulp. Fransche troepen waren op marsch om den Spaanschen koning, wiens eigen krachten hiertoe te kort schoten, in het ten onderbrengen van Barcelona bij te staan. Maar toen Philips zich in zake van den vrede met de Republiek niet wilde laten gezeggen door zijn grootvader, deed deze den optocht van zijn legercorps staken, totdat het hof te Madrid zou hebben toegegeven.[115)] Dit had de gewenschte uitwerking. In spijt van Ossuna, die tot op 't laatste oogenblik beletselen in den weg wierp,[116)] en van Strafford, die ook thans nog weer op de eischen van garantie ten behoeve van de princes van Orsini en den koning van Sicilië het werk schipbreuk trachtte te doen lijden,[117)] kwam de vrede tusschen de Republiek en Spanje eindelijk den 26^{en} Juni 1714 tot stand.

De vreugde in de Republiek over het beëindigen dier slepende onderhandeling werd echter vergald door de toenemende moeilijkheid met de regeering te Weenen. Wat de Engelsche diplomatie vruchteloos beproefd had te weeg te brengen, verwijdering tusschen de Republiek en het Habsburgsche huis, scheen thans het gevolg te zullen worden van de onderhandelingen over de Barrière.

Nadat Karel VI te Rastadt vrede met Frankrijk gesloten had, was voor de Staten-Generaal de tijd gekomen om het Barrière-vraagstuk onder de oogen te zien, en in den aanvang van April traden de gedeputeerden tot de buitenlandsche zaken in voorloopige besprekingen met Karel's vertegenwoordiger in Den Haag, baron Heems, wien zij verklaarden, dat de Staten-Generaal bereid waren om de onderhandelingen over de Barrière te beginnen en daarin alle gemakkelijkheid bij te brengen.[118)] Terstond kwam Strafford als spelbreker tusschenbeide: hij protesteerde tegen afzonderlijk overleg van de Republiek en Oostenrijk over de Barrière en ontleende aan het verdrag van Successie en Barrière de aanspraak om

bij alle besprekingen dienaangaande tegenwoordig te zijn. Van zulk een eisch wilde Heems niets hooren. Ook bij de onderhandelingen te Rastadt had de Oostenrijksche regeering zich op het standpunt geplaatst, dat zij volstrekt geen rekening te houden had met hetgeen te haren opzichte te Utrecht mocht bepaald zijn; ten aanzien der Zuidelijke Nederlanden erkende zij geen andere verplichtingen dan welke uit den Rastadtschen vrede voortvloeiden; voor haar bestond het tractaat van Successie en Barrière niet, en Engelsche inmenging in hare onderhandelingen met de Republiek over de Barrière wilde zij volstrekt niet gedoogen. Zij was nog in 't bizonder gebeten op Strafford, die bij het tot stand komen van den vrede van Utrecht zulk eene rol gespeeld en zich meer dan eens in oneerbiedige woorden over den Keizer uitgelaten had. Heems verklaarde, dat zijn meester daarom nimmer Den Haag als plaats van onderhandeling over de Barrière zou goedkeuren en gaf den Staten-Generaal de keuze uit drie steden: Frankfort, Keulen of Brussel.

De Staten-Generaal wilden ook liever buiten deze Engelsche regeering om, van welke zij slechts belemmering en twiststokerij verwachtten, zich met den Keizer trachten te verstaan, al zouden zij het een en ander van hetgeen het tractaat van Successie en Barrière hun gewaarborgd had moeten laten vallen. Velen waren van oordeel, dat eene Barrière op den voet van dat tractaat den Staat op groote kosten zou jagen, en dat in ieder geval de vriendschap des Keizers wel eenige opoffering waard was.[119)] Daarenboven dreigde weer het schrikbeeld eener verruiling van de Zuidelijke Nederlanden tegen Beieren. Het achttiende artikel van den vrede van Rastadt bepaalde, dat Frankrijk zich er niet tegen zou verzetten, wanneer het Beiersche huis, na eerst volkomen hersteld te wezen in zijne staten, het geraden mocht vinden, deze te verruilen tegen andere landen; en reeds in April wist de Nederlandsche resident te Weenen, Hamel Bruyninx, te melden, dat de Keizer voornemens zou zijn, de Zuidelijke Nederlanden voor Beieren te verruilen, indien in de onderhandelingen over de Barrière al te veel moeilijkheden mochten oprijzen.[120)] In Den Haag maakte men dan ook ernstig plan, een buitengewoon gezant naar Weenen te zenden, ten einde Karel te complimenteeren met zijne ver-

heffing tot de keizerlijke waardigheid, wat nog altijd niet geschied was, en vooral om tot eene schikking te komen over de Barrière.[121)] Maar niet zoodra vernam Strafford hiervan, of hij verzette er zich tegen met grooten nadruk, en weldra kon hij een schrijven der koningin toonen, waarin deze de Staten-Generaal ten ernstige vermaande, slechts in vereeniging met haar over de Barrière te onderhandelen, daar zij anders inbreuk zouden maken op de bestaande verdragen; zelfs eischte zij, dat die onderhandelingen te Londen gevoerd zouden worden.[122)]

Hoewel de Republiek Engeland's recht om deel te nemen aan de Barrièreonderhandelingen niet erkende dan voor zoover zij de regeling der handelsbetrekkingen raakten,[123)] durfde zij de Engelsche protesten niet geheel in den wind slaan; het afvaardigen van een gezant naar Weenen bleef opgeschort en er kwam geen voortgang in de zaak, tot groot ongenoegen der Oostenrijksche regeering. Te Weenen begeerde men haar spoedig af te doen, opdat de Keizer in 't bezit der Zuidelijke Nederlanden zou zijn, wanneer straks, tengevolge van den vrede tusschen Lodewijk IV en het Rijk, de keurvorsten van Beieren en Keulen in hunne staten zouden moeten worden hersteld en de Oostenrijksche troepen die landen zouden moeten ontruimen. Te Weenen wees men Hamel Bruyninx er herhaaldelijk op, dat de regeling der Barrière geen uitstel kon lijden,[124)] en Eugenius van Savoye schreef met hetzelfde doel aan zijn vriend en voormaligen wapenbroeder Albemarle.[125)] Niettemin bleef de toon van het keizerlijk hof zeer welwillend jegens de Republiek. Het was de tijd, toen de Staten-Generaal Strafford's voorstellen afwezen, en in de stemming van erkentelijkheid, welke hierdoor bij Karel en diens ministers gewekt werd, weten deze het getalm in zake der Barrière niet aan de Republiek maar aan de beletselen, die Engeland en Frankrijk in den weg wierpen.[126)] Doch die stemming hield niet lang aan. Heems liet zich ten slotte uit over hetgeen, naar zijne meening, de Keizer aan de Republiek zou kunnen toestaan, en dat bleek zeer weinig te zijn. Men behoorde, zoo betoogde hij, in de Zuidelijke Nederlanden den toestand te herstellen, welke bestaan had tijdens het leven van den laatsten Spaanschen koning, en het recht van bezetting te houden in Namen, Doornik en

Meenen zou aan de Republiek voldoende veiligheid verschaffen.[127)] Ook in het oog van hen, die van oordeel waren dat de Republiek niet te veel moest eischen, was zulk een aanbod geheel onvoldoende; een militair als Albemarle noemde het eene dwaasheid, Doornik te behouden, indien men niet tevens het kasteel van Gent bezat, terwijl eene bezetting van Namen geen waarde had, wanneer men geen meester was van Hoei of ten minste die vesting ontmanteld werd.[128)] Op het aandringen van Heems ontwierpen nu ook de Staten-Generaal een plan, dat zij aan de Staten der onderscheiden gewesten ter beoordeeling toezonden. Zij maakten hierin geen melding van het tractaat van Successie en Barrière, doch beriepen zich op de Groote Alliantie ter rechtvaardiging van een aantal vorderingen, welke zij in vier artikels samenvatten[129)]. Wat de eigenlijke Barrière betrof, vroegen zij gemengde Oostenrijksche en staatsche bezetting in Roermond, en uitsluitend staatsch garnizoen in Meenen, stad en kasteel van Doornik, Bergen, stad en kasteel van Namen, kasteel van Gent en de Scheldeforten Paarl en St. Marie; afstand van Venlo, St. Michiel, Stevensweert en het land van Weert; de Keizer zou bovendien uitwerken, dat stad en kasteel van Hoei door staatsche troepen bezet mochten blijven, waartegen de Staten-Generaal dan zouden goedkeuren, dat het kasteel van Luik geslecht werd; aan die onderscheiden garnizoenen zouden oorlogs- en mondbehoeften mogen worden toegevoerd, vrij van alle belasting. Een tweede belangrijk punt vormden de financiëele eischen. Ter vergoeding van kosten en leeningen, welke de Republiek ten behoeve der gemeene zaak had op zich genomen, zou zij jaarlijks een millioen uit de Zuidelijke Nederlanden trekken en bovendien de inkomsten uit dat gebied, 't welk op Frankrijk heroverd was; de Keizer zou alle schulden en leeningen erkennen, welke gedurende het provisioneel bestuur over de Zuidelijke Nederlanden gemaakt en gesloten waren door de Republiek in overleg met Engeland, op onderpand van de inkomsten uit verschillende Zuid-Nederlandsche fondsen. In een derde artikel vroegen de Staten-Generaal eene niet onaanzienlijke uitbreiding der grenzen van Staats-Vlaanderen, en eindelijk bepaalde het vierde artikel, dat de Zuidelijke Nederlanden den Keizer niet zouden worden overgegeven, alvorens een handelsverdrag op den voet

van het Munstersch tractaat gemaakt en in dit opzicht ook aan Hare Britsche Majesteit redelijke voldoening geschonken zou zijn.

Welk een verschil met het aanbod van Heems! Deze toonde zich dan ook hoogst verontwaardigd. Nimmer, zoo zeide hij, zou de Keizer zich harde wetten laten voorschrijven in landen, die hem toebehoorden. En als de gedeputeerden tot de buitenlandsche zaken er hem op wezen, dat men vroeger toch steeds op een dergelijken voet onderhandeld had, antwoordde hij, dat men toenmaals ook altijd verondersteld had, dat zijn meester de Spaansche monarchie zou erlangen. Weldra deed hij mondeling eene scherpe verklaring: de Keizer kon, na de betuiging der Staten-Generaal dat zij de moeielijkheden tot zijne voldoening wilden uit den weg ruimen, op zulk een plan niet verdacht zijn, en hij, Heems, verzekerde den Staten, dat dit ontwerp te Weenen niet alleen slecht ontvangen maar als een ondragelijk juk beschouwd zou worden. Krachtens zijn last voegde hij er bij, dat de Keizer nimmer de Zuidelijke Nederlanden zou aanvaarden op zulke bezwarende en hatelijke voorwaarden; hij moest den Staten verzoeken, deze zaak ten spoedigste te beëindigen, te meer daar Z.M. reeds zeer gevoelig was over het lange talmen. Des ondanks wilde de Keizer hun nog de keuze tusschen Frankfort en Brussel als plaats van onderhandeling laten; maar mochten zij, tegen alle verwachting in, de afdoening der zaak nog langer uitstellen, dan zou Z.M. genoopt zijn door zijne troepen bezit te laten nemen van de Zuidelijke Nederlanden, die hem rechtmatig toebehoorden, en in dat geval zouden voor zulk een uitersten maatregel diegenen verantwoordelijk zijn, die zich tegen recht en rede stijfhoofdig bleven verzetten. Daarom, aldus eindigde Heems, moesten de Staten de zaak in ernstige overweging nemen, en dat wel zonder verzuim, wijl de afloop van het congres te Baden spoedig te wachten stond; dadelijk na de uitwisseling der ratificaties zouden de keurvorsten van Keulen en Beieren in hunne staten moeten hersteld worden, wat voor den Keizer de reden zou zijn om zich van het bezit der Zuidelijke Nederlanden te verzekeren[130)].

Dit was krasse en dreigende taal, die echter met de stemming te Weenen bij de ontvangst van Heems' mededeelingen over het ontwerp goed overeen kwam. Ook daar was men

ten hoogste verontwaardigd. Hamel Bruyninx, beducht dat men zich door de rapporten van Heems tot overijlde besluiten zou laten vervoeren, achtte het raadzaam, den kanselier Sinzendorff er op te wijzen, dat het slechts een ontwerp was, voor wijziging vatbaar, maar trachtte tevens, terwijl hij de aandacht vestigde op het ongepaste van Heems' uitingen, aan te toonen dat de beraamde voorwaarden inderdaad billijk waren[131]. Doch zijn helder betoog vermocht het misnoegen der Oostenrijksche regeering niet weg te nemen, en de welwillende stemming jegens de Republiek was te Weenen ganschelijk verdwenen.

Zoo stonden de zaken in den aanvang van Augustus, toen eindelijk de lang verbeide krisis in Engeland kwam. De oude strijd tusschen Oxford en Bolingbroke was ook na hunne laatste verzoening weldra weer uitgebroken, en ondanks Drummond's bewering dat de positie van Oxford bij de koningin verzekerd was,[132] moest deze toch ten slotte het veld ruimen; den 7^{en} Augustus legde hij zijn ambt neer. Het was een reden van bekommering voor de vrienden der Hannoversche successie; zij mochten Oxford al niet goed vertrouwd hebben, van Bolingbroke, die thans in zijne ontwerpen niet langer zou belemmerd zijn, vreesden ze niets dan kwaad. Doch deze hield geen tijd om van zijne overwinning gebruik te maken. Een nieuwe ziekteaanval der koningin eindigde den 12^{en} Augustus met haar dood. Een vast plan bestond bij de Jakobieten niet, zij waren geheel verbijsterd; de Whigs daarentegen hadden hunne maatregelen uitstekend genomen. Zonder eenig verzet bewerkstelligde de Geheime Raad de proclamatie van George I, en de Regenten, die reeds langen tijd van te voren waren aangewezen en voor het meerendeel tot de Whigs, deels ook tot de Hannover-Tories behoorden, namen tot de overkomst van den nieuwen koning het bewind in handen. Op hunne aanvrage verklaarden de Staten-Generaal zich terstond bereid de garantie der Hannoversche successie gestand te doen,[133] doch hunne hulp werd niet vereischt; de troonsopvolging in Engeland, waarvan Europa groote troebelen voorzien had, verliep in de meest volkomen kalmte en orde.

Den Nederlandschen staatslieden was een steen van 't hart gewenteld. Diepe bekommering, die Heinsius tranen had ont-

perst[134)], week voor blij vertrouwen. Eene Engelsche regeering, die der Republiek veel verplicht was en hare vriendschap op prijs stelde, zou haar verlossen uit hare vereenzaming en haar tot krachtigen steun verstrekken. De vier benauwde jaren, waarin Engeland onder een Toryregeering haar zooveel bittere teleurstelling en vernedering had berokkend, waren voorbij, thans opende zich weer eene betere toekomst.

TH. BUSSEMAKER.

Eindnoten:

1) Instructie van Fénélon van 10 Jan. 1725 (Archives des Affaires Etrangères à Paris. (A.A.E.P.).
2) Van Weber, de Courcy, Baudrillart, Wiesener, Salomon, Michaël e.a.
3) Verbaal van Willem Buys en Sicco van Goslinga. Rijks-Archief. Den Haag. (R.A.H.)
4) O.a. von Noorden's Lord Bolingbroke (Historische Vorträge, p. 61 sqq.)
5) Arneth. Prinz Eugen von Savoyen, II, 282.
6) Instructie van Chateauneuf, van 13 Aug. 1713. A.A.E.P.
7) F. Salomon. Geschichte des letzten Ministeriums Königin Annas von England. W. Michael. Englische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert I.
8) Courcy. La coalition de 1701 contre la France, II. Baudrillart. Philippe V et la Cour de France, I.
9) Salomon, 109, 270. Baraudon. La maison de Savoie et la Triple Alliance, p. 16 sqq.
10) Droysen. Friedrich Wilhelm I, I, 26 sqq. 62.
11) Verbaal van Buys en Goslinga. R.A.H.
12) O. Weber. Der Friede von Utrecht, p. 366.
13) Von Noorden. Der Spanische Erbfolgekrieg. passim.
14) De Europ. Mercurius van Jan. - Juli 1713.
15) Wagenaar, XVII, 515. Het tijdschrift Nederland van 1 Juni 1898.
16) Mémoire concernant monsieur Heinsius, conseiller Pensionnaire, A.A.E.P., Mémoires et Documents, France, vol. 462, naar ik vermoed afkomstig van Basnage.
17) Deel I, 151.
18) Secrete Resolutiën der Staten van Holland van 25 Nov. 1678; 17 en 18 Juli 1681; 8 December 1684; 29 Juni 1695. Vergelijk daarbij die van 21 Oct. 1713; 27 Aug. 1716; 30 Oct. 1717; 24 Mei 1721; 14 Aug. 1726; 11 Sept. 1727; 4 en 5 Mei 1728 enz.
19) Vgl. Slingelandt IV 289 sqq.
20) Ibid. 303.
21) Van Rechteren aan Heinsius 8 April 1714. Zie over het bederf onder de ambtenaren der Admiraliteits-colleges ook Wagenaar XV, 326.
22) Zie o.a. Legrelle. La Diplomatie française et la succession d'Espagne, die echter m.i. schromelijk overdrijft.
23) Instructie van Chateauneuf.
24) Instructie van Chateauneuf. Vgl. ook: Weber Der Friede von Utrecht, p. 86 sqq., 443. Nijhoff's Bijdragen, 3e reeks, VII, 183.
25) Zie over Heinsius de dissertatie van A.I. van der Heim. De Antonio Heinsio, consiliario (1834). H.I. van der Heim. Het archief van den Raadpensionaris A. Heinsius. Mémoire concernant Monsieur Heinsius, conseiller Pensionnaire. Vgl. de Mémoires de Monsieur de B, in de Bijdr. en Meded. v/h Hist. Gen. te Utrecht, deel XIX; zie ook de Aanteekeningen op ‘de Geuzen’ van O.Z. van Haren, Tiende Zang.
26) Weber, 349.
27) Instructie van Chateauneuf.
28) O.Z. van Haren. De Geuzen, Tiende Zang.
29) Chateauneuf, 10 Dec. 1714. Dubois, 30 Nov. 1716. De instructies van Morville (18 Mei en 4 Aug. 1718), die van Fénélon (10 Jan. 1725), en de Mémoire instructif voor de la Baune (25 Maart 1728). (A.A.E.P.) Zie ook de Mém. de Monsieur de B, t.a.p.
30) Ibid. p. 119. In de Mémoire instructif pour M. de la Baune (25 Maart 1728) eene opmerkelijke karakteristiek van Slingelandt.

31) Salomon. Gesch. des letzten Ministeriums etc. p. 110.
32) Zie de berichten van Du Theil (secretaris der Fransche gevolmachtigden op 't congres te Utrecht) en van den agent de Chavigny van Augustus 1713 en volgende maanden. A.A.E.P.
33) Lamberty VIII 30. Vgl. Weber, Der Friede von Utrecht, p. 350.
34) Van Hulst aan Heinsius, Arch. Heinsius 1713. R.A.H.
35) Van Rechteren aan Heinsius, 26 Mei 1714. Archief Heinsius R.A.H.
36) Brieven van Chavigny van 22 Aug., 29 Aug., 19 Sept. 1713. A.A.E.P.
37) Behalve de Amst. burgemeesters Hooft en Welters worden door de Fransche berichtgevers de Rotterdamsche Hennequin en de Leidsche van Leyden als zeer goedgezind met name genoemd.
38) In de instructie van Chateauneuf.
39) Lamberty, VIII, 191; het antwoord des konings, Ibid.
40) Bericht van Chateauneuf van 19 Sept. 1713. A.A.E.P. Pierre Antoine de Castagner, marquis de Chateauneuf, was in 1645 geboren. Van 1689 - 1699 was hij ambassadeur geweest te Constantinopel, van 1703-1704 te Lissabon.
41) Lamberty VIII 308, en het ontwijkend antwoord der St. Gen., Ibid. 310.
42) Chateauneuf aan den koning 28 Sept. 1713. A.A.E.P.
43) Ibid. Brief van 3 Oct. 1713.
44) Ibid. Brief van 6 Oct. 1713.
45) Ibid.
46) Van Borselen van der Hooghe aan Heinsius; o.a. 8 en 22 Dec. 1713. Arch. Heinsius R.A.H. Secr. Resol. St. Gen. 23 Jan. 1714.
47) Brief van Chateauneuf van 5 Dec. 1713 A.A.E.P.
48) Lamberty VIII. 295, 324.
49) Brieven van Chateauneuf van 21 Nov. en 5 Dec 1713. A.A.E.P. De Engelsche regeering bleef ook bij de Republiek aandringen. Secr. Resol. der St. Gen. 29 Jan. 1714; Secr. Resol. der St. van Holland 1713-27, p. 101, 106; Van Borselen van der Hooghe aan Heinsius 8 Dec. 1713. Arch. Heinsius 1713. R.A.H.
50) Salomon p. 268. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft VIII, 279.
51) Zie de briefwisseling van Chateauneuf met den koning gedurende October en Chateauneuf's brieven van 2 en 7 Nov. 1713. A.A.E.P.
52) Arneth. Prinz Eugen, II, 314. Over de onderhandelingen te Rastadt, De Voguë. Villars Diplomate (Revue des Deux Mondes, 1887), De Courcy, II, en de Deutsche Zeitschr. fur Geschichtsw. VIII.
53) Vooral Victor Amadeus. Zie Baraudon, La Maison de Savoie et la Triple Alliance, p. 25.
54) Rossi aan Torcy, 14 Dec. 1713. Chateauneuf aan Lodewijk XIV, 19 Dec. 1713. A.A.E.P. Over de onderhandelingen in 1712 en 1713 te Utrecht nopens eene schadeloosstelling van den keurvorst van Beieren in de Zuidelijke Nederlanden, zie Weber, Der Friede von Utrecht, p. 261, 306, 308, 311, 324, 343, 370 etc.
55) Chateauneuf aan Lodewijk XIV. 19 Dec. 1713.
56) Lodewijk XIV aan Chateauneuf 17 Dec. 1713.
57) Chateauneuf's brief van 19 Dec.
58) Ibid.
59) Lodewijk XIV aan Chateauneuf 28 Dec. 1713.
60) Lodewijk XIV aan Chateauneuf, 18 Jan. 1714. Seer. Res. St. Gen. 9 Febr. 1714.
61) Lodewijk XIV aan Chateauneuf, 8 Febr. 1714.
62) Baraudon, p. 28. Salomon 270. Baraudon is deels onjuist.
63) Zie de aangehaalde werken van Salomon en Michael.
64) Swift, Works V, 289 (Editie 1883).
65) Goslinga aan Heinsius, 26 Jan. 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
66) Verschillende brieven van hem aan Heinsius, Arch. Heinsius 1713.
67) Bernstorff aan Heinsius, 22 Jan. 1714. Arch. Heinsius, R.A.H.
68) Lodewijk aan Chateauneuf, 18 Jan. 1714. A.A.E.P.
69) Lodewijk aan Chateauneuf 8 Febr. 1714. A.A.E.P.
70) Chateauneuf aan Lodewijk, 1 Febr. 1714. Lodewijk aan Chateauneuf, 8 Febr. 1714.
71) Zie vooral Salomon.
72) Arneth. II, 338. Lodewijk aan Chateauneuf, 28 Jan. 1714. A.A.E.P.
73) Baraudon's voorstelling is niet juist. Vgl. ook Salomon 311, noot.
74) Salomon, 271.
75) Ook Salomon wijst hier op.
76) Secr. Res. der St.-Gen. 20 Febr., 24 Febr. 1714. Secr. Res. Holland 1713-27, p. 108, 123.
77) Zij was eene dochter van Victor Amadeus van Savoye.
78) Artikel VII.
79) De Courcy, II, 366. Monteleon zelf beklaagt zich bij Torcy herhaaldelijk over Ossuna's onhandelbaarheid.
80) Chateauneuf aan Lodewijk, 3 Oct. 1713. A.A.E.P.
81) Brieven van Van Borselen van Aug. en volgende maanden, 1713. Arch. Heinsius 1713, R.A.H.
82) Salomon, 269, noot 2. Lodewijk aan Chateauneuf, 12 April 1714. A.A.E.P.

83) Het kasteel van Gent behoorde tot de gegarandeerde Barrière.
84) Buys aan Heinsius, Goslinga aan Heinsius, 14 Mei 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
85) Brieven van Lintelo aan Heinsius uit Berlijn, zie, b.v. 20 Jan., 14 April, 5 Mei, 15 Mei 1714 enz. Arch. Heinsius R.A.H.
86) Ook talrijke stukken over de geschillen met Pruisen bij Lamberty VIII 198-214, 712-717. Vgl. Droysen. Friedrich Wilhelm I, I 63.
87) Secr. Res. St.-Gen. 20 April 1714. Van Borselen aan Heinsius 3 April 1714.
88) Secr. Res. St.-Gen. 3 Maart., zie ook 18 Juni 1714.
89) Secr Res. der St.-Gen. 3, 8 Jan.; 14 Febr.; 1, 14 Maart; 13, 14 April; 5, 6, 9, 11 Jani; 2 Juli 1714. Lodewijk aan Chateauneuf, 11 Maart, 5 April; 2, 6, 20, 27 Mei; 10, 18 Juni 1714. Chateauneuf aan den koning, 27, 29 Maart; 24, 26 April; 10, 15, 31 Mei; 5 Juni. A.A.E.P.
90) Droysen, e.c., 71. Echter ook van Pruisen gingen pogingen tot samenwerking uit. Chateauneuf aan Lodewijk 7, 14, 23, 26 Nov.; 5, 21 Dec. 1713. Lodewijk aan Chateauneuf, 12, 30 Nov. 1713; 28 Jan. 1714 A.A.E.P.
91) Bij de onderhandelingen te Rastadt.
92) Lodewijk trachtte zoowel Denemarken als Rusland tot vrede te bewegen.
93) De pogingen van Lodewijk hadden eene verkeerde uitwerking: de Oostenrijksche regeering deelde Lodewijk's voorstel aan Pruisen mee, koning Frederik van Denemarken de Fransche voorslagen aan Rusland en aan Oostenrijk. Hamel Bruyninx aan Heinsius, 17 Febr. 1714. Lintelo aan Heinsius, 20 Febr. 1714. Arch. Heinsius 1714 R.A.H.
94) De la Bassecour aan Heinsius, 11 Mei 1714. Arch. Heinsius 1714. R.A.H. Vgl. Lamberty VIII, 804, 815, 822, 823.
95) Zie verschillende stukken bij Lamberty VIII, 326-342 802, 816, 819. Res. St.-Gen. 28 Juni, 27 Nov., 11 Dec. 1713; 29 Jan. 1714.
96) Van den Bergh aan Heinsius, 19 Febr. 1714. Arch. Heinsius R.A.H.
97) Salomon, 245.
98) Drummond aan Heinsius, 21, 24 Dec. 1713: Matheus Decker aan Heinsius 2 Febr. 1714; Drummond aan Albemarle, 1 Mei 1714.
99) Oxford aan Heinsius 2 Febr.; 20 Febr. 1714.
100) Macpherson II 593, 616, 632. Zie Duivenvoorde aan Heinsius, ongedateerd doch stellig van half April, verder 9 Juli en 26 Juli. Bothmar aan Heinsius, ook ongedateerd, vermoedelijk van eind April. Arch. Heinsius 1714. R.A.H.
101) Salomon, 27. Michael, I, 327.
102) Drummond aan Albemarle, 20 April/1 Mei 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
103) Secr. Res. St.-Gen. 14, 22, 27 Maart; 20, 30 April; 5, 6, 9, 19 Juni 1714. Vgl. Lamberty VIII 723, 729.
104) Brieven van Van den Bergh aan Heinsius, passim; zie o.a, 22, 26 Febr.; 14, 17 Mei; 18 Juni 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
105) Resol. St.-Gen. 2 Juli. Vgl. Lamberty VIII 822. De Jonge. Geschiedenis van het Nederl. Zeewezen V, 3.
106) Hamel Bruyninx aan Heinsius, 30 Mei 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
107) Lodewijk aan Chateauneuf 5 April 1714. A.A.E.P.
108) Lodewijk aan Chateauneuf 15 Febr. 1714. A.A.E.P.
109) Ibid.
110) Lodewijk aan Chateauneuf 2 Mei 1714. A.A.E.P.
111) Lodewijk aan Chateauneuf 19 April; 13, 20, 27 Mei; 29 Juli; 5 Aug. 1714.
112) Lodewijk begeerde dien vrede werkelijk. Chateauneuf aan den koning 28 Sept. 3, 31 Oct. 1713; 6, 8 Febr.; 27 Maart; 10, 12, 17, 19 April 1714. Lodewijk aan Chateauneuf 2, 20, 30 Nov; 3 Dec. 1713; 15, 22 Febr.; 1, 8, 18, 25 Maart etc. 1714. A.A.E.P. Vgl. Lamberty VIII 491. De Courcy. Op cit. t. II. Baudrillart. Op cit. I. 542.
113) Lodewijk aan Chateauneuf 20, 30 Nov.; 3 Dec. 1713. Monteleon aan Torcy, 30 Oct., 23 Nov. 1713. Torcy aan Monteleon 5 Nov. 1713. A.A.E.P.
114) Lodewijk aan Chateauneuf 25 Maart, 1714 A.A.E.P.
115) Lodewijk aan Chateauneuf 5, 12 April 1714 A.A.E.P. De Courcy. Baudrillart. Lamberty VIII 558 sqq.
116) Lodewijk aan Chateauneuf, 18, 24 Juni 1714. A.A.E.P.
117) Secr Res. St. Gen. 19, 21 Juni 1714.
Zie het vredestractaat bij Du Mont, VIII, P.I. 427, en in hoofdzaak bij Wagenaar, XVIII, 20; het tractaat van Munster en het handelsverdrag van 1650 vormden er de grondslagen van. Op de verhouding met Spanje kom ik later terug.
118) Zie Secr. Res. St. Gen. 26 Maart, 3, 5, 6 April; 11, 19, 22 Juni; 4, 5, 6, 10 Juli 1714. Vgl. Lamberty VIII 727 sqq. Wagenaar XVIII 40 sqq.
119) Van Rechteren aan Heinsius, 8, 14 April 1714. Albemarle aan Heinsius 7 Juli 1714. Buys aan Heinsius 20 Juli 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
120) Hamel Bruyninx aan Heinsius, 21 April 1714. Van den Bergh aan Heinsius 17 Mei 1714. Arch. Heinsius R.A.H.

121) Van Rechteren en Albemarle kwamen hiervoor in aanmerking.
122) Secr. Res. St. Gen. 15, 18 Mei 1714. Wagenaar XVIII, 40. Lamberty VIII, 731.
123) Secr. Res. St. Gen. 23, 24 Mei 1714.
124) Hamel Bruyninx aan Heinsius, 30 Mei, 9 Juni, 14 Juli 1714. Arch. Heinsius. R.A.H.
125) Eugenius aan Albemarle, 2 Juni 1714 (Copie) Arch. Heinsius. R.A.H.
126) Hamel Bruyninx aan Heinsius, 4 Juli 1714, Arch. Heinsius. R.A.H.
127) Secr. Res. St-Gen. 15, 23, 24 Mei 1714.
128) Albemarle aan Heinsius, 7 Juli 1714. Arch. Heinsius R.A.H. Vgl. het advies der generaals Tilly en Fagel over de eischen eener Barrière in de Secr. Res. St. Gen. 28 Juni 1714; ook bij Lamberty VIII.
129) Secr. Res. St. Gen. 3 Juli, 1714. Ook bij Lamberty VIII, 735.
130) Secr. Res. St. Gen. 10 Juli 1714. Ook bij Lamberty VIII. 738.
131) Dit betoog, gedateerd 31 Juli 1714, ligt bij de brieven van Hamel Bruyninx aan Heinsius. Arch. Heinsius 1714. R.A.H. Vgl. Secr. Resol St.-Gen. 16, 24 Juli; 7, 8 Aug. 1714.
132) Drummond aan Heinsius 18/29 Mei 1714. Archief Heiusius 1714. R.A.H.
133) Lamberty VIII 665 sqq.
134) Goslinga aan Heinsins, 18 Aug. 1714. Archief Heinsius 1714. R.A.H.

De dageraad van het wereldrecht.

Men behoeft geen rechtsgeleerde te wezen om te weten dat het recht plaatselijk verschillend is. Een wereldkaart of een atlas, aanwijzende niet de staatkundige maar de rechtskundige indeeling, zou er zeer ingewikkeld en bontgekleurd uitzien, een net van grenzen met talrijke hier en daar zeer fijne mazen vertoonen.

Het verkeer der menschen stoort zich daaraan niet; het kent geen grenzen, staatkundige evenmin als rechtskundige. Onophoudelijk treden personen, levende onder zeer verschillend recht, tot elkander in betrekking. Vandaar dat telkens de vraag rijst, welk recht van toepassing is op de verhouding waarin bepaalde personen tot elkander staan, dat twijfel ontstaat naar welken regel uit de vele zij zich hebben te gedragen.

Met de beantwoording van soortgelijke vragen houdt zich meer in het bijzonder die tak van de rechtswetenschap bezig, welke den naam draagt van het *internationaal privaatrecht* in engeren zin[1)]. Het tracht de beginsels op te sporen en de regels aan te wijzen, waarnaar die vragen moeten worden opgelost.

Voor het ontstaan van bedoelde vragen, voor het bestaan dus van een internationaal privaatrecht, wordt het naast elkander bestaan van verschillende staten niet vereischt. Het veronderstelt alleen plaatselijk verschillend recht. Zoo is het Duitsche Rijk één staat met zeer verschillend burgerlijk recht. Mocht men dit voorbeeld wraken, met het oog op de staten in dezen staat, dan zij gewezen op het koninkrijk Pruisen, waarvan de deelen, eng verbonden, een ondeelbare staatkundige

1) Tot het internationaal privaatrecht in ruimeren zin behooren ook de rechtstoestand der vreemdelingen en de rechtskracht van handelingen van vreemde autoriteiten.

eenheid vormen, maar evenzeer leven onder zeer verschillend en in verschillende wetboeken opgeteekend burgerlijk recht. Eerst na het inwerkingtreden van het *Bürgerliches Gesetzbuch* op den Isten Januari 1900 zal in het geheele Duitsche Rijk hetzelfde burgerlijk recht gelden.

Een ander voorbeeld levert het Britsche Rijk, binnen welks grenzen, zelfs wanneer men de koloniën buiten beschouwing laat, en zich dus beperkt tot Engeland, Schotland en Ierland, verscheidenheid van recht valt op te merken.

Ook Nederland zou in dit verband kunnen worden genoemd; het maakt één Rijk uit met zijne koloniën, zonder daarmede hetzelfde recht gemeen te hebben.

Niettemin is het bestaan van verschillende *staten* een factor van overwegenden invloed. Immers de verdeeling der wereld in staten wil zeggen eene verdeeling in van elkander onafhankelijke en naast elkander staande rechtsprekende en wetgevende machten, wier gezag beperkt is tot het gebied, aan ieder van haar toegewezen.

Deze verdeeling, dit naast elkander bestaan van verschillende wetgevingen, werkt, misschien meer nog dan eenige andere oorzaak, het ontstaan van verschillend recht in de hand.

Bovendien is zij de oorzaak, dat, óók voor het recht, nog vaak onderscheid wordt gemaakt tusschen onderdanen, de eigenlijke leden van den staat, en vreemdelingen. Het is een moderne gedachte, dat de laatsten deelen in de rechtsgemeenschap, die de eersten vormen. Geheel andere opvattingen golden daaromtrent oudtijds, óók in tijden die nog niet zoo heel ver achter ons liggen.

Bij de Romeinen, een volk, welks rechtsinstellingen en rechtsbegrippen, meer dan die van eenig ander volk der oudheid, invloed hebben geoefend op de ontwikkeling van ons hedendaagsch recht, waren de vreemdelingen oorspronkelijk rechteloos; het Romeinsche recht gold uitsluitend voor de rechtsbetrekkingen tusschen Romeinsche burgers onderling. Later, bij het toenemende verkeer met vreemdelingen, ontwikkelde zich naast het *jus civile*: het recht der Romeinsche burgers, het *jus gentium*: het vreemdelingenrecht, waarnaar de rechtsbetrekkingen der vreemdelingen werden beoordeeld.

Maar ook deze toestand kon niet blijven. Naarmate, met de voortschrijdende uitbreiding van Rome van een stad tot

een wereldrijk, het onderscheid tusschen burgers en vreemdelingen werd uitgewischt, vervormde zich ook het *jus civile* onder den invloed van het steeds meer in beteekenis winnende vreemdelingenrecht tot een algemeen recht voor het Romeinsche rijk.

Al denkt men tegenwoordig over de vreemdelingen niet meer zooals in het oude Rome, toch laten nog lang niet alle wetten van dezen tijd de vreemdelingen deelen, of ten volle deelen, in de rechtsgemeenschap der burgers van den staat. Tusschen onderdanen en vreemdelingen wordt nog vaak onderscheid gemaakt.

Zoo bepaalt art. 11 van den Code civil, dat in Frankrijk en België nog ongewijzigd geldt en ten onzent van 1811-1838 rechtskracht had, dat de vreemdeling in Frankrijk het genot heeft van dezelfde burgerlijke rechten als aan de Franschen zijn of zullen worden toegekend door de overeenkomsten met den staat, waartoe de vreemdeling behoort[1]. Eerst wanneer aan den vreemdeling vergunning is verleend zijn woonplaats in Frankrijk te vestigen, heeft hij aldaar het genot van alle burgerlijke rechten[2].

Uitgangspunt van de Fransche wetgeving is derhalve, dat er tusschen Fransche burgers en vreemdelingen geen rechts-gemeenschap bestaat. De vreemdeling is in Frankrijk rechteloos, immers van de rechten, beschreven in de burgelijke wetten der Franschen, kan hij geen genot hebben. Eigendom kan hij in Frankrijk niet verkrijgen, overeenkomsten met bindend gevolg niet aangaan. Alleen voorzoover in tractaten met het land van den vreemdeling aan de wederzijdsche onderdanen aandeel wordt gegeven in de rechtsgemeenschap der eigen onderdanen, zal het anders zijn.

Men noemt dit het wederkeerigheids- of reciprociteitsstelsel, dat ook in wetboeken van andere landen is aangenomen; het kent den vreemdeling slechts het genot van die rechten toe, waarvan de eigen onderdaan het genot heeft in het land van

1) L'étranger jouira en France des mêmes droits civils que ceux qui sont ou seront accordés aux Français par les traités de la nation à laquelle cet étranger appartiendra.
2) Art. 13 Code civil: L'étranger qui aura été admis par l'autorisation du Président de la République à établir son domicile en France, y jouira de tous les droits civils, tant qu'il continuera d'y résider.

den vreemdeling. Het artikel van den Code beperkt dit nog door geen rekening te houden met de rechten, die buitenlandsche *wetten* aan de Franschen verzekeren, maar steeds een *tractaat* te eischen (zoogen. *réciprocité diplomatique* in tegenstelling van *réciprocité pure et simple ou absolue*).

Letterlijk opgevat en in aanmerking genomen hoe bezwarend de eisch is van een tractaat, maakt art. 11 van den Code alle verkeer met vreemdelingen vrijwel onmogelijk. Het bevat een barbaarsch voorschrift, waaraan de samenleving en het tegenwoordige menschenverkeer zijn ontgroeid. Vandaar dat de Fransche rechtswetenschap en rechtspraak de uitdrukking 'burgerlijke rechten,' *droit civils*, in dit artikel in een zeer eigenaardigen, uiterst beperkten zin opvatten en het bestaan aannemen van een *droit naturel ou des gens* naast het *droit civil*.

Deze onderscheiding herinnert aan het Romeinsche recht. Het *droit des gens* der Fransche schrijvers is het recht dat aan alle menschen, zoowel burgers als vreemdelingen, gemeen is; het *droit civil*, het recht waarvan alleen de Fransche burgers het genot kunnen hebben. Tot dit laatste worden dan gebracht of liever het wordt beperkt tot enkele familierechten (adoptie van of door een Fransch burger, voogdij, wettelijk vruchtgebruik), de wettelijke hypotheek en, volgens sommigen, ook het recht schenkingen te doen en de verjaring.

Alle andere burgerlijke rechten zijn *du droit des gens*. Met name wordt daartoe gerekend het geheele handelsrecht, het deel van het burgerlijk recht, dat in den Code de commerce is beschreven en het verkeersrecht bij uitnemendheid omvat.

Het is duidelijk, dat door deze wetsuitlegging art. 11 voor de praktijk nagenoeg onschadelijk wordt gemaakt. Zij bewijst hoezeer in den loop dezer eeuw de inzichten omtrent de tegenover vreemdelingen aan te nemen houding zich gewijzigd hebben.

Het exclusivisme van den Franschen wetgever heeft plaats gemaakt voor een liberaler, ruimer beginsel, dat der gelijkstelling van vreemdelingen en burgers. Als voorbeeld mogen wij wijzen op onze eigen wetgeving. Artikel 9 onzer Wet houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koningrijk luidt: 'het burgerlijk regt van het Koningrijk is hetzelfde voor vreemdelingen als voor de Nederlanders, zoo lang de wet niet bepaaldelijk het tegendeel vaststelt.'

Het hier ondubbelzinnig uitgesproken beginsel der gelijkheid van vreemdelingen en onderdanen voor het burgerlijk recht, is ook in de wetgeving zelve hoog gehouden. Slechts enkele uitzonderingen worden aangetroffen, die thans[1)] uitsluitend het proces-recht betreffen.

In de eerste plaats wordt wederkeerigheid vereischt ten aanzien der bevoegdheid tot kosteloos procedeeren. Arme of onvermogende vreemdelingen en buitenlandsche armen-directiën of kerkbesturen worden door het tweede lid van artikel 855 van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering uitgesloten van de vergunning om kosteloos te procedeeren, tenzij bij uitdrukkelijke overeenkomst anders mocht zijn bedongen. Dergelijke overeenkomsten zijn gesloten met Pruisen, Hessen, Luxemburg, Italië en België.

Enkele andere uitzonderingen staan in verband met het feit, dat vonnissen, door Nederlandsche rechters gewezen, in de meeste vreemde staten niet ten uitvoer gebracht kunnen worden. Om die reden moeten alle vreemdelingen, die hier te lande als eischers in rechte optreden, ten verzoeke van de wederpartij zekerheid stellen voor de betaling der proces-kosten en der schaden en interessen, in welke zij zouden kunnen worden verwezen.

Zonder deze bepaling zou de gedaagde geen waarborg hebben, dat hij, het proces winnende, de kosten vergoed zal krijgen, daar deze niet uit krachte van het vonnis van den Nederlandschen rechter op den vreemdeling in het buitenland zouden kunnen worden verhaald.

Ook op deze bepaling bestaan weer uitzonderingen. De Wet omtrent den doortocht en het vervoer der landverhuizers van 1861, zooals zij is gewijzigd in 1869, ontheft de vreemde landverhuizers van de verplichtig tot zekerheidstelling; tractaten met Italië en België stellen daarvan vrij onderdanen van deze rijken, die vergunning hebben verkregen hier te lande kosteloos te procedeeren. Voorts worden in de Rijnvaartakte van 1868, - een overeenkomst tusschen de Rijnoeverstaten tot regeling van de vaart op den Rijn, - en in de Bernerovereenkomst van 1890 tot regeling van het internationaal spoorwegvervoer vrijstellingen aangetroffen.

1) Tot 1869 bestond er ook verschil ten aanzien van de bevoegdheid als erfgenaam op te treden.

De niet-uitvoerbaarheid der Nederlandsche vonnissen in het buitenland heeft den wetgever bovendien aanleiding gegeven, het hatelijke executie-middel van den lijfsdwang, de vrijheidsberooving van den veroordeelde, ter beschikking te stellen van den Nederlander, die een vonnis heeft verkregen tegen een vreemdeling, welke geen vaste woonplaats heeft in Nederland, in gevallen waarin dit middel hem tegenover andere schuldenaren niet ten dienste staat[1]. Zelfs kunnen vreemdelingen, die geen vast verblijf binnen Nederland hebben, zonder dat er een vonnis te hunnen laste bestaat, op bevel van den voorzitter der arrondissements-rechtbank, bij voorraad worden gegijzeld, ter zake eener vervallen en opeischbare schuld, jegens een Nederlander aangegaan.

De uitzonderingen op het beginsel der gelijkstelling van vreemdelingen en Nederlanders zijn hiermede alle genoemd. Van ingrijpenden aard en groote beteekenis zijn ze niet. Toch strekken met name de voorschriften over den lijfsdwang onze wetgeving niet tot eer.

Wat de Nederlandsche wetgever heeft gemeend nog niet te mogen doen, heeft nà hem de Italiaansche gedaan. Art. 3 van het Italiaansche Burgerlijk Wetboek van 1865 zegt zonder meer: ‘de vreemdeling is toegelaten tot het genot der burgerlijke rechten, aan de onderdanen toegekend.’

De gelijkstelling van vreemdelingen en inlanders is volgens deze bepaling niet alleen onvoorwaardelijk, maar ook volkomen; zij lijdt geen uitzonderingen. Toch wordt zij - en dit is kenschetsend voor den huidigen toestand van overgang van een bekrompen, eng nationaal standpunt tot een breedere, den vreemdeling welgezinde en als rechtssubject eerbiedigende opvatting, - toch wordt zij nog niet als iets van zelf sprekends beschouwd, maar uitdrukkelijk verkondigd. Eens zal ook dat niet meer noodig zijn, zullen de burgelijke wetten niet meer spreken van vreemdelingen en onderdanen of burgers, omdat het burgelijk recht die onderscheiding niet meer zal

1) Art. 585 Wetb. v. Burgerl. Rechtsvordering: ‘Lijfsdwang heeft alleen plaats in de gevallen, bij dit en het volgende artikel aangeduid: .. 10°. Tegen alle vreemdelingen, welke geen vaste woonplaats binnen het Koningrijk hebben, voor alle schulden, zonder uitzondering, ten behoeve van Nederlanders aangegaan.’

kennen, omdat het zich uitsluitend met m e n s c h e n zal bezighouden.

De verdeeling der wereld in staten, waarop wij boven wezen, geeft niet alleen het aanschijn aan een veelheid van wetgevers, en dientengevolge van wetgevingen, maar brengt tevens mede, dat de uitvoering en toepassing der verschillende wetgevingen aan even zoovele naast elkander geplaatste en van elkander onafhankelijke rechtsprekende en administratieve machten is toevertrouwd. Het gezag dier machten kan zich niet verder doen gelden dan de grenzen van iederen staat. Maar behoort het toch niet daarbuiten te worden erkend en in hoeverre? Ook deze vragen heeft het internationaal verkeer der menschen van den aanvang doen rijzen.

Wat de autoriteit van den eenen staat doet, beslist, beveelt, kan door de autoriteiten van de andere staten niet geheel worden genegeerd zonder schade voor de verkeers- en rechtszekerheid. Maar indien dit vaststaat, ten aanzien van welke onderwerpen zal dat gezag dan worden erkend, ten aanzien van welke niet, en in welke mate of welken omvang?

Voor het rechtsverkeer treedt op den voorgrond de vraag, welk gezag moet worden toegekend aan uitspraken van vreemde rechters? of de ten uitvoerlegging daarvan moet worden toegelaten? Een zeer verschillende gedragslijn wordt te dien opzichte door de verschillende wetgevers gevolgd.

Velen ontzeggen aan het buitenlandsche vonnis alle kracht. Aldus art. 431 van ons Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering: ‘Behalve in de gevallen uitdrukkelijk bij de wet vermeld, kunnen geene vonnissen door vreemde regters of regtbanken gewezen binnen het koningrijk worden tenuitvoergelegd.’ De uitdrukkelijk bij de wet vermelde gevallen bepalen zich tot één enkel geval en leggen dus geen gewicht in de schaal.

In andere landen is het wederkeerigheidsstelsel aangenomen. Als voorbeeld zij gewezen op de Duitsche proceswet (Civil-prozessordnung für das Deutsche Reich, zooals deze is gewijzigd in 1898), die de erkenning van een buitenlandsch vonnis uitsluit onder andere, als de wederkeerigheid niet is verzekerd.

Het verst gaat weer, ook wat dit onderwerp betreft, de Italiaansche wetgever. Hij erkent het gezag van buitenlandsche

vonnissen in Italië, zonder naar wederkeerigheid te vragen, onder zekere voorwaarden.

Het blijkt reeds uit het bovenstaande: het toenemende verkeer, de toenemende beschaving, de toenemende gemeenschap van belangen hebben langzamerhand het besef ontwikkeld, dat de menschheid niet bestaat uit eene verzameling van evenveel afzonderlijke en op zich zelf staande maatschappijen of rechtsgemeenschappen als er staten zijn, maar dat zij veeleer ééne maatschappij, ééne rechtsgemeenschap vormt, al mogen dan ook wetgeving en rechtspraak plaatselijk verschillend zijn, al moge de wereld ten behoeve van een geregeld bestuur in staten zijn verdeeld, evenals ieder staat in provinciën en districten. ‘De menschelijke maatschappij is één lichaam, maar dat de verzorging van zekere belangen aan een aantal regeeringen heeft opgedragen, aan elk een territorialen kring voor hare werkzaamheid aanwijzende’[1].

Dit bewustzijn wordt steeds sterker en uit zich in de sfeer van het recht op verschillende wijze. Aan dit veldwinnende gevoel van de éénheid van het menschelijk geslacht is het te danken, dat er een wereldrecht in wording is, ook op het gebied van het burgerlijk recht.

Aan den opbouw van dit wereldrecht kan iedere staat afzonderlijk, individueel mede werken. Hij doet dit door in zijne wetten geen onderscheid te maken tusschen vreemdelingen en onderdanen, door het genot der in zijne wetten omschreven burgerlijke rechten eenvoudig aan alle menschen toe te kennen; hij doet dit door het gezag van vreemde autoriteiten, waar dezen hebben gehandeld binnen den kring hunner bevoegdheid, door met name het gezag van buitenlandsche vonnissen te erkennen en aan de besluiten en vonnissen dier autoriteiten uitvoering te verzekeren; hij doet dit door in zijne wetten regels te stellen van internationaal privaatrecht in engeren zin, regels tot oplossing der zoogenaamde wetsconflicten, waarin hij zijnen rechters aanwijzingen verstrekt, omtrent de toepassing van buitenlandsche wetten, zoo dikwijls de handhaving van het recht in het wereldverkeer dit vordert.

Evenwel, al waren alle wetgevers gelijkelijk overtuigd en even diep doordrongen van hun plicht, de wereldjustitie te

1) H.J. Hamaker, Redevoering uitgesproken in de Alg. Verg. v.h. Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, op 2 Juli 1890.

helpen bevorderen, deze zal, zoolang ieder van hen afzonderlijk handelt, slechts gebrekkig kunnen worden gediend. Inzonderheid op het gebied van het internationaal privaatrecht in engeren zin, ten aanzien dus van de vraag welke plaatselijke wet uit verschillende, die daarvoor in aanmerking zouden kunnen komen, op eene bepaalde rechtsbetrekking moet worden toegepast, zullen conflicten niet uitblijven, daar het groote verschil van meeningen en de veelheid van inzichten op dit stuk de daaromtrent in de afzonderlijke wetgevingen voorkomende bepalingen zeer doen uiteenloopen.

Alleen samenwerking kan tot éénheid leiden, alleen het collectief arbeiden een harmonischen bouw van het wereldrecht verzekeren. Deze waarheid wordt meer en meer erkend, maar tusschen het erkennen van het nut van samenwerking en het geven van toepassing aan dit denkbeeld gaapt een wijde kloof. Tal van bezwaren van politieken en legislatieven aard staan in den weg; het nationaliteitsgevoel en het soevereiniteitsbeginsel, het onafhankelijkheidsbegrip en het verschil in rechtsopvattingen zijn even vele scheidende krachten, die den drang tot samenwerking wederstreven, het besef, dat alle staten deel uitmaken van één wereld-maatschappij en gezamenlijk geroepen zijn tot de handhaving der justitie in die wereldmaatschappij, te verzwakken en tegen te houden.

In de laatste vijftig jaren zijn met dit al merkwaardige en verblijdende resultaten langs den weg der internationale samenwerking verkregen, is aan den bouw van het wereldrecht belangrijke gemeenschappelijke arbeid verricht. Deze arbeid is van verschillenden aard.

In de eerste plaats valt te wijzen op samenwerking ter verkrijging van gelijkstelling van vreemdelingen en onderdanen. Zij uit zich in tractaten die de zoogen. reciprociteit waarborgen, waarbij door de overeenkomende staten bedongen wordt behandeling van elkanders onderdanen als eigen onderdanen.

Een voorbeeld daarvan levert de overeenkomst van Parijs van 20 Maart 1883 omtrent de vorming eener internationale vereeniging tot bescherming van den industrieelen eigendom[1)]

1) De overeenkomst werd gesloten tusschen België, Brazilië, Spanje, Frankrijk, Guatemala, Italië, Nederland, Portugal, Salvador, Servië en Zwitserland. Sedert zijn uitgetreden Guatemala en Salvador, terwijl achtereenvolgens Groot-Brittannië, Tunis, St. Domingo, Zweden, Noorwegen, de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en Denemarken tot de Vereeniging zijn toegetreden. Bovendien omvat de Vereeniging de Fransche en Nederlandsche koloniën, de Faroër, Nieuw-Zeeland en Queensland.

(octrooien, nijverheids-teekeningen en modellen, fabrieks- en handelsmerken, handelsnamen). Het hoofdbeginsel dezer overeenkomst is hierin gelegen, dat de onderdanen van ieder der contracteerende staten in alle andere staten der Vereeniging ten aanzien der genoemde onderwerpen het genot zullen hebben der rechten, welke de wetten dier staten aan de inlanders toekennen of in het vervolg zullen toekennen. Bovendien wordt aan hem - en hierdoor wordt reeds verder gegaan dan het zuivere wederkeerigheidsstelsel medebrengt, - die in een der toegetreden staten een octrooi heeft aangevraagd of een nijverheidsteekening of model, of een handels- of fabrieksmerk heeft doen inschrijven, voor een gelijkluidende aanvrage of inschrijving in een der andere staten der Vereeniging een termijn van voorrang toegekend van drie, vier of zes maanden boven andere aanvragers of verzoekers.

In het Nederlandsche recht werd door dit tractaat geen principieele wijziging gebracht. De regel, dat het burgerlijk recht hier te lande hetzelfde is voor vreemdelingen als voor Nederlanders, gold reeds en geldt nog voor den industrieelen eigendom, onafhankelijk van eenig tractaat. De toetreding tot het tractaat was daardoor voor onze Regeering zeer gemakkelijk; het waarborgt onzen onderdanen in het buitenland dezelfde behandeling, die wij den buitenlanders in ons land reeds deden geworden. Dat wij geen octrooien van uitvinding kennen, leverde geen beletsel op, juist omdat de overeenkomst in het teeken staat der wederkeerigheid. Al kunnen dientengevolge de onderdanen der andere contracteerende staten in Nederland geen octrooien verkrijgen, terwijl de Nederlanders een octrooi wèl kunnen erlangen in die staten, toch staan de vreemdelingen in dit opzicht bij onze eigen onderdanen niet ten achter; ook dézer uitvindingen missen in Nederland bescherming.

Een ander voorbeeld is de Berner-Conventie van 9 Sept. 1886 tot bescherming van de rechten der auteurs op hunne

letterkundige en kunstwerken[1]. Wij noemen dit verdrag hier, omdat het eveneens berust op het wederkeerigheidsbeginsel, daar het aan de auteurs of hunne rechtverkrijgenden, behoorende tot een van de staten der Vereeniging, in de andere staten ten aanzien hunner werken de rechten verzekert, welke de wetten dier staten aan de inlandsche auteurs verleenen of in het vervolg verleenen zullen. Het stelt het genot dier rechten afhankelijk van de vervulling der voorwaarden en formaliteiten, die de wet van het land, waaruit 't werk afkomstig is, voorschrijft, zoodat de auteurs zijn ontheven van de verplichting, achtereenvolgens in ieder der toegetreden staten de formaliteiten te vervullen, welke de nationale auteurswet vordert.

Een andere wijze van internationale samenwerking is die, welke ten doel heeft eenvormige regels van internationaal privaatrecht vast te stellen. In de daartoe betrekkelijke tractaten wijzen de contracteerende staten aan, welke van hunne verschillende nationale wetten op bepaalde rechtsverhoudingen door hen toepasselijk worden geacht.

Het is daarbij dus niet te doen om wijziging van den inhoud dier wetten, maar om uit die wetten, zooals zij luiden, een keuze te doen voor die gevallen, waarin voor de toepassing van meer dan één daarvan gronden kunnen worden aangevoerd.

Belangrijke uitkomsten zullen in deze richting eerst kunnen worden verkregen, als omtrent de oplossing der wetsconflicten, d.w.z. omtrent den inhoud van het internationaal privaatrecht (in engeren zin), een meer algemeene, internationale rechtsovertuiging zich zal hebben gevormd.

Alléén tusschen nauwverwante staten, aan wier wetten en rechtsinstellingen gelijksoortige sociale opvattingen en inzichten ten grondslag liggen, schijnt vooralsnog een eenigszins algemeene regeling bereikbaar. Als zoodanig kan worden gewezen op het viertal hoogst-merkwaardige ontwerp-tractaten in Januari en Februari 1889 te Montevideo opgesteld door afgevaardigden van verschillende Zuid-Amerikaansche Staten,

1) Dit verdrag werd gesloten tusschen Duitschland, België, Spanje, Frankrijk, Groot-Brittannië en Ierland, Haïti, Italië, Liberia, Zwitserland en Tunis. Later traden nog toe Luxemburg, Monaco, Montenegro en Noorwegen, terwijl Liberia weer afviel.

welke eene uniforme regeling bevatten van het zoogen. internationale privaatrecht, resp. voor het burgerlijk recht, het handelsrecht, het strafrecht en het procesrecht. De ontwerptractaten betreffende het burgerlijk en het strafrecht werden onderteekend door de afgevaardigden van Argentinië, Bolivië, Paraguay, Peru en Uraguay, die betreffende het handelsrecht en het procesrecht bovendien door de afgevaardigden van Brazilië en Chili[1].

Het denkbeeld van een wereldrecht wordt het meest volledig verwezenlijkt, wanneer het plaatselijk verschillend recht door e e n v o r m i g r e c h t wordt vervangen. Ook daarvan leveren de laatste vijftig jaren merkwaardige voorbeelden.

Uit den aard der zaak echter is de aanwending van het middel van gemeenschappelijke wetgeving slechts binnen enge grenzen mogelijk. Alleen bij stamverwante, in overeenkomstige politieke of economische omstandigheden verkeerende staten zal deze hoogste vorm van samenwerking op wetgevend gebied belangrijke deelen van het privaatrecht kunnen omvatten. In ruimeren kring zijn het nog alleen de moderne, door het internationale handelsverkeer in het leven geroepen, of daarmede in nauwe betrekking staande rechtsinstellingen, welke geacht kunnen worden voor eene internationale wettelijke regeling vatbaar te zijn.

Twee verschillende wegen zijn ingeslagen om tot de hierbedoelde uniformiteit te komen. Zij is in het leven geroepen door middel van gemeenschappelijk voorbereide gelijkluidende nationale wetten en door middel van internationale verdragen.

In het eerste geval handelen de betrokken staten, naar den vorm, als wetgevers ieder op zichzelf en voor zichzelf; de samenwerking gaat aan dit individueel handelen vóóraf en bereidt het voor. In het tweede geval is de collectieve han-

1) Behalve deze vier overeenkomsten zijn door het Congres te Montevideo nog overeenkomsten ontworpen betreffende de octrooien, den letterkundigen en kunst-eigendom, de handels- en fabrieksmerken en de uitoefening van liberale beroepen (*profesiones liberales*).
Alle genoemde overeenkomsten zijn in 1889 door Uruguay en Peru, in 1894 door Argentinië bekrachtigd. Of ook de bekrachtiging door de andere staten is gevolgd, is mij niet bekend.
Tot de overeenkomst over den letterkundigen en kunst-eigendom is in 1897 een Europeesche staat, nml. Frankrijk, toegetreden.

deling, is de samenwerking zelve de wetgevende daad, die de uniforme regeling schept.

De eerste methode is vóór de stichting van het tegenwoordige Duitsche Rijk door de Duitsche Staten en in latere jaren door de Scandinavische Rijken (Denemarken, Noorwegen en Zweden) gevolgd.

In 1847 werd door eene op uitnoodiging van Pruisen gehouden conferentie van afgevaardigden van de meeste Duitsche bondstaten een ontwerp van eene algemeene Duitsche wisselwet vastgesteld, welke in de jaren 1848-1850 nagenoeg onveranderd in de overgroote meerderheid dier bondstaten en in het keizerrijk Oostenrijk is ingevoerd. Spoedig daarna begonnen de pogingen om ook een gemeenschappelijk handelswetboek tot stand te brengen. Ook daarvoor werd eene conferentie van afgevaardigden bijeengeroepen, die zich in de jaren 1857-1861 onledig hield met de uitwerking van een ontwerp, dat in de jaren 1861-1865 in nagenoeg alle Duitsche landen als Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch onveranderd, in Oostenrijk, met weglating van het vijfde boek over het zeerecht, als Allgemeines Handelsgesetzbuch für das Kaiserthum Oesterreich, is ingevoerd.

Op deze wijze werd in een tijd, toen nog geen rijkswetgever de bevoegdheid had deze onderwerpen te regelen, eenheid van wisselrecht en van handelsrecht verkregen voor een gebied van de Adriatische Zee tot de Noordzee en van den Rijn tot de Memel en de Leitha, een gebied verdeeld onder een groot aantal zelfstandige wetgevende machten.

De Scandinavische Rijken zijn in de laatste twintig jaren in het bezit gekomen van geheel of nagenoeg geheel gelijkluidende, in elk geval zakelijk overeenstemmende wetten betreffende het wisselrecht (1880), het zeerecht (Zweden 1891, Denemarken 1892, Noorwegen 1893), de handels- en fabrieksmerken (Zweden en Noorwegen 1884, Denemarken 1890) en de chèques (Denemarken en Noorwegen 1897, Zweden 1898), welke alle door daartoe ingestelde commissies in onderlinge samenwerking zijn opgesteld en door de resp. wetgevende machten onveranderd zijn aangenomen.

Uit deze opgaven blijkt, dat de methode van gemeenschappelijke voorbereiding van gelijkluidende nationale wetten reeds met goeden uitslag, al zij het in kleinen kring, is toe-

gepast. Toch zijn aan deze methode niet te miskennen bezwaren verbonden. Zij verzekert geenszins het voortduren der eenvormigheid. Ieder der betrokken staten behoudt zijne volle vrijheid de vastgestelde wet naar eigen inzicht te wijzigen en kan dus elk oogenblik aan de overeenstemming een einde maken. Zoo is het Algemeen Duitsche Handelswetboek nà de stichting van het Duitsche Rijk meer dan eenmaal gewijzigd en ten slotte in het afgeloopen jaar door een nieuw wetboek vervangen, zonder voorafgaand overleg met Oostenrijk, en dientengevolge de eenheid van het Duitsche en het Oostenrijksche handelsrecht eerst gedeeltelijk, thans geheel verbroken.

In mindere mate kleeft dit bezwaar aan de andere methode, welke te dezen kan worden gevolgd: het sluiten van verdragen, waarbij de deelnemende staten overeenkomen omtrent bepaalde rechtsregels, waarbij zij gezamenlijk vaststellen wat ten opzichte van eenig onderwerp recht zal zijn voor hun gebied. Deze verdragen bepalen niet, zooals de bovenaangehaalde tractaten van Montevideo, welk recht, welke wet toepasselijk zal zijn, maar wat recht, wat wet zal wezen.

De staat, die een tractaat van dien aard sluit, wordt daardoor gebonden. Gedurende den tijd, waarvoor het is gesloten, zoolang het niet is afgeloopen of opgezegd, is hij verhinderd voor zijn gebied het onderwerp, bij het verdrag geregeld, anders te regelen dan daarbij is geschied. Bovendien verleent de omstandigheid, dat aan eene eenzijdige wijziging van het op het verdrag steunende recht opzegging van het verdrag moet voorafgaan, aan de verkregen rechtseenheid grootere stabiliteit. De opzegging is een daad, waartoe niet zonder overwegende redenen wordt overgegaan.

Voor sommigen is dan ook juist de gebondenheid van den wetgever een grief tegen het verdrag, als middel tot het stichten van rechtseenheid. Bovendien kunnen daartegen nog andere bezwaren worden aangevoerd.

De vertegenwoordigende lichamen in de deelnemende staten, welke ten aanzien van wetsvoorstellen het recht van amendement bezitten, kunnen dit recht niet uitoefenen met betrekking tot verdragen, daar deze slechts kunnen worden goed- of afgekeurd; regeling van onderwerpen van recht, niet bij nationale wet, maar bij verdrag met andere mogendheden ontneemt dus aan de vertegenwoordiging de gelegenheid het recht van amende-

ment uit te oefenen. Feitelijk is dit echter evenzeer het geval, als de eenheid wordt nagestreefd door middel van gelijkluidende wetten, welke gemeenschappelijk zijn voorbereid, immers deze methode snijdt aan het recht van amendement wel den pas niet af, maar veronderstelt toch, dat van dit recht geen gebruik zal worden gemaakt. Zij vordert onveranderde aanneming van de gelijkluidende wetsontwerpen in de verschillende staten.

Theoretisch moge hier eenig bezwaar bestaan, uit een practisch oogpunt kan in het wegvallen van het recht van amendement moeielijk een nadeel worden gezien. Groote vergaderingen als van de meeste vertegenwoordigende lichamen zijn weinig geschikt voor de regeling van onderwerpen van recht, en door amendementen wordt doorgaans meer kwaad dan goed gesticht. Maar ook afgescheiden daarvan, internationaal overleg en het recht van amendement, d.w.z. het recht eenzijdig wijzigingen aan te brengen, gaan nu eenmaal niet samen. Wie het eerste wil moet van het tweede afstand doen.

Als bezwaar tegen de methode van verdragen heeft men nog aangevoerd, dat zij vervallen door opzegging en dat dus, wat als recht zal gelden, afhankelijk wordt gemaakt van de beslissing van een vreemden staat. Immers het vervallen van het tractaat heeft tengevolge dat, wat daarbij als recht is vastgesteld, ophoudt recht te zijn. De juistheid dezer opmerking kan niet worden ontkend. Evenwel bedenke men, dat bij de verdragen voor de opzegging termijnen plegen te worden bepaald, zoodat iedere staat die, wat als internationaal recht bij het verdrag was vastgesteld, als nationaal recht wenscht te behouden, gelegenheid heeft vóór den afloop van het verdrag de daartoe noodige maatregelen te treffen.

De practijk heeft zich, vooral waar samenwerking in ruimeren kring wordt nagestreefd, ten gunste van het verdrag uitgesproken. Het sluiten van tractaten schijnt bij uitnemendheid de vorm van internationale samenwerking óók ter verkrijging van rechtséénheid te zullen worden. Op hoogst belangrijke uitkomsten, langs dien weg verkregen, op verschillende voorbeelden van bij tractaat vastgesteld, mitsdien in een engeren of ruimeren kring internationaal geldend burgerlijk recht, kan reeds worden gewezen.

Zoo bevat de hierboven genoemde Berner-overeenkomst tot

bescherming van den letterkundigen en den kunst-eigendom, nevens de wederkeerigheidsbepalingen, ook eigenlijke rechtsvoorschriften. In art. 5 der overeenkomst wordt aan de tot een der landen der Vereeniging behoorende auteurs of hunne rechtverkrijgenden het uitsluitend recht toegekend, in de andere landen vertalingen hunner werken uit te geven of toestemming tot de uitgave er van te verleenen, tot na verloop van tien jaren, te rekenen van het tijdstip der uitgave van 't oorspronkelijke werk in een der landen der Vereeniging[1]. Er wordt daarbij niet gevraagd naar hetgeen de nationale wetten bepalen, onafhankelijk van deze wetten wordt voor het gebied van alle contracteerende staten het vertalingsrecht vastgesteld. Het is dit vertalingsrecht, dat geheel afwijkt van het in de Nederlandsche wet tot regeling van het auteursrecht toegekende vertalingsrecht, dat toetreding van Nederland tot de Berner-overeenkomst met het oog op Nederlandsche belangen niet geraden doet zijn.

In de tweede plaats mag genoemd worden de overeenkomst, 14 April 1891 te Madrid gesloten, betreffende de internationale inschrijving van handels- en fabrieksmerken. Bij deze overeenkomst, waartoe zijn toegetreden België, Brazilië, Spanje, Frankrijk met zijne koloniën, Italië, Nederland met zijne koloniën, Portugal, Zwitserland en Tunis, is in Bern een Internationaal Bureau voor de inschrijving van handels- en fabrieksmerken ingesteld. De onderdanen der toegetreden staten, die in hun eigen land een merk hebben doen inschrijven, kunnen door de inschrijving daarvan bij dit Internationale Bureau zich het recht op dit merk verzekeren in alle andere toegetreden staten.

De beteekenis van deze regeling wordt duidelijk, wanneer men nagaat, dat de hierboven genoemde overeenkomst van Parijs van 1883 van hem, die de bescherming van zijn handels- of fabrieksmerk in de daarbij aangesloten staten wenscht te erlangen, vordert, dat hij dit merk in ieder dier staten, met inachtneming van de formaliteiten door iedere nationale wet onderscheidenlijk vastgesteld, doe inschrijven,

1) In eene conferentie van afgevaardigden der betrokken staten, in 1896 te Parijs gehouden, is de omvang van dit vertalingsrecht nog belangrijk uitgebreid.

terwijl volgens de overeenkomst van 1891 de gebruiker van een merk, ter verkrijging van bescherming in de door déze overeenkomst verbonden staten, kan volstaan met zich te wenden tot het nationale bureau van inschrijving in het land waartoe hij behoort, door tusschenkomst van welk bureau de inschrijving geschiedt bij het Internationale Bureau: eene vereenvoudiging waarvan de voordeelen onmiskenbaar zijn.

De instelling van het 'Internationale Bureau voor den industrieelen eigendom' heeft dan ook, als eerste welgeslaagde poging tot internationale organisatie van een aan beschaafde staten gemeen rechtsinstituut, voor den opbouw van het wereldrecht groote beteekenis.

Een nog belangrijker feit in de geschiedenis der ontwikkeling van het internationaal recht is de te Bern den 20sten Sept. 1890 tusschen Nederland, België, Frankrijk, Luxemburg, Duitschland, Zwitserland, Italië, Oostenrijk-Hongarije en Rusland gesloten overeenkomst omtrent het goederenvervoer op spoorwegen, welke den 1sten Jan 1893 is in werking getreden en waartoe sedert ook Denemarken is toegetreden.

Het recht, dat het goederenvervoer per spoorweg van en naar het buitenland beheerscht, is door deze overeenkomst voor nagenoeg het gansche vasteland van Europa eenvormig geregeld. Eén recht is in de plaats gesteld van de verschillende landsrechten. In den volsten zin des woords vormen de toegetreden staten voor dit onderwerp één rechtsgebied. Ook kunnen de vonnissen, in bepaalde, in de overeenkomst aangewezen, zaken door een rechter van een der tot dit rechtsgebied behoorende staten gewezen, in de andere staten worden tenuitvoergelegd, zonder herziening van den inhoud.

Voorzooveel Nederland betreft, is eene tractaat-bepaling omtrent de uitvoerbaarheid van vreemde vonnissen nog slechts te vinden in de Rijnvaartakte van 1868, bij welk tractaat zelfs een internationaal rechtscollege is ingesteld: de centrale commissie voor de Rijnvaart te Frankfort, die in bepaalde zaken uitspraak doet in hooger beroep.

Al deze internationale regelingen betreffen moderne, door de tegenwoordige inrichting van handel en verkeer in het leven geroepen instellingen, ten aanzien waarvan de rechts-

vorming onder meer directe medewerking en inwerking van den staat geschiedt, en eigenlijk nationale rechtsopvattingen niet worden aangetroffen. De rechtsmassa, welke in de wetboeken voor burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijk procesrecht pleegt te worden opgenomen, wordt, althans wanneer wij ons tot Europa bepalen, door geen der genoemde verdragen aangeroerd. Eerst in den laatsten tijd is de internationale regeling der zoogen. wetsconflicten op het gebied van het burgerlijk recht in dezen engeren zin ter hand genomen, wordt getracht voor Europa een werk tot stand te brengen in den geest van de boven aangehaalde tractaten van Montevideo van 1889.

Hiermede mag de practijk van het internationaal recht geacht worden in Europa een geheel nieuwe phase te zijn ingetreden. Èn daarom èn omdat in dezen het initiatief en de leiding door ons land zijn genomen, meenen wij bij dezen nieuwen gemeenschappelijken arbeid aan den bouw van het wereldrecht iets langer te mogen stilstaan.

Reeds vroeger zijn pogingen aangewend, in deze richting iets tot stand te brengen: in 1874 door de Nederlandsche, in 1881 door de Italiaansche regeering. Beide malen zonder resultaat.

Overtuigd dat het hier een werk geldt, ‘waarin ook een klein volk groot kan zijn’, werd door de Nederlandsche Regeering in 1892 opnieuw aan de regeeringen van de meeste staten van Europa eene uitnoodiging gericht tot deelneming aan eene conferentie, met het doel het eens te worden over eenvormige regels tot oplossing der conflicten van wetgeving en daaromtrent te sluiten verdragen te ontwerpen. Ditmaal vond de uitnoodiging beter gehoor dan vroeger. Niet weinig heeft tot dit gunstig onthaal en het aanvankelijk welslagen der grootsche, maar uiterst moeilijke onderneming bijgedragen, dat onze regeering de voorbereiding en de gansche leiding der zaak kon toevertrouwen aan iemand van zoo uitnemende talenten, van zoo onbetwiste autoriteit op het gebied van het internationaal privaatrecht en van zoo groote reputatie in het buitenland als het lid van den Raad van State mr. T.M.C. A s s e r , wiens onvermoeide werkzaamheid in dezen met dankbaarheid behoort te worden vermeld.

Aan de uitnoodiging onzer regeering werd gevolg gegeven door Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, België, Denemarken, Spanje, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Portugal, Rumenië, Rusland en Zwitserland. Alleen Engeland, Zweden en Noorwegen onthielden zich, terwijl de Staten van het Balkanschiereiland, uitgezonderd Rumenië, niet waren uitgenoodigd.

Van 12-27 September 1893 kwam in Den Haag onder voorzitting van Mr. Asser een eerste conferentie bijeen[1]. Vooraf hadden de afgevaardigden van wege onze regeering ontvangen ‘un mémoire destiné à faire connaître les vues du Gouvernement par rapport à la Conférence projetée,’ met een daarbij gevoegd ‘Projet de programme’.

In deze Mémoire lezen wij o.a.: ‘Tout en respectant l'autonomie législative des Etats, il paraît désirable de mettre fin à l'incertitude, qui existe par rapport à la loi qui doit être appliquée, lorsqu'il s'agit d'étrangers, ou de personnes domiciliées dans un autre pays, ou bien lorsque les parties contractantes sont de nationalité différente, ou quand il s'agit de biens meubles ou immeubles situés au-delà des frontières, ou de contrats passés à l'étranger, enfin toutes les fois qu'un doute peut surgir à l'égard de la loi, qui doit être appliquée à un rapport de droit.’ Het ontwerpen van eenvormige regels van internationaal privaatrecht in engeren zin werd dus als het einddoel aangewezen. ‘Mais il paraît préférable’, lezen wij verder, ‘de se borner, pour commencer, à amener une entente sur les principes généraux, sanctionnés déjà par plusieurs lois nationales.... Ensuite il importera d'arriver à un accord concernant les rapports de droit, qui ont le plus à soufrir de l'incertitude’ (nml. ‘les rapports de droit ayant un caractère *permanent*, parmi lesquels ceux qui concernent le droit de famille, le mariage et ses conséquences pécuniaires, la tutelle etc. sont certes les plus importants).’ In overeenstemming daarmede gaf het projet de programme een vragenlijst over de algemeene beginselen en over de familierechten (huwelijk, afstamming, adoptie, vaderlijke macht, voogdij, curateele, nalatenschappen).

1) Nederland was vertegenwoordigd, nevens den heer Asser, door de Heeren Mr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland (lid van de Tweede Kamer), P.R. Feith (lid van den Hoogen Raad) en E.N. Rahusen (lid van de Eerste Kamer).

De conferentie meende haar taak voorshands tot nog bescheidener omvang te moeten beperken. Het ‘Projet de programme’ werd als te omvangrijk en te abstract ter zijde gezet, en besloten zich te bepalen tot enkele speciale onderwerpen. Als zoodanig werden gekozen: het huwelijk, de vorm der handelingen, de erfopvolging, de rechterlijke bevoegdheid en andere vragen van proces-recht, in verband waarmede vier commissies van voorbereiding werden gevormd. De behandeling in deze commissies en daarna in de algemeene zittingen der conferentie leidde er toe, dat men het voorloopig eens werd over vier stellen regels: betreffende het huwelijk, de beteekening van gerechtelijke en buitengerechtelijke akten, zooals dagvaardingen, de rogatoire commissies (verzoeken van de eene rechterlijke macht aan de andere tot het verleenen van rechtshulp, zooals het hooren van getuigen, het afnemen van een eed enz.), en de nalatenschappen. Deze regels zijn opgenomen in het Eind-protocol der conferentie als resultaat der gehouden besprekingen[1].

Voor de definitieve vaststelling dier bepalingen en de voortzetting van het werk werd reeds dadelijk een tweede bijeenkomst noodig geacht. Zij had in het volgende jaar, 25 Juni - 13 Juli 1894, wederom in den Haag en opnieuw onder voorzitting van Mr. Asser, plaats. Dezelfde staten als ter eerste conferentie waren vertegenwoordigd, benevens Zweden en Noorwegen.

Ook nu weder had onze regeering aan de deelnemende staten een Avant-projet de programme medegedeeld, waarop de volgende onderwerpen waren gebracht: 1°. de gevolgen van het huwelijk met betrekking tot de personen en goederen der echtgenooten, de ontbinding en nietigheid van het huwelijk, de scheiding van tafel en bed; 2°. Voogdij, curateele; 3°. Gelijkstelling van vreemdelingen met inlanders, cautio judicatum solvi[2], pro-deo; 4°. Faillissement; 5°. Erfopvolging en testamenten.

Omtrent voogdij, faillissement en burgerlijke rechtsvordering

1) De verhandelingen van het congres zijn, onder den titel ‘Aetes de la conférence de la Haye chargée de réglementer diverses matières de droit international privé (12-27 septembre 1893)’, ter landsdrukkerij uitgegeven.

2) Zekerheidstelling voor proceskosten, zie boven bl. 93.

(cautio judicatum solvi, kostelooze rechtsbijstand) waren tevens door Mr. Asser voorloopige ontwerpen van internationale verdragen uitgewerkt, welke tot grondslag der beraadslagingen hebben gediend en van grooten invloed zijn geweest.

De conferentie verdeelde zich in vijf commissies tot voorbereiding resp. van de voorstellen betreffende het huwelijk, de erfopvolging en testamenten, de burgerlijke rechtsvordering, de voogdij, en het faillissement. Voor de onderwerpen, welke reeds in de vorige bijeenkomst tot besluiten hadden geleid, bestond de behandeling in eene tweede lezing en herziening der toen aangenomen regels.

Het resultaat van den belangrijken arbeid der conferentie is neergelegd in eene reeks in het Protocole final opgenomen ontwerpen van internationale regels, waarvan echter die betreffende het faillissement werden verklaard slechts een voorloopig karakter te dragen[1)].

Na het welslagen ook van deze tweede bijeenkomst brak de tijd aan voor rechtstreeksche onderhandelingen tusschen de betrokken regeeringen; de diplomatie kwam nu aan het woord en daarmede begon niet het lichtste gedeelte van de taak, die de Nederlandsche regeering zich had opgelegd.

Niet alle voorstellen der conferentie schenen even geschikt om zonder meer in verdragen te worden opgenomen; ook scheen het niet gewenscht ze alle tegelijk tot een onderwerp van verdere onderhandelingen te maken.

Onze regeering begon dus met het voorstel uit te kiezen, dat het meest kans op slagen gaf en rijp scheen voor eene beslissing zonder hernieuwde behandeling. Nog in den loop van het jaar 1894 onderwierp zij aan de goedkeuring der vertegenwoordigde mogendheden een ontwerp-verdrag tot internationale regeling van eenige punten betreffende het burgerlijk proces-recht, volgens de besluiten der conferentie. Deze poging om een van de voorstellen der conferentie in de practijk te doen overgaan, werd met den gewenschten uitslag bekroond; den 14^{den} Nov. 1896 werd in den Haag het voorgestelde verdrag onderteekend door de afgevaardigden van Nederland, België, Frankrijk, Spanje, Italië, Luxemburg,

1) De handelingen der Conferentie zijn ter Landsdrukkerij uitgegeven onder den titel: Actes de la deuxième conférence de la Haye chargée de règlementer diverses matières de droit internationaal privé (25 'uin - 13 juillet 1894).

Portugal en Zwitserland; later ook van wege Zweden en Noorwegen, Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Denemarken, Rusland, en Rumenië, zoodat alle ter tweede conferentie vertegenwoordigde staten aan het verdrag hebben deelgenomen.

Ten onzent werd het goedgekeurd bij de wet van 31 Dec. 1897, *Stbl.* no. 275, terwijl de akten van bekrachtiging van alle betrokken mogendheden, uitgezonderd Oostenrijk-Hongarije, den 27sten April j.l. in den Haag zijn neêrgelegd. Vier weken later, den 25sten Mei l.l., zijn de bepalingen van het tractaat in werking getreden.

Het verdrag omvat vijf punten betreffende het burgerlijk proces-recht, welke tot twee groepen kunnen worden gebracht. De eerste groep vormen de bepalingen omtrent de mededeeling van gerechtelijke en andere stukken aan personen, die zich in het buitenland bevinden, en omtrent de rogatoire commissies. Zij regelen de ter verzekering der burgerlijke rechtspraak te verleenen internationale rechtshulp, als verplichting opleggende, wat tot nu toe enkel uit internationale beleefdheid (krachtens de zoogen. *comitas juris gentium*) werd gedaan.

Ten aanzien van de mededeeling van gerechtelijke en andere akten is bepaald, dat de beteekening daarvan op verzoek van een ambtenaar van het Openbaar Ministerie of van een rechtscollege van den eenen staat, langs diplomatieken weg over te brengen, door de bevoegde autoriteit van de anderen staat zal geschieden. De beteekening wordt bewezen door een gedagteekend en gelegaliseerd ontvangbewijs of door eene verklaring van de aangezochte autoriteit[1]. Wat de rogatoire commissies, verzoeken tot het ver-

1) Omtrent deze bepalingen werd door de Regeering, bij de behandeling van het wetsontwerp tot goedkeuring van het Verdrag, in de Eerste Kamer verklaard, dat zij uitsluitend ten doel hebben, de verplichtingen der staten onderling te regelen, zoodat het voorschrift van art. 4 no. 8 Wetboek van Burg. Rechtsv. omtrent de beteekening van gerechtelijke akten i n N e d e r l a n d aan personen, die zich in het buitenland bevinden, intact is gebleven. Het Verdrag opent echter de mogelijkheid daarnevens beteekening i n h e t b u i t e n l a n d voor te schrijven of toe te laten. Dit laatste wordt thans voorgesteld in een bij de Tweede Kamer, naar aanleiding van het Verdrag, aanhangig gemaakt ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van eenige bepalingen van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. Uit het onlangs over dit wets-ontwerp uitgebrachte Voorloopig Verslag blijkt, dat in de afdeelingen der Tweede Kamer over de beteekenis van de bepalingen van het Verdrag groot verschil van meening bestond. Sommigen lazen daarin eene regeling van de wijze, waarop de b e t e e k e n i n g van akten aan personen, die zich in het buitenland bevinden, m o e t geschieden, v e r v a n g e n d e art. 4 no. 8 Wetb. v. Burg. Rechtsv.; anderen waren van oordeel, dat alleen wordt geregeld de m e d e d e e l i n g van akten aan deze personen, niet het rechtsgevolg dier mededeeling, zoodat de vraag, wanneer de akte geacht moet worden b e t e e k e n d te zijn, onbeslist zou zijn gebleven. Het laatste schijnt inderdaad de bedoeling te zijn geweest.
Oorzaak van den twijfel is het minder gelukkige gebruik van het woord '*signification*' in de desbetreffende artikels van het Verdrag, terwijl in het bij die artikelen behoorende opschrift juister van '*communication* d'actes judieiaires ou extra-judiciaires' wordt gesproken.

richten van eene gerechtelijke handeling, betreft, ook deze worden door de rechterlijke macht van den eenen staat langs diplomatieken weg gericht tot de bevoegde autoriteit in den anderen staat.

De tweede groep van bepalingen heeft betrekking op de zekerheidstelling voor de proceskosten, de kostelooze procedure en den lijfsdwang, en heeft voor het gebied der overeenkomende staten de gelijkstelling van vreemdelingen met inlanders ten doel. In geen der contracteerende staten zal van de onderdanen der andere staten, als zij eischende in rechte optreden, zekerheidstelling voor de proceskosten kunnen worden gevorderd, in verband waarmede de vonnissen, houdende veroordeeling van zoodanige eischers in de proceskosten, in ieder van de andere staten uitvoerbaar zullen zijn. Deze gelukkige oplossing van het vraagstuk der zekerheidstelling werd door Mr. Asser aan de hand gedaan.

Het voorrecht van den kosteloozen rechtsbijstand wordt in ieder der contracteerende staten aan de onderdanen der andere staten verzekerd, terwijl omtrent den lijfsdwang is bepaald, dat deze in de contracteerende staten op vreemdelingen, behoorende tot een der andere staten, niet mag worden toegepast in andere gevallen dan waarin hij ook op de eigen onderdanen dier staten van toepassing is.

De hier bedoelde groep van voorschriften heft dus, voor zooveel ons vaderland betreft, de hierboven bl. 93 besproken uitzonderingen op de gelijkstelling van vreemdelingen met Nederlanders, nog in ons procesrecht voorkomende, op, ten bate van de onderdanen der tot het Verdrag toegetreden staten.

Al is het resultaat, dat door dit eerste Verdrag is verkregen, zeer bescheiden, toch is het niet zonder beteekenis. Deze is gelegen niet zoozeer in den inhoud van het Verdrag als wel in de wijze van voorbereiding, in het feit dat het de eerste vrucht is der op vaststelling eener eenvormige regeling tot oplossing der wetsconflicten gerichte samenwerking van nagenoeg alle Europeesche Staten. Het bevat als zoodanig eene belofte voor de toekomst, het opent een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de wetgeving en rechtsvaststelling, een tijdperk waarin nà den dageraad van heden de dag van het wereldrecht mag worden verwacht.

Naarmate toch duidelijker zal blijken, dat langs den ingeslagen weg iets valt te bereiken, naarmate over meer en belangrijker punten overeenstemming zal worden verkregen, zal ook verder worden gegaan en zullen telkens nieuwe en moeilijker onderwerpen binnen den kring van het onderling overleg worden getrokken. Niet gewaagd schijnt bijv. de voorspelling, dat de regeling der wetsconflicten te eeniger tijd zal leiden tot eene uniforme regeling van de nationaliteit, als grondslag voor de toepassing der nationale wetten, en van de rechterlijke bevoegdheid, als grondslag voor de internationale uitvoerbaarheid der rechterlijke vonnissen. Zeker, ook dan nog zal het burgerlijk recht niet één zijn overal, - een voorshands onpractisch ideaal trouwens - maar wèl zal dan de dienst der wereldjustitie verzekerd wezen; wèl zullen dan alle plaatselijk verschillende rechten de deelen zijn geworden die samen één wereldrecht uitmaken.

Tweeërlei gunstige voorteekens zijn waar te nemen. In de eerste plaats het onthaal, te beurt gevallen aan de bemoeiingen onzer regeering, om ook de verdere besluiten der tweede conferentie in tractaten vast te leggen. De voorstellen door haar aan de mogendheden gedaan over het huwelijks-, het voogdij- en het erfrecht maken op het oogenblik bij de verschillende regeeringen een onderwerp van studie uit en hebben reeds geleid tot de inzending van belangrijke memories. In verband daarmede is eene derde conferentie beraamd, die waarschijnlijk in het volgende jaar zal worden gehouden.

In de tweede plaats mag een gunstig voorteeken heeten de instelling in verschillende landen van vaste commissies tot voorbereiding van de te nemen maatregelen ter bevorde-

ring der codificatie van het internationaal privaatrecht. Onder dien naam werd ten onzent eene Staatscommissie benoemd bij Koninkl. Besluit van 20 Febr. 1897, waarvan thans leden zijn de HH. Asser, tevens voorzitter, Rahusen, Feith, Th. Heemskerk en B. Ort (Raad-adviseur aan het Dept. van Justitie). Gelijksoortige commissies werden ingesteld in België (Besluit van 3 Aug. 1898), in Frankrijk en in Rusland.

Aan den opbouw van het wereldrecht wordt alzoo, dank zij het initiatief onzer regeering, ernstig en eendrachtig gearbeid. Die arbeid verdient ieders belangstelling en heeft een niet licht te overschatten beteekenis. De codificatie van het internationaal privaatrecht zal de politieke eerzucht der groote mogendheden niet dooden, noch den strijd van economische belangen beslechten, noch ook de mededinging op de wereldmarkt temperen, maar zij zal de rechtszekerheid bevestigen, het wereldverkeer vergemakkelijken, het besef van de eenheid der menschelijke maatschappij en van de rechtsgemeenschap der volkeren versterken. In de evolutie van het menschelijk geslacht een factor, waarvan de langzame en gestadige werking niet in het oog springt, maar die niettemin van grooten invloed is.

MOLENGRAAFF.

De algeheele kosteloosheid van het lager onderwijs in Frankrijk.[1)]

De wet van 16 Juni 1881, die de kosteloosheid van het lager onderwijs in Frankrijk voorschreef, kan men, wat hare wording en gevolgen betreft, uit drieërlei oogpunt beschouwen, en wel uit een financieel, een paedagogisch en een politiek oogpunt. Om hierin echter een juist inzicht te krijgen is het noodig ook nog eenige andere zaken in het oog te houden: in de eerste plaats de vele wetten, welke in korten tijd de wet op de gratuité gevolgd zijn en daarmede als het ware één geheel uitmaken, voorts de inrichting van het lager onderwijs en ten slotte de geschiedenis van de kosteloosheid zelve.

I.

Toen de wetgever van de derde republiek het lager onderwijs wilde hervormen, bevond hij zich tegenover de wet van 15 Maart 1850. Deze wet, een legaat van de Assemblée Nationale, onderscheidde zich - hetgeen men misschien van de mannen van 1848 niet zou hebben vermoed - door de groote rol, die zij de kerk op het gebied van het lager onderwijs liet spelen. Dit bleek niet alleen uit het feit, dat zij hoogwaardigheidsbekleeders van de verschillende kerkge-

1) Dit opstel, eenige jaren geleden tijdens een voortgezet verblijf te Parijs saamgesteld, ziet door verschillende omstandigheden eerst thans het licht.
Het is echter met de laatste statistieke gegevens zooveel mogelijk ‘up to date’ gebracht.

nootschappen een plaats in de toeziende en besturende colleges inruimde, maar ook uit het leerprogramma, waarin artikel 23 l'instruction morale *et religieuse* vooraan plaatste. Niet minder merkwaardig was de gelijkstelling van den titel van bedienaar van den godsdienst bij een der erkende genootschappen (artikel 25), en nog sterker die van de brieven van gehoorzaamheid voor de onderwijzeressen, die deel uitmaakten van aan de opvoeding gewijde religieuse orden, met de akte van bekwaamheid, welke in het algemeen de bevoegdheid tot onderwijs geven verleende. Zelfs was in beginsel aangenomen, dat de gemeente voor iedere gezindte afzonderlijke scholen moest stichten (art. 36). Betalen van schoolgeld was regel, doch de gemeente was bevoegd uit eigen middelen een of meer kostelooze scholen te onderhouden.

Steeds echter moesten kinderen, wier ouders buiten staat waren schoolgeld te betalen, de gelegenheid hebben het onderwijs gratis te genieten, en, indien de gemeente geen eigen school bezat, moest zij toch zorgen, dat die kinderen in een bijzondere school voldoende onderricht konden erlangen. Met enkele kleine wijzigingen, waaronder nog het meest belangrijk een wet van 1867 ten opzichte der kostelooze scholen, waarop wij later zullen terugkomen, was dit de regeling, die de hervormer van nà 1870 vond.

In één woord: een groot deel van het onderwijs was in handen van de geestelijkheid. In het jaar 1878-1879 waren in Frankrijk van de 71517 scholen 19890 congreganist (hetgeen beteekent, dat het onderwijs er gegeven wordt door Roomsch-Katholieke priesters), waarvan 13205 openbare; men telde naast 64025 leeken-onderwijzers 46684 geestelijke, waarvan 26823 in de scholen van den Staat.

Het is vooral deze toestand, waarin de nieuwe wetgeving op het onderwijs wijziging wilde brengen. De republikeinsche meerderheid was hoe langer hoe meer eene anti-clericale meerderheid geworden. Le cléricalisme, voilà l'ennemi!

Dit beginsel mag men bij de studie van de Fransche onderwijstoestanden, en vooral bij het nagaan van haar ontstaan, geen oogenblik uit het oog verliezen, omdat het den sleutel geeft tot de beweegredenen, die tot het voorstellen en aannemen van bijna alle onderwijswetten na 1880 hebben geleid. De voornaamste dier wetten, welke voor de bestu-

deering van de gevolgen der gratuité van belang zijn, zijn de wet van 28 Maart 1882 op de leerplicht en de organieke wet van 30 October 1886. De eerste verplichtte ieder ouder zijn kinderen van 6 tot 13 jaren naar een school, welke ook, te zenden of, indien hij ze thuis onderricht wilde laten geven, door een jaarlijksch examen van hunne vorderingen te doen blijken. Het verkrijgen van het certificat d'études primaires, het diploma der lagere school, waartoe reeds van af het elfde jaar gelegenheid bestond, onthief van de verdere verplichting tot schoolgaan. Tevens echter verbande die wet het godsdienstig onderwijs van de school en verving het door de ‘instruction civique,’ het onderricht in de staatsinstellingen, hetwelk tevens ten doel had den scholier tot een goed republikein te maken.

De tweede wet, ook wel genoemd de wet op de laïcisatie - ik weet er geen goed Hollandsch woord voor - schreef voor, dat, behoudens de noodige overgangsbepalingen, in de openbare scholen het onderwijs uitsluitend aan leeken zou worden toevertrouwd. Die wet is thans, vooral wat betreft de meisjesscholen, nog niet geheel uitgevoerd.

De oude drieledige formule, welke reeds vele wetgevers voor oogen had gezweefd ‘l'enseignement primaire laïque, gratuite et obligatoire’, was dus eindelijk doorgevoerd.

II.

Laten wij thans nagaan, welke scholen onder het lager onderwijs vallen. De wet geeft gelegenheid het kind reeds van af zijn prilste jeugd aan den onderwijzer toe te vertrouwen. Op den laagsten trap toch vindt men de bewaarscholen, écoles maternelles, vroeger salles d'asile genoemd, welke de kinderen van 2 tot 6 jaar opnemen. Deze scholen zijn in de laatste jaren minder bloeiend. Tot 1886-'87 was het getal der inrichtingen en leerlingen steeds stijgende geweest; men vindt voor dat jaar 5882 scholen met 767.767 leerlingen. Het jaar 1891-'92 kan echter slechts wijzen op 706.579 leerlingen in 5411 scholen, eene vermindering, die deels te wijten is aan de laïcisatie (de openbare congegraniste scholen zijn van 1647 tot 853 verminderd), deels ook aan eene verandering in de wetgeving, waardoor gemeenten

met minder dan 2000 inwoners het recht op een rijkssubsidie voor die instellingen verloren. Dit heeft ten gevolge gehad dat vele dier scholen veranderd zijn in ‘classes enfantines’, die als regel openstaan voor kinderen van 4 tot 6 à 7 jaar. Deze klassen hebben geen afzonderlijk bestaan, zooals de ‘écoles maternelles’, doch vormen een aanhangsel van de gewone lagere school en staan onder dezelfde leiding. In het jaar 1895-96 was het getal der scholen echter weder tot 5646, dat der leerlingen tot 720,120 geklommen.

Die scholen zijn voor de grootste helft (3057) van privaten aard, terwijl slechts 2091 leekescholen (waarvan 204 bijzondere) dááronder voorkomen.

Van de leerlingen gaan 450,422 op de scholen van den Staat, terwijl in het geheel 357,433 kinderen op de leekescholen geplaatst zijn, waarvan slechts 9268 op private scholen.

Het onderwijs bestaat, zooals de leeftijd der leerlingen doet verwachten, voornamelijk uit spelen, zingen enz. en voor de oudere kinderen ook uit de beginselen van lezen, schrijven en rekenen. De ‘école maternelle’ is dan ook daartoe in twee klassen gesplitst.

Het eigenlijke lager onderwijs. de som van de voor ieder mensch onmisbare elementaire kundigheden, wordt gegeven in de ‘école primaire élémentaire’, die men met onze lagere school kan gelijkstellen. Over de inrichting en het programma dezer scholen zal ik later spreken, daar zij de kern van mijn onderzoek uitmaken.

Daarop volgt het meer uitgebreid lager onderwijs, ‘instruction primaire supérieure’, gegeven deels in z.g. ‘cours complémentairs’, die weer een aanhangsel van de lagere school vormen, deels in speciale scholen, die al of niet ‘professionelles’ zijn; onder het laatste moet men niet verstaan de opleiding tot een bepaald vak, welke gegeven wordt in de z.g. ‘écoles manuelles d'apprentissage’, die sedert 1880 ook tot het lager onderwijs behooren, doch meer het geven van een zekere handigheid, een geschiktheid voor de industrie in het algemeen of voor een groep van ambachten. Het meer uitgebreid lager onderwijs neemt langzaam maar gestadig in bloei toe. Genoten in 1881-82 nog slechts 30,140 leerlingen, verdeeld over 570 scholen, dit onderwijs, in 1891-92 was hun getal gestegen tot 45,599, terwijl het getal inrichtingen

meer dan verdubbeld was. Voor het jaar 1895-96 vindt men een getal van 56,533 leerlingen, waarvan 48,180 in de Staatsscholen. Zij leiden, vooral de ‘écoles primaires supérieures’, de leerlingen op tot de meest verschillende bezigheden, en vele er van kunnen eene vergelijking met onze hoogere-burgerscholen wel doorstaan. Vooral munten uit de inrichtingen, die de stad Parijs met een onbekrompen mildheid gesticht heeft. Het zijn meestal prachtige gebouwen en de school J.B. Say, welke ik de gelegenheid had te bezichtigen, trof mij door hare ruime en keurig ingerichte localen. Ik zag er o.a. een kabinet van natuurlijke historie, zooals waarschijnlijk weinige onzer gemeenteraden het voor een inrichting van *middelbaar* onderwijs zouden aanschaffen, en een les over de oud-Grieksche literatuur, bij welke ik tegenwoordig was, toonde mij een diepte van onderricht, die ik aan een niet-klassieke inrichting verre was van te verwachten[1)].

Niet minder degelijk zijn de scholen voor meisjes ingericht; zij leeren daar niet alleen alle mogelijke handwerken, maar worden ook opgeleid tot modemaaksters enz. Zoo'n school heeft haar vaste clientèle, waarvoor zij tegen billijken prijs japonnen, hoeden en dergelijke op bestelling maakt, een waar atelier dus. De winst komt ten bate van de stedelijke kas. Bovendien moeten de leerlingen om de beurt in de keuken werkzaam zijn. (Vele meisjes toch gebruiken het dejeuner tegen geringe vergoeding in de school, de armen zelfs kosteloos.)

Men heeft in de ‘écoles primaires supérieures’ ook vaak het internaat, wat echter niet kosteloos behoeft te zijn en het ook gewoonlijk niet is, hoewel natuurlijk een ruim, volgens sommigen te ruim, getal beurzen voor velen de opleiding aan die scholen bereikbaar maakt. Om als leerling te worden toegelaten eischt de wet het ‘certificat d'études primaires,’ terwijl bovendien niet zelden, o.a. in de Parijsche meisjesscholen, wegens het onvoldoend aantal plaatsen een vergelijkend examen voorafgaat. Over de uitkomsten is men vrij wel tevreden en de vijfjaarlijksche statistieken, die ook mel-

1) Voor bijzonderheden over die Parijsche scholen zie men het werk van den Heer Deplon: ‘L'enseignement primaire public à Paris’ dl. II les écoles primaires supérieures.

ding maken van de verdere bestemming der leerlingen van die scholen, toonen dat zij in velerlei beroepen een plaats hebben gevonden. Velen, circa een 30 pCt., zijn in hunne familie teruggekeerd om een industrieele of commercieele loopbaan te volgen, anderen, een 15 pCt., zijn als ondergeschikten in die zelfde vakken werkzaam, weer anderen hebben een verdere opleiding willen genieten in ‘lycées’ of speciale vakscholen.

Ten slotte behooren nog tot het lager onderwijs de normaalscholen, waarin zelfs het internaat kosteloos is. Wij kunnen echter deze, als uitsluitend dienende tot opleiding van onderwijzers, buiten beschouwing laten.

III.

Het spreekt van zelf, dat al deze scholen onder een strenge administratie staan en aan een nauw toezicht onderworpen zijn.

Beider inrichting is zeer ingewikkeld en kan onderscheiden worden naar de verschillende kringen, waarover zij hun werkkring uitstrekken.

Aan het hoofd van het geheele onderwijs in Frankrijk, ‘l'Université de France’, staat de minister van onderwijs, bijgestaan door zijn ‘comité consultatif’ en vooral door den ‘conseil superieur’. Eerstgenoemd lichaam bestaat uit ambtenaren en is verdeeld in drie afdeelingen, waarvan die voor het lager onderwijs wordt voorgezeten door den Directeur de l'enseignement primaire, den onmiddellijk onder den Minister staanden ambtenaar van zijn Departement. Het heeft slechts over bepaalde onderwerpen advies te geven. Anders het tweede lichaam. Dit strekt zijn raadgevende en rechtsprekende werkzaamheid uit over alles, wat tot het onderwijs behoort, en is samengesteld deels uit door den president der republiek benoemde raden, deels uit leden, gekozen door de vertegenwoordigers der verschillende onderwijsgroepen.

Tot de centrale ambtenaren behooren voorts de inspecteurs généraux, die, ten getale van 6, nu hier, dan daarheen worden gezonden om de goede uitoefening van het gewone toezicht na te gaan.

Dan volgen de eigenaardige kringen, ‘académies’ genaamd, 17 in getal, waarin Frankrijk ten behoeve van het onderwijs

verdeeld is. De aan het hoofd eener zoodanige académie staande ‘recteur’ heeft eveneens eenigermate toezicht en gezag over de lagere scholen, o.a. het goedkeuren der te gebruiken boeken, het benoemen van examencommissies enz.

Een uitgebreide taak komt vervolgens toe aan de departementale autoriteiten. In ieder departement toch vindt men een inspecteur d'académie, in wiens handen de schooladministratie van het departement voor het grootste gedeelte gecentraliseerd is. Ook den prefect komen vele bevoegdheden toe, waarvan de belangrijkste is het recht van benoeming en verplaatsing der onderwijzers, op voordracht echter van den inspecteur d'académie en onder het oppergezag van den Minister van Onderwijs. De ambtenaren worden bijgestaan door een ‘conseil départemental’, samengesteld, behalve uit eenige officieele personen, uit door hunne collega's gekozen onderwijzers, en welks taak, behalve besturend en raadgevend, ook rechtsprekend is. Elk departement is verder verdeeld onder meerdere ‘inspecteurs primaires,’ die feitelijk het eigenlijke toezicht uitoefenen en in voortdurende aanraking met het onderwijs zijn. Voor de benoembaarheid tot dit ambt wordt het afleggen van een zeer zwaar examen vereischt. Verder zijn er nog meerdere autoriteiten, die echter allen slechts een zeer beperkte taak hebben. Zoo kan men nog noemen de ‘délégués cantonaux’, waarvan men in elk canton eenige aantreft en wier recht van inspectie zich niet verder uitstrekt dan over gebouwen en materieel. In iedere gemeente heeft ook de maire eenig toezicht, terwijl bovendien de wet op de schoolplicht van 1882 eene ‘commission scolaire municipale’ eischt, aan wie de zorg voor de nakoming dier wet is opgedragen. In zeer vele gemeenten, vooral op het platteland, fungeeren die commissies echter niet.

Dan heeft men nog in vele departementen inspectrices voor de bewaarscholen en soms ook geneeskundige inspecteurs, wier toezicht echter, gelijk te begrijpen is, zich slechts uitstrekt tot het nagaan der zindelijkheid van de lokalen en het opvolgen van de regelen der gezondheidsleer.

IV.

Naast het openbare onderwijs vindt men het bijzonder

onderwijs, waarvoor reeds sedert 1833 volkomen vrijheid bestaat. Het is steeds gedefinieerd als het onderricht in scholen, gesticht en onderhouden door particulieren of vereenigingen, terwijl de openbare scholen die zijn, welke gesticht en onderhouden worden door staat, departement en gemeente. Subsidie van overheidswege mag aan die scholen niet gegeven worden; indien zij die ontvingen, zouden zij het karakter van bijzonder onderwijs verliezen.

Die bijzondere scholen genieten een zeer groote mate van vrijheid, en de keuze van methode, programma en leerboeken, behoudens die, welke als gevaarlijk voor moraal, constitutie en wet verboden zijn, staat geheel aan hare bestuurders. Alleen wordt kennisgeving van de oprichting vereischt, moeten de onderwijzers voldoen aan de wettelijke eischen van bekwaamheid, die in het algemeen dezelfde zijn als voor die van openbare scholen, is het houden van enkele registers den hoofden opgelegd en zijn zij onderworpen aan het toezicht der inspecteurs, die daar echter slechts eenen zeer geringen invloed kunnen uitoefenen en zich hoofdzakelijk moeten bepalen tot het waken tegen verwaarloozing der wettelijke voorschriften.

De verschillende soorten van lagere scholen, die men bij het openbaar onderwijs aantreft, vindt men ook bij het bijzondere en eveneens de onderscheiding in leeke- en geestelijke scholen. Op dat punt merkt men echter bij het bijzonder onderwijs het tegenovergestelde op als bij het openbare. Verminderen bij dit laatste de geestelijke scholen en zullen zij daar op den duur geheel verdwijnen, bij het eerste verheugen zij zich in eenen steeds toenemenden bloei. Het zal misschien niet oneigenaardig zijn, hier de uitkomsten, welke de statistiek geeft, mede te deelen;[1)] zij verschaffen een interessant inzicht in den loop van het bijzonder en openbaar onderwijs, en zijn waarschijnlijk in Nederland niet algemeen verspreid.

1) De statistiek van het lager onderwijs is in Frankrijk toevertrouwd aan de zorgen eener speciale commissie, voorgezeten door prof. E. Levasseur, lid van het Institut. Deze commissie verwerkt de jaarlijks uitkomende statistieke opgaven in vijf jaarlijksche rapporten, waarvan het laatste tot 1891-'92 loopt. Wegens de late verschijning van dat rapport zijn de jaarlijksche opgaven voor 1892-'93 en 1893-'94 niet kunnen gepubliceerd worden en zijn slechts de otaal uitkomsten dier jaren onder het verslag over 1894-'95 gevoegd.

	Openbaar onderwijs.			
	Laïques.		Congréganistes.	
	Scholen	Leerlingen.	Scholen	Leerlingen.
1878/79	47.364	2.764.805	12.984	1.217.997
1879/80	48.431	2.888.571	12.445	1.126.526
1880/81	49.621	3.033.952	11.906	1.046.016
1881/82	51.732	3.349.773	11.265	1.009.083
1882/83	53.694	3.451.234	10.816	958.076
1886/87	57.611	3.644.559	9.097	800.009
1887/88	58.801	3.730.551	8.596	762.343
1888/89	59.329	3.751.476	8.011	695.105
1889/90	59.593	3.738.185	7.766	667.358
1890/91	59.907	3.760.601	7.411	624.304
1891/92	60.554	3.753.250	6.708	527.933
1892/93	60.922	3.760.729	6.366	497.208
1893/94	61.305	3.766.551	6.124	475.361
1894/95	61.609	3.764.746	5.861	450.665[1)]
1895/96	61.907	3.768.650	5.649	431.077

	Bijzonder onderwijs.			
	Laïques.		Congréganistes.	
	Scholen	Leerl.	Scholen	Leerlingen.
1878/79	5.439	262.755	7.073	623.530
1879/80	5.369	256.367	7.519	678.127
1880/81	5.007	243.030	7.907	726.365
1881/82	4.478	218.088	8.160	763.867
1882/83	4.222	203.801	8.570	819.040
1886/87	3.936	174.551	9.565	907.264
1887/88	3.894	171.014	10.075	952.602
1888/89	3.711	164.169	10.620	1.012.381
1889/90	3.635	158.515	10.863	1.037.509
1890/91	3.512	151.412	11.160	1.057.566
1891/92	3.446	147.727	11.825	1.127.560
1892/93	3.356	143.536	12.189	1.152.642
1893/94	3.200	139.668	12.442	1.167.600

1) Waarvan 27.693 jongens en 422.972 meisjes.

1894/95	3.057	135.494	12.715	1.189.190[2)]
1895/96	2.940	130.156	12.969	1.203.628

Die cijfers spreken gedeeltelijk voor zich zelf. Men ziet er uit dat, wat het openbaar onderwijs betreft, het onderwijs door leeken voortdurend, hoewel in de laatste jaren langzaam en soms met kleine terugvallen, is toegenomen en het onderwijs, door geestelijken gegeven, gestadig en vrij snel vermindert. Dat het nog niet geheel en al verdwenen is, komt door de overgangsbepalingen, die voorschrijven, dat in departementen, waar sedert vier jaren de vereischte twee normaalscholen (voor iedere sexe één) bestaan, geen nieuwe benoeming van een geestelijk onderwijzer mag plaats hebben, en dat voor de jongensscholen binnen 5 jaren het geheele personeel uit leeken moest bestaan. Nu waren er in 1890 nog een achttal departementen, waar geen opleidingsschool voor onderwijzeressen bestond, terwijl de tweede bepaling evenmin geheel uitgevoerd is; in 1891-'92 waren er nog 55 openbare jongensscholen met geestelijk personeel, in 1894-'95 nog slechts 7.

Het omgekeerde verschijnsel vindt men bij het bijzonder onderwijs. Daar neemt men een gestadige en percentsgewijze vrij sterke afneming van het leekenelement en een niet minder belangrijke toeneming van het onderricht door geestelijken

2) Waarvan 414.212 jongens en 774.978 meisjes.

waar. Dit laatste is zeer verklaarbaar. Een wet kan het godsdienstig gevoel niet plotseling wijzigen, en het is dan ook zeer begrijpelijk dat voor meer dan de helft der gelaïciseerde openbare scholen bijzondere scholen verrezen, die vaak bijna al de vroegere leerlingen der openbare school tot zich trokken. Men vindt dan ook dorpen, waar de openbare school - dit werd mij door hooggeplaatste onderwijsautoriteiten, ijverige voorstanders van het openbaar onderwijs, verzekerd - twee of drie leerlingen bevat, soms geen anderen dan de kinderen van den onderwijzer.

Uit de noten, bij de statistische opgaven gevoegd, ziet men, dat vooral voor de meisjes, meer dan voor de jongens, het onderricht door geestelijken gezocht wordt. Men heeft de gevolgen der laïcisatie speciaal door de commissie voor de statistiek doen onderzoeken. Haar rapport loopt, voor zoover schrijver dezes bekend is, over de jaren 1879 tot en met 1888. In dien tijd zijn er 5045 scholen gelaïciseerd, terwijl 2839 bijzondere scholen in concurrentie met deze werden geopend. De meer of minder sterke mededinging verschilt plaatselijk Er zijn streken, waar de laïcisatie geen oprichting van bijzondere scholen ten gevolge had; in andere werd ongeveer de helft der gelaïciseerde scholen in bijzondere herschapen; in weer andere riep bijna iedere laïcisatie een bijzondere school in het leven. Die 5045 scholen hadden in 1879-'89 bijna 650000 leerlingen, terwijl zij in 1889-'90 er slechts 495000 telden en de 2839 bijzondere scholen ongeveer 355000 leerlingen hadden;[1)] wel een bewijs hoezeer het doordrijven der laïcisatie het openbaar onderwijs deed afnemen.

Voor verreweg het grootste gedeelte is het bijzonder onderwijs dus van een godsdienstig karakter doortrokken. Van de 1000 leerlingen waren er in 1891-'92 116 in de leekescholen en 884 in de broederscholen en in 1895-'96 ongeveer 97 in de leeke- en 903 in de broederscholen, terwijl voor het openbaar onderwijs die cijfers respectievelijk 877 en 123, en 898 en 102 zijn; dus bijna de omgekeerde verhouding. Wat het aantal scholen betreft is

1) Zie Revue Pédagogique 1891 II pg. 330 vgg, alwaar het rapport te vinden is.

die verhouding ongeveer dezelfde en het is niet oneigenaardig, dat men in het jaar 1892 voor het openbaar onderwijs ongeveer dezelfde cijfers had als 50 jaar vroeger, in 1843. In dat laatste jaar trof men op 100 openbare scholen aan 89.2 leekeninrichtingen en 10.8 congreganiste; in 1891/92 waren die cijfers 90 en 10. Daarentegen zijn in die 50 jaar voor het bijzonder onderwijs de cijfers juist omgekeerd geworden; in 1843 waren van de 100 bijzondere scholen 82.6 leekenscholen en 17.4 congreganiste, in 1892 respectievelijk 22.6 en 77.4. Die verschillen hebben zich in de laatste jaren nog meer geaccentueerd. Zoo was over 1895/96 de verhouding bij de openbare scholen 91.7 leekescholen tegenover 8.3 congreganiste, bij het bijzonder onderwijs respectievelijk 18.6 tegen 81.4.

Ten opzichte van het schoolgeld bestaat er groote verscheidenheid tusschen die congreganiste scholen, daar zij het bedrag naar willekeur kunnen bepalen. In de meeste, die bestemd zijn om dezelfde plaats te vervullen als het openbaar onderwijs, wordt òf geen schoolgeld geheven òf een laag, tot ongeveer 3 francs per maand. Daarnaast echter vindt men scholen, bestemd voor andere klassen der maatschappij, die een tamelijk hoog schoolgeld heffen en, vooral voor meisjes, dikwijls kostscholen zijn.

Het spreekt van zelf, dat het schoolgeld ook in die inrichtingen weer verschilt naar hare bestemming. Soms zelfs strekken zij hun onderwijs verder uit dan het gewone lager onderwijs en geven zij de z.g. instruction complète, het totaal van alles, wat een jong meisje uit den beschaafden stand al zoo kennen en weten moet, tot muziek en dans toe. Zij zetten het onderwijs voort tot ongeveer het achttiende jaar, en het heeft wel eenige overeenkomst met het meer uitgebreid lager onderwijs.

Naast die overwegend groote hoeveelheid onderwijs door Roomsch-Katholieke geestelijken gegeven, vindt men nog een niet geheel te verwaarloozen aantal leerlingen, in bijzondere scholen door leeken onderricht. Voor een zeer klein gedeelte is ook dit onderricht van een godsdienstigen geest vervuld. Dit vindt zijn oorsprong in het oude programma der openbare school, waarin ook het godsdienstonderwijs was opgenomen. Wel eischte de wet, dat voor de niet-Katholieke

gezindten speciale scholen zouden worden opgericht en trof men ook inderdaad te Parijs scholen aan, waar van staatswege onderricht in den Protestantschen en Israëlietischen godsdienst gegeven werd, maar zij waren weinig talrijk, zoodat het noodig was daarnaast bijzondere scholen te stichten. Deze werden, daar het onderwijzend personeel uit leeken bestond, tot de ‘écoles laiques’ gerekend, maar zijn thans grootendeels verdwenen.

Men vindt nog wel private Protestantsche en Israëlietische scholen, doch het zijn sleehts weinige. Van de laatste soort zijn er nog maar enkele over, en ook de Protestantsche bevolking is, naar mij indertijd een gewezen Protestantsch geestelijke, die later een der hoogste onderwijsposten bekleedde, mededeelde, met het programma der openbare school tevreden en wenscht onderwijs en godsdienst te scheiden.

De bedoelde scholen zijn gewoonlijk betalend, doch met een gering schoolgeld en men is er vrijgevig om behoeftigen kosteloozen toegang te verschaffen. Zij staan op één lijn met de openbare lagere school.

De groote massa echter van de bijzondere leekenscholen is los van eenig godsdienstíg bijoogmerk, en is, het spreekt van zelf, betalend. Een gedeelte dier scholen onderscheidt zich in niets van de openbare lagere scholen dan dat zij betalend en.... minder goed zijn. Het daar geheven schoolgeld is laag en gewoonlijk ongeveer overeenkomend met het bedrag, dat vroeger op de openbare school geëischt werd. Deze scholen verminderen voortdurend, omdat zij de concurrentie tegen de zooveel beter ingerichte openbare inrichtingen niet kunnen volhouden. De leerlingen zijn ongeveer van denzelfden stand als in de ‘école publique’, en de enkele inrichtingen van die soort, welke ik bezocht, gaven een vrij treurigen en vervallen aanblik, en konden een vergelijking met de bloeiende openbare scholen niet doorstaan. Daarnaast echter vindt men bijzondere scholen, die een gansch andere bestemming hebben en een hoog schoolgeld eischen. Zij worden bezocht door de meest gegoede klassen, nemen leerlingen in de kost, en geven vaak hun onderwijs in den vorm van de z.g. ‘petits cours’, vooral voor meisjes. De kinderen worden daar niet den geheelen dag op school gehouden, maar volgen slechts

enkele uren per week bepaalde lessen, waarbij zij worden vergezeld door moeders of gouvernantes. Het huisgezin moet dan - wat bij de meestal kleine Fransche gezinnen niet al te moeilijk is - het ontbrekende aanvullen, terwijl trouwens ook de school zelf gelegenheid tot herhaling en aanvullen van het geleerde geeft.

Over de waarde van dergelijk onderwijs voor zeer jonge kinderen wordt verschillend, en soms niet zeer gunstig geoordeeld. De meeste dier inrichtingen geven ook, tenminste voor meisjes, de ‘instruction complète’, waarbij de voordrachten en lessen gewoonlijk worden gegeven door leeraren van de ‘écoles primaires supérieures’, soms van ‘lycées’ of ‘collèges’ en een enkele maal van instellingen van hooger onderwijs. Meestal zijn die scholen tamelijk weelderig ingericht en bij een bezoek, dat ik aan enkele bracht, viel mij het verschil met de meer sober en eenvoudig ingerichte door geestelijke zusters gehouden scholen ten zeerste op.

V.

Het is thans het oogenblik de financiëele gevolgen na te gaan, welke de algeheele kosteloosheid van het lager onderwijs in Frankrijk heeft medegebracht. Daartoe is een vluchtige blik op de kostenverdeeling van het Fransche onderwijs noodig. De verplichte uitgaven voor het onderwijs bedroegen in 1880 ± 82 millioen francs, waarvan het grootste deel door de gemeenten, een kleiner deel door den Staat en een zeer gering gedeelte door het Departement werd betaald. De onderwijzers ontvingen als bezoldiging voornamelijk de opbrengst van het schoolgeld, dat in de verschillende scholen variëerde tusschen frs. 1.50 en frs. 3 per maand, met korting voor een abonnement van 10 maanden, terwijl hun voor iederen leerling, die kosteloos onderwijs genoot, een bepaald bedrag door de gemeente uitgekeerd werd. Daar, zooals men later zien zal, het aantal betalende leerlingen niet zeer groot was, had het jaar 1880 aan schoolgeld slechts ruim 16 millioen francs opgeleverd.

Op het oogenblik, dat de algeheele kosteloosheid werd ingevoerd, bevond de Fransche schatkist zich in eenen bijzonder gunstigen toestand, zoodat men besloot niet alleen het door de

invoering der gratuité teweeg gebracht verlies van schoolgeld door den Staat te doen dekken, maar bovendien den op de gemeenten gelegden druk ook op andere wijzen te verlichten, met dit gevolg, dat de in 1880 bestaande verdeeling der lasten reeds in 1882 was omgekeerd. In 1880 b.v. betaalden de gemeenten van de 82 millioen francs verplichte uitgaven ruim 54, de Staat slechts 20 millioen; in 1882 van de 94 millioen de gemeenten slechts 20 en de Staat 68 millioen, terwijl ook de bijdragen der Departementen nog verminderd werden.

Na dien tijd zijn de uitgaven voor het onderwijs in Frankrijk voortdurend en ontzettend gestegen, hetgeen voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de lotsverbetering der onderwijzers, wien, in plaats van een som per leerling, een vast tractement benevens de z.g. ‘indemnité de résidence’ werd toegekend, en voorts aan het bouwen van scholen. De verplichte uitgaven waren dan ook in 1895 reeds tot meer dan 163 millioen francs gestegen, doch men zal uit het voorgaande gezien hebben dat de invoering der kosteloosheid aan die stijging slechts een gering aandeel heeft gehad. Daar bovendien in 1881 Frankrijk in bijzonder gunstige finantiëele omstandigheden verkeerde, heeft de invoering der gratuité op dit punt geen moeilijkheden opgeleverd, terwijl ook in den loop der jaren bij de algemeene groote stijging der uitgaven voor het lager onderwijs het door dien maatregel gevorderde geld nauwlijks in aanmerking komt.

VI.

Laat ons nu onderzoeken, welken invloed de gratuité heeft uitgeoefend uit een paedagogisch oogpunt, waarbij wij tevens de gelegenheid zullen hebben nader op den politieken kant van de kwestie te wijzen. Onder de paedagogische zijde willen wij alles begrijpen, wat op het schoolbezoek en het onderwijs zelve betrekking heeft.

Indien wij, Nederlanders, gewoon aan een systeem, dat van de algemeene kosteloosheid zoo ver mogelijk verwijderd is, vertrouwd geraakt met officieele klassescholen bij het lager onderwijs, waardoor, en vooral in de groote steden, de arme van den minder rijke en de minder rijke van den meer ge-

goede enz. in den regel streng gescheiden worden, ons eens voorstellen welk eene omwenteling de invoering der gratuité bij ons ongetwijfeld zoude teweegbrengen, dan zullen de meesten met eenige verbazing het antwoord vernemen, dat elk Fransch deskundige zal geven op de vraag naar de gevolgen van dienzelfden maatregel in Frankrijk.

Bijna algemeen zal men daar van elk onderwijskenner het bescheid krijgen, dat de afschaffing van het schoolgeld noch op het maatschappelijk gehalte der leerlingen, die de openbare school bezoeken, noch op het onderwijs belangrijken invloed heeft uitgeoefend. En dit wordt begrijpelijk, als men de gestadige ontwikkeling van het stelsel der algeheele kosteloosheid in dat land nagaat. Het is als een beginsel der Fransche revolutie voor het eerst opgenomen in de constitutie van 1791, doch reeds in het jaar IV afgeschaft en vervangen door een stelsel van betaling van schoolgeld, waarvan slechts ¼ der kinderen mocht worden vrijgesteld. Latere wetten erkenden het evenmin, totdat het, hoewel zonder gevolg, in 1848 door Carnot weder werd opgevat. Het was een lievelingsdenkbeeld van keizer Napoleon, doch ook hij kon het, hoewel krachtig gesteund door den bekenden minister Duruy, niet ten uitvoer brengen, en evenmin hadden latere pogingen tot 1881 toe gevolg.

Ondertusschen nam het aantal kinderen, die kosteloos onderwijs genoten, steeds toe. In 1834 vormden zij slechts 22.8 % van het totaal der leerlingen, doch dit getal steeg voortdurend tot 1850, in welk jaar het bijna 40 % bedroeg. Het bleef na dit jaar langen tijd ongeveer gelijk, soms zelfs met kleine terugvallen, omdat men, bevreesd voor den invloed, dien het groot aantal niet-betalenden op de toch reeds kleine onderwijzerstractementen uitoefende, den prefecten opgedragen had een maximum te stellen voor het aantal gratis toe te laten scholieren. Minister Duruy hief in 1867 dit voorschrift op en terstond steeg het getal ‘gratuits’ aanmerkelijk. In 1867 was het nog maar 41.4 % van het aantal schoolgaanden geweest, in 1872 was het reeds 54 %, in 1876 57.4 %, in 1878-'79 60 %, in 1879-'80 63 %, in 1880-81 66 %. Bij de invoering van het kostelooze onderwijs betaalden dus reeds ⅔ der leerlingen geen schoolgeld. Natuurlijk waren die meer dan 2,500,000 niet betalende scho-

lieren niet allen kinderen van inderdaad behoeftige ouders, daar men met het geven van vrijstelling zeer vrijgevig was; doch het spreekt evenzeer vanzelf dat zij niet tot de meest gegoede families behoorden. Daar alle openbare lagere scholen gelijk stonden, zaten de betalende leerlingen in de verschillende scholen tusschen de niet-betalenden in. Tot welke maatschappelijke klasse behoorden nu die betalende kinderen? Naar men mij verzekerd heeft, tot den werklieden- en den kleinen burgerstand, als kleine winkeliers, beambten van lageren rang bij de regeering of bij particuliere inrichtingen enz., natuurlijk in hoofdzaak en in het algemeen genomen; een enkel kind uit de meer gegoede of ontwikkelde klassen liep wel eens onder de anderen door. Welnu, in deze formatie heeft de invoering der algeheele kosteloosheid geen verandering gebracht. En dit is ook eenigszins te begrijpen. Waar de ‘gratuits’ reeds een zoo belangrijk deel van de schoolbevolking uitmaakten en over alle scholen verspreid waren, spreekt het haast van zelve dat de invoering der algeheele kosteloosheid weinig andere uitwerking kon hebben dan de nog betalende bevolking der openbare scholen mede tot ‘gratuits’ te maken. Zij, die er geen bezwaar in hadden hunne kinderen tegen betaling van schoolgeld met een overgroot aantal niet-betalenden in ééne klasse te doen aanzitten, zullen er zeer zeker geen bezwaar tegen gehad hebben, hunne kinderen óok kosteloos daarmede omgang te doen houden.

Een onderzoek kan de juistheid hiervan al heel spoedig bewijzen. Officieele opgaven omtrent de bevolking der scholen bestaan er niet, doch men kan van dit punt op de hoogte komen op twee wijzen, welke ik beide heb aangewend. De eerste is de opinie te vernemen van personen, die de toestanden kennen. Ik had het genoegen hierover van gedachten te kunnen wisselen met menschen van allerlei slag, met onderwijsautoriteiten van verschillenden rang, met personen, die aan het hoofd staan van de beweging voor godsdienstig onderwijs, met hoofden en onderwijzers van openbare en bijzondere scholen, met huisvaders en andere particulieren. En het antwoord van allen was hetzelfde. De personen, die gebruik maken van het kosteloos openbaar lager onderwijs, zijn natuurlijk vooreerst de onvermogenden, verder de werklieden-stand, en, zooals gezegd, de kleine bur-

gerstand, waarvan velen echter zeer goed een geringe bijdrage zouden kunnen betalen. Diezelfde bevolking vindt men ook in de congreganiste-scholen, voor zoover zij kosteloos zijn of slechts een kleine bijdrage vragen.

De bevestiging hiervan verkrijgt men door een bezoek aan de scholen, waarvan ik het voorrecht had tijdens mijn verblijf te Parijs niet weinige en van alle soorten te bezichtigen. Vooreerst door het uiterlijk der kinderen zelf. Het is toch zeer goed te zien dat de leerlingen deel uitmaken van die maatschappelijke klassen, die van elkander - de weinige bepaald havelooze kinderen uitgezonderd - in het algemeen niet zoo heel ver verwijderd zijn, en dat zij niet tot de allerrijksten behooren; wat een groot contrast oplevert met hetgeen men in de dure bijzondere scholen aantreft. Nog meer zekerheid krijgt men echter, als men de registers[1)] inziet, die de hoofden van scholen houden. In die registers worden geboekt de namen der kinderen benevens woonplaats en beroep der ouders, waarbij vaak bij het verlaten der school opmerkingen omtrent karakter, gedrag en vorderingen der leerlingen worden gevoegd. Welnu, als men de opgaven in die lijsten nakijkt, dan vindt men als beroep vermeld: koetsier, concierge, werkman, beambte, winkelier enz., en indien men den onderwijzer, die meestal zijn leerlingen zeer goed kent, om nadere specificatie van die beide laatste groepen vraagt, dan zal men bijna altijd vernemen, dat de beambte een loopknecht of bediende is, en de winkelier slechts een klein zaakje heeft. Natuurlijk vindt men wel eens uitzonderingen, doch zij zijn te sporadisch om veel gewicht in de schaal te kunnen leggen. Zoo toonde men mij in één school met zekeren trots den zoon van een dokter, elders het kind van een chef de bureau der spoorwegen, maar het blijven groote zeldzaamheden. Ook treft men niet in alle scholen hetzelfde aan; er zijn gedeelten van Parijs, waar de kinderen van werklieden of behoeftigen - malheureux noemen de Franschen ze op treffende wijze - de meerderheid uitmaken, in andere heeft het burgerelement de overhand. In één school vooral leek mij de klasse der kinderen iets hooger; dit was in de z.g. ‘école annexe’. Aan iedere normaalschool toch is een gewone lagere school ver-

1) De z g. régistres matricules.

bonden, waar men steeds de besste onderwijzers plaatst, omdat zij als voorbeeld moeten strekken voor de leerlingen der normaalscholen, die tot hun vorming beurtelings als kweekeling die lessen moeten bijwonen, in den trant ongeveer van de leerscholen verbonden aan de kweekscholen hier te lande. Bovendien kan zoo'n school steeds beschikken over het aanzienlijke materiaal voor aanschouwelijk onderwijs der normaalschool, zoodat het onderwijs daar gewoonlijk op hoogen trap staat. Vele ouders, die dan ook anders wellicht hun kinderen niet naar de openbare school zouden gezonden hebben, sturen ze wel naar deze, gelokt door het bijzonder goede onderricht.

Men heeft gepoogd voor de Parijsche openbare scholen een statistiek op te maken van de maatschappelijke positie der ouders. Men vindt haar in het reeds genoemde half-officieele werk van den heer Deplon over het lager onderwijs te Parijs. Zij geeft de volgende uitkomsten:

	Jongens	**Meisjes**
Professions libérales (artistes, savants, professeurs, etc.)	1.538	1.453
Employés (administration publique)	3.665	3.388
Employés de banque et de commerce	9.066	7.712
Patrons	9.895	10.468
Ouviers	34.386	28.699
Domestiques	2.232	1.824
Profession indéterminée	1.540	1.529

Men ziet, veel licht verschaft dit niet. Vooral de vier eerste categorieën zijn vrij vaag; welken post bekleeden die beambten; hebben de patroons groote zaken? Het spreekt van zelf, dat men in een statistiek dit alles niet tot in het oneindige splitsen kan, maar daarom heeft men aan zulk een opgave ook weinig. De schrijver, die alles behalve de resultaten van het onderwijs door een donkeren bril beschouwt, haast zich er bij te voegen dat die employés zoo goed als allen geringe posten bekleeden, en ook die patroons tot de kleine luiden behooren.

Over de eerste categorie zwijgt hij, maar hij had er gerust bij kunnen voegen, dat het daarbij hetzelfde is. Ik heb tenminste meermalen op de reeds besproken registers een ‘homme de lettres’ of een ‘savant’ aangetroffen, die bij

navraag bleek een bedeelde te zijn. Tot die groep behooren verder ook de kinderen der onderwijzers, zoodat die afdeeling bij nader onderzoek niet die beteekenis heeft, welke de eenigszins weidsche benaming zou doen verwachten. De eenige openbare lagere scholen in Parijs, waar men inderdaad enkele kinderen uit de rijkere standen aantreft, zijn de reeds genoemde ‘écoles primaires supérieures’. Daar zij een zeer goede opleiding voor den handel zijn, zenden de leden van de ‘haut commerce’ wel eens hun zonen daarheen. Men heeft mij echter *sub rosa* medegedeeld, dat dit sedert en door de kosteloosheid eenigszins verminderd is. Zekerheid hieromtrent kon ik niet verkrijgen; het werd mij eenigszins in vertrouwen door een ambtenaar verteld, echter met de bijvoeging, dat men dit als een ietwat onaangename zaak liever niet weten wilde en de directeuren dier inrichtingen, als ik er naar vroeg, die mogelijke vermindering van leerlingen aan andere oorzaken zouden toeschrijven. Wat ook uitkwam!

Aldus is het te Parijs, maar ook elders. In de groote steden, waar men keus van scholen heeft, spreekt het bijna van zelf, dat de toestand niet verschillend is, maar ook in de kleinere plaatsen vindt men bij de gegoede standen een tegenzin tegen de openbare school. Wie het betalen kan, zendt zijn kind elders. Ik had hierover nog meer uitvoerige gegevens uit twee plaatsen met geheel tegenovergesteld karakter, uit een kleine fabrieksplaats in het Noorden, Commines, en uit een provincieplaatsje niet ver van Parijs, Villers Cotterets, en in beide is de toestand geheel dezelfde als te Parijs en in de groote steden. Op het eigenlijke platteland, in de gehuchten, waar men veelal slechts één school heeft, en waar de nabij gelegen stad vaak ver verwijderd of moeilijk te bereiken is, moet men van den nood wel een deugd maken, en is het minder gemakkelijk zijn kinderen weg te zenden. Wie het echter daar maar even doen kan, verzuimt het evenmin.

Waar genieten nu de kinderen uit de gegoede standen hun opleiding? Voor een klein gedeelte te huis, - en dat natuurlijk meestal slechts bij de zeer rijke personen - van een gouverneur of huisonderwijzer. De groote massa echter wordt onderricht, hetzij in de reeds beschreven bijzondere leeke- en geestelijke scholen, hetzij in de inrichtingen van ‘enseignement secondaire’, de ‘lycées’

en de ‘collèges’. Die scholen, welke voor het grootste deel met onze gymnasia[1] gelijk staan, trekken de kinderen reeds zeer vroeg aan zich. Niet alleen toch dat met het eigenlijke middelbare onderwijs reeds op jeugdiger leeftijd dan hier te lande een aanvang kan gemaakt worden, die scholen hebben ook alle de z.g. classes primaires, die het kind reeds op zijn zesde jaar opnemen, en dan ongeveer hetzelfde onderwijs doen genieten als de lagere school, tegenwoordig vaak zelfs van onderwijzers, die slechts de bevoegdheid tot het geven van lager onderwijs hebben. Het bezoek van die classes primaires wordt bovendien in de hand gewerkt door het feit dat de lagere school niet aan de école secondaire aansluit, de overgang dus lastig is en tijdverlies veroorzaakt of privaatlessen noodig maakt, zoodat dit er toe bijdraagt, dat zij, die bestemd zijn later de intellectueele krachten van het land uit te maken, niet dan hoogst zelden van de lagere school gebruik maken.[2]

Toch houde men in het oog, dat, wat betreft de vermenging der standen in de school, Frankrijk verder is dan wij.

1) Onder ‘enseignement secondaire’ verstaat men in Frankrijk de voorbereiding voor het hooger onderwijs (enseignement supérieur) welk laatste alleen in de universiteiten gegeven wordt.
2) De verdeeling der kinderen van 6-13 jaar in de verschillende inrichtingen is aldus:

	1881-'82	**1886-'87**	**1891-'92**	**1894-'95**
in de bewaarscholen (openbare en bijzondere)	85.170	113.795	113.892	113.075
openbare lagere scholen	3.559.509	3.701.540	3.436.610	3.381.161
bijzondere lagere scholen	737.614	849.753	971.658	1.012.564
in de ‘écoles secondaires’	43.397	77.975	64.413	?
	de bijz. niet medegerek.			
te huis onderricht	-	9.605	5.033	?

Men ziet dat het aantal kinderen, die in de scholen ingeschreven zijn, sedert 1886-'87 verminderd is. Dit is niet alleen te wijten aan de vermindering van het aantal kinderen zelve, maar ook aan een beter toezicht op de opgaven der onderwijzers, die in 1886-'87 zeer gebrekkig waren, zoo zelfs dat er een 20.000 kinderen meer op school gingen, dan er werkelijk bestonden.
De cijfers van de twee laatste groepen kan ik over het jaar 1894-'95 niet machtig worden. Men houde wel in het oog, dat bij de bovenstaande cijfers, in tegenstelling met de andere statistische mededeelingen in dit opstel, Algiers niet is medegerekend.

Men vindt daar ten minste niet, wat men bij ons nog zoo veel aantreft, de armenscholen, waar de kinderen van on- of zeer weinig vermogenden zorgvuldig afgezonderd worden gehouden, maar men heeft er een vrijen omgang van die ongelukkigen met makkers uit meer gegoede gezinnen, wat een allergunstigsten invloed uitoefent. Dat is echter niet zoozeer het gevolg van de gratuité als wel van de verbanning der officieele klassescholen.

Hoe komt het echter dat de meer gegoede klassen het openbaar lager onderwijs zoo ongunstig gezind zijn? Dit heeft twee oorzaken. De eerste is de reeds genoemde gebrekkige aansluiting met het middelbaar onderwijs. Men moge vrij beweren, dat de kinderen, die de lagere school hebben doorloopen, beter onderlegd zijn dan de leerlingen der ‘classes primaires’ van de ‘lycées’, dit neemt niet weg dat het bezoek aan de eerstgenoemde inrichting het kind een paar kostbare jaren doet verliezen. Gewoonlijk zijn het dan ook slechts de boursiers, die van de lagere op de middelbare school overgaan. De tweede reden is het gebrek aan een waar democratisch gevoel. In Frankrijk (en zou het alleen dáar zijn?) voelt de rijkere zich nog maar al te vaak de betere, en houdt er niet van dat zijn kinderen met die van zijn bediende te zamen op school zitten. En tegen zoo iets helpen natuurlijk geen wetten, tenzij men tot een streng en allicht impopulair dwangsysteem zijn toevlucht zou willen nemen! Groote moeilijkheden, veroorzaakt door den verschillenden stand der kinderen, hebben zich dan ook niet voorgedaan. Men vergete daarbij niet dat de kinderen uit de alleronderste lagen der maatschappij, van vagebonden etc. niettegenstaande de leerplicht, toch nog al te vaak uit de school wegblijven en trouwens dikwijls moeilijk te vinden zijn. Zoo waren er in 1887 in Parijs nog 5000 kinderen, die geen onderricht genoten (volgens een becijfering in het genoemde werk van den heer Deplon).

Ik heb mij echter trachten te vergewissen of het samengaan met zeer arme kinderen geen slechten invloed uitoefent op de leerlingen uit de burgerklassen. Vooreerst wat betreft goede manieren en zindelijkheid, waren de deskundigen het er algemeen over eens, dat er geen aanleiding bestond om over eenen ongunstigen invloed te klagen. Er is bovendien

weinig gelegenheid toe, verzekerde men mij, daar het toezicht in de school zeer streng is, terwijl na schooltijd de kinderen buurtsgewijze door een onderwijzer worden thuisgebracht.

Na afloop van het onderwijs verzamelen alle kinderen zich bij klassen in de overdekte speelplaatsen. Op een door den hoofdonderwijzer gegeven teeken lossen de verschillende klassen zich op om zich naar de woonplaatsen te groepeeren en verlaten in militairen stap het gebouw. Dit geschiedt ook in de meeste bijzondere scholen, en ieder, die van Parijs meer kent dan de groote boulevards, zal vaak die aardige, steeds kleiner wordende optochtjes hebben ontmoet.

In de school zelf worden natuurlijk ook beleefdheid en goede manieren zooveel mogelijk aangekweekt en indien de hoofdonderwijzer of iemand anders de klasse bezoekt, zullen steeds op een gegeven teeken alle leerlingen opstaan.

Aan den anderen kant haastte men zich om mij te verzekeren dat de omgang en het samenzijn met meer bevoorrechten den minder beschaafden kinderen zeer veel goed doen.

Heeft men te kampen met moeilijkheden van hygiënischen aard?

Evenmin beweerde men en ik geloof het gaarne.

Het trof mij, dat het getal haveloos uitziende kinderen, zelfs onder hen, die tot de allerarmsten behooren, zeer gering was. Dit komt voor een groot gedeelte door de practische kleeding, die men bij bijna allen aantreft, bestaande uit een lange donker gekleurde blouse, in den trant van het door een Fransch parlementslid zoo bekend geworden gewaad van den Franschen werkman, en welke vaak met succes als cachemisère dienst doet. De onderwijzers verzekerden mij ook dat een weerzinwekkende vuilheid der kleeding tot de groote uitzonderingen behoort.

Op zindelijkheid van het lichaam wordt trouwens streng gelet. Zoo schrijft het Parijsche schoolreglement voor dat de jongens het haar kort geknipt moeten houden, en bij den aanvang der lessen, evenals na den speeltijd, de handen moeten wasschen. Ook daaraan wordt streng de hand gehouden: de diverse kinderhandjes worden onderzocht en de smeerpoetsen wederom naar de pomp gestuurd, hetgeen onder de kinderen als een schande geldt. Het leerplan voor de

lagere school schrijft dan ook ‘soins d'hygiène et de propreté’ voor als een deel van de éducation physique.[1)]

Ook wat de school zelve betreft, tracht men zooveel mogelijk de eischen der hygiene na te leven.

Het zijn vooral de nieuwe scholen, meest flinke ruime gebouwen, gewoonlijk vereenigd tot een z.g. ‘groupe scolaire’, die dan een jongens-, een meisjes- en een bewaarschool omvat. Gelijkvloers vindt men in den regel geen schoollokalen (die zijn op de eerste en tweede verdieping) maar een ruime open speelplaats en een overdekte ruimte, waarin 's winters of bij slecht weder de lichaamsoefening en worden gehouden. De lokalen zijn gewoonlijk frisch, en hoewel de legendaire Hollandsche huismoeder wellicht over de zindelijkheid niet altijd tevreden zoude zijn, voldoen ook op dit punt de scholen toch aan billijke eischen.

Heeft men soms wat het onderwijs zelf betreft te klagen dat de leerlingen uit den kleinen burger- of den gezeten werkmansstand in paedagogisch opzicht schade ondervinden van het samenzitten met kinderen van on- of zeer weinig vermogenden? Men was eenstemmig in de verzekering van het tegendeel; vooreerst meende men niet dat de intelligentie bij de eene categorie in het algemeen hooger was dan bij de andere, maar voorts was het onderwijs er op ingericht dat allen het zooveel mogelijk konden volgen.

Het leerplan is officieel verdeeld in drie afdeelingen: de ‘éducation physique, intellectuelle et morale’.

De ‘éducation morale’ is het zwakke punt van het programma en er is dan ook geen leervak, wat moeilijker te reglementeeren is en waar het meer op de persoonlijken gaven van den onderwijzer aankomt. Dit deel van het onderricht staat dan ook bloot aan allerlei aanvallen en de meeningen over de waarde er van loopen sterk uiteen. Bij de meeste

1) Wat ook niet weinig tot het welzijn der kinderen zal bijdragen is de instelling der ‘cantines scolaires,’ waar de kinderen tegen eene geringe vergoeding (15 centimes) een voldoende déjeuner ontvangen kunnen, de armen door de hulp van de ‘caisse des écoles’ zelfs geheel kosteloos. Die laatste instelling verschaft in dringenden nood ook kleedingstukken en zorgt vaak voor vakantieuitstapjes, gezondheidskolonies, etc.
Eenigszins in den trant dus van het streven der hier te lande meer en meer populair geworden vereenigingen tot kindervoeding.

begrootingsdebatten wordt het hevig gecritiseerd vooral door clericalen en socialisten.

De ‘éducation physique’ onderscheidt zich, behalve door de zorgen voor hygiene en gymnastiek, welke voornamelijk uit oefeningen op de plaats bestaat, door den handenarbeid voor jongens. In de laagste klassen bestaat dat uit niet veel meer dan papiervouwen en dergelijk fröbelwerk, maar in de hoogere klassen uit oefeningen in schaven, zagen, ijzerbearbeiding en dergelijke, geschikt om den aanstaanden werkman reeds vroeg eenige vaardigheid in het hanteeren van zijne gereedschappen te geven. In menige school trof ik daartoe een speciaal ingericht lokaal aan.

VII.

Waarom heeft men toch de algeheele kosteloosheid ingevoerd?

Hiermede zijn wij gekomen bij de politieke zijde der kwestie. De gratuité was tot niets anders bestemd, tenminste voor den wetgever van 1881, dan een der wapenen te zijn in den strijd tegen den invloed van de kerk op het onderwijs. Men kan dit het best begrijpen, indien men de debatten naleest, die over de wet van 1881 gevoerd zijn[1]. Men gevoelde dat de kosteloosheid, hoe onschuldig schijnbaar ook, de eerste stap was tot de neutraliseering der openbare school en daarom vindt men reeds in de korte woordenwisseling over die wet een hartstocht, die de lezing der debatten meer aantrekkelijk dan leerzaam maakt. De openbare school kosteloos - en twee gevaren waren voor het godsdienstig onderwijs geschapen: het eene de verscherpte concurrentie voor die scholen, welke wegens de voorschriften der orde, waartoe zij behoorden, kosteloos waren; het andere de zware en ongelijke strijd voor die scholen, voor welker bestaan betaling van schoolgeld onmisbaar was. Dat deze vraag van politiek de kern van de kwestie uitmaakte, werd mij dan ook door een voor eenigen tijd overleden oudafgevaardigde, die bij een der latere onderwijswetten als rapporteur een groote rol gespeeld heeft, nadrukkelijk verzekerd. Trouwens dat de afschaffing van het schoolgeld de

1) Zie vooral ‘Journal officiel’ van 7 en 14 Juli 1880.

klassen der bevolking tot elkander zoude brengen, vindt men in de mondelinge gedachtenwisseling nauwlijks gereleveerd en ook de paedagogische argumenten waren weinig doeltreffend.

Van de zijde der tegenstanders werd voornamelijk aangevoerd de op zich zelve niet onjuiste psychologische opmerking, dat men aan de zaken, welke te-geef zijn, in den regel weinig waarde hecht, en daarom het kosteloos onderwijs minder trouw zou worden gevolgd.[1)] Het klinkt vreemd, dat zij daarbij tevens het behoud hunner eigen kostelooze scholen verdedigden, maar bovendien is de onjuistheid van dit argument door de praktijk duidelijk aangetoond. Indien die bewering toch juist ware, dan zou dit moeten blijken door eene vermeerdering van het schoolverzuim. Welnu, deze is uitgebleven! Dit werd mij niet alleen door alle autoriteiten verzekerd, maar het bleek mij ook bij het nagaan van de lijsten van verzuim in de verschillende openbare scholen, waar dit euvel merkwaardig weinig woedt, wellicht minder dan in de bijzondere. En men kan dit niet ontzenuwen door te verwijzen naar de bij de wet van 1882 ingevoerde leerplicht, daar de uitvoering dier wet wel het een en ander te wenschen overlaat.[2)] Het beweren der voorstanders dat het betalen van schoolgeld eene ongelijke behandeling der leerlingen in het leven roept, kon door hen met niet één voorbeeld uit de openbare leekescholen gestaafd worden en vervalt trouwens bij eene goede regeling der tractementen.[3)] Het meest houdbare argument dat ik heb hooren aanvoeren was nog dat er steeds eene breede schare van personen is, die op de grens staat van het al of niet vrijstellen van de betaling der bijdrage of die het eene schande vindt daarom te verzoeken, personen, die dan schoolgeld zouden betalen, terwijl dit voor hen eene onbillijkheid ware. Het afschaffen van het schoolgeld lijkt mij echter meer een doorhakken dan een oplossen van deze moeilijkheid.

1) Ook tijdens mijn onderzoek nog werd dit argument mij door vele tegenstanders van het openbaar onderwijs voorgelegd.
2) Dit vindt zijn oorzaak, naast het gebrek aan scholen, in den weinigen ijver van vele, vooral landelijke gemeenten om het noodige voor de uitvoering der wet te doen, en aan het heen-en-weer-trekken van een deel der bevolking.
3) Men zie hiertoe het boven omtrent de financieele regeling medegedeelde.

Resumeerende vinden wij bevestigd dat de invoering van de kosteloosheid in Frankrijk bijna geene gevolgen gehad heeft. Vermenging der klassen is er niet door verkregen, het onderwijs zelfs is er noch door verbeterd noch door verslechterd. Het is niet beter of slechter in de bijzondere betalende[1)], dan in de openbare kostelooze scholen.

Men zal verder uit al het voorgaande begrepen hebben, dat voor ons op dit punt uit de Fransche toestanden weinig te leeren valt, omdat de ontwikkeling der kosteloosheid en de toestand, die er aan voorafging (het ontbreken van klassescholen), in Frankrijk gansch anders waren, dan zij thans bij ons zijn. Terwijl voor Frankrijk de invoering der kosteloosheid slechts een betrekkelijk kleine stap was in de richting, waarin zich het openbaar lager onderwijs sedert langen tijd had bewogen, zoude dit zelfde voor ons in de eerste plaats nederkomen op de afschaffing van het klassestelsel, hetwelk thans bijna overal heerscht. Nu meen ik, dat het betwijfeld mag worden of men hier te lande zooveel democratischer is dan in Frankrijk en of de uit dien maatregel volgende gelijkstelling der verschillende scholen de meer gegoeden er toe zoude bewegen hunne kinderen met die der armen te doen samengaan. En die vermenging der verschillende standen in de school is toch het ideaal, hetwelk de voorstanders van invoering der algeheele kosteloosheid hopen te verwezenlijken. Daar ik echter slechts eene uiteenzetting van het Fransche stelsel en van de geschiedenis en werking daarvan heb willen geven, meen ik het trekken van conclusies daaruit met het oog op de toestanden ten onzent aan meer bevoegden te mogen overlaten.

Mr. L.E. VISSER.

1) Men zie, o.a. ‘bulletin de la société générale d'éducation et d'enseignement 1889.’ pag. 86 vgg.

Verzen.

I.

De tranendaemon. 1.

Door Meiewei van Zonnegodeland,
Zwart nachtekind op licht smaragdenpad,
Schreed traag, het tragischbleek gelaat gevat
In kronkeltroshaar met robijnen band,

De Tranendaemon. En hij kwam waar zat
En zong een Jonkvrouw, zóó extase-ontbrand,
Dat, week van weelde, weedom-overmand,
De daemon aarzelde eer hij nadertrad.

Doch van den zwarten smartebrenger viel
Een vreemde schaduw, zwaar en nevelkil,
Al op de Jonkvrouw met de azuren ziel.

De melodie stierf in een schrillen gil.
Toen sprak zij: - ‘Heer, gedoog dat 'k voor u kniel,
God van mijn lied en Meester van mijn wil!’

2.

En lachend nam hij - maar zijn lach klonk droef -
't Verwonnen Zonkind bij de hand en brak
Een hazelmei en waar die toovertak,
Zich plooiend, wees, daar toog hij heen en groef,

Murmlende een spreuk, in 't bloeiende oppervlak
Van 't Meiewoud vol vleugelengezoef,
Een kuil gelijk een graf. Den zangmond stroef,
Volgde zijn offer, als een lam zoo mak.

- ‘Daal naar de dalen van mijn Tranenrijk,
Voor stralenvuur van Zonnegod beschut.
Zing voor mijn smart en schatten zijt ge rijk.

Vergeet de wankle armzalige aardehut!
Ik wijs u 't water, makend godgelijk
Den waren wijze die daar laving put.’

3.

Door ondoorgrondlijk donker drong de reis
Naar 't Rijk van Smart, waar lacht geen lentezon,
Eer zich, ten doop, de Jonkvrouw domplen kon
In water, zilt en kil als zee en ijs.

Bleek scheemrend lag, toen ze oprees uit de bron,
Een grimme schimmenwereld nevelgrijs.
Op grauw graniet een diamantpaleis,
Bontflonkrend, was de woning die zij won.

Den blauwen mantel en het groene kleed,
De kroon van blonde crocus vond ze niet.
Maar, zwaar van paarlen, lag een kleed gereed,

Rouwpaarsch van kleur, als m' enkle bloemen ziet.
Rond pols en enkel droeg zij, eng gesmeed,
Robijnen boeien. - Zoo nu zong zij 't lied.

4.

Doch van haar lippen stolde klank na klank
Tot hagelpaarlen klettrende op graniet,
Waar ze in opalen schalen zaamlen liet
De Tranengod door slaven zwart en blank.

- ‘Troostte u, mijn Koning, 't schoone tooverlied?
Ter lichte blije Meiewei, tot dank,
Dan laat mij gaan! 'k Word hier van heimwee krank.
Mijn stem, mijn hart versteent in uw gebied.’

Maar smaadlijk smalende, als om slavenbêe
Een wreede meester, sprak hij: - ‘Hoe, gij woudt
Mij volgen, 'k dwong u niet; ik gaf, instêe

Van ruwe serge en rieten hutje in 't woud,
U prachtpaleis en paerlen: wees tevrêe.
Nooit ziet de zon weer wie zich hier verstout.’

5.

Wild wanhoopschreiend, poogde, als één die bidt,
Hoog de armen ze uit te strekken - en zij kon
Het niet. Toen boog zij 't weerloos hoofd en zon
Op dood, nu eenig troostrijk levenswit.

Zij zag, door diamanten wand, hoe ron
De bleeke mist tot beelden marmerwit,
In smartgebaar vergaderd bij het git-
Zwart grondloos water van de Tranenbron.

En zij die leefde, toen ze op aarde was,
Van reinen room en zongeel boomenfruit,
Kreeg applen rood als bloed, vol gal en asch,

Doch at niet, - wijzer dan de Hadesbruid -
Zich toonend, trotsch, van Zonnegoderas,
Wachtend den dood, die háár wachtte als zijn buit.

6.

Doch toen de daemon hoonde: - ‘Een paradijs
Gaf ik mijn gunstlinge en vorstinnetooi.
En toch verstomt wie eerlang zong zoo mooi
En weigert driest mijn heil'ge drank en spijs!’

Doorklonk haar klacht de kristallijnen kooi,
Elk woord van wee versteend tot bloem van ijs,
Tot heel die zaal van 't pralend leedpaleis
Geleek een tuin vol sneeuwen bloemgestrooi.

- ‘Ja, laat mij zingen tot ik sterven moet,
Mijzelv' bevrijdende als een reine zwaan,
Die 't leven looft in hoogen stervensmoed!’

Toen smolt en stortte, als voor Gods waarheid, waan,
Het ijspaleis in blanken vlammengloed:
De leliesneeuw bleek vuur bij 't opengaan.

7.

En langs een goudgesporte ladder zag
De Jonkvrouw dalen tot haar hel van haat
Een Zongezant in stralend goudgewaad
En zwaaiend trotsch de gouden zonnevlag.

Zijn wangenbloei leek Meiedageraad,
Zijn oogenblauw, azuur van Meiedag.
- 'Kom, Zonnedochter, heldejonkvrouw, lach,
Wijl ge onzen vijand met uw zang verslaat!'

Toen, zegelachend, met zijn gouden speer,
Trof zij den Tranendaemon diep in 't hart
En liet zich leiden naar de Lentesfeer.

- 'Ik ril van 't rijk waar ál is kil en hard,
Daar,' sprak de Jonkvrouw, 'daal ik nimmermeer!'

Doch áltijd zong zij van het Land der Smart.

II.

Tuin van school.

O kloostermuren van mijn tuin van school,
Zoo wereldwerend hoog en klimopzwart,
Waarbinnen 'k veilig droeg mijn dichterhart,
Waarbinnen 'k blij mijn dichterziel verschool!

Beschermend pantser rond mijn teedren groei!
Was in dien tuin mijn ziel geen wondertuin?
Elk knopsmaragdje ontpopt uit hulzebruin
Wekte in mijn ziel een bloempje uit windselboei.

'k Zie weer, in Maart, hoe 't wilde-wingerdsap
Ontwelde mild de wreedgekwetste loot
En hoe in 't plantbloed, dat zoo klachtloos vloot,
Ik de oogen doopte, hopend zienerschap.

'k Zie weer, in Mei, de lentelelieprachт,
Sneeuw blank, goudhartig, als de Hemelvrouw,
Tot wier kapel, in heilige' eenvoud trouw,
Bij volle korven, de offrand werd gebracht.

'k Zie weer, in soobre October-zilverzon,
Dahlias pronken grof en stoergezond,
Hardkleurige asters en verbena bont,
Bloemen van troost, wijl 't schooljaar weer begon.

En windeslingers, rose- en blauwgekelkt,
Sloten aanminnig-innig, boog aan boog,
Den tuin af van de speelplaats, waar bewoog
Jong stoeiend leven, - menig eer verwelkt

Dan in mijn ziel de teedre heugenis
Dier teedere ééndagsklokjes... - Elke klok,
Zij 't maar een bloemklok, klept een doodslied... Wrok
Niet langer, hart, nu Jeugd begraven is.

Herdenk de rozen van December, blank
Als maagdezieltjes, open, vol en blij,
Te rein voor blosjes, in de woestenij
Van wintergrauw, de kloostermuur ten dank.

O tuin van school, gescheiden vroom en wijs,
Van werelds walm, o tuin van maagden schuw,
Uw langvergeten pleegkind zegent u
En droomt van rozen in haar wintergrijs.

III.

Levensfeest.

Eenzelvig kindje, bevende en bedeesd,
Wachtte ik mijn plaats - mijn recht! - aan de ál te druk
Bestormde blanke Tafel van Geluk,
Gestapeld vol, op Levens kinderfeest.

Ik zag verwonderd hoe met sluw gebuk
De één sluipend kwam waar hij 't begeerde meest,
Hoe de ander, schaamtloos prooi-verdelgend beest,
Zijn plaats veroverde in één ruwen ruk.

Mijn lust verkwijnde: in hoogmoed toog ik heen.
Maar 'k zag, dien nacht, in tartend sargedroom,
Scharlaken fruit, dat aanzweefde en verdween,
En purperwijn en honigbrood en room.

Doch, in den morgen, kalm na veel geween,
Stal ik *mijn* appel van Gods Wonderboom.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Julius Caesar van Shakespeare, voorgedragen door Willem Royaards.

Met de voordrachten van Shakespeares *Julius Caesar*, die hij van eind-April tot begin-Juni het geheele land door gehouden heeft, volbracht Willem Royaards een dubbel waagstuk; een waagstuk zoowel ten opzichte van Shakespeare als ten opzichte van zichzelf. De beide Willems hebben het er goed afgebracht, maar gewaagd was en bleef het, en ik zou niemand aanraden, ook Royaards zelf niet, dergelijken halsbrekenden arbeid vaak te herhalen.

De bestemming van een drama is vertoond te worden; vertoond op een tooneel van zekere breedte en diepte, in fraaier of minder fraai, eenvoudiger of meer samengesteld décor, door een grooter of kleiner aantal personen, elk in het costuum dat zijn rol meebrengt. Dit spel der verschillende personen, hun gemeenschappelijke actie, met de figuratie en het décor tot kader, moet den indruk te weeg brengen, door den tooneeldichter met zijn werk beoogd.

Maar nu komt er iemand en zegt: ‘Ik zal u dat drama op mijn manier vertoonen, niet u voorlezen (een wijze om anderen met een drama te doen kennismaken, door recitators van naam, Palleske, Strakosch e.a. met succes in praktijk gebracht), maar voordragen uit het hoofd, spelen. Een tooneel van zekeren omvang heb ik daarvoor niet noodig, een klein podium is mij voldoende; voor décor gebruik ik een kamerschut, een paar planten, een guéridon en een stoel; ik alleen zal al de rollen, zoowel de mannen- als de

vrouwenrollen, vervullen, en ik zal dat doen gekleed met rok en witte das. En ook zoo stel ik mij voor, u te kunnen boeien en u een indruk te zullen kunnen geven van het drama dat ik voor mijne voordracht koos.'

Het drama, door Willem Royaards voor deze proefneming bestemd - *Julius Caesar* - is er een waarin het volk een niet onbelangrijke rol vervult, waarin een zeker aantal personen in levendig samenspel den moord op Caesar voorbereiden en volvoeren, waarin scherp van elkander gescheiden karaktertypen voorkomen en, naar Shakespeares trant, de plaats der handeling telkens wisselt.

Wat moest er nu van zoo iets, bij wijze van monoloog voorgedragen, terecht komen! Indien het niet belachelijk bleek, die herhaalde verandering van stemgeluid om de verschillende personen aan te duiden, het telkens wisselen van houding waar twee en meer personen met elkander in gesprek zijn, de drukte van een volksverzameling door dien éénen zwartgerokte en witgedaste nagebootst, dan zou het toch zeker vervelend worden, drie uur achtereen dien éénen man, dienzelfden Willem Royaards, voor ons te zien, zich inspannende en het onmogelijke doende om het onbereikbare te bereiken.

Wanneer het nog noodig is, zij hier verklaard dat het onbereikbare niet bereikt werd. De diepe ontroering, de hevige spanning, die een werkelijke vertooning van een geweldig Shakespearedrama, door verschillende personen, in het kader van een passend décor met de noodige figuratie, voortreffelijk vertolkt, te weeg brengen moet, hebben de toehoorders niet ondervonden - om heel veel redenen; onder anderen ook daarom niet, omdat de voordrager herhaaldelijk uit zijn rol had te treden, ten einde de namen der spelende personen, den stand van het drama en wat verder voor het recht begrip hoognoodig was aan te geven, waardoor het publiek, hoe ook geboeid door het voorgedragene, telkens weer midden in een tooneel voor een oogenblik uit de stemming moest raken.

Dat was te verwachten. Ook de voortreffelijkste voordracht van een drama blijft een voordracht. Maar zij die het oirbaar achtten op het onvolkomene en onbevredigende van dergelijk werk alle gewicht te leggen, hebben aan dit schuldeloos vermaak, dat men 'enfoncer une porte ouverte' pleegt te noemen, een minder onschuldig gevoegd, toen zij van een kunstarbeid als hier te waar-

deeren viel, durfden verklaren: ‘Het geheel nadert de grens van kunstenmakerij.’[1)]

Noch belachelijk, noch vervelend, noch de grens van kunstenmakerij naderend leek mij Willem Royaards' *Julius Caesar*-voordracht, maar in hooge mate interessant, in menig opzicht den indruk makend die alleen oprechte, zuivere kunst geeft, en in elk opzicht eerbiedwekkend.

Hebben zij, die er zoo gemakkelijk over praten, wel eens bedacht welk een geestkracht er noodig is om iets gelijk hier ondernomen werd zelfs maar aan te durven, zich er voor te zetten om een drama van deze beteekenis in zijn geest op te nemen en het voor het grootste gedeelte (Royaards gaf drie bedrijven in hun geheel en van het overige fragmenten) woordelijk in het geheugen te prenten? Begrijpen zij niet welk een doorzettingsvermogen er vereischt wordt om aan de talrijke te overwinnen moeielijkheden het hoofd te bieden, zich er niet door te laten afschrikken, en niet te rusten aleer men het grootsche werk in zijn macht heeft, en wel zóó, dat het publiek de geweldige inspanning niet gewaar wordt, die de voorbereiding gekost heeft en de reproductie elken avond weer van den kunstenaar vordert?

Ik schaam mij niet, te behooren tot die medelijdend als ‘goê gemeente’ betitelden, die het op die wijze uit het hoofd leeren en in zijn macht krijgen van een kunstwerk als *Julius Caesar* bewonderen. Maar wat mij nog grooter eerbied afdwingt is vooreerst de hooge intelligentie die spreekt uit de reproductie van hetgeen Royaards aldus zich heeft eigen gemaakt, en voorts de meesterlijke wijze waarop de jonge kunstenaar zijn fraaie, krachtige en omvangrijke stem weet te gebruiken.

Van groote intelligentie getuigt de opvatting van de verschillende rollen. Duidelijk karakteriseert Royaards den Julius Caesar in zijn nadagen, zooals die in Shakespeares drama optreedt, den aan één oor doove, met vallende ziekte bezochte, die zijn zwakte en besluiteloosheid achter een tirannieke koppigheid, waarop hij als op stand vastigheid praalt, poogt te verbergen. Duidelijk ook teekent hij den eenvoudigen, door en door eerlijken republikein Brutus, den in zijn liefde voor Caesar zoo wreed geschokte; een zacht meester

1) *Het Nieuws van den Dag* 9 Mei 1899.

voor zijn ondergeschikten, hoog staand in zijn liefde voor Portia. En Antonius, genialer misschien dan Brutus, maar voor alles schrander politicus, volleerd in de kunst om een volk te leiden waarheen hij het leiden wil; oprecht in zijn droefheid over Caesars dood, maar tegelijk terstond met zichzelven eens hoe hij van dien dood partij heeft te trekken, en die ten slotte Brutus als zijn meerdere moet erkennen, wanneer hij, voor zijn lijk staand, hem noemt ‘van allen de edelste Romein’, van wien natuur mocht roemen voor 't heelal: ‘Dit was een man!’

Die allen, en Cassius, Casca, Portia, in hare roerende bezorgdheid voor Brutus, krijgen wij duidelijk getypeerd en van elkander onderscheiden in Royaards' voordracht te zien, zoodat wij het drama belangstellend volgen en meeleven.

Het beheerschen van de stem en de dictie is de zwakke zij van onze Nederlandsche tooneelspelers. Wel toonen zij herhaaldelijk een buitengewone scherpzinnigheid en een levendige kracht van verbeelding in de opvatting van hunne rollen; zij typeeren vaak meesterlijk; maar de stem, ook van de besten onder hen, is ongelijk ontwikkeld, klinkt schraal of grof, mist buigzaamheid; en waar het geldt te schakeeren, te phraseeren, duidelijk te accentueeren, daar schiet hun kunst, die veelal elke methodische oefening mist en meent het met intelligentie alleen af te kunnen, meer dan eens jammerlijk te kort.

In de studie over ‘Dramatische dictie’, voorkomende in de tweede serie van *Het letterkundig leven in Frankrijk*[1] geeft Prof. Van Hamel over dat spreken op het tooneel een reeks voortreffelijke wenken, waarvan hij, aan het slot, zegt dat hij ze minder voor de tooneelspelers zelve schreef, *die, vooral in Nederland, liever hun eigen weg gaan*, dan voor het publiek dat naar hen luistert.

Een man als Willem Royaards blijkt intusschen wel doordrongen van het groote belang dat een tooneelspeler heeft bij het oefenen en ontwikkelen van zijn stem, het verzorgen van zijn dictie. Er moet heel wat oefening zijn voorafgegaan, eer hij zijn stem tot dien omvang wist te brengen, haar die kracht vermocht te geven, dien klank tot in het zachtste spreken te laten behouden, waardoor hij in staat is de ruwe, schelle kreten van het volk, de tot een

1) Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

groote schare gerichte, luid klinkende redevoeringen van Brutus en van Antonius, de twistgesprekken tusschen Brutus en Cassius, zoowel als de zachte, sympathieke tonen van Portia's stem weer te geven.

En wat ons, die Royaards' talent hoog waardeeren, tot groote blijdschap stemmen moest, is dat het den kunstenaar gelukt is af te leeren het psalmodieerend, galmend verzen zeggen van vroeger, het deinen en rekken en halen, wat hem tot manier geworden scheen en zooveel van het genot, door zijn spel en voordracht, door zijn geheele artistieke persoonlijkheid geschonken, placht te bederven. Het smakelooze, gemaniëreerde daarvan te hebben ingezien en het, zoo goed als geheel, te hebben overwonnen - nog slechts nu en dan verneemt men er een flauwen nagalm van - bewijst hoe ernstig Royaards het met zijn kunst meent. Te waarschuwen valt er enkel nog voor een ander gevaar. Voor den bezitter van zulk een fraaie en sterke stem, die ook bij de hoogste krachtsontwikkeling welluidend blijft, is de verleiding groot, zijn orgaan doorloopend te sterk uit te zetten. Royaards geeft nog al eens aan die verleiding toe en dan is, bij de onmogelijkheid om, waar zoo luid gesproken wordt, nog de noodige schakeering aan te brengen, een zekere eentonigheid het onvermijdelijk gevolg.

Willem Royaards heeft met zijn voordrachten veel eer behaald: volle zalen en een enthousiast publiek hebben hem getoond hoe men zijn werk op prijs stelde. Wat hij gaf was dan ook niet alleen een kunststuk, maar tegelijk een stuk kunst.

En toch, dit luide erkennende tegenover hen die zich over deze Shakespea re-vertolking min of meer smalend uitlieten, zou ik een dergelijk waagstuk niet gaarne vaak herhaald zien. Het tot stand te brengen toch eischt van den kunstenaar een voorbereidenden arbeid en een telkens wederkeerende inspanning, die de grens van de menschelijke kracht naderen, een inspanning en een arbeid, in elk geval buiten verhouding tot het resultaat dat er door kan worden bereikt.

Willem Royaards spare zijn krachten voor de vertooning van het drama, zooals het vertoond moet worden, naar de bedoeling des dichters, op het werkelijk tooneel. Daar wachten wij hem.

De Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ zorge dat wij niet te lang op hem behoeven te wachten, maar schenke den jongen kunstenaar, spoedig en vaak, de gelegenheid zijn groote gaven te wijden aan zuivere kunst.

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Musikalische Erinnerungen und Feuilletons von Peter Tschaikowsky. In Deutscher Uebersetzung heransgegeben von Heinrich Stümcke (Berlin, Verlagsgesellschaft ‘Harmonie’).

Ofschoon Rusland in de laatste 30 à 40 jaren ook op het gebied der muzikale compositie zeer is vooruitgegaan, zoo hebben toch over het algemeen de Russische componisten tot nu toe slechts een locale beteekenis gehad, en maar enkelen viel het voorrecht te beurt, dat hunne werken ook in het buitenland bijzonder werden gewaardeerd.

Onder dezen bekleedt Peter Tschaikowsky een voorname plaats. Sedert een tiental jaren prijkt zijn naam meer en meer op de concert-programma's, en ook zijne dramatische werken beginnen buiten Rusland opgang te maken. De ‘Symphonie pathétique’ o.a. is zeer in trek bij de bezoekers van concerten, en de opera's *Jolanthe* en *Eugen Onégin* mogen zich steeds meer en meer in de belangstelling van theaterdirecteuren en theaterpubliek verheugen.

Ongetwijfeld heeft Tschaikowsky die belangstelling en waardeering voor een groot deel daaraan te danken, dat hij in zijn muziek niet zoo specifiek Russisch is als velen zijner landgenooten, of liever niet zoozeer het nationale, hetzij door het aanwenden van volkswijzen of door andere middelen, op den voorgrond tracht te stellen. In zijne symphonische werken is deze componist sterk Duitsch, in zijne dramatische zoowat van alles; een bepaald karakter spreekt er niet uit.

Tschaikowsky (geboren in Mei 1840) begon zijn kunstenaars-

loopbaan in 1866 als leeraar aan het conservatorium, dat kort te voren in Moskon gesticht was en Nicolaas Rubinstein tot directeur had. Deze aanstelling, die hem gelegenheid gaf, zijne tijdroovende privaatlessen af te schaffen, schonk hem tevens den noodigen vrijen tijd om zich aan de compositie te wijden. Intusschen kon zijn componistenloopbaan eerst in het jaar 1879 als verzekerd beschouwd worden. Het inkomen, dat hij uit honoraria en tantièmes trok, steeg tot 12000 roebel per jaar. Dat hij ook in de hoogste kringen gewaardeerd werd, blijkt uit het feit, dat hem uit de keizerlijke kas jaarlijks een som van 3000 roebels werd toegekend.

Het hooge standpunt, dat Tschaikowsky als componist reeds toen in zijn land innam, gaf hem aanleiding, in laatstgemeld jaar zijn professoraat neder te leggen en zich geheel tot het componeeren te bepalen. Zijn roem steeg meer en meer, totdat hij eindelijk met de opvoering zijner opera *Eugen Onégin*, die in 1884 op bevel des Keizers in het Hoftheater te Petersburg plaats had, een der meest populaire componisten in Rusland werd. Dat bleek vooral bij zijn dood. Zijn plotseling overlijden (in October 1893, aan de cholera) verwekte in dat land algemeenen rouw en werd als een nationale gebeurtenis beschouwd. Een begrafenis als de zijne en waarbij de deelneming zoo algemeen was, had men in Petersburg in lang niet aanschouwd. Zijn graf werd met een monument versierd en in 1898 werd in een zaal van het conservatorium te Petersburg zijn borstbeeld geplaatst.

Met recht kon Rusland om het verlies van dezen zoon treuren, want niet alleen was Tschaikowsky een der voornaamste componisten van zijn land, maar toen hij stierf, had hij de eer van dat land in den vreemde reeds eenige jaren hoog gehouden. Op het tijdstip der eerste opvoering van zijn opera *Eugen Onégin*, toen zijn populariteit in Rusland tot haar toppunt was gekomen, begon zijn naam ook buitenslands bekend te worden en ontving hij uit verscheidene steden van Europa aanbiedingen om er zijne werken te komen dirigeeren.

Zelf had hij er reeds dikwijls over gedacht, op deze wijze propaganda voor zijne toonscheppingen te maken, maar een zeker gebrek aan zelfvertrouwen had hem steeds daarvan teruggehouden. Een toevallige omstandigheid was eindelijk de oorzaak, dat het er toch toe kwam; Tschaikowsky deelt ons in zijne herinne-

ringen uit Leipzig, Berlijn en Hamburg (1888) daaromtrent het een en ander mede.

In het jaar 1886 werd besloten, in het Keizerlijk theater te Moskou zijn opera *Der Frauenschuh* op te voeren. De ‘mise en scène’, waaraan groote kosten besteed waren, was geheel gereed en de componist, die toen op het land vertoefde, wachtte nog slechts den dag af, dat men hem zou uitnoodigen naar Moskou te komen en bij de eerste repetitiën tegenwoordig te zijn. Maar die uitnoodiging kwam niet, en weldra bleek hem, wat er de oorzaak van was. De eerste kapelmeester, Altani, was ernstig ziek geworden, en er was niemand, die hem voor de opvoering van een nieuwe opera vervangen kon.

Bevreesd, dat nu de opvoering zijner opera op de lange baan geschoven zou worden, nam Tschaikowsky - zooals hij zegt - het heldhaftig besluit om zelf zijn opera te dirigeeren. Zijn daarop betrekkelijk voorstel werd terstond aangenomen, maar door andere omstandigheden kon het thans niet meer tot een opvoering komen. In het volgend speelseizoen was zijn hulp niet meer noodig, daar de eerste kapelmeester toen geheel hersteld was. Niettemin stelde men er prijs op, dat Tschaikowsky althans bij de repetitiën en bij de première als kapelmeester zou fungeeren, niettegenstaande men van zijn kunde in dit opzicht geen hoogen dunk had.

Sedert langen tijd - zegt Tschaikowsky - had zich de meening gevestigd, dat ik geen talent voor kapelmeester bezat, en zelf deelde ik in die meening, daar ik tweemaal beproefd had mijn schuchterheid te overwinnen en voor het concertpubliek te Moskou als dirigent op te treden, wat echter jammerlijk mislukt was. Wanneer niettemin zij, die het goed met mij meenden, hun best deden mij voor te houden, dat ik mijn wantrouwen in mijzelven moest overwinnen, dan werden zij daarbij geleid door de overweging, dat mijn gebrek aan dirigeertalent steeds een groote hinderpaal zou zijn voor het populariseeren van mijne werken, en dat wanneer ik het ten minste zoover had weten te brengen van mijne composities tamelijk goed te dirigeeren, dit de verbreiding mijner talrijke toonscheppingen zeer te stade zou komen en mijn naam als componist ook buiten de grenzen van mijn land zou bekend maken.

Door de aansporingen zijner vrienden bemoedigd en door den kapelmeester Altani met raad en daad bijgestaan, trad Tschaikowsky

den 19den Januari 1887 voor de eerste maal in den Keizerlijken schouwburg te Moskou als kapelmeester op en dirigeerde met goed gevolg de première zijner opera.

Hij was toen reeds bijna 47 jaar oud. In deze jaren - zegt hij - heeft een echte kapelmeester, behalve de eigenschappen die van den graad zijner aangeboren begaafdheid afhangen, gewoonlijk ook reeds een groote ervaring. Neemt men in aanmerking, dat het mij daaraan geheel ontbrak, dan kan men mijn debuut als volkomen gelukt beschouwen. Desniettegenstaande blijf ik er bij, dat ik het echte dirigeertalent mis en mij de moreele en physieke eigenschappen ontbreken, die een algemeen ontwikkeld musicus in het bijzonder tot kapelmeester stempelen. Maar deze eerste en alle volgende pogingen hebben toch bewezen, dat ik in staat ben meer of min met goed gevolg mijne werken te dirigeeren, en dat bewustzijn bracht mij in een gelukkige stemming.

Uit Tschaikowsky's mededeelingen blijkt, dat hij zelfkennis genoeg bezat om zich niet voor een groot dirigent te houden noch te verwachten, dat hij dit ooit zou worden. Maar hij had nu gezien, dat hij in staat was zijn verlegenheid te overwinnen en als dirigent zoowel in zijn vaderland als in den vreemde zelf propaganda voor zijne toonscheppingen te maken. Wat dit laatste betreft, werd zijn wensch al spoedig vervuld. In Juni van het jaar 1887 ontving hij een uitnoodiging om einde Januari 1888 in Hamburg te komen voor de uitvoering van eenige zijner werken, en kort daarop volgden uitnoodigingen voor gelijk doel uit Weenen, Dresden, Kopenhagen, Praag, Leipzig, Berlijn, Londen en Parijs. Wanneer men Glinka, den componist der opera ‘Het leven voor den Czaar’, uitzondert, die slechts eenmaal een concert in Parijs gegeven heeft, en Anton Rubinstein, die reeds door zijn beroep van virtuoos aan de wereld buiten Rusland bekend werd, dan is Tschaikowsky de eerste Russische componist geweest, die het voorrecht had, ook het buitenland met zijne werken bekend te maken.

Om te antwoorden op zekere hatelijkheden en verkeerde voorstellingen over deze reizen in de Russische pers, besloot Tschaikowsky bij zijn terugkomst het door hem beleefde op te teekenen en later te publiceeren. Hij brak echter midden in zijne mededeelingen af, die zich daardoor slechts bepaalden tot Berlijn, Leipzig en Hamburg. Men vindt ze in het aan het hoofd van dit overzicht ver-

melde boekje van Heinrich Stümcke, waarin tevens verschillende critieken en feuilletons voorkomen, die Tschaikowsky in dagbladen heeft geschreven en die door Stümcke ontnomen zijn aan een boek van Prof. Laroche, een der meest beteekenende schrijvers over muziek in Rusland. Laroche behoorde jaren lang tot de intiemste vrienden van Tschaikowsky, en heeft in 1898 de in dagbladen verspreide litterarische en critische opstellen van den Russischen componist in een boekdeel bijeengebracht.

Aan dat boek is ook een inleiding toegevoegd, die een overzicht geeft van Tschaikowky's leven en waarin ook iets omtrent den gang zijner muzikale ontwikkeling wordt medegedeeld. Uit hetgeen Stümcke hieromtrent aan Laroche heeft ontnomen kan men zich, in verband met de opstellen van Tschaikowsky zelven, eenigermate een voorstelling maken van de ideeën en sympathieën van dezen componist op muzikaal gebied.

Zijn lievelingscomponist van Mozart, en deze is dit altijd gebleven. Het libretto van *Figaro's Hochzeit* vertaalde hij met veel zorg in het Russisch. Eenige jaren later maakte hij van vier kleine en door hem voor orkest bewerkte composities van Mozart een ‘suite,’ waaraan hij den naam ‘Mozartiana’ gaf, en bracht die met groot succes op zijne concerten ten gehoore.

Enkele maanden vóór zijn dood dichtte hij een tekst op een gedeelte der C. moll-phantasie voor klavier en componeerde daarop een vocaal-kwartet. En in het laatste concert, dat hij dirigeerde (16 October 1893) liet hij de door hem ontdekte gracieuse dansen uit *Idomeneus* spelen, die in hooge mate den stempel van Mozart's genius dragen.

Zijn voorliefde voor Mozart strekte zich zelfs uit tot diens tijdgenooten, en zoo kwam het, dat hij bijv. nog in het jaar 1890 verscheidene in het Archief der Keizerlijke schouwburgen begraven partituren van Sarti en andere componisten der 18de eeuw bestudeerde en zelfs brokstukken daarvan uit het hoofd wist voor te spelen.

Met Bach en Händel schijnt hij niet veel op gehad te hebben; althans toen er in het begin der tweede helft van onze eeuw een beweging kwam om de werken van dit groote tweetal weder meer op den voorgrond te plaatsen, nam hij daaraan geen deel. De fuga's van Bach speelde hij wel nu en dan, maar de cantaten en de

andere groote vocaalcomposities noemde hij, volgens de bewering van zijn vriend Laroche, een werkelijk klassieke kwelling. En wat Händel betreft, dezen kon hij volstrekt niet lijden.

Wat meer bevreemding wekt, is dat zijn antipathie zich ook uitstrekte tot Chopin. Men zou zoo zeggen, dat de muziek van Chopin, waarin de kenmerken van het Slavische ras zoo duidelijk voor den dag treden, hem zeer moest aantrekken, maar het tegendeel schijnt het geval te zijn geweest. Natuurlijk erkende hij het groote tatent van den Poolschen componist en vond hij ook, dat sommige van diens composities, o.a. de Nocturnen, een groote bekoorlijkheid bezaten, maar in het algemeen stonden Chopin's geheele richting en manier hem tegen. Misschien - zegt Laroche - lag de oorzaak dezer antipathie daarin, dat Tschaikowsky menige overeenkomst met Chopin had, zonder dat hij het zelf wist. Het menigvuldig gebruik der Moll-toonaard, de onrustige beweging in de middenstemmen, de neiging tot het chromatische en het op den voorgrond treden der melancolie, dat alles heeft Chopin met Tschaikowsky gemeen. Ik herinner mij, dat ik hem eens iets hierover zeide en dat hij toen onverschillig antwoordde: ‘Dat kan wel zijn.’

In zijn jeugd was Tschaikowsky zeer ingenomen met de Italiaansche muziek; vooral met de Italiaansche opera-zangers van beteekenis, maar ook met Rossini en Verdi. Over het algemeen hield hij veel van de Italiaansche taal en ook van het Italiaansche volk. Hij woonde drie jaren in Italië en schreef er een *Capriccio*, een orkestphantasie op Italiaansche volksmelodieën, voor.

Van de Fransche muziek beviel hem het meest de oude (namelijk de theatermuziek). In een zijner opstellen wijst hij er op, welken frisschen indruk de opera's *Finella* (La Muette) en *Fra Diavolo* op hem maakten. Wat de meer moderne Fransche componisten betreft was hij niet altijd standvastig in zijn oordeel. Gounod's *Faust* bijv. liet hem eerst zeer koel, doch toen hij later Artôt in de rol van Marguérite had gehoord, veranderde hij van meening en werd hij voor goed een vereerder van Gounod's muziek, zelfs van *Roméo et Juliette*. In zijn theatermuziek is de invloed van dezen Franschen componist wel te bespeuren.

En hoe was nu de verhouding van Tschaikowsky tot de twee grootste toonkunstenaars onzer eeuw, tot Beethoven en Wagner?

Over het algemeen zag hij (altijd volgens de verzekering van zijn vriend Laroche) met grooten eerbied tot Beethoven op, maar van een bijzondere liefde voor den grooten symphonist was, althans in vergelijking van die, welke hij voor Mozart koesterde, geen sprake. In hetgeen hij over Beethoven schreef was hij zeer voorzichtig en terughoudend; wellicht vreesde hij door ontwikkeling zijner denkbeelden op dit punt heftige polemiek uit te lokken, en strijdlust behoorde alles behalve tot zijne eigenschappen.

Belangrijker is zijn houding tegenover Wagner en diens kunst. Vóór 1862 kende hij van dezen meester slechts de weinige stukken, welke in de concerten te Petersburg werden uitgevoerd. Toen in het voorjaar van 1863 aldaar concerten werden gegeven onder Wagner's persoonlijke leiding, zou men verwacht hebben, dat een jong musicus als Tschaikowsky, die licht ontvankelijk was voor indrukken, groote geestdrift voor die muziek moest gevoeld hebben, maar daarvan bleek niets; de jonge man (hij was toen 23 jaar oud) bleef koel, en zelfs het voorspel uit *Lohengrin*, dat toen bij het publiek een ongeloofelijke geestdrift verwekte, maakte op hem volstrekt geen indruk.

Bijna dezelfde onverschilligheid betoonde hij dertien jaar later, toen hij met Laroche de eerste opvoering van den *Ring des Nibelungen* te Bayreuth bijwoonde. Tegenover Laroche liet hij blijken, dat het werk hem maar weinig beviel, maar aan anderen durfde hij er niets van zeggen. Bij het gezelschap, waarmede hij in Bayreuth verkeerde, waren te veel Wagnerianen en vooral Klindworth, toenmaals professor aan het conservatorium te Moskou, was een vurig aanhanger der nieuwe richting en daarbij van een opvliegend karakter.

Die min of meer onverschillige houding tegenover Wagner's kunst openbaart zich ook in het uitvoerig opstel, dat Tschaikowsky over de voorstellingen te Bayreuth in 1876 schreef en dat in het boekje van Stümcke voorkomt. Hij stelt zich daarin niet voor als een tegenstander maar ook niet als een bepaald voorstander van deze kunst. Hij laat alle recht wedervaren aan het genie en de groote geestkracht van Wagner en erkent dat de daad van die opvoering, hoe men ook over het werk en het systeem zelf oordeele, een onvergankelijk historisch spoor zal nalaten. En zijn indruk samenvattende, verklaart hij ons, dat hij van Bayreuth

heeft medegenomen: 10. een verwarde herinnering aan tallooze verrassende schoonheden, vooral van symphonischen aard; 2° eerbiedige bewondering voor het enorme talent van den dichtercomponist en zijn techniek; 30. twijfel aan de juistheid van Wagner's begrippen omtrent het wezen der opera; 40. een gevoel van groote vermoeidheid tengevolge van inspanning maar ook den wensch om de studie van deze gecompliceerde toonscheppingen voort te zetten.

Toch is er een tijd gekomen, dat Tschaikowsky door Wagner's muziek werkelijk meegesleept werd. In 1886 leerde hij het klavieruittreksel van *Parsifal* kennen en voornamelijk het laatste tooneel van het eerste bedrijf (de ‘Gralszene’) bracht hem in verrukking. Van dien tijd af openbaart zich zelfs eenigszins de invloed van Wagner in zijne composities, hoewel hij de theorie van het nieuwe lyrische drama toch nimmer tot de zijne maakte en tot aan het einde van zijn leven opera's met aria's, duetten, koren en balletten schreef.

De geringe sympathie van Tschaikowsky voor de werken van Wagner in het algemeen zou doen veronderstellen, dat hij meer overhelde tot die richting in de muziek, welke zich op symphonisch terrein bij de oude meesters aansluit, en dus tot de richting van Brahms. Toch is dit niet het geval.

In een zijner artikelen zegt hij, naar aanleiding van een kwartetmatinée, waarin een sextet van Brahms werd gespeeld, dat deze componist de blikken van geheel Duitschland op zich deed vestigen. Men verwachtte van hem, dat hij zijn kunst op nieuwe, onbekende wegen zou voeren en in staat zou zijn, niet alleen zijne groote voorgangers te evenaren maar hen door zijn scheppingskracht zelfs in de schaduw te stellen. Robert Schumann was degene, die in zijn tijdschrift de nadering van dezen muzikalen Messias aankondigde, maar de tijd heeft geleerd, dat deze onvoorzichtige handeling een fout was van den edelen kunstenaar, die zich maar al te licht tot geestdrift liet vervoeren. wanneer hij een ernstig strevend talent ontdekte. Brahms - zegt Tschaikowsky ten slotte - heeft niet beantwoord aan de verwachtingen, die Schumann, en na dezen het muzikale Duitschland, op hem gebouwd hadden. Hij is een van die componisten gebleven, waaraan de Duitsche school zoo rijk is. Zijn stijl is degelijk, zuiver, vloeiend, maar iets zelfstandigs vindt men er niet in, daar hij niets anders weet voort te brengen dan eindelooze variatiën op klassieke thema's.

Ook aan deze zijde ligt dus Tschaikowsky's sympathie niet. Geheel anders is het met Schumann, die een diepen indruk op hem schijnt gemaakt te hebben, hoewel hij niet voorbijziet, dat Schumann als componist ook zijn zwakke zijde heeft. Het blijkt uit zijn beoordeeling van Schumann's Es dur-symphonie. Hij zegt daar, dat de beste instrumentale toonscheppingen van dezen meester zeer afvallen, doordat de voortreffelijke inhoud in volstrekte tegenstelling is met de onbeholpenheid der instrumentatie. Schumann verstond de kunst niet om licht en schaduw in zijn instrumentatie aan te brengen.

Het gemis aan koloriet en het massieve in zijn behandeling van het orkest verzwakken niet alleen in vele gevallen den indruk van de groote schoonheden in zijne symphonische werken maar maken het soms onmogelijk (vooral voor de toehoorders, die minder muzikaal ontwikkeld zijn en zich door studie niet hebben kunnen voorbereiden), die schoonheden te waardeeren. Dit is o.a. het geval in het eerste deel der hierboven genoemde symphonie, waarvan de ‘Schwung’ en de groote schoonheid van melodie en harmonie voor het publiek altijd onverstaanbaar blijven wegens het kleurlooze en massieve der instrumentatie, die te veel van de gehoorzenuwen der toehoorders vergt.

Nog meer dan Schumann heeft Edvard Grieg indruk op Tschaikowsky gemaakt.

In een zijner berichten uit Leipzig verhaalt hij ons zijn eerste ontmoeting met Grieg. Ik was - zegt hij - tegenwoordig bij de repetitie van een nieuw trio van Brahms ten huize van den violist Brodski, toen een heer van zeer kleine gestalte binnentrad. Hij zag er zwak uit en zijne gelaatstrekken konden noch fraai noch regelmatig genoemd worden, maar hij had voor mij iets bijzonder svmpathieks. Zeer verheugde het mij dan ook, toen het mij bij de voorstelling bleek, dat de bezitter van dit sympathieke gelaat een musicus was, wiens diepgevoelde melodieën reeds lang mijn hart hadden gewonnen. Het was Edvard Grieg, de voortreffelijke Noorweegsche componist, die reeds ongeveer vijftien jaar populair was zoowel in Rusland als in Scandinavië. Ik geloof mij niet te vergissen, wanneer ik zeg, dat in de zelfde mate als Brahms, misschien onverdiend en ten onrechte, in de Russische muziekwereld niet gezien is, Grieg daar de harten heeft weten te veroveren. In zijn

muziek, die een zekeren melancolieken trek heeft, spiegelen zich om zoo te zeggen de schoonheden der Noorweegsche natuur af, die voor het gemoed van den Noordlander iets onuitsprekelijk bekoorlijks heeft. Het is mogelijk, dat Grieg veel minder meesterschap bezit dan Brahms, minder hoog vliegende plannen heeft en aan diepte veel inboet, maar daarvoor staat hij ons menschelijk ook veel nader. Bij het aanhooren van Grieg's muziek gevoelen wij als bij instinkt, dat hier een man tot ons spreekt, die zijn overvol gemoed voor ons wil uitstorten in tonen, die zich met theorieën en beginselen niet inlaten maar eenvoudig uit het hart vloeien. Volmaaktheid in den uiterlijken vorm, strenge logica in de behandeling en ontwikkeling van het motievenmateriaal zal men bij dezen Noorweegschen componist niet altijd vinden, doch welk een aanminnigheid, welk een frischheid spreekt er uit zijn muziek! Hoeveel hartstocht en levendigheid in zijne harmonieën, hoeveel oorspronkelijkheid in zijne modulatiën, hoeveel eigenaardigheid in zijn rhytmus! Voegt men nu nog daarbij, dat zijn muziek er geen aanspraak op maakt, iets ongewoons en nieuws te willen bieden, en alles uit den weg gaat, wat gezocht is, dan is het niet te verwonderen, dat Grieg overal populair is, dat zijn naam in Duitschland en in Scandinavië, in Parijs en Londen evengoed als in Weenen en Moskou overal op de concertprogramma's prijkt, en dat de vreemdelingen, die de oude stad Bergen in Noorwegen bezoeken, het als een aangename plicht beschouwen om, zij het ook van verre, het bekoorlijke Tusculum te gaan zien, dat Grieg te midden der rotsen aan het strand der zee voor zich heeft laten bouwen, en waar hij het grootste deel zijns levens doorbrengt.

Zoo opgewonden als over Grieg schrijft Tschaikowsky over geen enkel ander componist. Aan dien lofzang op Grieg's talent had hij de verklaring doen voorafgaan, dat er tusschen hen beiden geestverwantschap bestaat. Maar hij wil daarmede volstrekt niet gezegd hebben dat hij de zelfde voortreffelijke eigenschappen van Grieg bezit. Hij laat het aan anderen over te beslissen in hoeverre hem datgene ontbreekt, wat Grieg in zulk een overvloed bezit, en wenscht alleen nog te constateeren, dat Grieg wederkeerig voor hem iets van die sympathie gevoelde, die hem zoozeer tot den hoogbegaafden Noorweegschen componist had aangetrokken.

Uit de bovenstaande mededeelingen kan men zich eenigszins een denkbeeld vormen omtrent de ideeën en neigingen van Tschaikowsky, inzooverre zij met de toonkunst in verband staan. Daaruit gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van den aard zijner toonscheppingen, zou echter verkeerd wezen. Want vooreerst was hij in zijne sympathieën niet altijd bestendig, en dan ook kan men uit de omstandigheid, dat een componist zich door de werken van een ander componist bijzonder aangetrokken gevoelt, nog niet altijd besluiten, dat hij diens manier in zijn eigen werken overneemt.

Dat Tschaikowsky punten van overeenkomst met Grieg heeft, valt niet te betwijfelen, maar ook met Dv˘orák heeft hij die, en dit laatste is zeer begrijpelijk want beiden behooren tot het Slavische ras; het zwaarmoedige, dat een sterke karaktertrek van de muziek der slaven is, treedt zoowel bij Tschaikowsky als bij Dv˘orák zeer op den voorgrond. Voor het overige is de Russische componist nog al tamelijk eclectisch in zijne toonscheppingen, en vooral komt dit uit in zijne dramatische werken.

Tschaikowsky heeft vijf opera's gecomponeerd, maar geen van allen bezit groote dramatische kracht. Zijn gebied is het lyrische en daarin is hij ook in de werken, welke hij voor het tooneel schreef, het best. Eigenaardig is het, dat hij zelfs een zijner opera's, namelijk *Eugen Onégin* met den naam van ‘lyrische scènes’ aanduidde.

De hiergenoemde opera geniet in Rusland een groote populariteit, maar ook daarbuiten heeft zij sedert een paar jaren veel opgang gemaakt. Het libretto is genomen naar den gelijknamigen roman van den dichter Alexander Puschkin, van wien men onlangs het eeuwfeest zijner geboorte gevierd heeft. De handeling komt op het volgende neder.

Eugen Onégin, een Russische landedelman, is een geblaseerd man, gevaarlijk voor de vrouwen en zelf toch onverschillig voor haar. Hij heeft geest, zonder dien echter ooit tot eenig doel gebruikt te hebben. Zijn eenige zucht is, zich interessant voor te doen.

Door zijn vriend Boris Lenski, een goed karakter, wordt Onégin geïntroduceerd bij mevrouw Larina, wier landgoed aan het zijne grenst. Zij heeft twee bekoorlijke dochters, van wie de jongste, Olga, met Lenski verloofd is. De oudere zuster, Tatjana, heeft een stil, droomerig karakter, dat door de eenzaamheid van het

landleven en het lezen van romantische werken tot dweperij is overgeslagen. Zoodra zij met Onégin kennis gemaakt heeft, dweept zij met hem; het gesprek, dat zij in den tuin met hem heeft, leidt echter tot geen verklaring van zijn kant, dat hij neiging voor haar heeft opgevat. Niettemin schrijft zij hem 's nachts een brief, waarin zij hem heel naïef haar liefde en toewijding betuigt. Maar Onégin antwoordt daarop den volgenden morgen heel koel. Hij zegt, dat zijn hart niet meer vatbaar is voor liefde en raadt haar aan, verstandig te zijn en haar neiging te overwinnen.

Dienzelfden dag is er 's avonds bal bij mevrouw Larina. Onégin verveelt er zich, en om wat te doen te hebben, komt hij op de gedachte, de jaloerschheid van zijn vriend op te wekken. Hij houdt zich opvallend met Olga bezig en danst alleen met haar. Natuurlijk wekt dit de gramschap van Lenski op en het komt eindelijk zoo ver, dat hij Onégin in tegenwoordigheid der gasten voor een verleider uitmaakt. Een duel is daarvan het gevolg en Lenski is er het offer van.

Door berouw en onrust gedreven begeeft Onégin zich op reis. Eerst na jaren keert hij terug en zien wij hem weder op een bal bij prins Gremin. Daar wordt hij aan de jonge gastvrouw voorgesteld en deze is... Tatjana. Onégin ziet het meisje, wier liefde hij eens versmaadde, als prinses en als schitterende, gevierde schoonheid terug. Terstond geraakt hij in vlam, weet den volgenden morgen in haar ontvangkamer binnen te dringen, valt haar te voet en smeekt hartstochtelijk om wederliefde. Wel ontlokt hij haar de bekentenis, dat zij nooit heeft opgehouden hem te beminnen, maar haar plichtgevoel is sterk. Door de vlucht onttrekt zij zich aan het gevaar en laat Onégin in een weinig benijdenswaardigen toestand alleen op het tooneel achter. De gordijn valt en daarmede is het stuk uit.

In een roman kan een scène als de laatst vermelde zeer boeiend zijn; ook als de roman er mede eindigt. Maar is zij ook geschikt als slot eener opera? Ik betwijfel, of er in de opera-litteratuur een precedent van zulk een slot is. Stellig echter is er een krachtiger dramatisch talent voor noodig dan waarover Tschaikowsky beschikte. Hier zou het publiek zoo onder de macht der muziek moeten gebracht worden, dat het aan het onbevredigende der oplossing in het geheel niet meer denkt, en dat heeft de Russische componist niet weten te bereiken.

Overal waar het dramatische op den voorgrond treedt, schieten de krachten van Tschaikowsky te kort; daarentegen komen er onder de lyrische stukken vele treffende gedeelten voor. Het voorspel der opera, het duet van Tatjana en Olga, een landelijk koor en een vrouwenkoor in de eerste akte leggen er o.a. getuigenis van af. Ook de dansmuziek op het bal van mevrouw Larina en dat bij prins Gremin (een wals, een mazurka en een polonaise) is zeer frisch en opgewekt.

Het schoonste gedeelte der opera, en evenzeer van lyrischen aard, is evenwel de zoogenaamde briefscène, d.i. het tooneel in Tatjana's kamer, waar het jonge meisje in de nachtelijke stilte haar minnebrief schrijft. Hier werken tekst, zangstem en orkest samen om een geheel te verkrijgen, dat van het begin tot het einde boeit en vooral door innigheid van toon uitmunt.

HENRI VIOTTA.

Bibliographie.

Verborgen bronnen door Augusta de Wit. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn.

Een eigene en zeer eervolle plaats neemt Augusta de Wit in de rij der Nederlandsche schrijfsters in. Zij heeft, wat weinige vrouwelijke auteurs deden, vele landen en werelddeelen bereisd, is even goed te huis in de berglanden van Java als in de Schotsche hooglanden, in de lagunen van Venetië als in de Hollandsche polders. En dat zichthuis-gevoelen gaat zelfs zoo ver, dat zij, het als iets van zelf sprekends beschouwend, dat in hare novellen de lezer terstond de plaats der handeling zal herkennen, het daarom niet noodig oordeelt om, gelijk anders in eene vertelling gebruikelijk is, die plaats terstond te noemen. Eerst gaandeweg komt men er achter, waarheen men zich in de verbeelding heeft te verplaatsen. Is men echter eens waar men wezen moet, dan boeit het terrein van de handeling evenzeer als de handeling zelf. Want vooral daarin openbaart zich het groot talent van de schrijfster, dat zij niet een landschap maakt met een verhaal er in of een verhaal met een landschap er om heen, maar dat landschap en handeling één geheel vormen.

Dat treft voornamelijk in de drie stukken, waarin vinding en bewerking het oorspronkelijkst en eigenaardigst zijn: ‘De Vader’, ‘Vijandschap’ en ‘De hoogste wet’.

Niet om te vergeten is die plek in de Schotsche hooglanden aan de kust, waar de bazaltrots uit de branding omhoog steekt, de plek waar Daniel Machiel, in de eenzaamheid zijn geest en zijn lichaam verslijtend, tien winters het leven blijft voortsleepen, elken nacht het wachtvuur ontstekend, de terugkomst beidend van zijn zoon. En niet om te vergeten die vader zelf, de stroeve, geslotene, die van den onwaardigen zoon niet meer heeft willen weten, zijn brieven ongelezen heeft verbrand, maar nu, na een bange worsteling waarin de liefde heeft getriomfeerd, dien zoon zoekt, hem wacht, zijn leven voor hem offert, - maar te laat.

Wit gloeiend als de hemel en het ‘fel-bezonde’ strand is in ‘Vijandschap’ de onverzoenlijke Oostersche haat, durende tot over den dood van den vijand. En waar wij in ‘De hoogste wet’ uit den mond van het oude, verschrompelde Javaansche vrouwtje vernemen hoe zij, om den dood van haar kind te wreken, haren minnaar doodde terwijl hij sliep in haren schoot, daar

staan wij midden in eene in-zichzelf volkomene wereld, waar alles geweldig is en geheimzinnig, het menschelijk leven zoowel als de natuur, en waarin het donkere, wilde woud waar de schrijfster door trekt, haar met dezelfde huivering bevangt, die haar aanwaait ‘van de raadselachtige ondoorgrondelijke diepte die onder de oppervlake van het inlandsche leven donkert.’

Boon's Geïllustreerd Magazijn. No. 1. Juni 1899. Amsterdam, N.J. Boon.

Een jonge dame in eenvoudig zomertoilet met pofmouwen en een Tiroolsch reishoedje; naast haar een zonnebloem in een pot, waarop het adres voorkomt van ‘Het bed der toekomst’ en van de ‘gezondheidsmatras’; - dat is de versiering van den omslag der eerste aflevering van Boon's Geïllustreerd Magazijn. Dat bed en die matras mogen niemand ergeren - *honni soit qui mal y pense* -; zij zijn blijkbaar symbolisch en doelen op de ontspanning na inspanning, die het nieuwe Magazijn zijn lezers belooft te bereiden.

De weelde van een redactie schijnt het tijdschrift zich niet te veroorloven; het lijkt er veeleer naar of de uitgever de lezers zelf aan het redigeeren wil zetten: hij noodigt hen nu alvast uit om van belangrijke gebeurtenissen, ongelukken, merkwaardigheden, die zij in de gelegenheid zijn te photographeeren, de ‘opnamen’ ter plaatsing in te zenden. Voorshands zijn, in deze eerste aflevering, vooral de Engelschen en Amerikanen met ‘Niagara-helden’, ‘Het gouden spook, een roman uit Klondyke’, ‘Nieuwe avonturen van Martin Hewitt’ enz. aan het woord; van de dertien artikelen zijn er niet meer dan twee van Nederlandsche schrijvers.

Zooals het thans is opgezet, schijnt het tijdschrift zich met litteratuur en kunst niet veel te zullen inlaten, en dat is misschien maar verstandig ook, al staan er op den omslag enkele namen van heeren en dames die aan fraaie letteren doen (Frans Netscher, die er ook op voorkomt, zal wel meer bijzonder de Sport-rubriek voor zijne rekening nemen). Maar achter de bergen van kunst en litteratuur wonen ook menschen, en wanneer het tijdschrift dezen weet te vermaken door werkelijk belangrijke en boeiend geschreven mededeelingen op het gebied van land- en volkenkunde, uit de levende natuur, over nieuwe uitvindingen en zoo meer, dan zal, ook bij den buitengewoon goedkoopen prijs van dit Magazijn, de heer Boon zijn loon wel vinden.

Indrukken uit Algerië.

Om half een verlaat ‘La villle d'Alger’ de haven van Marseille. Zoo lang ik kan richt ik het oog op de Notre-Dame de la Garde, de beschermvrouwe der stad. Zij is het beeld der moeder Gods, welke de zee domineert.

De geelgrijze rotsen verdwijnen, de Lieve Vrouwe duikt weg, het schip is in volle zee.

Den volgenden dag glijdt de boot als op effen baan voort. Groote visschen zwemmen naast haar, springen en dartelen, wippen met het schitterend lichaam boven 't water. De zon staat pal; hoog welft de azuren hemel over ons heen. Op de zee als een veld van saffieren, trillen loovers van goud.... en langzaam, langzaam, ver voor mij uit, drijven groengele strepen van den horizont af, - als uit een tropischen sluimer ontwakend en de vormen ontblootend, wikkelt zich los Afrika's strand.

Hem, die den verren tocht maakte om dáár te gaan rusten, trekt het tot zich, gelijk een droomer die zich het paradijs ziet geopend, ontrolt zwijgend de zachte tapeten, toovert met wazige kleuren, en, als het voelt dat de indruk onvergetelijk zal blijven, trekt het den sluier omhoog en vertoont Algiers met zijn tinnen van wit.

En hier.... Opwekking bruist tegen! hier is het land van licht, kleuren en zon, hier zijn de tinten van het ideale Oosten dat voorjaar en winter heeft.

Algiers met zijn smaragdgroene zee, met zijn bergen en bloemen, zijn Muzelmannen in de witte gandoura en den vuurrooden in plooien neervallenden burnou, zijn fiere Spahis op witte hengsten!.....

Algiers kent het geheim van het leven.

't Zij men loopt over zijn drukke boulevards, tusschen Franschen en Mooren, 't zij men neerzit langs de kaden in de café's en den blik slaat over de Middellandsche zee - of rondwandelt tusschen de wondertuinen zijner Campagne: - Algiers lacht en betoovert met Oostersche schalkschheid.

Van de haven gaat het langs Moorsche arcaden de stad in. Onder 't rinkinkelbellen der paarden nadert men de Porte, de grens tusschen Algiers en Mustapha.

De straten zijn breed, de huizen hoog als die van Parijs. Wagens en tramwagens met drie, vijf tot negen paarden bespannen, trekken de reizigers en vrachten den berg op. - Overal en altijd klinkt het aanwakkeren der dieren en schittert het koper van het montuur.

Aan den weg zitten Arabieren achter hun mandarijnen, in den vorm eener pyramide opgestapeld; - onderwijl spelen zij fluit of wentelen zich achteloos in de zon.

De straat achter den rug, is men, den hoek omslaand, buiten.

Waar een hand op de deur is geschilderd, een hoefijzer aan een spijker hangt, zijn huizen van Joden.

Van de muren hangt de reuzenaloë af en steekt als een levend rasterwerk de blauwgrijze bladeren omhoog. De geranium groeit in het wild, zij kruipt over den grond en werpt in bevallige slingers de bloemen naar beneden.

De oranje en vurige pijpen van kamperfoelie barsten open tusschen den rose en witten bloesem van amandelboomen - uit het hart van den cactus schiet een fonkelende bloem als een vuurpijl de lucht in en balanceert op den stengel. In het gras bloeien renonkels, iris en geurige viooltjes.

Zoo kronkelt de weg zich tusschen dit al naar boven. Beneden ligt de zee als een rusteloos blauw meer, met zilverranden van schuim - de landtong is bezet met dorpen en kloosterbezittingen die schitteren van licht en zich vlijen tegen de keten van den purperen Djurdjura - hierachter steekt de Atlas zijn sneeuwtoppen de lucht in.

Mustapha is een en al berg, dat zijn Moorsche villa's als distelwol tegen de hellingen blaast, een cardinaalroode of paarsche cascade van hangplanten van de terrassen werpt,

waarvan het koepeldak, als een reuzenbel van schuim, zweeft tegen de goudblauwe lucht.

Vroeg in den morgen zwenkt een troep Zouaven den berg af en schettert het morgenappèl in de lucht, alles vervullend van vroolijkheid en pleizier. Bijna juichend ga ik er achteraan, met een gevoel van grenzelooze opgewektheid, want alles blinkt van zon, overal een bandelooze galoppade van kleurige heesters, boomgaarden van citroenen en oranjes trekken den cirkel om mij heen en blazen den bloemengeur vrijuit over de kelken!

Tusschen huizen van Franschen, huizen van Arabieren, waarin het ligt opgestapeld van groenten en ooft; en het met kemelgaren omwonden hoofd schreeuwt dat alles mooi is en goedkoop, en bruine handen jongleeren met bossen radijs en ramenas om tot verleiding over te halen.

De drukte van Algiers is moeielijk te beschrijven. Het is niet zoozeer de drukte van het handelsverkeer, dat er trouwens zeer groot is, als wel die van het geschetter der natiën tegen elkander. Een feit toch is het, dat zij die verschillende talen spreken en elkaar in een gemeenschappelijke willen doen verstaan, denken, dat schreeuwen de methode is om begrepen te worden. Zoo dit euvel ergens schuilt, dan in Algiers.

De gesticuleerende Franschman en de schacherende Arabier beschikken over een losheid van ledematen en tong, die kolossaal is. In het eerst is men er de dupe van, men vreest twist en tweedracht, maar rondziende komt men even spoedig tot de conclusie, dat beiden niet overeen te brengen zijn met de vroolijke fransche gezichten die zich alom vertoonen. Als een Franschman en een Mzabiet elkander naderen, vliegen zij op elkander in, gesticuleeren, praten, loopen weg en zwenken in eens weer naar elkander toe, schudden mekaar heen en weer, maken een gebaar van desolatie....dan handen en beenen uitslaand, gaan zij weg....lachen, en zijn elkaar in het zelfde moment reeds weer vergeten ook!

Urenlang en dagen achtereen heb ik op een bank in de drukke straten en pleinen naar dergelijke tooneelen zitten kijken.

Ze hebben mij nimmer verveeld - integendeel - ze hebben mij meer en meer bekend doen worden met het karakter der Franschen en hunne wijze van koloniseeren.

Door de Jodenbuurten, die den overgang vormen tot de Arabische wijken, door ontelbare straatjes - een angstwekkend labyrint van vreemde lijnen en duistere overdekkingen, klimt men naar boven, tot de Kasbah, het Arabische gedeelte dat onveranderd gebleven is. De huizen zijn hoog, hebben geen ramen, behalve enkel een paar muuropeningen van tralies voorzien, omdat de Arabier het niet noodig vindt dat de vrouw zich met de buitenwereld bezighoudt.

Het licht en de lucht die er binnenvallen, ontvangen zij van de cour of door de deur als deze openstaat. Maar deze stukken Spaansch-Turksche architectuur met spijkerversieringen en den massief koperen klopper, vallen door de zwaarte weer toe.

De verdiepingen schuiven over elkander, zoodat de bovenste als 't ware het balcon vormt van de onderste en twee tegenover elkaar staande huizen elkaar raken en stutten. Dit is opzettelijk zoo gedaan, om de zonnestralen te weren - en men kan zich nauwelijks een idee vormen van den schilderachtigen indruk die dit alles geeft, daar de straten ongeveer 1-2½ M. breed zijn, vooral op een kruispunt, dat niet grooter is dan 2½ M. in 't vierkant, en waar vier huizen elkander ontmoeten.

Hier is de Arabier in zijn paradijs, hier is 't voor hem wat de kampong, de warong is voor den Javaan.

Alles is vuil, alles verspreidt een onaangenamen geur.

Hier ligt hij over den grond tusschen zijn vodden, oude kleeren, koper en afval, - zijn risten purperen uien en hoopen roode en groene Spaansche pepers, en luiert van de centen die zijn kinderen voor hem gebedeld hebben.

De huizen, die tweemaal per jaar van gouvernementswege met een kalklaag worden aangestreken, vertoonen de duidelijkste sporen van de luiheid der bewoners.

Tusschen dit alles schuifelen tallooze blinden met de verwaarloosde en zieke oogen rond, jammerend om sous. De oogen zien er uit als groote gele knikkers, afzichtelijk, en men verwondert zich dat een gezonde Europeaan zich in dergelijke buurten durft vertoonen. Blinde ezels, met manden behangen, klauteren naar boven, de drijver er achter - ze zijn de vuilnisbak en vuilniskar.

Maar de straten zijn enkele meters slechts kort, en nu valt men ineens in de volle bedrijvigheid, het centrum van het artistieke, origineele Oostersche leven, waarvan wij, Europeanen, in onze landen de voortbrengselen bewonderen.

Kleermakers soutacheeren vesten, schoenmakers borduren marokijnlederen kousen, deze maakt kwasten voor den chechia, gene ciseleert bronzen en kopers, of bewerkt edelgesteenten, een slachter hakt zijn geit in stukken, werpt het vuil over de straat, uit een oliekoekenkraam walmt het vet, - en dan, zonder er op voorbereid te zijn, stuit men op de Spaansche, Italiaansche, Fransche en Malthezer buurten, het cosmopolitisme van het minste gehalte. Buurten waar gevochten en gestoken wordt; waar de gedepraveerde Europeaan, de Arabier met zijn prachtige vesten en wijden broek rondslenteren, en hun genoegen zoeken; vrouwen zich de oogen en trekken verven; luiliggend op den divan rooken. Hier de schaamtelooze brutaliteit eener Oostersche natie, de treurige gevolgen eener havenstad, en tusschen dat al, dat maakt dat we met de oogleden knippen om ons te vergewissen of alles wel waar is wat we zien, trilt plotseling een stem, zoo zuiver, zoo zalig, dat reinheid uitzingt boven den poel van menschelijke ellende.

Het geluid trok mij aan en er op af gaande, genoot ik een dier aardige tooneelen, die wel eens tot ons komen uit de boeken met Oostersche verhalen.

Een jongen met een fez op het hoofd, - een scherp intelligent uiterlijk, met handschoenen die hem eenige nummers te groot zijn, in een frak wier tippen den grond raken, - bespeelt zijn gitaar, en zingt als een echt kind van het Zuiden, dartele, heilige liederen. Hij is omringd van een bewonderende menigte, waar zijn kleeren niet weinig toe bijdragen. Een officier naar Madagaskar als bediende gevolgd zijnde, schijnen de wonderen die hij op reis heeft beleefd nog steeds geloof te vinden.

Van den waard uit het koffiehuis krijgt hij gratis onthaal, - hij is er welkom, - maar hij blijft onafhankelijk en na een poosje stapt hij op, den veel te grooten wandelstok onder den arm, maakt hier een praatje, geeft daar een hand, en als een Marabout of heilige geprezen, kuiert hij kalm verder.

In die koffiehuizen, tusschen frissche tegels voor één sou koffie drinkend, tegen kleurige matten geleund, leert men het karakteristieke, zorgelooze leven der Mooren kennen.

Onder de Kasbah met haar grijsgrauwe kleur, haar minnerets en platte daken, ligt de Fransch-tropische stad.

In de jonge, woelige boulevards slenteren Franschen en Mooren, de laatsten met koperen kannen of dierenhuiden, die zij onder den waterstraal vullen - en de anderen in Parijsche modes, het journal of tijdschrift in de hand, de onvermijdelijke sigarette tusschen de lippen.

Arabische magazijnen staan open; de pursang Europeaan heeft daar een plaats als bediende, die de bevelen ontvangt van den heer en meester, den Moor, die zich de rust laat welgevallen, lui ligt op den divan, of op een paar kussens, lurkend aan de Turksche pijp, die reutelend naast hem op den grond staat.

Op het zonnige Gouvernementsplein staan de inlandsche baliekluivers te redeneeren en wachten daar in den Rammadantijd op het schot, dat van het fort losbrandt op het oogenblik, dat er geen onderscheid te zien is tusschen een witten en een zwarten draad.

Dit is het teeken, dat het vasten voor dien dag voorbij is - en de waslucifers knetteren in koor, om de sigaar, die reeds tusschen de vingers stak en die zij nu in den mond brengen, te doen branden.

Dit vermakelijke tooneel lokt de reizigers op dit uur naar de stad.

Hem, die langen tijd in de O.-Indische bezittingen geleefd heeft, treft het onaangenaam, nergens eenig blijk van onderwerping of eerbied te bespeuren.

Zij, die er nog niet geweest zijn, zullen mij mogelijk niet begrijpen. Voor hen wil ik dit even toelichten.

Ik herinner mij toen ik in Celebes' hoofdstad woonde, dat een der heeren van een handelskantoor, des middags ontsteld en fluisterend in de societeit vertelde, dat hem dien morgen een der inlandsche prinsen half lachend voorbij was gekomen, zonder voor hem uit den weg te gaan, zooals het den inlander past tegenover den blanke. Temeer was hem dit feit opgevallen, daar de vorst en zijn zonen veelmalen ten kantore verschenen en altijd bijzonder de beleefdheden in acht namen.

Een officier, die in den kring zat, maakte een dergelijke opmerking en had meenen te bespeuren, dat dat gelaat hetwelk ook hem gepasseerd was - een trek van spotternij vertoond had. De officier had het noodig geoordeeld van dit feit den overste in kennis te stellen.

Over deze gebeurtenissen was men allesbehalve gerust, en hoe luttel dit ook in veler oogen moge schijnen, het slot was, dat na eenige dagen bekend werd, dat het kleine plaatsje in zeer hachelijke omstandigheden, in groot gevaar verkeerd had.

De nederlaag op Lombok was met al haar gruwelijke listen bekend geworden, en nog niet hersteld ..... en de vorst van het onafhankelijke Goa bood heel vriendschappelijk de hulp aan van een 3000 gewapenden en liet dezen vast Makasser binnenkomen.

Drie dagen lang zwierven die afschuwelijke Goareezen in den omtrek rond - maar Batavia zond versterking van troepen - en zoo kon de Gouverneur van Celebes zonder bezwaar de vrienden weer over de grenzen zetten.

Dat ik, die deze herinnering bewaard had, niet enkel onaangenaam, maar eerlijk gezegd huiverig verrast werd, wanneer de Arabieren meer dan lomp waren, de Europeanen voor de voeten liepen, den wijden burnou tegen hen aan lieten waaien, is niet te verwonderen. De gedachte zelfs rijst niet bij hen op den ander te laten vóórgaan.

Brutaal kijkt hij in het rond, monstert vooral het Europeesch vrouwelijke gedeelte der voorbijgangers met kennersblik, lacht zelfs als hem iets bekoorlijks passeert, houdt stil en de

armen over elkaar slaand, laat hij zijn opmerkingen in Arabische klanken omhoog gaan.

Natuurlijk (en mogelijk in dit opzicht gelukkig) wordt hij niet verstaan, want het zijn wel de echte witte raven, die iets anders spreken dan Fransch.

Geen Franschman, geen Française zal de moeite nemen iets van de taal of het volk, waarmede zij dagelijks in aanraking komen, te leeren kennen. *Je suis français moi.*

Je suis français, moi!

Een gevoel van souvereiniteit gaat er van de Franschen niet uit. Wel omhelzing! verbroedering! een après moi le déluge.....

Zachtjes gezegd is de indruk, dien men er dadelijk van krijgt ... een vroolijke rommel.

Alles en ieder doet zijn best van het leven te genieten, en wat de inlander van zijn overheerscher ziet, is niet altijd even mooi.

De Fransche vrouwen, onbekend met hetgeen buiten Frankrijk geschiedt, niet op de hoogte van de aardrijkskunde, schrikken terug voor de colonies, die landen d'outre-mer!

De mannen gaan er alleen heen; zij zullen daar het moederland hooghouden, maar de onverbeterlijke lust tot genot, vroolijkheid en plezier doet hen, zoo het kan, hier nog losbandiger leven dan in Europa.

Het klimaat en de gelegenheid krijgen daarvan de schuld; de concubine wordt boven de echtgenoote verkozen, het caféconcert boven de huiskamer met den kring van eigen familie.

Hoe kan men ook respect hebben voor een natie, waarvan de zoogenaamd fatsoenlijke vrouw liaisons heeft met Arabieren, handelaren in sloffen en borduurwerk?

Door een langdurig verblijf in Algerië had ik het voorrecht met ernstige mannen over den toestand te spreken, en als ik in een gemoedelijk praatje aantoonde het verschil tusschen het koloniseeren der Franschen en dat der Hollanders, dan was het wel karakteristiek hen te hooren antwoorden: ‘Wat u zegt - zeggen de Engelschen ook - après tout - je le crois - j'en suis certain, parbleu!’

En van twee ingenieurs, een kapitein, een officier, een

geestelijke en een controleur, die allen jarenlang in 't Noorden van Afrika hadden gewoond, - enkelen zelfs twintig jaar, - was er niet één die zeker was, dat zij Algerië zouden behouden.

Maar, dit is voor den vroolijken Frans geen reden om zich bekommerd te gevoelen ... integendeel: het mogelijke verlies is een genre van het memento mori. - *La joie de Vivre* treedt sterker dan ooit op den voorgrond en de zon en de blauwe hemel werken daartoe mee.

De Algerijnen doen als de Parijzenaars. Zij roemen hun stad, voelen zich gelukkig, trotsch als vreemden komen om den roem van hun land weg te dragen - over de zee - naar alle oorden der wereld.

Met den tact den Franschen eigen, maken de Algerijnen het den vreemdeling zoo aangenaam mogelijk.

Omdat de tochten in den omtrek, hetzij door afstand, hetzij door kosten, bezwaarlijk voor de hiverneurs zouden zijn, en men hen gaarne in de gelegenheid stelt van het schoone land te genieten, heeft zich onder de notabelen der stad een commissie gevormd, die ten doel heeft die bezwaren uit den weg te ruimen.

Bijna elken dag is er gelegenheid zich tot het genieten van het een of ander bezienswaardige aan te sluiten voor enkele francs.

Het comité d'hivernage huurt de wagens. Men behoeft maar naar de plaats van afrit te gaan, om den omtrek te doorkruisen. Eenmaal per week wordt de gedrukte plannenlijst in de hôtels verspreid en, de keuze bepaald, kan men den dag alleraangenaamst en pic-nic doorbrengen.

Eens stond er te lezen, dat er een fantasia zou plaats hebben en een diffa, met den maaltijd van den kouskous, het inlandsche eten.

Dagen te voren moest men zich laten inschrijven; het feest beloofde schitterend te zullen worden, want in elf jaren had noch de fantasia, noch de diffa plaats gevonden.

Een fantasia!

De weidsche naam voorspelde reeds het origineele van het Moorsche ras.

Men voelde zich al onder de bekoring van de kracht en onverschrokkenheid der Bedouienen en der Berbers, die volken, die men zich niet voorstellen kan zonder ros, wijden burnou en zwaar omwonden hoofdtooi!

Een fantasia!

Wat had ik vaak van die Oostersche spelen gelezen, wat hadden zij mij opgewonden, hoe had ik verlangd, die eens te zien.

't Was in orde, de dag bepaald.

Vóór het stadhuis van Algiers zou de bijeenkomst plaats hebben, om in optocht, in breaks, in landauers of te paard, naar Bouzareah te gaan, waar de bergvlakte het champ de manoeuvre zou wezen.

Het heerlijk, ideaal gelegen Bouzareah! het hooge punt van de Sahel, vanwaar het Afrikaansche landschap in alle nuancen is te zien - omringd van de Middellandsche Zee.

Van heinde en ver stroomen de Mzabieten, Kabylen, Arabieren en Berbers toe, die zóólang van het genot der fantasia verstoken geweest zijn, en als echte kinderen van het Zuiden zich verheugen op een pretje, vooral..... omdat er zestig pond kruit verschoten mag worden!

De afrit is als een sprookje!

Voor het stadhuis, enorme Janpleziers vol menschen op de imperiales en de hooge bokken, landauers, paniers, etc., veertig in getal, begeleid door Europeesche en inlandsche ruiters.

Aan een viertal omnibussen bengelen de helden van het feest, - de menschen zitten opgepropt in oorlogs- en feesttenue, met trommen, fluiten, tam-tams, tamboerijnen, geweren, hoeden, kokers, schelpen; reuzenvlaggen en de standaard, de koperen bal en de halve maan schitteren in de goudgele, Afrikaansche zon; het groengele roodzijden doek met sterren en sikkel versierd, loswapperend, ver over de menschen en voertuigen heen.

Het weer was helder. De moskeeën en marabouts rezen op tegen den staalblauwen hemel van Algiers; maar een soort mistral vierde zijn hoogtijd en liet in op- en afgaand rukken de krijgsmuziek schetteren en de vanen tot scheurens toe klapperen.

Honderden, duizenden op de been! De Arabische ruiters op de melkwitte hengsten, de burnous als een vuurwolk achter hen aan, stuiven vooruit, werpen zich hoogop in den zadel en rijten met den zilveren stijgbeugel, in het verlangen om de vlugste te zijn, de flanken van het ros open.

Zoo gaat het de boulevard langs, straat Michelet door en Mustapha binnen, waar uit de vensters, op de plateau's en balcons de menschen kijken naar dit ongewoon fantastische schouwspel - deze echt Oostersche kleurenpracht.

Langs lanen van eucalyptus, honderdjarige olijfboomen, langs kurkeiken en bloeiende mimosen, ranken van passiebloemen, heuvelen van witte en goudgele margueriten, overschrijdt men den drempel van de Sahel!

Nog even een smalle zandweg tusschen een bosch cactus en aloë, en men is in de tribus, - de opzichzelfstaande arabische gemeente.

De reizigers stappen uit en..... zien de hoogvlakte overstroomd van duizenden menschen uit de omliggende streken die zich de goede plaatsen veroverd hebben. Geen zetels zijn opgesteld, noch is er een tribune - het terrein van exercitie is zelfs niet afgesloten!

In het gewirwar der vlottende kleuren, - buigt zich eensklaps een cirkel, - snerpt er een kreet door de lucht! De Mzabieten met de halfnaakte beenen en de veelkleurige Mephistopheles-schoenen, de rug omhangen met tasschen, kokers en schelpen, de hoofdman met den reusachtigen punthoed, - raken slaags en trachten elkaar iets te beduiden, waarop met helsch geschreeuw geantwoord wordt.

De witte tanden blinken wreed en onheilspellend. In wilde, dolle sprongen het geweer opgooiend en 't in rondedans terugvangend, vernauwen zij den kring, staan man aan man, buitelen, dansen, gillen, vallen op één knie en schieten allen tegelijk het geweer donderend af tegen den grond....

Als bij een explosie, vliegen zand, gras en steenen op in het ruim, tegelijk met de geweren, die de salto mortale maken - en worden opgevangen.

Dit alles was met zulk een spoed - in zulk een korte spanne tijds geschied, de toeschouwers zoo ineens voor een fait accompli gesteld, dat zij nauwelijks wisten of dit ernst of kortswijl was, maar in verbijstering de kracht dier natuurvolken aanschouwden..... den indruk behielden, dat..... deze spot met alle civilisatie en wet.

Men wendde zich af. Het was alsof die oude bodem der Arabieren moeilijk werd te begaan en.... zonder er mij rekenschap van te geven, tilde ik, gelijk ik 't over een hobbelig pad zou doen, de voeten moeilijk en voorzichtig op.

De kruitdamp trekt door de lucht, de Mzabieten happen en snuiven dien op - en voor het eerst in mijn leven maak ik kennis met de uitwerking die een soort dronkenschap wordt.

In de verte rukt op, onder dof dreunen der hoeven, een cavalcade van witte, zwarte en bruine paarden, die de als op kleurige wolken zwevende Bedouienen over de hoogvlakte dragen in ongebreidelde, teugellooze vaart.

De witte tulbanden vliegen in één rechte lijn over de vlakte. De mannen zitten los in den zadel, het bruine, fanatieke gelaat gericht op het doel, het schot dat hij losbrandt omhoog, het wapen dat hij zal slingeren de spattende vlam achterna..... En het knalt en het ijlt in de lucht en ondanks de ontzettende vaart van den ruiter komt het geweer terug in zijn hand, en als hij het vat, grijpt hij den teugel - en als de kruitdamp droomerig ontbindt - dan staat, als een toonbeeld van kracht, het ros pal - de achterste beenen gestrekt, de voorsten gekromd - met den kop het saluut gevend, het fijn, nerveuse lichaam sidderend gehouden in den stand, die één rechte lijn vormt tusschen hemel en aarde. De neusgaten, als gebarsten, dampschietend en bloed - in de oogen het vlammende goud als bundels uitgedreven.

Zoo staan daar de arabische hengsten één oogenblik - ondeelbaar - maar onvergelijkelijk - grootsch - onvergetelijk.

Met ademlooze stilte worden zij begroet - dan breekt de ingehouden storm los en het veld dreunt van gillend enthousiasme, en de mannen opgewonden, recht in hun element, herhalen de fantasia.

Het was een indrukwekkend schouwspel en nog als ik behoefte heb aan een herinnering van kracht zie ik die rosse vlam losspattend in de lucht, den zwaai van het wapen en de blauwende spheer die de phantastische kleuren van het woestijnvolk droomerig omhulde..... en ik kan mij den weemoed voorstellen van Abd-el-Kader, die buiten zijn land, in gevangenschap, zijn ros niet berijden wilde. Ruiter en paard hadden het groote land van Afrika gekend, de vlakten doorkruist, de fantasia meegemaakt.

Bij de plaats van den afrit staan de ruiters geleund tegen de paarden, met bloed en schuim overdekt.

Geen verhooging van blos teekent de opwinding en inspanning der krachten. De wangen, omlijst van het witte doek der gandoura - zijn bleeker dan gewoonlijk en hebben nu de tint van het kleurlooze perkament. De oogen echter schijnen den gloed der trekken te hebben verzwolgen en blikken scherp in de verte.

De kouskous is klaar. Men inviteert ons den maaltijd te komen gebruiken, maar de bestanddeelen: sago en schapenvleesch met waterachtige melk als drank, - kunnen mij weinig bekoren, vooral daar de houten lepels, door een ieder gebruikt, weer in den sagoberg geprikt worden.

Het was ongeveer vier uur in den middag toen ik uit de break stappende, door Algiers naar Mustapha klom. Een bende kleine, hardloopende Arabiertjes, tusschen de vijf en tien jaren, komt me tegen, de courant zwaaiend boven het hoofd, schreeuwend: ‘l'Anti-juif, mort au juif.’

Sinds den eersten dag dat ik voet zette in Algiers hadden mij die kinderen in hun witte kleeren met hun roode mutsjes als kaboutermannetjes toegeschenen en mijn belangstelling gaande gemaakt.

Het stond zoo aardig, die troep vlugge figuurtjes, die bloote beentjes en wapperende, gedrapeerde kleeding, die als in een wervel de sterk dalende straat afvloog, de een den ander vooruit, de koopwaar en passant verkoopend en het geld wegmoffelend in de wangen of onder den buikband.

Maar de kreten, toen uitgestooten, zijn in die enkele weken aangegroeid tot een krachtig protest.

Thans onder den machtigen indruk van de kracht en onstuimigheid, tentoongespreid op de hoogvlakte van Bouzareah - opklauterend tegen de stijgende straat, verschrikte mij die bende, die zoo jong, den verdelgingskreet fanatiek uitstiet.

Het ‘mort au juif’ zóó luide, zóó brutaalweg en vrijuit te hooren verkondigen door dat kleine gilde courantenjongens, trof me als een mokerslag op het hoofd.

Staat de Regeering dat toe?

Wil het Vrijheid-, Gelijkheid- en Broederschap-minnende Frankrijk, dat op zijn drukke boulevards in het wandeluur de moordkreten klinken en door honderden kelen worden herhaald? ‘God sta het bij,’ kwam me onwillekeurig op de lippen, maar winkeliers en concierges schoten uit de huizen, keken de jongens na en.... schreeuwden hetzelfde.

Ik kreeg een gevoel alsof een revolutietijd de koorden om mij heentrok en mij onvermijdelijk daarin plaatste.

Sterker nog - ik zag in mijn verbeelding de figuur van een Max Regis, een ellendige persoonlijkheid, die niet wilde deugen als student en door zijn ophitserijen een knap Joodsch professor, een door en door honorabel man, het leven zoo zuur heeft gemaakt en verbitterd, door hem op straat uit te jouwen, in het theater met rotte oranjes te gooien, hem voor een leege klas liet staan, door een studenten-grêve te bewerken - ik zag in mijn verbeelding die figuur reeds schetterend op een ballustrade of hek, en het gemakkelijk op te zweepen Fransche en Arabische volk als een juichende menschenzee om hem heen - in hun opwinding geeselend alles wat Joodsch of anti-Catholiek is.

De oorzaak???.....

De vooruitgang der Joden, hun woeker- en werkgeest, het groote aandeel in de handelsdrukte der Algerijnen, het komen van niets tot iets, het slim-, zuinig- en onvermoeid-zijn, het krijgen van het onderste uit de kan, het worden van schuldeischers der vroolijke Franschen.

Een Franschman, die niet zit in zijn land - die niet vertoeft in de nabijheid van het éénige Parijs! die Franschman is al baloorig en voelt den grond onder zich dansen.

Hij is in eigen oogen een râté, een mislukkeling. Fortuin en energie die hij alom ziet bij de Joden, zijn hem een doorn in het brandende vleesch, en 't is met een ziedenden hartstocht, dat hij dat volk verdrijven, uitroeien wil met wortel en tak.

Zijn tegenzin is niet geheel zonder grond. Ook wij in onze bezittingen zouden het verre van aangenaam vinden, als inboorlingen die ver beneden ons staan in opvoeding en karakter, rechten kregen als Europeanen, en... de Joden in Algerië leefden in dat land vóór Europeanen er zich vestigden.

Dit ras dus gelijk te stellen met Fransche burgers en de Mohamedanen, die van beter gehalte zijn, niet mee te rekenen, is een onrechtvaardigheid, listiglijk geschied in 1870 door den Joodschen Minister Crémieux, waardoor deze ontegenzeggelijk de kolonie en het moederland groot nadeel heeft toegebracht.

Dat hieruit een rechtmatige wrok is ontstaan, is geen wonder. De rassenhaat is losgebarsten.

Den volgenden dag, het was op een Zondag, langs de wallen van het oude Algiers wandelend en juist de hooge trap van honderd-vijftig treden willende afdalen om naar de Zouaven-muziek te gaan luisteren, trof een geluid als het loeien van een orkaan mijn oor.

De dame die met mij was, snelde in een ommezien de trappen af, en ik keerde terug om te zien en te luisteren. Ik keek om den hoek, daar de trap in is gebouwd - en met één compacte, golvende massa zie ik de smalle en eindeloos lange straat, die naar de omliggende dorpen voert, bezet en de menschenzee borrelend, ziedend opstuiven tegen de hoogstijgende straat met knuppels en steenen, de matraque of ploertendooder in de hand, dreigend, schurend deze tegen de geribd ijzeren winkelluiken.

Nog één oogenblik en ik stond tusschen den troep - maar ik keerde terug en ijlde naar beneden.

Het gezicht van dáár op die breede, hooge treden - was prachtig!

Honderden en honderden Arabieren in de zwevende kleedij, in de veelkleurige toga's met die helwitte tulbanden met bruin kemelgaren omwinding, die zoo sterk is dat zij een sabelhouw afweert - het lage schoeisel om de witte sokken, de wijde broeken over de hooglederen kous.... het was om alle gevaar te vergeten; maar de overtalrijke Zondagsvierders die ook van plan waren de vroolijke Zouavenmarschen te gaan beluisteren, kregen zoo niet die dalende menschen in het oog, of er werd met handen en beenen gemanoeuvreerd, de trams werden overrompeld - met dringen en dreigen plaatsen veroverd.

In één ommezien geleek de boulevard op een eigenaardige negentiend'eeuwsche volksverhuizing.

Er wordt al gevochten, de agitatie groeit aan! De muzikanten kunnen er niet meer tegen opblazen - raken van de wijs - marcheeren af.

Wat! geen muziek?

Ca ira!

De bende groeit aan - met de roervinken voorop, trekt het ziedend de winkelstraat door, waar de beangstigde winkeliers reeds uit de huizen gevlogen zijn en met reuzenletters hun geloof op de gesloten vensters geschreven hebben.

Men verbaast zich hoe snel alles geschiedde. Hoe zij het krijt zoo gauw konden vinden - die inventie van zelfbehoud hadden uitgedacht!

Zijn hier nog Jòden?!!

‘La maison n'est pas juive’ - ‘La maison est catholique’ - ‘Anti-juifs’ - ‘Chrétiens’, alle woorden sterk onderstreept.... overal dikbeginnende en duntoeloopende uitroepteekens!

't Was net een droom!

Het geeft echter niets. De troep rukt los, buigt de latten der luiken open, - hakt de anderen stuk, trapt de deur in, en onder daverende hoera's vliegen kleeren, kousen, hoeden - alles uit het magazijn op de straat. Er wordt mee gesold en gespot - dan gedrenkt in petroleum en... het brandt in de overvolle straat Babazoun.

Roof en plundering is aan de orde van den dag, het eene huis volgt het andere - 't geluid van brekend glas klinkt als een doodendans op de straatsteenen.

Politieagenten patrouilleeren bij halve dozijnen voorbij en

doen niets, omdat de maire en de prefect het over den maatregel van verdediging niet eens zijn!

Er is dus heel wat te doen.

‘Continuez,’ is het wachtwoord, - ‘continuez toujours.’

Daar vliegt de brand in een schuur waar wijnvaten liggen opgestapeld - daar liggen twee brandkasten - ze worden opengehakt - de gelden verdeeld, de boeken prijsgegeven aan de vlammen.

Maar in de kleine Jodenbuurten zit men ook niet stil. Ze zijn thuisgebleven, de Joden, of hebben zich het lijf geborgen, zoodra zij lucht kregen van de manifestatie.

Ze hebben de olie gewarmd en gooien die nu kokend uit over de hoofden hunner vijanden.

Revolverschoten klinken; steenen, pannen, potten - oud huisraad vliegt uit de vensters. Al drie menschen liggen te zieltogen - één verloor de hersens tegen den muur. Twee reporters der algerijnsche bladen zijn moeten afdruipen - ze liggen op een brancard - en een is meer dood dan levend.

Een koetsier van een omnibus slentert een sigarenwinkel binnen, grijpt een pak sigaren en lucifers, steekt er een van op en tevreden lachend neemt hij weer plaats op den bok en voert in triomf zijn passagiers verder.

Op de bank daarvan ligt een rol goed - een heer vraagt wien die toebehoort.

Als eenig antwoord klinkt het lachend: ‘mort au juif.’ De rol vliegt de straat op, wordt een twistappel van 't gepeupel.

Ondertusschen rijdt de omnibus verder, het kleine gloeilicht verdwijnt. Een dreumes van vier jaar stapt een verlaten winkel binnen, pakt een parapluie, steekt haar onder den arm en kuiert er zeer pacifiek mede weg, - grappenmakers werken zich in vrouwen-ondergoed en rijgen zich aaneen met gekleurde lintjes, binden voorwerpen vast en de Franschen spelen nu als kinderen met wagentjes.

't Gevaar dreigde, onder den voet te geraken. Ambulances hadden al menigen verdrukte opgenomen en in de nauwe straten klinkt het hulpgeschrei van de tegen elkaar botsende en elkander verpletterende menschenmassa, afschuwelijk.

Toen ik dit hoorde en zag, ging ik naar Mustapha Supérieur, waar 't kalm was en mooi - en de sterren door de geurende takken van de eucalyptusboomen flikkerden.

's Nachts was de stad een prooi van schanddaden geweest. Joden waren uit de huizen gehaald - verminkt en doodgeslagen - hun winkels verbrand.

Den volgenden dag ga ik naar de ruïnes kijken.

Vliegende patrouilles gaan door de stad - enkele punten zijn afgezet, maar Max en Louis Régis weten spoedig het militaire cordon te verbreken - en lustig trekt het voorwaarts. Leger noch politie verhinderen roof en doodslag.

't Zag er treurig uit in de stad. De vernielde magazijnen geleken met de gebroken ruiten, waarvan zoo hier en daar als een ijspegel een brok afhing, op uitgebrande, donkere spelonken. 't Was letterlijk zoo om de vijf huizen één.

Het is alsof er geen politie bestaat. De menigte is nu zoo talrijk dat zij doet wat zij wil, en de nauwe straten, de doorgangen opstopt.

't Is een angstig gevoel - ik verwenschte mijn nieuwsgierigheid..... eensklaps heerscht er een soort vreemde kalmte - men kijkt naar één punt - men wijst daarop - en fluisterend - in vreeselijke afwachting, steekt men de halzen uit.....

De gouverneur Lépine met den prefect en den maire verschijnen in die straat.

Ik zag den vertegenwoordiger van Frankrijks republiek voorbijgaan en vond zijn toestand gevaarlijk.

Slechts door een klein escorte gevolgd - op den wandelstok steunend - schreed de kleine, bleeke gestalte door de menigte heen, die zich bevende inhield - toen donderend losgierde: ‘Vive l'armée - à bas les juifs’.

Het floot, siste; men lachte luid en hartstochtelijk - en de Arabieren kletterden de matraques over de ijzeren ribbels van winkelruiten; steenen vliegen Lépine om de ooren. -

Lépine wil spreken - maar ze jouwen hem uit. Het klinkt al ‘mort aux juifs’ - ‘à bas Lépine.’

Hoe zal de vrouw, de Joodsche, die in het paleis op den terugkeer van den echtgenoot wacht - die kreten vernemen?

Ze kan ze hooren, want Lépine is de kathedraal nabij, die naast de gouverneurswoning staat. Een slag treft zijn hoed - een stoel vliegt tegen zijn beenen - nog een

oogenblik misschien, en ze rukken hem uit-elkaar, want thans, de Jodenbuurt in, brult als uit één keel het ‘anti-juif’ los. Nog tracht Lépine te spreken - maar hij kan niet; de toestand wordt tot het uiterste gespannen - de deuren van het paleis openen zich - Goddank - Lépine is gered.

O, die kathedraal, wit omhoogrijzend tegen den hemel - ver uitziend over de zee. - O die statige kathedraal - in één oogwenk zijn haar treden door het ziedende plebs beklommen.

Zooals gewoonlijk groeit, na het critieke oogenblik waarop niet is gehandeld, de opgewondenheid aan en de claque, de helpers van den geliefden Max, breekt woest door de menigte heen - met luider stem verkondigend, dat ten twee ure in den namiddag de burgerkrijg los breekt.

Tweehonderd broeders uit Frankrijk zullen hem steunen. Om 2 uur bloedbad - burgeroorlog - 2 uur - deux heures: ‘Mort! Mort!’

Of men met een bloot verzinsel te doen heeft, wordt men natuurlijk niet oogenblikkelijk gewaar, maar men voelt zich verbleeken van ontsteltenis.

Zou het waar zijn? Zal het zoover komen?..... straks?

Straks, over enkele uren, zullen de straten van Algiers er dan zoo uitzien als op die schilderijen van ‘Un brave’ of ‘La dernière cartouche’?

Ik strompelde naar Mustapha supérieur - en overdacht tusschen haar streelende bloemen wat ik hoorde en zag.

O! vermaledeide nieuwsgierigheid. - O! tinteling door reportersbloed. Dat was wel het resultaat mijner overpeinzingen en met een besluit, dat ik niemand vertelde, versterkte ik mij met de lamscoteletten van den lunch.

De agitatie in 't hotel was groot. Mijns inziens was die onnoodig, want voor hen die boven bleven, bestond er voorloopig geen gevaar.

Velen echter besloten tot een overhaast vertrek uit Algiers.

Om twee uur dus. - Hoe weg te komen dat niemand het ziet? 't Is bijna onmogelijk.... toch.... iets over éénen ben ik al achter de Engelsche kerk, de manege voorbij - straat Michelet in.

Ik hoor voetstappen achter mij - ze naderen - en mijn buurman van de lunchtafel, de Spanjaard, vraagt waar ik heen ga.

Ik krijg een kleur en als hij begrijpt dat ik de wanordelijkheden even belangrijk vind als hij....., vraagt hij mij verlof mij te begeleiden en te beschermen. Hij toont mij zijn geladen revolver.

Ik was, eerlijk gezegd, niets gerust met dien jongen man naast me. Als hij dat wapen had thuis gelaten, had ik zijn beleefdheid op prijs gesteld; maar nu was ik bang in de een of andere afschuwelijke zaak gemengd te zullen worden - en besloot in het gedrang hem kwijt te raken. Hij was een vurig anti-juif, zoo vurig, dat hij al eens vroeger onder verdenking heeft gestaan van te chaud met de Arabieren om te gaan. - Allen kennen hem, - reeds drie jaar in Algerië, bestudeert hij het land - spreekt even gemakkelijk de taal der Berbers als die der kazerne.

We loopen de straat in en naderen de Porte, de grens tusschen Mustapha en Algiers. - Bij den ommezwaai van den weg komt ons iets tegen dat verwant lijkt te zijn aan het losbreken der hel. Een krijschende, sterk stuwende stroom zwarte lijven, zwarte zielen - te paard - te voet - met stokken en steenen. Het grauw, dat monster eener Oostersche natie, dat liever luiert dan werkt, hunkert naar wraak en naar marteling.

Donkere tronies, naakte beenen, in lompen - niet zwierig gedrapeerd meer - vuil, haveloos - het grijnzen van doodslaan op bestiale trekken - ziedende lust tot rameien.

Het schiet van de heuvelen, het springt van de bergen als een koppel kwaadaardig wild - 't omringt me van alle kanten.

Die zich zwak voelt, blijve thuis!

Alle winkels, zonder onderscheid thans, zijn gesloten - 't is als een symbool van den dood.

Akelig, griezelig ziet het er uit; een hoop arabiertjes, een twintig ongeveer, sleepen manden met steenen, en werpen

de ruiten in van een winkel in verfstoffen. Al die kleuren over den grond - het karmozijn en de zwavel, - o, het leek wel een plas bloed en ik voelde me den moed ontzinken.

- Wilt u terug? - vroeg mijn gids. -

- Neen - maar ik bèn bang. - Maar mijn verstand zeide, dat teruggaan geen verbetering zou wezen - en dat Algiers, wellicht, nu al dat volk ons tegenkwam, leeggeloopen zou zijn.

En.... in Algiers, hoewel overstroomd van menschen - heerscht een aanstekelijke vroolijkheid. De kreten - Vive l'armée, - schallen door de straten.

De compacte menigte amuseert zich de patrouilles na te loopen, het op een hollen te zetten als dezen zich keeren. Tweemaal mag deze aardigheid gelukken, de derde maal is het ernst, en pakt de gendarmerie op wat het leger niet weg kan vegen.

In een oogenblik zijn er 270 in het cachot - en rijden de ambulance-wagens heen en weer.

Wat was ik blij, dat ik in Algiers gekomen was! Ieder had zooveel pleizier, dat het uur van den burgerkrijg vergeten werd.

Dinsdagmorgen, toen de verbittering het kookpunt bereikt had, en Max Régis het opgewonden voorbeeld aan duizenden en nog eens duizenden gaf, toen, als onder één schrille moordkreet, de golvende menschenzee zich tot het vernielingswerk zette en de honderd-vijfentwintig verbrande winkels van Joden met nog een aantal wilde vermeerderen - toen plotseling drong er een vreeselijke tijding door de menigte heen, die, zoo zij waarheid bevatte, wel reden had de lippen der belhamels te doen verbleeken.

Tribus van Arabieren, Berbers en Kabylen zouden voor de poort staan van Algiers om de stad binnen te trekken.

Zeker, - indien deze mare zich bevestigt, ziet het er voor den oolijken Frans niet rooskleurig uit - en kon het antijuif wel eens anti-français worden!

Nu acht de politie het oogenblik dáár voor de veiligheid der Algerijnsche burgers, speciaal voor die der Franschen, te waken.

Den heeren Régis en Philippi wordt verzocht hun invloed

op het volk te gebruiken en de manifestaties te doen eindigen.

Max begrijpt met zijn groot, kalm verstand dadelijk, klimt op een balustrade, houdt een speech, waarin hij, uit naam van 't Fransche volk, dankt voor de vele blijken van sympathie voor het leger - en voor de zichtbare bewijzen van antipathie voor de Joden. - Zijn redevoering eindigt met een vermaning tot kalmte.

Het is zes uur geworden.

Het gezicht dat Algiers oplevert, is allermerkwaardigst.

De avond is ingevallen. Het licht brandt in de straten, op de pleinen.

Den troepen wordt een oogenblik rust gegund; het is het uur voor den maaltijd.

Het lijkt alsof men in oorlogstijd is.

Terwijl schildwachten op den uitkijk staan - hurken de zouaven rondom de gamelle. De deksels der blikken trommels kletteren tegen den grond, - met smaak wordt gegeten. Onder ‘Vive l'armée, bon appétit’, glijdt het zaakje naar binnen, - en niet weinigen ondervinden, dat de broeders royaal zijn. Men reikt hun vijgen, dadels, mandarijnen. Ook de officieren genieten onder den blooten hemel het diner te midden der minderen.

Vliegende patrouilles zijn druk in de weer - worden onophoudelijk vernieuwd, - er rest geen man meer in de kazerne, - allen zijn op de been.

Bij een troep chasseurs d'Afrique leunt een Spahi tegen zijn paard. De witte haïk, met rood galon omzoomd, valt achteloos over den schouder en den wijden, lichtblauwen broek. Het vest schittert van gouddraad, de hooge zadel van rood marokijnleder is met arabesken versierd. Breede zilveren stijgbeugels hangen aan weerskanten van den prachtigen schimmel.

Het is de kleinzoon van Abd-el-Kader.

In dit oogenblik van den dag, in dit dolce non far niente, spreekt de Arabische nacht.

Mustapha zwijgt, - maar de zee klotst en bruist van verre op de wallen - peppels, eucalyptus ritselen met het loof. De maan werpt over het landschap een sluier van blauw - forsche kleuren verteederen en nijgen ter rust.

De breede Atlasrij heeft langzaam achter zich den vuurgloed van het westen weggetrokken, en nu de reuzenarbeid is volbracht, steekt zij de witte kruin weer op, en rust in somberen ernst van onomstootelijke macht.

't Is stil!

Mustapha, zomernacht-droom-ideaal van 't oosten, zwijgt.

Ook zij heeft wederom de dagtaak af, maar in den slaap veredelt Mustapha nog 's menschen geest.

Geboren aan het lichte strand, getooid met purper loof en golvenschuim, draagt zij op 't blonde hoofd de Zon en ademt Lentegeur.

Wijs en rein gelijk een Vrouw die 't Lijden kent en Weemoed voelt bij 't Leed van anderen, die Leeft en wil dat anderen Leven, omdat het schoon is, warm en blij.... Zoo zetelt in haar hart het gevoel van plicht om pijn en smart te stillen, en somberheid te vagen. Zij droppelt Hoop in het Leven dat vergaat.

.... en in haar droom strooit Zij de geuren los die stijgen uit haar bed van bloem en blad en legt den vollen flank beschermend om den Hof en lispelt: tob niet, Ween noch Kwijn, maar Leef en leer Vergeten. En als de sluimer Haar verkracht, haar Zonnegloed breekt, der geurenslingering omtrekt naar den nacht, dan, éénvoelend met Mustapha's rein begeeren, zucht uit de kelk der myrthebloem - Vergeet en Leef.

..... als gouden ballen springen op de lichten van Algiers, eerst één voor één, dan honderdduizendtallen - en als 'n visioen van flikkeringenpracht, is heel de berg één massa trillend goud.....

..... dan deinen af en aan de roode en groene lichteu van de wagens.

..... en in dit midden van slapende natuur trekt op de golfslag van menschenkracht en wraak - die stem van 't volk, die kwetst als Zonde - vernielend als met narrenbel en knots het vrijheidsbeeld op overzeeschen grond.

Den eersten dag was als slachtoffer der Jodenzaak gevallen een katholiek - een braaf, oppassend werkman, die geen deel aan den opstand genomen had, maar toevallig was gedood.

Om 10 uur zou morgen de teraardebestelling plaats hebben; de anti-Joodsche bladen namen de kosten op zich.

De gouverneur-generaal, zijn chef de cabinet, de secretaris-generaal, de ordonnance-officier begeven zich naar het sterfhuis, en vijf minuten later stelt de stoet zich in beweging.

Voorafgegaan door iemand, die een eenvoudig houten kruis draagt, met den naam - dan vrienden die de kist dragen. Achter dezen Régis en Philippi en familieleden. Dan Lépine, de autoriteiten en de vertegenwoordigers van de dagbladen van Algiers.

Het is een treffend gezicht, den enormen stoet, die op vijfduizend man geschat wordt, kalm te zien voorbijgaan.

Langs de wallen van het oude Algiers is het zwart van menschen.

Als het hoofd van den stoet op de Esplanade verschijnt, presenteeren sappeurs en chasseurs d'Afrique het geweer.

En het vroolijke, dolzinnige Fransche volk, dat in zijn opwinding niet weet wat het doet, respecteert zijne dooden.

Geen Franschman passeert een gestorvene of hij salueert eerbiedig.

Stil! - doodstil wordt het een oogenblik, de hoofden wenden zich om - allen ontblooten zich.

Als een donkere, schuifelende streep trekt alles voorbij, troepen houden de straten bezet. -

Rust is teruggekeerd.

Algiers Vrij - vertoont weer zijn drukke boulevards, café's zonder manifestanten - zonder bloed - lacht en spelemeit in de zon - het blauwe water klotst tegen de wallen - en veegt met één slag de herinnering weg van het monster.

II.

De drukte van Algiers deed me verlangen naar rust. En hoewel de komst van Drumond, den jodenjager, velerlei deed verwachten, kon ik de behoefte naar kalmer oorden niet wederstaan.

Eenzaamheid! - Rust! - waar die beter te vinden dan

in de groote vlakte van de woestijn, met haar oasen van groen van dadelpalmen?

Ik ging dus naar Biskra - de stad der steden van de Zandzee - die acht maanden van de twaalf verschroeid wordt door de zon, die onverbiddelijk pal staat boven het drooggele zand en het blinkende wit van Moorsche huizingen.

O, het was heerlijk, dien langen, merkwaardigen tocht te ondernemen - zonder iets naast mij dan mijn wil - met niets dan het dagboek om den indruk aan weer te geven - in Vrijheid; geen plannen te maken dan die welke plotseling verschijnen, door de studie vóóraf gemaakt, - door omzwervingen dan hier dan dáár te zijn, zorgeloos voor tijd, dag en uur - de wieken te ontplooien - zich te voelen opgaan in voor den geestvermoeiden mensch het ééne noodige: d e N a t u u r .

Zoo verliet ik Algiers in den vroegen morgen, het bekoorlijke land achter mij latend om de eenzame streken te bezoeken - mij zelve te verrassen waar en wanneer ik het hoofd zou neerleggen.

Ik wilde dat ik in staat was te laten zien wat ik zag.

Als in een droom stoomde ik met den sterk stijgenden en traagvooruitgaanden trein, die telkens stilhoudt, door het beroemde Noordelijk Afrika, met zijn eindeloos zich uitstrekkende vlakten, wier grens bepaald wordt door de golvende purperlijnen van den Djurdjura, den Atlas en den Aurès.

Niet groen zijn deze vlakten..... hier heeft Natuur stofgoud over het aardrijk geblazen - of met een reuzensluier van rose, wit en rood haar onmetelijkheid overdekt.

Men moet haar zien, die landelijke schoonheid, wijl zij te intens is om zelfs door verbeelding te worden opgeroepen.

Duizenden en duizenden dieren - de roodbruine koe, schapen, geiten - en paarden staande in koppels, of neerliggend in eigendommelijke rust, het lijf door zonnegloed geblakerd.

Hier is de rust in Volmaaktheid. - Vrijheid in meest grootschen, uitbundigen arbeid. - Hier wasdom van de Sahel in jubelende weelde - waar milliarden bloemen tieren, zonder den mensch te hebben gekend.

Bedouienen zwerven rond.

Karavanen trekken voort als een zich uitrekkende streep - hobbelig verdwijnend om den een of anderen berg - of als in een fata morgana droomerig tegen den horizont opkomend.

Arabische huizen, wit - door regen en wind in grauwe leemkleur veranderd - alleenstaand, gelijkend op een vesting, opgetrokken uit de bouwvallen der Romeinen.

Kleine landhoeven, waarvan de veestapel rondgraast in de weiden.

Bij een kromming van den weg - een rivier, waar herders neerzitten in den onvermijdelijken burnou - de kap over 't hoofd, den staf in de hand, de fluit aan den mond - herderend zonder hond, de beesten drenkend.

Dan ineens wordt het landschap droog, korrelig, - eentonig, - breekt niets in langen tijd het drukkende doodsche van onvruchtbaarheid, steken rotsen en ravijnen de vinnige randen vooruit.

Zoo schuift thans in snorrende vaart, de trein door het zandige bergland; maar een rose, loom uitzettende wolk trekt op en duizenden flamingo's vliegen rond, zetten zich neer op de hooge beenen, in en rondom twee zoute meren.

En als nauwelijks de droom dier fantastische vogels is verlaten - dringt door open poorten van aquaducten van Romeinen, in bochtigen vorm de helblauwe hemel, golven ook hier en daar marabouts of graven op als reuzenbellen van schuim, of lijst het merkwaardige bouwwerk der Massinissa's, de Medr'asen, als een geknotte reuzencylinder den horizont af.

O, die verscheidenheid van historischen grond, die beteekenis geeft, den reiziger doet dorsten naar kennis.

Want híér in de diepste woestenij - hier dus hebben handen gewerkt, hoofden plannen uitgedacht voor bouwwerken voor de eeuwigheid. Hier dus móét de grond geweest zijn anders dan het veld van een hongerdood van tegenwoordig.

Een korte halte! zwoegend trekt de stoom zich weder op, die ons afsluit van de levende wereld.

Onverbiddelijke dorheid - zand, opstuivend als pulver - hier en daar nog een enkele kameel, zoekend het halfa, of de drooge helmplanten, die in lila-achtige pollen de eentonigheid breken.....

Een paar vrouwen - met zakken beladen..... werksters, die voor den man geen andere waarde vertegenwoordigen dan de werkkracht harer lichamen.....

Lastdieren, die hij spant voor de ploeg naast den os of den ezel.

Ze zijn bezig steenen te zoeken, en toen eene de vracht op een handkar geladen had - en zij zich tusschen de zeelen plaatste - toen zwikte de wagen door zwaarte naar achter, en hief de vrouw spartelend en schreeuwend op van den grond.

Mannen, die in de zon op den heuvel lagen en beter dan ik de wanhoopskreten hoorden, lieten haar hangen, sloten zich vaster in den burnou, genoten de rust.

Een ander lastdier, op een afstand, die het ongeval zag, wrong zich uit de touwen los om haar zuster ter hulpe te snellen.

Zoo groot is de eerbied van den Arabier voor de vrouw!

Thans, die groote vlakten, waar stof en wind natuurarabesken op den grond hebben geslingerd - de broze bestanddeelen als molshoopen verzameld - alsof kinderen van een reuzenstam die in regelmaat opstelden en zorgvuldig de toppen platsloegen.

Deze zonderlinge vorm herhaalt zich bij alle bergen in den omtrek, en het is een verschijnsel dat de reiziger niet licht vergeet.

Geen groen, geen enkele grasspriet meer - mensch noch dier - geen zucht van Leven - troostlooze onvruchtbaarheid.

O, alles is zoo stil, zoo dood, een vermenigvuldiging van stilte en doodschheid van Eeuwen en Eeuwen.

Hier zal de menschelijke stem tegen het martelend zwijgen te niet gaan - sterven.

Zielsangst breekt den levende uit. Eerst fluisterend, dan hijgend, dan in snikken van vertwijfeling komt de behoefte, den koers te wenden - terug te gaan naar eigen weelderig land - waar allen zitten huiselijk vereend, waarvan hij wegging om dorst naar vreemde landen te bevredigen.

Ik buig uit het raam, kijk rond in de Algerijnsche woestenij en op denzelfden stond, dat ik de trein zie slingeren om de bocht, wijken twee bergen uit - wuiven ritselend frissche palmen om ons heen.

De oase! - Leven!

Groen van palmboom en granaten, abrikozen en amandels, vochtademende, vochtdrinkende levens zich slingerend om de eenzaam, groene plek, glinsterende gondoura's van landbouwende Arabieren. - Vruchtbaarheid, arbeid - die wijding geven aan heel de omgeving.

Het physiek en het moreel moesten gespannnen geweest zijn door den reflex van den grond, om de realiteit van de gemeenplaats te beseffen: een oase in de woestijn.

Het *is* belooning na eindloozen tocht. - Het is herademing - Ontspanning!

Een tweede dagreis brengt me in Biskra, door de el outaïa - het gebied van de vlakten.

..... Dáár, een Arabier, den burnou omspannen over het muildier - en o, zoo heel in de verte de bochtige silhouette van den droefgeestigen kameel.

Zoo opent zich het domein van den dood, en als een spookbeeld grillig, de zinnen begoochelend, komen nader en nader met stuwende kracht de wonderen der gloeiende natuur, les Sables Mouvantes, de golvende bergen, die als reuzenalligators in brandende kleuren, buigend, kronkelend voortijlen in de lucht; .... en op Hare toppen is de worsteling van het licht tegen de duisternis, strijdt de zon tegen den nacht, die aangegrepen door legers van wolken, uitschietend in restende kracht, de sluiers doorpriemt - zoodat het rood, het goud en het vloeiende purper stroomt in machtigen chaos.

Het sist door de lucht - en uit den warmen nevel duikt de Bedouienenstad op - de stad der woestijn, Biskra!

Er is een wit plateau op een wit hotel in Moorschen stijl gebouwd, waarboven de blanke minaret oprijst.

Er staan banken en luie stoelen - om zich op te nestelen, om droomerig uit te zien op de Sahara.

Want droomen wekt het, dat groote, gele land van mysterieusen eenvoud - waardoor de oasen zich als donkere streepen slingeren - en dichterlijk stemt het, dat oogenblik van den dag, waarvoor van alle oorden, alle landen natuuraanbidders komen - de scheidende dag. En over het minaret, uit 't Noorden, het Zuiden, het Westen en het Oosten, over het land heen, trekken kleuren, allen verschillend, allen verrukkelijk en warm.

En het gaat er zoo plechtig - en het gaat er zoo stil - en ik zie op de platte daken de geloovigen knielen, het gelaat naar den Mekka-bodem gewend - en het is alsof over die sobere plek het angelus luiden zal.....

Maar zonder geruisch sterft over de aarde het licht.

En het land nog in zwijmel van gloeiende kleuren wordt nu gebonden door den glans van de maan, terwijl sterren flikkeren als lachende oogen.

Biskra is de stad van plezier.

't Is avond, de geluiden van zang, dans en spel klimmen op en dalen af in de stad - tusschen rijen der Ouled Naïls; tusschen mooie gestalten van lachende vrouwen, die ontsluierd zijn, met die gitzwarte oogen brutaal en hartstochtelijk, met die lenige lijven in heerlijk doek. -

En het is zoo'n zonderling contrast met de vormelijkheid den Oostersche naties eigen, die luidgierende vrouwen, cancanneerend, omhangen van zilveren en gouden sieraden, streelend den arabier die haar het geld geeft, dat zij bijeengaart voor bruidschat.

Geëscorteerd loop ik het danshuis binnen, waar de vreemdelingen van beide secten de Oostersche dansen kunnen

aanschouwen. Het langwerpig vertrek is met divans langs de muren bezet en gelijk dezen met kleurige matten behangen.

Negers maken muziek, loopen steeds in een cirkelgang met de fluit, den doedelzak, tamtam en tamboerijn, en onder het rossige licht van de lamp dansen de dochteren der Ouled Naïls, een geldstuk geplakt tegen 't voorhoofd, een kleurige doek in de hand - en als zij u goed is gezind, werpt zij dien over u heen - vlijt den rug tegen uw knie en blijft zitten.

Dit teeken van waardeering is tevens een wenk den spaarpot te stijven, en de munt op het voorhoofd duidt aan den minimum prijs dien zij verlangt. Zoo gaat zij de rij langs; en tot in het oneindige met echt Oostersche lankmoedigheid in zake genoegens wordt alles voortgezet.

Het is de Rammadan-tijd, dus de gelegenheid om de Muzelmansche vermaken bij te wonen. En op een markt of plein, of in een speelhuis zit een kring bewonderende menschen, de knieën opgetrokken tot de kin, de armen daaromheen geslagen en de vingers ineengestrengeld. Zij kijken naar de streng orthodoxe Mohammedanen, die wonderlijke kunsten verrichten zullen door de kracht, uitgaande van hun geloof. Het is de secte der Aïssaouas, de merkwaardigste onder de Muzelmannen.

De muziek schettert van alle kanten. Zij hebben het oorverdoovend geraas der tamtam en tamboerijnen noodig evenals de bedwelmende geuren van amber, wierook; zij zijn reeds half zinneloos door het opium.

Ongeveer acht à tien personen hurken in een kring, in een bak brandt de houtskool die den wierook in dikke, verstikkende dampen doet opstijgen.

Op het rythmus dier helsche muziek, die overslaat tot een tempo van razernij, prevelen zij de gebeden die op 't laatst in dolle, waanzinnige klanken worden uitgegild.

Één vliegt er op - werpt dansend het hoofd zoolang heen en weer en zoo snel dat de man krankzinnig moet zijn of geworden is. Met wazige, griezelige oogen wendt hij zich om naar den walm van wierook - stoot een klagend, langgerekt gebrul uit en springt als een getergde, kwaadaardige hond op den hoofdman toe, die hem hetzij een stuk glas, een blad der wilde aloë met de als staal scherpe doorns, voorhoudt, waarin hij bijt, telkens en telkens weer, zijn steeds

gulziger wordende begeerte, onder dierlijk brullen vergenoegend.

Één wenk en zijn taak is volbracht.

Hijgend, ten doode vermoeid, met geen zweem van menschelijkheid meer, neemt hij machinaal plaats in den kring, trommelt met de slappe vingers op het instrument en knikkebolt met de wezenlooze oogen.

De beurt is aan een ander, die tot plicht heeft met schorpioenen te spelen, het giftige beest over zijn aangezicht te laten kruipen, het dan op te eten.

Nummer drie slikt een slang door, haalt haar weder te voorschijn, laat haar aan zijn tong, oor of vinger hangen en stopt dan het halfdoode beest weer in de doos.

Maar nummer vier verrichteen pijnlijk kunststuk. Een scherp ijzeren punt die door den toeschouwer bevoeld mag worden, steekt hij door het vleesch, in zijn been, tusschen de toonen, door de wang; laat het scherpsnijdende stuk heen en weer woelen, en zonder een spier van zijn gelaat te veranderen, haalt hij de andere helft er door - Nu prikt hij het in hartstochtelijk gebaar door de tong, bloedplekken zijn zichtbaar.

Het gelaat is valer dan in het begin en den kring der toeschouwers rondgaande, zijn er al enkelen der Europeanen die, ontsteld, zich haasten uit deze duivelachtige omgeving weg te komen.

Nog is niet alles vertoond. Een fakir springt op en presenteert op zijn hand het oog, waarvan hij zich eensklaps ontdoet.

Even snel gooit hij het de holte weer in en herhaalt het spelletje dat door zijn afgrijselijk realisme zelfs enkelen van het sterke geslacht heeft doen omvallen.

Nummer zes springt in het vuur. De vlammen slaan om hem heen zonder hem te deren, en hij treedt op het groote mes dat in den vuurgloed rood werd en dat hij op den grond legt; danst en springt er op en veegt er de voeten op af, gelijk wij bij vuil weer zorgvuldig en lang op een mat.

De lucht van gebrand eelt, van vleesch zooals die opstijgt uit de werkplaats van den hoefsmid en de dweper staat in bruinblauwen schroeienden walm.

Weer een ander heeft de plaats ingenomen en loopt op het mes dat door twee fakirs aan weerskanten wordt vastgehouden, terwijl hij op het scherp staande, zich laat ronddragen.

De laatste werkzaamheid wordt verricht en deze is van ongelooflijke afmeting.

Met een steen wordt den fakir een spijker in den schedel geslagen; hij loopt er mee rond, de gasten toeroepend dat zij dien bevoelen mogen.

Ik stapte over alle scrupules heen - en om mij rekenschap te geven van hetgeen ik zag, heb ik aan dien spijker getrokken, zonder in staat te zijn, dien te verwrikken.

Ik heb den schedel bevoeld, en nauwkeurig bekeken en dezen niet anders bevonden dan dien van een ander.

In mijn oor fluisterde een Franschman, die de Chicagotentoonstelling eenige jaren geleden bezocht had en deze troep Aïssaoua's daar had aangetroffen: Ce clou était le clou de l'exposition.

Ongeveer 5 centimeter diep was de spijker in den schedel doorgedrongen; de hoofdman verwijderde dien met kracht, drukte het gat weder dicht en de gepijnigde fakir, die, een uitzondering op de anderen, zijn normalen toestand behouden had, vertelde lachend dat hij niets voelde, en dat een Amerikaan hem zijn vermogen geboden had, zoo hij hem de kunst der fakirs leerde.

Zonder onderscheid blijven de mannen het eerewoord getrouw en daalt met hen het geheim in het graf.

En nu is het morgen - en de zon komt op en staande tegenover dien roodgouden bol, kan ik me nauwelijks voorstellen dat zulk een oogenblik eeuwig, dagelijks terugkeerende is.

En de beroemde markt van Biskra is in vollen gang, het is er hel van kleuren - arabieren gehurkt tusschen groenten en ooft, schreeuwen en schacheren, - en verkoopen de voortbrengselen van Touareggs, Nomaden, Kabylen en Negers.

En een tantalus is Zij... maar nu... Biskra vaarwel... Constantine begroet, de gouden mimosen en de vlakte van Gardimaoue omhelsd en nu in Tunis.

Tunis het land van het schitterend Oosten, met de tribus van het oude Cyrénaïca en de Sahara - waar karavanen ivoor brachten en slaven, die in de Souks geruild werden tegen de voortbrengselen van Griekenland en Italië.

En in de Souks, de gewelfde oude witte arkaden, rustend op gedraaide en kleurige kolommen, vermengen zich de geuren van amber, rozenolie en verbena, liggen de kostbaarste kleeden, de kunstschatten van het vrije Marokko, die kleuren en arabesken verkoopt bij het gewicht: tapijten uit Kaïrouan, portières van goud, bidkleeden uit den harem van Stamboul, kameelkussens uit de woestijn. En tusschen dit alles zitten de Mooren in de dikwerf zijden gandoura van schitterend groene of gele kleur of zweven zij voort in kalme majesteit de plooien achter hen uitslaand. En als men de geschiedenis kent van het leven dier nomaden, de geschiedenis leest van het land gedurende de groote eeuwen van zijn bestaan, dan rijst voor onze oogen de ellende, de smart en het lijden van de karavanen die, van het Noorden tot het Zuiden, het Oosten en het Westen, de zandzee doortrokken met het menschelijke vee, dat koude, hitte en dorst leed; dan voert een rilling door de leden bij de gedachte, dat na zulk een tocht de slaven hier ter markt werden gebracht om in handen van beulen over te gaan. -

Maar nu is het Rammadantijd - en als nu de karavanen na weken en maanden eindelijk en eindelijk in de verte de tinnen der groote stad zien glooren, dan smaakt de Moor de welverdiende rust, vindt handel en woeker geen plaats, maar worden de café's de brandpunten der gezelligheid.

En het Oosten is het land der kalme beweging; hier handelt men in zittende houding, met waardigheid, met dat lakonische hoogheidsbetoon dat wij, Westerlingen, van onze kooplui niet gewend zijn, niet verwachten.

Maar hier in de warmte van de rechtstaande zon, gaat het leven anders dan in den rosmolen van het geagiteerde Europa. - Een Arabier wil gaarne verkoopen, maar heeft hij het een dag op zijn heupen, hij verwaardigt zich niet de liggende houding te veranderen, de Turksche pijp uit den mond te halen en de gekruiste armen uit den burnou los te wikkelen. Hij vraagt exorbitante prijzen en als ge aanmerking maakt of afdingt, zegt hij ruw: ‘makoch’ - en laat zelfs geen oogenblik de oogen, die droomerig vooruitstaren, op u vallen.

Ik heb in zulke momenten den Moor het meest bewonderd.

In die totale overgave van rust, in het ideaal genieten van zijn wil, is de Moor een studie overwaard.

Het is de eigendommelijkheid dier volken, geboren onder invloeden van een natuur, die hun karakter en gewoonten gevormd heeft, - en ik heb, vóór zoo'n luierenden Arabier zittend, voor onze kleine kooplui menigmaal gewenscht, dat ook zij eens zoo'n dag zouden leeren kennen, al ware het maar den Zondag, vrijgehouden voor den wil van den geest.

En uit de Souks vlucht ik weg naar die wijken, die er zeker in Hannibals tijd eveneens hebben uitgezien, thans vol grillig en artistiek aardewerk, en na nu en dan in aanraking te zijn gekomen met het philosophische gezicht van een kameel, die voor geen schepsel zoo het schijnt uit den weg gaat, zie ik van een der daken, het panorama van Tunis; over de glinsterende moskeeën en marabouts, over huizen, waarop in losbandigen woeker pollen gras en onkruid tieren, zoodat 't geheel gelijkt een tuin uit een tooverland en als over die tinnen de gedachten versmelten in droomen, dan... o! kan het fabelachtiger - rolt voor mij uit, de zee, de Goulette, de burcht Byrsa - Carthago!

En Dido's stichting, dat eens grootmachtige rijk - daar ligt zij in bouwval en eenzaamheid - zij weeft niet meer draden van politiek - zij rust om den heuvel van Byrsa, en het armzalige poovere graan, het gevloekte en vurige onkruid - de klaproos - plooit het scharlaken-peluche als een golvend kleed om haar heen - en de gespikkelde harten kijken op naar Carthago, de Zaghouan en het Zeugitanie, luisteren naar het klotsen der golven over de steenen van Scipio's muur, en niets bemerkend dat herinnert aan glorie en macht van toen - kruipen zij terug tusschen de halmen, wiegelen, schommelen - gelukzalig en blij, wijl niets doet voorspellen, dat hun rijk een einde zal nemen.

ANNA EKKER.

Een eereschuld.

Ter gelegenheid van de kroning onzer Koningin, zijn verleden jaar, in verschillende gedenkboeken, beschouwingen gewijd aan den toestand onzer koloniën en bezittingen in Nederlandsch-Indië. Dat die beschouwingen over het algemeen wel wat te rooskleurig getint waren, is vooral in Indië, maar toch ook in Nederland, en van bevoegde zijde, opgemerkt. Doch nog vóór de heer R.A. van Sandick in de '*Indische Gids*' van Maart jl., zijn geestige kritiek der *Kronings-literatuur over Indië* plaatste, had reeds de behandeling der Indische begrooting voor 1899 ons kunnen genezen van de illusie, dat wij, ten opzichte van Indië, over ons zelf tevreden mogen zijn. Allerminst geldt dit ten aanzien van den *nervus rerum*, de financiën, waarmede het, naar de begrooting en de daarover gevoerde beraadslagingen ons leerden, inderdaad treurig gesteld is.

Het komt mij daarom niet onbelangrijk voor om, nu de tijd nadert, dat die financiën andermaal een onderwerp van bespreking in ons Parlement zullen uitmaken en, naar ik hoop, ook buiten het Parlement de aandacht zullen trekken, die zij zoo zeer verdienen, aan de laatstbehandelde begrooting eenige retrospectieve beschouwingen te wijden en, in verband daarmede, een oplossing te beproeven der vraag, aan welke oorzaken de zorgwekkende toestand der indische financiën is toe te schrijven en door welke middelen daarin verbetering te brengen zou zijn.

I.

Indië's financieele toestand, zooals de laatste begrooting ons dien heeft doen kennen, laat zich ongeveer aldus samenvatten:

> Een geraamd tekort van ruim 11½ millioen, met de zekerheid dat het over het vorig dienstjaar op ruim 15 millioen berekend tekort in werkelijkheid 'zoo niet hooger dan toch zeker niet lager zal zijn dan 23 millioen gulden.'[1)] Een nieuwe geldleening in het vooruitzicht gesteld, nadat, nauwelijks een half jaar geleden, Indië's schuldenlast met niet minder dan 55 millioen werd vermeerderd. Steeds stijgende behoeften en een gestadig toenemende bevolking, tegenover de onvermijdelijke daling van twee der voornaamste middelen: de koffiecultuur en het opium-debiet en het stationnair blijven van het allervoornaamste middel: de landrente.

Geen wonder, dat de Minister van Koloniën op 'versterking van de middelen' bedacht was.[2)] Hetgeen echter als de eerste vrucht zijner ernstige overwegingen en van zijn overleg met den Gouverneur-Generaal der Volksvertegenwoordiging werd aangeboden, kon moeielijk een aan de kwaal geëvenredigd geneesmiddel heeten. Het was een verhooging der accijnzen op petroleum en lucifers, die ongeveer 1.5 millioen gulden meer in de schatkist zal doen vloeien. Daargelaten het weinig sympathieke dezer belastingverhooging, die zeker voor 95 percent ten laste van de toch al zoo schaarsche pasar-duiten der javaansche huismoeders komen zal, geldt van haar de spreekwijze dat ze geen zoô aan den dijk zet. Evenmin is zulks te verwachten van de toegezegde uitbreiding van het tolgebied tot gedeelten van N.-Indië, waar de invoeren, vergeleken bij die op Java met zijn bevolking van bijna 30 millioen zielen, van weinig beteekenis zijn.

Het is inderdaad moeilijk te ontkennen, dat, zoolang niet door doeltreffende middelen de welvaart onder de inlandsche bevolking aanmerkelijk toeneemt en daardoor haar draagkracht stijgt, de belastingen in N.-Indië, voor zooverre zij direct

1) Memorie van Toelichting blz. 1
2) Id., blz. 2.

of indirect die bevolking beoogen te treffen, voor geen verhooging van eenige beteekenis vatbaar zijn. Volgens de berekeningen van Mr. P. Brooshooft op blz. 13 en 14 van zijn bekende *Memorie*[1], betaalde de inboorling van Java in 1888 ruim 27 percent van zijn schamel inkomen aan den fiscus en ook al valt op die berekening wellicht wat af te dingen, meer dan een verschil van enkele percenten zal daardoor niet te verkrijgen zijn. Ingrijpende verbetering van den economischen toestand der Inlanders of aanzienlijke vermindering der op hen drukkende lasten vielen in de laatste tien jaren niet te constateeren, zoodat ook nu nog wel mag worden aangenomen, dat de javaansche gezinshoofden ongeveer een vierde van hun verdiensten aan den fiscus offeren. Een vierde van verdiensten, die weinig meer dan honderd gulden 's jaars bedragen, waaruit volgt dat een javaansch gezin, bestaande uit man, vrouw en stelle drie kinderen, ongeveer tachtig gulden 's jaars overhoudt ter voorziening in *alle* levensbehoeften, dat is, per hoofd, nog heel wat minder dan het fameuse dubbeltje daags, waarmede, volgens de leugenachtige legende, de Javaan ‘behoorlijk’ zou kunnen rondkomen! Wie, die Indië en de javaansche huishouding van nabij kent, zal dan ook niet beamen, wat in de zitting der Tweede Kamer van den 22sten November 1898 door den heer Van Kol werd uitgesproken: ‘Op hoogere inkomsten uit de dwangcultuur en door zwaardere geldelijke belasting van den Inlander mag niet worden gerekend’?[2]

Niet van de zijde der millioenen Inlanders dus is een afdoende verbetering der inkomsten te verwachten. En evenmin kunnen de enkele duizenden Europeanen of Oostersche Vreemdelingen, wier draagkracht wellicht nog eenige verzwaring van belastingdruk zou toelaten, redding brengen; hun aantal is in verhouding tot den omvang van wat *noodig* is zoo gering, dat hun bijdrage niet veel meer zijn zou dan een druppel in een emmer.

1) *Memorie over den Toestand in Indië*, door Mr. P. Brooshooft, Hoofdredacteur van de Locomotief. Semarang, 1888. Een kleine, gemakkelijk te corrigeeren, onnauwkeurigheid in bedoelde berekeningen is, meen ik, hierin gelegen, dat de geldswaarde van den als belasting gepraesteerden arbeid, die, terecht, als *betaling* aan den fiscus wordt medegerekend, niet eerst als *ontvangst* bij het inkomen gevoegd werd.
2) Handelingen 1898-1899, II, blz. 166.

Maar er is toch een redmiddel: bezuiniging! Herhaaldelijk zag men, gedurende de behandeling der begrooting, begeerige handen er zich naar uitstrekken. Wat evenwel de Minister, die het ten slotte zou moeten toepassen, zeide, klonk uiterst voorzichtig en voor wien de parlementaire taal niet ten eenenmale vreemd is, weinig bemoedigend. ‘Ook eenige maatregelen, welke op den duur tot bezuiniging zullen leiden worden voorgesteld of zijn in beraad,’ heette het op een der eerste bladzijden van de Memorie van Toelichting. Hetgeen van die maatregelen later aan het licht kwam, wettigde maar al te zeer de behoedzaamheid, waarmede de Minister zich had uitgedrukt. Behalve op de reorganisatie van het binnenlandsch bestuur, waardoor ƒ 162.000 's jaars zou worden uitgezuinigd, kon slechts gewezen worden op een besparing van ƒ 45.000 op de uitgaven voor het korps *inlandsche* schepelingen aan boord der vaartuigen van de gouvernementsmarine en op een bezuiniging van ƒ 250.000, welke het gevolg zou zijn van de wijziging der overeenkomst met de Koninklijke Paketvaartmaatschappij[1)]. Niet veel meer dan vier en een halve ton, terwijl het nadeelig verschil tusschen de inkomsten en de gewone uitgaven reeds vier à vijf millioen bedraagt[2)]!

Ten aanzien van vermindering van uitgaven als gevolg van een vreedzamer toestand in Atjeh, waarschuwde de Minister, aanvankelijk althans, tegen overdreven verwachtingen. Ook al mochten de uitgaven voor oorlog en marine spoedig tot een ‘normaal bedrag’ kunnen worden teruggebracht, de pensioenen en gagementen van hen, die aan den strijd in Atjeh deelnemen en namen, zullen toch nog geruimen tijd op de begrooting blijven drukken[3)]. Maar er is meer en daarop werd te weinig nadruk gelegd. Een ‘spoedige’ inkrimping der uitgaven voor Atjeh schijnt allerminst gewenscht, zoo wij de door het manhaftig en beleidvol optreden der onzen aldaar, gedurende

1) Memorie van Antwoord § 3, blz. 18.
2) ‘*Een tekort op de gewone uitgaven van 4 hoogstens 5 millioen*’. Tot deze conclusie kwam de Minister in de zitting der Eerste Kamer van 28 December 1898 (Handelingen I, blz. 54), na betoogd te hebben, dat 4 millioen voor spoorwegen en ƒ 850.000 voor de opiumfabriek te Batavia, als behoorende tot de *buitengewone* uitgaven, moesten worden afgetrokken van het geraamd tekort ad 11½ millioen en dat dit, wegens de stijging van den tinprijs, nog wel met 2½ millioen zou verminderen.
3) Memorie van Antwoord § 3, blz 18.

de laatste drie jaren, verkregen resultaten willen behouden. En verlangen wij, zooals onze plicht en het gezond verstand beide ons voorschrijven, van Atjeh bovendien een welvarende landstreek te maken, dan zullen wij, ook na de pacificatie, nog heel wat uitgaven ten behoeve van dat gewest te doen vinden.

Is bezuiniging op de algemeene kosten van bestuur en staathuishouding in Indië mogelijk en wenschelijk? Van verschillende zijden is het beweerd. Er is gesproken over opheffing van den Raad van Indië, over inkrimping van de Algemeene Secretarie, over vermindering van de tractementen en pensioenen der hoogere ambtenaren, over besnoeiing zelfs der jaarwedde van den Gouverneur-Generaal! Veel weerklank vonden deze denkbeelden niet, noch bij den Minister, noch bij de meerderheid der Volksvertegenwoordigers. En, ook al aarzelt men, op de vraag, of onze bestuurs-inrichting in Indië in alle opzichten deugdelijk en het groote verschil tusschen de tractementen van hoogere en lagere ambtenaren voldoende gerechtvaardigd is, een bevestigend antwoord te geven, dit sluit nog geen geloof aan de mogelijkheid om op de kosten dier inrichting te bezuinigen in. Hier of daar kan misschien wat ingekrompen worden, maar wat staat er veel tegenover, dat aanvulling of verbetering behoeft, dus stijging van uitgaven vereischt!

Inderdaad, een ieder die gedurende het laatste vierendeel dezer eeuw, eenige jaren in Indië heeft doorgebracht, weet bij ondervinding, dat onze bestuursinrichting aldaar allerminst ‘weelderig’ heeten mag. De landsgebouwen onderscheiden zich over het algemeen door spartaanschen eenvoud en de hollandsche zindelijkheid is de eenige vergoeding voor het totaal gemis van alles wat het schoonheidsgevoel zou kunnen streelen. Waar, in de binnenlanden van Java, de met arbeid overkropte landraden, ten einde den Regent niet bijna dagelijks overlast te veroorzaken, van diens *kaboepaten* naar een eigen lokaal verhuisd zijn, hoort men niet zelden ‘in naam der Koningin’ rechtspreken in stulpjes, die ook de gewilligste verbeelding niet tot Themis-tempels zou kunnen omtooveren. Op alles wat van het bestuur uitgaat is de stempel gedrukt van een zuinigheid, die men geneigd zou zijn, kleingeestig te noemen, wist men niet, dat de staatsdienaren, door zoo te beknibbelen, eenvoudig hun plicht deden. In 1888 wees Mr.

Brooshooft er op, dat al de door hem in zijn *Memorie* beschreven toestanden beheerscht werden ‘door het verlammend *geen geld, geen geld, geen geld*’ en tien jaren later, in de Tweede-Kamer-zitting van 22 November 1898, herhaalde de heer Van Kol dezen noodkreet toen hij uitriep: ‘Indië heeft krachtig voedsel noodig, energieke hervormingen worden dringend vereischt, en geld, veel geld is noodig, doch geld.... *geld is er niet*[1)].’

‘Energieke hervormingen worden dringend vereischt’; - het is duidelijk dat, met een budget, hetwelk een tekort van vier à vijf millioen op de *gewone* uitgaven aanwijst, aan dien drang òf niet òf slechts noode en onvoldoende wordt toegegeven. De reorganisatie van het binnenlandsch bestuur zou naar alle waarschijnlijkheid niet tot stand zijn gekomen, indien zij niet tevens had kunnen worden voorgesteld en aanbevolen als een bezuinigings-maatregel. Zonder de hulp van eenige menschenvrienden, die met vorstelijke mildheid een bedrag van ƒ 170.000 ter beschikking der Regeering stelden, zou de uitbreiding der eenige school tot opleiding van inlandsche geneesheeren (de zoogenaamde doctor-djawaschool te Weltevreden) nog niet aan de orde gekomen zijn. En wat beoogt die uitbreiding? Het mogelijk te maken, dat, in plaats van honderd, tweehonderd leerlingen aan die school kunnen worden opgeleid. Men vergelijke met het handjevol geneesheeren, door deze school te vormen, de behoefte aan genees- en verloskundige hulp eener bevolking, die alleen voor Java reeds op meer dan 25 millioen zielen te stellen is; men vergelijke daarmede ook het aantal studenten, die aan onze vier op staats- of gemeentekosten in stand gehouden hoogescholen, tot wetenschappelijk en practisch gevormde artsen worden opgeleid en vrage zich af, of een toestand houdbaar is, waarin het voor zoo nijpende behoeften noodzakelijke geld niet aanwezig is en of ook de buitengewoonste particuliere liefdadigheid daarin ooit afdoende verbetering zal kunnen brengen.

De waarheid is niet langer te bemantelen, de waarheid, dat wij in de vervulling onzer plichten tegenover Indië, tegenover Java in de eerste plaats, in vele en voorname opzichten te

1) Handelingen 1898-1899, II, blz. 466.

kort schieten. Het voorbeeld der geheel onvoldoende gelegenheid tot opleiding van inlandsche geneesheeren is er slechts één uit vele. Met de opleiding van degelijke inlandsche bestuursambtenaren is het weinig beter gesteld. Voor geheel N.-Indië zijn slechts vier scholen voor zonen van hoofden en andere aanzienlijke inlanders, waarvan drie op Java en één in de Buitenbezittingen. Doch van de vier scholen is er maar één (die te Magelang) waar meer dan elementair onderwijs gegeven wordt. Hoe lang het nog duren zal, alvorens ook de andere scholen gereorganiseerd zijn en alvorens de door het publiek belang dringend geboden eisch 'dat geen inlander tot ambtenaar zal worden aangesteld zonder proeven van voldoende ontwikkeling te hebben gegeven'[1)], ook in billijkheid kan worden gesteld, is niet te voorspellen. Nog treuriger dan met het onderwijs voor zonen van *aanzienlijke* Inlanders, ziet het er uit met het onderwijs voor de kinderen van *gewone* Inlanders. Voor tractementen van het onderwijzend personeel bij de gewone inlandsche scholen is nog geen vol millioen uitgetrokken, waarvan ruim een half millioen voor Java en de rest voor de Buitenbezittingen. Wat deze cijfers beteekenen zal men begrijpen, indien men verneemt, dat het totaal der aan het onderwijzend personeel bij de openbare lagere scholen voor *europeesch* onderwijs in N. Indië uit te betalen tractementen bijna twee millioen bedraagt. Al is nu ook, naar met grond kan worden beweerd, het genot van goed lager onderwijs voor de europeesche jeugd van meer belang dan voor de inlandsche, dat onder deze de behoefte daaraan zóo gering zou zijn, als de opgegeven cijfers zouden kunnen doen vermoeden, zal ook de meest-verstokte oudgast niet durven volhouden.

Maar niet alleen de geestelijke, ook de stoffelijke belangen der bevolking van N.-Indië worden van overheidswege geheel onvoldoende bevorderd. Voor irrigatie is veel, maar nog niet genoeg gedaan, omdat men zich daarbij gewoonlijk op het standpunt plaatste, dat de uit te voeren werken direct-productief moesten zijn, m.a.w. rente en aflossing van het aanlegkapitaal uit de tengevolge der betere bevloeiing verkregen stijging der landrente konden worden gekweten. Van deze onderstelling

1) Indische Begrooting van 1899. Memorie van Antwoord blz. 29.

gingen de Kamers dan ook uit toen zij, in 1893, de uitgaven voor de Solo-vallei-werken voteerden. Nu echter achteraf blijkt, dat de werkelijke, de geraamde uitgaven met ettelijke millioenen zullen overtreffen, slaat velen de schrik om het hart en wordt de vraag, of doorgewerkt zal worden, af hankelijk gesteld van de resultaten van een nieuw onderzoek[1)]. Maar legt dan het feit, dat bestendiging van den tegenwoordigen toestand eenige verbetering in het ellendig, door ziekte en hongersnood voortdurend bedreigd bestaan van duizenden menschen onmogelijk maakt, geen gewicht in de schaal? Is het vooruitzicht om een uitgestrekte landstreek, afwisselend geteisterd door droogte en overstroomingen, te herscheppen in een bloeiende provincie, op zich zelf reeds niet voldoende tot rechtvaardiging der uitgaven, noodig om dit resultaat te verkrijgen? Laat men bij ons, als een rivier buiten haar oevers treedt, Gods water maar over Gods akkers loopen, zoolang niet is aangetoond, dat de kosten van indijking of afwatering door de belastingpenningen der oeverbewoners zullen worden goed gemaakt?

Wil men een ander voorbeeld van het ontoereikende van onze staatszorg? Men neme de watervoorziening van Soerabaja. Deze dichtbevolkte plaats, de welvarendste en belangrijkste handelsstad van onzen archipel, is verstoken van zuiver drinkwater! Nergens eischt de cholera, zoo vaak zij zich in N.-Indië vertoont, zoo veel slachtoffers als daar. Reeds twintig jaar geleden was men overtuigd, dat goed drinkwater het eerste vereischte was om verbetering in dien toestand te brengen. Doch toen de artesische putboringen, die te Batavia en te Semarang zulke schoone resultaten hadden opgeleverd, te Soerabaja niet slaagden, bleef de zaak jaren en jaren achtereen ‘in overweging’. Aan particulieren gunde men den aanleg eener leiding voor bronwater uit het gebergte niet en zelf nam men evenmin dien aanleg ter hand. Van dezen Minister mochten wij eindelijk de toezegging erlangen van een wetsontwerp tot uitvoering van den aanleg voor gouvernementsrekening. Maar er zal nog heel wat rivierwater door de kelen van Soerabaja's bruine ingezetenen moeten loopen, alvorens zij zich aan bacteriën-vrij bronnat zullen kunnen laven!

1) Zitting van 25 November 1898. Handelingen II, blz. 244.

Evenmin als goed drinkwater, kan N.-Indië's eerste handelsen havenplaats bogen op iets wat zweemt naar.... een haven. De talrijke stoom- en zeilschepen, die jaarlijks de rijke suikeren koffieoogsten van Oost-Java komen afhalen, liggen geankerd ter reede, tusschen Madura en Java's ‘vasten wal’. Laadprauwen of lichters brengen de balen en krandjangs naar buiten en langs zijde der schepen. Het vaarwater dat deze prauwen volgen is op sommige plaatsen zoo ondiep, dat de schuiten in de modder blijven steken en den vloed moeten afwachten om weer vlot te komen. Op zoo primitieve wijze moet men zich behelpen ter natuurlijke afscheepplaats van Java's nijveren en dichtbevolkten Oosthoek! Eenige jaren geleden werd door een te Soerabaja bescheiden spoorweg-ingenieur een uitvoerig plan ontworpen om, met gebruikmaking der bestaande inrichtingen, dus op betrekkelijk onkostbare wijze, afdoende verbetering in dezen toestand te brengen. Zoowel de Resident als de handel van Soerabaja betuigden hun ingenomenheid met het plan; een door den Gouverneur-Generaal uit ambtelijke en niet-ambtelijke ingezetenen van Soerabaja samengestelde commissie toog aan het werk; maar uit het stilzwijgen der begrooting over deze belangrijke aangelegenheid bleek, dat de van Indië uit aangevraagde gelden, tot bestrijding der kosten van door die commissie aanbevolen voorloopige maatregelen, niet konden worden toegestaan. En zoo is dan ook dit schoone plan tot verbetering der haventoestanden te Soerabaja in de modder vastgeraakt, zonder dat de kans van vlot worden voorloopig groot schijnt.[1)]

Nog ellendiger dan te Soerabaja is de gelegenheid tot laden en lossen te Semarang. Maar de middelen tot verbetering liggen er althans niet, zooals te Soerabaja, voor het grijpen. Er zijn echter te Semarang ook tal van bescheidener behoeften, die niet of onvoldoende vervuld worden. Ofschoon er sedert

1) Blijkens een bericht, voorkomend in *De Locomotief* van 19 Mei j.l., is bedoelde commissie ‘onder dankbetuiging’ ontbonden en werd den ingenieur W. de Iongh Dz. in het bijzonder de waardeering der Regeering betuigd ‘voor de belangstelling in de algemeene zaak, die hij getoond heeft door uit eigen beweging het denkbeeld van den bouw eener spoorweghaven te Soerabaja in studie te nemen en de resultaten dier studie ter beschikking van de Regeering te stellen.’ Het zon toch inderdaad al te jammer zijn, indien het bij deze platonische tevredenheidsbetuigingen blijven moest!

eenige jaren een gasfabriek verrezen is, behoort een goede straatverlichting nog altijd tot de vrome wenschen. - Het Protestantsche Weeshuis, dat voor het grootste gedeelte bevolkt wordt door kinderen, welker verpleging ten laste der Regeering behoort te komen, ontvangt voor de verzorging en het onderwijs van deze regeerings-bestedelingen een zoo geheel onvoldoende betaling, dat de uit de burgerij gekozen commissie van bestuur, ter bestrijding der chronische tekorten, behalve een telkens herhaald beroep op de publieke weldadigheid, ook twijfelachtige middelen als het houden van geldloterijen en het organiseeren van *fancy-fairs* te baat moet nemen. - Een tengevolge van particulier initiatief opgerichte ambachtschool kan niet anders dan onvolledig onderwijs verstrekken, omdat de van gouvernementswege verleende subsidie zoo gering is, dat ook hier het bestuur, ofschoon door het publiek, in verhouding tot zijn draagkracht alleszins voldoende gesteund, tot een de wijsheid bedriegende zuinigheid genoodzaakt is. En toch is goed ingericht ambachtsonderwijs een zaak van groot belang, omdat daardoor vele der in Indië geboren Europeanen, voor wie, om financieele en andere redenen, de hoogere burgerscholen gesloten zijn, in de gelegenheid zouden worden gesteld, zich voor degelijken handenarbeid te bekwamen en niet langer in dikwijls slecht-bezoldigde, geestdoodende klerken-baantjes hun eenige toevlucht zouden behoeven te zoeken.....

Doch genoeg over meest aan persoonlijke ervaring getoetste grieven van localen aard. Een ieder, die in Indië woont of er kort geleden gewoond heeft, zal, preekend voor zijn parochie, de lijst kunnen aanvullen en uitbreiden! Ook het register onzer meer algemeene dan plaatselijke tekortkomingen is nog lang niet volledig. Er zou gewezen kunnen worden op de ernstige gebreken, die het muntstelsel aankleven: de nagenoeg geheele ontstentenis van gouden standpenningen en de voor de behoeften van het verkeer ten eenenmale ontoereikende voorraad van zilveren pasmunt[1]; op den veel te langzamen voortgang der kadastrale opneming van Java, onmisbaar vereischte

1) Over een derde munteuvel, de *daitenplaag*, kan gezwegen worden, nu maatregelen tot genezing zullen worden genomen. De kosten dezer maatregelen zullen het tekort over 1899 intusschen weer met eenige millioenen vermeerderen.

om tot een billijke landrenteregeling te kunnen komen; op het ontbreken van telegrafische gemeenschap met Borneo, de Minahassa en de Molukken; op tal van andere dringende behoeften, die maar altijd onvervuld, van noodzakelijke hervormingen, die achterwege blijven, maar wat zou het baten: *geld is er niet*! Wij hebben ons in Indië in een *impasse* gewerkt. De inkomsten zijn niet voor verhooging, de uitgaven niet voor inkrimping vatbaar. Het argument, dat er toch zooveel geld besteed is voor den aanleg van productieve werken, houdt op een troostgrond te zijn, nu blijkt dat, niettemin, de inkomsten beneden de *gewone* uitgaven blijven. Een bezadigd man, degelijk kenner en warm vriend van Indië, de heer J.M. Pijnacker Hordijk, rekende in de zitting der Tweede Kamer van 22 November jl. voor, dat, bij voortgang op den thans gevolgden weg, Indië binnen drie jaren meer schuld hebben zal dan de waarde der rechtstreeks productieve werken bedraagt[1)]. Een fataliteit, alleen te bezweren, door nóg meer dan tot dusver het geval was, Indië's dringende behoeften onvervuld te laten.

Doch wie durft nog tegenspreken, dat Nederland daarmede tevens zou bewijzen, onmachtig te zijn, de haar door de geschiedenis opgelegde taak tegenover Nederlandsch-Indië te vervullen en, in het belang van land en volk, beter handelen zou, door het beschavingswerk aldaar aan andere, minder angstvallig-zuinige, handen over te laten?

II.

De financieele en economische toestand van N.-Indië zou aanmerkelijk gunstiger zijn, indien Nederland ten opzichte van zijn koloniaal gebied niet jaren lang een stelsel van regeering gevolgd had, waarmede Engeland reeds in de vorige eeuw voor goed brak[2)] en dat, in deze eeuw, slechts door één koloniale mogendheid buiten Nederland, door Spanje - en wij weten nu met welk resultaat! - in toepassing

1) Handelingen II blz. 164.

2) Parlementsacte van 1778 (18 Geo. III cap. 12) ‘That the King and Parliament of Great-Britain will not impose any duty, tax or assessment whatever, payable in any of His Majesty's Colonies, Provinces and Plantations in North-America or the West-Indies; except only such duties as it may be expedient to impose for the regulations of commerce; the net produce of such duties to be always paid and applied to and for the use of the Colony, Province or Plantation, in which the same shall be respectively levied.’ In deze acte wordt dus niet gesproken van Oost-Indië, dat destijds nog bestuurd werd door een Compagnie. Nauwelijks evenwel had Engeland het rechtstreeksch bestuur over Britsch-Indië aanvaard, of ook ten aanzien van de in dit koloniaal gebied te heffen belastingen, werd bepaald, dat zij ‘shall be applied and disposed of for the purpose of the government of India alone.’ (Parlementsacte van 2 Augustus 1858, 21 en 22 Victorine cap. 106 § 2). Zie ook A.W.P. Verkerk Pistorius en Mr. P.A. van der Lith: ‘De grondslagen van het Britsch-Indisch beheer.’ 's-Gravenhage 1876 blz. 7 en Mr. N.P. van den Berg: ‘Mist het protest tegen “de bijdrage” een op recht en billijkheid stenenden grondslag?’ Batavia 1878 blz. 15.

werd gebracht: het stelsel van exploitatie der kolonie ten bate van het moederland. Had Nederland zich tijdig gericht naar het thans algemeen als juist erkende beginsel, dat de middelen en inkomsten van een bepaald koloniaal gebied moeten strekken ten bate van dat gebied en zijn ingezetenen en dat dus de belasting dier ingezetenen haar natuurlijke grens vindt in de behoeften der door hen gevormde maatschappij - er zouden in Indië eenerzijds minder belastingen geheven en anderzijds meer behoeften vervuld zijn, de draagkracht van het volk zou grooter wezen en de bronnen van welvaart zouden rijkelijker vloeien dan thans, helaas, het geval mag heeten.

En toch, hoezeer het te betreuren valt, dat het kleine Nederland de gelegenheid heeft laten voorbij gaan om zich als koloniale mogendheid groot te betoonen - erkend moet worden, dat er verzachtende omstandigheden kunnen worden gepleit.

De financieele toestand van het Rijk in Europa, zooals het zich, na de napoleontische periode, tot een politieke eenheid gevormd had, was op zich zelf reeds ver van gunstig. Daar kwamen nu nog de verplichtingen bij, die de overname der schulden van de oude Oost-Indische Compagnie aan de schatkist oplegde en de zorg voor Indië zelf, dat aanvankelijk een drukkende lastpost was. Het is alleszins verklaarbaar, ja het kan niet anders dan gezonde en rechtvaardige politiek genoemd worden, dat Koning Willem I en zijn koloniale raadslieden op middelen bedacht waren om de productiviteit van N.-Indië te verhoogen, ten einde zoowel dit gebied financieel afhankelijk te maken van het moederland, als ten

einde het in staat te stellen, de door het moederland om zijnentwil overgenomen of aangegane schulden te kwijten. Die middelen, zij werden gevonden in de ‘op hoog gezag ingevoerde culture's’, in het stelsel van Van den Bosch, dat, voor het eerst sedert onze vestiging in Indië, een methodische organisatie van den arbeid ondernam en daardoor, na verloop van enkele jaren, tot het gewenschte evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven bleek te kunnen voeren.

Intusschen was het Rijk in Europa, ten gevolge van de belgische revolutie en de daaruit voortgekomen complicaties, in groote moeilijkheden geraakt. Al blijft het, natuurlijk, strict genomen, niet geheel te rechtvaardigen, het is verschoonbaar, dat de buitengewone nood van het moederland aanleiding gaf tot het opleggen van buitengewone heffingen aan de kolonie. Zoo geschiedde het, dat, lang nadat uit de indische schatkist alle uitschotten door het moederland ten behoeve der kolonie gedaan, eerlijk terug betaald en ook de Compagnie's-schulden tot den laatsten penning gekweten waren, de batige saldo's der indische diensten in de nederlandsche schatkist bleven vloeien ter vervulling van nederlandsche helangen en ter verbetering van Nederland's financieelen toestand.

Deze handelwijze zou, gelijk gezegd, zoo niet te rechtvaardigen dan toch te vergoelijken zijn, zoo daarbij slechts tweeërlei in het oog was gehouden. Ten eerste, dat geen gelden voor het moederland mochten worden bestemd, zoolang niet in de behoeften der koloniale maatschappij volledig voorzien was. Ten tweede, dat de heffingen ten bate van het moederland moesten ophouden, zoodra de buitengewone omstandigheden, welke tot die buitengewone heffingen aanleiding gegeven hadden, voor normale plaats maakten. Maar noch aan het een, noch aan het ander werd gedacht. De zorg voor een zoo groot mogelijk batig slot werd de drijfveer van ons indisch regeeringsbeleid en het batig slot zelve het middel, waardoor het evenwicht verzekerd bleef der financien van het Rijk in Europa, ook toen dit zeer goed in staat geweest ware uit eigen kracht in alle uitgaven van den staatsdienst te voorzien.

Het is moeilijk, met juistheid het tijdstip vast te stellen, waarop Nederland de batige sloten had kunnen missen, maar

het schijnt mij onbetwistbaar, dat althans bij den aanvang van het jaar 1867 de financieele moeilijkheden, voortgekomen uit de periode 1830-1839, overwonnen waren. Reeds in zijn den 19den September 1859 gehouden troonrede kon Koning Willem III gewagen van den ‘hoogstbevredigenden toestand van 's lands geldmiddelen’. En bij de behandeling der *Cultuurwet*, in Mei 1866, werden uit den mond van een gezaghebbend man als mr. J. Kappeyne van de Copello, de volgende woorden vernomen, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlieten: ‘Vergelijken wij thans het cijfer onzer schuld met die van andere volken, letten wij tevens op de verminderde waarde van het geld en den vooruitgang onzer materieele welvaart, wij mogen ons verblijden dat, *zelfs al verviel het batig slot geheel*, het staatsbankroet niet langer voor de deur zou staan.’[1)]

Ik meen dus veilig te mogen aannemen, dat van 1 Januari 1867 af, geen enkel argument, hoe zwak ook, meer voor de naasting der indische overschotten ten bate van het moederland pleitte en te eer had, meen ik, bij dezen datum, de periode der exploitatie van Indie ten behoeve van het Rijk in Europa onherroepelijk gesloten moeten worden, omdat het beheer der indische geldmiddelen en daardoor het politiek beleid op dat tijdstip een inderdaad geheel nieuwe phase intrad.

Den 1sten Januari 1867 toch trad in werking de zoogenaamde indische Comptabiliteitswet, de wet, die de vaststelling der indische begrooting opdroeg aan de wetgevende macht hier te lande en dus de vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk met de eervolle taak belastte, ook voor de belangen der niet rechtstreeks vertegenwoordigde ingezetenen van Insulinde te waken en zoo noodig te strijden. Niet zonder moeite was de hoofdman der meest geavanceerden onder de toenmalige indische liberalen, de heer Fransen van de Putte, als Minister van Koloniën, er in geslaagd het beginsel dezer wet te doen zegevieren. Ernstige tegenstand was geboden door hen, die, volkomen terecht, inzagen, dat ruime saldo's alleen te verkrijgen waren door beknibbeling op de uitgaven voor Indië. ‘Zou,’ zoo hadden dezen gevraagd, ‘zou de behandeling dier begrooting in den boezem

1) Handelingen 1865-1866 II blz. 596[II].

der Volksvertegenwoordiging geen aanleiding geven, dat daar op zichzelf billijke wenschen tot het aanbrengen van groote en krachtige verbeteringen in Indië al te krachtig wierden ondersteund. . . . en zou de nieuwe regeling der zaak dus niet het gevolg hebben, dat de indische uitgaven te sterk klommen[1)]?' Maar waardig wees de regeeringspartij hen, die aldus 'op zichzelf billijke wenschen' onvervuld wilden laten, terug met de fiere woorden: 'het is evenzeer in het belang van den staat, dat nuttige uitgaven geschieden, als dat onnutte ongedaan blijven[2)].'

Geven deze laatste woorden in het kort den geest weder, die de met de invoering der Comptabiliteitswet te ontsluiten nieuwe phase van regeeringsbeleid had behooren te bezielen, dan is het ook duidelijk, dat elke door de wetgevende macht gepleegde onttrekking van baten aan de indische schatkist, ten bate van het moederland, onverbiddelijk moet worden gewraakt. De door die onttrekking veroorzaakte uitgaven - in het belang van het moederland niet meer *noodig* - waren toch voor Indië het tegendeel van *nuttig* en hadden dus ongedaan behooren te blijven.

Hiertegen doet niets af, dat bij het tot stand komen der Comptabiliteitswet het voornemen om voortaan van batige sloten af te zien, niet uitdrukkelijk is uitgesproken, wat zeg ik? dat het ontwerp door de Regeering zelfs ook werd aanbevolen als een middel om toezicht uit te oefenen op de bron, waaruit de 'koloniale bijdragen' moesten worden geput. Een en ander laat zich verklaren uit de dubbelzinnige houding, door de koloniale liberalen dier dagen tegenover de batig-slot-politiek aangenomen en verklaart het vasthouden aan die politiek ook ná 1 Januari 1867, maar het kan die houding of dat vasthouden in geen enkel opzicht rechtvaardigen. Want de batig-slot-politiek *was* in lijnrechten strijd met het beginsel, door de liberalen vooropgesteld en heden ten dage algemeen als juist erkend, het beginsel, dat onze koloniën behooren te worden *bestuurd*, niet *overheerscht*, veel minder *geëxploiteerd*.

Met het batig slot hadden de liberalen dus 'het geding

1) Comptabiliteitswet. Voorloopig verslag blz. 645.
2) Idem, blz. 646.

moeten aanvangen'. Zoo oordeelde een hoog staand en scherp ziend man als Professor R. Fruin, aan wiens voortreffelijk, in *De Gids* van April 1865 verschenen artikel: *Nederlands Rechten en Verplichtingen ten opzichte van Indië*, de aangehaalde woorden ontleend zijn; zoo oordeelde ook een edelmoedig strijder en ervaren practicus, het oud-lid van den Raad van Indië Jhr. Mr. H.C. van der Wyck, toen hij in October daaraanvolgende de meening uitsprak, dat, zoolang Nederland niet van het batig slot afzag, geen afdoende verbetering in den toestand van Indië kon verwacht worden[1].

Maar noch de man der wetenschap, noch de man der praktijk hadden het geweten der natie wakker kunnen schudden. Wellicht werd de sluimering bevorderd door een zoetruischende idylle, gezongen door iemand, die het toch zeker óok goed meende met Indië, door Professor Veth. Het kwam, zoo vatte de toekomstige schrijver van *Java* zijn meening over het vraagstuk der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië samen, het kwam voor deze twee deelen van een en hetzelfde rijk slechts aan op *gemeenschap van kennis en belang* en ten aanzien van het materieele belang vloeide uit dit gemeenschapsbeginsel voort, dat Indië's voorspoed ook Nederland ten goede mocht komen, gelijk, bij gewijzigde omstandigheden, het noodlijdend Indië door Nederland zou worden bijgesprongen[2].

Dat Professor Veth in gemoede van de juistheid dezer beschouwing overtuigd was, kan niet betwijfeld worden, doch moeilijker valt het, te gelooven aan de oprechtheid der meer praktisch aangelegde staatslieden en publicisten, die, de redactie van het hervormde Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië uitmakend, hun instemming met het stelsel van den gemoedelijken idealist betuigden[3]. Het stelsel toch was niet overeen te brengen met de beginselen eener gezonde financieele

1) Onze Koloniale Staatkunde. Een beroep op het Nederlandsche volk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1865, blz. 21 en 29.

2) In *De Gids* van December 1865, naar aanleiding van de brochure van Jhr. Mr H.C. van der Wyck.

3) Tijdschrift voor Nederlandsch Indië van Dr. W.R. baron van Hoëvell, voortgezet onder redactie van G.H. Betz, Mr. P.P. van Bosse, J.D. Fransen van de Putte, Mr. L. van Henkelom, L.J.F. Mirandolle, Hendrik Muller Szn. en Prof. P.J. Veth, Derde Serie, 1e jaargang D1 I, blz. 444 en 445. Mr. Mirandolle was het met zijn mederedacteuren niet eens, zooals o.a. bleek uit zijn uitnemende artikelen. *Het Koloniaal Batig Slot* en *Het Cultuurstelsel en het Batig Slot*, t.a. p. D1. II, blz. 101 en 314.

politiek, die zich tegen de vermenging van tweeërlei onderling zoo verschillend belastinggebied verzetten moesten; het was evenmin te rijmen met het onbetwistbare feit, dat Nederland ten aanzien van de in vroeger jaren ten behoeve van Indië uitgeschoten gelden als Indië's schuldeischer was opgetreden en zich de restitutie der verstrekte voorschotten behoorlijk verzekerd en verschaft had. Of ging het aan, om terwijl in tijden van indischen nood, scheiding van goederen bestaan had, in dagen van indischen voorspoed de voordeelen der gemeenschap in te roepen?.....

De invoering der indische Comptabiliteitswet opende dus een nieuw tijdperk van financieel beheer en regeeringsbeleid. Jammer, dat de wetgevende macht zich van de hooge roeping, die in dit tijdperk op haar kwam te rusten, zoo weinig bewust was! Op de drie der door haar vastgestelde indische begrootingen, voor 1867, 1868 en 1869, werd *sans phrase* het verschil tusschen ontvangsten en uitgaven, '*de sluitpost*', als bijdrage van N.-Indië aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven, uitgetrokken. Maar bij de begrooting voor 1870 waagde de Minister de Waal het voorstel, om slechts een gedeelte van het indisch overschot ten bate van het Rijk in Europa te brengen en het excedent te reserveeren voor den aanleg van groote werken - spoorwegen, kanalen, bevloeiingen, havens - in N.-Indië. Dit voorstel, hetwelk dan ook eenigszins in strijd was met het door Prof. Veth aangeprezen eenheidssysteem, viel niet in den smaak. Een door de heeren Blussé van Oud-Alblas en Van Naamen van Eemnes ingediend amendement om het geraamd excedent aan de bijdrage toe te voegen en dus het overschot in zijn geheel in de moederlandsche schatkist over te brengen, werd met 42 tegen 24 stemmen aangenomen.

Met gelijke consequentie handelde de Volksvertegenwoordiging ten aanzien van de millioenen, die boven de reeds als sluitposten ten laste der begrootingen gebrachte bijdragen, nog op den indischen dienst bleken over te schieten. In het laatst van 1871, diende de toenmalige Minister van Koloniën Van Bosse een ontwerp van wet tot den aanleg van staats-

op Java in. De kosten voor dien aanleg konden bestreden worden uit de overschotten, die, toen reeds tot een bedrag van circa 24 millioen, aanwezig en, in het credit van het Rijk in Europa, bij de Nederlandsche Bank gedeponeerd waren. Toen, bij de behandeling van het spoorwegontwerp, bleek, dat al dit geld daarvoor niet dadelijk noodig was, werd het denkbeeld geopperd om het saldo bij de Bank, dat anders maar renteloos zou blijven, voorloopig te bestemmen tot amortisatie van staatsschuld. Later kon men immers opnieuw leenen voor de indische spoorwegen! In overeenstemming met dezen wensch der Volksvertegenwoordiging, werden de overschotten, die later nog aanmerkelijk meer dan 24 millioen bleken te bedragen, naar gelang der behoefte, aan de moederlandsche middelen toegevoegd en, tot een bedrag van 30 millioen, besteed voor aflossing van *nederlandsche* staatsschuld. Van de *indische* spoorwegen kwam intusschen voorloopig niets, want, bij de gebleken onmogelijkheid om het met de Tweede Kamer omtrent verschillende hoofdbeginselen eens te worden, trok de Minister zijn ontwerp in.[1)]

Zoo maakte de met het beheer over de indische geldmiddelen belaste wetgevende macht, onverschillig of de Regeering en de meerderheid der Volksvertegenwoordiging liberaal dan wel conservatief heetten, zich gaandeweg van alle indische overschotten, ten behoeve van het moederland meester. Het cultuurstelsel werd, althans wat zijn hoofdbestanddeel, de koffiecultuur, betreft, niettegenstaande alle daartegen ingebrachte theoretische bezwaren, gehandhaafd, maar niet, wat de eenige rechtvaardiging dezer handhaving zou zijn geweest, ten bate van Indië, dat aan ruime geldmiddelen zoo dringend behoefte had. Want de tijdens de beraadslagingen over de Comptabiliteitswet door de tegenstanders van het regeerings-ontwerp uitgesproken vrees, dat de behandeling der indische begrooting in de Staten-Generaal aanleiding geven zou tot de bevrediging van tal van ‘op zich zelf billijke wenschen’ en, als gevolg daarvan, tot een sterke toeneming der indische uitgaven, bleek verre van onge-

1) Voor bijzonderheden, aangaande deze weerzinwekkende geschiedenis raadplege men het artikel *De Indische Schuld* in het ‘Algemeen Handelsblad’ van 9 Augustus 1897 en het artikel *De Derlig Millioen* in hetzelfde blad van 17 Maart 1898.

grond te zijn geweest. Een menigte dringende behoeften waren onder het vorige régime onvervuld gebleven. De zich al zeer spoedig, als gevolg der opening van het Suez-Kanaal en het tot stand komen eener telegrafische gemeenschap, totaal wijzigende omstandigheden stelden nieuwe eischen, deden scherp uitkomen, hoe zeer wij op bijkans elk gebied ten achter waren. Het beginsel van scheiding der rechterlijke en administratieve macht, ook voor den Inlander, werd aanvaard en door de aanstelling van juristen tot voorzitters der landraden in toepassing gebracht. De aanleg van staatsspoorwegen kon op den duur niet achterwege blijven: in 1875 werd daarmede een aanvang gemaakt. De havenwerken van Tandjong Priok zouden althans aan Batavia een behoorlijke gelegenheid voor lossing en afscheep verschaffen. Het europeesch onderwijs werd geheel georganiseerd en in overeenstemming met het moederlandsche voorbeeld gebracht. Zoo op Java als in de Buitenbezittingen breidden de rechtstreeksche bemoeiingen van ons bestuur zich voortdurend uit en werd dientengevolge onze bestuurstaak van jaar tot jaar omvangrijker. En bij de belangrijke uitgaven door dit alles vereischt kwamen, van 1873 af, nu ook nog de kosten voor den Atjeh-oorlog. Is het te verwonderen, dat de Indische uitgaven, die, gedurende de jaren 1860-1870 nog geen 100 millioen 's jaars bedragen hadden, in het volgend tienjarig tijdvak stegen tot een gemiddelde van ruim 132 millioen[1)]?

Natuurlijk leidde een beheer, dat aldus tot een ruimere inrichting der indische huishouding overging, maar de aanvankelijke overschotten, zoo noodig voor de voltooiing en de bevestiging van het nieuwe stelsel, aan die huishouding onttrok, tot financieele moeilijkheden. Gedurende het tijdvak 1867-1875 werd niet minder dan ruim 145 millioen indisch geld in de moederlandsche schatkist gestort, gemiddeld meer dan 16 millioen 's jaars, terwijl het jaarlijksch gemiddelde in het tijdvak 1831-1866 nog geen 14 millioen bedragen had. Maar de voor de jaren 1876 en 1877 uitgetrokken bijdragen konden reeds niet meer uit de indische kas worden voldaan. Nederland moest zich, voor die jaren, tevreden

1) Mr. J. de Louter. Handleiding tot de Kennis van het Staats- en Administratief Recht van N.-Indië, vierde uitgave. 's Gravenhage. 1895, blz. 275.

stellen met de vijf millioen, die nog van vroegere saldo's over waren[1].

Daarmede was alles dan ook schoon op. Het nieuwe stelsel en de Atjeh-oorlog gingen intusschen voort, de uitgaven te doen stijgen. Spoedig overtroffen zij de inkomsten en begonnen er tekorten te dagen. Toen sloeg onzen rentmeesters de schrik om het hart. Atjeh, zoo heette het nu, was de kanker, die aan de indische financiën knaagde, Atjeh en een te weelderige bestuursinrichting. Op alle bestuursuitgaven werd beknibbeld; de belastingen, waaronder de verfoeide opiumpacht, opgedreven; tot de wederinvoering der reeds afgeschafte pandhuispacht - die belasting op de armoede! - overgegaan; de pacificatie van Atjeh gefingeerd: alles te vergeefs. Het evenwicht was verbroken en niet te herstellen. Reeds in 1883 stond Ned.-Indië bij het nederlandsche Departement van Financiën voor bijna 45 millioen in het krijt.

Nu was, zal men meenen, de tijd daar om het door prof. Veth, namens de liberale partij, met zoo groote gemoedelijkheid voorgedragen beginsel van *gemeenschap van belang* tusschen Nederland en Indië ook ten bate van Indië toe te passen en de millioenen, die de kolonie te kort kwam, voor rekening der moederlandsche schatkist te nemen. Maar neen! Men gaf de voorkeur aan een ander middel van liquidatie en besloot tot het aangaan van een geldleening ten laste van den Staat, groot 60 millioen, waarvan 45 voor rekening van Indië zouden worden gebracht. Derhalve zou de indische begrooting voortaan met de rente over die 45 millioen en te zijner tijd ook met de aflossing der hoofdsom worden bezwaard. Dat was de regeling, vervat in de wet van 16 Maart 1883, n°. 34. Bij het doorlezen der voor het tot stand komen dezer wet gewisselde stukken en gevoerde beraadslagingen, kan men in den aanvang zijn oogen nauwelijks gelooven. Het is als of het hier de natuurlijkste zaak der wereld geldt. Bij niemand, schijnt het, komt de gedachte op, dat het toch onbillijk is, Indië met 45 millioen te belasten, terwijl nog kort te voren ruim 100 millioen méér aan Indië onttrokken werd. De Regeering vermeldt als een der oorzaken van het indisch te kort de omstandigheid, dat

1) Zie het *Overzicht enz.*, opgenomen in I van de achter dit opstel geplaatste *Aanteekeningen*.

in de laatste jaren zooveel geld besteed is voor den aanleg van indische staatsspoorwegen en allen schijnen vergeten te zijn, dat reeds in 1871 de door Indië opgebrachte gelden daarvoor aanwezig waren en dat die gelden destijds slechts voorloopig, ter besparing van rente, tot amortisatie van nederlandsche staatsschuld gebezigd zijn. De discussiën loopen in hoofdzaak over het rentecijfer (4, 3½ of 3 pCt.) en over de financieele politiek der Regeering, maar niet over Indië.

Gelukkig dat, zij het dan ook te elfder ure, zich althans één stem ten gunste van Indië verheft, de stem van Mr. W.K. Baron van Dedem. Hoe had hij ook kunnen zwijgen, hij, die reeds bij zijn eerste optreden als Volksvertegenwoordiger, in 1880, Indië's belangen zoo moedig verdedigd en de batigsot-politiek zoo krachtig veroordeeld had? Nu wijst hij er op dat het regeeringsvoorstel in strijd is met het stelsel der financieele eenheid. '*Zonder verrekening*, zeide men, werden toen er overschotten waren deze aan de "middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven" toegewezen; *zonder verrekening* moeten thans evenzoo tekorten, nu die er zijn, worden bijgepast[1].' Toch wil hij zijn stem niet onthouden aan het voorstel, omdat het fictieve van het eenheidssysteem er door bewezen en de weg om tot een zuiveren toestand te geraken er door gebaand wordt. De Minister van Financiën, de heer Van Lynden, vindt dit blijkbaar een nogal goedige oppositie. 'Het is slechts een quaestie van regularisatie, geen principequaestie' zegt hij en de Tweede Kamer denkt er evenzoo over. Met 57 tegen 20 stemmen (meest van politieke tegenstanders) neemt zij het voorstel aan[2]. In de Eerste Kamer voeren vier leden het woord - één dier vier is de heer Fransen van de Putte - maar de naam van Indië komt zelfs niet over hun lippen. De Minister van Financiën rept alleen van Indië om, naar aanleiding van een in het Eindverslag gemaakte opmerking, 'den wensch der Kamer' te beamen, dat de 45 millioen zoo spoedig mogelijk weder uit de indische middelen zullen worden afgelost. Het ontwerp wordt met 30 tegen 2 stemmen aangenomen[3].

1) Zitting van 21 Februari 1883. Handelingen 1882-1883 II, blz. 1035.
2) Idem, blz. 1040.
3) Zitting van 15 Maart 1883. Handelingen 1882-1883 I, blz. 257.

Gedurende de nu volgende jaren wisten de nederlandsche rentmeesters, door scherpe toepassing van het bezuinigingssysteem en opdrijving der lasten, gesteund ook door de resultaten van eenige goede koffiejaren, de indische huishouding, thans nog bezwaard met een paar millioen voor rente van het te haren laste gebrachte aandeel in onze staatsschuld, aanvankelijk te doen uitkomen. Doch op den duur bleek het onmogelijk dit vol te houden. Van 1894 af, wijzen de begrootingsrekeningen weder belangrijke nadeelige saldo's aan. Einde 1897 is het totaal tekort meer dan 36 millioen; eenige maanden later blijkt het tegen 1 Juli 1898 op 45 millioen te moeten worden berekend. Een wetsontwerp tot het aangaan van een leening tot laatstgenoemd bedrag wordt door de Ministers van Financiën en van Koloniën bij de Volksvertegenwoordiging ingediend, doch, tijdens de behandeling, gewijzigd ten aanzien van het bedrag der leening, dat, voorzichtigheidshalve, tot 55 millioen wordt verhoogd. Het aldus gewijzigd ontwerp wordt door de Kamers aangenomen, het volle bedrag geleend en in de indische kas gestort. Maar bij de behandeling der indische begrooting voor 1899 blijkt, dat de minister nog niet voorzichtig genoeg is geweest. Het totaal tekort op ultimo 1899 moet worden begroot op ƒ 60 400 000, dus ƒ 5 400 000 meer dan de opbrengst der bij de wet van 9 Juni 1898 (*Stbl.* 142) vastgestelde geldleening en het tekort over 1899 op bijna 12 millioen, zoodat Indië, op het einde van 1899, weder een kleine 20 millioen zal debet staan bij den Minister van Financiën.

'In verband hiermede,' luidt het in de Memorie van Toelichting bij de jongste indische begrooting, 'is in het wetsontwerp tot aanwijzing van de in Nederland te ontvangen middelen, de bepaling opgenomen, dat in het tekort over 1899 wordt voorzien door een geldleening'[1].

Zie hier dan het bedroevend resultaat, waartoe het beheer der nederlandsche wetgevende macht over de indische finan-

1) Indische begrooting 1899, Memorie van Toelichting blz. 2. In bijlage A dier Memorie, No. 6a, wordt een berekening van de saldo's der begrootingsrekeningen over 1892-1897 gegeven, sluitende met een nadeelig saldo van ƒ 36 061 823. Zie ook de gewisselde stukken over het ontwerp tot het aangaan eener geldleening ten laste van den Staat, zitting 1897-1898, no. 178.

ciën gevoerd heeft. Terwijl tal van dringende behoeften onvervuld zijn, de kolonie bezwaard met een schuldenlast van 100 millioen, die weldra met nog ettelijke millioenen zal worden verhoogd. Een budget, niet bij machte de uitgaven voor rente en aflossing dier schulden te dragen, wijl aan de *gewone* uitgaven reeds vier à vijf millioen per jaar te kort komt. Een toestand, die onvermijdelijk jaarlijks stijgende tekorten moet medebrengen en waardoor de noodzakelijkheid om weder te leenen verhaast wordt, zonder redelijk vooruitzicht om ooit tot aflossing te kunnen komen.

Het eenige, wat ons bij al deze jammeren troosten kan, omdat wij er het beginsel om tot een beteren toestand te geraken in meenen te ontdekken, is, dat de hierboven geschetste loop der gebeurtenissen andermaal een besliste verwerping van het door Prof. Veth aangeprezen stelsel der *gemeenschap van belang*, of, in minder verheven taal, der eenheid van de nederlandsche en de indische financiën, insluit. Een laatste poging tot verdediging van dit stelsel, ondernomen door mr. S. van Houten in zijn artikel '*Naar aanleiding van de rijksbegrootingen voor* 1893', opgenomen in de *Vragen des Tijds* van November 1892, werd door prof. J. de Louter op afdoende wijze wederlegd[1)]. Maar krachtiger nog dan deze theoretische bestrijding, was de praktische, gelegen in het feit der geldleening van 1883. Het denkbeeld om met een gedeelte van de opbrengst dier leening, de schuld van Indië aan de nederlandsche schatkist te kwijten en Indië dientengevolge te belasten met de betaling van rente over en de aflossing van die schuld, zou ten eenenmale onbestaanbaar geweest zijn, indien niet een wezenlijk onderscheid tusschen indische en nederlandsche geldmiddelen, gelijk tusschen een indisch en een nederlandsch belastinggebied, ware aangenomen. Dit, zij het dan ook nog niet bij de wet gedecreteerde, toch niet langer te miskennen onderscheid werd ook door de wetgevende macht in het oog gehouden, toen zij in 1898 Indië andermaal met een gedeelte der staatsschuld belastte. 'Met de invoering der indische Comptabiliteitswet', zoo wordt in het Voorloopig Verslag het nagenoeg éenstemmig gevoelen der Tweede Kamer weergegeven, 'is een nieuw tijdperk van financieel beheer ingetreden....

1) 'Eenheid of Scheiding' in de Indische Tolk van 3 en 10 Januari 1893.

Na die wet heeft het stelsel, dat èn het moederland èn Indië in eigen uitgaven moeten voorzien, steeds meer ingang gevonden en aan dat stelsel moet ook voor den vervolge worden vastgehouden[1].' De beide Ministers verklaarden, zich hiermede te vereenigen en in de Eerste Kamer dacht men er niet anders over. Zoodat de aangehaalde zinsneden gezegd mogen worden, de meening van onze tegenwoordige Regeering en Volksvertegenwoordiging beide uit te drukken.

'Met de invoering der indische Comptabiliteitswet is een nieuw tijdperk van financieel beheer ingetreden.' Zoo is het. Toen kwam dat beheer in handen der vertegenwoordigers van het nederlandsche Volk, dat, als een goed huisvader en een trouw voogd, de bestemming van Indië's middelen en inkomsten, ten voordeele en in het belang van Indië, te regelen had. Toen was Nederland de buitengewone omstandigheden, waarop vroeger een betwistbaar recht tot het opleggen van buitengewone heffingen aan Indië kon worden gegrond, met behulp dier heffingen glansrijk te boven. Maar dan is het ook niet voldoende, aan het stelsel dat èn het moederland èn de kolonie in eigen uitgaven moeten voorzien, *voor den vervolge* vast te houden; erkend moet worden, dat, zeer zeker ná de invoering der Comptabiliteitswet, de onttrekking van middelen aan de indische en ten bate van de moederlandsche schatkist was *onverdedigbaar* en dat dus *de sedert* 1 *Januari* 1867 *aan Indië onttrokken millioenen aan Indië moeten worden teruggegeven*. De restitutie dier indische millioenen - dat is de *eereschuld* van Nederland aan Indië, *eereschuld* omdat haar kwijting niet door geschreven rechtstitels, maar door die hoogere wet, die men de wet der eer en der eerlijkheid noemt, geboden wordt.

III.

Bij de berekening van het bedrag der door Nederland aan Indië verschuldigde restitutie, komen in de eerste plaats in aanmerking de overschotten die, in het tijdvak 1867-1877, van de indische in de nederlandsche schatkist zijn gestort.

1) Geldleening ten laste van den Staat. Zitting 1897-1898 gedr. stukken 178. Voorloopig Verslag blz. 2.

Het totaal dezer overschotten was 151 millioen gulden[1]. Dit bedrag moet worden vermeerderd met de geldsommen, die, nà 1877 aan Indië in rekening zijn gebracht, wegens rente en aflossing, ter zake van het aandeel van N.-Indië in de nederlandsche staatsschuld. Want, waren de 151 millioen, zooals behoord had, in de indische schatkist gebleven, deze zou in alle tot dusver vervulde behoeften ruimschoots hebben kunnen voorzien, zoodat van ‘leenen’ geen sprake zou zijn geweest. De bijeentelling der bedragen, gedurende de jaren 1882-1899 ten laste der indische administratie gebracht voor deze ‘uitgaven ter zake van geldleeningen en voorschotten’, toont een eindcijfer aan van ruim 36 millioen[2]. De eereschuld van Nederland aan Indië bedraagt dus 187 millioen gulden, per 1 Januari 1900. Daarbij is dan geen rekening gehouden met de rente, die, sedert 1867, over de indische kapitalen had kunnen worden gekweekt en evenmin met de rente die sedert 1883 bij het credit staan der indische rekening aan Indië had moeten worden vergoed, daar toch ook, bij tijdelijke voorschotten van de zijde der nederlandsche schatkist, steeds nauwgezet rente ten laste van het indische budget berekend werd[3]. Niemand kan dus beweren, dat, bij de vaststelling van dit restitutie-cijfer, al te veel naar Indië is toegerekend.

De vraag rijst echter of, in mindering der restitutie, nu niet moet komen een zeker bedrag, als vergoeding van uitgaven, door het Rijk in Europa ten behoeve van N.-Indië gedaan, voor zoover die uitgaven nog niet ten laste der indische begrootingen werden gebracht. Volgens de minutieuse berekeningen van den oud-Minister E. de Waal, zouden in de verschillende hoofdstukken der nederlandsche staatsbegrooting tot een bedrag van hoogstens 3 millioen 's jaars aan uitgaven begrepen zijn, die, voor het geval Nederland geen heerschappij voerde over Insulinde, zouden kunnen worden bespaard[4]. De zaak zou dus hierop neder komen, dat, van

1) Zie de Aanteekeningen, I.
2) Zie de Aanteekeningen, II.
3) ‘Snakerijen’ noemde de heer Fransen van de Putte dergelijke heffingen, waaraan eerst in 1891 een einde gemaakt werd. (Zitting der Eerste Kamer van 8 Juni 1898. Handelingen blz. 285.)
4) Onze Indische Financiën. Nieuwe Reeks II, blz. 45 en vlg.

1867 af, de debet-zijde der indische rekening met, laat ons zeggen, 2 1/2 millioen 's jaars belast werd.

Er zijn, in den loop der tijden, verschillende voorstanders van het opleggen van dergelijke vergoedingen aan Indië opgestaan. Zij, die de batig-slot-politiek ten stelligste af keurden, erkenden in den regel toch de billijkheid, om het moederland geheel en al vrij te houden voor alle kosten, direct en indirect aan de uitoefening der souvereiniteit over Indië verbonden[1)]. Dat het denkbeeld tot dusver geen uitdrukking vond in de wet, is voornamelijk hieraan toe te schrijven, dat de voorstellen, om het indische budget met een ‘vaste bijdrage’ te belasten, eerst gedaan werden toen de batige sloten van voorheen plaats hadden gemaakt voor tekorten. Behalve van de zijde der principieele tegenstanders, die nog aan het *eenheidsstelsel* vasthielden en den droom van toekomstige batige sloten ongaarne geheel prijs gaven, werden de voorstellen dus ook bestreden door hen, die van oordeel waren dat een dergelijke nieuwe last de draagkracht van het verarmde Indië zou te boven gaan. Zoo leden achtereenvolgens de door de Ministers Van Bosse, Van Rees en Van Goltstein ontworpen plannen schipbreuk. Ook de pogingen van wijlen Mr. W.K. Baron Van Dedem, die eerst als Kamerlid, later als Minister, voorstellen tot wijziging der Comptabiliteitswet bij de Volksvertegenwoordiging aanhangig maakte, leidden tot geen resultaat en de opvolger van Mr. Van Dedem, Mr. Bergsma, kon de aanneming van het ontwerp tot wijziging dier wet alleen verzekeren door de door zijn voorganger daarin opgenomen bepalingen omtrent de *bijdragen* terug te nemen.

Er bestaat mijns inziens aanleiding, met dezen loop der gebeurtenissen vrede te hebben. Niet alleen, omdat N.-Indië, bij den sedert 1877 bestaanden toestand zijner financiën, die vergoedingen toch niet had of in de toekomst zou kunnen betalen, maar ook omdat de billijkheid dier vergoedingen mij zeer betwistbaar schijnt. Had Nederland ten aanzien van Indië het engelsche stelsel in practijk gebracht; had het van de koloniën nimmer eenig direct voordeel genoten; er zou inderdaad veel voor te zeggen zijn, dat Indië aan Nederland - eveneens in den geest van het engelsche

1) Zoo bijv. ook prof. Fruin, in zijn reeds aangehaald Gids-artikel.

stelsel[1] - behalve de directe uitgaven ten behoeve der koloniën gedaan, de meerdere kosten vergoedde, die het bestuur over Indië voor de algemeene huishouding van den Staat medebrengt. Doch nu de zaken ten onzent zoo geheel anders staan; nu Nederland, buiten de 187 millioen, die in elk geval behooren te worden gerestitueerd, nóg bijna 500 millioen van Indië getrokken heeft[2], nu hebben wij het recht verloren, ten aanzien der bedoelde vergoedingen, ons tegenover Indië op het door Engeland terecht gehuldigd beginsel te beroepen. Wil men er, om historische en praktische redenen, niet aan denken, ook die 'oude millioenen' voor Indië terug te eischen, dit is nog geen reden, er eenvoudig de spons over te halen. Onbillijk is het zeker niet, dat, tegenover de krachtige hulp, door de kolonie in moeilijke dagen aan het moederland bewezen, dit zich ter wille van de kolonie eenige meerdere uitgaven getroost. Een belangrijk bedrag - althans in vergelijking met het genotene - is daarmede niet gemoeid, want alles wat maar eenigszins onder cijfers te brengen is, wordt Indië behoorlijk in rekening gebracht. Er wordt door de andere Departementen zoo weinig aan Kolonien cadeau gedaan! De heer Fransen van de Putte, die het beter dan iemand anders weten kan, klaagde er onlangs nog over, dat zelfs in de benarde financiëele omstandigheden, waarin de indische geldmiddelen verkeeren, altijd geklopt (wordt) op de indische schatkist[3]. Zoodat het totaal der niet-gerestitueerde uitgaven, welke bespaard zouden kunnen worden, indien het nederlandsche gezag zich eens niet uitstrekte over Insulinde, heden ten dage dan ook zeker *minder* bedraagt dan de hoogstens 3 millioen, waarop in 1877 de heer E. de Waal het becijferde.[4]

1) 'Maakt Engeland dus geen aanspraak op eenige indische bate, het staat niettemin, althans in beginsel, op de volle restitutie der gelden, die het uitgeeft ten behoeve van Indië.' (Verkerk Pistorius en Van der Lith, blz. 9.)
2) Zie de Aanteekeningen, I.
3) In de zitting der Eerste Kamer van 28 December 1898. Handelingen I, blz. 50. Later zeide hij nog: 'Ik heb gedurende de 7 jaren, dat ik aan het hoofd van het Departement van Koloniën heb gestaan, mijn collega's steeds zien komen om iets van Indië te halen.' T.a. p. 50 en 51.
4) Onze Indische Financiën, blz. 59 en 68. Sedert de verschijning van dit werk zijn vooral de restitutie-posten ter zake van het *auxiliair eskader* aangegroeid. De zaak is thans zoo geregeld, dat, zoolang de vier tot de nederlandsche marine behoorende bodems, die het eskader uitmaken, onder het opperbevel van den Gouverneur-Generaal staan, alle kosten voor personeel en materieel, gewoon onderhoud daarin begrepen, ten laste komen der indische begrooting. (Koninklijk Besluit van 27 Juli 1896 no. 22 Ned. Staatsblad, no. 141.)

Indien dan ook bij een definitieve regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië, bepaald werd, dat Nederland de vóór 1867 genoten millioenen zal behouden, doch daarentegen aan Indië geen vergoeding zal opleggen voor andere dan rechtstreeks ten behoeve der kolonie gedane uitgaven, zou, naar ik meen, het moederland zich zeker niet hebben te beklagen, doch het veeleer als een voorrecht mogen beschouwen, de quaestie dier 'oude millioenen' op een zoo gemakkelijke en fatsoenlijke wijze te kunnen vereffenen[1)].

De hierboven gestelde vraag of een zekere som als vergoeding over nog niet verevende uitgaven door Nederland vóór 1867 ten behoeve van Indië gedaan, in mindering der restitutie komt, moet derhalve ontkennend beantwoord en het bedrag der eereschuld ad 187 millioen gulden, op 1 Januari 1900, gehandhaafd worden.

De kwijting dezer eereschuld zou een daad zijn, niet alleen van rechtvaardige, maar ook van verstandige politiek, omdat zij, verbetering brengend in den tegenwoordigen, onhoudbaren toestand der indische financiën, tevens de hoofdoorzaak der steeds toenemende ontevredenheid onder de ingezetenen van N.-Indië zou wegnemen. Een ontevredenheid, dubbel bedenkelijk, nu wij wellicht staan aan den vooravond der invoering van een stelsel van decentralisatie, dat alleen door de hartelijke medewerking der meest-ontwikkelde, niet-ambtelijke zoowel als ambtelijke, elementen in de indische maatschappij tot eenig resultaat zal kunnen leiden.

Bovendien zou, door de restitutie, ook de financieele positie van het Rijk in Europa zuiverder worden en in mindere mate verzwakt dan oppervlakkig schijnt. Want, zooals de zaken nu gaan, zijn wij, Nederlanders, eigenlijk bezig, ons een rad voor de oogen te draaien. Wij belasten Indië jaarlijks met ruim vier millioen voor rente en aflossing, terwijl dat zelfde Indië, alleen voor zijn gewone uitgaven, reeds meer te kort komt. De gelden, waarmede die rente en aflossing betaald

1) Dit denkbeeld is in hoofdzaak ontleend aan beschouwingen van Mr. P Brooshooft, voorkomende in *De Locomotief* van 31 December jl. onder de rubriek '*Van Dag tot Dag*'.

worden, komen dus niet uit Indië, maar uit de schatkist van het moederland! Voor zoover de restitutie het verdwijnen van dien rente- en aflossingspost uit de indische begrooting ten gevolge heeft, zou door haar de wettelijke toestand derhalve slechts in overeenstemming worden gebracht met den feitelijken.

Nederland beginne dus met de op Indië rustende schuld voor eigen rekening te nemen. Die schuld bedraagt 100 millioen, wegens Indië's aandeel in staatsleeningen en vermoedelijk ongeveer 20 millioen vlottende schuld. Deze 120 millioen komen in compensatie tegen de 187 en er blijft 67 millioen ter beschikking van Indië, dat dit eerlijk tot zijn schatkist behoorende saldo best zal kunnen gebruiken.

Verder is het noodig dat de Comptabiliteitswet worde gewijzigd, met dien verstande dat de artikelen 4 en 28[1)] daaruit verdwijnen en in plaats daarvan het beginsel worde uitgesproken, dat Nederland aan Indië alleen de in het rechtstreeksch belang van Indië gedane uitgaven in rekening brengt. Zonder zoodanige wijziging toch blijft het gevaar bestaan, dat in de jaarlijksche verschijning van een zoogenaamden *memorie-post* op de indische begrootingen gelegen is. Dien post van de begrooting af te voeren, zoolang art. 4 de plaats aanwijst waar hij behoort te worden uitgetrokken en dus die uittrekking stilzwijgend veronderstelt, zou ik van een wettelijk standpunt minder correct achten. Op dien grond kan dan ook m.i. de juistheid niet ontkend worden van de beslissing, door de Tweede Kamer bij de behandeling der jongste indische begrooting genomen, toen zij, ondanks de bestrijding van den heer Van Kol, den *memorie-post* handhaafde. Doch de motieven, die den heer Van Kol tot zijn bestrijding leidden, verdienen volle sympathie en zoowel de

1) Comptabiliteitswet Art. 4. De bijdragen van *Nederlandsch-Indië* aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven worden op het eerste Hoofdstuk uitgetrokken.
Art. 28. De in 's Rijks-schatkist overgebrachte gelden worden voor zoover zij niet noodig zijn tot bestrijding van uitgaven met het koloniaal beheer in betrekking staande, onverschillig tot welk dienstjaar zij behooren, op aan wijzing van den Minister van Koloniën, afgeschreven in mindering der bijdragen aan de middelen tot dekking van 's Rijksuitgaven, bij het eerste Hoofdstuk der begrooting voor *Nederlandsch-Indië* geraamd.

Regeering als de Kamer hadden beter gedaan, hun houding eenigszins toe te lichten, dan, zooals nu geschiedde, zonder discussie de bezwaren van den heer Van Kol af te wijzen[1]. Op velen, in Nederland en in Indië, moest dit toch den indruk maken alsof de Vertegenwoordigers van Kroon en Volk nog altijd wenschen vast te houden aan het beginsel, hetwelk aan art. 4 der Compt.-Wet ten grondslag ligt en bij de vaststelling dier wet aldus werd omschreven: 'dat Indië, boven en behalve de uitgaven in het rechtstreeksch belang dier bezittingen gedaan, zijn aandeel drage in de algemeene lasten van den nederlandschen staat[2].' Komt men op dit, in verband met de vroeger van Indië genoten voordeelen, onbillijke beginsel niet ruiterlijk terug, dan blijft de deur voor een toekomstige spoliatie van Indië open staan.

IV.

Het klassieke voorschrift *audi et alteram partem* vordert, dat hetgeen ook door hen die het overigens wèl meenen met Indië tegen den restitutie-eisch is aangevoerd, onderzocht en gewogen worde.

Als ik mij niet vergis, is de heer Domela Nieuwenhuis de eerste geweest, die in ons parlement de teruggave der van Indië genoten millioenen ter sprake gebracht en, als door de goede trouw geboden, aanbevolen heeft. In zijn op 20 November 1888 uitgesproken redevoering, verweet hij Nederland, 850 millioen van Indië te hebben *geroofd* en betuigde hij zijn verwondering, dat een man van karakter als de Minister Keuchenius, geen voorstellen deed om dit onrechtmatig verkregen geld aan Indië te restitueeren[3].

Tegen de door den heer Domela Nieuwenhuis gebezigde uitdrukking *roof*, teekende, twee dagen later, Mr. S. Van Houten protest aan. Die 850 millioen, zoo zeide hij, zijn verkregen in een tijd dat Nederland veel geld moest uitgeven en daarom in Indië in producten ging speculeeren.

1) Handelingen 1898-1899, II blz. 257.
2) Voorloopig Verslag over Ontwerp Comptabiliteitswet. Bijlagen tot de Handelingen 1863-1864, blz. 648.
3) Zitting van 20 November 1888. Handelingen 1888-1889, II blz. 197 en vlg.

In dien tijd zijn vier à vijf duizend millioen voor rijksuitgaven uit de nederlandsche schatkist geput en als Indië daarvan nu 850 millioen betaalde ‘was dit cijfer van bijdragen dan zoo enorm?’ De fout had, volgens den heer van Houten, niet hierin gelegen, dat Nederland het excedent der speculatie in den zak stak, maar ‘dat men de diensten, die men daarvoor van de inlandsche bevolking gevergd heeft, niet genoeg betaald heeft. Had men dat gedaan, dan zou er evenmin onrecht gelegen zijn in het in den zak steken van de resultaten der speculatie, als er in gelegen is dat men de prijzen van het Banka-tin in de schatkist stort, nadat men de koelies behoorlijk heeft betaald[1].’

Het zal voor den heer Van Houten, die aldus al zijn scherpzinnigheid - of moet ik zeggen: sophistiek? - in dienst der moederlandsche regeering stelde, waarschijnlijk een teleurstelling geweest zijn, toen de heer Keuchenius niet van zijn hulp gediend bleek. Liever dan met den heer Van Houten mede te gaan, deelde de Minister de meening van den heer Domela Nieuwenhuis, al zou hij dan ook niet, met dien afgevaardigde, van *roof* en *diefstal* durven spreken. Maar dat er aan die 850 millioen onrecht kleefde, kon de Minister, zonder zijn verleden ganschelijk te verzaken, niet ontkennen en de eenige reden waarom hij geen voorstellen deed om het onrecht te herstellen, was dat hij er geen *mogelijkheid* toe zag[2].

Terecht bracht de heer Keuchenius, ten aanzien van den heer Van Houten, het *non tali auxilio* in toepassing. Zelden toch werd een ernstiger zaak op oppervlakkiger en lichtzinniger wijze behandeld. De onttrekking der 850 millioen aan de indische schatkist wordt verdedigd op grond van Nederlands geldnood, terwijl vast staat dat een belangrijk deel dier millioenen genoten werd nadat de geldnood gelenigd was. Het bedrag van vier à vijf duizend millioen schijnt verkregen te zijn door, over een reeks van jaren, tal van uitgaven, met inbegrip van het meerendeel der *gewone* uitgaven, samen te tellen. Had de spreker deze *gewone* uitgaven van het totaal afgetrokken, hem zou, naar alle waarschijnlijkheid, gebleken zijn, dat de *buitengewone* grootendeels, zoo niet geheel,

1) Zitting van 22 November 1888. Handelingen 1888-1889, II blz. 249.
2) Zitting van 23 November 1888. Handelingen 1888-1889, II blz. 259.

met indisch geld betaald werden. Dat het cultuurstelsel een ‘speculatie in producten’ was is niet juist. Wie speculeert riskeert verlies en het cultuurstelsel was er juist op aangelegd, den staat voordeelen te bezorgen, zonder eenige kans op verliezen. Wij dwongen den Inlander om, tegen betaling beneden de waarde, producten aan ons te leveren en verwierven op die wijze schatten, zonder zelve eenige risico te loopen. De heer Van Houten noemt het zelf een fout, dat wij den Inlander te weinig betaalden en erkent daarmede alvast dat wij onrecht pleegden. Maar grooter onrecht was het, dat wij het ‘excedent’ ‘in den zak staken’ d.i. in de moederlandsche schatkist stortten in stede van het - zooals, tijdens de heer Van Houten zijn redevoering uitsprak, met de opbrengst van het Banka-tin werd gedaan - te bestemmen ten behoeve van Indië. Had men in 1888 voorgesteld het excedent dezer ‘tinspeculatie’, ‘nadat men de koelies behoorlijk betaald had’, tot bestrijding van uitgaven ten behoeve van het Rijk in Europa aan te wenden, ik geloof dat zelfs de heer Van Houten zich daartegen zou hebben verzet!

De stand van het restitutie-vraagstuk in 1888 kan derhalve aldus gekenschetst worden: dat, ofschoon de onrechtmatigheid der onttrekking van gelden aan de indische schatkist ten behoeve van het moederland door een der voornaamste woordvoerders der liberale partij niet kon worden wederlegd en door de Regeering moest worden erkend, de daarop gegronde eisch tot restitutie niettemin door de Regeering niet-ontvankelijk werd verklaard met een alles afdoend *non possumus*. Echter dient hierbij in het oog te worden gehouden, dat de eisch zich uitstrekte tot het totaal der in den loop dezer eeuw van Indië genoten gelden.

Bij de behandeling der indische begrooting voor 1898 daarentegen, werd de opnieuw gestelde restitutie-eisch beperkt tot de na de invoering der Comptabiliteitswet genoten millioenen. Doch ook toen stelde de Minister van Koloniën zich niet slechts andermaal op het *non-possumus*-standpunt, maar hij bestreed bovendien de rechtmatigheid van den eisch met een verwijzing naar de door mr. Van Houten in 1888 gebezigde argumenten. Te bevreemdender, omdat de heer Cremer zich een warm voorstander betoonde van diezelfde rechtvaar-

digheid, waarop, in 1888, de heer Keuchenius zich beroepen en waarmede de heer Van Houten zoo luchtig omgesprongen had. In zijn antwoord aan den heer Van Kol, die het Nederlands plicht achtte, de sedert 1867 van Indië genoten millioenen terug te geven, noemde de Minister het een geluk, dat de tijd der batige sloten, de tijd der exploitatie van Indië ten behoeve van Nederland, voorbij was. De rechtmatigheid om de middelen, die Indië opbrengt, in arbeid en in belasting, te doen strekken ten bate van Indië zelf, werd - zoo constateerde de Minister - door alle partijen erkend.[1)] Deze beschouwingen, waarvan elk vriend van Indië met voldoening zal hebben kennisgenomen, strooken zoo weinig met de mercantiele beginselen van den heer van Houten, dat het haast geoorloofd schijnt, 's Ministers beroep op de argumentatie van dezen staatsman als een *lapsus linguae* aan te merken. In elk geval meen ik te mogen beweren, dat het eenige ernstige argument van den heer Cremer voor zijn typisch-geformuleerde conclusie: ‘En daarom, wat die oude rekening betreft: *Schwamm drüber*!’ gelegen was in de volgens hem gebleken *onmogelijkheid* om het door den heer Van Kol aanbevolen stelsel uit te voeren. Het verdient intusschen opmerking, dat die *onmogelijkheid* ook nu weder als axioma gesteld en geen poging tot bewijslevering gedaan werd. Een dergelijke poging ware intussschen wel op haar plaats geweest nu de eisch, vergeleken bij dien van 1888, zoo aanmerkelijk verminderd was. De heer Domela Nieuwenhuis had van 850 millioen gesproken, de heer Van Kol sprak alleen van de batige sloten sedert 1867, d.i. over bijna 700 millioen minder!

Het kan dan ook geen verwondering wekken, dat de heer Van Kol den strijd niet opgaf en slechts op een gelegenheid wachtte, dien andermaal te openen. Die gelegenheid deed zich voor bij de behandeling van het reeds vermelde voorstel tot het aangaan van een leening van 45, later 55 millioen. In het Voorloopig Verslag vinden wij al dadelijk het bewijs van zijn oppositie. ‘Een lid’, zoo heet het daar[2)], ‘achtte het

1) Zittingen van 16 en 17 November 1897. Handelingen II, blz. 109 en vlg. en blz. 142.
2) Bijlagen der Handelingen 1897-1898. Gedrukte stukken no. 178 no. 4, blz. 1.

onbillijk, Indië te belasten met de uitgaven voor rente en aflossing der voorgestelde leening, waar Nederland vroeger honderden millioenen uit Indië had getrokken. Hij meende dat het moederland deze uitgaven voor zijne rekening behoort te nemen'. Zijn ambtgenooten konden evenwel de onbillijkheid der voorgestelde belasting van Indië niet inzien. Waren zij het soms met den heer Van Houten eens geworden en beschouwden zij het als de rechtmatigste en natuurlijkste zaak ter wereld, dat het moederland, ook nà de invoering der Comptabiliteitswet, 'het excedent der speculatie in den zak had gestoken'? Verre van dien. Zij stelden zich op het standpunt, waarvan ik hierboven reeds met instemming melding maakte. Zij erkenden, dat met de invoering der indische Comptabiliteitswet een nieuw tijdperk van financieel beheer is ingetreden; zij prezen het stelsel, dat èn moederland èn Indië in eigen uitgaven behooren te voorzien, als het juiste en dáárom..... 'kon men zich met het voorstel om de rente en aflossing van deze tot versterking der indische geldmiddelen vereischte geldleening ten laste van Indië te brengen geheel vereenigen.'[1)]

Een fraaie redeneering, die volmaakt zou zijn, indien niet de *minor* er aan ontbrak! De *minor*, luidende: na de invoering der Comptabiliteitswet werd aan Indië, ten bate van het moederland, een bedrag van 187 millioen onttrokken. Voeg dezen *minor* ter rechter plaats in en de conclusie zal, juist omgekeerd aan die van het Voorloopig Verslag, luiden: daarom kan geenerlei geldleening ten laste van Indië worden gebracht, alvorens de restitutie dezer, in strijd met het voor richtig erkende stelsel, aan Indië onttrokken gelden aan de indische schatkist heeft plaats gehad.

Dit alles is zoo duidelijk, zoo elementair, dat het pijnlijk aandoet, in de Memorie van Antwoord, twee bekwame mannen, als de heeren Cremer en Pierson, met de kreupele logica van het Voorloopig Verslag te zien instemmen[2)]. En wij vergeven het den heer Van Kol gaarne, dat hij, in het vuur zijner verontwaardiging over een zoo opzettelijk miskennen zijner goede bedoelingen, zich bij de openbare behandeling

1) Voorl. Verslag blz. 2.
2) Memorie van Antwoord, blz. 1.

eenige minder parlementaire uitdrukkingen liet ontvallen. Trouwens, ook de heer Pierson, die de verdediging van het regeeringsvoorstel op zich genomen had, was te dezen aanzien vergevensgezind gestemd, daar hij zelf ‘ook wel eens van verontwaardiging getrild had ten aanzien van de batig-slotpolitiek, die vroeger werd gevolgd.’ Waarom de Minister nochtans de vraag, of de billijkheid medebrengt aan Indië terug te geven, wat Nederland vroeger van Indië genoten heeft - ‘een vraag die wel alle ernstige staatslieden moet hebben beziggehouden’ - ontkennend beantwoordt? Zie hier één der redenen: ‘groote onbillijkheid is in vroegere jaren Indië aangedaan; maar indien het thans levende geslacht aan Indië de vroeger genoten batige sloten moest terug betalen, zou er grievend onrecht geschieden aan het thans levend geslacht.’ Want de baten zijn genoten door de bewoners van Nederland van vele jaren geleden, genoten doordien zij minder belasting te betalen hadden. ‘Moet dat verhaald worden op het thans levende geslacht, dat zeker niet te weinig belasting betaalt? Men zou dan datgene wat sommigen een onrecht noemen, en zeker een onbillijkheid, een inhumaniteit is geweest, herstellen door een nieuw onrecht, een nieuwe inhumaniteit, te begaan tegenover Nederland.’[1)]

Hier hebben wij te doen met een nieuw argument, een argument, dat, ook om het gezag van hem, die er zich van bediende, ernstige overweging vereischt. Daarbij moet al weder in het oog gehouden worden, dat de in de Kamer gevoerde strijd uitsluitend liep over de sedert 1867 aan Indië ontrokken gelden, een omstandigheid, door den heer Pierson verzwegen en misschien wel voorbijgezien. In de tweede plaats moet geconstateerd worden dat, ook volgens den heer Pierson, die onttrekking een onbillijkheid, een inhumaniteit was. En nu rijst dadelijk de vraag: of, *indien het waar is*, dat die onbillijkheid, tegenover Indië gepleegd, alleen goed te maken is door een nieuwe onbillijkheid te begaan tegenover Nederland, dit een motief mag zijn om van dit eenige middel tot herstel van recht af te zien? Wie hebben de onbillijkheid tegenover Indië begaan? Voor zoover de daders-zelve niet nog in leven zijn, de vaderen van

1) Zitting van 26 Mei 1898. Handelingen II, blz. 950.

het thans levend nederlandsch geslacht. En wat is bevredigender voor ons rechtsgevoel: dat de gevolgen van gepleegd onrecht worden aanvaard en gedragen door de zonen van hen die er voordeel van genoten, dan dat die gevolgen drukken en blijven drukken op de kinderen en kindskinderen van hen, die benadeeld worden? Op deze vraag is, dunkt mij, maar één antwoord mogelijk. Doch *is* de veronderstelling, van welke de Minister uitging, juist; *zou*, door het restitueeren der sedert 1867 van Indië genoten millioenen, inderdaad een onbillijkheid gepleegd worden tegenover het thans levend geslacht? Ik meen die vraag ontkennend te moeten beantwoorden. De sedert 1867 genoten indische millioenen worden teruggevonden in tal van werken van openbaar nut, sedert 1867 uit rijksmiddelen bekostigd[1)]. Waren die millioenen er niet geweest, wij zouden nu òf minder werken òf meer schuld hebben: in elk geval is het vermogen van het Rijk in Europa door de naasting dier millioenen toegenomen. Restitutie zou dus eenvoudig zijn: afstand doen van iets wat ook het geslacht van heden niet hebben zou, indien het geslacht van gisteren het niet genomen had. Zelfs de bewering, dat de gedurende 1867-1877 van Indië genoten gelden in hoofdzaak gediend hebben om de toenmalige ingezetenen van Nederland minder belasting te doen betalen, gaat niet op, omdat gelijk gezegd, die gelden hun aequivalent vinden in de sedert 1867 ten behoeve van het Rijk in Europa tot stand gebrachte openbare werken, die, zonder de indische millioenen, toch zeker niet uit de gewone middelen, maar uit de opbrengst van staatsleeningen bekostigd zouden zijn. Het eenige voordeel, door de vroegere belastingschuldigen genoten, is dus dat ook hun de betaling bespaard werd van rente, die, strikt genomen, aan Indië ten goede had moeten komen. Daar nu echter de vordering, zooals zij in de Tweede Kamer gesteld werd, zich niet uitstrekte tot rentevergoeding, maar alleen tot restitutie der

1) Volgens een van zeer vertrouwbare zijde verstrekte inlichting bedroegen de op 31 December 1866 voor den aanleg van Staatsspoorwegen gebruikte gelden bijna 68 millioen. Op 30 Juni 1897 was, voor hetzelfde doel, bijna 270 millioen verwerkt (*Jaarcijfers* 1898 en voorgaande jaren, blz. 182), dus ruim 200 millioen sedert 1 Januari 1867, tegen 187 millioen sedert dien datum aan de indische middelen onttrokken.

genoten hoofdsommen, zou dit voordeel geheel onaangetast blijven. De toewijzing der vordering zou alleen ten gevolge hebben, dat het tegenwoordig geslacht ophield om van onrechtmatig verkregen voordeelen te genieten en zich dus even laakbaar te gedragen als het vorige. Want of men zich nu wederrechtelijk gelden toeeigent, dan wel de daarmede tot stand gebrachte zaken, zonder voorafgaande schadeloosstelling van den benadeelde, gebruikt, zal voor de rechtbank der humaniteit wel weinig onderscheid maken.

De eenige door den heer Pierson medegedeelde reden voor zijn ontkennend antwoord op de vraag of Nederland tot restitutie aan Indië verplicht is, kan ons dus niet bevredigen. Zijn argumentatie is zachtzinniger, minder cynisch, maar niet minder wraakbaar dan die van mr. Van Houten.

Wie er dan ook door mocht zijn overtuigd[1] niet de heer Fransen van de Putte! In de zitting der Eerste Kamer van 8 Juni 1898 hooren wij dezen Nestor der koloniale hervormings-partij de verrassende verklaring afleggen: '*dat au fond van de zaak, de afgevaardigde uit Enschedé gelijk heeft*'[2]. En tot staving van zijn gevoelen, legde hij dat kostbare staatje over, dat evenveel boekdeelen spreekt als het sedert 1867 in de nederlandsche schatkist gestorte indische millioenen aanwijst en waarvan bij de aan deze beschouwingen ten grondslag liggende berekeningen, dankbaar gebruik gemaakt werd[3].

'Wanneer', zoo betoogde de heer Van de Putte met snijdende logica 'wanneer nu het sustenu van de Regeering is, dat er, ten gevolge van de Comptabiliteitswet, scheiding van de nederlandsche en indische financiën heeft plaats gehad, hoewel die wet dit niet uitdrukkelijk beveelt, dan hadden die 134 millioen[4] in compensatie behooren te worden gebracht, wanneer men Indië belast met de rente en de aflossing van de leeningen van 45 en 55 millioen. Mij

1) De Tweede Kamer nam het Regeeringsvoorstel aan met 69 tegen 4 stemmen. Tegen stemden de drie socialistische afgevaardigden en de heer Staalman.
2) Handelingen I, blz. 285.
3) Zie de Aanteekeningen, I.
4) Nl. ƒ 130,424,693, zijnde de eindsom der voorlaatste kolom van den door den spreker overgelegden staat, verminderd met ƒ 5,497,241, die hij van die eindsom meende te moeten aftrekken.

dunkt, het is moeilijk voor tegenspraak vatbaar en het is in ieder geval goed om het te releveeren, omdat zoowel in deze als in de andere Kamer stemmen opgaan, die zich beklaagd hebben over opofferingen, die Nederland zich voor Indië getroostte en er is geen cent uitgegeven ten behoeve van Indië, die niet uit het indische budget betaald is. Mij dunkt, het is toch nuttig, de punten eindelijk eens op de i's te zetten.'

Het is waarlijk jammer, dat de heer Van de Putte zelf dit nuttige en met zoo grooten ijver aangevangen werk niet voortgezet en voltooid heeft. Maar in plaats daarvan bleef hij halverwege steken, zich er toe bepalend bij de Regeering aan te dringen op de indiening van een wetsontwerp, dat, *althans voor de toekomst*, de verhouding tusschen de nederlandsche en indische financiën regelen zou. En toen hij zich vervolgens nog verplicht achtte, ter voorkoming van misverstand, de tegenwoordig ten opzichte van Indië gevolgde algemeene politiek, vergeleken bij die van vóor 1855 (!), in bescherming te nemen en een lofzang te houden op de zegeningen, door de liberalen aan Ned.-Indië geschonken, bood hij tevens mr. Pierson de schoonste gelegenheid aan, het debat van de stekelige hoofdzaak af te leiden. Aan den door den heer Van de Putte aangeheven lofzang werd een voor dezen bijzonder aangename noot toegevoegd met de opmerking, dat, bij het nagaan der verschillende hervormingen op koloniaal politiek gebied in de laatste 30 à 35 jaren, schier elke hervorming haar begin en oorsprong bleek te vinden in het tijdperk van het eerste Ministerie van den heer Van de Putte. Over de quaestie der genaaste millioenen werd vervolgens heengegleden. Te dien aanzien toch bepaalde mr. Pierson zich tot de opmerking, dat in de gewisselde stukken de grenslijn tusschen de oude en de nieuwe financieele politiek met betrekking tot Indië geplaatst is bij 1 Januari 1867, maar dat hij - de Minister - toch liever 1877 zou willen noemen, omdat eerst sedert dat jaar de batige sloten geheel zijn verdwenen. Een standpunt, dat, zooals de heer Van de Putte nog even opmerkte 'geen zin heeft', maar althans dit voordeel, dat het de oplossing van het vraagstuk, waarmede alle ernstige staatslieden zich tot dusver vruchteloos kwelden, zeer vergemakkelijkt.

Al moge dus de stout aangevangen poging van den heer

Fransen van de Putte, om ten aanzien der indische financiën ‘de punten op de i's te zetten’ niet voltooid zijn, het optreden van dezen staatsman blijft niettemin van de grootste beteekenis voor allen, dien de eer van Nederland en het belang van Indië ter harte gaan. Onbewimpelder en ruiterlijker dan hij deed, kon niet erkend worden, dat, indien, zooals Kamers en Regeering eenparig verkondigd hadden, met de invoering der Comptabiliteitswet, een nieuw tijdperk van financieel beheer was ingetreden, ook de sedert 1 Januari 1867 door Nederland van Indië genoten gelden, in het credit van Indië behoorden geboekt te staan. Deze stelling behoudt, onwederlegd als zij is, volle kracht, hoe zeer ook de belasting van Indië met de rente en de aflossing der leening van 1898, daarmede in lijnrechten strijd was.

Na de aanneming van het ontwerp der leeningswet - de Eerste Kamer besloot er toe zonder hoofdelijke stemming - schijnt de strijd over het restitutie-vraagstuk uitgewoed. Waarschijnlijk meende de eenige werkelijk overtuigde voorstander van het denkbeeld in de Tweede Kamer, dat voortzetting van den strijd ‘vechten tegen de bierkaai’ zou zijn. Daarom trof het te meer, den Minister van Koloniën bij de behandeling der jongste begrooting op dien strijd te hooren zinspelen en dat in termen, die in hem eer een bondgenoot dan een antagonist van de heeren Van Kol en Fransen van de Putte zouden doen vermoeden. Het was naar aanleiding van een lofspraak, door de heeren Bastert en Van der Zwaag gehouden op de financiers van den ouden stempel, die de kunst verstonden sluitende begrootingen te maken. Nadat de Minister er op gewezen had, dat die sluitende begrootingen verkregen werden door de behoeften van Indië onvervuld te laten, terwijl de overschotten werden gebruikt om de nederlandsche middelen aan te vullen, sprak hij de navolgende merkwaardige woorden: ‘Hadden die financiers willen voorzien in de dringende behoeften van Indië, hadden zij ginds spoorwegen doen bouwen in plaats van hier, geen leeningen afgelost om ze kort daarna voor Indië's rekening op nieuw te sluiten, dan zou de schuldenlast van Indië er heel wat anders uitzien en ook de draagkracht der bevolking grooter zijn dan nu. Op de verkeerdheden, waarop ik wees, is niet meer terug te komen, althans ik zie er geen kans toe. De geachte af-

gevaardigde uit Enschedé, die in warme woorden bij een vorige gelegenheid over deze zaken gesproken heeft, ziet misschien kans het wèl te doen; welnu hij heeft het recht van initiatief, men kan zien hoever wij daarmede komen'[1)].

Klinkt dit niet als een klaaglied eindigend met een wanhoopskreet? Dat Nederland tegenover Indië onrecht gepleegd heeft, wordt niet langer betwijfeld; het wordt luide, met uit het hart opwellende welsprekendheid, door den vertegenwoordiger der Kroon in 's lands vergaderzaal verkondigd. Het is alsof wij een anderen Augustus hooren weeklagen: 'Nederland, Nederland, wat hebt gij met mijn millioenen gedaan?' En wat de positie van dezen voor de belangen van Insulinde verantwoordelijken Augustus te tragischer maakt, is dat hij geen mogelijkheid ziet, het onrecht hersteld, de zoo hoog noodige millioenen terug te krijgen! De heer Bastert werd er koud van en waarschuwde, dat Indië niet de molensteen mocht worden, die Nederland aan den grond brengt.[2)]

Een terugblik op hetgeen tegen den restitutie-eisch is aangevoerd leert, dat niemand er in geslaagd is, de billijkheid dier vordering te wederleggen; dat twee gezaghebbende 'indische specialiteiten', de heer Keuchenius en de heer Fransen van de Putte, die billijkheid hebben moeten erkennen en dat de tegenwoordige Minister van Koloniën, wel verre van de aanvankelijk met instemming vermelde argumentatie van den heer Van Houten vast te houden, geëindigd is het met die argumentatie verdedigd stelsel zoo scherp mogelijk te veroordeelen. Het eenige wat aan het herstel van het aldus, uitdrukkelijk en stilzwijgend, erkende onrecht in den weg staat is het *non-possumus*-argument. Zoo dikwijls dit, als dooddoener, tegen den restitutie-eisch werd aangevoerd - zooals door den heer Cremer in zijn het laatst aangehaalde woorden - geschiedde het zonder motiveering, als iets dat van zelf sprak en dus geen nader bewijs behoefde. Daar er echter geen reden bestaat, waarom aan dit argument de rang van een axioma zou worden toegekend, zal ik het wagen, zijn waarde te onderzoeken en derhalve trachten déze vraag te

1) Zitting van 23 November 1898. Handelingen II, blz. 186.
2) Zitting van 25 November 1898. Handelingen II, blz. 250.

beantwoorden: Is Nederland al of niet bij maehte, de sedert 1867 aan Indië onttrokken gelden aan Indië terug te geven?

V.

Zooals berekend werd, bedraagt het totaal der sedert 1 Januari 1867 ten bate van het Rijk in Europa aan de indische middelen onttrokken gelden 187 millioen gulden. Tot een bedrag van 120 millioen zou de restitutie dezer gelden kunnen geschieden door verrekening met de thans ten laste van Indië loopende aandeelen in Nederlands gevestigde en vlottende schuld; tot kwijting van het saldo zou een nieuwe leening moeten worden aangegaan. De voldoening der eereschuld zou dus voor het Rijk in Europa een vermeerdering van zijn schuldenlast met 187 millioen medebrengen. Neemt men in aanmerking, dat, voor rente en geleidelijke aflossing dier schuld, jaarlijks vier percent van het geheele bedrag zou moeten worden betaald, dan blijkt dat de restitutie het Rijk in Europa op een jaarlijksche uitgave van ƒ 7 480 000, stelle 7½ millioen, zou komen te staan.

Zou een dergelijke vermeerdering van staatsuitgaven de draagkracht van het ‘thans levende geslacht’ te boven gaan? Het is moeilijk dit te gelooven, indien men let op de groote verbetering, die, in den loop der laatste vijftig jaren, de financieele toestand des Rijks ondergaan heeft en op de vermeerderde welvaart van een groot gedeelte der bevolking.

Men moge van oordeel zijn, dat in verschillende, onlangs aan die laatste halve eeuw gewijde beschouwingen, wat al te veel is toegegeven aan gelegenheids-optimisme, dit doet niets te kort aan de waarde der cijfers, waarop sommige dier beschouwingen gebaseerd zijn.

Uit het door prof. Reiger in het *Historisch Gedenkboek* van het *Nieuws van den Dag* gegeven overzicht der nederlandsche financiën[1] blijkt, dat in 1849 het hoofdstuk Nationale Schuld ƒ 36 344 229 vorderde, waarvan ƒ 759 000 beschikbaar voor aflossing en dat derhalve toenmaals door Nederland ƒ 35 585 229 aan rente betaald werd, terwijl in 1898 voor hetzelfde hoofdstuk ƒ 32 491 093 vereischt werd, waarvan

1) Eene Halve Eeuw, 1848-1898. Amsterdam 1898. Dl. I, blz. 212.

ƒ 2 628 100 voor aflossing, of ƒ 29 862 995 voor rente. Laatstgenoemd bedrag moet echter verminderd worden met ƒ 1 320 000 nl. de door Indië betaalde 3 pCt. over het zoogenaamde aandeel van Indië in de nederlandsche staatsschuld, dat in 1898 44 millioen bedroeg, waardoor het eindcijfer van den rentelast, drukkend op het geslacht van 1898, wordt teruggebracht tot ƒ 28 542 993 of ruim 7 millioen *minder* dan de ƒ 35 585 229, die het geslacht van 1849 te dragen had. De restitutie zou dus slechts ten gevolge hebben, dat de eischen van het hoofdstuk Nationale Schuld tijdelijk weder op het peil van 1849 werden gebracht; *tijdelijk*, omdat in de verhooging van 7½ millioen ongeveer één vierde voor aflossing begrepen is. Nu is het waar, dat het geslacht van 1849 en volgende jaren, als 'bijslag' voor de betaling van staatsschuldrente, een deel der indische millioenen te zijner beschikking had; maar het is niet minder waar, dat het thans levend geslacht inkomsten en indirecte voordeelen trekt uit tal van werken die in 1849 niet bestonden en die, het worde vooral niet vergeten, voor een zeer belangrijk deel met indische millioenen betaald zijn: ik wijs er alleen op, dat de Staat in 1849 geen enkelen spoorweg bezat en thans over een net van ruim 1400 kilometer beschikt[1]. En het is oók waar, dat in die vijftig jaar de bevolking van Nederland van 3 tot 5 millioen zielen aangroeide[2].

De door prof. d'Aulnis de Bourouill in zijn aan *De Ontwikkeling der Volkswelvaart* gewijde verhandeling[3] aangehaalde cijfers toonen verder ten duidelijkste aan, dat niet alleen het vermogen van het Rijk, maar ook het totale bezit der gegoede en dus belastbare ingezetenen in den loop der laatste halve eeuw met reuzenschreden is toegenomen, Het aantal der *woningen met haardsteden*, dat in 1848/49 349140 bedroeg, was in 1895/96 gestegen tot 707496 en dus meer dan verdubbeld, terwijl de bevolking in hetzelfde tijdvak met 61 percent klom. En niet de woningen der minstvermogenden, de woningen met één haardstede,

1) Eene Halve Eeuw, blz. 236, spreekt van ruim 1350 kilometer. Volgens de jongste *Jaarcijfers* waren op 34 December 1897 echter 1445 kilometers S.S. in exploitatie.
2) Eene Halve Eeuw I, blz. 351.
3) Eene Halve Eeuw I, blz. 349 en vlg.

leverden de belangrijkste bijdrage tot deze vermeerdering, integendeel, het waren juist déze woningen, die, van alle categoriën, het minst in aantal toenamen. Voor elke 100 woningen met één haardstede in 1848/49, waren er in 1895/96 147; maar die met twee haardsteden breidden zich uit in verhouding van 100 tot 229, die met drie van 100 tot 300; die met vier van 100 tot 303; die met vijf van 100 tot 285; die met zes en meer van 100 tot 237[1].

Deze cijfers, ontleend aan de statistiek der personeele belasting over de jaren vóór 1897, hebben natuurlijk veel van hun praktische waarde verloren sedert, met ingang van genoemd jaar, de heffing dier belasting naar den grondslag van het aantal haardsteden volgens gewijzigde beginselen geschiedt, doch voor een vergelijking tusschen den algemeenen vermogenstoestand van voorheen met dien van thans, zijn zij niettemin zeer belangrijk. Aangenomen, wat niet te gewaagd schijnt, dat zij, die onder vigeur der oude wet op het personeel, voor 3-5 haardsteden betaalden, tot de eenigszins gegoede klassen behoorden en dat de voor zes en meer haardsteden aangeslagenen de welgestelden en zeer welgestelden in den lande omvatten, dan blijkt, gedurende een tijdvak, waarin het bevolkingscijfer met 61 percent steeg, de eerste categorie een uitbreiding van 200, de tweede van 137 percent te hebben verkregen. Waar nu verder, op grond der statistische onderzoekingen van Mr. C.A. Verrijn Stuart, vaststaat dat, binnen een tijdsverloop van dertig jaren (1856-1886), het totaal der vermogens, in het bezit van particuliere personen, in Nederland met 87,52 percent toenam[2], daar mag, zonder vrees voor overdrijving, beweerd worden dat, in de laatste halve eeuw, het maatschappelijk vermogen ten onzent minstens verdubbeld is.[3]

1) Eene Halve Eeuw I, blz 354.
2) ‘Ons maatschappelijk vermogen voor dertig jaren en thans’ (1886), in ‘Bijdragen van het Statistisch Instituut’, Vierde jaargang, blz. 267 en volgende, in het bijzonder blz. 287.
3) Reeds in 1878 wees een uitnemend financier als Mr. N.P. van den Berg op het, ook in verhouding tot den belastingdruk, zoo zeer aanzienlijk ‘gezamenlijk vermogen der Nederlanders’, dat in de jaren 1873 en 1874, door achteruitgang in waarde van spaansche en amerikaansche effecten, zelfs een vermindering van 500 millioen gulden ondergaan kon, zonder dat dit van eenigen invloed was op de opbrengst der belastingen. ‘Hoe treurig’ liet de schrijver op de mededeeling van dit feit volgen, ‘hoe treurig is het in verge lijking hiermede met den volksrijkdom van Indië gesteld. De overgroote massa van Indië's bevolking is arm en onbemiddeld; welgestelde inlanders behooren tot de zeer schaarsche uitzonderingen en zoo gering is het overgelegde maatschappelijk kapitaal, dat de mislukking van één oogst de noodlottigste gevolgen voor de geheele samenleving hebben kan’. (‘Mist het Protest tegen “de Bijdrage” een op recht en billijkheid steunenden grondslag?’ Batavia 1878, blz. 22. Deze karakteristiek van den economischen toestand der inlandsche maatschappij is, helaas, nog altijd volkomen juist.

Maar - voert men mij wellicht tegemoet - de opbrengst der belastingen is immers belangrijk hooger dan in 1849. Volkomen waar, doch er wordt dan ook van staatswege, dus ten algemeene nutte, thans heel wat meer gedaan dan vóór vijftig jaar. Men leze er Prof. Reiger maar eens op na! Tevens blijkt uit diens mededeelingen - en daarop komt het ten slotte aan - dat het gedeelte der rijksuitgaven, waar, voor de ingezetenen, geen voordeel, geen aequivalent tegenover staat, in den loop der laatste halve eeuw aanmerkelijk *kleiner* geworden is. Terwijl toch aan den eenen kant het nominaal bedrag der staatsschuld met bijna 141 millioen verminderde, werd anderzijds bijna 400 millioen besteed voor spoorwegen en voorname waterstaatswerken.[1)] De eigenlijk gezegde schuldenlast der nederlandsche natie is dus in vijftig jaren tijds, met ruim 500 millioen verminderd. Ook al gaat daar een bedrag van 187 millioen af, dan zal de positie van het geslacht van 1899 toch altijd nog een goede 300 millioen voordeeliger blijven dan die van het geslacht van 1849.

Het maatschappelijk vermogen verdubbeld, het vermogen van het Rijk met een half milliard toegenomen! Hoe kan, onder die omstandigheden, nog worden volgehouden, dat een tijdelijke vermeerdering van den schuldenlast des Rijks met 187 millioen, dat een tijdelijke belastingverhooging van ƒ 1.50 per hoofd der bevolking, tot onoverkomelijke bezwaren aanleiding geven zou? Twee en twintig jaar geleden betoogde niemand minder dan Mr. N.G. Pierson, dat de batig-slot-politiek voor Nederland ten slotte geen ander voordeel had opgeleverd, dan dat, met haar hulp, de ingezetenen van Nederland acht of tien gulden per hoofd minder aan rijksbelastingen hadden behoeven op te brengen; acht of tien gulden, die zij, althans zeker voor de helft, gemakkelijk uit

1) Een Halve Eeuw, blz. 214.

eigen beurs hadden kunnen vinden.[2)] Mag aldus, op gezag van Nederlands eersten staathuishoudkundige en financier, worden aangenomen, dat de generatie van vóór 1877, ‘zonder schade voor de algemeene welvaart’, vier of vijf gulden méér aan belasting had kunnen opbrengen, dan behoeft aan de mogelijkheid eener belastingverhooging van ƒ 1.50 voor de toch zeker niet minder welvarende generatie van 1899 niet langer getwijfeld te worden. Door welke middelen die verhooging zou moeten worden gevonden en op welke wijze zij naar billijkheid - met in achtneming van het gezonde beginsel der progressie - over de belastbare leden der gemeenschap zou moeten worden omgeslagen, zijn vragen, welker oplossing tot de competentie der vakmannen behoort. Voor het oogenblik is het voldoende te kunnen constateeren, dat niets onmogelijks of onredelijks verlangd wordt. Bestaat slechts de ernstige *wil* om het tegenover Indië gepleegde onrecht te herstellen, dan moet de *weg* om daartoe te geraken ook te vinden zijn.

De restitutie der sedert 1867 aan Indië onttrokken millioenen wordt dus niet alleen door de rechtvaardigheid geboden, zij is ook mogelijk. Geen nieuw onrecht behoeft te worden gepleegd om het oude goed te maken. Geen *raison d'état* staat aan de zegepraal des rechts in den weg. Het *fiat justitia* kan worden uitgesproken, zonder door eenig *pereat* op den voet te worden gevolgd. Gelukkig *Nederland*!...

Voor *Indië* zou de restitutie beteekenen: redding uit de *impasse*, waarin zijn financiën geraakt zijn. Door het verdwijnen van den post voor ‘uitgaven ter zake van geldleeningen en voorschotten’, welke voor 1899 ƒ 4 187 250 bedraagt, zou de indische begrooting reeds dadelijk ontlast worden met een bedrag, ongeveer gelijk aan het door den Minister van Koloniën in de Eerste-Kamer-zitting van 28 December 1898 op 4 hoogstens 5 millioen geraamd tekort *op de gewone uitgaven*. De heer Bastert en allen die met hem den financiers van den ouden stempel hun kunst om sluitende begrootingen te maken benijden, weten dus wat zij doen moeten om den gulden tijd dier begrootingen weer te doen aanbreken. Alle klachten over den ‘niet

2) Mr. N.G. Pierson. Koloniale Politiek. Amsterdam 1877, blz. 191.

alleen zorg eischenden maar ook zorgwekkenden toestand'[1] der indische financiën kunnen dan verstommen; de tot dusver onuitgevoerd gebleven voorstellen, om een deel der kosten van den Atjehoorlog, bij wijze van opoffering, voor rekening van het Rijk in Europa te brengen,[2] terug genomen worden; door eenvoudig recht te doen, door eenvoudig eerlijkheid te betrachten, kan de nederlandsche natie in den thans bestaanden en alleen tengevolge van het gepleegde onrecht zoo benarden toestand der indische financiën op afdoende wijze verbetering brengen.

Is daarmede gezegd, dat, na en door de restitutie, voor Indië eensklaps een periode van ongekenden voorspoed, een soort van duizendjarig rijk zal aanbreken? Natuurlijk niet. De nawerking der jarenlange uitputting, van het veel te lang onvervuld blijven van tal van dringende behoeften, zal zich nog geruimen tijd doen gevoelen en verstandige zuinigheid zal bij voortduring betracht moeten worden, omdat het financieel evenwicht ook dan nog voorloopig alleen te behouden zal zijn door een bij de geringe draagkracht der Inlanders onevenredig zware belasting van dit overgroote deel der bevolking. Maar - het Opperbestuur en de Regeering over Nederl.-Indie zullen dan ten minste niet langer, zooals thans, voor het wanhopige feit staan dat, niettegenstaande al het de grenzen der barmhartigheid niet zelden overschrijdende opdrijven eenerzijds en het krenterig beknibbelen anderzijds, het evenwicht *toch* niet te bereiken is en zij zullen over de middelen beschikken om een betere toekomst voor te bereiden De bijna zeventig millioen, die als saldo der verevening, voor Indië overblijven, zullen een fonds vormen, waaruit de aanleg van nuttige werken, de invoering van heilzame hervormingen kan worden bekostigd. En al is ook, wat waarschijnlijk is, dat fonds niet voldoende ter bestrijding van *alle* behoeften

1) De heer Schimmelpenninek van der Oye in de Eerste Kamer. Zitting van 28 December 1898. Handelingen I blz. 51.
2) Bijv. in de zittingen der Tweede Kamer van 17 en 18 November 1896. Zij die toen de stelling verdedigden, dat de kosten van den Atjeh-krijg geheel of ten deele door Nederland moeten worden betaald, kunnen geen bezwaar maken tegen de voorgestelde restitutie van 187 millioen, d.i. ongeveer de *helft* van wat die krijg, geheel ten laste van *Indië*, gekost heeft. Bedoelde stelling werd ook verdedigd door den heer G.M. Boissevain in *de Gids* van Mei 1887, blz. 349.

der indische maatschappij, welk bezwaar zou er tegen bestaan om, nadat onze kolonie zich zelf aldus economisch versterkt heeft, de dan nog noodige gelden door leening te verkrijgen en die bij voorkeur tot den aanleg van productieve werken aan te wenden?

Zóó zou dan in een andere halve eeuw ook de welvaart van tientallen millioenen onderdanen van het nederlandsch gezag aan gene zijde van den noorder keerkring zich kunnen ontwikkelen; hun persoonlijk vermogen toe- en daarmede de wanverhouding tusschen belastingdruk en draagkracht gaandeweg afnemen; het peil van intellect en moraliteit der bevolking stijgen; de staathuishouding, door daarin een steeds grooter plaats toe te kennen aan behoorlijk-onderlegde Inlanders, tegelijkertijd vereenvoudigd en verbeterd worden: in één woord zich een toestand vormen, niet minder gunstig afstekend bij den tegenwoordigen, dan de toestand van het huidig Nederland, bij dien van het Nederland van 1848.

Zijn er, onder de wellicht 200.000 bevoorrechte Nederlanders, op wie de kwijting dezer eereschuld in hoofdzaak zou neerkomen, nog van die ultra-praktische menschen, voor wie het vooruitzicht om recht te doen en Nederland een eerezuil te helpen stichten in de harten van millioenen onderdanen van het nederlandsch gezag, niet een naar de mate van hun draagkracht toch altijd nog geringe geldelijke opoffering waard is? Denzulken worde dan in herinnering gebracht, dat in Nederland de welvaart der gegoede klassen, waartoe zij behooren, ten nauwste samenhangt met het behoud onzer koloniën in Oost-Indië[1)] en dat er geen beter middel bestaat om dat behoud te waarborgen, dan een politiek van rechtvaardigheid en eerlijkheid. Want alleen dáárdoor zullen wij ons duurzaam kunnen verzekeren van een macht, waartegen de sterkste landingslegers niet zouden zijn opgewassen: de achting,

1) De zeer overwegende rol, die ouze koloniën vervullen ten aanzien van den nederlandschen handel blijkt ook al weer uit *Eene Halve Eeuw*, waarin Dr. J.H.H. Hülsmann uitvoerige beschouwingen aan Nederlands *Handel en Nijverheid* wijdt. (blz. 281 en vlg.) Terecht getuigt de heer R.A. van Sandiek, in de *Indische Gids* van Maart 1899 (blz. 364) van dit overzicht: ‘Dit is een zeer goed hoofdstuk om de Nederlanders te bekeeren, die beweren dat Nederland niets heeft aan zijn koloniën, nu de batige sloten er niet meer zijn, een opinie, die werkelijk onder zoogenaamd beschaafde lieden zeer courant is,’

de liefde, de trouw der talrijke bevolking van Insulinde. Nog is het niet te laat: de groote meerderheid der Inlanders is te vreden, of althans niet ontevreden, onder Nederlands heerschappij, weet niet beter of het behoort zoo. Maar - *les idées marchent*, zelfs in Indië en onder de inlandsche bevolking! Onder de europeesche ingezetenen heeft zich aldaar sedert lang de overtuiging gevestigd, dat Nederland, ten eigen bate, Indië het noodige onthoudt en de europeesche dagbladpers schroomt niet, luide en in dikwijls heftige taal, aan die overtuiging uiting te geven. Het kan niet anders of deze denkbeelden moeten ook tot de inlandsche bevolking doordringen. Reeds stond onlangs - voor het eerst voor zoover ik weet - in een op Java in de maleische taal verschijnend dagblad, de *Pembrita Betawi* van 31 Januari jl., de geschiedenis der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië te lezen, besloten met de klacht ‘dat moeder-Nederland vroeger alles tot zich nam wat het kind-Indië oververdiende, maar, nu het kind zelf gebrek lijdt, tengevolge der kwalen Atjeh en Koffie, niet op haar beurt bijspringt, doch het bovendien nog kwelt met zwaardere belastingen’. Wel mocht de redacteur van *De Locomotief*, waaraan ik dit bericht ontleen, bij zijn vermelding dezer merkwaardige uiting van de anders zoo bedeesde inlandsche pers, waarschuwend uitroepen: ‘Dit zijn teekenen des tijds!’ Laat Nederland op die teekenen letten en, ook in zijn eigen belang, zich spoedig kwijten van zijn eereschuld aan Insulinde.

C.TH. VAN DEVENTER.

Den Haag, Maart-Juni 1899.

Aanteekeningen.

I. *Overzicht der tot* 1877 *door Indië ten behoeve van het Rijk in Europa betaalde gelden*.

In zijn werk *Onze Indische Financiën, Nieuwe Reeks Aanteekeningen* ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff 1877), Dl. II

blz. 44, berekent de heer E. de Waal het totaal der gedurende de jaren 1831-1877 door N.-Indië aan het Rijk in Europa opgebrachte gelden op 844 millioen, een bedrag door Mr. N.P. van den Berg overgenomen in het schema eener afrekening tusschen moederland en kolonie, voorkomend op blz. 58 der derde uitgave van zijn *Debet of Credit*? (Batavia, G. Kolff & Co. 1886.)

Uit de door den heer de Waal gegeven toelichting blijkt echter, dat in die 844 millioen begrepen zijn, als bijdragen ten laste der begrootingen van 1876 en 1877, de sommen van ƒ 10 850 455 en ƒ 9 974 872, die wel op die begrootingen werden uitgetrokken, maar in werkelijkheid niet betaald zijn, omdat de daarvoor noodige kasmiddelen niet aanwezig waren. (Zie de Indische Rekening over 1876, aanteekening bij art. 98; id. over 1877, aanteekening bij art. 102.)

Nu moge het waar zijn, dat, zooals de heer de Waal (t.a.p. blz. 44), schrijft, die niet verevende bijdragen nochtans moeten worden aangemerkt als aan het moederland verschuldigd, bij de vaststelling van hetgeen het moederland van de kolonie *genoten* heeft, moeten dergelijke onbetaald gebleven vorderingen toch buiten beschouwing blijven.

Het door den heer de Waal aangenomen eindbedrag ad 844 millioen, moet dus verminderd worden met ƒ 10 850 455 + ƒ 9 974 872 = ƒ 20 825 327, of stelle 21 millioen, zoodat het totaal der van 1831-1877 door Ned.-Indië aan het Rijk in Europa opgebrachte gelden bedraagt.... ƒ 823 000 000.

Hiervan strekten nu, volgens de conclusiën van Mr. N.P. van den Berg, t.a.p. blz. 58, de navolgende sommen tot kwijting van schulden, door Nederland ten behoeve van Indië aangegaan:

Saldo leeningen 1826/28.	ƒ 33 400 000.	
Leening 1836	ƒ 140 000 000[1)]	
		ƒ 173 400 000.
zoodat het Rijk in Europa gedurende de jaren 1831-1877, meer van Indië trok, dan aan of voor Indië betaalde		ƒ 649 600 000.

1) In dit bedrag zijn o.n. alle van de O.I. Compagnie overgenomen schulden en de daarover betaalde rente begrepen.

Bij de beantwoording der vraag, voor hoeveel de gedurende 1867-1877 van Indië genoten bijdragen, in bovengenoemd saldo begrepen was, kan de door den heer Fransen van de Putte, bij zijn op 8 Juni 1898 in de Eerste Kamer gehouden redevoering overgelegde en op de volgende bladzijde afgedrukte staat (Handelingen der Staten-Generaal 1897-1898 I blz. 286) goede diensten bewijzen.

Ten aanzien van de in de eerste kolom van dien staat opgenomen bijdrage over 1872 ad ƒ 15 892 827, teekende de heer Van de Putte aan, dat daarin begrepen is een bedrag van ƒ 5 497 241, wegens uitkeering van het ingehouden gedeelte der bijdragen over 1868 en 1869 en gaf hij als zijn meening te kennen, dat dit bedrag van het totaal moest worden afgetrokken.

Vergis ik mij niet, dan is deze meening onjuist. Uit de indische rekening over 1868 blijkt, dat deze, nà verevening van alle uitgaven, waaronder een ‘bijdrage’ van ƒ 10 771 359.39 nog een overschot liet van ƒ 6 851 989.82 en van dát overschot werd, bij wetten opgenomen in Stbl. 1872 n°s. 128, en 172, de boven bedoelde som ad ƒ 5 497 241 aan de rijksmiddelen toegevoegd. Daar zij dus niet begrepen is in de bijdrage over 1868 (noch in de bijdrage over 1869, die insgelijks tot het daarvoor door den heer Van den Putte opgebracht bedrag ad ƒ 10 000 000 verevend werd) bestaat geen grond het totaal der bijdragen met die som te verminderen.

Daarentegen bestaat wèl grond, het totaal der bijdragen, in den staat van den heer Van de Putte vermeld, te *vermeerderen* met 6 × ƒ 350 000 = ƒ 2 100 000, ter zake der gedurende de jaren 1867-1872 aan de N.-Handelmaatschappij betaalde rente over het door deze verstrekt voorschot van ƒ 10 000 000.

Het betrof hier toch gelden, jaren geleden, door het Rijk in Europa genoten, op rekening van het provenu der producten, in commissie gegeven aan de Handelmaatschappij. Het belasten der indische begrooting met de rente eener schuld, niet ten behoeve der kolonie, maar uitsluitend ten behoeve van het moederland aangegaan, was dus eenvoudig een vorm, om het bedrag der bijdragen jaarlijks met nog ƒ 350 000 te vermeerderen. Terecht zijn deze renteposten dan ook door den heer E. de Waal, en op diens voetspoor door Mr. N.P. van den Berg, in het credit van Indië geboekt.

Dienst-jaar.	Gewone bijdragen aan 's Rijks schatkist, tot goedmaking van de uitgaven begrepen in de Staatsbegrooting	Buitengewone bijdragen aan 's Rijks Schatkist tot goedmaking van de uitgaven begrepen in de Staatsbegrooting.	Buitengewone bijdragen aan 's Rijks Schatkist tot dekking van de nadeelige sloten der Staatsrekeningen over 1871 en 1872.
1867.	ƒ 14 856 335	"	"
1868.	10 771 359	"	"
1869.	10 000 000	ƒ 3 475 000	"
1870.	10 107 749	2 900 000	"
1871.	10 299 287	"	"
1872	15 892 827	"	"
1873	10 427 695	"	"
1874.	10 544 579	"	"
1875.	10 111 685	"	ƒ 2 048 177
1876.	"	"	"
1877.	"	"	"
	ƒ 103 011 516	ƒ 6 375 000	ƒ 2 048 177

Dienst-jaar.	Buitengewone bijdragen aan 's Rijks Schatkist tot goedmaking van de uitgaven voor de voltooiing van het vestingstelsel.	Buitengewone bijdragen aan 's Rijks Schatkist tot amortisatie van schuld.	Totaal der gewone en buitengewone bijdragen aan 's Rijks schatkist.	Ter aflossing van het doorloopend voorschot van de Nederlandsche Handelmaatschappij.
1867.	"	"	ƒ 14856 335	
1868.	"	"	10 771 359	
1869.	"	"	13 475 000	
1870.	"	"	13 007 749	
1871.	"	"	10 299 287	
1872.	"	ƒ 10 000 000	25 892 827	
1873.	"	"	10 427 695	ƒ 10 000 000
1874.	"	"	10 544 579	
1875.	ƒ 3 000 000	10 000 000	25 159 682	
1876.	2 700 000	"	2 700 000	

1877.	2 300 000	"	2 300 000
	ƒ 8 000 000	ƒ 20 000 000	ƒ 139 434 693

Uit het voorafgaande volgt, dat ook de aflossing van het voorschot ad ƒ 10 000 000 in 1873 uit de indische overschotten (zie laatste kolom van den staat van den heer Van de Putte), een wezenlijke *bijdrage* van de kolonie aan het moederland was.

Ter berekening van het totaal der in de jaren 1867-1877 door Indië aan het Rijk in Europa opgebrachte gelden, moeten derhalve worden te zamen geteld:

a.	het eindbedrag, volgens de zesde kolom van den staat v.d. Putte	ƒ 139 434 693
b.	zes jaren rente Handelmaatschappij	ƒ 2 100 000
c.	aflossing van het voorschot id	ƒ 10 000 000
	totaal	ƒ 151 434 693.

In ronde getallen zijn dus, van de 649 millioen die het moederland van de kolonie genoten heeft, 498 in het tijdvak 1831-1866 en 151 in het tijdvak 1867-1877 opgebracht.

II *Staat der uitkeeringen aan het Departement van Financiën in Nederland, van het aandeel van Ned.-Indië in de uitgaven wegens rente en aflossing van geldleeningen en in die wegens uitgifte of beleening van bewijzen van vlottende schuld.*

1882	ƒ 753 062
1883	ƒ 1 400 192
1884	ƒ 2 088 209
1885	ƒ 2 057 700
1886	ƒ 2 320 204
1887	ƒ 1 772 526
1888	ƒ 1 854 000
1889	ƒ 1 854 000
1890	ƒ 1 854 000
1891	ƒ 1 854 000
1892	ƒ 1 872 555
1893	ƒ 1 854 422
1894	ƒ 1 862 717
1895	ƒ 2 093 120

Transporteeren	ƒ 25 490 707

	Per transport	ƒ 25 490 707
1896		ƒ 2 044 617
1897		ƒ 2 576 768
1898		ƒ 2 340 000
1899		ƒ 4 187 250
	Totaal	ƒ 36 639 342

Voor de jaren 1882-1893 zijn deze cijfers overgenomen uit de indische rekeningen over die jaren; voor 1894, 1895 en 1896, uit de op die jaren betrekkelijke staten der gedane uitgaven (werkelijke uitgaven in Nederland), overgelegd bij de begrootingen voor 1897, 1898 en 1899; voor 1897 uit de voorloopige rekening, berustend bij het Ministerie van Koloniën; en voor 1898 en 1899 uit de begrootingen dier jaren.

De drie Electra's.

IV.

Aeschylus' *Orestie* is opgevoerd in Maart 458 v. Chr. Dat weten we zeker op gezag der didascalie, het tot op onzen tijd bewaarde, als officieel te beschouwen bericht dier eerste opvoering[1)]. De *Electra* van Euripides schijnt te zijn van 413 v. Chr. Dat weten we slechts door combinatie, eene uit vele en zeer uiteenloopende[2)], maar het dunkt mij een uiterst waarschijnlijke tijdsbepaling, die thans, zooveel mij bekend, door de deskundigen bijna eenstemmig aangenomen is[3)].

1) Natuurlijk bezitten wij slechts een door vele handen gegaan, verkort en gewijzigd afschrift van dit document. Het luidt: 'Dit drama is ingestudeerd onder het archontaat van Philocles (459|58 v. Chr.) in het tweede jaar der 80e Olympiade. Den eersten prijs behaalde Aeschylus met zijn *Agamemnon, Choëphori, Eumenides*, en het drama satyricum *Proteus*. Choreeg was (d.i. de opvoering bekostigde) Xenocles uit Aphidna.'
2) 'Wenn sonach die aus den über das Zeitdatum der sophokl. Elektra angestellten Untersuchungen resultierenden Ergebnisse schon überaus verschieden sind,..... *so macht sich diese Unsicherheit noch fühlbarer, wenn es sich um die Fixierung der Aufführungszeit der eurip. Elektra handelt*, die, wie bekannt, ebenso wenig durch Angaben aus dem Altertum verbürgt ist.' (Dr. F. Flessa: *Die Prioritütsfrage der sophokleischen und euripideischen Elektra*. 1882 p. 16.) Volgens sommigen (R. Haupt) is de *Electra* van Euripides het eerst opgevoerd in 425 v. Chr., volgens anderen (Zirndorfer) in 418 v. Chr.; weer anderen noemen v. Chr. 415, 412, zelfs 407 of 406 (Queck), zoodat zij nog na den *Orestes* (408 v. Chr.) zou komen.
3) Deze tijdsbepaling is van Henri Weil (*Sept Tragédies d'Euripide*, p. 568), bij wien zich met vele anderen ook Wilamowitz (*Hermes* XVIII p. 223 not.) zonder voorbehoud aansluit. Hunne gronden zijn in hoofdzaak de volgende. Aan het slot van het stuk (vss. 1347 v.v.) verklaren de Dioskuren dat zij zich naar de Sicilische zee spoeden om de vloot bij te staan. Dat wijst op den beroemden tocht der Atheners tegen Syracuse (415-413 v. Chr.) Zij verklaren verder dat zij de bezoedelden niet, de vromen daarentegen gaarne zullen bijstaan, en besluiten met deze woorden: 'Zoo begeere niemand te misdoen noch te varen in het gezelschap der meineedigen; dat verkondigen wij goden den stervelingen.' Dat slaat ondubbelzinnig op den vromen Nicias, wiens onderneming niet gelukken kon zoolang hij zich in gezelschap bevond met den als godslasteraar beschouwden en als zoodanig pas verbannen Alcibiades. Dat moet dus geschreven en opgevoerd zijn vóór September 413 v. Chr., toen Nicias door de overwinnende Syracusanen ter dood werd veroordeeld. Bovendien wordt vs. 1280 v.v. zeer duidelijk op des dichters *Helena* gezinspeeld, die toen blijkbaar mede in bewerking was en zeer zeker 412 v. Chr. is opgevoerd.

Voor den tijd van samenstelling van Sophocles' *Electra* ontbreken ons alle betrouwbare gegevens, maar zooveel mogen we veilig aannemen dat ze na de *Orestie* is gedicht. Van invloed, hetzij door Sophocles hetzij door Euripides op Aeschylus uitgeoefend, kan derhalve geen sprake zijn. Wèl omgekeerd, in welken zin dan ook.

Minder gemakkelijk op te lossen is het vraagstuk omtrent de prioriteit, en dus van den invloed van het eene stuk op het andere, waar het de *Electra* van Sophocles en het gelijknamige drama van Euripides geldt. Een zekere betrekking tusschen die twee moest bij de gelijkheid der stof wel aangenomen worden, maar bij de overgroote meerderheid der oudere geleerden gold, doorgaans zonder bijzonder onderzoek, als vanzelf sprekende de overtuiging dat het stuk van den ouderen Sophocles, welks tijd van samenstelling en eerste opvoering immers volkomen onbekend was, in allen gevalle aan dat van Euripides moest zijn voorafgegaan. Zóó oordeelde, - om enkele in deze materie bijzonder sprekende namen te noemen, - Gottfried Hermann, in de eerste helft dezer eeuw onbetwist als de beste kenner en de wetgever op het gebied der Grieksche tragici beschouwd. ‘We moeten wèl bedenken’, zegt hij, de beide tragedies vluchtig vergelijkende, ‘dat Sophocles ten dezen in de beste conditie verkeerde, daar hij alleen het schitterende voorbeeld der *Choëphori* voor oogen had, en zich nog geen geschiktere behandeling der gelijke stof door anderen als voor den neus weggekaapt had gezien; terwijl Euripides, om niet te doen wat al gedaan was, zich genoopt gevoelde het door zijn voorgangers betreden pad te verlaten, en daarin eenige verontschuldiging voor zijn tekortkomingen vindt.’ Niet anders J.A. Hartung, en het getuigenis van dezen onvoorwaardelijksten Euripidesaanbidder der negentiende eeuw weegt bijzonder zwaar.

Euripides had, zijns bedunkens, gewichtige gronden om van Sophocles af te wijken. Want ‘dass des Euripides Dichtung nach der Sophokleischen entstanden, i s t s o n n e n k l a r, obgleich das Gegentheil behauptet worden ist. - Begibt man sich von Aeschylus sogleich zu Euripides, so fehlt die Mittelstufe.’

Zonneklaar? Indien aan de eene zijde voor Euripides' *Electra* de dateering van 413 voor Chr. onwrikbaar vaststond, indien aan de andere zijde Nauck goed gezien had, dat Sophocles' *Electra* ‘nächst dem *Aias* das ä l t e s t e der erhaltenen Sophokleischen Dramen zu sein scheint’ - zoo ongeveer tusschen 450 en 440 v. Chr., - dan ware zeker het twistpunt spoedig genoeg uitgemaakt. Ongelukkig zijn ditmaal de termen der vergelijking beide onbekenden. Er zijn er geweest die voor het Euripideische stuk tot zelfs 425 v. Chr. als tijd van ontstaan hebben aangenomen. En al wordt de meening dezer heeren thans niet meer gedeeld, ook Nauck's standpunt is tegenwoordig algemeen opgegeven. Wilamowitz heeft in een artikel in den *Hermes* van 't jaar 1883 - *die zwei Elektren* - zoo onwederlegbare gronden, vooral van stilistischen en metrischen aard, te berde gebracht, dat geen deskundige tegenwoordig nog aarzelen zal Sophocles' *Electra*, in plaats van tot de oudste, tot de jongste stukken van den meester te rekenen, in het laatste tiental jaren zijns levens samengesteld. Is de gewenschte zonneklaarheid dan nu doorgebroken, met dien verstande alleen dat het licht zich naar de andere zijde heeft verplaatst? Met andere woorden: heeft Wilamowitz ook gelijk, wanneer hij in datzelfde opstel verder gaande beweert dat Sophocles voor zijn *Electra* de ontvangende, Euripides de schenkende partij is geweest?

Volslagen nieuw was deze laatste theorie in 1883 allerminst. Het werd reeds gezegd: over deze controverse zijn in onze veelschrijvende eeuw riemen papier volgeschreven en stroomen inkt uitgegoten. Het spreekt vanzelf dat het meerendeel der kampioenen Duitsche filologen zijn; een paar Nederlanders, P. van Limburg Brouwer, de auteur van *Diophanes*, en Westrik, een solitaire Engelschman, John Conington, een dito Franschman, Patin, vertegenwoordigen het internationale bestanddeel in dezen, gelukkig vrij vreedzaam verloopenden, geleerden pennestrijd. De overgroote

meerderheid, - ook dit werd reeds aangestipt, - steunde de aanspraken op prioriteit van Sophocles, maar woordvoerders van het tegenovergestelde gevoelen ontbraken niet geheel. G.H. Bode had anno 1839 zich in dien geest uitgelaten[1)], vóór hem Gruppe in zijn *Ariadne* (1834), na hem Teuffel in zijn *Studien und Charakteristiken*[2)]. Bode had voor zijn zienswijze steun gezocht op dezen niet al te stevigen grond, dat de meerdere gecompliceerdheid van Sophocles' stuk, de sterkere afwijking van de *Choëphori*, - in Bode's oogen althans, - de invoering der figuur van Chrysothemis, 'fast mit Nothwendigkeit' nopen het n a Euripides' gelijknamig drama te stellen. Het loont de moeite niet, dergelijke algemeenheden op den voet te volgen; men kan, met evenveel of even weinig recht, tegenover dezen indruk den tegenovergestelden plaatsen. Ook Teuffel geeft, vreemd genoeg, niets bevredigenders. Ook hij is van meening dat Sophocles' bewerking der gelijke stof 'vielleicht die späteste von den Dreien'. is. Waarom? 'Dat Euripides bij zijn bewerking slechts die van Aeschylus, niet ook die van Sophocles voor zich had, is te besluiten deels uit de groote zwakheid der zijne, daar wij immers aan zijn oordeel en verstand moesten gaan twijfelen, als hij na de veel volmaaktere Sophocleische schepping het gewaagd had z i j n e *Electra* het publiek aan te bieden; deels daaruit, dat Euripides' *Electra* onloochenbare kritiseerende aanmerkingen op de *Choëphori* bevat, terwijl iets dergelijks ten opzichte der Sophocleische *Electra* zich niet waarnemen laat.' Aangenomen de volstrekte juistheid van dit laatste argument, zoo heeft dat toch in geen geval meer dan negatieve waarde, en kan het hoogstens krachtiger bewijsgronden ondersteunen, niet deze vervangen. En wat het eerste betreft: het is, evenals dat van Bode, ternauwernood waard er ernstig bij stil te staan. Alsof het volmaaktere altijd het latere ware! En alsof onze smaak en ons oordeel noodzakelijk die van het Atheensche publiek dier dagen, zelfs die der dichters zelven, moesten zijn! Zooveel moet althans erkend worden, dat veel vroeger Gruppe, die overigens ook met dit aesthe-

1) *Geschichte der Hellenischen Dichtkunst* Bd. III p. 408.
2) W.S. Teuffel: *Studien u. Charakter*. 2e Aufl. (1889) p. 144.

tische gevoelsargument komt aandragen[1)], zich ernstig moeite gegeven heeft wat steviger kost voor te zetten. Zijns inziens pleit vooreerst het geval met de drie - voor ons verloren gegane - *Philoctetes*-bewerkingen, waarbij Euripides tusschen Aeschylus en Sophocles in stond, voor het aannemen der gelijke verhouding ten opzichte der beide *Electra's*. Daarnaast plaatst hij een metrische eigenaardigheid van den Sophocleischen jambus. Eindelijk zet hij zich tot een nauwkeurige ontleding van den gang der beide stukken, om aannemelijk te maken dat het Euripideische gedicht vele aanrakingspunten heeft met de *Choëphori*, geene met Sophocles' treurspel. Het vereischt geen reuzen-inspanning, ook deze zakelijker bewijsvoering omver te kegelen. Het eerste, het analogie-argument, zou dan alleen gelden indien het vast stond dat telkenmale, wanneer de beide jongere tragici een gelijke stof als hun oudere kunstbroeder behandelen, Euripides voorging, Sophocles slechts volgde. Het metrische betoog, dat trouwens hier niet nader uiteengezet kan worden, is een rekenen met ongelijksoortige grootheden, en de auteur zelf is van het klemmende ervan allerminst overtuigd. De laatste bewering eindelijk, van geen dwingende kracht indien ze juist ware, verliest alle beteekenis zoodra hare onjuistheid wordt ingezien, en men er zich rekenschap van geeft dat bij het gelijke onderwerp zelfs de meest uiteenloopende behandeling

1) Daar de ook in deze zaken invloedrijke mode de 65 jaar oude *Ariadne* van O.F. Gruppe sterk naar den achtergrond gedrongen heeft, zoo laat ik uit dit boek enkele citaten, ons onderwerp betreffende, volgen. ‘Alles kommt darauf an zu wissen, ob die Elektra des Sophokles der des Euripides voranging, oder umgekehrt. *Meines Wissens hat man noch immer das erstere angenommen*.... Nun ist aber die Analogie der Philoktete durchaus dagegen; sie lehrt nicht nur dasz Euripides diesen Stoff wirklich früher dichtete, *sondern dass Sophokles sich ebenso von dem jüngern Euripides vieles aneignele als von dem ülteren Aeschylus, ja eigentlich von jenem noch mehr*. Es fragt sich mit Recht, ob derselbe Fall nicht auch für die Elektren könne eingetreten sein, *und ich meines Theils bin, gestützt auf die Betrachtung der Stücke, weit eher geneigt dies zu bejahen als zu verneinen*..... Und so wird man denn überhaupt auch *nicht einen einzigen Punkt* nachweisen können von dem einleuchtete dass Euripides dabei den Sophokles vor Augen gehabt hätte; desto sicherer vielmehr findet das Gegentheil statt. Wie nämlich Sophokles im Philoktet gar vieles von seinem jüngern Vorgänger in sein Werk aufnahm, ebenso, und ganz in derselben Art, *scheint* er auch hier des Euripides' Elektra benutzt zu haben’. (C. XII: *Fortschritt unter den gleichen Stücken verschiedener Dichter;* p.p. 454-458.) De cursiveeringen zijn van mij.

aanrakingspunten onvermijdelijk maakt. De tot dusverre meêgedeelde bewijsvoeringen zijn, gelijk men ziet, van de eigenaardige soort waarvan gezegd kan worden ‘que le contraire est probable aussi.’ Overwegen we nu of de daarna door Wilamowitz bijgebrachte steekhoudender zijn.

Wilamowitz' bewijsgronden komen, ontdaan van de prikkelende inkleeding die alles wat van dezen dichter en geleerde uitgaat tot zulk een aantrekkelijke lectuur maakt, in het wezen der zaak neer op deze drie. De compositie van den aanhef der beide stukken, - zegt hij, - bestaande uit proloog, lyrisch optreden van Electra, lyrische dialoog tusschen haar en het koor, is geheel gelijksoortig, maar zoo dat de dramatische waarschijnlijkheid beter in acht genomen is door Euripides. Verder is bij dezen laatsten het optreden van het koor beter gemotiveerd. En eindelijk hebben beide dichters een woordenwisseling tusschen moeder en dochter, en terwijl nu bij Sophocles, krachtens den bouw van het stuk, de dochter het moest winnen, is tengevolge van de te kort schietende kracht des dichters de waardigheid en zelfbeheersching veeleer aan de zijde der moeder.

Men wrijft zich de oogen uit bij het kennis nemen van dergelijken betoogtrant, en vol verbazing vraagt men zich af: is dit nu de wetenschappelijke bewijsvoering die eindelijk, eens voor al, een einde zal maken aan het veel om- en omgewentelde twistpunt? Indien niet de onstuimige hartstocht, die hem zijn geheele leven gedrongen heeft om met luider stem, - en hij bezit een vervaarlijke zeggingskracht, - zijn lievelingsdichter ten koste van Sophocles te verheffen als een dramatisch genie van den allereersten rang, indien niet deze hebbelijkheid ditmaal zijn oordeel en onderscheidingsvermogen zoo goed als beneveld had, zou hijzelf het volstrekt onvoldoende zijner gronden allereerst en aanstonds hebben ingezien. Wat hij wel gezegd zou hebben indien een ander met dergelijke gronden voor den dag gekomen ware? Hij zou zeggen, - en niet malsch ook, - dat ze niets bewijzen zelfs indien ze gegrond waren. En twee van de drie zijn ongegrond!

De bevrediging die zijn opstel zou brengen is dan ook uitgebleven, en daarna zoo goed als daarvoor wist de stortvloed van strijdschriften van geen ebben. Maar zelfs trouwe

aanhangers en bewonderaars, Jebb en Kaibel zoowel als Vahlen en Otto Ribbeck, zijn hem ditmaal afgevallen. Men heeft doen opmerken dat een zekere gelijksoortigheid van opzet niet te vermijden was bij twee drama's over eenzelfde onderwerp, en dat dit derhalve naar geen van beide kanten iets bewees hetzij voor prioriteit, hetzij voor navolging. Men heeft er bovendien op gewezen dat de overeenkomst van opzet veel geringer is dan het verschil. Bij Sophocles expositie door middel van Orestes en den paedagoog, hun plan tot aanval beramende; vervolgens klaagzang van Electra; daarna uitvoerige lyrisch-dramatische uiteenzetting harer jarenlang opgekropte grieven. Bij Euripides daarentegen expositie van het schijnhuwelijk bij monde van den schijngemaal, den landman; daarop insgelijks klaagzang, maar die tot haar erkenning door Orestes leidt; eindelijk een kort gesprek met het koor dat Electra te vergeefs komt uitnoodigen tot een offerfeest. Men is desnoods geneigd toe te geven dat bij Euripides ditmaal het optreden van het koor beter gemotiveerd mag heeten, maar om er aanstonds bij te voegen wat niemand beter dan Wilamowitz weet en geleeraard heeft, hoe een enkel maal reeds voor Aeschylus, voor de twee jongere tragici telkenmale, het koor in de tragedie een hindernis bleek, een des te onhandelbaarder struikelblok naarmate de actie samengestelder en de karakterteekening fijner geschakeerd was geworden, een anorganisch bestanddeel van den beginne af, dat enkel behouden en geeerbiedigd bleef omdat godsdienst en traditie zich tegen de afschaffing verzetten. Er is eindelijk gezegd, niet krachtig genoeg mijns inziens, maar het is dan toch gezegd, dat men wel zeer paradoxaal of zeer bevooroordeeld moet zijn om den bij beide dichters voorkomenden woordenstrijd tusschen Clytaemestra en Electra, - bij beiden trouwens verschillend in motiveering en verloop, - bij Euripides voor beter geslaagd te verklaren. En men heeft ten slotte gevraagd, wat Sophocles in dezen wel bewogen kon hebben zich met Euripides te meten. Wilamowitz antwoordt, dat hij meermalen een aanwenden van Euripideïsche motieven bij Sophocles heeft aangewezen, - hij heeft het, hij niet het eerst trouwens[1)],

1) Zoover ik weet is Gruppe (zie voorg. aant.) de eerste die op dit aanbeeld gehamerd heeft.

inderdaad vaker gedaan dan mij aannemelijk voorkomt, en dat het ditmaal ergernis kan geweest zijn over de realistisch aanstootelijk behandelde figuur van Electra bij Euripides, die den ouderen mededinger er toe bracht op zijne beurt zijn krachten aan hetzelfde onderwerp te beproeven. Jebb merkt op, dat men met evenveel recht het argument kan omkeeren, en aannemen dat Sophocles' schijnbaar onverbloemd goedkeuren[1] van den moedermoord Euripides tot het behandelen derzelfde stof kan hebben gedreven. Met evenveel, en ik zou durven zeggen met m e e r recht. Allereerst om de reden waarop Jebb den nadruk legt. Omdat Euripides met zijn onverholen afkeuring van den moedermoord, zelfs op bevel eener godheid geschied, in overeenstemming is met de geestesstrooming van zijn tijd,[2] en Sophocles niet, wat diens

1) De eenige regels waaruit iets van afkeuring zou kunnen blijken, zijn vs. 1424-25. De ombrenging van Clytaemestra is geschied, Orestes en Pylades treden met bebloede handen naar buiten. Electra ijlt op Orestes toe en vraagt gejaagd: Orestes, hoe staat het met u beiden? En deze antwoordt: daar binnen staat het goed, *indien Apollo's godspraak naar behooren is geweest*. Als Kaibel in deze woorden niet te veel lecst, dan ligt daarin deze zin '*Seinen Seelezustand* deutet Or. nur leise an: im Hause steht alles gut, Ἀπόλλωϒ εὶ χαλώς ἐθέοπισεν; daran eben beginnt er zu zweifeln. Von sich sagt er nichts, aber das μέν zeigt an was er sagen würde, wenn er reden wollte.'

2) Een sterk bewijs daarvan vinden we in de eerste redevoering van Antiphon, vermoedelijk minstens een kwart eeuw voor de *Electra* van Euripides uitgesproken. Ze is geschreven ten behoeve van een jongen Athener, wiens vader door zijn tweede vrouw, des sprekers stiefmoeder, door vergif van kant was gemaakt, terwijl de gifmengster beweerde een liefdesdrank te hebben gereikt. Dat was vele jaren te voren geschied. De vader had, toen hij bemerkte dat hij vergiftigd was, op zijn sterfbed den spreker, toenmaals nog zeer jong, op het hart gedrukt, wanneer hij volwassen zou zijn, zijn dood op de vrouw te wreken. Dat geschiedt nu. De vrouw wordt door haar stiefzoon (voor den Areopagus?) aangeklaagd. *Maar de eigen zoon der vrouw, de halve broeder van den aanklager, staat zijn moeder als hoofdverdediger ter zijde*. De aanklager komt daar wel met een gewonen truc der Atheensche pleitbezorgers tegen op, maar we zien duidelijk èn dat van den eigen zoon niet anders werd verwacht, èn dat de stiefzoon het pijnlijke zijner positie zelf gevoelt 'Terwijl ik nog jong ben en onervaren in rechtsgedingen' - aldus vangt hij zijn pleidooi aan - 'brengt deze zaak mij in pijnlijke verlegenheid, indien ik aan de eene zijde, terwijl mijn vader mij opdroeg zijn moordenaars te vervolgen, dit zou nalaten, en aan de andere zijde genoodzaakt ben bij vervolging op vijandigen voet te komen met wie zulks het minst betaamt, met mijne broeders van vaderszijde en de moeder mijner broeders..... Ik verbaas me dan ook over mijn broeder, wat hem wel bewogen mag hebben zich tegenover mij te stellen, en dat hij het voor zijn goddelijken plicht houdt zijnemoeder niet in den steek te laten. Ik daarentegen houd het voor veel goddeloozer de wraak des gedooden na te laten.' Niet zoo sterk bewijzend maar toch karakteristiek is ook het volgende, waarschijnlijk fictieve geval. De ziener Euthyphron heeft, volgens een naar hem genoemden kleinen dialoog van Plato, dweper als hij was met het absolute begrip van recht, zijn eigen vader aangeklaagd, omdat deze door zijne zorgeloosheid den dood van een vrijen arbeider in zijn dienst had veroorzaakt. Maar Socrates is er verre af zulk een overspannen rechtsgevoel goed te keuren. Indien gij niet - zegt hij tegen het einde van den dialoog met zijn vlijmende ironie - volkomen op de hoogte waart van wat godgevallig is en wat niet, zoudt gij het zeker niet beproefd hebben ter wille van een daglooner een ouden man, en dat wel uw vader, wegens manslag te vervolgen, maar zoudt ge èn uit vrees voor de goden de kans niet hebben willen loopen iets verkeerds te doen èn u voor de menschen hebben geschaamd. De vervormingen der analoge Alemeon-sage leeren almede hetzelfde.

optreden v l a k n a Euripides tot een weinig gelukkigen, met het oog op de gewenschte overwinning in den tragischen wedstrijd zelfs onverklaarbaren greep zou maken. Maar bovendien: Sophocles was, zooveel wij hem kennen, een objectieve, Euripides een stoutmoedig aanvallende natuur. Zijn gansche werkzaamheid als tragisch dichter was strijd, en deze ontleent in mijne schatting daaraan haar voorname beteekenis. Strijd op elk gebied, ook op het technisch gebied zijner kunst. Er is reeds gewezen op de vinnige en zich oneerbiedig naar voren dringende kritiek op Aeschylus, in de *Electra* aan een zijner personen in den mond gelegd. Naar kritiek op Sophocles in het ons bezighoudende stuk is door de voorstanders van diens eerstgeboorterecht veel gezocht, en ook vaak gevonden wat den toets van onbevoorcordeeld onderzoek moeilijk kon doorstaan. Maar, men zij in dit opzicht zoo sceptisch als men wil, enkele steken onder water laten zich toch wel aanwijzen[1)]. Maken we ons evenwel niet noode-

1) Een goed deel van het reeds genoemde gymnasiaal-program van Flessa, ‘Königlicher Studienlehrer’ te Bamberg in Beieren, houdt zich met het bijeenbrengen van gelijksoortige plaatsen in de beide *Electra's* bezig. Dat geschrift is in het goede en kwade een type van duitsch filologen werk van lageren rang. Een verhandeling van 117 bladzijden zonder één enkele indeeling of rustpunt! Grondig en geleerd zooveel men maar wil, maar even vervelend en dor als grondig. Een groot percentage der met vlijt bijeengebrachte plaatsen bewijst naar geen van beide kanten iets, maar onder de ongeordeude massa schuilt ook menige bruikbare bouwsteen. En het is slechts billijk te erkennen dat dr. Flessa, die zich insgelijks bij de ‘glanbwürdigeren Ansicht’ aansluit: ‘Sophokles habe seine Elektra *früher als Euripides* aufgeführt’ (p. 117), zoover ik weet het eerst gewezen heeft op de aandikking en vergroving van verscheidene Sophocleische motieven bij Euripides. Van wat hij noemt: ‘die von ihm (Euripides) angestrebte Steigerung der Affekte, die sich hier (in de *Electra*) namentlich in einer gewissen Ausmahlung und starkgefärbten Schilderung aüssert,’ volgen bl. 90 en v.v. een aantal voorbeelden. In beknopter bestek levert veel belangrijk materiaal Otto Ribbeck, - ook hij een voorstander van Sophocles' prioriteit, - in een artikeltje: *Zu Sophokles u. Euripides Elektra*, opgenomen in de *Leipziger Studien* dl. VIII (1885), p.p. 382-386, blijkbaar als antwoord op Wilamowitz' studie in het 18e dl. van den *Hermes*.
Het zij mij vergund, bij de door anderen opgegeven bewijsplaatsen nog ééne te voegen, aan een ander drama van Euripides ontleend. In den aanvang van Sophocles' *Electra* ontwikkelt Orestes zijn plan de campagne. Hij zal naar het paleis gaan en zich voor dood uitgeven. En hij voegt daarbij een eenigszins langere beschouwing. ‘Wat krenkt het mij’ - zegt hij - ‘indien ik door in woorden den dood te veinzen inderdaad mij zelven red? Mij dunkt: geen woord dat nut brengt is schadelijk. Zoo heb ik vele wijze menschen met succes zien doen.’ (Vs. 59 v.v.) In de *Helena* van Euripides, - van 412 v. Chr., gelijk gezegd, - overleggen Helena en Menclaus hoe zij op de veiligste manier uit Aegypte zullen wegkomen. Helena raadt onder meer aan dat Menclaus zich voor dood zal uitgeven. Hij doet het, maar met de kritische opmerking dat het een oudbakken truc (χαλαιόνηδ) is (vs. 1056). Men heeft dit woord ten onrechte voor bedorven gehouden en allerhande onaannemelijke wijzigingen voorgesteld. Verstandiger handelde m.i. Wilamowitz, die, doorkneed als hij is in de Grieksche tragiei, hier een samenhang rook. Maar, uitgaande van de meening dat de *Electra* van Euripides, ongetwijfeld van 413 v. Chr., vóór die van Sophocles kwam, wist hij ditmaal met zijn ontdekking geen weg. Euripides kon toch moeilijk een effect critiseeren uit een stuk van zijn voorganger, dat op zijn vroegst van hetzelfde jaar was als zijn eigen *Helena*. Wie de wijzen zijn op wie Sophocles het oog had, zullen we vermoedelijk even weinig zeker te weten komen als ondtijds zijn scholiasten. Maar zoodra wij de verhouding der beide Electra's omkeeren, wordt mijns bedunkens ook deze hatelijkheid op een voor weinige jaren vertoond stuk van zijn mededinger vrij doorzichtig.

loos moeilijk met vol ijver naar dergelijke vingerwijzingen te speuren?

Ik voor mij zou het wel denken. Reeds het aangevoerde kan dunkt me volstaan om de overtuiging te wekken dat niets ons d w i n g t de prioriteit aan Euripides, dat v e e l e r t o e l e i d t die aan Sophocles toe te kennen. En die overtuiging wordt voor mij zekerheid, wanneer we van beide drama's de bijzonderheden, de fijne punten in opzet, motiveering en fraseering in oogenschouw nemen. Dan bespeuren we dat het gansche stuk van Euripides is protest en kritiek en poging om de effecten zijner voorgangers te overtroeven. Vooral Kaibel heeft in zijn reuzenkommentaar op Sophocles' *Electra* de stof tot een detailvergelijking der twee concurreerende drama's bijeengegaard[1)]. Uit zijn overvloed kies ik twee punten. Wanneer bij Sophocles Electra Chrysothemis

1) Vreemd genoeg noemt hij geen enkele maal Flessa, wel Ribbeck.

wil overhalen haar behulpzaam te zijn als zij zelve Aegisthus te lijf wil gaan, gebruikt ze onder meer het argument waarop reeds in een ander verband is gewezen, dat, zoolang Clytaemestra en haar echtgenoot meester zijn, haar zuster evenmin als zij zelve behoeft te denken aan een huwelijk, laat staan aan een huwelijk naar haar stand. Uiterst aanlokkend is het vermoeden, dat aan dezen wenk Euripides zijn in alle opzichten weinig gelukkige fictie van Electra's schijnhuwelijk te danken heeft. Verder. Beide dramatici laten Electra de tergende zelfverheffing harer vijanden schilderen, en den ruwen smaad dien ze het lijk van den door hen vermoorden Agamemnon aandoen. Maar bij Sophocles heeft de in het koninklijk paleis levende Electra deze tot razenden haat prikkelende ergernissen dagelijks voor oogen, bij Euripides, in wiens stuk ze op het land woont, heeft ze alles slechts van hooren zeggen! Ik laat na, - wat een nevens elkander plaatsen der beide passages in hun geheel en liefst in het oorspronkelijke zou vereischen, - te wijzen op het overladene bij Euripides der aan beiden gemeenschappelijke schildering, wat veeleer den navolger dan den voorganger verraadt. Zoo nemen we, overal waar we vergelijken kunnen, bij Euripides charge en vergroving waar.

En bovendien - doch genoeg om voelbaar te maken waarom ik mij ten opzichte der prioriteitsvraag aansluit bij de voorstanders der oudere en mijns bedunkens natuurlijker opvatting.

V.

‘Wie des menschen bloed vergiet, zijn bloed zal door den mensch vergoten worden,’ (Genesis IX: 6) - aldus luidt, kort en bondig, de Israëlitische rechtsspreuk en rechtsovertuiging tijdens het patriarchale tijdperk. Toen in het land Kanaän een staat, hoe onvolkomen ook, stond gegrondvest te worden, bleef het grondbeginsel onaangetast, maar bleek scherpere bepaling en begrenzing van het begrip ‘moordenaar’ noodzakelijk. De priesterwetgeving van Numeri XXX: 9 v.v. kent en scherpt het verschil tusschen voorbedachtelijken en onopzettelijken manslag, tusschen *meurtre* en *homicide*. Alwie - zoo lezen we daar uitvoerig wat ik hier kort samenvat, -

alwie een ander met een ijzeren voorwerp, of met een steen, of met een stuk hout zal hebben geslagen, zoodat de dood er op gevolgd is, ‘een doodslager is hij; deze doodslager zal zekerlijk gedood worden. De wreker des bloeds (Goël hadam), die zal den doodslager dooden; als hij hem ontmoet, zal hij hem dooden’ (vs. 19). Voor den onvrijwilligen doodslager daarentegen zullen er vrijsteden zijn; daar zal hij ongehinderd mogen leven, mits hij zijn toevluchtsoord niet verlaat zoolang de hoogepriester, tijdens wiens bewind het ongeluk heeft plaats gehad, in leven is.

Niet veel verschillend kan de oudste rechtsopvatting der Helleensche stammen geweest zijn[1)]. In de Aeschyleische drama's die ons bezig houden, *Choëphori* en *Eumeniden*, weerklinken luid en ondubbelzinnig genoeg dezelfde stemmen, ongetwijfeld echo's eener grijze oudheid. Nu eens:

> Ja 't is een wet, dat bloed, van 't zwaard
> Gedruppeld over de aard,
> Het bloed verlangt van wie 't vergoot.
> (*Choëph.* vs. 400 v.v.)

Dan weer:

> Want goot men alle schatten uit voor 't bloed
> Van één, 't ware ijdle moeite.
> (*Ch.* 520 v.v.)

Elders, in wat ons beeldspraak dunkt, maar wat als grimmige werkelijkheid bedoeld is:

> 't Bloed, eens gedronken door de alvoedende aard,
> Verraadt den moord, daar 't nimmermeer vervloeit.
> (*Ch.* 66, 67.)

Eindelijk, met de snijdende kortheid van een onverbiddelijken rechter: ‘wat zoengeld is er, wanneer bloed ter aarde gestroomd is?’

1) Grondslag voor de korte uiteenzetting in deze bladzijden, zoowel als voor alle studiën op dit gebied, zijn de excursen bij de beroemde uitgave van ‘Aeschylos' *Eumeniden*, Griechisch und Deutsch,’ van Karl Ottfried Müller, (1833-34), een werk dat eenmaal een enorme sensatie onder de Duitsche filologen heeft verwekt, ook wegens de thans gelukkig begraven veeten die het uitlokte.

Eenigszins anders is de opvatting waarvan de voor ons oudst bereikbare documenten der Helleensche wereld, de Homerische gedichten, zich den tolk maken, waarbij we evenwel steeds in het oog dienen te houden wat we aanhoudend geneigd zijn te vergeten: dat de in deze epen geschilderde maatschappij wel een veel lageren trap van ontwikkeling vertegenwoordigt dan die der ons historisch bekende staten, maar toch allerminst primitief heeten mag. Het is in hoofdzaken de maatschappij der eilanden in de Aziatisch-Ionische kuststreek in de negende en achtste eeuw v. Chr. *Ilias* en *Odyssee* doen ons, alles in alles genomen, kennis maken met een strijdhaftig en onversaagd geslacht, in vele opzichten nog naïef, daarnaast reeds tamelijk wereldsch en wereldwijs, uitgeslapen soms en tuk op het vette dezer aarde, niet over-godvruchtig, los van vooroordeelen, maar ook van diep en innig geloof. Erg zwaar weegt in deze maatschappij een menschenleven niet. Natuurlijk niet, onder een jarenlang, misschien een eeuw lang, rondzwalken in een vrijbuitersbestaan eerst, als kolonisten en veroveraars straks. Moord met voorbedachten rade is ongetwijfeld bij de prototypen der Homerische helden een betrekkelijk zeldzaam geval geweest. Maar het heete bloed der trotsche anaktes (vorsten) en edelen bruist op bij de minste veronderstelde beleediging of achteruitzetting. De Ate, een oogenblikkelijke waanzin, komt over hen, en werktuigelijk grijpt de hand naar het steeds ter rechterzijde hangende zwaard. Achilles, in zijn woordentwist met Agamemnon die de *Ilias* opent, slaat de hand aan het gevest. De ziener Theoclymenus in de *Odyssee* heeft een machtigen landgenoot in Argos verslagen. De als zachtmoedig geprezen Patroclus had, vertoornd - gelijk zijn schim zegt - om een twist bij bikkelspel, als kind zijn speelgenoot vermoord. Hoe had de maatschappij zich tegen dergelijke opwellingen te verdedigen? Dat de doodslager aanstonds onder de wrekende handen der nabestaanden van zijn slachtoffer bezweek, schijnt een zeldzaamheid geweest te zijn. Gewoonlijk nam hij, bij terugkeerend bewustzijn zelf over zijn daad verbijsterd, de vlucht naar den vreemde, en de zede gebood zulk een voortvluchtige, die als smeekeling der goden kwam, gastvrij op te nemen. Voor zijn vaderland was hij verloren; daar loerden de aanverwanten van den verslagene, de natuurlijke wrekers van het vergoten bloed, op

het zijne. Maar kon hij zich in het land dat hem opgenomen had aan hun vervolging onttrekken, dan leefde hij daar verder rustig en ongemoeid. Tusschen opzettelijken of onvrijwilligen doodslag werd, in theorie zeker, alsnog geen onderscheid gemaakt. Zelfs de later door de wet voor gerechtvaardigd verklaarde gevallen schijnen in den heldentijd nog niet als zoodanig gegolden te hebben. Althans het fragment van een epos, op den breeden rug van Hesiodus geschoven, gewaagt van uitwijking wegens het doodslaan eens op heeterdaad betrapten echtbrekers, wat het Attische bloedrecht van Draco af met straffeloosheid bejegende.

Toch schijnt vrijwillige ballingschap niet het meest voorkomende geval geweest te zijn. We lezen daarnaast van wat het Oude Testament uitdrukkelijk verbood (Num. XXXV: 31[1)], en wat zeker wel regel was bij groot verschil tusschen den stand des doodslagers en der familie van den gedoode, van dien vrijkoop, dat *weergeld*, dat ook bij de Germanen in hun oerperiode in zwang is geweest. Een der bekendste passages der Ilias leert, hoezeer deze wijze van aan de zaak een einde te maken door de zeden gebillijkt werd. Als Aias de onverzoenlijkheid van Achilles tegenover Agamemnon scherp wil hekelen, roept hij uit (*Ilias* IX, 632, v.v.):

> Unbarmherziger Mann! *Für den Mord auch selber des Bruders*
> Nahm wohl mancher die Sühnung, *ja selbst des erschlagenen Sohnes*;
> Dann bleibt jener zurück in der Heimath, *Vieles bezahlend*;
> Aber bezähmt wird diesem die Wuth des entschlossenen Herzens,
> Wann er die Sühnung empfing.

En een niet minder bekende plaats (Il. XVIII 497 v.v.) leert hoe er voor de rechtbank der oudsten wel getwist kon worden over de vraag of het overeengekomen losgeld werkelijk was uitbetaald, niet of er losgeld uitbetaald zou worden. Dat was uitsluitend een zaak tusschen partijen.

Het was een verstandige, en zoo men wil humane wijze van handelen. Het was in het belang der gemeenschap dat er zoodoende paal en perk werd gesteld aan oneindig bloedvergieten, en dat de nimmer rustende bloedveete, die thans

1) ‘Gij zult geen zoengeld aannemen wegens de ziel des doodslagers’, d.i. van of voor den moordenaar met voorbedachten rade.

nog het gemeenschapsleven der Arabische stammen, en, dichter bij honk, van het Corsicaansche platteland schijnt te vergiftigen, uit de rij der plichten en gewoonten verdween. Maar van een hoog ontwikkeld zedelijk gevoel getuigde deze schikking niet. Ze bewees, - gelijk Jebb het puntig uitdrukt, - dat de Homerische mensch doodslag beschouwde als een schuld, niet als een zonde. Men had, iemands bloedverwant of hoorige doodende, dien ander en zijn geslacht schade berokkend, materieele en desnoods genegenheids-schade, en partijen zetten er zich nu toe het ondervonden nadeel te taxeeren en met inachtneming der wederzijdsche omstandigheden vergoeding te eischen en te schenken. De affectie werd een koopwaar, gelijk elders de eer het kan zijn. En bovendien, één persoon werd bij die dading geheel buiten rekening gelaten: de voornaamste belanghebbende, de persoon des verslagenen. Die was dood en verbrand en kwam nooit weerom.

Geheel anders was de stemming in het eigenlijke Hellas der alleroudste periode geweest, en ze bleef het, althans in Attica, ook in de historisch bekende tijden. Ze was een uitvloeisel van dat overal verspreide animistische geloof, welks sporen ook in de Homerische poëzie niet geheel uitgewischt hebben kunnen worden. De verslagene was dood; zeker. Maar hij bleef desniettegenstaande in betrekking tot zijn familie, zijn geslacht, en zijn volk. Zijn *psyche*, zijn ziel of schim, dorstte naar genoegdoening door middel van het bloed zijner moordenaars. Valt hem die niet ten deel dan is hij geschandvlekt, en hij wordt met minachting bejegend door de andere zielen in het schimmenrijk. Daarom is het de geerfde plicht van den naasten mannelijken bloedverwant, den erfgenaam immers van het vermogen, den rang, en de godsdienstige verbintenissen des overledenen, dezen de onderscheiding te schenken waarop hij recht heeft.

> Sohn, der fressenden flamme zahn
> tilgt die seele des toten nicht,
> weiter wirket sein groll.
> Wann der tötlich getroffene stöhnt
> dann ein tötender rächer ersteht,
> und eines leiblichen vaters
> rache heischende klage
> harret, mahnet, fordert unabweisbar.

Het kon een pijnlijke eisch zijn, die eisch om wraak van den verslagene aan zijn erfgenaam en vertegenwoordiger op aarde, en het voorbeeld dat de sage in Orestes stelde heeft ongetwijfeld bedoeld den scherpsten kant daarvan wèl te doen uitkomen. De individueele gevoelens van den levende, in wien voor dit doel de doode zich als 't ware geïncarneerd had, kwamen niet in aanmerking. Hij kon, gelijk Orestes, tusschen den dooden en de levende der ouders worden gesteld, om, hoe hij ook koos, de rechten van natuur en menschenhart te verkrachten. Hij kon moeten straffen, waar hij zelf zou willen vergeven. Er werd niet gevraagd naar verzachtende omstandigheden, niet of niet misschien de doode zijn dood aan eigen schuld had te wijten, niet of hij aanvaller dan wel aangevallene was geweest. De eisch was onbuigzaam en eenvormig: bloed om bloed. En indien de wreker nalatig bleef, dan ontbrak het den gestorvene geenszins aan de middelen om zijn wil desniettegenstaande door te zetten, om - gelijk het bij Aeschylus heet - voort te gaan met zijn wrok te openbaren. Bij gebreke aan aardsche wapenen beschikte hij over de vreeselijker geheimzinnige machten van de aardsche en onderaardsche godheden. Met dezen trof hij den onwillige, en tevens het gansche door den ongewroken manslag bezoedelde volk, met al de kwalen die de Grieksche hel ter beschikking had: met misgewas en hongersnood, met kindersterfte en geslachtelijke onvruchtbaarheid, met besmettelijke ziekten en afzichtelijke kwalen. Wat baatte daartegen het barbaarsche uitrukken der armen van het lijk?

Zoover we kunnen nagaan is deze ons slechts in de dramatische poëzie overleverde voorstelling van het recht des gedooden op, van den plicht des naasten erfgenaams tot, bloedwraak in eigenlijk Hellas overoud, maar waarschijnlijk niet altijd onder bescherming van den delphischen Apollo, den lichtgod, geplaatst geweest. In welke tijden, door welke middelen, tengevolge van welke geestesstroomingen, het onder dorischen invloed staande orakel van Delphi er in geslaagd is zich den overwegenden invloed op de gemoederen van gansch het Hellenendom te verschaffen die het nog ten tijde der Perzische oorlogen onbetwist uitoefende, is door geen historische overlevering gestaafd. Wilamowitz vermoedt: in de achtste eeuw voor Christus. Het is mogelijk, want, hoe

weinig we ook weten van de toenmalige Grieksche geschiedenis, zóóveel althans weten we dat het een periode was van geweldige beroeringen op staatkundig en maatschappelijk gebied. Het was de eeuw der vergeefsche poging van Argos tot het veroveren der hegemonie in de rij der Peloponnesische staten, der met blijvender voorspoed bekroonde opkomst van Sparta, der inwendige worstelingen in vele landjes, waar de opbloeiende handel en industrie haar aandeel in den politieken invloed vorderde op kosten van het meerendeels adellijk grondbezit. Niet onmogelijk, dat dezelfde eeuw in Hellas getuige was eener even ingrijpende wijziging van het zedelijk en godsdienstig gemoedsleven. Hoe de delphische priesterschap er in geslaagd is Apollo en zichzelve in het middelpunt dier beweging te stellen, daarvan is geen bericht tot ons gekomen. Er was toen geen geschiedschrijving, en indien ze er ware geweest, ze zou zich met andere dingen hebben bezig gehouden. Wilamowitz vermoedt dat in die eeuw, tengevolge van het opgewekte godsdienstig gevoel, een reeks van echte profeten is opgestaan, godsmannen van het vuur der Israëlitische zieners vervuld, die zich van het aloude delphische orakel, eenmaal aan Themis, later aan Apollo gewijd, zouden hebben meester gemaakt, en dat zich daaruit de vaste priesterschap en de op vaste tijden bezielde Pythia zou hebben ontwikkeld. Het is mogelijk alweer, al blijft het vreemd dat niet slechts alle bericht der beweging, maar zelfs de geringste herinnering aan de namen dier door den god bezielden spoorloos in den nacht der vergetelheid is ondergegaan.

Aannemelijk blijft slechts, dat in de achtste eeuw v. Chr. ongeveer de verscherping van het oude dogma van bloedschuld en bloedwraak heeft plaats gehad, en zeker is het dat sedert beide rechtsbegrippen onafscheidelijk met den delphischen Apollo zijn samengegroeid. In oudere, ofschoon waarschijnlijk na-Homerische dichterlijke overlevering, is Orestes, de zoon die de moeder versloeg om den vader te wreken, een zondaar, en de Erinyen, de belichaamde wroeging, die - zooals het in Aeschylus' *Eumeniden* heet - gelijk de jachthond op het gewonde hert, op moord en bloeddruppels afkomen (vs. 246 v.v.), wie de geur van menschenbloed aanlacht (vs. 254), zijn gereed zich aan zijn verzenen te hechten en hem waanzinnig van land tot land te jagen. Maar was niet, - vraagt

in diezelfde *Eumeniden* Apollo - de vrouw die slinks het leven van den argeloozen echtgenoot belaagd had een nog grooter zondares? Waarom hadden dan de Erinyen niet ook haar vervolgd?

> Zóó wordt van alle waarde en kracht ontbloot
> De trouw van Zeus en Hera, de echtgodin. - -
> Want de echt, bezegeld tusschen man en vrouw,
> Wordt, heiliger dan de eed, door 't recht behoed.
> Gedoogt ge dus hun onderlingen moord,
> Zoodat ge dien met vloek noch wraak vergeldt,
> Dan achtervolgt ge Orestes zonder grond.
> Het eene, weet ik, jaagt ge rustloos na
> En 't ander neemt ge blijkbaar koeler op. (vs. 213 v.v.)

Inderdaad, waarom hadden de Erinyen in de lange jaren die tusschen de vermoording van Agamemnon en de wraakneming van Orestes lagen, Clytaemestra met rust gelaten? De dichter-theoloog stelt zich die vraag, en hij weet haar niet beter te beantwoorden dan met de advokaten-uitvlucht, aan Apollo en Athene in den mond gelegd, dat de vrouw den man in den bloede niet bestaat. Hoe nu? Zijn de Erinyen dan enkel de vervolgsters van den moord van b l o e d v e r w a n t e n , der uit hetzelfde bloed gesprotenen, zooals de Grieksche dichterterm luidt? Hadden zij dan niet zelve verklaard: ‘indien eenig ander der stervelingen gezondigd heeft door ò f j e g e n s e e n g o d h e i d , ò f j e g e n s e e n g a s t v r i e n d , ò f j e g e n s g e l i e f d e o u d e r s , g o d d e l o o s t e h a n d e l e n , ge zult zien dat een ieder loon naar werken ontvangt.’ (vs. 269 v.v.) We staan hier voor eene der vele tegenstrijdigheden die van elke sage onafscheidelijk zijn.

Hoe dit wezen mag: in de door delphischen invloed gewijzigde sage, zooals ze aan Aeschylus, misschien reeds zooals ze aan Stesichorus bekend was, neemt Apollo, - en bij den Atheenschen dichter mèt hem Athene, - het tegen de Erinyen nadrukkelijk op voor den moedermoorder die als wreker van den jegens zijn vader gepleegden sluipmoord optreedt. Hij schrijft de wraakneming voor, en de wijze hoe ze geschieden zal, en laadt de verantwoordelijkheid op zich. Het was, hoe hard in dit als symbool dienende geval de omstandigheden ook gekozen of gewijzigd waren, in zedelijken zin het invoeren of althans

weer in eere brengen van een hooger beginsel. Mocht de niet met zijn slachtoffer verwante moordenaar dan ongehinderd blijven, mits hij slechts zorgde de in materieel opzicht machtigste te zijn? Behoefde er voor hem geen rechter te wezen, noch op aarde, noch in den hemel, noch in de eigen borst? Zulke gedachten waren het ongetwijfeld welke in die tijden de zegepraal aan het onder Apollo's rechtvaardig bestier geplaatste bloedrecht verzekerden. En tegen een onafgebroken reeks van bloedveeten, wat zeker niet de geringste schaduwzijde van het stelsel was, waakte de reiniging, de *katharsis*, die den doodslager weer in vrede konde doen leven met goden en menschen. Het zijn zonderlinge en voor den toenmaligen geloovige uiterst indrukwekkende offerhanden en ceremoniën, waarmede deze *katharsis* gepaard gaat. Hier worde daarvan slechts medegedeeld wat ons Aeschylus leert. Wanneer in de *Eumeniden* Orestes, steeds door de Erinyen vervolgd, de stad Athene bereikt en in den tempel van Athena Polias een toevlucht gezocht heeft, komt de godin hem wegjagen, verstomd dat een met bloed bevlekte haar heiligdom en godenbeeld ontwijdt. Orestes antwoordt:

> Vorstin Athene, 't eerst zij 't groot bezwaar
> Dier laatste woorden uit den weg geruimd.
> 'k Ben niet met vloek beladen en geen smet
> Kleeft aan mijn hand, nu zij uw beeld omvat.
> Voldingend is 't bewijs dat ik u geef:
> *De wet gebiedt een moordnaar stom te zijn*,
> *Totdat hem met haar zuivrend offerbloed*
> *Een pas gespeende big besprenkeld heeft*.
> 't Is lang geleden dat ik elders reeds
> Door bronnat en door bloed gereinigd werd. (vs. 443 v.v.)[1)]

Een premie op moord, gelijk latere geslachten er in zagen, waren deze en nog vele meerdere, waarschijnlijk slechts door

1) Voor de rest worde verwezen naar het reeds genoemde werk van K.O. Müller, p.p. 137-151, die tevens de vanzelf oprijzende vraag tracht te beantwoorden, hoe Orestes, na door deze reinigingen van bloedschuld bevrijd te zijn, toch nog door de Erinyen vervolgd blijft. Hij meent de oplossing te vinden in het onderscheid der kathartische en hilastische reiniging, d.i.: Orestes is wel weer rein voor het oog van goden en menschen, maar de schim van Clytaemestra blijft alsnog onbevredigd. Ik geloof veeleer, dat twee oorspronkelijk verschillende vormen der sage, de peloponnesische en attische, hier bloot uiterlijk vereenigd zijn.

priesters of andere heilige mannen te verrichten, en ongetwijfeld aan bijzondere voorwaarden vastgehechte plechtigheden voor een alsnog geloovig geslacht zeker niet. Veeleer heeft hier, gelijk later op ruimer schaal de middeleeuwen, de godsdienst de taak verricht die eerst daarna door den staat werd overgenomen. Bij den nauwen band tusschen stambestuur en priesterschap was vrees voor een theocratie zooals in de middeleeuwen buitengesloten, maar de toestand van den niet ‘gereinigden’ misdadiger niet minder vreeselijk dan toen. Gelijk in de middeleeuwen was hij uitgestooten uit alle verkeer met hemel en aarde, een melaatsche en een uitgeworpene.

Principieel bleven deze opvattingen heerschen, ook toen - wat we alleen voor Athene nader weten - de staat de berechting in moordzaken aan zich getrokken had. Voor den Attischen staat werd deze materie geregeld bij de wetgeving van Draco, wat in zich sluit dat ze reeds vroeger eenigermate in wezen was; en diens regeling bleef in hoofdzaken tot op de dagen van Demosthenes en misschien nog daarna. Zooveel mogelijk werden de oude heilige begrippen geëerbiedigd. De vervolging van den moordenaar bleef voor en na recht en plicht der naaste bloedverwanten. Maar één radicale wijziging werd ingevoerd en blijkbaar met ijzeren consequentie volgehouden. De eigenberechting werd en bleef afgeschaft. De staat nam rechtspleging en strafoefening in eigen hand. Er werd - wat aan de vroegere eeuwen vreemd schijnt geweest te zijn en zelfs Plato in sommige gevallen bedenkelijk vond - streng onderscheid gemaakt tusschen opzettelijken en onopzettelijken manslag. De procedure in gevallen van het eerste werd in hoogst eigenaardige vormen gevoerd voor den Areopagus, geheiligd door het in den grijzen voortijd voor zijn leden behandelde eerste geding, dat van Orestes, waarbij goden aanklagers en verdedigers waren geweest. De straf bij veroordeeling was de dood, tenzij de schuldige zich vóór de einduitspraak in eeuwigdurende ballingschap verwijderde. Niet voorbedachtelijke doodslag kwam voor het tribunaal der een-en-vijftig epheten, tenzij ook ditmaal de schuldige zich verwijderde, en of aanstonds of na verloop van tijd de naaste verwant van den verslagene zich ‘zijner erbarmde’. Zooveel doenlijk waakte de staat er voor, dat de uitgewekene, wanneer hij zich buiten de rijksgrenzen hield, beveiligd was tegen

wat nu een afkeurenswaardige private wraakneming zou geworden zijn.

Sedert die tijden schijnt, althans bij de Atheners, de bewondering voor de vreeselijke daad van Orestes aan het luwen te zijn geraakt. Zich zelven recht te verschaffen werd streng afgekeurd. Koning over allen, hoog en laag, was de wet, toegepast door de wettig aangewezen organen. Wat dan te denken van den jongen man, die zich of zijns vaders schim recht had verschaft in het bloed der - hoe schuldig ook - eigene moeder? Langzamerhand begonnen de zedelijk hoogststaanden te twijfelen of een God, die dat had voorgeschreven en verdedigd, wel een goede God was. De Erinyen, voor den mythischen Areopagus bij gelijkheid van stemmen door den stemsteen van Athene in het ongelijk gesteld, schijnen door de openbare meening der vijfde eeuw v. Chr. gerehabiliteerd. De twijfel van den ouderwetsch-vromen Aeschylus is slechts bescheiden. Hij geeft de sage weer in haar voor zijn vaderlandslievend gevoel aannemelijksten vorm, en Apollo en Athene winnen voor de hoogeerwaardige rechtbank het pleit, gelijk voor de Attische overlevering eenmaal vaststond. Maar de twijfel aan het goed recht van den moedermoord is er. Niet slechts zijn Electra geeft er uiting aan in de schuchtere vraag, of het wel vroom was zoo iets van de goden af te bidden, maar ook Orestes volvoert zijn afschuwelijke daad eerst na pijnlijke aarzeling, door Pylades gedreven, en onder den indruk der herhaalde, ondubbelzinnige, en met helsche straffen in geval van ongehoorzaamheid aangedrongen geboden van den god. Hij gehoorzaamt omdat hij moet, met het bewustzijn zelve daarbij te gronde te zullen gaan. Ook de breede uitwerking van de rol en het standpunt der Erinyen, waaraan het derde stuk der trilogie gewijd is, wijst in dezelfde richting. Daarheen ook de weemoedige verzuchting van het koor aan het slot der *Choëphori* omtrent Orestes: ‘zal ik hem noemen redder of - onheilbrenger?’ Doch dit alles is slechts fluisteren. Een halve eeuw later zal Euripides het luid en onbeschroomd uitschreeuwen, dat Apollo die tot moedermoord drijft een leugengod is, een onwijze profeet, een gever van onverstandige orakels, een helsche geest misschien in de gedaante van een god[1)].

1) Euripides' *Electra* vss. 971; 979; 1245 v.v.; 1302.

Wilamowitz is van meening, dat de hoogere waardeering der vrouw, waarvan de werken der tragici getuigen, aan dezen ommekeer der publieke opinie niet vreemd zal zijn geweest. Ik voor mij zou er toe neigen aan dit argument slechts zeer secundaire waarde toe te kennen. Het is waar: het uitwerken der figuur van Clytaemestra is vermoedelijk specifiek Dorisch, Orestes is een Dorische stamheros, en bij de volken van Dorischen bloede is de man en vader alles, de vrouw en de moeder niets. Zij is slechts het door de natuur noodzakelijk vereischte middel ter instandhouding van het geslacht. Maar was de stemming ten opzichte der vrouw te Athene wel veel eerbiediger? Slechts zooveel kan worden toegegeven dat men daar althans de moeder niet minachtte. 'Welke prikkel kan sterk genoeg zijn om tot moedermoord te drijven?' vragen bij Aeschylus de Erinyen. (*Eumen*. 427). En met voller en hartelijker toon zegt Euripides in een fragment van zijn *Erechtheus* bij monde van een der personen: 'Niets is voor het kroost dierbaarder dan de moeder. Hebt uw moeder lief, kinderen; want geen liefde is er die deze te boven gaat'[1)].

VI.

Indien de eenige of voornaamste beteekenis der drie treurspelen die ons bezighouden daarin bestond, dat ze ons op onovertrefbare wijze inlichten omtrent godsdienstige en rechtsbegrippen van een ondenkbaar lang achter ons liggend verleden, zelfs dan zou kennisneming er van en verwijlen er bij onschatbare waarde hebben. Delven we niet de primitiefste en soms onzinnigste voorstellingen op der op de onderste sport der beschaving staande volken, der zoogenaamde wilden? Schenken we niet onze aandacht aan kannibalisme en fetischdienst, aan scalpeeren en koppensnellen? Ik zou ongaarne voetgeven aan het vermoeden, alsof ik het gewicht van dergelijke nasporingen kleinachtte. Maar geven we ons tegenover de belangstelling, waarop resultaten van dat veld van onderzoek bij de tegenwoordige ontwikkelden kunnen staat maken, wel altijd voldoende rekenschap van het oneindig

1) Euripides' *Fragmm*. ur. 360 (358) in de verzameling van Nauck.

nauwere verband waarin ons eigen rechtsbewustzijn en gemoedsleven staat tot de verschillende fasen van het helleensche? Of achten wij ons op dat gebied zelfstandig genoeg, om straffeloos elken draad die ons aan het verledene bindt te kunnen doorknippen?

Het teekent de geheel eenige voortreffelijkheid van het handjevol tragedies, ons uit de attische bloeiperiode overgebleven, dat hun ethische waarde, van hoe groote beteekenis ook, niet hun voornaamste is. Niet daardoor leven ze, zij het ook voor de meesten indirect, desnoods alleen uit dwaze fransche charges gekend, een onverwoestelijk leven in de herinnering dezer gansch moderne wereld. De typen, waarvan deze vaak raadselachtige namen de dragers zijn, hebben zich zoo scherp en met zoo onuitwischbare levendigheid in ons voorstellingsvermogen gegrift, dat het inderdaad de moeite loont ons voldoende helder te maken, uit een hoe gansch verscheidene wereld van denken, gevoelen en gelooven ze eigenlijk zijn voortgesproten. Met sommige zijn we zoo familiaar, dat we onder het lezen met hen gaan richten en zeggen hoe wij het nu wel zouden gewenscht hebben. Vooral de *Orestie* van Aeschylus en de *Electra's* zijner beide jongere mededingers hebben, - gelijk in den aanvang dezer studie werd opgemerkt, - van ouds tot vergelijken uitgelokt. Toch zou een nieuwe ontleding der drie stukken in hun geheel en toetsing aan onzen modernen maatstaf nog niet juist een Penelope-arbeid behoeven te heeten. Maar er is over dit niet zeer actueele onderwerp hier reeds zooveel gezegd, dat ik, met den bekenden franschen dichtregel in het hoofd, bijna het verwijt schroom als had ik me er toe gezet over deze materie alles te zeggen. Daarom volge ten slotte slechts een zeer onvolledige beschouwing over de kunstwaarde der drie stukken.

Het uit dit oogpunt beoordeelen van Aeschylus' *Choëphori* wordt daardoor bemoeilijkt en licht onbillijk, omdat wij onwillekeurig verzuimen steeds rekening te houden met het feit dat het drama geen zelfstandig geheel is, maar lid van een grooter geheel. Er zijn evenwel enkele compositiefouten in, die met een beroep op deze ontlastende omstandigheid nog niet zijn vergoelijkt. Vooreerst treft dat het weinigje handeling dat er in aanwezig is, in de eerste en overgroote helft van het stuk hinderlijk sleept. Dat is een gewoon gebrek in de

Aeschyleische tragedie, althans voor onzen modernen smaak. De dramatisch veel meer bewogen *Agamemnon* vertoont hetzelfde euvel. Maar in de *Choëphori* treedt het zóó sterk naar voren, dat Wilamowitz, die niet slechts grieksch gelijk weinigen, maar ook poëzie verstaat, de niet onmogelijke gissing gewaagd heeft, als zoude het beroemde trio (vss. 305 - 478), op zich zelf een onovertroffen meesterstuk van somber grootsche lyriek, niet in één adem met den omringenden dialoog gedicht zijn. De wilde hartstocht die er uit opvlamt zengt ook ons gemoed, de tonen van weedom die er uit opstijgen trillen in onze moderne zielen na, met huiveringwekkende scherpte hooren nog wij de doodsklok luiden over het misdadige paar. Doch de handeling brengt het geen stap verder, en ook de daarin veronderstelde situatie komt niet volkomen overeen met wat voorafgaat en wat volgt. Voorts doet het vreemd aan te bespeuren dat de voorname drijfkracht tot wraakneming en strafoefening uitgaat van het koor, niet slechts een collectieve naamlooze menigte, maar geacht te bestaan uit oudere slavinnen des huizes. Is het niet wonderlijk dat juist zij de dochter porren, den zoon en erfgenaam een hart onder den riem steken? Men kan zeggen dat het koor der *Choëphori* in 's dichters voorstelling meteen het volk van Argos vertegenwoordigt en dus de *vox populi* laat hooren; maar dan nog? Eerst tegen het einde van het stuk uit zich individueel leven, met des te onstuimiger klop, hoe verder we naar de ontknooping toe komen. Orestes als bode van zijn eigen dood, Orestes en Aegisthus, Orestes en Clytaemestra, daartusschen in de jammerende min van vader en zoon met haar herinneringen uit de kinderkamer, de ontsteltenis van het bejaarde bediendenpersoneel over de gekomen en komende wraakoefening, ten slotte de waanzin die midden onder zijn verdedigingsrede Orestes beetpakt als de jachthond het argelooze wild, - al deze tooneelen blijven ons onvergetelijk bij, onuitwischbaar bezit voortaan onzer fantasie, trots de vreemde taal, het duistere woord, de doode letter. Vooral het laatste is aangrijpend als weinig andere. Maar zoo er ten langen leste al handeling komt, van karakterteekening is weinig te bespeuren, en van heldhaftigheid, hetzij in het dulden, hetzij in het handelen, niet veel meer. Orestes is een automaat. Apollo jaagt en het koor prikkelt hem. Pylades' talent bestaat in zwijgen. Over Electra

aanstonds. De ware heldin der *Choëphori*, gelijk haar persoon de gansche *Orestie* vult, is in leven en dood Clytaemestra, het eenige, maar dan ook ontzagwekkend daemonische, vrouwekarakter dat Aeschylus geschapen heeft, grootsch en onbuigzaam gelijk de schepper was. Op deze ééne uitzondering na is hij ook in zijn laatste en kunstvolste werk situatie-, niet karakterteekenaar. Wat de nevenfiguren betreft: die der profetes Casandra in den *Agamemnon*, die der voedster in de *Choëphori*, vertoonen althans een aanloop tot individualiseering. In de *Eumenides* is de triomf der bloote situatie-teekening volkomen.

Ten opzichte van schikking en ordening der stof dunkt mij althans, op ééne uitzondering misschien na, Sophocles' *Electra* de volmaaktheid zelve. Men kan twijfelen, en er is ook aan getwijfeld, of hij verstandig deed de orde van het ter dood brengen der twee door Apollo ten doode gedoemden om te keeren. Bij Aeschylus valt Aegisthus eerst, Clytaemestra daarna, en Euripides volgt hem daarin. Het is naar behooren opgemerkt dat Sophocles door deze rangorde om te keeren de climax van het tragische misschien heeft verzwakt. Maar het is onmogelijk daarbij niet tevens op te merken dat hier zoo min als elders de volleerde kunstenaar, zoo hij gezondigd heeft, uit onberadenheid zondigde. Zijn plan dwong hem te doen gelijk hij deed. Voor het gansche beloop der door hem eenmaal vastgestelde handeling was de afwezigheid van Aegisthus noodzakelijk. Zonder deze liet zich noch het betrekkelijk ongehinderd optreden van Electra, noch haar verkeer met het koor, noch Orestes' binnendringen in de welbewaakte veste van zijn vijand, noch het herkenningstooneel vlak voor dien burcht, noch het onbelemmerd dooden der beide ten doode opgeschrevenen, voldoende motiveeren. In allen gevalle is muggezifterij de kritiek van Euripides, - indien althans zij gelijk hebben die meenen dat vss. 883 v.v. van zijn tragedie op Sophocles doelen, - dat in diens stuk het buiten de eigenlijke handeling omgaande van kant maken van Aegisthus voor slechts ijdelen woordenpraal kan gehouden worden. En nog kleingeestiger zou het onzerzijds wezen, tegenover een zoo grootsch geheel als de beide oudere dichters geven vittenden nadruk te leggen op enkele minder bevredigende bijzonderheden, die misschien slechts aan onze

modern-subjectieve zienswijze minder bevredigend toeschijnen. Veeleer behoort onze stemming tegenover hen die te zijn welke den ouden Dio Chrysostomus bezielde, toen hij, wat wij niet meer kunnen doen, de drie *Philoctetes*-bewerkingen vergeleek. Ik voor mij zeg het hem na : zelfs geprest zou ik niet weten, aan wien der twee, Aeschylus of Sophocles, ditmaal de palm der overwinning behoort te worden uitgereikt. De tragedie van Aeschylus wilder, kolossaler, naïef-indrukwekkender, die van Sophocles in alle onderdeelen fijner doordacht zonder in het peuterige te vervallen, met meer handeling en dieper gaande karakteristiek, de volmaaktheid naderende van het helleensche ideaal van harmonie in het verhevene en klassieke rust ook bij het razen der geweldigste hartstochten, - beide in hun soort even bewonderenswaardig.

Wat Euripides aangaat: indien het nauwgezet in elkander passen der voorvallen, het logisch motiveeren der toestanden, het voor burgermans-verstanden aannemelijk maken der ontknooping, de grootheid van een tragisch werk bepaalden, dan ware er geen aarzelen mogelijk en zij n *Electra* het nec plus ultra der dramatische kunst. Voor alles is daarin gezorgd behalve voor wat de ziel der tragedie uitmaakt. Daar deze voornaamste factor ontbreekt dient het eindoordeel anders te luiden. Het zou oneerlijk zijn den niet-deskundigen lezer onder den indruk te laten alsof zijn dichterlijke nalatenschap niets beters heeft aan te wijzen. Doch met dit voorbehoud dient onbewimpeld verklaard, dat dit drama mij een waar gedrocht toeschijnt, waarvan de geslaagde partijen de jammerlijkheid der rest slechts te scherper doen uitkomen. Het dunkt ook mij, om het harde maar ware woord van Bernhardy te herhalen, ‘ein Denkmal des tiefen Verfalls in Kunst und Geschmack’. Om voorloopig van niets anders te gewagen: het plaatsen van Electra's heroisch vergrijp in de smakelooze, kwasi-realistische omgeving van een boerenhofstee is voldoende om de tragische aandoening te doen overslaan in afschuw. En wat hier wordt uitgesproken is niet het op zichzelf staande vonnis van mij of van enkele frondeurs. Het is de meening van ongeveer alle kenners, van Aug. Wilh. von Schlegel af tot op - ik zou haast zeggen tot op Wilamowitz toe.

De eenige die zijn dichter ook in deze benauwdheid niet

in den steek gelaten heeft, is de trouwe paladijn Hartung geweest. Dat is een biograaf van het ras door Macaulay met zoo grimmigen humor geteekend, een die zijn held getrouw blijft tot in den dood. Niets is vermakelijker dan de lectuur van het koddig-aandoenlijke, in deftig Latijn gestelde, uitvoerige betoog, waarmede hij in zijn *Euripides Restitutus*[1], tot meerdere eer van zijn lievelingspoëet, op zijne beurt op de twee concurrenten, Sophocles allermeest, wakker losscheldt. Bij Euripides, zegt hij, is alles schrander gevonden, helder en uitvoerig uiteengezet. Geheel anders bij Sophocles. Is er iets ongemotiveerders dan het optreden van het koor bij dezen? Is het niet al te dwaas te gelooven dat de tiran - Aegisthus - bij hem jaar in jaar uit onbekommerd voor mogelijk gevaar leeft, zonder daartegen ooit voorzorgen te nemen? Is het wel denkbaar dat Clytaemestra, zooals bij Sophocles, in zoo lange jaren nooit eens wroeging over haar wanbedrijf zou hebben gevoeld? Is het niet veel natuurlijker dat broeder en zuster, na het volbrengen der ontzettende daad, door naberouw aangegrepen worden? ‘Alleen Sophocles is te beschuldigen, dat hij liever de zeden van een woeste dan van een beschaafde eeuw wilde nabootsen.’ En Electra? Is het aan te nemen, wat door Sophocles bijna ongeloofelijk wordt verondersteld, dat men zoo'n ‘virago’ maar onbelemmerd in het koninklijk paleis liet razen en tieren? Dan is de Electra van Euripides heel wat ‘amabilior et miserabilior’. Men ziet: in Hartung's schatting wint diens drama het vooral door de meerdere ‘natuurlijkheid’. Het is o zoo natuurlijk!

Ook dit ziet men: de waarachtige dichterlijke waarde, althans der twee gelijknamige drama's van de beide jongere tragici, wordt beheerscht door hunne opvatting en behandeling der ééne vrouwefiguur die in al de drie stukken eene rol speelt en twee geheel vervult.

De rol van Electra in de *Choëphori* is slechts bescheiden en het dichtst bij de vermoedelijk vóór-tragische behandeling der sage. Een zelfs nog minder werkzame persoon dan daar, indien althans de vazen ons recht geven aan te nemen, dat zij bij den beslissenden strijd den zoon tegen den onverhoed-

1) Dl. II p. 305 - 320. Het hoofdstuk, het zeventiende van het gansche werk, heeft tot titel: *de aemulis Euripidis*.

schen aanval der moeder waarschuwt[1]. Aeschylus heeft deze voorstelling ten haren nadeele gewijzigd, omdat bij hem Clytaemestra eerst gewekt wordt wanneer met Aegisthus alles voorbij is, zoodat het roepen der koningin om haar bijl slechts als herinnering kan opgevat worden aan vroegere bewerkingen, maar voor den gang van het drama zelf geen beteekenis heeft. In overeenstemming hiermede dient bij hem Electra enkel ter expositie en herkenning. Ze is in de *Choëphori* een 'utilité' en geen 'grande'. Ze is tevens zoo overeenkomstig de denkwijze van den dichter, de denkwijze van het Athene van zijn tijd, waar zwijgen als de hoogste tooi der vrouw gold, en zeker der maagd. Aeschylus' Electra is zoo weinig heldin, dat ze twijfelt of het wel godvruchtig is te bidden om den moord der moordenaars. Des te vreemder zijn enkele hartstochtelijke uitingen van haar, maar bij het zware bederf van den tekst is het lang niet zeker of ze inderdaad h a a r door den dichter zijn in den mond gelegd. In geen geval wijzigen ze de onbeduidendheid die bij Aeschylus de gansche persoon kenmerkt.

Een gansch ander wezen is de Sophocleische Electra. Zij en zij alleen draagt het geheel. Zij is in den vollen zin des woords de heldin van het stuk. 'Dem Sophokles soll die meisterschaft bleiben, mit der er die unheimliche grösse seiner Elektra ausgemalt hat.' Ik haal onder honderde dergelijke juist deze uitspraak aan, omdat ze van Wilamowitz is, allerminst een onvoorwaardelijken bewonderaar des dichters. Op één enkelen zonderling na is nooit anders geoordeeld. Zijn tragedie heeft de figuur voor goed geschapen, en de komende eeuwen kennen geen ander Electra-type dan het zijne. Zelfs in de vluchtigste schets moet het daemonische van haar wezen aan den dag getreden en gerechtvaardigd zijn. Op den blooten naam verrijst voor onzen geest het beeld eener rijpe jonkvrouw in rouwgewaad, afgestorven aan

1) Even als alleen de vazenteekeningen licht verspreiden over eene in het voorbijgaan gedane en met het verloop der handeling niet overeenstemmende uitlating van Orestes in de *Choëphori* (572), door Aegisthus getroffen voor te stellen terwijl hij op den troon van Agamemnon zit, zoo brengen zij gewenschte bevestiging voor een emendatie op *Eumenid*. 602 (χἄμ' ἔχτανε voor χατέχτανε) door Cobet in zijn *Brieven* p. 235, trouwens na Canter en Stephanus, voorgesteld, maar door de uitgevers van Aeschylus op grond van allerlei dwaze spitsvondigheden verworpen.

al de vreugden des levens, eene wier heftig karakter, erfdeel eener hartstochtelijke moeder, even onmatig is in liefde als in haat, en zich sints jaren geconcentreerd heeft op ééne gedachte: wraak, geleefd heeft in één hoop: de komst van den wreker. Die wensch heeft zich gekleed in wat van alle drijfveeren tot het onverbiddelijkst fanatisme pleegt te voeren, in de overtuiging te handelen naar een door de godheid geboden plicht. Zij heeft alleen lief wat de uitvocring van dit ééne levensdoel kan verwezenlijken, haar minachting treft wie voor het godgevallige bloedvergieten terugdeinst. Jarenlang wrokken in zichzelve, jarenlange ergernis en kleingeestige kwellingen van hare omgeving, hebben aan haar zenuwen een ziekelijke spanning en overspanning gegegeven, zoodat haar innerlijk oog niets ziet dan een bloedstroom slechts door een anderen bloedstroom te delgen. Met onvergelijkelijk fijne en diepe psychologische kunst zijn deze beweegredenen, de innerlijke en uiterlijke, dooreengeslingerd en tot een geheel van overweldigend treffende levendigheid verwerkt. Zoo treffend en zoo levend, dat we het afgrijselijkste bijna als vanzelf sprekend aannemen. Deze Electra, nevens wie al de rest verdwijnt, goden en menschen, m o e s t logisch moedermoordenares worden. De gedachte is meer van haar dan van Apollo, en Orestes niet veel gewichtiger dan de *manus ministra*.

Het aantal vrouwekarakters in de drama's van Sophocles is noch groot noch van veel verscheidenheid. Een galerij als uit de stukken van Shakespeare en Goethe, zelfs als uit de stukken van Euripides, laat zich uit de zijne niet samenstellen. Trouwens ook het aantal zijner bewaard gebleven tragedies is gering, en van de zeven is er eene, de *Philoctetes*, geheel zonder vrouwefiguren. Welbeschouwd schildert hij slechts drie varieteiten; de bezorgde en door haar liefde zelfs tot misdaad vervallende echtgenoote of dochter, de heldin, en als tegenhanger van deze de teederder en schuchterder gewone meisjesfiguur, uit minder heroïsche stof gekneed. In de teekening en het tegenover elkander stellen dezer laatste elkander aanvullende contrasten is hij, blijkbaar ook naar eigen oordeel, bijzonder gelukkig geweest, en hij heeft dientengevolge het type met de door de verscheidenheid der stof vereischte wijzigingen twee of zoo men wil driemaal

herhaald. Hij schiep de Antigone en Ismene van den *Oedipus Coloneus*, hetzelfde zusterpaar der *Antigone*, de Electra en Chrysothemis zijner Orestes-tragedie. En het is niet het kleinste bewijs zijner geniale plasticiteit, dat deze verwante figuren bij alle gelijksoortigheid geen doubletten zijn. Men kan er over kibbelen of men zijn hart liever zou willen verpanden aan Chrysothemis dan wel aan Ismene, maar Ismene is geen Chrysothemis. Nog minder is er identiteit tusschen Antigone en Electra. Slechts het gehalte van beider karakter is hetzelfde. Bij beiden is de vrouw opgegaan in de heldin. Beider levensdoel is het trotseeren van de machtigen en het prijsgeven van levensgenot voor wat zij een hoogeren plicht achten.

En thans de Electra van Euripides. Een daemonisch wezen is ze allerminst. Afzichtelijker vrouwekarakter is wel zelden geteekend dan deze groteske duivelin, half mondaine en half helleveeg, die haar goedigen sul van schijn-echtgenoot kapittelt en op haar wenken laat vliegen; die zich noodeloos slecht kleedt en slecht voedt om maar redenen te hebben tot klagen over haar noodlot; voor wie de verdwenen vorstelijke weelde een grond te meer is tot het plegen der ontzettendste daad; die voor den teruggekeerden broeder slechts een paar banale woorden van verheugenis heeft; die haar moeder, haar slachtoffer, met vuige list in haar woning lokt; die deze, juist op het oogenblik dat het moordplan ten uitvoer zal gelegd worden, met gehuichelde onderdanigheid nog eenmaal haar gansche zondenregister voorhoudt; die, als de moeder verteederd wordt bij het zien van het contrast tusschen beider stand en omgeving, in dubbelzinnige taal berouw veinst over haar heftigheid, en aanstonds daarop - ook dit met vergroving van een Sophocleisch motief - zelve de hand leent tot het voeren van den doodelijken stoot. Dan volgt een uiting van naberouw, even weerzinwekkend als de moord.

Wat bewoog den dichter tot het ontwerpen eener zoo raadselachtige Electra-figuur? Onbeholpenheid aan te nemen is bij een veteraan in het vak vanzelf buitengesloten. Een aantal antwoorden, zeer uiteenloopende, zijn gegeven, welwillende en ongunstige. Er is beweerd dat, daar het stuk Electra was genaamd, de heldin ook de werkdadigst handelende

hoofdpersoon moest zijn. Een andere geleerde, de boven reeds genoemde Bernhardy, schrijft de mislukking daaraan toe, dat de tragicus ditmaal de hand legde op een stof die zijn krachten te boven ging, maar voegt er aanstonds bij: ‘immer bleibt es ein Räthsel, wie Euripides auf eine solche Fassung des ihm unzugänglichen Themas gerieth.’ Wilamowitz, en op zijn voetspoor Jebb, erkennen dat hij in zijn Electra de caricatuur heeft geleverd eener tragische persoonlijkheid, maar verklaren dat hij zoo met bewustheid deed, om aan het dogma der bloedwraak en aan Apollo, onder wiens bescherming het heette te staan, den genadeslag toe te brengen.

Geen dezer verklaringen dunkt mij geheel bevredigend, maar wel acht ik in alle een kiem van waarheid aanwezig, het meest in die van Wilamowitz en Jebb. Dat, zooals zij aannemen, Electra opzettelijk misteekend zou zijn om Apollo in discrediet te brengen door medelijden op te wekken voor zijn slachtoffer Orestes, acht ik de onaannemelijkheid zelve. Electra toch had n i e t op bevel van Apollo gehandeld, dat erkent ze zelve met nadruk. Door haar nog bloeddorstiger voor te stellen dan Apollo's afgezant, wordt het odium van den god niet vermeerderd maar verminderd. Doch die opmerking acht ik in hare algemeenheid juist, dat Euripides wist wat hij deed toen hij in zijn Electra een monster teekende. Alleen, zooals doorgaans, is de grond ingewikkelder en meer dan ééne reden voor zijn opvatting aan te nemen. Zie ik wel, dan laten deze zich tot drie brengen. Vooreerst, inderdaad, wenschte hij gelegenheid te hebben om bij monde van broeder en zuster, evenals later van de Dioscuren, tegen Apollo uit te varen als den goddelijken gebieder van zeer ongoddelijke geboden. Maar, gelijk gezegd, hij had datzelfde kunnen bereiken door Electra, evengoed als Orestes, op het beslissende oogenblik zwak te teekenen. Behoefde Apollo er beter af te komen, indien de dichter zijn heldin, een vrouw, had voorgesteld als bezwijkende onder een ondragelijken last, een gansch andere last immers dan die welke bij Shakespeare den man Hamlet zijn bezinning rooft? Er zijn dus nog andere beweeggronden in het spel geweest. De oude legende van Euripides vrouwenhater is terecht verouderd. Maar er zij toch opgemerkt wat reeds aan Aristophanes niet was ontgaan, dat zekere vrouwekarakters boven zijn bereik liggen.

De reine hoogheid der ongerepte, haar omgeving overheerschende, en juist omdat ze idealiste is onverbiddelijk wreede maagd is geen stof voor den treffenden schilder van vrouwelijken liefdeshartstocht. Hij deelt te dien opzichte geheel de meening zijner tijdgenooten, en spreekt haar èn elders èn in de *Electra* uit, dat de vrouw zonder voorbehoud de mindere is van den man. De brave jonkvrouw mag zich opofferen voor het algemeen welzijn, maar zoodra ze het waagt handelend in den gang der gebeurtenissen in te grijpen, vindt hij haar afschuwelijk. En nu treedt sedert Sophocles' behandeling der Orestes-sage, feitelijk met achteruitschuiving van den held, eene jonkvrouw op den voorgrond juist bij de ontzettendste aller daden, eene waarbij het mannenhart versaagt. Mocht dat? Hierbij sluit zich mijn derde grond aan, de onzalige begeerte om Aeschylus en Sophocles te overtroeven, vooral door de kleine kunstjes van meer waarschijnlijkheid tegen hen uit te spelen. Zóó verklaart zich de vinding van het schijnhuwelijk, - een opposante gelijk Electra zou niet jaren lang in het koninklijk slot zijn geduld, zooals vriend Hartung ten voordeele van zijn dichter doet opmerken. Zóó het beter gemotiveerde koor, zóó de logisch waarschijnlijker aangebrachte herkenningscène. Zóó eindelijk en vooral de teekening zijner Electra. Een dochter die haar moeder helpt dooden kan, de moeder zij zoo schuldig als men maar wil, zijns bedunkens niet anders zijn dan het vulgair ontaarde schepsel dat hij ons laat zien. Dat is voor mij wel de hoofdgrond, waarom ik de *Electra* van Euripides n a die van Sophocles stel en niet omgekeerd.

Weer eenmaal is de diepere psychologische waarheid opgeofferd aan de schijnbaar voor de hand liggende waarschijnlijkheid. Weer eenmaal is de dichter Euripides verschalkt door den wereldhervormer. Ook ditmaal heeft deze den bijl van den beeldstormer ter hand genomen, zonder te bemerken dat hij allereerst zijn eigen beeld verbrijzelde.

De dichter zal geen andere goden dienen voor het aangezicht zijner muze.

H.J. POLAK.

Dichter-silhouetten.

Georges Rodenbach. Georges Rodenbach. Les Vies encloses, Poème. Paris 1896. Le Miroir du Ciel natal, Poème. Paris 1898.

Een dichter werd er begraven, op dien buiïgen Decemberdag, in de week tusschen Kerstmis en Nieuwjaar, waarin de ziel zich verdeeld voelt tusschen gehechtheid aan het oude dat wegspoedt en ongeduldige verwachting van het onbekende dat nadert. Plechtig en vroom was zijn uitvaart in het kleine voorname kerkgebouw, waar - zoo geheel in den toon zijner poëzie - het zwaar gedreun der bengelende klokken den rouwstoet ontving, waar de bleeke zonnestralen door de gekleurde boogvensters neervielen op het zwarte lijkkleed, verdringend het rossige schijnsel der stemmige waskaarsen; waar, zooals hij het zelf eens gezegd heeft, de fijne stemmen der zingende knapen het ‘Kyrie eleison!’ uitspreidden als een luchtig kantwerk over het zware donkere fluweel der statige muziek van het orgel.....

> L'orgue dans le silence accroît ses velours noirs;
>
> Et sur l'orgue dont le velours s'étale
> S'ajoure le cantique en dentelle totale.

En diezelfde harmonie tusschen zijn uitvaart en zijn leven vonden de vrienden die den stoet gevolgd hadden, de lange straten door van het woelig Parijs, terug op den heuvel van Père-Lachaise, in de tallooze bloemen die over het donkere graf werden uitgestrooid, in de woorden waarmee de eentonig

rythmeerende stem van Catulle Mendès den gestorven kunstbroeder het aandoenlijk afscheid toeriep: '..... Zoo het waar mocht zijn, althans voor hen die dichters waren, - wat door een mystieke wijsbegeerte van het Noorden geloofd en geleerd wordt, - dat ze na hun dood zullen zijn wat ze hier beneden hebben gedacht, gedroomd, liefgehad, dat zij de geheimzinnige bewoners zullen worden van hun aardsche droombeelden, herschapen in hemelsche werkelijkheid, - o! hoe uitgezocht zal het dan wezen, het paradijs van Georges Rodenbach! Blanke Ideën, aan biddende nonnen gelijk, fluisteren droefgeestig vage woorden, onder kloosterbogen uit wolken opgetrokken, en wier spitsen zijn als steenen sluiers, opgeheven ter openbaring van eindelooze vergezichten! Hoe vredig, alles! welk een zachte somberheid! wat een menschelijke liefde die in goddelijke liefde rust gevonden heeft! en welk een gevoel, innig en wezenlijk, van de eeuwigheid, in dat altijddoor-verlengen der stille uren, gelijk aan de uren van gisteren, van morgen, aan de uren van altijd! Nu en dan even een enkel geluid, - het vleugel-geruisch van een zwaan die wegvliegt, onmerkbaar, naar een traagstroomende bleeke gracht, die gelijk is aan een vreedzaam oog dat weende, - of 't gegons van een verre klok, dat wegsterft in een nevel vol echo's als een oude stad of als een kathedraal. Wat een mysterieuse en zachte en reine ziel was die van Georges Rodenbach! wat een hemelsche werkelijkheid, mysterieus en zacht en rein is ze geworden .....!'

In de teekening dier fijne onsterfelijkheids-fantasie, die nog weeker en doorzichtiger werd door den muzikalen klank der Fransche woorden, zag elk der hoorders iets oprijzen van het beeld dat het voorbijgaan, door zijn leven, van Georges Rodenbach in zijn ziel heeft achtergelaten.

Misschien was de harmonie tusschen den indruk door die woorden van den levenden dichter gewekt en de herinnering aan den doode wien ze golden, nog grooter en oprechter bij hen die Rodenbach alleen gekend hebben uit zijn verzen dan bij hen die het voorrecht hebben gehad persoonlijk met hem om te gaan. Want in den dagelijkschen omgang leek Georges Rodenbach toch nog wel iets geheel anders dan de blonde Vlaming, dien 'Burges-la-morte' als een obsessie vervolgde, de fluisterende dichter van 'Le Règne du Silence'. Aan

hetgeen de lezer zijner verzen in zijne poëzie voelt trillen beantwoordde, in het uiterlijk van zijn optreden, alleen het subtiele dat ge speurdet in al zijn aandoeningen, het verfijnd artistieke van iedere expressie van zijn wezen. Maar in den Parijschen dandy, die met zorg elke bijzonderheid van zijn toilet wist te kiezen, in den onvermoeiden causeur der Parijsche salons, die telkens door een nieuw idee licht en frischheid gaf aan oude vragen, die geen ‘première’ in de Parijsche schouwburgen verzuimde, die nog niet recht wist of hij een plaats moest begeeren in de op te richten Académie der Goncourt's dan wel zich vrij houden - bij een eventuëele naturaliseering als Franschman - voor een fauteuil in de ‘Académie française’, - in dien geestigen drukken gastheer, die de grootmeesters der kunst, een Goncourt, Daudet, Rosny, Mallarmé, Besnard om zijn tafel wist te vereenigen, of u tot een eenvoudiger maaltijd uitnoodigde met Chéret, Lévy-Dhurmer, Marcel Schwob en een paar jonge, aankomende dichters, - werd ge zoo niets gewaar van het zacht-weemoedige, het mysterieuse, het overgevoelige dat, als een blanke avondnevel, geruischloos opzweeft uit zijn verzen. En toen Rodenbach, nadat ik hem eens verteld had van een letterkundige van den tweeden of derden rang, dien ik aan een déjeuner had ontmoet, en die daar door zijn druk praten alle andere gasten tot zwijgen gedwongen had, mij antwoordde: ‘Was ik er bij geweest, dan zou hij niets gezegd hebben!’ - hoe vèr-weg leek mij toen het droomerige van den dichter der zwijgende eenzaamheid.

Alleen nu en dan, te midden der drukten van het uitgaan, kondt ge den een in den ander terugvinden; zoo, bijvoorbeeld, in den vluchtig opkomenden wensch om geheel alléén te zijn, weldra verdreven door zijn gevoeligheid voor Parijsche verstrooiïng en zijn verlangen naar Parijsche glorie, of in die bekentenis, in de entr'acte eener tooneelvoorstelling eens door mij opgevangen: ‘j'aurais voulu être moine!’ Of ook wel, naar ik meen, in het kiezen van zijn woning in een heel stille straat als de rue Gounod, of, later, nog verder, op den boulevard Berthier, bijna buiten, met een kijkje uit zijn ‘Studio’ over de wijde vlakte.

Doch eigenlijk toch alleen in dit ‘Studio’ zelf, zoo fijn modern gemeubeld, zoo vroolijk gekleurd door zijn artistieke

vrouw, atelier en salon tegelijk, met een pleister van Rodin, een schilderijtje van Besnard, een affiche van Chéret..... Daar had de dichter, met nooit verbroken regelmaat, de stille morgenuren zich voorbehouden; daar werden, in die uren van schuilgaan en rustig nadenken, de versregels in het fijne staande handschrift neergezet, geteekend, op de breede vellen papier; daar droomde en dichtte dan de blonde Vlaming; daar zag zijn starend oog den grauwen hemel van zijn geboorteland, het blank der zwanen van de stille gracht, de zwijgend en onhoorbaar voortzwevende bagijnen; daar hoorde hij het gebom der zware klokken of het klepperend geneurie van het fijue klokkenspel, het geruisch en gesnik der op-spuitende fonteintjes in de netjes verzorgde tuinen van Brugge, het misgezang van zijn eerste communie, het diepe zwijgen der oude stad....; en iederen morgen drong het weer naar boven uit de diepten van zijn geest, als de diepste waarheid van zijn leven,

> Le gris des ciels du Nord dans mon âme est resté....
> Ah! ces ciels gris, couleur d'une cloche qui tinte,
> Dont maintenant et pour toujours ma vie est teinte!

Hij kon er niet aan ontkomen, aan dien ‘ciel natal’, die zich weerspiegelde in alles wat hij dacht en droomde.... zoodra de bekoring van Parijs hem losliet. En hij wilde het ook niet. Men heeft zelfs kunnen vragen of er niet wat berekening schuilde in dat altijd-Vlaamsch-voelen, altijd zingen van het doode Brugge, of er niet iets moedwilligs was in dat vasthouden aan wat nu eenmaal zijn oorspronkelijkheid uitmaakte in de veelkleurige wereld der Parijsche dichters. Maar eerst dan, meen ik, zou men recht hebben tot dit vermoeden, wanneer hij ooit wezenlijk had beproefd zich los te maken van dit verleden, andere ‘Leitmotive’ te zoeken voor zijn poëzie, en hij de kansen van het succes dier nieuwe muziek bij zich zelven had overwogen. Buiten de lyriek, bij voorbeeld, op het meer neutrale gebied van het tooneel, waartoe de vertooning van *Le Voile* hem den toegang had geopend, had hij het kunnen wagen. Toch is van zulk een poging al zeer weinig bekend geworden. Een oogenblik heeft Rodenbach er aan gedacht, met zijn vriend Marcel Schwob, die hem tot die samenwerking had uitgenoodigd, voor zijne ‘soeur Gudule’,

de fijne tooneelspeelster Moréno, een dramatisch gedicht te schrijven. Maar hij voelde al heel spoedig dat er geen harmonie genoeg was tusschen zijne inspiratie en die van een classiek-gevormden geest als dien van Schwob, zoodat het plan werd opgegeven.

Zoo Rodenbach's poëzie ooit getracht heeft zich te vernieuwen, dan is het alleen geweest in den vorm der verzen. In zijn laatsten bundel is hij herhaaldelijk afgeweken van zijn gewonen versbouw, den alexandrijn met eenigszins vrije caesuur, dien hij getrouw was gebleven in *Le Règne du Silence* en *Les Vies encloses*, om zich te wagen aan de grillige cadansen van 'le Vers libre'.

Gelukkig kan die poging niet genoemd worden. Dezen allernieuwsten versvorm heeft Rodenbach niet weten te bebeheerschen. En ze past ook niet bij de kunstige samenkoppeling van abstrakte woorden, bij het verfijnde, hier en daar gezochte, zijner beeldspraak. In die regels van ongelijke lengte, met hun onregelmatig rythmus, verliest zijn poëzie te dikwijls het zangerige dat zij in de vroegere bundels, in weerwil van de subtiliteit der gedachte, door de vaste melodie van den alexandrijn gedragen, meestal heeft weten te behouden.

Men mag dus aannemen dat nagenoeg alles oprecht is geweest, onweerstaanbare drang zijner natuur, in dit uitsluitend weergeven - in zijn verzen, althans, - van Vlaamsche impressies. Alleen zou men er mogen bijvoegen, dat die eenzijdigheid van zijn talent hem niet heeft mishaagd, omdat zij aan zijn individualiteit een sterk sprekend karakter gaf en het hem zóó gemakkelijker viel de kritiek te ontwapenen door de zwakheden zijner manier als elementen van oorspronkelijkheid te doen waardeeren.

Somber is Rodenbach's poëzie toch niet. Het 'gris des ciels du Nord' waardoor ze getint wordt, is niet het grauw der zware najaarsluchten; veeleer het doorzichtig donker der avondschemering: een weinig droevig misschien, maar aantrekkelijk en vol zachte gratie, 'un ciel de demi-deuil', zooals hij zelf die Vlaamsche luchten genoemd heeft, of, met een ander beeld, 'la couleur sensible du Silence.'

Wanneer hij dan ook zijn zieleleven nader wil ontleden, dan is het gaarne met het halfdoorzichtige water dat hij zijn gemoed vergelijkt, liefst met het geheimzinnig, in glas be-

sloten water van een aquarium, waardoor maanlicht schijnt te spelen, waarin de anemonen rustig droomen, nu en dan even hun rozemondjes openend, ‘comme une bouche au baiser s'ouvrirait’, bovenal frischheid en vrede ademend in die zonderlinge oneindigheid van het glazen bassin, die meer schijn is dan wezen:

> Mon âme est devenue aquatique et lunaire;
> Elle est toute fraîcheur, elle est toute clarté,
> Et je vis comme si mon âme avait été
> De la lune et de l'eau qu'on aurait mis sous verre.

Niet altijd evenwel ziet de dichter zijn zieleleven zoo fijn en vredig, zoo doorzichtig in zijn mysterie. Soms staat hij angstig stil voor het raadsel der ‘âme sous-marine’ en vermoedt hij een afgrond, diep, geheimzinnig, waarin een kostbare schat van droomen verzwolgen ligt, onder het glinsterend oppervlak waarin de beelden der wereld zich rustig weerkaatsen. Dan klaagt hij dat de arme onmetelijke ziel zoo weinig zich zelve kent, niet meer van haar leven weet dan de waterlelie van het lichtbewogen vlak waarop zij drijft:

> Ah! ce que l'âme sait d'elle-même est si peu
> Devant l'immensité de sa vie inconnue!

Dan zou hij willen afdalen in die ongekende wereld, de donkere diepten doorzoeken, duiken naar de schatten die er wellicht sluimeren..... Maar het blijft bij een verlangen, een wensch, een droom:

> Je rêve de plonger jusqu'au fond de mon âme
> Où des rêves sombrés ont perdu leur trésor.

Een geheimzinnige angst houdt hem tegen, de vrees van met ledige handen terug te komen, niet werkelijk te vinden wat hij vermoedt dat op den bodem van dien afgrond verborgen ligt:

> Peut-être bien qu'au fond du cristal reculé
> Je trouverais la coupe du roi de Thulé....
> Mais quel émoi si je revenais les mains vides!

En zoo blijft Rodenbach aan de oppervlakte staan, turend naar de diepte, maar zonder daarin iets anders te speuren dan den trillenden weerschijn van de dingen die hem omgeven. Hoezeer ook verwant aan zijn vriend en landgenoot Maurice

Maeterlinck, hoezeer ook als deze in zelfbespiegeling zich vermeiend, waagt Rodenbach geen enkele maal den geheimzinnigen tocht, welks bekoring onweêrstaanbaar is voor den denker. Hij blijft enkel de artiest, die leeft van sensaties - geen geweldige, maar fijne, subtiele sensaties, zooals die waarvoor een herstellende zieke zoo toegankelijk is - en van de eindeloos gevariëerde, niet minder fijn bewerkte beelden en klanken waarin die sensaties zich pogen te vertolken.

In die geraffineerde artisticiteit ligt het persoonlijke van zijn talent, ligt ook, voor wie smaak vindt in fijne kunst en door gekunsteldheid zich niet laat afschrikken, de bekoring van dezen Vlaamschen Parijzenaar onder de moderne dichters. Wel verbergt zich een weinig mystiek onder die zuiver artistieke aandoeningen. Maar het is niet de innige mystiek der vrome ziel of van het speculeerend intellect. Het is een vage nawerking van de godsdienstige indrukken der jeugd, een vernuftig cajoleeren van de herinneringen door den eeredienst van het katholieke Vlaanderen in zijn gemoed achtergelaten. Wel wil zijn laatste bundel den indruk wekken als zou ernstige godsdienstige emotie den dichter van *Le Miroir du Ciel natal* hebben bezield. In het slotlied klinken zelfs enkele tonen die aan Verlaine's *Sagesse* doen denken. Aan God-zelven is het werk opgedragen als de vervulling eener oude gelofte; voor Hem de lofzang der lampen, der klokken, het lied der communie-kinderen en der zwanen:

> J'ai varié dans l'air le concert noir des cloches
> Pour m'exprimer moi-même en leurs chants qui ricochent.
>
> Et les jets d'eau montés en essors de colombe
> C'est ma Foi, tour à tour, qui s'élance et retombe.
>
> Seigneur! en ma faveur, souvenez-vous, Seigneur,
> Seigneur, de l'humble effort d'une oeuvre en votre honneur!

Zoo prevelen de lippen als van een die door een werk der vroomheid zich een bescheiden recht wil verzekeren op de goddelijke barmhartigheid.

Aan de oprechtheid der bedoeling mag natuurlijk niet worden getwijfeld. Een poseur is Rodenbach nooit geweest. Maar een geloovige die zich gansch en al overgeeft aan het objekt zijner aanbidding is hij toch ook nooit geworden. Het

is bij hem, zelfs in dit boek der vroomheid, altijd gebleven ‘rêver un peu, prier un peu’, een vaag begeeren, zelden een pijnlijk verlangen, om aan den twijfel te ontkomen, ‘ne plus douter, savoir enfin!’ en, bovenal, de zaligheid van een zacht gedroom door oude herinneringen gewekt:

> Douceur de rêver
> Le soir, dans une ancienne église!

Ruim is ze niet, de wereld van Rodenbach's poëzie. Maar ze is heel intiem in haar kleinheid: een stille kamer, waarin de schemering, door de tulle gordijnen heen, zacht binnendringt; een lamp die wordt opgestoken; de flikkerende vlam der lantaarns op den eenzamen weg; een klok die de uren telt; zwijgende vrouwen in donkere mantels gehuld; grauwe torens; verlaten grachten, waarover de zwanen heenglijden, de vleugels uitspreidend als harpen van dons; fonteinen wier waterstralen naar boven streven - ijdel pogen! - om weer neer te zinken en in te slapen op hun overwonnen spitsen; een bloeiende boomgaard en een stoet van communie-meisjes, die het wit hunner sluiers vermengen met het wit der bloesems; wierookwalmen die opstijgen als guirlandes van geuren; een bleeke hostie, zacht stralend als de maan die oprijst boven de daken.....

Maar de Dichter zoekt immers het oneindige?

Voorzeker; ook deze dichter.

Maar door heel eenvoudige middelen, bijna op kinderlijke manier, weet deze kleine wereld bij hem die sensatie van het oneindige te wekken.

Is het niet, in den breeden spiegel, vooral bij het schemerlicht van den avond, alsof de kamer wegdeinst en eindeloos zich verlengt? Omvat niet het zwijgen een heel ‘koninkrijk’? Is het niet de sfeer van het eeuwige? Wanneer de waterbundels der fonteinen oprijzen, zoeken ze dan niet de eindeloos verre zon? Is het niet naar de hostie der maan dat ze zich uitrekken als naar het communiebrood van den hemel? Ziet een mensch die in het schemeruur zichzelf aanschouwt in den spiegel, niet zijn gelaat bleek en oud worden, wegdrijven als in den draaikolk van het oneindige? En ontzinkt den droomer niet alle gevoel van tijd, wanneer het kerkgebouw

zich langzaam vult met avonddonker en gebeden?.... Hoeveel uren zijn voorbijgegaan? Hij weet het niet.

> L'ombre maintenant dans l'église
> Est glauque et grise;
> Et on croirait songer dans un vaisseau coulé.

Misschien is het wel diezelfde behoefte om zijn kleine Vlaamsche wereld te voelen als iets oneindigs, als een harmonischen samenhang, een soort van heelal, in zichzelf afgerond en volkomen, die Rodenbach er toe gebracht heeft om al de bijzondere beelden zijner herinnering tot elkaar te brengen, ze niet afzonderlijk te herdenken, maar in elk détail de veelheid te herkennen, het een te zien, te hooren, te voelen als de reflex en het symbool van het ander: de lamp, bijvoorbeeld, als het beeld der maan, die, in de spiegels der kamers glinsterend, er waterlelies doet opbloeien, of haar rosse vlam als het zacht bloedend litteeken van een ‘Heilig Hart’; haar te begroeten als een stille liefdezuster, die haar licht als een zalf op de moede oogen strijkt; de zwanen te zien als zilveren ‘lampadaires’, die trillend glinsteren op het water, of als witte nonnen in een kloostertuin; de klokketonen te hooren ruischen als de kralen van een rozekrans, of de klokken te zien als mis-kelken, waarin hostiën zingen; de doorzichtige fonteinen als communie-meisjes die in hun mousseline gewaden op- en neêrgaan, of als witte pauwen die pronken en spelen met hun blank gevederte; de maan als een gewijde hostie, of als een zwijgende spinster, die de dunne waterstralen der fonteinen spint als zijden draden; - alles tegelijk te omvatten als ééne groote Communie, één mystieke samensmelting van licht en vrede en reine muziek!

Inderdaad is Rodenbach's poëzie in zeer sterke mate de poëzie der ‘correspondances’, zooals zijn meester Baudelaire het noemde. Overal speurt ze analogiën en vermeit zich in die ontdekking. ‘O secrètes analogies!’ roept de dichter in verrukking uit, en wat zijne verbeelding heeft gezien, gaat zijn vernuft nu verder ontleden. De klip van het zonderlinge en het gezochte wordt daarbij lang niet altijd vermeden. De hostie een maanlicht en de maan een hostie te noemen, zelfs de tonsuur van den priester met beide te vergelijken, is hem niet genoeg; hij moet u beduiden, op drie plaatsen zelfs van

zijn gedicht, dat die vergelijkig gerechtvaardigd is, wijl immers om de hostie een nevelring zweeft als om de maan, en de maan, evenals de hostie, een aangezicht verbergt, met lippen en oogen, dat langzaam te voorschijn komt. Het gebeurt dan ook meermalen, bij dezen dichter, dat de ‘analogie’ ophoudt een dichterlijk visioen te zijn, dat ze zich, ook in woord, klank en zinbouw, voordoet als een ‘Spielerei’ van het vernuft. Poëtisch, voorzeker, en zangerig klinkt deze fijne strofe uit het klokkenlied:

> Les cloches ont de vastes hymnes,
> Si légères dans l'aube,
> Qu'on les croirait en robes
> De mousseline;
> Robes des cloches balancées,
> Cloches en joie et qui épanchent
> Une musique blanche.
> Ne sont-ce pas des mariées
> Ou des Premières Communiantes
> Qui chantent?

Maar wat te zeggen van het pendant dezer strofe, in het lied der ‘Premières Communiantes’:

> Les Communiantes s'en sont allées.
> Or, leurs robes étant comme en forme de cloches,
> On eût dit qu'an lieu des cloches noires, c'étaient
> Leurs robes qui versaient ces sons blancs et tintaient,
> Cloches de tulle brimbalées.

Dit is geen poëtische impressie meer; 't schijnt een stuk uit een allegorisch leerdicht.

Mooi zijn, in het Zwanenlied, en in het lied der ‘Premières Communiantes’, de bladzijden die men, in tegenstelling met Théophile Gautier's bekende ‘Symphonie en blanc majeur’ een ‘Symphonie en blanc mineur’ zou kunnen noemen:

> O Mai! moment blanc de l'année!
> Mois des blancs unanimes,
> Des blancs - comme neigés!
> Blanc des âmes et des vergers,
> Blanc des cygnes,
> Blancs unanimes!

Maar schijnt niet de grens van het gezochte te verre over-

schreden wanneer de dichter ons nu breedvoerig vertelt, dat de zwanen, wier snavel alléén rood is, zich voor die roode vlek, tegenover al die witheid, schamen en zich haasten hem weg te stoppen in hun dons?

En zoo kan ik niet veel meer dan het aardig bedachte prijzen in verzen als deze:

> Les cygnes ont en honte alors, dans tout ce blanc,
> De leur bec rose encor, dernière fleur
> Qui lentement se fane;
> Ils se sont jugés trop profanes
> En ces blancheurs de cloître et de renoncement.
>
> Lors les cygnes dont le bec rose survivait
> Un pen anormal, si pas sacrilège,
> L'ont enfoui dans leur duvet.

Bij hem zelven was het zeker geen speuren en zoeken, wanneer hij op zijn werkkamer zat, alleen met zijn gedachten, en de beelden hem voor den geest kwamen, over elkaar heen rollend en elkaar verdringend, de tallooze beelden, bij voorbeeld, waarmêe hij het dierbare gelui en gegons der klokken zoo gaarne beschreef: als 't gekweel van een nest vol vogels, als een lucht-borduursel, een vuurwerk waarnaar men luistert, een harlekijns-mantel die uitwappert, een gedruppel van tonen, een mist van muziek, een bloemenregen, bladerengeritsel, ossengeloei, een stoet veelkleurige jachthonden, een kudde schapen die door den herder gestreeld worden, 't uitschudden van veêren uit het hoofdkussen van een blond kind....[1)] Hij had er behoefte aan de velerlei stemmingen terug te geven die dit gespeel en gedreun, hoog in de lucht, onder verschillende omstandigheden bij hem wekte, en hij wilde in zijne stemming geen enkele schakeering verwaarloozen. Toch waren die ontelbare variaties op hetzelfde thema ook al weer niet uitsluitend de vrucht van een onbewust dichtende verbeelding. Hij vond blijkbaar behagen in zijn virtuositeit en was gevoelig voor de bewondering die dit uitputten van den schat der metafers bij een paar zijner vrienden wekte. Niet zonder zelfvoldoening liet hij weldra bemerken dat, hoe vol ook de rijkdom der beelden van *Le Carillonneur* mocht wezen, nog weer nieuwe analogiën voor die obsedeerende

1) Deze beelden zijn alle uit Rodenbach's roman *Le Carillonneur*.

muziek der kerktorens door zijne verbeelding gevonden waren, toen hij in *Le Miroir du Ciel natal* een nieuw, vroom klokkenlied had gedicht. Als diamanten beschrijft hij hier de tonen dier muziek, die worden uitgespreid op het blauwe fluweel der lucht, als ruischende edelgesteenten, die uitgestort worden uit bijouterie-kistjes, of losgerukt uit gouden diademen, als het blanke spoor, in de lucht, van een trekkenden zwanenzwerm, als een zacht gesneeuw, het gesneeuw van geurige bloemen of gewijde hostiën.

De lezer van Rodenbach's poëzie zal door die overvolle, vaak zonderlinge beeldspraak allicht wat gëirriteerd worden, zoo hij niet - wat ook zeer mogelijk is - op zijn beurt vermaak gaat vinden in een kunst die, onvermoeid, zijn verbeelding telkens met nieuwe metafers verrast. In beide gevallen zal het hem moeite kosten een stemming na te voelen waarvan de zeer subtiele schakeering hem wel moet ontsnappen. Slechts voor een deel kan Rodenbach's kunst de aandoeningen wekken waaruit zij zelve geboren is; telkens loopt zij gevaar haar eigen werk te verstoren. Zij gaat te veel dóór op de ideën die zij heeft gevonden, zij wil te veel er alles uithalen wat er in zit. Zij laat niet haar symbolen vlug en treffend spreken tot het gemoed, maar houdt ze den lezer voor de oogen, ze keerend en wendend, lokt hem zelven uit tot ontleding en wekt zoo, in het gunstigste geval, in plaats van sympathie voor het gevoel dat die poëzie heeft geïnspireerd, bewondering voor de fijnheid van het instrument en voor de eindelooze verscheidenheid der variaties die het weet voort te brengen.

Aangenaam en sympathiek blijft de sensatie van den lezer zoolang Rodenbach - om nog één voorbeeld te noemen, - vóór het altaar staande, waar de kleine stoet van koorknapen zich rythmisch beweegt, het wierookvat zwaaiend vóór den priester, bij het zien van die telkens herhaalde kniebuigingen en van die breede zachte bewegingen, in verrukking uitroept:

> Lents groupements! Poses! Cadences!
> Génuflexions unanimes!
> Ballet sacré! Sens primitif des danses!
> Religieuse pantomime!

Ongezocht, inderdaad, is die analogie van het vrome gebaar

der knapen, in de christelijke kathedraal, met de heilige dansen der oudheid, in de tempels der goden. Het halfprofane beeld verhoogt, zooal niet het gewijde, dan toch het artistieke der sensatie.

Maar zal de indruk niet worden verstoord in plaats van versterkt, wanneer de dichter nu verder gaat betoogen - het redeneerend, onpoëtische woordje ‘car’ is hier sprekend genoeg! - dat zijn vergelijking in bijzonderheden opgaat, omdat, immers, de wierookwalmen overeenkomen met de gazen sjerpen met wier gewuif de danseressen haar passen plegen te begeleiden?

> Car même l'encens qui s'échappe
> Des encensoirs d'argent,
> Unit et désunit les beaux groupes changeants
> Comme avec des écharpes.

Deze geforceerde verfijning en uitspinning der beelden schaadt ook een enkele maal, schoon zeldzamer, aan den indruk van het mooi en diepgevoelde stuk ‘Les réverbères’, een tegenhanger van ‘Les lampes’. Fijn en sober, aandoenlijk van stille melancolie, worden ze daar geteekend, de lantaarns die 's avonds worden opgestoken langs de straten der oude stad.

> Les réverbères un à un vont s'allumant
> Comme les étoiles
> Ou des circs autour d'un poële,
> Et la ville dort pensivement.....
> Plus une cloche ne tinte;
> Toutes les lampes sont éteintes;
> Elles, elles étaient les soeurs des réverbères,
> Soeurs heureuses, que du tulle ornemente!
> Eux sont les tristes frères
> Pour qui la Destinée a été inclémente.
> Ils ne se montrent qu'à la nuit;
> Ils sont toujours grelottants;
> Ils doivent subir tous les temps,
> Le vent, la pluie;
> Ils sont toujours sans gîte,
> Regardant les maisons où les lampes habitent;
> Eux sont des pauvres.....

Zuiver poëtisch ook is de schildering der lantaarns die,

buiten de stad, mijlen ver, langs de landwegen staan opgericht, of met een boog, alsof ze knielden, afhangen van de huizen, - als een lange rij van sombere boetelingen:

> Les réverbères des banlieues
> S'en vont durant des lieues.....
> S'en vont comme un cortège, au loin, de pénitents,
> Le dimanche, en semaine, et par tous les temps.

Aangrijpend zelfs, ook in den vorm en den klank der verzen, is de gedachte, dat zij, met hun blauw-geel flikkerlicht, daar staan vóór de poorten der stad als de zielen der gestorvenen van dien dag, die terugverlangen naar hun gesloten woningen:

> La Nuit s'exalte.
> Les réverbères à la file
> Déploient leur flamme bleue
> Dans les banlieues,
> Comme des âmes qui font halte.
> Les âmes en chemin des morts de la journée
> Qui rêvent de rentrer dans leur maison fermée
> Et s'attardent longtemps aux portes de la ville.

Ik kan zelfs nog even het beeld goûteeren van de lichtende relieken die heenschijnen door de glazen wanden van het reliquaire. Maar ik vind geen poëzie meer in de zonderlinge gedachte, dat die relieken der lantaarnlichtjes de Nacht vullen met ‘aflaten’ waardoor volle vergiffenis wordt verworven:

> Des bouquets de lumière,
> Des bouquets sous un verre et qui sont des reliques,
> Par qui la Nuit s'emplit d'Indulgences plénières.

De klank van den laatsten versregel is mooi, maar hij vertolkt toch meer het vernuft dan de sensatie van den dichter.

Fijn geteekend ook, ofschoon reeds wat heel precieus gedacht, is het beeld van dien lantaren die, 's avonds, naar zijn eigen schaduw kijkt en ontstemd wordt door het gezicht van die zwartlijnige dorre figuren beneden, op den grond:

> Un triste réverbère
> Dans le soir s'exaspère
> A regarder son ombre.

Dichterlijk van opvatting en toon schijnen mij, in die teekening, ook deze drie regels:

La papillon jaune qu'il est
N'est plus sur le sol
Que le deuil d'un vol.

Maar wordt het precieuse niet eenvoudig zonderling, wordt het poëtische niet nagenoeg geheel door het ingenieuse verdrongen, wanneer nu, omdat de vorm van een lantaarn iets heeft van een doodkistje, het arme licht gaat vreezen dat het zal weggedragen worden als een doode?

Soudain le réverbère
Voit l'ombre de sa boîte en verre
Former, avec ses quatre pans,
Comme un petit cercueil à terre,
Qui attend;
Et le réverbère a peur qu'on emporte,
Dedans, sa flamme morte!

Doch zóó was Rodenbach. Al te precieus, al te vernuftig, en toch een dichter, diep en fijngevoelend, zeer persoonlijk in aandoening en expressie beide. Hij was en bleef de artistieke Belg, die zijn Vlaamsch 'paysage intérieur' met zich had genomen naar het groot Parijs en niet moede werd dagelijks te turen op al de glansen en vormen van zijn kleinen schat.

Zijn landgenooten mogen hem dankbaar zijn, zoowel voor zijn heengaan naar het groote Frankrijk, als voor de trouwe, innig-trouwe herinnering door hem van het kleine Vlaamsche vaderland behouden.

Belg en Parijzenaar tegelijk is hij geweest, zelfs in de taal die hij sprak, misschien wel, hier en daar, in de verzen die hij schreef.[1)] Zoo Brugge al geen standbeeld voor hem wil

1) Rodenbach had een eigenaardig Belgisch accent behouden in het keurige Fransch dat hij sprak, bovenal merkbaar in het rythmisch op- en neergaan van de stem, zoo geheel anders dan de Parijzenaar doet, en in het hard (zoogenaamd stemloos) maken der zachte (stemhebbende) slotconsonanten. In den titel van zijn bundel '*Les Vies encloses*' hoorde men, als hij hem uitsprak, iets als '*enclóss*' en *grise* klonk in zijn mond bijna als '*griss*.' Eens, in een conférence, toen hij den naam Rude uitsprak, verstond ik *Ruth*. In verband met die eigenaardigheid zijn, in zijn laatsten bundel, veel rijmen merkwaardig: *lampe: flambes* en *lampes: dithyrambes, s'ouate: malade, s'accorde: morte, grise: hospice* en *complices: grise, riche: s'uffige, rêves: nefs*. Het is waar dat hij zich blijkbaar nu en dan tevreden heeft gesteld, zooals ook jongeren doen, met de assonantie der vocalen en het min-of-meer gelijkluidende der consonanten, zooals *s'acheminent: cygnes, mousseline: rythme, fièvre: réves, succombent: ombre, cornettes: prêtres, pauvres: sauvent*, (deze soort rijmen, waarin de *r* wordt verwaarloosd zijn uit de oud-fransche poëzie bekend), *cloches: noce* en *choses: cloches, s'agenouille: foule, partent: battre, chaude: aube*. Maar toch wel vreemd dat hij dat samenstemmen van harde en zachte slotmedeklinkers in het rijm zoo gemakkelijk heeft aangenomen; toch vast wel omdat hij, als Belg, het verschil niet sterk hoorde.

oprichten, erkentelijk mag het blijven, in hooge mate, voor het poëtisch monument waardoor deze dichter de stille Vlaamsche stad heeft verheerlijkt.

Jong is Rodenbach gestorven en lang zal hij betreurd worden door de vrienden in wier midden hij verkeerde. Toch is er geen disharmonie tusschen zijn levensduur en zijn werk. Hij is niet heengegaan een gevoel achterlatend van onvervulde beloften. Zijn poëtische arbeid, althans, maakt den indruk van te zijn voleindigd. Als novellist en romanschrijver had hij, voorzeker, nog interessante dingen kunnen leveren. Veel langer nog had hij, als artistiek ‘chroniqueur’, kunnen voortgaan die fijne dagbladartikelen te schrijven die een sieraad zijn van de Parijsche journalistiek. Misschien zou het op den duur gebleken zijn, wat reeds nu kan vermoed worden, dat fijn, kunstig proza veel meer dan het rythmus en het rijm van verzen de eigenlijke litteraire vorm was van Rodenbach's talent, de taal waarin ook zijn dichterziel het zuiverst sprak.

Maar juist daarom, omdat hij in zijn verzen slechts een kleine groep van sensaties, van de meest persoonlijke, en deze dan ook volledig en volkomen, heeft vertolkt, - is de herinnering aan den persoon van dezen doode zoo nauw verbonden met de kleine verzenbundels die hij heeft nagelaten. Uit die verzen rijst op, en zal blijven rijzen, een rustig en fijn poëtisch visioen, door stille schemerluchten overschaduwd, door wijdend maanlicht in bleeken luister gehuld.

En wie de harp van dezen dichter hoort, die zal haar vóór zich zien als een blanke zwanenvleugel, die langzaam voortdrijft op het donkere water.

Beaux cygnes qu'un instant leur pur éclat atteste,
Ils ont voulu déchirer le brouillard
Avec leurs souples cous,
Instinctifs comme des gestes;
Mais le brouillard les vainc et les fait doux
Comme les nénuphars.

Stéphane Mallarmé. Poésies de Stéphane Mallarmé, - A Bruxelles. chez Edmond Deman, MDCCCIC.

Mijne indrukken van Mallarmé zijn zeer nauw met de herinnering aan Rodenbach verbonden. 't Was naast dezen dat ik voor het eerst - aan den uitgang der Bouffes-du-Nord, na de algemeene repetitie van ‘Baumeister Solness’, door ‘L'OEuvre’ vertoond, - den dichter van *L' Après-midi d'un Faune* op ons zag aankomen, ‘de son pas bref et aisé’, zooals Henri de Régnier hem zoo juist teekent, ‘comme quelqu'un qui vient de loin, avec un sourire, la main tendue pour l'accueil.’

Verwondering was de eerste sensatie. Den ‘poète obscur’, - om die duisternis bespot, beleedigd, door sommigen hoog vereerd, - had ik mij anders gedacht: grooter van gestalte, hooghartig in zijn optreden, met iets hiëratisch in blik en manieren. Ik herkende zelfs niet aanstonds de mooie teekening van Whistler, tegenover het titelblad der bloemlezing zijner verzen, in die korte, eenigszins gezette gestalte, in dat blozend gelaat van den vijftiger, met den grijzenden puntbaard, in den eenvoudigen man die zoo gewoon en vriendelijk over Lugné en Ibsen met ons stond te keuvelen.

En ook later, - aan Rodenbach's gastvrije tafel of in Mallarmé's eigen woning, op een dier Dinsdagavonden waarop hij de jongere dichters ontving in zijn kleine ‘Salle à manger’ met een half dozijn flesschen bier en een heelen voorraad tabak en ‘papier à cigarettes’, of ook gedurende eene wandeling, omtrent middernacht, naar huis gaande, langs de

stille buitenboulevards, tot op den hoek van de rustige rue de Rome - bleef, bij alle bewondering voor dien fijnen geest, voor de frischheid en de oorspronkelijkheid zijner eindelooze gesprekken, toch die indruk van eenvoud en welwillendheid de bovenhand houden waardoor ik de eerste maal zoo sterk was getroffen geweest.

Het geheim van dien indruk lag zeker voor een deel in de levendigheid en de gratie zijner bewegingen, in de vriendelijkheid van zijn helderen blik, maar meer nog in de bekoring zijner stem, ‘cette voix insinuante et délicate’, noemt haar de Régnier, - hoog van toon, met iets slepends in de geaccentueerde syllaben en eene buitengewone zachtheid van timbre.

Van die verschillende ontmoetingen - niet te vergeten ook die in de Bodinière, toen Mademoiselle Arsel, voor een groep genoodigden, met fijne dictie eenige van Mallarmé's gedichten en enkele zijner ‘poèmes en prose’ voordroeg, de gedichten, staande, de proza-stukken, zittende op een antieke rustbank, het boek in de hand, - is mij de herinnering gebleven aan een ‘causeur charmant’, die niet moê werd te keuvelen over letteren en kunst, bovenal over danskunst en muziek, daarbij luisterend, zelfs naar den nieuwen, nauw bij name bekenden bezoeker, zelf weinig op den voorgrond tredend, behalve, nu en dan, in den kring der getrouwen, als hij plotseling, met hoog geluid, het woord nam om van poëzie nog eens weer een definitie te geven, altijd zoekend naar het woord waardoor hare hooge zeldzaamheid het zuiverst kon worden uitgedrukt.

Er was in de toen gevoerde gesprekken zoo weinig dat den dichter der duistere woordverbindingen, der raadselachtige zin constructies verried. De stijl van zijn spreektaal was wel in 't geheel niet verwaarloosd, bijzonder keurig zelfs - de Régnier spreekt, alweer terecht, van ‘la perfection passagère de sa parole’, - maar toch niet gezocht, in zijn syntaxis nagenoeg de regels volgend waaraan ieder beschaafd Franschman zich onderwerpt. Zelfs wanneer hij een opmerking maakte die een of ander persoonlijk idee bevatte over kunst, - nog levendig staat mij deze voor, over het dansen: de meest metafysische van alle kunsten, omdat zij de negatie is der ruimte; zie slechts de ballet-danseres, op de punt der

voeten, ze zacht draaiend, het tooneel in diagonaal langzaam overzwevend, en dan, aan het eind gekomen, met één of twee zwaaien dienzelfden afstand in een oogwenk afleggend, ‘anéantissant l'espace qu'elle avait si soigneusement mesuré’, - dan was de taal waarin ze werd ingekleed die van het gewone gesprek en verrieden alleen de toon der stem en de drukke, sierlijke handbewegingen het persoonlijke in de voordracht van den spreker.

Hoe aantrekkelijk moest het schijnen dezen boeienden ‘causeur’, wiens litteraire herinneringen zulk een schat van interressante verhalen bevatten, over Baudelaire, over Victor Hugo, Leconte de l'Isle, de stichters en meesters van den ‘Parnasse’, voor een grooter publiek van belangstellenden te zien optreden. Geheel afkeerig was Mallarmé van zulk ‘conferenciëeren’ niet. Hij had zelfs lust om, gelijk Rodenbach toen pas gedaan had, Nederland te bezoeken en in sommige afdeelingen der ‘Alliance française’ voordrachten te houden over Fransche poëzie. Maar toen ik, - voor een teleurstelling beducht, - hem verzocht om dan eenvoudig te vertellen wat hij nu bezig was te verhalen en te bespreken, op den toon en in de taal die den kleinen kring zijner toehoorders zoozeer bekoorde, maakte Mallarmé een afwijzend gebaar. Neen, zóó niet; wat hij dan zeggen zou, moest anders gezegd worden; 't behoorde kunst te zijn! Ik achtte het voorzichtiger toen maar niet verder aan te dringen, vooral niet, toen ik zijne voordracht ‘La Musique et les Lettres’ had gelezen, door Mallarmé te Oxford en te Cambridge gehouden, en waarvan mij verhaald was, dat zijne Engelsche toehoorders haar zeer hadden bewonderd toen zij haar in het Fransch hadden aangehoord, maar, toen hun later de Engelsche vertaling was voorgelegd, verklaard hadden haar niet te begrijpen. In Nederland zou men natuurlijk niet gevraagd hebben om de vertaling; maar of men, sterk in het traditioneel bewustzijn van het Fransch zoo voortreffelijk te verstaan, in het totaal-niet-begrijpen van Mallarmé's syntaxis een motief zou gezocht hebben voor ongeveinsde bewondering, - meende ik te mogen betwijfelen.

Intusschen, dat afwijzend gebaar is mij bijgebleven, niet enkel als een symptoom van hetgeen de Régnier zelf noemt ‘sa véritable singularité’, maar ook als de expressie van een

hoog karakter, een weigering om, ter wille van welke voldoening ook, iets prijs te geven van hetgeen de dichter nastreefde en vereerde als het geheim en de roeping van zijn kunst.

Mallarmé wilde nu eenmaal niet begrepen zijn, althans niet door velen. Aardig noemt hem Rodenbach, - in die mooie verzameling nagelaten 'Essays', *L'Élite*, als hij spreekt over Whistler's portret en de gedraaide houding der hand memoreert, om den sigaar of de sigarette vast te houden, - 'ce fumeur continuel qui ne veut pas cesser une minute de mettre de la fumée entre le public et lui'.

En, als om alle middelen die de taal- en schrijfkunst ter zijner beschikking stelde uit te putten ter bereiking van dit doel, gaf hij niet alleen een eigen structuur aan zijn zinnen, daarbij geleid, eensdeels door de logica zijner gedachten, anderdeels, het allermeest, door zuiver muzicale behoeften, maar verwierp hij ook gaarne de gewone interpunctie. Dat hij in de verzen uit zijn laatsten tijd liefst geen enkel scheidingsteeken meer plaatste, is bekend. Maar in zijn proza, waar hij de scheidingsteekens behield, koos hij ze soms zonderling of gaf hun vreemde plaatsen. Zoo teekende ik, in zijn reeds genoemde voordracht, een volzin aan, waarin de conclusie te lezen staat van zijn betoog, dat Letterkunde en Muziek nauwverwante kunsten zijn, slechts een weinig van elkaar onderscheiden en dan nog, telkens, naar elkaar overbuigend: 'que la Musique et les Lettres sont la face alternative ici élargie vers l'obsur; scintillante là, avec certitude, d'un phénomène, le seul, je l'appelai l'Idée.' Welke reden kan Mallarmé wel gehad hebben - toch zeker niet die, dat de punctuatie hier dienen moet om de mondelijke voordracht te regelen, - om tusschen 'alternative' en 'ici' een komma weg te laten en achter 'obscur' een komma-punt te plaatsen?[1)] Of hebben we hier te doen met 'l'élégance graphique de la phrase'?

Over Mallarmé's duisterheid is veel gesproken en geschreven, op allerlei toon, - ironisch ook door sommige zijner ver-

1) De zin wordt, inderdaad, vrij duidelijk zoodra men anders interpungeert: 'que la Musique et les Lettres sont la face alternative, ici élargie vers l'obscur, scintillante là, avec certitude, d'un phénomène, le seul: je l'appelai l'Idée.'

eerders, misschien wel door hemzelven, toen hij, op de vele commentaren doelend die van zijn verzen gegeven werden, zeide: ‘Cela tendrait à faire croire qu'ils sont obscurs.’

Maar vergoelijkend, althans verklarend, spreken over die duisternis de meesten van hen die Mallarmé hebben liefgehad en geprezen. Het mooist van alle misschien Henri de Régnier, in de *Revue de Paris* van 1 October 1898, en, hem toelichtend, André Hallays in de *Débats* van den 7^{den} dier maand.[2)] Ze hebben gewezen op zijn ‘hooge intentie’ om aan het Woord - dat immers, zooals ook Couperus zeide, ‘slingert op ieders lippen’, - zooveel mogelijk zijn banaliteit, ook die van de gewone plaats in den zin, te ontnemen, het een eigen waarde te geven, stemming wekkend door den muzicalen klank, suggestief werkend als nieuw en verrassend symbool van een persoonlijke gedachte.

Henri de Régnier heeft, ter verklaring van die manier, met eenig recht beweerd, dat elk boek van beteekenis een taal bevat die men eerst moet leeren spellen, en gewezen op groote schrijvers, die men pas op den duur kan leeren verstaan. Toch staat het met deze wel wat anders dan met Mallarmé. Weinigen toch hebben, zooals hij, opzettelijk, uit kunstovertuiging handelend, het duistere in hun taal gewild. Mallarmé in dit opzicht naast Dante en Rabelais te plaatsen, acht ik niet geoorloofd. Dante heeft immers den driedubbelen zin waarin zijn poëzie moest worden opgevat, zelf aan de hand gedaan en zoo den weg gewezen aan alle commentatoren. En zoo Rabelais tegenwoordig duister wordt bevonden, dit zelfs reeds in de zeventiende eeuw geweest is, hij was het toch niet voor de ‘buveurs thrès illustres’ en de zieken van het Lyoneesche hospitaal, tot wier vermaak en verstrooiïng de gewezen monnik zijn reuzen-roman had geschreven.

Of de jonge vrienden van Mallarmé, toen ze aldus zijn duisterheid als een element van hooge kunst hebben zoeken te rechtvaardigen, zichzelf volkomen overtuigd hebben? of er niet, voor hun gevoel, toch ook iets pathalogisch is overgebleven in dien ‘effort de génie’, van den Meester? Nog onlangs werd, - zonderling genoeg, in den kring der

2) Uitnemend, als ‘orientation’ voor den Nederlandschen lezer, zijn die beide artikelen geresumeerd door den letterkundigen chroniqueur der *N, Rott. Ct.*, toen hij ook zijne, een waardige, hulde bracht aan de nagedachtenis van den pas overleden dichter.

getrouwen! - verteld, dat, na zijn dood, bij de sectie der hersenen, gebleken was dat een gedeelte van deze ‘gepetrifieerd’ was. Een van hen hoorde ik, niet lang geleden, in een kring waar met de duisterheid van Mallarmé's verzen de spot werd gedreven, verzekeren, dat de dichter, die immers leeraar in het Engelsch was aan een der Parijsche lycées, door den dood van zijn eenigen zoon diep geschokt, sinds dien tijd de syntaxis van het Engelsch en die van het Fransch niet meer goed uit elkaar had kunnen houden! Iets dergelijks zegt Rodenbach, die, bij alle vereering, - en hoe fijn en poëtisch uitgesproken! - toch ook de ‘admirables poèmes un peu rétractés et hermétiques’ vindt en er den invloed der ‘construction anglaise’ in meent te ontdekken.

Die laatste opvatting komt mij uiterst gezocht voor en - ik mag mij wel beroepen op het hierboven aangehaald oordeel der toehoorders van Oxford en Cambridge, die de Fransche voordracht, toen zij in het Engelsch vertaald was, niet duidelijk meer vonden - in hoofdzaak onjuist. Misschien vindt een onzer jonge ‘Neuphilologen’ het nog eens de moeite waard om aan dien vermeenden invloed der Engelsche syntaxis op den zinbouw van Mallarmé eene kleine dissertatie te wijden. In het algemeen zou het misschien geen vruchtelooze arbeid zijn den woordenschat en de syntaktische ‘procédés’ van dezen dichter, vooral ook in zijn proza, eens aan eene nauwkeurige ontleding te onderwerpen en de verschillende verschijnselen systematisch te groepeeren. Tot motto van zulk een arbeid zou misschien het woord van Polonius kunnen gekozen worden: ‘If this is madness, there is method in it.’

Ik wil gaarne de mogelijkheid laten gelden, dat die proeve van verklaring ten slotte toch zou stuiten op een geheimzinnig persoonlijk element, dat het den lezer zou vrijstaan, naar gelang zijner algemeene gezindheid tegenover dezen kunstenaar, genialiteit of krankzinnigheid te noemen. Maar toch meen ik, dat de duisterheid van Mallarmé's stijl, van die zijner gedichten bovenal, wel degelijk verklaard moet worden uit zijne persoonlijke opvatting van het wezen en de roeping der poëzie, met name van die van Frankrijk.

Zooveel mogelijk enkel symbool!

Zooveel mogelijk louter muziek!

Ziedaar, in het kort, de formule van Mallarmé's poëtica, de eischen door hem aan het Fransche vers gesteld.

In de school der Parnassiens, waartoe hij immers behoord heeft, evenals Verlaine, en waarmee hij nooit geheel heeft gebroken, had Mallarmé het Fransche vers als welluidende, verfijnde muziek leeren kennen. Maar het was altijd een muziek op woorden geweest, klare gedachte, uitgewerkte beschrijving of, bij enkelen, duidelijk uitgesproken sensatie. De poëzie liep gevaar haar karakter van hooge voornaamheid, het exceptionneele dat haar eigen moest blijven, te verliezen. Er waren Parnassiens die er hun virtuositeit in stelden haar van alles, tot de meeste alledaagsche dingen, te laten zeggen.

Tegenover deze onpoëtische klaarheid stelde Mallarmé nu zijn beginsel, dat weldra oversloeg in een parti-pris: ‘Il doit y avoir toujours énigme en poésie. . . . . elle ne doit qu' *évoquer* les objets.’ Raadselachtig te zijn werd de plicht van den dichter, en Mallarmé kon van zich zelf verklaren: ‘je ne procède plus que par allusions.’ Geen beschrijving der dingen, geen aanwijzing zelfs, alleen toespeling: een woord, een syllabe, een klank, voldoende om het dichterlijk visioen te doen oprijzen.

Bij deze opvatting van het wezen der poëzie kon ook de muziek van het vers, losgemaakt van de woorden, althans van hun vaste beteekenis en hun gewone opeenvolging, nog veel hooger en fijner worden dan de virtuositeit der Parnassiens haar gemaakt had. Ook de prosodie moest geheel persoonlijk worden. ‘Toute âme est un noeud rythmique’, zei Mallarmé, in eenigszins doctrinairen vorm, tot zijn toehoorders van Oxford; elders: ‘Toute âme est une mélodie, qu'il s'agit de renouer,’ en eenvoudiger, tot Huret: ‘chaque poète va, dans son coin, jouer sur une flûte, bien à lui, les airs qu'il lui plaît.’

De consequentie van dit standpunt, zou men zeggen, was ‘le Vers libre,’ het vrije vers: elke emotie, elke gedachte, elk symbool zijn eigen rythmus, zijn eigen muziek, naar het instinct van den dichter, naar de stemming, de sensatie zelfs, van het oogenblik gevonden.

Die consequentie heeft Mallarmé echter nooit aanvaard voor zich zelf. Hij is het regelmatige vers, in het bijzonder den alexandrijn, dien hij, in zijn eerste periode, met zoo buiten-

gewone kunstvaardigheid had behandeld, getrouw gebleven. Maar hij heeft haar toegelaten voor anderen, haar in hen geprezen. Het ‘Vrije vers’ heeft hij niet uitgevonden, maar gevonden, om zich heen, bij enkele der jongeren - Jules Laforgue schijnt wel de eerste te zijn geweest - die tot hem kwamen. Hij heeft hen niet, zooals andere confrères, smalend weggezonden, hun ‘vers polymorphe’ een vormeloos vers scheldend, ‘un vers amorphe et invertébré.’ Hij heeft hun vondst genoemd ‘une heureuse trouvaille’, verklaarde zich gevoelig voor ‘le charme du vers faux’ en achtte hier de ‘modulation individuelle’, waarnaar, sinds Victor Hugo, zoo lang gezocht was, inderdaad verwezenlijkt.

Intusschen - en dit is een merkwaardig element in de poëtische overtuiging van Mallarmé - die anarchie van den Franschen versbouw wilde hij slechts beschouwd zien als een tusschenregeering, een onvermijdelijk en weldadig i n t e r r e g n u m . Het groote Fransche vers was vermoeid geworden; het had rust noodig om te herstellen; het was ‘versleten tot op den draad.’

Het regelmatig gebouwde Fransche vers bleef dus, in weerwil van zijn openlijk gehuldigd individualisme, Mallarmé's ideaal. Hij gevoelde veel voor de ‘tradition solennelle’ der poëzie van Frankrijk, voor wat hij zelf genoemd heeft ‘la cadence nationale’. Bij plechtige gelegenheden moest ze altijd weer opklinken. Hij vergelijkt haar bij het vaandel, dat bij elken hoogtijd van het volk, in elke gewichtige crisis van zijn bestaan, wapperen moet. Maar niet altijd. Niet door ieder, niet bij elke gelegenheid het vaandel voor den dag gehaald![1)].

Zou men niet zeggen, na den dichter deze denkbeelden te hebben hooren uitspreken, dat Mallarmé, wat hem zelven betreft, de hier beschreven crisis heeft willen verhaasten, overtuigd dat z i j n talent het ‘onvermijdelijk en weldadig interregnum’ niet noodig had? Hij achtte zich, blijkbaar, de vaandeldrager in wiens hand het oude vaandel elk oogenblik zijn kleuren, in nieuwen luister, ontplooien mocht. Hij zou den alexanderijn reeds dadelijk geven zooals hij, bij

1) Eenige dezer denkbeelden vindt de Jezer van Mallarmé's werken in een stuk getiteld ‘Divagation première relativement au vers’ op blz. 172 van zijn *Vers et Prose*.

anderen, worden moest wanneer de tusschenregeering van ‘Le Vers libre’ zou zijn voorbijgegaan. Alle mogelijke muziek dus, bij allen, ook bij hem. Maar bij hém tegelijkertijd de classieke vormen behouden!

Mallarmé heeft het, voor zoover ik weet, nooit zoo gezegd. Maar zij die in zijn blik ‘un immarcessible orgueil’ hebben gelezen, hebben het misschien toch zoo gehoord.

Doch is dan niet tevens deze ‘gigantesque effort,’ - zooals Verlaine Mallarmé's streven, met aarzelende bewondering en vergoêlijkende critiek, genoemd heeft, - gebleken een mislukte, zeggen wij liever een voorbarige, poging te zijn geweest om in het Fransch een nieuw, een ultra-modern, door-en-door persoonlijk vers te scheppen dat toch, in zijn grondtonen en zijn hoofdlijnen, het oude nationale vers gebleven was?

Voor hem die bladert in de mooie uitgaaf welke de Brusselsche uitgever Edmond Deman na Mallarmé's dood van zijn verzen gaf - in afwachting van de toegezegde, met teekeningen van groote kunstenaars rijk verluchte, - zal de keuze altijd klein blijven van de gedichten die hij zonder al te veel inspanning, met groot welbehagen leest. Het zijn die uit zijn eersten tijd, waarvan men zou moeten gelooven, wat verzekerd is, dat Mallarmé ze later heeft verloochend, zoo hij niet zelf in zijn ‘*Florilège*’ de voornaamste er van had opgenomen.

Zoo dat heele zachte, in klank en rijm en rythmus even melodieuse *Apparition*, door mijn vriend Van Hall in zijn geheel aangehaald in het waardeerend, en toch met openhartigheid critiseerend artikel, reeds dadelijk na Mallarmé's dood in dit tijdschrift door dien redacteur aan den dichter gewijd.[1)] Men wordt niet moe het te lezen, terwijl de stem langzaam heenglijdt over die stille regels, echo van een vreemde aandoening, half genot, half droefheid, ‘parfum de tristesse’:

> C'était le jour béni de ton premier baiser.
> Ma songerie aimant à me martyriser
> S'enivrait savamment du parfum de tristesse,
> Que même sans regret et sans déboire laisse
> La cueillaison d'un Rêve au coeur qui l'a cueilli.

1) Zie *de Gids* 1898, afl. October blz. 139.

Of dat mooie stuk symbolisme, *Les Fenêtres*, met het beeld van dien stervende die zijn uitgemergeld gelaat tegen de ramen van het hospitaal drukt, om de zon over de steenen te zien glijden. Of dat gejaagde, wegsleepende *L'Azur*, geschreven toen de dichter, door de Londensche mist vergrauwd, naar Avignon reisde en te vergeefs poogde aan de dreigende overwinning, aan de pijnigende ‘hantise’ van het verblindend blauw des hemels te ontkomen:

> Il roule par la brume, ancien, et traverse
> Ta native agonie ainsi qu'un glaive sûr;
> Où fuir dans la révolte inutile et perverse?
> Je suis hanté. L'Azur! l'Azur! l'Azur! l'Azur!

Veel minder zullen den lezer de gedichten uit Mallarmé's latere periode behagen, zijn eigenlijke, meest persoonlijke verzen. En wie in *de Gids* van October 11. de vermakelijke mededeelingen heeft gelezen van Mr. Van Hall omtrent de Wyzewa's commentaar op één dier sonnetten en zijn eigen vertaling, op verzoek van Damas, in der tijd daarvan gegeven, bij dien zal de lust niet groot zijn om genot te gaan zoeken in een zoo wanhopige en nuttelooze ontraadseling.

Toch zijn er ook onder deze laatste die, zelfs buiten den kring der ingewijden, een gevoel kunnen wekken van hooge, zuiver klinkende poëzie, mits een vluchtige aanwijzing gegeven worde van de manier waarop ze moeten opgevat en gelezen worden.

Zoo, bijvoorbeeld, dat fijne, in fluittonen (alle rijmen hebben een *i* tot vocaal) geschreven Sonnet, waarin gedoeld wordt op de onmogelijkheid, voor den Dichter, om geheel en al te ontkomen aan de kille boeien waarin de werkelijkheid hem gevangen houdt:

> Le vierge, le vivace et le bel aujourd'hui
> Va-t-il nous déchirer avec un coup d'aile ivre
> Ce lac dur oublié que hante sous le givre
> Le transparent glacier des vols qui n'ont pas fui!
>
> Un cygne d'autrefois se souvient que c'est lui
> Magnifique mais qui sans espoir se délivre
> Pour n'avoir pas chanté la région où vivre
> Quand du stérile hiver a resplendi l'ennui.

Tout son col secouera cette blanche agonie
Par l'espace infligée à l'oiseau qui le nie,
Mais non l'horreur du sol où le plumage est pris.

Fantôme qu'à ce lieu son pur éclat assigne,
Il s'immobilise au songe froid de mépris
Que vêt parmi l'exil inutile le Cygne.

Ik wil niet beproeven van dit sonnet een bevredigende commentaar te leveren, maar meen toch te mogen afschrijven wat ik bij een jongen talentvollen essayist, in zijn studie over de Fransche poëzie van den tegenwoordigen tijd, er over las. Als ‘orientation’ acht ik die regels zeer te waardeeren:

‘Eerst is het enkel een aandoening van harmonie en kleur; dat telkens herhalen van den *i*-klank laat zachte en blanke tonen binnenglijden, niet alleen in het rijm, maar in al de regels van het sonnet; en men heeft die emotie reeds ondergaan wanneer de geest pas inziet wat die mooie eenzame zwaan wel beteekent, die onbewegelijk is geworden in de ijsvlakte van het meer, waaruit hij niet is weggevlucht toen de onvruchtbare winter gekomen was. Is de dag aangebroken, vol leven en schoonheid, dat die blanke agonie kan worden afgeschud? Zijn wij sterk genoeg, rein genoeg om ons te ontrukken aan dien grond der ballingschap? IJdel zal de poging van den dichter zijn: zoo de hals zich al weet los te maken, de vleugel blijft gevangen, en altijd zal hij moeten lijden: de werkelijkheid die hij veracht wreekt zich door hem te beletten zijn schitterend droombeeld te bereiken.’[1)]

Zoo is er, eveneens, genoegen te scheppen in het aandachtig lezen der vijf strofen die de dichter op den waaier zijner dochter schreef, en waarvan, bijvoorbeeld, deze twee quatrains, bekoorlijk door woordenkeus en beweging, zoo fijn het rythmus van het wuiven van den waaier weergeven:

Une fraicheur de crépuscule
Te vient à chaque battement
Dont le coup prisonnier recule
L'horizon délicatement.

1) E. Vigié Lecocq. *La Poésie contemporaine* 1884-1896, Deuxième Edition. Paris Mercvre de France 1897 blz. 218.

Vertige! voici que frissonne
L'espace comme un grand baiser
Qui, fou de naître pour personne,
Ne peut jaillir ni s'apaiser.

Vóór de uitgave van Edmond Deman teekende Rops een mooi ‘Frontispice’: een bronzen gestalte, vast gezeten op een geheimzinnigen zetel, met de hoog opgeheven handen één der hoornen van een lier vasthoudend, die op zijn knieën rust; tot in de eindeloosheid van den hemel rijzen de negen snaren van het instrument omhoog, en uit de voorbijzwevende wolken strekken geheimzinnige handen zich uit naar het instrument, zoekend het te mogen bespelen.

Een mooie manier van den teekenaar om het hooge, het vaste en het mysterieuze aan te duiden van een poëzie die hij, én om haar zelve en om den dichter, zoo warm vereerde.

Maar mij, die onder Rodenbach's auspicium den zeer sympathieken, en toch zoo vaak onverstaanbaren dichter heb leeren kennen, lacht het meer toe den indruk dien zijn verzen, bij welwillende en toegankelijke stemming, moeten achterlaten, ten slotte te teekenen door het aanhalen der eerste en der laatste regels van een sonnet, waarin de jongere Vlaming de poëzie van den Parijschen ‘Meester’ heeft bezongen:

C'est tout mystère et tout secret et toutes portes
S'ouvrant un peu sur un commencement de soir;

Poème! Une relique est dans le reliquaire,
Invisible et pourtant sensible sous le verre
Où les yeux des croyants se sont unis en elle.

Poème! une clarté qui, de soi-même avare,
Scintille, intermittente, afin d'être éternelle;
Et c'est, dedans la nuit, les feux tournants d'un phare!

A.G. VAN HAMEL.

Goethe (28 Augustus 1749.) Bij zijn honderdvijftigsten verjaardag.

1849 was in Duitschland een jaar van politieke agitatie, en ik geloof niet dat Goethe bij de beroemdheden van dat jaar hoog stond aangeschreven. Daardoor heeft het bij zijn honderdjarig feest aan het rechte gevoel voor den dichter ontbroken. Goethe is te kort gekomen. Maar nu Duitschland rustig zijn verkregen eenheid geniet kan het met een onbelemmerd hoofd zijn geestesvorst gedenken, en wat het op zijn honderdsten verjaardag heeft verzuimd, weer goed maken bij gelegenheid van zijn honderdvijftigsten. Heeft dan een tijdruimte van vijftig jaar ook wel veel te beteekenen in het leven van een onsterfelijken naam?

Men hoort nu van monumenten, tentoonstellingen, theateravonden, concerten.... Geen stad in Duitschland wil achterblijven. Natuurlijk zullen Frankfort en Weimar het voorbeeld geven; maar Berlijn en Straatsburg en Keulen willen het hunne doen; ook de kleinere steden laten zich gelden... En het mooie van het geval is dat er zooveel waarheid steekt achter de geestdrift. Het feest komt hier na het werk, en het werk zal voortgaan na het feest.

Heel Duitschland is voortdurend bezig om zich zijn dichter eigen te maken.

Men mag dat wel een arbeid noemen. Goethe is niet

populair. Het meeste wat hij heeft geschreven leent zich niet tot schoollectuur, en het hoogste verlangt oefening en inwijding. Niet de dichter nadert hier zijn volk, maar het volk moet naar zijn dichter toe gaan, - en komt ook in een breede beweging, met langzaam tempo, tot hem.

De besten en edelsten en ijverigsten van het land hebben hun moeite over gehad, en hebben ze nog dagelijks over, om de verbinding van het volk met zijn geestesheld tot stand te brengen.

Zal het geheel gelukken?

'M e i n e S a c h e n k ö n n e n n i e p o p u l ä r w e r d e n', heeft Goethe gezegd. Daar blijft zeker altijd een afstand. Nooit kan die groote en tegelijkertijd zoo uiterst geïndividualiseerde persoonlijkheid van den dichter geheel het eigendom worden van het algemeen. Den voorsprong zal hij behouden.

Maar is dit niet een zegen? De dichtergenius gaat voor; en zijn volk spant zich in hem te volgen.

Welk beter eerbewijs dan die inspanning?

Onze gelukwensch aan het naburige, stamverwante volk met het aanbrekende feest van 28 Augustus wordt dus in volle overtuiging uitgesproken.

En nu Nederland!

Goethe is meer dan Duitscher, hij wordt onder de werelddichters geteld. Hij staat, al is een vergelijking moeielijk, op één lijn met Dante en Shakespeare.

Ieder volk heeft deel aan Goethe. Evenals de Duitschers zichzelf herkend hebben in Shakespeare, en in Dante een gebied terug hebben veroverd dat hun vreemd was geworden, zoo moet elke beschaafde natie stelling kiezen tegenover Goethe. Want hij is een wereldspiegel.

'Goethe en Denemarken', heet een opstel van Brandes. Men moest ook G o e t h e e n N e d e r l a n d kunnen schrijven.

Is er al stof voor zulk een opstel?

Ik geloof van neen. Van den tijd van Bilderdijk af, die soms nog Goethe met Schiller verwarde, heeft men Goethe - en ik bedoel den ganschen man en dichter - met een onverantwoordelijke stijfzinnigheid links laten liggen. Hij moest soms dienst doen als pendant van Bilderdijk, of als tegen-

beeld van huisbakken moraal; - voor niet veel meer. En toen eindelijk het beter deel onzer letteren zich van de predikanten-literatuur emancipeerde, bleef het toch mode om den Duitscher den rug toe te draaien.

Het heeft er iets van alsof Nederland, met al zijn beschaving, op die plek van zijn geest waar het voor Goethe ontvankelijk moest zijn, nog niet tot een voldoenden graad van rijpheid is gekomen. Wij zijn Noord-Germanen, - zinnelijk als de besten zeker, maar met een opgesloten zinnelijkheid, ingemuurd in de kamer yan ons geweten en ons fatsoen, van onze stugheid en onzen trots, niet natuurlijk opbloeiend in de vrijheid der verbeelding.

Creuzer als professor naar Leiden beroepen kon het er niet uithouden omdat de Grieksche mythologie hem in ons land onverstaanbaar werd. Dat is het gebrek waaraan wij fataal mank gaan: wij bezitten geen gevoel voor mythologie.

- Waarom ik in Utrecht niet gebleven ben, en geen carrière heb gemaakt aan de Hoogeschool? - zegt Jacob Moleschott (vrij geciteeerd) in zijn eigen-levensbeschrijving. - Men heeft als reden wel opgegeven dat ik te radicaal van opinies was om in het land te kunnen blijven. Maar neen, het was mijn keus heen te gaan. De menschen waarmee ik omging hadden alle mogelijke vrijzinnigheid in pacht, en toch, ik kon in de Utrechtsche lucht niet tieren. Mijn hoofd werd ingeknepen, en mijn adem werd me benomen. Op een Zondagmorgen herinner ik mij dat mij het groote heimwee overviel. Ik wist geen andere troost dan in Goethe te gaan lezen. Maar ik had geen Goethe, en mijn kennissen evenmin. Zondag! alle winkels gesloten! Toch, ik moèst; ik snakte naar lucht en naar Goethe. Met dien moed dien de wanhoop ingeeft stond ik dra op de stoep van een boekhandelaar, ik schelde den man naar zijn winkel, en ik nam mijn Goethe mee als een buit.

- Daarom ben ik uit Holland gegaan, - zoo vertelt hij.

Als mij ooit werd opgedragen het hoofdstuk G o e t h e e n N e d e r l a n d te behandelen voor een boek gewijd aan de verhouding van den dichter tot de wereld, dan zou ik er mij

van afmaken, denkelijk, door alleen het verhaal van Moleschott meê te deelen.

En zeker zou daarmede geen onrecht aan ons volk gedaan zijn, wanneer men het voor een typische anecdote wou aanzien. Want, hoe weinig de dichter ook wordt gekend, ik vermoed dat er, over ons land verspreid, enkelen zijn en geweest zijn die naar een verruiming van geestelijke atmosfeer verlangd hebben, en die een vervulling van hun zielewensch in Goethe hebben gevonden. Ja, in dat Utrecht waar de lucht voor Moleschott te gesloten was, ik ben er vast van overtuigd, al weet ik het niet, leeft toch wel ten minste éen man die Goethe uit de diepte van zijn gevoel vereert, en die deel heeft aan Goethe's geest. Ook zal hij niet verwonderd zijn, wanneer hij deze regels leest - en men krijgt altoos onder de oogen wat direct voor u is bestemd - dat zijn hart geraden is geworden.

Waarmeê ik zeggen wil: dat de vrienden van den Duitschschen dichter onder ons volk pas een stille gemeente vormen; - zeer stil zelfs voor elkander, alsof zij nog wonen in een land van vreemdelingschap, en den een den ander alleen herkennen aan een verborgen teeken van oprechte menschelijkheid.

Hoe groot gevoelen wij thans het verlies voor ons land van den eenige die openlijk met gezag van Goethe een getuigenis had kunnen afleggen! Allard Pierson was de man geweest om op dit oogenblik hier te spreken. Uit vroomheid tot humaniteit gekomen, en die verkregen beschaving gebruikend om de dingen van de wereld, - kunst en wetenschap, maatschappij en godsdienst, - als een geheel te leeren aanschouwen, zou hij hebben gezegd èn wat aan onzen volksaard ontbrak, èn wat daaraan voor degelijke eigenschappen toekwam om den levenden Goethe naar waarde te schatten. Hij zou meer hebben gedaan; want aan hem was het gegeven, door de helderdeid van zijn voorstelling, de voorwaarden te kunnen bepalen, waaronder het Nederland van de toekomst die wij hopen eenmaal zijn deel zou hebben aan de persoonlijkheid van den werelddichter. En alleen reeds door den rustigen luister van zijn woord, een weerglans van Goethe's olympische klaarheid, zou hij den dag van belofte al vooruit hebben doen aanlichten...

Wat ìk te zeggen heb, daarentegen, geldt slechts voor mij zelf; ik wil en kan maar zachtjes spreken, en andere menschen hebben daar niet veel mee van noode. Zonder voorbereiding, op avontuur, een beetje gefluister over geluk van lange jaren her.

Met Goethe heeft zoo'n extempore geen gevaar. Wanneer men iets over de kleine groote mannen van den dag wil melden loopt men de kans, indien men zijn koers vooruit niet goed heeft berekend, de éene eigenschap waardoor zij wat beteekenen, ongezien voorbij te stevenen; maar Goethe kan het verdragen dat men een beetje in 't wilde op hem losstuurt. Men neemt altijd wat van hem mede, - en wat goeds.

Hoe heerlijk toch, nu vrij te wezen van de alledaagsche omgeving der kleine onzekere gedachten, en uit de beperking van dat dorre landschap op eenmaal den blik te kunnen richten naar de zee! T h a l a t t a ! T h a l a t t a ! zooals die mannen riepen toen zij na hun bijna hopeloozen tocht den breeden waterspiegel bespeurden. Bevrijding! bevrijding eindelijk! De zee!

Goethe!

I.

De maand Augustus moest aan Goethe gewijd zijn; - Augustus, de maand van vacantie.... van schoolvrijheid.

Hoe stijgt nu eensklaps, daar ik het woord *vacantie* noem, uit den afstand van verre, verre jaren het beeld van een schooljongens-zomerdagdroom.

Mijzelf in den diepen spiegel van den voorbijgeganen tijd.

Het Bosch....

O, de wandelingen in het Bosch, de lievelingsplekken!

Ik durf wel zeggen dat Goethe mij nooit zoo lief zou zijn geworden, als het niet was geweest door het Bosch bij den Haag.

Zomersmorgens in de statige beukenlaan....

Goethe's boeken - eenvoudig het gedrukte op het witte papier - geven het gevoel dat men er door een parkallee gaat.

Voor den schooljongen, op zijn wandeling onder het geboomte, klinken vanzelf de eerste regels van Goethe's tragedie:

> Heraus in eure Schatten, rege Wipfel
> Des alten heil'gen dichtbelaubten Haines!

En in het goudgroene lichtwaas van de beukenlaan vergezelt hem de hooge gestalte van Iphigenie. Zij heiligt zijn hart aan Waarheid, en vervult zijn ziel met het stille heimwee der in de lucht fluisterend-luisterende boomtakken, - luisterend naar het verre geruisch van de zee. -

Daar is een plekjen boven allen, bij een van de eerste bochten aan den schaduwrijken kant van den vijver in het Bosch; een dichtbegroeid eilandje donkert daar den poel en laat maar een klein brokje uitzicht op het helderglanzende wijdere watervlak. Zoo'n koele rust heerscht in die ruimte! Uur na uur kan men op de oude ruwe bank zitten lezen zonder dat men een vreemden voetstap de stilte hoort verschrikken.

En ongestoord zullen de menschen uit de boeken van den dichter komen en gaan.

O t t i l i e , van de W a h l v e r w a n d s c h a f t e n , maakt haar boot van den oever los en laat zich ronddrijven op het meer, verdiept in haar lectuur.

De schooljongen, die *ik* van lang, o zoo lang vervlogen dagen, heeft een passie voor het eenzame meisje; zij is zijn oudere kameraad, gezellin van zijn droomen. Wanneer zij weer aan land stapt, blijft zij even bij hem staan, kijkt hem in de oogen met haar geestige, vragende diepdroeve oogen, en - kan hem van haar leed niets toevertrouwen. Maar zijn ziel hecht zich aan het kind met een oneindig verlangen en volgt haar spoor tot de laatste slippen van haar witte kleed tusschen de boomen verdwijnen. -

Een stem laat zich hooren, een innig fijn stemmetje: en onder het neuriën van de volkswijs:

> Es sah ein Knab' ein Röslein stehn,

komt F r i e d e r i k e van Sesenheim door het woud.

Den stroohoed laat haar hand, bij de lange linten, aan haar zijde wiegelen. Hoe vlug zwevend haar gang! Het wonderzoet gezichtje, nu zwijgend, opent zich eensklaps tot een stralende helderheid. Ze verneemt het lokkend geluid van nieuwe smachtende liederen van haar dichter uit de diepten van het bosch. Op vleugels van kinderlijke vreugd ijlt ze voorbij. -

Een rumoer, - een ruiterstoet, - onder de ruiters de A m a z o n e !

O wat heb ik, met Wilhelm Meister, een bewondering gevoeld voor de edele deugd van Natalie! En de vraag gedaan of ook in mijn leven een Amazone zou verschijnen! Niet waar, door het gordijn van de jaren heen, rees er uit den zilverigen schemer van de beukenstammen het beeld van eene edele vrouw voor de fantazie van den schooljongen. Het bleeke, fiere en toch vriendelijke gelaat hield op een afstand, maar gaf ook een belofte van toenadering; de houding, de toon, de rhythmus van de edele vrouwengestalte prentten zich in de ziel van het kind; en door zijn gemoed, door het onkundige gemoed van den schooljongen, ging een voorgevoel van het hooge, laatste woord van den dichter:

> Das ewig-weibliche zieht uns hinan.

Even slechts, die verschijning. Want de ruimte bij den vijver vult zich met de opdringende menigte der personen uit den roman van W i l h e l m M e i s t e r .

De wereld in 't klein wordt er vertoond met haar beide polen, de edelen hier, en de komedianten daar. Langzaam gaat die schaar heen - wie kan zijn oogen genoeg verzadigen door naar haar te kijken! - en alleen blijft over het vreemde bleeke kind, Mignon, met den schuwen blik, en op de dunne, kleurlooze lippen het dof vurige, zoet pijnigende, onverstane woord:

> Nur wer die Sehnsucht kennt,
> Weiss was ich leide.

Woorden, neergedaald uit een onbekende streek, die blijven hangen op den warmen adem van den rijpenden dag, S e h n s u c h t , L e i d e n .

De middag wordt loom; de lucht, doorzichtig onder het geboomte, gaat trillen van de hitte; het lievelingsplaatsje verandert als tot een ingesloten plek, met de uitvlucht voor het oog alleen op de zonnige streep water, wegwasemend naar de verte. Ik zie - o lang vervlogen tijden! - den schooljongen met het gespannen gezicht opkijken van zijn boek, en luisteren naar de tastbare, zwaar aanstappende stilte.

Wie gaat er op en neer voor zijn oog als, in de cel, een gevangene die naar vrijheid smacht, maar die teruggedrongen wordt door de onmogelijkheid van zijn wijd begeeren? Het is de dichter T a s s o , neergevallen van de hoogte van zijn verlangen, wanhopig, verlaten. Zijn klacht verscheurt de drukkende lucht:

> auch Sie! auch Sie!

Ze staren elkander aan, de dichter en het kind.

Er slaat een geluid van passie tegen de wanden der gewijde ruimte, door geboomte en eiland om de verbeelding van den onnoozelen schooljongen getrokken. Hij hoort het gedreun van den hartstochtskreet, en 't is een roepstem van de verre zee, wier oevers hij nog niet eenmaal kent: *Sehnsucht, Leiden*.

Maar op den terugweg door de plechtige beukenlaan begeleidt hem weder de hooge Iphigenie, de licve, lang verloren zuster.

> O lass den reinen Hauch der Liebe dir
> Die Gluth des Busens leise wehend kühlen.

Ik vertel hier enkel; wanneer ik me nu ging afvragen waarom de gedachten van den schooljongen in dien zomerschen tijd zich vooral ophielden met den *Wilhelm Meister*, de *Wahlverwandschaften, Wahrheit und Dichtung*, den *Tasso* en *Iphigenie*, - dan zou ik misschien wel redenen daarvoor kunnen zoeken, maar de hoofdzaak is deze: hij zelf had den weg tot die boeken gevonden, het was zijn eigen verworven

bezit. Voor hem leek het de natuurlijke uitbreiding en verovering van zijn geest.

Wat *Faust* betreft, - 't spreekt wel van zelf dat hij dikwijls in Faust had gelezen (ik bedoel het eerste gedeelte); - maar dat was toch iets anders. Men had Faust voor hem bedorven door hem te zeggen dat daar iets meer in stak dan de bladzijden te lezen gaven, er waren raadsels in dat boek. Wanneer hij er in zat te turen, dan had hij 't gevoel alsof hij de pagina's tegelijk van achteren moest bekijken om den geheimen zin van het gedicht meester te worden. Het was hem een ding waar hij dacht eenmaal een verhandeling over te zullen schrijven; ja, ik geloof dat hij daarover dwaasheden en, wat nog erger is, wijsheden op schrift heeft gesteld. Maar lezen als dat andere - zoodat de dingen van het boek natuurlijk naar hem toekwamen - dat heeft hij den *Faust* niet gedaan.

Hoeveel jaren moesten er nog verloopen, hoeveel zelfoverwinning heeft het hem gekost, eer hij Faust gewoon heeft kunnen lezen! Och, de menschen die ons leeren en helpen willen, zijn meestal onze vijanden; voor wij hen geheel overwonnen hebben, kunnen wij niet verder komen. Dat is misschien waarvoor zij er in de natuur zijn, onze leeraars: om ons terug te houden, en om door ons te worden overwonnen.

Maar die menschen uit de dichtwereld, door Goethe gebouwd, spraken als vrienden en geliefden, als broeders en zusters. Zij vulden met hun komen en hun gaan, met hunne stemmen en hun stilzwijgen het donkergoud-groene lievelingsplekjen van zijn hart. Want daar, in zijn hart, was de boschvijver en de stilbewogen beuk, daar was het eiland en het zonlicht; daar ging Ottilie uit haar boot aan den oever; daar steeg genadig de Amazone van haar paard, daar doordrongen hem met hun vreugd en hun smartverlangen Friederike en Mignon en Tasso; daar legde Iphigenie hem de hand op den schouder, en stilde zijn weemoed met haar liefdevollen, reinen blik.

Zoo was de schat dien hij uit zijn jongensjaren meedroeg, een onvergankelijk hartengeluk.

II.

Wat beduidt die voorliefde, niet voor een enkel gedicht, maar voor een groep werken van den dichter?

Daar moet toch wel, al bij den schooljongen, het besef zijn geweest dat het werk van den dichter één was.

En natuurlijk zal dan de gedachte, wat vroeger of wat later, van het werk naar den persoon gaan, - naar de bron van het werk.

Het kind is tot een jonkman gegroeid, en het leven begint aan hem den eisch te stellen van activiteit. Het lokt, maar het brengt ook verwarring. Nu eens schijnt het leven voor den jongeling open te liggen en noodigt zijn bruisende begeerten om er bezit van te nemen, dan weer sluit het zich, en dringt de onstuimige wenschen terug.

Misschien zijn dit wat hooge termen voor het alledaagsche geval dat een onbeholpen studentje, op eigen beenen gezet, voor 't eerst den weg moet vinden in de maatschappij, en beurtelings wat te opgewekt en te neerslachtig is gestemd. Maar hij voelt het toch op dat oogenblik van zijn leven als een hoogst belangrijk ding: daar is in hem een drom van verlangens die beslag zouden willen leggen op de heele aarde, en tegelijkertijd een bewustzijn van onmacht....

Guizot heeft gezegd: L'homme de ce temps désire immensément et veut faiblement. Maar dat woord geeft toch nog geen geheel juiste voorstelling van het contrast dat er in de borst van den jonkman bestaat tusschen zijn behoefte aan beweging en de insluiting waartoe het leven hem veroordeelt.

Wees actief, zegt de stem van het oneindige leven in zijn binnenste; - wat hebben we uw bedrijvigheid van noode, spot het leven daarbuiten hem toe.

Zal de jonge man zich dan niet dikwijls belachelijk en nietswaardig gevoelen, zal hij soms niet door angst worden overweldigd, zal hij niet aan de beteekenis van het leven gaan vertwijfelen? -

Ik weet niet welke gedachten hem in die oogenblikken tot den dichter moesten brengen. De dichter had hem een wereld van aandoeningen geopenbaard, en, door er een vorm aan te

geven, het leven voor hem uitgelegd. Hoe zou de jonge man den dichter niet om hulp hebben gevraagd, nu hem het leven door de ziel sneed! En geen kwestie van romans of van drama's, maar een vraag van persoon tot persoon, van hart tot hart.

Er was onbewust bij den jongen man een behoefte aan idealiseering, - liever nog, aan verdubbeling, van zijn persoonlijkheid; hij begreep dat Goethe een rijk leven moest hebben geleid; en in zijn armoede ging hij naar den dichter om aan de bron te zijn van een nieuw leven.

Hij zag Goethe niet altoos, - neen, in werkelijkheid kon hij maar zelden met den dichter verkeeren; want dat hing niet af van studeeren en lezen, maar van gemoedsstemming. In de crisis van zijn verdriet, - dan vond het innige roepen om den vriend niet plaats; daarentegen als de wolken opklaarden, - dan was hij vanzelf aan de zijde van Goethe, alsof de tegenwoordigheid van den dichter een belooning was voor zijn victorie over het leed.

Het is iets zeer bijzonders, het lot van een ander te kunnen meeleven.

Ik wil daarmee niet zeggen dat het verstand en de verbeelding van den jongen man al kracht genoeg hadden om de geschiedenis van Goethe als een geheel te vatten en vast te houden. Het leek er niet naar. Wat hij als overzicht kende van Goethe's leven was aangeleerd en afgelezen uit een biographie van den dichter. De golfslag van Goethe's bestaan ging nog niet als een voortdurende rhythmus door zijn eigen bestaan. Neen, hij kende, - wat men kennen noemt met hart en ziel, - den dichter nog maar bij brokken en stukken, en dan uit enkele passages van zijn brieven en dagboeknotities.

En het mooie was, ondanks dat fragmentarisch weten en voelen: het volstrekte geloof in Goethe en in zijn leven.

Voor hemzelf: zijn eigen bestaan duister, onvruchtbaar, in onoplosbare tegenspraak. Maar aan den anderen kant van den stroom, - want hij zag het nieuwe leven als op een tegenovergestelden oever, - daar was licht, kracht, waarheid.

Wat hij nu van den dichter zag, legerde zich niet om een enkel middelpunt van plaats of van seizoen, maar kwam onverwacht, in heldere oogenblikken, wanneer hij op zijn

kamer was, op straat of op reis, of op eenzame wandelingen. Ook vermocht hij in een gelukkige stemming die beelden op te roepen. -

Hij ging bij het vallen van den avond met Goethe huiswaarts naar de stad (Frankfort 1772), en genooot met hem het moment dat de laatste daggloed aan den hemel verdwijnt. Dan is de tijd voor de schemeraandoeningen, opstijgend uit het hart, om de rivier, de brug, de poort, de huizen te doen baden in een waas van aroomteederheid. Lichtjes gaan het duister spikkelen; we komen op de markt waar de kraampjes vroolijk in hun verlichting staan. Want het is de vooravond van Kerstmis. Daar is een tinteling van pret; vrienden en vriendinnen worden begroet; gesprekken, gelach, ondeugendheden. De nachtrust. Maar met den eersten grauwen schijn van den dag het bed uit. De morgen. O, het eerste, volle, reine gevoel van den ontwakenden ochtend. Van de wanden van het vertrek schemeren Goethe koppen en studies naar Raphael te gemoet, bij zijn bed hangt een silhouette van Lotte en nog een van haar zusje. Er zweeft door de kamer een adem van liefde en kunst, nu machtig en rustig als de oprijzende morgenwind in het gebergte; en ze dragen met forsche vleugels zijn geest. Een weven en streven van gedachte en van gevoel. Maar de eerste klokken beginnen te luiden, het kerstgezang van de torenwachters klinkt. Dat borduurt allerlei bloemen van klanken en geruchten door het stemmingsweefsel heen. De dag is aangebroken. En ik voel met Goethe de trillingen van zijn blijde, levenssmachtend hart, voorttrillend in zijn levensomgeving. -

's Nachts zwerven wij dan (het is bijna drie jaar later) door de straten van Frankfort, gedrukt door onbevredigden, pijnlijken hartstocht. De dichter houdt stil voor het huis van Lili, hij hoort haar zijn lied zingen, hij bespeurt even de schim van haar gestalte; als zij zich door de kamer beweegt. Al is zijn voet aan die plek geboeid, Goethe weet dat zijn liefde voor het mooie kind een afgedane zaak is. Ook de stad, hij is er zich van bewust, moet hij verlaten. Opgeven al de liefden en vrijerijen die hem er binden.

Uit de enge muren van het burgerlijk leven naar het ware leven toe!

Het is een afscheid aan Lili.- Groote gedachten stormen door zijn ziel. Vrijheid, beschaving, macht! Dat zijn de daemonen die om zijn ziel vechten. -

Waarheen?

Aan het hof van een vorst als minister? - Zijn plaats staat voor hem bereid - misschien. - Naar Italië? De toestemming van zijn vader is hem verzekerd. - Te vluchten uit de samenleving; als tooneelspeler, als reizend schilder onbekend onder het volk te trekken? Niemand kan het hem verhinderen.

Maar juist de verscheurdheid van zijn gemoed onder de vele plannen belemmert hem, bant hem aan de plek. Een weifelen. Legers van booze voorgevoelens trekken op, zijn geest voorbij. De toekomst - zal ze een teleurstelling zijn, een verkleining van al het groote dat in hem wil groeien? Zou zijn genius hem verlaten?. . . .

Hoor, - een gerucht trekt hem van het venster van het mooie meisje weg. Een geluid van steigerende paarden, brieschend van ongeduld dat hun bestuurder talmt om den triomfzonnewagen op zijn baan te leiden.

Maar hij komt, hij zal de teugels grijpen, hij - de zonneheld.

Een visioen van Goethe op zijn Harzreis van 1777. Het incognito, en de avonturen van den tocht; de gewone menschelijke gesprekken; de zorg voor den armen verdoolde; de eenvoud, de goedheid, de vriendelijke hartewarmte van den dichter. De omlijsting van het winterlandschap. De bergreus van den Brocken in zijn ijsbetoovering; de sneeuwwolken, de fijne lucht, de blijgespannen zenuwen. Met wat vroolijke vaart schrijdt de dichter over den weg! Hij voelt zich één met de natuur, hij durft met haar stoeien, hij durft haar commandeeren. En haar elementen gehoorzamen den jeugdigen heerscher.

> Dem Geier gleich,
> Der auf schweren Morgenwolken

Met sanftem Fittig ruhend,
Nach Beute schaut,
Schwebe mein Lied.

Een ander visioen: Goethe op Sicilië. Het volle, rijke, zuidelijke leven werpt het net van zijn bekoring over den dichter. En weder wordt hij zich bewust van zijn éenheid met de natuur. Hij wil het geheim van haar plantenvormen uit haar opengespreid boek aflezen, om op die wijs met haar eigen krachten zelf nieuwe vormen te kunnen scheppen. En haar verrukkelijk aanschijn stelt hij voor zich als het kader waarin de oude geliefde gestalten der gedichten van Homerus zich bewegen. Zoo doordringt hij die natuur met de liefde van zijn wetenschap en zijn kunst, en hij geniet haar bergen, haar blonde valleien, haar purperen zee. 's Nachts het uitspansel met zijn fonkelende sterren, en de aan Goethe toegeeigende fonkelende gouden ster van belofte (21 April 1787). -

En voortdurend de vernieuwing van het leven. Bij het ouder worden telkens nog momenten van luister en hartstocht, in een al breeder levensstroom waarin het verleden met zijn schatten wordt opgenomen en meegevoerd naar de vreemde streken van de toekomst, alsof zon en maan te zamen zich spiegelden in het water (Rijnreis 1815, Marienbad 1823). -

Totdat -

- Ik heb, - zegt de jonge man van wien hier sprake is in zijn dagboek, - vandaag Goethe's geboortedag willen vieren door aan zijn dood te denken. Eckermann's bericht opgeslagen over het afscheid dat hij van Goethe's lijk neemt:

> Am anderen Morgen nach Goethe's Tode ergriff mich eine tiefe Sehnsucht, seine irdische Hülle noch einmal zu sehen.....
> Ein volkommener Mensch lag in grosser Schönheit vor mir und das Entzücken das ich darüber empfand, liess mich auf Augenblicke vergessen, dass der unsterbliche Geist eine solche Hülle verlassen. Ich legte meine Hand auf sein Herz - es war überall eine tiefe Stille - und

ich wendete mich abwärts um meinen verhaltenen Thränen freien Lauff zu lassen.

- Het viel mij tegen dat ikzelf bij de voorstelling van Goethe's heengaan geen scherper aandoening van verdriet ondervond. De emotie kwam niet. Ik kan aan niet anders dan aan geluk denken bij Goethe's naam. Hij leeft voor mij. Wat is me dat toeval van zijn dood? - Iets majestueus, - maar iets bijkomstigs in zijn leven.

III.

Men zou het voorafgaande kunnen noemen een soort van oefeningen in levensdevotie.

Alleen er was geen methode in.

Hierin bestond echter juist de werking van Goethe's geest op den geest van den jongen man (die allengs zich tot man ontwikkelde), dat deze niet gerust kon zijn eer hij de dingen als een geheel aanschouwd had, en ze zich had toegeëigend als een geheel.

Hij moest, uit zijn fragmentarische gewaarwordingen, het leven van Goethe tot een organisch gewas zien opschieten.

Het probleem, - en dat was de eisch dien de dichter aan de verstandsverbeelding van zijn vereerder stelde, - kwam op de volgende wijze voor hem te staan.

Er waren twee gegevens: de geschiedenis van het tijdperk waarin Goethe's werken voorviel en Goethe's eigen historie. Die twee moesten met elkander harmoniëeren als een zelfde verloop van feiten, maar zielefeiten hièr en bewegingen van massa's daàr.

In 't ruwe valt de groepeering niet moeilijk. Goethe's activiteit strekt zich, globale cijfers genomen, over zestig jaren uit, van 1770 tot 1830. Meer dan twintig jaren daarvan, het middentijdvak, behoort aan de periode der Europeesche revolutie, 1790 tot 1813; de voorafgaande twintig, 1770-1790, zijn de voorbereiders der omwenteling, de volgende, van 1813-1830, zijn er de nawerking van en

hebben tot inhoud de eerste periode van den strijd tusschen revolutionaire en conservatieve beginsels.

Verlichting en verwachting, revolutie, restauratie, zoo zou men de opvolgende tijdperken kunnen betitelen.

Natuurlijkerwijs is Goethe's leven als dat van ieder menschelijk wezen in drie afdeelingen gescheiden.

Eerst komen, van het twintigste tot het veertigste jaar, de jaren van geestelijken groei; het is het tijdvak der opstuwende bedrijvigheid; daarna volgt, tusschen het veertigste en zestigste jaar, het tijdvak waarin de activiteit in evenwicht wordt gehouden en terug wordt gedrongen door de beschouwing. Na het zestigste jaar is de beschouwing meester en gaat dikwijls over in een loswikkeling der persoonlijkheid uit haar omgeving. Men heeft dat genoemd: het voor zichzelf historisch worden.

Bij menschen met groote levenskracht, zooals Goethe er een was, neemt het leven zijn vermogens nog wel eens bijeen, en vernieuwt de jeugd van zijn lievelingen ook in de latere perioden van hun bestaan; maar zulke jeugdbevliegingen kunnen den algemeenen gang der ontwikkeling misschien vertragen, niet voor goed wijzigen.

Hoe duidelijk zijn in Goethe's geschiedenis de insnijdingen der perioden! Men kan bijna den vinger leggen op de plaats en het uur waarin hij en zijn genius elkander ontmoetten en de regelmatige groei van zijn eigenste individualiteit een begin heeft genomen. Het is te Straatsburg in 1771. Den vollen wasdom heeft hij dan bereikt bij den afloop van zijn reis in Italië, op zijn veertigste jaar in 1788, en kort na zijn zestigste jaar legt hij de hand aan het gezamenlijk uitgeven van zijn werken en aan zijn auto-biographie. Hij is de historische periode binnengetreden.

En zoo dekken elkander ongeveer de tijdvakken der algemeene Europeesche geschiedenis en der levenshistorie van Goethe.

Maar welke is hun verhouding?

Bestaat er correspondentie, in den zin van een intieme geestelijke harmonie?

Aan den eenen kant, - want laat het mij nog eens herhalen: Verlichting en verwachting, revolutie, restauratie;

aan den anderen kant: een onstuimig, dan in gematigder tempo uitgroeien der persoonlijkheid, classicisme, historische beschouwing.

Zoo was het probleem dat Goethe voor de gedachte plaatste van den man die hem liefhad. En geen grooter bewijs van wederliefde had hij hem kunnen geven dan door die vraag, zoo gesteld, in den stroom van zijn leven te werpen.

Hij, Goethe, zei niet: Neem me aan zooals ge meent dat ik mezelf gegeven heb, en knutsel uw wereldje in mijn wereld. Maar hij sprak - want hij begon nu vanzelf tot zijn leerling te spreken: Meet de waarde van mijn werk aan het natuurlijke werk der wereldgeschiedenis, of het iets tijdelijks en grilligs is, dan wel of het behoort tot de levende krachten der menschheid. Want dan kunt ge door oordeel tot vrijheid komen.

O, die te zware last op zwakke schouders gelegd!

En hier is het schema van een eerste antwoord op het duistere vraagstuk.

Goethe is op de grenslijn tusschen Noord- en Zuid-Duitschland geboren, en er is van den beginne af een zeker evenwieht bij hem tusschen Noord- en Zuid-Duitsche eigenschappen, tusschen natuurlijkheid en diepte van gevoel en verstand, tusschen orde en kracht.

Maar wanneer hij in de Zuid-Duitsche Elzas, het land van Friederike, onder den invloed komt van den genialen Noord-Duitscher, Herder, dan is het evenwicht verbroken. Zijn ziel grijpt naar alle kanten van het leven, en de dichter gevoelt dat leven aan zijn hart innig, ruim, groot, onstuimig en in eeuwige beweging, evenals zijn geest voortdurend bewogen is. Nergens klopt de drang van het gemoed zoo geweldig, zoo majestueus en zoo liefelijk tevens als in de liederen van Goethe's jeugd. Waar heerscht, te midden van behoorlijke beelden, de macht der begeerte zoo sterk als in W e r t h e r ' s L e i d e n ? De helden van Goethe's poëzie zijn Titanen: Faust, Prometheus.

Ook als hij in Weimar gevestigd is blijft de behoefte aan vrijheid hem bij. Zelfs in de *Iphigenie* en den *Tasso* bespeurt men den doorschemerenden wensch van den dichter om uit

een benauwenden kring los te komen, en zijn tocht naar Italië staat gelijk met een vlucht, evenals zijn vertrek uit Frankfort naar Weimar een vlucht was geweest.

De overeenstemming aan te wijzen tusschen deze eerste afdeeling van Goethe's leven en het gelijkloopend geschiedtijdperk, heeft dus geen bezwaar. Ja, ik meen dat de strijd en de samenwerking van Noordelijke en Zuidelijke elementen in Goethe's aard als een typische beweegkracht van den tijd moet aangemerkt worden.

Door zijn Italiaansche reis krijgt in Goethe de Zuidelijke aard de bovenhand. Hij keert terug zelf bewust, en in zichzelf zijn orde en zijn regel bezittend. Onderwijl raakt de wereld uit haar verband.

Revolutie hier, classicisme daar.

Maar er moet toch een betrekking tusschen revolutie en classicisme hebben bestaan; want niet alleen is de revolutionaire mode een navolging van de oudheid, maar ook de beeldende kunst van het revolutionaire tijdperk zoekt haar modellen bij Grieken en Romeinen. Ik erken dat het geen bewijs van krachtig leven dier kunst was, toch duidt het een samenhang aan.

Denkelijk is hij zoo te verklaren dat de revolutionaire beweging, van Frankrijk uitgaande, tot haar doel een wereldverovering had en daarom zocht naar een wereldbeschaving op den grondslag van die der oudheid. Maar daarmede ontmoette zij de gedachte van den dichter, al vatte deze ook de betrekking tot de klassieken meer innerlijk op.

Toen Goethe in Erfurt het onderhoud met Napoleon had gehad (Napoleon, den volvoerder en voltooier van de ideeën der revolutie), meende hij uit een woord van den keizer verstaan te hebben dat deze hem naar Parijs, in zijn nabijheid zou roepen. De dichter, die door zijn werk het ideale recht der nationaliteit van Duitschland had gehandhaafd, hield zich gereed om naar het hof van den keizer te vertrekken, zoo-zeer stond hij onder den invloed van het revolutionairecosmopolitische denkbeeld.

Er zijn nog andere draden die over en weer loopen tusschen beide beginsels, of begrippen zoo men wil..... Al genoeg echter, en ik kom tot de derde periode van Goethe's werkzaamheid.

De dichter heeft tijdens de Restauratie, in zijn hart, noch meegedaan aan de bestrijding der revolutionaire ideeën, noch zich verheugd over den triomf der reactie. Maar overal waar het om de diepere stroomingen en de positieve gedachten van het tijdvak te doen is, bemerkt men het meegaan en voorgaan van zijn geest.

Dat hij een behoefte van zijn tijd raadde en vervulde door het schrijven van zijn auto-biographie, heeft geen uitleg noodig voor wie weet hoe de moderne studie der historie haar oorsprong heeft tijdens den overgang der Revolutie in de Restauratie. Maar zoowel de wetenschappelijke als de sociale en religieuse denkbeelden van den tijd hebben den dichter bezig gehouden en een plaats in zijn werk gevonden.

Wat als beginsel tijdens de Restauratie aanwezig was, treft men bij Goethe reeds aan. Alleen, en dit is een voorrecht voor de ideeën in zijn werk, men vindt er rustig bijeen die de tegenwoordige tijd zou meenen dat elkaar moesten uitsluiten: gemeenbezit en bijzonder eigendom, christendom en philosophie, wetenschap en kunst. De boeken van den dichter zijn geschreven onder het teeken der verdraagzaamheid.

Dus is het streven van Goethe, gedurende den geheelen loop van zijn werkzaamheid, aangesloten bij de richting van zijn tijd. En toch, wie dit zoo beredeneert, voelt dat hij de eenheid en het geheel van 's dichters werk ook niet in het minst nog heeft gegrepen. Wat is de verwantschap tusschen den Faust die tijdens Goethe's jeugd door het brein van den dichter spookte en den Faust van zijn hoogsten ouderdom die door zoete engelen naar den hemel wordt gedragen?

Dezelfde namen komen steeds voor, *Faust, Prometheus*, of men bij den dichter in zijn jonge of zijn oude jaren aanklopt; en steeds wil Goethe vervolgen schrijven op wat hij eenmaal begonnen is; en men ziet, men tast dat dezelfde namen niet dezelfde personen beduiden, en dat de vervolgen wel voortgaan, maar niet consequent zijn.

Ligt het aan mij of aan Goethe?

Ik geloof waarlijk dat de meester mij heeft bedrogen toen hij mij noopte om de eenheid van zijn werk als een levende kracht der geschiedenis te beschouwen. Het groeit niet voor mijn oog als een organisch geheel, maar verbergt zich en

bukt weg na het heerlijk opbloeien der eerste jaren. Het is geknot en verkeerd uitgeloopen werk...

De man die zoo klaagt, kijkt op en hij voelt het oog van zijn meester op hem rusten met onbewogen majesteit.

BYVANCK.

(*Slot volgt*.)

Mei-sonnetten.

I. Weidebloemen.

O lenteveld, besternd door myriaden
Bloemen van licht, miniaturen zonnen,
In eenvoud milde kleine stralenbronnen,
Die Meieweien doen in goudglans baden!

Werd voor vertrêen door voet en hoef verzonnen
Die gele bloemenweelde, als kleine daden
Van goedheid, bloeiend langs de dagepaden
Van menschen die alleen miskenning wonnen?

O bloemenzonnen! onbezongen kleine
Schepselen Gods! geduldig-vriendlijk tooiend
De prozaweide, dat ze een hemel schijne!

Mijn ziel, doe 'lijk de lente en, vroolijk strooiend
Over het leven uit een veldvol reine
Bloemen van zang, ga, elken dag vermooiend!

II Pensée.

O vlinderbloem met uw fluweeligzachte
Donkere blaadren en uw hart zongeel,
Klapwiekend laag bij de aarde en nooit bij machte
U los te worstlen van uw tengre steel!

O vlinderbloem! hoe lijkt gij mijn gedachte,
Die vleugelwiegt in even-zweefgespeel
Van d'adem Gods, maar dra zich voelt verachte
Gevangen bloem, verlange' alleen haar deel.

O dáárom buigt, wen juicht heel 't bloemenleger,
Haar aanschijn treurend de eedle Meiviool.

O dáárom ween ik, wakende op mijn leger,
Of ver in 't veld, waar 'k peinzende ommedool.

O waren al mijn wenschen vleuglen, 'k steeg er
In 't blauwe mee en zocht er Wie daar school.

III. Knoppende rozen.

Zwaar van belofte, o ranke rozelaren!
Maak' van mijn tuintje één tuil van rozen flusjes.
Roepe elke roos nu wakker al haar zusjes.
't Is luw en Juni: laat uw vreeze varen.

Met frisch getjilp begroeten u de muschjes.
Ik zal u zacht bewaren voor gevaren,
Met teedre hand in vazen u vergâren,
U streelen vroom met vlindervlucht'ge kusjes.

Hoe houdt ge uw schat zoo lang, zoo bang besloten
In kwellend keurs van knoppen, als verkropte
Smart in een hart met tranen nooit begoten?

Hart, wanhoop niet! Zoo Gods genade klopte
Als zomerregen en uw tranen vloten,
Licht dat uw leed in liederbloei ontknopte.

IV. Mijmerplek.

De wagens dondren en de honden bassen;
Fel blaakt de straat, de lucht verscheurt getier.
O 'k vlied die hel voor vogeltierelier,
In dauwblank veld vol paerelmoeren plassen.

Dan, van mijn cel gevangene en cipier,
Voel 'k weer geloof in goed- en schoonheid wassen
En zoete rijmen, die mijzelv' verrassen,
Ontbloeien blij op 't land van blank papier.

Doch mijmerplekjes vindt al min en minder
De vrome dichter voor zijn droomenjacht.

Barbarenvolk, dat vogel spaart noch vlinder
Noch schaduwboom en wie niet zaait veracht,
In woestenij van proza jaagt den Vinder,
Als Abraham, den roem van zijn geslacht.

V. Boomgewelven.

Ik droom van grootsche koele boomgewelven,
Waaronder sombren lommerdonkre meren,
Waar waterlelies welig op-en-nêeren,
Een schat van blank in 't zwart, waar blikken delven,

Verblink door wreede stedelichte-speren.
Ik drink er stilte en wil mij vereenzelven
Met boscharoom van loof gehoopt tot schelven,
Van ritselriet en lisch en varenvêeren.

Een enkle merel laat, van verre twijgen,
Zijn weemoedzieltje, in zachte klachteklanken
Van lenteweelde in weeke droefheid, zijgen.

Ik voel, in veil, mijn heiverlangen ranken,
In schaduwwaatren, kalm mijn lijden zwijgen
En hemelvrede in zwanebloemen blanken.

VI. Boschdroom.

Hier breidt smaragde' en roomen reuzeluchter
Kastanje trotsch ten blauwen hemel uit.
Perelen berk, bouquet voor lentebruid,
Ontplooit zijn blank tot vlinderblaadren schuchter.

Droef roept een koekoek en, met zoefgeluid
Van vleugelritslen, zoet roekoeënd, vlucht er
Een duive uit kruinloof en de weemoedzuchter
Wind roert de schermen van het engelkruid.

Hier droom ik weer mijn kinderdroom: verlaten
Plekje in een bosch, een veil-omloofde grot,
Waar 'k veilig leefde, ver van menschgelaten.

Daar wierp ik àf het juk van schijngenot
En wereldsmart èn 't lieven èn het haten,
Van Mij verlost, mij lossende óp in God.

VII. Mei-lijden.

Laat blijde Mei, der wouden mantelwever,
Weer al zijn vooglen 't oude juichlied zingen,
'k Lig op mijn rots van felle folteringen
Geklonken, als de trotsche Levengever.

Een gier omzwiert me, in telkens enger kringen,
Wraakbode van de Goden, wreede zwever,
Die vreet en woelt in de opgereten lever.
O 'k voel de schaduw van zijn zwarte zwingen.

Waarmee verdiende ik, milde in meelijtranen
Voor andrer smart, ik, zwak en weerloos wezen,
Zóó streng een straf, verplettrend voor Titanen?

- Om de arme vonk uit godenvuur gerezen,
Die 'k roofde opdat, in kameren of lanen,
Mijn ziel de menschen, achtloos blaadrend, lezen?

VIII. Lijdensuren.

O de Uren bleek, die prevelteemend slepen,
- Pleegzustren bij mijn rustbank - nevelgrauwe
Vervelingkleedren en mij reiken lauwe
Troebele drank, terwijl ik tel de strepen
Der storelatjes, tot de dag verflauwe!

Uren als Furieën met slangenzweepen
Heb ik, haar trotsend, bij den strot gegrepen,
't Koortskloppend voorhoofd klam van stervensdauwe.

Doch deze.... wen, te zwak om 't hart te beuren
Boven mijn leed, 'k haar smeek, mij af te leiden,
Zoo neuriet elk hetzelfde lied van treuren.

Minder verfoei ik de Uren, die in strijden
Fel-open, trachten 't leven mij te ontscheuren,
Dan deze, huichlend meelij met mijn lijden.

IX. Mei-avond.

In hovenloover, moe van weenen, suizen
De zuchten zacht van klagewinden-vlagen.
Achter 't behang, eentonig staêg, beknagen
Mijn woningwanden vlijmgetande muizen.

Zoo zucht mijn ziel om Levens lage plagen,
Die 'k niet verheerlijkt zie tot christenkruisen.
En 't kranke lijf, waarin mijn ziel moet huizen,
Lijdt aldoor pijn van Levens martelvragen.

Al lang verslagen ligt mijn jonge Veerkracht,
Wier sterke hand mijn hoop wist op te beuren,
Illusiemoeder, Amazonen-heermacht.

Wacht mij dan niets meer dan der zwakken treuren,
Tot stort in puin de leste wand van weerkracht
En 'k roerloos lig en laat wat wil gebeuren?

X. Bloemenzaaier.

De blanke hand vol gouden schoonheidzaden,
Toog over 't land de droomendvrome Dichter.
Waar viel een zaad, daar blauwde een bloem, als lichtte er
Azuur van Mei uit klei van aardepaden.

Toen klonk een stem: - ‘Elk dichter weze een richter,
Instêe van bloemen, zaaiend wijze raden.
Geen loom gedroom! de tijd is rijp voor daden.
Tijg mee ten strijd: word secte of stedestichter!’

Bloedroode vanen zwaaiend, stormden drommen
Over het land, met schel trompetgeschetter
En woest geschreeuw en donderende trommen.

Wee al die tengre kelken! elk man zette er
Den voet op, droef den zaaier doend verstommen: -
Zijn hand was leeg, zijn bloemveld lag te pletter.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Sociale arbeid. *OEuvres complètes de Michelet*. Histoire sociale. L'étudiant. Paris, Calmann Lévy. 1899.

Jules Lemaître heeft het, bij gelegenheid van een nieuwe uitgaaf van *l'Amour*, uitgesproken, hoe goed het voor Frankrijk wezen zou, indien Michelet weer in de mode kwam, ‘parcequ'il a été une des grandes âmes les plus aimantes et les plus croyantes de ce siècle, et que nous avons surtout besoin qu'on nous réchauffe un peu.’

De wensch van Lemaître schijnt vervuld. Den 13en en 14en Juli van het vorig jaar is op verschillende plaatsen van het land het ‘centenaire’ der geboorte van Jules Michelet gevierd. Te Parijs werd met veel plechtigheid zijn borstbeeld in het Panthéon onthuld, en overal, van de groote lycées tot in de kleinste dorpsschool, werd de man herdacht, dien Frankrijk als zijn nationalen geschiedschrijver eert.

Het werk van zijn leven, dat hij, gesteund door zijne bewonderenswaardige vrouw, voltooide - men herinnert zich Michelets uitspraak: ‘zoolang de vrouw niet onze medearbeidster is, vermogen wij niets’, - wordt thans, verdeeld in de rubrieken ‘Histoire’, ‘Histoire naturelle’ en ‘Histoire sociale’ in vijftig deelen herdrukt, en komt, vooral in de laatste rubriek, ernstiger dan ooit Frankrijk herinneren hoe de idee Vaderland alleen dan een kracht is in het leven van een volk, wanneer het steunt op de ideeën. Menschelijkheid en Gerechtigheid.

Na de gebeurtenissen der laatste jaren heeft Frankrijk een zedelijke convalescentie door te maken, en gelijk iemand, die, na een ernstige ziekte, weer op nieuw, als een kind, moet leeren loopen, heeft het zwaar beproefde land op meer dan één punt zijn opvoeding nog weer te beginnen, zich op nieuw te doordringen van de groote beginselen die het te kwader uur verzaakte.

Den 16en December 1847 was Michelet in het Collège de France voor de Parijsche studenten een reeks lessen over ‘philosophie sociale’ begonnen, die hij om den ernst der tijden - de democratische stroomingen wonnen hoe langer hoe meer veld en het koningschap van Louis Philippe liep op zijn laatste dagen - en met het oog op alle gebeurlijkheden, naarmate ze gehouden werden, in losse wekelijksche afleveringen publiceerde.

De voorzorg was niet overbodig, want reeds na de derde les werd, den 2en Januari 1848, Michelets college, zonder opgaaf van redenen, door de regeering geschorst. De leeraar, verhinderd zijn lessen uit te spreken, ging echter voort er, in Januari en Februari, elke week een te doen drukken, totdat de revolutie van 24 Februari zijn terugkeer in het Collège de France mogelijk maakte. Met een toespraak tot de studenten, den 6en Maart, en een laatste college, den 1en April, eindigden Michelets lessen voor dat jaar. In 1877 werden zij gezamenlijk uitgegeven, onder den titel *l'Etudiant*. Thans verscheen er een nieuwe uitgaaf van, vergezeld van een toespraak aan de studenten van heden van het Akademielid Ernest Lavisse.

Wat Michelet in zijn colleges van 1847 en 1848 leeraarde - een leer, die in de oogen der regeering van Louis Philippe staatsgevaarlijk schijnen moest - was wat hij noemde ‘l'union sociale’, de onderlinge toenadering, de pacificatie van de verschillende klassen der maatschappij.

Zijn eerste vraag tot de studenten van 1847 was: ‘Doen wij genoeg voor het volk?’ En hij wees hen op de diepe maatschappelijke kloof die de rijken van de armen scheidde. Er is een kunstmatige administratieve eenheid, zoo meende hij, maar geen vereeniging. De gemeenschap van gedachte ontbreekt. De meer ontwikkelde zegt van den man uit het volk: ‘'t is een onwetende,

ik zal hem leiden', en het volk zegt van den ontwikkelde, den man van wetenschap: ''t Is een man die niets uitvoert en nergens geschikt voor is.' De man uit het volk weet niet dat de man van wetenschap door zijne ontwikkeling vaak de ervaring in zich vereenigt van heel wat lieden uit het volk en, wederkeerig, weet de ontwikkelde niet dat de man uit het volk misschien in geestkracht heel wat ontwikkelden te boven gaat.

Moet dat zoo blijven? vraagt Michelet. Moet men misschien het volk zich zelf laten redden, zelf laten trachten zijn licht te halen waar het dit vinden kan, in de overtuiging dat hij bij zijn eigen licht beter zal kunnen zien dan bij dat wat hem van elders wordt aangebracht? Maar waar vinden zij den tijd, de gelegenheid om zich te ontwikkelen, om het geestelijk voedsel te zoeken, waarnaar zij vaak meer hongeren dan naar het stoffelijk? Ligt het niet voor de hand dat het de taak is van hen die zich vrij bewegen kunnen, die anderen te gemoet te treden wier voeten door zoo menigen kluister gebonden zijn?

Er is een opwelling van hun kant noodig om dien stap te doen, de grenslijn te overschrijden die de eene helft van de natie van de andere gescheiden houdt. Wie is daartoe eerder geroepen dan de jonge man, wien het leven niet zwaar drukt, die tijd heeft, gezond is en zonder vooroordeel.

Karakter moet hij hebben, die zulk een taak onderneemt, of althans hij moet zich tot een man van karakter weten te vormen, tot 'l'homme équilibré de science et d'expérience, d'instinct et de réflexion, de spéculation et d'action.' Onze gewone opvoeding vormt zulke menschen niet; de jonge man moet voor zich zelf doen wat zijn opvoeders niet voor hem gedaan hebben, hij moet zich zelf geven dat wat Michelet noemt 'une *contre*-éducation', bestaande in het observeeren van het leven in zijn leerzaamsten vorm: dien van den arbeid en van het lijden, - een opvoeding waardoor die andere, de opvoeding door boeken en door formules, eerst leven krijgt. Eenvoudig in zijn leven en zijne gewoonten, 'niveleur sur lui-même', het leven van den arme nadertredend, in zijn hart een deel van het volk, zal hij het volk voor zich winnen en op die wijs een groote kracht kunnen zijn.

Wie invloed op het volk zal oefenen behoeft niet een man van genie te zijn. Wel zal hij zoowel een heldhaftig als een eenvoudig

man moeten wezen: meer dan mensch door zijn wil, maar in zijn hart een kind.

De ontwikkelden en de onontwikkelden behooren elkander met sympathie te gemoet te treden, in het gevoel dat zij, afgezonderd van elkander, op zich zelf onmachtig zijn. Wat vermag de man van wetenschap zonder het volk, wat het volk zonder den man van wetenschap? Beiden moeten samenwerken aan de maatschappelijke actie; meer nog: zij moeten elkander afwisselen, de rollen verruilen; het volk moet tot de wetenschap opklimmen en de man van wetenschap moet volk worden, zich tot een nieuw mensch maken, nieuw leven puttend ‘aux sources de l'instinct et de la vie.’

Zoo te samen werkend, te niet doende de maatschappelijke scheiding die van één volk er twee en beiden onvruchtbaar maakt, zoo elkander aanvullend, vormen zij te samen den volledigen mensch.

Een machtig middel om de standen bij elkander te brengen is, in Michelets oogen, de schouwburg: de schouwburg met, op den achtergrond, naar het voorbeeld der Grieken, de goden van het vaderland. Om het altaar van het vaderland vereenigd, denkt niemand meer aan standsverschil. In zulk een schouwburg vergeet men de ellende, het lage, vulgaire leven van den dag, om zich aan een hooger, edeler, reiner leven te verkwikken. En Michelet haalt een woord van Pericles aan: ‘Wij hebben schoone feesten om verzachting en bekoorlijkheid te geven aan den weedom van het leven.’

Vóór zijn dood zou hij hem hebben willen aanschouwen: den schouwburg eenvoudig en sterk, waar de energie van het talent, de scheppende kracht van het hart, de frissche verbeelding van jonge volken, overbodig maken al dat schitterend decoratief, die pracht van costumes waar de hedendaagsche dramaturgen niet buiten kunnen.

Het is een geliefd denkbeeld van Michelet, dat hij elders, o.a. in een van zijn latere werken, het van 1869 dagteekenend *Nos fils*, uitbreidt tot hetgeen hij noemt ‘l'éducation par les fêtes’: de menschheid samenzittend aan éénzelfden grooten disch, samen genietend van dezelfde het hart ontspannende feesten, zooals het in het jonge Griekenland geschiedde, waar éénzelfde aandoening aller harten deed kloppen.

Groote volksfeesten, waaraan allen, zonder onderscheid van stand, deelnemen, zijn in onze dagen geen utopiën meer. En de mogelijkheid om, rijk en arm, samen te genieten van wat de kunst in hare verschillende vormen te genieten geeft, wordt grooter, naarmate de kunst meer bereid bevonden wordt om niet te wachten tot het volk tot haar komt, maar om het volk op te zoeken, te kloppen aan de harten van de geestelijk minder ontwikkelden en stoffelijk minder bedeelden, of zij misschien niet daar waar zij dit het minst verwachtte antwoord krijgt, een aandoening wekt en een oogenblik van genot vermag te geven in een midden waar de levensstrijd het onbezorgd genieten tot zeldzaamheid maakt.

Welke opvoedende kracht er intusschen schuile in het volksfeest, hoe veel goeds er gesticht kunne worden door de kunst tot het volk te brengen, niet daarmede heeft men te beginnen, waar het doel is een duurzame toenadering tot stand te brengen, een vaste brug te leggen over de kloof die de meer en de minder bedeelden, stoffelijk en geestelijk, van elkander scheidt.

Wachtte Michelet voor de verwezenlijking van zijn denkbeelden heil van de studenten van zijn tijd, een student is het geweest, de edele Toynbee, die ruim een kwart eeuw later, den stoot gaf tot de beweging die, onder zijn geëerden naam, ook in ons land reeds veel goeds heeft tot stand gebracht, voor rijk en arm beiden.

Hoe die beweging ontstond en wie Toynbee was, werd zeven jaar geleden in twee voortreffelijke opstellen door Prof. Van der Vlugt in *De Gids* uiteengezet.[1)] Daarin worden o.a. aangehaald de woorden gesproken door den scherpzinnigen, fijnvoelenden jongen man, die de teekenen des tijds zoo juist verstond: ‘Indien de geschiedenis ons leert, dat scheiding noodig is, zij leert ons tevens dit: geene blijvende scheiding is mogelijk. De wet des vooruitgangs brengt mee, dat de menschen uitééngaan.... maar zij doen het om straks elkaar weer te vinden. De oude éénheid verdwijnt, maar een nieuwe treedt voor haar in de plaats. De oude, gegrondvest op des werkmans afhankelijkheid, gaat voorbij, eene nieuwe is in aantocht, gegrondvest op des werkmans onafhankelijkheid. En de nieuwe bond is dieper en breeder dan de oude.

1) Toynbee-werk. *De Gids* Jan. en Febr. 1892.

Want werkman en ondernemer scheidden als beschermer en cliënt, doch om elkaar weer te ontmoeten als gelijkelijk gerechtigde burgers in eenen vrijen staat.'

Van weerszijden is, ook bij ons, de toenadering gekomen, en van beide zijden kwam men met goeden wil. De werkman heeft zich aangemeld om antwoord te ontvangen op de vele vragen, die zich dagelijks aan hem kwamen opdringen bij het verrichten van zijn handwerk, bij het lezen van zijn krant, bij de quaesties van den dag, die hem het meest raakten: quaesties van loon, van werktijd, van verhouding tot zijn werkgever. En gevraagd heeft hij ook iets meer te mogen leeren begrijpen van hetgeen er omgaat in de wereld om hem heen, van de wetten der natuur en van hare toepassing op zijn klein bestaan, van de wetten van den Staat en van hare toepassing op zijn leven als staatsburger. Ook letterkunde bleek vaak aantrekkelijkheid voor hem te bezitten en waar hem, in eenvoudigen vorm, verteld werd van onze oud-Hollandsche dichters, voorgelezen werd uit Vondel, uit Breeroo, daar zette hij zich te luisteren, aandachtig en belangstellend.

Zij die hun tijd beschikbaar stelden voor dit Toynbee-werk deden dit met grooten ijver, met niet genoeg te waardeeren toewijding. Maar naarmate het werk zich uitbreidde, moest het wel blijken dat toewijding en ijver alleen niet voldoende zijn voor den socialen arbeid, en dat, al is voor wie zich daaraan wijden wil 'lief hebben' een hoofdvereischte, 'lief hebberen' op dit gebied op den duur meer kwaad dan goed zal stichten.

Wie zal zeggen hoeveel tijd, hoeveel werkkracht, hoeveel ijver er nutteloos verspild zijn, door dat den ijveraars de noodige kennis, de onmisbare voorbereiding, het begrip van de rechte methode om hun weten begrijpelijk en vruchtbaar te maken, ontbrak. Wie zal zeggen, hoevelen op hun verzoek om vol licht zich met half licht hebben moeten tevreden stellen, en naar huis zijn moeten gaan met den spoedig vervlogen indruk van algemeenheden, aardige of minder aardige praatjes van en over de quaestie heen, waaronder de goed willende, maar slecht voorbereide spreker zijn gemis aan volledige kennis of aan een goede methode van mededeelen, of aan beide, moest verbergen.

Ook op ander gebied dan het bovenbedoelde, ook op het gewichtig gebied van armenzorg, op dat van zorg voor kinderen die

de natuurlijke zorg missen, op dat van toezicht op de arbeiderswoningen tierde het dilettantisme, de halve kennis, tot nu toe te welig.

Dit mocht zoo niet blijven. En zoo is het plan ontstaan om voor het verrichten van dien socialen arbeid op te leiden.

Eene commissie, met Mr. A. Kerdijk als voorzitter, heeft zich gevormd, onder wier leiding binnen kort te Amsterdam eene inrichting wordt geopend tot 'stelselmatige, theoretische en practische vorming van hen die aan eenigen belangrijken tak van socialen arbeid zich wijden willen'. Een prospectus omschrijft de vakken en onderwerpen waarover het onderwijs zal loopen en de wijze waarop men zich voorstelt de leerlingen practisch te vormen voor hun taak[1].

Maar ook wat niet in het prospectus of in een leerplan kan worden omschreven zal bij deze opleiding in het oog moeten worden gehouden. Zij die zich aan socialen arbeid willen wijden, zullen hebben te leeren niet alleen hoe zij van hunne kennis, van hunne zorg aan anderen *geven* moeten, maar ook hoe zij, op hunne beurt, van die anderen kunnen *ontvangen*; hoe zij bij de beoefening van armenzorg, bij het geven van voorlichting, bij de verpleging van kinderen, zich, door een gestadige gymnastiek van den geest, die lenigheid hebben eigen te maken die hun vergunt zich gemakkelijk te bewegen in elken kring, hoe ver ook afstaande van dien waarin zij zich tot nu toe bewogen.

Zoo opgevat, zal die opleiding ook nog dit gevolg hebben: zij zal het besef levendig maken dat sociale arbeid niet ieders werk is; zij zal afwijzen wie, met hoeveel goeden wil ook bezield, eenige van die persoonlijke eigenschappen mist, die, door geen opleiding te verkrijgen, onontbeerlijk zijn voor wie met vrucht den moeielijken arbeid wil verrichten.

Het is een proef, die te Amsterdam genomen wordt, maar een proef die slagen moet, wanneer het werk op de rechte wijs wordt ondernomen. Daarom is het begrijpelijk dat de oprichters voor hen, die deze opleiding wenschen, een minimum leeftijd (23 jaar) hebben gesteld. Maar toch is het te verwachten, en te hopen,

1) De bijzonderheden vindt men o.a. in het *Sociaal Weekblad* van 10 en van 17 Juni j.l.

dat in de eerste plaats zich als leerlingen zullen aanmelden jonge mannen en jonge vrouwen, met hun frisschen. onbevangen kijk op het leven, met de kracht van hun jong geloof en van hun warm kloppend hart.

'Un sacerdoce nouveau de pacification' noemde Michelet het werk waartoe hij de jeugd van zijn tijd en zijn land opriep. Het priesterambt, waartoe hier zal worden voorbereid, blijke ook in ons vaderland te leiden tot pacificatie en verbroedering, de onmisbare voorwaarden voor een gezonde en krachtige ontwikkeling van het sociale leven.

Muzikaal overzicht.

Onder de muzikale critici en feuilletonisten komt het nog al eens voor, dat zij het door hen in tijdschriften of dagbladen geschrevene later in een boek verzamelen en dit uitgeven.

In geschiedkundig opzicht is dit soms niet onbelangrijk. Worden toch zulke uitgaven voortgezet, dan verkrijgt men daardoor gemakkelijk een overzicht van den loop der ontwikkeling, dien de muziek in een bepaald tijdvak en op een bepaalde plaats gehad heeft, en tevens leert men er uit kennen, welke soort van muziek daarbij het meest op den voorgrond trad.

Dat in die litteraire producten van onze dagen bijzondere opmerkzaamheid wordt geschonken aan de moderne opera, laat zich begrijpen. Wanneer men toch het dramatisch gebied betreedt, dan valt er ten opzichte van de oude opera's, die reeds sedert vele jaren tot het vaste repertoire behooren, weinig anders te vertellen dan over de uitvoering. Daarentegen kunnen de nieuwe voortbrengselen op operagebied bij het publiek worden ingeleid, of wel het geheugen van het publiek, dat bij de opvoering van een nieuw werk tegenwoordig is geweest, kan door een zakelijk overzicht van het werk opgefrischt worden.

Ik heb hier vóór mij een boek in het genre van het bovenbedoelde, geschreven door den bekenden Weener criticus Dr. Eduard Hanslick. Het heet: *Am Ende des Jahrhunderts*[1] en vormt het 8ste deel van diens Werk ‘Die Moderne Oper’, wat wel eenigszins

1) Am Ende des Jahrhunderts (Der ‘Moderuen Oper’ VIII Theil) Musikalische Kritiken und Schilderungen von Eduard Hanslick. Berlin, 1899.

vreemd is, daar verreweg de grootste helft van dit deel aan concertprogramma's en andere opstellen over muziek gewijd is.

Wat het dramatisch-muzikale betreft, bepalen de critische beschouwingen van den schrijver zich tot de noviteiten, die gedurende de jaren 1895-1899 te Weenen zijn opgevoerd. Er blijkt uit, dat de sympathie van den schrijver voor de door hem beoordeelde werken in het algemeen niet bijster groot is, en ik geloof, dat men dit vrijwel met hem eens kan zijn.

Er zit niets in de opera's, drama's, of hoe men ze anders noemen wil, die in onze dagen worden voortgebracht. De beste daaronder verschaffen een tijdelijk amusement, zonder dat men er echter eenigen indruk van behoudt. Dit is alles, wat men er van zeggen kan.

En dan bedenke men daarbij, welke hooggaande plannen de jongere dramatici soms hebben! August Bungert loopt al lang rond met het plan om zijn muziekdrama *Nausikaa* in een eigen theater te doen opvoeren. Het zelfde denkbeeld bebben Felix Weingartner voor zijn drama *Die Erlösung* en de componist Goldschmidt te Weenen voor wat hij noemt ‘zijn reuzenopera *Gaea*’. Weingartner's werk bestaat uit drie deelen (*Kain, Jezus* en *Ahasverus*), waarvan het eerste en derde ieder een avond, het tweede twee avonden in beslag neemt, en de bestaande opera's acht hij voor de opvoering daarvan niet geschikt.

Net als in Bayreuth dus? Ja; Weingartner heeft niet geaarzeld, op dit voorbeeld te wijzen en daarbij geringschatting voor de gewone opera-theaters te toonen. Te recht stelt Dr. Hanslick de vraag, of die jonge componisten niet inzien, welke zelfoverschatting er in ligt, zich hier op Wagner's voorbeeld te beroepen. Wagner had voor de gewone opera-theaters zes groote werken geschreven (*Rienzi, Holländer, Tannhäuser, Lohengrin, Tristan, Meistersinger*) en daarmede de muzikale wereld veroverd, voordat hij er toe overging, voor een drama van buitengewonen inhoud en omvang een eigen theater te bouwen. Hij kon dit wagen, want hij, de drie en zestigjarige, had zich stap voor stap het vertrouwen en de sympathie zijner landgenooten weten te verwerven. Weingartner daarentegen heeft op dramatisch gebied tot nu toe niets anders geleverd dan een opera *Genesius*. die bij een opvoering in Berlijn zoodanig fiasco maakte, dat de componist de partituur terugnam.

Van iemand, die tot de partij heeft behoord, welke, jaren geleden, de Bayreuther daad op allerlei wijzen trachtte te verkleinen en te bestrijden, zouden wij een dergelijke opmerking niet verwacht hebben, maar zij is juist. Wagner nadoen en verachting toonen voor de bestaande opera-theaters maakt iemand nog niet tot een echt dramaticus op muzikaal gebied; daartoe behoort nog heel wat anders, en in de eerste plaats een juist inzicht bij de keuze der stof, die men wil dramatiseeren.

Hierin ligt echter voor een goed deel de zwakke zijde der componisten van den jongeren tijd. Het technische hunner kunst hebben zij goed in hunne macht. Instrumentatie en behandeling van het motieven-materiaal, daarin hebben zij het ver gebracht, maar de motieven zijn meestal arm en weinig oorspronkelijk en hunne werken laten geen indruk achter. In het gunstigste geval verschaffen deze den toehoorder en toeschouwer eenige aangename oogenblikken, maar dit hebben de componisten van vroegeren tijd met vrij wat eenvoudiger middelen toch nog beter weten te doen.

De eerste opera, die in het boek van Dr. Hanslick besproken wordt, is *Der Evangeliemann* van Wilhelm Kienzl.

Die Evangelieman behoort niet meer tot de allerjongste producten der muzikale dramaturgie, maar er zijn toch nog vele theaters, waar deze opera tot nu toe niet werd opgevoerd. In Weenen had de eerste voorstelling van dit werk nu drie jaar geleden plaats.

De stof voor zijn opera heeft Kienzl ontleend aan mémoires van den Weener Politiecommissaris Florian Meissner, waarin de tragische geschiedenis van zulk een Evangelieman beschreven wordt, dat is van een prediker, die des Zondags aan de huizen rond gaat om een stuk uit den Bijbel voor te lezen, gelijk dit tot in de eerste helft dezer eeuw in Oostenrijk placht te geschieden.

In zeker dorp leven twee broeders, Johannes en Matthias, van wie de een schoolmeester, de ander beambte bij het gerecht is. Beiden beminnen hetzelfde meisje, namelijk de nicht van den gestrengen heer rechter. Martha - zoo heet dit meisje - geeft de voorkeur aan den zachtzinnigen en bescheiden Matthias en wijst de ruwe aanzoeken van den schoolmeester Johannes af. Deze zet nu den rechter tegen Matthias op, waarvan het gevolg is, dat de beambte uit zijn betrekking wordt ontslagen Vóór zijn vertrek uit het dorp neemt Matthias teeder afscheid van zijn geliefde. Zij

worden daarbij beluisterd door Johannes, die nu nog meer op wraak zint en de schuur bij de woning van den rechter in brand steekt, daar hij kan voorzien, dat zijn broeder, die uit zijn betrekking ontslagen is, van het misdrijf verdacht zal worden. Dit gebeurt ook, en niettegenstaande zijne plechtige verzekeringen, dat hij aan het misdrijf onschuldig is, wordt Matthias tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeeld. Als na deze catastrophe het tooneeldoek weder opgehaald wordt, zijn we dertig jaar verder. Martha heeft inmiddels uit vertwijfeling zelfmoord gepleegd en Matthias heeft het vak van Evangelieman opgevat. Op zijne reizen komt hij ook aan het huis, waar zijn broeder Johannes op sterven ligt en door gewetenswroeging gefolterd wordt. De zieke hoort de vertroostende stem van den Evangelieman, laat hem bij zich komen en bekent zijn misdrijf. Matthias herkent nu den broeder, die hem in het ongeluk gestort heeft, doch hij schenkt den berouwvollen zondaar vergiffenis en zegent hem.

Met deze gegevens heeft Kienzl zelf zijn opera in elkander gezet. Hij heeft niet alleen de muziek maar ook den tekst van zijn stuk vervaardigd. En dit stuk is een van die aandoenlijke dramatische voortbrengselen in den trant van Iffland en Kotzebue, die, men moge er van zeggen wat men wil, altijd een groote aantrekkingskracht op het publiek blijven uitoefenen. Evenals Iffland en Kotzebue met uitstekend gevolg de concurrentie met de ideale dramatische scheppingen van een Schiller en Goethe konden volhouden, zoo blijven op het gebied der opera ook nog in onzen tijd stukken als dat van Kienzl bestaanbaar naast het verhevene, dat ons van andere zijde geboden wordt.

Overigens blijkt het, dat Kienzl zeer handig is geweest in de samenstelling van zijn stuk. Hij heeft voor een goede verdeeling van licht en schaduw gezorgd en de tragische gedeelten op zijn pas weten af te wisselen door vroolijke en gemoedelijke tooneelen, zoodat het pubiek niet altijd onder den ban van het treurige en ontzettende behoeft te blijven. Op die wijze is er van alles wat en pakt zulk een stuk. De muziek behoeft dan niet eens veel zaaks te wezen,.

Dat schijnt zij trouwens in de opera van Kienzl ook niet te zijn. Volgens Hanslick ontbreekt het die muziek aan oorsponkelijkheid, vooral wat de melodie betreft, en waar zij effect maakt, is dit

meestal te danken aan het spannende van de handeling. De muziek bederft haar niet maar verheft haar ook niet. Men kan zulk een stuk als dat van Kienzl het best vergelijken bij de opera's der jongere Italianen (*Cavalleria rusticana, Pagliacci* en dergelijke), die wegens het uitermate realistische van het onderwerp en de handeling op zeker publiek een groote bekoring uitoefenen, maar evengoed, zoo niet beter, zonder de daarbij gecomponeerde muziek opgevoerd zouden kunnen worden.

Van ander allooi is de opera *Walther von der Vogelweide* van Albert Kauders. Hier zijn wij op het gebied der romantiek. Twee Minnezangers, Reinmar en Walther, die van zijne tochten naar Oostenrijk is teruggekeerd, wandelen samen op een plek vóór het kasteel Mödling. Daar nadert de schoone Hilgunde, de pleegdochter van den Hertog, bezitter van het kasteel. Zij herkent in Walther den speelnoot harer jeugd, vliegt hem te gemoet en beiden zingen daarop een liefdeduet, waarmede het eerste bedrijf eindigt.

In het tweede, dat op de binnenplaats van het kasteel speelt, zijn wij getuige der begroeting van den Hertog en zijne jachtgezellen door een feestelijk koor, en dan komt Reinmar den langgemisten zanger Walther voorstellen. Deze zingt vervolgens een lied, dat de liefde tot onderwerp heeft, en verzoekt als loon daarvoor de hand van Hilgunde. De Hertog is wel zoo goed, zijn pleegdochter toe te staan, een keuze naar haar hart te doen, maar hij heeft niet gerekend op zekeren ridder Kuenring, die ook naar de hand der jonge dame dingt, doch reeds in de eerste akte voor de zooveelste maal door haar is afgewezen. Er ontstaat nu een strijd, en reeds willen de ridders het zwaard met elkander kruisen, als plotseling een tijding uit Weenen aankomt. Hertog Leupold roept de strijdbare mannen tot een kruistocht tegen de ongeloovigen op. Walther wil daaraan wel voldoen, doch wenscht - wat begrijpelijk is - eerst nog een jaar bij Hilgunde te blijven. Hij berust er ten slotte echter in, naar het Heilige Land te vertrekken, nadat de Hertog (namelijk die van het kasteel) een strafpredikatie over zijn gebrek aan vroomheid tegen hem gehouden heeft en Hilgunde tot hem gezegd heeft: ‘Du bist zu hehr für eitle Weibesminne!’

Twee jaren later zijn we in het derde bedrijf en tevens in een

nonnenklooster, in de nabijheid van de legerplaats der kruisridders. Hilgunde treurt om haar Walther, wiens dood haar gemeld is, en is in gebed verzonken. De trouwe Reinmar komt haar opzoeken en troost haar met de mededeeling, dat die dood nog niet officieel zeker is. Maar dan verschijnt de ruwe ridder Kuenring en verklaart, dat er aan de waarheid van het bericht volstrekt niet meer te twijfelen valt. Tevens maakt hij van de gelegenheid gebruik om op nieuw een liefdesverklaring te doen. Hilgunde echter wijst zijn aanzoek ook thans af. Zijn mededeeling versterkt haar in haar voornemen om in het klooster, waar zij is, den sluier aan te nemen, en ridder Kuenring blijft niets anders over dan in een lange aria zijn woede uit te drukken.

Een oogenblik later wordt Walther zwaargewond binnengebracht. Hilgunde, die gehoord heeft, dat er een gewonde in het klooster is, wil hem verplegen. Zij treedt binnen, maar, Walther herkennende, durft zij niet nader treden; zij heeft reeds de gelofte afgelegd. De ridder vraagt echter, waarom zij gesluierd blijft en niet nader treedt. Hierop slaat Hilgunde den sluier terug en op de wederzijdsche herkenning volgt een tweede en laatste liefde-duet, dat zijn toppunt heeft in een omarming der beide minnenden, waarbij zij echter ongelukkigerwijze door de Abdis betrapt worden. Op deze zonde tegen de kloosterregelen staat een groote straf, maar Hilgunde wordt er aan onttrokken doordat zij plotseling sterft.

Het overzicht van deze opera-handeling lezende, kan men met neef Nurks zeggen: ‘niet veel zaaks’. Zij is niets meer dan een aanleiding om muziek te maken. Gaf deze nu maar een compensatie voor den armoedigen tekst, zooals dit het geval is in de werken der groote meesters op opera-gebied, waaraan dikwerf een onbeduidende libretto ten grondslag ligt, dan zou men er vrede mede kunnen hebben. Maar zulk een compensatie ontbreekt hier ten eenenmale. De componist wil Wagner's manier nadoen (ook de verwantschap met *Tannhäuser* in de behandeling van het onderwerp is opvallend), maar dat lukt hem zeer slecht. Wat de meester in zoo hooge mate verstond, namelijk de kunst om de karakters der verschillende personen van het drama door de muziek te teekenen, daarvan heeft de navolger geen idee, en daaruit vloeit voort, dat zijn wijze van uitdrukking iets bijzonder monotoons verkrijgt. Het orkest behandelt hij natuurlijk eveneens als zijn

voorbeeld, d.w.z. dat ook bij hem daarin het zwaartepunt ligt, maar wat bij de karakteristiek der personen te weinig wordt gegeven, dat wordt hier weder te veel gegeven, en alles loopt zoo bont door elkander, dat de toehoorder er door vermoeid wordt.

Dan is het toch maar beter, dat de componisten zich niet begeven op een weg, waarop zij niet thuis zijn, en bij het schrij ven van opera's liever hun toevlucht nemen tot de vormen, welke dit genre van muziek van oudsher eigen zijn geweest.

Dat hebben Goldmark en Nessler gedaan in hunne opera's *Das heimchen am Herde* en *Der Rattenfänger von Hameln*, welke in het tijdvak 1895-99 te Weenen mede als noviteiten zijn opgevoerd. Laatstgenoemde opera was toen echter al 18 jaar oud.

Van bijzondere beteekenis zijn deze beide werken echter evenmin, noch door hun tekst noch door hun muziek. Het onderwerp van *Das Heimchen* is ontleend aan Dickens' vertelling ‘Het Krekeltje in den schoorsteen’, welke evenwel door de bewerking voor het tooneel veel van haar bekoorlijkheid verloren heeft, en Goldmark was er de man niet naar, om dat door de muziek veel te verbeteren.

Nessler's *Rattenfänger* heeft, gelijk bekend is, een eenvoudig sprookje tot onderwerp. Ook dit echter is, door het tot onderwerp van een drama te maken, zeer bedorven en is een tooneelstuk van zeer langen adem geworden, dat door de muzikale bewerking nog veel gerekter wordt. De muziek dezer opera is geschreven in den trant der werken van Lortzing, zonder zich echter tot de hoogte daarvan te verheffen.

Naast de opera's van Duitschers zijn in het bedoelde tijdvak ook noviteiten van Czechen opgevoerd. Daaronder treffen wij aan: *Dalibor* van Smetana, welke opera in een libretto, dat arm is aan vinding, een historische stof behandelt, en waarvan de muziek niet zoo frisch en oorspronkelijk is als die van *Die verkaufte Braut* van denzelfden componist.

De Rus Tschaikowsky was vertegenwoordigd met zijn opera *Eugen Onégin*, een werk dat mede weinig oorspronkelijks bevat, meer lyrisch dan dramatisch is en waaraan een libretto ten grondslag ligt, dat weinig belang inboezemt.

Dan volgen de componisten van het Latijnsche ras. Bizet met de kleine opera *Djamileh*, een verdienstelijk werk, waarmede echter het muzikale drama geen stap vooruitgebracht is. En dan de

Italianen Puccini en Leoncavallo met hunne opera's *La Bokême*, welke al de eigenaardigheden der moderne Italiaansche componistenschool bevatten en evenmin bijdragen tot verrijking van het dramatisch-muzikale genre.

Ook aan nieuwigheden op het gebied der komische opera heeft het niet ontbroken. In frischheid en oorspronkelijkheid winnen het hier de Czechen (Smetana en Dvořák). De Duitschers hebben voor dit genre weinig of geen talent; althans in onzen tijd blijkt dit het geval te zijn. De laatste in Duitschland verschenen komische opera, welke door een werkelijke *vis comica* en geniale behandeling van tekst en muziek uitmunt, is *Der Barbier von Bagdad* van Peter Cornelius. Na hem is er op dit gebied iets dergelijks nog niet geleverd.

De operetten van den thans overleden Johann Strauss maken daarop geen uitzondering. Terecht zegt Paul Marsop in zijne 'Musikalische Essays',[1] dat Strauss en het beste wat in hem is vreemdelingen bleven op het tooneel. Hij, de meest gracieuse en beminnelijkste van alle danscomponisten, bezit geen drie droppels tooneelbloed. Hij bracht de bekoorlijke wals- en polkamotieven, die hem jaren lang in rijke mate toestroomden, onbekommerd om declamatie en uitdrukking, met den een of anderen tekst in verbinding, zooals dit tekst en handeling meebrachten; dat wil zeggen 'hij schreef onder een aantal noten een ongeveer gelijk aantal syllaben'. Geheel anders echter is het met Strauss als componist van absolute muziek. Als zoodanig stelt Marsop hem zeer hoog en hij voorspelt: Wanneer niemand meer aan onzinnige 'Possen' als *Prins Methusalem, Indigo, Eine Nacht in Venedig* zal denken, dan zullen de in die en in andere operetten voorkomende valzen van Strauss nog voortleven als openbaringen van een tegelijk populaire en meesleepende melodiek, als modellen van een kunstgenre, dat in de bescheiden vormen, waarin het zich beweegt, door groote degelijkheid uitmunt.

Men kan dit den schrijver volkomen toegeven. Neemt men uit de Weener operette de dansmuziek van Strauss, dan wordt zij een lichaam zonder ziel, en toch heeft de Walzenkoning die operette niet tot een degelijk iets weten te maken.

1) Berlijn, E. Hofmann & Comp., 1899.

Wij hebben daar straks gezien, van hoe weinig beteekenis het nieuwe is, dat gedurende een zeker tijdsverloop op de aan de opera gewijde tooneelen in Oostenrijk's hoofdstad is verschenen. En ik geloof, dat wanneer men eens ging onderzoeken bij de overige tooneelen in Duitschland en Oostenrijk, men tot de zelfde slotsom zou komen. Vanwaar dan dit telkens grijpen naar die noviteiten? Het kan nergens anders in liggen dan in bevrediging der zucht van het publiek naar iets nieuws. Dit wil *à tout prix* telkens iets anders en is niet tevreden met het repertoire dat de opera's uit vroegeren tijd opleveren.

En toch is dit repertoire zeer omvangrijk en geeft ruimschoots gelegenheid tot afwisseling. Internationaal is het ook, want het bevat zoowel Fransche en Italiaansche als Duitsche werken. Wat zou het publiek nu wel zeggen, wanneer men eens op het denkbeeld inging, dat de heer Paul Marsop in een van zijne hiervoren bedoelde opstellen aangeeft, namelijk om alleen zuiver Duitsche operas te geven?

In dat opstel trekt de heer Marsop sterk te velde tegen de groote Duitsche operatheaters en - gelijk hij het noemt - ‘hunne wonderlijke staalkaart van opera's van Duitschen, Franschen en Italiaanschen oorsprong.’ Hij wil, dat op het Duitsche tooneel alleen het Duitsche Muziekdrama heersche. Dus geen *Hugenoten* of *Robert le Diable*, geen *Juive* of *Reine de Chypre*, geen *Traviata* of *Trovatore*, geen Donizetti, Rossini, Gounod, Thomas, *e tutti quanti*.

Laat ons aannemen, dat de schrijver het woord ‘Muziekdrama’ in den ruimsten zin neemt en daaronder dus ook de werken verstaat, die in den vorm der oude Opera zijn geschreven. Dan rijst toch nog de vraag: wat zouden de theater-directiën moeten beginnen, wanneer al deze Fransche en Italiaansche steunpilaren van hun onderneming eens verbannen moesten worden? Want steunpilaren zijn zij. Laat die direetiën het bijv. maar eens probeeren, Meijerbeer en Verdi van hun repertoire uit te sluiten, en men zal eens zien, hoe snel reeds daardoor alleen de zaak verloopt!

Het is ook volstrekt niet noodig, bij een Opera-theater zoo exclusief te zijn als de heer Marsop wil. De aanmerking, die men reden heeft op dergelijke instellingen te maken, betreft niet zoozeer het opvoeren van niet-nationale stukken, als wel de wijze waarop alle genres op opera-gebied dooreengehaspeld worden; een

manier die niet alleen nadeelig is voor de muzikale opvoeding van een theaterpubliek maar ook veelal op de zangers een ongunstigen invloed uitoefent.

Toch ligt er in het denkbeeld van den heer Marsop een grein van waarheid, en wel in zooverre als hij het grondt op de bewering, dat Duitsehe zangers zich nooit den zangstijl van de Italiaansche of Fransche opera kunnen eigen maken. Men moge daartegenover opmerken, dat het toch niet aangaat dat een Duitsch publiek, hetwelk in alle dagbladen over het enorme succes van de een of andere Fransche of Italiaansche opera leest, nooit met zulk een werk kennis zou kunnen maken, omdat Duitsche zangers voor de vertolking van zulk een werk niet geschikt zijn. Men moge zeggen, dat de Duitsche theaters zich niet met een nationalen ringmuur kunnen omgeven en al het vreemde om de vermelde reden buitensluiten - het valt niet te ontkennen, dat bij het aanhooren van een Fransche of Italiaansche opera in het Duitsch (voornamelijk ten gevolge van het verschil in taal) de indruk belangrijk verzwakt wordt, vooral bij hen, die de gelegenheid hadden, bij een opvoering van het werk in de oorspronkelijke taal tegenwoordig te zijn.

Zooals in zijn stelsel past, wil Marsop ook Mozart's *Figaro* en *Don Juan* van het Duitsche tooneel verwijderen, daar zij oorspronkelijk op Italiaanschen tekst gecomponeerd en voor zangers, die tot de Italiaansche school behoorden, geschreven zijn. In onzen tijd, waarin wij zoo goed als geheel verstoken zijn van de kans om deze meesterwerken in de oorspronkelijke taal te hooren, zou dat zeker bedroevend zijn; maar toch vrage men zich af, of men bij het aanhooren van die werken in de Duitsche taal daarvan een onverdeeld genot gehad heeft, Het is nog niet lang geleden, dat deze beide opera's te München met groote zorg en piëteit op nieuw zijn ingestudeerd en opgevoerd. Regie, décor en orkestrale uitvoering, daarvoor had men niets dan lof, maar men moest tevens erkennen, dat de daardoor verkregen gunstige indruk door de uitvoerenden op het tooneel (namelijk de zangers) zeer verzwakt werd.

Uit de lijst der opera's, die in het boek van Dr. Hanslick worden opgegeven als te zijn opgevoerd in de periode 1895-99, blijkt, dat men in Weenen ook aan het opgraven van oude partituren is gegaan. Een dezer antiquiteiten is de komische opera *Der Apotheker* van Joseph Haydn.

Vader Haydn als opera-componist! Wij kennen en waardeeren hem als symphonist en schepper van twee belangrijke oratoria, maar als dramatisch componist is hij bij ons, meen ik, onbekend.

Zijne opera's - 19 in getal - waren reeds lang van het tooneel verdwenen, en zelfs bij zijn leven werden ze weinig gegeven en nog veel minder bewonderd. In deze werken was hij eenvoudig nabootser van de Italianen, doch dezen waren op dit gebied sterker dan hij en stelden door hunne eigen opera's de zijne volkomen in de schaduw.

Invloed op het jongere geslacht der componisten hebben Haydn's dramatische werken dan ook volstrekt niet gehad. Daarentegen heeft zijn symphonische muziek ontwijfelbaar gewerkt op de jongere opera-componisten van zijn tijd, zooals Dittersdorf, Wenzel Müller, Weigl, Kauer enz.

Haydn's meest beroemde opera is voor Londen geschreven en heet *Orfeo*. Tegenover Gluck's opera van dien naam zinkt zij echter geheel in het niet. Slechts enkele stukken daarin verheffen zich boven het alledaagsche en met coloratuur opgesierde der Italiaansche opera's van die dagen. Het zelfde is het geval met Haydn's opera *Armida*.

Betrekkelijk grooten opgang maakte de opera *Orlando Paladïno*, vooral in de Duitsche bewerking, waaraan de naam van *Ritter Roland* werd gegeven. In Weenen, Graz en Brünn, in Dresden, Berlijn, Mannheim en Frankfort vermaakte men zich zeer met dit stuk en met het daarin voorkomende mengsel van het komieke en het sentimenteele pathos.

In het algemeen blijkt er ook uit, dat Haydn's karakter meer neigde tot vroolijkheid, gemoedelijkheid en scherts dan tot het tragische en pathetische, en dat heeft hij ook in zijn opera *Der Apotheker* bewezen.

De held van dit stuk is de apotheker Sempronio, een oude gek, die, zooals het in oude blijspelen met of zonder muziek (o.a. in Rossini's *Barbiere*) veel pleegt te geschieden, voogd is over een mooi nichtje en haar wenscht te huwen. Daarbij staan hem echter twee jongelieden in den weg, die beiden op Griletta (zoo heet het meisje) verliefd zijn. De een is een rijke gek, Volpino genaamd, de ander, Mengone, een bedeesde jongeling, die door Griletta bemind wordt en ter wille van haar bij den apotheker in dienst getreden is.

De beide medeminnaars maken gebruik van de lichtgeloovigheid van Sempronio, die een hartstochtelijk krantenlezer is, om allerlei gekheden met hem uit te halen, en komen bij die gelegenheden telkens in andere verkleedingen, zooals dit bij een echte *opera buffa* behoort. Ten slotte is Mengone de gelukkige en verkrijgt hij de hand van zijn geliefde Griletta.

Bij deze eenvoudige handeling heeft Haydn een even eenvoudige doch tevens liefelijke muziek geschreven. Het geheel maakt daardoor een prettigen indruk. Meer wil het stuk ook niet geven. Libretto-schrijver en componist plaatsen zich niet op een voetstuk maar willen slechts den toeschouwer en toehoorder eenige oogenblikken aangenaam bezig houden en gebruiken daartoe de weinig pretentieuse middelen, die de oude *opera buffa* aan de hand doet.

Doordat zij van hun publiek niet veel eischen en ook niet meer geven dan zij geven kunnen, brengen zij meer effect te weeg dan de hedendaagsche samenstellers van lyrische blijspelen, die te veel omhaal in zulke werken brengen en niet tevreden zijn, wanneer zij daarin hun wetenschap niet eens goed hebben kunnen laten luchten.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 Juli.

Vredespiegelingen.

Ik ben voor den vrede in huis en elders, en 't doet mij genoegen den bevredigenden afloop van de vredesconferentie te constateeren.

Wat zij wel gedacht hebben, de gedelegeerden der mogendheden, op reis, toen zij naar den Haag ter conferentie gingen?

Wel, het is niet moeilijk te raden, de een hield het er voor dat hij te midden van de Hollandsche rust een welkome gelegenheid zou vinden om een boek, waaraan hij lang bezig was, te voltooien; een ander had zich voorgenomen studiën te maken van de Nederlandsche kunst; een derde wilde zijn kennis der klassieken opfrisschen; en de jongere leden van het hooge gezelschap wapenden zich vooruit met berusting tegen de onvermijdelijke verveling van de aanstaande doodsche dagen.

Maar Vrede is zoo'n mooi en willig ding dat men den naam slechts heeft uit te spreken, en zij komt. (Ik maak vrede *vrouwelijk*, en dit is een elegante hulde aan het werk der vrouwen die zich tot taak hebben gekozen om den leelijken oorlog, *masculini generis*, te bestrijden.)

Ja, zooals bij de opening der conferentie zoo welsprekend is gezegd, wanneer de gedelegeerden voor goed de hooge stoep van het Huis ten Bosch zullen afgaan om naar hun landen terug te keeren, dan zal de Vrede niet allegorisch opgesloten willen blijven,

tegen den wand van de Oranjezaal aangevernist, maar zij zal de huiswaarts keerenden op de hielen volgen, ieder naar zijn woonplaats - naar alle vijf werelddeelen.

Er is heusch kans op. Want in plaats van elkander aan te zitten kijken, - waarop men zoo wat had gerekend, - hebben de conferentie-leden druk gewerkt, des te drukker omdat zij er zoo weinig op waren voorbereid, en hebben ze hun werk zoo goed als het ging afgedaan.

Wel is er veel gekibbeld en zal er nog gekibbeld en geknibbeld worden, maar dat was noodzakelijk. (Lieve Hemel, wanneer er eenmaal definitief vrede is, wat zal er dan een gekibbel in de wereld wezen!) Er is een resultaat, en dat wil zeggen: veel meer dan werd verwacht.

Het beginsel van arbitrage in de twisten tusschen de volken is vooropgesteld, de verwerkelijking van het principe is mogelijk gemaakt, een juridieke beslechting zal voortaan als iets normaals gaan gelden in het onderlinge nijdige statenverkeer. Als arbitrage nu ook nog mode wordt, dan zijn wij gered.

Of de legers verminderd zullen worden, - dat deel van het programma der conferentie, dat eigenlijk het geheele oorspronkelijke programma was, is volstrekt op zijde gezet.

Ik weet niet of het al door iemand is opgemerkt, - en 't ligt zoo voor de hand, dat het mij niet zou verwonderen, - Montesquien heeft voor anderhalve eeuw, in precies dezelfde bewoordingen als de czar onlangs gebruikt heeft, op het gevaar gewezen voor de economische draagkracht der staten door het gestadig aangroeien der staande legers. Misschien heeft weer anderhalve eeuw vóor Montesquien een Italiaansch economist dezelfde bedenkingen geopperd over het misbruik in zijn tijd.

En ze zijn aldoor vermeerderd, de legers!

Natuurlijk zullen de verbeterende vredeskansen geen vermindering in het cijfer der troepen brengen. Het blijkt uit de feiten, aan ieder bekend, dat het niet het geval is, en in de toekomst zal 't ook niet gebeuren.

Want de vredestoestand berust niet, als op een basis, op de ideale stemming van de beschaafde wereld. - (Die stemming is ook niet zoo ideaal zoodra zij eens op de proef wordt gesteld.) - Maar de vrede van Europa steunt op den grondslag van een be-

paalde verhouding tusschen de groote mogendheden, evenals de stabiliteit van de wereldgeldmarkt haar reden heeft in de kapitaalskracht en het crediet van maar weinige groote financieele huizen. De geldmiddelen voor de legers uitgegeven zijn voor de groote mogendheden een assurantiepremie voor hun macht, en die premie is evenredig aan hun macht en groeit met de toeneming daarvan.

Wilde men hieraan iets wijzigen, zoo zou men een onzeker evenwicht krijgen, en de minste schok zou een vernedering brengen voor een van de partijen of een oorlog doen ontbranden om het evenwicht te herstellen.

Men ziet ook hoe Engeland, niettegenstaande alle in de lucht hangende vredelievendheid, zijn houding in Zuid-Afrika niet verandert, hoe Rusland zijn krachten te zamen snoert, al moet het daardoor het bezworen recht krenken. Het komt daarvandaan dat de groote mogendheden de vermeerdering van hun macht niet kunnen opgeven. Zoo duur wordt de wereldvrede gekocht. Een oorlog kan meer recht in zich hebben dan een vrede. Maar dit zijn des vérités de M. de la Palisse.

Hier komen we van zelf op Frankrijk aan. Wil Frankrijk zijn beteekenis in Europa behouden - en wie van ons hoopt niet dat dit zoo zal blijven - dan mag zijn leger in waarde noch machtsproportie verminderen.

Maar heeft zulk een leger zijn plaats wel in een republiek?

De armee is monarchisch van beginsel omdat het er te doen is om de gehoorzaamheid en de eenheid van bevel. Tusschen het leger en de parlementaire regeering nu kunnen de betrekkingen wel een tijdlang gunstig zijn, omdat de betaling der troepen afhangt van de besluiten van het parlement, maar van loyauteit of van eerbied is natuurlijk geen sprake. Komt er een kink in den kabel, zoo is er dadelijk gevaar: gevaar voor het gave standhouden der waarde van het leger, gevaar voor de republikeinsche instellingen.

Het is het tragische van de Dreyfuszaak dat zij, afloopend met een geweldige logica, Frankrijk nu bijna heeft gebracht voor de vraag *to be er not to be*.

Oorspronkelijk was ze een militaire quaestie die alleen in zoover de burgerlijke rechten raakte als er het antisemitisme in was gemoeid. Maar die zaak, inkankerend en al grooter afmetingen aannemende, heeft scherper en scherper het monarchisch-militaire bestanddeel

van den staat gescheiden van het republikeinsch-egalitaire.

Zal de dadelijke strijd tusschen beide elementen uitblijven? -

Men waagt nauwlijks meer het te hopen, omdat op 't oogenblik de gezaghebbende staatsman ontbreekt, die nog een toenadering zou kunnen bewerken.

De vrede is hier inderdaad gevaarlijker gebleken dan de oorlog. Want al was door een krijg de republikeinsche regeeringsvorm te gronde gegaan, Frankrijk zou zich misschien door de opofferingen, aan den oorlogstoestand verbonden, hebben gered.

Ja, de vrede is een mooie spiegeling; maar de ondergrond van het leven is strijd en verzet.

B*.

Frederik. *Dramatisch fragment*.

P e r s o n e n :
FREDERIK HESSELER, ELISABETH, zijn vrouw.

Speelt in een der groote steden van Noord- of Zuid-Holland, in den tegenwoordigen tijd.

Het tooneel verbeeldt een met smaak gemeubelde, niet te groote, kamer. Men merkt, dat elk meubelstuk moet meêwerken om het vertrek een stemming van rust te geven; het is nòch een Amsterdamsche-drooge-burgerkamer, nòch een zoogenaamd-artistiek opgesierde. Het behang is donker (terracotta-kleur). Rechts tegen den wand, niet te veel naar den achtergrond een groot eikenhouten bureau-ministre, waarop verscheidene boeken (ook Fransche romans in de gele omslagen), papieren, schrijfgereedschap, een portret van een man en een groote lamp met rood-vloeipapieren kap; deze lamp verlicht krachtig het bureau-vlak, maar laat de kamer in half-duister. Rood schijnt het licht door de kap en tint de omgeving. Tegen den wand, boven het bureau, hangt ‘de zaaier’, ets van Matthijs Maris.

De achtergrond wordt grootendeels ingenomen door een boekenkast met eikenhouten lijst en terra-cotta-kleurige gordijnen die uaar de zijden weggeschoven zijn zoodat men de meestal sierlijk gebonden boeken ziet. Op de kast twee bronzen bustes.

Links: een chaise longue, een tafeltje, een fauteuil, met

rechten rug naar het publiek gekeerd, en een causeuse. Tegen den wand hangt een oliverfschets in eenvoudige, timmerhout met goud bestreken, lijst. Meer naar achter een deur, de eenige van het vertrek.

Zwaar tapijt op den grond; aan de zoldering een cuivre-poli kroon met waskaarsen die natuurlijk niet branden.

Frederik zit voor zijn bureau op een bureau-stoel met ronde leuning; hij steunt het hoofd op de linkerhand, waarvan wijs- en middenvinger eene brandende cigaret vasthouden; vóor hem ligt een groot vel wit papier waarop eenige regels schrift; in de rechterhand houdt hij een penhouder; de pen maakt kleine schrapjes op het papier. Hij denkt na, kijkt voor zich heen, zonder te zien, dan doopt hij de pen in de inktkoker, doet een paar trekken aan zijn sigaret en blaast de rook langzaam, in gedachten weg; zijn hoofd is omgeven door rook; hij leunt nu zijn lichaam tegenaan de leuning van zijn stoel, houdt de penhouder steeds vast, doet nog een paar trekken aan zijn sigaret, blaast de rook schuins naar boven en tuurt die, steeds in gedachten, na. Dan legt hij de pen neêr, neemt werktuigelijk een boek op, bladert er even in, legt het dan weer op zij, strijkt met de hand door het haar, zucht diep. Hij neemt de pen weer op, doopt haar in de inktkoker, steunt zijn hoofd weer op de hand als te voren en tuurt voor zich heen. Langzaam biggelen een paar tranen uit beî zijne oogen.

Elisabeth, eene jonge, niet zeer schoone vrouw, maar door wier oogen een verstandig gevoel spreekt, heeft geruischloos de kamerdeur geopend, heeft oplettend naar binnen gekeken, naar Frederik getuurd om te weten of hij arbeidt; nu zij ziet dat hij niet schrijft, loopt zij zachtkens naar hem toe; men hoort haar voetstappen niet, wel het ruischen van haar kleëren. Zij is bij hem, nu buigt zij haar hoofd rechts over zijn schouder heen, drukt haar linkerhand op zijn linkerschouder; hij voelt het en wendt zijn hoofd naar haar hoofd toe; men ziet zijn gezicht: in zijne oogen, die naar hare oogen opzien, blinken tranen; haar gezicht ziet men niet, zij heeft het naar hem toegekeerd. Hij kijkt haar droevig aan, dan komen nieuwe tranen op in zijne oogen; zonder iets te zeggen streelt zij hem zachtkens de haren; plotseling, als door eene innerlijke opwelling gedwongen,

drukt hij zijn hoofd naar achter tegen haar borst aan en snikt een paar maal met toeë oogen.

Elisabeth (zacht vragend) Maar Fritz, wat is dat nu? wat heb je, hè?

Frederik (ziet naar haar op; zacht, vol) Lieveling!

Elisabeth (zacht, troostend) Nu, kom, wat is er nu, (moederlijk) zeg het me, jongen.

Frederik (zwijgt, blijft in de aangegeven houding, de oogen weer gesloten).

Elisabeth (schuift langzaam de toppen der vingers van de rechterhand door Frederik's haar).

Frederik (zucht, opent de oogen; heft zich langzaam, moeielijk op, eerst richt hij het bovenlichaam op, blijft een moment zitten voor zich uit turen, terwijl Elisabeth afwacht; staat dan van zijn stoel op, wendt zich van zijn bureau af, naar Elisabeth toe, ziet haar aan en loopt dan doelloos naar den achtergrond; vóordat hij bij de boekenkast gekomen is, zegt

Elisabeth (die zijne bewegingen nauwlettend met den blik gevolgd heeft, vragend):

Nu?....

Frederik (blijft staan, wendt zich om, moedeloos):

Het wil niet....

Elisabeth: Kom, ik zou me dat nu niet zoo aantrekken. Het zal later wel beter gaan....

Frederik (zonder te antwoorden, loopt een paar maal het vertrek op en neêr, terwijl Elisabeth naar de fauteuil is gegaan en is gaan zitten, de armen op de leuningen rustend en nu en dan naar Frederik opziend, die ook tijdens het volgende zijn op-en-neêrloopen voortzet, nu en dan stilstaand om het woord meer direct tot Elisabeth te richten.)

Frederik: Het is zoo akelig: ik zou zoo graag willen opschrijven wat ik gevoeld heb en wat ik gezien heb, met mijn innerlijk oog gezien heb, zie je. Ik geloof vast, dat de menschen er wat aan zouden hebben als ik het opschreef. Maar ik kan niet. Ik heb mijn hoofd vol gedachten (hij klopt tegen zijn voorhoofd); hier heb ik heele concepten klaar; ik heb maar op te schrijven, maar zoo gauw als ik het wil doen, als ik hier voor mijn burean zit met mijn papier voor me en de pen in de hand, dan lijkt het of alle gedachten en elk vast gevoel uit me wegvluchten; dan ga

ik sidderen van nerveusheid; dan is het of mijn hoofd vol rook is, en ik blijf maar zitten en voor me uitturen een heelen tijd soms, zonder iets bepaalds te voelen, ik zou bijna zeggen: zonder het bewustzijn te hebben dat ik leef, totdat dan opeens weer die vreeselijke twijfel in me komt of ik iets ben, of ik wel ooit iets zal kunnen maken dat staat, dat, enfin, dat een werk is, waarin ik mijn hoogste gedachten en mijn teêrste gevoel zal hebben neêrgelegd, zooals ik in mijn helderste uren vast geloof dat ik nog eens doen zal. En die twijfel, zie je, die maakt me soms wanhópend, want god, ik bèn toch kunstenaar, ik zie en voel alles toch veel juister, dieper, dan al die andere menschen.... Dat voel jij toch ook wel, hè?

Elisabeth (eenigszinns onwillig): Nu ja. Maar je moet wachten en geduld hebben. Dat wil zeggen, ik weet het zoo niet, maar Welker vindt toch ook, dat je alles te veel forceert. Waarom doe je niet wat hij zegt, waarom laat je je boeken niet voor een tijdje in den steek en ga je niet met mij naar de bergen of ergens anders naar toe. Het zou zoo goed voor je zijn, wat in de wei te loopen. En ik zou ook wel eens in een andere omgeving willen zijn en iets anders willen hooren dan gesprekken over litteratuur.

Frederik (ontevreden):

Och!....

Elisabeth (zonder op dien uitroep te letten): Kom Fritz, al doe je het dan maar om mij; heusch, je zoudt eens zien hoe je zoudt opleven als je een tijd lang niets anders deed dan lucht happen; je hield toch vroeger ook wel van wandelen; den laatsten tijd ben je er heelemaal niet toe gekomen; òf je bent in de comedie òf je zit hier in je kamer en beult je af, als er tenminste niet toevallig iemand komt. Ik kan het me wel begrijpen, dat je 't doet, zoo in de stad en bij al die boeken, maar je moet er nu eens uit, het is hoog noodig, en je zult zien hoeveel gezonder je terug komt en hoe goed je zult kunnen werken als je een poos lang heelemaal niet aan litteratuur gedacht hebt...

Frederik (die Elisabeth onwillig heeft aangehoord, nu wrevelig): Och maar wat denk je dan, geloof je dan dat een kunstenaar zijn gedachten zoo maar kan afleggen, alsof..., als een pak, dat hem te zwaar wordt, en dat hij dan later

weer eens kan opnemen, als hij er weer eens trek in heeft? Nonsens. Maar de gedachte, dat is de wereld waarin de kunstenaar leèft, waarvàn hij leeft. De gedachte en het gevoel zijn voor hem àlles... Hij is er één mee...

Ik bijvoorbeeld, ik leef in mijn concepten, zooals die ook in mij leven... Ze groeien in mij, zonder dat ik het direct wil, alles wat ik waarneem komt ze ten goede... Hoe hooger ik stijg, hoe volmaakter ook zìj worden, en dat te voelen is mijn geluk, geeft me troost voor al de beroerdigheid van het leven in de maatschappij, zooals die nu is...

Elisabeth: Maar Welker...

Frederik (nerveus-warm): Och haal er toch niet altijd Welker bij. Welker is een knappe kerel; hij heeft zelfs heel goede verzen gemaakt en we hebben het voor een groot deel aan hem te danken, dat de menschen zijn gaan begrijpen dat al die bakerverhaaltjes en ulevellenrijmpjes van Ten Kate c.s. eigenlijk niets met litteratuur te maken hebben; hij heeft de nieuwe, levende litteratuur ingeleid, allemaal waar, maar wij willen méer dan hij heeft gewild, wij willen hooger bouwen dan hij heeft gebouwd, wij willen dieper ingaan dan hij is ingegaan. Hij is een kerel geweest, zeker, een die zijn eigen weg gegaan is, maar hij heeft alleen zichzelf gegeven en wij willen het héele leven, het héele leven, zooals het nu door de menschen gaat.

Elisabeth (staat op; schuift haar stoel opzij; kalm): Je windt je veel te veel op, Fritz, heusch, je moet er eens een tijd heelemaal uit. Ik wou dat je er toe kon besluiten. Je hebt het werkelijk noodig, hóog noodig.

Frederik (humeurig): Och... wat weet jij daarvan... Met jou is geen ernstig woord te spreken. Ik weet niet, *kun* je mij niet volgen, *wil* je mij niet verstaan?

Elisabeth: Fritz, Fritz...

Frederik (zijne opwinding stijgt in het volgende; hij spreekt met warmte, maar het is toch meer het enthousiasme van een artiest bij het gelukkig concipieeren van een kunstwerk). O, ik had mij zooveel van ons huwelijk voorgesteld. Zou het niet het huwelijk zijn van twee gelijk gestemde zielen. Wat zouden wij zacht en innig met elkaar samenleven; wat zouden wij samen in stille devotie opgaan tot de goddelijke schoonheid, die spreken zou door mij tot jou, door jou tot

mij. Ik had zoo héel lang gewacht en gehoopt op wat liefde, zoo als *ik* die versta, ik had er om gesmeekt, op mijn knieën om gesmeekt. Ik kàn niet zonder liefde; ik weet wel, dat de menschen dat zwakheid noemen... wat weten die van mij, van mijn innerlijk Zijn; ik ben niet zwak; ik ben *gevoelig*; al wat ruw is in menschen doet mij pijn - die *anderen* voelen het niet, die kunnen dus wel zoogenaamd sterk zijn en leven zonder liefde; en wat weten *die* dan nog van liefde!... Maar ik zou alles kunnen verdragen, alles, als ik maar werd liefgehad..., als een vrouw zich geheel aan mij gaf, met heel haar ziel, zoodat ik ook mijzelf, mijn zieleleven haar wijden kon! Samen zoo te leven, altijd, in het stille thuis, op straat en in gebouwen..., tusschen het wreede menschvolk samen rustig naast elkaar voortschrijdend in een heerlijk bewustzijn, dat geen van die deren kan, waar het opperste samen-leven een muur vormt, ondoordringbaar voor hun wreedheid, hun kleinzielig gedoe...

Ja, ik heb op mijn knieën om liefde gesmeekt; ik heb er in lange zwarte nachten kermend om geroepen. Verschillende keeren dacht ik gevonden te hebben; ik héchtte mij aan de vrouw, die mij het lang-verbeide brengen zou; ik zag haar edel en schoon; alles wat groot en goed is, dacht ik, straalde van haar uit en ik, ik gaf haar alles wat groot en goed was in mij. Vast klemde ik mij aan het beeld, dat ik mij van haar gevormd had... Maar het was telkens een betoovering... die brak... En dan kwam als ijskou over, in mij, en ik wendde mij af en voelde mezelf rampzaliger dan ooit te voren... (extatisch) toen kwam jij met je heerlijk warm gevoel van toen, je enthousiasme voor mooie dingen. O, die goddelijke gesprekken met jou, zij openden mij nooit betreden tuinen van zaligheid. Ik kreeg je lief met een gloed en een kracht als waarmee ik nog nooit, nog geen van die anderen, had liefgehad. Ik liep door de straten van de stad als een held, als een veroveraar. Ik voelde me zoo fier, zoo forsch en sterk, zoo om het tegen de heele wereld op te nemen, want het was nu immers gebeurd, heel zeker, de nooit gekende, alleen in droomerijen vermoede zaligheid die liefde heet, had mij met een vrouw, dè vrouw, verbonden; want jij ook had mij lief, je zeide het mij telkens en telkens weêr. O, het heele leven zou een groot geluk worden, want

wat de menschen rampen noemen, wij zouden ze niet voelen, kwamen ze al over ons, waar wij zoo hoog stonden, vervuld van de Liefde.

Toen de dag van ons huwelijk en het grootsche gevoel dat hij mij gaf. In gezegende herinnering blijft me die dag en de nog talrijke prachtige dagen daarna. Maar ach, was ook hier eene betoovering, die moest breken?... Wel kwamen nog de avonden, vol van teederheid, toen kleine Wim, mijn arm dood jongetje, geboren was, als wij zaten te schemeren, héél stil, zonder een woord te spreken, met het wiegje tusschen ons in... Weet je nog wel, hoe wij het ventje konden bespieden met onze liefkoozende ouderoogen... En als ik het hoofd dan ophief, terugleunde in mijn stoel, terwijl jij je over het wiegje boog of er bij neerknielde, o, wat kon dan mijn blik met liefde op je-beiden rusten, tot ik verder ging zien dan het oogenblik: dat kleine kereltje, dat daar in zijn heiligheid van kind-zijn lag te slapen in zijn wiegje, onbewust van heel het groote geweldige leven, waaraan hij bij elken ademtocht meer naderde: ik zou hem een steun zijn in z'n jongensjaren, ik zou naast hem staan en bewaken zijn groeien van kind tot man; de vragen die z'n kinderziel kwamen pijnigen, ik zou ze ernstig en liefderijk voor hem beantwoorden; steenen zou hij op zijn pad wel vinden, doch zijn voet zou zich niet stooten, waar ik al wat in den weg lag terzijde werpen zou door mijn in-leiding in het wezen der dingen.

Een vader, een echt vader, een in de heiligste, verhevenste beteekenis, zou ik voor hem worden. Vòl zou hij in mij vertrouwen, want grootsche dingen zou ik doen, groot-staande daden verrichten; zóoveel pure wijsheid laten spreken door mijne werken, dat de besten in het land voor mij zouden buigen, mij erkennend als hun meerdere...

Elisabeth (is gedurende het eerste opgestaan, heeft zich langzaam naar den achtergrond begeven, is bij de boekenkast wat blijven treuzelen en buigt nu plotseling, door een macht welke haar te sterk wordt gedwongen, het hoofd, terwijl zij even, hoorbaar, snikt, doch dadelijk heft zij het hoofd met een schok weer op en gaat snel naar de deur, terwijl zij even met de hand de tranen uit de oogen wrijft; voor dat zij bij de deur gekomen is, zegt):

Frederik (weêr gewoon): Waar ga je heen... (bijna bevelend) blijf hier...

Elisabeth: Och laat me maar gaan...

Frederik (niet gerust) Waarom? Wat heb je?...

Elisabeth: Wat ik heb? (bitter) Je bent zoo wreed...

Frederik (onaangenaam): Wreed? Ik? Heb *ik* mij iets te verwijten tegenover jou?

Elisabeth (uit machtelooze vertwijfeldheid balt zij hare handen tot vuisten): Fritz... Fritz...

Frederik (naar haar toe; vat hare handen): Ik wil je hebben; ik wil dat je van mij blijft, heelemaal; de tijden van toen, ze moeten weêrom komen... (gooit hare handen terug; snelt naar den voorgrond, waar hij op de fauteuil neêrzinkt): maar neen, neen, jij bent niet die ik mij gedacht heb, jij bent net als die anderen, jij...

Elisabeth (meêwarig): Och, Fritz....

Frederik (weer op,. naar Elisabeth toe, vat weer hare handen, dwingt haar te gaan zitten op de fauteuil op den voorgrond, knielt zelf bij haar neer).

O, als je maar zoudt willen, in mij huilt het nog altoos om liefde, in mij, die zoo groot, zoo volmaakt liefhebben kan... Als je maar zoudt willen!... Ik bèn iemand, ik leef mijn eigen leven; ik zie alles grooter en inniger dan wie ook; luister naar mij, luister in stille, heilige devotie naar mij, heb vertrouwen, wees weer de in liefde tot mij opziende vrouw; grootsche plannen heb ik nog, prachtige concepten heb ik hier in mijn hoofd, maar ik moet liefde hebben van de vrouw, die ik liefde kan geven... door haar heen zal dan de goddelijke schoonheid tot mij spreken. Luister, met zachte stem, in verheven aandoening, zal ik je binnenleiden in de mystieke halle, waar de schoonheid, mijn gebiedster, troont; ik zal je er binnenleiden, maar dan zul jij mijn leidsvrouw verder zijn; je zult mij spreken van de schoonheid, door jou pure vrouwenziel zal de schoonheid-zelve tot mij spreken... O, ik zal werken maken, zoo puur en zoo grootsch... (tracht Elisabeth tot zich te trekken): Wil je, Lisbeth?

Elisabeth (die onwillig heeft geluisterd, maakt zich nu van Frederik los, staat op, kort): Ik begrijp niet wat je bedoelt. Ik zou graag hebben dat je eindelijk eens over iets anders sprak dan over dingen hoog in de lucht...

Frederik: Zóó... (hij weet eerst niet wat hij zeggen zal, dan, onaangenaam): Jawel, och, ik ben ook gek, dat ik over die dingen met jou spreek, jij bent al net als de rest, wat begrijp jij van wat er in mij omgaat.... maar ik heb je niet noodig, ik zal mijn weg wel alleen vinden, ga jij maar borden wasschen of stof afnemen; natuurlijk, jij bent immers een ‘goeie huisvrouw,’ alsjeblieft, en dat is het beste wat een vrouw zijn kan. (Schamper): Ik ben natuurlijk een suffert, iemand die zoo den heelen dag rondboemelt of aan zijn bureau van die malle dingen in mekaar zit te draaien, waarvan ie de helft weer verscheurt; iemand van den Nieuwen Gids, neen dat is uit den tijd, maar die in elk geval niets degelijks uitvoert, niet fatsoenlijk advocaat of dokter is of kantoorman, alsjeblieft... Ik dank je wel... Hou je niet meer van me, ga dan weg, laat me maar zitten, ik zal er wel komen, ook zonder jou; ik weet wat ik waard ben en wat ik eens worden zal...

Elisabeth (met nadruk): Fritz pas op, denk eindelijk eens bij wat je zegt...

Frederik: Wat denken, wat denken... Ik meen 't... 't kan me niet schelen... Wat verbeeld jij je... Ik heb je niet noodig... Loop naar den duivel, voor mijn part...

Elisabeth (recht-op, krachtig): Egoïst!

Frederik (getroffen, doorziet opeens den toestand; hij staat vóor Elisabeth, die in hare houding, recht-op, is gebleven; ziet haar lang aan, dan, geheel natuurlijk): Hoe ben jij opeens zoo veranderd?...

Elisabeth: Op eens veranderd... (Schamper): Ja, ja...

Frederik: Lisbeth, zeg me... (hij is achteruit gegaan naar den voorgrond, zit nu in de fauteuil, luistert, geheel vervuld van wat hij hoort, in angstige spanning).

Elisabeth (ernstig): Ja, ik zal het je zeggen... 't moet nu... Ik had zoo graag gewild, dat ik het niet had behoeven te doen... Ik hoopte nog altoos... Want ik heb van je gehouden, of, wie weet.. mijn verbeelding liefgehad...

Frederik (smartelijk): Lisbeth!...

Elisabeth: Ja, je leek me zoo positief, zoo flink, en tòch zoo gevoelig... En al die andere jonge mannen met hun flauwe praatjes, allemaal over dezelfde dingen, die jongens, die niets in hun leven schenen te doen dan te dansen, te

kriketten of kapstok te zijn voor hun kleêrmaker, - met hun aangeleerde uniforme maniertjes, wat had ik een hekel aan ze. Ja, overdreven zelfs... Daardoor was het eerst dat ik sympathie voor jou kreeg, geloof ik... Je was wat links toen, wat verlegen bij de menschen, daarom zagen ze op je neêr, lachten om je bewegingen..., dat ergerde me... Jij moest zeker hooger staan dan zij... En toen je bij me kwam en met me sprak, toen was ik hartelijker en vrijer tegen je dan ik anders wel geweest zou zijn... En aldoor intiemer werd ons gesprek; jij begon over dingen, die bij mij, jong kind, opgevoed zooals dat nu eenmaal bij onzen stand hoort, bekrompen, nog nooit waren opgekomen; en ik vond het mooi wat je zei en gevoelig en ook ik begon te vertellen, wat ik alzoo gedacht had, en je begreep mij dadelijk en deed het mij merken door een enkel woord, nu en dan met je zachte stem gesproken...

Frederik: Ja, was het dan niet mooi...

Elisabeth (zonder te antwoorden): Ik nam een sterke herinnering aan dat samen-zijn meê naar huis... Ik voelde mij aangetrokken tot den man, die zóo tot mij had gesproken en ik verlangde, diep in mij, naar een terug-zien. O en ik was blij toen dat gebeurde en nog veel meer omdat je, zooals je zei, zooveel moeite gedaan had om mij weer te ontmoeten. Ik, kìnd, werd opgemerkt door een man van beteekenis; die man vond het een geluk bij me te zijn en met me te spreken, met mij, die de eenige was, die hem kon verstaan. Wat wist ik toen van artiesten en mooie woorden zonder daden!

Mooi waren je woorden en grootsch je plannen. Wat kon je met enthousiasme spreken over het schoone, dat je aan de menschen zoudt geven, dat een heele ommekeer zou brengen in hun levens; de werken, die je zoudt schrijven en waarvan je me vertelde, hoe bewonderde ik ze; je sprak met zooveel overtuiging, dat ik ze al àf zag, er niet aan dacht, dat er nog geen letter van op het papier stond.

En je uitvaren tegen 't lage in de menschen, wat vond ik het edel. Ja zeker, de menschen wáren laag en slecht of geniepig; jij zei het en 't was zoo. Je wist alles, je was groot, je zoudt een Mozes zijn èn een Attila. Och ja, ik kwam pas van school en kende weinig andere menschen dan

mijn ouders, mijn vriendinnen en die ik zoo nu en dan op partijtjes ontmoette. Jij was de eerste buiten de sleur. (In haar gedachten; zonder minachting): Ik kon geen vergelijking maken met een werkelijken màn.

Frederik: O Lisbeth!

Elisabeth: Ik was gelukkig toen je me vroeg; met blijdschap gaf ik mijn leven aan je over... Toen kwam ons huwelijk en gauw daarna de teleurstelling... Ik gaf mij geen rekenschap van de verandering die gebeurd was; ik voelde alleen telkens weer een leegte, een onbevredigdheid, een verlangen... maar ik vroeg mij niet af... ik bekende mezelf niet, dat m'n illuzies niet verwezenlijkt werden... Ik zag niet, kòn toen nog niet zien... Er moest nog zooveel gebeuren.

De geboorte van kleine Wim was mijn geluk; een ànder geluk dan ik verwacht had, maar een geluk, een groot, heerlijk geluk, dat me geheel vervulde.

Wat was hij me álles, mijn lief, arm kereltje...

En toen ik hem niet mocht behouden, toen hij dood was, wat voelde ik het toen, in ééns, dàt hij mij alles geweest was; o, ik herinner mij nog zoo het oogenblik, dat het mij plotseling koortsachtig duidelijk werd, dat niets mij meer was overgebleven... Ik zag opéén dat je heelemaal van mij vervreemdde, dat je buiten mijn leven was komen te staan... En ik zag ook het waardoor... mijn moeder-zijn had mij opgevoed, mijn verdriet had die opvoeding voltooid... Ik zàg, dat je geen waar mensch was, dat je niet natuurlijk voelde... Al je doen was mooidoenerij... Je enthousiasme was zelfopwinding, niet liefde tot iets.. wàt je dan nog had geschreven, je lyrische verzen, je had ze niet gevoeld, al moesten ze gevoelig heeten, het was het gevoel van ànderen, dat je vertolkte, vertolkte, als een tooneelspeler vertolkte.

O, toen ik gebroken bij het doodbedje van mijn kindje zat en ik merkte hoe jij het leed, dat je beweerde te hebben, aan het bekijken was om er klaag-verzen van te maken, hoe je zuchtte aan je bureau, nìet - ik zag het zoo - omdat je kind gestorven was, maar omdat je verzen niet wilden lukken, o, toen op eens voelde ik een heftigen haat tegen jou en je gedoe van ellendige artistiekheid en ik had tegen je willen uitschreeuwen.... maar mijn arm dood jongetje zag ik weer aan....

Dat is het begin geweest.... Ik begon je nu heelemaal te zien.... Wat je liefde genoemd had voor mij, het was eigenliefde geweest; je had niet mij lief, maar wat je meende dat ik voor jou zou kunnen zijn.... je dacht, dat je door mij tot schrijven, tot daden zoudt komen....

Is er één woord van vertroosting over je lippen gekomen toen ik zoo héel bedroefd was....

Je vond het mooi een treurende moeder te zien, je zag mij zooals je een landschap zoudt zien en mijn toestand als een geval waarvan wel iets te maken kon wezen, maar het kwam niet bij je op, dat die treurende moeder jou vrouw was en dat zij treurde om jou kind; jij leed niet hetzelfde leed als zij, jij leed niet óok omdat zìj leed....

En later, wat werd er van al je plannen, waar bleven de grootsche daden, die je zoudt doen; enkele versjes, waarvan de helft nog afgekeurd, moesten het monument verbeelden, dat je zoudt stichten, het monument van schoonheid en wijsheid.... maar in je spreken bleef je de groote kunstenaar, die wel wat beters te doen had dan te letten op het kleinzielig gepeuter van het plebs:... familieleven, ijverig werken aan een nederige maar wèl vervulde taak....

Grootsche daden, grandiose èn innige werken, zooals ze nog nimmer geschreven waren, stonden altijd nog in de toekomst, ja altijd in de toekomst.... Er was niets in je veranderd sedert onzen engagementstijd...., maar in *mij* was iets veranderd, het graag-geloovende, ònwetende, och, jónge, meisje, bestond immers niet meer!

Nooit heb ik je hierover gesproken; ik had mijn oude illuzies tòch nog lief.... Ik had tòch nog tijden van twijfel en dan weer die, waarin ik geloofde, dat als je maar eerst los zoudt zijn van invloed van buitenaf, die je tot dingen aanzet, waar je niet toe in staat bent, dat je dan de ellendigheid, de steriliteit van het leven dat je leidt, zoudt inzien en dat je dàn langzamerhand zoudt gaan werken, bewust, aan een taak, die je volbrengen kunt.... Ja, ik geloofde dan, dat die tijd nog kon komen en ik verduurde alles; ik wilde je helpen.... door eenvoudige hartelijkheid eerst....

Maar nu eindelijk, nu kan ik niet meer gelooven en nu moest ik spreken; nu geloof ik aan niets meer in je, dan aan je egoïsme, ja, aan niets anders. Je kent niets en je

zet je zelf op een voetstuk om je te aanbidden; je voelt niets voor anderen en je doet je voor als hun verlosser. Neen, je voelt niets voor anderen, je voelt voor niemand dan voor jezelf iets. En nu weet ik wel, nu is het uit, nu bestaat er niets meer tusschen ons; dat is jou schuld....

Ik had graag een goede vrouw willen worden, zelfs straks nog zou ik in staat geweest zijn mijzelf wijs te maken dat dat wat ik zoo duidelijk gezien had, niet waar was geweest; ik had mijzelf graag willen overtuigen.

(door zenuwen ijskoud-ernstig): maar nu ik gesproken heb, is het uit, nu is het voor goed uit; het is onherstelbaar....

(zij gaat langzaam naar de deur; éven voordat zij die bereikt heeft barst zij plotseling in snikken uit; dan gauw door de deur af).

Frederik (van zijn stoel op; snelt haar na, smartelijk roepend): Lisbeth! Lisbeth! (bij de deur gekomen vindt hij die gesloten; zinkt er bij neêr, klagend):

Ja, het is waar, je hebt gelijk, ik ben niet goed voor je geweest, maar ik zal anders worden, ach, laat mij niet alleen, Lisbeth, lieveling, ik hou zooveel van je, ach toe, antwoordt me, zeg dat je me vergeeft, dat je weer mijn lief vrouwtje wilt zijn.... Ik zal álles voor je doen, álles, ach toe, antwoord me, zeg dat je me vergeeft....

(hij luistert; moedeloos): O! o!

(staat moeielijk op; blijft een oogenblik staan, luistert dan nog eens aan de deur; vleiend): Lisbeth!

(zucht dan diep; gaat langzaam naar zijn bureau; zinkt in zijn bureaustoel neêr; steunt het hoofd op de hand; snikt; dan richt hij het hoofd op, tuurt voor zich uit, neemt een penhouder, doopt in, denkt na, schrijft een paar woorden, staakt zijn geschrijf, denkt na, langer nu, werpt de pen dan plotseling weg, staat op, met armbeweging wanhopend): O! o! o!

(hij weet niet wat hij doen, hoe hij zich houden moet, niet eens tegenover zichzelf, en loopt zenuwachtig door het vertrek; dan, op eens, blijft hij stilstaan; hij heeft een denkbeeld gekregen; hij gaat naar een muurkast, neemt daar een revolver uit, dien hij eenigszins theatraal laadt; hij heft de revolver op, blijft een oogenblik in dezelfde houding, dàn, plotseling, werpt hij het wapen weg, zakt in de fauteuil; snikkend roept hij uit):

Och, ik wil mij immers tòch niet doodschieten; ik ben er 'n te groote lammeling voor; ik speel altijd komedie; maar ik kàn immers niet anders.... O god, laat mij toch gauw dood-gaan, ik ben zoo ongelukkig,... zoo... zoo... vreeseselijk ongelukkig! (Hij snikt, heftig opschokkend; zijn hoofd tegen den rug van de fauteuil; de deur waardoor Elisabeth weggegaan is, blijft gesloten.)

FRANS MIJNSSEN.

Cats.

Inleiding.

Dood, morsdood is een dichter eerst, indien hij voor goed neergelegd is in het graf van het zwijgen, indien zijn werk niet meer wordt gezien tenzij in bibliotheken, zijn naam niet meer genoemd dan door de historieschrijvers der literatuur, indien hij geen vrienden meer heeft noch vijanden.

Is dat waar, dan is Cats nog springlevend. Want alleen in deze eeuw zagen een negental uitgaven zijner volledige werken het licht en evenveel bloemlezingen uit zijn werk; tal van studiën zijn hem gewijd en nog onlangs heeft een Franschman een dik boek over hem geschreven; veel smaadheid wordt hem aangedaan, doch hij heeft ook trouwe vrienden, die opkomen voor zijn eer, die hem niet alleen aanprijzen maar ook lezen.

En toch, wat zegt deze populariteit bij die van vroeger, bij den roep die vooral in de 17de eeuw uitging van zijn persoon als van zijn werk! De uitgaven zijner afzonderlijke werken telt men in die eeuw bij dozijnen, van sommige bij twintigtallen; bovendien zagen nog een zevental uitgaven der volledige werken het licht en werden verscheidene verhalen uit *Houwelyck* en *Trou-Ringh* afzonderlijk gedrukt.[1] En niet in kleine oplagen! De uitgever Schipper begroot het aantal exemplaren van *Houwelyck* op 50,000; dat van de *Sinne- en Minnebeelden, Maegdeplicht, Zelfstrijt* en van het *Tooneel van de mannelicke Achtbaerheyt* zal, zegt hij, weinig minder zijn; het aantal exemplaren van *Spiegel van den ouden ende*

1) Zie die uitgaven genoemd in: *Museum Catsianum*. Niet genoemd is daar eene uitgave in 4o. van 1661 (Amsterdam, J.J. Schipper, ter Utrechtsche Bibl).

nieuwen Tijdt stelt hij op 25,000, dat van *Trou-Ringh* overtreft dat aantal.[1)] Catsen in soorten! Onhandelbare folianten met zware dekborden en koperen sloten, boeken die staan waar zij staan als die stoere Hollanders van voorheen in hunne buffelleeren kolders; statige kwartijnen en lijvige octavo's en allerlei kleingoed van duodecimootjes, vlugge notedopjes bij die zware oorlogsbodems. Vele versierd met fraaie prenten en prentjes, sommige met grove nadrukken daarvan.

De populariteit van Cats komt op als een springvloed; in Zeeland ziet men het eerste wassen van het getij. Duidelijk blijkt uit de stukken van dien tijd, hoe zeer het Zeeuwsch provincialisme gevleid werd door de gedachte dat Zeeland nu eindelijk ook ging deelnemen aan de literatuur, dat de Zeeuwen nu eindelijk voor het eerst een Zeeuw hadden gevonden die hun stem zou geven in het literair kapittel. Vroeger waren Limburg, Vlaanderen, Brabant, Holland de gewesten waarin de bloemen der poëzie ontloken; na den opstand had Holland de leiding der literaire beweging in handen genomen - zou Zeeland altijd achterblijven? Neen zeker, dat zou nu anders worden! Vroeger, zegt de uitgever J.P. van der Venne, verstond men onder ‘een Zeeuwschen nachtegaal’ altijd een kikvorsch of op zijn Zeeuwsch een ‘puyt’, maar nu worden er ook ‘waere Nachtegaelen’ gevonden! ‘Strijckt dan’, zoo vervolgt hij tot de lezers van den dichtbundel *de Zeeuwsche Nachtegael* (1623), ‘strijckt dan voortaan een sachter vonnis over onse Zeeuwsche eylanden en de inghesetenen van dien’. Burgemeesters, pensionarissen, advocaten en doctoren schaffen zich lieren aan en een algemeen getokkel weerklinkt. Het is Adriaen Hofferus, burgemeester van Zierikzee, Jonkheer Philibert van Borsele, burgemeester van Tholen, Jacob Hovius, burgemeester van Brouwershaven, Jacob Schotte, burgemeester van Middelburg, Simon van Beaumont, pensionaris dier stad, Adriaen Valerius, schepen en Raad te Veere, Johan de Brune, advocaat te Middelburg, Lenart Peutemans - de man die ‘zijn naam niet mee heeft’, zooals Beets droogjes opmerkte - dokter te Middelburg en nog eenige anderen. Ook Cats en Anna Roemers verleenden hunne medewerking tot den dichtbundel *De Zeeuwsche Nachtegael* die met gezamenlijke krachten

1) In de voorrede der eerste uitgave van *Alle de Wercken* van 1655.

werd samengesteld, die nu aan het Nederlandsch publiek zou toonen, dat ook voor Zeeland gold: ‘in elk woont dichtrenvuur.’ En Cats had voor Prometheus gespeeld. ‘Vader der Poëten’, wordt hij hier genoemd door Johanna Coomans, die onder den invloed van Cats een Wapen-Schild voor ‘alle eerlicke Jong-mans’ had bedacht, bestaande in een gerookte ossetong op wingerdblaren. De argelooze Johanna wilde niet zoozeer de aandacht vestigen op de overeenkomst tusschen een Zeeuwschen vrijer en een os, zij bedoelde alleen, dat de jonkmans in hun verkeer met de andere sekse geene ‘mauvaise langue’ moeten toonen, doch ‘een reyne kuysse tong, aen alle canten schoon’.

Een paar der bovengenoemde Zeeuwen, Simon van Beaumont b.v. en Philibert van Borselen, behoefden zich dat vaderschap van Cats niet aan te trekken, maar allen stemden zeker in met hetgeen Johanna Coomans had geschreven:

> Door u heeft Zeeland eerst (ten mach niet sijn ghesweghen)
> In 't stuck van Poësy soo grooten naem ghekreghen
>
> De geesten zijn door u uyt liefden aenghedreven
> (Want Zeelandt moeste sijn in reden-cunst verheven).[1)]

De Zeeuwen bleven Cats trouw; ook nadat hij aan Holland boven Zeeland de voorkeur had gegeven en pensionaris van Dordrecht was geworden. Onder de lofdichters die naar zeventiend'eeuwsche gewoonte als trompetters voor een dichter en zijn werk uitgaan, zien wij ook Zeeuwen. ‘Niet zoeter zong weleer Orpheus in het Bosch’, zegt burgemeester Hofferus, ‘noch Arion op het water. Kom mij niet aan boord met Grieken en Romeinen - gansch Griekenland en Latium en de heele Helicon woont in deze eene borst.’[2)] Burgemeester Hovius geniet nog steeds bij de gedachte dat Zeeland nu voortaan zal meetellen in de literatuur:

> Men heeft tot heden toe gekneutert en gekeven
> Of Zeelandt oock wel sou uyt-brengen een Poëet,

1) Zeeuwsche Nachtegaal II, 49 vlgg. Ook II, 56 de uiting van ‘liefd' en danckbaerheyd aen Catz’.
2) Zie de lofdichten vóór de uitgave van ‘Alle de Wercken’ (ed. 1661).

> Vos ego Pierides testor quod Graecia tota
> Et Latium totusque Helicon consederit nno
> Pectore. . . . . .

En tot op desen dagh niet veel men noch en weet,
Die in de Poëzy den geest omhoogh doen sweven,
Maer nu is ons ghebreck gebetert met gewin

Bij een derden Zeeuw, Jan de Brune (den jongen), vinden wij, zoover ik weet voor het eerst, dat in één adem noemen van Cats' werken en den Bijbel. 'Ik hoorde onlanx' schrijft hij in zijn *Wetsteen der Vernuften*, 'de boeken van Heer de Raad-Pensionaris Cats de Bibel des jeugts noemen. Gewisselik zijn der honderden van jongelui, dewelke die schriften neerstiger doorneuzelen dan zy de heilige blaren doen.'[1] Niet anders dan de Zeeuwen spreken de overige inwoners der Zeven Provinciën.

Hetzij men Barlaeus in statige hexameters hoort aanheffen:

Virtutum venerande pater, sanctissime legum
Arbiter, haec audi facilis. . . . . .

hetzij men Jeremias de Decker's gedicht over Cats leest of het lofdicht van Arnold Moonen of de talrijke poëtasters wier stemgeluid eer aan kikvorschen dan aan nachtegalen doet denken, het is alles één-pot-nat: roem van onze eeuw, Phenix der poëten, aartsheilig van Parnas, 'O Staetheer, groot van geest!' - dat zijn slechts eenige droppels van dit vocht. Ook Huygens stemt in met de hulde gebracht aan den man, wien hij indertijd zijn *Kostelijck Mal* had opgedragen, wiens 'doorluchtige gepeisen' en 'onuytputtelicken geest' hij in een grafschrift roemde. Maar Hooft en Vondel 'slaan geen geluid', of zoo al, dan niet om Cats te prijzen. Vondel heeft slechts door een grof schimpdicht getoond het bestaan van Cats te kennen. Hooft zwijgt in zijne poëzie geheel over Cats; waar hij een enkelen keer gewag van hem maakt in een brief, spreekt hij over het huwelijk van een der dochters van 'den pensionaris Catz, die..... groot goedt met dijken in Vlaanderen gewonnen heeft.'[2]

Ik geloof niet, dat het geletterd publiek dier dagen deze houding onzer beide eerste dichters heeft opgemerkt, ook al leest men in een der lofdichten: 'Hij werd wel in ons land,

1) Wetsteen der Vernuften (a^{o} 1658) I, 49.
2) Brieven (ed. Van Vloten) II, 32.

maer buyten meer gepresen'. Doch indien al, dan is dat te kort aan waardeering voor hen zeker meer dan aangevuld door den roem dien Cats in het buitenland genoot, een roem die aan des dichters landgenooten niet onbekend gebleven is.[1] Ook Hooft en Vondel waren in hun tijd en daarna niet onbekend in Duitschland en Zweden, maar toch, al moge het ons leed doen, niet zij noch Breero noch Huygens, maar Cats is gedurende de 17de eeuw en de eerste helft der 18de, de voornaamste vertegenwoordiger onzer literatuur tegenover het buitenland. Zijn *Self-stryt* is vertaald in het Engelsch, een deel van zijn *Ilouwelyck* in het Deensch; verscheidene zijner werken werden nagevolgd in het Zweedsch; van 1641 af wordt zijne poëzie in Duitschland gelezen, bewonderd, nagevolgd en vertaald, totdat in den aanvang der 18de eeuw eene volledige vertaling van al zijn werken het licht ziet.[2]

Wat men gedurende de 17de eeuw en nog lang daarna zoo in Cats bewonderde, was zijne geleerdheid, zijne kennis van menschen en dingen en toestanden, zijne vroomheid, de harmonie tusschen zijn leven en zijne leer:

> Een korf vol leeringen en spreuken in veel talen
> Daer uyt zoo menig ziel kan nutte diensten halen.

lezen wij in een der lofdichten. Daarmede was niet alles gezegd, maar toch veel. Van de kunst is in allen gevalle in de lofdichten weinig of geen sprake. Ook Huygens rept daarvan niet. Alles geheel in overeenstemming met de heerschende opvatting dier dagen, volgens welke de poëzie leermeesteres van godsdienst en wetenschap, van deugd en goede zeden moest zijn.

Dat de bewondering voor Cats en zijn werk niet op dit hooge peil zou blijven, was waarschijnlijk om meer dan een

1) Behalve op het bovenvermeld vers uit een der lofdichten vóór de editie van 1661, wijs ik op deze regels uit een der grafschriften door Huygens:

> 'Die gaven daermen Cats bij kent
> Soo verr de Son rijst en belendt;'

op het overzicht der vertaalde werken van Cats in het voorbericht der editie van 1655.

2) Vgl. *Mus. Catsianum* no. 96, no. 138. no. 24. De mededeelingen van Dr. J. Bolte in *Tijdschrift voor Ned. Taal en Letterkunde* XVI, 441 vlgg. E. Wrangel, Sveriges Litterära Förbindelser med Holland, p. 194-196, 202-207.

reden. Geen springvloed is lang van duur. De onmatige bewondering van een auteur door zijne tijdgenooten oordeelt zich zelve; dat hebben Nederlandsche dichters als Van der Noot, Feith en Tollens ondervonden, evengoed als hunne buitenlandsche kunstbroeders Marini, Lilly, Ronsard en verscheidene anderen. De waarlijk groote dichters staan meerendeels te hoog boven hunne tijdgenooten, om door dezen naar waarde te worden geschat; zij schrijven gedeeltelijk toekomstmuziek. Doch hiermede is niet de eenige reden genoemd. Andere tijden, andere opvatting van het wezen der poëzie, andere beschouwing van de poëzie der vroegere geslachten. Wij betreden hier een te onzent zoo goed als onontgonnen veld van onderzoek: de geschiedenis van de ontwikkeling der literaire begrippen; ik kan hier dus niet meer doen dan een klein deel van dat uitgestrekte veld verkennen. Slechts zooveel zal ik hier zeggen, dat in de literaire critiek evenals in de poëzie zelve de kunst zich meer en meer tracht los te maken van stichting en leering, een streven waarin de zelfstandige ontwikkeling der wetenschap haar steunt, doordat ook deze meer en meer haar eigen weg gaat. Langzaam, langzaam aan trachten kunst en kunstcritiek zich te bevrijden van de banden die haar verbinden aan godsdienst, zedelijkheid en wetenschap niet om deze voor goed vaarwel te zeggen, doch om naast haar een eigen weg te volgen naar eigen doel. In de 18de eeuw kunnen wij deze opvatting in ons land en elders waarnemen. Doch de voorstanders der vroegere opvatting geven geen kamp. Zullen zij een auteur bewonderen, dan moet hij een vroom man zijn; poëzie die wil leeren, stichten, de menschen beter maken, heeft reeds door die eigenschappen aanspraak op hunne sympathie. Zoo ontstaat verdeeldheid onder publiek en critici. Het spreekt wel van zelf, dat juist het werk van een auteur als Cats, zoo overal bekend, zooveel gelezen, zoo zeer verbreid onder alle standen, ons eene goede gelegenheid biedt om den aard dier verdeeldheid te leeren kennen. In hoofdzaak kan men twee stroomingen onderscheiden, die men in aansluiting bij ons hedendaagsch spraakgebruik zou kunnen noemen: de neutrale critiek en de critiek met den bijbel. Die stroomingen loopen wel eens ineen of dicht naast elkander, maar zijn toch wel van elkander te onderkennen.

Vergis ik mij niet, dan begint de roem van Cats te kenteren reeds in het laatst der 17de eeuw. In allen gevalle is die kentering zeer duidelijk te bespeuren, nadat het eerste kwart der 18de eeuw voorbij was gegaan. In 1732 hooren wij Justus van Effen verklaren ‘dat die Groote Man in zijn hoedanigheid van Poëet binnen zo weinig jaren van het toppunt van roem tot in den afgrond van de uiterste veragting is nedergestort.’ Die verachting was volgens Van Effen algemeen, bij dichters als bij ‘liefhebbers van de konst.’ ‘Zo iemand met lof van 's mans werken durft spreken, men ziet hem (aan) alsof hij uit de andere waereld kwam en het hem in de hersenen scheelde.’[1)]

Ook wat de critiek in Cats laakte, wordt ons door Van Effen medegedeeld; het was vooral: ‘dat zijne uitdrukkingen naar de Poëtische Godentaal niet zwemen, dat ze te gemeen, te verstaanbaar zyn en door niet hoogdravend' onmagtig 't gehoor te verrukken.’

Voor ons beteekent dit oordeel, dat men in Cats eenvoud afkeurde en opgeschroefdheid miste. Zoowel die afkeuring als dat gemis pleiten zeker meer tegen de critici dan tegen den dichter en het viel Van Effen niet moeilijk de dwaasheid te betoogen van die zucht om alles ‘hoogdravend’ te willen maken. Zelf gaf Van Effen eene over 't geheel veel verstandiger beschouwing van Cats, doch daarmede bewoog hij de afvalligen niet tot terugkeer. Het baatte niet of hij al vertelde hoe hem nog onlangs, bij het lezen der geschiedenis van Rozette en Galant, de tranen in de oogen waren gesprongen, hoe hij nooit ‘zonder eene teerhartige ontroering en liefde voor dien eerlyken man (had) kunnen lezen zyn betuiging dat hy nooit nog voor nog na zyn huwelyk zig aan onkuisheid had misgrepen’ - het hooge woord was eenmaal gesproken: er waren dichters en ‘liefhebbers der konst’ wien Cats niet meer smaakte en zij hadden dat hardop gezegd.

Van nu af staat de roem van Cats op een hellend vlak, maar niet om van stapel te loopen. Eene halve eeuw later verzekert Bilderdijk ons, dat Cats ‘thands (1776) zijne wettig verkreegene achting bijna ten eenenmale verlooren heeft en

1) Hollandsche Spectator van 3 Maart 1732.

nauwlijks meer dan van het plompe gemeen geleezen wordt.'[1] Bilderdijk zelf ondertusschen las Cats wel. Hij las hem reeds, als wij hem mogen gelooven, toen hij anderhalf jaar was en is hem blijven lezen zijn leven lang. Als Bilderdijk over Cats spreekt, wordt zijne stem week, neemt zijn grimmig gelaat een zachte uitdrukking aan. Wat heeft hij niet te danken aan zijn oudsten en besten vriend! Deze heeft zijn geest, zijn gemoed gevormd, zijn geloof bevestigd, 'zijn hart gelouterd door liefdes zuivere vlam,' hem behoed dat niet ook hij zijne knieën voor valsche Goden heeft gebogen.[2] 'Mijn halsvriend' noemt hij hem. (Wat zou Cats geschrikt zijn van *die* omhelzing!) Echter is de betrekking van Bilderdijk tot Cats niet louter van persoonlijken aard; toont hij ook reeds in 1776 oog te hebben voor Cats' langwijligheid en de eentonigheid zijner verzen, hij gelooft toch dat men Cats moet eeren om den rijkdom van inhoud zijner poëzie, om 'zijne zoetvloeiendheid, vaardigheid van stijl, rijkheid zijner verbeelding.' In 1806 roemt hij de waarheid van Cats' schilderingen, de 'juistheid' zijner kunst.

Dat een groot deel van het beschaafd publiek Cats niet meer leest, is volgens Bilderdijk een gevolg der verbastering van ons volk. Cats was 'de wellust onzer vaderen,' zoolang zij nog godvruchtig waren, zoolang Fransche dartelheid hun dat boek niet uit de handen had geslagen.

> Doch die zijn God verstiet, moest ook zijn Cats verstooten!

Op dien zelfden grond zien wij Feith staan, waar hij in zijn *Ouderdom* eene klacht uit over de geringschatting van den 'eerwaardigen Grijsaard' bij een 'gezonken kroost.' Men heeft geen oog meer voor zijne 'kindsche eenvoudigheid,' zijne 'onschuld die niet bloost,' zelfs niet meer voor zijne wijsheid. Het heden is Cats niet meer waard. Maagden, bruiden, vrouwen als die van Cats kennen wij niet meer; maar 'de reine liefde en 't huislijk heil' zijn met haar verdwenen.

Helmers trekt in zijn *Hollandsche Natie* ééne lijn met Feith:

1) Dichtkundig Onderzoek van 's Heeren Jacob Cats *Cupido verloren en uytgeroepen*.
2) Vgl. de Dichtwerken van Bilderdijk (ed. Da Costa) XII, 66 en 282; XIV, 139.

Zoo lang de deugd van Cats nog leefde in ons gemoed,
Hield Neerlands vrijheid stand, bij rust en overvloed:
Maar toen 't ondankbaar kroost zijn deugden had verloren

‘Meesterlijk’ zegt Witsen Geysbeek, is deze kenschetsing van Cats door Kops: ‘Cats heeft zijn vernuft en pen geheel toegewijd aan de zedelijke beschaving der natie en gearbeid in den geest der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.’

Bilderdijk, Feith en Helmers prijzen Cats vooral als den leermeester van deugd en goede zeden, de hoogleeraar Kops als den volgeling van Jan Nieuwenhuizen; een drietal andere professoren: Adam Simons, Siegenbeek en Visscher houden het oog meer op zijne verdiensten als dichter gericht. Wel spreken ook zij van ‘dien vromen dichter,’ ‘den achtbaren Cats,’ ‘den braven Cats,’ maar den meesten nadruk leggen zij toch op zijne oorspronkelijkheid en zijn vernuft, zijne levendige schildering, verbeeldingskracht, bevalligheid. Alleen Simons spreekt over de ‘eentonigheid,’ niet van Cats, maar van ‘den beminnelijken Cats.’[1)]

Er bleven nog altijd verstokten, ‘die even onbewimpeld als stoutmoedig aan den eerwaardigen Staatsman zijne anderzins alom erkende dichterlijke verdiensten (poogden) te ontrooven,’ zooals zekere Q.N. te Amsterdam in 1821 klaagt; die slechts met een ‘honend schouderophalen’ van hem spraken.

Doch men kon zoo iets, zeide Q.N., slechts aan ‘onbeschaamdheid’ of ‘diepe onkunde’ toeschrijven. In allen gevalle konden deze onbeschaamden niet verhinderen dat in 1829 voor Cats een standbeeld te Brouwershaven werd opgericht. Brouwershaven stak de vlaggen uit, in de kerk werd eene redevoering gehouden, een kinderkoor zong liederen, de behoeftigste ingezetenen werden onthaald, de leden van het departement tot Nut van 't Algemeen, van wie de zaak was uitgegaan, hielden in hunne geïllumineerde vergaderzaal een vriendschappelijk avondmaal en besloten daarmede de plechtigheid. ‘Onder gepaste vrolijkheid’ voegt

1) Zie deze en andere dergelijke stukken verzameld tot een bundel, *Varia* getiteld, in het Museum Catsianum p. 35, X.

de *Algemeene Konst- en Letterbode* er aan toe; men mocht eens denken, dat de heeren van het Nut in Brouwershaven een bacchanaal hadden aangericht, eindigend in een woesten rondedans om het standbeeld.

Zoo stond Cats dan nu, zij het ook in een hoekje, op zijn voetstuk van Escoschynschen steen. Wie wilde kon voortaan een bedevaart naar Brouwershaven doen en zijne devotie verrichten voor Sint Jacob. Een zijner bewonderaars, de geletterde advocaat Schull was niet gerust op de duurzaamheid van de ‘pierre de Rochefort’ waaruit men het beeld had gehouwen: ‘Wij hopen, dat de steen bestand moge zijn tegen den invloed van de lucht.’ Doch hij troost zich met de gedachte, dat in het ongunstigste geval een volgend nageslacht ‘zich verpligt zal rekenen, den zedemeester van Nederland een nieuw eerebeeld op te rigten.’

De ‘pierre de Rochefort’ heeft het wel uitgehouden, maar er was een ander bezwaar, waaraan advocaat Schull niet heeft gedacht. Duidelijk vertoont het zich in deze woorden van den Med. doctor J.J. Pennink, twintig jaar na de oprichting van het standbeeld: ‘Moet het ons dan geene smartelijke gewaarwording zijn, als wij dagelijks ontdekken, hoe Cats voor Nederland niet meer datgene is wat hij zijn moest - de geliefkoosde zededichter; als wij zien hoe zijne werken, die eene plaats naast onzen huisbijbel moesten bekleeden, voor velen een gesloten boek zijn?’ Dr. Pennink heeft getracht voor Cats nog te redden wat er te redden viel en een verdienstelijk boek geschreven (opgedragen ‘aan mijne edelaardige echtgenoote’), waarin hij Cats schetst en prijst inzonderheid ‘als diëet en zedemeester en als bevorderaar van de verstandelijke en zedelijke beschaving der Nederlandsche Natie’[1)].

Zelfs het beroep op Cats' verdiensten als ‘diëetmeester’ mocht niet meer baten. Toen Pennink zijn boek uitgaf, was er reeds een jonger geslacht opgestaan met gansch andere idealen over leven en literatuur. In 1844 had Potgieter in zijn *Rijks-Museum* die meesterlijke kenschetsing van Cats' persoonlijkheid en werken gegeven, die waarschijnlijk meer

1) Voorlezingen over den raadpensionaris en dichter Jacob Cats..... door J.J. Pennink, Deventer, Wilterdink 1851.

dan eenige andere critiek den stoot heeft gegeven tot een omkeer in de beschouwing van Cats als mensch en dichter. Scherp maar kalm, de kalmte die eene volkomen beheersching van het onderwerp geeft; streng maar waardig, al flikkert soms de spot door het betoog, al trilt hier en daar ingehouden verontwaardiging, onbeschroomd lakend doch ook onpartijdig het goede erkennend, geeft Potgieter ons een beeld van Cats' leven en werk. Evenals Simons vóór hem gedaan had, maar met meer nadruk, stelt hij Cats tegenover Vondel, Hooft en Huygens om de minderheid van den volksdichter te doen uitkomen. Voor het eerst stelt hij vragen als deze: ‘welk deel Cats genomen heeft aan de bewegingen zijns tijds’, ‘welke soort van nieuwsgierigheid er gescholen hebbe in de gretige lezing zijner werken gedurende de laatste helft der zeventiende, gedurende de eerste der achttiende eeuw.’ Hij stelt den uitslag der gezantschappen van den Heer van Zorgvliet tegenover dien der zendingen van den Heer van Zuilichem; hij wijst op het grofzinnelijke in Cats, op de onoordeelkundige ophemeling zijner talenten. Toch heeft hij oor voor het zoetvloeiende van Cats' verzen, oog voor het Hollandsche, het huiselijke element daarin, voor den rijkdom zijner gelijkenissen en tegenstellingen, de vlugheid zijner verbeelding, zijne aanschouwelijkheid van voorstelling.

In rijkdom van inhoud, ruimte van blik, billijkheid van waardeering en onpartijdigheid overtreft Potgieters vijftal bladzijden het schitterend en amusant maar vluchtig artikel dat Busken Huet in *de Gids* van 1863 schreef ter gelegenheid van nieuwe uitgaven van Cats' werken.

Na eerst de fiolen van zijn toorn te hebben uitgestort over het hoofd van den ‘Zeeuwschen poldergast’, den ‘godvreezenden moneymaker met zijne door en door laaghartige moraal’ en zijne ‘wellustige verhalen’, schetst Huet in vlugge omtrekken het beeld van Cats als raadpensionaris en als dichter.

De critiek van Huet maakt eenigszins den indruk van eene nationale wraakneming. Daar lag het dan nu van zijn voetstuk, het afgodsbeeld uit Brouwershaven, waarvoor men ons zoo lang had gedwongen te knielen, met wiens leuterende hymnen men ons zoolang had verveeld; de bordpapieren kroon was hem van het hoofd gerukt, het vroomheidsmasker van

het blomzoet-blozend gelaat, de fraaie lappen van het lijf! Ik heb geen getuigenissen van den indruk, indertijd door Huets artikel op het lezend publiek gemaakt, maar zeker zal menigeen zich vooral in dien aanhef verkneuterd hebben, al zullen misschien meer anderen zich er over hebben verontwaardigd. Het is waar, dat Huet na Cats met knuppelslagen van zijn voetstuk te hebben geworpen, de steenen pop heeft overeind gezet en aan eene kunstbeschouwing onderworpen. Waar ook, dat hij met zijne uitnemende critische gaven tal van juiste opmerkingen maakt, en ondanks alles wat hij in Cats afkeurt en veroordeelt, toch eindigt met ‘een wettig muzenkind in hem te begroeten’. Cats zou misschien de opmerking gemaakt hebben, dat de muzen maagden, op zijn best: vrijsters, waren en bij haar dus slechts sprake kan zijn van een ‘speelkint’.

Een jaar of vijf na het verschijnen van Huets artikel kwam Jonckbloet in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* het vonnis, gewezen door kunst en kunsteritiek, in naam der wetenschap bekrachtigen. ‘Terwijl wij de goede bedoeling van den bestevaer blijven waardeeren..... meesmuilen wij als men hem ons nog voor een groot Dichter wil opdringen’[1].

Dat slotwoord geeft vrij wel den geest van Jonckbloets degelijke beschouwing terug.

Het scheen gedaan met Cats! Veroordeeld was hij in naam van kunst, critiek en wetenschap. Mannen van naam uit het kamp der modernen en liberalen hadden het oordeel uitgesproken; wat anderen als b.v. Van Vloten en Alberdingk Thijm van hem zeiden, was niet veel gunstiger[2]. Na 1863 zien wij zijn werk nog slechts driemaal van de pers komen; een van die uitgaven wordt *volksuitgaaf* genoemd, de andere *volksboek*[3]. Dat laatste feit duidt eenigszins de richting aan, waarin zich de literaire reputatie van Cats bewoog, en reeds sinds geruimen tijd bewogen had: van de hoogere

1) Ik citeer naar de tweede uitgave van 1874, II, 211 (De eerste verscheen 1868-1872).
2) De eerste in zijne *Beknopte Geschiedenis der Nederl. Letteren* p. 246 vlgg., de tweede in zijn interessant boekje *De la littérature Néerlandaise à ses différentes Epoques* p. 157 vlgg.
3) Mus. Cats. p. 3, n°. 20; p. 33, n°. 257.

standen en den middelstand naar de minder gegoeden en minder ontwikkelden. Echter, ook onder zijn voormalig publiek bleef hij vrienden behouden. In de eerste plaats zijne geestverwanten op godsdienstig gebied, in de tweede plaats hen, die zonder zich tot zijne geestverwanten te rekenen, meenden dat hem door critici als Jonckbloet en Huet onrecht was aangedaan, die hem hoog stelden als volksdichter en van oordeel waren, dat er ook nu nog vrij wat in zijn werk viel te waardeeren voor ontwikkelde lezers.

Tegen Potgieters critiek viel niet veel in te brengen, maar Huet en Jonckbloet hadden vat op zich gegeven. Huet was onbillijk geweest en vooral, hij kon bezwaarlijk de overtuiging wekken van te spreken met die kennis van zaken die een criticus hebben moet. Jonckbloet had Cats ongetwijfeld grondig bestudeerd, maar zijn zin voor godsdienst en geloof was weinig ontwikkeld, evenals - het zij gezegd met allen eerbied voor zijne groote gaven en verdiensten - evenals zijn smaak voor poëzie.

Hier bood zich dus wel de gelegenheid aan, een poging te wagen tot herziening van het gewezen vonnis. Het eerst werd van die gelegenheid gebruik gemaakt door een man, die verdiend had in ruimer kring - niet: bekend te zijn, want daarnaar heeft hij blijkbaar niet gestreefd, maar - invloed te oefenen: J.A.F.L. Baron van Heeckeren. In 1876 voltooide hij een met even grondige kennis als warme sympathie geschreven artikel, dat eerst een paar jaar geleden werd uitgegeven[1)]. Dit pleidooi voor Cats is overigens sterker in den aanval dan in de verdediging. In zijne polemiek tegenover Jonckbloet en Huet is Van Heeckeren niet zelden gelukkig en slaat hij soms den spijker op den kop; minder gelukkig, waar hij Cats tracht te verontschuldigen of vrij te pleiten van hetgeen tegen zijn persoon en zijne poëzie was aangevoerd; het zwakst, waar hij ons wil doen gevoelen, dat Cats ‘verscheidene uitmuntende eigenschappen als dichter’ had. Zoo b.v. waar hij vraagt: *n*Kan men een schilderachtiger regel denken dan de volgende:

1) Door zijn vriend T.N. van der Stok in het tijdschrift *Taal en Letteren* V. 73 vlgg. In dat tijdschrift vindt men ook de overige litteraire nalatenschap van Van Heeckeren gepubliceerd,

Zij vult in haren nood
De bosschen met geschrei; met tranen haren schoot.

waar hij bij, overigens niet geheel onverdienstelijke, regels voorbijziet of niet weet, dat zij eene vertaling van een vers van Seneca bevatten[1] of 'pathetische en hoog tragische uitroepen', zelfs 'iets Shakesperiaansch' ontdekt in verzen die op verreweg de meeste ontwikkelde lezers weinig of geen indruk zullen maken.

Zwak ook, waar hij Vondel en Hooft naar beneden tracht te halen, in de hoop dat Cats daardoor rijzen zal; zwak eindelijk of liever, beminnelijk onhandig, wanneer hij in zijn ijverige verdediging van Cats vergeet zich te dekken en vraagt: 'wat er van ons volk zoude zijn geworden, indien het niet naast de onverteerbare kost der verlatiniseerde dichters (bedoeld worden vooral Hooft en Vondel!) de *burgerlijke roggepap van Cats schriften* had te eten gekregen'.[2]

Het woord van Van Heeckeren zou vooreerst het lezend publiek niet bereiken; eer het zoover kwam, was reeds een ander strijder voor de eere van Cats opgestaan, ditmaal 'uit ons Calvinistisch volk'. In de doorwrochte rede, door Dr. A. Kuyper in 1888 gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, vinden wij ook een meesterlijk pleidooi voor Cats als dichter.[3] Zou het iemand gelukken den dichternaam van Cats te handhaven, dan zeker dezen criticus, in den geloove vereenigd met den dichter voor wien hij pleitte, dezen geoefenden strijder met het woord en de pen, dezen voortreffelijken stylist. Van hoeveel tact, tact uit liefde geboren, getuigt reeds dadelijk die greep, ons Cats te doen zien door de oogen van Bilderdijk! Met hoeveel talent weet hij dan Bilderdijks beeld van Cats zóó te plaatsen, dat op de beste gedeelten het volle licht valt en het minder fraaie of leelijke in halflicht of schaduw blijft; het te drapeeren met het soepel fluweel zijner woorden, het voordeelig te doen uitkomen tegen een passenden achtergrond.

Misschien heeft meer dan een toehoorder van den begaafden

1) T.a.p. bl. 100: Gewone droefheid klaagt, maar al te diepe zeer

En heeft geen open mond, geen zucht geen tranen meer.

en Seneca's 'Curae leves loquuntur, ingentes stupent.'

2) De cursiveering is van mij.

3) Het Calvinisme en de Kunst blz. 28 vlgg.

redenaar aan het slot der rede verwonderd zich afgevraagd: is dàt nu Cats? Maar zeker zullen de meeste lezers van dit voortreffelijk stuk, ook al heeft de schrijver hen niet overtuigd, het erkennen als eene uitnemende bijdrage tot eene juiste en onpartijdige waardeering van Cats' beteekenis en verdiensten.

Zooveel verschil van opvatting, van gevoelens en meeningen, zooveel tegenstrijdigheid van oordeel en waardeering, kon licht verwarrend werken op iemand die ten slotte zou trachten een beeld van Cats als mensch en als dichter te ontwerpen, na kennis te hebben genomen van al wat Cats zelf heeft geschreven en het vele dat over hem in den loop der tijden geschreven is. Vooral, wanneer die ‘iemand’ een buitenlander is, die zich de kennis van onze taal, onze geschiedenis, ons volkskarakter door gezette studie heeft moeten eigen maken, zooals Dr. Gustave Derudder, die ons onlangs het boek over Cats schonk, dat mij aanleiding geeft tot het schrijven van dit opstel.[1)]

Dr. Derudder heeft bestaan wat nog door geen Nederlander van den tegenwoordigen tijd bestaan was: een werk wijden aan het leven en de poëzie van Cats dat tracht te voldoen aan de hedendaagsche eischen van wetenschap en kunst. Die eer komt hem toe, die eer geven wij hem willig. Doch er valt wel meer ten gunste van dezen auteur en zijn boek te zeggen dan alleen dat. Welk eene moeite moet het een Franschman of zelfs een verfranschten Vlaming hebben gekost, zich het Nederlandsch, en inzonderheid het Nederlandsch der zeventiende eeuw, zoo eigen te maken, dat hij de poëzie van Cats in hoofdzaak goed kan verstaan; hoeveel inspanning ook zich zóó te verplaatsen in het leven van een ander volk uit vroegeren tijd, dat hij met een man uit dat volk ten minste eenigszins kan medeleven! Wie het leven en de poëzie van Cats weinig of niet kennen, zullen dan ook heel wat uit Dr. Derudders lijvig boek kunnen leeren, al is het, evenals het werk van Cats, ‘pas de nature à être lu de suite.’ Dat de auteur, vooral in het laatste hoofdstuk maar ook elders in zijn boek, overigens weinig op de hoogte

1) Un Poète Néerlandais. Cats. Sa vie et ses oeuvres par Gustave Derudder, Docteur ès Lettres. La Haye, Martinus Nijhoff 1898.

blijkt van algemeene en Nederlandsche literatuurgeschiedenis voorzoover zij Cats niet raakt, zal vele lezers niet hinderen.

Wat hen waarschijnlijk wel zal hinderen of op zijn minst onbevredigd laten, is het weifelende van des schrijvers houding tegenover zijn held. Want een held of wat daar dicht bij komt, is Cats voor dezen biograaf. Gedurig wordt zijn naam in verband gebracht met die van de grooten of de grootsten onder het geslacht der menschen: Shakespeare, Erasmus, Descartes, Corneille en Racine, Rembrandt, Lamartine.... quelquefois, Cato Major, digne émule de Rabelais.... Het schijnt wel of Dr. Derudder's Cats met Helmers tot al die groote mannen de hoop uitspreekt:

> Dat van den heldren glans die van u af mogt stralen
> Een nietig sprankjen op mijn schedel af mag dalen.

Het *Twee-en-tachtigjarig Leven* ‘loin d'offrir l'incohérente prolixité du dernier ouvrage d'Erasme,’ wordt door Dr. Derudder gekenschetst als ‘lumineux, animé, semé de réflexions piquantes, justes, profondes;’ de stijl van Cats als een ‘instrument d'une prodigieuse puissance;’ de *Sinneen Minnebeelden* ‘sont l'oeuvre d'un ciseleur et d'un orfèvre de style’.... ik haal slechts eenige staaltjes aan uit vele niet minder sterk sprekende.

Wie nu, na al dien lof te hebben gehoord, kennis maakt met andere uitspraken van Dr. Derudder, die moet een vasten zit hebben, zal hij niet uit de koets vallen. Want dan luidt het van Cats' hymnen ‘elles sont.... des actes de foi plutôt que des oeuvres d'art’ - wat trouwens van zoovele zijner werken geldt; ‘les peintures de Cats manquent de la vraie harmonie, de la beauté supérieure d'une oeuvre d'art;’ ‘le poète ne voit dans l'amour qu'un trouble sensuel;’ ‘Dans Cats, c'est le savant qui domine le poète, le moraliste qui domine l'artiste.’ Weet de lezer reeds nu niet waaraan hij zich te houden heeft, die onzekerheid wordt nog vermeerderd door het weifelende, het vergoelijkende en verontschuldigende van des schrijvers toon op zoo menige andere plaats.

De bron van al deze tegenstrijdigheden is waarschijnlijk te zoeken in de bij Dr. Derudder heerschende verwarring tusschen kunst en moraal, in de ook bij de critiek met den bijbel heerschende overtuiging, dat iemand als dichter reeds

verdienste bezit indien zijn verzen vroom en stichtelijk zijn.[1] Cats moest de lucht in, dat stond bij zijn biograaf vast; zijne vroomheid reeds gaf hem aanspraak op eene luchtreis.....

> Maer breeckt er dan een dunne snoer
> Waer door hy in der hooghte voer,
> Siet! dat wel eer soo wonder scheen,
> Dat sijght in haest dan weder heen.[2]

Dat is trouwens meer dichterlijke vliegers gebeurd, indien hun staart te zwaar was van leering en stichting.

Het boek van Dr. Derudder heeft mij aanleiding gegeven de werken van Cats weer eens ter hand te nemen en te bestudeeren, met de bedoeling mij eene duidelijker voorstelling te vormen van zijn persoon en zijne poëzie dan tot nog toe mijn deel is geweest.

De uitkomsten van mijn onderzoek zal ik in de volgende bladzijden mededeelen.

I.

Er is een feit in de levensgeschiedenis van Cats, dat tot nog toe niet behoorlijk in het licht is gesteld en waarvan alleen door Van Heeckeren ter loops melding is gemaakt: toen het eerste werk van Cats verscheen, was de dichter de veertig reeds voorbij. Hij bekleedde toen sinds lang eene eervolle betrekking, was een jaar of twaalf gehuwd, zijn ‘kleyne jeugt’ speelde al onder de boomen zijner hofstede te Grijpskerke.

Wat voor man was het die deze verzameling prenten met bijschriften in proza en poëzie (*Sinne- en Minnebeelden*) in het licht zond, en langs welken weg was hij geworden wat hij toen was? Ik heb hier het oog niet zoozeer op zijne uiterlijke levensomstandigheden; deze zijn bekend genoeg, doch zij leeren ons omtrent het innerlijk leven van Cats weinig. Wij weten dat hij, 10 November 1577 te Brouwers-

1) Zoo lezen wij b.v. op p. 290: ‘Les conseils de ce genre (er is gesproken van een “manuel de sagesse pratique”) ne manquent pas dans les poésies de Cats et *ils donnent à son oeuvre une remarquable valeur*.’

2) Uit *Kinderspel*. Alle de werken van Jacob Cats. Amsterdam, Gebr. Diederichs 1828. I, 214. Volgens deze editic citeer ik in het vervolg.

haven geboren, tot zijn elfde jaar in dat stadje heeft vertoefd, dat hij daarna school gelegen heeft te Zierikzee onder de leiding van den rector Dirk Kemp, dat hij vroeg, op zijn 15de of 16de jaar, student geworden is te Leiden, eenigen tijd vertoefd heeft te Orléans waar hij misschien is gepromoveerd en te Parijs; dat hij zich in den Haag onder de leiding van den procureur Van der Pol bekwaamd heeft in de rechtspraktijk, eene reis naar Engeland heeft gedaan en zich als advocaat te Middelburg gevestigd. Daar heeft hij gewoond van 1603-1623 en is er in 1605 gehuwd met Elizabeth van Valkenburg, uit eene Antwerpsche familie die zich te Amsterdam had gevestigd. Hij was ondertusschen pensionaris der stad Middelburg geworden.

Wat wij omtrent de geschiedenis van zijn innerlijk leven weten, hebben wij te danken vooral aan hetgeen de dichter zelf ons daarvan heeft medegedeeld in zijn *Twee-en-tachtigjarig Leven*. Cats maakt in die berijmde autobiographie overal den indruk van een volkomen eerlijk levensbeschrijver; nergens tracht hij de zaken te verbloemen, integendeel, hij is eer geneigd zijn vroeger leven met donkere kleuren af te schilderen.

De jonge Cats blijkt al spoedig verliefd van gestel.

> Amor che al cor gentil ratto s'apprende.

Ook hij heeft als jongen zijn Beatrice gehad:

> Ey siet, een jonge spruyt, al was het maer een kint,
> Daer was mijn ydel hart ten hoogsten op gesint.
> Ick stont naer hare gunst, en wist haer yet te schencken,
> Op dat se, waer ick was, noch myner sou gedencken,
> 't Was al maer kinderwerck, maer des al niet te min

Gelukkig voor mij, vertelt hij ons verder, kwam mijne moei er achter (een oom en tante te Zierikzee hadden zich zijner aangetrokken, nadat zijn vader hertrouwd was met eene Waalsche vrouw); die moei wist hem het verkeerde van zijne verliefdheid zoo nadrukkelijk onder het oog te brengen, dat hij de ‘jonge spruyt’ liet varen. Ditmaal gold het slechts eene onschuldige kalverliefde. Scherper prikkels zou de zinnelijkheid straks in zijn vleesch slaan. Rector Kemp had eene vroolijke, spraakzame meid, waar een

steekje aan los was; die meid kwam 's avonds laat, ‘als vrouw en meester sliep’ op de kamer der kostleerlingen; Jacob was nog argeloos, maar anderen wisten al meer dan hij; wel kwam het niet verder dan ‘losse praat’, maar die praatjes

> ....‘smaeckten naer het hof en oock naer geyle min.’

Toen Cats dit schreef, was hij een grijsaard; dat alles ligt achter hem.... zoo ver, zoo ver; hij vertelt het kalm. Niettemin, zal het op menig hedendaagsch lezer een weemoedigen indruk maken. Wat dezen nuchteren Zeeuwschen jongen gebeurde, is gebeurd met zoo menigen aardigen, blozenden Nederlandschen jongen uit vroeger en later tijd en het gebeurt, helaas! nog alle dagen. Het is dat oogenblik, waarop de ziel vergiftigd wordt, waarop de smetstof binnendringt langzaam aan om de gezonde zinnelijkheid te doortrekken, de oorspronkelijke reinheid van zeden te bezoedelen, de vlam van het zieleleven, toch al wat flauw brandend, gevangen te houden in een walm van hartstocht en begeerte. Echter, al blijft Cats in zijn verhaal bedaard, den verkeerden invloed van die avondbezoeken beseft hij wel degelijk:

> Hoort, wie oyt jeugt bestiert, en laet geen jongers ooren
> Of vuyl of dertel jock of slimme treken hooren.
>
> *Ick voele menigmael noch in mijn sinnen komen*
> *Dat ick van deze stof ter loops heb ingenomen*.

Zóó schrijft hij op twee-en-tachtigjarigen leeftijd, en - gelijk ons uit andere bescheiden zal blijken, - hij zegt er niets te veel mede. Zijn gansche lange leven heeft hij strijd moeten voeren met eene vroegtijdig overprikkelde zinnelijkheid, waartegen hij zich dikwijls te vergeefs tracht te verzetten, waartegen hij hulp zoekt bij zijn werk, in de poëzie, in het gebed.

Twee bondgenooten had hij in dezen strijd: zijne voorzichtigheid en zijn geloof.

Indien de voorzichtigheid hem al niet aangeboren is geweest, dan heeft het leven hem die al spoedig geleerd. De jonge Leidsche Student, die als kostganger in huis was ‘by seecker deftig Man van Leuven daer gekomen,’ een der

vele Zuidnederlanders die gedurende de troebelen waren verhuisd naar de Noordelijke provinciën, kreeg het daar op nieuw te kwaad met de dienstmeisjes. De vrouw des huizes, Hera noemt Cats haar schertsend, had een ‘maegt van frisse leden’ aangenomen, zij had een lief gezichtje, aardige manieren, sprak Fransch

> in 't kort een rappe ziel,
> Die met haer gantsch bedrijf de jonckheyt wel beviel,
> Dit meysjen was gewoon ons bedden op te maecken.

Bleecke Anne uit Breero's *Spaanschen Brabander* zou daar meer van kunnen vertellen:

> Ghy weet wel hoe 't dan gaet, daer men soo stormt en malt,
> Dat het kort-hielde volck licht after over valt.

En dit meisje was niet geneigd zoo boud van zich af te spreken als later Burns' ‘Lass that made the bed to me:’

> ‘Haud off your hands, young man’ she says,
> And dinna sae uncivil be!

Niet zoodra kwam zij de kamer der studenten binnen om de bedden op te maken, of daar waren de poppen aan het dansen: uit was het met de studie, citer en luit werden voor den dag gehaald, een minneliedje aangeheven.

Ongelukkig kwam Hera er achter; eerst droeg zij hare dochter op, een oog in 't zeil te houden, daarna huurde zij een nieuw meisje ‘of veel eer een backus van Meduyse’ en ten slotte slaat zij den beslissenden slag:

> Louise moest vertrecken
> En dit wanschapen mensch dat quam ons bedde decken.

Ter eere van Cats en zijne commilitonen moet worden vermeld, dat zij toen hunne eigen bedden gingen opmaken, liever dan deze ‘Griet van stueren aert’ op hunne kamer te dulden. Het ‘backus van Medusa’ wreekt zich over deze minachting op eigenaardige wijze.

Op zekeren dag dat men ten huize van den deftigen man uit Leuven aan tafel zit, vertelt zij dat Louise ‘in dit eerbaer huys haer beste pant gelaten heeft’ en zwanger is. Wie er de schuld van draagt, moet nu maar voor de luiers gaan zorgen. De paradijs-appel wordt twist-appel. Wie heeft het

gedaan? De slimsten weten zich vrij te pleiten en Cats begint te vreezen dat hem ‘t onwettig kind stont t'huis te zijn gebracht.’ Nu was Zeeland in last! Hij gaat rechtsgeleerden raadplegen, doch na eenigen tijd blijkt alles een verzinsel. De looze Griet had het gansche verhaal ‘uyt haeren poot gesogen.’ Maar Cats had voor goed den schrik beet. Hij kon na dezen tijd geen witte kappen meer zien en wij willen hem gaarne gelooven, waar hij ons betuigt dat hij noch in Frankrijk noch in Engeland zich ooit ingelaten heeft met ‘slooren van geyl en dertel leven.’ Jonckbloet heeft het vermoeden uitgesproken, dat Cats ‘in zijne jongelingsjaren niet altijd vast in zijne schoenen heeft gestaan’ en zich voor dat vermoeden beroepen op een paar verzen uit het gebed tot God dat het *Twee-en-tachtigjarig Leven* besluit, o.a.:

> Want toen ick vyant was van tugt en goede zeden
> En rende buyten 't spoor als met de gantsche leden.

Doch men moet Cats hier verstaan, zooals hij, grijsaard van piëtistische denkwijze die op zijn leven terugziet, verstaan moet worden. In geen geval mag men, zulk een vermoeden uitsprekend, het hierboven vermelde uitdrukkelijk getuigenis van Cats verzwijgen of niet in rekening brengen. Hier, als vroeger tegenover Anna Bijns, is waard Jonckbloet wat al te wantrouwig tegenover zijne gasten.

Het bewijs van goed zedelijk gedrag, door Cats overgelegd, kon Van Effen indertijd niet zien ‘zonder eene teerhartige ontroering.’ Naar ik meen, had Van Effen zijne ontroering voor betere gelegenheden kunnen bewaren, doch de sentimentaliteit was reeds in aantocht. Aan Cats zelven was zulk eene beschouwing vreemd; nuchter, maar door en door gezond, is zijne eigen opvatting van die geschiedenis met Louise weergegeven in deze vertaling van een Fransch spreekwoord:

> Het is van outs gemerckt, hoe een verschroeyde kat
> Is schromigh naderhant oock van het killig nat.

Zou zijn geloof hem dan volstrekt niet gesteund hebben in zijn bewandelen van het pad der deugd? Dat zou ik niet gaarne willen beweren; ik geloof zelfs, dat men aan het geloof in dezen niet allen invloed mag ontzeggen. Doch even-

min mag men vergeten, dat Cats altijd hoogst voorzichtig is geweest en, naar het mij voorkomt, een bange bloed.

Zooveel over de voorzichtigheid. Omtrent zijn geloof geeft hij ons in zijn berijmde autobiographie eene vingerwijzing, die tot nog toe niet of te weinig is opgemerkt.

Toen hij, door aanhoudende koorts gekweld, op raad van den dokter eenigen tijd in Engeland vertoefde, bezocht hij ook Cambridge en Oxford en bleef daar eenigen tijd om ‘wat goets’ te leeren. ‘Siet, Perkins evenselfs was toen nog in het leven’ deelt Cats ons op die plaats mede.

Dat is de vingerwijzing, waarop ik het oog heb.

Cambridge was toen ter tijd eene der kweekplaatsen van het pietisme, de geestelijke strooming in het Protestantisme, die evenwijdig loopt met de strooming der mystiek in het Katholicisme. Cambridge was eene kweekplaats van het piëtisme en William Perkins, professor aldaar, ‘de eigenlijke vader’ van het pietisme.[1)] Een onverdacht getuige, Dr. A. Kuyper, staat er voor in dat de gereformeerdheid van Cats ‘zuiver op de graat’ was; zelfs zou men volgens dezen Calvinist ‘uit Cats werken een dogmatiekje kunnen samen lezen ten bewijze zijner rechtzinnigheid.’[2)] Ik denk er niet aan dit getuigenis te wraken, doch merk slechts op, dat Cats' gereformeerdheid dan toch zeker piëtisme naast zich heeft geduld. Trouwens, was het anders bij Voetius, een der groote kampioenen van het Calvinisme?

Het reformatorisch streven van het piëtisme richtte zich, ten eerste tegen alles wat in de gereformeerde kerk nog herinnerde aan het Roomsch Katholicisme; ten tweede tegen de godsdienstige en zedelijke gebreken in het volksleven. Van het eerste is bij Cats niets te bespeuren; strijd tegen andersdenkenden lag niet in zijn aard; maar aan het tweede heeft hij een groot deel van zijne krachten gewijd. Hebben Perkins en zijn geestverwant Hall, dien Cats tegelijk met hem noemt, zooveel invloed op de ontwikkeling van zijn gemoed geoefend, dat hij hunner nog een halve eeuw daarna dankbaar gedenkt, dan zullen wij wel mogen aannemen, dat Cats op hun voetspoor zich tot taak heeft gesteld, in de eerste plaats zijn eigen innerlijk leven meer en meer te ontwik-

1) Geschichte des Pictismus und der Mystik in der Reformierten Kirche namentlich der Niederlande von Dr. H. Heppe, Leiden, E.J. Brill. 1879, p. 24.

2) Het Calvinisme en de Kunst, bl. 83, noot 101.

kelen, de theologie met Perkins op te vatten als ‘the science of living blessedly for ever,’ onder leiding van den geest Gods mannelijk en volhardend te strijden tegen de zonde, wat alleen mogelijk is onder gestadig gebed; te strijden tegen de zonde in hem, maar ook tegen die welke hij in zijn omgeving, onder zijn volk opmerkte. Wij zullen dat te eer mogen aannemen, indien wij bedenken, dat het piëtisme reeds spoedig uit Engeland naar Nederland en in 't bijzonder naar Zeeland is overgezweefd en dat de Zeeuwsche predikant Willem Teellinck, die evenals Cats het piëtisme in Engeland had leeren kennen, en van 1613-1629 predikant te Middelburg was, door Cats hoog werd geschat.

In een volgend hoofdstuk zullen wij gelegenheid hebben, over Cats' opvatting van geloof en godsdienst en over zijne neiging tot het piëtisme uitvoeriger te handelen; hier mogen deze voorloopige aanwijzingen volstaan.

Aan de poëzie had Cats, naar het schijnt, ook in den opgang van zijn leven, niet veel gedaan. Hij had het te druk eerst met de studie - want wel hard moet hij hebben gewerkt om het tot een zoo veelzijdig weten te brengen als hij op zijn veertigste jaar toont te bezitten - later met zijne practijk als advocaat. Aandrift was er wel, doch blijkbaar niet sterk; trouwens men kan bij Cats te nauwernood van eenige *drift* spreken. Van tijd tot tijd had hij aan dien lust tot poëzie gehoor gegeven. Als schooljongen te Zierikzee maakte hij Latijnsche verzen, dat hij later afwisselde met poëtische oefeningen in de moedertaal onder den invloed van ‘een eerbaer jongeling, uyt Brabant daer gekomen.’ De Leidsche student heeft, als wij hem mogen gelooven, reeds Grieksche verzen gemaakt, toen hij die taal nog maar kort had geleerd. Later ontwaakt de zangdrift nog eens te Orleans. Hij kwam daar bij enkele families aan huis, leerde verscheidene Juffers kennen en..... de twee-en-tachtigjarige denkt er nog met welbehagen aan terug, hoe aardig die Fransche meisjes waren, ‘sy kosten, soo my docht, soo wel en geestig spreken’, hij begon zich bijna voor zijn Zeeuwsch te schamen; dikwijls was hij uren lang in haar gezelschap en ja, waartoe zou hij misschien niet zijn gekomen!

> Maer een die trouwen wil, die moet syn losse waen
> Die moet syn weelig groen eerst laten overgaen.

Cats had dat meer bijgewoond! Jongelui, die te Leuven studeerend, reeds verloofd of getrouwd waren, dat was maar gekheid: ‘Een Leuvens huwelijck en dient maer om te spotten!’ En zoo vloog hij dus wel om die Fransche kaarsjes heen, doch brandde zijne vleugeltjes niet. Maar een beetje gezengd waren zij toch bij zijn vertrek. Uit die minnepijntjes werd poëzie geboren:

> En mits my dit vertreck tot aan de ziele raeckte,
> Soo was 't dat ick hierop oock klaeggedichten maeckte.

Heeft hij ze aan de Orleansche juffers gezonden, dan zijn het Fransche verzen geweest - uit de *Sinne- en Minnebeelden* blijkt dat hij die met gemak maakte - doch ik ben eer geneigd aan Nederlandsche verzen te denken (die hij dan wel voor zich zal hebben gehouden) omdat mij een onmiskenbare nagalm der middeleeuwsche afscheidsliederen tegenklinkt uit deze regels van het *Twee-en-Tachtigjarig Leven*:

> Vaert wel dan Orliens, al is het droeve pijn,
> Daar is geen ander raet, het moet gescheyden zijn.

Waren deze proeven ‘in 't amoureuze’ tot ons gekomen, dan zouden wij ons waarschijnlijk eene duidelijker voorstelling van den jongen Cats kunnen vormen dan nu het geval is. Doch de dichter zal wel gezorgd hebben, dat zij vernietigd zijn. Dat mogen wij vermoeden, indien wij er op letten, hoeveel moeite hij zich gegeven heeft een ander ‘amoureus’ werk uit zijne jeugd te verbraven. Het bestaan van dat werk blijkt ons uit de voorrede der *Sinne-en-Minnebeelden*. Cats bekent daar ‘rondelyck’, ‘dat 't eerste deel van dit boecksken meest is geweest het uytwerpsel van onse blinde jonckheyt;’ hij had vroeger zoo nu en dan wel eens ‘eenige minnelijcke *Sinne-bcelden* dat is geckelijcke invallen’ op papier gebracht, maar zij waren blijven liggen en in 't vergeetboek geraakt. Later komen zij hem bij het doorsnuffelen van oude papieren toevallig weer in handen en.... hij schrikt van zijn eigen beeld uit dien tijd! Als in een spiegel ziet hij nu ‘hoedanig de vorige stant onser onbesuysde jonckheyt is geweest’ en hij dankt God die zijn hart heeft geopend, zoodat hij ‘de ydelheydt der domme jeught nu niet alleenlijck als met handen tasten, maer oock met den gemoede verfoeyen’ kan.

Cats voelt zich nu een ander en beter mensch, hij is ‘van de bekommeringe onses vorigen staets door Godts sonderlinge goedertierentheyt ontlast’ en nu de oude neiging tot poëzie weer in hem ontwaakt, wil hij daarmede zijn voordeel en tevens dat van anderen doen. ‘De ydele *Minne-beelden* onser jonckheyt’ zal hij omwerken tot ‘*Sinne-beelden* van stichtelycker bedenckinghen’; zoo hoopt hij zich zelven en anderen aan te wijzen ‘hoe men uyt een domme jeught tot een gesette manheyt, en van daer tot een stichtelijcke ouderdom behoort te klimmen.’

Maar men moet voorzichtig te werk gaan met de jeugd, beseft Cats. Dikwijls reeds is de stichtelijke titel van een boek voldoende om lezers af te schrikken die slechts van ‘liefkoosende klinkdichten’ gediend zijn. Men moet eenige handigheid aanwenden om hen aan het lezen van zulk werk te krijgen. Daarom mag er wel iets van vroegere vroolijke dwaasheid in het boek blijven. Minne is de lokvink die den wilden vogel in de kooi van het zinnebeeld moet brengen. Men dient zulke verwende lezers tot hun heil te leiden met ‘een vriendelijck bedrogh’; zoo laat men kinderen wormkruid slikken - het beeld is niet vleiend - door toevoeging van suiker. Zegt gij, dat zoo iets zweemt naar bedriegen, dan antwoordt de veertigjarige met iets grootvaderlijks in zijn stem: ‘Ey lieve, 't gaet er hedendaeghs soo, de wereld wil bedrogen zijn.’

Langs dien weg dus is het eerste werk, waarmede Cats voor het lezend publiek optrad, gekomen tot den vorm waarin wij het in 1618 zien verschijnen[1)]. Het bestond uit eene reeks fraaie prenten van Adriaan van de Venne, elk vergezeld van een aantal bijschriften in proza en poëzie, in het Nederlandsch, Fransch en Latijn, doorzult met aanhalingen in diezelfde talen uit den bijbel, de kerkvaders, klassieke en moderne schrijvers. Men vond daar ‘stoffe die Venus brant geneest’, ‘stoffe ten goede van de zeeden’ en ‘stoffe tot voetsel van gebeden.’ De voorstellingen zijn meerendeels ontleend aan het dagelijksch leven: een doorgehakte paling welks twee deelen zich zoeken te vereenigen, een brandend hout en een mooi

1) Ik beschouw de onderscheiden afdeelingen der *Emblemata* hier in haar geheel; over het verschil dat zij onderling vertoonen zie men het boek van Dr. Derudder. p. 208 suivv.

meisje, eene papegaai in een kooi, een spinneweb, een windhaan, een rattenval, een bordurende juffer, een gilde-os rondgeleid, verwelkte rozen, een vlinder, eene fuik enz.

Den ganschen Cats, zooals hij zich in zijn later leven en werk aan ons vertoont, krijgt men hier nog niet te zien, maar zijn beeld begint toch al voor ons op te schemeren.

Op het stuk der liefde vinden wij hier wijze waarschuwingen aan vrijers, vrijsters en ouders, die tevens hem die ze uitdeelt helpen kenschetsen. ‘Schilt geen ajuin’, zegt de dichter tot de vrijers, of uw oog zal zwellen van tranen; ‘laet het dingh gekleet!’ Wat hij bedoelt, is:

> ‘Gy meught u, jongh gesel, ter eere wel vermaken,
> Maar pleegt geen andre min dan door eerbiedigh raken’.

Jonge nimfen zonder kleed te zien, daar komt verdriet van; vraagt het maar aan Acteon! Ook niet te veel hartstocht, geen verteren van liefde:

> Vryt met een lustigh hert. Waar toe bedroefde zinnen?
> Doet als het velthoen plagh: dat weet sich vet te minnen.

Wilt gij uw hof maken aan een frissche maagd - best, ‘maer blijf uw eygen vrient.’ Zie ook goed toe wie de ouders van het meisje zijn en weest niet te haastig, verbrandt uw mond niet door te schielijk drinken van iets heets. Geen al te jonge vrouw zoeken, tast naar een rijpe peer, die glijdt u vanzelf in de hand.

‘Kint, hou dit doosje toe’ waarschuwt Cupido het nieuwsgierig Elsje wie hij een doosje met een vink er in komt brengen, dat zij niet mag openen. Natuurlijk heeft Elsje niets beters te doen dan het gebod overtreden, zoodra Cupido zijne hieltjes heeft gelicht. Helaas, de vink vliegt er uit.... en komt niet terug! Daarom moeten de vaders op hunne dochters passen. Merkt gij dat uwe meisjes trouwlustig zijn, huwt ze dan uit, zoodra gij eene kans schoon ziet:

> Siet, als een grage kat het spit begint te lecken.
> Soo dient men het gebraet wel dichte toe te decken.

Getrouwde mannen moeten niet denken, dat hun alles geoorloofd is in den minnelijken omgang met hunne vrouwen; ‘ieder handele de sijne matelijck en met een teedere vrien-

delijcke stemmigheydt, besittende alsoo sijn vat in heyligheydt, naer den raet des Apostels.'

Elders waarschuwt hij tegen geveinsde vriendschap, tegen de onmatigheid der begeerte; hij wekt op tot lijdzaamheid indien een hooger macht anders wil dan wij willen: 'die onwilligh lyt, die lyt te meerder smart'; buigt, dan breekt gij niet! En laat de mensch zich niet beklagen wanneer het hem tegenloopt; *het Nut der tegenspoeden* is reeds in prototype aanwezig in dit vers: 'De mensch is alderbest wanneer 't hem qualijck gaet.'

Het genre der Emblemata, der 'stomme ende nochtans sprekende beelden', gelijk Cats het heeft gekenschetst, is zeker niet hoog. Doch in dat genre heeft hij verdienstelijk werk geleverd. Hier is hij - ik heb het oog op de Nederlandsche verzen - doorgaans niet vervelend breedsprakig noch sopperig, maar opgewekt, levendig, vaak kernachtig. De aardige en vernuftige stukjes zijn hier niet schaarsch, evenmin als fraaie verzen en geestig gevonden woorden. Het bekende gedichtje over de 'twee gepaerde schelpen' is ongetwijfeld een aardig stukje, doch het is zoo vaak aangehaald dat men het bijna voor eenig in zijn soort zou houden. Dat nu zou bezijden de waarheid zijn. Naast dat stukje mag men menig ander stellen. Zoo b.v. dit stukje op eene fuik:[1)]

Als het visjen leyt gevangen
Daer het noyt te voren lagh,
Stracks soo krijght het groot verlangen
Om te wesen daer het plagh;
Maar een ander, afgedreven
Van de Maes of van den Rhyn,
Komt omtrent de fuycke sweven
En begeert er in te zijn.
Wie heeft vreemder dingh gelesen?
Noyt en is de mensch gerust,
Is het niet een seltsaem wesen?
Niemant heeft er vollen lust:
Schoon men komt tot hooge staten,
Schoon men heeft geduchte macht,
Schoon men krijght oock groote baten,
Noch is 't dat men meerder wacht.

1) I, 120.

Vrienden! laet u vergenoegen
Met dat u de hemel geeft,
Wil u naer de reden voegen,
Dat is 't beste dat men heeft.
Waerom wenschen, hopen, schromen?
Waerom altijd weder aen?
Schoon gy mocht het al bekomen,
't Kond' u dan oock slimmer gaen.

Zoo ook dit stukje op een dooden ezel, uit wiens beenderen men fluiten maakt, met het motto:

Spaert, manneken! spaert,
Dat er een ander wel af vaerl.

Soo langh een ezel leeft, soo draeght hy sware packen,
En eet noch evenwel alleen maer distel-tacken:
Maar steeckt hij eens de moort, daer fluyt men op het been,
Daer raest de malle jeught en hippelt onder een.
Spaert, vrecke vader! spaert; uw soontjen komt ten lesten
Dat schinckt en drinckt en klinckt en geeft het al ten besten,
Dat singht en springht en vinckt, dat vogelt, jaeght en vist -
Ontijdelijck gespaert, onnuttelyck gequist.

Zoo deze slotregels van een gedicht op een schaap dat zich beklaagt over de doornhaag waaraan een vlokje van zijne wol is blijven hangen:

Maar siet! het meysjen riep als met een grammen sin:
'Hoe kom ick aen den boef?' - en liet hem sellef in.

Hoe goed is in dit paar aanvangsregels van n°. XXV eene zeemeeuw in haar bedrijf geschetst:

De meeuw die soeckt haer aes en geeft sich op de sanden,
Sy *flickert over see*, sy wandelt aen de stranden.
De mossel roert sich niet, maer leyt alleen en gaept.

En hoe kernachtig in hun eenvoud zijn deze verzen:

Wat quaet is, kanckert in; gy, legt dan in de jeught
Geen voncken tot de lust, maer sporen tot de deught.

Echter, wij kunnen Cats hier ook reeds waarnemen in zijn

gemis aan decorum, in zijne ruwheid en platheid, die men slechts voor een deel kan verontschuldigen met een beroep op de fatsoensbegrippen van dien tijd; eene ruwheid en platheid die men dan ook zelden of nooit zal aantreffen bij dichters, die overigens in menig opzicht niet zoo ver van hem af staan als b.v. Revius en Camphuysen. Zoo heet het van eene bordurende juffer onder het aan Roemer Visscher ontleende opschrift: *Ruyckende kruyden, stinckende luyden*[1]:

> Maer 't is altijt niet schoon, dat al te schoone blinckt,
> Die altijt soete rieckt, 't is seker dat se stinckt.

Zoo vindt men telkens het platte waar men het geenszins zou verwachten. Een minnaar die zijne liefste ziet, wenscht eerst bij haar te zijn, daarna met haar te mogen spreken, haar te mogen aanraken, dan een kus.... 'O lusten sonder end!' besluit Cats.

> . . . . . O wispelturigh spel!
> *Al krijght de hond een stuck, noch gaept hij evenwel.*

En wat zegt men van dit smakelijk begin van een ander bijschrift:

> Wanneer het huys vervalt, dan ruymen al de muysen,
> Wanneer het lichaem sterft, dan vluchten al de luysen.

Het grootvaderlijke dat wij reeds in de voorrede van dit werk opmerkten, vertoont zich ook in het werk zelf en op meer dan een plaats. Telkens spreekt hij zijne lezers aan als 'vrienden!' of den lezer als 'lieve!'

> Wel neemt dan, lieve! neemt het goede by de hant!

Met meewarig hoofdschudden begeleidt hij deze regels over een vrijer die zijne zinnen heeft gezet op 'al te jonge dieren':

> Te licht, eylaes! te licht en dickmaels op één spronck
> Wort yemant daer geseyt: mijn dochter is te jonck.

Hier is ook reeds de zwakheid van karakteristiek die een beeld tracht te geven door allerlei, vaak zonder eenige orde,

1) Brabbelingh, Quicken V, 24. Roemer had het weer van Martialis 'Posthume, non bene olet, qui bene semper olet.'

op te sommen, eene zwakheid die hij trouwens met verscheidene dichters onder zijne tijdgenooten gemeen had. Zoo b.v. in deze schets van een vrek die door de liefde mild wordt:

Siet, eer het iemant dencken kan,
Jan Tayaert is een ander man;

Hij biet, hy schenckt, men weet niet hoe
Hy geeft gelyck een meysche koe,
Hy sent gedurigh aen de maeght
Al wat de jonckheyt wel behaeght:
Een schoone pluym, een fransche beurs,
Een stoffe tot een onderkeurs,
En zijden bloemen, duur gekocht
En stricken naer de kunst gewrocht
enz. enz. enz.

'Nous y découvrons,' zegt Dr. Derudder, 'l'ébauche d'un Harpagon'[1]. Ik kan in deze uitspraak niet veel oordeel des onderscheids ontdekken. Doch Dr. Derudder bedoelt niet juist Molière; hij had even goed Plautus of Balzac kunnen noemen of wie er meer een vrek of de vrekheid hebben uitgebeeld; hem was het slechts om een grooten naam te doen die glans zou bijzetten aan dien van Cats.

Ook sommige van Cats' vaste wendingen en uitdrukkingswijzen zijn hier reeds aanwezig. Zoo b.v. dat stereotype: 'Vraagt er iemand, hoe dit komt?' of: 'vraagt iemand naar de reden hiervan?' waarmede ook deze Vader Jacob zich zoo dikwijls tot zijne kinderen richt. Wij vinden die wending reeds in het éérste vers van zijn éérste zinnebeeld:

Vraegt iemant hoe het komt, dat alle jonge sinnen
Sich snellen uyter aert, sich stellen om te minnen,
Die kapp' een ael in twee . . . . . .[2]

Telkens ook zien wij dat herhalen van aanvangswoorden of van vershelften:

Siet, vrijsters, met den snellen tijt,
Die staegh en ongevoeligh glijt,

1) T.a.p. p. 212-213.
2) Zie ook I, 122, 124.

Soo worden blonde vlechten grijs,
Soo worden blyde sinnen vys,
Soo worden roode lippen blaeu
Soo worden enz.

Of:

Roock is sijn kramery, roock is zijn beste vont,
Roock schiet hem uyt de neus, roock berst hem uyt de mont
Roock sweeft hem . . . . . .

Ook dat parallellisme in den bouw zijner verzen, dat er zeker toe bijgedragen heeft ze gemakkelijk te doen onthouden en dat besluiten van eene reeks gelijkgebouwde, naar spreuken zweemende verzen, met de hoofdgedachte:

Met de ooren grijpt men potten,
Schoone fruyten met den steel,
Vuyle boeven met de keel,
By de woorden vangt men sotten,
Stoute gasten by de mouw,
Bloode maeghden door de trouw.

Zelfs: ‘desalniettemin’ en ‘ick en weet niet wat’ zijn hier reeds aanwezig[1)].

Welken invloed de *Sinne- en Minnebeelden* op het publiek van kijkers en lezers hebben gehad, zullen wij later trachten na te gaan, eerst moeten wij zien, welken invloed het dichten van dit werk op den dichter zelven heeft gehad. De voorrede laat ons daarvan iets blijken. ‘Dit weten wy’, schrijft Cats aan het slot van dat stuk, ‘dat door Gods genade by gelegenheydt van dese oeffeninge in ons ontstaen is een vast voornemen, om met alle mogelijcke naerstigheydt, dagelijcks soo langhs soo meer, te trachten tot veranderinge en vernieuwinge onses gemoets in Jesu Christo.’ En hij laat daarop eenige regels verder de bede tot God volgen: ‘te willen geven dat dese onse oeffeninge voort en voort magh uytvallen tot syns heyligen naems eere, beteringe des schrijvers en stichtinge des lesers.’

Blijkbaar is Cats onder het samenstellen van dit werk zich beter bewust geworden van zijne taak ten opzichte van zich

1) Zie I, 47, 78, 86, 94, 102.

zelven en van anderen. Voor zich zelven wil hij steeds streven naar ‘veranderinge en vernieuwinge des gemoets’, anderen hoopt hij te stichten met zijn werk. Hij heeft de eenheid ontdekt tusschen zijn leven en zijne poëzie. Die eenheid zal hij trachten te handhaven gedurende het veertigtal jaren dat hem nog wachtte.

De kring van lezers waartoe hij zich richtte, breidde zich in den aanvang niet verder uit dan de Zeeuwsche stroomen: het gansche werk was opgedragen ‘aan de Zeeuwsche jonckvrouwen’ - Cats zocht het toch ook nu in de eerste plaats bij de vrijsters - en ook in die opdracht zelve kunnen wij deze beperking van publiek waarnemen tegelijk met het Zeeuwsch particularisme, dat wij in een vorig hoofdstuk hebben leeren kennen. Zoo b.v.

> In Hollandt is een volck dat met een aertigh jocken
> Dat met een soet gedicht een ieder weet te locken.
>
> Maer segt eens, Zeeuwen, segt wat is hier oyt geschreven
> Dat iemant tot de min een spore mochte geven!
>
> Ick weet dat Zeelandt is een winckel van verstanden.

Echter, al houdt hij het oog in de eerste plaats op zijn geboorteland gericht, ook van het ‘Vaderlant’ is in deze opdracht, zij het slechts terloops, sprake.

In de tweede helft van des dichters leven en werken zullen wij Zeeland zien opgaan in het Vaderland. Dat deel van Cats' leven moeten wij nu trachten te overzien, alvorens zijne poëzie in oogenschouw te nemen.

II.

De stemming waarin Cats het voorbericht der *Sinne- en Minnebeelden* voltooide, was van blijvenden aard. Voor mij spreekt hij zelf door den mond van zijn Jozef, waar deze aan het eind van *Self-strijt* (1620) zich aldus ontboezemt:

> Hoe sal ick U, o Heer! ten vollen kunnen dancken,
> Die my hebt los gemaeckt van alle werelts rancken,

Mijn oogen van geschrey, mijn jonckheyt van den noot,
Mijn voeten van den val, mijn ziele van den doot!

Ick wil van nu voortaen, ick wil mijn gantsche leven
Aen Godes reyne Wet geheelijck overgeven,
En zijn in mijn bedrijf ootmoedigh en oprecht,
Gy maer, o reyne Geest! verstercke uwen knecht.

Ongetwijfeld had Cats alle reden God te danken voor velerlei; of hij daaronder mocht opnemen ook het ‘los’ zijn ‘van alle werelts rancken’ mag echter de vraag heeten. Voorloopig genoot hij van vele goede dingen die deze aarde biedt. Hij was, zooals wij zagen, in 1605 gehuwd. Zijne Elisabeth schijnt eene ontwikkelde en godsdienstige vrouw te zijn geweest en wel gezegend met aardsche goederen. Haar man zelf heeft ons medegedeeld dat zij liever Plutarchus las dan ‘romansche grillen’ en liefst van al den bijbel. In zijn werk nam zij blijkbaar wel deel, zooals Cats in zijn *Houwelyck* dankbaar heeft erkend; zijne kennis van het huiselijk bestier dankte hij grootendeels aan hare inlichtingen[1)]. Voorzoover wij kunnen zien, vormden zij een gelukkig paar. Wij mogen dat vermoeden niet op grond van conventioneele uitdrukkingen als ‘mijn siel en tweede leven,’ al beteekenden die toch wel *iets* in den mond van een zeventiend' eeuwsch man, maar van verzen als deze, waarin oprecht gevoel niet te miskennen is:

Want als mijn trage pen by wijlen stille stont,
Soo kreeghse weder stof uyt haeren lieven mont,

of uit deze verzen, na haar dood gedicht:

Mijn lieve wederhelft is van mij wegh genomen
Mijn vreught, mijn hartenwensch, mijn troost en gantsche lust,
Die is in haer alleen ten vollen uytgeblust;
Ick heb in mijnen tijt haer soete jeught genoten,
Mijn borst in hare borst niet selden uytgegoten.

Dat zij haar man vrij wat geld zal hebben aangebracht, mogen wij wel opmaken niet zoozeer uit het schimpdicht van

1) I,. 325.

Vondel[1] als uit het feit dat Cats indertijd een meisje op wie hij even snel als hevig verliefd geworden was, heeft laten varen, toen hij hoorde dat haar vader een bankroetier was. Hij was geen man om een meisje zonder geld te trouwen.

Maar hetzij Cats eene rijke vrijster hebbe bemachtigd of niet, zeker is dat hij al spoedig na zijn huwelijk een man 'in bonis' mocht heeten, in staat de hofstede Munnikenhof bij Grijpskerke te koopen en als 'zomerhuis' te betrekken. Met zijne Emblemata zal hij dat geld wel niet verdiend hebben, al werd dat in zijn tijd beweerd[2], maar naar alle waarschijnlijkheid met zijne bedijkingen en inpolderingen. Ondervond hij ook al veel tegenspoed met zijne 'dyckagiën' in Engeland en Zeeland, de winsten overtroffen de verliezen verreweg en 'piano ma sano' was hij op weg millionair te worden. Het verdriet ging wel is waar in deze jaren ook zijne deur niet voorbij: van de drie zoons die zijne vrouw hem schonk, bleef niet een in het leven; vooral de dood van zijn oudsten jongen, gestorven op een leeftijd waarop hij reeds 'met verstant geleerde boecken las,' trof hem blijkbaar diep. Alleen twee dochters bleven hem over.

In zijn *Twee-en-tachtigjarig Leven* denkt de oude man met welbehagen terug aan dien Middelburgschen tijd en vooral aan de dagen op Munnikenhof doorgebracht:

> Ick schoude stadtsgewoel en koos het eensaem velt,
> Want daer was toen ter tijt mijn wesen naer gestelt.
>
> Om buyten alle sorg te sitten in het groen.

Wij denken aan Cats zelven, waar wij hem in zijn *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijt* hooren spreken van zekeren Philaretus van Waermont, 'een soetaerdigh Edelman' die zich metterwoon had gevestigd 'op seker syn buytenhuys, in een vruchtbare lantstreecke cierlijck opgebout, om aldaer zijnen overigen tijt in stille besighheyt buyten nyt en strijt soetelijck over te brengen;' waar wij lezen van menschen die wandelen 'onder de bloeyende boomen van den aenleg-

1) Vondel laat Elizabeth tot haar echtgenoot zeggen o.a.

> Swijcht, ghy quaemt van kalis-dijck,
> Ghy waert kael en ick was rijck.

2) Zie: Tijdschrift voor Ned. Taal en Letterkunde XII, 188-189.

genden hof' en 'de nieu groenende telghen van eenen jeughdigen lindeboom, op het voorhof staende.'

Philaretus van Waermont behoort thuis in de Arcadia's en pastorales, de internationale dichtsoort waarin de dichters der Renaissance hun afkeer van de cultuur, hunne liefde tot de natuur plachten lucht te geven. Ook andere trekken in Cats' werk herinneren ons aan dat genre. Niet alleen dergelijke namen, als: Jonckvrouwe Phronesia van Geestrijck en Juffrouw Virginia van Blij-leven, maar ook b.v. de gedachte aan de alomtegenwoordigheid der liefde in de natuur, uitgewerkt in den aanvang van *Self-stryt* (1620) en vooral de tegenstelling tusschen stadsleven en landleven in het gedicht *Galathea* dat ongeveer uit denzelfden tijd als de *Sinne- en Minnebeelden* moet dagteekenen[1]. Evenals bij Vondel was ook bij Cats het natuurgevoel, vooral in den aanvang, voor een deel oorspronkelijk, voor een ander deel ontleend aan de lectuur van buitenlandsche, vooral Fransche en Italiaansche auteurs; de invloed der Stoa is ook bij hem te bemerken[2].

Juist omdat Cats de natuur nog met Arcadische oogen beschouwt, kunnen wij uit de *Galathea* weinig meer opmaken dan dat hij over 't algemeen zijne ingenomenheid met het landleven wil betuigen. De boer of herder Daphnis die daar aan het woord is, geeft van stadsleven en landleven beide eene charge, die door den dichter zelven in de opdracht 'aen de eerbare, sedenrijcke en segenrijcke Jonckvrou Catharina van Muylwyck' als zoodanig wordt voorgesteld: gij kunt hier zien, zegt hij tot deze jonkvrouw, dat gelijk bij gelijk behoort, dat niemand ter wereld leeft zonder ongemak en dat een redelijk mensch met weinig tevreden is.

> *De rest is jock en dient wel meest*
> *Tot kortswijl van een droeven geest*;
> Doch, onder jock schuylt somtijts wat
> Dat dienstigh is te zijn gevat.

1) Cats zelf getuigt in zijn *Twee-en-tachtigjarig Leven* (1, 10):

> Ick las, ick dicht', ick schreef, ick maeckte zinnebeelden,
> Terwijl mijn kleyne jeugt ontrent de boomen speelden,
> Hier uyt quam Dafnis voort, die Els en Galathé
> Ging raden van de stadt en tot het witte vee.

2) Vgl. daarover mijn *Vondels Leven* bl. 84 vlgg.

In het *Minne-mal van Dicke Leendert en Lijsje Teunis met Joncker Maerten* dat Cats' vriend, de graveur Adriaen van de Venne, waarschijnlijk in navolging van *Galathea* rijmde, vinden wij dezelfde tegenstelling met dezelfde schertsende overdrijving uitgewerkt.

Zoo heidensch is de herder Daphnis niet of hij begint zijn dag altijd met een gebed tot God, wien hij dankt voor het geluk van op het land geboren te zijn. Dat was zeker in de oogen van Cats geen 'jock' maar ernst. Doch overigens is in deze natuurbeschouwing van God weinig sprake. In het gemoedsleven van Cats zijn God en de natuur wel niet gescheiden, doch nog lang niet zoo innig vereenigd en versmolten als wij dat in een later tijdperk van zijn leven kunnen opmerken. Van de *schoonheid* der natuur zal echter ook dan geene sprake zijn, evenmin als Cats daarvan in dezen tijd wilde hooren; immers:

> Daer zijn geen dingen schoon dan die men niet en siet

zooals hij het zijn Joseph in *Self-stryt* doet getuigen. Voor andere schoonheid dan die van God was trouwens in de piëtistische wereldbeschouwing geene plaats. Aan de deugd kan schoonheid geene waarde bijzetten. Hooft mocht zijn Daifilo in een aan Virgilius ontleend vers laten uitroepen:

> Hoe aengenaem is in een schoon lichaam de deucht![1)]

als Cats diezelfde gedachte wil uiten, legt hij haar in den mond van Potiphars gemalin Sephyra, die voor hem de verpersoonlijking is van het vleesch:

> Al is de waerde deught in yeder liefgetal,
> Deught in een aertigh lijf gaet verre bovenal.

Daar ziet men libertijnen en piëtisten tegenover elkander staan. Cats geeft hier de beschouwing weer van een deel zijner tijdgenooten, inzonderheid landgenooten in den engeren zin des woords, namelijk Zeeuwen. Zooals wij vroeger reeds met een enkel woord hebben vermeld, had het piëtisme in

1) Vgl. Aeneid. V, 44: 'gratior et pulchro veniens in corpore virtns.'

Zeeland een vruchtbaren bodem gevonden en werkten daar mannen wier godsdienstig leven zich had ontwikkeld onder invloed van het leven en het werk van Engelsche theologen. Onder dezen moeten genoemd worden vooral Godfried Udemans, predikant op Schouwen, o.a. te Zierikzee en Willem Teellinck, predikant te Middelburg, van wien wij reeds met een enkel woord gewaagd hebben[1]. Udemans heeft in ondergescheidene stichtelijke werken als *De Leeder van Jacob, Practijcke, dat is werckelijcke oefeninghe van de christelijcke hooft-deughden, Geestelyck Compas, Koopmans Jacht e.a.* uiteengezet hoe ellendig de mensch is, hoeveel weldaden hij van God heeft ontvangen, hoe alles in de natuur ons wijst op God, hoe wij verplicht zijn onze harten te reinigen, de tale Canaäns te spreken, ons geloof uit ons leven te doen blijken. Alle christenen en inzonderheid alle predikanten moesten het heilige geloof zóó in ons volk planten, dat het de ziel van het geloof, namelijk de goede werken, niet zou verzuimen. Hij hoopt dat zijne *Practijcke* een morgenwekker zijn moge, die de vleeschelijk-gezinde menschen uit den slaap der zonden zal wekken.

Willem Teellinck, evenals Udemans een tijdgenoot van Cats, geboren te Zierikzee uit een aanzienlijke familie, bezocht in zijne jeugd Frankrijk en Engeland. In het laatste land kwam hij in aanraking met de kringen der piëtisten en bleef zelfs meer dan een half jaar ten huize van een hunner te Bambury, waar hij geheel van hunne beginselen doortrokken werd. Teruggekeerd in het vaderland, verwisselde hij de studie der rechten met die der theologie en werd, evenals Udemans, predikant op Schouwen, van waar hij later naar Middelburg werd beroepen. In al zijne geschriften klinkt éénzelfde, forsche oproep; bekeert u en doet boete! De gereformeerde kerk, zegt hij, moet zich als zoodanig toonen niet alleen door het bezit der zuivere leer, maar ook door een zuiver leven; slechts van eene radicale hervorming van leven en zeden verwacht hij heil voor het vaderland. Hij wekt de overheid op al hare krachten in te spannen om onder het volk de ondeugden tegen te gaan, te waken voor eerbaarheid en zedigheid van levenswandel.

1) Zie over hen het werk van. Dr. Heppe bl. 98 vlgg.

Dat het woord, de geschriften en het leven van zulke mannen invloed hebben geoefend, is wel begrijpelijk. Wie uit de stukken van dien tijd vaak heeft gezien, hoe hoog predikanten door hunne gemeenteleden gesteld werden, die zal het niet ongeloofelijk achten, dat bij den dood van Teellinck in gansch Middelburg droef heid heerschte en dat velen van verre kwamen om zijn lijk naar het graf te vergezellen.[1)]

Den invloed van het piëtisme in onze literatuur na te gaan, zou een afzonderlijk onderzoek vereischen en bovendien zou ons dat godsdienstig verschijnsel zelf duidelijker voor den geest moeten staan in zijn omvang en beteekenis dan nu het geval kan zijn.[2)] Ik zou er op kunnen wijzen, dat Perkins geschrift '*A direction for the government of the tongue*' (a^{o}. 1592) ons herinnert aan de gerookte ossetong van Johanna Coomans; dat Willem Teellinck in 1619 te Middelburg een viertal preeken heeft gehouden tegen de overdadige weelde in kleeding, hetzelfde onderwerp dat een paar jaar later door Huygens werd behandeld in zijn *Costelick Mal*; en dat het weer opmerkelijk is, dat juist Cats en een paar andere Zeeuwen, medewerkers aan de *Zeeuwsche Nachtegael*, Jan de Brune en de advocaat Luyt lofdichten hebben geschreven op dat gedicht.

Doch het is ons hier vooral om Cats te doen, en dat wij in zijn leven en werken den invloed van het piëtisme kunnen bespeuren, kan reeds ten deele uit het voorafgaande gebleken zijn. Er valt echter meer te noemen. Dat Cats tot Udemans in vriendschappelijke betrekking heeft gestaan, mag men vermoeden uit de lofdichten door hem voor twee werken van dien predikant geschreven.[3)] Omgekeerd nam Udemans in zijn werk *T Geestelijck Roer van 't Coopmans schip*[4)] het bekende gedicht van Cats op, aanvangend:

'Zeehelden, wacker volck, peck-broecken, rappe gasten';

1) Heppe, t.a.p. bl. 115.
2) Mijne verplichting aan het werk van Dr. Heppe erken ik gaarne en dankbaar. Maar mij dunkt, dat hier voor een beoefenaar onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis nog veel te doen valt. 'Ceteris paribus' heeft een Nederlander toch beter kansen, ons een volledig en welgelijkend beeld van het piëtisme te onzent te geven dan een vreemdeling.
3) Vgl. I, 598.
4) Ik citeer volgens den 2en druk van 1640, bl. 543.

hij doet dat zonder des dichters naam te noemen, al kent hij dien blijkbaar wel, te oordeelen naar deze woorden: ‘de ernstighe vermaninge, die seker trouw Patriot ende vermaert Poëet van ons Vaderlant onlancx aen haer (de “zeehelden”) gedaen heeft met eenige soet-vloeyende versen ende scherpsnijdende redenen.’

Dat Cats zich naar den geest verwant moest voelen aan een man als Teellinck, laat zich na hetgeen wij reeds hebben medegedeeld, wel begrijpen. Ook in Teellinck's leven zien wij dat keerpunt, waarop wij Cats aan het slot zijner voorrede voor de *Zinne- en Minnebeelden* zagen staan, dat keerpunt van waar zij, terugziend op hun vroeger leven niets dan ijdelheid en dwaasheid ontdekken. Toen Teellinck het voornemen opvatte de studie der rechten te verwisselen met die der theologie, dorst hij dat voornemen niet volvoeren, voordat eenige predikanten hem hadden overtuigd dat deze beroepsverandering geen willekeurig ingrijpen in zijn levensloop was. Toen Cats als Pensionaris van Middelburg naar Dordrecht geroepen werd, volgde hij dezelfde gedragslijn. Welk een diepen indruk de omgang met Teellinck op hem gemaakt had, getuigde hij nog op tachtigjarigen leeftijd in deze woorden:

> Wij lesen bovendien oock Teelinghs wijse schriften,
> Die leyden ons gemoet van alle quade driften;
> *Ick heb dien waerden Man in Seelant langh gekent*
> *En drage noch sijn beelt als in mijn hart geprent*.[1)]

Zoo is er dus alle reden om van de werken van Cats uit dezen tijd *Selfstrijt* en *Tooneel der Mannelycke Achtbaerheyt* en *Houwelyck* te vermoeden, dat zij geschreven zijn onder middellijken of onmiddellijken invloed van het piëtisme. Een paar jaar voordat het laatste werk in het licht verschenen was (1625), had er in Cats' leven eene verandering plaats gehad: hij was als pensionaris naar Dordrecht geroepen. Uit Zeeland, zijn geboorteland, waar hij aangenaam en rustig maar in beperkten kring leefde, werd hij verplaatst naar Holland, toen veel meer dan nu, hart des lands. Zijn gezichtskring breidde zich uit, langzamerhand kwam hij met meer mannen van ontwikkeling en beschaving in aanraking, en dat in

1) II, 588.

toenemende mate toen hij in 1636 tot Raadpensionaris werd aangesteld en in Den Haag ging wonen. Rees hij zoo in uiterlijk aanzien, in zijn huiselijk leven leed hij een zwaar verlies: in 1630 stierf zijne vrouw na eene langdurige ziekte.

De 53-jarige weduwnaar voelde zich eenzaam. Hij dacht wel aan een tweede huwelijk. Zijne vrienden rieden het hem aan. In slapelooze nachten overwoog hij het voor en het tegen. Doch de herinnering aan zijne overleden vrouw weerhoudt hem: haar wil hij trouw blijven. Om zich te sterken in dat besluit, gaat hij een bezoek brengen aan den grafkelder waar haar stoffelijk overschot rust. Gelijk die middeleeuwsche kluizenaar die de wellustige gedachten aan een gestorven geliefde uit zijn geest verdrijft door haar graf te openen en zich met walging te vervullen, zoo staat ook Cats bij de lijkkist zijner vrouw en roept uit: ‘o God, wat is de mensch!’ hij stort zijn hart uit in klachten en tranen rollen op de dorre beenderen. Een vijftal jaren gaat voorbij en hij blijft eenzaam. Een vriend wijst hem op den ouden dag en het wenschelijke van niet alleen oud te worden. ‘Gij zijt gezellig van aard,’ zegt hij en ‘nogh van jeughdigh bloet.’ Opnieuw raakt Cats in twijfel. Met zijne gewone openhartigheid bekent hij:

> Wat jonghs dat loegh my toe, 'k en wilder niet om liegen.

Maar hij berispt zijne vleeschelijkheid in een aardig beeld, ontleend aan zijn eigen *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd*:

> Wilt ghy om weynigh graens dat u nogh rest te malen,
> Een vlot van eycken-hout uyt vreemde bosschen halen
> En rechten hier een mool, een wonder groot beslagh?[1)]

Hij bidt tot God om raad en steun en wordt overtuigd dat hij door ‘kunst en stage sorgh’ zijne verkeerde lusten zal kunnen wederstaan. Houden de zorgen voor zijn gewichtig ambt zijne gedachten niet bezig, dan begeeft hij zich tot de studie en de poëzie. Dat middel blijkt probaat. En zoo zal hij dan geen kind van vleesch en bloed meer verwekken, maar slechts een ‘papieren-kint’, geen trouwring van goud meer

1) Zie dit gansche deel van zijn leven in *Papiere-Kint* II, 6 vlgg. en het beeld I, 430. Het bezoek aan den grafkelder ook I, 14

schenken aan eene jonge vrouw, maar een '*Trou-ring*' van verzen aan zijn volk. De 'eerbare, vernuftige, welbescheydene juffrou Cornelia Baers, weduwe van wijlen Ds. Matthias Havius', zal ook na den dood van haren man zijn huishouden blijven besturen, zal zijne 'gouvernante' blijven, zooals men die betrekking toentertijd onder de hoogere standen plagt te noemen.

Nieuwe bezigheid en ontspanning tevens vond Cats in den aanleg en de beplanting van zijn buitengoed Zorgvliet, waarmede hij een paar jaren na den dood zijner vrouw (omstreeks 1632) een aanvang heeft gemaakt.[1)]

Welke redenen Cats bewogen, toen hij voor den aanleg van een buitengoed juist den schralen duingrond koos, heeft hij zelf ons medegedeeld in zijn *Ouderdom en Buytenleven*. Het was vooral het genoegen 'om van een schralen hoeck een lustigh velt,' van 'slechte stof, vruchtbaer lant' te maken.[2)] Wat hij indertijd in Zeeland en Engeland als bedijker had gedaan om winst, dat zette hij nu, rijk geworden, in Holland voort tot zijn genoegen. Niet alleen omdat hem, echten Nederlander, het nuttigheidsbeginsel in het bloed zat, maar ook omdat hij hoopte op deze wijze opspraak en afgunst te zullen ontgaan. 'Had ick,' zegt hij in bovengenoemd gedicht:

> een maghtigh huys of prachtigh slot gekocht,
> 't Had my of wrangen haet of onlust toegebrogh
>
> Nu ben ick, Gode lof, van nijt en opspraeck vry
> En ben nogh evenwel met dese klingen bly.

Hij ving daar, zooals een zijner lofredenaars zegt, in het dorre zand een strijd aan met de natuur, een strijd dien hij door zijn vernuft en arbeidzaamheid gewonnen heeft. Langzamerhand groeide Zorgvliet onder het beheer van zijn stichter tot een aanzienlijk buitengoed in den smaak dier dagen: er waren vele rechte lanen en berceaux, eene kunstmatige rots waar bovenop een zeegod met kroon en drietand rustte, een kunstmatige heuvel die als belvedère dienst deed, een soort van

1) Oud-Holland VII, 257.
2) Zie II, 368.

grot waarin zich een groote vogelkooi bevond en zelfs zoogenaamde ‘bedriegertjes.’[1)]

Het rechte genot van het buitenleven begon echter eerst voor hem, nadat hij in 1652 tot zijne blijdschap het ambt van raadpensionaris had neergelegd en ‘van het pack ten lesten was bevryt.’ Nu ging hij op Zorgvliet een huis zetten en er zich voor goed vestigen.

Vergelijkt men het leven, door Cats hier gedurende zijne acht laatste levensjaren geleid en zooals hij zelf het ons in zijne werken verhaald heeft, met hetgeen aangeprezen wordt in pietistische geschriften als Baily's *Practice of piety* en vooral met hetgeen ons door Teellinck wordt medegedeeld omtrent de levenswijze der Engelsche piëtisten te Bambury in wier huis hij eenige maanden had vertoefd, dan valt het niet moeilijk menigen trek van overeenkomst te ontdekken.[2)] In dat gezin te Bambury begon ieder zijn dag met een gebed, en de lezing en overdenking van een hoofdstuk uit den bijbel. Des middags weer bijbellezing en aan tafel gemeenschappelijke bespreking van het gelezene. Daarna gaat men weer aan het werk. 's Avonds vóór het naar bed gaan, overdenkt ieder voor zich hoe hij den dag heeft doorgebracht. Gaat men wandelen, dan neemt men gaarne iemand mede die in staat is een psalm of een hoofdstuk uit den bijbel op stichtelijke wijze te verklaren. De vruchten van hun geloof waren zichtbaar in: stil zijn werk doen, ondersteunen der armen, ziekenbezoek, onderwijzen der onwetenden, berispen van slechte menschen, opbeuren der terneergeslagenen.

Cats verhaalt ons in zijn *Tachtigjarig Leven* hoe zijn eerste werk des morgens is, God te danken voor Zijne goedheid, daarna leest hij een hoofdstuk uit den bijbel en opnieuw een vóór het ontbijt in tegenwoordigheid van het huisgezin; na de lezing vraagt hij ‘op een ry wat yeder heeft geleert.’ Aan tafel wordt er iets voorgelezen uit een of

1) Voor de beschrijving van Zorgvliet zie men II, 373, 381 en de prenten in *Museum Catsiunum*; deze zijn echter grootendeels uit later tijd. Op p. 373 leest men o.a.:

> Omtrent mijn holle rots is water opgedrongen,
> Dat borrelt uyt den gront met hoogh gedreven sprongen,
> Soo dat een grilligh dier hier dickmaels wort verkoelt,
> Wanneer het onverwacht een strael van onder voelt.

2) Vgl. Heppe t.a.p. bl. 66 en bl. 107 vlgg.

ander werk over geschiedenis of eene reisbeschrijving of een werk van stichtelijken aard. Op zijne wandelingen wordt hij soms vergezeld door een jonkman die hem iets moet voorlezen uit ‘een deftigh boeck.’[1] 's Avonds gaat hij na wat hij dien dag heeft gesproken en gedacht, of hij zijn tijd goed dan wel slecht heeft besteed, welke driften zijn geest hebben bestookt. Eene godsdienstoefening met het gezin besluit den dag. Een der werken uit dezen laatsten tijd, de *Gedachten op Slapeloose Nachten*, handelt over ‘de deught van herberghsaemheyt en mededeelsaemheyt aan den nootdruftighen’ en in zijn *Ouderdom en Buytenleven* wordt het vraagstuk van liefdadigheid en armenzorg met kennis van zaken behandeld.[2] Naar het schijnt, heeft Cats in dezen praktijk en theorie gepaard doen gaan. Een zijner lofredenaars getuigde na zijn dood:

> Wie liet hy ongetroost en sonder lege handen
> Oyt immer van hem gaen die hy niet wat en gaf?
>
> Des winters quam het volck met honderden geloopen,
> Dan deeld' hij meenich kleet, als Dorcas heeft gedaen.

Evenals vele aanhangers van het piëtisme schreef ook Cats in het *Twee-en-tachtigjarig Leven* eene autobiographie en het verwondert ons niet te hooren dat hij, evenals Voetius en zijne geestverwanten, de *Imitatio* leest.[3]

Een der praktijken van het piëtisme zal men tevergeefs bij Cats zoeken: de ascese. Het tooneel in den grafkelder moge ons een oogenblik aan ascetische dwangmiddelen herinneren, overigens is er weinig of niets van dien aard te vinden. Dr. Derudder die zoo gaarne van Cats een heilige zou hebben gemaakt, indien het *Twee-en-tachtigjarig Leven* en andere werken des dichters daarbij maar niet zoo dwarsscheeps hadden gelegen, Dr. Derudder heeft getracht ook deze kroone voor zijn held te redden door naar aanleiding

1) Dezen laatsten trek in *Ouderdom en Buytenleven* II, 383.
2) II, 418.
3) In een lofdicht van I.v. Vliet vóór *Ouderdom en Buytenleven*:

> Hier vind' ick u met een boeckje
> Onder 't klater-loof geruys
> Of met Kempis in een hoeckje
> Overdenckend Christi kruys.

van eenige verzen waarin Cats zegt dat hij leeft ‘als een eremyt’ te verklaren: ‘Il est aisé de voir que c'est l'ascète qui parle.’ Het is er slechts naar wat men ‘gemakkelijk’ noemt. Echter voelt deze biograaf zich gedrongen onmiddellijk daarop toe te geven, dat Cats toch wel begrip had van de ‘légitimes satisfactions du corps.’

Neen waarlijk, dat ascetisme van Cats was nog wel uit te houden! Men zou dat reeds vermoeden, wanneer men ziet, hoe voortreffelijk hij op de hoogte is van alle mogelijke spijzen en dranken die in zijn tijd te krijgen waren, van den aandrang waarmede hij zijne landgenooten opwekt, God te danken voor het uitschudden van dien hoorn des overvloeds.[1] Of waar hij, sprekend over suiker en kruiderijen, met een voor ons lichtelijk komischen ernst uitroept:

> Bedenck dit, Hollants volck! bedenck den hoogen segen,
> Die u door Godes hand soo wonder is verkregen.

Ascetisme is ook juist niet te ontdekken in de achtbare lijst van stukken zilverwerk die op Zorgvliet aanwezig waren: het ‘zilveren lampet en becken, daerin ick mij dagelijks wassche,’ de ‘groote silveren schotel,’ de ‘negen gemeyne ofte ordinaris silvere schotels,’ de ‘acht en veertig silvere tellioren’ (tafelborden), het ‘silveren urinael’ en zoowel meer.[2] En wij worden niet minder sceptisch gestemd, wanneer Cats zelf in eenige verzen, tot zijn vriend Westerbaen gericht, ons een kijkje geeft in de ‘légitimes satisfactions’:

> Ons tafels sijn voorsien op veelderhande wijse
> Met voorkost, fruyt, gebraet, al ongekoockte spijse,
> Wij hebben oock musijck en sangers over mael
> Maar prijsen boven al de soete Nachtegael.
> Wij hebben boven dat verscheyde confituyren.[3]

Een ‘eremyt’ zooals hij zich zelven noemde, was hij al evenmin als een asceet. Er kwamen blijkbaar niet zelden gasten op Zorgvliet, die er zich vermaakten met de jacht op

1) I, 323.
2) Museum Catsianum bl. 67.
3) II, 441.

konijnen, patrijzen en snippen, met visschen enz. Predikanten zag er men gedurig. Ook hooge gasten als de Princesse Douairière van Oranje.[1] Zeker zullen ook zijne beide dochters, Anna, gehuwd met Cornelis van Aerssen, Heer van Wernhout, en Elizabeth eerst gehuwd met Cornelis Musch en later met Dirk Pauw van Carnisse, dikwijls bij haar vader te gast zijn geweest; de weinige brieven die wij van beiden over hebben, toonen duidelijk welk eene hartelijke verstandhouding er tusschen vader en dochters bestaan heeft.[2]

Zat hij niet te lezen of te schrijven binnenshuis of buiten in een der prieeltjes die hij op afgeschutte hoekjes in het groen had laten aanleggen, dan was er altijd wel iets anders te doen: boomen kappen en hakken, enten en snoeien, of de plaats rondwandelen, een genoegen waarvan hij lang heeft kunnen genieten, want op zijn 82ste jaar liep hij nog als een kievit.[3] Op zijne wandelingen heeft hij altijd iets op te merken; geen vormen of kleuren, geen bevallige lijnen of fraaie vergezichten, geen licht en schaduw, geen wolkenspel, geen windgeruisch in neigende boomkruinen of wuivend koren, maar iets dat tot leering en stichting kan dienen:

> Een muys, een mol, een mugh, een mier,
> Een kickvorsch of een naeckte pier,
> Een bloem, een gras, het minste kruvt
> Dat roept uw groote wonders uyt;
> Dat doet ons reysen met den geest,
> Waer doot noch helle wort gevreest.[4]

De duinen zijn voor hem slechts ‘onvruchtbaer sant,’ maar zij hebben toch iets dat hem aantrekt: hunne eenzaamheid en naaktheid, die hem door niets storen in den loop zijner overpeinzingen en gebeden.[5]

Hoezeer Cats dit buitenleven in zijn ouderdom genoot,

1) II, 589, 590.
2) Zie die brieven gepubliceerd door den heer Frederiks in bovenvernield artikel in *Oud-Holland*.
3) In een der lijkdichten lezen wij:

> Dat soo een oude stam van twee en tachtigh jaer
> Gingh sonder kruak soo ras alsof 't een jonghman waer.

4) II, 429; ook II, 431-432; I, 345.
5) II, 436.

blijkt wel uit de voor hem ongewone warmte waarmede hij ergens uitroept:

> O leven buyten dwangh! daer ick met vrije leden
> Magh stil en eensaem sijn of anders mij vertreden;
> O soet en stil gesin! o nieu gewassen groen!
> Wat heb ick met den Haegh of met het hof van doen?[1)]

Het is dan ook begrijpelijk, dat wij hem niet zelden in eene dankbare stemming aantreffen, dat wij hem meer dan eens God vurig hooren danken voor alle weldaden hem gedurende zijn lang leven hier op aarde bewezen: hij leeft hier in de vrije natuur, hij is gezond, kent graveel noch jicht noch geelzucht; het is hem goed gegaan in de wereld, voor allerlei ongelukken heeft God hem genadig willen bewaren..... nu is hij oud en afgeleefd en hoopt binnen kort een nog beter leven deelachtig te worden. Wil God hem slechts een diep berouw geven over zijne zonden, een vast geloof ‘op Christus' bloet gegront’, en een hart geneigd elkeen te helpen en te troosten, dan durft hij wel hopen op de eeuwige zaligheid, op eene plaats in het hemelsch Jeruzalem, waar eindeloos leven en voortdurende zomer is,

> En blydschap zonder leet en hoogheyt sonder pracht
> En liefde sonder haet en dagen sonder nacht.

Naar het schijnt, was Cats niet zonder vertrouwen op zijne toekomst. Hij gevoelde zich ‘van Gods kinders’, wien alles ten slotte tot heil en zegen wordt.[2)] Maar toch.... maar toch? De wereld en het vleesch hebben hem nog lang niet losgelaten. Nu eens hooren wij hem betreuren, dat het ‘ydel vleysch en slim bejagh’ zijn gemoed op een dwaalspoor brengen. Dan weer bekent hij openlijk:

> O Godt! gy weet en ick beken,
> Dat ick diep in de werelt ben,
> En dat ick haer onguyr gewoel
> Geduyrigh binnen my gevoel.

1) II, 378.
2) Vgl. voor deze en dergelijke uitingen II, 382, 415 (de dankbare stemming); I, 23 (heerlijkheid van het leven hiernamaals); I, 173, 174, 380-381 voorstelling van God); I, 25 en 377.

Hij klaagt, dat ‘het vleysch hanght aen den geest gelyck een lastigh pack’, dat zijne gedachten ook onder het gebed telkens afdwalen. Zelfs in zijne droomen is hij niet veilig voor zijne booze neigingen:

> Maer word ick dan gewaer, *gelijck het dickmaels valt*,
> Dat mijn aelwaerdigh vleys ontuchtigh heeft gemalt.

Men behoeft nog geene sterke sympathie te gevoelen voor Cats om medelijden te hebben met dezen door zijne zinnelijkheid gekwelden ouden man en iets aandoenlijks te vinden in deze kinderlijke klacht:

> Mijn naem is Jacob, Heer! wil toch mijn hert betoomen,
> Dat ick niet hebben magh als Goddelycke droomen.[1)]

Een denkbeeld is er, dat, naar het mij voorkomt, in deze laatste levensjaren van Cats alle andere in zijn geest overheerscht: de vrees voor den dood.

Ongetwijfeld was dat denkbeeld in hem nooit geheel afwezig geweest, doch in vroegeren tijd, b.v. toen hij zijn *Houwelijck* dichtte, was de ‘bedenckinge des doots’ meer een middel voor hem waarmede hij ijdelheid en wereldsgezindheid in zich trachtte te bestrijden. Hij kenschetste die ‘bedenckinge’ toen, meer juist dan verheven, als ‘een beulinckpriem, daer mede de winderige dermen maer eens geprickelt sijnde, dadelijck slincken, die andersins lichtelijck bersten souden van opgeblasentheyt.’[2)] Maar nu ziet hij ‘het vale peert’ met zijn berijder uit de verte naderen; telkens en telkens vertoont het zich aan zijn oog. Als hij een tand verliest, denkt hij ‘een deel van my is heden doot’; als hij de hand op zijn hart legt: met elken klop vergaat een deel van mijn leven. Toevallig komt zijn Album Amicorum hem weer in handen, hij bladert er in met hernieuwde belangstelling: wat al namen en betuigingen van vriendschap en genegenheid! Deze is uit Orleans, die uit Parijs, die uit Leiden, die uit Londen..... maar de handen, die ze schreven, zijn alle verstijfd; het zijn stemmen van de overzijde van het graf. Een onweerstaanbare belangstelling drijft zijn geest tot alles wat op het graf en

1) Vgl. II, 454-455, 458, 586-587, 588.
2) I, 374; zie ook I, 376, 387.

de lijkbaar betrekking heeft; hoe de laatste oogenblikken van groote mannen zijn geweest, wat zij gesproken hebben, of zij zacht zijn gestorven dan wel een zwaren doodstrijd gehad hebben. Hij schaamt zich, wanneer hij leest, hoe onverschrokken Socrates, Regulus en Seneca den dood afwachtten of tegemoet gingen, en dan bedenkt, dat hij, een christen, zich door dit 'Heydens volck' laat overtreffen. Meer dan eens spreekt hij zich zelven moed in; doch wij verwonderen ons niet, wanneer wij tevens in zijn geest zien opkomen het beeld van kinderen, die roepen dat zij ziek zijn, maar wegschuilen in bed wanneer de dokter komt.[1)]

In een zijner laatste gedichten op een werk van Cornelis Udemans, ongeveer vier maanden vóór zijn dood door hem 'gedicteert ende geteekent uyt (s)yn bedde', betuigt hij wel: 'Ick ben des levens sat, ick ben des werelts moe'; doch in het gebed, door hem eveneens gemaakt 'kort voor syn.... overlijden' is de angst voor den dood, voor 'hel en duyvel' niet te miskennen.[2)]

Dat gebed, schuldbekentenis en smeekbede tevens, moest hem volgens zijn verlangen op zijn sterfbed worden voorgelezen; daarmede heeft hij zich gesterkt, toen zijn laatste uur naderde. Zijn lijk is, in overeenstemming met zijn uitersten wil, naar Den Haag vervoerd en 'in alle stillicheijt' bijgezet in de Kloosterkerk in het graf waar sinds eenige jaren ook het stoffelijk overschot zijner vrouw rustte.

G. KALFF.

(*Slot volgt*.)

1) Vgl. II, 447, 451; I, 20; II, 356, 357, 426.
2) II, 623.

Staatszorg voor krankzinnige gevangenen.

Het is de groote verdienste geweest van de geneeskundige wetenschap, en meer in het bijzonder van de psychiatrie, te hebben aangetoond, dat een zeker aantal personen wegens hun abnormalen geestelijken aanleg in botsing komen met de bestaande maatschappelijke orde en deswege voor den strafrechter verschijnen, hoewel hier van toerekenbaarheid ook in den meest uitgebreiden zin geen sprake kan zijn. Hoe hooger de intellectueele en moreele eischen zijn, die de strijd om het bestaan in de maatschappij meebrengt, hoe grooter tegelijk het aantal dier personen, wier ongelukkige psychische aanleg hen tegen dien strijd niet opgewassen doet zijn en hen tot sociaal afwijkenden maakt. Gedeeltelijk worden deze personen tijdens het gerechtelijk onderzoek als zieken herkend, gedeeltelijk is zulks niet het geval en voert hun weg ten onrechte ter gevangenis, waar zij òf hun straftijd geheel ondergaan, òf vóór dien verstreken termijn als ontoerekenbaar en derhalve niet strafbaar worden ontslagen.

Deze personen zijn in de desbetreffende literatuur gewoonlijk bestempeld met den naam van misdadige krankzinnigen, zij begingen de anti-sociale daad in een toestand van ziekelijke geestesstoornis. Bij andere personen openbaart zich hetzij tijdens het gerechtelijk onderzoek, hetzij korter of langer na de daarop gevolgde veroordeeling de een of andere vorm van krankzinnigheid, welke het ten uitvoer leggen der straf onmogelijk maakt. Deze noemt men veelal krankzinnige misdadigers, hier praedomineert derhalve het begrip misdaad, de krankzinnigheid komt eerst in de tweede plaats in aanmerking.

Een kwestie, welke in vele staten van Europa reeds sedert tientallen van jaren in hooge mate de aandacht heeft getrokken van juristen en psychiaters, in ons land daarentegen van veel meer recenten datum is, is die der te nemen maatregelen ten opzichte van de zoodanige personen, die hetzij tijdens eene crimineele instructie, hetzij na de veroordeeling blijken geven van gestoorde geestvermogens.

Terwijl in Duitschland, Frankrijk, Engeland en elders reeds vóór het midden dezer eeuw daarover veel is gesproken en geschreven en men op verschillende plaatsen een op ervaring berustend oordeel heeft verkregen, is in ons land aan dit vraagstuk tot voor kort betrekkelijk weinig aandacht geschonken. Het bekende, in 1895 door eene Commissie van juristen en psychiaters aan de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst medegedeelde rapport, was de eerste uitvoerige arbeid, over dit punt in Nederland verschenen[1]. Men zou haast geneigd zijn te zeggen, dat zulks een gelukkig verschijnsel mag worden genoemd, wanneer tenminste als juist mag worden aangenomen, dat eene onopgeloste kwestie des te minder tot wrijving van gedachten aanleiding geeft, naarmate uit den stand der zaken minder moeilijkheden zijn voortgevloeid. Echter moet evengoed aan de mogelijkheid worden gedacht, of niet eene zekere mate van indolentie der betrokken autoriteiten daarvan gedeeltelijk de schuld draagt. Ik zal in het volgende nagaan, is Nederland in dit opzicht gelukkig te noemen, of bestaan ook inder-

1) Men zal in het volgende kunnen zien, dat in menig opzicht tusschen dat rapport en mijne conclusies overeenkomst bestaat, hoewel ik omtrent sommige belangrijke punten eene andere meening ben toegedaan. Echter verschilt de strekking van beide artikelen in zooverre, als eerstgenoemd rapport handelt over het al of niet wenschelijke van de oprichting van prisons-asiles en daarbij zich ook heeft meenen te moeten bezighouden met gevaarlijke krankzinnigen, die nimmer met den strafreehter waren in aanraking geweest, terwijl ik mij uitsluitend heb willen bepalen tot dezulken, die wegens eenig vergrijp ter verantwoording voor den strafrechter waren geroepen, tot gevangenisstraf zijn veroordeeld en tijdens 't ondergaan der straf als krankzinnig zijn herkend. Slechts op deze wijze laat zich de verwarring voorkomen, welke overal heeft geheerscht, waar men voor krankzinnig geworden gevangenen volkomen dezelfde maatregelen voorstelde als voor krackzinnigen van juridisch onbesproken levenswandel. Ik heb derhalve gemeend het verschil tusschen misdadigers, die later krankzinnig blijken te zijn, en de zoogenaamd schadelijke of gevaarlijke krankzinnigen op praktische gronden wel degelijk staande te moeten houden.

daad bij ons te lande dezelfde misstanden als elders, maar werden deze door laakbare veronachtzaming niet voldoende ter sprake gebracht.

Een jarenlange strijd is er over gevoerd, waarheen de krankzinnige misdadigers zouden moeten worden ondergebracht. Er zijn nog altijd vele krankzinnigenartsen, die de krankzinnige misdadigers als eene bijzondere soort zieken willen behandeld zien, en die het zondenregister en de eigenaardigheden dezer personen voor zoo belangrijk achten, dat zij bijzondere gestichten voor zulke lijders verlangen. Ook loopen de meeningen uiteen betreffende de vraag: of deze bijzondere gestichten zelfstandig zouden zijn of annexen moeten vormen aan straf- of verplegingsinrichtingen, of verder de verzorging in dusdanige krankzinnigenafdeelingen voor gevangenen langer zal mogen duren dan de hun toegewezen straftijd ja dan neen, en eindelijk of daarheen ook zulke krankzinnigen mogen worden gebracht, die vroeger bestraft zijn geworden, bij 't ontstaan hunner tegenwoordige ziekte of bij het herkennen daarvan echter vrij in de maatschappij verkeerden.

Wegens hun dikwijls hooge mate van rustverstoring zagen de gestichtsartsen deze personen ongaarne naast de gewone gestichtsbevolking verkeeren; wegens hunne belemmering van de huisorde en in 't belang der discipline achtten de gevangenisbesturen deze bij hen evenmin op hun plaats. Elk der twee partijen trachtte zich deze zieken van den hals te schuiven. Ik zal in het kort toelichten, op welke gronden hunne argumenten waren opgebouwd.

Van de zijde der psychiaters werd aangevoerd, dat het niet aanging de, om zoo te zeggen ‘brave’ patiënten, die nimmer zich aan een of ander strafbaar feit hebben schuldig gemaakt, te dwingen het gezelschap te dulden van personen, die een misdadigen levenswandel achter zich hebben. Indien in sommige gevallen misschien niet de ‘brave’ patiënt daarvan een moreele onaangenaamheid ondervindt, dan zal zulks toch ongetwijfeld het geval zijn met de naastbestaanden van den lijder wanneer zij dezen in dagelijkschen omgang weten met boosdoeners, die misschien de afgrijselijkste misdaden op hun geweten hebben.

Buitendien zal de krankzinnige misdadiger in het gesticht

door de andere lijders worden geschuwd en veracht, hij zal daardoor een voor hemzelven nog onaangenamer positie innemen en er nog ongelukkiger aan toe zijn dan in de gevangenis onder zijns gelijken.

Eindelijk heeft zich in de laatste jaren meer en meer het stelsel van no-restraint ingang doen vinden bij de krankzinnigenverpleging, en is alles in een gesticht er op ingericht de lijders eene relatief zoo groot mogelijke vrijheid van beweging te laten. Dit stelsel zal op bedenkelijke wijze moeten worden beperkt, wanneer onder de patiënten dergelijke antisociale elementen voorkomen, die misschien levensgevaarlijke sujetten zijn en waartegen met tal van bijzondere voorzorgsmaatregelen moet worden opgetreden.

Daartegenover beweren de gevangenisbesturen, dat het onmogelijk is de strenge tucht en discipline te handhaven, wanneer onder de gevangenen personen voorkomen, die voor vergrijpen tegen die discipline niet of minder streng gestraft worden dan de overige gevangenisbevolking. Zulks voert onvermijdelijk tot misstanden, die niet anders kunnen worden verholpen dan door verwijdering dier personen uit de gevangenis. Daarenboven druischt het toch lijnrecht in tegen de allereerste beginselen van het strafrecht, dat een krankzinnige als een gevangene straf zou ondergaan, het is naar den letter der wet onmogelijk dergelijke personen in de gevangenis te laten. Een krankzinnige behoort als zieke in een geneeskundige inrichting, niet in de strafinrichting.

Ik zal thans deze verschillende argumenten naar hunne werkelijke waarde trachten te toetsen.

Het wil mij voorkomen, dat het eerstgenoemd argument, van psychiatrische zijde aangevoerd, door velen, die eenigermate met de gestichtsbevolking en de verpleging dezer personen op de hoogte zijn, praktisch als van zeer bedenkelijk gewicht moet worden beschouwd. Wanneer men ziet, hoe weinig van het vroeger leven van den een komt ter kennis van den ander, hoe spoedig zulks bovendien in het gestichtsleven wordt vergeten, dan kan men mijns inziens zich slechts verwonderen, dat dit zoo dikwijls en steeds weer werd te berde gebracht. Noch de andere lijders, noch het publiek wordt daarvan hoegenaamd iets gewaar en slechts al te heftige tegenstanders van de verpleging der krankzinnige misdadigers in de

gewone gestichten kunnen daarin een steen des aanstoots vinden.

Hetzelfde moet worden gezegd omtrent het tweede punt, dat de vroegere misdadigers zouden worden geschuwd en vermeden. Integendeel weet ieder gestichtsarts, dat tal van dergelijke personen in het gestichtsleven zich als de meest ordelijke en werkzame gedragen, altijd bezig en behulpzaam zijn, niet zelden zich daardoor een zekere mate van vriendschappelijk gezag verwerven.

Het laatstgenoemde bezwaar, dat van psychiatrische zijde is opgeworpen, namelijk de onmogelijkheid om bij het stelsel van no-restraint voldoende waarborgen te hebben, dat de krankzinnige misdadiger niet uit het gesticht ontvlucht of aldaar ter plaatse geen onheilen aanricht, weegt verreweg het zwaarst. Ontegenzeggelijk is het waar, dat onder deze lijders gevaarlijke individuën voorkomen, die hunne oude, misdadige natuur ook tijdens de geestesstoornis blijven behouden, welke zich openbaart in neiging tot ontvluchten, opstoken, vernielzucht, brandstichting, niet zelden in meer of minder ernstige aanslagen tegen het leven. Ten opzichte van dergelijke gevaarlijke elementen kan van eene vrije behandeling, zooals de andere gestichtsbevolking die grootendeels ondervindt, geen sprake zijn, integendeel moeten tal van bijzondere voorzorgsmaatregelen worden in acht genomen, welke aan het verblijf dezer ongelukkigen in het gesticht inderdaad veel gevangenisachtigs geven.

Het laat zich dus begrijpen, dat men deze personen gaarne elders ziet gehuisvest. Echter mag niet uit het oog worden verloren, dat het aantal van dergelijke bepaald gevaarlijke lijders in de gewone gestichten over het algemeen uiterst klein is, en dat hunne percentage niet hooger is te stellen dan één of anderhalf procent der geheele gestichtsbevolking. Het is nu de vraag, of dat gering aantal gevaarlijke lijders, die zich in een of ander gesticht bevinden, tot zoo uiterst groote moeielijkheden bij de verpleging aanleiding geeft. Blijkens een indertijd daaromtrent ingesteld onderzoek werd daarvan in de nederlandsche gestichten hoegenaamd geen bezwaar ondervonden, en zelfs in het rijksgesticht te Medemblik, waarheen een relatief groot aantal krankzinnige misdadigers worden overgebracht, waren de klachten daaromtrent niet grooter dan elders.

Ik geloof op grond van deze gegevens te mogen zeggen, dat, indien de omstandigheden blijven, gelijk zij thans zijn, in Nederland de noodzakelijkheid van verandering in de verpleging der krankzinnige misdadigers in de gestichten niet bestaat.

Indien de omstandigheden blijven, gelijk zij thans zijn! Ik hoop echter op gronden, welke aanstonds nader zullen worden uiteengezet, dat de omstandigheden binnen niet langen tijd eene belangrijke verandering mogen ondergaan, waardoor het aantal der als krankzinnige misdadigers officieel bekend staande personen aanmerkelijk grooter zal worden. Het is daarom wenschelijk ook de straksgenoemde redenen nader te toetsen, die van den kant der gevangenisbesturen kunnen worden aangevoerd, teneinde de krankzinnigen uit de gevangenis te weren.

Ik acht het een alleszins gemotiveerden wensch, dat een krankzinnige, die de huisorde en de strenge discipline in de gevangenis wegens zijnen ziekelijken geestestoestand belemmert, enkel ter wille van deze bezwaren daaruit zal worden verwijderd. Het kan niet anders dan van nadeeligen invloed zijn op de overige gevangenisbewoners, hetzij in de cellulaire, hetzij in de gemeenschappelijke gevangenissen, wanneer een luidruchtige maniacus of een aan grootheidswaan lijdende persoon zich niet aan de voorgeschreven regels onderwerpt. Dat geeft aanleiding tot ontevredenheid, de discipline moet noodzakelijk daaronder lijden en het gevangenispersoneel staat voor een uiterst moeilijk dilemma. Met redeneering komt men bij den patient niet verder, disciplinaire straffen zijn geheel misplaatst, toch kan de zaak niet ongestoord blijven, zooals die is. De toestand van den patient vereischt andere maatregelen en de ziekenafdeeling van de gevangenis kan daarin gewoonlijk evenmin voldoende tegemoet komen.

Buitendien kan aan een krankzinnige volgens de wet geen straf worden voltrokken. Deze lijders behooren niet meer tot het regime der gevangenis; zij zijn straffeloos, wij kunnen ons met hen derhalve niet meer bemoeien, - aldus luidt de uitspraak van de gevangenisbesturen.

Behalve dat deze uitspraak wel wat ver gaat en zich zonder restrictie alleen laat toepassen op ongeneeslijke krankzinnigen, gaat het ook niet zoo maar aan om dergelijke personen onmiddelijk uit de gevangenis naar elders te doen overbrengen.

Daarmede zijn tal van administratieve formaliteiten verbonden, die gewoonlijk niet tot een zoo spoedig mogelijke evacueering voeren en gedurende dien soms vrij langen tijd ondervindt men in de gevangenis al de bezwaren aan 't verplegen dier personen verbonden.

Gelijk bij den aanvang dezer beschouwingen werd opgemerkt, zijn in vele landen van Europa de klachten over den onbehaaglijken toestand, waarin men ten opzichte van de krankzinnige misdadigers verkeerde, veel luider en veel talrijker geweest dan in Nederland. Tot op den huidigen dag is eene voor alle landen afdoende oplossing der kwestie, naar het schijnt, nog niet gevonden, hoewel mijns inziens de eenige oorzaak daarvan te zoeken is in plaatselijke moeilijkheden van administratief-rechterlijken aard, zoodat voor het eene land zeer aanbevelenswaard kan zijn, wat elders niet deugt.

De hervormingen, die werden voorgeslagen, laten zich in hoofdzaak hiertoe reduceeren, dat de wenschelijkheid werd betoogd van het oprichten: 1e. van groote gevangenen-ziekenhuizen, waar behalve krankzinnige gevangenen ook alle andere chronische lijders zouden kunnen worden ondergebracht, zoogenaamde invaliden-gevangenissen; 2e. van bijzondere centrale gestichten voor krankzinnige misdadigers; 3e. van bijzondere afdeelingen voor dergelijke lijders aan gevangenissen; 4e. van bijzondere afdeelingen aan de gewone krankzinnigengestichten. Elk dezer inrichtingen heeft hare voorstanders gevonden en in verschillende landen is daarmede een proef genomen, zoodat men in staat is de daaraan verbonden voordeelen en gebreken aan de ervaring te toetsen.

Over de vraag naar het doeltreffende der zoogenaamde invalidengevangenissen behoeft eigenlijk niet breedvoerig te worden uitgeweid. Het Engelsche strafstelsel maakte eene dergelijke proefneming mogelijk, in andere landen was zulks minder goed het geval. In Engeland zijn invaliden-gevangenissen gebouwd, waar de zeer oude en gebrekkige, benevens de lichamelijk zwakke gevangenen worden ondergebracht; in 't kort diegene, welke niet kunnen worden onderworpen aan het strenge systeem van den zwaren gevangenisarbeid. Nu wilden sommigen in dergelijke inrichtingen eveneens de psychisch zieken zien ondergebracht, zoowel de notoire krankzinnigen als dezulken, die wegens hun geestelijken zwakte-

toestand met meer omzichtigheid moeten worden behandeld dan de gewone gevangenen. In andere landen echter worden de lichamelijk hulpbehoevenden in de gevangenis-ziekenafdeelingen gehuisvest en het is moeilijk aan te nemen, dat dergelijke zwakke personen een voldoende ‘verdunning’ der krankzinnige misdadigers zouden kunnen teweegbrengen, waardoor het gevaarlijke van de opeenhooping dezer laatsten in één gebouw wordt verminderd. Hoe schoon ook uit een humanitair oogpunt het denkbeeld moge zijn, dat men voor chronisch lichamelijk invaliden eene bijzondere wijze van strafvoltrekking en wel in milderen vorm zou invoeren, het gaat toch waarlijk niet aan deze personen, die van de gewone gestrengheid van het gevangenisregime onevenredig meer hebben te lijden dan de lichamelijk gezonden, te vermengen met onrustige krankzinnigen, die ongetwijfeld niet anders dan zeer storend zullen inwerken op den geregelden gang van zaken in een dusdanige inrichting. Veel voorstanders hebben deze invaliden-gevangenissen zich dan ook niet mogen verwerven en in Italië heeft men de proefnemingen weldra gestaakt. Zij bestaan nog slechts in Woking en Parkhurst in Engeland en sedert 1864 in Bruchsal in Baden. Uit laatstgenoemde, trouwens uiterst kleine inrichting, waren de mededeelingen sedert het eerste begin altijd vrij bevredigend.

Meer aanhangers zijn er geweest van het denkbeeld om groote centrale gestichten op te richten, zoogenaamde prisonsasiles. Over geen punt der geheele kwestie van de verpleging der misdadige krankzinnigen en krankzinnige misdadigers is meer wrijving van gedachten geweest dan over het al of niet wenschelijke dezer groote centraalgestichten. Merkwaardig is daarbij op te merken, hoe over het geheel de tegenstanders van zoodanige inrichtingen in de meerderheid zijn, maar hoe toch steeds het denkbeeld weer opnieuw wordt geopperd. En dat in weerwil van de zeer talrijke slechte ervaringen en van het uiterst gering aantal minder onbevredigende resultaten!

Centrale gestichten voor krankzinnige misdadigers waren in 1850 opgericht in Dundrun bij Dublin, in 1859 in Auburn bij New-York en in 1863 verrees het zeer bekend of berucht geworden prison-asile te Broadmoor in Engeland.

De ervaringen, welke men daar in den loop der tijden heeft opgedaan, zijn waarlijk allerdroevigst en het mag ver-

wonderenswaardig heeten, hoe dit systeem nog altijd aanhangers kan tellen. Het denkbeeld, dat hierbij bovendrijft en dat zoo aanlokkelijk schijnt, is om alle gevaarlijke elementen in één plaats te vereenigen, opdat de overige gestichten van de lasten, die deze personen veroorzaken, bevrijd zullen zijn. Men heeft daarbij echter geheel uit het oog verloren, dat het euvel, hetwelk men op andere plaatsen wilde vermijden, zich in het centrale gesticht in zoo hooge mate verveelvuldigt, dat bijna elk toezicht onmogelijk wordt en alle moeite tot verpleging vruchteloos is. Krankzinnigen met misdadige neigingen kunnen in niet te groot aantal onder andere lijders nog altijd worden in het oog gehouden en geregeerd, zijn zij allen bijeen dan is zulks ten eenen male onmogelijk. De telkens weer opduikende neiging tot samenzwering, de veelveelvuldige gewelddadigheden en pogingen tot ontvluchten, de noodlottige invloed van den een op den ander maken dat er van het gesticht niets anders overblijft dan een gevangenis en nog wel een gevangenis, waar voor menigeen alle hoop mettertijd te worden ontslagen voor immer is verdwenen. Voor niets deinzen de laatstgenoemden terug om nog éénmaal de verloren vrijheid te herkrijgen.

Door zoo treurige ervaringen is men er langzamerhand van teruggekomen alle krankzinnige misdadigers en misdadige krankzinnigen gezamenlijk te verplegen. Thans wordt de bevolking te Broadmoor bijna uitsluitend gevormd door misdadige krankzinnigen, de gevangenen, die geestesstoornissen vertoonen, worden naar eene afdeeling der gevangenis te Milbank getransporteerd en eerst indien zij daar niet genezen naar de invaliden-gevangenis te Woking of naar Broadmoor.

Deze treurige toestand te Broadmoor is niet het gevolg van toevallige omstandigheden, die mogelijkerwijze zouden kunnen voortvloeien uit bouwtrant, ligging, ondoelmatige, niet deskundige leiding, in Italië, waar te Montelupo sedert korte jaren eveneens een prison-asile bestaat, is het niet beter. Het zal een geneeskundige inrichting voorstellen, er heerscht in werkelijkheid nog strenger regime dan in de gewone gevangenis.

Een afzonderlijk gesticht voor krankzinnigen is in 1876 in het koninkrijk Saksen opgericht bij het tuchthuis te Waldheim. Daarin kunnen worden opgenomen ter observatie,

genezing of verpleging manlijke gevangenen, die krankzinnig zijn geworden of dit dreigen te worden, bovendien personen, bij wie de vraag gesteld wordt, of hunne opname in een gewoon gesticht wegens gevaarlijke of misdadige neigingen mag worden gewaagd of niet. In deze inrichting komen derhalve zoowel misdadige krankzinnigen als krankzinnige misdadigers, wat voor menigeen uit een juridisch en moreel oogpunt als een niet te billijken toestand wordt beschouwd. Wat verpleging, afleiding en behandeling betreft, staat zij onder geneeskundige leiding, de directeur der nabijgelegen gevangenis echter is voor het geheel verantwoordelijk met het oog op de discipline en de veiligheid. Deze instelling was indertijd niet in alle opzichten prijzenswaardig en ook sedert zij werd vergroot en meer zorg kon worden besteed aan doelmatige verdeeling der lijders, is de ervaring niet veel gunstiger geworden. Het wordt wenschelijk geacht, dat dit prison-asile overgaat in een gewoon annex aan de gevangenis, waardoor tal van administratieve moeilijkheden zullen vervallen. Dan zullen natuurlijk enkel krankzinnig geworden gevangenen daarin kunnen worden opgenomen.

In Waldheim was het in sommige tijden noodzakelijk gevaarlijke samenzweerders, die overigens rustig waren, gedurende een lang tijdsverloop onafgebroken te isoleeren, koude regenbaden en andere disciplinaire maatregelen moesten in vele gevallen van boosaardig verzet worden aangewend, hoewel men overtuigd was van den ziekelijken oorsprong dezer verschijnselen. Op die wijze werd wel de rust en orde weer hersteld, maar de eigenlijke goede geest der verplegings-inrichting moest daaronder noodwendig lijden, deze begon hoe langer hoe meer het karakter van een strenge gevangenis aan te nemen.

En ter wille van zoo ongunstige resultaten ziet men zich ten overvloede nog genoodzaakt zeer groote uitgaven te besteden voor de verpleging, die uit den aard der zaak oneindig veel duurder is dan in een gewoon gesticht. Vanaf de hoogste ambtenaren tot de laagste bedienden doet zich de noodzakelijkheid gevoelen van belangrijk hoogere salarieering dan elders, de verweermiddelen (s.v.v.) tegen de krankzinnigen verslinden niet minder excessieve uitgaven.

Tracht men de nadeelen der te sterke opeenhooping dezer

gevaarlijke elementen te voorkomen en richt men dus niet zóó groote centrale gestichten als Broadmoor op, dan vervalt men wederom in de grootere uitgaven voor oprichting en exploitatie, vier kleine gestichten zullen natuurlijk veel meer moeten kosten dan één gesticht met eene viermaal zoo groote bevolking.

Gesteld, men wilde over deze belangrijke finantieele bezwaren heenstappen, dan doet zich altijd nog het groot nadeel ondervinden, dat voor den lijder zelf voortvloeit uit zijn verblijf in het prison-asile, hetzij dan op grooter of kleiner schaal gebouwd. Een nadeel is o.a., dat, terwijl voor menig lijder ter verbetering zijner geestesstoornissen dikwijls van het hoogste gewicht is, dat hij nu eens op deze, dan weer op die afeeeling van het gesticht kan worden verplaatst, een dergelijke verplaatsing zich nergens anders laat doorvoeren dan in een gesticht, waar ook afdeelingen voor rustige patienten zijn, m.a.w. in een gewoon krankzinnigengesticht. Slechts op deze wijze is het dikwijls mogelijk een zekeren graad van rust bij overigens zeer storende lijders te verkrijgen.

Buitendien zijn tal van uit de gevangenis afkomstige lijders eerst wel uiterst storend en brengt dus hunne verpleging de noodzakelijkheid van bijzondere voorzorgen mede, daarop volgen echter wellicht rustige perioden of wel de psychose en daarmede misschien de persoonlijkheid van den lijder verliest geheel het gevaarlijke of storende karakter en is deze lijder derhalve, hetzij voor goed, hetzij tijdelijk in een prisonasile volstrekt niet meer op zijn plaats.

Wat al bezwaren van administratieven en finantieelen aard zullen uit eene herhaalde overplaatsing van een prison-asile naar een gewoon gesticht en omgekeerd moeten voortvloeien. Waren daarentegen deze lijders verpleegd in eene bijzondere afdeeling van een gewoon gesticht, dan is niets eenvoudiger dan eene tijdelijke of definitieve verplaatsing naar eene andere, rustige afdeeling van hetzelfde gesticht.

Wil men uitsluitend prisons-asiles bouwen en derhalve geen andere verplegings- of observatiestations voor de krankzinnig geworden gevangenen inrichten, kan komen bij de bovengenoemde bezwaren nog deze, dat het vervoer naar en van het prison-asile door het aantal acute, geneeselijke gevallen nog

veel zal vermeerderen. Daarenboven kan men hiertegen aanvoeren, dat het voor de zoodanige gevangenen, die tijdens hun straftijd krankzinnig werden, en voor wie toch na hun eventueele terugkeer in de maatschappij de strijd om het bestaan reeds moeilijk genoeg zal zijn, tot een groot nadeel zal strekken wanneer men buitendien weet, dat zij tijdens dien straftijd in een krankzinnigen-gesticht zijn verpleegd geweest. Wanneer zij in een annex van een gevangenis, ook al is dit niet ter plaatse waar zij tot dusver hun straf ondergingen, wegens hunne psychische afwijkingen worden behandeld en aldaar genezen, komt zulks slechts ter kennis van zeer weinigen, worden zij naar een prison-asile geëvacueerd, dan verkrijgt dit feit een veel uitgebreidere bekendheid.

Kenschetsend voor het vraagstuk der prisons-asiles is wel dit, dat die psychiaters, welke dergelijke inrichtingen hebben bestuurd, zich daarover bijna unaniem ten hoogste ongunstig uitlaten en dit stelsel voornamelijk wordt aanbevolen door personen, die niet de praktische ervaring der eerstgenoemden bezitten. Günther, die zelf gedurende eenige jaren aan het hoofd van het prison-asile te Waldheim in Saksen stond, verklaart, dat het voor die inrichting veel beter ware, wanneer het werd gemaakt tot een annex aan de gevangenis, dus geen zelfstandig bestaan leidde en dat de huisorde dezelfde werd als in de gevangenis zelve met uitzondering natuurlijk van bijzondere concessie's, die tegenover de krankzinnigen als zieken onvermijdelijk zijn. De verpleging volgens den voedingsstaat der strafinrichting, benevens de bijzondere toegiften en veranderingen, die den geneesheer voor de gewone ziekenafdeeling zijn toegestaan, zooals melk, koffie, ziekeneten zijn in dit opzicht volkomen voldoende om de gevangenen der krankzinnigenafdeeling in een zeer goeden voedingstoestand te behouden.

De op het gebied van het gevangeniswezen zoo hoogst verdienstelijke vroegere Minister van Justitie in België, Lejeune, heeft nog niet lang geleden pogingen in het werk gesteld om tot de stichting van een prison-asile te geraken; dat plan is echter door tegenkanting van verschillende zijde niet tot uitvoering gekomen en ik aarzel niet zulks eene gelukkige gebeurtenis te noemen.

Zeer vele voorstanders, zoowel onder de gestichtsartsen als

onder de gevangenisbesturen mocht zich het denkbeeld van bijzondere annexen aan gevangenissen verwerven en wel om de volgende redenen van zuiver praktischen aard. Het is op die wijze mogelijk den krankzinnigen gevangene ten spoedigste te bevrijden van de strenge gevangenistucht en hem te brengen in omstandigheden, welke eene geschikte geneeskundige verpleging waarborgen. Buitendien zouden de zoodanige gevangenen, wier psychische toestand eene lichtere behandeling of bijzondere observatie noodig maakt, ook aldaar kunnen worden verpleegd. Delbrück zegt van deze annexen, dat daar ook personen met zwakke geestvermogens en imbecillen, dezulken, die niet eigenlijk krankzinnig maar zeer daartoe gepraedisponeerd zijn, die staan aan den grens tusschen geestelijke gezondheid en psychische ziekte en dezen grens van tijd tot tijd overschrijden, verpleegd dienen te worden. Zij vinden daar hulp naar de eischen der humaniteit, terwijl toch de openbare veiligheid daardoor niet wordt bedreigd. Volgens Baer moeten in deze afdeeling de werkelijk krankzinnigen, geneeslijk of ongeneeslijk, worden afgezonderd van diegenen, wier toestand dubieus is en zorgvuldige waarneming vereischt.

Inderdaad hebben deze annexen aan gevangenissen zeer veel voor boven alle andere inrichtingen. Zij bevrijden de strafinrichting van de storende elementen op de minst omslachtige, dus snelste wijze, waardoor tevens de kans op herstel voor den krankzinnige zooveel grooter is. De ongeneeslijken worden door de humane verpleging in deze afdeeling niet tot zoo gevreesde elementen als diegenen, welke jaren lang miskend en door disciplinaire straffen verbitterd als ware onheilbrengende individuën ten langen leste naar de gestichten worden overgebracht. Gelijk reeds boven werd gezegd, vindt dit systeem ook bij de gevangenisbesturen veel instemming en de Duitsche vereeniging van gevangenisambtenaren verklaarde het indertijd voor noodzakelijk, dat bij de grootere strafinrichtingen afdeelingen worden gebouwd voor de krankzinnige gevangenen, waar zij als zieken behandeld en genezen kunnen worden. Evenzoo betoogden de psychiaters de noodzakelijkheid van het oprichten van afdeelingen voor krankzinnigen in verbinding met groote gevangenissen. Slechts deze geven een voldoenden waarborg, dat de krankzinnigen

tijdig aan het strafregime worden onttrokken; daar zij buitendien het in sterkere of geringere mate onhandelbaar worden der krankzinnige lijders voorkomen, kunnen deze na den verstreken straftijd, of nadat de ziekte volkomen ongeneeselijk is geworden, zonder bezwaar naar een of ander gewoon gesticht worden overgebracht. Mocht zich in de gewone gestichten een te groot aantal krankzinnige misdadigers met gevaarlijke gewoonten ophoopen, dan is het zaak aan deze gestichten bijzondere afdeelingen te bouwen, welke genoemde lijders opnemen, teneinde te voorkomen dat de overige gestichtsbevolking te groote nadeelen lijdt van de aanwezigheid dier misdadige elementen. Slechts dit kan het systeem der toekomst zijn en vooral voor kleine staten ligt in die richting de eenige oplossing dezer netelige kwestie.

Ik zal deze annexen aan gevangenissen als observatie-, genezings- en doorgangsstation voor de krankzinnig geworden gevangenen en de annexen aan gewone krankzinnigengestichten voor de duurzame verpleging dezer personen nog aan eene nadere bespreking onderwerpen. De beste oplossing voor de verzorging der krankzinnige gevangenen bestaat in de combineering dezer twee verplegingsoorden.

Teneinde mij door persoonlijke indrukken een oordeel te kunnen verschaffen over de wijze, waarop de staatszorg voor krankzinnige gevangenen in andere landen en met name in Duitschland plaats vindt, besloot ik een bezoek te brengen aan het tuchthuis te Moabit en aan de groote krankzinnigengestichten voor de armlastige Berlijnsche patiënten te Dalldorf en Herzberge. Om welke reden ik juist deze inrichtingen nader wenschte te leeren kennen, vindt zijn oorzaak hierin, dat in Pruissen de wijze van verzorging der genoemde lijders op hoogst doelmatige en algemeen als zoodanig erkende wijze geschiedt. Dat in weerwil daarvan toch nog telkens andere plannen en voorstellen worden te berde gebracht, moet, zooals ik reeds vroeger opmerkte, grootendeels hierdoor worden verklaard, dat niet overal de verhoudingen tusschen de verschillende verplichtingen, die staat, provincie of gemeente ten opzichte der te verplegen krankzinnigen hebben na te komen, dezelfde zijn. Juist in Pruissen is de regeling in dit opzicht zeer eenvoudig en dit heeft ongetwijfeld niet weinig bijgedragen tot het welslagen der genomen maatregelen.

De Pruissische Regeering heeft zich op het volgende standpunt geplaatst, dat de psychisch zieke in het gevangeniswezen naar denzelfden maatstaf moet worden behandeld als elke andere zieke. Deze moet een doelmatige behandeling ondervinden, met zijne minderwaardigheid bij de disciplinaire instellingen rekening worden gehouden en de straf dient slechts dan te worden kwijtgescholden, wanneer de toestand van den lijder het bereiken van het doel der strafvoltrekking volkomen en voor immer onmogelijk maakt.

Aangezien echter voor eene doelmatige behandeling van zielszieken het volledige mechanisme van een krankzinnigengesticht noodzakelijk is, dienden de acuut ziek geworden lijders naar de gewone gestichten te worden geëvacueerd, waarbij de duur der verpleging aldaar van den straftijd werd afgetrokken. Eerst wanneer de ongeneeselijkheid stellig vast stond, werd de verdere straf opgeheven en voor 't vervolg moest de politie of de gemeente de zorg voor deze lijders op zich nemen.

Weldra bleek echter de evacueering van acute, waarschijnlijk geneeselijke gevallen naar de gewone gestichten op bedenkelijke wijze eene belemmering te ondervinden, omdat in verschillende streken die gestichten op grond van hunne voorwaarden van opname zich zoo lang mogelijk er tegen bleven verzetten, dat dergelijke storende elementen hun werden opgedrongen en zij tegelijk geene onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid op zich wilden nemen, daar zij geen waarborgen konden geven voor voldoende voorzorgsmaatregelen ten opzichte van deze lijders.

Buitendien konden de autoriteiten, onder wier toezicht de strafvoltrekking plaats vond, zich niet altijd vereenigen met het psychiatrisch oordeel over de vermoedelijk ongeneeslijke krankzinnigen.

Zij geloofden, dat bij de uiteenloopende opvattingen omtrent den aard der psychische afwijkingen het zou kunnen voorkomen, dat personen aan de gevangenis werden onttrokken, bij wie toch een verder ondergaan der straf met het oog op hun geestelijken toestand nog mogelijk zou zijn geweest. Ook rees telkens weer het vermoeden op, dat elke maatregel, waardoor de evacueering naar een gewoon gesticht gemakkelijker werd gemaakt, tevens een sterke prikkel zou blijken te zijn tot simulatie van krankzinnigheid, vooral teneinde

lichter in de gelegenheid te zijn om te ontvluchten en daarom aarzelden de betreffende autoriteiten wederom met de aanvrage tot overplaatsing ten nadeele der geneeselijke gevallen.

Het was naar aanleiding van deze bezwaren, dat de Regeering besloot door den bouw van eene krankzinnigenafdeeling bij de gevangenis Moabit te trachten de zoo spoedig mogelijke zorg voor de geneeselijke en de definitieve zekerheid, dat geen straf meer kon worden voltrokken bij de ongeneeselijke krankzinnigen, te verkrijgen binnen de grenzen van het gevangeniswezen zelve.

Volkomen terecht gaat de Regeering daarbij uit van de meening, dat het voortduren van het verblijf van een acuut ziek geworden of in 't algemeen geneeselijken krankzinnige in de gevangenis met het bewustzijn van het ondergaan der straf niets te maken heeft. De Regeering beoogt enkel een praktisch doel en deze maatregel druischt geenszins in tegen de grondstelling, dat een krankzinnige geen straf kan ondergaan. Zoolang de lijder ziek is, ondergaat hij ook geen straf, hij blijft alleen in de strafinrichting in de hoop, dat de ziekte voorbijgaand zal zijn en opdat hij niet de nadeelen ondervindt aan de overplaatsing verbonden, aan de Regeering de daarmee gepaard gaande onkosten en moeite bespaaid blijven. Wanneer men ter wille van genoemde grondstelling deze concessie niet zou willen doen, dan diende toch elke koortsdelirant naar een ander ziekenhuis te worden geëvacueerd.

Sedert 1 Maart 1888 is deze instelling als een annex der gevangenis in gebruik. Het bevindt zich in de onmiddelijke nabijheid van de strafinrichting, vormt echter een op zich zelf staand gebouw van twee verdiepingen en levert ruimte ter verpleging van 60 patienten. Deze zijn gedeeltelijk in verschillende gemeenschappelijke verblijfzalen bijeen, gedeeltelijk worden zij verpleegd in kleine waak- en observatiezalen of ook in afzonderlijke vertrekken voor slechts één persoon. Men vindt er buitendien gemeenschappelijke slaapzalen voor rustige en onrustige lijders. Het geheel gelijkt dus op een gewoon gesticht van zeer kleinen omvang. Ter vrije beweging in de buitenlucht vond ik een behoorlijk ruimen tuin voor de rustige lijders, die des onrustigen was kleiner en uit den aard der zaak minder comfortabel, maar bood voldoende ge-

legenheid voor het beoogde doel. Het bleek mij, dat aan diegenen, die daartoe geschikt zijn, bezigheid wordt verstrekt, wat de goede orde en stemming niet weinig bevordert. De dirigeerende geneesheer der afdeeling, Dr. Leppmann, verzekerde mij, dat de gang van zaken voldoende aan billijke einden voldeed en dat de moeilijkheden der verpleging, die grootendeels van mechanischen aard zijn, zeer goed kunnen worden overwonnen. Hij achtte evenwel 60 patienten het maximum, hetwelk in één zoodanige inrichting zou mogen worden bijeengebracht, welke laatste meening ik ook bij andere deskundigen met veeljarige ervaring aantrof.

De ervaring, sedert den aanvang in deze krankzinnigenafdeeling verkregen, beantwoordt na nauwkeurige afweging der daaraan verbonden voordeelen en bezwaren zeer voldoende aan het beoogde doel en het annex heeft niet alleen getoond ten volle levensvatbaar te zijn, maar zelfs heeft de Pruissische Regeering besloten ook elders zoodanigen annexen aan sommige der groote gevangenissen te verbinden. Te Breslau is zulks sedert kort gereed gekomen, in Keulen vangt men met den bouw daarvan aan en ook te Königsbergen zal dit weldra het geval zijn. Men tracht op die wijze de bezwaren der groote afstanden en hooge transportkosten te voorkomen.

In de eerste plaats heeft het annex te Moabit hiertoe geleid, dat de zoodanige lijders, die voor herstel of verbetering vatbaar waren, zoo spoedig mogelijk in doelmatige behandeling kwamen, zoodat dan ook in weerwil van het weinig gunstige ziekenmateriaal ongeveer 15 procent genezingen werden bereikt. Het liet zich namelijk niet anders verwachten, dan dat onder de opgenomen personen slechts weinigen waren, bij wie herstel of verbetering van te voren reeds kon worden voorspeld, integendeel bestond het meerendeel uit personen, bij wie de volledige geestesstoornis slechts het gevolg was van een langzaam toegenomen ziekteproces of van ziekelijke eigenschappen, die in den loop van een leven vol afwisselingen zich sedert lang hadden ingeworteld. Het sprak toch wel vanzelf, dat de strafinrichtingen van die provinciën, welke langzamerhand voor opname harer ziekenelementen in aanmerking kwamen, alleerst de zoodanige personen zouden verwijderen, met wie zij reeds jarenlang verlegen waren geweest en die zij toch niet op grond van ongeschiktheid tot het

ondergaan van straf naar een gewoon gesticht hadden durven zenden. Ook tegenwoordig nog is de reden, waarom velen naar de krankzinnigenafdeeling te Moabit worden gezonden, niet zoozeer de twijfel aan de geestelijke gezondheid der betreffende personen als wel de moeite en het onaangename, dat deze reeds sedert lange tijden psychisch abnormalen elders veroorzaken.

Naarmate zich echter in den loop der jaren bij de gevangenisartsen de overtuiging ingang doet vinden, dat toch zeer veel psychische afwijkingen, die eene gunstige prognose toelaten, bij personen voorkomen, zooals gelegenheidsmisdadigers, meineedigen, brandstichters, beleedigers, welke voor de maatschappij later zeer wel bruikbare en nuttige elementen kunnen vormen, zullen waarschijnlijk ook deze lijders in 't vervolg meer en meer naar de krankzinnigenafdeeling worden opgezonden. Voor deze personen toch is het van het grootste belang, dat zij terstond aan het strafregime worden onttrokken, anders is òf zelfmoord het gevolg, òf door ondoelmatige, maar zonder bepaalde psychiatrische inrichtingen niet te vermijden repressieve maatregelen gaan dergelijke lijders psychisch onherstelbaar te gronde.

Evengoed echter voor diegenen, bij wie van herstel geen sprake meer kan zijn, voorziet het annex in eene dringende behoefte. Daardoor is het mogelijk geworden, dat de gevangenis niet langer dan onvermijdelijk is den last ondervindt van zoodanige elementen, welke daar niet meer thuis behooren en wier verblijf aldaar ten gevolge heeft, dat disciplinaire maatregelen, meer dan dienstig is, worden toegepast.

Van een anderen kant bezien levert een annex aan de gevangenis ook een voordeel op voor de gewone krankzinnigenverpleging. Nog afgezien hiervan, dat bij de dagelijks toenemende overbevolking der gestichten elke oprichting van een nieuw verplegingsgesticht den stroom naar de bestaande zal verminderen, is van groot belang voor deze laatste, dat door het annex de mogelijkheid is gegeven, dat de ongeneeselijken bijtijds uit het gewone strafregime worden verwijderd en doelmatig behandeld. Daardoor vermindert men dien noodlottigen, reeds vroeger door mij aangevoerden invloed der disciplinaire straffen, welke de lijders prikkelbaar, ja zelfs onhandelbaar kunnen maken, zoodat, wanneer zij ten slotte naar de gewone gestichten worden geëvacueerd, deze inder-

daad daarvan de grootste belemmeringen der gestichtsorde moeten ondervinden.

Maar ook kan de behandeling in een annex aan de gevangenis in vele gevallen menigen lijder, die weliswaar in wetenschappelijken zin ongeneeselijk mag worden geheeten, toch in zooverre ten goede komen, dat deze als half en half psychisch invalide onder doelmatige observatie en met eenig ontzien der psychische defecten zeer goed in het gewone gevangenisleven kan terugkeeren. Was deze behandeling hen niet bijtijds ten deel gevallen, dan zouden zij als onherstelbaar voor hun geheele leven ten laste der gewone gestichten zijn gekomen.

Het lijdt wel geen twijfel, de oprichting van annexen voor krankzinnigen aan sommige der groote gevangenissen biedt zoovele voordeelen aan en is zoo dringend noodzakelijk, dat zulks ten sterkste is aan te bevelen. De administratie is op deze wijze goedkooper, dan wanneer een bijzonder gesticht voor krankzinnige gevangenen wordt gebouwd en de gevangenis zelve laat zich gebruiken als maatregel van overgang voor diegenen, welke als genezen of verbeterd later weer naar hunne vroegere strafinrichtingen moeten worden teruggebracht. Wel laat zich niet ontkennen, dat voor die gevangenis, waarbij zich het annex bevindt, een klein nadeel hieruit voortvloeit, dat de reconvalescenten der krankzinnigenafdeeling bijna nimmer geschikt zijn voor het gewone celleven, zoodat zij die goede plaatsen in de strafinrichting innemen, welke anders bij wijze van belooning worden weggeschonken aan lieden met bijzonder goed gedrag of bijzondere geschiktheid. Buitendien znllen dergelijke annexen altijd gevangenisinrichtingen met gevangenis-régime blijven, en wel is het treurig, dat voor krankzinnigen gevangenisachtige inrichtingen moeten worden gebouwd, maar men overdrijve de humaniteit niet ten nadeele van het algemeen welzijn. Overigens verlieze men niet uit het oog, dat een krankzinnige, die plotseling van zijne volle vrijheid wordt beroofd en in een krankzinnigengesticht opgesloten, ook in de meest moderne gestichten deze vrijheidsberooving dikwijls zeer pijnlijk ondervindt. De psychisch gestoorde gevangene daarentegen ondervindt bij overplaatsing uit de gevangenis naar de daarbij behoorende krankzinnigenafdeeling altijd in de eerste plaats eene vermindering van dwang. Derhalve is in de meeste gevallen deze overgang voor

een gevangene nog veel gunstiger dan voor den tot dusver vrij in de maatschappij verkeerende krankzinnige en is men dientengevolge niet gerechtigd tot een bewering, dat voor den krankzinnigen gevangene het verder verblijf in eene gevangenisachtige inrichting de mogelijkheid van herstel vermindert. Daartegenover staat zelfs, dat men zich zeer goed kan voorstellen, hoe de overgang voor een misdadiger, die als krankzinnige naar een gesticht werd verplaatst, daar tal van vrijheden deelachtig werd en op die wijze min of meer verwend is, wanneer hij nu na zijn herstel in de gevangenis terugkeert, zeer ongunstig zal kunnen inwerken. Vooral is dit het geval bij die gewoontemisdadigers, die bijna hun geheele leven in verbeter- of strafinrichtingen hebben doorgebracht. Door de verplaatsing naar een gesticht komen zij in zoo gunstige omstandigheden, als zij in geheel hun leven nimmer ondervonden, keeren zij later hersteld in de gevangenis terug, dan is het contrast tusschen de relatieve vrijheid elders en het strenge regime hier dubbel groot. Om deze redenen is voor die krankzinnige gevangenen, bij wie de kans nog bestaat, dat na hunne ziekte de straf verder kan worden ondergaan, en vooral voor krankzinnige gewoontemisdadigers de behandeling in een annex der gevangenis verreweg te verkiezen boven die in een gewoon gesticht.

De wenschelijkheid, neen de noodzakelijkheid van het oprichten van annexen aan de grootste gevangenissen, als zijnde het doelmatigst ter observatie en voorloopige verpleging der krankzinnige gevangenen, staat dus wel vast. Zoodanige annexen bestaan thans, behalve in de genoemde steden van Pruisen, ook bij de centrale gevangenis te Perth in Schotland, te Milbank in Engeland, bij vele Amerikaansche gevangenissen. Wat Frankrijk betreft, daar bestaat in het gesticht Bicêtre in Parijs eene hoogst ondoelmatige bijzondere afdeeling voor gevaarlijke krankzinnigen, welke tot de allertreurigste ervaringen heeft geleid. Daarom zijn later aan de strafinrichtingen annexen gebouwd, bekend is vooral, dat bij de gevangenis te Gaillon, die veel beter voldoen en waar de krankzinnigen zoolang verblijven als hun straftijd duurt, waarna zij naar de gewone gestichten overgaan. Toch maakt zich in Frankrijk ook nog een streven merkbaar om centrale gestichten op te richten.

Hoelang moeten nu deze personen daar in verpleging blijven en wat moet er met hen gebeuren, wanneer zij wegens verstreken straftijd of ongeneeselijkheid niet meer een voorwerp van verzorging voor de gevangenisadministratie uitmaken?

Ik heb reeds opgemerkt, hoe vooral de gestichten bezwaren maakten tegen de opname van krankzinnige misdadigers, omdat deze vele nadeelen voor het beheer en voor de overige lijders veroorzaken en hoofdzakelijk, omdat in de gestichten niet genoeg waarborgen bestaan voor de verzekerde bewaring dezer elementen, tenminste niet in die mate als de publieke veiligheid verlangt. Inderdaad is het gebleken noodzakelijk te zijn in die gestichten, welke vele dergelijke patiënten herbergen, bijzondere inrichtingen en eene strenge dicipline tegen deze personen in te voeren. Slechts op die wijze was het mogelijk hen in zekerheid te verplegen. Wanneer men de afdeeling voor krankzinnige misdadigers in het gesticht Bicêtre ziet, krijgt men echter meer den indruk van eene manegerie van wilde dieren dan van eene verplegingsinrichting. Iets dergelijks bestaat in Bedlam bij Londen, en evenzoo, maar veel beter en doelmatiger ingericht, in Dalldorf en Herzberge bij Berlijn.

Nu zijn echter deze bijzonder ingerichte afdeelingen eigenlijk niet anders dan als annexen aan een gesticht te beschouwen, waarvoor tal van krankzinnigenartsen hebben gepleit. Alleen dienen zulke annexen van te voren geheel tot dit bijzonder doel te zijn ingericht, er bestaat dan voldoende zekerheid tegen ontvluchting en eene volkomen afzondering van de andere lijders is daardoor mogelijk. Echter kan men niet zeggen, dat de krankzinnige misdadigers veel genieten van de weldaden der vrije verpleging, deze annexen hebben uit den aard der zaak eveneens veel gelijkenis met de gevangenissen.

Wanneer in de krankzinnigenafdeeling te Moabit een lijder geplaatst wordt, geschiedt dit voorloopig voor hoogstens zes maanden. In dien tijd bestaat dus de gelegenheid den aard der ziekte, den vermoedelijken duur en de kans op herstel of verbetering zorgvuldig na te gaan. Is de patiënt binnen dien termijn van zes maanden voldoende hersteld om weder onder het gewone gevangenisregime terug te keeren, dan geschiedt zulks zonder meerderen omslag. Verstrijken de

eerste zes maanden, terwijl de toestand van den lijder nog weinig of geen verandering heeft ondergaan, dan wordt op advies van den geneesheer deze termijn wederom met zes maanden verlengd, en dit kan zoo dikwijls het geval zijn tot òf de patiënt aan het gevangenisleven kan worden teruggegeven, òf hij ongeneeselijk wordt verklaard. In dit laatste geval vervalt hij ten laste van de plaatselijke autoriteiten, de Staat bemoeit zich verder niet met dezen persoon. Aangezien nu in Pruisen de gemeentelijke autoriteiten ter plaatse, waar iemands hulpbehoevendheid intreedt, verplicht zijn voor dezen te zorgen, komen in casu alle uit Moabit als ongeneeselijk ontslagenen ten laste der gemeente Berlijn. Deze heeft om die reden in hare groote gemeentelijke krankzinnigengestichten maatregelen moeten nemen om eene relatief hooge percentage van gewezen gevangenen te kunnen verplegen. Daartoe zijn aan de gestichten te Dalldorf en Herzberge bijzondere afdeelingen gebouwd, geheel in de trant als de boven beschreven afdeeling voor krankzinnigen bij de gevangenis Moabit.

Deze wijze van verpleging der ontslagen krankzinnige misdadigers levert groote praktische voordeelen op boven elke andere methode, met name boven die der centrale gestichten voor dergelijke lijders. De nadeelen dezer laatste heb ik boven reeds uitvoerig uiteengezet, de voordeelen van een annex aan een gewoon gesticht zijn de volgende:

Niet elke krankzinnige, die uit de gevangenis in Dalldorf of Herzberge wordt opgenomen, is gevaarlijk, omdat hij toevallig in de gevangenis heeft gezeten; velen zijn integendeel volkomen onschadelijk en het spreekt vanzelf, dat voor hen geene bijzondere maatregelen noodig zijn. Deze worden dan ook in de gewone afdeelingen van het gesticht gehuisvest. De gevaarlijken daarentegen komen in bijzondere afdeelingen, echter ook niet langer dan hunne gevaarlijkheid duurt, is deze vroeger of later of misschien tijdelijk verminderd, dan verruilen zij hun bijzonder verblijf voor een der gewone afdeelingen. Keert de vroegere gevaarlijkheid eventueel terug, dan staat niets aan de vernieuwde plaatsing in het genoemd annex in den weg. De ervaringen in Dalldorf en Herzberge zijn dan ook van dien aard, dat geen der betrokken geneesheeren tegen de gevolgde wijze van verpleging dezer categorie van krankzinnigen eenige bezwaren heeft. Wel moet het aantal

der verpleegden niet grooter zijn dan 50 of hoogsten 60 en zijn tal van voorzorgen van mechanischen aard noodzakelijk, maar overigens verschilt deze afdeeling weinig van die voor onrustige lijders in menig ander gesticht.

Inderdaad verkreeg ik bij mijn bezoek aan de genoemde inrichtingen geheel den indruk, dat hier het moeilijke vraagstuk der verpleging van de gevaarlijkste elementen der gestichtsbevolking, onafhankelijk van het al of niet bestaan van kriminaliteit, op hoogst praktische en afdoende wijze was opgelost.

Op dezelfde manier als de ongeneeselijk verklaarden worden ook diegenen uit Moabit naar Dalldorf of Herzberge overgebracht, wier straftijd verstreken is, terwijl hun psychische toestand nog bijzondere voorzorgen noodig maakt.

De bijzondere voordeelen van een annex aan een gevangenis en in verband daarmede een annex aan een gesticht nogmaals resumeerende, ziet men derhalve het volgende:

De overplaatsing van een krankzinnige of van een verdachte naar het annex der gevangenis ontmoet weinig zwarigheden, omdat hij tot het ressort van het gevangeniswezen blijft behooren.

De gevangenisartsen zullen minder huiverig zijn hun vermoeden van krankzinnigheid uit te spreken, omdat zij weten, dat in het annex hunne zienswijze wordt gecontroleerd en casu quo gecorrigeerd.

De kansen op herstel of verbetering zijn door deze snellere evacueering belangrijk vermeerderd.

Het annex kan belangrijke diensten doen als observatiestation voor personen, die zich in voorarrest bevinden en bij wien vermoeden van krankzinnigheid bestaat.

De terugkeer uit dit annex in het gewone gevangenisleven levert geene moeilijkheden op noch nadeelen voor den genezen patient.

De evacuatie uit het annex der gevangenis met kwijtschelding der resteerende straf geschiedt na volkomen zekerheid der ongeneeselijkheid.

Het annex aan de gevangenis voorkomt het kunstmatig kweeken door disciplinaire onhandigheden van de gevreesde onhandelbare individuen.

Het vermindert tevens de overvulling en opeenhooping

der gevaarlijke elementen in de gewone gestichten en maakt groote, bijzondere gestichten overbodig.

De ontslagen krankzinnige gevangenen kunnen naar gelang van hun toestand worden gehuisvest in de gewone of in de bijzondere afdeeling van het krankzinnigengesticht, alwaar eventueele verwisseling van huisvesting niet de geringste bezwaren oplevert.

De bevolking van het annex van een gesticht behoeft derhalve niet geheel en al verstoken te zijn van de genoegelijkheden, die ter wille van de gestichtsbevolking worden georganiseerd.

De kosten van huisvesting en verpleging zijn in annexen aan gevangenissen en gestichten belangrijk lager dan in centrale, bijzondere gestichten.

Om al deze redenen aarzel ik dan ook geen oogenblik de oprichting van annexen aan de grootste gevangenissen in de eerste plaats en, indien het aantal gevaarlijke lijders de noodzakelijkheid daarvan meebrengt, aan sommige gestichten in de tweede plaats warm te bepleiten.

Het doel, dat men moet trachten te bereiken, staat derhalve duidelijk genoeg voor oogen, de vraag is dus thans, op welke wijze dit zich in Nederland laat verwezenlijken.

Teneinde eene zeer gedetailleerde berekening te kunnen maken van het aantal en de grootte der benoodigde annexen aan de gevangenissen, zou het noodzakelijk zijn vooraf een nauwkeurig onderzoek in te stellen naar het aantal personen in de Nederlandsche strafinrichtingen, welke de bevolking dezer annexen zouden moeten uitmaken.

Aangezien een dusdanig onderzoek tot dusver echter nog niet is kunnen geschieden; zal ik mijne berekeningen baseeren op gegevens, die door elders verrichte onderzoekingen de grootste waarschijnlijkheid waarborgen. Ik heb de resultaten dezer onderzoekingen onlangs ter anderer plaatse meer uitvoerig meegedeeld[1)] en zal mij derhalve nu ertoe bepalen op te merken, dat blijkens zeer voorzichtige schatting het aantal der krankzinnigen en der psychisch defecten in de straf- en verbeterinrichtingen minstens op vijf percent der totale bevolking dezer inrichtingen moet worden gesteld. Aangezien de totale bevolking der Nederlandsche gevangenissen en rijksopvoedings-

1) *Gids*, Maart 1899.

gestichten ongeveer 3700 tot 3800 zielen bedraagt, zou daaruit volgen, dat met drie annexen, ieder voor ongeveer 60 patienten, in de voor Nederland bestaande behoefte kon worden voorzien. Deze annexen zouden kunnen worden ingericht geheel volgens de vroeger gegeven beschrijving, vereischten zijn verder, dat zij afgezonderd zijn van het hoofdgebouw en tevens van de andere ziekeninrichtingen, dat zij niet minder dan 40, niet meer dan 60 patienten zullen herbergen, dat zij behoudens de disciplinaire en oeconomische verantwoordelijkheid, die de strafinrichting in haar geheel meebrengt, staan onder de zelfstandige leiding van een erkend psychiater, die directe verantwoordelijkheid verschuldigd is aan den Minister van Justitie, dat het personeel zooveel mogelijk wordt gevormd uit personen, vertrouwd om met krankzinnigen om te gaan.

Een vereischte van geheel anderen aard is dat deze annexen zooveel mogelijk centra moeten zijn voor die gedeelten des lands, vanwaar de psychisch afwijkende gevangenen worden toegezonden.

Ik wil een oogenblik op het tegenwoordige vooruitloopen en neem aan, dat in ons land aan drie gevangenissen annexen zijn gebouwd en dat aan 't hoofd van elk daarvan een bekwaam psychiater is geplaatst, in afwachting van het oogenblik, waarop de eerste patient den drempel zijner inrichting overschrijdt. Dit laat echter op zich wachten en zal lang kunnen uitblijven, want de personen, die de patienten moeten toezenden, de gevangenisdoktoren, hebben weinig of geen begrip van psychiatrische toestanden en deze vallen hen daardoor allicht niet in het oog, zoodat de psychisch defecte personen blijven ter plaatse waar zij zijn. Het bestaan van dit euvel heb ik in mijn vroeger artikel over dit onderwerp reeds aangeroerd en toen verbetering van het psychiatrisch toezicht in de gevangenissen bepleit. Velen stelden den eisch, dat slechts hij tot gevangenisarts mag worden geroepen, die zich tenminste de elementaire begrippen der psychiatrie heeft eigen gemaakt en ik zal de eerste zijn om dezen eisch toe te juichen. De verwezenlijking daarvan, hoe wenschelijk ook, kost echter veel geld, wat misschien te vinden zou zijn, en tevens een groot aantal psychiatrisch onderlegde artsen, die voorloopig niet te vinden zijn. Dat deze maatregel veel geld

zou kosten, spreekt van zelf, waar bijzondere capaciteiten worden gevraagd, moet men zich ook bijzondere uitgaven getroosten, maar afgezien daarvan zijn niet zooveel psychiatrisch ontwikkelde artsen besehikbaar. Om deze redenen kan verwezenlijking van dien eisch voorloopig nog niet worden tegemoet gezien. Ik handhaaf op dien grond mijne vroeger uitgesproken meening, dat volledíger toezicht naar de in België gevolgde methode aan behoorlijke eischen zal kunnen voldoen, wanneer die methode voor de hier verdedigde wijze van staatszorg voorkrankzinnige gevangenen eenigermate wordt gemodificieerd.

Het zij mij vergund allereerst den in België vigeerenden psychiatrischen dienst in de gevangenissen en de daardoor verkregen resultaten nader uiteen te zetten om daarna aan te geven, op welke wijze deze dienst op de meest doeltreffende wijze in Nederland zou kunnen worden ingesteld.

De 25sten Mei 1891 is een gewichtige datum van elk weldenkend persoon, die een levendig belang stelt in de vraagpunten der criminologie. Op dien dag toch stelde de Belgische minister van Justitie, Jules Lejeune, een medisch-psychologischen dienst in de Belgische gevangenissen in en belastte drie psychiaters met die taak. Door de welwillendheid van één dezer psychiaters, den zeer bekenden Dr. Jules Morel, ben ik in staat gesteld de voornaamste voorschriften van dezen psychiatrischen dienst en de verkregen resultaten hier mede te deelen.

De gevangenissen zijn verdeeld in drie districten, ieder psychiater heeft ongeveer tien gevangenissen te bezoeken. Zij worden door de directeuren dier gevangenissen verwittigd van elk geval, waarin het gedrag van een gevangene afwijkend schijnt te zijn, welke zij dan zonder verwijl moeten onderzoeken en van dit onderzoek dienen zij een rapport in. Daarvan hangt het af, of de betreffende persoon in de gevangenis blijft, of aldaar bijzondere maatregelen moeten worden in acht genomen, of dat hij naar een gesticht wordt geëvacueerd.

Zoo dikwijls de minister hen zulks opdraagt, zijn zij verplicht een onderzoek in te stellen.

Onafhankelijk van deze bijzondere gevallen bezoeken zij de in hun district gelegen gevangenissen elke drie maanden en inspecteeren dan alle gevangenen, die tot meer dan zes

maanden gevangenisstraf zijn veroordeeld en die in een korte tijdruimte herhaaldelijk zijn bestraft, buitendien diegenen, welke veroordeeld werden wegens moord, manslag, brandstichting of misdrijf tegen de zeden en sedert de laatste inspectie zijn ingekomen. Elke gevangene, die een poging tot suïcide heeft begaan, moet evenzoo aan hun onderzoek worden onderworpen. De gevallen van delirium tremens en epilepsie behooren tot het gebied van den gewonen gevangenisarts.

Na elk onderzoek maken zij hunne korte aanteekeningen in een daarvoor bestemd en in elke gevangenis aanwezig register, eventueel bestaande in de te nemen bijzondere voorzorgen voor den gevangene, in mededeelingen omtrent den aard van dit toezicht of van de voorgeschreven behandeling.

Ten einde zoo volledig mogelijk omtrent de persoonlijkheid van den gevangene te worden ingelicht, is de gevangenisdirecteur verplicht hen alle mogelijke inlichtingen te verschaffen, bovendien kunnen zij inzage bekomen van het casier judiciaire.

Wanneer de directeur der gevangenis verdachte verschijnselen meent te constateeren, tracht deze, terzelfder tijd dat hij den psychiater waarschuwt, van de plaatselijke autoriteiten, die den gevangene van vroeger kennen, inlichtingen te bekomen omtrent de antecedenten van dezen persoon en van de psychische gesteldheid zijner familie. Daartoe schrijft hij aan den betreffenden burgemeester, of de persoon in kwestie tijdens zijn verblijf in die gemeente neiging tot suicide heeft vertoond, of hij andere blijken gaf van psychische afwijkingen, of hij ziek was en wel in 't bijzonder leed aan zenuwziekten of schedelverwondingen, of verder sommige leden zijner familie krankzinnig zijn geweest. Een afschrift van deze inlichtingen wordt den psychiater ter hand gesteld, waardoor deze terstond in staat is zich een meer of minder volledig oordeel over de psychische persoonlijkheid van den gevangene te vormen.

Morel deelt mede, dat de groote noodzakelijkheid van een dergelijken dienst van dag tot dag duidelijker bleek en dat de resultaten zijne verwachtingen nog verre hebben overtroffen. In vijf jaren werden 278 gevangenen krankzinnig bevonden waarvan 48 in de gevangenis behandeld werden en herstelden, terwijl 29 aldaar onder verdere observatie

konden blijven. Hij releveert het groot belang voor de 48 herstelde personen, dat niemand buiten de gevangenis van hunne psychische ziekte kennis heeft gedragen, zoodat de reputatie dezer lieden, wanneer zij te eeniger tijd de gevangenis zullen verlaten, niet in dubbele mate is benadeeld, primo door de smet der gevangenisstraf, secundo door het wantrouwen, dat in den gewezen krankzinnige wordt gesteld. De humaniteit verlangt, dat al het mogelijke wordt gedaan om den gevangene te ontzien niet alleen tijdens zijn gevangenisstraf maar ook achterna, wanneer hij de vrijheid heeft herkregen.

Het groote voordeel, zoowel in moreelen als materieelen zin van deze wijze van verzorging der krankzinnige gevangenen kan niet worden ontkend. Zeer dikwijls zal de krankzinnige gevangene gedurende zijne ziekte zijne bezigheden voortzetten en aan het gouvernement komt een gedeelte van deze verdiensten ten goede, wat verloren gaat, wanneer de gevangene naar een gewoon gesticht wordt geëvacueerd. Zelfs indien deze evacuatie plaats vindt naar een rijksgesticht blijft dit materieel verlies bestaan, omdat in de gevangenis gewoonlijk meer werk te verrichten is dan in een gesticht en bezigheid voor het herstel van den lijder van het hoogste belang is. Buitendien zijn de verpleegkosten in het rijksgesticht natuurlijk hooger dan wanneer de lijder in de gevangenis kon worden verpleegd.

De psychiatrische dienst in de Belgische gevangenissen heeft ontwijfelbaar den ijver en de attentie der directeuren aangewakkerd, hunne observatie der gevangenen is veel nauwgezetter geworden, omdat zij weten, dat zoodra de gevangene ter dispositie van den psychiater komt, zij verplicht zijn zoo uitvoerig mogelijk datgene te rapporteeren, wat aanleiding gaf tot het vermoeden van krankzinnigheid en tevens wat tijdens de speciale behandeling is voorgevallen.

Sedert kort zijn door toevallige omstandigheden slechts twee psychiaters met dezen dienst belast, waarvan de gewichtige resultaten onbetwistbaar zijn. Terwijl aan den eenen kant de mogelijkheid van doeltreffende behandeling binnen de grenzen der strafvoltrekking zelve is gebleken en daarvoor thans ook in België bijzondere annexen aan de gevangenissen verlangd worden, is terzelfder tijd de vraag omtrent het al

of niet noodzakelijke van een bijzonder gesticht van zeer ondergeschikt belang geworden.

Zou het nu ook mogelijk zijn in Nederland een soortgelijken psychiatrischen dienst in de strafinrichtingen te organiseeren?

Er is wel beweerd, dat een summier toezicht zeer goed zou kunnen geschieden door de Inspecteurs van het Staatstoezicht op krankzinnigen of anders door een tweetal hoogleeraren in de psychiatrie. Het eerste ontken ik beslist, aangezien de werkzaamheden der Inspecteurs reeds zeer omvangrijk zijn en door de voortdurende belangrijke toename van het aantal verpleegde krankzinnigen en de daarmede gelijken tred houdende vermeerdering van het aantal gestichten in de laatste tien jaren buitendien zoo buitengewoon zijn toegenomen, dat men bijna mag beweren, dat òf indertijd twee Inspecteurs voor de toenmalige bezigheden te veel waren, òf thans dit aantal bij de bijna verdubbelde werkzaamheden te gering moet worden geacht. In elk geval kan men geen oogenblik de verwachting koesteren, dat deze ambtenaren voor een eenigzins nauwkeurig toezicht tijd zullen kunnen vinden. Of men dan deze taak zou kunnen opdragen aan twee hoogleeraren in de psychiatrie - indien zij eventueel bestonden - betwijfel ik eveneens ten zeerste, ook de bezigheden van deze heeren zouden een volledig toezicht niet voldoende kunnen waarborgen.[1)]

Het wil mij echter voorkomen, dat de uitoefening van het medisch-psychologisch toezicht op veel eenvoudiger wijze kan geschieden, indien daarmede belast worden de psychiaters, aan wie de leiding der drie gewenschte gevangenisannexen is opgedragen. Aan deze wijze van handelen zijn verschillende voordeelen verbonden.

In de eerste plaats behooren er tot een psychiatrischen dienst in gevangenissen andere zienswijzen en meerdere praktische bekendheid met het gevangeniswezen dan men die gewoonlijk bij de geneesheeren der gewone gestichten zal kunnen verwachten. Wie zal zich deze eigenschappen beter kunnen eigen maken dan juist die geneesheeren, die aan het hoofd staan van een annex, waar telkens en telkens weer de prak-

1) Sedert kort is thans een tweede leerstoel voor psychiatrie in Nederland aan de Hoogeschool te Leiden tot stand gekomen.

tische eischen van het gevangenisregime zich doen gevoelen? Zulke psychiaters zullen in de eerste plaats competent zijn om het al of niet wenschelijke van evacueering naar een annex te beoordeelen en zij zullen ongetwijfeld psychische minderwaardigheden onder gevangenistucht laten verblijven, die de wetenschappelijke psychiater daaraan zou willen onttrekken. Buitendien komt het mij altijd wenschelijk voor, dat iemand, die toezicht uitoefent, ook zelf zoodanige bezigheden verricht als waarop hij bij anderen moet toezien. Dat is voor hemzelf de praktische leiband, die zijn oordeel niet anders dan ten goede moet komen. Ik meen te mogen aannemen, dat deze beide argumenten zeer sterk ten voordeele van mijne meening pleiten om den medisch-psychologischen dienst aan genoemde geneesheeren op te dragen.

Of aan de algemeen gevoelde wenschelijkheid, dat de gewone gevangenisarts eenige kennis hebbe van psychiatrische ziekte-toestanden, door de hier verdedigde organisatie zou kunnen worden tegemoetgekomen, wil ik slechts in overweging geven. Tal van gevangenisartsen zijn officieren van gezondheid, indien nu eene zoodanige regeling kon worden getroffen, dat de met gevangenisdienst te belasten officieren van gezondheid van te voren eenige maanden aan die gevangenis werden geplaatst, waar zich een annex bevindt, zouden zij daar in staat zijn zich praktisch eenigermate met de symptomologie dezer psychische defect-toestanden vertrouwd te maken. Indien eene zoodanige regeling mogelijk was, zou zeer veel zijn gewonnen en dit de belangen van het gevangeniswezen in 't algemeen ongetwijfeld ten goede komen. En hiermede acht ik mijne inzichten omtrent de annexen aan de gevangenissen en den psychiatrischen gevangenisdienst voldoende uiteengezet. Thans blijft nog ter bespreking over, wat er gebeuren moet met die lijders, welke in het annex ongeneeselijk worden bevonden, of wier straftijd vóór hun vertrek uit het annex verstreken is.

Wanneer bij ons te lande tijdens een gerechtelijk onderzoek blijkt, dat iemand wegens ziekelijke stoornis zijner geestvermogens ontoerekenbaar is, wordt hij van verdere rechtsvervolging ontslagen en kan zijne plaatsing in het rijksgesticht te Medemblik worden bevolen. Of dit laatste al dan niet plaats vindt, zal grootendeels afhangen van den aard

van het gepleegde misdrijf, dus van de meerdere of mindere gevaarlijkheid van den krankzinnige voor de samenleving en verder van de waarborgen, die de naastbestaanden kunnen geven voor eene doelmatige verpleging. Wordt in de gevangenissen iemand aangetroffen, wiens geestelijken toestand verwijdering vandaar noodig maakt, dan geschiedt tot dusver zijne overbrenging naar Medemblik.

Het gesticht te Medemblik herbergt derhalve uit den aard der zaak een relatief groot aantal krankzinnige misdadigers en misdadige krankzinnigen en moge het gestichtsleven aldaar in sommige opzichten een eenigzins ander cachet dragen dan in de gewone gestichten, dit verschil is toch slechts zeer gering. Het blijkt, dat de toestand in Medemblik volstrekt niet tot ondragelijke onaangenaamheden aanleiding geeft en dat aldaar de middelen ter verzekering van den goeden gang van zaken voldoende schijnen te zijn, de door deze lijders veroorzaakte moeilijkheden kunnen blijkbaar worden overwonnen. Evenmin als in de gestichten te Dalldorf en Herzberge de voortdurende evacuatie uit het psychiatrisch annex te Moabit thans te groote bezwaren oplevert, evenmin zal zulks te verwachten zijn, wanneer de Nederlandsche Regeering hare patiënten, die uit de annexen om bovengenoemde redenen moeten worden ontslagen, naar Medemblik doet overbrengen. Misschien zal het getal gevaarlijke elementen aldaar dan zoodanig toenemen, dat uitgebreidere maatregelen tegen deze krankzinnigen noodzakelijk blijken te zijn, zekerheid daarvan is er echter niet eens, want zeer groot zal dit getal waarschijnlijk nimmer worden.

Ik houd mij overtuigd, dat, indien die noodzakelijkheid blijkt, daaraan op de doelmatigste wijze kan worden tegemoetgekomen, door aan het gewone gesticht te Medemblik een annex te verbinden in denzelfden geest als ik dit boven beschreef, waarin de uit de annexen der gevangenissen afkomstige lijders voor zoover noodig kunnen worden verpleegd. Heel groot zal deze bijzondere afdeeling nimmer behoeven te zijn, de annexen aan de gevangenissen zullen dat gevaar grootendeels voorkomen, zoodat de nadeelen, uit eene te sterke opeenhooping van gevaarlijke elementen voortvloeiende, niet zullen bestaan.

Op deze wijze zou Nederland, dat in zoovele opzichten,

wat zijn gevangeniswezen betreft, prijzenswaardige voorbeelden geeft en heeft gegeven, wederom toonen ook de netelige kwestie van de staatszorg voor krankzinnige gevangenen op doelmatige wijze te hebben opgelost en het zou kortzichtige zuinigheid zijn, wanneer de Staat terugdeinsde voor de aanvankelijke kosten, die de installatie van deze wijze van verzorging meebrengt.

De kwestie van de verpleging der misdadige krankzinnigen, - overigens relatief geen zaak van staatsbemoeiing - heb ik niet aangeroerd, deze is voor Nederland wegens het gering aantal van dergelijke personen van geheel ondergeschikt belang, doet zich hier te lande blijkbaar weinig gevoelen en rechtvaardigt geenzins, dat daarvoor zeer ingewikkelde maatregelen met meer of minder belangrijke wetswijzigingen worden geprovoceerd, de Nederlandsche gestichten moeten en kunnen deze lijders zelve verplegen.

DR. L.S. MEIJER

Ook met het oog op Indië.

De oorlog van 1894 tusschen China en Japan, en die van 1898 tusschen Spanje en Noord-Amerika hebben aan de geschiedenis der wereld eene wending gegeven, welker gevolgen in hun geheel nog niet zijn te overzien.

Intusschen staat het thans reeds vast dat de kustlanden van den Stillen Oceaan, met name de westelijke rijken van Zuid-Afrika, de republieken van Midden-Amerika, de Vereenigde Staten, Britsch Amerika, Oostelijk Siberië, Japan, China, de Philippijnen, Indo-China, Siam, Nederlandsch-Indië en Australië op staatkundig en economisch gebied eene geheel nieuwe beteekenis hebben erlangd.

De regeering welke deze gewijzigde toestanden, dadelijk toen zij geboren werden, het best heeft bevroed, is de Russische. Haar aandeel in de tot dusver door het Westen in dit gedeelte van Azië geplukte vruchten is dan ook grooter en meer belovend - vooral op staatkundig gebied - dan dat van eenige andere mogendheid.

Doch toen het bleek met welk een helder doorzicht, met welk eene breed opgevatte stelselmatigheid, de Russische Aziatische politiek reeds sedert tal van jaren wordt geleid, hoe St. Petersburg op het juiste oogenblik heeft weten te handelen om zijn overwicht in het noorden van Azië voor goed te vestigen, toen zijn ook andere Staten wakker geworden en hebben zich, meer in het bijzonder in China, zoo krachtig mogelijk geweerd.

Het jongste Blauwboek over de zaken in China legt hiervan getuigenis af.

Uit No. 459 van dat parlementair stuk licht ik de volgende gegevens, vreezende dat zij ten onzent niet genoeg bekend, niet voldoende in de gedachte gegrift zijn. Zij hebben slechts betrekking op het spoorwegwezen en gaan niet verder dan tot het einde van 1898.

Spoorwegconcessies in China werden gegeven aan:

(Nationaliteit der concessionnarissen)	(Aantal concessies)	(lengte der lijnen in Engelsche mijlen)
Britsche	9	2800
Russische	3	1530
Duitsche	2	720
Belgische	1	650
Fransche	3	420
Amerikaansche	1	300

Voor verdere bijzonderheden zij het vergund te verwijzen naar den inhoud van opgemeld stuk.

En veel meer dan het verwerven dezer concessies is op economisch gebied in het algemeen, in China gedaan door Engeland, Rusland, Duitschland, België, Frankrijk en de Vereenigde Staten, alsmede door Japan, Denemarken, Italië, Oostenrijk, Hongarije, Zweden, Noorwegen en Zwitserland.

Maar tot het gering aantal beschaafde Staten, die thans nog - vier jaren nà het verdrag van Shimonoseki - doen alsof zij zich geen rekenschap geven van hetgeen er eigenlijk in het Oosten van Azië is gebeurd en van hetgeen er zich op het oogenblik ontwikkelt, moet Nederland worden gerekend.

Het is alsof het ons ontgaat dat Japan sedert de laatste jaren tot eene hoogte is gekomen, welke in de nieuwere geschiedenis door geene Aziatische mogendheid is bereikt; Japan: het eenige rijk, waarvan het Hoofd een kleurling is, met den eisch en met de macht om te eischen dat het Westen het zal beschouwen met al den ernst, welken zijne vloot, zijn leger, zijn streven naar hooger afdwingen.

Wij schijnen niet te hebben gehoord dat de trein thans reeds uit Moskou in één week te Irkoetsk aankomt, en spoedig binnen tien dagen uit Europa zal stilstaan te Vladivostok en te Taliënwan.

Wij houden ons alsof ons niet aangaan de lotgevallen van Korea, dat strijdperk van verschillende natiën, alwaar de

bodem, ofschoon bevrijd, nog verduisterd wordt door de schaduwen van China, doch waar Russische assimilatiegeest den bewoner tracht op te heffen, en waar ook reeds de bergtoppen verguld worden door de stralen der Rijzende Zon.

Siam staat hooger dan Korea. Onder de Aziatische Rijken bekleedt het in een commercieel opzicht de derde plaats. Onze belangen zijn er niet gering; doch is de aandacht, welke wij aan dat land schenken in evenredigheid daarmede en met de betrekkingen welke wij er kunnen aanknoopen?

En welke belangstelling toonen wij voor Chili, Peru, Ecuador, Columbia, Centraal Amerika, voor de westkust van Noord-Amerika: die overzijde van den Stillen Oceaan?

Een kanaal zal in Midden-Amerika, ondanks alle zwarigheden, worden gegraven. Bereidt Nederland zijn West, zijn Oost, zich zelven ernstig voor op die hoogst gewichtige gebeurtenis?

Te oordeelen naar de tot dusver door onsin China betoonde geestkracht, schijnt twijfel dienaangaande geoorloofd. Want China is in den tegenwoordigen tijd het allerbelangrijkste gedeelte van het kustgebied van dien Stillen Oceaan.

Wat is van Nederlandsche zijde verricht in China sedert 1894?

Strikt genomen weinig; in vergelijking met andere natiën, en daaronder noem ik België, Denemarken, Zweden en Noorwegen: niets.

Er is geen stoomvaartlijn onder onze driekleur van Java op Oost-Azië in stand gebleven; goederen uit Nederland worden vervoerd naar het verre Oosten onder vreemde vlaggen; de petroleum, éénmaal buiten onzen archipel gekomen, laat haar gouden bezinksel achter in buitenlandsche schatkameren; onze algemeene handel op China en Japan breidt zich weinig uit; geen vaderlandsche bankinstelling vindt het dan ook der moeite waard één of meer harer loten naar den Oost-Aziatischen bodem over te planten; de tabaksbouw op Sumatra hangt nog steeds af van het welgevallen van schrandere in China gevestigde vreemdelingen; onze suiker brengt in China welvaart aan anderen; de geestkracht onzer weinig talrijke baanbrekers in deze landen wordt gebreideld door het gevoel van gemis aan steun zoowel uit het vaderland als uit de koloniën; de Nederlandsche speculatiegeest, anders vrij ge-

voelig voor elk lichtend puntje, schijnt blind voor den straal die uit China komt; en waar andere natiën aan het Hemelsche Rijk onderdanen hebben afgestaan voor den dienst der telegrafie, post, douane-administratie, spoorwegwezen, leger, vloot, onderwijs, zeewezen, werken van waterstaat en van technischen aard in het algemeen, daar heeft Nederland gewacht, geaarzeld, geschroomd, zich onthouden en is gekomen tot..... tot wat? Men vulle zelf het antwoord in!

Is die onthouding gewenscht, raadzaam, noodig? Wordt zij door den aard der dingen geboden?

Deze vraag kan niet anders dan ontkennend worden beantwoord. Een blik toch op de kaart toont dat de zuidwestelijke hoek van het bekken des Stillen Oceaans gevormd wordt door *onze* bezittingen.

Van uit een staatkundig en van uit een handelsoogpunt zijn langs die wereldzee geen kusten te vinden waaraan grooter gewicht te hechten is.

Andere volken, niet in het gelukkig bezit van een zoo uitmuntenden schakel in den keten, welke den Stillen Oceaan omgeeft, hebben zich in de laatste jaren gehaast met aan dien omtrek een zoo gunstig mogelijk steunpunt te verwerven, des noods met geweld; terwijl wij enkel toeschouwers zijn gebleven van de gebeurtenissen op staatkundig terrein, welke gedurende den allerjongsten tijd in Oost-Azië zijn voorgevallen. Wij hebben niet getracht eene andere dan lijdelijke rol te spelen.

De vraag rijst echter of wij ons bij voortduring mogen laten wegcijferen; of wij, in het bezit van den tropischen schat, het hoofd in den schoot mogen leggen; of wij ons in het bekken van den Stillen Oceaan als eene minimum kleinheid mogen voordoen; of wij ons wel bewust zijn dat wij het beginsel van bevordering van ons zedelijk overwicht, - terecht zóó hoog gehouden in Indie zelf - verzaken zoodra wij de Straat van Malakka oversteken.

Zij die ons benijden om onze koloniën, zullen - men kan er op aan - ons voor nòg kleiner houden, ons tegenover anderen nòg onbeduidender maken dan wij het onszelven doen.

Er is reden voor het opwerpen der stelling: dat Nederland staat of valt met het behoud of verlies van Indië. Rijk zijn wij niet meer, althans anderen zijn naar verhouding veel rijker geworden dan wij. Waar moeten wij een afzet vinden voor de voortbrengselen onzer nijverheid als Indië ons ontvalt? waar moeten onze zonen heen? welke zal de stelling van Nederland in het algemeen zijn als het de kaart verliest op welke als het ware zijn geheele fortuin is geplaatst? Zonder Indië kunnen wij dus niet zijn, maar bezwaarlijk kan het voortdurend bezit der kolonie ons gewaarborgd wezen, tenzij wij haar kunnen verdedigen; het opbrengen der voor die verdediging noodige middelen zal ons misschien niet al te zwaar vallen, doch eischt noodzakelijk toeneming onzer welvaart. En laatstbedoelde voorwaarde is thans afhankelijk geworden van het aandeel hetwelk Nederland zal nemen in het verkeer op het pas ontgonnen handelsterrein van den Stillen Oceaan; in engeren zin: van China, Siam en Korea.

Het ontsluiten der kustlanden van genoemden Oceaan beteekent het voorzien in de behoeften van, en het ruilen van voortbrengselen met de halve bevolking der aarde.

In dertig jaren heeft Japan zijne tegenwoordige plaats veroverd; terwijl de Japanner van huis uit geen handelsman is, verdubbelde toch zijn omzet van 1891 tot 1897. Wat zal China omzetten met zijne voor handel zoo geschikte bevolking van honderde millioenen, wanneer onder druk of leiding van Westersche Mogendheden den inboorling rechtszekerheid zal gewaarborgd worden?

Bevoegde personen voorspellen dat de waarde van den omzet van China binnen dertig jaren twee milliard dollars zal bedragen.

Er is ruimte voor speling: bij dergelijke cijfers komt het op een millioen of wat niet aan. Intusschen mag veilig worden aangenomen dat de handel van het tegenwoordig China dien van alle andere Aziatische volken en dien van vele Westersche natiën binnen een betrekkelijk korten tijd zal overvleugelen.

Daarom is China op het oogenblik, meer dan elk ander land, de twistappel der Westersche Mogendheden.

Al konden wij ook ons mengen in dien staatkundigen strijd, wij zouden het niet behoeven te doen, want men heeft niet te vreezen dat die strijd zal leiden tot invoering van beschermende stelsels; dat onze handel dus zoude buitengesloten worden. Wie in het Oosten protectionist is op commerciëel gebied, *moet* verliezen; de vrijhandel heeft tot dusver te schoone vruchten doen plukken, dan dat diens voortbestaan niet gewaarborgd zoude zijn. De schoonste ‘sfeer van-invloed’ is dan ook in ons bezit, en de taak welke wij dáár te vervullen hebben, is reeds zwaar genoeg dan dat wij ons niet moeten hoeden voor ondernemingen welke ouze krachten te boven zouden gaan.

Maar des te meer is het onze dure plicht er voor te zorgen dat de handelsbetrekkingen van Nederlandsch Indië en van Nederland met China zich uitbreiden; dat wij, vooral tot steun van onze Indische economische belangen, in Oost-Azië met eigen menschen, eigen kantoren oprichten. Onze marinevlag en onze handelsvlag mogen in den Stillen Oceaan niet langer door afwezigheid schitteren; wij zijn gedwongen tot het veroveren van een aandeel in de ontwikkeling van het zich in die zee op ongekende wijze uitbreidend verkeer.

Zoodoende zullen wij het ongestoord bezit van onze nooit volprezen kolonie bevestigen, handelen in overeenstemming met de waarde van die bezitting, met de daarvoor gebrachte offers, bevorderen de zoo hoogst wenschelijke instandhouding van het politiek evenwicht in den Stillen Oceaan en handhaven de traditiën welke ons verbond met Insulinde heiligen.

In China arbeiden, meer in het bijzonder omdat Indië ons kleinood is, ziedaar de leus welke in de tegenwoordige tijdsomstandigheden zich opdringt; want in die werkzaamheid ligt het middel tot behoud, en daarentegen in de tot dusver aan den dag gelegde koelheid: de kiem tot verderf.

Peking, Mei 1899.

K.

Greutmoeder Renske[1)]

Het kleindochtertje wachtte, zenuwachtig van ingehouden emotie, tot de oude grootmoeder, die klaar was met haar avondmaal, ook haar gebed gepreveld en een kruis geslagen had. Toen zei ze 't plotseling, in één adem:

- Greutmoeder Renske, 'k hê nou geld genoeg, zulle. Mag 'k ze nou zondag noar Boavel goan keupen?

Het oudje, die met moeite opstond om naar haar spinnewiel terug te gaan, zonk van ontzetting weer op haar stoel, met oogen van verwilderde verbazing op het jonge meisje.

- Ha moar Hiere Godheid toch! zit da nou nòg in ou heufd! riep ze wanhopig uit.
- Ha moar bah joa 't, greutmoeder Renske, antwoordde Emeranske, met vurige wangen en tranen in de oogen, ‘'k zoe-e'k ik toch geiren liere kliere moaken om 'n beetse mier te verdienen, en 'k en kan-e 'k ik da toch nie doen as-e 'k ik gien noaimachiene 'n hê!’

Greutmoeder Renske schudde 't hoofd en stond gebogen op.

- Och Hiere! och Hiere! zijn da dingen! jammerde zij. ‘Moet die uitvindijnge van den duvel hier nou euk nog in huis komen!’
- ‘Ha moar, greutmoeder Renske, dat 'n es gien uitvindijnge van den duvel’, sprak verzoenend 't jonge meisje. ‘Da es 'n hiele scheune uitvindijnge en al de kliermoaksters wirken doar tegenwoordig mee’.

Zuchtend en pruttelend, den rug gekromd en de hand geleund op haar stokje, ging greutmoeder Renske naar haar spinnewiel terug. Zij was nog van den ouden ouden tijd en

1) Emerance.

was het steeds gebleven. Zij kende noch begreep iets van al die nieuwe uitvindingen. Zij was er bang voor en zij had er een geweldigen hekel aan. Zij was geen tienmaal in haar leven naar de stad geweest en had nog nooit op een trein gezeten. Een naaimachine kende zij heelemaal niet. Zij had er nooit eene gezien. Maar zij dacht, dat het ook zoo iets was gelijk die trein, de eerste, die door 't land reed, en waar zij, nu wel meer dan zestig jaar geleden, met honderden en honderden uit 't dorp, naar was gaan kijken. ''t Es de zwarten duvel!' hadden de menschen toen geroepen, en met schrik waren zij er van weggehold..... Kleeren maken met een naaimachine! Ach! in haar tijd maakten de menschen zelf hun kleeren, of als ze 't niet konden, dan lieten zij 'n kleermaakster aan huis komen, die ze daar maakte waar z'er bij waren, zonder vreemd geknutsel noch bedrog, louter met de handen.....

- Hawel es 't goed, greutmoeder Renske? Mag 'k ze nou zondag goan keupen? vroeg nogmaals het meisje, bevend en bedeesd.

- Ha, 'k en kan-e 'k ik doar nie aan doen as ge gij da van ou eigen geld betoalt, moar 't en es het toch mijn goeste[1)] niet, klaagde 't oudje met een diepen zucht.

Zij was weer bij haar spinrad gaan zitten, had het smeulend oliepitje aangestoken, en spon..... Het houten rad snorde, haar oude, gerimpelde, knokkelige vingers, haspelden nog met verbazende bedrevenheid het spinrokken af. En haar getaand, onder een witte vleugelkap met breed bruin lint bijna geheel verborgen hoofd, was ook als een spinrokken, waarvan zij spookachtig de onzichtbare draadjes afspon, aldoor, halsstarrig, zonder eind..... Haar heele leven lang had ze gesponnen. Haar spinnewiel, voor haar gemaakt toen ze zestien jaar oud was, was met haar oud, en ruig, en versleten geworden. Zij had er gesponnen, dáár, bij dat kleingeruit, groenachtig raampje, als jeugdig, mooi, blond meisje, met frissche wangen en schitterende oogen, denkend aan den minnaar, die haar 's zondags naar de dorpskermissen vergezelde. Zij had er gesponnen als stoere, kloeke huisvrouw, met een drukke, lawaaïige schaar kinderen om haar heen. Zij

1) Zin.

had er gesponnen, oud en eenzaam, nadat allen, die zij had opgevoed en grootgebracht, vertrokken of gestorven waren..... En nu spon zij er haar laatste dagen, bij dat laatste kleindochtertje, dat haar naam droeg, en mooi en blond was, zooals zijzelve vroeger was geweest.... Haar arbeid, eertijds goed betaald, bracht nu haast niets meer op; en zij hoefde ook niet meer te werken, want zij had genoeg gespaard om haar laatste dagen rustig, zonder geldzorgen te kunnen slijten..... maar toch bleef zij doorspinnen, uit ingewortelde gewoonte, omdat zij het niet laten kon noch wilde, omdat zij somtijds dacht, dat ze zou sterven, den dag waarop zij niet meer spon.....

* * *

Nu was de naaimachine toch gekomen: een pracht-en-pronkstuk, glanzend gepolijst, zacht-raderend en gonzend, een genot om aan te zien en er mee te werken.

De buren kwamen kijken, in verrukte, haast jaloersche bewondering. En zij vroegen aan greutmoeder Renske of zij niet trotsch en gelukkig was zulk een prachtstuk in haar huis te hebben.

Maar neen, greutmoeder Renske was er in 't geheel niet trotsch en gelukkig om. Greutmoeder Renske was baug voor dat onbekend en ingewikkeld ding, dat, staande op kromme, dunne pooten, niet met de handen, maar, haast onzichtbaar, met de voeten in beweging werd gebracht. Wel leek het niet heelemaal op ‘den zwarten duvel’, op dien schrikkelijken trein, dien zij, meer dan zestig jaar geleden, voor het eerst door 't land had zien rijden; maar zij vertrouwde 't nog niet, zij begreep het niet; zij was er bang, bang voor.

- Ge moet dat dijnk op slot doen; 'k ben d'r schouw[1)] van! herhaalde zij telkens wanneer haar kleindochtertje even voor een boodschap, of 's zondags om naar 't dorp te gaan het huis moest verlaten.....

En in het eenzaam, ouderwetsch huisje met zijn laaggebalkte, zwartgerookte zoldering, met zijn groenachtige, kleingeruite, in lood gevatte vensterraampjes en zijn ouderwetsche tinnen borden op den schoorsteenmantel en de kast, zoo zaten zij

1) Bang.

elk op zich zelf te werken, gelijk de oude en de nieuwe tijd: het blonde blozende meisje bij 't zacht gonzen harer glimmend-nieuwe naaimachine, de oude, geel-gerimpeld en getaande grootmoeder bij het antieke gonzen van haar spinrad..... Zij konden elkander niet zien, zij keerden den rug naar elkaar, ieder zittend vlak naast een der groenachtige raampjes, die uitzicht hadden op het groene boomgaardje met zijn oude, ruige, knoestige fruitboomen.....

* * *

Het meisje, in toenemende verrukking over haar heerlijke machine, dacht in zichzelf: ‘Greutmoeder Renske zal d'r zich op den duur wel mee verzoenen,’ en af en toe liet zij aan 't oudje 't mooie werk zien dat zij er mee vervaardigde:

- Kijk 'ne kier noar die hemden, greutmoeder Renske! 'K kan d'r azeu tiene per dag meê moaken!

Greutmoeder Renske keek dan wel eventjes op, maar antwoordde niettemin met een afkeurende hoofdschudding:

- In mijnen tijd en hân de meinschen zeuveel hemden nie neudig.....

* * *

En tòch zou greutmoeder Renske zich er mee verzoenen!.... Dat zag, dat voelde 't meisje instinctmatig..... Het kwam haar voor of 't oudje nu soms af en toe naar de machine omkeek, of zij het heimelijk verlangen had er iets meer van te weten.

Eens, nadat zij even buiten was gegaan, vond zij, weer binnenkomend, haar grootmoeder vóór de machine staan, blijkbaar in diepe aandacht het wonderlijk werktuig opnemend.

- Wil 'k ou nou 'ne kier loate zien hoe dat 't goat, greutmoeder Renske? vroeg terstond het meisje, gretig de gelegenheid te baat nemend.

Maar 't oudje schrikte hevig op en kreeg een kleur over haar grauwe wangen, terwijl ze kregel stotterde en bromde:

- Nie, nie, 'k zocht naar de schoare. Woarom doeë gij toch altijd die schoare wig? En 'k hê ou al mier gezeid da ge da dijnk onder zijn kasse moet sluiten as g' uit 't huis goat. 'K ben d'r schouw van.

- Ha moar, greutmoeder Renske, de schoare ligt op ou spinnewiel! antwoordde Emeranske, die moeite had om niet te lachen.

* * *

De winter naderde, de dagen werden kort. Weldra kon Emeranske na vier uur bij 't grijze daglicht niet meer werken; en bij 't ellendig olielampje van greutmoeder Renske bedierf zij haar oogen.

- Greutmoeder Renske, 'k zoe toch wel moeten 'ne kijnkee[1] hên om d'r 's oavonds bij te wirken, sprak zij.

Greutmoeder Renske, die al meer dan zeventig jaar lang met haar sterke oogen bij 't smeulend schijnsel van hetzelfde oliepitje spon, schrikte van die woorden op.

- Watte?..... siester[2] in ons huis! Wilt g' ons meschien levende zien verbranden? overdreef zij.

- Ha moar, greutmoeder Renske, 'n zegt da toch niet, al de meinschen branden tegenwoordig siester, drong het meisje verdrietig aan.

- Ge moe 't weten! ge moe 't weten, moar ik 'n geef 'r giene cens veuren uit!

- G' 'n moet er gij giene cens veuren uitgeven, 'k zal 't 'k ik van mijn eigen geld keupen.

En er kwam ook een mooie, koperen, helder licht-gevende petroleumlamp in het ouderwetsch huisje.

- Hawel, es da nou toch gien scheune lucht[3]? vroeg het verrukte meisje toen de lamp voor het eerst brandde.

- Scheune dijngen 'n duren dikkels nie lang, sprak de oude haar kleindochtertje vreugdestorend tegen.

En in de lange winteravonden zaten zij zwijgend te werken: het jonge meisje bij de heldere petroleumlamp, greutmoeder Renske bij het ouderwetsch, armzalig oliepitje.

* * *

Was het de hooge ouderdom,.... of de afleidende invloed van die nieuwe, onbekende dingen om haar heen? toch kwam

1) Quinquet. Petroleumlamp.
2) Petroleum.
3) Licht.

het Emeranske voor of greutmoeder Renske niet zoo aanhoudend en zoo vlijtig meer als vroeger werkte. Het spinrad snorde soms stiller en langzamer, als moe, als overweldigd door het overijlend getik en gegons der glinsterende naaimachine. Vooral 's avonds scheen het zwaar en moeielijk te gaan; en hoe dicht ook greutmoeder Renske 't smeulend oliepitje bij het grijsgele spinrokken schoof, toch was 't nu 't helderder schijnsel der petroleumlamp dat haar werk verlichtte, dat haar stoorde en tevens aantrok, dat haar af en toe, ondanks haar taaien wil, in onweerstaanbare obsessie, het zenuwachtig-schuddend hoofd naar 't heerlijk licht als naar een zonnestraal deed omwenden.

Emeranske, die de vermoeide kwelling harer grootmoeder wel opmerkte, zei haar:

- Ha moar, greutmoeder Renske, 'k 'n zoe nòù toch nie mier wille spinnen, as 'k in ou ploatse woare. Leef nou liever wat op ou gemak, 'k zal-e 'k ik veur ou wel wirken.

Maar dáár wilde 't koppig oudje niet van hooren. Dadelijk ging het spinnewiel weer voor een tijdje zoo vlug als vroeger, terwijl zij met een energieke hoofdschudding antwoordde:

- Ik nie mier spinnen! Nie, nie, kind, dàt 'n kan nie zijn! 'k Zoe deud goan as 'k nie mier 'n spon.

* * *

Emeranske had een beminde. Elken zondag, na de vesper, ontmoette zij hem bij 't uitgaan van de kerk. Het was een aardige jongen, ook kleermaker van bedrijf, en die met haar zou trouwen, later, als greutmoeder Renske dood was. Greutmoeder Renske wist van die vrijage en keurde ze goed, doch had liever dat de minnaar niet aan huis kwam.

't Was Kerstdag. Wijd over de kille wintervelden, triestig grauw of dofgroen onder den eentonig-grijzen, neveligen hemel, galmde, melancholisch-echoënd, het geluid der klokken. Emeranske, om half twee vertrokken, had beloofd als naar gewoonte met den invallenden avond weer thuis te zijn.

Zij kwam met haar minnaar in de schemering terug langs de eenzame wegen, en bij het hek van 't boomgaardje, waar hij haar doorgaans verliet, namen zij afscheid tot den volgenden zondag, toen Emeranske, even naar het huisje kijkend, met verbazing uitriep:

- Hè!.... kijk ne kier!.... mijne kijnkee brandt!.... Zoedt er meschien iemand gekomen zijn, of es da greutmoeder Renske die hem zelf aangesteken hêt!....

Een heldere lichtstraal, inderdaad, schitterde door de groenachtige ruitjes. En iemand zat daarbinnen naast het raampje, vlak bij de naaimachine.

- Woarachtig!.... wilt-e nou 'ne kier wa weten!.... riep Emeranske, die een stap op zij was gegaan om beter te zien. Greutmoeder Renske hê zelve mijne kijnkee aangesteken en ze zit aan mijn noaimachiene te wirken! ê 'k ze dan weere vergeten op slot te doen? Joa 'k, woarachtig!.... 'k hè vergeten mijne sleuter af te trekken! As ze ze nou moar nie vermeusd[1] 'n hêt!

- Ha! da es de moeite weird! lachte haar minnaar, die op zijn beurt een stap verder ging om te zien.

- 'K ben toch verlegen da z'r aan gemeusd zal hên, 'k goa direkt binnen! sprak 't meisje bezorgd.

Zij namen haastig afscheid, met een korte omarming en een: ‘Zeu tot zondag, Jules! Zeu tot zondag, Emeranske!’

***

- Ha! dàt doe mij plezier, greutmoeder Renske! riep het meisje, ietwat gejaagd binnenkomend. ‘Hawel, es da nie giestig[2] om doarmee te wirken!’

Greutmoeder Renske, het hoofd diep voorover gebogen, als zocht zij met inspanning 't gaatje van de naald, gaf geen antwoord, maakte geen beweging.

- Moar, greutmoeder Renske toch! riep het meisje, ten hoogste verbaasd door dat onverwacht schouwspel.... Maar plotseling, door een onheilspellend voorgevoel getroffen, snelde zij naar 't oudje toe, en greep haar bij de hand.

Met een scherpen kreet vloog zij weer achteruit, vloog zij den huize uit, gilde naar Jules,.... Jules!.... Jules!.... met wild-angstige, overschrille stem.

Hij was nog niet verre, hij kwam ontsteld teruggehold, liep met haar binnenshuis, snelde op zijn beurt naar 't oudje toe....

1) Verknoeid.
2) Prettig.

Greutmoeder Renske was een lijk..... Zij was daar plotseling gestorven, zittend vóór de naaimachine, met de hand aan de naald en de voeten op de trappers, plotseling gestorven bij die vreemde, onbegrijpelijke dingen van het nieuwe leven, op het uiterst oogenblik van willen-weten, waartoe een almachtig nieuwsgierigheids gevoel, gemengd met angst, haar van lieverlede onweerstaanbaar had gedreven.

CYRIEL BUYSSE.

Om en over een Amerikaanschen roman.

David Harum, a story of American life, by E.N. Westcott. New-York. Appleton & Co., 1899.

a/b. K.P.S. Rotterdam.

Vraagt gij mij wat ik het meest in Noord-Amerika heb gezien op den langen tocht door 't Oosten, door 't Zuiden, door 't Westen en door 't Noorden? Een boek met witpapieren, smakelijk aan Haagsche hopjes herinnerenden omslag; welks wit omhulsel beschermde een niet minder smakelijken stroogeel linnen band, waarop in eveneens witten cartouche de titel ‘David Harum’.

Niets was dezen voorzomer zóózeer over gansch de Unie verspreid als dat wit en dat geel. Nauwelijks van de pers toen den eersten Mei voet aan wal werd gezet te New-York, kon later geen hotel-hal in groote of kleine stad betreden worden of reeds van verre glansde van het boekenstalletje, uit den bontkleurigen krans der maandschriften, dat heldere wit tegen; door geen middengang van een Pullman-car kon worden gegaan, of te linker of te rechter bleek minstens één lotgenoot in dat gele verdiept; en of de trein zich moeitevol een weg baande door onafzienbare brem-zeeën, waarin kniehoog verzonken galoppeerende cowboys of langzaam in processie voorttrekkende roodhuiden, of wel dat het hotel op wielen dagen lang voortrende door statige dennenlanen, altijd als de spoorwegcolporteur de weerlooze reizigers genoeg had gekweld met aanbiedingen van bananen, sina'sappelen, aardnootjes, chewinggum, puzzle's en potlooden, en hij hen dan als eind-marteling

te overstelpen dreigde met zijn kunstig in 't evenwicht gehouden boekentoren, lag stellig op den top - en meestal nog eens in 't midden - en wellicht nog eens onderaan - die witte omslag van *David Harum*. En eindelijk, na het lange omzwerven weder terug op de plaats van aankomst, bij Brentano inloopende, wat verspert mij den weg? Man-hooge stapels van het witte goed, waarop nu staat: 175^{e} duizendtal! En hier - nauwelijks een week later - op den tafelronden blauwen plas, in het drijvend eet- en leeskabinet dat men een Ocean-steamer noemt - en dat 's middags zoo sprekend gelijkt op een hospitaal voor herstellende zieken - als ik voortschuifel over het blanke wandeldek waar tegen den witten hutwand de gansche reizigersbende op luierstoelen als aamechtig neerligt, blijken over geen boek zóóveel heerenen damespetten gedoken als over dat, welks witte omslag nu triomfantelijk uitbazuint: het 200^{e} duizendtal!

O, ik weet wel, voor pennevruchten als die van Zola, beteekent zulk cijfer nog geen kwart triomf; maar..... dit boek bevat geen enkele bladzijde die prikkelt of overspant; zelfs - dit ware trouwens niet amerikaansch - geen enkel onvertogen woord wordt er in gevonden. Natuurlijk komt er een liefdesgeschiedenis in voor; maar deze is niet veel belangrijker - voor andere dan de betrokken personen - dan de uwe is of de mijne was..... Ja, welbeschouwd, komt er in het heele boek niets voor dat eigenlijk de moeite waard is om oververteld te worden.....

En toch leest ieder Amerikaan blijkbaar dit boek met groot genoegen; en vroeg ik aan wien het gelezen had: of die roman werkelijk zoo goed was geschreven? dan kwam er over het gelaat van den aangesprokene als eene herinnering aan iets zeer aangenaams, - zoo iets als wanneer wij herdenken een goed diner - maar tevens volgde de verzekering dat voor een niet-Amerikaan *David Harum* vrij wel ongenietbaar moest zijn.

Welnu, dat vermoeden is niet geheel juist bevonden. Wel zal het werk onder het Engelsch lezend, niet-Amerikaansch publiek geen opgang maken als in eigen land, en zal zeker nooit een Hollandsche vertaling verschijnen, maar toch, mijne Nederlandsche vaartgezellen lazen het met genoegen; en ik zelf met zéér veel genoegen, en zulks niet

omdat er aan boord een groot gevoel van toegeeflijkheid komt voor alle mogelijke schrijvers, maar omdat dit boek, niettegenstaande den nadrukkelijken ondertitel, niet geeft de geschiedenis van een Amerikaan, maar van een *mensch*. En wel van een in zijn soort *goed* mensch; en om 't even onder welke lengte- en breedtegraad geboren en getogen, een goed mensch is overal verstaanbaar, en 't doet altijd pleizier van iemand van die soort te lezen, op zee zoowel als op land.

Dat in zóó korten tijd, zonder reclame, de faam van dit boek zich in eigen land als een loopend vuurtje kon verspreiden, pleit zulks daarenboven niet voor het Amerikaansche volk? In alle geval is het kenmerkend genoeg om die pennevrucht eene bespreking in *De Gids* waardig te maken. En daarbij: is Amerika niet eigenlijk als een tweede vaderland, waar we allemaal hebben of een neef, of een broer, of een zoon.... of er die weldra zullen hebben?

David Harum is het eerste werk van den schrijver. Ook zijn laatste. Want die plotselinge veelgeliefdheid zal zijn hoofd niet op hol brengen. Het rustte reeds onder de koele zode, vóór het boek in druk verscheen. Westcott - de schrijver - een jonge vijftiger, was zoo lang zijne krachten dit toelieten, bankier van beroep in een van die steden van den Staat van New-York, welke reizigers slapend of lezend voorbijstoomen; en hij heeft dezen roman eerst geschreven in het laatste tijdperk van zijn leven en van zijne ziekte: tering. Vrees echter niet dat zijn werk sporen draagt van dien lichaamstoestand; de toon is zeer opgewekt. Opgewektheid is een bij teringlijders niet zeldzaam verschijnsel: men denke slechts aan Caldecott's kinderboeken; maar toch geloof ik dat *deze* opgewektheid niet aan de ziekte is toe te schrijven: de algemeene geest in Amerika is eene opgewekte; zelfs wie het zijne roeping acht in de diepe duisternissen van het Amerikaansche stadsleven licht en uitkomst te brengen, weet dat nog te doen op een gewone, aangename, - haast zoude ik zeggen alledaagsche manier; domine's houden er geen preektoon op na; en in 't algemeen: dat zuur-zoete dat aan Hollandsche goede bedoelingen zoo dikwijls een zoo bijzonder onaangenamen bijsmaak geeft, is daar geheel onbekend. Men

behandelt er alles een beetje luchtiger, een beetje natuurlijker - en dit vooral is in 't oog te houden bij sommige van David Harum's gezegden en uitspraken, waarover anders al licht de eerzame lezer het hoofd zoude schudden. Want David Harum die veel praat en lang praat, geneert zich niet. Harum - zegt hij, die het werk voor den druk gereed maakte - is een oerbeeld dat lang niet zeldzaam is in den Staat van New-York; een paardenhandelaar en dorpsschacheraar, een man fel op de penning, maar in zijn hart een menschenvriend, erg leuk, ietwat zonderling, tamelijk ongeletterd, maar met een verbazende hoeveelheid van die kennis, welke in geen boeken is te vinden, uitgeslapen, scherp van tong, *in den regel* eerlijk als goud, maar zoo gauw het den paardenhandel betreft, wel een beetje te zeer genegen om het beginsel te huldigen dat Mr. Harum voor zijn eigen gebruik heeft opgesteld: Doe een ander, wat hij u zou willen doen, en.... *wees hem vóór*! - Onder ons gezegd begrijp ik niet waarom de inleider dien stelregel zoo zuiver Amerikaansch vindt: mij dunkt ik heb dien ook wel eens dichter bij honk en buiten den paardenhandel zien toepassen.....

David Harum is een karakterschets. Zuiver een karakterschets. De omgeving en de omgevende personen - behalve David's zuster, de bejaarde en eerzame weduwe Bixbee - moet gij er maar bij denken; de schrijver duidt een en ander maar met een enkele pennestreek aan. Voor zijn landgenoot is dit genoeg; maar niet voor wie niet den grooten plas is overgestoken!.... Immers voor *uw* geest rijst bij den naam van het dorp Homeville - waar de geschiedenis heet te spelen - geen beeld op. Gij ziet niet voor u die houten woningen, welke zoo sprekend gelijken op kermisbarakken; de wanden netjes samengevoegd uit heel smalle planken; het dak gedekt met kleine houten schilfers; alles ongeschilderd, maar toch niet groezelig of groen van schimmel: want de droge atmosfeer van Amerika is een vijand van alle verderf, en laat het hout ongerept, bleekt het alleen grauw, ietwat doodsch. En evenmin ziet gij in uwe verbeelding vóór die huizen, en er om heen, en overal, datgene wat Amerika zoozeer onderscheidt van Europa: ruimte; ruimte van weg, ruimte van veld, ruimte van bosch; en ook het felle, haast al te felle groen van de mooie, slanke boomen; en daar in de diepte, waar de heuvelvoetingen

samenkomen, steeds het vriendelijke, blauw weerspiegelend meertje, zóó overal gevonden, dat het is als een oude bekende. Dat landschap, dat dorp, kent daarentegen ieder Amerikaan, want in de Unie heerscht niet enkel staatkundige eenheid, er is ook eenheid van natuur. Ongetwijfeld, er zijn wel zeer eigenaardige gedeelten: dagenlange dorre vlakten, of eindelooze bosschen, of mijlen en mijlen ver zich uitstrekkende grillige rotsformaties, maar toch de grondtoon van het Amerikaansche landschap is overal dezelfde, even als zulks is de vorm van de Amerikaansche woning. En dus behoefde Westcott dat alles niet te beschrijven; de lezer weet het even goed als hij. En even goed weet hij hoe er het Amerikaansche dorpslogement uitziet waarin de tweede held van het boek: John Lenox, moet huizen - en hoe het reeds voldoende is om van een dorpshotel te spreken om den hoorder een rilling door de leden te doen varen. Nu, een Hollander behoeft op *dit* punt geen verbeeldingsprikkel; zijn eigen logementen zijn vreeselijk genoeg; en het is geen geheim dat ik hier verklap - want zelfs Baedeker, de anders zoo kalme en omzichtige Baedeker, schiet uit zijn slof als hij het heeft over de Hollandsche hoteliers. Maar *iets* kent gij toch niet: n.l. den *vloer* van zulk een Amerikaansch logement - eigenlijk ken ik dien ook niet, want ik heb er liever maar niet naar gekeken, en dien vloer beschouwd als iets heel diep beneden mij, zoo iets als een afgrond; zoodat wanneer eenig eigendom van mij zoude vallen, het maar ware als reddeloos verloren. Want nog veel minder dan op ‘bloed van vreemde smetten vrij’ kunnen Amerikanen - althans Amerikaansche dorpsbewoners - pochen op een smetteloozen grond.....

Maar ben ik blijde voor u dat *die* ondervinding u bespaard bleef, in andere zoude ik u gaarne doen deelen. Zoo in den kerkgang; dan ook zoudt gij beter begrijpen kunnen enkele gedeelten van het boek, die meer op den tweeden held betrekking hebben.

Die John Lenox, Harum's kashouder - want David is tegelijkertijd paardenhandelaar en bankier - is van een deftige New-Yorksche familie, en derhalve Episcopaalsch. Eigenlijk moest hij dus neerzien op zijn chef, want die is maar een gewoon protestant; en zoo doen dan ook werkelijk de deftige bewoners van Homeville, die eveneens tot dat aristocratische

kerkgenootschap behooren, en - om zich nog duidelijker dan door godsdienst te onderscheiden van ‘het dorpsvolk’ - dineeren om zes uur. Maar Lenox, al gaat hij tamelijk trouw ter kerke - zooals ieder fatsoenlijk Amerikaan - is philosophisch aangelegd. Zelfs doet hij niets geen moeite om zich bij dat deftiger gezelschap aan te sluiten; hoewel juist dat kerkgaan hiertoe goede gelegenheid geeft. Want de Amerikaansche kerk is in dezen wèl onderscheiden van de Europeesche. Het is niet eene algemeene kerk zooals onze protestantsche kerk, niet een wijk-kerk zooals onze katholieke, het is een *buurt*-kerk. Daar komen alleen samen de godsdienstigen uit een zelfde buurt, dat wil dus zeggen, van een zelfden levensstandaard - want rijken en armen wonen daar verder uit elkaar dan hier - dames en heeren, vooral dames, van een zelfden graad van deftigheid; de kerk is er een geestelijke club - en dus ook even comfortable, even gedistingeerd ingericht. Men maakt er een geestelijke, en tevens - er voor en er na - gewoonlijk òòk een wereldlijke visite. Door bemiddeling van den predikant zoude dus Lenox gemakkelijk toegang hebben verkregen tot de deftige Homevillers - en inderdaad is dit eene zeer gebruikelijke handelwijze voor jongelieden, die van elders komen. Maar Lenox, nog onder den indruk van treurige familieomstandigheden - en van een ongelukkige liefde, dames! - houdt zich op den achtergrond totdat eindelijk de domine hem zelf naar voren trekt. Want zijn Eerwaarde gaat gebukt onder den jammerlijken zang van zijn kerkkoor.... en Lenox is een goed musicus; kan hem dus helpen. En wie Amerikaansche kerkdiensten in groote steden heeft bijgewoond, en dus weet hoe ook bij protestantsche godsdienstoefeningen de koorzang tot volmaaktheid is opgevoerd - dank zij den ook in dezen almachtigen dollar - hij zal begrijpen kunnen waarom dit het teere punt is van den geestelijke, en niets hem meer grieft dan een wanklinkenden lofzang. Maar de Homeviller kerkekas is natuurlijk te schraal om een koor te onderhouden; alleen liefhebbers zingen er met die bereidwilligheid welke inderdaad onbetaalbaar is, maar niet voor dissonanten behoedt. En hoewel tegenstribbelend, geeft Lenox eindelijk gehoor aan het herderlijk smeeken; dresseert het volkje, dat erg op ziet tegen ‘den heer uit New-York’ - want men is in Amerika òòk

wel provinciaal in de provincie.... en elders; - springt zelf in met zijn flinke bas, en komt ('t kon niet uitblijven) in kennis met musiceerende menschen, aardige meisjes, enz. enz.

Hier laat ik Lenox los; hij kan mij eigenlijk niets schelen, al is 't een goeie jongen; de eenige persoon van het boek is en blijft voor mij David Harum. De inleider heeft deze alreede geschetst; wij zijn dus op onze hoede, wij weten dat wij in den paardenminnaar een menschenvriend moeten ontdekken; daarenboven als meer dan volwassen romanverslinders weten wij tusschen de regels te lezen, en toch - en dit pleit voor het talent van den schrijver - telkens raken wij van 't spoor, en even als John Lenox, duurt het ons heel lang vóór ook wij zijn patroon doorzien. Dat is trouwens ten deele Harum's eigen schuld. Want hij pakt - van uit een gewoon menschenstandpunt bezien - liever een onderwerp bij den staart dan bij den kop, en daarenboven is het alsof hij er genoegen in schept de hoorders tegen zich in te nemen. Zelfs als hij vertelt van zijne jeugd - en die was toch beklagenswaardig genoeg - luisteren zoowel de personages uit den roman, als de romanlezer zelf, eigenlijk met weerzin naar hem. Want hij doet dat verhaal op een buitengemeen slecht gekozen oogenblik. Heeft dan die oude Shylock alleen om zulk een verhaal te kunnen doen de arme weduwe Cullom op Kerstmorgen naar zijn kantoor laten komen, waar ze drijfnat en verkleumd eindelijk meer dood dan levend de deur binnenvalt? ('t Is waar, die sneeuwjacht kon Harum niet voorzien, en dat hij de stumper niet halverwege te gemoet kwam, is ook begrijpelijk: juist raakte in stal een zijner paarden aan 't slaan, en in zoo'n geval vergeet een paardenminnaar alle vrouwen ter wereld.) En, rijke Harum, denkt ge soms dat die M^{rs}. Cullom, terwijl haar eigen armoedig bestaan op het spel staat, met belangstelling luisteren kan naar uwe klaagzangen over armoede, die gij eenmaal hebt geleden? Immers het briefje waarin gij haar verzocht te komen, liet doorschemeren den vermoedelijken verkoop van haar erf, eenig overblijfsel uit gelukkiger, rijke tijden; dat erf waaraan zij zich steeds had vastgeklampt, maar dat nu voor haar verloren is - trots al haar ploeteren - wegens den steeds stijgenden rentelast. En begrijpt ge dan evenmin, Harum, dat uw kashouder John Lenox, de andere toehoorder, ook niet met u kan medevoelen;

want hij denkt steeds aan wat der weduwe boven 't hoofd hangt, en gij hebt hem indertijd verteld op wat handige - wel wat al te handige - manier gij haren eersten hypotheekhouder hebt gedwongen zijne rechten aan u af te staan, aan u, die zoo goed weet - en heel alleen weet - dat dit boerenerf een mooie industrieele waarde vertegenwoordigt, want het is zoo uitmuntend geschikt voor een met waterkracht te drijven electrische inrichting - die *conditio sine qua non* voor een Amerikaansche toekomst-stad.

En uit dit alles volgt dat ook de lezer naar Harum's verhaal met even weinig hartelijke belangstelling luistert. En toch dat verhaal van dien kleinen jongen, die het zoo bitter slecht had, is anders wel geschikt om medelijden op te wekken. David was het eenige kind van de tweede vrouw van een heel klein boertje (er zijn in Amerika ook kleine boertjes), die nog acht kinderen had van zijn eerste vrouw. En voor Harum twee jaar oud werd, was zijn moeder al overleden en zijn vader hertrouwd.

‘Boeren op kleine schaal - zegt de bankier terugdenkend - is er niet op berekend om de edelste trekken van de menschelijke natuur te doen uitkomen; integendeel, houdt ze er eerder onder - en het komt mij voor dat het eenige genoegen, dat mijn vader zich kon veroorloven, was nu en dan mij en de rest van de familie af te ranselen. Ik geloof dat 's mans stemming voor goed bedorven was door wat men zegt dat boeren beteekent: den geheelen dag hard werken aan één stuk, en de geheele nacht knoeien aan allerlei karweitjes. Drie of vier jaren ging ik naar school, en leerde er rekenen tot en met de deeling, maar van af mijn zesde jaar - school of geen school - moest ik al geregeld tusschentijds het boerenwerk doen waartoe men mij sterk genoeg dacht, en men vergiste zich wel eens naar den sterken kant.’ (Een niet ongewoon verschijnsel: dat tegelijk boeren en schoolgaan in Amerika: te Grand Rapids ontmoette vertaler dezes een hoogere-burgerscholier - doch een flinke - op bloote voeten 's morgens vóór 't schooluur en 's avonds daarna de koeien melkende.)

Wat kleeren betreft - zoo vervolgt Harum - elk oud tod dat nog aanelkander hing, was goed genoeg voor mij; maar tegen dat de oudere broers uit hun plunje gegroeid waren, en ik den afleg kreeg, was er bijna geen draad meer van heel. Een paar oude laar-

zen van ongelooid koeleer, die meer sneeuw en regen inzogen dan buiten hielden; een paar wollen kousen, van boven tot onder niets dan stoppen, werden verondersteld mij door den winter heen te helpen; en ik ging blootvoets van af het tijdstip waarop de sneeuw van den grond was, tot dat waarop die in den naherfst weer neerviel. Voor mij had het jaar eigenlijk maar twee seizoenen: dat van wintervoeten, en dat van blauwe schenen.

'Met het eten was het natuurlijk niet beter gesteld. Ik geloof niet ooit biefstuk of rosbief geproefd te hebben, zoo lang ik thuis was. *Als* we vleesch kregen [bewijst dit niet dat die arme Amerikaansche boer het toch nog beter had dan vele minder misdeelde Europeesche?] dan was 't altijd varkensvleesch: gekookt varkensvleesch, gebraden varkensvleesch, varkenslever, en zoo voorts, genoeg om je den moed te benemen een varken aan te zien, en voor de rest aardappelen, en maïs, en zuur brood. Want op een kleine boerderij met elf monden mag niets gegeten worden wat men verkoopen kan, maar alles moet dan ook gegeten worden wat onverkoopbaar is.'

'Boeren is een hard bestaan' - merkt Mrs Cullom op om toch iets te zeggen, hoewel ze maar half luistert, en denkt aan eigen jammer.

'En toch, als ik zoo terugzie - herneemt David peinzend - was nog 't ergste dat, behalve Polly (de zuster waarmede hij nu samenwoont) niemand ooit vriendelijk voor me was. Ik geloof dat ik er vrij wel aan gewend raakte kou te lijden en moe te zijn; mij aan te kleeden op zolder terwijl de sneeuw door de reten blies; de beesten te voeren vóór zonsopgang; in de brandende zon steenen uit te zoeken, en al die verschillende karweitjes te doen, die mijn vader mij oplegde, of die de oudere broers op mij afschoven. Want zoo was nu eenmaal de gezette loop van zaken; maar waar ik niet overheen kon: was dat nooit iemand van mij hield. Natuurlijk verwachtte ik niets van mijne stiefmoeder, en het eenige waaruit ik afleidde dat ik mijn vader's zin had gedaan, was dat hij zijn mond hield. Maar soms hokten de oudere broeders genoegelijk samen, en praatten en lachten, en hadden appelen en popcorn (Die maïssoort kent gij toch, hoop ik, lezer? Zoo niet, dan kunnen uwe kinderen van den winter nog een nieuwe pret hebben.) en als ik dan bij hen wilde gaan zitten,

dan riep een hunner: Jij nog op? Je moest al lang naar bed zijn; en gaf mij een klap of een duw. Ja mevrouw - opkijkende naar de weduwe - 't ellendigste was nog wel dat ik het schurftige schaap was in de familie.'

''t Is wonderlijk - merkte de aangesprokene op, tegelijkertijd een weinig opzij schuivende uit de zon - 't is verwonderlijk hoeveel zorgen en narigheid er zijn in deze wereld - en hoe vroeg het al begint. Ik heb nooit kunnen begrijpen waarom er zoovele goede dingen zijn, en waarom de meesten onzer er zoo bitter weinig van krijgen. Ik ben al in lang niet meer naar de kerk gegaan, omdat ik geen fatsoenlijke japon meer heb, maar ik herinner mij hoe de meeste preeken die ik hoorde, het hadden of over de wrake van het jongste Gericht of over den Heer die voor alles zorgt en alles wèl doet. Ik hoop niet slechter te zijn dan de meeste menschen, maar het is heel moeilijk te gelooven in de Voorzienigheid wanneer je niets hebt in huis dan maïsmeel, en zelfs daarvan maar bitter weinig.'

'Juist zoo, Mrs. Cullom, juist zoo, stemt David toe; ik neem je dat heelemaal niet kwalijk. O twijfel, die 't geloof vermant, zooals het gezang zegt; en het is vrij wat gemakkelijker te vertrouwen op God bij vleesch en aardappelen, dan bij duffe maïspap....'

David is blijkbaar óók niet kerksch - en het is misschien een teeken dat in Amerika op godsdienstig gebied die eb aanvangt, welke in Nederland zoowat over 't laagwaterpeil weer heen is, dat in zoovele der tegenwoordige Amerikaansche romans de helden niet-kerkgangers zijn. Harum heeft echter een bepaalde grief tegen domine's, een grief waaruit de schrijver Westcott zelf meer doorschemert dan in den regel in 't boek het geval is.

'Indertijd - zegt nl. Harum op een vertrouwelijk oogenblik tot zijn kashouder - indertijd ging ik nog al geregeld naar de kerk, maar als ik bij geval de geheele preek door toeluisterde, kwam het me voor dat de domine alles wat hij werkelijk te zeggen had, bij elkaar gevoegd best in een kwart van den tijd had kunnen afdoen. Maar - en nu in zijne geliefde paardenuitdrukkingen vervallende - wat met een aanloop nemen in

't begin, en wat met inhouden op 't laatst, en zelfs nu en dan stilstaan, kreeg ik gewoonlijk erg lust om de tribune te verlaten, vóór de wedren was afgeloopen. Daar zijn nog al heel wat vlugge kwart-mijls paarden - aldus besloot hij zijne domine's-beschouwingen - maar ik ken er bitter weinig, die er een mijl-lang den gang in kunnen houden.'

En bedenk, lezer, dat men in Amerika toch nog heel wat korter preekt dan hier!

Maar om op Harum's familie terug te komen: David moet een ellendig pak broers rijk zijn geweest. Vooral de oudste: Lish (Elisha). Want een schipper, die David eens over boord gooide, vindt hij - met dien broer vergeleken - nog een 'veertig-paardekracht engel met een heel magazijn harpen'. Toen hij dan ook eens en voor goed het vaderlijk huis den rug had toegedraaid, heeft hij dien broer nooit weer willen zien - zelfs niet, veel later, toen die broer, oud en gebrekkig, na een schandevol leven een lastpost dreigde te worden voor de armenkas der gemeente waar hij gestrand was. - Een armmeester brengt David een bezoek in de hoop dat hij zich zijner zal ontfermen.

'Eerlijk opgebiecht - vraagt David den bezoeker, die natuurlijk een uitgestreken gezicht zet - als iemand u vroeg een model voor de gemeenste menschelijke bunsing, die er te bedenken valt, - zeg het maar ronduit - zou hij dan niet op Lish Harum gelijken als twee droppels water?'

'De armmeester zweeg een poos, trok aan zijn knevel, stond toen op als om heen te gaan: Ik zie wel dat het hier mis is - en dus ga ik maar weg.'

'Wacht een beetje - zegt David - als je me vierkant de waarheid antwoordt, heb ik nog wat te zeggen. Welnu?'

'Wel - antwoorde de armmeester, met een soort ik-geef-hetmaar-op grimlach - ik geloof dat je hem precies naar het leven hebt geteekend. Ik kom dan ook eigenlijk niet voor je broer, maar vanwege de gemeente. - En toen vatte hij moed en zeide: Lish kan me geen cent schelen, en ik denk dat niemand om hem geeft, voor zooveel zijn persoon betreft; maar hij is een lastpost voor de gemeente, tenzij gij u zijner aantrekt.'

En toen - en dit is kenmerkend voor Harum - laat deze den armmeester een duren eed zweren, dat hij zijn broer zal mededeelen dat David hem nimmer een cent van

zijn geld noch een bete van zijn brood zal geven, al was het maar om hem één minuut langer in 't leven te houden; dat hij zelfs zijn varkens niet met hem in één hok zou willen laten slapen, en dat het armenhuis - om niet van de gevangenis te spreken - de eenige woning was waarin Lish thuis hoorde. En als hem dit precies woord voor woord zal worden overgebracht, en Lish dan naar 't werkhuis gezonden en men het hem daar geeft - niet slechter, maar ook niet beter dan ieder ander, tot aan zijn dood; en dan de meest dichte kist koopt, die te krijgen is, opdat hij zoo lang mogelijk den grond niet vervuile, dan - aldus eindigt David - zend me de geheele rekening en ik zal die betalen. Maar denk er om - zoo besluit hij waarschuwend - alleen als ik er zeker van ben dat hij nooit hoort dat zijn broer voor hem betaalt!

Inderdaad Lish moet zijn jongeren broer wel diep gegriefd hebben, om zoo tot het einde toe gehaat te worden. David's herinneringen zijn trouwens zéér sterk, zooals die van alle sterke, en tevens teergevoelige menschen. Want - dat heb ik u nog niet verteld - David is teergevoelig, zooals o.a. blijkt uit een andere pensioneering, zeker ook door den schrijvernaar het leven geteekend. Harum is nl. eens getrouwd geweest - kort en niet heel gelukkig - en 't verhaal van zijn huwelijksleven, gewild grappig, is nog al treurig; Westcott valt hier uit den toon. Ook de beschrijving van het sterven van Harum's zevenjarig, eenig zoontje, een vijftal jaren na het overlijden van zijne vrouw tijdens eene afwezigheid voor zaken, is niet ‘gelukt’, om een schrijversuitdrukking te bezigen. Maar wat dan volgt, neem ik hier geheel over:

(David is wederom de verhaler.) ‘Den dag na de begrafenis zeide ik tot Mrs. Jones (die het kind van den weduwnaar verzorgde tijdens diens veelvuldige reizen) ga ik weer naar 't Westen terug, en ik weet niet - zeide ik - hoelang ik zal wegblijven. Doch in alle geval lang genoeg - zeide ik - om het stevig vast in mijn hoofd te hebben, dat als ik terug kom, daar geen klein jongentje meer zal wezen, dat opspringt en om mijn hals valt als ik binnentreed. Maar kort of lang, in alle geval kom ik terug, en intusschen blijft onze overeenkomst doorgaan, precies als altijd. En zelfs meer, als ge meent dat ge zijner zich kunt herinneren - zeide ik.’

‘Zoo lang ik leven zal - zeide ze - alsof 't mijn eigen kind was!’

‘Welnu - zeg ik - zoo lang als je hem zijner herinnert, is hij om zoo te zeggen levend voor je; en zoo lang als dat het geval is, zal ik voor zijn onderhoud en oppassing betalen even als tot nu toe. En - zei ik - als je dat niet goed vind, ben je geen vriendin van me; en je bent een *beste*. Wel, ze stribbelde een beetje tegen, maar ik liet haar niet toe te zeggen: neen. Ik heb alles met mijn compagnon bepraat - zei ik - en wat meer is, als je ooit eens in moeilijkheden komt en je weet niet waar ik ben, dan ga je maar naar hem toe en vraag wat je noodig hebt.’

‘Ik hoop dat ze lang bleef leven en dat 't haar goed ging?’ zegt Lenox, zijn toehoorder, belangstellend.

Ze leefde nog twintig jaren, hernam David, en ik wilde dat ze nog leefde. Nooit stuurde ik haar geld of het was me alsof ik iets deed voor mijn kleinen jongen....

‘Er zijn heel wat verschillende soorten van narigheid - hervatte hij na een oogenblik zwijgens - narigheden die alle min of meer familie van elkaar zijn, maar het komt mij voor alsof een kind te verliezen is een heelemaal op zich zelf staand verdriet. Natuurlijk ben ik jaren heen over het kloppende, schrijnende van de smart, maar het is iets dat je niet kunt vergeten - dat wil zeggen, je kan je er niet over heen zetten. Want het is niet alleen om wat het kind *toen* voor je was, maar ook omdat je steeds blijft prakkezeeren wat hij meer en meer voor je geworden zou *zijn*. Toen ik mijn kleinen jongen verloor, verloor ik hem niet enkel zooals hij was, maar ik verlies hem telkens en telkens opnieuw. Hoe hij geweest zou zijn toen hij *zoo* oud was; en hoe, toen hij een groote jongen zou zijn geworden; en wat, toen hij misschien naar de hoogeschool zou zijn gegaan; en later, en *nu*. Natuurlijk zijn na een poosje de tijden voorbij, waarin een man zijn hoofd verbergt in de kussens, maar terwijl er sommige soorten van smart zijn, die de tijd helpt vergeten, komt het mij voor dat er andere zijn, die juist door den tijd levendig worden gehouden - en een kind te verliezen is een van deze.’

Zou een moeder teerder kunnen voelen dan deze verweerde

paardenkooper? En het kan dan ook niet verwonderen dat als later Lenox, door David (dien hij intusschen beter heeft leeren kennen) gevraagd wordt naar zijn eigen ongelukkige liefde, '*he answered the question and what followed as he might have told his story te a woman*.'

Want dit is misschien nog wel de fijnste zijde van het talent van Westcott: dat wij even als Lenox - hoewel 't er niet op toegelegd schijnt - zóó lang twijfelen omtrent het ware karakter van David Harum; en dat de schrijver ons om zoo te zeggen zelf beetje bij beetje diens aard laat ontdekken, evenals wij dat bij een heusch mensch zouden doen. David Harum is daardoor meer dan een papieren karakter; en als Dick Larrabee - zijn beste vriend - erkent: 'Ik heb nog al aardig wat jaartjes met hem doorgezomerd en doorgewinterd, maar ik heb nog geen grond gepeild,' of als later Lenox - nadat zijne vooroordeelen tegen zijn baas een voor een zijn weggenomen - verklaart 'dat het hem toeschijnt dat in David's geest het gebied van den ernst niet door vaste grenzen is gescheiden van het gebied van den jok,' dan zijn wij het met hen volkomen eens. David blijft, zooals ieder werkelijk mensch, tot het eind toe vol van verrassingen.

Hoogst verrast over Harum's edelmoedigheid blijkt Mr. Verjoos, een Hollander (Dutchman) - Harum noemt nl. als New-Yorker van den ouden stempel, ieder man van overzee een Dutchman, al maakt men tegenwoordig in dien Staat een groot onderscheid tusschen den Holland-Dutchman (waar men een eer in stelt van af te stammen) en den German-Dutchman, voor wien men niet bepaald sympathie koestert.

Mr. Verjoos schijnt naar den naam te oordeelen, inderdaad van echten Hollandschen stam; doch wat hiervan zij, zijn jongste dochter Clara heeft den voorzichtigen aard der vaderen verloochend, en op nog al cavalière wijze van David een paard medegenomen. De oude heer is dus - wat de betaling betreft - op genade en ongenade overgeleverd aan den beruchten paardenhandelaar. Maar deze had zoo'n schik in de parmantigheid van Miss Clara, die het paard zelf zadelde - een aardig geschetst tafreeltje - dat hij tegen alle paardenhandelaars beginselen in, den vader niet voor der dochter's fantasie laat bloeden; en die deftige Verjoos is daardoor zoo verbouwereerd, dat hij bij 't afscheid Harum een hand geeft; iets wat hij anders nooit

zou gedaan hebben - want het is niet geheel juist, dat er in de Vereenigde Staten geen standen zouden zijn.

Maar dat daarentegen Zeke (Ezechiel) Swinney, van wien Harum de eerste hypotheek op Mrs. Collum's goed overneemt, hem geen hand geeft bij 't afscheid, integendeel hem naar zekere vurige plaats wenscht, is allerminst on begrijpelijk; zoo ook dat zijn paardenhandelaarsslimheid diaken Perkins brengt tot iets wat zulk een vroom heer bijzonder leelijk staat: tot vloeken. Echter blijkt het later dat paardenhandelaar en kerkwaardigheidsbekleeder precies op één lijn staan, athans voorzooveel den omgang met ongespleten-hoevigen betreft, zoodat dan ook Mrs. Bixbee, David's zuster, als broerlief haar het geheele geval vertelt, en zij eerst verontwaardigd is dat hij zulk een voortreffelijk Christen er zoo heeft laten inloopen, ten slotte hem gelijk geeft, en alleen maar narigheid overhoudt ‘wegens dat vloeken.’

Och, ook andere zwakke vromen worden door David tot zondigen gebracht. Zoo Mr. Howe, die eene Zondagmorgenverzoeking niet kon weerstaan, zooals ik nog even wil vertellen, voordat ten slotte die bladzijden van het boek worden aangehaald, die mij eigenlijk het meeste pleizier hebben gedaan.

Die Zondagmorgen zag David in al zijn glorie als paardenhandelaar. ‘Waar ben je geweest? - vraagt zusterlief, als ze samen 's middags aan tafel zitten - ik zag je wegrijden.’

‘Over den meer-weg naar 'Lizer Howe (d.i. Eleazar - 't wemelt in den Staat van New-York van bijbelsche namen, zooal niet van bijbelsche mannen). Hij heeft een paard waarin ik wel zin heb.’

‘Zijn er dan geen dagen genoeg in de week om paarden te verhandelen, zoodat je den Sabbath moet schennen?’

David leunde met 't hoofd achterover en liet welbehagelijk een slierasperge ('t waren de laatste van 't jaar) in zijn mond nederdalen.

‘Sommige van mijn beste koopen - zeide hij nadat deze werkzaamheid was afgeloopen - werden op Zondag gesloten. Heb je nooit gehoord van: Hoe beter dag, hoe beter koop?’

‘Neen - verklaarde Mrs. Bixbee plechtig - daar kan geen zegen rusten op geld zóó gewonnen, en je deed beter daarvan niets te hebben.’

‘Voor zoover ik weet - merkte haar broer op - is er nooit zegen afgesmeekt over een paardenhandel, dan misschien door diaken Perkins. Maar hoe die 't zou aanleggen, weet ik waarempel niet; doch je kan er zeker van zijn dat hij dan twee zegens vraagt voor zich, tegen een voor de andere partij.’

(Harum, lezer, is zoo als gij ziet, flink haatdragend, dat merkten wij reeds in 't geval met zijn broeder 'Lish. Maar ook ditmaal heeft hij er reden toe, want is er iets ergerlijkers voor een paardenkooper van professie dan door een liefhebber op dat gebied in den nek te worden gezien, zelfs al is die liefhebber een diaken?)

‘Hm, - bromde de zuster - ik geloof niet dat ooit iemand er zegen op vroeg, en ik vind dat je genoeg geld en genoeg paarden hebt om in alle geval Zondags geen zaken te doen.’

‘Wel, wel - zegt David sussend - misschien zal ik weldra dien handel afzweren, maar in alle geval was op *dezen* handel geen zegen noodig: want als je er 'Lizer na vraagt, dan zal hij je verklaren dat er in het geheel geen koop gesloten werd. En met zijn gewone strakke gezicht vervolgt hij: Lizer is in dit opzicht *geheel* van je meening.’

In alle geval pleit dat voor hem - zegt zus met nadruk.

Juist zoo - stemt broer toe - ik heb allang gemerkt dat volk, dat precies zoo denkt als jelui, het altijd heeft bij het rechte eind. En 'Lizer is *heel* vast in den geloove - waarna hij lachte op eene wijze die zoowel Mrs. Bixbee's nieuwsgierigheid als achterdocht opwekte.

Ik vind daar niets belachelijks in - verklaarde ze.

Hi, hi, hi! grinnikte David.

Wel, je kan het me net zoo goed nu als later vertellen. (En zoo, na nog eenige tusschengesprekken, komt David eindelijk tot zijn verhaal.)

Ja - zegt hij - 'Lizer is er precies eentje van jou soort. Ik wist dat hij een wond had aan zijn voet, en vermoedelijk niet naar de kerk kon gaan. En waarlijk, daar zat hij op zijn stoep. (De verandah's voor de buitendeur dragen in New-York nog den oudhollandschen naam *stoop*, en zelfs in New-York-city, waar reeksen van huizen het Amsterdamsch karakter hebben, zitten op oud-hollandsche wijze de Amerikanen

's avonds op het bordes of op de treden de koelte te genieten.)

Ik reed de plaats op - aldus vervolgt Harum - en hield stil op 't pad voor het huis. We zeiden elkaar goeden dag en al dat, en ik vroeg naar zijn familie, en hoe het ging met zijn voet, en zoo voorts, en eindelijk zeg ik: Verleden zag ik jou jongen met een paard dat... de afstand was nog al groot... mij leek te passen bij een die ik op stal heb; en ik dacht zoo bij mij zelf: wel ik zal van morgen even aanrijden en zien of wij 't niet eens kunnen worden. - Hij rukte in zijn stoel alsof zijn voet hem pijn deed, en zeide toen: ik geloof niet dat ik van daag daarover met je kan handelen. Ik doe nooit zaken op Zondag, zeide hij.

O, ja, - zeg ik - ik heb wel gehoord dat je op dit punt nog al vast in je schoenen staat, maar ik heb het op 't oogenblik nog al volhandig, en ik dacht dat je misschien voor een enkelen keer, en wetende dat je in geen geval naar de kerk kon, en dat ik nog al een heel eind af woon, en niet weet wanneer ik terug kan komen, en zoo voorts, dat je misschien zou begrijpen - dat in deze omstandigheden - er geen kwaad in kon steken.... Natuurlijk zoo lang als ik geen geld geef, zeide ik.

Neen - zeide hij, terwijl hij zijn hoofd bewoog als of iets hem speet - het doet me genoegen je te zien (de gewone Amerikaansche welkomstgroet, even geijkt als de afscheidsgroet: ik hoop je weer te zien, zelfs in de afgelegenste oorden en al heeft men nòg zoo uitdrukkelijk verklaard dat men daar wel nooit weer zal komen).

Maar 't spijt me dat je al die moeite nam voor niets, - vervolgde hij - want mijn geweten verbiedt me Zondags zaken te doen.

Wel - zeg ik - ik eisch van niemand dat hij tegen zijn geweten in handelt, maar... 't zou toch zeker van jouw kant geen erge overtreding zijn, als ik naar den stal ging en heel alleen het paard bekeek? Ik bemerkte - vervolgde Mr. Harum - dat zijn gelaat als 't ware ophelderde, maar 't duurde toch een poosje voor hij antwoord gaf. Wel - zeide hij eindelijk - ik wil *jou* niet de wet voorschrijven, en zie *jij* er geen kwaad in, dan geloof ik niet dat er iets is wat je belet dat te doen.

Ik stapte dus uit 't rijtuig, en sloeg den weg in naar stal, en - hi, hi, hi! grinnikt Harum - ik was nog geen

tien voetstappen weg of hij riep mij achter na: Hij staat in den vers ten stal! zei hij.

Wel - vervolgde de verhaler - ik bekeek het paard nauwkeurig, en berekende wat het mij waard zou zijn, en ik ging terug, stapte weer in 't rijtuig, deed als of ik weg reed, keerde om en hield weer stil voor den stoep. 'Lizer keek me aan alsof hij mij wat vragen wilde, maar hield zich in.

Ik denk - zeg ik - dat je liever niet hebt dat ik verder over de zaak spreek; en dus kan ik even goed naar huis gaan.

We...l - zeide hij op lang gerekten toon - ik kan het natuurlijk niet helpen, dat ik hoor als je tegen mij spreekt, kan ik?

Nu dan - zeg ik - 't paard is niet precies wat ik dacht, en ook niet waar ik naar zoek, maar dat wil nog niet zeggen dat ik misschien geen koop met je zou kunnen sluiten, als de prijs niet te hoog was, en 't ook geen Zondag was. Ik vermoed - vervolgt David knipoogend tegen de toehoorders - dat zijn voet hem een ergen scheut gaf, zoo wriemelde hij op zijn stoel, maar ik kon zijn mondklem toch niet openbreken. Ik nam dus de teugels weer op, en de zweep uit den koker, en maakte alle aanstalten om weg te rijden, en toen deed ik alsof ik nog even stopte en zeide: Kijk, ik wil niet dat je tegen je beginselen, of tegen de tien geboden handelt om mijnentwil, maar er kan immers geen kwaad in steken eens een onderstelling te maken, is het niet?

Neen - gaf hij toe - veronderstellen is niet precies 't zelfde als doen.

Wel - zeg ik - veronderstel dat ik gisteren hier was gekomen, net zooals van daag, en dan je paard had bekeken en gezegd had: wat vraag je er voor? Wat zou je, veronderstel dat, geantwoord hebben?

Wel - zeide hij - als je 't zoo stelt, denk ik dat ik geantwoord zou hebben: honderdzeventig.

Nou - zeg ik - en als ik dan had gezegd dat hij mij zooveel niet waard was, omdat hij niet precies is wat ik noodig heb - en dat was hij ook niet - maar ik had willen geven honderdveertig *in de hand*, wat zou je denken dat je dan zou gezegd hebben?

Wel - zeide hij, rukkende alsof hij weer een scheut kreeg - natuurlijk weet ik niet zoo net wat ik dan zou gezegd hebben, maar ik veronderstel - zeide hij - dat ik zou gezegd hebben, dat als je er tien bij doet, hij dan de jouwe zou zijn.

Wel nu - zeg ik - veronderstel dat ik morgen Dick Larrabee zend met het geld, - wat zou je dan doen?

Ik *veronderstel* dat ik het paard zou laten gaan, zeide hij.

All right, zeg ik, en rij weg. Dat geweten van Elisha - merkte Mr. Harum op tot besluit - is waard zijn gewicht in goud; ja, *precies*.....

Ik zal niet beweren dat het bovenstaande van de fijnste scherts is (wie zoekt in het frische veld, of op den vruchtbaren akker onze kasplanten der over-beschaving?), maar het teekent uitstekend in het kort Harum's wijze van spreken en doen. Daarenboven is kenmerkend de wijze waarop de vormheiligheid van Elisha in 't ootje wordt genomen. - Geenszins leide men echter hieruit af dat Harum (of de Amerikaan in 't algemeen) tegen zondagsheiliging opkomt. Integendeel, de Amerikaansche zondag verschilt evenzeer van den meer en meer ongekleeden Hollandschen zondag als van de Engelsche sabbathkilte, welke het haast de natuur kwalijk neemt van te groeien en te geuren. Doch alles wat naar schijnheiligheid zweemt, wordt in Amerika meêdoogenloos aan de kaak gesteld, en men heeft er daar het recht toe, omdat de geheele afwezigheid van dwang op alle gebied, en dus óók op het godsdienstige, de eenige verschoonbare reden voor schijnheiligheid aan den zwakke ontneemt. Veracht men er schijnvroomheid, daarentegen wordt ware vroomheid ook door andersdenkenden ten volle geëerbiedigd, en evenmin als er daar reden is om zich vromer voor te doen dan men is, evenmin is er daar reden om zijne godsdienstige gevoelens te verbergen; integendeel wordt er niets vreemds in gevonden indien ook andere dan predikanten hun geloof betuigen. Mits het de natuur zij die spreke, niet het kunstmatig opgeschroefde gevoel; en zoo herinner ik mij hoe op den hoek van een donkere zijstraat te Milwaukee, nu en dan met flitsen electrisch licht uit de hoofdstraat beschenen, onder het geloei

der weder in gang komende electrische trams, een afgezant van het Leger des Heils op de meest erbarmelijke wijze in den hoek werd gezet door een zijner hoorders, en tòch die apostel der nieuwe leer door dienzelfden hoorder en de overige ommestanders met den meest gepasten eerbied werd behandeld, omdat allen zich bewust waren dat de volkomen talentlooze prediker in alle geval was een man met overtuiging.

Harum is zooals reeds gezegd werd, zoowel bankier als paardenkooper - de bankzaken laat hij echter aan Lenox over, nadat deze door hem een paar malen op de proef is gesteld, en dus hooren wij daar weinig van, wat - aangezien de schrijver zelf bankier was - wel ietwat te betreuren is, vanwege de aardige tooneeltjes die hij ongetwijfeld uit eigen ondervinding had kunnen samenstellen. En behalve paardenkooper en bankier is Harum natuurlijk ook speculant, en hoe zou een Amerikaansch speculant buiten het varkensvleesch kunnen blijven? Hij ‘gaat’ daar dan ook in, en uit pure naastenliefde - ook weer karakteristiek - weet hij Lenox over te halen mede zijn klein fortuin te wagen. En een oogenblik krijgt Lenox het erg benauwd, als de prijs zóó laag daalt dat hij niet meer kan bijpassen; maar Harum helpt hem er door, en ten slotte maakt Lenox een mooi ‘slaadje’.

Ik geloof niet dat licht een Hollandsch romanschrijver zóó zijn ‘premier amoureux’ op de been zou durven helpen. Eerder nog door het tweede middel dat de schrijver met 't zelfde doel te baat neemt: een rijke mijn te doen vinden in een jarenlang geen rente gevende bezitting in Pensylvania. Dat is trouwens in Amerika een in werkelijkheid zóó veelvuldig voorkomend verschijnsel, dat het in fictie niemand meer kan verrassen.

En zoo, zij het ook in korte, vlug geschetste tooneelen, voert de schrijver ons rond door wat de geheele Amerikaansche maatschappij thans in beweging brengt en houdt. Maar Harum is een betrekkelijk oud man, en hij heeft dus nog heel andere toestanden gekend dan de tegenwoordige. Toen hij, veertien jaar oud, wegliep uit het ouderlijk huis, of juister gezegd uit de ouderlijke hel, werd hij nl. jagersjongen op het Erie-kanaal.

Op 't hooren van dien naam spitst ieder goed Amerikaan de

ooren, want dat kanaal is een familiestuk, een brok geschiedenis, een heel oud waterwerk - bijna drie kwart eeuw oud. Lach niet om dien jeugdigen ouderdom, lezer; want inderdaad, te midden van al het buitengewone en grootsche waardoor het hedendaagsche Amerika zich van Europa onderscheidt, maakt dit kanaal een zeer eigenaardigen indruk; en omdat al het moderne van de Vereenigde Staten ons niet toeschijnt van de tegenwoordige, maar eerder van de 20e of van de 21e eeuw, zoo wijkt door dien vooruitsprong daarentegen dat oudere achteruit, en schijnt ons inderdaad een kanaal dat drie kwart eeuw geleden gegraven werd een zeer eerbiedwaardig, haast voorwereldlijk, brok werk toe.

Wat dommelde die smalle strook water rustig aan de benedenmonding, te Albany, waar het Erie-kanaal eindigt in de Hudson! Eene stilte des doods heerschte nog in die hoofdstad van den staat New-York toen de nachttrein uit Buffalo er mij op een mooien zomerschen morgen reeds om vier uur neerzette. Daar ligt, als een schoone slaapster in het bosch, het oude patrimonium der van Rensselaers, en men zoude zich kunnen verbeelden dat als straks de bewoners opstaan en de blinden openen, er een hollandsch ‘goedendag!’ zal weerklinken. Niet dat het *precies* Holland is - maar na eenige maanden zwervens door Amerika is het oog al blind voor fijnere verschillen - en de stad is in alle geval in het geheel niet Amerikaansch, en zoo al niet Noord-Nederlandsch, dan toch zeker sterk herinnerend aan dat deel van Nederland dat thans België heet. De groote markt is bijv. de weerslag van die te Namen; maar trouwens er zijn ook wel brokjes, die zoo uit een der noordhollandsche steden schijnen overgewaaid: huizen met sombere binnenkamers en de wanden van boven tot onder behangen met familie-portretten in bestorven vergulde lijsten.

En toen de electrische tram mij uit de nog slapende stad bracht tot naar de sluis aan de rivier (in Amerika zijn - praktische maatregel - de trams eerder wakker dan de menschen), wat was ik plotseling weer terug in eigen landstreek! Die kleine oude sluis, en die wit gepleisterde sluiswachterswoning met directie-kamer en een over het water uitgebouwd, min of meer vervallen, gedeelte waarin zeker vroeger de trekschuit van commissarissen van het kanaal werd bewaard, en dat alles opgemetseld precies in dienzelfden

stamelend klassieken stijl waarin ook onze eigen voorgangers bouwden ten teeken dat ze van Attischen geest waren doorweckt! En dan die groote logge blokken van schuiten zonder mast - want de bruggen zijn niet hoog boven het water - wat lagen ze ook al rustig, on-amerikaansch, tegen den wal te dutten! Maar iets ongewoons was er toch aan die schuiten. Uit een half boven, half onder het voordek gebouwden stal staken rustig drie paardekoppen uit[1]. Want op dezen waterweg nemen de schippers de jaagpaarden mede. De schuiten varen gewoonlijk in paren, de voorsteven van de achterste rakende aan den achtersteven van de voorste, en daaraan door takels ter weerszijden, scharniermatig, verbonden. Om beurten doen dan de drie paarden van de eene of van de andere schuit dienst, terwijl die, welke vrij-af hebben, uitrusten in hun drijvend verblijf, waar ze met de handigheid van een kunstenmaker in- en uitspringen. Blijkbaar van latere dagteekening zijn de eigenaardige hef bruggen op het kanaal, welke ofschoon geen schepen met staanden mast, althans hoogere deklasten dan vroeger toelaten.

Langs dat kanaal deed Harum de eerste schreden van den weg tot fortuin, en hij was niet de eenige. Integendeel, vele der millionairs, wier roodsteenen of witmarmeren zomerpaleizen langs de kust van Newport zich en den beschouwer vervelen, zijn ook langs dien weg tot rijkdom gekomen; en een van de episoden uit het werk, welke in Amerika het meest in den smaak vallen, heeft juist betrekking op David's vroegere kanaal-lotgenooten. Harum wordt nl. door een zakenvriend in een dier vorstelijke woningen te Newport uitgenoodigd; toert natuurlijk 's middags rond, en wordt op al de grootheden gewezen die hem voorbijrijden.

‘Wel - zeg ik (aldus verhaalt hij later het tafelgesprek van dien namiddag) ik heb de heele vertooning gezien, en het komt me voor dat arme drommels hier zoo zeldzaam moeten zijn, dat ze ver boven pari zullen staan.

1) Paardekoppen ziet men trouwens ook op het land dikwijls uit Amerikaansche stallen uitsteken. Zelfs aan de beesten gunt men daar meer van het leven, en daarom zijn ter hoogte van den kop raampjes in den munr gespaard, die bij warm weder met vliegengaas worden gesloten. Geen wonder dus dat de Amerikaansche paarden levendiger zijn dan onze in 't donker verstompte dieren... en ook zachtzinniger.

Maar toch was Mr. Harum niet zoo onder den indruk van al dien rijkdom, als ik gedacht zoude hebben, - merkt de gastheer op, die zijn aanzienlijk gezelschap met de origineele opmerkingen van den dorpsbewoner wil vermaken.

Wel - zeide ik - ik dacht zoo bij mij zelven, ik verwed er twee dollars om, dat indien je al die lui, die we vanmiddag zagen, en over de vijftig jaar oud zijn, bij elkaar had, en plotseling iemand riep: *pas op de brug*! negentien van de twintig dadelijk zich zouden bukken.

En toen? - vroeg John Lenox, wien hij zijn wedervaren verhaalde. -

Wel, zeide David - ze lachten allemaal een beetje, maar de gastheer, wel die viel bijna om van 't lachen. En later kwam ik er achter - voegde David er aan toe - dat ieder van de gasten, behalve een toevallig aanwezige Engelschman, uit eigen ondervinding wist, wat: pas op de brug, beteekende!'

Deze geschiedenis kenmerkt niet enkel den maatschappelijken oorsprong van de schatrijke New-Yorksche Newportenaars, maar ook de buitengewone beteekenis van een kanaal, dat in het tijdperk van vóór de spoorwegen de ontzaglijke voorraadschuren langs de groote meeren uitstortte over New-York, en de aanleidende oorzaak is geweest van de ongeëvenaarde grootheid dier stad. Hoe zeer ook nu nog dat reuzenwerk - want het strekt zich uit over meer dan het dubbele van den afstand Amsterdam-Keulen - door de latere, zooveel hooger staande Amerikaansche technici wordt gewaardeerd, bewijst het feit dat op een der schoorsteenmantels van het Amerikaansche Instituut van Ingenieurs prijkt de afbeelding van den gedenksteen, indertijd geplaatst bij de voltooiing van dat kanaal. En het doet het Hollandsch hart goed, te lezen dat de voorzitter van het toenmalig kanaal-bestuur was een de Witt Clinton, en een der leden een van Rensselaer.

Doch zoo verder gaande, zouden wij van lieverlede geheel van het gebied van den roman op dat van de techniek overgaan, zeker tot schade van de meeste onzer lezers, en daarenboven zit al dien tijd de oude arme sloof Mrs. Cullom (gelukkig dadelijk van droge kleeren voorzien door David's zuster) nog te wachten op het vervolg van Harum's verhaal omtrent zijne jeugd, eigenlijk niet begrijpende wat die misschien voor hem

zeer belangwekkende herinneringen hebben uit te staan met hare hypotheek. En dat is vooral nadeelig voor onzen held, want juist de dan volgende bladzijden zijn van het heele boek die, welke ons het meest sympathie doen krijgen met hem, en - in terugslag - met den schrijver.

Harum is nl. nog op lange na niet gereed met zijn levensverhaal. Want na zoo te hebben geschilderd de ellende zijner jonge jaren, komt hij nu tot het eerste, eenige lichtpunt van zijn kindsheid. En naarmate hij de verschillende voorvallen van dien gedenkwaardigsten aller dagen beschrijft, is het alsof hij zelf jonger wordt, en nogmaals dat alles doorleeft.

Er was nl. een paardenspel in het dorp gekomen. Voor ons, die ook paardenspellen buiten de kermisweek kennen; die den heelen winter door elken avond lezen van eenige buitengewone gala-voorstelling; voor ons is een paardenspel bijna een plaag geworden, hoogstens eene behoefte, zeker geen genot. Maar stel u eens voor een paardenspel vijftig jaar geleden, op een dorp, en dan nog wel op een Amerikaansch dorp! Om zich zoo iets te willen indenken, kan men zelfs niet meer in het oosten van Amerika blijven, maar moet men ver westwaarts of zuidwaarts trekken, naar de prairiën of in de oerwouden. Nog zie ik de bonte, ellenlange, tegen huis- en schuttingwand geplakte reclames van het spel der gebroeders Ringling - het grootste paardenspel der *wereld*! - (in Amerika is geen bescheidener maat van vergelijking bekend). En dat in eene wildernis waar ter nauwernood genoeg boomen gekapt waren om plaats te maken voor de verspreide houten huizen; waar de wegen nog waren één modderzee, met als vluchtheuvelen ter weerszijden de houten voetpaden, die doodliepen in het ongerepte woud! En wat die prenten te zien gaven, was wel geschikt om de kleine half-wilde kinderen van pleizier to doen griezelen: een zeemonster in de gedaante van een reuzenpaard met een gillenden nikker in den bloedigen muil (een blank slachtoffer ware natuurlijk te barbaarsch bevonden, maar een zwarte!) En tot afwisseling dames in zwierige kleedjes de onmogelijkste sprongen doende te paard; heirlegers van acrobaten.... Wat moet voor een jongen, die nooit iets van zijn leven heeft gezien, door zulke platen

opengaan een geheel nieuwe, fantastische wereld! Wel begrijpelijk dus dat Harum's hersenen zich als het ware om die dorpsgebeurtenis hebben gekristalliseerd.

Zelfs bij zijn toehoorderesse, Mrs. Cullom, wekt dàt deel van zijn verhaal meerder belangstelling. - Want zij, toen een jong meisje, is bij diezelfde gelegenheid voor 't eerst - en voor 't laatst òòk - naar het paardenspel geweest. En dat is voor haar een heel prettige herinnering: want ze was toen juist verloofd met Mr. Cullom, den vroolijken rijken jongeheer - meer heer dan heereboer. Welbeschouwd was het een huwelijk boven haar stand - en de andere Homevillers, die altijd tegen de Cullom's hadden opgezien als de Koningen van 't dorp, namen het den erfgenaam van dien troon eigenlijk kwalijk dat hij een hunner tot vrouw koos - zóó Europeesch bekrompen was men toen reeds in het hartje van den New-Yorkschen Staat.

Mrs. Cullom leeft dus bijna mede met Harum als hij vertelt, hoe hij 's nachts, als door een geheimzinnige macht gewekt, opstaat - hoewel hij anders altijd door vermoeienis doorsliep als een blok. Hoe hij bij 't maanlicht in alle stilte intrekken ziet den heelen paardenspeltroep: de olifant, de groote vergulde wagens, de koetsiers knikkebollend van slaap op hunne bokken; en de huifkarren te veel om te tellen; en de leeuwen- en tijgerkooien. Een visioen te middernacht, voor dien jongen, die nooit iets had gezien!

En dan vertelt David hoe hij den volgenden morgen weer naar 't veld moest, heel alleen, ver weg, om eene afrastering te herstellen om den akker genaamd de tien-morgen. (Gij kent toch die oud-Amerikaansche rasterwerken: de zigzagsgewijze zich over de akkergrens slingerende, uit afval van planten of uit dunne boomen opgestapelde hekwerken?)

En opdat hij 's middags niet thuis behoeft te komen, krijgt hij zijn twaalf uurtje in een etensblikje mede. - Dus zal hij verder niets meer merken van dat paardenspel paradijs, want een Amerikaansch circus is even gauw opgeslagen als uit elkaar genomen, en één middag- en één avondvoorstelling zijn voldoende om de beurzen van Homeville en omgeving volkomen op te drogen.

Maar hij kan niet nalaten altijd te denken aan dat middernachts-visioen, en eindelijk houdt hij 't niet langer uit, en

sluipt met zijn etensblikje naar het dorp om met de oogen den optocht te verslinden, welke als reclame aan de middagvoorstelling zal voorafgaan. Want dat is alles wat hij menschelijkerwijze gesproken van het feest kan genieten; hij heeft nooit een cent op zak gehad en er is niemand die zich zijner aantrekt. En hij zal dan ook maar naar huis gaan na den optocht, maar.... daar is zooveel te zien op al de geschilderde doeken waarmede de tent is behangen: de dikke vrouw, de levende geraamten, de menscheneetster uit Madagascar, de wildeman uit Borneo.... dat hij heelemaal vergeet dat daar een jongetje spijbelt, dat eigenlijk een hek moest herstellen....

Het is alsof David Harum dat alles verhaalt voor zijn eigen pleizier, en heelemaal vergeet dat hij nu is een oud, rijk man, die zaken doet op Kerstdagmorgen, en dat daartegenover hem zit een arme, oude vrouw, die haar vonnis verwacht.... Trouwens gij, lezer, - ik weet het zeker, - hebt dat ook allemaal vergeten, en gij herleeft, terwijl Harum dien dag beschrijft, uw eigen eersten kermisuitgang, en zijt al weer ver weg uit Amerika, en terug in Europa op de markt van uw stad, lang geleden....

Maar daar trekt iemand David - den jongen David natuurlijk - aan de haren, die door den bol van zijn stroohoed kijken, terwijl hij nog als een standbeeld voor het spel staat. En als Harum dan zegt de naam van den man, die hem speelswijze weer tot de werkelijkheid terugtrekt, dan begrijpt gij waarom plotseling Mrs. Cullom's belangstelling toeneemt; en gij zelf ook krijgt een voorgevoel dat er nu iets bijzonders zal gebeuren.

Die man was nl. Bill Cullom, de rijke, spilzieke, goedige Bill, toenmaals Mrs. Cullom's verloofde; en David beschrijft hem van top tot teen, want hij ziet hem nog steeds voor zich, zooals hij dien dag voor hem stond - evenals een sterveling nooit vergeten zoude de gedaante waarin zich zijner een Godheid openbaarde. En Mrs. Cullom knikt bevestigend bij het beschrijven van elk onderdeel van Bill's kleeding, en als Harum daarmede eindelijk gereed is, zegt ze met bijna ingehouden adem: O ja, David, hij droeg werkelijk al dat, en 's avonds van dienzelfden dag nam hij mij mede naar de voorstelling.

‘En er kwam over haar gelaat iets als van een heiligen schrik, alsof het visioen van haar reeds lang vervlogen jeugd uit een graf was op bezworen. Geen van beiden sprak een tijdlang, en het was de weduwe, die het eerst de stilte verbrak. Wel, fluisterde zij, ga voort; wat zeide hij tegen u?’

En nu ontspint zich een samenspraak tusschen kleinen David en Bill Cullom.

‘Waar denk je aan, kleine kleuter? Ik keek hem even aan, en toen gauw weer op den grond. Ik weet niet - zeide ik - met mijn grooten teen een holletje in 't zand borende - en toen - ik begrijp nog niet hoe ik er den moed toe had, want ik was banger dan een wezel: Wel, ik denk net zooveel aan het herstellen van dat hek in de tien-morgen, als aan iets anders.

Ga je niet naar het paardespel - zegt hij? Ik heb geen geld om naar paardespellen te gaan - zeide ik - met de stoffige teenen van den eenen voet wrijvende over den andere. Noch om ergens anders heen te gaan - zeide ik.

Wel - zegt hij - waarom kruip je niet onder het zeil door?

Dat prikkelde mij, al was ik nog zoo bedeesd. Ik kruip onder geen zeil door - zeide ik. Als ik er niet in kan komen zooals de anderen, dan blijf ik buiten - zeide ik hem voor 't eerst in 't gezicht ziende. En hij glimlachte niet bepaald, maar daar was toch iets in zijne oogen dat er op leek.

Och ja - zuchtte Mrs. Cullom, als tot haar zelve sprekende - hoe herinner ik mij dien oogopslag: 't was net alsof hij je toelachte en het toch niet deed, en dan sloeg hij den arm om mijn hals.’

David knikte toestemmend alsof hij zich ook dàt herinnerde, en nu gaat hij voort met te vertellen hoe Cullom hem twee kaartjes laat halen, en hoe Cullom hem een dubbeltje geeft om er lekkers voor te koopen, en hoe hij eerst niet mede durft gaan, hij, de arme havelooze jongen, met den rijken welgekleeden dorpskoning. En hoe deze, omdat hij pleizier heeft in den flinken jongen of wel louter uit spilzieke levensvreugde, hem geen gelegenheid geeft om zijn dubbeltje te verteren, maar twee groote stukken koek koopt, een voor David, en een voor zich; en toen de jongen zijn brok

had opgepeuzeld, hem het zijne geeft: zeggende: ‘ik geloof dat je beter doet dit er ook maar in te werken, ik heb al gedineerd.’

‘Ik wist niet precies wat “gedineerd” beteekende, zegt David - maar, hi, hi hi! ik werkte hem er in.’

En Mr. David Harum, bankier, smakt nog eens met zijn lippen puur uit herinnering aan dat festijn!

‘Wel - ging hij voort - wij werkten 't heele programma af: koek, limonade, *rose* limonade (gij ziet, David weet het nog precies) en daarvan dronk “hij” ook wat; pofmaïs, aardnootjes, pepermunt, suikergoed, kaneelkoekjes; en “hij” betaalde dat alles! 't Was alsof “hij” heelemaal van geld was! En ik herinner me hoe we keuvelden over al wat er vertoond werd: het rijden, het springen, de buitelingen, en alles - want “hij” had zoo langzamerhand mijne bedeesdheid overwonnen - en eindelijk durfde ik eens naar hem op te kijken, en hij keek mij toen toch aan met dien eigenaardigen blik, en lag zijn hand op mijn schouder.... wel, ik kan je zeggen dat er toen een raar, kriebelig gevoel liep over mijn rug, naar boven en naar beneden, en dat ik wel had willen huilen....

David - zegt de weduwe - ik zie jelui beiden alsof je beiden hier voor me zat. *O mij, o mij*! David, - voegde zij er plechtig aan toe, terwijl twee tranen biggelden langs haar rimpelige wangen - zeven jaren leefden we te samen, man en vrouw, en hij heeft nooit een boos woord tot me gesproken....

Ik twijfel er geen oogenblik aan, was alles wat David antwoordde, en hij bukte zich even over 't vuur en pookte er in, zoodat de weduwe zijn gelaat niet kon zien; en het poken duurde wel wat langer dan strikt noodig was..... Eindelijk richtte hij zich op, en zijn neus snuitende met trompetgeschal, vervolgde hij.....’

Dat vervolg zal ik den lezer sparen, of als hij 't anders nemen wil, niet schenken. Het is te lang, en ik heb geen tijd. Natuurlijk raakt de kleine David bij 't uitgaan na de voorstelling in 't gedrang zijn weldoener kwijt, en kan hem zoodoende niet eens voor al het pleizier bedanken. Hij heeft dat zelfs later nooit kunnen doen, want dienzelfden nacht is

David voorgoed uit 't dorp gevlucht. Want zooals te verwachten was, heeft zijn vader - die niet gelooven kon dat zijn haveloos zoontje met den deftigen Cullom is uitgeweest, en vermoedt dat het entreegeld door diefstal werd verkregen - hem bij thuiskomst een rammeling gegeven zooals hij er nog nooit een had gehad. Want menschen die zelf niet veel deugen, zijn in den regel de strengste rechters over anderen; dat is zoo hunne manier om schuld af te doen en der waarheid hulde te bewijzen!

Op ieder anderen dag zou kleine David zich onder die kastijding gebukt hebben, want hij was zijn leventje-lang geslagen en voor 't schuim der aarde uitgescholden, zoodat hij van lieverlede zelf tot het besluit was gekomen dat hij al een heel nietswaardig jongetje moest zijn. Maar dien dag had hij voor 't eerst in zijn leven iemand ontmoet die hem behandelde als een menschelijk wezen, en voor 't eerst had hij pleizier gehad - een pleizier waarbij latere het nooit gehaald hebben! En iemand had geld voor hem uitgegeven en hij zelf had geld gekregen dat hij mocht uitgeven; hij, die nog nooit een cent zijn eigen had genoemd!

'En, Mrs Cullom, "hij" nam mij bij de hand, en "hij" praatte met mij, en deed zoo bij mij voor 't eerst de gedachte ontstaan dat ik misschien toch niet was een afschuw voor de maatschappij, zooals ze mij altijd hadden ingeprent. Zooals ik reeds zeide: die dag was het keerpunt van mijn leven. 't Was niet die aframmeling - hoewel die er natuurlijk mede te maken had - maar ik zou nooit het hart hebben gehad om er van door te gaan, als niet Bill Cullom mij dien dag zoo'n moed had gegeven. En dat heeft hij nooit geweten. Nooit geweten, herhaalde hij rouwig.... Ik was altijd van plan hem mijn schuld af te betalen, zeide David na een oogenblik zwijgens; maar dat kan niet, Mrs Cullom, en zoo ben ik blij althans wat voor zijne weduwe te kunnen doen.

Misschien *weet* hij het, Dave, zeide Mrs Cullom op innigen toon.
Misschien ja, stemde David bijna fluisterend toe.....'

Om de laatste zinnen begrijpelijker te maken had ik eigenlijk een ander brok van het verhaal óók moeten mededeelen; maar daar ware te veel tijd mede gemoeid, en een Gidslezer

heeft niet zooveel geduld als Mrs Cullom op Kerstdag. En daarenboven - ik merkte het reeds op - Harum weet wel zeer eigenaardig den gang zijner vertellingen als op een doolhof te doen gelijken. Genoeg zij het dus dat het tastbaar bewijs van David's dankbaarheid (waarop hij aldus zinspeelt) hierin bestond: dat hij der weduwe hypotheek en rente had kwijtgescholden, en buiten haar weten, haar eenigen zoon, die in de West zijn geluk beproefde zonder goed gevolg, geseind had om thuis te komen en daartoe de noodige middelen had verstrekt. En beiden zal hij nu verder steunen met raad en daad.

Zóó vierde Harum zijn Kerstmorgen, en als hij dien middag Mrs. Cullom houdt ten eten - 't weder was er intusschen niet op gebeterd - en zij beiden dan met David's zuster en John Lenox aan tafel zitten, en de gastheer zich even verwijdert naar den houtmijt, om de eerste en eenige flesch Champagne te halen, die ooit over den drempel kwam, dan mogen sommigen dit hoofdschuddend beschouwen als eene al te eigenaardige wijze om den komst van den Verlosser te eeren; maar *ik* zou met pleizier met hem hebben meêgeklonken!

Welbezien, vindt gij niet dat de Amerikaan, die beweerde dat dit boek aan anderen dan zijne landgenooten geen belangstelling kan inboezemen, eigen landaard en smaak als iets *te* bijzonders beschouwt? Want wat juist in dit boek treft, is m.i. het algemeen menschelijke. En niet alleen dat algemeen menschelijke, maar het komt mij voor dat er zelfs iets Hollandsch in steekt. Trouwens, men moet in Amerika geweest zijn om te beseffen hoeveel de bewoner der Geüniëerde Staten gemeen heeft met den bewoner der Geüniëerde Provinciën; gelijk zelfs het landschap dáár in zoovele opzichten doet denken aan eigen land. Uren, - neen, - dagen lang, kan men er sporen als tusschen Velzen en Sandpoort, of als langs Baarn en Hilversum; en als 't heel mooi is: door Soerensche bosschen en langs Geldersche heuvelen. Maar... dáár ginder zijn de heuvelen van vetteren grond, en verder wegglooiend; en de boomen zijn er slanker, en krachtiger. En van alles is er meer, *véél* meer.

En zoo het land, zoo de mensch. Moeten wij, omdat de

Amerikaan Engelsch spreekt, dadelijk denken aan dien stijven koppigen Klaas van een Brit, van wien hij dan toch hemelsbreed verschilt, zeer tot diens naieve verbazing?[1)]

Immers de Amerikaan is een mengsel met slechts een betrekkelijk gering percentage Anglo-Saxisch bloed - een bloed dat toch ook al niet zuiver is. Alle volkeren hebben tot vorming van den burger der nieuwe wereld bijgedragen: Duitschers en Franschen, Zweden en Hollanders; en de menging is zoo in 't groot geschied, en onder zulke gunstige omstandigheden, dat in afwijking van den regel: dat de bastaard slechts overneemt de slechte eigenschappen van wie hem 't aanschijn gaven - hier, op den oergrond, weer als een oerbeeld van den Indo-Germaan is herboren. En dat oerbeeld is ons Hollanders te nader verwant, omdat, hoe wij ook zingen mogen: ‘van vreemde smetten vrij’, inderdaad geen land ter wereld is aan te wijzen, waarheen als in Nederland, zóózeer - reeds sedert den voortijd - alle natiën zijn afgevloeid. Doch niet enkel om deze reden. Want zijn de volkeren van Holland en Amerika dus één in oorsprong, één zijn zij ook door hunne geschiedenis. Machtig en rijk geworden door dezelfde oorzaken: het openen van nieuwe arbeidsvelden; wij in Oost en West, zij in eigen onmetelijk werelddeel, heeft ons beider onafhankelijk bestaan ten grondslag een even hachelijken strijd tegen dwang van verre; waarbij wat de jongere strijd minder telt aan jaren, opgewogen wordt door grootere frischheid van indrukken. En heeft dit alles op den geest van beide volkeren eenzelfden stempel gezet, niet minder is van beiden het karakter afgerond en gepolijst door den noodwendigen omgang met vreemden: bij ons omdat Nederland als het ware vormt den knoop, welke Engeland, Frankrijk en Duitschland samenhaalt; daar ginder van wege het in zoo grooten getale schutsel en voeding zoeken door zonen dierzelfde natiën. Meer ook dan de herinnering, die Nieuw-Amsterdam verbindt aan Oud-Holland, verklaart dit alles de aantrekkingskracht, die de bewoners van 't groote en van 't zoo kleine land op elkander uitoefenen; de overeenkomst zelfs van gelaatstrekken; het gevoel - dat de Nederlander niet heeft in Frankrijk, noch

1) Zie Muirhead, den schrijver van Baedeker's Amerika, in diens ‘Land of Contrasts’.

in Engeland, noch in Duitschland - dat men daar in 't verre Westen is als bij familie. Noord-Amerika is Holland, maar Holland zonder kamerlucht, met als alle deuren en vensters opengeschoven van onze enge kooi, zoodat de frissche jonge atmosfeer, die komt van verre over bosch en veld, weg kan waaien al wat er van historie en traditie door blijven-hangen is verzuurd....

Doch dit opstel heeft slechts eene Amerikaansche karakterschets tot onderwerp, niet eene Nederlandsche, en ik eindig dus, het werk van Westcott aanbevelende aan wie in een boek nog naar iets anders zoekt dan naar preciositeit van taal, of kunst om der kunst wille. En wie liever geen Amerikaansch dialect leest, hoewel dat van Harum niet moeielijk is te volgen, voor dien weet ik een andere Amerikaansche schriftuur, al is deze 'made in Germany': *A solitary Summer*[1]. Maar laatstgenoemd werk is óók niet voor iedereen geschreven; eigenlijk alleen voor wie - zonder verder iets van het boek te weten - den titel begrijpt en waardeert; en dan nog 't meest voor dames. Niet alsof ik vrouwen lager stel; integendeel - want dan ware ik eene reis door Amerika niet waard geweest! - maar omdat nu eenmaal niet *alles* voor heeren geschikt is; allerminst voor sigarenrookende.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

1) Door de ongenoemde schrijfster van 'Elisabeth and her german garden'. New York, the Maemillan Company. 1899.

Schaduwleven.

's Nachts was de winter gekomen....

Toen 's morgens vroeg, zooals iederen dag, zuster Maria in zijn kamer kwam, heel zacht op haar vilten pantoffels, en het gordijn voor het raam hoog had opgetrokken, viel het bleeke licht scheller dan gewoonlijk in zijn bed, en was het hem een blijde verrassing, dat de boomen, waarvan hij alleen de kruinen kon zien, hunne takken zwaar lieten neerhangen onder den blanken sneeuwlast. In matgele, gesluierde stralen gleed de zonneschijn over het bosch, waaraan de tuin van het ziekenhuis grensde.

Verder zag hij niets; niets dan een plekje lucht en de hoogste toppen der boomen.

Maar toch, vandaag was het anders dan gewoonlijk; dit was vreugde na het droef-eentonige van den killen, vochtigen nevel, die zich dagen lang klam had aangedrukt tegen zijn venster, die de lijnen der bruine, dorre takken deed verflauwen, en alles deed samensmelten tot één grauwe, troostelooze massa.

In een bestaan, dat geen deel meer kan nemen aan het rusteloos drijven en woelen van het Leven, worden kleinigheden ongemerkt tot belangrijke gebeurtenissen, waaraan de gedachten zich vasthechten. Hij zeide iets - en zijn stem klonk opgewekt - tegen de zuster over de sneeuw, die 's nachts was gevallen. Zij antwoordde op zachten, effen toon, die altijd hetzelfde klonk, dat het heel mooi was daarbuiten, - alles zoo stil en zoo rustig.

En hij lag te staren tot zijn oogen pijn deden, naar het

verblindend-witte dons, en het gele, fletse zonneschijnsel over het bosch. In de verte schreeuwden de pauwen van een buitenplaats, vreemd-mélancholiek in de stilte van den vroegen morgen. Hij dacht hoe mooi het zou zijn die schitterende, blauw-groene vogels op het blanke kleed.

De pleegzuster ruimde het vertrek op; hij wist niet, wat hij tegen haar zeggen zou, zijn gesprekken vielen zoo weinig binnen haar kring.

Hij had het haar al zoo ontelbaar dikwijls verteld, hoe het geweest was, die afschuwelijke val van zijn paard, hoe de groote, droeve verandering was gekomen in zijn bestaan. Zij hoorde hem altijd geduldig aan, liet hem spreken over al zijn leed, tot zij eindelijk, angstig, dat hij zich te krachtig verzette tegen het lot, dat hem zoo nameloos wreed had ontrukt aan zijn werkkring, waaraan hij zich met hart en ziel had gewijd, het hoofd schudde en hem tot kalmte en berusting trachtte te brengen. ‘Ja, de wegen Gods zijn onnaspeurlijk - maar alles leidt ten goede - alles, alles.’

En wanneer zij niet zulk een bleek, haar leven opofferend diaconesje was geweest, niet jong meer, met een zwak, ernstig gezicht, een van die weinigen, die zich werkelijk gehéél geven aan haar taak, zou hij gelachen hebben om haar woorden, die voor hem niets waren dan klanken, gespot met haar heilig geloof in een macht, die alles regeert volgens wetten van liefde.

Maar toch op één punt was hun geloof hetzelfde.

Als eenmaal het groote einddoel van het leven was bereikt, dàn werd alles ten goede geleid.

Voor haar schitterde het einde, - neen, het begin - als een ster in den nacht, het was het heldere licht bij den laatsten mijlpaal van den langen, donkeren weg vol moeiten en strijd, de overwinning, die tot volmaakte vreugde zou voeren; en voor hem was het de zalige, geruischlooze stilte, het Niets, - de eeuwige slaap zonder droomen, zonder pijnen, zonder ontwaken. En denkend zijn eigen gedachten, hoorde hij vaag haar rustige stem, die hem op kalm-meewarigen toon vertelde van de andere ongelukkigen in dit groote huis van veel lijden.

Als zij 's middags haar werk had afgedaan, zat zij bij het raam op zijn kamer zwarte kousen te breien. De dunne pennen

tikten even tusschen haar vingers, die, geheel in contrast met het tengere lichaam, grof en breed waren geworden van hard werken.

En beleefd, met diezelfde neiging tot hoffelijkheid, die hem vroeger had gedrongen andere vrouwen iets aangenaams te zeggen over haar uiterlijk, haar toilet, merkte hij op, dat de kous zoo bizonder snel vorderde.

's Avonds, toen alles donker en rustig was, en de stilte gonsde door zijne kamer, had hij in zich zelf gelachen, zenuwachtig gelachen over zijn belangstelling in zúlke bezigheden; hij voelde hoe het kleine, het meest prozaïsche van het leven hem gevangen nam en hem niet meer zou loslaten, - de kousen van zuster Maria, het was werkelijk ongeloofelijk dwaas, dat hij dáárin belang zou stellen.

Plotseling kwamen ze hem in de gedachten, de woorden uit ‘de kleine Johannes’ over den zeeman, die de bosschen van Brazilië, en de blauwe zeeën van Japan en de wuivende palmen van Indië had gezien, en zich nu amuseerde met niets anders dan een bleek zonnestraaltje, dat traag langs den muur kroop en de droomerige klanken van verwijderd pianospel, die flauw tot hem doordrongen.

Dát was tenminste nog poëzie - muziek en licht!

- En zooals een verminkt strijder terugdenkt aan het vaandel, dat hij in dagen van roem heeft veroverd, rezen ze voor hem op, zijn schilderstukken, een voor een -, het beste, wat hij had kunnen geven in een tijd van rijke scheppingskracht.

Het leven zou nooit, nóoit meer worden, wat het eens geweest was. Vóór hem lag de onmetelijke, dorre woestijn van ellende....

De palmen, de zeeën... als een slaapwijsje klonken de woorden hem in de ooren: ze zongen hem voor hun melodie in mineur, ze weenden hem door het hoofd. Vergeten wilde hij ze, hij spande zich in, er niet aan te denken, - maar zij waren zoo droevig, zoo pijnlijk reëel, zij lieten zich niet verbannen.

Diep drukte hij het hoofd in de kussens en schreide lang in de treurige eenzaamheid van den donkeren nacht.

Het licht in de kamer werd getemperd door een kap van zachte, dunne zijde, die over de lamp hing; mat zweefde het over de tafel. In de hoeken van het vertrek droomden geheimzinnige schaduwen.

Hij lag uitgestrekt op zijn chaise-longue.

's Middags om vier uur werd hij door de rechte, hooge gangen gereden naar de kleine conversatiezaal, waar de diaconessen, alle nu reeds oude bekenden voor hem, een praatje met hem kwamen maken. Andere patiënten, die lust hadden er ook te komen, waren er dien winter niet. Maar het was een heerlijke afleiding, die de doctor hem had voorgeschreven na een langen tijd van eentonige rust, om het dof-monotone van zijn bestaan wat te verhelderen.

'En als de vrienden je op dat uur eens willen bezoeken...'

Eerst had hij er in toegestemd, en ze waren gekomen, de vroegere kennissen. Zij hadden gesproken over kunst, over hunne belangen, over de wereld, waarin met kleine variaties alles gebeurde zooals vroeger, over een tentoonstelling, die men wilde houden van zijn werken.

En met een scherpe opmerkingsgave had hij gezien, hoe ze het meest belangstellend waren, het meest opgewonden, wanneer hij sprak over hun eigen talent, hun eigen succes. *Zijn* glorie was eene, die langzaam verbleekte; zij behandelden ze met een soort van medelijden, van kalme vereering, zooals men spreekt over een kind, dat veel beloofde voor de toekomst, maar reeds lang, heel lang geleden is gestorven. Hij had begrepen hoe ze zich beklemd gevoelden, afgesloten van het leven in die ernstige, drukkende omgeving van een ziekenhuis; in hun plaats zou hij niet anders geweest zijn. Het is zoo moeilijk zich dadelijk één te voelen met droefheid.

En het was als hoorde hij de zucht van verlichting, die klonk in hun afscheidsgroet.

Die bezoeken vermoeiden hem te veel, beweerde hij, voortaan zou hij ze niet meer ontvangen.

Vreemd vond hij het, bijna onmerkbaar was het gegaan, dat los worden van de wereld en al haar streven. Dat was het vernielingswerk van lange lijdensmaanden.....

..... Nu lag hij uitgestrekt op het rustbed. Groote chrysanthen hield hij in de hand, wit en geel en rosgoud,

mooi en fantastisch als sprookjesbloemen; ze vervulden de kamer met haar eigenaardigen, scherpen geur van frisch groen, en het theewater zong gezellig zijn liedje van intimiteit.

Over hem aan tafel zat Jane, heel jong meisje nog, van veertien, vijftien jaar.

Iederen middag kwam zij voor hem theeschenken; iederen middag, uit school komend, ging zij naar het ziekenhuis om haar vader te zien, die reeds sinds eenige weken een rustkuur moest ondergaan en, om langzaam tot het leven terug te keeren, nu weer korte bezoeken mocht ontvangen.

Het groote, gewichtige oogenblik van den langen, langen dag was nu haar komst.

In dat korte uur dwong hij zich tot vroolijkheid, en trachtte hij het ellendige, uitputtende gevoel van machteloosheid te vergeten.

Hij vond het zoo heerlijk naar haar te liggen kijken, heel rustig in het half-verlichte vertrek. De gordijnen voor het raam dicht geschoven, niets te zien van wat daarbuiten was.

En alles om hem heen zoo stil.....

Hij zag haar aan met den geoefenden, nauwlettenden blik van artiest, die liefheeft al wat mooi is, en haar verschijning was hem telkens een groote vreugde.

Zij was lang en slank, kind van een Hollandschen vader en een Iersche moeder, met veel donker haar en heldere oogen, van een bijna doorzichtige en toch zoo diep-blauwe tint, die aan kostbaar porselein doet denken.

Hij wist, dat hij haar liefhad, maar met een liefde zoo vreemd en zoo bizonder, zooals hij nooit te voren een vrouw had liefgehad.

Daar was in zijn liefde niets meer van het hartstochtelijke, het opbruisende van jonge jaren; dat alles was voorbij; gebleven was alleen een groote affectie, een onbeschrijfelijk teer gevoel van bewondering.....

Zij was voor hem het onbereikbare; hij strekte er zelfs de handen niet naar uit..... *Die Sterne, die begehrt man nicht*.

En hoewel zij nu nog zoo jong was, half kind nog, zag hij reeds in haar de vrouw, die vereerd zou worden, vrouw van veel macht, die het hoogste geluk of de diepste smart zou kunnen schenken, - zooals zij dat zelve wilde.

Lang dacht hij soms, hoe haar leven later zou zijn.....

Nu behoorde een deel, een klein deel van haar bestaan aan hem..... Iederen dag nu al vele weken lang, haar komst, haar lieve attenties..... Half weggezonken tusschen de zachte, donzige kussens, die zij voor hem gemaakt had van slappe, Chineesche zijde, lag hij met haar te praten, te luisteren vooral naar haar jonge, frissche stem. Hij kende haar al vele jaren, van baby af, die paardje reed op zijn knie en speelde met zijn horloge, toen hij al volwassen was.

Nu was alles veranderd; zij was zoo mooi en zoo groot geworden, en hij door dien rampzaligen val vroeg-oud en gebrekkig.

Het lamplicht glinsterde op de gouden chrysanthen, zooals op een lentemorgen de zonnestralen glijden over het jonge groen.

Zij vertelde hem van een bal, waar zij den vorigen avond was geweest, van een gymnasiast, die haar een bouquet had gezonden.

'Was het een aardig vriendje?'

- 'O, het was geen vriend*je*, hij werd dezen zomer student, maar zij hield niet van hem, - hij was zoo gewoon - maar een práchtige bouquet had hij haar gegeven, niets dan lelietjes van dalen, alles, álles wit, en zij had ook een witte japon aan gehad, neteldoek, point d'esprit, - maar o! die lucht van lelietjes kón zij niet velen, ze hield er niets van, zoo sterk en zoo benauwd.....'

En onmerkbaar glimlachte hij om haar moeielijk te verbergen ijdelheid, die nu reeds gestreeld werd door hulde, zelfs al werd die aangeboden door iemand, die haar onverschillig was; hij dacht aan de rol, die zij onbewust instudeerde en die zij later zou spelen, heel los en ongedwongen op het groote tooneel van Vanity Fair.

Zacht ruischten in de verte aan het einde van de lange gang uit de kerkzaal de orgelklanken, en vaag daartusschen de stemmen der diaconessen, die liederen leerden voor Kerstmis. Hij had gevraagd als een gunst, niet te behoeven te komen op het groote feest; het trok hem niet aan, al dat licht, het gewirwar der kaarsen, al het verguldsel en de bonte kleuren tusschen de vlokken van watten, waarmede men den boom zou besneeuwen. Een vermoeienis voor zijn oogen, die hem zelfs in gezonde dagen zou hebben afgeschrikt.

Jane vertelde hem, dat zij in September naar kostschool ging in Vevey.

Dan moest zij eens aan hem denken; hij was er in den zomer geweest, uit de bergen komend, toen het heel, heel warm was.

Maar, als de avond kwam, had hij alle hitte vergeten; het was er zoo mooi, zoo heerlijk mooi.

Wanneer de schemering viel en het koeler werd, dan omhoog te klimmen, tusschen de wijnbergen door naar boven; en plotseling, als men stilstond en omkeek, te zien in de diepte het donkerblauwe, nevelige meer, waarvan men de oevers niet juist meer kon onderscheiden, de met lampions versierde boot, die uit Genève kwam, heel flauw de kleuren der vlaggen op de hôtels aan de esplanade daar beneden.... O! en dan later de lucht, één tinteling van sterren, onbeschrijfelijk veel, zooals zij nooit in Holland had gezien, het gras langs het zandige pad vol glimwormen, en in de verte tegen de bergen groote strepen van helder licht, Glion en Montfleury en Caux. En aan den overkant, waar men overdag Savoye zag liggen, niets anders nu tegen den donkeren achtergrond dan het flikkerende vuurwerk, dat werd ontstoken in een der badplaatsen.

Ja, de avond was er het mooist geweest.

Toen de pleegzuster hem teruggebracht had naar zijn kamer en hij afscheid had genomen van Jane, met datzelfde verlangen zooals altijd naar den volgenden dag, - verlangen naar kort genot - lag hij langer dan gewoonlijk te denken over wat voorbij was, en nooit terug zou keeren.

Hij was meer vermoeid dan anders; hij voelde, hoe het te veel voor hem werd, het drukke spreken, het zich inleven weer in vroegere vreugde.

Dat was de slooping van zijn laatste krachten, hij wist, dat de duisternis spoedig zou nederdalen over zijn schaduwleven. Nu zou het komen, het Einde.

En toen hij 's avonds na veel pijn was ingeslapen en midden in den langen winternacht wakker werd, gingen de gedachten woelig en verward door zijn hoofd.

Als het Einde kwam, wie zou dan gelijk hebben, zuster Maria, die alleen kende haar eigen kring, een bestaan van berusting en opoffering, - of hij, die de wereld gekend had, en het genot, en den roem - en de smart?

Wat zou volgen: de eeuwig-stralende zaligheid, of het wijde, ontastbare Niets?

De pijnen in den rug werden heviger, en toch, hij wilde niet roepen. Liever alleen liggen, niemand zou hem kunnen verlichten.

O! die kille duisternis!

God, waarom was hij hiér? Waarom niet in een land, waar de zon scheen, en de lucht blauw was en de bloemen bloeiden in exotische pracht?

Hij zag, wat hij droomde: groote takken vol rozen, dieprood en warm-rose, en reusachtige struiken van fluweelige geraniums, zooals hij ze vroeger op Madeira had gezien; hij herinnerde zich zelfs nu nog den bedwelmenden geur. En in het gewemel van al die wondermooie bloemen zag hij Jane met het donker-krullende haar, en de vochtige, verleidelijke oogen.

Zij was geen kind meer, jonge vrouw nu, die hem toelachte en wenkte te komen tot haar; de bloemen wonden zich tot een onnatuurlijken, grilligen krans om haar donker hoofd, en de oogen lachten met lichten glans.

Hij voelde zich zoo machteloos, - zonder pijnen thans, alleen vermoeid en zwak.

Langzaam dreven zijn gedachten weg.

Wát - was - het - Einde?.....

De bloemen schemerden nu vlak bij hem, hij wilde ze plukken, ze verwarden zich met de dansende krullen van Jane; - niet het bleeke, kleine zonnestraaltje, - ik heb de groote, warme zon gezien - niet zoo lachen Jane, het doet pijn - ik zal je de bloemen geven, - ál die rozen..... ál die bloemen.....

En plotseling gevoelde hij, hoe hij zacht werd opgenomen en door onzichtbare handen werd gedragen door een koude, ruischende zee van fel-schijnend, glinsterend licht, louter licht van zilver en brillanten - - - - daar was geen horizon, geen kust - alleen een wijde, schitterende ruimte zonder grenzen. - - - En, insluimerend vond hij de groote oplossing van het machtige mysterie van het Einde.....

IDA HAAKMAN.

Jacob Maris. (*Geboren te 's Gravenhage* 25 *Augustus* 1837. *Gestorven te Karlsbad* 6 *Augustus* 1899).

Op de volrijpe middaghoogte van zijn rijken levensweg, nog vóór de herfst kwam om den winter aan te kondigen, heeft Jacob Maris zijn immer gewillig penseel uit de hand gelegd en is heengegaan even stil en waardig als hij was bij zijn leven. Zoo iemand, kon hij zijn hoofd gerust op het kussen leggen, want wel ten volle heeft hij de talenten hem geschonken tot schoonen wasdom op doen bloeien en, nimmer erkennend dat het betere de vijand van het goede zou wezen, heeft hij niet gerust voordat hij in zijn schilderen had weergegeven de machtige kleur-harmoniën, welke door hem heenklonken, en de hoogte bereikt had zijner glorieuze visie.

Hij is heengegaan, achter zich latend heel de heerlijkheid zijner werken, heel de grootheid van Hollands luchten, heel de melancholie van de lage landen en steden onder den luister van het licht, de schoonheid van zijn land, den roem van zijn naam.

En toch, toen op dien zwoelen Augustusdag allen die hem liefhadden, hem en zijn werk, diep verslagen om de groeve stonden, toen wisten zij dat er niet dadelijk troost te vinden was in de schatten ons door hem nagelaten, noch zelfs in het besef te weten voor welk lijden de dood hem behoed had; maar dat de rouw dieper was, en dat de omvang van het verlies van den persoon van Jacob Maris allerminst voor zijn gezin, waarvan hij in waarheid ziel en middelpunt was, viel te omvademen, maar ook voor zijn kunstbroeders, voor

wier jongeren hij nog eer een vriend was dan een meester, dit verlies niet zoo onmiddellijk te vergoeden viel door de onvergankelijkheid zijner werken.

Want hij, die in de kunst van het schilderen een meester was als geen, was tevens een eenvoudig man, wiens breede, geruste beschouwing van het leven zich gelijkmatig zoowel in zijn woorden en in zijn doen als in zijn werken openbaarde; en nimmer heeft men over den persoon van Jacob Maris - die even weinig als Rembrandt zijn vermaak zocht in eer of aanzien, noch in de gunst van vorsten of in de bewegingen van het openbare leven, - een woord van misnoegen, een opmerking of spottend woord, zooals de stemming van het oogenblik die plegen mee te brengen, kunnen hooren spreken. Wie doorgedrongen was tot de intimiteit van zijn huisgezin, voelde zich gelukkig in zijn rustige vriendschap; wie hem minder vaak ontmoetten, waren getroffen door de eenvoudige hartelijkheid en de schoone gelijkmatigheid van zijn wezen. Het voorrecht om hem in zijn midden te mogen hebben, stelde ieder op prijs; waar hij kwam, gaf hij, hoewel allerminst wat men een ‘causeur’ noemt, een genoegelijke stemming door de ongewilde waardigheid van zijn persoon.

Met voldoening kan ‘Pulchri Studio’ terugzien op den dag toen het Jacob Maris bij gelegenheid van een tentoonstelling zijner werken een maaltijd aanbood te midden zijner schilderijen. De spontane uiting van den Voorzitter, immer gereedstaande om anderen kunstenaars eer te bewijzen, had niets gemeen met het tot conventie verworden eerbetoon der ‘zeventigjarigen’; dit was een eenvoudige Hollandsche maaltijd waar ieder mee aanzat uit drang om te getuigen van zijn vereering voor den meester; het was als één groot gezin, deze schilders om de tafel waar Jaap Maris aan het hoofd zat, stil en vergenoegd zooals hij met Josef Israëls gewoon was aan het hoofdeneind der Hollandsche schilderkunst te zitten.

Wel droeviglijk berooid staat nu die tafel der Haagsche meesters waar het hooge gebaar van Bosboom verstijfd, de stille ironie van Mauve verstomd is, en waar de vreugde der kleur welke Jacob Maris in zijn werken zoo sonoor heeft doen opklinken, niet langer streelt en verblijdt. Want zoo de eerste het grootst geweest is in het hooge gebaar zijner

majestueuse lijnen, en zoo Mauve het onvergankelijkst was in het met zachte ironie onvermurwbare zien der dingen, zoodanig dat men nimmer meer na hem de plek waar hij leefde, kan zien door eigen oogen, dan heeft Jacob Maris wel heel zich zelf gegeven in de breede rust en het nobele evenwicht waarmee hij de uiterlijke bewegingen van het leven om hem grifte in de rijke kleur-visioenen en de rythmische-toongolvingen waarin het zijnde zich voor hem reflecteerde, - hetzij het de profielen waren onzer oude steden onder den luister der lichte luchten, of de paarlemoeren stranden, of de onwrikbare molengevaarten onder de gierende vaart der witte wolken, of ook de woelige maannachten boven de vage landen, of de argelooze gestes zijner kinderen.

Begonnen in een tijd toen de levende kracht onder het stof der dorre conventie schuil ging, een tijd, waarin ten onzent wel het uitwendige, maar niet de kern onzer zeventiend-eeuwsche kunst gekend werd, is het niet onmogelijk dat Jacob Maris die van zijn twaalfde jaar achtereenvolgens bij Stroebel, Huib van Hove, op de Antwerpsche Academie onder Nicaise de Keijzer en later, terug in den Haag, op het atelier van Louis Meyer het schildersmétier geleerd had, eerst in Parijs, voornamelijk door onze oude meesters, den rijkdom van zijn land heeft leeren kennen, en dat, bij zijn terugkomst, zijn verhelderde oogen nimmer moê gekeken waren bij het aanschouwen van de onophoudelijke wisseling van het licht en den weerslag daarvan op dien drassigen bodem, waaraan hij zich zóo nauw verbonden voelde dat de figuurschilder zich voor een groot deel oploste in den landschapschilder en hierin eerst ten volle zich zelf zou worden.

Want Jacob Maris vond niet, als de slechts een jaar jongere Matthijs, dadelijk zijn eigen weg. De laatste was een meester in het schilderen voordat de latente natuur van den eerste tot bewustzijn kwam, wat Jacob dan ook deed zeggen kort voor zijn dood: Thijs was een genie, ik maar een talent! En men kan in zijn eerste werken: in de keuken der 17de eeuw, in het Loosduinsche buurtje, in de Italiaansche figuurtjes, of in het bekende Marlotte nauwelijks den lateren landschapschilder hervinden, te veel als men er in voelde de verschillende invloeden, ook die van Thijs. Eerst in de Veerpont, het bekende schilderij door den Heer J.H. van Eeghen in

bruikleen gegeven aan het Stedelijk Museum te Amsterdam, voelt men den landschapschilder van later, ook al verkeert hij hier nog sterk onder den invloed der oude Hollanders. En hoewel men later nog blijft voelen zijn bewondering voor den statigen bouw van Ruysdael, en de kleurenrijke steden van den Delfschen Vermeer, zoo wist hij met zijn eigen aanschouwen van Hollandsch landschap, dat hij meer dan iemand ooit in de volle, rijke heerlijkheid schilderde, met een machtige impulsie den geest van zijn tijd te grijpen en even als Rembrandt, wiens werken nimmer dieper bewonderd en beter begrepen werden dan in onzen zoo door de symphonische muziek beheerschten tijd, de breede kleur-orchestraties te doen aanzwellen in de overvolheid van zijn harmonieus palet.

G.H. MARIUS.

Goethe. (28 Augustus 1749.) Bij zijn honderdvijftigsten verjaardag.

IV.

Ik herinner me den avond, de donkere kamer, de lage lamp; ik zie weer het eiland van wit lichtschijnsel en de bladzijde van het boek die al het licht opving; en ik gevoel, nu als toen, in die stilte, de gespannen aandacht van mijn gretige ziel waartegen de woorden van het boek klonken met een helderen, doordringenden slag. Maar van de stemming die aan de lectuur voorafging heb ik maar een flauwen indruk behouden, omdat er nìets ongewoons in lag.

De jonge man, de man die Goethe liefhad, leefde het leven van zijn tijd zoowat mede, en was van Goethe afgeraakt. Hij lachte om zijn ijveren, uit vroeger dagen, voor de eenheid van Goethe's leven.

Eenheid van het leven!

De wereld was aan andere dingen gaan denken. Boven den wil naar beschaving gaf ze nu de voorkeur aan den wil naar macht. Op ieder gebied, zoowel van politiek en van maatschappelijk bestaan, als op het gebied van kunst en weten, bracht zij het denkbeeld van Darwin in praktijk. In plaats van de eenheid van het leven, de strijd om het leven.

Het was een oproepen der brutale krachten, en een voor-

liefde voor het brute, het ongeschaafde en overweldigende der levenskrachten. De band tnsschen het ware, goede en schoone viel uiteen. Er bestond maar één macht: de massa; en heerscher was die zichzelf als massa gevoelde of die met brutaliteit massa tegenover massa wist te stellen.

Voorbij - het rijk der ideeën.

De gedachte heette een woekerplant, groeiend als een gevolg der massieve beweging van de menigte; het verstand moest onderdoen voor het chaotisch gevoel; het bewuste ging schuil onder het onbewuste.

In de kunst heerschte het naturalisme, in de wetenschap de microscopie. Het menschelijk lichaam werd een slagveld van heerlegers uiterst kleine levende wezens, en de menschenziel een terrein waarop al de zielen der voorouders, tot Adam toe, en nog van vóor Adam, geweldig en wanordelijk spookten.

En daar strijd weliswaar overwinning en verlies veronderstelt, maar gewoonlijk de nederlaag het duidelijkst aan 't licht komt, - werd alles waarin zieh menschheid uit, genoemd: ondergang en ziekte. Ontwikkeling ging door voor verval, en het genie werd in een groep geplaatst met den misdadiger en den krankzinnige.

Het was, te midden der beschaving, een zegepralende inval van het barbarendom, een voorlooper van de beslissende victorie der barbaren.

Zoo stond het leven van den tijd voor het bewustzijn van den man die, onder het schijnsel van de lamp, de bewegelijke letters van het boek met gierige teugen opdronk.

Zijn wereldje van harmonische beschaving dreigde overhoop te tuimelen.

Hij zag het met evenmoedigheid gebeuren; en waarlijk, hij had er niet lang over geklaagd. Die stemming was hij aan Goethe verschuldigd. Want van hem had hij de gebeurtenissen leeren afwachten zooals ze tot hem kwamen; hij nam ze aan, viel hun niet in de rede, en liet hen rustig hun eigen beteekenis voluit uitspreken.

Ja meer, - hij meende in de beteekenis van dien barbareninval langzamerhand door te dringen, en gevoelde dat er uit het conflict der twee werelden een versche bron van nieuwe aandoeningen moest ontspringen. Er ruischte, aan zijn hart, een breede stroom van muziek, die gemeenschap maakte

tusschen het hooge en het nederige, het trotsche en het verslagene, het verhevene en het gemeene.

De muziek, uit de dingen zelf opwellend en daar weder in neerdalend, klonk, uit de verte gehoord, met een toon van overweldigende, snijdende kracht. Al naderende en naderende, ging ze dan over in een klank van raadselvol medelijden.

Maar het vreemde was dit: terwijl die man, - die lezer, - wist dat hij zonder Goethe het pad van gelijkmoedigheid en erkenning niet zou gevonden hebben, was hij toch tegelijkertijd overtuigd dat hij, nu, Goethe niet meer noodig had. Het leek hem dat hij den dichter voorbij was gekomen; en de wereld van Goethe lag voor zijn verbeelding als een klein eiland onder gouden zonlicht, een stuk speelgoed uit een vorige eeuw. In zichzelf mocht ze heel volmaakt zijn, die wereld, maar ze paste niet meer in de werkelijkheid van het nieuwe leven. Want, nietwaar? hij vermoedde dat de bewegingen van het leven al brutaler en aangrijpender zouden worden, en - dat het gouden Goetheeiland al verder en verder weg zou drijven in een neveligen horizon....

Ik herinner me de donkere kamer en de lichtplek op het boek en de zielespanning toen de eerste bladzijden waren ingezien en omgeslagen... maar van de gevoelens voór het opnemen van het boek heb ik niet dan een heel vage herinnering.

Wat in de voorafgaande regels omschreven staat, waren geen gedachten, die op dat oogenblik me bijzonder bezig hielden. Integendeel, ze vormden de grondstemming van mijn hart en geleken op de stille schaduwen van het vertrek buiten den lichtkring. Over maar één ding had ik een levendige overtuiging, toen ik het boek, het *Goethe-Jahrbuch*, opnam en opensloeg: ik stond niet meer onder Goethe's invloed....

Gewoonlijk geven jaarboeken, van het soort als het *Goethe-Jahrbuch*, een teleurstelling bij de lectuur; want ze versnipperen in kleine opstellen en kleine nieuwtjes hun held, en de aandacht van den lezer. Maar in dit jaarboek (van 1886) was een voornaam hoofdstuk: brieven van Goethe uit zijn studententijd, gericht aan zijn zuster en aan een vriend.

Enkele brieven, afzonderlijk uit een correspondentie geno-

men, kunnen wel het een en ander vertellen, maar ze spreken toch alleen gebrekkig; een reeks van brieven is noodig, uit een bepaald tijdvak en van éenzelfden persoon, om een physionomie te laten zien en een klare stem te laten hooren. Men treft ook verscheiden van die groepen in Goethe's correspondentïe aan: de brieven naar Wetzlar, aan Lotte en haar familie, de brieven aan Frau von Stein, de brieven aan Schiller; en ze beduiden telkens een karaktervol stuk van zijn leven. Hier was er weer zoo een, en hier, in dit jaarboek, lagen de oudste bundels brieven mij voor oogen, die ooit aan 't licht zouden komen. Papieren uit den tijd, dat Goethe van zestien tot achttien of negentien jaar oud was. En ongerept; de beste passages daaruit nog niet tot iets alledaagsch gemaakt door verhandelende commentatoren. Bekentenissen van den primitieven Goethe, waarvan het mogelijk was een onmiddellijken, nog niet door indrukken van anderen vooruitbepaalden indruk te verkrijgen.

Stilte heerste in de kamer en nieuwsgierigheid; maar al dra liet zich de oude bekoring gelden. De man die las begon te luisteren naar de woorden, die de letters van het boek hem voorzeiden.

Praatjes van een student aan zijn jongere zuster, wijze opmerkingen van een ouderen broeder, die voor 't eerst uit het vaderlijk huis is gegaan en een vreemde wereld heeft leeren kennen. Er was hier en daar wel vroolijkheid in die brieven van den jongen Goethe aan zijn zusje, maar ook veel pedanterie kwam er bij, en een pose van bedaardheid en deftig doen. Huiselijke plagerijen, grappen, en dan weer zekere gedwongen terughouding. De student sprak zijn hart niet uit.

Op eenmaal, wanneer de rij brieven aan de zuster was afgeloopen, verscheen de tegenstelling in de brieven aan den vriend. Ook daarin lag iets geforceerds, maar van een anderen aard.

Goethe, de student, spreekt er van zijn liefde voor Annette. Men voelt zijn hartstochtelijkheid, te groot voor zijn jongenshart. De passie slaat wild en tergend tegen de wanden van zijn ziel. Het is een onrust, een angst, een jaloerschheid, een wantrouwen, een jagen, een ijlen als van een zieke.

En hij wordt ziek....

De zedespreukige, verstandig op- en aanmerkende broêr - zooals Goethe zich aan zijn zusje vertoont - heeft een gedaanteverwisseling ondergaan.

Ik schrikte onder 't lezen. De bladzijden van de briefconfessie werden langzaam omgeslagen, en zwaar vielen mij de woorden op 't gemoed.

Goethe sehrijft aan den vriend (10 October 1767):

> Mends um 7 Uhr.
> Verflucht sei die Liebe. O sahst du mich, sähst du den elenden wie er rast, der nicht weisz gegen wen er rasen soll, du würdest jammern. Freund, Freund!....
> Um 8 Uhr.
> Mein Blut läuft stiller, ich werde ruhiger mit dir reden können. Ob vernünftig? Das weisz Gott. Nein, nicht vernünftig. Wie könnte ein Toller vernünftig reden. Das bin ich. Ketten an diese Hände, da wüszte ich doch, worin ich beiszen sollte. Du hast viel mit mir ausgestanden, stehe noch das aus.... Könnte ich nur zu einer Ordnung kommen, oder käme Ordnung nur zu mir....
> Meine Geliebte! Ah sie wirds ewig sein. In dem Augenblicke wo sie mich rasen macht, fühl ich's. Gott, Gott warum musz ich sie so lieben. Noch einmal angefangen. Annette macht - nein nicht macht. Stille, stille, ich will dir alles in der Ordnung erzählen....

Zijn koorts, zijn razrnij, zijn bespieden van Annette, wanneer ze in de theater-loge zit.

> Kennst du einen unglücklicheren Menschen, bei solchem Vermögen, bei solchen Aussichten, bei solchen Vorzügen, als mich, so nenne mir ihn, und ich will schweigen. Ich habe den ganzen Abend vergebens zu weinen gesucht, meine Zähne schlagen an einander und wenn man knirscht kann man nicht weinen.

Den volgenden dag - de verzoening. Een oogenblik van weelde in Annette's armen.

> Mitwochs.
> Mein ganzes Glück in meinen Armen. Die schöne Schaam, die sie ungeachtet unserer Vertraulichkeit so oft ergreift....; die Augen, die sich zudrücken so oft sich ihr Mund auf den meinigen drückt; das süsze Lächeln in den kleinen Pausen unserer Liebkosungen; die Röthe, die Scham, Liebe, Wollust, Furcht (ihr) auf die Wangen trieben, dies zitternde Bemühn sich aus meinen Armen zu winden.... das ist eine Seligkeit, um die man gern ein Fegfeuer aussteht.... Mein Fieber ist heute ausgeblieben....
> Gestern machte das mir die Welt zur Hölle, was sie mir heute zum Himmel macht - und wird so lange machen bisz es mir sie zu keinem von beiden mehr machen kann.
> Ich habe meinen Brief[1)] wieder durchgelesen, und würde ihn gewisz zerreiszen, wenn ich mich schämen dürfte vor dir in meiner eigentlichen Gestalt zu erscheinen. Dieses heftige Begehren und dieses eben so heftige Verabscheun, dieses Rasen und diese Wollust werden dir den Jüngling kenntlich machen, und du wirst ihn bedauern.

De zenuw van de begeerte trilt, in al deze woorden, bloot voor mijn blik; maar het verlangen gaat ver het voorwerp der liefde te buiten. Allerlei elementen van trots en droefheid zijn in de razernij van het begeeren gemengd.... Soms komen pauzen voor van een elegische stemming, te innig, dan dat de jongeling ze onder woorden kan brengen, - een *point d'orgue*. (Later zal hij er wel woorden voor vinden: A u f a l l e n G i p f e l n i s t R u h . Liederen, te zwaar van muziek om op muziek gezet te kunnen worden, - zelf al muziek.)

Nog in denzelfden langen brief aan den vriend tref ik de passage aan, die met een *point d'orgue* eindigt:

> Freytags um 11 Nachts.
> Ich habe meinen Brief wieder durchgelesen und

1) Dit slaat ten eerste op den brief van Dinsdag,

> erschrecke vor mir selbst. Ich weisz nicht warum ich jetzt schreibe. Gute Nacht. Es war nur um dir gute Nacht zu zagen.

Het witte licht van de lage lamp brandde de letters van het boek in mijn geest, en ik volgde met ingehouden adem de onstuimige, telkens zichzelf weerstrevende vaart van den hartstocht.

Zij loopt met verheffingen en dalingen en stilten op een explosie uit. Maar die uitbarsting - de onweerstaanbare overtuiging der onmogelijkheid van het verlangen - brengt geen zuivering van het gemoed. Neen, de passie blijft nog lang hangen als iets onbeslists en ziekelijks - totdat de heusche zware ziekte bij den jongeling aankomt, en de noodzakelijkheid blijkt van de vlucht uit de omgeving.

Zoo trok het Leipziger studenten-avontuur van Goethe, in de confessie aan zijn vriend, voor mijn verbeelding voorbij, op het eiland van licht door het boek gevormd, te midden van de schaduwen der stille kamer.

Allerlei gewaarwordingen stegen in mij op; geestelijke ontdekkingen zou ik ze willen noemen. En het was het inzicht in de wildheid en oneindigheid van Goethe's begeeren, dat de grenzen van het liefdesavontuur naar alle zijden overschrijdt; het gevoel voor zijn trots en zijn zwakheid, voor zijn gejaagdheid en zijn rust; het begrip van den samenhang bij den dichter tusschen ziels- en lichaamsleed. De uiterste gevoeligheid van zijn persoon, in psychische en physische correspondentie. Zijn behoefte om te vluchten.

Terwijl het boek geopend bleef liggen, knoopte mijn herinnering andere avonturen van Goethe's leven aan dit liefdesavontuur vast. Was het niet typisch, dit primitieve liefdesgeval, voor de volgende liefdesgevallen?

Altoos - neem de liefde voor Friederike, voor Lotte, voor Lili, voor Frau von Stein...., neem tot de laatste liefde van den grijsaard toe, die voor Ulrike von Levetzow, - altoos, reeds van den beginne af, is er bij Goethe een gevoel van de onmogelijkheid der bevrediging van het verlangen; een kwelling dan, en een gejaagdheid; en wanneer, als door

een inwendige uitbarsting en omkeer, de scheiding in zijn hart tot stand is gekomen, - treedt de periode in van de onbeslistheid, het berouw, de wroeging, de ziekte, de zelfmoordplannen, de vlucht, als een gevolg of een accompagnement van de innerlijke scheiding.

‘Die Leidenschaft bringt Leiden,’ dat is het thema. Het verloop van Goethe's liefdesavonturen gaat met de noodwendigheid van een natuurverschijnsel, en de liefde heeft hèm, niet hij heeft de liefde. Hij is geen triomfeerder, maar een lijder.

Toen schoot mij op eenmaal een andere Goethe door mijn brein dan tot nog toe mijn voorstelling, mijn ideaal was geweest. In plaats van den Olympischen Jupiter op het gouden eiland mijner fantasie, die door een enkele beweging der wenkbrauwen de wolken verdrijft en de stormen bedaart, zag ik den man, die kampt met de overstelpende golven van het leven; in plaats van den held met het open gelaat en het heerschend oog kwam voor mijn verbeelding de man met de gegroefde trekken in het gezicht en met den blik saamgetrokken onder den ernst en het leed van het bestaan; in plaats van het toonbeeld van gezondheid daagde voor mijn herinnering de man die van zijn eerste levensdagen tot zijn hoogsten ouderdom toe met zware, verraderlijke ziekten te strijden had gehad, en altijd onder den invloed van het weer en van de jaargetijden had gestaan.

Een vreemde Goethe - met kiemen van krankzinnigheid in zijn geest, met geheime voorgevoelens en grillige neigingen, voor zijn intiemste vrienden dikwijls onverstaanbaar in zijn dwazen praat en zijn extatische uitgelatenheid, - een vreemde Goethe, maar niet minder waar dan de Goethe die zegepralend in het daglicht kijkt.

‘Monsieur Goet, vous êtes un homme!’ zeide Napoleon tot hem, toen de zestig-jarige dichter, de edelste vertegenwoordiger der Europeesche geestbeschaving, voor den geweldigen, allergrootsten imperator stond. Maar de Franschman, die den dichter in een van zijn onbewaakte oogenblikken waarnam, riep uit: ‘Cet homme a eu de grands chagrins.’

En Goethe heeft bekend hoe ontzettend klein het getal dagen van zijn lange leven zou uitkomen wanneer hij het

alleen wou berekenen naar de uren waarop hij zich gelukkig en vrij had gevoeld.

Een vreemde Goethe! - al meer en meer vreemde trekken kwamen mij te binnen: woorden, gebaren, klachten van den dichter, vroeger niet begrepen of verwaarloosd. Klachten over eenzaamheid, over onvermogen, over verlatenheid; gebaren van heftige aandoening; woorden van wanhoop. Ook mystieke woorden over daemonische krachten die den loop der wereldsche gebeurtenissen doorkruisen en beheerschen, over daemonische persoonlijkheden die den gang der dingen kunnen tegehouden en vooruitbrengen, opwegend door hun enkele individualiteit tegen de wereld....

De man die in de stilte van den avond de confessie van den Leipziger student, den achttienjarigen Goethe, had gelezen, legde zijn handen op tafel, over het boek heen, - staarde voor zich uit.

En van de donkere plekken der kamer maakten zich de gedachten los die in de schaduw weggescholen waren. Een voor een verschenen ze in den lichtkring, - de brutale macht van het verlangen strevend naar heerschappij, het naturalisme, het genie verbonden met de dwaasheid... Ze maakten een ironische buiging voor het beeld van Goethe waarop mijn oogen gericht waren. ‘Decadent!’ zoo spraken ze lachend, met een herkenningsgroet.

Ik had lust mee te spotten; want ik weet niet welke woede greep me aan om het beeld van Goethe, in mijn ziel bewaard, neer te halen. Maar dat was niet meer dan een opwelling; meteen kreeg ik het gevoel van een nadering van den dichter, alsof hij een nieuw verbond met me zou sluiten, en mij een nieuwe wereld te toonen had.

Ik moest hem hooren spreken.

Geen geheimen afluisteren die Goethe alleen voor het oor van een vriend had bestemd; vernemen het diepste en openste dat hij aan de wereld en aan mij had willen meedeelen.

De *Faust* lag op tafel. Mijn hart trok naar het oude trouwe deel dat sinds mijn kindsheid mij niet had verlaten. Daar was ook een deel van mijn eigen leven in besloten: morgens en avonden die ik turend op de bladzijden, aanteekenend en vergelijkend, had doorgebracht. Wanneer ik

het boek opende, - ik wist het - zou ik daar niet alleen, onder het nieuwe licht dat voor me was gaan schemeren, de zielsbekentenis van den dichter vinden, maar ook de heugenis van mijn eigen verwarde, weerstrevige jeugd zou ik er ontmoeten, met dat eenige lichtpunt: het vertrouwen op Goethe, de vreugde over het aanzijn van den dichter.

Wat had het gehinderd dat ik maar een deel van zijn persoonlijkheid en van zijn werk had gegrepen? Hij was nu op nieuw raadselvol naar me toe gekomen. Misschien ook had ik den dichter niet losgelaten, maar had hijzelf mij voor een poos zacht van zich gestooten om mij een dieper, vreemder waarheid te kunnen toevertrouwen.

Zou de vreugde en het licht terugkeeren?

Op den drempel voor een onbekende wereld.

Ik greep het oude, bekende boek om zijn wijsheid te hooren, maar ik durfde het dien avond niet openen; ik heb het niet geopend.

Want ik kon toen nìet meer zien - van blijdschap en afwachting.

V.

Begonnen Goethe's werken te herlezen. De Faust, eerste gedeelte.

‘Anders lesen Knaben den Terenz, anders Grotius’, zegt Goethe. Ik ben geen knaap meer, maar ik ben ook geen Hugo de Groot; (ik betwijfel het of iemand van het Grotiustype, die het om een zuivere formuleering van begrippen te doen is, de rechte Faustlezer mag genoemd worden).

Wat mag ik dan wel rekenen, dat mij nu in staat stelt om Goethe's Faust anders en beter dan vroeger te lezen?

Ik kan het niet helderder uitdrukken dan door te zeggen, dat ik gevoel heb gekregen voor het rhythmus van Goethe's leven.

De onstuimige begeerte, te groot voor de dingen die ze begeert, kwelziek en smartvol, uitloopende op een scheiding, onder schuldbewustzijn en verdriet - die begeerte maakt de beweging en de teekening van dat rhythmus.

En het is een machtige klankzwelling, die zich oplost in een weerstrevige, overijlde vaart, totdat ze scherp afbreekt in haar loop, en dan in de diepte blijft voortgrommen.

Wat misschien het mooist aan Faust is - de tragedie als een geheel genomen - is wel die maatslag en die muziek van de begeerte. Ik wil natuurlijk niets afdingen van het belang van zooveel tooneelen in het drama, die heerlijk zijn boven alle denken en zeggen, en aan wier schoonheidsbron eeuwen en eeuwen hun gevoelsdorst kunnen lesschen zonder ze ooìt uit te putten; maar het drama zelf, voor zoover den hoofdpersoon betreft, gaat dikwijls niet ver boven het Jan Klaassenspel, en kon en mocht niet veel meer dan een Jan Klaassenspel voor groote menshen wezen.

Faust is geen persoon en geen type, maar een stem. Ik heb niet meer achter hem te zoeken, en het is genoeg, want soms hoor ik de volle, echt menschelijke stem van den dichter.

Die dichter, ofschoon hij nog vol steekt van Leipziger studentenherinneringen, is niet langer de Leipziger student, maar de jonge man van 25 jaar, bij wien het besef van zijn genie is ontwaakt en bevestigd; en het liedje van verlangen is in hem gegroeid tot een stormend lied van begeerte - (maar het blijft dezelfde wijs).

Ik luister naar den aanslag van den dichter in zijn Fausttragedie.

Hij preludeert:

> Habe nun, ach! Philosophie,
> Juristerey und Medicin....

Het zijn woorden en gevoelens van een armen poppenkastprofessor, die naar wat meer kennis en wat beter inkomen haakt.

> Es möchte kein Hund so länger leben!

Met dien regel wordt de toon reeds forsch gepakt.

Nieuwe inzet van den dichter, elegisch gestemd:

> O sähst du, voller Mondenschein!
> Zum letztenmal auf meine Pein.
>
> Ach! Könnt' ich doch auf Bergeshöhn
> In deinem lieben Lichte gehn.....

Het is een verzuchting van den natuurvriend. Krachtig rijst ze opwaarts bij het beschouwen van de muffe omgeving:

> Das ist deine Welt! das heiszt eine Welt!

Weder een verheffing, maar nu geldt het de scheppingsdrang van het titanische genie dat zich één wil voelen met de Godheid en noodig heeft een wereld te vormen en te leiden.

> Wo fass' ich dich, unendliche Natur?
> Euch, Brüste, wo? Ihr Quellen alles Lebens,
>
> Ihr quellt, ihr tränkt, und schmacht' ich so vergebens?

De woorden stijgen tot het bevel aan den geest der aarde:

> Du muszt! du muszt! und kostet' es mein Leben!

In drie sprongen heeft zoo de dichter het hoogtepunt bereikt, en de kracht van zijn begeeren uitgedrukt. Faust staat tegenover den Geest der aarde:

> Ich bin's, bin Faust, bin deines Gleichen!

Daarmee rijst de golf van zijn verlangen hoog over de wereld.

En dadelijk begint het tegenspel, de oplossing der titanische begeerte in de vernedering, het verdriet, de onrust, de kwelling. Met enkele verheffingen en dalingen week en scherp gestemd, nadert de dichter tot het contrast tegenover het eerste tooneel: de pijn van het verlangen dat zich grooter voelt dan de wereldsche dingen en dat zich schuren wil aan hun onbevrediging, in duivelschen onverzadelijken lust.

Het is het tooneel van het contract met den duivel.

Hier hoor ik, als uit een afgrond van leed, Goethe's eigenste stem wanneer hij de smart van zijn dagen noemt:

> Nur mit Entsetzen wach ich Morgens auf,
> Ich möchte bittre Thränen weinen,
> Den Tag zu sehn, der mir in seinem Lauf

Nicht einen Wunsch erfüllen wird, nicht Einen.

Auch musz ich, wenn die Nacht sich niedersenkt,
Mich ängstlich auf das Lager strecken;
Auch da wird keine Rast geschenkt,
Mich werden wilde Träume schrecken....

Tegenover die kitteling van het verlangen dat zich bewust is altoos ontbering in plaats van bevrediging te vinden, wordt het leven een schijn, en al wat voor waardevol doorgaat in het leven: vermogen, roem, liefde, geloof, wordt een begoocheling. De onrust zelf kan alleen de onrust van het hart verblinden en paaien.

Doch hast du Speise, die nicht sättigt, hast
Du rothes Gold, das ohne Rast,
Quecksilber gleich, dir in der Hand zerrint,
Ein Spiel, bei dem man nie gewinnt,
Ein Mädchen, das an meiner Brust
Mit Aeugeln schon dem Nachbar sich verbindet,....

vraagt Faust aan den duivel.

Maar snijdend heeft hij er aan vooraf laten gaan:

Was willst du armer Teufel geben?

Ook de duivel is een fantoom voor hem.

Un pauvre diable.

Met de openingswoorden, over het verdriet van den dag, had ik gemeend dat het smartelijkste al gezegd was, maar nu komt op eenmaal het hoogste en eenvoudigste, het meest komische en meest tragische woord van het tooneel, misschien van het gansche drama:

Was willst du armer Teufel geben?

Hier voel ik, tegelijk met het contrast, den samenhang tusschen de twee hoofdtooneelen van het Faustdrama, het gesprek met den Geest der aarde, en het gesprek met Mephistopheles. De Aardgeest heeft Faust teruggestooten.

Du gleichst dem Geist, den du begreifst,
Nicht mir!

Maar Faust neemt zijn revanche op den duivel:

Was willst du armer Teufel geben?

In die beide regels ligt de zin van de tragedie; ik merk er den polsslag aan van de maat die door het drama heentrilt.

Ook dit is opmerkenswaard:

Evenals het eerste tooneel der tragedie in drie zetten, - (en met een onduidelijkheid van expositie gelijk alleen een Jan Klaassen libretto haar verdraagt) - met dalingen en verheffingen, de stijging bereikt waarbij de begeerte haar geheele klankhoogte verkrijgt, zoo volgt omgekeerd, in het tooneel van het contract met Mephistopheles, na de groote spanning van den aanhef een verzwakking, waarbij de duivel (le pauvre diable) zijn meerderheid op Faust herwint, en Mephistopheles hem, die weder een geleerde professor is geworden, aanraadt de wereld in te gaan:

Faust.
Ich fühl's, vergebens hab ich alle Schätze
Des Menschengeists auf mich herbeigerafft....
Mephistopheles.
..... Lasz alles Sinnen sein,
Und g'rad' mit in die Welt hinein!

Op die wijs vindt de scherpe handeling een zachten afloop en een overgang, - zonder dat het mij bevreemdt, want ik weet nu eenmaal dat de hoofdpersonen maar stemmen zijn.

Het liefdesavontuur, het Gretchen-bedrijf volgt. Dit is, in tegenstelling tot de Faust-tragedie, een zuiver drama gemaakt, en daardoor heeft het muzikale gehalte van het geheele gedicht geleden.

Goethe zelf heeft het wel begrepen, en hij laschte daarom tusschen de handeling intermezzo's in; maar de gestalte van Gretchen is zoo betooverend en zoo klaar gebeeldhouwd uit de hand van den dichter te voorschijn gekomen, dat zij de beteekenis van het bijwerk te niet doet, en dit er is alsof het er eigenlijk niet bij behoorde.

Toch kan ik den gang van den hartstocht, zooals ik hem in Goethe's leven heb waargenomen, naar aanleg en bedoeling in de Gretchen-tragedie geheel terugvinden. Ja, wanneer ik de kwellende, schrijnende vaart van Goethe's passies in de werkelijkheid niet kende, zouden mij enkele voorvallen in het gedicht onverklaarbaar zijn.

Het verlangen van Faust wordt maar voor enkele voorbijgaande oogenblikken door de liefde van Gretchen gestild, terwijl het meisje haar geheele wereld in hem bezit. Hij weet van zich, te midden van zijn hartstocht - en die hartstocht heeft iets geweldigs - dat hij het geluk van het geliefde kind vernielt; maar de schuld treft, voor hem, het noodlot dat hem zijn onrust in 't bloed heeft gegeven:

> Bin ich der Flüchtling nicht, der Unbehauste,
> Der Unmensch ohne Zweck und Ruh'
> Der wie ein Wassersturz von Felz zu Felsen brauste,
> Begierig wüthend, nach dem Abgrund zu!
> Und seitwärts sie, mit kindlich dumpfen Sinnen...
>
> Und ich, der Gottverhaszte; ...[1)]

Ook het innerlijk zich gescheiden voelen van het meisje, nog voorafgaand aan het werkelijk verlaten (de begeerte die zich als door een inwendige explosie vrij maakt van het voorwerp der begeerte) zie ik in de betrekking van Faust tot Gretchen gebeuren, en een begin van een vlucht,[2] en

1) Nog duidelijker wordt het in den tekst gezegde door de oorspronkelijke redactie van de drie regels die aan de heele passage voorafgaan. Want in plaats van (gelijk wij tegenwoordig in den Faust lezen):

> Was ist die Himmelsfreud in ihren Armen?
> Lasz mich an ihrer Brust erwarmen!
> *Fühl ich nicht immer ihre Noth*?

heeft de Urfaust:

> *Verdrängt es diese Seelen Noth*?

d.i. word ik (Faust) door dat *doorwarmen* gered uit *mijn* zielenood? Dus het omgekeerde van wat er thans staat.

2 Ik bedoel hiermede het tooneel *Wald und Höhle* dat in de tegenwoordige uitgaven vóór Gretchen's verleiding geplaatst, geen zin geeft. In het fragment *Faust*, uitgave van 1790, komt het na het tooneel *Am Brunnen*, en daarmee blijkt de oorspronkelijke bedoeling van Goethe, later door hem zelf uit het oog verloren

de onzekerheid die de definitieve scheiding voorafgaat. Dan de wroeging, de wanhoop, de vlucht uit de omgeving, de ziekte...

De heele muziek van het lied van verlangen, - met het accompagnement van woeste uitgelatenheid, - gelijk men ze in Goethe's liefdes-episodes hoort, is bij de Faust- en Gretchentragedie daar.

In zijn hoogste kunst trilt en klopt dus de eigen rhythmus van Goethe's leven.

Nu van de tragedie naar dat leven terug?

Heeft het waarlijk een vervulling gevonden, waarvan de Titanen-poëzie van zijn jeugd nog niet had leeren spreken? Of heeft het later de teleurstelling van het bestaan onder een schoonen schijn van deftig klassicisme willen verbergen?

Goethe moèt het mij zeggen, en hij zal tot me spreken.-

BYVANOK.

(*Slot volgt.*)

Letterkundige kroniek.

Een boek met verzen. Vijftig lessen in het Nederlandsch voor Gymnasia, Hoogere Burger-, Kweek- en Normaalscholen, door J.B. Meerkerk. Groningen. P. Noordhoff. 1899.

Hoe moeten onze Gymnasiasten en Hoogere Burgerscholieren met Nederlandsche poëzie in kennis worden gesteld en wat is er voor resultaat te verwachten van eene opzettelijke behandeling van poëzie op onze Gymnasia en Hoogere Burgerscholen?

De heer Meerkerk, vroeger leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium te Kampen, thans sedert kort Directeur der Hoogere Burgerschool te Sappemeer, beroept zich op eene ervaring van veertien jaar, waarin hij meent geslaagd te zijn bij zijne leerlingen liefde voor onze poëzie te wekken door hun verzen goed te leeren lezen en goed te leeren verstaan. In een boekje met vijftig gedichten, elk gedicht gevolgd door een zeker aantal vragen, laat de samensteller de manier zien, waarop hij, volgens zijn zeggen, verrassende uitkomsten heeft verkregen.

Ik vind de bedoeling van den heer Meerkerk zoo te waardeeren, zijn wensch om ‘te zorgen dat onze burgerij die eenig onderwijs genoot, ophoudt onbekend te zijn met onze beste literatoren en nalaat onverschillig te zijn voor waarachtige poëzie’ - zooals het in de voorrede luidt - strekt hem zoo tot eer, dat ik hem gaarne op zijne verzekering-alleen zou willen gelooven en geneigd zou zijn de stad Kampen geluk te wenschen, waar zich, indien de methode van den heer Meerkerk inderdaad proefhoudend is, nu allengs een keurbende van belangstellenden in Nederlandsche poëzie moet gevormd hebben en waar onze beste dichters en dichteressen eene waardeering moeten vinden, die hun elders zeker niet in die mate te beurt valt....

Intusschen is er in dit verzenboek het een en ander dat mij doet vreezen dat de heer Meerkerk zich illusiën maakt en met zijn methode meent bereikt te hebben datgene waarvan hij in werkelijkheid mijlen ver verwijderd bleef en noodzakelijk verwijderd blijven moet.

Poëzie is een taal op zichzelf, uitdrukking van een bijzondere wijze van gevoelen. Wie dieper, inniger, fijner voelt dan de gewone mensch en voor dat gevoelen tevens den vorm: het sprekend beeld, de taalschikking, den sonoren woordklank weet te vinden, welke het tot een kunstwerk, een ding van schoonheid maakt, is dichter. 'Poëzie' - zeide Shelley[1] - 'licht den sluier af van de verborgen schoonheid der wereld en doet ons het alledaagsche zien alsof het niet alledaagsch was; ze schept nieuw al wat ze voorstelt,' en elders: 'Een dichter is een nachtegaal gelijk, die zit en zingt in zijn donker boschje en zijn eenzaamheid vroolijk maakt met blijde geluiden; wie luisteren, zijn als in een droom bevangenen door den zang van een onzichtbaren speler, en zij voelen dat zij bewogen en verteederd zijn, maar weten niet hoe of waarom.'

Niet op allen echter die luisteren, heeft poëzie die uitwerking. Er is om door poëzie bewogen te worden een bijzondere aanleg van den geest, een poëtisch gehoor noodig, zooals er een muzikale aanleg en een muzikaal gehoor noodig is om muziek te genieten. Ook hier, evenals bij muziek, kan oefening het gehoor verfijnen, den zin voor poëzie verscherpen, men kan den voor poëzie vatbare de poëzie beter leeren verstaan, - maar waar die aanleg, die vatbaarheid ontbreken, zullen ook de ijverigste pogingen van den besten leeraar vergeefsch zijn. Er zijn er toch onder de meest scherpzinnige, breedst ontwikkelde geesten, zoowel als onder hen die zich in het dagelijksch leven voor de fijnste gevoelens vatbaar toonen, die ten eenenmale ontoegankelijk blijken voor de indrukken van hooge poëzie.

Het komt mij voor dat de de samensteller van dit 'Boek met Verzen', die bij alle leerlingen van Gymnasiën en Hoogere burgerscholen zonder onderscheid, te beginnen bij de laagste klasse, liefde voor de poëzie meent te kunnen wekken, deze onmiskenbare waarheid ten eenenmale uit het oog heeft verloren.

1) A defence of poetry. Vertaling van Albert Verwey.

Of stelt hij misschien zijne eischen voor het genieten van poëzie lager? Is zijn eigen poëtisch gehoor wel van nature bijzonder scherp?

Hoe de heer Meerkerk het met het leeren lezen van verzen aanlegt, of hij zijn leerlingen leerende lezen ‘naar toon en rythme’, zooals hij het noemt, tevens hunne aandacht vestigt op den klank van het vers, op de melodie en de harmonie van elk gedicht afzonderlijk en op het onderscheid van klank tusschen een vers als de rei uit *Lucifer* en een zang van Hooft als ‘Klaere, wat heeft er uw hartje verlept’, blijkt volstrekt niet; wèl wat hij begrijpt onder het verstaan van verzen en welke poëzie hij voor jongens (en meisjes?) van twaalf tot negentien jaar geschikt en verstaanbaar acht.

Al aanstonds treft het dat deze paedagoog er niet tegen opziet, kinderen en aankomende knapen (op sommige Hoogere Burgerscholen met meisjes in ééne klasse samenzittend) amoureuse poëzie van verschillenden aard onder de oogen te brengen. Onder de vijftig gedichten komt als 15e les, die bij een geleidelijke behandeling van het vijftigtal reeds in het tweede leerjaar, dus met kinderen van dertien of veertien jaar, behandeld zal worden, de bovengenoemde zang van Hooft voor. Aan het 2de couplet genaderd, bij de woorden:

> En doe je niet branden en blaken en braân
> Al waär 't u op last een lonkje te slaan,

laat de heer Meerkerk den leeraar de vraag tot de kinderen richten: ‘Verstaat ge *branden en blaken en braân*?’ De 22e les (dus voor het derde leerjaar) behandelt het amoureuse liedje ‘Lief Elsje’ van Ten Kate. Daarop volgt ‘Zomernacht’ van Hélène Lapidoth waarbij de leeraar die de verzen wil leeren verstaan, de beteekenis van ‘het stillen van liefdedorst’ zal hebben te verklaren. In ‘Herdenking’ van Staring zal hetzelfde moeten geschieden met

> O zoet gelispel van dien mond,
> Wiens adem de eerste kus verslond.

Ook bij Hooft's Lied met den aanvang:

> Zal nimmermeer gebeuren mij dan na dezen stond
> De vriendschap van uw oogen, de wellust van uw mond,

zal de leeraar zijn talent van verklaren aan den dag kunnen leggen. De 50e les eindelijk bestaat in een fragment uit den eersten zang van Gorters ‘Mei.’ ‘*Leest dit heel aandachtig*’ vermaant de heer Meerkerk en de gehoorzame Gymnasiast of Burgerscholier leest met klimmende aandacht:

> Weet iemand wat op aard het schoonste is
> Het allerschoonste? . . . . . .
>
> Waarom die rijkdom wil en die een vrouw? . .
> .... Weet iemand dit? Wel, hoort:
> Het is waarom het kuiken zoekt de hen . . . .
>
> Het is waarom een meisje een man belooft
> Te stoven in haar armen en verlangt
> Naar 't mooie huw'lijksunr. . . . .

Men ziet, de heer Meerkerk durft met zijn leerlingen heel wat aan. Maar wanneer hij in zijn voorrede spreekt van de ‘verrassende uitkomsten,’ die door zijn methode verkregen wordt, dan vrees ik dat er behalve hetgeen hij heeft gezien, of heeft meenen te zien, nog het een en ander is wat hij niet gezien heeft, - en voor het verrassende van die uitkomsten houd ik mijn hart vast.

Hoe gaat nu onze leeraar te werk om die poëzie, zij moge dan al of niet geschikt zijn voor zijne leerlingen - over de keus der stukken zou, ook uit een schoonheidsoogpunt, nog heel wat te zeggen vallen - voor hen genietbaar te maken?

Dit blijkt uit hetgeen hij, in den vorm van vragen, wenken en op te geven taak, aan elk der vijftig gedichten van zijn bundel toevoegt. De kinderen en jongelieden die deze verzen van allerlei kaliber te lezen en van buiten te leeren krijgen, moeten, naar 's heeren Meerkerks methode, ze weten te verklaren, in proza om te zetten; de verschillende woorden moeten zij in andere zinnen weten te gebruiken.

Ik zal niet ontkennen dat zulke oefeningen als lessen in het Nederlandsch dienst en goeden dienst kunnen doen, maar met daarvoor proza te gebruiken zal men hetzelfde doel kunnen bereiken en het gevaar ontgaan, dat uit een dergelijke behandeling van ernstig dichterwerk voortvloeit.

Welk een indruk toch kan er achterblijven van een gedicht, dat zoo uiteengerafeld en bepoeteld wordt, als de heer Meerkerk het zijn leerlingen laat doen?

Eén voorbeeld. Al in het tweede schooljaar krijgen de kinderen het sonnet ‘Herfst’ van Hélène Lapidoth van buiten te leeren, zonder dat het bij den samensteller schijnt te zijn opgekomen, dat er voor het genieten van dat gedicht onder meer een geoefende zin voor kleuren noodig is, die bij dertien- en veertienjarigen zeker niet verondersteld mag worden.

Het gedicht luidt:

> Nu rijpt de herfst de rijkgebronsde peren,
> De sappige app'len glanzen, rood en goud,
> En prachtig prijkt, gelijk een tooverwoud,
> Het bosch, dat groen in purper doet verkeeren.
>
> Krachtige balsemgeur uit kreupelhout
> Van eiken stroomt mij tegen, zilvren veêren
> Doorstrepen 't reine luchtblauw en vermeeren
> Tot één wolk, die de zon gevangen houdt.
>
> Nu vul' die vaas met gele Octoberrozen,
> Leg blauwe druiven op die blanke schaal,
> Tusschen de trossen laat de perzik blozen
> Als avondrood, en loof als bloedkoraal
> Van wilden wingerd blij mijn blik verpoozen,
> Die symphoniën zoekt in kleurentaal.

En nu wil de leeraar de volgende vragen beantwoord hebben: ‘Wat is een *symphonie*? - Wat een *symphonie in kleurentaal*? - Wie zoekt die symphonie? - Wat wil zij, dat daarom geschieden zal? - Waartusschen moet de perzik worden gelegd? - Waaraan doet die perzik haar denken?’ enz. Een schriftelijk antwoord wordt vervolgens verlangd op de volgende vragen: ‘Wat verstaat ge onder een *tooverwoud*? - *Dat groen in purper doet verkeeren*, zegt dat anders. - Verklaart *rijk gebronsd*. - *En vermeeren tot ééne wolk*, zegt dat anders. - Wie *houdt de zon gevangen*? en zegt dat met andere woorden’.

Dat gaat zoo bij de meeste gedichten in denzelfden trant. Dat ook maar een flauwe poging gedaan wordt om op het mooie van mooie verzen de aandacht te vestigen en daarvan iets te doen

gevoelen, blijkt nergens. Het moet dan ook moeielijk vallen na zulk een behandeling van het vers er weer de kleur, den glans en den klank aan te geven, die het doet leven en tot ‘een vreugd voor immer’ maken.

Bij het bladeren in dit boek werd ik telkens herinnerd aan Batavus Droogstoppel's beschouwingen over ‘Auf Flügeln des Gesanges’, aan de dichtoefeningen van meester Pennewip, en aan het bekende nootje uit het leekedichtje:

> 't Blank nootje kwam kijken, maar 't hield zich niet blank,
> Want 't bleef in de handen van Oom - veel te lank!
> Toen lustte de ondeugende jongen 't niet meer....

Mij dunkt, de jongens van meneer Meerkerk, ondeugend of niet, zullen er ook spoedig hun bekomst van hebben en menigen knaap moet, wanneer hem op die wijze poëzie wordt verklaard, de vraag op en misschien wel óver de lippen komen, waarom de menschen zich toch zoo onredelijk veel moeite geven verzen te schrijven, terwijl dezelfde dingen, zooals meneer Meerkerk ze uitlegt, zooveel eenvoudiger en duidelijker in proza gezegd kunnen worden.

Niet dat ik het Nederlandsche vers als contrabande van Hoogere Burgerschool of Gymnasium geweerd zon willen zien. Bij het overzicht van de letterkunde dat met de leerlingen behandeld wordt, bij het taalonderwijs, zullen zoowel dichters als prozaschrijvers genoemd en van de meesterwerken enkele brokken aangehaald en gelezen moeten worden. De bloemlezingen en letterkundige leesboeken, met het oog daarop vervaardigd - ik noem, als een met verstand en smaak samengesteld leesboek, ‘Aangename Uren’ (in 2 deelen) van de heeren F.J. Heeris en W. Toose[1] -, voldoen ruimschoots aan de behoefte.

Ook al aarzelt men zoo ver te gaan als Thoreau die (volgens een aanhaling van den heer Lapidoth in den *Spectator* van 12 Augustus j.l.) beweerde: ‘The works of the great poets have never yet been read by mankind, for only great poets can read them. They have only been read as the multitude read the stars, at most astrologically, not astronomically’, dan erkenne men toch dat poëzie voor velen onzer blijft en blijven moet iets als die sterren,

1) Amsterdam, A. Versluys, 1898 en 1899.

‘de stille onbegrijpelijke sterren, de heilige onsterfelijke sterren, hoog boven ons sterfelijk hoofd’, waarvan Hélène Lapidoth spreekt....

En ziedaar waarom ik het waag, het cursorisch en stelselmatig behandelen van poëzie op de school een dwaasheid te noemen, en waarom ik aan dit ‘Boek met Verzen’, dat die dwaasheid tracht ingang te doen vinden, niet veel goeds kan toewenschen.

Muzikaal overzicht.

Met buitengewonen luister heeft Duitschland in de vorige maand den honderd-vijftigsten verjaardag van Goethe gevierd.

Gelijk het bij dergelijke gelegenheden tegenwoordig gebruikelijk is, was er ook een *tentoonstelling* bij, maar ditmaal kon men bij uitzondering daarvan zeggen, dat zij hier wezenlijk op hare plaats was.

In de Koninklijke academie te Dusseldorf zijn namelijk een groot aantal schilderijen, teekeningen, gravures en aquarellen te zien geweest, waarvan de onderwerpen aan werken van den grooten dichter ontleend waren.

Alleen de verzameling stukken, welke op *Faust* betrekking hebben, besloeg reeds twee groote zalen, en deze was zeker niet de minst belangrijke.

Behalve een teekening van Goethe zelven, de ‘Beschwörungsscene’ voorstellende, muntten daaronder uit de afbeeldingen van verschillende gedeelten uit Faust, ontworpen door Peter Cornelius en Eugène Delacroix, welke laatste bijzonder in den smaak van den dichtervorst vielen. Ook de ‘Beschwörungs- en Kerkerscenen’ van Schnorr von Carolsfeld, Faust en Mephisto van Hildebrandt, Kaulbach's ‘Frauenbilder’ en Gretchen in den kerker van Hans Makart behooren tot de voornaamste onder de tentoongestelde voorwerpen.

Wat men hier met de beeldende kunst deed, heeft men ook ten opzichte van de Muziek gedaan. Het is bekend, dat de werken van Goethe niet alleen de beeldende kunstenaars maar herhaaldelijk ook de componisten tot scheppen hebben opgewekt. Vele zijner

liederen en balladen zijn op muziek gezet, en van zijne dramatische werken heeft vooral *Faust* de toonkunstenaars aangetrokken. Liszt schreef een Faust-symphonie, Wagner een Faust-ouverture, Berlioz een ‘Damnation de Faust’, Schumann een gelijksoortig dramatisch werk voor de concertzaal, dat zich echter, wat den tekst betreft, beter aan het oorspronkelijke hield, Spohr en Gounod componeerden opera's van dien naam, en deze voorbeelden zouden nog met tal van andere vermeerderd kunnen worden.

Er is dus stof genoeg voorhanden, om Goethe ook op het gebied der Muziek te huldigen, door in concertzaal of schouwburg toonscheppingen ten gehoore te brengen, die door de meesterwerken van den dichter geïnspireerd zijn, en daarvan heeft men dan ook in enkele plaatsen, o.a. in Frankfort a/Main, de geboortestad van Goethe, geprofiteerd.

De verhouding van Goethe tot de Muziek is anders niet van dien aard geweest, dat er nu een bepaalde noodzakelijkheid bestond, om hem ter gelegenheid van dit jubileum ook met deze kunst in verband te brengen, ofschoon de beroemde dichter, wat met het oog op zijne melodieuze liederen wel niet anders is aan te nemen, veel gevoel had voor de muziek en ook blijk heeft gegeven, dat hij er met oordeel over wist te spreken.

Wij weten, dat Goethe daadwerkelijk een groot bevorderaar der beeldende kunsten is geweest. Behalve de stichting der ‘Propyleeën’, een tijdschift in de jaren 1798-1800 door hem uitgegeven en waarvan het doel was, een beter begrip omtrent de antieke kunst te bevorderen, riep hij ook prijsvragen voor schilders en beeldhouwers in het leven, waarvoor de Hertog van Saksen-Weimar geldelijken steun toezegde, daar de tentoonstelling, die met dit plan in verband stond, in zijn residentie zou plaats hebben.

Tot de Muziek heeft Goethe zijn zorg niet uitgestrekt. Behoefde zij in Weimar die zorg niet? Integendeel; de toonkunst stond daar toenmaals op een niet hoogen trap. Toen Maria Paulowna, de dochter van keizer Paul I van Rusland, bij gelegenheid van haar huwelijk met den Erfprins van Saksen-Weimar in 1804, in de hertogelijke residentie kwam, schreef Schiller, die te harer eere de *Huldigung der Künste* gedicht had, aan zijn vriend Körner: ‘Gebe der Himmel, dass sie etwas für die Künste thun möge, die sich hier, besonders die Musik, gar schlecht befinden. Auch hat sie es

nicht verhehlt, dass sie unsere Kapelle schlecht gefunden'. Die wensch is later vervuld geworden. Maria Paulowna heeft als groothertogin getoond de hooge beschermster der kunst te zijn, die Schiller in haar voorzag. Zij heeft Franz Liszt aan haar hof weten te verbinden en, zijn groote beteekenis als kunstenaar beseffende, hem in zijn streven ondersteund met alle middelen, welke haar ten dienste stonden.

Zoo is - zij het ook slechts voor korten tijd - Weimar de plaats geworden, waarheen aller blikken zich richtten, zoodra er sprake was van vooruitgang in de toonkunst. Wat Liszt echter zoo gaarne wenschte, is niet gebeurd. Hij had in Weimar in vereeniging met Wagner willen werken tot verheffing der dramatische kunst en er den tijd van Goethe en Schiller willen doen herleven. Die pogingen werden echter met geen gunstig gevolg bekroond. De positie van Liszt in Weimar werd langzamerhand onhoudbaar. Van het theater, voor welks verheffing hij in muzikaal opzicht zooveel had gedaan, had hij zich geheel teruggetrokken van het oogenblik af dat een tegen hem bestaande oppositie de gelegenheid der opvoering van de opera *Der Barbier von Bagdad* had aangegrepen om kabaal te maken en die opera had uitgefloten (1858).

Deze oppositie, de dood van zijn hooge beschermster, de kunstlievende groothertogin Maria Paulowna en andere persoonlijke omstandigheden maakten het verblijf in Weimar voor hem hoe langer hoe onaangenamer en brachten hem eindelijk tot het besluit, de stad te verlaten, waar hij gehoopt had nog zooveel in het belang der kunst tot stand te kunnen brengen.

Was Weimar de plaats, waar Goethe en Schiller hunne pogingen vereenigden om de dramatische kunst te verheffen en er het tooneel tot de hoogte eener werkelijke kunstinstelling op te voeren, op muzikaal gebied hoopte ook Liszt met behulp van zijn vriend Wagner dat zelfde daar te kunnen bereiken. En evenals de tooneelstukken uit Schiller's tweede scheppingsperiode, welke moesten strekken om over de dramatische kunst een nieuw licht te doen opgaan, in Weimar door de bemoeiingen van Goethe het eerst zijn opgevoerd en van hier uit zich over Duitschland verspreid hebben, zoo is ook van deze groothertogelijke residentie door de bemoeiingen van Liszt de strooming uitgegaan, die Wagner's groote beteekenis op dit gebied in Duitschland en daarbuiten heeft helpen verbreiden.

Goethe en Schiller - Liszt en Wagner.

De namen dezer kunstenaarsparen staan met gulden letteren in het boek der kunsthistorie opgeteekend, en niet het minst als schoone voorbeelden van vriendschappelijke verhoudingen tusschen kunstenaars onderling, welke tevens voor de kunst zelve van bijzondere beteekenis zijn.

Men heeft de persoonlijke verhouding tusschen Duitschland's grootste dichters - namelijk die waarvan hunne briefwisseling getuigenis geeft - menigmaal vergeleken bij de betrekking, welke tusschen de genoemde toonkunstenaars bestond, doch ten onrechte.

'De vriendschap tusschen Goethe en Schiller - zegt een schrijver over Wagner's leven en werken[1)] - was zuiver intellectueel; men meent twee dichters te ontwaren, die reeds op de Elyseesche velden rondwandelen en elkander daar in het genot van eeuwige toekomst over hunne kunst en hunne werken onderhouden. Bij Liszt en Wagner daarentegen is alles dramatisch, tragisch, demonisch. Voor Wagner is Liszt de reddende engel, het "reuzenhart", dat hem tegenklopt en zijn troost en hoop is in zijn ballingschap, en Liszt's brieven en zijne bezoeken in Zürich vormen jaren lang het eigenlijke levens- en scheppingselement van Wagner. Maar van een over en weder mededeelen van critische ideeën, van een wederzijds invloed uitoefenen op elkanders scheppingen, zooals bij Goethe en Schiller, was bij de twee toonkunstenaars geen sprake en kon het ook niet zijn, want Wagner schiep, gelijk wij ons voorstellen dat een Shakespeare zijne groote drama's moet hebben gewrocht; zijn voortbrengen was te vergelijken bij een natuurmacht, die niet zoo en ook anders kan doch aan een innerlijken drang als aan een goddelijk bevel gehoorzaamt'.

Zeer treffend is hier het onderscheid tusschen de vriendschap der beide dichters en die der beide musici uitgedrukt. Maar al zou het dus niet juist zijn, die persoonlijke verhoudingen gelijk te stellen, toch zijn zij der beschouwing overwaard, daar er menig punt van overeenkomst in wordt aangetroffen.

Die overeenkomst openbaart zich alreeds in de wijze, waarop bij beide kunstenaarsparen toenadering ontstond. Persoonlijke welwillendheid was niet de oorzaak maar het gevolg van hun bond;

1) Houston Stuart Chamberlain in zijn werk: *Richard Wagner*.

des te meer echter pleit het voor de degelijkheid van hun karakter, dat toen zij eenmaal vrienden waren geworden, voortaan ook niet de geringste rivaliteit die vriendschap kwam verstoren

Lang duurde het, voordat er bij Goethe en Schiller van toenadering sprake was. Toen zij in de herfst van het jaar 1788 elkander in de woning der familie von Lengefeld te Rudolstadt voor de eerste maal ontmoetten, stond Goethe, die ook tien jaar ouder was, in maatschappelijken rang en in ervaring en zelfontwikkeling zooveel hooger dan Schiller. Deze had wel reeds, behalve tal van gedichten, zijne drama's *Die Räuber, Fiësko, Kabale und Liebe* en *Don Carlos* geschreven en van den hertog van Weimar den titel van ‘Rath’ ontvangen, maar een maatschappelijke positie had hij zich nog niet weten te verwerven, en in het bewustzijn van een nog onbevredigd en rusteloos streven gevoelde hij zich onbehagelijk in het gezelschap van een persoonlijkheid als Goethe, die in Weimar reeds lang een voorname plaats bekleedde en met de beslistheid van een man van de wereld optrad.

Van den kant van Goethe was de sympathie evenmin groot. De eerste werken van Schiller hadden hem onaangenaam getroffen, waarschijnlijk wegens het min of meer gewelddadige, waarmede daarin opvattingen omtrent maatschappelijke en politieke toestanden werden geopenbaard, hetgeen tegen de in kunst en politiek maat houdende natuur van Goethe streed. Hij beschouwde Schiller destijds nog als een krachtig doch onrijp talent.

De pogingen van vrienden en vereerders, om de beide mannen nader tot elkander te brengen, hadden dan ook volstrekt geen uitwerking. Integendeel werd de verwijdering nog grooter. Schiller, die eigenlijk door de bemoeiingen zijner vrienden aan de betrekking van professor te Jena was gekomen, gevoelde zich daarin aanvankelijk niet behagelijk. Hij had liever nog een paar jaren aan de studie willen wijden, daar hij zich zeer goed bewust was, wat hem voor dit ambt nog ontbrak. Hem was niet zulk een goede opleiding ten deel gevallen als Goethe, en dit maakte hem ontstemd en eenigszins onbillijk jegens zijn beroemden tijdgenoot, die van zijn kant evenmin toeschietelijk was tegenover zijn jongeren kunstbroeder.

Jaren verliepen, voordat de beide dichters in nauwere verbinding met elkander traden. De eerste aanleiding daartoe was een

toevallige ontmoeting te Jena in het voorjaar van 1794, na een voorlezing in een natuurkundig genootschap, die zij beiden hadden bijgewoond. Over het gehoorde ontspon zich een gesprek, dat in Schiller's woning werd voortgezet en weldra over kunst en kunst-theoriën liep. De overeenstemming in denkwijze, die zich daarbij openbaarde, gaf Schiller aanleiding te spreken over zijn plan tot uitgave van een tijdschrift (*Die Horen*), waarvoor reeds enkele mannen van naam op het gebied van wetenschap en kunst hunne medewerking hadden toegezegd. Ook Goethe werd door hem aangezocht, zich daarbij aan te sluiten, en toen deze inzage had genomen van het prospectus van het tijdschrift schreef hij aan Schiller, dat hij met vreugde en met geheel zijn hart van het gezelschap zou zijn.

Hiermede was de grondsteen gelegd voor een vriendschapsbond, die tot aan Schiller's dood, dus ruim tien jaar, ongestoord zou duren, en tevens ving hiermede de beroemde briefwisseling aan, die niet alleen een helder licht verspreidt over de verhouding der dichters tot elkander, over hun arbeid en over hunne opvattingen en denkwijzen in zaken van kunst en wetenschap, maar ook op schoone wijze getuigt van de achting en vriendschap, welke zij elkander toedroegen. Van welken aard die vriendschapsbetrekking was, weten wij ook uit hetgeen zij daaromtrent aan anderen mededeelden. Schiller schreef aan zijn vriend Körner: ‘Zwischen unseren Ideen hat sich eine unerwartete Uebereinstimmung gefunden, die aus der grössten Verschiedenheit der Gesichtspunkte hervorgegangen. Jeder von uns konnte dem anderen etwas geben was ihm fehlte und etwas dafür empfangen.’ Goethe echter zeide na den dood van zijn getrouwen collega: ‘Es bedurfte für uns keiner sogenannte Freundschaft, denn wir hatten das herrlichtste Bindungsmittel in unsere gemeinschaftlichen Bestrebungen.’

Ook bij Liszt en Wagner ontstond de toenadering langzaam. Bij hun eerste ontmoeting (in 1840 te Parijs op het bureau van den muziekuitgever Schlesinger) verkeerde Wagner tegenover Liszt in een soortgelijke positie als die van Schiller ten opzichte van Goethe. Hier stonden de in geheel Europa bewonderde virtuoos en de buiten zijn land geheel onbekende Duitsche kapelmeester tegenover elkander. Wagner gevoelde zich vernederd en was verbitterd door het werk, dat hij in Parijs moest doen om aan den

kost te komen (het arrangeeren van muziekstukken voor instrumenten van allerlei soort, waarvoor Schlesinger hem betaalde). De hoop, om zijn opera *Rienzi* in de wereldstad te zien opgevoerd, had hij opgegeven, en alles in hem kwam in opstand tegen de ‘erbarmelijke kunstwereld,’ die hij daar had aangetroffen. En juist op dat oogenblik moest hij den man ontmoeten, die het grootste contrast met zijn wezen en met zijn positie vormde en in de wereld, waarin hij gehoopt had te kunnen optreden doch waarvan hij zich wegens haar erbarmelijkheid had afgewend, van jongs af onbewust was opgegroeid en daarin de gevierde virtuoos was! Liszt, gewoon om dagelijks met menschen van allerlei aard en stand om te gaan, was vriendelijk en voorkomend jegens Wagner, en deze was bezield met een gevoel van wantrouwen jegens den kunstenaar, die zich in zulke kringen bewoog en zich daarin volkomen thuis scheen te gevoelen. Geen wonder dus, dat het bij deze enkele oppervlakkige kennismaking bleef.

Wagner's tegenzin belette hem evenwel niet, rechtvaardig te zijn en bij het beoordeelen van Liszt's optreden in de Parijsche muziekwereld diens artistieke persoonlijkheid van haar omgeving af te zonderen. Hij vond het jammer, dat Liszt zoo aan den verkeerden smaak van het publiek toegaf en bijv. op een concert, door hem te Parijs ten bate van het Beethoven-monument te Bonn gegeven, en waarop hij louter klavierwerken van den grooten meester ten gehoore bracht, aan dat publiek geen weerstand wist te bieden en op stormachtig verlangen een phantasie over motieven van *Robert le Diable* speelde.

Dit toegeven van Liszt aan den smaak van het publiek, later door hem zelf als een fout erkend, was langen tijd de oorzaak van Wagner's terughouding tegenover den alom gevierden kunstenaar. Toen Liszt in het jaar 1844 in Dresden kwam en daar twee concerten in het Hoftheater gaf, ontving Wagner, die er destijds hofkapelmeester was, een even machtigen indruk van zijn spel als vroeger in Parijs maar gevoelde toch ook nu geen lust om zich nader bij hem aan te sluiten.

Het was Liszt niet onbekend gebleven, hoe zijn kunstbroeder over hem dacht, en hij deed moeite om hetgeen hij een misverstand noemde, uit den weg te ruimen. Niet uit sympathie voor den kunstenaar Wagner (want tot nu toe kende Liszt nog zoo

goed als niets van diens werken) maar uit een zuiver menschelijk verlangen om een toevallig ontstaan misverstand niet te laten voortduren. Eerst tijdens zijn verblijf te Dresden in voormeld jaar hoorde Liszt eigenlijk voor de eerste maal muziek van Wagner, namelijk diens opera *Rienzi*, en dat de indruk, door dit werk op hem gemaakt, levendig was, mocht Wagner uit tal van bewijzen ervaren.

Zoo werden de twee toonkunstenaars langzamerhand nader tot elkander gebracht. Evenals bij Goethe en Schiller werd ook hier de eerste stap door den jongere in jaren gedaan. In een brief van den 5^{den} Augustus 1845, uit Mariënbad geschreven, zoekt Wagner zijn kunstbroeder te winnen voor een plan tot oprichting van een monument voor Carl Maria von Weber in Dresden. Ook in het daarop volgende jaar wendt hij zich schriftelijk tot Liszt, thans in eigen aangelegenheid. De tenorzanger Tichatscheck, die in Dresden de rol van Rienzi en ook die van Tannhäuser gecreëerd had, gaf toen gastvoorstellingen te Weenen, en deze gelegenheid wenschte Wagner zich ten nutte te maken om een opvoering van eerstgenoemd werk in de Keizerstad gedaan te krijgen. Hij verzocht daartoe de invloedrijke tusschenkomst van Liszt, die zich destijds toevallig in Weenen bevond en van wiens belangstelling hij verzekerd was. Van deze zaak kwam echter niets.

Eerst twee jaren later, in het voorjaar van 1848, wordt de band tusschen hen beiden ook persoonlijk nauwer aangehaald. Tegen het einde van Maart, kort nadat Wagner de partituur van *Lohengrin* had voltooid, kwam Liszt, die de politieke voelingen in de hoofdstad van Oostenrijk was ontvlucht, in Dresden. Hij was toen op weg naar Weimar, waar hij als ‘Hofkapelmeester in buitengewonen dienst’ (een titel hem door den Groothertog reeds in 1842 verleend) zich meer aan het muzikale leven wenschte te wijden dan hem wegens zijne vele kunstreizen tot dusver mogelijk was geweest.

In Dresden ontmoetten Liszt en Wagner elkander in het ‘Hôtel de Saxe’ en van deze samenkomst dagteekent de vriendschapsbetrekking tusschen de beide mannen, die, evenals bij Goethe en Schiller, eerst met den dood zou eindigen. Zij duurde veel langer dan bij het dichterpaar, want eerst na vier en dertig jaren werd de band door den dood van Wagner verbroken. Beschouwt men echter de persoonlijke verhouding tusschen de beide toonkunste-

naars alleen voor zoover die voor de kunst van beteekenis is geweest, dan heeft zij weinig langer geduurd dan die tusschen de beide dichters. Wat Liszt gedaan heeft om Wagner tijdens zijn ballingschap moreel en materieel te steunen in de vervulling van hetgeen deze als zijn levenstaak beschouwde, bepaalt zich tot een tijdperk van twaalf jaren. Het begon met Wagner's vlucht uit Dresden (Mei 1849) en eindigde met de opheffing van het verbanningsdecreet (1861), waardoor Duitschland weder voor den dichter-componist open stond. Van dit tijdstip af verliest de verhouding hare groote beteekenis. De belangrijke briefwisseling, die in 1846 ontstond en, evenals die tusschen Goethe en Schiller, later in druk is verschenen doch een geheel ander karakter draagt, verflauwt en houdt eindelijk zoo goed als geheel op, en nog slechts van tijd tot tijd hooren zij iets van elkander, evenals zij elkander ook maar zelden ontmoeten. Voor Wagner, die zich thans weder vrij in Duitschland kon bewegen, kwam er een onrustige tijd, die hem nu hierheen dan daarheen voerde, en Liszt verliet zijn vast domicilie in Weimar en begaf zich naar Italië, in de eenzaamheid, waarna hij nog verscheidene kunstreizen ondernam.

In het jaar 1873 ontmoetten zij elkander weder voor het eerst na langen tijd, en wel in Weimar, waar Wagner de eerste uitvoering van het oratorium *Christus*, van zijn vriend onder diens leiding bijwoonde. Toen Wagner zich echter voor goed in Bayreuth gevestigd had, werden de gevallen, dat zij elkander zagen, minder zeldzaam, en bij de feestvoorstellingen aldaar ontbrak Lizt nooit. Voor Wagner's werken behoefde hij niet meer, zooals vroeger in Weimar, propaganda te maken; die hadden reeds lang hun weg gevonden en de muziekwereld in beweging gebracht. Maar de vriendschap bleef bestaan en Wagner heeft nimmer vergeten, wat hij aan die vriendschap te danken had. Daags vóór de eerste opvoering van den *Ring des Nibelungen* (1876) gaf hij in het openbaar uiting aan zijne gevoelens op een feestelijke bijeenkomst, waarbij ook Liszt tegenwoordig was, en zeide, dat de vrienden zijner kunst nimmer een noot van zijn werk zouden gehoord hebben wanneer Liszt niet voor hem, die als een ‘verlorner Mosjé’ beschouwd werd, met al de energie zijner edele kunstenaarsziel telkens en telkens in de bres ware gesprongen.

‘Es bedurfte für uns keine sogenannte Freundschaft, denn wir

hatten das herrlichste Bindungsmittel in unsere gemeinschaftlichen Bestrebungen.'

In deze woorden van Goethe, daar straks door mij aangehaald, ligt de beste definitie van den aard der verhouding tusschen hem en Schiller. Hunne verbintenis was een gemeenschappelijk *streven*, geen gemeenschappelijke *arbeid*. Een uitzondering hierop maakt alleen de strijd, dien zij korten tijd tegen hunne tegenstanders te voeren hadden en die onder den naam van Xeniënstrijd bekend is. De pijlen, die zij, ter verwering, op hunne vijanden afschoten, werden door hen *gezamenlijk* gesmeed. Natuurlijk liet de andere partij het aan vinnige antwoorden niet ontbreken en van die slagen kregen Goethe en Schiller tamelijk gelijkmatig hun deel.

Gelukkig was de strijd, waarin de beide vrienden zichzelven wikkelden, slechts van voorbijgaanden aard. Zij begrepen, dat zij een waardiger wapen tegen hunne vijanden konden voeren: namelijk door in hunne werken steeds naar hooger te streven. 'Nach dem tollen Wagestück mit den Xenien - schreef Goethe den 15^{den} November 1796 aan Schiller - müssen wir ons bloss grosser und würdiger Kunstwerke befleissigen und unsere proteische Natur, zu Beschämung aller Gegner, in die Gestalten des Edlen und Guten umwandeln.' Daarmede hielden zij zich dan ook voortaan bezig, en menig voortreffelijk werk hebben wij daaraan te danken.

Uit hun uitgebreide briefwisseling zien wij, welken grooten invloed zij daarbij door hunne bijzondere eigenschappen op elkander uitoefenden, maar ook, hoe de beide mannen elkander begrepen. In een brief aan zijn vriend Körner drukt Schiller dien invloed duidelijk uit, door te zeggen, dat ieder van hen den ander iets kon geven wat hem ontbrak en iets daarvoor in de plaats ontvangen. Doch het was geen slaafs overnemen van elkander; Goethe bleef Goethe, Schiller bleef Schiller.

Zoo heeft o.a. Schiller veel invloed op Goethe gehad bij het bewerken van den roman *Wilhelm Meister*, en verder bij het ontstaan van het episch gedicht *Hermann und Dorothea* en bij den weder opgevatten arbeid aan *Faust*. Uit tal van plaatsen der briefwisseling blijkt dit.

Deed de jongere op die wijze veel voor den oudere, deze vergold het hem door de groote belangstelling, die hij voor den dramatischen arbeid van zijn vriend toonde en door den ijver, dien hij

bij de voorbereidingen voor de opvoering van die drama's aan den dag legde. Dit treedt vooral sterk te voorschijn in hetgeen Goethe deed in het belang van Schiller's *Wallenstein*, doch daarbij bleef het niet. De briefwisseling toont aan, dat zoowel bij het ontstaan der oorspronkelijke werken, welke Schiller verder nog schreef *(Maria Stuart, Die Jungfrau von Orleans, Die Braut von Messina, Wilhelm Tell)* als bij diens bewerkingen van drama's uit den vreemde *(Macbeth* van Shakespeare, *Turandot* van Gozzi, *Phèdre* van Racine) de belangstelling en medewerking van Goethe onverflauwd bleven.

In een geheel ander licht verschijnt de vriendschap tusschen de beide toonkunstenaars, die aan het hoofd stonden van de muzikale beweging, welke in de tweede helft onzer eeuw een aanvang nam. Liszt zag in Wagner den genialen man, wiens hoog ideale streven miskend werd; en nu deze uit zijn vaderland verbannen was en niet alleen door financiëele zorgen werd gekweld maar ook telkens en telkens door twijfel en ontmoediging werd aangegrepen bij het volbrengen van hetgeen hij als zijn roeping beschouwde, gevoelde Liszt zich als mensch en als kunstenaar verplicht, zijn vriend materieel en moreel te steunen.

Wagner van zijn kant vereerde in Liszt den helper in uiterlijk en innerlijk diepen nood, en zeker was het meer dan een phrase, toen hij hem eens schreef, dat zijn vriendschap de gewichtigste gebeurtenis zijns levens was. Invloed op elkanders scheppingen hadden de twee vrienden echter niet; althans niet in dien zin, dat zij zich wederkeerig daarover uitlieten, zooals dit bij Goethe en Schiller het geval was. Trouwens, wij merkten het reeds op: Wagner maakte zijne werken zooals hij ze *moest* maken. Als schepper van kunstwerken kon hij niet anders dan gëisoleerd blijven. Raad geven kon hem niemand; men kon alleen zijne voltooide werken goed- of afkeuren. Toen Liszt aanvankelijk eenige bedenking had tegen *Lohengrin*, in zoo verre namelijk dat hij vreesde, dat het hoog ideale doch voor het gewone opera-publiek onbevredigend slot aan dit werk schade zou doen, antwoordde Wagner daarop niet eens, en toen zijn vriend bij het instudeeren van dit werk te Weimar meer en meer daarvoor in geestdrift geraakte doch niettemin de bedoelde vrees nog altijd niet kon onderdrukken, schreef Wagner hem eenvoudig: ‘Als de opvoering van mijn werk geheel

beantwoordt aan hetgeen ik van een voorstelling daarvan verwacht, zal alles - zelfs ook het slot - zich heel goed voordoen. Hier geldt het te wagen!'

Dat Wagner zich zelfs door bedenkingen van zijn vriend niet liet afbrengen van hetgeen hij overtuigd was dat zoo wezen moest, neemt niet weg, dat hij hem toch als kunstenaar hoog vereerde en tevens groote belangstelling voor zijne toonscheppingen koesterde, al heeft men, wat dit laatste betreft, het tegendeel wel eens willen beweren en gezegd dat hij het ontweek zijn oordeel uit te spreken, daar hij van het compositie-talent van Liszt geen hoogen dunk had. Het is waar, dat men uitlatingen over de composities van Liszt zelfs in Wagner's brieven aan zijn vriend spaarzaam aantreft, maar dit komt in de eerste plaats voort uit Liszt's terughouding in alles wat hemzelven betrof en waarvan hij niet afweek dan op persoonlijken aandrang van zijn vriend. Een getuigenis van dit laatste geeft een brief van 19 April 1859, waarin Wagner aan Liszt schrijft: 'Hoe zou het U nu in mijn plaats te moede zijn? Herhaaldelijk verzocht ik U, mij Uwe nieuw verschenen werken toe te zenden. De *Ideale* hebben al lang het licht gezien, maar gij zwijgt daarover. En nu lees ik weer de aankondiging van de uitgave der *Dante*-symphonie!'

Zulke uitlatingen komen in Wagner's brieven meer voor, en mocht men soms daaraan minder waarde hechten, daar zij door vriendschappelijke gevoelens en door de vrees, om onverschillig te lijken, zouden kunnen gedicteerd zijn, dan moet ik er op wijzen, hoe Wagner menigmaal ook in het openbaar een waardeerend oordeel over de muzikale scheppingen van zijn vriend heeft uitgesproken. Dit deed hij o.a. in een brief aan prinses Marie von Wittgenstein over Liszt's *Symphonische Dichtungen* (zie Deel V van Wagner's 'Gesammelte Schriften') en veel later nog in een artikel 'Das Publikum in Zeit und Raum' (Ibidem. Deel X), waarin hij met grooten lof spreekt over de Dante-symphonie, en opmerkt dat deze symphonie 'obwohl eine der erstaunlichsten Thaten der Musik, nicht einmal die dümmste Verwunderung auf sich gezogen habe'.

De bewondering, die Liszt voor den kunstenaar Wagner had, openbaart zich in allerlei. Zij blijkt uit de moeite, die hij zich gaf voor het opvoeren van *Tannhäuser, Lohengrin* en *Der Fliegende Holländer* te Weimar; uit zijne geschriften over die werken en

over *Rheingold*, welke thans nog het beste zijn wat daarover ooit is geschreven; uit de brieven, waarin hij zijn vriend aanspoort ‘tot heil der kunst voort te werken en zich niet te laten ontmoedigen’; en eindelijk niet het minst uit zijne vertrouwelijke brieven aan anderen. En die behoefte, om zijn bewondering tegenover derden uit te spreken, blijft hem ook na Wagner's dood nog bij. Een jaar na die gebeurtenis schrijft hij aan Hans von Wolzogen: ‘Meine unbegrenzte Bewunderung verbleibt dem erhabenen Genius Wagner's. Welch segenreiches Schaffen und Wirken hat er, stets beharrlich fortschreitend, seit dem *Tannhäuser* bis zu dem *Ring des Nibelungen* und dem wundervollen *Parsifal* bethätigt. Die Kunst unseres Jahrhunderts findet ihre Erbauung und Glorie daran.’

Wij kunnen daaraan nog toevoegen, dat wanneer Wagner, trots alle wederwaardigheden, is blijven voortschrijden op den weg, dien hij zichzelf had afgebakend, en ons daardoor het genot van zoo menig meesterwerk geschonken heeft, wij dit in niet geringe mate aan Liszt te danken hebben. Wat Liszt voor Wagner gedaan heeft, toen deze, verstoken van het verkeer met zijn vaderland en ver van de kunstwereld, als balling in Zwitserland leefde, is van de grootste beteekenis, en daarin ligt dan ook eigenlijk de kern van de verhouding tusschen hen beiden.

Deze verhouding was derhalve een geheel andere dan die tusschen Goethe en Schiller. Op één punt echter komen de beide dichters en de beide toonkunstenaars overeen: namelijk in hun verlangen om de dramatische kunst te idealiseeren. Doch terwijl Goethe en Schiller in hunne denkbeelden daaromtrent één waren, liepen die van Liszt en Wagner uiteen.

Het streven der dichters bestond daarin, dat zij het tooneel te Weimar tot de hoogte van een wezenlijke kunstinstelling wilden brengen. Daarop waren al hunne pogingen gericht, en dat zij daarin niet geheel naar wensch slaagden, was niet hunne schuld maar die der omstandigheden. Met de toonkunstenaars was het echter anders. Liszt had ook op muzikaal-dramatisch gebied Weimar tot een der eerste steden van Duitschland willen verheffen en hij was ook overtuigd - althans aanvankelijk - dit met aanwending van veel energie en geduld te zullen bereiken. De dramatische werken van zijn in ballingschap levenden vriend moesten daartoe de machtige hefboom zijn.

Wagner echter, ofschoon in den beginne nog eenigszins de illusie koesterende, dat de krachtige persoonlijkheid van Liszt in staat zou zijn, uit Weimar in dit opzicht iets te maken, zag al spoedig in, dat het niet gaan zou. De moeilijkheden van allerlei aard, die Liszt bij de opvoering van *Lohengrin* had ondervonden, versterkten hem in die meening, doch de dankbaarheid jegens zijn vriend voor alles wat deze voor hem gedaan had, weerhield hem lang om door krachtige argumenten aan diens optimisme een einde te maken. Liszt kwam evenwel ten slotte tot inzicht, dat zijne idealen niet te verwezenlijken zouden zijn, en de gebeurtenissen in Weimar, die hem drongen zijn positie in die residentie op te geven, brachten eindelijk te weeg dat de illusies, die in dit opzicht bij hem nog voorhanden mochten zijn, te loor gingen. Eén ding heeft Liszt echter toch bereikt. Door zijne bemoeiingen is, zooals ik reeds gelegenheid had op te merken, van Weimar de strooming uitgegaan, die de groote beteekenis van Wagner op muzikaal-dramatisch gebied in alle landen verkondigde.

Aan Weimar zijn in zaken van kunst dus nog andere herinneringen verbonden dan die van het beroemde dichterpaar. Dit neemt niet weg, dat bij het noemen van deze plaats allereerst gedacht wordt aan het tijdperk, waarin zij door de beide dichters, en vooral door den oudere in jaren, tot een tweede Athene werd verheven.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

29 Augustus.

Dreyfus' bekeering.

De wereld gaat voort met interessante dingen te produceeren, maar het gewicht van al die voorvallen verdwijnt in vergelijking van het proces te Rennes gevoerd. Het is niet langer een kapitein van het leger of een minister, over wien daar geoordeeld wordt in de zaal van het lyceum; neen, het is er om een grootere zaak te doen: het lot van een volk zal daar, voor langen tijd, worden beslist. De schuldig- of onschuldig-verklaring van Dreyfus is alleen de bevinding of de geworpen dobbelsteen wat minder dan wel wat meer oogen vertoont; maar de inzet is de toekomst van Frankrijk.

Hoe dat zoo gekomen is naar aanleiding van een onbelangrijke spionage-zaak mag men waarlijk geen mysterie noemen, want de gebeurtenissen zijn in 't openbaar afgespeeld, en over de meeningen en de gevoelens der menschen zijn geen doekjes gewonden. Het is heel eenvoudig in zijn werk gegaan, en daarom heeft het resultaat de kracht van iets dat natuurlijk is geschied.

'Les Français sont bons, mais pour cela il leur faut être heureux; depuis la défaite nous sommes devenus mauvais', heeft mij langen tijd geleden een Franschman gezegd, die het recht had voor zijn volk te spreken.

'La défaite' verklaart den weerklank dien het enkele noemen van het woord: *verraad* moest vinden in het hart van het volk. In dit geval was de verrader een Jood, en dadelijk was de naam

van Judas klaar. De term Judas volstaat voor het nationaal instinct; verder waren geen bewijzen noodig.

Naar argumenten vraagt het volk niet, het heeft genoeg aan een woord: ‘C'est clair,’ zooals de commandant Carrière zeide, toen hij niets van Bertillon's bewijsvoering begreep; ‘C'est clair’ sprak de volkslogica over de Judas-Dreyfusaffaire, omdat het een zaak gold, waarbij van geen begrijpen sprake was.

Twee machtige instellingen van de Fransche maatschappij, het leger en de kerk, hebben gezorgd voor de propaganda van de Judaslegende omtrent Dreyfus. Beide bezitten, als hiërarchische instellingen, een bijzondere kracht om een meening in een grooten kring te doen veld winnen. Zij treden op als een geheel, en hebben de middelen in handen om hun eenheid te bewaren.

In het leger heeft de man slechts waarde door zijn graad, vooral in vredestijd, wanneer de bijzondere gelegenheid tot onderscheiding ontbreekt. De militair kan alleen avanceeren door aan zijn chefs aangenaam te zijn; anders is bevordering uitgesloten, en de waarde van den man daalt tot nul. Daarom is er bij alle dirigeerende krachten der armee, van den generaal af tot den korporaal toe, een gezamenlijke meening, of iemand moest zich vrijwillig van de concurrentie naar hoogere posten willen terugtrekken. De kerk werkt eveneens als een eenheid. En die twee, leger en kerk, hebben de leiding van de hoogere klassen der samenleving, evenals ze invloed uitoefenen op de massa.

Nu ze zich eenmaal tegen Dreyfus verklaard hebben (de stoot daartoe is van den minister generaal Mercier uitgegaan), kunnen de georganiseerde conservatieve groepen door hun eigen kracht niet meer teruggaan. Zij moeten strijden voor de overwinning, en zullen bij dien strijd, daar het te doen is om een Jood en een verrader, van allerlei leuzen gebruik maken die de nationale ijdelheid en eigenliefde streelen. Tegenover zich hebben zij alleen losser verbonden groepen der samenleving en het intellect.

Er bestaat een natuurlijke tegenstelling tusschen het intellect, - d.i. het zelfstandig onderzoek, het persoonlijk geweten, - en de machtige verbinding van groote organisaties. En daardoor kunnen wij ook op zeker natuurlijk verband tusschen hen wijzen.

Ik wil die schijnbare tegenspraak door het kiezen van een voorbeeld verklaren.

Neem het geval van Dreyfus.

Hij zou, als Jood, zeker niet bij den generalen staf geplaatst zijn, indien hij zich niet bijzonder intelligent had getoond, en men kan er van overtuigd wezen dat zijn Joodsche nationaliteit hem bij examens in negatieven zin werd aangerekend, zoodra het op 't toekennen van examenpunten aankwam. Om gelijk te zijn met anderen moest hij hun meerdere wezen.

Voortaan zal de kamp voor de Joden nog scherper zijn, niet slechts bij de militaire maar bij alle examens; en voor een ras dat zijn energie heeft bewaard kan het gevolg niet uitblijven dat de intelligentie zal toenemen in den strijd om het bestaan.

Die samenhang en oppositie van intellect en conservatieve maatschappij strekt tot een gezonde ontwikkeling van de krachten der samenleving, zoolang de werking en wrijving zich binnen zekere grenzen houdt. Gaat ze die te buiten, ontstaat er volstrekte scheiding en vijandschap - dan wordt de toevoer der beste krachten onderbonden, en er volgt een verzwakking. Om bij het voorbeeld van Dreyfus te blijven, - indien zijn Joodschap alleen gemaakt had dat hij intelligenter moest zijn dan de overigen om bij den staf te worden opgenomen, zoo was dit een winst voor den staf; maar indien het maakte dat hij, ook na de opneming, weder met geweld uit den hem toebestemden kring werd weggetrokken, dan was dit een verlies.

De Dreyfus-affaire beduidt nu juist de volstrekte scheiding tusschen het intellect en de massale krachten der samenleving. En de beslissing van het proces zal uitwijzen of het persoonlijk verstand zijn rechten en zijn terrein herwinnen zal.

Het intellect - dat wil zeggen: de enkele.

Onder het leger is het, van den beginne af, alleen en uitsluitend de overste Picquart die zijn eigen opinie over de zaak durft vol te houden. Hij wordt er om verwijderd en gevangen gezet.

Zola treedt op, van de aanzienlijke schrijvers en journalisten, in 't eerst, de eenige om zijn meening te zeggen, en hij moet de vrijwillige ballingschap kiezen.

Toen hij Labori beriep om zijn advocaat te zijn, daar alle anderen geweigerd hadden, vroeg deze drie dagen bedenktijd omdat hij wist dat er zijn heele fortuin mee gemoeid was en dat hij een nieuwe loopbaan moest beginnen. Nauwlijks heeft Labori

dan aangenomen of alle zaken worden aan hem opgezegd, en de helft der lezers van zijn tijdschrift verlaat hem.

Breeder en krachtiger werd daarna de beweging tot tegenstand tegen het onrecht. Maar de conservatieve krachten sloten zich van hun kant des te inniger aaneen, en nergens is de scheuring tusschen het gewetenloos geweld der massa en het verstand der enkelen zoo helder aan 't licht gekomen als gedurende de laatste zittingen van de militaire rechtbank te Rennes.

Het leger beschouwt de Dreyfuszaak als geheel behoorende tot het leger; iedere inmenging van wie als vertegenwoordigers der zedelijke waarheid het recht willen voorspreken, wordt met alle kracht geweerd; en de mogelijkheid bestaat nog altijd dat de beweringen van ministers en generaals voldoende zullen blijken om het duidelijkste getuigenis van de werkelijkheid uit te wisschen en onnut te maken.

Maar de verbitterde en verbeten strijd heeft ook de gewetens wakker gemaakt; en bij de enkelen hebben zich velen gevoegd in de overtuiging dat er een goede kamp gestreden werd voor een wedergeboorte van Frankrijk.

Zelfs onder de militairen is Picquart niet alleen gebleven; de kalme, flinke manier waarop Freystaetter zijn verklaring heeft afgelegd toont dat het voorbeeld van den enkele én eenige ook in het leger zijn uitwerking heeft gehad.

En Dreyfus zelf is bekeerd geworden.

Want dit is inderdaad de ironie in de tragedie dezer op-levenen-dood worsteling van Frankrijk geweest, dat de man om wien de worsteling plaats greep, met zijn hart en zijn ziel tot het tegenovergestelde legerkamp behoorde als zijn voorstanders. Wanneer Dreyfus zich had kunnen verdubbelen en hij had, als geëerd kapitein van den staf, zijn oordeel of zijn getuigenis moeten geven over den teruggekeerden gevangene van het Duivelseiland, hij was ongetwijfeld met de andere militairen meegegaan, ja, hij zou het heftigst voor Mercier en Boisdeffre hebben gesproken. Want de pet met de drie gouden strepen was voor hem het inbegrip van de eer, het hoogste wat de militair kende.

En hij heeft dat denkbeeld nòch in zijn gevangenschap, nòch tijdens de eerste zittingen van dezen krijgsraad kunnen afleggen; de officier van het Fransche leger ging hem als officier boven alles.

Maar de laatste voorvallen hebben hem een schok gegeven en de oogen geopend. Ook deze intelligentie is nu tot den kant van het intellect overgegaan.

Dat Dreyfus Dreyfusard is geworden, moge een goed voorteeken blijken voor den afloop van Dreyfus' - neen, van Frankrijk's proces.

B*.

Bibliographie.

L. van Keymeulen. Esquisses flamandes et Hollandaises. Anvers, O. Forst. 1899.

Wij, Hollanders, zijn dikwijls wel wat heel gauw tevreden wanneer vreemdelingen iets goeds van ons en onze letterkunde weten te vertellen, en in onze blijdschap plegen wij schatten van toegevendheid beschikbaar te houden voor al de flaters die hun slecht-ingelicht-zijn, hun onvoldoende kennis van onze taal hen niet zelden doen begaan.

Hier echter is een vreemdeling aan het woord, aan wiens oordeel men gerust waarde mag hechten, daar hij toont op de hoogte te zijn van datgene waarover hij schrijft, en het Nederlandsch goed te verstaan.

De heer Louis van Keymeulen is Antwerpenaar van geboorte en thans leeraar aan de Koninklijke Academie te Antwerpen. Zelf schreef hij romans en vertellingen (o.a. *Andy Marks le dompteur, La fortune d'Otto Greiffer, La maison Smits*), die hem, volgens Francis Nautet, den kundigen geschiedschrijver der ‘Lettres Belges d'expression française’ een eersten rang verzekeren onder ‘un groupe de conteurs à qui est dévolue la faculté de provoquer l'émotion simple’.

Het belangrijkste in dezen bundel, die ook nog handelt over Vlaamsche dichters, over het Vlaamsche dorpsleven, over de Zuiderzee en die een weinig beteekenende geographische beschrijving van Holland bevat, zijn voor ons de studiën over Multatuli en Louis Couperus.

De heer Van Keymeulen, die voor zijn eerste opstel over den schrijver der *Ideën* een plaats mocht vinden in de *Revue des deux mondes*, weet in die studie uit hetgeen hem tot 1892 bekend was met groote onpartijdigheid de groote qualiteiten zoowel als de zwakheden van Multatuli in het licht te stellen, te doen uitkomen welke diensten hij aan zijn volk bewezen heeft, om tot de slotsom te komen: ‘il a possédé au plus haut degré deux des qualités qui font le plus honneur à la nature humaine, la générosité native et la pitié désinteressée’. De lezing van de tien deelen brieven, na 1892 in het licht gegeven, heeft dien indruk nog versterkt, zooals zij het bij elk onpartijdig lezer moet doen. De heer Van Keymeulen constateert dat, al leeren deze brieven ons niets nieuws omtrent Multatuli's wijsgeerige, zedelijke en maatschappelijke leerstellingen, zijn goede trouw er duidelijk uit blijkt.

Multatuli veinst niet, stelt zich niet aan: het is duidelijk dat hij steeds geloofd heeft wat hij beweerde en dat zijn geschriften de oprechte uitdrukking zijn van zijn gedachten, zegt de schrijver. Wat er blijven zal van den man en van zijn werk? Blijven zullen, volgens den heer Van Keymeulen, de sporen van de slagen die Multatuli met moedige hand heeft toegebracht aan *cant* en pharizeïsme; blijven zijn welsprekend beroep op gerechtigheid en medelijden; blijven zullen vooral eenige bladzijden overvloeiende van leven en diep gevoel, welke hem voor altijd dien schrijversroem verzekeren, dien hij zich verbeeldde zoo gering te schatten.

Groote bewondering heeft de Belgische publicist ook voor Louis Couperus, dien hij van *Noodlot* tot *Psyche* volgend (slechts ter loops gewaagt hij van *Eline Vere*) meent te mogen noemen ‘le moins hollandais et le plus humain des romanciers des Pays Bas’. Dat ‘le moins hollandais’ blijkt intusschen door den schrijver in betrekkelijken zin te zijn bedoeld. Immers bij de vermelding van het slot van *Wereldvrede* merkt hij op hoe in de ontknooping - de verwachting die na het doorgestane leed op den kleinen Xaverius gebouwd wordt - ‘Couperus' nationaliteit door zijn intellectueel cosmopolitisme heen breekt, en hij, zelfs als kunstenaar en dichter, een verstandig, positief en practisch Hollander blijft, kind van een ras, gewend om te strijden tegen moeilijkheden en zich te vergenoegen met het mogelijke, al streeft het naar het volmaakte’. En elders lezen wij: ‘M. Couperus, Européen par quelques parties, est resté Hollandais par d'autres et son cosmopolitisme se teinte de couleur locale’. Aan het slot van zijn opstel spreekt de schrijver de verwachting uit, dat Couperus, die zoo gaarne in Rome verwijlt, den heilzamen invloed zal ondervinden van zijne aanraking met het Latijnsche ras. ‘Pour que les idées germaniques deviennent vraiment des idées universelles, c'est dans le moule latin qu'il faut les couler’.

De liefde der eerwaarde.

I.

Es wird noch, glaub' ich, alles gut.
Nicht ruhet und schlummert Jesu Blut;
Es wirkt noch an allen Enden.
Der Herr hat grosse Dinge vor,
Des Heiles Rose kommt in Flor!
Es muss sich alles, alles wenden.

‘Want kind, elk nieuw mensch je juist zóóveel brengt, als je hem vóóruit schenkt, gelijk ieder dàt alleen heeft, wat hij geeft’, besloot Simon van Heerewaerden de discussie, of zijn dochter zou kennis maken met zijn nieuwen vriend van Neck, diens brief van uitnoodiging keilende over de eiken tafel, en daarna begon hij, als van ouds, zich op de gezwollen-mollige voetjes voort te duwen, de eetkamer van Brakenstein heen en weer.

Maria stond, als een minister aan de groene tafel, ietwat voorover rechtop, zich met de vingertoppen losjes op tafel steunend, Vader na te gaan, terwijl haar bruine oogen in 't lange, blanke, onbewegelijke profiel vol angst en liefde hem heen en weer volgden. Werkelijk, aan vreemden moest hij toch ontegenzeggelijk een gewezen zeekapitein schijnen. Want, behalve dat hij de bij dit ambt behoorende vloeistoffen in ruime mate gebruikte, gelijk bleek uit 't gestadig gezwem van zijn licht-blauwe oogen, en het aan dit ambt eigene uitzicht zuiver vertoonde in 't purpergezicht met grijzen ringbaard en rood-vereelten nek, stempelde hem de Brakensteinsche eetkamer als zoodanig. Op de geschilderde behangsels

wemelde het van Oostindiëvaarders met hooge achterstevens, waarin heele verdiepingen venstertjes, van visschersschuiten, waarin bolle figuren aan de netten, en van kruitdamp in de verte over 't bewogen water; boven de schouw met de ijzeren handvatsels was 't kniestuk van den stichter van Brakenstein - een onderbevelhebber van De Ruyter, een vleezige kop, met lange bruine haren, forsche oogen en een zwart snorretje krullend op de bovenlip - omlijst door een eiken trophee van vlaggen, pieken, trommen en kanonnen, en boven de deur hing een dergelijk portret van den volgenden eigenaar - met de Staatsvlag in den arm, een zeeslag op den achtergrond - terwijl in de eiken lambriseeringen engeltjes met schopjes en bloemen, en herdertjes met de Pansfluit en schaapjes, de landelijke rust van deze mannen des gewelds symboliseerden. Dan de afwezigheid van tapijten en de soberheid der weinige meubelen, onveranderd van den eersten rustenden zeeofficier op alle volgenden overgegaan, voltooiden de illusie, dat Vader zóó zijn kapiteinspet op kon zetten, om dáár, een tien minuten ver, van den dijk van Oude Schild de groote vloot te gaan inspecteeren, die daar immers op de reede van Texel zou liggen. Hoe zouden vreemden dan opzien bij 't bemerken, dat hij geen gewezen zeekapitein was, maar ex-idealist en ex-mijnheer van de registratie uit den Haag! En wat aan vreemden comedie moest schijnen, dat iemand met zulk een uiterlijk hier op Texel zulke galadingen, als zooeven, tot zijn dochter kon zeggen, dat was haar een vanzelfheid. Hij zei dat uit zijn ex-idealisme, heel echt, maar alleen van heel ver terug, zonder verband met het heden. Want vroeger in den Haag was hij zoo geweest, als hij nu gesproken had. Toen had hij gekund, zou hij de menschen zóó mooi gemaakt hebben, dat niemand er meer naar had durven kijken, zoodat hij natuurlijk dra geen andere waardeering van 't leven overhield, dan dat het was één bonk onverbeterlijkheid. Om toen dan nog ièts te doen, en dàt heele den Haag te bewijzen, dat 't alleen om lof en loon boog voor de leugen, flèrde hij fier zijn registratie-ambt als te-plat voor hem op straat, voorspellende, dat stand en rang er wel in alle deftigheid naar zouden komen grabbelen. Niet dàt dit dan ook gebeurde, maar dat men 't heel behoorlijk vond, dat 't gebeurde, had hem toen aan 't sarcasme

en den wijn gebracht. Gelukkig was toen, juist na den stildroeven kwijndood van moeder, de erfenis van Brakenstein afgekomen, met de voorwaarde dat hij er moest wonen, en zoo was hij dan nu sinds jaren aan het afjagen der Waddeneilanden, en wist niet meer van wereldverbeteren af. Alleen bij gala-gelegenheden brak 't ex-idealisme nog eens door. Had hij de ouwe, trouwe Mietje - van haar jeugd af trouw aan hem en haren Statenbijbel - weer eens in de keuken zien zitten als de gepersonifieerde trouw, en om haar voor den bijbel aandachtig gelaat weer gezien een aureool van herinnering aan 't ouderlijk tehuis en betere jeugd, of was hij zooals nu door die uitnoodiging van van Neck voor iets nieuws, een onbekende deur in de toekomst, een verlegenmakende onzekerheid komen te staan, dan gaf hij zich houding door zichzelf te citeeren uit zijn idealistische periode. Zoo had hij ook nu, nu zij de uitnoodiging had willen afwijzen, omdat onnoodige kennissen zoo licht worden onnoodige ergernissen, haar met wijding gewezen naar zijn vroeger zelf, en de discussie gesloten met dit wel wat uitgegalmde galagezegde.

‘Ja,’ zeide ze, want mocht hij er eerlijkheidshalve zijn, dan hield ze hem gaarne op 't niveau van zijn ex-idealisme, daar hij dan 't dichtst bij haar was, ‘ja - elk mensch je juist zooveel brengt, als je hem vooruit schenkt, gelijk ieder dàt allen heeft, wat hij geeft - mooi, maar moeilijk, Vader.’

‘Mooi mààr moeilijk? Zeg toch: mooi wànt moeilijk, meid. Aleen het moeilijke is mooi!’ even stilstaande aan 't buffet, voor een glas wijn.

Zou ze opstuiven tegen deze irriteerende alweterij? Zou ze Vader raken met zijn eigen fraaiigheden, zooals de dominee van De Burg dat deed bij diens bezoeken? Och, ze zou zich maar zien te houden aan haar laatste wijsheid: van de halve roeilappen en de heele slagen. En in een zwenk zag zij de methoden van haar omgaan met Vader voorbijgaan: eerst de wijsheid van haar achttien jaren, toen zij nog bij Tante van Schoorl in den Haag logeerde, en hem vandaar met lieve brieven aanviel ter bekeering, daarna de wijsheid van haar een-entwintig jaren toen zij met hem redeneerde en theoriseerde over 't ware leven, 't geen hem echter wanhopig zeker scheen te maken omtrent de onverbeterlijkheid van 't leven, en nu

haar laatste wijsheid van met halve lappen heele slagen te maken, haar oogenschijnlijk wanhopige wil niet aan hem te wanhopen, haar weerlooze moed hem met grapjes en lachjes in stemming te houden, opdat er plaats kwame voor ernst.

‘Bravo voor de Brakensteinsche logica, Vader! Dus, òmdat ik eigenlijk bang ben, dat ik mede mòet, ben ik heusch dolblij dat ik mêe mag. Dus morgenochtend acht uur?’

‘Natuurlijk acht uur! Lodewijk en ik zijn toch geen vrouwen, die van plannen veranderen als van japonnen! En omdat vrouwen altijd 't eerst opstaan en dan te laat komen, sta je nu op 't nippertje op, om bijtijds klaar te zijn,’ bromde hij - en dit was zijn beste lachen - en wiegde zijn opgezetheid de kamer uit.

Toen ze hem de kamer had zien uitgaan, steunde ze van moeheid, trok met matte hand een hobbelende stoel aan tafel, liet er zich opvallen, en zocht met Lodewijk van Neck's brief in de hand zichzelve op. Waarom was ze nu zoo doodsbang naar Vlieland te gaan? Had ze niet reeds lang weer verlangd naar eens een tocht over dien wilden woestijn van de Vliehors, eens een groenende, bevolkte vlakte, nu enkel zand, zon en zee, enkel wijdheid, wolken en wind? Waarom was ze dan nu bang, er heen te gaan op Lodewijk's uitnoodiging? Had ze iets tegen dien rijken, amsterdamschen patriciër, die om één seizoen de Waddeneilanden af te jagen zich een paviljoen in Vlielands duin had laten bouwen? Ze was er zeker jaloersch van, dat hij Vader totaal had ingepalmd, ze was er zeker jaloersch van, dat, terwijl de Texelaars haar spotachtig groetten als d'Eerwaarde, - zeker omdat ze wel eens niet damesachtig deed - hij de populaire man was van Nieuwediep tot Ameland toe, en boer en visscherman eerbiedig knikten, als zij 't hadden over den Jonker van Amsterdam en zijn geld! Maar goed, dat gaf hem toch geen recht op haar! Hoe duidelijk had ze hem gezegd, hem niet te willen zien! Telkens als zij met de vlet aan 't visschen was en zijn boeiertje op haar aanstuurde, had ze vliegend de netten ingenomen en hem ontzeild; telkens dat hij een bezoek gebracht had, was zij niet thuis geweest. En welk recht had hij dan nu, om in dit keurige briefje te preludeeren op haar zekere meêkomst, en al grapjes te schrijven over hun kennismaking op de Hors! Neen, ze zou niet... Maar -

Vader dan? Moest ze niet om Vader? Was hij den laatsten tijd weer niet groenende en opbloeiende? Dacht ze dezer dagen niet telkens aan dat stukje groene grond op 't strand van de Koog?... eens had ze 't ontdekt, dat groene grondje op de strandwoestijn - ze had de branding zien aanbrullen tegen dat ééne groene grondje - en in deernis had ze bij ebbe een walletje van takken en zand geworpen om 't eenzame groene grondje - en de groote wind had haar begrepen en 't walletje aangewaaid tot een duintje - en op haar groene grondje had ze lachend de vloedgolven zien aankomen en hun trots zien breken op haar werk - en ze had van trots gekleurd, toen de langs komende Joris, de strandvonder, haar had toegeroepen: ‘knap gedaen, Eerwaerde, om den Noord de baes te blijven!’ - Was ze zoo Vader niet aan 't beschermen tegen die brandingen die hem onderwoelden? Wat zou 't dan, een bezoek of wat bij een vervelend heertje, een vermaning of wat van Tante van Schoorl, dat ze met Vader niet moest meegaan, een lachje of wat van de Texelaars dat ze niet deftig genoeg deed - als Vader weer werd als vroeger? Zou Moeder 't niet goedvinden? En ze zag weer 't lieve lijdensgelaat en voelde de uitgeteerde hand op haar hoofd, en hoorde de stem vol wijding: ‘altijd Vader liefhebben, altijd, hoor kind!’ - Ja, ze zou gaan - ja, 't zou goed gaan met Vader, ja, met Vader - want voor zichzelve bleef ze angstig met die onverklaarbare vervaardheid, die alleen de ernstige kent, voor het ongeroepene en onafwijsbare.

Kernhard en vroolijk van binnen leunde Maria een vleugje achterover in de chais. De Septemberochtend was toch de Meimorgen op Texel. Alles was nu op zijn frischt! Bella gooide voor de grap met haar hoeven keitjes tegen het chaisbord aan, en Vader had bij 't aanspannen haar op den nek geklopt: ‘Zie je, Bella, liet een mensch zich zoo geduldig inspannen als jij, dan kreeg hij vanzelf wat hij nu met al zijn inspanning nog misloopt,’ en hij zat zoo vriendelijk naast haar, alsof hij zóó iets van Moeder zou gaan vertellen. De stolpen, de oude boerderijen, groen, rood, wit onder 't mauve prisma van strooien dak, piekten zóó glunder in de helderwaterige lucht, alsof al dat al-suffende en nog-springerige

goedje dat er in woonde, van nacht ook een extra-beurt van binnen had gekregen. De hemel teer en geweldig; de lucht aan alle kant vol lila; uit zee paarse wolkjes aanzeilend; onder 't aansnellen lieten ze rozige vlokjes vallen in zee, en leunden dan even-weemoedig tegen de duinen van de Koog, als hadden ze er mee te doen, dat dit niet meer het trotsche dorp was van de Commandeurs van de Groote Vaart. Maar de goudlichte duinen stonden zoo kloek op wacht om de groenende landen, blank en grijs en zwart stippelend en wemelend van 't geluidende vee, dat de glorie van nu toch hooger ging dan ooit te voren. Even de Waal voorbij, daar kwam het woord dat een mooien dag waarborgde: ‘je Moeder hield net zoo van de herfstmorgens als jij,’ en heel Eyerland door had ze genoeg aan de verbeelding van Moeder op zulk een morgen als deze.

Aan De Cocksdorp stond Beijns, de postschipper op Vlieland, al uit te zien, wie hij zou moeten meenemen, en: ‘nou, ik dacht al, dat 't narigheid zou geven met een vrouwspersoon aan boord, maar jij bent toch de juffer van Brakenstein? Nou, dan is 't best 'óor!’

‘Maar hoe ken je me, schipper? 't Is al meer dan drie jaar geleden dat ik nog eens meeging met Vader naar de Vliehors.’

‘Zou ik je niet kennen? Je zeil ken ik, juffertje, je witte vletje, en wie een schipper niet aan zijn zeil kent, leert 'm nooit kennen!’

Ha, wat een zeilweêr! De Noordwester waaide door 't Eyerlandsche Gat al maar water op; van den dijk af niets te zien dan water, krullend en spattend voortjagend. Niet dat slootje daar je anders van wal door moest kruipen om in 't water te komen, maar overal golvengedans en brandinggebruis op de ondergeloopen schorren, platen en horsen. De blazer liep, dwars door de nu-onnoodige bakentakken die in den stroom stonden te bibberen, er vierkant op in, met gierende vaart onder den Eyerlandschen vuurtoren door, recht op Vlieland aan, hupsch glijdend op en duikend in de golven, precies als de dolfijnen, die hun grappig brutale duikelingen maakten, als bestonden er geen visschers die hen verwenschten. Lage wolken lieten zoo nu en dan een drop vallen, puur uit de pret, want helder en vroolijk zetten ze uit 't noordwes-

ten aan naar Friesland, zonder een lapje nevel, allemaal vroolijke wolken en vlakbij.

‘Daar is je rijtuig al,’ zei Beijns, aan 't roer.

Maria tuurde, tuurde - neen, niets dan in de verte de duinen van Vlieland - ja toch, heel in de verte, waar de zee-horizon zich donker afteekende tegen de lichtere luchtlijn, ja, een zwart stipje.

‘De postkar,’ wees de schippersknecht.

- Neen, niets te zien - o ja, 'n streekje uit de lij één nog kleiner stipje, - soms.

Daar schuurde de blazer al over den grond, nog eens wat langer, en bof daar ging ze op 't zand zitten, met niets dan water voor den boeg. Een vreedzame stranding!

Langzaam aan naderden de zwarte stippen. Aan den lijkant naderde 't vlugst 't postkarretje met één paard, dat dapper door 't water draafde. De schippersknecht deed een leeren broek over de kaplaarzen, sloeg de brievenzak over den schouder, zette de beenen over boord en zonk in - neen wandelde kalm in een voet spattend water naar het postkarretje. Aan den loefkant, daar was hùn wagen, een oude vierwielige kleedwagen met twee paarden, en dàt was dan Lodewijk, die voerman met blonde snor en - tenminste niet zoo modisch en vervelend als zij gedacht had?

‘Morgen, schipper! Prachtige jacht, meneer! Freule, onze gelukkige kennismaking op de Vliehors!’ riep hij met heldere stem, maar even opziende van de paarden.

‘Vooruit, de schuit begint al weer te rijden!’ riep Beijns, die den vloed voelde opkomen.

De paarden schrikten, nu de schuit tegen den wagen aanbeukte.

‘Vlug, juffer, wil ik je dragen?’ schreeuwde Beijns.

Vader was al over gesprongen.

‘Neen, ik kan 't zelf wel!’

Zij klom op 't zijboord, zich aan een fokketouw vasthoudende. Hier hoorde zij nog meer het dof bruisen van uit het Eyerlandsche Gat aanwaaiende water, en hier was 't een waagstuk ... maar ze voelde, dat onder 't stormgewaai de mannen glimlachend keken, of zij zou durven... ze wachtte nog op een meêdeining van de schuit, kneep even de oogen dicht - en daar was ze op de voerkist in den wagen terechtgekomen, en hield zich aan Lodewijks arm vast.

‘Zitten, freule!’ lachtte hij, en nauwelijks zat zij naast Vader, of staande op de voerkist, zette hij de paarden aan, en daar klotsten ze, ja vooruit, maar zee in! Wat een wilde rit! De wind flappend, roffelend en klepperend met de zeilen van den wagen; de zee spattend tegen de borsten der paarden, dof kletsend tegen den bak van den wagen; de paarden schichtig 't schuim afschuddend dat hun om den kop vloog, en steeds voort in 't alomme wilde, woelende water! Zij die elke zee kende, en met haar vletje meester bleef van elk water, huiverde nu.

Lodewijk was op de voerkist voor Vader gaan zitten, de voeten tegen een paard aan om ze droog te houden. Alle drie waren stil, en luisterden naar 't gewaai en gebruis. Maria voelde, dat dit een moment was. Met deze oude kleedwagen en die tobbers van paarden over een zandplaat te vluchten voor den vloed, dat was toch...

‘Woest mooi,’ zei Lodewijk, even met zijn blauwe oogen naar haar opziende.

Zij knikte, even verschrikt, dat hij zeide wat zij dacht.

Na een tijd van zwijgende kennismaking keek hij weer even op: ‘vreemd dat we nu rijden over de straten van 't eens zoo groote dorp West-Vlieland!’

Hoerah knikte ze: die Amsterdammer was dan toch een mensch, die verstond den tragischen strijd der Waddeneilanden tegen de zee, die om Friesland te beschermen tegen de Noord-Zee, zelve zich weerloos moesten wagen aan die aanbulderende, onvermoeibare woede!

Langzaam wonnen ze op het water; de paarden werden alleen nog maar aan de hoeven nat; en dra rees de Hors onmerkbaar uit zee. Hoewel ze nu het zand bereikt hadden, moest Lodewijk de paarden steeds aanzetten, want 't water was nog aldoor aan het opkomen, zoodat de voorwielen al 't droge hadden, terwijl de achterwielen nog in 't water waren. 't Was meer jagen en vluchten dan rijden, en hoewel de paarden afgewerkt en moede waren, keken ze telkens zenuwachtig om, als vreesden ze, dat de zee hen zou inhalen.

‘Wat 'n eenzaamheid!’ zei Lodewijk tot Maria, aan wie hij ook zijn mededeelingen over de jacht moest richten, waarop dan Vader die stijf achter hem zat, hem tegen zijn achterhoofd antwoordde, ‘wat 'n wereld van eenzaamheid!’ waarop zij nadrukkelijk knikte.

Breed en effen breidde zich de Vliehors voor hen uit; een vlak wijd land van zand, doodeenzaam aan alle kant, tegen hier en daar een baken had de wind wat zand aangewaaid, en van een takkebosch of wat ander verhevenheidje ook, maakte hij een duintje, om dat straks weer uit elkaar te waaien. Het witte zand glinsterde als diamantgruis op het goud van de zandplaat, aan de loefzijde omlijst door de witte brandingen der donkerdreigende Noordzee, aan de lijzijde door het zoetelijker gestoei der Zuidzee. Oneindige strepen wit zand, op den Noordwester aangewaaid scheerden den grond, altijd nieuwe strepen, zoover als men kon zien, tot Vlieland's duin toe.

‘Precies jachtsneeuw,’ wees Lodewijk, de paarden er dwars doorheen sturende.

‘Ja, je zoudt zeggen: alles is hier weggevroren en alles zal nog wegvriezen - en de lucht is toch zoo vroolijk en zoo vol zomer,’ lachtte ze.

Lodewijk schrikte van blijdschap. Kende hij dan haar, die bij deze stem behoorde, deze vrouwelijke stem van zekerheid en zachtheid, van gezang en gebed? Neen, hij had haar nooit gezien. Dat gezicht, of liever die twee gezichten, want bij één omfloersd, zoekend oog, was de eene neusvleugel en hoekmond gelaten neergetrokken, en bij 't andere verbaasde en zingende oog was de andere neusvleugel en hoekmond koen omhoog gebogen, hij had ze nooit vroeger gezien. Die oogen, groot en bruin in de blauwende pupil, hij had ze nooit ondervraagd of er vindende in gedwaald. Vanwaar dan dat hij haar kende, kende als zichzelf?

‘Daar is 't paviljoen Maria.’

‘Waar die paal op 't duin staat, Vader?’

‘Juist, kijk, Hendrik hijscht net de vlag!’

Het rood en wit van de nationale streepte vroolijk en verrassend op de dreigluchten van de Noordzee, en zoo trotsch wierp zij hare banen, dat Maria hier reeds haar vroolijk geklapper meende te hooren. Maar o, daar kwam de angst der laatste dagen weer boven! Wat zou het toch moeten worden? Waarom was die Lodewijk niet zóó geweest, dat zij hem had kunnen bèhandelen, dat zij hem had kunnen bèhadelen als een mensch, misschien heel goed en nuttig, maar toch heelemaal buiten haar om? Waarom kènde zij hem, kènde ze hem

als een grooten, sterken man, tegelijk een jongetje, dat ook nog zoo kon huilen? Wat zou dat toch moeten worden? Waarheen dan toch? Kon ze maar zoo altijd doorrijden, onder 't gebruis en gebulder van zee en wind over de Vliehors, maar 't duin naderde daar al, de vlag werd al grooter - en dan? en dan? Wie kon zeggen, wat dàt zou worden? -

'O de wanhoop van je eigen zweep te zijn!' riep Maria, zich zettend op het duin. Hoe laat was het nu? O eerst één uur! Was dàt dus pas een paar uur geleden, dat Lodewijk haar zijn zitkamer opende, en zij, er op rekenende hier wat jacht-bombarie en hoogstens wat Fliegende Blätter te zien, er vond: een grooten sterken man, die wist waarom hij waarheid en echtheid liefde, en waarom hij lafheid en aanstellerij haatte, toch een jongentje, dat met zijn viool kon zitten huilen, dat hij 't leven niet aankon! Was dàt pas een paar uur geleden, dat elk woord van Lodewijk in haar ziel als een vorst werd begroet, dat zij elke beweging van hem bewonderde, dat zij zelfs begreep waarom hij dingen moest missen, anders wel begeerenswaardig, maar niet behoorend bij Lodewijk - en, dat ontroerende weelde! en dat Lodewijks verbazing, en eerbied, en sympathiek zwijgen, en stralende moed mede hadden beleden, dat het zoo was, dat er niets meer aan te doen was, niets!! Natuurlijk, ze hadden gedaan alsof er niets gebeurd was, natuurlijk Lodewijk had zich beschikbaar gesteld voor zijn gasten, natuurlijk was besloten, dat hij zou gaan jagen met Vader, en zij zou gaan dwalen door Vlieland - maar ondertusschen, gebeurd was het, en ongedaan kon 't niet meer gemaakt worden. - Ze was de groote geitenkudde der Vlielanders gaan opzoeken, en ze had haar evenals de vorige maal gevonden in de duinwildernis van 't eenzame Posthuis, en ze had haar zien springen en huppelen duin op en duin af, en ze had de jonge geitjes gelokt en voor hen wat duinwikke met de roode en paarse vlinderbloemetjes gezocht, en gehoopt, dat dat andere maar inbeelding was - maar neen, 't was gebeurd en ongedaan kon 't niet meer gemaakt worden. Ze was gesneld duin op, duin af naar 't strand, en ze had ze op de Hors gevonden, evenals de vorige maal, de duizende en duizende zeevogels: de heele

conciliën van lieuwen, de zeeëksters, met hun enorme rood-oranje snebben, soezend op hun éénen rood-oranje poot en te lui om den tweede onder de vleugelen van daan te halen, dan op hun éénen poot wat weghuppend, toen zij dwars door 't concilie heenging; de groote witte bergeenden, diep-zwartgerand, die schichtig voor haar opvlogen; die grappige bontekluiten, huppend op de hooge scheeve stelten, fijn parelgrijs en zwart en wit geteekend, als naar Vlieland verdwaalde Japansche ooievaartjes; de heele velden van meeuwen, mantelmeeuwen, blauwe meeuwen, vischmeeuwen; de op en neer en dwars door de grooteren doorschietende strandloopertjes: de strandpluvieren, tureluren, knotten, sterretjes; ze had ze allen gevonden en herkend, en ze hooren krijschen, en schreeuwen en fel victorie roepen boven het gebulder van zee en wind uit - maar, o wee, er was niets meer aan te doen, het was gebeurd en er viel niets meer aan te veranderen!

Terug was ze gesneld, 't strand langs, 't hoogste duin op, en tegen den top gaan zitten om ziende op de onrustige zee, rustig van binnen te worden. Goed, nu zou haar hart dan eens zijn laatste woord mogen zeggen, en zij zou richten, goedertieren en eerlijk, als een vader over zijn zoon. Dus 't was dan Lodewijk? Ja, 't was Lodewijk. Maar wat wàs Lodewijk? Zie, daar langs de horizon schoof een stoomboot, een groote toevlucht voor hen die er in woonden, een wonder van macht voor die haar regeerden. Maar wat was hààr die stoomboot? Geen toevlucht, geen sterke macht, geen hulp in ellende, niets dan een stoffeering, een opsmukking, even interessant, straks graag ingeruild voor een Texeler schuit of Noorsche bark. Zoo was haar Willem van Daalen geweest, die goede Willem, met wien zij nog geëngageerd was geweest, en die nu al burgemeester en huisvader te Delftshaven was. Hij was zoo heusch goed voor haar geweest, en zij waren samen nog veel bedroefder geweest dan alle familieleden, toen het niet ging - en hoe dankbaar was zij nu en hij zeker ook, dat zij het toch maar gezegd had: ‘'t ligt niet aan jou, maar ik vind je vervelend!’ Toèn had ze toch ook eerst gedacht, dat hij 't was, hij alleen? Toèn was het ook overal onveilig geweest, en bij hem alleen veilig? Maar - 't was toen geweest: voor een tijd, en wat er maar voor een tijd is, is er toch eigenlijk niet; 't was toen geweest: vergeetbaar, en 't

vergeetbare heeft toch voor 't hart geen waarde! En nu, nu ze al zoo oud was geworden, al vijf en twintig in plaats van toen twintig, nu ze zoo gemakkelijk en gelukkig kon vergeten, omdat ze al zoo mooi oud was geworden, nu zou Lodewijk toch zeker ook zijn voor een tijd, een ding wel mooi misschien, maar vergeetbaar?! Neen, neen - en met bestraffenden ernst zag Maria haar ziele aan - neen, ontsteel der eenzaamheid niet haar schoonste gave: eerlijk te maken! Neen, geen sentimenteele freulesachtigheden, hier op 't eerlijke duin, voor de eerlijke zee geen receptiegeleuter! Lief, neen lief had ze Lodewijk niet; 't liefste had ze, dat hij een ding was, een vergeetbaar ding. Maar wat hielp 't, of zìj hem niet lief had; hìj had haar lief. Zijn liefde was een victorie, over haar; als een triomftocht: voorop de veldheer op den schimmel, die danst op de dronkenmakende muziek, zijn witte vederbos wapperend op luchtige windjes; de soldaten, de kransen op de bajonetten, keizers van trots en goedig lachend, dat ze 't zoo kwaad niet meenen; en al zou de vernederde prachtstad willen weenen en rouwen om haar neerlaag, wie zal 't merken, nu alles lacht en vlagt, de lichte lucht en de gloriezon met de overwinnaars? Zoo trotsch en triumfeerend was zijn liefde. En onweêrstaanbaar, zie, zooals daar de vloed onwederstaanbaar is. In lange gelederen rollen ze aan, rij na rij, de vloedgolven, zich hoogop zwoegende, hoogop, om op hun hoogst geklommen, bij 't overkrullen breed hun bravoure uit te bruisen en zich dan brutaal uit te breiden, uit te breiden over 't weerlooze strand. Soms ook breken ze even de gelederen, en stooten vroolijk op elkaar de vloedgolven, en zingen een zang van trots, om dan met bruisende breedheid te overweldigen het weerlooze strand. Wie weêrstaat dezen vloed, opgeklommen uit de kolken der zee, wie wijkt niet weerloos voor zijn geweld? Zoo onweêrstaanbaar was Lodewijks liefde. Vereeren deed die liefde haar niet, vernederen ook niet, want och, Lodewijk scheen voor een stadsmensch nog al tamelijk, alleen overweldigen deed die liefde haar, in de eerste plaats overweldigen deed die liefde haar. En evenmin als dit strand daar op den vuurtoren van Terschelling dezen vloed kon ontvluchten, evenmin kon zij ontwijken zijn liefde, zoo onweêrstaanbaar.

‘Maria!’

Wat? Dat was toch zijn stem? Natuurlijk, die jager zoo echt-natuurlijk en goedig met zijn blonde snor en trouwe, blauwe oogen, dat was Lodewijk. Natuurlijk, niemand was zoo ongegeneerd eerbiedig en zoo bekoorlijk schuchter. Dit was dan nu de onweêrstaanbare overweldiger, Lodewijk, een heel behoorlijke, heel gewone jongen; en die dorst haar te nemen, zoomaar...?

‘Maria, neem me niet kwalijk, dat ik je even kom storen ik zal je niet lang vervelen. Ik moest je maar even waarschuwen, dat je aan den buitenkant van 't duin blijft, want den binnenkant gaan we afdrijven.’

‘Van wien mòest je dat, Lodewijk, want Vader weet toch best, dat ik niet voor de geweren loop, als ik de drijvers hoor?’

‘Van wien? Wel van mezelf, Maria. Ik was angstig, dat je.... maar nu is 't mooi zoo. Ah, wat is hier de zee prachtig, en hoor je het beuken van den vloed? Nu, tot straks!’

Ze balde den vuist naar hem. Wat had hij angstig te zijn om haar! Welk recht had hij op haar? Maar de vuist zakte in haar schoot en zij balde de vuist tegen zichzelf. Want o wee! ze vond het toch ook zalig, heerlijk, dat hij angstig om haar was geweest, en o, ze strekte de handen naar hem uit, dat hij toch zou weerkomen, zou weerkomen, zou weerkomen, om dan zich te schamen, in traan op traan zich te schamen, dat ze zoo naar hem verlangde, dat ze toch had moeten bukken voor den overweldiger, voor zijn liefde.

En met een bitteren trek om den mond bleef zij lang, lang proeven de wrange eerlijkheid: want zij wilde 't lokkende leven in, maar o wee, dat domme leven zou haar met een excuusje bemodderen, eindelijk vertrappen; want och die liefde van Lodewijk?.... och de goeje jongen kon 't nu eenmaal niet helpen.... en haar taak toch Vader te steunen, was tienmaal mooier dan Lodewijk de hand te reiken - en toch zijn liefde wàs een macht, een zoo enorme macht over haar, dat het Gods wil wel kon zijn over haar, en toch kòn het Gods wil niet zijn over haar, want dan moest zij die met vreugde kunnen doen - o bitter, bitter smaakte zij de wrange eerlijkheid.

II.

‘Juffer, nou staet ie wel stevig’, zei Stevens, nog eens met moederoogen van zorg naziende, of de wieg wel vast in de vlet stond. ‘As een muur’, mompelde hij, de spanning der touwen, die wieg aan mast en bank meerden, nog eens na-voelend, ‘en de zee zal 'm wiegen, nog zachter dan zien grootje,’ vervolgde hij tegen Maria ‘en de juffer kan stillekes doorzeilen, g'n zeil omgooien of laveeren; de juffer heit een lief labberwindje voor den kleinen man.’

‘Ja Stevens, dan gaan we nu maar. Je duwt me dan een flink eind van de pier, dat we dadelijk wind pakken, maar voorzichtig, dat je me den jongen niet wakker maakt.’

‘Bestig juffer!’ en Stevens nam de pet af, want nu zou 't gebeuren, nu zou hij ze goeden dag zeggen. Maar 't wilde niet vlotten met die mooie woorden, die hij vannacht bedacht had, om de juffer te bedanken voor haar liefde bij de omstandigheid en 't sterven van zijn dochter Dirkje, en nu weer voor den kleinen man.. Hij stak de hand uit - maar jawel, toen hij dat dappere freuleshandje in zijn knuisten voelde, toen werd 't hem heelemaal te machtig. Maar Maria hielp hem er door. Ze begreep wel, waarom die blauwe oogen - doorzichtig water-blauw in 't bruin gevoorde en vereelte gezicht - zoo deemoedig groetten, wel waarom die bonkige ex-stuurman, die de groote vacantie zijns levens was komen genieten op zijn geboortedorp en wiens vreugde toen verscheurd en vertrapt was door zijn lieve Dirkje en door hèm, nu daar zoo stond te rillen en te beven, zooals hij voor geen orkaan gerild had - ook wel, dat hij daar, met zijn pet in de hand en enkele vlokken haar wuivend over den kalen schedel, haar eerde, verhief, verheerlijkte zooals zij in haar leven nooit meer zou vereerd worden, terwijl toch zijn bibberende mond niet meer wist te zeggen, dan: ‘juffer bedanken voor Dirkje.... God zal 't de juffer.... Goeje reis met den kleinen man.... lief labberwindje....’

‘Dag Stevens, kom nu gaan we.’

Hij sprong op de pier, en zij ging op het stuurbankje zitten, zóó, dat ze even door de spleten der groen-saaien wieggordijnen door, iets wits zag schemeren, en zei nog eens tot Stevens ‘kom, nu gaan we maar.’

Behalve wat kinderen, stonden er een paar loodsen en een praatvrouw toe te zien naar 't afvaren van de vlet, maar Maria en Stevens merkten niets. In de volmaakte ongegeneerdheid, waarin men alleen is als men goed is, zeiden zij alles, en zwegen ze alles naar ze wilden, zonder eenige brutaliteit.

‘Zou je denken, dat hij doorslaapt tot huis toe? Of zou ik 'm?’

‘Neej, laat 'm slapen juffer. Slapen is eten en drinken en leeren bie mekaar. De juffer weet, van z'n flessie onder de dekens?’

‘Kom, dan gaan we maar, daar is net een windje, Stevens.’

Voorzichtig zette Stevens een boom tusschen de roeipennen van de vlet, en duwde, schoof haar, den boom losjes tusschen de vingers houdend, zachtjes aan zee in.

Maria dankte hem met een knikje, dat hij zoo voorzichtig deed, zei nog:

‘Zeg aan je vrouw, dat ze nu eens gauw naar Simon komt kijken,’ maar toen Stevens wat luidruchtig riep: ‘niks vaster 'oor, 'k zal 'er aigens brengen!’ legde zij de wijsvinger op den mond, wees naar de wieg, gaf Stevens een laatsten lach en knikje, nam 't roer vast in de hand en ging letten op zeil en wind. Haast bang ging ze alles na, - maar elk touwtje zat op zijn plaats, en 't wimpeltje wiebelde zoowat naar 't Oosten, en stille wolkgroepen van berglandschappen en eenzame peinzers schoven droomend langs den klaren hemel. Onderwijl was de vlugge vlet al aardig zee in geloopen; ze kon nog maar even Stevens op de Vlielander pier goedendag wuiven, en voelde zich toen alleen in haar vlet met haar jongen. Haar vlet - met den kalmen blik dien we eerst dan op de dingen hebben, als ze voorbij zijn, zag ze nu eerst hoeveel haar vlet haar geweest was. Als Vader weer eens zoo in-droevig zijn leven verdierf, en haar moedeloosheid haar influisterde, dat zij dien onverbeterlijke maar aan zijn leelijke lusten moest laten, hoe had 't dan haar gesterkt, als zij alleen in haar vlet een middag was gaan vechten tegen wind en golven, en hoe was zij dan uit de vlet gestapt in de zekerheid dat Vaders verkeerdheid 't niet van haar liefde zou winnen! Of als zij zelve eens een van die onverklaarbare dagen had, dat 't mooiste plekje van Brakenstein haar verveelde, zij haar liefste bloem niet aanzag en zelfs een stil uurtje met haar bijbel op haar kamer haar

niet genoeg opbeurde, zoodat ze alles volkomen minachtte, alles, iedereen en zichzelve grenzeloos minachtte, hoe had ze dan een morgen kunnen gaan visschen met haar vlet, en trotsch haar vangst aan Vader getoond, en zingend de netten gaan drogen, en de vlet schoongeboend en gepoetst! Hoe trotsch had ze op haar wandelingen haar vlet zien liggen onder zijn afdak, groenig wit gelakt en 't koper goed in de poets, zóó keurig en welverzorgd, als zelfs de vlet van 't koninklijk jacht in de haven van Nieuwediep niet was. Maar nu bij haar jongen, wat was nu haar vlet! Speelgoed? ja speelgoed, of neen al niet eens meer speelgoed, want men gaat toch niet spelen, als men zijn grooten inzet gewaagd heeft, en 't er om gaat, om 't leven zelf?! Later, als haar jongen was opgegroeid tot een jongen, om God voor te danken, tot een levend lied op haar liefde, dan zou de vlet weer in eere zijn, en opperste spel voor haren jongen en misschien ook wel weer voor haar, want is 't heerlijk te spelen vóór men 't leven kent, 't eigenlijkste spel begint toch pas, àls men 't leven kent. Maar nu, wat was de vlet nu anders dan een ding om te gebruiken voor haren jongen, een nuttig ding vandaag, nu ze zoo licht voortdeinde, een groote wieg voor haren jongen, morgen 't meest vergetene ding van de heele wereld, als haar jongen iets anders noodig had. Ja, ze had 't straks wel goedig, maar toch belachelijk gevonden van Stevens, dat hij zich verontschuldigd had de mooie vlet geschaafd en beschadigd te hebben bij het indragen van de wieg, in plaats van dat hij er zich op beroemd had, den kleinen man uit huis in de vlet te hebben gezet, zonder hem wakker te maken, want een deur niet schaven, dat kan ten slotte een paard ook nog, maar een kleinen man wèl de volle maat van zijn slaap geven, dat kon een koningin soms nog niet. Neen, nu was alles niets bij haren jongen, en deze zóó volkomen 't middenpunt van de geheele wereld, dat ze zich den tijd al niet meer kon herinneren, dat 't anders geweest was. Ja, wanneer was 't ook weer geweest, dat gesprek met Vader?? Wel wist ze nog precies den dagtijd en 't gesprek-zelf. 't Was geweest na de koffie: Vader was goedig gestemd; de tuindeuren stonden open; een schuine zon vroolijk door de roode gordijnen; het ruischte vriendelijk in de Brakensteinsche boomen en op de Texelsche reede exerceerden

een paar marine-kruisers; en tot haar eigen verbazing had ze 't Vader ineens gezegd:

‘Vader, ik vraag u toestemming om 't kind van Dirkje en hèm aan te nemen als mijn kind.’

‘Kind van Dirkje... wat, wat is dat: kind van Dirkje en hèm?’ had Vader zich verbaasd, maar dat Vader zich zoo dom gehouden had in dat wat hij zoo goed wist, was haar 't bewijs, dat hij wel zou toegeven, en dus had ze hem onwrikbaar voorgehouden:

‘Ja, 't kind van Dirkje Stevens van Vlieland, dat blijkt van hèm te zijn. Maar nu Dirkje gestorven is, en Stevens hèm schreef, dat hij nu moest zorgen voor zijn kind, omdat Stevens en zijn vrouw zich daartoe te oud voelen, heeft hij geld gestuurd en geschreven, dat hij wel de kosten der opvoeding kan dragen, maar meer niet. En toen Stevens me dat vertelde hebben we natuurlijk 't geld teruggestuurd, en nu ben ik besloten den jongen aan te nemen, als u 't goedvindt.’

‘Waarom zou ik het niet goed vinden? Is niet de liefde voor een aangenomen kind goddelijke liefde, en de liefde voor 't eigen kind natuurlijke liefde? 't Is alleen de vraag of jij in staat bent tot zulk een liefde!’ had Vader toen wat uitgegalmd op den toon van zijn ex-idealisme - 't zekerste teeken, dat hij er innerlijk erg tegen was, maar 't niet dorst te erkennen - en zij had toen heel onnoozel Vaders ex-idealisme maar letterlijk genomen, was hem om den hals gevallen en had hem gekust en bedankt, dat hij haar toestemming had gegeven; - en terwijl ze daar over zijn schouder heen, den zonnigen, ruischenden tuin inkeek, had ze den kleinen jongen, met de groote, blauwe oogen van zijn moeder en een bouquet klaprozen in de hand, daar zien komen aanloopen in de zon naar Vader toe, die er veel liever uitzag, jonger, stiller en eerwaardiger. Dat alles wist ze nog precies en zou ze nooit vergeten, maar wanneer 't gebeurd was, dat zou ze nooit weten. Ook niet, wànneer ze naar den dominee gegaan was. Wel, dat het een avond was geweest, en dat het al zwaar schemerde onder de marktlinden van De Burg toen ze aan de pastorie aanschelde. Ook, dat ze toen aan den goedigen dominee op de studeerkamer alles had verteld, die wel wat onhandig was geweest, maar die toch heel bezorgd was

geschrokken, of ze wel wist wat ze deed, en wat de menschen zouden vermoeden en lasteren. Ook, dat ze toen geglimlacht had: dat ze helaas mensch genoeg was om dat precies te weten, waarop hij haar toen beloofd had, bij den Burgerlijken Stand alles voor de naamsverandering in orde te maken en vast het Doopboek had bijgeschreven, zoodat zij 't nog vóór zich zag, het oude boek - enkel geel leer, oude kerklucht en perkamenten deftigheid - waarin zijn pen kraste, terwijl hij haar nazeide: Simon van Heerewaerden; Vader onbekend; moeder: Dirkje Stevens; getuige: Maria van Heerewaerden; geboren 3 Juni; gedoopt 14 Juli. Dat zou dus nu Zondag zijn. Maar wàt was het nu? O ja, straks had ze aan Stevens gevraagd of het gauw Zondag was - maar gelukkig, 't was eerst Woensdag. Nu kon ze eerst zien, of 't verhuizen hem geen kwaad deed, anders kon ze den dominee nog zeggen, dat ze het een keer uitstellen zou. Anders zou 't heerlijk zijn die Doop. Voor God en menschen openlijk zeggen, dat zij zou liefhebben, wat hij had behooren lief te hebben, dat zij zou bidden en werken voor dat kind, waarvoor hìj zijn bloed had moeten kunnen storten - of neen, hèm zou ze vergeten, zóó totaal vergeten, dat ze niet eens meer wist, dat ze hem vergeten was; er zou alleen maar zijn: de kleine Simon en zijzelve voor de ongeziene verte, en dan zou 't haar zeker zijn, dat God den kleinen Simon zou leeren loopen in die ongeziene verte, en dat haar jongen dan zou zijn een zegen voor haar Vader, en dan zou 't haar heel zeker zijn, dat dit niet haar bravigheid was, maar een verrassing Gods, een opgloren van een toekomst van hemel en heerlijkheid, een geschenk van Gods gratie, een ontvangen van liefde, in liefde en tot liefde. En wat Vader daar bij ongeluk in zijn ex-idealisme gezegd had, 't zou zeker zoo zijn, zeer zeker: de liefde voor een aangenomen kind is goddelijke liefde. Want ja, al is er in de natuurlijke liefde voor 't eigen kind ook wel een moment, dat boven de menschelijke, natuurlijke liefde uitgaat, in de liefde voor 't aangenomen kind is dat onverplichte, dat milde, dat onverdiende, dat de liefde Gods tot het wonderlijkste en hoogheerlijkste van alles wat er ooit was en ooit worden zal, stempelt. Was 't echter geen vroomheidshoogmoed te denken, dat zij zóó zou kunnen liefhebben? Was 't geen zelfbewieroooking,

bij wat ze aan zichzelf en haar Vader had te dragen, ook dit nog zich op te leggen? 't Kon zijn - wie kent zichzelf? Maar was dit een liefde, die haar naar de hel zou brengen, dan liever met die liefde naar de hel, dan zonder die liefde naar den hemel. Want zoo absoluut had zij haren jongen lief, dat zij onmogelijk kon uiteenrafelen waarom zij den kleine liefhad. Was het uit medelijden met Dirkje, die zich letterlijk dood geschaamd en geschreid had, en die eerst een half uur voor haar sterven, sterk genoeg was geworden om te smeeken: ‘of de freule heur jungsken zou bedenken?’ Medelijden misschien met dat kereltje, dat zoo vragend en starend haar aankeek en zoo zoekend om zich zag en met zijn rimpelige handjes en oud-ernstig gezichtje zoo erbarmelijk en gewichtig deed? Of was het uit wraak en haat tegen hèm, dat ze het door hem in bangheid ontvluchte kind, zou opkweeken en opsterken tot een eeuwige beschuldiging, tot een onbedaarlijken schrik voor zijn geweten, tot een dagelijkschen beul, die elk feestelijk uur hem kon bederven door gruwelpijnen en uit elken slaap hem kon verschrikken met nachtmerries? Want haat had ze toch genoeg tegen hèm - ja 't was haar, of ze hèm mocht haten, over hèm mocht een vloekpsalm zingen, hèm mòest stellen beneden een vijand, hèm moest houden voor een infectie-ding, dat men uit liefde wegdoet, dooddoet - haat had ze tegen hèm, den moordenaar van Dirkje, tegen dien moordenaar, die een excuus stuurde en veel geld om zijn moord goed te maken! Was het dan niet uit haat tegen hèm, dat zij den kleinen man liefhad? 't Kon zijn, dat ook dit een geheime motor was - maar neen, toch niet de eigenlijke, niet de voornaamste motor harer liefde. Want al zou ze heden 't doodsbericht van hèm ontvangen, zoodat ze hèm niet meer kon haten, haar liefde voor den kleine zou blijven. Juist dat ongemotiveerde van haar liefde, juist dat irrationeele, dat ze iets liefhad wat daar uit de lucht was komen vallen, dat haar geheele leven zou revolutioneeren, waartegen haar Vader en haar eigen bangheid haar waarschuwden, waarover de wereld haar zou uitlachen en belasteren, juist dat onbegrijpelijke, onverdedigbare van deze liefde, die ook onbegrepen en niet te verdedigen haar zoo gansch en al overmeesterde, dat maakte haar er zoo vast in, zoo rustig, zoo eerlijk, dat ze

alle bezwaren er van kon optellen, en ze toch niet zou kunnen loslaten.

Hèm had ze zoo geheel anders liefgehad; ze kon er nu zoo rustig aan denken. Dáár, vlak bij 't Posthuis, had zijn paviljoen gestaan - onlangs verbrand door de Vlielanders, zooals het heette. - Hoe herinnerde zij zich nog alles! Na dien morgen met Vader, na den rit over den Vliehors, was ze wel nooit meer op 't paviljoen geweest, maar 't was zoo in haar geheugen gebrand, dat ze 't nog steeds zag, 't nonchalante gebouwtje, tusschen de hellingen van twee duineu in, half gekeerd naar zee en half naar de eenzame wildernis binnen de duinen, met zijn aristocratisch interieur van sobere weelde en beschaafde manieren, dat ze nog steeds hoorde het wapperen van de welkomstvlag aan de enorme steng in het duin geplant. Hij was meer op Brakenstein gekomen, maar heel teer en voorzichtig. Hij had van zijn rechten als erkend minnaar zeer weinig gebruik gemaakt; hij had met de oogen van een geslagen hond haar zoo meewarig aangekeken, als vroeg hij excuus voor zijn overwinning, dat zij behoefte had gehad om hem te troosten en te zeggen, dat zij toch volkomen tevreden en dankbaar was. Dan ging hij heen, heel bescheiden, enkel beleefdheid, vol dankbaarheid en vroolijkheid - maar zij zag dan dat dat alles gewild was, met op elkaar geklemde tanden volgehouden, om te bedekken een afgrond van wanhoop, een absolute wanhoop, dat 't voor hem uit was, voor goed. En dan in de zekerheid, dat ze hem kon helpen, spande ze na een slapeloozen nacht, het zeil op de vlet en vloog, vloog naar hem toe, door elke zee, bij elken wind, en dan, als ze nog in 't Eyerlandsche Gat was, dan werd de wimpel van 't paviljoen reeds driemaal ten groet geheschen en bleef die haar 't wellekom toewapperen; en dan kwam zijn boeiertje onder Vlieland uitschieten, en dan ontving hij haar met een uitbarsting van vroolijkheid, zoo jubelend en zoo echt, dat al die geheime wanhoop weg was en hij werkelijk was een man, een mensch die er niet anders wilde zijn, dan hij er was, een vorst, dien ze bewonderde, - want vorstelijk en bewonderenswaard is ieder wezen, dat eerlijk zich uitleeft, een ezeltje met zijn grappig-deemoedige manieren, evengoed als een priester, die in toewijding zijn leven offert en wordt bespot. Hij

was dan zoo gekomen, een eenvoudige jongen in zijn boeiertje, wien zij wist te kunnen steunen, wien de overwinning te bezorgen in 't leven dat hem alleen te zwaar was, haar een glorie zou zijn, wien zij dus liefhad - want iemand liefhebben is toch zich door hem laten gebruiken, en er zijn glorie in te vinden, dat men door hem gebruikt wordt. - Hij was gekomen, zeker, zonder haar liefde te begrijpen, en ze had hem die ook maar niet doen begrijpen, wetende dat hij dan meer zou verliezen dan winnen, zou verliezen zijn mannelijke onschuld - want hoe ouder een mensch wordt, des te mooier wordt zijn onschuld - en zou winnen een alles analyseerende wetenschap, een doodende kennis. Zij liet hem dus komen, zooals hij kwam, in zijn jekker een aardige jongen in zijn boeiertje, en geloovende dat ook zijn liefde voor haar peillooze diepte had, ging zij, met bewustheid zwijgende van die dingen die door ontijdige aanraking doodgaan, met hem spelen van schuitje varen, niet uit liefdelooze lichtzinnigheid, maar uit den liefdevollen ernst der vroolijkheid, - want liefde is toch vroolijkheid uit ernst. En wat waren dat voor glorieuse ochtenden geweest, hij in zijn jekker, een eenvoudige jongen in zijn boeiertje, zij, in matrozen-blouse en flapmuts een simpel meisje in haar witte vlet! Waren ze op praai-afstand elkaar genaderd, dan was hij gaan staan en had haar groot saluut gebracht, terwijl hij met de knie bleef sturen; dan waren ze pratende - en hoe metalig en breed klonken dan bij stil weêr hun stemmen over 't water - opgezeild, en hadden de bakens bepaald voor den zeilwedstrijd en dan een, twee, drie! - dan was ze hem met lichte vlet vooruitgesneld en al wist hij allen wind op zijn zeil te zetten, ze was met haar lichte vlet hem vooruitgevlogen. Maar dan bij het terugzeilen had hij met zijn stevig boeiertje al laveerende haar telkens geloefd, en dan had zij met haar vlet niets kunnen beginnen tegen wind in, en soms had hij haar wel op sleeptouw moeten nemen. Eens, dien ochtend - hij riep haar al spoedig toe dat hij kuilnetten gekregen had - met haastige pret de netten tusschen hen vastgemaakt en toen aan het kuilen - maar o wee, het net trok te zwaar omneer, de vlet kantelde, schepte water, en - hoe rilde zij onder zijn ruw bevel 't roer om te gooien, hoe gehoorzaamde zij hem vol ontzag, en had hem lief als nooit te voren! - een duw van den wind

zette de vlet weer recht en nu met al dat water in, lag ze vaster en kon ze voortgaan met kuilen, voorzichtig - eindelijk de netten ingehaald met donkere botten, de vinnen gespreid en ratelend van staart, en met aalvormige geepen, die zich met de lange spitse koppen in de netten hadden vastgeschroefd - en ten slotte met de geheele vangst een strandvisschertje gelukkig gemaakt. Dat waren ochtenden geweest! Ach, waarom maar zoo kort? Kan dan alleen 't leelijke en kwade duren? Waarom kan zich 't mooie en goede nooit herhalen? - Eens was ze weer zoo gekomen; alles was precies zoo gegaan; eerst 't eere-saluut met den wimpel van 't paviljoen, toen 't te voorschijn schieten van 't boeiertje onder 't duin; toen 't groot saluut van hem staande in de boot - maar toen ze zijn stem hoorde, wist ze dat 't waar was, wat ze gevoeld had: alles was dood; 't saluut een maniertje; de vreugde onecht; zee en duinen zagen minachtend neer op zooveel aanstellerij; 't leven dat daar in hem haar naderde, was geen leven, was driemaal gestorven wanhoop, was een dood ding, al zoo lang dood, dat men er alleen nog maar van walgde. Met zelfverloochening had ze toegestaan, dat 't boeiertje aan de vlet werd gemeerd en had het een eeuwigheidje van geduld uitgestaan, dat hij haar zijn interessantheden voortzeurde. Want onbedaarbaar interessant was hij. Nederig sprak hij over zijn grootsch levensdoel; spijtig over zijn onvoldoende opvoeding; genadig en waardeerend over iedereen; verstandig, onovertrefbaar verstandig over zich zelf; - zee, wind, duinen en visschers waar zij hem nog op wilde wijzen, alles niets, oninteressant -; zelfs zijn zwijgen was een grandioos gezeur over zichzelf; zelfs zijn liefdezuchten en liefdelachjes waren een weeke pastorale over 't interessante van de liefde van een interessant mensch - en - en toch deed hij maar zoo, toch was hij enkel wanhoop, toch was 't eenige wat hij wist, dat hij een dood ding was, al zoo lang dood, dat men er alleen nog maar van walgde, en al 't andere onecht, huichelarij. Toen hij zich eindelijk genoeg bezondigd had aan zijn eigen interessantigheid, en haar liefde zag dat een medicinale straf hem nog alleen kon redden, nam zij plots de handen uit den schoot, strikte 't meertouw los, duwde met een handspaak de vlet van 't boeiertje, heesch 't zeil en voort, voort! Hij, vlug en praktisch, alsof hij nooit interessant was ge-

weest, ook 't zeil geheschen, en onecht gekscherend - een geknars van verroeste hengsels - geroepen, dat hij haar wel zou inhalen en zich wel den prijs zou uitreiken! Werkelijk - hij zòu haar loeven, zij kòn met de vlet niet opschieten tegen wind op, waarlijk hij zou haar loeven - toen wierp ze op eens de vlet om en vloog met daverende vaart voor den wind, hem voorbij - waarheen? naar Ameland? toch niet om de Noord naar huis? och, wat maakte dat, als ze hem maar vooruit vloog! - Wàs hij toen nog maar boos geworden, wàs hij toen nog maar haar komen gebieden tot liefde, hàd hij zich nog maar kunnen opsluiten in een hoog zwijgen - maar, toen hij alleen maar weer interessant was geworden en interessante briefjes had geschreven over 't interessante geval met zulke interessante menschen - toen had ze zóó absoluut erkend, dat zij hem en zijn liefde niet vertrouwde, dat ze totaal vergeten had, hem dit te schrijven. 't Was dan haar ook geen vervaring en ontzetting, maar alleen een ellendige opheldering van zijn gezeur geweest, toen zij hoorde, dat hij toen schuldig stond aan 't verderf van Dirkje Stevens - want als men de afchuwelijke wonde, die men moedwillig sloeg, niet kan verhelen, dan maakt men er een interessant geval van voor de chirurgie en zichzelf een interessant chiruig. En zoo was hij dan nu weggestoven uit haar leven, en hij had haar niets ontnomen dan een beetje opwinding, die hij haar voor poëzie in de hand had gestopt, en die ze hem gaarne had laten houden. Neen, neen, als zij nu nog eens terug zag naar dien morgen, toen hij daar - juist op deze hoogte was 't geweest, dáár, waar die branding nu zoo spookte, ja, ginds stond 't schipbreukelingenhuisje, 't was hier juist de Vliehors - toen hij haar hier was komen afhalen van de postschuit, dan zag ze rustig ook deze periode na, die haar had verlost van haar laatsten lust te leven alleen om geluk, en in ieder geval haar weer nader gebracht had tot het einde. Niet dat ze begeerde te sterven - dit was een begeerte, die ze in niemand ooit begrepen had - maar ze had toch de voldoening iets afgedaan te hebben, wat tòch moest afgedaan worden, en de zekerheid dat ze haar levensdoel gevonden had.

Want dat was nu heerlijk zeker haar jongen! Hoe zoet was hij geweest! Een kerngezond ventje, dat nu al een paar uur de geheele vaart langs Vlieland en de Vliehors

geslapen had, en nog niet aan wakker worden dacht. De vlet had hem ook zoo mooi gewiegd - als 't nu straks bij 't Eyerlandsche Gat maar niet wat al te hard ging, dat wiegen. Maar o wee, daar begon het al! Nu de vlet onder de Vliehors uit was kwamen de Noordzeegolven er aan - breeder, langer, en o wee daar begon het harde wiegen al; ja 't was nog wel niets voor haar, nog niet eens een frissche bries, maar de kleine man zou er door in de war komen! Wat doen? De vlet nog wat water inscheppen, dat ze wat vaster lag? Dat ging toch ook niet, dan werd de wieg ook nat. Dus maar doorzeilen en zooveel mogelijk de lange golven van het Eyerlandsche Gat ontloopen. Maar o wee, daar waren ze al, grooter dan ze dacht, ja toch een frisscher briesje dan straks, en o wee, daar vlogen de wieggordijnen open, en ze kon toch niet van 't roer af, de gordijnen weer dicht te maken! En hoor, hoor, daar sloegen de golven al zoo hol tegen de vletkiel, hoor, bof, wat een slag! en dáár komt er al weer een, bof, wat een slag! Ai, daar had je 't al, daar werd hij al wakker! Daar begon hij al met zijn rose knuistjes aan zijn roode neusje te wrijven en te duwen of 't in gruzelementen moest - en o wee, daar keek hij haar nog even verwijtend aan, zette 't tandelooze mondje rond en daar begon het, mèhh, mèhh!! Wat kon ze toch doen voor den kleine, die daar hoogrood van kleur, schreeuwend met zijn armpjes zwaaide? Ze kon toch 't roer niet loslaten om de gordijnen dicht te doen en hem de flesch te geven! Ze moest toch eerst met hem 't Eyerlandsche Gat door zijn, dan kon ze onder de Eyerlandsche kust hem wel helpen, maar hier onmogelijk! Wat dan doen, wat dan doen? Met gefronsde wenkbrauwen bedacht ze zich gehoord te hebben van wiegeliederen. Ja, ze zou den jongen zoet zingen, want 't was niet te houden, zooals hij haar van binnen pijn deed met dat geschreeuw. Ja zingen, maar wat? Ze kende geen wiegeliederen. Zingen, vooruit, zingen, dan maar wat ze kon! En na even gekleurd te hebben, zette ze haar eenen voet vooruit en begon, golfgeluid en wind overstemmend:

Wilhelmus van Nassouwen
Ben ick van Duytschen bloet.
Het vaderlant ghetrouwe
Blijf ick tot in den doet.

Een prince van Orangiën
Ben ick vrij onverveert,
Den Coninck van Hispaengiën
Heb ick altijt gheëert.

Nauwelijks had de kleine de eerste tonen gehoord of hij hield op met schreien. Met groote oogen onder 't gebreide mutsje uit lag hij haar aan te kijken, op geen schommeling of golfgeklots lettende, alleen op dat geluid, dat hij blijkbaar voor 't eerst hoorde. Zij zong dapper door, haar mooie stem heelemaal gevend aan het moedige lied, en willende mooi zingen voor haren jongen. Zoolang ze zong was hij dan ook stil, maar nauwelijks was 't couplet uit, en hoorde hij 't golfgeklots onder tegen de vlet en om zich heen, of daar begon hij weer zich de handen te wringen boven zijn hoofd en zoo te schreeuwen dat 't haar schrijnde van binnen. Zoo zong ze - daar ze geen ander lied kon bedenken - maar 't heele Wilhelmus door, hem zoet zingende met haar mooie stem, gansch niet lettende op de woorden, alles maar leggend in 't geluid, zoo haren jongen op haar liederen dragend over 't Eyerlandsche Gat. Juist was ze aan de kust gekomen en begon het te luwen, toen ze even bedacht, wat ze toch eigenlijk zong en glimlachte, maar ging toen steeds glimlachend door, haren jongen toeknikkend onder 't zingen:

Zoo het den wil des Heeren
Op die tijt had gheweest,
Had ick geern willen keeren
Van u dit swaer tempeest;
Maar de Heer van hier boven,
Die alle dinck regeert,
Diemen altijt moet loven
En heeftet niet begheert.

G.F. HASPELS.

Jong-Turkije.

Terwijl in den regel in Nederland de internationale politiek, vooral wanneer daarbij onze belangen niet rechtstreeks betrokken zijn, gelijk bij de Oostersche quaestie, slechts in zeer beperkten kring de aandacht bezig houdt, zoo heeft men bij uitzondering, in den afgeloopen zomer, ten onzent onder alle kringen eene groote belangstelling waargenomen in de zoogenaamde Jong-Turksche partij, toen deze, bij gelegenheid der Vredesconferentie, ook te 's-Gravenhage heeft getracht propaganda te maken voor haar streven. Daar het mij wil toeschijnen, dat hetgeen bij die gelegenheid door Nederlanders geschreven en gesproken werd, niet altijd blijk gaf van een juist inzicht in den oorsprong en de toekomst dezer partij, noch in hetgeen van haar, uit een christelijk oogpunt, te verwachten is, acht ik het niet van belang ontbloot omtrent een en ander iets meer mede te deelen, dan het groote publiek ter zake uit populaire en onder ieders bereik vallende geschriften vernemen kan. Dit strekke tevens ter verklaring van het blijkbaar voor velen onbegrijpelijke feit, dat in de laatste jaren sommige Europeesche mogendheden, die toch niet kunnen geacht worden in beginsel eene zegepraal van de Halve Maan te wenschen, zulk eene gereserveerde houding hebben aangenomen tegenover het hervormingsgezinde gedeelte der onderdanen van den Grooten Heer. Ik noem als voorbeeld slechts het Duitsche Rijk, om van den Heiligen Stoel niet eens te spreken. Wat mijzelven betreft, niemand zal wel onderstellen, dat ik er over denk Muzelman, of zelfs Christenonderdaan van de Verheven Porte te worden; maar juist daarom kan ik veilig verklaren dat, ware ik Turk, ik zeer

zeker niet tot de Jong-Turken, maar tot de Oud-Turksche partij zoude behooren. Het spreekt van zelf, dat ik met deze uitspraak geenszins de verdediging op mij wensch te nemen van de, minder Nederlandsch, dan Russisch of Turksch getinte manier, waarop, door wien dan ook, getracht is aan de Jong-Turken ten onzent het openlijk optreden te beletten, en nog veel minder de verdediging van de wijze, waarop men in het Ottomanische Rijk soms de oppositie heeft meenen te moeten bestrijden. Men moet echter onderscheid maken tusschen het al dan niet juiste der beginselen, waarvan eene staatkundige partij uitgaat, en de meerdere of mindere sympathie, welke men gevoelt voor de wijze, waarop door of tegen haar wordt geageerd.

I.

Om de Jong-Turksche partij goed te begrijpen, dient men in de geschiedenis een zestigtal jaren terug te gaan, namelijk tot de troonsbestijging van Sultan Abd-al-Madjid in 1839. De toestand van het Ottomanische Rijk was toen zoodanig, dat voor hen, die alleen op het uiterlijke afgingen, de ontbinding daarvan nabij scheen. Bij den, in 1829 met Rusland gesloten, vrede van Adrianopel had zijn vader en voorganger, Mahmoed II (1808-1839) niet slechts de onafhankelijkheid van Griekenland en de bijna volledige zelfstandigheid van de Donau-Vorstendommen moeten erkennen, maar ook eene voor dien tijd kolossale oorlogsschatting moeten betalen, en verschillende vestingen aan de oostkust der Zwarte Zee moeten afstaan. Zelfs door deze concessies verkreeg echter het Rijk geene rust. Het overwicht, dat Rusland in de Levant erlangd had, werkte na op de gezindheid der Christelijke onderdanen van den Sultan, en deed bij die onderdanen de zucht naar bevrijding van de Turksche heerschappij meer en meer ontwaken, nu het militaire prestige der Turken een knak had gekregen, als nooit te voren. In Albanië en Bosnië kon eerst in 1831 een opstand der bevolking worden onderdrukt, en in 1833 bedreigde de *pasja* van Egypte, Mohammad-Ali, Constantinopel. Voeg daarbij den treurigen finantieelen toestand, de omkoopbaarheid en onbekwaamheid van velen, zelfs der invloedrijkste staatsambtenaren, de rechts-

bedeeling, die alles te wenschen overliet, en men zal licht begrijpen, dat onder de Turken, die het goed met hun land meenden, algemeen de wensch naar hervormingen levendig werd. Onder deze Turken moet in het bijzonder vermeld worden Resjid-Pasja, die, na in het vorige jaar door Russischen invloed zijne portefeuille te hebben verloren, en korten tijd te Parijs en te Londen als gezant te hebben vertoefd, door den nieuwen Sultan weder in het kabinet werd opgenomen, en, behoudens korte tusschenruimten, tot in 1856 in verschillende functies, o.a. die van Groot-Vizier, het meest invloedrijke element in de Regeering bleef uitmaken. Aan dien staatsman heeft Turkije aan den eenen kant veel te danken, in zooverre hij in betrekkelijk korten tijd den feitelijken toestand aanmerkelijk wist te verbeteren; maar aan den anderen kant heeft hij in zijn vaderland den stoot gegeven tot de slaafsche navolging van Westersche instellingen, waaronder Turkije thans nog gebukt gaat.

Ontegenzeggelijk toonde Resjid-Pasja, door de toestanden in de Christen-staten van Europa verreweg beter te achten dan die in zijn vaderland, een juister inzicht te hebben dan de overgroote meerderheid van zijne tijd- en landgenooten. Deze beoordeelden de buitenlandsche Christenen grootendeels naar de exemplaren, welke in Turkije woonden, d.w.z. de zoogenaamde *raja*'s of ongeloovige onderdanen van den Grooten Heer, en de, meerendeels Fransche of Italiaansche, avonturiers, die zich in de handelsplaatsen gevestigd hadden. De opvatting van Resjid-Pasja verdient des te meer waardeering, omdat hij in Turkije zelf zijne opvoeding en ambtelijke vorming had ontvangen, en dus niet door eigen aanschouwing, maar slechts van uit de verte, zijne meening omtrent West-Europa had gevestigd. Zijn kort verblijf als gezant aan Westersche hoven immers kan hiertegen niet afdoen, omdat toen reeds zijne hervormingsgezinde richting gekozen was. Maar wat de oorzaken betreft van de betere toestanden in het buitenland, was zijne opvatting door en door oppervlakkig. Het kwam niet bij hem op, dat die oorzaken inderdaad te zoeken waren in de zedelijke zwakheid van den Islam tegenover de zedelijke kracht, welke van het Christendom uitgaat, en waardoor in het Westen zelfs zij worden voortgedreven, die persoonlijk hun Christelijk geloof hebben verloren. Even-

min gaf hij zich de moeite zijn nationaal recht grondig te bestudeeren, in welk geval hij spoedig zoude hebben ingezien, dat, hoe men over bedoeld recht ook moge oordeelen, het in elk geval vorstelijke willekeur, misbruik van ambtelijk gezag, omkoopbaarheid en finantieel wanbeheer verbiedt. Hij zoude aldus tot de wetenschap zijn gekomen, dat de toestand van het Ottomanische Rijk te wijten was meer aan de regeerings-personen, dan aan de voorvaderlijke instellingen, en misschien, de lijn verder doortrekkende, zoude hij eindelijk hebben begrepen, dat een zoo algemeen gebrek aan plichtsbesef bij de machthebbenden, het beste bewijs opleverde voor de zedelijke inferioriteit van den godsdienst, dien zij beleden.

Van dergelijke diepere beschouwingen was intusschen bij Resjid-Pasja geen sprake. Hij nam waar, dat de Christen-mogendheden in den oorlog sterker bleken dan de Muzelmannen; dat bovendien de Westersche landen veel beter werden geadministreerd dan Turkije; dat de rechters in West-Europa in den regel het recht bedeelden zonder aanzien des persoons; dat de ontvangers er zich doorgaans niet schuldig maakten aan knevelarij of aan verduistering; dat de wegen, bruggen en havens er veelal in orde waren, en dat de bevolking er door handel en nijverheid meer geld verdiende dan in Turkije zelfs met de rooverbenden het geval was; terwijl eindelijk de regelmatige heffing van wettelijk vastgestelde belastingen, die over het algemeen zonder verzet werden opgebracht, bij slot van rekening in het Westen meer in de staatskas deed vloeien, dan het behalen van oorlogsbuit en het exploiteeren der *raja*'s, zelfs in den besten tijd van het Turksche rijk, ooit hadden gedaan. Hoe de Westerlingen nu aan dat alles waren gekomen, was iets waarover hij zich niet bekommerde. Misschien waren de ongeloovigen door den Vorst der Duisternis zoo wijs gemaakt ten aanzien van de zaken dezer wereld; maar wat deed dit er toe? De Muzelmannen konden immers, met behoud van hun geloof en van de daaraan verbonden prerogatieven in het Paradijs van hun profeet, ook in deze wereld hun persoonlijk welzijn vergrooten door, ten aanzien van die uiterlijkheden, de ongeloovigen na te volgen. Diep onderzoek scheen daartoe niet eens noodig. Wanneer men de Westersche industrie, wetenschap en instellingen slechts in Turkije overbracht, zoude dit

voldoende zijn. Wat de ongeloovigen met die industrie, wetenschap en instellingen konden doen, zoude natuurlijk aan de Muzelmannen nog veel beter gelukken.

Langs tweeërlei weg werd de importatie van de producten van den Westerschen geest beproefd: door het in dienst nemen van Europeesche officieren of ambtenaren, en door het zenden van jeugdige Muzelmannen naar West-Europa, vooral naar Parijs en Londen. Deze moesten aldaar de hoogere onderwijsinrichtingen op elk gebied bezoeken, en aldus even knap worden in practische zaken als de beste Franschen of Engelschen, welke knapheid hen dan, na hunne terugkomst, in de gelegenheid zoude stellen Turkije tot een even bloeienden staat te maken als Frankrijk of Engeland. Sommigen hunner zouden bovendien uitstekende leerkrachten vormen voor de inrichtingen van hooger Europeesch, vooral technisch onderwijs, welke in Turkije zelf moesten verrijzen.

Wat het in dienst nemen van Europeesche officieren betreft, zoo lag dit in de historische lijn van den Islam. De kunst van oorlogvoeren, speciaal op het gebied van artillerie en genie, hebben de Muzelmannen altijd erkend, dat in de ongeloovige landen zeer hoog stond, en tevens dat vreemdelingen hun ten deze groote diensten konden bewijzen. Reeds hun profeet Mohammad had in het jaar 627 onzer jaartelling, bij de verdediging van Medina tegen een overmachtigen vijand, de diensten leeren waardeeren van een bekeerden Perzischen ingenieur, Salmân geheeten, die, door het graven van eene gracht, destijds nog een bij de Arabieren blijkbaar onbekend verdedigingsmiddel, den vijand had belet in de stad te dringen. Sedert zijn bij voorkeur renegaten, doch, bij ontbreken daarvan, ook ongeloovige vreemdelingen, zoowel in de legers der Chaliefen als in die der Turksche Sultans, voor de technische wapens welkom geweest. De Arabier en de Turk waren van ouds ridders, die liefst met de blanke wapenen den vijand te lijf gingen, maar die voor het bouwen van forten, het fabriceeren van vuurwapenen of ontplofbare stoffen, en het bedienen van geschut even weinig neiging gevoelden als tegenwoordig menig Pruisische ‘Junker’, die luitenant is in het een of andere garderegiment te voet of te paard. Ondanks dien afkeer hebben echter de Arabier, de Turk en de Junker het nut van zoodanige burgerlijke dingen volstrekt niet betwist.

Moeielijker werd de zaak toen Sultan Mahmoed II in 1826 zijne troepen ook op Europeesche wijze wilde organiseeren en doen africhten. Dit werd in den aanvang als eene ongepaste nieuwigheid beschouwd, waartegen zijn lijfwacht, de Janitsaren, zich zelfs met geweld verzetten; doch, toen bedoeld verzet door vernietiging der opstandelingen was gestuit, heeft het Turksche leger zich verder gewillig bij de nieuwigheid nedergelegd.

Het in dienst nemen van Europeesche ambtenaren heeft over het algemeen minder goed voldaan, ofschoon niet te ontkennen valt, dat sommigen hunner niet onbelangrijke diensten aan Turkije hebben bewezen. Dit waren dan echter òf zuiver technische ambtenaren, als ingenieurs en artsen, òf het waren administrateurs, die het niet gewone doorzicht hadden, dat zij het belang van Turkije het best zouden behartigen door het omgekeerde te doen van hetgeen men van hen verwachtte, namelijk door geene nieuwe raderwerken aan de Turksche staatsmachine toe te voegen, maar integendeel die machine te blijven gebruiken, na ze wat schoon te hebben gemaakt.

Het zenden eindelijk van jongelieden naar de instellingen van onderwijs in het Westen heeft over het algemeen niet aan de verwachtingen beantwoord. Alleen op militair en ander technisch gebied heeft Turkije aldus zeer enkele bekwame mannen bekomen, ofschoon daarnaast moet worden gewezen op het feit dat, speciaal wat de militaire wetenschappen betreft, ook Turken, die van bepaald groote talenten hebben blijk gegeven, in Turkije zelf hunne opleiding hadden genoten. Als voorbeeld noem ik slechts Osman-Pasja, den verdediger van Plewna in 1877. Daarentegen is de opleiding in Europa op juridisch en administratief gebied één doorgaand fiasco geweest. Eindelijk heeft die maatregel op staatkundig gebied indirect het ontstaan der Jong-Turksche partij, zoo niet veroorzaakt, dan toch in hooge mate bevorderd. Alleen in de laatste twintig jaren schijnt men, door de opleiding in Duitschland, ook wat de niettechnische wetenschappen betreft, eenige betere uitkomsten te hebben verkregen.

II.

De eerste uitzending van Turksche jongelieden naar Parijs

had, voor zooverre ik kan nagaan, reeds plaats in 1831 op last van Sultan Mahmoed II, maar beoogde uitsluitend de vorming van officieren. De hervormingsgezindheid van bedoelden vorst - trouwens in zijn hart een onbeschaafde en weinig sympathieke despoot - ging in den aanvang niet verder dan de wensch zoo spoedig mogelijk een leger te bezitten, in staat de geleden nederlagen te wreken. Door Resjid-Pasja werd evenwel in 1840 de maatregel uitgebreid tot hen, die voor andere loopbanen bestemd waren. Tot dusverre kon men zeggen, dat de Turken uit de hoogere standen in een absoluut isolement van Europa hadden geleefd. Zelfs met de Europeesche diplomatie te Constantinopel werden slechts officieele aanrakingen, liefst nog door tusschenkomst van de Christen-ambtenaren van den Sultan, onderhouden. De in het Rijk gevestigde Europeesche handelaren of industrieelen leefden in enkele groote steden afgezonderd van de Ottomanische onderdanen, onder hunne eigene consuls. Turken van eenig aanzien bezochten Europa niet. Zelfs voor gezantschappen bediende de Porte zich bij voorkeur van hare Christen-onderdanen, vooral van Grieken of Armeniërs. Europa was voor de Turken een land, waarmede men principieel slechts vijandige aanrakingen mocht hebben, een land van barbaarschheid, ongeloof en revolutie, waar het licht van den Koran nog niet was doorgedrongen. Ongelukkigerwijze bleek dat land zoo krijgshaftig, dat men begon te wanhopen er het ware geloof spoedig, naar het voorbeeld van den Mekkaanschen profeet, met de sabel in de vuist te kunnen brengen. In één woord, de Turken dachten over ons, gelijk wij destijds over hen, en in de families van de eerste jeugdige Turken, die naar Europa gingen, zag men hen onder bidden en beven vertrekken naar dat verre vreemde land, precies als het destijds in eene ouderwetsche familie in een Nederlandsch provinciestadje eene diep gevoelde gebeurtenis was, indien men één zijner telgen zich zag inschepen naar Turkije, of zelfs naar ‘de Oost’ of naar ‘de West’.

Onder dergelijke indrukken vertrokken, ontwaarden de jeugdige Turken, op hunne bestemming aangekomen, tot hunne verbazing, dat het in het land der ongeloovigen nog zoo kwaad niet was; dat niemand er aan dacht hun leed te doen, veeleer het omgekeerde, en dat het leven er wel be-

schouwd, mits men, gelijk zij, over de noodige fondsen kon beschikken, vrij wat aangenamer was dan te Constantinopel. Aldaar immers moest men grootendeels zijne genoegens in huis zoeken, en bestonden nog allerlei eigenaardigheden, welke in elk geval de gezelligheid niet bevorderden. Men denke aan de strenge afzondering der vrouwen, om niet eens te spreken van het feit, dat niemand zekerheid had misschien niet zijn leven te zullen eindigen op een paal gespietst, of in een zak genaaid en in den Bosporus geworpen. De toenmalige toestand der Turksche rechtsbedeeling en de toenmalige Serail-verhoudingen maakten het mogelijk, dat iemand een en ander zoude ondervinden, zelfs zonder zich iets meer te verwijten te hebben dan wat wij een onwillekeurig verzuim, of hoogstens eene onvoorzichtige bemoeizucht, zouden noemen. Onervaren in onze maatschappelijke toestanden, en met de aan Oosterlingen eigene toeschietelijkheid tegenover Europeanen van minder allooi, maakten de jeugdige Turken spoedig, behalve in de deftige kringen, waaraan zij waren aanbevolen, ook kennissen onder de internationale fortuinzoekers en wereldlingen, die men in onze groote hoofdsteden aantreft. Velen hunner vonden zelfs dit gezelschap aangenamer dan dat van professoren. Als men verder bedenkt, dat de lessen, welke zij moesten volgen, waren ingericht op den stand van kennis van Europeesche jongelieden van hun leeftijd, terwijl hun die kennis zoo goed als geheel ontbrak, zoo zal men gemakkelijk begrijpen, dat de collegezalen door de meerderheid spoedig minder ijverig werden bezocht dan de openbare dansgelegenheden en de koffiehuizen. Aldaar stonden zij, alleen reeds wegens hunne goed gevulde beurs, spoedig in hoog aanzien, en in elk geval in hooger aanzien dan in de omgeving, welke hun officieel was aangewezen. Aangezien die omgeving ook wel eens door Europeanen, zij het ten onrechte, als *le monde où l'on s'ennuie* wordt gequalificeerd, zoo is deze gezindheid van hunnen kant wel niet te verdedigen, maar toch te verontschuldigen.

Daarbij kwam echter nog eene andere, meer ernstige, reden van mislukking. Met algeheel voorbijzien van de omstandigheid, dat onze beschaving een product is van een veeljarig ontwikkelingstijdperk, en dat, wil men dus onze beschaving in zich opnemen, men moet beginnen die ontwikkeling, zij het in een

kort tijdsbestek en gedeeltelijk, mede te maken, waren de jeugdige Turken gezonden om mechanisch op de hoogte te komen van onze nieuwste uitvindingen en instellingen. Zelfs zij, die op niet geheel onvruchtbare wijze Europa trachtten te leeren kennen, kwamen aldus niet tot het bewustzijn dat men, om onze christelijke beschaving te begrijpen, toch eenig denkbeeld moet bezitten van het Christendom. En hierop werden zij door niemand gewezen. De dagelijksche omgeving der jongelieden in quaestie bestond in Europa zoo niet uit vrijdenkers, dan toch uit personen, die, om het godsdienstige gevoel der vreemdelingen niet te kwetsen, zooveel mogelijk vermeden met hen over godsdienst te spreken. Het nakomen der godsdienstplichten van den Islam is in den vreemde voor een deel materieel onmogelijk, en voor een deel zoude die nakoming aldaar, nog in het midden dezer eeuw, zulk een opzien hebben verwekt, dat voor iemand, die niet van aanstellerij houdt, het nalaten verkieslijk was. De Islam zelf geeft trouwens voor dergelijke eventualiteiten dispensatie. Maar ongelukkigerwijze is de Islam een zeer formalistische godsdienst, en hangt het geheele gemoeds- en zedelijke leven van den Muzelman zoo nauw samen met zijne ritueele voorschriften, dat de niet-nakoming van laatstgenoemden in den regel ook op eerstgenoemd gebied krachtig inwerkt, tenzij die niet-nakoming natuurlijk het gevolg is van eene aanvaarding van het Christendom. Van daar, dat een Mohammedaan, die vrijdenker wordt, zoo dikwijls tot een grof materialisme vervalt, ja zelfs, dat hij niet zelden een gevaarlijk element in de samenleving gaat uitmaken.

Onder die omstandigheden is het verklaarbaar, dat zoo velen van de Turken in quaestie, na hunne studiën te hebben voleindigd, of niet te hebben voleindigd, en in hun land te zijn teruggekeerd, zich aldaar niet meer te huis konden gevoelen. Voor zooverre zij niet te midden der Christenen tot atheïsme waren vervallen, of ten minste tot scepticisme, hadden de meesten toch hunne godsdienstplichten in zoo lang niet meer waargenomen, dat die hadden opgehouden een integreerend deel van hun leven te vormen. Zij hadden het jaren lang zonder godsdienstoefeningen gedaan, en hadden gezien, dat in Europa tal van personen, die zij vroeger voor Christenen hadden gehouden, het zelfs zonder eenig geloof deden;

terwijl het er toch goed ging, althans beter dan te Constantinopel. Waarom zoude men nu - zoo vroegen zij zich af - in Turkije niet evengoed een neutralen staat kunnen stichten als in Frankrijk of Engeland bestond; en waarom zoude in de Turksche maatschappij niet evengoed de Islam kunnen worden overgelaten aan den vrijen wil van hen, die aan godsdienst behoefte hebben, evenals in Frankrijk of in Engeland het Christendom? Dat men in elk geval geen Mohammedaan behoefde te zijn om ordelijk te leven, hadden zij met eigen oogen te Parijs en te Londen gezien. Hunne vaders of ooms met tulbanden en lange baarden, die met hunne vingers aten in plaats van met eene vork, gelijk zij geleerd hadden te doen, vonden zij ongemanierd en bekrompen. Hunne moeders, tantes, zusters of nichtjes, in vergelijking met de zich zooveel vrijer bewegende Europeesche vrouwen, vervelend. Zij zochten ook te Constantinopel het gezelschap en de openbare vermakelijkheden der Europeanen, en hunne gesprekken ter verheerlijking van het Westersche leven of ter bespotting van de achterlijkheid der Turksche maatschappij, vonden een gewillig oor bij andere jongelieden, die het Westen nog niet hadden gezien. Sedert het gebruik was ontstaan, niet meer uitsluitend Christen-onderdanen van den Sultan, maar ook Muzelmannen in vaste diplomatieke betrekkingen bij de Christen-mogendheden te accrediteeren[1)], keerden velen van dezen, vooral de jongeren, niet minder opgetogen over het Westen naar hun land terug, dan de gewezen Turksche studenten. Maar ook zij verwarden bijna zonder uitzondering den schijn onzer beschaving met het wezen daarvan, en hunne sympathie ging niet dieper dan de zichtbare oppervlakte. Voeg daarbij, dat, tengevolge van den Krimoorlog, een tot dusverre ongekend aantal Europeanen, ook uit de hoogere standen, te Constantinopel voor langer of korter tijd verblijf hield; dat de Vorst het voorbeeld gaf van zich

1) Eerst in den Almanach de Gotha van 1828 komt een vaste Turksche gezant te Weenen voor; doch deze betrekking werd toen nog door een Christen-onderdaan van den Sultan vervuld. In 1835 werden te Londen en te Parijs vaste gezantschappen gevestigd, waargenomen door Muzelmannen. In hetzelfde jaar werd eveneens een Muzelman gezant te Weenen. Zie den Almanach de Gotha van 1836. Nevens de Muzelmannen bleven echter voortdurend Grieken en Armeniërs in de Ottomanische diplomatie gewichtige betrekkingen bekleeden.

meer en meer naar hunne gebruiken te schikken, en men zal gemakkelijk begrijpen, hoe in betrekkelijk weinige jaren bij de hoogere Turksche standen, wat hunne denkwijze en hun openbaar leven betreft, een algeheele ommekeer plaats vond. Ik druk hier op het woord ‘openbaar’ leven, want de *harem* volgde eerst veel langzamer de richting van in alles zooveel mogelijk te handelen ‘op zijn Fransch’, gelijk men in het Turksch zegt. Zelfs thans nog bestaat te Constantinopel betrekkelijk zeer weinig omgang tusschen Europeesche en Turksche vrouwen van deftigen stand; terwijl de mannen elkander geregeld in societeiten, enz. ontmoeten. Laat ik er al dadelijk bijvoegen, dat de hierbedoelde soort van Franschgezindheid in een *harem* nu niet bepaald strekt tot verhooging van het zedelijke of intellectueele peil der schoone bewoonsters daarvan.

Aldus ontstond bij een groot deel der Turksche hoogere standen eene zekere geringschatting van den godsdienst en de nationale instellingen, waarmede oudtijds het Rijk groot was geworden. Het zich zooveel mogelijk aan de Westerlingen assimileeren, ook in kleeding, werd mode. Terwijl vroeger de Porte pressie moest uitoefenen om jongelieden te vinden voor eene Europeesche opvoeding, zoo begon thans bij vele voorname Turken het denkbeeld post te vatten, dat zij hunnen zoons zoodanige opvoeding, zelfs op eigen kosten, moesten doen deelachtig worden, zoowel in het belang van de ontwikkeling dezer laatsten, als met het doel om hen later eventueel in den staatsdienst te doen vooruitkomen. Dat deze jongelieden veelal nog minder ernstig studeerden, dan de Gouvernements-kweekelingen, ligt in den aard der zaak. Intusschen mag niet worden verzwegen, dat de hier gegeven schets van den invloed, welken de, door Resjid-Pasja begonnen en sedert voortgezette, nadere kennismaking met het Westen op de hoogere Turksche standen uiteefende, geenszins uitsluit, dat ook onder de aanzienlijken een zeker aantal tegen dien invloed gekant bleef; terwijl tot de volksklasse de zoogenaamde Westersche denkbeelden in het geheel niet doordrongen. Zelfs onder hen, die voor hunne opvoeding naar West-Europa gezonden waren, vond men sommigen, die alles behalve ingenomen met de christelijke beschaving naar hun land terugkeerden, of zich aldaar op nieuw in de armen van den orthodoxen Islam wierpen. Ik noem slechts den bekenden,

in 1893 overleden, staatsman Edhem-Pasja. Enkelen ook werden in West-Europa nog meer fanatieke christenhaters, dan zij in hun land misschien ooit geworden zouden zijn. Maar hoogst merkwaardig is het zeker, dat de bovengenoemde nadere kennismaking der Turken met het Westen, ook waar de Islam dientengevolge trouwe aanhangers verloor, voor zooverre ik kan nagaan, nimmer tot het omhelzen van den christelijken godsdienst heeft geleid. Winst was in die gevallen slechts voor scepticisme of atheïsme.

Onder de voorstanders, der nieuwe richting waren er zeker velen, bij wie het breken met het oude voornamelijk zijn grond vond in lichtzinnigheid, b.v. in den wensch om voortaan ongestraft wijn te kunnen drinken of om het gezelschap van minder deugdzame vrouwen te genieten. Daarnaast echter stonden in hunne gelederen ook ernstige lieden, die hun oude geloof en hun oude rechtsbewustzijn hadden verloren, en te goeder trouw eene opruiming van al dat oude in het belang van hun vaderland achtten. Dezen nu werden voor het eerst, meen ik, in 1857 de Jong-Turksche partij genoemd. Wilde men die partij vergelijken met ééne onzer staatspartijen, zoo zoude de naam van Turksche Thorbeckianen niet ongepast zijn. Men vindt namelijk bij de Jong-Turken dezelfde mechanische opvatting van het recht; dezelfde achterstelling van het verband tusschen het heden en het verleden; hetzelfde voorbijzien van de opvoedende en maatschappelijke kracht van den godsdienst, en daarnaast dezelfde overdreven verwachtingen van de verbreiding van menschelijke kennis ter verbetering van de maatschappelijke nooden en misstanden. Eindelijk vond men bij de oudere leiders spoedig dezelfde remmende behoudzucht, toen anderen, van meer consequente natuur, onder hunne geestverwanten, bij de toepassing der eenmaal gestelde beginselen verder meenden te moeten gaan, dan oorspronkelijk in de bedoeling had gelegen. Deze vergelijking heeft intusschen alleen betrekking op de geestesrichting der Jong-Turken, en niet op hunne legislatieve bekwaamheid. Ik zal natuurlijk de laatste zijn om te ontkennen, dat de Nederlandsche Thorbeckianen op onderscheidene hoogst kundige juristen mogen roemen; terwijl wij in den loop van dit opstel zullen zien, dat de Jong-Turken, afgescheiden van hunne richting, op het gebied der legislatieve techniek bijzonder zwak zijn. Omge-

keerd zoude men, wat geestesrichting aangaat, doch eveneens zonder vergelijking van de persoonlijkheden, de tegenstanders der Jong-Turken, d.w.z. de zoogenaamde Oud-Turken, als de Antirevolutionairen van het Ottomanische Rijk kunnen beschouwen. Zeer zeker missen enkelen hunner een breeden blik, er is bij anderen eene neiging merkbaar tot een stroef conservatisme, hetwelk zelfs de gebreken in het bestaande niet durft aantasten; maar daartegenover staat, dat bijna zonder uitzondering onder de Oud-Turken eene meer ernstige levensopvatting wordt aangetroffen, dan onder de Jong-Turken. Zij begrijpen, dat Turkije eenmaal historisch is een Mohammedaansche staat, en dit moet blijven, wil het niet ophouden Turkije te zijn; en zij gevoelen instinktmatig, dat alle recht, hetwelk niet zijn grondslag vindt in hoogere beginselen dan de utiliteit en de menschelijke rede, noodzakelijk moet ontaarden in den wil van den sterkste. Daar volgens den Islam de geloovigen alleen aan hun Soeverein gehoorzaamheid schuldig blijven, zoolang hij regeert volgens de *Sjeri* of heilige wet, zoo ligt inderdaad in de richting der Oud-Turken een waarborg tegen vorstelijke willekeur en regeeringsmisbruiken. Krachtens hun godsdienstig beginsel vormen zij ook eene democratische partij, in goeden zin. Wanneer men namelijk overtuigd is, dat het eenige blijvende en principieele onderscheid tusschen de menschen gelegen is in de meerdere of mindere kracht van hun geloof, dan moeten daartegenover alle tijdelijke en wereldsche onderscheidingen tusschen hoogeren en lageren op den achtergrond geraken. Dit beginsel op staatkundig gebied overbrengende, wordt men logisch gebracht tot rechtmatigen volksinvloed op de regeering, zonder dat daarvan natuurlijk een jacobijnsch nivellement en nog veel minder eene ochlocratie het gevolg behoeft te zijn. Of dat geloof nu Protestantisme, Katholicisme of Islam heet, doet tot deze politieke consequentie niet af.

Ongetwijfeld is de Islam, hoezeer ook een godsdienst van weinig verheven orde, als grondslag voor het recht en voor de zedelijkheid, in de practijk toch altijd beter dan niets. En voor dit dilemma stond men, en staat men nog in Turkije. Zeer zeker zoude het wenschelijk zijn, dat de Turken nooit Muzelmannen waren geworden. Onbeschaafde heidenen, gelijk zij in lang vervlogen eeuwen waren, zijn stellig gemakkelijker

voor het Christendom te winnen dan de aanhangers van den Koran. Maar het allerminst kan zeker voor het Christendom toegankelijk worden geacht een Muzelman, die tot de overtuiging is gekomen, dat alle positieve godsdiensten de produkten zijn van 's menschen dichtende verbeelding, en dat Mozes, Boeddha, Jezus of Mohammad, aangaande de raadselen van ons bestaan en van onze toekomst, in werkelijkheid geen van allen iets meer wisten dan wij, terwijl hij bovendien onzen tijd, wat geestesontwikkeling en wetenschappelijke kennis betreft, verre verheven waant boven dien, waarin bedoelde godsdienststichters leefden. Ik althans acht de betrekkelijke verdraagzaamheid van zoodanige richting juist tegenover het Christendom veel bedenkelijker dan het gewelddadige en wereldsche proselietisme van de Halve Maan, en *a fortiori* dan de onderdanigheid, waarin de Christenen in Turkije worden gehouden, zonder dat hun godsdienst wordt aangerand. In elk geval vormen de Oud-Turken eene bij uitnemendheid nationale partij, en van zoodanige partij is, ondanks haar verkeerde godsdienstige standpunt, altijd meer voor een land te verwachten dan van hen, die in een van buiten geïmporteerd en cosmopolietisch intellectualisme hun heil zoeken.

III.

De Jong-Turksche partij is bijna onafgebroken aan het roer geweest tot 1877. Al gelukte het dikwijls aan de Oud-Turken ook eenige hunner hoofden in het kabinet te brengen, zoo vormden deze daarin toch niet de invloedrijkste elementen[1)]. Aangezien verder het ambtenaarspersoneel voor de overgroote meerderheid uit min of meer geprononceerde Jong-Turken bestond, en het hoogere technische onderwijs zoo goed als geheel in hunne handen was, kon aldus de stroom der hervormingen, of der *tanzimat*, gelijk men in het Turksch zegt, hoogstens wat worden opgehouden, maar kon geene andere richting worden ingeslagen. De Oud-Turken hadden ontegenzeggelijk de meerderheid van de natie, d.w.z. van de

1) Daar in Turkije geene partij-ministeries bestaan, zoo hadden zelfs voorgangers der Jong-Turken, als Ali-Pasja, Fuad-Pasja en Midhat-Pasja, meestal ook met collegas van omgekeerde richting n het kabinet zitting.

Muzelmannen[1)], aan hunne zijde; maar die meerderheid behoorde niet tot de toongevende kringen. Daarbij kwam, dat de Europeesche mogendheden de Porte in dezelfde hervormingsrichting dreven. Gedeeltelijk was dit laatste te wijten aan mindere bekendheid van hunne vertegenwoordigers te Constantinopel met het vroegere Turksche recht. Men wist door ervaring, dat in de eerste helft onzer eeuw in Turkije wanbeheer en willekeur heerschten, en dacht nu, dat dit wanbeheer en die willekeur het theoretische recht van de Turken vormden. Van daar werd te goeder trouw een drang uitgeoefend om het, naar men meende, onverbeterlijke oude Turksche systeem stuksgewijs te vervangen, door, uit het Fransch, Engelsch of Duitsch, in het Turksch vertaalde wettelijke regelingen. Gedeeltelijk kwamen daarbij echter niet uitgesproken, en vermoedelijk door de officieel verantwoordelijke personen niet eens altijd begrepen motieven van minder lofwaardigen aard. Het eigenaardige van de meeste hervormingen was, dat zij duur waren, of tenminste dure gevolgen na zich sleepten. Het op Europeeschen voet inrichten der hofhouding, het bouwen van nieuwe paleizen, het aanschaffen van nieuw oorlogsmaterieel, het in het leven roepen van tal van nieuwe takken van dienst, of het reorganiseeren der ouden, de jaar op jaar aangroeiende massa *efendi*'s of ambtenaren, de Parijsche modistes die het Serail gingen beschaven, enz. enz., dat alles kostte schatten; waartegen de finantieele draagkracht van een Oostersch rijk, als Turkije, niet was opgewassen. Doch men bracht der Porte aan het verstand, dat het hier productieve uitgaven gold, waarvoor men dus veilig kon leenen. Van die uitgaven echter was het dadelijke gevolg, dat niet de bewoners van Turkije, maar de Europeesche handelaren en industrieelen groote winsten behaalden met de Turken 'op zijn Fransch' uit te rusten; terwijl tal van hulpvaardige Westersche bankiers, zoowel van Arische als van Semietische afkomst, menschlievend genoeg waren den Grooten Heer met geld te willen bijstaan. Met Oostersche zorgeloosheid sloot de Porte leening op leening, tegen eene voor de Levant matige rente ten behoeve van de koopers der schuldbrieven,

1) Straks zal nader blijken, waarom de niet-Mohammedaansche onderdanen van den Sultan, bij de partijverdeeling in Oud- en Jong-Turken, buiten beschouwing moeten blijven.

maar met hooge commissieloonen en wat dies meer zij, ten behoeve van de emitteerende bankiers. Risico hadden deze laatsten niet; want de schuldbrieven waren niet bestemd om door hen bewaard te worden, maar om te worden aan de markt gebracht, en een gemakkelijk te voorzien staatsbankroet zoude alleen de latere houders daarvan treffen[1]. De zaak bleef dus steeds voor de leveranciers en bankiers eene goede speculatie, en het aandringen op hervormingen het eenvoudigste middel om nieuwe Turksche leveranties ter uitvoering, of nieuwe Turksche leeningen ter emissie, te bekomen. Vandaar dat de Europeesche regeeringen zoo dikwijls van hunne invloedrijke onderdanen verzoeken ontvingen om, tot welzijn van de Turken, de Porte weder eens te wijzen op de wenschelijkheid van de eene of andere hervorming, aan welke verzoeken niet altijd weerstand werd geboden.

De bedoeling van Resjid-Pasja, met zijne pogingen om zijn vaderland nader bij Europa te brengen, had zeker niet zoo verre strekking, als men later in dit opzicht is gegaan. Dit blijkt vooral uit het document, waarmede de hervormingen werden ingeleid, de Chatti-Sjarif of Keizerlijke Verklaring van Gul-Chanah[2]. Daarin werd namelijk, althans in den Turkschen tekst[3], niet anders beloofd dan opheffing van misbruiken, door den Islam zelf veroordeeld. Dit was ongetwijfeld onder de gegeven omstandigheden reeds eene daad van beteekenis, al ware het slechts omdat men, bij het uitroeien van deze misbruiken, uit den aard der zaak moest stuiten op de tegenwerking van allen, die bij het bestaan daarvan belang hadden, en dat waren stellig de overgroote meerderheid der

1) Dit staatsbankroet heeft dan ook in 1881 plaats gegrepen; doch men kan niet ontkennen, dat bij die gelegenheid de Turksche Regeering zich bepaald correct heeft gedragen, vooral indien men in aanmerking neemt, dat, wegens koersverschil, emissiekosten, enz., niet eens de helft van het nominaal bedrag der te converteeren leeningen door de primitieve emittenten in de schatkist was gestort. Zie Engelhardt: La Turquie et le Tanzimat, Parijs, 1882-1884, dl. II, p. 259. Men bedenke daarbij, dat de Islam elk rentebeding verbiedt, en in het algemeen insolvente debiteuren zeldzaam zacht behandelt. Dat er eenige schande in zoude liggen zijne schulden niet te betalen, wanneer men daartoe redelijkerwijze niet in staat is, kan bij geen geloovig Muzelman opkomen.

2) Een paviljoen in het Serail, waar die verklaring werd afgekondigd.

3) De officiëele Fransche vertaling is, door het minder juist teruggeven van sommige Turksche rechtstermen niet zoo duidelijk, wat dit punt betreft. Van daar het misverstand omtrent die verklaring soms in Europa gerezen.

invloedrijke personen. Resjid-Pasja werd intusschen, toen de hervormingsbeweging in Westersche richting eenmaal voet had gekregen, hoe langer hoe meer daardoor medegesleept; terwijl zijn meester ten deze zijn voorbeeld volgde. Na zijn aftreden in 1856, twee jaar later gevolgd door zijn overlijden, waren het vooral twee, in zijne school gevormde staatslieden, Ali-Pasja († 1871)[1] en Fuad-Pasja († 1869), die, zoowel onder Sultan Abd-al-Madjid als onder diens weinig bekwamen opvolger Abd-al-Aziz (1861-1876), tal van minder doordachte hervormingen in het recht en in het bestuur invoerden. Veelal hadden zij te zamen zitting in het kabinet, en wel afwisselend de een als Groot-Vizier en de ander als Minister van Buitenlandsche Zaken.

Wat de Turksche wetgeving onder den invloed der Jong-Turken geworden is, heb ik elders uiteengezet, en met de noodige citaten toegelicht[2], naar welk opstel ik den rechtsgeleerden lezer hier kortheidshalve meen te mogen verwijzen. Men zal daaruit ontwaren, hoe letterlijk alles, wat men in Turkije op dit gebied aan Europa heeft ontleend, òf louter op het papier is blijven bestaan, òf verwarring heeft gesticht; terwijl men het goede, dat men wilde, op veel eenvoudiger en veel vruchtbaarder wijze had kunnen bereiken door de hand te houden aan het oude Turksch-Mohammedaansche recht, gelijk het geformuleerd, is in het, kracht van wet hebbende, Arabische rechtsboek, *Multaqâ-l-Abhur* of 'De Samenvloeiing der Zeeën', van Ibrâhîm al-Halabî († 1549), aangevuld door vorstelijke *qânoen*'s of reglementen, vooral van Sultan Soliman II, bijgenaamd 'de Groote' (1520-1566). Op dezen grondslag voortbouwende had Turkije een werkelijk nationaal recht kunnen bekomen, dat aan alle redelijke eischen, ook der Christen-onderdanen van den Sultan, had voldaan, mits men slechts gezorgd had de handhaving daarvan aan rechters en bestuurders op te dragen, van hetzelfde gehalte als b.v. de Nederlandsche magistratuur en het Nederlandsche ambte-

1) Dezen Ali-Pasja niet te verwarren met den gelijknamigen *pasja* van Janina, die in 1822 te Constantinopel werd onthoofd.

2) Les réformes législatives en Turquie, in de Revue de droit international et de législation comparée, Jaargang 1896. Het beste overzicht van de politieke geschiedenis der hervormingen tot 1882 vindt men in het bovengeciteerde werk van Engelhardt.

naarspersoneel. En wanneer men mij mocht tegenvoeren, dat in elk geval tegenwoordig in Turkije de willekeur en de misbruiken minder erg zijn dan in den aanvang onzer eeuw, zoo is mijn antwoord, dat dit niet ligt aan de wetgeving, maar aan het feit dat in onze dagen, dank zij de pers en de verbeterde communicatiemiddelen, althans groote ongerechtigheden spoedig voor de rechtbank der publieke opinie worden gebracht, en zelfs zij, die het meest neiging zouden hebben onrecht te plegen, daardoor zeer dikwijls van hun voornemen worden teruggehouden.

De hervormingen van Ali-Pasja en Fuad-Pasja gingen echter, naar het oordeel der linkervleugel van de Jong-Turken, niet ver genoeg. Het streven dezer staatslieden was meer gericht op verbeteringen van praktischen en materieelen aard, dan op het toekennen van theoretische staatkundige rechten aan het volk[1)]. Vooral eerstgenoemde had bovendien een te autoritair karakter om op den duur eene, steeds hoogere eischen stellende, hervormingspartij te kunnen beheerschen. Dit verklaart, waarom, reeds na een tiental jaren, de vooruitstrevende Jong-Turken zich van hunne vroegere geestverwanten hadden afgescheiden. Velen hunner achtten het zelfs veiliger zich te Londen te vestigen, van waar uit zij eenige jaren lang met hun orgaan, de *Muchbir* d.i. ‘De Berichtgever’ geheeten, trachtten hunne minder warme geestverwanten in de regeeringskringen te Constantinopel voort te drijven op den ingeslagen weg. Dezen nu werden, juist door de op hen gedane aanvallen, hoe langer hoe conservatiever, tot dat eindelijk, bij de troonsbestijging van den tegenwoordigen Sultan, Abd-al-Hamid II, in 1876, een zeer vooruitstrevend Jong-Turk, Midhat-Pasja († 1884), tot Voorzitter van den Raad van State en Minister zonder portefeuille, later zelfs tot Groot-Vizier werd benoemd. Deze wist zijn meester te bewegen eene in hoofdzaak door hem ontworpen Constitutie voor het Ottomanische rijk af te kondigen; doch daardoor werd de *tanzimat* topzwaar, en ging met haar Jong-Turkije als staatkundige kracht ten onder. Sedert Midhat-Pasja's aftreden in 1877, spoedig gevolgd door de stilzwijgende

1) Vergl. Challemel-Lacour: Aali-Pacha et Fuad-Pacha, in de Revue des deux mondes, van 15 Februari 1868, p. 886 en vv.

afschaffing zijner Constitutie, heeft Turkije geen leidend staatsman van die partij meer aan het roer gehad, en ofschoon de Jong-Turksche geest van de ambtenaarswereld nog in vele later afgekondigde regelingen merkbaar is, zoo scheen toch de partij zelve tot het verledene te behooren, toen zij in 1896 in een nieuwen vorm herleefde.

IV.

De tegenwoordige Sultan had het, op zich zelf stellig juiste, inzicht gehad, dat het lot van Turkije op den duur niet in handen kon gelaten worden van de bureaucratie te Constantinopel, of, gelijk men gewoonlijk zegt, de Porte[1]. De hervorming in Westerschen geest, welke de oorspronkelijk zoo eenvoudige Turksche administratie had ondergaan, was oorzaak, dat de ministerieele bureaux onhandelbare instrumenten waren geworden. Zij zijn langzamerhand overvuld geraakt met een veel te groot aantal, weinig werkkracht bezittende *efendi*'s, die, vooral in de lagere rangen, hunne ambten als eene soort van prebenden schijnen te beschouwen, en maar al te dikwijls vergeten hebben, dat zij er waren voor het publiek, doch niet het publiek voor hen. Langzamerhand nu heeft de Sultan om die reden getracht alle draden der Regeering van de Porte over te brengen naar zijn Paleis, en van daar uit, met onmiddellijk onder zijn toezicht en zijne bevelen werkende secretarissen en adjudanten, zijn Rijk te besturen. De Ministers ontvangen dientengevolge zeer dikwijls, niet door hen uitgelokte, maar in het Paleis gereed gemaakte, vorstelijke bevelen, eenvoudig ter uitvoering; gedeeltelijk gaat het bestuur zelfs buiten hen om. In stede van echter de bureau-ambtenaren geleidelijk over te plaatsen, en hunne openvallende betrekkingen niet meer te vervullen, werd een meer Turksch middel te baat genomen, om zich van hen te ontdoen, namelijk hun traktement niet langer te betalen, of ten minste alleen te betalen, indien men in het Paleis geld missen kan, iets dat in den regel niet het geval is. Daarbij komt, dat de Sultan toch persoonlijk niet

1) Naar de poort van het Serail, in de nabijheid waarvan de ministerraad van ouds vergadert. Deze zetel der regeering is door het gebruik de naam geworden van de regeering zelve.

alles zelf kan afdoen, en dat dientengevolge de invloed, welken vroeger de Porte had, thans, in elk geval gedeeltelijk, in handen gekomen is van het hofpersoneel, waarvan sommige leden zeer ongunstig beoordeeld worden, niet slechts door de gebreklijdende *efendi*'s, maar ook door meer onpartijdigen. Ik heb mijne kennis van de politieke gebeurtenissen en toestanden in het Ottomanische rijk slechts kunnen putten uit geschriften[1]; met de bewoners van Jildiz-Kiosk en hunne geheime drijfveeren of kuiperijen ben ik natuurlijk persoonlijk onbekend, en waag het daarom niet zelfstandig te beoordeelen, in hoeverre de klachten over het gehalte van de omgeving des Sultans gegrond zijn. Vooral over den invloed, door den kamerheer Izzet-Bey en door een tweetal Arabieren, hoofden van godsdienstige broederschappen, Mohammad-Zâfir en Aboe-l-Hodâ[2], uitgeoefend, is dikwijls geklaagd. Trouwens elke hof houding heeft, ingeval zij grooten invloed op de Regeering uitoefent, overal ter wereld neiging om eene camarilla te worden, en minder waardige elementen in zich op te nemen. Dat dit verschijnsel zich ook te Constantinopel voordoet, is dus niet onwaarschijnlijk. Maar wat van dit alles ook zij, zooveel is zeker dat, tengevolge dezer achteruitstelling van de Porte, onder de ambtenaren en hunne families of vrienden langzamerhand groote ontevredenheid ontstond, en wel niet slechts bij de ondergeschikten, maar ook bij vele ministers. In het laatst van 1895 stelde zelfs de nieuwbenoemde Groot-Vizier Kiamil-Pasja zijnen Vorst tot voorwaarde van zijn aanblijven, dat zijne ambtelijke bevoegdheden weder op den ouden voet zouden worden geregeld, en dat aan het Paleis-personeel alle inmenging in de regeering des lands zoude worden ontnomen. In deze voorwaarde meende echter

1) Voor de Turksche gebeurtenissen en toestanden van de laatste jaren zijn ongetwijfeld de belangrijkste bronnen de diplomatieke rapporten of andere stukken, door verschillende regeeringen aan hunne parlementen overgelegd. Onder deze bronnen munten vooral de Engelsche *blue-books* door volledigheid en degelijkheid uit, zij het dat, gelijk straks zal blijken, Engeland ten aanzien der Armenische quaestie niet als volkomen onpartijdig is aan te merken. De talrijke politieke tijdschrift-artikelen, brochures, enz. over die gebeurtenissen en toestanden dragen, voor zooverre ik daarvan kennis kon nemen, meerendeels den stempel van partijdigheid of oppervlakkigheid, en dikwijls zelfs van beiden.
2) Vergel. over den levensloop dezer beide personen, Le Chatelier: Les Confréries musulmanes du Hedjaz, Parijs 1887, p. 113 en vv. en 207 en vv.

de Sultan niet te mogen treden, en de *pasja* nam dientengevolge onverwijld zijn ontslag.

Toen nu de wijze, waarop de Armenische onlusten waren bedwongen, te Constantinopel bij vele, zelfs van de meest aan de dynastie gehechte, Muzelmannen afkeuring vond, en men de genomen maatregelen, terecht of te onrecht, aan de inblazingen van de onmiddelijke omgeving des Sultans, toeschreef, oordeelden eenige tegenstanders der Paleis-regeering, in het begin van 1896, den tijd gekomen de oppositie tegen die regeering te organiseeren, in den vorm van een te Constantinopel gevestigd, maar spoedig naar Parijs overgebracht, zoogenaamd Jong-Turksch Comité. Dit Comité trad in verbinding met den reeds in 1887 te Genève gestichten ‘Engelsch-Armenischen Bond’, sedert overgegaan in de ‘Revolutionaire Armenische Federatie’ te dier stede, en voorts met het ‘Centraal-Revolutionaire Armenische Comité,’ te Parijs, en met het ‘Anarchistisch-Armenische Geheime Genootschap: *Hintsjak*’, d.i. ‘De Klok’, te Londen. Te Parijs werd een tweemaal 's maands verschijnend orgaan gesticht, onder den titel *Mesjveret*, d.i. ‘De Raadgeving’, dat thans nog bestaat. Het geeft eene Turksche en eene Fransche editie[1)]. De zinspreuk van dit orgaan is: ‘Orde en Vooruitgang’. Als hoofdredacteur staat er in genoemd de heer Ahmed Riza, die in den afgeloopen zomer ons land bezocht, en persoonlijk op hen, die met hem in aanraking kwamen, een sympathieken indruk schijnt te hebben gemaakt. In bijna elk nummer komen bovendien stukken voor van de hand van een anderen Jong-Turk, den heer Halil Ganem, en van een ook ten onzent sedert eenige maanden bekenden katholieken Armeniër, den heer P. Anmeghian. Daarnevens vindt men stukken van vele anderen opgenomen, dikwijls slechts met eene letter onderteekend. De doorgaande politieke strekking van het orgaan is: aandringen op herstel van de evengenoemde Constitutie van 1876, en afkeuring van de houding der Europeesche mogendheden, die het Turksche Rijk blijkbaar langzamerhand willen verbrokkelen, een streven, volgens het orgaan, alleen mogelijk geworden door het wanbestuur en de slechte persoonlijke eigenschappen van den tegenwoordigen

1) Ik bezit alleen de Fransche editie.

Sultan. Ook van diens omgeving wordt al het kwaad gezegd, dat men maar bedenken kan; terwijl daarentegen van het wederoptreden van den in 1876 afgezetten Sultan Moerad V alle heil wordt verwacht. Gelijk men weet werd in de laatste dagen van Mei van bedoeld jaar, Sultan Abd-al-Aziz afgezet en zijn neef Moerad V in zijne plaats gesteld; doch, volgens de officiëele lezing, moest een drietal maanden later ook deze, wegens krankzinnigheid van den troon worden verwijderd, waarop zijn broeder, de tegenwoordige Sultan, tot de regeering werd geroepen. Abd-al-Aziz maakte spoedig door zelfmoord een einde aan zijn leven; maar Moerad wordt nog steeds in het Tsjiragan-Paleis aan den Bosporus als krankzinnige verpleegd, en in strenge afzondering gehouden. Nu beweren echter de Jong-Turken, dat hij, wel verre van krankzinnig te zijn, een beklagenswaardig slachtoffer is van zijne edele en vooruitstrevende denkbeelden. Men zoude den gewezen Sultan persoonlijk moeten hebben gezien en gesproken, om te beoordeelen, of de waarheid ten deze aan den kant der Jong-Turken is tegenover de officiëele lezing. Van gelijke strekking is het, ook om de veertien dagen verschijnende, orgaan *Osmanli*, d.i. 'De Ottoman', in 1898 te Genève door het aldaar gevestigde 'Ottomanische Comité van Eendracht en Vooruitgang' gesticht, en eveneens in eene Turksche en eene Fransche editie verschijnende[1]. In de Memorie[2], welke het Jong-Turksche Comité in den afgeloopen zomer bij de Vredesconferentie heeft ingediend, wordt hun partij-programma omschreven als volgt: 'Eenheid, onschendbaarheid en ondeelbaarheid van het Ottomanische Rijk; handhaving van de regeerende dynastie; gelijkheid van allen voor de wet, zonder onderscheid van ras of godsdienst; organisatie van eene onafhankelijke rechtsbedeeling; gewetensvrijheid; deelneming van de volksvertegenwoordigers aan de wetgeving en in het bijzonder aan de vaststelling der begrooting; uitvoering van de Constitutie en van alle bestaande wetten; eerbiediging der verdragen.' Mij dunkt, dat een Nederlandsche Oud-liberaal dit alles heel mooi zal

1) De verhouding tusschen de comité's te Genève en te Parijs is mij niet in bijzonderheden bekend; doch zij is blijkbaar van vriendschappelijken aard. Onderscheidene Jong-Turken schrijven trouwens in beide organen. Van de Osmanli heb ik eveneens slechts de Fransche editie kunnen raadplegen.
2) Opgenomen in de Mesjveret van 1 Juli 1899.

moeten vinden; terwijl een Nederlandsche Antirevolutionair dadelijk zal opmerken, dat in zoodanig programma juist het eenige noodige voor eene gezonde en organische staatsontwikkeling ontbreekt, namelijk het vooropstellen van de Schrift als uitgangspunt. Een Oud-Turk zoude dezelfde opmerking maken, behoudens dat hij, in plaats van de Schrift, den Koran zoude noemen. Dit strekke nog ter toelichting van de hierbovengemaakte vergelijking van de Turksche met de Nederlandsche staatspartijen. Zooveel is intusschen zeker, dat de Jong-Turken voorheen altijd hun steun hebben gezocht bij hetgeen zij den ontwikkelden stand in hun land noemden, d.w.z. de officiëele kringen te Constantinopel, en dat zij, nu dit element van hen vervreemd schijnt, in Turkije zelf vrij wel machteloos zouden zijn, al liet de Turksche Regeering hen begaan[1)].

Ofschoon het verder in de richting der Jong-Turken moet liggen de wijze, waarop de Turksche Regeering gemeend heeft de Armenische woelingen in 1894 en later te moeten onderdrukken, af te keuren, zoo valt het toch dadelijk op, dat eene partij, die ‘Orde en Vooruitgang’ in haar vaandel schrijft, in beginsel bedoelde, sterk revolutionair gekleurde, woelingen onmogelijk met sympathie kan hebben begroet. Straks zal, bij de nadere bespreking der Constitutie van 1876, blijken, dat het nationalistische streven der Armeniërs, ook al had dit geene revolutionaire kleur, met die Constitutie onvereenigbaar zoude zijn. Voor een deel nu schijnt het samengaan van zoo heterogene elemeten, als Armeniërs en Jong-Turken, te verklaren uit den bekenden regel, dat de vijanden onzer vijanden onze beste vrienden zijn; maar voor een grooter deel nog meen ik dit samengaan te moeten toeschrijven aan het feit, dat de Armenische oppositie over ruime finantieele middelen kan beschikken, als wordende gesteund door velen der schatrijke Armenische bankiers en kooplieden, in het Turksche Rijk en daarbuiten gevestigd. Onlogisch is dit samengaan zeker; doch de logica schijnt mij toe, vooral tegenwoordig, de minst sterke zijde van de Jong-Turken te zijn. Afgescheiden van hetgeen men van hunne richting op zichzelf ten deze kan zeggen,

1) In het Parijsche dagblad Le Temps, van 23 Augustus j.l., lees ik een telegram uit Constantinopel, waaruit blijkt, dat reeds een zestal Jong-Turken zich voor de som van 30,000 Turksche Ponden hebben laten vinden om van Parijs daarheen terug te keeren, en de oppositie tegen hunne regeering te staken.

hebben wij van hun gebrek aan doorzicht een merkwaardig bewijs gehad in de omstandigheid, dat zij naar ons land, waar het soms toch al de grootste moeite kost, de helft der kiezers te bewegen van hun stemrecht gebruik te maken, wanneer hunne eigene belangen er mede gemoeid zijn, eenen propaganda-tocht hebben ondernomen ten behoeve van de door hen gewenschte vrije verkiezingen en volksvertegenwoordiging in Turkije. Mij dunkt, dat het gezond verstand vooraf het hopelooze van dit streven had moeten doen onderkennen, en het is mij onverklaarbaar, hoe, volgens de couranten, de Turksche Regeering eenig gevaar in hun optreden ten onzent heeft kunnen zien. Ware dan ook niet getracht door politie-maatregelen dat optreden te bemoeielijken, en ware niet aldus de beste reclame voor hen gemaakt, ik twijfel er geen oogenblik aan, of de Jong-Turken zouden te 's-Gravenhage voor ledige zalen hebben gesproken. Even onbegrijpelijk is het voor mij, dat de heeren in quaestie getracht hebben de afgevaardigden ter Vredesconferentie voor hunne zaak te winnen, welke conferentie was bijeengekomen met een bepaald mandaat, hetwelk alle bemoeienis met de binnenlandsche aangelegenheden der vertegenwoordigde mogendheden uitsloot. Lieden, die zoo onpractisch handelen, zijn niet te helpen, al is hun verlangen nog zoo billijk; maar ook dit is inderdaad bij de Jong-Turken niet het geval, want de Ottomanische Constitutie, waarvan zij de wederinvoering in hoofdzaak zijn komen bepleiten, is, uit een oogpunt van legislatieve techniek, een zeer zwak stuk. Ten einde zulks voor den niet met de Mohammedaansche rechtstoestanden bekenden lezer duidelijk te maken, is eene korte uitweiding noodig.

V.

Wat men de 'Mohammedaansche wet', in het Turksch *Sjeri*, in het Arabisch *Sjar'*[1] of *Sjarî'ah*, noemt, bestaat uit de *fatwâ's* of uitspraken, vervat in de geschriften der als autoriteiten erkende juristen, die van de tweede helft der 8ste eeuw onzer jaartelling af, de onsamenhangende en betrekkelijk niet talrijke positieve rechtsvoorschriften van hoogeren oorsprong,

1) Ongeveer uit te spreken als *sjar-a*.

met behulp van de menschelijke redeneering, hebben verwerkt tot zekere juridische systemen. Als positieve rechtsvoorschriften nu van hoogeren oorsprong, en dientengevolge aan de menschelijke critiek onttrokken, namen bedoelde juristen aan: vooreerst die van den Koran, d.w.z. het onfeilbare, ongeschapene en eeuwige, door den Aartsengel Gabriël aan Mohammad gedicteerde, woord van Allâh; dan de voorschriften der *Sonnah* of overlevering omtrent diens daden en uitspraken, voor zooverre zij niet rechtstreeks van goddelijken oorsprong zijn, maar de persoonlijke uiting van zijn door hoogere wijsheid geïnspireerden geest, en eindelijk de beschikkingen door zijne metgezellen genomen, welke als de uiting van het rechtsbewustzijn der Muzelmansche apostolische gemeente zijn aan te merken. De oudsten dezer juristen begingen echter de, trouwens niet uitsluitend aan hen, maar reeds aan hun profeet toe te rekenen, fout, dat zij van alle deze rechtsvoorschriften niet de beginselen als blijvend en universeel beschouwden, maar ook den concreten inhoud. Deze primitieve fout is in den arbeid der opvolgende juristen blijven doorloopen. Zij accentueerde zich zelfs in den loop der eeuwen, door het leerstuk, dat de uitspraken der voorgangers autoriteit vormen voor de latere juristen. De *Sjeri* kreeg aldus het karakter van eene versteening, welke slechts voor aanzetting van nieuwe *fatwâ*'s, doch niet voor organische ontwikkeling vatbaar is, en welke zich niet meer, met behoud der daaraan ten grondslag liggende beginselen, kan plooien naar de steeds afwisselende practische eischen van het maatschappelijke verkeer. Wanneer men dit zwakke punt echter laat voor hetgeen het is, zoo moet de arbeid der klassieke Arabische juristen, d.w.z. die der Middeleeuwen, alles behalve als onbeduidend worden aangemerkt. In een tijd, toen men in Europa aan dergelijke dingen nog niet dacht, hebben zij, om slechts bij één onderwerp te blijven, voorschriften gegeven omtrent scheiding der administratieve en rechtelijke betrekkingen, verbod van de pijnbank, wettelijk bewijs, openbaarheid van het proces, onbeperkt recht van verdediging zonder onderscheid van rang of stand, onpartijdigheid en wetenschappelijke vorming van den rechter, enz. enz. Daarbij komt nog een streng toezicht, niet alleen op de ambtelijke en maatschappelijke moraliteit van den rechter, maar zelfs op de kieschheid, welke

hem voora in geldzaken behoort te kenmerken. Dat, naast dergelijke bepalingen, ook wel anderen in den *Sjeri* staan, welke met de begrippen van onzen tijd volstrekt onvereenigbaar zijn, speciaal op het gebied van het strafrecht, mag niet beletten de verdiensten van die wetgeving, als geheel genomen, te erkennen. Welke dezer juristen, en welke hunner geschriften nu in een bepaald land als gezaghebbend worden aangemerkt, hangt af van de historisch gevormde locale rechtsovertuiging. Wij zagen reeds hierboven, dat in Turkije als zoodanig, sedert het midden der 16e eeuw, het werk van al-Halabî heeft gegolden. De in dat werk vervatte voorschriften, op ongeveer elk gebied van het recht, zijn sedert herhaaldelijk gecommentarieerd en aangevuld met *fatwâ*'s van latere, en dus minder gezag hebbende, Turksche juristen. Deze juristen konden echter, wegens het zooevengenoemde leerstuk der autoriteit, hetgeen al-Halabî eenmaal voor recht had verklaard, niet meer te niet doen. Op zijn arbeid konden zij slechts voortbouwen. Naast den *Sjeri* echter geeft de gewoonte ook recht, in de gevallen en omtrent de onderwerpen, waaromtrent de *Sjeri* zwijgt, of uitdrukkelijk naar de plaatselijke gebruiken verwijst; terwijl het wetgevend gezag van den Vorst tot dezelfde onderwerpen beperkt is. De vorstelijke ordonnantiën maken dan ook geen deel van de heilige wet uit, en worden, als de Muzelmannen van 'wet' spreken, nooit daaronder begrepen. Zij heeten *qânoen*'s of reglementen[1)], en zoozeer wordt nu nog de beperking der wetgevende bevoegdheid van het hoofd van den Staat, ten minste formeel, in Turkije geobserveerd, dat geen *qânoen* of ander bevelschrift van den Sultan verbindend is, alvorens de *Sjaich-al-Islâm*, of opperste der officieele juristen, door een *fatwâ* heeft verklaard, dat de *Sjeri* daarmede niet in tegenspraak moet worden geacht.

Nu dient hier onpartijdigheidshalve te worden bijgevoegd dat, als een Sultan werkelijk iets wil, in den regel zijn *Sjaich-al-Islâm* den gevorderden *fatwâ* ook wel geeft. De Sultan toch benoemt hem, en kan hem ook ontslaan. In vroeger eeuwen is er zelfs wel eens een Sultan geweest, die een weerbarstigen *Sjaich-al-*

1) Zelfs in een werk als de Annuaire de législation étrangère, vindt men de doorloopende fout, dat het woord *qânoen* door 'loi' wordt vertaald.

Islâm, om hem van zijne onjuiste rechtsopvatting te overtuigen, in een vijzel deed fijnstampen, en, waar dergelijke paardemiddelen mogelijk zijn, spreekt het van zelf, dat men in de bureaux van den *Sjaich-al-Islâm*, of, gelijk die in het Turksch heeten, de *Fatâwâ-Chanah* of fabriek van juridische adviezen, van ouds liefst den Grooten Heer zijn zin geeft. Dit alles neemt evenwel niet weg, dat de in West-Europa zeer verspreide meening, als zoude in beginsel, volgens den Islam, de wil van den Vorst wet zijn, eene dwaling is. Bovendien vergete men niet, dat een Vorst, die zijn steunpunt moet zoeken in den Islam, toch wel altijd verplicht zal zijn de publieke opinie van zijne geloovige onderdanen min of meer te ontzien. Hoe gelooviger zij zijn, des te sterker zal die publieke opinie beletten, dat het hek geheel en al van den dam raakt, afgescheiden nog van het feit dat de *Sjaich-al-Islâm* in zijne hooge ambtelijke positie noodwendig een waarborg vindt, dat zelfs de Sultan hem niet als eene onbeteekenende persoonlijkheid kan behandelen[1)]. Tegenwoordig zoude trouwens van fijnstampen geen sprake meer zijn, omdat ook in Turkije het gebruik meer en meer veld wint, om met gevallen staatslieden te handelen als in West-Europa, d.w.z. zij worden er in den regel eervol ontslagen en gedecoreerd[2)]. Het wil mij toeschijnen, dat dit een der weinige posten in het credit der *Tanzimat* is. Wat de uitvoerende macht van den Vorst betreft, zoo bepaalt de *Sjeri*, dat hij is een alleenheerscher, een stedehouder van Allâh, en alleen aan Dezen verantwoording schuldig voor zijne daden. Het wordt hem door den *Sjeri* aanbevolen de bekwaamsten en vroomsten zijner onderdanen te raadplegen, alvorens eene belangrijke beslissing te nemen, van wat aard ook[3)]; maar hunne stem is zuiver adviseerend. De Vorst alleen beslist, en is voor zijne maatregelen aan Allâh verantwoordelijk.

1) Hij staat in rang gelijk met den *Çadr-A'zam* of Groot-Vizier en den *Qizlar-Agha* of Opper-Eunuch. Aan alle drie wordt door de Europeesche diplomatie de titel van ‘Hoogheid’ gegeven.
2) In 1881 werd Midhat-Pasja, toen hij definitief in ongenade gevallen was, wegens zijne beweerde schuld aan den dood van Sultan Abd-al-Aziz, wel. ter dood veroordeeld, maar zijne straf onmiddellijk door den tegenwoordigen Sultan veranderd in verbanning naar Tâïf in Arabië. Om deze straf naar hare waarde te schatten, moet men weten dat Tâïf voor de bewoners van Mekka ongeveer hetzelfde is als Baarn of Hilversum voor de Amsterdammers
3) Koran III : 153.

Onrecht, op welk gebied ook, wordt den Vorst ten strengste in den *Sjeri* verboden, en, bij overtreding zijnerzijds van die verbodsbepalingen, gelijk mede in geval van ongeschiktheid om de regeering uit te oefenen, zijn de onderdanen van rechtswege ontslagen van de verplichting hem langer te gehoorzamen.

Het behoeft geen lang betoog, dat met deze staatsopvatting vereenigbaar zoude zijn een eenzijdig, door den Vorst opzegbaar charter, waarbij hij b.v. aan zijne onderdanen belooft, geen *qânoen* meer te zullen vaststellen zonder daarover eerst eene vergadering van notabelen te hebben geraadpleegd, en waarin hij verder zekere regelen stelt voor bestuursinrichting en administratie, al hetwelk in den *Sjeri* grootendeels aan de locale instellingen wordt overgelaten. Eene zoodanige beperking van het absolutisme werd trouwens reeds in 1868 voorgestaan door den lateren Groot-Vizier, Chair-ad-dîn-Pasja[1]. Eene grondwet in Westerschen zin is daarmede echter in onverzoenlijken strijd. De eenige grondwet, welke de Islam kent, is de Koran, waaraan in beginsel zelfs de *Sonnah* onderschikt is. Verlaat men die grondwet voor eene andere, zoo houdt men op Muzelman te zijn. En toch heeft men dit in 1876 gedaan. In Maart van dat jaar richtten eenige 'Mohammedaansche patriotten' rechtstreeks tot de buitenlandsche regeering een openbaar manifest, waarin zij zich beklaagden, dat Europa bij de Porte slechts aandrong op verbetering van het lot der *raja*'s; terwijl dat der Muzelmannen in Turkije inderdaad niet beter was. Zij beweerden verder, dat eene vertegenwoordiging van alle Ottomanische onderdanen 'in zekere mate geschoeid op Engelsche leest', het eenige redmiddel opleverde[2], en dit manifest heeft den grooten stoot gegeven tot het ontstaan der Constitutie. Dat de 'Engelsche leest' wel degelijk in de bedoeling lag der toenmalige Turksche bewindslieden, blijkt ten duidelijkste uit de circulaire dd. 26 December 1876, waarbij de Minister van Buitenlandsche Zaken, Savfet-Pasja, aan de Turksche diplomatieke agenten in het buitenland van de afkondiging der Constitutie kennis

1) Men vindt diens programma verkort medegedeeld bij Engelhardt, t.a. p dl. I, p. 200 en vv.
2) Zie dit manifest bij Engelhardt, t.a.p dl. II, p. 150 en vv.

gaf. In bedoelde circulaire zegt de *pasja* uitdrukkelijk, dat, wanneer de Regeering, bij wie de agent geaccrediteerd is, misschien twijfel mocht koesteren, of de Constitutie niet onuitgevoerd zal blijven gelijk de vroegere keizerlijke *Chatt*'s[1], waarbij hervormingen werden beloofd, 'met kracht en beslistheid op het radicale onderscheid tusschen beide soorten van regeeringsdaden' moet worden gewezen. 'De Constitutie,' zoo gaat de *pasja* voort, 'is niet eene belofte; zij is een reëel en formeel staatsstuk, dat het eigendom is geworden van alle Ottomanen, en waarvan de ontwikkeling niet anders zoude kunnen worden tegengehouden of vertraagd dan door den wil van de natie zelve, vereenigd met den wil van den Soeverein'[2].

De oorspronkelijke Ontwerp-Constitutie van Midhat-Pasja had, in overeenstemming met deze beginselen, als uitgangspunt aangenomen, dat de Turksche Staat als zoodanig geen godsdienst beleed. Dit was zeker anti-nationaal, maar paste ten minste in zijn systeem. Daarmede immers waren alle moeielijkheden met den *Sjeri* afgesneden. In geval van strijd had dan de Constitutie moeten voorgaan. Intusschen, bij de bewerking in de door Server-Pasja voorgezeten Commissie van eindredactie, werd, teneinde de zaak voor den *Sjaich-al-Islâm* aannemelijk te maken, de Islam tot staatsgodsdienst verheven, en de *Sjeri* als blijvende wet erkend (artt. 11 en 87)[3]. De Constitutie werd voorts in het Turksch niet eene 'grond*wet*', maar een 'grond*reglement*' (*qânoeniasasi*) genoemd, waardoor het beginsel, dat zij door den *Sjeri* werd beheerscht, formeel onaangetast bleef. Op die wijze was wel de *Sjaich-al-Islâm* tevreden gesteld[4], maar

1) Namelijk de Chatti-Sjarif van 1839 (zie boven) en de Chatti-Homajoen van 1856, een staatsstuk van gelijke strekking, maar eenigszins verder gaande in beloften van hervorming.
2) De circulaire is te vinden bij Ubicini: La Constitution Ottomane expliquée et annotée, Parijs 1877, p. 52 en vv. De geciteerde plaats staat op p. 55. Vergl. ook t.a.p., p. 15 aant. 2.
3) Engelhardt, t.a.p. dl. II p. 166. In artikel I van het voorloopig kiesreglement van 28 October 1876 wordt nog eens uitdrukkelijk herhaald, dat het Parlement alleen zal mogen beraadslagen over wetsontwerpen, die 'met de voorschriften van den *Sjeri* in overeenstemming' zijn.
4) Onder de minder hooggeplaatste officiëele juristen waren er sommigen, die van dieper inzicht en meer karakter blijk gaven, door zich niet te laten afbrengen van hunne meening, dat de Constitutie, ook na deze concessies, in strijd met den Koran bleef, en die deze meening zelfs openlijk durfden uitspreken. Vergl. Ubicini, t.a.p. p. 10.

tevens zulk eene bron van onoplosbare conflicten in het leven geroepen, dat de geheele Constitutie onuitvoerbaar werd. Een enkel voorbeeld zal dit toelichten. Zooeven zagen wij, dat de *Sjeri* uitstekende voorschriften geeft voor de rechtspraak, en dat dus, als de Turksche rechtspraak in de eerste helft dezer eeuw bepaald slecht was te noemen, de schuld hiervan lag aan de persoonlijkheid der rechters, maar geenszins aan den Islam. Intusschen wijkt de rechtspraak van den Islam in zooverre van de onze af, dat de Vorst de opperrechter is van het Rijk, evenals hij het hoofd is der administratie en van de krijgsmacht. De rechters zijn zijne agenten voor de rechtspraak, gelijk de gouverneurs der provinciën voor de administratie, en de generaals voor het leger. De Vorst is dus niet slechts bevoegd, maar zelfs verplicht, om een rechter, die, zij het te goeder trouw, eene explicatie aan eenig wetsvoorschrift geeft, welke hij onjuist acht, door een anderen, die zijne inzichten deelt, te vervangen. Ook kan hij den rechters, evenals aan alle ambtenaren, instructies en bevelen geven omtrent de uitoefening hunner functies. Met andere woorden de rechters zijn wel onafhankelijk van de administratieve of militaire hoofden, maar niet van den Vorst, die in zijn persoon de volheid der Regeering vereenigt. Hoe men nu, met dit niet twijfelachtige beginsel van den *Sjeri*, de voorschriften der Constitutie omtrent de onafzetbaarheid der rechters en het verbod van inmenging in de rechtspraak (artt. 81 en 86) in overeenstemming kan brengen, en dan tevens beweren, dat zoowel de *Sjeri* als de Constitutie door den Sultan moet gehandhaafd worden (art. 7), is mij een raadsel. Dit voorbeeld zoude met tal van anderen kunnen vermeerderd worden.

Een even ernstige misgreep in de Constitutie, maar van feitelijken en niet van juridischen aard, is, dat zij uitgaat van het bestaan eener Ottomanische natie, welke in haar geheel aan hetzelfde recht zal zijn onderworpen, en eene nationale taal, het Turksch, zal spreken (artt. 8, 17, 18 en 57). In harmonie met zijne wereldsche opvatting van het

Koninkrijk der Hemelen, had de Mekkaansche profeet wel is waar de verbreiding van zijn godsdienst door het zwaard op den voorgrond gesteld, maar, wanneer het zekere categoriën van ongeloovigen, speciaal Christenen en Joden, gold, toegelaten, dat zij zich onderwierpen met behoud van hun godsdienst en van hunne eigene instellingen, voor zoover die niet staatsgevaarlijk worden geacht. Ten aanzien van die ongeloovigen was de uiterlijke heerschappij van den Islam hem voldoende[1)]. Dit stelsel is door de eerste Chaliefen, vooral door Omar I (634-644), verder ontwikkeld, en wel in dien geest, dat bedoelde ongeloovigen zooveel mogelijk in afzonderlijke wijken of dorpen, onder hunne eigene hoofden worden vereenigd, met behoud van hunne eigene instellingen, taal en kleederdracht. Deze ongeloovigen zijn onderworpen aan zware belastingen en aan tal van politiebepalingen, welke hun steeds hunne minderheid moeten doen gevoelen tegenover de Muzelmannen. Zij mogen geene proselieten maken, en geene ambten bekleeden, waaraan de uitoefening van openbaar gezag over geloovigen verbonden is, wel echter bureaux-betrekkingen, zelfs die van minister. In eene streek, geheel, of bijna geheel, door zoodanige ongeloovigen bewoond, kan hun eene zekere gewestelijke autonomie worden toegekend, en kunnen velen der normale bepalingen ten hunnen aanzien worden verzacht. Na in het voorbijgaan te hebben opgemerkt, dat wij in onze Oost-Indische bezittingen eigenlijk, zij het in omgekeerden zin, precies hetzelfde beginsel hebben toegepast, zoo is daarvan in het Chaliefenrijk, en naderhand in Turkije, het gevolg geweest, dat de bevolking een mozaiek van rechtstoestanden, talen en kleederdrachten is gaan opleveren. De Turksche Sultans zijn zelfs ten deze nog verder gegaan dan de Chaliefen, en hebben de onderworpen ongeloovigen, de zoogenaamde *raja*'s, onder hunne eigene geestelijken, als wereldlijke hoofden, georganiseerd tot ware staatjes in den Staat. Dit was ongetwijfeld een middel om de *raja*'s op onkostbare en gemakkelijke wijze te besturen. De belangen hunner geestelijkheid waren immers aldus met die der Mohammedaansche overheerschers vereenzelvigd. Daar-

1) Volgens de Muzelmannen is dit zelfs eene goddelijke ordonnantie. Vergl. Koran IX: 29.

entegen is deze organisatie een onoverkomelijk beletsel geweest tegen de assimilatie der *raja*'s, onderling zoowel als aan de Muzelmannen, daar hun geheele staatkundig en maatschappelijk leven aldus aan hunne kerkelijke confessie werd vastgeknoopt. Wanneer dan ook hierboven van eene Oud-Turksche en eene Jong-Turksche partij gesproken is, had dit noodwendig alleen op de Mohammedaansche onderdanen van den Grooten Heer betrekking. Zijne ongeloovige onderdanen staan buiten de quaestie, welke de Oud- en Jong-Turken verdeelt. Als zij tot eene staatkundige partij in het Ottomanische Rijk zouden behooren, zoo zoude men die partij niet als Oud- of Jong-Turksch, maar als Anti-Turksch moeten qualificeeren. Nu spreekt het wel van zelf, dat men een dergelijk mengsel van heterogene bestanddeelen, als de onderdanen van den Sultan, niet met één pennestreek tot eene ‘natie’ kan maken, ja, wat meer zegt, dat het onderwerpen van al die elementen aan dezelfde rechten en verplichtingen eene even diep ingrijpende maatschappelijke omkeering zoude ten gevolge hebben, als dat men in Nederland b.v. het Chineesche of Mohammedaansche recht zoude gaan invoeren. Afgescheiden hiervan is ten aanzien der Muzelmannen plaatselijk verschil van recht noodzakelijk. Een Turk te Constantinopel kan onmogelijk worden gelijkgesteld met een Kurd of een Bedoewin, over wie de Sultan eene soort van gezag uitoefent, te vergelijken met het onze over Atjehers of Balineezen. Dat onder deze omstandigheden de rechtstreeksche verkiezing der afgevaardigden, distriktsgewijze, maar zoodanig dat elk hunner de geheele Ottomanische natie vertegenwoordigt (artt. 65, 66 en 71), geen zin heeft, is lichtelijk te begrijpen. De Turksche natie is bovendien, zelfs onder de Muzelmannen in Turkije, in de minderheid, en de Turksche taal in de meeste streken alleen bij de hoogere standen onder de Muzelmannen bekend. De moedertaal van de meerderheid der Mohammedaansche onderdanen van den Sultan is het Arabisch. Wilde men dus eene nationale taal aannemen, zoo kwam deze daarvoor, ook om die reden, eerder in aanmerking dan het Turksch. Daarbij is het Arabisch de heilige en universeele taal voor den Islam, en heeft het, uit een cultuur-historisch oogpunt, eene beteekenis, waarmede die van het Turksch niet te vergelijken is.

Eene Constitutie, die den bestaanden toestand in het aangezicht slaat ten aanzien van zulk een principieel punt, als de nationaliteit, kon natuurlijk nooit bij de bevolking een levend woord worden. Van de Ottomanische nationaliteit hebben echter ongelukkigerwijze de tegenwoordige Jong-Turken een integreerend deel gemaakt van hun staatkundig leven[1]. Zij hebben zich daardoor onbewust de geesteskinderen getoond van een echten, niet meer door zijn nationalen godsdienst in toom gehouden, autocraat, den reeds meer genoemden Sultan Mahmoed II. Deze had namelijk gezegd te verlangen, dat men voortaan den Muzelman alleen daaraan zoude herkennen, dat hij naar de moskee ging, den Christen aan zijne kerk, en den Jood aan de synagoge. Eene dergelijke overdreven voorstelling van de staatsmacht, als zouden menschen fabriekmatig eene nieuwe maatschappij kunnen in het leven roepen, naar hun welbehagen, zonder zich te bekommeren over de rechtskrenkingen, welke daarvan het gevolg zouden zijn, voegt zeker weinig bij hetgeen men zoude verwachten van hen, die ‘Orde en Vooruitgang’ in hun vaandel schrijven, en beweren op te komen voor de vrijheid op godsdienstig en maatschappelijk gebied[2]. Dezen mogen allerminst vergeten, dat natiën groeien, maar niet gemaakt worden; dat hoogstens de wetgever dien groei kan bevorderen, door de beletselen weg te nemen, welke de assimilatie der verschillende volks-elementen tegenhouden, doch dat de assimilatie zelve slechts het gevolg kan zijn van een langzaam en organisch ontwikkelingsproces.

Met deze staaltjes meen ik mijne weinige sympathie voor het denkbeeld, om de Constitutie van 1876 in Turkije te herstellen, voldoende te hebben gerechtvaardigd, en tevens te hebben aangetoond, dat de tegenwoordige Sultan niet anders dan verstandig heeft gehandeld, toen hij in het volgende jaar Midhat-Pasja ontsloeg, het intusschen bijeengeroepen Turksche Parlement wegzond, en de geheele Constitutie liet

1) Dit blijkt, behalve uit den inhoud hunner organen, al dadelijk uit den titel van dat, hetwelk te Genève verschijnt. Zie boven.

2) Het ontbreken van eene Ottomanische natie in den waren zin des woords, belet natuurlijk niet, dat de Sultan regelen kan stellen voor de beantwoording der vraag, welke personen, Muzelmannen of niet, hij als zijne onderdanen beschouwt. Dit is geschied bij den *qûnoen* van 19 Januari 1869. Zie Aristarchi-Bey: Législation Ottomane, dl. I, p. 7 en vv

deponeeren in het staatsarchief. Dat zoo iets mogelijk was, is de beste wederlegging van de hierboven aangehaalde uitspraak van Savfet-Pasja, dat de Constitutie nationaal eigendom was geworden. De natie, of liever de natiën, van Turkije hebben de stilzwijgende afschaffing met volkomen onverschilligheid gade geslagen, omdat zij niets voorde Constitutie konden gevoelen. Als men trouwens in enkele artikelen de woorden: Ottomanen, Islam, enz. wegdenkt, kon de Constitutie evengoed voor een Europeeschen, een Amerikaanschen of een Australischen Staat, ja waarom niet voor een Staat op de Maan, geschreven zijn, als voor Turkije. Een zoo cosmopolietisch product van wetgeving draagt zijn doodvonnis in zich[1].

VI.

Het denkbeeld der Jong-Turken om in hun vaderland het verschil in rechtstoestanden tusschen de belijders der aldaar bestaande godsdiensten te doen ophouden, en alle onderdanen van den Sultan tot ééne groote Ottomanische natie te doen samensmelten, met ééne nationale taal, het Turksch, zoude, al ware het met de door hen voorgestane middelen te verwezenlijken, zeer zeker niet in het belang zijn van het Christendom. Gelijk hierboven reeds werd aangeteekend, vormen de niet-Mohammedaansche *millet*'s of godsdiensten in Turkije eene soort van staatjes in den Staat, en zijn de geestelijken van elke *millet* tevens hare wereldlijke hoofden. De Mohammedaansche autoriteiten laten zich met het inwendige bestuur der wijken, dorpen of distrikten, uitsluitend door ongeloovigen bewoond, zoo min mogelijk in, mits de belastingen behoorlijk binnenkomen, en de ongeloovigen in quaestie zich houden aan de voorschriften omtrent hun gedrag jegens de Muzelmannen. Wel is waar zijn zij de minderen van dezen, en wordt dit hun voortdurend voor oogen gehouden; zij werden vaak op onwettige wijze door de Turksche autoriteiten behandeld, - iets dat trouwens ook met Muzelmannen niet zeld-

1) Als een merkwaardig voorbeeld van het weinig nationale in de geestesrichting van sommige Jong-Turken wijs ik den lezer op het volgende. In het blad de Osmanli (zie boven) van 1 Augustus jl. deelt de heer Dr. Abdullah-Djevdet mede, dat hij, gedurende zijn verblijf in den kerker te Tripoli, troost zocht in het reciteeren van verzen uit Les Châtiments van Victor Hugo. Mij dunkt, dat een echte Turk in zoodanige treurige omstandigheden eerder aan Turksche dan aan Fransche poëzie zoude moeten denken.

zaam was, - maar aan hun huiselijk of maatschappelijk leven en aan hun godsdienst, als zoodanig, heeft de Turk zich nooit vergrepen. Wat meer zegt, door deze organisatie werd niet slechts geloofsvervolging tegen de *raja*'s uitgesloten, maar werd zelfs hun overgang tot den Islam, ofschoon in beginsel niet verboden, toch zeer belemmerd. De geestelijken hadden er het grootste belang bij, dat hunne schapen hen niet verlieten, en hun wereldlijk gezag was een krachtig middel om de kudde bijeen te houden, opdat die, wanneer noodig, behoorlijk kon worden geschoren. Een budget van ongeloovige eerediensten is in Turkije onbekend; de Christen en Joodsche geestelijken leven van hunne gemeenten. De Turksche autoriteiten zijn zelfs op proselietenmakerij onder de *raja*'s nooit gesteld geweest, en steunden daarom zooveel mogelijk het gezag van de geestelijken der Christenen of Joden, al moest de Islam aldus de winst van vele zielen derven. Dat deze praktijk der Turken in strijd was, zoo niet met de letter, dan toch met den geest van Koran en *Sonnah*, behoeft geen betoog; maar wereldsche belangen deden hierover heenstappen. Overgang tot den Islam had immers ten gevolge, dat de tot dusverre onderdanige ongeloovige de gelijke der overheerschers werd, en aanmerkelijk minder belasting betaalde dan vroeger. De Staat werd door de bekeering benadeeld; want men vergete niet dat, naast den oorlogsbuit, de *raja*'s van ouds de belangrijkste voedingspompen waren van de Mohammedaansche schatkist. Reeds in het rijk der Chaliefen deed dit fiscale bezwaar tegen de bekeering der onderworpen ongeloovigen zich gelden, zij het niet in zoodanige mate dat het, als in Turkije, de binnenlandsche politiek beheerschte, en in een formeel systeem van belemmering der Islamiseering ontaardde. Van Omar II (717-720), één der weinige oprecht vrome Chaliefen uit de dynastie der Omajjaden, wordt als iets bijzonders verhaald, dat, toen zijn minister van finantiën hem met bezorgdheid sprak over de talrijke bekeeringen tot den Islam in eenige provinciën, hij ten antwoord gaf, dat het zieleheil der ongeloovigen bij hem zwaarder woog, dan een deficit in de schatkist. Verreweg de meeste Chaliefen en hunne ambtenaren dachten er intusschen anders over. Nu zal ik er mij wel voor wachten die gezindheid te verdedigen. In beginsel zoude ik zeer stellig aan den kant van den Chalief

Omar II hebben gestaan; maar tot verontschuldiging van de andersgezinde Chaliefen of Sultans, en van hunne *wâlî*'s, *pasja*'s of andere ambtenaren, moet ik er toch op wijzen, dat de weinige ingenomenheid met de Christen-zending, welke in onze Oost-Indische bezittingen, althans vroeger, bij sommige bestuurders heeft bestaan, eigenlijk eene gezindheid van ongeveer hetzelfde allooi was. Een inlander, die Christen werd, kreeg, zoo meenden velen, allerlei pretensies; hij ging niet meer voor den Europeeschen ambtenaar op zijne hurken zitten; hij wilde op Zondag geen heerendienst meer doen, in één woord, men had van zulk een man niets dan last. De Regent, als verantwoordelijk voor rust en orde, moest maar zorgen, dat dergelijke, aan pedanterie en luiheid toe te schrijven, bekeeringen achterwege bleven. Ik druk hierop, omdat, wanneer Nederlanders soms uit de hoogte op Turksche *pasja*'s hebben nedergezien, het m.i., ten aanzien van den bekeeringsijver der Nederlandsche *pasja*'s in Oost-Indië, ten minste tot voor betrekkelijk korten tijd, wel iets had van den pot en den ketel.

Wat hier intusschen van zij, deze minder verheven opvatting van hunne plichten als Muzelmannen, van den kant der bestuurders, is onder Hoogere Leiding in de Levant het behoud geweest der Christen-gemeenten en der Christen gebleven natiën. De Muzelmannen mogen de heerschende klasse vormen, en het Turksch tegenwoordig in het Ottomanische Rijk de regeeringstaal zijn, door het zelfbestuur, dat zij in eigen kring uitoefenen, hebben de *raja*'s van een en ander weinig last, mits niet trachtende zich te emancipeeren. Naar alle waarschijnlijkheid echter zouden de Christen-gemeenten in de Levant reeds sedert lang tot het verledene behooren, indien alle Muzelmannen gedacht hadden als de Chalief Omar II. Ja zelfs de gelijkstelling van de *raja*'s met de Muzelmannen, zonder dat zij tot den Islam behoeven over te gaan, in den geest der Jong-Turken, zoude noodwendig de opheffing der administratieve en maatschappelijke beteekenis van hun kerkverband na zich sleepen. En, waar nu de Oostersche kerken sedert eeuwen feitelijk op administratief en maatschappelijk gebied hare grootste kracht hebben ontwikkeld, ligt het voor de hand, dat een plotseling terugbrengen dier kerken tot het geestelijke gebied, hunne levens-

vatbaarheid aanmerkelijk zoude verminderen. De meerderheid der tot die kerken behoorende personen zouden, bij het losmaken van den kerkelijken leiband, waaraan zij tot dusverre in hun wereldlijk doen en laten hebben geloopen, waarschijnlijk tevens hunne kerkleer over boord werpen. Men bedenke, dat de Muzelmannen, ook in die gedeelten van het Turksche rijk, waar zij niet de meerderheid vormen, in elk geval sedert eeuwen boven op de maatschappelijke ladder staan, en dat, nog volgens de door de Jong-Turken terug verlangde Constitutie van 1876, de Islam staatsgodsdienst bleef. Dit zijn twee belangrijke factoren tot verhooging van het absorbeerend vermogen van laatstgenoemden godsdienst. De kansrekening zoude dus in de Levant noodwendig in het nadeel van het Christendom uitvallen. En al bleef dit gespaard, zoo zoude toch het, door de Jong-Turken gewenschte, kunstmatig in het leven roepen eener Ottomanische natie, met het Turksch als algemeene taal, feitelijk nederkomen op eene Turkificatie van de andere nationaliteiten, in den geest, waarin tegenwoordig Rusland tracht zijne Poolsche en Finsche onderdanen te Russificeeren. De *raja*'s zelve hebben herhaaldelijk getoond deze vrees te deelen[1)].

Dit brengt ons terug op het samengaan der Jong-Turken met de Armeniërs. Hierboven wees ik er reeds op, dat het nationalistische en revolutionaire streven van laatstgenoemden de kracht der Jong-Turken slechts kan verzwakken. Maar ook omgekeerd, moeten de Armeniërs, als zij ten minste nadenken, begrijpen van eene eventueele verwezenlijking van het programma der Jong-Turken niets te kunnen verwachten, noch voor hunne nationaliteit, noch voor hunnen godsdienst. Immers, zij zijn niet alleen numeriek, maar ook intrinsiek de zwakste der Christelijke *millet*'s, en zij hebben dus het meest kans door de anderen of door den Islam te worden geabsorbeerd, zoodra er, in plaats van de verschillende afzonderlijk georganiseerde *millet*'s, eene algemeene Ottomanische natie ontstaat. Bij de Grieken is

1) Men denke b.v. aan het verzet der Grieksche geestelijkheid in 1857 en 1858 tegen de pogingen van de Porte om de Orthodoxe Kerk, althans langzamerhand, tot hare natuurlijke functiën terug te brengen. Bedoelde geestelijkheid beschouwde toen zelfs de meest bescheiden stappen in die richting als eenen aanslag op de Grieksche nationaliteit en het Grieksche Christendom.

altijd het bewustzijn levendig gebleven, dat de Turken, evenals trouwens de Christen-Bulgaren en andere volken van het Balkanschiereiland of Klein-Azië, op hun vaderlijk erfdeel de hand hadden gelegd. Het staatkundige ideaal der Grieken is, om die reden, niet slechts met het voortbestaan van het Ottomanische Rijk in strijd, maar evenzeer met het tot nationaal bewustzijn komen van Armeniërs, Bulgaren, Walachen, Serviërs, of welk ander Christenvolk ook, in bedoeld Rijk gevestigd. Slechts betrekkelijk weinige en aanzienlijke Grieksche familiën, in de wijk Fanar te Constantinopel gevestigd, hebben sedert eeuwen de Verheven Porte als tusschenpersonen bij hare aanraking met de Christen-mogendheden gediend; zij zijn daardoor in aanzien en rijkdom gestegen, en hebben over het algemeen goede betrekkingen met hunne overheerschers onderhouden. Wanneer men echter deze min of meer van hun verleden losgeraakte familieën uitzondert, is een sterk nationaliteitsgevoel bij de Grieken steeds onmiskenbaar geweest, en zijn zij den Turk altijd blijven haten. Gelijk gewoonlijk was deze haat wederkeerig, en hebben de Grieken ook veel meer van de Turken te lijden gehad, dan eenige andere der onderworpen ongeloovige nationaliteiten. In dat nationaliteitsgevoel en in dien haat zouden de Grieken eenen krachtigen steun vinden om zichzelf te blijven, als hun kerkverband, ja zelfs hun kerkelijk geloof, hun mocht ontvallen. Ook de Griek in het buitenland gevestigd, blijft in den regel Griek, en blijft het levendigste belang stellen in het lot van Griekenland.

Daarentegen zijn de Armeniërs altijd de trouwste onderdanen van de Turksche Sultans geweest, en vindt men, sedert de verovering van hun land door de Turken in het midden der 16de eeuw, van separatistische aspiraties bij hen geen spoor. In het eerste vierde gedeelte onzer eeuw moge bij velen hunner tijdelijk eene neiging hebben bestaan zich bij Rusland aan te sluiten, de wijze, waarop zij door dit Rijk werden behandeld, deed hun spoedig inzien, dat zij, door aldus van meester te veranderen, van kwaad tot erger vervielen[1)]. Bij geen der door de Turken onderworpen volken

1) Zie, voor nadere bijzonderheden, Ubicini: Lettres sur la Turquie, Parijs 1854, dl. II p. 346. Een lezenswaardig artikel over de Armenische quaestie, van de hand van Dr. A. Coomans de Ruiter, is te vinden in De Tijdspiegel, Jaarg. 1895, dl. II, p. 241 en vv. In hoofdzaak komt het oordeel van dien schrijver over de aanleiding tot de Armenische troebelen overeen met dat van den heer E. Lamy, in de Revue des deux mondes, van 15 April 1899, p. 859 en v. Over de onderhandelingen, sedert het laatst van 1897 door de Turksche Regeering met het Centraal-Revolutionaire Armenische Comité te Parijs aangeknoopt, om den vrede met de Armeniërs te herstellen, verscheen een artikel in de Revue de Paris van 15 Juni jl. p. 882 en vv. van de hand van den heer P. Quillard. Uit de door laatstgenoemden gepubliceerde stukken blijkt m.i. voldoende, dat de Armeniërs de Turksche Regeering, terecht of te onrecht, te weinig vertrouwen om van dergelijke onderhandelingen eenigen uitslag te kunnen hopen.

is, niet slechts de kennis, maar ook het gebruik van de Turksche taal in eigen kring zoo verbreid als bij hen, en dit assimilatie-vermogen schijnt ééne hunner nationale eigenschappen te zijn. Ik wijs slechts op de talrijke Armeniërs in onze Oost-Indische bezittingen, die als Europeanen leven, zelfs in hun huiselijken kring Engelsch, Maleisch of Hollandsch spreken, en geen van allen meer aan Armenië denken. Dit alles laat zich verklaren, omdat zij reeds vóór de verovering van hun land door de Turken grootendeels in de verstrooiing leefden, en, evenals de Joden in de Middeleeuwen, het bij de Muzelmannen aanmerkelijk beter hadden dan onder eenige andere heerschappij, welke in de Levant denkbaar was. Omgekeerd werden de Armeniërs door de Turksche Regeering, juist wegens hun feitelijk gemis van een territoriaal vaderland, als de politiek minst gevaarlijke Christenen aangemerkt, en dientengevolge ook als een nuttig tegenwicht tegen de veelal in compacte massas, in groote uitgestrektheden van het Rijk bijeenwonende Grieken. Zij werden op allerlei wijze bevoordeeld; zij waren te Constantinopel de geaccrediteerde bankiers van de Regeering zoowel als van de *pasja*'s; zij bekleedden voortdurend allerlei betrekkingen van vertrouwen, en velen hunner kwamen tot grooten rijkdom. De in hun land gebleven Armeniërs konden het doorgaans met hunne Mohammedaansche omgeving evengoed vinden. Als zij slechts hunne belastingen, en soms ook wel eens zekere onverschuldigde, maar dan niet drukkende, schattingen opbrachten, lieten de *pasja*'s en de hoofden der Kurden hen met rust. Op hunnen godsdienst werd, als op eene andere soort van dwaling, door den Muzelman evenzeer uit de hoogte nedergezien als op dien der Grieken; maar dit was voor de Armeniërs reeds veel; want als

Gregorianen[1] zouden zij door de Orthodoxe Grieken stellig veel erger zijn onderdrukt. Voor den Griek was het natuurlijk eene ergernis te meer, dat de Turk hem niet hooger achtte, ja eigenlijk nog lager stelde, dan den Armenischen ketter, wiens voorvaderen in de geschiedenis der menschheid eene even onbeteekenende rol hebben gespeeld, als die der oude Grieken belangrijk was. Is dus voor de Armeniërs in het algemeen het behoud hunner kerkelijk-staatkundige organisatie als afzonderlijke *millet*, onder bescherming van de Porte, eene noodzakelijke voorwaarde van hun nationaal voortbestaan, in nog sterkere mate moet dit het geval zijn met hunne, in onze eeuw van de Gregoriaansche kerk afgescheiden, en eveneens als afzonderlijke *millet*'s erkende, Katholieke en Protestantsche rasgenooten. Eerstgenoemden ontvingen hunne definitieve organisatie als *millet* in 1831, de Protestanten in 1850[2]. Beiden vormen, zelfs onder de Armeniërs, eene kleine minderheid; behalve Grieken en Bulgaren hebben zij nog hunne Gregoriaansche rasgenooten als principieele tegenstanders, en hun eenig plechtanker is werkelijk, dat de Mohammedaansche Turk hen beschermt, niet slechts tegen geloofsvervolging, maar vooral tegen het veel ernstiger gevaar van zich in de massa der andere Christenen te verliezen. De Katholieke Armeniërs hebben dit alles tot dusverre in het oog gehouden, op enkele uitzonderingen na, gelijk de vroeger in dit opstel genoemde heer Anmeghian, doch niet aldus de Protestanten, waarvan wij in den afgeloopen zomer een vertegenwoordiger in ons land hebben gehad in den persoon van den heer M. Tsjeraz.

De pogingen, om onder de Armeniërs het Protestantisme te verbreiden, dagteekenen ongeveer van 1840, en zijn hoofdzakelijk te danken aan Engelsche en Amerikaansche zendelingen. Met de overal merkbare eigenaardigheid der Angelsaksische zending werd, ook onder de Armeniërs, de prediking van het Evangelie verbonden met de prediking van de voortreffelijkheid der Engelsche of Amerikaansche industrie en

1) De Gregoriaansche kerk is eene loot van de ketterij van Eutyches, wiens hoofdstelling, dat in den Christus slechts ééne natuur, de goddelijke, aanwezig was, op het Concilie van Chalcedou in 451 werd veroordeeld.
2) Zie Ubicini, Lettres, dl. II p. 322 en vv. en 410.

instellingen, gelijk mede van de onbaatzuchtigheid en hulpvaardigheid der Engelsche of Amerikaansche Regeeringen om overal ter wereld de onderdrukten te hulp te komen. Vooral sedert den Krim-oorlog wisten bedoelde zendelingen, ook door de kolossale finantieele middelen, waarover zij beschikten, in Turksch-Armenië grooten invloed te verkrijgen, niet slechts bij hunne bekeerlingen, doch evenzeer onder de Gregoriaansche meerderheid. Tengevolge van hun optreden ontwaakte langzamerhand eveneens bij laatstgenoemde Armeniërs het nationaliteitsgevoel, eene geestesrichting, welke natuurlijk bevorderd werd door het voorbeeld der Grieksche en Slavische onderdanen van den Sultan. Intusschen werd vergeten, dat de Grieken en de Slaven geographisch zoodanig verdeeld zijn, dat eene verwezenlijking hunner politieke wenschen althans niet feitelijk onmogelijk was, zij het op meer bescheiden schaal dan zij hoopten, en zij het met opoffering van de rechtmatige belangen der Muzelmannen te midden van hen gevestigd[1]. Daarentegen is het Armenië der Armeniërs nergens op de kaart te vinden. Van de 2½ millioen, waarop het Armenische volk tegenwoordig geschat wordt, woont stellig 1 millioen buiten Turkije, en van de Turksche Armeniërs woont nauwelijks 1 millioen in Klein-Azië; zoodanig bovendien dat zij, zelfs in de vijf zoogenaamde Armenische provinciën, slechts 24 pCt. uitmaken der totale bevolking, tegenover 69 pCt. Muzelmannen en 7 pCt. Grieken of andere Christenen[2]. Bij de Armeniërs nu werd, door den invloed der Protestantsche zending, het Engelsch langzamerhand de taal der bevrijding, en Engeland, meer nog dan Amerika, het land hunner hope. De aanzienlijken, die vroeger hunne zoons naar Parijs voor hunne hoogere vorming zonden, zonden hen hoe langer hoe meer naar Londen, vanwaar zij grootendeels met allerlei nationalistische, maar tevens subversieve, ideeën terugkeerden. De beweging, eenmaal gaande gemaakt, ontsnapte aan de hand van hen, die haar hadden

1) Dit is een punt, dat veelal wordt voorbij gezien. De Turken mogen veel op hun geweten hebben; maar men mag niet vergeten, dat de Levantijnsche Christenen ook geene lammerennatuur bezitten. Hunne heerschappij beteekent onderdrukking van de Mohammedaansche minderheid, indien geene Westersche mogendheid hen in bedwang houdt.

2) Vergl. Petermann's Mittheilungen, dl. XLII (1896), p. 6.

doen ontstaan; Armenische comités werden in Turkije gevormd, en veroorzaakten, toen de in 1878 ten aanzien van Armenië beloofde, maar niet voldoend omschreven hervormingen[1] achterwege bleven, op aanstoken der vroeger genoemde vereenigingen te Genève, Parijs en Londen, in September van 1894 het bekende verzet tegen de Kurden in de provincie Bitlis, een jaar later gevolgd door de ongeregeldheden te Constantinopel, en in Augustus 1896 door den aanslag op de Ottomanische Bank aldaar. De Turksche Regeering beantwoordde deze uitspattingen, waaraan de meerderheid der gezeten Armeniërs stellig geen deel hadden[2], naar de wijze en gewoonte der Turken in vroegere tijden, door de beruchte bloedbladen. In Azië werden de Kurden, en te Constantinopel werd het Mohammedaansche gepeupel tegen de Armeniërs losgelaten. Van die bloedbladen hebben echter de Katholieke Armeniërs niet te lijden gehad, dan in enkele geïsoleerde gevallen, waarbij aan vergissing moet gedacht worden. Nu zal zeker deze Turksche wijze van de orde te handhaven door geen verstandig mensch in Europa worden verdedigd, en is het zeer te begrijpen, dat men de vele medechristenen, die aldus onschuldig geleden hebben, tracht te hulp te komen. Ongetwijfeld waren de aangewende middelen van repressie buiten alle verhouding tot den omvang van het verzet; maar met dat al vergete men niet, dat de Armeniërs begonnen zijn, en dat de Islam *raja*'s, die zich in massa verzetten, ook in massa vogelvrij verklaart. Bovendien kunnen de *komitadji*'s, gelijk men met een Turksch neologisme de leden der revolutionaire comités noemt, stellig evenmin bij iemand met hunne propagandamiddelen sympathie verwachten, al ware het doel, waarnaar zij streven, d.w.z. een onaf hankelijk Armenië, even juist gedacht, als het in werkelijkheid onuitvoerbaar is. Men zal nu, hoop ik, wel begrijpen, dat in geen geval de Armenische zaak gediend kan worden door het samengaan hunner comités met eene partij als die der Jong-Turken.

Met bovenstaande regelen heb ik getracht, hoofdzakelijk

1) Zie art. 16 van het traktaat van San Stefano en art. 61 van het traktaat van Berlijn.
2) Nog steeds bekleeden vele Armeniërs hooge ambten in den Turkschen staatsdienst.

aan de hand van documenten van de Jong-Turken zelve afkomstig, eenig denkbeeld te geven van hetgeen die partij wil. Ik heb daarbij den minder met de toestanden in Turkije vertrouwden lezer ook eens willen doen zien, welk eene zonderlinge combinatie van heterogene staatkundige richtingen wij in ons land hebben zien optreden om tegen de Turksche Regeering te agiteeren. Een Jong-Turk, als de heer Ahmed Riza, een Katholiek Armeniër, als de heer Anmeghian, een Protestantsch Armeniër, als de heer Tsjeraz, een Griek als de heer Scalieri, en een uit Oostenrijk verbannen Pool, als de heer Lewakowsky zijn wel personen, die men allerminst in elkanders politieke gezelschap zoude verwachten. Met opzet heb ik mij in dit opstel tot staatkundige feiten en beschouwingen beperkt, en de personen, die elkander in de Turksche binnenlandsche politiek bekampen, buiten bespreking gelaten. Hierboven gaf ik reeds te kennen, dat, en waarom, ik over die personen geen oordeel meen te mogen uitspreken. Men dient ongetwijfeld voorzichtig te zijn met het vestigen van zijne meening omtrent de Jong-Turken, naar hetgeen de Turksche Regeering en hare agenten ons omtrent hen mededeelen; maar omgekeerd is het evenmin billijk ongecontrôleerd aan te nemen alles, wat de Jong-Turken gelieven te zeggen van hen, die tegenwoordig hun land besturen, en in het bijzonder van den hoogstgeplaatste dezer laatsten. Ik merk daarbij op, dat de binnen- en buitenlandsche heeren, op wier gezag de ongunstige stemming ook ten onzent over vele bewoners van Jildiz-Kiosk steunt, in dat Paleis evenmin een persoonlijk onderzoek hebben kunnen instellen als ik, en zich nooit op andere vertrouwbare stukken hebben beroepen, dan ook onder mijn bereik waren. Zelfs de verleden jaar overleden, groote Engelsche staatsman, die zich zoo zeer voor de oppositie in Turkije heeft in de bres gesteld, maakt op dezen regel geene uitzondering.

L.W.C. VAN DEN BERG.

Cats.

III[1)]

In de *Korte afbeeldinge eenes rechten Huys-vaders* die voorafgaat aan het *Houwelyck* heeft Cats gesproken over zijne aandrift tot de poëzie en het dichten van dat werk. Toen ik eens begonnen was, zegt hij:

> Gevoeld' ick staegh 'k en weet niet wat,
> Dat my den geest geduerigh joegh.

Al zat hij aan bij een vroolijke samenkomst of op een bruiloft, al was hij midden in andere bezigheden, de gedachte aan zijn gedicht overheerschte alle andere gedachten. In den slaap hoort hij eene stem:

> Staet op, waer toe soo langh gerust?
> Het dichten heeft al meerder lust.

En is hij eens op gang, dan weet hij van geen ophouden.

Van welken aard deze aandrift moest zijn, kan ten deele reeds vermoed worden uit hetgeen wij in de vorige hoofdstukken omtrent den persoon en de levensopvatting van Cats hebben leeren kennen.

Opbouw van eigen en anderer zedelijk en godsdienstig leven, strijd tegen de zonde in zich zelven en in anderen, reiniging des gemoeds, heiliging van zeden - dat zijn de denkbeelden die des dichters geest vervullen zóó zeer dat zij weinig of geene plaats laten voor iets anders.

Spiegel van den grootschen tijd dien hij beleefde, kon zijne

1) Zie *de Gids* van September j.l.

poëzie bij zulk eene opvatting niet zijn. Hoe zelden worden wij door Cats herinnerd aan dien tijd! Een lofdicht op de Synode van Dordrecht, eenige regels over de onthoofding van Karel I, over den dood van Frederik Hendrik, eene waarschuwing tegen de Turken.... aan het slot der fabel '*Van de Muys en de Kickvors*, daarmede is het voornaamste genoemd.[1] Slechts een enkele maal zien wij hem uit zijn slof schieten; het was toen Marten Harpertsoon Tromp tot admiraal werd verheven en Cats zijne vreugde over die benoeming lucht gaf in zijn oproep tot de "Seehelden".

Ook voor Kunst en Schoonheid was geen plaats. Waar hooren wij Cats bewonderend spreken over een fraai schilderij, beeldhouwwerk of gebouw, over muziek of poëzie?[2] De dichtkunst is wel goed, "maer 't is een nutter werck syn feylen uyt te drijven"; honderd verzen zijn gauw geschreven, zegt Cats - en *Cats* mocht dat wel zeggen - maar zich te ontdoen van één gebrek, dat is vrij wat moeilijker[3] De Schoonheid?

> ... zijt gy soo gesint om schoonheyt na te jagen,
> God is de schoonheyt self, stel daer u welbehagen.[4]

Zoo wil hij dan zijn dichterlijk talent aanwenden slechts tot zelfontwikkeling en opvoeding van zijn volk. Hij wil het pad houden waarop middeleeuwsche dichters als Maerlant, Boendale en zoovele anderen hem waren voorgegaan. Doch andere tijden eischten een ander man.

Een nieuw volk, eene nieuwe nationaliteit, had zich gevormd, was gedurende het Twaalfjarig Bestand meer en meer zich zelf bewust geworden. Dat volk waarin het Kalvinistisch element overheerschte, moest zich zelf en zijne omgeving leeren kennen, zich leeren voegen in allerlei nieuwe toestanden, het moest trachten tot innerlijke eenheid te komen, het had ook in zijn geestelijk leven allerlei grenzen vast te stellen, verhoudingen te regelen, vraagstukken op te lossen. Bij dien arbeid wil Cats zijn volk behulpzaam zijn. Uit de regeerende

1) De bewering van Jonckbloet omtrent eenige andere verzen die op Oldenbarnevelt zouden doelen, is weerlegd door Van Heeckeren.
2) De eenige plaats waar hij over de poëzie der Hollandsche dichters spreekt in de Opdracht der *Sinne-en-Minnebeelden* I, 36.
3) *Ouderdom en Buytenleven* II, 396.
4) *Self-stryt.* I, 176.

klasse, belijder van den heerschenden godsdienst, van gelijke beweging met het grootste deel van zijn volk, maar ver boven hen uitstekend door veelzijdige ontwikkeling en veelomvattende geleerdheid, begaafd met dichterlijken aanleg en bezield met een sterk verlangen zijn talent in dienst van het algemeen te stellen, vereenigde hij in zich vele hoedanigheden om onder dat jonge volk als prediker en leermeester der volwassenen op te treden en te werken. Zoo is de poëzie van Cats bij uitnemendheid *sociale* poëzie geworden.

Reeds bij zijn eerste openlijk optreden als dichter zagen wij hem een enkelen blik werpen ook op lezers buiten Zeeland. Naarmate hij voortgaat met de vervulling zijner taak zien wij hem steeds meer zich richten tot het gansche volk.

Bij eene nieuwe uitgave van *Self-stryt* heet het dat Jozefs "binne-krijgh" *aan onse lantslieden* poëtelijck vertoont is.' In den aanvang van *Houwelijck* ('Bruyt') lezen wij:

> Dit heeft in my de lust van dichten aengesteken,
> *Om tot het gantsche land nogh eens te mogen spreken*.

En in de dichterlijke voorrede voor zijn *Trou-Ringh* ('Papiere-Kint') lezen wij eveneens:

> Dat ick in mijn vertreck niet stil en konde blyven,
> Maar op een nieu bestont *voor Hollant yet te schrijven*.[1)]

De onderlinge eenheid van dat volk hoopt hij door zijne poëzie te mogen bevorderen; de leden van dat volk te helpen opvoeden tot 'vrienden van den staet en leden van de kerk.'[2)]

Zelfs de Nederlanders buiten Nederland verliest hij niet uit het oog. Cats is, voorzoover ik weet, de eenige Nederlandsche auteur van dien tijd die zijn publiek zoekt ook in onze Koloniën. In zijn *Papiere-Kint* zegt hij tot zijn werk:

> Wel gaet nu, teer gewas, doorwandelt onse landen,
> En reyst oock even-selfs door ver-gelegen stranden,

1) Zie ook nog I, 255: 'En gy, o weerde Vaderlant!' enz. II, 556: 'Ick vinde my geneyght voor Hollandt yet te schrijven.'

2) Vgl. I, 388 waar deze woorden gelegd worden in den mond van een man die op zijn sterfbed afscheid neemt van zijn kinderen. I, 531 (*Spieghel van den Ouden en Nieuwen Tijt*):

> Gedenckt dit alle tyt, gy vrye Nederlanden!
> Want siet in éénigh zijn daer zijn uw vaste banden enz.

Ick geef u des verlof, ghy meught op heden gaen
Oock naer het heet Brasil, of na den Indiaen.
.....
Men vinter Nederlants, men vinter Hollants bloet,
Soo datter niet en is dat u verschricken moet.

Op het huwelijk, grondslag der maatschappij, heeft Cats voornamelijk zijne aandacht gericht; aan het bevestigen en versterken van dien grondslag zijne beste krachten gewijd. Voor hem dient het huwelijk niet ‘om de ketelinge van (het) weeligh vleys vernoegen te geven’, maar om een liefelijk samenleven te leiden ten dienste van Gods Kerk en het Vaderland; hij ziet het huwelijk met zijn voorspel van vrijen en trouwen, met zijn naspel van kinderen krijgen, altijd in het groot, altijd in verband met maatschappijen Staat.[1)]

Vandaar dat wij reeds in een zijner vroegste werken *Officium Puellarum* allerlei opmerkingen en waarschuwingen dienaangaande vinden die ten deele ook in latere werken terugkeeren. Wij vinden daar reeds de voorstelling van de alomtegenwoordigheid der liefde in de natuur; die van de liefde als fuik: de visschen die er omheen zwemmen, wenschen er binnen te zijn, die er in zijn willen er uit; daar is het jonge meisje dat het met Montaigne gemakkelijker vindt ‘de porter une cuirasse toute (s)a vie qu'un pucellage’; de waarschuwingen aan de juffers om de gelegenheid tot trouwen waar te nemen, geen te vrije aanrakingen te dulden; waarschuwingen aan de vaders hunne dochters bijtijds uit te huwen, ze niet opgesloten te houden; waarschuwingen aan de vrijers geen dure paardjes op stal te nemen, zich niet door hartstocht te laten vervoeren, niet te zeer op schoonheid te letten, te gelooven dat op de ‘irae amantium’ eene ‘redintegratio amoris’ pleegt te volgen.

Was het *Officium Puellarum* in de eerste plaats voor de meisjes bestemd, in *Self-stryt* krijgen de jonkmans een beurt. Daar konden zij hooren, hoe de geest sprak uit Jozefs mond in zijn strijd met ‘de wulpsche invallen van het vleesch’, konden zij leeren overwegen dat ‘het vleesch met zijn medehelpers vrij geen katte en is om sonder hantschoenen gevangen te worden’, konden zij hunnen vijand, het vleesch, leeren kennen in al zijne arglis-

1) Zie de bewijzen I, 257, 366 (in *Houwelyck*) en II, 13.

tigheid en inzien ‘hoe loos en boos hy, hoe voos en broos wij in dusdanige gelegentheyt bevonden worden.’.

De jeugd mag wel eens mal zijn op haar tijd, ‘dat misprees noyt deftigh man’, maar zij moet weten van ophouden. En in allen gevalle bedachtzaam in het vrijen! 's Avonds vrijen? Dat kan bestaan. Maar geen trouw geven! ‘Ey, sluit geen koop dan met den dagh!’[1] Een hoog denkbeeld heeft Cats van zijne vrijers blijkbaar niet,

> o die in onse dagen
> Bestont een jonge bruyt den vryer op te dragen,
> Van dat de sonne rijst tot aan den soeten slaep,
> Eylaes, wat soud' het zijn? een wollef by een schaep.[2]

Maar hij kende zijne Pappenheimers! Verheven is deze opvatting der liefde zeker niet, doch zij is praktisch en om de praktijk is het Cats te doen. Trouwens, naar uitingen van hoofsche liefde moet men hem niet vragen; een zoo belezen man als hij kan niet onkundig zijn geweest van haar bestaan en den vrouwendienst die toentertijd, meer in de poëzie dan in het leven, zich gelden deed; doch een dergelijke onchristelijke opvatting der liefde zal hem ijdelheid en dwaasheid geschenen hebben. Daarom behoefde hij echter nog niet vervallen te zijn tot eene smakeloosheid als waarvan hij blijk geeft in een der verhalen van zijn *Trou-Ringh*.

Een minnaar heeft daar een vloo waargenomen die van de linkerzijde zijner vriendin overspringt op zijn arm en ‘ront en vol’ haar afscheid neemt. De vlooienvriend vindt ‘een diep geheym, ja troost, in dit gesicht’ en spreekt het springertje aldus toe:

> Kleyn vlootje! geestig dier! wat hebt gij gaen bedrijven?
> Gy hebt in u den keest van twee verscheyde lijven,
> Gy soogt mijns herten bloet en oock van mijn vriendin,
> De mijn' en hare siel naemt gy te samen in.[3]

De vloo als ‘postillon d'amour’ moge eene nieuwe vinding zijn geweest voor vele lezers, stellig zullen sommigen hunner ook toentertijd den dichter hebben nagezegd:

> Poëet! swijght van uw vloo, 't en zijn maer viese-vasen.

1) I, 412, 415.
2) I, 271 (*Houwelyck*).
3) II, 275 (*Opkomste van Rhodope*).

De graveur Van der Venne heeft op een der prenten die den tekst van *Trou-Ringh* begeleiden, een Cupidootje afgebeeld dat overeenkomst toont met het befaamde ‘Manneken’ uit Brussel.[1)] Plagerij zal dit wel niet geweest zijn, maar geestverwantschap tusschen dichter en plaatsnijder.

Al is de strijd tusschen vleesch en geest hoofdinhoud van het gedicht *Self-stryt*, de dichter heeft overal zijne kans waargenomen eene of andere les van levenswijsheid te doen hooren of een blik te slaan in het huwelijksleven. Van dien aard zijn de opmerkingen over de spilzucht der vrouwen, over het oog als ‘open deur en ingangh van de lusten,’ over het zwetsen van vreemdelingen ‘die van hun vadershuys vertellen groote dingen’ en bij nader onderzoek kale vinken blijken. Wij vinden hier ook de bekende regels die fortuin gemaakt hebben, schoon waarschijnlijk tegen de bedoeling van Cats die ze aan de wulpsche Sephyra in den mond heeft gelegd:

> Wat suur en hitsigh is, dat doet de spijse smaken,
> 't Is peper, sout, azijn, die goede saucen maken;
> Geeft kinders soeten koeck en vrouwen nieuwen most,
> Wat op de tonge bijt, is rechte mannekost.[2)]

Hier als elders komen wij, sprekend over eenig werk van Cats, ongemerkt en als vanzelf op een ander. Licht verklaarbaar voor wie beseft, dat de werken van Cats, ondanks de veelheid hunner titels en de verscheidenheid van onderwerpen die zij vermelden, inderdaad één zijn, één in geest en strekking. Trouwens, wie die titels even van meer nabij beschouwt en vergelijkt, zal spoedig getroffen worden door hun abstract karakter: *Zelfstrijd, Tooneel der mannelijke achtbaarheid, Huwelijk, Spiegel van den ouden en nieuwen tijd, Hofgedachten, Doodkisten voor de Levenden, Tachtigjarige Bedenkingen*. Bij gestadige wisseling van tooneeltoestel, kostuum, schermen en achtergrond zien wij geringe verscheidenheid in de stukken die vertoond worden en blijven de voornaamste rollen in handen der vrouw. Der *vrouw*, niet der *vrouwen*; want, gelijk zoovelen onder zijne tijdgenooten,

1) In de berijmde novelle (*Houwelick door Droomen*).
2) I, 166.

geeft Cats meer typen dan menschen, heeft hij weinig oog voor den rijkdom van nuancen en schakeeringen in het menschdom, onderscheidt hij de jonge meisjes in hoofdzaak in zedige en wulpsche, de vrouwen in slechte en goede.

De beschouwing der vrouw die wij bij Cats vinden, is grootendeels ontleend aan den bijbel. ‘De vrouwe,’ lezen wij in de Opdracht van ‘Houwelycks Vierde Deel’ aan de bruiloftsgasten, ‘de Vrouwe (of wel schoon eenige smadelijcker wijse van de selve derven spreken en schrijven) en zijn geensins by yemant in verachtinge te hebben. De vrouwen zijn menschen, soo wel als de mans; zijn uyt deselve ja betere stoffe als de mans’ enz.

Maar al zijn de vrouwen dan menschen, hare minderheid tegenover de mans staat voor Cats als een paal boven water. Dat moeten de vrouwen en mogen de mannen aannemen, indien deze laatsten tevens maar in het oog houden, dat zij verplichtingen hebben tegenover hunne zwakkere wederhelften. ‘T'en is niet genoegh een eerbare dochter haer ouders af te halen en zich toe te eygenen; het jonge schaep dient vorder aengevoert en ten beleyde van saecken onderwesen te worden.’ Een der eerste dingen die het jonge schaap moet leeren inzien, is dat zij als getrouwde vrouw haren man onderdanig behoort te zijn. De geschiedenis van Vasthi en Ahasveros, door Cats in zijn *Tooneel der Mannelicke Achtbaerheyt* verhaald, moest dienen om die waarheid met kracht van redenen te betoogen. Ook in *Houwelyck* wordt aan de huisvrouwen op het hart gedrukt:

> Staet niet op eygen breyn, keert uwe sinnen om,
> En weest aen uwen man een rechte sonneblom.

Moet de vrouw verwijten hooren van haren echtvriend, die dienen haar ‘met suycker opgegeten’; en al had zij gelijk, zwijgen is het best wat zij doen kan.[1)]

In huis is de plaats der vrouw, niet daarbuiten. De wingerdslak gedoken in haar schulp - dat is een passend symbool voor haar.[2)] Zoo alleen zal zij het huiselijk leven kunnen maken tot wat het behoort te zijn.

1) I, 286, 297 (*Houwelyck*).
2) I, 200 (*Tooneel der Mannelicke Achtbaerheyt*).

In dat huiselijk leven heeft Cats zich verdiept met die liefde, die aandacht en dat geduld, zonder welke geen kunstenaar zijne gaven kan ontwikkelen. Men denkt aan den bezemsteel van Dou, als men ziet hoe Cats niets zijne aandacht onwaardig keurt, ook de kleinste trekjes van het huiselijk leven niet verwaarloost, al zijne krachten inspant om de vrouwen te doen naderen tot het ideaal dat hij zich van eene christelijke huisvrouw en moeder gevormd had. Vele zijner opmerkingen moeten gelezen worden met het oog op den tijd waarin zij zijn neergeschreven; andere hebben hare beteekenis ook voor dezen tijd nog niet of nog niet geheel verloren. Van die laatste soort is b.v. de waarschuwing tot de huisvrouwen om zorg te dragen voor haar toilet:

> Veel vrouwen zijn gestelt om kinders wegh te jagen:
> Bekrosen, ongeschickt, wanbacken, afgeslooft,
> Een schabbe voor het lijf, een nachtdoeck om het hooft,
> Begrommelt, ongesien, met ongewasse kaken.
>
> O fy van dat gebruyck! wilt u naer reden cieren,
> De mensch is uyt der aert een van de reyne dieren;
> Heeft oyt een suyver kleet in yemant goeden schijn,
> Gij zijt het, jonge vrou, die net behoort te zijn.[1)]

Cats moge hier, met het oog op het afschrikwekkend voorbeeld, de lijnen van zijn portret iets hebben vergroofd, wie eenigszins bekend is met de zeventiend'eeuwsche toestanden te onzent, zal erkennen dat hij ook hier raak sloeg. En ook nu blijft zijn woord van kracht, niet in de eerste plaats voor de vrouwen die van een beetje geld ‘knap’ voor den dag moeten komen, maar voor die anderen met veel geld maar weinig smaak, schoonmaaksters gelijk in huis en poesmooi wanneer zij uitgaan.

De vrouwen worden verder aangemaand geen kleine schulden te maken, maar zooveel mogelijk dadelijk te betalen:

> Geringe kleuterschult die ongevoellijck wast,
> Wort even mettertijt een overgroote last.

1) I, 328 (*Houwelyck*).

Zij moeten zorg dragen voor de huis-apotheek, minder peuterig netjes en meer gastvrij zijn

> Meest al ons vrouwe-volck is al te seer genegen
> Eensinnigh huys-gepronck in alle dingh te plegen,
> En hiervan is de feyl dat schier een yeder schroomt,
> Dat haer of vrient of gast van buyten overkoomt.
>
> Ofschoon u onverhoets eens gasten overquaemen,
> Al is de keucken sleght, j'en hebt je niet te schaemen,
> Doet brengen dat er is, al waer het sout en broot,
> Of anders ronde kost, een vrient is haest genoot.
>
> Siet, als u spijs ontbreeckt, soo neemt tot uwer baet.
> Schoon lynwaet voor den disch, voor u een bly gelaet.

Over den omgang met de dienstboden geeft Cats een geheelen catechismus. Bilderdijk, die niet zelden valsch gewicht legt in de schaal van het verleden om die van het heden te doen rijzen, heeft in zijne Toelichting tot Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* een lofzang gezongen op de ‘eerlijke, de gemoedelijke, de streng-zedelijke Dienstboden’ van vroeger. Onze blijspelen en pamfletten, gesteund door stedelijke keuren en verordeningen hadden hem eene minder eenzijdige voorstelling kunnen verschaffen; doch ook uit de lectuur van Cats had hij die kunnen verkrijgen, indien hij op sommige punten niet willens blind ware geweest. Wat Cats hier mededeelt omtrent de dienstboden, die onbeschaamde grappen maken over heer en vrouw des huizes, die door zijdeurtjes het huis verlaten, die altijd knorrig zijn en veel op straat slenteren, luistervinken, snoepsters, diefegges en wat al niet meer - dat is wel geschikt om hedendaagsche huisvrouwen tot eenige berusting te brengen.[1)]

Al heeft Cats zijn *Houwelyck* geschreven vooral met het oog op de vrouwen,[2)] uit de *Korte afbeeldinge eenes rechten Huys-vaders* die aan zijn werk voorafgaat, blijkt reeds dat hij de mannen niet vergeet. De raad, hier aan mannen ge-

1) De aangehaalde plaatsen in *Houwelyck*, I, 332, 347; 318, 324.
2) Zie I, 252: ‘Teu welcken aensien wy oock het geheele werck voor het meerendeel hebben geschickt en aengeleyt naer gelegentheyt en de smaecke der vrouwen.’

geven, hunne vrouwen niet te slaan wat er ook gebeuren moge, schijnt passend vooral voor een vroegeren tijd die het de moeite waard heeft geacht voor deze soort mannen een afzonderlijken naam (*wijvesmijters*) te bedenken; hoewel er toch tegenwoordig ook buiten de lagere standen meer vrouwen schijnen te zijn die klappen krijgen dan men wel eens denkt. Het kenschetst overigens Cats' opvatting van de verhouding tusschen man en vrouw weer, dat hij met afschuw mededeelt dat er nog heden vrouwen zijn

> Die mannen onderstaen te grijpen in den baert,
> Die haren over-heer met vuysten komen tergen
> En als een vollen krijgh met hooge woorden vergen,
> Die met de nagels selfs, jae met een felle tant
> Verscheuren echte trou en haren soeten bant.

Doch over zulke ‘monsters’ wil hij liever niet uitweiden.[1)]

Meer ‘up-to-date’ is Cats, waar hij mannen, die zich aan de wetenschap wijden onder handen neemt en hun eene schrobbeering geeft, omdat zij altijd vervuld zijn van hunne boeken, vervelend zijn in gezelschap, hunne vrouwen niet eens trachten op te vroolijken of te amuseeren met wat zij gehoord of gelezen hebben.

En is deze mannensoort al uitgestorven: brompot in huis en vroolijke Frans daarbuiten?

> Wat is er menigh man, die bij de drinckgesellen
> Sich weet in sijn gelaet soo kluchtigh aen te stellen,
> Dat yeder, die het siet uyt luyder kelen lacht
> En hanght hem aen den mont tot in de middernacht.
> Maer als men wijf en kint by wijlen sal vermaecken,
> Dan sit daer onse nurck met opgeschorte kaecken,
> Dwers, korsel, ongesint, berooft van alle soet.[2)]

Dat de vrouw, volgens Cats, niet de gelijke van den man is, blijkt duidelijk waar hij het onderwerp behandelt van echtelijke ontrouw.

> Waer dat de man bestaet sijn echten bant te slaken,
> Daer krijgt het wijf de maght sich mede los te maken;
> Waerom toch moet de vrouw geheel zijn voor den man,
> Wanneer hij in 't geheel voor haer niet zijn en kan.

1) I, 310, 313, 315.
2) I, 310, 363.

Ziedaar eene vraag, die ook heden hare actualiteit niet verloren heeft en in meer dan één literair werk behandeld is. Eer men echter gevolgen trekke ten opzichte van de zienswijze onzer voorouders in dezen, dient men te weten, dat Cats deze verzen laat uitspreken door Potiphars gemalin in haar debat met Jozef, en dat hij niet verzuimt dezen onder meer te doen antwoorden:

> Maeck tusschen man en wijf, ick bidde, maeck verschil,
> Want al de vrouwen zijn maer om der mannen wil.

Een kibbelpartijtje nu en dan kan geen kwaad, indien maar niemand de hand tusschen schors en boom steekt; doch overigens moet de vrouw doen wat zij kan om het haar man naar den zin te maken. Laat zij zorgen op tijd met het middageten klaar te zijn, als haar man ‘met de noen’ haastig thuis komt; ‘als de mage bast’ moet zij de overige huiselijke bezigheden laten varen. Gaat uw man uit de stad, zorg dan, dat hij wat te eten krijgt eer hij van huis gaat, al is het ook in de vroegte; een pierenverschrikkertje zal hem goed doen; gaat hij eene verre reis ondernemen, breng hem dan weg naar den wagen of de schuit. ‘Maar ik zal mij niet kunnen bedwingen’, zegt gij? Val hem dan thuis om den hals en wensch hem goede reis, wensch, dat de lieve God hem overal bewaren moge en behouden weer thuis brengen. Komt hij terug, zorg dan vooral, dat gij er zijt om hem af te wachten; een man, die dan zijne vrouw niet thuis vindt, wordt licht ontstemd. Val hem om den hals, heet hem welkom, ga bij hem zitten, vraag hem hoe hij het onderweg heeft gehad, met welke gelegenheid hij nu gekomen is en onder welk geleide; van tijd tot tijd mag er wel een zoentje tusschen in, wel zeker, waarom niet?

Men ziet met welk eene teedere bezorgdheid Cats zijne huisvrouwen in het goede spoor tracht te brengen of te houden. Zelfs in bed laat hij ze niet met rust. Wat zijn er niet veel vrouwen, die haar man het dek aftrekken! En verroert de man zich maar even, dadelijk zijn ze boos. Voor die beide zaken moet eene vrouw zich wachten. Zij mag ook volstrekt geen middel-schut in het bed maken, geen ‘eygen tussenmuer’; al vroeg en nog vrijster zijnde, moet

zij zich gewennen niet in kromme bochten te liggen, haar man zou daar later maar last van hebben.[1)]

Ook over opvoeding van kinderen heeft Cats menig wijs woord ten beste gegeven, al is dit toch niet het veld waarop hij zich bij voorkeur beweegt.

Leer uw kinderen vóór alles God liefhebben en vreezen, de waarheid spreken, gehoorzaam zijn. Laat hen de wetenschappen beoefenen, ieder naar zijn aanleg; laat hen ook talen leeren; maar niet met hardheid, met roede en plak:

> Voor slaven stuer gebaer en slagen voor de beesten,
> De reden is genoegh voor welgeboren geesten.[2)]

Hiertevoren heb ik gezegd, dat in Cats' werken de voornaamste rollen in handen der vrouw blijven. Niet van *alle* werken mag deze bewering echter gelden. Daar zijn er ook vrij wat waarin de dichter zelf aan het woord is; dat zijn auto-biographische werken als *Ouderdom en Buytenleven, Tachtigjarig Leven en Huyshouding op Sorgvliet, Twee-en-tachtigjarig Leven*, of didactische als *Hofgedachten, Dootkist voor de Levendige, Gedachten op slapelooze Nachten*, meerendeels uit het laatst van zijn leven dagteekenend. In de werken van de eerste soort, toont de dichter ons zijn leven met de bedoeling en de hoop, dat men zich aan hem zacht spiegelen moge; in de laatstgenoemde werken treedt hij rechtstreeks leerend en stichtend op. Doch al bestaat er tusschen deze werken onderling eenig verschil, met de vroeger behandelde, als *Self-strijt, Houwelyck, Trou-Ringh*, hebben zij gemeen, dat zij gedicht zijn om invloed ten goede te oefenen op de maatschappij waartoe de dichter behoorde, dat ook zij sociale poëzie zijn.

Het huwelijk met zijn voor- en naspel was ongetwijfeld dat deel van het maatschappelijk leven waaraan hij de meeste aandacht heeft geschonken, maar toch niet *alle* aandacht. Wat heeft hij niet binnen den kring zijner opmerkzaamheid getrokken; hoe heeft hij den mensch, den Nederlandschen mensch zijner dagen, naar lichaam en geest ontleed en waargenomen, om hem te kunnen raden en waarschuwen wat

1) Vgl. I, 203, 169, 170; 325, 331, 332, 336.
2) I, 370. Voorts een volledig tel lessen over opvoeding I, 450 vlgg. (*Spiegel v.d.O. en N. Tijt*).

hem nuttig of schadelijk zou kunnen zijn. Het kenschetst Cats al weer, dat hij begonnen is met den geest. Eerst nadat hij in zijne *Sinne-en-Minnebeelden*, zijn *Self-strijt, Tooneel der Mannelycke Achtbaerheyt* en *Houwelyck* de liefde, de verhouding tusschen man en vrouw, het huwelijk met den aankleve van dien naar den eisch meende behandeld te hebben, zien wij hem in zijn *Spiegel van den ouden en nieuwen tyt* zich bezig houden met het opstellen van eenige 'Byspreucken en grontregels tot verbeteringe van de gesontheyt' en met het te boek stellen der 'Reys-lesse', die waarschijnlijk voor een deel eigen ervaringen bevat, in tegenstelling met het eerstgenoemde werk, dat wel in hoofdzaak de toentertijd heerschende denkbeelden zal weergeven. Aan Cats komt dan de verdienste toe, dit metaal met zijn stempel gemerkt te hebben. Zoo zijn rijmpjes ontstaan als deze, waarin wij den rechten volksdichter herkennen:

Wie veel smeert de borst
En drinckt sonder dorst
En kust sonder lust
En eet sonder honger,
Die sterft des te jonger.

Eet dat gaer is,
Drinckt dat klaer is,
Spreekt dat waer is,
Schout dat swaer is,
Trouwt dat paer is,
Scheert daer hayr is.

Een jonge vrou en ouden wijn,
Die zijn bequaem om vrolijck zijn.

Onder de voorschriften, die samen de *Reys-lesse* vormen, zijn er vele bij uitnemendheid practisch, al toonen zij tevens, dat de 'goede beste vader Cats' dien sommige zijner vereerders wel eens als een argeloozen, eenvoudigen, vromen grijsaard willen voorstellen, eene behoorlijke mate van menschenkennis niet alleen, maar ook van achterdocht en zekere boerenslimheid bezat. Kiest een reisgezel, raadt een vader zijn zoon, maar een, die bij u voegt en die hand en hart rein houdt. Zorg nooit zonder geld te zijn, maar liever niet te veel specie, wissels zijn beter; ook een kaart van het land

waar gij reist, zal u van dienst zijn. Houd u gedekt, toon noch uwe beurs noch uwe plannen:

> Waer gy oyt gaet of henen treckt,
> Hout staegh uw beurs en hert bedeckt
> En melt niet door een lossen praet,
> Van waer gy komt of henen gaet.

Pas op, dat gij niet dronken wordt, doch overkomt het u al eens, houd u bedaard totdat gij weer nuchter zijt. Spreekt iemand u kwalijk toe, antwoord zachtzinnig. Wacht u voor vrouwen en dobbelsteenen. Maar wees beleefd:

> Een dingh dat gy niet sparen moet,
> Dat is de rant van uwen hoet,
> Grijpt die vry dickwijls metter hant
> En hier en in een ander lant.[1)]

In de *Tachtigh-jarige Bedenckingen* werd aangewezen: ‘hoe alle passiën, tochten, driften, jae gebreken der menschen soo kunnen worden bestiert, dat deselve beyde aen siel en ligchaem gesontheyt kunnen geven en oock bewaren’.

Het was een soort handboek der ‘wellevens-kunste’ naar ziel en lichaam, waarin allerlei passende verhalen waren gevlochten. Wat Coornhert in de 16de eeuw begonnen was, werd hier door Cats voortgezet, doch op veel grooter schaal. De humanistische opvatting van het leven als eene *kunst* die door den mensch moet beoefend en kan geleerd worden, was ook aan Cats niet vreemd. Wij zien die opvatting b.v. in verzen als:

> Welaen dan, Hollants volck, leer naer de regels leven

en iets verder:

> Sie daer! wie hier omtrent sich wel generen kan,
> Is in de levenskunst een sneegh en handigh man.[2)]

Onder meer vindt men hier eene berijming van de ‘grontregels der Hooge Schoole van Salerne’, bevattende allerlei ‘middelen dienende tot bewaringe van de gesontheyt.’ Wie deze slechts in acht nam, kon voortaan ‘oock binnens huys een doctor maken’, zooals de dichter zijne lezers onder het oog brengt.

1) I, 454.
2) II, 519, 521.

Hier ook de bekende voorschriften ‘om goede en heuse manieren over tafel te houden en het tegendeel te vermijden’, de tafelwetten die misschien niet veel minder tot de populariteit van Cats hebben bijgedragen dan zijn *Houwelyck* of *Trou-Ringh*. Echter deed hij ook hier niet meer dan een vorm geven aan tal van gangbare opvattingen. Beteekenis hebben zulke stellen van voorschriften vooral voor den geschiedschrijver der beschaving, omdat zij het peil helpen bepalen waarop de meerderheid des volks in zekeren tijd stond. Vergelijkt men deze tafelwetten met eenige andere die anderhalve eeuw vroeger in omloop werden gebracht[1)], dan kan men wel vooruitgang opmerken. Vergelijkt men ze met hetgeen tegenwoordig wordt voorgeschreven in zake van goede manieren aan tafel, dan zien wij dat zij voor een deel nog niet verouderd zijn, terwijl een ander deel ons een kijkje geeft in den beschavingstoestand van het midden der 17de eeuw. ‘Payer de sa personne’, ‘voorkost’ eten om de verdenking te ontgaan ‘dat gy gebraet of taerten wacht’, niet spelen met bord of servet, en dergelijke voorschriften hebben ook heden hunne kracht niet of niet geheel verloren. Waar wij Cats zijn tijdgenooten hooren waarschuwen tegen ‘een swart fluweelen koort’ aan hunne nagels, ‘hantspel met eens anders wijf’, geen ‘vingers in het sout te slaen’ maar het ‘liever’ met een mes te nemen daar worden wij verplaatst onder dat wel krachtige maar ruwe Noordnederlandsche volk van die tijden, dat welig groeiende bosch van forsche ruige eiken en statige gladde beuken en bevallige berken en weelderig-wild groeiend opslag en struikgewas, waarin deze dichter-moralist aan het werk is geweest met kapmes en bijl dat de spaanders en splinters in het rond vlogen.

En hoeveel moeite hij zich gegeven heeft om te maken dat zijne slagen doel troffen, blijkt wel indien wij letten op de aanwijzingen door hem zelf gegeven omtrent den inhoud en het lezen zijner werken. Zoo wordt de toepassing der gansche geschiedenis van Vasthi den lezers aan het slot nog eens ingescherpt door het opmaken van een Vonnis over de Koningin ‘mitsgaders eeuwige huyskeure voor alle vrouwen’, quasi in het rijk van Koning Ahasverus, inderdaad voor die in Zeeland en de overige zeven provinciën:

1) Zie mijne Gesch. der Ned. Lett. in de 16de eeuw I, 17-18.

Wy nogh uyt volle maght gelasten alle vrouwen
Die in het gantsche ryck sich geven om te trouwen,
Rijck, schamel, groot en kleyn, dat yeder haren man
Sal vieren met geduld, op pene van den ban,
En soo' er eenigh wijf hier tegen komt te woelen,
Die sal .....

Zoo lezen wij aan het slot der voorrede van *Self-stryt*: ‘Eyndelijck hebben wij geoordeelt dienstigh te zijn voor d' eenvoudige de middelen en bewijsredenen van wegen het vleesch bygebracht... met cijferletteren op de kant aen te teyckenen en wederom, daer deselve by den geest beantwoort worden, met gelycke cijferletteren den leser aen te wijsen.’

Eene dergelijke gebruiksaanwijzing was dan ook niet overbodig van wege de veelheid der bewijsredenen.

Zoo vinden wij achter *Tooneel der Mannelycke Achtbaerheyt* en *Houwelijck* uitgebreide alphabetische registers der in die werken behandelde onderwerpen en vraagstukken. De lezer behoeft maar een blik te slaan in de ‘tafel’ van dit boek, zegt de uitgever Van de Venne in de Opdracht van *Houwelijck* (ed. 1625) om zich te overtuigen ‘dat hy menichte van dinghen sal vinden die op sijn ghelegentheyt en genegentheyt niet qualick en sullen passen, in wat deel zijns levens hy oock soude mogen wesen.’

Toont de dichter Cats zich hier duidelijker dan ergens moralist, men heeft in de tweede helft dezer eeuw te zeer vergeten, op voorgang niet van Potgieter maar van Jonckbloet en anderen, dat er in dezen moralist toch ook een dichter stak. Dien kant zijner persoonlijkheid zullen wij nu van meer nabij gaan beschouwen.

IV.

Uit het *Twee-en-tachtigjarig Leven* is ons gebleken dat Cats van jongs af neiging had tot de poëzie. Neiging - niet meer. Hartstocht zou, bij zijn aanleg en zijn temperament, uit die neiging bezwaarlijk kunnen ontstaan zijn. Van nature was hij reeds niet hartstochtelijk en bang voor uitersten.

Wat er aan hartstocht in hem moge geweest zijn, heeft hij reeds vroeg door rede en verstandelijk overleg onderdrukt. Al dadelijk immers leeren wij hem kennen als een raisonnabel jongetje, wel verliefd, maar alras geneigd die verliefdheid uit te bannen, zoodra eene tante er hem van overtuigd heeft dat een leerzaam kind zijn jaren goed moet besteden, ‘of dat men anders mist de vruchten van de deugt.’ En ook later houdt hij dat pad. Hij heeft een schoon verstand, is werkzaam, weet wat hem te doen staat om in de wereld vooruit te komen, en het gelukt hem boven mate. Met de jaren wordt hij ernstiger, dankbaarheid voor zijn geluk en zijn voorspoed brengt hem nader tot God; op zijn vroeger leven ziet hij terug als op een tijdperk van afdwaling en zonde; nu weet hij beter, God heeft zijne oogen geopend, voortaan zal hij trachten naar ‘veranderinge en vernieuwinge (des) gemoets’ en naar verbetering en stichting van anderen. De poëzie, waartoe zijne neiging op nieuw ontwaakt is, zal hem het middel tot die beide dingen worden en blijven.

Van liefde tot de kunst om haar zelfs wille kon bij deze gemoedsgesteldheid natuurlijk geene sprake zijn. Niet hij, al was hij dan volgens Busken Huet ‘een wettig muzenkind’ zou van de Muzen geschreven hebben:

> Om wie ick 't leven lieve en zonder welcke ick niet
> De majesteyt der zonne aenschou als met verdriet,
> En droef en eensaem wensch in duysternis te stronckelen,
> Al sit sy hoogh in 't goud, betulband met karbonckelen.

zooals Vondel het gedaan heeft.

Een onderwerp is er waarbij wij in Cats' verzen zoo al geen hartstocht dan toch sterke aandoening en bezieling verwachten kunnen; het is waar hij over God en het leven hiernamaals spreekt. Inderdaad komt er dan in zijne verzen niet zelden meer gloed dan wij van hem gewoon zijn; doch tevens levert meer dan een dier gevallen het bewijs hoezeer het matigen, het bedwingen van elke drift hem tot tweede natuur geworden was. Kenschetsend is b.v. deze plaats uit *Houwelyck*, waar de dichter door het noemen van het woord *eeuwig* in geestvervoering raakt en uitroept:

Bedenckt eens wat het zy by God te mogen wesen,
Van alle blijtschap vol, van alle pijn genesen,
Met alle soet begaeft, van alle quaet bevrijt,
Ontslagen van geklap en boven alle nijt;
Geen sieckte, geen gevaer, geen vreese, geen gebreken,
Geen leugen, geen bedrogh, geen slimme tonge-steken,
Geen doot, geen ongemack .....

En een eind verder:

O nieu Jerusalem! hoe klaer zijn uwe straten!
Hoe reyn uw borgery! hoe suyver alle vaten!
Hoe zijn uw gronden selfs met alle glans bekroont,
Daer Godt in volle daet sijn eygen wesen toont!
Daer Godt in onsen geest sal eeuwigh blijven leven!
Daer Godt met onsen geest sal in der hooghten sweven!
Daer Godt ons spiegel is enz.

Opmerkelijk is het nu waar te nemen, hoe Cats dan langzamerhand gaat beseffen dat hij zijne gewone zelfbeheersching verloren heeft, dat hij aan zich zelf ontrukt is en zijnen lezers dat kenbaar maakt in de volgende verzen:

Waer ben ick, mijn gemoet? mijn hert begint te voncken
Door ongewonen brant, mijn sinnen worden droncken,
Mijn geest is op de loop, mijn losse reden holt,
Mijn breyn dat bortelt uyt, mijn siele suysebolt.[1)]

Waar Cats een enkelen keer in vuur raakt door de gebeurtenissen van zijn grootschen tijd, daar zien wij de vlam een oogenblik uitslaan maar onmiddellijk daarop weer zakken. Dat is het geval in het reeds meer dan eens aangehaalde ‘Gedicht’ (er is niet veel keus) ‘op de gelegentheyt van Staet, ten tijde dat de wytvermaerde Helt Marten Harpertsen Tromp, admirael ter see was gemaeckt.’ Indien men de aanvangsregels van dat stuk heeft gehoord:

Seehelden, wacker volck, peckbroecken, rappe gasten!
Op, ruckt nu wederom de vlaggen van de masten,

1) I, 380-381. Op eene dergelijke plaats in *Twee-en-tachtigjarig Leven* I, 23 volgt evenzoo na eene beschrijving der heerlijkheid van het eeuwig leven die niet zonder gloed is, het zeurig leuke:

‘Wat dient er meer geseyt?’

Gaet, jaeght eens op een nieu den Spanjaert over boort
En haelt eens wederom dat gy ter see verloort!
't Is langh genoegh gegeeut, 't is al te langh geslapen,
Komt, wort eens dat gy waert en als gy zijt geschapen,
De zee en haer gevolgh daer zijt ge toe gewendt,
Daer is uw eygen huys, uw eygen element.

dan zou men, al zijn de laatste regels niet meer op het peil van den eersten, een oogenblik kunnen twijfelen of men Cats leest, of ten minste met een zijner *Sinne- en Minnebeelden* zeggen:

Siet, eer het iemant dencken kan,
Jan Tayaert is een ander man.

Doch men behoeft niet lang in twijfel te verkeeren, want onmiddellijk na de bovenaangehaalde regels lezen wij:

Al wat op aerde leeft, al watter is geschapen,
Dat kent sijn eygen kracht en weet sijn eygen wapen,
Jae weet wat hem gemack of eenig voordeel doet
En hoe het naer den eisch syn vyand krencken moet:
De leeu vecht met de klau, de stier gebruyckt den horen,
Het paert.....

Ook de tijdgenooten van Cats zullen zich wel hebben kunnen voorstellen, wat er meer volgt. Zeker behoeft men er hier niet aan te twijfelen of hij het is die spreekt en na eene kortstondige vlucht weer in de laagte is aangeland.

Doch zulk een snelle val van hoog op laag is zeldzaam, doordat Cats zoo zelden hoog is. Gewoonlijk beweegt hij zich gelijkvloers met de menigte of op een iets hooger grond, altijd met een oog in 't zeil om dingen of gebeurtenissen op te merken die hem aanleiding kunnen geven tot het uitspreken van een zedekundige waarheid, eene waarschuwing, eene vermaning, een boetpredikatie, eene opwekking. Wandelt hij door het bosch en laat hij zijn blik gaan over eiken en beuken, linden en populieren, het is niet om het verschillend karakter van elken boom te leeren kennen of te toonen, maar om er ‘een les’ uit te leeren.

Want wijl ick eensaem stae en poogh
Mijn geest te voeden door het oogh,
Soo vind ick sonder twijfel wat
Dat dienstigh is te zijn gevat.[1)]

Hier ziet men den geest van Cats aan het werk: hij heeft niet het oog op een bepaald onderwerp, hij heeft slechts in het algemeen het verlangen iets stichtelijks of nuttigs in een gedicht tot gemeen goed te maken; hij gaat het bosch in en staat de boomen aan te kijken, vol vertrouwen, een vertrouwen waarschijnlijk geboren uit ervaring, dat ‘something will turn up.’

Elders zien wij de werking van zijn geest in een verder stadium. Hier is het bepaalde voorwerp gevonden; doch de toepassing ontbreekt nog. Hij ziet de keukenmeid bezig met het plukken van ‘een Dortschen vogel’ en merkt op dat zij veel moeite heeft met dat werk. Hoe komt dat? vraagt Cats. ‘Siet’, antwoordt de meid, ‘de vogel is oud en dan zitten de pluimen zóó vast dat haastige plukkers soms de borst van het dier openscheuren’.

Cats heft den neus op, hij krijgt er de lucht van dat hier iets voor hem te doen valt. Wàt, weet hij nog niet; maar er moet iets inzitten:

Wel, dacht ick, dit verhael dat moet my verder strecken,
Ick moet uyt dit bedrijf een goet bedencken trecken;

Wat zal het worden?

My dunckt, dat dit geval een lesse geven kan
Of voor een gierigh wijf of voor een karig man.

Hij heeft het gevonden en gaat het verwerken.

Langs deze en dergelijke wegen is hij tot het dichten van menig stuk gekomen: zijne *Sinne- en Minnebeelden*, zijn *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijt*, zijn *Hofgedachten*. Andere zijner werken: *Self-strijt, Tooneel der Mannelicke Achtbaerheyt, Honwelyck, Gedachten op Slaepeloose nachten* zijn ontstaan door opzettelijke overweging van de groote vraagstukken des menschelijken bestaans, die volgens Cats nauw samenhangen met des menschen zaligheid. Weer andere zijn van autobiographischen aard: *Ouderdom en Buytenleven, Tachtigjarig Leven*

1) I, 537 (*Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd*).

en *Twee en tachtigjarig Leven*. In de meeste dezer werken komt hem zijne eerbiedwekkende belezenheid te baat, eene belezenheid waarin onder de dichters van zijn tijd alleen Vondel en Huygens nevens hem geplaatst kunnen worden. Het is vóór alles de Bijbel, waaruit hij put, en verder ongeveer de gansche klassieke literatuur - zij het ook de Latijnsche in hooger mate dan de Grieksche, de Kerkvaders, de werken van vroegere en latere humoristen, Fransche auteurs als Montaigne en de mannen der Pléiade; ook het Spaansch, Italiaansch en Engelsch waren hem blijkbaar goed bekend. Aan de piëtistische literatuur zijner dagen heeft hij zeker ook het een en ander ontleend. Zoo trof het mij b.v. dat in een werk van Perkins getiteld *Oeconomia Christiana* afzonderlijke hoofdstukken of hoofdstukjes zijn gewijd aan: *matrimonium, conjugum officium, divortium, maritus, uxor, parentes, materfamilias, paterfamilias*. Zulke afdeelingen kunnen Cats op het denkbeeld gebracht hebben van zijne *Bruyt, Vrouwe, Moeder, Weduwe*.[1)]

Zoo vindt Cats overal dichtensstoffe, in de hoogte en in de laagte, maar vaker in de laagte dan in de hoogte. Zelfs uit ‘het sweeten, my dagelicks overkomende’, uit ‘een uytgetrocken tant’ - die hij met ‘o tant’ toespreekt - weet hij een wijze les te trekken.[2)] Tot hem mocht gezegd worden wat in *Houwelijck* Rosette tot Sibille zegt:

> Ick sie: geen dingh en is soo kleyn,
> Of 't gaet u tot het innigh breyn;
> Geen dit of dat, geen boere-schuyt,
> Of gy en treckt er voordeel uyt.[3)]

Zeker, Potgieter had gelijk toen hij, met het oog op Huygens, zeide dat voor den waren dichter niets te laag is om het tot zich op te beuren. *Indien* de dichter het lage

1) Een blik op Cats' belezenheid geven ons vooral de *Sinne- en Minnebeelden* en het *Officium Puellarum*. Over de vermoedelijke bronnen van *Trou-Ringh* een artikel van Dr. J.A. Worp in *Noord en Zuid XX*, en vooral het stuk van Dr. A.S. Kok in *Van Dichters en Schrijvers* I, bl. 81 vlgg. De verhandeling van Perkins in zijne *Opera Omnia* (Genevae, apud P. et J. Chouet, 1618) II, 1313. Ook zijn *Myrothecium*, hoe est de Natura *diversisque mortis generibus* etc. moet wel in Cats' smaak zijn geweest.
2) II, 445, 447.
3) I, 235.

dan ook maar opbeurt. Dat doet Cats zelden. Gewoonlijk bukt hij zich of hurkt er bij neer. Bij deze opvatting van poëzie kan men bezwaarlijk kieschkeurig zijn. Ook Cats grijpt in 't volle menschenleven, maar met een ‘God zegen' den greep!’ Liefst houdt hij zich bij het dagelijksch leven; maar het dagelijksche wordt licht alledaagsch, het alledaagsche staat niet ver van het platte, het platte daalt gaarne af tot het ruwe. Dat hij in een gedicht als *Self-stryt* zijn Jozef en zijne Sephyra vaak de taal van het dagelijksch leven doet spreken, is te verklaren en te verdedigen met het oog op zijn doel en zijn publiek. Zeker zullen niet vele lezers zich gestooten hebben aan verzen als deze, waarin Sephyra zich beklaagt over Jozef's koelheid en o.a. zegt:

> ..... des ga ik druypen heen
> Gelijck een vrijer doet, die loopt een blaeuwe scheen;

waar zij tot hem zegt: ‘Welaan dan, vrolijck hert! en speelt niet meer de beest!’ of hem uitmaakt voor ‘houte Klaes’. Zoo is het gesteld ook met andere verzen in andere gedichten. In *Houwelyck* waarschuwt Anna hare vriendin Phyllis tegen het onvoorzichtig ‘mallen met een jong gezel’. Om aan hare waarschuwing kracht bij te zetten, bedient zij zich van een beeld ontleend aan een deel van het toenmalig dagelijksch leven waaraan men niet zoo aanstonds denken zou: de walvischvangst. Hoe gelukt het de visschers den walvisch te vangen?

> Om dat het beest niet eens en acht,
> En onbevreest, niet eens en schroomt
> Wie dat ontrent of aen hem koomt.

Voelt hij eens den harpoen, dan tracht hij wel te vluchten overal heen, maar ‘het is eylaes! het is om niet!’ Ware die groote visch slechts wat schuwer geweest, hij ware wel behouden gebleven. Phyllis moge er aan denken! Cats reikt hier de hand aan een hedendaagsch historicus die, om zijnen leerlingen een voorstelling te geven van den schrik door Jeanne d'Arc onder de Engelschen verwekt, hen herinnerde aan de ontzetting die de Romeinen moet hebben bevangen toen zij voor het eerst de olifanten van Pyrrhus aanschouw-

den. In beide gevallen zal men toegeven, dat het beeld een beetje forsch is.

Bedenkelijker wordt het, waar Cats de nu en dan heerschende oneenigheid tusschen man en vrouw verdedigt met een beroep op het braken dat van tijd tot tijd dienstig kan zijn voor de maag; waar hij, om duidelijk te maken dat elke vrijer moet verwachten dat men zijn doopceel licht, zegt:

> Een vryer moet het lijf als op de rooster leggen,
> Om daer, gelijck een worst, te worden omgewent,
> Totdat men aen den reuck sijn roet (vet) en reuzel kent.

Tot scherper tegenstelling van verheven en plat heeft een worst Cats gebracht, toen hij, eens in de keuken staande, daar een ketel met beulingen boven het vuur zag hangen en eene oude vrouw er bij, bezig gedurig in de worst te prikken

> Soo haest een beulingh wert te dick,
> Of al te grof of al te vol,
> Of dat hy van de winden swol.

Natuurlijk vraagt Cats haar naar de reden van dat prikken en de oude vrouw licht hem nu in, hoe de gansche inhoud van den pot anders zeker verloren zou gaan, doch dat zij door een enkelen prik het ‘los geswel’ tot slinken brengt. De ‘lesse’ ligt voor Cats gereed: o Heer! zoo is het ook met mij menigmaal geweest; wanneer mijn dartel vleesch het al te bont maakte, dan staakt gij in de ‘bobbels’ en deedt zoo ‘mijn geswel’ slinken. En dankbaar besluit hij:

> Gij weet, o Heer, wat mij ontbreeckt,
> Wel steeck dan, lieve Vader, steeckt
> Met druck of pijn of ongeval,
> Als 't mij van noden wesen sal.

Zoo dicht staat, voor Cats, God bij den pot!

Dicht ook waar hij er geen been in ziet, die twee woorden door het rijm te koppelen:

> Ick bidde, viert maer eenen God,
> Gij die u voedt uyt eenen pot.

Maar dat is toeval, zal men zeggen? Het is mogelijk, doch dan zeker zeer eigenaardig, dat men hetzelfde rijm nog twee-

maal aantreft.[1] Wie mij tegenwerpt dat negentiend' eeuwsche subtiliteit hier dingen opmerkt waar de argelooze eenvoud onzer vaderen niet aan dacht, die zal mij eerst zulke rijmparen bij Vondel, Hooft, Luyken dienen aan te wijzen, eer ik kan toegeven dat in alle dichters der zeventiende eeuw het gevoel voor decorum zoo zeer afwezig was. Zelfs bij den luchthartigen en toch godsdienstigen Breeroo zal men, meen ik, dergelijke rijmparen niet aantreffen.

De hier aangewezen tegenstelling van plat en verheven kan bij ons wel niet anders dan een komischen indruk te weeg brengen. Dien indruk zal Cats niet zelden maken, waar hij medelijden of meewarigheid toont in gevallen waar wij daartoe niet de minste aanleiding kunnen vinden. Eene plaats uit zijn *Houwelick* geeft ons daarvan een goed staaltje. Er is daar sprake van het zoogen en de dichter brengt de jonge moeders onder het oog, dat daarin de bestemming van den boezem gelegen is; geen 'hand- en oogenlust' mag die zijn, maar den dorst harer kinderen moeten zij er mede lesschen. Tot zoover gaat alles goed. Doch waarom zou men nu zuigelingen beklagen, omdat zij weinig trek plegen te hebben in zwaar bier of malvezij?

> Eylaes! de kleine dieren
> En vinden geen vermaeck noch in de sware bieren,
> Noch in de rijnsche druyf, noch in de malvesy;
> Alleen uw reyne melck kan stillen haer geschrey.[2]

Cats is hier voor ons komisch zonder het te hebben bedoeld. Hij is het ook wel eens waar hij het wil zijn. Zoo b.v. in zijn fabelen *van de vloo en de luys, van de Pompoen en de Eycke*. Zoo ook waar hij ons vertelt van een oud man die met een jonge vrouw getrouwd is en altijd om en bij haar is

1) Bovengenoemde staaltjes te vinden I, 161, 162, 163, 203, 219, 240, 244, 258. In I, 263 (*Houwelyck*):

> 'Moest missen sijn geluck, moest missen sijnen God,
> Moest braeden sonder spit en sieden sonder pot;'

I, 348 (id):

> 'Nogh slaet het ooge niet op uwen mengel-pot
> Maer op den hemel self en op den grooten God.'

2) I 364.

Hij was schier even staegh omtrent de jonge bruyt,
En 't wijfje socht vermaeck en wou geduyrigh spelen,
Eylaes, de goede man die schut sijn beursjen uyt!

Ook in zijne verhalen, waar hij zich durft laten gaan, toont hij niet zelden komische kracht te bezitten; doch wij spreken over die verhalen later. Eerst hebben wij nog deze vraag van meer algemeenen aard te beantwoorden: of in de poëzie van Cats eenige ontwikkeling kan worden waargenomen. Het tijdvak van veertig jaren dat door die poëzie wordt omvat, is uitgestrekt genoeg en schijnt te gunstiger gelegenheid te bieden tot het waarnemen van eenige ontwikkeling, doordat het in twee ongelijke helften wordt verdeeld, gescheiden door een tusschentijd van, naar het schijnt, geringe vruchtbaarheid, den tijd van Cats' raadpensionarisschap (1636-1651).

Die ontwikkeling zou onbewust kunnen geweest zijn, voortvloeiend uit en samengaand met de ontwikkeling van des auteurs geest en gemoed. Misschien mag men beweren dat *Houwelyck* en *Trou-Ringh* door hun omvang en hun opzet hooger staan dan werken als *Sinne- en Minnebeelden* en *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd*, die slechts ordelooze verzamelingen van kleine stukjes zijn, hooger ook dan *Self-stryt* en *Tooneel der Mannelycke Achtbaerheyd* die slechts eindelooze dialectiek geven. Doch daarmede zou men dan ook alles gezegd hebben.

Van bewuste ontwikkeling kan bij Cats weinig sprake zijn. Hoe zou het ook? Hij had dan de kunst om haar zelve hooger moeten stellen dan hij deed. Voor *zijn* doel meende hij met de kunst niet zooveel noodig te hebben; waar hij kunst geeft, doet hij het ondanks zich zelven. Wat hij wilde was immers vóór alles *nuttig zijn*; daarbij moest de poëzie hem helpen. Waarnaar moest hij dus streven? In de eerste plaats naar eenvoud en duidelijkheid, om door een zoo groot mogelijk aantal lezers zoo goed mogelijk verstaan te worden. Daarnaar heeft hij dan ook inderdaad gestreefd. Wij weten dat uit zijn eigen verklaring in de Voorrede van *Houwelicks Tweede Deel*:

'Ten lesten hebben wij overal gepooght te gebruycken een effenbare, eenvoudige, ronde en gantsch gemeene maniere van seggen, de selve meest overal gelijck makende met onse

dagelijcksche manier van spreken, daerinne alle duysterheyt... schouwende.'

Aan den vorm zijner verzen schijnt hij in den aanvang wel moeite besteed te hebben, zooals blijkt uit een mededeeling van hem zelven in de Voorrede van een der drukken van de *Sinne- en Minnebeelden*.[1] Wij vernemen daar dat zijne eerstelingen z.i. vry wat rou uyt de penne (waren) ghevallen; zij waren 'in 't lezen niet ongelijck... de raders van de karren die over een deel oneffene straetsteenen worden voortgeruct, moetende mitsdien somwijlen veerdig toeschieten, somwijlen na een harden schock onbewegelick blijven staen.'

Hij had daarom goed gevonden zijne 'Nederlantsche ghedichten soo te versmeden dat die zonder horten op eenen eenparigen voet ghelesen mochten worden.' In de voorrede van zijn *Trou-Ringh* zien wij eveneens dat hij er op uit was, zijne verzen sacht-vloeyende en sonder stoot- en stopwoorden te maken.

Doch overigens laat hij zich gaan, vooal daar waar hij een groot vraagstuk als *Self-stryt* of *Houwelyck* behandelt of waar hij ons zijn eigen leven beschrijft. Doch ook in vele kleinere stukken rust hij niet, eer hij het onderwerp van alle zijden bekeken en vertoond heeft. Eenig besef van zijn breedsprakigheid schijnt hij toch wel te hebben gehad. Men zou dat willen opmaken uit deze verzen in *Houwelyck*:

> Maer yemant sal misschien op onze rijmen kijven,
> Om dat se veel te lang in desen handel blijven.

Doch als wij er op letten, hoe breedsprakig hij desalniettemin gebleven is, dan zou ik het eer als een sporadisch verschijnsel willen beschouwen.

Overigens valt er in zijne techniek niet veel bijzonders op te merken. De zucht tot het vormen van samengestelde woorden, die hem met andere dichters van dien tijd onder den invloed vooral van Frankrijk bevangen had, zien wij op een paar plaatsen van *Self-stryt*, zoo b.v. in deze verzen:

> Ravotster, tafelvliegh, nachtliefster, buyckgodinne!
> Montspeelster, weeldekint, sluypziele, schendeminne!
> enz.[2]

1) Rotterdam, 1627 (Mus. Cats p. 6. No. 41.)
2) I, 187; ook 184.

In zijne latere werken komt dit procédé, naar ik meen, minder voor.[1] Het parellellisme en het aanvangen zijner verzen met hetzelfde woord of dezelfde woorden, trekken die wij reeds in de *Emblemata* hebben aangewezen, zijn hem zijn leven lang bijgebleven. Deze eigenaardigheden niet het minst geven aan zijne verzen die eentonigheid en kleurloosheid waardoor zoo menig lezer in latere tijden afgeschrikt is. Zelfs in verzen als de bovenvermelde over God en het eeuwig leven, kan men die uniformiteit waarnemen.

Bij eene beschouwing van poëzie zooals Cats die had, kan het ons niet verwonderen dat wij hem zich zelven telkens zien herhalen. Ik heb hier het oog niet op het feit, dat hij zich in latere werken dikwijls heeft bediend van beelden of vergelijkingen, ontleend aan zijne *Emblemata* of zijn *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd*.[2] Dat heeft ook Vondel gedaan met de verhalen en fabelen uit zijn *Gulden Winckel* en *Warande der Dieren*. Maar meer dan eens lascht hij enkele verzen, soms gansche passages, uit vroegere werken zonder noemenswaardige verandering in een later werk. Zoo is een zestigtal verzen uit *Houwelyck* over voortbrengselen van vreemde landen die hier werden ingevoerd, onveranderd overgenomen in *Ouderdom en Buytenleven*; de vroeger vermelde uitstorting des gemoeds over God en het eeuwig leven vindt men oorspronkelijk in *Houwelyck*; Cats was er blijkbaar zoo mede ingenomen dat hij haar later nog eens ten beste geeft, ditmaal als uitstorting der pen, in zijne *Tachtigjarige Bedenckingen*; geheele stukken uit het verhaal van *Cyrus en Aspasia* zijn onveranderd overgenomen in het *bly-eindend spel van Aspasia*.[3] Aan vleiende uitdrukkingen in opdrachten

1) Ik vind nog staaltjes in *Trou-Ringh* II, 117, 143.

2) Vooral in *Houwelyck* kan men dat waarnemen; wij vinden daar de volgende *Emblemata* gebruikt: I, 220 (vinkennet, baken, hoog hangend fruit); 221 (vos op het ijs, salamander, pan te vuur); 222 (kreeft en oester, kalk, springer, slak); 223 (kraan); 225 (wijn, kastanjes); 227 (Memnons beeld); 287 (slang). Ook in *Papiere Kint* II, 7 (molen) in *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* I, 430; II, 525 (*Tachtigjarige Bedenckingen*) uit *Emblemata* V (I, 43); II, 573 (*Tachtigjarige Bed.* uit *Emblemata* XXI (vink in het doosje). Ik noem niet alles.

3) Vgl. I, 323 met II, 370; I, 381 met II, 554; II, 141 met II, 159-160. Ook nog 1, 164^1 (boven) met I, 288^1 (onder); I, 301^1 (onder) met I, 596^1 (boven). In verband met eene vroeger gemaakte opmerking wijs ik hier op deze wijziging: In *Houwelyck* (1625) lezen wij I, 323^2: ‘Bedenckt dit, *Zeeusche jeught*, en weet het in 't bysonder’; in *Ouderdom en Buytenleven* (1655) is op de overeenkomstige plaats deze regel gewijzigd tot: ‘Bedenckt dit, *hollants volck* en weegh het in 't bysonder.’

kan men, vooral in de 17de eeuw, niet altijd veel waarde hechten. Maar Cats vertoont dan toch eene bedenkelijke virtuositeit in het bezigen van holle uitdrukkingen, wanneer wij hem aan het slot van eene opdracht zijner werken aan den Magistraat van Zierikzee hooren zeggen:

> Gy daerom neemt het aen, het is een gunstigh pant:
> Ick noeme Zierícksee mijn tweede vaderlant.

en op dienzelfden dag in de opdracht van een ander exemplaar aan den Magistraat van Dordrecht:

> Ontfanght het kleyn geschenck, het is een gunstigh pant,
> Want ick noem uwe stad mijn tweede vaderlant.

De uitdrukking *uwe stad* was rekbaar, zoodat deze beide verzen ook nog weer eens dienst konden doen in de opdracht van een derde exemplaar aan den Magistraat van Middelburg. Wanneer men dan ten slotte de opdracht van het voor den Magistraat van Brouwershaven bestemde exemplaar ziet aanvangen met:

> Siet, vaders van mijn vaderlant,
> Ick send' u toe een gunstigh pant,

dan zal men wel overtuigd zijn van de holheid dezer verzen. Had Cats er nog een drietal opdrachten voor Orleans, Den Haag en Grijpskerke bijgevoegd, dan zouden latere eeuwen misschien de zeven Catsiaansche steden in een vers vereeuwigd hebben op de wijze van ‘Smyrna, Rhodos, Kolophoon.’ Of moet men zulke regels voor niet meer dan een zeventiend'eeuwsch m.a. houden? Maar alweer vraag ik: waar is in onze literatuur dier dagen de weerga van dit geval?

En toch..... en toch blijkt ook deze dichter in sommige opzichten een kind dier karaktervolle, krachtige, kunstrijke zeventiende eeuw. Het werk van Cats, of men het bewondert

of niet, heeft een eigen karakter; de dichter is zich zelf, hij drinkt uit eigen beker - al is het maar een tinnen bierkroes; zijne taal, de taal van het dagelijksch leven, is zuiver als het duinwater op Zorgvliet, is echt onvervalscht Nederlandsch. Kracht is er niet slechts in zijne dialectiek, maar ook in zoo menig kernachtig vers of verzenpaar, waarin een brokje levenservaring of levenswijsheid is geboetseerd in eenvoudige maar zuivere vormen. Verzen waarin men de zeventiende eeuw herkent zooals dit op een rijke oude vrijster:

Al rimpelt haer het vel, haer beurs en rimpelt niet.

als dit uit *Selfstryt*:

Al is de vrijster steegh, noch wort se wel de bruyt,
Maer wil de vrijer niet, dan is de vrientschap uyt.

uit *Tooneel der Mannelycke Achtbaerheyt*:

Wie hout er eerst sijn hert en dan sijn handen thuys?

uit *Houwelyck*:

Een die aldus met vrijers jockt,
't Is seker datse vrijers lockt.

't Is wel geseyt na mijn verstant:
‘Roep God te hulp, maer roer de hant!’

En die haer kinders baert, is moeder voor een deel
Maer die haer kinders soogt, is moeder in 't geheel.

En dan die rijke voorraad van pittige, puntige spreekwoorden die wij hier en daar in zijne werken vinden, waarvan zeker de meeste door den grooten onbekenden dichter, het volk, reeds waren gemaakt, doch die wel toonen hoe na Cats in dit opzicht aan het volk verwant is. Zoo b.v. dit bekende:

Met wijsheyt kiesen,
Geen moet verliesen,
Maer staegh volherden,
Soo sal 't eens werden.

Niet metter haest dan vloyen te vangen.

Laat de vogelkens sorgen (bevreesd zijn), die
hebben dunne beentjes.

Soo de klock is, soo de klepel,
Soo de pot is, soo de lepel,
Soo de moeder, soo het kint,
Let, gesellen, waer gy mint.

Luyden die minnen,
Hebben geen sinnen.

Maar het is vooral in zijne verhalen dat Cats zich dichter toont. Busken Huet heeft indertijd de aandacht gevestigd op een der verhalen van *Trou-Ringh*, getiteld *Liefde's Vossevel* en ieder heeft wel eens gehoord van het *Spaensch Heydinnetje*. Maar het is er ver van af, dat dit de eenige goede staaltjes zouden zijn van Cats' talent in dezen. Reeds in *Houwelyck* toont hij op verscheidene plaatsen door een ingevlochten verhaal wat hij in dit genre vermocht. Zoo b.v. in het verhaal van den smid die een minnaar van zijne dochter tot een huwelijk tracht te dwingen, in de vertelling van Rozette en Galant, in die van het wolfskind, beide door hem ontleend aan de *Histoires Admirables* van Simon Goulart; niet minder in de novelle van den man die, na zijne vrouw haar ontrouw te hebben vergeven, op zijne beurt betrapt en door zijne vrouw eigenhandig ter dood wordt gebracht. In dat laatste verhaal is de schildering van het schavottooneeltje reeds verdienstelijk. De man bidt zijn vrouw om genade....

Daer is geen bidden aen. Sy laet haer niet bewegen,
Sy schut haer grilligh hooft, sy toont den blooten degen,
Sy grijpt hem by de mou, sy sleurt hem metter hant,
Totdat hy nederknielt omtrent het droeve sant.
Hier vanght de goede man van nieuwen aen te spreken:
‘Ey (seyt hy) liefste lief....’ mits geeft het wijf een slagh
Soo dapper als se kan, soo vinnigh als se magh.
Het zweert vaert in de strot, het woort byna gesproken
Wort met een slagh geklooft en overmits gebroken

Hier is weinig of niets te veel, hier geen stoplappen, geen redeneering tusschenin; de dichter is *in* zijn verhaal en houdt er ons door geboeid.

Hoe aardig en vlot weet Cats te vertellen, waar hij zich eens durft en wil laten gaan. Hier is het een jonge vrouw, pas getrouwd, die nooit voor haar man wil zwijgen, en als de man haar het zwijgen wil opleggen, naar het ouderlijk huis vlucht

> Eens op een avontstont als dese lieden keven,
> Het wijf, door gramme sucht ten hartsten aengedreven,
> Liep naer het voorhuys toe en riep daer overluyt:
> 'Ick wil van stonden aen, ick wil ten huyse uyt!'
> De man die des te meer de schande wou beletten,
> Gingh met een snelder loop sich voor de deure setten
> En hielt de vrouwe daer al wasse vinnigh gram
> En trock het nacht-slot af en ging van daer hij quam.
> Sy, nogh te meer gestoort en felder uytgelaten,
> Springht knap ter venster uyt en geeft haer op de straten,
> En op den staenden voet, geen mensch en weeter hoe,
> Loopt in haer vaders huys en nae haer moeder toe
> enz.

Is hier in den voorlaatsten regel een stoplap, men ziet dien gaarne over het hoofd, ter wille van dat aardig gevonden '*in haer vaders huys*' en '*nae haer moeder toe*.'

De pruilster beklaagt zich; haar man houdt zich rustig en kijkt niet naar haar om, zijn schoonvader groet hij vriendelijk als hij hem op straat tegenkomt. De ouders willen er een eind aan maken en noodigen hun schoonzoon ten eten:

> Die komt ter rechter uyr vrymoedigh aengetreden;
> Men wort aen syn gelaet (gedrag) geen korsel hooft gewaer,
> Hy eet en drinckt en lacht, gelijck als voor en naer.
> De tyt van scheyden komt, de nacht begint te vallen,
> Men staet van tafel op en vorder niet met allen
> Als: 'Vader, grooten danck van uw beleeft onthael!'
> Hy slaet de mantel om en maeckt hem uyt de sael.

Zijn schoonvader laat hem door den knecht terugroepen en vraagt of hij niet gezind is zijne vrouw weer in huis te ontvangen. Ja, zegt de man, indien zij wil binnenkomen

‘door het eygen gat daer uyt sy is gesprongen.’ Ondanks alle tranen houdt hij vol, de jonge vrouw klimt door het raam naar binnen en de lust om weg te loopen is haar vergaan.[1)]

Rijker keus biedt ons de *Trou-Ringh*. Wat zegt men b.v. van dit portret der heks Lodippe?

> Hier sagh men vuyl gebroet van allerhande slangen
> Of swieren door het huys of aen de muren hangen;
> Een dickgebuyckte pad en aller padden moêr,
> Die kroop ontrent het wijf te midden op de vloer;
> Hier sijn geraemten by van hondert doode beesten,
> Van kinders noyt gehaert en lyven sonder geesten;
> En wat Lodippe raeckt, sy streelt een swarte kat
> Die met een vyerigh oogh ontrent haer tafel sat.
> Haer setel is een rif met vuyle slijm bedropen,
> Daer op aen alle kant venijnde slecken kropen;
> In 't korte, waer men koomt, men siet er vuyl gebroet,
> Dat sy met groot vermaeck aen hare tafel voet.
> Hier sat de nare kol te midden in gedoken,
> Gantsch besig aen het vyer om haren pot te koken,
> Een pot waer uyt een damp quam rijsen in de locht
> Die niemant als met schrick of sien of riecken mocht.
> Haer lijf is enckel vel, haer oogen diep gesoncken,
> De lucht uyt haren neus en haren adem stoncken,
> Een hayr gelyck een peck dat sweeft haer om den kop
> En waer een krinckel is daer sat een adder op.
> De vryer op de sael van dit paleys gekomen,
> Is van een diepen schrick geweldigh ingenomen,
> Daer rees een killigh sweet hem uyt het gansche lijf
> Met dat sijn ooge viel ontrent het seltsaem wijf
>
> En mits hy stont en keeck en niet een woort en sprack,
> Soo was 't dat hem de kol voor eerst de stilte brack;
> Sy gaf een heesch geluyt.....

Over deze heks moge het romantische tintje van dien tijd liggen, met welk een talent is het beeld van haar zelve en van hare omgeving geschetst; Cats geeft hier een waardigen tegenhanger van Heemskerks waardin uit het Huis ‘ten Deyl’ in de *Batavische Arcadia*, van Jan Luiken's heks uit

1) Zie deze verhalen I, 246 vlgg.; 262 vlgg.; 300-301; 308 vlgg.; 366 vlgg.

de berijmde novelle *Doraltus*; een tegenhanger ook van Frans Hals' Hille Bobbe en de wijven van Brouwer en Jan Steen.

Niet minder dan in de schildering munt Cats uit in den dialoog. Alles werkte hier samen: zijne kennis der dialectiek, toenmaals deel van het onderwijs, zijne practijk als advocaat en als spreker in het openbaar, zijn vlug vernuft, zijne rijke kennis der moedertaal. Hier en daar zien wij hem eene slagvaardigheid ontwikkelen, eene snelheid van afwisseling in vraag en antwoord, in woord en wederwoord, waarin hij alleen door Vondel en Breeroo geëvenaard wordt. Men leze de volgende passage uit den *Maeghdenroof der Benjamyten te Scilo*. De stof werd door Cats ontleend aan het sobere bijbelverhaal in het boek *Richteren*; daardoor komt te duidelijker uit, hoe oorspronkelijk de dichter hier is. De meisjes van Scilo genieten van een geitjes-bal in het open veld; de zonen Benjamins liggen in het struikgewas rondom op de loer en nemen een onverwacht aandeel aan den dans:

> Daer vlucht het Maegden-rot gelijck verjaeghde duyven,
> Daer vliegen in de lucht de fijnste doeckenhuyven,
> Daer valt een arrem-ringh, een dop of hals-cieraet,
> Daer wort de beste kap geslingert over straet.
> Wie dat een open siet, die stelt haer om te vluchten
> En wie gevangen is, begeeft haer om te suchten;
> D'een valt en d'ander rijst, d'een krijt en d'ander hyght,
> D'een schelt en d'ander vleyt, d'een spreeckt en d'ander swijght.
> Veel die gegrepen sijn die poogen yet te seggen,
> Om met een soet verset den grijper af te leggen.
> Ruth sprack: ‘ey, laet my gaen, ick ben een eenig kint!’
> ‘“Maer ick ben,”’, seyde Jor, ‘“te meer tot u gesint.
> En wilt, o frissche bloem, mijn aenslagh niet beletten,
> Ick sal uws vaders huys op vaster gronden setten,
> En weest niet onbesint, of buyten reden gram,
> Een is te kleynen hoop, u dient een grooten stam.”’
> Als Ela dit verstont, sy liet haer niet genaken,
> Sy dacht in haer gemoet, sy wou het beter maken,
> Dies is 't dat sy in ernst ontsluyt haer teere mont
> En beet den schaker toe, als op een vaster gront:
> ‘Wij zijn veel kinders, vrient, op my is niet te vissen!’
> ‘“Uw moeder”’, seyde Knas, ‘“kan u te beter missen.
> 't Was noyt de qúaetste wolf, indien gy my gelooft,
> Die uyt een grooten hoop maer slechts een schaepjen rooft.”’
> Seraphnis veynst haer manck en klaeght van trage gangen.

‘“Geen noot,”’ wert haer geseyt, ‘“gy moet geen hasen vangen.”’
Kir riep: ‘ick ben te jongh en nogh te lijdigh groen!’
‘“Vriendinne!”’ seyt haer Sem, ‘“wie kan het beter doen?
De waerheyt, schoone maeght, die kan het u betuygen,
Dat teer en jeughdigh rijs is beter om te buygen.”’
Maer Thimna riep gestaegh: ‘Eylaes, mijn jeught verout!’
‘“Welaen,”’ wort haer geseyt, ‘“t is tijt dan dat gy trout.”’
Dinhaspa seyt haer swack en dickmael sieck te wesen;
- Men antwoort, dat een man een vrijster kan genesen.
En t'wijl Amana klaeght van al te swaren lijf,
Riep Abner: ‘“Vet te zijn, dat maeckt een handig wijf;
'k En wil te geener tijt voor u een ander kiesen:
Men sal u in een vou van 't laken niet verliesen.”’

Men leest hier zonder veel moeite tusschen de regels door, welk een pleizier Cats zelf heeft gehad in dit tooneeltje; dat was voor den dichter van *Houwelyck* ook wel niet anders mogelijk, hij moest wel in zijne nopjes zijn bij de overweging hoe krachtig dergelijke danspartijen hebben medegewerkt tot instandhouding van het menschdom, en dat nog wel van Gods uitverkoren volk. Hier mag hij zich nu eens laten gaan, en welk een dartele luim en speelsch vernuft toont hij hier te bezitten, welk een gezonde vroolijkheid en ‘mutterwitz’ doen hier zijn stijve alexandrijnen trillen en golven!

Ook van het eigenlijk verhaal geeft de *Trou-Ringh* voortreffelijke staaltjes. Ik heb in dit hoofdstuk zoo dikwijls op zwakheden en tekortkomingen van Cats gewezen, dat ik het niet meer dan billijk acht, hier ten slotte nog een dier staaltjes te toonen. In het *Hollants Trou-Bedrogh* wordt ons verhaald, hoe een vrijer door list eene afkeerige vrijster voor zich weet te winnen. Wij zien het paar bijeen en hooren de woordenwisseling:

‘“Meynt gy, dat ick met list en veynsen omme ga?”’

zegt de vrijer.

De vrijster wederom: ‘voor my, ick segge ja!’
‘“Dat sult gy metter daet wel anders ondervinden,
Als my de bleycke doot de leden sal ontbinden”’
Beet haer de vrijer toe en met een kort besluyt
Seyt haer: vaer eeuwigh wel - en flucx ten huyse uyt.
Hy gaf sich aen de graft en seyd' nogh anderwerven:
‘“Wel, sal ick uwe zijn of sal ick heden sterven?

Spreeck nu het leste woort; ick sta hier, schoone maeght,
En sal op heden zijn gelijck het u behaeght.
Wat zeght gy?"' - 'Dat ick plagh,' roept hier de vrijster
teghen,
'Geen list, geen slim bedrogh en sal mijn hart bewegen.'
Hy weder met een sucht: '"Als 't immers wesen moet...
Daermede ben ick doot! vriendinne, wees gegroet!
En dat voor alle tijt! o Godt, wil mij vergeven,
Dat ick een eynde maeck van dit ellendigh leven!"'
Het woort is nau geseyt, hij stort met alle macht
Een steen daer toe bereyt te midden in de gracht,
En om met beter schijn zijn list te mogen drijven,
Hij laet daer op de brugh sijn hoet en mantel blijven.

De vrijster hoort den plomp, schrikt, loopt naar den waterkant, ziet hoed en mantel, en roept berouwvol uit dat zij hem lief heeft, zij smeekt hem zich toch niet tekort te doen. Daarop hebben de drenkeling, en zijne vrienden die in de buurt verscholen zijn, gewacht. Onder de brug lag reeds een schuitje klaar

Sijn mackers onderwijl die komen aengevaren
En zweven met de boot te midden op de baren
En tasten in het diep en met een slimme vont
En trecken, soo het scheen, een lichaem uyt den gront.
Maer die wil evenwel sich geensins laten helpen,
't En sy de jonge maeght syn vyer begeert te stelpen;
Dit roept hy uyt de gracht als met een flauwe stem
En die ontrent hem syn die roepen nevens hem.
Daer komt hy op de brugh ten lesten aengedropen:
Hy blaest, hy syght een sucht als waer hy schier versopen,
Syn hayr was enckel kroos als quam hy uyt het lis,
In allen soo gestelt als Jonas uyt den vis.
Maer sy, met deerenis tot aen de ziel bevangen,
Die valt hem om den hals en kust syn natte wangen,
Sy bid hem nevens haer in huys te willen gaen
Om daer niet in de koud' en nat te blyven staen.
Hy seyt: de strenge koud' en kan my geensins deeren,
't Is vyer dat my ontstelt en sal myn hert verteeren!
Soo gy het niet en helpt, ick ben nogh heden doot,
Soo gy geen troost en brenght in desen hooghsten noot....
Hy staet en suysebolt, syn woorden blyven steken

De ontknooping is niet moeilijk te raden; de natte min-

naar weet zijne rol zoo goed te spelen dat het meisje hem haar hand biedt en zijne ‘trouw’ aanvaardt.

Bladerend en lezend in den *Trou-Ringh*, kan men soms den wensch niet onderdrukken, dat Cats' ontwikkeling eene andere lijn mocht hebben gevolgd; dat hij, in plaats der werken van Perkins en Hall, Chaucer mocht hebben bestudeerd met wiens ‘tales’ Franciscus Junius hem in kennis had kunnen brengen; dat hij dezen lustigen genialen kunstenaar had leeren bewonderen en liefhebben om zijn onbevangen open gemoed, zijn scherpe liefdevolle waarneming van het leven, zijne voortreffelijke plastiek, zijn gezonden humor, zijn kostelijke gave van vertellen. Indien Cats zijne natuurlijke gaven eens had ontwikkeld en door kunst geoefend.... welk een verteller zou onze letterkunde rijker zijn geworden, onze letterkunde waarin de goede vertellers altijd schaarsch zijn geweest en nog zijn!

Doch ook zoo, moeten wij dankbaar erkennen, dat Cats door zijne verhalen een dichterlijk genre, te onzent sinds een paar eeuwen verwaarloosd, met geluk beoefend en tot eere gebracht heeft; dat hij in onze literatuur de betrekkingen heeft aangeknoopt met de dichters der ‘goede boerden’ en hun erfgenaam Dirc Potter. De dichter van *Houwelyck* had het Nederlandsch publiek tot zich getrokken, hun achting, vertrouwen en eerbied ingeboezemd; door zijn *Trou-Ringh* kregen zij hem lief en bleven zij voor langen tijd aan hem verbonden; aan dien kabel lag de ‘Vader Jacob’ nog voor anker, toen de overige touwen reeds waren geknapt.

Besluit.

De trouw waarmede ons volk dezen dichter heeft aangehangen, is zonder weerga in de geschiedenis onzer letterkunde. Waren het aantal en het gehalte zijner aanhangers ook aan gestadige wisseling onderhevig, tusschen den dichter en zijn volk bleef toch een bijna persoonlijke band bestaan. Geen wonder! Wij hebben gezien hoe hoog men hem stelde als dichter. Naar men mag vermoeden, werd hij door zijne tijdgenooten ook hierom zoo hoog geschat, omdat zij zulk eene volmaakte harmonie meenden op te merken tusschen

zijn leven en zijne poëzie. In een niet onderteekend lofdicht van dien tijd leest men:

> Maer hoe veel leeringen gy in uw werken sluyt,
> Uw eygen Leven beeldt van elck een Voorbeeldt uyt:
> De schriften tuygen zijn, en zegels d'eygen daden,
> De blijcken van uw deugt. God dank voor Zijn genade,
> Dat hy my heeft verleent te kennen zulk een Man,
> Die zoo wel leeren en noch beter leven kan.[1)]

Al hebben, voorzoover ik weet, geene andere lofredenaars de aandacht gevestigd op deze harmonie, allen waren zij toch overtuigd van zijne voortreffelijkheid als mensch en zoo zouden zij het dus zeker eens zijn geweest met dezen onbekende, dat het leven van Cats in overeenstemming is geweest met de voorschriften door hem in zijne poëzie gegeven. In den aanvang dezer studie hebben wij getracht te laten zien, hoe in het aanvankelijk vrij eenstemmig oordeel omtrent Cats als mensch en als dichter langzamerhand verscheidene splitsingen vallen waar te nemen. Ons volk immers werd steeds anders; korter: *werd* steeds; dat worden bestond ten deele in de ontwikkeling der begrippen en idealen omtrent huiselijk en maatschappelijk leven, godsdienst en zedelijkheid; die ontwikkeling deed zich natuurlijkerwijze weer gevoelen zoowel in de poëzie als in de literaire critiek. De algemeene belangstelling in literatuur nam toe, het critisch vermogen ontwikkelde zich; verschil van temperament, van geloof, van smaak had allerlei differentiëering van het vroeger zoo eenstemmig publiek ten gevolge. De ontwikkelde lezers wendden zich langzamerhand van Cats af; onder de lagere standen werd hij, naar het schijnt, nog gelezen; de dichters bleven in hem den mensch en den dichter waardeeren, de critici volgden hen daarin op een afstand. In het midden dezer eeuw zien wij eene nieuwe wijziging in het oordeel der ontwikkelde lezers: Potgieter, hoewel de verdiensten van Cats als dichter erkennend en op prijs stellend, gaf tevens duidelijk te kennen hoe weinig sympathie hij had voor de persoon van Cats, hoe veel zwaks en gebrekkigs hij naast het goede in ‘alle de wercken’ zag. De literaire critiek volgde hem daarin en ging in het negatieve

1) In de 4° uitgave van Alle de Wercken van 1661.

nog een stap verder. Het groote publiek nam alleen het negatieve van Potgieter's oordeel aan; begrijpelijk genoeg, want het weinig sympathieke van Cats' persoonlijkheid, het zwakke en gebrekkige in zijn werk konden allen gevoelen of beseffen - voor het waardeeren van wat er goeds is in zijn werk was meer gevoel voor poëzie en meer critische rechtvaardigheid noodig dan waarover verreweg de meesten konden beschikken. Van Kalvinistische en van andere zijde volgde eene reactie ten gunste van Cats, ten gunste van den vromen dichter niet alleen, maar ook van den ‘dichter bij Gods gratie’, van den volksdichter die op ons volk, vooral op ons Kalvinistisch volk, zulk een zegenrijken invloed zal hebben geoefend. Ik maak gaarne van de gelegenheid gebruik, hier aan het, naar ik meen, niet algemeen bekend en verbreid geschrift van Dr. Kuyper, eene passage te ontleenen waaraan ik mijne verdere beschouwing van Cats wensch vast te knoopen.

‘Niet laag sla ik den zegen aan, die aan ons Calvinistisch volk uit zijn dichtader is toegekomen. Doopersch Dualisme en methodisch Pedantisme hielp zeker niemand beter dan Cats uit ons midden bannen. Om den wat stroef gesloten mond van den Calvinist heeft Cats vaak een gezonden lach doen spelen. Poëzie in niet te hoogen stijl is door hem in kringen ingedragen, die anders allicht aan alle aesthetische ontwikkeling gespeend waren gebleven. Hij heeft tot opmerken genoopt, tot nadenken geprikkeld en bij jong en oud zin voor intuïtieve wijsheid gewekt. Aan dat wondere huis'lijk leven, waaraan hij zijn motieven en tinten ontstal, heeft hij dien roof met woekerwinste weergegeven. En onder jok en scherts, onder beeld en gnomen door, blijven hem toch altoos de hemelen geopend en zingt hij voor het oor van den Kenner van ons hart.’

Een paar bladzijden vroeger lezen wij over het ‘ordinaire van Cats' moraal’ en het ‘immoreele’ in hem: ‘Dat niet Cats' minnepoëzie in de zestiende (l. zeventiende), maar wel de Fransche romans in de zeventiende (l. achttiende?) eeuw, onze huislijke zeden bedierven, weet ge ook wel, en dat Cats juist zóó lang in ons land gelezen is, als de zuiverheid onzer huislijke zeden nog met de blankheid van-ons-koper en het sneeuwwit van het marmer onzer gangen om den

eerepalm dong, is op het punt van uw sexueele grief zijne genoegzame vrijspraak.'[1)]

Daar is, vooral in die eerste passage, vrij wat dat ook door niet-Calvinisten beaamd kan worden; daarnaast staan beweringen en voorstellingen, waartegenover ik de vergunning vraag, andere te mogen plaatsen.

Wat is er te zeggen van de harmonie tusschen het leven van Cats en zijne poëzie? Wat van den invloed, door hem op ons volk geoefend?

In de eerste plaats wijs ik er op, dat Cats zelf zich nooit zoo hoog heeft gesteld als zijne lofredenaars van vroeger en later tijd dat hebben gedaan. Hij heeft dat duidelijk genoeg doen uitkomen, toen hij schreef:

> Doch, leser, eer je vorder treet,
> Soo wil ick dat je seker weet,
> Dat, als ick met een harde pen
> Gantsch besigh aen de sonden ben,
> Dat ick dan eerst mijn eygen self
> Tot aen het innigh herte delf;
> En als ick met gestrenge tael
> De slimme rancken overhael
> Dat ick mijn eygen vuyl verfoey,
> Oock eer ick met een ander moey.[2)]

Deze, onder den invloed van Seneca neergeschreven verzen, stemmen dan ook overeen met hetgeen wij in vorige hoofdstukken hebben medegedeeld van Cats' uitingen over zich zelven, van klachten over zijne zwakheid en wereldschgezindheid.

Op deze en dergelijke uitingen heeft men in de 17de eeuw weinig of geen acht geslagen. Cats deed zich in zijne werken kennen als een rechtzinnig Christen, hij wekte aldoor op tot zedelijkheid en vroomheid, wilde steeds stichten en stichtte inderdaad, van zijn bijzonder leven was niets kwaads te zeggen, maar wel vrij wat goeds, hij was liefdadig, gaf geen aanstoot, daarbij was hij gansch achtbaar en deftig - zoo kwam men er toe den mensch en den dichter te vereenzelvigen en werd hij de 'virtutum venerande pater' met een

1) Het Calvinisme en de Kunst p. 38, p. 36.
2) In de *Korte afbeeldinge eenes rechten Huys-vaders* I, 255.

straliekrans om zijn kalotje. Gezag en overlevering, hoe ook aangevochten, zijn er vervolgens in geslaagd op de ‘Vader Jacob’ de vlag in top te houden, totdat de historische critiek haar neerhaalde. Wel werd zij op nieuw geheschen, doch zij bleef een goed eind beneden de spits van den mast.

Wanneer wij nu het oog richten op de overeenstemming tusschen het leven en de werken van dezen dichter, dan kunnen wij die overeenstemming op sommige punten inderdaad bemerken en aanwijzen. ‘Bedwing uwe hartstochten en doe geen domme dingen, werk en bid, dan zal het u goed gaan in dit en een later leven.’ Ziedaar den inhoud van eenige voorname voorschriften die onder verschillende vormen telkens in zijne poëzie terugkeeren. Deze voorschriften zijn ongetwijfeld door Cats zelven in praktijk gebracht en, wat *dit* leven betreft ten minste, met goed gevolg. Doch er is meer. ‘Niet en gaet voor d'eerste trou’ heeft hij in het fraaie zinnebeeld der twee gepaarde schelpen gezegd; aan die opvatting is hij, zij het ook niet zonder strijd, getrouw gebleven. Zijne fabel *Van het Riet en den Eyckenboom* eindigt met deze verzen:

> Gy, vrienden! wie gy wesen meught,
> Weest buyghsaem, 't is een nutte deught;
> En als het dondert in de lucht,
> Soo dat schier al de werelt sucht,
> Dan buyght u, buyght gelyck een riet,
> Soo valt op u het onweer niet.

Zeker, buigzaam is ook Cats geweest, buigzaam in zijne gezantschappen, buigzaam tegenover Prins Willem II toen deze hem den aanslag op Amsterdam mededeelde, buigzaam ook in zijn omgang met de menschen; en op hem is het onweer niet gevallen! Den ‘rant van zijn hoet’ heeft hij waarschijnlijk niet gespaard; met zijn hoedje in de hand is hij inderdaad door het gansche land gekomen. In andere gevallen is van de overeenstemming minder te zien. Streven naar geld en goederen strookt juist niet met den algemeenen inhoud, de algemeene richting van Cats' werken. In de *Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijd* heeft hij dan ook de vraag gesteld of iemand meent dat een vroolijk hart slechts

door rijkdom te verkrijgen is, en op die vraag dit antwoord laten volgen:

> Neen, neen, gesellen! denck het niet,
> Het gelt heeft mede sijn verdriet,
> En die met weynigh is vernoeght
> En sijnen lust naer reden voeght,
> Is dickwijls blijder van gemoet
> Dan graef of prins of koningh doet.[1)]

In zijn *Ouderdom en Buytenleven* heet het evenzoo:

> Al hebt gy niet te veel, zijt daerom niet bedroeft,
> Een weynigh is genoegh voor die niet veel en hoeft
>
> De rijckdom is een dingh dat ruckt ons buyten reden,
> Wie leyt se tot de deught? wie kan se recht besteden?
> Ach! noem van duysent een; wat noemt dan yemant goet,
> Dat quaet en ongemack aen sijn besitter doet?[2)]

Over dat 'weynigh is genoegh' kon Cats bezwaarlijk uit ervaring spreken, want al vrij spoedig had hij veel en kreeg steeds meer; bij zijn dood liet hij tonnen gouds na behalve 120 gemeten lands en vele tiendrechten; en dat was voor een groot deel verdiend geld.[3)] Over de vraag of men Cats van oneerlijkheid in zaken mag beschuldigen, wil ik geen oordeel vellen;[4)] voor mijn doel is het reeds voldoende uit zijne correspondentie te mogen vast stellen dat hij een scherp financier was en alles behalve onverschillig op het stuk van geld en winst. De hoogste felheid, door Cats ooit getoond, vindt men in een brief aan zijne nicht Jacobina van Muylwijck door hem geschreven in zake de verdeeling eener erfenis.[5)]

Wanneer wij den dichter nu in zijn *Twee-en-Tachtigjarig Leven* de vereeniging van rijkdom en vroomheid hooren prijzen in deze regels:

1) I, 486.
2) II, 417.
3) Over het vermogen van Cats vindt men het noodige in *Mus. Catsianum* p. 74 vlgg.; bij De Stoppelaar, Jacob Cats te Middelburg, p. 22; in Jonckbloets Lit. Gesch. i.v. en in *Oud-Holland* VII (in het artikel van Frederiks).
4) Daarover Jonckbloet t.a. p. IV, 24.
5) Zie over dien brief *Mus. Catsianum* p. 57-58.

Het is een deftigh werck en waert te sijn gepresen:
Godzalig en met een oock rijck te mogen wesen.

dan zullen wij ons wel wachten, den staf over hem te breken - ‘allemaal menschen, nicht,’ zooals Nicht Woelwater uit Willem Leevend placht te zeggen - doch wij blijven hier sceptisch gestemd ten opzichte van de harmonie tusschen Cats' leven en zijne werken. Maar hij gaf zooveel weg aan de armen - zal iemand zeggen. Inderdaad heeft Cats volgens het getuigenis van meer dan een tijdgenoot de voorschriften over liefdadigheid, door hem opgesteld o.a. in zijne *Gedachten op slapeloose nachten*, zelf opgevolgd. Dat moet men erkennen, doch mag tevens niet verzwijgen dat hij elders, op meer openhartige dan kiesche wijze, blijk geeft van een loondienst die ons alles behalve sympathiek kan zijn:

Sie naer den rechten eysch uw sinnen in te prenten,
Dat gelt, dus uytgeleyt, u geeft de beste renten;
Gy hebt des vaste borgh, gy hebt jae seker pant,
Gy hebt een wisselbrief van Godes eygen hant.
Slae hier geen twijfel aen, gy mooght u des betrouwen,
Want in den Hemel selfs wort hiervan boeck gehouwen.[1)]

Ook al wilde men deze platte opvatting verdedigen met een beroep op den geest der 17de eeuw - wat m.i. slechts voor een klein deel zou gelukken - dan zou men de zaak van Cats in dezen nog niet gewonnen hebben. Bij het geven toch is het niet alleen de vraag: wat men *geeft*, maar ook: wat men *overhoudt* en vooral: wat men zich ter wille van anderen ontzegt.

Houden wij het oog op deze dingen dan moeten wij erkennen dat Cats' liefdadigheid op zijn standpunt eene verstandige berekening was, dan kunnen wij toegeven dat er in die liefdadigheid ook wel liefde tot God en de menschen zal zijn geweest, doch wij mogen die liefdadigheid niet aanvoeren als een bewijs voor zijne zedelijke voortreffelijkheid. Te veel zou Cats niet licht geven, zoo min aan de armen als aan zijne kinderen. Zijne kinderen wel te doen, is een goede zaak.

1) In *Ouderdom en Buytenleven* II, 418.

> Geeft daerom, lieve! geeft, maer echter niet te veel,
> Maer hout in al uw doen de panne by de steel!

zegt hij in zijn *Ouderdom en Buytenleven* en verklaart ons dan meteen den oorsprong van die spreuk. Eene moeder was bezig pannekoeken te bakken; hare dochter kwam er bij staan:

> De moeder bood se koeck, maer sy greep naer de pan.
> De moeder: 'hola wat! daer scheyd' ick nimmer van.'

En de moeder had gelijk, voegt Cats er aan toe: 'Geef uwe kinders koeck, maer houd de panne vast!'

Neen, in Cats' school geen King Lear! Maar in Vondel was dat koninklijk gemoed toch wel, die zijn eigen vermogen opofferde en op hoogen leeftijd een post in de Bank van Leening aanvaardde om de schulden van zijn zoon te kunnen betalen. Zooals Cats sprak en deed, zoo spreken en doen wij immers allen? Ja, wij allen, *gewone menschen*. Maar juist daarom willen wij Cats in dezen voor niet meer dan dat erkennen.

Eene laatste vraag, die wij wenschen te stellen, betreft de eenheid in moraliteit tusschen den persoon en het werk van Cats; eene vraag, die nauw samenhangt met eene andere hierboven gestelde: welken invloed heeft zijn werk op ons volk geoefend?

Het vraagstuk der verhouding tusschen poëzie en zedelijkheid is zoo ingewikkeld, dat wij vooraf noodzakelijk ons standpunt ten minste eenigszins dienen te omschrijven.

Ten eerste wijs ik er op, dat de woorden *moraal* en *immoreel* door Dr. Kuyper in de bovenaangehaalde passage zijn gebruiktin den beperkten zin van 'zedelijkheid' en 'onzedelijk', voorzoover het de zinnelijkheid en in het bijzonder de sexueele verhoudingen betreft. Dat is ongetwijfeld in overeenstemming met het gewone spraakgebruik (het is eene bijdrage tot onze menschenkennis, dat juist *dit* het *gewone* spraakgebruik is), maar men mag niet voorbijzien, dat het begrip *zedelijk* veel meer omvat, noch dat er in Multatuli's localisatie van eer en zedelijkheid in het menschelijk lichaam vrij wat waarheid steekt.

Een tweede vraag die zich hier voordoet, is deze: behoeft er in dezen wel overeenstemming te bestaan tusschen den dichter en zijn werk? Mag men uit het immoreele (in beperkten

zin) van eenig dichterlijk werk besluiten tot de immoraliteit van den schrijver en heeft Catullus niet terecht beweerd:

> Nam castum esse decet pium poetam
> Ipsum, versiculos nihil necesse est.

Op deze vragen is meer dan een antwoord mogelijk en verdedigbaar, ook omdat dichters, die immers het leven in hun werk willen afbeelden, zich dikwijls genoopt zullen zien immoreele feiten en toestanden in dat leven te behandelen of aan te raken. Alles hangt dan slechts af van de wijze waarop de dichter dat immoreele aanraakt of behandelt of afbeeldt. Men mag m.i. alleen dan een dichter van immoraliteit beschuldigen, indien duidelijk blijkt, dat hij het immoreele behandelt, *omdat* het immoreel is, omdat hijzelf er behagen in schept of zich er in verkneutert. Daarmede hebben wij nog geen onfeilbaren toetssteen gevonden, waarmede men eenig werk slechts in aanraking behoeft te brengen om zijn zedelijk allooi te bepalen; doch het is althans een maatstaf en ook in vraagstukken van dezen aard kan de literatuurgeschiedenis eenmaal niet aan het subjectivisme ontkomen.

Wat nu Cats betreft, ik herinner hier aan wat ik in den aanvang dezer studie heb geschreven: ‘zijn gansche lange leven heeft hij strijd moeten voeren met eene vroegtijdig overprikkelde zinnelijkheid’. Dat hij zinnelijk van aard was, weten wij ten eerste uit mededeelingen ons door hemzelven verstrekt met eene openhartigheid, die aan Rousseau's *Confessions* doet denken. Men mag van die openhartigheid geen misbruik maken. Allereerst moet zij ons nopen tot een blik op ons zelf: wat zou het zijn bij verreweg de meesten onzer, indien wij eens zoo openhartig waren als Cats? Wien past het hier den gestrengen rechter te spelen?

Doch indien zijne openhartigheid ons dwingt tot een zacht oordeel, ons oordeel het zwijgen opleggen mag zij niet; wij willen de oogen niet sluiten voor eigen zwakheid en zonde, doch ze open houden ook voor die van een man die eeuwen lang een der voorgangers van ons volk is geweest en van wien nu nog door sommigen eene voorstelling gegeven wordt die o.i. te kort doet aan de waarheid.

Ook onder Cats' tijdgenooten schijnt men die sterke neiging tot zinnelijkheid in hem te hebben opgemerkt. Aan het epitheton ‘Japick Priaep’ dat Vondel gezegd wordt hem te hebben gegeven, wil ik niet zooveel waarde hechten als aan hetgeen Cats zelf ons verhaalt in den aanhef van zijn *Papiere-Kint*, waar hij, zich verdedigend omtrent zijne neiging tot een tweede huwelijk, schrijft:

> Het was dan sonder gront, dat my wert nagegeven,
> Dat ick door weelig bloet tot trou-sucht wert gedreven.

Doch indien men m.i. bezwaarlijk kan ontkennen, dat Cats zinnelijk van aard was, aan den anderen kant moet men erkennen dat hij tegen die zinnelijkheid heeft gestreden en getracht haar uit zijn werk te bannen. Cats zelf heeft zich waarschijnlijk te goeder trouw overtuigd gehouden dat zijn werk streng zedelijk was en er misschien nooit aan gedacht dat iemand dat werk later onzedelijk zou noemen. Ware het anders, hij had niet zoo dikwijls en met zooveel nadruk kunnen waarschuwen tegen oneerbare boeken. Zoo lezen wij b.v. in *Houwelyck*:

> Doch wacht tot aller tijt de schriften aen te raecken
> Die met een dertel jock (scherts) de lusten gaende maken.

In de voorrede van *Houwelyks Vijfde Deel* zegt hij ‘niemant en misduyde ondertusschen ons voornemen, wy en schrijven noch tot oneerlijckheyt, noch tot geckernye, maer tot stichtinge..... Weest niet dertel en dit en sal u niet ergeren.’ Sprekend van een deel der *Ars Amandi* door hem overgezet, schrijft hij in zijne *Tachtigjarige Bedenckingen*:

> Veel dat my dertel scheen, dat heb ick naegelaten.

En deze bewijsplaatsen zijn niet de eenige.[1)] Hij zou al een aartshuichelaar moeten zijn geweest, indien hij zulke dingen neerschrijvende zich bewust had gevoeld van onzedelijkheid in zijn eigen werk, en wij hebben volstrekt geen recht hem van zulke huichelarij te beschuldigen.

Doch kan zijn werk geen onzedelijken invloed hebben geoefend buiten zijn weten en zijne bedoeling? Die mogelijkheid zou ik niet willen ontkennen. Een auteur als Cats die Gods voorzienig-

1) Vgl. I, 283, 343-344, 352-353, 407; II, 8 (Papiere-Kint), 534.

heid en macht nergens duidelijker waarneemt dan ‘in de genegentheydt van de voorttelinge de levende schepselen van den eersten af krachtelick ingescherpt’, volgens wien ‘dat wonderbare woord *Wast ende vermenighvuldight*..... vast als met een diamandt geschreven (is) in de harten van al dat adem heeft’, voor wien ‘geen vuyler sonde’ bestaat dan ‘drift van 't dertel vleys’, die de poëzie als veiligheidsklep gebruikte indien de booze lusten het hem te bang maakten, zulk een dichter moet niet zelden vuur bij stroo hebben gebracht.[1)]

Echter, men dient hier onderscheid te maken tusschen de 17de eeuw en de volgende eeuwen, vooral tusschen de 17 eeuw en onzen tijd. Hier mag men zich nu eens op den geest der eeuw beroepen. Want indien men het begrip *zedelijkheid* beperkt vooral tot datgene wat de onderlinge verhouding der seksen raakt, dan is het na verwant aan het begrip van fatsoen; en de fatsoensbegrippen wisselen met de tijden die ze voortbrengen en waarin zij heerschen. Duidelijk blijkt dat indien men de verhouding en den omgang tusschen beide seksen in vroegeren tijd vergelijkt met wat onze tijd in dezen te zien geeft.

Het krachtige geslacht der 17de eenw was minder verfijnd, was ruwer dan wij; grappen als het plotseling wegtrekken van een stoel onder een vrijer die wil gaan zitten, het in zee dragen en daarna in het zand rollen van vrijsters, zooals dat toen in zwang was, vinden wij nu boersch. In fijnheid van toon en manieren hebben wij zeker gewonnen, doch verloren in zekere argeloosheid, in natuurlijkheid en eenvoud. Sedert reeds in het laatst der 17de eeuw de Fransche fatsoensbegrippen hier invloed begonnen te krijgen en meer en meer veld wonnen, zijn wij aldoor kiescher geworden en, heilige Kuischheid, hoe ver hebben wij het nu gebracht! Wij die het niet in den haak achten, dat een jongmensch een nacht doorbrengt in het huis waarin ook zijne aanstaande vrouw vertoeft.... die het onbehoorlijk achten dat een jonkman op straat een meisje

1) Vgl. *Inleyding tot de Trou-Ringh en Self-Stryt* I, 166; in *Papiere-Kint* lezen wij:

> Soo haest in mijn gemoet de lust scheen op te waken,
> Ging ick de jeught een lied of Godt een lofsangh maken.

aanspreekt, indien zij niet voorzien is van een lawntennisraket! Wij die het angstvallig vermijden met onze kinderen over sexueele dingen te spreken, die dat liever overlaten aan heimelijke mededeelingen van vriendjes en vriendinnetjes, aan het stiekem begluren van naakte beelden, aan vuile plaatjes en vieze woorden in de dictionnaire's!

Ik geloof wel dat wij bezig zijn langzamer, langzaamster hand, bij onze meerdere fijnheid iets van den vroegeren eenvoud, van de vroegere waarheid en natuurlijkheid te herwinnen, doch onder den invloed der hierboven geschetste opvatting van zedelijkheid en fatsoen heeft men in het werk van Cats gezocht en gewaand te vinden wat er inderdaad niet in is. Dat er vooral gedurende de achttiende eeuw in de lezing van Cats' werken eene nieuwsgierigheid was van verdacht allooi, daarop heeft reeds Potgieter gewezen, doch, indien hier schuld is dan komt zij ten laste meer van de lezers dan van den dichter. Zou de lezing van Cats' werken dan een dergelijken invloed als de hier bedoelde nooit in de 17de eeuw hebben geoefend? Dat wil ik niet beweren, eer aannemen dat die invloed zich ook toentertijd wel eens zal hebben geopenbaard. In een werkje uit dien tijd welks titel ik vroeger tot mijn spijt verzuimd heb op te teekenen, wordt van iemand gezegd:

> Het tochtig jeuken dat den armen hals voor dezen
> Al Katsig had gemaakt van veel in Kats te lezen.

Doch zulke gevallen zijn in de 17de eeuw waarschijnlijk veel en veel schaarscher geweest dan in later tijd. Ik geloof dat niet op grond van de hoogere sexueele zedelijkheid onzer voorouders - dat wedijveren van ‘de zuiverheid onzer huiselijke zeden met de blankheid van ons koper en het sneeuwwit onzer gangen’ schat ik hooger als stijlwending dan als getuigenis der historische waarheid - maar op grond van hun meerderen eenvoud, hunne meerdere natuurlijkheid in de opvatting van al wat den omgang tusschen de beide seksen raakt. Heeft Cats in dezen misschien wat kwaads gedaan, zeker meer goeds. Men mag, naar ik geloof, wel aannemen dat er algemeene waarheid schuilt in deze woorden door een man uit dien tijd tot zijne vrouw gericht: ‘Maar gij weet dat de schriften van Cats u ook plechten te bekoren, en dat

die u ook wel het gelt uyt de beurs gelokt hebben; doch datze u als wyze leermeestressen in uw Vrysterlijcke en Vrouwelijcke staat gedient hebben, om u veele plichten aan te wyzen.'[1)]

In andere opzichten is de invloed van Cats' werk zeker minder gunstig geweest. Hij was van gelijke beweging met zijn volk, doch kon daardoor slechts in enkele opzichten voorganger zijn en het maar kort blijven; hij stond niet veel hooger dan de meesten zijner tijdgenooten, tenzij in geleerdheid en geestesontwikkeling, doch kon zijn volk daardoor op slechts weinig hooger peil brengen. Daar hem hoogheid van levensopvatting ontbrak en zijn werk veel gelezen werd, heeft hij er toe bijgedragen zijn volk in de laagte te houden: lange lofredenen op den invoer van allerlei eet- en drinkwaar; God gedankt voor kaas, suiker en boter; voorzichtigheid en slimheid in alle wereldsche zaken aangeprezen; voor hem geen 'magna voluisse':

> Ey, springt noyt verder, saligh man,
> Als daer uw stockje reycken kan.

geen huwelijk zonder geld, geene aalmoezen zonder hemelsch loon!

Zijne praktijk van zijne theorie: dat honderd verzen gemakkelijk te schrijven zijn, heeft er toe bijgedragen den literairen standaard onder ons volk laag te houden; zijn voorbeeld tal van dichters en rijmers na hem aangemoedigd af te dalen tot het kleine, de belangstelling hunner lezers te vragen voor elk zweetje dat zij gehaald, elken tand dien zij zich uitgetrokken hadden.

De trouwe vrienden van Cats hebben van dat alles weinig of niets kunnen of willen zien. Zij zijn maar steeds voortgegaan Cats aan ons volk voor te stellen of op te dringen als den innig vromen Christen, den voortreffelijken mensch en burger, den waarachtigen dichter. Dat heeft die geprikkelde stemming, dat rebelleeren tegen Cats bewerkt, waarvan Potgieter's critiek en Huet's uitbarsting slechts een paar uitingen waren. Dat tijdperk van geprikkeldheid ligt, voorzoover ik weet, nu achter ons. Wij rebelleeren niet meer tegen Cats,

1) Uit de *Biecht der Getroude* (het tweede deel vormend van: *Tien Vermakelykheden des Houwelijks*) a^{o} 1679, p. 81.

wij protesteeren slechts, indien men tracht ons naar het vroegere standpunt te dringen. Voor ons blijft Cats eene merkwaardige figuur zoowel in de literatuurgeschiedenis als in de beschavingsgeschiedenis van ons volk. De verdiensten die hij als dichter heeft gehad voor *dien* tijd willen wij gaarne erkennen, evenzoo de verdiensten die hij ook nog in ons oog heeft als schrijver van vrij wat kernachtige verzen vollevenswijsheid en levenservaring, als geestig en pittig dichterlijk verteller. Doch wij willen die verdiensten niet hooger gesteld zien om der wille van zijn geloof en zijn invloed op ons volk, noch het oog sluiten voor zijne vele zwakheden en gebreken als dichter. Wij willen ons gaarne buigen voor onze meerderen en eerbied bewijzen aan adel en hoogheid van karakter, aan reinheid van hart en beproefde vroomheid, doch dan moet men ons geen glas voor diamant verkoopen.

Wij misgunnen ons Kalvinistisch volk dezen dichter niet, wij nemen aan dat een hunner leiders terecht hoog opgeeft van den zegenrijken invloed door Cats op dit deel van ons volk geoefend. Doch daarmede is voor ons niet alles gezegd.

Dankbaar erkennend wat het Kalvinisme gedaan heeft voor de schepping van ons onafhankelijk volksbestaan, doch tevens indachtig dat in den grooten strijd voor geestesvrijheid dien de 16de eeuw te zien geeft, het Humanisme de oudste brieven heeft, dat Erasmus hier heeft geleefd en gewerkt vóór Marnix, en naast Marnix, den overtuigden Kalvinist, Coornhert, de humanistische libertijn, willen wij iemands waarde als mensch niet afhankelijk gesteld zien van eenig theologisch leerstuk of stelsel, doch den boom kennen uit zijne vruchten; eischen wij ook voor de kunst, openbaring van het goddelijke in den mensch, souvereiniteit in eigen kring. Wij vragen den gereformeerden Cats, den libertijn Hooft, den roomschen Vondel, den van alle in bepaalde punten vastgestelde confessies afkeerigen Camphuysen niet in de eerste plaats naar hun geloof doch naar hunne zedelijke beginselen en hunne daden, indien wij willen trachten ons een oordeel te vormen over hunne waarde als mensch. Wij willen de schoonheid in het werk van een dichter bewonderen en huldigen, ook indien hij atheïst is of materialist of indien zijn zedelijk gedrag te wenschen overlaat, zelfs al ware hij volgens onze opvatting een immoreel man in den ruimen zin des woords, al

is dat een kwalijk denkbaar geval, want een echt dichter kan wel in sommige opzichten zwak maar nooit een slecht mensch zijn. Maar wat is een echt dichter? Was Cats een echt dichter? Die vraag zou ik liever niet willen stellen. Voor mij is hier geen ‘entweder oder’. Zeker er zijn dichters omtrent wie geen twijfel bestaat of zij behooren tot het ‘vorstelijk geslacht.’ Daar zijn anderen die met een te weinig bekend en gewaardeerd poëet onzer dagen mogen zeggen:

> Ik bèn van 't vorstelijk geslacht,
> Doch niet der Vorsten een.[1)]

Daar zijn er ook aan wier onwaarde niemand twijfelt. Doch tusschen deze drie categorieën in vindt men tal van onderaf-deelingen en tusschentrappen die allerlei vereeniging, vermenging en schakeering van dichterlijke gaven en talenten te zien geven. Op een der trappen tusschen de twee laatste categorieën vinden wij Cats.

Gewoon mensch, aangeboren zinnelijkheid in toom houdend door eene ietwat schroomvallige voorzichtigheid en een leerstellig piëtistisch getint geloof, kalm en schrander, werkzaam en voorspoedig, afkeerig van strijd en twist zoolang zijne beurs er niet mede gemoeid was, dankbaar genietend van het goede dezer aarde, ordentelijk en braaf levend in de hoop op een nog beter leven hiernamaals, vertoont zijne persoonlijkheid ons geen der voorname karaktertrekken die wij in echte dichters plegen op te merken: de onvoldaanheid met deze wereld, met dit leven, ‘vermoeid van 't kruipen over de aard’, het licht ontroerd gemoed en de ongelijkmatigheid van het ‘himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt’, het sterke zelfgevoel en de scherpgeteekende individualiteit, de voorname hoogheid van levensopvatting en de hartstochtelijke begeerte naar schoonheid.

Wat hij met ware dichters gemeen heeft, is zijn lust om het leven uit te beelden, zijn vlug vernuft en de bewegelijkheid zijner verbeelding, zijn plastisch talent, het meesterschap over zijne moedertaal en de uiterlijke gaven van rijm- en versvaardigheid.

Met Breeroo, Huygens en anderen heeft hij gewaakt voor

1) *Licht en Schaduw*, Gedichten van Soera Rana (I. Esser Jr.).

de rechten van realisme in eene kunst die anders misschien onder den sterken invloed van Hooft en Vondel zich te zeer van het leven zou hebben afgewend. Door menig kleur- en vormloos werk heeft hij den smaak van ons volk zoo al niet bedorven dan toch in zijne ontwikkeling belemmerd of op verkeerde paden gebracht; maar ook, vooral onder de minder ontwikkelde lezers, den smaak voor poëzie levendig gehouden en het oog der overigen geopend voor den rijkdom en de bonte verscheidenheid van het leven.

G. KALFF.

De groote lockout in Denemarken.

I.

Grillig is toch de belangstelling van het groote publiek!

Wanneer daar hier of daar een groepje ontevredenen of onwilligen samenscholen en straatschenderijen beginnen, en men de militaire macht tegen hen in 't geweer roept, trekt dit al dadelijk de aandacht van buitenlandsche bladen en wie het leest neemt er notitie van.

Maar de geweldige strijd tusschen duizenden, die dezen zomer in 't noorden van Europa gestreden werd, een strijd die ontelbare gezinnen in angst en zorg bracht voor het dagelijksch brood, drong eerst na weken door in onze verschillende dagbladen en is over veler bewustzijn spoorloos heengegleden.

Ik bedoel den grooten arbeidsstrijd in Denemarken.

En toch, zij, die dien kamp volgden van dag tot dag, die de slingeringen van hoop en vrees met de strijdenden medemaakten, die begrepen welke offers er werden gebracht, en welk een moed en geloof in de toekomst, welk een trouw aan 't gegeven woord er werd betoond, zij voelden hun sympathie steeds warmer, hun eerbied steeds grooter worden voor het dappere, eenvoudige, energieke deensche volk.

Niets is hun meer antipathiek dan wat wij ‘aanstellerij’ noemen. Zonder eenig vertoon, zonder eenige noemenswaardige demonstratie hebben de arbeiders het werk hervat na zestien weken te zijn uitgesloten. Stil en rustig is de stad als altijd.

En toch voelen ze sterk, dat aan hun kant de overwinning

was, en dat in hun vaderland en daarbuiten vele oogen bewonderend op hen waren gericht.

't Is zoo menschelijk, dat als we van een strijd getuige zijn, onze sympathie overhelt naar hen die 't onderspit delven. Wie de arbeidstoestanden in Denemarken en hun ontwikkeling ook maar uit de verte volgde in den loop van dezen winter, moet het gevoeld hebben hoe telkens de arbeiders terrein wonnen, hoe nu in dit vak, dan weer in een ander door een kleine of groote strike aan de patroons allerlei concessies werden afgedwongen, die ze noode toestonden en hoe langzamerhand de positie van den werkgever meer en meer onzeker werd. En de vraag rees of verplaatsing van macht in de handen der arbeiders niet aanleiding kon geven tot verplaatsing van misbruik van macht. Want patroons en arbeiders zijn menschen en onder de menschen zijn er altijd, die onedelmoedig en heerschzuchtig en egoïst zijn. En 't kon niet anders dan als natuurlijk beschouwd worden, dat de patroons een vereeniging oprichtten als tegenwicht tegenover de steeds machtiger wordende arbeidersorganisatie[1].

Maar toen die vereeniging, meegesleept door een waarschijnlijk zeer gemotiveerde bitterheid, haar macht gebruikte om het verloren terrein te herwinnen door duizenden arbeiders aan kommer en ellende bloot te stellen, toen voelden onpartijdige toeschouwers, dat er een grens is tusschen geoorloofde en ongeoorloofde strijdmiddelen en dat het een open vraag is of een mensch zich zelf verdedigen màg door zóóveel ellende te brengen over de maatschappij waarin hij verkeert, een ellende, die uit den aard der zaak ook volkomen onschuldigen treft.

't Was een noodlottige dag toen de meubelmakers in Jutland begonnen te onderhandelen over een loonsverhooging. Patroons en arbeiders konden het hierover niet eens worden en 300 meubelmakersknechts in Aalborg, Fredericia, Hjörring en Kolding staakten het werk op den eersten April van dit jaar.

De patroonsvereeniging en de Vereenigde Vakverbonden

1) In het tijdschrift *De Nieuwe Tijd* van Augustus jl. vinden belangstellenden een stuk van Dr. phil. Gustav Bang, waarin hij een helder beeld geeft van de arbeidersbeweging in Denemarken.

onderhandelden 15 April over deze zaak, kwamen tot een overeenkomst en de stakers kregen van de hoofdorganisatie der arbeiders bericht, dat het werk moest worden hervat. Intusschen had de staking zich uitgebreid tot drie andere steden in Jutland: Thisted, Horsens en Silkeborg.

De stakers stemden over het ontvangen bevel van het hoofdbestuur en besloten bij meerderheid van stemmen niet toe te geven. Het hoofdbestuur bewerkte met alle kracht een tweede stemming, maar te vergeefs: met 201 tegen 87 stemmen werd het oude besluit gehandhaafd. Onmiddellijk daarna, 28 April, hield de patroons-vereeniging een vergadering en er werd besloten tot een uitsluiting van alle meubelmakersknechts over 't geheele land, voor zoo ver hun werkgevers waren aangesloten bij de vereeniging, te beginnen op 2 Mei. Die lockout omvatte 4000 man. Den 6^{en} Mei vergaderde het bestuur der Vereenigde Vakverbonden, keurde het gedrag der jutlandsche stakers sterk af en dreigde hun allen steun te onthouden, indien door hun schuld de onderhandelingen tot geen bevredigend resultaat voerden; - maar te vergeefs.

Toen vergaderde het bestuur der Vereenigde Vakverbonden op nieuw en dreigde die lokale organisaties, die zich niet wilden buigen voor de besluiten van het hoofdbestuur uit te sluiten van de Vereenigde Vakverbonden. En dat hielp: de zeven jutlandsche steden gaven toe.

Maar toen de patroonsvereeniging dit bericht ontving, gaf zij ten antwoord: dat zij de overeenkomsten van 15 April als vervallen beschouwde door het besluit, dat de vereeniging op 28 April genomen had; dat dus een onderhandeling betreffende de aansluiting der meubelmakers moest gevoerd worden van het standpunt uit, dat de beide partijen op dat oogenblik innamen, en dat de vereeniging vooropstelde als voorwaarden voor den vrede:

1. dat in 't vervolg overeenkomsten tusschen de hoofdorganisaties niet afhankelijk mogen zijn van stemming in de lokale organisaties;
2. dat het recht der patroons zelf het werk te leiden en te verdeelen door de hoofdorganisatie der arbeiders zal erkend en gewaarborgd worden;
3. dat opzichters en leiders van het werk in het vervolg geen lid van een vakvereeniging mogen zijn;

4. dat alle overeenkomsten in het vervolg tot den eersten Januari van elk jaar zullen gelden en drie maanden van te voren moeten worden opgezegd;
5. dat alle conflicten in 't meubelmakersvak zullen bijgelegd worden vóór de lockout wordt opgeheven;
6. dat de daarin te sluiten overeenkomst alle betrokken organisatiën zal omvatten, onverschillig of zij tot de hoofdorganisatie der arbeiders behooren of niet;
7. dat er na het bijleggen van dezen strijd niemand mag worden geboycot door een der beide partijen; en
8. dat alle arbeiders weer aan het werk zullen gaan op de zelfde werkplaatsen, waar zij voor 't uitschrijven van den lockout arbeidden.

Hierop antwoordde het bestuur der Vereenigde Vakverbonden, dat het ten allen tijde getracht had uitgebroken oneenigheden zooveel mogelijk te lokaliseeren en nu met leedwezen zag, dat de patroonsvereeniging het tegenovergestelde deed en den twist generaliseerde, wat zéér gevaarlijk kon worden voor den socialen en economischen toestand van het land. En wat de acht punten betrof: 't eerste zou voor patroons noch voor de arbeiders in de praktijk onder alle omstandigheden vol te houden zijn. Ook het tweede punt kon zonder nadere toelichting niet worden aangenomen, zooals het nu geredigeerd was. Het derde punt evenmin, daar dit de persoonlijke vrijheid beperkte. De vierde eisch was niet vereenigbaar met de praktijk, daar het den arbeiders hun aandeel in 't vaststellen der arbeidsvoorwaarden ontnemen zou. Het vijfde punt zouden de arbeiders willen aannemen wanneer de patroons den zesden eisch niet hadden gesteld, dat de overeenkomst zou gelden voor personen, die buiten de hoofdorganisatie stonden. Het zevende punt zou gaarne worden aangenomen; maar het inwilligen van den achtsten eisch was onmogelijk, daar reeds verscheiden arbeiders naar het buitenland waren vertrokken of ander werk gevonden hadden, dat zij niet weer wilden opgeven.

Hoewel de acht punten, zooals zij daar lagen, door de arbeiders niet konden worden aangenomen, wilde het bestuur der Vereenigde Vakverbonden toch gaarne met de patroonsvereeniging onderhandelen om zoodoende tot een vergelijk te komen.

Daarop hield de patroonsvereeniging op 19 Mei een algemeene vergadering en het gevolg daarvan was een schrijven van den president aan Ritzans bureau, dat de vergadering, na het antwoord der Vereenigde Vakverbonden geen hoop hebbende op een spoedig bijleggen van den strijd; inziende dat het aannemen van alle acht genoemde punten van het grootste belang was voor het scheppen van gezonde arbeidstoestanden, die nu in geen enkel vak te vinden waren; overtuigd dat een behoorlijke regeling niet te treffen was, indien de meubelmakers alleen bleven staan; overwegende, dat het programma der patroonsvereeniging luidt, dat zij er toe meêwerken zal, dat de arbeidersorganisaties over het geheele land ook de belangen der patroons in 't oog zullen houden, - eenstemmig de volgende resolutie genomen had:

‘De algemeene vergadering besluit: dat alle arbeid, voor opgeleide en onopgeleide arbeiders, die tot de vakorganisatie behooren op zijn laatst Woensdag 24 Mei des morgens 6 uur zal ophouden in alle werkplaatsen, die tot de patroonsvereeniging behooren, in de volgende vakken: timmerlieden, metselaars, schilders, timmerlieden in de machinevakken en houtzagerijen, de arbeiders in de machine- en ijzerindustrie, de kleinsmeden, stukadoors, blikslagers, houthandelaars, schaverijen en zagerijen.

De arbeid zal eerst kunnen hervat worden, als de patroonsvereeniging hiervoor haar toestemming geeft.’

Tevens werd aan de steenbakkerijen, kalk- en cementfabrieken verboden waren te leveren vóór het opheffen van den lockout en de vergadering machtigde het bestuur, indien het dit noodig achtte, ook in de overige vakken, onder de patroonsvereeniging hoorende, den arbeid te doen stilstaan.

II.

Het besluit der patroonsvereeniging maakte plotseling *30.000* arbeiders broodeloos.

Was het wonder, dat de schrik der Deensche bevolking om het hart sloeg?

De radicale courant: *Politiken* schreef naar aanleiding hiervan:

‘Dertigduizend man! Wie kan volkomen de gevolgen

hiervan overzien! Dat dertigduizend arbeiders niets meer verdienen beteekent, daar minstens de helft van hen huisvaders zijn, dat meer dan honderdduizend menschelijke wezens het noodigste moeten ontberen; dat zij, die hun waren aan die duizenden verkochten, een gevoelige vermindering van inkomsten te gemoet gaan. En de economische achteruitgang zal zich verder en verder verspreiden en de eene honderdduizend na de andere treffen: menschen die part noch deel aan de aanleiding tot dezen strijd hebben.'

De patroonsvereeniging had van dit gewichtig besluit zelfs geen kennis gegeven aan de Vereenigde Vakverbonden. Alleen werd op het aanbod van vernieuwde onderhandelingen geantwoord, dat de Vereeniging meende dat deze toch niet tot eenig resultaat voeren zouden.

Onmiddellijk nadat de bladen dit vreeselijk besluit bekend gemaakt hadden, bracht de *Politiken* een referaat van twee interviews: het eerste met een patroon (de president der patroonsvereeniging was na 19 Mei naar 't buitenland vertrokken), het laatste met den hoofdleider der arbeiders, den heer J. Jensen.

De arbeidsgever verklaarde, dat de toestanden op de werkplaatsen langzamerhand onhoudbaar waren geworden voor de patroons. De arbeiders toonden geen respekt meer, gehoorzaamden niet langer, hielden zich niet aan gemaakte overeenkomsten, werkten met alle macht den invoer van sommige machines tegen, verkortten nu en dan willekeurig den vastgestelden arbeidstijd en eischten dan toch het volle loon.

'Dat was onverdragelijk en dit is de eigenlijke aanleiding tot den lockout. Wij zagen geen anderen uitweg.'

Een ander patroon, de vice-president van de vereeniging van fabrikanten bevestigde deze uitspraak en verklaarde dat aan de vraag naar een of ander artikel soms niet voldaan kon worden, omdat de arbeiders tegenwerkten; dat er b.v. in sommige vakken arbeiders te kort waren en de patroons geen onopgeleide arbeiders voor dat werk mochten gebruiken. In een fabriek waren 100 ketelsmeden te weinig. Wilde de chef andere losse arbeiders aannemen, dan dreigden de ketelsmeden met strike. Reeds nu gaven vele deensche maatschappijen 6 à 7 pCt. tegen 30 à 40 pCt. in Duitschland.

De heer J. Jensen, president van het bestuur der Ver-

eenigde Vakverbonden, sprak als zijn meening uit, dat deze groote uitsluiting lang was voorbereid. Reeds verleden winter hadden velen onder de patroons die gewenscht; maar de president der patroonsvereeniging had er zich tegen verzet en verklaard zijn ontslag te willeu nemen. Toen hadden de vredelievenden het veld behouden. Nu hadden de krijgslustigen het gewonnen. ‘Maar de arbeiders begrijpen,’ ging hij voort, ‘dat, als zij nu toegeven, hun zelfstandigheid verloren is. Dan werpen ze weg, wat zij door jarenlange inspanning gewonnen hebben. Die overtuiging zal hun solidariteit onverbrekelijk maken. Ieder man zal volhouden tot het uiterste. En als de patroons meenen, dat de groote massa als de nood hoog stijgt, haar zelf beheersching verliezen zal en onlusten in 't leven roepen, die de politie zal moeten dempen - dan vergissen de heeren zich. De arbeiders weten maar al te goed, dat ze daarmeê hun tegenstanders het beste wapen in handen zou doen geven.’

Beide uitspraken komen hierin overeen, dat zij het zwaartepunt van den lockout *niet* zoeken in den strijd der meubelmakers, maar duidelijk uitspreken dat het een strijd om de macht, meer dan om het recht is.

Het bestuur der Vereenigde Vakverbonden richtte nu een schrijven aan de patroonsvereeniging, waarin het deze er op wees, dat het besluit tot den lockout absoluut in strijd was met de, door de patroons zelf uitgelokte, overeenkomst in 1898 gesloten, waarbij bepaald werd, dat eventueele oneenigheden in de verschillende vakken door een scheidsgerecht zouden worden beslist, en dat noch tot strike, noch tot lockout mocht worden besloten zonder voorafgaande onderhandelingen. Bij die gelegenheid was er door patroons en arbeiders zamen een scheidscommissie gekozen, wier uitspraken bindende kracht zouden hebben.

De Vereenigde Vakverbonden noodigden de patroons dringend uit tot een onderhoud over dit punt.

Hierop volgde geen antwoord. Toen wendde de arbeidersorganisatie zich tot genoemd scheidsgerecht en verzocht het over de rechtmatigheid van den lockout uitspraak te doen. De president, prof. Deuntzer, een jurist van naam, beloofde aan dit verzoek te voldoen en 29 Mei hield het comité zijn eerste vergadering.

In die dagen gaf de *Politiken* een overzicht van wat deze strijd bij benadering patroons en werklieden zou kosten. Het bedrag van 't verlies der arbeiders werd, per dag en per hoofd, volgens het gemiddeld loon der uitgeslotenen op 4 kronen gerekend. Het heir der werkeloozen was intusschen tot op 35000 gestegen, door dat ook de arbeiders van het drijvend dok gedaan gekregen hadden. De schade, die de arbeiders leden, werd dus op 140.000 kronen per dag berekend. Voor de patroons werd de winst op het werk van elken arbeider per dag op 5 kronen gesteld, hun schade zou dus 300.000 per dag bedragen.

De ondersteuning, die de deensche arbeiders in geval van strike of lockout uit de gemeenschappelijke kas ontvangen is voor elken arbeider 10 kronen per week. Er zou dus onmiddellijk 1½ millioen kronen moeten worden uitgekeerd, indien niet verreweg de meeste besloten hadden zich zelf te helpen. Allereerst werden de spaarpenningen aangesproken en de dagelijksche verteringen tot op een minimum gebracht. Alle arbeiders die nog werk hadden betaalden wat ze konden om hun uitgesloten kameraden te steunen. Zoo gaven b.v. de schilders elk 6 kronen per week en de metselaars evenveel. De machinewerkers hoopten dadelijk de eerste 6 à 8 weken zich zelf te kunnen redden. En het bestuur der Vereenigde Vakverbonden schreef onmiddellijk naar het buitenland om hulp.

Dagelijks werd intusschen de toestand hachelijker, de verhouding meer gespannen. De patroons richtten een schrijven aan de werkgevers in het buitenland met het verzoek geen van de deensche uitgeslotenen in het werk te nemen en spoedig kwamen er berichten, dat vele noorsche, zweedsche en duitsche patroons aan dit verzoek voldeden, zoodat reeds enkele uitgeweken arbeiders onverrichter zake terugkeerden. Steeds meer patroons sloten zich bij de patroonsvereeniging aan en zonden hun arbeiders weg, zoodat het aantal uitgeslotenen voortdurend toenam.

Maar tegelijkertijd begon het deensche publiek op krachtige wijze de arbeiders te steunen door uitingen van warme sympathie.

Den 27sten Mei maakte de heer Julius Schiött, redacteur van een populair wetenschappelijk tijdschrift ‘Frem’, een

door hem zelf gevormd plan bekend om de arbeiders in dezen tijd van gedwongen lediggang op onderhoudende en ontwikkelende wijze bezig te houden. Hij vatte het voornemen op om op verscheidene plaatsen in Kopenhagen, het groote centrum der deensche industrie, groote lokalen te huren en daar populaire wetenschappelijke voordrachten te doen houden, gedeeltelijk op zich zelf staande, gedeeltelijk in samenhangende series, vooral zulke die als voorbereiding zouden kunnen dienen voor bezoeken aan musea. Hij vroeg en verkreeg bijna onmiddellijk den steun van ruim 60 mannen van naam in wetenschap en kunst; die beloofden te spreken en de arbeiders in musea rond te leiden. Drie dagen daarna werd de eerste van die voordrachten gehouden, waarvan het aantal tot tweehonderd zou stijgen. Ook werden er hier en daar leeskamers geopend, waarvoor de groote noordsche uitgeversmaatschappij welwillend een groot aantal boeken beschikbaar stelde.

Intusschen was 29 Mei het scheidsgerecht comité bijeen gekomen voor een constitueerende vergadering en had schriftelijk beide partijen uitgenoodigd haar statuten in te zenden. Ook verzocht het aan de Vereenigde Vakverbonden om alle documenten der overeenkomsten voor de afzonderlijke vakken; deze waren niet voor alle dezelfden, zoodat zich het geval kon voordoen, dat de uitspraak voor het eene vak anders luidde dan voor het andere, m.a.w. dat de lockout in enkele vakken wél, in andere niet gewettigd was.

De arbeidersleiders hadden mondelinge procedure aangevraagd en prof. Deuntzer vroeg daarom aan de patroonsvereeniging of ook zij mondelinge inlichtingen over de zaak wilde geven.

Op Donderdag 1 Juni was de tweede vergadering van het comité bepaald, maar eerst 2 Juni kwam het antwoord der patroonsvereeniging, luidend: dat zij eerst de klachten der werklieden wilden onderzoeken om daarna te beoordeelen of een mondelinge onderhandeling wenschelijk was.

Den 3^{en} Juni hield nu de commmissie vergadering en kondigde de patroonsvereeniging aan, dat haar antwoord uiterlijk 7 Juni werd verwacht en dat het comité Vrijdag 9 Juni weer vergaderen zou om de zaak te behandelen. Het zond aan beide partijen het gedrukt verslag der ingekomen klachten:

(er waren negen werkliedenvereenigingen, die bezwaar inbrachten tegen de wettigheid der uitsluiting), en verzocht tevens aan besturen der beide hoofdorganisaties zich door de onderafdeelingen te laten machtigen tot het behandelen der zaken. Den 7^{en} Juni had men nog van geen der beide partijen antwoord ontvangen en de eerstkomende vergadering werd dus tot 13 Juni uitgesteld. Het antwoord der arbeiders kwam toch 8 Juni in.

Toen nu op de vergadering van 13 Juni de woordvoerders der arbeiders, in een voordracht die 1½ uur duurde, zijn klachten had uitgebracht, verzocht de vertegenwoordiger der patroons uitstel om schriftelijk te kunnen antwoorden en beloofde, toen de president hem tot spoed aanzette, het antwoord voor 15 Juni in te zenden. Die dag en de volgende dag werden gebruikt tot het behandelen der zaak. Eerst trokken de patroons de bevoegdheid der commissie om een uitspraak te doen in twijfel. Hierover werd gestemd en met meerderheid van stemmen werd de commissie bevoegd verklaard. Toen de zaken verder behandeld waren verzochten de patroons de commissie de uitspraak uit te stellen tot het gestenografeerde referaat der vorige vergadering gedrukt was en aan de leden rond gezonden. En daar de president de mogelijkheid besproken had, dat men het na de uitspraak oneens zou zijn over het al of niet hervatten van den arbeid, indien de uitspraak verschillend luidde voor de afzonderlijke vakken, en voor dat geval de bemiddeling van het comité aanbood, werd er besloten, dat de heer Bramsen als vertegenwoordiger der patroons en de heer C.C. Andersen als die der arbeiders te samen een grondslag zouden opmaken voor eventueele onderhandelingen.

Den 24sten vergaderde het comité op nieuw en deed uitspraak. In twee vakken werden de klagende arbeiders in het ongelijk gesteld. In de zeven anderen luidde de uitspraak: ‘De uitgeschreven lockout bevat geen rechtsbreuk, die tot schadevergoeding of boete kan aanleiding geven; maar is toch in zoo verre in strijd met de door beide partijen gesloten overeenkomst, als de uitsluiting geacht wordt niet in overeenstemming te zijn met het standpunt, waarvan de klagers recht hadden uit te gaan bij het sluiten der overeenkomst.’

Deze uitspraak was eenstemmig en men verwachtte dus, dat de arbeid hervat zou worden in die zeven vakken, zoodra dit besluit aan de patroonsvereeniging in een bestuursvergadering zou zijn meegedeeld. De arbeiders zonden dadelijk een schrijven aan den president der commissie met het bericht, dat ze gaarne de bemiddeling der commissie voor de verdere regeling der zaken zouden aannemen.

Intusschen was er bijna een maand verloopen, waarin duizenden arbeiders werkeloos en broodeloos waren. De nood begon te dreigen. De kleine neringdoenden, die grootendeels door de inkoopen der arbeiders leven, klaagden luid en hielden de eene protestmeeting na de andere, in Kopenhagen en in de provinciesteden. *Vierduizend* van hen zonden een verzoekschrift aan den Kopenhaagschen gemeenteraad om bemiddelend op te treden. Dit gaf aanleiding tot een scherpe woordenwisseling tusschen de leden van de rechter- en linkerzijde, maar had overigens geen effect. Men besloot den loop der zaken af te wachten. De sympathie van het publiek voor de arbeiders nam steeds toe. Hiertoe droeg in hooge mate hun waardige en rustige houding bij. Bijna dagelijks sloten zich meer patroons bij de patroonsvereeniging aan en zonden hun arbeiders weg. Nu eens waren 't 150, dan 100, later 600, die uitgesloten werden en 16 Juni was hun aantal tot op 40.000 gestegen. Maar geen enkele verstoring van de openbare orde had plaats, geen enkele van hen had zich om hulp bij het armbestuur aangemeld, - want wie dat doet verliest zijn kiesrecht. En niet één arbeider werd gearresteerd op het groote grondwetfeest, dat ieder jaar te Kopenhagen op den 5^{den} Juni met groote plechtigheid door alle politieke partijen wordt gevierd.

En toch trokken er dit jaar op dien dag ruim 30.000 arbeiders en arbeidsters in optocht door de straten van Kopenhagen onder leiding van 800 ceremoniemeesters. Velen hadden een kind op den arm en op de pet een papier, waarop geschreven stond ‘Op straat gezet.’ De uitgeslotenen werden met gejubel door hun kameraden begroet en hier en daar met bloemen bestrooid; maar ongeregeldheden vielen er niet voor.

De arbeiders hielden met de grootste nauwgezetheid orde onder elkaar. Was er een dronken dan droegen de anderen

hem weg en bewaakten hem. Maakte er een spektakel op straat of in een koffiehuis, dan kwamen dadelijk zijn kameraden op hem af, lieten hem hun bewijzen van lidmaatschap van de vakvereeniging zien, waartoe zij behoorden, en dreigden hem daarvan uit te sluiten als hij zich niet oogenblikkelijk stil hield.

Hun dagelijksche behoeften krompen ze zooveel mogelijk in. Er waren families die van brood en melk leefden, anderen, die eens per dag havermout kookten en dat in drie partijen opaten. Sigaren en tabak werden afgeschaft. De tabakshandelaars klaagden steen en been.

Dit alles won de sympathie van het publiek. Behalve de reeds genoemde voordrachten werd er moeite gedaan om de kinderen der werkeloozen naar buiten te zenden. Families, die buiten woonden, werden door een commissie, samengesteld uit mannen en vrouwen van zeer verschillende politieke richtingen, uitgenoodigd een of meer kinderen van uitgesloten arbeiders uit Kopenhagen te logeeren te vragen in de zomervacantie. Dit nu gebeurt ieder jaar met kinderen van de lagere scholen op groote schaal. Tienduizend kinderen worden gewoonlijk door tusschenkomst van onderwijzers en onderwijzeressen aan een zomerverblijf en zoo noodig aan reisgeld geholpen. De Staat geeft een vrij groot aantal vrijbilletten en naar Jutland en Fünen zelfs een extra trein voor de kleine reizigers. Maar dit jaar stroomden de uitnoodigingen in van alle kanten, ook kleeren en reisgeld; en er zijn mannen en vrouwen in Kopenhagen en in de provincies, die hard en ernstig gewerkt hebben om de arme kleine slachtoffers van den grooten klassenstrijd zooveel mogelijk goed te doen.

De leiders der arbeiderspartij werkten ook met alle macht. Ze zonden een afgevaardigde naar het buitenland om hun zaak te bepleiten en vooral in Engeland bewerkte hij, dat men werk zocht en vond voor de uitgeslotenen, zoodat een niet gering aantal daarheen trok en aan den arbeid kon gaan. De buitenlandsche arbeiders begonnen hun bijdragen te zenden. In Christiania hielden de werklieden een groote demonstratie voor hun deensche broeders en van alle kanten werd hun steun beloofd. En die was hard noodig. Den 15de Juni bv. werd er van het kantoor der Vereenigde Vak-

verbonden 250.000 kronen uitbetaald. En vele duizenden zouden er nog noodig zijn.

De penningmeester der arbeiders, de heer E. Svendsen, had in deze ernstige dagen een zware taak. Twintigduizend couponboekjes, elk met 50 bladen werden voor de inzamelingen ten voordeele der uitgeslotenen uitgedeeld; massa's kleine giften stroomden in de kas en moesten allen verantwoord worden. De Heer Svendsen, die in 1897 de finantieën der arbeiders organiseerde onder den grooten lockout in het smidsvak, bestuurde deze geheele reusachtige uitsluitingsadministratie met behulp van zes man.

De twee vertegenwoordigers der beide hoofdorganisaties hadden op verzoek van het scheidsgerecht een schets gereed gemaakt van de wijze, waarop het comité bemiddelend zou kunnen optreden. De patroonsvereeniging wenschte eerst de uitspraak van het comité af te wachten. Reeds vóór die gevallen was had de president van de commissie, die alles deed wat in zijn vermogen was om den gang der zaken te bespoedigen, aan beide organisaties een schrijven gericht, met de beschrijving van de wijze waarop de bemiddeling zou plaats hebben, met verzoek hem vóór Woensdag 28 Juni te melden of zij hiermeê instemden, en zoo ja, welke gedelegeerden zij wenschten te benoemen om zich daar bij te doen vertegenwoordigen. Het voorstel der beide heeren luidde als volgt:

‘Met toestemming van beide partijen constitueere het scheidsgerechtcomité zich als “Kamer van Eenheid” om te trachten een overeenkomst tot stand te brengen over de voorwaarden tot opheffing van den lockout. Binnen 24 uur na het geven van die toestemming benoemt elk der beide partijen drie gedelegeerden, geeft hun volmacht, en meldt dit schriftelijk aan den president. Indien zes gedelegeerden binnen de volgende 24 uur eenstemmig den president verzoeken bekende personen (hoogstens twee voor elk der beide partijen te kiezen) als lid van de Kamer te kiezen, zal dit geschieden. Bovendien kan de Kamer zichzelf aanvullen door te kiezen uit de zes leden der scheidsgerecht-commissie, doch alleen indien dit geschiedt met algemeene stemmen. Dit mag ook onder het voeren der onderhandelingen geschieden; maar niet *nadat* de bemiddeling is beproefd.

‘De onderhandelingen zullen niet publiek zijn, mondeling gehouden worden, gestenografeerd, en daarna gedrukt.

De strijdvragen worden eerst met de gedelegeerden van beide partijen afzonderlijk besproken en daarna geformuleerd. De Kamer heeft recht personen op te roepen en te ondervragen. Alle leden van de Kamer zullen recht hebben vragen tot hen te richten, en elkaar vragen te doen.

Als de president meent, dat de afzonderlijke onderhandelingen voldoende resultaat gehad hebben, zal er een gezamenlijke vergadering gehouden worden.

Daarna zal de president een voorstel doen strekkende om de beide partijen tot een vergelijk te brengen. Gelukt dit, dan zal de gesloten overeenkomst bekend gemaakt worden op een onderling overeen te komen wijze; de arbeid zal worden hervat en beide partijen waarborgen elkaar het naleven der overeenkomst. Gelukt het echter niet de gedelegeerden tot een vergelijk te brengen, dan doet de Kamer uitspraak, die met meerderheid van stemmen moet worden uitgebracht. Wanneer echter alle stemmen van de eene partij tegenover alle stemmen van de andere staan, heeft de president geen stemrecht en moet dan erkennen, dat er geen uitspraak gedaan is. In dit geval zal de president dit bekend maken op een door hem zelf te bepalen wijze en de Kamer gaat uiteen.

De kosten van dit alles zullen over de beide partijen gelijkelijk verdeeld worden.’

Beide partijen namen dit voorstel aan en 1 Juli hield de Kamer van Eenheid haar eerste voornamelijk constitueerende vergadering. De president verzocht den gedelegeerden hun standpunt eenigszins duidelijk te maken. De woordvoerder der patroonsvereeniging deelde aanstonds mede, dat de lockout niet zou opgeheven worden, en stelde behalve de acht bovengenoemde punten nog allerlei andere eischen, waartegenover de arbeiders den negen-urigen werkdag stelden.

In de volgende vergadering, 4 Juli, formuleerden de patroons hun eischen nader. Behalve de acht genoemde punten vorderden zij in hoofdzaak:

1°. dat zou worden vastgesteld dat de afzonderlijke werkgevers en arbeiders zouden deelnemen aan strike of lockout door de hoofdorganisaties uitgeschreven.

2°. dat ondergeschikte organisaties zich niet van de hoofd-

organisaties zouden mogen losmaken, zonder zes maanden van te voren te waarschuwen.

3°. dat de tot nu toe geldende werktijd in de verschillende vakken onveranderd zou blijven tot het eind van 't jaar 1900.

4°. dat er waarborgen in den vorm van geldsommen zouden worden gesteld voor het nakomen van verbintenissen, en dat er veranderingen in de statuten der vakvereenigingen zouden komen; b.v. dat het stemrecht daar zou samenvallen met het politiek stemrecht, dat niet bereikt wordt vóór den leeftijd van dertig jaren.

5°. dat het loon zou bepaald worden naar den loonstandaard van de plaats waar het werk wordt uitgevoerd, en niet naar dien van de woonplaats van den patroon.

6°. dat er een vaste tijd van opzeggen zou vastgesteld worden voor de contracten tusschen patroons en arbeiders.

7°. dat er bepalingen zouden gemaakt worden voor, en boeten gesteld worden op het drinken, rooken en luieren onder het werk.

8°. dat late werkuren eerst als overwerk zouden beginnen te gelden, als over de geheele week het bepaald aantal uren gewerkt was.

9°. dat iedere arbeider zooveel mogelijk lid moet zijn van een ziekenfonds.

10°. dat, als leerlingen deelnemen aan werk, dat per stuk betaald wordt, zij samen met de gezellen, ontvangen zullen wat daardoor meer verdiend wordt in verhouding tot hun loon; en wat daarvan overblijft niet onder de gezellen verdeeld zal worden.

11°. dat in alle vakken, die onder de patroons-vereeniging vallen, en nog geen bepalingen betreffende scheidsgerecht hebben, die zoo spoedig mogelijk gemaakt zullen worden, ook voor oneenigheden over loon en toepassing van vroegere overeenkomsten, en dat die bepalingen zooveel mogelijk gelijkluidend worden.

Den volgenden dag, 5 Juli, was het de beurt der arbeiders om zich uit te spreken.

Hun woordvoerder, de heer J. Jensen, sprak als zijn meening uit, dat de lockout zoo spoedig mogelijk moest worden opgeheven en daarna over alle punten afzonderlijk in ieder vak moest worden onderhandeld; maar daar de patroons den arbeid

niet wilden hervatten, eer de onderhandelingen waren afgeloopen, bleven de arbeiders bij hun eisch van den negen-urigen werkdag.

Wat de in het begin gestelde acht punten betrof, geloofde Jensen, dat ze wel zoo zouden zijn om te werken, dat beide partijen ze zouden kunnen aannemen. Nooit hadden de arbeiders den patroons het recht bestreden zelf hun werk te leiden, maar als hieromtrent bepalingen gemaakt moesten worden, was het noodig die zóó in te richten, dat ook de rechten der arbeiders daarbij gewaarborgd werden. (Reeds vroeger hadden de arbeiders in een verdedigings-geschrift aangetoond met voorbeelden uit de praktijk, hoe door werkverdeeling misbruik van de arbeiders kon worden gemaakt.) Maar de elf later gestelde eischen waren absoluut onaannemelijk voor de arbeiders. Zij bevatten zooals ze daar lagen een geheele omwenteling van de deensche arbeiderstoestanden en de arbeiders zouden dus gaarne zien, dat de Kamer van Eenheid een anderen grondslag trachtte te vinden voor de verdere onderhandelingen.

Den zesden Juli had nu volgens het vastgestelde programma van de Kamer van Eenheid de gemeenschappelijke vergadering der gedelegeerden plaats. Maar de patroons verklaarden niet verder te kunnen onderhandelen voor de referaten van de verhandelingen der vorige dagen gedrukt en aan de leden gezonden was. En dus werd de vergadering verdaagd tot 13 Juli.

Intusschen was het aantal der uitgeslotenen voortdurend vergroot, door dat telkens meer patroons zich bij de patroonsvereeniging aansloten en hun personeel wegzonden. De nood bleef klimmen.

Toen verscheen een oproeping in de bladen, onderteekend door 137 mannen en vrouwen van de meest uiteenloopende meeningen en richtingen, met het doel gratis maaltijden uit te deelen aan de vrouwen en kinderen der uitgeslotenen.

Alleen in Kopenhagen begon men al dadelijk met 300 moeders en 750 kinderen in twee verschillende lokalen. Aan de vakvereenigingen werden toegangskaarten afgegeven die zij weer aan de uitgeslotenen uitdeelden. Op groote schaal werd dit goede werk voortgezet en uitgebreid. En 't werd volgehouden heel den langen tijd van 10 Juli tot nu toe. Den 16^{den} Juli was reeds het aantal kinderen, die in Kopenhagen

gevoed werden tot op 1000 gestegen; later klom het tot 1800. Den 26 Juli had men reeds 6 lokalen geopend en begon men zoete melk uit te deelen voor zieken en zuigelingen. Tot nu toe zijn er 27,000 kronen voor dit doel ingekomen en nog (6 dagen na het hervatten van den arbeid) gaan die maaltijden door tot het eerste werkloon is uitbetaald.

Vier leeraren begonnen met zich beschikbaar te stellen voor tochtjes naar buiten met groepjes kinderen en de uitnoodigingen van personen, die villas buiten hadden in de buurt van Kopenhagen, op den heerlijken ‘strandweg’ aan het blauwe Sund, kwamen in grooten getale opzetten en werden met hartelijke dankbaarheid aangenomen. Een dame op een groot buiten noodigde b.v. vier groepen van 18 meisjes, onder leiding van een onderwijzeres, elk voor een week tot een verblijf op haar landgoed uit. Anderen noodigden 100 à 150 kinderen te gelijk voor een dag. Al die weken lang hielden de kleine neringdoenden de eene protestmeeting na de andere en ook de kleine patroons drongen op 't opheffen van den lockout aan.

Deze kleine neringdoenden en kleine patroons hadden het dan ook hard te verantwoorden. De eersten werden *niet* gesteund. Alleen hebben de arbeiders om hunnentwille niet gedaan, wat anders voor de hand lag: groote massas voedingswaren inkoopen voor gezamenlijke rekening. De heer Jensen noemde dat eens in een interview als het allerlaatste middel, waartoe de Vereenigde Vakverbonden hun toevlucht zouden nemen, in den uitersten nood.

En wat de kleine patroons betreft, wanneer we lezen, dat hier en daar een kleine werkgever zijn kinderen naar de gratis maaltijden zond, dan voelen we wat ook zij hebben geleden. En is 't dan niet te bewonderen, dat ook zij niettemin trouw bleven aan hun vereeniging en niet tegen de afspraak in het werk hervatten?

Want natuurlijk waren niet *alle* patroons het eens over het voorzetten van den lockout. Enkelen schreven er zelfs tegen en onderteekenden met hun vollen naam. Maar zij bleven solidair.

En zoo gebeurde het dat enkele patroons meê voordrachten hielden voor de uitgesloten arbeiders; dat er onder hen waren, die geld zonden om de kinderen naar buiten te zenden (een van hen zond 50 kronen ‘met vele verwenschingen’ zooals

hij schreef), en dat er werkplaatsen waren, waar de arbeiders nu en dan de patroons kwamen bezoeken en gemoedelijk met hen praatten over den grooten lockout. Want niet *alle* patroons hadden moeilijkheden met hun werkvolk.

Carld Ewald, een der jongere schrijvers, beschrijft zeker zeer juist twee verschillende typen van patroons in 't volgende kleine tooneeltje:

D e e e n e e n d e a n d e r e .

De eene zat somber voor zich uit te staren en sprak:

‘Komt me daar niet een van mijn knechts en zegt, dat ik dit zus moet doen en dat zoo, en dat ik 't werk zóó verdeelen moet en niet anders. En natuurlijk antwoord ik, dat hij zijn mond moet houden, want dat ik toch baas op mijn eigen werkplaats ben. En natuurlijk houdt hij zijn mond, want ik had immers gelijk. Maar 't is toch een schande, dat zoo'n bengel zoo onbeschaamd durft zijn.’

De andere glimlachte: ‘Nu ja, maar hij hield immers zijn mond.’

Maar de eene sloeg met de vuist op de tafel, dat ze dreunde en riep, rood van boosheid:

‘Neen, weet je wat! De duivel hale mij als ik dat verdraag.’

De andere schudde het hoofd met een diepen zucht en zei:

‘'t Zijn slechte tijden. Nooit heb ik woorden met mijn werkvolk gehad. Maar natuurlijk deed ik meê. En nu komen ze iederen Zaterdag en ik stop ze wat toe en help ze waar ik kan.’

De eene glimlachte: ‘Dat is ook een mooie manier van oorlog voeren!’

Maar de andere sloeg met de vuist op de tafel, dat ze dreunde en riep, rood van boosheid: ‘Neen, weet je wat! De duivel hale me, als ik mijn werkvolk honger laat lijden.’

Den 12^{den} Juli om elf uur des morgens werd de volgende vergadering door de Kamer van Eenheid gehouden. Over de 18 punten werd men 't niet eens en men kwam overeen, dat men zou trachten een nieuwen grondslag voor de onderhandelingen te vinden, door den inhoud van de 8 eerste punten in hoofdzaak vast te houden, maar ze anders te formuleeren. 't Was snikheet en de leden waren te half acht uur 's avonds zoo doodmoe, dat men besloot het werk den

anderen morgen 10 uur te hervatten. Maar aan den avond van dien dag was men nog even ver.

Den 15den Juli beproefde men opnieuw tot een vergelijk te komen. De president deed nog een laatste poging en stelde voor: ‘Er zullen overeenkomsten gesloten worden voor de punten, waarover de beide partijen het eens zijn geworden. De andere punten zullen voor een scheidsgerecht gebracht worden, bestaande uit 7 leden, waarvan elk der partijen drie leden kiezen, die te samen hun president benoemen. Dit scheidsgerecht zal binnen acht dagen uitspraak doen, die bindende kracht heeft en de lockout zal uiterlijk 19 Juli worden opgeheven.’

De arbeiders namen dit voorstel aan; de patroons verwierpen het. De Kamer van Eenheid werd ontbonden en prof. Deuntzer legde tevens zijn mandaat als president van het scheidsgerecht-comité neer.

Op de beurs wekte dit bericht onrust en ontevredenheid. De aandeelhouders in vele fabrieken en ondernemingen waren over den loop der zaken weinig gesticht. De vakvereenigingen der timmerlieden in het bouwvak maakten bekend, dat zij nog een week bereid bleven een eventueele overeenkomst, door de Vereenigde Vakverbonden gesloten, aan te nemen, maar dat zij na dien tijd uit eigen middelen een zaak zouden oprichten.

Een paar dagen daarna besloten de metselaars hetzelfde te doen.

III.

Nu zond de patroonsvereeeniging aan de Vereenigde Vakverbonden op 24 Juli een schrijven, waarin het ‘alvorens het tot verdere maatregelen overging’ een voorstel deed met verzoek dat uiterlijk den 28 Juli aan te nemen, waarop de lockout 7 Augustus zou worden opgeheven.

Het voorstel bevatte de 8 eerste vraagpunten, met opmerkingen, die hier en daar verzachtten en elders verscherpten, en bovendien met de bepaling, dat geen lockout of strike mocht worden uitgesproken tenzij die op eene algemeene vergadering door de betrokken partij met drie vierde der stemmen was aangenomen. ‘Het voornemen zulk een voorstel in de vergadering te brengen moet minstens 14 dagen voor men den arbeid wil

doen ophouden met aangeteekend schrijven aan de andere partij worden bekend gemaakt en de arbeid mag niet eerder dan 7 dagen na de mededeeling van het besluit daartoe worden gestaakt. Als strike of lockout wordt ook beschouwd het langzaam en systematisch ontvolken der werkplaatsen. Beide partijen verplichten zich een strike of lockout in strijd met deze bepaling ontstaan, niet te steunen. Ook wanneer niet aangesloten vereenigingen van patroons of werklieden in zulk een geval worden gesteund, zal dit als overtreding van deze overeenkomst worden beschouwd.'

Hierop antwoordde de heer J. Jensen, die per telegram zijn collega's op den 26 Juli ontboden en met hen geconfereerd had, uit naam der arbeiders: dat uit het schrijven der patroonsvereeniging duidelijk bleek, dat dit voorstel als een ultimatum moest worden opgevat; daar echter het voorstel in onveranderden vorm de acht punten bevatte, die de Vereenigde Vakverbonden als onaannemelijk hadden afgewezen, moest het bestuur dit schrijven als een oorlogsverklaring opvatten en als een bewijs, dat de patroons alleen den vrede wilden wanneer de arbeiders zich onvoorwaardelijk onderwierpen.

Het bestuur verwierp dus het voorstel, maar stelde voor het volgende als grondslag voor hernieuwde onderhandelingen aan te nemen:

'Alle bestaande overeenkomsten met inbegrip van die der meubelmakers op 13 April '99 blijven van kracht. Geen strike of lockout mag verklaard worden zonder dat het gemeenschappelijk scheidsgerecht-comité drie weken van te voren is gewaarschuwd en het comité hiervan een bewijs heeft gezonden. Beide partijen beloven elkaar geen strike of lockout, ontstaan in strijd met de bestaande bepalingen betreffende scheidsgerechtelijke uitspraak, te steunen.

Beide partijen beloven elkaar met alle wettige en loyale middelen meê te werken tot een goede verhouding tusschen patroons en arbeiders en vooral er met alle kracht voor te waken, dat alle gesloten overeenkomsten op het nauwkeurigst worden nagekomen.

Evenals de Vereenigde Vakverbonden het recht van den patroon erkennen om zelf het werk te leiden en de arbeidskracht te gebruiken, die zij zich kunnen verschaffen, en erkennen, dat vaste opzichters en werkleiders geen lid van

de arbeiders-organisaties behoeven te zijn, zoo erkent de patroonsvereeniging dat de schikking en verdeeling van het werk moet plaats hebben met alle mogelijke ontzien van de rechten van den arbeider; vooral mag er niet, zonder voorafgaande onderhandeling tusschen de beide hoofdorganisaties, een nieuwe schikking in het werk getroffen worden, die voor den arbeider nadeelig wezen kan.

Na de afsluiting van den lockout mag niemand geboycot worden en zooveel mogelijk zullen alle arbeiders weer aan het werk gaan op dezelfde werkplaatsen, waar zij vóór den lockout bezig waren.

Van af 1 April a.s. zal de dagelijksche arbeidstijd 9 uren lang zijn en 't uurloon tevens zooveel worden verhoogd, dat de arbeiders evenveel blijven verdienen.

Zoodra bovenstaand voorstel is aangenomen, wordt de arbeid hervat en de overige strijdvragen door de besturen der hoofdorganisaties beslist, in gemeenschappelijk overleg.

Indien de patroonsvereeniging dit verlangt is het bestuur der Vereenigde Vakverbonden ook bereid de strijdvragen door een scheidsgerecht te laten beslissen, waarvoor elk der partijen drie leden benoemt, die gezamentlijk hun president kiezen.'

De patroonsvereeniging antwoordde hierop, dat dit voorstel volkomen onaannemelijk was, vooral op grond van den eisch van den negen-urigen werkdag, en dat zij zich niet kon vereenigen met het beslissen van zulke gewichtige en veelomvattende belangen door een scheidsgerecht.

Intusschen was het aantal der werkeloozen, die gesteund moesten worden, eenigzins gedaald, zoowel door dat velen ander werk gevonden hadden als door het reizen van arbeiders naar het buitenland. Van de timmerlieden b.v. waren er 500 vertrokken en door buitenlandsche patroons in dienst genomen. Toch waren er nog 25.000, die geholpen moesten worden en geholpen *werden*. Elk van hen ontving wekelijks 7 kronen, te samen dus werd er wekelijks 175.000 kronen uitgekeerd. Van waar, vraagt men verbaasd, kwamen die kolossale sommen?

't Meeste daarvan werd opgebracht door de arbeiders, die waren blijven doorwerken. Er waren onder hen, die vrijwillig

25 pCt. van hun weekloon afstonden. Gemiddeld gaf elk van hen 2½ kroon in de week. Ongeveer 50.000 konden dit doen, dus dit alleen bracht reeds 125.000 kronen 's weeks op. Ook door personen buiten de vakvereeniging werden de werklieden gesteund: b.v. de arbeiders aan de staatsspoorwegen zonden bijdragen. De ‘Sociaaldemocraat’, het orgaan der arbeiderspartij, zond in den eersten tijd wekelijks 50.000 kronen als steun.

Uit alle Europeesche landen: uit Amerika, Zuidafrika, ja tot uit Australie toe kwam hulp. De Noorsche werklieden b.v. zonden 1000 kronen; de Engelsche machinewerkers 64.000 kronen; uit Zweden zonden alle georganiseerde arbeiders, 50.000 in getal, wekelijksche bijdragen. Hier en daar begonnen zelfs de autoriteiten ondubbelzinnige bewijzen van sympathie aan de arbeiders te geven. De burgemeester te Kopenhagen, die zich met het armbestuur belast, de heer Jacobi b.v. gaf bevel, dat indien uitgeslotenen wegens achterstallige huur op straat gezet moesten worden, men hun dit van te voren zou aankondigen. Het gemeentebestuur van Frederiksberg, een voorstad van Kopenhagen, liet zelf een en ander van de gemeentewerken uitvoeren door uitgesloten arbeiders, en hier en daar in de provincie-steden gaf het stadsbestuur aan de uitgeslotenen uitstel van betaling der belasting tot zes weken na de opheffing van den lockout.

Maar die opheffing was nog niet nabij. Al protesteerden de kleine handelaars ook met alle kracht over het geheele land, al morden de kleine patroons ook hier en daar, al drongen predikanten in krachtige ingezonden stukken in de dagbladen op het eindigen van dezen verschrikkelijken arbeidsstilstand aan, waaronder zooveel duizenden geheel onschuldig leden, niets mocht baten. De spanning steeg voortdurend.

Eindelijk daagde er licht.

In alle stilte waren drie mannen van naam en invloed bijeengekomen: de heer Herman Trier, president van den gemeenteraad te Kopenhagen, de heer Bing, chef van een wisselkantoor, de heer Heide, directeur van een bank. Gesteund door den heer Marstrand, chef van een groote bakkerij, hadden zij te samen een nieuwen grondslag uitgewerkt, waarop de onderhandelingen konden worden hervat; zij consulteerden de hoofdleiders van beide partijen en men werd

het er over eens, dat men op dit voorstel een overeenkomst zou kunnen bouwen.

Reeds liep het gerucht, dat de lockout was opgeheven, als een loopend vuurtje door Kopenhagen; de patroonsvereeniging echter zond onmiddellijk een dementi aan de dagbladen.

Den 2den Augustus nam het bestuur der Vereenigde Vakverbonden het voorstel van de drie heeren aan, als grondslag voor nieuwe onderhandelingen, en berichtte dit aan de patroonsvereeniging, met verzoek dat deze drie gedelegeerden zouden benoemen om nog eenige veranderingen te bespreken die de arbeiders wenschten.

Dit geschiedde: den 3den Augustus kwamen de zes mannen bijeen, maar werden 't niet eens over de gewenschte veranderingen. Toch werd het oorspronkelijk voorstel aangenomen door 't bestuur der patroonsvereeniging, dat beloofde het in de algemeene vergadering aan te bevelen. Deze werd den 5^{den} Augustus gehouden, het voorstel werd aangenomen en de vergadering machtigde het bestuur den lockout op te heffen, wanneer ook de Vereenigde Vakverbonden het binnen zeven dagen zouden hebben goedgekeurd en ook die organisaties, die niet door de onderteekening van het bestuur der Vereenigde Vakverbonden gebonden waren, het zouden hebben aangenomen.

Hierin lag opgesloten, dat ook het conflict in het meubelmakersvak, dat tot al deze ellende den stoot gegeven had, zou zijn bijgelegd, want de meubelmakers waren onmiddellijk nadat de zeven jutlandsche steden hadden toegegeven, uit het vakverbond getreden.

Men verwachtte nu niet anders, dan dat het voorstel ook door de arbeiders zou worden aangenomen en begon reeds vrijer te ademen. En dat zou ook zeker het geval geweest zijn, als niet een of andere booze geest, kort voor de beslissende vergadering, aan de arbeiders-organisatie eenige gedrukte vellen in handen gespeeld had, die de gemoederen in hevige gisting brachten.

Wat toch was er gebeurd?

In de patroonsvereeniging was reeds lang het plan geopperd om algemeene bepalingen voor de werkplaatsen vast te stellen en een arbeidsbureau voor de werkgevers op te richten. Een ontwerp van deze bepalingen en de vorming van dat bureau was afgedrukt om bij de behandeling van dit

onderwerp aan de leden rondgedeeld te worden. Een van de vertegenwoordigers van de arbeiders had - hoe, is nog niet volkomen opgehelderd, - toevallig een exemplaar daarvan in handen gekregen en - verschrikt over den inhoud - had hij het laten afdrukken en aan de leden der vergadering uitgedeeld.

Het ontwerp was weinig geschikt den vrede te bevorderen. Daar stond o.a.: dat op genoemd arbeidsbureau een uitvoerige lijst met aanteekeningen van iederen arbeider afzonderlijk zou worden gehouden, waarin al zijn doen en laten zou worden genoteerd en dat hij die ‘op onwettige wijze’ het werk verliet en bij een anderen patroon werk vond, door dezen, zoodra hij zulks vernam, onverwijld zou worden ontslagen.

Onder de bepalingen voor de werkplaatsen kwam o.a. voor: dat de arbeiders daar niet gezamentlijk zouden mogen eten en drinken; alleen rooken op plaatsen en tijden, die de werkgevers goedkeurden, en dat geen vaste opzichter of werkleider lid der vakvereeniging zou mogen zijn.

Vooral dit laatste wekte groote verontwaardiging. In het op dien avond te behandelen bemiddelingsvoorstel werd jnist gezegd, dat zulk een opzichter *niet verplicht* was lid van een vakvereeniging te zijn, wat hem immers vrij liet het te doen als hij het wilde.

Groot was de verbittering. De leiders deden wat zij konden om den storm te bezweren en herhaalden, dat dit ontwerp immers niet door de patroons was goedgekeurd.

Tot vier uur in den morgen duurde de vergadering. Toen was er eindelijk besloten dat de Vereenigde Vakverbonden het voorstel zouden aannemen op voorwaarde, dat het conflict der meubelmakers zou worden bijgelegd in den geest van dit voorstel en dat er geen werkplaats-reglementen zouden worden ingevoerd, die daarmede in strijd waren.

Dit antwoord werd aan de patroonsvereeniging verzonden, die hierop antwoordde: dat de arbeiders-organisatie haar besluit gebaseerd had op een losse schets van werkplaats-reglementen en dat de patroonsvereeniging zich absoluut het recht wilde voorbehouden regels van orde voor de werkplaatsen vast te stellen. Tevens verzocht zij de Vereenigde Vakverbonden de door haar gestelde voorwaarden terug te nemen en het voorstel

goed te keuren zooals het daar lag. Dit geschiedde niet, en den 15den Augustus besloot de patroonsvereeniging nog 10.000 man van den arbeid uit te sluiten.

Een heftige polemiek volgde van beide kanten, en de spanning werd zoo mogelijk nog grooter dan te voren. In Kopenhagen ontstond een paniek, die de menschen naar de spaarbanken deed stroomen en in weinige dagen werd er door houders van kleine spaarsommen meer dan een millioen kronen teruggehaald. Deskundigen op finantieel gebied hadden de handen vol met het groote publiek te kalmeeren, dat voor een failliet der spaarbanken vreesde, en gelukkig bewees het verloop van deze beweging dat zij goed gezien hadden. Maar de lockout bleef voortduren, bleef aller harten en hoofden vervullen en drukte als een akelige nachtmerrie op geheel Denemarken.

IV.

Nieuwe pogingen werden in 't werk gesteld om tot een vergelijk te komen. De heer Busch, jurist, die gedelegeerde van de patroons in de Kamer van Eenheid geweest was, stelde zich in contact met den heer C.C. Andersen, die de arbeiders in de Kamer van Eenheid had vertegenwoordigd en formuleerde een nieuw bemiddelingsvoorstel, luidende:

1. De patroonsvereeniging geeft een verklaring, dat eventueele werkplaats-reglementen niet in strijd zullen komen met het voorstel van de heeren Bing, Heide en Trier. Twijfelt men later of een of ander punt in de reglementen daarmee wel overeenkomt, dan zal dit door een scheidsgerecht beslist worden.

2. de laatste paragraaf in genoemd voorstel zal gewijzigd worden in dien geest, dat eventueele oneenigheden, naar aanleiding van een gesloten verdrag tusschen de beide partijen, niet door het gerecht, maar door een permanent scheidsgerecht zal worden beslist. Dit comité zal gekozen worden door de patroons- en de arbeiders-organisaties. Elk benoemt drie leden, die samen hun president kiezen.

3. Het recht van den patroon om zelf het werk te leiden wordt zoo geformuleerd, dat dit niet geschieden mag op een wijze, die in strijd is met de bestaande overeenkomsten.

Den 25sten Augustus werd dit voorstel aan beide partijen te gelijk voorgesteld. De arbeiders namen het aan, de patroons verwierpen het. Eindelijk - den 30sten Augustus ontving het bestuur der Vereenigde Vakverbonden van de patroons een uitnoodiging om te komen onderhandelen over een van den heer Busch ontvangen schrijven. De heer Heide had een kamer in zijn huis voor die bijeenkomst beschikbaar gesteld. Deze uitnoodiging werd aangenomen en 1 Sept., des morgens om 11 uur, kwamen 14 mannen, 7 bestuursleden van beide partijen, samen met de heeren Heide, Bing en Trier. En te 2 uur werd de overeenkomst door allen onderteekend en beloofden de bestuursleden het voorstel op de algemeene vergadering aan te bevelen. Men had de exemplaren van dit voorstel dezen keer niet laten drukken, maar met de machine laten afschrijven en toen de hoofdleiders van beide partijen ieder een onderteekend exemplaar in den zak gestoken hadden, werden de overige exemplaren zorgvuldig verzameld en verbrand. De leden der vergadering beloofden plechtig den inhoud van hun overeenkomst geheim te houden tot van beide kanten het voorstel definitief was aangenomen en de lockout officieel opgeheven.

De heer Heide telefoneerde echter onmiddellijk aan de bladen den verblijdenden voorloopigen uitslag der gevoerde onderhandelingen, en in een oogenblik werden er zwermen van ‘extra tijding’ door de stad verspreid. De menschen verdrongen zich op straten en pleinen en de vreugde was algemeen.

Den 4den September namen beide partijen op hun algemeene vergadering het voorstel aan en Vrijdag 7 September werd de arbeid hervat.

Het voorstel nu, door de beide hoofdorganisaties aangenomen, luidt in hoofdzaak als volgt:

Alle overeenkomsten betreffende arbeidsduur, loon, regels voor beslissing door scheidsgerecht die vóór den lockout golden blijven van kracht, maar met de wijzigingen die ontstaan uit de volgende bepalingen:

Vooreerst dat geen strike of lockout mag worden uitgeschreven of goedgekeurd, indien deze niet op een volgens de statuten wettige vergadering met ¾ der stemmen wordt aangenomen. Het plan om zulk een voorstel in te dienen, moet minstens

14 dagen van te voren aan de tegenpartij met aangeteekend schrijven bekend gemaakt worden, en de arbeid mag niet eerder gestaakt worden dan 7 dagen nadat de tegenpartij van 't besluit daartoe op dezelfde wijze is onderricht. Als strike of lockout wordt ook systematisch ontvolken der werkplaatsen gerekend. Overeenkomsten tusschen de hoofdorganisaties gesloten, moeten door alle ondergeschikte organisaties worden gerespecteerd.

Het recht der patroons den arbeid te leiden en te verdeelen en ten allen tijde de in hun oogen passende werkkracht te gebruiken, wordt door de arbeiders-hoofdorganisatie erkend en eventueel gesteund. Tegenover arbeiders aan wie een of ander werk tegen een bepaald loon per stuk, zonder nadere bepaling is opgedragen en die hun plicht doen, heeft de patroon toch niet het recht dit te veranderen ten nadeele van den arbeider, zonder hem de daardoor geleden schade te vergoeden. Ontstaat er oneenigheid over zulk een geval, dan wordt dit door bemiddeling van de vakvereenigingen eventueel door scheidsgerecht beslist; zoo ook met klachten van patroons of arbeiders betreffende 't overtreden van bepalingen of misbruik daarvan.

Vaste opzichters en werkleiders zullen, zoolang zij dien post bekleeden, volle vrijheid hebben geen lid der vakvereeniging te zijn. Onder vaste opzichters en arbeidsleiders verstaat men zulke personen, die het vertrouwen van den patroon hebben, niet deelnemen aan werk per stuk en dus geen bebelang hebben bij de hoogere verdienste door die wijze van betaling ontstaan.

De tijd van opzeggen voor overeenkomsten en loontarieven, enz., wordt bepaald op minstens drie maanden van te voren, terwijl de termijn van opzeggen voor ieder geval afzonderlijk kan worden overeengekomen. Bestaande overeenkomsten zullen toch ophouden op de daarvoor nu bepaalden tijd na opzegging.

Na het einde van dezen strijd mag niemand geboycot worden en zullen zooveel mogelijk alle arbeiders weer op dezelfde werkplaatsen aan 't werk gaan, waar zij bij den aanvang van den lockout waren.

Het wordt als vanzelf sprekend beschouwd, dat de vereenigde vakverbonden met alle macht met de patroonsvereeniging zullen samenwerken om rustige, stabile toestanden tot stand

te brengen, allereerst daardoor, dat op geen enkele manier van een der beide zijden een arbeider belet zal worden zooveel en zoo goeden arbeid te leveren als hij met zijn opleiding en vermogens leveren kan. Zoo wordt het ook als van groot gewicht erkend dat beide hoofdorganisaties samenwerken om overdreven gebruik van sterken drank tegen te gaan, waar dit mocht plaats hebben. Een bepaalden termijn van dienstopzeggen tusschen arbeider en patroon wordt erkend in beider belang te zijn. Dit geldt ook van de regeling der loonen voor overwerk, van de loonen der leerlingen bij het werken per stuk en het instellen van eenigszins gelijkluidende bepalingen voor het beslissen van strijdpunten door scheidsgerecht.

Wanneer oneenigheden tusschen ondergeschikte organisaties of enkele arbeiders niet langs den gewonen weg door de organisaties kunnen worden beslist, zullen zij voor het gerecht te Kopenhagen kunnen worden gebracht. Het zelfde geldt voor oneenigheden tusschen de hoofdorganisaties.

Deze overeenkomst is bindend voor alle arbeidersorganisaties ook voor die niet onder de Vereenigde Vakverbonden hooren en voor alle organisaties, hoorend onder de patroonsvereeniging. Voorts wordt bepaald, dat een vereeniging, die uittreedt uit een dezer beide organisaties doordoor *niet* ontslagen is van deze overeenkomst, die van kracht blijft tot een der beide partijen haar heeft opgezegd.

Hieraan werden nog de volgende bepalingen toegevoegd:

Bij de regeling van praktische arbeidstoestanden mag geen bepaling gemaakt of volgehouden worden met deze overeenkomst in strijd.

Wanneer een der hoofdorganisaties meent, dat hiertegen gezondigd is, kan zij klagen bij het gerecht te Kopenhagen tot er een permanent scheidsgerecht zal worden opgericht, waarvoor bij de wet dezelfde getuigenplicht is vastgesteld als bij het gerecht. Dat scheidsgerecht zal bestaan uit zeven leden; zes worden door de hoofdorganisaties benoemd, drie voor elk, en te zamen kiezen zij uit de deensche juristen hun president.

Zoodra dit scheidsgerecht is opgericht, treedt het onmiddellijk in de plaats van het gerecht wat deze bovenstaande overeenkomst betreft.

Thans bestaande schriftelijke overeenkomsten tusschen

patroons en arbeiders betreffende de werkregeling in de verschillende vakken blijven onaangetast door deze overeenkomst en vervallen eerst na wettig opzeggen.

Hierna volgen de veertien onderteekeningen.

V.

Wanneer men nu dit voorstel vergelijkt met den eisch in het begin door de patroons gesteld, is het voor iemand die buiten den strijd staat duidelijk, dat beide partijen niet weinig hebben toegegeven. Wel zijn verscheidene eischen der patroons aangenomen, maar door beperkende bepalingen zóó toegelicht, dat het recht van den arbeider gewaarborgd is.

Maar nu volgt op dit spannende, droevige drama een bijna vermakelijk naspel. Beide partijen toch beweren de overwinning behaald te hebben. Een ontwikkeld man, die buiten de beweging stond, zei dezer dagen tot mij: ‘De patroons zijn als in een roes. Zij spreken over al wat zij gewonnen hebben en wij kunnen niet anders zien dan dat alles gebleven is zooals het was vóór den lockout.’

De ‘Sociaaldemocraat’, het orgaan der arbeiderspartij, jubelt luid over de behaalde overwinning, beweert dat de aanval der patroons volkomen is afgeslagen en de arbeiderspartij zeer gewonnen heeft in kracht en in sympathie bij het publiek. Het aantal der abonnés op dit orgaan is tot op 41.000 gestegen.

Ik sprak met een patroon in de ijzer-industrie, die mij ter verklaring van het feit, dat de patroons eenstemmig den lockout hadden begeerd, staaltjes van het leven op de werkplaats vertelde, die aan de eene zijde mijn medelijden met de werkgevers deden toenemen, maar aan de andere zijde bewezen hoe verbazend de discipline en het gemeenschapsgevoel bij de arbeiders ontwikkeld is. Hij deelde mij o.a. meê, dat de arbeiders een onderling verbond gesloten hadden, dat geen van hen meer dan een bepaald loon verdienen mocht of meer dan een bepaalde hoeveelheid werk afleveren, ‘want anders zouden zij hun kameraden in den weg staan.’

Het is duidelijk, dat dit aanleiding kan geven tot een systematisch luieren, dat voor den werkgever, die bepaald werk op een vasten tijd moet afleveren, niet alleen irriteerend

is, maar zelfs nootlottig worden kan, en dat het demoraliseerend op de arbeiders kan werken. Toch is er veel sympathieks in dat achterstellen van eigen belang ter wille van de gemeenschap.

Werkeloosheid is naar men mij verzekert een verschijnsel dat in Denemarken zelden voorkomt, en een van de oorzaken hiervan is zeker deze wijze van optreden van de arbeiders.

De patroons nu hopen in het gesloten verdrag een waarborg tegen dergelijke belemmeringen van den arbeid gevonden te hebben.

Op dit oogenblik is het niet te beslissen of deze groote strijd den stand der zaken verbeterde of verergerde. Eerst langzamerhand, als de gisting voorbij is en de gezegende arbeid aller gemoederen tot rust gebracht heeft, zal dit kunnen blijken.

Nu wordt er van beide zijden nog zooveel verbittering en vermoeidheid gevoeld. De toestand is en blijft hoogst ernstig. Over de stad ligt nog een zekere gedruktheid. De menschen op straat en in de trams zijn ernstig en stil. Ik woonde een feest bij van een arbeidsvereeniging waar voordrachten van allerlei aard werden gehouden; maar het lachen en het applaus was mat en gedempt.

En onwillekeurig denkt men aan de woorden door een der leden van de Kamer van Eenheid, in een tijdschriftartikel vóór het sluiten van den lockout geschreven: ‘Zelfs al komen we tot een vergelijk, mogen we tevreden zijn als het een paar jaar stand houdt.’

Kopenhagen,
14 September 1899.
MARGARETHA MEIJBOOM.

Goethe. (28 Augustus 1749.) Bij zijn honderdvijftigsten verjaardag.

VI.

Aan den rand der heide, op het mos nog, onder stille denneboomen heb ik aan Goethe gedacht.

De parelgrijze lucht stond gespannen boven de donker golvende vlakte; alleen over den uitersten duinrug vloeide het ziltige licht als met een trilling heen. Achter mij zwegen de schaduwen van het boomleven; en de dennen aan den zoom van het bosch, - met een enkel berkje dat anders zijn zilverig weemoedstammetje mengde tusschen de rechtstammig oprijzende klanken van roodbruin en dofgroen, - hielden zich beschroomd in om den ernst van het landschap niet te storen.

De heigrond toonde, door de scheuren en spleten van zijn heidekleed, zijn grijsblonde naaktheid aan de strakke heldere lucht; en deze doordrong de ruimte met een frisschen bijtenden geur, rauw om te proeven in den mond.

Was het 't peinzend uur van het landschap? Neen; nog kwam de avondstemming, met de teederheid van het versmeltende licht, niet aangeslopen; nog ontwikkelde zich niet uit onzichtbare droomsluiers de *virtus meditativa* van de natuur. Het was 't uur van waarheid; en uit het leven van

den dag kwam klaar en zeker in 't landschap de ziel van den dag te voorschijn.
Wie met haar leeft, - van dien vraagt de natuur in louter waarheid en ernst terug voor wat ze hem van zichzelf, open en diep, laat zien.

Oogenblikken zijn er ook zoo in het leven waarop men gevoelt helder te kunnen en te moeten kijken. De ‘selva oscura’, het donkere bosch van hartstocht en zelfbegoocheling, ligt achter onzen rug, en voor ons oog is niet anders dan de kale lucht en de kale grond die van onze ziel en van ons zijn de bare waarheid afvergen.
Ik geloof dat, in dit moment, bij den man die Goethe liefhad, dat uur en dat levensoogenblik te zamen vielen.

Maar waarlijk, het kostte dien man niet veel tijd om op den grond van zijn bestaan te komen: wat los grof zand in een armoedig heigewaad onder grijze lucht. De oneindig belangrijker vraag hield hem daarentegen bezig naar de waarheid in Goethe's leven, omdat door de tegenwoordigheid van den grooteren mensch eerst het bestaan van den kleinere zijn waarde verkrijgt.....

Nu wist ik op eenmaal, onder het nadenken, dat ook Goethe zoo tegenover de waarheid van zijn eigen leven moest hebben gestaan. Zulke uitzichten over zichzelf zal hij hebben gehad. Misschien wel heeft hij onder hetzelfde licht van den dag in de eenzaamheid van een landschap zitten turen met het besef van een verleden dat zich achter hem sloot, en van een nieuw bewustzijn dat....
Ik wist het, ik was er van overtuigd alsof ik in een vroeger bestaan het had gezien.
Hoe dwaas, dat ik hieraan nog nooit had gedacht! Op die wijs laat men het beste in een menschenloopbaan onopgemerkt.
Maar de dichter zelf heeft er van gezwegen. Voor hem zijn het te intieme gebeurtenissen, samenhangend met de heele persoonlijkheid, en niet te brengen onder een woord of een beeld; ze gaan de ziel voorbij in een lichtvlaag die

voor een seconde een voorwerp van de omgeving verlicht, en met dat voorwerp geprent blijft in de ziel.

Onder welk beeld zag ik mij zelf? - Als wat duinzand dat tegen heideplaggen uitkwam. - Denkelijk heeft Goethe zich herkend in een plant of in een brok steen. Het zijn dingen die men niemand kan toevertrouwen, omdat ze alleen gezegd kunnen worden in een eigenste taal, en omdat ze alleen beteekenis hebben door de daad die er op volgt.

Goethe heeft ook de personen van zijn romans geen gebruik laten maken van zelfbespiegeling bij de beslissende oogenblikken van hun leven. In den *Wilhelm Meister* verwacht men een insnede, wanneer de hoofdpersoon van het verhaal de tooneelspelerswereld verlaat en tot de erkenning komt van een andere roeping. Maar neen, de held wordt door het toeval en geleidelijk gedreven in een nieuw spoor. En waar, als in de bekentenis van '*die schöne Seele*,' over den omkeer in haar leven een beschouwing en een afdeeling niet kan worden gemist, hoe snel maakt de dichter er zich daar van af.

Men kan wel zeggen: hij voert voor ons zijn gestalten op in een rij van tooneelen die zich uit elkander ontwikkelen of onderling contrast vormen; maar de motiveering van het diepste geschieden in hun persoonlijkheid laat hij na, houdt hij voor zich.

Geen wonder dus dat men ook bij Goethe, in zijn eigen leven, die zelfbezinning over het hoofd ziet. Hij zingt, met zijn 'zanger', zooals de vogel zingt, en hij schijnt te leven zooals een natuurwezen zijn leven uitleeft.

Hoe kwam ik dan aan die zekerheid in mijn gevoel?...

Woorden van Goethe stonden mij in een nieuwe verlichting voor den geest; zij schoten te zamen tot een beeld of liever, zij richtten zich tot één gedachtenkoers: zijn zelfbezinning.

Ilmenau, een gedicht voor 3 September 1783, den verjaardag van hertog Carl August van Saksen-Weimar, samengesteld, lijkt mij tot de confessies van den dichter te behooren.

Zijn naam heeft het vers van een streek in het Thuringerwald, die van haar achteruitgang door Goethe's administratieve zorgen er weer bovenop begon te komen, terwijl het plan bestond om in de buurt van Ilmenau de oude verlaten mijnwerken te heropenen.

In Augustus van 1776, toen de dichter eerst negen maanden geleden in Weimar was aangekomen en pas onlangs tot geheimraad benoemd was, had de jonge hertog met gezelschap een inspectiereis in de omstreken van Ilmenau gemaakt. Het was een dolle tocht. Carl August kwam er met een verstuikt of gekneusd been van af, en hij mocht van geluk spreken omdat hij zijn leven in 't gebergte niet had ontzien. Wat Goethe's stemming op die reis was meldt het gedicht ‘Ilmenau.’ Hij teekent er zich zelf in, zooals hij in 1776 voelde en dacht, gezien van het standpunt van 1783.

Het vers bestaat dus uit twee gedeelten: de schets van een episode uit de expeditie ondernomen gedurende het eerste jaar van Goethe's verblijf in Weimar, en de omlijsting van poëtische beschouwingen en indrukken bij het weerzien van de oude plekken, zeven jaar later.

Het is een intiem maaksel. Goethe heeft lang geaarzeld eer hij het onder zijn werken opnam. Daarbij bezit het gedicht het karakter van een improvisatie. Van een paradevers heeft het niets. Des te opmerkelijker moet het wezen dat het, als zooveel van Goethe's werk, proza en poëzie, roman en drama, in twee afdeelingen wordt voorgedragen en bijna geen overgang heeft tusschen zijn twee porties.

Er blijkt uit, hoe al in de volle frissche kracht van zijn genie de dichter niet in éen gooi kon zeggen wat hij mee te deelen had. Hij begint zijn poëtischen arbeid, dan maakt hij een pauze, eerst daarna sluit hij het werk af. Men moet in Goethe's poëzie goed die pauzes kunnen lezen.

Ik kies uit ‘Ilmenau’ de twee passages, karakteristiek voor Goethe. -

(Want dit alles moet men nemen als noten op mijn gedachtenvisioen; het visioen moet zich dan vanzelf uit deze aanteekeningen loswikkelen.)

De dichter spreekt er zich zelf in aan als hij 's nachts bij een klein wachtvuur zijn dubbelganger in het gebergte aantreft; - hij spreekt zich aan door een afstand van zeven jaar heen.

> Sei mir gegrüszt, der hier in später Nacht
> Gedankenvoll an dieser Schwelle wacht!
> Was sitzest du entfernt von jenen Freuden?

Du scheinst mir auf was wichtiges bedacht.
Was ist's, dasz du im Sinnen dich verlierest,
Und nicht einmal dein kleines Feuer schürest?

O, frage nicht!

is het antwoord van den dichter van *Götz von Berlichingen* en *Werther*.

‘O, frage nicht! denn ich bin nicht bereit,
Des Fremden Neugier leicht zu stillen;....
Hier ist zu schweigen und zu leiden Zeit.
Ich bin dir nicht im Stande selbst zu sagen
Woher ich sei, wer mich hierher gesandt;
Von fremden Zonen bin ich her verschlagen
Und durch die Freundschaft festgebannt.

Wer kennt sich selbst? wer weisz, was er vermag?

Ich brachte reines Feuer vom Altar;
Was ich entzündet ist nicht reine Flamme.
Der Sturm vermehrt die Gluth und die Gefahr;
Ich schwanke nicht, indem ich mich verdamme.

Nun sitz' ich hier zugleich erhoben und gedrückt...’

Zoo is de terugblik van den dichter op den tijd van triomf en geluk toen hij de loutere vlam der poëzie naar het vorstelijk verblijf aan den Ilm kwam overbrengen,... en er de losbandigheid en ruwheid door kweekte die hem beschaamd maakten over zijn eigen daad.

Hij was in 't donkere bosch verdwaald geraakt; maar nu, na zeven jaren, heeft hij den uitgang uit de ‘selva oscura’ gevonden. En Goethe schildert het nieuwe uitzicht.

Het duistere droomvisioen is verdwenen.

Es leuchtet mir die wahre Sonne,
Es lebt mir eine schönre Welt....

De dichter ziet de waarheid van het leven voor zich.

Hoe?

In de vriendelijke dalen staan onder 't zonlicht de huisjes bijeen waar aan 't nijvere spinrokken de draad bereid wordt voor den suizenden weefstoel, terwijl in de herstelde mijnschacht bij het dorp de emmer wordt neergelaten en geleidelijk aan het touw afdaalt. Een tooneel van orde, beweging en eerlijkheid.

> Ich sehe hier, wie man nach langer Reise
> Im Vaterland sich wieder kennt,
> Ein ruhig Volk im stillen Fleisze
> Benutzen, was Natur an Gaben ihm gegönnt.
> Der Faden eilet von dem Rocken
> Des Webers raschen Stuhle zu,
> Und Seil und Kübel wird in längrer Ruh
> Nicht am verbrochnen Schachte stocken;
> Es wird der Trug entdeckt, die Ordnung kehrt zurück,
> Es folgt Gedeihn und festes ird'sches Glück.

In tegenstelling tot de geniale vrijheid van voorheen, neemt Goethe den rustigen voortgang van den geregelden arbeid in zijn gevoel op. Het spinrokken van de boeren is het antwoord, - na zeven jaar, - op de angstige gewetensvraag van den jongen dichter, die zichzelf bewust is meer verwarring gesticht te hebben, dan licht te hebben aangebracht.

> Ich schwanke nicht, indem ich mich verdamme.

Maar het antwoord schijnt mij niet volledig, het heeft nog iets van een moraal achter een fabel. De waarheid van het leven is ruimer, en Goethe heeft haar voor zich krachtiger en grootscher geformuleerd, dan in deze, hier en daar ietwat paedagogische, improvisatie ten behoeve van Carl August. Men moet dit gedicht slechts als een inleiding aanzien, een begin van een confessie.

Goethe is met groote plannen in Weimar gekomen. De vriendschap van een vorst zou hem in staat stellen om de kleine residentie-stad tot een zetel der Muzen om te vormen, waar de genieën van Duitschland heen zouden stroomen, en een nationaal theater zijn standplaats vinden zou. Met paleizen en parken moest die stad verfraaid. Het kon een tweede Ferrara worden.

Hoe hoog ging de overmoed van Goethe's begeerte!

> Ich bin nun ganz in alle Hof- und politische Händel
> verwickelt und werde fast nicht wieder weg können.
> Meine Lage ist vortheilhaft genug, und die Herzog-
> thümer Weimar und Eisenach immer ein Schauplatz, um
> zu versuchen, wie einem die Weltroth zu Gesichte stünde,

schreef de dichter aan een vriend voor hij nog drie maanden in zijn nieuwe woonplaats had verkeerd. En aan denzelfden vriend eenigen tijd later:

> Den Hof hab' ich nun probirt, nun wil ich auch das
> Regiment probiren, und so immer fort.

Met dien toon werd het lied van zijn verlangen ingezet. Hij wilde stormenderhand het hart van de schoone Frau von Stein, het inbegrip der beschaving en voornaamheid, veroveren.... hij wilde de wereld zalig aan zijn hart drukken. De vaart van zijn wenschen en illusies had iets eigenaardig trillend onrustigs, omdat hij overtuigd was dat aan zijn verblijf in Weimar plotseling een einde kon zijn, hetzij den hertog, zijn beschermer, iets overkwam, hetzij hemzelf de zwerf- en reislust zou aangrijpen.

Weder, als altijd, ging zijn begeerte verweg uit boven wat hij begeerde, en zijn geluk moest hij voelen als een vorm van leed. ‘Die Götter sind sichtbar mit uns,’ zegt hij van denzelfden tijd dien hij afschildert in den versregel:

> Hier ist zu schweigen und zu leiden Zeit.

Uit die stemming is het woord gesproken:

> Alles geben Götter die unendlichen
> Ihren Lieblingen ganz,
> Alle Freuden die unendlichen,
> Alle Schmerzen die unendlichen ganz.

Voor den dichter die de wereld geheel met zijn gevoel wou doordringen moest het wel een eeuwig op en neer van passie

worden. Op iedere verheffing volgde een teleurstelling, en iedere betrekking tot personen leidde tot oogenblikken van innerlijke vervreemding. Wat is Goethe's liefde voor Frau von Stein, gedurende de tien of elf jaren der intieme verhouding, anders dan een behoefte om zich aan te sluiten, telkens verhinderd door een reeks van ‘misverstanden’ die aan alle booze geesten de heerschappij gaven in zijn ziel. ‘Meine Seele, darin es aussah wie in einem Pandemonium,’ meldt hij aan de spijtige geliefde toen de verhouding toch al lang gevestigd was. En de vriendschap met den hertog is toch in den grond der zaak niet meer geweest dan de band tusschen twee menschen die elkander geheel vertrouwen en die juist daarom kunnen blijven samengaan, niettegenstaande de richting van hun geest geheel verschilt. Want van een werkelijke overeenstemming in smaak en oordeel was tusschen Goethe en den hertog geen sprake, en voor de echte wenschen van Goethe's ziel bestond bij Carl August geen vervulling, eigenlijk zelfs geen begrip.

Ik teeken op die wijs met een paar grove grondlijnen, en voor mijzelf, den toestand in Weimar: de hoogvliegende vaart der begeerte, de wrijving met de menschen, de onbevrediging....

Het moest op een breuk uitloopen, en op een vlucht.

En het is er toe gekomen.

Dat het zoo lang heeft geduurd voordat het besluit genomen werd, heeft zijn reden daarin dat Goethe in 1782 door nieuwe banden aan den hertog en het hertogdom werd verbonden, en dat hij mocht verwachten er een nieuwe loopbaan te beginnen.

Weer staat dan zijn verlangen hoog.

In verbond met Herder hoopte hij van Weimar het geestelijk centrum van Duitschland te maken. Wat al plannen waren er niet voor zijn geest: de voltooiing van zijn roman *Wilhelm Meister's theatralische Sendnng*, zijn drama's en tragedies, zijn groote gedichten van de godsdiensten der wereld en van den bouw van het heelal, zijn geschiedenis van Bernhard van Saksen-Weimar, een van de helden van deR dertig-jarigen oorlog; daarbij een hervorming in de administratie van het land om de zorgen van de arme bewoners te verlichten en

tegelijk geregelde bronnen van inkomsten te vinden. (Uit dit oogpunt moet men zijn gedicht *Ilmenau* beoordeelen.) Hoe breed wil hij telkens zijn vleugels uitslaan!

Maar teleurstelling volgde. Zijn voornemens van hervorming werden doorkruist door nieuwe plannen van den hertog, en zijn dichterlijk werk kon niet vlotten te midden van de knelling en van de verstrooiing van het leven in Weimar. Het was een belemmering, een onmacht, een verdriet, een haken naar vrijheid.

Italië! Het beloofde land, de wijkplaats uit de engte van Duitschland!

Winckelmann had er zijn toevlucht gezocht; Goethe vluchtte er heen, - zonder voorkennis van een zijner vrienden of betrekkingen te Weimar, - met medeweten alleen van den hertog.

Toen in het land van zijn verlangen de herinnering aan de laatste jaren opkwam, kon hij den wrevel nog niet geheel van zieh afzetten. Zijn ergsten vijand zou hij in Weimar niet op zijn plaats hebben gewenscht, zoo moest hij aan zijn vrienden in Duitschland verklaren, en tot Frau von Stein richtte hij een bitter woord dat de diepte leert peilen van zijn jarenlange smart over onvervulde liefde.

Zulk een voorstelling schets ik mij van Goethe's elfjarig verblijf in Weimar, vóor zijn klassieke periode; en het is een herhaling, op grooter schaal, maar naar 't zelfde patroon gesneden, van zijn vroegere avonturen. Niet anders kan ik daarin weervinden dan den man met het streven naar het oneindige en onbepaalde, die het verdriet moet gevoelen van zijn beperking en, telkens, van zijn nederlaag.

Maar -

Maar ik heb een trek vergeten.

Ik ga terug naar den tijd van Goethe's verblijf in Weimar.

Al in een van zijn eerste brieven uit Weimar - den brief waarin hij met zelfvertrouwen meldt dat hij zijn krachten zal gaan beproeven aan het staatsbestuur (‘nun will ich auch das Regiment probiren’) - vertelt Goethe ook: ‘Ich streiche was ehrlichs in Thüringen herum und kenne schon ein brav Fleck davon.’

Hij heeft dadelijk een menschelijke belangstelling in het nieuwe land van zijn inwoning gekregen.

De dichter gaat in Saksen rond, en houdt zijn oogen goed open. Nu hij invloed heeft op den gang van zaken, wil hij zorgen op de hoogte te zijn. Elke opdracht die de Hertog hem geeft vervult hij nauwgezet. Er zit van vaderswege een geest van orde in hem. En van ernst. Hij mag meehelpen dolle streken te verrichten, maar hij behoort niet tot de klasse van menschen die op menschen neerzien. De armoede van de landbevolking gaat hem ter harte. Hij spreekt met de boeren, en hij laat zich door ruwheid of gemeenheid niet afschrikken. Integendeel, hij wil met hen denken en met hen meegevoelen, en hij krijgt eerbied voor hen. Soms zwerft hij als een onbekende rond en haalt zijn hart op aan naieve gesprekken, dan weer neemt hij officieel informaties. Zoo wordt dat landje in zijn lengte en zijn breedte, en van zijn hoogste bevolkingsklasse tot zijn laagste, voor Goethe een levend ding, een bewegend organisme.

Het is nog iets meer dan zijn artistenzin die hem drijft. Want hij wil weten en goed weten, en geheel weten. De zorg voor het mijnwezen brengt hem tot de studie van mineralogie en geologie. Hij moet bekend zijn met den grond waarop hij gaat en waarop het land is opgebouwd. Zijn geologenhamer verlaat hem op zijn tochten niet. Hij klopt tegen de rotswanden en houdt gesprekken met het gesteente.

De ijver voor den landbouw brengt hem tot het besef dat hij van botanie niets zekers weet. Hij laat zieh inlichten, verzamelt planten, zet zich aan 't studeeren. Op zijn eigen manier. Hij heeft zijn studies te midden van de natuur ondernomen, en hij zal ook daar er mee voortgaan. Het moet alles levend voor hem zijn, hij moet een persoonlijk inzicht hebben.

Dus blijft de natuur voor Goethe niet een abstractie; maar ze wordt hem een wezen waarmee hij dagelijks verkeert en dat hij in aard wil kennen.

De dichter wordt wakker in hem, - niet de fantast, neen, de profeet, de ziener. Hij heeft het gevoel dat de natuur met haar overstelpenden rijkdom van voortbrengsels in steenen planten- en dierenrijk toch in waarheid een eenvoudige huishoudster is. Haar geheim wil hij afzien, om zich eenvoudig met haar te kunnen onderhouden; haar taal, haar vormentaal, wil hij leeren spreken.

En langzamerhand, al uitziende en zoekende, gaat hij de natuur verstaan omdat hij haar neemt voor wat hij zelf is, voor een artist, en met die voorstelling begint hij niet alleen de natuur maar ook zichzelf te begrijpen.

Hij ziet dat de natuur bij al haar scheppingen zich naar een plan richt, maar binnen de lijnen van dat grondplan een groote speling toelaat, - toch zoo dat steeds de economie van het geheel wordt bewaard en dat er harmonie van groei is. Wie dat type, den grondvorm van haar scheppingen op een van haar gebieden kent, dien kan de overvloed van haar gestalten niet meer in verwarring brengen, want hij bezit den sleutel van haar rijkdom.

Goethe schrijft aan zijn vriendin (1786):

> Am meisten freut mich jetzo das Pflanzenwesen....
> Es zwingt sich mir alles auf, ich sinne nicht nuhr
> drüber, es kommt mir alles entgegen und das ungeheure
> Reich simplificirt sich mir in der Seele, dasz ich bald
> die schwerste Aufgabe gleich weglesen kann.
> Wenn ich nur jemanden den Blick und die Freude
> mittheilen könnte, es ist aber nicht möglich. Und es
> ist kein Traum, keine Phantasie, es ist ein Gewahr-
> werden der wesentlichen Form, mit der die Natur
> gleichsam nur immer spielt und spielend das mannig-
> faltige Leben hervorbringt. Hätt' ich Zeit in dem kurzen
> Lebensraum, so getraute ich mich es auf alle Reiche
> der Natur - auf ihr ganzes Reich auszudehnen.

Hoe blij was de dichter toen hij in het menschelijk skelet een beentje ontdekte, correspondeerend met een in het dierlijk geraamte, en waarvan de geleerden bij den mensch steeds het aanzijn hadden ontkend (1784). Zoo was ook hier het bewijs geleverd van het bestaan van een grondplan, en de natuur sprak niet in een willekeurige brabbeltaal, maar in klare vormen zonder toch haar eigen vrijheid te binden.

Op die wijs openbaarde zich aan den dichter het geheim van den vorm, als tegelijkertijd het vaste en het bewegelijke; het beginsel van de levende gestalte. Ook in de samenleving ontdekte hij de heerschappij van den vorm als iets dat een natuurlijk gegeven was: onderscheid van stand, onderscheid

van karakters. En de natuur werd voor Goethe een eenheid, uit het vaste geraamte van de aarde oprijzend tot de hoogste uitingen tot van het individueele geestelijke leven.

Het was alsof de dichter zijn ziel aan de natuur gaf om in die bezielde schepping een tegenwicht te hebben tegenover het mateloos verlangen dat in zijn hart heerschte.

Hij voelde 't wel zoo, in zeer ernstige oogenblikken, dat het leed van zijn ontbering en beperking hem had moeten dienen om die zielevastheid te verwerven die hij in zijn betrekking tot de natuur altoos terugvond.

Nog een confessie van den dichter aan een vriend moge hier volgen (1782).

> Ich habe unsäglich ausgestanden... Lasz mich ein Gleichnisz brauchen. Wenn du eine glühende Masse Eisen auf dem Heerde siehst, so denkst du nicht dasz soviel Schlacken drinn stecken als sich erst offenbaren wenn es unter den groszen Hammer kommt....
> Es scheint als wenn es eines so gewaltigen Hammers bedurft habe um meine Natur von den vielen Schlacken zu befreyen, und mein Herz gediegen zu machen.
> Und wieviel, wieviel Unart weisz sich auch noch da zu verstecken...

Die bekentenis voert mij door den nadruk, gelegd op het onzegbaar geleden verdriet, tot de omstandigheden terug die Goethe's vertrek naar Italië noodzakelijk maakten.

Maar ik weet nu dat de grondslag der denkbeelden door den dichter uit Italië naar Duitschland meegebracht, reeds lang geleden in zijn verkeer met het natuurleven was gelegd.

Er is in Italië geen nieuw schot bij hem gekomen; maar wat in zijn geest reeds groeide, is daar rijp geworden. Want hij kreeg er het inzicht door het beschouwen der antieke kunst van de noodzakelijke overeenstemming tusschen kunst en natuur.

De ouden hadden bij hun beeldhouwwerk instinctief de natuur in haar vormgeven nagevolgd. Het waren geen copieën die zij maakten, maar zij hadden met hun goede oogen het geheim afgezien om een levende gestalte af te beelden, die beweging en leven had, omdat zij een organischen samenhang bezat. Zoo moest alle kunst doen: aan de verbeelding het

grondplan van de natuur doen bespeuren, en toch evenals de natuur individueel scheppen.

Misschien is het kleine epos *Hermann und Dorothea* de duidelijkste en zuiverste uiting van Goethe's rijpe kunst. De omgeving, de stand en de karakters der personen zijn zoo precies mogelijk bepaald, de handeling eenvoudig voortvloeiend uit hun aard. En toch, ik weet niet door welk levenvormend mysterie zijn de gewone gebeurtenissen zoo beteekenisvol gemaakt dat ze met de kracht tot ons spreken als van een openbaring der natuur.

Goethe was op 't oogenblik van het dichten van *Hermann und Dorothea* reeds lang weer in Weimar woonachtig. De betrekking met Schiller was aangeknoopt, en werd bevestigd onder den gezamelijken arbeid. Wat hij had gehoopt: een zetel te stichten van beschaving, en van een beschaving waarop kon worden voortgebouwd, dat begon verwezenlijkt te worden.

In dit gewichtig moment van zijn leven (1797) heeft Goethe zeker uren gehad waarop hij overzicht hield van zijn werk en zijn toekomst, waarop hij zich rekenschap gaf van zijn genie en het poëtisch scheppen van levensvormen als zijn eigenste gaaf erkende. Al dat andere, zijn studies in de wetenschappen, zijn teekenlief hebberij, zijn bemoeiing met staatszaken waren dan voor hem maar uitspruitsels en zijtakken van dat centrale vermogen van poëtische levensschepping. En de onstuimige begeerte in zijn hart was met het ebben van zijn levensenergie bijna harmonisch in zijn vormtalent opgegaan.

Zoo stond hij daar scherp vooruittredend uit de ‘selva oscura’ van Duitschlands verwarring in den revolutietijd, genius van den nieuwen tijd van beschaving.

Maar de man die Goethe liefhad, en voor wiens geest de voorgaande beelden scherp en snel waren voorbijgetrokken, zag zijn held in het verdwijnende heidelandschap als een van die granietrotsen ‘deren Gegenwart’, zooals Goethe zegt, ‘unsere Seele erhebt und sicher macht.’

BYVANCK.

Ter herinnering aan Peter Jakob Cosijn.

Den 26 Aug. 1899 overleed Dr. P.J. Cosijn, hoogleeraar te Leiden. Zijn naam was bekend genoeg, maar toch zou men niet mogen zeggen dat hij een populair man is geweest, want het vak, waarin hij zich verdienstelijk heeft gemaakt, is van geen onmiddellijk nut voor de practijk van het gewone leven. Intusschen, hij was een der uitnemenden onder zijn volk, met eere en op eene eigenaardige wijze vertegenwoordigde hij het onder de beoefenaars der internationale wetenschap, en daarom wenschte de Redactie van *De Gids* voor haar tijdschrift, waaraan ook hij had meegewerkt, een kort *In Memoriam*. Ik moet mij daarin bepalen tot het latere deel van zijn leven, want vóór 1877 kende ik hem niet[1)].

In dat jaar werd Cosijn hoogleeraar, en wie als jong student zijne colleges bezocht, kreeg daarvan een zeer onverwachten indruk. Want Cosijn was in het geheel niet professoraal. Zijn toon was bijzonder gemeenzaam, hij critiseerde telkens allerlei geleerden van wier werken zijne leerlingen nooit hadden gehoord, hij gaf geen geregeld betoog, waarvan men een keurig dictaat kon houden, en dat men slechts van buiten had te leeren om een behoorlijk examen te kunnnen doen. Dat was een ernstig bezwaar, en menigeen moet hebben gedacht dat Cosijn, ondanks al zijne geleerdheid, waaraan men gaarne wilde gelooven, toch niet geschikt was om eerstbeginnenden op te leiden. Dit vonnis was wel te begrijpen, maar het was toch onbillijk, en dat zou men eerst later inzien.

Er zijn professoren geweest van wie men heeft gezegd: ‘als ge-

1) Hij werd geboren in 1840, promoveerde in 1865, en was tot 1871 leeraar bij het gymnasiaal en middelbaar onderwijs.

leerde stond hij misschien niet zeer hoog, maar hij was een uitnemend docent'. Mij dunkt, dat zulk eene lofspraak, toegepast op een professor, bijna gelijkstaat met eene verklaring van onbevoegdheid, tenzij dat hooge ambt op voldoende wijze wordt vervuld door hem die de minst begaafden spoedig klaarmaakt voor een examen, en men de Universiteit mag vergelijken met eene kostschool waar de pupillen worden afgericht. Indien daarentegen de hoogste plicht van den professor is den geest der critiek in zijne leerlingen wakker te maken, hen te doen begrijpen hoe ingewikkeld de vraagstukken zijn die de wereld ons voorlegt, hoeveel waarneming en hoeveel nadenken er dikwijls wordt vereischt om ook maar eene kleinigheid van het onbekende meester te worden, - dan is Cosijn een voortreffelijk professor geweest, en niet alleen voor de school, maar ook voor het leven hebben wij van hem geleerd.

'Zooals een ieder die wat beteekent was hij autodidact'. Dat heeft Fruin gezegd van Bakhuizen van den Brink, en het geldt ook eenigermate van Cosijn. Welken invloed sommige van zijne Utrechtsche hoogleeraren op hem hebben gehad, kan ik op dit oogenblik niet beoordeelen, maar zeker is het, dat hij grootendeels door eigen kracht die studie van het Oudgermaansch heeft moeten maken waardoor hij later heeft uitgemunt. Hij volgde daarbij den weg dien zijn eigen aanleg hem voorschreef, met eene volkomen zelfstandigheid van oordeel. Hij keurde nooit af wat hij niet kende, en hij nam kennis van zeer veel dat hij daarna afkeurde. Hij waardeerde ten volle de scherpzinnigheid van geleerden wier conclusies hij van ganscher harte verwierp. Nog weinige maanden geleden hoorde ik hem van zekere geschriften zeggen: 'Ik lees ze altijd, en met groot genoegen, maar ik geloof er niets van'. Zijne critische beschouwing werd niet altijd begrepen, men beweerde soms dat hij zich zelf niet gelijk bleef, dat hij vandaag prees wat hij gisteren onbarmhartig veroordeelde. Doch die inconsequentie was maar schijnbaar. Niet alleen de waarheid, maar ook het zoeken naar de waarheid was voor hem van belang, en wanneer hij een groot talent daarmede bezig zag, dan was hij uitbundig in zijn lof, maar dit belette hem niet te spotten met een naar zijne meening verkeerd resultaat. Vandaar in zijn gesprek die snelle overgangen, die onverwachte humoristische opmerkingen over personen die hij toch zoo hoog achtte, en van wie hij in volle oprechtheid lachend

verklaarde dat hij niet waardig was ‘hun schoenriem te ontbinden’.

Een leidsman voor het publiek kon hij moeilijk wezen, en dat verlangde hij ook niet. Zelden schreef hij iets dat voor anderen dan zijne vakgenooten bestemd was. Een paar malen schreef hij een Gidsartikel, op uitnoodiging van de Redactie. Men heeft van die stukken genoten, maar zijn artikel over de spelling van Kollewijn c.s.[1] werd niet door ieder begrepen. Men verlangde van iemand als Cosijn een meer stellig oordeel, men wilde zijn advies, om te weten of men nu al dan niet De Vries en Te Winkel moest verwerpen, men klaagde dat hij er zich met eenige grappen afmaakte. Alweer ten onrechte. Die zoogenaamd grappige vorm is de uitdrukking van zeer ernstig gemeende denkbeelden, alleen mogelijk bij hem die van het leven der taal eene grondige studie heeft gemaakt. Hij laat gevoelen dat de spelling eene zaak is van discipline, en dat het publiek zelf verlangt zich daaraan te onderwerpen. Maar die discipline kan niet worden opgelegd door een congres van verdienstelijke knutselaars, zij moet komen van iemand die verreweg de meerdere is van ons allen, en voor wiens wil wij van zelf zullen buigen. Een dergelijk fatalisme viel niet in den smaak, men verlangde geene bespiegeling, maar een voorschrift, juist zooals hij zelf had opgemerkt, en hij voorspelde dan ook dat men zich over zijn stuk zou ‘vrolijk maken’; - ‘met het volste recht’, voegde hij er bij.

Een ander Gidsartikel is eene herinnering aan M. De Vries.[2] Hij beschrijft daarin zeer duidelijk en onderhoudend, hoe hij sinds 1871 medehielp aan de redactie van het Woordenboek. Voor den ‘Hoofdman’ had hij den diepsten eerbied[3], en hij stond veel te hoog om niet in te zien dat sommige eigenaardigheden van De Vries voortkwamen uit een idealisme, edeler van natuur dan het zoogenaamde gezond verstand van anderen. Omgekeerd had De Vries alle gelegenheid om het talent van Cosijn te leeren kennen, en in de Inleiding op het Woordenboek heeft hij daarvan getuigd. Die samenwerking duurde tot 1877, toen was Cosijn de aangewezen man voor het pas ingestelde professoraat in het Oudger-

1) *De Gids* van Juli 1895.
2) *De Gids* van November 1892.
3) Zie ook zijn uitnemend opstel in *De Gids* van Februari 1895.

maansch. De Vries begreep wel dat zijn nieuwe collega in den allereersten tijd niet zooveel meer aan het Woordenboek zou kunnen meehelpen. Hij hoopte op later, maar zijne hoop werd allengs flauwer, Cosijn bleef een hooggewaardeerd raadsman, doch hij heeft bijna geen artikel meer voor het Woordenboek geschreven.

De Vries kon geruimen tijd blijven hopen, doordat hij van het professoraat in het Oudgermaansch eene eigenaardige voorstelling had. Het was volgens hem voornamelijk ingesteld ten dienste van hen die het nieuwe doctoraat in de Nederlandsche Letteren wilden verwerven, en de titularis zou zich dus met zijne leerlingen niet verder in de germanistiek behoeven te verdiepen dan voor de studie van het Nederlandsch strikt noodzakelijk was. Meermalen heeft hij die opvatting uitgesproken, maar het is wel te begrijpen dat Cosijn zich daarnaar niet kon schikken. Iemand als hij, in de eerste plaats man van wetenschap, kon zich niet met het Oudgermaansch bezighouden slechts als met een hulpmiddel voor de vaderlandsche taalstudie. Reeds lang voor zijne benoeming had hij van de germanistiek in het algemeen veel werk gemaakt, en na 1877 kwam hij, wellicht ook door de colleges die hij volgens de nieuwe wet moest geven, meer en meer tot de studie van het Angelsaksisch, zoowel van de taal als van de litteratuur. Hoe meer hij er in doordrong, des te minder werd het hem mogelijk nog daarenboven een arbeid te verrichten die zeer veel tijd en aandacht vereischt, zal hij iets van beteekenis opleveren. Cosijn heeft gehandeld volgens zijn aanleg, en ik geloof dat hij zijn vaderland daarmede grooter dienst heeft bewezen dan indien hij aan den wensch van De Vries had trachten te voldoen. Hij is nu de princeps der Nederlandsche germanisten geweest, en door buitenlandsche geleerden werd zijn werk voortreffelijk genoemd.

Men heeft wel eens beweerd dat hij melancholiek was, en dat zijne wetenschap hem niet voldeed. Maar zijn geest was veel te helder om van de wetenschap datgene te verlangen wat zij niet kan geven, en veel te krachtig om zich niet te verlustigen in het vele dat zij tot haar eigendom heeft gemaakt. Dat de reconstructies der vergelijkende taalkunde niet tot in het oneindige kunnen voortgaan, daarvan was hij overtuigd; maar ook als die grens is bereikt, zal het einde der wetenschap niet zijn gekomen, ‘want waar zich de top in zwarte wolken blijft hullen, daar rest ons toch het eeuwig

groenende veld der vlakte, waar de arbeider nooit heeft afgedaan'.

Zoo sprak hij op 8 Febr. van dit jaar, als Rector Magnificus der Universiteit, in eene rede over Angelsaksische poëzie. Het was een tragische dag, want men wist zoogoed als zeker dat het einde van zijn leven niet ver meer af kon zijn. Hij voerde echter nog het woord met de volle kracht van zijn geest, en ook wie onbekend was met zijne studie, kon toch gevoelen met hoeveel liefde hij jaren lang die studie moest hebben beoefend, om zonder vertoon van geleerdheid op zulk eene eenvoudige wijze allerlei quaesties te kunnen aanroeren; hij sprak met de vastberaden bescheidenheid die men van een meester in de wetenschap verwacht.

Mettertijd zal blijken wie door hunne werken getoond hebben zijne rechtstreeksche leerlingen te zijn. In een land als het onze kan hun getal niet groot wezen. Maar behalve die zijn er nog vele anderen op wier ontwikkeling Cosijn grooten invloed heeft gehad. Hoe kon het anders? Wie eenig gevoel had voor critiek, eenig besef van het doel der wetenschap, hij moest tot Cosijn worden aangetrokken, ook al was zijne studie niet de Angelsaksische philologie. Wij hadden hem lief en wij vreesden hem. Wie iets onverantwoordelijks verdedigde, werd onverbiddelijk uitgelachen, en Cosijn wist daarbij niet van schipperen: al behoorde de zondaar tot zijne goede vrienden, zijn spot was er niet minder om. Maar wie iets had bedacht dat van kennis en vernuft getuigde, hij werd geprezen, soms in zeer vleiende termen, en die lof was voor ons eene zeer groote aanmoediging. Hij verachtte in de wetenschap alle vertooning, allen schijn. Misschien ging hij in de uiting van dien afkeer soms wat ver, maar wie is vrij van alle overdrijving? Ook Cosijn heeft 'de gebreken van zijne deugden' gehad maar die deugden zijn voor zijne leerlingen een zegen geweest.

A. KLUYVER.

Sonnetten.

I.
Gebroken vaasje.

O klein dom kindje, krijtende om 't gebroken
Vaasje vol bloemen, die je handjes lazen
In lenteveld, waar, melkwit, geitjes grazen
En om die kelkjes, welkend nauw ontloken!

Wist je dan niet hoe sterven álle glazen?
- Op glazen muiltjes dans je alleen in sproken! -
Aan scherven 't vaasje, weg de lenteroken!
Wekt dát, arm kind, zoo driftig-droef verbazen?

Een kindje ben je en weet niet beter. - Dwazen
Geven hun liefde aan mooi illusietintje
En slanke lijn van broze vreugdevazen,
Vol droomenbloei - en 't einde is weenen, kindje!

God, maak van menschen nooit mijn vrede afhanklijk,
Maar hecht mijn ziel aan schoonheid onverganklijk!

II. Illusielicht.

Een gracht vol plompen rond een sprokeslot
Wordt mij de sloot die 'k zie bij donker aan
En elke boomgroep der bestoven laan,
Een ondoordringbaar sombre toovergrot.

De grijze heide lijkt me, in schijn van maan,
Een sneeuwen steppe leeg van mensch en God
Of, kalm-gelaten onder 't golvend lot,
In blanken vrede een slapende oceaan.

Zoo zag ik 't Leven in illusielicht
En Levens schoonheid werd mijn levensdoel.

Tot Levens nevel wreed werd opgelicht
En 'k zag daaronder zonde- en smartepoel.

Toen sloeg 'k de handen voor mijn aangezicht:
Zoo zie 'k alleen de schoonheid die ik voel.

III. Dennenboschje.

Warm-paarsblauw veld van malve en maagdepalm,
Bloeit zomerhemel boven teedergeel
Bezonden duinenkring, tot blond fluweel
Gestolde zee, als wee tot peinzen kalm.

De denne-oase vol aroomgestreel
En hommelzoemen, wordt me, als ik er talm,
Een smidse waar me Erinnring, schalm na schalm,
Een heete keten smeedt rond de enge keel.

De steile helling, ruig van helm en doorn,
IJl 'k af, als ware ik veilig in gekrijsch
En walm der stad en 'k beef van trotschen toorn.

Dan trekt mij 't plekje, als Eva 't Paradijs,
En, als naar ver geluid van wonderhoorn,
Luister ik droomend naar de windewijs.

IV. Spoken.

O Woorden mijn, uit toorn of liefde ontloken,
Van purpren toorn of gouden liefde schimmen
Zoo bleek als de asch waar vlammen toe verglimmen,
Waarom komt ge altijd in mijn leven spoken?

Ik zie u wel, voor andre onzichtbaar, grimmen,
In stille kamers dolende of gedoken.
In boschje en bloemhof, als in oude sproken,
Zie ik u wel uit loof en rozen klimmen.

O waar alleen zijn Kussen maar en Tranen.
Gij pleegt verraad aan haat en liefde, Woorden,
Gezanten die ik achtbaar plach te wanen!

Ach! in welk eiland zwart van zwijgensoorden
Zal ik u vlieden, ontrouwe onderdanen,
O nevelbeelden, die geen zwaard kan moorden?

V. Hoogmoed.

Nog troont, in blanke en purpren koningspraal,
Mijn Hoogmoed, roerloos, maar nog àltijd schoon.
En statig treedt, tot edel eerbetoon,
Een drom van Droomen in de kroningszaal.

Doch rozeverf op de ingevallen koon
Verbloemt een doodenaanschijn koud en vaal.
Den scepter klemt een hand verstijfd tot staal:
Gebalsemd lijk is Hij die draagt de kroon.

Op purpren tulpe- en sneeuwen leliebed,
Mijn trotsche doode, ga nu slapen stil,
In 't marmren praalgraf waardig bijgezet.

Gij waart uzelven God en wereldspil,
Nu zalf ik Deemoed, stellende andre wet.
Wee d' armen doode die nog heerschen wil!

VI. Deemoed.

Niet voor de menschen wil mijn Deemoed knielen:
Geen bange slaaf die zich door list deed kronen.
Een fier gelaat zal hij de boozen toonen,
Die, valsch zijn val beramend, samenkrielen.

Doch zacht zal hij vergeven wie hem hoonen
En teeder beuren wie zoo deerlijk vielen
In 't bloedig slijk van Levens wagenwielen
En troostend leiden waar zij veilig wonen.

In waarheid waardig, groot van vroom vertrouwen,
Voor God alleenig wil mijn Deemoed buigen,
Den blik verweg, waar Toekomstbergen blauwen.

En valt, ten lest, zijn aardetroon in duigen,
Zoo zal mijn Deemoed de Eeuwigheid aanschouwen,
In leliekleed, het lied der Geesten juichen.

VII. Paerelpoort.

Boven de mauve en zilvren Julizee
Welven de wolken grootsch een paerelpoort,
Waaruit Mysterie lelielouter gloort
In licht, dat Zieners bevend knielen deê.

O kon ik hooren 't ongesproken Woord,
'k Nam als belofte Gods de erinnring mee.
Ik toog door 't Zijn, in aura blank van vrêe,
Door felle smart noch schelle vreugd verstoord.

Ik opende eens de poorten van mijn Ziel
En vroeg het leven honig, lied en luit,
Rozen en wierook, tot de voorhang viel.

Toen hoorde ik zachtkens suizlen: ‘Wees Mijn bruid!’
En 'k zag het Licht waarvoor 'k alleen nu kniel.
En naar 't Mysterie breidde ik de armen uit.

VIII. Droomgelaat.

Op zwarten grond van donkre smartedroomen,
Het bleek gelaat ombronsd van 't bruin der haren,
De lippen dicht, die Gods geheim bewaren,
Zie 'k elken nacht mijn doode tot mij komen.

Extase-heilig, zie 'k haar oogen staren,
Als van een zaalge in Vreugdrijk opgenomen.
Hoort zij geen klank, op aarde nooit vernomen?
Ziet zij geen licht, op aarde nooit te ontwaren?

O lieve speelnoot, langverloren Zuster,
Doe, voor één woord, dien stillen mond nu open!
Door Levens dalen schreed ik veel geruster.

Zie langs mijn wang de bange tranen loopen ....
O 'k voel uw hand, uw engeladem kust er
Mijn tranen weg .... bescherm mij! leer mij hopen!

IX. Hyacinthen.

Mij bracht de Zachte, die al lang zoo stil
Slaapt in het land waar 'k àl mijn dooden vind,
Balsemend blank, een armvol hyacinth,
Rein als de wolken van dien blauwe' April.

Zoo, 't mondje ontloken, als een argloos kind,
De lokken los en de oogen lentepril,
Is 't dat in droom ik 't liefst haar weerzien wil,
Mij brengend bloemen, zon en morgenwind.

Toen doodsbleek weende, op 't graf in blanken rouw,
Tranen van sneeuw het hemelaangezicht,
Bracht ik haar bloemen: - zie, mijn hart bleef trouw.

O zoo naar de aard gij nog uw aanschijn richt,
Herdenk dien verren lentezondag blauw,
Gij die met leeljen speelt in Eeuwig Licht!

X. Kloppen.

Als 't kindje klein aan Levens purperpoort
Zich meldt der moeder met geheimen klop,
Zoo voelt ze en voedt tot bloem dien teedren knop
Van weelde-in-smart - en geen die 't kloppen hoort.

Zal zoo wie opvoer tot den blanken top
Van 't Geestenrijk niet melden weergeboort
In Sfeer van Heerlijkheid, waar God verhoort
De heimweebede en stelpt den tranendrop?

Bij stillen nacht, als ál geluid ik ban,
Hoor 'k, als van vingren, dringend zacht getik.
Doet gij dat, lieve? - gun me een teeken dan!

Zwaar klopt mijn hart, ik lig verlamd van schrik ....
O streel mijn haar en laat, zoo 't wezen kan,
De twijfelmoede zien uw Hemel-Ik!

HÉLÈNE LAPIDOTH - SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Socialisme en Literatuur, door Henriette Roland Holst. Amsterdam, H.J. Poutsma. 1899.
Levensdoel, door Anna Kaulbach. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Naast *De Nieuwe Tijd*, het aan de politiek en de maatschappelijke beweging gewijd sociaal-democratisch maandschrift, onder redactie van Henriette Roland Holst, Herman Heijermans Jr., F. van der Goes en H. Gorter, verschijnt bij denzelfden uitgever (J.A. Fortuijn), als uitsluitend letterkundig sociaal-democratisch maandschrift, *De Jonge Gids*, waarvan Herman Heijermans alléén redacteur is. Al lang heb ik wenschen te weten hoe sociaal-democraten van groote intellectueele ontwikkeling en fijn literair gevoel als Henriette Holst, Van der Goes en Gorter wel denken over *De Jonge Gids*, het tijdschrift dat mij elke maand op nieuw ergert door de opzettelijke beestige vuilheid, de bandelooze bordeeltaal van de meeste der daarin voorkomende schetsen en novellen. Ik denk aan ‘Kamertjeszonde’ van Heijermans, later in 2 deelen verschenen, aan sommige gedeelten van ‘Diamantstad’ en van ‘School’ door Diaz, aan ‘Gynaecologie’ door Colyn, ‘Dienstmeiden’ door S. Mons en dergelijke. Is dit de literatuur die de toekomststaat moet voorbereiden, de literatuur waarmee de proletariër zijn geest verrijken, de behoeften van zijn gemoed bevredigen moet?

Mevrouw Roland Holst, wier bevoegdheid tot oordeelen door de besten harer partij wel niet gewraakt zal worden, heeft mij

op die vraag, het antwoord gegeven in het derde hoofdstuk van haar geschrift *Socialisme en Literatuur*.

De schrijfster betoogt dat het gemeenschapsgevoel krachtig werken moet op het gevoel en de verbeelding van den strijdenden arbeider. De grond, zoowel de ideale als de reëele, van de proletarische literatuur moet, volgens haar, zijn ‘een nieuw helder besef van het goede, het wenschelijke voor de menschen, de verheerlijking ervan, de uitstorting der gevoelens die dat besef opwekt, de schildering der daden waartoe het leidt, de lof en de prijs der menschen die deze bedrijven, de beschrijving van den strijd tusschen hen en zij die dit goede niet erkennen.’ En de gevoelsinhoud van die literatuur zal zijn: ‘verbinding van werkelijkheid en ideaal, van noodzakelijkheid en vrijheid, van komtemplatie en daad.’ In welke vormen die literatuur zich uiten zal? ‘Misschien zal zij, gelijk zij uit het naturalistisch proza de liefde tot de werkelijkheid, en uit de lyrische poezie de diepe kennis van het gemoed in zich zal opnemen, ook aansluiten bij hen in den vorm, maar ze van een nieuw gevoel vervullen. Of misschien zal zij, rondziende in het verleden naar levensvormen passend bij het hare, in de annalen eener opstrevende klasse, die als zij eenmaal stond aan den dageraad der vrijheid, iets vinden wat bij haar past en het omscheppen tot iets eigens. Wie weet; maar in welke vormen zij kome, zij zullen vol zijn van haar nieuwe leven, van nieuwe heroische schoonheid’...

Dat is de verwachting. Een blijmoedig en krachtig vertrouwen in de verwezenlijking van hunne idealen, dat men telkens bij de sociaal-democraten aantreft en dat hen staande houdt in zoo menigen strijd, spreekt ook uit deze bladzijden. Wel is er nog veel onduidelijks in; wel zou men de schrijfster uit de letterkunde van deze of van vroegere tijden een voorbeeld hebben willen zien kiezen van een literair kunstwerk, dat zij het ook slechts enkele van de voorwaarden verwezenlijkt die men aan de kunst der sociaal-democratie meent te moeten stellen, maar één ding is zeker: van litteraire kunst werd tot heden toe niets voortgebracht wat de partij als haar literatuur kan erkennen. ‘Zoo goed als niets wat wij proletarische kunst kunnen noemen’ - zoo staat er - ‘kan in de schaduw der beste burgerlijke staan; er is weinig wat den naam van kunst zelfs waard is, waarin de schoonheid niet vergeten werd om de strekking en waaraan de verbeelding niet voorbijging

zonder met haar greep de voorstelling te tillen tot boven de grenzen van propagandistisch geschrijf.'

Hoe dat te verklaren? Ten eerste door den gedrukten toestand waarin het proletariaat nog verkeert. Ten tweede door de macht der traditie; in het maatschappelijke gaat het proletariaat eigen wegen; in zijn smaak volgt het nog de burgerlijke traditie, maar vergrofd en verslapt; het houdt de kunst, die schijnbaar het dichtst bij haar staat, het democratische proza-naturalisme, voor z i j n kunst. En dan is er, volgens mevrouw Holst, nog een derde oorzaak, direct wortelend in het heerschende stelsel van voortbrenging: zooals de proletariër zich voor zijn lichamelijke behoeften, onder het heerschende stelsel, moet tevreden stellen met de goedkoopste, minst waardige producten, moet hij het ook voor zijn geestelijke behoeften doen; ook hier moet hij zich met surrogaten, met vierde en vijfde-rangsproducten voeden, met een spijs die langzaam werkend vergif is.

Zal de sociaal-democratie zich misschien moeten troosten met de gedachte dat het beter is schoonheid te doorleven zonder haar buiten zich te kunnen afbeelden dan andersom? De schrijfster gelooft het niet; zij wijst op één teeken, waardoor de hoop gewekt wordt dat 'het proletariaat misschien spoediger dan verwacht wordt de leiding ook in kunst in zijn handen zal nemen - langs andere dan de wegen die de burgerlijke kunst gaat.' En dat teeken ziet zij in de socialistische pers, die, naar de bewering van schrijfster, 'op dit oogenblik hoog boven de burgerlijke staat' en dat wel door hare innerlijke hoedanigheid: 'konsekwentie van beginsel, samenstemming dus tusschen woorden en handelingen, en kracht van uitdrukking dier beginselen, samenstemming tusschen gevoel en woord' - zaken, waarin, volgens Henriette Roland Holst, de burgerlijke pers jammerlijk te kort schiet ....

Zal de sociaal-democratie misschien langs den weg van de pers zich opheffen tot een nieuwe kunst 'en de bespreking van het dagelijksch gebeur omscheppen tot schoonheid?' Ik help het wenschen, omdat elke nieuwe vorm van schoonheid, waar hij ook zijn oorsprong neme, mij welkom moet zijn.

Voor mijn doel echter is het op het oogenblik genoeg, te weten dat sociaal-democraten als de auteur van dit geschrift - en ik verwacht dat mannen als Van der Goes en Gorter ook hierin aan

hare zijde zullen staan - niet gediend zijn van de quasi-socialistische literatuur; die in *De Jonge Gids* door Herman Heyermans en zijn trawanten gekweekt wordt.

Welke geschriften Henriette Roland Holst op het oog heeft, waar zij spreekt van werk ‘waaraan de verbeelding voorbijging, zonder met haar greep de voorstelling te tillen boven de grenzen van propagandistisch geschrijf,’ en of zij daaronder ook de romans begrijpt, geschreven met het kennelijk doel de partij te verdedigen en te verheerlijken, durf ik niet te zeggen.

Zeker is het dat, waar dergelijke geschriften, ook afgescheiden van hunne kunstwaarde, door hunne strekking bijzonder de aandacht trekken, het gevaar niet gering is dat wie de strekking toejuichen, als vanzelf en zonder er zich rekenschap van te geven, in hun oordeel over de letterkundige waarde van het boek een ongewone toegevendheid aan den dag leggen.

Met mevrouw Goekoop en Cornélie Huygens treedt Anna Kaulbach als ‘dritte im Bunde’ om in romanvorm de sociaal-democratische beginselen te helpen verbreiden.

De jonge schrijfster van *Levensdoel* is met loftuitingen overladen: men heeft van het boek gezegd dat er een glans van zuiverheid, van oprechtheid en zielseenvoud uit straalt, en van Anna Kaulbach dat zij een plaats verdient onder ‘de allerbeste Nederlandsche prozaschrijvers’ en de ‘zeer goede Nederlandsche romanciers’. Heeft ook hier soms ingenomenheid met de strekking het oordeel over het boek als kunstwerk bevangen?

Wat een dergelijk boek aantrekkelijk maakt is, dat men er het zelf-doorleefde in voelt kloppen. Het staat, als de geschiedenis van een modern jong meisje, midden in het leven van den huidigen dag, met zijn gelijkvloersheid en zijn beuzelingen, maar ook met zijn edelmoedige opwellingen en zijn zoeken naar het betrachten van sociale rechtvaardigheid.

De Ida Straathof uit *Levensdoel* is het jonge meisje met vage aspiratiën naar mooier gedachten, naar dieper aandoeningen dan er te vinden zijn in het alledaagsch huisgezin, waarin zij is opgegroeid tusschen den goedhartigen, gelijkmatig opgeruimden rechter in de Leidsche rechtbank en zijn vrouw, de vriendelijke, maar buiten haar huishouden in weinig belangstellende mevrouw Straat-

hof. Waar zal Ida Straathof die aspiratiën bevredigd vinden? Zij zoekt verstrooiing in uit-logeeren-gaan, buiten, te Bloemendaal bij haar schoolvriendin Jo Walders, waar buitenpartijtjes en flirtations aan de orde van den dag zijn, ‘een leven van weelde en genieten, zorgeloos, zonder denken bijna.’

Er volgt een engagement, dat afraakt, wanneer het haar blijkt dat Eduard Sterrens een oppervlakkige mooiprater is, van een grof zinnelijke natuur, niet in staat met haar mee te voelen. Een nieuwe logeerpartij, thans in den Haag, brengt Ida in een ander milieu en in aanraking met den broer van eene andere vriendin, met Rudolf Kester, een jongman, even ernstig en nobel van aard als Eduard Sterrens lichtzinnig en laag bij den grond was. Kester, die sedert kort overtuigd sociaal-democraat is geworden, en uit hetgeen Ida zich nu en dan in het gesprek over maatschappelijke toestanden laat ontvallen, bemerkt dat zij over het een en ander, zij 't nog vage, denkbeelden heeft die de zijne naderen, zet haar aan het lezen van geschriften over socialisme, waarin zij vele van de vragen die haar vaak niet met rust lieten, beantwoord ziet. Gesprekken met Kester, later ook de bestudeering van de werken der groote denkers doen het overige en Ida Straathof staat al spoedig als socialiste naast Rudolf Kester, bereid om met hem den strijd te aanvaarden die de wereld nader moet brengen tot den toekomststaat waarvan alleen zij heil verwachten.

Zal het tusschen die beiden een zuivere vriendschap blijven? Ida hoopt het; en wanneer Rudolf haar van liefde spreekt, dan is het haar een teleurstelling, als een verstoring van een illusie.

En dan - hoe het eigenlijk komt is niet duidelijk, maar is het ooit duidelijk hoe die dingen komen? - wanneer zij door blijft denken, dan, nadat Rudolf van een buitenlandsche reis is teruggekeerd, wordt zij toch gewaar, dat zij niet buiten hem kan, en zij van hem is gelijk hij van haar. Zoo vereenigen zich ten slotte deze beiden, hun leven vóór zich ziende, ‘als een lichtenden weg waarop zij samen gaan naar hetzelfde ideaal.’

Het is Anna Kaulbach in sommige hoofdstukken van haar boek gelukt, door hare wijze van voorstellen, door haar verhaaltrant, door het intiem-gevoelige van enkele belangrijke momenten uit het leven van haar heldin, te maken dat men naar haar luistert, zooals men luistert naar iemand die iets te vertellen heeft waarvan

hij vol is, dat hij zelf heeft meegeleefd en dat hem nog in alle bijzonderheden voor den geest staat. Dit geldt een gedeelte van haar werk. Maar er is een ander gedeelte dat daar ver beneden staat, en zich niet verheft boven het gewone maakwerk, waaraan onze roman- en novellen-litteratuur overrijk is.

Dat Ida een aangenomen kind is, wat zij zelf eerst laat te weten komt, dat zij een zuster heeft die den slechten weg is opgegaan en een oom die verver is, dat alles geeft een banaal romantisch tintje aan het verhaal en is op banaal romantische wijs met Ida's leven en hare levensbeschouwing in verband gebracht. Eigen innerlijke aandrang, eigen nadenken over de toestanden der hedendaagsche samenleving moeten Ida brengen tot wat zij haar levensdoel acht. De uiterlijke omstandigheid dat zij door hare geboorte tot den arbeidersstand behoort en uit proletariërsbloed gesproten is, kan daar geheel buiten blijven.

Is *Levensdoel* voor een deel een eigen-biographie, heeft de schrijfster zelf de socialistische levensopvatting tot de hare gemaakt, dan waag ik de onderstelling dat haar socialisme van jongen datum is. Waar toch de overige gedeelten van het levensdrama, dat wij hier te zien krijgen: het leven van Ida bij hare pleegouders, haar eerste verloving en hetgeen daarmee gepaard gaat, hare kennismaking met Rudolf en dan dat mooie tooneel tegen het eind, waar zij zelf haar liefde aan Rudolf bekent, tot dat intiem-gevoelige en doorleefde behooren waarvan ik reeds sprak, het gedeelte dat meer bijzonder het socialisme raakt, is vaag en oppervlakkig. Dat is nog niet verwerkt, nog niet in het leven ondergegaan. Men krijgt daarin beschouwingen en gesprekken te hooren die niet zóó als zij gevoeld en geobserveerd werden op het papier zijn gebracht, maar die uit de phraseologie van de partij zijn samengesteld. De anders zoo sympathieke Rudolf Kester declameert dan: ‘Je voelt je niet één met het groote streven der menschheid, je ziet niet den gang van de evolutie, die de tegenwoordige maatschappij onherroepelijk dringt naar de gemeenschap’, of, bij gelegenheid van een Wagnervoorstelling: ‘Ik hoor altijd in Wagner-muziek iets als den weerklank van den socialen strijd; 't is de muziek van de toekomst, van het ontwaakte strijdende proletariaat.’ Ook het door het veelvuldig gebruik versleten ‘menschwaardig bestaan’ moet in die redeneeringen nog herhaaldelijk dienst doen.

Anna Kaulbach moge een aangeboren schrijfsterstalent bezitten dat talent is nog niet in het tijdperk van zelfstandige ontwikkeling. Zij heeft gezien en opgemerkt en weet daarvan het een en ander zoo weer te geven, dat het als eigen werk de aandacht verdient; maar voor een goed deel ligt haar wijze van voorstellen en van zeggen nog in de windselen van de conventie en gebruikt zij, beschrijvend, betoogend of dramatiseerend, vluchtig en oppervlakkig, zonder na te denken en zonder te kiezen, de eerste de beste uitdrukking, den eersten den besten zinvorm die haar in de ooren is blijven hangen of onder de pen komt. Aan hare oprechtheid, aan den adel van hare levensopvatting, aan haar fijn gevoel behoeft niet getwijfeld te worden, wel, voorshands, aan haar macht over den vorm, aan haar talent van compositie, aan de fijnheid van haar gehoor voor taal.

Eer zij een der allerbeste Nederlandsche prozaschrijvers en een der zeer goede Nederlandsche romanciers verdient te heeten, waarvoor men haar nu reeds heeft willen laten doorgaan, zal zij die studiën van het leven en van de kunst hebben te maken, die alleen in staat zijn de begaafde dillettante van thans tot een ernstige kunstenares te doen rijpen.

Muzikaal overzicht.

Adolphe Appia. Die Musik und die Inscenirung. (Aus dem Französischen übersetzt. München, Verlagsanstalt F. Bruckmann A.G. 1899.)

Wij weten, dat de groote hervorming, die in onzen tijd op dramatisch-muzikaal gebied is te weeg gebracht, en vooral de werken, waarin ons die hervorming het meest onmiddellijk werd geopenbaard, tot tal van uitleggingen aanleiding hebben gegeven, welke ten doel hadden, de daad van den meester òf te verkleinen òf te verheffen.

Ook in bovengenoemd boek houdt de schrijver ons met het woord-toondrama bezig, maar in anderen zin dan wij tot nu toe gewoon zijn. Ik geloof althans niet, dat er tot dusver iemand geweest is, die bedoeld drama uit hetzelfde oogpunt als deze Fransche aestheticus beschouwd heeft en daarbij van de denkbeelden, die hij zich dienaangaande vormde, op zoo degelijke en uitvoerige wijze rekenschap heeft weten te geven.

Het is in elk geval een studie, die zeer interessant is en achting afdwingt, ook al kan men zich met veel, wat daarin voorkomt, niet vereenigen. Het is goed, dat het muziek-drama (of hoe men het noemen wil) ook eens uit het oogpunt van *mise en scène* degelijk bezien wordt. Wat men op dit gebied te aanschouwen krijgt, is dikwerf van dien aard, dat het schijnt, alsof met alle regelen van aesthetica en logica gespot wordt, of wel gevoel voor het schoone geheel ontbreekt. Appia is een groot bewonderaar van Wagner, maar, volgens hem, is er één gebrek in de dramatische scheppingen van den meester, en wel een gebrek aan evenwicht tusschen de

verschillende factoren, welke voor theatrale opvoering van die werken noodig zijn.

De aanwending der muziek op het drama, zooals Wagner ons die geopenbaard heeft, bracht een volslagen verandering te weeg in die elementen van uitdrukking, welke geheel en onmiddellijk in de macht van den dramaticus liggen, namelijk de *muziek* en het *woord*. Daarentegen bleef de *mise en scène* in den ban der conventie en vormde door haar realistisch karakter een scherpen wanklank met het ideale van woord en toon. Daardoor wordt de harmonie verstoord en worden wij ongeschikt om het kunstwerk voldoende in ons op te nemen.

Vanwaar die belemmering?

Volgens den schrijver vloeit zij voort uit het wezen van den Germaanschen geest, die zich ook in dit opzicht sterk van dien van het Latijnsche ras onderscheidt. Hij beroept zich op Wagner's eigen woorden en zegt: ‘Der Deutsche baut von innen’. Voor den Duitschen kunstenaar is de vorm niet het *doel*, maar iets, dat hij voorhanden vindt om het te gebruiken voor de uitdrukking van hetgeen er in zijn eigen ziel omgaat. Is deze uitdrukking schoon, zoo ligt de reden daarvan juist daarin, dat haar objekt van *dien* aard is, dat alleen *zulk* een vorm het kon uitdrukken. Wagner heeft het bewezen. Daarom is dan ook het woord-toondrama het meest Duitsche kunstwerk.

Maar in dit drama staat alleen de poëtisch-muzikale tekst (d.w.z. woord en toon) onvoorwaardelijk in de macht en onder den onbeperkten persoonlijken invloed van den dichter. Ten opzichte van het daaruit voortvloeiende tooneelbeeld daarentegen is dit niet het geval en dientengevolge eischt dit een geheel andere kennis en ervaring dan de behandeling van spreek- en muziektaal. Hier moet de ontwikkeling van het gevoel voor *vorm* de onmisbare factor zijn om de muziek tot haar volle recht te doen komen, en wat de dichter ons zoo bewonderenswaardig in de ooren heeft laten klinken, dat moet hij ons ook voor de oogen weten te tooveren.

Nu beweert de schrijver, dat de Duitsche kunstenaar de laatstbedoelde kunst niet verstaat, en zelfs van Wagner zegt hij, dat dit zoo volkomen idealistisch geäarde genie *niet* idealistisch was, waar het de *mise en scène* zijner dramatische werken betrof. Wagner gevoelde, dat de wijze van in scène zetten zijner drama's (regie,

decoratief enz.) van de hoogste beteekenis was, en het Bayreuther ‘Festspielhaus’ legt er getuigenis van af, hoeveel gewicht hij daaraan hechtte. Maar hij heeft voor de opvoering zijner werken de tegenwoordig gebruikelijke *mise en scène* gebezigd, en deze is, wegens haar realistisch karakter, onvereenigbaar met de ideale uitdrukkingsmiddelen (dichtkunst en muziek), die in het woord-toondrama worden aangewend. Dat niettemin Wagner's drama's op het tooneel zulk een groote uitwerking hebben, komt voort uit de enorme kracht van zijn genie. Zij echter, die in zijne voetstappen willen treden, moeten, indien zij willen slagen, er op bedacht zijn, dat geen enkele factor voor de opvoering van een muziekdrama een ondergeschikten rang bekleede, waardoor de volle uitwerking van het drama op den toehoorder en toeschouwer zou gemist worden. De *mise en scène* moet evenzeer een middel van uitdrukking zijn als de overige elementen voor de opvoering van het drama. En moge dan al de muzikale intensiteit bij de navolgers van Wagner lang zoo groot niet zijn als bij den meester, dan zal de voorstelling van het drama gewonnen hebben, doordat aan de *mise en scène* een betere rol is toebedeeld.

Om dat echter te verkrijgen, moet - zegt de heer Appia - het gevoel voor vorm, de kunst om te zien, bij den Duitscher in andere richting ontwikkeld worden en hij niet langer den vorm beschouwen als iets, wat hij toevallig voorhanden vindt om het te gebruiken voor de uitdrukking van hetgeen er in zijn eigen ziel omgaat, en de kunstenaar van Latijnsch ras moet hem daarin helpen. Er moet een soort van ruil geschieden tusschen het Germaansche en het Latijnsche ras. De Latijner, wien het in de eerste plaats om den vorm te doen is, zal moeten trachten, den Germaan een beter gevoel voor vorm in te prenten en daarentegen den diepen geest, die in het Duitsche muziekdrama ligt, in zich op te nemen en met *zijn* begrip van vorm in overeenstemming te brengen. Daardoor zal hij leeren begrijpen, dat de vorm in de harmonie van het geheel moet opgaan, en daar hij den vorm reeds meesterlijk beheerscht, zal het hem des te beter mogelijk zijn, uit te vinden, welke elementen hij moet opofferen, om dat hoogere beginsel te kunnen volgen.

De schrijver wil daarmede niet zeggen, dat voor den kunstenaar van Latijnsch ras het ‘Duitsche drama’ het doel moet zijn en voor

den Germaan de ‘harmonie in den vorm’. Beide rassen behouden hun wezen; alleen zijn zij beide rijker geworden, doordat de een van den ander iets geleend heeft.

De *mise en scène* moet, evenals alle andere elementen der opvoering van het muziekdrama, een middel van uitdrukking zijn (evengoed als tekst en muziek), en niet beschouwd worden als een handeling, die onderworpen is aan alle wisselvalligheden van den smaak, zoodat een en hetzelfde drama, naar gelang van plaats en tijd, op verschillende wijzen aanschouwelijk voorgesteld kan worden.

Dit is het stelsel van den heer Appia. Geen conventie dus, maar de *mise en scène* moet in innig verband staan met het drama.

Hij heldert dit door enkele voorbeelden uit Wagner's drama's op, waarvan ik dat omtrent *Tristan und Isolde* hier wensch weer te geven.

De schrijver stelt voorop, dat genoemd drama in de hoogste mate een eenvoudige *mise en scène* eischt.

In het eerste bedrijf wordt het conflict voorgesteld, hetwelk het drama in de beide volgende bedrijven tot een innerlijke handeling maakt. Hier staan wij nog in de buitenwereld en kan alles in harde kleuren afgeschilderd worden. Evenwel moet daarin nog uitgedrukt worden, dat die buitenwereld toch eigenlijk een schouwspel is, dat door de beide helden van het drama kan worden verloochend.

Isolde tracht in het binnenste van de tent, die op het schip voor haar is ingericht, de werkelijkheid, die haar afgrijzen inboezemt, te ontvluchten. Een echo uit dat gehate leven treft haar oor. Buiten zich zelve springt zij op; het lied van den jongen matroos treft haar als een persoonlijke beleediging. Het leugenachtige van den toestand, waarin zij zich bevindt, drukt haar; zij kan het in de gesloten tent niet langer uithouden; op haar bevel worden de gordijnen van de tent geopend.

De vrije lucht, door een frisschen wind verlevendigd, stroomt binnen. Isolde houdt onafgebroken den blik gevestigd op dat schitterende licht, dat voor haar niets anders meer is dan een licht, dat Tristan's verraad begunstigt en rechtvaardigt. Hij, de held, laat haar door zijn tegenwoordigheid de werkelijkheid der wereld gevoelen; vast ziet zij hem aan. Doch weldra kan zij deze

passieve houding niet meer verdragen, en daar zij geen kans ziet om dat schouwspel te ontvluchten, wil zij er zelf aan deel nemen. Het conflict nadert dreigend. Isolde moet er zich zwijgend en machteloos aan overgeven. De gordijnen der tent worden eindelijk weder gesloten.

De muziek scheen tegenover die werkelijkheid te verstommen, alsof zij niet wist, wat met al dien glans aan te vangen. Thans, in de intieme, gesloten ruimte der tent kan zij vrij uitstroomen. Wel slaat het gedruisch van het werkelijke leven een enkele maal als in woeste golven tegen de wanden (gezang van het scheepsvolk); maar wat komt het er op aan? - De gordijnen zullen niet weder geopend worden, voor en aleer Tristan en Isolde de werkelijkheid van dat schouwspel verloochend hebben; en dan zal de dwang om te handelen, oogenblikkelijk te handelen, alleen een smartkreet van het hoogste lijden ontwringen; zij zullen echter geen bewustheid meer hebben van de groote beteekenis hunner daad.

De gordijnen van Isolde's tent vormen dus in den vollen zin van het woord de afscheiding tusschen het *schouwspel* van het leven der buitenwereld en de *uitdrukking* van het innerlijk leven. Het conflict, dat de handeling van het drama vormt, wordt hier geheel onmiddellijk voor ons oog belichaamd, en wel op plastische, door de dramatische uitdrukking volkomen gerechtvaardigde wijze. De regisseur heeft dus slechts tot taak, de beide bedoelde gedeelten van het tooneel voldoende met elkander te doen contrasteeren en door aanwending van de meest expressieve zijner hulpmiddelen dit bewonderenswaardigste gedeelte van het drama tot zijn volle recht te doen komen.

In de tent van Isolde, die gedurende het grootste gedeelte van het bedrijf alleen het tooneel vormt, gaat niets om, wat niet geschikt zou zijn om het innerlijke leven van het drama uit te drukken. Brangäne heeft wel de klassieke rol der ‘vertrouwde’, maar deze rol wordt door de muziek tot een andere gemaakt. Zij is niet meer, zooals anders, een noodhulp, die het midden houdt tusschen de onwaarschijnlijkheid van een al te uitgebreiden monoloog en een al te vertrouwelijke mededeelzaamheid tusschen de hoofdpersonen van het stuk; de muziek maakt haar tot een persoon, wier beteekenis die van een vertrouwde, als zooeven bedoeld werd, ver overtreft. De tegenwoordigheid van Brangäne is derhalve goed

gerechtvaardigd op deze plaats, die aan de uitdrukking van het zielsleven gewijd is.

De verlichting van dit gedeelte van het tooneel moet zeer gelijkvormig zijn en zoo, dat zij geen schadvw werpt. Intusschen moet het voetlicht, ofschoon slechts in uiterst geringe mate aangewend, voldoende zijn om de uitdrukking op de gelaatstrekken der vertolkers van het drama goed te kunnen onderscheiden. De verlichting van het gedeelte van het schip buiten de tent moet bijzonder sterk zijn, en, door het werpen van verschillende schaduwen, in tegenstelling met de ruimte *in* de tent, aan de situatie zooveel mogelijk den schijn van werkelijkheid geven. Wat de meubelen en andere voorwerpen betreft, die zich in de tent bevinden en absoluut praktikabel moeten zijn, zoo moeten deze in dier voege verlicht worden, dat men er zooveel mogelijk slechts de omtrekken van ziet. Buiten de tent moet het licht zoo vallen en het decoratief zoo praktikabel wezen, dat samensmelting der personen met het tooneelbeeld mogelijk is.

Worden al deze voorwaarden vervuld, dan is het verder onverschillig, hoe dit beeld wordt samengesteld. Uit die voorwaarden vloeien echter enkele noodzakelijkheden voort. Zoo mogen o.a. de zee en de lucht niet zichtbaar zijn, wanneer de tentgordijnen gesloten zijn. En wanneer in het begin van het bedrijf Brangäne een tip van het tentdoek opheft om over boord te kijken, mag de toeschouwer slechts een uiterst klein stuk van den horizont zien en het gevoel van vrije lucht alleen verkrijgen door het schelle licht, dat tot aan de voeten van Brangäne doordringt, maar niet diep genoeg om op den bodem der tent een slagschaduw te werpen. De plaats der handeling kan men gemakkelijk door eenige lijnen, die het karakter van touwwerk hebben, aanduiden. De tekst geeft overigens den toestand zoo duidelijk aan, dat opeenhooping van scheepsattributen niet anders zou zijn dan een nakauwen van den tekst. Toch wordt hiertegen dikwerf gezondigd.

Wanneer de tentgordijnen voor de eerste maal geopend worden, mag het van buiten komende licht den ingang der tent niet overschrijden. Worden zij ten tweedenmale geopend, dan is dat licht minder schel (want de namiddag is bijna ten einde) doch valt schuiner. Het valt tot aan den voorgrond en werpt de slagschaduwen der personen naar het publiek toe. Het karakteristieke van

het decoratief moet verdwijnen en de aandacht moet zich alleen concentreeren op de personen in de tent en diegenen, die daarbuiten op de komst des Konings wachten. Van eerstbedoelden (vooral Tristan en Isolde) ziet het publiek slechts de silhouetten, daar zij door een van den achtergrond schuin op hen vallenden lichtstraal getroffen worden. Laatstbedoelden vormen, daar zij niet onmiddellijk tusschen het licht en den toeschouwer geplaatst zijn, veel scheller verlichte groepen.

In het tweede bedrijf moet het decoratief zoo eenvoudig mogelijk zijn en de verlichting een uiterst geringe rol spelen.

Wanneer Isolde het tooneel betreedt, ziet zij alleen twee dingen: de afwezigheid van Tristan en de fakkel, die de reden van deze afwezigheid aanduidt. De zachte zomernacht in het door hoog geboomte beschaduwde park heeft haar formeele beteekenis voor Isolde verloren. Het licht, dat nog in de verte schemert, beteekent voor haar niets anders dan de wreede *ruimte*, die haar van Tristan scheidt. En ook de fakkel heeft die beteekenis; zij is een teeken, dat den persoon, dien zij lief heeft, van haar verwijderd houdt.

Door die fakkel uit te dooven, ruimt Isolde de hindernis uit den weg, vernietigt de vijandige ruimte en laat den tijd stil staan. Eindelijk is alles volbracht: tijd, ruimte, de dreigende fakkel - alles is in het niet verzonken! Er is niets meer voorhanden, want Tristan is in Isolde's armen.

De tijd, die niet meer *is*, behoudt echter voor ons, het publiek, een *fictieven* duur: de *Muziek*. - Maar hoe is het met de ruimte? Wat wordt daarvan voor ons, die niet den doodsdrank gedronken hebben?

Evenals de helden zelf, willen wij verder niets meer zien en zien ook niets meer dan hun samenzijn. Wat in hunne zielen brandt, schijnt voor ons, evenals voor hen, van veel meer beteekenis te zijn dan hunne uiterlijke gedaante, en de Muziek trekt ons hoe langer hoe meer in die geheimzinnige wereld, waarin zij voor eeuwig vereenigd worden. - Slechts één ding hindert ons: *wij zien de beide helden nog*. Wij hebben het treurige voorrecht, diegenen te *aanschouwen*, die eigenlijk niet meer *zijn*, en als aan het einde van het bedrijf de harde wereld de minnenden aan hun zaligen toestand komt ontrukken, hebben wij het gevoel, alsof wij haar medeschuldigen zijn.

Hoe zal men nu door de *mise en scène* kunnen te weeg brengen, dat de toeschouwer gedurende dit bedrijf met de hoofdpersonen van het drama geheel kan medeleven, zonder door iets anders, hoe ook genaamd, te worden afgeleid? - Dit zou op de volgende wijze kunnen geschieden.

Na opening van het tooneelgordijn is het eerste waarop ons oog valt, een groote fakkel als middelpunt der scène. De tamelijk beperkte tooneelruimte is zoodanig verlicht, dat de personen duidelijk te herkennen zijn, zonder dat evenwel de glans der fakkel daardoor verdoofd wordt, en vooral zonder dat daardoor de slagschaduwen weggenomen worden die door den schijn der fakkel ontstaan.

De vormen, waardoor de tooneelruimte bepaald en begrensd wordt, zijn slechts onduidelijk waar te nemen. Een of twee nauwelijks bemerkbare lijnen van het decoratief duiden de boomen aan.

Van lieverlede gewent het oog zich aan dit schouwspel. Langzamerhand ontwaart het tamelijk duidelijk den omtrek van een gebouw, en daarvóór een terras. Gedurende het geheele eerste tooneel (Isolde - Brangäne) blijven de personen op dit terras en tusschen hen en den voorgrond ziet men flauw een lager terras. Wanneer Isolde de fakkel uitgedoofd heeft, wordt het geheele tooneel in een klaarduister gehuld, waarin de blik dringt, zonder door een lijn of eenig voorwerp gehinderd te worden.

Als Isolde Tristan te gemoet vliegt, verdwijnt zij als het ware in de duisternis, hetgeen den indruk van diepten, dien ons de rechter helft van de tooneelruimte reeds gegeven heeft, nog aanmerkelijk versterkt.

Gedurende de eerste verrukking van het wederzien blijven zij op het terras, en wanneer zij op het toppunt van verrukking zijn gekomen (bij het woord ‘Mein’! zie bladz. 112 Klavierauszug, kleine uitgave, bij het fortissimo van het orkest) zien wij, hoe zij ons naderbij komen. Bijna onmerkbaar verlaten zij de hoogte van het terras en komen langs een afdalend pad op een tweede verhoogd gedeelte, dat dichter bij den voorgrond van het tooneel ligt. Dit verhoogde gedeelte, bedoeld pad en een ander pad dat naar den voorgrond leidt, vormen een bewegelijk terrein voor de volgende scène, waarin Tristan en Isolde in gloeiende taal elkander hunne gevoelens mededeelen.

En dan, wanneer hun verlangen op die wijze voldoende gestild is en slechts één gedachte hen bezielt (bladz. 136-137 van den bedoelden Klavierauszug), komen zij eindelijk op den voorgrond waar - wij bemerken het eerst thans - een rustbank hen wacht. Het geheimzinnige, schemerachtige verbreidt zich nog meer over de tooneelruimte; hoe donkerder de achtergrond van het tooneel wordt, hoe meer het gebouw en het andere massieve verdwijnen, en zelfs de oneffenheden van den grond worden aan het oog onttrokken.

Komt het van den indruk, dien de door den schijn der fakkel gevormde slagschaduwen bij ons gewekt hebben, of komt het daarvandaan dat ons oog den weg gevolgd heeft, dien Tristan en Isolde kort te voren afgelegd hebben - hoe het zij, wij gevoelen, hoe de beide minnenden door het geheimzinnige ontvangen worden. Gedurende Brangäne's gezang neemt het licht nog meer af; de lichaamsvormen der personen hebben voor ons geen duidelijke omtrekken meer. Eindelijk ontwaakt de stroom van den hartstocht opnieuw; hij groeit aan en dreigt door zijn bruisend geweld elk scenisch schouwspel onmogelijk te maken. Plotseling echter (Klavierauszug bladz. 162, bij het eerste *ff* van het orkest) wordt ter rechterzijde van den achtergrond een vaal licht zichtbaar. Koning Marke en zijn gevolg treden haastig op. Langzaam, koud, kleurloos breekt de dag aan. Het oog begint zich rekenschap te geven van de opstelling van het decoratief en het daarop geschilderde, dat in zijn volle hardheid zichtbaar wordt; en - met groote zelfbeheersching wil Tristan zich nog eenmaal onder de ‘levenden’ rangschikken, door Melot, die hem bij den Koning verraden heeft, tot een tweegevecht uit te dagen.

In het koude, kleurlooze décor blijft maar één plaats van het morgenlicht verschoond en in het duister, namelijk: de rustbank aan den voet van het terras.

Bij het in scène zetten van het tweede bedrijf speelt door het praktikabele gedeelte van den tooneelbodem de *opstelling* de hoofdrol. Zonder twijfel mòet de *verlichting* dit terrein in een gunstig licht zetten, evengoed als het gewilde onbeteekenende der decoraties eerst door haar beteekenis krijgt. Ten opzichte van vertolkers van het drama op het tooneel echter speelt de verlichting in zekeren zin een negatieve rol. In het derde bedrijf daarentegen

draagt de *verlichting* al de kosten der *mise en scène*; de opstelling van het décor staat eenig en alleen in haar dienst en de schilderkunst blijft beperkt tot datgene wat haar door de opstelling wordt vrijgelaten.

Tristan weet bij zijn ontwaken in het eerst niet, waar hij zich bevindt; als men het hem zegt, verstaat hij het niet. De naam van den burcht, die hem toebehoort, laat hem volkomen onverschillig. De treurige wijze (van den herder) die hem gewekt heeft, geeft hem niet de minste aanduiding.

Als hij tracht uit te drukken hetgeen hij gevoelt, is hij zich slechts twee dingen bewust, namelijk een waarneming van licht, die hem onrustig maakt en hem doet lijden, en een gevoel van duisternis, dat hem ontsnapt en waarnaar hij verlangt. Hij verbindt Isolde met die twee waarnemingen, wijl door zijn ontwaken Isolde aan den dag teruggegeven is. In dit verblindende daglicht moet hij haar ‘zoeken, zien, vinden’, en toch is het deze dag, die hem, evenals de dreigende fakkel in het tweede bedrijf, van haar verwijderd houdt.

Als hij verneemt, dat zij komt, ja dat zij reeds in de nabijheid is, verkrijgt de burcht eensklaps een recht van bestaan voor hem; die burcht staat hoog boven de zee en men kan dus vandaar uit aan den horizont het schip zien, waarop Isolde is. In zijn koortsachtig verlangen neemt dit begrip vorm aan: Tristan, die van zijn lijdensbed af niet eens de zee kan zien, hij ziet het schip.

Thans spreekt de wijze, die hem gewekt heeft, duidelijker tot hem dan wanneer hij gezien had.

Het verlangen echter blijft levendig. De koorts maakt het nog heviger; geen mogelijkheid op verlichting, op genezing. Op het toppunt van vertwijfeling gekomen, verliest Tristan wederom het bewustzijn.

Maar niet de algemeene treurige klacht wekt hem daaruit, en ook niet het vijandige daglicht. Neen; uit de diepte van den nacht drong een wonderschoone lichtstraal tot hem door: Isolde is nabij, zij is er.

De verzengende zon, het bloed der wonde, dat zijn nu veeleer aankondigingen van vreugde, die den burcht overstroomen. Zij, die zijn wond voor eeuwig sluiten zal, zij komt, hij hoort haar stem. Doch om haar tegemoet te gaan, moet de fakkel gedoofd worden. Tristan wankelt en valt levenloos in Isolde's armen.

Het schoone daglicht, dat voor de minnenden het grootste bedrog geweest is, zinkt langzaam in de zee en werpt nog haar laatsten schijn als een bloedigen stralenkrans op de nu werkelijk vereenigde helden.

De rol, die de verlichting in dit bedrijf te spelen heeft, is derhalve duidelijk aangegeven. Zoolang het licht slechts een lijdenselement voor Tristan is, mag hij daardoor niet onmiddellijk getroffen worden. Zoodra hij echter in staat is, het geheel in zich op te nemen en met zalige visioenen samen te smelten, verlicht het zijn gelaat.

Daarin bestaat de geheele taak van hem, die het drama in scène zet, en dit alleen bepaalt de wijze, waarop het décor geschilderd en opgesteld wordt.

Om het bedoelde effect te verkrijgen, is het noodzakelijk, het licht zeer te beperken en daarentegen voor de schaduw veel ruimte over te laten. Onder deze verhoudingen zou het schijnen, alsof het er nu niet op aankomt op welke wijze men het tooneel inricht. Dit is echter niet het geval; alles, wat strekken kan om de verlichting tot haar recht te doen komen, moet ernstig overwogen worden, en in de eerste plaats moet al het decoratie-materiaal daartoe medewerken.

Evenals men een zieke met een wand omgeeft, die hem beschut, zoo moeten de gebouwen, waaruit de burcht bestaat, de linkerzijde en den achtergrond van het tooneel afsluiten en van daaruit in zachte lijnen naar rechts uitloopen. De eerste coulissen rechts stellen als het ware het andere einde van den beschuttenden wand voor, zoodat het schijnt, alsof men enkele deelen daarvan er uitgenomen had, opdat het tooneel voor het publiek zichtbaar zou kunnen zijn. De beide einden van den wand laten een opening vrij, waardoor men een ruim uitzicht op de zee heeft en zijn van onderen door een muur verbonden.

Aan deze constructie heeft men nog maar het allernoodzakelijkste toe te voegen, om de soffieten te dekken en de schaduw, die over den hof van den burcht hangt, voor het publiek begrijpelijk te maken.

Om echter aan de speling van het licht op den bodem van het tooneel leven te geven, moet het praktikabele décor op de volgende wijze worden aangebracht:

De voet van den muur ter linkerzijde van het tooneel is over zijn geheele lengte van een schoormuur voorzien, die hem een levendiger aanzien geeft, zonder hem evenwel van zijn eenvoud te berooven. Van de basis van dezen schoormuur af gerekend, helt

de bodem eenigszins naar beneden, wordt dan weder hooger en vormt de wortels van den machtigen boom, waaronder Tristan ligt.

Van deze wortels af daalt het terrein weder, doch nu veel dieper, zoodat tusschen den boom en den muur rechts een enge weg zichtbaar is, die schijnbaar door schreden is uitgehold - een weg, die van de deur in den achtergrond tot aan den voorgrond leidt. Het binnengedeelte van den muur, die aan de zijde der zee staat, is ook eenigszins verhoogd. Door deze manier van opstelling maakt men het tooneel tot een van links naar rechts afdalende vlakte, zoodat het van de rechterzijde komende en steeds schuiner invallende licht ten slotte den voet van den schoormuur raakt.

Vooral moet bijzondere zorg besteed worden aan alles, wat van de helderheid der lucht afsteekt, daar de lijst, die het heldere uitzicht op de zee omsluit, zoo eenvoudig mogelijk moet zijn. Het hooggelegen punt, vanwaar uit Kurwenal den horizont onderzoeken kan, moet ter rechterzijde van het tooneel in het deel van den muur aangebracht worden, dat de eerste coulissen afsluit, en wel zoo, dat het de eenvormige lijn van het décor niet voelbaar breekt, opdat de silhouette van Kurwenal altijd duidelijk waarneembaar blijve, Het spreekt vanzelf, dat voor het publiek van de zee niets te zien is, dat tusschen zee en lucht niets mag te zien zijn, en dat de lucht wolkenloos en blauw moet wezen.

In overeenstemming met de natuurlijke werking van het licht, ligt Tristan tegenover de opening, die uitzicht geeft op de lucht, en wel van zoo weing mogelijk bijwerk omgeven; want praktikabele voorwerpen zouden een in zoo groote omtrekken aangegeven décor maar nadeel aanbrengen. Kurwenal heeft een mantel uitgebreid tusschen de boomwortels, die het meest uit den grond steken, en Tristan daarop nedergelegd. Op dit geïmproviseerde en ter nauwernood zichtbare rustbed ligt de gewonde uitgestrekt.

Op deze wijze heeft de heer Appia een schets gegeven van hetgeen naar *zijne* meening noodig zou zijn om bij eene opvoering van Wagner's *Tristan* ook uit het oogpunt van *mise en scène* het drama geheel tot zijn recht te doen komen, en ditzelfde heeft hij ook ten aanzien van den *Ring* gedaan, daarbij zijne uiteenzettingen door enkele teekeningen ophelderende.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 September.

Stormen.

Met een zuiver geweten en een zuiveren hemel zullen wij zeker het nieuwe eeuwjaar niet binnenvallen. De kans lijkt verkeken. Er is krijgsgerucht, en, wat nog erger is, er heerscht een vieze lucht.

Lijken aan boord? -

Ja, ik geloof dat er bijna geen volk is of het voert een lijk mee onder zijn reisbagage, en kan het niet kwijt worden eer het den nieuwen tijd intreedt.

September had nog veel kunnen goedmaken, maar September heeft niet gewild.

Bedroevend terugzicht op de maand, en sombere uitkijk.

Ik denk nu aan den afloop van het proces in Rennes.

Was het niet alsof de atmosfeer in de rechtzaal hoe langer hoe benauwder werd, naarmate de zaak vorderde? Men had, integendeel, eerst gehoopt dat het proces zou dienen om den toestand op te klaren, en om een soort inleiding te wezen tot een wedergeboorte van den Franschen geest. Met al de spanning van den laatsten tijd, en, laat er mij bijvoegen, met het leed en de wan-

hoop die de harten van enkelen hadden bekneld en gereten, was toch zoo'n vernieuwing van de stemming eener natie niet te duur betaald geweest. Dit grootere zou het groote verdriet hebben uitgewischt.

Maar neen, de officieele leugen week geen pas terug, zij hield haar colonnes aaneengesloten en haar rug gedekt, bereid tot den aanval met al de brutaliteit van een krijgerskaste en tegelijk met den geniepigen laster van een huichelaarstroep. - Tegen een bloedeloos slachtoffer. - En nooit was ze ontmoedigd, de officieele leugen of haar nietigheid al ontdekt werd, ze ging voort, tot het laatste toe, met het stalen, onbeschaamde, ongebogen voorhoofd de rechters en de opinie te overweldigen.

Het was een daemonisch pogen; en men voelde hoe, achter de armée van valsche getuigen aan, de macht der duisternis de rechtzaal binnentrok en haar ruimte ging vullen.

Daartegenover werd de verdediging van den beklaagde ten slotte bepaald tot het pleidooi van Demange: Laat Dreyfus los en wij zullen de generaals eeren en aan Henry op onze kosten een aureool verschaffen.

Dubbelzinnig was dan het vonnis, dubbelzinnig de gratie daarna aan den veroordeelde geschonken. Er mocht ook, in het heele beloop van de zaak, niets waarlijk edelmoedigs van den kant der vervolgers en der regeering voorkomen, - niet één helder eenvoudig woord om de loom drukkende atmosfeer op te frisschen.

Zoo wordt het beste in de volksziel gesmoord. En tot haar loon, wat heeft de regeering van het land? De belachelijkheid der belegering, dagen - wekenlang, van een couranten-drukkerij, en den vaudeville-ernst van een hoogverraads-vervolgingsvertoon, waarbij de samenzweerders voorgesteld worden door sportliefhebbers - aanhangers van het royalisme-sport.

Maar het verdriet en de ergernis over dit ‘incident’ in het leven van een natie, worden overstemd door het gewicht van gebeurtenissen die den ondergang van een volk en het verval van een stuk werelddeel mee kunnen sleepen.

Laat ons over het geschil tusschen Engeland en de Zuid-Afrikaansche Republiek elkander wel verstaan.

Wanneer het er voor Engeland om te doen was zich voor goed

van zijn suprematie in Zuid-Afrika te verzekeren, en te zorgen dat de rijkste landen van die streek onder zijn direct bestuur kwamen, dan zouden wij moeten toegeven dat de prijs een oorlog waard was; en wij zijn waarlijk in de laatste jaren niet verwend gewòrden door de omstandigheid dat een zuiver rechtsgevoel de naties tot den oorlog leidde. Deze krijg zou dan kunnen passeeren met de overigen, en hij zou toch nog heel verschillend in zijn aard zijn van dien tusschen Amerika en Spanje, omdat de wederzijdsche machtsverhouding meer gelijk is, want 60.000 man Engelschen tegenover 30,000 Boeren - la partie est égale; en zelfs de langste beurs komt aan een eind.

Nu vormen de Boeren echter een noodzakelijk bestanddeel van Zuid-Afrika; zij kunnen als kolonisten van het land niet gemist worden. Evenmin als de Engelschen die het actieve element vertegenwoordigen. Op hun samenwerking berust de toekomst van Zuid-Afrika. Ieder ernstig man is het daarmee eens, en een oorlog tusschen Engeland en de Transvaal met zijn bondgenooten kan alleen voor beide partijen noodlottig zijn: voor Engeland omdat zijn krachten worden verlamd, voor de Zuid-Afrikaansche Republiek omdat zij in alle geval door een krijg voor lange en lange jaren geruïneerd zal zijn.

Hierin ligt juist het bedenkelijke van het tegenwoordige geval, dat de regeeringspartij in Engeland zich voor wil doen als een bevorderaar van de eendracht in Afrika, en dat het 't laat voorkomen alsof 't hier de quaestie gold van een vertegenwoordiging der Uitlanders in den Volksraad der Zuid-Afrikaansche Republiek; want, meent men, door de parlementaire discussie zouden de grieven vanzelf tot een eind gebracht worden.

Maar dit is tastbare huichelarij. De regeering van de Zuid-Afrikaansche Republiek moet zelf weten wanneer en op welke voorwaarden zij wil overgaan tot het toestaan der vertegenwoordiging van de Uitlanders. Een inmenging van buiten af in dit organisme doodt zijn levensbeginsel.

Hoe heeft Engeland zelf niet geleden aan zijn Iersche afgevaardigden, gesteund door geldelijke bijdragen en hulp uit de Vereenigde, Staten van Amerika! En zoo'n jonge staat als de Transvaal zou de inmenging kunnen verdragen.

Engeland heeft het recht niet zulke eischen te stellen (in alle

geval niet zonder er iets voor terug te geven), en het verderft en vergiftigt het principe van samenwerking door het eigenwillig in dien geest op te vatten.

Het is weer de heerschappij van de officieele leugen, en men ziet onder het masker van liberaliteit het gezicht van de grootkapitalisten doorgluren die de goudmijnen van den Rand geheel in hun macht willen krijgen, en voor dat doel de toekomst van Zuid-Afrika en desnoods van Engeland zouden opofferen.

Maar de steen van den oorlog is al aan 't rollen gebracht. Is er nog een hand die hem tot staan kan brengen? is er een staatsman in Engeland te vinden die het tegenwicht van zijn persoonlijkheid tegen het aandringen van de oorlogspartij, hier en ginds, kan stellen?

Het is de tijd, de hoogste tijd, wanneer hij niet al voorbij is.

Gewichtig oogenblik waarin wij verkeeren. En geen volk, machtig en groot genoeg om een luid sprekend geweten te hebben, welks geweten zuiver is.

In de Vereenigde Staten bereidt zich ook een strijd voor tusschen groot-kapitaal en ander bezit met de praeparatieven voor de presidentsverkiezing van het volgend jaar; en op den rug van de arme inwoners der Philippijnen wordt daar thans voor de kans gevochten dat Mac Kinley, de leidzame volgeling van de groot-kapitalisten, tot president voor een tweede periode van vier jaar wordt herbenoemd.

Alles hangt samen op de wereld tegenwoordig, de vrienden geven elkander, over den Oceaan heen, de hand, en wasschen elkanders handen.

Maar door wat stormen geteisterd gaat het jaarscheepje zijn slingerenden weg naar de haven van de nieuwe eeuw, als 't daar namelijk een haven kan vinden!

B*.

Bibliographie.

De Grieksch-Christelijke roman Barlaäm en Joasaf en zijne parabels door Dr. S.J. Warren. Rotterdam, Wenk en Birkhoff. 1899.

Het programma van een gymnasium vindt gewoonlijk slechts een kleinen kring van belangstellende lezers en amusant is de lectuur zelden - behalve voor uitgevers en leveranciers van schoolboeken - tenzij het de lezers voor zijne dorre titelreeksen schadeloos stelt door eene toegevoegde verhandeling van den rector of een der leeraren. Aan het Erasmiaansch gymnasium wordt deze goede gewoonte in eere gehouden en daaraan hebben wij ditmaal een geschrift te danken dat wel verdient in ruimer kring bekend te worden, te meer daar het ook afzonderlijk is uitgekomen. In een vijftigtal bladzijden, even helder als zaakrijk, heeft de tegenwoordige rector, Dr. S.J. Warren, ons op de hoogte gebracht van het verhaal *van Barlaäm en Joasaf*, dat de bekeering van den Indischen prins Joasaf tot het Christendom behelst en bovendien verscheidene mooie in het verhaal gevlochten parabels bevat. Op even verrassende als milde wijze wordt in Dr. Warren's verhandeling ‘elck wat wils’ geboden.

De jongere en oudere Erasmianen kunnen hier, door de vergelijking der Nederlandsche parabels met hare ertegenover geplaatste Grieksche origineelen, leeren, hoe men vertalen moet; de rijke jongelingen onder hen mogen zich stichten vooral met de zevende parabel *de Rijke Jongeling en het arme meisje*, de arme o.a. met de zesde parabel *de Koning en het arme gelukkige echtpaar* en eene waarschuwing als die in de vierde parabel tegen ‘den onmetelijken rijkdom en de geldzucht’. De Erasmiaansche leeraren en andere wetenschappelijk ontwikkelde mannen vinden hier eene kostbare bijdrage tot de studie der vergelijkende literatuurgeschiedenis. De ouders der leerlingen en veel andere eenigszins ontwikkelde menschen, arm of rijk, zullen met genoegen de geschiedenis van den Indischen prins en den vromen monnik Barlaäm volgen, zooals zij door Dr. Warren is naverteld, en zeker ook bekoord worden door de parabels die in zuiver sober Nederlandsch zijn weergegeven.

In de hoofdstukken die op de inhoudsopgave van den roman en de parabels volgen, heeft de Schrijver gehandeld: *over den roman, zijn*

schrijver en de uitgaven, over den Indischen oorsprong van den roman, over de verbreiding der parabels en haren oorsprong. De groote vraag naar den oorsprong van zoovele fabels, sprookjes en andere verhalen, indertijd door den beroemden Benfey behandeld in de inleiding tot zijne vertaling der *Pantchatantra*, komt hier natuurlijk ook ter sprake. Dr. Warren blijkt een aanhanger van Benfey's zienswijze en haalt met instemming deze woorden van Laboulaye aan: ‘Contes de fées, légendes, fables, fabliaux, nouvelles, tout vient de l'Inde; c'est elle qui fournit la trame de ces récits gracieux que chaque peuple brode à son goût. C'est toujours l'Orient qui donne le thème primitif; l'Occident ne tire de son fond que les variations.’

Het is hier niet de plaats over deze vraag uit te weiden; wel mag er even op gewezen worden welk eene veelomvattende wetenschap er noodig is om in dezen met eenige zekerheid te kunnen medespreken; men moet tot de ‘grand seigneurs’ in de wetenschap behooren om zich hier de weelde van een zelfstandig oordeel te kunnen veroorloven. Dr. Warren is een der zeer weinigen hier te lande, die door hunne vertrouwdheid met de Indische letterkunde, de klassieke literatuur en die der nieuwere tijden in den ruimen zin des woords, gerechtigd is tot het uitbrengen van eene stem die meetelt.

Joseph Bédier, een der leerlingen van Gaston Paris, die eenige jaren geleden de stelling van Benfey bestreden heeft in een even degelijk als onderhoudend boek over *Les Fabliaux*, heeft Dr. Warren blijkbaar niet bekeerd. Bédier schijnt geen Sanskriet te kennen; dat feit alleen is geenszins voldoende om hem vertrouwen te ontzeggen, maar het zou toch zeker de moeite waard zijn, van een man als Dr. Warren eene uitvoerige bespreking en weerlegging van Bédier's boek te vernemen.

Doch ook afgescheiden van dit gewichtig vraagstuk is in het geschrift van den Rotterdamschen rector genoeg dat de belangstelling kan wekken en de aandacht boeien van een grooter publiek dan de mannen der wetenschap; want de eigenschappen die dezen roman en de daarin gevlochten parabels zooveel levenskracht hebben geschonken dat zij een reeks van eeuwen hebben beleefd, namelijk: het algemeen menschelijke, de eenvond, de zuiverheid van het gevoel en de waarheid, die eigenschappen zullen ook nu nog hare werking niet missen op lezers wier smaak nog onbedorven is.

G.K.

Ooievaarspraatjes in de kinderkamer, van M. Hellmuth. Uit het Duitsch vertaald door H.S. Amsterdam, W. Versluys. 1899.

Wat zouden onze goede voorouders zich ergeren, wanneer zij, om den hoek glurend van ons hedendaagsch huiselijk leven, daar in menig gezin een verhouding tusschen ouders en kinderen waarnamen, hemelsbreed verschillend van die, welke zij als de door goddelijke en menschelijke wetten voorgeschrevene (men denke aan ons art. 353 B.W.), en eenig ware verhouding leerden beschouwen.

Er leven nog velen onder ons die over deze zaken oordeelen als onze goede voorouders en die bedenkelijk het hoofd schudden, wanneer zij zien hoe ouders en kinderen als gelijken met elkaar omgaan, elkaar plagen en vriendschappelijk terechtwijzen, elkaar raadplegen in omstandigheden, waarin de een placht te beslissen en te gebieden en de ander blindelings te gehoorzamen.

Wie het ervoer weet hoe bij een dergelijken omgang, naarmate de banden der conventie losser worden gemaakt, de banden van innige vriendschap te nauwer worden aangehaald; hoe in menig hedendaagsch gezin een geest heerscht van onge-

dwongen hartelijkheid die den kleinen huiselijken kring voor velen maakt tot een wereld, waarvan de herinnering! door geen andere ooit wordt verdrongen en waarop nog menigeen, in later jaren, als op een verloren paradijs terug ziet. Wie het ervoer weet ook welk een opvoedende kracht, voor ouders en kinderen beiden, van een dergelijken omgang uitgaat, en hoe, waar het geldt het vormen van karakter en het opdoen van levenswijsheid, ouders evenveel van hunne kinderen als kinderen van hunne ouders kunnen leeren.

Waarheid, natuurlijke, onvermengde waarheid ligge aan die verhouding ten grondslag. De vorm waarin zij zich hullen moet, worde door het verlicht verstand, den goeden smaak en het fijn gevoel aangegeven.

Die Waarheid ook is het welke men allengs als den allergewichtigsten factor in de opvoeding heeft leeren beschouwen en aan wier verstandige toepassing zij die het vraagstuk der opvoeding bestudeeren getracht hebben al hun zorg te wijden. Dat gaat niet steeds gemakkelijk en menige gewichtige vraag in de opvoeding kost heel wat hoofdbrekens eer zij theoretisch, en niet minder eer zij practisch is opgelost.

Tot die vragen behoort wat men genoemd heeft ‘de ooievaarsquaestie.’

Moet en mag men het kind, dat reeds vroeg leert hoe plant en boom ontkiemen en hoe bloemen bevrucht worden, onkundig laten omtrent het proces der geboorte van den mensch en moeten de Volewijk-, kool- en ooievaarslegenden steeds dienst blijven doen om lastige vragers en vraagsters den mond te snoeren? Men komt gelukkig allengs tot de overtuiging hoe dat stelselmatig dom-houden het reinblijven allerminst waarborgt en hoe integendeel het gevaar dreigt, dat wat ouders of leermeesters met ernst en tact en met vermijding van alles wat de gedachten in verkeerde richting sturen zou, den kinderen zouden kunnen mededeelen, hun door vroegrijpe schoolvriendjes of vriendinnetjes als een vuil geheimpje in het oor wordt gefluisterd. De eene vader of moeder zal met hetgeen hij zijn kinderen daaromtrent zeggen wil en kan wat vroeger kunnen en durven beginnen dan de ander, - zoo de ouders maar zorgen, de schoolkameraadjes vóór te zijn. Alleen op die wijs zal de opvoeding mannen en vrouwen kweeken, die - gelijk Mej. Kooistra schrijft in haar voortreffelijk werkje *Zedelijke opvoeding* - ‘zich hun weten niet schamen en tòch onschuldig zijn.’

De groote vraag blijft intusschen: hoe het met zulk een inwijding aan te leggen? Ook hier hebben het verlicht verstand, de goede smaak, het fijn gevoel vader of moeder, leermeester of leermeesteres te leiden. ‘Acht ge uw kind te jong voor de volle waarheid’ - Titia van der Tuuk zegt het volkomen juist in hare inleiding tot het hier aan te kondigen boekje - ‘dan zal uw liefde voor hem toch wel het juiste middel aan de hand doen, om zijn weetgierigheid te bevredigen, zonder te kort te doen aan de waarheid.’

Eene die haar leven wijdt aan het vraagstuk van de opvoeding, theoretisch en practisch, Nellie van Kol, heeft ons in haar *Moeder en Kind* verteld hoe zij over het onderwerp denkt en hoe zij hare denkbeelden in toepassing gebracht zou willen zien.

Maar nu komt daar uit Duitschland, in het Hollandsch vertaald, een boekje *dat zich*, zooals Mej. van der Tuuk beweert, *rechtstreeks tot het kind richt*, en waarin de netelige onderwerpen in den vorm van kinderverhaaltjes heeten behandeld te worden. Ons dunkt dit boekje voor een goed deel mislukt. Onder de zeven verhaaltjes, die te samen niet meer dan twaalf bladzijden vullen, moge er een enkel zijn dat, door een moeder voorgelezen of op eigen wijze oververteld, dienst kan doen als voorbereiding voor datgene

waaromtrent men de kinderen wil inlichten, de overige stukjes zeggen òf niets, òf iets wat de kinderen niet raakt, òf zeggen wat zij zeggen willen op een verkeerde manier.

De schrijfster heeft niet geweten hoe zij het moest aanvatten. Dat blijkt al aanstonds uit den toon van de verhaaltjes. Er is getracht een kinderlijken toon aan te slaan; quasi-kinderwoordjes, als ‘Moederie’, moeten daartoe dienen; maar reeds op de 2e bladzijde hooren wij van een moeder die door de vragen van hare kindren ‘*in het nauw wordt gebracht*’; aan het slot van datzelfde stuk lezen wij: ‘Betje [de meid] had blijkbaar andere ideeën omtrent opvoeding’; wat verder (in ‘In 't water’) wonen wij het gesprek bij tusschen moeder en tante over de vraag, hoe zij het aan moeten leggen om de kinderen ‘in de geheimen der schepping in te wijden’... Hoort dat alles thuis in een boekje, ‘dat zich rechtstreeks tot het kind richt’? Waartoe in deze *Ooievaarspraatjes* het praatje ‘In de Kinderkamer’ moet dienen, dat handelt ... over het verrichten van behoeften op zijn tijd, is niet duidelijk. De mededeeling van de nabaker in ‘Niet doen, Coentje!’ (blz. 11 reg. 6 en 7) is van een platheid die in een boekje ‘dat zich rechtstreeks tot het kind richt’ eenvoudig niet te pas komt en waardoor weleens het tegenovergestelde zou kunnen worden bereikt van hetgeen men beoogt.

Dat taal en stijl onnatuurlijk, stijf en gezwollen zijn en dat ook daardoor het boek geen kinderboek verdient te heeten, zij slechts terloops vermeld.

Wat ons in het openbaar maken van zulk een boekje bovenal hindert is dat het wapenen geeft in de handen van hen die het ‘wijsmaken’ van kinderen beschouwen als een van die malle nieuwigheden in het opvoedingsstelsel die men het best doet zoo gauw mogelijk te laten varen. Wie deze teere onderwerpen niet met den grootsten tact en het fijnst gevoel weet te behandelen, doet wijs zich niet er mee in te laten.

Voor het gezond verstand van ouders en leermeesters en in het belang van onze kinderen hopen wij dat deze *Ooievaarspraatjes* uit de kinderkamer en uit de school geweerd zullen worden.

Groene steden en zwarte steden.

Twenty-ninth annual joint debate of the University of Wisconsin: Municipalization of street-railways. Madison (Wisc.) 1899.

Er is maar één middel om zich een moderne Amerikaansche stad, dat wil zeggen een westersch Amerikaansche stad in te denken: daar zelf heen te gaan, en dan langen tijd, in alle richtingen, door de straten te trammen. En zulks niet in een enkele stad, maar in vele steden, totdat uit al die variëteiten zich eindelijk *het* stadsbeeld ontwikkelt.

Hoe anders blijkt dan die stad te zijn dan de voorstelling, welke men er zich van vormde op gezag van plattegronden! O, hoe zonk de moed in de schoenen, bij het vóór den aanvang der reis doorbladeren van den Baedeker voor de Vereenigde Staten! Wat al eenvormige plans, wat al steenkleurige roosters, haast voorspellende gevangenistralies! Hoe prozaïsch moest men niet worden na maanden lang aldus recht loopen als tusschen rails, steeds rechte hoeken omslaande; de verbeelding eindelijk enkel vervuld van wiskundige figuren! Zelfs de overigens zoo levendig geschreven Géographie Universelle van Elisée Reclus kon den indruk dier plattegronden niet wegnemen. En de photographiën? Bijna altijd kijkjes op monstergebouwen, op menschen-kooien; waarlijk deze bluschten het laatste sprankje van hoop!

Maar die plattegronden bedriegen; zelfs hunne kleur is fout: die bruine blokken, welke aan steenmassa's doen denken, moesten frisch groen gekleurd zijn, met het groen van mooie boomen. En de photographie is al evenmin als in

Europa, dáár de dienaar der Waarheid. Haar glazen oog kijkt maar naar één kant: het is de triomf der eenzijdigheid.

Kijken wij dus liever rond met eigen oogen. Wat treft dan in de eerste plaats den vreemdeling, dien de spoortrein meestal brengt in het harte der stad, in de handelswijk? De breedte der straten. Zij zijn als langgerekte pleinen. Vele zijn er 30 meter breed. En dit geeft iets heel luchtigs, iets als ware men buiten; en in die ruimte verzinken al de wanstaltigheden van de moderne stad, de uitpuilsels en uitsteeksels der beschaving. Hoe vol beladen de telefoonpalen ook mogen zijn met zwarte draden, zij trekken niet de aandacht; zelfs zijn niet hinderlijk de somwijlen midden op den rijweg geplante palen voor electrische trams: op dien oceaan van ruimte worden zij tot wandelstokken.

Na het straatvlak zelve, treft diens omlijsting door huizen zéér ongelijk in hoogte. Reuzen-dobbelsteenen wisselen af met zeer lage gebouwen. Als die straten enkel met lage huizen waren beplant, zouden deze bij de buitengewone breedte belachelijk, popperig schijnen; nu vormen die kleine bouwsels een verbinding tusschen de hooge gevaarten, die een houvast geven aan het oog, en de evenredigheid herstellen. Dat beurtelings hoog en laag verhindert ook wat de Europeesche moderne stadswijken zoo vervelend maakt: de *een*toonigheid. Bij ons geeft de gevelrei steeds den indruk van één eindelooze steenen schutting; alle gevels staan onder dezelfde verlichting, en hoe men dit ook door kleine voorsprongen tracht te breken, op eenigen afstand zijn zulke kunstmiddeltjes werkeloos. Maar in die Amerikaansche steden ziet men van die hooge blokken niet enkel den voorkant, maar tevens een breeden, ruim van vensteropeningen voorzienen zijgevel, óver de voorstaande lagere huizen heen. Die blokken rijzen dus uit de woningmassa op als kasteelen, en hun zijvlak, anders verlicht dan het voorvlak, geeft schakeering van tint; en bij verder wegwijken steeds meer en meer opgenomen in de atmospheer: diepte en kleur aan de straat-perspectief. En de lange wijkende lijnen van de wederzijdsche huizenrijen - welke ten gevolge van de zoo groote straatbreedte niet ten leste samenkomen, maar zich in het nevelig verschiet verliezen - worden, niet minder dan door die zijvlakken der reuzenhuizen, telkens gebroken door de dwars-

straten. Want ook die zijstraten zijn zeer breed, en dus wordt telkens diep in de insnijdingen gezien. Ook dit geeft afwisseling van tint, en zulks te meer omdat die dwarswegen veelal beplant zijn, en dus telkens bladgroen steekt uit het steenvlak. Zoo zijn dus die strak getrokken straten, zoo ontmoedigend op plattegrond, in werkelijkheid alleraantrekkelijkst; ja, de mooiste zijn zelfs niet die, welke golven over heuvels en dalen, maar zij die zich uitstrekken over vlakke terreinen. Hare perspectief misleidt niet, en rustiger verdwijnt alsdan in een nevel van vèrheid, het straateinde.

Het geheim der Amerikaansche straten ligt dus in de afmetingen. Waarom zijn ook b.v. de Amsterdamsche hoofdgrachten zóóveel mooier dan die van Delft of van de kleinere Noord-Hollandsche steden? Is het niet omdat hare breedte en flauwe kromming het verschiet gelegenheid geeft ver weg te wijken, met rustige, groote vlakken? Niets vreemds dus dat men aan gene zijde van den Oceaan hetzelfde heeft kunnen bereiken met rechte straten, even breed als onze grachten; beter zelfs, wegens dat sterk wisselen der huizen in hoogte. Een stadschilder zou dan ook daar niet minder mooie onderwerpen vinden dan in Holland, en zelfs sommige effecten kunnen alleen dáár verkregen worden. Zoo speelt door de herinnering een avondrit in Denver, waar de ruime straat een vollen blik vergunde op het onweder, dat - in opkomst - reeds omnevelde de huizen in de verte, en tot achtergrond diende voor de bleeke sterre-lijnen der electrische lantaarns, die nog slechts schuchter dorsten te lichten, terwijl grimmig de zonnegloed wegtrok uit de stad.

Zijn dus de hoofdstraten der handelswijken luchtig, vroolijk en zonnig; als lanen van groote parken zijn die der woningkwartieren. Vrij spreiden daar de boomen hunne takken uit, zonder rijweg of huizen somber te maken. Zelfs doodt de volle bladerenkroon niet het gras onder de stammen, of aan de overzijde van het roomkleurig-cementen openbaar voetpad vóór de woningen. Want dat is wel het mooist: die huizen staan alle alléén; elk op een keurig onderhouden Engelsch grasveld, dat als een fluweelen tapeet uitgespreid ligt om den voet van het gebouw, zonder dat onze bloempoddingen de groene rust verstoren. En geen nijdig hek scheidt het huiserf van het openbare wandelpad - in den

regel althans niet, zeker niet in deftige wijken. Dit geeft iets heel voornaams: men gevoelt zich bijna als eigenaar, minstens als vriend van den huize. En dat heeft iets zeer bevredigends. Dat altijd loopen langs hekken van villa's maakt iemand van zelf anarchist. Over den wandelaar komt dan een groot gevoel van onwil tegen den gelukkigen bewoner, en hij gromt in zich zelf: vertrouw je me niet? Voel jij je zóó hoog verheven, dat zelfs alle gedachte aan aanraking is buiten te sluiten? Denk je dan soms dat ik zoo ongemanierd ben om maar zoo bij je de veranda in te loopen, of te komen bedelen?

Dergelijke Europeesche humeurverstoringen komen in die westersche steden niet voor. Je zou vrij rondom het huis kunnen wandelen, de stoep-verandah (porch) kunnen opklimmen, op de stoelen gaan zitten, die daar dag en nacht staan, of je uitstrekken in de steeds opgespannen hangmat. En *omdat* je het kunt, *doe* je het niet. Daar is trouwens een goede bij-reden voor. Bij ons is ruimte voor en om een huis zeldzame weelde; hier kent ieder dat genot. Waarom zoude men dus op andermans grasveld treden, als men eigen gras heeft? En men waardeert een andermans tuin beter.... als men er zelf een bezit.

Want dat is nog wel het meest karakteristieke van zulk een westersche stad: de werkman (die trouwens meer verdient - ook in evenredigheid - dan in Europa) trekt hier niet in de oude vervallen huizen der vroegere deftigheid of in de nauwe steegjes daar om heen, maar vlucht ver weg, naar de grenzen der stad, waar ook hij vindt een vrijstaande houten woning. En hout worde hier niet aangemerkt als een teeken van bijzondere armoede: zeer vele huizen der rijkeren zijn van hout, en dit materiaal - meer handzaam dan steen - heeft juist den zeer vernuftigen... en niet minder smaakvollen Amerikaanschen architect tot allerbekoorlijkste vormen geleid.

Dat de werkman vlucht naar de grenzen der stad, is slechts in figuurlijken zin te nemen, want op den plattegrond zal men die niet vinden: het zijn al vierkante blokjes tot op den uitersten rand van de kaart toe, zoodat men deze slechts kennende, zich wanhopig afvraagt: waar begint dan toch de natuur? De waarheid is dat de natuur begint overal; want

die vierkante blokjes geven wel eene voorstelling van de begrenzing der openbare wegen, maar geenszins van de bebouwing. Die blokjes zijn meer boom dan huis; zelfs in de meest bebouwde wijken. Zoo ziet de vreemdeling, die in een der reuzenhotels van de handelswijken zijn intrek neemt, uit het raam van zijn kamer niet op eene rij van daken maar in eene zee van groen, en heeft hij slechts een zijstraat in te slaan, om zich buiten te gevoelen.

De werkman woont dus evenzeer of even weinig als ieder ander in stad; zijn huis staat slechts wat verder weg, en dat dit mogelijk is, zonder dat het gaan naar en van den arbeid te bezwarend wordt, is enkel te danken aan het stadsverkeermiddel: de tram.

Met dien tram kunt gij rijden tot wat wij in Europa al lang zouden noemen het vlakke veld, tot waar geen huis meer is te ontdekken. Zoo bijvoorbeeld te Minneapolis, de stad waar ik in gedachte het liefst verwijl, en waarheen ik ook u zonder schroom durf trekken. Want wilt gij een sprekend bewijs voor hare bekoorlijkheid? Nergens wordt in de Staat Minnesota de vrouwelijke onderwijzer zoo slecht betaald! Want men weet dat de aantrekkingskracht der plaats groot genoeg is om beter bezoldigde betrekkingen elders vaarwel te doen zeggen. En men meene niet dat vrouwelijke talenten in Minneapolis laag geschat worden! Integendeel, want in de vier-en-vijftig lagere scholen der stad en in haar drietal Hoogere Burgerscholen zult gij te zamen slechts een viertal mannen vinden: één hoofd eener lagere school - zeker als rariteit, - de drie directeuren der Hoogere Burgerscholen, en een leeraar in het handwerk: het jongens-handwerk natuurlijk, want in dit opzicht schijnt men nog eenig verschil te maken tusschen man en vrouw.

Deze zoo vooruitstrevende stad telt ruim tweemaal-honderd duizend zielen en is dus verreweg kleiner dan half Amsterdam. Maar toch is haar tramwegnet viermaal grooter. En dit niet alleen. Want men vormt zich een zeer verkeerd denkbeeld van een Amerikaansch tramwegnet, indien men ter vergelijking met het Europeesche, enkel de lengte tot maatstaf neemt. Het paard heeft daar afgedaan, de kabel staat op het punt te verdwijnen, de nieuwere steden - zooals Minneapolis - kennen alleen electriciteit als trekkracht. Niet dus een veer-

tiental zitplaatsen, maar een vijftigtal worden daar gevonden per rijtuig, en daarenboven - op drukke tijdstippen, zooals op het sluitingsuur van winkels en kantoren - klemt zich, staande tusschen de banken, aan leeren stroppen, welke van de zoldering afhangen, nog een tweede vijftigtal reizigers vast. Ook zijn die trambanen dubbel: er is dus niet telkens op wisselplaatsen te wachten; en dank zij de gestrekte richting der tramlijnen, de groote breedte der straten, kan zonder eenig gevaar voor het overige verkeer en voor de reizigers zelven, vliegensvlug worden gereden[1)]. Zelfs in de drukke buurten is de snelheid groot, en dit is mogelijk omdat de electrische tram zeer spoedig tot stilstand kan worden gebracht, gewone voertuigen ter zijde van de rails voldoende ruimte vinden, en daarenboven voetgangers alleen op bepaalde punten de straten oversteken. Waar een zijstraat de hoofdstraat snijdt - soms als de afstand der zijstraten groot is, tusschen beiden in - zijn nl. dwars over den rijweg breede strooken zerken ingelaten. Dit is den voetganger een teeken dat hij daar onbekommerd van de eene zijde van de straat naar de andere kan gaan. Want treft hem dààr een ongeval, dan is de bestuurder van het voertuig schuldig; elders steekt hij op eigen risico de straat over. Dientengevolge is het publiek er aan gewend alleen op de aangegeven plaatsen den rijweg te betreden, en ook de tram neemt alleen passagiers op die punten in. En dat dit geen reden tot klachten geeft, is aan den regelmatigen roosterbouw te danken: op vaste afstanden - te Minneapolis b.v. om de 125 meter - wordt een dwarsstraat gevonden. Alles te zamen genomen: de zooveel grootere uitbreiding van het tramwegnet, de zeer groote wagens, het krachtige en zekere middel van beweging, de rechte strekkingen, de dubbele lijnen, de zeer breede straten, de regeling van het voetgangersverkeer, dit alles maakt dat het tramvervoer eene intensiteit kan bereiken[2)], welke in Europa nooit gekend zal worden, tenzij eene omwenteling, waarbij de Fransche kindersspel wordt, niet enkel de grondvesten der Staten, maar ook die der steden schudt en losschudt.

1) Zoo werd o.a. in de buitenwijken een half uur lang met de gemiddelde snelheid van 20 K.M. per uur gereden.
2) In groote steden, op drukke tijden, volgen de wagens elkander op met niet meer dan een halve minuut tusschenruimte.

En die tram volgt niet het verkeer, maar snelt dat vóóruit. In Europa wordt eerst de ijzeren baan gelegd wanneer de bevolking van eenig stadsdeel het noodpeil heeft bereikt: dààr schept de tram een stadswijk uit de wildernis.

Meermalen is de geboorte van een tramstelsel te danken aan eene speculatie in bouwgronden; zelfs zijn somwijlen dergelijke middelen van vervoer geldelijk betrokken bij parken van vermaak (in den geest van het Kopenhaagsche Tivoli), welke dan aan het uiterste punt van de lijn worden aangelegd.

De prijs per rit is evenmin een beletsel: vijf Amerikaansche centen (ƒ 0.12[5]); wat voor den Amerikaan, met diens hoogeren levensstandaard, inderdaad weinig meer dan vijf Nederlandsche centen vertegenwoordigt. En zoo is het dus niet te verwonderen dat waar het vervoer bijna geen geld en bijna geen tijd vordert, waar de trams reeds vóór dag en dauw in beweging worden gezet en eerst laat den dienst staken, ieder, zelfs de minst vermogende, buiten kan wonen. Bij de scholen is met deze verspreiding rekening gehouden. Minneapolis bijv. met hare slechts 215,000 inwoners, telt drie Hoogere Burgerscholen, waarvan de uiterste - Noordschool en Zuidschool - 21 kilometer uit elkander liggen, een afstand als van Den Haag naar Leiden[1)] Ook de kerken of juister gezegd kerkjes liggen daarom zoo verspreid; en niets is aardiger dan op een mooien avond door zoo'n buitenwijk te gaan langs het door lampions helder verlichte grasveldje om zulk een bedehuis - evenmin door een hek gescheiden van de straat - waar dan de jongere leden der gezindheid ten bate der kerkekas een thee-partij geven; een gezellig onder-onsje, dat hier te lande de kwajongens-nieuwsgierigen weldra zouden verstoren, dáár niemands aandacht trekt.

Thans zal de lezer wel begrijpen waarom Professor Frankenberger in de weinige woorden, waarmede hij het boven

1) Ik zou nog verder kunnen gaan, indien ik, zooals Baedeker ook doet in navolging van velen, St. Paul met Minneapolis verbond. De Tweelingstad van het Westen heeft dan 330,000 inwoners; de lengte van het tramwegnet bedraagt dan 360 kilometers, en voor slechts 10 Amerikaansche centen kunnen 38 kilometers worden afgelegd. Maar in werkelijkheid breiden de steden zich niet krachtig uit in de naar elkaar toegekeerde gedeelten, en zijn de tweelingen - waarvan de handelscentra een zestiental kilometers uit elkander liggen - slechts door een smallen en doorbroken huizenband verbonden.

dit opstel aangehaalde boekje aan het publiek aanbeveelt, het tramwegvraagstuk kenmerkt als het grootste gemeentelijke vraagstuk.

In een tachtigtal dicht bedrukte bladzijden bevat die brochure de pleidooien - vóór en tegen - gehouden op den jongsten feestelijken woordkamp tusschen twee letterkundige vereenigingen van de hoogeschool der Staat Wisconsin. Philomathia en Athenae hebben elk drie leden afgevaardigd, die eene jury, bestaande uit drie der professoren, moeten overtuigen van het al dan niet doelmatige van gemeentelijk tramwegbedrijf; en opdat de strijd niet worde een schermen in de lucht, is een concreet geval gesteld: het tramwegwezen van Chicago.

Deze debatten geven een aardig kijkje op het leven aan eene Amerikaansche Hoogeschool - zelfs dames woonden den woordkamp bij! - maar zij zijn voor den vreemdeling óók nog belangrijk omdat hij zoodoende een denkbeeld krijgt, hoe ‘politics’ een gemeentebestuur bederven. Want de studenten spreken als Amerikaan en student, ronduit; trouwens onpartijdigheid kan hun geen moeite kosten, want met Chicago heeft die hoogeschool niets uitstaande. Zij ligt zelfs in een geheel anderen Staat, en het is eigenaardig Amerikaansch dat men om de gedachte te bepalen, eenvoudig de vuile wasch van zijn buurman uithangt. Wat zouden wij er bijv. van zeggen, indien eens in de aula te Brussel openlijk kritiek werd uitgeoefend op Nederlandsche toestanden!

De jongelui hebben gezorgd niet dan welbeslagen in het strijdperk te treden. De hoogleeraar in de welsprekendheid, wiens portret evenals dat der zes jongelieden het boek versiert - de Amerikaansche photograaf is zeer vaardig, en zelfs de programma's van Hoogere Burgerscholen prijken soms met portretten van de leerlingen der hoogste klasse - die hoogleeraar onder wiens leiding het geding werd gehouden, legt daarvan eene vleiende getuigenis af. ‘Dit geschrift - aldus luidt het voorwoord - vertegenwoordigt slechts een klein deel van den arbeid der beide partijen. Mij is bekend hoe onvermoeid, intensief en extensief, is nagespeurd in bibliotheken en op het veld der praktijk; hoe alle feiten, hoe alle gevolgtrekkingen zijn getoetst aan wat wetenschap en gezond verstand leeren, wel beseffende dat ten slotte een even

scherpzinnig als onmeedoogend tegenstander het werk zoude keuren. Schijnbaar is de eind-uitkomst mager. Maar ik weet hoe dusdoende zij nader zijn gekomen aan het einddoel van alle onderwijs: eigen ontwikkeling; hoe dat onderzoek in hen heeft opgewekt die kracht, welke - hoe en waar ook verkregen - meer waard is in den levensstrijd dan alle doktertitels en getuigschriften.' - Dat inderdaad het onderzoek niet luchtig werd opgevat, bewijst het vele materiaal dat in de pleidooien wordt bijeengebracht, terwijl aan het slot van het werkje eenige honderdtallen van boeken en brochures worden genoemd - meest Amerikaansche - die geraadpleegd werden omtrent de gemeentelijke exploitatie in het algemeen en die van het tramwegbedrijf in het bijzonder. Mocht de lezer dan nog niet overtuigd zijn van hunnen ijver, dan wordt hij uitgenoodigd de 'vele duizendtallen' brieven na te slaan, welke de studenten ontvingen in antwoord op hunne vragen aan Europeesche en Amerikaansche autoriteiten, en die als een arbeids-trofée in de bibliotheek der Hoogeschool worden bewaard.

Zoo voert dus het Madisonsche studenten-debat ons naar de wereldstad aan de meren. U misschien voor het eerst; ach, mij ten derde male. Doch nu gelukkig niet in levenden lijve. Want stel u de Chicago-rivier - waaraan de stad haren naam ontleent - voor als een stilstaand riool, gevuld met triple-extract Haagsch- en Delftsch grachtwater; zóó goor, dat van een stroom bloed - uit een der talrijke slachthuizen daarin vloeiende - op één meter afstand van de uitmonding der aanvoerpijp, geen spoor meer was te vinden: de intens roode kleur had zich daar reeds in het vuil-grauw opgelost! En de straten? Rotterdam .... in 't vuile! Met welk een weerzin keerde ik dan ook, na het eerste vluchtig bezoek vóór den gang naar het Westen, na het zwerven door bosch en velden en aanvallige steden, weder daarheen, en wel voor langeren tijd. Enkel om te vergaren datgene wat misschien het duurst gekocht wordt op aarde: kennis!

Voor wie van 't noord-westen de stad nadert, rijst de verschrikking eerst laat op. Sporende van Milwaukee, voert het voorbijtrekkend landschap in gedachte terug naar den te weinig gekenden, te weinig gewaardeerden, vóóral in den voorzomer zoo bekoorlijken rechter IJsseloever tusschen Deventer en Zwolle: naar Diepenveen, Olst, Wijhe! Uitge-

strekte bouw- en weilanden, hier en daar afgewisseld door ploken statige eiken, als in parken van groote landgoederen zorgvuldig gespaard; mooie, zware koebeesten, rustig grazende in de schaduw, terwijl het door de bladeren vallend licht zonnig hun huid plekt. En in de verte schuiven voorbij groote, van welvaart getuigende boerenhuizingen, die vredig dommelen in een krans van wijd de takken uitspreidende eerwaardige vruchtboomen... Hoe innig geniet zulk schouwspel van bedrijvige rust wie slechts zooeven ontsnapte uit het stoffig fabrieksleven eener groote stad, met de wetenschap van over enkele minuten te zullen omsloten zijn door nog overweldigender huizenmassa, zich te moeten wringen door nog haastiger dooreenwarreling van menschen; met boven het hoofd: zwevend roet, en onder de voeten: een dofzwarte glibberige naamlooze massa, welke de plaats inneemt van een niet bestaand of weder vergaan houtplaveisel. En dan het reukzintuig in verwarring door wat mensch en beest beklemd en angstig maakt: een weinig sterke, maar toch doordringende lauw-zoete lucht, gelijk er in de eerste dagen nà een kamp moet waren over de vlakte waar volkeren streden; die reuk welke den vreemdeling er aan herinnert dat Chicago de groote moordplaats is van het vee, daarheen gevoerd door negen en dertig spoorweglijnen, welke uit het gore stadslijf uitsteken als metalen polijpen-armen, en daarheen sleepen al wat er leeft op het land, honderde mijlen ver!

Is het dus te verwonderen, dat toen uit eenige teekenen - in alle landen ter wereld dezelfde - duidelijker en duidelijker werd dat de trein den invloedsfeer van de paddestoelstad was binnengereden, de oogen zich onwillekeurig sloten, om al ware 't slechts één oogenblik, nog vast te houden het in de zon opflikkerend veld van groene, jonge maïs, met daaruit oprijzend de slanke gestalte eener jonge vrouw, een schoffel in de bezige hand, het lichaam omhuld door een groot grijs voorschoot, het gelaat half verborgen achter den grijs linnen zonnemuts, deze aan Kate Greenaway's kinderen herinnerende hoofdbeschutting, zoo geliefd op Amerika's platteland?

Zoo gesloten, ontkomen onze oogen dien langen, naren doodstrijd, welke rondom wereldsteden de natuur strijdt, en

die waarschuwt tegen de verdervende begeerlijkheid daarbinnen, even als vóór het hol van een roofdier klagen afgeknaagde, door zon en regen gebleekte beenderen.

Eerst als de trein ratelt langs de huizenreeksen en stilstaat in het harte der stad, wil ik ze weer openen, om dan, inééns, in dat machtige gewoel, mij te hervinden een echt kind der negentiende eeuw, vergetende akker en woud, al het stille genot van het land, om alleen te leven het koortsige leven der overbeschaving. Zoo plonst ook van een hoogte de zwemmer neer in het kille bad, om dusdoende de rilling te beperken tot die van één oogenblik, de pijn verdoovende door het forsch uitslaan der ledematen; niet minder dan van de zonnewarmte daarboven op het naakte lijf, nu genietende van den strijd tegen het koude element, van de kracht zijner longen, van de kracht zijner spieren, van geheel zijn krachtig zich-mensch-gevoelen!

Trouwens men moge Chicago haten met bijna even fellen haat als dat kijk-in-de-hel Pittsburg, erkend *moet* worden dat er geen stad ter wereld is, zooals deze; zóó zelfs overtreffend New-York (in de oogen van den kersversch aangelanden Europeaan dan toch evenzeer Londen in de schaduw stellende als deze plaats Amsterdam of Haarlem) dat bij terugkeer uit het Westen de eerst geziene wereldstad wordt tot bijna een provinciaal product, hare Broadway tot een steeg, Fifth Avenue - de residentie der Vanderbilts! - tot een slaperige zijstraat. Wat worden dan de witte New-Yorksche wolkenschrapers, die, voor 't eerst aanschouwd, zijn als het toppunt van Amerikaansch durven, tot bloedeloos, spillebeenig nakroost van de kern-gezonde, roodsteenen rotsgevaarten in Chicago; wat worden de New-Yorksche kabeltrams tot slakkenhuizen op wielen, meet men hun voortkruipen met het als roofvisschen door de modderpoelen schieten der electrische *cars* dáár!

En: niets is ook zoo overweldigend als de aanblik van Chicago's hoofdstraten bij avond. Dan fonkelen aan den voet der zich met den top in het zwartblauw uitspansel verliezende torenhooge gebouwen, duizende gloeilampen als reuzendiamanten in de diepe omlijning der winkelbogen, terwijl uit de reusachtige ramen stroomt een lichtgloed als uit mondingen van hoogovens. Nog aangrijpender is de indruk van dichtbij: dat felle licht, hetwelk wie voor het

raam staat, de diepste diepten van de huizenholte ontdekt, glijdt in onheimelijke stilte over al het kostbare dat daar geheel verlaten uitgestrekt ligt op eindelooze rijen tafels en schappen, of neerhangt in festoenen van de zolderingen. Daar ligt als in een doodsvertrek ter neer al wat behoefte of gril in stadsmagazijnen bijeenbrengt, al wat als het ware begeert om te worden verkocht, wat hunkert om te worden bewonderd door zich steeds vernieuwende reeksen kooplustigen, om te worden betast en opgeheven door fijn gehandschoende vingeren. En in het kille licht dat de electrische booglampen uitgieten, grijnzen de al te felle kleuren tegen elkaar, nu ontbreekt wat anders overgang vormt: de zich tusschen de toonbanken voortbewegende menigte. Doch terwijl de winkels uitgestorven zijn als hadde door pestgevaar alle begeerte den mensch verlaten, krioelen daarbuiten op de zeer breede voetpaden, aangetrokken als nachtvlinders door het uitstralend licht, keuvelende en schertsende menschengroepen, steeds in dichter drom, totdat die groepen eindelijk vormen breede, altijddoor vloeiende stroomen; twee stroomen frissche kleurige zomertoiletten, onderling gescheiden door een zéér breede, dofzwarte, geheel verlaten vlakte: den rijweg - onbegaan, want onbegaanbaar.

De oorzaak dier zoo door tegenstelling aangrijpende verlatenheid der winkels weet spoedig genoeg, schadewijs geworden, de Europeaan, die als zaken hem overdag vasthouden, zijne inkoopen meent te kunnen uitstellen tot 's avonds. Na vijf ure kan hij toch in geen winkel terecht; de geheele schaar bedienden is dan ontsnapt naar de frisschere woningwijken, en de schitterende verlichting buiten en binnen is enkel reclame - ten deele den ganschen nacht doorbrandende, ook beveiliging. Alleen de Zaterdagavond maakt eene uitzondering: dan blijven de winkels open om den werkenden stand gelegenheid te geven zijne inkoopen te doen; doch daartegenover staat, dat dan ook op vele plaatsen zomers den winkelbedienden de geheele Vrijdagmiddag wordt geschonken; gewoonten welke - naar mij toeschijnt - zonder iemand schade te berokkenen en zeer ten bate van velen, ook Europa zich kon eigen maken. Er komt wèl bij: dat de Amerikaansche dame er geen bezwaar in vindt reeds vóór het middaguur te winkelen.

Nog treffender dan op weekavonden, op welke men van de straat, naar boven, als uit een rotskloof opziet naar den het kunstlicht terugkaatsenden rookhemel - alsof de natuur wilde voorkomen dat het licht van zulk eene stad op zoude stijgen naar het zuivere firmament! - is het Chicago van den Zondagmorgen, die morgen welke zelfs dàt stadsbeeld heiligt. Dan zijn die anders zoo bedrijvige mierenloopen heel stil, en geen rookwolken onderscheppen het stralend licht. Even als toen zij nog deel uitmaakten van de bergen ver-weg, koesteren zich dan die rotsgevaarten in zonne-eenzaamheid, en de straten der reuzenstad zijn dan als eene wonderlijke speling der natuur, weer als een deel der groote schepping, geen menschenwerk...

Armoede en grootheid, die woorden zóó dikwerf gekoppeld dat zij tot tweelingsbegrip zijn geworden, zij kunnen Chicago tot devies dienen: in alles. Reeds het stadhuis vertegenwoordigt beide. Meer dan twaalf millioen gulden heeft dat gevaarte gekost; een dozijn *elevators* (liften) zijn ten behoeve van het publiek aangebracht, maar meer dan de helft daarvan is gesloten wegens slijtage, en er is geen geld in kas om ze te herstellen. En nu moge een Europeaan dit eene noodelooze weelde vinden; in Amerika waar in alle openbare gebouwen van eenige beteekenis, zelfs in bibliotheken en musea, de trap vervangen wordt door deze tot volmaking gebrachte verticale trams, leert men spoedig de onontbeerlijkheid van dit tijdbesparend vervoermiddel.

Doch wilt gij een voor den Europeaan sprekender voorbeeld? Geen stad ter wereld heeft zoovele, met razende snelheid zich openende en sluitende bruggen. Hier ziet gij er plotseling een omhoog trekken - veertig meter lang, zeventien meter breed. In minder dan één minuut zweeft het gevaarte drie en veertig meter hoog in de lucht, ver boven de bemasting der vaartuigen; enkele oogenblikken later is het weder in hetzelfde tijdsverloop gedaald. En wie zich niet spoedig genoeg verwijdert op het waarschuwend klokgelui, wordt eenvoudig mede in de hoogte gevoerd, en moet daar maar wachten tot het schip is doorgevaren. Elders ziet men nòg sneller en als door een aardbeving getroffen, reusachtige bruggen achteruit wentelen en de kleppen huizenhoog in de lucht steken. Is het een droom? In twintig seconden is die wenteling volbracht,

in even weinig tijds de brug weder gesloten. Wees echter op uwe hoede, en dwaal niet al te weetgierig onder het samenstel rond. Niemand zoude u waarschuwen, als gij bij het openen van de brug te dicht stond bij het dalende kwartcirkelvormig rolvlak; en meerdere zwaarte dan die van de Juggernautskar zoude u vermorzelen. En ginds: is het eene nachtmerrie, of vouwt daar een reuzenbrug in enkele secunden samen als een knipmes? Van de koortsachtige haast, waarmede alles geschiedt, is moeielijk beter bewijs te vinden dan dit: de afwezigheid van opzettoestellen bij de draaibruggen. Gij kent ze wel: die zelfs den meest geduldigen Hollander het bloed naar het hoofd jagende werktuigjes, die nadat de brug al lang is dichtgedraaid, en gij er over wilt snellen, noodzaken te wachten totdat de beambte zorgvuldig zijn krukje in een ander gaatje heeft geplaatst, en dat ronddraaiende, zoetjesaan het dek van de brug juist op ééne hoogte heeft gebracht met de bestrating op het landhoofd. Liever dan zooveel tijd te verliezen, dwingt men dáár met ruw geweld, door wielen onder het uiteinde der brug, bij het sluiten dat rijvlak in de hoogte[1)] En ook bij die bruggen zwaait mede over de watervlakte, wie niet tijdig het beweegelijk deel verliet!

Welnu, in die zelfde stad waar men zoo het vernuft.... en de fantasie van den technicus vrij spel laat; waar men bij den aanleg van werken hem over meer honderdduizenden laat beschikken, dan hier over tienduizenden; waar tijd geld is: stoot men op belangrijke verkeerswegen tegen bruggen, die afgesloten zijn wegens ‘gevaar’ - omdat de gelden tot onderhoud steeds hebben ontbroken, en zij nu onherstelbaar zijn geworden. Zelfs konden dit jaar de dagbladen er nog een vijftiental aanwijzen, welke eveneens behoorden te worden onttrokken aan het verkeer; en dat hunne bezorgdheid niet

1) De hoofdingenieur wien ik mijne verwondering mededeelde over deze tegen alle Hollandsche begrippen indruischende handelwijze, gaf te kennen dat hij opzettoestellen ondenkbaar achtte: het eerste wat de brugwachters zouden doen, ware die onbruikbaar te maken! Dergelijk zelfbewustzijn van het bedienend personeel moge bedenkelijk wezen, het neemt ook dikwijls beteren vorm aan; zoo te Milwaukee de weigering van een brugwachter om den dollar aan te nemen, dien ik hem aanbood wegens het ten mijnen genoegen openen en sluiten van zijne brug. ‘Het is mijne betrekking, ik word er voor betaald’, luidde het op eenvoudigen doch beslisten toon gegeven antwoord.

hersenschimmig is, leert het jongste verslag over den toestand der gemeentewerken, waarin onderstaande weinig bemoedigende beschouwing het overzicht besluit over de gesteldheid der bruggen en viaducten: ‘Nagenoeg al het in dit jaar verrichte was slechts lapwerk, want de gelden in dit en in vele vorige jaren toegestaan, waren tot iets anders ten eenemale onvoldoende. Tenzij men dit jaar een behoorlijke som beschikbaar stelle, zullen eenige bruggen en viaducten te sluiten zijn, vóór dat rampen plaats vinden, welke de gemeente wegens schade aan lijf en goed, meer zullen kosten dan de bouw van verscheidene nieuwe bruggen en wegovergangen’.

Vraagt gij een technisch ambtenaar naar de oorzaak van een zoo ongehoorden toestand? Hij zal de schouders even ophalen, en antwoorden - terwijl hij collegiaal glimlacht, alsof gij dat zelf ook wel weet: *‘Politics’*. En niet enkel in Chicago zal u de Amerikaansche ingenieur zulk eene verklaring geven. Trouwens ook van anderen dan ingenieurs, en ook op ander dan technisch gebied krijgt gij het geheele land door ten antwoord, als gij de oplossing zoekt van wat u onbegrijpelijk is: *Politics*! Zelfs uit vrouwenmonden wordt het gehoord; bij alle benoemingen in staat of stad: Nichtje die-en-die is als onderwijzeres geplaatst, want hare vrienden zijn niet zonder politieken invloed! En al is men machteloos tegen dat drijven, zóózeer wordt er het verlammende van gevoeld, dat in eene brochure, door de regeering van een der Staten op de spoorwegen verspreid in een noordelijk, nog te weinig bevolkt land, onder meerdere lokmiddelen een overzicht wordt gegeven van de ingezetenen naar de beroepen, en veelzeggend, onder aan de lijst is geplaatst: *politicians* 1; zegge maar één!

Politician is derhalve een beroep. Men vrage mij van dat woord geen vertaling. Door ‘staatsman’ is het zeker niet weer te geven; en evenmin is het te omschrijven door staatkundige tinnegieter, deze als spotnaam hier te lande overgebleven titel van Holberg's menschkundig tooneelspel. Want die tinnegieter oefende ten minste naast de staatkunde nog een nuttig vak uit.

Het beste is dus dat woord onvertaald te laten, even

als onvertaalbaar zijn de benamingen der beide groote Amerikaansche staatspartijen: *Republican* en *Democratic*, die men nog maar het scherpst omschrijft door te verklaren dat een Democrat niet is een Republican, noch een Republican een Democrat[1]; waarbij dan nog wèl in het oog is te houden dat een zuidelijke Democrat veel heeft van een noordelijken Republican, enzoovoorts. Vraagt gij wat in staatsof stadsbestuur het regeeren van beide partijen onderscheidt, dan zult gij van den onpartijdige eene onbewuste paraphrase hooren van het slot van Heine's welbekend gedicht, waarin eene bevallige Spaansche Koningin, ter rechterstoel zittende bij het godsdienstig twistgeding tusschen een rabbi en een monnik, als eindoordeel hen beiden wegzendt als beleedigend voor de reukorganen.

Nu in zóó slechten reuk staat - stond althans tot voor zeer korten tijd .... (zal weldra weer staan?) het stadsbestuur van Chicago. Zoo algemeen is zulks bekend, dat een der drie Wisconsinsche studenten, die in den reeds aangehaalden woordkamp verdedigen moesten de naasting van het tramwegnet door de gemeente, aanvangt met zijne cliënte dit weinig vleiende compliment te maken: Indien ik, leden der jury, dames en heeren, bewijzen kan dat het gemeentelijk bedrijf verkieslijk is voor Chicago, dan voorzeker is zulk bewijs voor geen andere stad ter wereld meer noodig!

Om verscheidene redenen is dit beweren juist te achten.

Allereerst om de ontzaglijke afmetingen van het verkeer in Chicago. Waar reeds te Minneapolis - de stad van slechts tweemaal honderdduizend zielen - de tram zulk een levensbehoefte is, wat moet zijne beteekenis dan wel zijn in deze stad van twee millioen! Geen wonder dan ook dat in dit wereldcentrum met zijne bijna veertig spoorweglijnen, niet minder dan negentien tramwegmaatschappijen een net hebben uitgespreid van ruim 1600 kilometer lengte - meer dan ons geheel Staats-spoorwegennet! - Vijf maal langer zelfs (om bij trams te blijven)

1) Wie dit woordenspel moge vinden, wijs ik op eene zinsnede uit het werk van Carroll D. Wright, United States commissioner of labor: Outline of practical sociology (New-York, Longmans, 1899; bl. 102), die over de organisatie der partijen sprekend, zegt: It is through these channels that people express their sovereignty by direct action, thus securing a democratic form of government with a republican method of administration.

dan de gezamenlijke lengte van alle tramlijnen, welke in Europa en elders van gemeentewege worden gedreven.

Bij zulke cijfers zwijgt de Europeaan bedremmeld stil, en het kan hem dan ook niet verbazen, dat aan de overzijde van den Oceaan het voorbeeld van Glasgow - dat pièce de résistance der voorstanders van het gemeentebedrijf aan deze zijde - noch bij vóór- noch bij tegenpleiters eenig gewicht in de schaal legt. Peuh, een bevolking van zeven honderd duizend zielen, die zich met maar 124 kilometer tramlijn tevreden stelt, en nog wel paardetrammetjes, die loopen als een apothekersdrankje: om het uur een druppel! *Majora canamus*![1)]

Het tramwegnet van Chicago kan men in twee deelen verdeelen: Het oudere ligt op den beganen grond; het nieuwere is de luchtspoorweg, die in het midden der stad een grooten cirkel beschrijft, en - hoog en breed - de sombere straten der handelswijk in eeuwige schaduw dompelt. Doch oude en nieuwe, alle lijnen loopen naar één klein plekje: het hart van Chicago, waar al de reuzengebouwen staan. Dank toch die gevaarten, heeft zich de groothandel op eene oppervlakte van slechts een paar kilometer kunnen samendringen; wat veel tijd bespaart aan wie verschillende personen moet bezoeken, want de haast enkel verticale verplaatsing veroorzaakt oponthoud noch vermoeidheid[2)]. En welk een handel

1) Niet onwaarschijnlijk volgen hier de Wisconsinsche studenten de meening der Commissie betreffende de wetgeving omtrent tramwegen, door Massachusetts uitgezonden om door een bezoek aan de voornaamste Europeesche en Amerikaansche steden zich een oordeel te vormen omtrent gemeente-bedrijf. Dit rapport (in 1898 verschenen) staat zeer hoog aangeschreven, en eindigt met te verklaren: wij hebben hier in Amerika zóóveel geld aan proefnemingen uitgegeven, laten wij nu maar eens aan Europa het experimenteeren overlaten.

2) Van wat met liften te bereiken is, kan men zich in Europa geen denkbeeld vormen. De onze gaan langzaam, en het gevoel bij aanvang en einde der beweging is bij eenige snelheid, hoogst onaangenaam. Dáár gaan ze zeer snel en gevoelt men toch niets. Meermalen heb ik waargenomen hoe slechts 12 á 15 seconden verliepen tusschen het oogenblik waarop den gang ter begane grond werd verlaten om in den elevator te treden, en het oogenblik waarop de voet werd gezet in de gang op eene 5e verdieping. In die enkele secunden waren dus de hekken van den elevator tweemaal geopend en gesloten, zoo ook de hekken op de gangen, en had het vervoer van beneden naar boven plaats gehad. Even snel gaat het vervoer naar beneden; men maakt dan ook nooit van trappen in de eene of andere richting gebruik. In grootere hotels vindt men verscheidene elevators naast elkander; in de groote handelsgebouwen soms meer dan een dozijn naast elkaar. Bij de zeer hooge heeft men deze alsdan in twee soorten verdeeld: die voor de lagere verdiepingen, en de expres elevators, welke niet vóór bijv. de 13e verdieping stilhouden. De veiligheid laat niets te wenschen over: de eigenaars abonneren zich bij maatschappijen, die er hun werk van maken elevators te inspecteeren. De lift heeft in waarheid het Amerikaansch handelsgebouw vervormt: de gang van horizontaal gemaakt loodrecht.

drijft Chicago! De gezamenlijke tonnenmaat harer schepen, - zeeschepen, want die meren zijn zeeën! - is gelijk aan die van New-York. En tweemaal zooveel stuks hoornvee, viermaal zooveel stuks schapen, vijfmaal zooveel varkens als onze *geheele* Nederlandsche veestapel groot is, worden daar jaarlijks naar de slachtplaats gevoerd; werd ons gansche land dus *leeg* geplunderd, de buit zoude geen half jaar dat monster verzadigen! Zijn nog meer getallen noodig om te doen beseffen welk koortsachtig leven trilt in dat huizenblok: dat zwarte hart van het zwarte Chicago; waarheen bij elke pulsatie de trams stooten duizende patroons, bedienden en klanten, welke de hemelhooge gebouwen inslokken en straks weer uitwerpen, altijd door?

Van drie kanten loopen naar die handelswijk drie groote stelsels van het oudere tramwegnet; drie in naam althans, in werkelijkheid twee, want eene machtige combinatie heeft er twee samengesmolten, en zich ook meester gemaakt van vele der kleinere lijnen in de buitenwijken, welke het oudere net voeden. Doch in naam zijn ze onafhankelijk gebleven, opdat de maatschappij zoodoende niet verplicht zoude zijn overstapkaartjes te geven. Want - is het wel noodig er op te wijzen? - de trams zijn machtige instrumenten in de handen der geldmannen.

Het zijn dan ook millioenen lijnen: alleen reeds hare werkelijke waarde is op 187 millioen gulden te schatten, dat wil zeggen deze som zoude zijn uit te geven indien men thans die lijnen opnieuw wilde bouwen. Doch deze waarde-in-herbouw is geenszins de marktwaarde.

Bij het onderzoek naar de marktwaarde is wel te onderscheiden tusschen het oudere en het jongere stelsel. De waarde toch der lijnen op den beganen grond is driemaal grooter dan de werkelijke waarde, dank zij haar monopolie van verkeer in vele stadsgedeelten; bij het nieuwere net, dat

minder geriefelijk is, want het beklimmen der hooge trappen lokt niet uit tot het doen van korte ritten, ligt daarentegen de marktwaarde ettelijke millioenen beneden de werkelijke waarde. En wat de *nominale* waarde betreft, dit derde criterium bij maatschappijen: nu het zal wel niemand verwonderen, te vernemen dat ruim tweemaal zooveel aan papier als aan ijzer is uitgegeven![1)]

Trouwens de promotors steken dat niet onder stoelen en banken, en vooral die van den luchtspoorweg zweven hoog boven het gewone peil der financiers. Zij hebben er geen oogenblik aan gedacht een cent te storten van hun aandeelen-kapitaal, nominaal 87½ millioen groot; dat sommetje wisten zij uit te sparen door onmiddellijk eene constructie-maatschappij op te richten, en dezen zoowel *hun* papier als het goud der obligatiehouders ter hand te stellen; en aangezien laatstbedoeld bedrag voldoende was voor den bouw der lijnen - zelfs waren niet alle obligaties volgestort, men had er ook weggegeven! - behoefden dus hunne papieren niet te worden verzilverd.

Zoo kunnen zij van uit hun verheven zetel rustig toezien hoe de aandeelhouders van de tramwegen op den beganen grond zwoegen en zich benauwd gevoelen. Want al genieten deze vette dividenden op fictieve papieren, zij zien zich bedreigd in hun bezit. In 1903 toch loopt de concessie der hoofdlijnen af, en hoe deze opnieuw voor een vijftigtal jaren verlengd te krijgen, zonder al te zeer in de stadskas te bloeden? Eene poging in 1897 gewaagd, om met een offer van 3 pCt. der bruto-inkomsten de gemeente te paaien, mislukte, doch geen wonder dat zij den aanval hernieuwden. En inderdaad in eerste stemming hebben zij reeds het pleit gewonnen. Doch te goeder trouw heeft slechts een half dozijn raadsleden vóór de concessie-verlenging gestemd; van de overige voorstemmers werd - zooals een der dagbladen opmerkte - door loven en bieden even open-

1) Van het gezamenlijk tramnet op den beganen grond bedraagt (in Nederlandsche guldens) het nominaal kapitaal 213 millioen; de werkelijke waarde 99 millioen; de marktwaarde 288 millioen; de jaalijksche netto-opbrengst 15 millioen. Voor de luchtsporen zijn deze cijfers nominaal 169 millioen; werkelijke waarde 88 millioen; marktwaarde 70 millioen; netto-opbrengst 2,3 millioen.

lijk de prijs bepaald, als die van varkens op de veemarkt!

Ach veel gevoeliger dan deze dieren zullen die heeren ook ook wel niet zijn geweest. Men went aan alles, en terwijl men in Europa nog hoog opgeeft van de macht der publiciteit evenals van de verantwoordelijkheid van Ministers, heeft men daar al lang de Koningin der aarde afgezet, en weet er ook hoe spoedig een ministerieel leven eindigt. De geheele pers van Chicago riep schande, vereenigingen ter bevordering van het volkswelzijn, - ik had haast geschreven: tot veredeling van het stemrecht - the Civic Federation, the Municipal Voter's League hielden monster-vergaderingen, niets weerhield de leden van den gemeenteraad om zich het oordeel waardig te maken van den nieuwen burgemeester: *The city council is steeped in crime and corruption*.[1)]

Deze burgervader is mij overigens slechts bekend per portret. Dit versiert - ik heb reeds opgemerkt dat in Amerika de photograaf steeds ter hand is - het verslag over 1898 omtrent de openbare werken der gemeente. De heerscher over twee millioen menschen is blijkbaar nog jong, en kenmerkend, als een soort program, vertoont hij zich hier aan zijne gemeentenaren met de handen in den zak. Let wel op: in *zijne* zakken. Inderdaad schijnt dat embleem goed gekozen: in eene opwelling van eerlijkheid heeft hem Chicago tot deze waardigheid verheven opdat hij schoon schip make; en naar zijne inleiding tot bovengenoemd verslag te oordeelen (doch het is eigenlof!) is het hem inderdaad reeds gelukt verschillende misbruiken weg te te nemen. Maar .... hoe groot is niet het zondenregister?

Zie slechts welk eene Leporello-lijst een der heerenstudenten, tegenstander van de naasting der trams, openrolt: Wilt ge weten hoe de gemeente Chicago exploiteert, welnu dan zal ik u toonen hoe het gesteld is met die gemeentelijke bedrijven waarbij het noch den hoofden noch den ondergeschikten aan bekwaamheid hapert. Een elftal jaren geleden zoude Chicago van gemeentewege electrisch verlicht worden; en nu? De stad heeft het nog niet verder weten te brengen dan 1438 lampen. En gelukkig, want elke zelf geëxploiteerde

1) De wetgevende macht van Illinois is later tusschen beiden gekomen en heeft het besluit van den gemeenteraad vernietigd.

lamp kost de stad 60 pCt. 's jaars meer dan de gehuurde, en zij geven veel zwakker licht, branden zelfs tien percent van den tijd in het geheel niet. Waar zou het dus heen moeten met de gemeente-financiën indien zij de nog overige vijfhonderd electrische lampen, tienduizend gazoline-lampen en drie-en-dertig-duizend gaspitten der straatverlichting in eigen exploitatie nam?

De waterleiding is geheel een gemeentelijk bedrijf: de stad kan haren voorraad putten uit het vlak voor de deur liggend Michiganmeer - en toch is de druk zóó onvoldoende dat behalve in de morgenuren, niemand water heeft op een tweede verdieping; zoodat bij eenigszins hooge gebouwen elk dak een waterton draagt. En men leze het verslag der gezondheidscommissie: *maar* 19 percent van den tijd is het water ongeschikt voor gebruik! En dat water - onmiddellijk aan het meer ontleend - is duurder dan het water te New-York, waar kostbare aquaducten het van verre moeten aanvoeren!

En nu het straatplaveisel en de straatreiniging! Meer dan half de stad is zonder plaveisel, en van wat bestraat is, hebben de tram-maatschappijen over bijna de geheele lengte eene breedte van acht voet bekostigd. En hoe is dan nog dat plaveisel? Houten blokken, altijd vochtig, weldra verrot, hobbelend als de zee. En niettegenstaande ieder weet dat dit geen plaveisel is voor groote steden, gaat men met den aanleg voort: de helft der nieuwe aanbestedingen betreft wederom hout! En hoe geheel onvoldoende de straatreiniging is, wordt hierdoor bewezen dat in de winkelwijken de bewoners naast de gemeentelijke reiniging er eene eigene op na houden!

Ziedaar de gevolgen van gemeentelijk bedrijf; en men meene niet dat die takken van bestuur aan onkundigen zijn toevertrouwd: zij die aan het hoofd staan, hebben toen zij hun eigen zaken dreven, doorslaande bewijzen gegeven van kunde en doorzicht. En ook het mindere personeel is niet onbekwaam: van de 9000 beambten zijn 8941 eerst benoemd nadat zij aan de *civil-service rules* voldeden. Zelfs moest de nieuwe burgemeester verklaren dat de strengheid waarmede deze voorwaarden van toelating waren gehandhaafd, zijne partij een deel van de stemmen der ‘vreemdelingen’ (*foreign vote*) heeft gekost.

Die laatste klacht legt den vinger op eene wonde plek. Van veel wat Amerika ontsiert, dragen de vreemdelingen - dat wil zeggen: wij, Europeanen - schuld. Theodore Roosevelt heeft recht wanneer hij schrijft: ‘In aanmerking nemende welke ontzettende massa's emigranten, aan geenerlei zelfbestuur gewend, op ons land geworpen worden, en zich niet met ons vereenzelvigen, is er minder reden om zich te verwonderen dat het algemeen stemrecht zóó weinig bevredigende uitkomsten geeft, dan wel dat het nog zóóveel goeds heeft uitgewerkt.’[1] En voor Chicago geldt in niet mindere mate wat hij van New-York zegt. Van de bijna twee millioen inwoners der Westersche stad is slechts één kwart deel Amerikaan, dat wil zeggen geboren uit ouders, die om 't even uit welke natie afstammende, in Amerika geboren waren. Even groot is het deel der bevolking dat òf direct uit Duitschland is gekomen òf wier germaansche ouders zich in Amerika hadden neergezet; half zoo groot - dus één achtste van het geheele zielental - is het Iersche contingent. Het overige drie achtste deel der bevolking vormen de vreemdelingen uit andere landen; de Hollanders en uit Hollandsche in Amerika gevestigde ouders geborenen nemen in dit pandemonium door hun negentienduizend-tal natuurlijk maar een heel bescheiden plaatsje in.[2]

De echte Amerikanen - en dit wil dan toch waarlijk nog niet zeggen dat men is van ouden stam: het is voldoende dat reeds de grootvader zich over zee vestigde - zijn dus in Chicago, evenals in de andere groote steden van hun land,

1) In ‘New-York’ van de ‘Historie towns series’. New-York. Longmans 1898. Een klein maar uitstekend geschreven boek betreffende de ontwikkeling dier stad uit een staatkundig oogpunt, iedereen aan te bevelen en vooral den Nederlander, die ook in de historie van Nieuw-Amsterdam belang stelt.

2) De juiste cijfers zijn, voor zoover elke natie door meer dan 4000 personen is vertegenwoordigd, afgerond in duizendtallen:

Amerikanen	489,000	Canadenzen	35,000
Duitschers	491,000	Gekleurden (Negers)	26,000
Ieren	248,000	Italianen	23,000
Zweden	111,000	Schotten	23,000
Polen	97,000	Franschen	22,000
Bohemers	89,000	Deenen	22,000
Noren	46,000	Hollanders	19,000
Engelschen	44,000	Hongaren	4,000
Russen	39,000	Zwitsers	4,000

te zeer in de minderheid, dan dat zij een verkiezingskern kunnen vormen. Trouwens ook *zij* hebben geen 'zitvleesch' - een groot deel is uit andere steden en Staten gekomen, gelijk nu reeds gemiddeld in Amerika een derde van de stam-bevolking niet woont op geboortegrond.

De steden zijn dus caravanserails; van gemeenschaps-gevoel kan geen sprake zijn; ieder zorgt slechts voor zich. Zoo verklaart F.H. Cooper - de Hollandsche omgedoopte firmant Kuiper van de reusachtige vennootschap Siegel & Cooper - ronduit: Er is één dag in het jaar, waarop wij, respectabele mannen van zaken, een valschen eed zweren: de dag namelijk waarop wij ons belastingbiljet invullen. *Men pay the assessor more that they may pay the city less*, verklaart een ander, en dat dit geen los daarheen geworpen gezegde is, bewijst het feit dat hoewel de welvaart van Chicago zoo ontzettend is toegenomen, de waarde van den grond steeds stijgt, het huizenvlak zich steeds uitbreidt: het belastbaar fortuin niet meer bedraagt dan de helft van het cijfer waarop dit voor vijf-en-twintig jaren werd geschat, en zeker niet grooter is dan een tiende der werkelijke waarde.

Met zulke feiten voor oogen is het niet te verwonderen, dat al moge ook het stadsbestuur een eerlijk vleugje nemen - hoe onbestendig van duur leert New-York - toch de partij welke pleitte tegen de overname van het tramwegnet door de gemeente, gunstiger gehoor vond bij de Professoren-jury. En toch had deze om het debat mogelijk te maken, dit voorbehoud gesteld: aangenomen wordt, dat alle benoeming, bevordering of ontslag enkel zal geschieden naar de maatstaf van geschiktheid. Maar hoe aan zulk eene fictie waarde te hechten, waar men weet, dat een vierdedeel van den gemeenteraad bestaat uit houders van drankhuizen (saloons) en speelholen, ja, dat zelfs een achttal dezer voorzit in de meest gewichtige stedelijke commissies![1)]

En ook te versch nog lag bij professoren en studenten in

1) Behalve het hierbovengenoemde voorbehoud, was nog dit tweetal gemaakt:
   1°. aangenomen wordt, dat de wet en de concessies overname van het tramwegnet toelaten;
   2°. dat de wetgeving van den Staat het gemeentebedrijf niet aan banden legge.

het geheugen hoe te Philadelphia 'Boss' Mc. Manes, niet tevreden met het gas te beheerschen, ook de tramwegen en zoodoende het trampersoneel opkocht, teneinde aldus zijn stemmental te vergrooten. Want werden in Chicago de trams gemeente-eigendom, dan zoude met één slag een leger van vijf-en-twintig-duizend gemeente-ambtenaren zijn geschapen - wat met hunnen invloed op familiebetrekkingen, allicht vertegenwoordigen zou een macht van vijftig-duizend stemmen; voldoende dus om elke verkiezing in de eene of andere richting te sturen.

Inderdaad, kijkjes op het Amerikaansche leven als dit Wisconsinsche debat verschaft, doen den Europeaan zich afvragen hoe het mogelijk is: niet dat zulk een organisme leeft, maar méér dan leeft; groeit en bloeit in eene zoo buitengewone mate, dat hij in eigen werelddeel geen weder-gade kan vinden. Doch zulks is omdat wij - meer en meer geneigd om op stad en Staat te steunen, meer en meer hulp zoekende - ons niet kunnen voorstellen hoe dáár stad- en Staatsbestuur nog bijzaak zijn, hoe het politiseeren dáár slechts goed is voor zwakkelingen, die liever ander dan eigen kapitaal wagen. Wie dáár zich krachtig gevoelt, trekt zelf ten strijde op het gebied van handel en nijverheid! En terwijl hier in Europa de kost schraal wordt, de hoogere autoriteit dus wel als een streng meester moet toezien dat ieder tenminste één bete krijge uit den poveren schotel, kan dáár - in het nieuwe land, welks oppervlakte nog maar even ontgonnen is, en waar nog slechts zulk een klein deel is ontdekt van wat onder die oppervlakte ligt - ieder toehappen en bijten uit den vetten koek, zooveel hem lust! Zoo was het te Gent en te Brugge in de middeneeuwen. Zoo was het in Nederland in onze gouden eeuw der ontdekkingen; nu is het de beurt aan nieuwere landen om kortstondig te zwelgen den beker van het genot.[1)]

1) Alleen de buitengewone gemakkelijkheid waarmede het geld dáár toevloeit, verklaart dan ook de buitengewone spilzucht. In alles, ook dus in de huishouding van stad en Staat. Scholen, stadhuizen, gerechtsgebouwen, postkantoren zijn buitengewoon weelderig; eene weelde, die echter niet - zooals men licht geneigd is te denken - zich uit in smakeloosheid. Integendeel, de architectuur dier gebouwen draagt meestal een zeer ernstig karakter, en getuigt zoowel van groote studie der Europeesche voorbeelden als van eigen vindingrijkheid. Doch de spilzucht uit zich in alles. Zelfs in het waterverbruik. In Chicago wordt per hoofd en per dag meer dan zeshonderd liter water Zoo kunnen opgepompt; driemaal zooveel bijv. als te Rotterdam. Het is in deze omstandigheden dan ook niet zoozeer te verwonderen, dat bij een stad, welke zich zoo snel uitbreidt, de wateraanvoer wel eens achterblijft. Trouwens het Michiganmeer moge Chicago bespoelen; om zuiver water te verkrijgen dient men zulks op twee tot drie kilometers afstand van den oever te ontleenen; en het daarheen uitbrengen van tunnels is vanwege de terreinmoeilijkheden uiterst kostbaar en vordert veel tijd. Als de thans in aanleg zijnde werken voltooid zullen wezen, zal er echter voldoende water gepompt kunnen worden voor eene bevolking van 3½ millioen zielen. Trouwens de eigenlijke reden van den geringen waterdruk waren de pompen zelve. Deze bleken de nieuwe directie zóó lek - een gevolg van te zuinig onderhoud - dat in de twee laatste jaren niet minder dan 17,000 pompkleppen waren te vervangen!
Ook in andere opzichten gaat de toestand der publieke werken te Chicago vooruit. De riolen zullen niet meer door de Chicago-rivier, of direct op het meer loozen, maar een groot kanaal is in uitvoering en bijna gereed, waardoor het vuile water in plaats van op het meer te loozen, naar de Mississippi wordt gevoerd. Dit kanaal kost niet minder dan 75 millioen gulden.
Dat de straatreiniging zeer te wenschen overlaat, is eveneens zeer juist, maar de daarvoor op het gemeentebudget toegestane som is zóó gering, dat die reeds in de eerste helft van het jaar genoegzaam wordt opgebruikt. Zoo ook wat de bestrating betreft: het budget laat slechts toe 1½ pCt. van het houten plaveisel te vernieuwen, terwijl 80 pCt. in slechten toestand verkeert! De eigenaardigheden van het Amerikaansche stedelijke belastingstelsel, de slechte stedelijke huishouding, de - daardoor wel eenigszins gerechtvaardigde - gewoonte der rijkeren, vooral van groote maatschappijen, om verre beneden het in evenredigheid verschuldigde bij te dragen in de belastingen, zijn oorzaak dat veel wat bij een bezoek aan de Amerikaansche steden treft, allerminst te wijten is aan het technisch personeel, dat niet slechts eene vergelijking met het Europeesche kan doorstaan, maar in vele opzichten door de grootschere taak ook hooger staat.

dus de Vereenigde Staten bloeien, hoewel het gemeenebest er is overgegeven aan bestuurders en bezoekers van drankwinkel en speelhol, in dat toevluchtsoord der vrijheid alleen regeeren wie allereerst aan banden waren te leggen, en het algemeen stemrecht er slechts dient om te smoren de stem van billijkheid en recht! Men eische trouwens niet van een jongeling de wijsheid van den grijsaard - eene wijsheid die misschien niet zóó wijs zoude zijn, als er gelegenheid ware tot dwaasheid; als het vuur niet ware uitgebluscht.... door gebrek aan brandstof.

Zoeken wij in eigen kring naar een vraagstuk, dat in afmetingen nabijkomt het door de studenten van Wisconsin zoo degelijk behandelde, dan - al moge het eenigszins onze eigenliefde kwetsen - is niet het oog te richten

naar eenige stad, maar naar den Staat, en is in plaats van trambedrijf, te stellen spoorweg-exploitatie. Onze steden tot Westersch-Amerikaansche steden te maken is niet mogelijk; niet omverwerpen, maar woekeren met hetgeen hij heeft, is de taak van den Europeaan; en waar de bevolking van ons land zich om zoo tallooze kleine centra heeft gekristalliseerd - kleine centra, welke niet ver van elkander en dicht bij de grootere liggen, - eischt eene wijze staatkunde hen tot één geheel te vereenigen door bevordering van het onderling verkeer, en zoodoende tevens tegen te gaan het vormen dier onevenredig groote menschen-broeinesten, die even schadelijk voor lichaam en geest, het platteland verarmen, zonder de steden rijker te maken.[1)] Dáár ligt de taak onzer spoorwegen, en het is alsof de natuur zelf in die richting een vingerwijzing geeft: door de mededinging van den waterweg is hun goederenvervoer gering en weinig winstgevend, zooals bijv. het duidelijkst blijkt als men hun bedrijf vergelijkt met dat onzer naburen: België en Pruisen, waar wegens de gesteldheid des lands het goederenvervoer alles beheerscht. Zij zijn dus op het personenvervoer aangewezen.[2)]

Onze sporen moeten dus worden onze Amerikaansche trams. Zij zijn het reeds nu, zoo al slechts ten deele. Want onwillekeurig moge men die ijzeren wegen, welke ons zóó snel kunnen voeren naar den vreemde, en die dáár zich vertakken allerwege, heindever - naar het zonnige Zuiden en de steppen

1) Werken Regeering en Volksvertegenwoordiging die centralisatie niet zonder er aan te denken in de hand? Waarom de inrichting welke volgens het aanhangig ontwerp, het ongevallenwezen zal besturen, in den Haag of te Amsterdam geplaatst; waarom niet bijv. te Utrecht of te Arnhem? En zoo zijn er meerdere rijksinrichtingen, welke het beter ware wat frischere lucht te geven, ook om zoodoende de opeenhooping van ambtenaren en de geestelijke verarming der andere steden te voorkomen. Nederland is toch al klein genoeg; maar door lieverlede alles naar Holland te trekken, wordt het langzamerheid een kind met een waterhoofd, ten doode opgeschreven.

2) Het net der Pruisische Staatsspoorwegen bijv. trekt niet slechts bruto meer dan tweemaal zooveel uit het goederenverkeer als uit het personenvervoer, doch volgens de berekeningen van Prof. Charlier (Archiv für Eisenbahnwesen, 1899) is dat goederentransport betrekkelijk zoo veel winstgevender, dat drie vierde van de winst alleen daaraan te danken is. In die omstandigheden kan het niet verwonderen dat daar bij de tevens hoogere goederentarieven een zooveel hooger rente wordt gemaakt dan hier, waar nog niet de helft der bruto-inkomsten uit het goederenvervoer wordt verkregen en de concurrentie met den waterweg, dikwijls ook met den tram, tot lage tarieven dwingt.

van Siberië - beschouwen als in de eerste plaats geschapen voor het vèr-verkeer; de nuchtere statistiek en ook wat eenvoudig nadenken leeren anders. Te veel toch blijft onze verbeelding hangen aan onze ééne lange reis naar Duitsche wouden of Zwitsersche bergen, en vergeten wij de haast dagelijks terugkeerende kleine verplaatsingen binnenslands; gelijk wij ook van de dagelijksche maaltijden er geene ons herinneren, geheel als ze verdrongen worden door één enkel festijn. Maar de cijfers wijzen het uit: gemiddeld legt in Nederland de reiziger in de eerste klasse 48½ kilometer, in de tweede klasse 34 kilometer, in de derde slechts 26½ kilometer af. Naar mate hij rijker is.... en meer tijd heeft, reist dus wie van den spoor gebruik maakt, verder; maar toch hoe weinig ver vliegt zelfs de financieel krachtigste uit! En men denke niet dat de kleine afmetingen van ons land of onze bijzondere huiselijkheid hiervan oorzaak zijn. In het zooveel ruimere Pruisen zijn die gemiddelde cijfers niet anders, en zelfs de zooveel rumoeriger en beweeglijker Belg gaat niet verder van honk dan zijn noordelijker broeder. En dan is nog in het oog te houden, dat die gemiddelde afstanden een veel te hoogen dunk geven van den in den regel door den spoorwegreiziger afgelegden afstand. Want bij zulk gemiddelde legt één lange reis meer gewicht in de schaal dan vele kleine. Zoo leerde dan ook bijv. een onderzoek in Pruisen (voor Nederland staan mij zulke gegevens niet ten dienste), dat in de laagste klassen 36 % van alle reizen zich over geen grooteren afstand dan 10 kilometer uitstrekken; 25 % van alle reizen over 10 tot 20 kilometer; terwijl snel dat percentage daalde bij het verlengen der afstanden: want reeds tot 11 is het percentage geslonken, dat betrekking heeft op de reizen van 20 tot 30 kilometer.[1)]

Het is dus geen bewijs van minachting, wanneer ik in gedachte naast het vuurroode boek van de Universiteit van Wisconsin leg het lichtblauwe van de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, hetwelk de praeadviezen bevat omtrent de vraag: ‘Is het wenschelijk, dat de bestaande toestand ten aanzien van de exploitatie van onze spoorwegen vervangen worde, hetzij door Staats-exploitatie, hetzij door

1) Archif für Eisenbahnwesen, 1894, bl. 93. Hieronder is *niet* begrepen het plaatselijk verkeer om en in Berlijn.

exploitatie door ééne hand?'[1] Zeker, het eerste is jongenswerk, zij het ook zeer knap jongenswerk, en het laatstgenoemde arbeid van mannen met eere genoemd, ons vele weinig bekende gegevens brengende; maar toch is zekere overeenkomst niet te ontkennen. Want in den allemanswinkel der Staathuishoudkunde hangen in de afdeeling: Algemeenheden, gemaakte kleeren te koop evenzeer passend den Nederlander als den Amerikaan.

Wie dus van algemeenheden nog gediend is, behoeft niet naar het Amerikaansche geschrift te grijpen om zijn weetlust te voldoen: hij zal dezelfde argumenten voor en tegen naasting ook uit het Hollandsche geschrift kunnen putten. Zelfs is de eenstemmigheid zéér groot. Evenmin als de handelaars en nijveren in Chicago voor naasting waren door het openbaar gezag, evenmin blijken onze handel en nijverheid (èn landbouw) den bestaanden toestand veranderd te zien. Integendeel eenstemmig zijn zij van oordeel, dat dit groote algemeen belang in handen te stellen der Regeering enkel tot teleurstelling zoude leiden; en zoo al hier te lande één argument: de baatzucht van hen, die het algemeen belang heeten te vertegenwoordigen, zelfs niet ter sprake behoefde te komen, des te meer nadruk werd er gelegd op het andere argument: mogelijke onbekwaamheid en politieken invloed, nu zelfs de genoegzaam alleenstaande voorstander van naasting onzer spoorwegen door den Staat, geen betere middelen van overtuiging wist dan: Ministeriëele onbekwaamheid en politieke volgzaamheid der Kamer bij het sluiten der spoorwegcontracten van 1890!

Eerst waar men - om de vergelijking met het kleerenmagazijn vol te houden - meer kieskeurig, niet tevreden met een passen ten naastebij, vraagt om nauwgezet nameten, en de welgedane woordenrijke patroon Staathuishoudkunde noodzaakt de stroeve, dorre, saaie Statistiek, met haar ellelint en maatstok te roepen uit het donkere achterkamertje, waar zij bescheiden hokt, wordt het verschil merkbaar. O, hoe weinig is deze cijferaarster geliefd door die velen, die wiskundig slecht onderlegd, zich al heel trotsch gevoelen, zoo zij in hunne staatkundige betoogen kunnen spreken van

1) Amsterdam, Joh. Müller 1899.

X, van Y en van Z, zelfs - maximum van geleerdheid! - van A + B + C, en dan ook niets beter weten dan verdachtmakend uit te roepen: Nu ja, met statistieken kan men bewijzen wat men wil!

Integendeel, alleen cijfers hebben recht van spreken, en luistert men naar hen, dan blijkt dat tusschen het vraagstuk der Amerikaansche trams en dat der Nederlandsche spoorwegen toch nog één groot verschil bestaat. De Madisonsche studenten behoefden immers slechts ter loops te gewagen van de tarieven: in het gunstigste geval zouden bij bedrijf in ééne hand de overstapkaartjes wat meer algemeen worden, of het eenvormig vijf cents tarief met één cent kunnen worden verlaagd. Maar bij spoorwegen is daarentegen de tariefkwestie eene zeer ingewikkelde. Te ingewikkelder omdat die sporen zoo veelvuldige belangen moeten dienen. Want het moge waar zijn dat zij in hoofdzaak hebben te bevorderen het meer plaatselijk of buurtverkeer, het ver verkeer en het goederenvervoer mogen zij niet verwaarloozen, zelfs zijn zij oorspronkelijk zóó zeer met het oog op deze ontworpen, dat de wel minder vlugge, maar meer uitsluitend in later tijd voor het buurtverkeer ontworpen stoomtrams als het ware onder den rook van den trein dezen den reizigers wegkaapt!

Die kleine mededinger worde dus niet te gering geacht: in niet weinige gevallen is zijne beteekenis voor het personenverkeer dezelfde als die van den waterweg voor het goederenvervoer; ja, niet onwaarschijnlijk heeft de stoomtram eerst de oogen doen opengaan van de bestuurders der spoorwegmaatschappijen, en is aan den kleinen concurrent te danken het veel te lang uitgestelde invoeren van lokaaltreinen (nog op te weinig lijnen en met te weinig stopplaatsen!) en de steeds voortgaande tarievenverlaging.

In hoeverre verdere verlaging mogelijk is, in hoeverre onze sporen inderdaad naderen kunnen tot de Amerikaansche trams, en vooral door bevordering van het verkeer der minder bemiddelden - zóó gering nog hier te lande, vergeleken met het verkeer onzer naburen - te voorkomen is dat Nederland worde tot een land van zwarte steden, met schaarsch bevolkte dorpen en verlaten platteland (sombere tegenstelling tot de groene steden dáár!); deze vraag te

beantwoorden ligt natuurlijk buiten het bestek van dit opstel; waarbij niet te verhelen is dat noch de praeadviezen der Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek, noch de ter elfder ure - ja, ter twaalfder ure - gegeven toelichtingen op die praeadviezen, evenmin als de wegens tijdsgebrek niet beëindigde debatten (toch allen zoo belangrijk en vol gegevens) dat zoo moeielijke onderwerp hebben uitgeput. En het is niet zonder symbolische beteekenis, dat toen onlangs de Zweedsche regeering nieuwe tarieven wilde invoeren, zij zich ook wendde om raad tot een Hoogleeraar in de sterrekunde, alsof wellicht in de gestarnten daarboven eene oplossing ware te vinden voor dit moeielijkste der aardsche problemen.

Geen vraagstuk dwingt dan ook tot zulk rusteloos zoeken. Het noopt ons te reizen naar Zweden met zijn noordland's tarief; naar Denemarken, waar de jongste verlaging der personentarieven het spoorwegbudget zelfs in gevaar brengt; naar Hongarije met het welbekende zone-stelsel.... Zie daar ons dus verre; verre zelfs van Amerika!

Zóó dwingt elk hedendaagsch vraagstuk tot rondgaan, tot zwerven buiten de poorten, buiten de enge grenzen van ons land, ver weg. Doch ook hier heeft de schrijver der oudheid recht, waar hij, er op wijzende hoe in andere deelen der wereld andere gestarnten zweven boven het hoofd van den reiziger, er in één adem bijvoegt: dat deze zijne ziel allerwege medevoert; zijn ziel: dus zijn vaderland.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Mr. F.A. van Hall als minister.
Mededeelingen en herinneringen.
II.[1)]

Na de zoo wèl geslaagde leening van 1844 bleef Van Hall nog ruim drie en een half jaar Minister.

Wat hij gedurende dat tijdsverloop deed en tot stand bracht voor tariefsherziening, voor verbetering van de accijnzen, voor de nieuwe regeling van de invordering der directe belastingen, voor het muntwezen, is bekend.

Aan den vorm waarin hij soms zijne denkbeelden ontwikkelde, aan het zelfbehagen dat meer of minder in zijne redevoeringen doorstraalde moge men zich gestooten hebben[2)]; door te kras optreden moge hij bruikbare krachten van zich hebben vervreemd; *les défauts de ses qualités* mogen ook hem niet ontbroken hebben - niemand zal thans nog ontkennen dat hij van April 1844 tot December 1847 hard en goed gewerkt en veel in 's lands belang tot stand gebracht heeft. Wat hij aanpakte, zette hij door. Leden zijne plannen nu en dan aanvankelijk schipbreuk (zoo bijvoorbeeld die betreffende het muntwezen en den accijns op het geslacht) - hij vatte ze straks weer op en wist ze tot uitvoering te brengen, en ontzag daarbij niemand.

Met de algemeene politiek bemoeide hij zich in het openbaar weinig of niet. Waar men hem over grondwetsherziening sprak, antwoordde hij ontwijkend, en stelde hij op den voor-

1) Zie *De Gids* van December 1896.
2) Men denke aan *de Wespen* van Van Dam van Isselt en aan de reeks van spot- en smaadschriften, tegen Van Hall in het licht gegeven.

grond dat vóór alles de financiën op goeden voet moesten gebracht zijn. Hij wist buitendien maar al te wèl, hoe weinig Koning Willem II (zooals later blijken zou) te bewegen zou zijn, tot eene grondwetsherziening van eenige beteekenis de hand te leenen.

Daarbij kwam, dat hooggeplaatste en met het volkomen vertrouwen van den Koning vereerde staatslieden niet ophielden, den Koning de gevaren onder het oog te brengen die van het veld winnen van liberale begrippen en van het toegeven daaraan te duchten waren.

Een merkwaardig stuk leverde op dat punt de Gouverneur van Zuid-Holland, de heer Van der Heim. In zijn jaarverslag over 1844 deelde hij den Koning beschouwingen mede ‘over den publieken geest in dat gewest’. Die geest nu heette in het verslag ‘niet gunstig’. De ‘algemeene volksgeest’ mogt nog ‘goed en rustig’ zijn - dat getuigenis kon niet worden afgelegd van de meer beschaafde standen, waaronder een ‘geest’ viel waar te nemen ‘die veeleer geneigd is om de daden van het Gouvernement te laken, dan zich met deszelfs inzigten te vereenigen; zoowel in de Provinciale Staten en de Stedelijke Raden als onder de hoofden der besturen ten platten lande vindt men er velen die zich als liberalen voordoen, vrijzinnige beginselen als drijfveer hunner handelingen op den voorgrond stellen, [en] die meenen door steeds alle gedaan wordende voorstellen te bestrijden voor tegenstanders van misbruiken en beschermers der regten van de ingezetenen tegen willekeur of misbruik van magt te zullen gehouden worden en zich zoodoende bij voorkomende gelegenheden den weg tot eer en aanzien te zullen banen’.....

‘Ik mag’ - zoo heet het verder in dit hoog conservatief staatsstuk - ‘Ik mag het Uwe Majesteit niet verbergen dat de overdreven liberale denkbeelden vooral in dit gewest meer en meer veld winnen. Een Hoogleeraar aan de Leidsche School, die door zijne onmiskenbare kennis en geleerdheid bij de studeerende jeugd in hoog aanzien staat, heeft sedert zijne optreding in de Tweede Kamer der Staten-Generaal eene geheel vijandige houding tegenover het Gouvernement aangenomen, en nu onlangs, door tot een voorstel mede te werken, hetwelk eenen geheelen omkeer van het Nederlandsch staatsregt beoogt, getoond, hoe weinig eerbied hij voor de bestaande grondwettige Regeering koestert; en deze man, de

éénige der regtsgeleerde faculteit die bij het groot aantal der studenten in aanzien en achting is, is geroepen om de lessen over het staatsregt en de Grondwet aan de Hoogeschool te geven; en kan het dan wel anders, of de kweekelingen der gemelde Academie, voorgegaan door eenen Hoogleeraar dien zij hoogachten, moeten bij hunne intrede in de maatschappij met den aan den jeugdigen leeftijd eigenen geest van overdrijving beginselen huldigen, welke tot niets anders leiden dan tot afkeuring van de bestaande orde van zaken en tot wenschen en pogingen om de theorieën van den geachten Hoogleeraar verwezenlijkt te zien. Die beginselen, met geestdrift onder tijdgenooten verspreid, vinden ook daar, als nieuw en vreemd, hetgeen men in deze dagen vooral huldigt, ingang; en zoo worden, onder de meest beschaafde standen vooral, en dus onder hen die geroepen zijn om door hunne positie in de maatschappij eenen grooten invloed uit te oefenen, gevoelens verspreid en aangekweekt, welke vijandig zijn aan het Gouvernement, gevaarlijk voor de bestaande orde van zaken, bedenkelijk voor het behoud van orde en rust'..... 'Mijne vaderlandsliefde, mijne opregte gehechtheid aan Uwer Majesteits geëerbiedigde persoon en Regeering, mijn afkeer van alle die voorgewende liberale gevoelens, door welke sommige hunne eerzuchtige bedoelingen ten koste van het volksgeluk trachten te bereiken, doen mij de toekomst niet zonder bezorgdheid tegemoet zien. Wanneer men toch nagaat, hoe de liberale gevoelens van jaar tot jaar toenemen, hoe verschillende aan den geest des tijds gedane concessiën, wel verre van eenige bevrediging aan de voorstanders van den zoogenaamden vooruitgang te hebben gegeven, hunne eischen dagelijks stouter doen worden, zóó zelfs dat men met eenige hoop op eenen gunstigen uitslag in de Tweede Kamer der Staten-Generaal een voorstel heeft durven doen, hetwelk eene bijna geheele vernietiging van Uwer Majesteits grondwettige regten, en eene geheele omkeer onzer staatsinstellingen in eenen geheel democratischen zin zoude ten gevolge hebben, dan mag men zich niet meer verbergen, dat het Gouvernement op middelen moet bedacht zijn om de goedgezinden aan zich te hechten en deszelfs invloed in de Provinciën te versterken.'

Dat Van Hall, de steller der Memorie van 1841, waarin ruime grondwetsherziening op den voorgrond werd geplaatst en veelszins liberale begrippen werden gehuldigd[1], nu en dan zoowel tegenover zijne ambtgenooten als tegenover den Koning in eene scheeve positie moest komen, lag voor de hand. Minder aangename gedachtenwisselingen bleven niet achterwege.

Den 2den Februari 1846 ontwikkelde de Minister in een gesprek met den Koning zijne bedenkingen tegen het gevolgd regeeringsbeleid. Van den inhoud teekende hij o.a. het volgende op.

'Sedert geruimen tijd bemerkte ik dat Zijne Majesteit mij niet dat vertrouwen schonk, hetwelk mijns erachtens de Minister van Financiën behoort te genieten.

Over Gouverneursposten, benoemingen tot leden van de Eerste Kamer en van den Raad van State werd beschikt zonder dat ik daarover immer of ooit werd geraadpleegd. De besluiten waarbij leden van den Raad van State benoemd worden moest ik contrasigneeren, al werd ik dan ook pour la forme daarin bij Kabinetsbrief gekend eenige uren voordat mij het Besluit ter contrasigneering werd toegezonden.....' 'De Minister van Binnenlandsche Zaken bedankt, en Z.M. heeft een aantal lieden door den aftredenden Minister[2] doen sondeeren, zonder immer of ooit dit onderwerp met mij aan te roeren. Het was mij in meer dan in één opzigt duidelijk, dat men mij van alles verwijderd tracht te houden'..... 'Omtrent de verhouding waarin de Ministers tot den Koning staan heeft Z.M. geheel andere denkbeelden dan ik koester; Z.M. ziet in hen lijdelijke dienaars; ik, raadslieden van de Kroon'..... 'Omtrent de noodzakelijkheid van herziening der Grondwet en het belang der Regeering om daartoe nog in deze zitting over te gaan koestert de Koning geheel andere denkbeelden dan ik. In mijne beschouwing is het belang van den Staat en dat des Konings niet van elkander te scheiden. Denkt de Koning hieromtrent eenstemmig met mij?

Wij hebben geen Ministerie. Maar de Ministers moeten toch eenstemmig denken omtrent gewigtige punten van

1) Zie *De Gids*, Dec. 1896.
2) Eenige dagen later verkreeg de heer Schimmelpenninck van der Oye het door hem gevraagd ontslag, en werd hij ad interim vervangen door den heer Van der Heim.

regering. De Koning spreekt over de gewigtigste punten met iederen Minister afzonderlijk en brengt nimmer eenheid onder de Ministers. In verband hiermede: denkt Z.M. dat er een nieuwe Minister van Binnenlandsche Zaken kan worden gekozen zonder dat er vooraf verzekering bestaat dat de andere Ministers eenstemmig met dezen denken omtrent de hoofdpunten van bestuur? Al wat zelfstandigheid bij de natie of bij de individu's kenmerkt te dempen; de publiciteit zooveel mogelijk te keer te gaan; schijnen beginselen van bestuur te zijn waarmede ik mij niet kan vereenigen. Ten einde de Staten-Generaal zoo min mogelijk werk te geven zou men alles wat gedaan moet worden laten rusten; ik voor mij ben van oordeel dat er zeer veel verkeerds bestaat en dat men de hand behoort te slaan aan verbetering.

.....In dezen staat van zaken geboden pligt, eergevoel en een geoorloofde zucht naar rust mij, eene standplaats te verlaten, waar ik niet dat goed kon doen wat te doen was. Ik vermogt niet langer eene Regeering te steunen, welke zich-zelve en met haar het belang van den Staat te gronde rigt. Dagelijks de wrijfpaal van allerlei aanvallen in de nieuwsbladen; met tegenstand van verschillenden aard te worstelen hebbende, moest ik ten minste, om dit alles te verduren, de zekerheid hebben dat over het algemeen de wagen van den Staat, waaraan ik mede trekkende was, gestuurd werd zooals het behoorde, en den troost, dat mijn Koning mij zijn vertrouwen op de meest volledige wijze schonk.

Noch het eene noch het andere bezat ik.

Ik heb dan ook in mijn gesprek van heden den Koning verzocht mij te veroorloven, om, hetzij na den afloop der Belgische onderhandeling, hetzij nadat het werk der vermunting zijnen loop had gekregen, mijne demissie te verlangen.'

.....'Zijne Majesteit had de goedheid om dit alles geduldig en vriendelijk aan te hooren, en antwoordde mij dat hem deze mededeeling zeer koud op het lijf viel, en dat Hij daarover zou denken. Ik repliceerde nog dat ik ook niet sprak van een plotseling vertrek, en dat ik mijnen Koning niet in ééns au dépourvu wilde nemen, maar vooruit had gesproken ten einde Hem in staat te stellen zijne maatregelen te nemen.'

Op het aangekondigd verzoek om ontslag kwam Van Hall

vooralsnog niet terug. De wensch om zijn naam verbonden te houden aan de definitieve regeling van het muntwezen zal daaraan niet vreemd geweest zijn. Wel gaf hij, nadat het wetsontwerp betreffende bezwaarschriften over directe belastingen met algemeene stemmen verworpen was, in de Kamer (23 Februari 1846) te kennen dat hij zich vooralsnog zou onthouden ‘van eene meening te uiten omtrent het vraagpunt of hij na het votum al dan niet aan het hoofd van het Departement van Financiën zou blijven’; maar reeds den 2^{den} Maart daaraanvolgende deelde hij mede ‘dat Zijne Majesteit van oordeel is geweest dat de afstemming van het laatste wetsontwerp geen voldoenden grond moest of mogt opleveren om hem te bewegen tot het vragen van zijn ontslag’, en voegde hij daaraan de verklaring toe dat hij eerbiedig in dat oordeel had berust, ‘in de hoop dat hij zou kunnen slagen om al datgene tot stand te helpen brengen wat hij onvermijdelijk noodig oordeelde tot verder herstel van 's lands financiën’.

In het najaar van 1846 openbaarde zich nieuw verschil van gevoelen tusschen den Koning en den Minister. Het betrof de herziening van de graanwet van 29 December 1835.

Bij rapport van 17 Augustus berichtte van Hall aan den Koning dat naar zijne overtuiging de tijd gekomen was om die wet aan eene herziening te onderwerpen, en stelde hij voor, om de noodzakelijke verlenging van de wet van 18 December 1845 (Stsbl. n°. 87) tot aanmoediging van den invoer van levensmiddelen tot een termijn van zes maanden te beperken; een termijn, te rechtvaardigen door het in de Memorie van Toelichting mede te deelen voornemen van de Regeering om de wet van 1835 te herzien.

De Koning had daartegen bezwaar, omdat Hij ten aanzien van de plannen betreffende de graanwet nog niet tot een besluit gekomen was, en dus verlangde dat daarvan in de Memorie van Toelichting geen melding zou gemaakt worden. In verband daarmede wenschte Z.M. dat de termijn van verlenging van de wet van 1845 van zes op twaalf maanden zou gesteld worden.

De Minister verklaarde zich bereid, uit de Memorie van

Toelichting te doen vervallen de zinsnede, waarin van de plannen van de Regeering ten aanzien der graanwet gewag werd gemaakt; maar hij meende den termijn van zes maanden te moeten handhaven, omdat ‘deze’ [termijn], wanneer het hem welligt gelukken mogt eenige ‘verandering van gevoelen bij Z.M. te bewerken, bewijzen zoude dat Zr. Ms. regeering de zaak-zelve reeds vroeger in overweging genomen had.’

De Raad van State verklaarde zich vóór een verlengingstermijn van twaalf maanden.

Daarop stelde Van Hall voor, een middenweg in te slaan, en de verlenging op negen maanden te bepalen. Waarom - zoo liet de Koning vragen - geen verlenging voor twaalf maanden? Die termijn zou toch van-zelf vervallen, zoo er tusschentijds eene andere wet tot stand werd gebracht? Omdat, antwoordde Van Hall, met de aanneming van een termijn van twaalf maanden de Regeering geacht moest worden te kennen te geven dat zij de zaak verder onaangeroerd wilde laten, terwijl eene kortere tijdsbepaling juist het tegendeel zou bewijzen.

Mondeling deed de Koning nu door den Directeur van het Kabinet aan den Minister voorstellen om de ter sprake gebragte termijnen los te laten en die te vervangen door den termijn van 1 October 1847, zoodat feitelijk de verlenging zich zou uitstrekken over den tijd van elf maanden.

De Minister gaf toe, en den 19^{den} October 1846 kwam het wetsontwerp bij de Tweede Kamer in.

Het Algemeen Verslag van de Kamer sprak nadrukkelijk den wensch van zeer vele leden uit, dat de wet van 1835 ‘nog gedurende deze zitting (1846-47) aan eene nadere overweging van de Staten-Generaal zou worden onderworpen, en daardoor de gelegenheid zou worden daargesteld om de zoo belangrijke zaak van de in- en uitvoerregten op de granen, en bijzonder van de schaalregten, eindelijk te beslissen.’ Deze leden zouden, zoo werd te kennen gegeven, prijs stellen op eene afdoende verzekering van de Regeering dienaangaande. De Commissie van Rapporteurs trad met den Minister in overleg, en ontving van dezen de mededeeling ‘*dat het stellig voornemen der Regeering is, om de vraag wegens de graanwet, nadat haar stelsel daaromtrent bepaald zal zijn, edoch zeker*

nog in den loop dezer zitting, ter behandeling bij de Staten-Generaal te brengen, gelijk zulks trouwens reeds blijkt uit den bij het wetsontwerp voorgestelden termijn.'

Nauwelijks was dit verslag onder de oogen van den Koning gekomen, of de Minister werd bij schrijven van den Directeur van het Kabinet tot verantwoording geroepen. 'De Koning', zoo heet het daarin, 'heeft mij opgedragen aan Uw Excellentie mede te deelen dat Hoogstdezelve niet zonder de meeste bevreemding achter het Algemeen Verslag betreffende het wetsontwerp tot aanmoediging van den invoer van levensmiddelen eene mededeeling heeft gevonden, welke de Commissie van Rapporteurs zegt ontvangen te hebben van het Hoofd van het Departement van Algemeen Bestuur waartoe het ontwerp van wet behoort, volgens welke mededeeling het stellig voornemen der Regeering zoude zijn om de vraag wegens de graanwet, nadat haar stelsel daaromtrent bepaald zal zijn, edoch zeker nog in den loop dezer zitting, ter behandeling bij de Staten-Generaal te brengen, gelijk zulks trouwens reeds blijkt uit den bij het wetsontwerp voorgestelden termijn.

Zijne Majesteit herinnert zich niet, eenige autorisatie tot het geven van zoodanige verzekering te hebben verstrekt of te hebben doen verstrekken. Uwer Excellentie's voordragt maakt daarvan geen gewag; en na hetgeen vroeger omtrent dit punt is voorgevallen was Zijne Majesteit op dergelijke verzekering niet in het minst bedacht. Hoogstdezelve gelast mij ten allen overvloede te herinneren aan het voornemen om het vraagpunt omtrent de graanwet, hetgeen van zoo teederen aard is, en het Departement van Binnenlandsche Zaken althans niet minder aangaat dan dat van Financiën, in een Kabinetsraad of wel in den Raad van Ministers te doen behandelen; en er zijn dan ook reeds ambtgenooten Uwer Excellentie, die hunne verwondering niet hebben ontveinsd, dat dergelijke verzekering is gegeven geworden, zonder dat de Regeering daaromtrent een vast besluit heeft kunnen nemen.

Het zal dan ook Zijner Majesteit aangenaam zijn eenige opheldering van Uwe Excellentie te ontvangen aangaande hetgeen tot het doen van zoodanige verklaring kan hebben aanleiding gegeven.'

De Minister haastte zich, nog denzelfden dag (30 October)

den Koning te antwoorden. Na den loop der gedachtenwisseling tusschen Z.M. en hem herinnerd te hebben, gaat hij voort: ‘Eindelijk, na eene wisseling van stukken welke het nutteloos is hier opnieuw voor den geest te brengen, heeft het Uwe Majesteit behaagd mij door den Heer Directeur van H.Ds. Kabinet mondeling te doen voorstellen om den termijn van 1 October te kiezen, alzoo daardoor “aan “de eene zijde”” (“dit waren de eigene woorden van den Heer Directeur namens Uwe Majesteit)” ““H.Ds. doel om den handel zekerheid te verschaffen bereikt, en aan de andere zijde mijn wensch vervuld werd om zekerheid te geven dat het vraagpunt nog in deze zitting moest bebehandeld worden.””

Met dankbaarheid heb ik mij gehaast, deze leiding van Uwe Majesteit te volgen.

In dit alles, Sire! maar vooral in het laatstelijk gebeurde lag in mijne oogen zoo duidelijk de bevoegdheid om de afgelegde verklaring te doen, dat ik, ook dan wanneer mij die niet was gevraagd, geen oogenblik zou geaarzeld hebben die openlijk te geven..... Nu is er bij gekomen, dat de meerderheid der Kamer, en wel eene vrij aanzienlijke meerderheid, die verzekering verlangd heeft, tot welke het U.M. behaagd had toe te treden, en zonder welke het wetsontwerp hoogst waarschijnlijk zou zijn afgestemd. Ik meende derhalve in geenerlei opzigt iets te doen, dat niet binnen den kring mijner bevoegdheid lag.

De afloop der stemming over het wetsontwerp tot verlenging der wet van 18 December 1845, welke heden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft plaats gevonden, bewijst, dat ook zelfs de leden der Kamer, welke het behoud der graanwet wenschen, in de door mij afgelegde verklaring geene voorloopige veroordeeling van de wet van 1835 van de zijde der Regering hebben gezien; deze zou mij niet hebben vrij gestaan; maar dat zij die verklaring enkel hebben beschouwd als in onmisbaar verband staande tot de bepaling van den termijn op elf maanden.’

Tegen deze verantwoording viel weinig in te brengen; en niet zeer afdoende was dan ook de weerlegging die van Hall den 1sten November van den Directeur ontving. ‘Uwe Excellentie’ - zoo schreef de Directeur - ‘heeft zich

onder anderen beroepen op eene mondelinge mededeeling van mij, namens Zijne Majesteit, waarbij ik zoude gezegd hebben dat, door den termijn van 1 October te kiezen voor de verlenging der maatregelen van de wet van 18 December 1845, daardoor ook zoude vervuld worden de wensch van Uwe Excellentie om zekerheid te geven dat het vraagpunt nog in deze zitting moest behandeld worden.

Zijne Majesteit moet veronderstellen, dat op dit punt een misverstand heeft plaats gegrepen, vermits H.D. zich niet herinnert, tot het doen van *die* mededeeling eenigen last aan mij te hebben gegeven; terwijl ik mijnerzijds, hoezeer het mij ten uiterste leed deed, van Uwer Excellenties opgave in eenig deel te moeten afwijken, mij heb verpligt geacht in gemoede te betuigen, dat ik mij niet kon herinneren, *die* uitdrukkingen te hebben gebezigd; maar dat ik waarschijnlijk zou hebben gezegd, gelijk trouwens altijd door Zijne Majesteit was op den voorgrond gesteld, dat een verlengde termijn in niets prejudicieerde aan de afdoening van het vraagpunt vóór den afloop van dien termijn.

Maar ook aannemende dat die woorden door mij zouden gebezigd zijn, zoo oordeelt Zijne Majesteit dat daartusschen en tusschen een autorisatie om zoo stellige en plegtige verklaring te geven, als thans is geschied, nog een aanmerkelijke afstand bestaat; en dat Hoogstdezelve mogt verwachten dat Uwe Exc. tot dit laatste niet zou zijn overgegaan zonder 's Konings welmeenen te hebben ingeroepen; hetgeen naar Hoogstdeszelfs inzien ook in dit geval, zooals in zoovele andere, zonder overwegend bezwaar had kunnen gedaan worden.

Vermits intusschen het gebeurde niet kan worden herroepen, zoo moet Zijne Majesteit zich thans bepalen om Uwe Exc. te verzoeken om voortaan geene dergelijke verklaringen te geven zonder van Hoogstderzelver speciale autorisatie te zijn voorzien.'

Ter verdere kenschetsing van het standpunt, dat de Koning door Zijne Ministers tegenover de Kamer ingenomen verlangde te zien diende eene geheime missive, den 2^{den} Maart 1847 door den Directeur van het Kabinet aan de Ministers gerigt.

Zij resumeerde hetgeen daaromtrent den 15^{den} Februari in een Kabinetsraad was voorgevallen en beslist[1)].

De toepassing van art. 79 en 80 van het Reglement van Orde van de Tweede Kamer had het eerste punt van beraadslaging uitgemaakt. Die artikelen luidden aldus: ‘De Commissie van Rapporteurs treedt betrekkelijk de punten, opgenomen in het Verslag bij art. 78 bedoeld, door tusschenkomst van den Voorzitter der Kamer, met de Hoofden der Departementen van Algemeen bestuur in overleg, zoo dikwijls dezen dit noodig oordeelen. - De Commissie van Rapporteurs beoordeelt of de, hetzij schriftelijk, hetzij mondeling van de Regeering ontvangen mededeelingen, toelichtingen, beantwoordingen en wijzigingen eene nieuwe overweging in de Afdeeling vorderen.’

Naar aanleiding nu van die artikelen was ‘het gevoelen van den Raad algemeen geweest, dat het in vele gevallen verkieslijk kan zijn, dat de Minister wien het aangaat, *na deswege 's Konings goedvinden te hebben verstaan*, een mondeling onderhoud hebbe met de Commissie van Rapporteurs over het door haar opgemaakt Verslag; doch tevens, dat in geen geval moet verzuimd worden om datgene, wat van Regeeringswege als antwoord op het Rapport moet dienen, in substantie schriftelijk aan de Commissie mede te deelen; zoodat men van de zijde der Regeering zoowel als van de zijde der Kamer zich alleen op dat schriftelijk stuk zal kunnen beroepen; verder dat het de pligt is van den Minister *om op dat geschrevene vooraf 's Konings goedkeuring te verwerven, gelijk in 't algemeen geen toezeggingen, mededeelingen, beantwoordïngen en wijzigingen zonder die voorafgaande goedkeuring kunnen plaats hebben*; voorts dat de Minister wèl zal doen *om zich over wijzigingen*, door de Rapporteurs in eene conferentie voorgesteld, *voorloopig niet te stellig uit te laten, ten einde het overleg met den Koning zooveel mogelijk vrij te houden*.’

1) Kabinetsraden werden, zooals men weet, door den Koning gepresideerd, en soms ook door den Prins van Oranje en Prins Frederik bijgewoond. Het ging er nu en dan vrij levendig toe. Een van van Hall's ambtgenooten teekende daaromtrent op: ‘In den Kabinetsraad is de Koning niet altijd billijk voor van Hall. Telkens als van Hall spreekt, staat de Koning op en trommelt tegen het venster: ““Malbrouck”” ..... van Hall is bij wijlen te veel advocaat in zijnen omgang met den Koning.’

Een tweede punt van overleg in den Kabinetsraad had art. 24, derde alinea, van het Reglement van Orde opgeleverd, aldus luidend: ‘De Kamer stelt de bij haar van regeeringswege ingekomen stukken, die niet behooren tot wetsontwerpen of voorstellen der Regeering, in handen eener commissie van vijf leden, ten einde daarover na onderzoek een verslag op te maken, hetwelk in de vergadering wordt uitgebracht.’ In de missive van den Directeur van het Kabinet werd geconstateerd dat de Kabinetsraad van gevoelen was ‘dat bij het uitbrengen van zoodanig verslag *de tegenwoordigheid van den betrokken Minister niet alleen niet gevorderd wordt, aangezien zoodanig verslag is eene geheel huishoudelijke zaak der Kamer, maar dat het zelfs als raadzaam is te beschouwen dat de Minister alsdan niet tegenwoordig zij*, omdat, hoezeer het verslag geene conclusie zal kunnen bevatten, er echter *gezegden en insinuatiën in kunnen voorkomen*, welke al ligtelijk aanleiding zouden geven om den Minister in de discussiën welke er kunnen ontstaan te wikkelen; hetgeen moet vermeden worden omdat daardoor zou kunnen inbreuk gemaakt worden op het beginsel, dat zoodanige stukken, onderwerpen betreffende, welke niet aan de beraadslaging der Staten Generaal worden onderworpen, *alleen voor derzelver kennisneming moeten dienen*; terwijl, indien er iets in die verslagen voorkwam hetwelk nadere opheldering of teregtwijzing vereischte, er alsdan *later wel de eene of andere geschikte gelegenheid* zich zou voordoen, om die toelichting of teregtwijzing te geven.’

In de derde plaats had de Kabinetsraad begrepen, dat vragen, in den loop der debatten door leden van de Kamer aan de Regeering gesteld, met de uiterste behoedzaamheid moesten worden bejegend en beantwoord. De missive van den Directeur noemde die vragen ‘interpellaties’; maar van hetgeen daaronder wordt verstaan was in de Grondwet vóór 1848 geen sprake, want de bepaling van art. 89 dier Grondwet: ‘Zij’ [de Ministers] geven aan de Kamers, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, ‘de verlangde inlichtingen’ enz. ontbrak.

De vragen dan droegen volgens den Kabinetsraad bij uitnemendheid het ‘kenmerk van individualiteit’; voor de Ministers bestond geen verplichting om daarop te antwoorden; er behoorde dan ook niet op geantwoord te worden wanneer de

Minister het voor het belang der zaak niet ‘noodig’ keurde; de Ministers konden desnoods doen opmerken ‘dat de Kamer in hare bevoegdheid tot het doen van voorstellen het middel bezit om van haar verlangen aan de Regeering te doen blijken; of wel, zij zouden naar aanleiding van de gestelde vragen kunnen verklaren, ditmaal geen gebruik te zullen maken van de raadgevende stem, aan de Ministers door de Grondwet geschonken.’

Dit een en ander getuigde van geringen lust tot hetgeen in later dagen werd genoemd het ‘oefenen van gemeenschap met het Parlement.’ Hetgeen de Directeur van het Kabinet op 's Konings last daaraan nog toevoegde had de strekking, de banden, den Ministers aangelegd, althans iets losser te maken. 's Konings verlangen ‘dat de Minister zich met Hoogstdenzelve versta over het al of niet houden van conferentiën met de Commissie van Rapporteurs (welk voorafgaand overleg Hoogstdezelve zich niet kan voorstellen dat niet in de meeste gevallen mogelijk zoude zijn) sloot niet in, dat *elke* conferentie over *hetzelfde* wetsontwerp door Hoogstdenzelve vooraf zij geapprobeerd, maar alleen dat tusschen Hoogstdenzelve en den Minister uitgemaakt worde of er al dan niet conferentiën zullen gehouden worden; zoodat, in het eerste geval, de eens verkregene goedkeuring voor alle volgende conferentiën over hetzelfde wetsontwerp zal dienen.’

Verder liet de Koning te kennen geven dat het verkrijgen van Zijne ‘voorafgaande goedkeuring op te geven beantwoordingen voornamelijk de schriftelijke betreft, en dat daarmede niet bedoeld worden redeneeringen of gesprekken, welke de Minister zal houden tot inlichting of overreding der Commissie van Rapporteurs.’

Onvermoeid bleef Van Hall ook na 1844 in zijn streven naar bezuiniging. Waar zijne mondelinge vertoogen bij zijne ambtgenooten en bij den Koning de gewenschte gevolgen niet opleverden, wendde hij zich in den zomer van 1846, naar aanleiding van de in te dienen tweejarige begrooting voor 1848 en 1849, in een geheim Rapport schriftelijk tot den Koning.

De begrooting van uitgaven, opgemaakt naar de eischen der Hoofden van de Departementen, bedroeg ƒ 72,524,000,

dat wilde zeggen nagenoeg ƒ1,700,000 méér dan de geraamde middelen, en ƒ1,375,000 meer dan de toegestane uitgaven voor 1847. Tot de verhooging droegen inzonderheid de begrootingen van Binnenlandsche Zaken en van Marine bij, terwijl het eindcijfer van het Departement van Oorlog verontrustend hoog bleef. De Minister achtte dit een zeer bedenkelijk verschijnsel, en een tekort van ƒ 1,700,000 bij stijgende middelen kwam hem uiterst zorgwekkend voor.

Drie wegen konden bij dezen staat van zaken ingeslagen worden. ‘De *eerste* - zoo heette het in zijn Rapport - is, om de begrooting in den toestand waarin die door de voordragt der verschillende Ministers wordt gebragt, nevens de wet op de middelen bij de Staten-Generaal in te dienen, zonder dat er voorziening in het tekort plaats hebbe.

De *tweede*, om eene voorziening in het tekort voor te dragen door middel òf van verhooging van eenige belasting, òf van creatie van nieuwe schuld.

De *derde*, om eene vermindering op de hoofdstukken der begrooting, welke daarvoor vatbaar voorkomen, te bevelen.

Dat het inslaan van een der beide eerste wegen hoogst onraadzaam zou zijn, zal wel geen betoog behoeven.

In jaren van vollen vrede, bij vermeerdering van de opbrengsten der middelen tekorten te doen bestaan, belastingen te verhoogen, ook wanneer zulks mogelijk ware, of den schuldenlast van het Rijk te vermeerderen, zou altijd onverantwoordelijk zijn; het zou dit dubbel wezen na de opofferingen, welke men zoo kort geleden van de natie heeft moeten vragen en bij de spanning van veler gemoederen omtrent de herziening der Grondwet.

Uwe Majesteit zal, zoo ik vertrouw, niet verlangen dat ik deze stellingen breeder ontwikkele.

De derde weg alléén schijnt derhalve over te blijven.

Op de thans voorgestelde uitgaven dient naar mijn eerbiedig oordeel twee millioen verminderd te worden. Dan zal er een gering overschot bestaan, en wij zullen het doel bereiken dat iedere wijze en voorzigtige Regeering steeds voor oogen behoort te hebben, dat namelijk, van in rustige jaren en bij voordeelige inkomsten de staatsschuld te verminderen.

Dat doel, Sire! dat van Uwer Majesteits Regeering zijnde,

zal Hoogstdezelve een wel verdiend gedenkteeken voor Zijnen doorluchtigen naam stichten.

Daardoor alléén zal Uwe Majesteit de staatkundige schokken kunnen voorkomen, welke door velen gevreesd en door eenigen voorbereid worden.

Welke der hoofdstukken van de begrooting die bezuinigingen zullen moeten treffen, zal zeker een gewigtig punt van onderzoek voor Uwe Majesteit opleveren.

Op de Hoofdstukken 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9 A en B en 11 valt geene bezuiniging van eenig belang meer in te voeren, immers zoolang de bepalingen der Grondwet dezelfde blijven.

De Hoofdstukken van Binnenlandsche Zaken en van Marine, omtrent welke eene merkbare verhooging wordt voorgesteld, en het Hoofdstuk van Oorlog schijnen alleen over te blijven. Daaromtrent zullen de volgende vragen in aanmerking komen:

1°. of de waterstaatswerken welke men voor 1848 en 1849 projecteert onvermijdelijk noodig zijn, dan wel of die werken, of althans eenige derzelve niet zonder nadeel van het land konden worden uitgesteld;

2°. of er op het Hoofdstuk van Binnenlandsche Zaken niet uit anderen hoofde nog aanmerkelijke bezuinigingen zouden kunnen worden ingevoerd zonder nadeel van den dienst;

3°. of onze Marine niet op den voet waarop zij thans bestaat, waarbij in den dienst voor de Oost- en West-Indiën behoorlijk wordt voorzien en nog gelegenheid bestaat om jaarlijks een vrij aanzienlijk eskader in de Middellandsche zee en op de kusten van Noord-Amerika te doen verschijnen, zou kunnen blijven bestaan, en of dus de daarvoor voorgestelde verhooging wel gevorderd wordt;

4°. of de begrooting van Oorlog, waarvoor jaarlijks ƒ 12.000.000 gevorderd wordt, niet te zwaar moet geacht worden voor een rijk als het onze. Een derde van de Rijks-uitgaven, wanneer men daarvan de schuld aftrekt, voor Oorlog te bestemmen, moet zeker aanmerkelijk voorkomen.

Dit zal Uwer Majesteits wijsheid in ernstige overweging nemen. Hoogstdezelve zal daarbij ongetwijfeld niet uit het oog verliezen dat, wanneer de oorlog ontstaat, vestingen

en legers weinig nut zullen kunnen stichten wanneer de geldmiddelen en het crediet bedorven zijn.

In den toestand waarin zich Europa bevindt zijn velen van meening, en alles pleit daarvoor, dat de oorlogen *tusschen de natiën* weinig meer zullen ontstaan; doch wat daarvan zijn moge, zeker is het dat een Staat, waarvan de financiën zijn uitgeput, geen oorlog, van welken aard ook, zal kunnen voeren, al is het ook dat zijne vestingwerken en leger zich in den besten toestand bevinden. *L'argent c'est le nerf de la guerre* is een oud gezegde, waarvan de waarheid door den grooten krijgsbevelhebber tot wien ik de eer heb te spreken niet zal worden in twijfel getrokken.

Ik hoop dat Uwe Majesteit de eerbiedige vrijheid met welke ik gemeend heb deze daadzaken en redeneeringen onder Hoogstdeszelfs oog te brengen, ten beste zal gelieven op te nemen en zal Hoogstdeszelfs nadere bevelen ten deze afwachten.'

Naar aanleiding van dit Rapport werd een Kabinetsraad samengeroepen, waarin, zooals Van Hall aanteekent, 'na hevige oppositie van Oorlog, Marine en Binnenlandsche Zaken eenige vermindering [nagenoeg een millioen] is verkregen, terwijl daarentegen de middelen, die wel wat laag waren gesteld, verhoogd zijn geworden.'

Nadat de Tweede Kamer den 9^{den} Augustus 1847 het eerste der door de Regeering ingediende wetsontwerpen tot uitvoering van art. 6 der Grondwet, zijnde dat tot regeling van het stemregt in de steden en ten platten lande enz. met 31 tegen 27 stemmen verworpen had, kwam de kwestie van de grondwetsherziening van zelf aan de orde.

Omtrent de houding, door Van Hall tegenover die kwestie aangenomen, verschilden tot dusverre de lezingen.

Van de eene zijde heeft men beweerd, dat hij het met de grondwetsherziening niet ernstig meende, en dat hij er alleen eene aanleiding in zocht om het Kabinet te verlaten; van de andere gaf men te kennen dat de herziening die hij verlangde allerminst eene in liberale richting mogt heeten, en dat de wijziging die hij ten slotte in Hoofdstuk XI (van de veranderingen en bijvoegselen) verlangde, ten eenenmale onbeteekenend was

en wederom alleen door hem werd aangegrepen als eene aanleiding om heen te gaan.[1)]

Het is tijd, aan de hand van Van Hall's aanteekeningen den loop te schetsen, dien naar zijne voorstelling de zaak in de laatste maanden van 1847 genomen heeft.

In den Raad van Ministers van den 11^{den} Augustus stelde de Minister Baud aan zijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken de vraag ‘welke alsnu, na het afstemmen der kieswet, de weg zou zijn, door hem ten opzigte der herziening van de Grondwet te volgen; de artt. 6 en 130 moesten alsnu gewijzigd worden.

De Minister van Binnenlandsche Zaken gaf te kennen dat door die afstemming geene herziening der Grondwet noodzakelijk was geworden; dat ook in de Grondwet bepaald was dat er een Wetboek van Strafregt zou zijn, en dat de Grondwet toch niet herzien was omdat dit Wetboek nog niet tot stand gebragt had kunnen worden.’

De Minister van Justitie zeide dat men, tot eene herziening van de Grondwet overgaande, niet moest denken dat het bij artt. 6 en 130 zou kunnen blijven; geene Regeering zou zich aan een zoo beperkt voorstel durven wagen.

‘Ofschoon het’ - zoo teekent Van Hall aan - ‘mijn voornemen was geweest, mijne beschouwingen en overtuiging aan Z.M. niet mede te deelen voor dat Hoogst Dezelve van Zijne reis[2)] was teruggekeerd, begreep ik alsnu aan mijne ambtgenooten verpligt te zijn, het stilzwijgen te breken.

Ik gaf daarop te kennen dat het bij mij vast stond dat men tot eene wijziging der Grondwet in eenen ruimeren zin moest overgaan; dat de verpligting daartoe in de eerste plaats

1) Zie o.a. *de Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na* 1830; *de Geschiedenis der* 27 *ontwerpen van wet tot herziening der Grondwet in* 1847-48 *toegelicht door mr. A.J. Graaf van Randwijck*; en de in mannuscript bij de Tweede Kamer voorhanden *Herinnering aan het bedrijf van de Tweede Kamer van* 1842 *tot* 1848, *opgesteld en* 27 *Juli* 1861 *te Arnhem gearresteerd en onderteekend door de heeren Enschedé, Faber van Riemsdijk, Menso, Egter, van Leeuwen en Bijleveld*. Deze Herinnering is door de Heeren Kemper en van Randwijck geraadpleegd en voor een deel overgenomen.

2) Naar Duitschland.

voortvloeide uit het gebeurde met de kieswet; dat Z.M. wel niet uitdrukkelijk had toegezegd dat er tot eene grondwetverandering zoude worden overgegaan wanneer het bleek dat er geene kieswet tot stand kon komen, maar dat zulks stilzwijgend was te kennen gegeven; dat het in allen gevalle nu bleek dat er in de Grondwet een hinderpaal bestond voor de wettelijke regeling van het kiesregt, en dat het bestaan van dien hinderpaal de noodzakelijkheid eener verandering in de Grondwet deed geboren worden; maar dat onafhankelijk van deze beschouwingen, ik meer en meer de overtuiging had bekomen dat verre het grootste deel der welgezinde natie verandering in de Grondwet zoozeer onvermijdelijk beschouwde, dat men tegen dien geest niet langer moest noch ook kon aandruischen; .....dat nagenoeg al wat knap en kundig was aan die zijde stond, en dat kunde, knapheid en braafheid toch op den duur meester moesten worden. Bij mij althans, voegde ik daarbij, stond de overtuiging zoo vast, dat ik zulks aan Z.M. zou moeten kenbaar maken, en na deze beraadslagingen nog vóór Hoogst Deszelfs vertrek, daar ik niet langer Minister kon blijven zoo ik het ongeluk had daaromtrent van den Koning te verschillen.

Eén van beide was waar: òf ik zag goed, òf ik zag verkeerd. In het eerste geval moest ik gevolgd worden; in het laatste geval was ik een onbekwaam en ongeschikt Minister, die bewees het volk, en de verpligting der Regering niet te kennen.

Mijne ambtgenooten verklaarden niet, dat zij met mij instemden.'

'Maandag 16 Augustus, zijnde de dag waarop ik met Z.M. moest arbeiden, ontving ik het verzoek om niet dien dag, maar den volgenden dag tegen negen uur bij Z.M. te komen. Ik had reden om te denken dat Z.M. reeds kennis had bekomen van hetgeen in den Raad van Ministers was voorgevallen, en schreef daaraan toe de bijeenroeping van een Kabinetsraad op 17 Augustus te elf ure, ten einde, zoo heette het, te spreken over de houding der minderheid bij de discussie over de laatste begrooting. Daarom nam ik de vrijheid, bij brief Z.M. te verzoeken, mij vooral in de gelegenheid te stellen, H.Dezelve vóór den Kabinetsraad te spreken.

Dinsdag 17 Augustus ten 9 uur werd ik tot Z.M. toegelaten, en na den gewonen arbeid te hebben verrigt, trad ik tot de behandeling van het gewigtige onderwerp toe. Ik deelde Z.M. mijne beschouwingen over den toestand van den Staat mede; ontveinsde niet het verdriet dat ik gevoelde bij het inzien van de mogelijkheid om van Hem te scheiden; doch was daarom niet minder stellig en bepaald in mijn voornemen.

Zonder wijziging der Grondwet in eenen meer liberalen zin was het mij onmogelijk den Koning te blijven dienen. Ik verklaarde Hem zulks op het oogenblik dat de begrooting was aangenomen, en dat er dus geld was voor twee jaren. Het was daarenboven mijn voornemen niet, den Koning te dwingen; en daarom bleef ik bereid om nog eenige maanden de zaken gaande te houden, mits ik slechts bij het openen van de Vergadering [der Staten-Generaal] kon zeggen dat ik aftrad en alzoo ophield een politiek man te zijn.

..... De Koning heeft mij minzaam aangehoord, doch verklaarde zich niet terstond te kunnen bepalen, hetgeen ik ook niet verlangde. Op mijne vraag of ik hopen kon dat Z.M. niet vertoornd op mij was, werd door H.Dez. geantwoord: “in geenen deele; want gij handelt naar uwe overtuiging” - hetgeen waar was.

De Koning drukte mij de hand regt hartelijk bij het heengaan’[1)].

In den daarop te elf uur gevolgden Kabinetsraad schijnt nagenoeg uitsluitend of althans voornamelijk gehandeld te zijn - niet over Grondwetsherziening in 't algemeen, maar meer bijzonder over de vraag die den Koning zeer ter harte ging, of bij verandering van de Grondwet niet te bepalen zou zijn ‘dat de begrootingswetten niet zullen mogen worden afgestemd om redenen buiten die wetten-zelve liggende’;

1) Dit luidt anders dan de mededeeling van den heer Van der Heim: (de Bosch Kemper V, Letterkundige aanteekeningen, blz. 100): ‘De Koning was furieus; zijn eerste denkbeeld was, het gevraagde ontslag te verleenen’ enz. Wat daarvan zij, terstond na 's Konings gesprek met Van Hall, en nog vóór den eenige oogenblikken daarna gehouden Kabinetsraad kreeg de Directeur van het Kabinet den last, den heer Van Rappard uit Arnhem te ontbieden, om met Z.M. te spreken ‘over de algemeene zaken, vóór H.Desz. reis naar Duitschland.’ (ibidem blz. 102.)

eene vraag, waartoe de uiteenloopende beschouwingen, in de Tweede Kamer over zoodanige afstemming gevoerd, herhaaldelijk aanleiding hadden gegeven.

In dien Kabinetsraad dan ‘waren nagenoeg al de leden (de 2 Generaals, en ook, zoo ik meen, de Minister van R.C. Eeredienst uitgezonderd)[1)] het ééns, dat uit een wettelijk oogpunt niet kon gezegd worden dat het verboden was eene wet, zelfs eene begrootingswet, om redenen, niet uit de wet-zelve geput, af te stemmen; dat de leden welke dit wilden doen toch altijd ligtelijk in de wet-zelve een voorwendsel zouden kunnen vinden, gelijk onder anderen in 1845 door professor Thorbecke gedaan was.

Ik ontwikkelde zulks mede, en wees onder anderen op twee voorbeelden. Het eerste - de afstemming van het geheele 2de Boek van Strafregt met het doel om de Regering te dwingen voorzieningen omtrent het *placet* voor te dragen, waartoe een zoo groot gedeelte van de meerderheid die vóór de Regering stemt, had geconcurreerd. Het andere - de vraag en verklaring, door de heeren Enschedé en Faber van Riemsdijk bij de behandeling der begrooting van Binnenlandsche Zaken gedaan, nadat de Minister had gesproken en een uitstellend antwoord omtrent de wet op de heemraadschappen had gegeven.

Ik voegde daarbij dat ik voor mij als lid der Kamer het als een punt van geweten zou voorstellen om geene wet af te stemmen ter zake van redenen daarbuiten; maar dat ik mij echter het regt daartoe niet zoude willen betwist zien omdat er een enkel geval zich zou kunnen voordoen, waarin het alles overheerschende belang van het vaderland mij eene uitzondering gebood.

..... Z.M. verklaarde ten slotte dat Hij de opiniën gehoord had en zich de Zijne voorbehield; maar gebruikte de gelegenheid om zich nog al warm (niet driftig) in dier voege te expliceeren, dat ik bevestigd werd in mijne meening dat HoogstDezelve niet tot eene wijziging in de Grondwet dacht over te gaan.

1) De Generaal De la Sarraz, Minister van Buitenlandsche Zaken, de Generaal List. Minister van Oorlog en de heer Van Son, Minister van R.C. Eeredienst.

18 Augustus was ik naar buiten vertrokken; 19 Augustus is de heer van Rappard, lid van de Eerste Kamer, bij Z.M. ingevolge opontbod toegelaten; deze weigerde de portefeuille[1)], maar gaf den heer Boeye op. Zoo mijne informatiën juist zijn, moet hij later schriftelijk aan den Directeur te kennen hebben gegeven dat hij in geen geval Minister kon worden met de heeren Van Zuylen, De Jonge, Van Randwijck en De la Sarraz[2)].

Daarna heeft de heer Staatsraad Boeye een opontbod ontvangen om bij Z.M. te komen. Vrijdag avond (20 Augustus) in 's-Hage teruggekeerd zijnde, deelde de heer Boeye mij zulks mede. Hij was echter weder uitgesteld, zoodat hij eerst, zoo ik mij wèl herinner, des Zaturdags morgens Z.M. heeft gesproken. Dit mondgesprek had echter niet plaats voordat de heer Boeye (die reeds vóór mijne terugkomst aan den Directeur Van Rappard had medegedeeld dat hij zich daarvoor in alle opzigten ongeschikt hield en ook te weinig op zijne gezondheid kon rekenen) mij had gesproken.

Het gesprek met den Heer Boeye had geen resultaat dan dit, dat 1° die heer vrij duidelijk aan Z.M. heeft doen kennen zijn oordeel over de tegenwoordige Ministers en den toestand van het land; 2°. zijn onvermogen om mij op te volgen; terwijl 3°. Z.M. zich eindelijk vergenoegde met te zeggen dat hij er op rekende dat de heer Boeye, indien ik Hem in ééns liet zitten, niet zou weigeren Hem uit den nood te redden en het *interim* op zich te nemen.

Maandag 23 Augustus is Z.M. op reis gegaan, nadat ik ten half tien uur des morgens bij Hem ontboden, nog een mondgesprek met Hem had, waarin het Z.M. behaagde mij op den meest vriendschappelijken voet te behandelen. Hij zou over alles nadenken; “de Heer Boeye was de man,

1) Te stellig. Van Rappard difficulteerde en beried zich met zijn neef, den Directeur van het Kabinet. Zie De Bosch Kemper, V, Letterkundige aanteekeningen blz. 103 en volgende.

2) Uit de door De Bosch Kemper uitgegeven correspondentie tusschen beide heeren Van Rappard blijkt alleen dat de candidaat-Minister het aftreden van zijn zwager, den heer De la Sarraz, die aan toenemende doofheid leed, wenschelijk achtte en veel prijs zou stellen op het optreden van den heer Van der Heim aan het hoofd van het Departement van Binnenlandsche Zaken, in plaats van den heer Van Randwijck, die alsdan tot opvolger van den heer De la Sarraz kon bestemd worden.

van wien men kon zeggen: *Tel brille au second rang qui s' éclipse au premier*." ..... "Zoo ik mijn ontslag erlangde, hetgeen Z.M. volstrekt nog niet zeide mij te zullen verleenen, zou ik hem toch getrouw blijven; ik zou Minister van Staat worden, en moest mij wapenen tegen de verzoeking om oppositie te maken, en moest zorgen later den Koning verder te kunnen dienen," enz. enz.

Met aandoening en opregt werd hierop door mij geantwoord dat ik nimmer eenige weldaad van den Koning zoude afslaan, en ook nimmer vergeten zou dat ik eenmaal Zijn vertrouwen genoten had.'

Nadat de Koning uit het buitenland teruggekeerd was, werden de gewone conferentiën met de Ministers hervat en vond Van Hall gelegenheid zijne meening omtrent de noodzakelijkheid van eene ruime grondwetsherziening nader aan te dringen. Intriganten, zoo betoogde hij, zouden meester worden van de beweging, indien men hun niet vóór was en de gematigden in het land aan zijne zijde trachtte te krijgen. 'Verder gevolg,' teekent Van Hall aan, 'had dit gesprek niet, alzoo Z.M. het stilzwijgen bewaarde.'

Zaturdag 25 September ontving Van Hall een bezoek van den Directeur van het Kabinet, die hem namens den Koning kwam mededeelen, dat Hij thans minder bevreesd was om tot eene wijziging van de Grondwet over te gaan; 'dat Hij die in vele opzigten liberaal wilde doen zijn; maar dat Hij hoopte dat ik van de ontbindbare Kamer en eenheid in het Ministerie zou afzien en Hem dan cordaat ondersteunen [zoude.]

Mijn antwoord was, dat ik, mits de overige punten wezenlijk verbeteringen waren, daartoe wilde overgaan, onder deze voorwaarden, dat de bepalingen, in de Grondwet voorkomende omtrent wijzigingen en bijvoegselen, veranderd werden in dien geest, dat die minder ongemakkelijk werden gemaakt, en dat Z.M. op de eene of andere wijze meer *ensemble* in Zijn Ministerie bragt.

Den volgenden Maandag 27 September met Z.M. arbeidende, bedankte ik Z.M. Wij vonden goed, over de punten niet te spreken; deze moesten van Z.M. komen; en Z.M. gaf mij te kennen, nog Donderdag of Vrijdag een Kabinetsraad te zullen bijeenroepen. Donderdag liet de Koning mij weten dat Hij naar Tilburg ging, dat de Kabinetsraad bleef

uitgesteld, en ik wel naar buiten kon gaan. Den 8sten October was ik terug in 's-Hage; den 9den des morgens... kwam de Directeur van het Kabinet mij de punten[1] mededeelen.

Ik verklaarde mij voorloopig daarmede te vereenigen.... doch miste de bepalingen omtrent veranderingen in de Grondwet, waarvan ik mijne toetreding afhankelijk had gemaakt. Daarbij moest ik blijven persisteeren. De Directeur gaf mij te kennen, te vreezen dat er dan niets gedaan zou zijn, en verliet mij om Z.M. verslag te doen.

.....Des middags werd ik ten Hove genoodigd. Z.M. ontving met welwillendheid de betuigingen van mijn leedwezen en van de hoop welke ik koesterde dat er iets op mogt worden gevonden om dit struikelblok op te ruimen.

Zondag 10 October Kabinetsraad, waarbij de Prinsen van Oranje en Frederik der Nederlanden tegenwoordig waren.'

In dien Kabinetsraad werden de hierboven bedoelde punten voorgelezen, en werd tevens medegedeeld, in welke termen de Koning in de troonrede van de voorgenomen grondwetsherziening gewag wilde maken. Een en ander vond instemming bij de Ministers, al ontveinsde de Minister van Binnenlandsche Zaken, de Heer van Randwijck niet, dat hij de zaak liever op een andere wijze aangevat had gezien[2].

'Omtrent de vraag,' schrijft Van Hall, 'of men latere grondwetsveranderingen gemakkelijk moest maken, verschilde men van meening. Ik heb mijne denkbeelden daaromtrent met moderatie aangedrongen, begrijpende mij-zelf in deze oogenblikken zooveel mogelijk te moeten effaceeren.'

Voorloopig was Van Hall's verzoek om ontslag van de baan, zooals blijkt uit een schrijven, door den heer W.L.F.C. van Rappard den 12den October aan Van Hall gericht. De Heer Van Rappard was met den heer Van Doorn, vice-president van den Raad van State, in de laatste maanden herhaaldelijk door den Koning over den politieken toestand en met name over de Grondwetsherziening geraadpleegd, en de

1) De punten namelijk, die de Koning bij de Grondwetsherziening in aanmerking wenschte te brengen. Zij werden later schriftelijk onder de Ministers rondgedeeld. Zie Mr. A.J. Graaf van Randwijck l.l. blz. 69.

2) Zie Mr. A.J. Graaf van Randwijck, ll. blz. 9-11.

‘punten’ waarover men het ten slotte ééns werd, waren voor een groot deel het werk van deze beide heeren. Den 12den October alzoo, twee dagen na den even vermelden Kabinetsraad (omtrent welks afloop hij door zijn neef, den Directeur van het Kabinet, wel op de hoogte zal gebracht zijn), schrijft Van Rappard aan Van Hall het volgende:

‘Hooggeachte Vriend! Dat er nu en dan moeijelijke oogenblikken kunnen komen, waarin men zelfs hen moet ontwijken, die men zoo gaarne zoude zien, - hiervan heb ik in den laatsten tijd de ondervinding; tot drie malen toe was ik te 's-Hage, ééns vóór 's Konings reis naar Silezië en tweemaal na H.Deszelfs terugkomst, en evenwel vermogt ik U.E. niet te gaan zien; schrijf dat toch, bid ik u, uitsluitend toe aan eene plegtig gedane belofte, om met niemand te spreken. Sommigen mogen iets hebben vermoed van hetgeen er gaande was, aan niemand heb ik één woord gezegd. Zoo heeft onze nieuwe Gouverneur[1] wel eenig vermoeden gehad, omdat hij mijne herhaalde reizen naar 's-Hage in verband bragt met hetgeen Van Zuylen [de Minister van Hervormde Eeredienst] hem had verhaald van eene door U.Exc. in eenen Ministerraad op den 11den Augustus afgelegde verklaring, doch het regte heeft hij niet geraden, veelmin geweten.

Nu stel ik mij voor, dat ik bij mijn op handen verblijf ter gelegenheid van de opening van de Kamer te 's Hage een hoogst belangrijk onderhoud met U.E. kan hebben; want voor anderen moet ik mijne bemoeijingen in..... [onleesbaar] geheim houden, voor U.Exc. kan en wil ik dat niet. Voorshands wil ik niet tot mijne komst in 's Hage wachten om U te zeggen hoeveel genoegen het mij doet, dat het vaderland U.E. in uwe tegenwoordige betrekking behoudt; toen mij het gerucht van uwe vermoedelijke aftreding door een uwer collegaas werd medegedeeld, antwoordde ik hem dat ik dit als eene wezenlijke ramp beschouwde.’

Den 23sten October ontvingen de Ministers van Koloniën, van Financiën, van Justitie en van Binnenlandsche Zaken van den Koning de opdracht, om de voorloopig vastgestelde ‘aanwijzing der artikelen van de Grondwet welker wijziging

1) Oud-Minister W.A. Baron Schimmelpenninck van der Oye.

aan Zijne Majesteit noodig is toegeschenen, of waaromtrent een nader onderzoek vereischt wordt', te overwegen en om de in die artikelen te brengen veranderingen in wetsontwerpen te formuleeren.

'Wij zijn toen,' teekent Van Hall aan, 'een aantal dagen onder het voorzitterschap van den Minister Baud als oudsten Minister te diens huize vergaderd geweest, de Directeur van het Kabinet als secretaris werkzaam zijnde. Al spoedig heeft de heer van Rappard [uit Arnhem] op last van Z.M., onder voorwendsel dat deze de Memorie van Toelichting had vervaardigd, de Commissie bijgewoond, hetgeen door mij zijdelings was aangedrongen.

.....De drie groote punten waaromtrent ik verschilde waren

1°. *De verantwoording van de Oost-Indische remises*. Ik begreep dat de Koning moet hebben de meest volledige magt in de Oost; dat de Staten-Generaal in geene begrootingen van de Koloniën gemengd moeten worden; dat alle uitbetalingen, in de Oost aangewezen op de opbrengst der koloniale remises moeten worden gedaan; dat ook, daar de te geldemaking der producten op eene commercieele wijze moet geschieden, de Rekenkamer niet kan geroepen worden om die te controleeren. Maar verder te gaan houde ik verkeerd. De Koloniën zijn eigendom van den Staat; wat zij opbrengen is een eigendom van den Staat; en derhalve het goed vindende dat eene bijzondere Commissie belast wordt met de opneming der rekening van de Koloniale remises, kon ik niet goed vinden dat er bij de Grondwet niet zou worden bepaald hoe er zal moeten worden gehandeld wanneer eens die Commissie met den Minister verschilt. Dan moet, evenals wanneer de Rekenkamer over punten van geldelijk beheer, aan hare contrôle onderworpen, met den Minister verschilt, de Wetgevende Magt, d.i. Koning en Staten-Generaal, worden ingeroepen.....

Ik ben er niet in geslaagd mijne ambtgenooten te overtuigen. Allen bleven het [met mij?] oneens.

Het *tweede* punt van verschil betrof art. 126. Ik wilde òf eene rekenwet, òf ten minste eene wet waarbij het saldo wordt vastgesteld, zoodat de Staten-Generaal niet zouden gebonden zijn door eene goedkeuring van de Rekenkamer.'

De redactie, voor het te wijzigen art. 126 ontworpen, luidde aldus: ‘De Koning doet jaarlijks aan de Staten-Generaal een uitvoerig verslag geven van het gebruik der geldmiddelen. - Jaarlijks worden door den Koning aan de Staten-Generaal medegedeeld de door de Algemeene Rekenkamer opgenomen rekeningen, bevattende de verevende en onverevende uitgaven en de ontvangsten, tot een afgeloopen dienstjaar of tot bij de wet vastgestelde fondsen behoorende. - De niet door de Algemeene Rekenkamer goedgekeurde posten worden bij de wet geregeld. - Het verschil tusschen de uitgaven en ontvangsten van ieder dienstjaar of van het fonds waartoe de rekening betrekking heeft, wordt bij de wet vastgesteld.’

Ook dit voorstel van Van Hall vond geringe instemming. De heer W.L.F.C. van Rappard schreef hem: ‘Gaarne wenschte ik iets te vinden om de tegenstrijdige denkbeelden omtrent art. 126 te vereenigen. In uwe redactie geloof ik niet dat de Koning zal toestemmen. Wat dunkt u van de volgende redactie:

“De Koning doet jaarlijks aan de Staten-Generaal een uitvoerig verslag geven van het gebruik der geldmiddelen. - Jaarlijks wordt door de Algemeene Rekenkamer opgemaakt en aan de Staten-Generaal medegedeeld eene rekening, bevattende de verevende en onverevende ontvangsten en uitgaven van ieder afgeloopen dienstjaar. - De niet verevende posten maken het onderwerp van eene wet uit (of: worden aan de goedkeuring van de Staten-Generaal onderworpen), en wordt gelijktijdig het verschil tusschen de ontvangsten en uitgaven van ieder dienstjaar bij de wet vastgesteld.”’

Van Hall begreep dat hij nemen moest wat hij krijgen kon, en legde zich bij deze redactie neer.

Het *derde* punt van verschil eindelijk betrof het XI^{de} Hoofdstuk en de daarin ten slotte door Van Hall gewenschte wijziging in dien zin, dat in de dubbele Kamer eene meerderheid niet van drie vierde maar slechts van twee derde zou gevorderd worden. ‘Mijne ambtgenooten,’ zegt Van Hall ‘wilden van geen verandering daarin iets hooren[1)]. Ik gaf hun te

1) Met uitzondering van den heer Van Zuylen, die Van Hall ter zijde stond.

kennen dat ik mij dan genoodzaakt zou zien mijn afscheid te vragen, daar ik òf meer vrijzinnigs in de Grondwet verlangde, òf ten minste de gelegenheid wilde opengesteld zien om later op eene meer gemakkelijke wijze veranderingen te verkrijgen; waarbij ik vooral hunne oplettendheid vestigde op het ongelukkige geval van een welligt binnenkort te vreezen overlijden des Konings.

Zij zijn blijven volharden.

Het Rapport aan den Koning, met de verschillende voordragten van wet en toelichtende memoriën is daarna opgemaakt en verzonden. Daarop ontvingen wij een Kabinetsbrief van 16 November, waarbij eene nota was gevoegd met bedenkingen van Z.M.

Op 10 December werd de eerste Kabinetsraad wegens dit onderwerp gehouden, en op 11, 14, 15, 16, 17 en 18 December (ik meen mij te herinneren dat op een dezer dagen de Kabinetsraad geen voortgang heeft gehad) voortgezet.

De toon van Z.M. was hartstogtelijk en onaangenaam; de geest was die van achteruitgang. Het bleek mij dadelijk, dat het Z.M. geen ernst was, eenige wezenlijke verbetering in te voeren; dat men zich liefst bij het oude hield. De goede Generaal De la Sarraz, die niets anders dan art 6 wenschte veranderd te hebben, gaf het eerst aanleiding om dien geest te openbaren.

De Koning, die bij den Kabinetsraad over de troonrede de houding had aangenomen alsof Hij overtuigd was, en de beweging ten goede wilde leiden, gaf nu onbewimpeld te kennen dat hij slechts gedwongen handelde.....

Van dat oogenblik af was mijn besluit genomen om, zoo Z.M. mij ten gevolge van het niet-vervullen van de door mij gestelde voorwaarde de vrijheid om thans nog mij aan de zaak te onttrekken gaf, daarvan gebruik te maken.

De geest van de Ministers De la Sarraz, die echter in de Kabinetsraden minder sprak, de Jonge, van Randwijck, ondersteund door den Generaal List en den heer Van Son (de Minister Rijk wilde gaarne vrijzinnig zijn, doch dorst niet) bleef dezelfde alles terughoudende strekking bewaren. Zelfs omtrent de amendementen [wijzigingen op het van 's Koningswege medegedeeld concept van punten] had de Minister de Jonge de onordentelijkheid om af te gaan van het een-

maal door de Commissie eenstemmig gedaan voorstel. Het op zijn voorstel omtrent het Hoog Militair Gerechtshof en de militaire jurisdictie ontworpen wetsontwerp werd door hem opgeofferd aan 's Konings welbehagen.

De Minister Baud was inmiddels zwijgende; vrijzinnig van beginselen, leed hij geweldig.....

Eindelijk, 17 (18?) December, werd ten slotte der deliberatiën het Elfde Hoofdstuk behandeld.

De Minister van Zuylen had een ander denkbeeld geopperd, daartoe strekkende, om de dubbele Kamer te doen bestaan uit eene verdubbelde Tweede Kamer en uit de Eerste Kamer, te samen gevoegd. De Minister Baud stelde voor om dit onderwerp aan de Commissie nog eens terug te zenden. Hij deed zulks om eene scheuring te vermijden.

Ik verklaarde, mij nog niet met het denkbeeld van den Minister van Zuylen te kunnen vereenigen. Daartegen bestonden bezwaren, welke ik ontwikkelde; maar ik voegde mij bij den Heer Baud, en ontwikkelde ten allen overvloede nog eens mijne denkbeelden. Oorlog, Marine en Buitenlandsche Zaken waren tegen alle verandering, doch niet hevig, en hebben zich in allen gevalle niet tegen het renvooi aan de Commissie verklaard.

Het was voor den Minister De Jonge bewaard, zich, gelijk hij het noemde, met den meesten aandrang tegen iedere verandering in het XI^{de} Hoofdstuk te verzetten; hij vreesde daaruit alles; - wat vreest hij niet? Iedere verandering in de Grondwet was vermindering van de magt des Konings; men moest de veranderingen niet gemakkelijk maken; de Staten-Generaal zouden nota bene wel eens op het denkbeeld kunnen komen om eerst dit ontwerp aan te nemen, en daarna de andere uit te stellen, ten einde reeds de nieuwe wijze van werken daarop toe te passen.

De Graaf van Randwijck voegde zich bij den heer De Jonge.

De Prins van Oranje en Prins Frederik, die in de Kabinetsraden bijna tegen alles geweest waren, voegden zich bij hen. Ofschoon het reeds laat was geworden, verzocht ik nog eenmaal het woord, en bestreed met veel kalmte maar ernst hetgeen was gezegd geworden, opmerkende dat ik verantwoord was wegens het gewigt dat ik aan de zaak hechtte, door den aandrang waarmede de Minister De Jonge die

had bestreden; dat mijn gedrag zou bewijzen dat ik er nog veel meer waarde in stelde dan hij; dat ik niet kon toegeven dat iedere verandering in de Grondwet vermindering der Koninklijke magt was; dat integendeel iedere verbetering die magt vermeerderde; dat de Regering den weg van gematigden vooruitgang moest inslaan, dit cordaat moest doen en daarvan het bewijs [moest] leveren door eene bepaling in den geest door mij voorgesteld; dat de Staten-Generaal niet bij magte waren om alleen de verandering in het XI^{de} Hoofdstuk te behandelen en daarna stil te zitten; dat, zoo zij dat al deden, de Regering daartoe niet gebonden was, en dat ik in allen gevalle er geen kwaad in zag, al gebeurde dit.

Zijne Majesteit bleef van mij verschillen; de quaestie werd niet aan de Commissie teruggezonden - en zoo eindigde de laatste Kabinetsraad van 18 December. Bij het uitgaan bespeurde collega Baud uit eene mijner uitdrukkingen dat mijne partij gekozen was. Zondag schreef hij mij het billet D[1)]. Ik antwoordde dat ik niets in drift zou doen, maar dat ik te veel gezien had, welke de strekking der Regeering en vooral van den Koning was, om langer te kunnen medewerken enz. Hij antwoordde mij nog dien dag billet E[1)] ...

Zondag morgen had ik den brief gesteld, waarbij ik mijne demissie verzocht. Ik heb daarover 24 uren doen verloopen en liet door den Directeur van het Kabinet Z.M. prevenieeren. Maandag ontving ik eene boodschap dat Z.M. mij niet kon afwachten. Daarop is de brief[2)] door mij verzonden..... Den 24sten des avonds ontving ik een bezoek van den heer Van Rappard [den Directeur], die mij kwam melden dat Z.M. zeer aangedaan was en mij met veel leedwezen mijne demissie verleende; dat de Koning nooit zou vergeten de groote verpligtingen welke Hij aan mij had; dat Hij mij daarvan alle mogelijke bewijzen wilde [geven] enz.

Maandag 27 December ontmoette ik weder Z.M. Wij waren beide zeer aangedaan en konden in den aanvang niet spreken. Z.M. herhaalde dankbetuiging en leedwezen..... Dien middag at ik aan het Hof en werd met beleefdheden

1) Niet meer voorhanden.
1) Niet meer voorhanden.
2) Zie dien brief, 's Konings beschikking daarop en Van Hall's laatste schrijven aan den Koning bij de Bosch Kemper, ll. Lett. Aant. blz. 145-149.

overladen. Donderdag 30 December arbeidde ik het laatst met den Koning.'

In hoofdzaak wijken de feiten, door Van Hall aldus geboekstaafd, niet af van de voorstelling, daarvan door anderen gegeven[1)].

Maar de appreciatie loopt uiteen. Bepaaldelijk Van Hall's eisch van verandering in het XI^{de} Hoofdstuk der Grondwet werd, gelijk reeds herinnerd is, door sommigen niet ernstig opgenomen, door anderen slechts als een voorwendsel voor zijne aanvraag om ontslag beschouwd.

De heer De Bosch Kemper ziet in de aanleiding tot het verzoek om ontslag en in dat verzoek zelf wederom een bewijs van 'staatmanskunst'; Van Hall, meent hij, wilde zich een weg openhouden om bij de Grondwetsherziening meerdere wenschen in te willigen en om daarbij als eerste Minister de leiding in handen te krijgen.

En de Heer W.L.F.C. van Rappard zegt in een brief, die als bijlage gevoegd is bij de boven vermelde *Herinnering aan het bedrijf der Tweede Kamer* enz., het volgende: 'Van Hall verlangde *a* een rekenwet; *b* dat bij veranderingen in de Grondwet eene meerderheid niet van ¾ maar van ⅔ der stemmen zou beslissen. Ten aanzien van de rekenwet werden wij het na twee dagen parlementeeren eens; het slot der rekening zou bij de wet worden vastgesteld; doch

1) Het is hier de plaats om te wijzen op eene vergissing, die in het werk van den heer Mr. A.J. Graaf van Randwijck (zie boven) is ingeslopen. Uit het door hem op blz. 32 medegedeelde krijgt men den indruk dat Van Hall *hij zijne aanvraag om ontslag* (19 December), wijzende op verschil van staatkundige beginselen tusschen hem en de overige Ministers, inzonderheid die van Justitie en van Binnenlandsche Zaken, een wenk had gegeven, 'om laatstgemelde twee Ministers aan het behouden van den heer Van Hall op te offeren,' een wenk, die door den Koning niet werd opgevolgd.
Dat is niet juist.
Den 19den December wees Van Hall alleen op 'de beginselen waarvan velen van mijne ambtgenooten uitgaan,' tot verklaring van het ontstaan verschil van gevoelen. En *eerst op* 31 *December, toen hij zijn ontslag reeds bekomen had*, gewaagde hij in zijn afscheidsbrief aan den Koning (De Bosch Kemper blz. 148), van 'een zoo volstrekt verschil van beginselen tusschen mij en de Ministers van Justitie en Binnenlandsche Zaken, dat voor HH.E.E. en mij moeielijk eene gezamenlijke plaats in den Raad van Uwe Majesteit schijnt te kunnen gedacht worden, welke dan ook voor het overige de gevoelens van persoonlijke achting zijn, welke wij elkander toedragen.'

ten aanzien van het tweede wilden wij niet toegeven. Van Hall dreigde met het vragen van ontslag, indien wij zijn gevoelen niet wilden omhelzen; hij gaf gevolg aan zijne bedreiging. Ik ben overtuigd dat hem andere redenen hebben bewogen, op dat oogenblik zijn ontslag te nemen; doch ik kan *stellig* en *plegtig* verklaren dat hij aan Koning Willem II om geene andere reden ontslag heeft gevraagd dan om die ellendige ⅔ of ¾.'

Nu mogen er inderdaad 'andere redenen' geweest zijn, die het Van Hall wenschelijk deden voorkomen, in het laatst van December 1847 het Ministerie te verlaten - de vraag is of *de door hem opgegeven reden* geldig en afdoende was.

En dienaangaande kan weinig twijfel bestaan.

Hoe hij reeds in 1841 eene ruimere Grondswetsherziening wenschelijk achtte, bleek uit de toen door hem, een half jaar vóór zijn optreden als Minister, aan den Koning medegedeelde nota; hoe met zijne goedkeuring en medewerking in de eerstvolgende jaren de Grondwetsherziening op den achtergrond was geraakt tot tijd en wijle 's lands financiën op beteren voet zouden zijn gebragt, was hem dikwijls genoeg verweten. Wat wonder, dat hij zijne schuld op dit punt, indien er schuld was, trachtte in te lossen toen inderdaad de financiën geen ernstige zorg meer baarden? Wat wonder ook, dat hij, bemerkende dat het met eene Grondwetsherziening van eenige beteekenis geen ernst was, zich vastklampte aan een middel om latere herziening althans iets gemakkelijker te maken?

Dat het werkelijk geen ernst was - het zou spoedig zonneklaar blijken uit de zeven-en-twintig ontwerpen van wet tot herziening der Grondwet, den 9^{den} Maart 1848 bij de Tweede Kamer ingediend.

Dat het allerminst den Koning ernst was, zelfs niet met die zeven-en-twintig ontwerpen, staat vast. '*De Grondwetsverandering*' zoo zeide de Koning den 20sten[1)] Januari 1848, toen de ontwerpen aan den Raad van State waren of zouden worden verzonden, tot den Directeur van het Kabinet, '*De Grondwetsverandering zou ons ongeluk zijn. Over* 3 *à* 4 *jaren*

1) Of den 8sten; zie de Bosch Kemper, blz. 229, en het Levensbericht van Jhr. mr. A.G.A. Ridder van Rappard door de Bosch Kemper in de Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1870.

zouden wij er berouw van hebben. Wij lieten ons in een maalstroom mede slepen, zonder dat de gevolgen te berekenen waren.'

De gebeurtenissen van Februari en Maart 1848 zouden in die zienswijze eene ongedachte verandering brengen.

Van Hall ontving bij zijn aftreding den titel van Minister van Staat. Andere onderscheidingen had hij afgewezen.

Zagen de meeste van zijne ambtgenooten hem met gelatenheid uit hun midden vertrekken - de Minister van Hervormde Eeredienst, de heer van Zuylen van Nyevelt, was in eene geheel andere stemming. 'De aftreding van Van Hall' - zoo schreef hij aan zijn vriend, het lid der Eerste Kamer A. van der Hoop - 'is, in mijne oogen, een publieke ramp; door zijn forsch karakter wist hij de noodelooze kosten te bedwingen, en orde en regelmaat in de financiën te maintineeren... Laat R. [W.L.F.C. van Rappard, Van Hall's opvolger] de helft maar leveren van 't geen Van Hall in de financiën gepraesteerd heeft, en ik zal hem gunstig beoordeelen.'

Onder het publiek wekte de aftreding gemengde gewaarwordingen. Waardeering van hetgeen Van Hall tot stand had gebracht was echter, ook volgens den heer de Bosch Kemper, vrij algemeen. Een keurige en onpartijdige schets van Van Hall's werk werd geleverd door den toenmaligen redacteur van de Amsterdamsche Courant, den lateren Hoogleeraar en Minister Vissering. Wel meende deze, dat Van Hall te zelfgenoegzaam was opgetreden; dat hij zich te veel had toegelegd op het productief maken van de bestaande belastingen, zonder een verbeterd stelsel in te voeren; dat hij de openbaarheid niet genoeg betrachtte en om de publieke opinie zich al zeer weinig bekommerde; dat hij somwijlen poogde zijne bedoelingen door te drijven met eene strakheid die wel 'eens tot onaangename tooneelen aanleiding gaf, en die, wat erger was, zelve hem in de bereiking van zijne oogmerken belemmerde' - maar dit alles werd meer dan opgewogen door zijne groote verdiensten. Kort en krachtig zette Vissering die aldus uiteen:

'De omstandigheden hebben zeker in buitengewone mate den Heer Van Hall gediend in de doorzetting zijner plannen; maar het verraadt reeds een groot talent, als men van de

omstandigheden, zooals ze zich voordoen, gebruik weet te maken. En dit talent heeft de Heer van Hall getoond te bezitten, niet eens en toevalligerwijze, maar meermalen, zoowel bij de vrijwillige leening als bij de conversie en bij de intrekking der graanwet. Hoe men ook over de wet van 6 Maart 1844 denke, er behoorde moed toe om eene taak te aanvaarden waaronder twee andere ministers waren bezweken; er behoorde geestkracht toe om, spijt den heftigen tegenstand, die van alle zijden, geene uitgezonderd, oprees, die taak door te zetten; er lag een treffend blijk van menschenkennis in de wijze waarop hij die tegenstreving wist te overmeesteren; er was kennis van zaken en tact te bespeuren in de wijze waarop hij van de gestorte gelden gebruik maakte tot regeling der verwarde financiën en tot eene voordeelige conversie der schuld.

Maar er blijven nog andere punten ter beschouwing van de ministerieele loopbaan des Heeren van Hall over.

Een minister van financiën is, vooral bij ons, meer dan eenvoudig administrateur van 's Rijks gelden. Geen minister, die meer invloed op den algemeenen gang der zaken, op den welstand der burgerij heeft. En ook te dezen opzigte heeft de Heer van Hall eene geestkracht en werkzaamheid aan den dag gelegd, die gunstig afsteekt bij de traagheid en werkeloosheid, welke bij andere departementen van algemeen bestuur sedert jaren schijnt te heerschen. Wij behoeven hier niet te wijzen op de zoo veel omvattende regeling van het muntwezen; niet te herinneren aan de handelstractaten met Rusland en België, bij welker sluiting de minister van financiën inderdaad de hoofdpersoon was; niet te gewagen van de herziening der accynswetten of van de door vroegere ministers zoo veel malen verschoven invoering van een nieuw tarief van inkomende en uitgaande regten, of van de intrekking der graanwet; of van de reeds ontworpene herziening der algemeene wet van 1822. En ofschoon wij er verre af zijn, alles te loven wat de Minister betrekkelijk deze ontwerpen gedaan heeft, mogen wij de erkentenis toch niet terug houden, dat zij getuigen van een wakker streven om verouderde misbruiken op zij te schuiven, om te regelen, te ordenen, te verbeteren.

Te midden van al deze zorgen van ernstigen aard wist de

Heer van Hall nog tijd te vinden om zijne aandacht te wijden aan minder beduidende, maar vooral niet minder lastige zaken; zooals b.v. de vereenvoudiging en bezuiniging in de inrigting zijner bureaux en der administratie van 's lands gelden in het algemeen; en de regeling en opheffing van een aantal verwarde en verwikkelde bijzondere fondsen, waar omtrent de afgetreden Minister onlangs kon verklaren, dat, voor zoover zijn departement betrof, geen enkel meer te regelen overbleef.'

Wat de onmiddellijke aanleiding tot Van Hall's ontslag was - verschil van meening over de Grondwetsherziening - wist het publiek toen (19 Januari 1848) nog niet.

Hoe hij over de, later, in October 1848, met zijn medewerking tot stand gekomen Grondwetsherziening dacht, zette hij als lid der dubbele Kamer in de volgende woorden niteen.

'Ik zie in de wetten, thans aan Uwe beraadslaging onderworpen, onder anderen aangenomen en vastgesteld algemeene constitutioneele beginselen, waarbij waarborgen voor staatkundige vrijheid en verzekering voor het bezitten van eene goede regeering worden verkregen, welke op den duur aan de natie niet konden worden onthouden; beginselen, alle geworteld in onze vroegere instellingen, gedeeltelijk duidelijk daarbij erkend, gedeeltelijk in de denkbeelden der natie opgenomen, als eene uitbreiding van den geest dier instellingen, verschuldigd aan den vooruitgang van beschaving en verlichting. In eenige opzichten versterking van het monarchaal beginsel, verbetering van het kiesstelsel, ontbindbaarheid van de beide Kamers der Staten-Generaal, eenheid in het ministerie, doelmatige regeling en toezigt van het beheer van 's lands penningen, geruststelling van iedere godsdienstige gezindheid tegen de mogelijkheid van inmenging der Regering in zaken van geloof, handhaving tevens van de oppermagt van den Staat tegenover ieder genootschap voor zooveel het naar buiten werkt, verbetering bovenal van de wijze waarop latere Grondwetsveranderingen zullen worden vastgesteld; - ziedaar, onder meerdere, zoovele gewigtige punten, waarvan de vaststelling mij steeds hoogst wenschelijk voorkwam.....

..... Ziedaar, zeide ik, zoovele gewigtige punten, waarvan mij de vaststelling steeds hoogst wenschelijk voorkwam.

En wanneer ik zoo spreek, dan ben ik mij-zelven bewust, dat ik mij en mijne staatkundige gevoelens gelijk blijf. Over den tijd, waarin die punten ter sprake behoorden te worden gebragt, over de vraag of zulks omtrent alle tegelijk behoorde plaats te hebben, heb ik in vroegere jaren met eenigen van U Edel Mogenden kunnen verschillen. Over die punten zelve, welke ik straks opnoemde, nimmer.'

Aan de Grondwet van 1848 is Van Hall trouw gebleven; hij heeft haar gehandhaafd, ook toen het gedurende zijn tweede Ministerie niet ontbrak aan aandrang om haar te wijzigen in conservatieven zin.

J.G. GLEICHMAN.

Voor den Nederlandschen zeevarende.

Van de vijf millioen Nederlanders zullen omstreeks vijftig duizend de zee bevaren. Wanneer men bij zulk eene verhouding het spreekwoord indachtig is: dat het hemd nader is dan de rok, dan zal men zich niet verwonderen, dat de belangen van den vasten wal vrij wat meer gehoor vinden, dan die van de beploegers der zee. Kon uit bovengenoemde verhouding zuiver de mate van belangstelling worden afgeleid, welke aan zeelui gewijd wordt, dan zouden deze nog alle reden hebben zich te verheugen, maar eene andere omstandigheid werkt te hunnen nadeele: de zeelui zijn nu eenmaal op zee, hun stem weerklinkt niet ver buiten de boorden van het schip, en hunne hand heeft beter geleerd sextant, touw, roer of riem dan een pen te hanteeren. Bovendien de zeeman in ruste, al van jongsaf gewend zich liever in het behagelijk heden te verlustigen dan aan de ellende of ongeneugten van het verleden terug te denken, vergeet maar al te spoedig de gevaren van zijn vroeger element door het genot dat hij nu smaakt, dan dat hij, om anderen die gevaren of ongeneugten te besparen, zijn stem zoude verheffen.

Doordrongen van het groote belang dat de zeevaart heeft voor ons land, welks vlag thans te weinig op verre kusten wordt ontplooid, waag ik eenige oogenblikken belangstelling te vragen voor wie de walaangelegenheden koud laten, maar die Neerlands rijkdom en glorie op de hun aangewezen waterbanen trachten te vermeerderen. Waarlijk, gelukkig zijn er nog niet weinige Hollandsche jongens, wien het zeevaren in het bloed zit, en onze belangstelling heeft dus alle reden van bestaan!

Hoe bereiken dezen de vervulling hunner wenschen?

Hoe gevoelen zij zich als hunne wenschen vervuld zijn?
Wat is hun lot en dat der hunnen als hen een ongeval treft?

Voor enkelen gaat de vervulling hunner wenschen met geen moeite gepaard, want niets belet den van geldelijke middelen ruim voorzienen, maar met zeezaken totaal onbetrouwden man, om op een schip van zijn makelij de vergunning te verkrijgen tot het voeren van de Nederlandsche vlag onder zijn kapiteinschap, met eene mannelijke of vrouwelijke bemanning aan boord, die van toeten noch blazen weet, en daarmede dan, het ga hoe het ga, alle zeeën te bevaren, zelfs met passagiers aan boord.

Van wie niet door de fortuin bedeeld zijn, en zooals men het noemt, door de kluizen binnen boord moeten komen, zijn de gelukkigsten zij, die zich in de protectie verheugen hetzij van groote, hetzij van kleine stoomvaart- of zeilvaartmaatschappijen, of wel van andere groote, ja zelfs van heel kleine reeders - met welke laatsten zij bedoeld worden, die als kapitein op hun eigen kof of ander klein vaartuig varen. Deze protégés laten wij rusten, om het oog te vestigen op hen, die zonder hulp of steun het zeegat kiezen zullen; in de eerste plaats op hen, die geen voorbereidende opleiding hebben ontvangen.

Wanneer dezen zich op een gereed liggend schip trachten te monsteren, bemerken zij weldra dat om op de monsterrol van een schip te geraken ‘il faut commencer par le commencement,’ dat wil zeggen, dat zij bij de wervers terecht moeten komen (die tevens veelal kroeghouders zijn), tot wie de kapiteins van de niet groote reederijen zich wenden om hunne bemanning voltallig te krijgen. En onder de weinig bevarenen zijn zooveel sollicitanten, dat hij die niet gevaren heeft maar al te spoedig ontwaart, hoe moeielijk het is op een zeeschip aan te monsteren. Komt daar nu nog bij dat de sollicitant van elders afkomstig is, dat hij in de zeeplaats vriend noch maag heeft, zoodat hij zooveel te moeilijker uit de handen van den werver blijft - wiens protectie en goedgezindheid hij met het oog op eene recommandatie koopen moet - dàn, vooral bij een verlengd verblijf, staan er in de zeeplaats voor den jongen man vele breede wegen van verleiding open. Wel tracht men daaraan te gemoet te komen: Zeemanshuizen en Zeemansbonden

nemen den zwerveling op, en zorgen ook zooveel in hun vermogen is voor zijne plaatsing, toch neemt een en ander niet weg, dat daarmede geld gemoeid is. Wanneer dit geld op is, kan de sollicitant nog eenigen tijd op crediet leven, als hij den geldschieter belooft zijn noot af te zullen dragen, dat is het papier waarop de reeder een gedeelte van de ophand te ontvangen gage uitbetaalt; maar 't spreekt van zelf dat bij voortgezetten wachttijd de zeer begeerige eindelijk wachtensmoede wordt, en zich desnoods zonder gage, alleen op voeding, aanmonsteren laat, al moge zich hiertoe geen goed reeder leenen. Ja, er zijn er zelfs die nog wel een staand zeiltje hebben, en om slechts geplaatst te worden tot ƒ 1 per dag bijbetalen één jaar lang, daarvoor goede behandeling en voeding verwachtend.

Eenmaal aangemonsterd, is de schepeling voor den duur der reis geborgen, om na afloop daarvan wederom in dezelfde omstandigheden te verkeeren; echter dan met eenig beter vooruitzicht, daar hij althans één zeereis heeft gedaan en daarvan het bewijs bezit. Grootere maatschappijen houden natuurlijk goede elementen gaarne in hunnen dienst, maar bij elke nieuwe reis heeft niettemin de hier besproken aanmonstering en daarna ook de afmonstering plaats[1)].

Niet voor allen geldt de hier geschilderde toestand: opleileidingsschepen zoowel te Amsterdam als te Rotterdam stellen den nog twaalfjarigen jongeling in de gelegenheid om eenige zeemansvoorbereidende oefening op te doen, zoo de lust daartoe zich reeds zoo vroeg bij hem openbaart; maar ook eene plaatsing daarop wordt niet dan als gunst door machthebbenden verleend. De Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam leidt jongelui 3 jaar op, laat hen daarna 1 jaar varen, waarna ze voor 3^{en} stuurman worden bekwaamd.

Wie reeds eenige schoolkennis heeft opgedaan vóor hij het zeemansberoep kiest, vindt op zeevaartscholen de gelegenheid om haar aan te vullen voor de verschillende stuurmansdiploma's.

Deze zeevaartscholen werden aanvankelijk geheel door particulier initiatief in verscheidene zeeplaatsen, groot en klein,

1) In het feuilleton van de N.R. Ct. dat den 3en Ang. eindigde, en het leven van den zeeman aan den wal ‘Van af- tot aanmonsteren’ behandelde, werden toestanden als hier bedoeld met schrille maar ware kleuren geschilderd.

gevestigd. Zij gaven na afgelegde examens diploma's uit, waaraan echter slechts eene betrekkelijke waarde was toe te kennen, want hoe gemakkelijker diploma's gegeven werden, des te meer nam het aantal leerlingen toe, voordeelig natuurlijk voor de kas maar niet voor den goeden naam van het diploma van zoodanige school. De Staat trok zich eindelijk die gemeentelijke zeevaartscholen aan; hij verleende subsidie, stelde de exameneischen bij de wet vast zonder prejuditie der vroegere verworven diploma's, en benoemde eene vaste examencommissie, zoowel voor de verschillende graden van stuurman als voor die van machinist.

Een groote stap was dit zeker vooruit; maar die examens zijn nog niet verplichtend, en het is dus nu nog waar, dat een met de zee niet vertrouwd man aanmonsteren kan ongeëxamineerde stuurlieden en machinisten, om 't even of zijn schip 50 of 10000 ton groot, of het zeil- of stoomschip is.

Zoowel voor de stuurlieden- als de machinistenexamens wordt geeischt, dat men eenigen tijd in vorigen graad varende zij geweest; waaruit voortvloeit dat op die zeevaartscholen een voortdurend va et vient van adspirant-examinandi is. Dezen zijn, gelijk van zelf spreekt, gedurende den cursustijd zonder verdienste; overgelegde penningen gaan gedurende dien tijd veelal zoek, welk bezwaar men niet gering zal tellen, als men bedenkt dat de adspiranten voor hoogere graden dikwerf echtgenooten en vader van een gezin zijn. Niettemin getroost zich menigeen die meerdere kosten in de hoop op later betere bezoldiging in hoogeren rang. Maar 't is hierin juist dat een groote bron van teleurstelling gelegen is: de examens zijn niet verplichtend; op de schepen kunnen even goed ongeëxamineerden geplaatst worden. En al maakt eene goede maatschappij zich daaraan natuurlijk niet schuldig, het neemt niet weg, dat velen dienen beneden den graad waarvoor zij een diploma verwierven, ja zelfs dat oppassende gediplomeerde stuurlui om maar geldelijken achteruitgang te boven te komen (ook dien welken het verkrijgen van het diploma met zich sleept) voor den mast als matroos of in minderen graad van stuurman zich aanmonsteren; wat, als het zich meermalen herhaalt, doodend is voor alle gevoel van eigenwaarde, en ongunstig inwerkt op de aankweeking van 1^{e} en 2^{e} stuurlieden.

Zie daar eene groote reden van ontevredenheid dergenen, die zich vrijwillig onderwerpen aan de examens, welke de Nederlandsche Staat stelt voor de verkrijging van den graad van stuurman of machinist op zijne koopvaardijvloot. Wie er zich niet aan onderwerpt, is er dikwijls nog beter aan toe.

Maar er bestaat nog eene grootere grief: zelfs de ongeëxamineerde vreemdeling kan met de uitoefening van het gezag aan boord onzer schepen belast worden, en deze verdringt niet alleen den Nederlander, kan niet alleen boven hem gesteld worden, maar zelfs belet niets den Nederlandschen reeder een vreemdeling het bevel te doen voeren, die door wangedrag of slechte navigatie het recht verloren heeft op zijn diploma in eigen land. Zelden letten assuradeuren daarop.

Op schepen varende onder Nederlandsche vlag treft men al te veel gezagvoerders, stuurlieden en machinisten aan die vreemdelingen zijn, geen Hollandsch kennen en dus Nederlandsche wetten, die zij niet verstaan, moeten toepassen op Nederlandsche burgers; ja, er zijn schepen onder Nederlandsche vlag met weinig of geen Nederlandsche schepelingen, waar men niet de Nederlandsche wet toepast (die men niet kent) maar de Engelsche. Ook zijn er voorbeelden te over van journalen van onder Nederlandsche vlag varende schepen, die eerst uit vreemde talen moesten getranslateerd worden, om door een Nederlandschen Consul te worden verstaan.

Uit het bovengezegde vloeit voort dat er schepen varen onder de Nederlandsche vlag, die met Nederland niets gemeen hebben dan die vlag.

Maar de reeder of boekhouder, de zoogenaamde eigenaar dan, vraagt ge? Die kan niet anders wezen dan een strooman. Om na te gaan hoe dit mogelijk is, moeten we terugkeeren tot het jaar 1869.

Gelijk op zoo velerlei gebied, was Nederland ook op dat van stoomvaart en stoomvaartlijnen achterlijk. In Indië heerschte zelfs de British Indian Steam Navigation Company, al heette zij de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij en al voer zij de Nederlandsche vlag.

Om aan een en ander tegemoet te komen, werd in dat jaar 1869 eene wet op de zeebrieven aangepast aan de wet op de naamlooze Vennootschappen, welke in 1833 was verschenen.

Deze nieuwe wet hield o.a. de volgende bepalingen in:

Art. 2. Zeebrieven worden alleen afgegeven voor zeeschepen, voor meer dan de helft toebehoorende aan:

a. Ingezetenen van Nederland;

b. Vennootschappen onder eene firma of bij wijze van geldschieting gevestigd in Nederland, mits minstens de helft der vennooten onder de firma of minstens de helft der hoofdelijk voor het geheel aansprakelijke vennooten der commanditaire vennootschap, ingezetenen van Nederland zijn;

c. Naamlooze vennootschappen van koophandel of vereenigingen die rechtspersoonlijkheid bezitten, beide gevestigd in Nederland en opgericht volgens de aldaar geldende wettelijke voorschriften, mits minstens de helft der bestuurders ingezetenen van Nederland zijn.

Het bestuur, bedoeld bij art. 330 Wetboek van Koophandel, moet altijd in Nederland gevoerd worden.

Ingezetenen van Nederland zijn in den zin dezer wet:

1e. Nederlanders in Nederland woonachtig;

2e. *Alle andere personen*, die in Nederland gewoond hebben gedurende het jaar, geëindigd met den dag, waarop de zeebrief wordt aangevraagd.

Art. 4. Zeebrieven worden in Onzen naam uitgereikt door Onzen Minister van Financiën, onverminderd het bepaalde bij de art. 10 en 11, op de schriftelijke met eed (belofte) bevestigde verklaring, dat het schip voldoet aan de voorwaarde, gesteld bij art. 2.

Art. 6. De zeebrieven vervallen:

a. Door het verloop van 4 jaren na den dag van afgifte;

b. Wanneer de eigendom van het schip ophoudt te voldoen aan de voorwaarde gesteld in art. 2, enz.

Het hoofddenkbeeld dezer wet, belichaamd in art. 2, was het vreemde kapitaal tot zich te trekken tot uitbreiding van de Nederlandsche stoomvaart, maar het gevolg daarvan was iets dat aanvankelijk over het hoofd werd gezien, maar hoe langer hoe duidelijker werd, n.l. dat men met vreemd kapitaal ook vreemden invloed als het paard van Troje binnenhaalde. Vele voordeelen baarde deze wet. De Maatschappij Nederland ontstond al aanstonds, en in Indië vaart eindelijk

de Indische Paketvaart, beide met een zuiver Nederlandsch bestuur, zooveel mogelijk bevorderende zuiver Nederlandsche belangen. Maar hetgeen nu volgt is eveneens werkelijkheid: Engelsche kapitalisten achten het in hun belang hunne schepen te doen varen onder Nederlandsche vlag. Zij hebben geld te hunner beschikking, en volgens art. 2*c*, richten zij daarmede in Nederland eene naamlooze vennootschap op. Twee der drie bestuurders zijn ingezetenen van Nederland, maar de derde bestuurder ‘de headman’ is in Engeland, al wordt dan zoogenaamd het bestuur volgens art. 330 Wetboek van Koophandel in Nederland gevoerd. Natuurlijk wordt wel is waar de jaarvergadering in de *N. Rott. Courant* uitgeschreven, maar van eene deponeering van aandeelen (waarvan er trouwens in Nederland geene worden gevonden) om ter vergadering te kunnen stemmen, is geen sprake, en kenschetsend genoeg, het lokaal, waar de vergadering zal gehouden worden, vindt men niet eens vermeld.

Meer behoeft van deze vennootschappen niet te worden, gezegd, dan dat zij de belangen van Nederland, welks vlag zij voeren, zoo min mogelijk dienen, ja zelfs dat hunne schepen kunnen varen zonder ooit een Hollandsche haven aan te doen of ooit een Hollander aan boord te zien. Toch zijn deze vennootschappen een uitvloeisel van de letter dier wet (al strijden zij met den geest daarvan) en haar kan de koninklijke goedkeuring dus niet onthouden worden.

In welk opzicht is Nederland's zeevaart door zoodanige kapitalen gebaat?

In geen enkel. Doch baten zij niet, kunnen zij dan onze Nederlandsche belangen schaden?

Bij verwikkelingen met het buitenland zeker, doch evenzeer in vredestijd. Want op die schepen, varende onder de Nederlandsche vlag en met Nederland niets gemeen hebbende dan de vlag, is geen plaats noch voor een Nederlandsch matroos, noch voor een Nederlandschen machinist of stuurman, of het moest wezen voor een 4^{en} stuurman, die het journaal volgens Engelsche opgaven in het Hollandsch bijhoudt, als dat schip nog wel eens eene Hollandsche haven aandoet. Immers er worden nog Nederlandsche autoriteiten aangetroffen, die een in vreemde taal geschreven journaal weigeren af te teekenen.

Evenmin behoeft het betoog, dat als soortgelijke vreemde

Nederlandsche vennootschappen den handel steunen tusschen Nederlandsche en andere havens, zij de vorming van zuiver-Nederlandsche vennootschappen (d.w.z. onder zuiver Nederlandsche *besturen*, al zijn dan ook hare aandeelen tendeele wellicht in vreemde handen) in den weg staan en bemoeielijken. Gold de wet der reciprociteit, dan zouden onze zeevarenden een uitweg op de vreemde schepen kunnen vinden, maar dit is niet tegenover allen het geval. Er zijn Staten, die eischen dat hunne schepen voor een bepaald gedeelte door de eigen nationaliteit zullen worden bemand; wij bezitten dienaangaande geenerlei voorschrift.

'Als staaltje hoe af en toe onze schepen bemand worden, (aldus is te lezen in de aflevering van "de Scheepvaart" voor Sept. 1897) zijn wij in staat opgave te doen hoedanig de monsterrol is samengesteld van een zeilschip en van een stoomboot, beide te Amsterdam thuis behoorende.

Het zeilschip is eene bark. Daarvan zijn de gezagvoerder, 2 stuurlieden, een matroos, een lichtmatroos, allen Rostockers; kok en hofmeester, zeilmaker en timmerman allen van Wolgast; één matroos van Darst, een matroos van Neufahrwasser, 2 lichtmatrozen van Warnemunde, een jongen van Neugatters en een jongen van Bornmühle. Te zamen 14 koppen.

Aan boord van het stoomschip dat onder onze driekleur vaart, zijn gezagvoerder, 2 stuurlieden, 2 machinisten, timmerman, hofmeester, kok, een matroos, 3 lichtmatrozen, 4 stokers, 1 tremmer allen Nooren, een matroos uit Finland, de eerste machinist is Engelschman, een lichtmatroos uit Finland. Hierbij komt dan nog één (zegge 1) Nederlander. Te zamen 21 koppen.'

Eerst thans is een wetje in wording betreffende de toelating als schipper op koopvaardijschepen en het aan boord daarvan in dienst hebben van stuurlieden en machinisten. Dit wetsontwerp is uitvoerig besproken in de 5e aflevering van het tijdschrift van de Vereeniging voor de Zeevaart; hier worde er slechts met enkele regelen op gewezen.

Gelijk reeds boven werd opgemerkt, verleent de staat subsidie aan de particuliere zeevaartkundige scholen en stelt beschikbaar diploma's, uit te reiken door eene Staatscommissie. Maar dit diploma is niet verplichtend. Terwijl de Staat *te lande* ingrijpende maatregelen nam tot waarborg van de veiligheid

van personen en verkeersmiddelen, liet hij die aangelegenheid *te water* vrij (alleen werden de stoomketels en veiligheidstoestellen onder contrôle gesteld) en strekt hij zijn toezicht alleen uit over schepen (hoofdzakelijk wat de lokaliteit betreft), die gouvernements-passagiers of gouvernements-goederen vervoeren of wel landverhuizers. Ook wordt bij ongevallen door den Raad van Tucht, *daartoe uitgenoodigd* door den Minister van Waterstaat, een onderzoek ingesteld, welk lichaam eene schorsing in de uitoefening van het beroep van gezagvoerder, stuurman en machinist uitspreken kan tot een maximum van twee jaar tot tien jaar; zelfs bij verlies van menschenleven.

Maar nog kan ieder onbekwame met onbekwamen een onbekwaam schip bevaren, zelfs een passagiersschip. Hierin zal deze wet verandering brengen wat de gezaghebbenden betreft, maar in hoeverre?

Bedoelde wet, toepasselijk alleen op zeeschepen, onderscheidt die van 100 ton en daar beneden van die boven deze tonnenmaat. Met de schepen beneden de 100 ton, waarop nog ongeveer 25000 zeelieden varen, bemoeit zij zich in het geheel niet. Zij sluit den onbekwamen kapitein alleen uit van zeilschepen boven die tonnenmaat, voor zoover die op niet-Europeesche havens varen, en van de stoomschepen boven die tonnenmaat; er zijn dus groote leemten, waarop reeds van vele zijden gewezen werd.

Voorts bepaalt het wetsontwerp in hoeverre, afhankelijk van de reizen die het schip doet, alleen een eerste stuurman dan nog wel een tweede aan boord moet wezen; en bij stoomschepen, dat er, afhankelijk van de reis die het doet, een eerste dan nog wel een tweede machinist bovendien aan boord zal zijn. Al deze personen moeten dan geëxamineerd wezen. Voor de gediplomeerden zullen dus bij aanneming der wet de kansen verbeteren, behalve in den overgangstoestand, waarin verkregen rechten zijn te eerbiedigen.

Maar - zoo mag worden gevraagd - zal door die wet het resultaat verkregen worden dat de Staat met zijne inmenging beoogt: een behoorlijk toezicht op de verkeersmiddelen?

Aan de beantwoording dezer vraag ga de opmerking vooraf, dat er hier te lande geen reeder gevonden wordt (ja toch:

één, zegge één!) die zijn schip met minder stuurlieden en machinisten bemant dan nu door den Staat volgens dat wetsontwerp zal geëischt worden. Daarentegen zal de Holland-Amerikaboot, die meer dan 1000 man bergen kan en machines heeft van 6000 paardekrachten, en nu voor hare reputatie en veiligheid met 4 stuurlieden en 6 machinisten vaart, volgens de ontworpen wet slechts 2 stuurlieden en 2 machinisten (geexamineerd) aan boord behoeven te hebben. Zouden, zoo mag gevraagd geworden, reeders niet aldus gaan oordeelen: als gij, Staat, voor de veiligheid uwer onderdanen 2 stuurlieden en 2 machinisten voldoende vindt, waarom zouden wij er dan nog meer nemen, en dat te eerder omdat er onder de aan boord dienende matrozen nog wel gediplomeerden zijn, die in geval van nood kunnen inspringen?

Schemert dus in die wet een nieuwe dageraad? Geeft zij iets dat op verbeterd Staatstoezicht gelijkt, zoo noodzakelijk vooral met het oog op de vele kleinere reederijen? Want onze groote transatlantische maatschappijen behartigen reeds zonder wet de belangen der passagiers en opvarenden zooveel als slechts mogelijk is.

Was, hoewel ten onrechte, in het jaar 1869 het oordeel onzer Regeering over de mogelijkheid eener voldoende bemanning der stoomvloot door onze eigene zeelieden niet gunstig, de omstandigheden zijn sedert zeer verbeterd. Niettemin zien we in art. 8 de toetreding van vreemdelingen onbeperkt mogelijk gemaakt door de bepaling, dat door den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid voor vreemdelingen minder zware eischen met betrekking tot de Nederlandsche Taal kunnen worden gesteld. In geen enkel land wordt zoodanige faciliteit verleend. Waarom dan in het onze?

Wij voegen nog eene opmerking hierbij: het spreekt vanzelf dat de 1^{e} en 2^{e} stuurman of machinist als 3^{e} moeten beginnen. Welnu, de plaatsing van een 3^{en} stuurman of machinist is geheel facultatief (zie art. 4).

Daarenboven, gelijk reeds werd opgemerkt: kunnen van de ongeveer 50000 zeevarenden, *als de wet zal aangenomen zijn*, nog ongeveer 25000, zoo mannelijke als vrouwelijke bemanning, varen blijven onder een onbekwamen kapitein op een onbekwaam scheepje beneden de 100 ton. Ten opzichte van deze

wet in wording kunnen we dus met gerustheid zeggen: zij laat onvoldaan.

Niet zelden wordt in onze dagbladen een bericht gevonden als het volgende:

N.R. Ct. 17 Maart '98. ‘Men is zeer ongerust over het lot van het te Groningen thuis behoorende koopvaardijschip “Alberdina”. Den 26^{en} Januari vertrok het schip met eene lading flesschen naar Engeland en sedert is er niets van het schip of van een der opvarenden vernomen. Behalve de kapitein, zijne vrouw en 2 dochters, waren er drie matrozen aan boord, waarvan er twee tot de familie van den kapitein behoorden. Zeer waarschijnlijk is het schip met man en muis vergaan.’

Of dan de Staat geen toezicht houdt op onze schepen en op hunne zeewaardigheid? Neen, niet het minste. Aan den wal zijn bouwcommissies, die op den bouw der huizen toezicht kunnen uitoefenen, commissies die huizen onbewoonbaar verklaren, waarin misschien hoogstens 5 à 10 menschen wonen, die er makkelijk uit vluchten kunnen; maar op zee, zelfs op schepen waarop 1000 man varen, oefent de Staat niet het minste toezicht uit. Ja, als er staatsambtenaren moeten worden overgebracht of landverhuizers, dan zorgt hij (vooral in Indië), dat hun voldoende logies wordt verstrekt, dat er voldoende voedsel en geneeskundige behandeling aanwezig is, enz., maar zijne overige burgers laat de Staat te water geheel à l'abandon.

Maar de assurantie-maatschappijen dan; die zien toch wel degelijk op den bouw der schepen toe? Zeker, ten minste als de reeder op dat toezicht gesteld is om lading te krijgen en hij zich met behulp van dat certificaat telkens door verzekering dekken wil tegen geldelijke schade. Maar hoevele duizenden zeelieden (± 17000) bemannen niet onze visschersvaartuigen? Deze varen zonder certificaat en al zijn ze op goed bekend staande werfjes gebouwd, voor het overige van hun bestaan zijn die schepen aan alle Staatstoezicht onttrokken; waarborgt niets hunne veiligheid in het tijdperk van verval.

En voorts denke men zich den invloed dier assurantiemaatschappijen niet grooter dan hij werkelijk is; deze zijn niet

meer dan financieele instellingen, wier doel uitsluitend is winst te behalen, en die om dat te bereiken, wel op den bouw toezien, en het schip voor elke nieuwe assurantiesluiting inspecteeren, maar daarom nog niet gaarne een goed gebouwd schip met groote lading, al is dat met onbekwaam of te gering personeel bemand, aan eene andere assurantie-maatschappij zien overgaan.

Bieden dan ook de assurantie-maatschappijen door hun toezicht *eenigen* waarborg voor de veiligheid der verzekerde schepen aan - wanneer zij er niet waren, zoude men ze moeten scheppen - niettemin moest omtrent haar in het hierna te bespreken Rapport der Commissie voor de Handelspolitiek, (April 1899) vermeld worden: ‘het is der Commissie duidelijk gebleken, dat in den werkkring der Assurantie-Maatschappijen geen afdoende waarborg moet worden gezocht voor het gehalte der naar zee vertrekkende schepen. De Engelsche Royal Commission on Loss of life at sea’, die in 1887 haar belangrijk rapport uitbracht omtrent hetgeen gedaan zou kunnen worden om de veiligheid aan boord der Britsche schepen te bevorderen, wijdde aan dit onderdeel belangrijke beschouwingen. ‘The system of insurance - zoo luidt het in haar rapport - while it protects shipowners against losses which would otherwise be ruinous, tends to render them less careful in the management of their ships’, - en scherper nog is de uitspraak, welke handelt over de groote concurrentie op het gebied van het verzekeringswezen: ‘Competition in assurance encourages carelessness in schipowners and thus increases disasters at sea’. Een goed geclassificeerd schip is daarenboven door belading nog niet altijd een zeewaardig schip.

Keeren wij thans tot den aangemonsterden schepeling terug. De naam van zijn gezagvoerder en van zijn schip zijn hem bekend en dus weet hij ten deele wat hem te wachten staat. Doch niet alles. Want, dat het schip zoodanig gestuwd werd door den stuwadoor (die niet meegaat), dat het onzeewaardig is, blijkt zelfs menigen kapitein pas in zee. Mocht den schepeling die onzeewaardigheid onmiddellijk blijken (doch dan moet die al heel erg zijn), zoodat hij door desertie zijn lichaam in veiligheid stelt, dan wacht hem de staatsgerechtigheid. (De kapitein *moet* wel mee; hij kan wegens een wel waar-

schijnlijk, maar niettemin onzeker ongeval, zijn loopbaan toch niet aan de zekere kans van vernietiging blootstellen!)

Is de reis voorspoedig, dan wordt na afloop het overblijvende loon den schepeling ten volle uitbetaald. Overkomt den man een ongeval of wordt hij ziek, zoo zelfs dat hij aan den wal moet achterblijven, dan is de reeder voor zijne behandeling en voor de terugzending naar huis geldelijk aansprakelijk. Beter komt de reeder er af als de man door het ongeval komt te sterven (waarvoor op dit gevaarlijk element veel kans bestaat); de erven hebben dan alleen recht op het verdiende loon, meer niet. Zelfs de ontworpen Ongevallenwet geeft hem geen uitkomst. De zeevarenden zijn daarin voorbedachtelijk niet opgenomen. Wee het gezin van den gevallene, die niet bij eene rijke maatschappij diende of bij een van die enkele visscherijbedrijven, welke wel voor de achterblijvenden zorgen![1)]

Wat nu, wanneer het schip een ramp overkomt?

Het loon is den schepeling gewaarborgd door de waarde van schip en lading. Als deze geheel te loor gaan, dan is voor den schepeling niet slechts zijn te goed zijnd loon, misschien van maanden her, verbeurd, al heeft hij wellicht dubbel gearbeid om de ramp te voorkomen, maar al wat hij aan eigen kleeren of geld bezat, is hij ook kwijt. Hiermede echter houdt zijn verlies nog niet op: door dat ongeval is ook het verdere verband tusschen schepeling en

1) Door schrijver dezes zijn pogingen aangewend om een z.g. zeeliedenfonds op te richten, op den grondslag eener uitkeering in eens van ƒ 365 aan den rechthebbende, ingeval van plotselingen dood van den zeeman door ongeval, en zulks tegen eene voorafgegane vrijwillige storting door of van wege hem van 1 cent vóór den dag van het ongeval. Tijdelijke bijdragen van belangstellenden zouden dienen om aanvankelijk aan onvoorziene buitengewone zee-evenementen het hoofd te bieden, tevens ook om vele zeelieden tot het doen dier vrijwillige stortingen te bewegen; daarbij was het de bedoeling den Staat door een gedelegeerde toezicht op de administratie uit te doen oefenen, in de hoop dat dit de inning der stortingen bij de postkantoren gemakkelijk maken zoude. Ik heb die pogingen niet dan met leedwezen moeten laten varen, nog vóór ik mij tot den Staat om steun wendde. Indien geld- of machthebbenden zich aangordden, twijfel ik niet, of zij zouden hun geldelijken steun spoedig vergoed krijgen; de zeeman - vooral bij groote toetreding - zoude weldra zijne toekomst door die éene cent daags in meer gevallen verzekerd zien, en de Staat zoude deze aangelegenheid te water hebben opgelost met de vaan der algeheele vrijheid in top.

reeder verbroken, en het eenige wat den schipbreukeling nog rest, is gebruik te maken van zijn Nederlanderschap en zich bij den Consul aan te melden, die volgens art. 14 ‘een paspoort uitreiken zal en zorgt, dat hij door scheepsgelegenheid herwaarts zal worden teruggezonden.’ Het bedrag dat voor dien overtocht wordt uitbetaald en de wijze waarop hij overgevoerd zal worden, blijken reeds voldoende uit hetgeen verder in dat art. 14 volgt: ‘kunnende hij de nationale schippers verplichten, om dezelven in hunne vaartuigen over te voeren, en moetende dezulke, die zich daartoe onwillig hebben betoond, opgegeven en aangeklaagd worden bij de Regeering’ (die op de schippers volstrekt geen verhaal heeft).

Voor verblijf aan wal wordt den van alles beroofde ‘50 cents Nederlandsch (in Engeland een shilling sterling) verstrekt en voorts tien cents Nederlandsch voor elk uur gaans, van hunne verblijfplaats af tot aan het naast bij gelegene Consulaat op den weg naar Nederland’ (art. 15).

Dit is de officieele weldadigheid jegens schipbreukelingen. Particuliere liefdadigheid komt hun dikwijls te hulp, die wel aanvaard moet worden, al zullen zij (die wellicht maanden gage tegoed hebben) zich daardoor als bedelaars of landloopers gevoelen - met welke laatsten, als zijnde zonder middel van bestaan, zij trouwens in Ned.-Indië worden gelijk gesteld.

Hier volgt een feit uit vele, voor de waarheid waarvan wij, wegens de daarover gevoerde correspondentie, meenen te mogen instaan en dat uitvoeriger wordt behandeld in de 9de aflevering van het tijdschrift van de Vereeniging voor de Zeevaart.

‘Den 27sten Dec. 1898 moesten wij ons schip op strand zetten. Honderden kustbewoners waren in alle opzichten menschlievend. Op kosten van den Nederlandschen Consul werden wij via het Zeemanshuis te Leith met eene vrachtboot naar Rotterdam gestuurd. Aan bakboordzijde stonden de paarden en aan stuurboordzijde moesten we, om ons warm te houden (December), ons tevreden stellen met stroo, dat wij van de paarden hadden weggehaald.’ Te Rotterdam, Maandag 9 Jan. 's morgens aan 't kantoor van den Waterschout gekomen, werden zij door de beambten ontvangen met een ‘weer zoo'n stelletje van Delfzijl, 't schijnt dat het daar allemaal van die oude kraken zijn’; uitdrukkingen van het standpunt dier beambten verklaar-

baar. De waterschout telegrafeert op eigen kosten naar den reeder om telegrafische opzending van 70 gulden reisgeld, maar er komt geen antwoord, en zoo moeten de schipbreukelingen *onder politiegeleide* worden vervoerd van Rotterdam per nachtboot naar Amsterdam; de commissaris van politie stuurt ze naar den burgemeester, deze naar het burgelijk armbestuur, dat een bewijs van overtocht naar De Lemmer geeft. Hier kwamen zij Woensdag aan, en Woensdagavond te Groningen, geholpen door iemand, die daartoe het noodige reisgeld ter hand stelde. Thuis gekomen konden zij vertellen van de eene of meerdere maanden gage, die hun niet behoefde te worden uitbetaald, omdat het schip geheel weg was, met al wat zij nog hadden daarbij.

Het bovenstaande is een voorbeeld uit vele, dat natuurlijk niet geldt voor gefortuneerde Maatschappijen noch wat de geregelde lijnen betreft, die op vele plaatsen agentën hebben gevestigd. Maar er zijn nog andere reeders, die evenmin door zoodanige scheepsrampen tot den bedelstaf worden gebracht en zich toch de belangen der opvarenden niet aantrekken, en het is juist omtrent deze dat te vragen is: Wat kan in het belang van hunne schepelingen worden gedaan?

Naar mij voorkomt moet 1^{e} gebruik gemaakt worden van de bestaande middelen om de uitbetaling van het loon der schepelingen bij scheepsramp te verzekeren;

2^{e} moet door een onderzoek naar de meest waarschijnlijke oorzaken van de scheepsramp worden nagegaan of er wellicht een strafschuldige is;

3^{e} moeten de ongevallen zooveel mogelijk door gepaste middelen voorkomen worden.

Onder de sub 1° bedoelde middelen wordt verstaan de bestaande mogelijkheid om schip en lading en zelfs de te verdienen vracht te verzekeren. Daarbij is dan te zorgen dat, als de reeder van de assurantie de vracht uitbetaald krijgt, hij zijnerzijds ook de reeds bewezen loondiensten uitbetaalt; iets wat lang niet altijd geschiedt, omdat de wet hem daartoe niet verplicht.

Voor het tweede der hier genoemde middelen wensch ik meer bepaald de aandacht te vestigen op het onlangs verschenen Verslag der Commissie van de Handelspolitiek, uitgegeven naar aanleiding van eene haar door den Minister van

Waterstaat, Handel en Nijverheid verstrekte opdracht (13 September 1897), om na te gaan ‘op welke wijze de Regeering op de eenvoudigste wijze op de hoogte zou kunnen komen van de oorzaken van ongevallen aan Nederlandsche schepen overkomen.’

De Commissie, aanhalende het ontwerp van 1877, art. 4 alsmede de Duitsche Wet, § 4, geeft op bl. 28 als haar gevoelen te kennen: dat in die beide redactiën haars inziens nog te veel ‘het zoeken naar een strafschuldige’ op den voorgrond is gesteld, en adviseert, dat een onderzoek naar scheepsrampen bij de koopvaardijvloot, dus met uitzondering van de visschersvloot, en der schepen beneden de 100 ton, zal worden opgedragen aan een Raad van Scheepvaartzaken, die zal nagaan ‘de verschillende omstandigheden waaronder een ongeval heeft plaats gehad, om daardoor aan het licht te brengen, wat tot de ramp en de gevolgen daarvan heeft bijgedragen.’ Deze Raad zal bestaan uit 7 leden en een commissaris van scheepvaartzaken, wiens bevoegdheid ten naastenbij is te vergelijken met die van het Openbaar Ministerie, al is de overeenkomst, blijkens het niet op den voorgrond stellen van het onderzoek naar een strafschuldige, niet geheel juist.

Eene bespreking der voorstellen dier Commissie ligt buiten het bestek dezer bijdrage. Het is voldoende als wij opmerken, dat reeds de Enquête omtrent de Nederlandsche koopvaardijvloot, in het jaar 1874 - d.i. 25 jaar geleden - adviseerde: ‘dat van Staatswege een onderzoek moet worden ingesteld naar de zeerampen’; dat de Raad van Toezicht voor de Koopvaardij in hare missive van 6 Oct. 1884 den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid verwijst naar de besprekingen op het Congres van Handel, Scheepvaart en Nijverheid gehouden, leidende tot een verzoek aan Z.M. den Koning: ‘dat voortaan belangrijke zeerampen niet aan de kennisneming der gestelde macht onttrokken worden’; dat diezelfde Raad bij missive van den 15^{en} Juli, dus vijf jaar later, den Minister schrijft: ‘dan is het aantal verloren menschenlevens en dat der verongelukte en gestrande schepen nog te groot, om zonder nader onderzoek naar de redenen, in de feiten te berusten.’

Wanneer men ziet hoe door die ernstige vertoogen tot de Regeering gericht, deze na het ingetrokken ontwerp van wet

van 1877, eerst twintig jaren later overgaat tot een hernieuwd commissoriaal onderzoek, en deze nieuwe Commissie slechts aanbeveelt een onderzoek nà de ramp, in plaats van aan te dringen op een voorafgaand Staatstoezicht dat rampen voorkomen kan, dan vraag ik: wanneer zal dan eindelijk de Staat toezicht houden op de vervoermiddelen ter zee, gelijk hij al reeds zoovele jaren toezicht houdt op de spoorwegen en andere veel minder gevaarlijke vervoermiddelen te land? Zal met de instelling van het toezicht, als sub 3 bedoeld, nog een twintig jaar moeten verloopen?

Waarom zoude eene wet, welke gelast een onderzoek naar scheepsrampen, die hebben plaats gehad, niet tevens kunnen voorschrijven het bezit der middelen die scheepsrampen menschelijkerwijs kunnen voorkomen? Het gaat toch niet aan om te zeggen, dat die scheepsrampen ons eerst tot de kennis deroorzaken brengen moeten; wij kunnen voldoende oorzaken met den vinger aanwijzen. Mochten bizondere personen niet bij machte geacht worden om daarover met ruimen blik te oordeelen, welnu, niemand is er die onze flinke en groote stoomvaartmaatschappijen, welke zoo veel voor hunne opvarenden doen, onbevoegd zal verklaren om te beslissen, wat in het belang van de zeevaart kan geschieden. Reeds veel zoude er gewonnen zijn, indien werd voorgeschreven, dat de schepen bijgewerkte kaarten moeten hebben; want tot nog toe is het waar, dat een schip, bij gebrek aan wettelijk toezicht, zelfs zonder zeekaart varen kan. En toch schrijven we welhaast 1900!

De landbewoner beseft niet wat aan de begrippen: schip en varen verbonden is. Hij denkt niet aan geëxamineerde gezagvoerders, stuurlieden en machinisten, noch aan toezicht op het schip, aan kompassen, kaarten, tijdmeters, seinlantaarns, aan zeewaardigheid, sloepen noch bemanning. En toch zijn de belangen van de zeevaart ook de zijne. Wel doen er zich lichtpuntjes op: een feit is de belangstelling in Amsterdam gewekt, blijkens het indienststellen van een hospitaalschip voor de visschers; een ander is de belangstelling door den Minister van Marine aan den stoomloodsdienst en aan de electrische verlichting van den Maasmond gewijd; de Scheveningsche visschershaven wordt gegraven; het Noordzeekanaal wordt verbreed en verdiept. Maar toch, bewijst het vorenstaande niet genoegzaam hoeveel nog te doen valt, vooral voor den zeeman zelven?

Waarlijk, de nazaat te land heeft geen recht trotsch te zijn op de Ruyters en Evertsen, zoolang hij de belangen van zijne eigen broeders te water zóó weinig behartigt; want het is niet voldoende (al wordt het zeer gewaardeerd) om te zorgen voor de ouden van dagen door eene Prins-Hendrikstichting; ook zij die op dit oogenblik de Nederlandsche vlag in vreemde havens ontplooien, - helaas, in hoevele wordt die driekleur zelden of nooit gezien! - ook zij hebben recht op belangstelling, zeer zeker op bescherming. Hierop opmerkzaam te maken was het doel dezer bladzijden. Mogen zij den Nederlandschen zeevarende ten goede komen!

C. VREEDE,
gep. kapit. luit. t/zee.

Wat zullen de kinderen lezen?

I.

Ja, wat zullen ze lezen, de kinderen?.... Soms, als ik erg gedrukt ben onder de veelheid, de eentonigheid en de onbeduidendheid der bestaande kinderlectuur, ontsnapt mij op die vraag een krachtig: *Niets*! En dat *niets* is waarlijk niet de gril eener gewoonheids-pruttelaarster. Behalve dat ik dat nooit was of worden zal, is mijn *niets* ook niet zoo dwaas als het lijkt.

Inderdaad, wanneer men een aantal kinderboeken doorbladert, en ziet hoe ze allen (de uitzonderingen daargelaten) op elkander lijken in toon, in vorm, in inhoud, in stijl zelfs, - dan heeft men toch eenig recht zich af te vragen: wat de kinderen hebben aan dit eeuwig eenerlei? En had ik persoonlijk gestaan voor de keuze: dàt of *niets*, - ik had zonder aarzelen gekozen *niets*. Te eerder, omdat dat niets zeer gevoegelijk en met kans op goeden uitslag, kan worden aangevuld door de lectuur, of liever de studie van eenige oude, altoos nieuwe boeken uit de kindsheid der menschheid of uit den bloeitijd eener gezonde, krachtige letterkunde; - een methode die wellicht minder onderhoudend lijkt in een tijd van veel en luchtig schrijven, veel en vluchtig lezen als de onze, maar die te verdedigen is op grond der vruchten die zij ten allen tijde heeft opgeleverd. Geen menschen staan vaster op hun stuk dan zij die slechts één boek kennen, maar dat ééne grondig en door en door, en die alles wat hen in het leven tegenkomt: gebeurtenis of wijsgeerige

stelling, toetsen aan of vergelijken met dat ééne boek; - wat nog geenszins behoeft te leiden tot eenzijdigheid of bekrompenheid. En geen tijden waren krachtiger en karaktervoller dan die, welke beheerscht werden door den invloed van één enkel boek: Bijbel of Koran, Ilias of Imitatio Christi.

Inderdaad, één enkel goed geschreven boek, waarin een menschenziel of de ziel eener eeuw leeft en straalt, bevat den korten inhoud van heel de menschheid en haar lijden, streven en strijden, - want alles is in alles; en ééne enkele menschenziel die zelfstandig denkt, zich zelve doorgrondt en zich in alle richtingen ontwikkelt, bevat alles wat men in eenig boek ter wereld lezen kan. Of men weinig leze, maar grondig; of niets, maar dan op andere wijze de krachten van ziel en verstand in werking stelt, het is altoos voordeeliger voor den geest dan het verslinden van een hoop onbeduidendheid; en voor de kinderen geldt dit evengoed als voor de volwassenen.

Mijn stelling is dus wel te verdedigen. Toch is de prediking daarvan niet het doel van mijn schrijven. Te minder, daar ik van te voren weet er maar weinigen voor te kunnen winnen. In de eerste plaats niet degenen die enkel lezen voor hun pleizier; of ter bevrediging hunner nieuwsgierigheid, - een categorie waartoe de kinderen *en bloc* te rekenen zijn; maar ook niet degenen die geheel en al kinderen zijn van hun tijd, hem liefhebben, hem willen verstaan, in allen ernst invloed op hem willen oefenen ten goede, en dus uit beteren drang dan enkel nieuwsgierigheid, kennis willen nemen van al wat hem beweegt en van al wat denkende en voelende tijdgenooten te zeggen hebben. Zelve behoor ik tot die kinderen van mijn tijd. Daarom dènk ik er niet over, het één-boek-of-niets-systeem te verheffen tot dogma buiten hetwelk geen zaligheid is. Ik breng het slechts onder de aandacht, omdat er een juist midden moet worden gevonden tusschen *dàt* en het *teveel* dat bezig is ons te overstelpen; en ook omdat ik er van overtuigd ben, dat dat 'teveel' op weg is te ontaarden in een ziekte, waarvoor enkel genezing zal te vinden zijn in den terugkeer tot eene soberheid in zake lectuur, die zéér veel hebben zal van het één-boek-of-niets-systeem.

Dat de menschelijke geest in onze eeuw doet denken aan

een reusachtigen boomgaard, en zijn verschillende uitingen, werkzaamheden en bemoeiingen aan vruchtboomen die elkander verdringen; dat deze boomen bloeien dat het een lust is en vrucht dragen in overvloed, - wie zou er zich niet over verheugen? Maar minder verheugend is het voor ons, menschen en kinderen die in dien boomgaard wandelen, en ons willen voeden en laven met de vruchten die er vallen in onzen schoot of die ons uitnoodigen ze te plukken, dat er daaronder zoo talloos vele onrijpe zijn en wormstekige, en bittere en waterachtige en wrange; zoovelen die schoon schijnen en onsmakelijk blijken; en dat wij, niet recht wetende waaraan men de rijpe en gezonde vrucht herkent, zoo menigmalen de tanden zetten in een onrijpe en onsmakelijke, eer wij vinden wat wezenlijk goed voor ons is. En treurig is het ook, in dien boomgaard zoovelen te zien die zich gulzig volproppen met al het groene, wrange, laffe en leelijke dat er van de boomen valt, niet wetend hoe frisch en zoet de vrucht is, die hoog in den boom gekoesterd en gestoofd door het volle zonlicht, gestreeld door de koele winden en door den regen gedrenkt, ongedeerd tot volle ontwikkeling komt; en dan nectar en ambrozijn tevens is voor den gelukkige die haar opvangt.

Om tot ons onderwerp terug te keeren: hoeveel kinderboeken van de honderden die er geschreven werden en worden, zijn gelijk aan zoo'n sappige, geurige, boomrijpe vrucht?... En dàt is nu juist het ongeluk! Niet dat er zoo véél lectuur is voor de jeugd: dat kan beduiden rijkdom van stof, van kracht, van goeden wil; en tegen de veelheid op zich zelf is dan ook niets in te brengen, in een tijd van snelle ontwikkeling en rijk gedifferentieerd geestesleven als de onze. Maar dat zoo velen zich opwerpen tot kinderauteurs, die daartoe geen *recht* hebben!

Een betrekkelijk recht tot schrijven heeft feitelijk een ieder die een pen op het papier kan zetten: - oefening, studie, ernst, doel, - dat alles kan daarbij gemist worden. Ja juist omdàt dat alles, plus het teedere bewustzijn van zedelijke verantwoordelijkheid, daarbij gemist kan worden, wordt er van dat recht zulk een schromelijk misbruik gemaakt. Allen, die zich verbeelden dat men met de pen gemakkelijker en vooral fatsoenlijker een duitje verdient dan met den hamer,

de schaaf, de naald of den potlepel; allen die zich vervelen en hun verveling interessant vinden; allen die een ‘emotie’ hebben of in een ‘toestand’ verkeeren, en zich verbeelden dat dit niemand anders overkomt of zóó overkomt; allen die van hier naar Keulen of Parijs zijn gereisd en daar alles zagen wat in Baedeker staat; allen die uurtjes te veel hebben en deze wijden aan ‘letteroefeningen’ die uitloopen op ‘pennevruchten’, - die allen en nog zoovelen meer zetten zich tot schrijven, met des te meer ijver naarmate zij minder besef hebben van hun eigen onbeduidendheid en de waardeloosheid van hun geschrijf. Liefst doen zij het voor volwassenen, omdat dat toch eigenlijk nog altoos *de* literatuur is. Maar is hun .... ‘kracht’ voor volwassenen niet toereikend,. - welnu, - een kinderhand is gauw gevuld en een kinderboek dito.

Recht tot schrijven, volstrekt recht, dat niet bepleit of verdedigd behoeft te worden; recht tot schrijven voor grooten of voor kinderen, heeft slechts hij die werkelijk iets te zeggen *heeft*, - iets dat waard is gezegd te worden; - en die in de eerste plaats denkt aan dat *moeten* zeggen van hetgeen hem op het hart ligt, en dàn pas, indien al, aan overwegingen van finantieelen of anderen aard. Wie met dàt recht schrijft, die wordt gehoord zoo dikwijls hij gehoord wil worden, - want hij zwijgt als hij niets te zeggen heeft. En wordt hij ook al eens overschreeuwd door de kooplieden en de wisselaars in de tempelhallen, waar hij als priester of ook maar als eenvoudige koorknaap dienst wil doen, - gehoord wordt hij tòch door een enkele in zijn nabijheid, die zijn woord opvangt en ‘weglegt in zijn hart’ en stillekens verder draagt. En is zijn stem zeer machtig, dan klinkt zij nog nadat het marktgeschreeuw heeft opgehouden, in de stilte van den nacht, in de stilte der zielen, ja zij stijgt op uit de diepe stilte van het voorbijgegane. Wie spreekt of schrijft omdat hij wat te zeggen heeft, en om geen andere reden, die kan zijn woorden gerust zaaien op de winden. De winden zullen ze schijnbaar verwaaien, maar in waarheid wegdragen naar plaatsen, ver en vergeten soms, waar ze neervallen als gevleugelde zaadjes, en ontkiemen tot nieuw krachtig leven. En daarmeê is zijn doel bereikt, al wordt zijn naam er bij vergeten. Want wie spreekt of schrijft omdat hij wat te

zeggen heeft, die denkt niet aan zichzelve; die leeft, meer of minder bewust, het leven van den Geest die geen blijvenden naam of vaste woonplaats heeft, maar die alom is en oneindig.

Dat recht kan aangeboren zijn; maar ook verworven door studie, nadenken, zelfkennis en warme liefde voor de menschheid. Waar geschreven wordt op grond van het aangeboren recht, daar krijgen wij dat wat er is om zichzelfs wil, wat zonder bedoeling de wereld ingeworpen wordt en er toch iets wezenlijks te doen heeft: het lied dat vanzelf opwelt uit de borst; het proza dat poëzie is naar den inhoud en muziek naar den vorm; de beschrijving die leeft; de geestige scherts die doet glimlachen; de gezonde klucht die schateren doet; de idylle, de novelle, de roman zonder tendenz, maar die ons tòch voeden en laven omdat er een ziel in trilt; kortom, alles welks *nut* buiten het bereik valt van passer, meter en betoog, maar dat ons wèl doet omdat het goed is en schoon, en omdat het liefde in ons wekt.

Waar geschreven wordt op grond van het verworven recht, daar krijgen wij een heel ander soort van literatuur: de beminnelijke wijsbegeerte; de hooge en zuivere moraal; de onderhoudende causerie; het ernstige betoog; de levendige, humane reisbeschrijving; de nauwkeurige land- en volkenkundige schets; het boek dat ons plant en dier, ja het levenloos gesteente leert liefhebben; het zedekundig verhaal dat daarom nog niet vervelend behoeft te zijn; de diepgevoelde en daardoor boeiende preek; de tendenzroman die slechts een tijdlang bloeit maar in dat tijdperk ontzaglijken invloed oefent; kortom, alles wat de vrucht is van denken, willen, arbeiden; wat de wereld ingaat niet als de jubelende vogel of de fladderende vlinder, schijnbaar tot niets nut; maar als de ernstige werker, wèl bewust van zijn roeping, wèl beraden nut te stichten, véél nut, overal en altoos. Een literatuur die bij allen ernst en alle tendenz zeer onderhoudend, opgewekt, prettig en aardig wezen kan, evenals de andere bij alle gejubel en gejuich zeer, zéér ernstig. Beiden vullen elkander aan; beiden kunnen naast elkander bestaan en beiden hebben recht van bestaan omdat beider bron *liefde* is: liefde tot het schoone, tot het blijde leven; liefde tot al de geestelijke en verstandelijke schatten die de menschheid

vergaderde; liefde tot eigen arbeid en werkkring, en liefde tot degenen wien men wil mededeelen van de vrucht van zijn arbeid en ervaring.

Soms vindt men in één mensch beide rechten vereenigd: het aangeborene, dat den dichter, den schepper, den ziener maakt, en het verworvene, dat hem stempelt tot eerlijke, trouwe werker. En dan krijgt men, op welk gebied ook, datgene waarvoor men zwijgend knielt met de ziel, en dat ons dwingt te gelooven dat de mensch toch iets anders is dan een handvol stof, en dat zijn bestaan zou begrensd zijn tusschen lichaamsgeboorte en lichaamsdood.

Al wie schrijven om een andere reden dan omdat zij er een *recht* toe hebben: de veelschrijver, de mooischrijver, de schrijver uit eerzucht, worden op den duur in hun ware gedaante gekend. De veelschrijver aan het fabriekmatige van zijn werk; de mooischrijver aan de innerlijke leegheid en armoede van zijn geschrijf; de schrijver uit eerzucht aan de kleinzielige twisten, die hij soms zoekt met hen, van wie hij vreest dat zij hem zullen evenaren of overtreffen. Maar eer men ze kent, hebben ze maar al te ruimschoots gelegenheid gehad om veel smaak te bederven, veel oprechtheid te dooden, veel nieuwe eer- en ijverzucht te kweeken. Wie schrijft omdat hij *recht* daartoe heeft, wordt wellicht in minder wijden kring bekend; doch daar wordt hij dan ook gewaardeerd en doet dus goed; want waardeering van eerlijk menschenwerk is een der beste ziels-opvoeders.

Of men nu schrijft voor kinderen of volwassenen, de eisch blijft dezelfde; ja, tegenover kinderen moet er de nadruk nog des te sterker op gelegd worden. Wie voor kinderen schrijft behoeft geen genie te wezen en niet eens een overbluffend talent te bezitten; slechts mag hij nooit vervelend zijn; maar op het oogenblik dat hij zich tot schrijven zet, moet hij die daad voor zijn geweten kunnen verantwoorden. Hij moet er voor zich zelven van overtuigd zijn dat hij wezenlijk iets te zeggen hèèft, - en dat ook zeggen kàn, - wat op een of andere wijze goed en vormend is voor het kind; of dat het kan vermaken zonder het te schaden. Men kan daarbij altoos nog te kort schieten, zich vergissen, wat kaf onder 't koren mengen, - want men is en blijft een onvolmaakt mensch. Maar door al dat onvolmaakte heen zal toch

de *piëteit* voor het kind heenschemeren, en aan het werk een zekere innerlijke opvoedkundige waarde geven. De fouten en misvattingen kunnen worden verbeterd door een meer deskundige; maar dat *innerlijke* kan niemand geven aan een boek dat het niet van zelf bezit. Dàt is, misschien onbewust, of liever héél zeker onbewust, uit de ziel van den auteur gevloeid. Want wie eerlijk werk doet, werk met zijn ziel, die kàn niet berekenen en *berekent* ook niet wàt hij geeft. Hij berekent het niet, omdat hij vrijwillig geeft van zijn rijkdom; en hij kàn het niet berekenen, omdat alles wat uit een eerlijke menschenziel komt *leeft*, en dus in zich draagt de kiemen tot vermenigvuldiging in het oneindige.

Wie geleerd heeft te leven in zijn ziel en met zijn ziel, die zal zeer spoedig in 't werk van anderen de ziel voelen en kennen. Hoe en waaraan? Ik weet het niet. Hoe en waaraan onderscheiden huisdieren en kleine kinderen de zachtzinnige menschen van de ruwe? Hoe en waaraan voelt men, dat men bij sommige menschen veilig is en bij anderen niet? Ik weet het niet. Maar neem, onbevooroordeeld, een paar kinderboeken ter hand waarvan gij de auteurs zelfs niet van aanzien kent, en geef u over aan de indrukken, die de boeken op u maken. En in zoo'n bescheiden boekje als bijv. ‘Drie verhalen’ door Pauline[1)], zult gij ziel vinden, zachte, zuivere, teedere ziel; in de boekjes van Ligthart en Scheepstra[2)], gewone schoolboekjes, tintelt u ziel tegen, blijde, reine ziel van menschen die elkander gelukkig maken en het ook anderen willen doen; en ook uit de geestige, naïve, echt kinderlijke illustraties van W.K. de Bruyn spreekt ziel... Maar neem het eerste beste meisjesboek van de ‘zoo bekende’ Suze Andriessen; of van de nieuwe ster Truida Kok, en zoek daarin de ziel .... Ze is er niet. Dat is fabriekswerk. En al ware het overigens nog zoo fraai en verdienstelijk, - wat het *niet* is, - er ontbreekt ziel aan en 't is dus dood.

II.

Uit hoevele kinderboeken spreekt datgene wat hun waarde geeft, - ziel?

1) Bij Storm Lotz, Oppert, Rotterdam, Prijs ƒ 0.35.
2) Bij Wolters, Groningen; 2e uitgaaf, met keurige zwarte en gekleurde prentjes; ƒ0.35.

Van alle kanten gaan klachten op. Ouders, die zich bekommeren om de hoedanigheid der lectuur die zij hun kinderen in handen willen geven, klagen niet enkel over de schaarste van goede kinderlectuur, maar ook over de moeilijkheid om uit den versuffend grooten hoop datgene te vinden wat zoo al niet werkelijk goed, dan toch bruikbaar is. Onderwijzenden aan openbare en Zondagsscholen evenzoo. Kindertijdschriften, die zulk een blijvenden heilzamen invloed zouden kunnen uitoefenen, worden zonder zorg en oordeel in elkander gezet. ‘Voor de Kinderkamer’ - of het nog bestaat weet ik niet, - is fabriekswerk van min gehalte; ‘Voor 't jonge Volkje’ gaat achteruit naar ik hoor; en voor het jongenstijdschrift van Van Balen zijn de moeders letterlijk bang. ‘Toe,’ schreef mij eene moeder eens, ‘neemt u toch *'t Jonge volkje* en het *Tijdschrift van Van Balen* eens onder handen! 't Is heusch noodig!’[1] - Maar ik vind niet tot alles den tijd! - En een andere schreef: ‘Ik kan toch aan mijn grooter wordenden jongen niet álles verbieden; hij moet toch zelf leeren oordeelen, en ik schrik tegen den tijd, dat hij iets zal lezen van dien *vreeselijken* Van Balen met zijn Roodhuiden-geschiedenissen en prijsopgaven over Roodhuiden-geschiedenissen!’ En in ‘Belang en Recht’ verklaarde zekere heer Ogterop gaarne allerlei goede lectuur te ontvangen voor zijne openbare bibliotheek, ‘maar verschoond te blijven van boeken van Van Balen, met hun beschrijvingen van geraffineerde wreedheid!’ (Ik citeer uit het hoofd.)

Indien er uit deze tijdschriften *ziel* sprak, dan kwamen er vooreerst geen ‘geraffineerde wreedheden’ in voor; maar ten tweede zouden ook verstandige moeders tekortkomingen van ondergeschikt belang over 't hoofd zien, ter wille van die alles overheerschende, weldoende *ziel*.

Dat het wel wezenlijk *ziel* is wat de menschen, wellicht onbewust, ook in de boeken voor hun kinderen zoeken, bewijst o.a. de verbazende opgang dien in geheel beschaafd Europa Edmondo de Amicis' ‘Jongensleven’ maakte.[2] Edmondo

1) Mevrouw Wibaut, zeer bekwame beoordeelaarster, deed dit onlangs in No. 1162 van het Weekblad ‘De Amsterdammer’. (Het Jongenstijdschrift.)
2) Bij Holkema en Warendorf, Amsterdam. Wel treedt in dit boek hier en daar de *patriot* wat sterk op den voorgrond, maar deze is nooit chauvinist; en in ieder geval wordt het ‘*te* patriottisch’ ruimschoots goedgemaakt door de zuiverste en breedste humaniteit.

de Amicis is wellicht de eerlijkste ziel die er leeft onder Italië's blauwen hemel, en 't is de volkomen overgave dier eerlijke ziel, die hem vrienden verwerft tot verre buiten de grenzen van zijn land.

In ons eigen land beleefden een paar boeken van den heer Stamperius een tweeden en zelfs reeds een derden druk, terwijl van ‘De wereld in!’ van Ligthart en Scheepstra zooeven een tweede druk verscheen. Die boeken verdienen dat ten volle; ook zij zijn, misschien niet in zóó aangrijpende mate als dat van den Italiaan, ziels-openbaringen; en wel van mannen die het kind wezenlijk liefhebben, en zéér bewust iets goeds willen werken voor het kind. Ik voel groote achting en sympathie voor hen, en geloof dat hun *willen*, in verband met hun degelijk *kunnen*, dat bij den heer Ligthart zelfs stijgt tot een zekere artisticiteit, van gooten invloed zal blijken te zijn op het ontstaan eener bloeiende, krachtige kinder-literatuur.

Dat het deugdelijke zijn weg wel vindt, blijkt mijns inziens ook uit het feit dat mejuffrouw C. Noordwal's meisjesboek: ‘O, die lastige juf!’ reeds zijn tweeden druk beleeft, ofschoon, naar ik verneem, de pers geen bijzondere notitie nam van dit boek. En toch is het een werk waarin zoowel het warme hart klopt van een voelend mensch, als er in waarneembaar is de beeldende kracht van den geest die zich schepper voelt. 't Is een boek dat zich opdrong aan de schrijfster, en niet een product van gewaand schrijftalent. Als mijn instinct mij in dezen niet bedriegt, dan hebben we in mejuffrouw Noordwal een schrijfster, die een goede dosis degelijk talent, vernuft en vroolijkheid, te stellen heeft in dienst eener ziel die gloeit van liefde voor *het kind*.

Doch niet altoos is een herdruk een onfeilbaar bewijs van de degelijkheid van eenig boek. Johanna van Woude's ‘Mijn Vertelselboek’ beleefde reeds een derde - en dat eene prachtuitgave. Ten onrechte. Op een paar verhaaltjes na is deze bundel ondegelijk, gezocht, onkinderlijk. Ik veronderstel dat de naam van Joh. van Woude, in verband met de reclame van den uitgever, menigeen in den waan heeft gebracht, dat dit niet anders wezen kon dan *de* lectuur waaraan men behoefte had. Doch voor vele koopers was dit boek een groote teleurstelling.

Uit het bovenstaande, waaraan ik nog wel eenige namen van goede auteurs en boeken zou kunnen toevoegen,[1)] blijkt dat er wel geschikte krachten aanwezig zijn, en er ook reeds een aardige verzameling wezenlijk deugdelijke boeken bestaat; maar de goede krachten kunnen haast niet optornen tegen de ondeugdelijke, en het aantal wezenlijk goede boeken verdrinkt in de massa der minder-dan-middelmatige, der onbeduidende. Feitelijk verkeert onze kinderliteratuur in een toestand van schromelijke verwildering. Menschen die bij hun geschrijf aan alles denken behalve aan het kind, schrijven er maar op los; uitgevers die alles beschouwen uit een finantieel en commercieel oogpunt, geven maar uit, zònder eenige overweging van opvoedkundigen of letterkundigen aard; boekhandelaren voor wie een boek gelijk staat aan een Edammerkaas of dergelijk handelsartikel, verkoopen bij voorkeur wat op een gegeven oogenblik het meest in zwang is; en ouders, voogden en kindervrienden, goed van vertrouwen - of groot van gemakzucht? - koopen juist wat de handelsmannen willen dat zij koopen zullen. En de kinderen, niet van jongs af 'getraind' in het op prijs stellen en genieten van goede lectuur die voedt en vermaakt tevens, verslinden bij groote happen en onverteerbare brokken zoowat alles wat men hun geeft.

Het zou zeer bedroevend, zeer ontmoedigend wezen dien toestand van verwildering aan te toonen, indien men niet tegelijkertijd kon wijzen op het licht dat 'daghet in den Ooste.' Inderdaad, het daagt! In een zeer goed gedacht en geschreven artikel in het *Nieuwe Schoolblad* (Nos. 7-13, 1899) getiteld: 'Lectuur voor de Jeugd', wijst de heer K. Andriesse o.a. op den nuttigen arbeid der Commissiën tot onderzoek van kinderlectuur, en den heilzamen invloed die kàn uitgaan van bibliotheken onder redactie van één persoon. Die arbeid der Commissiën, neergelegd in hun rapporten, kan werkelijk niet genoeg gewaardeerd worden. Het is een begin van indijking van den al te bandeloozen boekenstroom, een begin van besnoeiing van de al te gewetenlooze schrijfmanie. Een begin: want niet ieder boek dat nog eventjes door de gaten der Commissie-zeef heenglijdt, is van dien aard dat

1) Zoo ben ik er van overtuigd dat in mej. Ida Heyermans een goede kinderschrijfster steekt. Haar 'Sprookjes' beloven wat.

fijnproevers onder de beschaafde ouders het gaarne aan hun kinderen geven. Om maar iets te noemen: de Commissie van vóór '89 liet het driedeelig werkje van Suze Andriessen 'Uit van Lennep's lievelingsboek,' - voor bruikbaar doorgaan! Een werk, waarin men schier op iedere bladzijde stuit op bewijzen van 1e slordig schrijven, 2e slordig denken, 3e onnauwkeurig weten, en 4e onzuiver voelen en redeneeren. Een paar bewijzen uit de zeer vele:[1)]

Voor 1o.: *Zijn laarzen staken de teenen door. - Het was een geduchte volte om er uit te komen. - Maar hoe hij ook klopte, hij werd niet opengedaan*.

Voor 2o.: Hij bracht hem in een *klein huis* en leidde hem door een *reeks van groote zalen*. - Hij (de vorst) trok een ring van zijn vinger en stak dien aan het vuistje van (den éénjarigen!) Genio.

Voor 3o.: .... en dan geeft het diertje (de bladluis) *melk*; de mieren kunnen *die melk* ook lang bewaren. - De bijen maken honig, die ze uit de bloemkelken zuigen en als *kleine klompjes aan de achterpooten of aan het lijf* meê naar de korf nemen. - *Evenwicht is de kunst* om het zwaartepunt van een lichaam zoo te plaatsen dat het niet valt.

Voor 4o.: Alles wat met het gezonde menschenverstand strijdt zijn fabels of sprookjes. - Een fabel is een vertelling die nooit gebeurd is en nooit gebeuren kan, maar waarin de grondslag waarop 't verhaal berust een waarheid inhoudt. - Jongen, wat kun jij een mooi opstel maken, als je overal voorbeelden *bijhaalt*. Van blinden, die een bijzonder fijn gehoor voor muziek en fijn gevoel in de vingers hebben; en voor het gevoel, een verhaal van schipbreukelingen die honger lijden, en *dan kun je er het fijnere gevoel ook bijbrengen*.

Enz., enz., enz. Suze Andriessen is sedert zij al dat fraais schreef een jaartje ouder geworden; maar uit een harer laatste 'werken': 'Het leven op den Erckensteijn,' blijkt dat *leven* voor haar geen *vooruitgang* beteekent. Het is nog altoos dezelfde drukke, oppervlakkige praatster, die de ernstigste dingen, - eene werkstaking bijv. - niet te goed acht om met de grootste lichtzinnigheid in haar 'werk' bebabbeld te

1) Daar deze boekjes niet gepagineerd zijn, kan ik de bladzijden niet opgeven. De onderstreeping is van mij.

worden. Deze schrijfster heeft op mij zóózeer den indruk gemaakt van lichtzinnigheid en gebrek aan piëteit, dat ik het voor kinderen die tot ‘menschen’ zullen worden opgevoed, een bepaald voordeel acht geheel buiten haar invloed te blijven. Temeer omdat er beter is in onzen tijd. Wat ik bijv. leerde kennen van Henriëtte Wijthoff, van Tine van Berken en van mevrouw van Osselen, staat in alle denkbare opzichten hoog boven mej. Andriessen's geschrijf.

Mogelijk zou de tegenwoordige Commissie van Rapporteurs, die den laatsten tijd blijken gaf van zeer groote kieskeurigheid, nu het driedeelige ‘werk’ van Suze Andriessen niet zoo grif meer toelaten, - schoon zij ‘Het leven op den Erckensteijn’ ‘een flink boek voor kinderen van 13-15 jaar’ noemt!! Maar zij kan en mag hare eischen niet zoo hoog stellen als zij waarschijnlijk zelve zou willen. Want maakte zij de gaten harer zeef zóó klein dat slechts het puikpuike er door kon, dan bleven de planken der schoolbibliotheken veel te schaars bezet voor den wolvenhonger der leesgrage jeugd. En dan wierp die jeugd zich misschien op alles wat de Commissie àf keurde, - wat een ware ramp zou zijn. Zij doet dus wèl door haar eischen niet al te hoog te stellen, - wat in beginsel toch wezenlijk goed zou zijn. En dat zij wel gedwongen is deze taktiek te volgen, is een doorslaand bewijs voor de verregaande verwildering waarvan ik zoo even sprak. Het artikel van den heer K. Andriesse bewijst overigens dat de Commissie, wat háár betreft, ten volle bereid is de grove zeef voor goed te ruilen tegen een fijnere.

Ook het verschijnen van kinderbibliotheken onder redactie noemt de heer Andriesse een gunstig verschijnsel. Ik ook. De naam der redactie geeft toch altoos een zekeren waarborg. ‘Die dames (redactrices van bibliotheken) zullen toch wel de verantwoordelijkheid voor een slecht boek niet op zich willen nemen,’ zegt hij. Neen, dat denk ik ook niet. Maar als onze verantwoordelijkheid niet verder gaat, dan bestaat er toch nog alle kans op een poveren uitslag. Er zit aan zoo'n redactie toch nog wat méér vast dan het weren van slechte boeken. Een boek is immers nog niet *goed* wanneer en omdat het *niet slecht* is? Tal van onbeduidende boeken zijn immers volstrekt niet slecht; maar wie heeft het hart ze deswege *goed* te noemen? Het onbeduidende is nooit

goed; het kan niet goed zijn omdat het geen karakter heeft; en in zijn uitwerkselen is het bepaald slecht. Want het onbeduidende houdt den mensch klein; verengt zijn horizont; verslapt zijn energie, door in hem niet te wekken dat blijde streven naar het hoogst mogelijke wat voor een individu bereikbaar is.

Een boek dat uit een oogpunt van taal, stijl, kunstvorm, supérieur is, kàn tevens de vrucht zijn van de grootste verdorvenheid, van den meest duivelschen lust om slecht te zijn en kwaad te doen, of van volkomen onbewuste onzedelijkheid. Een onbeduidend boek heeft nooit dat grootsche-in-het-kwade, maar het is tevens onmogelijk dat het voortvloeie uit volkomen zuivere bron. Het onbeduidende boek wordt geschreven door iemand die niets te zeggen heeft - anders wàs het immers niet onbeduidend? Dus de reden van zijn schrijven moet gelegen hebben in winzucht, eerzucht, zelfoverschatting, verveeldheid, persoonlijke wrok of zoo iets. Het kàn niet anders. Dat onzuivere kan nooit geheel verborgen worden achter een beetje schrijftalent. 't Komt tusschen de regels te voorschijn, gelijk de hoogmoed gluurt door de gaten van sommige mantels.

Welnu, dat onbeduidende moet even streng uit eene bibliotheek worden geweerd als het bepaald slechte.

Iets anders is het met de middelmatigheid. Ik verkies niet beschouwd te worden als pleitbezorgster der middelmatigheid, en mijne meening is, dat in eene bibliotheek onder redactie middelmatigheid de uiterste grens van het toelaatbare zijn moet, een grens die nooit overschreden en slechts bij uitzondering genaderd mag worden. Want het middelmatige is toch wat anders dan het onbeduidende, al wordt het er vaak meê verward. Het middelmatige ontstaat daar waar een beetje kracht, - maar toch kràcht - in dienst wordt gesteld van een tweeledig doel: zich zelven te dienen en anderen meteen. De auteur van een middelmatig boek heeft zeer stellig geen flauw begrip van opwelling, vervoering, ingeving; van innige, luidsprekende overtuiging; van overvolheid van weten en voelen; van geestesbevruchting, voldraging en baring, - anders wàs zijn werk niet middelmatig; hij heeft een of andere reden om *dien* productieven arbeid te verkiezen boven iederen anderen, voelt er zich ook in bescheiden mate toe gerechtigd,

en geeft, in ruil van het voordeel dat hij er meê beoogt, zulk goed werk als hij leveren kan.... Voor zulk werk behoeft men niet in aanbidding neer te knielen, maar men kan er toch achting voor hebben, als voor eerlijk menschenwerk. Men kan het gebruiken bij gebrek aan beter, zooals men tinnen lepels gebruikt bij gebrek aan zilveren; of in bepaalde omstandigheden, zooals men in keukens en gaarkeukens tinnen gerief geeft en geen zilveren. Zooals het eten met een vork, van welke grove stof of onbehouwen maaksel ook, een vooruitgang is vergeleken bij het eten met de vingers, zoo is voor tal van menschen het lezen van middelmatige boeken reeds een bewijs van meerdere ontwikkeling. Het zou jammerlijk zijn als de lezende menschheid er bij bleef stilstaan; maar voor duizenden mag men blijde zijn als zij dien graad van vooruitgang hebben bereikt. Wie bij het leveren van middelmatigen arbeid eerlijk mensch was, gaf wat hij had en meende wat hij zei, die brengt toch menige ziel, die nog in de windselen der onbewustheid lag besloten, tot besef van leven.

Men klaagt dikwijls over het vele middelmatige dat in de pers verschijnt. Ik geloof dat het juister ware te klagen over het vele onbeduidende. De middelmatigheid, in zooverre zij werkelijk de bedoeling heeft de gemeenschap te dienen, heeft een sprankje in zich van datgene wat het supérieure supérieur maakt.

Het middelmatige mag dus eene kinderbibliotheek niet opvullen; maar het behoeft er niet met overdreven angstvangstvalligheid uit geweerd te worden; te minder, daar het supérieure zeldzaam is, en de grens tusschen dit en het (schijnbaar paradoxe) supérieur-middelmatige of het middelmatig-supérieure soms zeer moeilijk te trekken valt.

Wat *is* supérieur? - Wel, natuurlijk wat boven het gewone uitsteekt. Maar het kan er boven uitsteken door vorm en inhoud, terwijl het naar het zedelijk gehalte en den vormenden invloed *slecht* en dus inférieur is. Dat uitsteken is dus geen juiste maatstaf, vooral niet waar het kinderlectuur geldt. Wat is dan de maatstaf?... Ik heb er een ten eigen gebruike, maar die is volkomen intuïtief. Ik *voel* aan sommige boeken dat ze geschreven werden omdat de auteur platzak was, of verwaand, of over 't paard getild; tusschen de regels door ziet men de onloutere of de on-

ontroerde ziel, die zich niet vrijwillig geeft maar zich haars ondanks verraadt. En andere - en dat zijn volstrekt niet altoos beroemde boeken of die getuigen van kunstzin en kunstvaardigheid, - doen mij aan als lichte warme zonnegloed, als bloemengeur en vogelenlied, als lach van onschuldig kind, als woord van Wijze en Heilige, - kortom als alles wat zich zonder berekening geeft. Bij die boeken komt nooit ofte nimmer het vermoeden van eerzucht, pose, dwaze waan in mij op; en als ik er toevallig aan denk dat ook dàt manuscript werd verkocht, - dan voel ik pijn... ‘Gij hebt het om niet ontvangen, - geeft het om niet!’... En die pijn verdwijnt eerst door de overweging, neen, de stellige overtuiging dat zij die hun ziel gaven, niet in de eerste plaats dachten aan geld, toen zij zich tot schrijven nederzetten. Dat zij aan den arbeid togen uit innerlijke aandrift, hem volbrachten uit liefde en met lust, hem zouden ondernomen hebben zelfs zonder uitzicht op stoffelijk loon; en om het even of zij doodarm of schatrijk zijn, tegenover hunnen arbeid stonden als gewijde priesters en niet als loondienaars. Neen, wat zij aannamen was billijk loon voor zooveel uren tijds en zooveel physieke kracht als zij besteedden aan hun werk; de ziel er in gaven zij om niet. Ziel is niet veil voor geld. En hadden zij hun boek niet gehad om er hun ziel in neer te leggen, zij zouden haar op duizenderlei andere wijzen hebben geopenbaard, want ziel breekt zich altoos baan.

Van deze supérioriteit kan er nooit genoeg zijn in een kinderbibliotheek. Het is toch deze waarvan Tolstoy beweert dat zij onmiddellijk begrepen wordt door de allereenvoudigsten. Dat moet waar zijn. Want wat enkel supérieur is door kunst van vorm en schikking, of door diepte van geleerdheid of door fijngesponnen redeneering, is slechts genietbaar voor wie zich in die richting oefenden. Maar een ziel is als een warme lentezon, waarnaar de zuigeling zijn handjes uitsteekt, waarin de stramme grijsaard zich koestert, waarnaar de leeuwerik opstijgt en de bloemen hun kopjes richten, die den dichter bezielt en den schilder helpt tooveren, en door die allen wordt geliefd en gevierd, - en niemand hunner volgde ooit een leergang in zonneliefde en zonnegenieting.

Wat eenvoudige kinderen aantrekt in boeken die hen niet

verblinden door bontheid van beelden, noch hen bedwelmen door prikkel van romantiek, is die klare, reine ziel die er uit straalt. Er zijn maar weinig kinderen en jonge menschen die niet wezenlijk houden van Madame de Pressensé en Louisa Alcott; en geen van deze beide schrijfsters gaat zich te buiten aan romantiek, en waar Louisa Alcott sprookjes schrijft, daar is zij zoo eenvoudig als een zingende vogel. Doch beiden geven onverholen hare ziel, en deze is waard aangenomen te worden. Het eene harer boeken moge als kunstwerk iets hooger of lager staan dan het andere, moge zelfs naderen tot de grens van het middelmatige, - de ziel die er in leeft zal het altoos hoog boven het peil der onbeduidendheid doen blijven.

Voor mij bestaat de supérioriteit van een boek in den graad van zielsopenbaring en in de hoedanigheid dezer geopenbaarde ziel; en deze supérioriteit is volstrekt niet het uitsluitend eigendom van romans, gedichten, novellen of dergelijke kunstvormen, die meer rechtstreeks dienen tot inkleeding van wat uit de ziel komt of heet te komen. Zij kan ook gevonden worden in boeken van wetenschappelijken inhoud, om het even of zij populair of streng betoogend zijn geschreven. Zoo noem ik supérieur de boekjes van de heeren Heimans en Thijsse, en het door hen en den heer Jaspers uitgegeven tijdschrift 'De levende Natuur'.[1)] Die boeken en dat tijdschrift stralen van ziel. Ziel die kinderlijk liefhebbend en bewonderend staat tegenover de natuur, ja zelfs poëtiseerend hier en daar. Ziel die welsprekend en overtuigend wordt, waar het geldt op anderen over te dragen die liefde, die het leven zoo rijk en ruim kan maken en het hart zoo jong houdt - en zoo goed. Want wie zóó lief kan hebben het allerkleinste mosje, en zich zóó verdiepen kan in het bestaan van het geringst insekt, nu, - op diens ziel heeft veel leelijk-menschelijks geen vat, en diens invloed moet op zijn minst een onschuldige zijn.

Supérieur noem ik ook de land- en volkenkundige boekjes van N. van Hichtum: Sip-Su, de knappe jongen[2)]; Kudlago, eene Eskimo-Geschiedenis[3)]; Oehoehoe, of hoe een kleine

1) Alles bij W. Versluys, te Amsterdam.
2) Bij L.J. Verman, te Heusden.
3) Bij Van Looy, te Amsterdam.

Kafferjongen page bij den koning werd[1]. De ziel die uit deze boekjes spreekt, is bij uitstek teeder, moederlijk, humaan. mevrouw van Hichtum besteedt zeer veel studie aan het bijeenbrengen harer gegevens; zij denkt lang niet lichtvaardig over het schrijven van een land- en volkenkundig boek. Er zijn er genoeg die, gewapend met haar stapel aanteekeningen, zich vergenoegen zouden met deze aaneen te rijgen, - au petit bonheur; of wel ze als krentjes te bakken in een koek van romantiek. 't Artikel *ziel* ware daarbij overbodig. Maar - bewust of onbewust, - bij mevrouw van Hichtum staat de ziel vooraan. ‘Van mijn Kafferboek komt niets,’ schreef zij mij eens; ‘ik heb hoopen gegevens, maar ik voel nog geen sympathie voor die Kaffers.’ En een poos later, juichend: ‘Nu is de sympathie er, - en ziehier mijn schema; denk je dat het wat goeds wordt?’ Natuurlijk moest het wat goeds worden, wat puiks zelfs: tal van gegevens, een zeer voornaam uitbeeldend talent, en sympathie! Vooral dat laatste. Eerst toen haar ziel, in wie weet welk verloren alineatje van een harer wetenschappelijke bronnen, de Kafferziel gevonden had, en in die primitieve ziel de algemeen-menschelijke aanknoopingspunten had ontdekt, eerst toen begon al die doode stof voor haar te leven, zich te vormen tot een harmonisch geheel, en schreef zij, haast in één adem door, een boek voor kinderen bestemd, maar dat ook volwassenen van 't begin tot het einde boeit. En als men dan dat boek vol levende ziel sluit, - dan *houdt* men van die Kaffers in wier midden zij ons deed verkeeren, - van de ‘kleine Kaffer-luyden’ althans, want de overheerschers zijn overal bedorven door aangematigde macht. Dan voelt men dat zwarte, bruine, roode of taankleurige menschen er toch waarlijk niet zijn om door ons, blanke broeders, verjeneverd te worden, of de mannen gebruikt als ploegvee en de jonge vrouwen als wellustvee; maar dat wij, - nadat wij hen door zachtheid en rechtvaardigheid hadden gebracht tot de overtuiging, dat het toch eigenlijk jammer is ons op te eten, - daar een arbeidsveld zouden vinden dat de moeite ruimschoots loonen zou.

Een boek dat ons, verwaten blanken, vaak zoo barbaarsch

1) Bij Van Looy, te Amsterdam.

in ons optreden jegens den broeder met gekleurde huid, zacht stemt jegens die wilden met een menschenhart, is een supérieur boek. En de ziel die ons zoo leert liefhebben is een supérieure ziel, wier recht en plicht het is zich te openbaren.

Supérieur noem ik ook een boekje als *Frans Naerebout*, waarin de heer Stamperius, zelf goed en fijngevoelig mensch, ons de ziel ontdekt van den eenvoudigen Vlissinger loods, en den eerbied van het jonge geslacht vraagt voor iets beters en edelers dan vechtroem en Roodhuidenmoord.

Zijn al deze boekjes ook supérieur uit een oogpunt van kunst-met-de-pen? Ik weet het niet, en dat is ook niet de hoofdzaak. Supérieur zijn ze uit een oogpunt van blijde, reine, vrome, uitstralende ziel.... Ja, *vrome* ziel; ik weet dat ik het neerschrijf. En ik durf wat voorspellen: al de mannen en vrouwen die ik hier prijzend noemde, en nog enkele meer die er reeds zijn of nog komen zullen, voor mijn zielsoor luiden ze in de glansperiode onzer kinderliteratuur, met blijden galm van rein metaal en krachtigen armzwaai. Het ouderlijk geweten ontwaakt in onze eeuw, en ook het solidaire gemeenschaps-geweten; de menschelijke ziel begint naar de oppervlakte des levens te stijgen, en al wat waarlijk goed is in die ziel zal eerlang den toon aangeven in de samenleving. Het daagt in het Oosten, ja, het daagt!.... En in dien purperen dageraad en in dien gouden dag zullen alleen zij gezag hebben als kinderschrijvers, die hun boeken schreven met hun ziel.

III.

De heer Andriesse eindigt zijn goed artikel met deze woorden: ‘En ja, er is verbetering gekomen; maar we zagen het, er is nog veel slechts; nog hebben we te vechten tegen dezelfde vijanden en tegen het ontzettend talrijk leger van middelmatigheid en prulwerk, dat het goede en het beste verdringt en verstikt. Daarom moeten we onze denkbeelden doen doordringen tot de ouders en tot den boekhandel, opdat onze rapporten ook daar worden gelezen en geraadpleegd. Dan kunnen we een machtigen invloed uitoefenen op de kinderlectuur, doodverklaren wat niet leven mag, en tot groei en krachtig leven brengen wat verheffend en veredelend werkt op de jeugd, wat hare dagen vervroolijkt en verrijkt.’

Uitstekend. En in dezen geest werk ik gaarne met hem mede, evenals met den heer Stamperius, waar deze den strijd aanbindt ‘tegen ongezonde lectuur, sensatie-boeken, die de fantasie der kinderen prikkelen, en hen soms op de hoogte brengen van toestanden die een kind nog niet weten mag.’ Dat laatste kan véél en velerlei beduiden, en er kon een belangrijke studie over geschreven worden. Maar dat voor 't oogenblik daargelaten. Er is een andere vraag waaromtrent de strijders voor goede kinderlectuur het ten spoedigst eens moeten worden, willen zij, hoe verschillend wellicht ook van standpunt, in den geest toch samenwerken tot bereiking van één en hetzelfde doel. Deze vraag is: W a n n e e r i s e e n k i n d e r b o e k g o e d?

Hieromtrent bestaat nog al eenig verschil van opinie. ‘Mijn Vertelselboek’ van Johanna van Woude, door sommigen zoo hoog geroemd, wordt door anderen, waaronder vrouwen van wezenlijken smaak en kinderkennis, - die ik op de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid ontmoette, - voor totaal onbruikbaar verklaard, op enkele verhaaltjes na. De werken van Suze Andriessen, toegelaten door de Commissie van Rapporteurs en zelfs door den heer Stamperius in zijn bibliotheek, zijn ‘en bloc’ uit mijn huiskamer verbannen. De meisjesboeken van Truida Kok, in de pers zoo hoog geprezen, zijn mij een gruwel en niet mij alleen. ‘Notenkraker en Muizenkoning’, onder hoogstaanzienlijk peetschap de letterwereld der kinderen ingezonden, - ik noem het een gedrocht.... En ik erken wel dat ik kan falen in mijn oordeel, maar ik durf tevens verzekeren dat ik het niet grondvest op luim, vooroordeel of kliekgeest. ‘Als ik een vijand had, en hij schreef een kinderboek dat beantwoordde aan mijn begrippen van goed, ik zou dat boek ook goed noemen en mij waarschijnlijk met mijn vijand verzoenen. Want iemand, die een waarlijk goed kinderboek schrijft, verdient niet dat men vijandelijk jegens hem gezind zij.’ Zoo schreef ik eens in *De Vrouw* en ik denk er nog zoo over.

Doch vanwaar nu dat verschil van meening?

Ik denk haast, dat het voor een groot deel voortvloeit uit verschil van inzicht omtrent de bestemming van kinderlectuur. Is die er om het kind te *vermaken* of om het te *leeren*? Wie het daaromtrent met zichzelven niet eens is, die mist een

vasten grond van oordeel. Die weet van sommige boeken werkelijk niet wat hij er van denken of zeggen zal. Wie zeer beslist de vermaak-methode aanhangt, nu, die is gauw klaar. Voor hem is (behoudens enkele *negatieve* deugden, waarover straks) allicht een boek goed, dat de kinderen een uurtje of dagje aangenaam bezig houdt. Is iemand van die richting van meening, dat ellenlange gesprekken zonder geest of pit 'vermakelijk' zijn voor de jeugd, dan prijst hij Suze Andriessen en Truida Kok, die, op mijn woord, onovertroffen en onovertrefbaar zijn in de kunst van 'parler pour ne rien dire.' En meent hij dat het braafste verhaal met de meest beloonde deugd, en het dolste sprookje met de meest overdreven schittering van tooverpracht en juweelenschat 'vermakelijk' is, welnu, dan steekt hij over brave verhalen en dolle sproken de loftrompet op. De methode is gemakkelijk en men maakt er zich veel goede vrienden mee. Wie de leer-methode belijdt, die is kieskeuriger. Die wil dat een boek, hoe vermakelijk ook, iets nalaat: een kern van denken en voelen, een van de gezonde atomen waaruit zich een karakter en een intelligentie opbouwen. Ik ben van de leer-methode, en wel op grond van het eenvoudige feit *dat een onbedorven kind altoos leeren wil*. Het wenscht niet overladen te worden met taalregels en rekenraadseltjes; maar wijzer dan wij, wenscht het door te dringen tot het wezen eener zaak, en zich een aantal juiste begrippen en voorstellingen te maken. Als wij de kinderen wat minder plaagden met geleerdheid die tot niets dient dan weer vergeten te worden; als wij hen wat meer aan zichzelven overlieten, ons wat meer lieten leiden door hun vragen, en enkele weinige dingen wat grondiger met hen behandelden, - we kregen het geslacht dat we hebben moeten: menschen, niet verslapt en geknakt door ballast van overtollig weten, maar gevormd en gestaald door een zekere hoeveelheid wijsgeerig weten, bij hen doorgedrongen in merg en nieren, meê geworden tot karakter en persoon van zijn bezitter. Het is op dien grond, dat een der voornaamste eischen die ik aan een boek stel, is: put het kind er *rechtstreeks* iets uit voor geest, hart, smaak, verstand, kennis van menschen, dingen, landen en toestanden? Zoo ja, dan is het een goed boek, en te beter naarmate vorm, taal, stijl bekoorlijker, boeiender, helderder, geestiger zijn. Want ik wil geen saaie leerzaamheid, maar

juichende; ik wil ook geen leerzaamheid à la Jules Verne: gewoon weten, schijnbaar ‘genietbaar’ gemaakt door romaneske en fantastische toebereiding; ik wil weten om des wetens wil, want weten op zichzelf is reeds een voorrecht. En daar er eene wetenschap is der dingen buiten ons en eene wetenschap der dingen in ons, kan het eenvoudigste verhaaltje, sprookje, versje genade vinden in mijn oogen, mits het kind er *rechtstreeks* uit leere.

Ik leg nadruk op dat *rechtstreeks*. Bij wijze van tegenstelling kan men leeren uit ieder boek, het zotste en het slechtste. Maar zooveel denkkracht en wijsbegeerte bezitten de kinderen nog niet, met hun naïef geloof in ons. Vandaar dat de groote massa hunner lectuur zeer bepaald goed moet wezen. Een enkel negatief-leerzaam boek, gelezen onder leiding van oudere personen, kan wezenlijk vormend werken. Maar de uitzondering mag niet tot regel worden gemaakt, vooral niet waar het kind meestal of altoos zelf leest.

Een tweede oorzaak omtrent het verschil van opvatting omtrent het al of niet goed zijn van een boek, ligt dunkt mij in het stellige of ontkennende der eischen, die men er aan stelt. Wij menschen zijn in dat opzicht nog altoos meer Mozaïsch dan Christelijk. De geboden van Mozes, met hun vele ‘Gij zult niet’ en met dat ééne ‘Gij zult’ - waaraan een belofte verbonden is, - zijn met hun tienen veel gemakkelijker te vervullen dan één der korte stellige geboden van Jezus, die heelemaal geen uitzicht geven op aardsch loon; integendeel! Vraag het maar aan den rijken jongeling, die alle geboden van Mozes zoo trouw vervuld had, en daaruit volstrekt niet de kracht had geput om ‘zijn goederen te verkoopen, de opbrengst den armen te geven en Jezus te volgen.’ Men kan een mensch wezen die niet liegt, niet steelt, en zijns buurmans os even ongemoeid laat als diens vrouw, - en toch héél klein, héél dor, héél bekrompen inwendig, tot geen grootheid van deugd in staat. En men kan Maria Magdalena zijn geweest of Simon de tollenaar, en op eenmaal begrijpen en omhelzen het *positieve*: ‘Heb God lief boven al en uwen naaste als uzelven,’ - en *mensch* worden in den vollen zin des woords, rein mensch, geliefd door denzelfden Jezus die de schijnvrome wet-aanbidders brandmerkt als ‘adderengebroedsel.’ Het positieve is dus het éénig-ware; en op het negatieve

kan men moeielijk een positief oordeel vestigen. En toch, vrees ik, doen we dat maar al te gemakkelijk, vooral tegenover een boek. ‘In dit boek wordt niet gemoord, niet gestolen, niet gescholden, niet gevloekt, - dus het is goed.’ Doch naast die nieten, die op zichzelf geen deugd zijn, kan er in zoo'n boek nog veel positief-verkeerds staan, en kan het in zijn geheel een volkomen ontkenning zijn van alle hoog ideaal, van alle gemeenschappelijk streven, van alle zedelijke verantwoordelijkheid van mensch tegenover mensch.

Zoolang we niet zeer beslist weten wáárin de deugd van een boek bestaan moet, in het negatieve of in het positieve, zoolang zullen we nooit zeker zijn in ons oordeel. En wie voor zichzelve heeft uitgemaakt dat een boek goed is zoodra het niet zus is en niet zóó, die zal alweder zeer gemakkelijk zijn in zijn lof; terwijl degene, die niets goed noemt dan wat op *positieve* deugd kan bogen, ook hierin weder zeer moeielijk te bevredigen zal zijn.

Zijn we het daaromtrent ééns, dan kunnen we alvast aannemen dat een kinderboek goed is, wanneer het op aantrekkelijke wijze bijdraagt tot de vorming van hart, verstand, goeden smaak en zedelijk gevoel van het kind, - positief en zelfbewust. Tendenz-lectuur dus, en wel lectuur met bepaald goede tendenzen.... Dat mag in zekeren zin jammer heeten, omdat *tendenz* wordt geacht de tegenhanger, de vijand zelfs te zijn van zuivere bezieling. Doch is dit in waarheid zoo? Voor mij sluiten tendenz en inspiratie elkander volstrekt niet uit, integendeel, vullen ze elkander aan tot meerdere volmaaktheid: de tendenz geeft meer gehalte aan de bezieling, en de bezieling verheft de tendenz. Wie ernstig streeft naar zelfvolmaking, naar geestelijke wedergeboorte, en luistert naar de stemmen van zijn zelf, die zal altijd vol zijn van inspiratie ten goede, en deze zal zijne tendenz verheffen boven het peil van dorre braafheids-prediking; terwijl de inspiratie van den dichterlijk of artistiek begaafde de tendenz van zijn leerzaam boek zal vrijwaren tegen nuchtere nuttigheid... Hoe de volwassenen denken over de afscheiding en samenkoppeling van tendenz en inspiratie, - dat is hun zaak; maar in kinderlectuur is hunne samensmelting het ideaal van volkomenheid; en een kinderboek waarvan de tendenz zuiver is, wordt tot iets voortreffelijks wanneer de bezieling

het op haar vleugelen neemt. Trouwens, is bezieling wel iets anders dan de ziel zelve, die zich geeft in 's menschen werk?

Goed zal ook een kinderboek mogen heeten wanneer het het verstandelijk weten van een kind vermeerdert, zonder hem zedelijke schade te berokkenen. Want niet alle weten is oorbaar voor een kind. De land- en volkenkunde bijv. brengt ons dikwijls op de hoogte van zeden en gebruiken, die ons de haren te berge doen rijzen. En al laten wij nu uit landen volkenkundige boeken voor de jeugd het àl te barre weg, er blijft toch altoos genoeg over dat wij vertellen *moeten*, en dat toch wezenlijk indruischt tegen onze begrippen en opvattingen. Ja, wij behoeven niet eens buiten de grenzen van stad en land te gaan.... Wij kunnen haast geen kinderboek schrijven, of wij moeten er den kinderen in reiken de vrucht van den boom ‘der kennisse des goeds en des kwaads.’ De grens daarin is zeer moeielijk te trekken. Het zou even onzedelijk zijn de kinderen in den waan te brengen, dat alles ‘pour le mieux’ is in onze maatschappij en de wereld; dat alle menschen braaf zijn, en dat er nergens een wolf een lam belaagt, behalve in de klein-kindersprookjes; - als het onzedelijk wezen zou om de kinderen, in naam van het weten, zoo maar platweg bekend te maken met alle soorten van narigheden en misdaden die er in de wereld gebeuren....

Op dit stuk moet het kiesch gevoel des schrijvers medewerken met de opvoeding die de ouders den kinderen gaven. Is wezenlijke, innerlijke, kerngezonde deugd het doel dier opvoeding geweest; heeft het kind binnen in zijn geweten goed van kwaad leeren onderscheiden; weet het op welken zedelijken grondslag wij, beschaafden, iets verkeerd achten wat den wilde of halfbeschaafde voorkomt goed te zijn, enz., dan kan de kennismaking met andere zeden, gewoonten, begrippen van deugd en zedelijkheid, een kind niet schaden. Vooral niet wanneer men het geeft *als zoodanig*, ter kennisname, en rekening houdt met den leeftijd en de draagkracht van het kind. Onder dat voorbehoud kan iets goed worden, wat zonder dat voorbehoud slecht is. Wanneer ik aan een zeer jong kind het sprookje van Blauwbaard vertel, enkel om dat kind te vermaken, dan doe ik slecht jegens dat kind; want ik geef het slechte bouwstof voor de vorming van begrip en oordeel,

waaraan het jonge kind steeds onbewust bezig is te arbeiden. Maar als ik datzelfde sprookje geef aan een kind van twaalf, ter illustratie van de ruwheid der tijden waaruit zulke sprookjes afkomstig zijn; of ter vergelijking met een mooi verhaal van opofferende huwelijksliefde; of ten bewijze hoe aan een legende (want Blauwbaard is eigenlijk een legende) een historisch feit ten grondslag ligt, enz. enz., - dan doe ik dat kind geen kwaad, ja zelfs goed, in zooverre ik door zijn kennis te vermeerderen, aan zijn oordeel een breederen grondslag geef. Zulke kennis van het kwade kan het kind onmogelijk schaden, waar de ouders gezorgd hebben voor degelijke karaktervorming, en waar de schrijver kiesch is in zijne keuze, en zoo noodig, ouders en kinderen met een enkel woord inlicht omtrent zijne bedoelingen.

IV.

Ofschoon het inderdaad mogelijk zou zijn om met één enkel boek, ja één enkel hoofdstuk van een boek, alle menschelijk denken, en zoo niet alle menschelijk weten-zelf, dan toch de bronnen van dat weten terug te vinden[1)]; - gelijk de geologen de gedaante der aarde en de geschiedenis der plantenen dierengeslachten gedurende reeksen van verloopen eeuwen wederom opbouwen uit enkele bladzijden van het ‘steenen boek’ der aarde; en ofschoon een dergelijke beperking werkelijk den geest ten goede zou komen die er aan werd onderworpen, predik ik deze methode toch niet. Vooreerst omdat zij meer tot het gebied van onderwijs dan van lectuur behoort, ten tweede omdat het mij humaner lijkt, kennis te nemen van hetgeen menschen ons eerlijk mededeelen van hun ziel of van hun weten; en ten derde omdat men, wilde men bijv. een volledigen cursus in de sterrenkunde vastknoopen aan het woord ‘ster’, toevallig voorkomend in een stuk proza, men flinker in zijn astronomisch zadel zitten moest dan de meeste menschen doen. Allemaal redenen dus om ‘het boek’ uit te breiden tot ‘een bibliotheek’, een verzameling boeken, die ieder hun eigen karakter en verdienste hebben, en te zamen één harmo-

1) Men leze hierover het zeer belangrijke werk van Bernard Perez: Jacotot et sa méthode. Paris, Germier Ballière et Cie.

nisch geheel vormen; zooals onze vriendenkring voor ons één geheel vormt en toch bestaat uit de meest verschillende personen en karakters. Zoo'n vriendenkring zal altijd min of meer het karakter aangeven van de ikheid die in 't midden van den cirkel staat. Hoe lichtzinniger en wereldscher dat middelpunt, des te wijder de cirkel, des te meer ongelijksoortig de hem samenstellende deelen, des te oppervlakkiger de betrekkingen tusschen die bestanddeelen en de ikheid in het midden. Hoe krachtiger die persoonlijkheid, - des te enger en des te meer onderling één de cirkel der wezenlijk getrouwen, der intiemen, dergenen voor wie het middelpunt is een haard van uitstralend licht en van uitstralende warmte.... 't Is, sinds de eerste vergelijking gemaakt werd, de regel dat àlle vergelijkingen hinken; en zoo doet de mijne het ook. De boekenvriendenkring ontleent niets aan zijn middelpunt van aantrekking; het middelpunt ontleent aan de boeken. Maar in zóóverre gaat zij toch op, dat iemand slechts de boeken - ja één der boeken - behoeft te noemen die hij wezenlijk liefheeft, en zijn karakter staat voor ons zielsoog zoo scherp als eene photographie. Er bestaat een zeer innig en zeer wezenlijk verband tusschen het karakter van hem die leest, en dat van het boek dat hij liefheeft.

Dit feit, in verband met dit andere: dat kinderen hun lectuur niet kunnen *kiezen*, dat zij lezen wat wij hun geven, legt ons, ouders, opvoeders, kinderschrijvers, een zekere verplichting op: het is onze taak er naar te streven, dat het *geheel* der lectuur die wij den kinderen in handen geven dát karakter hebbe, hetwelk wij wenschen dat onze volwassen kinderen bij vrije keuze zouden openbaren in eene bibliotheek, door henzelven bijéengebracht. En nu mogen wij onderling verschillen in geloof, in politiek beginsel, in levensopvatting enz. enz.; de ernstigen onder ons zijn het in één opzicht eens: we willen onze kinderen maken tot een beter, flinker, edeler geslacht dan wij zelf zijn; we willen hun het beste uit ons zelf geven als dagelijksch brood hunner ziel. Er moeten dus punten van overeenkomst zijn in de bepaling van het karakter, dat ieder onzer zou willen dat kinderliteratuur, als geheel beschouwd, mocht bezitten.

Lang heb ik gezocht naar een korte bepaling van dat karakter, en plotseling, als bij ingeving, heb ik ze gevonden. Dat

wil zeggen, ik heb *iets* gevonden, - hetwelk ik geef voor beter:

Goede kinderlectuur, als geheel beschouwd, moet wezen:
naar het beginsel - *religieus*;
naar de strekking - *evolutionnair*;
naar den inhoud - *universeel*;
naar den vorm - *helder*.

N a a r h e t b e g i n s e l : r e l i g i e u s . Onder religieusiteit versta ik, als Tolstoy, geen dogma, geen kerkgeloof, geen sekteverschil, maar datgene wat diep in ons ligt, ons wezenlijk ik, ons Zelf, dat bij ons allen even rein en heilig is, maar dat wij niet allen en niet altoos even ijverig zoeken. Integendeel, - we zijn soms bang voor dat Zelf, omdat we zeer goed weten dat geen rechter bij de wet, geen vierschaar, geen vijandig publiek zelfs, zóó streng en zonder genade rechtspreekt over onze daden, gevoelens en gedachten, als dat onverbiddelijke Zelf. Maar dat strenge Zelf is tevens goed. En wie dat Zelf zoekt en gehoorzaamt, die is goed en zéér sterk; die staat hoog boven alles wat de menschen onderling scheidt en verdeelt, omdat hij in hen allen dat Zelf ziet, dat hen zou verbinden indien zij het wilden zoeken en gehoorzamen. Maar zij willen niet of zij durven niet; - en zij klemmen zich wanhopig vast aan de nietigheden die drijven aan de oppervlakte van hun ik, - aan stand en bezit, aan partijgeest en kerkgeloof, aan alles wat zoo ver ligt van de stille diepte, waar Vrede is en Waarheid en Goedheid en Geluk.... En toch moet de tijd eens komen waarin alle menschen waarachtig *religieus* zullen zijn, omdat zij hun Zelf zullen hebben gevonden; en zich niet langer zullen schamen het te koesteren en lief te hebben, omdàt het schoon is en rein, en een gever van volmaakt goeden raad.

Dien toestand, - Utopia nog, - moet de kinderlectuur helpen voorbereiden en mogelijk maken. Ik kan geen voorschriften geven voor een boek waarin het Zelf op den voorgrond treedt. Het zal een eigen karakter hebben. Het kan mogelijk zijn, dat het Zelf er oogenschijnlijk niet in voorkomt, - en het zal er tòch wezen. De kinderen zullen het voelen al kunnen ze zich niet uitdrukken. Er is slechts één ding vast te stellen: wie omgaat met zijn strenge Zelf als met een waarachtigen vriend, die zal altoos wáár zijn. Zijn waarheid zal misschien wel eens klinken als een wanklank in de

wereld vol onwaarheid waarin wij ons bewegen, - maar de wanklank van heden zal de harmonie van morgen zijn; en de onbedorven kinderziel hoort er de harmonie reeds heden in.

Het is volstrekt niet noodig, dat in een wezenlijk religieus kinderboek de naam van God of Jezus genoemd worde. Hij màg genoemd worden, zoo goed als die van Mozes of Boeddha: het zou laf zijn, zijn zieleliefde te verloochenen. Maar de religieusiteit van een boek bestaat niet in het veelvuldig noemen van die namen. Ze bestaat daarin dat Jezus of Boeddah, dat boek lezende, zouden kunnen zeggen: Zie, onze geest leeft daarin! en Mozes zou kunnen getuigen: al mijne verboden hadden slechts ten doel om gehoorzaamheid mogelijk te maken aan dit gebod van het Zelf.

En tot het religieuze in de kinderliteratuur behoort een zekere breedheid van opvatting, iets dat veel hooger staat dan de zoo geprezen verdraagzaamheid. Wij moeten onze Joodsche, Protestantsche of Vrije-gedachte kinderen niet leeren al die anderen te *verdragen*, - dat is hoogmoed, die nog zeer na grenst aan het overwonnen standpunt van geloofshaat en vervolging. Wij moeten hen leeren al die anderen lief te hebben om der wille van hun Zelf, dat bij den Jood even heilig is als bij den Christen, en bij den Katholiek even rein als bij den Protestant. We moeten hun zeggen, dat al die menschen persoonlijke redenen hebben of meenen te hebben om Jood te zijn of Vrijdenker, of Protestant of Katholiek; maar dat zij *in wezen* niet van elkander verschillen; dat zij uit liefde allen dezelfde dingen doen, en dat onze persoon, onze naam, ons bezit veilig is in de handen van ieder waarachtig eerlijk mensch, om het even of hij synagoge of kerk - en welke of geene - bezoekt. En naast boekjes van zulke hooge, zuivere religieusiteit, dat Jood en Christen er hun beste Zelf in terugvinden, zou ik aan kinderen willen geven een paar *supérieure* boekjes van bepaalde kerkelijke kleur, waarin men dezelfde menschenziel ziet stralen, maar door ander gekleurd glas; juist om hen te doordringen van het begrip, dat de *ziel* achter dat glas overal dezelfde is; en overal beminnelijk waar zij zich geeft in de volheid van haar wezen, waartoe óók behoort de eerlijke bekentenis van haar bijzonder kerkgeloof.

Door Protestanten van verschillende gezindten werden er genoeg voortreffelijke boekjes van dien aard geschreven, waar-

onder die van mevrouw De Pressensé almede eene eereplaats verdienen. Wie mij zou willen helpen aan titels van boekjes, waaruit niet de *leer*, maar de *ziel* van Katholicisme en Jodendom den lezer sympathiek tegemoet treedt, zal mij grootelijks verplichten.

Naar de strekking: evolutionnair. Evolutie is de wil die het heelal regeert, zoowel op stoffelijk als op geestelijk en zedelijk gebied. Geen denkend wezen in onze eeuw die dat ontkent. Eene kinderlectuur die invloed wil uitoefenen, die den loop der menschelijke ontwikkeling wil versnellen inplaats van vertragen, dient rekening te houden met die wet van evolutie. Inplaats van het kind angstig op te sluiten binnen de grenzen van het oude geijkte, verouderde, dient zij het te plaatsen op een vrije hoogte, vanwaar het naar alle richtingen kan omzien, en éénheid waarnemen in de verscheidenheid; vanwaar het vóór- en achterwaarts kan zien, en waarnemen, dat het één en dezelfde stroom is, die ginds verschijnt en langs hun voeten rolt en aan den horizont verdwijnt....

Doch om het kind op zulk eene vrije hoogte te kunnen plaatsen, moet men zelf een vrij standpunt innemen tegenover menig vraagstuk; zelf, zoo al niet hebben ‘afgedaan’ met enkele oudere denkbeelden, dan toch de ‘betrekkelijke’ waarde er van inzien.

Zoo bijv. met het begrip ‘weldadigheid.’ Niemand zal zoo dwaas en harteloos zijn, om een kind te leeren neerzien op weldadigheid die te goeder trouw bewezen wordt; zelfs zal men den kinderen leeren op hun tijd weldadigheid te doen. Maar niemand mag den kinderen nog leeren dat weldadigheid de hoogste deugd is, en dat het in de wereld volmaakt goed zou gaan als alle rijken weldadig waren, en alle armen dankbaar, tevreden, vlijtig en spaarzaam .... Toch wordt die leer openlijk of bedekt nog in menig kinderboekje gepredikt, en zelfs deze: dat de armen er zijn om te voorkomen dat het hart der rijken verharde!... Maar onze tijd is van dergelijke stellingen niet meer zoo hartgrondig overtuigd. Behalve dat de onterfden zelven de rol van hart-verzachters beginnen moede te worden, doemt ook in de ziel der bezittenden het bewustzijn op, ja breekt zich schrijnend baan, dat voorrecht onrecht is; en dat het tijd wordt te ontwaken uit den dommel der tevredenheid wijl eigen lot niets te wenschen overlaat. En in

onzen merkwaardigen tijd neemt de weldadigheid hier en daar het karakter aan van werkverschaffing, van geestbeschaving, van opvoeding tot productieven arbeid....

Die geest behoort ook te ademen in de nieuwe kinderlectuur. Nadruk behoort te worden gelegd op het erkennen van eens iegelijks menschenrechten, - wat de grondslag is eener geheel nieuwe maatschappelijke zedeleer, - tegenover het niets-danweldoen, wat een handhaven is der oude, onhoudbare toestanden. De besten onzer eeuw erkennen openlijk of in stilte, dat Recht hooger staat dan Weldaad, en dat de liefde die recht doet, van een edeler, louterder karakter is dan de liefde die aalmoezen uitreikt. Tot dat hoogere, welks noodwendigheid wij gedwongen zijn te erkennen, moeten wij onze kinderen trachten op te leiden, - wat voor zoover de kinderen betreft geen moeilijke taak is. Want laat kinderen over aan hun onbedwongen goede natuur, - en in hun omgang met anderen zijn zij demokraten, onbewust van verschil in rang of stand; terwijl zij in hun begrippen omtrent de verdeeling der aardsche goederen, overhellen tot communisme... Waarlijk, in het woord ‘wordt gelijk de kinderkens’ ligt een diepere zin dan menigeen vermoedt. Zooals alle goedheid tot ‘heb lief’, alle wijsheid tot ‘ken u zelf’, zoo is alle evolutie misschien wel terug te brengen tot dat eenvoudige: ‘wordt den kinderkens gelijk’.

Zoo zal geen kind zich van nature geneigd toonen een Belg of Rus of wien ook, te beschouwen als een natuurlijken vijand omdat zij geen Hollanders zijn. Maar vertel een jongen, wat in zoo menig kinderboekje nog gebeurt, dat een *Hollandsche* jongen sommige mooie dingen wèl en sommige leelijke dingen niet doet; dat moed, beleid, trouw en weet ik wat voor deugden meer, de kenmerkende eigenschappen zijn van den *Hollandschen* jongen - dan komt die jongen natuurlijk tot het besluit, dat alle jongens van andere nationaliteit onbekwaam zijn tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad. Hoe schijnbaar gering deze gedachtekiem ook weze, zij is volkomen geschikt om bij een groot aantal jongelieden het oordeel voor goed te vervalschen, zoo dat op een gegeven oogenblik de wezenlijke rassenhaat gemakkelijk bij hen post vat.

Deze zonde jegens den menschelijken geest mag niet gepleegd worden in de nieuwere kinderlectuur. Men mag den

kinderen gerust leeren het land hunner inwoning lief te hebben, zooals zij liefhebben hun geboortestad of dorp, hun ouderhuis, hun gezin; zij mogen hun dichters en kunstenaars vereeren, en bewonderen wat er werkelijk grootsch in hunne geschiedenis was; ook het goede in hun landaard mogen zij op prijs stellen. Dat alles is eenvoudig, natuurlijk. Maar tevens moeten zij leeren dat, waren zij geboren als Zwitsers of Denen, zij ongeveer *dezelfde* redenen zouden hebben gehad tot dezelfde natuurlijke gevoelens; zoodat alle nationale ijdelheid plaats maakt voor de erkentenis van het goede dat de volkeren gemeen hebben. Zóó moet de kinderlectuur rechtstreeks en middellijk medehelpen tot de stichting - in de verre toekomst misschien - van een ‘Broederbond aller natiën’; en wien dat denkbeeld te overdreven dunkt, die moet zich ten minste onthouden van het werpen van steenen en gruis, op het terrein waarop die Bond zou kunnen ontstaan. Wie zich schuldig maakt aan het kweeken van rassenijdelheid en rassenhaat, die handelt geheel in strijd met het openbare geweten, dat voor Wereldvrede stemt.

Evenmin mag in de nieuwere kinderlectuur voedsel gegeven worden aan oude sekse-grieven. ‘Jongensboeken’ waarin flinke jongens alle denkbare mooie, dappere, ridderlijke en avontuurlijke rollen vervullen; en ‘meisjesboeken’ waarin onbeduidende bakvischjes bladzijden vol babbelen, 300 en meer, - zijn uit den booze. Daar moet zijn één enkele lectuur voor kinderen en aankomende jongelieden, lectuur waarin sprake is van lieve, gezonde jongens en meisjes, van mannen en vrouwen die de kennismaking waard zijn, van feiten, toestanden, ontdekkingen, reizen, voor meisjes even belangrijk en leerzaam als voor jongens. Die gemeenschappelijke lectuur moet bevorderlijk zijn aan een ronde kameraadschap en een gulle waardeering over en weer, waaruit zich ontwikkelen kunnen reine, argelooze liefde's en gelukkige huwelijken... En waar een man of eene vrouw zich op goede gronden geroepen acht om meer in 't bijzonder te spreken tot de jongens of de meisjes afzonderlijk, daar moet die lectuur dan toch van zoodanig gehalte zijn dat zij geen scheidsmuren opwerpe tusschen de geslachten, en niet zonder belang zij voor de leden van het andere geslacht.

Vorstenvleierij, menschenvergoding, bewierooking van be-

roemdheden, het is alles in strijd met de wet der evolutie; - maar evenzeer gebrek aan piëteit voor het groote en goede in andersdenkenden of tegenstanders. Onafhankelijk van het godsdienstige of politieke midden waarin het kind leeft, moet het in zijne lectuur leeren *den mensch* te eeren in al zijn verscheidenheden van geloof, politieke belijdenis, rang of stand. Om het even of de grootsche daad gedaan wordt door een vorst of een arbeider; om het even of de edelmoedige gedachte ontkiemt in het hart van een bankier, een matroos of een oud moedertje achter het spinnewiel; om het even of de aandoenlijke zelfverloochening tot schouwplaats had het slagveld, de ziekenzaal of het dakkamertje van den arme, het kind moet leeren de daad en de gedachte te eeren, en den mensch te waardeeren die ze deed of dacht, *al behoort die mensch tot een lichaam dat het te huis leert beschouwen als een element, hetwelk men redenen heeft te bestrijden*. Het kind moet leeren eerlijke sympathiën te stellen boven beginselverschillen en strijdleuzen. Het kind van den sociaal-demokraat moet leeren erkennen dat het een menschelijk-mooie daad was van die vorstin (ik meen Louise van Pruisen), die haar kleed losknoopte om den zuigeling eener van honger uitgeputte arme vrouw te leggen aan haar volle moederborst; maar het kind van den aristocraat moet volmaakt denzelfden eerbied leeren koesteren voor den jongen werkman, die ter wille van zijn getrouwden makker, vader van kleine kinderen, den reddenden balk losliet die hen tweeën niet dragen kon.

Wij leven in een tijd van woedenden strijd en felle antipathiën. En wij zijn het er allen over eens, dat wij onze kinderen niet vóórtijdig mogen mengen in dien strijd. Toch moeten wij er hen op voorbereiden, want geen overwinning is mogelijk zonder strijd. En niemand onzer, veronderstel ik, die niet hoopt dat onze kinderen er aan zullen deelnemen als eerlijke kampioenen, als ridders zonder vrees of blaam... Hoe zullen wij hen daar op voorbereiden?... Door hen te plaatsen op die vrije hoogte waar zij met ruimen blik alles overzien, en door hun oog te richten op de Poolstar der Menschelijkheid. Want gelijk die Poolstar aan den hemel, die nooit ondergaat, en waarheen iedere zwerveling op wijde zeeën het oog vestigt als op een nooit feilenden gids, zoo staat hoog boven

allen strijd van klassen, beginselen en belangen, de waarachtige Menschelijkheid. Wat belet ons te gelooven en te hopen, dat eenmaal in het licht dier Menschelijkheid alle strijd, hoe fel ook, zal worden opgelost? In wat zullen wij ons vertrouwen stellen, zoo niet in haar? En in welk versterkend bad van licht en gloed zullen wij de zielen onzer kinderkens dompelen, zoo niet in hare stralen, opdat de strijd dien zij zullen te voeren te hebben worde een kruistocht voor Waarheid, Liefde en Recht?

Die Poolstar zij dan de leidstar van allen, die door het schrijven van kinderboeken de menschheid willen dienen en haar evolutie bevorderen.

N a a r d e n i n h o u d u n i v e r s e e l. Wanneer men, op goed geluk af, een kinderboek grijpt uit een heelen hoop, dan heeft men tien kansen tegen één dat het wezen zal een bundel Vertellingen, of Sprookjes, of Sprookjes en Vertellingen, of een of andere kinderroman waarin een kind de hoofdpersoon is. En leest men die boeken door, dan bespeurt men dat bij allen in den regel de horizont eng begrensd is: de kinderkamer, het huis, de school; het huis van een vriendinnetje, de kostschool; op zijn hoogst een vreemde stad er bij waar men gaat logeeren. En als de lotgevallen van de hoofdpersoon niet volmaakt alledaagsch zijn, dan zijn ze volmaakt onmogelijk.

Nu spreekt het van zelf, dat niemand eenig gegrond bezwaar kan hebben tegen vertelling, sprookje of roman. Men heeft volkomen terecht ingezien, dat de verhaalvorm de meest geëigende is voor het kind van alle leeftijden; ja zelfs wij volwassenen vinden een illustreerende anecdote ter afwisseling van een streng betoog altoos een heele verademing. Ook kan men inderdaad niets inbrengen tegen het feit dat een verhaal zich afspeelt in een der bovengenoemde localiteiten, noch dat een kind er de hoofdpersoon van is. Maar men kan een groote en gerechtvaardigde grief hebben tegen de eentonigheid der stof, tegen het overgroote gewicht dat men hecht aan de localiteiten, aan den persoon en zijne lotgevallen. Men kan er niets op tegen hebben dat een kind in een huis woont; maar wèl dat dat huis bedompt en bekrompen is, en geen vensters genoeg heeft op alle windstreken, door welke het kind kennis kan nemen van veelzijdig

en belangwekkend leven buiten het huis. Men kan er geen bezwaar tegen hebben dat een kind zich zelven ziet en waarneemt; maar wèl dat het kind zich leert beschouwen als het zeer gewichtig middelpunt van een eng begrensd wereldje, dat men hem voorstelt als een heelal. Er is ook niets tegen in te brengen dat men een kind deugd en braafheid predikt, maar véél tegen de bijgedachte waarmede men die lessen vaak geeft: succes bij de menschen en in de maatschappij.

Neen, 't is niet de vorm, de stof, die bestreden worden moet, maar de onbewuste strekking dier literatuur.

Onbewust noem ik die strekking, omdat men gerust mag aannemen, dat het meerendeel der menschen zich niet met klaarheid bewust is van hun denken en willen. Hun innerlijk wezen is niet breed en diep genoeg. Hun eigen denk- en leefkring is bekrompen, en zonder het zelf te weten drukken zij aan al hun doen den stempel dier bekrompenheid op. Van een groot deel der huidige literatuur, die der kinderen er in begrepen, is dan ook de quintessens: dat het individu belangrijk is op en voor zich zelf, buiten verband met het groote algemeene leven. Dit nu is een dier betrekkelijke waarheden, die in wan-moraal ontaarden zoodra men hen tot volstrekte waarheden verheft. Zoodra de individuen zich zelven voor hoogstbelangrijk *op zich zelf* gaan houden, krijgt men van die onuitstaanbare wezens die niets zien dan zich zelf, niets bewonderen of aanbidden dan zich zelf, en al degenen die hen niet nederig bewierooken uitschelden voor grof en dom. Kunst en literatuur krioelen van die wezens, en Tolstoy heeft mijns inziens volkomen gelijk, als hij spreekt van een *exclusieve* kunst en die *slecht* noemt. En wij drijven de kinderen in die richting, door in hunne literatuur al te veel den nadruk te leggen op hun kleine ikje en de lotgevalletjes daarvan.

Doch dat ikje en die lotgevalletjes mogen gerust eens op den voorgrond treden, waar de achtergrond is: het groote maatschapsleven, waarin dat ikje eene gevende, altruïstische rol zal hebben te vervullen en verantwoordelijk zal zijn voor eigen en anderer lot, voor zoover het daarop rechtstreekschen invloed heeft. *Alles* is goed: sprookje, vertelling, roman, dat dien achtergrond heeft. Doch daar niet in ieder bijzonder geval die achtergrond duidelijk zichtbaar gemaakt kan worden, zoo

moet alweder de kinderliteratuur in haar geheel tegen dien achtergrond afsteken. Ik bedoel dat zij het produkt moet zijn van geesten, die zich altoos bewust zijn van dien achtergrond waarmede ieder individu in innig zedelijk verband behoort te staan; geesten die het standpunt van persoonlijk-, familie-, stand-, klasse-, en nationaal egoïsme hebben overwonnen, en dat van volkomen altruïsme hebben bereikt.

Tegenover de verhalen waarin al te groot gewicht wordt gehecht aan het kleine leven, staan die waarin de fantasie de hoofdrol speelt en de gebeurtenissen zich opstapelen tot één romantisch, verbijsterend geheel. De invloed van zulke lectuur is daarom een verkeerde, omdat het kind of jonge mensch er den indruk door krijgt, als ware een leven merkwaardig en schoon wanneer en omdat er veel bijzonders in gebeurt. Dit is onwaar. Een leven is schoon door den inhoud dien men er zelf aan geeft; en het aan voorvallen en ontmoetingen rijkste leven, in zelfzucht geleefd, kan dor en arm zijn in vergelijking van het schijnbaar eentonig bestaan van den denker in zijn cel, van den dorpsschoolmeester in een vergeten hoek des lands, van de zwoegende huismoeder aan den haard, die in hun stille ziel een heele wereld omdragen en in hun liefdevol streven steeds denken aan àllen. En geen kinderlectuur kan goed zijn die geschreven wordt door menschen, ontevreden met hun bestaan, omdat zij van hun bestaan niet zelf iets moois en goeds hebben gemaakt. Geen kinderlectuur is goed die aan het kind de suggestie geeft, dat het leven van den dag uit zijn aard dor en vervelend is, en dat het eigenlijk leven pas begint met het avontuur. Maar ieder kinderboek zal goed zijn dat geschreven wordt door een wijsgeer, voor zich zelven overtuigd van de waarheid: dat alle leven schoon is waarin veel wordt geliefd, en dat ieder plekje op de wereld goed is waar men plichten te vervullen heeft. Een wijsgeer, die ook geleerd heeft van alles wezenlijk te genieten: van een eigen avontuur en dat van een vriend; van een reisverhaal, waar hij zelf geen reizen maken kan; van een bloempot in zijn venster en een sterretje aan zijn horizon.... ‘*Un philosophe sous les toits*’ van Emile Souvestre is een uitstekende illustratie van de innigheid, en Xavier le Maistre's *Voyage autour de ma chambre* van den rijkdom van schijnbaar klein, eentonig leven.

Deze suggestie moet er uitgaan van kinderlectuur: Dat de wereld oneindig groot is en de enkele mensch minder dan een druppel aan den emmer, ja oneindig minder dan het zonnestofje in den lichtstraal; maar dat ieder individu een wereld is op zich zelf, vol schatten die maar voor het delven liggen. Dat het leven van individuën en geslachten niets is, niets in den eindeloozen tijdstroom die stelsels van heelallen verslindt; maar dat het geringste individu in het vergetenste hoekje der aarde een haard van licht en warmte zijn kan, wanneer het ter goeder trouw in liefde leeft.

De groote massa der kinderlectuur geeft die suggestie niet. Ze is bekrompen in plaats van breed, eenzijdig in plaats van universeel. En dat komt omdat men te angstig blijft hangen aan het verhaal, zooals het thans in de mode is; ook, omdat er in de wereld niets gemakkelijker is dan het schrijven van een verhaal. Studie en oefening worden daartoe niet noodig geacht. Ieder heeft wel eens wat beleefd dat hij de moeite van 't vertellen waard acht; en de meeste verhaalschrijvers hebben genoeg gelezen om van den ouden rommel iets schijnbaar nieuws te maken. Het lage peil waarop zoodoende de vertelling gehouden wordt, verlokt weer anderen er hun krachten aan te beproeven; en zoo schieten de vertellingen op als onkruid en paddestoelen, - die geen van beiden iets waard zijn voor hem die zoekt naar voedzaam graan en sappig ooft. Terwijl juist alles wat men kinderen in handen geeft, hoe eenvoudig ook, in hen moest wekken de gedachte aan erust en arbeid, zoodat zij tegen het schrijven van boeken leerden opzien als tegen iets dat oefening, inspanning en toewijding vereischt.

Ook van het sprookje wordt schromelijk misbruik gemaakt. Men heeft zich, naar 't schijnt, in het hoofd gezet dat het sprookje, als zijnde afkomstig uit de kindsheid der menschheid, ook dáárom goede kinderlectuur is; en dit eenmaal aangenomen hebbende, ontleent men hieraan de vrijheid om het verzonnen sprookje geheel en al te schoeien op de leest van het oer-sprookje, d.w.z. heelemaal geen rekening te houden met de hoogere moraal die onzen tijd beheerscht - of beheerschen moest.

Nu behoeft het geen betoog dat het oer-sprookje meestal is eene gedenatureerde mythe, terwijl de mythe een verhaal

is waarin verpersoonlijkte natuurkrachten optreden. De kennis van oude mythen is eene zeer leerzame en ontwikkelende; en de mythe op zich zelve kan niets stuitends hebben voor hem die weet wat zij beteekent. Maar ze wordt zeer dikwijls barbaarsch en wan-zedelijk, wanneer de grondbeteekenis er van wordt afgescheiden. Kronos die zijn kinderen verslindt, en Zeus die iedere vrouw bevrucht die hij maar kan bereiken, hebben niets onnatuurlijks of wulpsch voor hem die weet dat Kronos de tijd en Zeus de altoos scheppende kracht is. De bevruchtende Zeus komt, voor zoover ik weet, in geen kinder-sprookje voor, althans niet in het karakter van sexueelbevruchtend; maar Kronos leeft er nog in, in den vorm van Wildemannen die kleine kinderen verslinden; en zoo'n wildeman, als voornaam persoon in een kinderverhaal, is een wan-zedelijk element geworden; want behalve dat hij de kinderen bang maakt, is ook het menscheneten iets dat met ons gevoel van zedelijkheid strijdt, en maken wij er alleen melding van als wij spreken van wilden die het doen.

Zoo zal het vinden van goud in holen en spelonken, door een sprookjes-held, wel eene herinnering zijn aan de ontdekking der metalen in den schoot der aarde, en als zoodanig heeft het niets ergerlijks. Maar wanneer wij, geen rekening houdend met de eigenlijke beteekenis van het sprookje, het sprookjesgoud doen dienen om een recht braven sprookjes-held te beloonen voor zijn deugd, dan maken wij de oorspronkelijk onschuldige mythe tot iets heel slechts. Want wij brengen het kind in den waan dat deugd beloond wordt; beloond worden moet; betracht moet worden om loon, - ja, dat goud loon *is*, dat goud het summum is van alle bezit, en dat bezit gelijkluidend is met geluk!

Ook het trouwen van een sprookjes-held met een of andere mooie prinses kan een of andere mythische beteekenis hebben. Maar zoo als het den kinderen gegeven wordt is het onzedelijk. Een kind mag niet in den waan gebracht worden, dat een mooie rijke vrouw is een buit waarop men jaagt, een loon dat men verdient. Liefde en trouwen mogen gerust nu en dan vermeld worden in een kinderboek; maar dan altoos als iets heel ernstigs, iets waarbij vooral het hart gemoeid is, en dat over het leven beslist. Iets ook, waarbij de vrouw en haar neiging meêtellen. De willelooze sprookjes-prinses,

uitgeloofd als buit aan den een of anderen Hans die met den helm geboren is, doet oneindig veel kwaad aan den eerbied, dien men het kind reeds behoort in te boezemen voor de vrouw. Voor het minst moet, wie een sprookje vertelt waarin eene Prinses wordt uitgeloofd, het kind doen opmerken dat zoo iets in sommige oude sprookjes plaats heeft, maar dat in het werkelijk leven de echtgenooten elkander *kiezen uit liefde*.

Sprookjes zijn ook dikwijls satiren. Het sprookje van de Gelaarsde Kat bijv., is stellig een satirieke voorstelling van het succes, dat list en leugen hebben in deze wereld die zoo gaarne bedrogen wil zijn. Als satire is het geestig en aardig, als vertelling zonder meer is het onzedelijk. Want uit alles wat wij hem geven, neemt het kind bouwstoffen op waaruit het zijn gevoels-wereld samenstelt; en wij vervalschen die gevoels-wereld van te voren, wanneer wij gedachteloos vertellingen geven die in den grond onzedelijk zijn. Voor het jonge kind is menig oer-sprookje wezenlijk onzedelijk. Voor het grootere kind is het leerzaam, mits men het wijze op de oorspronkelijk beteekenis van de daarin voorkomende feiten.

Voor de fabel geldt natuurlijk hetzelfde. Wat door den maker als satire werd gegeven is op zich zelf onschuldig; maar wij die niet denken en schiften, maken het dikwijls tot iets dat de jeugd ongemerkt bederft.

Voor zooverre nu het moderne sprookje voortborduurt op het oude thema, en de oude, mooie, dichterlijke, zinrijke mythen maakt tot gedrochten, tot fantasie zonder zin, tot verhaal zonder zedelijkheid, zijn zij *slecht*. Het moderne sprookje heeft een onbetwistbaar recht van bestaan, maar dan moet het ook een geheel nieuw karakter dragen. *Het moet den kinderen de ziel der dingen geven*. De ziel van bloemen en voorwerpen van dagelijksche gebruik. Stroomen van poëzie kunnen er vloeien uit de geurige kelk eener pratende sprookjesbloem, stroomen van lieve, kinderlijke wijsheid uit den mond eener met rede begaafde pop. Er is niets geen bezwaar in het levenlooze te bezielen voor een kind, daar het jonge kind zich eenvoudig geen ding denken kan zonder ziel, en het oudere, mits werkelijk goed opgevoed, heel gaarne nog eens geniet van al wat in waarheid *kinderlijk* is. Alleen het laffe, gemaakte, stuit hem tegen de borst. Ook tegen

het doen en laten van toovernimfjes en feeën en elfen bestaat geen bezwaar. Immers voor de ontwakende kinderziel is de heele wereld één groote feeërie, en voor het kinderlijk geloof is niets onmogelijk. Alleen, - er moet steeds met groote kieschheid en met wijs overleg worden getooverd in die sprookjes; en de feeën moeten hun macht meer gebruiken om de menschen te *helpen* dan om ze te *beloonen*. Uit dat oogpunt beschouwd, is Jean Macé's *Blondinet* een meesterstukje, slechts geëvenaard - misschien wel overtroffen - door Louise Alcott's *Bloemensprookjes*.[1)] Iets liefelijkers en dichterlijkers, iets wazigers en geurigers ken ik niet op dat gebied. Dat is nu de type van *het* moderne sprookje.

De bekende sprookjes van Andersen zijn meer philosophisch. Ook zij zijn éénig in hun soort en zullen dat wel blijven. 't Zijn de fantasiën eener ziel die altoos kind bleef, maar die menschelijk, vaak klein-menschelijk leed, en voor wie een speldeprik soms de beteekenis eener bajonetsteek had, omdat er zeer wonde plekken waren in die ziel. Het kind leest ze met verrukking, die bonte fantasiën, zoo echt naïef, zoo kinderlijk onschuldig en rein; en de volwassene vindt er dikwijls zijn tranen en grieven in terug, zijn eigen teleurstellingen, zijn eigen fouten ook. Van daar dat zij in korten tijd internationaal werden, en bij alle beschaafde natiën wel klassiek zullen blijven.

Reine, voedende en opvoedende sprookjes, - men geve ze het kind naar hartelust. Maar daarnaast de lectuur die zuivere wetenschap brengt, die het oog en het verstand beide scherpen. Dan blijft het sprookje poëzie, en loopt geen gevaar om een overheerschenden invloed uit te oefenen op de geestesrichting van het kind.

Ook het sprookje wordt gaarne buit verklaard door de groote bent der scribenten, die alles op het oog hebben behalve het kind en zijn belang. Een sprookje is nog makkelijker samen te flansen dan een verhaal. Bij een verhaal is men tenminste nog onderworpen aan de wet der waarschijnlijkheid. Het sprookje is - voor die lieden - de triomf der bandeloosheid. Hoe doller hoe mooier; als ten slotte de

1) ‘Onder 't Lommer’ en ‘Op de wandeling’; beiden bij Van Kampen en Zoon, Amsterdam.

held de prinses maar krijgt, of den schat van goud die het geluk heet te brengen.

Wie voor zijn kinderen bundels sprookjes en vertellingen koopt, die lette op het merk: geen waar wordt schandelijker en schadelijker vervalscht dan deze.

Ik zou wenschen dat de kinderliteratuur ware een hooge, slanke toren, hoog oprijzend in reine lucht; een toren met veel vensters, uitkijkend naar alle hemelstreken, - vensters van klaar en onbedriegelijk glas. En ik zou wenschen dat sommige dier vensters waren mikroskopen, om te zien al het schoon dat aan ons bloote oog ontsnapt; en dat andere waren teleskopen, uitzicht gevend in de ruimten om en boven ons; en nog anderen wonderkijkers, voortooverend het kinderoog het leven van andere volken in andere landen, en andere kinderen in andere standen; en nog andere liefdekijkers, levende beelden vertoonend van menschen, groot door goedheid, waardig bemind te worden, en die liefde loonend met machtige prikkeling ten goede; en enkele vensters wenschte ik tooverkijkers, vol spiegelbeeldjes van fantasie en poëzie, sprookjes en legenden van alle volkeren en natiën, maar zorgvuldig en met wijsheid gekozen. En om dien toren wenschte ik aeoolsharpen, dragend op wieken van zephir en donderstorm tot aan het kinderoor wat de menschheid zachtkens beroerde, haar deed juichen en weenen, en ja... ook wat haar razen deed en toornen, en opstaan tegen het onrecht. Alle denkbare gaven der ziel: die van bewonderen, liefhebben, strijden en streven; die van medevoelen, medejuichen, medeweenen; die van samenleven en samenstreven, - ik zou ze gevoed en ontwikkeld willen zien door diezelfde kinderliteratuur, waarop tot heden toe zóó weinig toezicht werd uitgeoefend dat ze verwilderen kón. De besten en bekwaamsten van het land wenschte ik te zien samenwerken, met hart en ziel, aan dat wat bestemd is harten te kneden en zielen te ontvonken.

De kinderliteratuur behoorde te zijn: de eerste schrede op den weg der *university-extension*, - die zéér mooie uiting van den geest eener eeuw, die de schatten des verstands en des wetens niet langer het uitsluitend eigendom acht eener bevoorrechte kaste.

En zij kan dit worden, waar mannen en vrouwen een kinderboek niet beschouwen als iets wat iedereen maken kan, en

waar niets toe noodig is dan de gaaf van veel te praten om niets te zeggen. Waar de heer Stamperius bepaalde studiën maakt om boeken over Naerebout, Edison en Nansen te schrijven, en mevrouw van Hichtum geen moeite en inspanning ontziet om juiste gegevens voor haar Eskimo- en Kafferverhalen bijéén te brengen; waar Charles Delon *arbeidt* aan zijne *Histoire d'un village*[1)] en Reclus in zijn *Histoire d'un ruisseau*[1)] de vrucht geeft van veel reizen, opmerken en onderzoeken; daar krijgen wij lectuur waarnaar een werkelijk beschaafde jeugd met graagte grijpt, waarvan zij voelt dat zij haar innerlijk verrijkt, en die haar smaak vormt voor iets beters dan laffe en dikwijls zedelooze romannetjes.

De jeugd is weetgierig: kleed wetenschap boeiend voor haar in, en de wetenschap is haar minstens even lief als de fantasie. De jeugd is ook edelmoedig: leer haar liefhebben plant, dier, ster, en mensch van allerlei stand, natie of huidskleur, en zij zàl er haar liefde aan geven. De jeugd is vormbaar: laat haar in de laagte, in de moerassige streken waar 't egoïsme bloeit met zijn heirleger van monsterlijke nakomelingen, - en zij wordt leelijk, stoffelijk, berekenend, cynisch, gemeen; maar neem haar bij de hand, en breng haar naar hoogten waar de lucht zuiver is en waar zij de wereld in haar schoonheid overziet, en zich baadt in zonneschijn, in maanlicht en sterrenschijnsel, en gij hebt kans op een geslacht dat in staat is aan de hoogste opvattingen van het mensch-zijn te beantwoorden.

Lectuur die naar den inhoud universeel is, kàn tevens niet anders zijn dan evolutionnair en religieus. Want het is universeele ontwikkeling, die den mensch tot het bewustzijn van de noodzakelijkheid van evolutie brengt; en het is wederom universeele ontwikkeling die hem brengt tot de ontdekking van het *harmonische* in de zichtbare en in de onzichtbare wereld. En wie die ontdekking heeft gedaan die is of wordt religieus in hooge beteekenis; diens liefde en bewondering grenzen na aan aanbidding.

N a a r d e n v o r m h e l d e r. Hierover kan ik kort zijn. Wie helder weet wat hij wil, die schrijft gewoonlijk ook duidelijk; en wie met heel zijn ziel iets goeds wil, diens

1) Van beiden verschijnt eerlang bij Van Looy eene vertaling van mijn hand.

1) Van beiden verschijnt eerlang bij Van Looy eene vertaling van mijn hand.

stijl zal het ook nooit ontbreken aan warmte en gloed. Wat dàt betreft is het *pectus est quod disertos facit* nog altoos van kracht. Het lezen van een paar erkend goede stijlmodellen zal hierbij wel door niemand worden overbodig geacht; niet om dien stijl na te doen, maar om oog en oor te gewennen aan de rythmische golving van goed gebouwde volzinnen. De taal is een mooi instrument; en stijlmuziek bij inhoudsrijkheid, is als de facet die aan den ruwen diamant artistieke waarde geeft. Maar veel menschen bederven hun goeden stijl door slordige punctuatie. Of zij schatten deze gering, òf zij houden zich krampachtig vast aan de voorschriften van hun taalboek omtrent de leesteekens. Met aandoenlijke trouw zetten zij komma's voor alle betrekkelijke voornaamwoorden en dus ook achter iederen tusschenzin, wat de periode soms verdeelt in krenterig kleine onderdeelen, en het lezen maakt tot een opeenvolging van kleine, onwelluidende stootjes. Met dezelfde trouw vermijden zij de komma voor het voegwoord *en*, wat dikwijls aanleiding geeft tot een ongewild komieke samenkoppeling van denkbeelden die niet bij elkander hooren, en het begrijpen moeilijk maken of den ernstigsten lezer een glimlach afdwingen. De meeste menschen zijn zóó aan die geijkte punctuatie gewend, dat bij het nazien hunner proeven het komische er van hun niet in het oog springt. En de lezers schijnen het ook niet op te merken. Maar wie een paar keer iets las, waarvan iedere zin en iedere zinsnede hem zonder inspanning klaar werd, en waarbij hij het innerlijk verband tusschen de zinsneden dadelijk ontdekte, die voelt elders wel degelijk den invloed der slechte punctuatie. En nu behoeft men wel niet zijn lezers alles voor te kauwen om hun alle inspanning te sparen, maar evenmin behoeft men hun het begrijpen noodeloos moeilijk te maken. Te meer daar helderheid van zegging volstrekt niet die diepte buitensluit, die aan stille, klare meren eigen is; integendeel, ik zou denken dat hoe klaarder en helderder iemand zijn gedachten geeft, des te eerder wordt hun wezenlijke diepte gepeild door den vorschenden geest; en waar werkelijk diepte van gedachten bestaat, daar behoeft men op geenerlei wijze er den schijn van aan te nemen. Punctuatie, voor zooverre zij de helderheid en doorschijnendheid van den stijl bevordert, is dus werkelijk wel eenige aandacht waard.

De beste punctuatie zal altoos die zijn, welke getrouwelijk scheidt en even getrouwelijk verbindt, wat in des schijvers geest gescheiden en verbonden is.

Dat bij dat alles kinderlectuur ook werkelijk kinderlijk van toon moet zijn spreekt van zelf. Maar de toon kan moeilijk anders dan kinderlijk zijn, waar een naar innerlijke goedheid strevend mensch zich met de reinste geestdrift wijdt aan het schrijven van lectuur voor de jeugd. Uit dat oogpunt beschouwd is lang niet alles kinderlijk wat in 't bijzonder voor kinderen en jongelieden geschreven is; terwijl menig naïef verhaal, voor volwassenen bestemd, volkomen verstaanbaar is voor grootere kinderen. Zelfs acht ik het uitstekend om de grenzen tusschen kinder- en grootemenschenlectuur niet zóó scherp te trekken, dat een kind in de verzoeking komt om in grootemenschenboeken te neuzen. Echter is het mijn stellige overtuiging dat jonge lieden, die als kinderen werkelijk mooie, voedende, vormende boeken ontvingen uit de handen hunner ouders, zich nog lang, zéér lang, vrijwillig zullen onderwerpen aan den raad en de voorkeur dier ouders in zake lectuur. Die vrijwillige onderwerping aan beter inzicht is uitstekend; maar overigens behoeft men niet bang te zijn om jonge lieden, wier lectuur men met wijs beleid bewaakte gedurende den kinderleeftijd, een zekere vrijheid te laten: de gewoonte van goede boeken te lezen geeft aan den smaak een paar zeer fijne, vertrouwbare voelhorens, die oneindig meer waard zijn en beter werken dan verboden en reglementen. Wie van kind af aan een stel boeken had waarin hij zijn beste ik terug vond, en die hij als vrienden leerde liefhebben en waardeeren; boeken, die gedachten- en gevoelskiemen in zijn ziel uitstrooiden, waaromheen zich al zijn denken en ervaren schaart als soortgelijke atomen om één en dezelfde kern van aantrekking; kortom, wie al vroeg leerde in boeken iets beters te zoeken dan louter vermaak, die voelt haast bij instinkt wat hem al of niet past; - een instinkt, waaraan de mensch in 't algemeen wel wil gehoorzamen, als het maar sterk genoeg in hem ontwikkeld is.

Ik zou naar aanleiding van al het bovenstaande nog heel wat te zeggen hebben; maar het is mij voldoende dat de

redactie van een zoo veel gelezen orgaan als *De Gids*, mij veroorloofde daarin reeds zoo breedvoerig als ik deed, mijn gedachten uiteen te zetten over eene al te lang en al te erg stiefmoederlijk behandelde kwestie. Meer dan eene uiteenzetting van gedachten heb ik ook niet bedoeld; en al heb ik lang en veel over kinder-lectuur nagedacht, ik verbeeld mij volstrekt niet er alles omtrent te weten, en dat alles het best. Maar ik zal zeer gelukkig zijn, als velen beginnen er over na te denken en er zich over uit te spreken, en wij ten slotte op sommige punten geraken tot een op goede gronden gevestigde meening.

En als wij kindervrienden zoo ver gekomen zullen zijn, en we zullen hebben geschapen kinderbibliotheken van een onberispelijk gehalte, die te samen eene kinderliteratuur vormen, zoo rijk, zoo bloeiend, zoo veelzijdig als er nog nooit eene was; - zullen we dan tot alle gezinnen doordringen?... Ik weet het niet; ik betwijfel het zelfs; want altoos zal het aantal dergenen groot wezen, die uit onverschilligheid of partijdigheid het goede niet willen aannemen dat hun wordt toegereikt.

En als wij, wonder boven wonder, overal toegang kregen tot de kinderen, en een jong geslacht opgroeide onder den invloed van hen die het eerlijk met hen meenen, - zouden wij dan dadelijk de edele menschheid krijgen waarvan wij droomen?.... Ik weet het niet, ik betwijfel het zelfs; want langzaam was ten allen tijde de tred der innerlijke beschaving; en van den aanvang der tijden bestaat het feit, dat er geen akker bezaaid werd met goede tarwe, of er kwam een vijand en zaaide er onkruid tusschen.

Maar één ding weet ik zeker en daaromtrent bestaat geen twijfel: als wij niet dadelijk en met goeden moed de eerste schrede zetten op een weg ten goede, wiens einde zich in den horizon verliest, dan komt ook nooit de tijd dat wij met voldoening kunnen terug zien op den geheel of gedeeltelijk afgelegden weg.... De eerste schreden *zijn* gezet. Van enkele pionniers noemde ik de namen. Wij hebben niets meer te doen dan ons steeds meer bewust te worden van het te beoogen doel, en ons, desverkiezende langs eigen gebaand pad, met hen voort te bewegen in dezelfde goede richting.

NELLIE VAN KOL.

Björnstjerne Björnson.

I.

Even oud als de kunst is in de kunst de strijd tusschen oud en nieuw. De leus, waaronder hij gestreden wordt, is niet steeds dezelfde, en het hangt van mode en andere toevallige omstandigheden af, of men spreekt van classicisme en romantiek, van academische en vrije kunst, van idealisme en realisme. Indien het waar was, dat een woord steeds de heldere uitdrukking is eener even heldere voorstelling, wij zouden weten, wat de vrienden van de eene en de andere richting in verschillende tijden bedoeld hadden, en de strijd behoefde misschien door een volgend geslacht niet te worden voortgezet. Maar het schijnt wel, dat het even moeilijk is, het streven van een kunstenaar, of van eene school, of ook maar van zich zelf te definieeren, als een oorspronkelijk kunstwerk te scheppen. Vandaar het groote aantal ‘Schlagwörter’, door theoretici gebezigd;

> Denn eben wo Begriffe fehlen,
> Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

Trachten wij in de diepte door te dringen, dan bemerken wij spoedig, dat in de discussie omtrent de waarde der kunstrichtingen de *natuur* eene niet geringe rol speelt. Maar daarmee zijn wij geen stap verder. Want de natuur, daar leggen in den regel beide partijen beslag op. Lees Geel's Gesprek op den Drachenfels. In den naam der natuur neemt de romanticus Charinus het op voor de poëzie, die middeleeuwsche

stoffen in rijm brengt, maar in den naam dier zelfde natuur bestrijdt Diocles eene kunst, die niet zeggen kan: ‘hij nam een stuk brood en at het op’, maar die u vertellen moet, hoeveel tanden de broodeter verloren heeft, of hij een bedorven kies heeft, of er een zweer op zijn tong zit.

Hetzelfde geschiedt in onze dagen. Voor de aanhangers van sommige richtingen is het domein der kunst onbeperkt, gelijk de natuur onbegrensd is; naar hun inzicht is zoowel de keuze der stof als de wijze, waarop ze behandeld wordt, uitsluitend zaak van de willekeur des kunstenaars, en de eenige eisch, dien men den laatste stellen kan, is deze, dat hetgeen hij meedeelt, hetzij objectief, hetzij subjectief, waar zij. Alleen *gefingeerd gevoel* is in hun oogen contrabande. Iedere uiting van subjectiviteit, iedere beschrijving van eene bestaande realiteit is naar hun inzicht kunst. Daartegenover meenen de voorstanders van een idealisme, dat bij sommigen voor verouderd doorgaat, dat het wel degelijk de taak der kunst is, uit de voorhandene stoffe eene juiste keuze te doen, en dat een kunstwerk, welks schepper niet naar den besten vorm gezocht heeft, geen kunstwerk verdient te heeten.

Maar de waarheid dan? roepen de vrienden der vrijheid.

Maar de schoonheid dan? antwoorden de academisch-gezinden.

En beiden gevoelen, dat zij op het uitgesproken of niet uitgesproken verwijt der tegenpartij iets dienen te antwoorden, tenzij zij pessimistisch en radicaal genoeg zijn, om waarheid en schoonheid voor geslagen vijandinnen te verklaren.

Maar ook dan zal de voorstander der meest absolute anarchie, waar sprake is van kunst, met de schoonheid rekening dienen te houden. Immers, wat onderscheidt de kunst langer van handwerk, van wetenschap, van evangelie-prediking, zoo het niet is een streven naar het wekken van zekere aesthetische indrukken? En het spraakgebruik noemt zulke indrukken *schoon*. Er blijft dus voor de meest consequente theoretici van deze groep geen andere conclusie over, dan deze, dat alleen datgene, wat met de meest werkelijke werkelijkheid overeenstemt, schoon verdient genoemd te worden.

En de andere partij? Waarde lezer, dat zijn de kunstvrienden, die van ouder tot ouder iets meer gelooven, dan zij met vijf vingers tasten kunnen, en dezen laten zich zoo

gemakkelijk ook het geloof aan de hoogere identiteit van het ware en het schoone niet benemen. Maar zij beginnen van de andere zijde en zeggen: ‘alleen het schoone is in hoogeren zin waar’. Voor hen heeft het enkele feit alleen waarde, voor zoover het een schakel in eene reeks is, de uitdrukking eener gedachte van verder reikende strekking.

Men ziet, de jongeren hebben tot op zekere hoogte gelijk, waar zij zich op de natuur beroepen. Deze is zoo rijk, dat zij telken dage nieuwe stof aanbiedt aan hem, die daarvoor oog heeft. En de nieuwe stof eischt veelal een nieuwen vorm, die gezocht moet worden. Die arbeid is moeilijk, en van de moeite, die het zoeken kost, dragen somtijds de kunstwerken dier zoekers de sporen. Doch geduld slechts. Het genie vindt zijn weg, en hoe moeielijker de strijd geweest is, des te heerlijker is de triomf, als het eenmaal de wereld in verrukking brengt door de gewrochten van zijn geest. Slechts vergete het niet, dat de tegenstelling tusschen oud en nieuw relatief is, dat het door zijn talent voor de kunst geopende stukje van het heelal bitter klein is, en dat het zaak is, spoedig tegenover anderen dezelfde liberaliteit in practijk te brengen, die het van de oudere generatie vraagt, op straffe van - in eigen oogen een idealist, in die van anderen een achterblijver te worden.

Dit alles moet zoo zijn, want het is de gang der natuur. Daartegenover heeft de idealist het recht, van zijn zijde één eisch te stellen. Die eisch is, dat het genie, dat in de kunst nieuwe banen bewandelt, ook inderdaad ernstig trachte, *kunstwerken* te scheppen. Dat het zoeke naar het *schoone*. Daartoe is het niet genoeg, dat er in zijn werken veel moois is. Dat het wemelt van spranken van vernuft. Dat de kunstenaar een deel van zijn gemoed in zijn werk neerlegt; dat hij overtuigd is van hetgeen hij neerschrijft. Om een kunstwerk te scheppen is noodig, dat de kunstenaar bereid is, een succes van het oogenblik op te offeren aan de innerlijke waarde van zijn werk. Daartoe is noodig een samenwerken van alle deelen tot een gemeenschappelijk doel: den aesthetischen indruk van het geheel. Een terzijdezetten van lievelingsdenkbeelden, al branden zij op de tong. De Kunst is een ijverige godin; zij duldt geene andere goden naast zich. Wie een roman schrijft om een politiek of een sociaal doel te bereiken, hij verdient

misschien de eeuwendurende dankbaarheid van zijn volk, maar de nakomeling zal zijn werken niet ter hand nemen, wanneer hij in den stillen nacht de indrukken van den broodstrijd ontvlucht in het ideale rijk der schoonheid.

II.

Toen Björnstjerne Björnson, nu reeds meer dan vijf en twintig jaar geleden, ophield historische stukken te schrijven en de stof voor novellen en tooneelstukken aan het moderne leven begon te ontleenen, was de pers zoowel in zijn vaderland als in Denemarken spoedig gereed met haar oordeel. De dichter verheelde de gevoelens, die hij in het politieke en het maatschappelijke aanhing even weinig als die hij in het religieuse toegedaan was; het overige volgde vanzelf.

De hartstochtelijkheid, waarmee Björnson de partij der linkerzijde koos, bezorgde hem natuurlijk vele vijanden, en deze kregen eensklaps een open oog voor het tendentieuse in zijne geschriften, terwijl omgekeerd door de vrienden de toevloed van nieuwe denkbeelden geroemd werd, die de reeds veertigjarige dichter zich nog had weten eigen te maken. Onder de lofredenaars behoort ook Georg Brandes in zijn in 1882 voor het eerst verschenen, later meer dan eenmaal herdrukt opstel over onzen dichter.[1)] Brandes redeneert aldus:

'De waarschuwing tegen tendenz-poëzie en de minachting daarvoor stamt van Kant's leer aangaande de kunst als haar eigen doel, die in Frankrijk werd geformuleerd als de leus *l'art pour l'art*! Deze leus, welke men - wonderlijk genoeg - altijd bestreden heeft op het eenige gebied, waarop zij bedoeling en geldigheid heeft, namelijk als protest tegen het insnoeren van de kunst in het dwangbuis van een conventioneele moraal, heeft men in het Noorden lang gebruikt, om alle ideeën van den nieuwen tijd uit onze poëzie weg te houden, onder voorgeven dat het tendenzen waren, dat wil zeggen pogingen om een doel te bereiken - en de poëzie had geen ander doel dan zich zelf.

Dus zeide men aan den eenen kant: De poëzie heeft niet haar doel in zich zelf, ze moet en zal de moraal respecteeren,

1) 'Det Moderne Gjennembruds Maend,' p. 1 e.v. Eene Duitsche vertaling in 'Moderne Geister' p. 387 e.v.

en de moraal was zooals bekend is de goede toon.

Aan den anderen kant zeide men, zoodra er een werk voor den dag kwam, dat smaakte naar de gedachten van den modernen tijd: Tendenz-poëzie, tendenz-tooneelwerk! mijne heeren en dames! De ware poëzie heeft geen ander doel dan zich zelf.

En daarmee zweefde men naïef in de dwaling, dat de oudere werken die men prees, zonder tendenz waren, omdat zij de tegenovergestelde tendenz hadden als het nieuwe werk. Of was er geen tendenz in de oudere? Men bezie slechts “Arnljot Gelline” met zijne in de geheele nieuwnoordsche litteratuur obligate wikingbekeering. Nauwelijks hadden Oehlenschläger, Grundtvig en Hauch deze oude wikingen ontdekt en waren begonnen zich te verheugen over hun ongebroken kracht, of zij begonnen ze haastig te bekeeren en te doopen. Het was, alsof zij niets anders konden uitvinden, om ze voor te gebruiken, zoo monotoon treden de bekeeringen op, en Björnson (evenals Richardt) volgde het spoor.’

Daarna wordt betoogd, dat ook in Björnsons boerennovellen een sterk kerkelijke tendenz is, en het besluit wordt getrokken of liever herhaald, dat het niet de tendenz op zich zelf is, waartegen men zich verzette, maar de nieuwe ideeën, ‘de geest van de eeuw.’

Dit nu is eene meer handige dan overtuigende manier, om de waarheid ondersteboven te zetten. Bij de zeer bekrompen voorstelling, dat de leus ‘*l'art pour l'art*’ onder geene omstandigheden ooit eene andere bedoeling kan hebben dan deze, dat de kunst vrij behoort te wezen van iedere moreele conventie, wil ik evenmin stilstaan als bij de definieering van tendenzen als ‘pogingen om een doel te bereiken’ of de verwarring van het doel der kunst met een eisch, die haar gesteld wordt, ofschoon men met recht kan vragen, of politieke idées fixes minder gevaarlijk voor de kunst zijn dan moreele. Het ziet er wel uit, of de geëerde schrijver het voorschrift wil laten gelden, zoolang het bevorderlijk kan wezen aan de populariseering van wat hij ‘den geest der eeuw’ noemt, maar of het onmiddellijk in zijne oogen tot eene laffe phrase zinkt, zoodra het met dien geest in strijd schijnt te zijn.

Maar de opmerking over het tendentieuse in de oudere en

in de nieuwere litteratuur voert ons in het hart der vraag, in hoeverre tendenz en kunst vereenigbaar zijn, en deze vraag dienen wij, sprekende over een schrijver als Björnson, onder de oogen te zien.

Er is waarheid in de opmerking. Inderdaad zal de hedendaagsche lezer, die kennis maakt met wikingen uit de Skandinavische letterkunde voor ca. 1870, van Tegnèr's Frithjof tot Björnson's Arnljot Gelline toe, - over de dorpsvertellingen spreek ik aanstonds in een ander verband, - in hun karakter trekken waarnemen, die hij niet of althans veel minder geprononceerd ontmoet in hunne voorbeelden, de wikingen, waarvan de oude saga's vertellen. Met name schijnt in deze helden een grooter element van sentimentaliteit aanwezig te zijn, en daarmee hangen de vele bekeeringen samen. Ik zeg, *schijnt*, want de helden van een tijd, die ver achter ons ligt, zijn moeilijk te verstaan, en veel sentiment, dat wel aanwezig is, wordt in de oude bronnen slechts met een enkel woord aangeduid. Hoe het zij, wij hebben thans, dank zij langer voortgezette historische studie, een anderen blik op de oudheid dan het geslacht, dat dertig jaren geleden leefde. Wij verbeelden ons, in de helden van Tegnèr en Oehlenschläger, van Hauch en Grundtvig geene werkelijke wikingen, maar de idealen van het begin en het midden der negentiende eeuw te zien. Ja, het mag ook wel voorgekomen zijn, zij het ook niet bij een dichter van hoogen rang, dat iemand uit puren kerkelijken ijver zonder spoor van enthousiasme voor de oudheid, verhalen schreef van wikingbekeeringen. In zulk een geval hebben wij voorzeker te doen met een voorbeeld van de meest ergerlijke tendenzpoëzie, en de geschiedenis heeft zich reeds gewroken door den naam van den fanaticus te verzwijgen. Uit een dergelijk feit zou ik echter liever niet de conclusie trekken, dat tendenzpoëzie dus ook in onze dagen geoorloofd is, maar eerder, dat zij nu als toen zoo al niet algeheel te veroordeelen is, dan toch hare gevaarlijke zijde heeft.

Eén verschilpunt tusschen de moderne en wat Brandes de oude tendenzpoëzie noemt mogen wij echter niet uit het oog verliezen. Eigenlijk heb ik het hierboven al aangeduid. De afwijkingen van de historische waarheid en de historische kleur, die ons bij het lezen der gewraakte dichtwerken treffen,

zijn onbewuste afwijkingen. De waarheid, die voor de dichters dier werken geldt, is niet eene partijwaarheid, maar de waarheid van eene periode, en dat de hedendaagsche lezer de wikingen in een ander licht ziet dan de dichters uit de eerste helft onzer eeuw, is een gevolg van het feit, dat hij in eenen anderen tijd leeft. De schrijvers dier dagen zouden vreemd hebben opgezien, indien zij hadden kunnen vermoeden, dat hunne opvatting van de oudheid later sentimenteel zou worden gevonden. Zoo weinig lag weekheid in hunne bedoeling, dat zij eer voorbereid waren op het verwijt van te groote forschheid, een verwijt dat trouwens gemakkelijk viel te dragen door het bewustzijn, dat de geschiedenis recht zou doen. Zij schilderden de oudheid, zooals zij ze zagen, niet zooals het oogenblikkelijk belang eener partij het wenschelijk maakte ze te zien. En allerminst hadden zij de bedoeling, omtrent dingen, die buiten het bestek van hun vertelling lagen, bij den lezer overtuigingen te vestigen, die hem tot dusverre vreemd waren, of hem tot zekere handelingen aan te sporen.

Kan men van alle hedendaagsche schrijvers, met name van Björnson en zijn aanhangers hetzelfde zeggen? Hebben romans als ‘Det flager i Byen og paa Havnen’[1)], tooneelstukken als ‘Kongen’ (‘De Koning’) uitsluitend de bedoeling, een stuk modern leven in een veelzijdig licht te plaatsen, of moet ieder hunner veeleer worden opgevat als een welsprekend pleidooi ten gunste van meeningen, die volstrekt niet - ik wil niet zeggen allen - maar alle zelfstandigen, al de besten deelen? Niemand, die deze boeken onbevooroordeeld gelezen heeft, zal een oogenblik in twijfel verkeeren. Onpartijdigheid is niet alleen niet bereikt, - maar er is ook niet naar gestreefd. Integendeel worden op iedere bladzijde dingen, waarvan de schrijver zeer goed weet, dat het slechts leuzen zijn, als axioma's verkondigd, en de bedoeling van vele dier geschriften is wel degelijk het teweegbrengen van veranderingen in staat of maatschappij. Daarmee is over deze boeken volstrekt niet het laatste woord gezegd. Maar daarmee

1) Deze eenigszins breedsprakige titel beteekent ‘De vlag hangt uit in de stad en in de haven’, en is aan het boek gegeven, omdat er werkelijk in het slothoofdstuk gevlagd wordt. Ik citeer dit boek in het vervolg onder den verkorten titel ‘Det flager’.

vervalt wel de reden, om naar aanleiding der opmerking, dat Björnson tendenzpoëzie schrijft, zoo sterk te keer te gaan tegen die dichters eener vroegere generatie, die zonder te polemiseeren, uitgingen van de denkbeelden van hunnen tijd. Het is alsof men Dante ging verwijten, dat hij aan de hel en het vagevuur geloofde. Voor ons blijft de taak over, na te gaan, in hoeverre Björnson's kunst door zijne tendenzen geschaad of gebaat is.

III.

Trachten wij ons eene voorstelling te maken van den natuurlijken aanleg van dezen dichter. Waar hebben wij dien te zoeken? In de werken zijner jeugd? Een jong schrijver is dikwijls nog niet geheel onafhankelijk, en in vele gevallen is het moeilijk te onderscheiden tusschen dat wat natuurlijke gave, en wat bewuste of onbewuste navolging van een bewonderd voorbeeld is. Daarentegen stuiten wij bij een meer bejaard auteur maar al te licht op theorie, op opzettelijke omvorming van het natuurlijk talent, op stokpaarden. De jongere schrijver heeft in den regel de grootere natuurlijkheid en de mindere gecompliceerdheid voor zich, waarmee licht een grootere doorzichtigheid gepaard gaat. Nemen wij nu in de werken van een jeugdig schrijver sterk op den voorgrond tredende trekken waar, die ook in zijne latere geschriften zelfs tegen zijn wil telkens terugkeeren, dan hebben wij eenig recht om te vermoeden, dat deze trekken tot zijn natuurlijken aanleg behooren.

Björnson heeft als schrijver het eerst naam gemaakt, en een blijvenden roem verworven door zijne dorpsvertellingen. Bijna onmiddellijk had hij een hoogtepunt bereikt. De eerste der omvangrijke vertellingen, ‘Synnöve Solbakken’, die in 1857 verscheen, was eene der beste, naar het oordeel van velen nog steeds zijn meesterstuk. Welk talent was het, dat den vijfentwintigjarigen dichter in staat stelde, het geheele lezend publiek van zijn vaderland en weldra ook daarbuiten te boeien? Het is niet zeer moeilijk, hier tweeërlei gaven te onderscheiden. Vooreerst eene naïef-plastische, een vermogen om kleine uiterlijkheden op te merken en die te combineeren tot beelden van levende wezens, soms ook tot

caricaturen, ofschoon deze laatste neiging eerst later op den voorgrond treedt. Björnson kent zijn volk in zijn doen en laten; in spreken en zwijgen, in beweging en rust toont zich aan zijn dichteroog de zielstoestand, die daartoe aanleiding geeft, en met een onvergelijkelijk vertellerstalent, dat ons in hem den erfgenaam van den sagaschrijver doet herkennen, deelt hij ons die bijzonderheden mede en doet zoodoende voor onzen geest een beeld verrijzen van het zieleleven van den Noorweegschen boer. Naast deze plastische gave treffen wij reeds in Björnson's vroegste werken een trek aan, dien hij niet van de middeleeuwsche sagaschrijvers geërfd heeft, maar die herinnert aan zijne onmiddellijke afkomst, een lyrisch-rhetorische trek, waaraan wij den predikantenzoon kennen. Op twee wijzen openbaart zich deze trek, maar psychologisch is hij één. Hij openbaart zich als een drang tot moraliseeren, hetzij direct, - wat in de vertellingen betrekkelijk zelden geschiedt, - hetzij door de reflexie der optredende personen, en als neiging om de vertelling af te breken door lyrische gedichten, die een held of heldin in den mond gelegd worden.[1)] Tegenover de plastische gave beteekent deze trek een behoefte, om niet dingen of menschen te laten zien, maar om over dingen of menschen te spreken, een neiging die, in toom gehouden, gloed aan een verhaal kan geven, maar aan zich zelf overgelaten kan ontaarden in preek.

Wie Björnson ernstig bestudeert, kan er niet lang over in het onzekere verkeeren, dat deze beide trekken tot zijn diepste natuur behooren. De plastische gave leert men niet aan, en waar deze zich in hooge mate bij een jong schrijver openbaart, kan men zeker zijn, dat men met eene gave des hemels, niet met navolging te doen heeft, al kan er ook in de manier van voorstelling veel onoorspronkelijks zijn, dat later verdwijnt. Maar mocht men niettemin twijfelen, dan behoeft men slechts in een van Björnson's latere werken een stuk op te zoeken, waarin dat talent de gelegenheid gehad

1) Met het oog op de in de vertellingen opgenomen lyrische strofen geldt niet, dat Björnson geen voorbeeld aan de middeleeuwsche sagaschrijvers gehad heeft; aan zulke verzen zijn de oude verhalen rijk. Maar tot moraliseeren toonen de schrijvers uit den klassieken tijd niet de minste neiging. Erkend moet worden, dat de poëzie in Björnson's vertellingen stijlvoller is en van meer beteekenis dan in de meeste saga's.

heeft, zich in zijn volle kracht te toonen, met name een stuk, dat niet hoofdzakelijk door politieken hartstocht geinspireerd is, maar waarin het den schrijver gelukken mocht, een stuk leven, dat ver genoeg van hem afstond, te objectiveeren. Ik noem als voorbeeld de eerste hoofdstukken van den overigens sterk tendentieus gekleurden roman 'Det flager', de inleiding, die onder den titel 'Uit een oud Document' de cronique scandaleuse der familie Kurt vertelt, misschien de mooiste bladzijden, die Björnson ooit geschreven heeft. Zeker, het verhaal is in zeker opzicht eenzijdig, en men herkent reeds op de eerste bladzijde den partijschrijver, wanneer van 'het landgoed' verteld wordt, dat het vermoedelijk evenals de meeste groote bezittingen in alle landen en in alle tijden bijeengekomen was door roof en bedrog. Maar welk een bevrijding van eigen meeningen en wenschen weet dan de schrijver eensklaps te bereiken, door zich te stellen op het standpunt van den sacristijn, die zelf onder den druk der Kurten gezucht heeft, maar ook hun periodieke mildheid mocht genieten, die op zijne half rationalistische, half bigotte wijze verhaalt, wat hij ten deele heeft bijgewoond, ten deele heeft hooren vertellen, die aan allerlei kleinigheden een gewicht hecht, als slechts een bij de gebeurtenissen geïnteresseerd tijdgenoot in staat is daaraan te hechten, die nù zich voorneemt een schandelijk feit te verzwijgen, en het oordeel over te laten aan onzen lieven Heer, straks eensklaps, door hartstocht bevangen, toch begint te vertellen, wat hij zooeven plechtig verklaarde voor zich te zullen houden, om niettemin ten slotte, wanneer hij zich verdiept in de gewichtige vraag, of de ziel van Heer Max gered, dan of zij in handen van den duivel gevallen is, na een nauwkeurig overwegen van het pro en contra tot de slotsom te komen, dat de grootere waarschijnlijkheid voor de hypothese der redding is. De groote macht, die Björnson hier over den lezer oefent, is uitsluitend gelegen in de losmaking van zijn eigen persoon, een losmaking zoo volkomen, dat men soms twijfelt, of men wel met een boek uit de negentiende eeuw te doen heeft, dan of inderdaad de schrijver zich de aardigheid veroorloofd heeft, eenige bladen uit een meer dan anderhalve eeuw oud geschrift voor zijn lezers af te drukken en aan het hoofd van zijn roman te plaatsen. Er ligt een achttiende-

eeuwsche tint over, die zich openbaart tot in de kleingeestigheden van de spelling. Zoo iets gelukt alleen een auteur met een vormtalent van den eersten rang.

En de lyrisch-rhetorische trek? Ik merkte hierboven op, dat men daaraan den predikantenzoon herkent, en in zooverre zou men a priori kunnen vermoeden, dat deze trek minder tot des dichters diepsten aanleg behoort, meer product zijner eerste opvoeding is. Hier zou men op dien grond aan navolging kunnen denken van wat den jongeling het eerst als schoon had getroffen of hem als schoon was bijgebracht. Doch indien dit zoo was, zouden wij verwachten, dat bij het toenemen van des dichters zelfstandigheid dat wat aan den predikant herinnert steeds meer op den achtergrond zou treden. Is dat inderdaad het geval? Men moet al een zeer eenzijdige opvatting hebben van het predikantachtige in de letterkunde, om deze vraag met een volmondig ‘ja’ te beantwoorden. Björnson's partijgenooten zijn van meening, dat de predikant spreekt uit al de werken zijner eerste periode, en dat hij daarna spoorloos verdwenen is. Ik zou niet gaarne hetzelfde beweren. O ja, wanneer men ieder woord, waaruit sympathie spreekt, hetzij voor kerkelijk leven, hetzij voor een Christelijk dogma of ook maar voor religieus gevoel, aanziet voor een overblijfsel van den ouden Adam, daarentegen iederen uitval tegen de bestaande maatschappij voor een teeken, dat de predikant in den kunstenaar is ondergegaan, dàn voorzeker beteekent Björnson's overgang tot de moderne stoffen ook eene verandering in den aard zijner kunst. Maar ieder onbevooroordeelde zal het wel met mij eens zijn, dat het uit een oogpunt van kunst vrij onverschillig is, waarover men preekt, en dat de opvoeding der jeugd, de vrije vrouw, het algemeen kiesrecht op zijn minst even goede teksten zijn als de zondeval of de ezel van Bileam. Het is dan niet de vraag of men het met de vrije vrouw houdt of met den ezel van Bileam, maar of men vertelt dan of men verkondigt.

In dit licht bezien, kan men niet zeggen, dat het lyrischrhetorische in Björnson's productie een voorbijgaand verschijnsel geweest is. Integendeel het neemt toe, naarmate de dichter ouder wordt; het verkrijgt langzamerhand het overwicht over het plastische en het treedt in zijn journalistieke en agitatorische werkzaamheid zelfs zoozeer op den voorgrond, dat

het somtijds kan schijnen Björnson's eenige talent te zijn. Trouwens de tegenstelling tusschen predikant en kunstenaar is niet zoo absoluut, als velen, overigens niet geheel zonder grond, meenen. Natuurlijk, iemand kan tegelijkertijd predikant en kunstenaar wezen, gelijk het mogelijk is, de betrekkingen van acrobaat en schoolmeester, van sigarenfabrikant en photograaf te vereenigen. Maar dat wilde ik nu *niet* zeggen. Mijne bedoeling is deze, dat aan de uitoefening van het predikambt de kunst niet geheel vreemd is. Wie iets verkondigt, wenscht, dat meeningen, die hem dierbaar zijn, bij anderen ingang zullen vinden, en hij weet, dat zijn succes voor een niet gering deel afhangt van den vorm, waarin hij zegt, wat hij te zeggen heeft. Al is schoonheid niet altijd het eerste middel om tot de menigte te spreken, - want de smaak der menigte is maar zelden identiek met den goeden smaak, - het is toch een middel, en het zoeken naar den vorm ontwikkelt zekere gaven, die tot het gebied der kunst behooren. Door hierboven van een lyrisch-rhetorisch talent te spreken, duidde ik reeds aan, hoe kort deze gave staat bij het talent van den lyrischen dichter; immers ook deze zoekt den meest treffenden vorm om eene gedachte uit te drukken, die hem persoonlijk sympathiek is.

Maar waar deze gave in een zelfde kunstwerk tegelijk met het talent van den verteller tot haar recht moet komen, daar ontstaat een gevaar. Immers de beide gaven zijn ongelijksoortig, en wie waarborgt er voor, dat niet de predikant één kant uit zal willen, de verteller een anderen, zoodat beiden blijven stilstaan, indien de krachten gelijk zijn, of, indien ongelijk, de sterkste den zwakkere over heg en steg meesleurt, zonder te letten op de behoeften van zijn anders georganiseerden kameraad? Opdat er uit de vereeniging van lyrische en vertellende kunst een schoon geheel ontsta, is het noodig, dat er harmonie zij tusschen de gaven van den kunstenaar. Deze harmonie toont zich zoowel door juiste maat als door eenheid van doel.

IV.

Vragen wij ons nu af, hoe het komt, dat Björnson's boerennovellen nog na meer dan veertig jaar zulk een machtigen

indruk maken, dan luidt het antwoord: doordat hier inderdaad die hooge harmonie tusschen de gaven van den dichter aanwezig is. De verteller is aan het woord. Hij kent het boerenleven; hij is er in opgegroeid, en omvat het met zijne volle sympathie. Brandes wijst op het verschil tusschen een schrijver als Björnson en een als Auerbach. Terwijl de laatste een Duitsch geleerde was, wiens philosophie hem dreef tot de studie van het boerenleven, schreef Björnson zijne novellen van eene levensbeschouwing uit, die niet veel van die der boeren verschilde. Wanneer men Björnson met Auerbach vergelijkt, dan moet men ongetwijfeld de vertellingen in dit licht zien. Maar plaatst men Björnson's novellen naast zijn latere werken, dan is de indruk een gansch andere. Dan bemerkt men juist bij de novellen den afstand, die er is tusschen den schrijver en zijne helden, een afstand, die in zijne politieke stukken maar al te dikwerf ontbreekt. Het is de afstand, die door eene afwezigheid van eenige jaren, door de meerdere ontwikkeling, welke de studie geeft, verkregen wordt. ‘Niet veel’, zal men zeggen, maar toch was het voldoende om Björnson als een vreemde te plaatsen tegenover de wereld, die hij beschreef, om ze voor hem te objectiveeren. Door die meerdere ontwikkeling en die weinige jaren werd in de boerennovellen hetzelfde doel bereikt, als door het kiezen van het standpunt van den sacristijn in de inleiding tot ‘Det flager’, waarover ik hierboven sprak.

Tot het leven der boeren behoort ook de kerk, en het is om deze reden, dat de kerk in Björnson's novellen eene rol van eenige beteekenis speelt. In ‘Synnöve Solbakken’ spreekt de dichter het zelf uit: ‘Men kan daarom geen Noorweegsche boeren teekenen, verdorven of niet verdorven, zonder op eene of andere plaats met de kerk in aanraking te komen. Dat zal eentonigheid schijnen, maar dat is misschien niet de ergste. Dit zij eens voor al gezegd, en niet juist met het oog op het kerkbezoek, dat nu volgt.’

Het is deze opmerking, die Brandes in zijn reeds vroeger aangehaald opstel aanleiding geeft tot de volgende tirade: ‘Het tweede kapittel van Synnöve Solbakken, dat, ingeleid met een hymne aan de kerk, den kerkelijken toon aansloeg, beloofde reeds uitdrukkelijk, dat deze toon zou worden volgehouden in alle volgende schilderingen van Noorweegsch volksleven.’

Het verwijt is onbillijk, omdat de kerk niet om haars zelfs wille, maar om haar beteekenis voor de behandelde stof in deze vertellingen eene rol speelt. Maar wel leert de uit ‘Synnöve Solbakken’ geciteerde plaats en een aantal andere, dat Björnson toen hij deze novellen schreef, nog sympathie gevoelde voor kerkelijk leven, al was het misschien ook alleen onder boeren. En ziedaar een voorbeeld van hetgeen ik noemde harmonie tusschen de gaven van den dichter. De verteller schildert boerenleven, de prediker gevoelt zich aangetrokken tot de vormen, waarin zich het zieleleven der boeren uit. Ongetwijfeld zou Björnson minder geschikt geweest zijn tot het schrijven dezer novellen, indien hij reeds toen een fanatiek vijand van alle kerkelijk leven geweest was. Telkens zou dan de moralist in tegenspraak zijn gekomen met den verteller, en wij hadden wel kennis gemaakt met caricaturen, niet met levende wezens. Laat ik mijn bedoeling duidelijk maken door een voorbeeld uit de reeds een paar malen aangehaalde vertelling. Lees het verhaal van Torbjörn's verzoening met zijn vijand op het plein bij de kerk, en zeg mij of deze scène zoo roerend zou geworden zijn, indien de dichter geene andere bodoeling had gehad, dan ons op iedere bladzijde in te scherpen, dat de moreele kracht, die van de kerk uitgaat, gelijk nihil is. - Maar hoe komt het dan, dat ze bij ons, onkerkelijken, geen weerzin wekt, maar in staat is ons te roeren? Omdat zij, zooals zij verteld wordt, *niet* eene kerkelijke tendenz heeft, maar eene eeuwige beteekenis. Want de bekeering van een mensch in dieperen zin is een feit, dat, onafhankelijk van iedere kerkelijke gemeenschap, altijd onze belangstelling gaande maakt, omdat zij de gewichtigste gebeurtenis is, die in een menschelijk gemoed kan plaats hebben, en slechts de meest bekrompen geborneerdheid kan er zich aan ergeren, dat in eene vertelling de kerk met zulk eene bekeering iets te maken heeft. Wat ons roert is de crisis in het gemoedsleven van Torbjörn, niet de kerkmuur in de nabijheid. Maar de kerkmuur is voor het verhaal van die crisis ongetwijfeld een beter decoratief dan de vloer van een volksgebouw met redenaarsstoel en roode vlaggen zou geweest zijn.

V.

Die innige harmonie tusschen de verschillende gaven van den dichter ontbreekt, zoover ik zien kan, in zijne latere werken, tot schade voor zijn kunst. Steeds grooter wordt het deel, dat de predikant heeft aan hetgeen Björnson schrijft, en ten slotte breekt deze den vorm, dien de verteller bezig is aan zijn werk te geven. Het zou onbillijk zijn, deze fout uitsluitend toe te schrijven aan den omkeer, die in 's dichters staatkundige en godsdienstige en staatkundige zienswijze heeft plaats gehad; reeds in de latere werken uit Björnson's eerste periode treedt de neiging tot rhetorica sterk aan den dag. Men leze b.v. de lange, overigens schitterende alleenspraken van koning Sverre in het tooneelstuk ‘Mellem Slagene’ (‘Tusschen de Veldslagen’), en de eindelooze moraliseerende toespraken van Sigurd Slembe in het drama van dien naam. Toch hebben de alleenspraken in deze en dergelijke stukken de bedoeling, den lezer een indruk te geven van het groote karakter van den held, en indien hier de uitkomst niet aan het doel beantwoordt, dan is de oorzaak daarvan gelegen in het verschil tusschen rhetorische en dramatische kunst, dat ons nog zal bezighouden. Het stellen van zijn pen in den dienst eener partij gaf echter voor Björnson's verdere ontwikkeling den doorslag, doordat, wat vroeger een fout was, thans een deugd kon worden, of althans onverschillig werd, daar thans de eerste vraag niet langer was: hoe maak ik wat moois? maar: hoe win ik aanhang? In ‘Mellem Slagene’ en in ‘Sigurd Slembe’ stuiten wij op de grens van Björnson's talent, een grens, die wij aanstonds nader zullen trachten te bepalen; in boeken als ‘Det flager’ stuiten wij op de grens van Björnson's wil. Wanneer zonder uitzondering alle vertegenwoordigers der bestaande orde van zaken worden voorgesteld als zedelooze menschen, wanneer de eenige wapenen, die zij weten te hanteeren, laster en anonieme dreigementen zijn, wanneer zij tegenover de looden argumenten der tegenpartij nooit iets anders weten in te brengen dan onbeduidende praatjes, wanneer vergaderingen en toespraken een onevenredig groote plaats in de roman beslaan, wanneer voor een of twee onbeduidende replieken, die de schrijver evengoed aan iemand anders in den mond had kunnen leggen, plotseling

een nieuw persoon met name wordt ingevoerd, met de nietszeggende opmerking, dat hij ‘van eene vette welsprekendheid’ was, dan weet Björnson zeer goed, dat zijn kunstwerk daardoor niet wint. Maar wat nood! Het verhaal van de vergadering en de domme argumenten der tegenpartij amuseert de vrienden, de naam van den persoon met de ‘vette welsprekendheid’ herinnert vermoedelijk aan een bekend tegenstander, en het succes van het boek is verzekerd. Op deze wijze gaat ten slotte de verteller geheel op in den predikant. Toch blijft een boek als ‘Det flager’ het werk van een groot dichter; de opzet is grootsch, de behandeling is origineel, enkele deelen zijn éénig van aanschouwelijkheid, - maar de proportiën zijn zonder harmonie, en midden in de schoonste deelen der vertelling is eensklaps de verhandelaar aan het woord. Het is geen verschijnsel zonder weerga, dat wij aanschouwen. Ook ons vaderland heeft een dichter voortgebracht met een dergelijken aanleg, misschien genialer in zijne vertellingen, zonder twijfel vervelender in zijne afdwalingen, en dan te onverdragelijker, naarmate uit zijne oratorie, althans op den duur, minder belangstelling in de publieke zaak, meer eigenliefde sprak. Van temperament en gestel hoogst verschillend, immers indien er verschil bestaat tusschen een neurasthenicus en een sterk en onvermoeid partijleider, die geen zenuwen kent, toont toch Multatuli in kunstenaarsgaven punten van aanraking met Björnson. Als deze bezat hij een plastisch talent, dat op den duur in lyrische rhetorica grootendeels is ondergegaan. Alleen wat bij Multatuli een ziekteverschijnsel was, geschiedt bij Björnson bewust, onder den invloed van agitatorische werkzaamheid voor een maatschappelijk doel. Daarom behoudt deze er zijne gezondheid bij, terwijl Multatuli door zijn talent verteerd werd.

Het is interessant, beide dichters aan het werk te zien aan dezelfde stof. Björnson's tooneelstuk ‘Kongen’ (‘De Koning’) bespreek ik in een ander verband; maar ik wil er hier toch op wijzen, dat het ook chronologisch niet ver afstaat van Multatuli's vijf jaar ouder drama ‘De Vorstenschool’ (1870). Kritiek op het constitutioneele koningschap lag in de lucht en in die kritiek ontmoeten de Nederlandsche en de Noor-, weegsche dichter elkander. Gemeen hebben zij ook de groote subjectiviteit der behandeling. Overigens is er veel verschil.

Beiden klagen over den hofstoet, die den koning van zijn volk verwijdert houdt. Hier is Multatuli veel genialer dan Björnson. Maar hij is veel minder gevaarlijk voor de instelling dan deze. Terwijl Björnson de persoon des konings spaart, ja hem zelfs voorstelt als een vorst, die de fouten zijner voorgangers zoo goed mogelijk tracht te herstellen, snijdt hij met het ontleedmes der kritiek onbarmhartig het stelsel in stukken. Multatuli is in den grond een monarchaal gezind man, en hij zoekt dan ook de oorzaak van alle onheil minder in het systeem, dat hij misschien slechts wat absoluter wenscht, dan in de persoon des konings. Daarmee hangt samen een karakteristiek verschil in de ontknooping. In ‘De Vorstenschool’ is de koning de schuldige, en de verbetering moet komen van een élan in het gemoed van den heerscher. Hij zal zich een plaats veroveren in het hart des volks en een plaats verdienen in dat zijner gade, en daarmee is alle leed geleden, en het land is weer gelukkig. Björnson is tegenover dergelijke voornemens sceptisch gestemd; ook indien het stelsel bruikbaar ware, zoo meent hij, dan wordt toch door een plotseling élan een gedegenereerd vorst geen goed vorst; alleen van de republiek is heil te verwachten. Zagen wij straks een punt van aanraking tusschen beide dichters in de richting, waarin zich hun talent ontwikkeld heeft, *hier* komt het verschil sterk uit. De een, zelf een man van impulsen, predikt het evangelie der impulsen; de ander, wiens karakter zich in den partijstrijd gevormd heeft, predikt het evangelie der partij.

VI.

Dat in Björnson de prediker op den duur de overhand over den verteller heeft behouden, is wel van één zijde bezien een gevolg van den politieken strijd, waarin hij leeft, maar het hangt toch ook met zijn aanleg samen, dien wij nu in zijne eigenaardige begrenzing willen trachten te leeren kennen. Het duidelijkst toonen zich die grenzen, waar de dichter zich waagt aan een kunstvorm, dien hij niet in alle opzichten in staat is te bemachtigen. En Björnson heeft zich daaraan vroeg gewaagd. Ik bedoel het drama.

Alle drama's van Björnson gaan aan hetzelfde euvel mank,

gebrek aan psychologische diepte. De personen, die er in optreden, zijn voor het grootste gedeelte geen menschen, maar abstracties, verpersoonlijkingen van een denkbeeld. In sommige stukken valt op een hoofdpersoon wat meer licht, maar deze is dikwijls omgeven door dommekrachten, waarvan wij de werking van te voren tot op een haar kunnen berekenen. Het best gelukt zijn zulke stukken, die klein van opzet zijn, en bij welke men om die reden aan de karakteristiek geringere eischen stelt. De dichter maakt dan door slagvaardigheid in den dialoog - hetzelfde talent, dat hem als redenaar in het debat zulke groote diensten bewijst - goed, wat hem aan diepte van opvatting ontbreekt. Diezelfde slagvaardigheid is ook de oorzaak, dat er in ieder tooneelstuk, ook in die, waarin zijne gebreken het sterkst uitkomen, schitterende scènes voorkomen. Maar het geheel kunnen zulke scènes in den regel niet redden.

Zulk een klein stuk van groote verdienste uit Björnson's eerste periode is het reeds genoemde ‘Mellem Slagene.’ Het is hier niet de hoofdpersoon, die ons het meest interesseert, maar Halvard en Inga, de echtelieden, die naijverig op elkanders genegenheid, op het punt zijn zich en elkander voor goed ongelukkig te maken, tot de komst van koning Sverre een einde maakt aan de spanning. Hier is werkelijk schoone en krachtige karakteristiek aanwezig, maar, let wel, eenvoudige karakteristiek. Halvard en Inga, zij behooren tot de soort van Synnöve en Torbjörn. Zij leven eenige eeuwen vroeger; dat is het geheele verschil. Bij de eenvoudigen nu is een afstand van eenige eeuwen van veel geringer beteekenis dan bij den meer ontwikkelden mensch, die ook het meer verborgen leven van zijn tijd meeleeft. Doch koning Sverre, de eigenlijke held van het drama, wat vernemen wij van hem? Ja, wij zien alleen, dat hij slim is, wanneer hij een vijand door een list er toe brengt, om naar zijn eigen legerkamp te gaan, ten einde helpers voor den koning te halen, die dreigt in vijandelijke handen te vallen; en voorts zien wij, dat hij lange toespraken kan houden. Die toespraken overtuigen ook ten slotte de aanwezigen van zijn voortreffelijkheid. Niemand verbaast zich over de onwaarschijnlijkheid, dat een geweldig koning een paar uur, voordat hij van plan is een slag te leveren, boven op een berg tranen plengt en over de goede bedoelingen, die

hem bij het moorden bezielen, begint te praten. Die Sverre gelijkt geen dertiendeeeuwsch kampvechter, maar een negentiendeeewsch operaheld. En toch treft het stuk - en treffen zelfs niet het minst de toespraken van Sverre. Zoo goed is het den dichter gelukt, aan zijn lyrisch enthousiasme voor den koning uitdrukking te geven, dat het zelfs uit den mond van dien vorst zelf als muziek in onze ooren klinkt. Maar het is dan ook muzikaal, geen dramatisch genot, dat hij ons verschaft.

Hetzelfde gebrek aan diepte, gepaard met een gemis aan historische kleur treft ons in andere stukken uit Björnson's eerste periode, van welke ik nog ‘Sigurd Slembe’ noem. Sigurd Slembe is een koningszoon, die door zijn geboorte recht op den troon heeft, maar dat recht niet laat gelden, om het land niet in burgerkrijg te dompelen. Als hij echter ten slotte meent te moeten optreden, wordt hem zijn recht onthouden. Sigurd verandert dan van een zachtmoedig Christen in een bloeddorstig roover, die zoo veel moordt en plundert, dat ten slotte verschillende partijen zich tegen hem vereenigen, en dat zijn dood een verlichting voor het land is.

Het stuk is eene voortreffelijke illustratie van de bekende waarheid, dat onrecht een braaf mensch bederven kan. Maar de omkeer geschiedt bij Sigurd Slembe zoo plotseling, en wij nemen gedurende de lange jaren van zijn rondzwerven zoo weinig ontwikkeling in zijn karakter waar, dat wij ons bezwaarlijk sterk voor hem kunnen interesseeren. In veel hooger mate dan in ‘Mellem Slagene’ vervangt hier lyriek de dramatische spanning zoowel als de karakterteekening. Sigurd Slembe is een praatvaar van de eerste soort, en hetzelfde geldt van de overige personen, die eenig deel aan de handeling hebben. Maar zij praten negentiendeeeuwsche wijsheid. Zoo eindigt een der groote heeren, die tegen Sigurd hebben samengespannen eene lange moraliseerende tirade met de opmerking: ‘Vrienden, ik geloof aan een leven na dit.’ Een paar heerschzuchtige vrouwen spreken met elkander over hunnen plannen om hunne kinderen in de wereld vooruit te helpen. De eene zegt: ‘En toch heeft ieder ven hen een eeuwig leven.’ De andere antwoordt: ‘De eeuwigheid van het individu (*sic*!), waarover nu zoo veel gepreekt wordt, daar ben ik niet heel zeker van; maar er is

eene eeuwigheid, waarvan ik zeker ben, en dat is die van het geslacht.' Een hertog op de Orkaden in het jaar onzes Heeren 1127 zegt tot zijn moeder: 'Uwe gaven zijn als die van Jacob aan Faraö. Gij wilt gaarne Gosen binnengaan.' En als de moeder nader uitleg van zijn bedoeling vraagt, heet het: 'Ik zal een ander beeld gebruiken.'

Het zou gemakkelijk maar doelloos zijn, de kritiek van 'Sigurd Slembe' voort te zetten. Mijne bedoeling was, te wijzen op een gebrek aan dramatisch vormtalent, dat zich reeds in Björnson's vroegste tooneelstukken openbaart, en dat hij ook later niet overwonnen heeft. Wij mogen de fouten van 'Sigurd Slembe' daarom evenmin wijten aan het kinderlijk geloof, dat den dichter van dat stuk bezielde, als het uitsluitend aan de tendenz toe te schrijven is, wanneer een stuk als 'Kongen' maar half bevredigt. Het hoofdgebrek is ook hier hetzelfde als vroeger: onvoldoende psychologische motiveering. Voor de historische kleur, die in 'Sigurd Slembe' zoo slecht uitviel, treedt hier een moderne tint in de plaats, die meesterlijk is. Maar de personen zijn wandelende abstracties. *Nieuw* is het feit, dat de abstractie door den dichter niet slechts niet als een gebrek gevoeld wordt, maar bijna gewild schijnt te zijn. En dat is de schuld van de tendenz. Het is er mee als met de rhetorica in de romans. Zóó bang is Björnson, dat wij zijne bedoeling niet zullen verstaan, - een vrees, die bij het publiek dat de schrijver zich kiest, dikwijls maar al te gegrond is, - dat hij den fanatieken republikein, die de als mooi bedoelde rol speelt, Flink noemt, zooals in boeken uit de oude doos de brave jonkman Edeling heet, of de verdorven oude dame Cornelia Slimpslamp. Dit is geen toeval, want Flink is Björnson's bijzondere lieveling, eene zijde van hem zelf, en hij keert ook in andere stukken terug, het duidelijkst in 's dichters laatste drama 'Paul Lange en Tora Parsberg', waar zijn rol verdeeld is tusschen 'Oude Storm' en 'Arne Kraft', twee namen, die symbolisch dezelfde beteekenis hebben als Flink.

Al kunnen wij Björnson's bewondering voor Flink niet volkomen deelen, wij moeten erkennen, dat de figuur uitstekend gelukt is. Hij spreekt dan ook uit naam van den dichter. Maar zie nu eens de personen uit de omgeving des konings. Dezen dragen zelfs geen symbolische namen; zij

heeten eenvoudig weg: de generaal, de grossier, de dominee. En wat zij zeggen, nu ja, het zijn de vaste volzinnen, die men een generaal, een grossier, een dominee in den mond legt, als men hem bespotten wil. Zij buigen als messen voor Zijne Majesteit, zij toonen belangstelling in zijne gezondheid, zij laten zich door hem uitschelden, zij beschouwen hem als den sleutel van hun brandkast. Daarmee zijn die heeren gekarakteriseerd. Aan den koning zelf heeft Björnson wat meer moeite besteed, maar het is hem toch niet gelukt, onze belangstelling waarachtig gaande te maken. Hij is vroeg gevleid en vroeg vermoeid van een leven in uitspatting; hij wordt tot bezinning gebracht door een meisje, dat de heldendaad verricht, tot hem te zeggen: ‘ik veracht u’, en nu wil hij een waar volkskoning worden, een koning zonder hofstoet en met een burgerlijk tehuis, een poging, die natuurlijk deerlijk mislukt. Maar waarom zij mislukt, wordt niet recht duidelijk. De verkiezingen gaan naar wensch; daar verschijnt aan het burgermeisje, dat de gade des konings wil worden, het dreigend visioen van haar stervenden vader, den om zijn meeningen vervolgden republikein; zij valt in onmacht en sterft kort daarop; eensklaps loopen de verkiezingen - niemand weet door welke mystieke oorzaak - tegen; de democratische minister Gran, die het met den volkskoning geprobeerd heeft, wordt door den fanaticus Flink omgebracht, de dominee noemt dit het oordeel Gods, waarover hij ter verantwoording geroepen wordt door den koning, die daarop, na de heeren uit zijne omgeving duchtig de les gelezen te hebben, een eind aan zijn leven maakt.

VII.

Men zou naar aanleiding van het bovenstaande de opmerking kunnen maken, dat ‘Kongen’ niet een drama in den gewonen zin is, maar een aanval op het koningschap in den vorm van een drama. Björnson zegt zelf in de voorrede voor de derde uitgave: ‘Toen ik dit stuk schreef, was mijn hoofdoel: de grenzen der vrije woordenwisseling uit te zetten’. Maar men bewijst, door hieraan bijzondere beteekenis te hechten, slechts, wat ik reeds in een ander verband heb opgemerkt, dat het najagen van een tendenz de kunst van dezen

schrijver niet gebaat heeft, maar de natuurlijke gebreken van zijn talent heeft vergroot, door zijne aandacht van de eischen der kunst af te leiden naar die van een oogenblikkelijk succes. Wanneer Björnson in de pasgenoemde voorrede zich er op beroemt, dat hij bij het eerste verschijnen van het boek in een blad van invloed met het tuchthuis bedreigd werd, dan kan men zeker zijn, dat zulk een dreigement van de zijde zijner heftigste tegenstanders niet minder koorn op zijn molen was dan de bijval der partijgenooten. Maar er volgt niet uit, dat het stuk zonder die tendenz een onberispelijk drama zou zijn geworden. Het gebrek aan karakteristiek in de drama's van Björnson is te in het oog loopend en te algemeen, om eene andere verklaring te wettigen dan eene, die met de grens van zijn talent rekening houdt. En toch moet dit aanvankelijk verwonderen, wanneer men denkt aan de boerennovellen, en onwillekeurig vraagt men: Hoe komt het, dat de karakteristiek in de novellen zoo hoog staat, terwijl zij in de drama's beneden het middelmatige blijft?

Het antwoord luidt: Björnson verstaat geen gecompliceerde karakters. Ziedaar de geheele zaak. Zelf een zoon des volks, zelf in vaste dogmata opgevoed, is hij wel in staat, nog op rijpen leeftijd zijne overtuiging te wijzigen, maar hij omvat dan ook, naar de wijze der renegaten, de nieuwe overtuiging met denzelfden ijver, waarmee hij vroeger het oude geloof omklemde. Alle twijfel is in zijn oogen uit den booze, en hij kan zich een voortgezetten twijfel moeilijk anders voorstellen dan als valschheid. Voor zulk een talent moet een karakter, dat in een langdurigen tweestrijd verkeert, niet gemakkelijk te vatten zijn, noch te schilderen. Maar juist zoodanige karakters zijn het, die onze dramatische belangstelling gaande te maken. Iemand als Ibsen's Skule jarl, om te blijven bij een stof, zooals Björnson ze herhaaldelijk gekozen heeft, die twijfelt aan zijn recht om te heerschen, maar evenzeer aan het recht van zijn tegenstander, die door twijfel al zijn kracht tot handelen verliest en zijn leven verspilt in een vruchteloozen strijd met zich zelf, waarin telkens de handeling van heden het resultaat der handeling van gisteren vernietigt, zoo iemands daden volgen wij met spanning. Bij Björnson treedt daarvoor in de plaats òf een plotseling omslaan, zooals in ‘Sigurd Slembe’

of dubbeltongigheid. Zelfs waar de dichter eene andere bedoeling heeft en voor de weifelenden held onze sympathie tracht te wekken, gevoelen wij, dat toch zijne eigene sympathieën aan de andere zijde zijn. Een heel interessant voorbeeld is het reeds genoemde drama ‘Paul Lange en Tora Parsberg’, dat stuk, waarin men eene verdediging heeft gezien van een vriend van Björnson, die om politieke redenen van hem vervreemdde en eenige jaren geleden zijn ministeriëele loopbaan met een zelfmoord sloot. Ons is het in dit verband onverschillig, of inderdaad de samenhang met een reëele gebeurtenis zoo nauw is; waar het op aankomt, is dit, dat Paul Lange een staatsman is, die evenals Gran in ‘Kongen’ een poging om met den steun van beide partijen te regeeren, met het leven boet. De dichter is geïnspireerd door eene zachtere stemming, door afkeer van den partijhaat, een afkeer, die in zijn gemoed zoo wonderlijk contrasteert met de neiging tot partijvorming, en hij tracht Paul Lange voor te stellen als den eenigen vertegenwoordiger van waren burgerzin tusschen al die kleingeestige ijveraars, die uitsluitend oog hebben voor het directe belang hunner partij, welk belang zij het landsbelang noemen. Maar het gelukt hem al weer niet, ons te overtuigen. Hetgeen Paul Lange door zijne vrienden wordt kwalijk genomen, is het feit, dat hij een premier steunt, die eenmaal in vroeger tijd zijne partij, zooals het heet, verraden heeft. Maar Paul Lange is van meening, dat die premier op dit oogenblik de eenige man is, die het geheele volk om ééne leus kan vereenigen en met eenig succes regeeren. Daarom pleegt Paul Lange, wat zijne partijgenooten insgelijks verraad noemen. Maar hij is niet in staat, de schandelijke verwijten te dragen, die hem nu naar het hoofd geworpen worden, en als ook zijn vriend Arne Kraft openlijk zijn gedrag afkeurt, maakt Paul Lange een einde aan zijn leven. Niettegenstaande de herhaalde verzekeringen van zijne vriendin Tora Parsberg weigeren wij echter aan de superioriteit van zijn geest te gelooven. Zijn zelfmoord maakt eer den indruk van zwakheid dan van meerderheid van karakter, en wij begrijpen niet, hoe een staatsman, die zich door dagbladartikelen laat afmaken, ooit een geheel volk heeft kunnen regeeren. Er komt bij, dat wij er getuige van zijn, hoe Paul Lange weinige dagen voor de catastrophe aan Arne

Kraft belooft, den gehaten premier niet te steunen, en wij zien ook, hoe hij in de onmiddellijk daarop volgende scène zich door Tora Parsberg laat overhalen, om die belofte te breken, en dat hiertoe het argument voldoende is, dat de prijs voor den steun aan den premier de post van gezant te Londen is, waarheen Tora zoo verlangt hem te vergezellen. Wat moeten wij onder zulke omstandigheden denken van zijn bewering, dat de premier, dien hij steunt, op dit oogenblik de man van de situatie is? Zóózeer zit Björnson de voorstelling in het bloed, dat iedere twijfeling, iedere transactie verraad en oneerlijkheid is, dat hij voor de weifeling van een held, wiens vijanden hij laakt om hun vuigen laster, ook zelf geen ander motief weet aan te voeren dan eigenbelang. Hij wil een twijfelaar teekenen, en hij teekent - een oneerlijk man. Zijn rhetorica is bij Paul Lange, maar zijn diepere neiging is bij Arne Kraft.

Het gebrek aan inzicht in het wezen van den twijfel maakt ook, dat Björnson bij al wat hij schrijft, partij kiest, ook indien het in geen direct verband staat met de politiek van den dag. Een strijd in het gemoed is altijd een strijd tusschen het goede en het booze, en natuurlijk kiest de dichter de partij van het goede. Voor hem bestaat geen onverbiddelijk noodlot, dat tot misdaad leidt en in den dood voert; voor een Oedipus is in zijne poëzie geen plaats. Als Sigurd Slembe jaren lang op zijn recht op den troon geen aanspraken maakt, doet hij het goede; als hij daarna zich tot Harald Gille wendt om door den koning als broeder erkend te worden, doet hij, wat op dat oogenblik goed is; als eindelijk door het geleden onrecht de booze geest in hem wakker geworden is, handelt hij slecht; en al moge een deel der schuld op anderen vallen, voor zijn handelwijze is geen verschooning. Nergens ontmoeten wij het denkbeeld, dat Sigurd Slembe tusschen twee plichten geplaatst is, dat hij voor eene opgave staat, tot wier vervulling misschien nog meer *wijsheid* dan *deugd* gevorderd wordt, dat hij in zekeren zin meer het offer zijner tweeduidige positie dan van nijd of eigenbaat wordt. Zoo is het ook elders. Arnljot Gelline wordt roover, omdat hem de vrouw onthouden wordt, die hij liefheeft. Hij is nu op den slechten weg, maar het heilige voorbeeld van den grooten Christen-koning spreekt tot zijn geweten en roept hem tot

een plicht terug. Bekrompenheid en geestelijke hoogmoed voeren Ole Tuft en zijne vrouw op een dwaalweg, wanneer zij hunne schoonzuster, die van haar eersten man gescheiden is, met voorname minachting behandelen, tot na haar vroegen dood het geweten ontwaakt en het zelfverwijt een zachter oordeel doet geboren worden.[1)] Er is waarheid in deze voorstelling, maar zij is eenzijdig, en liever hadden wij de levensbeschouwing van Ole en Josephine in een eenigszins edeler en natuurlijker licht geplaatst gezien. De latere omkeering in hun gemoed zou er niet minder schoon om zijn uitgekomen. Er is toch in een menschelijk hart nog plaats voor iets meer dan goed en kwaad, waarheid en onwaarheid, en daarbij een geweten, om het onderscheid aan te geven. Dat recept is wel wat eenvoudig, of het nu onder het étiquette van het ware kerkgeloof of van Darwin's ontwikkelingsleer wordt afgegeven.

De hierboven besproken trekken zijn het voornamelijk, die Björnson ongeschikt maken om dramatische poëzie van den eersten rang voort te brengen, en wel vooral wanneer van die poëzie de politiek van den dag de stof is. Is er dan niemand die deze geschiktheid bezit, die van den partijstrijd onzer dagen eene dramatische voorstelling kan geven van blijvende waarde? Ja, wie de noodige kennis der diepten van het menschelijk gemoed heeft, en tevens ver genoeg *buiten* of *boven* den strijd der partijen staat, om zelf onpartijdig te blijven. In Noorwegen leeft zoo iemand, maar hij heet niet Björnstjerne Björnson. Zijn groote landgenoot, naar wien een volgend geslacht de eeuw zal noemen, *die* is er voor geschikt. Maar hij betaalt de geschiktheid voor die hooge kunst - door eenzaamheid. Om hèm geen gejuich van een publiek van partijgenooten, wanneer hij optreedt om axioma's te verkondigen. Om hèm het gefluit der menigte: ‘Smijt de ruiten in bij den vijand des volks’.

De afwezigheid van meerdere met elkaar strijdige beginselen in een zelfde gemoed treft ons ook in de dorpsvertellingen. Maar hier doet zij aangenaam aan. Immers het

1) Dit voorbeeld uit een van Björnson's jongste werken: ‘Paa Guds Veie’ (‘Op Gods Wegen’) toont zeer duidelijk, hoe totaal onafhankelijk eene geheel op kerkelijke wijze moraliseerende tendenz van eene orthodox-christelijke zienswijze is.

interessante van een karakter is niet in de gecompliceerdheid gelegen; wat in de kunst boeit, is de waarheid der voorstelling. *Hier* is eenvoud waarheid; en waarheid is hier aanwezig, omdat deze menschen door den dichter volkomen begrepen zijn. De waarheid treft ook in karakters als Halvard en Inga en sommige andere bijpersonen in Björnson's drama's. Overal waar Björnson de gelegenheid heeft, het eenvoudige te schilderen, daar is hij op dreef, en daar komt in hem de kunstenaar van den eersten rang voor den dag.

Met Björnson's blik op menschelijke karakters moet wel eene eigenaardige opvatting der eischen van het drama samengaan. Deelde de dichter de meening, dat slechts een gecompliceerd karakter dramatisch interesseeren kan, hij zou het vermoedelijk sedert lang hebben opgegeven, drama's te schrijven. Maar voor hem heeft deze kunstvorm eene gansch andere beteekenis. Het drama is hem de veraanschouwelijking van een stuk volksleven. Een boek leest men, een schouwspel ziet men, het maakt meer indruk op de zintuigen en is daarom een uitstekend middel om door de zintuigen tot het gemoed, liefst van de groote menigte te spreken. Wat Björnson's drama's aan psychologie te kort komen, vult de dichter aan door ingevoegde liederen, door melodramatische entre-actes, die sterk afsteken bij den realistischen toon, die in sommige tooneelen wordt aangeslagen. Hem komt dit niet voor een lapmiddel te zijn, dat het drama tot opera-tekst verlaagt, maar een onmisbaar bestanddeel van het ware volksdrama, het eenige echte drama. Het tooneel moet eene school zijn, en wel eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs. Het mag niet ‘alleen bestaan voor vermaak, en dan nog wel alleen voor eene enkele klasse.’ Dat wordt het, ‘indien wij niet de vreemde Fransche richting als hoofdrichting verlaten en de populaire behoeften van ons eigen land als drager nemen.’ Hoe noodlottig het worden kan, den strijd der standen naar het gebied der kunst over te brengen, leert een phrase als deze, die Björnson in 1872 achter een drama schreef.[1)] Het ontwikkelde deel der

1) Achter ‘Sigurd Jorsalfar’. Aan een volksstuk wordt daar ook de eisch gesteld, dat de behandeling eenvoudig is, dat het gevoel voor de hoofdrol wordt gewekt, dat de muziek meewerkt, dat de ontwikkeling (der handeling)in duidelijke groepen verdeeld is, bijna als in het ‘stuk om te zingen’ (d.i. de opera).

natie wordt hier eene klasse genoemd, wier geestelijke behoeften geen of slechts een zeer gering recht op bevrediging hebben.

VIII.

Men ziet, hoe nauw Björnson's kunst samenhangt met zijne roeping als beschaver van zijn volk, en zulk een kracht kan het Noorweegsche volk op het oogenblik maar al te goed gebruiken. Het bewustzijn van die roeping heeft hem tot journalistieke werkzaamheid gevoerd, en het verlaat hem niet, wanneer de genius der poëzie over hem vaardig wordt. Hij acht de vervulling dezer taak ongetwijfeld veel hooger dan den onverdeelden lof van den literatuur-historicus. Bij al wat hij schrijft, houdt hij steeds eene gedachte over voor eene vraag van practischen aard, of voor eene waarheid, die hij meent, zijn volk nog eens direct te moeten inscherpen. Achter de derde uitgave van ‘Sigurd Slembe’ drukt hij aanwijzingen af omtrent de spelling, die hij gevolgd heeft; achter ‘Sigurd Jorsalfar’ een vluchtig opstelletje over volkstooneelstukken. De derde uitgave van ‘Kongen’ wordt ingeleid met eene verhandeling over ‘Vrijheid van Geest’; ‘Paa Guds Veie’ wordt gevolgd door een uitval tegen navertellers, die zonder kunst het werk van een schrijver weergeven; en zoo verder.

Populariteit is dan ook een eerste kenmerk van Björnson's werk, en als populair schrijver heeft hij voor Noorwegen eene volstrekt eenige beteekenis. Slechts de meest bekrompen partijhaat kan die beteekenis te laag waardeeren of ze een ramp voor het land achten. Overal treedt Björnson op als voorvechter voor verlichting en volksbeschaving, voor nationale vrijheid en nationale moraliteit. Het spreekt vanzelf, dat hij van deze dingen zijne eigene opvatting heeft, die niet die van allen is; maar heeft ooit iemand voor moraliteit gestreden, zonder eene voorstelling te hebben van wat hij met dat woord bedoelde, en heeft ooit een strijder gewild, wat iedereen wilde? Het verblijdende feit is niet gelegen in den inhoud van een ideaal, maar in de omstandigheid, dat een ideaal zijn kampioen gevonden heeft. Een eerlijke strijd voor hooge idealen wekt goede krachten in een volk en werkt

zelfs louterend op de tegenpartij. Moesten wij hierboven getuigen, dat Björnson's kunst onder zijn politiek streven lijdt, laat ons daartegenover erkennen, wat zijn land er op eene andere wijze bij wint.

Dit alles neemt niet weg, dat Björnson in de eerste plaats dichter is, en dat, gelijk de agitator den dichter, zoo ook de dichter den popularisator van denkbeelden wel eens een poets kan spelen. Eene dichterlijke vrijheid sluipt wel eens binnen in een betoog, dat, schijnbaar wetenschappelijk, moet dienen om eene overtuiging van den auteur bij anderen ingang te doen vinden. Eenige jaren geleden reisde Björnson Noorwegen rond met eene verhandeling over de zedelijkheid, die hij overal met groot succes voordroeg en daarna in eene populaire uitgave (Bibliotheek voor de duizend Gezinnen) liet verschijnen. Het was een lievelingsdenkbeeld, dat hij hier ontvouwde, en dat reeds heel wat plaats had gevorderd, ja in den grond het hoofdthema was van den roman ‘Det flager’. ‘Monogamie en Polygamie’ (‘Engifte og Mangegifte’, d.i. letterlijk ‘zij die met één vrouw en zij die met meer vrouwen getrouwd zijn’), zoo heette de brochure, waarin betoogd werd, dat verreweg het grootste deel der hedendaagsche mannen polygamisten zijn, en dat de meeste kinder- en vrouwenziekten het gevolg zijn van het onzedelijk leven der mannen. De bedoeling was goed, een opwekking tot een geregeld leven, welke in de minste maatschappijen totaal overbodig is. Maar oeconomen, historici, medici gingen zijne argumentatie eens na. En zoo kwam de heer M. Rubin in eene aankondiging van het werkje in het Deensche tijdschrift ‘Tilskueren’[1] tot zonderlinge resultaten. Björnson had onder meer beweerd, dat het bestaande verschil tusschen het aantal levende mannen en vrouwen het gevolg was van grootere sterfte onder de mannen, welke haar oorzaak had in de uitspattingen, waaraan zij zich in hun jeugd schuldig maken. Immers er worden meer mannen geboren dan vrouwen, terwijl toch op later leeftijd het aantal vrouwen overweegt. De heer Rubin gaat naar aanleiding van deze bewering de tabel eens na, die de sterfte onder beide geslachten in Denemarken aangeeft gedu-

1) Tilskueren, December 1888, p. 908 e.v.

rende de jaren 1870-1879. En wat is de uitkomst? Onder 10,000 kinderen, die geboren werden, waren vooreerst 370 jongens en 300 meisjes dood geboren. Voorts stierven van 10,000 aan het begin van de te noemen tijdsruimte levende menschen in de eerste levensmaand 528 mannelijke, 413 vrouwelijke wezens, in de tweede maand waren de getallen 192 en 165, in de derde 139 en 118 en zoo voort, telkens een grooter aantal jongens dan meisjes. Beneden 5 jaar stierven van 10,000 menschen jaarlijks 532 mannelijke, 461 vrouwelijke individuën. Daarna verandert de sterfte. Van 5 tot 10 jaar luidden de getallen 80 en 92, van 10-15 jaar 46 en 58, van 15-20 jaar 52 en 62; alleen van 20-25 jaar 73 en 67, daarna weer 64-77; 71-89; 88-100. Eerst boven de 40 jaar stijgt naar verhouding de sterfte onder de mannen. Zoodat de groote sterfte onder de mannen beneden den leeftijd van vijf jaar valt, terwijl overigens op een kleine uitzondering na, het aantal vrouwen dat op jeugdigen leeftijd sterft veel grooter is dan dat der mannen. Te recht merkt de heer Rubin ironisch op: ‘Zoo gedragen zij zich!’

Aan het slot zijner interessante kritiek, op welke het hier niet de plaats is in bijzonderheden te gaan, spreekt den heer Rubin de meening uit, dat Björnson beter had gedaan, indien hij langs poëtischen weg voor zijne denkbeelden was blijven strijden. De opmerking is aardig om het inzicht, dat er uit spreekt, in het verschil tusschen poëzie en geleerdheid. ‘Zaakkundigen beweren’, - zoo zegt hij - ‘dat Ibsen's Dr. Rank en zijn Osvald van een physiologisch standpunt gezien onmogelijk zijn. Werden zij in brochures aangehaald, dan zou dat zeer ongelukkig zijn, maar als ageerende personen in imposante drama's doen zij al het nut, dat zij moeten doen, en hebben, als men het zoo mag uitdrukken, waarheid genoeg in zich, omdat zij in het algemeen de oude droevige waarheid personifieeren van de zonden der vaderen, die op de kinderen gewroken worden, en omdat zij dat zoo geniaal en treffend doen, dat het onverschillig wordt, of deze Nemesis, physiologisch gezien, eenigszins anders had moeten uitvallen, dan de dichter te zien geeft.

Zoo is ook de vereeniging van dominee, dichter en man der wetenschap, die Björnson ons presenteert, bepaald minder gelukkig, dan wanneer hij zijn dichtergenius alléén den

voorrang had laten krijgen. Die geeft hem de autoriteit en de grootheid.'

Zoo is het. Björnson strijdt voor een maatschappelijk doel, maar in dien strijd staat hem slechts één wapen ten dienste: de kunst. Ik ben het, zooals hierboven bleek, niet met den heer Rubin eens, dat onze dichter geen gave voor predikant heeft; misschien is deze gave - de rhetorische - juist zijne grootste. Maar man van de wetenschap is hij evenmin als dramatisch dichter. En wat behoeft dat ook? De muze is eene godin, in wier huis vele woningen zijn. Den een leent zij een dakkamertje, een ander een pronkvertrek, en wie, zij het ook als voorbijgaand gast, wordt binnengelaten, behoort tot de gelukkigen onder de stervelingen. Björnson heeft eene fraaie suite tot zijne dispositie en toegang tot verscheidene vertrekken. Maar eene geheele verdieping wordt slechts gegeven aan een zeer gering getal uitverkorenen, tegen een huurprijs, dien de minsten geneigd zijn te betalen, en gelukkig mag zich een volk achten, dat eenmaal in meerdere eeuwen een genius voortbrengt, die eene zulke bewoont.

Onnauwkeurigheid en inconsequentie zijn menschelijke eigenschappen en wij mogen ze een propagandist niet al te zwaar aanrekenen, wanneer zij tot de uitzonderingen blijven behooren. Gelijk het aanhoudend schrijven in couranten aanleiding geeft tot het spreken op een toon van gezag over zaken, waarvan men onvoldoende kennis heeft, zoo voert het leiderschap eener partij licht tot hardheid en onbillijkheid tegenover degenen, die van het tegenovergestelde gevoelen zijn. Björnson heeft eene missie tot het geheele Noorweegsche volk; hij wil vereenigen, wat door fanatisme gescheiden is; hij wil liefde en eendracht zaaien, waar haat heerscht. Maar tegelijk is hij overtuigd van de waarheid, dat de partij van de liefde en de eendracht - *zijne* partij is. Uit die overtuiging zullen wij ook het bericht moeten verklaren, - indien het juist is, - onlangs door de bladen meegedeeld, dat hij bedankt had voor de uitnoodiging om deel te nemen aan een journalisten-congres, waar vertegenwoordigers van verschillende partijen bijeenkwamen, om een stap te doen tot onderlinge toenadering, en dat hij zijne weigering motiveerde met de opmerking, dat hij niet wenschte aan een gemeenschappelijken disch te zitten met lieden, die dagelijks zijn

naam door het slijk sleuren. Zóó moeielijk is het, datgene in practijk te brengen, waarvoor men zonder ophouden zijne pen in beweging zet.

IX.

Als verteller heeft Björnson in zijn vaderland een paar concurrenten naar de eerepalm in Kielland en Lie. Maar niemand, die de drie schrijvers bestudeerd heeft, zal een oogenblik in twijfel zijn, wanneer hij een bladzijde van een hunner onder de oogen krijgt, met wiens werk hij te doen heeft; zóó zeer is hun verteltalent verschillend. Tegenover de elegantie en de afgerondheid van den vorm, die Kielland's werken kenmerkt, verliest Björnson het. Lie heeft dezelfde zorg voor het geheel, maar zijn stijl is minder schitterend; hij wint het daarentegen in diepte van gemoedsleven. Björnson heeft noch de elegantie van den een, noch de diepte van de ander, en de wensch om te overtuigen schaadt maar al te dikwijls den vorm. Maar hij heeft een groot geloof aan de overwinning der waarheid en een vertrouwen op de toekomst.

Welk een verschil tusschen den hoopvollen toon zijner romans en het pessimisme van Kielland, die een reeks verhalen schrijft, om de bestaande maatschappij te veroordeelen en daarop zwijgt. Geen woord aldaar dat een nieuwen dageraad aankondigt. Björnson is altijd overtuigd, dat het wel gaan zal, als men slechts de moeite doet, de zaak aan te pakken. Vandaar dat zijn boeken zoo frisch zijn. En, wat voor den verteller nog meer beteekent dan zijn geloof: hij heeft naïveteit en hij heeft kracht. Wat hij vertelt, het is niet verzonnen, maar het is in zeker opzicht altijd beleefd of gezien, al is het ook met het oog der verbeelding, en de bron, waaruit hij schept, is het onuitputtelijke phantasie-leven van zijn volk, dat hij in zich heeft opgenomen. Daarom schijnen zijne vertellingen ook nooit onwaarschijnlijk, en daarom neemt hij met hetzelfde gemak een sprookje in zijn verhaal op als een moraliseerende toespraak. Want hij beziet het sprookje met dezelfde oogen als de groote anonyme sprookjesfabrikant, dien men volk noemt. Laat ik den lezer, dien ik overigens van citaten verschoond heb, op een karakteristiek voorbeeld mogen vergasten. Het is ontleend aan ‘Synnöve Solbakken’, en illustreert

voortreffelijk de methode des dichters, als zijn luim ongestoord werkt in volle kracht. Het is, of men een der beste stukken uit Asbjörnsen's verzameling voor zich heeft, zoo vrij en dartel is de humor.

‘Op een mooien dag, toen het al naar den avond liep, en hij (d.i. Torbjörn) klaar was, ging hij over het een en ander zitten denken. Het meest dacht hij er aan, waarover in het dorp gepraat werd; hij ging op zijn rug liggen in de roode en bruine heide, en met de handen omhoog onder het hoofd begon hij naar boven te staren naar den hemel, zooals die daar hing blauw en schitterend achter de dichte kruinen der boomen. Het groene loof en de naalden vloeiden er over heen in een bevenden stroom, en de donkere takken, die er door heen sneden, maakten er zeldzame wilde teekeningen in. Maar de hemel was alleen te zien, wanneer een blad opzij schoof; verder weg, tusschen de kruinen die elkaar niet aanraakten, brak hij door als een breede rivier in luimige bochten en liep verder. Dat stemde zijn gemoed, en hij begon te denken aan dat, wat hij zag. - -

- - De berk lachte weer met duizend oogen omhoog naar de spar; de den stond daar met stille verachting en zette zijn pieken stijf uit naar alle kanten; want naar gelang de lucht zachter werd, begonnen steeds meer zieke stumpers op te leven, jaagden de lucht in en staken hun frisch loof vlak onder de neus van den den. “Waar jullie van den winter wel geweest bent?” vroeg de den, wuifde zich en zweette hars in de ondraagelijk hitte. “Het is haast te erg! - zoo ver naar het Noorden - foei!”

Maar nu was er een oude grijskop van een den, die boven al de andere uitstak, en zelfs een vingerrijke tak bijna loodrecht naar beneden kon buigen en een overmoedigen eschdoorn in zijn bovenste haarlok pakken, zoodat die heelemaal tot in de knieën beefde. Dien drie el dikken den hadden de menschen telkens hooger en hooger van takken beroofd, tot hij er op een goeden dag genoeg van had, en opeens zóó de lucht in schoot, dat de slanke spar naast hem bang werd en hem vroeg of hij wel dacht aan de winterstormen. “Of ik er aan denk?” zei de den en gaf hem met hulp van den noordenwind zulk een oorvijg, dat het niet veel scheelde, of

hij had zijn houding verloren, en dat was erg genoeg. De den met zijn zware ledematen en zijn sombere manieren had nu zijn voet zoo stevig in den grond gezet, dat de teenen op een afstand van een zes el er uit opstaken en toch nog dikker waren dan omtrent het dikste van de wilg, wat deze met schaamte een avond den hommel influisterde, die verliefd over ze heen zwierde. De baardige den was zich zijn macht bewust en sprak tot de menschen, terwijl hij hoog boven de plek waar ze hem bereiken konden den eenen tak na den anderen in de wilde lucht uitjoeg: “Houw mijn takken af, als je kunt.”

Neen, ze kunnen je takken niet afhouwen!’ zei de arend, liet zich genadig neer, vouwde zijn vleugels met deftigheid samen en poetste een beetje vuil schapenbloed van zijn veeren. - ‘Mij dunkt, ik zal de koningin vragen, zich hier neer te zetten, - ze heeft wat eieren, die ze leggen moet’, voegde hij er zachter aan toe, en keek neer op zijn kale beenen; want hij schaamde zich er over, dat er een stuk of wat zachte herinneringen aan kwamen vliegen van die vroegste dagen in het voorjaar, wanneer men half gek wordt van de eerste zomerwarmte. Spoedig richtte hij zijn kop weer op en staarde onder de door veeren beschaduwde wenkbrauwen op naar de zwarte regenwolken, of de koningin daar niet misschien ergens zeilde, zwaar van eieren en lijdend. Weg maakte hij zich, en de den kon spoedig het paar in de hoogte zien tegen de heldere, blauwe lucht, zooals het daar in één lijn met den hoogsten bergtop zeilde en zijne huiselijke aangelegenheden ordende. Je kunt niet ontkennen, dat hij een beetje onrustig was; want hoe voornaam hij zich ook voelde, het was toch nog voornamer een paar arenden te wiegen te krijgen. Ze kwamen beide naar beneden en recht op hem af. Ze spraken niet met elkander, maar begonnen takken te halen. De den zette zich zoo mogelijk nog meer uit, - er was dan ook niemand die hem daarin hinderen kon.

‘Maar in de rest van het bosch onstond wel een druk gebabbel, toen zij zagen, welke eer den grooten den wedervaren was. Zoo was er een kleine, fatsoenlijke berk, die zich stond te spiegelen over een plas en geloofde, dat hij recht had een beetje liefde te wachten van een grijswitten wipstaart, die de gewoonte had, in hem zijn middagslaapje te

doen. Hij had den wipstaart vlak in zijn gezicht gegeurd, kleine insekten aan zijn bladen vastgeplakt, zoodat zij gemakkelijk genoeg te vangen waren; ja ten slotte had hij in de hitte een dicht klein huisje van samengebogen takken gebouwd en met frissche bladen bedekt, - zoodat de wipstaart werkelijk op weg was, zich daar voor den zomer in te richten. Maar nu: de arend had zich vastgezet in den groote den, en weg moest hij. Dat was wel een verdriet! Hij zong een trillend afscheidslied, maar heel zachtjes, dat de arend het niet zou merken.

Niet beter ging het een stuk of wat kleine musschen in een moeras met elzenhout. Ze hadden daar zoo'n zondig leven geleid, dat een lijster in de buurt hoog op een esch, nooit op tijd in slaap kon raken, en soms razend boos werd en een mond opzette. Een ernstige specht in den boom daarnaast had gelachen, zoodat hij bijna van zijn tak gevallen was. Maar daar zagen ze den arend in den grooten den! En de lijster en de kleine musch en de specht en alles, wat vliegen kon, moest hals over kop maken dat het weg kwam, boven en onder de takken. De lijster zwoer, terwijl ze wegvloog, dat ze nooit meer een woning zou huren, waar ze de musschen tot overburen kreeg.

Zoo stond het bosch in de rondte verlaten en peinzend midden in den vroolijken zonneschijn. Het moest al zijn vreugde van den grooten den krijgen, maar dat was een magere vreugde. Het bosch boog bang, telkens als de noordenwind woei, de groote den sloeg de lucht met zijn geweldige takken, en de arend vloog in een kring om hem heen, rustig en bezonnen, alsof het maar een kruipende rukwind was, die hem daar boven een beetje stumperigen wierook van het bosch kwam brengen. Maar de heele dennenfamilie was blij! Niet één dacht er aan, dat hij dit jaar zelf geen nest te wiegen kreeg. “Opzij!” zeiden ze, “wij zijn van de familie.”

- - - “Waar lig je aan te denken?” vroeg Ingrid, - zij trad glimlachend voor den dag tusschen eenige boschjes, die ze opzij boog.....’

Waar Björnson wil, betoovert hij door zijn wijze van vertellen en maakt hij zich vrienden. Diezelfde betooverende macht is hem, naar men zegt, als redenaar eigen, en zijne lyrische poëzie bezit ze in hooge mate. Een deel zijner poëzie

staat, zooals reeds gezegd werd, in tooneelstukken verspreid en heeft daar niet altijd de gewenschte uitwerking; het meeste is bijeengebracht in den bundel ‘Digte og Sange’. Grooter van opzet is alleen ‘Arnljot Gelline’, een meesterstuk van half lyrische, half vertellende poëzie, waarin beide hoofdgaven des dichters tot hun volle recht komen, en dat alléén voldoende zou wezen, om hem eene blijvende plaats in de Skandinavische litteratuur te verzekeren. Niet alleen de zachte stemming die ten slotte de overhand krijgt, ook de vorm van het dichtwerk herinnert aan Tegnèr's ‘Frithjofs saga’. Maar moge de jonge dichter ook door zijn grooten Zweedschen voorganger geïnspireerd zijn, hij gaat geheel zelfstandig zijn weg in de behandeling der stof. Reeds in ‘Arnljot Gelline’ ontmoeten wij het denkbeeld, dat de leidende gedachte van Björnson's leven zou worden, de vereeniging tot een gemeenschappelijk doel der verspreide krachten van het Noorweegsche volk, dat in eigen ingewand wroet. Dat de vertegenwoordiger van dat doel in ‘Arnljot Gelline’ Olaf de Heilige heet, en dat het doel zelf hoofdzakelijk bestaat in de bekeering van Noorwegen, terwijl het thans de republiek heet, dat is bijzaak; belangrijk is, dat eene sterke nationale gedachte reeds de poëzie uit Björnson's eerste periode in die mate bezielt. Deze gedachte gaat als roode draad door al zijne werken; zij is het ook die ons verzoent met de onvolkomenheden, die, uit een niet-nationaal, en daarom voor ons vreemdelingen natuurlijker, oogpunt gezien, zijne werken mogen aankleven.

Het gaat met individuën, en vooral met personen die aan den weg timmeren als met volken. Het schoone duurt kort; eene harmonie van heden is somtijds een wanklank van morgen, en wie zal zeggen, of een dichter, in wiens ziel heden harmonie is, nog over een jaar op dezelfde wijze gevoelen zal? Wij mogen een auteur niet hard vallen, omdat zijne kunst morgen anders is dan heden, maar evenmin, omdat hij morgen misschien naar iets anders streeft dan naar kunst. Een volk en een mensch, beiden hebben eene roeping, die niet uitsluitend aesthetisch is. Naar die roeping te luisteren, is plicht. Doch laat ons daarom den kunstenaar niet met den ijveraar verwarren. Wie een menschelijk gemoed volkomen begrepen

heeft, en een orgineelen vorm heeft gevonden, waarin hij den ontvangen indruk weergeeft, staat in zeker opzicht hooger, dan wie in een nog zoo belangrijken strijd partij, zij het ook aanvoerder eener partij was. Het nageslacht vindt in de kleine wereld van het menschenhart zich zelf terug; in de partijleus ziet het slechts een belang van gisteren, een phrase, die uitgediend heeft. Wie zijn kunstenaarstalent aan zijn vaderland ten offer brengt, hij doet een groote daad; eere zij zijn karakter, indien hij het uit overtuiging doet. Wie zijn talent ontwikkelt en iets blijvends schept, eere zij zijn geest.

R.C. BOER.

Verzen.

In hooge bergestilte.

voor A.M.

In hooge bergestilte
Praten de jonge blijde beken
Door lichte lommermildte
Uit koele keel van steile kreken.

Iedere kloof heeft eigen
Water met eigen stem;
Het water daalt, de stemmen stijgen:
Woorden die vloeien zonder klem.

Soms heldert één toon door 't egale fluistren:
Eén bloem, die geurt te blozen
In tuil van reukelooze, -
Al beken luistren.

Zoo is het, dat een ziel in nacht hoort
Ziel fluisteren voorbij;
Onder veel donkervluchtig woordgevlei
Wislen zij klaar heur gulden wachtwoord.

Want beken al ontmoeten
Elkaêr in 't diepe dal;
De vreugdbegeerte naar wat komen zal
Trilt door elks blijonstuimig moeten.

Na wilder kussen vol verzaden,
Waar beddingen tot peinzen zich verdiepen,
Zal uit de rustbevruchte zaden, -
Herinneringen, die lang sliepen
Aan koele lippen, die elkander riepen, -
Rijzen blankbloeiende genade
Van bloem en bladen,
En met zijn glanzewiegelplekken
Den spiegel dekken, -

Als zielen twee, wier hopen lang verjaarde,
Die werelds wisselschijn verblindde,
In 't stille licht van goddelijke gaarde
Elkaêr hervinden:
Heur liefde houdt het teêr aroom
Van langgeleden aardschen droom,
Den geur van ouden wijn, dien men als jong man klaarde.

Mysterieuze bloemelamp.

Mysterieuze bloemelamp der maan,
Zilveren iris, die de oneindigheid
Der nachten bevend tegen openspreidt
Uw hart zoo licht van liefde niet verstaan, -

De ruimte is vol van uw helle eenzaamheid,
En blind verlangen vliedt in lichte laan
Tot zon, uw bruigom, in wien te vergaan,
Bleek beeld in 't blauw, uw biddend bloeien beidt....

Zoo bloeien zielen in den stillen nacht
Tot zilvren kelken uit haar zwaarrood goud,
Totdat heur duister blank van bloesem staat,
Witte verrukking, die zon tegensmacht,
Maar, rasse rijp, voor liefdes dag vergaat,
Als al wat teêr en godlijk is en koud.

Altijd moogt ge schoon zijn.

Altijd moogt ge schoon zijn
Van nu en eeuwig:
Schoon zal schoonheids loon zijn
Van nu en eeuwig.

Gulden mist uit 't dal òp
In lichten dag, -
Droomende kristaldrop
In manerag.

Wilde windewolk te drijven
Nachtverzilverd, dagverguld,
Schoon in levens teêr bedrijven,
Schoon en onvervuld
In doods geduld.

Al Gods komende getijden
Wachten u met schoonheid:
In aetherischer verblijden
Immer lichter kroon beidt.

Zooals nacht en dagen
Bloeien uit elkander,
Kelken licht, die donkre dragen
Om den ander

Stijgt in eeuwigjong verdwazen,
Bloem, die immer blanker beurten bot,
Door haar dood-en-levensfazen
Ziel tot God.

Uw oogen.

Uw oogen waren er niet,
Uw stem was zoo ver, zoo ver, -
Het was een avond zonder lied,
Nacht zonder ster.

De stilte was zoo diep, zoo groot,
Boven en onder en overal,
Dat iedre windeval
Moest brengen dood.

Mijn ziel was als een bloem naar u
Grootopen,
Weerloos als doodschaduw
Ze had beslopen....

Hoe heb ik wreed verstaan
In één stil even
De pijn van te vergaan
Uit dit schoon leven.

De lichte maan.

De lichte maan wandelt alleen
Boven de versch gevallen sneeuw: -
Felle, snikkende smarteschreeuw
Gesmoord in hel geween.

Liefde tot kou verschilferd
Daalt haar goudlicht doodverzilverd,
Gulden zaad bleekvervroren
In de sneeuwvoren.

De sneeuw ligt als haar afgeworpen
Mantel over de aardedorpen....
O lichte ziel, maar naakt en bevend,
Die alles gevend
Gestegen zijt zoo licht, zoo licht
Boven der menschen gezicht.

O God, te zien zijn weggegeven
Koudverstorven, doode leven,
En niet met laatst en grootst erbarmen
Het kunnen warmen....

Moeten dan al zielekelken
Vallen en welken? -
Of moet ziel zelf donker verschroeien,
Een boom in brand van eigen bloeien?

De hooge zon.

De hooge Zon heeft heden schoon bevonden
De bleeke Herfst. Dalend tot waar zij zat,
Heeft hij uit nevelsluiern teêr ontwonden
Haar tengre lijf van tranen en nachtdauw nat.

En diep in 't bosch, waar fijne, doodverblonde
Blâren bevloeren 't wildomstamde pad,
Ruischen in dans hun lichtverliefde ronden,
Zijn goudnaakt gloriënd om haar lijfs bleekmat.

En heel den dag heeft hij haar toegefluisterd
Wilde wals van leven, dat niet voor háar is,
En vroomgeloovig heeft ze één dag vergeten
Der eigen droeve ziele zeker weten,
Uit stâgen val van dorre blaên beluisterd:
Dat Dood haar bruigom wordt, als winter dáar is.

P.C. BOUTENS.

Dramatisch overzicht.

Sarah Bernhardt.

Daar werd ons hare komst weer aangekondigd, van de ‘Juive errante’ der dramatische kunst. Waar was zij het laatst gezien? Was het in Hongarije of in Engeland, in Stockholm of in Caïro? Of kwam zij misschien regelrecht uit Australië en bracht zij het laatste nieuws van Sydney of van Melbourne?

Wanneer was het ook weer dat wij haar het laatst in Amsterdam zagen en hoelang is het wel geleden dat Sarah het eerst in de stad harer vaderen als groote dramatische kunstenares gehuldigd werd? Was haar eerste optreden niet in 1879 of daaromtrent, in de Amstelstraat bij van Lier, ook met *Phèdre* evenals nu, en enkele jaren later, in 1881, met *La dame aux camélias* en *Frou-frou*, zooals thans?

Hoe zij de wereld is doorgestormd en de wereld veroverd heeft, laat Jules Huret het u vertellen in zijn geïllustreerd boek met de duizelingwekkende voorrede van Rostand.[1)] Het is ongeloofelijk en toch is het zoo, het leven dat ons hier verhaald wordt, dat stof bevat voor twintig menschenlevens, dat een sprookje lijkt, maar waarin het ongebeurlijke gebeurd is, en dat met al zijn excentriciteiten, zijn grillen, zijn dolle streken, tegelijk een leven is van ongeëvenaarde krachtsinspanning, van koppig doorzetten en taai willen, een leven van de meest energieke werkzaamheid.

1) Sarah Bernhardt par Jules Huret. Préface de Edmond Rostand. Paris. F. Juven.

Terwijl gij in het boek bladert en de portretten bekijkt, ziet ge de slanke, haast doorzichtige figuur met het fijn besneden gelaat en de teere armen allengs hare legendarische magerheid verliezen: de laatste portretten vertoonen haar met iets gezwollens in het gelaat, met een onderkin en een dikken, veel geplooiden hals. Biografen hebben u verteld dat Sarah in 1846 geboren, en dus op dit oogenblik 53 jaar oud moet zijn. Anderen stellen het jaar van haar geboorte nog vroeger. En nu die oude stukken, die zij voor twintig jaar reeds speelde, nog eens weder te zien, maar ditmaal door de tooneelspeelster op haar *retour* - ge ziet er tegen op en zoudt liever blijven teren op de herinnering van het vroeger genotene....

Zoo ging het mij althans, en met vreeze en beving toog ik naar den Stadsschouwburg, toen met *La dame aux camélias* de reeks voorstellingen geopend zou worden. Maar reeds bij de eerste gesprekken van Marguerite en Armand was mijn vrees geweken. Wàt er uiterlijk in Sarah Bernhardt veranderd moge zijn, dat was nog dezelfde mooi getimbreerde stem, zwakker weliswaar, maar nog zuiver, en vol van de bekoring van vroeger; dat was nog die onvergelijkelijke dictie, die elke ook nog zoo ingewikkelde periode tot haar recht laat komen, en in de periode elke phrase, en in de phrase elk woord; die dictie waardoor ook het zachtste fluisteren verstaanbaar blijft. Verouderd in menig opzicht is de stijl van den Dumas van 1852, met zijn tirades en declamaties, maar luister nu eens hoe Sarah van dien verouderden stijl de rimpels weet glad te strijken, door phraseering, door versnelling en vertraging van het tempo, aan dat oude een glans van nieuwheid, een moderne kleur weet te geven. En niet alleen als gebiedster van het woord bewonderen wij haar, maar tegelijk als

> reine de l'attitude et princesse des gestes,

gelijk Rostand haar genoemd heeft in het mooie sonnet, waarmede hij haar den 9^{den} December 1896 op de welgeslaagde Journée ‘Sarah Bernhardt’ begroette.

Ik zou thans, in 1899, kunnen herhalen wat ik in 1881 over Sarah's Marguerite Gauthier schreef[1)]. In hare opvatting van de

1) *De Gids* van November 1881.

rol, in toon en gebaar is, voor zoover de herinnering ervan mij is bijgebleven, geen wijziging van beteekenis gekomen; alleen in het overeindstaand sterven, thans in de armen van Armand en niet meer met het gelaat naar het publiek gekeerd, is eenige verandering gebracht. Maar al heeft zij datzelfde nu twintig jaar achtereen op dezelfde wijze gedaan, en al weet men vooraf wat er komen moet: de woorden, de intonatie en de geste, het treft er niet minder om en men leeft dat liefde-drama mee als zag men het voor de eerste maal.

Over Sarah Bernhardt als Hamlet zou ik liefst willen zwijgen.

André Gill heeft indertijd een karikatuur van Sarah geteekend, waarin zij met den beeldhouwersbeitel in de eene en het schilderpalet in de andere hand vlinders naloopt. Niet veel hooger dan haar uitstapjes op het gebied van de beeldende kunst, door Gill gekarikatureerd en gekarakteriseerd, stel ik haar Hamlet-vertooning. Al wat de groote bekoring uitmaakt van Sarah Bernhardt als tooneelspeelster: haar stem, haar gratie van beweging, haar kunst in het uitbeelden van hartstochten, kon haar hier van weinig dienst wezen.

Wat kan haar dan bewogen hebben den Hamlet te spelen? Heeft zij van de veelbesproken rol een eigene opvatting, waarvan zij het publiek deelgenoot wenscht te maken? De beste commentaar van Shakespeares druk gecommentariëerd drama is nog altijd een weldoordachte vertooning. Sarah geeft zulk een commentaar niet. Zoo bleek en mat als haar uiterlijke figuur in deze rol, zoo mat en bleek is ook haar spel. Van eene opvatting van de rol in eene of andere richting, en in die richting logisch volgehouden, viel niets te bespeuren. Het bleef alles aan de oppervlakte, en alleen waar de toestand aanleiding gaf tot eenig op effect berekend spel werd daarvan door de geroutineerde actrice partij getrokken, maar dan weer, door de tegenstelling met het overige, zóó, dat de ‘Absicht’ gemerkt werd en het effekt gemist. Zoo in het beroemde tooneel waarin Hamlet den koning ontmaskert, zoo in de schermpartij met Laërtes. Van de enkele goede brokken in het ‘Get thee to a nunnery’, in de lessen aan de tooneelspelers en misschien hier of daar nog een mooi gebaar, een treffende intonatie, heb ik niet meer dan een flauwe herinnering, Tot in het dieper spreken, om een mannenstem na te bootsen, waardoor de stem een

schorren bijklank kreeg, leek mij alles zulk kinderachtig comediespel, onmachtig om langer dan een oogenblik te boeien. En zoo is deze Hamlet-vertooning aan mij voorbijgegaan zonder eenigen indruk achter te laten.

In *Phèdre* heb ik de ware Sarah Bernhardt teruggevonden. Zeker ook hier bleek de stem van haar zilverklank te hebben ingeboet, maar wat er van dien zilverklank is overgebleven reikt nog volop toe om haar in staat te stellen tot wat Sarcey in een feuilleton over eene Phèdre-voorstelling in December 1894 noemde ‘une incroyable variété d'intonations justes, les unes délicates, les autres tendres ou terribles, toutes vraies, mais d'une vérité qui vous emporte dans les régions de l'idéal’. En daar ook verscheen zij weer als ‘reine de l'attitude et princesse des gestes’.

J.J. Weiss schreef in 1884, eene vergelijking makende tusschen de Doña Sol van Mlle Bartet en die van Sarah Bernhardt: ‘Ce qui met madame Sarah Bernhardt, en tant que représentation extérieure, hors de pair avec toutes les femmes de son temps, comédiennes ou non, c'est la souveraine harmonie de la draperie avec la ligne et du mouvement avec la draperie’.[1)] Nergens komt dit duidelijker uit dan in haar Phèdre. Elke beweging vormt een lijn vol gratie en leidt, zonder dat de opzet gemerkt wordt (zooals dat bij andere tragédiennes, o.a. bij Agar dikwijls het geval was), tot een fraaie pose.

Door dezelfde groote kunstgaven, die mannen als Sarcey, Lemaître, Weiss in haar bewonderden, schittert Sarah Bernhardt nog; maar ook de gebreken waarop vaak door hare bewonderaars gewezen werd, heeft zij niet afgelegd. Toen Sarcey in 1879 verslag gaf van de voorstellingen door de Comédie française te Londen gegeven, schreef hij van haar Phèdre-vertolking sprekende: ‘Zij zal goed doen met voortaan, in plaats van de twee slotregels uit te schreeuwen:

> Détestables flatteurs, présent le plus funeste
> Que puisse faire aux rois la colère céleste,

ze te zeggen met eene “ironie sèche et hautaine,” die binnen het

1) Autour de la Comédie-française par J.J. Weiss. Paris. 1892.

bereik van hare middelen en van haar stem ligt.' Dezelfde aanmerking valt thans, twintig jaar later, nog te maken. Sarah is onverbeterlijk, en men moet haar nemen zooals zij is, was en blijven zal. Niet juist is dan ook de bewerking van den heer Berckenhoff in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat zij hare opvatting in de rol van Frou-Frou zou hebben gewijzigd naar de veranderde omstandigheden, wat daaruit wordt afgeleid, dat zij in de 1e acte van deze comedie niet geheel het luchthartige frivole schepseltje was, dat de auteurs zich gedacht hebben. Reeds in 1881 toch werd van Sarah's Frou-frou hier in deze zelfde rubriek aangeteekend: 'De dolle Frou-frou der eerste twee bedrijven, die fladdert door het leven, alleen voor haar pleizier leeft en door de geheele wereld wordt bedorven, was zij niet. Daarvoor waren hare bewegingen te langzaam, was hare houding te kwijnend.'

Laat men Hamlet, als een mislukte proef, buiten rekening, dan is wat Sarah Bernhardt ons nog geven kan en bij haar laatste optreden in ons midden ook gaf, van dien aard, dat de door dramatische genietingen van hoog gehalte niet verwende Amsterdammer er niet op neer behoefde te zien.

De half leege zalen, het magere applaus moeten haar, die gewend is met geestdrift ontvangen en toegejuicht te worden, hebben gegriefd. Dat zij in haar spel geen gevoeligheid over dit koel onthaal heeft doen blijken, was een geluk voor hen die wèl opgekomen waren; maar het had licht anders kunnen zijn.

De gelegenheden om op dramatische kunst van lageren rang onthaald te worden, zijn, ook in Amsterdam, talrijk genoeg. Een kunstgenieting gelijk Sarah Bernhardt ons schenkt in een rol als Phèdre, is hier en elders zoo zeldzaam, dat zij nog voor enkele jaren Jules Lemaître met een versregel van Alfred de Vigny deed zeggen:

> Aimez ce que jamais on ne verra deux fois.

En is het niet of ze met het oog op deze kunstenares en deze Phèdre geschreven zijn de verzen die, in *La maison du berger*, op den aangehaalden regel volgen:

Oh qui verra deux fois ta grâce et ta tendresse,

Qui naîtra comme toi portant une caresse
Dans chaque éclair tombé de ton regard mourant,
Dans les balancements de ta tête penchée,
Dans ta taille indolente et mollement conchée.
Et dans ton pur sourire amoureux et souffrant?

J.N. VAN HALL.

Muzikaal overzicht.

Op den 30sten October van het jaar 1849 had er in de Madeleinekerk te Parijs een indrukwekkende plechtigheid plaats.

De tonen van Mozart's *Requiem* klonken door de gewijde ruimte en wekten verheven doch ook smartelijke aandoeningen bij hen, die daar bijeengekomen waren om de laatste eer te bewijzen aan een man, die in den korten tijd zijns levens zooveel schoons en treffends op het gebied zijner kunst gewrocht had en wiens stoffelijk overschot thans rustte op de prachtige katafalk, welke in het midden der kerk was opgericht.

Hij, wien deze laatste hulde gold, was Frédéric Chopin.

De zwanezang van den onsterfelijken Duitschen meester maakte grooten indruk, doch meer nog dan daardoor en door de gedachte, dat Chopin zelf, hoewel gevoelloos, hier voor de laatste maal te midden van vrienden en vereerders was, werden de aanwezigen getroffen door het aanhooren van twee zijner eenvoudige maar diepgevoelde *Préludes*, die op het fraaie, door Aristide Cavaillé-Coll gebouwde orgel werden voorgedragen.

'C'était Chopin - zoo lezen wij in een beschrijving van die plechtigheid - murmurant ses adieux à la terre, à ses élèves, à ses amis, par ces deux charmantes rêveries musicales empruntées à ses ouvrages. Ainsi le créateur de tant de rêveuses mélodies et de fines harmonies était présent, au moyen de sa pensée animée et rendue vivante par un éloquent interprête, à cette fête de sa mort, plus heureux sans doute que lorsqu'il lui fallut soutenir les luttes de la vie pour arriver à la célébrité; car Chopin semblait être venu au monde pour souffrir et de corps et d'esprit. Les positivités du

temps, où nous vivons, froissaient ses idées, le blessaient continuellement, et c'est surtout à lui, qu'on pouvait appliquer ces deux vers d'un de nos grands poëtes:

> Les délicats sont malheureux,
> Rien ne saurait les satisfaire.'

Deze beoordeeling van het wezen van Chopin komt vrijwel overeen met de getuigenissen van andere personen, die den beroemden toonkunstenaar gekend hebben.

Het gemoedsleven van Chopin bewoog zich binnen enge grenzen. De indrukken, welke hij als kind en als jongeling had ontvangen, zijn ten allen tijde de bronnen voor zijne poëzierijke toonwerken gebleven. En al hebben deze indrukken met de jaren aan innerlijke kracht gewonnen, verruimd hebben zij den kring, waarbinnen Chopin zijne werken schiep, niet.

In de eerste jaren van zijn verblijf te Parijs (hij kwam er in 1831) was hij getuige van de gisting, die er zoowel in de kunst als in de politiek was ontstaan. In beide was de strijd tusschen oude en nieuwe ideeën ontbrand en in de kunst was het de *Romantiek*, die hare vaan ontrolde en in mannen als Victor Hugo, Delacroix, Horace Vernet, Berlioz, Meyerbeer hare vertegenwoordigers had.

Die groote beweging op kunstgebied, welke de geestdrift der jonge kunstenaars hoog deed ontvlammen, had op den toen nog jeugdigen Chopin volstrekt geen uitwerking. Integendeel was zij hem, wegens hare revolutionnaire elementen, onsympathiek en werkte zij storend op zijn gemoed. De stroomingen van den tijd snelden aan hem voorbij, zonder hem met zich voort te sleepen of hem naar ruimere wegen te voeren, en hij bleef voortwerken in de sfeer, die hem door de eigenaardigheid van zijn talent was aangewezen en waarvan de grenzen waren afgebakend reeds voordat hij in Parijs kwam.

De terughouding, die Chopin liet blijken tegenover de beweging voor de nieuwe denkbeelden op kunstgebied, toonde hij ook, waar het de uitvoering zijner kunst betrof. Ook hier onderging hij den invloed van zijn temperament. Hij leefde teruggetrokken en had een afkeer van het groote publiek. Trouwens, hij gevoelde zelf, dat zijn talent, hetwelk veeleer van teederen dan van machtigen aard was, zich beter leende voor intiemen kring dan voor de con-

certzaal. Behalve dat zijne manier van spelen in eene groote ruimte te veel verloor, had zijne Muze ook een meer rustige en voorname atmosfeer noodig om haar weldadige macht ten volle te kunnen uitoefenen.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat Chopin zich maar uiterst zelden in het publiek liet hooren, en daarom is ook het beeld, dat in de hierboven aangehaalde beschrijving van Chopin's uitvaart gegeven wordt, in zooverre niet juist, dat er in gesproken wordt van 's meesters strijd met het leven om tot beroemdheid te geraken.

Van een dusdanigen strijd is bij Chopin al bijzonder weinig te bespeuren. Men kan hem niet beschouwen als te behooren tot dat onnoemelijk aantal pianisten, die in zijne dagen uit alle oorden der wereld in Parijs samenstroomden en elkander daar de eerste of tweede plaats in de rei van beroemdheden trachtten te betwisten. Zooals gezegd is, liet Chopin zich uiterst zelden in het publiek hooren. Maar wat voor ieder ander een bijna zekere oorzaak van obscuriteit of vergetelheid zou geweest zijn, dat gaf hèm juist een reputatie, die hem boven de luimen der mode plaatste en hem bevrijd deed blijven van jaloerschheid en nijd van mededingers. Daarbij is Chopin voortdurend omringd geweest van trouwe aanhangers en vrienden, die zooveel mogelijk de onaangenaamheden trachtten te voorkomen, welke hij bij de uitoefening zijner kunst zou kunnen ontmoeten, en die niet ophielden voor de verbreiding van zijne werken en daardoor ook van zijn roem te zorgen. Eenmaal gevestigd zijnde, is die roem vrij gebleven van iederen aanval. De critiek zweeg, als ware reeds de nakomelingschap aan het woord, en wanneer de kunstenaar na lang zwijgen weder eens voor het publiek optrad, dan was dit een en al bewondering en waren de loftuitingen zonder restrictie.

Vijftig jaren zijn sedert den dood van Chopin voorbijgegaan en nog is hij op het gebied, waarop zijn groot talent het meest uitkwam, onovertroffen en zelfs niet geëvenaard.

Dat gebied - wij weten het - was klein van omvang. Van de groote middelen der muziek heeft hij geen gebruik gemaakt. Geen opera's, geen oratoria, geen symphonieën bestaan er van zijn hand. Voor hem was het klavier voldoende om zijne diepste gedachten uit te spreken, en dat heeft hij gedaan op eene wijze zoo schoon en veelal zoo verheven, dat het bewonderd zal worden, zoolang

er zin voor poëzie in de muziek zal bestaan. Geen wonder dan ook, dat de *Préludes, Études, Nocturnes, Polonaises, Mazurka's* van Chopin en zijne andere toonscheppingen in dit genre nog steeds met voorliefde worden gespeeld. Er zijn wel andere componisten geweest, die getracht hebben, soortgelijke werken in zijn stijl te schrijven, maar deze brachten het niet verder dan tot een flauwe copie.

Chopin was een ongemeen poëtische natuur. Zijn eigenlijk vaderland was het land der poëzie, of, zooals Heinrich Heine het zoo schoon uitdrukt: ‘Er stammt aus dem Lande Mozart's, Raphael's, Goethe's; sein wahres Vaterland ist das Traumreich der Poesie’. Liszt noemde hem ‘poëte élégiaque, profond, chaste et rêveur’, en zeker is er in weinige woorden geen betere definitie van Chopin's talent gegeven. Slavische melancholie, Fransche gratie en Duitsche romantiek geven aan zijne muziek iets geheimzinnig poëtisch, iets ongemeen bekoorlijks, dat voor hen, die haar waarachtig gevoelen, met niets anders te vergelijken is.

Daarbij is ook de vorm, waarin dit alles uitgedrukt wordt, van bijzondere bekoorlijkheid. En hoe klein zijn die vormen meestal! Men denke bijv. aan zijne *Préludes*, waarin dikwerf zooveel poëzie ligt; aan zijne *Mazurka's*, waaronder zoovele kleine meesterstukken voorkomen, waarvan men zeggen kan: ‘Un sonnet sans défaut vaut seul un long poëme!’

Behalve dat er over Chopin's toonscheppingen een poëtisch waas ligt uitgespreid, kan men er ook van zeggen, dat zij meestal in zeer voornamen toon zijn gehouden. Er ligt iets fijns, iets aristocratisch in zijn stijl. Geen banaliteit in het algemeen karakter zijner toonscheppingen, geen gemeenplaatsen in de détails. Zijn er daarom geen schaduwzijden? Zeer zeker; ook Chopin heeft ‘les défauts de ses qualités’. Bij hem bestaan zij daarin, dat hij nu en dan wel iets te veel zoekt naar het fijne en minutieuse, waardoor gedeelten zijner compositiën iets koels en pretentieus verkrijgen, en dat door hem wel eens misbruik wordt gemaakt van zijn verwonderlijke gemakkelijkheid in het uitdenken van telkens nieuwe doch soms wat te gekunstelde versieringen.

Wat dit laatste betreft, zijn er in de werken van Chopin plaatsen te vinden, waarin die versieringen, voor mijn gevoel althans, inderdaad storend werken en het evenwicht verbreken. Toch is bij Chopin de melodie zoo teeder, gedistingeerd en vol uitdrukking en de

harmonie zoo rijk en boeiend, dat de eerste impressie van het geheel ook onder die omstandigheden gunstig is en de critiek ontwapent.

Onder zulk een indruk kwam ook het publiek, dat Chopin in de eerste jaren van zijn verblijf te Parijs onder zijn gehoor had, en wel moet het ons, die als het ware met de werken van den beroemden klaviervirtuoos zijn opgegroeid, vreemd voorkomen, dat die werken destijds zoo spoedig werden gewaardeerd of althans ingang vonden.

Want men moet niet vergeten, op welke hoogte het klavierspel en de klaviermuziek stonden bij Chopin's eerste verschijnen te Parijs.

Zondert men Beethoven uit, wiens toonscheppingen zoo geheel afweken van die zijner tijdgenooten, en die dan ook eerst vee later begrepen werden, dan ontwaart men, dat alles gericht was op het ‘brillante’ spel en dit nog als het echte klassieke spel werd aangemerkt. Wij behoeven slechts de pianomuziek van Kalkbrenner, Pixis, Herz en andere klaviergrootheden van dien tijd in te zien, om ons daarvan te overtuigen.

Het was een laatste navolging van de muziek der 18e eeuw, toen de zwakke klank, de dunne snaren der klavieren nog armzalige hulpbronnen opleverden voor het koloriet der uitvoering. De tegenstelling van kracht en teederheid kon toen nog maar zwak aangeduid worden, en hierdoor wordt de zeldzaamheid der nuancen in de muziek van meesters als Haydn, Mozart, Clementi verklaard.

Tegen het einde der 18e eeuw en in het begin der 19e werden in de constructie der instrumenten groote verbeteringen aangebracht, namelijk bij den zoogenaamden ‘vleugel’, die een half octaaf aan omvang won en onder de handen van Broadwood en Erard tot groote volkomenheid werd gebracht. Van toen af won de klaviermuziek aan kleur, de uitvoering werd krachtiger en de weeke en kernachtige tonen van het instrument maakten het mogelijk, gebonden te spelen en op de piano te ‘zingen’.

Deze beide eigenschappen - gebonden spel en zang vol uitdrukking - ontwikkelden zich in de eerste dertig jaren van onze eeuw, een groote verscheidenheid in den aanslag - *legato* en *staccato, forte* en *piano* - werd mogelijk, en in verband met een en ander kwam er in de techniek van het klavierspel natuurlijk ook in het algemeen groote wijziging.

Daar de nieuwe elementen in dit spel meerendeels van technischen aard waren, is het niet te verwonderen, dat er een richting ontstond, die zich uitsluitend met de virtuositeit bezig hield. Tot die richting behoorden de hierboven genoemde virtuozen (Kalkbrenner, Pixis enz.), die in de eerste jaren der 19e eeuw in Parijs en daarbuiten grooten naam hadden als pianisten en componisten voor het klavier.

Er waren echter anderen, die uit het intieme verkeer met het zoozeer veranderde instrument zich een nieuwe manier van componeeren vormden en gevoelden, dat dit instrument zich bij uitstek leende voor de uitingen van het gemoedsleven. De ‘vleugel’ was door zijn eigenaardigen klank en zijn eigenaardige constructie uitermate geschikt om gevoel in het spel te brengen en zoowel aan het teedere en dwepende als aan het hartstochtelijke de hoogste uitdrukking te geven.

Tot hen, die dezen nieuwen weg opgingen, behoorde ook Chopin. Met hem begint een nieuw tijdvak in de litteratuur der klaviercompositie, maar ook in de techniek van het klavierspel. Hij opent de rei van diegenen, welke een ware revolutie in de kunst van pianospelen hebben gebracht. In zijn voortreffelijk boek over Chopin zegt Liszt van hem: ‘C'est à lui que nous devons cette extension des accords, soit plaqués, soit en arpèges, soit en batteries; ces sinuosités chromatiques et enharmoniques, dont ses *Études* offrent de si frappants exemples; ces petits groupes de notes surajoutées, tombant par-dessus la figure mélodique, pour la diaprer comme une rosée, et dont on n'avait encore pris le modèle que dans les fioritures de l'ancienne grande école de chant italien’.

Het duurde niet lang, of Chopin had een navolger op den weg der hervorming van klavierspel en klaviercompositie in een jong virtuoos, die echter veel krachtiger dan hij optrad en wiens invloed nog veel grooter is geweest. Zijn naam is reeds genoemd: het was Franz Liszt.

In de laatste twee jaren, die aan het eerste optreden van Chopin te Parijs voorafgingen, had er in Liszt, die zich reeds sedert zijns vaders dood (Augustus 1827) in die stad bevond, een omkeer plaats gehad. Geheel anders dan Chopin, werd hij onwillekeurig in den maalstroom der nieuwe ideeën, die met de revolutie van 1830 waren komen opdagen, medegesleept. Zijne zucht om te leeren en

zijne gebrekkige kennis van alles, wat geen muziek heette, aan te vullen, was groot, en hij verdiepte zich in letterkunde en philosophie. Een tijd lang scheen hij voor de kunst verloren te zijn, doch het optreden te Parijs van twee geniale musici redde hem. Het waren Paganini en Chopin, die in hetzelfde jaar (1831) te Parijs kwamen.

Het ongeëvenaard talent, dat in het spel van Paganini tot uitdrukking kwam, maakte een onbeschrijfelijken indruk op den jongen Liszt. De wonderen der techniek hadden zich aan hem geopenbaard. De gedachte: datgene, wat Paginini voor de viool had gedaan, ook voor het klavier mogelijk te maken, opende hem een nieuwe wereld. Met vernieuwden ijver keerde hij tot zijne piano terug, die hij onder den indruk der vele en veelsoortige gebeurtenissen en der litteratuur van den dag eenigen tijd veronachtzaamd had. Hij, de virtuoos, die reeds verre boven zijne tijdgenooten stond, zat uren daags aan het klavier en oefende. Paganini's 24 *Capricci per il violino solo* waren zijn punt van uitgang. Bij zijne pogingen om de vreemde sprongen, loopen en *arpeggi* der studiën van Paganini op het klavier na te maken, kwam hij tot de ontdekking, dat door ontwikkeling van de spanning en van het springvermogen der hand, het mogelijk was, behalve de akkoorden in enge ligging - de eenige die de klassieke pianomuziek kende - ook akkoorden en grepen in wijde ligging aan te wenden en daardoor de schoonheid en draagkracht van den klank der piano aanmerkelijk te verhoogen. Hiermede was het punt van uitgang eener nieuwe pianoschool gevonden.

Maar hoewel Paganini's verbazende techniek Liszt met bewondering vervuld had, diens eenzijdigheid had hem afgeschrikt. Dat de kunst uitsluitend beoefend werd tot vertoon van technische behendigheid, scheen hem een misdaad toe. Eerst dan, wanneer de volmaakte techniek dienstbaar werd gemaakt aan de Idee, zou zij iets heerlijks kunnen verrichten. Door deze gedachte vervuld, schreef hij, op het vernemen van Paganini's dood, een artikel over hem, waarin hij o.a. zegt: De toekomstige kunstenaar vervulle geen rol meer als die, welke in Paganini haar laatsten en schitterendsten vertolker heeft gevonden; hij stelle zijn ideaal niet buiten zich, maar in zich; de virtuositeit zij hem *middel* nooit *doel*!

Dit beeld, dat Liszt zich van den toekomstigen kunstenaar

vormde, vond hij geheel terug in Frédéric Chopin, toen hij diens eerste concert in de *Salle Pleyel* had bijgewoond. Chopin, die toen een concert en eenige mazurka's en nocturnes van zijne compositie speelde, boeide zijn publiek in hooge mate, maar geheel anders dan Paganini. Had deze door zijn tegelijk demonisch en realistisch spel de phantasie zijner toehoorders met huivering en met verbazing over zijn techniek vervuld, zonder evenwel hunne gemoederen noemenswaard te treffen, de tonen, die Chopin aan het klavier ontlokte, drongen tot de ziel door, en al was ook de muziektaal van den jongen Pool niet terstond voor iedereen verstaanbaar, men gevoelde, dat in deze openbaringen van een jong kunstenaar een wereld van poëzie lag opgesloten.

Onder dezen indruk was ook Liszt, en van dat oogenblik af ontstonden bij hem de genegenheid en bewondering, die hij zijn kunstbroeder steeds heeft toegedragen.

Niettegenstaande er verschil bestond tusschen het spel van Liszt en dat van Chopin, en zij ook in het karakter hunner compositiën zeer uiteenloopen, was er tusschen hen beiden toch een soort van ‘Wahlverwandtschaft’. In de geschiedenis der klaviermuziek van dien tijd verschijnen zij als twee kunstenaars, die in enkele opzichten elkander aanvullen of althans invloed op elkander uitoefenen.

Zoo gesloten als het wezen van Chopin gewoonlijk was voor de voorvallen en verschijningen in het openbare leven, zoo was hij toch zeer vatbaar voor indrukken, welke hij van een kunstenaarsnatuur als Liszt ontving. De mannelijke kracht en het wegsleepende, dat in Liszt's voordracht op het klavier en in zijne compositiën viel op te merken, wekten Chopin niet weinig op om nu en dan krachtiger de vleugelen uit te slaan. Niet dat het Chopin ten eenenmale aan innerlijke kracht ontbrak, maar zij lag als een vonk onder de asch verscholen en verschillende omstandigheden verhinderden gemeenlijk, dat zij zich openbaarde. Onder de impulsie van Liszt echter kwam zij meer dan eens te voorschijn. Vele werken van Chopin, die vol vuur en van wegsleependen aard zijn, dragen de sporen van dezen invloed van Liszt. Zoo o.a. de Études Nos. 9 en 12 der ‘*Douze Études, dédiées à son ami Liszt*’ (opus 10), de Études Nos. 11 en 12, op. 25, en No. 24 der ‘*Vingt-quatre Préludes*’ (op. 28), compositiën, die veel aan den stijl en de manier van

uitdrukking van Liszt herinneren. Daartoe zijn ook nog te rekenen het eerste Scherzo, de As-dur Polonaise en het slot der As-dur Nocturne.

Was Liszt aldus in staat, de sluimerende krachten bij Chopin op te wekken, deze had misschien nog in hoogere mate invloed op Liszt, en de werking daarvan was zeer weldadig. Paganini had hem de nieuwe wegen der techniek geopend, Chopin hield hem binnen de grenzen van het schoone en aesthetische. Vandaar de juistheid van Schumann's opmerking: ‘Het schijnt, dat Chopin hem (Liszt) weder tot bezinning heeft gebracht.’

Behalve in dezen meer algemeenen zin, heeft Chopin ook nog door eigenaardigheden van zijn kunststijl op Liszt invloed uitgeoefend. Wat deze in Chopin's composities zoo hoog roemt: de groote beteekenis zijner ornamentiek, die aan de fiorituren der oude Italiaansche zangschool herinnert, heeft hij ook in zijn eigen klavier-composities aangewend, met dit onderscheid evenwel, dat hij tot grondslag zijner ornamentiek de eigenaardige wijzen der Tsigeuners koos.

Ook een andere bijzonderheid van Chopin's stijl: het *tempo rubato*, dat aan de tijdmaat zoo groote elasticiteit verleent, nam Liszt van hem over. In het boek over zijn beroemden tijdgenoot en vriend zegt hij daaromtrent: ‘Chopin, dans son exécution, rendait ravissamment cette trépidation, par laquelle il faisait toujours onduler la mélodie, comme un esquif sur le sein de la vague puissante. Dans ses écrits il indiqua d'abord cette manière, qui donnait un cachet si particulier à son jeu, par le mot *tempo rubato*, temps dérobé, entrecoupé, abrupte et souple à la fois, vacillante comme la flamme sous le souffle qui l'agite. Il cessa plus tard de l'ajouter dans ses publications, persuadé que si l'on en avait l'intelligence, il était impossible de ne pas deviner cette règle d'irrégularité. Aussi toutes ses pièces doivent-elles être jouées avec cette sorte de balancement accentué et prosodié, dont il est difficile de saisir le secret, si on ne l'a pas souvent entendu lui-même.’

Dat het moeielijk was, deze manier van spelen aan anderen duidelijk te maken, ondervond Liszt menigmaal bij zijne leerlingen, en dikwerf trachtte hij het hun door zichtbare voorbeelden aan het verstand te brengen. Zoo gebeurde het eens, dat hij een zijner leerlingen, die dit *tempo rubato* maar niet vatten kon, naar een venster medetrok, dat uitzicht gaf op een tuin. Een hevige wind

gierde door de boomen. ‘Ziet ge, hoe de twijgen op en neer gaan - zeide hij -, hoe de bladeren heen en weer geschud worden? Stam en tak geven niet mede; dàt is *tempo rubato*!’

In den aanvang van dit overzicht noemde ik Aristide Cavaillé-Coll als den maker van het orgel in de Madeleinekerk.

Dezer dagen vermeldden de dagbladen het overlijden van dezen beroemden orgelfabrikant op zeer hoogen leeftijd.

Met hem is een man heengegaan, die in het vak van orgelbouw een zeer grooten naam had verworven. Hij werd in 1811 geboren en kwam al vroeg in de leer bij zijn vader, die eveneens orgelmaker was en in Toulouse zijn fabriek had.

Op twee-en-twintig-jarigen leeftijd kwam Aristide in Parijs en nam daar deel aan een door de Academie der Schoone Kunsten uitgeschreven concours voor den bouw van een orgel in de kerk Saint-Denis. De uitslag van dat concours was, dat *zijn* ontwerp werd aangenomen en hem door de Regeering de bouw van het belangrijke werk werd opgedragen.

Van toen af vestigde zich de firma Cavaillé-Coll in Parijs en daar was het, dat uit hare werkplaatsen de prachtige orgels van de Madeleine, van Saint-Sulpice, van Nôtre-Dame de Paris, van het Trocadéro en nog verscheidene andere zijn voortgekomen.

Ook voor het buitenland heeft zij een groot aantal prachtige orgels geleverd, o.a. in kerken en concertzalen van Engeland, Amerika en Australië. Het orgel in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam is mede uit haar fabriek afkomstig.

Over de meest belangrijke van die orgels zijn uitvoerige beschrijvingen uitgegeven. Zoo o, a. van die in de kerken Saint-Denis en Saint-Sulpice en van het groote orgel voor een nieuwe concertzaal te Sheffield.

Aristide Cavaillé-Coll heeft zelf ook werken geschreven, die op den orgelbouw betrekking hebben. Van zijn hand bestaan er: *Études expérimentales sur les tuyaux d'orgue; De l'orgue et de son architecture*; en *Projet d'orgue monumental pour la basilique de Saint Pierre à Rome*.

Hem zijn tijdens zijn leven talrijke onderscheidingen ten deel gevallen. Behalve een groot aantal gouden medailles, eerediploma's en andere dergelijke eerbewijzingen genoot hij ook de onderschei-

ding van tot ridder en later tot officier van het Legioen van Eer te worden benoemd.

Het orgel is ook al een instrument, dat in den loop der tijden ontzaglijke veranderingen en verbeteringen heeft ondergaan, en de geschiedenis daarvan te volgen, is hoogst belangwekkend.

Maar niet minder belangrijk is een studie van hetgeen voor dit instrument gecomponeerd is. Groot is het aantal noemenswaardige orgelcompositiën en bovenaan staan de werken van Johann Sebastian Bach.

Van de modernen heeft de meester, wiens naam hierboven herhaaldelijk is genoemd - Franz Liszt namelijk - als componist van orgelwerken niet in die mate de aandacht tot zich getrokken als hij het verdient.

Evenals in zijn pianomuziek heeft Liszt zich ook op dit gebied - ofschoon in kleineren omvang - als een componist van den eersten rang doen kennen en daarbij veel gedaan voor de verdere ontwikkeling der orgelmuziek, evenals door zijn invloed ook de techniek van het orgelspel groote vorderingen gemaakt heeft.

Oorspronkelijke werken voor orgel heeft de meester weinig geschreven. De voornaamste daarvan zijn: een phantasie en orgelfuga over het koraal ‘Ad nos, ad salutarem undam’, een B-A-C-H fuga, variatiën over den basso continuo van het eerste gedeelte der cantate ‘Weinen, klagen, sorgen, zagen’ en het *crucifixus* der H moll-mis van Johann Sebastian Bach, en een *Missa pro Organo*.

Bij de variatiën is het onderwerp dichterlijk opgevat. De compositie, van diepzinnigen aard en uitmuntend door contrapuntische bewerking, is meer vrije phantasie en geen van de variatiën is formeel afgesloten, doch in het toonweefsel laten zich toch vier variatiën onderscheiden, die elk een van de in de cantate uitgedrukte gemoedsaandoeningen tot onderwerp hebben. Liszt heeft deze variatiën eens *plus que sérieuses* genoemd. Van aangrijpend effect is het slot met het koraal:

> ‘Was Gott thut, das ist wohlgethan,
> Dabei will ich verbleiben - .’

De overzettingen en bewerkingen van andere composities voor orgel betreffen deels de eigen werken van Liszt, deels die van andere meesters.

Van eerstbedoelde moet in de eerste plaats genoemd worden:

‘Inleiding, Fuga en Magnificat uit zijne Dante-symphonie’. Verder zijn ‘symphonische Dichtung’ *Orpheus*, en het *Andante religioso* uit zijne symphonie ‘Ce qu'on entend sur la montagne’. Deze bewerkingen zijn uit de Weimarperiode 1857-1861. Tijdens zijn verblijf in Rome bewerkte hij voor orgel gedeelten uit zijn oratorium *Christus*, het *offertorium* uit zijn Hongaarsche kronings-mis, kerkelijke hymnen *Salve Regina* en *Ave maris Stella*, en meer andere op verschillende tijdstippen zijns levens gecomponeerde stukken.

Van andere meesters bewerkte hij voor orgel: Bach's inleiding en fuga der Cantate ‘Ich hatte viel Bekümmerniss’; de kerkelijke feestouverture over het koraal ‘Ein feste Burg ist unser Gott’ van Otto Nicolaï; koor der jonge pelgrims (‘Der Gnade Heil’) uit Wagner's *Tannhäuser; Miserere* van Allegri en *Ave verum* van Mozart; *Ave Maria* van Arcadelt; Chopin's *préludes* op. 28 n°. 4 en 9; *Regina coeli laetare* van Orlandus Lassus; *Agnus Dei* uit het Requiem van Verdi; en eindelijk in 1883 als zijn laatste werk van dien aard: een bewerking van Bach's koraal ‘Nun danket alle Gott’ (koor en begeleiding van trompetten, bazuinen en pauken ad libitum), geschreven voor de inwijding van het groote orgel in Riga.

Deze zucht van Liszt, om voor het orgel te schrijven, is voornamelijk een uitvloeisel van zijne voorliefde voor kerk en kerkmuziek, die zich in alle tijdperken zijns levens heeft geopenbaard.

Het religieuze gevoel was bij hem sterk ontwikkeld en treedt ook dikwerf te voorschijn in die van zijne composities, welke met het kerkelijke karakter niets gemeen hebben. Een bewijs daarvan zijn zijne *Harmonies poëtiques et religieuses*, die in 1834 gecomponeerd werden, en daarvan voornamelijk het gedeelte, dat tot opschrift heeft ‘Pensée des morts.’

Sporen van een godsdienstig gevoel in dien zin zijn evenzeer merkbaar in verscheidene der muziekstukken, welke Liszt onder den titel van ‘Années de pélérinage’ heeft uitgegeven. Behalve andere stemmingen liggen daarin ook de uitingen van een religieus gemoed, dat door de wonderen der natuur is getroffen en behoefte gevoelt, de ontvangen indrukken weer te geven op eene wijze, die aan het verhevene van die indrukken niet te kort doet.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

Ultimatum. (10 October.)

Zoo zal de negentiende eeuw wier burgers wij zijn dan toch niet dood uitloopen op een muur van huichelarij en leugen!

Een stem, luid sprekend uit de onbedorven diepte van het hart der menschheid heeft het hypocriete bouwsel van verraad en hebzucht, van zwakheid en bedrog doen wankelen en tuimelen, dat licht en lucht kon toestroomen en het oog zich weer mocht baden in den zuiveren glans der waarheid.

Wat is er niet geteemd over vrede, en gelogen over recht, en gesold met eer en vaderland, dit laatste jaar van de eindigende eeuw! Nu echter komt het Boerenwoord, een woord uit de diepten, een woord van de bergen, met den frisschen adem van het ‘veld’, met de reine kracht van de volksziel, en verjaagt vroolijk manmoedig de schimmen die de arme menschheid wilden benarren en verstikken.

O Engeland, land van Cromwell en van Milton, dat u zoo iets gebeuren moest! Gij maakte u klaar om, met mooie praatjes van beschaving en vooruitgang in den mond, den kleinen jongen tegen den muur aan te drukken, hem te vernederen door een overmacht, en hem in naam van eerlijkheid en deugd de zakken te plunderen. Maar zie het kereltje, de kerel, treedt u te gemoet, hij slaat u de huicheltaal van den onbeschaamden bek weg en valt uit met een flinken stoot.

Pareer!

De kerel heeft 't er op gezet.

Wat heeft hij er op gezet? - Het beste dat hij heeft. En dat

is niet zijn goud; daar mogen uw parvenus paleizen voor koopen in het Westend, en zetels in het Parlement; daar mogen zij zich de achting voor verschaffen van uw prelaten als die hun kostbare geschenken aan uw kerken in ontvangst nemen; daar mogen zij zich den vriendelijken lach door veroveren van uw edelen als die er op uit zijn van den buit hun deel te nemen. Het beste dat de kerel heeft is zijn leven. Dat heeft hij er voor over om zijn vrijheid niet te verliezen.

Pareer!

Want de kerel denkt er niet aan zich in een hoek te laten dringen. Hij treedt u tegen in de open ruimte. Daar komen zijn slagen aan. Verzamel al uw krachten, Kolossus van Engeland; want hij is in staat te winnen, hij doet alsof hij wil winnen. En hij heeft de waarheid op zijn hand.

Gij niet, Engeland!

Waarom is er in de vergadering uwer mannen niet een opgestaan die met een geweldig snerpend: Gij liegt, uw minister met het stalen voorhoofd tot zwijgen bracht toen hij scherp dacht te beredeneeren dat de tegenpartij altoos door den oorlog had gewild?

Och, als er eens iemand geweest was die daar, in het Engelsche Parlement, uit het hart van de Boeren der Zuid-Afrikaansche Republiek had kunnen spreken, omdat hij gevoel had voor den grootschen eenvoud en de hartenwaarheid van een man als de president Paul Kruger!

In het droogste gedeelte der onderhandelingen tusschen Engeland en de Republiek, over de kiesbevoegdheid der uitlanders, had hij een dramatisch pathos kunnen brengen, wanneer hij den ouden man getoond had, dingende met de regeering van Engeland over het aantal jaren, dat tot verkrijging van het volle burgerrecht voor de uitlanders noodig zou zijn.

Kruger dingende voor de welvaart en de vrijheid van de republiek, zooals de helden van het Oude Testament ook dongen, zelfs durfden dingen met de macht van Jehovah, - Kruger afkomende van veertien jaren tot negen, die het zou moeten duren eer men kiesgerechtigd was, en van negen tot zeven, eindelijk van zeven tot vijf, het cijfer dat Engeland begeerde.

- Maar dat aanbod van vijf jaren hebben wij aangenomen; en toen juist is Kruger, gedreven door een booze macht, weer ver-

vallen op zijn oude voorstel van zeven jaren, - zegt Chamberlain. - Een bewijs dat de Republiek den oorlog wilde. -

Gij liegt, - had Chamberlain op die woorden moeten hooren.

- Wij verlangden niet anders dan vrede, zegt Chamberlain. -

Gij bedoelde alleen uw tegenpartij te vernederen, zou het antwoord moeten zijn.

- Wij wilden tegemoet komen. -

Het was een tergen en sarren.

- Wij oefenden geduld. -

Het was een wachten op de gunstige gelegenheid om de Boeren als zij weerloos waren te verpletteren.

Het aanzeggen van hun ultimatum was voor de Boeren hun eenvoudigste, zuiverste recht. De straf voor de leugen is de waarheid; en met het ultimatum ging de Zuid-Afrikaansche Republiek enkel terug op den strikten grond der werkelijkheid. Voor het dingen was de tijd voorbij; er kon nu nog slechts sprake wezen van onderhandelen tusschen mogendheid en mogendheid: maar dan moesten ook de Engelsche troepen uit Afrika verdwijnen. Want hun aanwezigheid beduidde een bedreiging, en niet een vredelielievende onderhandeling. Tegenover die bedreiging, zoo zij werd volgehouden, zouden de Boeren van hun kant den oorlog stellen.

Zij voegden de waarheid van de daad bij die van het woord. De mannen, de kinderen, de grijsaards, de vrouwen, allen, zetten hun schouders onder den oorlogslast om hem van hun land op den vijand te wentelen, bereid ook voor hun land en in hun land onder dien last te sterven.

Het is een heerlijk denkbeeld voor Nederland, dat het ultimatum aan de leugen in de Nederlandsche taal is gesteld, en dat ook Nederlandsch bloed voor zijn echtheid getuigt.

Maar wij mogen nooit vergeten, dat de grootste triomf voor de waarheid zou wezen indien de vijanden op het Afrikaansche slagveld elkander leerden waardeeren en na hun wapengang vereend het beschavingswerk van Zuid-Afrika aanvaardden.

Maar daarvoor moet Engeland eerst de leugen van zijn koelen trots te boven komen. Het ultimatum stellen aan het onedele deel van zijn aard!

Wij ook. -

Bibliographie.

Hartstocht. Haagsche roman, door Jeanne Reyneke van Stuwe. 2 dln. 's Gravenhage, N. Veenstra.

‘Hartstocht’ - zoo definieërt het ‘Woordenboek der Nederlandsche taal’ van Van Dale - Manhave, (Het Woordenboek is nog niet tot het woord genaderd) - ‘is elke hevige gemoedsbeweging en begeerte, waardoor de ziel beheerscht wordt en waarbij zij lijdelijker is dan wel behoort.’

De begeerte waardoor de ziel van den hoofdpersoon van dezen roman beheerscht wordt, is een grof-zinnelijke. Felix van Weert van Oldenhagen is een rijke lichtmis uit de Haagsche groote wereld, een Don Juan, die, als zijn beroemde voorganger door zijn uiterlijk, zijn manieren, door aangeboren gaven de hoofden en harten van alle vrouwen met wie hij in aanraking komt op hol brengt en voor elke zinnelijke verleiding terstond bezwijkt. Tot zijn vriend Jacques, die, hoewel ook geen heilig boontje, het kalmer aanlegt, kon hij met den Don Juan van Lenau (in het gedeelte dat door Richard Strauss ten grondslag is gelegd van zijne kleurrijke Tondichtung) zeggen:

> Den Zauberkreis, den unermesslich weiten,
> Von vielfach reizend schönen Weiblichkeiten
> Möcht' ich durchziehn im Sturme des genusses,
> Am Mund des letzten sterben eines Kusses.
> O Freund, durch alle Räume möcht ich fliegen,
> Wo eine Schönheit blüht, hinknie'n vor jede,
> Und, wär's auch nur für Augenblicke, siegen....

De gevolgen blijven niet uit. Als de brandstof verteerd is, gaat Felix, tot geen ernstigen arbeid meer bekwaam, in zijn zenuwgestel geschokt, geestelijk en lichamelijk te gronde.

Vreemd genoeg heeft de schrijfster niet kunnen goedvinden om ‘la bête humaine’ alléen haar sloopingswerk te laten verrichten, maar heeft zij 's mans dood verhaast door hem op het laatst in aanraking te brengen met eene hysterische teringzieke, en eene worsteling met den broeder van deze Virginie van Weerdensteyn die hem - in den grond ten onrechte - beschuldigt de oorzaak van den dood zijner zuster te zijn, tot de naaste aanleiding te maken van de hersenziekte waaraan Felix sterft. Al toont de schrijfster in deze laatste bladzijden van haren roman een talent voor dramatische schildering, dat zij in het overige gedeelte van haar werk niet de

gelegenheid had te voorschijn te doen treden, in de teekening van het beeld dunkt ons dit een fout. Een veel logischer en treffender slot zou het geweest zijn, wanneer wij den door louter zinnelijke liefde verzwakten man, langzaam hadden zien wegkwijnen, gefolterd door het besef, de reine, jonkvrouwelijke liefde die Willy van Heemstede hem is blijven toedragen niet meer te kunnen beantwoorden dan door enkel zinnelijken hartstocht.

De schrijfster heeft zich de taak, die zij zich stelde, niet gemakkelijker gemaakt door haast voor alles wat zij wenschte uit te beelden den gesprekvorm te kiezen. Erkend moet worden dat zij hare personen met groot gemak en groote natuurlijkheid laat spreken, maar dat natuurlijke spreken wordt vaak babbelen, en dat babbelen kletsen. Zulke praatjes over alles en niets, gelijk de auteur hare menschen voortdurend laat houden, zijn in een roman alleen genietbaar, wanneer ze met geest en verve gehouden worden. Hoe goed de schrijfster ook de ongegeneerde gesprekken van een zeker soort jonge mannen, het gebabbel van jonge meisjes en het geflirt van beiden moge hebben afgeluisterd, die gesprekken zou zij alleen van langdradigheid hebben kunnen vrijwaren door ze geestiger en pittiger te maken. Met de helft van alles wat hier gepraat wordt zou zij hebben kunnen volstaan en haar roman zou door dit verlies gewonnen hebben.

Waarin de auteur eene bijzondere virtuositeit ontwikkelt, het is in de beschrijving van zoenen: er wordt op ontelbare plaatsen van dezen roman, op allerlei wijze, meestal hartstochtelijk gezoend, en het wordt den lezer onder al dat gezoen wel eens wat wee, waar deze Jeanne haren mannelijken naamgenoot Janus Secundus, den dichter der *Basia*, op hare wijze, naar de kroon steekt.

Intusschen mag aan een schrijfster, wie men verweten heeft dat zij, als vrouw, al die dingen wist en, ze wetende, de beschrijving er van heeft durven geven, de eer niet onthouden worden, dat, waar het onderwerp van haren roman zich tot de beschrijving van de meest hartstochtelijke, uiterste zinnelijkheid leende (als in de tooneelen met mevr. Von Mayerhofen en met Toutou), zij zich bepaald heeft tot de detailleering van dit voorspel der hoogste hartstochtuiting en zonder - gelijk dit vaak door Fransche romanciers gedaan wordt - door halve woorden de zinnen te prikkelen, de rest heeft laten raden.

Vinding en wijze van bewerking van dezen roman lijken ons niet van groote beteekenis, en vooral in het eerste deel is iets kinderachtigs en onbeholpens dat aan, in haar soort niet onverdienstelijke, bijdragen uit een of anderen Studentenalmanak doet denken. Maar er komt intiemer werk in voor - wij denken o.a. aan hoofdstuk IX: het gesprek tusschen Felix en Willy - dat ons het talent van deze romanschrijfster van een betere zijde leert kennen en de verwachting wekt dat zij, dieper doordringend in hetgeen beneden de oppervlakte van het leven ligt, zich beter rekenschap gevende van de eischen van den roman, nog eens werk zal leveren dat kans heeft op een langer leven dan deze Haagsche roman.

Oost-Azië en Indië. Beschouwingen en Schetsen, door E. Heldring. Amsterdam, De Bussy. 1899.

De ondertitel is niet geheel juist: ‘Amateur consulaire verslagen’, zoude toon en strekking beter weergeven. Want behalve een enkele bladzijde over de smerigheid van Pekin en de vuiligheid van Bataviasche logementen, worden er geen dier beelden in gevonden, welke onwillekeurig voor den geest rijzen, als men de poëtische woorden Azië en Indië met ‘schetsen’ gekoppeld ziet. En wat de ‘be-

schouwingen' betreft: de gedachten zijn wel wat te vluchtig voor zulk een doel. Zoo wordt - om een enkel voorbeeld te geven - de naar schrijvers oordeel te groote Indische legermacht in een tiental regels 'afgemaakt'. En dit strenge vonnis berust enkel op dezen regel van drieën: Als Engeland 300 millioen Voor-Indiërs in bedwang houdt met 230.000 soldaten, hoeveel soldaten heeft dan ons Indië noodig, dat 33 millioen inwoners bezit? Antwoord: 33/300×230 000 = 25000. Men moet erkennen dat deze oplossing wèl militair-bondig, doch meer reken- dan krijgskundig is.

Op niet veel ingewikkelder wijze wordt ook de rentabiliteit van noodig geoordeelde spoorwegen bepaald, en zoo meer. Dit alles is zeer jammer, want dientengevolge vertrouwt men de uitspraken van den schrijver niet, ook daar waar hij anders vermoedelijk gehoor zou kunnen eischen.

En desalniettemin bevelen wij het boek ter lezing aan. Niet zoozeer om wat er in staat, als om wat het geeft te denken, wellicht ook geeft te doen. 'Wij, Hollanders - zoo vangt de schrijver het laatste hoofdstuk aan - reizen niet dan naar Parijs, Zwitserland of de een of andere Duitsche badplaats. Bij weinigen komt het op, iets verder te gaan, en zelden hoort men van iemand, die voor zijn genoegen den Oceaan over steekt. Natuurlijk, maar weinigen kunnen aan verre reizen denken, maar van hen, wier middelen geen hinderpaal vormen, deinzen de meesten terug voor het ongemak der reis en het idee, zoover van honk te gaan. Het eerste bezwaar is denkbeeldig, want het reizen buiten Europa is misschien wel minder geriefelijk en luxueus, maar even gemakkelijk als in ons werelddeel. De vrees van ver van huis te gaan, past nauwelijks meer in onzen tijd van snelle verkeersmiddelen. Van Holland naar zijne antipoden is het maar zes weken reis. Edoch, de huismusscherij is een moeielijk te bestrijden kwaad.'

Inderdaad, moeielijk te bestrijden, maar het *moet* bestreden worden, zal Nederland als zoodanig blijven bestaan. Want het blijkt uit het boek van den heer Heldring weer opnieuw: er zijn volkeren genoeg in oude en nieuwe werelddeelen, die, als wij langer onze bezittingen braak laten liggen, die taak wel van ons overnemen willen, en overnemen *zullen*. Zij hebben op 't oogenblik gelukkig nog genoeg te doen op de Philippijnen, in China en elders. Laten wij ons dus dien voorsprong ten nutte maken, want volgens het moderne recht van den intellectueel sterkste verliest zijne aanspraken op het land, wie dat niet tot volle ontwikkeling weet te brengen. En de heer Heldring wijst het aan: onder den grond en daarboven ligt nog veel wat wacht op die 'huismusschen.'

R.T.N.

Catalogus der Nederlandsche West-Indische Tentoonstelling te Haarlem. Amsterdam, De Bussy. 1899.

Dit boekske is meer dan een catalogus: het is een manifest, trouwens even als de tentoonstelling zelve. Een oproep aan Nederland, misschien..... ja, misschien een laatste waarschuwing. 'Onze eeuw gaat den philantropischen kant uit - schrijft de heer F.v. Eeden in het voorwoord - en dat is voortreffelijk. Maar wij vergeten te veel dat niet alleen de zwakken, de armen onze hulp vragen.'

Weet gij wat op die tentoonstelling het meeste treft? Een leelijk, klein kaartje, eigenlijk niets dan een groote, zwarte inktvlek. Die inktvlek *moet* wel groot wezen, want zij stelt voor het gedeelte van Suriname dat als 'onbekende wildernis' te boek staat. En dat deel maakt uit 90 percent van eene Kolonie, die ongeveer vijf maal zoo groot is als ons land.

Onbekend is ze aan *ons*, maar...

is ze het aan iedereen? Ik moet erkennen dezen voorzomer een beetje te zijn geschrokken, toen na een diner in de Ingenieurs-Club te New-York mijn vriendelijke gastheer, terwijl we over koetjes en kalfjes spraken (figuurlijkerwijze: want daar zijn 'koetjes' dollars) mij eensklaps vroeg: He, waarom leggen jelui Hollanders geen spoorweg aan door het 'hinterland' van Guyana naar Manaos, in Brazilië; een pionierspoorweg, zooals we dat hier doen? Als de Regeering dan bepaalt dat ieder die driehonderd dagen aan de lijn werkt, 40 acres land krijgt daarlangs gelegen, en voor vrouw en elk kind tien acres meer, dan krijgt ge op die wijze tevens eene bevolking, en zoodoende ook op den duur plaatselijk verkeer.

Wanneer ik hier bijvoeg, dat wie zoo sprak, geen plannenmaker van beroep was, en ook met Zuid-Amerika niets had uit te staan, dan zal men wel begrijpen dat mijne verwondering dubbel groot werd, en ik niet zonder eenige huivering dacht aan het oogenblik waarop Amerikanen, die wèl belang hebben bij Zuid-Amerika en bij spoorwegaanleg, die Hollandsche bezitting daar zoo renteloos zouden zien liggen. *A bon entendeur demi-mot suffit.* De Hollander leze dus eens, of liever bestudeere de verschillende hoofdstukken over dat land, welke belangstellenden in West-Indië doen voorafgaan aan de eigenlijke beschrijving van de voorwerpen welke op de tentoonstelling aanwezig zijn. Misschien is ook dàt goed voor onze 'huismusschen'.

R.T.N.

Gids der Nederlandsche Weldadigheid. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf. 1899.

Ziehier dan eindelijk wat voor de 'musschen' die vleugellam zijn! Behoef ik de namen der samenstellers te noemen? Wie anders kunnen het zijn dan Blankenberg, de Dompierre de Chaufepié en Smissaert; en immers ook zonder de voornamen, weet gij welke van bun geslacht worden bedoeld. O, hoe doen reeds de afmetingen van dezen Gids zien hoe overweldigend Neerland's weldadigheid is! Elf honderd twintig bladzijden lang wordt men, worden wij beweldadigd! 'Om de kas te stijven liet de diaconie in 1634 een olifant zien'. Onwillekeurig schiet mij bij het opnemen van dit plomp-dikke, grauwkleurige boek deze merkwaardigheid te binnen, in het deel ''s Gravenhage' van den 'Armenzorg in Nederland', geboekstaafd door wien eveneens zonder voorletter de Nederlandsche liefdadigheid herkent: Falkenburg.

Niet minder dan 7476 instellingen zijn in het werk behandeld, waarvan bijna de helft kerkelijke. Gelukkig heb ik ze niet behoeven te tellen: een tabellarisch overzicht sluit de reeks der overzichten. Alleen heb ik (weer uit een ander overzicht) opgeteld het aantal instellingen in de stad mijner inwoning. Zeven-en-dertig in een stad van nog geen twintig duizend zielen!

Veel dus. Te veel? 'Wij zijn een schuttinglievend volk,' schrijft Mr. N.G. Pierson in het voorwoord. 'Onze herhaalde ervaring hoe verspreid en hoe onsamenhangend de verrichtingen op dit gebied zijn', meenen ook de samenstellers in hunne inleiding tegen hunne 'diepgaande bewondering van de uitgebreidheid van de Nederlandsche weldadigheid', te moeten plaatsen. Of, als een volgende druk noodig blijkt - wij hopen spoedig - het aantal inrichtingen zal ingekrompen zijn? Ik waag te voorspellen van neen. Maar toch zullen dan, naar ik vertrouw, eenige der instellingen, zooal niet uit de maatschappij dan althans uit dit werk zijn verdwenen; ik bedoel in de rubriek: *verwaarloosden en gevallenen*, die betreffende de 'opleiding voor den zeedienst'. Zijn de tijden niet lang voorbij waarop regenten van het 's Gravenhaagsche wees-

huis op eene vraag van de Staten of er ook jongens waren, die lust hadden naar Oost-Indië ten oorlog te varen, zouden antwoorden: dat zij zich niet bevoegd rekenden om de aan hunne zorg toevertrouwden ‘te exposeeren om op de zeevaart tot ongelukkige einden te komen’?

Daarentegen zullen bij een tweeden druk vermoedelijk de vele armbesturen, en daaronder notabene de *burgerlijke* armbesturen, van welke men toch beter verwachten kon (ik noem slechts 's Hertogenbosch, Apeldoorn, Zalt-Bommel), niet nalaten de gevraagde, trouwens zeer onschuldige inlichtingen te verstrekken.

En dan zal de Gids compleet zijn? Neen, den Hemel zij dank, dat nooit! Wie denkt dat de Nederlander alleen door bemiddeling van commissies onderstand verleent: niet zijne aalmoezen maar zijn werkelijken steun, behoedt voor vallen, ophelpt, die moet al in erg geestes- en gemoedsarme kringen verkeeren! - En ik heb hierbij niet eens op het oog de heel rijken, of zij, wier namen op alle lippen zweven; ook niet wie hun geld goedverzorgd op hemelrente zetten. En zoo er vele diaconiën klagen, geloof ik - en van sommige weet ik het zeker - dat zulks is omdat bij de beroeringen onzer kerk velen liever niet hunne giften door diaconale handen zien uitreiken. Maar daaromtrent zal deze Gids wel altijd zwijgen en met reden. Want hoe verdienstelijk dit werk zij, ook hier geldt het gezegde: de mooiste boeken zijn die, welke nooit geschreven worden. Dat neemt niet weg dat ook *dit* boek alle recht heeft op onze waardeering, en inderdaad aan eene behoefte voldoet, die zonder het taai geduld van het driemanschap niet licht vervuld ware geworden.

R.T.N.

Doodzonde door Marie J. Ternooy Apèl. Amsterdam, D. Buys Dzn. 1900.

Er ware een studie te schrijven over ‘aanstellerij in de letterkunde’ en in zulk een studie zou van dezen roman niet gezwegen mogen worden.

Reeds de teekening op den omslag met het naakte vrouwenbeeld dat in extatische houding op de knieën ligt en voor welks naaktheid men menschen van allerlei slag, in priestergewaad, in uniform, in lange jas en witte das, een tengere damesfiguur en een breedgeheupte vrouw, verschrikt de vlucht ziet nemen, blijkt, wanneer men den roman gelezen heeft, aanstellerij. Er wordt toch in dit boek verhaald van een tooneelspelersdochter die - is het uit liefde of enkel om een ongelukkig tehuis te ontvluchten? - zich geeft aan den eersten den besten journalist, wiens kennis zij bij een eind-examen van de Tooneelschool gemaakt heeft. De journalist, Otto Berman, schijnt het goed met haar te meenen, maar vindt het niet noodig Caroline van Leeuwen, die hare eer aan hem geofferd heeft en hare toekomst in zijne hand wil leggen, te trouwen. Tegen zulk een offeren aan ‘de burgerlijke moraal’ komt alles wat in hem is in opstand. Op dat punt is Otto Berman niet te spreken, en als hij begint te declameeren tegen ‘de begrippen die vastgegroeid zijn aan oude vormen,’ dan is hij niet spoedig uitgepraat. Intusschen verhinderen zijn vooruitstrevende begrippen hem niet, het meisje dat hij zijn ‘vrouw’ noemt, op een gegeven oogenblik aan haar lot over te laten en de oorzaak te zijn dat Caroline zich verkoopt aan Ely, een rijken jood, die haar op eene villa te Laren onderhoudt. Caroline treedt nog even op als actrice, heeft succes in de laatste acte van *Marguerite Gauthier* (natuurlijk is Otto onder de toehoorders), ontmoet dan nog als demi-mondaine op een bal in het Paleis voor Volksvlijt haren eersten minnaar, wien zij verwijt de oorzaak van haren ondergang te zijn; - en dan is het uit, zonder dat de beteekenis van het beeld op het titelblad duidelijk is geworden.

De geschiedenis wordt afgewisseld door naar de bittertafel riekende, slecht gestileerde declamaties tot verheerlijking van de nieuwste moraal, met name van de vrije liefde, in dezen trant: ‘Elke generatie brengt haar herauten mee, die het nieuwe geloof brengen aan de menschheid, een geloof dat geboren wordt uit verouderde ideeën, die wegzinken in een grootsche wedergeboorte van alle levende ziel.’

Aanstellerij dunkt het ons, wanneer de schrijver, als ware deze slecht gecomponeerde vertelling een diep doordacht en kunstig opgebouwd werk, in een apart hoofdstuk van 15 regels, dat hij *Intermezzo* noemt, schrijft: ‘O dat dit boek niet zijn kan een boek van geluk, van blij uitzeggen der wereldschoonheid!’ enz. enz.; en dan, in een slot-hoofdstuk van 8 regels, met *Opgang* tot opschrift nog eens: ‘O dat dit boek niet zijn kon een boek van geluk, van blij-uitzeggen der wereldschoonheid! Maar de wereld is niet mooi.’ enz. enz.

Aanstellerij ook de aardigheid om bekende levende personen (Bouberg Wilson, A.G. van Hamel, Rössing, Jan Maandag e.a.) te laten optreden als bijfiguren of enkel als figuranten in het gefingeerde drama.

Aanstellerij eindelijk zoowel de gewild verheven als de gewild grove taal, waardoor het boek stijlloos en, op menige bladzijde, onleesbaar is geworden, een gemis aan zelfbeheersching en een gebrek aan smaak verradend, die men van den conscientieus typeerenden tooneelkunstenaar Ternooy-Apèl niet verwacht zou hebben.

Aardig, dat deze Amsterdammer die ons weet te vertellen dat de Amsterdammer, zomers naar badplaatsen trekkend, daar niet veel anders dan een liederlijk leven leidt - men kan het in al zijn stichtelijke bijzonderheden lezen op de bladzijden 70 en 71 - zijn roman op de laatste bladzijde, zeer voornaam, dagteekent: B a d N e u e n a h r 1899.

Het kleinkind.

I.

Toen de meisjes nu weg waren en haar man, die ook gereed stond, zijn oorlappen aan zijn wintermuts neertrekkend, langzaam naar de voordeur schreed, kwam vrouw Krekel uit de achterkeuken, waar ze, in schijn met iets bezig, hem echter tersluiks had staan bezien, en volgde hem op den drempel.

Hij keerde zich nog even om, en zei, dat het zoo koud was; dan ging hij den steenweg op, die naar het dorp leidde. Het was een Zondagmorgen.

Op de baan, hier en daar, waren nog andere menschen, die naar de hoogmis gingen, en in den verren kerktoren bromden hoorbaar de klokken.

Zij bleef nog een poos staan, in den vinnigen wind, die over de kouters schoor, haar man na te turen, die zich verwijderde met zijn gewone stap van oude, moegewerkte boer; dan ging ze peinzend binnen.

De groote, vooruitspringende, platte stoof stond te gloeien. Zij was er een wijl om bezig met pook en schup, dan door de kamer, waar hier en daar nog wat op te ruimen was; zij ging even over de jaloeziën buiten zien, zette zich opvolgend op twee, drie stoelen en deed dan opeens de deur op slot.

Zij had er reeds de heele week mee rond geloopen, dat ze het hem heden vragen moest, Dolf, haar groote zoon.

Anders liep er altijd iemand in den weg en Krekel en de meisjes zouden het zonderling gevonden hebben, moesten ze hen ergens in een hoekje te zamen vinden praten, maar nu het oogenblik daar was, aarzelde ze toch.

Als het eens waar was, wat dan?

Op den duur toch nam ze een besluit. Ze ging in den warmen, gesloten koestal, waar Dolf bezig was, roepen, dat hij eens in huis moest komen en zette zich intusschen op echte boersche wijze met een schotel op den schoot aan het aardappelschillen.

Gedachteloos fluitend, zijn werkpak aan: klompen en vest met gestreepte, katoenen mouwen - zijn kloeke, roode handen nevens hem hangend, en in zijn bleeke oogen een groote, onverschillige rust, kwam hij zonder een vraag binnen, schoof zijn pet achteruit en zette zich. De gloeiende stoof stond tusschen hen beiden, de moeder en de zoon, en ze bleven een heele poos sprakeloos, zij, bekommerd, hoe ze ging beginnen, zonder hem aan te zien, ijverig met haar mesje bezig; hij, zijn hoofd vooruit, onverschillig, zich te warmen....

Eindelijk schoof ze hem een weinig den stoel toe, op welks sporten haar voeten stonden, deed er hem op komen zitten, en als zij hem daar had, bij haar, haar groote jongen gelijk toen hij nog een schoolknaap was; toen zij hem daar nu had, zoo dicht en zoo alleen, kon ze aan den lust niet weerstaan eens zijn hand in de hare te nemen; maar het ongewone en streelende van die aanraking deed haar nu ze al droef en beangstigd was, zóó aan, dat de tranen haar in de oogen schoten.

‘Moeder,’ zegde hij verwonderd, ‘wat is er, wat hebt gij?’ Zij slokte haar aandoening binnen.

‘Niets,’ zegde zij, ‘niets, moar ik moe' ui iets vroagen, Dolf, onder vier uëgen.

Weet-e welke moare zondag op de prochie liep, nui, den zondag veur den dezen, en woarveur da'-n ze mij bekeken, dat ik iëst nie en wist woarom en wat er mij op den duur toch iemand gezeid heed? Eh wel, ze zeggen dat, dat kiërkbaljuw's dochter, Sietje, de jongste, - alló, ik en zal er moar giën doekskens rond doen - dat het ezuë is met heur, en dat, dat,.... Dolf, ze betichten er ui mee.... en 'k en wilde het iëst nie geluëven, moar 't es zij, die 't zegt, en - haar stem werd opeens streng en, ik hee ui doen kommen en nui moet-e gij hier zeggen, iërlijk zeggen of dat waor is.’

En in de ontroering van haar vraag zette zij den schotel aardappelen met een plomp op den grond, gaf haar muts 'nen duw, dat er van haar blonde blessen niets meer zichtbaars bleef, en keek hem vlak in zijn opvlammend gezicht.

Hij zat als ineengezonken, zijn schouders hoog, zijn kin in zijn kraag, want van de eerste woorden had hij gevoéld, waar zijn moeder heen wilde, maar toen nu de vraag kwam, de onmiddellijke vraag, waarop het antwoord moest volgen, ja of neen, zonder uitvluchtsels; toen hij zijn moeders oogen zag, gewoonlijk wat ontwijkend, maar die nu recht in de zijnen blikten, met al het gezag van een moeder op haar zoon, stond hij opeens recht. Zij greep zijn pols vast, hield hem bij haar, zonder nog een woord te spreken, hem dwingend met haar blik.

'Moeder,' stiet hij uit, zich opeens losrukkend, 'ge zijt mijn moeder en ge meugt het mij vroagen.' Hij slingerde heftig met zijn armen. 'Ehwel,' weer hield hij in, bij zich zelven nog overleggend, wat hij ging zeggen, of hij zou bekennen of loochenen, 'ehwel', herhaalde hij haast fluisterend, 'het is woar' -

Een lange minuut bleef alles stil, want geen van beiden roerde.

Een gloeiend rood klom in vrouw Krekels gezicht. Ze overzag met een oogslag den ganschen sleep van gevolgen, die dit nu hebben zou, en in de verrassing van het 'ja', dat ze verwachtte, maar nog altijd hoopte, dat een 'neen' mocht zijn, streek ze drie, vier maal met haar hand over haar voorhoofd, zette haar muts weer achteruit, en nu kwam eensklaps een schaamte over haar, omdat het altijd moeilijk is voor een vrouw van een man zoo'n bekentenis af te dwingen, al is die man haar eigen kind.

En zij zag hem weer aan. Hij had zich op zijn stoel neergeworpen, in de afwachting van de verwijtingen, die hij meende, die moesten komen, maar zij sprak niet. De strengste moeder zal, als haar zoon haar zoo iets bekent, in de diepten van haar hart redens vinden om hem vrij te pleiten en daarbij komt dan nog de verwondering, dat die man, die nog zoo kort geleden als kind van haar schoot kwam, op zijn beurt reeds een vrouw.....

'Dolf, Dolf,' zegde ze eindelijk toch berispend, 'wâ goat dat nui worden? Voader.....?'

Hij hief het hoofd op, zij stokte. Hun oogen boorden ineen, maar met een heel andere uitdrukking dan zoo straks; kenden zij toch alle twee zoo goed vader en den toestand.....

Vader, die voor Dolf, het oudste van de kinderen, van altijd her een soort afkeer getoond had, hem nu eens zwijgend mokkend, zonder reden van zich stootend, dan bij dronkenschap hem uitscheldend voor koekoeksjong, en eens, zelfs, in een vlaag van toorn, het in ondubbelzinnige woorden uitend, dat hij hem niet aanzag voor kind van zijn stam.....

En de richtende moeder van zoo even, toen zij het woord ‘vader’ uitsprak, voelde opeens de rollen veranderen en dat haar kind haar nu onderzoekend aanzag, misschien zelfs wantrouwig.

Rillend onderstond zij den blik, toch zonder de oogen af te wenden, maar toen Dolfs dringende, schoon stomme vraag ophield en hun gedachten, afgeleid, als van heel verre weer op het geval kwamen, voelden ze toch alle twee, dat ze tegenover elkander zaten als medeplichtigen.

Vrouw Krekel zuchtte.

‘Peist-e van te keunen trouwen?’ vroeg ze.

- ‘Weet-e -k' ik?’ antwoordde hij. En opeens vertrouwelijk, want hij was haar toegevendheid nu zoo zeker: ‘Moeder, moeder,’ zegde hij. ‘Ge weet hoe dat 't gaat: men is jong en men ziet malkander giëren, en, - en... .’

- ‘Het vliësch is zwak en den duvel slim,’ volledigde ze, op het sermoen van den onderpastoor denkend, dien eigen zondagmorgen. ‘Moar wat zal voader zeggen?’

Hij rukte naar haar toe met een nieuwsgierigheid.

‘Wordt er al van geklapt?’ vroeg hij stillekens.

Zij trok haar schouders omhoog.

‘Bij den kierkbaljuw is het een lamentoatie,’ zeide ze.

‘Het wijveken is nog al fier en zuë christelijk.’

Zij zaten nu weer te zwijgen, elk voor zich te peinzen, maar ondanks de stilte was het een levende groep in die ruime, kale kamer, zoo ruim en zoo kaal als slechts een boerenkamer wezen kan, die moeder en die zoon, welke elkander uit den sleur van het dagelijksch, vervreemdend slavengedoe nu opeens heel na gekomen waren en dat alle twee voelden.

Eindelijk stond vrouw Krekel op, pookte in de stoof, die aan het verflauwen was, zag op het uurwerk en deed aan de deur het slot weer los.

‘Binnen en endeken kommen de meiskes van de messe

weer thuis, Dolf,' verwittigde ze: 'En blijf nui nie langer meer binnen. Ze en zou'n nie weten wat peinzen.'

Hij dreinsde om haar heen als een kleine jongen en zij voelde, dat hij nog iets ging vragen.

'Als 't er op aankomt, moeder, mag ik op ui rekenen?' zegde hij.

'Al wat da 'k kan,' verzekerde ze, en een derde maal keken ze elkander tot in 't diepste van hun harten, 'al wat da 'k kan, moar....'

Hij deed met de hand een beweging, die beduidde dat hij er dan gerust op was, glimlachte haar toe en verdween langs de achterdeur om zijn werk te gaan afdoen.

II.

Zijn hoofd op zijde, de versch geschoren lippen ingehaald, de zware wangzakken hangend over het halsboordje, zat Krekel, van zijn dutje ontwaakt, nog wat te genieten van de rust van den zondagnamiddag en verteerde even vreedzaam en gedachteloos als het groote vee in zijn stallen.

Zijn vrouw, haar blonde blessen nu volkomen weer in orde, tegenover hem, hem ga te slaan.

Hij was heel bedaard en gewoon. Van het dorp zou er niemand meer komen, het onweder zou heden nog niet uitbarsten.

Nu en dan wisselde Dolf met zijn moeder een blik. De meisjes: twee slanke, ranke dingetjes met witte brauwen en een fijn neusbeentje, waaraan te wijd gapende neusvleugeltjes, slenterden doelloos rond. Ondanks het felle stoken sloegen van minuut tot minuut meer de ruiten aan.

Vrouw Krekel zat te peinzen. Zou ze het wagen met Krekel te spreken? Zou ze wachten tot hij het van elders hoorde? Ach, wat heeft een mensch in zijn leven toch zorgen en miserie's!

Daar stak van de baan een gestalte af, kwam aan de vensters voorbij en een oogenblik later werd aan de deur gepocht.

'Volk' zegden de meisjes vreugdig.

Dolf stond op en snelde de trap op om zich op den zolder wat te gaan kleeden, want hij was van zin uit te gaan en begeerde niet door den bezoeker daarin verhinderd te worden.

Krekel rechtte opgewekt zijn lichaam.

Daar kwam een tenger mannetje binnen met een groote, bonte sjerp om zijn hals en een rond, jollig, nu verkleumd en versteven gezichtje.

Vrouw Krekel voelde al haar bloed naar haar aangezicht stijgen; de boer stond welgemutst recht.

'Welgekommen, kerkbaljuw, welgekommen. Zit ui bij de stove. Koud, eh, man?'

- 'Och, Krekel, joa 't. Schrikkelijk koud. Om de krooien op de buëmen te doen duëd vriezen,' antwoordde het kleine ventje. 'Die nui nie en moet uitgoan, blijve thuis. Da zegge k' ik.'

- 'Op Sente Katriene begoest, we goan er lang mee liggen,' zei Krekel. 'Past op ui uëren, menschen. Vriezen ze af, ge zijt ze kwijt.'

- 'Joa, joa,' lachte de kleine bezoeker. 'En al wat men veur Kerstdag krijgt, en is giënen afslag; doar is de knuëp.'

- ''t Is goed, da 'n er nie veel putten te groaven zijn,' lachte de boer verder; 't en zou nie goan mee de spoa.

- 'Hiëre, mensch, niën 't'. En zoo praatten ze nog een oogenblik voort, in een kringetje om den stoofpot, de mannen en vrouwen, in de ruime, kale, met blauwachtig witsel gekalkte boerenkamer.....

Maar toen begon opeens het gezichtje van den kerkbaljuw te verduisteren, zijn onderlip puilde vooruit, de lachrimpeltjes om zijn oogen verdwenen, hij schoof op zijn stoel heen en weer.

'Boas,' zei hij, 'ik was gekommen om, om iëns over iets te spreken'.....

- 'Spreek moar op,' antwoordde Krekel. 'Wat is er tot uien dienste? Als ik iets voor ui kan doen, 'k doe 't giëren. Krekel en is giënen biër, al zeggen ze het somtijds anders.'

- 'Der zijn latten aan 't dak[1)],' fluisterde het mannetje.

Vrouw Krekel bukte om den gloed te verbergen, die in haar aangezicht steeg.

- 'Allo, meisjes,' zegde haar vader. 'Den achternoen is

1) Der zijn latten aan 't dak. Een uitdrukking, die zooveel beduidt als: niet iedereen moet hooren, wat ik te zeggen heb.

te lang om giël den tijd binnen te zitten. Moet ge noar de congregoatie[1] niet gaan'.

- 'Moar, z' is gedoan, voader,' lachten ze alle twee, ''t is al oavond. Meugen we iëns in 't gebuurte goan?'

- 'Joa g'' zei Krekel en hij sloeg met zijn vlakke hand op de roetjes van de stoof. 'Moar nie te lange wiëg blijven, of ik goa ulder hoalen mee ne klippel'. Lachend snelden ze heen en nu kwam de geschiedenis langs veel omwegen en slingerpaden vóór den boer op haar voeten staan.

Een lichtstraal voer door zijn oogen, maar hij zweeg. Hij wierp een nijdigen, vorschenden blik op zijn vrouw, haalde tusschen zijn zware wangzakken zijn lippen in en liet de kleine man uitspreken, die van lieverlede moed kreeg en met zijn schelste stem vroeg, 'wat Dolf nui van zinne was? Of hie ging trouwen? Te huis zat zijn, kiërkbaljuw's wijf, te schreien; joa, zijn oarme Emerence, die van zulk en goeie familie was, eigenlijk met hem onder hiëren stand getrouwd, en die nui al die schande moest afstoân. En zen dochter, Sietje, die nie iëns miër bij de menschen en dierf kommen, die in de koamer zat te verstijven, blond en blauw van de kouë, want zij was en broaf meiske en en treffelijk meiske, die nooit mee iemand geluëpen had, nooit giënen vrijer gehad... En dan komt zuë'n kiërel, zuë'n geelbek, dat en heê nog moar geloot, en dat drooit er rond en neemt heur heur iëre af....'

Krekels oogen schoten vlammen; iets zonderlings lichtte over zijn voorhoofd, maar hij hield zich bedaard.

'Woarom zegde gij mij dat al?' vroeg hij eindelijk koeltjes. 'Ik moe toch nie trouwen, eh?'

- 'Ach, niën,' stotterde de kiërkbaljuw, 'moar....

- "Ik en trekke mij Dolf nie an," onderbrak hem Krekel. "En weet ge dat nog niet? Iederiën op de prochie weet het."

- "Moar ge zijt toch zijn voader," zegde de ander verlegen.

- "Ik heb mijnen noam toch veur hem gezet," spotlachte de boer, "moar dâ en zegt niets, eh." Omdat 'k ik mijnen noam veur hem gezet hêe? Wel, man, als ge hem keunt doen

1) Congregatie = een soort broederschap, die meest in de kerk haar vergaderingen houdt en door een geestelijke voorgezeten wordt. Er is in iedere parochie een congregatie voor meisjes en eene voor jongens.

trouwen, 'k zal e 'k ik nog iëns mijnen noam veur hem goan zetten. 'k En kan er nui ommers niet uit. Die 't iëns doet, moet 't altijd doen. Moar da 'k ik hem iets zou hiëten of verbiën!.... Zen moeder is doar,' verhief hij opeens zijn stem, 'ik en ken hem niet, ik en ken hem niet!'

- 'Krekel, zijt-e nie beschoamd?' gilde de boerin rechtstaande.

- 'Ik verbie' hem niets, ik en gebie hem niets,' ging hij al luider voort. 'Zen moeder kan zien wat da' ze van hem gedoan krijgt. Ik hêe hem zijn leven lang bruëd gegeven, 't es miër dan genoeg, want hie en is den mijnen niet. Ie kan mijnentwegen alles doen, blijven of weggoan, trouwen of nie trouwen, ik kan altijd 'nen anderen knecht huren. Dat ie moar optrekke, dat ie moar goa....'

Juist kwam Dolf den trap afgeloopen, gereed om uit te gaan, een jas aan en een versch wit overhemd.

'Koekoeksjong,' schreeuwde Krekel hem woedend tegen, 'koekoeksjong, da speelt uëk al den koekoek, pakt de meiskes ulder iër!.....'

Verslagen bleef de knaap staan, zijn handen hangend, zijn schouders opgetrokken, zijn hoofd gebogen. Zijn angstige blik ging van den kerkbaljuw naar zijn moeder, van zijn moeder naar den scheldende en in het bewustzijn van zijn machteloosheid en schuld, balde hij plotseling zijn vuisten en als door een zweepslag gedreven, snelde hij de kamer uit en buiten.

III.

Al de wijvekens stonden buiten. In de heele straat, een enge, geplaveide, hobbelende en bobbelende steeg, stonden aan al de huizen de wijvekens buiten om de trouwers van de kerk te zien komen: Dolf en Sietje, die elkander toch gekregen hadden.

Eindelijk, daar waren ze nu. Krekel was er bij; ja, hoe hij ook getempeest had en gezeid, dat hij er zich niets van aantrok, dat hij van het gemeentehuis recht naar zijnent zou gaan; hij was mee naar de kerk geweest en zou voor de bruiloft ook wel blijven.

‘En, Emerence, die nui weer ezuë her hëfd in de lucht stak! omdat heur vader nen schrijvent was, ne kliërk van den notoaris! Heur man en was toch moar den kiërkbaljuw, klokkeluier en grafmoaker en die uëk en daghuur gong verdienen. Wa' was dat en historie, eh, als het uitkwam van heur Sietje? 't Was wel besteekt veur Emerence; Emerence, die zuë dee als er ievers en meiske... Elk zen toertje en is nie te veel; er en is niemand, die kan zwiëren, dat 't in zijn huis niet veuren en valt. Een schrijventendochter en is giën eelvrouw....’

‘Maar Sietje is en broaf meiske. Trekt het ui nie an, jong, ge zij' getrouwd, 't is allemoal vergeten’, riep er haar een van de wijvekens toe en de anderen knikten van aan hun deur en lachten bemoedigend en het trouwfeest trok voorbij en bij den kerkbaljuw binnen.

De pottekarree[1)], grove, aarden melkteilen, bloempotten en koffiekommekens, waarvan het winkeltje haast tot aan de deur vol stond, was opgeruimd. Planken op schragen vormden de feesttafel en de geur van dampende chocolade kwam u tot aan de voordeur tegen.

De twee dochtertjes van Krekel, met heur blond haar en witte wenkbrauwen en de wijd-openstaande neusvleugeltjes langs het fijne neusbeentje, zetten de kommetjes, terwijl Sietje's zuster de mastellen[2)] boterde en van het koekebrood de lange bruggen van boterhammen sneed.

Toen zij in huis waren, nam de kerkbaljuw opeens het arme bruidje vast en hij probeerde haar een dansje te doen uitvoeren van zijn vinding maar zij stootte haar vader weg, en stillekens naar een hoekje drummend[3)], had zij opeens een angstigen blik op haar aanzwellend lichaam.

Dolf en zijn moeder hadden het beiden gezien.

Zij wisselden een oogslag en gingen alle twee bij haar. Lang en innig zag Dolf haar aan. Hij stak zijn beide handen naar haar uit en bleef zoo een heele poos vóór haar staan, onbeholpen lachend....

1) pottekarree = allerlei aardewerk.
2) mastellen = kleine, ronde koeken met een putje in het midden. Zij kosten vijf centimen en worden gebakken van bloem, melk en kaneel. Te Gent kent men daarenboven nog harde, droge mastellen.
3) drummen = dringen.

‘Sietje, mijn oarm meiske,’ zei hij, en er stonden opeens tranen in zijn oogen.

‘Dolf,’ antwoordde zij, ‘Dolf’, en ook over haar kwam de ontroering....

Maar vrouw Krekel kwam haar juist den kapmantel loshaken, hing hem over heur arm, schoof haar daarna een stoel toe..... Emerence, kerkbaljuw's vrouwtje, drong ook nader en er was juist een heele opschudding aan de voordeur, waar Krekel volstrekt door wilde, terwijl de getuigen hem den weg versperden. Vóór de vensters verschenen de lachende gezichten van een paar bekenden, die om Sietje riepen en haar geluk wenschten; rond de tafel schonken de meisjes de kommekens vol.... en het was een rumoer, een gegichel en een leven, dat u hooren en zien vergingen.... tot eindelijk iedereen plaats vond, Krekel op een stoel werd geduwd en het trouwfeest met eten en drinken aanvang nam om heel den dag en tot laat in den nacht voort te duren.

IV.

Heinde en ver over de kouters stond de tarwe haar volle grootte en het fijne bevruchtende meel van den bloei stoof over de hooge halmen. De zaadheultjes van het vlas waren dik en rijp en gereed om te barsten; op het sombere, blauwachtige groen van de aardappelplant bloeiden de vale bloemen. De vlierboomen nevens de mistputten ontvouwden hun geurige schermen; de anysplant schoot haar lange waterstengels in de lucht.....

Krekel en zijn ‘volk’, zijn dochters, en twee, drie in daghuur genomen meiden, waren in de weide achter hun woning.

Met hun groote, houten vorken, trokken ze de hoppers[1)], die zij den dag te voren gemaakt hadden, omver, en spreidden het geurige, half-droge hooi nog eens open in den zonneschijn. Een kudde trok onder de leiding van een herder voorbij en de spitsoorige honden jaagden de lammeren voort, die, het meeloopen nog niet gewoon, alle twintig passen dreigden achter te blijven.

1) Hooihoppers = voorloopige mijten.

De lucht was vol vogels, oude en pas uitgeleide; de grond was vol kevers: gouden en bronzen - en vlinders dansten boven de klaprozen in het klaverstuk nevenaan.

Daar boog aan een roggestuk[1)] een mannengestalte om, naderde vlug langs den aardeweg, liep opeens den ‘berm’ naar het ‘meerselken’ beneden.

‘Dolf’ riepen de meisjes vroolijk. ‘Wa' nieuws? Is 't afgeluëpen?’

- ‘God zij gedankt,’ antwoordde hij, en onder zijn pet vlamde zijn gezicht eensklaps op van geluk. ‘En 't is ne zeun, ne kloeken zeun. Woar is voader?’

Van achter een hooihopper kwam Krekel juist te voorschijn en als hij Dolf bemerkte, die naar hem toe ging, bleef hij staan, zijn rug naar de zon, zijn grooten strooihoed op de kruin van zijn hoofd, zijn beenen wijd, de vork met de tanden omhoog in de lucht....

De jonge man vertraagde onwillekeurig zijn stap; het triomfantelijk glanzen van zijn gelaat verdween.... Toen hij bij den ouden boer was, nam hij zijn pet af.

‘Voader,’ zei hij, en hij poosde even; ‘ik ben gekommen om ui te vroagen.... Mijn wijf is verrijkt.... 't is ne jongen. Wilt-e, als 't ui belieft, peter zijn?’

En hij bleef staan, smeekend, den ouden boer in zijn oogen te zien.

Met een forschen zwaai wierp deze zijn vork van zich, dat de tanden diep in den grond drongen, zette zich langzaam neer op een gevelden, liggenden boomstam; dan gewaardigde hij zich te spreken.

‘Peter zijn?’ zei hij peinzend. ‘Bij joa ik, woarom niet? Wanniër is 't te doen? Achter 't lof, vandoage? 't Is hiël goed.’

Maar nu haalde hij tusschen zijn zware wangzakken zijn lippen in; iets oolijks en kwaadaardigs lichtte door zijn oogen; hij schoof zijn hoed meer vooruit.

‘Zijt-e nie moe?’ vroeg hij. ‘Zet ui en biëtje. Ge zijt zeker zuë hoastig niet?’

Ze zaten op denzelfden langgestrekten boomstam, maar

1) Roggestuk, klaverstuk, suikerijstuk = akker, waarop rogge, klaver uikerij staat.

een heele afstand was tusschen hen beiden. Vóór hen lag de groote, geurende weide. Schuin boven hen ging de zon verder op....

De arbeidsters om de hooihoppers, met haar korte rokken en groote katoenen huiven, waren weer aan den arbeid.

Krekel zat te peinzen en met zijn lippen te smakken, als proefde hij iets lekkers.

'Maar zeg iëns, Dolf,' sprak hij eindelijk. 'Woarom moestet gij trouwen? Goan kurtweunen[1)]?' en hij grinnikte. 'Omdat da' kind er moest kommen? Was dat en reden? Loat ons nui ne kiër verstandig spreken en gelijk gruëte menschen. Da' kind....' Hij liet zijn stem dalen om te meer indruk te maken. 'Zijt-e gij zeker, dat' het uie is?'.....

Een doodelijk bleekheid overtoog het gelaat van den jongen man. Zijn oogen werden grooter; hij kreunde stillekens....

- 'Voader,' schreeuwde hij dan plotseling, 'voader, en zeg dat niet, en zeg dat niet....'

- 'Allo, en moak ui nie kwoad,' onderbrak Krekel hem. ''t En is moar en vroag, die 'k stelle. 'k En wee 'k ik niets van ui wijf. Moar, ze zijn allemaal dezelfde, jongen... Dat de leugen uit de wiëreld woare, het vrouwvolk zou ze er weer inbrengen. En op da' peunt..... Jongen, jongen, kijkt uit ui uëgen.....'

- 'Moar, voader, voader,' smeekte Dolf sidderend. 'En spreekt toch ezuë niet. Der zijn toch nog broave vrouwen - en de mijne is.....'

- 'Zuë veel te beter,' antwoordde de oude boer. ''k En wille moar zeggen, dat 'e gij doar toch zuë zeker nie van en zijt. - Allo, allo, nui gauw noar huis. 'k Zal kommen veur 't peter' zijn. Ge meugt op mij rekenen.....'

'En proficiat,' riep hij hem achterna, daar de jongen man wankelend opstond en heenging: 'proficiat mee ui voaderschap!' .....

Zóó, onder de verdenking van dubbele bastaardij werd het kind naar de doopvont gedragen. En echt of niet echt, Krekel werd het aangegeven, bij welk hoogberoemden naam

1) Kurtweunen = wonen in een huis, waar weinig of geen land bij is en waar men bijgevolg geen vee kan houden. Naar een 'kurtweunst' te moeten verhuizen is voor een boer een groote vernedering, want het verlaagt hem tot boerenarbeider op het erf van anderen.

de oude boer den voornaam voegde van ‘Deziree’, die de baker seffens omzette tot Deeske.

Dolf zei niets, maar voor de eerste maal sinds zijn huwelijk, dronk hij zich dien avond een roes.

V.

Zeven maal, acht maal, negen maal, sinds dien heuglijken dag was het winter en zomer geworden en ander kinderkens waren Sietje geboren, knapen en meisjes, alle jaren eentje, dat in de wieg plaats nam van het voorgaande, reeds zoover gekweekt, dat het op zijn waggelende beentjes kon staan, en in afwachting dat weer een ander het op zijn beurt zou wegdrummen uit het altijd volle nestje.... Deeske was al een groote jongen; hij groeide gelijk ‘wolvenbrood[1)]’, hij werkte al mee, bij poozen.

Een ‘wildeman,’ zei zijn moeder, een brakke[2)], een echte rabauw. Bij zon en regen liep hij barrevoets, barbeens, zonder halsdoek nog hoofddeksel, vlug gelijk een hazewind, wilder dan een veulen. Hij klom op de boomen gelijk een kat, plaste in de beek gelijk een waterhond, sprong gelijk een hert, zwom gelijk een eend. Hij kon kikkers slaan als de beste, ‘stekken’ nog hooger dan het kerkschip; ‘klakkebuizen’ maken, ‘kurkje’ schieten[3)], vogels vangen, schuimtje trekken[4)]. Hij had er een handje van pieren[5)] te zetten, netten te knoopen, muiten te bouwen. Verder haasje-over springen, duiven melken, honden africhten, toppen[6)], kolven, ‘giezen’,[7)]

1) Wolvenbrood, tooveressenbrood = kampernoelie.
2) Brakke = wilde jongen.
3) Kurkje schieten = werpen met een loodje naar een kurk waarop centen geplaatst worden; wie het kurkje omver krijgt, mag de centen houden.
4) Schuimtje trekken = schuim ophalen uit een fleschje, waarin kalissewater geklutst wordt.
5) Pieren = meervoud van piere, eene soort van val voor kleine vogels. Daarvan ‘gepierd’ voor gevangen, afgevangen.
6) Toppen = met een top of tol spelen.
7) Giezen = Dit spel bestaat hierin: Een gescherpt stokje, niet te lang, wordt op een steentje gelegd. Met een langeren stok slaat men er op en doet het wegspringen. Dan wordt de afstand tot aan den steen gemeten. Wie het eerst honderd stokken ver kan meten, heeft gewonnen.

paling steken, brandhout hakken en honderd andere zeer moeilijke en zeer merkwaardige zaken.

Zijn vader zei niets en Krekel ook niets, maar de vrouwen voelden haar hart open gaan, zoo gauw zij hem te zien kregen, zoo'n rappe, stevige, behendige, pronte[1] jongen, maar ze kregen hem maar weinig te zien buiten het uur van de maaltijden.

Soms was hij op het kerkhof bij den kerkbaljuw; hij hielp hem den wegen schoon maken en de putten graven.

Soms trok hij naar Krekels, op de kleine hoeve langs den steenweg. Daar mocht hij eiers rooven, peren slaan, noten klippelen, boomen snoeien, rijzels scherpen, hagen scheeren. Hij liep met den koeiwachter achter de koeien om te 'djakken'. Als men ging bakken naar het overbuur om den oven te heeten. Met de meisjes aan de karn om de boter te zien afscheppen. Met de dorschers op den deel om met bussels strooi te mogen werpen. Verder volgens den tijd van den dag en het jaar: kiekens voederen, schooven binden, aardappelen rooien; rapen wasschen, ketels dragen, suikerwortels laden; ganzen plukken, paarden tuigen, zwijnen kelen - en stillekens aan een ferme kerel en kloeke boer worden.

VI.

Dolf had nooit een gebenedijd woordje gesproken van wat Krekel met hem verhandeld had, den dag dat Deeske moest gedoopt worden. Noch met zijn moeder, noch met zijn vrouw, noch met iemand ter wereld. Hij had zich dien zelfden avond een roes gedronken, was naar huis gekomen 'smoorzat'. Maar nooit of nimmer had hij een silbe gerept van Krekels woorden, nooit of nimmer zou hij het laten blijken, dat de aantijging in zijn hart weerklank gevonden had.

Hij had het eerst willen wegwerpen, er niet meer aan denken, en het was hem in het begin gelukt. Maar dan opeens was het weer gekomen en hij had eraan begonnen te

1) Pront, zonder twijfel van het fransche 'prompt' maar met de gewijzigde beteekenis van fier, welgemaakt en daardoor vlug. Opmerkelijk is omtrent dezelfde gedachtenverschuiving bij het woord 'snel'. Een snel meisje is een mooi meisje.

‘arbeiden’. ‘Zijt-e wel zeker dat' het uie is?’ had Krekel gevraagd. Wel neen, hij was er niet zeker van; wie is zeker van zoo iets, het is te zeggen ‘zeker’, wat men ‘zeker’ mag heeten. Zijn wijf, hij had ze nooit met iemand zien spreken, nooit naar iemand zien omkijken. Meisje, had ze nooit een vrijer gehad; vrouw, was ze in haar huis gebleven. En toch, de wereld is zoo slecht..... Was daar niet zijn eigen moeder? Als zij 't had kunnen doen, welke vrouw zou het niet kunnen?

En dan toch? Had zijn moeder het zoo ver kunnen brengen? Was hij, Dolf, wat Krekel wilde hebben dat hij was? Van wien was hij dan kind? Op de gansche, wijde wereld, van wien? Neen, het was gelogen: zijn vader was Krekel. Hoe zou hij hem anders ‘vader’ hebben laten zeggen? Zou hij, Dolf, een kind, waarvan hij wist, dat het het zijne niet was ‘vader’ laten zeggen? - Maar hij zou het ook niet folteren; het niet laten lijden voor de schuld van een ander; het niet van zich stooten met een scheldwoord, dat het, arm schaap, nog niet kan verstaan.

Krekel had dat met hem gedaan. En toch had hij van zijn kinderlippen dit woord geduld van hoogste liefde en hoogste vereering: ‘vader’.

- En zijn moeder. Wat had die er bij gezegd? Zij had gezwegen. Was het natuurlijk, dat ze zweeg? Had ze altijd gezwegen? Ook in het begin? Als de beschuldiging haar voor het eerst werd in het aangezicht geslingerd? Had ze niet eenmaal, luid en vrank, haar onschuld betuigd? Het bevestigd en bezworen, dat ze een eerlijke vrouw was; dat ze onder het dak van haar man geen kind gebracht had, dan het kind van dien man?

Had ze altijd gezwegen in het bewustzijn van wel-schuldig, of slechts later, omdat ze met haar tegenspreken toch niets won?

Wat zou Sietje doen, als hij nu eenmaal bij haar ging en zei: Van wie is die jongen, die Dees? Welke naam moet hij dragen? Wie is zijn vader? Want een Krekel is hij niet. Ik ben het al niet; ik weet niet wie ik ben, en ik weet ook niet wie die jongen is, maar gij weet ten minste dit laatste en gij zult het mij zeggen.

Wat zou ze doen, Sietje? Zou ze zwijgen, zooals zijn moeder of wat zou ze doen?

En hij zat haar dan soms aan te kijken en dacht: ze is niet schuldig, het is te dwaas dat ik er op peins, ik weet toch wel hoe alles gegaan is.... Maar als ik het toch eens vroeg, om te weten, wat ze zou antwoorden?.....

Of hij keek naar den jongen en zei bij zich zelve: Hij gelijkt toch op mij niet.... Maar als ik het eens zeker weet, en dat Krekel gelijk heeft, oh, dan zal ze het mij duur betalen!

VII.

Weifelend brandt het lampje nevens het ziekbed....

Het bleeke, kleine gezichtje van den kerkbaljuw rust op het blauw- en witgeruite kussen.... Zijn slapen zijn ingevallen, zijn lippen paars.

Aan het hoofdeinde, de handen samengevouwen tot een stom gebed zit Emerence.

Zij richt haar moeden blik op haar beide dochters, die sprakeloos aan het ander uiteinde der kamer verwijlen met Deeske en zijn twee oudste broertjes.

Bedrijvig gaat een buurvrouw heen en weer.

Daar schrikken allen op, terwijl Emerence haar handen vóór haar aangezicht slaat in een opwelling van grievende smart.

‘De uil, de uil’ fluisteren de kinderen rillend.

‘Hoort gij hem? Gisteren avond en ook nog eergisteren heeft hij geroepen.... Nu is het zeker: Grootvader gaat sterven....’

- ‘Sterven?’ kermt de zieke en hij doet een machtelooze poging om zich op zijn leger om te draaien. ‘Wie spreekt er van sterven?’

Zijn dof, brekend oog zoekt in het ronde, maar geen geruststellende blik treft den zijnen, want weer klinkt in de stilte van den zomernacht het akelig geschreeuw van den lichtschuwen vogel.

Het matte hoofd van den kranke zijgt weer in het kussen en langzaam groeit de schaduw onder zijn oogleden.

De buurvrouw zoekt in de schuiflade het eindje gewijde kaars, dat zij reeds gisteren, het nakende einde vooruitziende, medegebracht heeft en begint met eentonige stem de bede der stervenden:

‘De Heer slaat en Hij geneest. De Heer brengt ons tot aan den dood en wederom tot het leven.

Wat zal ik tegenzeggen? Het is de Heer, die dit gedaan heeft.

Heer, blijf bij mij, want het wordt avond; de dag mijns levens is aan het dalen....

De strikken der dood hebben mij omvangen; de benauwdheid der hel heeft mij overstroomd!....

Uit de diepte mijner ellende, Heer, heb ik tot U geroepen....’

Dieper buigen de vrouwen het hoofd en knielen nevens elkander naast de legerstede.

Deeske alleen heeft zich opgericht en tuurt met wilden blik door het venster of hij in het nachtelijk duister het onzichtbare wezen zal zien waarvan de schorre kreet weerklinkt, nu eens flauw in de verte, dan weer dichter bij het verlichte raam. Balt hij zelfs de vuist niet vol grimmigen toorn, naar den bode des doods, daarbuiten?

De mond van den zieke is ingevallen; de verf van de dood bekruipt langzaam de handen, het aangezicht. Als een gouden sterretje flikkert de ontstoken waskaars in het schemerduister der alkoof.

Nokkend weenen de vrouwen, doch luider dan het snikken krijscht de ongeluksvogel eenmaal, tweemaal, nog eens.... En hij vliedt voor het opkomend licht.

De engel des doods opent op zijn beurt de klappende vlerken en stijgt langzaam en statig in den blauwenden ethertrans. De kleine kerkbaljuw is een lijk.

Zoo lang heeft de kleine Dees hem beloerd.

Hij heeft eerst met taai geduld zijn schuilplaats opgespoord in de holte van een ouden boom; met de volharding van een jongen wilde heeft hij hem lagen gelegd, en nu, eindelijk heeft hij hem gevangen, den ongeluksvogel, den uil, die zijn grootvaders dood aangekondigd heeft en hem zelfs niet in vrede kon laten sterven.

Gevolgd door de gansche schaar der dorpsjongens, brengt hij hem triomfantelijk binnen, hem omhoog stekend in het rozige daglicht, in den glanzenden, glorierijken zonneschijn.

Verblind en beangstigd, krijt de nachtvogel en slaat met

de vleugelen, maar sterk is de hand, die hem vasthoudt; geen kans, neen, geene, om te ontsnappen.

En de joelende stoet vergezelt den wraakgierigen, kleinen boerenjongen naar de hoeve van Krekel, waar de foltering moet beginnen.

Onder de zachte pluimen, tusschen de peezen en beentjes, door het weeke vleesch der vlerken zoekt de scherpe nagel, voortgedreven door den hamerslag, zijn weg.

Kermend, zich in doodsangst wringend, met opengespreide vleugelen, hangt het arm dier, tot straf zijner vermeende misdaad, vastgespijkerd aan de schuurdeur.

De steeds aangroeiende stoet der jongens juicht, de kleine beul jubelt het uit van genot.

De meisjes zoeken langs de baan de keitjes, waarmee de knapen het onschuldig slachtoffer steenigen gaan.... Over de grijsbruine pluimen zijpelt van weerskanten een dunne bloedstraal; de hooge vedertjes op den kop van den vogel, trillen; zijn ronde, gele katoogjes knijpt hij gillende toe....

Immer dichter komen de keitjes aangevlogen, nu eens terugbonzende van de schuurdeur, dan met dof gerucht het lichaam treffende, tot een grootere steenbrok het arme dier op den kop treft en dezen vermorzelt.

Van op den drempel heeft een man, zonder de minste opwelling om tusschen te komen en met gevouwen armen het tooneel staan ga te slaan. Krekel.

Nu een luider joelen uit de kinderkelen hem verwittigt, dat de moord voltrokken is, doet hij een stap of twee voorwaarts.... Uit den koestal komt op hetzelfde oogenblik de knecht en grijpt Deeske onder zijn oksels, juist als deze een eerste sprong doet om weg te snellen. Hij heft hem even van den grond op, aanziet hem spartelen en zijn gansch lenig jongenslijf slingeren, dan zet hij hem neer.

‘Ehwel, Dees, jongen,’ zegt Krekel met zichtbaar welbehagen, ‘wa' veur kwoad heb de nui uitgestoken? Woarom heb-de dien uil duëdgesmeten. Wat hoad ie ui misdoan?’

- ‘Gruëtvoader doen stiërven,’ antwoordt de knaap met een flikkering door zijn oogen. ‘'k Zal ze al duëd sloan.’ Hij raapt een kei van den grond, werpt hem met een woedenden armzwaai naar den vastgespijkerden, dooden vogel;

daarna springt hij zonder nog een woord de andere jongens achterna.

Glimlachend ziet Krekel hem na.

‘Doar zit wat in,’ zegt de knecht bewonderend.

‘Joa,’ herhaalt zijn meester, en hij smakt met zijn ingevallen lippen, ‘da's zeker, doar zit wat in.’ Peinzend blijft hij staan, zijn armen weer in een kruis gelegd, zijn wenkbrauwen samen, zijn mond ingetrokken, in zijn harde, grijze oogen een zonderling licht. Eindelijk gaat hij zijn woning weer binnen.

VIII.

Het kleinste in de wieg, twee anderen nog in hun bedje, te slapen; de grooteren weg naar school. Dees met vaders morgeneten.... Sietje sleurt in haast de roggen bakte, die haar man gereed gezet heeft, opdat ze ze naar den molen zou voeren, op den kruiwagen, sluit met den sleutel de deur van haar huizeken, gaat nog eens haastig door het raamken zien of alles in orde is, vat met forschen greep de tremen van het kleine voertuig en stapt er mee vooruit naar den molen.

Met zijn zwaaiende zeilen staat hij in de verte te wenken en zij haast zich nog te meer, omdat de kleintjes te huis alleen zijn en elk oogenblik kunnen ontwaken.

Een wagen rijdt voor haar uit op den straatweg; op een veld staan een paar arbeiders aardappelen te rooien.... Het bovenlijf voorwaarts, de heupen achteruit, over de schouders den singel, stapt zij voort, wisselt een woord met een buurman, ziet naar een opvliegende ekster, een vlucht wegtrekkende watervogels.... De wind blaast rimpels in het water van de volgeregende gracht en speelt met de lange losse blessen van heur haren.

Van steeds dichter staat de molen te wenken, en de mulder met zijn lang lichaam en vooruitspringend scherp, baardeloos gezicht, komt den steilen trap beneden en blijft op den begraasden, kleinen heuvel haar staan af te wachten.

Zij zet den kruiwagen neer, werpt den schouderband weg, grijpt met beide handen den toegesnoerden zak rogge, sleurt en sleept hem....

Van uit de hoogte komt de mulder haar helpen en zij

dragen te zamen.... Zij spreken.... Zij komen overeen wanneer het graan zal gemalen zijn. Nu zijn wij het eens. Zij keert zich om, staat pratend naar het dorp te zien, over de kouters weg, in de richting van haar huizeken. En opeens valt het haar op dat ginds zooveel volk te zamen is.

Waar loopen die menschen naar toe? Is daar iets te doen? Uit al de huizen komen er buitengeschoten, laten al vallen wat valt, en weg zijn ze.... De hemel hangt laag en grijs over de daken en boven de verweerde pannen van de driewoonst, waarin zij haar huisje heeft, warrelt zwarte rook. Gensters vliegen....

Zonder te verstaan staat zij het aan te zien, boven het dak als het poffen eener reusachtige pijp.... en dan, opeens, opeens heeft ze begrepen!

De angst slaat haar om het hart, haar bloed bruischt in haar ooren: ‘Vier!’ schreeuwt ze.

Zij snelt den kleinen heuvel beneden; zij strompelt over den kruiwagen; daar zinkt het in haar beenen, zij zakt ineen: de kinderen, de kinderen! De molenaar komt achter haar gesneld, hij richt haar op; zij kreunt; zij snakt naar adem, hakkelt het uit van den sleutel, dien zij op zak heeft, en dat de deur gesloten is. Zij doet een paar stappen; haar knieën knikken; als in een vizioen ziet ze haar kinderen, het kleintje in zijn wieg, de twee anderen uit hun bedje geklauterd en die naar moeder roepen.... Een dikkere zuil rook stijgt boven het verre dak, nu breekt reeds een vlam naar buiten. Zij gilt en jammert, slaat haar handen in heur haren, beproeft om toch voort te gaan; zij wil over een gracht springen, glijdt van den berm af, klautert er weer op, sukkelt jammerend een stap verder. De vrouw van den mulder komt haar ondersteunen; weer vertelt ze van den sleutel, dat zij hem op zak heeft en dat de kinderen binnen zijn in het brandende gebouw.... Nogmaals slaat een vlam uit het dak naar buiten, lekt met lange, rosse tong den schoorsteen; een man verschijnt op de nok en begint de pannen uit te breken.... een zee van gensters spat uiteen tusschen de blootgelegde, reeds aangeblakerde bindten.... De arme moeder gilt het uit van angst en wanhoop; zij voelt den bodem onder hare voeten wegzinken, zij grijpt in haar zak den sleutel van de huisdeur; zij steekt hem uit naar de verre redders, die ginds

bezig zijn; een gapende afgrond opent zich vóór haar voeten, zij ploft er in neêr, komt weêr boven, ziet nog de muldersvrouw met den sleutel wegsnellen en voelt dan de ruischende vloed, die reeds den heelen tijd om haar heen bruischte, wild boven haar hoofd opeens toeslaan.

IX.

En nu zitten ze allen in de groote, kale keuken van Krekel.

Sietje, zoo slap als een voddetje en met rood bekreten oogen; Dolf, haar man, dien men op zijn werk is gaan verwittigen, stom en half verlamd; de kinderen stil in een kringetje, de kleinste op den schoot van de twee meisjes, dochtertjes van Krekel; vrouw Krekel zelf aan de tafel nevens haar man, die naar de markt was en nog van niets wetend uit haar mond het onheil verneemt.

‘En Sietje peisde, dat de kinders gingen duëd zijn’, zegde zij, ‘want zij had de deur gesloten en den sleutel in haren zak gestoken en niemand en koest er binnen. En ze was zelve hoast duëd van alteroatie, bij zuë verre dat 't in heur biënen gezonken was en ze giënen stap en koest verzetten. Ze woaren al ferm bezig mee 't dingen[1)] buiten te droagen in de twië ander huizen, maar dóár was de deur toe en ze' en konden ze niet openstampen. En ze huërden die drij oarme kinderkens krijschen en ze woaren teweeg al het dak, maar de zoldering brandde en ze wisten nie wat gedoan....’

Een snik van het arme jonge vrouwtje onderbrak haar vertelling. Zij keerde zich medelijdend naar haar:

‘Ah, moar gie oarm schoap’, zegde ze, ‘ge moet nui nie miër krijschen, nui da 'n ze er' allemaal zonder letsel uit zijn.’

Maar Krekel sloeg met zijn kneukels op de tafel:

‘En dan?’ vroeg hij ongeduldig, ‘wie heeft ze er uit gehoald?’

Een warme gloed komt over het fletse gelaat van de oude vrouw.

‘Ehwel’, zegt ze, ‘al mee ne kiër komt Deziree aangeluëpen, mee 't ketelken, woarmee dat ie zijn voaders eten gedre-

1) 't Dingen = het huisraad.

gen had, en die verduvelsche jongen, ne mensch en weet nie woar dat ie 't uithoalt of op wa tijd dat ie 't gepeinsd heeft, op ne wenk sloat ie zijn kloef[1)] in de ruiten, ie schuift 't roam op, kruipt er deur en hoalt al doar al de kinders buiten. Ze loagen allemoal te krijschen, moar als ze hem zoagen, hielden ze op, tot zelfs 't gehiël kleinste, en ie kroop er mee ién veur ién in zijn oarms buiten.. .'

Met de grootste opmerkzaamheid heeft Krekel zitten toeluisteren. Een poos houdt hij zijn adem op, dan komt zijn vuist als een moker neer op de dreunende tafel.

'Da's van mijn ras', zegt hij, met een vloek zijn bewondering uitend, en hij blijft stil voor zich zitten heen zien, in zijn oogen een traan, om zijn ingehaalde lippen zijn zware wangzakken trillend....

In de hoogste spanning bekijken de vrouwen elkander.

Een lange rilling loopt langs Dolfs ruggebeen, nu staat hij op, treedt aan de tafel.

'Voader', zegt hij, volmaakt kalm en met luide stem, 'wat zegt-e gie doar?'

Hij kruist zijn armen over zijn borst en ziet met klaren blik in het gezicht van den ouden boer, die zijn kale kruin opheft, zonder het te weten ook langzaam recht staat en op zijn beurt Dolf vlak in de oogen ziet.

En nu staan ze daar tegenover elkander, de twee mannen, om met elkander voor al het verledene af te rekenen. Het heele tragische van hun leven ruischt op dat oogenblik om hen heen, al het lijden van den één, de haat en het wantrouwen van den ander, het stille dulden van de vrouw.... Nu zal dat kleine drama van jarenlangen duur afgespeeld worden, de gestelde vraag opgelost....

Krekel heeft al den ernst en de diepe beteekenis van het oogenblik gevat.... Als een stormwind wervelt in zijn brein zijn wantrouwen weer eens op om te strijden tegen zijn gevoel van billijkheid, tegen zijn fierheid op het kleinkind. Hij aarzelt een langen tijd en woedend kampen intusschen in dit stugge hart de oplaaiende vlammen van hartstochten, toch zegeviert de langzaam aangekweekte, in het geheim gegroeide liefde voor den knaap.

1) Kloef = holleblok.

‘Da'k mijn bloed in dien jongen bekenne’, zegt hij, weer een vuistslag op de tafel gevend, ‘dat ie van mijn soorte is, ne woaren Krekel....’

In de heele, ruime kamer gaat geen ademtocht. Het is alsof slechts steenen beelden, geen voelende en denkende menschen, om de groote stoof en tafel geschaard zitten.

Vrouw Krekel worstelt om adem. Na een minuut, die in de schaal van den tijd voor hen allen meer weegt dan vele jaren, staat zij eindelijk recht. Een groote vreugde overstelpt haar, maar wat ze bekomen hebben, is nog niet genoeg.

‘Voader,’ zegt ze, ‘da's wel.... Moar ge hebt het.... gie in ui herte altijd wel geweten, nie woar? Zegt het moar....’

En ze legt haar hand op den schouder van haar zoon en blijft zoo nevens hem staan, hem, door den druk van haar palm willende doen voelen, dat het meest voor haar rechtvaardiging tegenover hem is, dat ze dit vraagt....

En weer is het voor Krekel een zware stond. Nu geldt het voor hem bekennen, dat hij wetens en willens zijn onschuldige vrouw plichtig heeft gemaakt; uit loutere, onuitlegbare boosaardigheid, uit blind wantrouwen en zonder bewijzen gezegd, wat zijn eigen haard onteerde. Niet enkel voor zich zelf, in het geheim van zijn hart, maar openbaar, voor al dezen, die er door geleden hebben. Zijn nijdige, trotsche mond plooien tot het woord, dat al het vroegere te niet maakt, de verdenking nemen van degene, die hij bezwadderd heeft; wit wasschen, die hij bevuild.... Als een woedende baar stormt uit den oceaan van zijn duistere ziel opeens zijn jaren oude jaloerschheid aan: ‘ehwel, en dan, op den duur, wie zal het zeggen of hij gelijk had of niet?’ Maar neen, de dag van de waarheid is gekomen. Om den jongen, den knappen, dapperen jongen, die zonder ooit naar hem om te zien, hem langzaam zijn hart gestolen heeft; uit fierheid over het kleinkind, waarin hij zich werkelijk ziet herleven, zal Krekel zichzelven een oogenblik overwinnen. Zijn oud gezicht ondergaat een geheele verandering; voor de eerste maal ziet zijn vrouw er iets op als vreeze. Hij grijpt zijn klak, die hij bij zijn binnenkomeu op een stoel gegooid had, staat ze rond te draaien:

‘Joa 'k’.... zegt hij met een diepen zucht. ‘En nui.... zwijgt er allemoal van.’

Een gewicht als van honderd tonnen, rolt al de aanwezigen van het hart. Vrouw Krekel laat Dolf los en geeft met haar beide handen haar muts een duw voorwaarts, dat ze tot op haar neus komt staan. Sietje verstaat er geen woord van, waarom Dolf haar opeens zoo pakt en zoent en wat dit eigenlijk haar in het bijzonder aangaat. Een onstuimige blijdschap, die hij zoo goed mogelijk verbergt, overstroomt Krekel zelf. Het schijnt hem, dat hij opeens veel jonger geworden is.

En eensklaps nu, daar wordt de deur met geweld opengestooten en de kleine held van het verhaal, het eindelijk erkende kleinkind, Deeske, met zijn vierkante kop en bloote beenen komt hijgende binnen, volkomen onbewust van al waartoe, én zijn geboorte én zijn nu even verleden daad aanleiding gegeven hebben, van het gansche, diepe, kleine drama, dat bij die eenvoudige menschen, zijn ouders, nu juist is afgespeeld.

'Ze zijn doar om noar den brand te zien,' roept hij. 'Dienen vijnt[1)] van de assurantie. Komt-e gulder?'

De tegenstelling met hun aller ernstige gevoelens is zoo schril, dat ze luid oplachen.

'Ehwel?' vraagt de knaap verwonderd.

'Joa'm, joa'm,' antwoorden terzelfder tijd Krekel's twee dochtertjes, als zijnde het eerst hersteld. 'Luëp moar op.'

'Doar zit toch wat in,' zegt Sietje, als hij weer den rug gekeerd is, 'ik moet 't zeggen.'

'Joa't,' zegt Krekel en hij smakt met zijn ingevallen lippen, 'moar nui, van wat anders gesproken.'

Vyve St. Elooi.
West-Vlaanderen.
A. GERMONPREZ.

1) Vijnt voor vent = man.

De ontwerpen woningwet en gezondheidswet.

Bij de verkiezingen in 1897 kon men in bijna iedere daarop betrekking hebbende redevoering hooren, dat nu de tijd was aangebroken om over te gaan tot het verbeteren van den socialen toestand, en tot het nemen van wettelijke maatregelen in het belang der maatschappelijk zwakken. In schier geen enkel verkiezingsprogramma ontbrak de sociale paragraaf; er bestond een algemeene overtuiging, dat, meer dan tot nu toe, de staat zou moeten ingrijpen ter verbetering van sociale misstanden. Hoe groot de verschillen ook waren omtrent den aard der voor te stellen wetten, of omtrent de mate, waarin de staat zou mogen ingrijpen, allen, misschien uitgezonderd de verstokte conservatieven, die vasthielden aan de leer van het ‘laisser aller’ en van de vrije concurrentie, waren het eens over de noodzakelijkheid, dat er *iets* zou moeten geschieden.

Naast de vraag om graanrechten beheerschten de sociale kwestie en haar oplossing de verkiezingen. Niets was natuurlijker dan dat de nieuw optredende regeering in haar eerste ontmoeting met de Staten Generaal ook daarover haar oordeel uitsprak. De wijze, waarop zij dat deed, gaf aan de voorstanders van ingrijpende maatregelen goeden moed, en spoedig was dan ook voor het ministerie uitgevonden de eerenaam: ‘ministerie van sociale rechtvaardigheid’.

De eerste helft van deze wetgevende periode is voorbij, en met haar het enthousiasme van een deel der bewonderaars. Velen voelen zich teleurgesteld over de verkregen resultaten. Zij hadden gehoopt, dat met snelleren pas op den weg der sociale rechtvaardigheid zou zijn voortgeschreden, en dat het Staatsblad met meer vruchten van socialen wetgevenden arbeid

zou prijken. Gesteund door de openlijke of verbloemde tegenstanders eener sociale wetgeving, uiten zij hunne ontevredenheid door spotternijen over dien eerenaam, welke geleidelijk door hen is veranderd in een ironie op de geringe mate van sociale rechtvaardigheid, in de laatste twee jaren betracht.

Wij zullen niet twisten over de vraag, of niet de oogst zelf is tegengevallen, over de vraag, of niet met recht aan de Volksvertegenwoordiging kan worden verweten haar geringe voortvarendheid op wetgevend gebied. Buiten kijf is echter, dat de Regeering een groote werkzaamheid heeft getoond, en tal van wetsontwerpen, allen ten doel hebbende sociale misstanden op te heffen of te lenigen, de ministeriëele bureaux hebben verlaten. Zoo groot is dat aantal, dat reeds in de Kamer de verzuchting is geuit, dat het nu eigenlijk al wel is, en men haar maar niet lastig moet vallen met nieuwe ontwerpen, omdat zij reeds is overladen met arbeid.

Gelukkig laat de Regeering zich daardoor niet weerhouden, maar gaat zij voort met aan te bieden wat zij ter behandeling gereed heeft. Zoo hebben nu onlangs van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken twee wetsontwerpen op sociaal gebied het licht gezien, welker indiening terecht overal met vreugde is begroet. Met de aanbieding van deze ontwerpen, het eerste regelende de *Volkshuisvesting*, het tweede het *Staatstoezicht op de Volksgezondheid*, heeft de Regeering haar belofte vervuld, die zij gedaan had, toen zij in de Troonrede van 1897 de woorden deed uitspreken: ‘wetsvoordrachten betreffende de volkshuisvesting zijn in bewerking.’

I

‘Nadat velerlei onderzoek aan het licht had gebracht, dat in tal van gemeenten en vooral, maar geenszins uitsluitend, in groote steden nog treurige woningtoestanden worden aangetroffen en de ervaring had geleerd, dat zonder ingrijpen van het centraal gezag afdoende genezing niet te wachten is, ontstond allengs naar staatsbemoeiing met betrekking tot dit onderwerp een drang, welke bijval vond ook bij hen, die ten aanzien van menige andere aangelegenheid althans voorloopig onthouding voorstaan.’ Met deze woorden motiveert de Regeering in de Memorie van Toelichting de indiening van haar

ontwerp-woningwet. Voor de lezers van dit tijdschrift is het, na het met klem van redenen gevoerde betoog van prof. Drucker in de Maartaflevering van den vorigen jaargang, overbodig de noodzakelijkheid van de wettelijke regeling dezer zaak nader in het licht te stellen.

Behalve door dat artikel is van verschillende zijden de oplossing van het woningvraagstuk voorbereid. In tal van geschriften is het behandeld, en op vele vergaderingen besproken. Een grooten invloed hebben o.a. uitgeoefend: het rapport over ‘Het vraagstuk der volkshuisvesting,’ in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bewerkt door Mrs. H.L. Drucker, H.B. Greven en J. Kruseman; de besprekingen in drie opeenvolgende vergaderingen van het Nederlandsch congres voor openbare gezondheidsregeling; en de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek. Dank zij die grondige en veelzijdige behandeling van het vraagstuk is er werkelijk een algemeene drang ontstaan naar haar oplossing, en heeft zich reeds tot op zekere hoogte een communis opinio over de wijze van oplossing gevormd. Principieele bestrijding van de noodzakelijkheid der wettelijke regeling is dan ook niet te verwachten.

Te minder is die bestrijding te vreezen, omdat ‘hier geenszins een geheel nieuw terrein, tot dusverre aan bestuurszorg onttrokken, wordt betreden. Integendeel, hier wordt voortgebouwd op bestaande grondslagen. Ook bij de bestaande wetgeving is b.v. in beginsel wel de bevoegdheid der overheid om toezicht uit te oefenen op woningen en om te waken tegen misbruiken, erkend’. (M.v.T.) Het onvoldoende der bestaande regeling, de onwil van sommige, de onmacht van andere gemeentebesturen en van particulieren, welke zich met de oplossing van het vraagstuk willen bezighouden, dit alles maakt het noodig, dat een nieuwe wettelijke regeling de bestaande vervangt en aanvult.

De Regeering somt als de voornaamste oorzaken der slechte toestanden op het gebied der volkshuisvesting op:

1° de mogelijkheid om slecht ingerichte, voor de gezondheid schadelijke woningen bij voortduring te verhuren;

2° de weinige geneigdheid om aan woningen, welke dreigen onbewoonbaar te worden, de noodige verbeteringen aan te brengen;

3° de aanbouw van insolide, aan de matigste eischen niet voldoende woningen, welke zoo niet terstond dan toch na eenige jaren het aantal krotten zullen vermeerderen;

4° onvoldoende aanbouw van goede woningen; en

5° financieel onvermogen, waardoor velen genoodzaakt zijn, zich met een slechte woning te behelpen.

Het wetsontwerp tracht die oorzaken weg te nemen, doch: 'de Regeering maakt zich geen oogenblik de illusie, dat regeeringsmaatregelen, zij het ook gesteund door een krachtig particulier initiatief, voldoende zullen zijn tot algeheele beteugeling van het groote kwaad: slechte volkshuisvesting. Waar het kwaad het gevolg is òf van financieel onvermogen òf van onwil of gebrek aan doorzicht, zal door de thans voorgestelde maatregelen slechts indirect verbetering mogelijk zijn. Er zijn echter andere oorzaken, die wel geheel of althans grootendeels kunnen worden weggenomen.' (M.v.T.)

Bij de pogingen tot het wegnemen dier oorzaken blijft het beginsel van artt. 134 en 135 der Gemeentewet, waarbij de zorg voor de openbare orde, zedelijkheid en gezondheid is overgelaten aan de gemeentebesturen, van kracht.

Kort en duidelijk wordt dat uitgedrukt in art. 1 van het ontwerp, dat luidt: 'De volkshuisvesting is een voorwerp van de aanhoudende zorg der gemeentebesturen.' Hierdoor worden zij 'met klem herinnerd aan de verplichting, die ten deze op hen rust.' Aangezien evenwel 'jarenlange ondervinding heeft aangetoond, dat niet allerwege, noch op afdoende wijze, recht is wedervaren aan hetgeen reeds wettelijk een uiterst belangrijk terrein der gemeentelijke werkzaamheden uitmaakt,' wordt het *jus non-utendi* der gemeentebesturen beperkt, en in de volgende artikelen van het ontwerp de *bevoegdheid* dier besturen tot het maken van verordeningen betreffende de volkshuisvesting, voor een groot deel omgezet in een *verplichting*.

Bij voorbaat ontzenuwt de Regeering de opmerking, dat een dergelijke verplichting zou zijn een inbreuk op de gemeentelijke autonomie. In de M.v.T. lezen wij bij de algemeene beschouwingen: 'Ware de zaak der volkshuisvesting uitsluitend een zaak van huishoudelijk gemeentelijk belang, dan zou men in de voorgedragen regeling kunnen zien een inbreuk op de gemeentelijke autonomie, maar het geldt hier ook een belang van

volksgezondheid, een rijksbelang, dat als zoodanig door deze wet uitdrukkelijk zal worden erkend.... (De staat) kan niet gedoogen, dat gemeentebesturen door onvoldoende bouwpolitie of zelfs door gemis van eenige regeling op dit punt, het bouwen van slechte woningen in de hand werken en daardoor het doel, door de regeering beoogd, in hooge mate belemmeren.' En bij de toelichting van art. 1 vinden wij: 'Door wettelijke voorschriften, welke de gemeenten binden en haar beletten de haar opgedragen zorg voor verbetering van woningtoestanden, in het belang van gezondheid, zedelijkheid en veiligheid, te verwaarloozen, wordt op de gemeentelijke autonomie evenmin inbreuk gemaakt als bijv. door de bepalingen van de wet op het lager onderwijs, die tusschenkomst van het hooger gezag verzekeren zoodra het blijkt, dat een gemeentebestuur zijn verplichting tot het verstrekken van voldoend onderwijs niet nakomt..... De staat (kan) niet onverschillig blijven, omdat waar gemeentebesturen dit belang (d.i. de zorg voor verbetering van woningtoestanden) verwaarloozen, de treurige gevolgen zich in veel ruimer kring dan in deze of die bepaalde gemeente doen gevoelen.' Helaas is reeds van een zijde, waar men een oprechte wensch voor het tot stand komen van wettelijke voorziening van het woningvraagstuk moet veronderstellen, het 'grondwettig bezwaar' te berde gebracht, en het vermoeden geuit, dat dwingende voorschriften in dezen aan de gemeentebesturen niet in alle opzichten het licht der Grondwet kunnen verdragen, en niet aan den geest van ons staatsrecht getrouw zijn (*Prov. Gron. Courant* van 23 Sept. '99). Ik gevoel mij niet competent hierin uitspraak te doen, doch hoop van harte dat de laatste opvatting blijkt een te pessimistische te zijn.

De bedoelde verplichting is neergeschreven in art. 2, dat de gemeentebesturen gelast, een *bouw*- en een *bewonings*-verordening te maken. Een slot-artikel bepaalt, dat deze (en volgende) bepalingen niet van toepassing zijn op Rijksgebouwen (waarvoor een afzonderlijk toezicht bestaat) en op beweegbare woningen (waarvoor de bepalingen dezer wet moeilijk zouden zijn te handhaven).

De bouwverordening moet bevatten de eischen, waaraan moet worden voldaan

a. bij het bouwen van woningen,

b. bij geheele of gedeeltelijke vernieuwing van woningen,
c. met betrekking tot bestaande woningen.

De vrijheid der gemeentebesturen is niet alleen hierdoor beperkt, ook is nog voorgeschreven, dat de voorschriften moeten worden gemaakt: ‘in het belang van gezondheid en veiligheid.’ Terwijl dus aan de eene zijde wordt verhinderd, dat onvoldoende verordeningen kunnen bestaan, of deze geheel afwezig zullen zijn, wordt aan de andere zijde een grens gesteld aan die gemeentebesturen, die te veel zouden willen regelen, en bijv. eischen omtrent fraaiheid van uiterlijk wilden vaststellen. De omschrijving van het artikel maakt eveneens duidelijk, dat zich de zorg niet alleen kan beperken, zooals nu zoo dikwijls het geval is, tot den nieuwbouw, maar dat ook wel degelijk moet worden overwogen, in hoeverre bestaande woningen kunnen worden verbeterd. Door het maken der voorschriften over te laten aan de gemeentebesturen, wordt niet alleen verkregen, dat deze wet in overeenstemming blijft met de bevoegdheden, krachtens de Gemeentewet aan die besturen verleend, maar wordt ook de moeilijkheid, ja, onmogelijkheid overwonnen om een centrale regeling te maken, passende voor de groote verscheidenheid in toestanden van de onderdeelen. De gemeenteraad heeft te bepalen, wat hij beschouwt als een ‘doelmatige, met de plaatselijke toestanden overeenkomende en aan de plaatselijke behoeften voldoende bouwverordening.’ Toch zou algeheele vrijheid het gevaar voor het blijven bestaan van onvoldoende regeling niet wegnemen. Daarom is (art. 4) voorgeschreven, welke onderwerpen moeten worden geregeld in de bouwverordeningen. Voor nieuwe en geheel of gedeeltelijk te vernieuwen gebouwen *moeten* regels gesteld worden, betreffende:

a. de plaatsing van de gebouwen ten opzichte van den openbaren weg,
b. de hoogte van de gebouwen,
c. de afmetingen der ter bewoning in te richten vertrekken,
d. beschikbaarheid van drinkwater,
e. brandgevaar,
f. voorkoming van vochtigheid in fundamenten en muren,
g. hechtheid van muren, vloeren, trappen, zoldering en dak,
h. verwijdering van rook, water en vuil,
i. toevoer van licht en lucht.

Voor bestaande woningen is verplichtend gesteld het maken van voorschriften betreffende de vijf laatst genoemde onderwerpen (*e* - *i*).

Hier staan wij voor een cardinale kwestie. Het artikel bepaalt alleen *wat* moet worden geregeld, en niet *hoe* die voorschriften moeten luiden. Een eensluidend voorschrift voor alle verordeningen zou onmogelijk zijn. Maar zouden er geen minimum-eischen in de wet kunnen zijn opgenomen? De meeningen daarover verschillen. Het congres voor openbare gezondheidsregeling sprak zich uit vóór de opname dier minima. Zij schreef in één harer stellingen over het woningvraagstuk neer, dat de te maken verordeningen moesten voldoen ‘aan bij de wet of bij een krachtens de wet uit te vaardigen algemeenen maatregel van bestuur te stellen minimum-eischen, waar beneden de gemeentebesturen niet mogen gaan.’ Dr. J.W. Jenny Weyerman vraagt in zijn dissertatie over het woningtoezicht regeling der minimum-eischen door den Rijkswetgever; hij wil echter, dat, nadat in de wet de hoofdbeginselen zijn neergelegd, het vaststellen der eischen zelve moet worden overgelaten aan eenen algemeenen maatregel van bestuur (blz. 12).

Het wetsontwerp komt overeen met het Nutsrapport over de volkshuisvesting, dat het *beginsel* van minimum-eischen door de wet wil laten uitspreken, ‘terwijl de nadere uitwerking dier voorschriften, naar gelang van plaatselijke omstandigheden, aan de gemeentebesturen zoude worden opgedragen’ (blz. 118). De Regeering zict de zaak in de M.v.T. onder de oogen, en heeft ‘ernstig overwogen’, of aan den van verschillende kanten komenden aandrang tot het stellen van minimum-eischen bij de wet kon worden voldaan. De conclusie was echter: ‘dat òf die eischen zoo laag zouden moeten zijn, dat ze voor de overgroote meerderheid der gemeenten alle beteekenis zouden missen, òf zoo hoog, dat vele, om niet te zeggen honderden gemeenten er zich onmogelijk aan zouden kunnen houden. Men moet zich ook op dit gebied wachten voor te groote generaliseering. De lokale toestanden loopen zoo ontzaglijk uiteen, dat wat voor de eene gemeente wenschelijk, ja noodzakelijk moet worden geacht, voor andere geheel onuitvoerbaar zou zijn.’ Ook het opnemen van twee soorten minimum-eischen in de

wet, ééne voor de steden, een andere voor het platteland, kwam der Regeering ongeschikt voor, omdat ook nog de verschillen tusschen de eene stad en de andere, tusschen het eene dorp en het andere te groot zijn.

Tegen dit betoog is weinig aan te voeren; algemeene eischen, waaraan de woningen moeten voldoen, zijn niet te geven, zoodra men met getallen aankomt en de ruime omschrijving verlaat. Dan blijkt ook dadelijk de waarheid van het zooveel hoofden, zooveel zinnen. De groote eenstemmigheid, die bestaat zoolang gevraagd wordt *wat* moet worden voorgeschreven, is verdwenen zoo spoedig men vraagt naar het *hoe* der regeling. Het gezondheidscongres vraagt een minimum-hoogte van 2.80 M. voor alle woon- en slaapvertrekken, dr. Jenny Weyerman is tevreden met een hoogte van 1.80 M. Terwijl de laatste eischt een minimum-inhoud der geheele woning van 40 M^3 (veronderstellende dat een gezin gemiddeld bestaat uit 4-4.5 personen en de wetenschap 10 M^3 lucht per persoon noodig acht), wil ook het congres hetzelfde minimum, doch voor nieuwe woningen zal dat worden verhoogd tot 12 M^3 per persoon, terwijl die ook zullen moeten bevatten één kamer van minstens 12 M^2, èn een keuken of bergplaats van ten minste 8 M^2 oppervlakte. Met toelating van een overgangstijdperk moeten de voorschriften zooveel mogelijk op bestaande gebouwen worden toegepast. Zulk een eisch nu mag wenschelijk zijn, en voor vele gemeenten uitvoerbaar, volkomen zouden daarop van toepassing zijn de woorden van de Regeering, dat ‘honderden gemeenten er zich onmogelijk aan zouden kunnen houden.’ In de gemeente mijner inwoning bijv. hebben, naar een ruwe schatting, zeker niet 20 % der woonvertrekken een hoogte van 2.80 M. Een vloeroppervlakte van 12 M^2 bereiken slechts zeer weinige woonkamers der arbeidersbevolking en der burgerij, terwijl in het genot van één kamer van 12 M^2 en een vertrek van 8 M^2 oppervlakte zich slechts een nog kleiner deel mag verheugen.

Het eenig mogelijke is dus, de nadere uitwerking der eischen over te laten aan de plaatselijke besturen, maar dan onder contrôle van het centraal gezag. Dat stelsel is in het ontwerp doorgevoerd. Het toezicht op de verordeningen (niet alleen op de bouw- doch ook op de bewoningsverordeningen

en verdere voorschriften dezer wet) berust bij Gedeputeerde Staten. Aan dit college is de bevoegdheid verleend, bij met reden omkleed besluit gemeenten telkens voor een bepaalden tijd geheel of gedeeltelijk vrijstelling te verleenen van het maken van verordeningen, dus ook van het regelen van een of meer der in art. 4 genoemde onderdeelen. Verder zijn ‘de besluiten tot vaststelling, wijziging of intrekking van de in art. 2 genoemde voorschriften aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen’ (art. 7). Ook in het hooger beroep, dat kan worden ingesteld tegen de besluiten der gemeentebesturen, in zake deze wet genomen, wordt door G.S. uitspraak gedaan.

Zulk een goedkeuring van G.S. vereischen ook nu reeds tal van gemeenteverordeningen. Dit college let bij de beoordeeling hoofdzakelijk op formeel juridische kwesties, en is daartoe ook alleszins bevoegd. Nu echter zal het *hygiënische* vraagstukken moeten beoordeelen, en daartoe is zeker geen college minder geschikt dan juist dat van Gedeputeerde Staten. Zijn oorsprong en samenstelling waarborgen in geenen deele, dat het hygiënische bekwaamheden bezit, maakt zelfs de waarschijnlijkheid tot een zeer geringe. Het zijn dan ook alleen formeel deze Staten, aan wie de beslissing in handen is gegeven, en bij onze tegenwoordige staatsinrichting kunnen die moeilijk worden gepasseerd. In werkelijkheid berust de uitspraak over het al of niet voldoende der voorschriften op hygiënisch gebied bij deskundige Rijksambtenaren. In al de zaken, waarover G.S. uitspraak moeten doen, zijn zij verplicht advies te vragen van den ‘inspecteur, krachtens de gezondheidswet belast met het toezicht op de handhaving van de wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting.’ In hoogere instantie beslist nog weer ‘de centrale gezondheidsraad’, ook een instelling van de Gezondheidswet, welke raad adviezen omtrent de besluiten van G.S. kan uitbrengen aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, die een Koninklijk Besluit over de aanhangige kwestie kan uitlokken.

Omtrent de in art. 4 genoemde punten *a* - *i*, waardoor wordt aangegeven welke onderwerpen een regeling in de gemeenteverordeningen eischen, kan lichtelijk verschil van meening ontstaan. Wij hebben hier te doen met een keuze, waarbij persoonlijke sympathiën en antipathiën gemakkelijk

het oordeel over de waarde van dat artikel kunnen beheerschen. De een zal de eischen overcompleet, een ander zal ze incompleet vinden, de een te streng, een ander te zwak. De Regeering verdedigt haar keuze met de woorden: ‘Het artikel beperkt zich om licht te bevroeden redenen van practischen aard tot de meest primitieve eischen, waaraan een bruikbare bouwverordening heeft te voldoen.’ Met dien verstande, dat het gezondheidscongres minima in de wet wilde hebben opgenomen, en deze wensch niet is opgevolgd, komt trouwens het artikel *bijna* geheel overeen met de door dat congres uitgesproken stellingen omtrent de ‘eischen, te stellen betreffende de verordening op het bouwen en sloopen.’ Alleen ontbreken de in die eischen genoemde voorschriften, dat een vervuilde of uit weinig poreuse grondsoort bestaande bodem moet worden afgegraven en met zuiver zand worden aangevuld, en dat iedere woning van minstens één privaat moet zijn voorzien.

Wat den vervuilden bodem betreft, het ontbreken van een bepaling daaromtrent kan er door, omdat steeds de vraag blijft, of de vervanging door zuiver zand wel blijvende goede gevolgen heeft, en de bewegingen van het grondwater niet binnen korteren of langeren tijd de zuivering illusoir maken.

Het laten vallen van den eisch, dat iedere woning in het bezit moet zijn van een privaat, wekt echter wel bevreemding. De Regeering voelde dat ook, toen zij in de toelichting van het artikel schreef: ‘Zoo is bijvoorbeeld de aanwezigheid van een privaat eene zaak, die wel in stedelijke gemeenten, doch bezwaarlijk allerwege ten platten lande kan worden gevorderd.’ M.i. is die argumentatie zwak. Moeilijkheden zou juist ten platten lande de vervulling van dien eisch zeer weinig met zich brengen. Daar toch is geen enkele woning, waarbij niet een grooter of kleiner stuk onbebouwd terrein behoort; de ruimte voor het aanbrengen van een privaat, en wel op een plaats, voldoende afgescheiden van het woonvertrek, is daar overal aanwezig. En noodzakelijk is dat voorschrift ook in tal van gevallen. De toestanden op dat gebied zijn dikwijls hoogst primitief, en in sterke mate schadelijk voor de gezondheid en de zedelijkheid, in welker belang, zooals wij straks zullen zien, eveneens voorschriften moeten worden gegeven. Niet zelden treft men in

de arbeiderswoningen den volgenden toestand aan: De woning bestaat uit een woonvertrek, waartoe men toegang heeft door een met de buitenwereld communiceerende ruimte, verschillend van grootte, en daarom te betitelen als portaal, bergplaats, voorhuis of schuur, het welbekende voor- of achterhuis uit het amendement-De Meyier op de Kieswet-Tak van Poortvliet. Komt men die ruimte binnen, dan ziet men onmiddellijk, al of niet daartoe genoopt door een waarneming van het reukorgaan, een ton, van ongeveer een halve meter hoogte en een nagenoeg even groote middellijn. Die ton is geplaatst ergens tegen den muur, niet juist in een hoek, ook wel vlak bij de rechte lijn, die buitendeur en kamerdeur verbindt, in elk geval op een zéér in het oog vallende plaats. Op die ton ligt een plank, lang niet altijd de geheele bovenste opening bedekkende. Een de ton geheel afsluitende plank behoort tot de minder vaak voorkomende inrichtingen; een deksel is een zeldzaamheid, die van groote weelde of reinheid getuigt. Deze ton wordt zelden geledigd, in den regel niet vóór zij geheel is gevuld. De sluiting der naden laat dikwijls alles te wenschen over, een bruine plas of bruine plek op den leemen vloer geeft een voorstelling van de mate der lekkage. Is er een werkelijk privaat aanwezig, dan is dat gewoonlijk zoo los en luchtig mogelijk opgebouwd van zoo weinig mogelijk planken, en dikwijls geplaatst vlak aan den openbaren weg.

Niet alleen in arbeiderswoningen, ook in de huizen van meer gegoeden, waar binnenshuis ruimte te over is, vindt men op dit gebied ergerlijke toestanden. En dat die niet alleen in één enkele streek van het land voorkomen, bewijst o.a. het verslag van den Volksbond, in 1893 uitgebracht over den ‘toestand der oude arbeiderswoningen op verschillende plaatsen in Nederland’, waar wij lezen zinnen als: ‘de afvoer van faecaliën is zeer gebrekkig’, enz.

Het behoeft zeker geen betoog, dat èn uit een oogpunt van zedelijkheid, èn om gezondheidsredenen, dergelijke toestanden onmogelijk moeten worden gemaakt. Het is dan ook te hopen, dat de onderwerpen, sub. *a* - *i* genoemd in art. 4, worden uitgebreid met de bepaling: de aanwezigheid van een privaat.

De voorschriften voor bestaande woningen kunnen natuur-

lijk niet zoo ver gaan, als die voor nieuwe. De sub *a, b* en *c* genoemde eischen kunnen daarop niet van toepassing worden verklaard; wel kan dat met de andere, sub *d - i* genoemd. Dat is ook geschied, behalve voor zoover aangaat de beschikbaarheid van drinkwater. Dat is ten zeerste te betreuren. Volkomen waar is de bewering van Dr. C.H. Ali Cohen op het gezondheidscongres, dat het principe: 'voldoend water, een aparte pomp, die goed, of een regenbak, die voldoende water geeft, voor elke woning', wel goed is, maar alleen uitvoerbaar voor steden, onuitvoerbaar voor verscheidene landelijke gemeenten. De daar aangenomen conclusie is dan ook verzacht tot den eisch, dat voor de bewoners goed water in voldoende hoeveelheid beschikbaar behoort te zijn. Die eisch is verre van overbodig. Slecht drinkwater is zóó nadeelig voor de gezondheid, goed drinkwater zóó noodzakelijk, dat het ontbreken daarvan alleen reeds een reden zou kunnen zijn voor de onbewoonbaarverklaring eener woning. Hoewel werkelijk soms de bezwaren, bij de vervulling van dien eisch zich voordoende, groot kunnen zijn, is toch de belangrijkheid van een dergelijk gebod te groot, dan dat men, met het oog op die moeilijkheid, het mag laten vallen. Ook in dit opzicht zou de wet zeker verbeterd kunnen worden, wanneer n.l. de beschikbaarheid van drinkwater behoorde tot de onderwerpen, die moeten worden geregeld ten aanzien van bestaande woningen. Waar de vervulling van dien eisch tot te groote hardheid zou leiden, blijft immers altijd over het recht van dispensatie, aan G.S. verleend.

Behalve tot het maken van een bouwverordening, verplicht art. 2 van het ontwerp de gemeenteraden ook tot het vaststellen van voorschriften nopens behoorlijke bewoning in het belang van gezondheid en zedelijkheid. Een hygiënisch ingerichte woning alleen is niet voldoende, en waarborgt niet de afwezigheid van schadelijke woningtoestanden. 'Het onderhoud der woning, behoorlijke reiniging, beperking van het aantal bewoners in verband met de beschikbare hoeveelheid lncht, de afscheiding van slaapplaatsen, kortom alle factoren, welke een element van behoorlijke bewoning vormen, zijn - het behoeft nauwlijks betoog - voor gezondheid en zedelijkheid van het hoogste gewicht.' (M.v.T.) Deze bepalingen vindt de Minister blijkbaar, en terecht, uiterst belangrijk. De

M.v.T. schrijft daaromtrent nog: ‘Aan dit onderwerp, voor de volkshuisvesting van zoo groot belang, is tot heden veel te weinig aandacht gewijd, waardoor veel kwaad is gesticht, terwijl bij tijdige voorziening veel kan worden voorkomen. Wat baat het of men door doelmatige bepalingen zorgt dat geene woningen worden opgericht, welke niet aan matige eischen van gezondheid en veiligheid voldoen, indien de op zichzelf goede woningen door verregaande verontreiniging en doordat men zich om onderhoud van het bestaande niet bekommert, al spoedig weder in onbewoonbare krotten veranderen.....?’

En toch, ‘wat de gemeenteraad dienaangaande moet voorschrijven, laat de wet geheel in het midden’. In tegenstelling met het bepaalde omtrent de bouwverordening, waarvan art. 4 voorschrijft, wat te dien opzichte verplichtend is, wordt in art. 3 al. 2 in zake de bewoningsverordening ‘alleen een bevoegdheid verleend, geen verplichting opgelegd.’ Dat artikel houdt in, dat bij de desbetreffende voorschriften eischen *kunnen* worden gesteld ‘omtrent de afscheiding van slaapplaatsen en de ruimte der vertrekken in verband met het aantal bewoners.’ Met voorbedachten rade is juist dit onderdeel eener bewoningsverordening gememoreerd, omdat daaromtrent een Kon. Besl. bestaat, dat in tegenovergestelden zin beslist. Bedoeld wordt het Kon. Besl. van 12 Juli 1897 (S. no. 175), waarbij werden vernietigd bepalingen van een verordening der gemeente Utrecht, tegen besmetting met ongedierte en tegen overbevolking gericht. De overweging, dat deze zaken alleen betreffen de bijzondere gezondheidszorg der bewoners, en geen verband houden met openbare orde, zedelijkheid en gezondheid, wordt door dit artikel van de wet voor het vervolg onmogelijk. Hoe wenschelijk in het algemeen het ook is, dat deze kwestie zoodoende wordt opgelost, het is te betreuren, dat de Minister niet nog één stap verder is gegaan, door in art. 3, al. 2 het woord ‘kunnen’ te vervangen door ‘moeten’.

Niet alleen toch, teneinde de afgekeurde en af te keuren interpretatie van art. 135 der Gemeentewet, zooals die wordt gegeven door het aangehaalde K.B., voor het vervolg onmogelijk te maken, is art. 3, al. 2 in het ontwerp opgenomen, maar ook omdat de Minister wel degelijk overtuigd is van de nadeelen der overbevolking. Telkens ontmoeten wij in de

M.v.T. daarop betrekking hebbende zinsneden. Behalve de hierboven aangehaalde opmerking, dat ‘beperking van het aantal bewoners in verband met de beschikbare hoeveelheid lucht’ voor gezondheid en zedelijkheid van het hoogste gewicht is, lezen wij even later bij de toelichting der alinea: ‘Wat baat het..... (indien) kamers en huisjes, die op zich zelf niet ongezond zijn, door zoovele personen worden betrokken dat de atmosfeer wordt verpest en zelfs aan de meest bescheiden hygiënische eischen niet wordt voldaan?’ Op een andere plaats valt ons op de bewering: ‘Overbevolking van woningen, zoo schadelijk voor gezondheid en zedelijkheid.....’

Het schijnt echter, dat de Minister vol vertrouwen is, dat de gemeentebesturen wel gebruik zullen maken van de hun hier verleende bevoegdheid. In de paragraaf, handelende over de maatregelen, te nemen tegen slecht ingerichte woningen en tegen overbevolking, wordt steeds, alsof haar bestaan van zelf sprak, gesproken van woningen, waarin ‘meer personen zijn gehuisvest dan volgens plaatselijke verordening geoorloofd is’. Dat optimisme zal waarschijnlijk worden beschaamd, en past ook niet in den gedachtengang van dit ontwerp. De *bevoegdheid* tot het nemen van tal van maatregelen in het belang der volkshuisvesting bestaat immers ook nu reeds, maar de fout ligt juist in het feit, dat de gemeentebesturen het recht hebben die bevoegdheid ongebruikt te laten. De geest der wet is voor een groot deel, het veranderen van die bevoegdheden in verplichtingen: ‘Vóór alles moeten de gemeentebesturen, reeds lang tot behartiging van dit volksbelang geroepen, tot krachtiger optreden worden geprikkeld, desnoods gedwongen.’ (M.v.T.)

Te meer reden voor de vrees, dat de gemeentebesturen geen voorschriften tegen de overbevolking zullen vaststellen, wanneer zij daartoe niet worden verplicht, bestaat er door de nieuwe bepalingen van de Gemeentewet, betreffende de uitkeeringen uit 's Rijks kas aan de gemeenten. Die uitkeering stijgt met het aantal inwoners, en vooral daarom zullen vele gemeentebesturen eerder trachten dat aantal te vergrooten, dan door een bewoningsverordening kostgangers uit hun kosthuis, en daarmee misschien uit de gemeente te verdrijven.

Maakt evenwel het gemeentebestuur beperkende bepalingen omtrent het aantal bewoners, dan hebben die geen invloed op

de woningen, waarin geen andere personen wonen, dan die haar reeds bewoonden op 1 Januari 1900, of waarin de overschrijding van het veroorloofd aantal bewoners het gevolg is van geboorten in het gezin, of van het gaan inwonen van personen, die tot het gezin behooren, waaronder begrepen zijn, zij, die op onderhoud aanspraak kunnen maken volgens artt. 376-378 en art. 383 B.W. (art. 3, al. 3 en 4 ontwerp). Deze overgangsbepaling voorkomt, dat door invoering der verordening ongeoorloofde hardheden zouden worden gepleegd, en tal van personen dakloos worden; een maatregel, die wel opweegt tegen het bezwaar, dat hierdoor de verordening pas geleidelijk en op den duur haar volle kracht ontwikkelt.

Het ontwerp schrijft voor, dat de hier bedoelde verordeningen binnen twee jaar na het tot stand komen dezer wet door de gemeenten moeten zijn vervaardigd, en door G.S. goedgekeurd. Is dat in eenige gemeente niet het geval, hetzij omdat de raad in het geheel geen verordening heeft vastgesteld, hetzij omdat de door den raad gemaakte bepalingen niet de goedkeuring van G.S. konden verwerven, dan doen G.S. wat des raads was, en stellen zelf de zoodanige voorschriften vast, ook alweer, den inspecteur gehoord en onder overlegging aan den gemeenteraad van diens advies. Wijziging of intrekking van de voorschriften geschiedt ook alleen met toestemming van G.S., of, mocht de raad weigeren daartoe mee te werken, door G.S. zelf, maar dan na daartoe bij K.B. te zijn gemachtigd (art. 8).

Ten einde de uitvoering der voorschriften te vergemakkelijken en beter te kunnen controleeren, is bepaald, dat vóór elke voorgenomen woningbouw of -verbouw, of vóór het als woning in gebruik nemen van een gebouw, oorspronkelijk niet als woning gebezigd, voorafgaande schriftelijke vergunning van Burgemeester en Wethouders wordt vereischt. Bij de beoordeeling van dergelijke aanvragen mogen B. en W. alleen letten op de bepalingen der woningsverordeningen, en eventueel op de betaling van een bijdrage in de kosten van bestrating, rioleering, enz. wanneer daaromtrent een plaatselijke verordening bestaat (art. 5).

Vervolgens wordt het toezicht op de uitvoering vereenvoudigd door het bepaalde bij art. 6, waar de bevoegdheid wordt verleend, in de verordening gevallen aan te duiden, waarin de gemeenteraad zijn macht delegeert aan B. en W. tot het

vaststellen van nadere eischen of tot het vrijstellen van bepaalde eischen. Daarbij blijft echter ten allen tijde beroep op den raad toegelaten.

Evenals de bepaling, dat voorschriften ter beperking van overbevolking geoorloofd zijn, heeft ook dit artikel voor een deel zijn ontstaan te danken aan daarmee in strijd zijnde rechterlijke en administratieve uitspraken. De Gemeentewet heeft de bevoegdheid tot het maken van verordeningen gegeven aan den raad, die om uit te voeren aan B. en W. Besluit dus een raad, dat men zich zal hebben te houden aan de voorschriften van B. en W., zonder zelf die voorschriften met name te hebben genoemd, dan rijst de vraag of hierbij geen ongeoorloofde delegatie van bevoegdheid plaats heeft. Gewoonlijk worden gemeenteverordeningen, waarin dergelijke delegaties voorkomen, vernietigd. Is zulk een overdracht dus wenschelijk, zooals hier het geval is, dan is het noodig, dat die bevoegdheid uitdrukkelijk wordt verleend.

II.

'De verplichting tot het vaststellen van eischen, waaraan woningen, wat hoedanigheid betreft, moeten voldoen, alsmede de bevoegdheid om overbevolking binnen zekere grenzen tegen te gaan, waarborgen intusschen allerminst blijvenden vooruitgang. Daartoe zijn bovendien noodig voortdurend toezicht, benevens ingrijpende maatregelen tegenover nalatigheid of onwil van eigenaars en bewoners.' (M.v.T.)

Het toezicht berust bij Burgemeester en Wethouders, in zooverre dat college, overeenkomstig het beginsel van art. 179^{a} der Gemeentewet, de maatregelen tot herstel uitvaardigt.

B. en W. kunnen echter niet alles zien, soms willen zij niet zien en niet ingrijpen, en daarom is een ruime bevoegdheid gegeven aan het Staatstoezicht op de volksgezondheid en aan de ingezetenen, om het gemeentebestuur opmerkzaam te maken op misstanden, en dat te dwingen, die te verbeteren.

De gezondheidswet zal het aanzijn schenken aan 'gezondheidscommissiën,' die tot taak hebben toe te zien op alles wat geschiedt of moet geschieden in het belang der volksgezondheid. Als zoodanig behoort ook het toezicht op de uitvoering der woningwet tot de competentie der gezondheids-

commissie. Zij is verplicht, bij met redenen omkleed advies aan het gemeentebestuur de woningen aan te wijzen, welke niet voldoen aan de voorschriften, krachtens art. 2 dezer wet uitgevaardigd, of welke zij om andere redenen ongeschikt ter bewoning acht. Is de fout voor verbetering vatbaar, dan maakt zij in haar advies daarvan melding, en geeft tevens aan, waarin die verbeteringen moeten bestaan (art. 11).

Doch ook buiten de gezondheidscommissie om kunnen de ingezetenen medewerken tot handhaving en degelijke uitvoering der woningwet. Op het voetspoor der ‘Housing of the Working Classes Act’ van 1890 is aan vier of meer meerderjarige ingezetenen het recht gegeven om bij het gemeentebestuur een gemotiveerd bezwaarschrift in te leveren, betreffende, volgens hunne meeningen, afkeurenswaardige woningtoestanden. Hetzelfde recht heeft één ingezetene betreffende de bij hem zelf in gebruik zijnde woning. Het gemeentebestuur wint omtrent die bezwaarschriften het advies in van de gezondheidscommissie (art. 12).

De gezondheidscommissie heeft alleen het recht om te adviseeren, niet om te beslissen. Maar toch wordt aan haar adviezen tamelijk veel kracht toegewezen. In de artt. 13-17 wordt een ‘bijzondere procedure’ beschreven, die het gevolg is van het uitbrengen van een advies door de gezondheidscommissie.

B. en W. kunnen die adviezen niet ter zijde leggen, maar moeten naar aanleiding daarvan een beslissing nemen. Strekt het advies tot onbewoonbaarverklaring, een maatregel, die behoort tot de bevoegdheid van den raad, dan moet het dagelijksch bestuur een raadsbesluit daaromtrent uitlokken.

Is nu het besluit van B. en W. of dat van den raad niet in overeenstemming met het advies der commissie, of blijft het besluit geheel achterwege, dan, maar ook dan alleen, bestaat er gelegenheid tot hooger beroep; een besluit overeenkomstig dat advies is onherroepelijk. Het hooger beroep wordt uitgebracht door G.S., die weer niet besluiten, dan na het advies van den inspecteur te hebben ingewonnen. Tot het instellen van hooger beroep zijn gerechtigd de gezondheidscommissie, zij die een bezwaarschrift hebben ingezonden, en zij, wier woningen in het geding zijn.

De Regeering vindt het niet noodig hooger beroep toe te

laten in die gevallen, waarin het besluit van B. en W. overeenstemt met het advies der gezondheidscommissie. Zeer zeker zou dan het aantal beroepen worden vermeerderd, en ook met vele onnoodige gevallen. Toch is de voorgedragen regeling eenigszins bedenkelijk, wanneer niet de zekerheid bestaat, dat de gezondheidscommissie uit geheel onafhankelijke, onpartijdige en deskundige personen is samengesteld en als zoodanig door de partijen wordt erkend. Het zou daarom overweging verdienen te zoeken naar een regeling, die eenerzijds zou doen afschrikken van het instellen van onnoodige beroepen, doch anderzijds eenige meerdere waarborgen gaf, dat de betrokken personen zich neerleggen bij de gevallen beslissing als een volkomen rechtvaardige.

Voor een dergelijk toezicht is het wenschelijk, zelfs noodzakelijk, dat men een goed overzicht heeft over den bestaanden toestand. Een der door het gezondheidscongres aangenomen stellingen verklaart, in overeenstemming daarmee, dat het overheidstoezicht op de volkswoningen voornamelijk moet strekken, om nauwkeurige kennis te verkrijgen van den bestaanden toestand en van de veranderingen, welke daarin plaats grijpen; een meening, ook in het Nutsrapport van Prof. Drucker c.s. verkondigd. Uit de beschouwingen van Prof. Drucker in ‘Het Woningvraagstuk’ is bekend, dat zulk een statistiek hier te lande nog tot de vrome wenschen behoort. Wel hebben enkele gemeenten, zooals Arnhem, Leiden en Amsterdam, daarmee een begin gemaakt, maar van methodische verzameling van op gelijke wijze verkregen gegevens is nog geen sprake.

Wordt dit ontwerp wet, dan zal met de vorming van zulk een statistiek een aanvang worden gemaakt. Dan toch zijn verhuurders van woningen, welke minder dan drie ter bewoning bestemde vertrekken bevatten en gelegen zijn in de groote gemeenten (meer dan 20.000 inw.) verplicht bij B. en W. aangifte te doen van de ligging en het aantal vertrekken dier woningen, benevens van het aantal bewoners (art. 9). Bij elke verandering van huurders moet de aangifte worden vernieuwd. Deze moet geschieden op uniforme, bij ministerieele beschikking vast te stellen formulieren (art. 9) en ter kennis worden gebracht van de gezondheidscommissie (art. 10). Voor kleinere gemeenten bestaat de verplichting niet,

wel echter de bevoegdheid tot het vragen van die aangiften.

Het is waar, dat ‘dank zij dezen maatregel op meer dan ééne plaats de oogen (zullen) worden geopend voor eertijds verborgen misstanden.’ (M.v.T.) De beperking tot woningen van één of twee vertrekken berust op een, in verband met de gemiddelde talrijkheid van het gezin, voor de hand liggend kriterium. De beperking der verplichting tot de groote gemeenten wordt gemotiveerd door het feit, dat in landelijke gemeenten en kleine steden in den regel de een van den ander weet onder welke omstandigheden hij leeft, en hoe hij gehuisvest is. Toch hebben deze beperkingen het nadeel, dat de bepaling voor de statistiek vrij wel nutteloos is, daar zij niets meer geeft dan een begin, en geenszins een overzicht van den bestaanden toestand in zijn geheel.

Het kriterium is gekozen ‘in verband met de gemiddelde talrijkheid van een gezin,’ en geldt dus ook alleen voor normale gezinnen. Ook bij bewoners van grootere woningen vindt men echter dikwijls overbevolking, n.l. bij hen, die geheel of gedeeltelijk hun bestaan zoeken in het verleenen van kost en inwoning aan niet-leden van het gezin. Grove misstanden komen daar voor, vooral ten opzichte van de beschikbare plaatsruimte, en in huizen, waar men kostjongens en -meisjes houdt die scholen bezoeken, ook ten opzichte van de grootte der vertrekken, waar zij verplicht zijn hun huiswerk te maken. Zeer wenschelijk zou het daarom zijn, wanneer in deze paragraaf ook zij, die niet-leden van het gezin bij zich doen inwonen, verplicht werden, daarvan aangifte te doen aan het gemeentebestuur, onder opgave van aantal, geslacht en ouderdom der commensalen, en van de voor hen beschikbare ruimte. Evenals van de aangifte der verhuurders van kleine woningen, mag ook hiervan ‘een heilzame preventieve werking’ worden verwacht.

Naast voortdurend toezicht zijn noodig: ‘ingrijpende maatregelen tegenover nalatigheid of onwil van eigenaars en bewoners.’

De eerste maatregel bestaat in een aanschrijving van B. en W. tot de verantwoordelijke personen om de noodig geoordeelde verbeteringen aan te brengen, of het aantal bewoners te verminderen. Is de toestand van de woning zóó, dat zij niet meer door verbeteringen in een bewoonbaren staat kan

worden gebracht, dan kan zij, en behoort zij ook, ‘onbewoonbaar’ te worden verklaard. Kan dat wel, maar weigert de eigenaar de voorgeschreven verbeteringen aan te brengen, ook dan heeft de gemeenteraad het recht de onbewoonbaarverklaring uit te spreken, wanneer de woning ‘dientengevolge ongeschikt ter bewoning is.’ Dat oogenblik komt natuurlijk te eeniger tijd, want de herstellingen waren juist voorgeschreven, omdat die toestand dreigde, en ten einde het intreden daarvan te voorkomen.

De onbewoonbaarverklaring geschiedt nooit buiten de gezondheidscommissie om. Ook al ging het initiatief uit van het dagelijksch bestuur of van een raadslid, dan moet toch, vóór de raad een besluit neemt, het advies der commissie worden ingewonnen.

Weigert het dagelijksch bestuur of de raad een advies der commissie, strekkende tot onbewoonbaarverklaring op te volgen, dan is ook hier gelegenheid tot beroep op G.S. (art. 19). Met weigering wordt gelijkgesteld het uitstellen gedurende een bepaalden tijd van het nemen eener beslissing. Voor de verschillende gevallen zijn zeer ruime termijnen gesteld. In één geval is de termijn ongelimiteerd, nl. wanneer de eigenaar de hem voorgeschreven herstellingen niet uitvoert, en de raad nalaat de onbewoonbaarverklaring uit te spreken. Zulk een ‘verhuurder wete, dat hij nog ten allen tijde door een hooger bestuur op minder aangename wijze er aan kan worden herinnerd, dat hij zijn plicht heeft verzuimd.’

Is een woning onbewoonbaar verklaard, dan heeft dat dadelijk ten gevolge, dat daaraan een kenteeken wordt bevestigd, waarop met duidelijke letters te lezen is: ‘onbewoonbaar verklaarde woning.’ Het plaatsen van zulk een kenteeken is noodig, omdat tevens direct in werking treedt een verbod om die woning te gaan bewonen. Alleen zij, die op den dag der onbewoonbaarverklaring daarin woonden, en de leden van dat gezin mogen tot nader order de bewoning voortzetten. Staken zij die, dan mogen ook zij niet weer opnieuw dezelfde woning betrekken. Het is te verwachten, dat ‘menige huurder de plaatsing van een dergelijk bord minder aangenaam zal vinden en die plaatsing hem allicht tot spoedige verhuizing zal doen besluiten.’ Ook zal deze bepaling preventieve kracht bezitten. ‘Immers zal de wetenschap, dat verhuur

aan nieuwe bewoners na onbewoonbaarverklaring is uitgesloten, den eigenaar, vruchtgebruiker of beheerder prikkelen tegen verwaarloozing der woning op zijn hoede te zijn.' (M.v.T.)

Het besluit tot onbewoonbaarverklaring houdt tevens in den last tot ontruiming binnen een bepaalden termijn. 'In abstracto zou het gewenscht zijn, dat onbewoonbaarverklaring onder alle omstandigheden terstond of althans na zeer korten tijd met ontruiming gepaard ging. Het behoeft echter geen betoog, dat de wet, bijaldien zij dit op zich zelf logisch gebod algemeen stelde, feitelijk a priori tot doode letter zou worden gestempeld.' (M.v.T.) In dat geval toch zou geen gemeente op eenigszins groote schaal tot onbewoonbaarverklaring kunnen overgaan, omdat dan een groote woningnood zou ontstaan, en de onmogelijkheid zou blijken om de verdrevenen opnieuw onderdak te verschaffen. Daarom moet een termijn voor de ontruiming worden gesteld, die, verschillend naar plaatselijke omstandigheden, waarborgt, dat de bewoners in staat zullen zijn een nieuwe woning te vinden. De termijn moet in het raadsbesluit worden genoemd, en mag hoogstens één jaar bedragen. Blijkt ook die tijd te kort, dan kunnen G.S. den raad toestaan, dien telkens met ten hoogste één jaar te verlengen. Maakt de onbewoonbaar verklaarde woning een deel uit van een groep, die volgens een vastgesteld plan geleidelijk zal worden verwijderd, of is zij opgenomen in een door den gemeenteraad vastgesteld plan van onteigening, in welke gevallen die ontruiming te eeniger tijd is verzekerd, dan geldt de limiet van één jaar niet. Evenmin behoeft de raad zich te houden aan dien termijn, wanneer de woning is afgekeurd om redenen, die niet in de desbetreffende gemeenteverordening waren opgenomen. Vooral in het begin zal dat dikwijls het geval zijn, en dan wist de eigenaar vooraf niet wat hem boven het hoofd hing, zoodat hij dan minder schuldig is dan iemand, die handelde in strijd met hem bekende voorschriften. Van nog meer belang voor die eigenaars is het bepaalde in art. 20, waar aan den raad wordt toegestaan, bij het besluit tot onbewoonbaarverklaring hun een 'tegemoetkoming in de te lijden schade' toe te kennen.

Zet de bewoner langer dan den geoorloofden tijd de bewoning voort, of vestigen zich in de onbewoonbaar verklaarde woning nieuwe bewoners, dan gelasten B. en W. onverwijlde

ontruiming. Die personen worden tevens voor den rechter gebracht, en kunnen worden veroordeeld tot boete, welke in navolging van de engelsche wet oploopend is, d.w.z. de schuldige wordt veroordeeld tot een zekere boete voor elken dag, waarop hij de overtreding pleegt. Waarschijnlijk zal een dergelijke strafbedreiging niet voldoende zijn, om te verhoeden, dat telkens personen zullen trachten zich in zulk een woning onderdak te verschaffen. Voortdurende bewaking der woning zou ondoenlijk zijn. Daarom is aan B. en W. tevens de bevoegheid verleend de gerechtelijk ontruimde woning te sluiten. Die daad draagt ook het karakter eener straf, want zij maakt alle gebruik, ook die tot bergplaats of iets dergelijks, onmogelijk. Daardoor zullen dan allicht de eigenaars worden genoopt tot medewerking in plaats van tot het voeren van lijdelijken tegenstand bij het ontruimen der woning.

Ook thans hebben B. en W. de bevoegdheid, een gebouw, dat gevaar of hinder veroorzaakt voor de bewoning van andere woningen, te doen afbreken of daaromtrent andere doeltreffende maatregelen te nemen. Die bevoegdheid moet zich echter baseeren op een door den raad vastgestelde verordening. Art. 22 dezer wet verscherpt die bevoegdheid tot een plicht van B. en W., die, de gezondheidscommissie gehoord, ‘besluiten’ tot het nemen van de noodige maatregelen.

De onbewoonbaarverklaring is niet onherroepelijk. Besluit de eigenaar, zij het ook door aan de waarde ongeëvenredigde kosten, de woning in bewoonbaren staat te brengen, dan kan bij raadsbesluit de onbewoonbaarverklaring worden opgeheven. Dat mag geschieden, zoodra blijkt, dat ernstig de hand aan het werk wordt geslagen, en behoeft niet te wachten tot de reparatie is afgeloopen. Die bepaling is ten voordeele van den eigenaar, omdat dan het merkteeken wordt weggenomen, en dus nieuwe huurovereenkomsten kunnen worden aangegaan.

De straffen, tegen verschillende overtredingen der wet bedreigd, zijn in afwijking van het bepaalde bij art 161 der Gemeentewet niet beperkt tot een maximum van 25 gulden boete, maar in een afzonderlijk hoofdstuk der wet op hoogere bedragen vastgesteld.

De moeilijkheden, waarmee goedgezinde gemeentebesturen tot nog toe te kampen hebben, wanneer zij verbeteringen in

de volkshuisvesting willen aanbrengen, bestaan voor een groot deel in de onmogelijkheid, waarin zij verkeeren, om ongezonde wijken in de overbevolkte centra te doen verdwijnen, om de beschikking te verkrijgen over geschikt bouwterrein voor arbeiderswoningen, en om invloed uit te oefenen op de wijze, waarop nog onbebouwde gronden tot bouwterrein worden ingericht.

Bij de thans geldende wetten en hun interpretaties toch bestaat theoretisch wel de mogelijkheid, dat gemeenten ongezonde woningen onteigenen, practisch is dat echter uiterst moeilijk. De weg, die naar dat doel leidt, is een zeer lange, voor elke onteigening is vooraf noodig een wet, die van de voorgenomen onteigening verklaart, dat zij is een maatregel, welke tot algemeen nut wordt gevorderd. Verder worden de bepalingen der onteigeningswet steeds zoo toegepast, dat altijd veel meer dan de werkelijk geleden schade wordt vergoed, en daarom onteigening voor de voormalige eigenaars altijd een onverwacht voordeel meebrengt. Daar nu speciaal slechte woningen en krotten voor de eigenaars bronnen zijn van groote inkomsten, geheel ongeëvenredigd aan de reëele waarde der perceelen, worden bij de onteigening van de gemeenten zulke enorme schadevergoedingen geëischt, dat de toestand al zéér dringend moet zijn, zal een gemeentebestuur tot zulk een maatregel zijn toevlucht nemen.

Gevallen van eenigszins beteekenende onteigening ten bate der volkshuisvesting zijn dan ook *rarae aves*. Deels om hun zeldzaamheid zijn algemeen bekend de slooping van een ongezonde wijk van Rotterdam in 1886, en de onteigening der buurt Klarendal in Arnhem in 1892. Deels danken zij hunne algemeene bekendheid ook aan de grootte der offers, die zich de beide gemeentebesturen daardoor oplegden; de maatregel kostte aan Rotterdam minstens anderhalve ton, aan Arnhem zal hij waarschijnlijk wel op twee ton gouds komen te staan.

In die gevallen echter gold het nog de onteigening van uitsluitend ongezonde perceelen, doch het is op zijn minst genomen twijfelachtig of de tegenwoordige wet wel zou toelaten óók perceelen te onteigenen, die, op zichzelf niet totaal onbewoonbaar, toch door hun ligging verhinderen, andere nabijgelegen woningen in bewoonbaren toestand te brengen (de obstructive buildings der engelsche wet). Van het onteigenen van bouwterreinen, ten einde daarop woningen te

stichten of te doen stichten voor de, door de slooping uit hunne woningen verdrevenen, biedt de tegenwoordige wet in het geheel geen gelegenheid. Onteigening op groote schaal brengt dus met zich gevaar voor woningnood.

'Op vergemakkelijking van onteigening ten behoeve van de volkshuisvesting door ruime omschrijving der gevallen, waarin zij te baat kan worden genomen, op vermijding van den omslag, verbonden aan tusschenkomst van den wetgever, aan de vigeerende regeling omtrent hetgeen aan de verklaring van het algemeen nut behoort vooraf te gaan, alsmede omtrent de eindaanwijzing der te onteigenen perceelen, en ten derde, op rationeele berekening der schadevergoeding wordt schier eenstemmig aangedrongen door hen, die zich in de laatste jaren met de onderhavige aangelegenheid hebben beziggehouden.' (M.v.T.)

Er waren, die meenden, dat een woningwet daarom eenvoudig onmogelijk zou zijn, zonder voorafgaande herziening en aanvulling der onteigeningswet; zoo o.a. Mr. S. van Houten, die in de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek verklaarde, dat naar zijn oordeel in een afdeeling eener woningwet de zaak niet voldoende zou kunnen worden geregeld.

De Regeering heeft dat bezwaar overwonnen, door, in den vorm van een nieuwen, aan de onteigeningswet toe te voegen titel, de gevraagde bepalingen in de woningwet te incorporeeren. Daarmee is tevens voldaan aan den eisch van art. 151 der Grondwet, dat spreekt van een 'algemeene' wet, regelende de onteigening. Art. 26 van het ontwerp bestaat uit een reeks van artikelen, tezamen vormende Titel IV: 'Over onteigening in het belang der volkshuisvesting', van de onteigeningswet.

De wijzigingen in den gewonen gang eener onteigening zijn, in navolging van de engelsche wet, de volgende: In de eerste plaats is niet meer noodig een *wet*, maar kan worden volstaan met een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd raadsbesluit. Het raadsbesluit wordt, met het advies der gezondheidscommissie, gezonden aan G.S., die, na het advies te hebben ingewonnen van den inspecteur, verslag doen aan de Regeering. Het goedgekeurd raadsbesluit wordt in het Staatsblad geplaatst.

Bepaaldelijk is omschreven, dat kan worden onteigend ter

ontruiming van oppervlakten, waarop woningen voorkomen, die niet aan de vereischten van bewoonbaarheid voldoen, en waarvan moeilijk langs anderen weg verbetering is te verkrijgen; ter verwijdering van onbewoonbare, moeilijk anders te verbeteren woningen; ter verwijdering van al of niet geschikte woningen of andere perceelen, die door hun aanwezigheid verhinderen andere woningen bewoonbaar te maken; en eindelijk ter verkrijging van de beschikking over gebouwde of ongebouwde eigendommen, noodig om woningnood te voorkomen.

De onteigening kan geschieden ten name van de gemeente of van erkende vereenigingen of maatschappijen, die zich verbetering der volkshuisvesting ten doel stellen en voldoen aan bij algemeenen maatregel van bestuur vast te stellen voorwaarden. Onteigening ten bate van particulieren is uitgesloten, omdat in dat geval een onderzoek naar personen noodig zou zijn, ‘een onderzoek, waarmee men redelijkerwijze de bestuursorganen niet kan belasten’. De uitsluiting staat het doel der wet niet in den weg, omdat van ‘bijzondere personen, insgelijks met edele bedoelingen bezield..... niet meer (wordt) gevergd dan dat zij zich in wettelijken vorm aaneensluiten en aan de door het centraal gezag gestelde voorwaarden voldoen’ (M.v.T.).

Verschillende bepalingen, in den trant der bestaande, maar vereenvoudigd, waarborgen een voldoende publiciteit der voorgenomen onteigeningsplannen, en geven gelegenheid tot publieke contrôle en tot het inbrengen van eventueele bezwaren.

Hoofdstuk III (Titel I) van de onteigeningswet, dat spreekt ‘van het geding tot onteigening’ is ook van toepassing op de onteigening in het belang der volkshuisvesting. Evenwel met eenige zeer belangrijke wijzigingen. Art. 40 der onteigeningswet zegt, dat bij de berekening der schadevergoeding alleen de werkelijke waarde ‘in aanmerking komt’. Voor de onteigening volgens dezen nieuwen titel is die uitdrukking vervangen door ‘wordt vergoed’, waardoor een groot struikelblok, het gevaar van te hooge schattingen, is verdwenen. Ook wordt niet gelet op verhuiskosten enz. Doch nog meer is deze schatting aan banden gelegd. Voor onbewoonbare woningen wordt alleen vergoed de waarde van den grond, vermeerderd met die van de bouwmaterialen bij afbraak, eventueel met de waarde, die het gebouw vertegenwoordigt

in verband met de doeleinden, waarvoor het geschikt is. Was den eigenaar gelast verbeteringen aan te brengen, zonder dat hij daaraan had voldaan, dan wordt vergoed de waarde, die het verbeterde gebouw zou hebben, verminderd met de kosten van herstel. Bij overbevolking wordt ook geen rekening gehouden met de inkomsten, getrokken uit de aanwezigheid van dat te groot aantal personen. De woekerwinsten, door gewetenlooze eigenaars van slechte woningen genoten, kunnen dus nooit gelden als maatstaf voor de schadevergoeding. Voor ongebouwde eigendommen wordt alleen vergoed de waarde, die zij bij volledigen verkoop zouden opbrengen, minstens een half jaar en uiterlijk anderhalf jaar vóór het voorstel tot onteigening bij den raad werd ingediend. Daardoor wordt dus voorkomen, dat door speculatie bij een voorgenomen onteigening de waarde kunstmatig wordt opgedreven.

Eindelijk worden de bepalingen omtrent vergoeding voor loopende huurovereenkomsten gewijzigd. Meestal toch heeft men te doen met woningen, die bij de week worden verhuurd. Vergoeding van huur voor een vol jaar zou dan ongerijmd zijn. Daarom is vastgesteld, dat het viervoud van den huurprijs, tot ten hoogste dien van een half jaar, wordt vergoed.

Nog moet worden opgemerkt, dat voorafgaande minnelijke schikking omtrent den prijs niet meer verplichtend is gesteld, ofschoon natuurlijk niet uitgesloten.

Evenals de onteigening is ook het toezicht op den bouw van nieuwe wijken onder de bestaande wetgeving zeer moeilijk. Alle gemeenteverordeningen, die bepalingen inhielden omtrent het verbod van bouwen op particuliere gronden, waarop het gemeentebestuur een straat of plein had geprojecteerd, werden bij Kon. Besl. vernietigd. De vernietiging werd gegrond op een enge uitlegging van art. 135 der Gemeentewet. De administratieve autoriteiten beschouwen dergelijke bepalingen als niet te betreffen de huishouding der gemeente, noch de openbare orde, zedelijkheid of gezondheid, maar als onwettige beperkingen van het eigendomsrecht.

Zal evenwel niet ons nageslacht in even erge mate lijden onder onze fouten, als wij moeten boeten voor de zorgeloosheid en onnadenkendheid, waarmee onze voorouders de stedelingen alle licht en lucht hebben betimmerd, en alle rationeele

stadsuitbreiding onmogelijk hebben gemaakt, dan *moeten* de besturen de gewraakte bevoegdheid bezitten. Tot dat doel is in de wet opgenomen, dat de gemeentebesturen de bevoegdheid bezitten, bouw of herbouw te verbieden op grond, welke ingevolge een raadsbesluit in de naaste toekomst voor den aanleg van een straat, plein of park bestemd is (art. 27).

Daarnaast is aan de groote gemeenten de verplichting opgelegd een plan van uitbreiding vast te stellen, waarbij de grond wordt aangewezen, die, grenzende aan de bebouwde kom, in de naaste toekomst voor aanleg van straten, pleinen of parken is bestemd (art. 28). Elke tien jaar moet dat plan worden herzien.

Behalve op de gemeenten van méér dan 20.000 inwoners, rust die verplichting ook op de gemeenten van méér dan 10.000 inwoners, wier zielental sedert de laatste telling met méér dan een derde is toegenomen.

De plannen van uitbreiding worden ter kennis van de ingezetenen gebracht, en de besluiten zijn onderworpen aan de goedkeuring van G.S., bepalingen, die wel noodig zijn, waar het zulke ingrijpende maatregelen geldt.

Door het bovenstaande is het mogelijk een rationeele stadsuitbreiding ook op den duur mogelijk te maken. Daardoor kan worden voorkomen, dat weer sloppen en stegen vol krotten ontstaan, terwijl het mogelijk is, door het stellen van strenge eischen, ruime verkeerswegen, breede straten, goeden waterafvoer enz. enz. te verkrijgen, óók voor de woningen der minder bevoorrechte klassen van de samenleving.

Ook in deze materie geeft het ontwerp alleen aan, *wat* moet worden geregeld, en laat het de wijze van regeling geheel over aan de gemeentebesturen, onder toezicht van Ged. Staten en den inspecteur. Op het gezondheidscongres werden omtrent den inhoud dier verordeningen weer uitvoerige eischen gesteld. Voor nadere uiteenzetting daarvan zij verwezen naar het verslag van dat congres en naar de beschouwingen van Prof. Drucker in dit tijdschrift.

III.

De mogelijkheid, uit de gemeentekas gelden beschikbaar te stellen ten bate van verbetering der volkshuisvesting, be-

staat volgens de geldende wet wel. Toch gaan de gemeentebesturen zelden tot zulk een maatregel over, ‘omdat in ruimen kring de meening heeft post gevat, dat uitgaven als hier omschreven, niet liggen op den weg van gemeentebesturen.’ Waar het nog wordt geprobeerd, onthouden gewoonlijk G.S. hunne goedkeuring aan de genomen raadsbesluiten. Toch zal de uitvoering van deze wet ‘eerst dan uitzicht openen op afdoende verbetering, wanneer hare werking wordt geschraagd door financieelen steun van gemeentewege, alsook uit 's Rijks schatkist’ (M.v.T.). Beider geldelijke steun is gerechtvaardigd. Omdat deze wet de zaak der volkshuisvesting uitdrukkelijk verklaart als een voorwerp van de aanhoudende zorg der gemeentebesturen, en zeer zeker de gemeenten ‘op den langen duur het loon zullen oogsten van de geldelijke offers, in dien tusschentijd gebracht,’ mag de gemeentekas worden aangesproken. Doch ook is hiermee een Rijkszaak gemoeid, ‘daar het hier.... niet uitsluitend een gemeentebelang maar een groot algemeen volksbelang geldt.’ ‘Omtrent de wijze, waarop dit belang wordt behartigd of allicht niet wordt behartigd, kan de Staat niet onverschillig blijven, omdat waar gemeentebesturen dit belang verwaarloozen, de treurige gevolgen zich in veel ruimer kring dan in deze of die bepaalde gemeente doen gevoelen.’

Het wetsontwerp omschrijft nu ‘eenige vormen,.... waarin financieele steun kan worden verstrekt, en tevens in hoofdtrekken de eischen,.... waaraan bij het verleenen van financieele medewerking moet worden voldaan.’ Deze vormen zijn evenwel, volgens de M.v.T., niet limitatief. Wil een gemeente op andere wijze steun verleenen, dan moet dat speciale geval volgens het gewone recht eerst door den raad en later door de hoogere besturen worden beoordeeld.

De wet veroorlooft aan de gemeentebesturen ‘bij besluit van den gemeenteraad’ rentedragende voorschotten te verleenen aan hen, tot wie een aanschrijving is gericht, om een woning te herstellen (art. 29). De mogelijkheid toch is groot, dat zulk een eigenaar, in den regel niet behoorende tot de gefortuneerde klassen, niet in voldoende mate gereed geld of crediet bezit, om aan de genoemde aanschrijvingen gevolg te geven. Toch is dat in het belang óók van de gemeente. ‘Met kleine voorschotten zal hier in den regel veel nut

kunnen worden gesticht.' Aan den gemeenteraad is overgelaten te bepalen *hoeveel* rente moet worden betaald, doch hij kan die zoo laag stellen als hij wil. Toch blijft hij, door de bepaling dat rente moet worden geëischt, verschoond van lastige aanvragen van arme verhuurders om rentelooze voorschotten. Deze schulden zijn bevoorrecht, zelfs boven hypotheek, een niet onbillijke bepaling, daar door dit voorschot de verkoopwaarde wordt verhoogd, en bij niet-verleening de kans bestaat, dat de onbewoonbaarheid wordt uitgesproken, zoodat dan de waarde, en daarmee de kans van den hypotheekhouder om zijn geld terug te krijgen eveneens aanmerkelijk daalt.

Hetzelfde artikel eischt, dat aan de voorschotten wordt verbonden de 'voorwaarde van aflossing, uiterlijk in veertig jaren, in gelijke termijnen of bij annuiteïten.' Evenals de hypotheken zijn ook deze schulden openbaar.

Vereenigingen of maatschappijen, die zich de verbetering der volkshuisvesting ten doel stellen, kunnen eveneens van gemeentewege worden gesteund, ook weer onder gelijke voorwaarden van aflossing (art. 30). Deze raadsbesluiten zijn onderworpen aan de goedkeuring van G.S.

Behalve voorschotten kan de gemeente ook bijdragen verleenen, bijv. door een deel der annuiteiten voor haar rekening te nemen. De bouw van arbeiderswoningen op vrij terrein zal meestal voldoende rentedragend zijn, en de vereeniging, welke zich dien bouw ten doel stelt, zal in de meeste gevallen alleen met een voorschot reeds geholpen zijn. Moet echter terrein worden verkregen door het sloopen van vuile sloppen en stegen, dan zullen dikwijls de kosten zóó groot zijn, dat zonder subsidie het plan onuitgevoerd zou moeten blijven.

Bestaat er op een gegeven oogenblik geen vereeniging, die de taak wil uitvoeren of althans het initiatief nemen, dan kan ook de gemeente zelve gronden en gebouwen aankoopen, en die dadelijk of later overdragen aan een dergelijke vereeniging (art. 31), of eindelijk (art. 32) zelf overgaan tot zulk een aanbouw van nieuwe woningen voor eigen rekening, 'ingeval dit noodzakelijk is voor de richtige uitvoering der wet.' Tevens kan zij gelden beschikbaar stellen om een onteigeningsplan ten bate der volkshuisvesting

door te voeren, en om te voorzien in de huisvesting van hen, die tengevolge van zulk een onteigening dakloos worden. Dit alles ook weer onder voorbehoud der goedkeuring van de raadsbesluiten door G.S.

Eerst dus moet het particulier initiatief worden geprikkeld, en zooveel mogelijk daaraan worden overgelaten. Bereikt men daardoor niet het doel, dan mag de gemeente zelve de handen aan het werk slaan.

Toch zou dit alles dikwijls onuitvoerbaar blijken te zijn, wanneer het rijk de koorden der beurs gesloten hield. Geldelijke steun van rijkswege is onmisbaar, het is ‘alleen de vraag, in welken vorm en onder welke waarborgen die steun zal worden verleend.’

De rechtmatigheid en onmisbaarheid van geldelijken steun door den Staat te verleenen wordt door allen, die zich met dit vraagstuk hebben bezig gehouden, erkend. Reeds dikwijls is gesproken over de wijzen, waarop dit zou kunnen geschieden, en vooral mocht zich in de algemeene sympathie verheugen het denkbeeld, een deel der gelden van de Rijkspostspaarbank en eventueel van een Rijksverzekeringsbank voor dit doel beschikbaar te stellen.[1)]

Het wetsontwerp heeft echter niet dezen weg gevolgd, maar komt met een geheel nieuw plan, en geeft een ‘na rijp beraad ontworpen stelsel, waarvan de nadere uitwerking aan regeling bij algemeenen maatregel van bestuur kan worden overgelaten.’

Dat stelsel, beschreven in artt. 33-35, bestaat daarin, dat van rijkswege de *gemeenten* voorschotten en bijdragen kunnen verkrijgen, op dezelfde wijze als zij deze verleenen aan eigenaars of vereenigingen, en ter tegemoetkoming in de kosten, wanneer zij zelve optreden als bouwondernemers. Er wordt een college ingesteld, bestaande uit ten minste drie leden en een secretaris, dat de aanvragen om voorschotten en bijdragen onderzoekt en toezicht houdt op het richtig gebruik daarvan. Dat college zal door de uitgifte van ‘Rijksschuldbrieven’ in staat worden gesteld de toegekende voorschotten uit te keeren. De voorschotten worden ook alleen verleend

1) Zie hiervoor ‘Het Woningvraagstuk’ van Prof. Drucker.

op voorwaarde van aflossing (in gelijke termijnen of bij annuïteiten) binnen 40 jaar. Het Rijk kan een deel dier annuïteiten voor zijn rekening nemen, en zal dat in den regel in dezelfde mate doen, als de gemeente ze voor haar rekening nam.

Bij een rentevoet van 3 % wordt een annuïteit van 4½ % gedelgd in ruim 37 jaren. Wordt dus een termijn van 40 jaar gesteld, dan is die ruim genoeg. Een bouwvereeniging zal dus haar plannen moeten berekenen naar zulk een annuïteit van 4½ %. Kan zij nu niet meer dan 2½ % toezeggen, dan komt zij 2 % te kort. Het gemeentebestuur heeft dan het recht die 2 % voor zijn rekening te nemen, en heeft gegronde redenen om te vermoeden, dat het Rijk de helft daarvan, dus 1 %, zal overnemen.

De Regeering stelt zich voor dat op die wijze in betrekkelijk korten tijd groote kapitalen tot verbetering van de volkshuisvesting beschikbaar zullen worden gesteld, terwijl tevens de hiervoor aangegane schulden spoedig weer zijn gedelgd, zoodat de kapitalen dan opnieuw kunnen worden gebruikt.

De bepaling der voorwaarden, waaronder gelden beschikbaar kunnen worden gesteld, is niet in de wet zelve opgenomen, maar blijft, evenals de nadere regeling van den werkkring van het college van toezicht, overgelaten aan een uit te vaardigen algemeenen maatregel van bestuur. Dit kan des te eerder, omdat toch de Staten-Generaal de beslissing aan zich houden omtrent de mate, waarin die steun zal worden verleend. Zij toch moeten telken jare bij de behandeling van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting de noodige gelden toestaan, en kunnen dan hun invloed laten gelden bij de bepaling van het bedrag. Opneming in de wet zou ook de Regeering te veel binden; want ‘al is het ook het stellige voornemen der Regeering de regelen en voorwaarden, boven ontwikkeld, zooveel mogelijk in den later uit te vaardigen algemeenen maatregel van bestuur op te nemen, de mogelijkheid is toch niet uitgesloten, dat de ervaring aan het licht brengt, dat die regelen en voorwaarden op dit of dat punt wijziging behoeven, ja dat zelfs een andere dan de aangegeven vorm om geldelijken steun te verstrekken de voorkeur verdient’ (M.v.T.).

De beschreven wijze van het verleenen van geldelijken steun is vernuftig gevonden, en zeker zal het vermoeden der Regeering niet worden beschaamd, dat, ingeval de gemeentebesturen de zaak flink willen behartigen, werkelijk ‘zonder dat de begrooting bovenmatig behoeft te worden bezwaard,’ en ‘zonder dat men bevreesd behoeft te zijn voor geregelde, voortdurende vermeerdering van staatsschuld’ in ruime mate kan en zal worden overgegaan tot amoveering van slechte, ongezonde krotten, met vervanging door woningen, die voldoen aan de eischen van een menschwaardig bestaan.

IV.

Een noodzakelijk gevolg van het ontwerpen eener woningwet was het ter hand nemen van een reorganisatie van ons geneeskundig Staatstoezicht.

‘De handhaving van de bepalingen dier wet (d.i. de woningwet), die hoofdzakelijk behartiging der volksgezondheid bedoelt, behoort tot de taak van het Staatstoezicht, in het belang der volksgezondheid ingesteld. Het geneeskundig Staatstoezicht, zooals dat thans geregeld is, is voor die taak niet berekend.’ (M.v.T.) Het ontbreken van plaatselijke organen, die het toezicht behooren uit te oefenen, benevens de afwezigheid van krachtige centrale leiding, zijn in de voornaamste plaats de oorzaken dier ongeschiktheid.

Zooals bekend zal zijn, is het bedoelde toezicht volgens de thans geldende wet opgedragen aan: *a.* inspecteurs en adjunct-inspecteurs en *b.* geneeskundige raden.

Geleidelijk zijn de adjunct-inspecteurs verdwenen, en is het aantal inspecteurs vastgesteld op zeven, die ieder in hun dienstkring het geneeskundig Staatstoezicht in zijn vollen omvang uitoefenen. Voor elk der zeven dienstkringen bestaat tevens een geneeskundige raad, samengesteld uit den inspecteur als lid en voorzitter; zes tot tien geneeskundigen, twee tot zes apothekers en één rechtsgeleerde als leden; en een secretaris, waarvoor in den laatsten tijd dikwijls een rechtsgeleerde wordt benoemd. Deze raden vergaderen volgens de wet minstens twee maal per jaar; in de practijk geeft dat getal tevens het maximum aan. In die vergaderingen, welke

openbaar zijn, bestaat gelegenheid tot het uitoefenen van kritiek op de handelingen van het geneeskundig Staatstoezicht, en worden verschillende onderwerpen, de volksgezondheid rakende, besproken.

De Regeering beschrijft haar oordeel over de werking dier wet als volgt: ‘Bijna algemeen wordt erkend, dat het geneeskundig Staatstoezicht niet in elk opzicht heeft gegeven, wat men daarvan verwachtte bij de samenstelling van de wet van 1 Juni 1865 (S. n°. 58).’ ‘Het voornaamste orgaan van het tegenwoordig Staatstoezicht is ongetwijfeld het inspecteursschap.... Erkend wordt gaarne, dat de tegenwoordige titularissen op verdienstelijke wijze met de beschikbare middelen hebben gedaan wat zij konden, maar met den besten wil is het hun toch niet mogen gelukken hun arbeid voor de volksgezondheid zóó vruchtdragend te maken als dit, met het oog op de groote belangen, welke voorziening eischten, wenschelijk mocht worden geacht.’ ‘De bijstand der geneeskundige raden heeft in dat euvel (n.l. het ontbreken in de wet van maatregelen, die de adviezen der inspecteurs van de verdenking van eenzijdigheid zouden zuiveren, en die bedoelde adviezen meer ingang zouden doen vinden bij autoriteiten en openbare besturen) niet voldoende voorzien. Het is mogelijk, dat van de hulp dier raden op meer doeltreffende wijze gebruik had kunnen worden gemaakt; maar te loochenen is het toch niet, dat reeds van den beginne af de geneeskundige raden èn door de organisatie èn door de opvatting hunner taak slechts een vrij lijdelijke rol hebben vervuld.’

Deze gebreken vinden, kort saamgevat, volgens de M.v.T. hare oorzaken in:

1° het ontbreken van nagenoeg alle centrale leiding;

2° het ontbreken van de verplichting van gemeentebesturen tot het plegen van overleg met de organen van het Staatstoezicht, en wederkeerig het gemis van voldoende bevoegdheden dier organen;

3° het identificeeren van de zorg voor de belangen der volksgezondheid met de instelling van een *geneeskundig* Staatstoezicht;

4° de te groote verwachting van den invloed van slechts enkele keeren in het jaar bijeenkomende geneeskundige raden; en

5°. het gemis van plaatselijke voorlichting bij het behartigen van plaatselijke gezondheidsbelangen.

Een dergelijk oordeel over de werking van ons geneeskundig Staatstoezicht is niet van den laatsten tijd. Reeds kort na de invoering der wet van 1865 begon de Regeering zelve dat toezicht te negeeren, door ‘bij de behandeling van de meest gewichtige onderwerpen, de volksgezondheid rakende, adviezen (in te winnen) niet van de organen van het Staatstoezicht, maar van speciale commissiën, waarin een enkele inspecteur werd opgenomen.’ (M.v.T.) Langzamerhand is een steeds sterker wordende overtuiging gevormd, dat wijziging dier organisatie noodig is. Vooral noodig wordt die, wanneer het Staatstoezicht ‘nevens de thans reeds daaronder ressorteerende wetten, zal hebben te waken voor de handhaving van nieuwe wettelijke regelingen, als die betreffende de maatregelen te nemen tegen de voor de volksgezondheid noodzakelijke verontreiniging der openbare wateren; die betreffende de maatregelen tegen den verkoop van schadelijke levensmiddelen en dergelijke.’ (M.v.T.)

De nu voorgestelde poging tot reorganisatie is reeds de derde van dien aard. In 1886 is bij de Staten Generaal een voorstel tot wijziging der wet op het geneeskundig Staatstoezicht ingediend, welk wetsontwerp tengevolge van den val van het ministerie-Heemskerk niet in behandeling is genomen. In 1895 is door de toen functioneerende inspecteurs van het geneeskundig Staatstoezicht een wetsontwerp saamgesteld, dat in hoofdzaak overeenkwam met het ingetrokken ontwerp-Heemskerk. De hoofdzaak der wijzigingen bestond in: de vorming van een gezondheidsraad, bestaande uit den Minister van Binnenlandsche Zaken als voorzitter, de geneeskundige inspecteurs als leden, en zoo noodig andere deskundigen; de afschaffing der geneeskundige raden en hun vervanging door plaatsvervangende inspecteurs (onbezoldigde ambtenaren, gekozen uit de practiseerende geneeskundigen, die hun practijk bleven uitoefenen, en ‘ter beschikking’ zouden zijn van de inspecteurs); de instelling van gezondheidscommissies, te benoemen door den gemeenteraad, in alle gemeenten met meer dan 15000 inwoners.

Het ontwerp werd naar de geneeskundige raden verzonden om advies, en vond in de vergaderingen dier raden een

allertreurigst onthaal. Een felle kritiek, zoo goed als uitsluitend afbrekend, werd er op uitgeoefend, en sedert dien is het verdwenen, om nooit weer voor den dag te komen.

Het nu ingediende ontwerp, waarbij de uitdrukking: ‘geneeskundig Staatstoezicht,’ opzettelijk, als te eng en te eenzijdig is veranderd in ‘Staatstoezicht op de volkgezondheid,’ geeft ook een centrale leiding, in den vorm van een *centrale*(*n*) *gezondheidsraad*, daarnaast direct en deskundig toezicht, uit te oefenen door *inspecteurs*, en eindelijk, door de instelling van *gezondheidscommissiën* plaatselijke organen, ‘die, met nauwkeurige kennis van plaatselijke toestanden toegerust, en nauwkeurig op de hoogte gehouden van de wijze, waarop de plaatselijke besturen de belangen der volksgezondheid behartigen, voor die belangen waken en alles wat uit dit oogpunt voorziening eischt, overwegen en aan het licht brengen.’ (M.v.T.)

De centrale gezondheidsraad zal bestaan uit minstens drie en hoogstens vijf (voorloopig drie) gewone leden, welke een vaste bezoldiging genieten, en uit een onbepaald aantal buitengewone leden, die alleen reis- en verblijfkosten vergoed krijgen. Deze buitengewone leden hebben alleen een adviseerende stem, tenzij zij ter vervanging van een afwezig gewoon lid tot het bijwonen der vergadering zijn opgeroepen. Aan den raad wordt een secretaris, met raadgevende stem, toegevoegd.

Het voornemen der Regeering is: ‘ter bevordering van een veelzijdige behandeling van zaken.... den raad reeds van den aanvang af niet enkel uit geneeskundigen te doen bestaan.’ (M.v.T.) Vóór de wenschelijkheid hiervan is veel te zeggen. Zeer zeker toch komen bij de behartiging der volksgezondheid niet uitsluitend of het beste door hygiënisten op te lossen vraagstukken voor, en zal speciaal aan technische voorlichting behoefte kunnen bestaan. Vooral wanneer wij letten op de woningwet, op de maatregelen te nemen tegen verontreiniging van openbare wateren, enz., dan is, elk medicus zal dat toegeven, technologische kennis zéér gewenscht. En toch zal menig medicus met angst en vrees van dat voornemen der Regeering kennis hebben genomen. Wij, medici, zijn gewoon, dat onze raadgevingen, zoodra die het terrein der medicamenteuse ziekenbehandeling verlaten, in den wind worden geslagen. De epitheta: duur, onprac-

tisch, overdreven, dwaas zijn daarvoor zéér gewone. Die ervaring maakt pessimistisch, en doet de vrees geboren worden, dat de geheele hand zal worden genomen, waar één vinger wordt aangeboden. Vooral met het oog op de groote voorliefde, waarin zich in het algemeen de technische vakken mogen verheugen, is de vraag gerechtvaardigd, of niet bij slot van rekening, zelfs op *ons* terrein, de volksgezondheid, het medisch element zal worden overvleugeld door het technologisch deel. Reeds is het niet zoo zeldzaam, de meening te hooren, dat een technoloog wel in een ommezien de voor een speciaal doel noodige hygiënische kennis kan opdoen, terwijl omgekeerd van een hygiënist, laat staan van een medicus in het algemeen, niet wordt verwacht, dat hij practische technische kennis zal kunnen verwerven. Hoe licht, wordt ééns toegegeven, dat 'niet uitsluitend geneeskundigen' zulk een raad moeten uitmaken, zal niet, behalve een technoloog, ook een pharmaceut, vervolgens een chemicus, straks een jurist, dan een oeconoom, eindelijk een vertegenwoordiger der veterinaire wetenschap aanspraak maken op een zetel in dien raad. Dan *kan* het gebeuren, dat de hygiëne gaat vertegenwoordigen de kleinst mogelijke minderheid. Zulk een gevolg van het goede doel der Regeering zou te bejammeren zijn. Wanneer slechts de meerderheid blijft bij de hygiëne en haar beoefenaars, is aan de toelating van niet-geneeskundigen geen overwegend bezwaar verbonden.

Bepaald noodzakelijk is die toelating trouwens niet. Immers de voorzitter kan andere deskundigen tot deelneming aan de bijeenkomsten van den raad uitnoodigen (art. 10). De voorlichting van allerlei specialiteiten, wil men van vertegenwoordigers van alle wetenschappen en vakken, is dus te verkrijgen, ook zonder dat aan de hygiëne het heft uit de handen wordt genomen.

De werkkring van den centralen raad is een omvangrijke en gewichtige. 'Deze adviseert, hetzij na ontvangen uitnoodiging, hetzij op eigen initiatief, de Regeering over alle zaken, de volksgezondheid rakende.' In zekeren zin vervangt hij dus den adviseur voor medische politie. Vooral omdat nog tal van wetten en bepalingen 'de volksgezondheid rakende,' in de naaste toekomst noodig zullen zijn, is de taak van regeerings-adviseur gewichtig.

Voor het overzicht van den bestaanden toestand is van belang, dat de raad een jaarverslag zal opmaken, samengesteld uit de hem door de inspecteurs en de gezondheidscommissiën verstrekte gegevens, waardoor een beter geheel te verkrijgen is dan door zeven afzonderlijke verslagen, zooals nu door de zeven inspecteurs worden opgemaakt.

De raad zal eveneens leiding geven aan het door de inspecteurs uit te oefenen toezicht, daar deze zich zullen moeten gedragen bij het volvoeren hunner taak naar de aanwijzingen van den raad (art. 18). Daarom kan ook de voorzitter van den raad een of meer inspecteurs tot een bespreking bijeenroepen. In dit opzicht verschilt dit ontwerp in hooge mate van het vorige. Toen zouden de inspecteurs den gezondheidsraad vormen, nu staan zij daar geheel buiten en onder.

De redactie van art. 10 geeft te dien opzichte veel te denken. In de eerste alinea wordt de voorzitter van den centralen gezondheidsraad gemachtigd ‘andere deskundigen’ tot deelneming aan de bijeenkomsten van den raad uit te noodigen, in de tweede alinea wordt hem de bevoegdheid verleend, de inspecteurs, allen tegelijk of afzonderlijk, tot een bespreking op te roepen. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de Minister de inspecteurs niet beschouwt als ‘andere deskundigen.’ Dat zou ten zeerste te betreuren zijn. Zoo iemand, dan mag men toch verwachten dat de inspecteur, die dagelijks met de practijk der wetten in aanraking komt, en bekend is met de bijzonderheden van zijn werkkring, aangewezen zal zijn om te fungeeren als deskundige voor de ‘behandeling van vraagpunten van specialen of localen aard.’ In plaats van ze uit te sluiten zou men eerder mogen verwachten, dat zij bij voorkeur, òf als buitengewone leden, òf als speciale deskundigen, gaarne gezien zouden worden in de vergaderingen van den centralen raad. Geen beter leermiddel omgekeerd voor de inspecteurs, uit wie toch voor een deel de centrale raad bij ontstaande vacatures zal moeten worden aangevuld. Mogelijk is de bedoeling der splitsing van art. 10 in zijn beide alinea's niet, dat daardoor is uitgemaakt de uitsluiting van de inspecteurs van de raadsvergaderingen. In dat geval is het te hopen, dat de Regeering nog blijk geeft van de wijze, waarop dat artikel moet worden geïnterpreteerd.

De positie der inspecteurs wordt een andere dan die is onder de werking der tegenwoordige wet. Terwijl zij nu steeds het toezicht in zijn vollen omvang uitoefenen, is de bedoeling van het ontwerp inspecteurs voor speciale diensttakken aan te stellen. De uitbreiding der bemoeiing van de overheid tot steeds méér onderwerpen, rakende de volksgezondheid, maakt dat noodig.

Door den band, gelegd door den centralen raad, is gezorgd voor de noodige samenwerking van de verschillende titularissen. Een deel der administratieve bezigheden, waaronder de tegenwoordige inspecteurs bijna worden verzwolgen, wordt hun ontnomen door de gezondheidscommissies, zoodat zij meer tijd zullen overhouden voor hun eigenlijken werkkring. De bedoeling is een deel der inspecteurs aan te stellen voor bepaalde onderdeelen van het Staatstoezicht, en een ander deel voor den algemeenen dienst, d.i. ter beschikking van den gezondheidsraad om ‘naarmate van de behoefte, voor den eenen of anderen dienst te worden werkzaam gesteld.’ De Regeering verklaart, ‘dat het niet in de bedoeling ligt meer dan zeven inspecteurs in het geheel aan te stellen.’ Die bedoeling maakt een ietwat vreemden indruk, daar dat aantal toch spoedig zal blijken veel te klein te zijn. Volgens de M.v.T. zal de handhaving der woningwet alleen reeds drie inspecteurs vereischen. Vervolgens is het direct noodig (omdat door opheffing der geneeskundige raden het personeel, dat de apotheken visiteert, verdwijnt) speciale inspecteurs aan te stellen voor de handhaving der wet op de artsenijbereidkunde. De Regeering spreekt trouwens slechts in het enkelvoud van den inspecteur, met die taak belast. Toch is een werkelijke inspectie van alle apotheken (die van apothekers en apotheekhoudende geneeskundigen) een verre van gemakkelijke en ten minste zéér tijdroovende zaak, zoodat te betwijfelen valt, of door één inspecteur dat werk naar behooren zal kunnen worden verricht. Dan is nog van omvangrijke beteekenis de handhaving der epidemiewet, voor welke wet óók wel meer dan één inspecteur noodig zal zijn. Laten wij nu de wetten, die aan de inspecteurs minder uitgebreide werkzaamheden verschaffen, rusten, dan ligt toch voor de hand, dat het benoodigd aantal inspecteurs uitbreiding behoeft. Het zal hier gaan evenals bij de arbeidsinspectie.

Die begon met drie inspecteurs, heeft nu zes inspecteurs en een geheele staf van adjuncten en bureaupersoneel, en zal dat aantal in 't volgende jaar weer zien vermeerderd met drie inspecteurs en twee adjunct-inspectrices. Gelukkig laat ook dit ontwerp het aantal inspecteurs geheel onbepaald, dat dus kan worden uitgebreid, zoodra de behoefte zich doet gelden, alleen door verhooging van de betrokken artikels der Staatsbegrooting.

Voor zoover de diensttakken aangaat, waarvoor de inspecteur is aangesteld, houdt hij toezicht op de uitvoering der daarvoor geldende bepalingen, geeft hij desgevraagd advies aan den Minister, aan den centralen gezondheidsraad, aan de besturen van provincie en gemeenten, en ‘zooveel mogelijk’ aan de gezondheidscommissies. Ongevraagd maakt hij den gezondheidsraad of de burgerlijke besturen opmerkzaam op wenschelijke maatregelen, terwijl hij alle tot hem gekomen klachten onderzoekt.

De gezondheidscommissies moeten dienen om plaatselijke voorlichting te geven en plaatselijk toezicht te houden. Voor één gemeente, òf voor een deel eener gemeente, òf voor groepen van gemeenten zal zulk een commissie worden ingesteld. De wet laat het aantal commissies onbepaald. Uit de M.v.T. blijkt, dat de Regeering uitgaat van het idée om voor elke 15000 inwoners één commissie samen te stellen, waardoor in het geheele land ongeveer 260 dergelijke commissies zullen moeten worden gevormd. Het aantal leden varieert ter keuze van den Commissaris der provincie tusschen vijf en vijftien. Het lidmaatschap is een eereambt en wordt niet bezoldigd. Aan de commissie wordt een bezoldigde secretaris toegevoegd. Deze kan tevens lid zijn. De leden, en uit die leden de voorzitter, worden benoemd door den Commissaris der Koningin, voor een tijd van hoogstens vijf jaar (artt. 19-22). De werkkring dezer commissies is een eervolle en moeilijke. Omtrent alle maatregelen, de volksgezondheid rakende, welke het gemeentebestuur wil nemen, moet het vooraf advies vragen aan de gezondheidscommissies (art. 6), een ‘voorschrift, dat tevens eene gewichtige en schoone taak aan de gezondheidscommissie oplegt door haar te doen deelnemen aan de voorbereiding van de gemeentelijke verordeningen, rakende de volksgezondheid (en dat) stellig aan de belangen

der bevolking ten goede zal kunnen komen' (M.v.T.) Bij de woningwet is gebleken, hoe die wet de taak der gezondheidscommissies opvat; het plaatselijk toezicht op de handhaving dier wet is zoo goed als geheel van de schouders van het dagelijksch bestuur op die der commissie afgewenteld. Daar is haar een groote macht gegeven, doch tevens een groote verantwoordelijkheid. Bij de andere wetten, die in voorbereiding zijn, zal zeker eveneens veel worden vertrouwd op de werkzaamheden dier commissies. Voor een deel nemen zij administratieve werkzaamheden van de inspecteurs over, daar zij een register houden van de geneeskundigen, apothekers enz. in hun gebied, en de opgaven van voorkomende besmettelijke ziekten en van de sterfgevallen ontvangen en verwerken. Evenals de leden van den gezondheidsraad en de inspecteurs zijn ook de leden van de gezondheidscommissies bevoegd verschillende gebouwen binnen te treden. Dit kan natuurlijk slechts geschieden onder de noodige waarborgen, en met inachtneming van het bepaalde in art. 158 Grondwet (art. 4). Dit artikel is overgenomen uit de bestaande wet, doch aan de gebouwen, die mogen worden binnengetreden zijn, met het oog op de woningwet, toegevoegd de particuliere woningen. Duidelijkheidshalve zijn nog behalve de openbare gebouwen, scholen, gestichten van liefdadigheid, slaapsteden, fabrieken en andere werkplaatsen afzonderlijk genoemd: kinderbewaarplaatsen, werkhuizen, magazijnen en burgerlijke ziekeninrichtingen. In overeenstemming met de bepalingen der woningwet zijn de kazernes weggelaten.

Beschouwt men deze gewichtige taak der gezondheidscommissies, dan komt de vraag op: zijn daarvoor de noodige geschikte leden te vinden? Die vraag is dan ook reeds dikwijls gesteld en wordt gewoonlijk oogenblikkelijk ontkennend beantwoord. Mij dunkt ten onrechte. Het is gemakkelijk dadelijk te gaan vermenigvuldigen en dan te berekenen hoeveel leden voor het geheele land noodig zijn; maar over de mogelijkheid of die te vinden zouden zijn kan niemand persoonlijk een gegrond oordeel vellen. Men moet, om billijk te zijn en om zonder vooringenomenheid te oordeelen, nagaan hoe het geval zich voordoet in eenig deel van het land, waar men bekend is met personen en toestanden. En dan luidt het oordeel veelal anders. Slechts wil men dan wel spoedig

toegeven dat voor steden, echter niet, dat voor het platteland de samenstelling mogelijk zal zijn. Het is evenwel niet te begrijpen, dat, wat wel mogelijk is voor 15000 personen, die in één gemeente wonen, niet uitvoerbaar zou zijn, wanneer dat aantal was verdeeld over twee tot zeven of meer gemeenten. Het feit, dat men met een eereambt te doen heeft, zal geen bezwaar opleveren. Het is nog nooit gebeurd, dat zetels in provinciale staten, gemeenteraden of waterschapsbesturen wegens afwezigheid van liefhebbers onvervuld zijn gebleven. En waarom zou men dan geen personen vinden, die voor het lidmaatschap dezer commissiee in aanmerking willen komen. Maar dan de geschiktheid? Ook dat zal wel gaan. Het is toch niet denkbaar dat op 15000 inwoners niet zullen gevonden worden, om te beginnen minstens vijf geneeskundigen, de voor deze commissies aangewezen personen, dan een of meer technici, architecten of ingenieurs, ook nog wel andere ontwikkelde personen, die door hun liefde voor verbetering van sociale misstanden studie hebben gemaakt of willen maken van de in de commissies te behandelen vraagstukken. Dan echter komen de tegenstanders nog met het bezwaar, dat de commissie dikwijls meer of minder scherp tegen de gemeentebesturen in zal moeten gaan, en daarom de ambitie voor het lidmaatschap zal verminderen. Het is mogelijk, niet allen zijn even strijdlustig; maar toch, om mij tot de medici te bepalen moet ook niet nu dikwijls de geneeskundige zich schrap zetten tegen den onwil van gemeenteraden, die niet kunnen of willen begrijpen de noodzakelijkheid of het nut van eenigen maatregel? En zou niet juist door het lidmaatschap van zulk een commissie de positie van den aanvrager of van den, nu dikwijls ongevraagden, raadgever, eer verbeteren dan verminderen?

De wijze van benoeming waarborgt de onafhankelijkheid der commissie. In tegenstelling met de vorige ontwerpen, waar de samenstelling der commissie was opgedragen aan den gemeenteraad, worden toch de leden nu benoemd door den Commissaris der Koningin. Daardoor kunnen de leden beter hun meening tegenover de gemeentebesturen volhouden en wordt het onmogelijk deze ‘lastige’ leden te straffen of zich daarvan te ontdoen door een niet-herbenoeming. Niet geheel daarmee in overeenstemming is het voorschrift van art. 20, waarin be-

paald is, dat de Commissaris, alvorens een benoeming te doen, een aanbeveling vraagt van het dagelijksch bestuur der gemeente of gemeenten. Of de benoeming geschiedt overeenkomstig de aanbeveling, en dan heeft de benoemde toch zijn aanstelling te danken aan het oordeel, dat B. en W. over hem vellen, òf de Commissaris wijkt van de aanbeveling af, en waar blijft dan het prestige, ter bevordering waarvan die verplichte aanbeveling is opgenomen?

De kosten der commissies komen voor rekening der gemeenten, het rijk vergoedt de helft van de onkosten van het secretariaat.

In sommige gemeenten bestaat reeds een gezondheidsdienst, die, ofschoon anders ingericht dan de hier voorgestelde commissies, zeer gunstig werkt. Dezen dienst te reorganiseeren, en daardoor misschien te desorganiseeren zou onverstandig zijn. Op verzoek van den gemeenteraad kan bij Kon. Besluit worden toegestaan, dat die dienst in de plaats der gezondheidscommissie treedt.

Deze maatregel kan beperkt worden tot het toezicht op de handhaving van enkele wetten voor de geheele gemeente, of tot een deel der gemeente. De mogelijkheid, dat ook in groote gemeenten, waar méér dan één commissie wordt ingesteld, de taak aldus wordt verdeeld, dat elke commissie werkzaam is voor de geheele gemeente, maar dan voor een deel der aan die commissies opgedragen taak, is door de redactie van art. 19 uitgesloten. Toch zal dit bevorderlijk zijn aan de werking van deze organen, en een daartoe leidende wijziging van dit artikel de wet verbeteren.

Art. 1 der wet omschrijft de taak van het Staatstoezicht op de volksgezondheid. De omschrijving daarvan is overgenomen uit de bestaande wet, echter met één groot verschilpunt. Volgens de nieuwe wet omvat het o.a. de handhaving der betrokken wetten, doch ‘voor zoover te dien aanzien geen andere wettelijke regeling is gemaakt’.

Die bijvoeging is helaas noodzakelijk, want ‘het toezicht op de handhaving van enkele wetten, die ook in het belang der volksgezondheid zijn vastgesteld, bepaaldelijk betreffende de arbeidswetgeving, (is) aan andere ambtenaren dan die van het geneeskundig Staatstoezicht opgedragen’. (M.v.T.) De

arbeidsinspectie is deels een technisch, deels een hygiënisch toezicht, en wegens die laatste eigenschap is het ten zeerste te betreuren, dat zij is losgemaakt van het geneeskundig Staatstoezicht. De oorzaak is niet ver te zoeken. Ook de Regeering vindt haar in de minder goede organisatie van dat toezicht. Meer dan de uitvoerigste betoogen bewijst dit feit de dringende noodzakelijkheid van een reorganisatie van dien tak van dienst. Een groote blaam is op de wet van 1 Juni 1865 geworpen, door daaraan het gewichtige hygiënisch toezicht op fabrieken en werkplaatsen te onttrekken, een blaam die wel is waar verdiend is, maar toch onverdiend is vergroot door de wijze van inrichting der arbeidsinspectie, waar tot nog toe speciaal hygiënische elementen tevergeefs worden gezocht.

Een flauwe hoop, dat een gemeenschappelijke reorganisatie van geneeskundig Staatstoezicht en arbeidsinspectie zou worden ondernomen, is door de indiening dezer wet en de begrooting voor de uitvoering der fabriekswetten de bodem ingeslagen. Misschien echter zal die vereeniging nog eens geschieden, wanneer eerst het gereorganiseerde geneeskundig Staatstoezicht getoond heeft te geven wat er van wordt verwacht; zoodat wordt bewaarheid de profetie van Dr. W.P. Ruysch, geuit in zijn artikel over Nijverheidshygiëne in den catalogus der historisch-geneeskundige tentoonstelling: ‘Met goeden grond mogen wij vertrouwen dat het tijdelijk afgedwaald kind - 't zij vroeg of spa - wel weer tot moeder Hygieia zal wederkeeren, in wier hand de geheele volksgezondheid berust.’

Zullen deze ontwerpen het Staatsblad bereiken? En zal de weg daarheen effen zijn en met snellen pas worden afgelegd, of zullen allerlei struikelblokken en hinderpalen daarop worden neergelegd, die ze ten slotte doen verongelukken?

De voorspelling, *dat* de ontwerpen wet zullen worden, is niet al te gewaagd. De vraag om een woningwet is daarvoor te algemeen en te sterk, en zonder wijziging van het geneeskundig Staatstoezicht zou de woningwet een doode letter blijven. Verder de voorspelling uit te werken is onmogelijk,

ofschoon er alle reden zou zijn te verwachten, dat de volksvertegenwoordiging met spoed dit werk zou afdoen.

> Der Worte sind genug gewechselt,
> Lasst (uns) auch endlich Thaten seh'n.

Met dezen uitroep eindigt Prof. Drucker zijn beschouwingen over het woningvraagstuk in dit tijdschrift. Welnu, voor zoover aan de Regeering de vervulling van dezen wensch lag, is de daad geschied, de wetsontwerpen zijn ingediend.

Méér dan de Regeering heeft onze Volksvertegenwoordiging, vooral de Tweede Kamer, noodig de woorden van den dichter ter harte te nemen. Reeds tweemaal is, in anderen vorm, haar dezelfde wenk gegeven. De eerste maal bij de jongste Troonrede, en kort daarop bij de rede, waarmede de Voorzitter van de Tweede Kamer zijn presidium aanvaardde.

Vooral nu is het noodig, dat de wetgevende macht spoed maakt met de behandeling dezer ontwerpen, en zorgt dat ze, al dan niet gewijzigd, binnen niet al te langen tijd tot wet worden verheven. Uitstel is, juist hier, ongeoorloofd. Dit kan niet duidelijker worden aangetoond, dan door aan te halen de woorden van Prof. Drucker: ‘Het vooruitzicht eener wettelijke regeling werkt belemmerend op de handelingen van particulieren, vereenigingen en gemeentebesturen.... Nu wettelijke maatregelen zijn toegezegd, wordt in het afwachtingstijdperk de uitvoering van menig plan verdaagd, omdat men rekent dit onder eene verbeterde wetgeving met meer vrucht te kunnen verwezenlijken’.

En eindelijk ook, omdat, zooals de M.v.T. van de woningwet het uitdrukt, ‘wellicht op geen ander terrein het nadeel van uitstel zich zoo sterk (doet) gevoelen, als op dat, hetwelk deze voordracht omvat. Menig euvel heeft lange jaren voortgewoekerd, vóór dat de wetgever de eerste stappen deed tot bestrijding. Doch het kwaad, daardoor gesticht, is geleden; nieuwe geslachten konden beproeven vroeg of laat nieuwe toestanden in het leven te roepen. Anders staat het met het onheil, door slechte woningtoestanden aangericht. Zij slepen zich van geslacht tot geslacht voort en bij stijgenden aanwas van bevolking wordt niet alleen het voortbestaan van oude

krotten bestendigd, maar verrijzen telkens nieuwe gebouwen, die, hoewel na kort of lang tijdsverloop tot behoorlijke huisvesting ongeschikt, op hunne beurt wederom gedurende meer dan één menschenleeftijd de minst bevoorrechte lagen der bevolking tot zich trekken. Tenzij alsnog van hoogerhand krachtig wordt ingegrepen, breidt het aantal woningen, door onvoldoende hoedanigheid of door overbevolking voor hare bestemming niet berekend, zich jaarlijks uit.'

G. OOSTERBAAN.

De Wajang Orang in Jogjåkartå[1] (24-27 juni 1899).

Er is veel drukte en levendigheid op den weg van Moentilan naar Jogjåkartå. In lange rijen[2] bewegen zich de inlanders voort, geduldig en onvermoeid onder het blaken der middagzon. Hun gedachten zijn vervuld met wat er komen zal. Want morgen bij zonsopgang zal het schitterend feest een aanvang nemen: de schoonste Wajang-Orang, die ooit werd vertoond als plechtige inwijding van den twintigjarigen kroonprins van Jogjåkartå.

Allen tot den armste toe zullen vrijen toegang hebben tot den kraton door de goedheid van hun vorstelijken heer: den sultan.

En vele duizenden van uit de verste desa's hebben hun werk in den steek gelaten, om zich naar den kraton te begeven en vier dagen lang het zeldzame schouwspel te gaan genieten. Karjå, de landman, heeft zijn ploeg en karbouwen laten rusten en zijn vrouw Sarinah zal nu vier dagen lang niet naar den pasar gaan om vruchten te verkoopen. Maar zij zullen dien tijd geen gebrek behoeven te lijden. De gordels zijn zwaar van het de laatste weken gespaarde geld. En Mirah, de battikster, heeft eveneens hare gereedschappen

1) Inlichtingen omtrent de uitspraak der in dit stuk voorkomende eigennamen: å in Javaansche woorden, de *a* in open lettergrepen, klinkt als onze *ao* in vaoder, bijv. Prĕgiwå; ĕ = onze toonlooze *e*, bijv. Krĕsnå; de *g* klinkt als de *g* in garçon b.v. Giri; *ah* = onze heldere *a*, bijv. Mirah; *ak* = onze doffe *a*, bijv. Pak-Ganam.

2) De inlanders loopen altijd achter elkaar.

opgeborgen en is op weg naar Jogjå met haar beeldschoon dochtertje Sipah. En Kartå ook, de mattenvlechter, en Pak-Ganam, de steenbakker, zij zijn allen op weg gegaan, om het luisterrijk feest bij te wonen. Uren en uren lang zien we hen voortstappen, onvermoeid, met gelijkmatigen rustigen gang, tusschen de rijk getinte sawah's, over de diepe ravijnen, langs de frissche bergstroomen van hun prachtig, vruchtbaar land. De zon dook al weg aan den Westelijken horizon, maar een roode schittergloed straalt van de plaats, waar zij verdween, en schept een pracht van grillige beelden: in het Westen een zee van vloeibaar goud, in bruinrood en violet versmeltend en hoog boven de toppen der vulkanen teer-roode vegen, flauwe strepen, rozeroode vleugels, doorzichtig en ijl, die pas ontstaan, verkleuren en wegvloeien in het bleeke blauw. De kraters zelve zijn nauw gehuld in mantels van donzig, witte wolken, lichtrood getint, als in het Noorden het sneeuwkleed der alpen. Vreemd, hoe in het ijzig Noorden en in de heete tropen het hoogst natuurschoon zich zoo gelijk blijft. Het is, als zijn de verste streken der wereld onzichtbaar verbonden door Venus' toovergordel[1].

Wijd over den hemel kleuren en licht en stralende schoonheid; een sterk contrast met die sombere figuren daar beneden - donker van huidkleur, donker van haren, in somber donkerblauw gehuld. Maar in hun zielen is het licht, heel licht.

Die prachtige kleuren, goudbetint, als uit een tooverland, roepen oude sprookjes in hen wakker.

Die vleugels van teer doorschijnend rood zijn de vleugels der *koeda sembrani*[2], die eertijds de prinsen uit het heldentijdvak, de aan Goden verwante vorstenzonen, door de lucht voerden ter overwinning. Die rozig-gouden vegen en strepen zijn de vlammenpijlen der hemelnymfen en reuzenvorstinnen, die eenmaal Djanåkå, den Don Juan der Javaansche mythologie, nieuwe jeugd en schoonheid schonken met haar heilig god-

1) Deze lucht is niet gefantaseerd. Toen ik ruim vier maanden geleden van een tocht naar den Bårålvedoer terugkeerde, zag ik een tafreel als boven beschreven: een groote rose vleugel boven den Mĕrapi die op een sneeuwberg geleek, zoo indrukwekkend mooi, dat mijne begeleidster, een Engelsche globetrotter, haar teekenboek uithaalde en er een vluchtige schets van nam.

2) Koeda sembrani = gevleugelde paarden, die volgens het Javaansche bijgeloof van den eenen vulkaantop naar den anderen vliegen.

delijk vuur. En als de moede wandelaars straks onder den blooten hemel neerliggen, om te bekomen, dan leven de helden uit het sprookjesland in hun droomen voort.

En zij zien niet hoe na de volslagen verduistering[1] de maan uit het wolkenfloers in ongewone pracht te voorschijn komt, door zeldzame schaduwen rood en bruin en goud getint als de zon, die opgaat; hoe langzamerhand die schaduwen wijken en zij haar oude pracht terugkrijgt: dichterlijk beeld van den jongen kroonprins, die jarenlang onopgemerkt leefde, daar twee andere broeders hem voorgingen in die waardigheid en die nu met luister gehuldigd zal worden, als hun waardige vervanger[2]. Werkelijk een uitstekend gekozen avond als voorbode van het schoone feest en die, volgens het geloof der Javanen, geluk aanbrengt daarbij. De moede slapers zien niet, hoe de maan, nu vrij van schaduwen, in volle pracht weer straalt aan den hemel in dat zachte, goudachtige zilverlicht, voor den Javaan het beeld van hoogste schoonheid, dat voortleeft in oude vorstennamen: Poernåmå (= volle maan), Lawan Woelan (= mededingster van de maan), een nog steeds gebruikelijke prinsennaam, en Damar Woelan (= licht der maan), een geliefde held uit de Wajang, en in den naam van dien wondervogel Tjandrå Wåså (= paradijsvogel), dat is: hij die de maan in pracht overweldigt. En het liefelijk gelaat der slapende Sipah straalt schooner in het zachte zilverschijnsel. Wij willen haar een sprookje uit den ouden heldentijd in het oor fluisteren, het gouden sprookje dat morgen zal worden opgevoerd: ‘De lakon Prĕgiwå.’

Het sprookje van Prĕgiwå[3].

Wishnoe, de God van het Licht, van de blauwe lucht en de bloeiende natuur, zag in zijn hoogen hemel met leede

1) Het was dien dag (23 Juni) juist maansverduistering, die echter door een bewolkte lucht slechts gedeeltelijk zichtbaar was.
2) Feitelijk werd de Prins reeds sinds lang officieel gehuldigd en beduidt it feest meer zijn godsdienstige wijding, daar de Wajang als een voorbehoedmiddel geldt tegen ongeluk.
3) Dit sprookje is een vrije navolging van ‘De Lakon Prĕgiwå,’ door Dr. Groneman, uitgegeven bij W.A. van der Hucht, te Jogjå.

oogen aan, hoe de schoone aarde ontwijd werd door twist en haat van menschen onderling, hoe de goeden onder hen verdrukt werden en de slechten de bovenhand hadden, hoe in het rijk van Astinå de ontaarde Koeråwåvorsten hun neven, de edele Pendåwå's van den troon stieten en verbanden in de wildernis, hen dreigend met den dood in de vlammen. Wishnoe was bedroefd en geërgerd. Hij besloot naar de aarde af te dalen, om de slechten te helpen verdelgen, de goeden bij te staan en den vrede te herstellen in het ongelukkige land. Toen incarneerde hij zich in een vorstenzoon van Dwårå Wati en beklom onder den naam van Krĕsnå, na 's Konings dood, den troon. Nu kreeg Krĕsnå bij zijn gemalin Djĕmbå Wati verscheidene kinderen, waaronder twee beeldschoone dochters: Siti Soendari en Titi Sari. De eerstgenoemde, de oudste der beiden, was nauwelijks volwassen, of verscheidene vorstenzonen dongen naar haar hand. De eerste was Raden Ongkå Widjåjå, de dappere zoon van den Pĕndåwåvorst Djanåkå. Die naam wees op zijn roem, want Widjåjå beteekent overwinning. De tweede pretendent was Radèn Leksmånå, zoon van den Koeråwåvorst Soejoedånå, Koning van Astinå; de derde was Praboe Kålå Doergångså, vorst van het reuzenrijk Giri Moekå, en de vierde was Praboe Dåså Lengkårå, reuzenvorst van Singgĕlå. Reeds was de hand der prinses toegezegd aan Ongkå Widjåjå, toen de aanzoeken der andere vorsten Krĕsnå niet weinig in verlegenheid brachten. Om des vredes wille besloot hij een sajĕmbårå (bruidswedstrijd) aan te kondigen, waarbij bepaald werd, dat die vorst, welke twee bruidsmeisjes zou meebrengen, tweelingen en dochters van denzelfden vader en dezelfde moeder, de prinses tot vrouw zou krijgen.

Nu werden uit de vier rijken der pretendenten naar alle zijden boden uitgezonden, om de verlangde meisjes te zoeken. Toevallig had Ongkå Widjåjå twee zusters, welke aan die voorwaarden voldeden: kinderen van zijn vader Djanåkå en van een kluizenaarsdochter; maar noch Ongkå Widjåjå, noch zijn vader wisten van het bestaan dier meisjes iets, daar Djanåkå zijn vrouw drie maanden na het huwelijk verlaten had. Zij heetten Prĕgiwå en Prĕgiwati en waren bij den aanvang van dit verhaal tot beeldschoone meisjes opgegroeid.

Op zekeren dag baden de prinsesjes hun moeder en groot-

vader haar toch te zeggen, wie hun vader was en waar hij woonde en toen zij vernamen, dat het een dappere krijgsheld was, genaamd Djanåkå, die om zijn deugd en groote schoonheid den bijnaam van Ardjoena had (de schitterende), brandden zij van verlangen, dien vader te leeren kennen. Zij baden hun moeder, hen heen te laten gaan naar de plaats, waar hij woonde en na lang tegenstreven gaf deze eindelijk toe. Toen gingen de meisjes op weg onder geleide van den ouden kloosterdienaar Dånå Lokå.

Ongelukkig was deze man alles behalve een veilig geleide voor twee zulke schoone jonge meisjes. Hij maakte het hen onderweg met zijn verliefde voorstellen zoo lastig, dat zij besloten, hem te ontvluchten.

Als hij van vermoeidheid is ingesluimerd, laten de meisjes hem in den steek, maar o schrik! daar ontmoeten zij de boden van het rijk Astinå, die uitgegaan waren, om de bruidsmeisjes te zoeken. Verheugd, zoo spoedig hun doel nabij te zijn, omsingelen zij de tweelingen en hun vervolger, den intusschen ontwaakten tjantrik en bevelen hem, de meisjes aan hen af te staan.

Er heeft een gevecht plaats, waarin de tjantrik bezwijkt. Als de overwinnaar om zich heen ziet, zijn de meisjes verdwenen. Zij zijn gevlucht in een ravijn, waar zij ademloos van angst en vermoeidheid neerzinken. Intusschen heeft Djanåkå het antwoord van Krĕsnå vernomen en aan zijn zoon Ongkå Widjåjå medegedeeld, die beschaamd en boos het paleis van zijn vader ontvlucht en met zijn volgelingen de wildernis ingaat. Djanåkå gebiedt drie der dapperste Pĕndåwå-zonen: Radèn Gatoet Kåtjå, Bambang Soemitrå en Ontå Rĕdjå den vluchteling op te sporen.

Deze is intusschen terecht gekomen in hetzelfde ravijn, waar de tweelingen zich schuilhouden. Zij ontmoeten elkaar en op Ongkå Widjåjå's vraag, wie zij zijn, antwoorden de meisjes, dat zij dochters van Djanåkå zijn en op weg naar hun vader.

Ongkå Widjåjå erkent nu de meisjes als zijn zusters en noodigt hen uit, hem te volgen.

Daar stuiten zij op de boden van den Koeråwåvorst, die de bruidsmeisjes van Ongkå Widjåjå terugeischen. Er ontstaat een verwoed gevecht. Ongkå Widjåjå wordt bijgestaan

door de drie Pĕndåwå-zonen, die hem na lang zoeken eindelijk gevonden hebben. Drie broers van den Koeråwåvorst en hun volgelingen worden door hem verslagen. De beide meisjes zien op een afstand bevend toe en als Prĕgiwå den fieren Gatoet Kåtjå met zijn edele gelaatstrekken en slanke fijngebouwde leden, gehuld in een stralend gouden wapenkleed, ziet wenden en zwenken in het vuur van den strijd, dan is 't haar, alsof de Liefdegod zijn pijlen op haar afschiet. En als straks Gatoet Kåtjå de beide meisjes mede begeleidt en zijn oog valt op de schoone Prĕgiwå, dan ontsteekt ook hij in liefde en vliegt door de lucht vooruit, bevreesd zijn hartstocht voor haar te verraden.

Onderweg ontmoeten zij een tweede gezantschap van den Koeråwåvorst, die, boos dat de tweelingmeisjes ontsnapt zijn, acht dappere krijgslieden uitzond, om haar begeleiders te bevechten en de meisjes te ontvoeren. Maar tegen de goddelijke toovermachten der drie Pĕndåwå-zonen valt niet te strijden. Gatoet Kåtjå maakt gebruik van zijn vliegkracht en vecht met de vuisten, Ongkå Widjåjå met zijn vaders tooverpijl, Kjai[1] Soengkali, en Onta Rĕdjå wordt beschermd door den talisman van den slangenkoning.

Alle acht krijgslieden van Astinå worden verslagen en de prinsen gaan met Prĕgiwå en Prĕgiwati naar Djanåkå's paleis terug.

Deze herinnert zich nu zijn huwelijk met de kluizenaarsdochter en erkent de beide meisjes als zijn dochters.

Zij worden in het paleis opgenomen en toevertrouwd aan de zorgen van Djanåkå's eerste gemalin.

Gatoet Kåtjå ontvlucht 't paleis, waanzinnig van verliefdheid, en gaat troost zoeken bij zijn moeder die hem een prachtig gouden kleed schenkt en kostbare juweelen sieraden, om er het meisje mee te bekoren.

Bij zijn terugkomst in den kraton ziet hij uit de lucht (hij beweegt zich altijd zwevend) Prĕgiwå aan het baden in een hoek van haar vaders tuin. De prinses bemerkt hem pas, als hij geurige kantilbloemen[2] op haar neerstrooit. Zingend

1) Kjai beteekent eerwaardige oude man; ook andere wapens dan de kris en ook de gamĕlaninstrumenten worden zoo betiteld.
2) Kantil = detjempåkå poetih, een geurige witte bloem.

spreekt hij zijn liefde uit en voert haar mede naar een naburig tuinhuisje. Djanåkå geeft hem nu zijn dochter tot vrouw en het huwelijk wordt gesloten. -

Maar nog steeds is de vorst van Astinå vertoornd over den roof der bruidsmeisjes. Hij verzoekt Krĕsnå, daar zijn boden de meisjes het eerst gevonden hebben, Siti Soendari aan zijn zoon Lĕksmånå tot vrouw te geven. En om niet onrechtvaardig te schijnen, stemt Krĕsnå toe.

Lĕksmånå wordt nu verzocht, in den kraton te gaan, om zijn bruid te halen, maar in plaats van Siti Soendari tracht hij door een misverstand Prĕgiwåti te ontvoeren, die hem ontvlucht en zich schreiend bij haar broer gaat beklagen, dat Lĕksmånå haar heeft willen schaken. Ongkå Widjåjå wordt woedend en daagt Lĕksmånå uit.

Deze wordt overwonnen en gekneveld. Lĕksmånå's vader schaamt zich over de vernedering van zijn zoon. Hij verzoekt zijne invrijheidsstelling, maar verbant hem zelven in de wildernis, daar hij de onbeschaamdheid heeft onmiddellijk daarop zijn vader te verzoeken, eene andere prinses voor hem ten huwelijk te vragen. Nog denzelfden dag wordt Siti Soendari in het huwelijk verbonden met Ongkå Widjåjå. -

Lĕksmånå besluit zich op Ongkå Widjåjå te wreken en begeeft zich op weg naar Amartå, het rijk van Joedie Stirå, den oudsten der vijf Pĕndåwåvorsten.

Daar heeft intusschen alweer een derde huwelijk plaats, namelijk van Pontjå Wålå, een ander Pĕndåwå-zoon, met Prĕgiwati.

Lĕksmånå sluipt 's nachts in den kraton en vindt daar de tweeling-meisjes met haar bruigoms. Hij trekt den slapenden Gatoet Kåtjå den kris[1)] uit de scheede en doodt er Pontjå Wålå mede. De moordenaar ontsnapt door de lucht.

De weenende Prĕgiwati wekt de andere vrouwen. Ook de prinsen snellen toe op haar hulpgeroep en allen barsten uit in weeklagen op het zien van Pontjå Wålå's lijk.

1) Kris is mannelijk, daar de Javaan een kris poesåkå (heilig erfstuk) steeds met den eerenaam Kjai betitelt, (eerwaardige oude man). Alleen de heilige boot eertijds in den vijver van het Waterkasteel droeg den vrouwelijken eeretitel Niai. De meeste andere namen van poesåkå's zijn mannelijk.

Daar bemerkt Djanåkå zijn eigen kris in de gapende zijwonde. Hij had dien vroeger aan Gatoet Kåtjå in leen gegeven. Nu wordt deze natuurlijk van den moord verdacht. De vertoornde vorst gebiedt dat men Gatoet Kåtjå binde en in overleg met Joedi Stirå wordt hij naar de wildernis verbannen. In boeien geklonken, gaat hij met zijn weenende vrouw op weg.

Het loopen valt hem moeielijk en als hij in een steil ravijn komt, doet hij een misstap en valt in de diepte.

Daar komt de moordenaar Lĕksmånå voorbijvliegen. Vanuit de lucht ziet hij de schoone Prĕgiwå. Hij schiet naar beneden en voert haar mee omhoog, luid snoevend, dat hij het is, die met den kris van Gatoet Kåtjå, Pontjå Wålå heeft doorstoken.

Maar Sĕmar, de trouwe volgeling van Gatoet Kåtjå, heeft den roof gezien en de snoevende woorden gehoord. Hij gaat onmiddellijk zijn meester waarschuwen, die woedend de tooverspreuk '*badjingå kirig*' uitspreekt, waardoor zijn ketens springen. Hij schudt ze van zich en verheft zich in de lucht, bevrijdt zijn vrouw en verslaat den roover. Sĕmar brengt Prĕgiwå in het paleis van Amartå terug en Gatoet Kåtjå vervolgt Lĕksmånå tot in diens eigen land. -

In Amartå heerschte intusschen nog altijd groote verslagenheid over den dood van den jonge Pĕndåwå-zoon. Wanneer men Pontjå Wålå niet kan doen herleven, dan willen alle Pĕndåwå-broers[1)] en hun zonen zich met het lijk doen verbranden.

Daar komt Praboe Krĕsnå uit de lucht neerdalen, getooid met de prachtige Widjåjå Koesomå (= bloem der overwinning).

Hij neemt een bloem uit zijn haarwrong en zwaait die over het lijk van den prins, die onmiddellijk de oogen opent en zich uit zijn vaders armen opricht, tot groote vreugde van alle omstanders.

Hij vertelt nu, wie zijn moordenaar was en terzelfder tijd komt Sĕmar binnen, die zijn woorden bevestigt.

Lĕksmånå, die intusschen in zijn vaders kraton teruggekeerd is, spreekt nu den wensch uit, een huwelijk aan te

1) Het was bij de Goden beschikt dat alle Pendåwå's tegelijk zouden sterven

gaan met Titi Sari, de jongste dochter van Krĕsnå. Andermaal zendt zijn vader een gezantschap naar Dwårå Wati.

Daar is alles op dat oogenblik in rep en roer.

De beide reuzenvorsten, de afgewezen minnaars van Siti Soendari, zijn met een sterke legermacht en troepen wilde dieren tegen Krĕsnå opgetrokken, en er heeft een hevig gevecht plaats, waarin de Pĕndåwå's de overwinning behalen, zelfs de reuzenkoningin neemt aan den strijd deel, maar de schitterende Djanåkå ontwapent haar met zijn blikken. Zij ontvlamt in liefde voor den onweerstaanbaren held en laat zich machteloos door hem meevoeren.

Maar nog is de reuzenvorst Praboe Dåså Lĕngkårå een geduchte vijand en Krĕsnå kondigt andermaal een sajĕmbårå aan, waarin hij, die den reuzenvorst overwint, Titi Sari tot vrouw zal krijgen.

Bambang Irawan, zoon van Djanåkå, en de Koeråwåzoon Lĕksmånå zijn de pretendenten voor haar hand.

Wanneer de vorst van Astinå Krĕsnå's besluit verneemt, gebiedt hij zijn zoon Lĕksmånå achter te blijven, om de vrouwen te bewaken, en trekt zelf met een legermacht op naar Dwårå Wati.

Djanåkå is op 't vernemen van nieuwe sajĕmbårå ook alles behalve gesticht, maar Krĕsnå geeft hem in beeldspraak te kennen, dat zijn zoon Irawan de meeste kans heeft.

Nu gelast Djanåkå aan zijn schoondochter Siti Soendari naar Dwårå Wati te gaan en het huwelijk tusschen Irawan en haar zuster Titi Sari te helpen bewerken. Vergezeld van Irawan gaat zij naar Dwårå Wati op weg. Door list weten zij Titi Sari te schaken en Gatoet Kåtjå, die ook te hulp is gekomen, voert het paar weg door de lucht.

Lĕksmånå wordt intusschen door Gatoet Kåtjå en Ongkå Widjåjå onschadelijk gemaakt en aan den wringin koeroeng[1)] vastgebonden tot straf voor zijn euveldaden.

1) Midden op den aloon-aloon staan twee waringinboomen, wringin koeroeng geheeten. Van oudsher werden daaronder de doodvonnissen voltrokken. Ook wanneer een Javaan zich over het een en ander bij den Sultan wil beklagen gaat hij, in het wit gekleed, tusschen die boomen zitten, tot hij opgemerkt wordt.

Wanneer Lĕksmånå's vader verneemt, wat er gebeurd is, wil hij terug naar huis.

Nu zijn de Pĕndåwåvorsten genoodzaakt, alleen den reuzenvorst te bestrijden. In een heet gevecht, waarin de tijger door Krĕsnå's zoon en de reuzenslang door Wĕrkoedårå gedood wordt, behalen de Pĕndåwå's een schitterende overwinning.

Gatoet Kåtjå verslaat den vogelkoning Garoedå Jĕksâ en Djanåkå schiet zijn tooverpijl Saroe Tåmå af op Dåså Lĕngkårå, die gekwetst verdwijnt.

Nu is de strijd geeindigd en de vrede alom hersteld.

De slechte Koeråwå's zijn met schande gestraft en vier edel Pĕndåwå-zonen hebben zich door hun ridderlijke deugden elk een schoone bruid verworven, maar de dapperste van allen is toch Gatoet Kåtjå. Hij is de prins uit het sprookje, de in goud gekleede, die alle vrouwen en meisjes betoovert, een waardige rol voor den jongen kroonprins, die ze vervullen zal.

En nu over het feest zelf. Den 21sten Juni vangt het aan en duurt vier volle dagen van 's morgens zes tot 's namiddags half vijf. Duizenden inlanders verdringen zich voor de Kratonpoort, allen voorzien van een lidi[1] voor de contrôle. Aan den avond van den eersten dag telde men ruim 23000 lidi's. De dalang begint met een offer van vruchten, rijst en bloemen naast het heilig boek te zetten, waaruit hij de lakon[2] zal voorlezen en na de aanroeping der Hindoegoden (Siwå, Wishnoe en Brâmå) begint het spel.

Deze bijzonderheden heb ik slechts van hooren zeggen, daar wij Europeanen eerst tegen half acht zijn uitgenoodigd. Wij gaan door een der drie Noordelijke poorten den kraton binnen en rechtdoor naar de Bangsal Kentjånå (gouden zaal) die aan alle zijden open met het front naar het kratonerf geplaatst is, waar, onder een dak[3], gesteund door bontgeschilderde pilaren, de Wajang Orang wordt gespeeld. Wij

1) De nerf van een klapperblad, sådå geheeten.
2) Wajangverhaal.
3) De Tratag Kentjånå, wat eigenlijk beteekent: het afdak van de Bangsal Kentjånå.

begroeten eerst de Ratoe, die achter zit bij de andere vrouwen achter een rasterwerk van bamboe (een soort van lambrizeering), dat de geheele zaal in tweeën scheidt. Zij zitten goed beschut tegen vermetele mannenblikken, de prachtige vrouwen en meisjes die ik daar zie. Gelukkig mogen wij dames wel eens een kijkje nemen. Vooraan zit de Ratoe Kentjånå (kĕntjånå beteekent goud; het is een fijner woord dan mas, dat hetzelfde beteekent), eene nog altijd schoone vrouw, al heeft zij reeds volwassen kinderen, met fluweelig zwarte oogen en dat donzige over haar Oosterschen tint, dat zoo iets liefs aan de gelaatsuitdrukking geeft. Achter haar zie ik drie beeldige prinsesjes, dochtertjes van den Sultan, van 14-17 jaar, allen evenals de Ratoe kabaja's dragende. Bijna alle andere vrouwen, waaronder de bijvrouwen[1] van Sultan en Kroonprins, droegen de gewone kratonkleeding: een eenvoudige wit met bruin gebattikte tapik (eene 4 à 5 el lange en omstreeks 2 el breede lap, die om het benedenlijf wordt gewikkeld en met den zelfkant[2] van voren onder den gordel wordt bevestigd), een dito borstdoek: de kèmbèn die onder de armen door wordt getrokken en de schouders bloot laat. Zelfs de Radèn Ajoe van Dĕmak, eene Jogjåsche prinses, die men als een vorstin in de Kaboepata van Demak ziet recipiëeren in rijkgeborduurde zijden of fluweelen kabaja's, zag ik hier eerbiedig neergehurkt zitten en kruipend langs den grond schuiven met bloote schouders in een vaalbruin battikkleed, een kostuum, voor oningewijden moeielijk te onderscheiden van dat der gewone bedienden. Er worden door oningewijden dan ook dikwijls misslagen begaan; zelfs hoorde ik een krisdragenden Radèn met den naam djongos (betiteling der bedienden bij Europeanen in dienst) roepen door een dame, die met de adat[3] onbekend was. Het is namelijk de gewoonte bij de Javaansche vorsten, hun gasten door Javanen van hoogen rang, vaak ook door familieleden te laten bedienen, en daar allen, tot de hoogsten in rang, een ontbloot bovenlijf dragen, en een voor oningewijden,

1) Die op een eerbiedigen afstand van de prinsessen zaten, niet in de Bangsal Kentjånå, waar alleen de eerstgenoemden mogen zitten.
2) De zelfkant van het battiksel, een kleurlooze rand.
3) Adat = gebruik, door den Javaan als onschendbaar beschouwd.

zeer eenvoudige kleeding, is die dwaling wel te begrijpen. Voor ingewijden is het dragen van den kris een onmiskenbaar teeken van hoogen rang, daar het gebruik van dit wapen aan alle Javanen, die minder dan Radèn[1] zijn, verboden is en zij zullen zich wel wachten, een krisdragenden kratondienaar, met den op de borst gekruisden gouden bandelier, als teeken zijner tijdelijke dienstbaarheid, anders te betitelen dan Radèn of Mas. (Radèn is de hoogste dezer beide adellijke titels.) - Onder de vrouwen zag ik er maar enkele, die een breede gekleurde zijden ceintuur droegen. Het toilet is dus over 't geheel uiterst eenvoudig, evenwel volkomen in harmonie met het eigenaardig Oostersch schoon, waarbij juweelen, gouden bloemen passen, en die zag men er dan ook in overvloed: juweelen oorknoppen en ringen, gouden braceletten en geurige kenångå's[2] of rozen in het zwarte haar.

Zooals men weet, zijn de bijvrouwen der Javaansche grooten volstrekt niet in minachting. Zoodra een bijvrouw van den Sultan moeder wordt, laat deze zich met haar wettig in den echt verbinden, zoodat er feitelijk geen onwettige kinderen bestaan. Slechts wanneer de Sultan een vrouw verstoot en uithuwelijkt, dan is haar zoon voor goed van den troon uitgesloten, zooals het geval is met Pangeran Ngabehi, oudsten zoon van den Sultan, van alle wettige en onwettige vrouwen. (De tegenwoordige Ratoe Kentjånå is de derde wettige vrouw van den Sultan.) Alle andere zoons van bijvrouwen kunnen op hun beurt tot kroonprins worden verheven en iedere bijvrouw tot Ratoe. Uit dezen toestand vloeit natuurlijk niet weinig jaloezie en intrige voort, maar als men die prachtige vrouwen en meisjes daar zoo vredig bij elkaar ziet, denkt men daar niet aan en geniet slechts van dit eenig Oostersch tafreel in het getemperde licht der Gouden Zaal.

Wij dames hadden ruim gelegenheid ze van alle zijden goed op te nemen, daar wij de lunch[3] gebruikten onder de

1) In sommige gevallen is het ook aan edellieden met den titel Mas, veroorloofd een kris te dragen.
2) Kenångå's zijn oranjegele bloesems, die meest jong geplukt worden wanneer ze nog groen zijn, en door de vrouwen tusschen de kondé worden gestoken.
3) Om één uur stonden alle gasten op; de heeren begaven zich naar rechts waar onder een open galerij een lange tafel gedekt stond en wij dames gingen naar het bovengenoemde afdak van de Pråbåjeksså, waar we rijsttafel en enkele Europeesche gerechten gebruikten.

Tratag Pråbåjekså, een breede overdekte galerij, met wit marmer bevloerd, gelegen tusschen de gemelde Gouden Zaal en de Staatsiezaal van het vrouwenkwartier. Aan tafel gezeten hadden wij het volle gezicht erop, en de meeste dames konden de oogen niet afhouden van de zeldzaam schoone typen, die een kunstenaar als Sichel tot grootsche scheppingen zouden kunnen inspireeren.

Heel kalm en deemoedig zitten ze daar, de mooi gevormde armen in den schoot rustend. Hoe prachtig is de lijn, die over schouder en arm loopt, zoo zuiver en mooi, dat men opeens gaat inzien, hoe artistiek toch deze sobere kleeding is, daar zij de mooie lichaamslijnen volkomen tot haar recht doet komen.

En hoe teer is de gelaatsomtrek der jonge meisjes, die heel timide de fluweelen oogen naar den grond slaan, als we ze maar wat sterk aanzien[1)]. Het lijken wel slavinnetjes, zoo onderworpen is haar houding, en ik dacht aldoor aan dat heerlijk marmerbeeld in het Musée du Luxembourg te Parijs: 'Jeune fille de Mégara'; dezelfde rein-mooie lijnen en hetzelfde bekoorlijke waas van deemoed en oostersche schroomvalligheid.

Telkens als ik langs het bamboeschutsel ga, moet ik door de mazen van het dichte vlechtwerk heen naar binnen zien. Allen, behalve de Ratoe, zitten op den grond gehurkt, de groote vragende oogen naarboven gericht naar die vreemde blanke vrouwen, die vanuit haar hoogte op hen neerzien en wij gevoelen iets als medelijden. Het is of zij smeeken: 'Vertel ons wat van die wereld daarbuiten, van uw vrij, vroolijk leven, van uw werken en doen.'

Straks gaan zij weer heen door de bontgeschilderde poort achter de dikke muren van het vrouwenverblijf, terug naar hun kleine, armoedige slaapkamertjes met een pijnlijk gevoel van onbevredigd verlangen naar de wereld daarbuiten. Zij kennen noch de weelde der vrijheid, noch het geluk van den arbeid, zelfs niet dat van de liefde, zooals wij die op-

1) Het zijn bijna allen prinsesjes, maar zelfs de Ratoes hebben zeer eenvoudige slaapvertrekken.

vatten, daar het lichaam wordt gekocht in ruil voor geld en een rustig, werkloos leven.

En toch weten zij, wat geluk is.

Ik zag een aardig jongetje tusschen twee en drie jaar, met een bolrond gezichtje, de mollige beentjes bloot en gekleed in een zijden hemdje van dat warm en schitterend groen als van blaren, waar de zon doorheen schijnt en dat zoo mooi afsteekt tegen de glanzigbruine huidkleur. De zware gouden ketting met de juweelen halvemaan om het dikke halsje deed me denken, dat het wel een zoontje van den Sultan kon zijn. Het werd bewaakt door een goedig oudje met een geel gerimpeld gezicht, dat onvermoeid hetzelfde spelletje met hem herhaalde, zoo iets als handjeklap bij Hollandsche kinderen, en van boven uit de Bangsal Kentjånå lachte een prachtig jong gezichtje met iets moederlijks in de oogen, het kindje toe. Misschien was het de moeder zelve wel en kende zij in haar leeg bestaan van gevangen odaliske[1] toch het hoogst geluk der vrouw: het moeder zijn.

Wij Europeesche gasten zitten links en rechts van den Sultan, die bij den aanvang van het spel op zijn gouden troon[2] zit midden in de zaal, waar, op een fluweelen tapijt, in halven kring geschaard, de zetels der autoriteiten staan: eerst links de geel satijnen residentstoel met dito kussen als op den troon van den Sultan, dan rechts nog een kleinere troon voor den Kroonprins[3], en dan verder aan weerszijden de stoelen der overige leden van binnenlandsch bestuur: van den controleur, den assistent-resident, den secretaris enz. en ook van prins Pakoe Alam, die, in Europeesche majoorsuniform gestoken, niet behoeft neer te hurken in tegenwoordigheid van den vorst. Zoodra de Resident in aantocht is, staat de Sultan op en gaat hem tot aan de trappen tegemoet. Te zamen gaan zij dan naar voren en nemen in de

1) Onder odalisken versta ik hier alle vrouwen uit den kraton, prinsessen zoowel als bijvrouwen, daar zij allen door dezelfde strenge etiquette gebonden zijn en daar er ook vele vrouwen van vorstelijke afkomst onder de bijvrouwen zijn.
2) Een zuiver gouden tabouret met groen fluweelen kussen, omboord met echt gouden franjes.
3) Die gedurende het geheele feest er geen enkel oogenblik gebruik van maakte, daar hij zelf meespeelde.

voorste stoelen plaats, dus vlak voor de Tratag Kentjånå[1], waaronder het spel wordt gespeeld.

Het is een bont tafreel, dat zich aan onze oogen voordoet, zoo iets echt Oostersch, dat wij tottoks[2] onze oogen uitkijken.

Boven ons het zwaarvergulde, rijkgebeitelde dak der Gouden Zaal, gedragen door bruinroode pilaren, eveneens rijk versierd met grillige gouden arabesken, waarvan ik den stijl niet thuis kan brengen (waarschijnlijk oud-Javaansche stijl).

De Tratag Kentjånå wordt gedragen door groene pilaren met bonte kapiteelen, waarin ik blauw en rood en wit zie; onharmonisch, zult ge zeggen, bij al dat groen, en toch - het past er bij; het is een kleurencombinatie geheel in overeenstemming met de eigenaardig oostersche omgeving.

Het eigenlijke *tooneel* is een rechthoekig vlak, naar ik gis ongeveer 30 Meter lang en 8 Meter breed. Er ligt los zand op den grond, daar het een deel is van het kratonerf.

Het *decoratief* is uiterst eenvoudig. Links zie ik op den achtergrond de *goenoengan*, een peervormig scherm met vier bladen, eindigend in een gouden lotosknop, dat nu eens een bosch, dan weer een leger moet voorstellen.

Aan eene zijde zie ik eene symbolische voorstelling, die doet denken aan Toorop, een boom, waarvan de stam een witte spookgedaante vormt: een lang, wazig lijf, vaag uitloopend in voeten, die aan boomwortels doen denken, en in de kruin een grijnzende kop, terwijl de takken zoo iets als armen verbeelden. Het is een fantastische voorstelling van de boschgeesten.

Er onder zie ik iets als blauwe golven met kaaimannen[3] en visschen er in, dat een zee moet voorstellen.

Aan een der vier andere zijden ziet men een figuur van lansen of pieken, dat in geval van gebrek aan personeel, een leger moet verbeelden, maar daar er in dit spel ± 130 personen optreden, is de goenoengan in deze functie niet noodig.

Daarbij vervult zij den dienst van ons tooneelscherm. Elken middag omstreeks half 5 zien we haar midden op het tooneel

1) Gouden dak.
2) Hollander, in Europa geboren, evenzoo een landsman van iedere andere natie, wanneer hij niet in Indië geboren is.
3) Mogelijk ook wel mågå's = zeeslangen,

plaatsen ten teeken van pauze en den anderen morgen om 6 uur, als het spel hervat wordt, weer wegnemen.

Slechts een enkele maal zag ik er een bosch door voorgesteld. Het was in het zevende tooneel van den derden dag, wanneer Gatoet Kåtjå in de wildernis verbannen wordt en zijn volgeling Sĕmar de vogels in het bosch aanspreekt.

Voorts zag ik ginds een met groen en goud beschilderde *kratonpoort*, die naar voren wordt gebracht, wanneer de een of andere vorstenfamilie zich in den kraton heet terug te trekken.

Dan nog een aantal zeer primitieve boompjes, die een lusttuin moeten voorstellen, en twee vergulde troonhemels met rose gordijnen, die *bruidskamers* verbeelden. Op de poort, aan de goenoengan en aan de vergulde stijlen der troonhemels hangen guirlanden van witte melatis en ook de gamelaninstrumenten zijn met melatis versierd. Waarschijnlijk zijn het offers aan de schutsgeesten van Wajang en gamĕlan, die beide als heilig worden beschouwd. De oude instrumenten, meest in rood en goud geschilderd, worden ook altijd genoemd met den eeretitel Kjai.

Zooals men ziet, is het decoratief eenvoudig, maar de fantasie van den Javaan is zoo levendig, dat het doel toch bereikt wordt, het zich geheel verplaatsen in de omgeving van het spel. Een gewichtig aandeel in de mise en scène nemen de vier *clowns*, de hofnarren, die door hun meesterlijke mimiek het publiek onmiddellijk oriënteeren.

Wanneer Gatoet Kåtjå na het gevecht met Lĕksmånå in het zooeven genoemde tooneel in de lucht heet op te stijgen, dan kijken de clowns met dom verbaasde gezichten naar boven, klappen in de handen en doen verschrikte uitroepen. En als in op-één-na 't laatste tooneel van het stuk de pijl van den Reuzenkoning Dåså Lĕngkårå het tooneel van den strijd in duisternis hult, dan geven de vier pånåkawans (volgelingen) alweer door hun alleraardigste mimiek, ook voor hen, die geen Javaansch verstaan, duidelijk te kennen, wat er gebeurd is.

Eene gewichtige rol wordt bij de vertooning gespeeld door den *dalang*[1] die vlak in het midden zit, recht tegenover den

1) De voorlezer en bij een Wajang koelit, of Wajang van leeren poppen, tevens de vertooner. Hier zijn er twee die elkaar afwisselen.

Sultan en midden voor de gamĕlangroep. Het is een krachtig gebouwd man met een heldere klankvolle stem, die tot achter in de Bangsal Kentjånå doordringt. Om zijn hals zien we weer het teeken zijner tijdelijke dienstbaarheid: de samir (band), een bandelier van tjindé[1] met goudborduursel en zware gouden franjes, die op de bloote borst afhangen. Rechts van het tafeltje, waarop het heilig boek ligt, staat het offer tusschen den dalang en den kĕprag of orkestmeester, die, door met een kloppertje op een houten kist te tikken, de maat der muziek aangeeft.

Bij den aanvang van ieder tooneel maken de opkomende spelers aan den ingang der Tratag Kentjånå eerst eerbiedig sĕmbah[2] voor Z.H. en gaan dan onder de tonen der gamĕlanmuziek elk naar de hun toegewezen plaats. Alleen de koningen zitten op tronen, terwijl al de anderen, dus ook de prinsen, op den grond neerhurken[3] (silå). Werkoedårå echter heet altijd te staan. Daar het verhaal van den dalang wel eens wat lang duurt, maakte ook deze vorst soms gebruik van een tabouret,[4] welke houding echter in de rol *staan* moet verbeelden.

Hebben allen plaats genomen, dan zwijgt de gamĕlan; de dalang buigt na een sĕmbah aan den Sultan, het met een donkergebattikten doek omplooide hoofd over het heilig boek en leest met zijn prachtig vol geluid in vloeiend Hoog-Javaansch de gebeurtenis, die gespeeld zal worden.

Is de dalang klaar, dan valt de gamĕlan met de daartusschen zittende zangers in en het spel neemt een aanvang. De koorzangers hebben geen instrumenten voor zich. Zij zijn, wat bij ons de *claque* is of - beter gezegd: zij zijn de tolk van de menigte daarbuiten. Zij juichen de overwinnende Pĕndåwå's toe en beklagen de gevallen helden.

Wanneer Pontjå Wålå door den slechten Lĕksmånå wordt

1) Tjindé is een fijn weefsel, waarop ik later terug zal komen.
2) Een groet waarbij men in hurkende houding de handen opsteekt en ze tegen elkaar aanleggend, tot vlak bij 't voorhoofd brengt, het hoofd naar voren buigend.
3) Geheel anders dus dan bij ons, waar de lager geplaatsten staan en de hoogeren in rang zitten.
4) Deze tabouret is hooger dan de tronen.

doodgestoken, dan stijgen daar kreten van woede en droefheid op; gevolgd door een sombere doodenzang en de gamĕlan begeleidt dien met weemoedige mineurtonen.

Maar als Gatoet Kåtjå den eenen vijand na den anderen verslaat, dan klinken er triomfkreten uit de voorste rijen,[1] terwijl de Koeråwå's en hun bondgenooten met hoongelach worden begroet. En later in den strijd tusschen de Reuzenkoningin en Djanåkå (= de schitterende), hoor ik spotlachjes en sissende geluiden, die duidelijk te kennen geven: 'Welk een dwaze vermetelheid van die vrouw, een held als Djanåkå weerstand te bieden, hem, voor wien alle vrouwen bezwijken.'

Dat koor voorziet werkelijk in een behoefte, daar het volk er een uiting in vindt voor zijn gevoelens en het decorum niet verbroken wordt door een gejuich uit ± 30.000 kelen.

De gamĕlan, die hier gebruikt wordt, is een compleete gamĕlan salendro, met twee rĕbabs (= Javaansche violen), enkele houtinstrumenten: de gambangs: een reusachtige trom: de bĕdoeg[2] (spreek uit bedoek) en voorts verschillende koperinstrumenten, waarvan de bonangs[3] mij het meest aantrekken: groote koperen potten, die een prachtig helder geluid geven.

Telkens als er een hooge gast binnenkomt of een held treedt in het strijdperk, zie ik de bonangs bespelen en er klinkt een opwekkende, frissche, luidjuichende gendingan (wijs).

En al die melodieën zijn oude bekenden voor den Javaan. Zij weten precies, wat er gebeurt, als het girå klinkt (welkomstgroet), en rekken de halzen, om den hoogen gast te zien binnenkomen. En hoe wild en aangrijpend is de krijgsmelodie. Wij sidderen bij de gedachte, welk een aanhitsende invloed er uitgaat van die dreunende kopergeluiden.

Wij hooren het signaal eerst heel zacht, als van ver komend, telkens met meerder kracht herhaald, snel naderen als een aankomend leger, om, met een alles overstemmend, donderend geluid ons te overweldigen en verpletteren.

1) Links en rechts van den dalang zitten een 5tal zangers, die nu en dan een blik werpen in het Heilig boek en ook dikwijls met den dalang meezingen.
2) De *g* in 't Javaansch of Maleisch klinkt nooit hard als bij ons, altijd zacht als de *g* in het Fransche garçon.
3) Er zijn 4 soorten van die instrumenten met koperen potten: de ketoeks met 1 pot, de mnnggongs met 1 rij, de bonangs met 2 rijen en de kenongs met 4 rijen van 7 potten. Maar omdat *bonangs* het mooiste klanknabootseade woord is, heb ik dit als algemeenen term gekozen.

En hoe indrukwekkend is dat gevecht. Daar komen zij aan de strijders: Ongkå Widjåjå van links en Lĕksmånå van rechts.[1)]

Dansend komen zij op met prachtige, zekere bewegingen, rustig zichzelven in toom houdend en toch wilde krijgswoede verradend.

Hoe bevallig hanteeren zij den kris! Zij dansen om elkander heen als hoogere wezens; zij schijnen de zwaarte van hun lichamen niet meer te voelen, zoo licht en etherisch is iedere beweging.

Nu werpen zij de krissen weg onder het wilde, altijd aanzwellende refrein, dat als tot razernij stijgt; dansend naderen zij elkaar, wijken uiteen, zwenken rechts en wenden links, vatten elkaar bij de armen, worstelen al dansend, wijken weer uiteen en gaan weer woedend op elkaar in, maar toch zich intoomend en in iedere beweging, geheel hun zijn gevend en onderwerpend aan die alles overheerschende wijd uitdaverende geluiden.

Hoe indrukwekkend is die muziek! hoe aangrijpend door eenvoud, zoo rechtstreeks sprekend tot alle harten! Eigenlijk bestaat die heele muziek uit niets dan signalen, tot refreinen en korte melodieën, uitgewerkte signalen, die het geheele volk, tot het kleinste kind toe, begrijpt. Er is niets in de Westersche muziek, dat er naar gelijkt, of ja - ik denk opeens aan dat machtig klokgelui van eeuwen geleden: aan de Klokke Roeland, die het gansche Vlaamsche volk tot opstand riep en aan de Siciliaansche Vesperklokken, die het signaal gaven tot een vreeselijk bloedbad.

Ja! het klokgelui, dat is het, wat de gamĕlan nabij komt, het ouderwetsche klokgelui, dat in oude tijden met plechtige, heilige geluiden het volk tot God riep of wel - de gemoederen opwond tot muiterij en moord.

En terwijl ik zoo zit te soezen en te peinzen, wat toch het wezen mag zijn van die vreemde, machtig aangrijpende muziek, daar klinkt weer van heel ver een nieuw refrein, en er komt beweging onder het volk dat in dichte drommen is

1) In het XI^{de} tooneel van den 4^{den} dag. Ik heb mij, in het belang van den totaalindruk, dien ik hier weergeef, niet gehouden aan de volgorde der tooneelen in de Lakon.

opgekomen, want het is heden de *derde day*, voor hen de gewichtigste: het is de dag van de *dierengevechten*.

En al die dicht op elkaar gedrongen lichamen wiegelen heen en weer en rekken zich uit en die vooraan zitten, richten zich op en worden door de driftig heen en weer loopende piekeniers met lange lansen in bedwang gehouden.

En het refrein wordt luider, het komt nader, maar ik zie geen beweging onder de gamělanspelers.

Waar komt het toch vandaan?

Iemand wijst mij er op, hoe daar heel ver achter de gamělan salĕndro bij die reuzenbĕdoeg en die twee groote zwarte gongs beweging is te bespeuren. Wij zien handen op en neer gaan en de gamělan salĕndro zwijgt en het geluid daarachter komt dichterbij, het golft naar ons toe, dreunt langs ons heen wijd uit naar buiten over al die hoofden, hoog naar boven davert het en het zwelt aan, telkens herhaald in milder tempo, losbarstend in een geweldig, aanhitsend krijgssignaal.

Iedereen weet wat dat beteekent: Het is de gamělan kodoq ngorèq[1)], die de melodie speelt voor de tijgergevechten.

En het volk wordt als razend; alles dringt naar voren, nu de wilde olifant[2)] optreedt, om bevochten te worden door Werkoedårå (de geweldige) den sterksten van alle Pĕndåwåvorsten.

Deze rol wordt vervuld door Prins Poegĕr, een broêr van den Sultan, een buitengewoon krachtige schoone figuur.

Mannen en vrouwen zijn dan ook eenstemmig in hun bewondering.

'Welk een prachtig gebouwd man!' hoor ik de dames om mij heen roepen. Hij is groot van gestalte, grooter dan de Sultan en heeft een edel sprekend gelaat. Zijn kostuum is uiterst eenvoudig, een korte, zwart fluweelen broek met goudgalon en een zwart en wit geruite kain.[3)] De borst is natuurlijk bloot, evenals van bijna alle andere spelers. (Maar

1) Kwakende kikvorsch.
2) De olifant en de andere dieren zijn, naar men beweert, vervaardigd van een heel fijn en licht vlechtwerk beplakt met papier en vrij aardig beschilderd. Ze kunnen allen door één man gedragen worden.
3) Het is de kain poleng. Hieraan is een legende verbonden. Hij had dien gekregen van een hemelnymf.

zeer enkelen zag ik wapenrokken dragen o.a. den Reuzenkoning Praboe Dåså Lĕngkårå en enkele vorstinnen.)

De donkerblauwe hoofddoek is versierd met een paar bonte bloemtakken, die op de kondé zijn vastgehecht. Een gouden kris steekt in den gordel, welk wapen echter in de scheede blijft, daar Werkoedårå altijd met de vuisten vecht.[1)]

Juist die soberheid van kleeding doet het krachtige dezer imponeerende figuur bijzonder tot zijn recht komen.

Dansend, in uitdagende houding treedt hij op en er volgt weer een van die prachtige gevechten, waaraan het volk zich maar niet verzadigen kan. Nu niet dat etherische zwevende van Gatoet Kåtjå of Ongkå Widjåjå, maar krachtige bewegingen, forsche stooten en alles gracieus, rythmisch, beheerscht door die geweldige, razende gonggeluiden.

De olifant wordt door vuistslagen gedood en de dag wordt besloten met een reeks van gevechten, waaraan zelfs vrouwen[2)] deelnemen.

Vooral het gevecht tusschen de vrouwelijke patih (rijksbestuurster), van de reuzenkoningin en de gemalin van Djanaka is buitengemeen schoon en als de eerste gewond neerzinkt, dan hooren wij een prachtige klaagmelodie.

Het dichterlijk volksgeloof der Javanen geeft hier zoo juist den indruk weer, dat elke andere beschrijving er voor moet wijken. ‘Nu weent de gamĕlan,’ fluisteren zij en ze weten elkaar te vertellen, hoe onder de bonangs koperen bakjes[3)] staan, om de tranen op te vangen. ‘Het koper weent.’ Kan het mooier en juister uitgedrukt?

En hoe roerend somber klinkt het bonzen op de zware bĕdoeg.

Ook hiervan weet de Javaan u een sage te vertellen.

‘Er was eens een vorstin, die in den oorlog hare beide zonen verloor. Na vele bloedige gevechten behaalde haar volk de overwinning en door het geheele land klonken blijde

1) Namelijk met gebalde vuisten. Hiervan weten de Javanen u ook alweer een sage te vertellen. Zoo roept een kleedingstuk, een kris, een bloem of iets anders vaak een sprookje in hun geest op, en herleeft de heele sprookjeswereld in zulk een wajang-orang.
2) Alle vrouwerollen worden door mannen vervuld, meest door heel jonge prinsen. Spel en kleeding zijn zoo meesterlijk en goed gekozen, dat men dikwijls zweren zou, vrouwen voor zich te zien.
3) Eigenlijk klankborden.

gamelantonen. Maar de beroofde moeder juichte niet mee. Zij sloeg zich vol wanhoop op de borst en het geluid ervan werd in de bědoeg opgevangen en daarom klinkt die altijd zoo somber, weet ge?'

Hoe kinderlijk naïef en toch hoog dichterlijk, gewaarwordingen om te beelden in sprookjes!

Eigenlijk is al wat wij hier zien en hooren één prachtig sprookje uit de duizend en één nacht en alles werkt mee, om de betoovering te verhoogen.

Wierookwolkjes prikkelen onze reukorganen. Ik zie ze langzaam opkronkelen uit de met doepa[1)] (Javaansche wierook) gevulde cigaretten der Sålåsche prinsen, die rechts van den Sultan aan onze voeten zitten neergehurkt, het front naar hun vorstelijken gastheer gekeerd en van terzijde het spel aanziend. Er zijn er 5 met telkens een Jogjåsche prins er tusschen. Een vreemd gezicht voor ons Europeesche dames al die ontbloote bovenlijven en dan te zien hoe de deftige echtgenooten der autoriteiten door zulk een half naakten prins worden binnen gebracht. We willen hen eens goed opnemen.

Welk een verschil in kleeding en uitdrukking! De Jogjåneezen eenvoudig, ja sober, maar aristocratisch en imponeerend door krachtigen, schoonen bouw en intelligente energieke gelaatstrekken.

De Sålåsche prinsen, hoe fatterig en verwijfd in hun al te overladen tooi met gouden braceletten aan de vrouwelijk ronde armen en de wenkbrauwen heel zorgvuldig in een punt geknipt en bijgewerkt als bij de hofdanseressen. Zij zijn dadelijk kenbaar aan den lichtblauwen koelok, terwijl de Jogjåsche een zwarten vilten dragen met niets dan een klein gouden knopje op den bol en tot eenig haarsieraad een kleine haarkrul: de kontjèr, die rechts in den nek af hangt.

Het beenkleed van beiden bestaat uit een fraai gebattikte kampoel of dodot, een, naar ik gis, omstreeks 5 à 6 el lange en 2 el breede lap, die om de beenen gewikkeld wordt met vóór een breeden stolpplooi en op de heupen een waaier-

1) In het Javaansch menjan.

vormige drapeering, die zoo iets als een tuniek vormt. Onder dit kleed zien wij een langen broek van tjindé, een zeer kostbaar weefsel van Malakka afkomstig, waarvan een enkel kleedingstuk soms met twee- en driehonderd gulden betaald wordt, in rood en zwart,[1] soms ook met groen er door en met een lief moorsch patroon.

Het kapsel der Sålåneezen is zwaar van juweelen: een schitterende kam of vlinder achter op de kondé, waarin roode of gele reigerveertjes zijn gestoken, die bij elke hoofdbeweging coquet heen en weer wiegelen.

Juweelen hangers bengelen langs de ooren vanaf de lange zilveren haarnaalden en om den hals zien wij smalle gouden kettingen met diamanten slingertjes: bij ons een vrouwensieraad.

Lange, platbreede gouden horlogekettingen tot ver over den gordel afhangend, prachtige krisgevesten en kostbare juweelen ringen voltooien dit weelderig oostersch kostuum.

Onder de Jogjåneezen, die, als eenig sieraad een gouden horlogeketting en soms juweelen ringen droegen, zag ik vooraan Pangeran Mangkoe Boemi, die met de regeling van de lunch belast is en Pangeran Soeri Mataram, die de bewerker is van de opgevoerde lakon.

De Jogjåsche prinsen zijn zoo eenvoudig in kleeding en tooi dat ik hen niet kan onderscheiden van de regenten, die links en rechts van den dalang in lange rijen zitten neergehurkt en door vroolijk gelach de grappen der clowns toejuichen; slechts enkelen onder hen dragen vergulde of gekleurde koeloks en allen hebben de borst bloot als teeken van hormat[2] aan den vorst.

In de voorste rij zie ik er verscheidene, die met de *regie* belast zijn, welke volgens ieders oordeel eenig is, daar alle 107 spelers (ongerekend de figuranten) op het juiste oogen-

1) Hier in de Wajangkostumen zag ik er dikwijls ook goud doorheen geweven of op een of andere wijze opgebracht.
2) Hormat = hulde.

blik opkomen en heengaan, zonder dat men de minste onrust of beweging onder de regisseurs bemerkt. Enkelen zijn belast met het toezicht op het kostuum en zoodra er een dansslendang vasthaakt in het kapsel eener prinses of de kroon van een vorst blijkt wat onvast te zitten (zooals het geval was bij den Reuzenkoning van Singgĕlå, een der weinigen die een bepaalde kroon droegen; dit was een heel bijzondere met recht opstaande veeren versierd), dan gaat er hurkend iemand naar voren, om zonder den dans te onderbreken, de fout te herstellen.

Hoe prachtig van toon is toch die groep daar voor ons in het gedempte licht der Tratag Kentjånå: die spelers, geheel zich gevend aan hun spel, zonder eenige pretentie, schuw weggezonken achter de instrumenten, als bevreesd de aandacht te trekken, ook in hun eigen oogen maar bijpersonen, aan wie de hooge eer te beurt viel, de klanken in het heilig metaal te maken.

Ze zitten dicht op elkaar in dat mooie getemperde licht; ik kan de typen bijna niet onderscheiden en de kleuren zijn alweer o zoo sober; niets dan bruin en blauw en zwart, schemerig in elkaar vloeiend, waartusschen het koper der instrumenten glimt en het van ouderdom bijna zwart geworden verguldsel der vaalroode schragen.

Maar welk eene verrukkelijke nuanceering.

Er is iets weemoedigs en indrukwekkends in, zoo geheel in harmonie met de droeve mineurmuziek. Het spreekt van heel lang geleden, van iets, dat wij nooit gekend hebben en nooit zullen kunnen begrijpen, maar dat er toch geweest is; iets, dat heel vaag en heel van ver komt en dat wij niet met de zinnen waarnemen, maar dat zich toch krachtig opdringt aan ons gevoel.

En verder naar achteren, voor ons uit en links en rechts die duizenden en nog eens duizenden van wiegelende, bruine lichamen, en gezichten omlijst door zwart, glanzig haar[1)].

Zij vormen een levend, harmonisch encadrement van het prachtig, tonig Rembrandttafreel.

1) Ook de mannen hebben voor deze gelegenheid hunne hoofddoeken af moeten leggen en het haar los laten hangen. Alleen de dienaren van den Sultan, zooals de dalang, mogen den hoofddoek behouden.

Maar allen zijn zij volkomen onbewust van hun schoon en dat maakt juist de bekoring ervan uit.

Er is op dit oogenblik maar één schoon, één alles beheerschend schoon voor hen: dat is die *Wajang* daar.

Want, wat de stoutste verbeelding aan door vrije vorsten beheerschte Westerlingen nooit heeft voorgetooverd, dat wordt hier bij dit onder vreemd juk gebogen volk bewaarheid.

Hun eigen prinsen vervullen de heldenrollen in de opgevoerde lakon, die maar eene kleine wijziging is van hun geliefd oud heldendicht: de Bråtå Joedå[1)].

Zij zien hen optreden in oud-Javaansche hofkostuums, verblindend door schittering van goud en juweelen.

Zij zien hen opkomen met een langen hofstoet van rijksgrooten en edellieden en gevolg van vrouwen en hofnarren, allen in passende, vaak rijke kleeding. Zij zien een luisterijken huwelijks-optocht en een eindelooze reeks van gevechten, en het liefst zien zij nog die gevechten. We moeten het schoonheidsgevoel van den Javaan prijzen, want in die gevechten, die eigenlijk niets dan dansen zijn, ligt juist het karakteristieke schoon van den Wajang.

Iedere beweging is bevallig, geen enkele leelijk en de schoonheid van den speler komt daarin het meest tot haar recht. Hoe prachtig is bijvoorbeeld het gevecht van Gatoet Kåtjå met den Vogelkoning! Daar zij beiden vliegkracht bezitten, moet men zich het gevecht voorstellen als plaatsgrijpend in de lucht en heel veel fantasie is daar niet eens voor noodig. De zweefbewegingen zijn zoo meesterlijk, dat men onmiddellijk den toestand begrijpt, vooral, wanneer men een weinig achteruit gaat en alleen het bovenlijf ziet bewegen. Het is zoo etherisch en licht als vogelgezweef.

En dan de optochten.

De heele hofstoet komt dansend op en gaat weer dansend weg. Nooit druischt een enkele beweging tegen den rythmus van den gamělan in en toch zijn alle bewegingen verschillend. Dit is voor ons iets zeer vreemds en onbegrijpelijks; wij gevoelen alleen, dat het schoon is. Iedere persoon ver-

1) Het zijn allen helden uit de Bråtå Joedå die een rol vervullen in dit sprookje, dat nog daarbij met oude legenden doorweven is (als die van de wonderbloem b.v.).

vult in zoo'n loeroegan een rol en geeft zijn eigen karakter erin terug; ieder lichaam heeft zijn eigen wendingen en bevingen en toch gehoorzaamt alles aan den rythmus der muziek en allen komen tegelijk tot rust. Dit is iets zeer, zeer bijzonders, zoo geheel afwijkend van wat de Europeesche balletten te zien geven. Het komt plotseling in mij op, hoe die heele loeroegan een groot bewegingsorchest is, waarin iedere danser een bijzonder instrument voorstelt en iedere danspas een reusachtig bewegings-accoord.

En dan die huwelijksoptocht.

Welk een meesterlijke groepeering! Het is zulk een bont, ingewikkeld tooneel, dat ik mij niet wagen wil aan een beschrijving en hiervoor verwijs naar het prachtwerk van Dr. Groneman, waarin men behalve de afbeeldingen (daaronder is ook een prachtig uitgevoerde afbeelding in kleurendruk van den Kroonprins in zijn gouden kostuum) eene uitvoerige beschrijving vindt van spel, muziek en kostumeering.

Welke schoone typen ziet men onder de akteurs! De meesten zijn edellieden, maar er zijn ook verscheidene prinsen bij. Niet minder dan tien zonen van den Sultan spelen mee. Zij zijn gemakkelijk te herkennen aan de rose bloesemtakken op het achterhoofd. Welk een edel Arisch type en hoe zacht is de gelaatsuitdrukking vooral van de jongeren.

Hoe meesterlijk vervult de zoon van Mangkoe Boemi de rol van Pontjå Wållå's bruid: Prĕgiwåti. Ook de andere vrouwenrollen zijn in uitstekende handen. De bijna vrouwelijk zachte gelaatstrekken dier jonge vorstenzonen doen ons denken aan de beelden op de Boeddhatempels.

Maar het mooiste van alle typen is ontegenzeggelijk Krĕsnå.

Deze rol wordt vervuld door Radèn loerah Atmå Tidarså, ook een zoon van Pangeran Mangkoe Boemi.[1)] Hij is geen prins, maar waarschijnlijk heeft men de gewichtige rol van den, in een vorst geincarneerden, God Wishnoe aan hem opgedragen om zijn buitengewone schoonheid.

Altijd zie ik die heerlijke, edele gestalte voor mij in dat prachtig tooneel, waar hij de wonderbloem Widjåjå Koesoema over het lijk van Pontjå Wålå zwaait.

1) Alle zoons van pangerans erven nog niet hun vaders titel.

Langzaam op de maat der muziek buigt hij het hoofd achterover en zijn onberispelijk schoon profiel teekent zich af tegen den donkeren achtergrond. En al die duizenden daarbuiten zien ademloos toe in stille verwachting, heel rustig; niets is er dat beweegt. Alleen de zwarte oogen van Krĕsnå zien fonkelend rond met iets gebiedends als van een vorst en plotseling zwaait hij de bloem heen en weer met een prachtig fier gebaar en Pontjå Wålå richt zich op.

Dit is geen sprookje, geen betoovering. Het is de geïncarneerde Godheid, die dit wonder verricht.

Dat zijn schoonheid niet alleen op ons vrouwen, maar ook op mannen een diepen indruk maakte, werd ik gewaar in het schoongeschreven stuk over de Wajang Orang in *de Locomotief* van 3 Juli j.l.

Ik hoop, dat de ongenoemde schrijver mij vergeven zal dat ik de vrijheid neem, het hier aan te halen.

'Die Bålådewå,[1)] gezeten op zijn troon, is hij niet het model dier rustige majesteit van het Boeddhabeeld en leert hij ons niet, waar de schepper der Boeddhatype zich geïnspireerd heeft? Men verhaalt, dat Michel-Angelo den beitel wierp in zijn voltooiden Mozes met de woorden:

"Spreek en leef"; hier zou men dit levend meesterstuk tot marmer versteend willen zien om het genot van het aanschouwen dier verheven lijnen voor immer bij zich te hebben.'

Dit is zoo fijn gezegd en geeft zoo juist weer, wat ik voelde, dat ik mij van verdere uitweiding over dit edel Oostersch type kan onthouden.

Wij zouden bijna gaan gelooven, dat het heusche goden zijn, die wij voor ons zien, maar dan zijn opeens de clowns daar, om ons de begoocheling te ontnemen. Met hun niets ontzienden spot (zelfs de gamĕlan wordt niet gespaard), doen zij het volk schaterlachen en hun vaak platte aardigheden roepen spotlachjes op de gezichten der heeren, en de dames wenschen in sommige oogenblikken maar liever te zijn thuisgebleven. Het is alsof die spotvogels ons toeroepen:

1) De schrijver moet zich hier stellig vergist hebben in den naam, want volgens ieders oordeel was Kresnå en niet Praboe Bålå Déwå, vorst van Madoera, de mooiste van alle typen.

‘Bedenkt toch, dat het maar een zinsbegoocheling is, wat ge daar ziet! Die dansbeweging, die verrukkende muziek, die mooie lijnen, dat zijn nu idealen; dat is het schoone in de wereld! Maar wij, wij geven het leven zooals het is. Onze wreede satyre, onze platte alledaagschheid, onze belachelijke domheid, dat is het leven!’ -

Wij moeten toegeven: zij zijn plat maar waar. En omdat ze waar zijn, ontnemen ze niets aan de hooge waarde van het kunstwerk. Integendeel; zij versterken de tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid.

Wat op allen, Europeanen zoowel als inlanders, den diepsten indruk heeft gemaakt is het VI^{de} tooneel van den tweeden dag, wanneer de Kroonprins in de rol van Gatoet Kåtjå een meesterlijken dans uitvoert in een onbeschrijfelijk rijk en smaakvol kostuum.

Daarom zien wij zoo'n onrust en spanning onder het volk, dat aldoor stijf de blikken gevestigd houdt op den ingang van het rechtsche der beide gamĕlanhuisjes (de bergplaatsen der instrumenten, nu tevens kleedkamers, het rechtsche voor de prinsen, het linksche voor de andere spelers).

En daarom komen ook de Europeesche gasten, waarvan sommigen naar de buffetten of naar de speeltafels waren afgedwaald, allen naar voren en staren vol verwachting naar dien doorgang op den achtergrond tusschen het gamĕlangebouwtje en de menigte.

Den ingang kan men uit de Bangsal Kentjånå niet zien, daar die juist naar de andere zijde gekeerd is[1)].

Opeens zie ik de voorste rijen rechts als op een onzichtbaar gebiedend teeken op de hurken zinken en een lange rij van hoofden vooraan als door één krachtigen schok getroffen éénzelfde beweging maken, allen naar dat mooie daar, dat wij nog niet zien kunnen; die achter staan, rekken zich uit en ik zie kleine kindertjes op de schouders heffen.

Ik zie nog niet; o ja! daar schittert wat, heel ver, maar ik kan 't nog niet goed onderscheiden, want de zon blikkert

1) De term ingang is hier niet geheel juist, daar de huisjes feitelijk niets anders zijn dan daken gesteund door pilaren, en alleen bij deze gelegenheid door muren van gevlochten bamboe afgesloten.

zoo fel daar. Ik zie alleen maar een geweldig gouden schittering.

De gamělan begint te tingelen heel zachtjes, heel zachtjes, eerst de gěnděrs en gambangs, kling, klang, kloeng, klang!

Hoe luchtig en lief! net vogelgefluit of kindergelach; en dan de sarons, ting, tang, toeng, tang; zoo zacht en zoo fijn als gezang van heel jonge meisjes.

Nu hoort men de bonangs: bing, bang, boeng, bang; bing, bang, boeng, bang.

Wat een prachtig vol geluid, als van jonge, levenslustige menschen zoo dolvroolijk en frisch. En de oude rebabspeler daarnaast maakt weeke tonen wakker in zijn mooi ivoren instrument, dat heel wit en heel teer uitsteekt boven al dat donkere, zware. Het lijkt wel een fijngebeiteld, witblinkend scheepje en van de ra's naar den boeg loopen slingers van melakbloemen.

De melodie zwelt aan: ik hoor de gongs. Dat zware gebons is als krijgsgeschreeuw; het zijn driftige, dreunende geluiden, die mij bang maken.

En eindelijk als uit een donkere diepte komt de bedoeg.

Hoe vreeselijk treurig en somber! Dat zijn de stemmen van oude menschen, die veel verdriet hebben gehad.

Het zachte geluid van de genders is heelemaal overstemd. Al het koper is losgebarsten in een juichend, wijduitdaverend gira, den welkomstgroet van heel een volk aan hun jong, schitterend vorstenkind.

Helder als klokgelui klinkt het uit, ver over alle hoofden heen en de prachtige prins uit het sprookje nadert de speelplaats. Nu is hij buiten het witgloeiend zonlicht in de rustige schaduw van het Gouden Dak. Maar opeens zien we hem aan den ingang op de hurken zinken en eerbiedig sĕmbah maken voor zijn vorstelijken vader met iets heel deemoedigs in blik en houding, en de prachtige kampoeh sliert in het zand. Het is de kampoeh pradjoeritan, een soort van krijgskleed. Ik zie de zachte golflijnen van het vorstelijk Paroeng Roesaq, in dof was[1] bruin, maar de doorgaans witte grond is hier aan beide zijden met grondstof gebattikt.

1) De was, waarmede gebattikt wordt, is donkerbruin.

Het traditioneele vorstensieraad:[1] een met juweelen ingelegde halvemaan, bengelt op de bloote borst.

Bevallig rijst hij op den rythmus der muziek, zweeft naar het midden van het perk, tot vlak voor zijn vorstelijken vader en voor de sombere, deftige gamĕlangroep, en zet zich op den grond neer met een gevolg van vrouwen achter zich.

Een oogenblik is er volkomen rust overal. De gamĕlan zwijgt en de spelers wachten heel stil en allen om hem heen en al die duizenden daarbuiten en die daarboven in de Bangsal Kentjånå wachten.

Alleen de krachtige stem van den dalang klinkt helder tot ons door. Hij leest in zangerig Hoog-Javaansch, hoe Prins Gatoet Kåtjå in het prachtig tooverkleed, dat hij van zijn moeder ontving, van haar afscheid neemt waanzinnig van liefde voor de mooie Prĕgiwå.

En de prins ook zit heel stil in zijn rijk gouden gewaad. Over de schitterende kampoeh zien wij een kleurige sonder gedrapeerd, een dansshawl van tjindé, in rood en zwart en goud, en de korte broek is van dezelfde stof. Vooral dat donker gloeiend karmijnrood vind ik prachtig: het is de eenige kleur, die spreekt, tusschen al dat goud en bruin. Van de schouders hangt nog een smallere dansshawl af, waarvan de einden met gouden franjes omzoomd, bijna tot den grond reiken. Zij is eveneens van tjindé, in helrood en groen en goud en flikkert van gouden loovertjes, maar het patroon is zoo klein en dwarrelt zoo zacht ineen, dat het bont volstrekt niet hindert.

Elk der genoemde kleedingstukken alleen reeds zou ons den hoogen rang van den drager doen kennen en het kostuum vertegenwoordigt dan ook eene waarde van verscheidene duizenden.

Men zou geneigd zijn, het overladen te noemen, als dat bonte dansdoek niet zoo heel smal en dun was en het patroon van de sonder niet zoo heel klein en donker, als men in plaats van het rustig, soberbelijnd Paroeng Roesaq een druk-

1) Ook de minderen dragen manen, maar van koper. Die van de prinsen zijn van goud, met juweelen bezet.

ker teekening had gekozen en als de kleur er van een andere dan bruin was geweest. Men ziet het: de keus is met zulk een kennersblik gedaan, dat er iets verkregen is, dat tot de onmogelijkheden schijnt te behooren: een verbinding van de grootst denkbare weelde met den strengsten eenvoud tot een harmonisch, onberispelijk schoon geheel.

Maar de dalang is al klaar; ik zie de gamělan weer bespelen; ik zie kloppers over de gěnděrs gaan, maar zoo licht nog, dat we zoo goed als niets er van hooren.

Langzaam, heel langzaam begint het lenige, jonge lichaam zich te bewegen,

De kroonprins is niet buitengewoon schoon gebouwd en heeft ook niet zulk een fijnbesneden gelaat als Krěsnå, maar hij is toch zeer innemend, zeer aristocratisch, met een zachte uitdrukking in de groote zwarte oogen en wat hier het meest weegt: hij is een uitstekend danser, wel te verstaan een *kunstenaar*, want hij weet gevoelens weer te geven in mooie, teere danstrillingen.

Het met boreh bestreken tengere lijf beweegt heel zacht in mooie beving en van de gamělan klinkt een wiegelende dansmelodie. Met de toppen der vingers, waaraan wij groote brillianten zien fonkelen, licht hij het bonte loovertjesdoek bij de tippen omhoog en het ragfijne weefsel schijnt wel te gaan leven. Het wappert en waait om den danser heen en volgt al de golvingen van het ranke lichaam.

Hoe onbegrijpelijk luchtig en zacht raken de bloote voeten den grond! Bij iederen pas springt de soepele boental, een uit bonte bloemblaren geregen lange sjerp, die aan beide zijden afhangt, dansend op en breekt in mooie golvingen het al te rechte, strenge in de lijnen van het beenkleed.

Aan den gouden gordel, waarin rechts een met juweelen bezette kris steekt, bengelt een zware slinger van buitengewoon groote brillianten, voorzeker het kostbaarste van alle sieraden.

Wij hebben geen oogen genoeg, om al die pracht in ons op te nemen, maar de dans komt ons te hulp.

In zijn gouden gewaad wendt de mooie sprookjesprins zich in alle richtingen als een rijkgeslepen juweel, dat naar alle zijden straalt.

Nu laat hij het dansdoek vallen en met een bevalligen zwaai

keert hij zich om naar het gevolg van vrouwen, dat achter op den grond zit, in wier midden wij Dewi Arimbi zien. Zeker wil hij zijn smart aan zijn moeder mededeelen, want er komt iets wilds en hartstochtelijks over hem en de gamĕlanmelodie ook wordt luider en heftiger. Daar woelt iets rond in dat bevende lichaam, dat van hem weg wil, iets benauwds en akeligs, dat ons met angst vervult. Het golft in de sidderende armen en in de licht trippelende beenen en trilt tot in de uiterste vingertoppen en in de teenen der voeten. En altijd wilder beweegt zich de danser; hij jaagt ons schrik aan en het koper gaat aldoor driftiger bonzen. Nu brengt hij de handen voor het roodgetint gelaat en dwarrelt er mee voor de oogen, die zwart flikkeren boven de, als in koortshitte gloeiende, wangen.

En het hoofd ook, waarom een donkervioletblauwe doek is geplooid, met goudgalon omboord, en randen van gouden loovertjes, is al maar in beweging en de lange rosse bloesemtakken, die waaiervormig uitstaan, wiegelen heen en weer. Het lijkt wel filigraanwerk met dun zilverigen weerschijn. Achter op de kondé flonkert een juweelen vlinder en boven ieder oor een bloemrozet van diamanten.[1)]

Het schitterende kapsel past volkomen bij het weelderig gewaad, maar het mooist van alles is toch de kampoeh: die ruwere goudgrond met die mooie rustige teekening.

In sierlijke plooien valt zij om het jonge, bijna vrouwelijk tengere lijf, de beenen vrij latend, die altijd maar dansen en trippelen en geen seconde tot rust komen.

Hoe hondt hij het uit, dat driftig gesidder!

Al die teere vormen beven maar door als willooze werktuigen van een geweldigen hartstocht.

De rusteloos dwarrelende vingers flonkeren van juweelen. Hij houdt ze hooger en hooger in dat verblindend geschitter en het almaar wiegelende hoofd buigt rythmisch mee achterover. Nu staren de oogen recht naar boven, strak op de trillende vingers gericht en de gamĕlan wordt als razend en dringt door ons hoofd heen. Wij gevoelen iets als een huivering en plotseling weten wij wat het is, dat daar kookt en bruischt in het jonge bloed. Het is de waanzin, die in hem

1) De kembang menoer of dubbele melati. Alle andere spelers hebben daar een levende bloem gestoken.

woelt, en alles schijnt er door aangestoken. Welk een afsehuwelijk rauw gezang klinkt op uit het gevolg! Het lijkt wel krijgsgeschreeuw, maar het zijn ook als vrouwen gekleede mannen, die we daar zien. Welk een akelig contrast, die vrouwelijke tooi: rozen in het kapsel, en dan dat ruwe gebrul! Bij iederen gongslag barst het weer los, vergezeld van een driftig handengeklap.

Waarom brengen zij den armen krankzinnige niet tot bedaren? Waarom hitsen zij hem aan met dat wilde gehuil, begeleid door die dolle kopergeluiden?

Wij ook, wij worden er door aangegrepen, beheerscht, betooverd, de vreeselijke opwinding heeft zich ook aan ons meegedeeld.... wij willen ons losmaken van den ban, maar onmogelijk: wij zijn
gebonden.....

En toch is al wat we daar zien en hooren niets dan een zinsbedrog, een vooraf bestudeerd spel, maar een zeer schoon, volmaakt schoon spel: het is *kunst*, wat we daar zien.

Die danser daar is op dit oogenblik voor ons geen prins, maar een kunstenaar, die al, wat zijn innerlijk zijn benauwt en onrustig maakt, uitweent in mooie dansbewegingen, en daarom zijn die zoo teer, want er trilt ziel in en daarom mat die schijnbaar doodelijk inspannende dans hem heelemaal niet af, want het is voor hem genot, dat benauwende zoo mooi te voelen weggaan.

Wat ons echter het meest treft in de kunst van het naïeve volk, dat is het ongemaakte, het onbewuste, het niet denken aan hun mooi als een heel jong kindje, dat door lieve gebaartjes en lachjes en geluidjes zijn ouders in verrukking brengt. Het is zoo natuurlijk, zoo vanzelfgaand, het kan niet anders dan zoo, en die eenvoud bestempelt ze voor ons bespiegelende, critiseerende, alles ontledende Westerlingen tot echte oorspronkelijke kunst, de uiting van een zeer ontwikkeld schoonheidsgevoel.

Heel dat lichaam beeft in schoonheidsbeweging. En 36,000 paar bewonderende oogen bewegen mee en volgen iedere lijn,

iedere trilling van die betooverende figuur. Alles wordt gefascineerd, meegesleept als op het tooverfluitje van den rattenvanger in het sprookje.

Al het mooie, dat ik u daarboven beschreef, al dat bont en goud verbleekt en verdonkert bij het schitterende daar voor ons. En de gamelanspelers staren versuft naar boven, naar al dat prachtige, voortspelend als in een droom; en de muziek ook volgt de beweging, gehoorzaamt aan den wil van den alles beheerschenden danser en schijnt als te verzweven in subtiele, reine danstrillingen.....

We kunnen er nooit lang genoeg naar zien en maar al te snel is het oogenblik gekomen, dat Gatoet Kåtjå weg gaat zweven door de lucht.

Maar eerst, met een bevallige beweging, valt hij weer neer in het zand, eerbiedig sembah makend, en kruipend gaat hij de trappen op tot voor de voeten van zijn vader[1)], die trotsch glimlacht over zijn prachtig kind en dan ook almaar kruipend naar zijn moeder: de Ratoe[2)], die achter zit; en almaar sembah makend schuift hij weer heel voorzichtig achteruit, naar beneden, de trappen af, naar den uitgang, het gelaat altijd eerbiedig naar zijn vader gewend. Hoe treffend! die imponeerend schoone figuur zich zoo klein te zien maken voor zijn ouders.

En de gamĕlan juicht maar door als tot afscheid en heel zacht, heel rustig zien we al het moois weer wegzweven langs de menigte, die maar kijkt en staart, het laatste goudstraaltje opvangend in de oogen.....

Het is al lang, lang weg; maar altijd zien we nog dat schitterende. Het was te prachtig! het kan niet zoo gauw uit onze oogen gaan en we zouden het wel willen vasthouden.

En altijd maar hooren we die wilde hartstochtelijke muziek, die ons opwindt, tot ons hoofd mee gaat bonzen. Ze klinken nu vrij en krachtig uit, de heerlijke koperklanken. Ze hebben zich losgemaakt van de toovermacht, die hen bond en daveren

1) Op verzoek van den Resident, die Z.H. wilde complimenteeren, is de Kroonprins naar boven gegaan.
2) Deze Ratoe is zijn stiefmoeder.

maar door, overal heen, wijd uit over alle hoofden.....

En toch, hoe kunstrijk ook op zichzelf, zijn muziek en costumeering slechts bijzaken, wel onmisbare-, maar niet hoofdfactoren, om het prachtig geheel te verkrijgen, dat men Wajang Orang noemt.

Sommigen noemen het een tournooi, anderen een tooneelspel.

Mijns inziens is de Wajang Orang de grootsche uiting eener kunst, die in het Westen niet tot ontwikkeling is gekomen, maar bij dit volk met zijn rijke Oostersche verbeelding en fijnen kunstzin, na eeuwenlange volmaking en in verband met een zeer karakteristieke, gevoelige muziek, geworden is tot iets geheel eenig Javaansch, een kunst op zichzelf staande, daar zij bij andere volken eer verbasterd werd dan veredeld, en afdaalde tot iets, dat geen kunst genoemd mag worden; maar die hier al haar schoons en edels samenvatte in die heerlijke *symphonie* van beweging, begeleid door muziek: verheven meesterstuk dier bij ons Westerlingen onbekende kunst: de *danskunst*.

Het laat zich begrijpen, dat den Westerling verveling bekruipt en hij met onverschilligheid gaat aanzien iets, dat hij niet geleerd heeft mooi te vinden of te begrijpen (evenals de Javaan waarschijnlijk in slaap zou vallen bij een orgelconcert of een opera van Wagner), een kunst, waarvan zelfs de artistieken onder hen slechts bij intuïtie het schoone vatten (*ahnen* zou fijner uitdrukken, wat ik bedoel), daar zij geboren is in een donker eeuwenverleden, waarvan wij niets weten, niets kennen, dan dit kunstwerk, dat daar zoo plotseling voor ons oprijst als een prachtige, trotsche sphinx, ons aanziend met sombere raadseloogen uit een donkere, peillooze diepte van eeuwen en nog eens eeuwen.

En daarom zijn wij niet bij machte, den indruk van dat werk weer te geven, in woorden niet en nog minder in beelden, vooral niet in de photographie, want hoe wil men door een reproductie de schoonheid ervan doen genieten, wanneer de drie hoofdfactoren voor dat schoone: *beweging, kleur* en *muziek* eraan ontbreken.

Daarom ook is de photographie als een leelijk geraamte

van die prachtige sphinx, een dor, dood ding, dat al het schoone eruit wegneemt, en kan de Wajang Orang alleen genoten worden door eigen aanschouwing.....

Maar ik zie een groote beweging onder het verzamelde volk. Al de Pendåwåvorsten zijn in een prachtigen loeroegan teruggegaan naar hun kraton; het tooneel is leeg en de goenoengan wordt neergezet. De dalang sluit het heilig boek en ik zie het offer voorzichtig wegdragen.

Het spel is uit en het is tijd naar huis te gaan.

En Karjå keert terug naar zijn ploeg en Sarinah zal weer vruchten gaan verkoopen. Maar zij gaan heen met de gelukkige herinnering aan de schitterende gevechten, waarin zij de prinsen van hun oud Mataramsch vorstenhuis de overwinning zagen behalen. Zij gaan weer heen door de zware, witte kratonpoort, over den aloon-aloon met zijn heilige waringinboomen, langs de leelijke, grijze benting met de plompe, kantige bastions, vanwaar vuilzwarte kanonnen hen dreigend aanzien, in schuinen stand op den weg gericht.

Hoe anders dan de gouden vlammenpijlen van de reuzenkoningin!

De gouden droom is uitgedroomd. De poorten van het sprookjesland zijn achter hen gesloten.

Jogjåkartå,
MARTINE TONNET.
2 Augustus 1899.

Crimineele aetiologie.

Over ontoerekenbaarheid. Openbare les gehouden door Dr. A. Aletrino, Privaat-Docent in de Crimineele Anthropologie aan de Universiteit van Amsterdam. - Scheltema en Holkema's Boekhandel. 1899.

Eén ding hoop ik. Dat wie voor de studie van deze dingen iets voelt, van het lezen van dit stuk niet zal worden afgeschrikt door het sommigen vreemd klinkend woord dat ik er boven zette.

Want ik heb dat woord gekozen, met voordacht niet alleen, maar met voorliefde vooral, omdat het zoo uitnemend samenvat alles wat ik hier zeggen wil.

'Aetiologie' is de leer der oorzaken, 'Crimineele aetiologie' is dus de leer van de oorzaken der criminaliteit. En nu wil ik hierop neerkomen, dat van de welbekende - ik zeg daarom nog niet welgekende - nieuwere richting op het gebied der bestudeering van misdaad en misdadigers, dit is het haar eigen, dit het haar teekenend karakter - dat zij die haar aanhangen, zich zetten om naar de oorzaken der misdaad te zoeken.

Dit begeeren is het wat hen vereenigt. Daar zijn groepen: psychologen, psychiaters, sociologen en criminalisten. Daar zijn schakeeringen: van de uiterste linkerzijde met baanbrekende vurigheid tot de uiterste rechterzijde met volgende voorzichtigheid. Maar dit gemeenschappelijk begeeren is het wat deze allen maakt van éénen geest.

Zoo is deze richting vóór alles een *wetenschappelijke* richting. Want wat is wetenschap anders dan een methodisch zoeken naar den aard en de oorzaken der verschijnselen, voorzoover dit zoeken valt binnen de, trouwens onbekende grenzen van het menschelijk weten.

Uit wetenschappelijke behoefte en met het bewustzijn van haar wetenschappelijke taak is deze richting geboren. Wegbereiders heeft zij wel vroeger gehad, maar haar baanbreker blijft Lombroso. Hij, de psychiater, stelde voor zijn onderzoekenden geest den misdadigen mensch zelf, om van diens physisch en psychisch leven te ontleden den aard en na te speuren het ontstaan.

Sints heet deze wetenschap ‘crimineele anthropologie’. Dat is zoo haar doopnaam geworden en onder dien naam leeft zij voort. Maar van anderen kant werd al spoedig een toenaam ingeschoven: ‘crimineele sociologie’ zou zij er bij heeten. Dat kwam van hen, die vreesden dat onder de oorzaken der criminaliteit de invloed van de omgeving, van het ‘milieu’, de ‘sociale oorzaken’ mochten worden voorbijgezien.

Vreezend voor miskenning van den anthropologischen kant deed Lombroso zijn ‘delinquente nato’ klinken. Vreezend voor terugzetting van den socialen kant, schreef Lacassagne zijn gevleugeld woord: ‘les sociétés ont les criminels qu'elles méritent’.

Ook een wetenschap kan haar doopnaam blijven dragen. En op zich zelf is het kleingeestig, te vitten op namen die het gebruik eenmaal gaf, en onverstandig, om voor namen die historisch geworden zijn, andere te willen schuiven in de plaats.

‘What's in a name.’ ‘De bloem die roos nu heet, geurde even zoet als roos haar naam niet was.’

Toch acht ik in ons geval met de keuze van den naam iets meer gemoeid. Hier immers bestaat nog nu misverstand omtrent het wezen der zaak, een misverstand dat bij velen miskenning dreigt te worden; en hier leidt allicht ook een juister naam tot juister inzicht.

Want het misverstand is er.

De zaak zelve wekt in ruimen kring belangstelling. Dat hebben opvattingen en voorslagen omtrent misdaad en misdadigers altijd gedaan, in bijzondere mate. De ontwikkeling van de denkbeelden en de praktijk tegenover dit maatschappelijk verschijnsel vult een van de belangrijkste hoofdstukken van de ontwikkelingsgeschiedenis der menschelijke beschaving. En zoo zijn ook omtrent deze nieuwe richting buiten den

kring van hen die er zich mee bemoeien, geruchten doorgedrongen en voorstellingen in omloop.

Zeer verspreid is de voorstelling van haar als van, ik zal het maar noemen een sociale ziekenverpleegster, die alle misdadigers zou willen koesteren in ziekenhuizen. Of wel zij staat de menigte voor als een sociale schedelmeter, het wetboek inruilend tegen passer en maatstok, zijn medemenschen in de gevangenis sluitend omdat hun voorhoofd te sterk naar achteren wijkt of hun onderkaak te veel naar voren steekt. Voor anderen is zij een lichtmis, die, de toerekenbaarheid loochenend, vrijbrieven uitreikt voor alle uitspattingen en uit het menschenleven de vaste kern der zelfbeheersching rooft. Voor anderen weer is zij een beul of een despoot, onder de leuze ‘pour la défense sociale’, tegen de misdaad uitkomend met scherpe maatregelen van bestrijding, alleen er op bedacht om raak te slaan; zich niet langer bekommerend om de beginselen van gerechtigheid en vrijheid, die, tegenover de justitie althans, na langen en bangen strijd als volksschatten zijn in veiligheid gebracht.

Mij is het niet mogelijk voor dergelijke opvatting onverschillig te zijn. De waarde van een wetenschap is zeker verheven boven de scheeve inzichten en kromme uitbeeldingen van wie haar niet kennen. Maar deze staat èn om het voorwerp van haar studie èn om de consequentiën waartoe zij in de praktijk van wetgeving, rechtspraak en zeden voeren kan, te dicht bij het volksleven, dan dat ik daarin zou willen berusten.

Daarom sta ik op haar juiste karakteriseering zoo sterk; en, als bij die karakteriseering behoorend, op een naam die haar het best teekenen zou. Ik gaf de karakteriseering zooeven aan en heb die willen samenvatten in den naam dien ik koos: *crimineele aetiologie*.

Zoo zij het dus herhaald, dat deze richting vóór alles een wetenschappelijke richting is. De zin voor onderzoek naar aard en oorzaak van een ingrijpend maatschappelijk verschijnsel drijft haar en drijft zoovelen belangstellend binnen haren kring. Is tegen dien zin bedenking of waarschuwing op hare plaats? Het tegendeel van dien. Dit zuiver wetenschappelijk karakter maakt haar onaantastbaar; de plaats die zij inneemt, voor goed veroverd; hare toekomst volstrekt verzekerd.

Hiermede wil ik niet zeggen, dat deze richting geen aandacht heeft voor de practische gevolgtrekkingen waartoe de resultaten van haar onderzoek mochten voeren. Allerminst. Ook daarvan zijn de boeken harer penvoerders vol. De titel al van Lombroso's laatste werk ‘Le Crime. Causes et remèdes’, wijst dit aan[1]. De helft daarvan handelt over ‘prophylaxis en therapie’ en ‘applications pénales’.

Iets anders ware ook ondenkbaar. Misdaden en misdadigers zijn realiteiten; bestrijding en behandeling is een werk waaraan wetgever en overheid niet ontkomen kunnen, geen enkelen dag. En zoo voert bestudeering van de oorzaken der criminaliteit even noodwendig tot de vorming van oordeelen over wet en praktijk op dit punt, tot de geboorte van nieuwe denkbeelden, tot de uitwerking van nieuwe voorstellen. Kritiek en hervorming kunnen niet uitblijven. Om de eenvoudige reden reeds, dat meerendeels de wet en de praktijk, zooals zij in den gang der historie zich vastlegden voor onzen tijd, niet uit een bewuste en diepere bestudeering van de oorzaken der criminaliteit, maar uit de werking van allerlei stroomingen, wijsgeerige, juridische sociale, godsdienstige, humanitaire, bewust en onbewust geboren zijn. En zoo worden dus thans alle vragen van practischen aard op dit gebied binnen den kring van de studieën der crimineele aetiologie getrokken: de onvermijdelijkheid der doodstraf, de individualiseering der vrijheidstraf, leven en werk in de gevangenissen, de cellulaire opsluiting, de bepaalde of onbepaalde duur der vrijheidsbeneming, werkinrichtingen en landarbeid, relegatie naar overzeesche kolonieën, de bruikbaarheid van de straf der geldboete en hare vervanging bij onvermogen, de schadevergoeding aan de slachtoffers der misdrijven als deel van de straf, de voorwaardelijke veroordeeling en de voorwaardelijke invrijheidstelling; voor jeugdige personen de berisping, de tuchtscholen, de dwangopvoeding in en buiten gestichten; de speciale inrichtingen voor delinquenten die binnen of op de grenzen van krankzinnigheid staan, in prisons-asiles of in aan gevangenissen verbonden ‘annexen’.

Hier zijn maatregelen van repressie genoemd. Hooger

1) Paris. Librairie C. Reinwald, Schleicher Frères, éditeurs. 1899.

nog staat haar zin voor preventieve middelen van ‘sociale hygiène’: strijd tegen alcoholisme en prostitutie, leniging van armoede en werkloosheid, opvoeding van verwaarloosde jeugd, verheffing van het gezinsleven, volksontwikkeling en volksontspanning, aanprijzing van gezonde grondslagen voor huwelijk en procreatie, zuivering van het staatkundig leven; en meer.

Dergelijke vraagstukken vallen vanzelf binnen den kring van de studieën der nieuwe richting. Maar het ware een dwaling, te meenen dat zij op dit gebied het voornemen zou hebben om al het bestaande om te keeren; of de pretensie om met allerlei nooit gehoorde nieuwigheden gereed te staan; een dwaling zelfs, te onderstellen dat op deze practische punten alle principieele aanhangers der nieuwe richting het onder elkaar zouden eens zijn. En het is volkomen verklaarbaar, dat, wie zich zoo iets gedacht had, werd teleurgesteld; of dat, wie aan de nieuwe richting dergelijke pretensie toeschreef en haar het recht van bestaan ontzegde indien zij niet met geheele omkeeringen kwam van de strafrechtelijke praktijk, bits en schouderophalend gelooven ging aan haar onbeduidendheid.

De waarheid is, dunkt mij, deze: de voortgaande studieën naar de oorzaken der criminaliteit zullen alleen geleidelijk, somtijds met nadruk, als door de kracht van gistende ideeën, maar meer nog bijna onbemerkt, als door het stil stuwen van langzaam zich ontspannend denken en voelen, in wetgeving, rechtspraak en administratieve praktijk kleinere en grootere veranderingen brengen van hooge waarde.

Daarom zou ik niet met Dr. Aletrino, den Amsterdamschen privaatdocent, wiens rede mij tot het schrijven van dit opstel bracht, de verwachting willen opwekken, alsof ‘wij aan den vooravond staan van een algemeenen omkeer in de opvatting omtrent misdaad en misdadiger, omtrent straf en wilsvrijheid.’

Voor menig denkbeeld zal stellig ommekeer komen. Maar veranderingen in denkbeelden zoo diep geworteld en zoo wijduit vertakt, omtrent onderwerpen met zooveel kanten die in het duister zullen blijven, rijpen niet zoo plotseling en over de geheele vlakte. Die conclusie wordt bovendien reeds verboden door het feit - een feit waarin ik mij verheug - dat in de rijen der ernstige crimineel-aetiologen ook principieele

indeterministen zijn - ik herinner maar aan Katholieke geestelijken als de Baets in België, de Groot bij ons. Immers, al geeft naar hunne theoretische opvatting zelfs bij den harden drang van misdadige neiging en verdervende omgeving ten slotte - ‘pathologische’ gevallen daargelaten - het ‘vrije willen’ den doorslag; toch wordt ook hun belangstelling getrokken naar het onderzoeken van de oorzaken, biologische en sociale, welke voor dien menschelijken wil den strijd verzwaren of verlichten.

Evenmin zou ik, in verband met mijne opmerkingen van zooeven, Dr. Aletrino willen naschrijven dat ‘ons tegenwoordig strafstelsel geheel berust op het oude begrip dat ieder mensch het vermogen heeft om, onder gelijke uit- en inwendige omstandigheden, te kunnen willen of niet willen, zóó of anders willen’; dat ‘met de ontkenning van den vrijen wil ons geheele strafstelsel valt’; dat ‘de nu nog toegepaste straffen een overblijfsel zijn van de vroegere leer der vergelding en der weerwraak’. Gelijk ik zeker ook niet herhalen zou zijne verzuchting aan het slot: ‘Wanneer zal het uur aanbreken dat men, 't woord van Modderman indachtig: “de straf zij geen kwaad”, den misdadiger zal gaan beschouwen als den mensch met wien men medelijden moet hebben en dien men, terwijl men hem onschadelijk maakt, moet opheffen en verbeteren?’

Niet, omdat ik voor mij zelven op een ander standpunt zou staan dan de spreker der openbare les of zijne bedoelingen niet zou waardeeren. Maar omdat mij in de aangehaalde uitspraken - en wij hebben het hier alleen over de te voorziene veranderingen in wet en praktijk - veel voorkomt, ten aanzien van het bestaande onbillijk en daarmee ten aanzien van het nieuwe overdreven.

Dr. Aletrino's rede waardeer ik om den hoofdinhoud, het theoretische gedeelte, zeer. Ik zal het daar geschrevene aanstonds in mijn betoog ontmoeten. Maar daarom te meer betreur ik de, trouwens maar losse lijnen aangevende uitlatingen die hij over de verwachtingen voor de nieuwe praktijk tegenover de bestaande neerschreef.

Zeker, de theorie der vergelding is door velen nog hoog vereerd als de eenige die zij zich als diep zedelijken grondslag voor het strafrecht kunnen denken, en bij sommigen van dezen stuiten voorstellen als de ‘voorwaardelijke veroor-

deeling' of de 'vrijheidsstraffen van onbepaalden duur' reeds daarop af. Niet echter bij allen. Velen - de wetgevers van verschillende landen bewijzen het onwederlegbaar - bezien deze dingen alleen van den practischen kant. Daarom moet men niet zeggen, dat de nu nog toegepaste straffen een overblijfsel zijn van de vroegere leer der vergelding en der weerwraak. En evenmin dat het uur nog aanbreken moet waarop men den misdadiger zal gaan beschouwen als den mensch met wien men medelijden hebben moet.

Dergelijke uitlatingen zijn niet alleen onjuist en onbillijk; maar omdat zij dat zijn, dreigen zij bij hen die dit weten en voelen, het vertrouwen in de aanhangers der nieuwe richting te schokken en te schaden.

Typisch is de zoo even aangehaalde invocatie van Modderman. Zeker, Modderman was determinist. Toen hij als student promoveerde, kondigde hij achter zijn proefschrift de verdediging aan van deze eerste stelling: 'Het strafrecht, schijnbaar door de ontkenning van den vrijen wil opgeheven, is inderdaad op het determinisme gegrond'. En toen hij als jong professor zijn loopbaan begon, kondigde hij het 'straf geen kwaad' aan als de beste uiting eener innige convictie omtrent de taak van de straf tegenover de zedelijke belangen van den gestrafte. Maar diezelfde aangeroepen Modderman is dan toch ook geweest een van de mannen die ons Nederlandsch wetboek van strafrecht hebben ontworpen en de woordvoerder - zijne medeleden in de Staatscommissie waren van denzelfden geest - die het wetboek heeft verdedigd in het parlement. Hoe kan dan op een onder deze auspiciën vastgestelde wetgeving - al is zij een kind van haren tijd en voor veel ontwikkeling bestemd - zulk een merkteeken worden gesteld.

De onbillijkheid gaat dieper.

Ik waag mij niet aan een voorspelling van alle grootere en kleinere hervormingen die op dit gebied te wachten zijn, en ik heb zelf wenschen in dezelfde richting als Dr. Aletrino. Maar bij al wat er nieuw komen mag, zal toch nooit verbleeken de herinnering aan de machtige bewegingen die aan de oude wreedheden van dood- en lijfstraffen en gevangenisholen met ketting en hongerapparaat, aan de ongerechtigheden van lettres de cachet en geheime proceduren een einde hebben gemaakt.

Hoe vaster wij ons aansluiten aan de nieuwere, de ‘anthropologisch-sociologische’ richting - in mijn terminologie de ‘aetiologische’ - hoe grooter onze eerbied moet blijven voor wat de ‘klassiek-juridische’ richting veroverd heeft. Zij blijft de kampioen der individueele vrijheid tegenover misbruik van overheidsgezag al heet het justitie. En wat Lombroso is voor den wetenschappelijken zin, dat is, in de helft der 18e eeuw, Beccaria geweest voor den rechtszin op ditzelfde gebied.

De juristen missen, voor het meerendeel, door onvoldoende natuurwetenschappelijke training een groot voordeel, waar zij met crimineele aetiologie zich willen moeien. Niet alleen missen zij, in voor hen zelven zeer hinderlijke mate, kennis van natuurwetenschappelijke feiten en begrippen, maar zij zijn ook niet door natuurwetenschappelijke vorming opgeleid in dien zin voor rustige waarneming en bestudeering van objectieve feiten, die voor den crimineel-aetioloog even onmisbaar is als voor ieder die den aard en de oorzaken van verschijnselen na te speuren heeft.

Toch wil ik aan de rechtsgeleerden herinneren, dat het wekken van dezen zin aan de opleiding van den criminalist allerminst vreemd is. Zelfs in diens zuiver juridische vorming is een element verborgen, voor de vorming van dien zin van onschatbare waarde. De criminalist immers weet en heeft leeren beseffen, dat de geheele strafprocedure op het zoeken naar objectieve waarheid is aangelegd. Hij weet dat alle processueele instellingen - de vrijheid van den rechter, de onbelemmerde verdediging, de openbaarheid der terechtzitttingen, de voorschriften omtrent het bewijs - geen andere strekking hebben dan den rechter, die ten slotte te oordeelen heeft, te brengen tot het vinden van de waarheid en, waar hij die niet vinden kan, tot het onverholen uitspreken van een non liquet.

Aan dien hoog gehouden waarheidszin nu zou de criminalist ontrouw worden, wanneer hij, om welke vooringenomen denkbeelden ook, voor de kennisneming van onderzoekingen of beschouwingen van crimineel-aetiologen terugweek. Zijn waarheidszin toch kan niet blijven staan bij een zoeken naar de werkelijkheid van uitwendige gebeurtenissen. Diezelfde zin dwingt hem consequent na te speuren de innerlijke werkelijkheid van menschelijke handelingen en menschen-karakters. Daarover immers, en niet over uitwendige dingen, heeft hij ten slotte zijn oordeel te vellen.

Daarom heeft hij zich voor te nemen, in ieder opzicht onbevooroordeeld zich te stellen tegenover alle degelijk werk van crimineel-aetiologischen aard.

Zulk een werk is Dr. Aletrino's studie. Deze privaat-docent staat ongetwijfeld aan de uiterste linkerzijde, waarvan ik in den aanhef van deze beschouwingen sprak.

Hij heeft zich gedrongen gevoeld om aan te vatten het allereerste vraagstuk dat wie op het gebied dezer studieën zich begeeft, daar ontmoet: het vraagstuk der ‘ontoerekenbaarheid’.

‘Nieuw is het vraagstuk niet’, herinnert onze schrijver. ‘Jaren en eeuwen lang reeds heeft de quaestie der al of niet toerekenbaarheid van het individu aanleiding gegeven tot allerlei spitsvondige en, voor het meerendeel, onvruchtbare discussies, zoowel op philosophisch als op godsdienstig en medisch gebied’.

Men zou allicht verwachten, dat die onvruchtbaarheid ten slotte geleid had tot een moedeloos ter zijde schuiven van het vraagstuk zelf. Toch wordt het telkens en telkens weer met voorliefde naar het front gebracht voor beschouwing en redetwist. Daartoe drijft niet enkel de drang om, zoo het kan, ook het diepste in het psychisch leven der menschen te peilen; maar ook de omstandigheid dat het genoemde vraagstuk, geformuleerd naar dezelfde tegenstelling, ‘toerekenbaar’ of ‘niet toerekenbaar’ - krachtens de bestaande wetgeving - den strafrechter ter beantwoording nog steeds is voorgelegd.

Het wordt dunkt ook mij tijd dat wij trachten met dit vraagstuk als een practisch vraagstuk uit den weg te komen.

In moeilijke grensgevallen - en zulke gevallen zijn het waarin de begrippen op de proef worden gesteld - is het wel voor ieder duidelijk wat een ‘kruis’ hier die grensbepaling is. Een kruis voor den rechter die de vraag den medischen deskundige voorlegt; een kruis voor den medicus die meent dat hij wel over den psychischen toestand kan rapporteeren, maar dat de toerekenbaarheidsvraag een juridische is, niet hem, maar den rechter ter beslissing gegeven. Daar zijn uit de annalen der rechtspraktijk in binnen- en buitenland merkwaardige voorbeelden van het doorhakken van Gordiaansche knoopen op dit terrein wel aan ieder bekend. Het zou den arbeid loonen en een zeer nuttige bijdrage zijn voor de ontwikkeling der denkwijzen op dit punt, voorbeelden

van dezen aard te verzamelen en systematisch te ordenen. Het merkwaardigste voorbeeld dat ik mij herinner, werd wel gegeven door eene rechtbank in ons eigen land, die, na gezet overwegen, ten slotte een beklaagde met verdachte psychische verschijnselen wel schuldig verklaarde en veroordeelde, doch juist tot een gevangenisstraf van even veel maanden als 's mans preventieve hechtenis geduurd had, en met de bepaling er bij, dat de duur van die hechtenis geheel op den straftijd zou worden toegerekend: theoretisch werd dus de man gestraft, practisch kwam hij vrij.

Dit is niet de eenige reden, waarom ik meen dat wij trachten moeten, met het toerekenbaarheidsvraagstuk als een practisch vraagstuk uit den weg te komen. Zuivere denkbeelden omtrent de beste maatregelen tot bestrijding van de criminaliteit en tot behandeling van misdadige personen kunnen ook m.i. zich eerst dan ten volle ontplooien, wanneer de banden die de toerekenbaarheidsquaestie hun aanlegt, los zijn. Zoo ziet tegenwoordig wel ieder die het zien wil, als gebeurend onder zijn eigen oogen, dat de verscheidenheid der maatregelen tegenover misdadige jeugd eerst daar in haren rijkdom zich vertoont, waar de oude formule van het ‘oordeel des onderscheids’ d.i. van de toerekenbaarheid, wordt prijsgegeven.

Doch al wordt het tijd dat wij dit trachten te doen, zoo spoedig verwacht ik niet dat het gebeuren zal. Ik zou dit ook niet wenschen, daargelaten dat wenschen tegenover zulke gebeurlijkheden heelemaal geen recht van spreken hebben. Begrippen die zoo diep met volksopvattingen samenhangen, vallen niet als de muren van Jericho voor trompetgeschal.

Of - wat Dr. Aletrino meent - het zoo scherp stellen van de vraag der toerekenbaarheid in wetgeving en rechtspraktijk had kunnen worden vermeden, indien men, bepaaldelijk ten aanzien van krankzinnigen, andere woorden gebruikt had - wie zal het zeggen. De vraag ligt er. Zij is een stuk van den ouden strijd tusschen deterministen en indeterministen, en, onder beide groepen, van den strijd tusschen hen die alle consequentiën van hun stelsel willen aanvaarden, en anderen, die bevredigende oplossingen trachten te vinden tusschen in.

Dr. Aletrino is consequent zonder eenig voorbehoud; toerekenbaarheid is er niet. ‘Evenmin als de zieke toerekenbaar

is voor zijne ziekelijke uitingen, is de goede toerekenbaar voor zijne goede, de slechte voor zijne slechte uitingen.... Iedere daad is een uitvloeisel'.

De eeuwenoude strijd tusschen de deterministen en indeterministen is al van zoo velerlei zijden opgezet, door theologen, door wijsgeeren, door psychologen en biologen, dat hier moeilijk iets nieuws te zeggen valt, en dat de verwachting alsof in dezen strijd door iemand een alles beslissend, allen overtuigend machtwoord zou kunnen gesproken worden, wel een illusie schijnt.

Intusschen heeft Dr. Aletrino, naar het mij wil voorkomen, met weldoordachte taktiek de leer der toerekenbaarheid aan twee van haar zwakste zijden aangevallen, èn van den rechtshistorischen èn van den psychiatrischen kant.

In den eersten aanval speelt hij de vraag uit, wat die toerekening, juist op het gebied van straffende gerechtigheid in den grond geweest is; in den tweeden aanval doet hij het u bijwonen, hoe stuk voor stuk de psychiatrie aan de toerekenbaarverklaring telkens nieuwe groepen van psychisch-abnormalen heeft onttrokken.

Bij den eersten aanval is de gedachtengang deze: 'Oorspronkelijk is de idee "verantwoordelijkheid" ontstaan uit het instinct van zelfverdediging'. De weerwraak die de krenking bij den getroffene te voorschijn riep, was aanvankelijk niets dan een reactie van verweer tegen de oorzaak van het gebeurde. 'Het dier, de onbeschaafde wilde tegenwoordig nog, reageert onmiddellijk, zonder verder denken, instinct matig, op een lichamelijke beleediging. Voor den oermensch waren levenlooze voorwerpen, steenen, boomstammen, een rots en dergelijke, verantwoordelijk omdat zij hem een of ander letsel veroorzaakten. Nog heden ten dage kan men hetzelde opmerken bij enkele wilde volksstammen en bij kinderen, die dikwijls hun woede op levenlooze voorwerpen koelen. De verantwoordelijkheid ontstond enkel en alleen door en was onafscheidelijk verbonden met het toekennen van de daad.'

Die reactie moet aanvankelijk - zoo is het bij kinderen nog, die ras vergeten - zich alleen op het oogenblik zelf hebben doen gelden. Eerst wanneer het herinneringsvermogen krachtiger wordt, leidt de herinnering aan den vroegeren aanval tot

‘broedende wraakzucht’ en terugslag later. Maar het karakter van verweer is de wraak en daarmede de toerekening lang blijven dragen. Treffend teekenen dit twee merkwaardige feiten in de rechtshistorie: de strafgedingen tegen dieren, die nog tegen het einde der middeleeuwen werden gevoerd, en de algemeen voorkomende bloedwraak, de wraak door het geslacht, de groep waartoe de getroffene tegen die waartoe de dader behoorde. Dit verantwoordelijk stellen van de groep voor de daden van enkelen leeft nog lang na in de straf der verbeurdverklaring van het vermogen en vindt zijn nagalm in uitroepen als die van Lazare Carnot op het einde van de vorige eeuw: ‘il n'y a pas d'innocents parmi les aristocrates’ en in die van den anarchist Emile Henry: ‘parmi les bourgeois il n'est pas d'innocents’. Naarmate de groepen zich meer oplosten in den Staat, nam de overheid het verweer en daarmede de straf in handen en richtte zij zich tegen het individu.

Heb ik het wel, dan is de strekking van die historische herinneringen deze, dat straf en toerekening, blijkens hare ontwikkelingsgeschiedenis, geen ander karakter hebben gedragen en in den grond geen ander karakter behoeven te dragen dan dat van verweer.

Deze hypothese ter verklaring van het wraakgevoel en den vergeldingsdrang wordt bij vele nieuwe schrijvers gevonden, al denken zij niet allen gelijk over de wijze waarop dit gevoel in zijn tegenwoordigen vorm hieruit ontstaan is. Het zou dan een merkwaardig feit zijn, dat de nieuwere formule, die het doel der straf enkel zoekt in de ‘sociale verdediging’, als in den cirkelgang der ideeën, slechts dezelfde oude gedachte teruggeeft.

Hoezeer ik volkomen besef dat het laatste woord over de psychologische verklaring van het vergeldingsgevoel niet gesproken is, is ook mij deze hypothese altijd zeer aannemelijk toegeschenen; mits men het begrip van ‘verweer’ niet beperke tot enkel verhoeden van het voortzetten of het herhalen van den aanval, maar het opvatte als een handhaven van, een opkomen voor de geheele persoonlijkheid van het individu, het geslacht, den stam, den staat tegen de ontkenning en miskenning van haar hoogste belangen. Tot in onze dagen leeft een dergelijke verhouding nog onverzwakt voort in de oorlogen tusschen Staten. Ook daar verweer

tot handhaving van de hoogste levensbelangen; ook daar de drang om op te komen voor nationale macht, voor nationale onafhankelijkheid en nationale eer; ook daar dat verweer gericht tegen gansche groepen van individuen, aan wie toch op zich zelve beschouwd, de ondervonden krenking zeker niet toegerekend worden kan.

Voorzoover dus de toerekenbaarheidsidee zich vasthecht aan den vergeldingsdrang, valt bij beschouwingen in deze richting op haar een eigenaardig licht, dat haar zedelijke waarde doet verbleeken en haar reëele waarde blootlegt.

Voorzoover de toerekenbaarheidsidee zich vasthecht aan het leerstuk van den vrijen wil, herinnert Dr. Aletrino in de tweede reeks zijner hoofdbeschouwingen aan een andere geschiedenis, van nieuwere dagteekening, de geschiedenis van den nog steeds brandenden strijd tusschen de geneeskunde en de justitie, ik zou bijna zeggen, om de zielen der krankzinnigen. Het is een aangrijpend verhaal, hoe stap voor stap hier de psychiaters, door den rustigen voortgang van hun onderzoek en de genialiteit hunner heroën, Pinel, Esquirol, Falret, Morel en zooveel lateren, behalve de van ouds reeds ontoerekenbaar geachte dementen en idioten, telkens nieuwe groepen van in den geest gestoorden, niet in het verstand alleen, ook in het voelen en het willen, aan de strafoefening van het gerecht onttrokken, terwijl zij dan op andere wijze de rechtsorde tegen hen veilig hielden. Zoo lang is het nog niet geleden dat hystericae, paranoïsten, epileptici, lijders aan impulsieven waanzin in foro nog niet werden prijs gegeven. En de degeneratieleer van Morel, met haren achtergrond van herediteit en hare aanwijzing van degeneratieteekenen, heeft met al wat aan wetenschappelijke studieën daarop is voortgebouwd, nieuwe wapens gegeven in den strijd, die toch - dat worde nooit vergeten - niet is een strijd om oppermacht, maar een om te doen uitlichten de waarheid.

Aan Dr. Aletrino's conclusie zij nu nog even herinnerd. ‘De natuurwetenschappelijke levensbeschouwing - schrijft hij - toegepast op het geestelijk leven van den mensch, leidde tot het determinisme, tot de leer dat iedere daad, iedere geestelijke manifestatie een adaequate oorzaak heeft, 't zij wij die kunnen aanwijzen of niet, en dat die oorzaken, in laatste instantie, zijn: de aangeboren aanleg en de omgeving

zooals die beide op elkaar inwerken.' En later, na het onlogisch compromis der 'gedeeltelijke toerekenbaarheid' te hebben afgebroken: 'óf de mensch is toerekenbaar, òf hij is ontoerekenbaar; een tusschenmogelijkheid bestaat niet. En 't is duidelijk, en aan de hand van wetenschappelijke feiten onweerlegbaar bewezen, dat het individu ontoerekenbaar, totaal ontoerekenbaar is.'

Nauw had de privaat-docent deze krachtige conclusie uitgesproken, of hij gevoelde tegenover zijn gehoor den plicht om te waarschuwen tegen misverstand omtrent haar practische strekking.

Immers wel had hij de *toerekenbaarheid* geloochend, maar de *verantwoordelijkheid* van het individu voor zijne daden allerminst. Verantwoordelijk blijft deze, d.w.z. door de natuur zelve der dingen aangewezen, om te ondergaan de reactie der samenleving, wanneer hij zich tegen de sociale voorwaarden van bestaan verzet.

Waarschuwingen als deze schijnen voor sommigen niet genoeg te kunnen worden herhaald. En toch, wie ook maar eenigszins bekend is met de litteratuur der crimineel-anthropologen, weet dat de door hen aangeprezen maatregelen van sociaal verweer allerminst aan slapheid lijden, waar slapheid misplaatst zou zijn. Men kan hun standpunt op dit stuk inderdaad niet beter aanwijzen, dan Dr. Aletrino het deed: 'Men moet vooral niet vreezen, dat de geneesheeren de misdadigers aan de straf willen onttrekken, of hen alleen als zenuwzieken willen behandelen met bromkali, douches en koude baden! Integendeel! Evengoed als de wetgever, wil de geneesheer-crimineel-anthropoloog straffen! Alleen is de laatste er van overtuigd, dat men slechts dan kan verwachten, dat de misdadiger aan een zoo zacht mogelijke, doch tevens strenge en afdoende strafbehandeling kan worden onderworpen, een behandeling, die voor hem en voor de samenleving tevens, van nut zal zijn, wanneer de rechter zich zal laten leiden door deterministische inzichten, gepaard met nauwkeurig, psychologisch begrijpen.'

Maar daar is bij velen een andere vrees, eene die dieper gaat. De gedachte aan het wegschuiven van het begrip der toerekenbaarheid beangstigt hen; niet omdat zij slapheid duchten in de rechtszalen, maar omdat zij die duchten in het volksleven. Dit is hun schrikbeeld, dat de leer van een algemeene ontoerekenbaarheid, hoe wetenschappelijk ook betoogd,

hoe voorzichtig ook geformuleerd - zooals nu hier in de tegenstelling ‘niet toerekenbaar, maar verantwoordelijk’ - in de volksopvattingen zal doordringen, en, zij het dan ook doordat haar juiste beteekenis wordt misverstaan, uit de volkszeden moreelen zin en tucht zal rooven en een onverschilligheid zal kweeken in het doen en laten, een bandeloos laisser-faire, dat door de strengste maatregelen van sociaal verweer onmogelijk zal te bezweren zijn; of, indien het al te bezweren ware, niet anders zou kunnen worden gedempt dan onder grooten jammer.

In Dr. Aletrino's toespraak wordt dit punt niet aangeroerd. Ik wil er toch het mijne van zeggen. Die vrees dan deel ik niet. Volksopvattingen worden niet beheerscht door wetenschappelijke formules, dan na een langzaam proces van aanpassing, wanneer beide elkaar kunnen dragen. De vraag in hoever er toerekenbaarheid is, is een wetenschappelijke vraag. De vraag of toerekenbaarheid gevoeld wordt, is een andere. Beide vragen zijn ook in den wetenschappelijken strijd over dit punt altijd onderscheiden. Dat de toerekenbaarheid door den handelenden mensch zelf gevoeld wordt, is nooit ontkend. Dat gevoel heeft een eigen leven. En ik zou niet weten, waarom niet ook de meest overtuigde determinist den handelenden mensch zou toevoegen: gij kunt dat doen, gij kunt dat laten, wel wetend dat juist deze prikkel mede een motiveerende kracht bezit en een determineerende factor kan zijn voor het willen. Houdt ook niet de geneesheer den zenuwpatient die klaagt dat hij niet loopen kan, voor, dat hij het wel zal vermogen? In menig geval is de kwaal te machtig en wordt op dezen suggestieven drang niet meer gereageerd. In menig ander geval brengt die aandrang genezing. Waarom zou dit tegenover misdadig doen of laten anders zijn?

Doch laat ik ten slotte mogen zeggen, hoe ik mij den gang der dingen in deze aangelegenheid denk en hoe ik ook hoop dat die zijn zal.

Mij dan schijnt voor allen die de criminaliteit hebben te bestudeeren, bij hun wetenschappelijk onderzoeken en bij hun practisch bestrijden, tegenover het oude vraagstuk van determinisme of indeterminisme, toerekenbaarheid of ontoere-

kenbaarheid, tweeerlei richting van werkzaamheid aangewezen. Voor de praktijk: het begrip van toerekenbaarheid ten slotte uit elk systeem van practische behandeling te verwijderen, ook bij de rechtsbedeeling; voor de wetenschap: zich rustig en onbevooroordeeld te blijven zetten aan het onderzoeken van de oorzaken der misdaad.

Als gemeenschappelijk punt van uitgang zal daarbij, naar mijne overtuiging, dit moeten worden gesteld: vooreerst dat de menschen over den zin dezer begrippen zelve elkaar heel wat misverstaan; en dan dat een voor allen klaar liggend kennen van dit diep liggend raadsel den mensch ontzegd is. Geestesrichting en studie stuwen den een naar den kant van een determinisme in zijn meest absolute consequenties; houden den ander gebonden aan voorstellingen van indeterministisch karakter.

Laat wie het vermag zijn wijsgeerig onderzoek over deze vragen doorvoeren tot de uiterste grens van zijn kunnen en voorlichting geven aan anderen. Wij zullen er naar blijven luisteren met aandacht. Maar laten zij niet door onderlingen strijd daarover betere dingen die te doen zijn, voorbijzien.

In het Crimineel Anthropologisch Congres te Genève was op een morgen het debat geopend over de vraag der ‘toerekenbaarheid’. Maar er stonden nog andere quaestieën op de orde van den dag, nadat die eene zou ‘afgehandeld’ zijn. De toerekenbaarheidsvraag en afhandelen scheen den voorzitter iets als een contradictie en hij waarschuwde de sprekers dat hij eenvoudig te elf uur zooveel minuten de discussieën over dat punt sluiten zou. Ironisch voegde hij er bij, dat men een volgend heel congres zou kunnen bijeenroepen over deze quaestie alleen. ‘Alors je n'y viendrai pas’, riep daarop van een der banken de bekende Belgische minister Le Jeune. En zoo dachten er meer.

Tweeerlei richting van werkzaamheid dus, schreef ik.

Voor *de praktijk*: het begrip der toerekenbaarheid te verwijderen uit elk systeem van practische behandeling, ook bij de rechtsbedeeling. Ik gevoel heel goed, dat dit zoo spoedig niet zal gaan. Maar ik geloof dat reeds tegenover den vooruitgang der psychiatrie de nood daartoe eenmaal zal brengen. En ik wil - ter versterking van dezen raad - wijzen op een voorbeeld; op een evenwijdig gaande be-

weging die al in vollen gang is, en die reeds in een ander verband even ter sprake kwam: den gang der strafrechtsbedeeling tegenover jeudige personen. Ook hier is een toerekenbaarheidsformule van ouden datum nog in bijna alle wetten gesteld: het oordeel des onderscheids. Maar de ervaring heeft alree in de oogen van zeer velen, van de meest conscientieuse rechters vooral, over hare bruikbaarheid recht gedaan. Voortdurend neemt het aantal toe van rechtsgeleerden die deze formule feitelijk laten liggen en meenen dat zij het best doen, geen andere dan deze practische vraag zich telkens te stellen: welke maatregel, enkele berisping, geldboete, gevangenis, opvoedingsgesticht, is voor dit concrete geval het meest aangewezen. De macht der feiten is hier reeds zoo groot geweest, dat in onze Juristenvergadering, enkele jaren geleden, het behoud der formule eenstemmig veroordeeld is, en dat onze Regeering een wetsontwerp heeft aanhangig gemaakt, waarin zij niet meer voorkomt. In andere landen vertoonen zich gelijke teekenen. Denzelfden weg zal, dit is mijn verwachten, eenmaal ook de toerekenbaarheidsformule tegenover volwassenen gaan. En de ervaring der praktijk tegenover jeugdige personen geeft dan hier geruststelling genoeg aan hen die bang mochten zijn, dat onder zulke practische opvattingen de zedelijke waarde der strafbedeeling lijden zal. Van zoo iets heeft, naar ik meen, de ervaring geen spoor doen ontdekken. Wanneer de rechter den jeugdigen verwaarloosden en gedegenereerden dief naar het opvoedingsgesticht verwijst, dan gaat ook van die uitspraak even goed een moreele indruk uit op den boeteling en zijn omgeving; en dan kan de rechter door zijn ernstige berisping, het gestichtsbestuur door zijn opvoedend vermaan dien indruk versterken en onderhouden.

Voor *de wetenschap* noemde ik als richting van werkzaamheid: zich rustig en onbevooroordeeld te blijven zetten aan het onderzoek van de oorzaken der misdaad. Anthropologie, psychiatrie, psychologie, sociologie en statistiek meten daarbij het wijde veld uit voor dezen arbeid bestemd. Crimineele aetiologie is voor al dit werk het gemeenschappelijke etiket. Daar is al heel wat nagespoord. Bezig zijn ze en waren ze aan alle zijden. Bepaling van den invloed op de criminaliteit uitgeoefend door klimaat, door ras, door geslacht en leeftijd, door erfe-

lijkheid, door krankzinnigheid en degeneratie, door alcoholisme, door staatkundige toestanden, door economisch leven, armoede en rijkdom, door onderwijs en godsdienst. Telkens nieuwe gezichtspunten; telkens nieuw licht op aard en vorming van het misdadig doen en laten, voerend tot beter 'psychologisch begrijpen'.

Dat in deze wetenschappelijke studieën het wezen ligt der nieuwe criminologische richting, was de uitspraak waarmee ik aanving. Ik herhaal die hier. Met een opwekking aan hen die haar aanhangen of voor haar voelen, om dit haar karakter zuiver te bewaren. De verscheidenheid der vruchten van deze studieën voor de kennis van het leven en voor het leven zelf, zal een rijke wezen. Haar in vollen omvang aan te wijzen, vermag nog niemand. De vruchten zullen in den schoot vallen, wanneer zij rijp zijn.

Deze studieën zullen menige donkere zijde blootleggen van mensch en maatschappij.

Maar zij zullen ook den blik lokken naar den lichtkant van beider leven. Zij zullen leeren waar de zwakheid der maatschappijen schuilt, maar ook waar hare kracht ligt.

Dit laatste niet minder. Want ook dit moge en zal ongetwijfeld een van hare uitkomsten zijn: niet enkel dat zij er toe brengen het sociaal bedorvene gezond te maken als het kan, en te isoleeren als het moet; maar, beter nog, dat zij een stuwkracht te meer zullen vormen, aansporend om de gezonde en krachtige levenselementen gezond en krachtig te houden, en in de ontwikkeling juist van deze elementen het geheim te vinden voor de toekomst van individuen en volken.

G.A. VAN HAMEL.

Publieke opinie bij het eind der middeneeuwen. *Naar historische liedjes uit den Bourgondischen tijd*.

Ik heb, van dichtbij en van ver, een verzameling van liedjes samengebracht, - tijdsgedichten, zou men ze ook kunnen noemen, of geschiedzangen, zooals van Vloten wil, - uit de dagen van Lodewijk XI, en Filips den Goede, en Karel den Stoute (1460-1470); en nu ik daaruit een en ander wil mededeelen lijkt mij de titel van mijn verhandeling wel wat heel ambitieus voor de lading.

‘Publieke opinie’ is een wijd en weidsch kleed voor die versjes om zich in te vertoonen. Toch ken ik geen betere uitdrukking. ‘Publieke opinie’ is altoos een vaag woord. Het is me hier te doen om gedichten die bestemd waren, over belangrijke feiten, de meening van den dag zoowel uit te spreken als te influenceeren. Dat noemt men immers uiting van publieke opinie; want ze is ook actief en een middel van propaganda.

Van gedichten werd in de 15e, en in vroegere eeuwen, bijna uitsluitend gebruik gemaakt waar latere tijden, daarnaast, vliegende blaadjes en couranten-artikels kennen[1)].

Ik geef, om kort te gaan, een paar afdoende citaten, over de rol van die versjes gedurende de 15e eeuw.

1) Wichtiger behandeling der vraagstukken van den tijd had plaats in den vorm van brieven of redevoeringen of tractaten, veelal in 't Latijn. Van kleine pasquillen in proza ken ik, in 't Fransch, vóór het midden der 15e eeuw maar een twee- of drietal.

In de kroniek van Praillon leest men op 't jaar 1444:

> En temps de guerre plusieurs sont souvent inventifs de ballades, farces, rondeaux, chansons etc. et pour ce ne fut possible que en cette guerre n'y en eut aucuns qui en fissent...[1)]

In de Parijsche kroniek (*la Chronique scandaleuse*) vindt men genoteerd op September 1465, toen het verbonden leger der Bourgondiërs en der Fransche heeren bij Parijs lag:

> Au dit temps, les ennemis, logés devant Paris, firent plusieurs ballades, rondeaux, libelles diffamatoires et autres choses, pour diffamer ancuns bons serviteurs du roi, afin que le roi les prît en sa malveillance et les chassât de son service.

Hier is dus sprake van persoonlijke en politieke satiren[2)] die op den gang van zaken invloed moesten uitoefenen.

En telkens ontmoet men in de jaarboeken en gedenkschriften van de eeuw de vermelding van balladen en liedjes. Het schijnt wel alsof die menschen voortdurend bezig waren hun tijd te bezingen.

Waar zijn die versjes gebleven?

De kronieken die er van spreken geven ze niet, of alleen bij hooge uitzondering. Dus heeft de tijd die ze voortbracht hen verzwolgen, - wat de gewone functie is van den tijd.

Toch niet altijd.

Soms worden ze gedekt door den naam van hun auteur. Dat is bv. het geval geweest bij de uitdagingsballaden tusschen Bourgondië en Frankrijk waartoe de beroemde historiograaf van het Bourgondische hof, George Chastellain, den

1) Aangehaald door Vallet de Viriville, *Chansons historiques et populaires du quinzième siècle rares ou inédites* (Revue des sociétés savantes III p. 712). Het artikel heeft overigens voor mijn verhandeling geen belang, evenmin als het *Recueil de chansons, poèmes et pièces en vers français relatifs aux Pays Bas, p.p. la Société des Bibliophiles de Belgique*.

2) Jacques Du Clercq heeft in zijn *Mémoires* (éd. Reiffenberg IV 157) twee politieke balladen opgenomen uit dezen zelfden tijd, maar het zijn andere dan die door de *Chronique scandaleuse* bedoeld en van wat vroeger datum.

toon aangaf;[1] - bij de ballade over ‘het vertrapte Frankrijk’ van Meschinot, den hofdichter der hertogen van Bretagne, die in de verzameling zijner werken is opgenomen; - enz. De aanwinst mag echter niet groot genoemd worden, want die parade-stukken zijn bijna zonder uitzondering ongenietbaar, - maar er zijn toch uitzonderingen.

Dan hebben enkele gebeurtenissen dier dagen zulk een indruk nagelaten dat de gelegenheidsgedichten in een groep bijeen schijnen gebracht te zijn. Daartoe behoort de expeditie van Filips den Goede, of eerder van Karel, zijn zoon, tegen Dinant, en de verwoesting van de stad, in 1466.

De heer van Haynin, een ridder uit Henegouwen die aan den tocht deelnam, vertelt in zijn Mémoires[2] dat Baudouin de Chamart, prévôt de Bavoy, en verscheiden anderen die verzen maakten (oeuvres de rhétorique) bij die gelegenheid boekjes schreven om den burgers van Dinant hun koppigheid en hun aanstaand verderf voor oogen te houden. Het waren profetieën en voorspellingen. ‘Niet dat zij profeten waren of de voorteekens konden lezen,’ zegt hij, ‘maar omdat hun verstand hen het onheil, over de stad hangende, deed voorzien.’

Zoo werd er in dien tijd stemming gemaakt, en ze hebben 't duur moeten bekoopen, de mannen en de vrouwen van Dinant. Van die rederijkers-boekjes nu en van andere liedjes, bij dien veldtocht gedicht, is er in verschillende handschriften een bloemlezing tot ons gekomen.[3]

Maar er zijn toch ook al in de 15^{e} eeuw zelf verzamelaars geweest van die gelegenheidsverzen; uit belangstelling in den loop der gebeurtenissen.

De Heer van Haynin was zulk een liefhebber, en men

1) G. Chastellain, *OEuvres* p.p. Kervyn de Lettenhove, VII 207 s.s., foutief bij van Vloten, ‘*Nederlandsche Geschiedzangen*’ I 98.
2) De Mémoires van Haynin zijn uitgegeven in 1842 door de Société des bibliophiles Belges à Mons; maar het is een uiterst onvolledige uitgaaf. Al wat belangrijk is voor den tijd, zooals het hierboven vermelde, komt er niet in voor. Waar ik dus over die Mémoires spreek bedoel ik altoos de Haagsche kopy (onuitgegeven) van het origineele handschrift dat verloren schijnt.
3) Zie Ram. *Documents relatifs aux troubles du pays de Liège* p. 335. Ook van Vloten heeft in zijn *Nederlandsche Geschiedzangen* I 88 vv. eenige liedjes over Dinant gepubliceerd naar kopieën van Gérard op de Kon. Bibliotheek; en Leroux de Lincy uit zijn handschrift.

zou zelfs op hem den indruk kunnen bestudeeren welke dat soort literatuur van den dag in de wereld maakte; want hij heeft zich de moeite gegeven een van de meest populaire satiren tegen de partij der Bourgondiërs, in poëzie en in proza, te weerleggen. En het zou uit dergelijke studie blijken dat reeds in de 15_e eeuw het soort menschen bestond die, in onzen tijd, gemoedelijke 'ingezonden stukken' aan de courant sturen wanneer een artikel van den redacteur hun overtuiging heeft gekwetst.

De rijkste bundel van liederen echter is een anonyme en op zichzelf staande verzameling, in een handschrift der 15^e eeuw, door Leroux de Lincy in 1857 uitgegeven onder den titel van *Chants historiques et populaires du temps de Charles VII et de Louis XI*. (Het handschrift behoort thans aan de Nationale Bibliotheek te Parijs.)

Leroux de Lincy, die door zijn *Recueil de chants historiques français* (1841) voor Frankrijk had gedaan wat van Vloten voor ons door zijn *Nederlandsche Geschiedzangen* (1852) deed, vond in zijn manuscript een heele reeks van gedichten over de oorlogen tusschen den hertog van Bourgondië en den koning van Frankrijk gevoerd.

Bij de uitgaaf van zijn historische verzen uit de 15_e eeuw - want ik moet hem roemen als den man die zich het lot van die vergeten voortbrengsels aantrok, - heeft hij toen zijn best gedaan om hun inhoud te verklaren. Daarvoor rangschikte hij ze naar tijdsorde, en gaf ieder gedichtje of iedere kleine afdeeling van gedichtjes een inleiding mee.

Het werk is over 't geheel met nauwgezetheid voltooid.[1)] Misschien zou men zelfs de opmerking kunnen maken dat hij die versjes te veel au sérieux heeft genomen, Zoo vindt hij in een van de gedichten op den slag van Montlhéry (bij gelegenheid van den eersten tocht van Karel tegen den koning van Frankrijk, 1465) dat Lodewijk XI bij zijn overhaast vertrek zeven stukken geschut op het slagveld had achtergelaten:

> Qu'il y laissa sept serpentines.

1) Er komen ook vreemde verhaspelingen in voor; o.a. van het groote gedicht tegen Dinaut dat hij in twee stukken snijdt.

Daarop is Leroux de Lincy aan 't zoeken gegaan, en zegt ons dat bij geen der kroniek- of memoirenschrijvers van dit feit melding wordt gemaakt; hij weidt dan uit over de woorden van dezen of genen chroniqueur.... alsof wij zulke liedjes ter hand nemen om er inlichtingen over de artillerie van Lodewijk XI uit te halen.[1)]

Het is een fout, dunkt me, om uit die versjes direct historische gegevens te willen putten. Men moet ze ieder op zichzelf naar zijn vorm beschouwen, en ze niet alleen chronologisch schikken, maar ook naar hun aard en hun gehalte. Er zijn parade-verzen onder, stukken, waarin rederijkers met moeite en vlijt kunst hebben trachten te boren; maar er komen ook soldatenliedjes bij voor, dingjes met entrain in marschmaat gesteld, - niet altoos heel duidelijk, maar met treffende trekken. Dat populaire dient wel van het kunstmatige gescheiden te worden. En tusschen de rederijkerskunst en het volkslied in zijn er overgangen op te merken: verzen die den toon van het populaire zoeken, maar er net even buiten staan; en verzen die zich in vorm bij het beschaafde kunstwerk aansluiten, maar wier inspiratie eerder populair is. Door die verschillende genres als gelijken te behandelen, neemt men het leven weg uit de gedichten....

Ook geloof ik niet dat er een enkel geschiedschrijver zich om de liedjes, door Leroux de Lincy met zooveel zorg gepubliceerd, ooit heeft bekommerd.

Ik heb met het bovenstaande een inleiding willen geven over de bronnen voor de studie van de populaire en historische poëzie gedurende het tijdvak van 1460 tot 1470.

Vooraan staat hetgeen Leroux de Lincy heeft uitgegeven; maar ik heb de kleine verzameling aanzienlijk kunnen vermeerderen door de verspreide overblijfsels van die literatuur uit de handschriften van de 15e eeuw bijeen te zoeken. En misschien is de uitbreiding van het materiaal wel de reden dat ik beter kans zie dan de voorganger om die gedichten

1) Denkelijk moet men den geciteerden versregel met een andere lezing van het gedicht verbeteren in

Qu'il y laissa *ses* serpentines,

want inderdaad is er een bericht, dat Leroux niet gekend heeft, hoe Lodewijk XI acht stukken geschut en één kleiner achterliet.

overeenkomstig hun aard voor de geschiedenis bruikbaar te maken.

Dat is denkelijk wat boud gesproken.

Want nu het in de geschiedschrijving meer aankomt op nauwkeurigheid dan op vage schilderachtigheid van voorstelling, verdienen die populaire versjes, wier herkomst dikwijls niet goed is te bepalen en wier physionomie niet gemakkelijk te onderscheiden valt, toch zeker nauwlijks de aandacht. Men kan ze niet anders aanzien dan voor een overbodig ornament van het verhaal. Komt daarbij nog, zooals wel het geval is, dat door mondelinge en schriftelijke overlevering hun taal is bedorven, en hun inhoud is aangetast, hoe zou men dan tot kenschetsing van een tijd als dien van Lodewijk XI en Karel den Stoute, waaruit zooveel aan geheel vertrouwbare documenten is overgebleven, zijn toevlucht nemen tot de verwarde indrukken van een vergaan versje!

Maar ik kan ook anders redeneeren.

Verbeeld u, dat men geschiedenis, wat men zoo noemt de historie, eens niet aanziet voor een vak, - dat men haar niet aanneemt als iets te beschrijven in een boek, verdeeld en geclasseerd onder paragrafen en rubrieken, - verbeeld u eens, dat iemand geschiedenis houdt voor een nieuwe ervaring van heusch leven die men zich persoonlijk eigen moet maken, dan krijgen de liedjes uit zoo'n lang vervlogen eeuw, omdat zij den weerklank der gebeurtenissen voorstellen, op eenmaal voor me een groote beteekenis.

Want daar het bewuste menschengeheugen beperkt blijft tot het individueele leven, vormen zij een soort van gevoelsherinnering, die van geslacht tot geslacht overgaat, en door een grooten afstand van tijden heen helder verstaanbaar kan spreken.

Laat mij probeeren het belang van den tijd, voor de behaudeling uitgekozen, met eenige trekken aan te duiden.

De vijftiende eeuw is een voorlooper van den nieuwen tijd en het tiental jaren van 1460-1470 omvat een episode, die typisch is voor de toekomst.

Wat vult de eerste helft van de 16e eeuw, de opening der nieuwe geschiedenis? - Is het niet de rivaliteit tusschen

Karel V en Frans I? Het is de strijd die, onder andere namen in volgende eeuwen voortgezet, den heelen nieuwen tijd heeft beheerscht en de machtsverhouding in Europa heeft geregeld. Maar die oorlog tusschen Habsburg (den erfgenaam der Bourgondiërs) en Frankrijk ontleende zijn oorsprong aan den eersten krijgstocht door Karel, graaf van Charolais (want zoo was zijn titel bij het leven van zijn vader, Filips den Goede), in 1465 tegen Lodewijk XI ondernomen. Daar staan wij bij het punt van uitgang van den wereldstrijd.

Ik weet wel, dat die expeditie van Charolais een ander karakter droeg, dan de volgende groote oorlogen: ze had nog veel van een campagne aanvaard in een familietwist, - Karel de Stoute gevoelde zich nog als lid van het Fransche koningshuis en als vassal der Fransche kroon. Maar er kwamen ook grootere momenten bij dien strijd voor den dag. Als leus voor den oorlog golden algemeene beginsels. Het heette een *krijy voor het algemeene welzijn* (la guerre du bien public), en alles leidde er toe om het te doen zijn een strijd om den voorrang in Europa: Frankrijk of Bourgondië?

Werkelijk vinden we dus, zelfs al in dien eersten veldtocht van Karel den Stoute, onder de middeneeuwsche vormen van een vassallenopstand, verschillende karaktertrekken terug van de latere oorlogen. Hij geleek in enkele opzichten op een vroolijke krijgspartij, die inval van Charolais in Frankrijk, die den grooten strijd van de nieuwe geschiedenis heeft ontbrand. Er schuilt heel veel naïefs en jeugdigs en komisch in; het is een optrekken uit lust om op te trekken samen met een aanzienlijke bonte schaar; het is een vechten met het idee om te vechten of weg te loopen; het is een overwinnen met het plan om grootsch te wezen op de victorie. Maar tegelijkertijd: een ernst, een hartstocht, een verbittering! En te midden van die groote kinderen, echte nieuwe menschen met een modern menschelijken klank in hun aard.

Verschillende richtingen en kleuren spelen dooreen in het beeld van dien tijd.

Wij staan daar, bij het begin der regeering van Lodewijk XI en Karel den Stoute, op een punt van samenhang tusschen oud en nieuw, - bij een tijdsverbinding.

Om dat wel te begrijpen, moeten wij niet alleen, van die

jaren uit, in de toekomst vooruitzien, maar is 't ook noodig het verleden te kennen van de 15e eeuw.

Eigenlijk is 't een eenvoudig verhaal; hoewel de eeuw een chaos lijkt. Men heeft alleen in 't oog te houden dat ze een voorloopster is van haar zuster, de 16e eeuw, de eeuw van Hervorming; en dat zij veelal dezelfde problemen voor zich heeft, is 't ook op een kleiner schaal.

Wat is het groote feit waarmee de 15e eeuw, de eeuw van burgeroorlogen, - van Armagnacs en Bourguignons, van Hoekschen en Kabeljauwschen, van Roode en Witte Roos, - haar loopbaan heeft begonnen?

Het is de kerkscheuring, het groote schisma. - Naast en boven de verdeeldheid in 't staatkundige, waaraan men gewoon was, de verdeeldheid in 't geestelijke, waaraan het hart, met zijn ingeprente behoefte aan eenheid, weigerde te gelooven.

Ik kan hier niet uitweiden noch over de gebeurtenissen zelf noch over de verwarring die in de gedachten moest gaan heerschen door het schouwspel van twee of drie gelijktijdige Pausen die zich ieder het hoofd der Christenheid noemden, en die elkander in den ban deden.

Om den indruk daarvan recht te gevoelen zou men het boek van Gerson, den Kanselier der Parijsche Universiteit, over de eenheid en de hervorming der kerk, moeten ter hand nemen. (*Tractatus de modis uniendi ac reformandi ecclesiam in concilio universali*.)

Daar hoort men het geroep van het menschelijk geweten om van zijn heil den grondslag terug te veroveren nu hij te loor is gegaan onder de oneenigheid van de kerk. Wat men in de werkelijkheid verloren heeft, wil men in het hart herwinnen. En heel stout wordt aan de actueele kerk het ideaal tegenovergesteld van de universeele kerk wier hoofd is Christus en waarin ieder behouden kan worden door het geloof, zelfs als men vergeefs in de gansche wereld naar een Paus zoekt[1)].

Het is de gedachte die voorzat bij de groote kerkvergade-

1) Gerson: *Opera Omnia*, ed Du Pin, II 162: ‘nec istius ecclesiae papa potest dici nec debet caput, et in hac ecclesia et in ejus Fide omnis homo potest salvari etiamsi in toto mundo aliquis Papa non posset reperiri, et non inveniretur.’

ringen der 15e eeuw; zij verplaatste de autoriteit en het bestuur der kerk van het hoofd der hierarchie naar de gemeenschap der geloovigen, en streefde daardoor inderdaad naar de vestiging van nationale kerken[1].

Met andere woorden: de verheffing van het godsdienstig gevoel liep uit op een versterking van het nationale staatsgezag, want dat kon alleen de steun van de nationale kerken wezen. Geen heeft het krachtiger en scherper uitgesproken in deze eeuw dan de man die begonnen is met het *enfant terrible* der geestelijkheid te wezen, om als Paus te eindigen, Aeneas Sylvius. 'Wij hebben het geloof van onze vorsten', schreef hij. 'Als zij afgoden dienden zouden wij het ook doen; en niet alleen den Paus, maar zelfs Christus zouden wij verloochenen als de wereldlijke macht er op aandrong'[2].

Men moet in dat samenstreven van godsdienstig gevoel en staatkundig idee niet de vrucht zien van een bepaald overleg of van menschelijke ambitie, er was een dieper reden. Zij hing samen met het intieme verlangen naar vrede, te midden van den altoos door hernieuwden krijg, vooral in Frankrijk. Wat zoekt ge? zou men aan de maatschappij hebben kunnen vragen, zooals broeder Hilarius aan Dante deed. *Quid quaeris? Pacem*, was het antwoord geweest. Alle opbouwende krachten van de samenleving naderden elkaar, verbonden zich met elkander tot dat doel. Zeker, de staatsmacht wilde het schisma verhelpen omdat de vrede van den staat er gevaar door liep, en de concilies van hun kant gaven zich moeite om de vorsten onderling te verzoenen. Maar, buiten alle traditioneele kerkvormen om, was 't voornamelijk het godsdienstig gevoel der massa, opgewekt door predikingen, dat de verzoening bevorderde. En 't was een eerste, nog heimelijk, opbloeien der menschenziel voor wie de godsdienst, van een middel tot discipline, werd een innig bewustzijn en een bron van kracht.

Vooreerst deed de staat er zijn voordeel mede. Diezelfde Karel VII, koning van Frankrijk, die in 't begin van zijn regeering (ook in 't begin der eeuw) uit wanhoop zijn staten had willen ontvluchten, bevond zich later aan 't hoofd van

1) Precieser gezegd in Aeneas Sylvius. Commentarii Cone. Basil. (ed. princeps) fo. 48.
2) Aeneas Sylvius. *Epistolae* no. 51 (ed. 1479).

een machtige, door allen geëerbiedigde monarchie. Het had veel van een wonder, maar die wonderkracht ontleende voor een groot deel haar vermogen aan de denkbeelden door het godsdienstig gevoel gekweekt.

Wenscht men een autoriteit voor dit beweren? - Een van de mannen die het meest met zijn gedachte in de 15de eeuw geleefd heeft, Vallet de Viriville, zegt: La formation de la nationalité française fut au 15e siècle le fruit d'un travail moral, d'une élaboration nouvelle qui s'opéra au sein de la société.... le travail préparatoire fut accompagné d'une véritable exaltation des idées religieuses[1].

En wil men een plastisch bewijs voor het in elkander grijpen, op een geheel natuurlijke wijs, van godsdienstige en nationale motieven, dan kom ik met nog een bladzijde aan uit het reeds genoemde tractaat van Gerson, over de hereeniging en hervorming der kerk door middel van een concilie. In een heerlijke opwelling van redeneerende welsprekendheid doet hij daar een beroep op het hart tot van de nederigste geloovigen toe om het hunne bij te brengen voor het herstel van den kerkvrede.

'Op wien,' vraagt hij zich af, 'gaat het recht tot bijeenroeping van een algemeen concilie over, wanneer er geen Keizer is?' - Eerst op de vorsten der christenheid, dan op de gemeenten en edelen, en wanneer er geen edelen of gemeenten waren om van dat recht gebruik te maken, dan op iederen burger of boer afzonderlijk, totdat het recht daartoe eindelijk zou komen aan het armste oude vrouwtje. 'Want evenals de kerk behouden en gered kan worden in het minste oude vrouwtje, zooals het geschied is ten tijde van Christus' passie toen zij behouden werd in de Heilige Maagd, zoo mag voor het heil van de kerk de bijeenroeping van een concilie plaats hebben door de nederigste oude vrouw.'[2]

Die woorden, afdalend tot de diepten der menschheid om er den redder te zoeken, zouden hun bijna letterlijke vervulling vinden eer nog vijftien jaren verliepen. Zij deed zich op, dat minste vrouwtje uit het volk, waartoe Gerson desnoods zijn toevlucht wou nemen, zij vertoonde zich, vol-

1) Bibliothèque de l'Ecole des Chartes. XXXIII p. 101.
2) Gerson. II 190.

bracht haar zending; en al vereenigde zij niet de kerk, zij redde haar vaderland. De eerste helft van de 15de eeuw is de tijd van Jeanne Darc, die unieke, aanbiddelijke gestalte, vooruittredend uit de duisternis van het verleden als een getuigenis en een bevestiging van de verborgen levende krachten eener natie.

Hoe sluit die persoonlijkheid van Jeanne Darc zich aan bij het nationale leven van haar tijd! Zij hield zich altoos de taak van de Heilige Maagd voor oogen die aan de wereld het heil heeft gebracht, en nam als uitgangspunt van haar gedachten het zuivere, naieve godsdienstige beginsel. Dochter van het volk, was het dan niet aan 't hoofd van boerenbenden dat zij ten strijde trok, in een geest van oppositie tegen de wettige regeering? neen, zij was de ridder van den koning en van het koningschap en marcheerde aan het hoofd van ridders.

Zonder daarom toch iets van haar originaliteit of frischheid te verliezen. Het heldhaftige kind heeft van niemand vreemds haar toewijding aan de nationale zaak overgenomen of geleerd; integendeel, Jeanne deelde haar geestdrift aan de ridderschap mede, zij heeft aan hen hun plicht geleerd, zij heeft hun een doel gegeven: het vaderland.

Evenals het begrip van godsdienst boven menschelijke instellingen te voorschijn is gekomen uit de verdeeldheid van de kerk, zoo heeft het nationaal gevoel zich hernieuwd te midden van de tweedracht der partijen. De oorsprong van beide is gelijk; vaderland en godsdienst steunden elkaar.

Maar welke beteekenis hechtte men aan het woord: vaderland?

Het was toch nog iets anders dan een streek, die door bepaalde of zelfs ideale grenzen was ingesloten. Zooals alle begrippen en instellingen der middeneeuwen, kerk, geestelijke orden, ook ridderschap en universiteiten, was het niet aan een landaard gebonden en bezat het een universeel karakter. Karel VII - want het is over Frankrijk, dat ik hier in 't bijzonder spreek - rekende zich een opvolger van Karel den Groote, en zijn denkbeeld van het koningschap viel samen met het ideale begrip van ‘den ouden Koning en zijn pairs’[1)].

1) Zie ontwerp-tractaat met Engeland van 29 Juli 1439. Champolliou Figeac. *Documents inédits* II. 2. p. 185.

Het rijk bestond dus uit groote vassallen met hun territoriën, gegroepeerd om een Koning, die zelf het bestuur voerde over een uitgestrekt koninklijk domein. Vereenigd door banden van bloedverwantschap, vormden zij met elkaar een groote familie met gemeenschappelijke tradities. Het gebied was voor een onbepaalde uitbreiding vatbaar door het aangaan van nieuwe verwantschappen en het handhaven van oude rechten[1], en het koningschap hield zich tegenover de andere mogendheden als een centrale macht, verbonden met sommige koninkrijken door een overoude intieme vriendschap (Schotland, Castilië), verder verwijderd van anderen, maar met allen in geregelde betrekking. Het was niet meer de oude leenstaat, want juist begon er zich door de geregelde instellingen, die Karel VII aan zijn land gaf, de moderne staatsinrichting te ontwikkelen, het was ook nog niet de moderne staat, evenmin als men het een imperium kan noemen, dat de andere staten van de Christenheid in zich op wilde nemen; maar het was een samenstel van dit alles. En het vaderlandsche gevoel, ingegeven door dien staat van zaken, was een mengsel van ideeën en gevoelens, krachtig gedragen door de eenheid van een beschavingstaal, het Fransche proza, dat door het talent van Alain Chartier in dezen tijd gevestigd werd.[2]

Ik heb het voorgaande geschreven bijna uitsluitend met het oog op Frankrijk, omdat het de betrekkingen tusschen Frankrijk en de Bourgondische vorsten zijn die door mijn verzameling van historische liedjes worden gekenschetst. Het is met Filips den Goede, als lid van het Fransche vorstenhuis, als behoorende tot de familie van Frankrijk, dat ik te doen heb.

Zoodanig heeft hij zich toch altoos blijven gevoelen, wat voor plannen zijn geest ook mochten bezighouden. En verklaart niet zijn Fransche afkomst, het leven in de Fransche

1) Dadelijk na den wapenstilstand met Engeland in 1444 zijn de Koning en de Fransche vorsten er op uit overal in Italië hun macht te vestigen. A. Desjardins. *Négociations diplomatiques avec la Toscane*. I. p. 61.

2) De grammatici van de 16e eeuw gaan terug tot het proza van Chartier als het begin van het volkomen Fransch. Palsgrave. *Eclaircissement de la langue Française*, éd. Genin p. 34.

ideeën, een groot deel van zijn politiek en van zijn ambitie? Zijn pogingen om eenheid te brengen in de gewesten onder zijn bestuur te zamen gebracht, zijn streven om het grooter deel van zijn landen tot een koninkrijk te maken, zijn verlangen om als de groote vorst van het Westen aan het hoofd van een kruistocht op te treden en de Turken uit Europa te verjagen!

Men ziet dat de godsdienstig-politieke stroomingen van den tijd door zijn hart gaan en zijn wenschen bepalen. Maar ook hierin is hij van zijn tijd dat zijn plannen in hun grootschheid vaag zijn en elkander tegenspreken.

Want de vijftiende eeuw neemt wel een grooten aanloop, maar haar krachten zijn gauw uitgeput; wat er nieuw is in haar bewegingen gaat heimelijk zijn weg, en is niet tot vol bewustzijn gekomen. Ik heb haar een voorloopster van de 16^{e} eeuw genoemd: zij mist het stoere van haar opvolgster. Haar gevoelens belichamen zich niet in krachtige persoonlijkheden, en eigenaardig is het dat een vrouw, een meisje, Jeanne Darc haar vertegenwoordigster moest zijn. Men heeft Jeanne aan haar lot overgelaten en als tooverheks laten verbranden, en daarna haar aandenken weer gerehabiliteerd; dat zegt alles. De instellingen waarop de eeuw haar vertrouwen had gevestigd, zooals de groote concilies, verdwijnen zonder veel sporen van hun werkzaamheid na te laten; de ridderschap, een andere glorie van den tijd, vervalt. Wanneer de eeuw over haar helft is gekomen draagt ze nog een groote herinnering met zich aan onvervulde gevoelens en ideeën, maar ze heeft geen bewustheid meer van het vermogen om ze tot daden te kunnen volvoeren.

De harmonie van haar leven was verbroken.

Er had een omkeer plaats. De menschen die als filosofen den gang der wereldsche dingen waarnamen, noemden de wereld oud, en niet meer in staat iets nieuws voort te brengen; de sceptici en de satirici hadden het veld vrij voor zich. Men kende geen God dan het toeval. Nooit werden er zooveel gedichten op de Fortuin gemaakt. De ridderlijke geest maakt plaats voor brutaliteit, de beschaafde klassieke taal voor gezwollenheid en platheid.

Hoe meer men het jaar 1460 naderde, hoe drukkender en

enger de atmosfeer werd. De Koning van Frankrijk, Karel VII was oud, ziekelijk en verdrietig, toch nog altoos gehecht aan zijn slechte hebbelijkheden. Aan het hof gingen de intrigues hun gang. De dauphin had al sinds jaren zijn toevlucht genomen tot de staten van den hertog van Bourgondië, omdat hij zich niet veilig rekende in Frankrijk, en vader en zoon gingen voort met elkander te haten en tegen te werken.

In Brussel, waar Filips de Goede zetelde, was het niet veel beter gesteld. Ook daar was vijandschap tusschen den hertog en den erfgenaam van zijn macht, Karel, den Graaf van Charolais, en het hof was een nest van kuiperijen. Door de aanwezigheid van den dauphin in zijn staten dreef het gevoel voor de verwantschap met het huis van Frankrijk weer bij den hertog boven. Hij hoopte, wanneer Lodewijk tot den troon werd geroepen, als zijn beschermer cn als eerste vassal van de kroon nog een ingrijpende rol te kunnen spelen in Frankrijk. Voorts leefde hij voor zijn kruistochtsplannen waartoe hij zich eenmaal met groot vertoon verbonden had op het feest te Rijssel, toen hij en zijn ridders aan tafel er de geloften voor hadden afgelegd aan den edelen fazant, door den wapenkoning de zaal binnengebracht. Zoo koesterde hij allerlei hersenschimmige voornemens, de bejaarde hertog die al niet recht wel meer bij het hoofd was.

Er bestaan natuurlijk veel gedichten die kenmerkend zijn voor den overgang van het ideale leven uit het begin der eeuw naar de materieele opvatting van de jaren omstreeks 1460.

‘Men ziet de menschen vechten om roem te behalen,’ zegt een ballade, slagen uitdeelen, pijlen afschieten, schilden doorboren.

> Courre à cheval le bassinet en tête
> La lance au poing, bruyant comme tempête.

‘Maar met die dingen zal ik mijn hoofd niet breken, ik verlang niet anders dan in een goede omgeving:

> Bon pain, bon vin et bonne compagnie.

Ik ben er niet op gesteld,’ zegt de satirieke ballade die

een dieper tint krijgt, ‘om mijn verdriet te wreken op mijn vijanden, evenmin als om mijn eigen wandaden te vergoeden. Maar ik vergeef iedereen graag, want er is geen beter rusting dan het vredesbuis. Laat wie er pleizier in heeft zich in het harnas jagen, en wie gesteld is op een razend beest, laat hij ten strijde trekken. Als ik maar heb om me mee te wapenen en mee te kleeden:

Bon pain, bon vin et bonne compagnie!’

Want zoo luidt het referein van de ballade.

Het is meer een gezellig versje dan een ‘geschiedzang’; ik spreek er ook alleen van omdat het tot een groep gedichten behoort op de grens van de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk gemaakt[1)].

Teekenend voor de stemming van den tijd is het gedicht in allen geval.

Het volgende is een echt historisch vers. Zeker komt het ook van de grens, denkelijk van Doornik waar men Franschgezind was en zeer spitse tongen had. Het neemt Filips den Goede als kruisvaarder in 't ootje. Geen idealist, de dichter der guitige ballade die in Picardisch dialect geschreven is. (Ik heb de spelling gewijzigd.)[2)]

Bonjour Gautier! - D'où viens? - De Picardie. -
Qu'apportes tu? - De très bonnes nouvelles.

Zoo is de aanhef, op de vraag-en-antwoordmanier die toen in zwang was. Ook de voorstelling van een bode wiens nieuws gehoord wordt is zeer gebruikelijk.

Où est le duc de Bourgogne? - A Bruxelles. -
Et qu'y fait-il? - Il se baigne à journée[3)]. -
Et que dit il? - De qui? - Des infidèles. -
Il les combat dessous sa cheminée.

1) Uit een handschrift van de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs.
2) Uit een hs. der Kon. Bibliotheek te Berlijn, onuitgegeven.
3) Wij zouden zeggen: hij zorgt er goed voor zichzelf.

‘Hij vecht met hen onder de schouw bij 't vuur.’ (Dessousz se queminée, zooals 't in den tongval luidt.)

Lui et ses gens d'une chère hardie
Ont voeu. - A qui? - A un chapon sans ailes. -
Quand? Au souper, de caboche[1] étourdie
De ce -[2] qui fait bouillir cervelles. -
Et devant qui? - Devant nos demoiselles[3]
Qui vont pleurant leur dure destinée.
Les Turcs sont frits par batailles mortelles;
Il les combat dessous se queminée.

Il s'en va donc? - Voire s'il ne varie. -
Mais en quel temps? - A ces fèves nouvelles[4]. -
A-t-il grands gens? - Ah oui Sainte Marie! -
Et quels? - Jacquiers puant sons les aisselles. -
Sont-ils tous prêts? - Ils rembourrent leurs selles.
Ah, pauvres Turcs, tous mourrez cette année.
Sans nefs[5], sans barges, aussi sans caravelles
Il les combat dessous se queminée.

In 't midden van 1461 werd de Dauphin door den dood van zijn vader Koning van Frankrijk. Hij, Lodewijk XI, en Jeanne Darc zijn in de 15e eeuw de twee typische gestalten die het lot van Frankrijk beschikt hebben, en het zijn namen die moeilijk naast elkander kunnen worden genoemd. Het boerenmeisje is een ridder, de Koningszoon heeft de sluwheid van een boer.

Ieder van hen beiden vertegenwoordigt een periode van de eeuw; zij, een ideale verschijning, die haar zending volbrengt, ‘haar wonder vertoont’ en heengaat in den vuurdood; hij, een mephistophelische realist, die zijn koninkrijk bijeenschachert en bijeenliegt en het land ‘van den Koning

1) = hoofd, knikker.
2) naam van een wijn, niet goed leesbaar.
3) Zinspeling op de vertooning te Rijssel, waaraan in tranen badende meisjes als levende allegoriën hadden deelgenomen.
4) Boonen en gekken worden met elkander in verband gebracht.
5) = navires.

en zijn pairs' als een afgeronden modernen staat aan zijn opvolgers nalaat.

Want met zijn grijphanden heeft Lodewijk XI Frankrijk gekneed tot een echt vaderland om in te wonen. Maar te midden van den algemeenen haat. Nooit had iemand zoo den slag om zich vijanden te maken als de Koning. Pas is hij op den troon of door zijn manie om alles naar zijn persoonlijken wil te regelen, en alleen de menschen te laten gelden die geheel van hem afhangen, werpt hij omver wat door zijn voorganger met oneindig geduld was tot stand gebracht. De nationale kerk van Frankrijk onderwierp hij weer aan den Paus, en hij vervreemdde zich daardoor een groot deel der geestelijkheid; de Universiteit, de hoofdstad Parijs, den Paus, zijn eigen broeder, de voorname kroonvassallen, allen op hun beurt en soms allen te zamen nam hij tegen zich in, zoodat hij telkens op het punt kwam om geheel overvleugeld te worden en te gronde te gaan. Maar al kampende, onderdoende en weder opkomende, heeft hij gewonnen en Frankrijk groot gemaakt - door kleine middelen.

Men zou zich echter vergissen wanneer men aan Lodewijk XI persoonlijke grootheid geheel ontzeide. Hij schuwde de menschen, en hij had zijn goede redenen hen te verachten, maar er was ook een behoefte aan toenadering bij hem, en hij kon de menschen bekoren. Dat deed hem dikwijls valsch lijken, door het tegemoetkomen en zich weer terugtrekken, en het lag toch zeker meer in zijn aard dan in zijn wil. Want hij had veel tegenstrijdige eigenschappen, onbesuisdheid en berekening, schroomvalligheid en moed, vasthoudendheid en bewegelijkheid. Maar al die hoedanigheden werden beheerscht door een scherp en altoos zich gelijkblijvend verstand dat de werkelijkheid der dingen en zijn eigen fouten wist te onderscheiden. In dat moedige verstand ligt zijn grootheid; door dat verstand dat ten slotte altoos zijn daden bestuurt, maakt hij den indruk van een modern man.

Hoe vreemd komt Lodewijk XI uit tegen den achtergrond van het eerste gedeelte der eeuw; maar ten slotte zamelde hij toch alleen in wat die eerste tijd voorbereid heeft.

Zijn groote tegenstander, de zoon van Filips den Goede, kreeg eerst een drie- of viertal jaren na 1461 de beschikking over de macht der Bourgondische gewesten in handen. Toen

wist Karel, de graaf van Charolais, zijn vader te overtuigen dat de bemoeiingen van Lodewijk XI gevaarlijk waren voor de veiligheid der Zuidelijke Nederlanden, en hij kreeg zijn goedkeuring voor een inval in Frankrijk, voor het openen van den oorlog. Karel had in 't begin van 1465 een verbond aangegaan met den hertog van Bretagne, en bij dat verbond hadden verschillende groote kroonvassallen beloofd zich aan te sluiten. Het doel was Lodewijk XI machteloos te maken en zijn broeder, den hertog van Berry tot regent van het Rijk, of wel in zijn plaats tot Koning van Frankrijk te verheffen.

De beide hofdichters van Bourgondië en van Bretagne hebben hun aandeel gehad in de voorbereiding van den oorlog[1]. Jean Meschinot, de dichter van Bretagne, vaardigde het poëtische manifest uit waarin de grieven tegen Lodewijk werden opgenoemd, en zijn straf hem werd bedreigd.

De ballade van Mechinot is in den modestijl van vraagen-antwoord geschreven, en de vragen en antwoorden zijn in zulke kleine stukken gehakt dat het gedicht er vermoeiend door wordt. Met dat al heeft de dichter een zeker effect weten te bereiken, en men gevoelt nu nog dat er een overtuiging achter de kunstmatige regels schuilt.

Het is een samenspraak tusschen Frankrijk en den Koning. (Voor het gemak duid ik Frankrijk met F. en den Koning met L. aan.)[2]

F. Sire... - L. Que veux? - F. Entendez... L. Quoy? -
F. Mon cas.
L. Or dis. - F. Je suis... - L. Qui? - F. La destruite
France!
L. Par qui? - F. Par vous. - L. Comment? - F. En
tous estats.
L. Tu mens. - F. Non fais. - L. Qui le dit? - F. Ma
souffrance.

L. Parle plus beau. - F. Je ne puis bonnement.

1) Zie daarover thans de artikelen van A. de la Borderie in de *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* van 1895, vooral p. 287-303.
2) Zooals ook Laborderie gedaan heeft.

Zoo gaat het voort: ‘Durft men zulke grappen te maken?’ zegt de Koning. ‘Weet dat ik een machtig vorst ben. Ge zijt me schuldig...’ - Wat ben ik u schuldig? vraagt Frankrijk. - En de Koning: ‘Gehoorzaamheid!’ - ‘En gij aan mij?’ is de vraag. - ‘Niets’, antwoordt de Koning. - ‘Koningen zijn verplicht’, merkt Frankrijk op, ‘om vreedzaam voor hun onderdanen te zorgen.’ - ‘En als ze 't niet doen?’ zegt de Koning. - ‘Dan kunnen ze heengaan!’ antwoordt Frankrijk.

L. Parle plus beau. - F. Je ne puis bonnement.

Ik zal nog een voorbeeld geven hoe van een liedje gebruik werd gemaakt in dezen oorlog van Bourgondië tegen den Koning van Frankrijk om invloed uit te oefenen op de algemeene stemming.

Lodewijk XI had zich door een list meester gemaakt van een prins uit het huis van Savoye (de aanleiding daartoe ga ik hier voorbij) en hem in een kasteel opgesloten. Over die gevangenschap was een lied gemaakt, naar het heet door Filips van Savoye zelf[1)].

Het is een vers met populair rhythmus en een mooien gang; ik kies er drie strophen van uit:

Veuillez ouir chanson piteuse
Qui est faite d'un cueur marri
L'a fait Philippe de Savoie
En la prison ou il est mis.

Si l'un de messeigneurs mes frères
Fust en prison comme moi,
J'en fisse bien mourir dix mille
Ou de prison ferais saillir.

Si Dieu voulait faire miracle
Que de prison pusse saillir
Je fisse guerre au roi de France
Et au duc de Bourbon aussi.

1) Meegedeeld door Bollati. *Chanson de Philippe de Savoie*. Milan, 1879.

Nu bestaat er een andere redactie van dat lied, waarin Filips van Bourgondië en Karel van Charolais als beschermers van den gevangen prins worden aangeroepen, en men behoeft wel niet te vragen met welke bedoeling dit is geschied[1].

De (met de twee laatsten) correspondeerende strophen luiden:

J'ai un ou deux seigneurs à frère
S'ils fussent prisonniers pour moi
Je ferais mourir cent mille hommes
Ou je les raurais avec moi.

Je ferois crier: vive Bourgogne
Devant la cité de Paris:
Je ferois crier: vive Savoie!
Devant la tour où je suis mis.

Je ferois mettre la croix blanche[2],
Par dessus la fleur de lis
Helas, or n'y songe mie
Mais je suis en une tour mis.

Adieu mon oncle de Bourgogne,
Je ne vous cuide jamais voir,
Adieu cousin de Charolois,
Adieu trestous mes bons amis.

In de lente van het jaar 1465 verzamelde zich het leger van den Graaf van Charolais voor den inval in Frankrijk. Wij kunnen door de gedenkschriften van den Heer van Haynin den veldtocht tot aan Parijs meemaken, want hij geeft een verhaal bijna van dag tot dag. Veel belangrijks geschiedde er niet totdat men de buurt van de hoofdstad was genaderd, maar men had afleiding door allerlei kleine avonturen. Slechts zelden werd men opgehouden, zooals bij Beaulieu waar men overwacht flinken tegenstand vond en

1) Dit lied is te vinden bij Leroux de Lincy p. 59; dat het een latere redactie is blijkt uit de vergrooting van *dix mille* tot *cent mille*.
2) Het witte kruis van Savoye.

een belegering en beschieting van het sterke kasteel noodig bleek te wezen.

Ik zou dit onbeteekenende feit niet vermelden wanneer dat beleg niet de aanleiding was geweest tot een gedicht. En daardoor kunnen wij in Haynin's mémoires het ontstaan van een soldatenliedje bijwonen.

Het is een oproeping aan de bezetting van het kasteel om zich over te geven, een echte soldatenmarschwijs.

Rendez, rendez, gensd'armes, - gensd'armes de Beaulieu
Il vous convient tous rendre[1] - prier merci à Dieu.

Vous fites grand folie - d'être si mal courtois
Contre la seigneurie - le comte de Charolois.

Comm' longuement qu'on tarde - on foudrira vos murs
D'une grosse bombarde - tant soyent forts ne durs.

Mortiers et serpentines - et ces ribaudequins,
Les mineurs et les mines - vous mettront à la fin.

Et cette noble lance - Monseigneur le Bastart[2]
Pour votre outrecuidance - vous fera bailler la hart.

Er zijn meer van dergelijke liedjes op dien tocht gemaakt,[3] maar zij hebben, evenmin als dit, veel om 't lijf.

Over den slag bij Montlhéry, waar, in de nabijheid van Parijs, het leger van Charolais dat van Lodewijk XI ontmoette, bestaan eveneens verschillende gedichten. Ik wil er maar twee van bespreken.

Het eerste geeft een verhaal van het gevecht, van den kant der Bourgondiërs. Men ziet er duidelijk aan hoe het in populairen stijl voor de soldaten gemaakt is, niet uit henzelf is voortgekomen.

Men kon van geen van beide zijden bijzonder ingenomen

1) Hier en op nog een plaats heb ik een inlassching weggelaten omdat de structuur van het vers er door wordt verlamd. Men lette op het binnenrijm der regels, dikwijls eenvoudig een assonant.
2) Le bâtard de Bourgogne.
3) Bij Leroux de Liney, p. 89.

zijn met den gang en den afloop van het gevecht. Er was meer op avontuur dan met overleg gestreden; zoowel van het Fransche leger als van het Bourgondische was een gedeelte op de vlucht gegaan; en er waren ook van de twee kanten voordeelen behaald. Alleen had Lodewijk XI in den nacht het slagveld verlaten, en dit was de reden waarom Karel zich de overwinning toeschreef.

Het Bourgondische gedicht, dat eenige dagen na den slag gemaakt is, verzuimt niet op eenigszins burgerlijke manier te moraliseeren, dat zijn eigen partij niet al te trotsch behoefde te wezen op de overwinning, omdat eenigen hunner uit vrees voor den dood op de vlucht waren geslagen.

> Car pour doute de la mort
> Il est vrai, soit droit ou tort,[1)]
> Que aucuns en cette journée
> Fuirent contre droit ressort
> Et laissèrent l'assemblée.

Maar de graaf van Charolais en de zijnen hebben, volgens den dichter, aan den Koning getoond wat zij waard waren. En de Koning....

> En cette propre nuittée
> En peur montra les talons
> Priant Dieu qu'il le conduie.
> Mais le prince dont chantons
> Et tous ses bons champions
> Tinrent champ en ordonnance.

De Koning moet er nog eens van hooren:

> Mais qui plus est sans craindre honte
> L'un des Chrétiens le plus grant
> S'embrena devant un comte.

Men ziet met welk een haat Lodewijk XI door de tegenpartij werd vervolgd; ze moesten een smerige uitdrukking

1) Een leelijke stoplap.

bedenken voor zijn vlucht om hem zooveel mogelijk te vernederen. Een aller-christelijkste Koning die voor een graaf uit angst.... (Men bedenke hierbij dat het niet de soldaten zelf zijn die dit vers hebben gemaakt; als soldaten-uitdrukking zou het woord dat voor vluchten staat niets bijzonders hebben.)

Een schimpdicht op Karel, uit dezen oorlog, vind ik niet in mijn verzameling. Eerst uit latere tijden, toen de strijd met hoe langer hoe meer verbittering gevoerd werd, is er een overgebleven. Het werd gemaakt naar aanleiding van het beleg van Beauvais (1472) dat Karel ondanks al zijn blinde hardnekkigheid moest opgeven.[1)]

'Hanske breekt op,' heet het in de ballade. Wat gaat hij doen? - zijn schaapsvel halen (zijn gulden vlies).

> Hennequin s'en va. - On le suit. -
> Ou va-t-il? - Querir sa toison.
> Quand est-il parti? - A minuit. -
> Qui le nuit? - Il y a raison. -
> Est-ce de peur? - Nous en taisons. -
> Il est hardi? - Ce n'est que bruit. -
> Il est cruel? - Comme un oison. -
> Il est si vaillant qu'il s'enfuit.

En de ballade eindigt:

> De son honneur? - Nous en lisons
> De sa vaillance? - Nous disons
> Qu'il est si vaillant qu'il s'enfuit[2)].

Het gedicht is even onrechtvaardig tegen Karel als het Bourgondische vers tegen Lodewijk XI. Want - om tot den slag van Montlhéry terug te keeren - de Koning had in de gelederen van de Franschen niet minder dapper gevochten dan de aanvoerders van de tegenpartij.

Een mooi lied, ongelukkig bedorven en onvolledig, toont hem ons in epischen stijl, als een heuschen Koning van Frankrijk.

1) Commines III, 10.
2) Onuitgegeven. Uit een handschrift der Koninklijke Bibliotheek te Stockholm.

Toen de graaf van Charolais, zoo meldt het lied, de Franschen zag aankomen, liet hij met trompetgeschal afkondigen dat de troepen geen gevangenen als buit mochten nemen, maar hen dadelijk moesten afmaken. Dan vervolgt het:

Le très puissant Roy de France
Très bien entendit le cri,
Il leva sus sa salade[1)]
Si a réclamé Saint Denis,
Saint Denis et Notre Dame,
Notre Dame de Senlis.
Vous nous soyez en aiüe
Encontre nos ennemis.
Encontre cette gant d'armes
Qui gâtent la fleur de lis.

Daar zien wij Lodewijk XI in koninklijk postuur, zijn land verdedigend tegen de lelieschenders. En er is dus toch nog een weerschijn van heldhaftigheid om zijn hoofd. Het lied geeft een nieuwen trek aan zijn beeld.

BYVANCK.

1) Helm.

Iets over den modus vivendi der moslims onder Nederlandsch gezag.

De welbekende Seijid Othman (afstammeling van Mohammeds kleinzoon al-Hosein) heeft ter gelegenheid van de troonsbeklimming onzer Koningin den 12 September 1898 in een plechtige bidstond te Batavia eene rede uitgesproken, die in de meeste Nederlandsche bladen in vertaling is medegedeeld[1]. Eenige geloofsgenooten hebben hem dit kwalijk genomen. Daarentegen is de handschoen voor hem opgenomen door Seijid Salim al-Mehdhar uit Habban in het volgend schrijven, gedateerd 15 Sjawwal 1316 = 27 Febr. 1899, dat waarschijnlijk niet zonder belangstelling zal worden gelezen.

'De lof is aan God, den Heer der schepselen, die bijstaat

1) Seijid Othman is een geleerde Arabier sedert vele jaren in Batavia gevestigd en bekend door verscheidene meest godsdientige geschriften en vooral ook door zijnen atlas van Hadhramant, welken ik indertijd (1886) in de Revue coloniale internationale uitvoerig heb toegelicht (zie ook Mr. van den Berg *Le Hadhramout* p. 9). Men kan over hem een artikel lezen van Dr. Snouck Hurgronje getiteld 'Een Arabisch bondgenoot der Nederlandsch-Indische Regeering,' in de N. Rott. Courant van 14 en 16 Oct. 1886 en van daar overgenomen in de 'Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap' Deel 31, 1e stuk. Zijne *chotha* (preek) is dienzelfden dag in meest alle moskeën van Ned.-Indië uitgesproken. De groote beteekenis zoowel aan deze rede als aan de verdediging van Salim al-Mehdnar te hechten ligt in den rang der beide mannen als afstammelingen van den Profeet en dus behoorende tot den hoogsten Moslimschen adel, wier gezag in de oogen der geloovigen onaantastbaar is. (Vgl. v.d. Berg p. 93 'on leur témoigne un respect frisant la vénération.') Deze Seijids dragen den titel *habîb* d.i. geliefde. Seijid Othman is onlangs door H.M. tot ridder van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

en helpt tot de zaken der wereld en van den godsdienst, en God neige zich over onzen heer en patroon Mohammed, den heer der gezanten, den voorganger der godvruchtigen, het zegel der profeten, den voortreffelijksten der vroegeren en der lateren, en over zijne betrekkingen en genooten al te zamen en schenke hem en hun het volkomenste heil van dezen dag af tot den dag des gerichts.

Ons is ter oore gekomen door mondelinge berichten van reizigers wat geschied is door mijn heer en broeder, den steun van den godsdienst, den edelen zeergeleerden Seijid Othman ibn Abdallah ibn Aqiel, dat hij namelijk een gebed heeft gehouden voor de Koningin van het rijk Holland, om genoegen te doen aan hare onderdanen die Java beheerschen en wier hoofd woont in Bender Batawi.[1)] Eenige Alidische Seijids hebben hem dit kwalijk genomen en dit openlijk uitgesproken, sommigen zijn daarbij zelfs persoonlijk geworden. Ik heb nu een exemplaar van dat gebed gekregen, van iemand uit die streek herwaarts gekomen en heb kennis genomen van de wijze van vraag en antwoord door onzen genoemden broeder. Eerst heb ik de woorden van 't gebed nauwkeurig onderzocht en heb bevonden dat zij, na de lofprijzing van God den Allerhoogste, waarover nader, niets behelzen dan zegenwenschen voor haar en haar rijk, die op deze, niet op de volgende wereld betrekking hebben en daarbij insluiten allen die in haar rijk wonen van Mohammeds volgelingen. De bede voor haar en hare onderdanen bevat niets dat afkeuring verdient naar onze wet, zooals zou zijn: het toewenschen van zegepraal van haar en hare onderdanen over den Islam, of vergiffenis (van God) of deelachtigheid aan 't Paradijs en bevrijding van het Hellevuur (zonder voorafgaande bekeering). Zijne beantwoording van de door hemzelf gestelde vragen is juist en zijn gebed niet te laken. Toen in den slag bij Ohod, de voortand van den Gezant Gods werd gebroken en zijn edel gelaat gewond, sprak hij: “o God, vergeef mijn volk, want zij weten niet wat zij doen,” waarbij hij de ongeloovige Qoreisjiten op 't oog had, terwijl zijn woord “vergeef” de bede insloot dat zij tot den Islam mochten geleid worden, zoodat God hun kon vergeven wat zij met hem in den tijd van hun

1) Batavia.

veelgodendom gedaan hadden. De geleerden van het Mohammedaansche volk hebben ten opzichte van den ongeloovigen buurman geleerd: het is wenschelijk (*mostahabb*), dat gij hem uwe deelneming betuigt, als er een van zijne betrekkingen gestorven is, door te zeggen: “God vermindere uw aantal niet, maar make veel uwe bezittingen en uwe kinderen.” Dit toch klinkt hem aangenaam, doch tevens is veelheid van geld en kinderen niet als een zegen, maar als eene beproeving te beschouwen, daar God gezegd heeft[1] “Uwe bezittingen en uwe kinderen zijn slechts eene verzoeking.” De imam as-Sja'rani[2] schrijft in “de Mohammedaansche verbintenissen omtrent verboden zaken” het volgende: Ons is vanwege den Gezant Gods de verbintenis opgelegd, dat wij geen ongeloovige heil zullen wenschen, noch hem aanspreken in eerbiedige uitdrukkingen, tenzij in geval van wettige noodzakelijkheid, zonder dat ons hart eenige genegenheid voor hem koestert. En vervolgens: doch wacht u, op iemand aanmerkingen te maken, dien gij een ongeloovige eerbiedig hoort toespreken, maar schort uw oordeel op, want wellicht heeft hij daarvoor eene wettige verschooning, zooals vrees voor kwaad dat hij hem zou kunnen doen in zijn persoon of zijn vermogen, of wel hoop hem den bekenners van den Islam of den Islam zelven toegenegen te doen worden. Verontschuldigt uwe broeders de Moslims, want zij hebben de Joden en Christenen eerst geëerd, nadat de overheid dezen hadden aangehaald en tot bankiers, belastingontvangers en rechters over onze kooplieden, geleerden en sjeichs hadden aangesteld over alles wat zij van allerlei zaken ontvangen. Zoo worden b.v. de koopwaren, die voor een van ons bestemd zijn, op het strand neergelegd en de eigenaar kan ze niet in ontvangst nemen, voor dat de ambtenaar komt en ze hem afgeeft. Onze gehoorzaamheid aan hen en 't gebruik van vriendelijke woorden jegens hen, is in werkelijkheid slechts beleefdheid jegens de overheid die hen heeft aangesteld. Ken uw tijd, mijn broeder! Ik schreef eens aan een Joodsch ambtenaar en gebruikte deze woorden: “en ik bid God den Allerhoogste dat Hij u in 't Paradijs doe ingaan, zonder voorafgaande straf.” Een wetgeleerde

1) Koran 68, vs. 15.
2) Stierf 1568.

keurde dit van mij af, doch een ander verdedigde mij zeer juist met de opmerking, dat de Jood het Paradijs niet kon ingaan, tenzij hij eerst Moslim zou zijn geworden. Wij hadden namelijk de voorwaarde voor het ingaan in 't Paradijs, de bekeering tot den Islam, onderdrukt om hem niet te ontstemmen. Inderdaad, als wij tot hem, terwijl hij zijn ongeloof nog lief had, gezegd hadden: “moge God u Moslim doen worden” zou dat hem evenzeer beleedigd hebben, als men ons beleedigen zou door den wensch: “moge God u als Jood laten sterven”. God de Allerhoogste heeft gezegd[1] “wij hebben de handelingen van elk volk schoon in hun eigen oogen gemaakt.” Al-Qosjeiri verhaalt iets dergelijks van Ma'roef al-Karchi. Een gezelschap voer hem voorbij op den Tigris bij Bagdad in een boot met spel en muziek en wijn dien zij dronken. De menschen zeiden: roep God tegen hen aan (vervloek hen), daar zij openlijk doen wat God de Allerhoogste verboden heeft. Ma'roef sprak: breidt dan uwe handen uit en zegt mij na: “o God, gelijk Gij hen in deze wereld blijde hebt gemaakt, maak hen alzoo blijde in het leven hiernamaals.” De menschen riepen: wij hebben u verzocht hen te vervloeken. Hij antwoordde: de Gezant Gods, als hem gevraagd werd iemand te vloeken, deed steeds het tegendeel en bad hem zegen toe. God zal dezen geen blijdschap geven in het volgend leven, tenzij zij zich in deze wereld bekeeren. Let op hoe Ma'roef de Godgevallige in zijne woorden den wensch der bekeering stilzwijgend insloot. Tot zoover as-Sja'rani. De overlevering zegt dat toen de Gezant Gods zijnen brief aan Heraclius had gezonden en deze dien niet verscheurd had zooals de Chosroës, hij sprak: “God zegene de Banoe 'l-Açfar[2]”, niet “God erbarme zich over hen”. Dit is niet in strijd met zijne vervloeking van de ergste ongeloovigen der Qoreisj, daar op hunne bekeering geen hoop meer was, met zijne woorden: “o God, dien en dien grijp aan! o God, zend tegen hen een verscheurend dier zooals 't verscheurend dier van Josef”, zooals welbekend is uit de boeken der overlevering. Maar in zijne voorkomendheid jegens de ongeloovige Qoreisjiten op den dag van Hodeibia, toen zij hem verhinderden den pelgrimstocht

1) Koran 6 vs. 108.
2) De Romeinen.

te doen, zijn toegeven bij het verdrag en zijn terugkeer, uit vrees dat den nog in Mekka vertoevenden Moslims leed mocht wedervaren in lijf en goed, is voldoende steun voor hetgeen onze Seijid heeft gedaan. Het boek “De lamp der koningen” bevat de volgende nuttige opmerking: Een wijs man heeft gezegd: het past den verstandige de menschen van zijnen tijd met vriendelijke voorkomendheid te bejegenen, zooals men wilde dieren tracht te sussen, want vriendelijkheid is fijn beleid, dat nut aanbrengt en schade afweert en dat noch vorst noch onderdaan kan ontberen. Niemand onthoudt er zich van, of alle onaangenaamheden worden zijn deel. In het boek *Fath al-Mo'ien* lezen wij: “het krommen van den rug is afkeurenswaardig, velen zeggen zelfs verboden”. Maar dan volgt: “doch voorgeschreven is op te staan voor ieder man van onderscheiding zooals door vroomheid, wetenschap, afkomst, goed bestuur”, waarbij Ibn Abdas-Salam nog voegt “of voor hem van wien men iets goeds hoopt of iets kwaads vreest, al ware het een ongeloovige”. Welnu, tegenwoordig is de heerschappij der Christenen algemeen en groot, zij hebben zich meester gemaakt van de meeste landen van den Islam, van het Oosten tot het uiterste Westen, en niemand kan in zijne preeken of Koranlezingen nalaten voor hen het goede af te smeeken als hij de woorden bezigt “en voor onze overheden en ons leger”, daar die overheden Christenen zijn.

Zooals wij reeds vermeld hebben, begint deze Geliefde[1)] met God te loven en te prijzen voor de weldaden die de Islam in die streken geniet, daar deze daar openlijk en vrij optreedt met al zijne plechtigheden en voorschriften, zooals gebed, armenbelasting, vasten, pelgrimstocht, goed onderhouden bedehuizen, vrijdagdienst en bijeenkomst der gemeente, gebedsroep, huwelijk, erfrecht enz., terwijl toch de macht en heerschappij geheel aan hen is en zij dat alles kunnen beletten, zooals dat gebeurd is in de streek van Bali te Bender Ampenan (op Lombok). Ver is het van dezen Geliefde, dat zijn gebed, hetwelk men afkeurt, den wensch zou kunnen insluiten, dat God de zaak der ongeloovigen tot bovenliggende, de Zijne tot onderliggende zou maken, of hunnen

1) D.i. deze Seijid.

godsdienst zou doen zegepralen over de Mohammedaansche, of hun de macht zou geven de Moslims in goed of bloed te schaden, of wel andere wenschen die de Verheven Wet verbiedt. Men moet het verklaren als eene poging om hen door vriendelijkheid welwillend te stemmen om redenen van nuttigheid, die den Moslims tot voordeel komen. De geleerde schrijvers hebben gezegd: de grondbeginselen van de Verheven Wet spreken duidelijk uit dat men het nuttige moet zien te verkrijgen, het schadelijke afweren. Hij die de verstolen blikken kent en wat de gemoederen verbergen[1)], weet wat in het binnenste zijner dienaren is en bevroedt hunne geheimen. Wien God geen licht schenkt, die heeft geen licht[2)] en daarom is degene die hem berispt te verontschuldigen. Hoevelen zijn er die een juist woord laken, daar hun verstand ziek is! Het kranke oog vindt het zonnelicht onaangenaam en de mond van den zieke vindt de smaak van het water leelijk.

Het bovenstaande is voldoende als waardeering. God is het die bijstaat tot het vinden van wat juist is. Ik ben niet de geschikte man voor de hulp die van hier uitgaat voor dezen Geliefde. Maar God spreekt de waarheid en Hij leidt op den rechten weg, en het betaamt mij over God niets dan de waarheid te zeggen. Niemand zal dit bewijs ontkennen dan hij die voor geen bewijs vatbaar is. God is alwetend en alwijs. De samensteller en schrijver is de nederige dienaar des Allerhoogsten Salim ibn Ahmed ibn Ali ibn Omar al-Mehdhar. God vergeve hem. Amen.

Postscriptum: wij moeten hier nog iets tot prijzing van dezen zeer geleerden Geliefde bijvoegen. God de Allerhoogste zegt[3)]: “prijst uzelven niet[4)], Hij weet wie godvruchtig is”. Welnu, de Gezant Gods heeft gezegd: “de geleerden van mijn volk zijn als de profeten der kinderen Israëls”, en ook: “de geleerden zijn de erfgenamen der profeten en de profeten spreken niet uit wereldsche beweegredenen”. Onze heer al-Haddad heeft in zijn op *ta* rijmend gedicht ter verheerlijking van de heilige familie gezegd: De familie van den Gezant

1) Koran 40 vs. 20.
2) Koran 24 vs. 40.
3) Koran 53 vs. 33.
4) Eigenlijk: verklaart u zelven niet rein.

Gods is een gereinigd huis; liefde en genegenheid voor hen is ons voorgeschreven; zij zijn de dragers van het geheim na het verscheiden van den Profeet en zijne erfgenamen (o, wat een heerlijke erfenis!), de leidsterren tot den rechten weg, de bezitters van alle voortreffelijkheden en alle mildheid. In elke zaak van vertrouwen handelen zij schoon. Die billijk is erkent dit; die onbillijk is, zondigt en schept uit de zee der dwaling. Als de stofwolk optrekt onderscheidt men het paard van den ezel. God schept en kiest wat Hij wil. - God beware dat deze Geliefde onder verdenking zou staan, of dat hem eenig verkeerd woord of eenige berispelijke handeling zou toegeschreven worden! Zij (de afstammelingen van den Profeet) zijn onschuldig verklaard aan hetgeen zij (de kwaadsprekers) zeggen; hun is vergiffenis en heerlijke belooning[1]. Zoudt gij hem voor gering achten en bij God is hij groot?[2] Er is gezegd, 't zij in eene heilige overlevering, 't zij in een spreekwoord: “wees voorkomend jegens hen terwijl gij in hun huis vertoeft[3], opdat hunne emmers (hunne goede gaven) u bereiken”. Hoeveel te meer, als men hun buurman en beschermeling is, die met hen omgaat en met hen samenwoont, niet uit hun land kan wegreizen en onmachtig is hen te bestrijden of zelfs hun op de vingers te tikken. Zij (onze geloofsgenooten) hebben in dit land hunne bezittingen en hun woonplaats, en minder dan betoon van vriendelijkheid kunnen zij niet, laat staan dan eenigen strijd om voorrang. Als de tegenwoordige tijd niet zoo benauwd, het levensonderhoud niet zoo krap, de omstandigheden niet zoo bedroevend waren vanwege burgeroorlog, haat, vrees en gebrek, dan zou ik hierover uitweiden en het papier door de pen laten zwarten met al wat in de boeken staat en wat ik in mijn hoofd heb. Maar het beste woord is wat kort en duidelijk is. Nesjwan de Himjariet heeft gezegd: “de beste kennis is die het best bewijst en die de minste moeite geeft bij 't onthouden en 't opschrijven”. En ook: “niets is zoo nuttig voor den man als kennis, die hem de beste kennis verschaft en de geschiktste om de ziekte des gemoeds te genezen, en die daarbij

1) Kor. 24 vs. 26.
2) Kor. 24 vs. 14.
3) Vgl. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter* u. 47.

kortheid aan volledigheid en doeltreffendheid paart". Hiermede is ons hulpschrift voltooid. Het einde der godvreezenden is het huis des eeuwigen verblijfs, dat der ongeloovigen het helsche vuur. De onrechtvaardigen hebben geen helpers. God is onze toeverlaat en heerlijk is Hij als verzorger onzer belangen! De schrijver is de bovengenoemde'.

De familie al-Mehdhar, waartoe de schrijver dezer apologie behoort, uit Hadhramaut, het vaderland van Seijid Othman, afkomstig en evenals hij afstammende van Mohammeds kleinzoon al-Hosein, bewoont de stad Habban in Jemen, waarvan men een beschrijving kan vinden bij Landberg, *Arabica*, V, p. 216 v.v. Dat ook hier, ver van het machtsgebied der Europeanen, van gezaghebbende zijde eene verzoenende houding jegens de ongeloovigen wordt aanbevolen, al is het alleen op nuttigheidsgronden, is m.i. een zeer belangrijk feit. Gelijk men weet, heeft Seijid Othman zijne geloofsgenooten in Nederlandsch-Indië steeds door voorbeeld en geschriften aangespoord, de Nederlandsche Regeering, die hun vrije godsdienstoefening toelaat en hen en hunne bezittingen beschermt, hunne erkentelijkheid daarvoor te toonen door goede onderdanen te zijn en alle pogingen om tot verzet aan te sporen tegen te werken. Voor hem is deze steun natuurlijk zeer welkom. Doch ook voor ons is die niet zonder beteekenis. De verdediging van den Seijid door Salim el-Mehdhar zal, hopen wij, een krachtig tegengift zijn tegen de opruiende stukken van het Turksche blad de Maᶜlumat.

M.J. DE GOEJE.

Sonnetten.

I. Waterfee.

Zilver en blauw, vol kabbelzacht gezing,
Wat lacht en lokt daar achter 't loofgordijn? -
Het Water klaar: geloofd wil 't Water zijn
Om toovergaven die haar stroom ontving.

De Feeën kleedden 't koningsmaagdelijn
In kleur-van-'t wêer, vol gouden flonkering.
Doch van haar Peetmoei kreeg ze een wonderring,
Die kan genezen Levens wondepijn.

O reine omhelzing van die armen koel!
O frisch geglip dier lippen teederkuisch!

Raak met uw ring den vijand dien ik voel
Belagen staag mijn wankel zielehuis!

Uw adem wademe op mijn bleek gelaat
De rozewolk van Levens dageraad!

II. Overmoed.

Zie! langverloren vroolijke Overmoed
Komt, blonde page, uw paerelen paleis
Uitdansen dartel, met een rozerijs
‘Doe open’ kloppende aan mijn stil gemoed.

Hij juicht zóó luid: - Maak de aarde uw paradijs!
‘Bedwelm al leed met liedren sterk en zoet!’
Zóo roerend zingt hij dat ik weenen moet
Om d'ouden zang op welbekende wijs.

O schoone knaap, heeft niet uw lied verleid
Mijn blanke Illusie in haar rozegaard?
Ze is dood, uw kind heeft ze in mijn arm geleid.

Gevleugeld kindje zwevend tusschen aard
En hemel, krank en bleek en smartgewijd,
Dat weiflend zingt: - ‘Is leven levenswaard?’

III. Illusiekind.

O laat mij domplen 't bleek Illusiekind,
Mijn Lied, dat droef op levens donker zon,
In 't blond gevonkel van uw Jonkheidsbron,
O Waterfee, bezield door zon en wind!

Of zegezeker 't leven weer begon,
Het leedvol leven, dat zij haat en mint,
Zal 't Lied nu roemen - wijl zij wedervindt
Gloed, koelte en veerkracht - water, wind en zon?

Of zal nu juublend, als uit dauwlandouw
De leeuwrik, 't Lied verrijzen morgenfrisch,
De Alwijsheid prijzen, hoog in 't zomerblauw?

O levend Water vol geheimenis!
Zegen en drenk mijn Lied met hemeldauw,
Verrein mijn zijn tot ál er heilig is!

IV. Wolken.

Aetherisch-ijl, vol weeke bleeke vegen,
Leeft luchteblauw hoog boven 't smeltendgrijze
Gelijn der duinen, klein, op kuddewijze,
Gedrukt en schuchter, rug aan rug gelegen.

Boven die kudde zeilt de statigwijze
Hemelevloot van Wolken, met bewegen
Breed-majestatisch, over hemelwegen.
De zilte Winden zingen zacht hun wijze.

Nu wilde ik weg van 't enge erbarmlijk-kleine
Laaglijnend land, naar blauwe hemeltuinen,
Waar vrede bloeit, die lelie, de eeuwigreine.

Blaast, bolle Winden, zilveren bazuinen!
Neemt me op, o Wolken! dat ik droomend deine
Naar 't Langverlangde, boven zee en duinen.

V. Vlammen.

Rijzig en rood als gladiolus tegen
Dofsomber groen van moegebloeide boomen,
Zijn de eerste vlammen al in 't loof gekomen,
Gladiolusrood en geel als gouden-regen.

Die blaadren zijn de laatste liefdedroomen
Van 't oude Woud, waar lang al vooglen zwegen
Van hoop en vreugd.... gelaten, op de wegen,
Laat stil het Woud zijn droomen nederloomen.

In 't wazig licht der blauwbemoste lanen,
Vallen ze zacht langs 't ruige bruin der stammen,
Als edelgoude' en purpren zieletranen.

O 't willoos-stille van uw krachtverlammen,
Ik kan 't niet aanzien! Woud, ga zóo niet tanen!
Barst liever uit in brand van passievlammen!

VI. Tijdelooze.

O droeve Lente! o zon- en vreugdelooze
Sneeuwbleeke Mei, geen Meinaam waard! hoe zuchtte er,
Diep in mijn wezen, onderdrukt en schuchter,
Mijn weenend hart naar Liefde's weelderoze!

Misdeeld op aard, naar schooner droomland vluchtte er
Mijn bange ziel en zang verwon de booze
Wanhoop en blank ontbloeide een tijdelooze,
In 't arme tuintje, treurend leeg en nuchter.

O dankbaar zal die bleeke herfstbloem kweeken
Mijn teedre zorg met zachte moederhanden,
Tot regenstormen fel mijn tuin doorweeken.

Bloem vol venijn voor vee op lage landen,
'k Zamel uw zaad en laat uw heilsap leken
Op oude wonden, die nog áltijd branden.

VII. Levensgeesten.

Doodstil, doodskil, als ware ik al begraven,
Lig ik ten prooi aan willoos wanhoopsdenken.
Mijn dienaars trouw, die vlogen op mijn wenken,
Vijanden zijn 't die aan mijn bloed zich laven.

Zij wringen 't vleesch mij, tot mijn oogen schenken
Hun zilten wijn.... O 'k voel die slechte slaven
Door hersencel en hartekamer draven,
Met wreede greep mijn zenuwharpen krenken.

O Geesten wild, wier drift ik wist te toomen,
Barst uit in wraak uw langverkropte wrevel,
Barbarenvolk, met toorts en moord gekomen?

Lacht niet zoo hoonend! spaart de marmergevel!
Sleurt bij haar goudhaar niet mijn blanke Droomen!
Hoog laait de vlam... ik zwijm in purpernevel...

VIII. In levens renperk.

In Levens renperk repten zich mijn voeten,
Om snellen Dood in cirkelvlucht te ontloopen.
Nu pooze ik hijgend van mijn ijdel hopen:
Mijn levenswil moet ik met sterven boeten.

O koele Dood! nu doe mij de armen open!
Uw kind is moe van doelloos vlieden moeten.
Kalm treedt ge op de Angsten die me alom ontmoetten
En zwadderklam als addren mij bekropen.

Weldoende Dood, die redt van Waanzin! Waren
Voelde ik hem rond me onzichtbaar, heet als vlammen
Golfde, op mijn hals, zijn adem door mijn haren.

O Dood! bedwelm mij, smelt wat wil verstrammen!
In nevel zie 'k de levensdronken scharen...
O 'k voel mijn leden weeldezoet verlammen...

IX. Sneltrein.

In sombren nacht - de zon ging bloedende onder -
Doorholt de sneltrein donkre holle wegen.
Wild loeit de wind, op 't raamglas weent de regen -
Ik dommel in, verdoft door 't spoorgedonder.

Dan lacht al wat ik zag mijn heimwee tegen:
Elk boschje, een vrede-oase, elk meertje, een wonder
Van teedre schoonheid ... ach! wel zeer bizonder
Moet zijn het doel, een land vol Godezegen!

Plots schrikt me een halt uit lijdlijk peinzen wakker.
De taal is vreemd. - ‘Waar zijn we? aan 't einddoel spoedig?’
En geen die 't weet, zelfs niet mijn trouwe makker.

'k Weet dit alleen: wanneer in 't Oosten bloedig
Een leeuwrik opstijgt van een doodenakker,
Dan is de reize uit... - Beef niet, hart, blijf moedig!

X. Kerkhofboomen.

Geweldig ruischen - en hun kruinen wenken -
De zwaarmoedzwarte strenge kerkhof boomen:
- ‘Gedenk uw graf! laat af van levensdroomen!
Hier kan geen smart meer 't kranke hart u krenken.’

Gezwollen wolken, bleek van weedom, loomen
Boven den tuin, waar bruine blaadren zwenken
En vallen... Ach! door 't sterven staag gedenken
Heb ik mijzelv' veel levensvreugde ontnomen.

Leek niet mijn jeugd, eenzelvig, bleek en tenger,
Vol ernst 'lijk andrer grijsheid, voorbereiding
Voor Dood, dien 'k vreezend riep als vredebrenger?

Nu toef ik droef bij 't naadren van de scheiding,
'k Zie achter mij den langen weg al enger
En vóor mij 't graf... - Doch ál was Godeleiding.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

Transvaliana.

I. Geuzetrom voor de boeren.

Frisch volk van Boeren, uitverkoren
Om te winnen uw eigenen grond,
Gij trekkend', strijdende geboren
Tot een volk, zoo fier als gezond,
Gij hebt veel meer, Gij zijt veel meer
Dan menig Heer, Met al zijn eer!

Wat gij met bloed op bloed moest koopen,
Was 't niet vrijheid, uw dierste kind? ...
Daar komen listig aangeslopen
Die HeRhodes met dienaar en vrind ...
O 't gaat er om, Slaat op de trom,
Vóór 't klokgebom Gaat klagend om.

Gij kent uw God, gij vreest geen sterven;
Zijt gij Hollanders, echter dan wij?
Neen - 't kost ons strijd te moeten derven
Het gevaar en den dood aan uw zij.
En eensgezind, De bede ons vindt:
‘God spaar toch 't kind, *Ons* dierste kind!’

En - hebben niet ook wij vergoten
Van ons eigen bloed in Natal?
Wij storten meer ... dat 'r uit ontsprote
Een vrij Geuzenvolk van sta-pal!
Ja slaat de trom, Nu 't gaat er om,
Laat 't klokgebom Gaan klagend om!

Daar komen z' aan in 't beulenbaadje
   Zonder geld mèt geladen geweer
HeRhodes en zijn trouwe maatje,
   Die bewakers van Engelands eer!
Wie ziet dat bloed Op 't roode goed?
't Is toch maar bloed Van Boer-gebroed!

Bejaard, beschaafd, mooi van manieren
   Komen z' op voor hun vromelijk werk.
Op, laat uw jeugd en boerschheid vieren,
   't Geldt uw kind, *ons* kind, houdt u sterk,
En slaat ze neer, En slaat ze neer
HeRhodes en zijn Kamerheer!

Dit is geen moorden en geen wreken,
   't Is een Hollandsche schoonmaak op tijd.
Wilt g' in dit werk soms blijven steken,
   Hoor dan slechts hoe uw kindeken schreit,
Hoe 't rilt en beeft, Zoolang nog leeft
Hij die slechts leeft, Als uw kind sneeft!

Neen, 't is op God den Heer vertrouwen,
   Wiens verlossingen oordeelen zijn,
Die, zoo g' op Hem getrouw blijft bouwen,
   U zal troosten in angst en in pijn,
Die goed als groot, Uit nacht en nood
En droeven dood Schept morgenrood.

Weet, wie Hij liefdrijk komt bezoeken
   Die kastijdt Hij ten bloede toe,
Maar heilig dondrend zal Hij vloeken
   Wie versmaadt Zijn genezende roê. -
Hij is de Heer, Deelt uit de eer.
Legt voor Hem neer Uw kindjen teer.

II. De ezels van ladysmith.

In 't kamp van Ladysmith een ongedacht ontmoeten,
Twee broeders die elkaar na jaren scheidens groeten,
Muilezels, trotsch van ras, uit Andalusia,
Trompetten' hun blijdschap uit in luid ‘Ijaah, Ijaah!’
In weerzien ligt veel smart. Dra staan ze zwaar te stenen:
Hoe vroeg moest Juan van huis, en wist niet eens waarhenen!
Zoo? Indië afgedraafd? nu 't was al één pot nat,
Engelsch en nog eens Engelsch! Hij José, was 't ook zat.
Hem, overst' van zijn troep, toeterden steeds de ooren,
Dat hij dat eeuw'ge ‘Stop’ dat eeuw'ge ‘Here’ moest hooren.
- Gehoorzaamt u uw troep? - vroeg Juan plots.
‘Wat vraag!
Ezels zijn niet als menschenvolk; natuurlijk graag!’
- Mijn Ijaah is ook wet. Maar, hoe vindt gij dit vechten?
Mij lijkt het beulenwerk, geen goeden strijd beslechten! -
‘Och, Engelschen zijn menschen broer, verbaas je niet,
Zoover als een ezel, ziet Chamberlain niet.’
- Maar wij, zooveel wijzer... Stil! 't blijv' een geheim -
..... spraken af...
..... op een draf.....

‘Remember Majuba!’ - Voor vrijheid en volk! -
De bergen daavren en dreunen.
De Bloem wordt vertrapt; de Dood glorieert.
Laat God dan zijn kindren maar kreunen?
Verheft zich het Recht? Is 't gedaan met den Smaad? ...
‘Ijaah’ roept José, ‘Ijaah’ roept Juan.
Eén hartstocht doorhuppelt elk ezelgespan.
En hoppelepop, en hoppelepop,
Gaan ze allen in rennenden gloriegalop
Door 't donderen heen den vredeberg op,
Laat schreeuwen hun menners van ‘Stop, stop, stop!’

‘Ijaah’ roept Juan, ‘Ijaah’ roept José
En der ezelen hoeven rofflen hoezee
Nu hoppelepop, in gloriegalop,
Zij rennen den steilen vredeberg op!

Hoerah voor der ezelen gloriegalop;
Zij plantten den vrede op Nicholsonskop,
Zij zett'en de vechters op ‘Stop, stop, stop!’

III. Als een lid lijdt, zoo lijden alle leden mede.

Zwijgend zwoegen ongedeerd,
Dragen droevig onverveerd
Dierbre doode' in d'open eerd'
   Mannen met tranen in d'oogen. -

Boeren, Britten nu niet meer,
Menschen medelijdend têer
- Moest het, moest het, ach 't deed zeer -
   Dappren vereend door meedoogen.

Rouw verreint het ruw gelaat,
Klacht is 't kleed waar elk in gaat,
Klein de kloeke held daar staat,
   Over de dooden gebogen.

Leg de lieve handen saam,
Vroed gevouwen, vrij van blaam,
Vragend vroom of d'Engel kwaam'
   Hen uit het stof te verhoogen.

Geef als gave aan ellek mêe
Moeders macht'ge traan en bêe:
‘Mocht maar mijn kind eeuwgen vrêe
Vinden bij God in den Hooge’.

Dek ze dicht met d'eigen grond. -
Vrees het wroete' in wreeden wond,
Vraag den vrêe uit éénen mond:
‘God wil den strijd niet gedoogen’!

G.F. HASPELS.

Letterkundige kroniek.

Fécondité par Emile Zola. Paris, Eugène Fasquelle. 1899.

De groote aanklager, die zijn '*J'accuse*' slingeren dorst naar de hoofden van de machtigsten, en boven het uitjouwen en lasteren, boven het intrigeeren en verraden, zijn koperen stem verhief, uitschreeuwende het onrecht, de onmenschelijkheid, de leugen die Frankrijks eeuwige schande dreigden te worden, - Emile Zola heeft wederom zijn machtig geluid doen hooren. En wederom is het een aanklacht die hij slingert, allereerst naar de hoofden der rijken, maar dan ook in het aangezicht van hen allen die, naar der rijken voorbeeld, willens en wetens, gedreven door genotzucht en eigenbaat, het leven trachten tegen te houden, te vernietigen, die het nest verwoesten en de eieren naar alle windstreken verstrooien. En hij schreeuwt ze uit, de misdaad die Frankrijk aan zich zelf begaat door, tegen de natuur in, de geboorten te beperken, de zuigelingen, door huurlingen gevoed, aan een ontijdigen dood prijs te geven, met het gevolg dat de bevolking achteruit en de natie haren ondergang tegemoet gaat.

In het gezin van Matthieu Froment en zijn vrouw Marianne schildert Zola de zegeningen der vruchtbaarheid, van de groote gezinnen, die, naar zijn opvatting, Frankrijk weder zullen doen opleven, het land weer bevolkend voor den komenden strijd en tegelijkertijd den grond bebouwend en ontginnend, dat ook hij vruchten drage honderd- en duizendvoud.

Wanneer in het laatste hoofdstuk van den roman Matthieu en Marianne, negentig en zevenentachtig jaar oud, na een zeventig-

jarig huwelijksgeluk, op een mooien Junidag in de open lucht hun diamanten bruiloft vieren en om hen niet minder dan honderd achtenvijftig kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen zich vereenigen, met de aangetrouwden driehonderd gasten, dan moet dat feest de apotheose zijn van wat het doel was van hun leven: het onafgebroken, onuitputtelijk scheppingswerk.

Gelijk alles wat Zola tot heden gaf is ook deze roman breed van opzet, overweldigend van afmetingen, machtig in zijn groote lijnen; hij pakt u aan door zijn onmeedoogend realisme en sleept u mee door de macht van zijn taal. Maar ook als elk kunstwerk, dat niet enkel uit scheppingsdrang ontstond, maar uit de behoefte om een stelling te bewijzen, een kwaad te bestrijden, om propaganda te maken voor een stelsel, is deze roman van een schromelijke overdrijving en groote eenzijdigheid.

Ik denk, zoo sprekende, niet aan de aangrijpende beschrijving van die holen in het zoogenaamde centrum der beschaving, waar door allerlei misdadige middelen ontijdige geboorten worden verwekt; niet aan de cliniek van dokter Gaude waar honderden vrouwen en ‘grandes dames’ zich aan een kunstbewerking onderwerpen om te bereiken wat Tartuffe aan Elmire beloofde:

> de l'amour sans scandale et du plaisir sans peur;

ik denk niet aan het dorp Rougemont, waar de ‘ogresse’ le Couteau minnen fokt en zuigelingen uit de wereld helpt, noch aan het zedelijk monster uit de groote wereld, dat ons in Serafine beschreven wordt. De kleuren waarmede Zola al die afschuwelijkheden schildert mogen nog scheller zijn dan ze zich in de werkelijkheid vertoonen, dat die instellingen en die wezens bestaan wordt niet tegengesproken, en die rotte plekken van de samenleving - van de Fransche in de eerste plaats - met de meesterhand van den bekwamen chirurg blootgelegd te hebben, tot een afschrik en een waarschuwing, is een goede daad.

Waar ik van overdrijving en eenzijdigheid spreek, doel ik op iets anders. Het is een mooi en dankbaar onderwerp: de weelde van het gelukkig familieleven. Het hoogste geluk lijkt wel: met vrije handen en een helder hoofd zijn brood te verdienen en dat brood te deelen met kinderen in een door wederzijdsche liefde geadeld huwelijksleven voortgebracht. En wil men niet enkel letten

op het geluk van de individuën, maar op dat van staat en maatschappij, dan is het onweersprekelijk, dat een land, waarin, binnen de eigen grenzen of in zijn koloniën, de landskinderen arbeid en voedsel kunnen vinden, wenschen moet, in het belang van zijn eigen bestaan, dat zijne bevolking toeneme.

Maar nu wordt ons - of wil men den Franschen - door Zola een echtpaar als voorbeeld gesteld, welks hoogste lust bestaat in het voortbrengen van kinderen. Marianne is de ‘bonne pondeuse’, zooals dokter Boutan haar noemt. Al weten Matthieu en zij in den aanvang ter nauwernood hoe zij rond zullen komen, zij gaan voort, in wat Zola noemt ‘leur superbe et divine imprévoyance’, aan het eene kind na het andere het leven te schenken. Het is een ‘continuel enfantement’. Op het eind hebben zij, ongerekend Marianne's twee ‘fausses couches’, het dozijn vol.

Als het zoover is, moet Matthieu zelf bekennen, dat het, zooal geen dwaasheid, inderdaad een onmatigheid is, waaraan zij zich hebben schuldig gemaakt. ‘Wanneer wij alleen zijn, mijn vrouw en ik, dan bekennen wij dat wij wat ver gegaan zijn. Trouwens wij meenen niet, dat allen ons voorbeeld zouden moeten volgen, o, neen!. Maar wat nood! in een tijd als deze kan men zonder gevaar de maat wat te buiten gaan. Te veel is ter nauwernood genoeg. Hebben wij het voorbeeld overdreven, ons arm land zou er wèl bij varen, zoodra onze dwaasheid aanstekelijk werd. En er is maar één ding te vreezen; dat de wijsheid het winnen zal.’

De bekentenis komt wat laat en wordt wel wat al te gemakkelijk weggepraat. Zoo is het ook, een bladzijde verder, met die andere bedenking, dat overbevolking en overgroote gezinnen vaak honger en ellende tot nasleep hebben. Zola heeft van zijne souvereiniteit als scheppend kunstenaar gebruik gemaakt, toen hij zijn held Matthieu, die voor alles tijd heeft en dan ook als de *raisonneur* in een drama over alles een oordeel heeft en alle vraagstukken meent te kunnen oplossen of als de *compère* in een tooneelrevue[1)] ons de verschillende personen, intérieurs, en al wat verder in den roman te pas wordt gebracht, als een reeks levende beelden weet te vertoonen, bovendien nog voorstelt als den man, die land dat vlak bij Parijs gelegen tot nog toe algemeen als onvruchtbaar en onont-

1) De vergelijking is van F. Lapidoth.

ginbaar werd beschouwd, als door een wonder herschept in de rijkste en vruchtbaarste akkers die men zich denken kan. Maar dat deze Matthieu de vrees voor overbevolking onnoozel meent te mogen noemen en zwetst: ‘on n'avait qu' à faire comme lui, à créer les subsistances nécessaires, chaque fois qu'on mettait un enfant au monde’, is nu toch voor een man die zooveel van de wereld gezien heeft, een wel wat al te goedkoope manier om zich van de zaak af te maken.

Van gezinnen waar de echtgenooten aan hun ‘divin désir’ toegevend, in eene ‘superbe imprévoyance’ hunne kinderen tot hongerlijden gedoemd hebben, weet ons land, en weet de hoofdstad niet het minst, mee te spreken. Ook aan den schrijver van *Fécondité* zijn zij niet onbekend: van het gezin Moineaud wordt gezegd, dat ‘des couches continuelles aggravent les dures besognes du ménage’ en dat de kinderen, op hunne beurt, voortzetten ‘le pullulement de la race maudite des meurt-de-faim’. Maar is het dan niet eenzijdig en oppervlakkig om dien kant van het vraagstuk in de schaduw te laten en het te doen voorkomen alsof Frankrijk van den ondergang, waartoe de gewilde onvruchtbaarheid, door allerlei tot zelfs de afschuwelijkste middelen verkregen, het dreigt te brengen, enkel te redden ware door een ‘continuel enfantement’ als waarvan die ‘bonne pondeuse’ Marianne Froment het voorbeeld geeft?

La bête humaine heet een van Zola's romans en - ik heb het bij de bespreking van dat werk reeds gezegd - ‘het dier in den mensch’ is, op honderderlei wijze gevariëerd, het hoofdthema van heel Zola's romantischen arbeid. Het zijn bij voorkeur de onbeteugelde hartstochten, de dierlijke verrichtingen van den mensch die Zola's aandacht trekken: de liefde ziet hij in de eerste, zoo niet in de eenige plaats, van de physieke zijde, als ‘accouplement’. Van eenige poging om de passies te breidelen, van eene bestrijding van het kwaad en eene ontwikkeling van het boven-dierlijke in den mensch is in Zola's personages geen sprake.

Dat is des kunstenaars recht. Hij geeft de menschen en de dingen, zooals hij ze ziet. Maar zoodra hij zich niet bepaalt tot het weergeven van een stuk natuur, gezien ‘à travers un tempérament’, zoodra het kunstwerk tevens moet dienen als bijdrage tot de mogelijke oplossing van een gewichtig sociaal vraagstuk,

zooals in *Fécondité*, wordt de zaak anders en heeft men het recht den romanschrijver andere eischen te stellen. Men mag dan van hem verwachten, dat hij toone het vraagstuk niet enkel aan de oppervlakte te hebben bekeken, maar het te hebben bestudeerd, grondig en ernstig.

Het is niet waar - gelijk Zola het doet voorkomen - dat er geen andere keus zou zijn dan tusschen misdadige, of ook maar tegennatuurlijke, praktijken tot verstikking van de geboortekiem en een 'continuel enfantement'.

Is dan de mensch, de normale gezonde mensch, behalve een zinnelijk, niet ook een redelijk wezen, dat zijn rede heeft te laten heerschen over zijn zinnen? Wie te midden van de vreugden en nooden van het dagelijksch bestaan zijn innerlijk leven heeft leeren opbouwen en daarbij het gevoel van verantwoordelijkheid voor elk van zijn daden heeft gekweekt, - een taak die niemand, rijk of arm, het recht heeft beneden of boven zich te achten - die zal al spoedig tot het besef komen, dat het onbeperkt verwekken van kinderen, in het algemeen, en vooral waar het te voorzien is dat die kinderen een leven van armoede en ellende tegemoet zullen gaan, of - men denke aan de erfelijkheid der tuberculose - met een ziekelijk lichaam de wereld zullen intreden, onverantwoordelijk verdient te heeten.

Dit geïgnoreerd te hebben moet Zola den socialen hervormer als een ernstige fout worden aangerekend. Tot het besef van die fout komt men echter pas, waar de literaire kunstenaar, die in *Fécondité* aan het woord is, u loslaat, op het oogenblik dat hij, zelf uitgeput door zijn scheppingsarbeid en verlangend naar het einde, in het laatste boek het verhaal slap en slepend voortzet, en zelfs in de beschrijving van den diamanten bruiloft met de kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen - een tafereel dat zich bijzonder leende voor een schildering op groote schaal en waar de epische kracht van Zola zich in al haar exuberantie zou hebben kunnen ontplooien - beneden zijn groot talent blijft. Ook de melodramatische effectstukjes, als die moorden in den lift-koker, zou men gaarne missen. Maar voor het overige welk een overweldigende, aangrijpende kracht ook weer in dit boek; hoe staan die mannen en vrouwen daar ten voeten uit vóor u, elk met zijn domineerenden trek en in het décor waarin hij past.

Ook bij Zola vindt men, wat hij van zijn held Matthieu aanteekent: ‘l'invincible besoin d'enfanter, de perpétuer la vie, le désir impérieux d'un homme qui a trouvé l'oeuvre à faire, de la santé, de la force, de la richesse à créer...’ Doch al heeft hij niet alleen het dozijn, maar zelfs het tweede dozijn van zijn scheppingen reeds overschreden, de kracht van den nu haast zestigjarigen kunstenaar blijkt nog lang niet uitgeput, - een voorbeeld van letterkundige vruchtbaarheid waarvan men in deze eeuw onder de romanschrijvers nog enkel maar bij Balzac de wedergade vindt.

Muzikaal overzicht.

Werd nog kort geleden het geboortefeest van Goethe met buitengewonen luister gevierd, thans worden er in Duitschland weder voorbereidingen getroffen, om in deze maand op bijzondere wijze den dag te herdenken, waarop, honderd jaar geleden, Heinrich Heine geboren werd.

Evenals dit bij Goethe het geval is geweest, zal men daarbij ook Heine in verband met de muziek brengen, en zullen enkele van de toonscheppingen, waartoe zijne gedichten aanleiding hebben gegeven, ten gehoore worden gebracht.

En dit terecht; want niet minder dan bij Goethe bestaat er bij Heine, wat de lyrische poëzie betreft, een nauwe band tusschen dichtkunst en toonkunst.

Wat men ook in Heine moge laken, ontegenzeggelijk is hij sedert den dood van den dichtervorst te Weimar de meest beteekenende van Duitschland's lyrische dichters geweest, en niet minder dan die van zijn beroemden voorganger, zijn ook *zijne* liederen bekend en gewaardeerd geworden op alle plekken van den aardbol, waar zin voor poëzie bestaat.

Kan men van vele gedichten van Goethe zeggen, dat zij uitermate geschikt zijn om op muziek gezet te worden, eveneens, zoo niet nog meer, is dit van toepassing op die van Heine. Heine's gedichten - heeft een beroemd liederen-componist van onzen tijd gezegd - verlangen als het ware naar den muzikalen toon. Zij munten uit door rhythmus en zangerige taal, zijn beknopt van vorm en drukken de stemming meestal op laconieke wijze (soms in één moment, in één woord) uit. Deze dichter geeft geen uitvoerige en

met bespiegelingen vermengde uiteenzettingen zijner gewaarwordingen, zooals dit bij Schiller bijv. veelal het geval is, en die maken dat er voor de muziek bijna niets meer overblijft, maar hij geeft slechts aanduidingen, die het gevoel en de phantasie opwekken en aan de muziek gelegenheid geven om datgene, wat in den tekst ligt opgesloten, zoo intensief mogelijk tot uitdrukking te brengen.

De componisten, die zich tot de gedichten van Heine voelden aangetrokken en zijne liederen in tonen hebben weergegeven, zijn zoo talrijk, dat reeds de namen der meest bekende een lange lijst vormen.

Op die lijst staat bovenaan Franz Schubert, in wien wij den schepper van het moderne lied, in muzikalen zin, vereeren. Toen Schubert zijne eerste liederen componeerde, kende men van Heinrich Heine nog niets. Schubert gebruikte voor tekst zijner lyrische ontboezemingen aanvankelijk sentimenteele gedichten van Hölty, Matthison, Kosegarten en soortgelijke poëten, en eerst in de tweede periode zijner liederen-compositie gedichten van Goethe, maar toen ook met voorliefde.

De kennismaking met Heine valt eerst in de laatste levensjaren van Schubert, wat ook wel niet anders kan, want 's dichters eerste werk, het *Buch der Lieder*, werd pas omstreeks het jaar 1824 bekend, en Schubert stierf reeds in 1828. Toch is er eenige reden om aan te nemen, dat de eenige liederen (zes in getal), welke Schubert op tekst van Heine gecomponeerd heeft, en die in het tweede deel van zijn *Schwanengesang* zijn opgenomen, niet zoo laat ontstaan zijn, als uit de uitgave van dezen liederenbundel zou blijken. Deze verzameling liederen, die den 4den Mei 1829 onder genoemden titel bij Tobias Haslinger, te Weenen, verscheen, werd in de ‘Wiener Zeitung’ aangekondigd als ‘toongedichten door Schubert in Augustus 1828, dus kort voor zijn dood, gecomponeerd’. Daartegenover staat echter de mededeeling van een van Schubert's kennissen, vrijbeer Von Schönstein, dat hij, eenige jaren vóór 's meesters dood aan dezen een bezoek brengende, bij hem een exemplaar van Heine's *Buch der Lieder* aantrof en hem dat ter leen verzocht, waarop Schubert hem het exemplaaar overhandigde onder opmerking, dat hij het boek toch niet meer noodig had. Deze opmerking, dan de omstandigheid dat de bladzijden, waarop de bedoelde gedichten voorkomen, omgevouwen waren,

en verder het bekende feit, dat Schubert vele van zijne liederen (dikwijls ten onrechte) niet waard vond uitgegeven te worden en daarom ter zijde legde, maken het zeer waarschijnlijk, dat de liederen op tekst van Heine reeds toen gecomponeerd waren. De hierbedoelde liederen: *Der Atlas, Ihr Bild, Das Fischermädchen, Die Stadt, Am Meer* en *Der Doppelgänger*, van welke vooral het 4e en het 6e uitmunten door de wijze, waarop het tragische moment in tonen is uitgedrukt, zijn alle zeer bekend en dikwijls gezongen.

Na Schubert's dood is het aantal componisten, die gedichten van Heine voor hunne liederen kozen, ontzaglijk toegenomen. Wie heeft niet gehoord van het lied ‘Auf Flügeln des Gesanges’ van Mendelssohn, of van ‘Du bist wie eine Blume’ van Schumann, of van ‘Die beide Grenadiere’ van Reissiger, Wagner of Schumann, of van het populaire ‘Du hast Diamanten und Perlen’? Schumann vooral heeft vele liederen van Heine gecomponeerd, meestal uit het *Buch der Lieder*, dat 's dichters ontboezemingen (hoofdzakelijk aan de liefde gewijd) uit de jaren 1817-1826 bevat, en gelijk men weet, is er een tijd geweest, dat deze liederen van den beroemden componist zeer gewild waren.

Of hierdoor ook de gedichten van Heine aan populariteit gewonnen hebben? - Ik zou het niet denken. Men weet, hoe het in dit opzicht gewoonlijk gaat. Kent U ‘Du bist wie eine Blume,’ ‘Ich grolle nicht,’ ‘Schöne Wiege meiner Leiden’ van Schumann? is gemeenlijk de vraag, wanneer over het liederen-repertoire gesproken wordt. Van Heine en zijn schoone gedichten wordt niet gerept; de dichter wordt geheel geëclipseerd door den componist.

Ja, wat heeft een dichter eigenlijk aan dat kameraadschap met den componist? Die vraag doet ook Heine in een zijner brieven uit Parijs van het jaar 1843. Hij klaagt er over, dat de muziekuitgevers in die wereldstad zich te veel inlaten met nietsbeduidende componisten, die hunne waar op het gebied der liederen-compositie aan den man trachten te brengen, en die door bedoelde muziekuitgevers als Duitsche nachtegalen, als navolgers, ja als mededingers van Schubert worden aangeprezen. De populariteit van Schubert - zegt hij - is zeer groot in Parijs, maar zijn naam wordt op de meest onbeschaamde wijze tot eigen voordeel aangewend.

De grootste vodden van liederen verschijnen hier onder den gefingeerden naam Camille Schubert, en de Franschen, die zeker

niet weten, dat de voornaam van den echten liederencomponist Franz is, laten zich daardoor bedriegen. Arme Schubert! En welke teksten worden er onder *zijn* muziek geschoven! Het zijn namelijk de door Schubert gecomponeerde liederen van Heinrich Heine, die hier het meest geliefd zijn, maar de teksten zijn zoo erbarmelijk vertaald, dat de dichter hartelijk blij was, toen hij vernam, hoe weinig de muziekuitgevers er zich een gewetenszaak van maken, den waren naam van den dichter te verzwijgen en den naam van een of anderen onbekenden Franschen parodist op het titelblad van die liederen te plaatsen. En voor zulk een is die medewerking bovendien nog lucratief. Hier in Frankrijk komt den dichter als auteursrecht van een gecomponeerd lied steeds de helft van het honorarium toe. Ware deze mode ook in Duitschland ingevoerd, dan zou een dichter, wiens *Buch der Lieder* sedert twintig jaren door alle Duitsche muziekhandelaars tot eigen voordeel wordt aangewend, van deze lieden ten minste eens een woord van dank vernomen hebben. Maar niets daarvan. Er is hem zelfs van de vele composities zijner liederen, die in Duitschland zijn uitgegeven, geen enkel present-exemplaar toegezonden!

Doch Heine weet ons over muziek nog meer te vertellen dan wat met zijn eigen persoon in verband staat. In zijne brieven uit Parijs van de jaren 1837 en 1840-1847 deelt hij op zijn onderhoudende doch dikwerf spottende manier het een en ander mede omtrent de indrukken, die hij van de toonkunst en hare beoefenaars ontvangen heeft.

Wat is eigenlijk de Muziek? - vraagt hij eens. En zijn antwoord daarop luidt: dat weten wij niet. Met de Muziek is het wonderlijk gesteld - zegt hij. Ik zou willen zeggen: zij is een wonder. Zij staat tusschen gedachte en verschijning in; zij is een soort bemiddelaarster tusschen geest en stof; zij is met beide verwant en verschilt toch van beide; zij is geest, doch geest die tijdmaat noodig heeft; zij is stof, maar die ruimte kan ontberen. Doch een definitie van Muziek is niet te geven. Wel echter weten wij, wat goede muziek is, en nog beter, wat slechte muziek is, want van de laatstbedoelde soort krijgen wij nog in grootere mate ons deel.

Heine knoopt daaraan eenige opmerkingen vast over muziekcritiek. Van een critiek, die zich bezighoudt met het verkondigen van theorieën over de kunst, wil hij niets weten. Het wezen der

Muziek is openbaring; het is niet iets, waarvan zich rekenschap laat geven, en de ware muzikale critiek is een ervarings-wetenschap. Daarom heeft hij ook niet op met den muziekgeleerde Fétis en diens zoon Eduard. ‘Ich kenne nichts Unerquicklicheres - zegt hij - als eine Kritik von Monsieur Fétis oder von seinem Sohne, Monsieur Fötus, wo *a priori*, aus letzten Gründen, einem musikalischen Werke sein Werth ab- oder zuräsonniert wird.’ Dergelijke critieken, geschreven in een soort van *argot* en doorspekt met technische uitdrukkingen, die slechts aan de musici van beroep bekend zijn, geven echter zulken heeren in de oogen van het groote publiek een zeker aanzien en gezag.

Neen, dan houdt hij het liever met de soort muziekcritiek, die hij eens in Marseille aan een table d'hôte hoorde, waar twee handelsreizigers aan het disputeeren waren over de questie van den dag, namelijk: wie van beiden, Rossini of Meyerbeer, de grootste meester was. Toen een hunner aan den Italiaanschen componist den eerepalm toekende, opponeerde de ander, maar niet met droge woorden doch door het voordragen van eenige bijzonder schoone melodieën uit *Robert de Diable*. Daarop wist de eerste niet beter te antwoorden dan door het zingen van eenige brokstukken uit de *Barbiere di Seviglia*, en zoo ging het gedurende het geheele maal voort, tot groot vermaak der aanzittenden, die zich met deze tafelmuziek kostelijk vermaakten. Onze dichter kwam daarbij tot de conclusie, dat dit nu de eenige critiek was, die misschien iets bewijst, en dat men over muziek òf in het geheel niet, òf slechts op deze realistische wijze moest disputeeren.

Tot welke soort van muziek Heine zich het meest voelde aangetrokken, ontwaren wij eveneens uit zijne brieven.

Over Beethoven dacht hij evenals Goethe. Hem was de muziek van den grooten componist te demonisch. ‘Beethoven - zegt hij - treibt die spiritualistische Kunst bis zu jener tönende Agonie der Erscheinungswelt, bis zu jener Vernichtung der Natur, die mich mit einem Grauen erfüllt, das ich nicht verhehlen mag, obgleich meine Freunde darüber den Kopf schütteln.’

Dacht hij zoo over Beethoven, dan is het niet te verwonderen, dat de muziek van een Berlioz, die zeker veel meer phantastisch is dan die van den meester der symphonie, evenmin een aangenamen indruk op hem maakte. Wel beschouwt hij

Berlioz als den grootsten en meest oorspronkelijken toonkunstenaar, dien Frankrijk in de eerste veertig jaren der negentiende eeuw heeft voortgebracht, en roemt hij de macht van den genius, die zich in diens toonscheppingen openbaart, maar in het algemeen is Berlioz in zijn muziek voor hem toch geen aangename verschijning; zij is hem te antediluviaansch.

Heine hield niet van een muziek, die het gemoed zoo sterk beweegt. Hij vertelt ons dit zelf, o.a. wanneer hij spreekt over het beroemde duet in de vierde acte der *Hugenoten* en zegt, dat hij dit bedrijf en de gemoedsbewegingen, die het opwekt, gaarne uit den weg gaat en met veel meer pleizier de tweede acte bijwoont, die zoo vol van gratie en liefelijkheid is.

Er ligt dus niets verrassends in, dat Heine, met zulk een opinie, de voorkeur geeft aan de Italiaansche muziek. De Italiaansche Opera te Parijs is voor hem de muzikale oase, waar de groote nachtegalen der kunst kweelen en de bronnen der melodie betooverend vloeien. Die opera is het eeuwig bloeiende zingende woud, waarin ook hij zoo menigmaal de vlucht nam, wanneer de last des levens zwaar op hem drukte. ‘Dort, im süssen Winkel einer etwas verdeckten Loge, wird man wieder angenehm erwärmt, und man verblutet wenigstens nicht in der Kälte. Der melodische Zauber verwandelt dort in Poësie, was eben noch täppische Wirklichkeit war, der Schmerz verliert sich in Blumenarabesken, und bald lacht wieder das Herz.’

Uit deze voorliefde voor de Italiaansche muziek volgt natuurlijk, dat de muziek van Rossini Heine meer aantrok dan die van zijn landgenoot Meyerbeer. Maar hij verklaart, dat wanneer hij met eerstgenoemde meer sympathiseert dan met den Duitschen componist, dit slechts een persoonlijk gevoel is, en hij daarmede niet gezegd wil hebben, dat hij aan den Italiaanschen maëstro grootere waarde toekent; het is eenvoudig een questie van smaak. En misschien - laat hij er op volgen - komt die preferentie daarvandaan, dat in Rossini's muziek ondeugden voorkomen, die ook mij eigen zijn. Van nature neig ik bijv. tot een zeker *dolce fur niente*; ik strek mij gaarne op een met bloemen bezaaid grasperk uit, aanschouw op mijn gemak den kalmen loop der wolken en geniet van de lichteffecten, die zij voortbrengen. Iemand van dat slag moet Rossini meer aantrekken dan Meyerbeer; en toch zal

hij op sommige oogenblikken, zich nu wel niet geheel aan de muziek van laatstgenoemde overgeven, maar die toch met geestdrift huldigen.

Zeer juist brengt Heine de muziek der genoemde componisten ook in verband met de tijdsomstandigheden. Meyerbeer's muziek was meer geschikt voor den tijd van strijd, die met de Fransche revolutie van 1830 was ontstaan. Die van Rossini paste meer voor het tijdvak van herstel van het Koningschap in Frankrijk, toen, na groote oorlogen en teleurstellingen op menig gebied, bij den geblaseerden mensch de zin voor groote gemeenschappelijke belangen naar den achtergrond moest wijken en het gevoel van het eigen ik weder de bovenhand kreeg. Nooit zou Rossini tijdens de revolutie en het Keizerrijk een zoo groote populariteit erlangd hebben. Robespierre zou hem misschien wegens anti-patriotische en te flauwe melodiëen aangeklaagd hebben, en Napoleon zou hem zeker niet tot kapelmeester bij het groote leger aangesteld hebben, waar hij geen geestdrift van enkelen maar een algemeene geestdrift noodig had. De tijd van het herstel van het Koningschap was ook die van Rossini's triomf. De Juli-revolutie heeft dat veranderd, en slechts dan wanneer de groote koren van *Robert le Diable* of van de *Hugenoten* met hun volle harmonie de stem verhieven, vond toen de muziek weerklank in de gemoederen. Dit was zeker wel de voornaamste reden van den ongehoorden bijval, waarin de genoemde twee opera's zich in de geheele wereld mochten verheugen. Meyerbeer was de man van zijn tijd, en de tijd, die altijd zijne luî weet te kiezen, heeft hem met groot getier op het schild verheven en zijn heerschappij geproclameerd.

Mededeelingen over Meyerbeer en zijne kunst treft men in Heine's brieven menigmaal aan; doch daarbij valt het niet altijd gemakkelijk, de scherts van den ernst te onderscheiden. Sarcastisch is hij dikwijls in hooge mate, en dit is ook het geval in het opstel, waarin hij Meyerbeer met den componist Spontini in verband brengt. Hierin is bovendien moeilijk aan te geven, wat *Wahrheit*, wat *Dichtung* is, maar niettemin is het een amusant artikel, dat, hoeveel fictie er ook in moge zijn, de karakters, waarover het handelt, scherp en naar waarheid teekent.

Spontini heeft in de eerste jaren van onze eeuw (1807-1819 ongeveer) te Parijs groote triomfen gevierd met zijne opera's *La*

Vestale, Fernand Cortez en *Olympia* en ontving zoowel van Napo leon als van Lodewijk XVIII groote eerbewijzingen. Later ging hij naar Berlijn en werd daar eerste kapelmeester, met den titel van Koninklijk generaal-muziekdirecteur en met onbeperkte heerschappij over alles wat de Opera en de Hofmuziek betrof. Zijne opera's werden er met evenveel succes gegeven als in Parijs, en groot was de hulde, die hij er in allerlei vorm ontving. Doch ook daaraan kwam een eind. Door zijn hoogmoed en zijne willekeurige handelingen maakte hij zich vele vijanden. Een zijner grootste tegenstanders was de criticus Ludwig Rellstab, die de dramatische werken en de handelingen van Spontini scherp geeselde. Toch heeft deze het in Berlijn nog twintig jaren uitgehouden, maar op het laatst kwam het tusschen hem en den generaal-intendant tot een twist, waaruit kabalen ontstonden waarvoor de maëstro wijken moest, ofschoon hij door de gunst van koning Wilhelm IV, die hem, op verzoek, van al zijne verplichtingen en verbintenissen onthief, zijne inkomsten en zijn titel behield.

De grootste vijand van Spontini was echter zijn concurrent Meyerbeer, die hem in de gunst der Berlijners had verdrongen en van wiens triomfen hij ook in Parijs getuige moest zijn, toen hij Berlijn verliet en zich tijdelijk in Frankrijk's hoofdstad vestigde.

Spontini bezat een zeer groote dosis ijdelheid, en een ijdelheid die hij niet onder stoelen en banken stak doch waarmede hij bij elke gelegenheid praalde. Richard Wagner heeft ons daarvan staaltjes medegedeeld in het overigens zeer waardeerend bericht, dat hij over 's meesters dood schreef en dat in zijne ‘Gesammelte Schriften’ is opgenomen, maar ook uit het hierbedoeld opstel van Heine leeren wij den maëstro in dit opzicht kennen.

Zooals gezegd is, was Meyerbeer zijn *bête noire*, en deze vormt dan ook de alpha en omega van al zijne jammerklachten.

Toen hij in de laatste jaren van zijn verblijf te Berlijn aan Heine te Parijs een bezoek bracht, was hij onuitputtelijk in het opdisschen van verhalen, die op zijn mededinger betrekking hadden en van gal overliepen. Hij kon het feit niet loochenen, dat de Koning van Pruisen den grooten Giacomo met eerbewijzingen overstelpte en van plan was, dezen Duitschen componist hooge ambten en waardigheden te verleenen, maar schreef dit toe aan de onwaardigste motieven. Volgens hem (en dit zeide hij op een toon

van overtuiging, alsof hij het zelf geloofde) zou de Koning hem verklaard hebben, dat hij Meyerbeer tot elken prijs aan Berlijn wilde verbinden, en wel..... opdat deze millionair zijn vermogen niet in het buitenland zou verteren. Want - zeide de Koning - daar de zucht, om als opera-componist te schitteren, een bekende zwakheid van den rijken man is, tracht ik van deze zwakke zijde gebruik te maken om den eerzuchtige door onderscheidingen in te pakken. Het zou toch treurig zijn, wanneer zulk een talent, dat een zoo groot, bijna geniaal vermogen bezit, in Italië en Parijs zijne mooie Pruisische 'Thaler' moest wegwerpen, om als componist gevierd te worden, en niet in zijn vaderland. - In dier voege had Zijne Majesteit zich uitgedrukt, om zich daardoor als het ware te verontschuldigen, dat hij hem, den componist van de *Vestale*, aan Meyerbeer opofferde.

Maar nog meer koorden had Spontini op zijn boog. Hij trachtte Heine wijs te maken, dat Meyerbeer niet de componist van alle muziek was, die onder zijn naam werd uitgevoerd. *Robert le Diable* en *Les Huguenots* o.a. - zoo verklaarde hij - zijn grootendeels de schepping van een Franschman, die Gouin heet en zeer gaarne onder Meyerbeer's naam zijne opera's liet opvoeren, om niet zijne betrekking van *chef de bureau* aan de Post te verliezen, daar zijne chefs zeker geen vertrouwen meer zouden stellen in zijn administratieven ijver, indien zij wisten, dat hij een droomerige componist was.

Nu je het zegt - antwoordde Heine hem - begin ik ook haast te gelooven, dat er iets van aan is. Wel zou ik, naar het uiterlijk van den persoon te oordeelen, hem eerder voor een vetweider dan voor een toonkunstenaar houden, maar toch is er in zijn gedrag iets, wat hem in verdenking brengt, de auteur van Meyerbeersche opera's te zijn. Immers, het gebeurt dikwijls, dat hij *Robert le Diable* of de *Hugenoten* 'onze opera' noemt. Soms hoort men hem zeggen: 'wij hebben heden een repetitie,' of: 'wij moeten een aria korter maken.' Dan ook is het opmerkelijk, dat de heer Gouin bij geen enkele opvoering der genoemde opera's ontbreekt, en dat, wanneer daarin een bravour-aria geapplaudisseerd wordt, hij zich zelven geheel vergeet en naar alle zijden buigt, als wilde hij het publiek bedanken. Maar toch kan ik niet aannemen, dat Meyerbeer niet de schepper van al die heerlijkheden zou zijn, wanneer ik bedenk, hoe nauw-

lettend hij voor zijne geesteskinderen tot zelfs na zijn dood gezorgd heeft. Bij testament heeft hij ten voordeele van die kinderen een kapitaal vermaakt, waarvan de renten bestemd zijn, de toekomst der arme weezen te verzekeren, zoodat ook na den dood van hun vader de noodige uitgaven voor opvoering, *claque*, ophemeling in de dagbladen, enz. bestreden kunnen worden. Zelfs voor het nog ongeboren profeetje moet de teedere vader een kapitaal van 150,000 thaler uitgezet hebben. Waarlijk, nog nooit is een profeet met een zoo groot vermogen in de wereld gekomen. Die zoo voor zijne kinderen zorgt, moet wel de echte vader daarvan wezen.

Doch de door haat verblinde Spontini was daarvan niet te overtuigen. ‘O, die man is tot alles in staat! - riep hij uit. - Ongelukkige tijd! ongelukkige wereld!’

En vier jaren later ziet men hem nog als een spook in Parijs rondwaren, altijd nog troosteloos, dat hij als componist reeds lang dood is en dat zijn heerscherstaf is overgegaan in de handen van Meyerbeer. En vermakelijk is het daarbij op te merken, hoe volkomen onschadelijk zijn vijandigheid tegenover den gelukkigen mededinger altijd is, tengevolge van de groote dosis ijdelheid, die er mede vermengd is. Klaagt bijv. een auteur, dat Meyerbeer de gedichten, die hij hem reeds jaren geleden toezond, nog niet gecomponeerd heeft, dan vat Spontini snel de hand van den beleedigden poëet en roept uit: *J'ai votre affaire*; ik weet een onfeilbaar middel om u op Meyerbeer te wreken: schrijf een groot artikel over mij en hoe hooger gij daarin mijne verdiensten stelt, des te meer zal de man zich ergeren.

Een anderen keer is een Fransch minister er over verbolgen, dat de componist der *Hugenoten*, trots de hoffelijkheid, waarmede men hem in Parijs behandeld heeft, in Berlijn een ondergeschikt hofambt (General-Musikdirector) heeft aanvaard, en terstond vliegt Spontini naar den Minister, om hem te zeggen: *J'ai votre affaire*. Gij kunt den ondankbare streng straffen, gij kunt hem een dolksteek toebrengen, en wel door mij tot grootofficier van het Legioen van Eer te benoemen.

Eenigen tijd later komt Spontini bij den directeur der Groote Opera, Léon Pillet, en vindt hem in woede ontstoken tegen Meyerbeer, omdat deze den directeur heeft laten weten, dat hij hem, met het oog op het slechte zangpersoneel, den ‘Profeet’ nog

niet wil toevertrouwen. Onmiddellijk vat de Italiaan vuur en roept opgetogen uit: *J'ai votre affaire*. Ik zal u het middel aanwijzen om den eerzuchtige te vernederen: laat mij levensgroot in marmer uitbeitelen; plaats dan dit beeld in de foyer der Opera, en dit marmerblok zal Meyerbeer de nachtmerrie bezorgen.

Het zijn niet alleen de componisten, over wie Heine het een en ander meent te moeten zeggen; ook de uitvoerende toonkunstenaars krijgen rijkelijk hun deel.

In het algemeen klaagt hij over het vele muziek maken in Parijs, en vooral over het instrument, dat men *Pianoforte* noemt. Dit is een instrument, waarmede men nog meer in het bijzonder gemarteld wordt en waaraan men bijna nergens ontkomen kan. En dan de virtuozen! Als troepen sprinkhanen komen de pianisten elken winter naar Parijs, minder om geld te verdienen dan wel om zich daar een naam te maken, die hun in andere landen des te rijkelijker een geldelijken oogst verschaft. Parijs moet hun als het ware dienen voor een soort van annonce-paal, waarop hun roem met kolossale letters te lezen staat.

Er waren, volgens Heine, onder dien stortvloed van virtuozen maar drie pianisten, die het werkelijk waard waren, dat men over hen sprak. Het waren Chopin, Thalberg en Liszt.

Van deze drie was Chopin hem het meest sympathiek. Hij noemt hem den Raphaël van het klavier, wiens vaderland het droomenrijk der poëzie is, en bij wiens spel men de meesterschap over de techniek vergeet en zich geheel kan verdiepen in de teedere en met een waas van weemoed overtogen muziek.

Liszt beschouwt hij als een geestverwant van Berlioz en, evenals deze, als een der merkwaardigste verschijningen in de muzikale wereld van die dagen, maar nu niet bepaald een van de aangenaamste. Ontegenzeggelijk was Liszt de kunstenaar, die in Parijs de meest besliste enthousiasten maar ook de ijverigste tegenstanders had. Het pleitte voor hem, dat niemand met onverschilligheid over hem sprak, want zonder positieve waarde kan men in deze wereld evenmin sterk bemind als sterk gehaat worden. Maar hoezeer Heine sympathie had voor Liszt als mensch, zoo werkte toch diens muziek niet aangenaam op zijn gemoed. Muziek en spel waren hem te demonisch. Hij zegt daarvan: ‘Wenn Liszt am Fortepiano sitzt und sich mehrmals das Haar über die Stirne gestrichen

hat und zu improvisiren beginnt, dann stürmt er nicht selten allzu toll über die elfenbeinernen Tasten, und es erklingt eine Wildniss von himmelhohen Gedanken, wozwischen hie und da die süssesten Blumen ihren Duft verbreiten, dass man zugleich beängstigt und beseligt wird, aber doch noch mehr beängstigt.'

Niettemin erkende Heïne in Liszt den koenen zeiler, die nieuwe wegen trachtte te ontdekken, en toen de beroemde pianist later na geruime afwezigheid weder in Parijs optrad, sprak hij met groote waardeering van de groote verandering ten goede, die er in diens spel was ontstaan. De geniale man is weder hier - zegt hij - en geeft concerten, welke een betoovering uitoefenen, die aan het fabelachtige grenst. Naast hem verdwijnen alle pianisten, met uitzondering van Chopin. Ook bij Liszt denkt men niet meer aan overwonnen moeielijkheden; het klavier verdwijnt en de muziek openbaart zich. In dit opzicht is Liszt, sedert wij hem het laatst hoorden, verbazend vooruitgegaan. En met deze verdienste verbindt hij thans een kalmte, een rust, die wij vroeger bij hem misten. Als hij b.v. vroeger op de pianoforte een onweder voordroeg, zagen wij de bliksemstralen over zijn gezicht glijden; als door een stormwind bewogen, trilden zijne ledematen, en zijn lange haren dropen als het ware van den plasregen, dien hij op de piano imiteerde. Maar al speelt hij thans ook den sterksten donder, dan verheft hij zich toch altijd daarboven, evenals een toerist, die op den top van een Alp staat, terwijl het onder in het dal onweert. De wolken zijn diep beneden hem, de bliksemstralen kronkelen zich als slangen aan zijne voeten, doch hij zelf staat kalm boven de elementen en heft glimlachend het hoofd in den reinen aether op.

Heine spreekt ook nog over de oppositie tegen Liszt door een zeker deel der Parijsche kunstwereld, dat op het gebied van het pianospel den eerepalm aan den Weener pianist Thalberg toekende.

Thalberg was in het begin van 1836 voor de eerste maal in Parijs opgetreden en had door zijn brillante techniek, de buitengewone rust in zijn spel, zijn klankvollen toon, en ook door zijne composities, bij velen een grooten indruk teweeg gebracht, en er waren zelfs eenigen, die zeiden dat Liszt door Thalberg overvleugeld was. Van de schrijvers over muziek was het vooral de muziekgeleerde Fétis, die de loftrompet over den nieuwen pianist stak. Dit alles kwam Liszt ter oore, die toen te Genève was, en

daardoor geprikkeld, keerde hij terstond naar Parijs terug, doch vond er Thalberg niet meer. Hij gaf twee schitterende concerten in de zaal Pleyel en de tegenstanders verstomden.

Maar bijna een jaar later, toen de beide kunstenaars tegelijk in Parijs waren, stak de oppositie-partij weder het hoofd op, en heftiger en luider werden hare loftuitingen over den ‘onovertroffen’ pianist en componist Thalberg. Dit alles verdroot Liszt, die nu toch wel eens wilde weten, wat er van die zoo hoog geprezen composities van zijn concurrent was, en ze begon te studeeren. Hij vond daarin echter niets, wat aanleiding zou kunnen geven om Thalberg als een uitvinder van nieuwe wegen op het gebied der klaviermuziek te beschouwen, zooals zijn bewonderaars deden, en boos geworden, greep hij naar het verkeerde middel om een critiek van Thalberg's composities te leveren en daarbij het gemis aan kunstwaarde van die werken in het licht te stellen.

Nu begon de strijd eerst goed, en hij werd vooral aangewakkerd door een opstel contra Liszt, gevloeid uit de pen van den reeds meer genoemden Fétis, waarop de groote virtuoos het antwoord niet schuldig bleef.

Thalberg en Liszt gingen ijverig voort, ieder afzonderlijk concerten te geven, maar men zou hen ook gaarne eens samen in één concert hooren. Aan dien wensch werd eindelijk voldaan. De Italiaansche Prinses Belgiojoso gaf den 31sten Maart 1837 in hare salons een concert ten voordeele van arme Italiaansche vluchtelingen, en de twee beroemde pianisten waren uitgenoodigd, bij die gelegenheid ieder iets voor te dragen. Niettegenstaande er zich onder de medewerkenden vele toonkunstenaars van naam bevonden, waren *zij* toch de helden van den avond.

Over dit concert spreekt ook Heine. Hij prijst het in de beide toonkunstenaars, dat zij voor een oogenblik hunne persoonlijke gevoelens terzijde stelden, om tot een weldadig doel mede te werken, en onthoudt ook het daar aanwezige publiek den lof niet, dat het aan beide virtuozen onpartijdig en rijkelijk bijval schonk. En waarom zou men ook vergelijkingen maken? zegt hij. Reeds een eenmaal hooren van deze corypheeën op het gebied van toonkunst is voldoende om tot het inzicht te komen, hoe verkeerd het is, den een ten koste van den ander te prijzen. Hun technische vaardigheid zal wel gelijk staan, en wat het karakter van hun spel en hun

muziek betreft, is er wel geen grooter contrast dan tusschen deze twee denkbaar. De vergelijking tusschen virtuozen berust gewoonlijk op een dwaling, die vroeger ook in de dichtkunst heerschende was, namelijk in het zoogenaamde beginsel der overwonnen moeielijkheid. Evenals men echter later heeft ingezien, dat de metrische vorm een geheel andere beteekenis heeft dan getuigenis te geven van 's dichters bedrevenheid in de taal, en dat wij een mooi vers niet daarom bewonderen, wijl het maken daarvan veel moeite gekost heeft, zal men ook weldra gaan inzien, dat het voldoende is, wanneer een musicus alles, wat hij voelt en denkt, of wat anderen gevoeld en gedacht hebben, door middel van zijn instrument kan mededeelen, en dat alle virtuoze *tours de force*, die slechts blijk geven van overwonnen moeielijkheid, te verwerpen zijn en naar het gebied der kunstenmakerij verwezen moeten worden.

Onze dichter leefde in een tijd, toen de virtuositeit *an und für sich* nog bijna onbeperkt heerschte, en dat ‘weldra’, waarvan hij spreekt, is nog zoo spoedig niet aangebroken. Men moet ook bij zijn beoordeeling van Liszt en Thalberg in aanmerking nemen, dat eerstgenoemde toenmaals nog bijkans geheel in de virtuositeit opging. Sedert is er veel gebeurd. Thalberg is betrekkelijk spoedig van het tooneel verdwenen en daarmede in vergetelheid geraakt. Liszt echter heeft nog meer dan veertig jaren na dat tijdstip voor de kunst gearbeid, en bij hem heeft de virtuoos plaats gemaakt voor den genialen vertolker van de klassieke werken der toonkunst en den componist van een groot aantal werken van beteekenis.

Heine heeft over de muziek en hare dienaren veel geredeneerd, gelijk reeds uit het hierboven vermelde eenigszins blijkt, en menigmaal heeft hij dienaangaande zeer juiste opmerkingen gemaakt. Doch daar hij zijne meeningen en mededeelingen dikwerf met spot en ironie vermengt en het niet altijd gemakkelijk is uit te maken, of hetgeen hij zegt, waarheid of verdichtsel is, kan men hem, vooral waar het personen betreft, niet altijd vertrouwen en moet men althans aan het gezegde niet te veel waarde hechten. Veel sympathieker dan in zijn proza over muziek is Heine als lyrisch dichter, en niet alleen om zijn diepgevoelde liederen maar ook omdat wij aan hem zoo menige schoone compositie te danken hebben, verdient hij onze onbegrensde vereering.

HENRI VIOTTA.

Buitenlandsch overzicht.

28 November.

Parkwandeling.

Het was een grootmoeder en haar kleinzoon. Zij gingen door het park. De kleinzoon liep, en sloeg met krachtigen, ongeduldigen voetstap het pad; maar zij liet zich langzaam rijden in een handwagen, voortbewogen door een zwarten bediende.

Vriendelijke, wijze woorden kwamen over haar lippen alsof zij er den onuitgesproken haast van haar begeleider mee wilde temperen.

‘Ik geniet zoo van de natuur,’ zeide zij. ‘Wanneer men ouder wordt gaat men zich meer en meer een deel van haar gevoelen; ik heb behoefte aan haar kalmte, en daarom laat ik mij dikwijls des morgens hier rondrijden als de nevels zijn opgetrokken en het bosch door zijn ochtenbad is verfrischt. Wat mag ik mijn reuzenboomen graag! ja, ik heb ze misschien nu met hun beetje goudgele en rosse bladeren het liefst.’

‘Het zijn kerels,’ sprak de kleinzoon vlug en bepaald, en hij dacht aan anderen.

Maar de grootmoeder ging voort: ‘Niet dat ik me ooit hier geheel heb thuis gevoeld, zooals in Balmoral of op Wight; het valt in een staatsiepaleis zoo moeilijk zich aan de ceremonies te onttrekken, en ik houd van het intieme. Hoe graag zou ik mijn kinderen zooveel mogelijk om me hebben! Daarom heeft uw bezoek mij ook zoo goed gedaan; het toont me dat gij de oude dame toch niet geheel wilt vergeten, en ik had noodig u daarvoor, onder ons, te bedanken. Maar hebt gij 't hier ook goed? Gisteren een prettige jacht geweest?’

- ‘Drie honderd vijftig konijnen geschoten,’ was het korte antwoord.

‘Drie honderd vijftig,’ herhaalde de grootmoeder, ‘en allen gedood?’ Zij vroeg het onwillekeurig.

- ‘Allen dood, geen gewonden,’ kreeg ze te hooren; maar zij hoorde niet dat hij er voor zichzelf mompelend bijvoegde: ‘en geen vermisten.’

‘Het was een heele razzia onder mijn konijnen,’ zei de grootmoeder zich vroolijk houdend. ‘Nu, het is u gegund. Ofschoon ik u moet bekennen dat voor mijn gevoel de jacht een wreed vermaak is. Ik kan niet goed denken aan bloedvergieten, van dieren evenmin als van menschen. Wat 'n angst en gewetenspijn is voor Albert en mij de Krimoorlog geweest, juist toen wij hoopten dat voor goed de vredestijd over de wereld was aangebroken.

Napoleon en Lord Palmerston hebben ons in dien krijg meegesleept. Ik vergeef 't mij nog niet.

Czar Nicolaas is aan hartzeer over dien oorlog gestorven.

De knappe mooie man! Al had hij niet het verfijnd intellectueele van Alberts gezicht, toch lag er in zijn schoonheid iets bijzonder treffends. Hoe lang is hij nu al heen!

Ja, er rust een zware verantwoordelijkheid op ons om den vrede onder elkander te bewaren.

Mij kostte het gelukkig nooit moeite om vredeswille veel toe te geven, en hoe er menschen gevonden worden die zich ten koste van anderen zouden willen vergrooten of verrijken, kan ik mij niet voorstellen. Integendeel, ik heb altoos verlangen gehad naar een nederig bestaan; en ik herinner me wel een plaat gezien te hebben waarop een pachter 's morgens voor de deur van zijn klimopbegroeide woning afscheid neemt van zijn vrouw, en gewenscht te hebben die vrouw te wezen, rustig op het land te wonen en voor echtgenoot en kinderen te zorgen. Ja, een boerenvrouw, maar niet de vrouw van een Boer, vuil, inhalig, jaloersch op al wat hoogere beschaving is.’

Hier hield de oude dame zich in, half lachend, half spijtig; en zij week in de vreedzame melancolie van het woud om haar gemoedsrust te herwinnen. Het daglicht speelde op de goudgele en rosse bladeren aan de takken hangend en verspreid over den grond.

- ‘Ferme kerels,’ prevelde de kleinzoon, maar het kon op de

eeuwenoude boomen slaan. ‘Wanneer ik niet was, wie ik ben,’ zeide hij beslist, ‘dan zou ik de ontdekker, de leider, de beschaver, de exploiteur van een nieuw werelddeel willen zijn. Een onmetelijke, maagdelijke streek voor zich te hebben, en daaraan zijn leven en zijn geest mee te deelen! Er legers te verzamelen en wilde stammen te onderwerpen; haar met spoorwegen en telegrafen te doen doorkruisen; steden te doen verrijzen en havens aan te leggen; zonder titel de heerschappij daar te voeren door de meerderheid van energie en van persoonlijkheid; van niemand afhankelijk te wezen, zelfs niet van die onder ons staan en ons moeten gehoorzamen! De pure macht te bezitten! Overmacht! Wat zou ik vragen naar vrede of oorlog, naar verrijking of verarming? Werkzaamheid zou ik wenschen - en van geen menschen, van geen omstandigheden, van geen tradities, van niemand afhankelijk te zijn,’ herhaalde de kleinzoon. ‘Wanneer ik niet was, wie ik ben!’

‘Laat ons dankbaar zijn,’ was de vriendelijke, wijze taal van de grootmoeder, ‘voor de beperking van onze macht, en dat wij zijn wie wij zijn. Zoo kunnen wij elkander helpen en de menigte helpen die onder ons is gesteld. De velen rekenen op onze zorg, - niet alleen op onze kracht. Ik heb ook een moedergevoel voor hen, en mijn hart verblijdt zich, nu ik in de gelegenheid ben door mijn chocolaadgeschenk aan mijn landskinderen, tijdelijk afwezig, te toonen dat ik op Kerstdag aan hen denk. Ja, om mijn heele meening te zeggen, ik zou daarbij niets liever wenschen dan dat ook de verdoolden, die zich nu met de wapenen verzetten, hun deel konden krijgen - als er namelijk van overbleven, - ik bedoel, van de blikken met chocolaad.’ -

- ‘En ik, wanneer ik een Boer was,’ zeide de kleinzoon, ‘zou me liever doodvechten dan uw chocolaad aan te nemen,’ maar hij zeide 't voor zich zelf om zijn grootmoeder niet te ergeren....

Het was een grootmoeder en haar kleinzoon. Zij gingen terug door het park. Naast elkander, ver van elkander in den melancolieken vrede der natuur. Maar een gerucht trof hun ooren, en het was een jachthond die van grooten afstand kwam aangerend. Zij keken om, en zij zagen hoe de poten van het dier de rosse, roode

bladeren van den grond deden opstuiven en ze deden gloeien in 't licht tegen den donker gedempten ondergrond van het bosch.

‘Het lijken wel vlokken - ’, maar hier hield de grootmoeder zich in.

- ‘Bloed,’ - zeide de kleinzoon.

B*.

Bibliographie.

Sprookjes van H. Andersen. Werelduitgave, geillustreerd door H. Tegner; uit het Deensch vertaald door M. van Eeden - van Vloten. Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel.

Als Hans Christiaan Andersen eene verstandige moeder had gehad in plaats van eene, die zich uit koffiedik liet voorspellen dat eenmaal heel Odensee voor haar zoon zou illumineeren! dan ware hij een eerzame kleermakersknecht geworden; misschien ten slotte - doch ik geloof van niet - een snijdersbaas; en zoude zijne nagedachtenis zijn weggesleten te gelijker tijd met het laatst door hem vervaardigde kleedingstuk, in plaats van nu voort te leven in 23 boekdeelen, waarvan er telkens weder worden herdrukt.

Maar als Hans Andersen's moeder werkelijk verstandig ware geweest, zou hij het zelfs nooit tot kleermakersknecht hebben gebracht: Hans ware nooit geboren! Want welke verstandige vrouw zou er ooit toe zijn overgegaan een man te trouwen, die zelfs niet genoeg centen kon opsparen voor een huwelijksbed, en eindelijk op eene verkooping voor kleinen prijs kocht den katafalk, waaronder het lichamelijk overschot van een vermogend edelman had geparadeerd? Nog zag Hans in later dagen steeds voor zich de groote zwarte draperien - erg oud, erg versleten, met vlekken van afgedropen kaarsen - van het ouderlijk bed!

En die ongelukkige Hans had nog andere familieleden, die hem - toen hij toch eenmaal geboren was! beletten zijne bestemming van eerzamen kleermakersknecht te bereiken.

Andersen's grootouders waren rijk geweest, maar hadden door verkeerde speculatien hun fortuin verloren; en ongelukkigerwijze leefde die grootmoeder nog, en kon hem vertellen van rijke bloedverwanten - verweg in Duitschland - en de weelde die haar in haren jeugd omringde

Zoo werd dus Hans' verbeelding geprikkeld, leerde hij verder kijken dan Odensee, dacht aan rijkdommen gewonnen en verloren, geloofde aan geheimzinnige machten. En tot overmaat van smart vond hij in een schoolbibliotheek of leende van elders levensbeschrijvingen van beroemde mannen en verslond comedieboekjes!

Alsof dat allemaal nog niet genoeg was, kwam nu de booze fee, die alleen nuchtere menschen met

rust laat: Vrouw Poëzie, en beschonk hem met hare gaven!

Arme jongen! Geen wonder dat hij op veertienjarigen leeftijd op ‘trek’ ging, met 13 rijksdaalders op zak. Die waren gauw opgeteerd, want zonder eenig begrip van geld, en heel naief, liet hij zich in de logementen 't beste voorzetten.....

Doch werpen wij een sluier over zijn later lev \en. Ik herinner mij alleen nog, hoe wandelende door de liefelijke tuinen van het koninklijk slot Roseborg, men mij zeide, dat daar ergens Andersen gewoond had en gestorven was. Geen Koning was Andersen dus geworden, maar toch iets heel dicht daarbij.

Brave ouders, gij zijt derhalve gewaarschuwd. Wilt gij dat uw zoon kleermaker worde, zorg dan - nu gij toch niets meer aan zijne voorouders kunt veranderen - dat gij hem ten minste onkundig laat van Andersen's werken. Lees hem in geen geval de Sprookjes voor. Want voor zooveel uw zoon nog begrippen van deugd heeft, voor zooveel hij nog met zekeren eerbied tegen de gestelde machten opziet, na lezing daarvan zal hij een gansch ander mensch zijn geworden. Koningen zijn bij Andersen altijd dom, hovelingen dito, rechters dito, alle brave menschen dito, zelfs de schurken zijn bij al hun schurkachtigheid erg onnoozel. Eigenlijk moet alleen een socialist zijne kinderen die sprookjes laten lezen, om te doen zien hoe innig slecht alles is in de bestaande orde van zaken.

Ook ik, hoewel geen socialist, heb mijne kinderen nooit de sprookjes voorgelezen. Daar was trouwens ook een goede reden voor. Ik bezat ze enkel in eene fransche uitgave van X. Marmier, verschenen in 1856. En ik had dit boek uit *mijne* kinderjaren te lief dan dat ik de latere hollandsche uitgaven ooit heb willen gebruiken. Dan vertaalde ik maar liever zelf losweg. Dat moest ook wel, want ik vertelde die sprookjes 's morgens heel vroeg, in bed. Als het voor de kinderen nog te vroeg was om rond te dribbelen en de kamer te koud, en de moeder wegens 't in den nacht spoken, nog sliep: Dan, terwijl zoo heel gezellig een klein krullebolletje tegen mij aankroop, vertelde ik van den hond met de oogen zoo groot als theeschoteltjes, van den tweeden hond met oogen zoo groot als molensteenen, en van dien derden bullebak met de oogen .... ik durf het haast niet neerschrijven: zoo groot als TORENS. Uit de vertaling van mevrouw Van Eeden zie ik dat bedoeld wordt de Ronde toren te Kopenhagen, de welbekende dikke toren met een gemetseld schroefvlak tot trap, dat men te paard kan opstijgen; de overlevering zegt zelfs dat de Koning dat opdraafde in een koets met vier paarden, om dan op het plat de sterren te bekijken met den hof-wichelaar. ('t Is niet onmogelijk; de grillige, oude sterrekundige instrumenten, die erg veel op marteltuigen gelijken, staan nog in nissen van de trap, en Denemarken *is* een sprookjesland.) Maar zelfs nu ik weet *wat* bedoeld wordt, kan ik mij den hond niet anders voorstellen dan vroeger, namelijk als iets heel vreeselijks. Mijne kinderen vroegen mij trouwens nooit naar een uitvoeriger signalement; zij zullen zich ook wel geen nauwkeurige rekenschap hebben gegeven van de anatomische eischen waaraan een aldus begiftigd schepsel moet voldoen. En Hans Tegner, de teekenaar bij mevrouw Van Eeden's vertaling, heeft dan ook volkomen gelijk met niet te schrikken voor die torens, en iets te scheppen wat, zonder onzinnig te zijn, voldoende den indruk der woorden weergeeft. Want dat vergeten wel eens te veel zij, die zoo doodsbang zijn om hunne kinderen de sprookjeswereld te openen: Het vreeselijke, griezelige, leelijke, slechte, maakt geen indruk op het kind, het vormt hoogstens den noodigen achtergrond waartegen uitstraalt het goede, het ridderlijke, het edele. Dàt vindt weerklank in hun harte, het overige drijft weg

in den nevel. En juist van dat goede en mooie zoude ik voor geen geld ter wereld de kinderen willen verstoken laten.

Doch niet dáárom alleen houd ik van sprookjes: óók - en niet minder - omdat zij bevatten dien *grain de folie*, welke in het gemoed van het kind is uit te zaaien, zal hij het ooit verder brengen dan kleermakersknecht. Want alleen bij wien de verbeeldingskracht opschiet, kan wat voortbrengen dat er nog niet was, kan leider worden der menschheid, ons ten zegen, zooal niet steeds zich zelven. En ook voor wien zulk een toekomst niet is weggelegd, koestere zorgvuldig dat plantje der fantasie, dat plantje wat de nuchtere wereld noemt: dwaasheid. Al ware het alleen maar om ons leven te kunnen eindigen zooals het ‘Zwavelstokkenmeisje’ dat werd gevonden doodgevroren op Nieuwjaarsmorgen, met een bosje zwavelstokken bijna opgebrand - zoodat de menschen dachten dat zij zich had willen warmen. ‘Maar niemand wist wat al moois ze had gezien, en tot welke Heerlijkheid en Nieuwjaarsvreugde zij was opgegaan!’

De vertaling van mevrouw Van Eeden is erg prettig. Of ze geheel juist is, moet ik - het origineel niet bezittende - onbeslist laten. Ik zou anders toch wel willen weten of de oude hofdame in ‘De Vuurslag’ inderdaad waterschoenen aantrok. In mijne fransche editie heet het ‘bottes à l'épreuve de l'eau’; in eene oude hollandsche, niet onverdienstelijke vertaling, welke mijne vrouw medebracht ten huwelijk (titelblad overleden) zijn het ‘waterlaarzen’. Zoo ook in Gouverneurs overzetting - die lang niet zoo geslaagd is als zijn Prikkebeen! Worden wellicht bedoeld *vet*schoenen? Maar kom, wat doet het er toe: hoofdzaak blijft dat de hofdame hard *heeft* geloopen!

En wij? Ik kan niet beter weergeven het gevoel waarmede ik thans dit boek dichtsla, dan door den laatsten daarin voorkomenden regel. ‘Daar zaten zij: volwassenen en toch kinderen; kinderen in hun hart; en het was zomer, warme heerlijke zomer.’

R.T.N.

J. de Meester. Zeven vertellingen. Amsterdam, S.L. van Looy. 1899.

Ceci tuera cela. Van den journalist, die dag aan dag over het een en het ander moet schrijven, vlug, levendig zoodat het boeit en de aandacht trekt, als het kan geestig, maar vooral vlug, omdat de zetter op de kopy wacht en de courant er met het bericht, de beschouwing, de critiek het eerst bij moet zijn, - van den journalist die onder zulke omstandigheden arbeidt kan men geen episch werk van eenige beteekenis verwachten, dat, rustig geconcipieerd en voldragen, ook met kunstenaarsernst in gestadigen arbeid afgewerkt is.

Dat zal wel de reden wezen, waarom vele van deze schetsen van den heer De Meester zoo onrustig zijn, zoo onvast van compositie` alsof er bij stukken en brokken, met lange tusschenpoozen en dus in afwisselende stemming, aan gewerkt was, zoodat men soms naar de beteekenis, het waarom van het verhaal of de phantasie moet gissen (*Een Nieuwjaarsmorgen, Thuiskomst*), terwijl andere vertellingen te schetsmatig, te onaf zijn, het motief te weinig doorwerkt (*Gele blaren*).

Van slechts één der zeven ontvangt men den indruk dat het, als kunstwerk, àf is, en het zou ons niet verwonderen wanneer vooral de wensch om dat éene, vroeger in het *Tweemaandelijksch* verschenen, nog eens te publiceeren tot de uitgaaf van dezen bundel had geleid. In die vertelling (*Gezin*) is de realist aan het woord, die voor geen realiteit, voor geen ruw tooneel en geen ruw woord terugschrikt, maar dat geeft zonder terughouding, zooals hij het gezien en gehoord heeft. Het zijn dierlijke

tooneelen die ons op de dorpskermis vertoond worden, dierlijk zooals ze in Zola's *La terre* te vinden zijn en sommige van de jongere Vlaamsche novellisten ons nu en dan te lezen geven. Maar - en dat is het wat een vertelling als deze onderscheidt van die opzettelijke beestige vuilheid die in de producten uit de school van Heyermans voor het grijpen ligt - het is niet de bestialiteit om de bestialiteit; er spreekt uit deze beschrijving van het gedepraveerde dorpsleven, van den geslachtelijken omgang tusschen boeren en boerinnen, een groote scherpte van waarneming, een groote kracht van voorstelling; dat is in bijzonderheden afgewerkt, met een stijging in de uitbarstingen van zinnelijkheid, die op de laatste bladzijde haar toppunt bereikt in den bloedschendigen aanslag van Rooie-Jan op Jans.

Uit den toon raakt de schrijver enkel, waar hij door ‘de Rooie’ het verhaal van den brand laat doen in modern literairen vorm: ‘je kos d'r niet in kieke in de knappende, knarsende, sissende en dan weer vol opvlammende vlam, ... en feller dan de nu zwirlende, nu als stollend koper gomglanzig windelende vuurslieren inzengden in d'oogen, slagschroeide de óverlaaiende lichtgloed der lucht.’

Is het realisme van deze vertelling, die al van voor eenige jaren dagteekent, niet al weer wat uit den tijd en is in *Gezin* niet misschien een der laatste kunstenaarsrealisten van onze nieuwe Nederlandsche letterkunde aan het woord? Wij zouden het geen ramp vinden. Maar in elk geval was deze ‘letste’ dan zeker de ‘minste’ niet.

Fidessa door Louis Couperus. Amsterdam, L.J. Veen.

Couperus, van wien wij sedert zijn onvergelijkelijke *Psyché* niets mochten hooren, is weer aan het vertellen gegaan, zooals slechts hij onder onze Nederlandsche prozaschrijvers dat kan.

En hij vertelt ons thans van Fidessa, de nimf die zweefde en zong en speelde met hare zusteren op de vochtige weide, tokkelend de maanlichtsnaren en die eerst op den Eenhoorn, het edele dier met het sneeuwblanke lijf, wordt meegevoerd door het donkere bosch waar de inktschaduwen van de takken druipen en dan op de heide neergeworpen, door een geharnast ridder, Sans-Joye, wordt opgenomen op zijn paard en gereden naar zijn versterkt kasteel in de stad. Daar ziet zij, de naakte nimf van de heide, het kind van de lucht, niets dan huizen van ijzer en steen en zware ijzeren menschen, en zij is er zóo bang en zóo ongelukkig, dat Sans-Joye belooft haar weer terug te brengen naar de plaats waar zij vandaan kwam. Maar als zij, onder 's ridders geleide, terug is gekeerd naar de vochtige weide en Fidessa en Sans-Joye afscheid van elkander zullen nemen, dan valt aan beiden het scheiden zwaar, en wanneer de ridder is opgestegen en terugrijdt volgt Fidessa hem. Wat vangt zij aan? Naakte nimfen mogen niet met de menschen zijn, want naaktheid is zonde voor de ijzeren menschen. Dat blijkt wel, wanneer beiden in de stad terugkeeren en het volk hen bedreigt en vervloekt. Maar nu neemt Fidessa een besluit: zij ook wil zich het lijf ompantseren, en zij verlaat Sans-Joye, en hoog in de lucht zweeft zij langs de tafelwanden van het hemelhooge gebergte naar het verblijf der reuzensmeden, de cyclopen, en zij smeekt er den Meester-smid dat hij hare leden in metaal moge klinken, opdat zij, gepantserd als haar ridder die de ziel is van haar ziel, hem moge beminnen en aan zijn zijde leven en strijden .....

Maar waarom voortgegaan met te vertellen, wat zich niet navertellen laat en wat niet aan het verdichtsel, maar aan de wijze waarop de geschiedenis wordt voorgesteld en aan de taal zijn geheel eenige waarde ontleent.

In dit opzicht staat het nieuwe werk van Couperus weer zeer hoog. Wij denken aan de weide waar de nimfen zingen en dansen, aan Fidessa's eerste ontmoeting met de ijzeren menschen, aan haar eerste zamenzijn met Sans-Joye, dan aan dat mooie 6e hoofdstuk: haar aankomst bij de reuzensmeden, de beschrijving van de werkplaats der cyclopen, waar zij staat te midden van de reuzen ‘zoo klein en zoo teeder, zoo fijn en zoo wit, diafaan, transparant, dat zij niet werkelijk scheen, maar een blanke schaduw alleen, silhouet van licht, opgerezen zoo eensklaps in de welvende poort van hun grot en omvloeid van hare lange vrouwenharen, waarin zij stond als in een gouden nis.’ En daar staat weer voor ons het beeld van den Meester-smid die zoo voorzichtig op haar neer ziet als was hij bang dat zijn blik haar breken zou, en die, de hamer vallen latend, neerknielt op een knie om haar beter te zien, - en dàt nog en dàt nog. En alles in die heerlijke taal, rustiger nog en minder precieus dan wel eens vroeger, die taal zoo zuiver en zilver van klank, zoo teer en doorschijnend, en straks weer zoo klankvol en krachtig, altijd nobel en vol distinctie.

Bij zulk werk mogen wij het al eens betreuren, dat ons land zoo klein is en de taal van het land buiten onze grenzen zoo weinig gekend, er is toch ook weer een zeker genot in, te weten dat wij dat moois nu hebben voor ons alleen, dat dit nu is ons eigen mooi Nederlandsch dat wij aan niemand afstaan en waar niemand aan raken mag.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Aeschylus' Orestie, von Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. II. Das Opfer am Grabe	Dl.	III.	Blz.	1
Alcott (Louise M.), Onder 't Lommer }	Dl.	IV.	Blz.	325
Alcott (Louise M.), Op de Wandeling }	Dl.	IV.	Blz.	325
Aletrino (Dr. A.), Over ontoerekenbaarheid	Dl.	IV.	Blz.	508
Amicis (De), Jongensleven	Dl.	IV.	Blz.	295
Andersen (H.), Sprookjes, geïll. door H. Tegner, vertaald door M. van Eeden - van Vloten	Dl.	IV.	Blz.	597
Appia (Adolphe), Die Musik und die Inscenirung. Aus dem Französischen übersetzt	Dl.	IV.	Blz.	185
Bismarck (Otto von), Gedanken und Erinnerungen	Dl.	I.	Blz.	157
Björnson (Björnstjerne), Det flager i Byen og paa Havnen	Dl.	IV.	Blz.	337
Björnson (Björnstjerne), Kongen	Dl.	IV.	Blz.	337

Björnson (Björnstjerne), Synnöve Solbakken	Dl.	IV.	Blz.	338
Björnson (Björnstjerne), Mellem Slagene	Dl.	IV.	Blz.	345
Björnson (Björnstjerne), Sigurd Slembe	Dl.	IV.	Blz.	345
Björnson (Björnstjerne), Paul Lange en Tora Parsberg	Dl.	IV.	Blz.	350
Björnson (Björnstjerne), Paa Guds Veie	Dl.	IV.	Blz.	355
Björnson (Björnstjerne), Sigurd Jorsalfar	Dl.	IV.	Blz.	356
Björnson (Björnstjerne), Digte og Sange	Dl.	IV.	Blz.	365
Björnson (Björnstjerne), Arnljot Gelline	Dl.	IV.	Blz.	365
Blaadje (Ons), onder red. van Mevr. Nellie van Kol en A.A.J. Bogaerts, 3e Jaargang	Dl.	I.	Blz.	390
Boddaert (Marie), Serena	Dl.	I.	Blz.	367
Borel (Henri), Studiën	Dl.	I.	Blz.	216
Bülow (Hans von), Briefe und Schriften, 3ter Band	Dl.	I.	Blz.	198
Bussy (I.J. de), Inleiding tot de Zedekunde	Dl.	II.	Blz.	484

Buysse (Cyriel), Uit Vlaanderen	Dl.	II.	Blz.	336

Catalogus der West-Indische Tentoonstelling te Haarlem	Dl.	IV.	Blz.	399
Couperus (Louis), Fidessa	Dl.	IV.	Blz.	205
Debate (Twenty-ninth annual joint) of the University of Wisconsin. Municipalisation of street-railways	Dl.	IV.	Blz.	600
Derudder (Gustave), Un poète Néerlandais. Cats. Sa vie et ses oeuvres	Dl.	III.	Blz.	401
Gids der Nederlandsche Weldadigheid	Dl.	IV.	Blz.	400
Gids (De Indische)	Dl.	I.	Blz.	166
Hanslick (Ed.), Am Ende des Jahrhunderts	Dl.	III.	Blz.	356
Hecker (Dr. W.), De Choëphoren en de Eumeniden van Aeschylos vertaald	Dl.	III.	Blz.	1
Heldring (E.), Oost Azië en Indië	Dl.	IV.	Blz.	398
Hellmuth (M.), Ooievaarspraatjes in de Kinderkamer	Dl.	IV.	Blz.	202
Heyermans Jr. (Herman), Ghetto	Dl.	I.	Blz.	196

Hichtum (N. van), Sip Su, de knappe jongen }	Dl.	IV.	Blz.	303
Hichtum (N. van), Kudlago. Eene Eskimogeschiedenis }	Dl.	IV.	Blz.	303
Hichtum (N. van), Oehoehoe, of hoe een kleine Kafferjongen page bij den Koning werd }	Dl.	IV.	Blz.	303
Hoog (G.C. van 't), Byron's Manfred	Dl.	II.	Blz.	153
Huret (Jules), Le Théâtre national de l'Opéra-comique	Dl.	I.	Blz.	543
Huygens (Cornélie), De liefde in het Vrouwenleven	Dl.	I.	Blz.	539
Indië (Nederlandsch) onder het Regentschap van Koningin Emma	Dl.	II.	Blz.	154
Kaulbach (Anna), Levensdoel	Dl.	IV.	Blz.	181
Keymeulen (L. van), Esquisses flamandes et hollandaises	Dl.	III.	Blz.	567
Langendijk (P.), Don Quichot	Dl.	I.	Blz.	189
Lapidoth-Swarth (Hélène), Stille dalen	Dl.	I.	Blz.	370

Ligthart en Scheepstra, De Wereld in!	Dl.	IV.	Blz.	294, 296
Lohman (Anna de Savornin), De liefde in de Vrouwenquestie	Dl.	I.	Blz.	535
Magazijn (Boon's Geïllustreerd), No. 1	Dl.	III.	Blz.	170
Mallarmé (Stéphane), Poésies	Dl.	III.	Blz.	306
Meerkerk (J.B.), Een boek met verzen	Dl.	III.	Blz.	541
Meester (J. de), Zeven vertellingen	Dl.	IV.	Blz.	599
Michelet (J.), l'Etudiant	Dl.	III.	Blz.	348
Molière, De Vrek, vertaald door Taco H. de Beer	Dl.	II.	Blz.	142
Natuur (De levende)	Dl.	IV.	Blz.	303
Pareau (Dr. A.H.), Onze West	Dl.	I.	Blz.	172
Pauline, Drie Verhalen	Dl.	IV.	Blz.	294
Plaat (De), onder redactie van Mr. P.J. Troelstra en R.H. Roland Holst. No. 1 en 2	Dl.	II.	Blz.	122
Querido (Is.), Meditaties over Literatuur en Leven	Dl.	I.	Blz.	324
Rademaker (L.A.),	Dl.	I.	Blz.	27

Desiderius Camphuysen				
Reyneke van Stuwe (Jeanne), Impressies	Dl.	I.	Blz.	366

Reyneke van Stuwe (Jeanne), Hartstocht	Dl.	IV.	Blz.	397
Rodenbach (Georges), Les vies encloses }	Dl.	III.	Blz.	290
Rodenbach (Georges), Le miroir du ciel natal }	Dl.	III.	Blz.	290
Roland Holst (Henriette), Socialisme en Literatuur	Dl.	IV.	Blz.	178
Rosny (J.-H.), Les Ames perdues	Dl.	II.	Blz.	314
Ternooy Apèl (Marie J.), Doodzonde	Dl.	IV.	Blz.	401
Tschaikowsky (Peter), Musikalische Erinnerungen und Feuilletons, uebersetzt von Heinrich Stümcke	Dl.	III.	Blz.	156
Verwey (Alb.), De nieuwe Tuin	Dl.	I.	Blz.	369
Warren (Dr. S.J.), De Grieksch-Christelijke roman Barlaäm en Joasaf	Dl.	IV.	Blz.	201
Westcott (E.N.), David Harum	Dl.	III.	Blz.	481
Wit (Augusta de), Verborgen bronnen	Dl.	III.	Blz.	169
Zola (Emile), Fécondité	Dl.	IV.	Blz.	573